THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)
S. K. BELVALKAR
(April 1943—March 1961)
P. L. VAIDYA
(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE;
F. EDGERTON†; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR†;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; RAGHU VIRA†; M. WINTERNITZ†,
R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1966

THE

ANUŚĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR
Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1966

Printed out of a subvention

from the International Council for Philosophy

and Humanistic Studies and UNESCO

All rights reserved

Printed by Dr. R. N. Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4

and

Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME SEVENTEEN

(Anuśāsanaparvan)

PART II

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy., adhys. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

अकण्टकाः कण्टकिन्यो गन्धरूपरसान्विताः ॥ २५
द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।
इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावयेत् ॥ २६
अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७
जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि च ।
गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥ २८
ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥ २९
तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ ३०
मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥ ३१
न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
संनयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ३२
गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ।
प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥ ३३
गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ ३४
सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।

C. 13. …
B. 13. …
K. 13. …
M. 13. 6…

M हि; G4 om. (for [इ]ह). —^{b}) D1, 6–9 कृष्टोसाः (for कृष्टोसाः). M कृष्टोसाः पर्वताश्रिताः. — T2 om. (hapl.) 25^{c}–26^{d}. T1 om. 25^{cd}. —^{c}) V1 B Dn D10 कंटकिनो (for °न्यो). —^{d}) B1 -समन्विताः (for -रसा°).

26 T2 om. 26 (cf. v. l. 25). —^{ab}) D7 [ऽ]निष्ट-श्चेष्टस्तथैव च (for 26^{b}). S (T2 om.) वि(T1 द्वि)विधा हि स्मृता गंधा इष्टानिष्टाश्च पुष्पजाः (T3 °ष्पिताः). —^{cd}) T3 transp. देवानां and पुष्पाणि. M3 [इ]व (for [इ]ति). V1 B2–5 Dn D5, 10 विभावय; B1 विचारय (for विभावयेत्). D1, 2 पुष्पाण्यभिसमाहरेत् (for 26^{d}).

27 ^{b}) D5 -प्रायाणि (for -प्रायाश्च). D4 सर्वतः; G1 वर्णिताः (for वर्णतः). —^{d}) V1 च सदा (for सततं). S विभो (for प्रभो). — After 27, D10 T G M4 ins.:

456* पद्मं च तुलसीजातिरपि सर्वेषु पूजिताः ।

[D10 G2 पूजिता; T3 °तं (for °ताः).]

28 ^{a}) D1 partly damaged. D2 श्वेतानि रक्तमाल्यानि. — After 28^{a}, B5 repeats 23^{d}–24^{a}. —^{b}) D9 partly damaged. T G1–3 M4 [इ]ह (for the first च). V1 B2–4 Dn D5, 10 वै (for the second च). B6 दैवतेभ्यो हितानि वै; D1, 2 पद्मिनीजानि यानि च; D4, 6–8 पद्मजातीनि यानि च. —^{c}) D1, 2 गंधर्वयक्षनागेभ्यस्.

29 ^{a}) D1 partly damaged. Dn2 (before corr.) -पुष्पाणि; D2 S (except T3) -पुष्पास्तु (for °श्च). —^{b}) B1, 5 कटुकाः कंटकास्तथा (B5 °र्थिताः); D1, 4, 6–9 °काः कंटकारिकाः (D4 °ताः); S कुट(T1, 3 कंट)काः कंटकांकिताः. — Dn1 om. (hapl.?) 29^{cd}. —^{c}) B2 नभ्यरेषु; some MSS. ऋथर्वेषु (for °र्वसु). B1 निवेदिताः; T1 निवेशिताः; M4 निदेशिताः (for निदर्शिताः).

30 T1 om. 30^{ab}. —^{a}) V1 च (for तु). —^{b}) D2 partly damaged. D4, 6–8 T3 सु- (for स-). —^{c}) D2 रक्तवर्णाश्च भूयिष्ठं. —^{d}) D1, 2 रक्ताश्च (for कृष्णाश्च). S कृष्णा रक्षोगणेष्विह.

31 T1 om. 31^{ab}. —^{a}) D4 -दर्शिन्यो (for -नन्दिन्यो). —^{b}) Dn1, n2 D5 विमर्शे-; D8 विमर्दे-; D10 विशेष- (for विमर्दे). —^{d}) V1 B1 D6 G मनुष्याणां; T2 मानुष्यांश्च (for °षाणां).

32 ^{a}) D4, 6, 7, 9 न तु श्मशाने संभूतान्. —^{b}) V1 B Dn D5–10 देवतायतनोद्भवाः (D6–9 °वान्). — T1 om. 32^{cd}. —^{c}) D5 -युक्तेन; T2 G -कार्येषु; T3 -कृत्येषु; M -यत्नेषु (for -युक्तेषु).

33 ^{a}) G1 -रुहः (for -रुहाः). —^{b}) T2, 3 G M4 -धारयेत्; M1–3 -हार° (for -पाद°). T1 देवानामवधारय. — T1 om. 33^{cd}. —^{c}) D1, 2, 4, 6–9 सम्यग् (for सौम्या). —^{d}) Dn2 D4, 6–10 यथायोग्यं (for °योगं).

34 ^{a}) T1 तृप्यंति (for तुष्यन्ति). —^{c}) T2 G1–3 नागानामुपभोगेन. —^{d}) D4 च (for तु).

35 T1 om. 35. —^{a}) M प्रीणंति (for प्रीणाति). —^{b}) T3 तैः (for ते). T2 G प्रीत्या (for प्रीता). — D4 om. (hapl.) 35^{c}–36^{b}. —^{c}) T2 G M -सिद्धिर् (for -सिद्धा). T3 संकल्पसिद्धिर्भूतानां. —^{d}) V1 मनोहरैः; B3–5 Dn D5, 8 °रमैः (for °रथैः). T2 G1, 3, 4

संकल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरथैः ॥ ३५
देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
अवज्ञातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमान्नरान् ॥ ३६
अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधौ फलम् ।
धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥ ३७
निर्यासः सरलश्चैव कृत्रिमश्चैव ते त्रयः ।
इष्टानिष्टो भवेद्गन्धस्तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ३८
निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ३९
अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥ ४०
अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ ४१
देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
येऽन्ये वैहारिकास्ते तु मानुषाणामिति स्मृताः ॥ ४२
य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ४३
दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥ ४४
ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते ।
प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥ ४५
अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।

ईप्सिताश्च मनोरथाः; T3 M पुष्पैर्लभ्यासुरैः सदा (T3 कृता).

36 D4 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). —ᵃ) V1 B Dn D5. 10 T1. 3 M प्रीता: (for देवाः). D2. 6–9 प्रीयंते (for प्रीणन्ति). T1. 3 पितरो (for सततं). —ᵇ) D6–9 [उ]त; T1 तं (for च). —ᵈ) Dn3 निर्दहंत्यपमानिताः.

37 ᵃ) D5 अतःपरं (for अतऊर्ध्वं). D1. 2 च (for प्र-). —ᵇ) V1 B Dn D5. 10 -विधेः (for -विधौ).

38 ᵃ) D4. 6–9 सारिणश् (for सरलश्). V1 B Dn D5. 10 निर्यासाः सारिणश्चैव; T G °साः स(T2 G2 °सस-; G1. 3 °सं स)रळाश्चैव. —ᵇ) V1 B Dn D4. 5. 7. 10 G4 M1. 2 कृत्रिमाश्; T3 M4 °मं (for °मश्). B1 Dn3 [इ]ति (for [ए]व). —ᶜ) B1 Dn1 D10 T1 M इष्टो-निष्टो (for इष्टा°). —ᵈ) V1 B1–3. 5 Dn1. n2 D9. 10 विस्तरशः; Dn3 T1 निगदतः (for विस्तरतः).

39 ᵃ) D1. 2 सर्वकी-; some MSS. शल्लकी- (for सल्लकी-). T G2. 4 -वल्लयो; M1–3 -सर्जा (for -वर्ज्या). —ᵇ) D5 च ये (for तु ते). —ᶜ) Dn2 D8. 9 गुग्गुलः. —ᵈ) S घृतमिश्रोथ कुंदुरुः (T1 M1. 4 °दरुः; T2 °जरः; G1 M3 °दुरः; G3 °दरः).

40 ᵃ) Some MSS. अगरुः (for अगुरुः). S सर्वदा; Cv सारिणां (as in text). ❁ Cv : सारिणामन्तःसारवताम् । ❁ —ᵇ) D2 यक्षगंधर्वरक्षसां; T1 देवदानवभोगिनां.

41 ᵃ) D1. 6–9 गुडः (for अथ). Some MSS. सज्ज- (for सर्ज-). D1. 2 -रसादीनि; T1. 2 G1. 3. 4 M4 °दैस्तु; G2 M1–3 °दैश्च (for °दीनां). —ᵇ) D1. 2 -दारुणैः; D4. 6 7. 9 -तारवैः (for -दारवैः). —T1 om 41^{cd}. —ᶜ) D1 damaged. B1. 3 D2. 10 फाणि(D2 फलि)तैः सर्वसंयुक्तैर्; Dn1 n2 D5 Cnp फालि(Dn1 °णि)तारस°; D4. 6. 7. 9 भावितासव(D4 °रस)सं°; S (T1 om.) पानीयासवसंयुक्तैर् (T2 G °क्तो). ❁ Cn : फालिता विकसिता मल्लिकादयः, तासां रसैर्मकरन्दैः गन्धरससंयुक्तैर्दारवैः । ❁

42 ᵇ) S (except T1. 3) पुष्टिकरः (for तु°). — M4 om. 42^{c}–65^{d}. —ᶜ) D2 ते (for ऽन्ये). D7 वैकारिकास् (for वैहा°). V1 B Dn D5. 10 तत्र (for ते तु). —ᵈ) D1. 2 मनुष्याणाम् (for मानुषा°). G1. 3 श्रुतिः (for स्मृताः).

43 M4 om. 43 (cf. v. l. 42). —ᵃ) T G2. 4 M1–3 सुमनसः (for °सां). —ᵇ) T3 M1–3 -हेतुतः (for -हेतवः). —ᶜ) M1–3 परं (for परि-). T1 धूपेषु फलभूता वै. —ᵈ) T2 G एवं (for एव). G4 परि- (for प्रीति-).

44 M4 om. 44 (cf. v. l. 42). —ᵇ) D1. 6–9 त्वनुत्तमं (for अनु°). —ᶜ) D4 T1 यदा; M1–3 यतो (for यथा). T1. 2 G यथा (for यदा). —ᵈ) D8 ईदृशाश् (for या°). Dn2 D2. 5. 9 T1. 2 G ये (for ते).

45 M4 om. 45 (cf. v. l. 42). T1 om (hapl.?) 45^{ab}; D1 damaged for the same. —ᵃ) V1 B Dn D4–10 प्रकाशं वा (for °शश्च). —ᵇ) T2 G M1–3 वर्धं- (M3 °तं)ते (for वर्ण्यते). D2 corrupt; T3 [अ]-प्यूर्ध्वं गत्वापि वर्धते. —ᶜ) B1 D5 T1. 3 तेजसस्; D1. 2 T2 G3 तेजसा (for °सां). D5. 8 तात (for तस्मात्). D4 प्रदानं तेजसो यस्मात्. — T G M1–3 om. (hapl.) 45^{d}–48^{a}. —ᵈ) D1. 7. 8 तत्तेजो वर्धते नृणां.

उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥ ४६
यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदिति विनिश्चयः ॥ ४७
देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
तामसा राक्षसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८
आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥ ४९
दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥ ५०
हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयस्त्वौषधीरसैः ।
वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥ ५१
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२
कुलोद्द्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३
बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५४
येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।
राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वषट्कारमङ्गलान् ॥ ५५
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् । C. 13.473 B. 13.98. K. 13.15 M. 13.88

46 M4 om. 46 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 46 (cf. v. l. 45). —[a]) D4.6.7.9 अनुत्तमं (for अन्धं तमस्).

47 M4 om. 47 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 47 (cf. v. l. 45). —[a]) B1.3.4 D1.2 तस्माद् (for य°). D5 यस्मादूर्ध्वगमं तच्च. —[b]) D1.2 तेजसश् (for तम°). —[c]) V1 B1 Dn3 D6.7 -गतिर् (for -गतेर्). —[d]) V1 B Dn D5.10 अत्रेति (for इति वि-).

48 M4 om. 48 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 48[a] (cf. v. l. 45). —[c]) D6–9 असुराश् (for राक्षसाश्). V1 B2–5 Dn D5.10 [ए]व; T3 [ए]ते (for [इ]ति). T1 सार्धकास्तपसां चेति; G तमसां नाशकाश्चेति. —[d]) G3 दीपं (for दीपः). G4 प्रदीपयेत् (for °यते). D7 T1 तस्माद्दीपं प्रदापयेत्.

49 M4 om. 49 (cf. v. l. 42). —[a]) D8 -दाता; T1 -दाने (for -दानाच्). —[c]) D1.2 T3 M1–3 तं; D4.6–9 T1 तद् (for तान्). Dn3 दृष्ट्वा; T2 G ततो (for दत्त्वा). —[d]) D6.8.9 -हारयेत्; T2 -शांत° (for -नाश°).

50 M4 om. 50 (cf. v. l. 42). T1 om. (hapl.) 50[ab]. —[a]) T3 दीपहीनो (for °हर्ता). —[b]) D1 partly damaged. B3.5 असुप्रदः (for °प्रभः). —[d]) V1 B Dn D6 T3 -मालेव; D10 -माल्यैर्वि- (for -माली वि-).

51 M4 om. 51 (cf. v. l. 42). T1 om. 51[ab]. —[b]) V1 B2–5 Dn D5.10 च (for तु). —[c]) S (M4 om.) मेदोव(T1 दीपो व)सास्थिनिर्यासैर्. —[d]) G1.3 कार्यं (for कार्यः). D4.6–9 तुष्टिम् (for पु°).

52 M4 om. 52 (cf. v. l. 42). For 52[ab], S (M4 om.) subst.:

457* देवालये सभायां च गिरौ चैत्ये चतुष्पथे ।
गोब्राह्मणालये दुर्गे दीपो भूतिप्रदः शुचिः ।

[(L. 1) G4 देवाश्रये (for °लये). T1 M1–3 चैत्य- (for चैत्ये).]

— M1–3 om. 52[cd]. —[c]) Dn1 D2 दीपदानं (for °दाता).

53 M4 om. 53 (cf. v. l. 42). —[a]) V1 B1–4 D9.10 कुलोद्द्योत-; D5 कुलोद्यतो (for °द्द्योतो). D4 [स]ति- (for वि-). D6–8 T2.3 G M1–3 कुले (G4 °लं) द्योतति शुद्धात्मा; T1 कुलोद्द्योतकरो दीपात्. —[b]) T1 प्रकाशं त्ववगच्छति. —[c]) D4.7.8 [इ]ति (for [ए]व). Dn2 T3 सालोक्ये (for °क्यं). —[d]) D5 दीपदानान् (for °दाता). T1 व्रजेन्नरः; T2.3 G1.3 भवेन्नरः; G2.4 M1–3 लभेन्नरः (for नरः सदा).

54 M4 om. 54 (cf. v. l. 42). —[a]) T1 -कर्म प्र-; T2.3 G M1–3 -कर्म च (for -कर्मसु). —[b]) M1–3 भोगान् (for गुणान्). T1 शृणु सर्वमशेषतः.

55 M4 om. 55 (cf. v. l. 42). —[a]) D1.2.4.6.7.9 यस्य (for येषां). T3 च (for न). S (M4 om.) देवा (for विप्रा). —[b]) B1 देवाश्चातिथिबालकाः; B2 (marg. as in text) देवाद्य°; B3 देवा ब्र°; D1.2 न देवा°; S (M4 om.) न विप्रा°. —[d]) Dn D8 निर्वि-शंकानमंगलान्.

56 M4 om. 56 (cf. v. l. 42). —[a]) Dn2 देयं; G1.3 अर्घ्यं (for अग्रं). —[b]) D1 partly damaged. Dn2 M1–3 -पूजितः. D2 देवेभ्यश्च प्रपूजयेत्. —[c]) V1 B Dn D4–10 प्रयतश् (for प्रग°). —[d]) Dn2 भूतिम्

शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्बलिमतन्द्रितः ॥ ५६
गृह्या हि देवता नित्यमाशंसन्ति गृहात्सदा ।
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५७
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
ते प्रीताः प्रीणयन्त्येतानायुषा यशसा धनैः ॥ ५८
बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
दधिद्रप्सयुताः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ५९
कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः ॥ ६०
नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ६१
अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवर्णसमन्वितः ।
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२
ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ६३
इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४
नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

(for बलिम्).

57 M_4 om. 57 (cf. v. l. 42). — ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ गृह्णंति; $D_{4.6-9}$ गृह्यादि-; S (M_4 om.) गृ(G_{1-3} ग्र)हाधि- (for गृह्या हि). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ सदा गृहान्; $D_{4.8}$ गृहान्सदा; T_1 M_{1-3} गृहे बलिं (for गृहात्सदा). T_2 आवहंति गृहे बलिं; T_3 $G_{2.4}$ नि(T_3 आ)-वसंति गृहे बलिं; $G_{1.3}$ वसंति बलिनो गृहे. — ^{c}) $D_{1.2.6-9}$ गृह्याश्; D_4 om. (for बाह्याश्). D_5 जंतवो (for [आ]-गन्तवो). $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} च (for ऽन्ये)., T_1 बाह्याश्चाभ्यंतरा ये च; $G_{1.3}$ °श्च जंतवो ये च.

58 M_4 om. 58 (cf. v. l. 42). G_3 om. 58–59. — ^{a}) T_1 अत्र; $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ तत्र (for इतो). — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ ताः प्रीताः; G_1 प्रीतास्तु (for ते प्रीताः). V_1 B Dn D_{6-10} [ए]नम् (for [ए]तान्). — ^{d}) S (G_3 M_4 om.) श्रिया (for धनैः).

59 M_4 om. 59 (cf. v. l. 42). G_3 om. 59 (cf. v. l. 58). — ^{a}) D_2 च (for तु). — T_1 transp. 59^{b} and 59^{d}. — ^{b}) T_2 देवतानामुपाहरेत्. — ^{c}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ -दुग्धमयाः; D_1 -दुग्धयुताः; D_2 -क्षीरयुताः; D_{6-9} -द्रप्सुयुताः; T G_1 M_{1-3} -द्रव्ययुताः; G_4 -द्रप्समयाः (for °युताः). — ^{d}) M_{1-3} स- (for सु-).

60 M_4 om. 60 (cf. v. l. 42). — ^{a}) M_{1-3} कुर्याद् (for कार्या). D_2 रुचिर- (for रुधिर-). T_2 G कुर्याद्रुधिरमांसाभ्यां. — ^{c}) D_{10} corrupt. $B_{2.3}$ -परिष्कारा (B_3 °रान्) (for -पुरस्कारा). — ^{d}) V_1 B_2 $D_{1.6-9}$ लाजोल्लापितभूषिताः; $B_{1.2}$ (marg.)$_{.4.5}$ Dn_3 D_2 लाजोल्ला(B_5 D_2 °ल्लो)पिक°; B_3 लाजान्नभूषिताः (submetric); T_1 लाजालोहितभू°; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{1-3} लाजैर्लोहितभू°; G_2 लाजोल्लपनभू°.

61 M_4 om. 61 (cf. v. l. 42). — ^{a}) D_{10} उदिता (for दयिता). — ^{b}) S (M_4 om.) -विभूषिताः (for -विमिश्रिताः). — ^{c}) D_{10} तिलपिंडान् (for तिलान्गुड-). $D_{1.2}$ तिलापीडाः सुसंपन्ना; $D_{4.6.7.9}$ सुरासीधुयुतानन्नान्; S (M_4 om.) तिलपिष्टं सुसंपन्नं (T_3 $G_{1.3}$ °न्ना).

62 M_4 om. 62 (cf. v. l. 42). — ^{a}) $D_{1.2.4.6-9}$ [अ]ग्रभोजी; S (M_4 om.) °भागी (for °भोगी) — ^{b}) Dn_1 बलवीर्य-; T_1 बलिं श्रद्धा- (for बलवर्ण-). — T_1 om. 62^{cd}. — ^{c}) D_4 अग्रे (for अग्रं). M_{1-3} प्रयच्छेथा (for °त). — ^{d}) $D_{1.2}$ -पूजितः (for °तम्). S (T_1 M_4 om.) देवादिभ्यः सुपूजितं (G_3 °तः).

63 M_4 om. 63 (cf. v. l. 42). — ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn_1.n_2 D_{10} $G_{2.4}$ ज्वलंति; D_5 जुषंति (for ज्वलति). S (M_4 om.) [अ]हरहर् (for °रहो). — ^{b}) $D_{1.2}$ याश्चान्या; $D_{4.6-9}$ यच्चान्या; D_5 याश्च वै; D_{10} यथास्य; T $G_{2.4}$ यत्र स्युर्; M_{1-3} यस्य स्युर् (for याश्चास्य). $G_{1.3}$ यत्र सद्गृहदेवताः. — ^{c}) Dn_3 भूमिः; D_{6-8} प्रीति- (for भूति-). — ^{d}) $D_{2.7.8}$ प्रकृताग्र; D_5 प्रभू° (for प्रसृ°).

64 M_4 om. 64 (cf. v. l. 42). D_5 T_1 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 64^{d}–65^{a}.

65 M_4 om. 65 (cf. v. l. 42). D_5 T_1 $G_{2.4}$ om.

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १
धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषं प्रति संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ४
तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५
मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः ।
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः ॥ ६
अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः । C. 13. 4550 B. 13. 99. 8 K. 13. 156. M. 13. 89. 6
जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८

65* (cf. v. l. 64). — ^{a}) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M_{1-3} मयि च (for ऽपि मयि). — ^{b}) $D_{6,7,9}$ गुह्यमानान्; D_8 गुह्यानेतान् (for गुणा°). — ^{c}) M_{1-3} [ए]तान् (for [ए]तद्). T_1 G_4 [ए]त्र; G_2 [ए]तत् (for [इ]ह). $D_{1,2}$ त्वमप्येतान्विचिंत्येह. — ^{d}) $M_{1,3}$ पौत्रक (for पुत्रक).

Colophon. — *Parvan name*: $B_{1,3}$ Dn_3 D_4 शांति. —*Sub-parvan*: V_1 B Dn_1, n_2 $D_{1,2,4-10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{5,10}$ T_3 G_2 सुवर्णमनुसंवादः; $D_{1,2}$ सुमनोधूपबलिदानि(D_2 °न)कः; D_4 सुमनोबलिधूपप्रदानिकः; D_8 धूपदीपप्रदानिकः; T_2 सुवर्णमनुसंवादे दीपादिदानप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 98; Dn_1 96; D_{10} 137; T_1 M_4 149; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 156; $G_{1,3}$ M_1 150; $M_{2,3}$ 151. — *Śloka no.*: Dn_1, n_2 66; D_4 62.

102

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) D_5 $T_{1,3}$ $G_{1,2,4}$ M पुष्पदीप-; T_2 धूपदीप- (for पुष्पधूप-). D_4 -प्रदायिनः (for °नाम्). — ^{c}) $D_{4,6-9}$ -विधानेन; T $G_{1,3,4}$ M -प्रदाने च (for -विधाने च). —For 1^{cd}, G_2 subst.:

458* फलं प्रदानेन च तद्भूयो वक्तुं त्वमर्हसि ।

2 ^{a}) S -दानस्य च (for -प्रदानस्य). — ^{d}) B_5 -मेधिनः (for °भिः).

3 ^{c}) V_1 B Dn $D_{5,10}$ नहुषस्य च संवादम्.

4 ^{a}) V_1 [ऽ]पि; S तु (for हि). T_2 महातेजा (for °राज). — ^{b}) S -समाहितः (for -महातपाः). — ^{c}) T_1 -प्राप्य (for -प्राप्तः). — ^{d}) T_1 स (for सु-).

5 ^{a}) B_8 अत्रापि; $D_{4,9}$ स तत्र (for तत्रापि). T_1 त्रिदिवे (for प्रयतो). D_8 सुमनः प्रददौ राजन् (sic). — ^{b}) D_1 [ऽ]वसत् (for वसन्). T_1 नहुषः प्रथितोभवत्. — D_4 reads 5^{cd} twice. — ^{c}) D_4 (both times) मानुष्यश्; D_{6-10} °ष्याश्; S °षाश् (for °षीश्). — D_7 om. (hapl.) from क्रियाः (in 5^{d}) up to सर्वाः स (in 6^{a}).

6 D_7 om 6^{a} (cf. v. l. 5). T_1 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) B_1 $D_{4-6,8-10}$ मानुष्यास्; T_2 $G_{1,3,4}$ M °षास् (for °ष्यस्). B_1 om. स्म. Dn_2 सर्वाशाः; G_2 सर्वासां (for सर्वाः स्म). T_3 असमानुषास्तत्र सर्वाः. — ^{b}) $G_{1,3}$ तत्र (for तस्य). — $T_{2,3}$ G M om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}.

7 S om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) $D_{1,2}$ अग्नेः (for अग्नि-). D_8 -कर्माणि (for -कार्याणि). — ^{c}) D_{4-9} -मालाभिर् (for -लाजाभिर्). ❀ Cn: लाजाभिः आर्षं स्त्रीत्वम् । ❀

8 S om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{c}) T_1 -यज्ञ- (for -यज्ञान्). $T_{2,3}$ G M जपयज्ञं मनोयज्ञं. — ^{d}) D_8 T_3 ह (for सः).

9 ^{a}) G M_1 देवता हि (for दैवतानि). V_1 B Dn

दैवतान्यर्चयंश्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वाण्येव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥ ९
अथेन्द्रस्य भविष्यत्वादहंकारस्तमाविशत् ।
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपते ॥ १०
स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः ।
परिहीनक्रियश्चापि दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११
तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
अहंकाराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥ १२
अथ पर्यायश ऋषीन्वाहनायोपचक्रमे ।
पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ १३
अथागम्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ।
अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४
एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ १५

अगस्त्य उवाच ।

कथमेष मया शक्यः शप्तुं यस्य महामुने ।
वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६
यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
इत्यनेन वरो देवाद्याचितो गच्छता दिवम् ॥ १७
एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
अन्येनाप्यृषिमुख्येन न शप्तो न च पातितः ॥ १८
अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
महात्मने तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९
प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् ।

$D_{5.10}$ देवानभ्यर्चयच्चापि. — T_1 om. 9^{bc}. — ^{c}) V_1 B Dn D_5 सर्वानेव; $D_{6.7.9}$ °ण्येवं; D_{10} °णि च (for °ण्येव). — ^{d}) D_8 यथा सर्वम्; T_1 यथान्यायम् (for °पूर्वम्).

10 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ अथेंद्रोहमिति ज्ञात्वा. — ^{b}) D_7 समाविशत् (for तमा°). $Dn_{1.n2}$ D_5 अ(D_5 त्व)हंकारं समाविशत्. — T_1 om. 10^{cd}. — ^{d}) Dn $D_{1.4.10}$ भूपतेः.

11 ^{a}) T G सप्तर्षीन् (for स ऋषीन्). — ^{b}) $D_{1.2.4.6-9}$ -बलान्वितः; S (except T_2) -सम° (for -मदा°). — ^{c}) T_1 बलहीन-; some MSS. परिहीण- (for °हीन-). V_1 B Dn $D_{5.10}$ [ए]व (for [अ]पि).

12 ^{a}) D_{10} अति- (for तस्य). D_{1-9} G_4 काले; T_1 कार्ये (for कालो). — ^{b}) $D_{1.4.6-9}$ मुनीन्पुण्यांस् (for मुनिमुख्यांस्). — ^{d}) V_1 B Dn $D_{1.2.5.10}$ T_1 अभ्यवर्त- (T_1 °र्ध)त (for अत्य°).

13 ^{a}) G M पर्यायत (for °यश). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ सर्वान्; D_2 सर्पान् (for ऋषीन्). T_2 तस्य पर्यायत ऋषीन्. — ^{b}) T_1 प्रयच्छति; T_2 G M प्रचक्रमे (for [उ]प°). — ^{c}) $D_{4.7.8}$ [अ]परस्तस्य (for [अ]प्यगस्त्यस्य).

14 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ [आ]गत्य (for °म्य). — $D_{4.6}$ om. (hapl.) 14^{d}–15^{c}. — ^{d}) B_1 समुत्पत्य (for °पेत्य). T_2 G [ए]वम् (for [इ]दम्).

15 $D_{4.6}$ om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{a}) $T_{2.3}$ M_{1-3} असत्कारान्; G_2 °राद् (for °रं). — ^{b}) B_2 [अ]तिदुर्मतेः; T_1 धुरं मुने; $T_{2.3}$ G M सुदुर्मतेः (for [अ]स्य दु°). — ^{d}) S मर्षयामो (for °याम). B_1 T_1 महाद्युते (for °मुने).

16 ^{a}) D_1 एव (for एष). $D_{8.9}$ शक्यं. — ^{b}) B_4 (marg. as in text) प्राप्तं पश्य; $D_{1.2.4.6-9}$ शप्तुं यस्मै; $T_{1.2}$ शप्तुमेव (T_2 °वं); T_3 G M शप्तुमद्य (for शप्तुं यस्य). — ^{c}) D_{4-9} धनदेन (for वर°). — ^{d}) B_1 भवते; S °तां (for °तो). $D_{4.6-9}$ तु (for च). T_1 यः (for सः). D_5 विदितो भवतश्च सः.

17 ^{b}) V_1 $B_{1.2.4}$ $D_{1.2.3}$ $T_{1.2}$ वध्यो (for वश्यो). — T_1 om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) $D_{4.6-9}$ [ए]वं च (for [अ]नेन). V_1 B Dn D_{10} वरं (V_1 °रो) देवो; D_5 वरो दत्तो; G M_4 वरो देवान् (for वरो देवाद्).

18 T_1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{c}) D_2 अनेन (for अन्येन). D_7 अन्येपि ऋषिमुख्येन. — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{5.10}$ दग्धो (for शप्तो). S (T_1 om.) विनि- (for न च). $D_{1.2}$ स शप्तो न निपातितः; $D_{4.8}$ न स शप्तो न पा°.

19 ^{a}) D_5 पानीयं (for पानाय). — ^{b}) $T_{2.3}$ G प्रभो (for विभो). — ^{c}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ T_1 M महात्मना (for °ने). — ^{d}) $D_{1.2}$ -पातितः (for -पात्यते).

20 ^{a}) $T_{1.3}$ G M संप्रा(T_1 $G_{1.3}$ स प्रा-; G_2 संप्र)-यच्छद् (for प्रायच्छत). B_1 om. वरं. — ^{b}) B_1

द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २०
अत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ।
भवांश्चापि यथा ब्रूयात्कुर्वीमहि तथा वयम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

पितामहनियोगेन भवन्तमहमागतः ।
प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमास्थिते ॥ २२
अद्य हि त्वा सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३
अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
संचाल्य पापकर्माणमिन्द्रस्थानात्सुदुर्मतिम् ॥ २४
अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥ २५
व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥ २६
तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
धरण्यां पातयिष्यामि प्रेक्षतस्ते महामुने ॥ २७
नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ २८
एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि [illegible]

१०३

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं स वै विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एवाभ्यवर्तन्त या दिव्या याश्च मानुषाः ॥ २
तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि च ।
बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सेकाश्च पृथग्विधाः ।
सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवराज्ञो महात्मनः ॥ ३
देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ।
ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः ।
धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ४
यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते ।
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ५
यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणा ।
तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां स्म जायते ॥ ६
एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।
प्रशंसन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ७

— *Adhy. name :* V_1 $B_{2.5}$ Dn $D_{1.2.5.10}$ अगस्त्यभृगुसंवादः ; B_1 भृगुसंवादः ; B_4 अगस्त्यसंवादः ; T_2 नहुषचरित्रे अगस्त्यभृगुसंवादे शापप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn_1 97 ; D_{10} 108 ; T_1 M_4 150 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 157 ; $G_{1.3}$ M_1 151 ; $M_{2.3}$ 152. — *Śloka no. :* $Dn_{1.n2}$ 29.

103

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [a]) V_1 B Dn $D_{5.10}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ वै स (by transp.). — [b]) T G_{1-3} वा (for वै). D_{10} G_2 पतितो (for पा°). — [c]) B_2 Dn_2 $D_{2.4.6.8.9}$ वानिंद्रतां ; T_1 एवेंद्रतां ; $T_{2.3}$ G देवेंद्रतां ; M वा चेंद्रतां (for चानिन्द्रतां). — [d]) Dn_1 $D_{1.4.5.8}$ G_2 अर्हसि.

2 B_3 G_2 om. (hapl.) 2^c–3^f. — [c]) V_1 B (B_3 om.) Dn D_5 प्रवर्तंते ; $D_{1.3.4.6-9}$ न्यवर्तंत (for [अ]-भ्य°). D_{10} सर्वा एवं प्रवर्तंते. — [d]) V_1 D_5 मानुषी ; B (B_3 om.) $Dn_{1.n3}$ °षीः (for °षाः).

3 B_3 G_2 om. 3 (cf. v. l. 2). D_{10} om. 3. — [b]) $D_{4.6-9}$ M_4 प्रदीप- (for सर्वोप-). V_1 B (B_3 om.) Dn D_5 वै (for च). T $G_{1.3.4}$ M_{1-3} देवताभ्यर्चनानि च. — [c]) $D_{4.6-9}$ यथान्यायम् (for च यच्चान्यद्). — [d]) $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.5}$ उत्सवाश् ; Dn_3 Cn वत्सकाश् ; $G_{1.3}$ उत्सेधाश् (for °काश्). $D_{4.6-8}$ उत्सवाश्च पृथक्पृथक्. ❀ Cn : वत्सकाः पुत्रादेर्वार्षिकोत्सवाः । ❀ — [e]) V_1 B (B_3 om.) Dn $D_{1.2.5}$ सर्वे (for सर्वास्). — [f]) V_1 B (B_3 om.) Dn D_5 देवेंद्रस्य (for देवराज्ञो).

4 [a]) $D_{1.2}$ M_{1-3} वा ; $D_{4.6-9}$ वै (for च). — [b]) $D_{4.6-9}$ सदा ता वि- ; D_{10} सत्याचारा (for सदा°). V_1 B Dn D_5 बुधाः (for बुधैः). S सदाचारपुरस्कृताः. — [c]) S ताश्चोद्भवंति राजेंद्र. — [d]) B_1 ऋध्यंति ; S समृध्यै (for ऋध्यन्ते).

5 [b]) V_1 B Dn_3 ग्रहायाग्रं ; D_5 द्विजायाग्रे ; $D_{8.9}$ द्विजाग्रे सं- ; S गृह्य चाग्रं (T_1 $G_{1.3}$ M_4 °ग्र्यं) (for द्विजायाग्रं). — [cd]) $D_{1.2.6.7.9}$ गृहोद्देशेऽथ ; D_5 °शे ह्यतः ; $T_{1.3}$ °शे यथा ; T_2 G_{1-3} °शे ततः ; G_4 तथोद्देशे ततः ; M_4 गृहोद्देशे अथ (for °शे अतः). T_2 $M_{1.2}$ प्रीणंति (for प्रीयन्ति).

6 [a]) D_8 $G_{1.3}$ तथा (for यथा). $D_{1.2}$ M तेषां ; $T_{2.3}$ G तोष्या (for तोषो). D_5 यथा गृहिणस्तोषोऽस्ति ; T_1 यथा च गृहिभिस्तोष्या. — [b]) $D_{1.2.4.6.9}$ भवेत ; D_7 भवेच्च ; S भवंति (for भवेद्वै). V_1 B Dn D_5 T_2 -कर्मणि (for °णा). D_{10} भवेच्च बलिकर्मणि. — [c]) G_4 शतगुणं. — [d]) V_1 B Dn $D_{6.10}$ प्र- (for स्म).

7 [a]) $G_{1.3}$ ये च (for एवं). G_2 दीप- (for धूप-). $T_{1.3}$ G_2 M_{2-4} वै (for च). — [b]) D_{10} -दाने (for -दानं). — [c]) V_1 B Dn $D_{5.10}$ प्रयच्छंति (for प्रशंसन्ति). — [d]) D_1 उक्तम् (for युक्तम्). S -हिताय वै (for -गुणावहम्).

स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ।
गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः ॥ ८
इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ९
कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
सर्वमेतदवज्ञाय न चकारैतदीदृशम् ॥ १०
ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलिकर्मतः ।
धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ।
ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यबाध्यत ॥ ११

अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
द्रुतं सरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥ १२
ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते ॥ १३
स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ।
भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य ह ॥ १४
ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशां पते ॥ १५
योजयस्वेन्द्र मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ।
यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ॥ १६ C. 13 B. 13 K. 13 M. 13

---

8 ^{a}) B Dn$_2$ स्नातेन; D$_9$ अन्नेन (for स्नानेन). D$_8$ [अ]द्भिश्च तत्; T$_3$ [अ]भ्यर्चयेत् (for [अ]द्भिश्च यत्). D$_{4.6.7}$ अन्नेनाद्भिश्च तत्कर्म (D$_7$ कर्माणि). — ^{b}) D$_7$ क्रियंते. — ^{c}) T$_{1.2}$ G$_{2.4}$ M$_{1-3}$ प्रीणंति; T$_3$ G$_{1.3}$ M$_4$ प्रीणाति (for प्रीयन्ति). D$_{4.8-9}$ प्रीयंते तेन देवताः. — After 8^{abcd}, N (D$_3$ missing) ins.:

460* पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः ।

— ^{e}) V$_1$ गृहाश्च; D$_{4.6-9}$ गृह्यास्तु; T$_1$ गृहस्थ-; G$_{1-3}$ ग्राह्याश्च; G$_4$ गार्ह्याश्च; M$_4$ गृहस्थैर् (for गृह्याश्च). M$_{1-3}$ गृह्याश्च देवाः सर्वे च. — ^{f}) D$_1$ प्रीयंति. D$_{10}$ [अ]र्थिताः (for [अ]र्चिताः).

9 ^{a}) D$_8$ [ए]षां बुद्धिम्; T$_{1.3}$ G M [ए]तं विधिम्; T$_2$ [ए]वं भूतिम् (for [ए]तां बुद्धिम्). — ^{b}) B$_3$ च (for स). D$_{1.2}$ [ऽ]मरेश्वरः; D$_8$ नराधिपः; T$_3$ नरो वरः (for नरेश्वरः). — ^{c}) T$_2$ G महेंद्रत्वं (for सुरेन्द्रत्वं). D$_5$ अनु- (for महत्). — ^{d}) B$_1$ T G महद्; M$_4$ इदम् (for एतद्).

10 ^{c}) B$_1$ D$_{6.8-10}$ T$_2$ M अविज्ञाय (for अव°). — ^{d}) S यथाविधि (for [ए]तदीदृशम्). V$_1$ B Dn D$_{5.10}$ कृतवानिदमीदृशं (B$_1$ D$_{10}$ °मब्रवीत्).

11 ^{a}) D$_{1.2}$ च (for स). D$_{4.6.8.9}$ विधिहीनो; some MSS. परिहीनो (for °हीणो). D$_7$ यतः सवृद्धिहीनोभूत्. — ^{b}) Bom. ed. and Kumbh. ed. सुरेंद्रो बलदर्पतः. — ^{c}) T$_2$ G -दीपादिक- (for -दीपोदक-). — ^{d}) T$_{2.3}$ G M सः (for ह). T$_1$ न चकार यथा पुरा. — ^{e}) S तथास्य यज्ञो (T$_2$ G$_{2.4}$ °ज्ञे) विषये. — ^{f}) V$_1$ B Dn D$_{5.10}$ रक्षोभिः पर्यबध्यत; D$_{4.6-9}$ °भिः पर्यपद्यत; S °भिः परिबाध्यते.

12 ^{a}) B$_4$ तथा (for अथ). T$_3$ G$_{1.3}$ ऋषिं (for ऋषि-). — ^{b}) T$_1$ वहनाय (for वा°). T$_{1.2}$ G सः; T$_3$ च (for ह). — ^{c}) T G$_{2.4}$ पूतं; M$_{1-3}$ स्थितं (for द्रुतं). S -तीरे (for -कूलात्). — ^{d}) M$_{1-3}$ स्मयमानो (for °न्निव). D$_{4.6-9}$ महातपाः (for °बलः).

13 ^{d}) B$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_5$ T$_2$ M$_{1-3}$ जटां (for जटा). T G$_{1.2.4}$ M$_{1-3}$ [अ]हं (for ते). D$_{4.6-9}$ जटायां निविशामि ते; M$_4$ जटायां प्रविशाम्यहं. — After 13, T G M$_4$ ins.:

461* सुरेन्द्रपातनायेति स च नेत्रे न्यमीलयत् ।
[T -पतनाय (for -पा°).]

14 ^{a}) T$_{1.3}$ M$_4$ ततोगस्त्यस्य तस्याथ (T$_1$ च तथा); T$_2$ ततोगस्त्यस्याथ जटां; G$_{1.3.4}$ ततोगस्त्यादथ जटा (G$_4$ °टां); G$_2$ ततोगस्त्यस्य जटां (submetric); M$_{1-3}$ सुरेंद्रवाहभूतस्य. — ^{b}) Dn$_1$ D$_{1.2.5.10}$ M जटां; T$_3$ G दृष्ट्वा (for जटाः). B$_{3-5}$ Dn$_3$ अच्युत. D$_{6.8.9}$ जटास्त्वाविशदच्युतः (D$_9$ °त). — ^{c}) D$_{1.2}$ गुरुः (for भृगुः). D$_{10}$ G$_{1.3}$ तु (for स). D$_{4.6-9}$ भृगुस्तस्य जटासंस्थः. — ^{d}) V$_1$ B Dn D$_{4.5.10}$ T$_{2.3}$ G$_4$ M$_4$ च (for ह). T$_1$ G$_{1-3}$ पतनाय नृपस्य च.

15 ^{a}) M$_{1-3}$ प्राह (for प्राप्तस्).

16 ^{a}) B$_2$ Dn D$_5$ [इ]ति; D$_8$ om. (for [इ]न्द्र). D$_{1.4.10}$ T$_3$ G$_{1.2.4}$ M$_{1-3}$ मा (for मां). — ^{b}) T$_1$ अथानये; T$_2$ G उपानये; T$_3$ M इहानये (for वहामि ते). — ^{c}) V$_1$ D$_1$ M$_{1-3}$ त्वा (for त्वां). — ^{d}) D$_{4.6-9}$ सुरोत्तम (for सुराधिप).

17 ^{a}) V$_1$ B Dn D$_{5.10}$ जटांतस्थो (for जटासंस्थो).

इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् ।
भृगुस्तस्य जटासंस्थो बभूव हृषितो भृशम् ॥ १७
न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ १८
न चुकोप स चागस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥ १९
न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ २०
तस्मिञ्शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

यस्मात्पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ २२
इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह ।
अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ २३
भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
न स शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ २४
स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ।
प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥ २५
ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥ २६

भृगुरुवाच ।

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुरूद्वहः ।

— d) $D_{1.2}$ मुदितो (for हृषितो).

18 b) $G_{1.2.4}$ [अ]स्य (for स). T_3 $G_{2.3}$ M तथा; G_1 damaged (for तदा). — c) $D_{6.9}$ -प्रभावाय (for °वज्ञो).

19 a) V_1 B Dn D_{4-10} $T_{2.3}$ G तदा (for स च). — b) $D_{4.6-9}$ स (for ऽपि). S नहुषायाल्पदर्शिने. — $D_{4.7.9}$ om. (hapl. ?) 19^{cd}. — c) D_2 स (for तं). B_3 च (for तु). T_2 G_{1-3} पदैकेन; Madras ed. प्रपादेन (for प्रतोदेन). — d) D_1 $T_{1.3}$ M ताडयामास; T_2 G चाल° (for चोद°). — After 19, S and Madras ed. ins. :

462* श्रुतिस्मृती प्रमाणं वा नेति वादे स देवराट् ।

[T_2 G_2 श्रुतिः स्मृतिः. G_2 [इ]तिहासे ; Madras ed. [इ]ति वा ते (for [इ]ति वादे).]

20 T_3 om. (hapl.) 20^{ab}. — a) M_4 स (for न). $D_{4.6-8}$ T_1 M_4 च (for स). M_{1-3} चुकोप स च धर्मात्मा. — b) D_8 कोपेन (for पादेन). $D_{6.9}$ धर्मराट् (for देव°). — c) $D_{1.2.4.6-9}$ भृशं; $T_{1.2}$ G_2 तथा (for तदा). — D_4 om. (hapl.) 20^d–21^c.

21 D_4 om 21^{abc} (cf. v. l. 20). — b) S (except $M_{1.2}$) तज्जटांतर्गतो मुनिः (T_1 M_{1-3} भृगुः). — c) $D_{6.8.9}$ S बलवान् (for °वत्). D_{10} शशाप चातिकोपेन.

22 V_1 B Dn $D_{4.5.9.10}$ om. the ref. — a) Dn $D_{4.5.10}$ प(D_4 पा)दाहतः; $D_{1.2.6-9}$ °हनत्; T_2 G M °वधीः (for °हनः). $T_{1.3}$ यस्मात्पदावधीः कोपाच्. — b) Dn_1 च; $D_{4.6-9}$ [ए]नं (for [इ]मं). T_3 शिरस्यस्मिन्महामुनेः. — d) M_{1-3} सर्पभूतः (for सर्पो भूत्वा). T G M_4 तमोधिकः (for सुदुर्मते).

23 D_1 om. 23^a. — a) S स तदा (G_2 °था) तेन शप्तोथ. — b) S महामते (for पपात ह). — c) T_3 अदृष्टो हि (for °ष्टेन). — d) $D_{4.6-9}$ भूतले विनिपातितः; S °ले स प($G_{1.3}$ निप)पात ह.

24 a) D_1 यदि ह; $D_{4.6-9}$ यदि हि (by transp.). V_1 B Dn $D_{5.10}$ [ऽ]द्रक्ष्यन् (for ऽद्राक्षीन्). — b) M_{1-3} -तले (for -पते). $D_{4.6-9}$ पतमानो महीतले. — c) V_1 B Dn_1, n_2 D_{4-10} न च ($D_{4.8.9}$ हि) शक्तो; Dn_3 न शक्तश्च; T_2 G स शक्तो (G_2 °सो) न; T_3 अशक्तो न (for न स शक्तो). T_1 भगवता (for ऽभविष्यद्वै). — d) D_4 T_2 पतने.

25 a) T $G_{2.4}$ M प्रदानैस्तु; $G_{1.3}$ °तव्यैस् (for °नैश्च). — b) B_2 (marg. as in text) क्रतुभिर् (for तपो°). G_2 नियतैस् (for °मैस्). T_3 तदा (for तथा). — c) $D_{4.6-9}$ T_3 पातितो. $G_{1.3.4}$ हि (for ऽपि). — G_2 om. (hapl.) 25^d–26^c. — f) $D_{1.2}$ शापांतो वै; $G_{1.3}$ शापस्यांतो (for शापान्तो मे).

26 G_2 om. 26^{abc} (cf. v. l. 25). — b) T_2 $G_{1.3.4}$ प्रसादयति. T_3 प्रसादयति तं भृशं. — c) B_1 शापांतार्थे; $D_{1.2}$ शापांतो वै. — d) T G M_4 वरं (for स च).

स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २७
अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
जगाम ब्रह्मसदनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ २९
तदा तु पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
जगाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ३०
ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ।
स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलं गतः ॥ ३१
न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ।
तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ३२
एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते पितामहम् ॥ ३३
सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्येन वासवः ।
ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ ३४
एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ ३५
तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।
दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपप्रदायकः ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ३६
यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलते तावतीः समाः ।
रूपवान्धनवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

C. 13. 4812
B. 13. 100. 41
K. 13. 157. 38
M. 13. 90. 41

---

27 T G M_4 om. the ref. —^{b}) V_1 B Dn $D_{4,5,10}$ कुलोद्वहः (for कुरू°). —^{c}) $D_{1,6,7,9}$ त्वा (for त्वां).

28 ^{a}) G_1 हि (for ऽपि). B_8 महाराज (for °तेजाः). —T G M_4 transp. 28^{b} and 28^{d}. —^{d}) T_3 महर्षिभिः (for द्विजातिभिः).

29 ^{b}) D_4 विमोक्षितः ; D_{6-9} च मोचि(D_7 °क्षि)तः (for समुद्धृतः). — $D_{4,6,7,9}$ om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. —^{c}) B Dn $D_{1,2,5,8,10}$ -भवनं (for -सदनं). —^{d}) T G M_4 ते(T_1 स्वे)न पुण्येन कर्मणा.

30 $D_{4,6,7,9}$ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) T_1 पदा (for तदा). V_1 B Dn $D_{5,8,10}$ स (for तु). —^{c}) B Dn $D_{1,2,5,8,9}$ -भवनं (for -सदनं). —^{d}) $D_{7,8}$ ब्रह्मणोर्थं ; M_{1-3} °णे तत् (for °णे च).

31 ^{a}) T_1 समानीय ; $G_{1,3}$ °साद्य (for °नाय्य). —^{b}) $D_{4,6-9}$ देवराजं (for देवानाह). —^{d}) $G_{1,3}$ आप्नुयात् (for आप्तवान्). —^{e}) T_2 G_2 ततो (for स च). D_5 कृच्छ्रेण (for क्रुद्धेन). —^{f}) $D_{2,4}$ भूतले (for °लं).

32 ^{a}) $D_{1,2}$ $G_{1,3}$ हि (for च). —^{b}) $T_{2,3}$ G सुखं (for सुरा). —^{d}) D_7 देवराज्ञो (for °राज्ये). $D_{6,8}$ [ऽ]भिषेच्यतां.

33 ^{a}) D_1 S संभाषमाणे. —^{b}) S पितामहे. —^{c}) B_8 T_1 तं हृष्टाः ; M_4 हृष्टास्तु (for संहृष्टाः). —^{d}) $D_{2,4,6-10}$ तं (for ते). V_1 B Dn D_5 M_4 प्रत्यूचुस्तं नराधिप.

34 ^{a}) T G M_4 विशुद्धात्मा (for भगवता). $D_{1,2}$ ततोभिषिक्तो भगवान्. —^{b}) V_1 B Dn $D_{5,10}$ -राज्ये च ; $D_{1,2}$ -राज्ये स ; T_3 -राज्ये तु (for -राज्येन).

35 ^{a}) $T_{1,3}$ M_4 तु वृत्तांतं (for पुरावृत्तं). T_2 G एवमेतस्य वृत्तांतं ; M_{1-3} °ष तु वृत्तांतो. —^{c}) $D_{1,2,4-9}$ ततस् (for स च).

36 ^{a}) $D_{4,6-9}$ तस्माद्दीपः प्रदातव्यः. —^{b}) T_1 G_2 -मेधिना (for °भिः). —^{c}) $D_{8,9}$ दिव्य- (for दिव्यं). —^{d}) V_1 B Dn $D_{2,5,10}$ दीपस्य (for दीपप्र-). $D_{4,6,7,9}$ प्रेत्य दीपप्रदो नरः. —^{e}) D_4 -प्रकाशाय ; D_{6-8} -प्रतीकाशो (for °काशा). —^{f}) S तु (for च). Dn_3 भवेत्पुनः (for भवन्त्युत). $D_{4,6-8}$ दीपदश्च भवत्युत.

37 ^{a}) $M_{2,3}$ यावंत्यक्षि- (for यावदक्षि-). T_1 -निमेषास्तु (for °षाणि). $D_{1,2}$ यावतोक्षिनिमेषांस्ते. —^{b}) B_{2-5} Dn $D_{5,10}$ T G ज्वलंते. —^{c}) B_{2-5} Dn $D_{5,10}$ बलवांश्च ; T G M_4 धर्म° (for धन°). $D_{4,6-9}$ [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) $D_{6,8-10}$ G_2 दीपतः (for °दः). — After 37, T_1 $G_{2,4}$ ins.:

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ २
राजन्य उवाच ।
वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ३
साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि ॥ ४
चण्डाल उवाच ।
ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियतीनां रजः पुरा ।
सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन्द्विजाः ॥ ५
दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ६

463* य इदं शृणुयाद्वापि पठते यो द्विजोत्तमः।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स च नैवात्र संशयः।
[(L. 1) T1 च (for वा).]

Colophon. — *Parvan name :* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 4. 6–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 5. 10 अगस्त्यभृगुसंवादः ; T2 नहुषचरित्रे अगस्त्यभृगुसंवादे नहुषशापमोक्षणं ; G1. 3 नहुषशापमोक्षकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 98 ; D10 109 ; T1 150 ; T2 G2. 4 158 ; T3 157 ; G1. 3 M1 152 ; M2. 3 153 ; M4 151. — *Śloka no. :* Dn1 41 ; Dn2 40.

104

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 D2 om. (hapl.) 1–4 (retaining the ref. of st. 1). — [a]) T2. 3 G -स्वं हि (for -स्वानि). D9 मूढा (for मन्दा). D5. 10 ब्रह्मस्वानि च ये मंदा. — [b]) D6–9 पुरुषर्षभ (for भरत°). — [cd]) T G M4 योनिं कां (for मूढाः क्व).

2 D2 om. 2 (cf. v. l. 1). After the ref., S ins. :

464* पातकानां परं ह्येतद्ब्रह्मस्वहरणं बलात् ।
सान्वयास्ते विनश्यन्ति चण्डालाः प्रेत्य चेह च ।

[(L. 1) M च यत् (for बलात्). — (L. 2) T1 हतस्वास् (for सान्वयास्). T3 विनश्यंते (for °श्यन्ति).]

— [a]) V1 तत्र (for अत्र). — [c]) Some MSS. चांडालस्य.

3 D2 om. 3 (cf. v. l. 1). D4. 6–9 S राजा (for राजन्य). — [a]) T1. 3 G [ऽ]पि (for ऽसि). Some MSS. चांडाल. — [b]) T3 त्वं (for च). T2 G2. 4 [अ]पि (for वि-). — [c]) Dn2 स- (for श्व-). — [d]) B5 G1. 3 तस्माद् (for क°).

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 1). — [b]) Some MSS. चांडालस्य. — [c]) D4. 5. 7 T2. 3 G1–3 M2. 3 तस्माद् (for क°). — [d]) D4 कुंभे (for कुण्डे). S अंगं तोयेन सिंचसि.

5 Some MSS. चांडाल. — [b]) D6. 8. 9 ह्रियंतीनां ; D10 S (M2 *inf. lin.* as in text) प्रयांतीनां (for ह्रिय°). D1. 2 हृतानां वै रजः पुरः (D2 °रा). — [c]) V1 सोमं च ध्वंसयामास. — [d]) T1 ते (for तं). S om. ये. D4. 6–9 तं च सोमं पपुर्द्विजाः. — After 5, S (except G4) ins. :

465* भृत्यानामपि राज्ञां तु रजसा ध्वंसितं मखे ।
तत्पानाच्च द्विजाः सर्वे क्षिप्रं नरकमाविशन् ।

[(L. 1) T1 भूतानाम् ; M1–3 हृता° (for भृत्या°). T3 अपराधात् ; G1. 3 अपि राज्ञः (for अपि राज्ञां). M4 भूतानां वापि राज्ञां तु (for the prior half). T1 M4 रजसा ध्वंसितस्य वै (for the post. half). — M1–3 om. line 2. — (L. 2) T1. 3 M4 ऋत्विजः (for च द्विजाः).]

6 T1 om. 6–8. D10 M4 om. (hapl.?) 6–7. — [a]) D4. 8 G4 transp. च and स. D8. 9 दीक्षितः स च राजर्षिः. — [b]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn2 D1 माविशन्

येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७
जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ।
पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥ ८
अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥ ९
चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं मृतः ।
ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १०
तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किंचन ।
ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥ ११
तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ।
विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १२
ये चैनं क्रीणते राजन्ये च विक्रीणते जनाः ।
ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ १३
सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीयाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा चिररात्राय नश्यति । C. 13. 4926 B. 13. 101. 14 K. 13. 158. 1 M. 13. 91. 17

(for °शत्). — G2 om. (hapl.) 6ᶜ–7ᵈ. — ᶜ) V1 B Dn3 संगतैर् (for सह तैर्). D7 शांतैर् (for सर्वैर्). D4. 6. 8. 9 सहितैर्याजकैः शांतैर्.

7 D10 T1 G2 M4 om. 7 (cf. v. l. 6). — ᵃ) D1. 2, 4. 7. 8 च तत्र; D5 तत्रापि (by transp.). — ᶜ) D2 राजन्यैः; G1. 3 -राजानः (for -राजन्याः). — ᵈ) T2 क्षिप्रं (for सर्वे).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). D4. 6. 7. 9 om. 8. — ᵃ) T2. 3 G M1. 2 (*sup. lin.*). 3 जग्मुस्तत् (for जघ्नुस्ताः). — ᵇ) D5 पुत्रान् (for पौ°). V1 विधून्वतीः; D1. 2 विधूय वै; T2. 3 G M1–3 विधूय तान् (for विधुन्वतीः). M4 वीक्षमाणाः प्रयांति ये. — ᶜ) M1–3 ये (for च). T2. 3 G2–4 M4 पशूनवेक्षमाणानां (M4 °न्वा). — ᵈ) G1. 3 संसदि (for दंपती).

9 ᵇ) D1. 2 यतेंद्रियः (for जि°). — B5 T3 om. (hapl.) 9ᵈ–11ᶜ. — ᵈ) V1 B1. 2 D2. 6. 8. 9 भैक्ष्यम् (for भैक्षम्).

10 B5 T3 om. 10 (cf. v. l. 9). — ᵃ) Some MSS. चांडालो. T1. 2 G2. 4 हि; G1. 3 M4 [ऽ]पि (for ऽहं). D5 तदा; T1 तथा (for ततो). — ᵇ) Dn3 उक्त्वा (for भुक्त्वा). V1 B3. 4 Dn D5. 10 G1. 3 नृप; D1 ततः; D2 घृतः (for मृतः). — ᵈ) D8 ययौ गतिं (by transp.).

11 B5 T3 om. 11ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 9). — ᵃ) M1 यस्माद् (for त°). S (T3 om.) विप्रस्य (for °स्वं). — ᵇ) D1. 2. 4. 5. 7. 9 कश्चन (for किंचन). T2 स्वं कदाचिच्च किंचन. — After 11ᵃᵇ, T1. 2 G M ins.:

466* न पश्येन्नानुमोदेच्च न हर्तुं किंचिदाचरेत् ।
[G2 तु (for [अ]नु-). M हर्तुः (for हर्तुं).]

— ᶜ) Dn1 D4 ब्रह्मस्वं; T2 G ब्राह्मणो (for ब्रह्मस्व-).

12 ᵃᵇ) D4. 6–9 तथा; S ततः (for तस्मात्). T3 न (for ऽपि). Dn3 om. (hapl.) विक्रेयः पुरुषेण. D7 विपश्यता (for °श्चिता). — After 12ᵃᵇ, S (except T1) ins.:

467* एतद्धि धनमुत्कृष्टं द्विजानामविशेषतः ।
[T3 एतस्माद् (for एतद्धि).]

— ᶜ) V1 B Dn D8. 10 त्विह; D4–7. 9 तं हि (for हीह). T1 तद्विक्रयं हि सोमस्य. — ᵈ) G4 विपश्चितः (for मनीषिणः).

13 T1 om. 13. — ᵃ) Dn2 नैव; D6 चैनं (for चैनं). V1 B Dn D1. 2. 5. 10 तात (for राजन्). — ᵇ) Dn3 ह; G1. 3 न (for च). D1. 2 नराः (for जनाः). — ᶜ) D1. 4. 6–9 ते वै; D2 ते च; T3 G M इतो (for ते तु).

14 ᵇ) T1. 3 M1–3 विक्रीणन् (for °याद्). Dn3 D5. 10 विधि- (for बुद्धि-). V1 B2–5 विक्रीयाविधिपूर्वकं; B1 D1. 4 °याद्बुद्धिपूर्वकं. — ᶜ) D4 T2 M4 वार्धुषिर् (for °षी). — ᵈ) T2 G M गच्छति (for नश्यति). V1 B Dn D4. 5. 10 न चिरं स त्रिनश्यति; T1. 3 रौरवं चापि गच्छति (T3 स विग)च्छति. — ᵉ) D4. 5. 10 त्रिशतं (for त्रिंशतं). T1 M अकीर्तिम (T1 M4 °र)शतं प्राप्य; T2. 3 G2. 4 अकीर्तित (T3 °क)शतं प्राप्य; G1. 3 अकीर्तनशतं प्राप्य; Madras ed. अकीर्तिमिह संप्राप्य. — ᶠ) V1 B Dn D5. 10 स; D2. 4 स्व- (for श्व-). D2 -जायते (for -जीवति). — After 14, S (except M1) ins.:

468* ब्रह्मस्वहारी नरकान्यातनाश्चानुभूय तु ।
म्लेच्छेषु च कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठामुपजीवति ।

[(L. 1) T1 नरकं (for °कान्). T1 -भूय वै; T3 -गच्छति (for -भूय तु). — (L. 2) T1 क्रिमिर् (for कृमिर्).]

7 15 नरकं त्रिंशतं प्राप्य श्वविष्ठामुपजीवति ॥ १४
18 16 श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ १५
श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥ १६
अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ १७
अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥ १८
सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥ २०
स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २१
तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ २२
अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥ २३
जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।

---

15 T_1 om. 15. —^{a}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{1.2.4-10}$ M [अ]भि- (for [अ]ति-). —^{b}) T_2 G_4 स स्व-; T_3 स्वस्मिन्; $G_{1.3}$ स्वेषु; G_2 सर्व-; M_4 स्वं च (for सखि-). V_1 B_{2-4} Dn D_2 -दारे च (for -दारेषु). $B_{2.3}$ विप्लवन् (for °वम्). D_{10} स स्वदारे च विप्लवं; M_{1-3} स्वदारेषु च वि°. —^{c}) D_2 T_3 G $M_{1.2.4}$ धारयन्; D_4 धारयेद् (for [अ]धारयद्). V_1 B Dn $D_{5.10}$ तुलया धारयन्धर्म(V_1 °न्सर्व)म्. —^{d}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ अभिमानी; $D_{1.4.6-9}$ त्वभिमानो; G_4 अति° (for ह्यति°).

16 ^{a}) Dn_3 om. (hapl.) from पापिनं up to अहं वै (in 17^{a}). $D_{4.6.7.9}$ पामिलं (for पापिनं). $D_{1.2}$ श्वानं चै(D_2 वै)वाविलं पश्य; T_1 त्वं मामविकलं पश्य; $T_{2.3}$ G M ग्लानं मां विकलं पश्य. —^{b}) $D_{1.7}$ M_4 विवर्ण- (for °र्णं). —^{c}) V_1 B Dn_{1}, n_2 $D_{2.4.5.10}$ M_4 अभि- (for अति-). T G M_4 मां पश्य (for भूतानाम्). —^{d}) T G M_4 पापां (for इमां). $D_{1.2}$ उपागतः.

17 Dn_3 om. अहं वै (in 17^{a}) (cf v. l. 16). —^{a}) Bom. ed. तात (for जातः). —^{b}) V_1 Dn_3 धर्म-; T_2 नय- (for धन-). —^{c}) D_{10} पौराणेस्मिन् (hypermetric); S पौराणे (for अन्यस्मिन्). —^{d}) T_1 -पारगं (for °गः). $D_{4.6-9}$ ज्ञानविज्ञानवान्नरः.

18 ^{a}) B_5 अभयं; $D_{1.6.7.9}$ अभवत् (for अभवं). D_8 तन्न (for तत्र). Dn_2 जातानां (for जानानो). D_{10} G M अभयं जानमानोहं; $T_{1.3}$ अभजं भाज्य(T_3 जात)मानोहं; T_2 अंगजां जानमानोहं (sic). —^{b}) D_2 एतान् (for ह्ये°). Dn_1 सदा (for तदा). B_1 D_1 corrupt; $D_{4.6-9}$ एषां दोषप(D_4 °षं प)दं तथा; D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 दोषानेतानहं सदा; T_3 दोषानेतांस्तु सर्वदा; M_{1-3} एतान्दोषानहं सदा. —^{d}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ -मांसम्; T_1 G_2 -मांसादि (for -मांसानि). T_3 भक्षयन् (for [अ]भक्षयम्). — After 18, D_{10} S ins. :

469* सोऽहं वै विदितः सर्वैर्दूरगो मलिनो वने ।
साधूनां परिभावेष्सुर्विप्राणां गर्वितो धनैः ।
[(L. 1) M_{1-3} निंदितः (for वि°).]

19 S om. (hapl.) 19^{ab}. —^{b}) B_3 तु (for च).

20 ^{a}) $D_{1.2.4.6-9}$ चैलांते; T_1 M तैलाक्तं; T_3 M_2 (*inf. lin.*) तैलांते (for चैलान्तं). D_{10} corrupt; T_2 G आदीपितमिवालातं. —^{b}) D_2 त्वमरैर् (for भ्र°). D_4 [अ]र्दितः (for °तम्). D_1 त्वमरैरिव चार्चितं. — D_7 om. (hapl.) 20^{cd}. —^{c}) T_3 G_4 याचमानं (for धाव°). —^{d}) D_1 मा (for मां). $D_{1.2}$ [आ]वृतं; $D_{4.6.8.9}$ [अ]र्दितं (for [अ]न्वितम्). $T_{1.3}$ पश्य मां तेन दुःखितं.

21 ^{a}) S महात्मानस् (for महत्पापं). —^{b}) B_3 Dn_{1}, n_2 $D_{5.10}$ हरंति (for त°). —^{c}) $D_{4.6-9}$ S [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) $T_{2.3}$ G विप्रजात्या (T_2 G_3 °त्यां) (for यथा प्राहुर्). T_1 विप्रजात्या महर्षयः.

22 T_1 om. 22. —^{a}) M चापकृतं (for पाप°). D_8 मित्रम्; G_2 (also as in text) कर्म (for विप्रम्). —^{d}) D_8 च; S (T_1 om.) तं (for [उ]त).

23 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ G_4 हि; D_4 च; D_{6-9} सु- (for तु). —^{b}) $D_{5.10}$ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°). —^{c}) B_1 D_9 M_4 [अ]भि-; T_2 [अ]व- (for [अ]धि-).

शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप ॥ २४

त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २५

राजन्य उवाच ।

चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६

दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थे परंतप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८

तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

C. 13. 484
B. 13. 10
K. 13. 1
M. 13. 91

— [d]) S आपदः (for इत्युत).

24 [a]) $Dn_{1.n2}$ D_5 च मम; $D_{4.6.7.9.10}$ मम तु (by transp.); $T_{1.3}$ G M हि मम; T_2 जातं मे. — [b]) T_3 M केन वा (for केनचित्). $D_{1.2}$ तात (for पूर्व-). T_1 केनावासं हि कर्मणा; T_2 G केन पूर्वेण क°. — [d]) G_2 विभो (for नृप).

25 [a]) V_1 B Dn $D_{5.10}$ त्व($D_{5.10}$ त्वा)मिमं सं-; $D_{4.6-9}$ तदिदं मे; G_4 त्वं ममेह (for त्वमिमं मे). T_1 त्वमेवेह प्रपन्नस्य; $T_{2.3}$ G_{1-3} M त्वं ममेह प्रपन्नस्य. — [b]) $D_{1.2}$ शंस (for ब्रूहि). $T_{2.3}$ G M पृच्छतः (for °ते). T_1 शरणं परिपृच्छतः. — [c]) Some MSS. चांडालत्वात्.

26 $D_{2.6.9}$ S राजा (for राजन्य). — [a]) Some MSS. चांडाल. $D_{1.6.7.9}$ -जानेते; $D_{2.4}$ -जानीते; D_8 -जानेहं (for -जानीहि). T_1 चंडालवृत्तमापन्नो; T_2 G M °लवृत्तात्तपस्त्वं; T_3 °लवृत्त्या तपस्त्वं. — $D_{1.2}$ S (except G_4) om. (hapl.) 26[cd]. D_4 om. (hapl.) 26[c]–27[d].

27 D_4 om. 27 (cf. v. l. 26). — [b]) B_1 $G_{1.3}$ रणाग्ने (for °ग्नौ). D_1 $T_{2.3}$ G M -हेतुके; $D_{2.6-9}$ -हेतवे; T_1 -हैतुकं (for -हे°). — [c]) S हित्वा (for हुत्वा). B_5 प्रमोक्षार्थं; T_2 $G_{1.2.4}$ °क्षाय (for °क्षस्ते). — [d]) $D_{1.2.7.8}$ आप्स्यसि; $D_{6.9}$ अवाप्स्यसि (hypermetric) (for अर्हसि).

28 $D_{1.4.6-9}$ S om. the ref. — [a]) V_1 B Dn D_{10} तेन (for राजन्). D_5 इत्युक्त्वा स तदानेन. — [b]) $D_{1.2}$ ब्राह्मणार्थे (for ब्रह्मस्वार्थे). — [c]) $T_{1.2}$ G हित्वा (for हुत्वा). — [d]) G_4 इष्टां गतिम् (by transp.). D_5 अवाप सः; T_3 °सवान् (for °प ह).

29 [a]) $D_{1.2}$ विप्र; $T_{2.3}$ G M [अ]पीह (for पुत्र). T_1 तस्माद्रक्ष्यास्त्वया विप्रा. — [b]) T_1 ब्रह्मस्वाद् (for °स्वं). — [c]) V_1 B_3 Dn_2 D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ यद् (for यदि). T_3 महाभाग (for °बाहो). — [d]) V_1 B Dn $D_{5.10}$ आत्मनः (for उत्तमाम्). G_4 शाश्वतीमुत्तमां गतिं.

Colophon. — *Parvan name :* $B_{1.2}$ Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $B_{2.3}$ Dn $D_{1.2.4-6.8-10}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B Dn $D_{1.2.6-9}$ राजन्यचं(V_1 B_1 D_8 °चां)डालसंवादः; $D_{5.10}$ राजचं(D_5 °चां)डालसंवादः; T_2 ब्रह्मस्वहरणप्रकरणे क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणदोषकथनं; $G_{1.3}$ क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_5 91; Dn_1 99; D_{10} 109; T_1 M_4 152; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 159; $G_{1.3}$ M_1 153; $M_{2.3}$ 154. — *Śloka no.:* Dn_1 30; Dn_2 29; D_4 27.

15 नरकं त्रिंशतं प्राप्य श्वविष्ठामुपजीवति ॥ १४
18 श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ १५
श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥ १६
अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ १७
अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥ १८
सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥ २०
स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २१
तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ २२
अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥ २३
जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।

15 T_1 om. 15. —^{a}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{1.2.4-10}$ M [अ]भि- (for [अ]ति-). —^{b}) T_2 G_4 स स्व-; T_3 स्वस्मिन्; $G_{1.3}$ स्वेषु; G_2 सर्व-; M_4 स्वं च (for सखि-). V_1 B_{2-4} Dn D_2 -दारे च (for -दारेषु). $B_{2.3}$ विप्लवन् (for °वम्). D_{10} स स्वदारे च विप्लवं; M_{1-3} स्वदारेषु च वि°. —^{c}) D_2 T_3 G $M_{1.2.4}$ धारयन्; D_4 धारयेद् (for [अ]धारयद्). V_1 B Dn $D_{5.10}$ तुलया धारयन्धर्म(V_1 °न्सर्व)म्. —^{d}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ अभिमानी; $D_{1.4.6-9}$ त्वभिमानो; G_4 अति° (for ह्यति°).

16 ^{a}) Dn_3 om. (hapl.) from पापिनं up to अहं वै (in 17^a). $D_{4.6.7.9}$ पामिलं (for पापिनं). $D_{1.2}$ श्वानं चै(D_2 वै)वाविलं पश्य; T_1 त्वं मामविकलं पश्य; $T_{2.3}$ G M ग्लानं मां विकलं पश्य. —^{b}) $D_{1.7}$ M_4 विवर्ण- (for °र्णं). —^{c}) V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{2.4.5.10}$ M_4 अभि- (for अति-). T G M_4 मां पश्य (for भूतानाम्). —^{d}) T G M_4 पापां (for इमां). $D_{1.2}$ उपागतः.

17 Dn_3 om. अहं वै (in 17^a) (cf v. l. 16). —^{a}) Bom. ed. तात (for जातः). —^{b}) V_1 Dn_3 धर्म-; T_2 नय- (for धन-). —^{c}) D_{10} पौराणेस्मिञ् (hypermetric); S पौराणे (for अन्यस्मिञ्). —^{d}) T_1 -पारगं (for °गः). $D_{4.6-9}$ ज्ञानविज्ञानवाक्षरः.

18 ^{a}) B_5 अभयं; $D_{1.6.7.9}$ अभवत् (for अभवं). D_8 तत्र (for तत्र). Dn_2 जातानां (for जानानो). D_{10} G M अभयं जानमानोहं; $T_{1.3}$ अभजं भाज्य(T_3 जात)मानोहं; T_2 अंगजां जानमानोहं (sic). —^{b}) D_2 एतान् (for ह्ये°). Dn_1 सदा (for तदा). B_1 D_1 corrupt; $D_{4.6-9}$ एषां दोषप(D_4 °षं प)दं तथा; D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 दोषानेतानहं सदा; T_3 दोषानेतांस्तु सर्वदा; M_{1-3} एतान्दोषानहं सदा. —^{d}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ -मांसम्; T_1 G_2 -मांसादि (for -मांसानि). T_3 भक्षयन् (for [अ]भक्षयम्). — After 18, D_{10} S ins.:

469* सोऽहं वै विदितः सर्वैर्दूरगो मलिनो वने ।
साधूनां परिभावेष्सुर्विप्राणां गर्वितो धनैः ।
[(L. 1) M_{1-3} निदितः (for वि°).]

19 S om. (hapl.) 19^{ab}. —^{b}) B_3 तु (for च).

20 ^{a}) $D_{1.2.4.6-9}$ चैलांते; T_1 M तैलाक्तं; T_3 M_2 (*inf. lin.*) तैलांते (for चैलान्तं). D_{10} corrupt; T_2 G आदीपितमिवालातं. —^{b}) D_2 त्वमरैर् (for भ्र°). D_4 [अ]र्दितः (for °तम्). D_1 त्वमरैरिव चार्चितं. — D_7 om. (hapl.) 20^{cd}. —^{c}) T_3 G_4 याचमानं (for धाव°). —^{d}) D_1 मा (for मां). $D_{1.2}$ [आ]वृतं; $D_{4.6.8.9}$ [अ]र्दितं (for [अ]न्वितम्). $T_{1.3}$ पश्य मां तेन दुःखितं.

21 ^{a}) S महात्मानस् (for महत्पापं). —^{b}) B_3 $Dn_{1.n2}$ $D_{5.10}$ हरंति (for त°). —^{c}) $D_{4.6-9}$ S [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) $T_{2.3}$ G विप्रजात्या (T_2 G_3 °त्यां) (for यथा प्राहुर्). T_1 विप्रजात्या महर्षयः.

22 T_1 om. 22. —^{a}) M चापकृतं (for पाप°). D_8 मित्रम्; G_2 (also as in text) कर्म (for विप्रम्). —^{d}) D_8 च; S (T_1 om.) तं (for [उ]त).

23 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ G_4 हि; D_4 च; D_{6-9} सु- (for तु). —^{b}) $D_{5.10}$ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°). —^{c}) B_1 D_9 M_4 [अ]भि-; T_2 [अ]व- (for [अ]धि-).

शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप ॥ २४
त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २५

राजन्य उवाच ।

चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६
दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थे परंतप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८
तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥ २९

१०५

युधिष्ठिर उवाच ।

एको लोकः सुकृतिनां सर्वे त्वाहो पितामह ।
उत तत्रापि नानात्वं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।
पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो जनाः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ३
ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
महावने हस्तिशिशुं परिद्यूनममातृकम् ॥ ४
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः ।
स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ५
तं प्रभिन्नं महानागं प्रस्रुतं सर्वतो मदम् ।
धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७

मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं
दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ ।
मित्रं सतां सप्तपदं वदन्ति
मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ॥ ८

इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालकमाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९
शिष्टं दान्तं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥ १०

105

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) V_1 $B_{3.5}$ Dn_2 एकलोकाः; $B_{1.2}$ $Dn_{1.}$ n_3 एके लोकाः; B_4 एते लोकाः; $D_{1.2}$ एककालः; D_5 एवं लोकाः (for एको लोकः). V_1 B Dn $D_{1.2.5}$ सुकृतिनः (for °तिनां). — ^{b}) $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ सर्वे वाहो; $D_{4.6-9}$ अहो सर्वे; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ स्वर्गे लोके; T_1 स्वर्गो वाहो; T_3 M स्वर्गे नाहो; $G_{1.3}$ स्वर्गलोके (for सर्वे त्वाहो). — ^{c}) $B_{1.5}$ Dn_3 $D_{1.2}$ तत्र (for उत). $D_{6.8.9}$ वा चापि; D_7 चापि च (for तत्रापि). V_1 B Dn $D_{4.5}$ भिन्नास्ते (for नानात्वं). — ^{d}) D_{10} S सर्वं (for तन्मे). T_2 (also as in text) कुरूद्वह (for पितामह).

2 ^{c}) D_5 T_3 पुण्यात् (for पुण्यान्). — ^{d}) Bom. ed. नराः (for जनाः).

3 D_2 om. 3^{cd}. — ^{d}) B_5 ह (for च). S संवादं वै (T_3 वा) शतक्रतोः.

4 ^{a}) S गौतमो ब्राह्मणः कश्चिन्. — ^{b}) D_7 यतेंद्रियः (for जि°).

5 ^{a}) $D_{4.6-9}$ दृष्ट्वा सं- (for तं दृष्ट्वा). — ^{b}) G_{1-3} सानुक्रोशाद् (for °शो). B_3 $T_{1.3}$ जितेंद्रियः; D_8 T_3 (also) दृढव्रतः (for धृत°). — ^{c}) $T_{1.2}$ M सोथ; T_3 $G_{1.3.4}$ सोति-; G_2 सोयं (for स तु).

6 D_1 om. 6^a. — ^{a}) D_4 महाभागं (for °नागं). D_2 तं पतितं महाभागं; T_2 G तं प्रपन्नं महादीर्घं (T_2 °द्विपं). — ^{b}) D_1 T_2 G प्रसूतं; T_1 प्रभूतं; T_3 प्रापितं (for प्रस्रुतं). V_1 B Dn $D_{5.10}$ प्रस्रुतं पर्वतोपमं; M_4 °तं सर्वतोदकं. — ^{c}) D_5 $G_{1.2}$ धृतराष्ट्रस्वरूपेण.

8 Before 8, S (except T_2) ins. गौतमः. — ^{a}) S (except G_2) मा (for मे). $D_{1.2}$ पुत्रमेतं; D_5 °मेव; $D_{6.7.9}$ °भूतं (for °मेनं). — ^{b}) D_4 दुःखे पुष्टं; $D_{6.7.9}$ दुःखात्पुष्टं (for °त्पुष्टं). — ^{c}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.7-10}$ T_2 G मैत्रं (for मित्रं). $Dn_{1.}$ n_2 $D_{1.2.7.8}$ $M_{1.3}$ साप्तपदं (for स°). — ^{d}) D_1 corrupt. $Dn_{1.}$ n_3 D_2 मैव; $D_{4.6.7.9}$ नोत; S नेह (for नैव). T_1 शपेत् (for स्पृशेत्).

9 ^{b}) T_1 शून्ये (for शून्य-). V_1 B Dn $D_{2.5.8.10}$ शून्यपालं ममाश्रमे. — ^{d}) $B_{1.5}$ D_3 संयुक्तं; $D_{1.2.6.7}$ सुनीतं; D_4 सुनीते (for सुयुक्तं).

10 T_1 om. 10^{ab}. — ^{a}) B_3 शिष्टं शांतं; T_3 शिष्टज्ञं च (for शिष्टं दान्तं). D_4 कृतप्रज्ञं (for °ज्ञं च). — ^{c}) $T_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ त्वं; T_3 M तं; G_3 क (for न). — ^{d})

धृतराष्ट्र उवाच ।
गवां सहस्रं भवते ददामि
दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।
अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे
किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११
गौतम उवाच ।
त्वामेव गावोऽभि भवन्तु राज-
न्दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र
किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२
धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं
राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो
नागश्रेष्ठाद्गौतमास्मान्निवर्त ॥ १३
गौतम उवाच ।
यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा
यत्र प्रेतः शोचति पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४
धृतराष्ट्र उवाच ।
ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्दधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५
गौतम उवाच ।
वैवस्वती संयमनी जनानां
यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।

C.
B.
K.
M.

$D_{2.6.9}$ G_1 हंतुम् (for हर्तुम्). $T_{1.3}$ G_{2-4} M नार्हसि (for अ°). T_2 हंतुं नार्हसि कुंजरं.

11 — ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ M भवतो (for °ते). V_1 B Dn D_5 ददानि (for °मि). G_4 गवां शतसहस्रं भवतो ददामि. — ^{b}) $D_{4.6.7.9}$ चैव (for पञ्च). S शतानि निष्कस्य ददामि पंच. — ^{c}) T_3 भवतो ददामि; $G_{1.2}$ विधिव-न्महर्षे (for विविधं महर्षे). — ^{d}) D_1 om.; S (except G_3) न (for किं).

12 T_1 om. (hapl.) 12. — ^{a}) D_2 तव (for त्वाम्). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ हि (for ऽभि). S (T_1 om.) त्वामेव गावो विविधा भजंतु. — ^{b}) D_8 T_2 $G_{1.3.4}$ च (for स-). $G_{1.3}$ तु (for च). $D_{1.2}$ वित्तं (for रत्नम्). T_3 G_2 दास्यस्तु (G_2 °श्च) नाना विविधं तु रत्नं. — ^{c}) Dn_3 om.; $D_{1.2}$ रत्नं; T_3 दत्तं (for वित्तं). $D_{4.6.7.9}$ पुत्रेण मे संगमो ह्यस्तु तेन; T_2 अन्यं च रत्नं विविधं महर्षे. — ^{d}) D_1 corrupt. T_2 G न (for किं). Dn_1 अनेन; $D_{5.10}$ गजेन (for धनेन). The portion from नेन कृत्यम् up to the end of this parvan is written by a different hand in V_1.

13 T_1 राजा (for धृतराष्ट्र). — ^{a}) S हस्तिना (for °भिर्). — ^{b}) B_1 राज-; $D_{4.6.7.9}$ गज-; S हस्ति- (for नाग-). — ^{c}) S स्व- (for स्वं). — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4.5.8.10}$ नागश्रेष्ठं; T_3 °श्रेष्ठो (for °श्रेष्ठाद्). — After 13, Dn_1 reads 15^{cd}.

14 Dn_1 धृतराष्ट्र (for गौतम). — ^{a}) D_2 प्रीतो (for प्रेतो). — ^{b}) D_1 partly damaged. V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ शोचते (for °ति). — ^{c}) $D_{1.4.6.7.9}$ भवने (for सदने). V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.5.8}$ G_3 महात्मंस् (for °त्मनस्). — ^{d}) $B_{1.4}$ Dn_3 $D_{4.5.7.10}$ T_2 G याचयिष्ये (for यात°).

15 G_2 om. (hapl.) 15–20. — ^{a}) S (G_2 om.) नास्तिका निष्क्रियाः (by transp.). — ^{b}) $D_{4.6.7.9}$ त्विंद्रियार्थे (for इन्द्रि°). S (G_2 om.) पापात्मानश्चेंद्रियार्थे निस्(T_1 °थैर्विषु)ष्टाः. — Dn_1 reads 15^{cd} after 13. — ^{c}) $G_{1.3}$ यातनाः. T_3 प्राप्नुवंते. — Dn_2 om. 15^{d}. — ^{d}) G_4 पारं (for परं). D_3 यत्र (for तत्र).

16 G_2 om. 16 (cf. v. l. 15). T_3 om. (hapl.) 16–17. — ^{a}) Dn_2 संयमिनी (for °मनी). V_1 om. जनानां. D_{8-9} T_2 M वैवस्वतीं संयम($D_{8.9}$ °मि)नीं जनानां; T_1 $G_{1.3.4}$ वैवस्वतीं (T_1 °तं) संयमनीं (T_1 °नं) च नाम. — ^{b}) T_1 प्राप्तं (for [अ]नृतं). S (T_3 G_2 om.) प्रोच्यते (for नो°). Dn_2 तत्र (for the second यत्र). — ^{c}) T_1 बलिनो (for °नं). B_1 याचयंति (for यात°). $D_{5-7.9.10}$ यत्राबला बलिनां घातयंति;

8 16 16 16 यत्राबला बलिनं यातयन्ति
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६
धृतराष्ट्र उवाच ।
ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च
गुरुं यथा मानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७
गौतम उवाच ।
मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो
महाभोगा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८
धृतराष्ट्र उवाच ।
अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै
प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च
मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९
गौतम उवाच ।
मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं
सुपुष्पितं किंनरगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २०
धृतराष्ट्र उवाच ।
ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला
बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं
मध्वाहुत्या जुह्वति च द्विजेभ्यः ॥ २१
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति

T_3 $G_{1.3.4}$ M °लान्बलिनो घा(M या)तयंति. —^{d}) B_1 Dn_3 $D_{4.5.7.10}$ T_2 $G_{1.4}$ याचयिष्ये (for यात°).

17 G_2 om. 17 (cf. v. l. 15). T_3 om. 17 (cf. v. l. 16). G_1 M_4 om. the ref. —^{a}) G_4 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठां). V_1 om. पितरं. $D_{4.6.7.9}$ गुरुं (for मातरं). —^{b}) T_1 श्वश्रूर्; T_2 $G_{1.3.4}$ गुरून्; M शत्रून् (for गुरुं). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरंति; $D_{1.2}$ गुरुं च ये महयंतश्च°; $D_{4.6.7.9}$ शक्त्या (D_4 °त्रुं) यथानर्हयाभ्यर्चयंति. —^{d}) Dn_2 पदं (for परं). D_4 यत्र (for तत्र).

18 G_2 om. 18 (cf. v. l. 15). T_1 om. (hapl.) 18–19. T_3 om. the ref. —^{b}) V_1 B Dn D_{5-10} महाभागा (for °भोगा). S (T_1 G_2 om.) महाभो(G_4 °भा)गा भोगिनश्च प्रवेश्याः. —^{c}) T_2 M_4 जुष्टास्. —^{d}) G_3 partly damaged. B_1 $D_{4-7.9.10}$ $G_{1.4}$ याचयिष्ये; T_2 वाच° (for यात°).

19 G_2 om. 19 (cf. v. l. 15). T_1 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) B_3 साधुव्रता; D_1 om. (hapl.) (for सुव्रता). —^{b}) B_1 $D_{4.6.7.9}$ प्रतिग्रहं (for °श्रयं). D_7 ददते (for °ति). S (T_1 G_2 om.) प्रतिश्रयं ये (T_3 वै) ददति द्विजेभ्यः. —^{c}) D_4 [आ]श्रमांश्च S (T_1 G_2 om.) [आ]श्रि(T_2 °श्रु)तेभ्यो (for [आ]श्रितांश्च) —^{d}) $D_{1.2}$ [ऽ]भिवि-; D_4 सुवि-; $D_{6.7.9}$ सुवि $G_{1.3.4}$ [ऽ]पि हि; M_{1-3} हि वि- (for ऽपि वि-).

20 G_2 om. 20 (cf. v. l. 15). —^{a}) $D_{4.6.7.9}$ मेरौ रम्ये; D_3 मेरो रम्यं (for मेरोरग्रे). B_3 भावि (for भाति). S (G_2 om.) मेरौ नगे (T_3 वने) यद्वनं चाति- रम्यं. —^{b}) G_1 partly damaged. $B_{2.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{1.7.8.10}$ किंनरी- (for किंनर-). B_3 -जुष्टगीतं; D: -देवजुष्टं; $D_{4.6.8.9}$ G_4 -गीति° (for -गीत°). —^{d}) B_1 $D_{4-7.9.10}$ T_2 G_4 याचयिष्ये (for यात°).

21 ^{a}) T_3 अमृताः (for मृदवः). —^{b}) B_3 सत्यशीलाभि- (for सर्वभूताभि-). B_1 -साराः (for -रामाः). — T_1 om. 21^{cd}. —^{c}) $B_{2.5}$ Dn_1 $D_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ [ऽ]धीयते (for °यन्ते). D_7 च (for स). —^{d}) D_1 om. त्या जुह्व. V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ वै (for च). $D_{4.6.7.9}$ द्विजेंद्राः (for द्विजेभ्यः).

22 B_5 T_1 om. (hapl.) 22^{a}–31^{b}. —^{b}) $D_{5.6}$ गतो (for गन्ता). $D_{4.6.8.9}$ यत्र (for तत्र). — After 22^{ab}, T_2 reads 32^{ab} (with the ref.), repeating it in its proper place. —^{c}) D_2 यद्यंते ते; $D_{4.6.7.9}$ अप्यन्यत्ते

तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२

गौतम उवाच ।

सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं
प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वाणामप्सरसां च सद्म
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये नृत्तगीतकुशला जनाः सदा
ह्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४

गौतम उवाच ।

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या
देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति विप्रा
ह्ययोनयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५
यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामा-
न्यत्र स्त्रियः कामचाराश्चरन्ति ।
यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा
अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च ।
भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७
निराशिषो निर्ममा वीतरागा
लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः । C. 13
तथाविधानामेष लोको महर्षे B. 13 K. 13 M. 13

(for यद्विद्यते). D_{10} आस्ते (for अस्ति). T_3 G M यद्($G_{1.4}$ °द्य)न्यत्ते विविधं स्थानमस्ति. —^{d}) $G_{2.4}$ चरितो (for त्व°). D_4 M_{1-3} याति (for यामि).

23 B_6 T_1 om. 23 (cf. v. l. 22). T_2 G_3 om. the ref. —^{b}) D_8 T_3 G -वदं; T_2 पदं (for वनं). D_1 om. (hapl.?) नन्दनं. $D_{4.6.7.9}$ प्रियं सदा य($D_{6.9}$ त)- द्वनं नारदस्य. —^{c}) V_1 अप्सरसार्थं; G_2 °राणां च (for °रसां च). Dn $D_{1.5.8.10}$ शश्वत् (for सद्म). —^{d}) D_6 om. from हस्तिनं up to न (in 27^{c}). B_1 $D_{4.6.7.9.10}$ T_2 G याचयिष्ये (for यात°).

24 B_5 T_1 om. 24 (cf. v. l. 22). D_6 om. 24 (cf. v. l. 23). $D_{7.9}$ om. (hapl.) 24–26. —^{a}) V_1 B_{2-4} Dn $D_{3.10}$ नृत्यगीते; B_1 नृत्यगीत-; D_5 नृत्तगीते (for °गीत-). D_1 M सदा जना (by transp.); T_2 G_1 जनास्तदा. —^{b}) $D_{1.2}$ महयंतश् (for सहिताश्). S (T_1 om.) देवात्मनां (M देवद्विजानां) प्रियकामाश्चरंति.

25 B_5 T_1 om. 25 (cf. v. l. 22). D_6 om. 25 (cf. v. l. 23). $D_{7.9}$ om. 25 (cf. v. l. 24). D_4 om. (hapl.) 25-26. $G_{1.3}$ om. the ref. —^{a}) B_1 यत्रोत्तवाः (for °त्तराः). S (T_1 om.) यांति (for भान्ति). —^{c}) B_4 तत्र (for यत्र). B_1 [अ]ग्निसोमाश्च; T_2 G [अ]ग्नयो ये ($G_{1.3}$ वै) नि-; T_3 [आ]ग्नेयी यत्र; $M_{1.3}$ [अ]ग्नियोनयो नि-; M_2 Cv [अ]ग्नियोना नि- (for °यौनाश्च). D_{10} यत्राग्नयो ये निवसंति लोका; M_4 यत्राग्नयोनग्नयश्च वसंति विप्रा. ※ Cv : अग्निरेव योनिः कारणं येषां ते अग्नियौनाः । ※ —^{d}) V_1 B_{2-4} Dn_1 अव्योनयः; B_1 M ह्यव्यो°; Dn_2, n_3 $D_{5.8.10}$ अयो°; D_1 corrupt (for ह्ययो°).

26 B_6 T_1 om. 26 (cf. v. l. 22). D_6 om. 26 (cf. v. l. 23). $D_{7.9}$ om. 26 (cf. v. l. 24). D_4 om. 26 (cf. v. l. 25). —^{a}) $T_{2.3}$ G_4 M यतः (for यत्र). —^{b}) T_2 G M_4 स्थिताः; T_3 [ई]श्वराः (for स्त्रियः). $B_{2.3}$ Dn_3 $D_{2.10}$ $M_{1.3}$ कामचराश्. V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ भवंति (for चरन्ति). —^{c}) D_1 om. च. B_2 (marg.) नारीषु पुंसां (for नारीनराणां). —^{d}) B_1 $D_{5.10}$ T_2 $G_{1.2.4}$ याचयिष्ये (for यात°).

27. B_5 T_1 om. 27 (cf. v. l. 22). D_6 om. up to न (in 27^{c}) (cf. v. l. 23). D_2 om. (hapl.) 27–28. D_4 om. the ref. —^{b}) $D_{5.10}$ G M ह्यमांसादा (for अमां°). T_2 ह्यमांसादा दंडधराश्चरंति. — D_1 om. 27^{c}–28^{d}, —^{c}) V_1 om. न हिंसन्ति. $G_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ स्थावर- (for °रं). $D_{6.7.9}$ जंगमं वा; S (T_1 om.) °मानि (for °मं च). —^{d}) B_1 भूतानि ये; $D_{4.6.7.9}$ ये भूतानां (by transp.).

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा निर्मला वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा
न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किंचि-
त्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ३०
ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्या-
ञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातना
विरजसो वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यस्य सुमहान्तः सुवृत्ता-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रता-
स्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो

---

28 B5 T1 om. 28 (cf. v. l. 22). D1.2 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G1.3 निर्मदा (for निर्ममा). — b) Dn2 लाभेलाभे. D5.10 लाभालाभे ये समाः सत्यसंधाः. — d) D3 यत्र (for तत्र).

29 B5 T1 om. 29 (cf. v. l 22). D1 reads 29^{ab} and D2 repeats the same after 31. G2 om. (hapl.) 29–31. — a) V1 Dn3 ततोपरे; B1–4 Dn1. n2 D1.2 (both times). 8. 10 ततः परे; D6 परं ततो (by transp.). D4.6.7.9 संति (for भान्ति). — b) G4 सुवर्ण- (for सुपुण्य-). V1 B2–4 D5.10 विरजा वि-; Dn1. n2 D8 विरजा वीत-; D1.2 (both times) विमला वि-; D4 निर्जला वीत- (for निर्मला वीत-). B1 Dn3 पुण्यगंधा विरजसो विशोकाः. — d) B1 D4–7.9.10 T2 G1.4 याचयिष्ये (for यात°).

30 B5 T1 om. 30 (cf. v. l. 22). G2 om. 30 (cf. v. l. 29). D5 om. (hapl.) 30–35. — a) V1 B दानशीलान्; D10 °शीला (for °शीला न). D8 प्रतिगृह्णंति. D4.6.7.9 ये दानशीलाः प्रतिगृह्णते च; S (T1 G2 om.) °लाः प्रतिगृह्णंति नित्यं. — b) V1 B1–4 Dn D8.10 चाददते (for आद°). S (T1 G2 om.) न चाप्यर्थानाहरंते परेषां. — c) D10 G4 देयम् (for [अ]दे°). D4.6.7.9 महर्षे (for अर्हते). — d) D4 हृताश्च; D6.7.9 कृतज्ञाः (for जनाश्च). D10 सर्वातिथ्याः सुप्रदाः सज्जनाश्च; T2 °थ्याः सुप्रजाना जनास्तदा; T3 G1.3.4 M °थ्याः सुप्रजना जनाः सदा (M1–3 सदा ये).

31 B5 T1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 22). G2 om. 31 (cf. v. l. 29). D5 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) D1.2.8 M क्षांतारो; D10 दातारो (for क्षन्तारो). T3 G1.3.4 M [अ]ति- (for [अ]भि-). T3 -कुप्यंति (for -जल्पन्ति). B1 वाच्याञ्; D4 चान्याः; D10 चान्यच् (for चान्याञ्). T2 येषां दारा नातिजल्पंति चान्याञ्. — b) V1 B1 (marg.). 2–4 Dn सत्रीभूताः; B1 शांतीभूताः; D1.2 शांता भूत्वा; D4.6.7.9 शक्ता भक्ताः; D8 सतां भूत्वा (for शक्ता भूत्वा). — D6.9 om. from विधाना (in 31^{c}) up to तत्र (in 31^{d}). — After 31, D1 reads and D2 repeats 29^{ab}.

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 30). B3 om. 32. G1 om. (hapl.) 32–34. D1.2 om. 32^{ab}. T2 reads 32^{ab} (with the ref.) for the first time after 22^{ab}. — a) V1 B1.2.4.5 Dn D8.10 [ऽ]परे. D4.6.7.9 सुपुण्या; T1 सुराणां (for सनातना). — b) Dn2 D4.6.7.9.10 T1.3 विराजस्का (for विरजसो) G2 विशेषाः (for विशोकाः). — c) D1.2 हि यत्र (for सुवृत्तास्). V1 B1.2.4.5 Dn3 आदित्यस्य सदने महांतस्; Dn1. n2 D8.10 आदित्यदेवस्य पदं (Dn2 D8 °दे) महात्मनस्; T1 सनातनाः शश्वदुज्ज्वाल्यमानास्; T2 रवेः सुराणामर्हतो हि राजंस्; T3 G2–4 M आदित्यस्य सुराणामर्हं(G3 °र्हं)तो हि राजंस्. — d) B1 D4.6.10 T2 G2.4 याचयिष्ये.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 30). G1 om. 33 (cf. v. l. 32). D1 om. (hapl.) 33–35. — a) S (G1 om.) -शुश्रूषकाश्च (for °षणे रतास्). — b) S (G1 om.)

नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३
तथाविधानामेष लोको महर्षे
विशुद्धानां भावितवाग्यतीनाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४
गौतम उवाच ।
ततः परे भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५
धृतराष्ट्र उवाच ।
चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा
तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधाना
यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६
स्वदारिणां धर्मधुरे महात्मनां
यथोचिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्वहतां गतिं तां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७
गौतम उवाच ।
इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका
दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो
राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८　C. 13. 4880 B. 13. 102. K. 13. 159.. M. 13. 92. 3

तपस्विनः सत्यसंधा नरा ये. — ^{c}) G_2 अनुकूल- (for अप्रतिकूल-). $D_{4.6.7.9}$ -भाषिणो ये (for -कूलभाषिणो). — ^{d}) S (G_1 om.) नित्यं स्थिता (for नित्योत्थिता). $D_{4.6.7.9}$ -कार्येष्वनोद्याः (for -कर्मस्वचोद्याः).

34 D_5 om. 34 (cf. v. l. 30). G_1 om. 34 (cf. v. l. 32). D_1 om. 34 (cf. v. l. 33). T_1 om. 34^{bc}. — ^{b}) V_1 B Dn $D_{8.10}$ विशुद्धानां भावितो (B_1 °षते; B_3 °वितं) वाग्यतानां. — $D_{6.7.9}$ om. 34^{cd}. — ^{c}) T_3 सत्य- (for सत्ये). $D_{2.4}$ धर्मात्मनामुद्वहतां म(D_4 ग)तिं स्वां.

35 D_5 om. 35 (cf. v. l. 30). D_1 om. 35 (cf. v. l. 33). — ^{a}) V_1 B Dn $D_{2.8.10}$ $T_{1.3}$ M [ऽ]परे; T_2 G परं (for परे). T_1 M संति (for भान्ति). $D_{6.9}$ सनातनाश्च (for लोकाः सनातनाः). $D_{4.7}$ ततः परं भांति सनातनास्ते (D_7 °ना ये). — ^{b}) B_1 विरजसो वि-; T_1 M ह्यरजसो वीत-; T_2 $G_{1.3.4}$ ह्यरजो वीत-; T_3 रजसो वीत-; G_2 त्रिरजा वीत- (for विरजा वि-). $D_{4.6.7.9}$ सुपुण्यलोका विरजस्का विशोकाः. — B_3 om. from ह्यात्मनस् (in 35^{c}) up to यात (in 35^{d}). — ^{d}) D_4 च (for त्वा). B_1 $D_{4.7.10}$ T_2 $G_{1.2.4}$ याचयिष्ये (for यात°).

36 ^{a}) $D_{1.5}$ G_3 चातुर्मास्ये; T_3 चातुर्मास्यं. D_4 यजंति (for °न्ते). B_1 सदा जनास् (by transp.); D_2 जनाः स; $D_{4.6.7.9}$ जना वै; T_1 नरास्तु. — ^{b}) D_1 damaged. $D_{2.8}$ तथेष्टानां; D_5 तथाकृष्टीनां (for तथेष्टीनां). M_{1-3} द्विज- (for दश-). $D_{4.6.7.9}$ -शतान्याप्नुवंति (for -शतं प्राप्नुवन्ति). T_3 तथेष्टानां दशशतं यातयंति. — ^{c}) $D_{1.2}$ [अ]ग्नीनां (for [अ]ग्निहोत्रं). — T_1 om. 36^{d}–37^{a}. — ^{d}) V_1 B Dn_{1}, n_3 $D_{8.10}$ यथाम्नायं (for °न्यायं).

37 T_1 om. 37^{abc} (cf. v. l. 36). — ^{a}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn_2 Cn सुधारिणां (for स्वदा°). Dn_1 D_8 Cn धर्मसुरे; Cnp °धुरे (as in text). $D_{1.2}$ स्वदारिणां धर्मधुरं निनीषतां; $D_{4.6.7.9}$ सदाराणां धर्मधुरं निनीषतां; D_{10} S (T_1 om.) स्वदारगाणां धर्मकृतां महात्मनां. ※ Cn: धर्म एव सुरः क्षुरः, तत्र सुष्ठु आत्मानं संधारयन्ति ते सुधारिणः, तेषाम् । ※ — ^{b}) V_1 B Dn $D_{6.8.10}$ यथोदिते (for °चिते). B_1 संस्थितानां; B_2 damaged (for सुस्थि°). — ^{c}) $D_{2.4.6.7.9}$ स्वां; $D_{5.10}$ गतां; S (T_1 om.) सदा (for तां).

38 ^{a}) B_6 om.; M_4 शोको (for लोका). B_1 विरजसो विशोका; $D_{1.2}$ ह्यमला अ(D_2 वि)शोका; $D_{4.6.7.9}$ ह्य(D_4 अ)जरा ह्यशोका; $T_{1.3}$ M अमरा वीतशोका; T_2 G अमरावतीशा (for विरजा विशोका). — ^{b}) $D_{6.9}$ S दुरत्ययाः (for °न्वयाः). — ^{c}) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M तत्र; T_2 अत्र (for तस्य). $D_{6.7}$ भुवने; T_1 भविता; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M भवतो (for °ने). $D_{4.6.7.9}$ भूरिधाम्नो (for भूरितेजसो). — T_3 om. 38^{d}–40^{a}. — ^{d}) D_8 इमं त्वाहं (for राजन्निमं). B_1 $D_{4.7.10}$ T_2 G याचयिष्ये; $B_{4.5}$ घात° (for यात°). — After

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो
वेदाध्यायी यश्च यज्वाप्रमत्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९

गौतम उवाच ।
प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो
नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।
ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता
धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथाप्लुताङ्गा-
स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१

गौतम उवाच ।
ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे त्वाप्रधृष्ये
गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।
यो गोसहस्री शतदः समां समां
यो गोशती दश दद्याच्च शक्त्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां
पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा
ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणा-
स्ते तत्र मोदन्ति गवां विमाने ॥ ४४

38, D5 reads 41–42.

39 T3 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) T1 -जीवी तु (for -जीवी). D4 शतवर्षो; T2 G यत्र शूरो (for यश्च शूरो). — b) G1. 3. 4 यत्र (for यश्च). — c) B2 damaged; D1. 2 ते वै (for एते). D7 स्वर्ग- (for शक्र-). D6 व्रजंते; T1. 2 G M भजंति (for व्र°). — d) D4 यत्र (for तत्र).

40 T3 om. 40^{a} (cf. v. l. 38). — a) M प्रजापतेः (for प्राजापत्याः). D4. 6. 7. 9 सत्य- (for सन्ति). D8 महात्मनो (for महान्तो). — c) D10 S मनीषिणां सर्वलोकाभयानां. — d) B1 D5. 7. 10 T3 G1. 2. 4 याचयिष्ये (for यात°).

41 D5 reads 41–42 after 38. — a) T G M4 राजसूयेभिषिक्ता (for राजसूया°). — B2 partly damaged for 41^{bc}. — b) B1 महात्मानो (for धर्मा°). — D2 om. 41^{c}–42^{d}. — c) V1 B3–5 Dn1. n2 D4. 8. 10 ये चाश्वमेधावभृथे प्लुतांगास् (D8 °थाप्लुतानां). — d) T3 G4 M लोको (for लोका). D4 यत्र (for तत्र).

42 For the sequence in D5, cf. v. l. 41. D2 om. 42 (cf. v. l. 41). G4 M4 om. the ref. — a) B3 D6. 9 परे भांति; S परे संति (for परं भान्ति). D4. 7 महांतः (for सनातनाः). — b) B1 विरजसो (for विरजा). B2–5 D1 विशोकाः; T2 G2. 4 वीतमोहाः (for °शोकाः). D4. 6. 7. 9 सुपुण्यगंधा विरजस्का विशोकाः; T1. 3 M °गंधा विरजःशोकमोहाः; G1. 3 °गंधा विरजो वीतमोहाः. — c) Dn1 D4 चाप्यधृष्ये; Dn2 D8 त्वाप्य°; D5. 10 T2 G1. 3. 4 M त्वप्र°; D6. 7. 9 T1 चाप्र°; G2 *प्य° (for त्वाप्र°). B3 तस्मिन्नहं सुदुर्लभे त्वां प्रधृष्ये. — d) B1 D4–7. 9. 10 T2 G याचयिष्ये (for यात°).

43 a) G2 शतशो (for °दः). D1. 2 शतं समा; D5. 10 S महात्मा; D8 समः स्याद् (for समां समां). D4. 6. 7. 9 यो गोसहस्री स शतं च दद्याद्. — b) V1 B Dn D1. 2. 5. 8. 10 गवां शती (for यो गोशती). B1 तु भक्त्या; D1. 6. 7. 9 स्वशक्त्या (for च शक्त्या). — c) B2 partly damaged. D6. 9 दशान्ये (for दशभ्यो). D2 यच्च; D4. 6. 7. 9 [ऽ]प्यथ (for यश्च). B5 D10 दशैकां; D1 इवैकां (for इहैकां). — d) T1 तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र (= 41^{d}).

44 a) D4. 7. 9 जीर्यंति (for जीर्यन्ते). D7 प्राज्ञा; M1. 3 विप्र (for विप्रा). — b) B1 -नंदंति (for -रक्षन्ति). — c) D1. 6 om.; D2. 4. 7. 9 T1 -पराश्च; T2. 3 G -परा ये (for -परायणास्). — d) D1. 6 om. ते तत्र. V1 B Dn D5. 8. 10 गवां निवासे; D4. 6. 7. 9 गवां हि लोके; T2. 3 G M ततो विमानैः (for गवां विमाने)

प्रभासं मानसं पुण्यं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥ ४५
गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
तूष्णींगङ्गां दशगङ्गां महाह्रदमथापि च ॥ ४६
गौतमीं कौशिकीं पाकां महात्मानो धृतव्रताः ।
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये प्रयान्ति च ॥ ४७
तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८

गौतम उवाच ।

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९
न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
न जरामरणे वापि न पुण्यं न च पातकम् ॥ ५०
तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ।
स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं मे यतिष्यति ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्मुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ५२
ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ५३ C. 13. 4895 B. 13. 102. 53 K. 13. 159. 53 M. 13. 92. 53

T1 तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ($=40^{d}$).

45 Before 45, T1 ins. धृतराष्ट्रः. —^{a}) V1 B1. 3–5 Dn D5. 8. 10 तीर्थं ; D8 om. (for पुण्यं). B2 प्रभासं पुष्करं तीर्थं. —^{b}) B2 मानसं च (for पुष्कराणि). D1. 2, 4, 6, 7, 9 G4 महासरः (for महत्सरः). —^{c}) D1. 2. 4, 6, 7, 9 पुण्योदं (for पुण्यं च). V1 B3, 8, 5 नेमिषं ; D5, 10 G2 नेमिशं ; T2. 3 G1. 3. 4 M नैमिशं (for °षं). —^{d}) D6, 9 करतोधनीं ; D8 °यनीं (for °यिनीम्). B3 करोति बहुदायिनीं ; T1 बाहुदां नर्मदां तथा.

46 ^{a}) B2 partly damaged. V1 B3–5 Dn1 गंगां गय- ; B1 Dn3 गंगागय- ; B2 D10 गंगां गया- ; Dn2 D5. 8 गंगागया- ; D9 गयागय- ; T1, 2 गवां हय- ; T3 हयां हय- ; G M गयां हय- (for गयां गय-). D4 गयां गयाशिरश्चैवं. —^{b}) D2. 4, 6, 7, 9 विपाप्मां ; G4 तथैव (for विपाशां). D1 विपाप्मां स्थलवालुकं ; T G1–3 M तथैव स्थलवालुकां. —^{c}) V1 B2–4 पंचनदं ; T2 G M शनैर्गंगां (for दशगङ्गां). B5 Dn कृष्णां गंगां पंचनदं ; D4, 6, 7, 9 कृष्णगंगां श्वेतगंगां ; D5. 8. 10 कृष्णगंगां पंचनदं ; T1 सरस्वतीं च गंगां च ; T3 कृष्णां गंगां वृद्धगंगां. —^{d}) D6–10 वा (for च).

47 ^{a}) V1 B1, 2, 4, 5 Dn D5, 10 T1, 3 G2 M4 गोमतीं ; B3 गोतमीं (for गौ°). M4 पावकां (for कौशिकीं). Dn1 D5. 8. 10 पंपां ; Dn2 पंथां ; D1, 2 वाचां ; D4, 6, 9 T3 G2 M1. 3 पापां ; D7 तापीं ; T1 नंदां ; T2 G रम्यां ; M4 om. (for पाकां). — T1 om. 47^{bc}. —^{b}) G1. 3 दृढव्रताः (for धृत°). —^{c}) T3 सरस्वतीं. D5. 10 सरस्वत्यै दृषद्वत्यै (D10 °त्यां). —^{d}) V1 B2–4 D2. 5. 10 [ऽ]नु- ; B1 च ; B5 Dn D1 तु (for प्र-).

48 ^{a}) T2 G2, 4 ततस्ते ; M ते तत्र (by transp.). —^{b}) G4 -माला- (for -माल्य-). G1. 3 -पराः (for -धराः). —^{c}) D1 दिव्य- (for पुण्य-).

49 ^{b}) T2 G एव च (for ऽण्वपि). —^{c}) S क्षुत्पिपासे न च ग्लानिर्.

50 T1 om. (hapl.) 50^{ab}. —^{a}) G3 चेष्टो (for द्वेष्यो). —^{c}) D4, 6–9 -मरणं (for °णे). V1 B4, 5 Dn D5, 10 चाथ ; B1 D1, 7, 8 चापि (for वापि). S न जरामरणं त(T1 य)त्र. —^{d}) B5 om. from न पुण्यं up to योगसं (in 52^{c}). D8 जरा (for पुण्यं). V1 B1–4 पापकं (for पातकम्).

51 B5 om. 51 (cf. v. l. 50). T1 om. 51^{ab}. —^{a}) T3 स्थिते (for स्फीते). —^{b}) D9 प्रजा- ; S (T1 om.) प्राज्ञ- (for प्रज्ञा-). D5. 10 G3 -सत्य- (for -सत्त्व-). —^{c}) Dn3 D7. 10 स्वयंभू-. B3 Dn2 D8 -भुवने ; D1. 2. 4. 8 -सदने (for -भवने). —^{d}) V1 B1–4 Dn D10 प्रदास्यसि (for यतिष्यति). D4 हास्तिनमर्पयिष्यति ; D5 °नं ये प्रदास्यंति ; D6–9 °नं मेर्पयिष्यति ; T1 यातयिष्ये च हास्तिनं ; T2. 3 G M हास्तिनं याच(M °त)यिष्यति.

52 B5 om. up to योगसं (in 52^{c}) (cf. v. l. 50). T3 om. 52–54 (retaining the ref). —^{a}) V1 B1–4 Dn D5. 10 -संगैर्यें (for -सङ्गेभ्यो). S (T3 om.) विमुक्ताः सर्वसंगेषु. —^{b}) D1. 2. 4. 6–9 महात्मानो ; D5 धृता° ; M यता° (for कृता°). B2 जितेंद्रियाः ; D7 जितव्रताः (for यत°). —^{c}) V1 B Dn D5. 8. 10 -संस्थानैर् ; D4. 6. 7. 9 -संस्थान- ; T1 G2. 4 M -संस्था ये ; T2 G1. 3 -युक्ता ये (for -संस्थाने). —^{d}) T1 G युक्ताः सर्व- ; T2 युक्तं सर्व- ;

गौतम उवाच ।

रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते
यत्र वेदी पुण्डरीकैः स्तृणोति ।
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४

बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं
व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचि-
दकार्षं ते मनसोऽभिषङ्गात् ॥ ५५

शक्र उवाच ।

यस्मादिमं लोकपथं प्रजाना-
मन्वागमं पदवादे गजस्य ।
तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु
ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥ ५६

गौतम उवाच ।

श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं
यं मेऽहार्षीर्दशवर्षाणि बालम् ।
यो मे वने वसतोऽभूद्द्वितीय-
स्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७

शक्र उवाच ।

अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग-
श्चाघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।

M मुक्ताः सर्व- (for युक्ताः स्वर्ग-).

53 T3 om. 53 (cf. v. l. 52). —[a]) B2 Dn2. n3 D6–9 -भुवनं (for -भ°). —[b]) Dn2 इ; T2 G1. 3. 4 हि (for [इ]ह). —[c]) D6–9 ताञ् (for ते). —[d]) G प्रष्टुं (for द्रष्टुं).

54 T3 om. 54 (cf. v. l. 52). D8 om. 54 (retaining the ref.). T2 om. the ref. D7 reads 54 on marg. (*sec. m.*). —[a]) B5 Dn3 D4. 5. 10 T1. 2 G2 यच्च (for यत्र). —[b]) B2. 3 वेदीः; D1 वेदीं (for वेदी). B3 Dn2 D2. 4. 5. 10 स्तृणाति; D6. 9 सृतानि (for स्तृणोति). D7. corrupt; S (T3 om.) य(G2 त)त्र वेदिः पुण्यजनैर्वृता च. —[c]) M2 तत्र (for यत्र). D4 -यांति च हरिभिः; D6. 7. 9 -याति च हरिः; M1–3 -यासि हरिभिः (for -याति हरिभिः). V1 B2–4 D5 सोमवीथीं; B1 D10 °वीथिं (for °पीथी). —[d]) B1 D4. 5. 7. 10 T2 G1. 4 याचयिष्ये (for यात°).

55 Before 55, G1. 3. 4 ins. गौतमः; G2 ins. धृतराष्ट्रः. —[a]) D1. 2. 8 पृच्छामि (for बुध्यामि). V1 D1. 4 S त्वा; B5 मां (for त्वां). B5 मित्रहणं (for वृ°). T1 M त्वृषिष्टुतं; T2 त्वभिष्टुतं; T3 G ऋषिष्टुतं (for शतक्रतुं). D4. 6. 7. 9 पृच्छामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतोर् (D4 °ष्टुतो). —[b]) B1 -क्रामंतं; B5 om.; T1 -क्रमं मे; T2 -क्रमं त्वां (for -क्रमन्तं). D4. 6. 7. 9 विश्वे; D5. 10 विश्वं (for विश्वा). —[c]) D6. 7. 9 क्वचिन् (for कच्चिन्). D2 कथंचिद् (for कदा°). T1 कच्चिन्न वाचा रचितं हि किंचिद्. —[d]) D1. 2 T3 अका(D2 °चा)रिषं ते; D4 न चाप्यर्थं; D3 न चाप्यकार्यं; T2 G2. 4 अकार्षीस्ते (for अकार्षं ते). B1 [ऽ]भिषंगी; T1 °पंगान् (for °षङ्गात्). D6. 7. 9 न चाप्यकार्यं ते मनसोभिषंगः.

56 V1 B Dn D6. 9 शतक्रतुर्; D1 गौतम; D5. 10 om. (for शक्र). —[a]) V1 B2 (marg.). 3–5 Dn D5. 10 T2 मघवाहं; D4. 6–9 यस्मादमुं; T1 °दिदं (for °दिमं). D1. 2 प्रधानम् (for प्रजानाम्). —[b]) D1. 2 अन्वागमः; D4. 6–9 °गतः; T2. 3 G2. 4 M2. 3 मत्वागमं (for अन्वा°). B2 (marg. as in text). 3. 4 परिवाहे; Dn1 परिवादे; G1 damaged (for पदवादे). D10 M1 मत्वागमं परिपादे गजस्य; T1 मत्वागमं हरणे ते ग°; M2 (*inf. lin.*) मत्वागमं वारिपदे ग°. —[c]) B1 मन्वगास्तु (sic); B5 मामुपास्त (for मानुशास्तु). —[d]) D1. 2 ब्रवीमि; T1 M °हि; T3 °तु (for °षि). D1 यत्तः; D2 तत्तत् (for य°). S करवाणीह (for तत्करवाणि).

57 [a]) Dn S पुत्रं तु (Dn1 G1–3 हि) नागं; D4 पुत्रप्रभूतं; D6–9 पुत्रभूतं (for °नागं). —[b]) D1. 2 यमधार्षं; D4. 6–9 यमपालयं (for यं मेऽहार्षीर्). S प्रियं तु (T1 च) मे प(M1–3 पा)ष्टिवर्षं तु (T2 च) बालं. —[c]) D6 om. वने.

58 B Dn D5. 8 शतक्रतुर्; D1. 2. 4. 6. 7. 9 इंद्र (for शक्र). —[b]) V1 आगच्छति; D1. 2 ह्रेपायते; D4. 6–9 यस्त्रायते (for चाघ्रा°). D4. 6. 9 T2. 3 M4 -वीक्ष्यमाणः (for -वीक्ष°). B Dn D5. 10 आगच्छति (B1. 3 °ते) त्वामभिवीक्ष्यमाणः; T1 त्वाघ्राति च त्वामभिरक्ष°. —[c]) B2 हि ते; B3 हि मे; D5. 7. 9 T3 च मे (for च ते). D6. 8. 9 -जिघ्रतः (for °ते). T1 ददामि तेहं ऋषिमुख्य

पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते
श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ५८

गौतम उवाच ।

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं
ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।
ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व
त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥ ५९

शक्र उवाच ।

येषां वेदा निहिता वै गुहायां
मनीषिणां सत्त्ववतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि
बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६०

हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
प्राप्नुहि त्वं शुभाँल्लोकानह्नाय च चिराय च ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

C. 13. 4904
B. 13. 102.
K. 13. 159.
M. 13. 92.

सर्वं. — d) M1–3 हि मे (for मम).

59 G3 om. the ref. — a) B1 शिवं सुरेंद्रेह सदैव तुभ्यं. — b) B2 damaged; D2 ध्यायाम; M1–3 ध्यास्यामि (for ध्यायामि). D3 तु युंजे; T1 प्रयच्छ (for प्रयुञ्जे). — c) T1, 3 M राजं (for शिवं). D1, 2, 4, 6, 7, 9 वदस्व (for ददस्व). — d) G3 त्वयापि (for त्वया). G4 om. दत्तं., D1, 4, 6–9 प्रतिगृह्णे च; D2 °गृह्णीम; T2 °गृह्णाति (for °गृह्णामि).

60 B Dn D5 शतक्रतुर्; T3 om. (for शक्र). — a) T3 om.; M1 एषां (for येषां). D5 10 वै निहिता (by transp.); G2 विहिता वै. — b) G3 महर्षीणां (for मनीषिणां). V1 B Dn D2, 4, 5, 7, 8, 10 सत्यवतां (for सत्त्व°). — c) B1 M1, 2 (inf. lin. as in text), 3 [अ]स्मि; T1 [आ]सीद् (for [अ]स्मि). — d) B5 बृद्धस; D4, 5 T1, 2 G2 बुद्धिस (for बुद्धस). T1 सो (for ते).

61 a) D4 [ए]तै हि त्वं; D8 [ए]वैहि (both hypermetric) (for [ए]हि). — c) B2 damaged. V1 B1, 3, 4 त्वं प्राप्नुहि (by transp.); Dn1, n2 D5, 10 त्वं हि प्राप्तुः Dn3 तं प्राप्नुहि. B5 त्वं प्राप्नुहि पुण्यलोकाँल्. — d) Dn2 महार्थं (for अह्नाय). D1, 4, 6, 7, 9 शिवाय; D2 शुभाय (for चिराय). B5 अंत्याय च शिवाय च.

62 V1 B Dn2, n3 D5, 10 om. the ref. — a) D8, 9 गौतमं हि (hypermetric) (for गौतमं). — b) T2 हस्ति° (for सह). — After 62, Dn1, n2 and Bom. ed. Calcutta ed. Kumbh. ed. ins.:

470* य इदं शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः ।
स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ।

[(L. 1) Bom. ed. Kumbh. ed. इदं यः (by transp.); Calcutta ed. इमं यः.]

Colophon. — *Parvan name*: B1, 2, 4, 5 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B1–3 Dn1, n2 D1, 2, 5–10 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B Dn D5 हस्तिकूटः; D1, 2, 10 इंद्रगौतमसंवादे हस्तिकूटं; D4 गौतमसंवादः; D6–9 M1–3 इंद्रगौतमसंवादः; T2 G1, 3 शक्रधृतराष्ट्रगौतमसंवादे स्वर्गादिबहुलोककथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 102; B5 92; Dn1 100; D10 110; T1 M4 153; T2, 3 G2, 4 160; G1, 3 M1 154; M2, 3 155. — *Śloka no.*: Dn1, n2 63; D4 58.

१०६

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसता ।
स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १
पितामहस्य विदितं किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसो यत्परं तेऽद्य तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।
तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोका युधिष्ठिर ।
मतं मम तु कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४
अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतिः ॥ ५
तं दृष्ट्वा स वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्वमिमं देशं दुरासदम् ॥ ६
न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७
भगीरथ उवाच ।
निःशङ्कमन्नमददं ब्राह्मणेभ्यः
शतं सहस्राणि सदैव दानम् ।
ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि
न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८
दशैकरात्रान्दश पञ्चरात्रा-

106

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 After the ref., G2 ins. गणपतये नमः. — b) D4.6–9 शमः (for शान्तिः). V1 B Dn आहिंसितं (B3.4 °ता); D5.10 °सनं; D6–9 °सया (for °सता). — c) B2 partly damaged. D5 मे (for ते). — d) T1.3 G2 चापि; T2 G1.3.4 वापि (for चैव). D1 ह; D2 हि; D4.6.9 तत् (for यत्).

2 a) D5.10 पितामहास्ति विदितं; T2.3 °हास्माद्विदितं; G2.4 °हास्मद्विदितं. — b) D4–9 अन्यत्तु (for °त्र). V1 B Dn D10 किमन्यत्तपसो बलात्. — c) B5 तेभ्यस्; D5–7.9.10 नान्यत; T1 तत्र; T2.3 G M त्वद्य (for तेऽद्य). — d) B3.5 Dn1.n2 D1.4 नो (for मे).

3 a) D4.6–9 प्रतीक्षन्ते (for प्रच°). S तपसः (G4 °सा) प्रश्न G2 प्रीत यो यावत्. — b) V1 B2–5 Dn2 D5 लोको; B1 Dn1.n3 D10 लोके (for लोका). — c) V1 B Dn D5.10 ममात्र; T2.3 G4 एतत्तु (for मम तु).

4 d) B1 damaged. D4–6.8.9 ब्राह्मणस्य (for ब्रह्मणश्च).

5 a) S [अ]मर- (for सुर-). — b) V1 गव्यं (for गवां). — c) D7 तु (for च). B1 यो; D8.9 om. (for सो). — d) V1 B2–5 Dn श्रुतं; D2 T2 G3 श्रुतः; T3 स्मृतिः (for श्रुतिः).

6 a) D4.6–9 स्म; T1.3 G M तु; T2 च (for स). V1 B Dn D5.10 तं तु दृष्ट्वा वचः (Dn3 ततः) प्राह. — Dn3 om. (hapl.) from रथम् (in 6b) up to भगी (in 6c). — c) T1 om. कथं. B3 कथं भगीरथस्त्वेषाम् (sic). — d) D4 G1 इदं (for इमं). V1 B Dn D1.2.5.10 लोकं; T1 (also as in text) कस्माद् (for देशं). D1.4.6–9 दुरागमं (for °सदम्).

7 c) T3 तप्त- (for [अ]तप्त-). — d) G1 उपागतः (for इहा°).

8 a) B2 partly damaged. V1 B1.2.4 Dn2.n3 D5 निष्काणाम्; B5 Dn1 निष्काणां वै (for निःशङ्कमन्नम्). Dn1 ह्यददं; D3 S अददां (for °दं). — b) D5.10 प्रातः (for शतं). Dn3 तथैव धेनूः; D1.2 दशैव चाहं; D4.6–9 तथैव दानं; T G M4 सदैवतानां (for सदैव दानम्). — c) B3 D6–9 ब्राह्म-; D5.10 ब्राह्म्यं; T1 महद्; T2.3 G M1–3 ब्रह्मन्; M4 ब्रह्म- (for ब्राह्मं). T2 नु तं (for व्रतं). V1 B Dn D1.5.10 विद्वन्; D4.6–9 देव (for विद्धि). — d) B1 दत्त्वैवाहं; T2 दैवादहं (for न त्वेवाहं). T G2–4 M [आ]गतः (for [अ]गाम्).

9 D10 reads 9ab twice. D5.10 (second time)

नैकादशैकादशकान्क्रतूंश्च ।
ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं
फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ९
यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः
शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।
अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं
नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥ १०
दशायुतानि चाश्वानामयुतानि च विंशतिम् ।
पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां गाश्च सहस्रशः ॥ ११
सुवर्णचन्द्रोडुपधारिणीनां
कन्योत्तमानामददं स्रग्विणीनाम् ।

षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां
जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२
दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या-
स्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
समानवत्साः पयसा समन्विताः
सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३
अप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां न तेन च ॥ १४
दोग्ध्रीणां वै गवां चैव प्रयुतानि दशैव ह ।
प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न च तेनाहमागतः ॥ १५
वाजिनां बाह्लिजातानामयुतान्यददं दश । C. 13. 4921 B. 13. 103. 16 K. 13. 110. 19 M. 13. 93. 16

---

corrupt for 9^{ab}. — ^{a}) B_1 D_{10} (first time) T_2 G_{2-4} -रात्रं; B_6 -वारान्; $D_{6.9}$ -रात्रीं (for the first -रात्रान्). $D_{1.2}$ पक्ष- (for पञ्च-). B_1 रात्रम्; $D_{6.9}$ -रात्रीम् (for the second -रात्रान्). — ^{b}) $D_{1.2}$ ऋषींश्च; D_{10} T G $M_{2.4}$ तथैव (for क्रतूंश्च). D_4 इष्टं तथैकादशकं चचार; $D_{6.7.9}$ इष्टिं तथैकादशकां चचार; D_8 इष्टांस्तथैकादशकांश्चकार; $M_{1.3}$ एकादशैकादशिकांस्तथैव. — ^{c}) $D_{1.4.6.7.9}$ फलं (for शतं). B_1 प्रदिष्टं; S यदिष्टवान् (for यदिष्टं). — ^{d}) B_5 कालेन (for फलेन). $D_{4.6-9}$ तेषामपि (for तेनापि च). S (except T_2) न च (by transp.).

10 ^{a}) $D_{4.6.7.9}$ यथा (for यच्च). B_1 D_{10} T_2 G_3 -तीरनित्यं; T_1 -तीर एव (for -तीरनित्यः). — ^{b}) G_2 ततो (for तपो). — ^{c}) G_2 om. अदां च. — ^{d}) D_{10} गाः कन्या वै; $T_{1.2}$ $G_{2.4}$ गावः कन्या; T_3 गाः कन्यका; $G_{1.3}$ M_4 गाः कन्या वा; M_{1-3} गां कन्यां वा (for नारीपुरं). S [आ]गतोहं (for [अ]हमागाम्).

11 ^{a}) B_2 partly damaged. B_5 om.; $D_{8.9}$ तु (for च). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ गोयुता(V_1 °गा)नि (for अ°). V_1 om. च. $T_{2.3}$ G विंशतिः. — ^{c}) $D_{4.6-9}$ पुष्करे तु (for °रेषु). — ^{d}) V_1 om.; B Dn $D_{5.10}$ शत-; M_2 (*sup. lin.*) गां च (for गाश्च).

12 T_1 om. 12. — ^{a}) Dn D_{8-10} स- (for सु-). V_1 B Dn $D_{5.10}$ -चंद्रोत्तम-; $D_{4.6-9}$ -पंचालक- (for -चन्द्रोडुप-). ❀ Cn : चन्द्रो भूषणविशेषः । ❀ — ^{b}) S (except G_4; T_1 om.) अददां. V_1 B Dn D_5 सहस्रं (for स्रग्विणीनाम्). — ^{c}) D_8 षड्विंश- (for षष्टिं). $T_{2.3}$ G M_{1-3} च भूषितानां; M_4 च वेश्मकानां (for विभूषितानां).

13 ^{a}) $B_{2.3}$ दशार्बुदानाम् (for °दानि). S अददां (for °दं). V_1 गोसवेज्यान्; Dn_3 गाः सवत्सान्; T_1 गोसवे च; M °वेश्यश्च (for °वेज्यासु). — ^{b}) $T_{2.3}$ G गा दश (by transp.). D_4 [ए]कैकशो लोकनाथं सवत्साः.

14 $D_{4.6.7.9}$ om. (hapl.?) 14. — ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ G_3 आप्तोर्यामेषु (for अप्तो°). S सततम् (for निय°). $D_{1.2}$ आप्तुर्यामेन नियते (D_2 °तम्). — ^{b}) $D_{1.2}$ दशायुतं; S °ददां (for °ददम्). — ^{c}) $T_{2.3}$ G -दोग्ध्रीणां (for -दात्रीणां). — ^{d}) V_1 S शतानि; B_{3-5} Dn $D_{5.8.10}$ शतेन (for न तेन).

15 T_1 om 15^{ab}. — ^{a}) $D_{1.2}$ दोग्ध्रीणां च; S (T_1 om.) सुदोग्ध्रीणां (for दोग्ध्रीणां वै). V_1 B Dn $D_{2.4-6.9.10}$ चापि; D_7 वापि (for चैव). — ^{b}) D_1 $G_{1.3}$ तथा (for दश). D_1 T_3 G M च; $D_{5.6.9.10}$ हि; D_8 T_2 तु (for ह). — ^{c}) V_1 शतगुणं (for दश°). — ^{d}) D_2 न तेनाहमिहागतः.

16 $D_{4.7.10}$ om. (hapl.) 16. T_1 reads 16 twice. — ^{a}) V_1 D_2 वाह्नि-; T_1 (both times) कुल- (for बाह्लि-). D_8 वाजिनां बहुजातीनाम्. — ^{b}) T_{1} (both times). 2 G [अ]ददां (for °दं). T_3 अयुतानामदां दश; M °न्यर्बुदानि च. — ^{c}) $D_{5.6.8.9}$ किंकिणी-; T_1 (both times) रूपिणां; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ पीतानां (for कर्णानां). M_{1-3} -वालानां; M_4 -मान्यानां (for -मालानां).

16 कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ १६
16 6 कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दश त्वहम् ।
एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७
वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८
ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
पत्नीमतः सहस्राणि प्रायच्छं दश सप्त च ॥ १९
अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ।
सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ॥ २०
दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ।
वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेनापि नाप्यहम् ॥ २१
शक्रतुल्यप्रभावानामिज्यया विक्रमेण च ।
सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ॥ २२
विजित्य नृपतीन्सर्वान्मखैरिष्ट्वा पितामह ।
अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ २३
स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ २४
वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् ।
तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥ २५
दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् ।

D_2 अर्काणां हेममाल्यानां; $G_{1.3}$ सितानां हेमजालानां. ❀ Cn : कर्काणां शुक्लाश्वानाम् । ❀

17 T_1 om. (hapl.) 17. — ^{a}) B_1 कोटिस्तु; Dn_2 कोटिश्च; $D_{1.2.4.6-9}$ कोट्यश्च (for कोटीश्च). $T_{2.3}$ गाश्चतस्रो; G गाश्च तस्य (for काञ्चनस्य). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ [अ]न्वहं (for त्वहम्). — ^{d}) S (T_1 om.) [अ]पि (for [अ]हं).

18 ^{a}) B_3 $T_{2.3}$ G -वर्णानां (for -क°). — ^{c}) T_1 हैम- (for हेम-). — ^{d}) Dn_2 कोटिर्; D_1 कोटीं; D_{4-9} कोट्यो (for कोटीर्). D_6 om. the first च. T_1 न च तेनाहमागतः.

19 ^{a}) $D_{1.4.6-9}$ -नागान् (for -कायान्). — T_1 om. 19^c–20^b. — ^{c}) Dn_1 M पद्मिनो वै; $D_{4.7.8}$ पत्नीयुतान्; D_{10} $G_{2.4}$ पद्मिनां वै; T_2 $G_{1.3}$ पत्नीनां वै; T_3 दंतिनां वै (for पत्नीमतः). — ^{d}) V_1 B Dn $D_{5.10}$ प्रादां दश च सप्त च.

20 T_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{b}) $D_{1.4.6-9}$ कांचन- (for कनक-). D_{10} -भूषितैः (for -भूषणैः). D_2 दिव्यैः कांचनभूषितैः. — D_2 om. 20^{cdef}. — ^{c}) D_8 रथानां कांचनानां च; T_2 गजानां च रथानां च. — ^{d}) S (G_1 damaged) [अ]ददां (for °दं). — T_1 om. 20^e–21^b. — ^{f}) Dn_2 समलंकृताः.

21 T_1 om. 21^{ab} c. v. l. 20). — ^{a}) B_5 दक्षिणावयवै केचिद्. ❀ Cn दक्षिणाख्या यज्ञाङ्गभूता दक्षिणावयवाः । ❀ — ^{b}) G_4 देवैर् (for वेदैर्). G_2 यैः (for ये). Dn_3 -वर्तिताः (for -की°). $D_{1.2.4-10}$ देवैर्ये संप्रकल्पिताः. — ^{c}) Some MSS. वाजिपेयेषु (for वाज°). — ^{d}) V_1 $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{5.10}$ तान्यपि च; $B_{1.2}$ तानपि च; B_3 Dn_3 तेष्वपि च; Dn_1 $T_{2.3}$ G M तेन न च; D_4 तेनापि च (for °पि न). $D_{1.2}$ [आ]गमं (for [अ]प्यहम्). T_1 न च तेनागतो ह्यहं.

22 ^{a}) $D_{2.4.6.7.9}$ -प्रभावाणाम्; G_1 damaged (for °वानाम्). — ^{b}) V_1 $B_{4.5}$ Dn_2 $M_{1.4}$ ह (for च). — ^{c}) B_1 $T_{2.3}$ G_2 M_3 सहस्र- (for °स्रं). B_3 -कन्यानाम् (for -कण्ठा°). D_{4-10} सहस्रं राजपुत्राणाम्; $G_{3.4}$ °स्रनिष्ककर्णानाम्. — ^{d}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M अददां.

23 ^{a}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_{10} G_2 भूपतीन्; D_{4-9} M_4 पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^{b}) Dn_1 अर्थैर् (for मखैर्).

24 T_1 om. 24^a–25^d. — ^{a}) D_8 गंगायां. — ^{d}) D_{4-10} नाहमागां; T_3 M_4 मम मागांश्; $G_{2.4}$ मम नाकश् (for मम नागां). D_2 सामगानं च तत्कृतं; T_2 corrupt.

25 T_1 om 25^{abcd} (cf. v. l. 24). — ^{a}) D_{4-9} तु (for च). — ^{c}) D_1 $T_{2.3}$ G_4 वनं; D_4 पर-; $D_{6.7.9}$ वर-; $G_{1.3}$ M_3 परं (for वरं). — ^{d}) M [अ]ददां. D_{4-10} एकैकस्मिन्द्विजेददं; $T_{2.3}$ G °स्यां तिथावदां (T_2 °दं). — ^{e}) D_4 निहताहारः (for नियता°).

26 ^{b}) D_2 गंगायां (for °याश्च). $D_{4.6-9}$ गंगायां परिवत्सरं; $D_{5.10}$ °यां प्रतिवासरं; S गंगार्थमचरं तपः. — ^{c}) D_{4-10} दधार यां (for धारां महा-). $T_{1.2}$ $G_{1.4}$ M मूर्ध्ना हरं महादेवं; T_3 मृडनाभं महादेवं (sic). — ^{d})

मूर्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ।
न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २६
शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवा-
न्सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् ।
त्रयोदशद्वादशाहांश्च देव
सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥ २७
अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहं
शुक्लर्षभाणामददं ब्राह्मणेभ्यः ।
एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः
पत्नीश्चैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २८
हिरण्यरत्ननिचितानददं रत्नपर्वतान् ।
धनधान्यसमृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥ २९
शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३०
एकादशाहैरयजं सदक्षिणै-
र्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं-
स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३१
निष्कैककण्ठमददं योजनायतं
तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
वनं चूतानां रत्नविभूषितानां
न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३२　C. B. K. M.

D4–10 शिरसा तां च धारयन्; T1.3 G M4 प्रणम्याभ्यर्चयन्नृप (T1 °न्पुनः); T2 शिरसा यद्धार यः; M1–3 °सा यदधारयं. — c) T2 हि (for [अ]पि).

27 T1 om. 27. T3 om. 27a–28a. — a) V1 D8.9 श्यामाक्षेपैर् (for शम्या°). D8 T2 अजयं (for अयजं). ❀ Cn: शम्या पृथुबुध्नः काष्ठदण्डः। स बलेन क्षिप्तो यावद्दूरं पतति, तावद्देशो यस्य वेदिकाया भवति, स शम्याक्षेपो यागः। ❀ — b) V1 B2 Dn1 साद्यस्कानाम्; B5 सनिस्कानाम्; Dn3 साद्यष्काणाम्; D7 शश्वत्क्रतूनाम् (for सद्यस्कानाम्). B1.3 यत्तः; D4 यत्र; D10 यद्वत् (for यत्तत्). D6.8.9 शश्वत्क्रतूनामयुतैश्च यच्च; S (T1.3 om.) शतैः (G2 °तं) क्रतू(M1.4 कृता)नामयुतैश्चापि यच्च. — c) D4.6–8 त्रयोदशाब्दान्; D5 त्रयोदशाष्ट- (for त्रयोदश-). S (T1.3 om.) -द्वादशाहैश् (for °हांश्). — d) S (T1.3 om.) सपौं(M4 °पुं)डरीकैर्. D1.2 सपुंडरीकास्त फलेन तेन.

28 T3 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) S (T3 om.) ककुद्मताम् (for °द्मिनाम्). — b) S अददां (for °दं). V1 B Dn द्विजेभ्यः (for ब्राह्मणेभ्यः). — D10 reads 28cd twice. — c) B2 D1.4.5.8.10 (both times) कांचन- (for °नं). T2.3 G एकैकं वा कांचनं ब्राह्मणेभ्यः. — d) D5–9.10 (both times) गाश् (for पत्नीश्). S अददां. D5–9.10 (second time) निष्ककंठ्यः; D10 (first time) ब्राह्मणेभ्यः; T3 निष्ककर्णीः (for °कण्ठीः).

29 T1 om. 29ab. — a) V1 B Dn D1.2 -निचयान्; D10 T3 G M1 -रचितान् (for -निचि°). D4 हिरण्यगर्भनचिरान् (sic); T2 °रत्नारचितान्. — b) S (T1 om.) अददां. G4 हेम- (for रत्न-). — c) Dn1.n2 D10 धनधान्यैः. B5 धनधान्यैः समृद्धिं च. — d) B5 Dn1.n2 ग्रामाश्चान्ये (for ग्रामाञ्शत-).

30 a) D4 om.; T2 G1.3.4 पष्टीनाम् (for गृष्टी°). — b) S अददां (for °दं). T1 om. from चाप्य up to ब्राह्मणेभ्यो (in 30d). — c) D4.6–9 इष्ट्वाने(D7 °ष्ट्वां नै)काहमददं. — d) T1 वै (for च).

31 a) D2.4.10 सु-; G3 om. (for स-). D6–9 एकादशैकाहमयजं सुदक्षिणैर्. — b) T G om. द्वि. M सद्वादशाहैर् (for द्विर्द्वा°). T2 G2 अश्वमेधांश्. D4.8.10 चापि (for च). S देवान् (for देव). — c) B1–3 Dn3 अर्कायणैः; B5 D2 आर्कायनैः; D1.4–9 Cv अर्कायनैः; D10 गवामयैः; T1 गवां शतैः; T2.3 G1 गवां धनैः; G2–4 M4 गवामयनैः; M1–3 गवां सवैः (for आर्कायणैः). ❀ Cv: अर्कायनैः सूर्यस्य उत्तरायणे दक्षिणायने च क्रियमाणा यज्ञा अर्कायनाः। ❀

32 T1 om. 32–33. — a) D5 सनिष्कैक-; D6–9 सनिष्क- (for निष्कैक-). B3 D3 योजनायुतं (for °यतं). D4 सनिष्ककंठामददं योजनायतम्; D10 सनिष्ककंठीमददं गां जनाय तं; T2 G नै(G2 सनै)ष्ककंठी(T2 °कर्णी-; G3.4 °कंठ)मददां गां जनाय; M नैष्कोपकंठ(M4 °ठी)मददां योजनायतं. — b) D1.2 द्विविस्तीर्णं; S (T1 om.) तथा विस्तीर्णं (for तद्विस्तीर्णं). — c) V1 B2.3 वृतानां; Dn1.n2 D5.8 कू°; D4 भू°; D6.9 सू° (for चू°). G2 om. (hapl.) रत्नविभूषितानां.

तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।
शतं गवामष्ट शतानि चैव
दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३३

पयस्विनीनामथ रोहिणीनां
तथैव चाप्यनडुहां लोकनाथ ।
प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश
नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३४

त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३५

दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागतः ॥ ३६

सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ३७

इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां
यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह
तत्साधयामासमहं वरेण्यम् ॥ ३८

ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ।
उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ ३९

प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।

---

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 32). — a) B1.3 उत्तरायणं हि (B3 तु); Dn3 चांद्रायणं हि; D1.2 तुरायणानां; D4–7.9.10 °यणं यद्; T2 °यणं तु (for °यणं हि). B4.5 अप्यधृष्यम् (for अप्र°). B2 तुरायणं तु व्रतमप्यधृष्यम्; M1–3 °यणं तु प्रतु(M2 [sup. lin.] °त)लाधृतप्रधृष्यम्; M4 °यणं तु प्रतिमप्रधृष्यम्. — b) D4–7.9.10 T2.3 G M4 त्रिंशदब्दान् (for °तोऽब्दान्). M1–3 सुवर्णमक्रोधनो ह्यददां (M2 [sup. lin.] °नोकरवं) त्रिंशतोऽब्दान्. — c) D7 om. नि चैव. — d) B3 ह्यददमहं; D5 ह्यददद्; S (T1 om.) ह्यददां.

34 b) V1 B2.4.5 Dn D8 [अ]न्याननडुहो; B1 चान्याननडुहो; B3 G2 चा(G2 चाप्य)नडुहो; D6.9 वाप्यनडुहां. — c) B1 अदां (for प्रादां). S पुराथ (T1 °हं) (for सुरेश). — d) D5.10 [अ]गच्छं (for [आ]गतस्). — After 34, Dn2 D10 S (except T1) ins. :

471* शम्याक्षेपेण पृथिवीं त्रिधा पर्यचरं यजन् ।
[Dn2 परिचरन् (for पर्यचरं).]

35 a) Dn1 S त्रिंशदग्नीन्; D1.2 °ताग्निम् (for °दग्निम्). D4–10 त्रिंशताग्निमखैर्ब्र(D5 °मखे ब्र-; D10 °मुखे ब्र)ह्मन्. — b) D5 नित्यदः; D10 °शः (for °दा). — c) B1 D5 T2 अष्टभिः (for अष्टाभिः). D10 सर्प- (for सर्व-). — d) D4.7.9 हय- (for नर-). S नृमेधैर्द्विगुणैस्तथा.

36 B5 om. 36–37. — a) S चाश्वमेधैश्च (for विश्वजिद्भिश्च). — b) D4–9 यज्ञैर्; T2.3 G स्तोभैर् (for शतैर्). D1 अष्टादशोत्तरः (for °त्तरैः). T1 M स्तोभैष्टादशावरैः (T1 °धिकैः; M2.3 °परैः). — c) D1.2.4– लोकेश (for देवेश). — d) V1 B Dn1.n2 D10 [अ]र (for [आ]गतः).

37 B5 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) Some MS शरय्वां (for स°). — b) Some MSS. नैमिशे. — D1.2.4.6–9 शतं (for गवां). — d) S अददां. D5 च (for वै). — After 37, T1 ins. 472*.

38 D4 T1 om. 38. — a) B1.2.4.5 Dn2 D1.2.6 T3 G om. वै. — b) D2 [इ]ति (for [इ]ह). V1 [अ]भ्यविंदत; B1 [अ]न्वविंदत; D5–9 [अ]प्यविंदत (°दत्) (for [अ]भ्यविन्दत्). S (T1 om.) यद्भवता तप न ह्यविंदत (G1.3 नैव विंदति; G2 न स विंदति). — D10 S (T1 om.) [ए]व (for [इ]ह). D1.2 जाज्वल मानं शतशस्तेजसाहं. — d) D6.9 om तत्. B5 D वरेण्य; D5–7.9 वरेण (for °ण्यम्). D1.2 तत्सा यामास परं वरेण्यं (D2 °ण्य); D10 S (T1 om.) °मा महद्वरेण्यं. — D10 T2.3 G M ins. after 38; after 37 :

472* ब्राह्मणार्थाय कर्माणि रणं चैव करोमि यत् ।

39 a) D4–7.9.10 वै (for मे). — D8 om. (hapl. from न्कर्मणि (in 39b) up to रस्मि (in 39c). — Aft 39ab, Dn2 D10 S ins. :

473* पूजितैर्ब्राह्मणैर्नित्यं वचनेनाहमागतः ।
[Dn2 पूजितो (for °तैर्). T1 ब्रह्मन् (for नित्यं). T वचने च; T3 G न च तेन (for वचनेन).]
— d) S सत्रे (for ये वै). — c) G1.3 उक्तं (for उक्तस्

इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४०
कामं यथावद्विहितं विधात्रा
पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४१
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवन्तं तं ब्रह्मा राजानं स भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

युधिष्ठिर उवाच ।
शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १
आयुष्मान्केन भवति स्वल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २　C. 13. 4956 B. 13. 104. K. 13. 161. M. 13. 94. 3
तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथौषधैः ।

—^{f}) $D_{1, 2, 4-10}$ सनातनं (for इति प्रभो).

40 ^{b}) $D_{1, 2, 8}$ विभो (for प्रभो). —^{d}) D_{1} तेन; $D_{4, 6, 7, 9}$ T_{1} M तत्र (for तेऽत्र).

41 $D_{4, 6, 7, 9}$ om. 41^{ab}. —^{a}) G_{1} विहितेन (for विहितं वि°). —^{c}) $D_{1, 4, 6-9}$ T G_{1-3} $M_{2, 3}$ om.; G_{4} [ऽ]थ (for हि). V_{1} B_{2} Dn_{3} [अ]न्यो; B_{1} [अ]न्यद्; $D_{4, 6, 7, 9}$ [अ]न्यद्वा (for [अ]न्यच्च). V_{1} $B_{2, 3}$ $G_{1, 3}$ मतो; D_{4} व्रतं; $D_{6, 7, 9}$ श्रुतं (for मतं). —^{d}) B_{1} देवप्रवर; M देवदेव (for देववर).

42 B_{2-4} Dn_{3} $D_{1, 2, 4-10}$ om. the ref. Dn_{2} repeats 42 after 474*. —^{a}) B_{3} Dn_{1} $D_{1, 2}$ ब्रह्मा तु; B_{5} ब्रह्मा*; Dn_{2} (both times) ब्रह्मा तु (for तं ब्रह्मा). —^{b}) V_{1} B $Dn_{1, n2}$ (both times), n_{3} D_{4} स; $G_{1, 3}$ तं (for स). —^{c}) Dn_{2} (second time) पूजार्हे (for °र्हं). — After 42, $Dn_{1, n2}$ S ins.:

474* तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान्पूजय नित्यदा ।
विप्राणां वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ।
वासोभिरन्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि ।
शुभैः सुरक्षणैश्चापि तोष्या एव द्विजास्त्वया ।
एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर । [5]

[(L. 1) M_{4} भोजय (for पू°). — (L. 4) $Dn_{1, n2}$ सुरगणैश्; G_{2} सुदक्षिणैश्; M स्वरक्षणैश् (for सुरक्ष°). T_{1} धनैरपि च धान्यैश्च; T_{2} शुभैः सुरक्षिणश्चातस् (for the prior half). $Dn_{1, n2}$ $G_{1, 3}$ तथा (for त्वया).]

Colophon. — *Parvan name:* $B_{1, 2, 4}$ Dn_{3} D_{1} शांति. — *Sub-parvan:* V_{1} B $Dn_{1, n2}$ $D_{1, 2, 5, 10}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_{1} $B_{1, 3-5}$ Dn ब्रह्मभगीरथसंवादः; B_{2} D_{10} भगीरथसंवादः; $D_{1, 2, 5-9}$ $M_{2, 3}$ पितामहभगीरथसंवादः; T_{2} ब्राह्मणप्रशंसायां दानमाहात्म्ये दानफलनिरूपणद्वारभगीरथब्रह्मसंवादः; G_{4} भगीरथमाहात्म्यं; M_{1} पितामहभगीरथः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_{1} 103; B_{6} 93; Dn_{1} 101; D_{10} 111; T_{1} M_{4} 154; T_{2} $G_{2, 4}$ 161; T_{3} 160; $G_{1, 3}$ M_{1} 155; $M_{2, 3}$ 156. — *Śloka no.:* $Dn_{1, n2}$ 47.

107

☞ This adhy. is missing in D_{3} (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) V_{1} B Dn च जायते; $D_{1, 2}$ च वैदिकः; D_{4-10} शतेंद्रियः (for च वैदिके). —^{c}) B_{5} कथं; $T_{2, 3}$ तस्मान् (for क°). —^{d}) D_{8} अल्पा (for बाला).

2 ^{b}) V_{1} B Dn $D_{8, 10}$ $G_{1, 3}$ अल्पायुर् (for स्व°). $D_{6, 9}$ भवति (hypermetric); T_{1} अपि (for वापि). —^{c}) M_{3} मुक्तिं (for कीर्तिं).

3 D_{5} om. (hapl.) 3^{a}–5^{b}. —^{b}) V_{1} B Dn $D_{1, 6-10}$ जप° (for जपैर्). T G M_{4} तथापरैः; $M_{1, 2}$ प्रदानकैः; M_{3} प्रसादकैः (for तथौषधैः). —^{c}) $D_{1, 2}$ कर्मणा (for जन्मना). V_{1} B Dn कर्मणा मनसा वाचा; T_{1}

जन्मना यदि वाचारात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४
येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
यथा च वर्तन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५
आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७
तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९
अप्यदृष्टं श्रुतं वापि पुरुषं धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १०
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११
विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ १२
सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३

जन्मना वाथ यदि वा·

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 3). —a) V1 B Dn T2. 3 G1. 3. 4 अत्र तेहं प्रवक्ष्यामि; D1. 2. 4 अत्र ते वर्त(D2 °र्ण)-यिष्येहम्. —b) B3 यत्र (for यन्मां). B5 समनु- (hypermetric); S परि· (for अनु-). D1. 2. 4. 6–10 इतिहासं पुरातनं. —c) D1. 2 स्वल्पायुर्; D10 दीर्घा° (for अल्पा°). D6. 9 वापि (for येन). —d) D10 ह्यल्पायुर् (for दीर्घा°). S येन (for वापि).

5 D5 om. 5ab (cf. v. l. 3). T1 om. 5. —a) S (T1 om.) यथैव (for येन वा). —b) S (T1 om.) यथैव (for येन वा). — D1 om. (hapl.) 5c–6b. —c) V1 B Dn1. n2 G4 वर्तयन्; T2. 3 च वर्तयन् (hypermetric) (for च वर्तन्).

6 6a = Manu. 4. 156a. D1 om. 6ab (cf. v. l. 5). —a) D10 T2. 3 G2. 4 M च; T1 वा; G1 3 [ऽ]पि (for हि). —b) D5. 10 आचारादीप्सिताः प्रजाः. — After 6ab, D3–10 ins.:

475* आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्ति किल्बिषम् ।

[= (var.) Manu. 4. 156cd.]

—c) G4 आचाराल्लभते कीर्तिं.

7 7a = Manu. 4. 157a. —b) T2 च (for [इ]ह). —c) Dn3 द्रवंति (for त्रसन्ति). T1. 3 G M चास्य (for यस्माद्). D4–10 त्रस्यंति चास्य भूतानि; T2 त्रिसंध्यं चास्य भू°. —d) D2 [उ]त (for च).

8 b) V1 B1. 4 Dn T1. 3 यदीच्छेद्; B2. 3. 5 T2 यदि° (for य इ°). — 8d = Manu. 4. 156d. —d) D6. 10 T2 M ह्याचारो (for आ°).

9 D4 om. (hapl.) 9. —b) V1 B Dn D2 चारित्र· (for चाचार-). —c) D1. 2 तथा (for यथा).

10 T1 om. 10ab. —a) V1 B1. 2 (marg.). 4 Dn1. n2 श्रवादेव; D1. 2 श्रयेदेव; D4. 5. 8 श्रुतादेव (for श्रुतं वापि). B5 अप्यदृष्टश्रवादेव; Dn3 अथ दृष्टं श्रवादेव; D6. 7. 9 अथ दृ(D7 °प्यदृ)ष्टं श्रु(D6. 7 °ष्टश्रु)तादेव. —b) D4 G4 -लक्षणं (for -चारिणम्). —c) S स्वानि (for भूति-). T1 धर्माणि (for -कर्माणि). —d) D1. 2 तं जनः कुरुते प्रियं.

11 a) Some MSS. निःक्रियाश्च. D4–10 वा (for च). —b) V1 B Dn D8 -शास्त्राभि- (for °ति-). —c) D1. 2. 5–10 गताचारास् (for दुरा°).

12 T3 om. 12–13. —a) S (T3 om.) दुःशीला (for विशीला). —b) D1 नित्य· (for नित्यं). —c) D2 स्वल्पायुषो (for अ°). B1 वहंति (for भवन्ति). —d) D2 नित्यं (for नरा).

13 = (var.) Manu. 4. 158. T3 om. 13 (cf. v. l. 12). —b) B5 Dn2 समुदाचारबांधवः; D5. 10 शश्वदाचारवान्नृप; T1 समयाचारवान्नरः. —c) Dn D5. 6. 8. 9 S (except T2 G2; T3 om.) [ऽ]नसूयुश्च (for °सूयश्च). —d) D10 T2 शत· (for शतं).

14 b) T1. 3 G भूतानामप्यहिंसकः. —c) D4. 6. 8. 9

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६
एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥ १७
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ १८
ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् ।
सर्वांस्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १९
परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ २०
प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ २१
पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन । C. 13. 4977 B. 13. 104. 24 K. 13. 161. 25 M. 13. 94. 23

अनुसूयुर्; D5 अहिंसश् (for अजिह्मश्). G2 श्रद्दधानो-नसूयश्च (=13^{c}). —^{d}) T1 शत- (for शतं).

15 =(var.) 12. 498*. 15^{ab}=Manu. 4. 71^{ab}. —^{a}) B3 T3 लोष्ट्- (for लोष्ट-). —^{b}) D1 om.; T1 नखघाती (for °खादी). B1 मानवः (for यो नरः). —^{c}) V1 B2 D1 संकसुको; B1 शंकुशुको; B3 संकुशुको; Dn1. n3 शंकसुको; Dn2 शंकशुको; D2 कामुकश्च; D4–10 संकुचितो; S सूचकश्च; Cn संकुसुको (as in text). ❀ Cn: संकुसुको दुर्जनः अस्थिरश्च । ❀ — After 15, Dn2 D1. 2 ins.:

476* स विनाशं व्रजत्याशु सूदकोऽशुचिरेव च ।

[=(var.) Manu. 4. 71^{cd}. Dn2 शुचिरशुचिरेव च (for the post. half).]

16 16^{ab}=Manu. 4. 92^{ab}. —^{a}) Dn3 D8 ब्राह्म-; D1 ब्राह्ये (for ब्राह्मे). D10 ब्राह्मये मुहूर्ते चोदयेत. —^{b}) D4–10 इति; M अनु- (for चानु-). T G धर्मार्थावनुचिंतयन्. — For 16^{c}–17^{b}, cf. Manu. 4. 93. —^{c}) T1 चाव-; T2. 3 G M चोप- (for [आ]चम्य).

17 ^{a}) Dn2 T3 परां; D4–9 [इ]तरां; D10 [उ]-त्तरां (for [अ]परां). — For 16^{c}–17^{b}, D1. 2 subst.:

477* उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

— 17^{c}=12. 186. 16^{a}. 17^{cd}=(var.) Manu. 4. 37^{ab}. —^{c}) B3 तिष्ठेत (for नेक्षेत). S नेक्षेतोद्यंतमादित्यं. —^{d}) D2 मा (for न). D5 G यंतं; D8. 9 यातं (for यान्तं). D4 कथंचन (for कदा°). T1 अस्तं यांतं तथैव च. — After 17, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

478* नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।
[=Manu. 4. 37^{cd}. B3 न तमो- (for नभसो).]

18 18^{ab}=(var.) Manu. 4. 94^{ab}. T1 om. 18^{ab}. —^{a}) V1 B Dn1. n2 M1. 4 नित्य- (for दीर्घ-). Dn3 ऋषयो नित्यसंनद्धा; D1. 2 °यो नित्यसंधित्वाद्. —^{b}) B1 अवाप्तवान्; Dn2 D2 °मुयात्; D4–10 °मुयुः (for °मुवन्). — After 18^{ab}, D10 S (except T1) ins.:

479* स दर्भपाणिस्तत्कुर्वन्वाग्यतस्तन्मनाः शुचिः ।
[M4 तद्- (for स). D10 M4 तं (for तत्). M1–3 दर्भपाणिस्तु तत्कुर्याद् (for the prior half).]

—^{c}) Dn2 D5 पूर्वं (for पूर्वां). —^{d}) T2 पश्चिमाश्च.

19 Cf. Manu. 2. 103. —^{a}) G3 पूर्वम्. B उपासंति (for °सन्ते). D1. 2 उपासते न पूर्वां ये. —^{b}) D4 च (for न). —^{d}) D4. 6–10 शूद्रवत्कर्म कारयेत्; T1 शूद्रकर्मणि योज°.

20 ^{a}) B3–5 Dn1. n3 D4. 8 T2. 3 G2 गंतव्या (for °व्याः). —^{b}) T1 M2 -वर्णेन (for -वर्णेषु). — 20^{cdef} =Manu. 4. 134. —^{d}) D6–10 दृश्यते (for विद्यते). — Dn2 om. 20^{ef}. —^{f}) B1 परदाराभिषेवनं. — After 20, Dn1. n2 D4–10 ins.:

480* यावंतो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।

[(L. 1) D7 अंगेषु; D8 गात्रे वि- (for गात्रेषु). — (L. 2) D5 नरकं पर्युपासतां (for the post. half).]

On the other hand, T1 G1. 3 ins. after 20:

481* तादृशं विद्यते किंचिदनायुष्यं नृणामिह ।

While T2. 3 G2. 4 ins. after 20:

482* तादृशं पुरुषस्येह धनायुष्यहरं नृणाम् ।

21 =(var.) Manu. 4. 152. Dn3 om. (hapl.) 21^{ab}. —^{a}) S मैत्रं प्रसाधनं स्नानम्. —^{c}) Some MSS. पूर्वाह्ने.

108 4. 53 उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ २२

1. 56 . 23 नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ २३
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ २४
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ २५
नाधितिष्ठेत्तुषाञ्जातु केशभस्मकपालिकाः ।
अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २६
शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च कारयेत् ।
निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कथंचन ॥ २७
मूत्रं न तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ २८

V1 B Dn D1. 2. 10 कार्याणि (for कुर्वीत). — d) B3 कारणं (for पूजनम्).

22 a) T1 चोद्वीक्ष्य (for नोदीक्षेत्). — b) D4 T2. 3 G M1-3 कथंचन (for कदा°). T1 M4 नाभिति(M4 तथा ति)ष्ठेत्कथंचन. — After 22ab, V1 B Dn read 49-75 and D7 ins. 483*. D7 om. (hapl.) 22c–23d. — c) D5. 10 नोदक्यया (for उद°). B5 संबाधां; D1. 2. 6. 9 संभाषं (for °षां). — d) D1 कथंचन (for कदा°). — After 22, D1 ins. 483*.

23 D7 om. 23 (cf. v. l. 22). D1 om. (hapl.) 23. D2 om. 23ab. — a) B3 त्यजेत; T1 M चोत्सृजेत् (for [उ]त्सृजेत). D4-6. 8-10 पुरीषं नोत्सृजेच्चैत्ये (D6. 10 °व). — b) T1 M क्षेत्रे मार्गे जले पुरे (T1 तथा); T2. 3 G1. 3. 4 क्षेत्रमार्गस्य चांतिके. — T1 M om. 23cd. — c) B1. 2 D4. 6. 8. 9 च (for तु). — d) D4. 6. 8. 9 कथंचन; T2. 3 G विचक्षणः (for कदाचन). — V1 B Dn D2. 4-6. 8-10 ins. after 23 : D1 after 22 : D7 after 22ab :

483* अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः ।
भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्जयेत् ।

[(L. 2) D6. 9 वा (for च).]

— On the other hand, T2. 3 G ins. after 23 : T1 M after 23ab : D10 after 27 :

484* देवालयेऽथ गोवृन्दे चैत्ये सस्येषु विश्रमे
भोक्ष्यन्भुक्त्वा क्षुतेऽध्वानं गत्वा मूत्रपुरीषयोः ।
द्विराचामेद्यथान्यायं हृद्गतं तु पिबन्नपः ।

[(L. 1) T1 च गोष्ठे वा; M [ऽ]थ गोवाटे (for ऽथ गोवृन्दे). T1 चाश्रमे (for वि°). — T1 om. line 2. — (L. 2) M4 भोक्ष्यान् (for भोक्ष्यन्). T3 क्षुधे (for क्षुते). — (L. 3) T2 आचमेद् (for आचा°).]

24 b) B1 वाग्यतो न च कुत्सयन्. — c) G1. 3 प्रास्कंदयेच् (for प्र°). D4. 6-9 प्रसन्नं येन मनसा. — d) D3 [अ]न्नम् (for [अ]ग्निम्). — For 24cd, T1 subst. :

485* तत्राचान्तः स्पृशेदग्निं तथा मृदुगतिर्व्रजेत् ।

25 a) B5 (marg. as in text) ह्यायुष्मान् (for °ष्य — b) D5. 9 यशस्वी (for °स्यं). — D2 om. (hap 25cd. — c) D10 T1. 3 G2. 4 धनं (for धन्यं). — T1 वृत्तं; T2 भृतं; M [ऽ]मृतं (for ऋतं). D ह्युदङ्मुखः. — V1 B Dn D1. 4-10 ins. after 2 D2 after 25ab :

486* अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ।

[(L. 1) B1 अनु- (for उप-). — (L. 2) V1 B I -तले तथा (for -तलेन तु).]

While, S (except T1) ins. after 25 :

487* अग्रासनो जितक्रोधी बालपूर्वस्त्वलंकृतः ।
घृताहुतिविशुद्धान्नं हुताग्निश्चाक्षिपन्ग्रसेत् ।

[(L. 1) M अग्र्यासनो. G -क्रोधो (for -क्रोधी — (L. 2) G2 -विशुद्धांतं (for °द्धान्नं). G4 क्षिपन् (fo [अ]क्षि°).]

26 T1 om. 26. — a) B3 [अ]भि-; B4. 5 [अ]ति (for [अ]धि-). Dn2 D4-8 तुषांगार-; M4 तुषं जातु (fo तुषाञ्जातु). D9. 10 नाधिक्षिपे(D10 °पि तिष्ठे)त्तुषांगार- — b) D10 S (T1 om.) -कपाल(G4 °लि)कान् (fo °लिकाः). — c) D10 अन्यत्र (for °स्य). V1 B D D2 [अ]वस्नातं; T3 [अ]वस्थानं; M [उ]पस्नानं (fo °स्थानं).

27 a) T2. 3 G -होमं तु; M -होमं प्र- (for -होमांश्च) T1 हुताहुतिविशुद्धात्मा. — b) G1 partly damaged S पवित्राणि (for सावि°). V1 B Dn D1. 5. 10 G: धारयेत् (for कार°). — T1 om. 27c–28b. — c) T: न तिष्ठंश्च (for निषण्णश्च). — d) V1 B Dn D2. 10 कदाचन (for कथं°). — After 27, D10 ins. 484*.

28 T1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) V1 B Dn

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ २९
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३०
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ३१
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ३२
अभिवादयेत वृद्धांश्च आसनं चैव दापयेत् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ३३
न चासीतासने भिन्ने भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।
नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ।
स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥ ३४
उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ ३५
न पाणिभ्यामुभाभ्यां च कण्डूयेज्जातु वै शिरः ।
न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३६
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत् ।
तिलपिष्टं न चाश्नीयात्तथायुर्विन्दते महत् ॥ ३७
नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । C. 13. 5026 B. 13. 104. 72 K. 13. 161. 76 M. 13. 94. 42

D_{10} [उ]त्तिष्ठता (for तिष्ठता). $D_{1.2}$ मूत्रं न कुर्यादाकाशे.

29 T_3 om. (hapl.) 29^{ab}. —^{a}) T_1 -पाणिस् (for -पादस्). —^{b}) $B_{2.3}$ संस्वपेत् (for °विशेत्). —^{d}) $D_{1.2}$ शतं वर्षाणि जीवति; D_8 जीवेत शरदां शतं.

30 $D_{1.2.6.9}$ om. (hapl.) 30. —^{b}) S कथंचन (for कदा°). —D_4 om. (hapl.) 30^{c}–31^{b}. —^{c}) T_3 गा (for गां). $D_{5.7.8.10}$ ब्राह्मणांश् (for °णं). —^{d}) T_1 तदा (for तथा). V_1 B $D_{n1,n2}$ G_2 हि (for [अ]स्य). B_3 D_{n3} $D_{7.8.10}$ T_3 रिष्यति (for °ते). M_4 तस्यायुर्न च रिष्यते.

31 D_4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —^{a}) $T_{2.3}$ G ज्योतींषि (for तेजांसि). —^{b}) S कथंचन (for कदा°). —^{d}) D_5 कदाचन (for च सर्वशः).

32 = Manu. 2. 120. —^{a}) $D_{2.8}$ $G_{1.3}$ M ह्युत्क्रमंति; D_4 व्युत्क्रा°; $T_{2.3}$ व्युत्क्र° (for ह्युत्क्रा°). —^{b}) $D_{5.10}$ T G आगते (for आयति). —^{c}) B_1 D_{6-9} अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां.

33 ^{a}) Hypermetric. D_{n1} D_2 अभिवादयीत वृद्धांश्च; D_{5-9} अभिवादेत ($D_{5.8}$ °न) वृ°; D_{10} °वादयेच्च वृद्धानाम्. —^{b}) $D_{1.2.4}$ [अ]प्यासनं (for आसनं). T_2 [उ]प- (for [ए]व). V_1 B Dn दद्याच्चैवासनं स्वयं. —^{d}) $T_{1.2}$ G_3 M_4 गच्छतः (for °न्तं). $D_{2.4-10}$ G_4 [ऽ]न्वयात् (for ऽन्वि°). T_3 G_1 गच्छतः पृष्ठतोन्वयात्.

34 ^{a}) T_3 [अ]श्नीत (for [आ]सीत). D_1 om. भिन्ने. —^{b}) V_1 B Dn $D_{4.5.10}$ $T_{2.3}$ G भिन्न- (for भिन्नं). —^{d}) D_{n1} D_4 G_2 अर्हसि (for °ति). $D_{1.2}$ न नग्नः स्नानमाचरेत्. —^{e}) D_{n2} D_{5-10} G_2 सुसव्यं (for स्व°). —^{f}) $G_{1.4}$ [उ]च्छिष्टेपि; G_5 °ष्टे हि (for °ष्टोऽपि). G_8 संस्पृशेत् (for संविशेत्).

35 ^{b}) M सर्व- (for सर्वे). D_4 तदाश्रयात् (for °श्रयाः). —^{c}) V_1 B_5 Dn -ग्रहं; B_{1-3} -ग्राहं; $D_{2.4.5}$ -ग्राहान् (for -ग्रहान्). —^{d}) D_6 om. (hapl.) from शिर up to चाभीक्ष्णं (in 36^{c}). B_1 D_{n3} $D_{4.5.7.9.10}$ T_3 [ए]तानि (for [ए]तान्वि-).

36 D_6 om. up to चाभीक्ष्णं (in 36^{c}) (cf. v. l. 35). —^{a}) D_{7-9} वा; G_4 तु (for च). V_1 B Dn न संहताभ्यां पाणिभ्यां. —^{b}) V_1 B Dn $D_{5.7-10}$ आत्मनः (for जातु वै). — D_{n3} T_1 om. (hapl.?) 36^{cd}. —^{c}) $D_{1.2}$ -स्नानं (for स्नायात्). —^{d}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M आयुस्तस्य (for तथास्यायुर्). D_{4-10} रिष्यति (for °ते). G_2 आयुस्तस्य न रिष्यति.

37 ^{a}) D_{n3} -स्नातस्तु; $D_{4.6.9}$ -स्नातस्य; $D_{8.10}$ -स्नातेन (for -स्नातश्च). $D_{n1,n2}$ शिरःस्नातस्तु (D_{n2} °तैश्च) तैलैश्च; T_1 शिरस्युतेन तैलेन; $T_{2.3}$ G M शिरोभ्यक्तेन तै°. —^{b}) V_1 B Dn D_{6-9} अपि (for उप-). —^{c}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ D_{n3} D_2 तिलभृष्टं; B_3 D_1 °सृष्टं; D_{n1} °मृष्टं; D_{n2} °मिष्टं; D_8 तिळपीडं (for तिलपिष्टं). D_{5-9} G_1 च न (by transp.); G_3 तथा. —^{d}) V_1 B Dn तथास्यायुर्न रिष्यते (B_3 °ति); D_{10} S गतसर्वरसं तथा.

38 ^{a}) D_3 $T_{2.3}$ G_2 नाध्यापयेत नो($T_{2.3}$ चो)च्छिष्टो. —^{b}) $T_{2.3}$ G कथंचन (for कदा°). — G_2 reads

7 72 आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ॥ ३९
76 43 य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ।
तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ४०
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥ ४१
उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ४२
त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ४३
दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
क्षत्रियोऽपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥ ४४
ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च ।
तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥ ४५
गुरुणा वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ४६
सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ४७
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ४८

38ᶜ–48ᵈ after 13. 109. 4ᵃᵇ (probably due to displacement of a folio). —ᶜ) D6. 7. 9. 10 वांते (for वाते). T1 [ऽ]पि (for the first च). D2 ॰गंधेन; T3 ॰गंधे तु (for ॰गन्धे च). —ᵈ) T1 न वि॰; T3 G1. 3. 4 च न; G2 च वि॰ (for [अ]पि न).

39 ᵃ) M1–3 ब्रह्मगीताः (for यमोद्गीताः). T3 अत्र गाथां यमोद्गीतां॰ — T1 om. 39ᶜ–41ᵈ. —ᶜ) D6–9 निकृंतति (for निकृन्तामि). —ᵈ) Dn1. n3 D2 M1–3 प्रजास्तस्य; D4. 6–10 T2. 3 G प्रज्ञामस्य (for प्रजा॰). D5 [आ]हरत् (for [आ]ददे). D8 तदा; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M [ऽ]थ वा; G3 तव (for तथा).

40 T1 om. 40 (cf. v. l. 39). —ᵃ) G2 उच्छिन्नः (for ॰ष्टः). V1 B1. 5 Dn1. n3 प्र(Dn1 प्रा)द्रवति (for प्रवदति). Bom. ed. उच्छिष्टो यः प्राद्रवति॰ —ᵇ) S (except M4; T1 om.) वा (for च). V1 [अ]भि॰ (for [अ]धि॰). —ᶜ) D4. 6–9 तु (for ऽपि). —ᵈ) B1 D1. 2. 4. 8 M अभ्यस(B1 D1. 2 ॰स्य)ते (for ॰स्यति). D6–7. 9. 10 मोहादभ्यस(D6. 10 स्य॰)ते तु सः (D6. 7. 10 यः). — After 40ᶜᵈ, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

488* तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ।
[Dn3 प्रति॰ (for परि॰).]

While M1–3 ins. after 40ᶜᵈ:

489* न शूद्रपतिताभ्याशे चण्डालश्रवणेन च ।

— M1–3 om. 40ᵉᶠ. —ᵉ) B3 युक्ते (for युक्तो). Dn1. n3 D2. 5. 8. 10 हि (for ऽपि).

41 T1 om. 41 (cf. v. l. 39). —ᵃ) V1 B3–5 Dn D10 T3 G प्रत्यनलं (for ॰निलं). —ᵇ) S (T1 om.) प्रति च (by transp.). D1. 4–10 द्विजं (for द्विजान्). —ᶜ) S (T1 om.) मे(G2 मो)हयंति (for ये मेहन्ति). D1. 2 तु (D2 च) मार्गेषु (for च पन्थानं).

42 M4 om. 42–43. —ᵃ) T1 दिवा; T3 उभे (for उभे). D1. 2 च; S (except T1; M4 om.) (for तु). D4 उभे मूत्रे पुरीषाणि॰ —ᵇ) T1 नित्यं (for दिवा). —ᵈ) V1 B3–5 Dn1. n2 तथा हि; G1. 3 तदा हि; G4 तदास्य (for तथास्य). Dn3 D8. 10 T2 रिष्यति B1. 2 तथा ह्यायुर्न रिष्यति; D6 T3 G2 यथा(T3 तद॰ G2 तदा)स्यायुर्न रिष्यति॰

43 M4 om. 43 (cf. v. l. 42). —ᵃ) D10 T2. 3 G M1–3 सदा (for कृशान्). T1 त्रीन्सदा नावमन्येत॰ —ᵈ D5–10 सर्वे त्वाशीविषोपमाः॰

44 ᵃ) D1. 2. 4. 6–10 हन्याद् (for दहति). —ᵇ) T1 दहति; T3 G स्पृशति (for पश्यति). —ᶜ) D1. 2 हि (for ऽपि).

45 B5 om. 45–46. —ᵇ) D5. 10 क्रुद्धेन (for ध्यानेन) T1 ह; M वा (for च). —ᶜ) S नित्यं (for यत्नाद्) —ᵈ) S नावमन्येत पंडितः॰

46 B5 om. 46 (cf. v. l. 45). —ᵃ) B1. 2 गुरूणां. V1 B1–4 Dn D6 चैव; T2 वैरि॰ (for वैर॰). —ᵇ) D4–8. 10 S कथंचन (for कदा॰).

47 T1 om 47ᵃᵇ. —ᵃ) D1 om. मिथ्या. D4 M ॰प्रवृत्ते वा; D6–9 ॰त्तौ वा (for ॰त्तेऽपि). —ᵇ) D1. 5. 8. 10 गुरावपि; D5. 7. 9 गुरोरपि (for गुराविह). —ᶜ) M हरति (for दहति). —ᵈ) T1 युधिष्ठिर (for न संशयः).

48 ᵇ) B2 ॰धावनं; G3 om. (for ॰सेचनम्). —ᶜ)

नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥ ४९
पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ५०
प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ ५१
मध्यंदिने निशाकाले मध्यरात्रे च सर्वदा ।
चतुष्पथान्न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥ ५२
उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ ५३
अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ५४
वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च ।
आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ५५
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ५६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ५७

C. B. K. M.

D_2 उच्छिष्टं मार्जनं चैव. — ^{d}) D_4 मनीषिणः (for हितैषिणा). D_{5-10} दूरे स्या($D_{5,10}$ °रात्र्या)ज्यं मनीषिणा.

49 =(var.) Manu. 4. 140. T_1 om. 49^{ab}. V_1 B Dn read 49–75 after 22^{ab}. — ^{a}) $D_{5.6.10}$ -प्रातर्; $M_{1.3.4}$ -काल्यं (for -कल्यं). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ नातिसायं नातिकाल्यं. — ^{d}) G_4 transp. नैको and न. Some MSS. वृषळैः.

50 Cf. Manu. 2. 138. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. — ^{b}) T_3 (also as in text) $G_{1.3}$ हि (for च). — ^{c}) S (except G_2) -श्रांताय (for -तप्ताय).

51 51^{ab} = (var.) Manu. 4. 39^{cd}. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) $D_{4.5.10}$ प्र- (for च). — D_2 om. (hapl.) 51^c–52^b. — ^{c}) V_1 चतुष्पादान् (for °ष्पथान्). D_{5-10} च कुर्वीत; $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M मंगळांश्च; T_2 G_2 महत्त्वांश्च (for प्रकुर्वीत). — ^{d}) $D_{1.4.6-10}$ प्रदक्षिणं (for °क्षिणान्). T_1 मान्यान्वृद्धांश्च ब्राह्मणान्; $T_{2.3}$ G M मान्यान्वृद्धान्द्विजानपि.

52 Cf. Manu. 7. 131. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. D_2 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-10} G_2 अ(B_6 ह्य)र्धरात्रे (for मध्य°). D_1 नित्यदा (for सर्वदा). — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2.4}$ चतुष्पथं (for °ष्पथान्).

53 53^{ab} =(var.) Manu. 4. 66^{ab}. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) D_1 वस्त्रांश्च; S छत्रं (for वस्त्रं). — ^{c}) B_1 भवेन्नित्यं (for च नित्यं स्यात्).

54 Cf. Manu. 4. 128. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. — ^{ab}) D_7 अमावास्याः. D_1 transp. पौर्णमास्यां and चतुर्दश्यां. $T_{2.3}$ G अमायां पौर्णमास्यां च (G_2 वा) (for 54^a). $D_{6.7.9}$ चतुर्दश्यांश् (for °श्यां). T_1 स्ववेश्मनि; $T_{2.3}$ G M_4 च जन्मनि; M_{1-3} त्रिजन्मनि (for च सर्वशः). — ^{c}) $D_{6.7.9}$ अष्टम्याः (for °म्यां). S अष्टम्यामथ द्वादश्यां; some unused MSS. °म्यां पर्वकाले च. — ^{d}) D_{10} ब्रह्मचर्यं (for °चारी).

55 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. T_1 om. 55^{bc}. — ^{d}) $D_{1.2}$ $G_{1.3}$ पैशुनं (for °न्यं). T_1 परि-; G_4 चैव (for च वि-).

56 =(var.) 1. 82. 8; 2. 59. 6; 12. 288. 8. Cf. Manu. 2. 161. For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. D_5 om. 56. — ^{a}) $D_{6.9}$ नरंतुदः (for नारुं°). $D_{1.2}$ परापवादी (for नृशंस°). — ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G वरम्; T_3 (also) वाचारम् (for परम्). D_1 अध्याददीत; D_3 T_1 अभ्याददीत (for °ददीत). $B_{1,2}$ (both marg. as in text).$_3$ न हीन(B_1 सर्व)तस्त्वन्नमुपाददीत. — ^{c}) T_3 G_4 यथा (for यया). T_1 स्व- (for [अ]स्य). — ^{d}) V_1 D_2 रुषतीं; $B_{1.2}$ (marg. as in text).$_{3-5}$ Dn_2 ऊषतीं (for रुशतीं). B_5 पार- (for पाप-). M_{1-3} -लौक्यां (for -लोक्याम्).

57 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) $D_{4.8}$ निःसरंति (for निष्पतन्ति). T_1 वाक्सायका मुखतो (निः)सरंति; $T_{2.3}$ G M अतिवादबा(T_2 °तीव वा)णा मुखतो निःसरंति. — B_5 om. (hapl.) 57^{bc}. — ^{c}) B_3 om.; Dn_2 D_5 T_1 वा मर्मसु; D_4 ते

13 रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
14 2 वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ५८
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ५९
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तम्भाभिमानांश्च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥ ६०
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ६१
न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ६२
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ६३
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ६४
संयावं कृसरं मांसं शष्कुली पायसं तथा ।
आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ ६५

म॰; T2 ये म॰; G1.3 वै म॰ (for नाम॰). B3 corrupt; Dn1 D5 T G ये (for ते). — d) D6 सृजेत् (for [अ]वसृ॰). D6–9 परस्य (for परेषु).

58 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) B1 (marg.) भिन्नं (for विद्धं). D1.2 संरोहतीषुणा विद्धं; S संरोहत्यग्निना दग्धं. — b) T2.3 G क्षतं (for हतम्). — c) B1.2 (both marg. as in text).3 वाचा दुरुक्तया विद्धं. — d) D5 प्र- (for सं-). M1–3 विक्षतं (for वाक्क्षतम्). — After 58, V1 B Dn D6.8.10 ins.:

490* कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ।

59 =(var.) Manu. 4. 141. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — b) V1 B Dn D4–10 विगर्हितान्; D1.2 वयोतिगान् (for ॰धिकान्). — d) S जाति-; Bom. ed. सत्य- (for सत्त्व-).

60 =(var.) Manu. 4. 163. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 60; Dn3 reads it twice. — b) T2.3 G परनिंदां (for देवतानां). — c) T2 corrupt. V1 B Dn3 (both times) D2 -स्तंभाभिमानं; T3 G1.2.4 M -स्तंभाति(T3 ॰दि)मानांश्च (for -स्तम्भाभि॰). G3 द्वेषं स्तंभातिमानांश्च. — d) B3 Dn1.n2 भैक्ष्यं च; D4.5 तैक्षण्यं; G2 तैक्ष्णिण्यं (for तैक्ष्ण्यं च).

61 = (var.) Manu. 4. 164. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. B1 D10 om. (hapl.) 61^{ab}. — b) D1 क्रुद्धं (for क्रुद्धो). S (G1 damaged) [ए]वं (for [ए]नं). D2 निवारयेत् (for निपात॰). — T1 om. 61^{cd}. — c) G1.3 शिष्यात्पुत्राद् (by transp.). V1 B Dn D5 च (for वा). — d) V1 B1.2 Dn1 D1.4 शिष्ट्यर्थं; Dn2 शिष्टार्थं; D2 शिष्यार्थे; D6.7.9 शिष्यार्थं (for शिक्षार्थं).

62 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) D5 ब्राह्मणानां (hypermetric); M ब्राह्मणं (for ॰णान्). — b) D1.2.5–9 T1 transp. नक्षत्राणि and न. D4 वि- (for न). — T1 om. 62^{c}–63^{b}. — c) M1–3 तिथीन् (for तिथिं). T2.3 G तिथीन्परस्य न ब्रूयात्. — d) B3 तथापि; G1.3 तस्य च (for तथास्य). Dn2 हीयते; D4.5.8.10 रिष्यति (for ॰ते). T2.3 G2.4 तस्य चायुर्न रिष्यति; M तस्यायुर्न च रिष्यते. — T2.3 G M ins. after 62: T1 after 62^{ab}:

491* अमावास्यामृते नित्यं दन्तधावनमाचरेत् ।
इतिहासपुराणानि दानं वेदं च नित्यशः ।
गायत्रीमननं नित्यं कुर्यात्संध्यां समाहितः ।

[T1 om. line 2. — (L. 3) G4 कुर्यान् (for नित्यं). T1 गायत्रीं च जपेन्नित्यं (for the prior half). G4 नित्यं (for कुर्यात्).]

63 Cf. Manu. 5. 138. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — a) D1.2 -पुरीषं च (for ॰षे तु). — c) G4 पादौ (for पाद-).

64 =.Manu. 5. 127. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 64. — b) D4.6.10 अकल्पयत्. — G2.4 om. (hapl.) 64^{c}–65^{d}. — d) D4.6.7.9 यत्र (for यच्च).

65 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. G2.4 om. 65 (cf. v. l. 64). — a) D1.2 यवागूं; D4.6.8.10 अपूपं; S (G2.4 om.) यावकं (for संयावं). V1 B1.3 कृपरं; B2.4.5 Dn कृशरं (for कृसरं). D6.7.9 अपूपं कृशरां मांसं. — b) V1 शष्कुलिं; B Dn D2.4.6.10 ॰लीं; T1 ॰लीः (for ॰ली). — c) T3

नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ।
न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ ६६
मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यमथ वाप्यन्यं तथायुर्विन्दते महत् ॥ ६७
वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥ ६८
उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ॥ ६९
अकृत्वा देवतापूजां नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥ ७०
अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन ॥ ७१
उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथ वा दक्षिणाशिराः ॥ ७२

C. 13. 50[illegible]
B. 13. 104
K. 13. 161
M. 13. 94.

प्रवर्तव्यं ; G_1 M_3 प्रवक्तव्यं ; G_3 $M_{1.2}$ प्रपत्त(M_1 °क्त)व्यं (for प्रकर्तव्यं). $D_{1.2}$ आत्मार्थे न तु कर्तव्यं ; D_{4-10} °र्थे नैव पक्त($D_{5.10}$ कर्त)व्यं. —^{d}) D_{6-10} देवानां तु ; S ($G_{2.4}$ om.) देवतार्थं (for देवार्थं तु). B_4 om. प्र. $B_{1.2}$ $D_{1.2.4}$ देवतानां तु कल्पयेत्.

66 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. —^{b}) $D_{6-7.9.10}$ नित्यशः ; $T_{1.3}$ M शक्तितः ; T_2 $G_{2.4}$ भिक्षितः ; $G_{1.3}$ भक्तितः (for नित्यदा). —^{c}) D_{4-10} वाग्यतो देवविप्रांश्च. —^{d}) D_{4-10} समर्चयेत् (for समाचरेत्). — For 66^{cd}, S subst. :

492* दन्तकाष्ठे च संध्यायां मलोत्सर्गे च मौनगः ।

[$G_{3.4}$ संध्याया (for °यां). T_1 मैथुने (for मौनगः).] T_1 cont. :

493* जप्तव्यस्यानुसंधाने स्नाने मौनं प्रशस्यते ।

—^{f}) D_{4-10} सदा (for तथा). M_{1-3} प्रायश्चित्तमथो भवेत्. — For 66^{ef}, T G M_4 subst. :

494* न संध्यायां स्वपेन्नित्यं स्नायाच्छुद्धः सदा भवेत् ।
[$G_{1.3}$ शुद्धिः (for शुद्धः).]

67 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. —^{a}) $T_{1.3}$ G M प्रातः (for माता-). $D_{4.6.7.9}$ मातापित्रं समुत्थाय ; D_{10} मातापित्रोः समु° ; T_2 प्रातर्मातरमु°. —^{b}) B_1 प्रातर् ; $D_{4\ 6-9}$ नित्यम् (for पूर्वम्). — B_5 om. 67^{c}–70^{b}. $D_{4.6.7.9}$ om. 67^{cd}. —^{c}) $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ वाप्येवं ; Dn $D_{5.8.10}$ वाप्यन्यं ; S विप्रांश्च (for वाप्येनं). — After 67^{abc}, T_1 ins. :

495* भूमावेकेन पाणिना ।
गुरून्दृष्ट्वा समुत्तिष्ठत्.

68 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. B_5 om. 68 (cf. v. l. 67). D_4 reads 68 twice. —^{c}) $G_{1.2.4}$ वर्जयेच्च (for भक्ष°). —^{d}) D_2 सर्वास्वपि ; T_1 परस्वानि (for पर्वस्वपि). V_1 B_{1-4} Dn चि- (for च).

69 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. B_5 om. 69 (cf. v. l. 67). —^{a}) D_{5-10} तु (for च). — After 69, V_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{1.2.3}$ ins. :

496* अकृत्वा देवपूजां च नाचरेद्दन्तधावनम् ।

[D_2 तु (for च). D_1 अकृत्वा देवतापूजां (for the prior half). D_2 हि (for न).]

70 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. B_5 om. 70^{ab} (cf. v. l. 67). —^{a}) V_1 B_{1-4} Dn अकृत्वा देवपूजां च ; $D_{1.2}$ अनभ्यर्च्य च देवांस्तु. —^{b}) V_1 B_4 Dn D_1 [अ]भि- (for [अ]न्यं). D_4 T G कथंचन (for कदा°). B_{1-3} नाभिगच्छेत्कथंचन. — After 70^{ab}, T_1 ins. 497*. $D_{5.10}$ om. (hapl.) 70^{c}–71^{d}. T_1 om. 70^{c}–71^{b}. —^{c}) D_1 वर्जयित्वा (for अन्यत्र तु). D_4 अन्यत्र गुरुं वृद्धं वा. —^{d}) M विचक्षणः (for °क्षणम्).

71 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. $D_{5.10}$ om. 71 ; T_1 om. 71^{ab} (for all, cf. v. l. 70). D_2 om. 71. —^{d}) $D_{8.9}$ गर्भिणी या ; T_1 गुर्विणीं वा (for गर्भिणीं वा). — $T_{2.3}$ G M ins. after 71 : T_1 after 70^{ab} :

497* दारसंग्रहणात्पूर्वं नाचरेन्मैथुनं बुधः ।
अन्यथा त्ववकीर्णः स्यात्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
नोदीक्षेत्परदारांश्च रहस्येकासनो भवेत् ।
इन्द्रियाणि सदा यच्छेत्स्वप्ने शुद्धमना भवेत् ।

[(L. 2) T_1 त्ववकीर्णी स्यात् ; T_2 °जीर्णः स्यात् ; M_{1-3} °कीर्णस्य (for °कीर्णः स्यात्). G_3 सदा चरेत् (for समाच°). — (L. 3) T_1 [उ]द्वीक्षेत (for [उ]दी°). M -दाराणि (for -दारांश्च). T_1 M रहो न (for रहसि). — T_1 om. (hapl.) line 4.]

72 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 49. —^{a}) D_5 transp. उदक्शिरा and न. Dn_2 स्वपेच्च (for °त). D_4 उदक्शिरो न संस्वपेत् ; D_{10} स्वपेदुदक्शिरा नैव. —^{b}) Dn_2 न वा ; $D_{1.2}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ नरः (for प्राक्).

49 न भग्ने नावदीर्णे वा शयने प्रस्वपेत च ।
52 0 नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥ ७३
न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।
स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ ७४
न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।
स्रजश्च नावकर्षेत न बहिर्धारयेत च ॥ ७५

रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं विभो ॥ ७६
रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
काञ्चनी चैव या माला न सा दुष्यति कर्हिचित् ।
स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशां पते ॥ ७७
विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ७८

G8 तथा प्रत्यक्शिरो नरः. —^{c}) D10 स्वापयेद् (for तु स्वपेद्). —^{d}) S तथा वै (for अथ वा). V1 दक्षिणां (for °णा-). D1.6.7.9.10 G2 -शिरः (for -शिराः). D1 अथ वा दक्षिणं शिरः.

73 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. —^{a}) B1 D4–10 नावकीर्णे; D1.2 न विदीर्णे; T G1.3.4 वा न शी(T3 जी)र्णे; G2 M1 नावदीर्णे; M2.3 वा विशीर्णे; M4 वाथ शीर्णे (for नावदीर्णे). V1 B1–4 Dn M1 च; B5 न (for वा). —^{b}) D4–10 न; T1 [s]थ (for प्र-). V1 B Dn D4 -स्वपीत (for -स्वपेत). S ह (for च). —^{c}) D1.4–10 अंतर्धाने (for नान्त°). — After 73, V1 B Dn D5.8.10 ins.:

498* न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिके ।

[Dn1 D8 कुर्यात् (for गच्छेत्). B2 (marg. as above) समीपाद् (for समयाद्). B3 Dn1 नास्तिकैः (for °के).]

— V1 B Dn D5.8.10 cont.: D1.2.4.6.7.9 ins. after 73:

499* आसनं तु पदाकृष्य न प्रसज्जेत्तथा नरः ।

[Dn3 D8 [आ]क्रम्य (for [आ]कृष्य). B4 आसनं च पदाक्रम्य (for the prior half). B1.3 न प्रसह्येत्; D1.2 प्रमृज्येद्वा; D4–10 प्रदास्य च (for न प्रसज्जेत्). Dn3 कदाचन (for तथा नरः).]

74 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. —^{b}) D4–10 कथंचन (for कदा°). —^{c}) D1.2.4–10 स्नात्वा न चावमा(D1.2.5 चैव मा)र्जेत. — For 73^{c}–74^{d}, S subst.:

500* तिर्यङ्ङ् च शयेन्नित्यं नान्तर्धानेन संयुतः ।
न निशायां पुनः स्नायादापद्यग्निद्विजान्तिके ।
स्नाने निर्माल्यकं वर्जेत्स्नात्वा नाङ्गानि मार्जयेत् ।

[T1.3 G1.2 M read line 2 after 76. —(L. 2) T1 G3 आपद्यंति; T3 G1.2.4 M1 °याग्नि (for °दग्नि-). — T1 om. line 3; T2.3 G M read line 3 and 75 after 77^{cd}. —(L. 3) G2 स्नानं (for स्नाने). T2 च (for न). T2.3 वर्जयेत् (for ना°).]

75 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49, and for that in T2.3 G M, cf. v. l. 74. D2 T1 om. 75^{ab}. —^{a}) D9 वा (for च). D1.6–9 अंगानि (for अस्नात्वा). —^{b}) S (T1 om.) वासश्चापि (for स्नात्वा वासो). D5.10 स्नात्वा सेवेत मानवः. — T1 reads 75^{cd} after 77^{cd}. —^{c}) T1 M1–3 आर्द्राणि न (for आर्द्र एव). —^{d}) D1.2.4.6–9 स्नात्वा (for नित्यं). — T1 om. 75^{ef}. —^{e}) D1.2 वि-; D4 च; T2.3 G M4 [अ]प- (for [अ]व-). V1 B Dn -कृष्येत (for -कर्षेत). —^{f}) G1.3 पुनर् (for बहिर्). V1 B Dn धारयीत (for °येत).

76 ^{a}) D2.6.9 रक्तं (for रक्त-). D4 वा धार्यं; S (except T1) धार्यं च (for धार्यं स्याच्). —^{b}) D2 न; T2.3 G च (for तु). — D4 om. (hapl.) 76^{d}–77^{a}. —^{d}) Dn1.n2 T1 प्रभो (for विभो). — After 76, T1.3 G1.2 M read line 2 of 500*.

77 D4 om. 77^{a} (cf. v. l. 76). T1 om. 77^{ab}. —^{a}) G2 रक्तः (for रक्तं). B5 धार्यस् (for धार्यं). —^{b}) D10 S (T1 om.) नाग्नेयम् (for वाने°). —^{c}) T1.3 M [अ]पि (for [ए]व). D5.10 transp. या and माला. V1 B Dn T2 G कांचनीयापि माला या (B2 या माला). —^{d}) D8 T2.3 G3.4 दूष्यति (for दु°). — After 77^{cd}, T1 reads 75^{cd} and T2.3 G M read line 3 of 500* and 75. T1 om. 77^{ef}. —^{e}) D4 T2.3 G स्नातस्तु; D10 स्नातः सु- (for स्नातस्य). D7 वर्णकान् (for °कं). D6.9 स्नातस्तु वर्णकान्नित्यम्. —^{f}) D4.6.7.9 आर्द्रान् (for आर्द्रं).

78 ^{b}) V1 B1–3.5 Dn3 M2 वाससोर् (for °सो).

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ ७९
प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥ ८०
उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ।
पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८१
नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन ।
तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च ॥ ८२

न संनिकृष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु
प्रतिपिद्धान्न धर्मेषु भक्षान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥
पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥
आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जये
वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत्
न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रि
दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत्

—^{c}) T2 ततो (for तथा). D6.9 कार्यं; S (except T1) ग्राह्यं (for धार्यं). —^{d}) V1 B Dn3 तथा; D6.7 न वा (for न च). D1 हि; D5–10 ह (for च). S न चातिविकृतं तथा.

79 ^{b}) D1.2.4–10 नराधिप (for नरोत्तम). —T1 om. 79^{c}–80^{d}. —^{c}) S (T1 om.) अन्यद्रथ्येषु देवानाम् (sic). —^{d}) T2 damaged for अर्चाया. D4–7.9.10 ह; S (T1 om.) तु (for हि).

80 T1 om. 80 (cf. v. l. 79). —^{a}) D6–10 तु (for च). —^{b}) D10 स्थगरेण (for तग°). B2.3 वा (for च). S (T1 om.) लिंपेत स्थगरेण च. —^{c}) D1 वृथांगं वा (for पृथगेव). D6.9 वृथांगं वा न लिंपेत. —^{d}) Some MSS. केशरेण.

81 ^{a}) D5 प्र-; T1 न (for च). —After 81^{ab}, S (except T1) ins.:

501* नोपवासं वृथा कुर्याद्धनं नापहरेदिह ।

[T2 हुतं (for धनं). M [उ]प- (for [अ]प-). T3 इति (for इह).]

—S (except M1–3) om. 81^{cd}. —^{c}) Dn1 पूर्व-; D2 एवं (for पर्व-). —After 81, Dn1.n2 D4–10 read 90^{ab}, Dn1.n2 D5–10 repeating it in its proper place.

82 ^{a}) D1.2.4.6–9 परिहृतं; Cn °कृतं (for °हतं). V1 B Dn1.n3 Cnp नालीढं नापरिह(Dn3 °विहि-; Cnp °रिहि)तं; D5 नालीढेनापरिहतं. ❁ Cn : आलीढया रजस्वलया परिकृतं संपादितम् । ❁ —^{b}) B1–3 D8 विचक्षणः (for कदाचन). D1.2.4–7.9 भक्षयेत विचक्षणः. —For 82^{ab}, D10 S subst.:

502* नावलीढमवज्ञातमाघ्रातं भक्षयेदपि ।

[G3 -घ्रातमज्ञातं (for -ज्ञातमाघ्रातं). D10 मम इति (for भक्षयेद्). G3 इह (for अपि).]

—^{d}) V1 B Dn प्रेक्षते (for °तां). S कदाचन; D6–10 प्रदाय च (for [अ]प्र°).

83 T3 om. (hapl.) 83^{a}–84^{b}. T1 om. V1 D1 संनिकृष्ट-; B D2.5–10 °कृष्टे; S (T1 संनिविष्टो (for संनिकृष्टो). —^{b}) V1 B चेर्; Dn1 D2 नाशुचेर् (for °चिर्). D1. D4.5.10 महासने; D6–9 महानसे; G1.3 (for च सत्सु च). —^{c}) S (T3 om.) °पिद्धान्). D1.2 धर्मेण; D4–10 धर्मिष्ठान् —^{d}) V1 B1–3 Dn1 D2.4 भक्ष्यान्; भक्तान्; G1.3 M भक्षं (for भक्षान्). T सर्वशः; T2 G2 भक्षं भुंजीत पूर्वतः; G सर्वतः.

84 T3 om. 84^{ab} (cf. v. l. 83). — (for च वटं). —^{b}) D1 *लाशाकं; D 6.7.9 शणं शाकं; D10 चणशाकं (for शण° उडुंबरं; D6.7.9 औदं(D7 °दुं)बरं. D1. °च). —^{d}) D1.2.4–10 भवार्थी पुरुषः स (T1 श्रेयो-; T2 G भावा)र्थी पुरुषो नृप.

85 ^{a}) V1 B Dn तथा (for च यन् माचूरं; G4 मासूरं (for मायूरं). T3 co D4–7.9.10 -मांसं तु; S -मांसानि (for -मां D4 यथा (for तथा). D4 तत् (for यत् 85, T1 ins.:

503* शुष्कमन्नं न भुञ्जीत शूद्रान्नं च वि

86 ^{a}) D6.7.9 पाणि- (for पाणौ). M2 प्राज्ञम् (for विद्वान्). D4 न पा —^{b}) T1 G4 M4 ना(M4 ऽश्न)श्नीयान्. D

बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ८७
वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ ८८
तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशां पते ।
पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥ ८९
समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ ९०
पानीयं पायसं सर्पिर्दधिसक्तुमधून्यपि ।
निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ ९१
भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ ९२
आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ ९३
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ ९४

याव रात्रिषु; M1-3 भासे वा केवलं क्षिपेत्. — D1 om. (hapl.) 86^d–87^a. — ^d) Dn3 om.; D5. 6. 8–10 तु (for च). — For 86^cd, S subst.:

504* दधिसक्तु न दोषायां पिबेन्मधु च नित्यशः ।

[T1 M -सक्तून् (for -सक्तु). G4 सर्वशः (for नित्यशः). T1 न पिबेन्मधु नित्यशः (for the post. half).]

87 D1 om. 87^a (cf. v. l. 86). V1 B Dn transp. 87^ab and 87^cd. — ^a) D2 अकाले; D4–10 वलेन (for बालेन). B1 transp. तु and न. B6 बालेयान्न तु भुंजीत; Dn2 अकाले न तु भुं°; T G बालेन न तु भुं°; M न बालेन तु भुं°. — ^b) D3. 4–10 परश्राद्धे (for °श्राद्धं). S द्विषदन्नं च सर्वशः. — ^c) S तु (for च). — ^d) D1. 2 नांतरा वा; D6. 7. 9 °रा न (for °राले). T1 अंतरा न कदाचन; T2. 3 G M न तु भूमौ कदाचन.

88 T1 om. 88. — ^a) B3 T3 -वस्त्रं; D1. 2 -वासाश्च (for -वस्त्रश्च). D5–10 नावा(D10 न वा)ग्यतो नैकवस्त्रो. — ^b) D1. 6. 7. 9 G2 संविष्टः (for [अ]सं°). — ^c) D1. 2 च (for न). — ^d) Dn1. n2 D8 [अ]नाशीलो; T2 [अ]शौचेन; T3 M [अ]शौचान्नं (for [अ]नासीनो). D5–7 शब्दवान् (for °वत्). D10 नानाशी न च शब्दवान्; G नाशौचं न (G2 °चेन्न) च शब्दवत्.

89 ^a) D1. 6–9 अन्यत्; M1 तोयं (for तोय-). — ^d) D4–9 न चाप्यन्यदनंतरं; T1 वाग्यतो नियतव्रतः.

90 D4 reads 90^ab after 81. Dn1. n2 D5–10 read it for the first time after 81. — ^a) Dn3 एव; D8 om. (for एक-). D8 (first time) -पात्रे; T2 -पंक्त्या. — ^b) Dn1. n2 D5–7. 9 (all first time) भुंजीतान्नं; D8 (first time) भुंजेतान्नं; D10 (first time) S भुज्यमानं (T1 °नो) (for भोज्यमन्नं). Dn2 D6. 9 (all second time) नरेश्वरः; Dn3 °श्वरं (for °श्वर). D4. 10 (first time) भुंजीतान्नं जनेश्वर. — After 90^ab, T1 ins.:

505* निःशब्देन तु भुञ्जीत मित्रं भुञ्जीत नाहितम् ।

T1 cont.: M1-3 ins. after 90^ab:

506* योऽतिथीनामदत्त्वा च बालानां जरठैः सह ।

[T1 अतिथीनामदत्त्वा तु (for the prior half).]

— ^c) D1. 10 हलाहलं. — ^d) B1 अप्रदाय (for योऽप्र°). D5. 10 सुहृत्तमे (for °ज्जने).

91 T1 om. 91. — ^a) V1 Dn सक्तून्; B1-3 शक्तून्; B5 शुक्तं; D8 तक्रं (for सर्पिर्). — ^b) V1 B Dn -सर्पिर्; D1 -शुक्तं; D3 -भक्तं; D4–10 -तक्रं (for -सक्तु-). — ^c) D1. 2 निरस्यं; D10 S (except G2; T1 om.) नरस्य (for निरस्य). Dn1 अन्येषां (for एतेषां). — ^d) D8 च (for तु). V1 Dn1 D2. 4–10 कर्हिचित् (for कस्य°).

❁ Cn: निरस्य पानीयादीन्विहाय अन्येषां भक्षाणां शेषमन्यस्मै न देयम् । पानीयादेरपि शेषं पुत्रादिभ्य एव देयम् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति स्मरणात् । अन्येषां तद्भोजनस्य निषेधात् । गौडास्तु निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठन्ति । तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते । ❁

92 ^a) T1 द्वि नर- (for मनुज-). — ^b) D6. 9 नैवं. M [आ]शंकां (for शङ्कां). — T1 om. 92^cd. — ^c) Dn2 वाप्यनु-; D5. 10 तक्रानु- (for चाप्यनु-). D4. 7 -पात्रं (for -पानं). D6. 9 दधि तक्रानुपात्रे वै; S (T1 om.) अधिगम्योदपानं तु.

93 B5 om. (hapl.) 93–98. — ^a) V1 B1-4 Dn D4–10 T3 G2 [ए]क- (for [ए]व). — ^b) Dn1. n2 D5. 10 परिप्लाव्यं; D8 °श्रव्यं; T2 °स्नाव्य (for °स्राव्य). — ^c) D1. 2 6. 7. 9 अंगुष्ठे (for °ष्ठं). — ^d) T1 प्र- (for [अ]व-). B1 D1. 2. 4–7. 9 -सेचनं (for °येत्).

94 B5 om. 94 (cf. v. l. 93). — ^a) D5–7. 9 वारि (for पाणिं). D1 मूर्ध्ना (for मूर्ध्नि). S पाणिं मूर्ध्ना

अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ ९५
अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ ९६
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥ ९७
परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ९८
पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं चापि वर्जयेत् ।
संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥ ९९
न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् ॥ १००
स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १०१
इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ १०२
ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
प्रवृत्तं च हितं चोक्त्वा भोजनाद्यन्तयोस्तथा ॥ १०३

C. 13. 50
B. 13. 10
K. 13. 16
M. 13. 94

समानाय्य. —b) D4 दृष्ट्वाग्निं स; D5 इष्ट्वाग्निं सु°; D6–9 इष्ट्वा चाग्निं (D8 यज्ञं) (for स्पृष्ट्वा चाग्निं). T1 समासतः (for °हितः). —c) V1 B1 D10 -श्रेष्ठम् (for -श्रैष्ठ्यम्). —d) D4, 6, 9 प्रयोगे (for °गः).

95 B5 om. 95 (cf. v. l. 93). —a) M अभीः (for अद्भिः). B1, 3 प्राणं (for प्राणान्). —b) T3 पाणिं नाभि- (for नाभिं पाणि-). V1 B1–4 Dn -तले तथा (for -तलेन च). —c) D1, 2 संस्पृश्य; D6–10 स्पृश्य च (for स्पृशंश्च). T1 om. from ष्ठेत up to तस्तथा (in 97d). —d) D4, 8–9 स; D5, 10 [ए]व (for [अ]पि).

96 Cf. Manu. 2. 59. B5 om. 96 (cf. v. l. 93). T1 om. 96 (cf. v. l. 95). —a) B1 D1, 4–7, 9 [अं]तरे रे(B1 D1, 4 ले)खा (for °राले च). S (T1 om.) अंगुष्ठमूलस्य तले. —b) D4, 6, 8, 9 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). S (T1 om.) प्रचक्षते (for उदाहृतम्). — D4, 6–8 om. 96cd. —d) B3, 4 T2, 3 G2 दैव-; M1–3 दैवं (for देव-). D1, 2 दैवं तीर्थमुदाहृतं.

97 B5 om. 97 (cf. v. l. 93). T1 om. 97 (cf. v. l. 95). —a) D2 अंगुष्ठं चैव यन्मध्यं. —c) D6, 7, 9 तत्र (for तेन). —d) Dn3 D1, 2, 4–10 सदा (for तथा).

98 B5 om. 98 (cf. v. l. 93). —b) T1 ह्यप्रियं (for ना°). D5–10 कथंचन (for कदा°). —c) D4–10 नोत्पाद्यः कस्यचिन्मन्युः. —d) T1 विपश्चिता (for भवार्थिना).

99 a) S च (for तु). —b) V1 B Dn वि- (for [अ]पि). —c) G2 संसर्गे. D1, 2 transp. च and न. D4–10 त(D6, 9 य)था नेच्छेत् (for न गच्छेत). —d) T1 तदा (for तथा). D5, 10 फलं (for महत्). G3, 4 तदायुर्वर्धते महत्. — After 99, D5–10 read 101ab, D6, 9, 10 repeating it in its proper place.

100 D1, 2 om. (hapl.) 100. —b) D4, 6, 7, 9 बंधुकीं; T2 G वर्धकीं; T3 वार्धकं (for बन्धकीम्). T1 न कन्यामपि वृद्धिनीं. —c) D5–9 [अ]ज्ञातां (for [अ]स्नातां). —d) D8 तदा (for तथा). D5, 10 फलं (for महत्).

101 T1 om. 101ab. D5–10 read 101ab after 99, D6, 9, 10 repeating the same here. —a) D1 तोये (for तीर्थे). D1, 4, 6 (first time), 8, 9, 10 (last two first time) सदाचम्य; D10 (second time) S (T1 om.) तथा° (for समा°). —b) B3 कार्यं; D1, 2 कल्ये; D10 (second time) T2, 3 G2, 4 काल्ये; G1, 3 काम्ये (for कार्ये). B3 (marg. as in text) -चक्रिरे (for -कल्पिते). —c) S त्रिः पीत्वा द्विः प्रमृज्यापः (T3 °ज्याथ).

102 a) D1, 2 स्पृष्ट्वा; D5, 10 मृज्य; D8 स्पृशेद् (for स्पृश्य). —b) D9 [अ]द्भिर् (for त्रिर्). —c) T3 G पितृ- (for पित्र्यं). D1, 4–10 दैवं पित्र्यं च कुर्वीत. —d) D1, 4–10 विधि-; G2 देव- (for वेद-).

103 T1 om. 103. —a) D4–10 ब्रह्मतीर्थे (for ब्राह्मणार्थे). T2 न (for च). T2 G2, 4 यच्छेच्च; G1, 3 यच्छेत (for यच्छौचं). —b) Dn3 तथा (for तच्च). T3 तन्मे शृणु च कौरव. —c) Kumbh. ed. and Madras ed. [अ]हितं (for हितं). D4, 6–10 कुर्याद्; D5 वृद्धो (for चोक्त्वा). V1 B Dn D2 पवित्रं च हितं चैव. —d) D1, 2, 4, 6–10 भोजनाद्यं तपस्तथा; D5 जानात्येव तथाभिधा (sic); T2, 3 G बहुभोजनवत्तदा (T3 °था).

104 a) D1, 6, 10 S -शौचेन (for -शौचेषु). —c) D4, 6–10 च (for तु). T2 G2, 4 तदा (for तथा). D8

112 सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
117
112 निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥१०४
वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ १०५
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥ १०६
उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् ॥ १०७
अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ १०८
अगम्याश्च न गच्छेत राजपत्नीः सखीस्तथा ।
वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ १०९
बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
संबन्धिनां च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११०
ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १११

क्षिप्त्वा; D9 क्षुत्वा (for क्षुत्वा). — d) D1. 4. 6-9 स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य). — After 104, D10 S ins.:

507* निष्ठीवने मैथुने च क्षुते कक्ष्याविमोचने ।
उदक्यादर्शने तद्वद्ब्रह्मस्याचमनं स्मृतम् ।
स्पृशेत्कर्णं सप्रणवं सूर्यमीक्षेत्सदा तदा ।

[(L. 1) T2 कच्छ- (for कक्ष्या-). T1 -नियोजने; G1. 3 -वियोजने (for -विमोचने). —(L. 2) T1 अगस्त्याचमनं स्मृतं (for the post. half). —(L. 3) T1 महाव्रतः; M सदा सदा (for सदा तदा).]

105 a) S सखा (for तथा). — b) D2. 4-9 M2 (*inf. lin.*) इति (for अपि). D10 S अनाथा च स्वसा गुरुः. — After 105ab, D10 S ins.:

508* कुलीनः पण्डित इति रक्ष्या निःस्वाः स्वशक्तितः ।

[T1 चापि (for इति). D10 वीक्ष्य; T1 ते स्व-; T3 नित्यं (for निःस्वाः).]

— d) D1. 2 तत् (for च).

106 a) D10 T2. 3 G धार्याः; T1 वास्याः (for धन्याः). B5 D6. 9 गृहेषु परतो धन्याः. — b) D5 शुक-; D6-9 गृह- (for सह-). B1. 3 -सारिकैः; some MSS. -शारिकाः. — After 106ab, D10 S ins.:

509* देवताः प्रतिमादर्शाश्चन्दनाः पुष्पवल्लिकाः ।
शुद्धं जलं सुवर्णं च रजतं गृहमङ्गलम् ।

[(L. 1) G3 [आ]दर्शश्; M [आ]दर्श- (for °र्शाश्). T3 चंदनं.]

— T1 om. 106cd; D10 reads it twice. — c) B3 गृहेष्वेकेन पापेन; D10 (first time) S (T1 om.) गृहेषु च तथा पापा. — d) D10 (first time) S (T1 om.) निविष्टास् (for तथा वै). B5 D6. 9 -पायिका. ❀ Cv: तैलपायिकाः सारसपक्षिणां योषितः । ❀

107 a) D1. 2 G1. 2 M उपदीपि(D1. 2 G2 °प)काः (hypermetric); D4-7. 9. 10 T2. 3 G3 Cv उपदीपा(G3 °र्घा)श् (for उद्दीपकाश्). T1 काशिकाश्चैव गृध्राश्च; G1 उपदीपकाश्च गंध्याश्च (hypermetric). ❀ Cv: उपदीपाः पतंगाः । ❀ — b) D5. 10 कपोत- (for कपोता). — M4 om. (hapl.) 107c-109b. — c) D1. 2 निवेशेयुर् (for निवि°). V1 यथा (for यदा). — d) T1 M1-3 शांतिहोमं (for °मेव). B1 सदा (for तदा). D2 शांतिमियुस्तदा भवेत्; T2. 3 G शांतिहोमं समा(G3 °दा)चरेत्.

108 M4 om. 108 (cf. v. l. 107). T1 om. 108ab. — a) B3 सुमंगल्यानि. S (T1 M4 om.) अमंगल्यः (M1-3 °लः) सतां शापस्. — c) V1 B Dn महात्मनोतिगु(B5 °नो हि गु)ह्यानि. — d) B3 कदाचन; D6. 9 युधिष्ठिर (for कर्हिचित्). D5. 7. 8. 10 न वाच्यानि युधिष्ठिर.

109 M4 om. 109ab (cf. v. l. 107). D5 om. (hapl.) 109. D6-10 transp. 109ab and 109cd. — a) D10 अगम्यां (for °म्याश्). B5 om. च. — b) V1 B1 Dn1 G2 राज्ञः पत्नीं; D2 राजपत्नीं; D4 G3 राज्ञः पत्नीः (for राजपत्नीः). B2-5 Dn2. n3 D10 राज्ञः प(D10 °जप)त्नीं सखीं तथा. — T1 om. 109c-110d. — c) D4. 6-10 दी-(D4 ही)नानां (for वैद्यानां). — d) T3 भूत्यानां (for भृत्यानां).

110 T1 om. 110 (cf. v. l. 109). D5 om. (hapl.) 110ab. — b) S (T1 om.) तथा नागरिकस्य च. ❀ Cn: शारणिकस्य रक्षणार्थिनः । ❀ — d) B3 (marg. as in text) ध्रुवं (for महत्).

111 D4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 111-112. D5 om. 111c-114b. — b) G3 निष्ठितं (for निर्मितं). — c) B3 तथावसेत; D10 S समा° (for तदा°). T3 तदा (for सदा). — d) D10 भावार्थं (for भवार्थी).

संध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११२
नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥११३
वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
शेषाणि चावदातानि पानीयं चैव भोजने ॥ ११४
सौहित्यं च न कर्तव्यं रात्रौ नैव समाचरेत् ।
द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ ११५

महाकुलप्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
वयःस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥ ११६
अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ ११७
कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ ११८
शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ।
नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।

C. 1
B. 18
K. 13
M. 13

112 $D_{4-7.9}$ om. 112 (cf. v. l. 111). — ^{b}) T_2 विद्वान् (for विद्यां). T_3 $G_{1.3}$ च न (by transp.). $D_{1.2}$ विद्यां च मनसाद्देत्; T_1 न च विद्यां समाचरेत्. — Dn_1 om. (hapl) 112^{c}–115^{b}. T_1 om. 112^{c}. T_1 transp. 112^{d} and 113^{a}. — ^{d}) T_1 तदा (for तथा).

113 D_6 om. 113 (cf. v. l. 111). Dn_1 om. 113 (cf. v. l. 112). T_1 transp. 112^{d} and 113^{a}. T_1 om. 113^{bcd}. — ^{b}) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M नक्तं (for भुक्त्वा). $D_{1.2}$ रात्रेरन्यत्र दर्शनं; $G_{1.3}$ नक्तं चैव प्रवासनं. — ^{c}) D_{10} $T_{2.3}$ G नित्यं (for नक्तं). — ^{d}) $T_{2.3}$ G_2 कुर्याद् (for कार्या). T_3 गतिम् (for भूतिम्).

114 D_6 om. 114^{ab} (cf. v. l. 111). Dn_1 om. 114 (cf. v. l. 112). — ^{a}) B_5 [ए]व; S ते (for वै). T_3 सर्वे (for नित्यं). — ^{b}) Some MSS. शक्तवो. — T_1 om. (hapl.) 114^{c}–115^{d}. — ^{c}) Dn_3 D_{6-9} [अ]वदानानि; $D_{1.2}$ [अ]श्रपानानि; D_6 [अ]वपानानि; Bom. ed. [ए]व पानानि (for [अ]वदातानि). ❀ Cn : अवदातानि इति गौडपाठः। ❀ — ^{d}) V_1 B $Dn_{2.n3}$ [अ]पि; $D_{4.5.10}$ [अ]ति- (for [ए]व). D_{6-9} पानीयं चा- (D_9 वा)तिभोजनं. — After 114, M_{1-3} ins. 510*.

115 Dn_1 om. 115^{ab} (cf. v. l. 112). T_1 om. 115 (cf. v. l. 114). — ^{a}) V_1 B $Dn_{2.n3}$ $D_{5.8}$ $T_{2.3}$ G_{1-3} न च (by transp.); G_4 न तु. ❀ Cv : सौहित्यं पितृतर्पणम्। ❀ — ^{b}) V_1 B $Dn_{2.n3}$ D_4 न च; D_1 च न (for नैव). D_2 रात्रौ च मनसाचरेत्. — $T_{2.3}$ G ins. after 115^{ab} : M_{1-3} after 114 :

510* न भुक्त्वा मैथुनं गच्छेन्न धावेन्नातिहासकम्।

[G_1 मदात्ते (for न धावेन्). $G_{3.4}$ -हासिकं (for °सकम्). T_2 मदात्ते नातिहासिकं (for the post. half).]

— ^{c}) $D_{4.5.8-10}$ G_3 M द्विजोच्छेदं ($D_{4.10}$ °दे); T_3 द्विजच्छदं; G_1 द्विजाच्छादं (for द्विजच्छेदं). T_2 $G_{2.3}$ द्विजाच्छादं न कर्तव्यं. — D_2 om. 115^{d}–117^{a}. — ^{d}) $D_{4.6-9}$ भक्तान्ते; $D_{5.10}$ भक्तान्तं (for भुक्त्वा न). T_2 च न (by transp.); T_3 द्रोहः (sic); G_2 सह; Cnp पानं. ❀ Cn : द्विजच्छेदं पक्षिवधं न कुर्वीत। तर्हि पक्षिमांसमेव न भोक्तव्यमिति फलितमित्याशङ्क्याह–भुक्त्वा न समाचरेदिति। द्विजान्भुक्त्वापि तच्छेदं न समाचरेत्। क्रयक्रीतमेव मांसं भक्ष्यम्, न तु हिंसा कार्येत्यर्थः। ❀

116 D_2 om. 116 (cf. v. l. 115). — ^{a}) $B_{2.3.5}$ Dn D_1 G_3 -कुले (for -कुल-). Dn_3 G_2 -प्रसूतानां (for °तां च). — ^{b}) $D_{6.10}$ प्रशस्तैर् (for °स्तां). T_1 युतां (for तथा). $T_{2.3}$ G M प्रश($T_{2.3}$ G_2 सम)स्तैर्लक्षणैर्युतां. — ^{c}) $D_{1.2.4-10}$ वयसा (for वयःस्थां). B_{2-5} -प्राज्ञः (for -प्राज्ञ). S वयसावरां सुनक्षत्रां (hypermetric). — ^{d}) D_{4-9} वै वोढुम्; D_{10} S उद्वोढुम् (for आवो°).

117 D_2 om. 117^{a} (cf. v. l. 115). — ^{b}) S प्रतिष्ठितकुलस्तथा. — T_1 om. (hapl.?) 117^{c}–118^{d}. — ^{c}) $D_{6.9}$ प्रणेया (for प्रदेया). Dn_2 T_2 M ज्ञातेषु; D_{10} T_3 G जातेषु (for ज्ञानेषु). D_4 corrupt; $D_{7.8}$ पुत्राः प्रयुज्य (D_8 °बुद्धा) यज्ञेषु. — ^{d}) $D_{1.2.4.6.7.9}$ -धर्मे च (for -धर्मेषु).

118 T_1 om. 118 (cf. v. l. 117). D_8 om. (hapl.) 118. — ^{a}) T_2 G कन्याश्चोत्पाद्य दातव्याः. — ^{c}) B_3 पुत्रान् (for पुत्रा). $D_{4.6.7.9}$ M च कुले; D_8 [आ]शु कुले; $T_{2.3}$ G स्व(G_3 सु)कुले (for च कुलाद्). D_{10} पुत्रा नियोज्याश्च कुले. — ^{d}) B_1 $D_{4-7.9.10}$ वृत्त्या (for भृत्या). M_{1-3} शिक्षिताः (for भारत).

119 ^{a}) $D_{1.2}$ -स्नानं प्र- (for -स्नातोऽथ). — ^{b}) V_1 पैत्रम् (for पित्र्यम्). D_{6-10} वा (for च). $D_{1.2}$ दैवे पित्र्ये तथापि च. — After 119^{ab}, S ins.:

2 . 127 न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ ११९
1. 135 137 दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यहं च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥१२०
प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत समाहितः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १२१
परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
परिवादो न धर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १२२
वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
समार्षां व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥ १२३
वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
तथातिकृष्णवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥ १२४
अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत विचक्षणः ।
पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि ॥ १२५
अपस्मारिकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत् ।
श्वित्रिणां च कुले जातां त्रयाणां मनुजेश्वर ॥ १२६
लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।

511* तैलाभ्यञ्जनमष्टम्यां चतुर्दश्यां च पर्वसु ।

[T1 M तैलं जन्मदिनेष्टम्यां (for the prior half).]

— T1 om. 119^{cdef}. — c) V1 Dn3 G1.3 च न (by transp.); D1.2 [s]पि च. — e) Dn3 D1.6–8.10 प्रौष्ठ- (for प्रोष्ठ-).

120 a) G4 om. च. — b) V1 B2.4 Dn Cn प्रत्यरिं च; B1 D4–10 Cv प्रत्यारंभं; T1 अहःसु च (for प्रत्यहं च). B3 प्रत्यरिष्टं च वर्जयेत्. ❀ Cn: प्रत्यरिं स्वनक्षत्रादिननक्षत्रं यावद्गणयित्वा नवभिर्भागे हृते पञ्चमी तारा प्रत्यरिः । Cv: अभिनवकार्यारम्भः प्रत्यारम्भः । ❀ — T1 om. (hapl.) 120^{cd}. M4 (hapl.) 120^{c}–124^{d}. — c) B3 D4–7.9.10 प्रोक्तानि (for चो°). — d) D7 om. तानि. Dn1.n2 भारत; D4–10 कारयेत् (for वर्जे°). G1.3 सर्वाणि परिवर्जयेत्.

121 M4 om. 121 (cf. v. l. 120). — b) B1–3 D5.7.8.10 कारयीत; B5 Dn1 D2 °येत्सु- (for °येत). M1–3 कारयेत्सुमुहूर्तके. — d) T1 तदा (for तथा). — After 121, D10 T G ins.:

512* सामुद्रेणाम्भसा स्नानं क्षौरं श्राद्धेषु भोजनम् ।
अन्तर्वत्नीपतिः कुर्वन्न पुत्रफलमश्नुते ।
सतां गुरूणां वृद्धानां कुलस्त्रीणां विशेषतः ।

[T1 om. lines 1–2. — (L. 1) G1.3.4 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु).]

122 M4 om. 122 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 122–124. — a) D1 T1.3 G1.3.4 transp. न and च. — b) T2.3 G सदा (for तथा). — T1 om. 122^{cd}. — c) V1 B Dn ह्यधर्माय; D2 न धर्मोयं (for न धर्माय).

123 M4 om. 123 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 123 (cf. v. l. 122). — a) D4–10 भार्यां (for नारीं). — b) D1.6.7.9 नराधिप; T2 G2 नृपोत्तम (for नरो°). Dn3 तथा कुब्जां नरोत्तमः; D5.8.10 तथा कुब्जां नराधिप. — T1 om. 123^{cd}. — c) B3 समानर्षां (hypermetric) (for समार्षां). D4–10 अमर्षाहंकृतां चैव; T2.3 G सामर्षां (T2.3 नामर्षां) व्यंगिकां चैव. — d) D5.10 च (for स्व-).

124 M4 om. 124 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 124 (cf. v. l. 122). — a) V1 B Dn D1.5.8.10 G1 निकृष्ट- (for [अ]तिकृष्ण-).

125 D2.6 T3 om. (hapl.) 125^{a}–126^{b}. T1 om. 125^{ab}. — a) D1 सु- (for वि-). — b) V1 B4 Dn2 D7 गच्छेद्धि; B1 च गच्छेद्; D1.4.9 गच्छेत्सु-; D5.8.10 °च्छ (for °त). G2 न गच्छेदविचक्षणं. — c) Some MSS. पिंगळां. T2 कुष्ठिकां (for °नीं). — D8 om. 125^{d}–127^{a}. — d) B2 Dn1.n3 उद्वोढुम् (for आवो°). B3.5 D1.7 अर्हति. S (T3 om.) न तां वोढ्वो(T1 तां चोद्वो-; T2 तामुद्वो)ढुमर्हति.

126 D2.6 T3 om. 126^{ab}; D8 om. 126 (for all, cf. v. l. 125). — a) D1 T1 G M अपस्मार- (for °स्मारि-). — b) B2–5 T1 G विहीनां; D5 निषिद्धां (for निहीनां). Dn1 D5.7.10 च वि-; Dn3 वापि; Bom. ed. चापि (for चैव). — T1 om. 126^{cd}. — d) B2–4 वर्जयेत्; Dn3 क्षयिणां (for त्रयाणां). D1.4–7.9.10 त्रयाणां भरत(D1 मनुज)र्षभ. — G1.3 ins. after 126: T1 after 126^{ab}:

513* वर्जयेदतिदुष्टां च व्याधिनीं व्यङ्गिकां तथा ।
सरोमशामतिस्थूलां कन्यां मातृपितृस्थिताम् ।
अलज्जां भ्रातृजां दुष्टां वर्जयेद्रक्तकेशिनीम् ।

[T1 om. line 1, the post. half of line 2, and the prior half of line 3.]

मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान्वोढुमर्हति ॥ १२७
महाकुले निविष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ।
अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १२८
अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
वेदेषु ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥ १२९
न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या दारा रक्ष्याश्च सर्वशः ।
अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १३०
अनायुष्यो दिवास्वप्नस्तथाभ्युदितशायिता ।
प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥ १३१
पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ १३२
संध्यां न भुञ्जेन्न स्नायान्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किंचित्समाचरेत् ॥ १३३
ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप । C. 13 B. 13 K. 1: M. 13

127 D8 om. 127[a] (cf. v. l. 125). —[a]) M4 om. from न्विता up to क्रियाः (in 129[b]). D4–7. 9. 10 कुले जातां बंधुमतीं. —[b]) D2 प्रशस्ता लक्षणैस्तथा; D4. 9 S °स्ता लक्षणैश्च या; D5–8. 10 °स्तां लक्षणान्वितां. —[c]) D4 या (for च). B1. 3 Dn1 D5–8. 10 मनोज्ञां दर्शनीयां च. —[d]) T1 G1. 3 चैवोद्वोढुम् (for भवान्वो°). D1. 2. 4–10 तां त्वमावोढुमर्हसि; T2 न तामुद्वोढुमर्हति; T3 G2. 4 न तां वोद्वोढुमिच्छति; M1–3 तां वै वोढुमिहार्हति.

128 M4 om. 128 (cf. v. l. 127). —[b]) D2 च (for वा). —[c]) B6 T1. 2 G2. 4 अपरा (for अवरा). D5–9 प्रवराः पतिताश्चैव.

129 M4 om. up to क्रियाः (in 129[b]) (cf. v. l. 127). T1 om. 129. —[a]) V1 अग्निम्. —[b]) V1 B Dn2. n3 सुविदिताश् (for °हिताश्). —[c]) V1 B Dn वेदे च (for वेदेषु). D1. 2. 4–10 चोक्तास् (for प्रो°). —[d]) T3 G2 M च संग्रहेत् (for समाचरेत्). T2 तान्सर्वांश्चैव संग्रहेत्; G1. 3. 4 तांश्च सर्वांश्च संग्रहेत्.

130 [a]) B2. 3 तासु (for स्त्रीषु). —[b]) V1 B Dn D5. 10 transp. दारा and रक्ष्याश्. —[d]) D1. 2 तां परि-; D5. 8. 10 ईर्ष्यां च (for ईर्ष्यां वि-).

131 [a]) D4–7. 9. 10 -स्वापस्; D8 -स्वापं; T3 G2 -स्वप्नं (for -स्वप्नस्). V1 B Dn T2 अनायुष्यं दिवास्वप्नं. —[b]) T1 ह्युदय-; T2. 3 ह्युदित-; M [अ]भ्युदय- (for °दित-). D5–7. 10 -शायिनः (for -शायिता). — D2 om. 131[c]–132[b]; T1 reads it after 516*. —[c]) B1. 2. 4 D1 प्रगे; B3 प्राङ् (submetric) (for प्रातर्). B4 तु (for च). D1 यथा; T1 तदा (for तथा). V1 B6 Dn प्रगे निशामाशु तथा (V1 om. तथा). —[d]) Dn1. n3 नैव; D1 यथा (for ये च). B1 [उ]त्सृष्टाः (for [उ]च्छिष्टाः). T2. 3 G M भवं(M3 °जं)ति च (for स्वपन्ति वै). T1 दीर्घमायुश्च विंदति.

132 For the sequence in T1, cf. v. l. 131. D2 om. 132 (cf. v. l. 131). —[a]) V1 T2. 3 G1–3 परदारम्; B5 Dn1. n3 पारदारम्; M परद्रव्यम् (for पारदार्यम्). —[b]) D10 S (except G2) अपि चोच्छिष्टता तथा (T1 मता). ❀ Cn: नापितोच्छिष्टता श्मश्रुकर्मोत्तरमस्नातता। ❀ — T1 om. 132[cd]. —[c]) D1 चैव; G4 नैव (for वै न). B5 प्रयत्नो नैव कर्तव्यम्. —[d]) T2. 3 G1. 3. 4 M4 अत्याशश्; M1–3 अत्याशं (for अभ्यासश्). ❀ Cn: अभ्यासोऽध्ययनम्। ❀ — For 132[cd], D4–10 subst.:

514* यत्नो वै भोजने कार्यो अत्याशं च विवर्जयेत् ।
[D4 यंत्रे विभजते कार्यम् (for the prior half).]

133 D5. 10 read 133[ab] twice. —[a]) D4 च नाद्यान्न; D6. 7. 9 नाद्यात्ततः; T2. 3 G न भुंज्यान्न (for न भुञ्जेन्न). V1 B Dn D5 (first time). 8. 10 (first time) संध्यायां च न (D5. 10 न च) भुंजीत; D5 (second time) स्नानसंध्यादिकं कुर्वन्; D10 (second time) संध्यायां नाद्याकृतस्नायां (sic). —[b]) D4. 6. 7. 9. 10 (second time) transp. न and पुरीषं. V1 B Dn D5 (first time) 8. 10 (first time) न स्नाये(D5. 10 °या)न्न पठेत्तथा (B3 तथा पठेत्); T1 शयनं च विवर्जयेत्. — After 133[ab], D8 ins.:

515* आत्मानं शुचि मन्येत ब्राह्मणान्न च पस्पशेत् ।
तं ब्रूयाद्ब्राह्मणघ्नं च तस्य चायुर्विनश्यति ।
ब्राह्मणा हि सदा पूज्या नरेण भूतिमिच्छता ।

— T1 om. (hapl.) 133[cd]. —[c]) S (T1 om.) तु (for च). B1 D4. 5. 7–10 S (T1 om.) तासु; D6 योसौ (for तस्यां). —[d]) S (T1 om.) न किंचित्समुदाचरेत्.

134 [a]) T2. 3 G M गच्छेत् (for चापि). — For 134[ab], T1 subst.:

516* समावृत्तः शुचीन्विप्रान्देवानथ गुरूनमेत् ।
कुर्याद्ब्राह्मतिहोमादीनर्घ्यार्हश्च सदा भवेत् ।

097 देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् ॥ १३४
04. 142
61. 152 अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत्तु दर्शकः ।
04. 148
अनिमन्त्रिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १३५
न चैकेन परिव्राज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥ १३६
मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
हितं वाप्यहितं वापि न विचार्यं नरर्षभ ॥ १३७
धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।
यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥ १३८
अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १३९
युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४०
पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ १४१

— After the above, T1 reads 131^{c}–132^{b}. — ^{c}) B वेदांश् (for देवांश्). D4–10 ब्राह्मणान् (for प्रणमेत्). T1 तस्माद्; T2.3 G1–3 M स्नात्वा (for स्नातो). — ^{d}) T2 गुरवश्च (for गुरूंश्चापि).

135 ^{a}) Hypermetric. D1.2.5.10 T2 M अमंत्रितो; T1.3 G आमंत्रितो (for अनिमन्त्रितो). — ^{b}) V1 B Dn गच्छेत; D1.2.4 गच्छेच्च (for °त्तु). D6–8 कर्हिचित् (for दर्शकः). D5.10 यज्ञे गच्छेत्तु कर्हिचित्; T1 यज्ञं संपन्नदाक्षिणं. — After 135^{ab}, T1 ins. 517*. T1 om. 135^{c}–136^{b}. — ^{c}) Hypermetric. V1 B Dn अनर्चि- (B2.3 °र्थि)ते हि; D10 अनिमंत्रितस्य; T2.3 G M आ(T2 M अ)मंत्रितस्य (for अनिमन्त्रिते हि). — ^{d}) D4 कारयेत् (for भारत).

136 T1 om. 136^{ab} (cf. v. l. 135). — ^{a}) B4 Dn1. n2 D5.8 परिव्रज्यं; D4.6.7.9 °त्यज्य; D10 °त्याज्य; T3 पथि प्राप्य; G1.3 पथि व्राज्या; G2 पथि प्राज्ञ; G4 M पथि व्राज्यं (for परिव्राज्यं). — ^{b}) D1 M चैकेन (for गन्तव्यं). D4–10 गंतव्यं वै (D5.10 हि) भवेन्निशि; T2.3 G न चैकेन पथा निशि. — D10 T2.3 G M ins. after 136^{ab}: T1 after 135^{ab}:

517* नानापदि परस्यान्नमनिमन्त्रितमाहरेत् ।
एकोद्दिष्टं न भुञ्जीत प्रथमं तु विशेषतः ।
सपिण्डीकरणं वर्ज्यं सविधानं च मासिकम् ।

[(L. 1) T1 अनिमंत्रित (for °तम्). — (L. 3) T1.2 वर्जं. T3 वि-; G4 M सं- (for the second स-).]

— ^{d}) Some unused MSS. आगत्य च (for पश्चिमायां). D1.4–7.9 भवेत्; D8 विशेत् (for वसेत्). — After 136, T1 ins. 518*.

137 T1 om. 137. — ^{a}) S (T1 om.) च पुत्राणां (for गुरूणां च). — ^{c}) Dn1. n2 D2.4.7.8 S (T1 om.) च (for the first वा). Dn1 D2.7 S (T1 om.) च (for the second वा). — ^{d}) D4–10 कदाचन; S (T1 om.) नरेश्वर (for नरर्षभ). — D10 T2.3 G M ins. after 137 : T1 after 136 :

518* क्षत्रियस्तु विशेषेण धनुर्वेदं समभ्यसेत् ।

[G2 धनुर्वेदे च निष्ठितः (for the post. half).]

138 ^{b}) T1 युधिष्ठिर; T2 जनेश्वर; T3 G M नरेश्वर (for नराधिप). — ^{c}) D5.10 -स्कंधे च; D6–8 -स्कंधेश्च- (for -पृष्ठेऽश्व-). B1 om.; T3 वा (for च). — ^{d}) Dn3 ब्रह्म- (for रथ-). V1 -पृष्ठेषु (for -चर्यासु). D6–7.9.10 G4 चैव हि; G1.3 वै स ह (for चैव ह).

139 T1 om. 139^{ab}. — ^{a}) B1 न प्रधृष्यश् (for अप्र°). — ^{d}) T G2–4 [अ]रातिं (for क्षतिं). B3 लभते न क्षतिं क्वचित्.

140 ^{a}) B3 D6 मुक्ति-; T2 अर्थ- (for युक्ति-). G3 ततो (for च ते). D4 युक्तिशास्त्रे च ते ज्ञेये. — ^{c}) B2.3 Dn1 D4 S (except T2) गांधर्व- (for गन्धर्व-). D1.2.5 -शास्त्रस्य (for -शास्त्रं च). D6–9 गंधर्वशास्त्रस्य कला. — ^{d}) D1.2 विज्ञेया च (for परिज्ञेया).

141 ^{a}) B1 D1.2.4–10 इतिहासांश्; S °हासं (for °हासाश्). — ^{b}) D7 om. (hapl.) यानि. — ^{c}) D6.7 om. (hapl.) च. — ^{d}) V1 B1 D1.2.8 T1 एव च; B3 एधते (for एव ते). — After 141, D10 T G ins.:

519* मान्यानां माननं कुर्यान्निन्द्यानां निन्दनं तथा ।
गोब्राह्मणार्थे युध्येत प्राणानपि परित्यजेत् ।
न स्त्रीषु सज्जेद्द्रष्टव्यं शक्त्या दानरुचिर्भवेत् ।
न ब्राह्मणान्परिभवेत्कार्पण्यं ब्राह्मणैर्वृतम् ।
पतितान्नाभिभाषेत नाह्वयेत रजस्वलाम् । [5]

[(L. 1) T3 नंदानां (for निन्द्यानां). D10 न तु (for तथा). — T1 om. line 3. — (L. 4) G1.3 ब्राह्मणं (for °णान्). D10 ब्राह्मण्यं तर्पणैर्वृतं; T1 कार्पण्यं ब्राह्मणेषु च (for

पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १४२
पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पण्डितः ॥ १४३
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि नित्यशः ।
यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
अतऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ १४४
एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १४५
आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
आचाराद्वर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १४६
आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ १४७
एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
अनुकम्पता सर्ववर्णान्ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

the post. half). — (L. 5) D_{10} G_{2} परीतां; T_{2} परीतान् (for पतितान्).]

142 ^{a}) D_{9} om from जस्वलां up to पण्डितः (in 143^{d}). $D_{6.7}$ या च (for चैव). V_{1} B Dn $D_{4.5.8}$ पत्नी रजस्वला या च. — ^{c}) D_{10} T_{3} चतुर्थ- (for °र्थे). — ^{d}) T_{1} नरो (for रात्रौ).

143 D_{9} om. 143 (cf. v. l. 142). After 143^{ab}, D_{10} S ins.:

520* आ षोडशादृतुर्मुख्यः पुत्रजन्मनि शब्दितः।

— ^{c}) $B_{4.5}$ नारीम् (for पत्नीम्). — ^{d}) $B_{4.5}$ उपगच्छेद्विचक्षणः.

144 ^{a}) T_{3} -संबंध- (for -संबन्धि-). — ^{b}) V_{1} $B_{1.4.5}$ Dn सर्वशः (for नित्यशः). — ^{d}) $D_{1.4-9}$ विपुल- (for विविध-). — ^{f}) $D_{1.2}$ नरोत्तम; S (except T_{1}) च (T_{3} M_{1-3} हि) नित्यशः (for नराधिप).

145 ^{b}) D_{4-10} च (for प्र-). — ^{c}) D_{8} एष त्रैविद्यविद्येभ्यः.

146 Cf. Manu. 4. 156. — ^{a}) Dn_{2} T_{2} $G_{1.3.4}$ -जननम्; T_{1} °नीम् (for °न). — ^{b}) T_{2} G_{4} -वर्धनं (for -वर्धनः). — ^{c}) Dn_{2} om.; $D_{5-8.10}$ च (for हि). — ^{d}) D_{4} ह्याचारो (for आ°).

147 T_{1} om. 147^{ab}. — ^{a}) $D_{1.4.6-9}$ च (for हि). — ^{c}) D_{7} om. (hapl.) धर्मो. — ^{d}) $D_{2.4}$ प्र- (for वि-).

148 ^{a}) $D_{1.4-10}$ धन्यं (for एतद्). — T_{1} om 148^{cd}. — ^{c}) Hypermetric. V_{1} $B_{1-3.5}$ Dn $D_{2.5.}$ अनुकंप्य; B_{4} °कल्प्य; D_{10} °कंपा (for °कम्पता). T M_{1-3} -वर्णे (for -वर्णान्). T_{2} $G_{2.4}$ अनुकंपा सर्ववर्णे $G_{1.3}$ M_{4} °कंपया (M_{4} °पिता) सर्ववर्णे. — ^{d}) D_{10} G ब्रह्मणा समुदाहृता; T_{3} G_{3} ब्राह्मणाः समुदाहृताः. — T $G_{1.3}$ ins. after 148: T_{1} after 148^{ab}:

521* य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत्।
स शुभान्प्राप्नुयाल्लोकान्सदाचारपरो नृप।

[(L. 1) T_{3} इमं (for इदं). — (L. 2) T_{1} आप्नुते T_{3} प्राप्नुते (for प्राप्नुयाल्). T_{3} -व्रतान् (for -परो).]

Colophon. — *Parvan name:* B_{1-4} D_{1} शांति. — *Sub-parvan:* V_{1} B Dn $D_{1.2.6-10}$ M दानधर्म; D_{5} दान- खंड. — *Adhy. name:* V_{1} B Dn_{3} D_{5-10} आयुष्याचार; Dn_{1}. n_{2} आयुष्याख्यानं; D_{1} पुण्याचारोपदेशः; D_{2} पुण्य- प्रदानोपदेशं; D_{4} आचाराध्यायः; T_{2} आयुःश्रीकीर्तिवृद्धि- लक्षणकथनं; T_{3} M_{4} आचारलक्षणं; M_{1-3} आचारविधि — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_{1} 104 Dn_{1} 102; D_{10} 112; T_{1} M_{4} 155; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 162 G_{1} 158; G_{3} M_{1} 156; $M_{2.3}$ 157. — *Śloka no.* Dn_{1} 158; Dn_{2} 159; D_{4} 149.

१०८

5113 105. 1 162. 1 95. 1 युधिष्ठिर उवाच ।
यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या चेच्छिष्यस्य भारत ॥ २
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ३
अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥ ५
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ६
अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७
निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ८

108

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82, 37). M3 om. this adhy.

1 G2 om. the ref. — a) T G1.3.4 M1.4 कथं (for यथा). D4 श्रेष्ठः; D7–9 ज्येष्ठाः (for ज्येष्ठः). — b) B5 Dn वर्तेत; D6–9 वर्तते (for वर्तेत). — c) D4.7.9 तथा; D6 om. (for यथा). — d) T G2.4 M1.2.4 वर्तंते (for वर्तेरंस्). D1.2 ममोच्यतां (for ब्रवीहि मे). G1.3 वर्तंते भरतर्षभ.

2 G3 om. 2–3. — b) T1.3 G1.2.4 M2 [ऽ]सि हि तथा; T2 हि स तथा (for हि सततं). M1.4 ज्येष्ठोसि हि तथा भव. — c) D1.2 गुरौ (for गुरोर्). — d) V1 B Dn D4.10 च शिष्यस्य; D5 शिष्यस्य च (for चेच्छिष्यस्य). D6–9 यावत्तुष्येत (D9 °ष्वि) भारत.

3 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) D4 [अ]कृतज्ञोपि (for °प्रज्ञे). — b) B6 भक्तेन (for शिष्येण). — c) D4 गुरौ (for गुरोर्). B6 वै (for हि). S (G3 M3 om.) गुरौ हि सदृशी वृत्तिर्. — d) S (G3 M3 om.) यथा (for यत्तच्). D10 शिष्यस्य च (for तच्छिष्यस्य).

4 b) D4–10 T1 अथ (for अपि). — c) D4.6–9 च; M1.2.4 तं (for तद्).

5 a) D9 प्रत्यक्ष- (for °क्षं). T1 -विषयाद् (for -हृदया). T2.3 G M1.2.4 प्रत्यक्षं भवतामेतद्. — b) D1.2 हितान्परान्; D4–10 हितान्नरान्; S (M3 om.) यथा हिताः (for कृतं नराः). — c) D4.6–9 T2 M4 हि (for [अ]भि-). — d) D1.2.6–9 तव; T1 तदा (for तथा). Dn2 परः (for [अ]रयः). — T2.3 G M1.2.4 ins. after 5 : Madras ed. after 5^{ab} :

522* श्रियाभितप्तास्तद्भेदान्न भिन्नाः स्युः समाहिताः ।
[T2 G1.3 हि (for [अ]भि-). G2 सु- (for स्युः).]

6 6^{ab} = Manu. 9. 109^{ab}. — a) V1 Dn2 ज्येष्ठं. — b) M1.2 विनयी त्वमिवात्मनः. — T1 om. 6^{cd}. — c) D1.2 अधि-; D4 अभि- (for अपि). D4 ज्येष्ठं; D8 श्रेष्ठ- (for ज्येष्ठः). — d) B2.3 D1.2 [अ]भि-; D4–9 [उ]प- (for [अ]व-). D10 S (T1 M3 om.) प्रायो दुर्विनयादिह.

7 = (var) Manu. 9. 213. — a) T1 चेद्; M1.2.4 वा (for यो). — b) D9 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). D2 कनीयसः; D10 T1.3 G1–3 M1.2.4 यवीयसि (for °यसः). T2 ज्येष्ठो भ्रात्रा यवीयसा. — c) D5.7.9 T3 अभाग्यश् (for °गश्). — d) T2 G1.3.4 M1.2.4 नियाम्यो (for नियम्यो). D6.7 च यः; T1 स ह (for च सः).

8 a) D4.6–8 निकृती ह; T2.3 G1–3 M1.2.4 °तीभिर् (for °ती हि). T1 नरो निकृतिभिर्लोकान्; G4 निकृतीभिर्नरा लोकान्. — b) G4 गच्छंति. V1 D4 असंशयः (for °यम्). — c) V1 विह्वलस्य; B1.2 (marg. as in text) Dn3 निचु°; B5 D5–8 विपु°; D2 वकु° (for विदु°). D8 ते (for तत्). D10 S (M3 om.) विफ- (G3.4 °पु)लं तस्य पुत्रत्वं. — d) D7 मोघो (for मोघं). B3 सुतं; D1.2 श्रमं; D4.6.7.9.10 स्वयं (for स्मृतम्).

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ९
सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ १०
अनुजं हि पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११
भ्रातॄणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ १२
न ज्येष्ठानवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तथाचरेत् ।
धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः ॥ १३
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
दश चैव पितॄन्माता सर्वां वा पृथिवीमपि ॥ १४
गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥ १५
ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्परिपालयेत् ॥ १६
कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।

---

9 ^{a}) B1 सर्वामर्षः (for °नर्थः). D8 [ऽ]पि हि कुले (for कुले यत्र). D1.2 सर्वानर्थानति कुलं; D4–7.9.10 सर्वानर्थाय हि कुले; S (M3 om.) पित्रोरनर्थाय कुले. — ^{b}) T2.3 G जायंते पापपूरुषाः. — ^{c}) B1 च जयति; Dn3 क्षालयति; G1.3.4 जनयंति (for °यति).

10 =(var.) Manu. 9. 214. — ^{a}) D1.2 सर्वदा; D6.8 सर्वे वा (for सर्वे च). — ^{b}) T2 G2.4 M4 भागान् (for भागं). — After 10^{ab}, S (M3 om.) ins.:

523* ज्येष्ठोऽपि दुर्विनीतस्तु कनिष्ठस्तु विशेषतः ।

[T1 अज्येष्ठो (for ज्येष्ठोऽपि). M4 च (for the second तु).]

— ^{c}) D4 T3 G1.3 प्रदाय (for [अ]प्र°). — ^{d}) B5 यौतुकं; D6–9 वै तथा; S (M3 om.) वेतनं (for यौतकम्).

11 =(var.) Manu. 9. 208. T1 om. 11. — ^{a}) S (T1 M3 om.) अनुजस्य (for °जं हि). D4.6.7.9 M2 (*inf. lin.*) दायं (for दायो). V1 B Dn D6.8 अनुपघ्नन्पितुर्दायं. — ^{b}) D10 G1.2.4 M1.2.4 जंघाश्रय- (for °श्रम-). Cv जंघाश्रयबलोऽध्वगः. ❀ Cv: जङ्घाश्रयबलोऽध्वग इत्यत्र जङ्घाबलवान् आश्रयबलवान् । अध्वगः सन्मार्गरतो ज्येष्ठः । ❀ — ^{c}) T2 -लब्धश्च; M1.2.4 -लब्धं च (for -लब्धं तु). D10 T3 G स्वयमीहित ल(G1.3 लु)ब्धश्च.

12 =(var.) Manu. 9. 215. D4 om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) M1.2.4 न तत्र भागं विहितं. — ^{d}) S (M3 om.) विभजेद्वा (M1.2 °द्वै) (for पिता दद्यात्). V1 B Dn कदाचन (for कथं°).

13 D4 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) V1 B1.3–5 Dn D10 ज्येष्ठो वा; B2 ज्येष्ठश्च; D5–8 ज्येष्ठो न (for ज्येष्ठान्). T1.3 G M1.2.4 -मन्यंते (for -मन्येत). D2 न च ज्येष्ठमवमन्येत; T2 तज्ज्येष्ठान्नावमंतव्यो (*sic*). — ^{b}) T3 च (for वा). D1.2.5–10 सुकृतो दुष्कृतोपि वा. — After 13^{ab}, D10 S (M3 om.) ins.:

524* गुरूणामपराधो हि शक्यः क्षन्तव्य एव च ।

[M1.2.4 शिष्यैः (for शक्यः). T1 तु (for च).]

— 13^{cd} = (var.) Manu. 2. 223^{ab}. T1 om. 13^{cd}. — ^{c}) M1.2 श्रेयान् (for स्त्री यदि). — ^{d}) V1 B1.2 (marg.).3–5 Dn चेत्तत्तद्; D1.2 G3.4 पश्येत्तद् (for पश्येत्तथा). — D10 reads 13^{ef} twice. — ^{e}) Dn2 धर्मं हि; D9 धर्म्यं हि; D10 (second time) T2 G2–4 धर्मात्मा; T1 धर्म्योर्थः; T3 M1.2.4 धर्मार्थः; G1 यन्नात्मा (for धर्मं हि). — ^{f}) V1 B Dn जनाः (for विदुः). D10 (second time) S (M3 om.) तयोर्ज्ञाता विधायकः. — After 13, D10 S (M3 om.) ins.:

525* समे तु ज्येष्ठतन्त्राः स्युः किंचिदूनेऽपि नित्यशः ।

[D10 T3 G2 समेता (for समे तु). M1.2.4 न्यूने (for ऊने).]

14 Cf. 12. 109. 15–16. For 14^{a}–15^{b}, cf. Manu. 2. 145. T1 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{a}) T2.3 G M1.2 उपाध्यायाद्दशाचार्यं (T2 G3 °र्यां). — ^{b}) T2.3 G आचार्यांस्तु; M1.2 आचार्यांस्तु (for उपाध्यायान्). — ^{c}) D5.10 T2.3 G पितुर् (for पितॄन्). — ^{d}) T2.3 G M4 च (for वा). B5 सर्वा वा पृथिवी मम; M1.2 गौरवेणातिरिच्यते.

15 T1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). M1.2 om. 15^{ab}. — ^{a}) T3 G2 M4 [अ]पि (for [अ]भि-). — ^{c}) T1 यस्मात् (for यच्च). — ^{d}) D1.2.4–7.9 मनुः; D10 S (M3 om.) गुरुं (for जनः).

16 ^{c}) T1.2 G M1.2.4 सर्वेषां; T3 स चैषां (for स ह्येषां). — ^{d}) B1.3 Dn2 वैतान्; D10 च ते; G1.3

तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ॥ १७
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ १८
ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।
भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥ १
ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २
नियमं चोपवासानां सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
अवाप्नोति गतिं कां च उपवासपरायणः ॥ ३
उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वै कथम् ।

चैनान् (for चैतान्). V1 B Dn D4. 5. 10 प्रति- (for परि-).

17 V1 reads 17^{bc} twice. — ^{b}) D1. 2 -वर्तिनं; T3 -वृत्तिन: (for -वर्तिन:).

18 = (var.) 12. 109. 17^{cdef}. D4 om. 18. — ^{a}) T2 G एव (for एतौ). D6–8. 10 कुरुत: (for सृजत:). — For 18^{cd}, cf. Manu. 2. 148. — ^{c}) T1 M1. 2 -शास्ता; T2 -दिष्टा; T3 G2. 4 -शिष्टा; G1. 3 -सृष्टा (for -शास्ता). — ^{d}) B2 T1. 3 G M1. 2. 4 दिव्या (for सत्या). T2 सा दिव्या सामराजरा.

19 ^{a}) D4. 10 या; T3 वा (for च). — ^{c}) T3 G4 भ्रातृ-; M1. 2. 4 ज्येष्ठ- (for भ्रातुर्). D4. 6. 8. 10 [अ]पि (for च).

Colophon. — *Parvan name :* B1–4 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1. 2. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4. 6–10 दानधर्म; Dn3 दानेधूत्तमानुशासनं; D5 दानखंड. — *Adhy. name :* V1 B1–3 Dn ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः; B4. 5 ज्येष्ठकनिष्ठसंवृत्तिः; D1. 2. 6–10 ज्येष्ठकनिष्ठीयं; T2 ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिकथनं; M1 भ्रातृवृत्तांतकथनं; M2. 4 भ्रातृवृत्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 105; Dn1 102; D10 113; T1 M4 156; T2. 3 G2. 4 163; G1 M1 157; M2 158. — *Śloka no. :* Dn2 20.

109

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) D1. 2 चैव; G4 अपि (for एव). — ^{b}) D6–10 म्लेच्छादीनां (for °नां च). D1. 2 म्लेच्छानां चरतां महीं (D2 सह). — ^{c}) T1 गतिर् (for म°). — ^{d}) V1 Dn3 om. न.

2 D9 om. (hapl. ?) 2. — ^{a}) D4. 6–8. 10 नियमश्. D5 ब्रह्मक्षत्रे च नियमश्. — ^{b}) D2. 8 T1 G1. 3. 4 कर्तव्या; D4–7. 10 G2 कर्तव्य (for चर्तव्या). T2. 3 कर्तव्या इति नः श्रुतः. — ^{c}) M कृतं (for कथं). — ^{d}) T G1–3 कृतम्; M कथम् (for कृत्यम्).

3 ^{a}) V1 B Dn नियमांश्चोपवासांश्च. — ^{b}) D1. 2 सर्वेषां च पितामह; T1 °षां वक्तुमर्हसि. — T1 om. 3^{c}–15^{b}. Dn3 reads 3^{cd} on marg. — ^{c}) D1. 2. 4. 6. 7. 9. 10 वा (for च). V1 B Dn आ(B1–3 प्रा)प्नोति कां गतिं तात; D5 आप्नोति कां मतिं कां वा. — ^{d}) D1. 2. 4–7. 9. 10 [अ]प्युपवास-; D8 ह्युप° (for उप°).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Dn2 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) B1 D6. 7. 9 उपवास- (for °वास:). — ^{b}) B1 D9 उपवासपरायणः; T2. 3 G1–3 M पवित्रमपि चोत्तमं; G4 पवित्रमिति निश्चितं. — After 4^{ab}, G2 reads 13. 107.

स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
धर्मेण च सुखानर्थाँल्लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ७
इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा ये गुणा भरतर्षभ ॥ ८
प्राजापत्यं ह्यङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ९
प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निसंभवः ।
उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १०

अङ्गिरा उवाच ।

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
द्विस्त्रिरात्रमथैवात्र निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११
वैश्यशूद्रौ तु यौ मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
त्रिरात्रं द्विस्त्रिरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥ १२
चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधीयते ।
त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥ १३
पञ्चम्यां चैव षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।

38'–48^{d} (due to displacement of folios). — ^{c}) Dn_2 नरः श्रेष्ठ; D_6 नरश्रेष्ठः.

5 T_1 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) G_4 अधर्मों (for °र्मान्). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5, 10}$ वा (for वै). Dn_3 फलं (for कथम्). — ^{c}) Dn_3 स्वर्गं; D_8 T_2 M_{1-3} स्वर्ग्यं (for स्वर्गं).

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{a}) $B_{1, 2}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ वा; $D_{4, 6-8}$ [ए]व (for च). $D_{1, 2}$ गांगेय (for किं तेन). — ^{b}) S (except G_3; T_1 om.) प्रयोज्यं (for प्रदेयं). D_2 पितामह (for नराधिप). — ^{c}) B_1 om. च. B_1 M सुखानि (for सुखान्). D_1 G_4 अर्थं (for अर्थाल्ँ). — ^{d}) B_5 (marg. as in text) S (T_1 om.) ब्रवीहि मे (B_6 मां); $D_{1, 2}$ तदुच्यतां; D_{4-10} समीहितं (for ब्रवीहि तम्).

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 3). — ^{a}) G_4 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — B_4 om. 7^{cd}. — ^{c}) $D_{4, 6, 7, 9}$ -तत्त्वम्; G_4 -भूतम् (for -पुत्रम्).

8 T_1 om. 8 (cf. v. l. 3). Before 8, some MSS. ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) V_1 B Dn D_{6-10} मया राजन् (for महाराज). — ^{d}) V_1 B_4 Dn गुणा ये (by transp.).

9 T_1 om. 9 (cf. v. l. 3). — ^{a}) T_3 G_{2-4} om. हि. D_2 T_2 G_1 ह्यांगिरसं; $D_{4-7, 9, 10}$ चांगि° (for ह्यङ्गि°). V_1 B Dn D_8 ऋषिं(B_2 °सां-; Dn D_8 °सं)गिरसं पूर्वं. — ^{b}) $B_{1, 3, 4}$ Dn_3 $D_{1, 2, 4-9}$ दृष्टवान् (for पृ°). — ^{d}) $D_{4, 5, 9}$ दृष्टवांस् (for पृष्ट°).

10 T_1 om. 10 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D_2 प्रथमं तु (for प्रश्नमेतं). T_3 G M पुरा (for मया). G_4 वृः (for पृष्टो). T_2 प्रश्नमेनं तथा पृष्टो. — ^{c}) D_8 सर्वम् (for पुण्यम्). — ^{d}) D_{10} आचष्टे (for °ष्ट).

11 T_1 om. 11 (cf. v. l. 3). — ^{a}) V_1 D_8 T_3 G_4 ब्रह्मक्षेत्रे (for °क्षत्रे). — ^{c}) $D_{4, 6-9}$ द्वित्रिरात्रम् (for द्विस्त्रि°). V_1 B $Dn_{1, n3}$ D_{10} अथैकाहं; T_2 $G_{3, 4}$ M_4 तथा तत्र (for अथैवात्र). D_5 द्विरात्रमथ वैकाहं; T_3 $G_{1, 8}$ M_3 द्विरात्रं वा तथा तत्र; $M_{1, 2}$ द्वित्रिरात्रं तथा तत्र. ❀ Cn. v: द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रम् । ❀ — ^{d}) $D_{1, 4-10}$ निर्दिष्टं भरतर्षभ; S (T_1 om.) °ष्टं नान्यवर्णगं ($G_{1, 8}$ °कं; M_4 °नं).

12 T_1 om. 12 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D_1 च यन्; $D_{2, 5, 10}$ तु यन् (for तु यौ). V_1 B Dn वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहाद्; S (T_1 om.) वैश्यशू(T_2 °श्याः शू)द्रास्तु ये (T_3 G_1 यो) मोहाद्. — ^{b}) V_1 B Dn प्रचक्रिरे (for प्रकुर्वते). — ^{c}) M_{1-3} द्वित्रिरात्रं (for द्विस्त्रि°). V_1 B Dn T_3 G_3 त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा; D_{4-10} T_2 $G_{1, 2, 4}$ द्विरात्रं वा (D_4 तु; D_9 च) त्रिरात्रं वा. — ^{d}) D_{4-10} तेषां (for तयोः). V_1 Dn_1 T_2 G $M_{1, 2, 4}$ व्युष्टिर्; T_3 व्युष्टिं (for पुष्टिर्).

13 T_1 om. 13 (cf. v. l. 3). — ^{b}) D_6 om. from श्यशूद्रे up to पौर्णमा (in 14^{b}). V_1 B $Dn_{1, n2}$ वैश्ये (for वैश्य-). — ^{c}) G_4 transp. न and तु. — ^{d}) $D_{5, 10}$ धर्म- (for ब्रह्म-). V_1 B Dn विहितं धर्मदर्शिभिः. — After 13, the sequence in M_{1-3} is: 17–29, 38–39, 30, 14–16, 31–37 and 40^{ab}.

14 For the sequence in M_{1-3}, cf. v. l. 13. T_1 om. 14 (cf. v. l. 3). D_6 om. up to पौर्णमा (in 14^{b})

47 क्षमावान्रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ १४
5. 15
3. 15 नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
. 14 यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं क्षपेद्यो भोजयेद्द्विजान् ॥ १५
अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ १६
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥ १७
सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ।
कृषिभागी बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ १८
पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ १९
पितृभक्तो माघमासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २०
भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।

(cf. v. l. 13). — ^{a}) V1 B Dn वापि (B2 चापि; Dn3 चाथ) षष्ठ्यां; D1. 5. 7. 9 10 पौ(D7 पू)र्णमास्यां (for चैव षष्ठ्यां). D8 पंचम्यां पूर्णिमास्यां वा. — ^{b}) D1. 5. 7–10 चतुर्दश्यां (for पौर्णमास्यां). — After 14^{ab}, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

526* उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः।

— ^{d}) T2. 3 G सुरभिश्च; M सुभगश्च (for श्रुतवांश्च). — After 14, T3 reads 17^{ab}, repeating it in its proper place.

15 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 3). D4 om. 15^{ab}. — ^{a}) T2 G1. 2. 4 M राजन् (for प्राज्ञो). T3 G3 नानाभक्तो (G3 °नापत्यो) भवेद्राजन्. — ^{b}) S (T1 om.) न दरिद्रः (for दरिद्रो वा). D1. 2 कथंचन (for कदा°). — ^{d}) V1 B1–4 Dn2. n3 कुलेभ्यो; D1. 2 क्षमी यो; D9 (before corr.) क्षपयन्त्यो (hypermetric); D9 (by corr.) क्षपयन् (for क्षपेद्यो). B6 Dn1 D4 कुले भोजयते द्विजान्.

16 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — ^{a}) T3 G अपि (for अथ). V1 B Dn कौरव्य (for कौन्तेय). — ^{b}) V1 B Dn D5. 10 कृष्णपक्षे; D8. 9 S शुक्लपक्ष- (for °क्षे). — V1 B Dn D1. 2. 5. 8. 10 repeat 16^{cd} after 18^{ab}. — ^{c}) B1 (second time) उपोष्य वीर्यसंपन्नो. — ^{d}) B1. 3 (both second time) व्याधिश्चैव; D1. 2 (both both times) रूपवान्; T1 विद्या° (for वीर्य°). D1. 5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) वीर्यवाञ्जायते नरः.

17 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T3 reads 17^{ab} for the first time after 14. — ^{a}) D2 तपो-; D4–10 च यो; T2. 3 (both times) G M4 तु वै (for तु यो). — ^{b}) M3. 4 -भुक्तेन (for -भक्तेन). B1. 4 Dn3 संक्षपेत्; B3 यः क्ष°; T1. 2. 3 (both times) G M4 यः क्षि°; T2 (also) वर्तते; M1–3 तु क्षपेत् (for संक्षि°). — After 17^{ab}, D10 reads 19^{ab} and 19^{cd} transposed. G1 om. (hapl.) 17^c–19^b; G3 reads it on marg. — ^{c}) S (G1 om.) भोजयंश्च (for °येच्च). T3 तदा (for द्विजान्). V1 B2–5 Dn1. n2 D4–6. 9. 10 शक्त्या; D1 damaged (for भक्त्या). — ^{d}) S (except G2; G1 om.) मुच्यते (for स मुच्येद्).

18 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D5. 10 T G2–4 M4 -संपन्नः; D8 -संयुक्तः (for -संपूर्णः). — After 18^{ab}, V1 B Dn D1 2. 5. 8. 10 repeat 16^{cd}. — ^{c}) D1 om. (hapl.) बहुधनो. — ^{d}) V1 B Dn D1. 2 -धान्यश्च (for -पुत्रश्च).

19 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). D10 reads 19^{ab} and 19^{cd} transposed after 17^{ab}. — ^{a}) B1 पौषं; D5 पौर्ण-; D10 पौष्य-; S (G1 om.) पुष्य- (for पौष-). D4–10 च (for तु). — ^{b}) V1 B2. 5 Dn1. n2 D2 T2 G2–4 D4–10 एकभ(D4 °भु)क्तेन यः क्षिपेत् (for क्षपेत्). D4–10 क्षिपेत. — T1 om. (hapl.) 19^c–22^b. T3 om. (hapl.) 19^c–21^b. D2 repeats 19^{cd} after 22. — ^{d}) D2 (second time) कुले महति जायते.

20 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). D9 om. (hapl.) 20–22. D1 om. 20^a. — ^{a}) V1 B Dn D2 माघं तु नियतो मासम्. — ^{b}) V1 B1. 2. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4–8. 10 क्षिपेत् (for क्ष°). S (T1. 3 om.) यः क्षि(M क्ष)पेदेकभोजनः (G1. 3. 4 °नं). — D1. 6. 7 om. (hapl.) 20^c–21^b. — ^{c}) Dn3 D1 श्रीमान्कुले (for श्रीमत्कुले). B3 ज्ञातिमति (for °मध्ये). — ^{d}) T2 G सुभगत्वं; M सुमहत्तां (M4 °त्त्वं) (for स महत्त्वं).

21 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 21; T3 om. 21^{ab} (for both, cf. v. l. 19). D9 om. 21; D1. 6. 7 om. 21^{ab} (for all, cf. v. l. 20). — ^{a}) M1–3 तथा; M4 अथो (for तु यो). V1 B1. 5 Dn D5.

स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः ॥ २१
चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ २२
निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ २३
ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षपेत् ।
ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वाभिजायते ॥ २४
आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २५
श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥ २६
प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २७
तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
प्रजावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २८
कार्त्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ २९
इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्तिताः ।

---

8. 10 भगदैवतमासं तु (V1 °सस्तु). — b) B2 सं-; T2 च (for यः). V1 Dn1, n2 D1. 2, 5. 8. 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). — D1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. D3 om. 21^{cd}. — d) D4–8 [ए]व (for [अ]स्य). B5 हि (for ताः).

22 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 19). D9 om. 22 (cf. v. l. 20). D1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). D2 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — a) D6. 10 नियतं (for °तो). D3 चैत्रमासं तु कौंतेय. — b) G1. 3 -भुक्तेन (for -भ°). V1 B2 Dn1, n2 D4–8. 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). D3 भक्तेनैकेन यः क्षिपेत्. — T2. 3 G repeat 22^{cd} after 28^{ab}. — c) B3 D2. 6, 7 -मुक्ताढ्यः ; D1 -रत्नाढ्यः (for -मुक्ताढ्ये). — After 22, D2 repeats 19^{cd}.

23 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) G1 -भुक्तेन (for -भ°). — b) B3 वैशाखे (for °खं). T2. 3 G2. 4 M1. 3. 4 वै (for यो). — c) T3 नरो वापि दिवारात्रौ. — d) D4 व्रतिनां (for ज्ञातीनां).

24 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. B3 om. 24. — a) D4–10 तथा (for तु यो). — b) V1 Dn1. n2 D9 T2 संक्षिपेत् ; B6 D4–8. 10 T1 G यः क्षि° ; D1. 2 वर्तयेत् ; T3 M4 यः क्षपेत् (for संक्ष°). — c) D8 ज्येष्ठं ; S चैव (for श्रेष्ठं). — d) D9 च (for वा). V1 B4. 5 Dn D3 प्रपद्यते ; B1. 2 T2. 3 G [अ]भिपद्यते (for °जायते). D6 स्त्री*चाभिप्रजायते.

25 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. D6. 7 om. (hapl.) 25. — a) G1 -भुक्तेन (for -भ°). — b) T2 स्थितो (for स्थित्वा). — T2. 3 G repeat 25^{cd} after 527*. — c) T2. 3 G (all second time) बहुभार्यो (for °धनो).

26 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. om. 26. — a) D6. 8 श्रावणे (for °णं). Dn2 तु न M1–3 च यथा (for नियतो). T G श्रावणं मासमेकन. — b) V1 B5 Dn1, n2 D1. 2, 4–10 क्षिपेत् (for क्ष°). T G भक्तेन तु नरः क्षि(T1 क्ष)पेत्. — After 26^{ab}, T G ins.:

527* रूपद्रविणसंपन्नः सुखी भवति नित्यशः ।

— After the above, T2. 3 G repeat 25^{cd}. T1. 3 G om. 26^{cd}. — c) D4–7. 9. 10 यत्र (for तत्र). — d) V1 पूज्यते (for यु°). — For 26^{cd}, M1–3 subst. :

528* धनवान्कीर्तिमांश्चैव कुले महति जायते ।

27 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) B4 D10 प्रोष्ठपदं ; D2. 4. 7 G2 प्रौष्ठपादं ; D8 प्रौष्ठपदे ; T G1. 3 M प्रोष्ठपादं ; G4 प्रोष्ठपद्यां (for प्रौष्ठपदं). — b) S जितेंद्रियः (for भवेन्नरः). D9 एकभक्तेन यः क्षिपेत्. — c) V1 B Dn D4–10 गवाढ्यं ; T1. 2 धनाढ्यः (for °ढ्यं). T3 G4 धनाढ्यस्फीतमतुलं.

28 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) G4 -युजे मासि (for -युजं मासम्). — b) G1. 3 -भुक्तेन (for -भ°). V1 Dn1. n2 D1. 2, 4–10 T2. 3 G क्षिपेत् (for क्ष°). — After 28^{ab}, T2. 3 G repeat 22^{cd}. T2. 3 G om. 28^{cd}. — c) B5. 6 Dn1. n2 D1 मृजावान् ; T1 M4 प्रज्ञा° (for प्रजा°). D4–10 प्रजा(D4 प्रज्ञा- ; D8. 9 मृजा)वान्रूपवानाढ्यः. — d) D5–8. 10 पुत्रबाहुल्यवान्भवेत्.

29 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — b) D5. 6. 10 चैक- (for एक-). G4 M3 -भोजनः. — c) D1. 2

31 तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ३०
30 .1 पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३१
मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥ ३२
एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३३
यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३४
षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३५
अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥ ३६
पूर्णं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३७
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते ॥ ३८
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ।

-भाग्यश्च ; D5–10 -पुत्रश्च (D9 °स्तु) (for -भार्यश्च).

30 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T2 G4 om. (hapl.) 30–31. — [a]) T3 G1. 3 M मासे (for मासा). D8 -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र). — [b]) D1. 4. 7. 9 क्षिपतां ; D2 मया ते ; D10 T3 G1–3 M क्षपास्ते ; T1 क्षपिताः (for क्षपतां). — D6 om. 30[cd]. — [c]) D1. 2 पितॄणां (for तिथीनां). T3 G1. 3 एते ; M ये ते (for ये तु). T1 विधीनां नियमांश्चैव.

31 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T2 G4 om. 31 (cf. v. l. 30). D8. 10 om. (hapl. ?) 31[ab]. — [b]) T1 नक्तम् (for भक्तम्). B2. 3 D1. 4–7. 9 पार्थिव (for भारत). — [c]) D6–9 T3 G1. 3 तु (for च). — [d]) B3 दीर्घमायुः ; T3 दीर्घायुः स ; G1–3 °युस्तु (for °युश्च). D1. 2. 4–10 T1 [ए]व (for स). Bom. ed. बहुभार्यश्च जायते.

32 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — [a]) D4–10 मासे मासे (for मासि मासि). — [b]) Dn3 चै दश (for द्वादश). — [c]) D1. 2. 4–10 T2 M4 आप्नोति (for प्रा°).

33 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. B3 om. 33–34. — [a]) D4. 9 नियताः (for °माः). — T1 om. 33[cd]. — [c]) B4. 5 T2 ये चान्ये ; D1. 2. 4. 6–9 द्वौ चान्यौ (for द्वे चान्ये). — [d]) D10 -तिष्ठता (for -वर्तता). D1. 2. 4–9 स्ववृत्तिमनुतिष्ठता ; S (T1 om.) प्रवृत्तिरनुकीर्तिता.

34 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. B3 om. 34 (cf. v. l. 33). — [d]) Dn2 T3 -वेदसः (for °सम्).

35 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — [a]) T G M4 वर्षैस्तु (for स वर्षैर्). B2. 3 षड्भिर्वर्षैर्नरपते ; M1–3 षड्विवर्षस्तु नृपते. — [b]) B5 स न (for नात्र).

36 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 36. — [a]) D4–10 च (for सो). T2. 3 अधिवासं चाप्सरसां ; G M अधिवासमप्सरसां. — [b]) D8 गीतनृत्य- (for नृत्यगीत-). B2. 3 Dn3 -निनादिते ; D6. 10 -विनोदितः ; D9 -विनोदिते ; G2 -विनादितं (for °दिते). D6. 7 गीतनृत्यविनोदिते ; T2. 3 G1. 3. 4 M नृत्तगीतविनादितं. — After 36[ab], V1 B Dn D5. 8. 10 ins. :

529* रमते स्त्रीसहस्राढ्ये सुकृती विरजा नरः ।

[B3 D10 -सहस्राढ्यो. B1 Dn1. n2 विरजो (for विरजा).]

— [d]) D4–10 चाधि- (for अधि-). D1. 2 -तिष्ठति (for -रोहति).

37 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — [a]) D4–6. 8 पूर्ण- (for पूर्णं). B Dn1. n2 च (for तु). T2 M1–3 पूर्णे वर्णसहस्रे तु. — T1 om. 37[cd]. — [c]) V1 तत्क्षणाद् (for °याद्). D1. 2. 7–10 चागत्य ; D4 T2. 3 G1. 3. 4 वागत्य (for चागम्य).

38 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. D1. 2. 9 T2 G1 om. (hapl.) 38–39. — [c]) M4 अश्वमेधस्य यज्ञस्य. — [d]) D6. 7 फलं स (by transp.). D4 फलं संप्राप्नुते नरः ; T1 M स फलं प्राप्नुयान्नरः (M1–3 °न्महत्) ; T3 G2–4 फलं संप्राप्नुयान्नरः.

39 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. D1. 2. 9 T2 G1 om. 39 (cf. v. l. 38). V1 D4 om. (hapl.)

अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्नियतेन्द्रियः ॥ ४०
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं वै समुपाश्नुते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥ ४१
षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४२
चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४३
अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४४

हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४५
पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ।
षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४६
वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशां पते ।
सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ ४७
संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेत्पयः ।
फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ४८

39^{a}–41^{b}. — ^{a}) T1. 3 G2–4 M4 त्रिंशद्वर्ष- (for दशवर्ष-). — ^{b}) B1 [s]पि स; T3 M चैव (for च स). D6. 8. 10 T1 G3 स्वर्गलोके महीयते. — ^{c}) M4 तत्क्षणाद् (for °याद्). D6. 7 G3 [आ]गत्य (for °त्य). D5. 10 ततः क्षयादिहागत्य.

40 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. V1 D4 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{b}) D9 (before corr. as in text) चतुर्थे. — D10 om. (hapl.) 40^{c}–41^{d}. — ^{d}) B Dn T1 सत्यवाग्विजितेंद्रियः; D2 M4 °वादी जि(M4 य)तेंद्रियः.

41 V1 D4 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). D10 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) D6 वाजपेयसहस्रस्य. — D1 om. (hapl.) 41^{b}–42^{a}. — ^{b}) B Dn स फलं (for फलं वै). D2. 5. 6 फलं प्राप्नोति मानवः; D7. 8 फलं संप्राप्नुयान्नरः; D9 फलं स प्राप्नुते नरः; T1 फलं चैवमुपाश्नुते. — T1 om. 41^{cd}; D8 repeats it after 42. — ^{c}) V1 B Dn दशवर्ष- (for त्रिंशद्वर्ष-). — ^{d}) B1 स्वर्गेपि स; B3 स च स्वर्गे; B5 Dn1. n2 D5–7. 8 (both times). 9 स्वर्गलोके; D2 स्वर्गे तु स; S (T1 om.) स्वर्गे चैव (for स्वर्गे च स).

42 D1 om. 42^{abc} (cf. v. l. 41). D7 om. 42^{ab}. — ^{a}) D2 षष्ठे मासि; D4. 5. 10 षष्ठं कालं; D6 M1 षष्ठकालं (for षष्ठे काले). G4 तु काले (by transp.). — ^{b}) V1 Dn1. n2 (by corr.) D2 क्षिपन्; B2–5 Dn3 क्षपन्; Dn2 (before corr.) D1–6. 8–10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). — D8 reads 42^{b}–43^{a} twice. — ^{d}) B2. 3 D2 भारत (for मानवः). D8 फलं संप्राप्नुयान्नरः. — After 42, D8 repeats 41^{cd}.

43 For the repetition in D6, cf. v. l. 42. T1 om. 43^{a}–45^{b}. T3 om. (hapl.) 43–44. D4 om. (hapl.) 43^{c}–45^{b}. — ^{c}) D5–7. 10 पंचाशच्च; D9 पंचाशतं (for चत्वारिंशत्). — ^{d}) D10 T2 G1. 3. 4 वर्षाणि (for °णां).

44 D4 T1. 3 om. 44 (cf. v. l. 43). B1 om. (hapl.) 44–45. — ^{b}) T2 G1. 3. 4 M तिष्ठन् (for जीवन्). — ^{c}) G1. 3. 4 M गवामयनयज्ञस्य.

45 D4 T1 om. 45^{ab} (cf. v. l. 43). B1 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) S (T1 om.) हंसयुक्तेन यानेन. — ^{b}) T2. 3 G स्वर्गलोकं; M4 देवलोकं (for विमानेन). — ^{c}) D7 T3 पंचाशत-. T G सहस्राणां (for °णि). — ^{d}) D4 G4 वर्षाणि (for °णां).

46 ^{b}) D5–7. 9 om. यो. G1. 3 च (for तु). — D1 om. 46^{cd}. — ^{e}) Dn1 D5. 10 षष्टिर्; D3. 6. 8. 9 षष्टि- (for षष्टिं). T1 -सहस्राणां. — ^{f}) T3 आसाद्यते (for आवसते). D6. 7. 9. 10 तु सः; G3 नरः (for च सः). D5 दिवि संवसते तु सः; D8 वर्षाणां दिवि मोदते.

47 T1 om. 47. — ^{a}) D1. 2 वेणूनां (for वीणानां). D8 तु (for च). — ^{b}) D1. 2 वीणानां (for वेणूनां). B2. 3 [ए]व भूपते (for विशां पते). — ^{c}) D4 वाक्यैः (for शब्दैः). — ^{d}) B1 T2. 3 G M1–3 सं- (for स). V1 B1 Dn3 G4 M -बुध्यते (for -बो°). D1. 2. 5–10 सुप्तः प्रतिविबु(D7 °बो)ध्यते.

48 ^{a}) D5. 6 [ए]वं (for [ए]कं). — ^{b}) Dn3 om. (hapl.) one मासि. D4 मासमासे; D5. 10 मासं मासं; D6. 7. 9 मासे मासे; G3 मासमासि (for मासि मासि). V1 B Dn पिबेदपः; S क्षपेत यः (for पिबेत्पयः). — ^{d}) D1. 2 नरोत्तमः; D4. 9 मनोरमं (for नरो नृप). D5–8. 10 प्राप्नोति सुमनोरमं (D8 °हरं).

49 T1 om. 49^{ab}. After 49^{ab}, D8 reads 52^{cd}

5132 106. 51 163. 49 96. 48 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४९
मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ५०
अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५१
दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ॥ ५२
आर्तो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः ।
शतं वर्षसहस्राणां मोदते दिवि स प्रभो ।
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५३
सहस्रहंससंयुक्ते विमाने सोमवर्चसि ।
स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ५४
क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥ ५५
दुःखितस्यार्थमानाभ्यां द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५६
अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे ।
रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलंकृतः शुभे ॥ ५७
स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ।

---

repeating it in its proper place. V1 om. (hapl.) 49^{c}–52^{b}. —^{c}) D5 स सप्तति-; D8 सप्तविंशत् (for सप्ततिं च). —^{d}) T2.3 वर्षाणि (for °णां).

50 V1 om. 50 (cf. v. l. 49). T1 om. 50^{cd}.

51 V1 om. 51 (cf. v. l. 49). —^{a}) D5–7.10 श्रमार्तो (for अनार्तो). Dn2 अनार्तोपाधिरहितो (sic). —^{d}) D4.5.7–10 प्राप्नोति स (by transp.); T3 प्राप्नोत्येव; G2 संप्राप्नोति.

52 V1 om. 52^{ab} (cf. v. l. 49). D6 om. (hapl.?) 52^{a}–53^{b}. T1 om. 52. —^{a}) D1.2.4.5.7–10 दिवि (for दिवं). S (T1 om.) त्रिदिवं हंसयुक्तेन. —^{b}) D1 च (for स). — After 52^{ab}, V1 B D5.10 G4 read 53^{cd}, repeating it in its proper place. D8 reads 52^{cd} for the first time after 49^{ab}. —^{c}) D2 [अ]प्सरसां. —^{d}) D4.5.7.10 तु; D8 (both times) T2 च; G4 हि (for [अ]पि).

53 D6 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). —^{a}) D4.5.7.8.10 वै; D9 [ऽ]पि (for वा). D4 नित्यं; D5 चापि (for वापि). — V1 B Dn D5.10 G4 read 53^{cd} for the first time after 52^{ab}. —^{c}) D2 एवं; T1 शत- (for शतं). V1 (first time) Dn3 (second time) D2.4.6–9.10 (second time) T2.3 G1.2.4 (second time) -सहस्राणि (for °णां). —^{d}) V1 B Dn D5.10 (all both times) G4 (first time) स दिवि (by transp.). V1 B1–4 Dn2.n3 D5.10 (all first time) प्रभुः (for प्रभो). — T1 om. 53^{e}–61^{d}. —^{f}) M ततश्च (for सुप्तश्च). B5 Dn3 प्रबुध्यते; D1 विबो° (for प्रबो°). D4–10 प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते; T2.3 G शयितश्च प्रबु°.

54 T1 om. 54 (cf. v. l. 53). —^{a}) V1 B Dn D5–10 G2 -युक्तेन (for -संयुक्ते). —^{b}) B1 हेम-; G1 सूर्य- (for सोम-). V1 B4.5 Dn1.n2 D1.8 विमानेन तु गच्छति; Dn3 D6–7.9.10 °नेन स गच्छति. —^{c}) D10 T3 G4 -शताकीर्णो (for °कीर्णे). —^{d}) T2 विमाने; G4 मोदते (for रमते).

55 T1 om. 55 (cf. v. l. 53). —^{a}) D4.8.10 T2.3 [आ]प्ययनं (for [आ]प्या°). —^{b}) S (T1 om.) -रोपणं (for -रोहणम्). —^{c}) B3 [औ]षधं ग्रामः; D4 °धं ग्रासं; D5.7 °धग्रासं; D8 °धिग्रामं; D9 °धिग्राहं; S (T1 om.) °धं पथ्यं (for °धग्रामः). —^{d}) D1.2.4.6–9 कुपितस्य; T2.3 G क्रुद्धस्यैव; M °स्यापि (for °स्य च). D9 M1–3 प्रसाधनं (for °दनम्). D5 क्षुद्रस्य च प्रसाधनं.

56 T1 om. 56 (cf. v. l. 53). —^{a}) S (T1 om.) [अ]र्थपूर्वस्य (for °मानाभ्यां). —^{b}) V1 B Dn D1.2.5.10 दुःखानां प्रतिषेधनं. —^{c}) D1.2 वा (for च). —^{d}) D1.2 रोचते सुखकांक्षिणः. — For 56^{cd}, S (T1 om.) subst:

530* न चैतद्रोचते तेषां ये धनैः सुखमेधिनः ।
[M1–3 नराः (for धनैः). T2 गृह- (for सुख-).]

57 T1 om. 57 (cf. v. l. 53). —^{a}) Dn2 G1.3 M -संयुक्ते (for °क्तो). T2.3 G2.4 अतः सत्काम (T2 संस्कार)-संयुक्ते. —^{b}) D4.6.9 -संमिते (for -संनिभे). —^{c}) D4.5.7.9 -शताकीर्णः (for °कीर्णे). —^{d}) V1 B Dn D5.8.10 शुचिः (for शुभे).

58 T1 om. 58 (cf. v. l. 53). —^{a}) B1.4.5 सुस्थः (for स्वस्थः). Dn3 विगत- (for सफल-). B1 D3.10 -संयुक्तः; T3 -संकल्पी (for °ल्पः). —^{c}) T3 अनिष्टं

अनश्नन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५८
बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ।
वैडूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ५९
पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६०
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ६१
नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥ ६२
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥ ६३
उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६४
दिव्यं वर्षसहस्रं हि विश्वामित्रेण धीमता ।
क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६५
च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६६
इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ६७
इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं
प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
पठेत यो वै शृणुयाच्च नित्यदा
न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ६८
विमुच्यते चापि स सर्वसंकरै-
र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।
वियोनिजानां च विजानते रुतं
ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

(for अनश्नन्).

59 T_1 om. 59 (cf. v. l. 53). — ^{a}) D_1 (before corr.).$_{2, 6-9}$ -प्रतीकाशो. — ^{b}) $D_{1, 2, 4, 6-9}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 4}$ सोम-; $D_{5, 10}$ G_3 सूर्य- (for हेम-). — ^{c}) V_1 B वैदूर्य- (for वैडूर्य-). $D_{4-7, 9, 10}$ -रत्न- (for -मुक्ता-). S (T_1 om.) वैडूर्यमुक्तोपचिते. — ^{d}) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M -मुरव-; G_2 -मुरळि- (for -मुरज-). $D_{5, 6, 8, 10}$ -नादिनि (for -नादिते).

60 T_1 om. 60 (cf. v. l. 53). — ^{b}) D_1 दिवि (for दिव्य-). S (except G_2; T_1 om.) -विनादिते (for -निना°). — D_6 om. (hapl.) from नुचरिते (in 60^c) up to सहस्रा (in 61^c).

61 T_1 om. 61 (cf. v. l. 53). D_6 om. up to सहस्रा (in 61^c) (cf. v. l. 60). — ^{a}) $D_{4, 7, 9}$ यावंतो रोमकूपाश्च. — ^{c}) B_2 [अ]ब्द- (for [ए]व). — ^{d}) D_{5-10} $T_{2, 3}$ G वर्षाणि (for °णां).

62 ^{c}) $D_{1, 2, 4-10}$ न धर्मात्परमस्तीह; $G_{1, 3, 4}$ नास्ति धर्मात्परो लाभस्. — ^{d}) $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ न तपो (by transp.).

63 ^{b}) $D_{1, 2}$ प्रेत्य (for दिवि). D_4 [ए]त्र ह (for [इ]ह च).

64 ^{d}) D_{4-10} T_2 $G_{2, 4}$ अवाप्नुयुः.

65 ^{a}) B_5 $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 4}$ -सहस्राणि; D_6 °स्रं च; D_{7-10} °स्रं तु (for °स्रं हि). V_1 B_4 Dn D_4 G_2 दिव्यवर्षसहस्राणि. — ^{c}) D_8 कृतम् (for क्षान्तम्). — ^{d}) B_1 आगतं (for °तः).

66 ^{a}) $D_{5-7, 10}$ च्यक्तं नो (for च्यवनो). — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठो (for वसिष्ठो). D_{4-9} तथा (for भृगुः). — ^{c}) B_2 $D_{1, 2}$ T_1 M सर्वे एते; $T_{2, 3}$ G एते सर्वे (for सर्व एव). D_{4-10} परां सिद्धिं (for दिवं प्राप्ताः).

67 ^{a}) D_{5-10} G_4 इमम् (for इदम्). B_4 $D_{5, 10}$ आंगिरसा. D_2 प्रोक्तं; D_8 सर्वं (for पूर्वं). — T_1 om. 67^{cd}. — ^{d}) $D_{4, 6-10}$ अवाप्नुयात् (for °प्नुते).

68 ^{a}) T_1 M इदं (for इमं). B_1 हि (for तु). D_6 om. (hapl.?) from य यथा up to विद्यते (in 68^d). Dn_3 transp. यथाक्रमं and विधिं. B_3 $D_{1, 2}$ -विधिक्रमं; T_1 -क्रमं द्विजः; M_4 -विधिक्रमात् (for -क्रमं विधिं). — ^{b}) G_4 मनीषिणा (for महर्षिणा). — ^{c}) $Dn_{1, n2}$ $D_{1, 2, 4, 5, 7, 9, 10}$ पठेच्च (for °त). $T_{1, 2}$ $G_{1, 3, 4}$ [illegible] (by transp.); T_3 वै यच्. $B_{1, 3}$ नित्यं. [illegible] T_3 नित्यशः (for °दा).

११०

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषां यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४
भीष्म उवाच ।
इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ।
विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६
षड्भिरेव तु वर्षैः स सिध्यते नात्र संशयः ।
तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥ ७

---

69 a) Dn2 D1.2.4 T1.3 G1 वा (for च). T1 च; T2.3 G M हि (for स). —b) Dn3 वा (for च). S [अ]प्यधर्मैर् (for [अ]स्य दोषैर्). T2 नरः (for मनः). —c) B1 हि; Dn3 D1 तु (for च). D1.2 स वेत्ति वै (for विजानते). T2 कृतं; T3 श्रुतं (for दत्तं). T1 त्रियोनिजाश्चापि नरो विकिल्विषा. —d) D1.2 ध्रुवं (for ध्रुवां). V1 Dn3 D1.3 G3 नरोत्तम; M1-3 नरेश्वर (for नरोत्तमः). T1 ध्रुवां च कीर्तिं परमामुवंति.

Colophon. —*Parvan name*: B1-3 Dn3 D1 शांति. —*Sub-parvan*: V1 B Dn D1.2.9.10 दानधर्म. —*Adhy. name*: V1 B Dn D1.2.6 T2.3 G1.3.4 M उपवासविधिः; D1.6-10 उपवासव्रतविधिः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): V1 106; B6 96; Dn1 104; D10 114; T1 M4 157; T2.3 G3.4 164; G1.3 M1 158; M2.3 159. —*Śloka no.*: Dn1 72; Dn2 73.

110

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) M1-3 विधिना (for विधिवद्). —c) B1 D1 तेषां (for चैषां). V1 B Dn T2.3 G M4 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). —d) Dn3 D6 वा (for the first च). D1.2 भारत; D4-10 तत्त्वतः (for सर्वशः).

2 D1.2.4-10 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. —a) Dn2 ते न (by transp.). D1 G1 शक्यं (for शक्या). —b) B6 यज्ञे (for यज्ञाः). D1.2 कदाचन (for पितामह).

3 D6.7 om. 3^{ab}. —a) D4.5.8 च (for वा). —T1 om. $3^{c}-4^{b}$. V1 B2-5 Dn D9 repeat 3^{cd} after 4^{ab}. —c) V1 B2-5 Dn D9 (all second time) अर्थ- (for नार्थ-). D6.7.9 (first time).10 एव; T2.3 G अपि; M1-3 अप- (for अव-). V1 B2.3 (all first time).4 (both times) Dn1 (first time).n3 (both times) D1.2.4.6.7.9 (first time) -गणैर्; B3 (second time) -गतैर् (for -गुणैर्). —d) B1.5 (first time) T2 G1.3 असंगतैः; Dn2 (second time) D1.6-8.9 (first time) °हितैः; D5 °स्कृतैः (for °हतैः).

4 T1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). D4 reads 4^{ab} twice. —b) B3 पितामह; D4 (first time) सदा हि तैः; D4 (second time).5-8.10 सदा विभो; D9 यथा विभो; G2.4 यथा (G4 °दा) भवेत् (for सदा भवेत्). —After 4^{ab}, V1 B2-5 Dn D9 repeat 3^{cd}. —c) D4.6.7.9 तुल्य-; D5.10 T1 तुल्यं (for तुल्यो). T1 यत्स्याद् (for एतैस्).

5 a) B2.4 D1.4-10 M इमम् (for इदम्). —c) V1 Dn2.n3 D1.6 विधि-; D8 विधिर् (for विधिं). —d) D1 om. (hapl.) from तन्निबोध up to कल्यं (in 6^{a}). D7 नृपोत्तम (for युधिष्ठिर).

6 D1 om. up to कल्यं (in 6^{a}) (cf. v. l. 5). —a) T G M4 काल्यं (for कल्यं). D4-10 M1-3 यस्तु सायं तथा का(D4.5 क)ल्यं. —c) T1.3 G M1-3 राजन्न् (for नित्यं).

7 G1 om. 7. —a) V1 B Dn स (for तु). V1 B Dn T1.2 तु; D4 om. (for स). —T1 om. $7^{c}-8^{d}$. —c) D4.6-9 -वर्णाभं; D5.10 -पूर्णाभं (for -वर्णं

देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ।
प्राजापत्ये वसेत्पद्मं वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ ८
त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९
द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाहरेत् ॥ १०
सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ॥ ११
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
द्वे समासे ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १२
तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १३
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

C B K M

च). — ^{d}) D1.2.4-10 विमानमधिरोहति.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D2 दिव्य- (for देव-). B4 D4.6-9 अधिवासे; T2 समासे तु; T3 G2.4 आवसथे; G1.3 समाजे च (for अधीवासे). — ^{b}) D9 om. (hapl.?) from नृत्य up to दिवसे (in 10^{a}). D4.6-8 -विनोदिते; D6 -विना°; D10 -विनोदितैः (for -निनादिते). D1 S (T1 om.) नृत्तगीतविनादिते. — ^{c}) D5 वसत्येव; D8 वसेत्पद्मे; D10 S (T1 om.) वसेत्सद्मनि (for वसेत्पद्मं). — ^{d}) D4-8.10 अग्निवर्णनिभोत्तमे (D5 °रे); S (T1 om.) अग्निवर्णनिभे शुभे.

9 D9 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D1.2 [ऽ]श्नीयात्; D5.6 पश्येत् (for प्राशेत्). — ^{b}) T3 G1.3.4 संततं (for स°). S च (for तु). — After 9^{ab}, B3.4 D5.10 read 10^{cd} repeating it in its proper place. — After 9^{cd}, V1 B Dn D5.10 read 10^{ef}, and G1 reads 13^{a}–15^{b}.

10 D9 om. up to दिवसे (cf. v. l. 8). T1 om. (hapl.?) 10–12. T2.3 G M om. 10^{abcd}. B3.4 D5.10 read 10^{cd} for the first time after 9^{ab}. — ^{c}) B5 तदा (for सदा). D1.2.4.6-9 वै (for तु). — D9 om. (hapl.) 10^{e}–16^{d}. V1 B Dn D5.10 read 10^{ef} after 9^{cd}. T2.3 G read 10^{e}–12^{d} after 15^{ab}. — ^{e}) D6.7 यज्ञैर् (for यज्ञं). B4.5 T3 च; D1.2.6-8 वै; T3 G M यो (for वा). D4.5.10 यज्ञैर्बहुसुवर्णैर्वा. — ^{f}) T2 M4 आचरेत्; T3 G1.3.4 आचरन् (for आहरेत्). V1 B1.2 (marg.).4.5 Dn1.n2 वासवप्रतिमो हरेत्; B2.3 Dn3 °वप्रतिमो भवेत्; D4-8.10 °वप्रियकाम्यया. — After 10, D5.10 read lines 1–2 of 531*.

11 For the sequence in T2.3 G, cf. v. l. 10. D9 T1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B1 Dn1 सत्यवान् (for °वाग्). — ^{b}) D2.6.7 M1-3 ब्राह्मणश् (for ब्रह्मण्यश्). — ^{d}) S (T1 om.) स गच्छेत्परमां गतिं.

12 For the sequence in T2.3 G, cf. v. l. 10. D9 T1 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D2 पांडुपत्र-; T2.3 G1.2.4 M पांडराभ्र-. B1 D8 -प्रतिकाशो. — ^{c}) D1.2 समस्ते (for समासे). T2 पश्चात् (for पद्मे). — ^{d}) D4 तथा; T2.3 G सदा (for सह). — V1 B1-4 Dn D5.10 ins. after 12 : B5 after 20 : D1.2.4.6-8 after 13 :

531* अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः ।
इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः ।

[V1 B1.2.4 Dn D5.10 repeat line 1 after 13. B3 repeats it after 16. D5.10 read lines 1–2 after 10. — (L. 1) D4 -कार्यरतो (for °परो). V1 (second time) om. one नित्यं. D1 नित्यकाल-; D2 नित्यं काल-; D5 (first time) नित्यं चैव; D5 (second time) नित्यं काल्य-; D10 (both times) नित्यकाल्य- (for नित्यं कल्य-). V1 (first time) -प्रसाधनः; V1 (second time) -प्रसाधनं; Dn2 (first time) -प्रबोधकः (for °धनः). D4 नित्यं काले प्रबोधितः; D8 नित्यं कल्ये प्रबोधते (for the post. half.). — D1.2.4.6.7 om. lines 2–4. — (L. 2) V1 B Dn3 [अ]नुत्तमं (for मानवः). — D8 om. lines 3–4. — (L. 3) B1 -संयुक्तं (for -युक्तं च). — (L. 4) B1 सदा रतः (for समावृतः).]

— After the above, B1 reads 15^{cd} and B5 reads 20 after 12.

13 D9 om. 13 (cf. v. l. 10). T2 om. 13. M4 om. (hapl.) 13^{a}–15^{b}; G1 reads it after 9. — ^{c}) T1 प्रति; T3 राजन्; G1.3.4 मासान् (for सदा). D1.2 वै (for तु). G2 मासाच दशमासांस्तु. — V1 B1.2.4 Dn D5.10 repeat line 1 of 531* after 13, while D1.2.4.6-8 ins. 531* after it.

मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ १४
सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १५
दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १६
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ १७
सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ १८
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ २०
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ २१
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २२
दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २३
सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।

---

14 For the sequence in G_1, cf. v. l. 13. D_9 om. 14 (cf. v. l. 10). M_4 om. 14 (cf. v. l. 13). B_5 om. 14^a–15^b. D_8 om. 14^{ab}. — ^{a}) B_3 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य. — ^{b}) $D_{4-7, 10}$ S (M_4 om.) मानवः (for [अ]नुत्तमम्). — After 14^{ab}, B_4 reads 17^{cd} repeating it in its proper place. B_4 T_1 om. 14^{cd}. — ^{c}) V_1 Dn_3 -युक्तस्य; B_{2-3} Dn_1 n_2 D_{10} -युक्तं च (for -संयुक्तं).

15 For the sequence in G_1, cf. v. l. 13. D_9 om. 15 (cf. v. l. 10). M_4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). B_5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) G_4 om. सो. Dn_2 सदा (for सह). — After 15^{ab}, $T_{2,3}$ G read 10^c–12^d. B_1 reads 15^{cd} after 531*. — ^{c}) $D_{4-8, 10}$ निवर्तने (for °नं). — ^{d}) B_3 चैव ह; Dn_1 n_2 वै विभुः (for वै विदुः).

16 D_9 om. 16 (cf. v. l. 10). B_5 om. 16–19. — ^{a}) T_1 चतुर्थेषु (for °र्थे तु). B_3 दिवसे चतुर्थे यश्च. — ^{c}) T_1 तथा (for सदा). V_1 तु (for वै). — After 16, B_3 repeats line 1 of 531*.

17 B_5 om. 17 (cf. v. l. 16). D_6 $T_{2,3}$ G M (hapl.) 17–19. T_1 om. 17–18. D_2 reads 17–19 after 23. B_4 reads 17^{cd} for the first time after 14^{ab}. — ^{c}) $D_{1, 2, 4, 5, 7, 8, 10}$ इंद्रकन्याधिरूढं च (D_7 तु). — ^{d}) Dn_3 फलं (for नरः).

18 For the sequence in D_2, cf. v. l. 17. B_5 om. 18 (cf. v. l. 16). D_6 S om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D_8 पर्यंतं (for पर्यन्ते). — ^{b}) $D_{1, 2, 4, 7-9}$ आप्नुयात् (for आवसेत्). $D_{5, 10}$ वासवं प्राप्नुयात्ततः. — ^{c}) B_3 क्रीडायां; $D_{1, 2}$ क्रीडां च (by transp.). — ^{d}) $D_{1, 2, 7, 8, 10}$ तावत्कालम् (for नित्यका°). D_4 अवेक्ष्य सः; D_5 अवेक्षत (for अवेक्षते). — After 18, T_1 reads 20^{cd}.

19 For the sequence in D_2, cf. v. l. 17. B_5 om. 19 (cf. v. l. 16). D_6 $T_{2,3}$ G M om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T_1 पंचमे दिवसे यस्तु. — T_1 om. 19^c–20^b. — ^{c}) D_4 स तु; $D_{5, 7, 9}$ स च (for सदा). $D_{1, 4, 7-10}$ वै (for तु).

20 T_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). B_5 reads 20 after 12. — ^{a}) $D_{4, 6, 7, 9}$ सत्यसंधश्च; D_5 चाप्यहिंसश्च; D_8 सत्यशीलश्च; D_{10} S (T_1 om.) संविभागी (for सत्यवादी). — ^{b}) D_8 ब्राह्मणश्च (for ब्रह्मण्यश्च). $D_{4-7, 9, 10}$ [अ]प्यहिंसकः; S (T_1 om.) [अ]पि वाग्यतः (for [अ]विहिंसकः). D_2 ब्राह्मणश्चाप्यहिंसकः. — T_1 reads 20^{cd} after 18. — ^{c}) $D_{1, 2}$ अगर्वस्थो; D_{4-10} स्वर्गसंस्थो; S अवैकुव्यो (for अपापस्थो). — After 20, B_5 ins. 531*

21 ^{b}) T_1 विमानमधिरोहति. — After 21^{ab}, T_1 ins.:

532* अतिरात्रफलं प्राप्य अप्सरोभिः प्रमोदते ।

— T_1 om. 21^c–22^d. — ^{c}) $D_{1, 2}$ -समारोहम् (for -समाभासम्). — ^{d}) V_1 B_{2-4} पांडरं; $D_{4, 6-9}$ मंडलं; S (T_1 om.) मंडपं (for पाण्डुरं).

22 T_1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{b}) $D_{1, 2}$ तुला-; $D_{4, 6-9}$ कुल- (for तथा). S (T_1 om.) पद्मानि स च (G_3 सव) सेश्वरः. — ^{c}) D_{5-10} तु (for च). — ^{d}) G_2 (*inf. lin.* as in text) गृहे (for सुखम्).

23 ^{a}) D_7 यत्र (for यस्तु). D_4 तु (for वै). — ^{b}) D_2 प्राश्नीत (for प्राशेत). T_1 प्राश्येदेवैकभोजनं.

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २४
अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २५
तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥ २६
कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ २७
अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २८
दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २९
सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ ३०
पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥ ३१
फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३२
यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३३
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ३४
कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।

— S om. (hapl.) 23^{cd}. — c) D5 स च (for सदा). — After 23, D2 reads 17–19.

24 a) T1 तथा; M4 तदा (for सदा). — c) S गवामयनयज्ञस्य; Bom. ed. गवां मेधस्य यज्ञस्य. — d) D4 [अ]नुत्तमः.

25 T1 om. 25^{ab}. — b) V1 स तु (for हंस-). — c) D1. 2 शातकौंभविनिर्मुक्तं; D4–9 °कुं(D7. 8 °कौं)भविमुक्तं स; D10 °कुंभसुनिर्मुक्तं; T1 °मयं दिव्यं; T2. 3 G M4 °सुनिर्युक्तं; M1–3 °समायुक्तं. — d) T1 लभते (for साधयेद्).

26 T1 om. 26^{a}–28^{b}. — a) B3 अथैव; S (T1 om.) तासाम् (for तथैव). M4 अंक- (for अङ्के). — b) D1. 2 सुपुप्तः (for प्रसुप्तः). D6–10 तत्र (for प्रति-). D4 M4 -बोध्यते (for -बु°). V1 B Dn प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते. — c) Dn2 विनादेन (for नि°). — d) Some MSS. निःस्वनैः.

27 T1 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) Some MSS. कोटि- (for कोटी-). V1 G1 M3 -सहस्र- (for °स्रं). T2 कोटिवर्षसहस्राणां. — b) T3 G स्त्रीणां (for त्रीणि). T2 स्त्रीणां कोटिसहस्रशः. — c) M1. 3 वर्षाणि (for पद्मानि). T2 G1. 3. 4 M4 [अ]ष्टौ दश (for [अ]ष्टादश). — d) S (T1 om.) प्रयुते (for पताके).

28 T1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — a) B3 M अयुतानां; T2. 3 G प्रयुता(T2 °क्ता)नां (for अयुतानि). — b) Dn2 अक्षं; Dn3 D6 अक्ष- (for ऋक्ष-). D10 लक्षपंचाशतस्य च; T2 G1. 3. 4 लक्षं पंचा°; T3 M1. 4 लक्षं पंच°; G2 लक्ष्यं पंचा°; M2. 3 लक्षं वर्ष°. — c) T1 M रोम्णां; T2. 3 G रोम्णः (for लोम्नां).

29 c) Dn3 स तु; D6 स च; T2 दश-; G1. 3 समा; M4 तदा (for सदा).

30 D6 T1 om. 30. — b) D4 सदा चरन्; T2. 3 G1–3 M समाचरेत्; G4 °वसेत् (for °चरन्). — D9 om. 30^{c}–72^{d}. — d) B Dn1. n3 D1. 7 वर्जयन् (for °येत्).

31 D9 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) D5 मरुतो (for °तां). — b) D5. 10 T2 G2. 4 स (for च). — c) V1 B3–5 Dn हि; T G M4 स (for च). — d) V1 B Dn D1. 2 अर्च्यते (for उह्यते).

32 D9 om. 32 (cf. v. l. 30). T1 om. 32. — b) D7 फलं (for नरः). S (T1 om.) यज्ञस्य च समश्नुते. — D4. 6. 7 om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. — c) M अतिगणं (for °गुणां). Dn3 S (T1 om.) [ए]व (for [अ]पि).

33 D9 om. 33 (cf. v. l. 30). D4. 6. 7 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). G1. 3 om. (hapl.) 33–35. — a) D1. 2 पूर्णं (for क्षान्तो).

34 D9 om. 34 (cf. v. l. 30). G1. 3 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) D1. 2. 4–8. 10 पुंडरीकस्य यज्ञस्य; T1 अश्वमेधस्य य°. — b) D5–8. 10 मानवः (for [अ]नुत्तमम्). — d) Dn3 -गच्छति (for -रोहति).

35 D9 om. 35 (cf. v. l. 30). G1. 3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) S (G1. 3 om.) सृष्टाः (for कृष्णाः). D1. 2 कांचन- (for कनक-). M4 -गौराश्च (for -गौर्यश्च). — b) T1 श्यामा नार्यस् (by transp.). — c)

मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ १४
सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १५
दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १६
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ १७
सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ १८
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ २०
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ २१
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २२
दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २३
सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।

---

14 For the sequence in G_1, cf. v. l. 13. D_9 om. 14 (cf. v. l. 10). M_4 om. 14 (cf. v. l. 13). B_5 om. 14^{a}–15^{b}. D_8 om. 14^{ab}. — ^{a}) B_3 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य. — ^{b}) $D_{4-7.10}$ S (M_4 om.) मानवः (for [अ]नुत्तमम्). — After 14^{ab}, B_4 reads 17^{cd} repeating it in its proper place. B_4 T_1 om. 14^{cd}. — ^{c}) V_1 Dn_3 -युक्तस्य ; B_{1-3} $Dn_{1.\,n2}$ D_{10} -युक्तं च (for -संयुक्तं).

15 For the sequence in G_1, cf. v. l. 13. D_9 om. 15 (cf. v. l. 10). M_4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). B_5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) G_4 om. सो. Dn_2 सदा (for सह). — After 15^{ab}, $T_{2.3}$ G read 10^{c}–12^{d}. B_1 reads 15^{cd} after 531*. — ^{c}) $D_{4-8.10}$ निवर्तने (for °नं). — ^{d}) B_3 चैव ह ; Dn_1 n_2 वै विभुः (for वै विदुः).

16 D_8 om. 16 (cf. v. l. 10). B_5 om. 16–19. — ^{a}) T_1 चतुर्थेषु (for °र्थे तु). B_3 दिवसे चतुर्थे यश्च. — ^{c}) T_1 तथा (for सदा). V_1 तु (for वै). — After 16, B_3 repeats line 1 of 531*.

17 B_5 om. 17 (cf. v. l. 16). D_6 $T_{2.3}$ G M (hapl.) 17–19. T_1 om. 17–18. D_2 reads 17–19 after 23. B_4 reads 17^{cd} for the first time after 14^{ab}. — ^{c}) $D_{1.2.4.5.7.8.10}$ इंद्रकन्याधिरूढं च (D_7 तु). — ^{d}) Dn_3 फलं (for नरः).

18 For the sequence in D_2, cf. v. l. 17. B_5 om. 18 (cf. v. l. 16). D_6 S om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D_8 पर्यंतं (for पर्यन्ते). — ^{b}) $D_{1.2.4.7-9}$ आप्नुयात् (for आवसेत्). $D_{5.10}$ वासवं प्राप्नुयात्ततः. — ^{c}) B_3 क्रीडायां ; $D_{1.2}$ क्रीडां च (by transp.). — ^{d}) $D_{4.5.7.9.10}$ तावत्कालम् (for नित्यका°). D_4 अवेक्ष्य सः ; D_8 अवैक्षत (for अवेक्षते). — After 18, T_1 reads 20^{cd}.

19 For the sequence in D_2, cf. v. l. 17. B_5 om. 19 (cf. v. l. 16). D_6 $T_{2.3}$ G M om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T_1 पंचमे दिवसे यस्तु. — T_1 om. 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) D_4 स तु ; $D_{5.7.9}$ स च (for सदा). $D_{1.4.7-10}$ वै (for तु).

20 T_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). B_5 reads 20 after 12. — ^{a}) $D_{4.6.7.9}$ सत्यसंधश्च ; D_5 चाप्यहिंसश्च ; D_8 सत्यशीलश्च ; D_{10} S (T_1 om.) संविभागी (for सत्यवादी). — ^{b}) D_8 ब्राह्मणश्च (for ब्रह्मण्यश्च). $D_{4-7.9.10}$ [अ]प्यहिंसकः ; S (T_1 om.) [अ]पि वाग्यतः (for [अ]विहिंसकः). D_2 ब्राह्मणश्चाप्यहिंसकः. — T_1 reads 20^{cd} after 18. — ^{c}) $D_{1.2}$ अगर्वस्थो ; D_{4-10} स्वर्गसंस्थो ; S अवैकुण्ठो (for अपापस्थो). — After 20, B_5 ins. 531*

21 ^{b}) T_1 विमानमधिरोहति. — After 21^{ab}, T_1 ins. :

532* अतिरात्रफलं प्राप्य अप्सरोभिः प्रमोदते ।

— T_1 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) $D_{1.2}$ -समारोहम् (for -समाभासम्). — ^{d}) V_1 B_{2-4} पांडरं ; $D_{4.6-9}$ मंडलं ; S (T_1 om.) मंडपं (for पाण्डुरं).

22 T_1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{b}) $D_{1.2}$ तुला- ; $D_{4.6-9}$ कुल- (for तथा). S (T_1 om.) पद्मानि स च (G_3 सैव)सेन्नरः. — ^{c}) D_{5-10} तु (for च). — ^{d}) G_2 (*inf. lin.* as in text) गृहे (for सुखम्).

23 ^{a}) D_7 यत्र (for यस्तु). D_4 तु (for वै). — ^{b}) D_2 प्राश्नीत (for प्राशेत). T_1 प्राश्येदेवैकभोजनं.

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २४
अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २५
तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥ २६
कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ २७
अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २८
दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २९
सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ ३०
पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥ ३१
फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३२
यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३३
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ३४
कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।

— S om. (hapl.) 23^{cd}. —^{c}) D_{6} स च (for सदा). — After 23, D_{2} reads 17–19.

24 ^{a}) T_{1} तथा; M_{4} तदा (for सदा). —^{c}) S गवामयनयज्ञस्य; Bom. ed. गवां मेधस्य यज्ञस्य. —^{d}) D_{4} [अ]नुत्तमः.

25 T_{1} om. 25^{ab}. —^{b}) V_{1} स तु (for हंस-). —^{c}) $D_{1.2}$ शातकौंभविनिर्मुक्तं; D_{4-9} °कुं($D_{7.9}$ °कौं)भविमुक्तं स; D_{10} °कुंभसुनिर्मुक्तं; T_{1} °मयं दिव्यं; $T_{2.3}$ G M_{4} °सुनिर्युक्तं; M_{1-3} °समायुक्तं. —^{d}) T_{1} लभते (for साधयेद्).

26 T_{1} om. 26^{a}–28^{b}. —^{a}) B_{3} अथैव; S (T_{1} om.) तासाम् (for तथैव). M_{4} अंक- (for अङ्के). —^{b}) $D_{1.2}$ सुपुप्तः (for प्रसुप्तः). D_{5-10} तत्र (for प्रति-). D_{4} M_{4} -बोध्यते (for -बु°). V_{1} B Dn प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते. —^{c}) Dn_{2} विनादेन (for नि°). —^{d}) Some MSS. निःस्वनैः.

27 T_{1} om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) Some MSS. कोटि- (for कोटी-). V_{1} G_{1} M_{3} -सहस्र- (for °स्रं). T_{2} कोटिवर्षसहस्राणां. —^{b}) T_{3} G स्त्रीणां (for त्रीणि). T_{2} स्त्रीणां कोटिसहस्रशः. —^{c}) $M_{1.3}$ वर्षाणि (for पद्मानि). T_{2} $G_{1.3.4}$ M_{4} [अ]ष्टौ दश (for [अ]ष्टादश). —^{d}) S (T_{1} om.) प्रयुते (for पताके).

28 T_{1} om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). —^{a}) B_{3} M अयुतानां; $T_{2.3}$ G प्रयुता(T_{2} °क्ता)नां (for अयुतानि). —^{b}) Dn_{2} अक्षं; Dn_{3} D_{6} अक्ष- (for ऋक्ष-). D_{10} लक्षपंचाशतस्य च; T_{2} $G_{1.3.4}$ लक्षं पंचा°; T_{3} $M_{1.4}$ लक्षं पंच°; G_{2} लक्ष्यं पंचा°; $M_{2.3}$ लक्षं वर्ष°. —^{c}) T_{1} M रोम्णां; $T_{2.3}$ G रोम्णः (for लोम्नां).

29 ^{c}) Dn_{3} स तु; D_{5} स च; T_{2} दश-; $G_{1.3}$ समा; M_{4} तदा (for सदा).

30 D_{6} T_{1} om. 30. —^{b}) D_{4} सदा चरन्; $T_{2.3}$ G_{1-3} M समाचरेत्; G_{4} °वसेत् (for °चरन्). — D_{9} om. 30^{c}–72^{d}. —^{d}) B $Dn_{1.n3}$ $D_{1.7}$ वर्जयन् (for °येत्).

31 D_{9} om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) D_{5} मरुतो (for °तां). —^{b}) $D_{5.10}$ T_{2} $G_{2.4}$ स (for च). —^{c}) V_{1} B_{3-5} Dn हि; T G M_{4} स (for च). —^{d}) V_{1} B Dn $D_{1.2}$ अर्च्यते (for उह्यते).

32 D_{9} om. 32 (cf. v. l. 30). T_{1} om. 32. —^{b}) D_{7} फलं (for नरः). S (T_{1} om.) यज्ञस्य च समश्नुते. — $D_{4.6.7}$ om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. —^{c}) M अतिगणां (for °गुणां). Dn_{3} S (T_{1} om.) [ए]व (for [अ]पि).

33 D_{9} om. 33 (cf. v. l. 30). $D_{4.6.7}$ om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). $G_{1.3}$ om. (hapl.) 33–35. —^{a}) $D_{1.2}$ पूर्णं (for क्षान्तो).

34 D_{9} om. 34 (cf. v. l. 30). $G_{1.3}$ om. 34 (cf. v. l. 33). —^{a}) $D_{1.2.4-8.10}$ पुंडरीकस्य यज्ञस्य; T_{1} अश्वमेधस्य य°. —^{b}) $D_{5-8.10}$ मानवः (for [अ]नुत्तमम्). —^{d}) Dn_{3} -गच्छति (for -रोहति).

35 D_{9} om. 35 (cf. v. l. 30). $G_{1.3}$ om. 35 (cf. v. l. 33). —^{a}) S ($G_{1.3}$ om.) सृष्टाः (for कृष्णाः). $D_{1.2}$ कांचन- (for कनक-). M_{4} -गौराश् (for -गौर्यश्). —^{b}) T_{1} श्यामा नार्यस् (by transp.). —^{c})

39 वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३५

35 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ।

1 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥ ३७

दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।

नीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरिक्षं सनातनम् ॥ ३८

अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ।

कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३९

यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहे वै गते गते ।

सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४०

ब्रह्मकन्यानिवेशे च सर्वभूतमनोहरे ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१

रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरम् ।

नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४२

विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनावृतम् ।

सागरोर्मिप्रतीकाशं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ ४३

विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खपुष्करैः ।

स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ।

आरोहति महद्यानं हंससारसवाहनम् ॥ ४४

एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।

सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४५

Madras ed. वरा (for वयो-). D1.2 -विशालाढ्या (for -विलासिन्यो).

36 D9 om. 36 (cf. v. l. 30). — ^{a}) D4–8.10 पूर्णं (for भुङ्क्ते). — ^{b}) D4–8.10 भुंक्ते तु (D5 वै) (for the first नवमे). T1 नवम्यां प्रयतः शुचिः ; T2.3 G M नवाहे (T2 °हं) वै गते गते.

37 D9 om. 37 (cf. v. l. 30). M4 om. (hapl.) 37–40. — ^{a}) V1 B1.2.4.5 Dn D8 अश्वमेधसहस्रस्य. — ^{b}) V1 B Dn [अ]नुत्तमं (for मानवः). — After 37^{ab}, M1–3 read 42–44. M1–3 om. 37^{c}–39^{d}. — ^{c}) T G तु (for च).

38 D9 om. 38 (cf. v. l. 30). M om. 38 (cf. v. l. 37). T1 om. 38. — ^{b}) V1 Dn3 D1.4–8.10 दीप्त- (for दिव्य-). B1 Dn2 T2.3 G1 -माल्याभिर् (for -मालाभिर्). T2.3 G1.2.4 वा (for च). G3 दिव्यमाप्नोति मानवः. — ^{c}) Dn3 यत्र (for रुद्र-). — ^{d}) D4 सोंतरिक्षे ; some MSS. सोंतरीक्षं (for °रिक्षं).

39 D9 om. 39 (cf. v. l. 30). M om. 39 (cf. v. l. 37). — ^{a}) D1.2 -सहस्राणां. — ^{b}) G1.3 वा (for च). — D1.2 repeat 39^{cd} after 44. — ^{c}) Dn2 कोटि-. D7 T1 तु (for च). — ^{d}) B3 त्रिपु ; D1.2 (both second time) देव- (for तेषु). T G सर्वेषु (for लोकेषु). D4–8.10 देवलो(D8 तेषु लो)के महीयते.

40 D9 om. 40 (cf. v. l. 30). M4 om. 40 (cf. v. l. 37). — ^{b}) D5–8.10 दशाहं (for °हे). D2 दशमेहनि वै नरः ; T1 दशमेह्नि गते सति. — M1–3 om. 40^{cd}. — ^{c}) T1 तथा (for सदा).

41 D9 om. 41 (cf. v. l. 30). T1 om. 41^{ab}. — ^{a}) B5 Dn1 D1.2 G3 -निवासे ; Dn2 -निवेशं (for °शे). D4–8.10 ब्रह्मलोके नि(D8 °कनि)वासस्तु (D8 °सं तु). — ^{b}) Dn2 -मनोहरं ; M4 -मनोरमे (for °हरे). D4–8.10 सर्वलोके म(D5.7.10 °कम)नोरमे. — V1 B Dn D5.8.10 repeat 41^{cd} after 47^{ab}. — ^{d}) D5 (second time) [अ]नावृतं ; S मानवः (for [अ]नुत्तमम्).

42 D9 om. 42 (cf. v. l. 30). T1 om. 42. M1–3 read 42–44 after 37^{ab}. — ^{a}) T2.3 G M4 ताः (for तं). — ^{b}) V1 B Dn सनातनं (for सदा नरम्). — ^{c}) S (T1 om.) -विनिर्भिन्नै (T2.3 G1–3 °न्नो) (for -निभैर्वर्णै). — ^{d}) S (T1 om.) -सुगंधिभिः (for -निभैस्तथा).

43 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 42. D9 om. 43 (cf. v. l. 30). — ^{a}) T3 विमानमंडलावृत्तम्. — ^{b}) B1.2 (marg. as in text).3 Dn1 आवर्तगहनाकुलं ; T1 M °गहनैर्वृतं ; T2 °र्तैनशतैर्वृतं ; T3 आवृत्तं गहनैर्वृतं ; G1.3 आवर्तगगनैर्वृतं ; G4 शतमावर्तनैर्वृतं. — ^{d}) V1 B Dn स लभेद् (for साधयेद्).

44 D9 om. 44 (cf. v. l. 30). T1 om. 44. — ^{b}) D4 नादितैः (for °तं). V1 B Dn D2 -निःस्वनैः ; T3 G2.4 -पुष्पकैः (for -पुष्करैः). — ^{c}) S (T1 om.) तु (for च). — ^{d}) S (T1 om.) च (for सु-). Dn1 D6.8 -वेदितं ; D4 -वैदिकं (for -वेदिकम्). — ^{f}) V1 B Dn D5 -नादितं ; D10 -सेवितं (for -वाहनम्). — After 44, D1.2 repeat 39^{cd}.

45 D9 om 45 (cf. v. l. 30). — ^{b}) D1.2 [ऽ]श्नाति वै (for प्राशते). T2.3 G2.4 भुवि (for हविः). T1

परस्त्रियो नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा ।
अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेऽपि वा ॥ ४६
अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम् ।
स्वयंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितम् ॥ ४७
कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम् ।
रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् ॥ ४८
वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्तमपि चावसेत् ।
कोटीशतसहस्रं च दश कोटिशतानि च ॥ ४९
रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम् ।
स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत् ॥ ५०
दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५१
आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितम् ॥ ५२
हंसमालापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ।
मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम् ॥ ५३
अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
नित्यमावसते राजन्नरनारीसमावृतम् ।

उपवासं समाचरेत्. — ^{c}) D6-8 स च (for सदा). V1 B1.3.5 Dn तु; T1 G1.3 M च (for वै). — ^{d}) D1 -वेदिकं (for -वेदसम्).

46 D9 om. 46 (cf. v. l. 30). T1 om. 46^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn D2 परस्त्रियं; D5.10 °स्त्रीयों (for °स्त्रियो). B1 -लभेद्; D4.7 -लिखेद्; T2.3 G2.4 -भाषेद्; G1.3 M1-3 -लोपेद् (for -लषेद्). — ^{b}) D4-8.10 तथा; G2 [अ]पि च (for [अ]पि वा). — ^{c}) T G1.3 M न च (by transp.); G4 नाभि-. — ^{d}) D1.2 अपि; D4.6.7.10 सति; D5 T2.3 G1.3.4 [ऽ]पि च; T1 न च (for ऽपि वा). M1-3 गुरूणां पूजने रतः.

47 D9 om. 47 (cf. v. l. 30). M1-3 om. 47^{ab}. — ^{a}) D2.4-7.10 T2 अपि (for अभि-). — ^{b}) T1 स्वयंप्रभं (for महाबलम्). D4-7 विमानस्थो महाबलः. — After 47^{ab}, V1 B Dn D6.8.10 repeat 41^{cd}. T1 om. 47^c–48^d. — ^{c}) V1 B Dn D5-8.10 स्वायंभुवं (for स्व°). S (T1 om.) स्वयंप्रभं (G3 स्वायंभुवं) प्रपश्येत.

48 D9 om. 48 (cf. v. l. 30). T1 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) B3 D4 कुमार्यः कांचनाभासो. — ^{b}) Dn2 D2.4 रूपवंत्यो (for °वत्यो). — ^{d}) D1.2 मनोरमं (for °हरम्). D4.6.7 दिवि देवं मनोरमं.

49 D9 om. 49 (cf. v. l. 30). — ^{b}) D4 corrupt. D1 चेद्वसेत्; D2 यद्वसेत् (for चाव°). V1 B Dn D8 युगांतासिसमप्रभः (V1 °भं). — T1 om. 49^e–50^d. D10 repeats 49^c after line 1 of 533*. — ^{c}) Dn2 D6 कोटि- (for कोटी-). B1.4 Dn3 D4-7.10 (both times) -सहस्रं तु; M4 °स्राणि (for °स्रं च). — ^{d}) D1.2.4-7.10 कोटी(D6 °टि)दश-; T2 G1.2 शतकोटि- (for दश कोटि-).

50 D9 om. 50 (cf. v. l. 30). T1 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{b}) T2.3 G2.4 -निर्मितं; G1.3 -संमितं (for -संमतम्). — ^{c}) D1.2 तस्य; M चास्मै (for तस्मै). T3 G1.2 प्राप्तं (for प्राप्तो). — Dn3 om. (hapl.) 50^d.

51 D9 om. 51 (cf. v. l. 30). — ^{ab}) B4 transp. यस्तु and प्राप्ते. G1.3 प्राशितो (for प्राशते). D1.2 संप्राप्तेश्नाति वै हविः (for 51^b). — ^{c}) T1 तु (for वै). — After 51^{abc}, D10 T1.3 G ins.:

533* जुह्वानो जातवेदसम् ।
नियमेन समायुक्तः·

[After line 1, D10 repeats 49^c. D10 G2 om. line 2. — (L. 2) T1 न चानृतस्यो विद्वान् (submetric).]

— G2 om. (hapl.) 51^d–55^d. — ^{d}) D4.6.7 सर्वमेव; D10 °यज्ञ- (for °मेध-). T2 भवेत् (for लभेत्).

52 D9 om. 52 (cf. v. l. 30). G2 om. 52 (cf. v. l. 51). T1 om. 52–54. T2 om. 52^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn1 आदित्या (B3 Dn1 °त्यं) द्वादशं (B1 Dn1 °शे) तस्य; Dn3 आदित्याद्वादशे तस्य; D1.2 द्वादशार्कनिभं तस्य; D4-7.10 द्वादशादित्यसंकाशं. — ^{b}) D4-7.10 विमानं तेन नीयते. — ^{c}) Some MSS. -प्रवालैश्च. — D4 om. (hapl.) 52^d–53^c. — ^{d}) D1.2 विमानैर्; M महार्घ्यैर् (for °र्हैर्). D6.10 -सेवितं (for -शोभितम्).

53 D9 om. 53 (cf. v. l. 30). G2 om. 53 (cf. v. l. 51). T1 om. 53; D4 om. 53^{abc} (for both, cf. v. l. 52). T3 om. (hapl.) 53. — ^{a}) B1.2 D10 हंसभासा (for °माला-). — ^{d}) D10 -सेवितं (for -शोभितम्).

54 D9 om. 54 (cf. v. l. 30). G2 om. 54 (cf. v. l. 51). T1 om. 54 (cf. v. l. 52). — ^{a}) B1 घटैर्;

9 ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ५४
15 त्रयोदशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ५५
रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितम् ॥ ५६
देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥ ५७
तत्र शङ्कुपताकं च युगान्तं कल्पमेव च ।
अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ५८
गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्वनैः ।
सदा प्रमुदितस्ताभिर्देवकन्याभिरीड्यते ॥ ५९
चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णे प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै महामेधफलं लभेत् ॥ ६०
अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ।
मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरनुयान्ति तम् ॥ ६१
कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निस्वनैः ।
काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥ ६२
देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।

T2.3 पट्टैर्; G1.2.4 M पट्टैर् (for अट्टैर्). D4 संयुक्तैर्. —^{b}) D1 ब्रह्मलोक°. —^{c}) V1 B Dn D8 आवसथं (for °ते). —^{d}) V1 वर- (for नर-). Dn3 -समाकुलं (for °वृतम्). —^{e}) D10 T2.3 एव (for एवं). D5 महाराज; T3 °भागं (for °भागस्). —^{f}) D4 धर्मिणः (for धर्मवित्). T2 स्वंगिरा मुनिरब्रवीत्. — After 54, T1 ins. :

534* विमानमधिरुह्याशु ब्रह्मलोके महीयते ।

55 D9 om. 55 (cf. v. l. 30). G2 om. 55 (cf. v. l. 51). —^{a}) T2 संप्राप्ते (for दिवसे). T3 G1.3.4 दिवसे त्रयोदशे यो वै (hypermetric). —^{b}) V1 B Dn D1.8 प्राप्ते यः (by transp.); T2 दिवसे; T3 G1.3.4 संप्राप्ते. D1.2 [ऽ]श्नाति वै (for प्राशते). D6–7.10 यः प्राश्नाति तथा हविः. —^{c}) D6.7 स च (for सदा). —^{d}) S (G2 om.) जुह्वानो जातवेदसं.

56 D9 om. 56 (cf. v. l. 30). —^{a}) D6.7 रत्न- (for रक्त-). — After 56^{ab}, T1 ins. :

535* तत्र गत्वा समुत्थितो देवकन्याभिरावृतः ।

— T1 om. 56^{c}–59^{d}. —^{c}) M1–3 -सुयुक्तं; M4 -सुरक्तं (for -प्रयुक्तं). B1 Dn3 तु (for च). T2.3 G जातरूपं सुरक्तं (T2 °रत्नं) च. — M1–3 om. 56^{d}–57^{c}. —^{d}) Dn3 रक्त- (for रत्न-). D4–8.10 -सेवितं (for -भूषितम्).

57 D9 om. 57 (cf. v. l. 30). T1 om. 57; M1–3 om. 57^{abc} (for both, cf. v. l. 56). —^{a}) D1.2 दिव्य- (for देव-). —^{b}) D1.2.4 दिव्यभूतनिषेवितं; D5–8.10 देवगंधर्वसेवितं; T2.3 G M4 दिव्यभूषणभूषितं. —^{c}) T2.3 G पुष्प- (for पुण्य-). D4–8.10 पुण्यं (for दिव्यं). —^{d}) T2.3 G M2–4 वादित्रैर् (for वायव्यैर्). D1–8.10 नित्यं वायव्यशोभितं.

58 D9 om. 58 (cf. v. l. 30). T1 om. 58 (cf. v. l. 56). —^{a}) B5 ततः (for तत्र). D6.7 शंकून्; G1.3 शंख- (for शङ्कु-). V1 B Dn -पताके द्वे; D1.2.6.7 °कां च (for °कं च). D4.5.8.10 तत्र शंकूनपताकाश्च. —^{b}) V1 S (T1 om.) युगांते (for युगान्तं). D1.2 कालम् (for कल्पम्). —^{c}) Hypermetric. S (T1 om.) अयुतं च (for °तायुतं). —^{d}) D1.6–8 M4 सदा; M1–3 समा (for तथा).

59 D9 om. 59 (cf. v. l. 30). T1 om. 59 (cf. v. l. 56). —^{a}) B4 D1.2 -गांधर्व-. —^{b}) S (T1 om.) -पटह- (for -पणव-). Some MSS. -निःस्वनैः. D1.2 भेरीणां च महास्वनैः. —^{c}) G1.3 यदा (for सदा). V1 B Dn1.n2 प्रह्लादितस् (for प्रमु°). — D5 repeats 59^{c} after 60^{ab}. —^{d}) V1 B2–5 Dn इज्यते (for ईड्यते). B1 इज्यते सततं दिवि.

60 D9 om. 60 (cf. v. l. 30). —^{b}) D1.2 प्राप्ते (for पूर्णे). D4–8.10 यः प्राप्ते प्राशयेद्धविः. — After 60^{ab}, D5 repeats 59^{c}. B5 om. 60^{c}–76^{b}. D5 om. 60^{c}. —^{c}) D6 स च (for सदा). D2 वर्षान् (for मासान्). V1 B4 Dn तु (for वै). —^{d}) T2 G2 M1.3 भवेत् (for लभेत्).

61 D9 om. 61 (cf. v. l. 30). B5 om. 61 (cf. v. l. 60). T1 om. 61–62. —^{a}) D1.6 -रूपं (for -रूपा). —^{c}) G1.3 अष्टापदांगदधरा. —^{d}) V1 B1 Dn D4 उप-; D6.10 अभि- (for अनु-). D4 ताः; D6 T2.3 चै (for तम्).

62 D9 om. 62 (cf. v. l. 30). B5 om. 62 (cf. v. l. 60). T1 om. 62 (cf. v. l. 61). —^{a}) T2.3 G कांचीनां ध्वनिभिर्युक्तो (G1.3 °क्तैर्); M कलहंसाभि(M1 °दि)निर्घोषैर्. —^{b}) Some MSS. निःस्वनैः. —^{c}) M समुत्कीर्णैस्

जाह्नवीवालुकाकीर्णे पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ ६३
यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६४
यानमारोहते नित्यं हंसबर्हिणसेवितम् ।
मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ॥ ६५
दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ।
वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्वनैः ॥ ६६
दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ।
वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ६७
षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ६८
सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यदा ।
सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ६९
सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ७०
फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥ ७१

(for °स्कैषैस्). T2.3 G रशनानां समुत्कीर्णैस्. — d) Dn1.n2 निवेध्यते; D1.2.4–7.10 निषेव्यते (for विवोध्यते).

63 D9 om. 63 (cf. v. l. 30). B5 om. 63 (cf. v. l. 60). — a) T3 -विमाने (for -निवासे). D2 om.; T1 तं (for च). — b) D4–8.10 नित्यशः (for मानवः). — d) Dn3 D1.2.8 पूर्ण- (for पूर्णं). D8 संवत्सरे (for °रं). D6.7.10 पूर्णे सं(D7 °र्णसं)वत्सरे नरः; S ब्रह्म(T1 देव)लोके महीय(M स मोद)ते.

64 D9 om. 64 (cf. v. l. 30). B6 om. 64 (cf. v. l. 60). — a) D5–8.10 पूर्णे (for भुङ्क्ते). — b) D1.2 एकं (for एक-). S -भक्तो (for -भक्तं). — c) M समा (for सदा). B2 D10 T2.3 G1.2.4 वै; D5.6 T1 M च (for तु). — f) D4 M मानवः (for [अ]-नुत्तमम्).

65 D9 om. 65 (cf. v. l. 30). B5 om. 65 (cf. v. l. 60). T1 om. 65–66. — a) V1 B1–4 Dn1.n2 D1.5 दिव्यं (for नित्यं). D4.6–8.10 विमानं लभते नित्यं. — b) S (T1 om.) -लक्षणं (for -सेवितम्). — c) S (T1 om.) -मंगलकैश् (for -मण्डलकैश्). D1.2.10 युक्तं; G4 चित्रैर् (for चित्रं). D4–8 मणिकुंडलकैर्यु-(D8 °लसंयु)क्तं. — d) D1.2.4–8 -परिष्कृतं; D10 G4 -समन्वितं; T2.3 G1–3 M -समाचितं (for °वृतम्).

66 D9 om. 66 (cf. v. l. 30). B5 om. 66 (cf. v. l. 60). T1 om. 66 (cf. v. l. 65). — b) D4 T2.3 G2 वार- (for वर-). D5–8.10 वारस्त्रीभिर्निषेवितं. — d) D1.2 सप्तभूमि-; D5 साप्तभौमं (for सप्त°). — f) Some MSS. -निःस्वनैः.

67 D9 om. 67 (cf. v. l. 30). B5 om. 67 (cf. v. l. 60). D4–8 transp. 67^{ab} and 67^{cd}. — a) V1 दिव्य- (for दिव्यं). — D1.2 T1 om. 67^{cd}. — d) D4–8.10 विद्युदुद्योतितप्रभं. — c) D8 -सहस्रे (for °स्रं). D4.6–8 तु; D5.10 वै (for च). — f) B1 D4 G1.3 M -वाहनं (for -वाहनः).

68 D9 om. 68 (cf. v. l. 30). B5 om. 68 (cf. v. l. 60). — a) V1 B1–4 Dn D2.4–8.10 प्राप्ते (for यस्तु). — b) D4.5.8.10 यस्तु वै (for संप्राप्ते). D1.2 [ऽ]श्नाति वै (for प्राशते). V1 B1–4 Dn यः कुर्यादेकभोजनं; D6.7 यस्तु वै प्राशयेद्धविः. — d) D7 M1.2 (*sup. lin.* as in text).3 भवेत् (for लभेत्).

69 D9 om. 69 (cf. v. l. 30). B5 om. 69 (cf. v. l. 60). — a) Dn3 D8 -निवासे तु; D4.5 °से च; D6.7.10 °सेन (for °सेषु). — b) D1.2 स वै वसति; D4–8.10 स्वर्गे व°; T G सौम्यो व°; M सोम्यो व° (for सोऽध्याव°). V1 B Dn नित्यशः (for °दा). — T1 om. 69^{c}–70^{b}. — c) D4.6.7 सम्यग् (for सौम्य-). D10 G2 -लिप्तस्य; G1 -लिप्तं च (for -लिप्तश्च). D4.5.8 सम्यग्गंधानुलिप्तस्य (D5 °लेपश्च). — d) Dn1.n2 कामकार- (for °चार-).

70 D9 om. 70 (cf. v. l. 30). B5 om. 70 (cf. v. l. 60). T1 om. 70^{ab} (cf. v. l. 69). — c) T1 चरते स; T2.3 G विचाल्यते; M विचार्यते (for अर्च्यते वै). D1 om. from विमानस्थः up to प्राशते (in 72^{b}). D4 corrupt.

71 D9 om. 71 (cf. v. l. 30). B5 om. 71 (cf. v. l. 60). D1 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) Dn3

िवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
दा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७२
ानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
ारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७३
त्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।
ूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ७४
ात्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
ात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ ७५
न्द्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
.वच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ७६

अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ७७
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
देवकन्याधिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ७८
व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ७९
तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८०
एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ८१

सहस्राख्यं; D4 -शतं पूर्वं; D5–8. 10 -शतं पूर्णं (for -शत-ाख्यं). S ब(T1 M फ)लं सर्वाधिकं मुख्यं. — b) V1 G1. 3 महाकल्प-. T1 लभते नात्र संशयः; M1–3 महा-कल्पान्दशाधिकान्. — T1 om. 71^{cd}. — d) Dn2 सागरं. B1. 2 (marg. as in text). 3 साधयेच्चाप्यसौ नरः; D4–8. 10 सदा वसति मानवः.

72 D9 om. 72 (cf. v. l. 30). B5 om. 72 (cf. v. l. 60). D1 om. up to प्राशते (in 72^{b}) (cf. v. l. 70). — a) T2. 3 G -दशके (for °मे). — b) D4. 8 प्राप्ते यः (by transp.). D2 [ऽ]श्नाति वै; M1–3 प्राशयेद् (for प्राशते). D5–7. 10 प्राप्ते यः प्राशयेद्धविः.

73 B5 om. 73 (cf. v. l. 60). — a) S स्थानं स वारुणं चैन्द्रं. — M2. 3 read 73^{bc} twice. — b) B1 सौम्यं (for रौद्रं). V1 B1. 3. 4 Dn1. n2 चापि; B2 Dn3 चापि (for चैव). D4. 6. 7. 9 T1 [अ]भि- (for [अ]धि-). — T1 om. 73^{c}–75^{d}. — c) T2. 3 G M1. 2. 3 (last two both times) मारुतं शयनं चैव (G1. 3 °वं); M4 मारुते शयने चैव. — d) B1 D1. 2. 10 T2. 3 G स (for च).

74 B5 om. 74 (cf. v. l. 60). T1 om. 74 (cf. v. l. 73). M1–3 om. 74^{ab}. — b) B2 D4–7. 9. 10 आसने च (for °नेन). M4 -चार्यते (for -चर्यते). B1 आसने परिचर्यते; D3 °ने चोपसर्पते. — c) M भूर्भुवश् (for °वं). T2. 3 G भूर्भुवः स्वश्च देवर्षिर्.

75 B5 om. 75 (cf. v. l. 60). T1 om. 75 (cf. v. l. 73). — a) V1 B1–4 Dn3 D1. 2 देवाति-; M °दि- (for °धि-). — c) B1 -चारिण्यो (for -धा°). S (T1 om.) मनोज्ञरूपधारिण्यो.

76 B5 om. 76^{ab} (cf. v. l. 60). — a) D2 ह्युभौ (for उभौ). — b) M चेरतुः (for चरतः). — c) V1 B2. 4 Dn धीरः (for वीरः). — d) B5 सुरामृत-; D8 सुधामृदु- (for °मृत-).

77 a) V1 B Dn यो (for तु). — b) D1. 2 यो-श्नीयाद्; D4–10 यः प्राशेद् (for प्राश्नीयाद्). — c) D5 वै मासान् (by transp.). — d) T G1. 3. 4 प्र- (for स).

78 T1 om. 78^{a}–79^{b}. — a) D10 T2. 3 G M4 सैनिक- (for सनन्दि-). M1–3 अनःस्यंदनघोषैश्च. — c) V1 B3 D8 S (T1 om.) च (for तु). D4–7. 9. 10 देवकन्यानुपपदैर्. — d) D1. 2. 4–10 अलंकृतैः (for स्व°). B2 Dn3 -कन्याभि- (for °धि-).

79 T1 om. 79^{ab} (cf. v. l. 78). — a) D4 सिंह-व्याघ्र- (for व्याघ्रसिंह-). G4 -प्रयुक्तश् (for °क्तं). — b) G1. 3 मेघसिंह- (for °स्वन-). T2. 3 G4 M1–3 -विनादितं (for -नि°). — d) D2 स सुखी; T1. 2 G1. 4 M1–3 सुसुखं; G2. 3 स सुखं (for सुसुखी). V1 ह्यभि-; M4 ह्यति- (for ह्यधि-). D4–10 सुसु(D7. 8 स सु)खं चाधि(D7 °ति)रोहति.

80 a) D1 (also as in text). 5. 10 G4 च; D7 तु (for स). — b) V1 B Dn कन्याभिः (for कान्ताभिः). D6 om. मोदते. — c) D7 तु (for च). M भुंजानो (for भुञ्जीत). — d) S ह्यमृतोपममुत्तमं.

81 a) D5. 10 T2. 3 G एकोनविंश- (for °विंशे). V1 B Dn एकोनविंशतिदिने. — b) V1 त्वेक-; D2. 4–10 S ह्येक- (for एक-). — B1 om. (hapl.) 81^{c}–84^{b}. — d) D5 सत्यलोकं (for सप्त लोकान्). B2. 3 सत्यवादी धृतव्रतः

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८२
तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥ ८३
पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ८४
अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ ८५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ८६
एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ८७
लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ८८
अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ८९
द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९०
धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ९१

(= 84^{d}); T G M4 जुह्वानो जातवेदसं.

82 B1 om. 82 (cf. v. l. 81). T8 reads 82^{a}–87^{b} twice. T1 om. 82^{cd}. — ^{d}) D4, 6, 7, 9 रूप- (for सूर्य-).

83 For the repetition in T8, cf. v. l. 82. B1 om. 83 (cf. v. l. 81). — ^{a}) D9 दिव्यांबर-; T1 मत्रामर- (for तत्रा°). — T1 om. 83^{cd}. — ^{d}) V1 B2–5 Dn शतं (for समाः).

84 For the repetition in T8, cf. v. l. 82. B1 om. 84^{ab} (cf. v. l. 81). — ^{a}) D1, 6–9 T2 तु (for ऽथ). V1 B2–5 Dn D5, 10 पूर्णेथ विंशे दिवसे. — ^{b}) V1 B2–6 Dn D5, 10 तु (for हि). — ^{c}) D8 T2 G1, 3, 4 वै (for तु). — ^{d}) B1, 5 दृढव्रतः; D4 यत°; D6, 7, 9 जित°; D8 T1 जितेंद्रियः (for धृतव्रतः).

85 For the repetition in T8, cf. v. l. 82. T2 om. 85^{ab}. — ^{c}) D1, 6–9 विमलान् (for विपुलान्). V1 B Dn रम्यान् (for दिव्यान्). D1, 2 स लोकान्विमलान्रम्यान्; T2 °न्विविधान्प्राप्य. — ^{d}) T2 ब्रह्मलोकम् (for आदित्यानाम्). D1 उपासते; T1 समश्नुते (for उपा°).

86 For the repetition in T8, cf. v. l. 82. D2 repeats 86^{ab} and 86^{cd} (transp.) after the second occurrence of 91^{ab}. — ^{b}) B6 -गंधानु- (for -माल्यानु-). D1, 4–9 -लेपनः (for °नैः). D2 (both times) दिव्यमालानुलेपनः. — ^{c}) V1 B1–5 Dn हृद्यैः (for दिव्यैः). T1, 2, 3 (both times) G विमाने कांचने दिव्ये. — ^{d}) D1, 2 (both times), 4, 6–9 सो (for च). D10 -गच्छति (for -गम्यते). T1 सुखी चरति नित्यदा.

87 For the repetition in T8, cf. v. l. 82. — ^{a}) Dn2 T2, 3 (both times) G च (for तु). — ^{b}) B2 एक-; T2, 3 (both times) G M चैक- (for ह्येक-). — D6, 7, 9 om. (hapl.) 87^{c}–90^{b}. T8 repeats 87^{d}–88^{a} after 93^{a}.

88 For the repetition in T8, cf. v. l. 87. D6, 7, 9 om. 88 (cf. v. l. 87). D1 om. (hapl.) 88-90. D2 om. 88–89. — ^{a}) T2, 3 (both times) G1, 3, 4 दीप्तं (for दिव्यं). G2 लोकमौशनकं दीप्तं. — ^{b}) B1 D4, 5, 10 स (for च). — ^{d}) B5 [अ]विरतः; D4 निरतः (for [अ]भि°). T1, 3 G M3 (inf. lin.), 4 सुखेभिर(G1, 3 M2, 4 °खे हि र)मते सदा (T3 नरः; G1–3 तदा); T2 सुखेति रमते तदा; M1, 3 पृष्ठे हिमवतस्तथा.

89 D6, 7, 9 om. 89 (cf. v. l. 87). D1, 2 om. 89 (cf. v. l. 88). G2 om. (hapl.) 89^{c}–92^{b}. — ^{c}) G4 [ऽ]मर- (for वर-).

90 D6, 7, 9 om. 90^{ab} (cf. v. l. 87). D1 om. 90 (cf. v. l. 88). G2 om. 90 (cf. v. l. 89). D2 reads 90 followed by the repetition of 91^{ab} after 92. — ^{a}) D2 चैव; D4 जाते; S (G2 om.) याते (for प्राप्ते). — ^{b}) D2 [ऽ]श्नीयाद् (for भुङ्क्ते हि). T3 G4 च (for हि). — ^{c}) D6, 7 स द्वादश सदा मासान्. — ^{d}) D6–9 सत्यवादी जि(D7 धृ)तव्रतः.

91 G2 om. 91 (cf. v. l. 89). D2 repeats 91^{ab} after 90. — ^{a}) Hypermetric. V1 B Dn D5, 8, 10 अहिंसानिरतो धीमान्; D2 (first time) सर्वहिंसाविरहितः; D2 (second time) रुद्राणां लोकमाप्नोति. — ^{d}) M1, 3 -करप्रभः (for -सम°).

दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७२
स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७३
तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।
भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ७४
तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ ७५
चन्द्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ७६

अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ७७
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
देवकन्याधिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ७८
व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ७९
तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८०
एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ८१

-सहस्राख्यं; D4 -शतं पूर्वं; D5–8. 10 -शतं पूर्णं (for -शतप्रख्यं). S ब(T1 M फ)लं सर्वाधिकं मुख्यं. — ^{b}) V1 G1. 3 महाकल्प-. T1 लभते नात्र संशयः; M1–3 महाकल्पान्दशाधिकान्. — T1 om. 71^{cd}. — ^{d}) Dn2 सागरं. B1. 2 (marg. as in text). 3 साधयेच्चाप्यसौ नरः; D4–8. 10 सदा वसति मानवः.

72 D9 om. 72 (cf. v. l. 30). B5 om. 72 (cf. v. l. 60). D1 om. up to प्राशते (in 72^{b}) (cf. v. l. 70). — ^{a}) T2. 3 G -दशके (for °मे). — ^{b}) D4. 8 प्राप्ते यः (by transp.). D2 [ऽ]श्नाति वै; M1–3 प्राशयेद् (for प्राशते). D5–7. 10 प्राप्ते यः प्राशयेद्धविः.

73 B5 om. 73 (cf. v. l. 60). — ^{a}) S स्थानं स वारुणं चैंद्रं. — M2. 3 read 73^{bc} twice. — ^{b}) B1 सौम्यं (for रौद्रं). V1 B1. 3. 4 Dn1. n2 वापि; B2 Dn3 चापि (for चैव). D4. 6. 7. 9 T1 [अ]भि- (for [अ]धि-). — T1 om. 73^{c}–75^{d}. — ^{c}) T2. 3 G M1. 2. 3 (last two both times) मारुतं शयनं चैव (G1. 3 °वं); M4 मारुते शयने चैव. — ^{d}) B1 D1. 2. 10 T2. 3 G स (for च).

74 B5 om. 74 (cf. v. l. 60). T1 om. 74 (cf. v. l. 73). M1–3 om. 74^{ab}. — ^{b}) B2 D4–7. 9. 10 आसने च (for °नेन). M4 -चार्यते (for -चर्यते). B1 आसने परिचर्यते; D8 °ने चोपसर्पते. — ^{c}) M भूर्भुवश् (for °वं). T2. 3 G भूर्भुवः स्वश्च देवर्षिर्.

75 B5 om. 75 (cf. v. l. 60). T1 om. 75 (cf. v. l. 73). — ^{a}) V1 B1–4 Dn3 D1. 2 देवाति-; M °दि- (for °धि-). — ^{c}) B1 -चारिण्यो (for -धा°). S (T1 om.) मनोज्ञरूपधारिण्यो.

76 B5 om. 76^{ab} (cf. v. l. 60). — ^{a}) D2 ह्युभौ (for उभौ). — ^{b}) M चेरतुः (for चरतः). — ^{c}) V1 B2. 4 Dn धीरः (for वीरः). — ^{d}) B5 सुरामृत-; D8 सुधामृदु- (for °मृत-).

77 ^{a}) V1 B Dn यो (for तु). — ^{b}) D1. 2 योश्नीयाद्; D4–10 यः प्राशेद् (for प्राश्नीयाद्). — ^{c}) D5 वै मासान् (by transp.). — ^{d}) T G1. 3. 4 प्र- (for स).

78 T1 om. 78^{a}–79^{b}. — ^{a}) D10 T2. 3 G M4 सैनिक- (for सनन्दि-). M1–3 अनःस्यंदनघोषैश्च. — ^{c}) B2 Dn3 -कन्याभि- (for °धि-). V1 B3 D8 S (T1 om.) च (for तु). D4–7. 9. 10 देवकन्यानुपपदैर्. — ^{d}) D1. 2. 4–10 अलंकृतैः (for स्व°).

79 T1 om. 79^{ab} (cf. v. l. 78). — ^{a}) D4 सिंहव्याघ्र- (for व्याघ्रसिंह-). G4 -प्रयुक्तश् (for °क्तं). — ^{b}) G1. 3 मेघसिंह- (for °स्वन-). T2. 3 G4 M1–3 -विनादितं (for -नि°). — ^{d}) D2 स सुखी; T1. 2 G1. 4 M1–3 सुसुखं; G2. 3 स सुखं (for सुसुखी). V1 ह्यभि-; M4 ह्यति- (for ह्यधि-). D4–10 सुसु(D7. 8 स सु)खं चाधि(D7 °ति)रोहति.

80 ^{a}) D4 (also as in text). 5. 10 G4 च; D7 तु (for स). — ^{b}) V1 B Dn कन्याभिः (for कान्ताभिः). D6 om. मोदते. — ^{c}) D7 तु (for च). M भुंजानो (for भुञ्जीत). — ^{d}) S ह्यमृतोपममुत्तमं.

81 ^{a}) D5. 10 T2. 3 G एकोनविंश- (for °विंशे). V1 B Dn एकोनविंशतिदिने. — ^{b}) V1 त्वेक-; D2. 4–10 S ह्येक- (for एक-). — B1 om. (hapl.) 81^{c}–84^{b}. — ^{d}) D5 सत्यलोकं (for सप्त लोकान्). B2. 3 सत्यवादी धृतव्रतः

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८२
तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥ ८३
पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ८४
अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ ८५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ८६
एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ८७
लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ८८
अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ८९
द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९०
धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ९१

(= 84^{d}); T G M4 जुह्वानो जातवेदसं.

82 B1 om. 82 (cf. v. l. 81). T3 reads 82^{a}–87^{b} twice. T1 om. 82^{cd}. — ^{d}) D4. 6. 7. 9 रूप- (for सूर्य-).

83 For the repetition in T3, cf. v. l. 82. B1 om. 83 (cf. v. l. 81). — ^{a}) D6 दिव्यांबर- ; T1 अत्रामर- (for तत्रा°). — T1 om. 83^{cd}. — ^{d}) V1 B2–5 Dn शतं (for समाः).

84 For the repetition in T3, cf. v. l. 82. B1 om. 84^{ab} (cf. v. l. 81). — ^{a}) D4. 8–9 T2 तु (for ऽथ). V1 B2–5 Dn D5. 10 पूर्णेथ विंशे दिवसे. — ^{b}) V1 B1–5 Dn D6. 10 तु (for हि). — ^{c}) D8 T2 G1. 3. 4 वै (for तु). — ^{d}) B1. 6 दृढव्रतः ; D4 यत° ; D6. 7. 9 जित° ; D8 T1 जितेंद्रियः (for धृतव्रतः).

85 For the repetition in T3, cf. v. l. 82. T2 om. 85^{ab}. — ^{c}) D4. 6–9 विमलान् (for विपुलान्). V1 B Dn रम्यान् (for दिव्यान्). D1. 2 स लोकान्विमलान्रम्यान् ; T2 °न्विविधान्प्राप्य. — ^{d}) T2 ब्रह्मलोकम् (for आदित्यानाम्). D1 उपासते ; T1 समश्नुते (for उपा°).

86 For the repetition in T3, cf. v. l. 82. D2 repeats 86^{ab} and 86^{cd} (transp.) after the second occurrence of 91^{ab}. — ^{b}) B5 -गंधानु- (for -माल्यानु-). D1. 4–9 -लेपनः (for °नैः). D2 (both times) दिव्यमालानुलेपनः. — ^{c}) V1 B1–6 Dn हृद्यैः (for दिव्यैः). T1. 2. 3 (both times) G विमाने कांचने दिव्ये. — ^{d}) D1. 2 (both times). 4. 6.. सो (for च). D10 -गच्छति (for -गम्यते). T1 सुखी चरति नित्यदा.

87 For the repetition in T3, cf. v. l. 82. — ^{a}) Dn3 T2. 3 (both times) G च (for तु). — ^{b}) B3 एक- ; T2. 3 (both times) G M चैक- (for ह्येक-). — D6. 7. 9 om. (hapl.) 87^{c}–90^{b}. T3 repeats 87^{d}–88^{a} after 93^{a}.

88 For the repetition in T3, cf. v. l. 87. D6. 7. 9 om. 88 (cf. v. l. 87). D1 om. (hapl.) 88–90. D2 om. 88–89. — ^{a}) T1. 3 (both times) G1. 3. 4 दीप्तं (for दिव्यं). G2 लोकमौशनकं दीप्तं. — ^{b}) B1 D4. 5. 10 स (for च). — ^{d}) B5 [अ]विरतः ; D4 स्थिरतः (for [अ]भि°). T1. 3 G M2 (inf. lin.). 4 सुखेभिर(G1. 3 M2. 4 °खे हि र)मते सदा (T3 नरः ; G1–3 तदा) ; T2 सुखेति रमते तदा ; M1. 3 पृष्ठे हिमवतस्तथा.

89 D6. 7. 9 om. 89 (cf. v. l. 87). D1. 2 om. 89 (cf. v. l. 88). G2 om. (hapl.) 89^{c}–92^{b}. — ^{c}) G4 [ऽ]मर- (for वर-).

90 D6. 7. 9 om. 90^{ab} (cf. v. l. 87). D1 om. 90 (cf. v. l. 88). G2 om. 90 (cf. v. l. 89). D2 reads 90 followed by the repetition of 91^{ab} after 92. — ^{a}) D2 चैव ; D4 जाते ; S (G2 om.) याते (for प्राप्ते). — ^{b}) D2 [ऽ]श्नीयाद् (for भुङ्क्ते हि). T3 G4 च (for हि). — ^{c}) D6. 7 स द्वादश सदा मासान्. — ^{d}) D6–9 सत्यवादी जि(D7 धृ)तव्रतः.

91 G2 om. 91 (cf. v. l. 89). D2 repeats 91^{ab} after 90. — ^{a}) Hypermetric. V1 B Dn D5. 8. 10 अहिंसानिरतो धीमान् ; D2 (first time) सर्वहिंसाविरहितः ; D2 (second time) रुद्राणां लोकमाप्नोति. — ^{d}) M1. 3 -करप्रभः (for -सम°).

2 98 कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
98 91 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९२
त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ॥ ९३
वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ।
कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ९४
अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९५
चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९६
आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ९७
विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ ९८
पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ ९९
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैश्च मेघस्वननिनादितैः ।
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥ १००
देवकन्यासमारूढै राजतैर्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥ १०१
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥ १०२

---

92 For the sequence in D_{2}, cf. v. l. 90. G_{2} om. 92^{ab} (cf. v. l. 89). —^{a}) T_{2} सुधाचारो; $M_{2.8}$ सुखाहारो (for सुधा°). —^{b}) D_{2} आश्रितः (for आस्थितः). —^{c}) B_{3} वसते (for रमते). V_{1} दिव्य- (for देव-). —^{d}) G_{1} भूषणेन विभूषितः.

93 D_{10} om. (hapl.) 93–95. —^{a}) V_{1} ह (for तु). — After 93^{a}, T_{3} repeats 87^{d}–88^{a}. —^{b}) B_{1} भुंक्ते यस्; Dn_{3} प्राशयेद्; $D_{1.2}$ योऽश्नीयाद्; $D_{6.7}$ G_{2} M_{4} यः प्राशेद् (by transp.); D_{8} प्राशो यस्. — D_{6} M_{3} om. (hapl.) 93^{c}–96^{b}. —^{c}) $D_{5.8}$ S (except T_{3}; M_{3} *om.*) वै (*for* तु). —^{d}) $D_{1.2.4.5.7-9}$ जितक्रोधो (for मिताहारो).

94 $D_{6.10}$ M_{3} om. 94 (cf. v. l. 93). —^{a}) $B_{1.2}$ S (M_{3} om.) [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) B_{1} $D_{5.7.9}$ $T_{2.3}$ G $M_{1.2.4}$ स (for च). — T_{1} om. 94^{c}–95^{d}. —^{c}) M_{4} कामगतः (for °मः).

95 $D_{6.10}$ M_{3} om. 95 (cf. v. l. 93). T_{1} om. 95 (cf. v. l. 94). D_{4} reads 95^{ab} twice. —^{a}) V_{1} Dn_{3} $G_{1.3}$ -युग- (for -गुण-). D_{4} (first time). $_{5.7-9}$ -संभूतं; D_{4} (second time) -संपन्नं (for -पर्यन्तं). —^{c}) $G_{1.3}$ मोदते (for रमते).

96 D_{6} M_{3} om. 96^{ab} (cf. v. l. 93). —^{b}) T $G_{2.4}$ कुर्याद् (for प्राशेद्). V_{1} B Dn यः प्राशे प्राशते हविः. —^{c}) V_{1} B_{1-4} Dn_{3} मासांस्तु; B_{5} Dn_{1}. n_{2} D_{10} G_{2-4} मासांश्च; D_{5} वै मासान् (by transp.).

97 ^{a}) B_{1} अधिवसेन्; T_{1} अथावासे (for अधी°). —^{c}) V_{1} D_{1} -मालांबर- (for -माल्याम्बर-). —^{d}) $D_{1.2.4-6.8-10}$ -स्रगनु- (for -गन्धानु-).

98 ^{b}) B_{1} $T_{2.3}$ G मनोहरे (for °रमे). —^{d}) $D_{5.10}$ अपि; T_{2} सदा; G_{2} तदा (for तथा).

99 ^{b}) $D_{1.2}$ [ऽ]श्नीयाद्; T_{1} कुर्याद् (for प्राशेद्). D_{8} यः सदा प्राशते हविः. — T_{1} om. 99^{cd}. —^{c}) $D_{1.5.8.10}$ $T_{2.3}$ G वै (for तु). —^{d}) $D_{6.7}$ पुष्पकं; G_{2} पुष्करं (for °लं). D_{4} आवहेत् (for आरु°).

100 ^{a}) B Dn $D_{1.2}$ -प्रयुक्तैस्तु; T_{1} -समायुक्तं (for -प्रयुक्तैश्च). —^{b}) B_{3} -*नादितैः; $D_{1.2.6.7.9}$ -निनादिभिः; D_{4} -निनादितः; T_{2} -विनादितैः (for -नि°). Dn_{1}. n_{2} मेघनिःस्वननादितैः; D_{10} मेघस्तनितनादिभिः; T_{1} विमानमधिरोहति. — T_{1} om. 100^{c}–101^{d}. $T_{2.3}$ G om. 100^{cd}. —^{c}) V_{1} B Dn $D_{5.10}$ स रथैर्नंदि(Dn_{2} °र्नंद)-घोषैश्च (V_{1} B_{3} °स्तु); $D_{4.6.7}$ रवैः स्वनाद°; D_{8} रवैः सवाद्य°; M रथस्यंदन°. —^{d}) V_{1} B Dn हि; M_{1-3} [ऽ]पि; M_{4} च (for सो).

101 T_{1} om. 101 (cf. v. l. 100). —^{a}) M_{1-3} -समारूढं. —^{b}) D_{6} om. राजतैर्विमलैः. V_{1} B_{2-5} Dn कांचनैर् (for राजतैर्). D_{8} तथा (for शुभैः). B_{1} कांचनैः कलशैः शुभैः; M_{1-3} राजतं विपुलं शुभं. —^{d}) $D_{1.2}$ सुमनोरमं (for °हरम्).

102 ^{a}) $D_{1.2}$ ततः (for तत्र). B_{1} D_{5-7} कन्या- (for कल्प-). —^{b}) T_{1} वसति (for वसते). B_{1} -समावृते; $B_{2.3}$ -शतावृतः; $D_{5.10}$ -गणावृतः; M_{1-3} -समावृतः (for -शतावृते). $D_{1.4.6-9}$ रमते स्त्रीशता($D_{1.2}$ °समा-;

षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ १०३
जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् ।
स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०४
सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्नुते ।
विमाने स्फाटिके दिव्ये सर्वरत्नैरलंकृते ॥ १०५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ १०६
सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १०७
फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥ १०८
देवर्षिचरितं राजन्राजर्षिभिरधिष्ठितम् ।
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ १०९
स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥ ११०
योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥१११
फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते ।
भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११२
सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११३
रमयन्ति मनः कान्ता विमाने सूर्यसंनिभे ।
सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ ११४

D6.7 °गणा)वृतः. — ^{c}) D1.2.4–10 स (D1.2 च) लभते (for चोपजीवन्). — ^{d}) D1.2 ह्यमृतोपममुत्तमं; D6.10 ह्यमृतो°.

103 ^{b}) Bom. ed. प्रकुर्याद् (for प्राश्नीयाद्). D4–10 संप्राप्ते प्राशते हविः. — B3 om. (hapl.) 103^{c}–107^{b}. — ^{c}) D5.8.10 T2 G4 वै (for तु).

104 B3 om. 104 (cf. v. l. 103). T1 om. 104. — ^{a}) T2 G2 वीतरोगो (for °रागो). — ^{c}) Dn2 D4.6.10 T2 G M सं- (for स). M -भोगं (for -भागः).

105 B3 om. 105 (cf. v. l. 103). — ^{b}) B1 D8 वा (for च). — ^{c}) Dn1.n2 विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः. — ^{d}) Dn1.n2 D1.4 अलंकृतैः.

106 B3 om. 106 (cf. v. l. 103). — ^{a}) D5.6 (also as in text).7.10 तु (for च). — ^{b}) D4–7.9.10 स; T2.3 G च (for प्र-). — T1 om. 106^{cd}. — ^{c}) D4 द्वे युगांते; D5–7.10 युगानां द्वे (by transp.); T2.3 G द्वेवृंदानां. — ^{d}) B1 दीप्ते; M4 दिवि (for दिव्ये).

107 B3 om. 107^{ab} (cf. v. l. 103). — ^{a}) B2 Dn3 [s]थ (for तु). — ^{b}) D1.2 [s]श्नीयाद्; T1 कुर्याद् (for प्राशेद्). D3 सदा प्राश्येत वै हविः. — ^{c}) D5.8 T2.3 G1.2 M1.3 मासान्वै; D10 वर्षाणि (for मासांस्तु).

108 ^{a}) T3 G विमलं (for विपुलं). — ^{b}) D7 स; T3 G2.4 प्र- (for च). — ^{d}) V1 B1 (marg.).2–5 Dn D5.10 M1–3 वितृष्णः; D4 तृप्तः सन्; D6 दृष्टः सन् D7–9 दृप्तः सन् (for वितृप्तः).

109 ^{a}) T G देवर्षिचरिताल्लँोकान्. — ^{b}) V1 1 Dn1.n2 अनुष्ठितं; T1 अधिष्ठितान्; T2 G3 अभिष्टुतान्; T3 G1.3.4 M4 अनुष्ठितान् (for अधिष्ठितम्). — ^{c}) D1.2 दिव्यान्स; D4–10 धर्मात्मा; T2.3 G पुण्यात्मा (for दिव्यात्मा).

110 T1 om. 110. — ^{b}) D6–7.10 क्रीडते च; D8.9 रमतेसौ (for रममाणो). S (T1 om.) मनोरमः (T2.3 G3 °मैः) (for मदोत्कटः).

111 ^{c}) B1 च; D1.6.8.10 वै (for तु). — ^{d}) D5.10 जितात्मा तु; D6.7 °त्मा च; T1 G1.3 विधृतात्मा; T2.3 G2.4 विजितात्मा; M धृतात्मा वि- (for जितात्मा वि-). T1 (*sup. lin.*) जुह्वानो जातवेदसं.

112 ^{a}) S स्वर्गान्देवर्षिचरितान्. — ^{b}) S विपुलान् (for °लं). — T1 om. 112^{c}–116^{b}. — ^{c}) D1.2.4–10 युक्तः; G2 चापि (for भाति).

113 T1 om. 113 (cf. v. l. 112). — ^{a}) D5.10 तु (for च). D1.2.4–10 तं नार्यस् (by transp.). — ^{b}) D1.4.6 स्वरमाणाः; D7–9 वर°; T2.3 G2.4 अमराणां (for रममाणाः). G1.3 M अमराणां सुवर्चसां. — ^{d}) V1 B4.5 Dn3 M -भूषणाः (for -भूषिताः).

114 T1 om. 114 (cf. v. l. 112). — ^{a}) V1 B

3325 07. 121 164. 112 97. 114 एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ ११५
तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
विमानं चन्द्रशुभ्राभं दिव्यं समधिगच्छति ॥ ११६
जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ ११७
तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ ११८
भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ ११९
वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
रुद्राणां च तथा लोकान्ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२०
यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः ।
सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२१
सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ १२२
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२३
स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ १२४

Dn D1. 2 कांते (for कान्ता). —[b]) D5-7. 10 -संनिभाः; D9 (before corr.) -संभवे (for -संनिभे). —[c]) B5 -कामदुघे (for °गमे). —[d]) D6-9 तुल्यायुत- (for कल्पा°).

115 T1 om. 115 (cf. v. l. 112). —[a]) B Dn एकोनदि(B3. 4 Dn3 °ने दि)वसे त्रिंशे; M4 एकान्नत्रिंश-द्दिवसे. —[b]) T2. 3 G क्षिपेद्; M क्षपेद् (for प्राशेद्). —[c]) D6. 7 T3 G M तु (for वै).

116 T1 om. 116[ab] (cf. v. l. 112). —[a]) V1 सदा (for शुभा). D9 om. दिव्या. —[b]) B4. 5 -राजसु- (for -राजर्षि-). D1. 2. 4-10 दिव्यगंधगुणान्विताः. — D1. 2 om. (hapl.) 116[c]-118[b]. —[c]) V1 B Dn विमानं सूर्यचंद्राभं. —[d]) D4-10 नित्यं (for दिव्यं). B2. 3 -तिष्ठति (for -गच्छति).

117 D1. 2 om. 117 (cf. v. l. 116). T1 om. 117. —[a]) V1 B5 दिव्यं (for युक्तं). D4-10 जातरूपसु-निर्युक्तं; S (T1 om.) °सुनिर्युक्तं. —[b]) Bom. ed. -समन्वितं (for -विभूषितम्). —[c]) B1 D4-10 T3 G M -संकीर्णं (for -संपूर्णं). T2 अप्सरोरगसंपूर्णं. —[d]) T2. 3 G3. 4 -नंदितं (for -नादितम्). D4-10 गंधर्वैरुपशोभितं.

118 D1. 2 om. 118[ab] (cf. v. l. 116). —[a]) G2 ततश्च (for तत्र). D6. 10 [ए]व (for [ए]नं). —[d]) T3 मदयंति (for रम°).

119 T1 om. 119-120. —[a]) S (T1 om.) भाति (for युक्तो). — D4 om. 119[cd]. M4 om. (hapl.) 119[c]-129[d].

120 T1 M4 om. 120 (cf. v. l. 119). —[a]) G4 साध्यानां (for वसूनां). —[b]) G4 वसूनाम् (for साध्या-नाम्). —[c]) M1. 3 तदा (for तथा). V1 B Dn लोकं (for लोकान्). —[d]) Dn3 om. ब्रह्मलोकं. G3 स (for च).

121 M4 om. 121 (cf. v. l. 119). —[b]) D2. 10 ह्येकभक्तं; D5 ह्येकाशनं; M1-3 एकभक्तः (for °क्तं). V1 B2. 4. 5 D1. 2 समात्मकः; D4 शमात्मकं (for शमा-त्मकः). T G एकभक्तः समाहितः. —[c]) D6. 7 स; D10 तु (for वै). —[d]) D1. 2. 4-10 G1. 3 जुह्वानो जातवेदसं; T1 ब्रह्मचारी जितेंद्रियः; T2. 3 G2. 4 M1-3 ब्रह्मलोकगति-र्भवेत्.

122 M4 om. 122 (cf. v. l. 119). T1 om. 122-125. —[a]) B5 सुरारस-; T2. 3 G2 सुधामृत-; G1. 3 तथामृत-; G4 सदामृत- (for सुधारस-). —[b]) D5. 6. 10 दिव्य- (for सर्व-). D1. 2 -मनोरमः (for °हरः). — T2. 3 G om. 122[c]-123[b]. —[c]) Dn3 चैव; D1. 2 युक्तो (for लक्ष्म्या). D4-10 दिव्यो दिव्येन वपुषा (D5 वेषेण). —[d]) M3 रश्मिमान् (for °वान्).

123 M4 om. 123 (cf. v. l. 119). T1 om. 123; T2. 3 G om. 123[ab] (for all, cf. v. l. 122). —[a]) D1 -मालांबर- (for -माल्याम्बर). —[b]) D1. 2. 4-10 -स्रगनु- (for -गन्धानु-). —[c]) T2. 3 G2. 4 सुखैर् (for सुखेषु). D1. 2 योगे; Bom. ed. भोगी (for योगी). —[d]) T2. 3 G योगीव (G3. 4 °गी च) निरतो भृशं.

124 M4 om. 124 (cf. v. l. 119). T1 om. 124 (cf. v. l. 122). T2. 3 G om. 124[ab]. —[b]) D4-10 [ऽ]भिपूज्यते; M1-3 विराजते (for महीयते). —[c]) D1. 2 -मुनिभिः (for -कन्याभिः). —[d]) T2. 3 G विमला-

नानाविधसुरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ।
नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १२५
विमाने नगराकारे सूर्यवत्सूर्यसंनिभे ।
पृष्ठतः सोमसंकाशे उदक्चैवाभ्रसंनिभे ॥ १२६
दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले ।
ऊर्ध्वं चित्राभिसंकाशे नैको वसति पूजितः ॥ १२७
यावद्वर्षसहस्रं तु जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १२८
विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १२९
मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३०
मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ।
जुह्वन्नग्नींश्च नियतः संध्योपासनसेविता ॥ १३१
बहुभिर्नियमैरेवं मासानश्नाति यो नरः ।
अभ्रावकाशशीलश्च तस्य वासो निरुच्यते ॥ १३२
दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ।
स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १३३

भिरुपासितः.

125 M_4 om. 125 (cf. v. l. 119). T_1 om. 125 (cf. v. l. 122). $T_{2,3}$ G om. 125. — ^{a}) B_1 -स्वरूपाभिर्; M_2 -स° (for -सु°). V_1 B_{2-5} Dn नानारमणरूपाभिर्; D_5 नानाविधाभिर्हारीभिर्. — $D_{1,2,4-10}$ transp. 125^b and 125^d. — ^{b}) V_1 मनो- (for नाना-). — After 125, D_{1-10} ins.:

536* नानाविधसुगंधाभिर्नानावेषाभिरेव च ।

126 M_4 om. 126 (cf. v. l. 119). — ^{a}) V_1 B Dn गगनाकारे (for नगरा°). — ^{b}) V_1 B Dn D_3 सूर्यवैडू(Dn_3 °दू)र्यसंनिभे (B_5 °भवे); T_1 सूर्यवैश्वानरप्रभे. — T_1 om. 126^c–129^d. $T_{2,3}$ G om. 126^c–127^d. — ^{c}) $D_{1,2,4,6-9}$ सूर्य- (for सोम-). — ^{d}) $D_{1,2}$ corrupt. $B_{2,3}$ Dn D_{1-10} उदकैं च (for उदक्चैव).

127 M_4 om. 127 (cf. v. l. 119). T G om. 127 (cf. v. l. 126). — ^{a}) Dn_3 सु-; D_{1-10} च (for तु). $D_{1,2,6-9}$ रक्तांगे (for रक्ताभे). — ^{b}) D_5 ह्यधस्तान् (for अध°). B_1 -मंडिते; $D_{1,4,6-9}$ -कुंडले (for -मण्डले). — ^{c}) V_1 B Dn D_5 विचित्र-; M_{1-3} चित्राभ्र- (for चित्राभि-). — ^{d}) M_{1-3} विमाने (hypermetric) (for नैको).

128 M_4 om. 128 (cf. v. l. 119). T_1 om. 128 (cf. v. l. 126). — ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn वै (*for* तु). — ^{b}) D_2 तु वर्षति; D_{1-10} [ऽ]भिवर्षतः (D_3 °ति); $T_{2,3}$ G भविष्यति; M_{1-3} [ऽ]भितिष्ठति (for प्रवर्षति). — After 128^{ab}, $T_{2,3}$ G ins.:

537* तावद्ब्रह्मादिका लोका वर्षधाराप्रमाणतः ।

— ^{c}) $D_{6,7}$ T_2 G यावत्सं-; T_3 यावच्च (for तावत्सं-). — ^{d}) Dn_2 $D_{1,5}$ -लोकेस्य (for -लोकस्य).

129 M_4 om. 129 (cf. v. l. 119). T_1 om. 1! (cf. v. l. 126). — ^{a}) T_3 विप्रुषेश् (for °षश्). — ^{b}) D_{10} $T_{2,3}$ G नभःस्थलात्.

130 ^{a}) T_3 G_3 वर्षोप- (for मासोप-). Dn_2 $D_{4,6,7,9}$ T_2 -वासैर् (for -वासी). B_5 वर्षं; T_1 M_{1-3} मासैस् (for वर्षैस्). G_2 वर्षोपवासे वर्षैस्तु. — ^{b}) S तावद्भिः स्वर्गमश्नुते. — ^{c}) $T_{2,3}$ G इह (for अथ). T_1 M स वर्षित्वमिहासाद्य.

131 ^{b}) $D_{1,2,4-10}$ $T_{2,3}$ G तथा (for सदा). — ^{c}) $D_{2,8,9}$ M जुह्वद् (for जुह्वन्). $T_{2,3}$ G तु (for च). — ^{d}) B_1 $D_{6,7,10}$ G M_3 -सेवितः; $T_{1,2}$ -तत्परः (for -सेविता).

132 ^{a}) V_1 $B_{4,6}$ Dn_2 $D_{3,5}$ $T_{2,3}$ G_3 एव; M एभिर् (for एवं). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5,10}$ शुचिर्; $D_{1,3}$ मासम्; S मासाद् (for मासान्). — ^{c}) D_{6-9} -शीलस्य (for -शीलश्च). T_1 सत्यङ्गियमशीलस्य; $T_{2,3}$ G अत्युपवासशीलस्य. ❀ Cn: अभ्रं मेघस्तस्यावकाश आकाशम्, तच्छीलस्तद्वन्निर्मलः । ❀ — ^{d}) D_9 om. तस्य. $D_{1,2,4,6,7,8}$ निरुध्यते; D_8 विधीयते; T_2 G [ऽ]तिरिच्यते (for निरु°). V_1 B Dn $D_{6,10}$ तस्य भानोरिव त्विषः.

133 ^{c}) V_1 B_1 D_1 स्वर्ग-; $D_{2,4-10}$ स्वर्गे; T_3 $M_{2,3}$ स्वर्यं (for स्वर्गं). T_1 स्वर्गे पुण्यतमे कामम्. — ^{d}) V_1 यथाविधः; B Dn तथाविधः; M_{1-3} यथा दिवि (for यथाविधि).

134 ^{a}) T_1 $M_{1,2}$ (*sup. lin.*)$_{,3}$ एतत् (for एष). — B_5 repeats 134^{cd} after 135. — ^{c}) V_2 $B_{1,2,4}$

140 एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
130
129 व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ १३४
दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ।
उपवासमिमं कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ १३५
उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ १३६
दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
यत्र वै परमं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।
सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणाम् ।
यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २

D1. 4. 5. 7. 9 T1 G2. 4 ह्यनुपूर्वेण; D10 ह्यानुरूपेण (for °पूर्व्येण).

135 ^{b}) V1 B Dn G4 प्राप्तं; M1-3 प्राप्यं (for प्राप्यं). B6 Dn3 D1. 2. 4. 10 T1 G1. 3 तथा (for यथा). — B1 om. (hapl.) 135^{cdef}. — ^{c}) M4 इदं (for इमं). T1 गत्वा (for कृत्वा). B3 Dn D1-8. 10 उपवासानिमान्कृत्वा; D1. 2 °सविधिं कृत्वा. — ^{d}) B2 गच्छेत; B4 °यु: (for °च). — After 135^{abcd}, T1 ins. :

538* वैष्णवीं वाथ रौद्रीं वा पञ्चमीं ब्रह्मचारिणः ।
संवत्सरव्रतं कृत्वा क्रमन्ते लोकमुत्तमम् ।

— T1 om. 135^{e}-136^{d}. — ^{f}) G1 damaged. G3 भवति (for भरत-). T2. 3 G2. 4 रक्तो भवति संमतः. — After 135, B5 repeats 134^{cd}.

136 T1 om. 136 (cf. v. l. 135). — ^{a}) G2 नियमेषु (for °तेषु). — G3 om. (hapl.) 136^{d}-137^{a}. — ^{d}) D2 महत्सु च (for महात्मसु).

137 G3 om. 137^{a} (cf. v. l. 136). G1 om. 137^{ab}. — ^{a}) T3 G2 M1. 3 डंभ- (for दम्भ-). T1 -रोष-; T2. 3 G4 M -दोष- (for -द्रोह-). — ^{b}) S (G1 om.) [अ]नादिषु (for भारत). — D4 om. 137^{cd}. — ^{c}) B1 [अ]प्रकाशेषु; Dn1. n2 D5-10 [अ]प्रमत्तेषु; D2 [अ]नुकंपेषु; T2 [अ]प्रकंप्येषु; T3 G [अ]विकंप्येषु; M1-3 [ए]व कल्पेषु; M4 [अ]विकल्पेषु (for [अ]प्रकम्पेषु). T1 अच्युतेष्वविकल्पेषु. — ^{d}) M1-3 तत्र (for अत्र).

Colophon damaged in G1. — *Parvan name :* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1-3. 5 Dn D1. 2. 6-10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B Dn D1. 2. 4-10 G4 M4 उपवासविधिः; T2 उपवासविशेषविधिप्रकरणं; T3 G2 उपवासविशेषः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B5 97 ; Dn1 105 ; D10 114 ; T1 M4 158 ; T2. 3 G2. 4 165 ; G3 M1 159 ; M2. 3 160. — *Śloka no. :* Dn1 143 ; Dn2 144 ; D4 138. — After this adhy., S reads passages given in App. I (Nos. 11 and 11A) ; while D8 ins. a passage given in App. I (No. 12).

111

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) B1 D6 (also as in text) -तीर्थेषु (for -तीर्थानां). — ^{b}) V1 B Dn मे ब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^{c}) D4 अत्र; D8. 9 यच्च (for यत्र). V1 B Dn चैव परं (for वै परमं). — ^{d}) T1 अर्हति (for °सि).

2 ^{b}) V1 B Dn D4 मनीषिणः (for °णाम्). — ^{c})

अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ ३
तीर्थशौचमनर्थित्वमार्दवं सत्यमार्जवम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥ ४
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्षमुपभुञ्जते ॥ ५
तत्त्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थं परममुच्यते ।
शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६
रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः ।
शौचाशौचे न ते सक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७
सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८
नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९
अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १०
प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११

D_4 $T_{1,3}$ G M_4 यत्र (for यत्तु). D_{6-9} तु (for the first च). $D_{6,8,9}$ तु (for the second च). T_2 यत्र शौचं च तीर्थं च. — ^{d}) D_2 (marg. as in text) समासतः (for °हितः).

3 ^{a}) G_4 अगाध- (for °धे). D_2 निर्मले (for विमले). D_4 अगाधविमले तोये. — ^{b}) S -तीर्थे (for -तोये). G_{1-3} स्मृति- (for धृति-). — ^{d}) T_1 सत्यम् (for सत्त्वम्).

4 ^{a}) D_{4-10} शौचतीर्थम् (for तीर्थशौचम्). V_1 B Dn अनर्थित्वम् (for °त्व-). S तीर्थं शौचं तपोज्ञा(T_1 °था ज्ञा)न-. — ^{b}) G_3 आर्जवं (for -मार्दवं). V_1 B Dn आर्जवं सत्यमार्दवं. — ^{c}) S अहिंसा संविभागश्च. — ^{d}) $D_{2,4-10}$ शमो दमः (by transp.).

5 ^{a}) $D_{1,2}$ निर्ममो निरहंकारो. — ^{b}) $D_{1,2}$ निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः; T_1 G_4 °द्वा निष्प्रतिग्रहाः. — ^{c}) S योगिनस् (for शुचयस्). T_3 तत्त्व- (for तीर्थ-). — D_2 om. (hapl.) 5^d–6^c. — ^{d}) Some MSS. भैक्ष्यम् (for भैक्षम्). M -जीवते (for -भुञ्जते). $B_{4,5}$ ये भि(B_4 दी)क्षामुपयुंजते; T_1 यन्मोक्षमुपजीवते; $T_{2,3}$ G तीर्थं परममुच्यते.

6 D_2 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) B_1 सदैवात्मवशं वित्तं; D_1 corrupt; D_{4-10} सत्त्ववित्तमसंवीतं; M_{1-3} तत्त्वचित्तमहं बुद्धं. — ^{b}) V_1 B Dn_1. n_3 प्रवरम् (for परमम्). — For 6^{ab}, T G subst. : M_{1-3} ins. after 6^{ab}:

539* नारायणेऽथ रुद्रे वा भक्तिस्तीर्थं परं मतम् ।

[T_1 वा (for ऽथ). T_2 नारायणोथ रुद्रो वा (for the prior half).]

— ^{c}) D_1 S च; D_{4-10} तु (for ते). — ^{d}) T_2 [अ]न्ववेक्षतां; $T_{2,3}$ G_4 °चक्षतां; M °वेक्ष्यतां; Bom. ed. °वेक्षतः (for °वेक्षणम्).

7 ^{a}) T_1 च निर्धूतं (for सत्त्वमथो). — ^{b}) $D_{1,2}$ निर्वातम्; $D_{8,10}$ निहितम् (for निर्धौतम्). $D_{4,6,7,9}$ येषां नि($D_{6,7}$ त्रि)हितमात्मनां; S येषां निर्धू(T_1 संज्ञा)तमात्मना (T_1 °नि). — ^{c}) V_1 B_{1-4} Dn_3 समायुक्ताः; B_2 (marg.). $_5$ Dn_1. n_2 समासक्ताः; D_1 न ते मुक्ताः; $D_{4,8,9}$ न ते शक्ताः; $D_{5,10}$ न संसक्ताः (for न ते सक्ताः). S तीर्थमाचारशुद्धिश्च. — ^{d}) S स्वमार्गप(M_4 °र्गे प)रिमार्गणं (G_4 °र्गणा; M °र्गिणां). — After 7, V_1 reads 10^{cd} repeating it in its proper place.

8 ^{b}) D_8 शुचयः; D_9 om. (for सर्वज्ञाः). V_1 B Dn_1. n_3 $D_{4,5}$ सम-; $D_{1,2}$ तत्त्व- (for सर्व-). $G_{2,4}$ -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — D_9 om. (hapl.) 8^c–10^b. —^{c}) $D_{4,6-8}$ -शौचास्ते (for °र्थास्). B_3 शौचेतिवृत्ताः शौचार्थास्; B_5 शौचेन शौचवृत्त्यर्थास्; $D_{5,10}$ शौचेन शौचवृत्तास्ते; T $G_{1,3,4}$ M शौचे(T_1 सर्वे)ष्वेतेष्वभिरतास्; G_2 शौचेष्वभिरतास्ते च. — ^{d}) D_4 सु-; $D_{6,7}$ ये (for the first ते). M_{1-3} तीर्थं (for तीर्थाः). B_8 च तपश् (for शुचयश्). Dn_1 M_{1-3} ये (for the second ते). T $G_{1,3,4}$ M_4 ते (T_2 ये) तीर्थशुचयोपि च ($G_{1,3}$ वा); G_2 तीर्थे च शुचयोपि च.

9 D_9 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $D_{1,2}$ S [ऽ]थ (for तु).

10 D_9 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) T $G_{1,2,4}$ M अदृष्टेषु; G_3 आदिष्टेषु (for अतीतेषु). $D_{4-8,10}$ अतीव निरपेक्षा ये. — ^{b}) B_1 G_2 निर्मलाः (for निर्ममाः). $D_{1,2}$ प्राप्तेष्वेतेषु निर्दमाः. — V_1 reads 10^{cd} for the first time after 7.

11 ^{a}) D_2 प्रज्ञा च; $D_{6,10}$ ज्ञानं हि (for प्रज्ञानं). T_1 [ज्ञा]हुः (for [इ]ह). B_1 प्रज्ञानभावसंशुद्धिर्. — ^{b})

वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचं परं हितम् ।
ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥ १२
मनसाथ प्रदीपेन ब्रह्मज्ञानबलेन च ।
स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शिनः ॥ १३
समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४
शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥१५
यथा शरीरस्योद्देशाः शुचयः परिनिर्मिताः ।
तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६
प्रार्थनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
धुनन्ति पापं तीर्थेषु पूता यान्ति दिवं सुखम् ॥ १७
परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
अतीव पुण्यास्ते भागाः सलिलस्य च तेजसा ॥ १८
मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
उभयोरेव यः स्नातः स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९
यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
नेह साधयते कार्यं समायुक्तस्तु सिध्यति ॥ २०

B1 दया चैव (for शरीरस्य). — T1 om. 11^{cd}; D4 reads it twice. — c) T2 G M यथा ; T3 यदा (for तथा). — d) D4 (first time) विशेषतः ; S (T1 om.) प्रयत्नतः (for प्रसन्नता).

12 a) Kumbh. ed. Madras ed. वृत्तं (for वृत्त-). D4. 6–9 परं शौचं ; T2. 3 G महाशौचाद् ; M महाशौचं (for मनःशौचं). D1. 2 वृत्तिशौचं परं शौचं ; T1 व्रत-शौचं महाशौचं. — D3 om. (hapl.) 12^{bc}. — b) T G2. 4 M वृत्त- (for तीर्थ-). V1 B Dn अतः परं ; D1. 2 परं हि तत् (for परं हितम्). D6–9 तच्छौचं परमं हितं ; G1. 3 वृत्तशौचं. परं स्मृतं. — c) D7 कृतोत्पन्नं (for ज्ञानो°). T G1. 3. 4 M ज्ञानतत्त्वं च ते (T1 मे) शौचं ; G2 ज्ञानं तत्त्वं च शौचं च. — d) D4 च परं (for परमं). Bom. ed. स्मृतं (for मतम्).

13 a) B1 T2. 3 च प्र- ; D5. 6. 10 [अ]प्यत्र (for [अ]थ प्र-). M2 -दीप्तेन (for -दीपेन). V1 B2–5 Dn D4 मनसा च प्रदीप्तेन ; G1. 3 मनसाथाप्रमादेन. — b) D5. 6 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). T2 -प्रज्ञा- (for -ज्ञान-). V1 B Dn D4. 5. 8 -जलेन ; D9 -परेण (for -बलेन). — c) V1 B Dn D4 स्नाति यो (for स्नाता ये). — d) D1. 2 क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ-). T2. 3 G1. 2. 4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). V1 B Dn D4. 8 तत्स्नानं तत्त्वदर्शिनां (B1. 3 Dn1 D4 °नः) ; D5. 10 क्षेत्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनां ; D6. 7. 9 T1 G2 तत्त्वज्ञाः क्षेत्र(T1 °ज्ञास्तीर्थ)दर्शिनः (G2 °र्शनाः).

14 a) D10 -चित्तस् (for -शौचस्). — b) D1 T1. 2 नित्य- (for नित्यं). V1 B Dn D4. 5. 10 -समाहितः (for -समन्वितः).

15 G1 om. (hapl.) 15^{bc}. — b) G3 प्रोक्तानि भरतर्षभ.

16 a) V1 B1. 4. 5 Dn शरीरस्य यथोद्देशाः. — b) T2. 3 G2 शरीर- ; G1. 3 शरीरे (for शुचयः). G2 om. from परि up to धुनन्ति (in 17^c). V1 B4. 5 Dn D5. 8. 10 -कीर्तिताः ; B1–3 -कल्पिताः (for -निर्मिताः). — c) M पृथिव्यां (for °व्या). D4–7 हि ; S (G2 om.) तु (for च). V1 यथा पृथिव्या भागश्च ; D1. 2. 9. 10 तथा पृथिव्यां भागानि (D9. 10 °गा हि).

17 G2 om. up to धुनन्ति (in 17^c) (cf. v. l. 16). — a) V1 B Dn D8 कीर्तनाच् (for प्रार्थ°). T G1. 3. 4 M3 [अ]पि (for [ए]व). — b) D1. 2 परि- (for पितृ-). — c) V1 B2. 4 धुन्वंति ; M1–3 शोध्यं हि (for धुनन्ति). D1. 2 धावंति पापास्तीर्थेषु ; D4–10 धूतपापाश्च ती° ; T G M4 शोध्यति (T2 G1–3 °ध्यं हि) पातकं तीर्थे. — d) V1 B Dn ते प्रयांति सुखं दिवं ; D4–10 स्नाता यांति परं सुखं.

18 D1 om. (hapl.) 18^{cd}. — c) V1 B Dn D8 अतीव पुण्यभागास्ते. — d) D4 [ए]व ; G1. 3 [अ]ति- (for च).

19 b) V1 B2–5 Dn2. n3 D8 पुण्यास् (for पुण्य-). T3 -तीर्थं (for -तीर्थास्). T1 G3 M4 महाफलाः ; T2. 3 G1. 2. 4 महाबलाः (for तथापरे). — c) D4–10 अपि (for एव). D1. 2 यत् ; T1 स (for यः). V1 B4. 5 Dn स्नायात (for स्नातः). — d) D7 तीर्थम् (for शीघ्रम्). T1 यश्च सिद्धिमवाप्नुयात्.

20 T1 M4 om. 20–21. — a) Dn1 D4 तथा बलं ; T2. 3 G तथा फलं (for यथा बलं). — b) D1. 2 M1–3 बलवि- ; D4. 5. 8. 10 च बल- ; T2. 3 G फलवि- (for वा बल-). B5 -वर्जिताः (for °ता). — d) V1 B Dn D4 समायुक्ता (D4 °क्तं) ; M2. 3 °युक्तिस् (for °युक्तस्). G2 कथ्यते (for सिध्यति).

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः । ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।

श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १

केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा युधि ।

प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ २

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।

प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वैताननुगच्छति ॥ ३

भीष्म उवाच ।

असावायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।

पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४

नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।

वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।

आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥ ६

ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।

पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ७

ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।

---

21 T_1 M_4 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) $T_{2.3}$ G नित्यं (for एवं). — ^{b}) D_4 तीर्थैं (for तीर्थ॰). S (T_1 M_4 om.) नित्यं (M_{1-3} तीर्थं) शौचान्वितः शुचिः. — ^{c}) V_1 B Dn शुचिः (for ततः). — ^{d}) B_4 $D_{4.5.10}$ $G_{1.3.4}$ विविधं (for द्वि॰). D_2 द्विविधा शौचलक्षणा; D_{8-9} विविधं शौचलक्षणं.

Colophon. — *Parvan name* : $B_{1.3}$ D_1 शांति. — *Sub parvan* : V_1 B Dn_1, n_2 $D_{2.5.10}$ $M_{1.2}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 $B_{1.4.5}$ Dn_1, n_2 शौचानुपृच्छा; $B_{2.3}$ शौचपृच्छा; Dn_3 शौचाचारः; $D_{2.4-7.9.10}$ शौचतीर्थं; D_8 शौचलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 105; Dn_1 106; D_{10} 115; T_1 M_4 164; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 171; $G_{1.3}$ M_1 165; $M_{2.3}$ 166. — *Śloka no.* : Dn_2 D_4 21. — After 111, V_1 B Dn $D_{1-7.9.10}$ ins. passages given in App. I (Nos. 12 and 12 A); while D_8 ins. App. I (No. 12) after 110, and App. I (No. 12A) after 111.

112

☞ This adhy. is missing in D_8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn महाप्राज्ञ; T G M_4 ॰भ (for ॰बाहो). — ^{b}) $M_{1.2.4}$ सर्वशास्त्रविदां वर. — ^{c}) T_1 तत्त्वेन (for मर्त्यानां).

2 ^{c}) Dn_3 आप्नुवंति (for प्रा॰). S स्थानं (for स्वर्गं). — ^{d}) D_{4-10} व्रजेत् (for नृप).

3 3^{ab} = (var.) Manu. 4. 241^{ab}. — ^{a}) D_8 उत्सृष्टं (for ॰ज्य). — ^{b}) B_5 नराः (for जनाः). — ^{d}) D_{4-10} वा तम् (for वै तान्).

4 ^{a}) V_1 B Dn D_8 अयम्; T_1 M आराद्; $T_{2.3}$ G दूराद् (for असाव्). — ^{c}) $T_{1.3}$ पृच्छ त्वं; T_2 M पृच्छेस्त्वं; $G_{1.3}$ पृच्छेस्तं; $G_{2.4}$ पृच्छेत्तं (for पृच्छैनं). $D_{1.2}$ सुमहाभाग (for ॰गम्). — ^{d}) $D_{1.2}$ गुह्यमेतत् (by transp.); M_4 एतं गुह्यं.

5 T_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) M_4 वै (for हि). — ^{b}) M_4 हि (for वै).

6 ^{a}) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M_4 एव (for एवं). — ^{b}) Dn_1 तथा (for तदा). — ^{c}) B_2 (marg. as in text). $_3$ महातेजा (for विशुद्धात्मा). — ^{d}) V_1 B Dn D_1 नाकपृष्ठाद् (for भगवान्स).

7 ^{b}) Dn_2 $D_{1.4.10}$ -पुरोगमाः.

उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ सुव्रतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ९
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
गच्छन्त्यमुत्रलोकं वै क एनमनुगच्छति ॥ १०

बृहस्पतिरुवाच ।

एकः प्रसूतो राजेन्द्र जन्तुरेको विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकश्च दुर्गतिम् ॥ ११
असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ १२
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमुपतिष्ठन्ति ततो यान्ति पराङ्मुखाः ।
तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ॥ १३
तस्माद्धर्मः सहायार्थे सेवितव्यः सदा नृभिः ।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छते स्वर्गतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकायोपपद्यते ॥ १४
तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ १५
लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ।

---

8 ^{a}) T1 धर्मरतो (for °सुतो). — D9 om. 8^{c}–13^{d}. — ^{c}) D4–7. 10 उपक्रम्य (for °गम्य). — ^{d}) V1 B Dn तत्त्वतः; S धर्मवित् (for सुव्रतः).

9 D9 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D4. 7. 10 मृतस्य (for मर्त्यस्य). — After 9, B4 wrongly ins. an additional colophon, followed by 12^{cd}, repeating it in its proper place and a passage given in App. I (No. 12A) [*Sub-parvan* : दानधर्म. — *Adhy. name* : अंगविधिः]. B1–3. 5 Dn D5. 10 read 12^{cd} after 9, repeating it in its proper place.

10 $10^{ab} = 3^{ab}$. D9 om. 10 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. (hapl.) 10–12. — ^{b}) D5. 8. 10 क्षितौ (for जनाः). — Dn3 D5. 10 read 13^{cd} after 10^{ab}, D8 after 10^{cd}, all repeating it in its proper place. — ^{c}) D5 गच्छंतं परलोकं वै; T1 M1–3 गच्छंत्यमुं लोकमितः; T2. 3 G1. 3. 4 गच्छंत्यमुं च लोकं च (T2. 3 हि). — ^{d}) B1. 4. 5 T G1. 3. 4 M1–3 एतान् (for एनम्).

11 D9 om. 11 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B Dn1. n2 D1. 5. 8. 10 एकः प्रसूयते राजन् (D5. 10 जंतुर्). — ^{b}) B Dn1. n2 D8 एक एव (for जन्तुरेको). T1 भविष्यति (for विनश्यति). D5. 10 एक एव प्रमीयते. — ^{c}) M1–3 चरति (for त°). — ^{d}) B Dn1. n2 D5. 8. 10 तु; Dn3 हि (for च).

12 D9 om. 12 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) S (G2 M4 om.) न सहायः (for अस°). D8 तथा (for पिता). — ^{b}) D8 पिता; T1 ततो (for तथा). D8 ततो (for सुतो). — B1–3. 5 Dn D5. 10 read 12^{cd} for the first time after 9, and B4 reads it for the first time after the addl. colophon. — ^{c}) D10 (first time) T1. 3 G1 -संबंध- (for -संबन्धि-). — ^{d}) B4 (first time) -बंधुश् (for -वर्गश्).

13 D9 om. 13^{abcd} (cf. v. l. 8). T1 om. 13^{ab}. — ^{b}) D6. 7 क्षितौ (for जनाः). — Dn3 D5. 10 read 13^{cd} for the first time after 10^{ab}, while D8 reads it for the first time after 10^{cd}. — ^{c}) D1 -रुंधंति; D4 -ह्यत्याथ; T1 M -रुध्याथ; T2. 3 G2. 4 -युज्याथ; G1. 3 -युंज्याथ (for -तिष्ठन्ति). V1 B1. 3–5 Dn1. n2. n3 (both times) D5. 8. 10 (last three second time) मुहूर्तमिव रोदित्वा; B2 गच्छंत्यमुत्रलोकं वै; D5 (first time). 6. 7. 8. 10 (last two first time) बांधवाः सुहृदश्चैव. — ^{d}) Dn2 G4 तथा; T2 यथा; T3 तदा (for ततो). — Before 13^{ef}, D4–7. 9. 10 ins. बृहस्पतिरुवाच. — ^{e}) D4 तं शरीरम्; M1–3 शरीरिणम् (for तच्छरीरम्).

14 ^{a}) V1 B Dn सहायश्च; D4–7. 10 °यार्थं; D8. 9 °यार्थः (for °यार्थे). — ^{b}) B2 3 नृभिः सदा (by transp.); D5–7. 10 सदा बुधैः; S सदा नृप (M4 °णां). — T2 om. (hapl.) 14de. — ^{c}) D1. 2 प्राणी हि धर्मसंयुक्तो. — ^{d}) D5–9 T1 G1. 3 गच्छति (for °ते). V1 B Dn D1. 4 गच्छेत्स्वर्गगतिं परां; M4 गच्छते स्वर्गपारतः. — ^{f}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 नरके च; B3 Dn1. n2 °कं च (for °काय).

15 ^{a}) D1 न्यायमतैर्; G1 न्यायगतैर्. — ^{d}) V1 D1 T2 पर- (for पार-).

नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ १६
धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
शरीरविचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १८
मृतं शरीररहितं सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ १९

बृहस्पतिरुवाच ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ २०
प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि चानिशम् ।
एतैश्च स ह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ २१
त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २२
ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुदर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ २५
ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।

---

16 ^{b}) $D_{6.10}$ [अ]थ बहु-; $D_{8.9}$ [अ]पि बहु- (for [अ]प्यबहु-). —^{c}) V_1 S [अ]धर्माणि; D_3 कार्याणि (for [अ]का°). —^{d}) D_4 परार्थं. $G_{1.3}$ भोग- (for लोभ-). D_{6-10} लोभमोहसमन्वितः.

17 Before 17, D_4 ins. युधिष्ठिरः. —^{b}) D_9 T_3 तृतीयं (for त्रितयं). T_1 जीवतः (for जीविते). —^{d}) B_3 -वर्जनं; D_4 -वर्जयन् (for -वर्जितम्).

18 T_1 om. 18 (retaining the ref.). —^{a}) T_3 पूतं (for श्रुतं). —^{b}) B_1 D_2 हि तत् (for हितम्). —^{c}) $B_{1-3.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{4.5}$ -निचयं; $D_{1.2}$ -विषयं; D_{10} S (T_1 om.) -निश्चयं (for -विचयं). —^{d}) $T_{2.3}$ G_4 च (for तु).

19 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ मृतं शरीरं हि नृणां. —^{c}) D_2 विषये. —^{d}) $D_{5.10}$ [ऽ]धि- (for ऽनु-).

20 V_1 om. (hapl.) 20-21. —^{a}) B_3 ज्योतिर् (for वायुर्). —^{b}) B_2 (marg. as in text).$_3$ वायुर् (for ज्योतिश्). B_{1-3} $D_{6.8.10}$ मनोंतकः; $B_{4.5}$ Dn मनोंतगः; $D_{4.6.7.9}$ मनोंतरं; $T_{2.3}$ $G_{1\ 3.4}$ M स्वनंतरं (for च पञ्चमम्). G_2 आपो वायुश्च पंचमः. —^{c}) $D_{4.9}$ सहितं; D_1 °तो; G_2 °तान् (for °ता). —^{d}) Dn_2 $D_{1.7.8}$ G_3 पश्यति. D_2 नित्यशः (for °दा).

21 V_1 om. 21 (cf. v. l. 20). —^{b}) $B_{1.2.4.5}$ Dn_3 साक्षि(Dn_3 °क्षी)भूता निशानिशं; $Dn_{1.n2}$ D_{4-10} S साक्षि(M °क्षी)भूता दिवानिशं. —^{c}) B D_{4-10} S एतेन (for एतैश्च). D_1 हि (for ह). —^{d}) T_1 स्वजीवम् $T_{2.3}$ G M_4 स जी°; M_{1-3} शरीरम् (for तं जीवम्) $D_{1.2}$ उप- (for अनु-).

22 ^{a}) B_5 $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M_{2-4} -मांसं शुक्रं; D_{8-9} T_1 $G_{3.4}$ M_1 -मांसशुक्रं ($G_{3.4}$ °क्रं) (for -मांसं शुक्रं). —^{b}) $B_{2.3}$ महाद्युते (for °मते). —^{c}) G वर्जितं च (G_4 तु) (for वर्जयन्ति). $T_{2.3}$ शरीरं वर्जितं चैतैर्. —^{d}) $D_{1.2.4-6.8-10}$ [अ]प-; D_7 [अ]वि (for वि-). M_3 -वर्जितः.

23 $B_{2.4}$ $Dn_{1.n3}$ D_5 repeat 23^{a} after 540*. B_5 reads it after 540*. —^{a}) D_1 -समायुक्तं. — After 23^{a}, $B_{2.4.5}$ $Dn_{1.n3}$ D_5 ins.:

540* प्राप्नुते जीव एव हि ।
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
[(L. 3) B_4 om. the post. half.]

— B_5 om. 23^{b}–24^{a}. —^{d}) D_9 स (for किं). — After 23, D_{10} ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: दानधर्म. — *Adhy. no.*: 117].

24 B_6 om. 24^{abc} (*cf.* v. l. 23). $G_{1.3}$ om. the ref. —^{a}) Hypermetric. V_1 B (B_6 om.) Dn तद् (for अनु-). S प्रदर्शितं च भवता. —^{c}) D_5 यथा (for एतत्).

25 ^{a}) V_1 B Dn यद्; D_{4-10} वै; $T_{1.2}$ G_4 M ते; T_3 om. (for ये). —^{d}) T_1 च पंचमं (for मनस्तथा).

9 मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्रेतः संपद्यते महत् ॥ २६
27 ततो गर्भः संभवति स्त्रीपुंसोः पार्थ संगमे ।
27 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

आख्यातमेतद्भवता गर्भः संजायते यथा ।
यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ २८

बृहस्पतिरुवाच ।

आसन्नमात्रः सततं तैर्भूतैरभिभूयते ।
विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ।
स तु भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव ह ॥ २९
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
जीवः स भगवन्क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३१

बृहस्पतिरुवाच ।

जीवो धर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३२
यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं च विन्दति ॥ ३३

---

26 ^{a}) B_1 तुष्टेषु; Dn_2 तृप्ते तु; D_{6-9} तेषु च (for तृप्तेषु). S भूतेषु (for राजेन्द्र). — ^{b}) S तेषु पंचसु वै नृप. — ^{c}) S राजेंद्र (for शुद्धात्मन्).

27 ^{b}) V_1 B Dn श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप. — ^{d}) B (except B_1) Dn भूयः किं (by transp.). V_1 भूयः किं श्रोतुमर्हसि; T_3 $G_{2,4}$ किं भूयः कथयामि ते.

28 D_4 om. the ref. — ^{a}) V_1 B Dn $D_{5,10}$ आख्यातं मे भगवता. — ^{b}) Dn_1 T_2 तथा (for यथा). — ^{c}) M_4 तथा (for यथा). D_2 च (for तु). — ^{d}) $D_{5-8,10}$ G_4 प्रपद्येत; T G_{1-3} M प्रतिपद्येत् (for प्रपद्यति). D_4 प्रपद्येत तदुच्यते.

29 M om. (hapl.) 29–31. G_2 reads 29^{ab} twice. — ^{a}) V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn पुरुषस् (for सततं). B_3 आपन्नमात्रः पुरुषस्; G_2 (second time) अन्नमश्नंति ये देवास् (= 25^{a}). — ^{b}) B_3 -जायते (for -भूयते). — ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn -युक्तश्; B_1 -युक्तैस् (for -मुक्तश्). B_1 T G तु (for च). D_{4-10} विमुक्तश्च ततो भूतैस्. — ^{d}) D_{6-9} ततो (for पुनर्). V_1 $B_{2,4,5}$ [अ]धरां; T G परां (for [अ]परां). — ^{e}) V_1 $B_{1,5}$ Dn D_8 G_2 सर्व-; B_{2-4} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ स च (for स तु). $D_{1,2}$ -समापन्नः (for °युक्तः). T_1 स च भूतैः समायुक्तः. — ^{f}) V_1 B Dn D_8 $T_{2,3}$ हि; $G_{1,3}$ तु (for ह). $D_{1,2}$ प्राप्नुते जीवते स ह; T_1 °ते कर्म यत्कृतं.

30 M om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B_5 अतोऽस्य; $D_{4,5,8}$ ते तस्य; $D_{6,7,9}$ T G एतस्य (for ततोऽस्य). — ^{c}) $T_{2,3}$ G -भूतास्ताः (for -भूतस्थाः). T_1 देवताः पुरुषव्याघ्र.

31 M om. 31 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $D_{4,6,7,9}$ त्वगस्थिमांसयुक्तस्य (D_4 °संयुक्तं). — ^{b}) T_1 भूतैश्च (by transp.). D_2 विसर्जितः (for विव°). — $G_{1,3}$ read 31^{cd} twice. — ^{c}) D_4 जीवन् (for जीवः). $D_{8,10}$ भगवान्. $D_{1,2}$ स्वस्थः (for क्वस्थः). T_1 जीवः कथं सर्वकृत्स्नं; $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ (last two second time), $_4$ जीवः स ह वसन्कृत्स्नं; G_1 (first time), $_{2,3}$ (first time) जीवः स ह वसंस्त्वेव. — $D_{6,7}$ om. 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) T_1 $G_{1,3}$ (last two first time) सुखदुःखं. G_4 समश्नते (for समश्नुते). $T_{2,3}$ G_1 (second time), $_{2,3}$ (second time) सुखदुःखसहः प्रभो.

32 $D_{6,7}$ om. 32^{a} (cf. v. l. 31). D_{10} om. the ref. After the ref., S ins. :

541* भोगवश्यं कर्मवश्यं यातनावश्यमित्यपि ।
एतत्त्रयाणामासाद्य कर्मतः सोऽश्नुते फलम् ।

[(L. 1) $M_{2,3}$ [उ]त (for [अ]पि). — (L. 2) T_1 $M_{2,3}$ एकं (for एतत्). G_{1-3} $M_{1,4}$ कर्मणः (for °तः).]

— ^{a}) V_1 B Dn $D_{5,10}$ जीवः कर्म-; T $G_{1,3,4}$ M_4 पुण्यपाप-; M_{1-3} पुण्यापुण्य- (for जीवो धर्म-). G_2 पुण्यपापसमायुक्तं. — ^{b}) B_5 D_7 रेतस्थम् (for रेतस्त्वम्). — ^{c}) G_4 स्त्रीणां तु पुष्पमासाद्य. — ^{d}) S सूतिकाले लभेत तत्.

33 ^{c}) B_2 $Dn_{1,n3}$ D_9 $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ दुःख- (for दुःखं). D_{10} -चक्रे च; S -चक्रे तु (for -चक्रं च). — ^{d}) $Dn_{1,n2}$ स (for च). B_5 गच्छति (for विन्दति). S नरः पापो लभेद्ध्रुवं.

34 ^{a}) D_1 स च प्राणी; S परे चैव (for च स

इहलोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
सुकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३४
यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ॥ ३५
अथान्तरा तु धर्मस्य अधर्ममुपसेवते ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३६
अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ३७
कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८
यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे सच्छन्दसि ।
यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ॥ ३९
अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ४०
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
खरो मृतो बलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥ ४१
बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
ब्रह्मरक्षस्तु त्रीन्मासांस्ततो जायति ब्राह्मणः ॥ ४२
पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४३

प्राणी). — D4 om. (hapl.) 34^{b}–35^{a}. — ^{b}) S भारत (for पार्थिव).

35 D4 om. 35^{a} (cf. v. l. 34). D8 om. (hapl.) 35^{c}–36^{b}. — ^{d}) S नियतं (for नित्यदा).

36 D8 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) M अथांतरे. T1 M4 [s]पि (for तु). — ^{b}) V1 B Dn S [अ]प्यधर्मस् (for अध°). — After 36^{ab}, D7 ins.:

542* दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
एतद्द्वयं ध्रुवं बद्धः.

— ^{d}) D4–6. 8–10 S हि (for ऽपि).

37 ^{c}) S अवाप्नोति (for समासाद्य). — ^{d}) S (except M2. 4) च (for प्र-). B2 तिर्यग्योनिषु जायते.

38 D2. 6–9 om. (hapl.) 38^{ab}. — ^{b}) D1 प्रसूयते (for प्रजा°). — G1 om. (hapl.) 38^{c}–40^{d}. — ^{c}) D8 नीतो; T1 जातो; T2 जितो (for जीवो). Dn3 -समायुक्तं (for °युक्तस्).

39 G1 om. 39 (cf. v. l. 38). D4 om. 39^{b}. — ^{b}) V1 D3 [s]ति-; B Dn D5. 10 च (for स-). — ^{d}) B1 सद्यो लोकः; Dn3 D5. 10 मर्त्यलोकः; D1. 2 मर्त्यलोके; D4. 6–9 मर्त्यलोकात् (for मर्त्यो लोकः). — For 39, S (G1 om.) subst.:

543* यदेतदुच्यते नित्यमकृत्वा पुरुषः सदा ।
कृमियोनिमवाप्नोति बहुशः पतितस्तथा ।
[T1 om. line 1.]

— After 39, N (D3 missing) ins.:

544* इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूतले ।
तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः ।
यमस्य विषये पुण्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते ।
येन येन तु पापेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ।
प्रयाति नरकं घोरं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।

[(L. 1) D6–10 -स्थानि सु- (for स्थानानि). V1 B Dn भुवने (for भूतले). — (L. 3) D1–10 भवने (for विषये). V1 B Dn यमस्य भवने दिव्ये (for the prior half). D2 पुण्य- (for ब्रह्म-). D7 -लोके (for -लोक-). — (L. 4) D1. 2 नियतो; D4 °तं (for °तैर्). B1 [अ]वाप्नुते (for [उ]पाश्नुते). D2 जंतुर्दुःखात्प्रमुच्यते. — (L. 5) V1 B Dn भावेन; D8. 9 पुण्येन (for पापेन). B1 गतः (for गतिम्). — (L. 6) V1 पुरुषो; B1 परमां; B2. 4. 5 Dn D1. 8 परुषां; B3 D2 निरयान् (D2 °यं) (for नरकं). V1 B Dn D1. 6. 10 घोरां (for घोरं). B2 व्याख्यामि (for वक्ष्यामि).]

40 G1 om. 40 (cf. v. l. 38). — ^{c}) G2. 3 परि- (for प्रति-). B5 D5–7 -गृह्यार्थं (for -गृह्याथ).

41 T1 om. (hapl.) 41^{ab}. — ^{a}) B5 तत्र; T2. 3 G4 अत्र (for खरो). — ^{b}) D9 पंच दश (by transp.). — ^{c}) D1. 2 खरे मृते.

42 B6 om. 42–43. T1 om. 42^{cd}. — ^{c}) V1 B1. 4 Dn च मासांस्त्रींस्; D10 S (T1 om.) तु मासांस्त्रींस् (for तु त्रीन्मासांस्). B2 (marg. as in text). 3 तत्र जीवति मासांस्त्रींस्. — ^{d}) T2. 3 G1. 3. 4 M2–4 जायेत (for जायति). B3 मानवः (for ब्राह्मणः). D1. 2. 4–10 जायते ब्राह्मणस्ततः (D2 °था).

43 B5 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{b}) D5 क्रिमि-

7 50 कृमिभावात्प्रमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
49 46 गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि सूकरः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ४४
उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥ ४५
प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥ ४६
मनसापि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
सोऽधमान्याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ४७
श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ४८
कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं स जीवति ।
ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ४९
यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हंसः प्रजायते ॥ ५०
पितरं मातरं वापि यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायति गर्दभः ॥ ५१
खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।

(for कृमि-). D_8 प्रयाति च (for प्रजायते). — B_2 T_1 om. 43^{cd}. — c) $T_{2.3}$ G अत्र (for तत्र).

44 a) V_1 B Dn विमुक्तस्तु; M विनिर्मुक्तस् (for प्रमुक्तस्तु). — b) $D_{2.6.10}$ भवति; $D_{4.7-9}$ S जायेत (for जायति). — T_1 om. 44^{cd}. — d) Some MSS. शूकरः (for सू°). — After 44^{abcd}, N (D_3 missing) ins. :

545* कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।

[D_8 om. (hapl.) one पञ्च वर्षाणि.]

— Dn_1 om. 44^{ef}. — e) $D_{1.2.4}$ चैकवर्षं; D_{5-10} चैव वर्षं (for वर्षमेकं). T_1 ततः श्वा वर्षमेकं तु. — f) D_{4-10} T $G_{1.3.4}$ जायेत (for जायति). $D_{1.2}$ जायते मानवस्ततः.

45 a) T_1 उपाध्याये तु (for °यस्य). V_1 यत् (for यः). $T_{2.3}$ G Madras ed. उपाध्यायस्त्रियः ($T_{2.3}$ °यं; Madras ed. °यां) पापं. — c) V_1 $G_{1.3}$ इति; $D_{4.5.10}$ T_3 G_4 इव (for इह). — d) $D_{5-7.10}$ त्रीनवाप्नोति निश्चितं.

46 a) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ वृको; $G_{1.3}$ वृषो (for प्राक्श्वा). — b) D_{4-9} नरः (for the first ततः). $D_{1.2}$ क्षतः (for the second ततः). D_1 खगः; $D_{6.7}$ परं (for खरः). — c) T_3 प्रेतं (for प्रेतः). — d) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M जायेत; T_1 भवति (for जायति). G_2 मानवः (for ब्राह्मणः). D_{4-9} ततो जायेत ब्राह्मणः.

47 B_3 om. 47^{cd}. — c) D_2 G_2 M_{1-3} [ऽ]धर्मान् (for °मान्). V_1 B (B_3 om.) Dn $D_{1.8}$ स उग्रान्प्रैति संसारान्. — d) G_1 अधर्मेन (for °र्मेण). Dn_3 तेजसा; $D_{4.10}$ कर्मणा (for चेतसा). $D_{2.7.9}$ अधर्मेनेह कर्मणा.

48 T_1 om. 48. G_3 om. 48^{ab}. — a) D_1 T_3 G_4 M च स; $G_{1.2}$ स च (for तु स). B_1 Dn_3 समुद्भूतस् (for स संभूतस्). T_2 स श्वयोनौ च संभूतस्. — After 48^{ab}, B_3 reads line 2 of 546* repeating it in its proper place. M_4 om. 48^{cd}. $T_{2.3}$ G transp. 48^{cd} and 49^{ab}. — c) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ततस्तु (for तत्रापि). Dn_1 $D_{4.7-10}$ प्राप्य (for प्राप्तः). — d) Dn_1 ब्रह्म-; some MSS. क्रिमि- (for कृमि-). $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ च (for प्र-).

49 $D_{4.5}$ om. (hapl.) 49. $T_{2.3}$ G transp. 48^{cd} and 49^{ab}. — a) $D_{6.10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 कृमियोनिम्; M_{1-3} °जातिम्; some MSS. क्रिमिभावम् (for कृमि°). D_{7-9} कृमियोनिमनुप्राप्य; T_1 °योनिमवाप्नोति. — b) D_6 एव (for एकं). V_1 B Dn $D_{1.2}$ तु (for स). T_1 श्वयोनिं च ततः परं. — $T_{2.3}$ G om. 49^{cd}. — c) Dn_1 M प्राप्तो (for प्राप्य). — d) M_{1-3} तु (for प्र-).

50 b) D_1 अकारणात्; $D_{2.5.10}$ °णं (for °णे). S गुरुः संताडयेद्बहु. — c) $D_{4.6-10}$ -चारेण (for -का°). — d) V_1 D_{4-10} S हिंस्रः (for हंसः). S अकारणात्कामकारः.

51 a) V_1 B $Dn_{1.n2}$ चैव (for वापि). Dn_2 मातरं पितरं चैव. — b) D_{4-10} च (for तु). D_5 न (for ऽव-). — d) $Dn_{1.n2}$ D_{4-10} T G_4 जायेत (for जायति). — After 51, N (D_3 missing) ins. :

546* गर्दभत्वं तु संप्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायति मानवः ।
पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि ।
गुर्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायति गर्दभः ।

विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः ॥ ५२
मातापितरमाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते ।
ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥ ५३
कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
व्यालो भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५४
भर्तृपिण्डमुपाश्नन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥ ५५
वानरो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
श्वा भूत्वा चाथ षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५६
न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५७
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
दुष्कृतस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ५८
असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ५९
भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायति भारत ।

[(L. 1) D4 समं; D5–10 चं सं- (for तु सं-). —B3 reads line 2 for the first time after 48^{ab}. —(L. 2) Dn1. n2 D5–7. 10 जायेत (for जायति). D1. 8. 9 ततो जायेत मानुषः (for the post. half). —D4 om. line 4. —(L. 4) D6–9 जायेत (for जायति).]

52 D4 T1 om. 52^{ab}. —^{a}) M जायति (for जीवति). D5–10 वर्षाणि; T2 वर्षांस्तु (for मासांस्तु). —B5 om. (hapl.) 52^{bc}. —^{b}) D1. 2. 7. 8 M2. 3 श्वा तु; D8. 9 T2. 3 G1. 3. 4 चानु (for श्वा च). —^{c}) Some S MSS. विडालः. B3 वर्षांस्तु; D5–10 मासांश्च (for मासांस्तु). T1 ततो बिडालो जायेत. —^{d}) D1–10 G4 जायेत (for जायति). D1. 2 T1 M4 मानुषः (for मानवः).

53 T1 om. 53^{ab}. —^{a}) V1 B1–4 Dn D4. 5. 10 T2. 3 G -पितराव् (for -पितरम्). D2 आक्रुप्य (for आक्रुश्य). B5 पुत्रस्य मातापितरौ. —^{b}) B1 S (T1 om.) शारिका; D1. 2 शारकः; D4–7. 10 नरः श्वा; D8. 9 श्वा नरः (for सारिकः). —D4–7. 9. 10 om. 53^{cd}. —^{c}) T1 मातरं ताडयित्वा तु. —^{d}) D1. 2 कच्छपः संप्रजायते; M1–3 कच्छपो जायते नृप.

54 T1 om. 54^{ab}. —^{b}) D8–9 शल्लकः. —^{c}) D1. 2 व्याडो; some S MSS. व्याळो (for व्यालो). V1 B2–5 Dn D1. 5. 7 च (for तु). T1 शल्यकस्तु ततो भूत्वा. —^{d}) D4. 6. 9 G4 जायेत; T1 M भवति (for जायति). T2. 3 G2 मानवः (for मानुषः). D5. 10 ततो जायेत मानवः. —After 54, G1. 3 read 58^{c}–60^{b}.

55 M4 om. (hapl.) 55–56. G2 reads 55^{a}–58^{b} after 72^{ab}. —^{a}) D1. 2 पितृ- (for भर्तृ-). —^{b}) T1 राजद्वेष्टा नरो भवेत्. —T1 om. 55^{cd}. —^{c}) M1–3 मोहं (for मोह-). T2. 3 G सोपि पापसमाविष्टो. —^{d}) D5–10 जायेत; T2. 3 G भवति (for जायति). B1. 3 मानवः (for वानरः). D4 ततो जायेत मानवः.

56 For the sequence in G2, cf. v. l. 55. M4 om. 56 (cf. v. l. 55). —^{a}) B3 मानवो (for वानरो). —^{b}) D4 मूषिकः. V1 B Dn1. n2 पंच वर्षाणि मूषिकः; Dn3 मूषिकः संप्रजायते; T2. 3 G M1–3 पंच वर्षाणि सूकरः. —^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 [अ]थ भूत्वा तु (V1 °स्त्वाथ); B3 च भूत्वा तु; T2 भूत्वापि च; G भूत्वा चापि (for भूत्वा चाथ). D6. 10 वर्षाणि (for षण्मासांस्). —^{d}) D4–10 जायेत; T3 G1–3 भवति (for जायति). T2 G4 ततो भवति मानवः. —For 56, T1 subst.:

547* मृतो वानरयोनौ स्यात्ततो भवति सूकरः ।
ततः श्वा चापि भवति ततो भवति मानुषः ।

57 For the sequence in G2, cf. v. l. 55. T2. 3 G4 om. (hapl.) 57–58. —^{a}) M न्यासहर्ता तु च नरो. —^{c}) T1 G1–3 M यातनानां (for संसाराणां). D6. 7. 9 गतीर्; D10 गतिं (for शतं). —^{d}) Some MSS. क्रिमियोनौ. G1–3 च; M तु (for प्र-).

58 For the sequence in G2, cf. v. l. 55. T2. 3 G4 om. 58 (cf. v. l. 57). T1 om. 58^{ab}. After 58^{ab}, G1 reads 60^{cd}. G1. 3 read 58^{c}–60^{b} after 54. —^{c}) Some MSS. दुःकृतस्य. V1 B Dn D6. 7 कृत्वा (for गत्वा). —^{d}) D4. 6. 7. 9 जायेत; T1 भवति (for जायति). B2 Dn3 मानवः (for मानुषः). D5. 10 ततो जायेत मानवः.

59 For the sequence in G1. 3, cf. v. l. 58. T1 om. 59^{ab}. —^{b}) D4–10 जायेत (for जायति). —For 59^{ab}, T2. 3 G M subst.:

548* असूयकः कुत्सितश्च चण्डालो दुःखमश्नुते ।

—^{c}) S विश्वस्तहंता च नरो. —^{d}) D4–6. 8–10 जायेत (for जायति). G2 मानवः (for दुर्मतिः).

60 For the sequence in G1. 3, cf. v. l. 58. —^{a})

.67 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६०
11.69 73.68 00.60 छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः ।
कीटः संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ६१
धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ।
कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ६२
सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥ ६३
ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ६४
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥ ६५
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥ ६६
भ्रातुर्भार्यां तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ६७
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।

S मासांस्तु (for वर्षाणि). —^{b}) D_{n1} D_1 मृतो (for मृगो). D_9 G_4 जायेत (for जायति). $D_{4-7.10}$ मृतो जायेत भारत. — G_1 reads 60^{cd} after 58^{ab}. —^{c}) D_2 काकः; G_2 छागात् (for छागः).

61 ^{a}) D_2 काकस् (for छागस्). T_1 छागो भूत्वा ततः पश्चाज्. — T_1 om. 61^{bc}. —^{b}) D_{6-10} गते (for ततः). —^{c}) S (T_1 om.) गौः स (for कीटः). D_5 स (for सं-). —^{d}) $D_{4.6-9}$ G_4 जायेत (for जायति). $T_{2.3}$ मानवः (for मानुषः). $D_{5.10}$ ततो जायेत मानवः; T_1 जायते मानुषे कुले.

62 T_1 om. 62. D_4 om. (hapl.) 62–65. —^{a}) T_2 $G_{2.4}$ धान्यानां तु (for धान्यान्यवांस्). D_6 तिलान्यवान् (by transp.). —^{b}) $T_{2.3}$ G कुलुत्थान् (for कुल°). M शणान् (for चणान्). D_{5-10} सर्षपांश्चणकाञ्शणान्. —^{c}) B_5 G_2 कलापान्; T_2 कळमान्; some S MSS. कळायान् (for कला°). D_{5-10} कलमांश्चैव मुद्गांश्च.

63 D_4 om. 63 (cf. v. l. 62). —^{a}) B_1 शस्यस्य (for स°). D_{6-9} हर्ता स्यात्; D_{10} हर्तारो (for हर्ता च). T_1 यस्तु धान्यादिहर्ता स्यात्; $T_{2.3}$ G यस्तु धान्यापहर्ता च; M यस्तु धान्यस्य हर्ता तु. —^{b}) $D_{6.7}$ अचेतसः (for °तनः). —^{c}) $D_{1.2}$ M_4 जायति. —^{d}) Some MSS. मूषिको. $D_{5-7.9.10}$ मूषको वक्रसंनिभः. — For 63^{cd}, T_1 subst. :

549* मूषको जायते पश्चात्सूकरो जायते ततः ।

64 D_4 om. 64 (cf. v. l. 62). T_1 om. 64^{a}–65^{b}. V_1 B D_n D_8 repeat 64–65 after 79^{ab}; $D_{5.10}$ repeat the same after 77. —^{a}) V_1 B D_n (all first time) $D_{1.2.5.8.10}$ (last three second time) ततः संप्राप्य निधनं; D_5 (first time). $_{6.7.8}$ (first time). $_{9.10}$ (first time) ततः स निधनं प्राप्य. —^{b}) V_1 B D_n (all first time) मृतो (for पुनर्). D_5 (first time). $_{6.7.8}$ (first time). $_{9.10}$ (first time) जायेत (for जायति). Some MSS. (both times) शूकरः. V_1 B D_n $D_{5.8.10}$ (all second time) जायते सूकरः पुनः. —^{d}) B_6 (first time) नरः; $T_{2.3}$ G M_4 पुनः (for नृप).

65 For the repetition in V_1 B D_n $D_{5.8.10}$, cf. v. l. 64. D_4 om. 65 (cf. v. l. 62). T_1 om. 65^{ab} (cf. v. l. 64). After the second occurrence of 65^{ab}, D_{10} reads 79^{ab}. —^{c}) V_1 B $D_{n1.n2}$ (all first time) भूत्वा श्वा (by transp.); M_{1-3} भूत्वा च. V_1 B D_n $D_{6.8.10}$ (all second time) श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ. —^{d}) D_8 (first time) तथा (for ततो). D_5 (first time). $_{6.7.8}$ (first time). $_{9.10}$ (first time) G_4 जायेत (for जायति). V_1 B D_n (all first time) $G_{2.4}$ मानवः (for मानुषः). V_1 B D_n $D_{6.8.10}$ (all second time) जायते मानुषस्ततः.

66 D_2 om. 66^{ab}. M_4 om. 66^{a}–69^{b}. —^{a}) Some MSS. -दाराभिमर्षं (for °मर्शं). B_2 $D_{1.4.6}$ च (for तु). —^{b}) D_{4-10} जायेत (for जायति). —^{c}) Some MSS. शृगालस् (for सृ°). —^{d}) $D_{2.4.6-9}$ व्याडः; D_{10} G_2 व्याळः (for व्यालः). D_1 (before corr.) काको (for कङ्को). B_1 वृकस् (for वकस्). T_1 जायते संकरस्ततः; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ वळकंकादिकस्तथा; M_{1-3} व्याळकंकादयस्तथा.

67 M_4 om. 67 (cf. v. l. 66). —^{a}) T_1 G_2 भ्रातृजायां; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{1-3} भ्रातुर्जायां (for भ्रातुर्भार्यां). V_1 B (except B_3) $D_{n2.n3}$ $D_{1.2.4-10}$ G_1 च (for तु). V_1 B D_n पापात्मा (for दुर्बुद्धिर्). —^{b}) $D_{1.2}$ मर्षयति (for धर्ष°). D_{4-10} पापकृत् (for मोहितः).

68 M_4 om. 68 (cf. v. l. 66). —^{a}) D_2 सख्युर् (for सखि-). $D_{1.2}$ गुरु- (for गुरोर्). —^{b}) D_1 om. (hapl.) राजभार्यां. —^{c}) V_1 B D_n T_1 M_{1-3}

प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ६८
सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ।
एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६९
तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥ ७०
उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ७१
कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ७२
पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७३
तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥ ७४

कामाय; $D_{5.7.10}$ [अ]धर्मात्मा (for कामाद्यो). $D_{4.6.8}$ प्रधर्षयत्यधर्मात्मा; D_{9} °यति पापात्मा. — ^{d}) D_{2} S (M_{4} om.) ततो (for मृतो). D_{4-10} जायेत (for जायति). Some MSS. शूकरः (for सू°). — After 68, T_{1} ins.:

550* श्वा विडालः कुक्कुटश्च जायेतापि पिपीलिकाः ।

69 M_{4} om. 69^{ab} (cf. v. l. 66). T_{1} om. 69^{a}–70^{b}. — ^{a}) Some MSS. शूकरः. — ^{b}) T_{2} lacuna for पञ्च वर्षाणि. V_{1} B Dn दश (for पञ्च). D_{4-10} श्वा तथा; T_{2} चापि च; T_{3} M_{1-3} श्वा अपि; $G_{1.3.4}$ श्वापि च (for श्वाविधः). G_{2} ततो जायति मानुषः. — After 69^{ab}, $T_{2.3}$ G M ins.:

551* विलाळः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि कुक्कुटः ।

— ^{c}) B_{6} $T_{2.3}$ G पिपीलिका; some MSS. पिपीलिकस् (for °लकस्). $B_{2.3}$ च (for तु). V_{1} B Dn S (T_{1} om.) मासांस्त्रीन् (for षण्मासान्). — ^{d}) $D_{1.2}$ नीलको; D_{4-10} कीटको; $T_{2.3}$ G वानरो; M किंनरो (for कीटः स्यान्). V_{1} $B_{1.3}$ Dn_{1}. n_{2} S (T_{1} om.) तु (for च). — ^{e}) D_{6-9} च सोपि (for आसाद्य). — ^{f}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). — After 69, M_{1-3} read 72^{ab}.

70 T_{1} om. 70^{ab} (cf. v. l. 69). T_{2} om. (hapl.) 70–73. M_{1-3} om. 70^{ab}. — ^{a}) $D_{4.8}$ T_{3} वर्षाणि; $D_{6.7.9}$ मासं तु (for मासांस्तु). — ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). V_{1} B Dn चतुर्दश (for त्रयोदश). — After 70^{ab}, D_{8} reads 74^{cd}, repeating it in its proper place. D_{4} om. 70^{c}–74^{b}. D_{8} om. (hapl.) 70^{cd}. — ^{c}) $G_{1.3.4}$ M तत्र (for ततो). $D_{5.10}$ गत्वा (for कृत्वा). T_{1} कृमिर्भूत्वा पापनाशात्. — ^{d}) S (G_{1} partly damaged; T_{2} om.) ततो (for पुनर्). V_{1} B Dn मानवः (for मानुषः). $D_{4-7.9.10}$ ततो जा($D_{5.10}$ पश्चाज्जा)येत मानुषः.

71 D_{4} T_{2} om. 71 (cf. v. l. 70). $D_{6.7.9}$ om. (hapl.) 71–72 — ^{a}) D_{8} G_{1} च (for तु). — ^{b}) S (T_{2} om.) विभो (for [अ]भिभो). V_{1} B Dn $D_{5.8.10}$ यज्ञे दानेपि (V_{1} °ने च) वा विभो. — ^{c}) S (T_{2} om.) चरति (for करोति). — ^{d}) Some MSS. क्रिमिः (for कृमिः). — After 71, T_{3} ins.:

552* देवालयाधिपत्यं हि कुर्यात्तद्द्रव्यभक्षकः ।
श्वा भूत्वा सप्त जन्मानि ततो जायति मानवः ।
द्विजग्रामाधिपत्यं हि कृत्वा ब्रह्मस्वभक्षकः ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चण्डालः पुष्कलस्ततः ।

While M_{1-3} ins. after 71:

553* वर्षात्पञ्चदशात्पूर्वं क्रमाद्भवति मानुषः ।

72 D_{4} T_{2} om. 72 (cf. v. l. 70). $D_{6.7.9}$ om. 7[illegible] (cf. v. l. 71). T_{3} om. 72–73. T_{1} om. 72^{ab} M_{1-3} read 72^{ab} after 69. — ^{a}) Some MSS. क्रिमि[illegible] (for कृमिर्). — After 72^{ab}, G_{2} reads 55^{a}–58^{b} M_{1-3} om. (hapl.) 72^{cd}. — ^{c}) D_{10} M_{4} गत्वा (fo[r] कृत्वा). — ^{d}) $D_{5.10}$ जायेत (for जायति). V_{1} B D[illegible] $D_{6.8.10}$ G (G_{1} damaged) मानवः (for मानुषः).

73 D_{4} T_{2} om. 73 (cf. v. l. 70). T_{3} om. 7[illegible] (cf. v. l. 72). $G_{1.3}$ om. (hapl.) 73–74. — ^{a}[illegible] M_{4} कृत्वा (for दत्त्वा). — ^{b}) $D_{5-7.9.10}$ द्वितीया[illegible] (for °ये सं-). V_{1} B Dn D_{8} द्वितीये दातुमिच्छ(D[illegible] °मर्ह)ति; T_{1} $G_{2.4}$ M °यं (M °यां) दातुमिच्छति[illegible] — ^{d}) Some MSS. क्रिमि- (for कृमि-).

74 D_{4} om. 74^{ab} (cf. v. l. 70). $G_{1.3}$ om. 7[illegible] (cf. v. l. 73). T_{1} om. 74. — ^{a}) B_{5} $M_{1.3}$ तत[illegible] T_{3} कृमिर् (for तत्र). — ^{b}) $D_{1.2.5-7.9.10}$ कृमियो[illegible] चतुर्दश. — D_{8} reads 74^{cd} for the first time aft[er] 70^{ab}. — ^{c}) $B_{3.4}$ -संक्षयैर्; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M -क्षय[illegible] (for -संक्षये). B_{1} अधर्मसंक्षयान्मुक्तस्. — ^{d}) V_{1} [illegible] मानवः (for मानुषः). — For 74^{cd}, $D_{1.2.4-7.8}$ (fir[st] time). 9. 10 subst.:

67
1. 69 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६०
3. 68
0. 60 छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः ।
कीटः संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ६१
धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ।
कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ६२
सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥ ६३
ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ६४
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥ ६५
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥ ६६
भ्रातुर्भार्यां तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ६७
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।

S मासांस्तु (for वर्षाणि). — b) Dn1 D1 मृतो (for मृगो). D6 G4 जायेत (for जायति). D4–7. 10 मृतो जायेत भारत. — G1 reads 60cd after 58ab. — d) D2 काकः; G3 छागात् (for छागः).

61 a) D2 काकस् (for छागस्). T1 छागो भूत्वा ततः पश्चाज्. — T1 om. 61bc. — b) D5–10 गते (for ततः). — c) S (T1 om.) गौः स (for कीटः). D5 स (for सं-). — d) D4. 6–9 G4 जायेत (for जायति). T2. 3 मानवः (for मानुषः). D5. 10 ततो जायेत मानवः; T1 जायते मानुषे कुले.

62 T1 om. 62. D4 om. (hapl.) 62–65. — a) T2 G2. 4 धान्यानां तु (for धान्यान्यवांस्). D5 तिलान्यवान् (by transp.). — b) T2. 3 G कुलुत्थान् (for कुल°). M शणान् (for चणान्). D5–10 सर्षपांश्चणकान्शणान्. — c) B5 G2 कलापान्; T2 कळमान्; some S MSS. कळायान् (for कला°). D5–10 कलमांश्चैव मुद्गांश्च.

63 D4 om. 63 (cf. v. l. 62). — a) B1 शस्यस्य (for स°). D6–9 हर्ता स्यान्; D10 हर्तारो (for हर्ता च). T1 यस्तु धान्यादिहर्ता स्यात्; T2. 3 G यस्तु धान्यापहर्ता च; M यस्तु धान्यस्य हर्ता तु. — b) D6. 7 अचेतसः (for °तनः). — c) D1. 2 M4 जायति. — d) Some MSS. मूषिको. D5–7. 9. 10 मूषको वक्रसंनिभः. — For 63cd, T1 subst. :

549* मूषको जायते पश्चात्सूकरो जायते ततः ।

64 D4 om. 64 (cf. v. l. 62). T1 om. 64a–65b. V1 B Dn D8 repeat 64–65 after 79ab; D5. 10 repeat the same after 77. — a) V1 B Dn (all first time) D1. 2. 5. 8. 10 (last three second time) ततः संप्राप्य निधनं; D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) ततः स निधनं प्राप्य. — b) V1 B Dn (all first time) मृतो (for पुनर्). D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) जायेत (for जायति). Some MSS. (both times) शूकरः. V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) जायते सूकरः पुनः. — d) B5 (first time) नरः; T2. 3 G M4 पुनः (for नृप).

65 For the repetition in V1 B Dn D5. 8. 10, cf. v. l. 64. D4 om. 65 (cf. v. l. 62). T1 om. 65ab (cf. v. l. 64). After the second occurrence of 65ab, D10 reads 79ab. — c) V1 B Dn1. n2 (all first time) भूत्वा श्वा (by transp.); M1–3 भूत्वा च. V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ. — d) D8 (first time) तथा (for ततो). D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) G4 जायेत (for जायति). V1 B Dn (all first time) G2. 4 मानवः (for मानुषः). V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) जायते मानुषस्ततः.

66 D2 om. 66ab. M4 om. 66a–69b. — a) Some MSS. -दाराभिमर्षं (for °मर्शं). B2 D1. 4. 5 च (for तु). — b) D4–10 जायेत (for जायति). — c) Some MSS. शृगालस् (for सृ°). — d) D2. 4. 6–9 व्याडः; D10 G2 व्याळः (for व्यालः). D1 (before corr.) काको (for कङ्को). B1 वृकस् (for बकस्). T1 जायते संकरस्ततः; T2. 3 G1. 3. 4 वळकंकादिकस्तथा; M1–3 व्यालकंकादयस्तथा.

67 M4 om. 67 (cf. v. l. 66). — a) T1 G2 भ्रातृजायां; T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 भ्रातुर्जायां (for भ्रातुर्भार्यां). V1 B (except B3) Dn2. n3 D1. 2. 4–10 G4 च (for तु). V1 B Dn पापात्मा (for दुर्बुद्धिर्). — b) D1. 2 मर्षयति (for धर्ष°). D4–10 पापकृत् (for मोहितः).

68 M4 om. 68 (cf. v. l. 66). — a) D5 सख्युर् (for सखि-). D1. 2 गुरु- (for गुरोर्). — b) D1 om. (hapl.) राजभार्यां. — c) V1 B Dn T1 M1–3.

प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ६८

सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ।
एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६९

तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥ ७०

उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ७१

कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ७२

पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७३

तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥ ७४

कामाय; $D_{5.7.10}$ [अ]धर्मात्मा (for कामाद्यो). $D_{4.6.8}$ प्रधर्षयत्यधर्मात्मा; D_9 °यति पापात्मा. — ^{d}) D_2 S (M_4 om.) ततो (for मृतो). D_{4-10} जायेत (for जायति). Some MSS. शूकरः (for सू°). — After 68, T_1 ins.:

550* श्वा विडालः कुक्कुटश्च जायेतापि पिपीलिका: ।

69 M_4 om. 69^{ab} (cf. v. l. 66). T_1 om. 69^a–70^b. — ^{a}) Some MSS. शूकरः. — ^{b}) T_2 laouna for पञ्च वर्षाणि. V_1 B Dn दश (for पञ्च). D_{4-10} श्वा तथा; T_2 चापि च; T_3 M_{1-3} श्वा क्षपि; $G_{1.3.4}$ श्वापि च (for श्वाविधः). G_2 ततो जायति मानुषः. — After 69^{ab}, $T_{2.3}$ G M ins.:

551* विलाळः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि कुक्कुटः ।

— ^{c}) B_5 $T_{2.3}$ G पिपीलिका; some MSS. पिपीलिकस् (for °लकस्). $B_{2.3}$ च (for तु). V_1 B Dn S (T_1 om.) मासांस्त्रीन् (for षण्मासान्). — ^{d}) $D_{1.2}$ नीलको; D_{4-10} कीटको; $T_{2.3}$ G वानरो; M किंनरो (for कीटः स्यान्). V_1 $B_{1.3}$ Dn_1. n_2 S (T_1 om.) तु (for च). — ^{e}) D_{6-9} च सोपि (for आसाद्य). — ^{f}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). — After 69, M_{1-3} read 72^{ab}.

70 T_1 om. 70^{ab} (cf. v. l. 69). T_3 om. (hapl.) 70–73. M_{1-3} om. 70^{ab}. — ^{a}) $D_{4.8}$ T_3 वर्षाणि; $D_{6.7.9}$ मासं तु (for मासांस्तु). — ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). V_1 B Dn चतुर्दश (for त्रयोदश). — After 70^{ab}, D_8 reads 74^{cd}, *repeating it in its* proper place. D_4 om. 70^c–74^b. D_8 om. (hapl.) 70^{cd}. — ^{c}) $G_{1.3.4}$ M तत्र (for ततो). $D_{5.10}$ गत्वा (for कृत्वा). T_1 कृमिर्भूत्वा पापनाशात्. — ^{d}) S (G_1 partly damaged; T_2 om.) ततो (for पुनर्). V_1 B Dn मानवः (for मानुषः). $D_{4-7.9.10}$ ततो जा($D_{5.10}$ पश्चाज्जा)येत मानुषः.

71 D_4 T_3 om. 71 (cf. v. l. 70). $D_{6.7.9}$ om. (hapl.) 71–72. — ^{a}) D_3 G_4 च (for तु). — ^{b}) S (T_2 om.) विभो (for [अ]भिभो). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ यज्ञे दानेपि (V_1 °ने च) वा विभो. — ^{c}) S (T_2 om.) चरति (for करोति). — ^{d}) Some MSS. क्रिमिः (for कृमिः). — After 71, T_3 ins.:

552* देवालयाधिपत्यं हि कुर्यात्तद्द्रव्यभक्षकः ।
श्वा भूत्वा सप्त जन्मानि ततो जायति मानवः ।
द्विजग्रामाधिपत्यं हि कृत्वा ब्रह्मस्वभक्षकः ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चण्डालः पुल्कलस्ततः ।

While M_{1-3} ins. after 71:

553* वर्षात्पञ्चदशात्पूर्वं क्रमाद्भवति मानुषः ।

72 D_4 T_2 om. 72 (cf. v. l. 70). $D_{6.7.9}$ om. 72 (cf. v. l 71). T_3 om. 72–73. T_1 om. 72^{ab}. M_{1-3} read 72^{ab} after 69. — ^{a}) Some MSS. क्रिमिर् (for कृमिर्). — After 72^{ab}, G_2 reads 55^a–58^b. M_{1-3} om. (hapl.) 72^{cd}. — ^{c}) D_{10} M_4 गत्वा (for कृत्वा). — ^{d}) $D_{5.10}$ जायेत (for जायति). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ G (G_1 damaged) मानवः (for मानुषः).

73 D_4 T_2 om. 73 (cf. v. l. 70). T_3 om. 73 (cf. v. l. 72). $G_{1.3}$ om. (hapl.) 73–74. — ^{a}) M_4 कृत्वा (for दत्त्वा). — ^{b}) $D_{5-7.9.10}$ द्वितीयाय (for °ये सं-). V_1 B Dn D_8 द्वितीये दातुमिच्छ(D_8 °मर्ह)ति; T_1 $G_{2.4}$ M °यं (M °यां) दातुमिच्छति. — ^{d}) Some MSS. क्रिमि- (for कृमि-).

74 D_4 om. 74^{ab} (cf. v. l. 70). $G_{1.3}$ om. 74 (cf. v. l. 73). T_1 om. 74. — ^{a}) B_5 $M_{1.3}$ ततो; T_3 कृमिर् (for तत्र). — ^{b}) $D_{1.2.5-7.9.10}$ कृमियोनौ चतुर्दश. — D_8 reads 74^{cd} for the first time after 70^{ab}. — ^{c}) $B_{3.4}$ -संक्षयैर्; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M -क्षयसं- (for -संक्षये). B_1 अधर्मसंक्षयान्मुक्तस्. — ^{d}) V_1 T_3 मानवः (for मानुषः). — For 74^{cd}, $D_{1.2.4-7.8}$ (first time). 9. 10 subst.:

देवकार्यमुपाकृत्य पितृकार्यमथापि च ।
अनिर्वाप्य समश्नन्वै ततो जायति वायसः ॥ ७५
वायसो दश वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ।
जायते लवकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ७६
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ७७
क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च ।
ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ७८
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायति मूषकः ॥ ७९
कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
यमस्य विषये क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ८०
पट्टिसं मुद्गरं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ८१
एताश्चान्याश्च वह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ८२

554* ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ।

75 ^{a}) V1 B Dn D8 T1 M1–3 अकृत्वा तु (T1 M1–3 च); D1. 10 G1–3 M4 अपा(G2 °था)कृत्य; T2 परावृत्य; T3 अपावृत्य (for उपाकृत्य). — ^{b}) T2. 3 G4 तथा (for अथ). N (except D1. 2; D8 missing) T1 वा (for च). — ^{c}) T1 M अनिर्वृत्य (for °र्वाप्य). T2. 3 G अनिर्वृत्य (G3 °नुद्धृत्य) समश्नीत. — ^{d}) V1 B Dn D5. 8 T1 मृतो (for ततो). D4. 6. 7. 10 जायेत (for जायति).

76 ^{a}) T3 G जायते (for वायसो). V1 B (except B1) Dn शत- (for दश). — ^{b}) D4 T1 जायेत; D5. 7. 10 भवति (for जायति). — ^{c}) V1 B Dn श्यालकश्; D4–10 लावकश् (for ल°). T1 तत्राधर्मक्षयं कृत्वा; T2. 3 G M4 जायते (G1 °येत) वालुकस्तस्मात्; M1–3 °ते स मयूरस्तु. — ^{d}) B1 D6. 10 मासात् (for मासं). V1 तस्य (for तस्मात्). D4–10 च (for तु). T1 ततो भवति मानुषः; T2. 3 G (G1 partly damaged) M मासादेकात्तु मा°.

77 ^{a}) Dn3 T1 वा (for च). — ^{b}) V1 चैव; D4 योभि- (for योऽव-). — ^{c}) D4 उपाकृत्य (for °गम्य). — ^{d}) T3 G1–3 च (for प्र-). — After 77, D5. 10 repeat 64–65.

78 D5 om. (hapl.) 78^{a}–79^{b}. D10 om. 78. T1 om. 78^{ab}. — ^{a}) M2. 3 भवति (for जी°). V1 B1–4 Dn वर्षं तु; B6 वर्षाणि; D6. 8 मासांश्च (for °स्तु). — ^{b}) V1 B Dn ततो जायति चीर(B1. 2 [orig]. 3. 5 जीव)कः; T2. 3 G4 दश द्वादश सप्त च; G1–3 M दश द्वौ (M1–3 द्वे) पंच सप्त च.

79 D5 om. 79^{ab} (cf. v. l. 78). D10 reads 79^{ab} after the second occurrence of 65^{ab}. — ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ. — After 79^{ab}, V1 B Dn D8 repeat 64–65. — ^{c}) M1. 3 तत्राप्यपत्यमुत्पाद्य. — ^{d}) D4. 6. 7. 10 जायेत (for जायति). T2. 3 M मूषिकः; G1. 2 मानुषः (for मूषकः). V1 B Dn G3. 4 मृतो जायति मूषिकः (G3 मानुषः); T1 ततो भवति मानुषः.

80 ^{a}) D10 M1–3 ततो (for मृतो). D6. 7. 9 कृमिघ्नस्तु ततो राजन्. — T1 om. 80^{c}–81^{a}. — ^{c}) V1 B Dn D8. 10 T2. 3 G M4 पुरुषैः (for विषये). M1–3 घोरैर् (for क्रुद्धैर्).

81 T1 om. 81^{a} (cf. v. l. 80). D5 om. (hapl.) 81^{ab}. — ^{a}) V1 B1. 2. 4. 6 Dn2. n3 D8. 10 दंडकं; B3 दंडं च; Dn1 दंडं स-; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M कंटकं; G3 कर्णकं (for पट्टिसं). — T1 transp. 81^{b} and 81^{c}. After 81^{b}, T1 ins. 555*. — ^{b}) M1. 3 -कुंडं (for -कुम्भं). — ^{c}) D1. 2. 4–7. 9 चैव (for घोरं). — T1 om. 81^{d}–83^{d}. — ^{d}) B3 Dn1. n2 D5. 7 वालुकं; D8 वालिकां (for वालुकां). G1. 3 -शाल्मलं; M -शल्मलिं (for -शाल्मलीम्). — After 81, M4 ins. 555*.

82 T1 om. 82 (cf. v. l. 81). M4 om. 82^{a}–83^{b}. — ^{a}) B3 Dn1. n2 D5–7. 9. 10 T2. 3 G M2 च (for स). — M1–3 ins. after 82^{ab}: T1 after 81^{b}: M4 after 81:

555* अन्याश्च यातनाः प्राप्य कृमियोनौ प्रजायते ।

— ^{c}) B4. 5 Dn2 D3 G3 यातनां (for °नाः). — After 82, V1 B Dn2. n3 D1. 2. 4–10 ins.:

556* ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ ।

[B3 मृतः (for हतः). D6–10 तु (for स). D5–7. 9. 10 [आ]र्त्तै (for [उ]ग्रैर्).]

83 T1 om. 83^{abcd} (cf. v. l. 81). M4 om. 83^{ab} (cf. v. l. 82). Dn1 om. (hapl.) 83^{abcd}. — ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ. D8 स (for प्र-). — B5 om.

संसारचक्रमासाद्य क्रुमियोनौ प्रजायते ।
क्रुमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ८३
ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रजायते ।
संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्प्रजायते ॥ ८४
मृतो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
अपुनर्भावसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ८५
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ ८६
खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।
स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥ ८७

मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ८८
मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥ ८९
ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ९०
स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् ॥ ९१
ततः पश्चान्महाराज क्रुमियोनौ प्रजायते ।
क्रुमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ९२
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।

(hapl.) 83^c–84^d. —^{c}) Some MSS. क्रिमिर्. T_2 वर्षाणां (for °णि). —^{d}) S (T_1 om.) दुर्मतिः (for भारत). —^{e}) D_{4-9} वर्षं (for गर्भं).

84 B_5 om. 84 (cf. v. l. 83). T_1 om. 84. —^{a}) D_{10} -शतं (for -शतैर्). —^{b}) G_3 बह्वीभिः (for बहुभिः). M_{1-3} स (for सं-). V_1 B_{1-3} Dn -प्रपद्यते (for -प्रजायते). —^{d}) V_1 B_{2-4} Dn तिर्यक्षु (for °क्प्र-).

85 B_3 om. (hapl.) 85. B_4 repeats 85 after 97. —^{a}) V_1 $B_{1.2.4}$ (both times).$_5$ Dn ततो (for मृतो). —T_1 om. 85^{bc}. —^{b}) D_{10} -गणानपि; $T_{2.3}$ G_4 °नि च (for °निह). D_{4-9} बहून्वर्षगणानपि (D_4 °नित्र; D_8 °न्बहून्). —^{c}) V_1 $B_{1.2.4}$ (both times).$_5$ Dn $D_{4.10}$ S (T_1 om.) अ($T_{2.3}$ G स)पुनर्भवसंयुक्तस्. —^{d}) $D_{5.10}$ पुनः (for ततः). T_1 तिर्यग्जंतुषु जायते.

86 V_1 B Dn read 86^a–95^b after 96^{cd}. —^{a}) T_1 अशस्त्र- (for °स्त्रं). M_1 गत्वा (for हत्वा). —^{c}) T_1 M वैरात्; $T_{2.3}$ G [अ]मर्षात् (for वैरी).

87 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 86. —^{b}) D_{10} तत्र (for ततः). —^{d}) V_1 $T_{1.2}$ हि (for ऽभि-).

88 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 86. —^{a}) B_3 T_3 मृतो (for मृगो). $D_{5.10}$ विध्येत; D_7 विध्यति; M_{1-3} वध्येत (for वध्यति). —^{b}) D_2 नृप; G_4 हि सः (for तु सः). —For 88^{ab}, T_1 subst.:

557* मृगो भूत्वा ततः शस्त्रैर्वध्यते भृशदारुणम् ।

—^{c}) $D_{5.6.7.9}$ ततो (for हतो). —T_1 om. 88^d–89^a. —^{d}) D_{4-10} M ततो (for सोऽपि). $T_{2.3}$ G ततो जालेन पीड्यते.

89 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 86. T_1 om. 89^a (cf. v. l. 88). —^{b}) $M_{1.2}$ स (for सं-). T_1 श्वापदो जायते ततः. —T_1 om. 89^{cd}. —^{c}) B_5 पंच (for दश). —^{d}) $T_{2.3}$ G M_4 द्वे च (T_3 om. च); M_{1-3} जीवेद् (for द्वीपी). $B_{1.3}$ तु (for च).

90 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 86. —^{a}) D_{4-10} S प्राप्य (for प्राप्तः). —T_1 om. 90^{bc}. —^{b}) D_{4-9} -नोदितः (for -चो°). —^{c}) S (T_1 om.) प्राप्तस् (for कृत्वा). —^{d}) $D_{4.5.7.10}$ जायेत (for जायति). $D_{6.8.9}$ T_3 मानवः (for मानुषः).

91 For the sequence in V_1 B_{1-4} Dn, cf. v. l. 86. B_5 om. (hapl.) 91–92. —^{d}) B_1 $D_{4-7.9}$ चैक-; B_3 T_2 M_{1-3} एक- (for चैव). D_{10} T_3 G (G_1 damaged) M_4 नरकानेकविंशतिं (G_2 °तीन्); T_1 नरके भृशदारुणे.

92 For the sequence in V_1 B_{1-4} Dn, cf. v. l. 86. B_5 om. 92 (cf. v. l. 91). —^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ. —T_1 om. 92^{cd}. —^{c}) Some MSS. क्रिमिर् (for क्रुमिर्). D_2 क्रिमिर्वर्षसहस्राणि; D_{10} S (T_1 om.) चतुर्विंशतिवर्षाणि. —^{d}) $D_{6.8}$ कृत्वा (for भूत्वा). $D_{1.2.4.5.7}$ जायेत (for जायति). M_{1-3} भूत्वा जायेत मानवः.

93 For the sequence in V_1 B Dn, cf. v. l. 86.

19 मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भवत्युत ।
18 17 ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ ९३
वाद्यं हृत्वा तु पुरुषो मशकः संप्रजायते ।
तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ।
स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषको नरः ॥ ९४
लवणं चोरयित्वा तु चीरीवाकः प्रजायते ।
दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् ॥ ९५
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी प्रजायते ।
चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९६
अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ ९७
हृत्वा पैष्टमपूपं च कुम्भोलूकः प्रजायते ।
फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः ॥ ९८

— ^{a}) D6–9 भाजनं (for भो°). — ^{b}) D5 T2. 3 G1. 2. 4 मक्षिको (for °का). — T1 om. 93^{cd}. — ^{c}) D4. 6–9 -मशको (for -वशगो). — ^{e}) B5 क्षत: (for तत:). D10 T2. 3 G1–3 M2. 3 गत्वा (for कृत्वा). — ^{f}) Dn3 D1. 2. 4–10 उपाश्नुते; T1 अवाप्यते (for °प्नुते).

94 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. T3 G1–3 M4 read 94^{ab} twice. — ^{ab}) B1 T3 G1–3 (last four second time) खाद्यं; B2 (marg. as in text). 3 चोर्यं; Dn2 T1 मद्यं; Dn3 धान्यं; T2. 3 G1–3 M4 (last five first time) भक्ष्यं; G4 भक्ष्यान् (for वाद्यं). D5 transp. पुरुषो and मशकः. V1 B Dn D4. 10 लोमशः सं-; T1 मृतो दाशः; T2. 3 G1–3 (last four both times) M1–3. 4 (both times) जले पाशः (for मशकः सं-). — After 94^{ab}, T2 G4 read 96^{cd}; T3 G1–3 read it after the second occurrence of 94^{ab}. — ^{c}) G1 ततः (for तथा). D4. 6–10 G4 -संयुक्तम् (for -संमिश्रम्). — ^{d}) V1 B1–4 Dn3 D5 चोरयन् (for °येन्). D4–9 T1 नृप (for नरः). — ^{e}) D4–9 वक्रसमो; T2 G2 भूमियतो; T3 G1 भूमिधनो; G3. 4 भूरिधनो (for बभ्रुसमो). T1 M4 स भवे(M4 जाये)-च्छ्वभ्रनियतो; M1–3 जायते श्वभ्रनियतो. — ^{f}) Some MSS. मूषिको (for मूषको). — After 94, V1 B Dn D5. 8. 10 G2 ins. :

558* दशन्वै मानुषान्नित्यं पापात्मा स विशां पते ।
घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते ।
मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायति दुर्मतिः ।

[D8 om. line 1. — (L. 2) V1 B2. 4 D8 स (for प्र-). — G2 om. line 3. — (L. 3) B3 भवति; D5. 10 जायेत (for जायति).]

95 For the sequence in V1 B Dn of 95^{ab}, cf. v. l. 86. T2. 3 G om. (hapl.) 95^{a}–96^{b}. T1 om. 95^{ab}. — ^{b}) V1 Dn1 चिरिकाकः; B1. 2 (marg.). 4. 5 Dn2. n3 D5. 10 चीरीकाकः; B2. 3 चक्रवाकः; D4 चीरीपादः; M चीं(M3 चो)रपाकः (for चीरीवाकः). — ^{c}) T1 M [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) D4 नरो मत्स्यानसंस्कृतः; D5. 7. 10 पुरुषो वै प्रजायते; D6. 8. 9 सर्वथैव प्रजायते; T1 M प्लवो घृतमथापि च.

96 T2. 3 G om. 96^{ab} (cf. v. l. 95). V1 B Dn read 96^{ab} after 565*. — ^{a}) D5. 10 पीत्वा पयश्चापि तथा. — T2 G4 read 96^{cd} after 94^{ab}; T3 G1–3 read it after the second occurrence of 94^{ab}. — ^{c}) B3 च (for तु). — After 96^{abc}, N (D3 missing) ins. :

559* नरो मोहसमन्वितः ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुस्-

— After 96^{cd}, V1 B Dn read 86^{a}–95^{b}. — ^{e}) T1 मधु प्राश्य (for तु दुर्बुद्धिर्). — ^{f}) G3 स (for प्र-). — After 96, the sequence in V1 B Dn is : 98^{cd}, 561*, 97^{c}–98^{b}, and 97^{ab}; and that in S is : 560*, 97^{c}–98^{b}, and 97^{ab}.

97 For the sequence in V1 B Dn S, cf. v. l. 96. D6 om. (hapl.) 97–99. D5 om. (hapl.) 97^{a}–98^{b}. — ^{a}) G2 पयो (for अयो). — After 97^{ab}, D1. 2. 4. 7–10 ins. 561*. B3 om. 97^{cd}. D10 om. 97^{c}. — ^{d}) B4 D4 उपाश्नुयात्; D7–9 T1 अवाप्नुयात् (for °प्नुते). — After 97, B4 repeats 85.

98 For the sequence in V1 B Dn S, cf. v. l. 96. D5 om. 98^{ab}; D6 om. 98 (for both, cf. v. l. 95). T3 G M तु (for च). — ^{a}) S पिष्टम् (for पै°). — ^{b}) D6 om. from V1 B Dn हृत्वा पिष्टमयं पूपं. — ^{b}) D6 om. from लूकः up to संप्रजायते (in 99^{d}). D4 कुंभोलूकं; M1. 2 °लूपः (for °लूकः). — B3 om. 98^{cd}. — ^{c}) D1. 2. 4. 5. 7. 8. 10 वापि (for हृत्वा). — ^{d}) D1. 2. 4. 5. 7. 8. 10 हृत्वा जायेत्पिपीलि(D1. 2. 7 °ल)कः (D4. 10 °का:; D8 °का).

कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ।
राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥ ९९
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः ॥१००
चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं वापि भारत ।
क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥ १०१

वर्णान्हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ १०२
वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वा तु मानवः ।
छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजँल्लोभपरायणः ॥ १०३
विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो निह्नवति मानवः ।
स गतासुर्नरस्तादृङ्मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १०४

— For 98^{cd}, S subst. :

560* फलानि वानरो हृत्वापूपं हृत्वा पिपीलिकः ।

[M1. 2 (*sup. lin.* as above). 3. 4 धूपं (for [अ]पूपं). T2 G1. 3. 4 पिपीलिका ; G2 °लिकाः.]

— V1 B1. 2. 4. 5 Dn ins. after 98 : B3 after 98^{ab} : D1. 2. 4. 7–10 after 97^{ab} :

561*^{B} चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः ।

[B1. 3–5 Dn1. n2 च (for तु). D1. 2 निःस्वं वै ; D4. 7. 8. 10 निर्वं वै (for निष्पावं). D1. 2. 8. 9 गल- ; D7 गज- (for हल-). D10 om. the post. half.]

99 D6 om. 99 (cf v. l. 97). D9 om. 99 (cf. v. l. 98). —^{a}) S हारीतः (for दुर्बुद्धिर्). — S om. 99^{bc}. —^{d}) T1 M कपोतो राजतं भवेत् (T1 हरन्); T2. 3 G °तो र(G1. 3. 4 रा)जतं तथा.

100 ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). — V1 B Dn D1. 2. 6 ins. after 100^{ab} : D4. 5. 8–10 after 100^{cd} : D7 after 101 :

562* पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकलत्वं निगच्छति ।
कौशिकं तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्तकः ।
अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ।
चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंसः प्रजायते ।

[(L. 1) B5 शूकरत्वं ; Dn D1. 2 क्रकरत्वं ; D4 कुकु° ; D5–10 कुकुरत्वं (for कृकलत्वं). B1. 5 Dn1. n2 नियच्छति (for निग°). — (L. 2) B3 नरो (for ततो). D1. 2. 4 कोशकारं नरो हृत्वा (for the prior half). D1. 2. 4 ततो (for नरो). D6. 10 उदकं चोरयित्वा तु ततो जायेत चातकः. — (L. 3) D5–7. 10 अंबरं (for अंशुकं). D1. 2 सिताप(D2 °तः प)क्षी तु जायते ; D4–10 कपोतः संप्रजायते (for the post. half).]

— D5. 7 om. 100^{cd} ; D8 repeats 100^{cd} after 562*. —^{c}) D1. 2 कर्पासकं ; D4 कर्पासिकं (for कार्पा°). —^{d}) D8 (first time). 9 मानुषः (for मानवः). D1. 2 ततो जायति मानुषः ; D4. 5 मृतो जायेत मानुषः ; M1–3 ततो जायेत मानवः. — For 100^{cd}, T G M4 subst. :

563* सर्पः कार्पासकं हृत्वा क्षौमं हृत्वा शशो भवेत् ।

T G M4 cont. :

564* छागश्चाप्याविकं हृत्वा कूर्मश्चर्मापहारकः ।

[T1 शार्ङ्गकश्च (for छागश्चापि). T1 G2 M4 कूर्मचर्मापि भारत (for the post. half).]

101 ^{a}) D1. 2 ततः (for नरः). M1–3 पट्टान् (for पट्टं). —^{b}) D4. 6–9 आविकं ; M1–3 आविकान् (for त्वाविकं). V1 B Dn चैव ; D4–10 चापि (for वापि). — T G M4 om. 101^{cd}. —^{c}) D4–10 तु (for च). —^{d}) D5–10 शशकः सं- (for शशो जन्तुः). — After 101, D7 ins. 562*.

102 ^{a}) B1. 3 T1 वर्णं ; D8. 9 गंधान् (for वर्णान्). M1–3 गृहीत्वा (for हृत्वा तु). D1. 2 बहुशो (for पुरुषो). —^{b}) D4. 10 M1–3 जायेत (for जायति). T1 वै शिखी ; G4 बर्हणः (for बर्हिणः). D5. 6. 8. 9 मृतो जायेत बर्हणः. —^{c}) D4 T G2 रत्नानि (for रक्तानि). —^{d}) T2 -जीविकः (for -जीवकः).

103 ^{a}) D1. 2 ततो ; S शुभान् (for तथा). D4 वर्णान्कामांस्ततो गंधांश्च ; D5–7. 9. 10 वर्णकांश्च ततो गंधांश्च (D9 हृत्वा). —^{b}) V1 B (except B2) Dn [इ]ह (for तु). —^{c}) B3 D4 आपन्नो (for आप्नोति). B1 दुर्गंधकरत्वमाप्नोति ; B4. 5 छुच्छुंदरित्वमा° ; T1 तित्तिरत्वमवाप्नोति ; T2 चुच्छुरत्वम° ; T3 चंचरित्वम°. —^{d}) D1. 2. 4–10 -समन्वितः (for -परायणः). — After 103, V1 B Dn ins. :

565* तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ।
अधर्मस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ।

[(L. 2) Dn2. n3 कृत्वा (for गत्वा).]

— After the above, V1 B Dn read 96^{ab}. After 103, D8 reads 108^{ab}, repeating it in its proper place.

104 T1 om. 104–105. —^{a}) D6 om. from तु निक्षिप्तं up to मत्स्ययोनिम (in 105^{a}). D4. 7. 9 न्यासेन

21
1.124 मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
3.124
10.107 मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १०५
पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्जायति भारत ।
न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किंचन ॥ १०६
ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १०७
असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥ १०८
वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १०९
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां पत्नीत्वमुपयान्ति ताः ॥ ११०
परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ।
अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥ १११
एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ।
सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् ॥ ११२
मयापि तव कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ ११३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

तु विनिक्षिप्तं. — ^{b}) V1 B2.4.5 Dn1.n2 विनि(B4 om. नि)ह्नोति; B1.3 M4 वै निह्नोति; T2.3 G निगृह्णाति; M1-3 वै निघ्नति (for निह्नवति). D5 यो निर्हापयति मानुषः (hypermetric); D10 यो निगृह्णाति मानुषः. — ^{c}) D1.2 तावन्; Bom. ed. तात (for तादृङ्). G4 स गतायुर्नरस्तावन्.

105 T1 om. 105; D6 om. up to मत्स्ययोनिम (in 105^{a}) (for both, cf. v. l. 104). D9 om. 105-106. V1 reads 105^{bc} twice. — ^{b}) D4-8 M1-3 जायेत (for जायति). G1.3.4 मानवः (for मानुषः). — ^{c}) D5.10 अवाप्नोति (for अनुप्राप्य). — ^{d}) D1.2.4-8.10 -जायते (for -पद्यते).

106 D9 om. 106 (cf. v. l. 105). D6.7 M1-3 om. (hapl. ?) 106. — ^{a}) G4 om. तु. V1 B2.4.5 Dn1.n2 नराः (for नरः). — ^{b}) V1 B2.3.5 Dn D5 जायंति; D4.10 G4 जायेत (for जायति). D8 तिर्यग्योनौ प्रजायते; T1 °ग्योनिषु जायते. — V1 T1 om. 106^{cd}. — ^{c}) D4 T2.3 G1.3.4 M4 प्रयाणांते; D10 प्रमाणेन (for °णं ते). — ^{d}) D4 T3 G जानाति. B2-5 कंचन; D5.10 के° (for किं°). M4 धर्मं जानाति कंचन.

107 ^{a}) D1.2.4 G2 नरः (for नराः). T1 ये पापनिरताः क्रुद्धा. — ^{b}) D4 S निरस्यंते (for °स्यन्ति). D2.5-10 सह (for सदा). — ^{c}) S नित्यं (for सुख-). — ^{d}) Bom. ed. व्यथितास् (for व्याधि°).

108 D1.2.4.7.9 G2 om. (hapl.) 108-109. D8 reads 108^{ab} for the first time after 103. T1 transp. 108^{ab} and 108^{cd}. — ^{a}) S (G2 om.) अनु(T1 नपु)मांसः (for असंवासाः).

109 D1.2.4.7.9 G2 om. 109 (cf. v. l. 108). — ^{a}) B1.2 तु (for च). — For 109^{ab}, D8 subst.:

566* जन्मप्रभृति पापानि वर्जयन्ति च ये नराः ।

— ^{c}) D5 अतुल्या (for अरोगा). D8 च (for ते). — ^{d}) D8 धनवंतो (for धनिनश्च).

110 ^{a}) T1 M संकल्पं (for कल्पेन). T2.3 G स्त्रियोप्यनेन संकल्पं. — ^{b}) D1.2.4.5.7-10 दोषम् (for पापम्). T1 कृत्वा पापानि चाप्नुयुः. — D6.7.9 om. (hapl. ?) 110^{c}-111^{b}. — ^{c}) D8 अपि (for एव). — ^{d}) V1 B Dn D5.8 भार्यात्वम् (for पत्नी°). D1.2 भोः; S च (for ताः).

111 D6.7.9 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). D1.2.4 om. 111^{ab}. — ^{a}) S (except G1-3) प्रमत्त- (for परस्व-). — ^{b}) T1 एवं (for एव). — ^{c}) V1 B4.5 Dn D5.10 M1 हि (for वै). — ^{d}) D5.10 च; D6 om.; T1 वै (for ते). — T1 om. 111^{ef}.

112 Dn3 om. 112. — ^{c}) D1.2.4-10 महर्षीणां (for सुर°). — ^{d}) D4.5.7-9 [अ]स्मि; D10 [अ]स्मिन् (for [अ]पि). D1.2.4-10 यथाविधि (for °तथम्).

113 ^{a}) D1.2 हि (for [अ]पि). B3.5 Dn तत्र;

११३

युधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ।
धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ।
कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।

कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ २
मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते ।
मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ३
यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते ।
समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ।
भुजंग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ ४
अदत्त्वापि प्रदानानि विविधानि समाहितः ।
मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ५
प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
नरः कृत्वाप्यकार्याणि तदा धर्मेण युज्यते ॥ ६

G2 तावत् (for तव). — T1 om. 113^{cd}. — d) D1. 2. 4–10 transp. धर्मं and कुरु.

Colophon. — *Parvan name :* B D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1–3 Dn D2. 5. 8–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2 संसारचक्रं; D3–10 संसारचक्रगतिः; T2. 3 G2. 4 M4 बृहस्पतियुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 111; Dn1 109; D10 108; T1 M4 165; T2. 3 G3. 4 172; G1. 3 M1 166; M2. 3 167. — *Śloka no.:* Dn1 132; D4 112; D8 131.

113

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82, 37).

1 b) D1. 5. 10 ते मया; D6–9 ते मम; S वै मम (for मे त्वया). — c) D5–10 T2. 3 G1–3 M1–3 च (for तु). D5. 10 ब्रह्मन् (for श्रोतुम्). — B5 D1. 2. 4–9 om. 1^{ef}. — e) D5. 10 T1. 3 G M कृत्वा पापानि कर्माणि. — f) B2 Dn3 T1 परां (for शुभां). — V1 B1–4 Dn ins. after 1 : D5 after 1^{cd} :

567* कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शुभां गतिम् ।

2 B5 om. the ref. — b) D1. 2 S (except T2) स्वधर्म- (for अ°). — d) D1. 2 नियमं (for निरयं).

3 b) Dn2 om.; T1 नरः (for पुनः). — c) T2 -युक्तो हि (for -संयुक्तो). — d) T2 दुष्करं; some MSS. दु'कृतं (for दुष्कृतम्). — After 3, N (missing) ins.:

568 * यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हते ।
तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ।
यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् ।
ततोऽधर्मकृताद्क्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ।

[Lines 1–2 = (var.) Manu. 11. 229. — (L. 1) V1 D6 तथा (for the second यथा). V1 तप्यते; B2. 3 Dn3 D1. 4 गर्हति; D6–9 गर्हितं (for गर्हते). — (L. 2) B1 तथा शरीरं तेषां तु (for the prior half). D2. 4–10 तस्य (for तेन). D3. 9 तुष्यते (for मुच्यते). — Dn3 reads from the post. half of line 3 up to 5^{a} twice. — (L. 4) D8. 8. 9 अति- (for अप-).]

4 Cf. Manu. 11. 228. For the repetition in Dn3, cf. v. l. 3. — a) T1 समीचीनः (for नरः सम्यग्). — b) M1–3 नानु- (for अनु-). T1 स्वधर्ममनुपश्यति. — d) Dn1. n2 D5–7. 10 T2. 3 G M1–3 विमुच्येत; D1. 2 मुच्यते हि (for विमुच्यति). B3 यथातथं; B5 यथा तथा (for तथा तथा). — f) T G M1–3 पूर्वान्मुक्तो; M4 पूर्वमुक्तो (for °भुक्ताज्).

5 For the repetition in Dn3, cf. v. l. 3. — a) S अथ दत्त्वा (for अदत्त्वापि). V1 B Dn1. n2. n3 (both times) D5. 6. 8. 10 दत्त्वा विप्रस्य दानानि. — c) D2 पुनः (for मनः-).

6 a) D4–10 दानानि तु प्रवक्ष्यामि. — D4 reads

5541 112. 10 174. 10 सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
101. 8 पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ ७
प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रकाशते ॥ ८
अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥ ९
न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजेभ्यो ह्यन्नमुत्तमम् ।
स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शता दश ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ ११
ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वभिरतः सदा ॥ १२
भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।
स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥ १३
अहिंसन्ब्राह्मणं नित्यं न्यायेन परिपाल्य च ।
क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ १४
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।
तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १५

6^{bc} twice. — ^{b}) D_2 यथा (for यानि). — ^{d}) V_1 B Dn ततो (for तदा).

7 D_{10} om. (hapl. ?) 7^{a}–8^{b}. — ^{c}) D_4 एव (for अन्नं). — ^{d}) $D_{1.2}$ T_1 मृदुना (for ऋजुना).

8 D_{10} om 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{b}) $D_{1.2}$ ततो (for तस्माज्). $D_{1.2.4-9}$ प्र- (for च). — ^{c}) V_1 B Dn D_9 अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्; T_2 अन्ने प्रतिष्ठो लोकस्ते; T_3 G_4 अन्ने प्रतिष्ठा लोकानां. — ^{d}) V_1 B Dn D_6 T_1 प्रशस्यते; $G_{1.3}$ प्रशंसते (for प्रकाशते).

9 ^{b}) B_3 देवता- (for °र्षि-). — ^{c}) S तु (for हि). — ^{d}) V_1 B Dn अश्नाति; M_{1-3} प्राप्नुतु (for आप्नोति). T G M_4 मानवः (for कौशिकः). D_{4-10} रंतिदेवो दिवं गतः.

10 ^{a}) G_1 damaged. T G_{2-4} M त(T_1 य)न्न्यायलब्धं दातव्यं. — ^{b}) V_1 B Dn द्विजातिभ्यो (for द्विजेभ्यो हि). S द्विजेभ्योन्नमनुत्तमं. — ^{c}) Dn_1 स्वाध्यायं (for °य-). D_1 स्वाध्यायसमवेतेभ्यः; S °मुदितेभ्योपि (T_1 °भ्यो हि). — ^{d}) D_{5-9} अ($D_{5.8}$ ह्य)क्षयस्व(D_7 °ध्यस्व-; D_8 °ध्यं स्व)र्गवांछया.

11 ^{b}) V_1 B Dn D_{4-10} T G M_4 शतं (for शता). $D_{4.5.8.10}$ T_1 शतं; $D_{6.7.9}$ शताः (for दश). — ^{c}) D_5 दत्त्वा (for दत्तं).

12 ^{b}) $T_{2.3}$ G M युधिष्ठिर (for नरर्षभ). T_1 दश भोज्यानि यस्य सः. — ^{d}) $B_{4.5}$ Dn_2 यागेषु; Dn_1 योगेषु (for पापेषु).

13 ^{a}) Some MSS. भैक्ष्येण. T G M_4 [क्ष]वि (for [क्ष]न्नं). — ^{b}) D_{4-10} नरो (for विप्रो). D_3 देव- (for वेद-). M_{1-3} -पुरस्कृतं (for °तः). T G M_4 दद्या(T_2 तस्मा)दन्नं द्विजेषु वै(T_1 °जातिषु). — T G M_4 ins. after 13^{ab} : M_{1-3} after 13 :

569* सुवर्णदानात्पापानि नश्यन्ति सुबहून्यपि ।
दत्त्वा वृत्तिकरीं भूमिं पातकेनापि मुच्यते ।
पारायणैश्च वेदानां मुच्यते पातकैर्द्विजः ।
गायत्र्याश्चैव लक्षेण गोसहस्रस्य तर्पणात् ।
वेदार्थं ज्ञापयित्वा तु शुद्धान्विप्रान्यथार्थतः । [5]
सर्वत्यागादिभिश्चापि मुच्यते पातकैर्द्विजः ।
सर्वातिथ्यं परं ह्येषां तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।

[(L. 2) T_1 पातकैरभिमुच्यते (for the post. half). — (L. 3) T_2 M_{1-3} द्वात्रिंशद्भिर्; T_3 पुराणानां; G_{1-3} M_4 च द्वात्रिंशन् (for च वेदानां). T_1 G_4 प्राणायामैस्तु (G_4 °श्च) द्वात्रिंशैर् (G_4 °शन्) (for the prior half). G_3 $M_{1.2}$ द्विजैः (for द्विजः). G_4 मुच्यंते पातकैर्द्विजाः (for the post. half). — (L. 4) T_1 G_4 चार्पणात् (for त°). — (L. 5) M_{1-3} यथार्हतः (for °र्थतः). — (L. 6) G_4 मुच्यंते पातकैर्द्विजाः (for the post. half). — T_1 om. line 7.]

— T G M_4 om. 13^{cd}.

14 ^{a}) D_{10} S ब्राह्मणान् (for °णं). V_1 B Dn D_6 अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि; $D_{4.6-9}$ °स्यो ब्राह्मणो नित्यं. — ^{b}) V_1 -पाल्यते; D_4 -कल्पयेत्; D_8 -पालयन् (for -पाल्य च). — ^{d}) D_3 वै यो (by transp.). T G M_4 अन्नं दद्याच्छुभार्जितं.

15 ^{b}) S प्रयच्छंस्तु (for °तः सु-). — ^{c}) $D_{1.2}$ तदा (for तेन). $B_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ धर्मात्मन् (for °त्मा). T_1 तेनापापो विशुद्धात्मा. — ^{d}) Some MSS. दुःकृतं. T_1 परां गतिमवाप्नुयात्.

16 ^{a}) B_5 -वृद्धं (for -शुद्धं). — ^{b}) $D_{1.2}$ क्षये (for

षड्भागपरिशुद्धं च कृषेर्भागमुपार्जितम् ।
वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १६
अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ १७
औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाविहिंसकः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ १८
न्यायेनावाप्तमन्नं तु नरो लोभविवर्जितः ।
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ १९
अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २०
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते स्म प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २१
सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ २२
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २३
यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २४
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥ २५
न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्नुते फलम् ॥ २६ M. I:

कृषेर्). —^{c}) S दद्याद् (for ददद्). —^{d}) D_{5} प्रति- (for परि-). T_{1} न स दुर्गाणि सेवते ($=18^{d}$).

17 $D_{1.5.10}$ om. (hapl.) 17. —^{a}) $B_{2.3}$ M_{1-3} अप्राप्य (for अवाप्य). —^{b}) D_{7} समाहृतः (for °र्जितम्). —^{c}) D_{2} T G M_{4} दद्याद् (for दत्त्वा). —^{d}) $B_{4.5}$ वि- (for प्र-).

18 T_{1} om. 18. D_{1} transp. 18 and 19. —^{b}) D_{6} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M आर्जयित्वा. —^{c}) G_{1-3} दुर्गेभ्यो (for विप्रेभ्यो). —^{d}) Bom. ed. पश्यति (for सेवते).

19 D_{1} transp. 18 and 19. —^{a}) B_{3} $Dn_{1.n2}$ D_{8} [ए]वाप्तम् (for [अ]वा°). —^{b}) D_{9} -विमोहितः (for -विवर्जितः). V_{1} B Dn नरो हर्षसमन्वितः. —^{d}) D_{1} om.; D_{4} दद्यात् (for दत्त्वा).

20 D_{8} om. (hapl.) 20. —^{a}) S [ओ]जस्करं (for [ऊ]र्ज°). —^{b}) S [ओ]जस्वी (for [ऊ]र्जस्वी). — After 20^{ab}, S (except T_{1}) ins.:

570* शूद्रान्नं नैव भोक्तव्यं विप्रैर्धर्मपरायणैः ।
आपद्येव स्वदासानां भोक्तव्यं स्वयमुद्यतम् ।

[(L. 1) $G_{1.2}$ च (for [ए]व). — (L. 2) T_{3} उद्यतः (for °तम्).]

— T_{1} om. 20^{c}–22^{d}. $T_{2.3}$ G M_{4} om. 20^{c}–21^{d}. —^{c}) $D_{1.2}$ स तं (for सतां). V_{1} B Dn $D_{5.10}$ M_{1-3} आवृत्य (for आश्रित्य). —^{d}) V_{1} B Dn $D_{5.10}$ -पापैः (for -पापात्).

21 T G M_{4} om. 21 (cf. v. l. 20). —^{a}) V_{1} B Dn D_{4-10} दानवद्भिः (for °कृद्भिः). —^{c}) V_{1} $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{5.10}$ ते हि; B_{3} तस्य; M_{1-3} तस्मात् (for ते स्म).

22 T_{1} om. 22 (cf. v. l. 20). —^{c}) B_{5} Dn_{1} D_{1} पात्रागतं (for पात्र°). —^{d}) D_{1} om. (hapl.?) from मा गतिः up to दानेन (in 24^{d}).

23 D_{1} om. 23 (cf. v. l. 22). —^{b}) V_{1} B_{2} (marg.).$_{3-5}$ Dn रौद्रं; $T_{2.3}$ G M_{4} दुर्गान् (for दुर्गं). — Dn_{1} om. 23^{cd}.

24 D_{1} om. up to दानेन (in 24^{d}) (cf. v. l. 22). T_{1} om. 24. —^{a}) $B_{1.5}$ D_{2} यजेद्; $D_{4.6.9}$ इच्छेद्; $T_{2.3}$ G M_{4} नित्यं; M_{1-3} यस्तु (for यतेद्). D_{2} च; S (T_{1} om.) तु (for हि). B_{2} (marg. as in text) यतेत ब्राह्मणं पूर्वं; $D_{5.7.8.10}$ इच्छेत ब्रा(D_{8} य इच्छेद्ब्रा)-ह्मणः पूर्वं. —^{b}) D_{2} सदा गृही (by transp.); D_{5-10} सदा गृहे. $T_{2.3}$ G M_{4} भोक्तव्यं शक्तितो द्विजैः(M_{4} बुधैः). — Dn_{1} om. 24^{cd}. —^{d}) $D_{5.10}$ दानाध्ययनकर्मभिः; S (T_{1} om.) अन्नपानीयदानतः.

25 ^{a}) M_{1-3} -शतान् (for -शतं). —^{b}) M_{1} धर्म- (for वेद-). D_{8} वरः (for नृप). T G M_{4} इह वेदविदां नरः (T_{1} सतां; T_{3} वरः); $M_{2.3}$ नरो धर्मविदां वरः. — Dn_{1} om. 25^{c}–26^{b}. —^{c}) S न्यायधर्मार्थविदुषाम्. —^{d}) T G M_{4} अपि (for तथा).

26 Dn_{1} om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^{a}) $D_{1.6-10}$ निरयं (for नरकं). —^{b}) D_{6} संसारी; M_{1-3} °रं (for °रांश्). T_{1} M_{4} दरिद्रश्च न जायते; $T_{2.3}$ G न दरिद्रश्च जायते. — T_{1} om. 26^{cd}. —^{d}) $D_{4.6-9}$ [प्]वाश्नुते;

. 30 एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
. 34 1. 30 रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥ २७

एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतद्धि धर्माणां प्रदानस्य च भारत ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।
सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि सर्वशः ।
शृणु संकीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ २
हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ३
त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४
अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
आत्मनः सुखमन्विच्छन्न स प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ५
आत्मोपमश्च भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६

S (T_1 om.) प्राप्नुते (for [अ]प्यश्नुते). V_1 B Dn सुखं (for फलम्). $D_{5.10}$ प्रेत्य चैवाश्नुते महत्.

27 D_5 om. (hapl.) 27^a–28^b. — ^{a}) V_1 B Dn D_8 खलु (for सुख-). — ^{d}) D_1 कीर्तिमांश्; M_{1-3} मानवश् (for धनवांश्). $D_{4.6-9}$ -जायते (for -पद्यते). D_{10} T G M_4 प्रजा(T_2 °ज्ञा)वाञ्ज्ञानवान्भवेत्.

28 D_5 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{c}) B_1 एवं (for एतद्). V_1 B D_1 तु (for हि). G_{1-3} वर्णानां (for धर्माणां). — ^{d}) V_1 B Dn प्रदानानां (for °नस्य). T_1 अन्नदानं हि भारत; $T_{2.3}$ G M प्रदानं चैव भा°.

Colophon. — *Parvan name:* B_{1-3} Dns D_1 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 B Dn $D_{1.2.5.6.8-10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.2.4.6-10}$ संसारचक्रं; D_5 संसारचक्रगतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 112; B_5 102; Dn_1 110; D_{10} 119; T_1 M_4 166; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 173; $G_{1.3}$ M_1 167; $M_{2.3}$ 168. — *Śloka no.:* Dn_1 29; Dn_2 32; D_4 30.

114

☞ This adhy. is missing in D_8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) G_2 -संयुतं (for -संयमः). — ^{d}) D_{4-10} स्यात्सुखं (for पुरुषं).

2 ^{a}) V_1 B_5 Dn धर्म्याणि; B_4 कर्माणि (for धर्मस्य). — ^{b}) S नित्यशः (for सर्वशः). — ^{c}) T_1 श्रुति- (for शृणु). D_{4-10} त्वं (for सं-). — ^{d}) B_5 D_4 T_2 षडेते; D_7 षडेवं; T_1 तथैव (for षडेव).

3 T_1 om. 3^{ab}. — ^{a}) D_4 corrupt. $D_{5.8.9}$ तेहं; D_7 damaged (for जन्तोर्). — ^{b}) $D_{4.5.7.9.10}$ संप्र- (for अहं). D_2 [अ]शेषतः (for [अ]नुत्तमम्). — ^{c}) D_{10} अहिंसाश्रेयसं धर्मं (sic). — ^{d}) $D_{1.2}$ नित्यशः (for वै नरः). S दांतो विद्वान्समाचरेत्.

4 ^{a}) B_3 त्रीँल्लोकान्; T_1 अभयं; $T_{2.3}$ G M त्रिदंडं (for त्रीन्दोषान्). — B_5 G_1 om. (hapl.) 4^b–6^a. — ^{b}) T_1 विधाय (for नि°). D_4 पुरुषैः (for °षः). S (G_1 om.) शुचिः (for सदा). — ^{d}) Dn_1. n_2 अवाप्यते; D_1 T_1 अवाप्नुयात्; $D_{4-6.8-10}$ उपाश्नुते (for अवाप्नुते).

5 B_5 G_1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) T_3 भूतेन (for भूतानि). D_2 अहिंस्यानि च भूतानि. — ^{b}) $D_{1.2}$ [इ]ह; $D_{4.6-10}$ [ए]व (for वि-). D_2 T_3 च (for यः). — ^{d}) V_1 B (B_5 om.) Dn स प्रेत्य न; D_{4-10} स च प्रेत्य; M_1 न च प्रेत्य (for न स प्रेत्य).

6 B_5 G_1 om. 6^a (cf. v. l. 4). — ^{a}) V_1 B (B_5

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ७
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८
प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः समाधिमधिगच्छति ॥ ९
यथा परः प्रक्रमतेऽपरेषु
तथापरः प्रक्रमते परस्मिन् ।
एषैव तेऽस्तूपमा जीवलोके
यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरम् ॥ १
ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २
कर्मणा मनुजः कुर्वन्हिंसां पार्थिवसत्तम ।

---

om.) Dn S (G1 om.) तु (for च). — ^{c}) S त्यक्तदंडो (for न्यस्त°). — ^{d}) T1 अश्नुते (for एधते).

7 ^{a}) B2 -भूतेषु (for -भूतस्य). — ^{b}) T1 सर्वभूतहितैषिणः. — ^{c}) D1 [अ]पि परि-; D2 हि परि-; G2.4 विमार्गे; M4 मार्गेषु (for [अ]पि मार्गे). — ^{d}) T2.3 G M4 ह्यपदस्य (for अप°). T1 ह्यपदस्य मनीषिणः.

8 ^{a}) M4 तं (for तत्). B Dn1.n3 D2.4–10 G1 M संदध्यात् (for °द्यात्). — ^{b}) B6 सदात्मकः (for यदात्मनः). — ^{c}) B5 एवं (for एष). T संग्राह्य(T3 °हि)को; G2 सौग्राह्यको; G3.4 M सांग्राहि(M4 °मि)को (for संक्षेपतो). — ^{d}) G3 कस्माद् (for कामाद्). D6 G1–3 M अन्यत् (for अन्यः).

9 ^{a}) S प्रख्यापने (for प्रत्याख्याने). D4.5.7.9.10 सुखदः; D6 तेनैव (for दाने च). — ^{b}) G1.3 सुखदुःख-. — ^{d}) V1 B Dn S प्रमाणम् (for समाधिम्).

10 ^{a}) D1 damaged; D2.4.5 नरः; T1 परं; G1.4 पुरः (for परः). — M4 om. (hapl.?) 10^{b}. — ^{b}) G1 partly damaged. D5 नरः (for [अ]परः). V1 B Dn D4.5.8 G3 प्रक्रमंते. D1.2 परेषु (for परस्मिन्). — ^{c}) V1 B Dn तथैव तेस्तु; T1 M निषेवतस्तु (for एषैव तेऽस्तु). T2.3 G निषेवते स्वसमां जीवलोके. — ^{d}) T3 G धर्मे (for धर्मो). Dn2 निपुणेन (for नै°). D4–10 [ए]व दृष्टः; G1 [अ]पि दिष्टः (for [उ]पदिष्टः).

11 D6.7.9 om. 11. D4 om. 11^{ab} (with the ref.). — ^{a}) B1 वै (for तं). G4 इत्युक्त्वा स गुरुर्धीमान्. — ^{b}) B1 D1.2 धर्मपुत्रं (for °राजं). — ^{d}) Dn3 G2 तथा; M1–3 सदा (for तदा). D1.2 सर्वेषामेव पश्यतो.

Colophon om. in D4.6.7.9. — *Parvan name* : B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B Dn D2.5.8.10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B Dn D8.10 M1–3 संसारचक्रं; D1.2 बृहस्पतिवाक्यं; D6 संसारचक्रगतिः; T2 M4 बृहस्पतियुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 113; B6 103; Dn1 111; D10 120; T1 M4 167; T2.3 G2.4 174; G1.3 M1 168; M2.3 169. — *Śloka no.* : Dn1.n2 D4 11.

115

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{c}) S महाराज (T3 °जः) (for °तेजाः). — ^{d}) N (except D1.2.10; D3 missing) T G1.3.4 M4 वरः (for वरम्).

77 4. 3 6. 3 3. 3 वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्यते ॥ ३
भीष्म उवाच ।
चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
एषैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ४
यथा सर्वश्चतुष्पादस्त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
तथैवेयं महीपाल प्रोच्यते कारणैस्त्रिभिः ॥ ५
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः परा ॥ ६
कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसैव च ॥ ७
पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा ।
त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ॥ ८
मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ।
न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ॥ ९
दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ।
पुत्रमांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ॥ १०

2 Before 2, all MSS. (except T_1 G_2; D_3 missing) ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) V_1 T_3 G_4 वेदाः (for देवाः). — ^{b}) $D_{1.2.4-10}$ पितामह (for महामते). — ^{d}) T_1 -लक्षणात् (for -दर्शनात्).

3 T_1 om. 3. Before 3, $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{1-3} ins. भीष्मः. — ^{a}) S (T_1 om.) न नरः (for मनुजः). — ^{b}) $D_{5.10}$ अहिंसां पार्थिवोत्तम. — ^{c}) $D_{6.9}$ न (for the first च). — ^{d}) D_{4-10} S (T_1 om.) ततो (for कथं).

4 $T_{2.3}$ G_{1-3} M_{1-3} om. the ref. — ^{a}) T G M_4 [ए]षा; M_{1-3} वै (for [इ]यं). — ^{b}) $T_{1.2}$ G [अ]प्य-हिंसा (for अहिंसा). — ^{c}) $B_{1.2}$ $Dn_{1.n2}$ $G_{1.3.4}$ एकैकतो; G_2 एकैकशो (for एषैकतो). D_{4-10} T_2 एकैकशो हि (T_2 °तोपि) निर्दिष्टा.

5 ^{a}) $B_{3.6}$ धर्मश्; S पशुश् (for सर्वश्). V_1 B Dn चतुष्पाद्भि (for °ष्पादस्). — ^{b}) $D_{5.10}$ सिध्यति; M_4 तिष्ठते (for °ति). — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ M करणैस्; T_2 च° (for का°). V_1 B Dn कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः.

6 6^{abcd} = 12 237. 18. — ^{a}) $D_{1.2}$ हस्ति-; M_{1-3} नाम (for नाग-). — ^{b}) G_4 परि- (for पद-). — After 6^{ab}, $T_{2.3}$ read line 1 of 572*, repeating it in its proper place. — ^{c}) T G विलीयंते; M_{1-3} निली°; M_4 विधी° (for [अ]पिधी°). — ^{d}) T_3 -जालानि (for -जातानि). G_2 कुंजरे (for कौञ्जरे). — ^{e}) $D_{5.10}$ लोके हि (for लोकेषु). D_2 च; M_{1-3} या (for तु). — ^{f}) N (except $D_{1.2}$; D_3 missing) S (except $M_{1.2}$) पुरा (for परा).

7 ^{a}) T_1 लीयते (for लिप्यते). — ^{b}) Dn_2 [अ]त्र (for च). V_1 B Dn [अ]पि (for [ए]व). B_3 वा; M_{1-3} तु (for च).

8 ^{a}) T_2 पूतं (for पूर्वं). D_{4-9} च (for तु). M_4 [इ]त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा). — ^{b}) $D_{7.8.10}$ ततो; S (except M_4) त्यजेद् (for तथा). $D_{1.2}$ G_2 च (for [अ]थ). — After 8^{ab}, N (D_3 missing) M_4 ins.:

571* न भक्षयेत यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ।

[V_1 B Dn D_2 M_4 भक्षयति (for °येत). D_{5-10} सर्वपापाद्वि($D_{5.10}$ °प्र)मुच्यते (for the post. half).]

— Dn_2 om. 8^c–9^c. $D_{1.2}$ om. 8^c–9^d. — ^{c}) D_8 निःकारणमनिर्दिष्टं.

9 Dn_2 om. 9^{abc}; $D_{1.2}$ om. 9 (for both, cf. v. l. 8). — ^{a}) B_5 -वाचं (for -वाचि). D_{10} काये मनसि वाक्येपि. — ^{b}) $D_{4.6-9}$ येषु (for ह्येषु). — For 8^c–9^b, S subst.:

572* हिंसां तु नोपयुञ्जीत तथा हिंसा चतुर्विधा ।
काये मनसि वाक्ये च दोषा ह्येते प्रकीर्तिताः ।

[$T_{2.3}$ read line 1 for the first time after 6^{ab}. — (L. 2) T_1 काले (for काये). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ [ऽ]पि (for च). G_2 कायेन मनसि वाक्ये (for the prior half). T_1 दोषो ह्येषु प्रतिष्ठितः; G_2 M दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः (for the post. half).]

— ^{c}) B_6 भक्षयाति (for °यन्ति). D_4 न भक्षयेत्ततो मांसं. — ^{d}) G_2 M_3 मनस्विनः (for मनीषिणः). D_{4-10} ततो युक्ता ($D_{5.10}$ जाता) मनस्विनः.

10 ^{a}) $D_{1.2}$ ये दोषा (for दोषांस्तु). — ^{b}) $D_{5.7.10}$ आमिषस्य; $D_{6.8.9}$ मांसस्य च (for °स्येह). $D_{1.2}$ तान्; — T_1 om. 10^c–13. 116. 7^d. — ^{c}) D_9 ते (for मे). — B_1 Dn_2 D_{1}, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_{1-3} पुत्रं (for पुत्र-). B_1 Dn_2 $D_{6.8.9}$ राजन्; T_2 G M जातं; T_3 जानु (for जानन्). — ^{d}) D_{10} खादयेद् (for °ते). G_{1-3} ह्यचेतनः; Bom. ed. विचक्षणः (for विचेतनः). — After 10, N (D_3 missing) ins.:

मातापितृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
रसं च प्रति जिह्वायाः प्रज्ञानं जायते तथा ।
तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥ ११
असंस्कृताः संस्कृताश्च लवणालवणास्तथा ।
प्रज्ञायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १२
भेरीशङ्खमृदङ्गाद्यांस्तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ।
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥ १३
अचिन्तितमनुद्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
रसं गृद्ध्याभिभूता वै प्रशंसन्ति फलार्थिनः ।
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ॥ १४
जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥ १५
एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता ।
अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मार्थसंहिता ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

573* मांसं मोहसमाविष्टः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ।

[($D_{1.2}$ मांस- (for मांसं). V_1 $B_{4.5}$ Dn -समायुक्तः (for °विष्टः).]

11 T_1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Dn_1. n_2 पितृ-मातृ- (for मातापितृ-). — ^{b}) Dn_2 G M तथा ; $T_{2.3}$ [ऽ]न्यया (for यथा). — After 11^{ab}, N (D_3 missing) ins. :

574* हिंसां कृत्वावशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ।

[D_9 यथा (for तथा).]

— D_2 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) V_1 B Dn_2. n_3 D_5 जिह्वायां (for °याः). S (T_1 om.) रसं च (M_1 °जश्च ; $M_{2.3}$ °सश्च) हृदि (M_2 [*inf. lin.*] as in text) जिह्वायां. — ^{d}) Dn_2. n_3 M_4 ज्ञानं प्र- (for प्रज्ञानं). D_{4-10} यथा (for तथा). V_1 B Dn_1 $T_{2.3}$ G M_{1-3} ज्ञानं प्र(B_1 सं)-जायते यथा. — ^{e}) $D_{1.2}$ यथा (for तथा). $M_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text). $_{3.4}$ शांतेषु (for शास्त्रेषु). — ^{f}) B_1 D_{4-9} [आ]स्वादितो ; M_2 (*inf. lin.*) °दनाद् (for °दिताद्). D_{10} रसो ह्यास्वादतां भवेत् ; T_3 $G_{1.3.4}$ M रागो ह्यास्वाद(G_4 °द्य)तां हि सः (M भजेत्).

12 T_1 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D_1 om. (hapl.) संस्कृता. D_4 तु (for च). V_1 B Dn संस्कृतासंस्कृताः पक्वा ; S (T_1 om.) संस्कृतासंस्कृतं पक्वे. — ^{b}) B_4 om. (hapl.) लवणा. S (T_1 om.) लवणालवणं तथा. — ^{c}) B_3 Dn_1. n_3 D_{4-10} T_3 प्रजायंते (for प्रज्ञा°). — ^{d}) T_3 M चिंता (for चित्तं). B_1 (marg. as in text). $_3$ D_2 विरुध्यते ; B_5 निव° (for निरु°). T_2 G_{1-3} यथा पी(T_2 पि)ता निरुच्य(G_3 °ध्य)ते (sic) ; G_4 यथा चिंता निरुध्यते.

13 T_1 om. 13 (cf. v. l. 10). — ^{a}) T_2 $M_{1.4}$ -मृदंगाभ्यां (for °गाद्यांस्). V_1 B Dn $D_{4.5.10}$ भेरीमृदंगशब्दांश्च (D_4 °ब्दाभ्यां) ; D_{6-9} भेरीशब्दमृदंगाभ्यां. — ^{b}) T_2 G -शंखांश् (for -शब्दांश्). $D_{1.2}$ मुद्गलान् (for पुष्क°). — ^{c}) D_{1-10} $T_{2.3}$ G ये (for वै). $D_{1.2}$ निषेधिष्यंति वै मंदा. — ^{d}) Dn_3 मांसभक्ष्याः ; M_1 °भुक्ताः ; M_3 °भक्ताः (for °भक्षाः). — After 13, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ins. :

575* परेषां धनधान्यानां हिंसकाः स्तावकास्तथा ।
प्रशंसकाश्च मांसस्य नित्यं स्वर्गे बहिष्कृताः ।

[(L. 1) M_4 पापकास् (for स्ताव°).]

14 T_1 om. 14 (cf. v. l. 10). — ^{a}) V_1 B Dn $D_{4.8.10}$ S (T_1 om.) अनिर्दिष्टम् (for अनुद्दिष्टम्). — ^{b}) M_4 वा (for च). — ^{c}) V_1 B T_2 G_{2-4} $M_{1.3}$ रस- (for रसं). $D_{4-7.9.10}$ गृह्णंति (for गृद्ध्याभि-). Dn_1 G_1 ये ; D_4 om. (for वै). T_3 M_4 रसगृद्ध्या हि भूतानां (M_4 °ता वै). — ^{d}) $D_{1.2.5-10}$ बलार्थिनः (for फला°). — ^{e}) M_2 (*sup. lin.* as in text) प्रशंसाम् (for °सा हि). — ^{f}) V_1 B_{2-4} Dn_2. n_3 -धर्म- ; $T_{2.3}$ G -कल्प- (for -कर्म-). D_7 -बलान्विता (for -फला°). B_5 दोषधर्मफलाचिंता. — After 14, $T_{2.3}$ G M_4 ins. :

576* भस्म विष्ठा कृमिर्वापि निष्ठा यस्येदृशी ध्रुवा ।
स कायः परपीडाभिः कथं धार्यो विपश्चिता ।

[(L. 1) Some MSS. क्रिमिर्.]

15 T_1 om. 15 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D_2 जीवनं ; $D_{5.8.10}$ जीवंति (for जीवितं). $D_{1.2}$ तु (for हि). $T_{2.3}$ G_4 परित्यक्त्वा (for °त्यज्य).

16 T_1 om. 16 (cf. v. l. 10). — ^{a}) $T_{2.3}$ G

20 सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
20 20 दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ २०
एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ॥ २१
आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिर्महात्मभिः ।
मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥ २२
किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २३
तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४
अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५
न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषोऽस्य भक्षणे ॥ २६
स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ।
क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥ २७
कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ।
अमांसभक्षणे राजन्भयमन्ते न गच्छति ॥ २८
यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।

ज्येष्ठं; G2 क्षेत्रं (for श्रेष्ठं). — d) D1.4.6.7.9 सर्वप्राण्यभयंकरं.

20 G1.3 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) M1–3 दद्याद् (for विद्वान्). — c) V1 T2 लोकेश; B3 D1.2 लोकेषु; D5.10 सो लोके (by transp.).

21 G1.3 om. 21 (cf. v. l. 19). — a) V1 B5 Dn3 एतद्वै; B1–4 D2 एतं वै; Dn2 एवैतं; D5 T G2.4 एवं हि; D10 एतं हि (for एवं वै). — T1 om. 21^{cd}. — c) D1.2 ह्रीष्टा (for ऽभीष्टा). — d) V1 B1.3–5 Dn T2.3 G3.4 वै; M4 तत् (for ते).

22 G1.3 om. 22 (cf. v. l. 19). — a) V1 B3–5 Dn D4–10 मंतव्यं (for गन्तव्यं). — b) V1 B Dn कृतात्मभिः (for महा°). — T G2.4 ins. after 22^{ab}: M after 22:

579* विकीर्णकण्टकेनापि तृणप्रस्पन्दने भयम् ।

[G2 M1–3 विदीर्णे (for विकीर्ण-). T2 om. कण्ट. T1 विदीर्णकंटकस्यापि (for the prior half).]

— T G2.4 om. 22^{cd}. — c) V1 B1.2.4.5 Dn3 [इ]ह (for [इ]ति). — d) V1 भयम् (for भूतिम्).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 19). — b) D4 T2.3 G2.4 M4 तरसा जीवितात्मनां (D4 °र्थिनः). — d) T1 पापा मांसोपजीवनं. — After 23, M1–3 ins. 580*.

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 19). G3 om. 24. — d) D5.9 धर्मस्य (for स्वर्गस्य). — For 24, D10 T G2.3 subst.: M1–3 ins. after 23:

580* मृत्युतो भयमस्तीति शङ्कायां दुःखमुत्तरम् ।
धर्मस्यायतनं तस्मान्मांसस्य परिवर्जनम् ।

[T1 om. line 1. — (L. 1) G4 मृत्यौ नो (for मृत्युतो). M1.3 उत्तमं (for उत्तरम्). T2 शंकया दुःखमुत्तमं (for the post. half). — M1–3 om. line 2.]

25 G2 reads 25 for the first time after 19^{ab}. — b) D5.10 सुखं (for तपः). T G1.2 (both times).3.4 M अहिंसा परमं तपः. — c) G3 (first time) नित्यं (for सत्यं). — d) V1 B Dn D1.7 यतो (for ततो).

26 a) B5 दृषत्काष्ठाद्; D8 वृथाका° (for तृणात्का°). — b) D8 M1–3 च (for वा). — c) D5 राजंस् (for जन्तुं). — d) V1 B Dn तु भक्षणे; D4 तु जायते (for ऽस्य भक्षणे). D5–10 तस्मान्मांसं विवर्जयेत्; S ततो दोषोऽस्ति भक्षणे.

27 For 27^{cd}, S subst.:

581* राक्षसेन्द्रभयान्मुक्ताः सर्वभूतपरायणाः ।

28 b) D4–10 दावेषु (for दुर्गेषु). D1.2 गह्वरेषु (for गहनेषु). Dn2 वा (for च). — D4 om. (hapl.) 28^{cd}. — c) D6–10 संध्यायां (for °सु). — After 28^{cd}, V1 B1–4 Dn D1.2.5–10 Bom. ed. ins.:

582* उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ।

[D6–10 [अ]थ (for च). V1 सर्वेषु (for शस्त्रेषु). B4 -व्याड- (for -व्याल-). Bom. ed. -ह्रतेषु (for -भयेषु).]

— D8 om. 28^{e}–30^{b}. — e) D1.4–7.9.10 T G -भक्षणाद्; M1–3 -भक्षिणो (for -भक्षणे). — f) V1 B Dn अन्यैर्; D4–7.9.10 तेभ्यो (for अन्ते). T1 भयं तेषां न विद्यते; T2.3 G M न भयं तेषु विद्यते. — After 28, V1 B Dn D1.2.4–7.9.10 ins.:

घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः ॥ २९
अभक्ष्यमेतदिति वा इति हिंसा निवर्तते ।
खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३०
यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३१
त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३२
लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
संसर्गाद्वाथ पापानामधर्मरुचिता नृणाम् ॥ ३३
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासे वसति यत्रतत्राभिजायते ॥ ३४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३५
इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३६
यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितार्थिनाम् ।
हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३७
धनेन क्रायको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।

583* शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ।
[(L. 2) $D_{4-7.9.10}$ न वा(D_7 चा)स्योद्विजते जनः (for the post. half).]

29 D_8 om. 29 (cf. v. l. 28). —^{a}) $T_{2.3}$ G_4 घातको (for खादको). —^{b}) $D_{4-7.9.10}$ तथा (for तदा). $D_{1.2}$ घातकः कुत एव तु. —^{c}) G_2 खादकाः (for घातकः). T $G_{1.3.4}$ M घातकः खादनार्थाय. —^{d}) V_1 B Dn तद् (for तं). T_2 G_2 खादयति (for घात°). $D_{1.2}$ नेतरः; $D_{4-7.9.10}$ नान्यथा (for वै नरः).

30 D_8 om. 30^{ab} (cf. v. l. 28). —^{a}) Some MSS. अभक्षम्. $D_{4.6.7.9}$ एतम् (for एतद्). — $D_{2.4.6.7.9}$ om. (hapl.) 30^{cd}. T_1 om. 30^{c}–31^{d}. —^{c}) D_1 खादनार्थम् (for °कार्थम्). B_5 (marg.) क्षथो (for क्षतो). B_1 (marg.) खादकानुमतौ हिंसा; B_6 °कार्थमाहिंसाथ; $T_{2.3}$ G M °कः क्र(M °कक्र)मतो हिंसा.

31 T_1 om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) V_1 $B_{4.5}$ $D_{4.5.7.9.10}$ तस्माद् (for य°). Dn_3 $D_{1.2.6.7.9}$ हसति; $D_{5.10}$ S (T_1 om.) हिंसति (for ग्रसति). B_1 $D_{1.2}$ M चेद् (for चैव). —^{b}) $T_{2.3}$ G M_4 हिंसादीनां; M_{1-3} हिंसाद्यानां (for हिंसकानां). $D_{1.2.4-10}$ विशां पते (for महाद्युते). —^{c}) Dn_2 हि; S (T_1 om.) तु (for वि-). —^{d}) $D_{4.6-9}$ गतिम् (for भूतिम्). D_5 इच्छेत्स गतिमात्मनः.

32 ^{a}) D_1 भ्रातरं (for त्रातारं). B_3 [अ]नु- (for [अ]धि-). —^{b}) $T_{2.3}$ G_2 शूद्राः; $G_{1.3}$ शूराः (for रौद्राः). —^{c}) T G उद्वेजकास्तु भूतानां; M °यंति भूतानि. —^{d}) D_9 तथा (for यथा). V_1 $B_{1.3-5}$ व्याड-; some MSS. व्याळ- (for व्याल-). M_{1-3} यथा व्याळा मृगास्तथा. — After 32, D_{10} S (except M_4) read 38, D_{10} repeating it in its proper place.

33 ^{b}) G_1 om. from र्थमेव च up to तत्रा (in 34^{d}). $B_{2.3}$ D_2 M_{1-3} वा (for च). —^{c}) Dn_1 क्षथ; D_{4-10} वापि (for वाथ). —^{d}) $D_{1.2}$ -मनसां; $D_{4.6.8.9}$ -रुचिनां; D_{10} -रुचितो (for °ता). V_1 [आ]त्मनां (for नृणाम्). S (except G_2; G_1 om.) अधर्मो (T_1 वधो हि) रुचितो नृणां.

34 G_1 om. up to तत्रा (in 34^{d}) (cf. v. l. 33). 34^{ab} = Manu. 5. 52^{ab}. —^{b}) D_8 अर्हति (for इच्छति). —^{c}) B_3 $Dn_{1.n2}$ -वासो; $T_{2.3}$ G_{2-4} M -राष्ट्रे (for -वासे). D_{4-10} उद्वेगवान्स वसति; T_1 उद्विग्नराष्ट्रो भवति. —^{d}) V_1 B Dn $D_{1.5.10}$ $T_{2.3}$ G_{3-4} -यत्राभि-; T_1 -कुत्राभि- (for -तत्राभि-).

35 ^{b}) Dn_3 बृहत्; S तथा (for महत्).

36 ^{b}) D_{5-10} M_4 transp. पुरा and मया. — After 36, T_1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : 168]. — T_1 cont. :

584* भीष्मः ।
मार्कण्डेयेन यच्चोक्तं शृणु मे परमं वचः ।
युधिष्ठिर महाबाहो ये दोषा मांसभक्षणे ।

37 ^{a}) $D_{5.10}$ खादयति; $T_{2.3}$ G M [ऽ]पि खादति (for हि खा°). T_1 येपि खादंति मांसानि. —^{b}) V_1 B Dn प्राणिनां जीवितैषिणां. —^{c}) B_8 भूतानां (for ह°). T_1 नरा भवंति वै पापा; $T_{2.3}$ G M सदा भवति वै पापः. —^{d}) $T_{2.3}$ G M प्राणि- (for यथा). $D_{6.8.9}$ हिंसा (for हन्ता). D_4 T_2 च (for सः). T_1

40 घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ ३८
39 35 अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमन्येत हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ३९
अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ ४०
हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्टः स्यादिति श्रुतिः ॥ ४१
अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४२
प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४३
खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
महादोषकरस्तत्र खादको न तु घातकः ॥ ४४
इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधो जनः ।
हन्याज्जन्तुं मांसगृद्धी स वै नरकभाङ्नरः ॥ ४५
भक्षयित्वा तु यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते ॥ ४६
आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।

प्राणिहंतार एव च.

38 D10 S (except M4) read 38 after 32, D10 repeating it here. — ^{a}) V1 B2–5 Dn D8 क्रयिको; D4. 6. 7. 9 क्रयको; D6. 10 (first time) क्षयको; T1 क्रयतो; G3. 4 क्रोधको; M4 कालको; Madras ed. सांतको (for क्रायको). — ^{b}) T2. 3 G चापि (for चोप-). B5 (orig.) -घातकः (for -भोगतः). T1 खादकस्योपभोगतः. — ^{c}) T1 G1 खादको; G3 सूदको; Madras ed. सूचको (for घातको). T3 -वंधार्थम् (for °भ्याम्). T2 G4 सूदको वधबंधाद्याव्. — ^{d}) D5. 7. 10 (first time) [ए]वं; T1 M4 [ए]व (for [ए]ष). D2 वि- (for त्रि-). G2 मतः (for वधः).

39 T1 om. 39^{ab}. — ^{a}) D8 खादंश्चापि (for अखादन्). T2 यो दूषयति मांसानि; T3 G अखादनानुमोदी च; M1–3 °दी नानुमोदी च; M4 °दोननुमोदी च. — ^{b}) D6. 8. 10 भवेद् (for भाव-). S (T1 om.) नैव दुष्येत (G2 °ष्यति) मानवः. — ^{c}) V1 B Dn1. n3 -मन्यति (for -मन्येत). D4–10 T1 योनुमन्यति हंतारं; T2. 3 G M °मन्यति हन्यं(M1. 2 [both *sup. lin.*] हिंसं)तं.

40 T1 om. 40. — ^{a}) D1. 2 अवध्यः; D5. 10 अधृष्टः (for अधृष्यः). — ^{b}) Dn1. n2 D2. 5. 8. 10 T2 G निरुजः; T3 अरुजः; M विरुजः (for नी°). Dn1. n2 सुधीः; Dn3 सदा; G2 सुखं (for सुखी). — ^{c}) T3 G2. 4 भवेत्तु; G1. 3 भवेद् (for भवति). — D2 om. (hapl.) 40^{d}–41^{d}.

41 D2 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{b}) D5. 7. 10 भारत (for सर्वशः). — ^{d}) V1 B Dn M4 इति नः (for स्यादिति). B4. 5 T2. 3 G1 श्रुतं (for श्रुतिः). T1 विशिष्यादिति नः श्रुतिः.

42 V1 B2–5 Dn D1. 4. 6–9 M4 repeat, D2 reads, 42^{ab} after 51. — ^{a}) M4 (first time) यथा (for वृथा-). — D2 om. 42^{c}–43^{a}. — ^{c}) D4. 6–10 नरकं (for निरयं).

43 D2 om. 43^{a} (cf. v. l. 42). 43^{ab} = Manu. 5. 27^{ab}. — ^{b}) T2 G4 -कांक्षया (for -काम्यया). — ^{c}) B1 इदं; D5. 7. 10 च तज्; T2. 3 G M इति (for इह). T1 अल्पो दोष इति ज्ञेयो. — ^{d}) D5. 10 विपरीतं (for °ते). B3 न (for तु). T2. 3 G विद्यते; M4 दृश्यते (for लिप्यते). T1 अन्यथा तु न लिप्यते; M1–3 निर्दोषं वैदिकं स्मृतं.

44 ^{a}) G4 खादनस्य (for °कस्य). V1 B (except B1) Dn D4. 5. 10 जंतून् (for जन्तुं). — ^{b}) T3 दद्यात् (for हन्यात्). D1. 2 यो हन्यात्पुरुषोधमः. — ^{c}) V1 B Dn -दोषतरस्; M1–3 -दोषाकरस् (for -दोषकरस्). — ^{d}) D1. 4. 6–9 G1–3 घातको (for खादको). V1 B Dn G4 घातको न तु खादकः; T1 घातको नरकाय सः.

45 T1 om. 45. — ^{a}) D6–10 इष्ट्वा (for इज्या-). D1. 2 -श्रुतिकृते; T2 G1. 3. 4 °वृते; T3 °धूते; G2 M4 °मृते (for °कृतैर्). — ^{b}) D4 मांसैर् (for मार्गैर्). V1 B Dn M1–3 [ऽ]धमः (for जनः). T2. 3 G M4 यो मार्गैरबुधोपमः. — ^{c}) D6–10 M1–3 हन्याज्जं(D10 °त्वा जं)तून् (for °जन्तुं). B1. 2 -गृध्नः (for -गृद्धी). V1 B3–5 Dn D5 M4 हन्याज्जं(D5 °त्वा जं)तून्मांसगृध्नुः (M4 °गंधी); T2. 3 G हन्यान्मांसस्य गृध्नी यः. — ^{d}) D6. 7. 9 -वान्नरः; T3 G1. 3. 4 -भाजनं; T3 G2 -भाजिनः (for -भाङ्नरः). D8 स वै नरकमाप्तवान्.

46 ^{a}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn T2. 3 G1–3 [अ]पि; M4 पुरा (for तु यो). — ^{b}) T1 प्रति- (for अपि). — ^{c}) V1 तथा (for तस्य). — ^{d}) M1–3 यत्पश्चाद् (for यः

संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥ ४७
इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥ ४८
प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ४९
हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च ।
अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥ ५०
अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
विधिना हि नराः पूर्वं मांसं राजन्नभक्षयन् ॥ ५१
य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५२
श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५३
ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमिति मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५४
आकाशान्मेदिनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५५
प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ५६　C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

पापाद्). T_1 लोकाश्चापि सनातनाः.

47 Cf. Manu. 5. 51. — [b]) $D_{6, 8, 9}$ विश्वस्ता (for विशस्ता). — [c]) B_1 चोपहर्ता; T_1 यस्य भोक्ता (for चोपभोक्ता). — [d]) V_1 B Dn खादकाः (for घातकाः).

48 [a]) T_1 अन्यं (for अन्यत्). B_2 च; $D_{4, 6, 7-10}$ प्र- (for तु). — [b]) $D_{5, 6, 8}$ -निश्चितं; D_7 -निश्चयं; T_1 -पूर्वकं (for -निर्मितम्). B_3 प्रमाणं विधिमुत्तमं; D_4 °णं विद्धि निश्चितः. — D_2 om. 48^c–51^b. T_1 om. 48^c–49^b. — [c]) T_3 G_2 प्रमाणम् (for पुरा°). — [d]) $B_{1, 2}$ Dn D_{4-10} -निष्ठितं; B_3 -विष्ठितं (for -निश्चितम्). V_1 वेदेषु विधिनिर्मितं.

49 D_2 om. 49; T_1 om. 49^{ab} (for both, cf. v. l. 48). — [a]) V_1 B Dn $D_{6, 10}$ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः. — [b]) $D_{4, 6, 8}$ $G_{3, 4}$ M_4 प्रजार्थिभिर् (for फला°). V_1 B Dn $D_{5, 10}$ प्रजार्थिभिरुदाहृतः. — B_1 om. 49^c–51^d. — [c]) G_4 च (for तु). D_{4-10} -कांक्षिभिः; S (T_2 damaged) -कारणं (for -काङ्क्षिणाम्).

50 D_2 om. 50 (cf. v. l. 48). B_1 om. 50 (cf. v. l. 49). — [a]) D_4 संस्कृतैर् (for °तं). $T_{2, 3}$ G हविर्यैः संस्कृ(T_2 °स्तु)तैर्मन्त्रैः. — [b]) $T_{2, 3}$ G_4 प्रोक्षिताभ्युक्षितः शुचिः. — D_1 om. 50^{cd}. — [d]) T_1 प्रश्रयाय (for प्रक्रियासु). — [e]) S (except M_4) प्रवृत्तिधर्मि(T_1 °कर्म)णा भक्ष्यं. — [f]) S (except M_4) नान्यथा (for अभक्ष्यं).

51 D_2 om. 51^{ab} (cf. v. l. 48). B_1 om. 51 (cf. v. l. 49). T_1 om. 51^{ab}. — [a]) $G_{1, 3}$ अस्वर्गम्. $D_{4, 6, 8-10}$ तु (for च). — D_{10} T G read 51^{cd} after 52. — [c]) $D_{4, 6-9}$ च नरः; T G M_4 (अ)पि नरः (for हि नराः). V_1 B_{2-5} Dn $D_{5, 10}$ विधिहीनं नरः पूर्वं. — [d]) N (except $D_{1, 2}$; B_1 om.; D_3 missing) T G न भक्षयेत् (for अभक्षयन्). — For 51^{cd}, M_{1-3} subst.:

585* विधिनाप्यवैदिकेनेति दान्तानामिह निश्चयः ।
[Prior half hypermetric.]

— After 51, V_1 B_{2-6} Dn $D_{1, 4, 6-9}$ M_4 repeat, and D_2 reads, 42^{ab}.

52 [a]) T_1 यदि (for य). B_1 $D_{4, 6}$ T_1 नित्यम् (for ऽत्यन्तम्). — D_4 reads 52^c–53^c twice. — [c]) $D_{1, 2, 4}$ (both times), $_{6-9}$ वि- (for स). D_5 विवर्जयेत्स मांसानि; $G_{1, 3, 4}$ वर्जनीयानि मां°. — After 52, D_{10} T G read 51^{cd}.

53 Cf. 12. 323. 806* lines 4–5. For the repetition in D_4, cf. v. l. 52. — [a]) G_4 काले (for -कल्पे). — [c]) M_4 एते (for येन). D_{10} T_2 G M_3 विद्वांसः; M_4 यज्वानं (for °नः). D_4 (both times), $_{6-9}$ येनायजंश्च जुह्वानाः; T_1 यजंति येन विद्वांसः. — [d]) $D_{1, 2}$ पुण्यकर्म-; D_{4-10} पशुकर्म- (for पुण्यलोक-).

54 [c]) Some MSS. अभक्षम् (for °क्ष्यम्). V_1 $B_{2, 3, 6}$ Dn M_4 अथ; M_{1-3} अपि (for इति). D_{6-10} मांसं तु; $T_{2, 3}$ G मांसस्य (for मांसं स). B_4 अभक्ष्यमथ वा मांसं; T_1 मांसं भक्ष्यमभक्ष्यं वा. — [d]) Some MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्).

55 [a]) V_1 B Dn अवनीं (for मेदिनीं). B_6 D_9 प्राप्य (for प्राप्तस्). — [b]) D_5 तन् (for स). D_{4-10} मेदिनी- (for पृथिवी-). — [c]) D_{4-8} एवम्; S यस्तद् (for एतद्). — [d]) $D_{1, 2}$ -तले; T_3 -तलात् (for -तलम्).

53 5.60 7.58 क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
4.59 प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५७
इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ ।
अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ५८
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
यश्चैकं वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ५९
कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६०
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६१
अथ वा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥ ६२
ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६३
मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरावरैः ॥ ६४
नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६५

56 =(var.) 13.117.17. — ^{b}) D6–10 om. तु. — ^{c}) D9 आरण्यान् (for °ण्याः). Dn2 D1.9 T2.3 M -देवत्याः (for -दै°). — ^{d}) D4–10 ते महा-; T G1–3 M तापसैर् (for तपसा). G4 प्रोक्षितास्तापसैर्वृताः. — After 56, T1 ins.:

586* कृतो हि मनसो यज्ञस्तेन देवाश्च तर्पिताः ।

57 D4 om. 57. — ^{a}) Dn2 G4 क्रियास्त्वेव; T2.3 G1–3 क्रिया ह्येव (for क्रिया ह्येवं). D2 न लीयंते; D5–10 विधीयंते (for न ही°). — ^{b}) Some MSS. -देवत- (for -दै°). D5–10 -संयुताः; T1 M -संश्रयाः (for -संश्रिताः). — M4 om. 57^{c}–73^{b}. T1 om. 57^{cd}. — ^{c}) M2 पूयंते (for प्री°).

58 M4 om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{a}) T2.3 G तच् (for तु). M3 om. शृणु. — T G om. 58^{bc}. — ^{c}) D2 अभक्षणं; D4–10 °क्षणात् (for °क्षणे). M1–3 -गुणं (for -सुखं). — ^{d}) T G मांसस्याभक्षणे गुणः.

59 M4 om. 59 (cf. v. l. 57). D6 reads from पूर्णं (in 59^{a}) up न्मतं (in 59^{d}) twice. — ^{b}) B3 damaged. M1–3 सुदुश्चरं (for °दारुणम्). — ^{c}) V1 B Dn D10 T2.3 G [ए]व (for [ए]कं). — ^{d}) D1.2 समं वा स्यान्न वा समं. — After 59, Dn2 reads 62^{cd}, repeating it in its proper place.

60 M4 om. 60 (cf. v. l. 57). — ^{a}) Dn2 D4.8 कौमुदी; D1.2 °दं; D7.9 °दीं; T1 M1–3 °द्यां; T2.3 G °द्यास् (for °दे). B1 [ऽ]ति (for तु). — T3 om. (hapl.) 60^{b}–65^{a}. — ^{b}) D1.2 -पक्षं (for -पक्षे). — ^{c}) B1.5 Dn1.n2 D4–10 मधु- (for सर्व-). — D6 reads 60^{d}–63^{a} twice.

61 For the repetition in D6, cf. v. l. 60. M4 om. 61 (cf. v. l. 57). T3 om. 61 (cf. v. l. 60). T2 G om. (hapl.) 61–63. — ^{d}) B1 M1–3 बलं श्रियं (for यशो बलम्).

62 For the repetition in D6, cf. v. l. 60. M4 om. 62 (cf. v. l. 57). T3 om. 62 (cf. v. l. 60). T2 G om. 62 (cf. v. l. 61). — ^{a}) V1 B Dn D10 एकं वै (D10 तु); D4.6 (both times).8.9 M1 इत्येकं (for अप्येकं). — Dn2 reads 62^{cd} for the first time after 59. — ^{d}) B1.2.5 Dn1.n2 (both times) D2.4.5.6 (both times).7–9 सुखं; D10 सुखे (for सुखी). T1 M1–3 सुखी भूयान्न संशयः.

63 For the repetition in D6, cf. v. l. 60. M4 om. 63 (cf. v. l. 57). T3 om. 63 (cf. v. l. 60). T2 G om. 63 (cf. v. l. 61). — ^{a}) V1 B Dn1 वर्जयंति हि मांसानि; T1 वर्जयेत्सर्वमांसानि. — ^{b}) D4–10 मासं पक्षमथापि वा; T1 मासतः पक्षतोपि वा. — ^{c}) D5 एषां (for तेषां). T1 M1–3 मांस- (for हिंसा-). — ^{d}) D4.6.7.9 ब्रह्मलोके महीयते.

64 M4 om. 64 (cf. v. l. 57). T3 om. 64 (cf. v. l. 60). T1 om. 64. — ^{a}) D2 om. तु. T2 कुमुदं. — ^{b}) D1.2 T2 G सर्व-; D5–9 M1–3 तात (for पार्थ). — ^{c}) D4.6–9 -भूतार्थ- (for °त्म-). B1.5 Dn1.n2 -भूतस्थैर्; D4 -भूतैस्तु (for -भूतैस्तैर्). — ^{d}) V1 B2–4 Dn विदितार्थ-; B1 विदितात्म- (for विज्ञातार्थ-). D4 -परैः परैः (for -परावरैः). D9 विज्ञातोर्थपरोपरैः.

65 M4 om. 65 (cf. v. l. 57). T3 om. 65^{a} (cf. v. l. 60). — ^{a}) D7 सगरेण (for नाभागेन). — ^{b}) B2 सु- (for च). — ^{c}) V1 Dn1 आयुनाथ; B Dn2.n3 M1.2 °पाथ; D4.6–9 °ना च (for °पा च). D5 आयुना वा नरेंद्रेण. — ^{d}) T2.3 G2–4 -सूनुभिः (for -पूरुभिः).

66 M4 om. 66 (cf. v. l. 57). — ^{a}) M2.3 कार्त-

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशबिन्दुना ।
युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥ ६६
श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ६७
दुःषन्तेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ६८
सिलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ६९
एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७०
ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ।
उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७१
तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।

C. 13. 5
B. 13. 11
K. 13. 1
M. 13. 1

वीर्यानुरुद्धाभ्यां. — ^{c}) D_{2} नृगेण विश्वसेनेन. — ^{d}) $D_{2.5}$ T G_{4} शशि- (for शश-). — ^{e}) $D_{1.2.6}$ T_{1} यौवनाश्वेन च तथा. — After 66, N (D_{3} missing) ins.:

587* मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो ।
सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ।

[(L. 1) D_{2} मुचकुंदेन. V_{1} B Dn D_{10} वा विभो; D_{5} वै विभो (for चाभिभो). — $D_{4-7.9.10}$ om. lines 2–3.]

67 M_{4} om. 67 (cf. v. l. 57). T_{1} om. 67^{ab}. D_{8} repeats 67–68 after 69. — ^{a}) $D_{6.8}$ (second time). 9 श्येनपिश्येण राजेंद्र; S (T_{1} M_{4} om.) श्वेतच्छत्रेण रा°. — ^{b}) D_{10} वृषेण; S (T_{1} M_{4} om.) [अ]ष्टकेन (for वृकेण). — ^{c}) Hypermetric. B_{4} रैभ्येण; B_{5} रौत्येन; Dn_{1}, n_{2} D_{6} रैवते; D_{8} (both times) दैवेन; D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} मनुना; T_{1} वसुना (for रैवतेन). $B_{1.3}$ [अ]ति-; $D_{1.2}$ [अ]भि- (for रन्ति-). — T_{1} om. (hapl.) 67^{d}–68^{c}. D_{7} om. 67^{d}–68^{b}. — ^{d}) B_{2} संजयेन (for सृञ्जयेन). — After 67, Dn_{2} D_{8} (first occurrence) M_{1} ins.:

588* एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ।

68 For the repetition in D_{8}, cf. v. l. 67. M_{4} om. 68 (cf. v. l. 57). D_{1} om. 68^{ab}; T_{1} om. 68^{abc} (for both, cf. v. l. 67). — ^{a}) V_{1} $B_{3.6}$ दुष्मंतेन; B_{1} दुष्वंतेन; $B_{2.4}$ दुःष्यंतेन; Dn D_{6} G_{2} दुष्यंतेन (for दुःषन्तेन). S (T_{1} M_{4} om.) करूशेन (for °षेण). D_{8} (first time) दुष्यंतेन करूष्येण. — ^{b}) B_{1} रामामर्क-; B_{4} Dn_{2} °नर्क-; B_{6} °नर्त- (for °लर्क-). D_{1} -बलैस् (for -नलैस्). D_{2} रामेणापि नलेन च; S (T_{1} M_{4} om.) रामालर्कनलैस्तथा (G_{3} °रैस्तथा; M_{1-3} °लैः सदा). — For 68^{ab}, $D_{4-6.8}$ (second occurrence). 9. 10 subst.:

589* दुःषन्तेन च राजेन्द्र कुशेन च लवेन च ।
विरूपाक्षेण कुरूषेण मृगालर्कनरैस्तथा ।

[(L. 1) Some MSS. दुष्यंतेन. D_{10} वलेन (for लवेन). — (L. 2) Prior half hypermetric. D_{4} कुरूक्षेण; D_{8} कुरूणा (for कुरूषेण). $D_{5.10}$ विरूपाक्षकरूषा(D_{10} °शा)भ्यां (for the prior half).]

— While D_{2} ins. 590* after 68^{ab}, D_{2} om. 68^{c}–69^{d}. — ^{c}) $D_{4-7.9.10}$ विश्वरूपेण निमिना; S (T_{1} M_{4} om.) चित्रकाश्वे(G_{2} °शे)न नि°. — ^{d}) T_{1} महात्मना (for च धीमता).

69 M_{4} om. 69 (cf. v. l. 57). D_{2} om. 69 (cf. v. l. 68). — ^{a}) V_{1} Dn_{1} शिनेन; $B_{1.3.5}$ शीलेन; B_{2} Dn_{3} $D_{6.7}$ शिलेन; B_{4} D_{8} ऐलेन; Dn_{2} शिवेन; D_{4} शिल्पेन; $D_{5.9.10}$ शलेन; T_{1} नळेन (for सिलेन). — ^{b}) D_{1} om. (hapl.) वीरसेनेन चैव. $D_{8.10}$ T_{1} हि (for ह). — ^{c}) $D_{4-7.9.10}$ शंकुना च; D_{8} शंतनुना; M_{1-3} शंभुना वै (for °ना च). $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ इक्ष्वाकुणा यु(T_{2} G_{4} य)वाश्वेन; G_{1} °कुयवनाश्वेन; G_{2} °णा वनाश्वेन. — After 69, D_{8} repeats 67–68. V_{1} B Dn $D_{1.4-7.9.10}$ ins. after 69 : D_{2} after 68^{ab} : D_{8} after the repetition of 68:

590* अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
हर्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ।

[(L. 1) D_{1} शुंशुना; D_{2} चंचुना (for धुन्धुना). $D_{4-7.9.10}$ अजेन धुंधुमारेण (for the prior half). — (L. 2) V_{1} $D_{4-7.9.10}$ भरतेन च धीमता (for the post. half).]

70 M_{4} om. 70 (cf. v. l. 57). V_{1} om. 70^{a}. — ^{b}) T_{1} विवर्जितं (for न भक्षितम्). — T_{1} om. 70^{cd}. — ^{c}) $M_{1.3}$ सादरं (for शारदं). $D_{5.10}$ कुमुदं (for कौ°). — ^{d}) D_{4} आप्नुयात्; $D_{5.10}$ $T_{2.3}$ G °युः (for °वन्).

71 M_{4} om. 71 (cf. v. l. 57). — ^{a}) D_{2} तु; M_{1-3} [s]व- (for च). D_{4-10} गच्छंति (for तिष्ठन्ति). — ^{b}) $D_{1.2.4}$ $M_{2.3}$ वृताः (for [अ]न्विताः). — ^{d}) $D_{5.10}$ T_{1} स्त्रीसहस्रैः (for °स्र-). G_{1} damaged; $G_{3.4}$ -समावृताः (for -समन्विताः). $T_{2.3}$ G_{2} M_{1-3} स्त्रीसहस्रैः समावृताः.

80

5672 15.78 177.76 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७२
104.71 मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ।
विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभन्ते नात्र संशयः ॥ ७३
आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ७४
तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
बुद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ७५
एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

---

72 M$_4$ om. 72 (cf. v. l. 57). —^{a}) Dn$_2$ तथैतद्; T G तदेनम्; M$_3$ तदेतम् (for °तद्). —^{b}) B$_3$ Dn$_1$. n$_2$ अहिंसाधर्मलक्षणं.

73 M$_4$ om. 73^{ab} (cf. v. l. 57). —^{a}) D$_{4-10}$ मांसं हि; T$_1$ मांसानि (for मांसं च). G$_2$ om. from नित्यं up to प्रभृति (in 73^c). —^{b}) Dn$_2$ D$_4$ ह (for [इ]ह). — T$_1$ om. 73^{cd}. —^{c}) S (T$_1$ om.) ये नित्यं (for मद्यं च). —^{d}) S (T$_1$ om.) मद्यैश्चैव वि(T$_3$ M °श्च परि)वर्जिताः. — After 73, N (D$_3$ missing) ins.:

591* इमं धर्मममांसादं यश्चरेच्छ्रावयेत वा ।
अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ।
पठेद्वा य इदं राजञ्शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते । [5]

[(L. 1) D$_{6.8.9}$ इदं (for इमं). V$_1$ B Dn श्राव-यीत (for °येत). —(L. 2) D$_4$ नरकं (for निरयं). —(L. 3) B$_2$ D$_{2.10}$ इमं (for इदं). D$_{4-9}$ यः पठेद्वा इमं राजन् (for the prior half). —(L. 4) D$_{1.2}$ -विधौ (for -विधिं). Dn$_2$ -पूजनं; D$_{4-10}$ -सेवितं (for -पूजितम्). D$_{1.2}$ पवित्रमृषिभिः स्तुतं (for the post. half). —(L. 5) D$_{6.9}$ प्रमुच्यते; D$_8$ न युज्यते (for महीयते). D$_{5.7.10}$ सर्वपापैः (D$_7$ °रोगैः) प्रमुच्यते (for the post. half).]

—^{e}) S विशिष्टज्ञा(M$_{1-3}$ ष्टा ज्ञा)तिप्राधान्यं (M$_4$ °संभान्यं). —^{f}) N (D$_3$ missing) T$_1$ G$_2$ M$_4$ लभते (for लभन्ते). — After 73, T G ins.:

592* अहिंस्रो दानशीलश्च मधुमांसविवर्जितः ।
[T$_1$ अहिंसा- (for °स्रो).]

74 T$_1$ om. 74^{cd}. —^{c}) D$_{1.5-7.9.10}$ मुच्येत च; D$_{4.8}$ मुच्यते च; G$_{1.3}$ मुच्येत्तदा (for °त्तथा). G$_2$ दुःखाद् (for रोगाद्). D$_2$ मुच्येत रोगाद्रोगी च. —^{d}) D$_2$ दुःखी (for दुःखान्).

75 ^{a}) V$_1$ B Dn$_2$. n$_3$ गच्छेच्च (for °त). —^{c}) D$_{1.4.7}$ कुलं श्रेष्ठं; D$_2$ कुले श्रेष्ठः; D$_{5.6.8.10}$ कुलश्रेष्ठ; T$_3$ G$_{1.2.4}$ M कुलश्रैष्ठ्य(T$_3$ M$_4$ °श्रेष्ठ)म् (for कुरुश्रेष्ठ). T$_1$ ऋद्धिमांश्च कुलश्रैष्ठ्यम्; T$_2$ सिद्धिमान्वै कुलश्रैष्ठ्यम्. —^{d}) S आप्नुयाच्च (for प्रा°).

76 ^{a}) S एतत्ते सर्वमाख्यातं. —^{b}) D$_{1.2.4-10}$ T$_1$ -वर्जनं (for °ने). —^{c}) B$_5$ अप्रवृत्तौ (for प्रवृत्तौ च). —^{d}) B$_5$ विधि- (for ऋषि-). D$_{1.2}$ -संस्तुतं (for -निर्मितम्).

Colophon. — *Parvan name*: B$_{1.2.4}$ D$_1$ शांति. — *Sub-parvan*: V$_1$ B$_{1.3-5}$ Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.2.8-10}$ M$_{1-3}$ — *Adhy. name*: V$_1$ B Dn दानधर्म; D$_5$ दानखंड. — *Adhy. name*: V$_1$ B Dn मांसभक्षणं; D$_{1.2}$ अमांसभक्षणविधिः; D$_{4-6.9}$ मांसदोषः; D$_{7.8.10}$ मांसभक्षणदोषः; T$_{2.3}$ G$_{2.4}$ मांसभक्षणनिषेधः; M$_4$ मांसविवर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V$_1$ 115; B$_5$ 105; Dn$_1$ 113; D$_{10}$ 122; T$_1$ M$_4$ 169; T$_{2.3}$ G$_{2.4}$ 176; G$_3$ M$_1$ 170; M$_{2.3}$ 171. — *Śloka no.*: Dn$_1$. n$_2$ 85; D$_4$ 82.

११७

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवा लोके भृशं मांसस्य गृद्धिनः ।
विसृज्य भक्षान्विविधान्यथा रक्षोगणास्तथा ॥ १
नापूपान्विविधाकारान्शाकानि विविधानि च ।
षाडवान्रसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥ २
तत्र मे बुद्धिरत्रैव विसर्गे परिमुह्यते ।
न मन्ये रसतः किंचिन्मांसतोऽस्तीह किंचन ॥ ३
तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणेऽपि वा ।
भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४
सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ५
भीष्म उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न मांसात्परमत्रान्यद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ६
क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरताश्च ये ।
अध्वना कर्शितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ७

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

117

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 D6. 9 G3 om. the ref. — a) S मानुषा (for मानवा). — b) T3 G M मांसेषु (for मांसस्य). V1 B Dn नृशंसा मांसगृद्धि(B2. 5 °गर्द्धि)नः ; T1. 2 भृशं मांसेन गर्धिनः. — c) Some MSS. भक्ष्यान्. V1 B Dn विसृज्य विविधान्भक्ष्या(B2-4 °क्षा)न्. — T1 om. 1d. — d) V1 B Dn इव (for तथा).

2 T1 transp. 2a and 2b. — a) All MSS. (except D1. 2 ; D3 missing) om. न. — B3 om. 2cd. T1 om. 2c. — c) V1 षांडवान् ; Dn1. n2 खांड° (for षाड°). V1 B1. 2. 4. 6 Dn न (for च). D4-7. 9. 10 षा(D7 षां- ; D10 खां)डवासवयोगांश्च ; S (T1 om.) पादपान्रससंयुक्ता(M °योगा)न्. — d) D4. 6. 8. 9 S न च ; D7 न वा (for तथा).

3 T1 om. 3. T2. 3 G M4 om. 3ab. M1-3 transp. 3ab and 3cd. — b) V1 B4. 5 Dn1. n3 (marg.) विपये ; Dn2 विषमे (for विसर्गे). D1. 2 -मुह्यति (for -मुह्यते). B1-3 Dn3 D5. 8 [by corr.]. 10 विषये (Dn3 °मे) परिमुह्यति (B1 °युज्यते) ; D4. 6-9 विवर्णः (D8 °सर्पः ; D8 [before corr.] °वर्णे) परिमुह्यति ; M1-3 विचेश परिगृह्यते (sic). — c) D4 चात्र ; D6-9 चैव (for किंचिन्). D5. 10 न मन्ये रसवांश्चैव. — d) T3 मांसान्न (for मांसतो). V1 B Dn [इ]ति (for [इ]ह). D4-9 कश्चन (for किंचन). D10 मांसतोस्तीति कश्चन.

4 b) V1 B Dn D5. 10 प्रभो ; D4. 6-9 [ऽ]पि च (for ऽपि वा). — d) D4-10 M तांश्चैव भरतर्षभ ; T G तत्पापस्य च मोक्षणं.

5 T1 om. 5ab. — a) Dn3 D6. 7 सर्वं- (for सर्वं). T3 G M1. 4 सर्वसत्त्वेन धर्मज्ञ. — b) D4. 6-9 पृच्छतः ; D5. 10 सर्वतः (for धर्मतः). — c) Dn1 च (for the first वा). Dn2 D4. 6-9 किं वा (Dn2 च) भक्ष्यमभक्ष्यं वा. — d) D2 सत्यम् (for सर्वम्). D4-8 एव (for एतद्). — After 5, N (D3 missing) ins. :

593* यथैतद्यादृशं चैतद्गुणा ये चास्य वर्जने ।
दोषा भक्षयतो ये च तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L. 1) B1 D5 तथा (for यथा). Dn2 यादृशे. V1 B Dn [ए]व (for [ए]तद्). — (L. 2) V1 वापि ; B Dn येपि ; D4 येन (for ये च).]

6 a) S सर्वम् (for एवम्). — b) G1 partly damaged. T2 यदा (for यथा). D4-10 पार्थिव (for भारत). — T1 om. 6c-16d. — c) B1 Dn3 D4-10 S (T1 om.) अस्तीह (for अत्रान्यद्). V1 B2-5 Dn1, n2 न मांसात्परमं किंचिद्. — d) D4-10 रसतो भु(D4. 5 °वान्भु- ; D10 °रवे भु)वि किंचन.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) D4-7. 9. 10 क्लम- ; D8 क्लांत- (for क्षत-). — b) D1. 2 T2. 3 G ग्राम- (for ग्राम्य-). V1 B1. 2 (marg.). 3-5 Dn D5. 8 -रतात्मनां (for °श्च ये). — c) D4-9 व्याधिना ; D10 T2. 3 अध्वान- (for अध्वना). Some MSS. कर्षितानां. D7. 8 तु (for च).

688 116. 9 78. 9 105. 7 सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ ८
विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ९
स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥ १०
न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥ ११
शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥ १२
अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ १३
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ १४
यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १५

---

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). — b) B5 अग्रां (for अग्र्यां). B2 प्रयच्छति; B3-5 Dn1. n3 D1. 4-9 M1-3 दधाति च (for ददाति च). — After 8ab, T2. 3 G M ins.:

594* नाशो भक्षणदोषस्य दानमेव सतां मतम् ।
क्षुधितानां द्विजानां च सर्वेषां चैव जीवनम् ।
दत्त्वा भवति पूतात्मा श्रद्धया लोभवर्जितः ।
शिक्षयन्ति न याचन्ते दर्शयन्तः स्वमूर्तिभिः ।
अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानिति । [5]
दानाद्यैः सुशुचिर्मांसं पुनर्नैव स भक्षयेत् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. -दोषः स्याद् (for -दोषस्य). T2 सदा (for सतां). — (L. 2) M4 एव (for चैव). T2. 3 G2 सर्वेषां चापि जीवितं (for the post. half). — (L. 4) T2. 3 G2 दर्शयंति (for °यन्तः). — (L. 6) T2. 3 G2 दानाद्यः (for °द्यैः). T2 स (for सु-). T2. 3 G2 च (for स).]

— c) Dn1 भक्तो; some MSS. भक्ष्यो (for भक्षो). G3. 4 ह्यधिकः (for ऽभ्य°). D1-10 न भक्ष्येष्वधिकं किंचिन्.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) V1 B1-4 Dn विवर्जिते; G1. 3 विसर्जने (for विव°). D1. 2 वर्जने बहवो लोके. — c) G1-3 भक्ष्यास्तु (for भवन्ति). — d) V1 B1-4 Dn2 D2. 4. 5. 8. 10 T2. 3 G2. 4 तन् (for तान्).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). 10ab = (var.) 13. 116. 14ab; 34ab; Manu. (var.) 5. 52ab. — ab) B5 स; T2 स्वं (for स्व-). N (except D1; D3 missing) -मांसेन यो (for -मांसैर्यो वि-). — c) D5 क्षुद्रकरस् (for °तरस्). — d) V1 B3. 4. 5 Dn2 सु-; B1 Dn1. n3 D9 स (for न). D1-3. 10 ततः; S (T1 om.) नृप (for नरः).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). — a) D1. 2. 4. 5. 7. 8. 10 प्राणैः (for प्राणात्). D8 न हि प्राणैः प्रियतरो. — b) B1 किंचिन्न (for किंचन).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 6). — a) G1-3 M शुक्राच् (for शुक्राच्). D6 शुक्राच्च मांससंपातिर्; T2. 3 G4 शुक्राच्च तात संभूतं. — G2 om. 12cd. — c) D1. 5. 7-10 भक्षणे च; T2. 3 G1. 3. 4 खादनेन; M खादने हि (for भक्षणे तु). — d) M1-3 मलेन (for वधेन). D5 कल्प्यते. V1 B Dn निवृत्त्या पुण्यमुच्यते; D1. 2 वधतुल्यः प्रकल्प्यते; T2. 3 G1. 3. 4 म(G4 का)लेन स हि कल्पते; M4 मलेन स हि तुल्यते.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 6). D6 om. (hapl.) 13-15. D10 om. (hapl.) 13a-14b; V1 B Dn read the same after 21. — b) V1 B Dn D4. 6-9 G2 M धर्म- (for वेद-). — c) D8-9 S (except M8; T1 om.) यदि हिंस्रं (for यदहिंस्रं). V1 B2. 4. 5 Dn यद्हिंसात्मकं कर्म. — d) D4. 6. 7. 9 G2 न (for तत्). T2. 3 G1. 3. 4 M. आत्मविन् (for °वान्).

14 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 13. T1 om. 14 (cf. v. l. 6). D5 om. 14; D10 om. 14ab (for both, cf. v. l. 13). — a) D4. 6. 8. 9 -यज्ञे च; D7 -यज्ञेन (for -यज्ञेषु). — b) B5 प्रोक्षितो; Dn2 °ते (for °तं). D1. 2 प्रोक्षितं न निरुध्यते. — T3 om. (hapl.) 14c-15d. — c) D4 T2 G2. 4 दैव-; D3 चेह (for वेद-). — d) G1 partly damaged. G1 कृत्वा (for भुक्त्वा). T2 G2-4 M तद्भुक्त्वा नेह दूष्यते (G2 °ति).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 6). D5 om. 15 (cf. v. l. 13). T3 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) D1. 2. 4. 6-10 यज्ञार्थं (for °र्थे). — b) D1. 7-10 [ए]वं (for [अ]पि).

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥ १६
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ १७
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥ १८
अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥ १९
न हि तत्परमं किंचिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥ २०
न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २१
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥ २२
क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ २३
नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥ २४
प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥ २५ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

---

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 6). — a) D4–10 धर्मो (for दृष्टो). — b) D4. 5. 7. 10 विधिं (for विधिस्). — c) T2. 3 G स्ववीर्योपार्जितं मांसं. — d) V1 B Dn यथा भुंजन्; D4–8. 10 तथा भुंजन् (for यथा खादन्). D9 तथा भुक्ते न दुष्यति; S (T1 om.) यथा (T2 यदा; M तेन) भुंजन्न दू(G1. 2 दु)ष्यते.

17 For 17, cf. 13. 116. 56. T1 transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — a) T3 M1. 3. 4 -देवत्याः (for -दै°). — b) D4–10 सर्वतो (for °शो). V1 B Dn सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः. — D10 om. (hapl.) 17^{d}–18^{a}. — d) D8 T2. 3 G M2 (*inf. lin.*). 3 [अ]नेन (for येन). T1 मृगया न तु पूजिता. — After 17, S ins. :

595* रक्षणार्थाय भूतानां हिंस्रान्हन्यान्मृगान्पुनः ।

[T1 हिंसा हन्युर् (for हिंस्रान्हन्यान्). G2. 3 द्विजः; M अपि (for पुनः).]

18 D10 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). T1 om. 18. — d) M1. 2. 3 (also as in text) मृगं (for न वा). V1 B Dn3 D1 भूतं हन्यात्ति (D1 °न्येत) हंति वा (B2. 3 च); Dn1. n2 D5. 10 भू(D5. 10 पू)तं निघ्नंति मानवाः; D2 भूतं हन्येत वा न वा; D4. 6–9 रूपं हंति विहं(D4 न हं-; D7 च हं)ति च.

19 a) D4. 6–9 ततो; T3 अधो (for अतो). — b) D6 सर्वशः (for भारत). T1 न यांति मृगयां नृप. — T1 om. 19^{cd}. — c) V1 B Dn D4. 6. 8. 9 T2 G2. 4 M न हि लिप्यंति दोषेण (V1 B Dn पापेन); D5. 10 लिप्यते न हि पापेन; T3 न लिप्यंति च दोषेण; G1. 3 न च लिप्यंति दो°. — d) B3 Dn3 वा (for च). V1 B4 पापकं (for पातकं). S (T1 om.) भुवि (for विदुः).

20 a) D4–10 [अ]तः (for तत्). V1 B Dn T2. 3 G न ह्यतः सदृशं (T2. 3 G °शी) किंचिद्; T1 न ह्यतः पातकं किं°. — b) D4 om. (hapl.) from लोके up to ष्विह (in 20^{c}). T1 त्रिषु * * * विद्यते. — c) D2 तत् (for यत्). V1 B1–3. 5 Dn D3 M [इ]ह भूतेषु; D6. 7. 9 [इ]ह लोके तु; T2. 3 G2. 4 [अ]पि भूतेषु (for [इ]ह लोकेषु). B4 या सर्वेष्विह भूतेषु; T1 कर्तव्या चेह भूतेषु; G1. 3 सर्वेष्वपि हि भूतेषु. — d) D1. 2. 4 यदा (for दया).

21 c) D4 लोके (for लोकाः). — After 21, V1 B Dn read 13^{a}–14^{b}.

22 a) D1. 2 -भूतेषु (for -भूतेभ्यो). — c) T1 सर्व- (for तस्य). — d) D5–10 ददंति; T3 G2 ददाति (for ददति). V1 B Dn1 D2 M2. 3 -शुश्रुम (for °मः). T1 वदंतीत्यनुशुश्रुम.

23 T1 om. 23. — a) D2 T2 G4 क्षुतं; T3 G1–3 क्षुधं (for क्षतं). V1 तु (for च). D4–10 [अ]पि (for [ए]व). — b) B2 क्षिप्तम्; G क्लिन्नम्; Bom. ed. कृष्टम् (for क्लिष्टम्). B1 आगतं; D8 आहितं (for आहतम्). T2. 3 पतितं क्लिन्नमाहि(T3 °ग)तं.

24 a) B3 नैवं; T2 G4 नैतं; M नैनान् (for नैनं). Some MSS. व्याड- and व्याळ- (for व्याल-). D4–7. 9 नेमान्व्याळ(D6. 7 °ल)मृगा हंति; D8. 10 नैनं (D10 °तं) व्याळमृगा हंति. — c) V1 B1. 2. 4. 5 Dn मुच्यते; D4. 6–9 S मुंचंति (for मुच्यन्ते). T1 -काले तु (for -कालेषु). — d) B1 तु (for च). V1 B2. 4. 5 Dn मोक्षयेद्यो भये प(V1 न)रान्.

सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ ८
विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ९
स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥ १०
न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥ ११
शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥ १२
अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ १३
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ १४
यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १५

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{b}) B5 अग्रां (for अग्र्यां). B2 प्रयच्छति ; B3–5 Dn1. n3 D1. 4–9 M1–3 दधाति च (for ददाति च). — After 8^{ab}, T2. 3 G M ins. :

594* नाशो भक्षणदोषस्य दानमेव सतां मतम् ।
क्षुधितानां द्विजानां च सर्वेषां चैव जीवनम् ।
दत्त्वा भवति पूतात्मा श्रद्धया लोभवर्जितः ।
शिक्षयन्ति न याचन्ते दर्शयन्तः स्वमूर्तिभिः ।
अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानिति । [5]
दानाद्यैः सुशुचिर्मांसं पुनर्नैव स भक्षयेत् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. -दोषः स्याद् (for -दोषस्य). T2 सदा (for सतां). — (L. 2) M4 एव (for चैव). T2. 3 G2 सर्वेषां चापि जीवितं (for the post. half). — (L. 4) T2. 3 G2 दर्शयंति (for °यन्तः). — (L. 6) T2. 3 G2 दानाद्यः (for °द्यैः). T2 स (for सु-). T2. 3 G2 च (for स).]

— ^{c}) Dn1 भक्तो ; some MSS. भक्ष्यो (for भक्षो). G3. 4 ह्यधिकः (for ऽभ्य°). D4–10 न भक्ष्येष्वधिकं किंचिन्.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 6). — ^{a}) V1 B1–4 Dn विवर्जिते ; G1. 3 विसर्जने (for विव°). D1. 2 वर्जने बहवो लोके. — ^{c}) G1–3 भक्ष्यास्तु (for भवन्ति). — ^{d}) V1 B1–4 Dn2 D2. 4. 5. 8. 10 T2. 3 G2. 4 तन् (for तान्).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). 10^{ab} = (var.) 13. 116. 14^{ab} ; 34^{ab} ; Manu. (var.) 5. 52^{ab}. — ^{ab}) B6 स ; T2 स्वं (for स्व-). N (except D1 ; D3 missing) -मांसेन यो (for -मांसैर्यो वि-). — ^{c}) D5 क्षुद्रकरस् (for °तरस्). — ^{d}) V1 B2. 4. 5 Dn2 सु- ; B1 Dn1. n3 D9 स (for न). D4–8. 10 ततः ; S (T1 om.) नृप (for नरः).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D1. 2. 4. 6. 7. 9. 10 प्राणैः (for प्राणात्). D8 न हि प्राणैः प्रियतरो. — ^{b}) B1 किंचिन्न (for किंचन).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 6). — ^{a}) G1–3 M शुक्राच् (for शुक्राच्). D5 शुक्राच्च मांससंपातिर् ; T2. 3 G4 शुक्राच्च तात संभूतं. — G2 om. 12^{cd}. — ^{c}) D4. 6. 7–10 भक्षणे च ; T2. 3 G1. 3. 4 खादनेन ; M खादने हि (for भक्षणे तु). — ^{d}) M1–3 मलेन (for वधेन). D5 कल्प्यते. V1 B Dn निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ; D1. 2 वधतुल्यः प्रकल्प्यते ; T2. 3 G1. 3. 4 म(G4 का)लेन स हि कल्पते ; M4 मलेन स हि तुल्यते.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 6). D6 om. (hapl.) 13–15. D10 om. (hapl.) 13^{a}–14^{b} ; V1 B Dn read the same after 21. — ^{b}) V1 B Dn D4. 6–9 G2 M धर्म- (for वेद-). — ^{c}) D6–9 S (except M3 ; T1 om.) यदि हिंस्रं (for यदहिंस्रं). V1 B2. 4. 5 Dn यद्‌हिंसात्मकं कर्म. — ^{d}) D4. 6. 7. 9 G2 न (for तत्). T2. 3 G1. 3. 4 M. आत्मविन् (for °वान्).

14 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 13. T1 om. 14 (cf. v. l. 6). D5 om. 14 ; D10 om. 14^{ab} (for both, cf. v. l. 13). — ^{a}) D4. 6. 8. 9 -यज्ञे च ; D7 -यज्ञेन (for -यज्ञेषु). — ^{b}) B5 प्रोक्षितो ; Dn2 °ते (for °तं). D1. 2 प्रोक्षितं न निरुध्यते. — T3 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) D4 T2 G2. 4 दैव- ; D8 चेह (for वेद-). — ^{d}) G1 partly damaged. G1 कृत्वा (for भुक्त्वा). T2 G2–4 M तद्भुक्त्वा नेह दूष्यते (G2 °ति).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 6). D5 om. 15 (cf. v. l. 13). T3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) D1. 2. 4. 6–10 यज्ञार्थं (for °र्थे). — ^{b}) D4. 7–10 [ए]वं (for [अ]पि).

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥ १६
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ १७
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥ १८
अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥ १९
न हि तत्परमं किंचिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥ २०

न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २१
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥ २२
क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ २३
नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥ २४
प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥ २५ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

---

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D4-10 धर्मो (for दृष्टो). — ^{b}) D4. 5. 7. 10 विधिं (for विधिस्). — ^{c}) T2. 3 G स्ववीर्योपार्जितं मांसं. — ^{d}) V1 B Dn यथा भुंजन्; D4-8. 10 तथा भुंजन् (for यथा खादन्). D9 तथा भुक्ते न दुष्यति; S (T1 om.) यथा (T2 यदा; M तेन) भुंजन्न दू(G1. 2 दु)ष्यते.

17 For 17, cf. 13. 116. 56. T1 transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{a}) T3 M1. 3. 4 -देवत्याः (for -दै°). — ^{b}) D1-10 सर्वतो (for °शो). V1 B Dn सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः. — D10 om. (hapl.) 17^d–18^a. — ^{d}) D8 T2. 3 G M2 (*inf. lin.*). 3 [अ]नेन (for येन). T1 मृगया न तु पूजिता. — After 17, S ins. :

595* रक्षणार्थाय भूतानां हिंस्रान्हन्यान्मृगान्पुनः ।

[T1 हिंस्रा हन्युर् (for हिंस्रान्हन्यान्). G2. 3 द्विजः; M अपि (for पुनः).]

18 D10 om. 18^a (cf. v. l. 17). T1 om. 18. — ^{d}) M1. 2. 3 (also as in text) मृगं (for न वा). V1 B Dn3 D1 भूतं हन्याति (D1 °न्येत) हंति वा (B2. 3 च); Dn1. n2 D5. 10 भू(D5. 10 पू)तं निघ्नंति मानवाः; D2 भूतं हन्येत वा न वा; D4. 6-9 रूपं हंति विहं(D4 न हं-; D7 च हं)ति च.

19 ^{a}) D4. 6-9 ततो; T3 अधो (for अतो). — ^{b}) D5 सर्वशः (for भारत). T1 न यांति मृगयां नृप. — T1 om. 19^{cd}. — ^{c}) V1 B Dn D4. 6. 8. 9 T2 G2. 4 M न हि लिप्यंति दोषेण (V1 B Dn पापेन); D5. 10 लिप्यते न हि पापेन; T3 न लिप्यंति च दोषेण; G1. 3 न च लिप्यंति दो°. — ^{d}) B3 Dn3 वा (for च). V1 B4 पापकं (for पातकं). S (T1 om.) भुवि (for विदुः).

20 ^{a}) D1-10 [अ]तः (for सत्). V1 B Dn T2. 3 G न ह्यतः सदृशं (T2. 3 G °शी) किंचिद्; T1 न ह्यतः पातकं किं°. — ^{b}) D4 om. (hapl.) from लोके up to ष्विह (in 20^c). T1 त्रिषु * * * विद्यते. — ^{c}) D2 तद् (for यत्). V1 B1-3. 5 Dn D3 M [इ]ह भूतेषु; D6. 7. 9 [इ]ह लोके तु; T2. 3 G2. 4 [अ]पि भूतेषु (for [इ]ह लोकेषु). B4 या सर्वेष्विह भूतेषु; T1 कर्तव्या चेह भूतेषु; G1. 3 सर्वेष्वपि हि भूतेषु. — ^{d}) D1. 2. 4 यदा (for दया).

21 ^{c}) D4 लोके (for लोकाः). — After 21, V1 B *Dn read* 13^a–14^b.

22 ^{a}) D1. 2 -भूतेषु (for -भूतेभ्यो). — ^{c}) T1 सर्व- (for तस्य). — ^{d}) D5-10 ददंति; T3 G2 ददाति (for ददति). V1 B Dn1 D2 M2. 3 -शुश्रुम (for °मः). T1 वदंतीत्यनुशुश्रुम.

23 T1 om. 23. — ^{a}) D2 T2 G4 क्षुतं; T3 G1-3 क्षुधं (for क्षतं). V1 तु (for च). D4-10 [अ]पि (for [ए]व). — ^{b}) B2 क्षिप्तम्; G क्लिन्नम्; Bom. ed. कृष्टम् (for क्लिष्टम्). B1 क्षागतं; D8 आहितं (for आहतम्). T2. 3 पतितं क्लिन्नमाहि(T3 °ग)तं.

24 ^{a}) B3 नैवं; T2 G4 नैतं; M नैनान् (for नैनं). Some MSS. व्याड- and व्याळ- (for व्याल-). *D4-7. 9* नेमान्व्याळ(D6. 7 °ल)मृगा हंति; D8. 10 नैनं (D10 °तं) व्याळमृगा हंति. — ^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn मुच्यते; D4. 6-9 S मुंचंति (for मुच्यन्ते). T1 -काले तु (for -कालेषु). — ^{d}) B1 तु (for च). V1 B2. 4. 5 Dn मोक्षयेद्यो भये प(V1 न)रान्.

6 27 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
, 29 29 मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ २६
जातिजन्मजरादुःखे नित्यं संसारसागरे ।
जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ २७
गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
मूत्रश्लेष्मपुरीषाणां स्पर्शैश्च भृशदारुणैः ॥ २८
जाताश्चाप्यवशास्तत्र भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
पाट्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥ २९
कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ॥ ३०
नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिव्यामनुसृत्य ह ।
तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥ ३१
सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ३२
ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
भक्ष्यन्ते तेऽपि तैर्भूतैरिति मे नास्ति संशयः ॥ ३३
मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वमतो बुध्यस्व भारत ॥ ३४
घातको वध्यते नित्यं तथा वध्येत बन्धकः ।
आक्रोष्टाक्रुश्यते राजन्द्वेष्टा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ३५

---

25 ^{c}) V1 B Dn प्रियतरं (for °तरः). — ^{d}) S नः श्रुतं (for निश्चितम्). V1 B Dn किंचिदस्तीह निश्चितं.

26 ^{a}) T2.3 G अरिष्टं (G2 °ष्टः) (for अनिष्टं). — D6.8.9 om. (hapl.) 26^{bc}. — ^{c}) Dn3 D4 -कालो हि ; D1.2 -काले च ; T3 -कालाभि- ; M4 -कालेभि- (for -काले हि). — ^{d}) D1.2 जाद्येत (for जायति). G2 वै परः (for वेपथुः).

27 ^{a}) S (except G2) व्याधि- (for जाति-). N (except D1.2 ; D3 missing) T G -दुःखैर् (for -दुःखे). — ^{c}) T1 M -पच्यंते ; T2 -तुद्यंते ; T3 G1.3.4 -कृष्यंते (for -वर्तन्ते). G2 मज्जंतः परिकृष्यंते.

28 ^{a}) B1.2 -वासे च ; D4–10 T2.3 G1.3.4 -वासेपि ; G2 -वासे वि- (for -वासेषु). T1 क्लिश्यंते (for पच्यन्ते). — ^{b}) B5 Dn1.n2 T1.2 क्षारांबु- (for क्षाराम्ल-). D1.2 कट्वम्ललवणै रसैः. — ^{c}) V1 B2.4.5 Dn मूत्रस्वेद- ; B1 °मेद- ; B3 पूयस्वेद- ; T3 G1.3.4 मूत्रैः श्लेष्म- (for मूत्रश्लेष्म-). — ^{d}) V1 B Dn परुषैर् ; T1 विसर्गैर् (for स्पर्शैश्च).

29 ^{a}) D1.2 पुत्र ; T1 तस्थुर् (for तत्र). — ^{b}) V1 B Dn D1.4.6.8.9 छिद्यमानाः ; D5.7.10 तुद्य° (for भिद्य°). — D1.2.10 T3 om. (hapl.) 29^{c}–30^{d}. — ^{c}) B2 (marg. as in text) Dn1.n2 पाच्यमानाश् ; D7 पीड्य° ; S (T3 om.) हन्य° (for पाट्य°). — ^{d}) B5 T1.2 G1.3 -गार्द्धिनः (for -गृद्धिनः).

30 D1.2.10 T3 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B3.5 Dn3 D4–9 T1 -पाकेषु ; T2 G1.3.4 -पाकेन (for -पाके च). — ^{b}) D4–7.9 ततो (for तां तां). — ^{c}) V1 B3 वार्यमाणाश् ; D4.5 मार्ग° (for मार्य°). T1 M4 आक्रम्यमाणास्त्रस्यंति (M4 °स्त्रास्यंते). — ^{d}) D4–7.9 भ्राम्यंतेन्यैः ; T2 G M त्रास्यंत्यन्ये (for भ्राम्यन्ते वै). T1 त्रातारमुपयांति च.

31 ^{a}) Dn2 प्रियतमः (for °तरः). — ^{b}) D1.2 उपसृत्य (for अनु°). T1 पृथिव्यामिह कश्चन. — T1 om. 31^{c}–33^{d}. — ^{c}) D1.2 प्राणेषु (for प्राणिषु).

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{c}) Dn3 स्वर्गं सु- ; T2 G आश्वासं ; T3 आश्वासान् ; M आश्वास- (for स्वर्गे स). D5.10 स्वर्गे स विपुले स्थाने.

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 31). D4.10 om. (hapl.) 33. — ^{ab}) D5.7 transp. मांसानि and भूतानां. T2.3 G भूतानां जीवनैषिणां (for 33^{b}). — ^{c}) G1 partly damaged. G3 भक्ष्यंत्येते (for भक्ष्यन्ते ते). D2 चापि (for ऽपि तैर्). V1 B Dn transp. तैः and भूतैः. — ^{d}) Dn1 D6–9 M [अ]त्र (for [अ]स्ति).

34 ^{a}) B Dn1 D1.2.4–8.10 सं- (for स). S मां भक्षयति य(G2 °ते य- ; G4 °ति त)स्मात्स (G2 °द्धि ; G4 °द्यो). — ^{d}) B1.2.5 Dn1.n2 D1.2 अनु- ; T2.3 G M ततो (for अतो). T1 गदितं चेह भारत.

35 ^{a}) T G1.3.4 M हन्यते (for वध्यते). V1 G2 पातको बुध्य(G2 हन्य)ते नित्यं. — ^{b}) T2 ततो ; M4 तदा (for तथा). D1–10 वध्यति ; G1.3.4 वध्येत (for व°). D1.2 बंधिता (for बन्धकः). V1 B Dn तथा वध्यति भक्षिता ; T1 यथा वध्येत बंधकः ; M1–3 ततो बध्याति बंधकः. — ^{c}) G1–3 आक्रुष्टा ; G4 आमृष्टा (for आक्रोष्टा). D5.10 [आ]क्रुध्यते ; Bom. ed. क्रुध्यते (for [आ]क्रुश्यते). T2 आक्रुष्टः क्लिश्यते राजन्. — ^{d}) V1 B Dn तथा (for द्वेष्टा). D1–9 T2.3 G आप्नुयात् (for °ते). T1 द्वेष्टा द्वेषं समाप्नुते.

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३६
अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ३७
अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलम् ।
अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥ ३८
सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम् ।
सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ३९
अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ४०
एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुंगव ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमिह वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

युधिष्ठिर उवाच ।

अकामाश्च सकामाश्च हता येऽस्मिन्महाहवे ।
कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

---

36 D_{2} om. (hapl.) 36. —^{b}) T_{1} यत्तत् (for यद्यत्). D_{5-10} च (for यः). —^{d}) T_{2} अवाप्नुते (for उपाश्नुते). T_{1} तत्फलं समवाप्नुते.

37 T_{1} om. (hapl.) 37^{bc}. —^{b}) T_{2} च परमो (for [अ]हिंसा परो). G_{4} अहिंसा परमो दमः. — G_{1} reads 37^{cd} twice. M_{1-3} om. (hapl.) 37^{d}–38^{e}. —^{d}) M_{4} अहिंसा परमा श्रुतिः.

38 M_{1-3} om. 38^{abcde} (cf. v. l. 37). D_{4-10} om. (hapl.) 38^{ab}. —^{a}) D_{2} धर्मस् (for यज्ञस्). —^{b}) B Dn_{3} M_{4} फलं; T_{1} प्रियं (for बलम्). —^{c}) D_{4} सत्यम्; T G M_{4} शौचम् (for मित्रम्). —^{d}) $D_{4,6,7}$ श्रुतं (for सुखम्). — $D_{1,4,6,7}$ om. (hapl.) 38^{ef}. —^{e}) B_{1} G_{4} मंत्रम्; T G_{1-3} M_{4} मित्रम् (for सत्यम्). —^{f}) S अहिंसा परमा म(T_{1} G_{4} M_{1-3} श्रु-; T_{3} ग-; M_{4} र)तिः.

39 ^{a}) V_{1} B(except B_{3}) Dn_{3} वा स्नानं; T_{1} दानं च (for वा दानं). —^{b}) $D_{1,6,7,9}$ -वेदेषु; $D_{4,5}$ -देवेषु (for -तीर्थेषु). V_{1} B Dn_{3} वाप्लुतं; T G M_{1-3} चाप्लवः (for चाप्लुतम्). D_{2} M_{4} सर्वयज्ञेषु वाप्लुतं (M_{4} चाप्लवः). —^{c}) Dn_{2} D_{5-10} M च (for वा). T_{2} तु (for [अ]पि). —^{d}) D_{2} तेन; S नैव (for नैतत्).

40 ^{a}) Dn $D_{5,7,10}$ अहिंसस्य (for °स्रस्य). —^{b}) Dn_{2} अहिंसो (for °स्रो). V_{1} B_{3} $M_{1,3}$ जयते; B_{1} D_{4-10} T G $M_{2,4}$ जायते (for यजते). —^{c}) $M_{1,3}$ अहिंसा (for °स्रः). —^{d}) $D_{5,8}$ $T_{1,3}$ तथा (for the second यथा). — After 40, $D_{5,10}$ ins.:

596* अगस्त्येन पुरा राजन्मांसभक्षं तु जाङ्गले ।

41 ^{a}) T_{1} एते (for एतत्). G_{1} बलम् (for फलम्). $D_{5,10}$ $T_{2,3}$ G_{1-3} अहिंसायां (for °या). —^{b}) D_{1} -नंदन (for -पुंगव). —^{c}) S शक्या ये (T_{1} °क्यास्ते) (for हि शक्या). —^{d}) V_{1} B Dn D_{2} अपि (for इह).

Colophon. — *Parvan name :* $B_{1,2,4}$ Dn_{3} D_{1} शांति. — *Sub-parvan :* V_{1} $B_{1-3,5}$ $D_{1,2,5,8,10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_{1} $B_{4,5}$ Dn D_{1} मांसभक्षणं; $B_{1,2}$ D_{2} अमांसभक्षणं; B_{3} अहिंसा; D_{6-10} मांसभक्षणे दोषः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_{1} Dn_{1} 116; D_{10} 123; T_{1} M_{4} 170; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 177; $G_{1,3}$ M_{1} 171; $M_{2,3}$ 172. — *Śloka no.:* $Dn_{1,n2}$ 43.

118

☞ This adhy. is missing in D_{3} (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) B_{1} om. (hapl.) सकामाश्च. —^{b}) D_{4-10} T G M_{2} ये हता (by transp.); M_{4} ये मृता. G_{1} स्युर् (for ऽस्मिन्). V_{1} B Dn ये हताः स्म म(B_{6} सुम)-हामृधे. —^{c}) V_{1} B $Dn_{1,n3}$ गतिं (for योनिं). Dn_{2} कां गतिं प्रतिपद्यंते.

4 .2 जानामि तत्त्वं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २
.2 5.2 समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३

भीष्म उवाच ।

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारेऽस्मिन्समाजाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४
निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।
द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७
गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञः सर्वतो दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९

कीट उवाच ।

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ।
श्रूयते न स मां हन्यादिति तस्मादपाक्रमे ॥ १०

---

2 Before 2, T_3 ins. भीष्मः. —^{a}) D_8 दुःखात् (for दुःखं). —^{b}) D_{4-10} महाहवे (for °मृधे). —^{c}) T_1 G $M_{1.4}$ चाहं; $T_{2.3}$ चेह (for तत्त्वं). V_1 B Dn जानासि त्वं महाप्राज्ञ; D_{4-10} °मि धर्मतत्त्वज्ञ. —^{d}). Some MSS. सुदुःकरं. T_1 G_{1-3} M_4 प्राणत्यागः सुदुष्करः.

3 $D_{4.6.7.9.10}$ T_3 om. (hapl.) 3. T_1 om. 3^{a}–5^{b}. —^{a}) V_1 B Dn $D_{2.8}$ समृद्धौ वासमृद्धौ वा; T_2 समृद्धे वा शुभे वा यः. —^{b}) Dn_2 शुभं वा; T_2 समृद्धे (for शुभे वा). D_5 शुभं वा यदि वाशुभं. — After 3^{ab}, T_2 G M read 4^{cd} repeating it in its proper place. —^{d}) D_5 [ऽ]सि हि (by transp.). Dn_2 सं- (for मे).

4 T_1 om. 4 (cf. v. l. 3). T_3 om. the ref. —^{a}) V_1 B Dn D_2 समृद्धौ वासमृद्धौ वा. — G_1 om. 4^{b}. T_2 G M read 4^{cd} for the first time after 3^{ab}. —^{c}) Dn_3 वा (for ऽस्मिन्). D_{4-10} समायाताः; T_2 G_2 (both both times). 3 (second time). 4 (both times) समे जाताः; T_3 परे जाताः: $G_{1.3}$ (both first time) सदा जाताः (for समाजाताः). —^{d}) T_2 G M (all first time) प्राणिनोभिर(G_2 °नो हि र)ताः कथं.

5 T_1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) D_1 नियता; G_2 विरता (for नि°). G_4 योग- (for येन). —^{b}) D_5 तत्र मे कारणं शृणु. —^{c}) $D_{7.10}$ वा; $T_{2.3}$ G_4 तु (for च). T_1 सुसं- (for अनु-). —^{d}) V_1 B Dn D_2 त्वयोक्तस्तु; $D_{4.6-10}$ $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M त्वद्यु(T_1 °दु)-क्तश्च; T_2 G_2 सद्युक्तं च; G_4 तद्युक्तं च (for त्वयोक्तश्च).

6 $D_{4.7}$ om. (hapl.) 6. —^{a}) $D_{6.8-10}$ T_2 तत्र (for अत्र). D_2 T_1 अत्र ते वर्ण(T_1 कीर्त)यिष्यामि. —^{b}) $D_{1.2}$ पुराकल्पम् (for °वृत्तम्). T_1 शृणु (for नृप). —^{c}) $D_{1.2.10}$ वदतः; $D_{6.8}$ देवस्य (for संवादं). —^{d}) V_1 कीटस्य तु; D_5 T_1 °कस्य (for °स्य च).

7 ^{b}) D_7 -द्वीपायनः (for -द्वैपा°).

8 ^{b}) V_1 B Dn भाषाज्ञश्च; T_1 भूत° (for रुत°). G_2 भूतज्ञश्च शरीरिणः. —^{c}) V_1 B Dn स तदा; S त्वरितं (for सर्वतो). D_{4-10} सर्वज्ञः सर्वदर्शी च.

9 D_4 om. 9. Before 9, some MSS. ins. व्यासः. —^{a}) D_{5-10} संतत-; T_1 त्वं जीव-; T_2 G M त्वं त्रस्त- (for संत्रस्त-). T_3 कीटस्त्वं त्रस्तरूपेण. —^{b}) Dn_2 T_2 लक्ष्यते (for °से). —^{c}) $T_{2.3}$ G M च वा(M चावा)-सस् (for धावसि). T_1 क्व चावासस्तव परः.

10 ^{a}) $D_{5.10}$ व्रजतो (for महतो). $D_{4.6.7.9}$ S शकटव्रजस्य महतो (hypermetric). —^{b}) V_1 $D_{4.6.7.9}$ घोरं (for घोषं). S महत् (for मम). — $G_{1.3}$ om. 10^{cd}. —^{c}) $D_{5.10}$ हि; S ($G_{1.3}$ om.) मे (for वै). —^{d}) B_5 D_4 एव (for एष). — T_1 om. 10^{ef}. —^{e}) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} न च मां; B_1 च स मां; $D_{4.6-8}$ M न स मा; D_5 स च मां; T_2 G तु स मा (T_2 G_2 मां); T_3 हि स मा (for न स मां). —^{f}) $T_{2.3}$ इतस् (for इति). $B_{1.3}$ $D_{6.7}$ G M_4 अपक्रमे (for अपा°). V_1 $B_{2.4.5}$ Dn इति ह्यस्मादपक्रमे.

11 ^{a}) D_4 शृण्वतां (for श्वसतां). B $Dn_{1.n3}$ D_8 [ए]तं; $D_{1.2}$ T_1 [ए]प; $D_{4-7.9.10}$ [ए]तं; G_2 [ए]व [ए]नं; (for [ए]वं). —^{b}) T G M_4 गोवृषाणां; M_{1-3} गोधुर्याणां (for गोपुत्राणां). V_1 B Dn प्रतोद्यतां; $D_{4.6-9}$ प्रणोद्यतां; $D_{5.10}$ प्रधावतां (for प्रचोद्यताम्).

श्वसतां च शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रचोद्यताम् ।
वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ।
नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ ११
सोढुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
तस्मादपक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १२
दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥ १४
शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १५

कीट उवाच ।

सर्वत्र निरतो जीव इतीहापि सुखं मम ।
चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १६
इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १७
अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः पुरा ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १८
वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो मोष्टा विश्वस्य सर्वशः ।

om. 11[cd]. — [a]) B5 सुवहं; D5.10 तु महा- (for सुमहा-). — [d]) V1 B1.4 Dn2 संनिकर्ष- (for °र्षे). D8.9 G2 स्वयं (for स्वनं). D7.10 नृप (for प्रभो). B5 संनिकर्षस्वनं विभो. — [f]) D1.2 स्वरः (for स्वनः). T G1.3.4 M4 श्रूयंते विविधाः स्वनाः.

12 T1 om. 12[ab]. — [a]) V1 B Dn श्रोतुम्; D4 corrupt; T2.3 G वोढुम् (for सो°). D10 S (T1 om.) अस्मद्विधैर् (for °धेन). B1 [ए]व; D1.2 [इ]ह (for [ए]ष). — [b]) D1.2 सम्यक् (for शक्यः). G M -योनिभिः (for °ना). — [c]) V1 B Dn D10 अति- (for अप-). S तस्मादहमप(M °ति)क्रामे. — [d]) T2.3 G तस्मात् (for अ°).

13 [a]) D1.2.4–10 दुःखो (for दुःखं). T G1–3 M मृत्युर्हि (by transp.). — [b]) D4–10 हि; T1 तु (for च). — T1 om. 13[cd]. — [c]) D5 ततो (for अतो). M4 भीत्या (for भीतः). — [d]) B1 [अ]पि संमुखं; T2.3 G [आ]पदं यथा; M4 [अ]सुखं यथा (for °खं सुखात्). D1–10 गच्छेयं यत्र नः (D6.10 मे) सुखं.

14 [a]) B1 D1 T1 ततः; D2 तदा; T2.3 G M च तं (for तु तं). — [c]) D1.2.4–10 सुखं ते मरणं मन्ये. — [d]) V1 B Dn तु (for हि).

15 [b]) D1.2.4–10 शुभान् (for बहून्). — [c]) D1.4–7.9.10 M1–3 कीटत्वे (for कीट त्वं). — [d]) D9 च (for ते).

16 [a]) D4 T2.3 G4 सर्वतो (for °त्र). D1 हि रतो; T1 च गतो (for निरतो). — [b]) V1 B Dn इतश्चापि; D10 S इहापि च (for इतीहापि). — [c]) D5.10 चिंतयामि (for चेत°). B2 D1 महाप्रज्ञ. — [d]) V1 D1 T1 जीवितं (for °तुम्).

17 T1 om. 17. — [a]) M [अ]स्ति (for [अ]पि). D1.4.5.7.9.10 इहापि विषयाः सर्वे. — [b]) D1.4.5.7.9 प्रवर्तिताः; D2 G4 प्रकीर्तितः (D2 °ताः) (for प्रवर्तितः). — [c]) B2 damaged; T G1.2.4 M मनुष्यास् (for मानुषास्). V1 Dn3 तैर्यंजाश्च; B1.3.4 तिर्यग्जाश्च; B2 Dn1.n2 स्थैर्यजाश्च (for तिर्यगाश्च). B5 मानुष्यास्तैर्यजाताश्च; D2 तिर्यग्गा मानुषाश्चैव; G3 मनुष्यगास्तिर्यगाश्चैव (hypermetric). — [d]) D1.4–10 पृथग्भावा; T2 °ग्भोगान्; G4 °ग्भोग- (for °ग्भोगा). D2 पृथगेवाविशेषतः.

18 [a]) D2 आसे (for आसं). T G M4 मनुष्येषु (for °ष्यो वै). — [b]) V1 B Dn प्रभो; D8 स्मृतः (for पुरा). — [d]) D6–9 T1.2 G1.3.4 M बुद्धि- (for वृद्धि-). B4.5 -जीविकः (for -जीवनः). D4 T3 कदर्यो बुद्धिजीविनः.

19 T1 om. 19[ab]. — [a]) D4 प्राक्श्लक्ष्णो; D5–10 वाक्श्लक्ष्णो (for वाक्तीक्ष्णो). T2.3 G M4 वाक्श्लक्ष्णो (T2 °क्शल्यो) ह्यकृतप्रज्ञो; M1–3 श्लक्ष्णवागकृत°. — [b]) B1 नेष्टो (sic); B2 D5.8.10 द्वेष्टा; D4.6.7.9 मोहे (for मोष्टा). Dn2 सर्वस्य (for विश्वस्य). S (T1 om.) द्वेष्टा विश्वस्य कर्मणः. — [c]) Bom. ed. मिथ्या- (for मिथः-). V1 B2–5 Dn2.n3 D4–7.9.10 [ऽ]पनि(B3 Dn2 D6.10 °वि)धिना; B1 Dn1 [ऽ]पि नि(Dn1 वि)धिना (for ऽपनिधनः). D8 दुष्टबुद्धिं समाश्रित्य; T G M4 मिथो गुप्तनिधि(T1 °सुधी-; G4 °रति)र्नित्यं. — [d]) D4

42 7. 20 मिथःकृतोऽपनिधनः परस्वहरणे रतः ॥ १९
9. 20 06. 20 भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्युषितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभूषता ॥ २०
देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुनाति ह ॥ २१
गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
अकस्मान्नो भयात्त्यक्ता न च त्राताभयैषिणः ॥ २२
धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २३
ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा आततायिबुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २४
नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं त्यक्त्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २५
शुभानामपि जानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २६
सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २७
कर्मणा तेन चैवाहं सुखाशामिह लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

om. हरणे.

20 T1 om. 20[ab]. — [a]) V1 D2 S (T1 om.) -जनाश्; Dn3 -कृतश् (for -जनश्). D1.2.4–10 [ए]व (for [अ]पि). — [b]) V1 B2 Dn पर्यशितो; D4–10 यद्वंचितो; S (T1 om.) पर्या(G2 °र्य)शिता (M °तं) (for पर्युषितो). — [c]) G1–3 मांसस्य (for मात्सर्यात्). — [d]) V1 B1.3–5 Dn D4–6.8–10 T G M4 बुभुक्ष(T1 °क्षि)ता; B2 damaged (for बुभूषता).

21 [a]) D4–10 देवता- (for देवार्थं). G1.2 अपि (for पितृ-). G3 देवार्थमपि धर्मार्थम्. — [b]) D4–10 न तु श्राद्धं; T2.3 G न च श्राद्धं (for अन्नं श्रद्धा-). V1 B1–3.5 Dn -हृतं (for -कृतं). B4 अन्नं श्राद्धं हृतं मया; T1 न च श्रद्धा कृता मया; M1–3 अन्नं शुद्धं कृतं मम. — [c]) V1 B1 D5.7.10 अन्न-; B4 D9 अन्नं (for अर्थ-). D4 T G M4 न दत्तमन्नकामेषु (D4 °भ्यो). — [d]) D4–7 मया तत्र; D8 मयान्नं तु (for देयमन्नं). V1 B Dn D8 पुरा किल (for पुनाति ह). D10 S दत्तमन्नं लुनामि च.

22 [b]) V1 T1.2 G2 भयेषु शरणागतः (T1 °तं; T2 G3 °तान्). — [c]) V1 B Dn D4–10 ते मया (for नो भयात्). — [d]) V1 B Dn न त्राता अभयैषिणः. — For 22[cd], S subst.:

597* त्यक्त्वाकस्मान्निशायां च न दत्तमभयं मया ।
[M त्यक्तास्माकं (for त्यक्त्वाकस्मान्).]

23 G1.3 om. (hapl.) 23–26. — [a]) Dn3 D1 धन- (for धनं). V1 D1 T2 प्रियं; B1 श्रियं (for प्रियान्). G3 M1–3 धनधान्यं प्रिया दारा. — [b]) T1 गृहं (for [अ]द्भुतम्). — [c]) D1.4–10 श्रियो (for श्रियं).

24 G1.3 om. 24 (cf. v. l. 23). T1 om. 24[ab]. — [a]) T2 G4 श्रियः; T3 श्रिया; G2 श्रियाः; M1–3 कृशः (for ईर्ष्युः). M4 श्रिया सुखपरं दृष्ट्वा. — [b]) V1 D8 अन्यस्य च; B Dn अ(B1 ह्य)न्यस्य न; D1.2 ह्याततायी; D10 T3 M यातनाय (for आततायी). T2 G2 यातनायाबुभुक्षितः; G4 यातनाय बुभूषितः. — [c]) D1.2 -हर्ता (for -हन्ता). — [d]) D1.2 मातृ- (for आत्म-). D4 मूर्खाणामनिवर्तकः; D5–9 गुरूणां नानुवर्तिता; D10 मूर्खाणां चानुवर्तिता.

25 G1.3 om. 25 (cf. v. l. 23). — [a]) T2.3 G3 -भूयिष्ठः (for °ष्ठं). — [b]) D5.10 मया कृतं (by transp.). — After 25[ab], T1 ins.:

598* तेनैषा कृमिता प्राप्ता भयस्य जननी सदा ।

— T1 om. 25[c]–27[b]. — [c]) D5 -तप्येत; D6–9 -तप्येयं; D10 -तप्यैतत्; T2 G2.4 M4 -तप्ये वै (for -तप्येऽहं). D4 श्रुत्वा तदनुतप्येयं; T3 कृत्वा तदनुतप्ये वै. — [d]) V1 B Dn हित्वा; T2 यथा (for त्यक्त्वा). T3 प्रेयं मम (for प्रियमिव). D4 [आ]त्मजः (for °जम्).

26 G1.3 om. 26 (cf. v. l. 23). T1 om. 26 (cf. v. l. 25). — [a]) V1 B Dn नाभि- (for अपि). — [c]) D4–10 [अ]पि (for च). — [d]) D2.4–6.8–10 ब्राह्मणाश्चार्चिता मया.

27 T1 om. 27[ab] (cf. v. l. 25). G1.3 read 27 twice. — [c]) G1 (both times).3 (first time) वृद्धो (for ब्रह्मंस्). — [d]) G1.3 (both first time) ब्राह्मण-

११९

व्यास उवाच ।

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १
अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २
जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।
अवाप्स्यसि परं धर्मं धर्मस्थो यदि मन्यसे ॥ ३
कर्म भूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
धर्मादपि मनुष्येषु कामोऽर्थश्च यथा गुणैः ॥ ४
वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चाप्युपेतस्य विपश्चितः ।
किं हीयते मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५
जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥ ६
गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र चेच्छसि ॥ ७ C. 13. 5759 B. 13. 118. K. 13. 180. M. 13. 105.
स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।

श्चार्चितो मया.

28 T1 om. 28ab.4 — a) V1 B Dn पुनरेव (for तेन चैव). S (T1 om.) कर्मणामेव (M1-3 °मिह) चैवाहं. — b) D4.6.9 इव; M1-3 उप- (for इह). V1 B Dn सुखमागामि लक्षये.

Colophon om. in S. — *Parvan name:* B1.2.4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3.5 Dn1.n2 D1.2.5.10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D1.2.4.6-9 कीटोपाख्यानं; D5.10 कीटकोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 117; B5 107; Dn1 115; D10 124. — *Śloka no.:* Dn1 29; D4 26.

119

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1ab. — b) B1 मुच्यसे; D1.4.6-10 मुह्यसि (for °से). — D2 om. 1c-2d. — c) D10 T2.3 G तद् (for मम). — d) D1 प्रमुह्यसि. D4-9 येन न त्वं प्रमुह्यसि.

2 D3 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) B1.2.4.5 Dn त्वां; D4-10 ते; T2 स (for हि).

3 a) V1 B Dn2 D1.2 सुकृतैर् (for स्व°). — b) T3 गतार्थं (for गतं त्वां). — c) V1 B Dn पुनर् (for परं). Dn2 om. धर्मं. — d) V1' B2-5 Dn1.n2 धर्मं तु; B1 धर्म्यं त्वं; S मानुष्ये (T1 °ष्यं; G1.3 °पे) (for धर्मस्थो). D4-10 धर्मं यदभिमन्य(D7 °गम्य)से.

4 T1 om. 4. — a) T3 कर्म भूमौ; G1.2 कर्म भूत-; G3 धर्मभूत- (for कर्म भूमि-). M दैवं (for देवा). — b) T3 G4 ते (for ये). D1.2 तिर्यंचश्चापि भुंजते. — c) V1 B Dn धर्मोपि हि; T2.3 G धन्या अपि; M धर्मा अपि (for धर्मादपि). — d) D4-9 कामार्थश्च (for कामोऽर्थश्). V1 B Dn कामार्थाश्च तथा गुणाः; S (T1 om.) कामार्थाश्च यथागुणाः (G2 °णं).

5 b) V1 B Dn D5 व्यपेतस्य; T2.3 G1-3 समुपेता; G4 समवेता (for [श्च]प्युपेतस्य). — T1 om. (hapl.) 5cd. — c) V1 B Dn हास्यति; T2.3 G आयाति; M ह्रायाति (for हीयते). — d) T2.3 G [अ]र्थस्य (for [अ]पि हि). V1 जीवितं; D2 जायते (for जीवतः). D4-10 मंत्रार्थस्यापि जीवतः (sic); M मंदस्यार्तस्य जीवितं.

6 a) D4.6-9 जीवंति; T2.3 G दैवे यः; M1-3 दैवे हि; M4 दैवेयं (for जीवन्हि). T1 कुर्वंति च सदा पूजां. — b) D5.10 T G विप्राग्नि- (sic) (for °ग्र्यः). — T1 om. 6c-7b. D5 om. 6d-8a.

7 D5 om. 7; T1 om. 7ab (for both, cf. v. l. 6). — a) Dn3 om. (hapl.) one भूतानि. D6-9 भूतानां (for °नि). — c) D10 S क्रमात् (for तत्र). — d) D10 S यदि (for यत्र). V1 B3-5 चैव्यसि; B1 D4.6-9 वेत्स्यसि; Dn वैव्यसि; D2 गच्छसि; T1 मन्यसे (for चेच्छसि).

8 D5 om. 8a (cf. v. l. 6). Before 8, D1.2 ins. वैशंपायनः. — b) D10 T G कीटः समव(T1 °मुप)तिष्ठत; M कीटवत्सम(M4 °त्स व्य)ति°. — Dn1.n2 D4-9

.5761 . 118. 10 . 180. 8). 107. 37 तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥ ८
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
श्वपाकवैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ ९
स कीटेत्येवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिः ॥ १०

कीट उवाच ।

इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ ११
वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमवाजिनः ॥ १२
उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
सबान्धवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनम् ॥ १३
गृहेषु सुनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
परार्ध्येषु महाभाग स्वपामीह सुपूजितः ॥ १४
सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधबन्दिनः ।
स्तुवन्ति मां यथा देवं महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १५
प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततेजसः ।
यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् ॥ १६
नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १७

---

ins. after 8^{ab} : D10 after 8^{cd} :

599* शकटव्रजश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ।
चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।
संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः ।

[(L. 1) Prior half hypermetric. Dn1 D4 शकटो व्रजंश्च सुमहान् (for the prior half). — D5. 10 read line 3 after 9 ; D8 reads it after 601*.]

— *D10 reads 8^{cd} twice.* — ^{c}) *B4. 5 D4–9. 10 (second time)* M1–3 ऋषिर् (for ऋषिं). T1 कीटः स देहं त्यक्त्वाथ. — ^{d}) T1 जातो हि (for सर्वासु). — D5–9 ins. after 8 : D4 after 9 : D10 after the second occurrence of 8^{cd} :

600* ददर्श च महाराज संप्राप्तं राजपुत्रताम् ।

9 D6. 7. 9 om. 9. — ^{a}) B4 D2 G M श्वाविड्गोधा- ; D4 श्वाविद्गोश्व- (for श्वाविद्गोधा-). — ^{c}) V1 B Dn D8 T3 M श्वपाकशूद्रवैश्यानां. — After 9, D4 ins. 600* and D5. 10 read line 3 of 599*; while D8 ins. after 9 :

601* एतास्वेव क्रमेणैव योनिष्वास स्वकर्मणा ।

— After the above, D8 reads line 3 of 599*.

10 D4 om. 10–11. — ^{a}) V1 B Dn G2 एवम् (for [इ]त्येवम्). D1. 2 कथितो ; D5–10 आदिष्टो ; M आख्यातो (for आभाष्य). T1 तासु तासु समाख्यातो ; T2. 3 G1. 3. 4 स कीटस्त्वे(T3 °त्वे)वमाख्यातस्. — ^{b}) D1. 2. 5. 10 मुनिना (for ऋषिणा). T1 ब्रह्म- (for सत्य-). D6–9 मुनिना सत्ययोनिना ; T3 ऋषीणां सत्यवादिनां. — ^{c}) D7 प्रतिस्मृत्वा (for °स्मृत्य). D10 om. जग्राह. — ^{d}) V1 B Dn G1. 3 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). — After 10, T1 ins. :

602* पर्यायेण ततः प्राप्य क्षात्रं स्थानमनुत्तमम् ।

11 D4 om. 11 (cf. v. l. 10). T1. 3 om. the ref. B3 repeats 11^{cd} after 16^{ab}. — ^{c}) D1. 2 य इदं ; D6. 8. 9 तदहं ; G3 यदाहं (for यदहं). — ^{d}) T1 गतो वै (for आगतो).

12 ^{c}) T1. 2 कांभोजा (for काम्बोजा). — ^{d}) T G M4 समर- (for परम-).

13 T1 om. 13^{ab}. — ^{a}) D4. 5. 7–10 अश्वाश्वतरमुख्यानि. — ^{c}) D1. 4 G2 सबांधवाः सहामात्याः. — ^{d}) *D4* स्वाश्नामि ; D5. 10 अश्नामि ; T1. 3 G1–3 M ह्य° (for चा°). T2 G4 ह्यश्नामि पिशिताशनं.

14 ^{a}) B3. 5 स्व- ; D4–10 च (for सु-). V1 B1. 2. 4 -निवातेषु (for °सेषु). D2 गृहेषु च निवातेषु ; T1 °षु च वरार्ध्येषु. — ^{b}) D1 T3 M1. 3. 4 शरणेषु (for शयनेषु). — ^{c}) V1 B Dn D5 वरार्हेषु ; T1 स्त्रीभिः सह (for परार्ध्येषु). — ^{d}) V1 B Dn S च ; D10 ह (for [इ]ह).

15 ^{c}) V1 B Dn D2 देवा ; D10 देव (for देवं). — ^{d}) D4–10 T2. 3 G4 महेंद्रमिव वंदिनः ; T1 महेंद्रं पाकशासनं.

16 ^{a}) T2 प्रभावात् (*for* प्रसादात्). — After 16^{ab}, B3 repeats 11^{cd}. B8 om. 16^{cd}. — ^{c}) D4–10 T1 प्राप्तः (fro प्राप्य). — S om. (hapl.) 16^{d}–18^{c}.

17 S om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B2 नु ते ; D1. 2 [ऽ]स्तु ते (by *transp.*). — ^{d}) B4 ह्यधिगतो ; D1 त्वधिगतं ; D5. 10 स्वधि° (for ह्यधि°). D6 मम (for मया).

व्यास उवाच ।
ार्चितोऽहं त्वया राजन्प्राग्भिरद्य यदृच्छया ।
ाद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ १८
न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितं पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १९
मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं पुरा ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाप्यर्चनात्तथा ॥ २०
इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मीयान्रणाजिरे ॥ २१
राजपुत्रसुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ २२
तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २३

C. 13. 577
B. 13. 11
K. 13. 180
M. 13. 10

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

18 S om. 18ab (cf. v. l. 16). —c) D1, 2, 4, 6–9 अथ (for अद्य). —d) T1 क्षत्रियत्वमुपागतः; T2, 3 G M स्मृतिं जातोजुगुप्सितां.

19 a) D4–10 न च; S (except G2) ननु (for न तु). —b) T M मया (for त्वया). D4–10 [उ]पार्जितं; G2 [उ]पचितः (for °चितं). V1 B Dn यस्त्वयोपचितः पुरा. —T1 om. (hapl.) 19c–20b. Before 19cd, T2, 3 G M ins. व्यासः. —c) D2, 3 T2, 3 G1, 3 -प्रदानेन (for -प्रधा°). D3 शूद्रेणैवार्थलुब्धेन.

20 T1 om. 20ab (cf. v. l. 19). —a) T2, 3 G1, 3, 4 [ए]तद्; G2 [ए]व (for ते). T2 प्राप्तस् (for प्राप्तं). —b) D5, 10 मया; D7 त्वया (for पुरा). V1 B Dn D4 त(D4 य)च्च वै सुकृतं त्वया; D6, 8, 9 तथैव सुकृतं त्वया. —c) T2, 3 G1, 3 हि; G2 त्रि-; G4 [अ]भि- (for स्म). —d) Dn2, n3 वा (for च). V1 B Dn [अ]भ्यर्चनात्; T2 G2 [अ]प्यर्चनं; T3 G1, 3, 4 [अ]प्यर्चितं (for °र्चनात्). D4–10 मम चा(D4 वा)प्यर्चना कृता; T1 मम चाप्यर्चनं कृतं.

21 a) T1 तस्मात्त्वं राजपुत्रः सन्. —b) B1 T G M4 ब्राह्मणत्वमवाप्स्यसि. —T1 om. 21c–22d. Before 21cd, T2, 3 G M ins. भीष्मः. —d) T1 त्यक्त्वा; T2, 3 G M हित्वा (for हुत्वा). V1 B Dn [आ]त्मानं; D1, 2 सम्यग् (for [आ]त्मीयान्). D4–10 त्यक्त्वा राजन्रणाजिरे.

22 T1 om. 22 (cf. v. l. 21). —a) T2, 3 G1, 4 M1–3 राजपुत्रः. —b) D6, 10 [अ]वाप्य (for [ए]वाप्त-). V1 क्रतुं चैवाप्तदक्षिणं; T2, 3 G M1–3 ईजे (G2 यज्ञे) चैवाप्तदक्षिणैः. —c) G1 partly damaged. D1 अथो (for अथ). D8, 9 मोदिष्यसि; T2, 3 G2–4 M1–3 चोद्दीप्यत (M1–3 °ते) (for मोदिष्यसे). —d) D5, 8, 10 ब्रह्मभूयो; T2 G प्रभूतोपि (for ब्रह्मभूतो).

23 T1 reads 23 after 13. 120. 13. —a) D4 तिर्यग्योनिं; D5 °ग्योनौ; D6–9 °ग्योनिः; G1, 4 °ग्योन्यां (for °ग्योन्याः). T1 अभ्युपेतः (for अभ्युपैति). —b) V1 B Dn D3, 6–9 वैश्यं; D5 वैश्यः (for वैश्यत्वं). D4 वैश्यं; G शूद्रः (for वैश्यः). —c) D6, 8, 9 G4 वृत्तश्लाघ्यः; T2, 3 G1–3 व्रतश्लाघी (for वृत्त°). —d) S (except T1) स्वर्गं (for स्वर्गं). T1 प्राप्तो (for पुण्यं).

Colophon om. in B4 D1, 2 T1. —*Parvan name :* B1–3 Dn3 शांति. —*Sub parvan :* V1 B1–3, 5 Dn1, n2 D5, 6, 8–10 M1–3 दानधर्म. —*Adhy. name :* V1 B1, 3, 5 Dn D6, 7, 9 कीटोपाख्यानं; D4, 5, 8, 10 कीटकोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 118; B5 109; Dn1 116; D10 125; T2, 3 G2, 4 178; G1, 3 M1 172; M2, 3 173; M4 171. —*Śloka no.:* Dn2 24; D4 23.

१२०

,5777 ,119. 1 ,181. 1 ,106. 51

भीष्म उवाच ।

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव स वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १
तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २

व्यास उवाच ।

क्षात्रं चैव व्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं चैव व्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३
पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ४
आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्मचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५

भीष्म उवाच ।

सोऽथारण्यमभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८

व्यास उवाच ।

भो भो विप्रर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ।

120

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) V_1 B Dn च; $D_{1.2}$ तु (for स). D_{4-10} कीटतां (for वीर्यवान्). — ^{c}) T G M_4 हि; M_{1-3} [अ]थ (for स). D_{4-10} त्यक्त्वा स वीर्यवान्राज्यं.

2 B_1 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{d}) D_7 -द्वीपायनस् (for -द्वै°). V_1 T_3 G_4 तथा (for तदा).

3 Dn_2 om. the ref. After the ref., B_4 reads 5^{ab}, repeating it in its proper place. — ^{a}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_1 देव- (for चैव). V_1 om. (hapl.) from कीट up to व्रतं (in 3^{c}). T_1 क्षात्रमेव व्रतमिदं; $T_{2.3}$ G क्ष($G_{1.3}$ क्षा)त्रादेव व्रतात्कीट. — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ परिपालय; G_2 °लयन् (for °लनम्). — ^{c}) B क्षत्रं (for क्षात्रं). B Dn G_2 M देव- (for चैव). D_{5-10} धार्यं (for ध्यायंस्). T_1 क्षात्रं व्रतमिदं कुर्वंस्; T_2 क्षात्रादेव व्रतात्त्वं हि; T_3 G_4 क्षात्रं देवव्रतस्येदं (G_4 °स्याथ); $G_{1.3}$ क्षात्रादेव व्रतं ध्यायंस्.

4 T_1 om. (hapl.) 4^{a}–6^{b}. — ^{a}) D_4 रक्ष; D_5 राजन्; $D_{6.8.9}$ कीट; $D_{7.10}$ ह्येताः; $T_{2.3}$ G_{1-3} M_4 धर्मं; G_4 धर्माच् (for सम्यक्). — ^{d}) V_1 पारगैः; D_4 पावकैः; $T_{2.3}$ G M_4 भावनैः; M_{1-3} हापनैः (for पावनैः).

5 T_1 om. 5 (cf. v. l. 4). B_4 reads 5^{ab} for the first time after the ref. of st. 3. — ^{b}) G_4 स (for स्व-). V_1 Dn $T_{2.3}$ G -करणे (for -च°). $B_{1.3.4}$ (both times).$_{6}$ D_4 स्वकर्मकरणे र(B_1 marg. °णाद्र)तः; B_2 damaged; $D_{1.5-10}$ स्वक(D_1 °ध)र्माचरणे रतः. — ^{c}) $T_{2.3}$ G M_4 क्षात्रीं च तनुमुत्सृज्य. — ^{d}) M_{1-3} तत्र (for ततो).

6 T_1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_4 [ऽ]पि (for ऽथ). T_3 G_{1-3} M [अ]रण्याद् (for °ण्यम्). V_1 B Dn अनुप्राप्य; D_{4-10} अभिप्रेक्ष्य (for °प्रेत्य). T_2 G_4 सोथारण्यादिह प्रेत्य. — ^{d}) S पालयन् (for पाल्य च). $D_{1.2}$ धर्मेणापालयत्प्रजाः.

7 T_1 om. 7^{ab}. — ^{b}) Dn_2 D_1 T_3 G_2 M -सत्तमः (for °म).

8 ^{a}) S ततस्तु ब्राह्मणं दृष्टुं.

9 ^{a}) V_1 B Dn D_{4-10} ब्रह्मर्षभ (for विप्र°). S इह ब्रवीमि ते श्रेयो. — ^{b}) $D_{8.9}$ कदाचन (for कथं°). — After 9^{ab}, T_1 ins.:

603* पालनाच्च विशिष्टानां सुयुद्धमरणेन च ।
शिष्टसंसेवनाच्चैव स गतिं परमां गतः ।
ततः स परराष्ट्रेण राजानं पीडिताः प्रजाः ।
हते च तद्वने तात युद्धाय समुपागतः ।

उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथागमम् ॥ ९
तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
धर्मलोपाद्भयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥ १०

कीट उवाच ।

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १२
अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३
तेऽपि यस्मात्स्वभावेन हताः क्षत्रियपुंगवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

हत्वा तं निहतो युद्धे तस्माद्विप्रत्वमागतः ।
आजगाम ततः प्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
पाराशर्यं महाप्राज्ञमुपयान्तं दयापरम् ।
नित्यं प्रसन्नवदनं नभःस्निग्धाम्बुदप्रभम् ।
अज्ञानतिमिरादित्यं नित्यं व्यासं नमाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा पतितं पद्भ्यां प्रीत्या प्राह महामुनिः ।
ब्राह्मणान्पूजयस्वेह जपसत्यपरायणः ।
क्रमाद्ब्रह्म प्राप्स्यसि त्वं विष्णुध्यानेन निर्मलम् ।

— T_1 om. 9^{c}–10^{d}. D_2 G_2 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. M_{1-3} transp. 9^{c} and 9^{d}. —^{c}) T_3 -योनौ तु; M_{1-3} -योनिपु (for -योनीपु). —^{d}) M_{1-3} पापयोनिपु पापिष्ठः. —^{e}) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ -पद्यस्व (for °ति). D_{4-10} धर्मज्ञो जायते जंतुर्. —^{f}) $T_{2,3}$ G_4 यथाश्रुतं; $G_{1,3}$ °व्रतं (for °गमम्). V_1 B Dn यथापापफलोपगं (V_1 B_1 °मं).

10 T_1 om. 10; D_2 G_2 om. 10^{ab} (for all, cf. v. l. 9). —^{a}) $G_{1,3}$ युद्ध- (for मृत्यु-). —^{c}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{6,7}$ -लोप- (for -लोपाद्). S (T_1 om.) धर्मलाभात्परं (M °द्भयं) न स्यात्.

11 ^{b}) S [ऽ]द्य वै (for ह्यहम्). — After 11^{ab}, T_1 ins.:

604* इत्युक्त्वा समनुज्ञातस्तथा चक्रे द्विजोत्तमः ।

— T_1 om. 11^{cd}. —^{c}) S (T_1 om.) -मूलं शुभं (for -मूलां श्रियं). —^{d}) D_2 न स्याद् (for नष्ट). S (T_1 om.) पापं नष्टमिहाद्य वै (G_2 मे).

12 ^{d}) D_1 corrupt. M_4 -जात- (for -यूप-). —^{e}) $D_{1,2}$ आगम्य (for अगमद्).

13 ^{a}) B Dn $D_{4\,6-10}$ पदं; D_5 पदात् (for परं). T_1 M_4 अथाप च पदं पार्थ (M_4 कीट); $T_{2,3}$ G अथ पापहरं कीटः. —^{b}) T_1 कीटो (for पार्थ). —^{c}) D_{4-10} -निर्वृत्तिं (for -निर्वृत्तं). —^{d}) T_1 यथा (for तदा). $T_{2,3}$ G M व्यासस्य वचनं यथा. — After 13, $D_{1,2,4-10}$ ins.:

605* श्रुत्वैतद्राजशार्दूल सत्कर्मपरमो भव ।
[D_{4-10} [इ]दं (for [ए]तद्).]

While T_1 reads 13. 119. 23 after 13.

14 ^{a}) D_{4-10} येपि येन (for तेऽपि यस्मात्). B_1 om. from भावेन up to हरि (in 13. 125. 21^{d}). V_1 B_{2-5} Dn प्रभावेण (for स्वभावेन). S कुरुक्षेत्रे युद्धहताः (T_1 हताः पुण्याः). —^{b}) T_1 क्षेत्रे; $T_{2,3}$ G M पुण्ये (for हताः). —^{c}) $D_{4,7-9}$ सु-; $D_{5,10}$ तु (for ते). —^{d}) T_2 G M_4 तस्मा त्वं (for तस्मान्मा). $B_{4,5}$ M_{1-3} शुच (for शोच). D_{4-10} तस्मात्पुत्रक मा शुच; T_1 मा त्वं शोचस्व पुत्रक.

Colophon om. in $B_{1,4}$. — *Parvan name*: $B_{2,3}$ Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan*: V_1 $B_{2,3,5}$ Dn $D_{1,2,5,6,9,10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: V_1 $B_{2,3,5}$ Dn $D_{1,2,4-10}$ कीटोपाख्यानं; T_2 व्यासकीटसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 119; B_5 109; Dn_1 117; D_{10} 126; T_1 171; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 179; $G_{1,3}$ M_1 173; $M_{2,3}$ 174; M_4 172. — *Śloka no.*: Dn_1 14; Dn_2 15.

१२१

93
0. 1
2. 1
17. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्या तपश्च दानं च किमेतेषां विशिष्यते ।
पृच्छामि त्वा सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २
कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन् ।
वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ३
तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ४
तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥ ५
तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्योऽस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ।
तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ ६
एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च ॥ ७
पृथगाचरतस्तात पृथगात्मनि चात्मनोः ।
अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि वा त्वया ॥ ८
व्यास उवाच ।
अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ९

121

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 a) V1 B2–5 Dn विद्यातपोभ्यां दानाच्च. — b) D7 इत्येषां (for एतेषां). — c) V1 B2–5 Dn D2. 4–10 T G त्वां (for त्वा). M1. 2 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठ).

2 c) D1. 2 नारदस्य (for मैत्रेयस्य).

3 b) D6. 9 अज्ञातश्च; T1 अज्ञान-; G3 अज्ञातं (for अज्ञात-). D4 -चरितश्च (for °तं).

4 a) T2. 3 G2–4 उपच्छन्नम्; G1 damaged (for °स्थितम्). — b) G4 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). B3 D2 S (except M4) -सत्तमः. — d) T1 मैत्रेयो राजसत्तम; T2. 3 G M °यो मुनिसत्तमं (T3 G1. 4 °मः).

5 a) D1. 2 ज्ञात्वा (for भुक्त्वा). T2 अन्नं तस्य गृहे भुक्त्वा; T3 G4 भुक्त्वा तदन्नमम्रृतं. — b) V1 B5 T3 सर्व- (for सार्व-). — c) D4–10 प्रातिष्ठत्स्मयमानोथ; T1 स्मयमानः प्रतीच्छन्वै; G1–3 उच्चिष्ठमानोस्मयत. — d) D4–10 महातपाः (for °मनाः).

6 c) D1. 2. 4–10 भगवन् (for धर्मात्मन्). — d) V1 B Dn व्यस्मयिष्ठाः; T1 विस्मयस्य; T2 G1–3 M उ(M2 B1 (marg. as sup. lin. य)त्स्मयिष्ठाः (for योऽस्म°). B1 (marg. as in text). 3. 5 मे (for ते). D4–10 यत्स्मयिष्ठा महामते (D5. 10 °मुने); T3 उत्स्मयिष्ठाः कथं च ते. — e) G4 धर्मवतः (for धृतिमतः). — M4 om. (hapl.) 6f. — f) T G प्रमादः (for प्रमोदः).

7 D10 om. (hapl.) 7a–9b. — a) S इच्छामि (for पृ°). D4. 6–9 ब्रह्मन् (for विद्वन्). — c) V1 विद्वान्; (for -भाग्यं). — d) B2 माहाभाग्यं; D1 om.; D6–9 सुखभा(D8 °भो)ग्यं (for महाभाग्यं). V1 B Dn तवेह (for तथैव). S सुखभाग्यं ममेह च (T1 ममैव च; M4 ममैव ह). — After 7, T G ins.:

606* तपोभाग्यान्महाभाग सुखभाग्यात्तथैव च ।

[T1 आत्मनश्च (for महाभाग). G2 सुखभाग्यं (for °भाग्यात्).]

8 D10 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) T G M1–3 आचरितं; M4 आचारतस् (for आच°). G2 नाम (for तात). — b) G1 partly damaged. V1 B Dn D5. 8 पृथगात्मसुखात्मनोः (D5. 8 °नः); D4. 6. 7. 9 पृथगात्मसु चात्मनः; T G2–4 M °गाचरितात्मना (T1 °तं मनः; T2 G3. 4 M4 °तात्मनः; M3 °तात्मनां). — d) V1 B Dn चान्वयात्; D6 M2 Cv वान्वयात्; T2. 3 G यत्त्वया (for वा त्वया).

9 D10 om. 9ab (cf. v. l. 7). — a) D2. 4. 6. 8. 9

त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ।
इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परं स्मृतम् ॥ १०
अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः ।
तृषिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता ॥ ११
तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिवाभिभो ।
अतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ॥ १२
पुण्यस्यैव हि ते गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनम् ।
पुण्यश्च वाति गन्धस्ते मन्ये कर्मविधानतः ॥ १३
अधिकं मार्जनात्तात तथैवाप्यनुलेपनात् ।
शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ १४
यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।
तेषां श्रेष्ठतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥ १५
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १६

C. 13
B. 1
K. 13
M. 13

अति(D6 °वि)च्छेदाभिवादाभ्यां ; T1 Cnp अतिच्छंदाति°. — b) T2. 3 G1. 3. 4 M स्वयोयं मामुपागतः (G1 °श्रितः ; M1-3 °गमत्) ; G2 समयोयमुपागतः. ❀ Cn : अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषणमिव। अतिवादस्तस्यैवार्थस्य कथनम् । ताभ्याम् । Cv : अतिच्छेदातिवादाभ्यामित्यत्र वेदे तत्र तत्र अतिशयितकर्मणो यो वादः सोऽतिवादः। तत्फलतया कथ्यमानः अतिशयितपापच्छेदो यः सोऽतिच्छेदः। ताभ्यां तथैव ज्ञायमानाभ्यां निमित्ताभ्यामयं विस्मयः समागतः । ❀ — T1 om. 9cd — d) D1. 4. 6-9 तस्माद् (for क°). — After 9, D2. 4 ins. 607*

10 D2. 4 om. (hapl) 10. — a) T2 [ए]वं च ; T3 [ए]व भू- (for [ए]व तु). — b) D5. 10 [उ]त्तम- (for °मं). T2. 3 G प्रति (for व्रतम्). — c) D8 द्रुह्याच्. T1 न द्रुह्येच्चैव निंद्याच्च. — d) T1 M1-3 om. च. T2 [अ]परान् ; G परान् (for परं). V1 B2-5 Dn D1. 5-10 ins. after 10 : D2. 4 after 9 :

607* इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ।

— T1 om. 10e-11b. — e) B2 (marg.) सत्यं (for कृत्यं). D4-10 इदानीं वै पुरस्कृत्य. — f) T3 G2. 4 परस्ताच् ; G1. 3 परस्माच् (for पुरस्ताच्). V1 प्रतिष्ठितं ; B2-5 D (D3 missing) परिश्रुतं ; M4 परं श्रुतं (for परं स्मृतम्). T2 M1-3 परस्ताच्च परं श्रुतं.

11 T1 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) V1 B2-5 Dn2. n3 T2. 3 G1. 3. 4 M4 हि (for ऽपि). T2. 3 G न्यासो ; M न्यायो (for दायो). — b) D2 [अ]ति- ; D4-10 [उ]क्तो (for [उ]त). T2. 3 G M4 महाबलः (for °फलः). — D2 om. 11cd. — c) V1 B2-5 D10 च ते ; T2. 3 G2-4 तु यद् (for च यद्). — d) Some MSS. [अ]नुसूयता.

12 a) S तोषितास्त्रिदशा (T2 °स्तृपिता) यत्ते. — b) D1. 2 तद् (for [ए]तद्). B3. 5 Dn3 D6. 8 T2. 3 G1. 3. 4 M1 दर्शनं (for अशनं). M1. 3 महत् (for मम). T1 तत्त्वं दर्शनं मम. — c) D1. 6-9 अजैषीन्. — d) V1 B (B1 om.) Dn S प्रभो (for [अ]भिभो). — e) V1 B2. 5 Dn G1 ततो (for अतो). T3 G2 दम- (for दान-). — f) S हि (for च).

13 a) D2. 4. 5. 7-10 T1 [इ]व (for [ए]व). V1 B (B1 om.) Dn सत्त्वं (for गन्धः). T2. 3 G दूरात्पुण्यवतो गंधः. — b) D2. 4-10 T1. 3 [इ]व (for [ए]व). T1 हि (for च). T2. 3 G दर्शनात् (for °नम्). — c) D6-9 पुण्यस्य (for °श्च). V1 B2-5 Dn पुण्यस्यैवाभिगं- (B4 °वातिगं- ; B5° व हि गं)धस्ते ; D4 पुण्यस्य चाति° ; D5. 10 पुण्यस्येवाति°. — d) V1 B (B1 om.) Dn मन्ये कर्मविधानजं ; D1. 2. 4-10 मन्ये धर्मविधानजं (D1. 2 °जः).

14 T1 om. 14ab. — a) D4-10 अतिधर्मार्जनात्तात ; T2. 3 G1. 3. 4 अथ कर्मार्जितस्तात ; G2 M अधिकर्मार्जितं तात. — b) T2 G1-3 M यथा (for तथा). V1 B (B1 om.) Dn चैव (for [ए]वापि). D4-10 -पालनात् (for -लेप°). — V1 B2-5 Dn D1. 2 ins. after 14abc ; D7. 10 after 22ab :

608* दानमेव परं द्विज ।
नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो.

[(L. 1) V1 नृप (for द्विज). — (L. 2) D1. 2. 10 न (for नो).]

15 D4 om. 15a-22b. — a) T3 तानि (for यानि). T3 [इ]त्र (for [इ]ह). — b) T1 प्रचक्षते ; T2. 3 G M प्रशंसति (for °सि). — c) B (B1 om.) Dn श्रेष्ठतरं (for °तमं). — d) T1 इदं (for इति). Dn3 वै ; D2 om. (for मे). Dn1. n2 D1. 8 M3 [अ]त्र (for [अ]स्ति).

16 D4 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) D1 T2. 3 G दानवद्भिः ; D5. 10 °कर्तृ- ; T1 M4 °विद्भिः (for °कृद्भिः). — b) T1 महर्षयः (for मनीषिणः). — c) T1 M2. 3 ये हि ; T2. 3 G ये वै (for ते हि). D2 प्रणस्य (for

यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १७
त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनम् ।
सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ १८
तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् ।
श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ १९
सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २०
त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥ २१
न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पापकम् ।
तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ २२
रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ।
न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

प्राणस्य). — d) B5 प्रकीर्तितः; D5–10 सनातनः (for प्रतिष्ठितः). D1. 2 तेषु धर्माः सनातनाः.

17 D4 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) T2 यदा (for यथा). T1 यथा वेदे ह्यधीते तु. — b) D5–10 -निग्रहः (for -संयमः).

18 D4 om. 18 (cf. v. l. 15). — a). G4 अहं (for त्वं हि). G1. 3 शुभादेव; Bom. ed. महाबुद्धे (for सुखादेव). — b) T3 G1–3 शुभम् (for सुखम्). — c) D5. 10 T1 सुखस्य सं-; D6. 7. 9 सुखं च सं-; D8 T2. 3 G M सुखानुसं- (for सुखतर-). G3 -प्राप्तम् (for -प्राप्तिम्). — d) Dn2. n3 प्राप्नुते (for आप्°). D5–10 प्राप्नुते प्रीतिमान्नरः.

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 15). — b) T3 उपलक्ष्यम्; Bom. ed. °लभ्यम् (for °लब्धम्). B5 असंशयः. G1. 3. 4 उपलक्ष्यमसंशयः. — D1. 2 T1 om. 19^{cd}. — c) Dn1 D5–10 श्रीमंतः प्राप्नुवंत्यर्थान्; T2 G श्रीमतामाप्नुवंत्यर्था. — d) B3 Dn1 दानं यज्ञस्; D6–9 G1. 3. 4 M4 दानं यज्ञास्; G2 M1–3 दानयज्ञास् (for दानं यज्ञं). T2. 3 दानयज्ञ(T3 °ज्ञा)स्ततः सुखं.

20 D4 om. 20 (cf. v. l. 15). — b) V1 B (B1 om.) Dn अपि; D5 T1 एव (for अन्यत्). — c) D8 स्तूयते (for दृश्यते). — d) G1. 3 नियता (for °तं).

21 D4 om. 21 (cf. v. l. 15). — a) B5 Dn2 S (except M3) विविधानि (for त्रि°). T2 भूतानि (for वृत्तानि). — c) M तथा पापं (for पापमन्यन्). — d) D5–7. 9. 10 T1 पातकं (for पापकम्).

22 D4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 15). D3 om. (hapl.) 22. — a) V1 B (B1 om.) Dn D2. 6–10 तस्य (for ऽन्यस्य). — b) M4 om. मन्यते. V1 B2 Dn न स; B4. 5 च न (for ऽन्यस्य). D1 T1 पातकं (for पापकम्). D2. 6–10 मन्यते तस्य पातकं. — After 22^{ab}, D7. 10 ins. 608*. — D6. 8. 9 om. (hapl.) 22^{cd}. — c) Dn2 T3 G M2. 3 यथा (for तथा). D4 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). T1 -निर्वृत्यं (for -निर्वृत्तं). D7. 10 यथा स्वधर्मनिर्वृत्तं. — d) D4. 7. 10 पातकं (for पापकम्). — B2–5 Dn D1. 2. 4. 7. 10 ins. after 22: D6. 8. 9 after 22^{ab}:

609* यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ।
येऽभिद्रुह्यन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः ।
द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च ।
ततोऽन्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L. 1) D2 -कर्मणि (for -कर्मिणः). — (L. 2) B5 ते (for ये). B2–4 नराः (for जनाः). — (L. 4) B2. 3 अतो (for ततो). B2–5 Dn2. n3 D1 पापकं (for पातकम्).]

While S ins. after 22:

610* नित्यं चाकृपणो भुङ्क्ष्व स्वजनैर्देहि याचितः ।
भाग्यक्षयेण क्षीयन्ते नोपभोगेन संचयाः ।

[(L. 1) M तु (for च). T1 M भुंक्ष्व (for भुङ्क्ष्व).]

23 b) B2 D1. 4. 5 जयस्व (for यजस्व). S देहि दाने (T3 °नं) रमस्व च. — *T1 om.* 23^{cd}. — c) T2. 3 G M4 न त्वामति(G4 °धि)गमिष्यंति. — d) B2 D4 [ए]व (for च).

Colophon om. in V1 B1 S. — *Parvan name :* B2–4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* B2–5 Dn D1. 2. 4–6. 9. 10 दानधर्म. — *Adhy. name :* B3. 4. 5 Dn

१२२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १
असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
अनुज्ञातस्तु भवता किंचिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २

व्यास उवाच ।

यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ।
ब्रूहि तावन्महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ३

मैत्रेय उवाच ।

निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥ ४
भवतो भावितात्मत्वाद्दायोऽयं सुमहान्मम ।
भूयो बुद्ध्यानुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥ ५
अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।
मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्म स्वभावतः ॥ ६
तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ ७
तस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।
न हि श्रुतवतां किंचिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८
यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः । C. 13.58.. B. 13.1.. K. 13.1.. M. 13.1..

D1. 2. 4. 8. 10 मैत्रेयभिक्षा; D5-7. 9 मैत्रेयभिक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B6 110; Dn1 118; D10 127. — *Śloka no.*: Dn1. n2 27; D4 19.

122

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 ^{a}) D2 महाप्राज्ञ (for प्रत्युवाच). — ^{b}) T2. 3 G -पूर्वकः (for -पूजकः). D4-10 मैत्रेयो लोकपूजितः; T1 °यः सर्वधर्मवित्. — T1 om. 1^{cd}. — ^{c}) B2. 3 Dn1 D2 M1-3 अत्यंत-. — ^{d}) D1. 6 प्रज्ञो.

2 Before 2, some MSS. ins. मैत्रेय उवाच. — ^{b}) D1. 2. 4. 7. 9. 10 वेत्थ; D5. 6 चात्थ; T1 [ए]वोक्तं (for [ए]वात्थ). — ^{c}) V1 B2-5 Dn च (for तु). — ^{d}) B6 प्रभो (for विभो).

3 D4 om. (hapl.) 3. — ^{b}) D8 T2. 3 G M तथा; T1 तदा (for यथा). V1 B2-4 Dn1. n2 D5-7. 9. 10 यथा; T3 तदा (for तथा). — ^{c}) V1 B1 Dn1. n3 S तत्त्वं; B2 Dn2 तत्तत् (for तावत्). B3 ब्रूहि तत्तन्महाभाग.

4 D4 om. the ref. — ^{a}) Dn1 [ए]वं (for [ए]व). — ^{b}) S (except M2. 3) सत्य- (for दान-). D2 -संमितं (for -संहितम्).

5 T1 om. 5^{ab}. — ^{a}) B5 भवतो भावितार्थत्वाद्. — ^{b}) Dn1. n2 D5 लाभो; D4. 6-10 भावो (for दायो). — D8 om. 5^{c}-6^{b}. — ^{d}) T G M4 सुसंवृद्ध- (for सुसमृद्ध-). D4. 6. 7. 9 इति (for इव).

6 D8 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D1 तथा; D2 अद्य (for अपि). V1 B (B1 om.) Dn नो; T1 ते (for मे). — ^{b}) D4. 6. 7. 9 भवति; G3 °ता (for °तो). M4 ह्युदयो (for ऽभ्यु°). B2. 4. 5 Dn भवेत् (for महान्). V1 B3 भवतो ह्युदयो भवेत्; T1 भविताभ्युदयो मम. — ^{c}) D2 S मन्ये तपःप्र(T1 M °व प्र)सादोयं. — ^{d}) D5. 10 तद्धै; S (except T1) बुद्धि- (for तद्धि).

7 ^{b}) T2. 3 G2. 4 M4 [अ]प्येते; G1 3 एते (for [अ]प्येतद्). Dn2 D1. 6-9 M ब्राह्मण- (for °ण्य-). D4 -लक्षणं (for -कारणम्). T1 [अ]प्येते ब्राह्मणलक्षणं. — ^{d}) D10 T3 G1. 3 स्नातो (for ततो).

8 ^{a}) V1 B2. 4. 5 Dn D1 अस्मिंस् (for त°). Dn3 D4-9 तु; T2 [s]पि; T3 हि; G1 damaged; G4 om. (for च). B5 D6-10 T3 G1-3 M4 तृप्यंति; T1 तुष्यंति (for तृप्यन्ते). — ^{b}) D1. 2. 4. 6-9 पितरो देवतास्तथा; D5. 10 देवताः पितरस्तथा. — ^{c}) T1. 2 G श्रुतवतः (for °वतां). — After 8, N (B1 om.; D3 missing) ins. :

611* अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किंचन ।
चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्माधर्मावृतानृते ।

[(L. 1) D4-10 सर्वं (for अन्धं).]

10 13 36 एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ ९
ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥ १०
अदन्ह्यविद्वान्हन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
तं च हन्यति यस्यान्नं स हत्वा हन्यतेऽबुधः ॥ ११
प्रभुर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः ॥ १२
यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः ।
न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १३
यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ १४
ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १५
तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थाश्चेतयानो न मुह्यते ।
ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

D10 cont. : S ins. after 8 :

612* असंस्कारात्क्षत्रवैश्यौ नश्येते ब्राह्मणादृते ।
शूद्रो नश्यत्यशुश्रूपुराश्रमाणां यथार्हतः ।

[T1 om. line 1. — (L. 1) D10 T2.3 G1.4 -वैश्या (for -वैश्यौ). D10 T2.3 G1.4 नश्यंते; M नश्यतो (for नश्येते). — (L. 2) T2.3 G शुश्रूपुर् (for [अ]शु°).]

9 a) Bom. ed. सुलभे (for सुकृते). — b) T1 G1.4 फलं विंदंति मानवाः. — c) D4–10 तु (D6.8 [श्रा]शु) लभते; S श्रुतवते (for °ति). — d) T2 इष्टं; G2–4 दत्त्वा (for दाता). D4–10 न संशयः (for समश्नुते).

10 a) B2.3 Dn1 n2 विंदेत (for विद्येत). — d) T G2–4 M4 वृथा; G1 damaged (for मोघं).

11 D10 reads 11 twice. — a) D10 (first time) T1.2 G M4 अन्नं; T3 गृह्णन् (for अदन्). Dn D5.10 (second time) om. हि. D10 (first time) S [ए]वम् (for [अ]न्नम्). D4.6–9 अविद्यं च दहत्यन्नम्. — b) D10 (first time) S अ(D10 ह्य)विद्वांसं च हंति तत. — T1 om. 11^{cd}. — c) V1 B2–5 Dn Cnp तच्चा(Dn1 तं चा)न्नं पाति यच्चा(B3 Dn1.n2 °श्चा)न्नं; D1 2 तच्चान्नं पाति यश्चाद्य; D4–8.10 (second time) तदन्नं D7 न दत्तं) हंति यच्चा(D8 °श्चा)न्नः; D10 (first time) T2.3 G2.4 M4 तच्चान्यं (D10 °न्नं) हंति यच्चा(T3 °श्चा)न्यत्. — d) V1 B2–5 Dn D4–9.10 (second time) हंता; D10 (first time) T2.3 G M1–3 भुक्त्वा (for हत्वा). D1. 2.4–9.10 (second time) पुनः (for ऽबुधः).

12 a) T1.2 G प्राहुर् (for प्रभुर्). T3 प्राहुर्ह्यन्यद्विद्वांसः. — b) M1.3 दातुर्; M2.4 दातुं (for पुनर्). D4–10 भावयति (for जन°). — T1 om. 12^{cd}. — c) S (T1 om.) दाता (for चान्नाज्). D1.5.10 यस्मात् (for त°). — G1.3 om. 12^{d}–13^{c}. — d) V1 B2.3 Dn D4–9 एष; T2.3 G2.4 एवं (for एव). — D10 T2.3 G2.4 M ins. after 12 : T1 after 12^{ab} :

613* प्रभुर्ह्यनुपभोगी स्याददत्त्वान्नमसंशयः ।
यस्तारयति वै विद्वान्पितॄन्देवान्समाहृतान् ।

[(L. 1) D10 T2.3 G2.4 भाह्यं ह्य(D10 भाह्यं ह्य-; T3 प्राहुर्)नुपयोगी यो (for the prior half). M2 असंशयं. D10 T2.3 G2.4 [अ]ददंश्चान्नमसंशयं (for the post. half). — (L. 2) T1 यद्धारयति वै विद्वान् (for the prior half). D10 T2.3 G2.4 सदामृतान्; T1 स तर्पयेत्; M2 (also as above) सदाहृतान् (for समा°).]

13 G1.3 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). — a) D6.8.9 तद् (for यद्). — b) D4.5.7.8.10 एवं (for एव). — d) M1–3 [ए]तद् (for [ए]वम्).

14 a) D4–10 [ए]व (for वै). B2 संतः (for सन्ति). S यश्चैव (T1 °त्रैव; M1–3 °श्च वै) ब्राह्मणस्तात. — b) T G M3 -संहितः. — c) T1 तस्मिन् (for तत्र). — d) T1 च क्षमं; G1 वाश्नुते (for चा°).

15 a) T1 G1.2 M4 योनिसिद्धाः; T3 येऽभिसिद्धाः (for योनिशुद्धाः). — d) D1–10 च; T G M4 नः (for वै). B6 स्मृताः (for सदा).

16 a) D4–10 तैर्महद्भिः; T1 अयं सद्भिः (for तैर्हि सद्भिः). — b) T2.3 G M देवयानो (for चेत°). B3 Dn3 D4.6–9 मुह्यन्ति (for °ते). D5.10 येन याते न मुह्यति; T1 देवयानोपमः स्मृतः. — c) M1–3 [ऽ]पि (for हि).

१२३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं स प्रशंसति ॥ १
रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् ।
दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः ।
यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ २
यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ३
अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।
तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ४
तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ॥ ५
यद्यद्धि किंचित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
सर्वमेतदवाप्नोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ६
दुरन्वयं दुष्प्रधृष्यं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ७
सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ८
सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः । C. 13. 58.. B. 13. 12.. K. 13. 18.. M. 13. 10..

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* B2–4 Dn1. n3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 6–7. 9. 10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2. 4. 5 Dn3 D2. 4–10 मैत्रेयभिक्षा; D1 मैत्रेयशिक्षा; T2 मैत्रेयव्याससंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 121 ; B5 111 ; Dn1 119 ; D10 128 ; T1 172 ; T2 189 ; T3 G2. 4 180 ; G1. 3 M1 174 ; M2. 3 175 ; M4 173. — *Śloka no.* : Dn1 D4 17 ; Dn2 18.

123

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 [a]) B (B1 om.) M1–3 [ए]व ; T1 तत् ; T2. 3 G M4 [ए]तत् (for [ए]वं). — [d]) D1 शिष्टा (for दिष्ट्या). — T1 om. 1[ef]. — [e]) D9 लोके (for लोको). V1 B (B1 om.) Dn D2 [अ]थं- (for [अ]यं). G1–3 गुणाद् (for गुणान्). — [f]) V1 B (B1 om.) Dn तु ; D4–10 T2. 3 G2–4 सं- ; D6 स ; G1 damaged (for स्म).

2 Before 2, T3 ins. व्यासः. — [a]) D10 T G1. 3 4 M2–4 रूपमानो व(M4 °नव)योमानो (D10 °नः ; M2 °न-). — [b]) V1 M1–3 श्रीमानश्च. D4–10 श्रीमानैश्चाप्यहंकृताः ; T G M1 धनविद्यामदस्तथा. — [c]) Dn2 D5. 10 M2–4 त्वा (for त्वां). — [d]) G2. 4 दैवतो (for दैवस्ते). G1. 3 अनुत्तमं (for °ग्रहः). — [e]) S तत्ते बहुगुणं दानं. — [f]) M1–3 श्रद्धया स्वगुणैरपि.

3 [a]) S धर्मशास्त्राणि च तथा. — [b]) D6. 8–10 काश्च (for काश्चित्). — [c]) T1 M1–3 दानमेव ; T2. 3 G M तानि चैव (for तानि वेदं).

4 D1 om. 4–5. — [b]) D4 भवते हि ; D5. 10 भवतेपि ; G2 भवानिति (for °नपि). V1 D6 तपः श्रुतं ; D7–9 तपस्तु ते (for तपःश्रुते). — After 4[ab], T1 ins. :

614* तत्तद्बहुगुणं दानं श्रद्धया स्वगुणैरपि ।

— [c]) B5 प्रवृत्तं (for पवित्रं). B4 T2. 3 G1. 3. 4 देवस्य ; D4–10 वेदेभ्यस् ; T1 damaged ; M देहस्य (for वेदस्य). — [d]) M4 पावनं (for साधनम्).

5 D1 om. 5 (cf. v. l. 4). — [b]) D5. 10 वा (for च). — [c]) Dn3 वा (for च). D4–10 [अ]पनुदते ; T1 M1–3 [अ]प्यपहरेद् ; T2. 3 G M4 [अ]प्यनुवृत्तो (for [अ]पनुदेद्). — [d]) D7 यथा (for यच्च).

6 [a]) T1 G1. 3 [अ]स्ति (for यद्धि). D4–10 संध्यायन् (for संधाय). M2. 3 यत्किंचिदभिसंधाय. — [d]) D1. 2 पुरुषो (for ब्राह्मणो). V1 B5 Dn विद्यया चेति नः श्रुतं.

7 [a]) B2 partly damaged. D6. 7. 9 T1 दुरत्ययं (for °न्वयं). V1 B2–5 Dn T G1. 3 M दुष्प्रधर्षं ; G4 °सहं (for °धृष्यं). — [b]) T2 दुष्प्रापं (for दुरापं). — [c]) D1. 4–10 हि (for वै). — [d]) T1. 2 G1. 3 M2. 4 दिष्टं ; T3 G2. 4 M1. 3 दृष्टं (for तपो). G2 om. from हि बल up to स्ताभ्यां (in 9[d]).

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 7). T1 om. 8–9. — [a]) D10 T2. 3 G1. 3. 4 सुरापः स्वर्णहारी च.

तपस्विनौ च तावाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ ९
10 सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ १०
इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ ११
पूजिताः पूजयन्त्येतान्मानिता मानयन्ति च ।
अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते ॥ १२
अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
यद्येवोर्ध्वं यद्यवाक्च त्वं लोकमभियास्यसि ॥ १३
प्राप्स्यसे त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कानिचित् ।
मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १४
कौमारदारव्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ १५
यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ १६
अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।

9 G2 om. up to स्ताभ्यां (in 9^{d}) (cf. v. l. 7). T1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B2.3 च; D8 स (for तु). D4 स च वैद्यस्तु चक्षुष्मान्; D5–7.9.10 स वैद्यः स च चक्षुष्मान्; T2 G1.3.4 M1–3 सर्वो वैद्यश्च (M1–3 °स्तु) च°; T3 सर्ववैद्यैश्च च°; M4 सर्वं वैद्यं च च°. — ^{b}) D7 T3 यादृक्ष- (for यादृश-). V1 B4.5 Dn1.n3 M1.2.4 -तादृशं. — ^{c}) V1 B2.4.5 Dn D4–10 M तपस्विनं तथै(D4–10 °मे)वाहुस्; B3 T2.3 G1.3.4 °नस्तथैवाहुस्. — ^{d}) D4–10 तस्मै (for ताभ्यां). T2.3 G1.3 M सतां मतं; G2 सतां मम; G4 सतां मतः (for सदा नमः).

10 ^{a}) S पूर्वं (for सर्वे). D4.6.8.9 श्रुतिधरास्; D5.7.10 श्रुतिपरास् (for श्रुतधनास्). — ^{b}) D4.6.8.9 ते तथैव (for तथैव च). — ^{c}) B2 partly damaged. B3 -प्रियाः (for -प्रदाः). T G1.3.4 तथा; G2 तदा; M4 तयोः (for सुखं). — ^{d}) M वा (for च).

11 ^{b}) T1 श्रेयश् (for लोकं). D5.10 बलवत्तरमुत्तरं. — ^{c}) T1 -दानात् (for -दानैः). — ^{d}) D10 T2.3 G M4 लौकिकं (for °काः). T1 प्राप्नुवंतीह लौकिकं; M1–3 प्रपद्यंते त्रिलौकिकं.

12 ^{a}) Dn1 S [ए]ते; D4 [ए]वं; D5–10 [ए]नं (for [ए]तान्). — ^{b}) M1–3 [उ]त (for च). — B3 reads 12^{cd} twice. — ^{c}) D2.3 स दाता; T1 प्रदाता (for अ°). T G M1–3 तत्र (for the second यत्र). B3 (first time) दाता यत्र च यत्रैति. — ^{d}) B3 (first time) संप्रपूज्यते; T1 °बुध्यते; G2 °पद्यते; Bom. ed. °णूयते (for °णुद्यते). — After 12, T1 ins. 615*.

13 T1 om. 13–15. — ^{c}) D2 च (for [ए]व). V1 B (B1 om.) Dn D2.3 यदि चो(Dn3 चो)र्ध्वं यद्यधो वा; D1.6.7.10 तदेवोर्ध्वं यद्यथा वा (D7 °थावत्). — ^{d}) V1 B3–5 Dn1.n3 स्वार्ल्लोकान्; B2 त्वं लोकान्; D5.10 स्वर्लोकान्; D8 स्वं लोकम् (for त्वं लोकम्). Bom. ed. -यास्यति (for °सि). S (T1 om.) लोकान्नयसि यास्यसि.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) B2 partly damaged. B3 Dn1 प्राप्स्यसि. D4–10 ह्यन्न-; T3 त्वं च (for त्वन्न-). — ^{b}) B2–4 Dn1 यास्यसि; Bom. ed. वांछसि (for दास्यसि). S (T1 om.) कर्हिचित् (for कानि°). V1 B5 Dn2.n3 यानि यास्यसि कानि च. — ^{d}) D1.2 अनृशंसवाक् (for °वान्).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{a}) V1 B (B1 om.) Dn -चारी; S (T1 om.) -दारो (for -दार-). D4–10 कौमारीव्रत(D5 °रवृत्त-; D10 °रव्रत)वान्मित्र (D6.8.9 °न्विप्र). — ^{b}) M4 नियतो (for निरतो). D5 (before corr.) भवान् (for भव). — After 15^{ab}, G2 ins. 615*. T2.3 G M4 om. 15^{c}–17^{b}; M1–3 read the same after 615*. — ^{c}) D1.2.6–10 गृहाणां (for °ण). — ^{d}) M1–3 -मेधिनः (for °नाम्).

16 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 15. D1.2.4–10 T2.3 G M4 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) M1–3 संतु(D1.2 M1–3 यस्तु)ष्टो भार्यया भर्ता. — ^{b}) V1 B4.5 Dn2.n3 भर्तृ-; B2.3 D4 भर्त्रा (for भर्तुस्). D1.2 भर्त्रा तुष्टा तथैव सा; D5.10 भर्त्रा च गृहमेधिनी; D6–9 भर्त्रा तुष्यति वासिता; M1–3 भर्त्रा तुष्टा तथाविधा. — ^{c}) D7 तस्मिन् (for य°). D1.5.8.10 एव (for एवं). D1.2 नित्यं (for सर्वं). — ^{d}) D1.2 वर्धते (for वर्तते).

17 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 15. T2.3 G M4 om 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D4–10 अद्भि-र्गात्रमलानीव. — T2.3 G1.2.4 M ins. after 17^{c}; T1 after 12: G2 after 15^{ab}:

615* विष्णोरभ्यर्चनेन च ।

दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते ॥ १७
स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥ १८
तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तं मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वज्ञां सर्वधर्मज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३
हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४

C. 13. 586
B. 13. 123
K. 13. 185
M. 13. 109

ब्राह्मणः स महाभाग तरेत्संसारसागरात् ।
स्वकर्मशुद्धसत्त्वानां तपोभिर्निर्मलात्मनाम् ।
विद्यया गतमोहानां तारणाय हरिः स्मृतः ।
तदर्चनपरो नित्यं तद्भक्तस्तं नमस्कुरु ।
तद्भक्ता न विनश्यन्ति ह्यष्टाक्षरपरायणाः ।
प्रणवोपासनपराः परमार्थपरास्त्विह ।
एतैः पावय चात्मानं·

[T_1 om. line 1. — (L. 2) T_2 सु-; M सन् (for स). M तर संसारसागरं (for the post. half). T_1 अन्नदानैस्तथा तेषां शुश्रूषापूजनैरपि. — (L. 3) G_3 '-शुद्धिः (for -शुद्ध-). — (L. 4) T_1 हरिस्मृतिः (for हरिः स्मृतः).]

— After the above, M_{1-3} read 15^c–17^b. — ^{d}) V_1 $B_{2.5}$ Dn_3 $D_{4-7, 9, 10}$ $T_{2.3}$ M सवं (for सर्व-). V_1 B_{3-5} Dn D_2 ह्यपोहते; D_{5-10} व्यपोहति; S अपोह्य च; Bom. ed. °हति (for °ह्यते).

18 ^{a}) $D_{4, 6, 7, 9}$ कौंतेय (for मैत्रेय). B_3 स्वस्तिमाप्नुहि मैत्रेय. — T_1 om. (hapl.) 18^b–19^a. — ^{d}) Dn_2 $T_{2, 3}$ G एव (for एवं).

19 T_1 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^{a}) $D_{5, 10}$ मैत्रेयं (for °यः). — ^{b}) S [अ]पि (for [अ]भि-). — After 19^b, T_1 ins. :

616*

भीष्मः ।
कृष्णद्वैपायनो राजन्मैत्रेयं द्विजसत्तमम् ।

— ^{c}) M प्राप्नोति (for °तु). T_1 श्रेयस्करं स भगवान्. — ^{d}) D_{4-10} यतव्रतः (for कृताञ्जलिः).

Colophon om. in B_1. — *Parvan name :* V_1 B_{2-4} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $B_{2, 3, 5}$ Dn $D_{1, 2, 4-9}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{2, 4, 5}$ Dn $D_{1, 2, 4-10}$ मैत्रेयभिक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 Dn_1 122; B_6 112; D_{10} 129; T_1 173; $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ 181; $G_{1, 3}$ M_1 175; $M_{2, 3}$ 176; M_4 174. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 D_4 20.

124

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B_1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14). For a similar account of the righteous behaviour of ladies, cf. 3. 222–223.

1 ^{a}) $D_{6, 8, 9}$ यत्स्त्रीणां; $T_{2, 3}$ G स्त्रीणां हि (T_2 तु) (for सत्स्त्रीणां). T_1 स्त्रीणां च समयाचारं. — ^{b}) V_1 $B_{2, 3}$ Dn S (except T_1) -धर्मविदां (for °भृतां).

2 ^{a}) V_1 B_{2-4} Dn -तत्त्वज्ञां (for -धर्मज्ञां). — ^{b}) $B_{2, 3}$ तपस्विनीं; Dn_3 $D_{1, 2, 4-9}$ मनस्विनी (for °नीम्). — ^{c}) $T_{1, 3}$ G_2 कैकेयीं (for °यी). D_{10} T_2 $G_{1, 3, 4}$ M कैकेयीं सुमनां नाम. — ^{d}) D_{10} शांडिलः; T_1 M °ली; $T_{2, 3}$ G °ल्यः (for °लीं).

3 Before 3, T_3 ins. शांडिल्यः. — ^{a}) D_{4-10} केन कल्याणवृत्तेन. — ^{b}) B_2 (marg.) सदाचारेण केन वा.

2 5 अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा ।
.5 .om. विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
इमं लोकमनुप्राप्ता तस्मात्तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७
नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी ।
न च मुण्डा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८
अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवम् ॥ ९
देवतानां पितॄणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदायुक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ १०
पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारे न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११
असद्वा हसितं किंचिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२
कार्यार्थे निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३
यद्यच्च नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वाप्यथ वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४
कुटुम्बार्थे समानीतं यत्किंचित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १५

— [d]) V_1 समागता (for त्वमा°).

4 S om. (hapl.) 4–8. — [b]) Dn_3 D_{4-10} च (for स्व-). — [c]) V_1 [इ]ह (for [इ]व). — [d]) $D_{6.10}$ त्वरया (for प्रभया).

5 S om. 5 (cf. v. l. 4). — [c]) V_1 B_{2-5} Dn D_8 शुभा (for शुभे).

6 S om. 6 (cf. v. l. 4). — [a]) $D_{1,2,6-8}$ सा (for न). — [b]) D_{4-10} च (for वा). — [d]) V_1 B (B_1 om.) Dn त्वं हि (for तस्मात्).

7 S om. 7 (cf. v. l. 4). — [a]) Dn_3 D_{10} सुमनसा (for °नया). — [c]) D_{10} शांडिल्यो (for °ली).

8 S om. 8 (cf. v. l. 4). Before 8, D_8 ins. शांडिल्युवाच. — [b]) $D_{1,4-10}$ च (for [अ]पि). — [c]) $B_{2,3}$ D_2 च (for the second न). D_{4-10} मलिना (for जटिला).

9 Before 9, S ins. सुमनाः. — [a]) $D_{1,2}$ तु; T_1 om. (for च). — [c]) T_1 अवमन्य (for अप्रमत्ता). — [d]) M अब्रवं (for अब्रुवम्).

10 [d]) B_2 (marg. as in text) भर्तुरंतरगामिनी.

11 [a]) V_1 $B_{4,5}$ Dn_3 पैशुन्यं (for °न्ये). T_1 om. न. D_7 प्रवृत्तापि; D_8 च वर्तामि (for प्रव°). — [b]) D_{4-10} ममैतन्मे; T_1 न वक्ष्ये तन् (for न ममैतन्). — [c]) B_3 पुद्वारि; Dn_1 D_2 अद्वारि; G_2 प्रचारे (for अद्वारे). V_1 $B_{2,4}$ $Dn_{2,n3}$ प्रद्वारि च न तिष्ठामि; D_5 द्वारे न चैव ति°; T_1 गृहद्वारे न ति°; T_2 G_4 प्रद्वारे च न निष्कामि; $G_{1,3}$ प्रचारे न चरिष्यामि. — [d]) $T_{2,3}$ G परं (for चिरं).

12 [a]) V_1 अश्रद्धजृंभितं किंचिद्. — [b]) $D_{5,6,9,10}$ च (for वा). S (except $G_{1,2}$) अहितं (T_1 प्रयुक्तं; M_{1-3} गूहितं; M_4 ग्रहणं) पापकर्मणः (T °णा). — [c]) T_1 M परस्य च (M_4 °स्यैवं) रहस्ये वा; $T_{2,3}$ G_4 परस्यैव रहस्ये च (G_4 °स्येव); $G_{2,3}$ परस्ये च रहस्ये च. — [d]) B_3 $D_{1,2}$ $T_{1,2}$ G_3 सर्वदा (for °था).

13 [a]) $D_{4,6,9,10}$ कार्यार्थं-; $D_{5,7}$ °र्थं (for °र्थे). D_4 वा (for च). — [c]) V_1 B_{3-5} -संयुज्य; T_1 -संपाद्य; $T_{2,3}$ G -संगम्य; M_{1-3} -संपूज्य; M_4 -संपद्य (for -संयोज्य).

14 [a]) G_4 partly damaged. V_1 B_{2-4} Dn D_8 अन्नं (for यच्च). T_1 M_2 (*inf. lin.*) [अ]नु- (for [अ]भि-). $D_{4,6,7,9}$ -जानामि (for °ति). — [b]) $D_{4,5,7,9}$ तद्भोज्यं (for य°). M_4 च (for न). $D_{1,2}$ -नंदते (for °ति). — [c]) D_7 भक्षं (for भक्ष्यं). V_1 B (B_1 om.) Dn यदि (for [अ]प्यथ). T_1 [अ]न्यच्च (for लेह्यं).

15 D_4 om. 15. — [a]) $D_{1,2,8}$ कुटुंबार्थं; some MSS. कुडुंबार्थे (for कुटुम्बार्थे). — [b]) D_2 वा; D_{10} S च (for तु). — [c]) D_{10} S पुनर् (for प्रातर्). — [d]) $D_{5,8,9}$ [अ]हं (for च). — After 15, D_{10} S ins. :

617* अग्निसंरक्षणपरा गृहशुद्धिं च कारये ।
पात्राणां धनधान्यानां शयनासनवस्तुनाम् ।

प्रवासं यदि मे भर्ता याति कार्येण केनचित् ।
मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता सदा ॥ १६
अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥ १७
नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८
नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थे च सर्वदा ।
गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥ १९
इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१
यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
स देवलोकं संप्राप्य नन्दने सुसुखं वसेत् ॥ २२ C. B. K. M.

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कुमारान्पालये नित्यं कुमारीः परिशिक्षये ।
आत्मप्रियाणि हित्वापि गर्भसंरक्षणे रता ।
बालानां वर्जये नित्यं शापं कोपं प्रतापनम् ।
अविक्षिप्तानि धान्यानि नास्त्रविक्षेपणं गृहे ।
रत्नवत्स्पृहये गेहे गावः सयवसोदकाः ।
समुद्रम्य च शुद्धाहं भिक्षां दद्यां द्विजातिषु ।

[D_{10} $T_{2,3}$ G M_{4} om. line 2. — (L. 3) G कुमारीं (for °रीः). T_{3} -रक्षये (for -शिक्षये). — (L. 4) M_{1-3} च (for [अ]पि). — (L. 5) M_{1-3} प्रताडनं (for °पनम्). — M_{1-3} read lines 7–8 after 17. — (L. 7) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ रक्तवत् (for रत्न°). M व्रीहयो (for स्पृहये). M_{2} सु- (for स-). — (L. 8) G_{2} (*inf. lin.*) शुद्धान्नं (for °हं).]

16 ^{ab}) Dn_{2} यद्दिने (for यदि मे). V_{1} B (B_{1} om.) Dn M_{1-3} याति भर्ता (by transp.). D_{8} केन वा (for केनचित्). — ^{d}) V_{1} B (B_{1} om.) Dn तदा; D_{10} [आ]त्मना (for सदा). T_{2} G भवामि नियतासना. — After 16, T_{1} reads 19^{cd}.

17 ^{a}) B_{5} $D_{8,10}$ S (G_{1} damaged) रोचनं (for °नां). B_{8} [अ]पि (for [ए]व). — ^{c}) Some MSS. निःक्रांते. — After 17, M_{1-3} read lines 7–8 of 617*.

18 T_{3} om. (hapl.) 18^{b}–19^{a}; D_{8} reads the same twice. — ^{b}) $G_{1,3}$ सुखं (for सुख-). D_{4} तदा (for सदा). — M_{1-3} subst. for 18^{ab}: D_{10} T_{3} G ins. after 18^{ab}:

618* नोत्थापये सुखं सुप्तं आतुरं पालये पतिम् ।

[D_{10} G_{4} पतिं सुप्तं; T_{2} सुखंसुप्तं; G_{2} सुखं सुप्ते; M_{1-3} सुखस्वप्ने (for सुखं सुप्तं). M_{1-3} [ऽ]पि (for हि).]

— T_{1} M_{1-3} *om.* 18^{cd}. — ^{c}) V_{1} B (B_{1} om.) Dn D_{8} (both times) आंतरेषु (for आतु°).

19 For the repetition in D_{8}, cf. v. l. 18. T_{3} *om.* 19^{a} (cf. v. l. 18). — ^{a}) Dn_{3} कर्तारं (*for* भ°). — ^{b}) $M_{1,3}$ कुडुंबार्थे. V_{1} B_{2-5} $Dn_{1,n3}$ [ऽ]पि (for च). D_{10} T G M_{4} कुटुं(T_{3} M_{4} °डुं)बार्थमहं सदा. — T_{1} reads 19^{cd} after 16. — ^{c}) D_{6-9} सदाचारा (for सदा चास्मि). — ^{d}) B_{5} सुसंश्लिष्ट- (for °मृष्ट-). D_{4} संमृष्टविनिवेशना. — After 19, D_{4-9} ins.:

619* बन्धकीं वर्जयाम्येव कुहकामूलकर्म च ।

[D_{7} [अ]थ (for [ए]व). D_{6-9} कुहकाकर्म चैव हि (D_{7} च) (for the post. half).]

20 ^{a}) $D_{4,6,9}$ इदं (for इमं). D_{10} $T_{2,3}$ G_{4} M_{1} -फलं (for -पथं). G_{1-3} इदं धर्मफलं नारी. — M_{4} om. (hapl.?) 20^{bc}. — ^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G नारी सा (for नारीणां).

21 G_{4} om. the ref. — ^{a}) $D_{1,2,4-10}$ T_{3} एवम् (for एतद्). T_{1} G_{4} M_{1-3} वै (for सा). B_{6} (marg.) नारी (for देवी). — ^{b}) S सुमना वै (for °नायै). D_{10} T_{3} तपस्विनं; T_{3} °नः (for °नी). — ^{d}) G_{2} तथा (for तदा).

22 ^{a}) V_{1} B (B_{1} om.) $Dn_{2,n3}$ [ए]नं; $D_{1,2}$ [ए]तत (for [इ]दं). — ^{d}) V_{1} $B_{2,5}$ सुसुखी; $Dn_{1,n3}$ स सुखी; $D_{1,2,4,7}$ स सुखं (for सुसुखं). $B_{3,4}$ D_{10}

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।
साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २
गुणांस्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४
कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५
स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ६
रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७

S नंदने स सु(B4 T3 M1-3 सुसु)खी भवेत्.

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* B2-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 5. 6. 8-10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2. 4. 5 Dn3 D1. 2. 4-9 शांडिलीसुमनासंवादः ; Dn1. n2 सुमनासंवादः ; T2 शांडिल्यसुमनासंवादे स्त्रीधर्मकथनं ; M4 कैकेयीशांडिलीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 123 ; B5 113 ; Dn1 121 ; D10 180 ; T1 174 ; T2. 3 G2. 4 182 ; G1. 3 M1 176 ; M2. 3 177 ; M4 175. — *Śloka no.:* Dn1 22 ; Dn2 23 ; D4 21. — After 124, S ins. a passage given in App. I (No. 13).

125

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B1 om. up to हरि (in 21^{d}) (cf. v. l. 13. 120. 14). — ^{a}) V1 B2-4 D1 साम्नि चापि ; D4 साम्ना चोप- ; D5 साम्ना चैव ; D6. 7. 9 साम्नैवोप- (for साम्ना वापि). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M प्रदानेन (for °ने वा). B5 Dn D8 T1 G2 साम्नि चापि (Dn3 वापि ; D8 वाथ) प्रदाने च (B5 G2 °नेन). — ^{d}) M ह्यति- (for व्यति-).

2 B1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) G1. 3 यथा (for तथा). D4 [अ]परे (for °रः). — ^{c}) V1 Dn1. n2 D4 पुरुष- ; D10 S पौरुषीं (T1 G2 °षं) (for पुरुषः). — ^{d}) V1 D1 ब्रजेत् ; Dn3 D5. 8. 10 T1. 2 G2 भवेत् (for भजेत्).

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D10 S (except G4) वै (for मे). — ^{b}) T2. 3 G1. 3 M पुरुषर्षभ (for भरत°). — ^{d}) V1 B2. 4 Dn3 D1. 2 [आ]नामयेद् ; D4 [आ]गम° ; D5. 6. 9 नम° ; D7 मान° ; D10 S (except G4) मंत्र° (for [आ]राध°). T1 बुधः (for यथा). B5 सामेनानामयेद्यथा.

4 B1 om. 4 (cf. v. l. 1).

5 B1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B2. 4. 5 Dn वा (for तु). V1 गृद्धि- ; D4-9 गुण- ; D10 G4 श्रुत- ; T2 वेद- (for बुद्धि-). B3 मनोवाग्बुद्धिसंपन्नो. — ^{b}) D2 निर्जने (for विजने). — ^{c}) D1 corrupt. V1 गृहीत्वा (for °तः). D6-9 गृहीतः कृच्छ्रसंपन्नो ; T1 °तो रक्षसा तत्र. — T1 om. (hapl. ?) 5^{d}-6^{a}.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 1). T1 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D6 T2. 3 G सु- (for स). V1 B2. 4. 5 Dn D2. 4. 6. 7. 9 T2 -श्रुति- (for -श्रुत-). — ^{b}) V1 B5 Dn2. n3 [अ]तिवि- (for [अ]तीव). B4 तं दृष्ट्वातिविचक्षणं ; D10 S दृष्ट्वा तम(T1 °द)तिभीषणं. — ^{c}) D5 साम्नैव (for सामैव). D10 S सामैवास्मै प्र(T1 °म त्वथ प्र- ; T2. 3 °म्नैवास्मै प्र- ; G1-3 °मैव संप्र)युंजानो.

7 B1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B (B1 om.) Dn D2. 4. 6-9 वाचं ; D5 [उ]वाच (for वाचा). — ^{c}) D5 किं भक्ष्यं ; D7 किं भक्षं ; D3. 9 तत्त्वेन (for मे प्रश्नं). — After 7^{abc}, D1. 5. 7-9 repeat wrongly 13. 107. 66^{d}-67^{b}, 68^{a}-73^{a}. — ^{d}) T3 G4 येनास्मि ; G1. 3 येनाह (for केनास्मि). — After 7, D1 reads 12 and

मुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८
विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १०
धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११
गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२
अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३
संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४
क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

M_4 reads 10.

8 B_1 om. 8 (cf. v. l. 1). T_3 om. (hapl.) 8–9. M_4 om. 8[abc]. Before 8, D_{10} T_2 $G_{2,4}$ ins. भीष्म उवाच. —[a]) D_5 $G_{1,3}$ अपि (for अथ). —[b]) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ ब्राह्मणस्तं निरीक्ष्य सः (G_2 च). —[c]) D_{10} $T_{1,2}$ G अभीतवदथाव्यग्रः; M_{1-3} आधिभावादथाव्यग्रः.

9 B_1 om. 9 (cf. v. l. 1). T_3 om. 9 (cf. v. l. 8). T_2 transp. 9 and 10. —[a]) V_1 B_{2-5} Dn_{2}, n_3 विलोकस्थैर्; $D_{4,6,7-9}$ °स्थे (for °स्थो). —[b]) D_2 शून्ये (for नूनं). —[c]) $G_{1,3}$ अखिलान् (for अतु°). D_{4-9} T_1 M_1 भुंक्ते. — After 9, T_1 reads 13.

10 B_1 om. 10 (cf. v. l. 1). T_1 om. (hapl.) 10. T_2 transp. 9 and 10. T_3 reads 10 twice and M_4 reads it after 7. —[a]) D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G M एवं (for नूनं). —[b]) $T_{2,3}$ (both times) G M साधूनां (for साधूप॰). —[c]) D_{4-9} स्वदोषैर् (for °षाद्). D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G M स्वदोषात्तु (T_2 सद्दोषं तु) परित्यज्य. —[d]) G_2 [अ]पि (for [अ]सि). — After 10, D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} read 13, T_3 reading it twice.

11 B_1 om. 11 (cf. v. l. 1). B_3 om. (hapl.) 11–19. D_2 om. (hapl.) 11–12. $D_{1,4}$ om. (hapl.) 11. V_1 $B_{2,4,5}$ Dn D_{5-9} transp. 11 and 12. —[a]) B_5 धनैरप्यधिकाः स्तब्धास्; $D_{6,7,9}$ °श्वर्याधिकान्स्तब्धांस्; D_{10} S परकार्याधिकारस्थाः. —[b]) B_2 (marg. as in text) D_{5-10} T_2 G त्व(D_{10} G स)द्गुणैरधमा नराः (G_3 °रः); T_1 स्वगुणैरजरा नराः; T_3 सद्गुणैरसमा नराः; M स्वद्गुणैरवरा नराः. —[c]) B_5 ते नूनं; Dn_2 नूनं त्वा (for नूनं त्वां).

12 B_1 om. 12 (cf. v. l. 1). B_3 D_2 om. 12 (cf. v. l. 11). $T_{1,3}$ om. (hapl.) 12. V_1 $B_{2,4,5}$ Dn D_{5-9} transp. 11–12. D_1 reads 12 after 7. —[a]) V_1 B_4 $D_{4,5,8-10}$ S ($T_{1,3}$ om.) निर्गुणान् (for विगु°). —[b]) D_{6-9} पश्यति (for °सि). G_4 न्यूनं पश्यसि सुव्रतान्. —[c]) T_2 $G_{1,3,4}$ प्राज्ञैरपि; M प्राज्ञैः प्राज्ञो (for प्राज्ञोऽप्राज्ञान्). — After 12, G_2 reads 16.

13 B_1 om. 13 (cf. v. l. 1). B_3 om. 13 (cf. v. l. 11). M_4 om. (hapl.) 13. D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} read 13 after 10, T_3 reading it twice. T_1 reads 13 after 9. —[a]) G_3 अप्रीत्या (for अवृत्त्या). T_2 हि; M_{1-3} [ऽ]थ (for ऽपि). D_{4-9} अ($D_{4,8,9}$ आ)वृत्त्या क्लिश्यमानस्य; D_{10} °त्त्या श्रम्यमानो हि; T_3 (both times) °त्त्या क्लिश्यमानान्हि; G_4 °त्त्यापि श्रम्यमानो. —[b]) T_2 G मृत्युप्रायान् (for वृत्त्युपायान्). D_{4-9} वृत्त्युपायं चिकीर्षसि; D_{10} मृत्युप्रायानगर्हयन्; T_1 M_{1-3} मृत्युपाशानग(T_1 °न्न ग)र्हयन्. —[c]) D_4 महात्मा ह्यर्थसे नूनं; D_{10} $T_{1,2,3}$ (both times) G M_{1-3} महार्थान्ध्यायसे नूनं.

14 B_1 om. 14 (cf. v. l. 1). B_3 om. 14 (cf. v. l. 11). B_5 om. (hapl.) 14–15. $D_{4,6,7,9,10}$ T_1 om. (hapl.) 14. —[a]) D_8 $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M संपीड्यमानमा(D_8 °न आ)र्यत्वात्. —[b]) D_1 अपहृतः; D_8 अपाकृतः (for उपस्कृतः). S (T_1 om.) परिभूय ततो हरिः (G_3 हरिं; G_4 रिपुं; M रिपुः). —[c]) D_8 तेन (for जितं). M त्वा (for त्वां). $D_{2,5,8}$ T_2 G_2 मन्यसे (for °ते).

15 B_1 om. 15 (cf. v. l. 1). B_3 om. 15 (cf. v. l. 11). B_5 om. 15 (cf. v. l. 14). T_2 repeats 15 after 22. —[a]) D_4 विमार्गेण (for °षु). —[b]) Dn_2 D_{6-9} कामक्रोधवृतात्मनः; D_1 corrupt; D_4 °धवशात्मनः; D_{10} $T_{1,2}$ (both times), $_3$ G M °धषृ(T_1 °धैर्ह)तात्मनः. —[c]) V_1 B_4 Dn_1, n_2 मन्ये त्वं; T_1

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।

साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २
गुणांस्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४
कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५
स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ६
रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७

S नंदने स सु(B4 T3 M1-3 सुसु)खी भवेत्.

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* B2-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1, 2, 5, 6, 8-10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2, 4, 5 Dn3 D1, 2, 4-9 शांडिलीसुमनासंवादः; Dn1, n2 सुमनासंवादः; T2 शांडिल्यसुमनासंवादे स्त्रीधर्मकथनं; M4 कैकेयीशांडिलीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 123; B5 113; Dn1 121; D10 180; T1 174; T2, 3 G2, 4 182; G1, 3 M1 176; M2, 3 177; M4 175. — *Śloka no.:* Dn1 22; Dn2 23; D4 21. — After 124, S ins. a passage given in App. I (No. 13).

125

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B1 om. up to हरि (in 21^{d}) (cf. v. l. 13. 120. 14). — ^{a}) V1 B2-4 D1 साम्नि चापि; D4 साम्ना चोप-; D5 साम्ना चैव; D6, 7, 9 साम्नैवोप- (for साम्ना वापि). D10 T2, 3 G1, 3, 4 M प्रदानेन (for °ने वा). B5 Dn D8 T1 G2 साम्नि चापि (Dn3 वापि; D8 वाथ) प्रदाने च (B5 G2 °नेन). — ^{d}) M ह्यति- (for व्यति-).

2 B1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) G1, 3 यथा (for तथा). D4 [अ]परे (for °रः). — ^{c}) V1 Dn1, n2 D4 पुरुष-; D10 S पौरुषीं (T1 G2 °षं) (for पुरुषः). — ^{d}) V1 D1 व्रजेत्; Dn3 D5, 8, 10 T1, 2 G2 भवेत् (for भजेत्).

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D10 S (except G4) वै (for मे). — ^{b}) T2, 3 G1, 3 M पुरुषर्षभ (for भरत°). — ^{d}) V1 B2, 4 Dn3 D1, 2 [आ]नामयेद्; D4 [आ]गम°; D5, 6, 9 नम°; D7 मान°; D10 S (except G4) मंत्र° (for [आ]राध°). T1 बुधः (for यथा). B5 सामेनानामयेद्यथा.

4 B1 om. 4 (cf. v. l. 1).

5 B1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B2, 4, 5 Dn वा (for तु). V1 गृद्धि-; D4-9 गुण-; D10 G4 श्रुत-; T2 वेद- (for बुद्धि-). B3 मनोवाग्बुद्धिसंपन्नो. — ^{b}) D2 निर्जने (for विजने). — ^{c}) D1 corrupt. V1 गृहीत्वा (for °तः). D6-9 गृहीतः कृच्छ्रसंपन्नो; T1 °तो रक्षसा तत्र. — T1 om. (hapl. ?) 5^{d}–6^{a}.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 1). T1 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D6 T2, 3 G सु- (for स). V1 B2, 4, 5 Dn D2, 4, 6, 7, 9 T2 -श्रुति- (for -श्रुत-). — ^{b}) V1 B5 Dn2, n3 [अ]तिवि- (for [अ]तीव). B4 तं दृष्ट्वातिविचक्षणं; D10 S दृष्ट्वा तम(T1 °द)तिभीषणं. — ^{c}) D5 साम्नैव (for सामैव). D10 S सामैवास्मै प्र(T1 °म त्वथ प्र-; T2, 3 °म्नैवास्मै प्र-; G1-3 °मैव संप्र)युंजानो.

7 B1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B (B1 om.) Dn D2, 4, 6-9 वाचं; D5 [उ]वाच (for वाचा). — ^{c}) D5 किं भक्ष्यं; D7 किं भक्षं; D3, 9 तत्त्वेन (for मे प्रश्नं). — After 7^{abc}, D1, 6, 7-9 repeat wrongly 13. 107. 66^{d}–67^{b}, 68^{a}–73^{a}. — ^{d}) T3 G4 येनास्मि; G1, 3 येनाह (for केनास्मि). — After 7, D1 reads 12 and

मुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८
विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १०
धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११
गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२
अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३
संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४
क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

M_4 reads 10.

8 B_1 om. 8 (cf. v. l. 1). T_3 om. (hapl.) 8–9. M_4 om. 8^{abc}. Before 8, D_{10} T_2 $G_{2,4}$ ins. भीष्म उवाच. — a) D_6 $G_{1,3}$ अपि (for अथ). — b) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ ब्राह्मणस्तं निरीक्ष्य सः (G_2 च). — c) D_{10} $T_{1,2}$ G अभीतवदथाव्यग्रः; M_{1-3} आधिभावादथाव्यग्रः.

9 B_1 om. 9 (cf. v. l. 1). T_3 om. 9 (cf. v. l. 8). T_2 transp. 9 and 10. — a) V_1 B_{2-5} $Dn_{2,n3}$ विलोकस्थैर्; $D_{4,5,7-9}$ °स्थे (for °स्थो). — b) D_2 शून्ये (for नूनं). — c) $G_{1,3}$ अखिलान् (for अतु°). D_{4-9} T_1 M_1 भुंक्ते. — After 9, T_1 reads 13.

10 B_1 om. 10 (cf. v. l. 1). T_1 om. (hapl.) 10. T_2 transp. 9 and 10. T_3 reads 10 twice and M_4 reads it after 7. — a) D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G M एवं (for नूनं). — b) $T_{2,3}$ (both times) G M साधूनां (for साधूप-). — c) D_{4-9} स्वदोषैर् (for °षाद्). D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G M स्वदोषात्तु (T_2 सदोषं तु) परित्यज्य. — d) G_3 [अ]पि (for [अ]सि). — After 10, D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} read 13, T_3 reading it twice.

11 B_1 om. 11 (cf. v. l. 1). B_3 om. (hapl.) 11–19. D_2 om. (hapl.) 11–12. $D_{1,4}$ om. (hapl.) 11. V_1 $B_{2,4,5}$ Dn D_{5-9} transp. 11 and 12. — a) B_5 धनैरप्यधिकाः स्तब्धास्; $D_{5,7,9}$ °श्वर्याधिकान्स्तब्धांस्; D_{10} S परकार्याधिकारस्थाः. — b) B_2 (marg. as in text) D_{5-10} T_2 G त्व(D_{10} G स)द्गुणैरधमा नराः (G_3 °रः); T_1 स्वगुणैरजरा नराः; T_3 सद्गुणैरसमा नराः; M त्वद्गुणैरवरा नराः. — c) B_6 ते नूनं; Dn_2 नूनं त्वा (for नूनं त्वां).

12 B_1 om. 12 (cf. v. l. 1). B_3 D_2 om. 12 (cf. v. l. 11). $T_{1,3}$ om. (hapl.) 12. V_1 $B_{2,4,6}$ Dn D_{5-9} transp. 11–12. D_1 reads 12 after 7. — a) V_1 B_4 $D_{4,5,8-10}$ S ($T_{1,3}$ om.) निर्गुणान् (for विगु°). — b) D_{6-8} पश्यति (for °सि). G_4 न्यूनं पश्यसि सुव्रतान्. — c) T_2 $G_{1,3,4}$ प्राज्ञैरपि; M प्राज्ञैः प्राज्ञो (for प्राज्ञोऽप्राज्ञान्). — After 12, G_2 reads 16.

13 B_1 om. 13 (cf. v. l. 1). B_3 om. 13 (cf. v. l. 11). M_4 om. (hapl.) 13. D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} read 13 after 10, T_3 reading it twice. T_1 reads 13 after 9. — a) G_3 अप्रीत्या (for अवृत्त्या). T_2 हि; M_{1-3} [ऽ]थ (for ऽपि). D_{4-8} अ($D_{4,8,9}$ आ)वृत्त्या क्लिश्यमानस्य; D_{10} °त्त्या श्रश्यमानो हि; T_3 (both times) °त्त्या क्लिश्यमानान्हि; G_4 °त्यापि श्रश्यमानो. — b) T_2 G मृत्युप्रायान् (for वृत्त्युपायान्). D_{4-9} वृत्त्युपायं चिकीर्षसि; D_{10} मृत्युप्रायानगर्हयन्; T_1 M_{1-3} मृत्युपाशानग(T_1 °स ग)र्हयन्. — c) D_4 महात्मा ह्यर्थसे नूनं; D_{10} $T_{1,2,3}$ (both times) G M_{1-3} महार्थान्ध्यायसे नूनं.

14 B_1 om. 14 (cf. v. l. 1). B_3 om. 14 (cf. v. l. 11). B_5 om. (hapl.) 14–15. $D_{4,6,7,9,10}$ T_1 om. (hapl.) 14. — a) D_8 $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M संपीड्यमानमा(D_8 °न आ)र्यत्वात्. — b) D_1 अपहृतः; D_8 अपाकृतः (for उपस्कृतः). S (T_1 om.) परिभूय ततो हरिः (G_2 हरिं; G_4 रिपुं; M रिपुः). — c) D_8 तेन (for जितं). M त्वा (for त्वां). $D_{2,5,8}$ T_2 G_3 मन्यसे (for °ते).

15 B_1 om. 15 (cf. v. l. 1). B_3 om. 15 (cf. v. l. 11). B_5 om. 15 (cf. v. l. 14). T_3 repeats 15 after 22. — a) D_2 विमार्गेण (for °षु). — b) Dn_2 D_{5-9} कामक्रोधवृतात्मनः; D_1 corrupt; D_4 °धवशात्मनः; D_{10} $T_{1,2}$ (both times), 3 G M °धध(T_1 °धैर्ध)तात्मनः. — c) V_1 B_4 $Dn_{1,n2}$ मन्ये त्वं; T_1

प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
ह्रीमानमर्षी दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६
नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७
प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८
असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १९
धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०
तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१

मानेन (for मन्ये नु).

16 B1 om. 16 (cf. v. l. 1). B3 om. 16 (cf. v. l. 11). G2 reads 16 after 12. —^{a}) V1 B2.4.5 Dn प्रज्ञा-; D1.2 प्राज्ञः (for प्राज्ञैः). D10 T1.2 G2.4 अपूजितो; M संपूजितो (for संभावितो). T3 G1.3 प्राज्ञैरपूजितो नित्यं. —^{b}) V1 B2.4.5 Dn अप्रज्ञैर् (for नप्राज्ञैर्). D6 अपि; D7.9 असि; D8 अभि- (for उप-). D4 नप्राज्ञैरपि संहितं; D5 अप्रज्ञैरपि संहतः; D10 T2.3 G4 प्राज्ञैरप्य(T3 °भ्य)भिनंदितः; T1 G1.3 अप्राज्ञैरभिनंदितः; M अप्राज्ञैरपि निंदितः. —^{c}) T1.2 G4 दुर्वृत्तस्; G1 संयुक्तैस् (for दुर्वृत्तैस्). V1 हीनमानोसि दुर्वृत्तैस्; B2.4.5 Dn हीयमानोसि (B6 °पि) दु°; D4 corrupt; G2 ह्रीमानप्यथ संरक्तैस्. — After 16, M1-3 ins. 623*.

17 B1 om. 17 (cf. v. l. 1). B3 om. 17 (cf. v. l. 11). D4-9 om. (hapl.) 17. D10 T2.3 G1.3.4 M om. 17^{a}-18^{b}. T1 om. (hapl.) 17-20. G2 om. (hapl.) 17-18. D1.2 read 17 after 620*. —^{b}) D1 आर्यवपुश् (for आर्यवद्).

18 B1 om. 18 (cf. v l. 1). B3 om. 18 (cf. v. l. 11). D10 T2.3 G1.3.4 M om. 18^{ab}; T1 G2 om. 18 (for all, cf. v. l. 17). D1.2 read 18 after 20. —^{a}) Dn3 -रतिर् (for -गतिर्). B4 प्रकाशापरतिर्नूनं; B5 °र्थैरतैर्नूनं; Dn1.n2 °र्थैरतिर्नूनं; D1.2 प्रकामार्थर(D2 °शाय र)तिर्नूनं; D4 corrupt; D6-9 प्रकाशार्थ(D8.9 °ग्र)मतिर्नूनं. — D10 T2.3 G1.3.4 M read 18^{cd} after 623*. —^{c}) D4.6-9 तस्मान् (for तज्ज्ञैर्). B2 नित्यं; D4-10 T2.3 G1.3.4 M व्यक्तं (for नूनं). — After 18, D1.2 ins. :

620* नूनं शक्त्या समारम्भान्विहितान्सुमहोदयान् ।
विपन्नार्थान्विजानासि तेनासि हरिणः कृशः ।
एकद्रव्यनिविष्टेन तुल्यार्थश्रुतसंपदा ।
परिभूतोऽसि नूनं त्वं तेनासि हरिणः कृशः ।

— After the above, D1.2 read 17.

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 1). B3 om. 19 (cf. v. l. 11). T1 om. 19 (cf. v. l. 17). D2 om. (hapl.) 19. D10 T2.3 G M2-4 om. read 19-21 after 27. —^{a}) D10 S (T1 om.) त्रि- (for [अ]भि-). —^{b}) V1 B2.4.5 Dn3 -संशयान्. D10 S (T1 om.) न गुणान्वदतः स्वयं. — After 19, M1 ins. 622*.

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 1). T1 om. 20 (cf. v. l. 17). D6 om. (hapl.) 20-23. M1 om. (hapl.) 20-21. —^{a}) D4.5.7.8 त्वं तु बुद्धि-; D9 ननु बुद्धि-; D10 T2.3 G धर्मवृत्त-; M2-4 धनवृत्त- (for °बुद्धि-). —^{b}) D10 S (T1 M1 om.) पदं त्वं रजसान्वितः. —^{c}) D1.3 महान् (for महत्). — After 20, D1.2 read 18.

21 B1 om. up to हरि (*in* 21^{d}) (cf. v. l. 1). D6 M1 om. 21 (cf. v. l. 20). D7.9 om. (hapl.) 21. T1 transp. 21 and 22. —^{b}) V1 -कांक्षितं; T1 -चारिणं; M3 -कारिणं (for -काङ्क्षिणम्). —^{c}) B2.3 -वर्गोप-; D10 S (M1 om.) -वर्गो नि- (for -वर्गो न). V1 B4.5 Dn D4.5 बांधवा नाभिनंदति; D8 बंधुवर्गेण गृह्णीते. — After 21, V1 B2-6 Dn D5.8 ins. :

621* दृष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेश्यो महाधनः ।
युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशः ।

[(L. 1) D8 -भार्योसि (for -भार्यस्य).]

While D10 T G M2-4 ins. after 21 : M1 after 19 :

622* सुदुर्विनीतः पुत्रो वा जामाता वा प्रमार्जकः ।
दारा वा प्रतिकूलास्ते तेनासि हरिणः कृशः ।
भ्रातरोऽतीव विषमाः पिता वा क्षुत्क्षतो मृतः ।
माता ज्येष्ठो गुरुर्वापि तेनासि हरिणः कृशः ।
ब्राह्मणो वा हतो गौर्वा ब्रह्मस्वं वा हृतं पुरा । [5]
देवस्वं वाधिकं काले तेनासि हरिणः कृशः ।
हृतदारोऽथ वृद्धो वा लोके द्विष्टोऽथ वा नरैः ।
अविज्ञातेन वा वृद्धस्तेनासि हरिणः कृशः ।
वार्धक्यार्थं धनं दृष्ट्वा स्वा श्रीर्वापि परैर्हृता ।

नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिण कृशः ॥ २२
दृढपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३
नूनमासंजयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६

C. 13. 5
B. 13. 1
K. 13. 1
M. 13. 1

वृत्तिर्वा दुर्जनापेक्षा तेनासि हरिणः कृशः ।
संपत्काले न ते धर्मः क्षीणस्तात सुहृद्ध्रुवैः ।
असंन्यासमतस्तत्र तेनासि हरिणः कृशः ।

[G2 om. (hapl.) lines 1–4. — (L. 1) T1 सहाध्यायी स पुत्रो वा (for the prior half). T1 G1 M1. 2. 4 प्रमार्गगः; T2 °दकः; G3 M3 °गैतः (for °जेकः). — (L. 3) T1 G1. 3 M वाति- (for ऽतीव). — (L. 4) D10 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठो). — (L. 5) T3 वा क्षतो; G3. 4 विहतो (for वा हतो). — (L. 6) T3 M कालं (for काले). — T2 om. (hapl.) lines 7–8. — (L. 7) M वा वृद्धो (by transp.). T1 हतदारो यथा वृद्धो (for the prior half). D10 G2 नरः (for नरैः). —T1 om. lines 8–9. — (L. 8) G4 अविज्ञातोथ वा वृद्धस् (for the prior half). — (L. 9) D10 G2 वार्धक्यार्थ-; M1–3 वार्धुकार्थं (for वार्धक्यार्थं). G3 स्मृता (for हृता). G4 श्रीर्वापि च परैः स्मृता (for the post. half). — (L. 10) T3 वृत्तिर्वात्मजनापेक्षा (for the prior half). —T2. 3 om. (hapl.) lines 11–12; M1–3 repeat the same after st. 24. — (L. 11) M1–3 (all both times). 4 त्यक्तः (for तात). T1 क्षीणस्त्यक्तः सुहृज्जनैः (for the post. half). — T1 om. line 12. — (L. 12) M1–3 (all second time) -मतिस् (for -मतस्).]

22 G2 om. (hapl.) 22–26. D6 M1. 3 om. (hapl.) 22–23. T1 transp. 21 and 22. —a) D10 T2. 3 G1. 3 M2. 4 अद्य सतां; T1 अन्यस्सतां (for अर्थवतां). B1 (marg. as in text) लोके; D5 श्रेष्ठं (for मध्ये). —c) D1. 5. 8. 9 नाभाति; T1 न भक्ति- (for न भाति). D2 निहतं; D5 निहिते; D7–9 निहितं; M4 [ऽ]भिहिते (for °तं). — After 22, T1 ins. 624*, and T2 repeats 15.

23 D6 G2 M1. 3 om. 23 (cf. v. l. 22). T1 om. 23a–28b. T2 om. (hapl.) 23. —a) B1. 3. 5 Dn1. n2 D1. 7 दृढपूर्वं; D8 दृष्टपूर्वं (for दृढपूर्व-). Dn3 D10 T3 G1. 3. 4 दृष्टपूर्वान्श्रुतपू(D10 °तः पू-; G3. 4 °तं पू)र्वान्; M2. 4 दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं. —b) D7 कुपितः (for °तं). D4 corrupt; D10 T3 G1. 3. 4 कुपितान्हृदयप्रियान्. —c) V1 B1 शक्नोवि; G1. 3 M2. 4 शक्नोसि (for शक्नोषि).

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 22). T1 om. 24 (cf. v. l. 23). —a) V1 B Dn त्वां (for ते). D1. 2 नूनं संयोजयित्वा ते (D2 त्वां); D4–9 M1–3 नूनमासज्जयित्वा ते; T3 नूनं मा संजनित्वा ते. —b) Dn3 कष्टे; G1. 3 कृत्वा; M1–3 कृते (for कृत्ये). D7–9 [ई]प्सितं (for °ते). — D9 om. 24cd. —c) T3 स्पृहयते (for अर्थ°). V1 B Dn D6 नित्यं; D2 ह्यर्थं; D4. 5. 7. 8 कृत्यं; D10 त्यर्थं (for ऽत्यर्थं). T2 G1. 3. 4 कच्चित्स्पृहयसे नित्यं (T2 त्यर्थं). — After 24, the sequence in D5 is: 33, 26, 29, 27, 28, 30, 31, 32, 34 and 25. D6–8 read 33 after 24 and D9 after 24ab, all repeating it in its proper place. While D10 T2. 3 G1. 2. 4 M4 ins. after 24: M1–3 after 16:

623* परोक्षवादिभिर्मिथ्या दोषस्ते संप्रदर्शितः ।
[M1–3 संप्रकाशितः (for °दर्शितः).]

— After the above, D10 T2. 3 G1. 3. 4 M read 18cd. M1–3 repeat lines 11–12 of 622* after 24.

25 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. G2 om. 25 (cf. v. l. 22). T1 om. 25 (cf. v. l. 23). D4 M1 om. (hapl.) 25–26. M2. 3 om. (hapl.) 25. —a) V1 B1. 2. 4 Dn2. n3 D2 त्वां स्व-; B5 त्वां स- (for त्वा स्व-). B3 नूनं त्वं सुगुणैः पक्षं (sic); Dn1 नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं; D6–9 नूनं त्वां सुगु(D6 सग-; D9 सगु)णोपेतान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 नूनं त्वां (M4 त्वा) सद्गुणापेक्षं. —b) V1 पूजमानं (for °यानं). Dn2 सुहृद्धर्मं; D8 हि तद्ध्रुवं; D10 T3 G1. 3. 4 सुहृत्प्रजाः; T3 M4 °जनाः (for °ध्रुवम्). —c) V1 महार्थं; B Dn3 D1 ममार्थं (for मयार्थं). Dn1. n2 ममार्थं इति जानीते; D6. 7. 9 मायार्थमिति जानंति; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 मायावीति च (G1. 3 हि) जानंति. — After 25, D2 reads 28. While D6. 7. 9 read 35 after 25, repeating it in its proper place.

26 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. G2 om. 26 (cf. v. l. 22). T1 om. 26 (cf. v. l. 23). D4 M1 om. 26 (cf. v. l. 25). —a) D2 अंतर्गतंदित्यभिप्रायं. —b) V1 B Dn नूनं नेच्छसि लज्जया; M2. 3

16 प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
16
16 ह्रीमानमर्षी दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६
नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७
प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८
असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १९
धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०
तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१

मानेन (for मन्ये नु).

16 B1 om. 16 (cf. v. l. 1). B3 om. 16 (cf. v. l. 11). G2 reads 16 after 12. — ^{a}) V1 B2. 4. 6 Dn प्रज्ञा- ; D1. 2 प्राज्ञः (for प्राज्ञैः). D10 T1. 2 G2. 4 अपूजितो ; M संपूजितो (for संभावितो). T3 G1. 3 प्राज्ञैरपूजितो नित्यं. — ^{b}) V1 B2. 4. 6 Dn अप्रज्ञैर् (for नप्राज्ञैर्). D6 अपि ; D7. 9 असि ; D8 अभि- (for उप-). D4 नप्राज्ञैरपि संहितं ; D5 अप्रज्ञैरपि संहतः ; D10 T2. 3 G4 प्राज्ञैरप्य(T3 °भ्य)भिनंदितः ; T1 G1. 3 अप्राज्ञैरभिनंदितः ; M अप्राज्ञैरपि निंदितः. — ^{c}) T1. 2 G4 दुर्वृत्तस् ; G1 संयुक्तैस् (for दुर्वृत्तैस्). V1 हीनमानोसि दुर्वृत्तैस् ; B2. 4. 6 Dn हीयमानोसि (B6 °पि) दु° ; D4 corrupt ; G2 हीमानप्यथ संरक्तैस्. — After 16, M1-3 ins. 623*.

17 B1 om. 17 (cf. v. l. 1). B3 om. 17 (cf. v. l. 11). D4-9 om. (hapl.) 17. D10 T2. 3 G1. 3. 4 M om. 17^{a}–18^{b}. T1 om. (hapl.) 17–20. G2 om. (hapl.) 17–18. D1. 2 read 17 after 620*. — ^{b}) D1 आर्यवपुश् (for आर्यवद्).

18 B1 om. 18 (cf. v l. 1). B3 om. 18 (cf. v. l. 11). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M om. 18^{ab} ; T1 G2 om. 18 (for all, cf. v. l. 17). D1. 2 read 18 after 20. — ^{a}) Dn3 -रतिर् (for -गतिर्). B4 प्रकाशापरतिर्नूनं ; B5 °र्थैरतैर्नूनं ; Dn1. n2 °र्थैरतिर्नूनं ; D1. 2 प्रकामार्थैर- (D2 °शाय र)तिर्नूनं ; D4 corrupt ; D6-9 प्रकाशार्थ(D8. 9 °ग्र)मतिर्नूनं. — D10 T2. 3 G1. 3. 4 M read 18^{cd} after 623*. — ^{c}) D4. 6-9 तस्मान् (for तज्ज्ञैर्). B2 नित्यं ; D4-10 T2. 3 G1. 3. 4 M व्यक्तं (for नूनं). — After 18, D1. 2 ins. :

620* नूनं शक्त्या समारम्भान्विहितान्सुमहोदयान् ।
विपन्नार्थान्विजानासि तेनासि हरिणः कृशः ।
एकद्रव्यनिविष्टेन तुल्यार्थश्रुतसंपदा ।
परिभूतोऽसि नूनं त्वं तेनासि हरिणः कृशः ।

— After the above, D1. 2 read 17.

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 1). B3 om. 19 (cf. v. l. 11). T1 om. 19 (cf. v. l. 17). D2 om. (hapl.) 19. D10 T2. 3 G M2-4 om. read 19–21 after 27. — ^{a}) D10 S (T1 om.) वि- (for [अ]भि-). — ^{b}) V1 B2. 4. 6 Dn3 -संशयान्. D10 S (T1 om.) न गुणान्वदतः स्वयं. — After 19, M1 ins. 622*.

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 1). T1 om. 20 (cf. v. l. 17). D6 om. (hapl.) 20–23. M1 om. (hapl.) 20–21. — ^{a}) D1. 5. 7. 8 त्वं तु बुद्धि- ; D9 ननु बुद्धि- ; D10 T2. 3 G धर्मवृत्त- ; M2-4 धनवृत्त- (for °बुद्धि-). — ^{b}) D10 S (T1 M1 om.) पदं त्वं रजसान्वितः. — ^{c}) D1. 8 महान् (for महत्). — After 20, D1. 2 read 18.

21 B1 om. up to हरि (in 21^{d}) (cf. v. l. 1). D6 M1 om. 21 (cf. v. l. 20). D7. 9 om. (hapl.) 21. T1 transp. 21 and 22. — ^{b}) V1 -कांक्षितं ; T1 -चारिणं ; M3 -कारिणं (for -काङ्क्षिणम्). — ^{c}) B2. 3 -वर्गोप- ; D10 S (M1 om.) -वर्गो नि- (for -वर्गो न). V1 B4. 5 Dn D4. 5 बांधवा नाभिनंदति ; D8 बंधुवर्गेण गृह्णीते. — After 21, V1 B2-6 Dn D5. 8 ins. :

621* दृष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेश्यो महाधनः ।
युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशः ।
[(L. 1) D8 -भार्योसि (for -भार्यस्य).]

While D10 T G M2-4 ins. after 21 : M1 after 19 :

622* सुदुर्विनीतः पुत्रो वा जामाता वा प्रमार्जकः ।
दारा वा प्रतिकूलास्ते तेनासि हरिणः कृशः ।
भ्रातरोऽतीव विषमाः पिता वा क्षुत्क्षतो मृतः ।
माता ज्येष्ठो गुरुर्वापि तेनासि हरिणः कृशः ।
ब्राह्मणो वा हतो गौर्वा ब्रह्मस्वं वा हृतं पुरा । [5]
देवस्वं वाधिकं काले तेनासि हरिणः कृशः ।
हृतदारोऽथ वृद्धो वा लोके द्विष्टोऽथ वा नरैः ।
अविज्ञातेन वा वृद्धस्तेनासि हरिणः कृशः ।
वार्धक्यार्थं धनं दृष्ट्वा स्वा श्रीर्वापि परैर्हृता ।

नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिण कृशः ॥ २२
दृढपूर्वंश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३
नूनमासंजयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६ C B K M

वृत्तिर्वा दुर्जनापेक्षा तेनासि हरिणः कृशः ।
संपत्काले न ते धर्मः क्षीणस्तात सुहृद्ध्रुवैः ।
असंन्यासमतस्तत्र तेनासि हरिणः कृशः ।

[G2 om. (hapl.) lines 1–4. —(L. 1) T1 सहाध्यायी स पुत्रो वा (for the prior half). T1 G1 M1, 2, 4 प्रमार्गगः; T2 °दकः; G3 M3 °गैतः (for °जैकः). —(L. 3) T1 G1, 3 M वाति- (for ऽतीव). —(L. 4) D10 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठो). —(L. 5) T3 वा क्षतो; G3, 4 विहतो (for वा हतो). —(L. 6) T3 M काल (for काले). —T2 om. (hapl.) lines 7–8. —(L. 7) M वा वृद्धो (by transp.). T1 हृतदारो यथा वृद्धो (for the prior half). D10 G2 नरः (for नरैः). —T1 om. lines 8–9. —(L. 8) G4 अविज्ञातोथ वा वृद्धस् (for the prior half). —(L. 9) D10 G2 वार्धक्यार्थ-; M1–3 वार्धुकार्थे (for वार्धक्यार्थे). G3 स्मृता (for हृता). G4 श्रीर्वापि च परैः स्मृता (for the post. half). —(L. 10) T3 वृत्तिर्वास्मजनापेक्षा (for the prior half). —T2, 3 om. (hapl.) lines 11–12; M1–3 repeat the same after st. 24. —(L. 11) M1–3 (all both times). 4 त्यक्तः (for तात). T1 क्षीणस्त्यक्तः सुहृज्जनैः (for the post. half). —T1 om. line 12. —(L. 12) M1–3 (all second time) -मतिस् (for -मतस्).]

22 G2 om. (hapl.) 22–26. D5 M1, 3 om. (hapl.) 22–23. T1 transp. 21 and 22. —^{a}) D10 T2, 3 G1, 3 M2, 4 अद्य सतां; T1 अन्यत्सतां (for अर्थवतां). B1 (marg. as in text) लोके; D5 श्रेष्ठं (for मध्ये). —^{c}) D1, 5, 8, 9 नाभाति; T1 न भक्ति- (for न भाति). D2 निहतं; D5 निहिते; D7–9 निहितं; M4 [ऽ]भिहिते (for °तं). —After 22, T1 ins. 624*, and T2 repeats 15.

23 D5 G2 M1, 3 om. 23 (cf. v.l. 22). T1 om. 23^{a}–28^{b}. T2 om. (hapl.) 23. —^{a}) B1, 3, 5 Dn1, n2 D1, 7 दृढपूर्वं; D8 दृष्टपूर्वं (for दृढपूर्वं-). Dn3 D10 T3 G1, 3, 4 दृष्टपूर्वाञ्श्रुतपू(D10 °तः पू-; G3, 4 °तं पू)र्वान्; M2, 4 दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं. —^{b}) D7 कुपितः (for °तं). D4 corrupt; D10 T3 G1, 3, 4 कुपितान्हृदयप्रियान्. —^{c}) V1 B1 शक्नोति; G1, 3 M2, 4 शक्तोसि (for शक्नोषि).

24 G2 om. 24 (cf. v.l. 22). T1 om. 24 (cf. v.l. 23). —^{a}) V1 B Dn त्वां (for ते). D1, 2 नूनं संयोजयित्वा ते (D2 त्वां); D7–9 M1–3 नूनमासज्जयित्वा ते; T3 नूनं मा संजनित्वा ते. —^{b}) Dn2 कष्टे; G1, 3 कृत्वा; M1–3 कृते (for कृत्ये). D7–9 [ईं]प्सितं (for °ते). —D9 om. 24^{cd}. —^{c}) T3 स्पृहयते (for अर्थ°). V1 B Dn D6 नित्यं; D2 त्वर्थं; D1, 5, 7, 8 कृत्यं; D10 त्यर्थं (for ऽत्यर्थं). T2 G1, 3, 4 कच्चित्स्पृहयसे नित्यं (T2 त्यर्थं). —After 24, the sequence in D5 is: 33, 26, 29, 27, 28, 30, 31, 32, 34 and 25. D6–8 read 33 after 24 and D9 after 24^{ab}, all repeating it in its proper place. While D10 T2, 3 G1, 3, 4 M4 ins. after 24; M1–3 after 16:

623* परोक्षवादिभिर्मिथ्या दोषस्ते संप्रदर्शितः ।
[M1–3 संप्रकाशितः (for °दर्शितः).]

—After the above, D10 T2, 3 G1, 3, 4 M read 18^{cd}. M1–3 repeat lines 11–12 of 622* after 24.

25 For the sequence in D5, cf. v.l. 24. G2 om. 25 (cf. v.l. 22). T1 om. 25 (cf. v.l. 23). D4 M1 om. (hapl.) 25–26. M2, 3 om. (hapl.) 25. —^{a}) V1 B1, 2, 4 Dn2, n3 D2 त्वां स्व-; B5 त्वां स- (for त्वा स्व-). B3 नूनं त्वं सुगुणैः पक्षं (sic); Dn1 नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं; D8–9 नूनं त्वां सुगु(D8 सग-; D9 सगु)णोपेतान्; D10 T2, 3 G1, 3, 4 M4 नूनं त्वां (M4 त्वा) सद्गुणापेक्षं. —^{b}) V1 पूजमानं (for °यानं). Dn3 सुहृद्ध्रुवं; D3 हि तद्ध्रुवं; D10 T3 G1, 3, 4 सुहृत्प्रजाः; T2 M4 °जनाः (for °द्ध्रुवम्). —^{c}) V1 महार्थं; B Dn3 D1 ममार्थं (for मयार्थं). Dn1, n2 ममार्थं इति जानीते; D6, 7, 9 मायार्थमिति जानंति; D10 T2, 3 G1, 3, 4 M4 मायावीति च (G1, 3 हि) जानंति. —After 25, D2 reads 28. While D6, 7, 9 read 35 after 25, repeating it in its proper place.

26 For the sequence in D5, cf. v.l. 24. G2 om. 26 (cf. v. l. 22). T1 om. 26 (cf. v.l. 23). D4 M1 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) D2 अंतर्हृदित्य-भिप्रायं. —^{b}) V1 B Dn नूनं नेच्छसि लज्जया; M2, 3

नानाबुद्धिरुचीँल्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ।
ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७
अविद्वान्भीरुरल्पार्थो विद्याविक्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८
चिराभिलषितं किंचित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २९
नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किंचिदात्मनि ।
अकारणेऽभिशस्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३
सुहृदामप्रमत्तानामप्रमोक्ष्यार्थहानिजम् ।
दुःखमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१
साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथासाधून्वनेचरान् ।
मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२
धर्म्यमर्थं च काले च देशे चाभिहितं वचः ।
न प्रतिष्ठति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३

लज्जया त्वं न शक्ष्यसे· —^c) V1 B Dn G1 विवेक्तुं (for विवक्तुं). D6–9 प्राप्त· (for प्राप्ति·). D6 ·शैथिल्यस (for °ल्यात्). — After 26, D6–9 read 29.

27 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 27 (cf. v. l. 23). —^a) V1 B Dn ·बुद्धिरुचो (Dn2 °चा); D1, 2 °मतां; M3 °रुचिर् (for °रुचीँल्). —^b) D10 T2 G M मानुषान्; T3 मानुषं (for मनुष्यान्). V1 लोकम् (for नूनम्). —^c) Some MSS. गृहीतुं (for °ग्र). D1 स्वगणैः; D5 सगणैः; D10 S (T1 om.) स्वैर्गुणैः (for स्वगुणैः). D1 सर्वं; D1–9 सर्वेस (for सर्वांस्). — After 27, D10 T2, 3 G M1–4 read 19–21.

28 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 23). T2, 3 G2 om. (hapl.) 28. D2 reads 28 after 25. —^a) Dn2 D1, 2, 4, 6 अत्यागी (for अल्पार्थो). B6 अंतर्गतमभिप्रायं (= 26^a); D10 G1, 3, 4 M अविद्वद्भिरकल्या(G4 °कार्या)र्थैर्. —^b) Dn3 विद्यां; D4, 6, 8, 9 नाना· (for विद्या·). D10 विद्यातिक्रमदानजं. — G1, 3, 4 M ins. after 28^{ab}: T1 after 22: T2, 3 G2 cont. after 623*:

624* अलमर्थयसे हीनांस्तेनासि हरिणः कृशः ।

—^c) D10 T1 G1, 3, 4 M1, 3, 4 नित्यं (for नूनं).

29 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. D4 om. (hapl.) 29. D6–9 read 29 after 26. —^a) D9 चिराभिलिखितं किंचित्. —^b) V1 B1, 3 Dn2, n3 T3 संप्राप्तम्; B4 *प्राप्तम्; D6–9 अप्राप्त; D10 प्राप्तव्यम् (for अप्राप्तम्). Dn2 D10 T G1–3 M च; D4, 6–9 हि; G4 वा (for ते). —^c) D1 स्वकृतम् (hypermetric) (for कृतम्). B4 Dn3 G4 उपहृतं (for अपहृतं). D5–9 कृतकृत्यैरपहृतं; D10 T1, 3 M हृतमन्यैरुपरुह्य(T1 °द्र; T3 °भृ)तं; T2 G1–3 जातमन्यैरुपहृतं. — After 29, T2 reads 34, repeating it in its proper place.

30 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. M4 om. (hapl.) 30. —^b) V1 B Dn D2 आत्मनः; °ना (for °नि). —^c) V1 B1, 3 Dn1, n2 D1, 2, 4- [ऽ]भिशप्तो; B4, 5 D1 (also) °शक्तो; D8 °पिक्तो (°शस्तो). D10 T2, 3 G1, 2, 4 हि (for ऽसि).

31 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. G2 om. (hapl.) 31–32. T1 om. (hapl.) 31–35. om. (hapl.) 31. —^a) V1 B1–4 Dn D8 G4 सुहृ (Dn3 °दो) दुःखमार्तानां; D10 T3 °दां संभ्रमत्तानां; M1 °दामर्थकामानां. —^b) V1 B1–4 Dn G4 न प्रमोक्ष हानि(B1 जाति)जं; D1 अप्रमोक्षाय योजितं; D6–7 अप्रमोक्षार्थयोजितां (D9 °नं); D8 अप्रमोक्षसि जाति D10 T2 G1, 3 न(T2 अ)प्रामाण्यमजानतां; M न प्र ष्टयर्थजातजं. —^c) V1 B1–4 Dn D8 G4 अलम्; M1 अर्थम् (for दुःखम्). D1–7, 9 अर्थयसे (for °गुणैर् V1 B1, 2 Dn2, n3 D1 M3, 4 हीनस्; D5 नूनं (for हीनं D10 T2 G1, 3 आगतोर्थगुणैर्हीनैस.

32 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. B5 T G2 om. 32 (cf. v. l. 31). —^a) D7 दृष्टांश्(for दृष्ट्वा) D1 [अ]थ; D6, 8, 9 [आ]श्च (for च). —^c) D1 [आ] स्पथे (for [आ]वसथे). B1, 4 युक्तांस (for सक्तांस) B3 मुक्तांश्चावसथासक्तांस; D6, 7, 9 °वस्तुपथे सक्तांस (sic).

33 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T om. 33 (cf. v. l. 31). D6–9 read 33, for the first time, after 24. —^a) B1 D4, 6, 7 (last two both times). 8 (first time). 9 (both times). 10 T2, 3 G M धर्मम् (for धर्म्यम्). Dn1, n3 M1–3 अर्थं (for अर्थं). Dn कार्म्यं; D6–9 (all both times) T2, 3 G4 M4 कामं (for काले). —^b) B3, 4 Dn काले (for देशे). B4 न; D2 वा (for च). D10 T2 G1, 3, 4 रहितं (for [अ]- भिहितं). V1 B5 काले चा(B5 °लेना)पि हितं वचः. —^c) V1 B Dn1, n2 प्रतीयंति; D8 प्रतीष्यते; D10 T2, 3 G M1–3 प्रसिध्यति (for प्रतिष्ठति). Dn3 प्रतियंति न

दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी संजिजीविषुः ।
प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४
पापान्विवर्धतो दृष्ट्वा कल्याणांश्चावसीदतः ।
ध्रुवं मृगयसे योग्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५
परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
सुहृदामविरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६
श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३७
एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् ।
सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रथितः कुले ॥ १
त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।

C. 13. B. 13. K. sub M. sub

ते नूनं.

34 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 34 (cf. v. l. 31). T2 reads 34, for the first time, after 29. —[a]) B6 दत्त्वा सन्कुशलैरर्थान्; D10 T2 (both times). 3 G M4 दत्त्वा ते(T3 °त्वाने)न कुशेनार्थं. —[c]) D5-9 वर्तयते (for °से).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 31). M1 om. (hapl.) 35. D6.7.9 read 35, for the first time, after 25. —[a]) V1 अवर्धतो; B1-4 Dn प्रवर्धतो; B6 प्रकुर्वतो; D6.7.9 (all first time) च वर्धतो; D10 T2.3 G1.2.4 विवर्धितान्; G3 °र्धतां (for °र्धतो). —[b]) V1 B Dn D2 अव- (for चाव-). D6.7 (both first time) कल्याणांश्चाप्यवर्धतः; D9 (first time) °श्चाथ वर्धत. —[c]) D3 गर्हयसे (for मृग°). D6.7.9 (all first time). 10 T2.3 G2.4 M2-4 नूनं (for योग्यं). V1 B Dn ध्रुवं गर्हयसे नित्यं; G1.3 नूनं मृगयसे नूनं.

36 D10 T2.3 G M4 om. (hapl.) 36-37. M1-3 transp. 36 and 37. —[c]) V1 B Dn D2.5 सुहृदामुपरोधेन.

37 D10 T2.3 G M4 om. 37 (cf. v. l. 36). Dn3 om. (hapl.) 37. M1-3 transp. 36 and 37. —[b]) D5.7 T1 प्राज्ञांश्चाविजितेंद्रियान्. —[c]) T1 सान्याज्ञ (for मन्येऽनु-). —[d]) V1 [अ]पि (for [अ]सि).

38 Before 38, T1 ins. भीष्मः. —[a]) V1 D2.10 T2.3 G संपूजितो (for °तं). —[b]) B6 D1 विप्रं तं प्रतिपूजयेत्. —[c]) D1.4-7.9.10 T2.3 G2.4 सहायम् (for सखा°). —[d]) Dn2 संयोज्यार्थे; D4-9 संपूज्यार्थो (D8.9 °र्थ); D10 T2.3 G1.2.4 M संपूज्यामुं (for संयोज्यार्थैर्). B2.4 Dn3 D1 T1 च (for ह).

Colophon. — *Parvan name:* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3.5 Dn D1.2.6.7.9.10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B2.4.5 Dn1.n2 हरिणकृशकः; B1 Dn3 हरिणकृशः; D2 कृशीयं; D4-9 हरिणकृशीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 124; B6 114; Dn1 122; D10 T2.3 G2.4 184; T1 176; G1.3 M1 178; M2.3 179; M4 177. — *Śloka no.:* Dn1.n2 39. — After this adhy., V1 B Dn D1.2.4-9 Cr ins. passages given in App. I (Nos. 14, 14A and 14B).

126

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). For adhys. 126-134, D10 S subst. a passage given in App. I (No. 15).

1 [c]) D1 महाप्रज्ञ. —[d]) V1 B1.4.5 Dn1.n2 प्रवरे;

2 आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ २
अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभज्ञातिबान्धवः ।
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते भरतर्षभ ॥ ३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥ ४
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ।
भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ५
अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ।
भ्रातृणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
हन्त ते कथयिष्यामि कथामतिमनोरमाम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावोऽयं मया श्रुतः ॥ ८
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।
रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥ ९
व्रतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥ १०
कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ॥ ११
अपरे ऋषयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२
तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ १३
हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ।
उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४
कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ।
राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ॥ १५
ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।
वक्त्रान्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥ १६

B2. 3 D4 प्रथिते; Dn3 प्रथमे (for प्रथितः).

2 ^{c}) B3 लोकं च (for लोकस्य).

3 ^{a}) D1 स; D4. 5. 8. 9 हि (for च). — ^{b}) V1 B Dn1. n3 D6–9 दुर्लभो (for दुर्लभ-). Dn2 D2. 5 दुर्लभो ज्ञातिबांधवैः; D4 दुर्लभं ज्ञातिबांधवं. — ^{c}) D1 नैवास्ति; D4–8 नास्ति न (D5 च) (for च न हि). — ^{d}) D5 त्वद् (for त्वाम्). V1 B Dn D4. 5. 8. 9 पुरुषर्षभ.

4 D2 om. 4. — ^{b}) Dn2 D4. 6–9 नृप (for ऽनघ). — ^{d}) B3 Dn2 D4. 5 यं (for यत्). V1 B4. 5 D9 वक्ष्यामि (for पृच्छामि). D4–8 भारत (for पार्थिव).

5 ^{a}) D6–9 स्वयं (for अयं). — ^{b}) B1 Dn1 D2. 5 -सत्तमः (for -संमतः).

6 ^{a}) B3 तस्य (for अस्य). — ^{b}) D6. 7 प्रार्थयानं (for पार्थिवानां).

7 ^{a}) D2 तथा (for तस्य).

8 Before 8, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) V1 B1. 4. 5 Dn D4. 5 अहं (for हन्त). — ^{b}) B2. 3 चित्रां (for अति-). B Dn D4. 5 -मनोहरां (for -मनोरमाम्). — ^{cd}) D1 यस्य (for अस्य). D2 transp. पुरा राजन् and प्रभावोऽयं.

9 ^{a}) D5 यस्य (for यश्च). — ^{b}) B4 प्रभावं च (for °वस्तं). B4 om. च. — B5 om. (hapl.) 9^{cd}. — ^{d}) D4–9 तच् (for तं).

10 ^{d}) B3 उभौ पर्वतनारदौ.

11 ^{c}) D1 कश्यपश्च; D4–9 कौशिकश्च (for काश्यपश्च). — ^{d}) B1 D1 -कश्यप (for -काश्यप).

12 ^{a}) V1 B Dn चर्षयः (for ऋषयः). — ^{b}) B1. 2 Dn3 -शमान्विताः (for -सम°). — ^{c}) V1 B1–4 Dn1. n3 सिद्धैर्; Dn2 सद्भिर् (for सर्वे).

13 ^{b}) D6–9 अर्चनीय-. — ^{d}) B1 -तुल्यम् (for -कल्पम्).

14 ^{a}) D1. 6 सवर्णेषु (for सु°). — ^{b}) B1 बर्हिष्मत्सु (for बर्हिष्केषु). — ^{c}) D6–7 सर्वे (for प्रीता).

15 ^{a}) D8 तत्र (for ततस्). — ^{c}) D4–9 पुराणानां (for सुराणां च). — ^{d}) B2. 3 D2. 8 च संति (for वसन्ति).

16 ^{b}) D6–9 ब्रह्म- (for व्रत-). — D1 om. (hapl.)

सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ।
सपक्षिमृगसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥ १७
मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ।
शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीप्तदर्शनम् ॥ १८
स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ १९
ततो विष्णुर्वनं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ।
सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तत्पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २०
तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः ।
सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ २१
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
विस्मितो हृष्टलोमा च बभूवास्राविलेक्षणः ॥ २२
ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ।
प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ २३
किमस्य ऋषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥ २४
एतं मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥ २५

ऋषय ऊचुः ।

भवान्विसृजते लोकान्भवान्संहरते पुनः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवानेव प्रवर्षति ॥ २६
पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥ २७
एतन्नो विस्मयकरं प्रशंस मधुसूदन ।
त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वह्नेर्विनिर्गमम् ॥ २८
ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ।
यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ २९

वासुदेव उवाच ।

एतत्तद्वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः ॥ ३०
ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
भवन्तो व्यथिताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१

C. 13. 6
B. 13. 1
K. subs
M. subs

16^d–18^a.

17 D_1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{b}) $D_{8.9}$ ·लतान्वितं (for °क्षुपम्). — ^{c}) $B_{2.3}$ ·गण· (for ·मृग·).

18 D_1 om. 18^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_{4-9} मृगैश्च शतधाकीर्णं. — ^{d}) B Dn $D_{2.4}$ दीन·(for दीप्त·).

19 ^{c}) $Dn_{1.n2}$ समीप (for °पम्).

20 ^{a}) V_1 B Dn $D_{2.8}$ गिरिं (for वनं). — ^{b}) Some MSS. ·कर्षण: (for ·कर्शन:). — ^{c}) B Dn तं; $D_{4.5}$ तु; D_8 च (for तत्).

21 ^{a}) $B_{1.3}$ अथ (for तथा). — ^{b}) $D_{4.5}$ ·फल· (for ·लता·). D_{6-9} स पुष्पितफलद्रुमः. — ^{c}) V_1 ·संघुष्टैः (for °ष्टः).

22 ^{a}) V_1 B_5 Dn तम् (for तद्). — ^{c}) Some MSS. हृष्टरोमा.

24 ^{a}) V_1 B Dn D_2 किमर्थं (for °स्य). D_7 ·संघस्य (for ·पूगस्य). — ^{b}) $D_{4.5}$ सत्यसंघस्य नित्यशः. — ^{d}) V_1 B Dn D_5 विस्मयः समुपागमत्.

25 ^{a}) $Dn_{1.n2}$ सर्वं. — ^{b}) V_1 $Dn_{1.n2}$ D_1 यथातथ्यम्. — ^{d}) D_{8-9} निश्चयार्थं (for निश्चितार्थं).

26 ^{a}) D_5 हि (for वि·). — ^{d}) B_1 तु; B_{2-5} $Dn_{1.n3}$ च (for प्र·).

27 ^{a}) B_3 भवानेव च भूतानि. — ^{b}) $D_{1.2}$ त्रसानि (D_2 चराणि) स्थावराणि च. — ^{c}) B_3 Dn_3 $D_{6.7.9}$ त्वं (for च). — ^{d}) D_1 विभुः (for प्रभुः). D_7 तु (for च).

28 ^{a}) V_1 B (except B_1) Dn एवं (for एतन्). — ^{b}) V_1 B Dn D_{6-8} संशयं; D_4 विस्मयं (for प्रशंस). — ^{c}) $B_{2.3}$ वक्तुम् (for त्वमेव). — ^{d}) $B_{2.3}$ वक्त्राद् (for वक्तुं).

29 ^{b}) Some MSS. ·कर्षण (for ·कर्शन). — ^{c}) D_1 नो दृष्टं (by transp.).

30 ^{a}) B Dn $D_{2.5}$ वै (for तद्). — ^{b}) D_8 वक्त्र· (for वक्त्राद्).

319 39. 33 व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।
st. st. मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२
व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसा स्रष्टुमागतः ॥ ३३
ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४
तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ ३५
सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम् ।
शिष्यवत्परिचर्यार्थं शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६
एतदस्य रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ।
मया प्रेम्णा समाख्यातं न भीः कार्या तपोधनाः ॥३७
सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाः ।
तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८
यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि ।
आश्चर्यं परमं किंचित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३९
तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा ।
भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ४०
यद्यप्यहमदृष्टं वा दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्पश्याम्यमलदर्शनाः ॥ ४१
प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२
श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ।
चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितम् ॥ ४३
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ।
कथयिष्याम्यहरहर्बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४
ततो मुनिगणाः सर्वे प्रश्रिताः कृष्णसंनिधौ ।
नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ॥ ४५
वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथापरे ।
वाग्भिर्ऋग्भूपितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६

---

32 [a]) D4-9 ब्रह्मचर्यपरीतस्य. — [b]) D4.5 तपस्वी (for °स्वि-). — [c]) D4-6 समुत्पन्नो (for °द्भूतो).

33 [b]) D4.6-9 स्वयं (for त्वहं). Dn3 गिरिवरं (for °मिमं). B3 द्रुतं (for शुभम्). — [d]) V1 B Dn D5 लब्धुम् (for स्रष्टुम्).

34 [a]) V1 महात्मा यो; D5 ममात्मजो (for °त्मा यो). — [b]) D7 विनिर्गतः (for विनिःसृतः).

35 [a]) V1 -सृष्टो (for -शिष्टो).

36 [a]) D6.8 तथागम्य (for उपा°). — [c]) B1.5 Dn1.n2 परिचर्यार्थं; D2 °पाल्यार्थ (for °चर्यार्थ). — [d]) V1 B4.5 D5.6 शांतिं (for शान्तः).

37 [a]) V1 B Dn D4-6 एव; D7-9 देव- (for अस्य). D4-8 च (for वः). — [b]) B3 पद्मगर्भस्य धीमतः. — [c]) V1 B Dn मया प्रोक्तं समासेन; D5 मम वर्त्मानुगं ख्यातं.

38 D4-9 om. (hapl.) 38[ab]; Dn3 reads it on marg. — [b]) D1 दिव्य- (for दीर्घ-). B1.3-5 Dn1.n2 -दर्शनात् (for °नाः). — [c]) B3 भवंतो (for तपस्वि-). — [d]) B3 -संयुताः (for -शोभिताः).

39 [a]) D2.4-9 वै (for वो).

41 [a]) V1 B Dn2.n3 D3 वो (for वा). — [d]) V1 B Dn1.n3 D4-9 [अ]मर- (for [अ]मल-). Dn2 पश्याम्यमरदर्शनात्.

42 [c]) B3 Dn2 [अ]नु-; B4.5 [अ]व- (for [आ]त्म-). D1.2.4-9 आश्चर्यम् (for ऐश्वर्यम्). — [d]) D1.2 इति (for प्रति-). V1 B4.5 Dn ह; B1 वा; D6 हि (for मे). B2.3 आश्चर्यं प्रतिहन्य(B2 °पद्य)ते.

43 [b]) D4-9 सज्जनाच् (for सज्जन-). — [d]) D1.2 [आ]गतं (for [अ]र्पितम्).

44 [c]) V1 B1-3 D4.6-9 अहरहो; Dn D5 °महो (for °रहर्). — [d]) D2 -प्रदीपकं (for -दीपकरं).

45 [b]) V1 B Dn विस्मिताः (for प्रश्रिताः). — [d]) V1 B Dn D2 अपश्यंस्तं (for °श्यन्त).

46 [a]) D4-9 कथयंतस् (for वर्ध°). — [c]) B4 D5 वाग्भिर्ऋग्भूषितात्माभिः; D4 °रिष्टाभिर्भूतार्थं.

47 [a]) B4 तदा (for ततो). D4.5 देवगणाः (for मुनि°). — [b]) D4-9 -वर्चसं (for -दर्शनम्). — [c]) B4

ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७
यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ।
अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरायणैः ॥ ४८
तद्भवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वचोदितः ।
यथादृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हति ॥ ४९
एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवानृषिः ।
कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तां कथां शुभाम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

भीष्म उवाच ।
ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ १
तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २
नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।
अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ ३
तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ।
नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४
सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ।
क्रोष्टुकद्वीपिवदनैरृक्षर्षभमुखैस्तथा ॥ ५
उलूकवदनैर्भीमैः श्येनभासमुखैस्तथा ।
नानावर्णमृगप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वयैः ।
किंनरैर्देवगन्धर्वैर्यक्षभूतगणैस्तथा ॥ ६

C. 13.
B. 13.
K. su
M. su

यदा (for तदा). D1 नियोजयामास तदा. — [d]) V1 B1-4 D2.4 वचनं (for °ने).

48 Before 48, Dn1. n2 ins. मुनयः; D1.2.4-9 ऋषयः. — [d]) V1 B1.2.4.5 Dn -परैर्मुने; B3 -पराश्च ये (for -परायणैः).

49 [b]) V1 B Dn D4-9 हितार्थं सर्वमादितः. — [d]) D1 व्याख्यातुम् (for आख्या°). V1 B1.3 Dn D4-9 अर्हसि (for °ति).

50 [b]) V1 B Dn मुनिः (for ऋषिः). — [d]) B1.2.4.5 Dn इमां कथां; B3 कथामिमां (for कथां शुभाम्). D4 कथामेतां नरर्षभ; D5-9 कथां दिव्यां मनोहरां.

Colophon. —*Parvan name*: B1-4 Dn3 शांति. —*Sub-parvan*: V1 B Dn D1.2.4 दानधर्म. —*Adhy. name*: V1 B Dn D1.2.4 उमामहेश्वरसंवादः; D5-9 उमासंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): V1 D6.7 139; Dn1 135. —*Śloka no.*: Dn1 50; Dn2 51.

127

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 V1 om. the ref. — [b]) V1 अपि (for ऋषिः). D1.2 नारदो वदतां वरः.

2 D6 om. 2. — [b]) D4 सुदुष्करं; D5.8 सुदुश्चरं (D8 °रः); D9 स दुश्चरं (for सुरेश्वरः).

3 D4 om. (hapl.) 3[d]-4[a]. — [d]) B5 -निवेशिते (for -निषेविते).

4 D4 om. 4[a] (cf. v. l. 3). — [b]) D4 युतैः (for वृतः). — [d]) Dn2 -दर्शनः.

5 [b]) B3 D4.6.7.9 -समन्वयैः (for °न्वितैः). — [d]) D4-9 यक्षर्षभ- (for ऋक्ष°).

6 [b]) V1 B3-5 Dn1 वृकश्येन-; B1.2 बकश्येन- (for श्येनभास-). — D2 om. (hapl.) 6[cdef]. — [c]) V1 B Dn नानावर्णैर्मृगमुखैः. — [d]) V1 B1.3.4 Dn -समन्वितैः (for °न्वयैः). — [e]) B1.3-5 Dn1.n3 यक्ष- (for देव-).

दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यमालाविभूषितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥ ७
मृदङ्गपणवोद्घुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समन्ततः ॥ ८
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ९
स गिरिस्तपसा तस्य भूतेशस्य व्यरोचत ॥ १०
स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषैर्विनादितः ।
षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११
तं महोत्सवसंकाशं भीमरूपधरं पुनः ।
दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत्परा प्रीतिर्जनार्दन ॥ १२
मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः ॥ १३
यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः ।
भावाश्च सर्वे न्यग्भूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ १४
ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनम् ॥ १५
विहगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह ।
गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः ॥ १६
तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ १७
व्याघ्रचर्माम्बरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीती च लोहिताङ्गदभूषणः ॥ १८
हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९
दृष्ट्वा तमृषयः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगतकल्मषाः ॥ २०
तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरं चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१

V1 B3 Dn2 किंनरैर्यक्षगंधर्व-. — ^{f}) Dn -रक्षोभूत- (for यक्ष°).

7 ^{b}) V1 B Dn दिव्यज्वाला(B2 °ज्ञान)समाकुलं; D4–9 °ज्वालासमन्वितं (D4 °तैः). — D1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. D9 repeats 7^{d}–8^{d} after the second occurrence of 9^{a}. — ^{d}) B3 -धूपोप- (for -धूपेन). D4. 8. 9 (both times) दिव्यधूपसमन्वितं. — ^{f}) V1 B1. 2. 4 Dn3 D4–7. 9 (both times) -वादितं (for -ना°).

8 For the repetition in D9, cf. v. l. 7. D1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). D2 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^{a}) B3. 4 मृदंगपणवैर्जुष्टं; D4–6 °पणवाघुष्टं. — ^{d}) D6. 7 बर्हणैश्च.

9 D9 reads 9^{a} twice and repeats 7^{d}–8^{d} after the second occurrence of 9^{a}. — ^{a}) D6–7 प्रनृत्ताप्सरसंघैश्च. — ^{b}) V1 B2. 4. 5 Dn D8 देवर्षि- (for दिव्यस्त्री-). D4–7. 9 -नादितं (for -सेवितम्). B1. 3 देवर्षिगणसंवृतं.

10 ^{b}) V1 B Dn गिरिशस्य (for भूते°).

11 ^{b}) V1 Dn3 D4. 7 निनादितः (for वि°). B Dn1. n2 ब्रह्मघोषनिनादितः; D5 °षविनादिभिः. — D4 om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) V1 B (except B5) Dn3 उपगीतश्च.

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) B2 (marg. as in text). 3 महामेरु- (for महोत्सव-). — ^{b}) V1 B Dn ततः (for पुनः).

13 ^{d}) V1 B Dn सवासवाः (for सनातनाः).

14 ^{c}) V1 B वाताः सर्वे महाभूतास्; D3 ततः सर्वे पृथग्भूतास्; D8 भावाः सर्वे ह्यभूताश्च.

15 ^{b}) D6–9 व्यरोचंत (for व्यकिरन्त). D4. 5 महाद्रुमैः (for °द्भुतैः). — ^{c}) D1. 2 ज्वलंत्यश्च तथौ(D2 महौ)षध्यो.

16 ^{a}) Some MSS. विहंगाश्च. — ^{b}) D4–9 व्यनृत्यन् (for प्रा°).

18 D2 om. 18^{cd}. — ^{d}) D6–7 रोहितांगदभूषणः.

19 ^{b}) D4–9 [अ]मर- (for सुर-).

20 ^{a}) V1 B Dn D8 महर्षयः (for तमृषयः). — ^{b}) Some MSS. अवनिं.

21 ^{b}) D1. 2 भीमरूपतरं विभो. — D4 om. (hapl.) 21^{c}–22^{d}.

क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदन ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ २२
तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ॥ २३
बिभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिस्रवाभिः पुण्याभिः सर्वतोऽनुगता शुभा ॥ २४
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा ।
सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् ॥ २५
ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना ।
हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६
संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ।
निर्होमं निर्वषट्कारं तत्सदः सहसाभवत् ॥ २७
जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् ॥ २८
ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता ॥ २९
तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ३०
ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् ।
हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥ ३१
दह्यमाने वने तस्मिन्ससालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ३२
मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः ।
शरणं चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ॥ ३३
ततो नभःस्पृशज्ज्वालो विद्युल्लोलार्चिरुज्ज्वलः ।
द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ३४
क्षणेन तेन दग्धः स हिमवानभवन्नगः ।
सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥ ३५
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
भगवन्तं प्रपन्ना सा साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ३६ C. 13. 63 B. 13. 14 K. subst M. subst

22 D_4 om. 22 (cf. v. l. 21). — [b]) $D_{1.2.5-9}$ अद्भुतं भरतर्षभ. — [d]) $D_{1.2}$ विभो (for बभौ).

23 [b]) $D_{4.6.7.9}$ -सेविता (for -संवृता). — [d]) B_3 Dn -धारिणी (for -चारिणी).

24 For 24^{ab}, D_{4-9} subst.:

625* बिभ्रती परमं रूपं सर्वभूतमनोहरम् ।

[$D_{4.5.7}$ -मनोरमं (for °हरम्).]

— [cd]) V_1 B Dn D_2 सर्वाभिः पृष्ठतो (for पुण्याभिः सर्वतो).

25 [b]) $D_{1.2.4-9}$ गंधवहैस् (for बहुविधैस्). — [c]) B Dn_3 D_2 सेवती.

26 D_6 om. (hapl.) 26^b–27^a. — [b]) V_1 B (except B_1) Dn -हासिनी (for -दर्शना). — [c]) $D_{4.5.7-9}$ शुभा (for शुभे).

27 D_6 om. 27^a (cf. v. l. 26). — [c]) $D_{2.4}$ निर्मोहं (for निर्होमं). — [d]) $Dn_1.n_2$ $D_{1.2}$ जगद्धै (for तत्सदः).

28 [a]) D_5 जातश् (for जनश्). — [b]) B_6 D_2 भव-; $D_{4.6.7.9}$ यत्र (for भय-).

29 [c]) D_4 लोचनाग्नेस्तदा ज्वाला; D_{6-9} ज्वाला ललाटात्सं(D_6 °टसं)भूता. — [d]) $D_{4.6-9}$ भीषणा (for ललाटात्).

30 [b]) B_1 -संहितं; B_3 -संभवं (for -संनिभम्).

32 [b]) Some MSS. ससाल-; some unused MSS. तमाल- (for सशाल-). — [c]) D_6 om. (hapl.) from नवने up to चाप्यविन्द (in 33^c). V_1 B Dn_3 D_2 -वरे (for -वने).

33 D_6 om. up to चाप्यविन्द (in 33') (cf. v. l. 32). — [a]) $D_{4.5.7-9}$ हतैर् (for द्रुतैर्). $D_{1.7.9}$ दीनैर् (for भीतैर्). — [c]) $D_{4.7.9}$ शरण्यं (for शरणं). D_5 [अ]थ (for [अ]पि). V_1 B Dn_3 शरणं तत्र विंदाद्भिस्. — [d]) $D_{4.5.7}$ सकलं (for संकुलं).

34 [a]) D_{4-8} ततो नभस्पृग्ज्वलनो. — [b]) V_1 B Dn विद्युल्लोलाग्निरुल्बणः. — [c]) V_1 B -संकाशो (for -सदृशो).

35 [a]) V_1 B Dn निर्दग्धो (for दग्धः स). — [d]) D_{4-9} दाव- (for दीन-). Bom. ed. दीप्तदग्धलतौषधिः.

36 [c]) V_1 B Dn D_2 वै; D_4 [अ]सौ (for सा).

उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावागतमार्दवाम् ।
पितुर्दैन्यमनिच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्ततो गिरिम् ॥ ३७
ततोऽभवत्पुनः सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविहगश्चैव प्रपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८
प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवी महेश्वरम् ।
उवाच सर्वभूतानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥ ३९
भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ।
संशयो मे महाञ्जातस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०
किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥ ४१
किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ।
तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते महेश्वर ॥ ४२

महेश्वर उवाच ।

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नष्टालोकस्ततो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३
नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ।
तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं ते रक्षता प्रजाः ॥ ४४
तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ।
त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ॥ ४५

उमोवाच ।

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ।
केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिबर्हनिभः कृतः ॥ ४७
हस्ते चैतत्पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८
एतं मे संशयं सर्वं वद भूतपतेऽनघ ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ४९
एवमुक्तः स भगवाञ्शैलपुत्र्या पिनाकधृक् ।
तस्या वृत्त्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥५०

—^{d}) $D_{2.6.7.9}$ प्रांजलि: (for साञ्जलि-).

37 ^{a}) D_8 सद्यस् (for शर्वस्). D_1 ततो (for तदा). — B_5 om. (hapl.) 37^b–39^a. —^{b}) V_1 B (B_5 om.) Dn -भावगत- (for -भावागत-). $D_{8.9}$ -मार्दवात्. —^{c}) B_1 Dn_1 D_{6-9} अनिच्छंती (for °च्छन्तीं). —^{d}) V_1 B (B_5 om.) Dn तदा (for ततो).

38 B_5 om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) D_8 [ऽ]सृजत् (for ऽभवत्). V_1 B (B_5 om.) Dn क्षणेन हिमवान्सर्वः. —^{d}) V_1 B (B_5 om.) Dn D_2 सु- (for प्र-). B_3 -फल- (for -वन-).

39 B_5 om. 39^a (cf. v. l. 37). —^{a}) $D_{4.6}$ च तं; $D_{5.7.9}$ वनं (for गिरिं). —^{b}) D_4 प्रीत्या (for प्रीता). B_2 Dn D_2 देवं (for देवी). —^{c}) V_1 B Dn -लोकानां (for -भूतानां). —^{d}) Dn_2 om. (hapl.) पतिं. Dn_3 शिवम् (for पतिम्).

40 Before 40, V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins. उमोवाच.

41 B_2 om. 41^d–42^a. —^{d}) D_2 -मृग-; D_8 -गिरि- (for -गण-).

42 B_2 om. 42^a (cf. v. l. 41). —^{b}) V_1 B Dn त्वया (for क्षणात्). —^{d}) V_1 B Dn पिता मम (for महेश्वर).

43 ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn D_6 तदा; B_1 तथा (for ततो). —^{d}) D_1 om. क्षणेन.

44 ^{a}) D_{4-9} नष्टालोके तथादित्ये. —^{d}) D_{6-9} रक्षितुं (for रक्षता). D_4 सृष्टं ते रक्षितुं प्रजां.

45 ^{a}) D_6 महातेजो (for महत्तेजो). —^{d}) V_1 B_{1-3} Dn पुनः कृतः ; $B_{4.5}$ पुनः पुनः ; D_2 क्षणात्ततः ; D_6 क्षणात्कृतं (for °त्कृतः).

46 ^{c}) $D_{4.5.8.9}$ तथैव पूर्वं श्रीकांतम्; $D_{6.7}$ तथैव पूर्ववत्कांतम्.

47 ^{c}) D_{4-9} नीलस्ते (by transp.). —^{d}) B_8 D_{4-9} बर्हिकंठ- (for °बर्ह-).

48 ^{a}) V_1 B Dn देव; D_{4-9} चापं (for चैतत्). D_2 om. ते. —^{d}) D_2 नित्यशः (for °दा).

49 ^{a}) $D_{2.4.9}$ एवं (for एतं). $D_{1.2}$ पूर्वं (for सर्वं). —^{b}) V_1 B Dn D_2 वक्तुमर्हसि वै (B_6 मे) प्रभो. —^{c}) D_1 सहधर्मचरी चाहं.

50 Before 50, V_1 $B_{2.3}$ Dn D_2 ins. भीष्मः; B_1.

ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ।
हेतुभिर्यैर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

महेश्वर उवाच ।
तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ।
तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १
साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ २
यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके ।
ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३
तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ।
चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगमात्मनः ॥ ४
पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५
पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६
जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७
इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम ।
दग्ध्वा कण्ठं तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥ ८
उमोवाच ।
वाहनेषु प्रभूतेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्सु ते ।
कथं गोवृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९
महेश्वर उवाच ।
सुरभीं ससृजे ब्रह्मामृतधेनुं पयोमुचम् । C. B. K. M.

4.5 नारदः. —^{c}) V_1 B (except B_8) Dn D_2 घृत्या (for वृत्त्या). D_4 तस्या बुद्ध्या च वृत्त्या च. —^{d}) D_1 पुनः; D_4 भुवि; D_{6-9} विभुः (for प्रभुः).

51 ^{a}) D_4 तैर् (for यैर्). $D_{8,9}$ [इ]मानि (for [ए]तानि). —^{d}) D_{6-9} रूपाणि रुचिराणि मे.

Colophon. —*Parvan name :* B Dn_3 D_1 शांति. —*Sub-parvan :* V_1 B Dn_3 $D_{1,2}$ दानधर्म. —*Adhy. name :* V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn_1, n_2 D_{4-9} उमामहेश्वरसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 139; Dn_1 137. —*Śloka no. :* Dn_1, n_2 52; D_4 49.

128

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 V_1 B Dn D_8 भगवान्; D_2 ईश्वर (for महेश्वर). —^{d}) B_3 D_8 पुरा (for शुभा).

2 ^{a}) $D_{6,7}$ [अ]भ्यु(D_5 °प्यु)पागच्छत् (for [अ]भ्यगच्छत). $B_{2,3}$ Dn_1 $D_{4,5,8}$ देवी (for देवि). —^{b}) D_1 [अ]सदृशी (for [अ]प्रतिमा). —^{d}) D_5 रुचिरानने.

3 ^{a}) D_8 सुवदना (for सा सुदती). —^{c}) $D_{1,2}$ देवि (for चारु). —^{d}) $D_{1,2}$ चारु (for देवि). $D_{4,5}$ विनिर्मितं (for °र्गतम्).

4 ^{d}) V_1 B Dn उत्तमं (for आत्मनः).

5 ^{b}) D_{6-9} [अ]हं (for ह).

6 ^{a}) D_{4-9} तु (for मे). —^{c}) $D_{4,6,7-9}$ घोर- (for भीम-).

8 ^{b}) $D_{1,2}$ सदा; D_4 पुरा (for मम). —^{c}) D_1 द्रुतं; D_{4-8} च तद् (for तु तद्). —^{d}) D_{5-9} ततः (for तेन).

9 D_2 देवी (for उमा). —^{a}) V_1 B Dn [अ]त्र सर्वेषु (for प्रभूतेषु). —^{b}) V_1 B Dn D_2 सत्तम (for सत्सु ते). —^{c}) B_5 Dn च (for गो-).

10 ^{a}) D_2 सुरभिं. V_1 B Dn असृजद् (for ससृजे).

99 i. 10 सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥ १०
तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ।
ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ११
ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना ।
वृषं चेमं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२

उमोवाच ।

निवासा बहुरूपास्ते विश्वरूपगुणान्विताः ।
तांश्च संत्यज्य भगवञ्श्मशाने रमसे कथम् ॥ १३
केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ।
गृध्रगोमायुकलिले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४
अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
विनिकीर्णामिषचये शिवानादविनादिते ॥ १५

महेश्वर उवाच ।

मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचरामि निशास्वहम् ।
न च मेध्यतरं किंचिच्छ्मशानादिह विद्यते ॥ १६
तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः ।
न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुक्तस्रग्विभूषिते ॥ १७
तत्र चैव रमन्ते मे भूतसंघाः शुभानने ।
न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥ १८
एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतो हि मे ।
पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां वर ।
पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयम् ॥ २०
अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो ।
तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥ २१
अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
एतं ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २२
धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं वाचरितुं नरैः ।
शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मज्ञ वद मे प्रभो ॥ २३

—[b]) V_1 B Dn देव- (for [अ]मृत-). —[c]) B दृष्टा (for सृष्टा). $D_{8.9}$ माता (for जाता). —[d]) Dn_2 रक्षमाणा; $D_{4.5}$ रक्ष्य° (for क्षर°).

11 [a]) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn -मुखोच्छिष्टः (for °त्सृष्टः). D_{4-7} यस्यास्तु वदनोत्सृष्टः. —[c]) $B_{2.5}$ Dn_1 दग्ध्वा; $D_{6.7.9}$ दुग्धा (for दग्धा).

12 [c]) V_1 B $Dn_{1.n3}$ [ए]नं; Dn_2 [ए]वं (for [इ]मं).

13 [b]) V_1 B Dn दिवि सर्व- (for विश्वरूप-). —[c]) B_5 तु (for च). $Dn_{1.n2}$ विधिवच् (for भगवञ्). —[d]) D_2 वससे; $D_{6.7-9}$ रमते (for °से).

14 [a]) D_{4-9} घोरे (for भीमे). —[c]) V_1 B Dn -बहुले (for -कलिले). —[d]) B_1 चिताभस्मसमाकुले; B_2 (marg. as in text).3 तद्वीभत्से निनादिते.

15 [c]) V_1 B Dn विकीर्णान्त्रास्थिनिचये. —[d]) V_1 -निनादिते (for -वि°).

16 B_5 D_1 om. the ref. —[b]) B Dn [अ]निशं सदा (B_4 तदा; B_5 तथा) (for निशास्वहम्). —[c]) D_5 त्वमेध्यतरं (for च मे°). —[d]) V_1 B_{2-5} Dn D_8 लक्ष्यते; B_1 लक्षये (for विद्यते).

17 [d]) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn निर्भुग्न- (for निर्भुक्त-). B_3 निर्भस्माग्निविभूषिते.

18 [a]) V_1 B Dn D_5 रमंतीमे (for रमन्ते मे). —[b]) V_1 B Dn शुचिस्मिते (for शुभानने).

19 [a]) $D_{1.2}$ मेध्यश्च (for मे मेध्यः). —[b]) V_1 B Dn शुभे; D_{4-9} मम (for हि मे). — B_5 om. 19[c]–21[b]. —[c]) D_1 मुख्यः (for पुण्यः). D_8 परमिकश् (for °मकश्).

20 B_5 om. 20 (cf. v. l. 19). D_2 देवी (for उमा). —[b]) $B_{1.4}$ Dn -धर्मविदां (for °भृतां). —[d]) D_8 अभूत् (for अयम्).

21 B_5 om. 21[ab] (cf. v. l. 19). —[b]) $B_{1.8}$ तेप इति; $D_{4-7.9}$ तप्यति वै (for तप इति). —[c]) Bom. ed. तपोवेष- (for तपोन्वेष-).

22 [a]) $D_{4.8.9}$ तस्य च; $D_{6.7}$ तस्य वै (for अस्य च). —[c]) D_{6-9} एवं (for एतं).

23 [d]) D_5 धर्मं च (for धर्मज्ञ). V_1 B Dn_3 विभो (for प्रभो).

नारद उवाच ।

ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविदां वर ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥ २५
परदारेष्वसंकल्पो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ २६
एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
देहिभिर्धर्मपरमैः कर्तव्यो धर्मसंचयः ॥ २७

उमोवाच ।

भगवन्संशयं पृष्टस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ॥ २८
ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे किंलक्षणो भवेत् ॥ २९

महेश्वर उवाच ।

न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥ ३०
उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१
तस्य धर्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ।
तथोपनयनं चैव द्विजायैवोपपद्यते ॥ ३२
गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥ ३३

उमोवाच ।

भगवन्संशयो मेऽत्र तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं हि नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
व्रतचर्यापरो धर्मो गुरुपादप्रसादनम् ॥ ३५
भैक्षचर्यापरो धर्मो धर्मो नित्योपवासिता । C. 13. B. 13. K. sul M. sul

24 Some MSS. om. the ref. —[a]) Dn_2 $D_{4.6.8.9}$ -गणाः सर्वे (for -गणः सर्वस्). —[b]) $D_{4.5}$ प्रत्यपूजयन्. —[c]) B_1 वाग्भिर्वाग्भूषितात्माभिः. —[d]) V_1 B Dn -विशारदैः (for -विदां वर).

25 D_2 ईश्वर (for महेश्वर).

26 [a]) V_1 B Dn [अ]संसर्गो (for [अ]संकल्पो).

27 [a]) D_4 एवंविधो; $D_{6.7-9}$ वै विविधो (for पञ्चविधो). —[c]) V_1 B Dn देह- (for धर्म-). —[d]) $D_{1.2}$ चर्तव्यो (for क°). $D_{4.5}$ -संभवः (for -संचयः). V_1 B Dn चर्तव्यो दे(B_6 °तुरैर्दे)हसंभवः.

28 Dn_2 वामा; D_2 देवी (for उमा). —[a]) V_1 B Dn D_2 संशयः (for °यं). —[b]) V_1 B Dn शंसितुम् (for व्याख्यातुम्). —[c]) $D_{5.6.9}$ चातुर्वर्णस्य. —[d]) D_1 धर्मे (for वर्णे). D_{4-7} सुखावहः; $D_{8.9}$ सुखोदयः (for गुणावहः).

29 [b]) Dn_3 [ऽ]भवत् (for भवेत्). —[d]) $D_{1.2}$ धर्मः कथं (for किंलक्षणो).

30 V_1 B Dn भगवान्; D_2 ईश्वर (for महेश्वर). —[b]) $B_{3.5}$ सर्वशः (for संशयः).

31 [c]) V_1 B Dn D_6 स हि धर्मार्थसंपन्नो.

32 [b]) B_{3-5} ब्रह्मचर्या (for व्रत°). —[c]) V_1 B Dn व्रतोपनयनं चैव. —[d]) V_1 B Dn D_6 द्विजो येन (for द्विजायैव). D_2 द्विजाय समुपद्यते.

33 [a]) D_{4-9} -पूजार्थे (for °र्थं). —[b]) B_3 स्वाध्यायाभ्यसनार्थकः. —[d]) $B_{4.5}$ -संस्तरः (for -संभवः). D_{4-9} कर्तव्यो धर्मसंचयः.

34 [a]) V_1 B Dn [ऽ]स्ति (for ऽत्र). —[c]) B Dn वै (for हि). V_1 चातुर्वर्णस्य धर्मं वै. —[d]) V_1 $B_{1.4.5}$ D_1 नैपुणेन (for °ण्येन).

35 V_1 महादेव; D_2 ईश्वर; D_4 हर (for महेश्वर). —[c]) V_1 B Dn D_2 अग्निकार्यं तथा धर्मो. —[d]) V_1 B D_{4-7} गुरुदार- (for °पाद-). Dn D_8 गुरुकार्यप्रसाधनं.

36 [a]) B_{2-5} D_8 भैक्ष्य- (for भैक्ष-). —[b]) V_1 B Dn नित्यय(Dn_2 °त्यं य)ज्ञोपवीतिता. —[c]) Dn D_8 नित्यं (for नित्य-). $D_{2.7}$ -स्वाध्यायता (for °यिता). —[d]) $D_{8.9}$ व्रत- (for ब्रह्म-).

28 1. 36 नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥ ३६
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ३७
शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ३८
आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३९
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ ४०
यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ ४१
भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।
ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ४२
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मश्च गृहमेधिनाम् ।
गृह्याणां चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥ ४३
नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमोद्गमे गृहे ॥ ४४
एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ।
द्विजातीनां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ ४५
यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि तं मे शृणु समाहिता ॥ ४६
क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ४७
प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥ ४८
तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९
यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५०
सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रियाः ।

---

37 ^{a}) V_1 B Dn च (for तु).

38 ^{b}) $B_{2.3}$ (marg. as in text) तीर्थानु- ; D_8 सत्य-स्य (for सत्पथ-).

39 ^{b}) D_8 यज्वानः (for जुह्वानः). D_{6-7} यज्वानः स जितेंद्रियः. — ^{c}) D_{5-9} जिताहारो (for यता°). — ^{d}) D_8 शुभः (for शुचिः).

41 ^{b}) D_2 देहिनां (for °षु). D_6 अहिंसा चैव देहिषु. — ^{c}) $D_{1.2}$ -पूजनं (for -भो°).

42 V_1 om. (hapl.) from पश्चाद्भो (in 42^c) to जने (in 45^a). — ^{d}) D_2 क्षत्रियस्य (for श्रो°).

43 V_1 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{b}) B Dn D_2 धर्मः स्याद्गृहमेधिनः. — ^{d}) $D_{1.4}$ नित्य- (for नित्यं).

44 V_1 om. 44 (cf. v. l. 42). D_4 om. 44^{cd}. — ^{c}) D_5 सुसंमृष्टे च लिप्ते च. — ^{d}) B Dn D_6 -धूमो भवेद् (for -धूमोद्गमे). D_2 साज्यधूमोद्गमेन च.

45 V_1 om. up to जने (in 45^a) (cf. v. l. 42). — ^{b}) $Dn_{1.n2}$ D_2 गार्हस्थो ; D_6 °स्थ्ये (for °स्थ्यो). $D_{6.7.9}$ -धारिणि (for -धारणः). D_8 गार्हस्थो लोकधारितः. — ^{c}) D_2 द्विजानां च (for °तीनां).

46 ^{b}) Bom. ed. मया (for त्वया). — ^{d}) B_2 तान्शृणुष्व ; D_4 तं त्वं शृणु ; $D_{6.7}$ तत्र शृणु (for तं मे शृणु).

47 ^{c}) $D_{1.2}$ च (for हि).

48 D_4 om. 48^a–49^b. — ^{b}) D_{7-9} धर्मेण मनुजेश्वरः.

49 D_4 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). D_5 om. 49–50. Dn_1 om. 49. — ^{a}) V_1 B $Dn_{2.n3}$ D_8 तस्य (for तत्र). — ^{b}) $D_{7.9}$ वा (for च). — D_2 om. (hapl.) 49^c–53^d. $D_{6.9}$ om. 49^d. — ^{d}) D_7 om. from ध्ययन up to यज्ञो (in 50^b). $D_{4.8}$ दानयज्ञक्रियास्तथा.

50 D_7 om. up to यज्ञो (in 50^b); $D_{2.5}$ om. 50 (for all, cf. v. l. 49). D_1 om. (hapl.) 50–53. D_4 om 50^{ab}. — ^{b}) $B_{4.5}$ यज्ञ- (for यज्ञो). $D_{6.7.9}$ यज्ञ- (for धर्म-). B_2 धर्मो यज्ञक्रियास्तथा. — ^{c}) D_6 भृत्यानां धर्मभरणं.

51 D_2 om. 51 (cf. v. l. 49). D_1 om. 51 (cf. v. l. 50). — ^{a}) B_4 दंड- ; D_4 धर्मे (for दण्डे). — ^{b}) B_2 देव- (for वेद-). V_1 -क्रतुस्तथा ; D_4 -व्रतक्रिया ; $D_{5.7}$ -क्रियाविधिः (for -क्रतुक्रियाः). E_3 धर्मो यज्ञक्रिया-

व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१
आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ।
अश्वमेधजिताँल्लोकानाप्नोति त्रिदिवालये ॥ ५२
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ५३
वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५४
तिलान्गन्धान्रसांश्चैव न विक्रीणीत वै क्वचित् ।
वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ ५५
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।
शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ५६
स शूद्रः संशिततपाः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
शुश्रूषन्नतिथिं प्राप्तं तपः संचिनुते महत् ॥ ५७
त्यक्तहिंसः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५८
एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

उमोवाच ।
उक्तास्त्वया पृथग्धर्माश्चातुर्वर्ण्यहिताः शुभाः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीहि मे ॥ १

महेश्वर उवाच ।
ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ २ C. 13. 645 B. 13. 141 K. subst M. subst

---

स्तथा; D6. 8 वेदधर्मो व्रतक्रियाः. — V1 om. 51[cd]. —[d]) B2 -वाक्पूजनं (for -वाक्यरतिस्).

52 D2 om. 52 (cf. v. l. 49). D1 om. 52 (cf. v. l. 50). —[a]) Cnp आर्द्र- (for आर्त-). ❀ Cn: आर्द्रेति पाठे सजलेन हस्तेन ददाति । ❀ —[b]) V1 B1. 3-5 D4-7. 9 transp. च and इह. —[e]) B4. 5 अश्वमेधाजिताँल्लोकान्. —[f]) Bom. ed. स्वाप्नोति (for प्रा°). D4. 6-9 प्राप्नोति त्रिदिवं गतः; D5 संप्राप्नोति दिवं गतः.

53 D2 om. 53 (cf. v. l. 49). D1 om. 53 (cf. v. l. 50). —[b]) D5 पशुपाल्यं. — D5 om. 53[cd].

54 [a]) D1. 2. 4 वाणिज्यं सत्पथास्थानम्. — D1 om. 54[c]-55[a]. —[d]) D2 वैश्यकर्म सनातनं.

55 D1 om. 55 (cf. v. l. 54). —[b]) D6. 7 कर्हिचित् (for वै क्वचित्). V1 B Dn विक्रीणीयान्न चैव हि (V1 B2. 5 ह; B4 च). —[d]) D4. 6-8 आवसन् (for आश्रितः).

56 [c]) D4. 6-9 शूद्रो धर्मपरं नित्यं. —[d]) D1 शुश्रूषा तु; D4. 6-9 °षार्थं (for °षा च). D2 शुश्रूषा द्विजजातिषु.

57 [b]) V1 B Dn D2 सत्यवादी (for °संधो). —[c]) V1 B Dn D2. 8 शुश्रूषुर् (for °षन्).

58 [a]) V1 B Dn नित्यं हि स (B1 Dn1. n2 स हि) (for त्यक्तहिंसः). D4-9 न्यस्तहिंससमाचारो. —[b]) B2 D4-9 देवतातिथिपूजकः. —[d]) B1 -प्रपद्येत; D1. 2 -युज्यति च; D6-9 -युक्तो याति (for -प्रयुज्येत).

59 [b]) V1 B1. 4. 5 Dn1. n2 शोभनं; D8 शासने (for शोभने). —[d]) D4. 8 अर्हसि (for इच्छसि).

Colophon om. in V1 B2 Dn. — *Parvan name*: B1. 3. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan*: B1. 3. 5 D2. 4-6. 8. 9 दानधर्म. — *Adhy. name*: B1. 3-5 D1. 2. 4. 6-9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 132. — *Śloka no.*: Dn1. n2 60; D4 56.

129

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B5 om. 1 (retaining the ref.). —[ab]) V1 B (B5 om.) Dn उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः. —[d]) V1 B2-4 Dn D4. 5. 8 तद् (for तं).

2 D7 महादेव (for महेश्वर). —[a]) V1 B2-4 Dn

63 तेषामिमं प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ ३
इमे तु लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्याः सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ ४
वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ ५
त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ।
त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥ ६
षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु तानि समाहिता ॥ ७
यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमधीतं च षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥ ८
नित्यस्वाध्यायता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ९
अयं तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थता विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् ॥ १०
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥ ११
अमानी च सदाजिह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ।
अतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥ १२
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चापि यो ददाति स धार्मिकः ॥ १३
प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥ १४
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्णपरिचारणम् ॥ १५

D8 ब्रह्मणा (for ब्रा°). — b) B1 हितार्थिना; B6 गुणान्विताः; D8. 9 तपोर्थिना (for गुणा°). — c) D4 धारयितुं (for तार°). D1 लोकं धारयितुं कृत्स्नं.

3 a) V1 B2-5 Dn D4. 5 अपि प्र-; D6-9 इदं तु (for इमं प्र-). — b) B1 D2 धर्मं कर्म-; B3 सर्वधर्म-; D4-9 कर्मधर्म- (for धर्मकर्म-). — c) D1. 4 तु; D5-9 च (for हि). — D5 om. (hapl.) 3d-5a. — d) D6-9 transp. स and धर्मः.

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) V1 Dn1. n2 इमं; B4. 5 इदं (for इमे). D2 लोकाश्च; D6-9 तु लोका; Bom. ed. ते लोक- (for तु लोक-). D1 इमे तु लोका धर्मार्थास्. — b) D4. 6-9 तथा (for त्रयः). — c) D4. 6-9 पृथिव्यां सत्सु ते दृष्टा. — d) V1 B (except B4) D2 सृष्टांस्; D4. 6-9 नित्यं (for सृष्टास्).

5 D5 om. 5a (cf. v. l. 3). — a) B2 (marg. as in text) स परो (for परमो). — b) B1 धर्म- (for स्मृति-). D4-9 तथा श्रु(D5 स्मृ)तिगतः परः. — c) V1 B2-5 Dn1 [ऽ]परः (for परः).

6 a) D5. 8 त्रिविधो (for त्रैविद्यो). — b) D5-9 तथा (for न च). B4. 5 D5 -जीविनः; Bom. ed. -जीवकः (for °नः).

7 b) D4-9 प्रोवाच मनुजेश्वरः. — d) V1 B Dn शृणु धर्मान्सनात(Dn3 om. [hapl.] नात)नान्.

8 b) D2 -परिग्रहौ (for -प्रति°). — c) V1 B Dn चाध्ययनं (for अधीतं च). — d) D4-9 धर्मतो (for °भाग्).

9 a) Bom. ed. नित्यः (for नित्य-). V1 B1. 2. 4 Dn -स्वाध्यायिता (for °यता). B3. 5 नित्यं स्वाध्यायिता धर्मो. — b) D4. 6-9 धर्म- (for धर्मो).

10 a) V1 समस्; Dn D5 शमस् (for अयं). Bom. ed. शमस्तूपरमो धर्मः. — c) V1 B Dn गृहस्थानां (for °स्थता). D4-9 गार्हस्थ्यता विशुद्धात्मा.

11 a) D8 एवं (for पञ्च-). — d) B1 स्वयंसृष्ट-; B6 सुसंहृष्ट- (for °मृष्ट-).

12 a) D5 ब्रह्मन् (for [अ]जिह्मः). — b) D5 om. from प्रदस्तथा up to ददाति स (in 13d). D4. 6-9 सदा (for तथा).

13 D5 om. up to ददाति स (in 13d) (cf. v. l. 12). — a) Dn2 अर्घं (for अर्घ्यं). — c) V1 B Dn [ए]व (for [अ]पि).

14 c) D6. 8. 9 तु (for च).

15 a) Dn1 तथातिथिं (for सर्वातिथ्यं). — b) V1 B Dn1. n3 D2 निशानिशं; D4-9 यथानिशं (for दिवा°). — c) D5 स्वयाख्यातस् (for समा°). — d) V1 B2-5 Dn D4-9 त्रिवर्ग- (for °र्ण-).

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तमहं कीर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥ १६
दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।
पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७
धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ १८
एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत् ॥ १९
निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्ष इति स्मृतः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥ २०
सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ २१
न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ २२
अध्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ २३
वृक्षमूलशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥ २४
विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥ २५
स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ २६
न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥ २७
एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ २८
चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकः ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ २९ C. 13. 6471 B. 13. 141 K. subst. M. subst.

16 D4 om. from स्थेषु (in 16^{b}) up to तमहं (in 16^{c}). — ^{c}) V1 B Dn D6 तमहं वर्तयिष्यामि. — ^{d}) D1, 2 -वर्ण- (for -भूत-). D4-9 शृणु मे देवि तत्त्वतः.

17 ^{a}) Dn3 om. (hapl.) from च्छक्त्या up to सकृ (in 17^{b}). D4-9 भक्त्या (for शक्त्या). — ^{d}) D4, 5, 7 पुष्टिम् (for भूतिम्).

18 ^{a}) D4, 6-9 सहायार्थो (D8 °र्थे); D5 सदाहार्यो (for समा°). — ^{b}) D4 धनलब्धं धनं धनं; D6-8 धर्मलब्धध (D7 °ब्धे ध)नं धनं. — ^{c}) B1 कर्म- (for धर्म-). D4-9 कर्तव्यो धर्मपरमो.

19 ^{a}) D9 om. (hapl.) from एके up to मंशं (in 19^{d}). D1, 2, 5-8 धर्मार्थौ (for °र्थश्च). — D4 om. (hapl.) 19^{bc}. — ^{b}) D1, 2, 5 कर्तव्यौ (for चर्तव्यो). D6-8 कर्तव्यौ धर्ममिच्छता. — ^{c}) D1 कामाश्च; D2 कामाद्वा; D5-8 धर्मार्थम् (for कामार्थं). — ^{d}) D1, 2 [अ]प्येकम् (for एकम्).

20 ^{b}) V1 B Dn D4, 5 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति.

21 ^{d}) D1, 5, 7-9 -कांक्षिणः (for °णाम्).

22 ^{a}) B3 D5 कुव्यां (for कुण्ड्यां). — ^{b}) D4 om. (hapl.) वाससि न. D1 वा (for च). — ^{d}) D6-9 नाग्नौ न शरणे तथा.

23 ^{a}) V1 B Dn D1-3, 8, 9 -गति- (for -गत-). — ^{c}) D1, 6-9 युक्तं (for युक्तो).

24 ^{a}) V1 B1, 2, 4, 5 -मूलचरो; B3 Dn D2, 4 °परो; D6-7, 9 -मूलाश्रयो (for -मूलशयो). — ^{d}) V1 B1-4 Dn2, n3 -रतश्च; B5 -वृतश्च (for -रतिश्च).

25 ^{a}) B1 -संगेन (for °षु). — ^{b}) D5 -बंधेन (for -बन्धेषु). Some unused MSS. स्निग्धबंधुषु च द्विजः. — B3 D8 om. (hapl.) 25^{bd}. — ^{c}) Dn3 योगं; D4-7, 9 भारं (for भावं). — ^{d}) D1, 2 [अ]टते (for [अ]टति). V1 B1, 2, 4, 5 Dn3 समासज्जेत वै द्विजः.

26 D4 om. 26^{cd}. — ^{c}) B1, 4, 5 Dn1, n2 D1 मुक्तस् (for युक्तस्).

27 ^{a}) V1 B2-5 Dn1, n3 निरासक्तो; D4 समा° (for चिरा°). — ^{c}) V1 B Dn D8 मुक्तो (for युक्तो).

28 ^{d}) D2 च (for न).

29 ^{a}) V1 B2, 4, 5 Dn1, n2 तु (for ते). — ^{b}) D1 कुंटीचक्र- (for कुटीचर-). D4-8 -बहूदकौ (for -कृतोदकः). B2 (marg.) Dn3 D8 Cn कुटीचकबहूदकौ. ❀ Cn : कुटीचक-

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ३०

उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ३१
ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ३२
आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ३३
एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ३५
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ३६
उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ३७
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥ ३८
वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ३९
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ४०
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ४१
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।

बहूदकौ त्रिदण्डिनौ। एको गृहे वसति, अपरस्तीर्थान्यटति। ❀

30 D4 om. 30. — b) V1 B Dn3 नावरं (for नाधरं). — c) D5 अजरः (for असुखं). — After 30, V1 B1, 3–5 ins. an addl. colophon [*Parvan name :* B1, 3. 4 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1, 3. 4 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 उमामहेश्वरसंवादः; B1 महेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* V1 140; B5 133].

31 B5 om. the ref. — a) D4. 5. 8. 9 गार्हस्थ्यं (for °स्थ्यो). — c) V1 B Dn D4 जीव- (for मर्त्य-).

32 a) D8 -धर्मांस् (for -धर्मं). — b) V1 B Dn [अ]तःपरं; D8 [अ]नुत्तमान् (for °मम्).

33 b) D5–9 रुंधति (for रुणद्धि). B5 Dn1. n2 D5 तपोधनं (for °वनम्). — c) D4–9 मनःप्रीतिर् (for मनः प्रीतं).

34 d) D1. 2 ब्रूहि धर्मार्थकोविद. — e) D1. 2. 4–9 पृष्टो (for पृष्टं).

35 V1 B Dn D2 भगवान् (for महेश्वर). — b) B5 मुनेर् (for मुनि-). — d) V1 B1. 2. 4. 5 Dn सु- (for स्व-). D4–9 सिद्धाश्च तपसा परं.

36 D1 om. (hapl.) 36bcd. — b) V1 B1–4 Dn -विदां सतां; B5 -भृतां सतां (for -विदां सदा).

37 a) D4–9 वांछंति (for उञ्छन्ति). V1 B Dn ये ते (for तस्मिन्). — b) B Dn1. n2 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). D4–9 ब्राह्मं (D7 °ह्म्यं) तेजः सनातनं. — d) V1 B Dn अध्वरे (for मधुरं).

38 c) B3 धर्मे; D1 ब्रह्म- (for धर्म-). — d) Some MSS. वालिखिल्य- (for वालखिल्य-). V1 Dn3 D8 -गणैः (for -गणे). B3 वालिखिल्लानां च मे शृणु (hypermetric).

39 a) Some MSS. वालिखिल्यास्. — c) D4–9 इच्छंति (for उञ्छन्ति). Dn1. n2 उंछे तिष्ठंति धर्मज्ञाः.

40 b) B1 -धारिणः (for -वाससः). — c) B1 निर्द्वंद्वाः सूर्यसंतप्ता; D4–9 शीर्णपर्णफलाहाराः. — d) Some MSS. वालिखिल्यास्.

41 a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -मात्रा ये; B3 -मानास्ते (for -मात्रास्ते). — b) V1 B Dn भूत्वा स्वे स्वे; D5 अंगुष्ठेषु (for स्वेष्वङ्गेषु). D2 स्वेष्वेवांगेष्ववस्थिताः. — c) D5–7. 9 ईहंतस् (for ईहन्ते). — d) D4–7. 9 भवेत् (for महत्).

42 a) B8 तैः सुरैः; B5 तेषु वै (for ते सुरैः). — c) V1 B Dn1. n2 D8 द्योतयंति; Dn3 °यति

द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ४२
ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ४३
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ४४
सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ४५
तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ४६
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ४७
सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ४८
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ४९
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ५०
निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ ५३
अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

C. 13. 6
B. 13. 1
K. sub
M. sub

(for °यन्तो).

43 [cd]) B_1 $Dn_{2,n3}$ चक्रधराः (for °चराः). D_{4-9} सिद्धा देव- (for पुण्याः सोम-).

44 [a]) D_1 पितृलोके. — [c]) D_{8-9} संप्रक्षाला अश्म- कुट्टा. — [d]) $Dn_{1,n2}$ च ये; Dn_3 च ते (for तथा). V_1 Bom. ed. दंतोलूखलिकाश्च ते (V_1 ये).

45 [c]) D_1 ते (for ये). D_{6-9} उंछंति ते स्वभावस्थाः. — [d]) V_1 B Dn सदारा (for स्वभाव-). D_{4-9} स्वदार- विजि(D_3 °निर)तेंद्रियाः.

46 [a]) V_1 B Dn_3 -परिस्यंदं (for °ष्यन्दः). — [b]) $D_{4,5}$ यथा (for तथा). V_1 B Dn पितॄणां चार्चनं तथा. — [c]) V_1 B Dn D_4 [ए]व (for [अ]पि). D_{5-9} यज्ञानां पंच दिव्यानां (sic).

48 [b]) D_{4-9} य आत्मानं (for जेय आत्मा). D_1 यतेंद्रियः. V_1 ज्ञेयोत्मा संजितेंद्रियैः; B Dn ज्ञेयोत्मा (B_3 ज्ञेयार्थाः) संयतेंद्रियैः. — [d]) D_{4-9} निश्चयः (for मे मतिः).

49 [b]) $D_{6,7}$ -समानतां (for °सनम्). V_1 B Dn Cnp धर्मचक्रं सनातनं; $D_{1,..9}$ धर्मो रात्रिसमानतां. ❀ Cn : धर्मचक्रं सनातनमिति गौडाः। ❀ — [c]) V_1 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञाता.

50 [a]) V_1 Dn_2 नित्य- (for नित्यं). — [b]) D_1 -देवार्चनं. D_{8-9} रतः (for रतिः). — [c]) D_{4-9} तथातिथ्यं (for सर्वा°). B_1 तु (for च).

51 [a]) V_1 B Dn -भोगेषु (for -भोगस्य). — [b]) V_1 B Dn D_{4-9} रामे (for च वै). — [c]) B Dn शयने (for °नं).

52 [b]) $D_{6,7,9}$ सेवाल-; D_8 शैवाल- (for शैवल-). — [c]) D_{4-9} तु (for हि).

53 Cf. Manu. 6. 56. — [a]) Bom. ed. सन्न- (for न्यस्त-). — [c]) D_{4-9} अपेत- (for अतीत-). — [d]) V_1 B Dn $D_{4,5}$ -भिक्षुके; D_9 -भिक्षके (for -भै°).

54 [a]) D_{4-9} अतिथीन् (for °थिं). — [c]) V_1 B Dn -रतः (for -रतिः). D_{4-9} दांतो; Bom. ed. शांतो (for क्षान्तो). — [d]) V_1 B Dn_3 $D_{4,7,8}$ मुनिर् (for मुनि-).

55 [a]) V_1 B Dn मानी स्यात्; D_{4-8} मायी च (for मानी यो). — [b]) V_1 B_{3-6} $Dn_{1,n2}$ प्रसन्नो; B_1 प्रशान्तो

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ३०

उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ३१
ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ३२
आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ३३
एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ३५
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ३६
उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ३७
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥ ३८
वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ३९
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ४०
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ४१
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।

वहूदकौ त्रिदण्डिनौ। एको गृहे वसति, अपरस्तीर्थान्यटति। ❀

30 D_4 om. 30. — b) V_1 B Dn_8 नावरं (for नाधरं). — c) D_6 अजरः (for असुखं). — After 30, V_1 $B_{1.3-5}$ ins. an addl. colophon [*Parvan name :* $B_{1.3.4}$ शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $B_{1.3.4}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 उमामहेश्वरसंवादः; B_1 महेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* V_1 140; B_5 133].

31 B_6 om. the ref. — a) $D_{4.5.8.9}$ गार्हस्थ्यं (for °स्थ्यो). — c) V_1 B Dn D_4 जीव- (for मर्त्य-).

32 a) D_8 -धर्मास् (for -धर्मं). — b) V_1 B Dn [अ]तःपरं; D_8 [अ]नुत्तमान् (for °मम्).

33 b) D_{5-9} रुंधति (for रुणद्धि). B_5 $Dn_{1.n2}$ D_5 तपोधनं (for °वनम्). — c) D_{4-9} मनःप्रीतिर् (for मनः प्रीतं).

34 d) $D_{1.2}$ ब्रूहि धर्मार्थकोविद. — e) $D_{1.2.4-9}$ पृष्टो (for पृष्टं).

35 V_1 B Dn D_2 भगवान् (for महेश्वर). — b) B_5 मुनेर् (for मुनि-). — d) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn सु- (for स्व-). D_{4-9} सिद्धाश्च तपसा परं.

36 D_1 om. (hapl.) 36^{bcd}. — b) V_1 B_{1-4} Dn -विदां सतां; B_6 -भृतां सतां (for -विदां सदा).

37 a) D_{4-9} वांछंति (for उञ्छन्ति). V_1 B Dn ये ते (for तस्मिन्). — b) B $Dn_{1.n2}$ ब्राह्यं (for ब्राह्मं). D_{4-9} ब्राह्मं (D_7 °ह्यं) तेजः सनातनं. — d) V_1 B Dn अध्वरे (for मधुरं).

38 c) B_3 धर्मैः; D_1 ब्रह्म- (for धर्म-). — d) Some MSS. वालिखिल्य- (for वालखिल्य-). V_1 Dn_3 D_8 -गणैः (for -गणे). B_3 वालिखिल्लानां च मे शृणु (hypermetric).

39 a) Some MSS. वालिखिल्यास्. — c) D_{4-8} इच्छंति (for उञ्छन्ति). $Dn_{1.n2}$ उंछे तिष्ठंति धर्मज्ञाः.

40 b) B_1 -धारिणः (for -वाससः). — c) B_1 निर्द्वंद्वाः सूर्यसंतप्ताः; D_{4-9} शीर्णपर्णफलाहाराः. — d) Some MSS. वालिखिल्यास्.

41 a) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn -मात्रा ये; B_3 -मानास्ते (for -मात्रास्ते). — b) V_1 B Dn भूत्वा स्वे स्वे; D_5 अंगुष्ठेषु (for स्वेष्वङ्गेषु). D_2 स्वेष्वेवांगेष्ववस्थिताः. — c) $D_{6-7.9}$ ईहंतस् (for ईहन्ते). — d) $D_{4-7.9}$ भवेत् (for महत्).

42 a) B_3 तैः सुरैः; B_5 तेषु वै (for ते सुरैः). — c) V_1 B $Dn_{1.n2}$ D_8 द्योतयंति; Dn_3 °यति

द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ४२
ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ४३
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ४४
सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ४५
तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ४६
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ४७
सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ४८
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ४९
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ५०
निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ ५३
अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

C. 13. 6505
B. 13. 141.
K. subst.
M. subst.

(for °यन्तो).

43 [cd]) B1 Dn2, n3 चक्रधराः (for °चराः). D4-9 सिद्धा देव- (for पुण्याः सोम-).

44 [a]) D1 पितृलोके. — [c]) D6-9 संप्रक्षाला अश्म कुट्टा. — [d]) Dn1, n2 च ये; Dn3 च ते (for तथा). V1 Bom. ed. दंतोलूखलिकाश्च ते (V1 ये).

45 [c]) D1 ते (for ये). D6-9 उंछंति ते स्वभावस्थाः. — [d]) V1 B Dn सदारा (for स्वभाव-). D4-9 स्वदारनिजि(D4 °निर)तेंद्रियाः.

46 [a]) V1 B Dn3 -परिस्पंदं (for °ष्यन्दः). — [b]) D4, 5 यथा (for तथा). V1 B Dn पितृणां चार्चनं तथा. — [c]) V1 B Dn D4 [ए]व (for [अ]पि). D6-9 यज्ञानां पंच दिव्यानां (sic).

48 [b]) D4-9 य आत्मानं (for जेय आत्मा). D1 यतेंद्रियः. V1 ज्ञेयोत्मा संजितेंद्रियैः; B Dn ज्ञेयोत्मा (B3 ज्ञेयार्थाः) संयतेंद्रियैः. — [d]) D4-9 निश्चयः (for मे मतिः).

49 [b]) D6, 7 -समानतां (for °सनम्). V1 B Dn Cnp धर्मचक्रं सनातनं; D4, -, 9 धर्मो रात्रिसमानतां. ❀ Cn: धर्मचक्रं सनातनमिति गौडाः। ❀ — [c]) V1 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञाता.

50 [a]) V1 Dn2 नित्य- (for नित्यं). — [b]) D1 -देवार्चनं. D6-9 रतः (for रतिः). — [c]) D4-9 तथातिथ्यं (for सर्वा°). B1 तु (for च).

51 [a]) V1 B Dn -भोगेषु (for -भोगस्य). — [b]) V1 B Dn D4-9 शमे (for च वै). — [c]) B Dn शयने (for °नं).

52 [b]) D6, 7, 9 सेवाल-; D8 शैवाल- (for शैवल-). — [c]) D4-9 तु (for हि).

53 Cf. Manu. 6. 56. — [a]) Bom. ed. सन्न- (for न्यस्त-). — [c]) D4-9 अपेत- (for अतीत-). — [d]) V1 B Dn D4, 5 -भिक्षुके; D9 -भिक्षके (for -भै°).

54 [a]) D4-9 अतिथीन् (for °थिं). — [c]) V1 B Dn -रतः (for -रतिः). D4-9 दांतो; Bom. ed. शांतो (for क्षान्तो). — [d]) V1 B Dn3 D4, 7, 8 मुनिर् (for मुनि-).

55 [a]) V1 B Dn मानी स्यात्; D4-9 मायी च (for मानी यो). — [b]) V1 B3-5 Dn1, n2 प्रसक्तो; B1 प्रशान्तो

479 41.90 st. ost.

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ३०

उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ३१
ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ३२
आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ३३
एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ३५
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ३६
उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ३७
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥ ३८
वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ३९
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ४०
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ४१
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।

बहूदकौ त्रिदण्डिनौ । एको गृहे वसति, अपरस्तीर्थान्यटति । ❀

30 D4 om. 30. — b) V1 B Dn8 नावरं (for नाधरं). — c) D5 अजरः (for असुखं). — After 30, V1 B1.3-5 ins. an addl. colophon [*Parvan name* : B1.3.4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1.3.4 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 उमामहेश्वरसंवादः ; B1 महेश्वर-संवादः. — *Adhy. no.* : V1 140 ; B5 133].

31 B6 om. the ref. — a) D4.5.8.9 गार्हस्थ्यं (for °स्थ्यो). — c) V1 B Dn D4 जीव- (for मर्त्य-).

32 a) D8 -धर्मास् (for -धर्मं). — b) V1 B Dn [अ]तःपरं ; D8 [अ]नुत्तमान् (for °मम्).

33 b) D5-8 रुंधति (for रुणद्धि). B5 Dn1. n2 D6 तपोधनं (for °वनम्). — c) D4-9 मनःप्रीतिर् (for मनः प्रीतं).

34 d) D1.2 ब्रूहि धर्मार्थकोविद. — e) D1.2.4-9 पृष्टो (for पृष्टं).

35 V1 B Dn D2 भगवान् (for महेश्वर). — b) B5 मुनेर् (for मुनि-). — d) V1 B1.2.4.5 Dn सु- (for स्व-). D4-9 सिद्धाश्च तपसा परं.

36 D1 om. (hapl.) 36bcd. — b) V1 B1-4 Dn -विदां सतां ; B5 -भृतां सतां (for -विदां सदा).

37 a) D4-9 वांछंति (for उञ्छन्ति). V1 B Dn ये ते (for तस्मिन्). — b) B Dn1. n2 ब्राह्मयं (for ब्राह्मं). D4-9 ब्राह्मं (D7 °ह्म्यं) तेजः सनातनं. — d) V1 B Dn अध्वरे (for मधुरं).

38 c) B3 धर्मै ; D1 ब्रह्म- (for धर्म-). — d) Some MSS. वालिखिल्य- (for वालखिल्य-). V1 Dn3 D8 -गणैः (for -गणे). B3 वालिखिल्लानां च मे शृणु (hypermetric).

39 a) Some MSS. वालिखिल्यास्. — c) D4-9 इच्छंति (for उञ्छन्ति). Dn1. n2 उंछे तिष्ठंति धर्मज्ञाः.

40 b) B1 -धारिणः (for -वाससः). — c) B1 निर्द्वंद्वाः सूर्यसंतप्ता ; D4-9 शीर्णपर्णफलाहारा. — d) Some MSS. वालिखिल्यास्.

41 a) V1 B1.2.4.5 Dn -मात्रा ये ; B3 -मानास्ते (for -मात्रास्ते). — b) V1 B Dn भूत्वा स्वे स्वे ; D5 अंगुष्ठेषु (for स्वेष्वङ्गेषु). D2 स्वेष्वेवांगेष्ववस्थिताः. — c) D5-7.9 ईहंतस् (for ईहन्ते). — d) D4-7.9 भवेत् (for महत्).

42 a) B3 तैः सुरैः ; B5 तेषु वै (for ते सुरैः). — c) V1 B Dn1. n2 D8 द्योतयंति ; Dn8 °यति

द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ४२
ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ४३
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ४४
सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ४५
तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ४६
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ४७
सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ४८
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ४९
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ५०
निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ ५३
अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

C. I
B. I
K.
M. 6

(for °यन्तो).

43 ^{cd}) B_1 $Dn_{2,n3}$ चक्रधराः (for °चराः). D_{4-9} सिद्धा देव- (for पुण्याः सोम-).

44 ^{a}) D_1 पितृलोके. — ^{c}) D_{8-9} संप्रक्षाला अश्मकुट्टा. — ^{d}) $Dn_{1,n2}$ च ये; Dn_3 च ते (for तथा). V_1 Bom. ed. दंतोलूखलिकाश्च ते (V_1 ये).

45 ^{c}) D_1 ते (for ये). D_{6-9} उंछंति ते स्वभावस्थाः. — ^{d}) V_1 B Dn सदारा (for स्वभाव-). D_{4-9} स्वदारविजि(D_4 °निर)तेंद्रियाः.

46 ^{a}) V_1 B Dn_3 -परिस्पंदं (for °ष्यन्दः). — ^{b}) $D_{4,5}$ यथा (for तथा). V_1 B Dn पितॄणां चार्चनं तथा. — ^{c}) V_1 B Dn D_4 [ए]व (for [अ]पि). D_{5-9} यज्ञानां पंच दिव्यानां (sic).

48 ^{b}) D_{4-8} य आत्मानं (for जेय आत्मा). D_1 यतेंद्रियः. V_1 ज्ञेयोत्मा संजितेंद्रियैः; B Dn ज्ञेयोत्मा (B_3 ज्ञेयार्थाः) संयतेंद्रियैः. — ^{d}) D_{4-9} निश्चयः (for मे मतिः).

49 ^{b}) $D_{6,7}$ -समानतां (for °सनम्). V_1 B Dn Cnp धर्मचक्रं सनातनं; $D_{1...9}$ धर्मो रात्रिसमानतां. ❀ Cn : धर्मचक्रं सनातनमिति गौडाः। ❀ — ^{c}) V_1 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञाता.

50 ^{a}) V_1 Dn_2 नित्य- (for नित्यं). — ^{b}) D_1 -देवार्चनं. D_{6-9} रतः (for रतिः). — ^{c}) D_{4-9} तथातिथ्यं (for सर्वा°). B_1 तु (for च).

51 ^{a}) V_1 B Dn -भोगेषु (for -भोगस्य). — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} शमे (for च वै). — ^{c}) B Dn शयने (for °नं).

52 ^{b}) $D_{3,7,9}$ सेवाल-; D_8 शैवाल- (for शैवल-). — ^{c}) D_{4-8} तु (for हि).

53 Cf. Manu. 6. 56. — ^{a}) Bom. ed. सन्न- (for न्यस्त-). — ^{c}) D_{4-9} अपेत- (for अतीत-). — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4,5}$ -भिक्षुके; D_9 -भिक्षके (for -भै°).

54 ^{a}) D_{4-9} अतिथीन् (for °थिं). — ^{c}) V_1 B Dn -रतः (for -रतिः). D_{4-8} दांतो; Bom. ed. शांतो (for क्षान्तो). — ^{d}) V_1 B Dn_3 $D_{4,7,8}$ मुनिर् (for मुनि-).

55 ^{a}) V_1 B Dn मानी स्यान्; D_{1-8} मायी च (for मानी यो). — ^{b}) V_1 B_{3-5} $Dn_{1,n2}$ प्रसन्नो; B_1 प्रशान्तो

१३०

उमोवाच ।

देशेषु रमणीयेषु गिरीणां निर्झरेषु च ।
स्रवन्तीनां च कुञ्जेषु पर्वतोपवनेषु च ॥ १
देशेषु च विचित्रेषु फलवत्सु समाहिताः ।
मूलवत्सु च देशेषु वसन्ति नियतव्रताः ॥ २
तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४
संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।
वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ५
त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६
नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।
इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥ ७
योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८
युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥ ९
वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।
शीतयोगोऽग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ १०
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवालोत्तरभोजनैः ।
अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः संप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११

(for प्रमत्तो). — [d]) Dn सत्य- (for यः स).

Colophon. — *Parvan name :* B1-4 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 5-9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 141; B1. 4. 5 134; Dn1 138. — *Śloka no.:* Dn1 114; Dn2 116; D4 52.

130

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [b]) V1 B Dn नदीनां (for गिरीणां). D4-9 शिखरेषु (for निर्झ°). — D5 reads 1[cd] after 3[ab]. — [c]) V1 B Dn D2 नि- (for च). — [d]) V1 B Dn पर्वतेषु (for °तोप-).

2 [a]) D4-9 वनेषु (for देशेषु). Dn1. n2 पवित्रेषु (for विचि°). — B5 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) B1-4 Dn मेध्येषु (for देशेषु).

3 [a]) D4-9 कृत्स्नं (for पुण्यं). — After 3[ab], D5 reads 1[cd]. — For 3[cd], D4-9 subst.:

627* वानप्रस्थोञ्छवृत्तीनां तपोविस्तृतचेतसाम् ।
[D4 -तेजसां (for -चेतसाम्).]

4 D2 ईश्वर; D9 महादेव (for महेश्वर).

5 [a]) Bom. ed. नियमैः (for °तैः).

6 [a]) V1 B1. 3. 4 अभिषेकार्थं; Dn1. n2 °कं च; D4-9 °कश्च (for °कार्थः). — [b]) V1 B Dn D4-9 तथा (for क्रिया). — [d]) D6 इति; D8 इष्टिं (for इष्टि-).

7 [a]) D4-9 साक्षात् (for चैव). — [c]) D6. 7. 9 इंगुदैरणतैलानां. — [d]) V1 B1-4 Dn1. n2 D4-9 स्नेहार्थे च; B5 °र्थेषु (for °र्थं च).

8 [a]) B5 -व्रतैः; D5-8 -गतैः (for -कृतैः). — [b]) V1 B Dn D4-9 -विवर्जितैः (for °र्जनम्). — [c]) D1 वीरशय्यासनं सद्भिर्.

9 D2 om. (hapl.) 9. — [a]) B5 D7 मुक्तैर् (for युक्तैर्). D4 योगसहैः. — [c]) B5 -निरतैर् (for -नियतैर्). D4-9 यथायोगव्र(D7 °गं व्र)तोपेतैर्. — [d]) B2. 5 यथान्यायं.

10 D4 om. (hapl.) 10. — [a]) V1 B Dn D2 -रतैर् (for -गतैर्). — [b]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn शयनं. — [c]) V1 B Dn -तोयाग्नि-; D5-9 -योगाग्नि- (for -योगोऽग्नि-). — [d]) Dn2 D6. 8 कर्तव्यो (for च°). D2 ब्रह्म- (for धर्म-).

11 [a]) D5 अंबुभक्षैर्वायुभक्षैः. — [b]) V1 B Dn D4 शैवलोत्तर-.

चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ।
कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १२
वननित्यैर्वनचरैर्वनपैर्वनगोचरैः ।
वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ १३
तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
नागपञ्चमयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४
अष्टमीयज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणम् ।
पौर्णमास्यां तु यो यज्ञो नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५
विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसंकरैः ।
विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६
स्रुग्भाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ।
सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७
ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम् ।
गच्छन्ति मुनयः सिद्धा ऋषिधर्मव्यपाश्रयात् ॥ १८
एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ।
विस्तरेणार्थसंपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतनमस्कृत ।
यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ २०
सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ २१

महेश्वर उवाच ।

स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।
तेषां मौण्ड्यं कषायश्च वासरात्रिश्च कारणम् ॥ २२
त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ।
समाधिः सत्पथस्थानं यथोदितनिषेवणम् ॥ २३
ये च ते पूर्वकथिता धर्मा वननिवासिनाम् ।
यदि सेवन्ति धर्मांस्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ २४
ये च दंपतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः ।
चरन्ति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ २५

---

12 ᶜ) B1 यथाकामं (for °लं).

13 ᵇ) V1 B1.2.4.5 Dn3 D5 वनजैर्; B3 D9 °स्थैर्; Dn2 om. (for वनपैर्). — ᶜ) D4 वनं गूढम्; D5.7 वने गूढम्; D6.8.9 वने गूढम् (for वनं गुरुम्). — ᵈ) D1.2 वर्तव्यं (for वस्तव्यं).

14 B4 om. (hapl.) 14ᶜ–15ᵇ. — ᶜ) D4.6–9 -पंचमि- (for -पञ्चम-). V1 B1–3.5 Dn D5 भागं च पंचयज्ञस्य. — ᵈ) V1 B (B4 om.) Dn यथोक्तस्य (for वेदो°).

15 B4 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 14). — ᶜ) D5–9 धर्मो (for यज्ञो). V1 B Dn पौर्णमासादयो यज्ञा.

16 ᵃ) D5–9 वियुक्ता (for विमुक्ता). — ᵇ) D8 वियुक्ताः (for विमुक्ताः).

17 ᶜ) D4–9 ते (for ये). — ᵈ) D5 प्र- (for ते).

18 ᵇ) D1 तु (for च). — ᵈ) D5 मुनि- (for ऋषि-). V1 B Dn सत्यधर्मव्यपाश्रयाः.

19 ᵇ) B1 शुभे (for शुभः). — ᶜ) V1 B2–5 Dn [अ]थ (for [अ]र्थ-). — ᵈ) D4–7.9 यथामूलम् (for °स्थूलम्).

20 ᵃ) V1 B Dn D4 भगवन्सर्वभूतेश. — ᶜ) Bom. ed. -संगस्य (for -संघस्य). — ᵈ) D1.4.5.7–9 सिद्ध- (for सिद्धि-). D2 शृणु (for वद).

21 ᵃ) V1 D1.4.5.9 सिद्ध- (for सिद्धि-). — ᵈ) D4 कथंचन (for कथं स्मृतः). D1 तेषां धर्माः कथं स्मृताः.

22 V1 B1.4.5 Dn3 देव; B3 महेश; Dn1.n2 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ᵃ) Dn3 D2.4–9 तपसा (for ता°). — ᵇ) D4–9 सर्वभूत- (for सर्वे दार-). — ᶜ) D1.2 येषां (for तेषां). D4.6–9 तेषां कषायमोक्षश्च; D5 तेषां कामोथ मोक्षश्च. — ᵈ) V1 B Dn वासे (for वास-).

23 D2 om. 23ᵃᵇ. — ᵃ) V1 B2.3 द्वि- (for त्रि-). D4 त्रिरात्रमभिषेकं च. — ᵇ) D1 चर्षि-; D4.6.7.9 वर्ष-; D5 यज्ञ- (for त्वृषि-). — ᵈ) V1 B2–5 Dn D2 यथोद्दिष्ट-; B1 यथादृष्ट- (for यथोदित-).

24 ᵇ) V1 B Dn D2 ते वन- (for वननि-). — ᵈ) B3 D2.4.6.8 ततः (for तपः-).

25 ᵃ) B1 -धर्मेण (for -धर्माणः). — ᵇ) V1 B1.3.4 Dn स्वदारनिरतेंद्रियाः. — ᶜ) D1.5–9 तु; D4 हि (for तद्). — ᵈ) Dn2.n3 अनु- (for ऋतु-).

6531 142. 26 तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
bst. न कामकारात्कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥ २६
bst. सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
हिंसारोषविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७
सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ।
सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८
सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २९
आर्जवं धर्म इत्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३०
आर्जवो भुवने नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ।
तस्मादार्जवनित्यः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥ ३१
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतोऽविहिंसकः ।
धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२

व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः ।
चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३

उमोवाच ।

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ३४
राजानो राजपुत्राश्च निर्धना वा महाधनाः ।
कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ३५
नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनरूषिताः ।
केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥ ३६
एतं मे संशयं देव तपश्चर्यागतं शुभम् ।
शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥ ३७

महेश्वर उवाच ।

उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंस्राः सत्यवादिनः ।
संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८

---

26 [a]) D5 मुनि- (for ऋषि-). — D2 om. (hapl.?) 26[c]–28[d]. — [d]) B2.3 -बुद्धिभिः (for -दर्शिभिः).

27 D2 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) D4–9 पश्यन् (for सम्यग्). — [c]) V1 B Dn -दोष- (for -रोष-). Dn2 D5–9 -वियुक्तात्मा (for -विमु°). — [d]) D5–9 धर्मेषु (for धर्मेण).

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 26). D1.4.8 om. (hapl.) 28. — [a]) V1 -धर्मानु- (for -भूतानु-). D6.7.9 च (for यः). — [b]) D5 -प्रियः (for -व्रतः). — [d]) D7.9 सर्व- (for स वै).

29 [a]) V1 -तीर्थेषु (for -वेदेषु). B1 D1.2 च; B5 वै (for वा). D4–9 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं. — [b]) D4.6–9 -वेदेषु (for -भूतेषु). B4.5 वा (for च). — [c]) D1.2 ह्येते (for एते). D4–9 उभावेतौ समौ स्याताम्. — [d]) D4–9 च (for वा).

30 [b]) V1 B1.4.5 Dn न धर्मो (for अधर्मो). D4–7.9 दुःखम् (for जिह्म).

31 B5 om. (hapl.) 31–32. — [a]) V1 B1.2.4 Dn3 आर्जवे (for °वो). B3 Dn1.n2 D4–9 आर्जवे तु र(D4.6–9 निर)तो नित्यं. — [c]) V1 B (B5 om.) Dn D2 -युक्तः (for -नित्यः).

32 B5 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) D7 यत- (for जित-). — [b]) D1 सर्वभूतेष्वहिंसकः.

33 [a]) B Dn D1 -तंद्रिर् (for -तन्द्रो). — D7 om. 33[b]. — [b]) B1 D1.4–6.8.9 आस्थितः (for आश्रितः). — [c]) B3 भूयो; Dn3 वृद्धो; D4–9 धर्मो (for बुद्धो).

34 [a]) V1 B Dn3 D4.6–9 आश्रमांतरिता देव. — [b]) D6–8 तपसा (for ता°). — [c]) D4–9 दीप्तधर्मक्रियाश्चैव. — [d]) D2 ये; D4–7.9 च (for [अ]थ).

35 [a]) D7 वा (for च). — [b]) B1 धनिनो (for निर्धना). V1 B Dn D4.5 ये (for वा). — [d]) D2 महत्फलं.

36 [a]) V1 B Dn3 दिव्यं (for नित्यं). — [b]) B1–3 Dn1.n2 D2.4–6.9 -भूषिताः (for -रूषिताः).

37 [a]) D4.5 एवं; D6–9 एनं (for एतं). — [b]) V1 Dn तपश्चर्याश्रितं शुभं. — [c]) B2.3 धर्मम् (for सर्वम्).

38 V1 B1.2.4.5 Dn देवः B3 महेश (for महेश्वर). — [a]) D4.6–9 -व्रताः; D5 -रता (for -व्रतैर्). D2 दानैर् (for दान्ता). — [b]) V1 B Dn D2 ह्यहिंस्राः (for अ°). — [d]) D4.6–9 [उ]मेनघाः (for [अ]नामयाः).

मण्डूकयोगशयनो यथास्थानं यथाविधि ।
दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥ ३९
शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते ।
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ४०
शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते ।
शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२
अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ४४
स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ४५
स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च ।
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि ॥ ४६
आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ।
देहं वानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ४७
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ ४८
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते ॥ ४९
साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५०
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥ ५१
यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ५२
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।

39 ^{b}) V_1 B Dn D_2 यथान्यायं (for °स्थानं).

40 ^{a}) V_1 B Dn -मुखोच्छिष्टं; D_1 -गणोत्सृष्टं (for -मुखो°). — ^{b}) V_1 B भक्षति; D_{4-9} मोदते (for सेवते). — ^{c}) D_5 [ऽ]पि (for वै).

41 ^{a}) $D_{1.2}$ शैवलं (for शैवालं). $B_{1.3}$ -पत्रं वा; $D_{4.5}$ -पत्रं च; D_7 -पर्णं च (for -पर्णं वा). $D_{6.8.9}$ सैवालं शीर्णपत्रं च. — ^{b}) V_1 Dn_3 $D_{2.4-9}$ तद्व्रतं; $Dn_{1.n2}$ °तो (for °तो). — ^{c}) B_3 -योगसहो.

42 ^{c}) $D_{1.2}$ यक्षैश्च (for यक्षेषु). D_{4-8} आदाय (for आधाय).

43 ^{d}) D_{4-9} धार्मिकः (for पार्थिवः).

44 $D_{1.2.4.6.7.9}$ om. (hapl.) 44. — ^{c}) Dn_3 प्रसाध्य (for सं°). B_8 कालेन (for यत्नेन). — ^{d}) D_8 नरो (for राजा).

45 After 45, $Dn_{1.n2}$ D_{4-9} read 47^{cd}, D_{4-9} repeating it in its proper place.

46 Dn_3 om. (hapl.) 46^{a}–49^{b}. B_5 om. (hapl.) 46^{a}–48^{b}. — ^{b}) $D_{4.5}$ वसनानि (for शयनानि). — ^{d}) V_1 $B_{2.4}$ Dn_2 भाविनि (for भामिनि).

47 B_5 Dn_3 om. 47 (cf. v. l. 46). D_{4-9} om. 47^{ab}. $Dn_{1.n2}$ read 47^{cd} after 45; D_{4-9} read it for the first time after 45. — ^{c}) B_1 च (for वा). — ^{d}) D_{6-9} (all both times) स स्वर्गे सुखमेधते.

48 B_5 om. 48^{ab}; Dn_3 om. 48 (for both, cf. v. l. 46). $D_{1.2.8}$ om. (hapl.) 48. — ^{c}) D_3 घोरं (for देहं). — ^{d}) B_5 आप्नुते (for अश्नुते).

49 Dn_3 om. 49^{ab} (cf. v. l. 46).

50 ^{a}) D_{4-8} [आ]त्मनो देहं (for °नात्मानं). — D_8 om. (hapl.) 50^{b}–52^{c}. — ^{d}) V_1 B Dn D_8 एतां (for एकां). — Dn_3 repeats 50^{cf} after 53.

51 D_8 om. 51 (cf. v. l. 50). — ^{c}) $D_{4.5}$ हुत्वा देहं समुत्सृज्य.

52 D_8 om. 52^{abc} (cf. v. l. 50). — ^{a}) $D_{4.6.7-9}$ यथायोगं (for यस्तु देवि). — ^{b}) $D_{4.6.7-9}$ दीक्षितो विगतज्वरः. — ^{d}) V_1 B Dn निर्ममो धर्मलालसः (B_2

अरणीसहितं स्कन्धे बद्ध्वा गच्छत्यनावृतः ॥ ५३
वीराध्वानमना नित्यं वीरासनरतस्तथा ।
वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५४
स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ।
सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥ ५५
वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ५६
कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्दतः ।
शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

उमोवाच

भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दशनपातन ।
दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम् ॥ १
चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥ २
वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निषेवितुम् ॥ ३
केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते ।
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥ ४
एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६

°मानसः).

53 [a]) Dn_3 तीर्त्वा (for चीर्त्वा). — [b]) V_1 B Dn D_2 एतां (for एकां). — [d]) B_4 अनावृतं; $D_{4-7.9}$ °दृतः (for °वृतः). — After 53, Dn_3 repeats 50[ef].

54 [b]) D_{4-9} -गतस् (for -रतस्). V_1 सदा (for तथा).

55 [b]) D_4 धर्म- (for सर्व-). V_1 -पुरस्कृतं. — [d]) V_1 B D_6 -रूषितः (for -भूषितः).

56 [a]) D_5 -मतो (for -गतो). V_1 B Dn D_2 नित्यं (for वीरो). — [b]) Bom. *ed.* -सहः (for -वहः). — [c]) $D_{4.6.7.9}$ सर्वस्थः (for सत्त्वस्थः).

57 [c]) D_4 -गतिः (for -गतः). — [d]) D_{4-9} स (for च).

Colophon. — *Parvan name* : B_{2-4} D_1 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{1.2.4.5.8.9}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 $D_{1.2.5.7}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 D_1 142; B_5 135; Dn_1 139. — *Śloka no.* : Dn_{1}, n_2 59.

131

☞ *This adhy. is missing in* D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [b]) V_1 $B_{1.4.5}$ Dn दंतनि- (*for* दशन-). $B_{3.8}$ D_{1-9} पूष्णो दंतविनाशन.

2 [d]) D_8 भवति (*for* गच्छति).

3 D_9 om. 3–4. — [a]) D_2 क्षत्रियतां (for वा क्षत्रियः). — [b]) D_6 क्षत्रियो वा द्विजो भवेत्. — [d]) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_1 निवर्तितुं (for निषेवितुम्). B_8 शक्तो धर्मो निवर्तितुं.

4 D_9 om. 4 (cf. v. l. 3).

5 [b]) $D_{4.6-9}$ -देव (for वद). — [c]) $D_{5.7}$ [ए]व (*for* [इ]ह).

6 V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn देव; $D_{2.4-9}$ ईश्वर (for महे-

कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः ।
ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥ ७
स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ८
यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥ ९
वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १०
स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११
तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।
ब्रह्मलोकपरिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२
क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ।
स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्माणि सेवते ॥ १३
स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४
यस्तु शुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवाञ्शुचिः ।
धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ १५
इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदीरितम् ।
अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ १६
उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ।
घुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ १७
शूद्रान्नं गर्हितं देवि देवदेवैर्महात्मभिः ।
पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८
शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ १९
तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० C. 13. 65.. B. 13. 14.. K. subs.. M. subs..

भर). — ^{a}) V_1 B_3 $D_{7,8}$ दुष्प्राप्यं (for °पं). — ^{b}) Dn_1, n_2 निःसंगाद् (for निसर्गाद्). — ^{c}) V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn_3 वैश्यः शूद्रो (for वैश्यशूद्रौ). Dn_1 om.; D_2 च (for वा).

7 ^{a}) V_1 निष्कृतेन (for दुष्कृ°). — V_1 $D_{1,6,8,9}$ om. (hapl.) 7^{cd}.

8 ^{a}) $D_{1,6-8}$ -धर्मो यो (for -धर्मेण). D_5 स्थितो ब्राह्मण्यधर्मो यो. — ^{c}) D_5 क्षत्रियोप्यथ वा वैश्यो. — ^{d}) D_{6-9} कल्पते (for गच्छति).

9 D_4 om. 9. — ^{a}) V_1 विसृज्य (for उत्सृज्य). — ^{b}) V_1 क्षात्र-; B_2 क्षत्र- (for क्षात्रं). $D_{1,2}$ कर्म (for धर्मं). — ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn स्वस्थानात् (for ब्राह्मण्यात्). — After 9, D_2 reads 14.

11 D_4 om. 11. — ^{d}) B_3 आप्नुयात्; D_{5-9} अश्नुते (for आप्नुते).

12 ^{a}) V_1 तदा; B_2 यत्र (for तत्र). D_1 प्राप्य (for प्राप्तो). — ^{b}) D_{5-9} ब्रह्म- (for वर्ण-). V_1 ब्रह्मभ्रष्टो बहिःस्थितः. — ^{c}) V_1 B Dn D_9 -लोकात् (for -लोक-). — ^{d}) $D_{1,2}$ शूद्रत्वमुपजायते; D_{4-9} क्षत्रियस्तूप($D_{4,5}$ °स्तु प्र)जायते.

13 ^{a}) $D_{1,2}$ अपास्य यः स्वकर्माणि. — ^{d}) V_1 $B_{2,3}$ Dn शूद्रकर्म निषेवते.

14 D_2 reads 14 after 9. — ^{b}) $D_{1,2}$ वर्णसंकरसंभवः. — ^{d}) B_3 शूद्रतां (for °त्वं). B D_{6-9} तादृशं (for °शः).

15 ^{a}) V_1 B Dn $D_{2,9}$ शुद्रः (for शुद्धः). — ^{d}) $D_{4,5}$ स्व- (for स).

16 ^{b}) V_1 B Dn ब्रह्मणा स(Dn_2 श)मुदा(Dn_1 °पा)हृतं. — ^{c}) D_5 तद्भि (for सद्भिर्). D_2 अध्यात्मनैव विद्वद्भिर्.

17 ^{a}) D_{4-9} ग्रामान्नं (for उग्रान्नं). — ^{c}) Dn_1, n_2 $D_{4,6,7,9}$ दुष्टान्नं (for घु°). D_4 च न; $D_{5-7,9}$ न च (for नैव). — ^{d}) D_5 च (for [ए]व). V_1 $B_{1,3-5}$ Dn_3 वा क्वचित् (for कर्हिचित्).

18 ^{b}) V_1 B Dn D_5 सदा (for देव-).

19 ^{b}) B Dn D_{1-9} म्रियेद्द्विजः (for म्रियेत वै). V_1 जठरे म्रियते द्विजः. — B_3 om. (hapl.) 19^{c}–21^{b}.

20 B_3 om. 20 (cf. v. l. 19).

21 B_3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) D_5 तस्य (for यस्य). — ^{b}) V_1 B (B_3 om.) Dn D_7 जठरे

5 .21 यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥ २१
ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥ २२
सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः ।
स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ २३
अव्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ २४
गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
ब्रह्मद्विड्वापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ २५
एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्राह्मणतां गच्छेद्वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ २६
शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
शुश्रूषां परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ।
कुर्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ २७

दैवतद्विजसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ।
ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ २८
चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वृथामांसान्यभुञ्जानः शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ २९
ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ।
यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ३०
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ।
गृहस्थव्रतमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः ॥ ३१
शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ।
अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥ ३२
सर्वातिथ्यमुपातिष्ठञ्शेषान्नकृतभोजनः ।
त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै यदि ।
स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥ ३३
स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ।
उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ३४

यो म्रियेद्द्विजः; D4-6.9 जठरे म्रियते द्विजः. — c) Dn2 D4.6.7.9 व्रजन् (for व्रजेद्).

22 d) D4-9 द्विजत्वात्पतते स वै.

23 a) D4-9 क्षौद्रश्. — b) B3 D5 चोरो (for चौरो).

24 c) D1.2 विहीन-; D4.5 न हीन- (for निहीन-). D6-9 यः (for हि). — d) B1 हीयते; D5-9 पतते (for °ति).

25 a) V1 B3.5 Dn गुरुद्रोही (for °द्वेषी). — c) V1 B2.4.5 Dn D4.5 ब्रह्मविच् (for °द्विड्). D2.8 वा (for च).

26 a) Dn3 एतैस्; D4-9 तथा (for एभिस्). — b) D4-9 सदा (for तथा). — c) Dn1.n2 याति; D2 एति (for गच्छेद्).

27 a) D7 शूद्रः (for शूद्र-). D4 शूद्रः सर्वाणि कर्माणि. — d) V1 B1.2.4 Dn D4.7.8 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठे). — f) D9 सत्पथ-.

28 a) V1 B Dn देवद्विजातिसत्कर्ता. — b) D2 सर्वातिथ्ये. B3 -शुभव्रतः (for -कृत°).

29 a) V1 B Dn3 D4 चोक्षश्चोक्ष-; Dn1 चोक्षाचोक्ष-; D5.7-9 दक्षो दक्ष- (for चौक्षश्चौक्ष-). D6 दक्षो दक्षगणान्वेषी. — D6 om. (hapl.) 29c-31d. — c) D4.5 -मांसम् (for -मांसानि). V1 B Dn वृथामांसं न भुंजीत. — d) B2 Dn3 D1.2 श्वच्छति; B3-5 अर्हति (for ऋच्छति).

30 D6 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) D8 कृतवाग् (for ऋत°). — c) D1.4.7.8 चैव (for नित्य-).

31 D6 om. 31 (cf. v. l. 29). — b) V1 D4.5 -विभूषकः (for -बुभूषकः). — After 31, B4 reads 33cd, repeating it in its proper place.

32 D1.2 om. (hapl.) 32a-33b. — a) D6.7.9 शेषाशी नियताहारो. — b) D4-9 निष्क्रोधो निरहंकृतः (D5 °तिः). — d) D8 जुह्वानो जातवेदसं.

33 D1.2 om. 33ab (cf. v. l. 32). B4 reads 33cd for the first time after 31. — c) D4-9 त्रेताग्निमंत्राभिरतो. — d) V1 Dn1.n2 D5 द्विजः (for यदि). — e) D1.4-9 वैश्यश्च (D1 °स्तु)(for स वैश्यः). — f) D1.2 शुभे; D6.7.9 शुचि (for शुचौ).

34 c) B3 ब्रह्मपरो (for व्रत°).

दादाति यजते यज्ञैः संस्कृतैराप्तदक्षिणैः ।
अधीते स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥ ३५
आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ॥ ३६
धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
यन्त्रितः कार्यकरणे षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३७
ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः ।
ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीं सेवेत नित्यदा ॥ ३८
सर्वोपवासी नियतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
बर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ३९
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ।
शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥ ४०
स्वार्थाद्वा यदि वा कामान्न किंचिदुपलक्षयेत् ।
पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४१
स्ववेश्मनि यथान्यायमुपास्ते भैक्षमेव च ।
त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ ४२
गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।
त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ४३
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ।
विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ ४४
एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४५
ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसंकरभोजनः ।
ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ ४६
कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
स्वभावकर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशुद्धः स द्विजातिर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४८ C. 13. B. 13. K. su M. su

35 b) V1 B Dn समृद्धैर् (for संस्कृतैर्). D2 क्षाशु-; D4-9 चाप्त- (for आप्त-). — c) V1 B Dn अधीत्य; D4. 6. 7. 9 अदीनैः; D5 अदीनः (for अधीते). — d) D4. 6-9 स च (for सदा). — After 35, D4-9 read 39cd, D5-9 repeating it in its proper place.

36 a) B2 (marg.). 4 आर्द्र- (for आर्त-). — c) D1. 2 सद्यः (for सत्यः). — d) D4 तु (for यः).

37 a) D4-9 धर्मरतो (for न निर्दण्डो). B3 धर्मदंडेन वै दंडो. — b) D5 -शासनः; D8 -साधकः (for -शासकः). — c) V1 B Dn -करणैः (for °णे).

38 a) V1 B4. 5 Dn ग्राम्यधर्मं; B1-3 ग्राम्यं धर्मं; D1. 2 -ग्रामधर्मान् (for ग्राम्य°). — b) B1. 4 D4. 5 [आ]त्म- (for [अ]र्थ-). — d) V1 पत्नीमुपविशेत्सदा; B1. 2. 4. 5 Dn D4. 6-9 पत्नीमुपशयेत्सदा (D4 °त्तदा); B3 पत्नीमुपासयेत्तदा; D5 पत्नीं परिशयेत्सदा.

39 a) V1 B Dn D4. 5. 8. 9 सदोपवासी निरतः; D6. 7 सदोपवासनिरतः. — b) V1 -नियतः; B1. 4. 5 Dn -निरतः (for -परमः). B2. 3 स्वाध्यायनिरतः सदा. — D4 reads 39cd after 35. D5-9 read 39cd for the first time after 35. — c) D1. 2 बर्हिष्कांतरितो नित्यं.

41 a) Bom. ed. अर्थाद् (for स्वा°). — d) B2. 3 तु (for च). D4-7. 9 यत्र; D8 तत् (for यः).

42 b) Some MSS. भैक्ष्यम्. — c) V1 B2. 3 Dn3 D1 द्वि- (for त्रि-).

43 b) B3 मृतः (for हतः). — c) B4 D1 त्रेताग्नि (for °ग्नि-). B1 -पूर्वं वा; Dn3 D8 -पूतात्मा; D6. 7. 9 -पूतं च (for -पूतं वा). — d) D4. 6-9 समादिश्य (for °विश्य).

44 d) D6-9 तेन (for स्वेन). B5 क्षत्रियस्येह कर्मणा.

45 a) D4-7. 9 धर्म- (for कर्म-). — b) D5 -कुलो भवेत् (for -कुलोद्भवः). — d) D1 सत्तमः; D5-9 सत्कृतः (for संस्कृतः).

46 a) D2 [ऽ]पि हि (for वापि). — c) V1 B4. 5 Dn ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य; B1-3 स ब्राह्मण्यं समुत्सृज्य.

47 a) B2 (marg. as in text) स्वकृतैर्; B3 सुकृतैर्; D4. 5 वर्जितैर्; D6. 7. 9 विजितैर् (for शुचिभिर्).

48 a) V1 B Dn1. n3 स्वभावं; Bom. ed. °वः (for °व-). D6. 7. 9 [अ]प्यशुभं (for च शुभं). D4. 5 स्वाध्यायकर्माप्यशुभं. — b) V1 B2. 3. 5 Dn3 [ऽ]भि-; B1 [ऽ]धि-; B4 [ऽ]ति- (for ऽपि). — c) Dn D5. 8

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संनतिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ४९
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥ ५०
ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५१
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५२
ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥ ५३
मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ५४
संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥ ५५
एवंभूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः ।
आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५६
ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

विशिष्टः (for विशुद्धः).

49 ^{a}) V_1 सत्कारो (for संस्कारो). — ^{b}) V_1 श्रुतिं (for श्रुतं). $D_{4, 5, 8, 9}$ [अ]पि (for च). V_1 संततिं; B Dn $D_{4, 5, 7}$ संततिः (for संनतिः). — ^{d}) D_9 ह (for तु).

50 ^{b}) $D_{1, 2}$ विचाल्यते; D_4 विचार्यते (for विधीयते). D_{5-9} वृत्तेन भुवि चार्यते. — ^{c}) V_1 B_3 Dn तु शूद्रोपि; $B_{1, 2, 4, 5}$ D_2 तु सुश्रोणि (for च सुश्रोणि). D_{1-8} वृत्ते स्थि($D_{4, 5}$ °तस्थि)तिश्चेत्सुश्रोणि. — ^{d}) $B_{1, 4, 5}$ Dn $D_{4, 6}$ नियच्छति (for निग°).

51 ^{a}) D_{6-9} ब्राह्मयः (for ब्राह्मः). B_2 सुश्रोणि (for कल्याणि). V_1 $B_{1, 3-5}$ Dn ब्रह्मस्वभावः सुश्रोणि. — ^{b}) D_1 मतः (for मतिः). — ^{c}) D_1 निर्ममं; D_2 निर्दंभं (for निर्गुणं). D_{4-9} निर्मलं सकलं ब्रह्म.

52 ^{a}) V_1 B Dn_{1}, n_{3} D_6 योनिमला (for °फला). — ^{b}) B_1 D_1 -भाव- (for -भाग-). D_{4-9} सततं सत्पथे स्थिताः. — ^{c}) $D_{4, 6-9}$ [उ]क्तं (for [उ]क्ता).

53 ^{a}) Dn [ऽ]पि (for हि). — ^{c}) D_{4-9} यस् (for यत्). V_1 $B_{1, 2}$ Dn_3 पतति; B_4 पतते (for वपति). — ^{d}) $D_{4, 5}$ कृतिः (for कृषिः). V_1 B Dn सा कृषिः (Dn_3 °तिः) प्रेत्यभाविनी.

54 ^{a}) V_1 $B_{1, 2}$ (marg.)$._{4}$ Dn विघसाशिना (hypermetric); B_5 विघसाशी (for मिताशिना). Dn_1 om. सदा. — D_4 om. (hapl.) 54^{b}–55^{a}. — ^{b}) V_1 B Dn तथा (for सदा). D_{6-9} सर्वथालंबिना सदा. — ^{c}) D_{5-9} अनु- (for अति-). V_1 B Dn ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य.

55 D_4 om. 55^{a} (cf. v. l. 54). — ^{b}) D_5 -भाविना (for -मेधिना). — ^{c}) D_1 नित्य- (for नित्यं). Bom. ed. नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं. — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4, 5}$ न चाध्ययनजीविना.

56 ^{a}) D_1 ब्रह्म- (for एवं-). — ^{b}) Dn_3 सत्पथं (for सततं).

57 ^{a}) V_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn देवि (for एव). B_3 ब्राह्मण्यं देवि संभाव्य. — ^{b}) V_1 B Dn यतात्मना; D_{6-9} जितात्माभिः (for यता°).

58 ^{a}) V_1 B Dn गुह्यम् (for सर्वम्). — ^{b}) D_1 तथा (for यथा). — ^{c}) D_1 ब्राह्माद् (for धर्माद्). — ^{d}) D_8 तथा (for यथा). $B_{2, 3}$ आप्नुयात्; $D_{5, 9}$ अश्नुते (for आप्नुते).

Colophon. — *Parvan name:* $B_{2, 4}$ D_1 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 $B_{2, 3, 5}$ Dn_{1}, n_{2} $D_{1, 2, 4-7}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 B_{2-5} Dn_{1}, n_{2} $D_{1, 2, 4-9}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 143; B_5 136; Dn_1 141. — *Śloka no.:* Dn_1 60; Dn_2 59.

१३२

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १
कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ २
केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥ ४
सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ ५
प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥ ६
कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किंचन ।
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥ ७
प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८
सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९
परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०
मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११
स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च । C. 13. 663 B. 13. 144
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२ K. subst. M. subst.

132

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) D1. 4–9 -देवेश (for -भूतेश). — ^{b}) Bom. ed. देवासुर- (for सुरा°). — ^{c}) Dn1. n2 धर्माधर्मौ (for °धर्मे). D4 क्षणं (for नृणां). — ^{d}) D4 त्वं (for मे).

2 ^{b}) D4. 6–9 मनः (for नरः). — ^{c}) B3 पापैर् (for पाशैर्). B5 बंधनैर्बध्यते पाशैर्. — ^{d}) D6. 7. 9 पार्थिवाः (for ऽप्यथ वा).

3 ^{a}) V1 B Dn1. n2 वै देव; Bom. ed. वृत्तेन (for वा देव). — ^{c}) D6–9 सदाचारैर् (for समा°). V1 B1. 2. 4. 5 Dn कैर्वा (for वाक्यैः). B3 समाचारगुणैः कैर्वा. — ^{d}) D1. 2 हि (for [इ]ह).

4 D4 om. 4. V1 B1. 2. 4. 5 Dn देव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{b}) V1 B Dn धर्मनित्ये; D5–9 सत्यव्रत- (for °नित्ये).

5 ^{a}) D8 सर्व- (for सत्य-). — ^{b}) V1 B Dn D4–9 -लिंग- (for -लिप्सा-). — After 5^{ab}, Bom. ed. reads 10^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{d}) Dn3 D8 बध्यते; D5 बाध्यंते (for बध्यन्ते).

6 ^{b}) V1 B2–5 Dn D4–9 सर्व- (for सम-). — ^{d}) V1 B Dn D5 कर्म- (for सर्व-).

7 ^{b}) D7 कंचन (for किं°). — ^{d}) V1 B Dn D4–9 ते न बध्यंति कर्मभिः.

8 ^{c}) V1 B2–5 Dn2. n3 -द्वेषि- (for -द्वेष्य-).

10 D4. 5 om. (hapl.) 10. — ^{a}) D6. 7. 9 निर्मला (for निर्ममा). Dn2 परस्वनिर्मला नित्यं. — ^{b}) B4 -विवर्जिताः (for °र्जकाः). — Bom. ed. reads 10^{cd} for the first time after 5^{ab}. B3 om. (hapl.) 10^{c}–24^{b}. — ^{c}) B1. 5 Dn D9 -लब्धान्न- (for °र्थ-).

11 B3 om. 11 (cf. v. l. 10). After 11, B1 reads 13^{ab} followed by 20^{c}–21^{b}, repeating the same in its proper place.

12 B3 om. 12 (cf. v. l. 10). D1. 4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 12–13.

13 B3 om. 13 (cf. v. l. 10). D1. 4. 6. 7. 9 om.

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संनतिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ४९
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥ ५०
ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५१
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५२
ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥ ५३
मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ५४
संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥ ५५
एवंभूतो हि यो विप्रः सततं संत्पथे स्थितः ।
आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५६
ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

विशिष्टः (for विशुद्धः).

49 ^{a}) V_1 सत्कारो (for संस्कारो). — ^{b}) V_1 श्रुतिं (for श्रुतं). $D_{4,5,8,9}$ [अ]पि (for च). V_1 संततिं ; B Dn $D_{4,5,7}$ संततिः (for संनतिः). — ^{d}) D_9 ह (for तु).

50 ^{b}) $D_{1,2}$ विचाल्यते ; D_4 विचार्यते (for विधीयते). D_{6-9} वृत्तेन भुवि चार्यते. — ^{c}) V_1 B_3 Dn तु शूद्रोपि ; $B_{1,2,4,5}$ D_2 तु सुश्रोणि (for च सुश्रोणि). D_{4-8} वृत्ते स्थि($D_{4,5}$ °तस्थि)तिश्चेत्सुश्रोणि. — ^{d}) $B_{1,4,5}$ Dn $D_{4,5}$ नियच्छति (for निग°).

51 ^{a}) D_{6-9} ब्राह्मयः (for ब्राह्मः). B_2 सुश्रोणि (for कल्याणि). V_1 $B_{1,3-5}$ Dn ब्रह्मस्वभावः सुश्रोणि. — ^{b}) D_1 मतः (for मतिः). — ^{c}) D_1 निर्ममं ; D_3 निर्दमं (for निर्गुणं). D_{4-9} निर्मलं सकलं ब्रह्म.

52 ^{a}) V_1 B Dn_1. n_3 D_5 योनिमला (for °फला). — ^{b}) B_1 D_1 -भाव- (for -भाग-). D_{4-9} सततं सत्पथे स्थिताः. — ^{c}) $D_{4,6-9}$ [उ]क्तं (for [उ]क्ता).

53 ^{a}) Dn [s]पि (for हि). — ^{c}) D_{4-9} यस् (for यत्). V_1 $B_{1,2}$ Dn_3 पतति ; B_4 पतते (for वपति). — ^{d}) $D_{4,5}$ कृतिः (for कृषिः). V_1 B Dn सा कृषिः (Dn_3 °तिः) प्रेत्यभाविनी.

54 ^{a}) V_1 $B_{1,2}$ (marg.), $_4$ Dn विघसाशिना (hypermetric); B_5 विघसाशी (for मिताशिना). Dn_1 om. सदा. — D_4 om. (hapl.) 54^b–55^a. — ^{b}) V_1 B Dn तथा (for सदा). D_{6-9} सर्वथालंबिना सदा. — ^{c}) D_{5-9} अनु- (for अति-). V_1 B Dn ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य.

55 D_4 om. 55^a (cf. v. l. 54). — ^{b}) D_5 -भाविना (for -मेधिना). — ^{c}) D_1 नित्य- (for नित्यं). Bom. ed. नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं. — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4,5}$ न चाध्ययनजीविना.

56 ^{a}) D_1 ब्रह्म- (for एवं-). — ^{b}) Dn_3 सत्पथं (for सततं).

57 ^{a}) V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn देवि (for एव). B_3 ब्राह्मण्यं देवि संभाव्य. — ^{b}) V_1 B Dn यतात्मना ; D_{6-9} जितात्मभिः (for यता°).

58 ^{a}) V_1 B Dn गुह्यम् (for सर्वम्). — ^{b}) D_1 तथा (for यथा). — ^{c}) D_1 ब्राह्माद् (for धर्माद्). — ^{d}) D_8 तथा (for यथा). $B_{2,3}$ आप्नुयात् ; $D_{6,9}$ अश्नुते (for आप्नुते).

Colophon. — *Parvan name :* $B_{2,4}$ D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $B_{2,3,5}$ Dn_1. n_2 $D_{1,2,4-7}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B_{2-5} Dn_1. n_2 $D_{1,2,4-9}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 143 ; B_5 136 ; Dn_1 141. — *Śloka no.:* Dn_1 60 ; Dn_2 59.

१३२

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १
कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ २
केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥ ४
सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ ५
प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥ ६
कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किंचन ।
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥ ७
प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८
सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९
परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०
मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११
स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च ।
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२

132

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) $D_{1.4-9}$ -देवेश (for -भूतेश). — ^{b}) Bom. ed. देवासुर- (for सुरा°). — ^{c}) $Dn_{1.n2}$ धर्माधर्मौ (for °धर्मे). D_4 क्षणं (for नृणां). — ^{d}) D_4 त्वं (for मे).

2 ^{b}) $D_{4.6-9}$ मनः (for नरः). — ^{c}) B_3 पापैर् (for पाशैर्). B_6 बंधनैर्बध्यते पाशैर्. — ^{d}) $D_{6.7.9}$ पार्थिवाः (for ऽप्यथ वा).

3 ^{a}) V_1 B $Dn_{1.n2}$ वै देव; Bom. ed. वृत्तेन (for वा देव). — ^{c}) D_{6-9} सदाचारैर् (for समा°). V_1 $B_{1.2.4.6}$ Dn कैर्वा (for वाक्यैः). B_3 समाचारगुणैः कैर्वा. — ^{d}) $D_{1.2}$ हि (for [इ]ह).

4 D_4 om. 4. V_1 $B_{1.2.4.6}$ Dn देव; D_2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{b}) V_1 B Dn धर्मनित्ये; D_{5-9} सत्यव्रत- (for °नित्ये).

5 ^{a}) D_8 सर्व- (for सत्य-). — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} -लिंग- (for -लिप्सा-). — After 5^{ab}, Bom. ed. reads 10^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{d}) Dn_3 D_8 बध्यते; D_5 बाध्यंते (for बध्यन्ते).

6 ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn D_{4-9} सर्व- (for सम-). — ^{d}) V_1 B Dn D_5 कर्म- (for सर्व-).

7 ^{b}) D_7 कंचन (for किं°). — ^{d}) V_1 B Dn D_{4-9} ते न बध्यंति कर्मभिः.

8 ^{c}) V_1 B_{2-5} $Dn_{2.n3}$ -द्वेषि- (for -द्वेष्य-).

10 $D_{4.5}$ om. (hapl.) 10. — ^{a}) $D_{6.7.9}$ निर्मला (for निर्ममा). Dn_2 परस्वनिर्मला नित्यं. — ^{b}) B_4 -विवर्जिताः (for °र्जकाः). — Bom. ed. reads 10^{cd} for the first time after 5^{ab}. B_3 om. (hapl.) 10^c–24^b. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn D_9 -लब्धान्न- (for °र्थ-).

11 B_3 om. 11 (cf. v. l. 10). After 11, B_1 reads 13^{ab} followed by 20^c–21^b, repeating the same in its proper place.

12 B_3 om. 12 (cf. v. l. 10). $D_{1.4.6.7.9}$ om. (hapl.) 12–13.

13 B_3 om. 13 (cf. v. l. 10). $D_{1.4.6.7.9}$ om;

8 .13 स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।
अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३

परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः ।
यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४

एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः ।
अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ १५

दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ।
स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १६

उमोवाच ।

वाचाथ बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ।
तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १७

महेश्वर उवाच ।

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १८

वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९

श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २०

कटुकां ये न भाषन्ते परुषां निष्ठुरां गिरम् ।
अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१

पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
ऋतां मैत्रीं प्रभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२

वर्जयन्ति सदा सूच्यं परद्रोहं च मानवाः ।
सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३

---

13 (cf. v. l. 12). B1 reads 13^{ab} followed by 20^{c}–21^{b}, repeating the same in its proper place after 11. — ^{a}) D5 चैव (for ये च).

14 B3 om. 14 (cf. v. l. 10). — ^{b}) B5 चारित्र्या·वृत्तलोचनाः ; D4–9 चारित्रव्रत°. — ^{c}) B1 D4–6. 8. 9 जितेंद्रियाः (for य°). — ^{d}) D6–9 देवब्राह्मणपूजकाः· — After 14, D4–9 read 35^{cd} repeating it in its proper place.

15 B3 om. 15 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4–9 देवि सतां (for देवकृतो). — ^{b}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn सदा बुधैः ; D4–9 नरैः सदा (by transp). — B1 om. (hapl.) 15^{cd}. D4–7. 9 om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) D8 सेवितव्यः सदा नरैः (= 15^{b}).

16 B3 om. 16 (cf. v. l. 10). D4–7. 9 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). D1. 2 om. (hapl.) 16^{abcd}. — ^{e}) D1. 2. 6. 8. 9 -द्वारम् (for -वासम्). D4. 5. 7 स्वर्गद्वारं तु वांछद्भिर्· — ^{f}) D4–9 यत्नः कार्यः सदा नरैः·

17 B3 om. 17 (cf. v. l. 10). — ^{a}) V1 B (B3 om.) Dn तु ; D5 च (for [अ]थ). — ^{b}) D2 येन ; D5 चाथ ; D6. 7. 9 त्वथ (for ऽप्यथ). D8 मुच्यते त्वथ कर्मणा·

18 B3 om. 18 (cf. v. l. 10). Dn1 उमेश्वर ; D1 देवदेव ; D2 ईश्वर (for महेश्वर)·

19 B3 om. 19 (cf. v. l. 10). D4 om. (hapl.) 19. — ^{b}) D5. 9 कामचारात् ; D6–8 कामकारात्·

20 B3 om. 20 (cf. v. l. 10). D1. 2 om. (hapl.) 20. D5 om. (hapl.) 20–21. — ^{b}) D4. 6–9 दोष· (for पाप·). — B1 reads 20^{c}–21^{b} for the first time after 13^{ab}.

21 For the repetition in B1, cf. v. l. 20. B3 om. 21 (cf. v. l. 10). D5 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) V1 B1 (both times). 2. 4. 5 Dn परुषं (for कटुकां). — ^{b}) V1 B1 (both times). 2. 4. 5 Dn कटुकं निष्ठुरं त(Dn3 य)था· — D8 repeats 21^{cd} after 22^{ab}.

22 B3 om. 22 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D8 पैशुन्यं (for पिशुनां). V1 B1. 3. 4. 5 Dn न प्र· (for ये न). — ^{b}) Dn2 D4–9 -भेदकरां (for °करीं). — After 22^{ab}, D8 repeats 21^{cd}. — ^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn ऋतं मै(V1 मि)त्रं तु (Dn3 च) भाषंते·

23 B3 om. 23 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4–6. 8. 9 स्तेयं (for सूच्यं)· V1 B1. 2. 4. 5 Dn ये वर्जयंति परुषं· — ^{b}) D5 न (for च)· — ^{c}) B5 शांतास् (for दान्तास्)·

24 B3 om. 24^{ab} (cf. v. l. 10). D1. 2 om. (hapl.)

शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४
न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५
एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बुधैः ॥ २६

उमोवाच ।

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु ॥ २८
दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।
बध्यते मानवो येन शृणु चान्यच्छुभानने ॥ २९
अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं वीक्ष्य ये नराः ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३०
ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१
तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्रहोगतान् ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२
शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३
श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसंगराः ।
स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४
अवैरा ये त्वनायासा मैत्रचित्तपराः सदा ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ C. 13. B. 13. K. su M. su

24-25. —^{c}) D_{4-9} ये च (for नित्यं).

25 $D_{1.2}$ om. 25 (cf. v. l. 24). —^{a}) D_{5-9} क्रोधाद् (for कोपाद्). $D_{4.5}$ व्याहरंति. —^{b}) B_{1} Dn_{1} -दारिणीं; $D_{6.7.9}$ -दारुणां (for -दारणीम्). —^{c}) B_{1} क्रुद्धाश्च; B_{6} क्रुद्धा वै; $D_{4.5.7-9}$ ये क्रुद्धास् (for क्रुद्धापि).

26 ^{a}) D_{4-9} पूर्व- (for वाणी-). —^{b}) B_{8} बुधैः (for नरैः). —^{c}) D_{1} -गुणो नित्यो; D_{4-9} -गुणोपेतो (for -गुणो नित्यं). —^{d}) B_{1} वर्जनीयं (for °नीया). $B_{4.5}$ वर्जनीयं सदा बुधैः.

27 D_{6} om. (hapl.) 27. —^{a}) $D_{5.7-9}$ चैव (for येन). —^{b}) D_{4} बध्यते (for पुरुषः). —^{c}) $D_{1.2}$ महादेव (for °भाग).

28 $D_{1.8.9}$ देवदेव; D_{2} ईश्वर; D_{4} देव; D_{6} om. (for महेश्वर). —^{d}) $B_{2.3}$ निगदतः (for कीर्तयतः).

29 D_{6} reads 29^{b}–30^{c} twice. —^{b}) D_{4} दुष्प्रणीते स्थिराकृतिः; $D_{5.6}$ (both times).$_{7-9}$ °तेन कर्मणा. —^{c}) V_{1} B Dn $D_{4.5.6}$ (both times).$_{7-9}$ मनो बध्यति ये(D_{5-9} ते)नेह. —^{d}) V_{1} B Dn वाक्यं; $D_{4.5.6}$ (both times).$_{7-9}$ तच्च (for चान्यच्).

30 For the repetition in D_{6}, cf. v.l. 29. —^{b}) $D_{4.5.6}$ (both times).$_{7-9}$ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). V_{1} $B_{1.8}$ Dn परस्वं दृश्य ये सदा (B_{8} $Dn_{1.n2}$ ते यदा). —D_{7} om. 30^{c}–31^{d}.

31 D_{7} om. 31 (cf. v. l. 30). Dn_{2} D_{5} om. (hapl.) 31. —^{a}) V_{1} B $Dn_{1.n3}$ ये (for यद्). —^{b}) B_{3} हितं (for स्थितम्). —^{c}) $D_{4.8.9}$ नाभिगृह्णं(D_{4} °ह्णा)ति ये देवि.

32 D_{5} reads 32 twice. —^{a}) D_{4} परदारं (for °रान्). —^{b}) D_{4} रहोगतं (for °गतान्). D_{5} (first time).$_{6-9}$ वाचा वै कर्मणा तथा. —^{c}) $D_{4.5}$ (second time) हीच्छंति; D_{5} (first time).$_{6-9}$ कामंते (for हिंसन्ति).

33 $D_{4.6.7.9}$ om. (hapl.) 33–35. —^{a}) Dn_{2} शत्रुमित्रं च नित्यं तु. —^{c}) B_{1} मैत्रं; $Dn_{1.n2}$ मित्राः (for मैत्राः). D_{5} भजंत्यमित्रान्संगेन.

34 $D_{4.6.7.9}$ om. 34 (cf. v. l. 33). Dn_{2} transp. 34 and 35.

35 $D_{4.6.7.9}$ om. 35 (cf. v. l. 33). Dn_{2} transp. 34 and 35. —^{b}) D_{1} मैत्रे (for मैत्र-). V_{1} $B_{1.2.4.5}$ Dn मैत्रीचित्तरताः सदा. — D_{4-9} read 35^{cd} for the first time after 14 and D_{5} reads 38 after the second occurrence of 35^{cd}.

36 ^{b}) D_{5-9} शुद्धाशुद्ध- (for चोक्षाश्चोक्ष-). —^{c})

7 श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७
न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
समतां समनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८
शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गोपगा भूयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३९

उमोवाच ।

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
तस्मात्तं नैपुणेनाद्य ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ ४०
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४१
क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२
अपरे च महाभोगा मन्दभोगास्तथापरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथापरे ॥ ४३
दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ४४
दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः ।
महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानदर्शिनः ॥ ४५
अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथापरे ।
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४६

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नराः सर्वे येन स्वं भुञ्जते फलम् ॥ ४७
प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतस्तथा ।
नित्यमुद्यतदण्डश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४८

D4–9 नित्यास् (for नित्यं).

37 D1, 2 om. (hapl.) 37. — b) V1 B Dn -संचयं; D5 -संक्षये (for -संचये).

38 D4, 6, 7, 9 om. (hapl.) 38. D5 reads 38 after the second occurrence of 35cd. — c) V1 B Dn D5 समुत्थानम(B1 °य त्व)नुप्राप्तास्.

39 c) B2, 5 Dn1, n2 -मार्गपरा (for -मार्गोपगा). — d) D6, 8, 9 अर्हसि (for इच्छसि). V1 B Dn D4, 5 किं त्वं श्रोतुमिहेच्छ(D4 °हार्ह)सि. — After 39, D4–9 ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* D4–9 उमामहेश्वरसंवादः].

40 b) V1 B Dn D4–6, 8, 9 त्वं (for तं). D5–9 [अ]थ (for [अ]द्य). — d) V1 B Dn D2 व्याख्यातुम् (for [आ]ख्यातुं त्वम्). D5, 7 मामेवाख्यातुमर्हसि.

41 a) D6, 9 किम् (for केन).

42 a) D1, 2 दीर्घायुः (for क्षीणायुः).

43 a) V1 B Dn महाभाग्या; D4–8 °भागा (for °भोगा). — b) V1 B Dn D5 मंदभाग्यास्; D4, 6–9 °भागास् (for °भोगास्). — c) B5 कुलशीलास् (for अकुलीनास्).

44 a) D7 केन च (for केचिद्). — D1 om. (hapl.) 44b–45a. D2 om. 44bcd. D6, 7, 9 om. 44c–45d. — c) D4 सुदर्शनास् (for प्रियदर्शास्). — D3 om. (hapl.) 44d–45c.

45 D1 om. 45a; D4 om. 45abc; D6, 7, 9 om. 45 (for all, cf. v. l. 44). — c) V1 B3, 5 Dn3 D2, 8 महाप्राज्ञास् (for °प्रज्ञास्). D1, 2 च (for [ए]व). — d) V1 B Dn D5, 8 -भाविनः; D4 -शालिनः (for -दर्शिनः).

46 a) B5 D2, 5–8 अल्पबाधास् (for अल्पा°). — d) V1 B Dn D4, 5 व्याख्यातुम् (for शंसितुम्).

47 B Dn देव; D1, 4–7, 9 देवदेव; D3 ईश्वर (for महेश्वर). — a) D6–9 सं- (for ऽहं). — c) V1 B Dn D4–9 नरः सर्वो (for नराः सर्वे). — d) V1 B2, 3 D4, 5 येन स्वफलमश्नुते; B1, 4, 5 Dn D6–9 येन स्वं फलमश्नुते.

48 a) V1 प्राणाभि- (for °ति-). Dn2 D1, 2 -पाते (for -पाति). — b) V1 B Dn D4–9 सदा (for तथा). — c) V1 B Dn D4–9 -शस्त्रम् (for -दण्डम्).

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ॥ ४९
एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ॥ ५०
निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ।
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ५१
अथ चेन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥ ५२
पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५३
यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
निक्षिप्तदण्डो निर्दण्डो न हिनस्ति कदाचन ॥ ५४
न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते ।
सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे ॥ ५५
ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः ॥ ५६
अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥ ५७
एवं दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

उमोवाच ।
किंशीलाः किंसमाचाराः पुरुषाः कैश्च कर्मभिः ।
स्वर्गं समभिपद्यन्ते संप्रदानेन केन वा ॥ १

महेश्वर उवाच ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणादिषु ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥ २

C. 13, B. 13, K. 8, M. 8

---

49 ^{b}) D2 उद्विग्न- (for उद्वेग-). — ^{c}) V1 B2.3 ·पतंगानाम्; B5 ·पिपीलिनाम् (for °लानाम्).

50 D9 om. 50^{c}–55^{b}. — ^{b}) D2 निरयान्. — D1.2 om. 50^{cd}. D4 om. 50^{d}–54^{a}. D6.7 om. 50^{d}. — ^{d}) D8 प्राणिघातविवर्जकः (= 54^{b}). — After 50, Dn2 reads 53.

51 D4.9 om. 51 (cf. v. l. 50). B3 om. (hapl.) 51–52. — ^{a}) D5 निरयान् (for °यं). — ^{c}) D1.2 रौद्रे (for रौद्रां).

52 D4.9 om. 52 (cf. v. l. 50). B3 om. 52 (cf. v. l. 51). D6.7 om. 52^{a}–54^{a}. — ^{a}) V1 B1.2.4.5 Dn D5.8 यः कश्चिन् (for अथ चेन्).

53 D4.9 om. 53 (cf. v. l. 50). D6.7 om. 53 (cf. v. l. 52). Dn2 reads 53 after 50. — ^{d}) D3 चैव (for उप-).

54 D4 om. 54^{a}; D9 om. 54 (for both, cf. v. l. 50). D6.7 om. 54^{a} (cf. v. l. 52). — ^{b}) Dn1 ·विवर्तकः; D2 °र्जनः (for °र्जकः). — ^{c}) V1 B Dn D2.8 ·शस्रो (for ·दण्डो). — ^{d}) V1 B Dn1.n3 D8 हिंसति (for हिनस्ति).

55 D9 om. 55^{ab} (cf. v. l. 50). — ^{b}) D4.5.7 हंतुं; D6.8 हतं (for घ्नन्तं). — ^{c}) D9 एवं (for सर्व-).

56 ^{a}) Dn1 पुरुषोत्कर्षं. — ^{b}) Dn2 D7 दिवि (for देवि). — ^{c}) D4-9 शुभाँल्लोकान् (for सुखान्भोगान्). — ^{d}) D4-9 सदाश्नाति (for उपा°). B5 [अ]न्वितः (for युतः).

58 ^{a}) V1 B Dn एष (for एवं). D4-9 एष दीर्घायुषो मार्गः. — ^{b}) B3 सुपुण्यानां (for सुवृत्तानां). Dn सुकर्मिणां (for °र्मणाम्). — ^{c}) B3 ·विमोक्षाणां.

Colophon om. in V1. — *Parvan name:* B1-3 शांति. — *Sub-parvan:* B D1.2.6.9 दानधर्म. — *Adhy. name:* B1.2 D1.2.4-9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 141. — *Śloka no.:* Dn1 58; Dn2 59.

133

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) V1 B Dn किंशीलः किंसमाचारः. — ^{b}) V1 B

5 .3 प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा ।
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ ३
आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहांस्तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ४
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
एवंभूतो मृतो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ५
तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नन्दनादिषु ॥ ६
तस्मात्स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते ।
महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥ ७
तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ ८
एते देवि महाभोगाः प्राणिनो दानशीलिनः ।
ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ९
अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १०
दीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।
याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११
न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् ।
न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२
अप्रवृत्तास्तु ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।
एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः ॥ १३
ते चेन्मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् ।
धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४
क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वभोगबहिष्कृताः ।
निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ १५

Dn पुरुषः. D4.6–9 चैव (for कैश्च). — ^{c}) V1 B Dn -पद्येत (for -पद्यन्ते).

2 D1 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{b}) V1 B Dn दीनार्त- (for °न्ध-). — ^{c}) B2.5 D6.9 भक्ष- (for भक्ष्य-). — ^{d}) B1 महामतिः (for प्रदायकः).

3 ^{a}) D4.6–9 प्रतिश्रयाः (for °श्रयान्). — ^{c}) V1 नित्यकानि; D4.6–9 चैत्य°; D5 मेच° (for नैत्य°).

4 ^{a}) D5 वस्त्रं (for यानं). — ^{b}) V1 B Dn D4 गृहं र(D4 धनर)त्नं धनं तथा.

5 ^{a}) B4 सुप्रणीत- (for °तीत-). D5 सुप्रीतमनसा नित्यं. — ^{c}) V1 B Dn D2 नरो (for मृतो). — ^{d}) D5–9 महीयते (for ऽभिजायते).

6 ^{c}) D5.7 सदा (for सह). — ^{d}) B5 वसित्वा; D1 रमते (for रमित्वा).

7 ^{b}) D4 प्र- (for [उ]प-). — ^{c}) V1 B1 (marg.). 4.5 Dn D4 महाभोग-; B1 °भाग-; D2 °भागे; D6–9 °भाग्ये (for °भोगे). — ^{d}) V1 B1–4 Dn -समाचितः; B5 D1.4–7 -समन्विते (B5 °तः) (for -समाचिते).

8 ^{b}) D1.6–9 सदा देवि (for समुपेतो). — ^{c}) V1 D6.7.8 महाभागो (for °भोगो). B1 महाकायो; some MSS. महाकोपो (for °कोशो).

9 ^{a}) V1 B Dn D4–9 महाभागाः (for °भोगाः). — D1 om. from ब्रह्मणा (in 9^{c}) up to सर्वसत्त्व (in 32^{b}). — ^{d}) B5 सर्वत्र (for सर्वस्य).

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{c}) D4 यानि तानि (for याचिता न). — ^{d}) D7.9 विद्यमानेष्वबुद्धयः.

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 9). — ^{d}) B2.3 जिह्वा; D4.6–9 जिह्म- (for जिह्वा-).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 9). — ^{b}) B3 भोगं (for भोगान्). D6.7.9 [ए]व (for च). — ^{c}) D2 च गा (for गावो). D5.6.8.9 -विकृतं (for °तिं).

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 9). B4 om. 13^{ab}. — ^{a}) B5 अप्रमत्तास् (for °वृत्तास्). V1 B (B4 om.) Dn च (for तु).

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 9). D2.4 om. (hapl.) 14. — ^{a}) V1 B1.2.4.5 Dn D8 वै (for चेन्). B3 D5–9 मानुषतां (for मनुष्यतां). — ^{b}) D6–9 कदाचित्कालपर्ययात्. — ^{d}) D5–9 तेल्प- (for स्वल्प-).

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 9). — ^{b}) V1 B Dn -लोक-; D2 -भूतैर् (for -भोग-). — ^{c}) D2 -कामेभ्यो; D4–9 -कार्येषु (for -भोगेभ्यो). — ^{d}) V1 B1.4.5 Dn D3 [अ]धन-; B3 [अ]धर्म- (for [अ]धम-).

अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥ १६
अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥ १७
मार्गार्हस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८
अर्घार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ १९
गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते ।
अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २०
संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥ २१

ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै ।
वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२
श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३
न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः ।
लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रश्रितो मधुरं वदन् ॥ २४
सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥ २५
स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नुपतिष्ठति ॥ २६
मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ।
अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ C. 13. 6709 B. 13. 145. 2 K. subst. M. subst.

16 D_1 om. 16 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 16-35. — ^{a}) B_1 स्वल्पभोगे ; $B_{2,3}$ अल्पभोगे (for °भोग-). — ^{b}) B_1 D_2 स्वल्प- (for अल्प-). — D_2 om. (hapl.) 16^{cd}.

17 D_1 om. 17 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{b}) B_1 Dn_2 D_5 नराः (for रताः). Dn_1 मानिनः पापचेतसः. — ^{d}) $B_{2,3}$ [अ]ल्पबुद्धयः (hypermetric); D_2 [अ]बुद्धयः (for [अ]चेतसः).

18 D_1 om. 18 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 18 (cf. v. l. 16). V_1 reads 18^{ab} twice. — ^{b}) V_1 (first time) $Dn_{2,n3}$ D_5 प्रयच्छंति (hypermetric) (for यच्छन्ति). V_1 (second time) B_4 न प्रयच्छंत्यबुद्धयः ; D_2 न ददत्यल्पमेधसः. — ^{d}) D_2 -चेतसः (for -बुद्धयः).

19 D_1 om. 19 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 19 (cf. v. l. 16). — ^{a}) $D_{5,8}$ अर्घ्यार्हान् (for अर्घा°). D_2 सत्क्रियार्हांश्च सत्कारैर्. — ^{c}) V_1 अर्घम् (for अर्घ्यम्). B_1 च (for वा). — ^{d}) D_2 [अ]बुधा नराः (for [अ]ल्पबुद्धयः). D_5 न प्रयच्छंत्यबुद्धयः.

20 D_1 om. 20 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 20 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_5 गुर्वाचार- (for गुरुं चाभि-). $B_{1,3}$ -मतं (for -गतं). — ^{b}) D_2 [अ]भ्युपासते (for बुभूषते).

21 D_1 om. 21 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 21 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_2 मान्यांश्चापि (for संमान्यांश्च). — ^{b}) D_8 अभि- (for परि-).

22 D_1 om. 22 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 22 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_2 चेद् (for वै). — ^{b}) D_3 ते (for वै). D_5 उत्तरंति यथा न वै. — ^{d}) D_5 कुनृणां (for कुत्सिते).

23 D_1 om. 23 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 23 (cf. v. l. 16). — ^{a}) V_1 B Dn श्वपाकपुक्क($Dn_{2,n3}$ °ल्क)सादीनां. — ^{c}) $B_{2,3}$ तेभि- (for तेषु). D_5 महत्कुलेषु जायंते. — ^{d}) D_2 गुरुवृद्धावमानिनः.

24 D_1 om. 24 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 24 (cf. v. l. 16). — ^{c}) D_2 लोके पूज्य- (for लोकपूज्यो). — ^{d}) V_1 B_{3-5} $Dn_{1,n3}$ $D_{5,8}$ वचः (for वदन्). B_1 Dn_3 प्रश्रितो मधुरस्वनः (Dn_3 °रः).

25 D_1 om. 25 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 25 (cf. v. l. 16). — ^{d}) D_2 समः (for सदा).

26 D_1 om. 26 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 26 (cf. v. l. 16). — ^{c}) $D_{5,8}$ यथार्हं. — ^{d}) D_5 यत्नेन (for अर्चयन्). V_1 $B_{4,5}$ $Dn_{1,n2}$ D_8 अव- (for उप-). B_{1-3} अर्चयन्नवतिष्ठते.

27 D_1 om. 27 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 27 (cf. v. l. 16). — ^{b}) D_2 शुभं (for गुरुं). — ^{c}) D_5 अतिथिप्रेक्षणपरस्.

28 D_1 om. 28 (cf. v. l. 9). $D_{4,6,7,9}$ om. 28

एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८
तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
यथार्हदाता चार्हेषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३०
उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ३१
यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयंकरः ।
हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥ ३२
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने ।
हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ॥ ३३
उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजननः सदा ।
एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४
स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।
बह्वाबाधपरिक्लिष्टे सोऽधमे जायते कुले ॥ ३५
लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः ।
एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ३६
अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा ।
हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३८
न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९
एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते ।
तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ ४०

(cf. v. l. 16). — ^{b}) D2 भुवनं (for स्वर्गतिं). — ^{c}) B2.3 मनुष्यतां (for मानुषतां). — ^{d}) D5 -कुलगो (for °जो).

29 D1 om. 29 (cf. v. l. 9). D4.6.7.9 om. 29 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D2 [अ]पि (for [अ]सौ). — ^{b}) B1 -समाचितः; B3 °युतैः (for °युतः). — ^{c}) B5 यथार्थ- (for °र्ह-).

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 9). D4.6.7.9 om. 30 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D2 स मतः सर्वजंतूनां.

31 D1 om. 31 (cf. v. l. 9). D4.6.7.9 om. 31 (cf. v. l. 16). D2 om. (hapl.) 31^{ab}. — ^{a}) B4.6 यदा तु; Dn3 तदा तु (for उदात्त-).

32 D1 om. up to सर्वसत्त्व (in 32^b) (cf. v. l. 9). D4.6.7.9 om. 32 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D2 पाप- (for रौद्र-). — ^{b}) V1 D2 -भूत- (for -सत्त्व-).

33 D4.6.7.9 om. 33 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D2 आयुधैर् (for उपायैर्). — ^{b}) D6 om. from न्बाधति up to निरयं (in 34^d). B6 धावति (for बाधति). — D2 om. 33^c–34^d. — ^{d}) D8 हि (for ह).

34 D4.6.7.9 om. 34 (cf. v. l. 16). D2 om. 34; D6 om. up to निरयं (in 34^d) (for both, cf. v. l. 33). — ^{b}) D1 तदुद्वेगकरः सदा.

35 D4.6.7.9 om. 35 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D1 वै (for चेन्). B3 मानुष्यतां (for °षतां). V1 B1.2.4.5 Dn D5.8 स वै मनुष्यतां गच्छेद्. — ^{c}) D2 बह्वाबाधापरिक्लिष्टः; D5 बहुबाधासमायुक्ते. — ^{d}) V1 B Dn2 D6.8 कुले जायति सोधमे; Dn3 जायते सोधमे कुले.

36 ^{a}) B3 लोके द्वेष्यो; D1 लोकद्वेष्टो (for °द्वेष्यो). — ^{b}) V1 B1.4.5 Dn D5 -फलैः कृतैः (for -कृतैः फलैः). — ^{c}) D2 एतदेव; D4–9 एवंविधो (for एष देवि). — ^{d}) D1.2.6–9 बोद्धव्यो ज्ञानबुद्धिभिः (D1.2 °षु).

37 ^{a}) D6 अथ वा (for अपरः).

38 ^{b}) V1 D8 वा (D8 च) चोद्विजते; B Dn3 विहेठयते; Dn1.n2 विहेल°; D2 विवेद°; D1–7.9 व बोध°; Bom. ed. विघात° (for विहिंस°). — ^{c}) D6–9 नियमितैर् (for सुनियतैर्).

39 D4.6.7.9 om. 39. — ^{b}) B1.3 लोष्ट्रैर् (for लोष्टैर्). D1.2 om. न. — ^{d}) B1 D1 शुक्ल-; B2 (marg. as in text) शुद्ध- (for श्लक्ष्ण-).

40 ^{a}) D1.2 सशीलसमुदाचारः. — D5 om. (hapl. ?) 40^c–41^d. D8 om. (hapl.) 40^c–41^b. — ^{c}) D6.7.9 पुण्ये (for दिव्ये). D4 तत्रासौ शोभने पुण्ये. — ^{d}) B1 सदा; D4.6.7.9 उमे (for मुदा).

स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।
अल्पाबाधो निरीतीकः स जातः सुखमेधते ॥ ४१
सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।
एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२

उमोवाच ।

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ।
दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ ४३
केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ।
अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ।
एतं मे संशयं छिन्द्धि सर्वधर्मविदां वर ॥ ४४
जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ४५

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ।
परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ ४६
वर्जयन्त्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके सुखं तथा ॥ ४७
स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
श्रुतं प्रज्ञानुगं चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ४८
परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह ॥ ४९
मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५०
ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः ।
पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ५१
पशूंश्च ये बन्धयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥ ५२

उमोवाच ।

सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च ।

C. : B. I: K. B M. :

---

41 D_5 om. 41; D_8 om. 41^a (for both, cf. v. l. 40). — ^{a}) $D_{1.2.4.6.7.9}$ काल- (for कर्म-). — ^{b}) $D_{6.7.9}$ मानुषेषु (for मनुष्येषु). V_1 प्र- (for [उ]प-). — ^{c}) $B_{3.4}$ Dn_2 अल्पबाधो. $Dn_1.n_2$ D_3 निरातंकः (for निरीतीकः). D_{6-9} बा(D_8 व)धान्मुक्तो निरातंको. — ^{d}) D_2 सुजातः; D_3 संजातः; D_{6-9} जातः सन् (for स जातः).

42 ^{b}) D_{6-9} निरुद्वेगकरः सदा.

43 B_5 om. the ref. — ^{c}) D_2 चैव (for देव).

44 ^{a}) V_1 B Dn -विशेषेण (for -विपाकेन). — ^{c}) $D_{1.2}$ अप्राज्ञो वा (for अल्पप्रज्ञो). — ^{e}) $D_{1.2}$ एवं (for एतं). — ^{f}) $D_{1.2}$ -धर्मभृतां (for °विदां).

45 ^{b}) D_{4-9} रोगांधाश् (for रोगार्ताश्). $D_{1.4}$ transp. [अ]परे and तथा. — ^{c}) $D_{1.2}$ वृथा- (for नराः). D_{4-9} तथा क्लीबाश्च जायंते.

46 D_1 देवदेव; D_2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{d}) $B_{2.3}$ सदा; $B_{4.5}$ तदा (for तथा).

47 ^{a}) V_1 B Dn D_5 वर्ज(Dn_1 °र्वं)यंतो (for वर्जयन्ति). — ^{b}) $D_{1.4.6-9}$ सदा (for तथा). — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{4.5}$ तथा सुखं (by transp.); B_1 तथा शुभं.

48 ^{a}) B_1 मनुष्यतां (for मानुषतां). — ^{b}) D_{4-9} तेन (for तत्र). — ^{c}) V_1 B Dn यस्य (for चास्य).

49 ^{a}) V_1 B Dn चापि (for मूढाश्). — ^{b}) D_1 om. (hapl.) from चक्षु up to मूढा (in 51^a). B_1 द्रष्टुं; D_8 दृष्टिं (for दुष्टं). — ^{c}) D_{4-9} संदुष्ट- (for दुष्टस्व-). — ^{d}) D_2 च (for ते). V_1 D_2 ते; $B_{2.3}$ च; $B_{4.5}$ वै; D_{6-8} हि (for ह).

50 D_1 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) $D_{4.6-9}$ सं- (for तु). D_5 मनसा संप्रहृष्टेन. — ^{b}) D_{4-9} वै (for ये). — ^{c}) D_{4-7} रोगांधास् (for रोगार्तास्). — ^{d}) D_{6-9} -कर्मणा.

51 D_1 om. up to मूढा (in 51^a) (cf. v. l. 49). — ^{a}) B_3 [ऽ]पि (for तु). — ^{c}) $D_{1.4}$ च (for सु-). D_{6-9} वधूस्वसृपितृव्यानां. — ^{d}) $D_{1.2}$ च; D_{6-9} वै (for ते).

52 ^{a}) $Dn_1.n_2$ बंधयंते; $D_{1.2.4-9}$ घातयंति (for

श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५३

महेश्वर उवाच ।

श्रेयांसं मार्गमातिष्ठन्सदा यः पृच्छते द्विजान् ।
धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ५४
यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ५५
एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ।
नृणां हितार्थाय तव मया वै समुदाहृतः ॥ ५६

उमोवाच ।

अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥ ५७
व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धादमपरायणाः ।
अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥ ५८
यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे ।
केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ५९

महेश्वर उवाच ।

आगमाल्लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः ।
प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते हि दृढव्रताः ॥ ६०
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६१
ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥ ६२
एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वन्ध°). — c) D5 वै; D6-9 तु (for च).

54 D2 ईश्वर (for महेश्वर). — a) V1 B Dn अन्विच्छन् (for आतिष्ठन्). — b) V1 B1.2 Dn पृच्छति (for °ते). D1 द्विजः; D2 द्विजं (for द्विजान्). — c) D1.2 धर्मविक्षी (for °न्वेषी). D4-8 गुणान्वेषी (for °काङ्क्षी).

55 b) B4.5 नियच्छति (for निग°). — d) Bom. ed. प्रायस् (for प्राज्ञस्).

56 D1.2.4.6-9 om. 56^cd. — cd) Dn1 तव मुदा; Dn2 D5 मया तव (by transp.). D5 [इ]दं (for वै).

57 a) Dn1.n2 अल्प- (for स्वल्प-). — b) D4-9 नृपाः (for नराः). — d) D1.4-8 -पृच्छितुं (for -सर्पितुम्).

58 b) Dn1.n2 D1 -धर्म- (for -दम-).

59 a) D5-9 यज्विनश्. — b) D4-9 निर्मोहाश् (for निर्होमाश्). — d) B2.3 च (for [इ]ह).

60 D2.4.6.8.9 ईश्वर (for महेश्वर). — a) V1 B1.2.5 Dn1.n2 D6-9 आगमाल्लोकधर्माणां. — b) Bom. ed. सर्व- (for पूर्व-). D1.2 मर्यादां पूर्वनिर्मितां. — d) V1 B Dn च (for हि). D6-8 यतव्रताः (for दृढ°).

61 a) D1.2 धर्म (for धर्मम्). — b) B1.2 D1 तु (for च).

62 D1.2 om. 62^ab. — a) D6-9 -कृताद्योगात् (for -कृतो°). — b) Dn3 D6-9 मानवाः (for मानुषाः). D5 भवंतीह च मानवाः. — c) V1 B1 D4.5 निर्मोहा (for निर्होमा).

63 D7 om. 63. — a) D8 धर्मो (for देवि). B5 धर्मः (for सर्वः). D1-6.9 एष धर्मो मया देवि. — c) D1.6.9 कुशलाकुशले नृणां. — d) D4-6.8.9 -संग्रहः (for -सागरः).

Colophon. — *Parvan name:* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3.5 D1.2.5.6.9 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B1.2.4 D1.2.5.7.8 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 143; Dn1 142. — *Śloka no.:* Dn1.n2 64; D4 42.

१३४

महेश्वर उवाच ।

पराचरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ १
दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।
पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥ २
सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
मार्तण्डजस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ३
वरुणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ४
अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ५
तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ६
सहधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ।
त्वया ह्युक्तो विशेषेण प्रमाणत्वमुपैष्यति॥ ७
स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः सदा ।
गौर्गां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा स्थितिः सदा ॥ ८
मम चार्धं शरीरस्य मम चार्धाद्विनिःसृता ।
सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥ ९
तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं विस्तरेण मे ॥ १०

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव ।

134

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., Dn3 ins.:

628* नारद उवाच ।
एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ।

— D4 ईश्वर (for महेश्वर). — a) B1 (marg.). 4 परापरज्ञे धर्मज्ञे.

2 a) D1.2 दक्षे दमशमोपेते. — d) D1 चेदं (for वद).

3 c) B3.5 Dn2 D1 मार्तंडस्य च धूमोर्णा; Dn1.n3 D6.7.9 मार्तंडेयस्य धू°; D2.4.5.8 मार्कंडेयस्य धू°. — d) D6 सिद्धिर्; D8 सिद्धा (for ऋद्धिर्).

4 b) Dn3 D1.5 सुवर्चसा (for °ला).

5 c) D1.7 दृष्टाश्; D4–6.8.9 दृष्टाश् (for पृष्टाश्). — d) D5 स्त्रियो (for त्वया).

6 d) D1.4–9 आत्मनः (for आदितः). D2 त्वयोदाहृवमानसः.

7 a) V1 B Dn स(V1 Dn2 स्व)धर्मचारिणी मे त्वं. — c) D4–9 -शील- (for -सार-). — d) D5 च ते कृतं (for कृतं च ते). — e) D1.2 ह्युक्तं (for ह्युक्तो). — After 7e, V1 B Dn ins.:

629* गुणवान्स भविष्यति ।
लोके चैव तथा देवि.

[(L. 1) Dn2 सं- (for स). —(L. 2) Dn1.n3 त्वया (for तथा).]

8 a) D5–9 [ए]वं (for [ए]व). — b) V1 B Dn D8 परां (for सदा). — D2 om. (hapl.) 8cd. — c) Dn1.n2 D4.6–9 गौर्यां (for गौर्गां). — d) D1.7 लोके च (for लोकेषु). V1 B Dn D2.4.8 गतिः (for स्थितिः).

9 D5 om. 9–10. — b) V1 B2.4.5 Dn तव चार्धेन निर्मितं; B1.3 मम चार्धेन निर्मिता. — c) D4 -कार्यकरा; D6.9 °चरी (for °करी).

10 D5 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) D4 धर्मः (for सर्वः). D1.2 तु (for सु-). D6–9 तत्र धर्मः सुविहितः. — b) B3 शुभः. — d) V1 B Dn D4.9 स्व- (for स्त्री-). B1 वै (for मे).

11 b) D4–6.8.9 सर्वभव्य-; D7 सर्वभूत- (for भूत-

13 त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभाति मे ॥ ११
इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समीपस्था उपासते ॥ १२
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ १३
स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥ १४
एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १५
विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती ।
शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १६
तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ।
गगनाद्गां गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्वरा ॥ १७
इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
स्मितपूर्वमिवाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तदा ॥ १८
अपृच्छद्देवमहिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला ।
स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥ १९
अयं भगवता दत्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शंकरे ॥ २०
न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ।
दिवि वा सागरगमास्तेन वो मानयाम्यहम् ॥ २१

भीष्म उवाच ।

एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः ।
ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य ताम् ॥ २२
बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापापहां शिवाम् ॥ २३
बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वज्ञानविशारदा ।
सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २४
धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो देवि धर्मपरायणा ।
या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ॥ २५

-भव्य-). V_1 B $Dn_{1,n3}$ D_2 -भवोत्तम (for °त्रव). — ^{d}) V_1 चैवं; D_2 नैवं; D_{4-7} वै न (for चैव).

12 ^{b}) V_1 शुभाः; $D_{1,2}$ स्थिताः; D_{4-9} तथा (for युताः). — ^{d}) V_1 B Dn उपयांति समीपतः; D_{4-9} उपासंति (D_4 °ते) समीपतः.

13 ^{c}) B_5 $D_{6,7,9}$ भगवन् (for प्रभवन्).

14 V_1 reads 14^{ab} twice. — ^{c}) B_1 Dn_3 [ए]ता (for [ए]व).

15 ^{b}) D_1 विभो; D_2 प्रभो (for नदी).

16 ^{a}) D_{4-9} वितस्ता च विपाशा च. — ^{d}) V_1 B Dn $D_{2,9}$ गौतमी (for गोमती).

17 ^{b}) $B_{4,5}$ $Dn_{2,n3}$ D_2 -संभृता: D_7 -संस्तृता (for -संवृता). — ^{d}) $D_{4,5}$ तस्माद्गंगा (for गङ्गा सर्व-).

18 D_4 om. (hapl.) 18–19. — ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn अथ (for इव). — ^{d}) V_1 $B_{1,4,5}$ $Dn_{1,n2}$ D_{5-9} तथा (for तदा).

19 D_4 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{d}) $Dn_{1,n2}$ गंगाद्याः सरितस्तथा.

20 Before 20, some MSS. ins. उमोवाच. — ^{ab}) V_1 B Dn प्रश्नो दत्तः (by transp.); Bom. ed. प्रोक्तः प्रश्नः. Dn_2 -संचितः; D_4 -संमतः; D_{5-9} -संहितः (for -संश्रितः). — ^{c}) D_5 ननु (for तं तु). — ^{d}) D_{4-9} शंकरं (for °रे).

21 ^{b}) Dn_2 किंचन (for कस्यचित्). — ^{d}) D_1 वरयामि (for मान°). $D_{4,5}$ तेन चोपनयाम्यहं.

22 V_1 B Dn D_{4-9} om. the ref. — ^{b}) $D_{1,2}$ पुण्याः (for पृष्टाः). — ^{d}) B_3 -पृच्छ; $B_{4,5}$ -गृह्य (for -पूज्य). Bom. ed. च (for ताम्).

23 ^{a}) $D_{8,9}$ युक्ता (for स्फीता). — ^{d}) D_1 शुभां (for शिवाम्). V_1 $B_{2,4,5}$ Dn पुण्या पा(Dn_2 °ण्यपा)पभयापहा; $B_{1,3}$ पुण्यां पापभयापहां; $D_{1,2}$ पुण्या पापापहारिणी.

24 ^{a}) B_2 नियम- (for विनय-). B_1 -संपन्नां. — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn -धर्म- (for -ज्ञान-). B_1 सर्वधर्मविशारदां. — ^{c}) D_5 सर्व- (for बहु-). D_4 -पुण्यौघा; D_8 -पुण्याढ्या (for -बुद्ध्याढ्या).

25 Before 25, B_3 $D_{1,2}$ ins. गङ्गोवाच. — ^{a}) V_1

प्रभवन्पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥ २६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
प्रवक्तॄन्पृच्छते योऽन्यान्स वै ना पदमर्च्छति ॥ २७
अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ।
अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥ २८
दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ।
त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्ममनुशासितुम् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३०
स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भवेत् ॥ ३१
स्त्रीधर्मः पूर्व एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः ।
सहधर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ३२
सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३३
सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ।
देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्यति ॥ ३४
शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
नान्यभावा ह्यविमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३५
पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वदनमीक्षते ।

C. 13. 67
B. 13. 14
K. subst
M. subst

B Dn धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि. — b) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -परायणे. — c) B3 -जगन्मातर्; D4–9 °न्माता (for °न्मान्या).

26 a) B1. 4. 5 भगवन्; D4–9 प्रभावं (for प्रभवन्). — c) Dn2 नूनमसत्यधर्मात्मा; D1 न्यूनं जनमदृप्तात्मा; D4. 5. 8 नूनं जन्मनि तृप्तास्या (D5 तृप्तास्ते: D8 दुष्टात्मा); D6. 7. 9 न्यूनं जन्मनि तृप्तात्मा. — d) B3 गमिष्यति (for स गच्छति).

27 D4 om. (hapl.) 27. — c) B3 प्रवक्तुं; D5 प्रभवं; D7–9 प्रब्रुवन् (for प्रवक्तॄन्). — d) B1 Dn2 D5. 7. 8 ऋच्छति; Dn1 इच्छति (for अर्च्छति).

28 b) D6 सर्ववित् (for संसदि). — c) V1 B Dn [अ]हंवादी (for °मानी).

29 a) B5 विधिश्रेष्ठे; D2. 5 दिव्यपुण्ये (for दिवि श्रेष्ठे). D6. 9 दिव्यज्ञानोदधिश्रेष्ठे. — b) V1 B1 Dn1. n3 सह (for सदा). B2–5 D3. 8 दिव्यश्रेष्ठे सहोत्थिते; Dn2 दिव्यैः पुण्यैः सहो°. — d) B2. 4 Dn1. n3 स्त्रीधर्मान्. B1. 3. 5 Dn2 D4–9 स्त्रीधर्माननुभाषितुं; D1. 2 स्त्रीधर्मं सुरसुंदरी (= 30^{d}).

30 V1 B Dn om. the ref. — a) Dn1 संराधिता (for सारा°). — c) D5–9 धर्मम् (for सर्वम्).

31 Dn1 om. 31. Before 31, some MSS. ins. उमोवाच. — d) V1 B Dn D4–9 तथैव प्रथिता भव.

32 a) D1. 5–9 पूर्वम्; D4 सर्वम् (for पूर्व). — d) D6–9 भवेद् (for भवति).

33 a) D1. 2 अविमनाः; D4–9 अभिमता (for सुवचना). — b) D1. 2. 4. 5 सुचित्ता (for सुवृत्ता). D6–9 सुचित्ता समदर्शना. — Dn2 om. 33^{cd}. $33^{cd} = 37^{cd}$. — d) D1. 2 -भागिनी (for -चारिणी). — V1 B Dn3 ins. after 33: Dn1 D8 after the first occurrence of 34:

630* दंपत्योरेष वै धर्मः सहधर्मकृतः शुभः ।

34 V1 repeats 34^{ab}, and B Dn1. n3 D8 repeat and Dn2 D1. 2 4–7. 9 read 34–35 after 37^{ab}. — a) V1 B1 (both second time). 2 (both times). 3–5 Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 या (for सा). V1 (first time) भर्तृशुश्रूषणरता. — b) V1 B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 नारी धर्म(D4 भर्तृ)समव्रता. — c) B3 (second time) देवं च (for देववत्). — d) D4. 5 अनु- (hypermetric) (for प्र-). B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 6. 7. 8 (second time). 9 भर्तारमनुपश्यति. — After the first occurrence of 34, Dn1 D8 ins. 630*.

35 For the repetition in B Dn1. n3 D8 and the sequence in Dn2 D1. 2. 4–7 9, cf. v. l. 34. — a) B1. 2 (both second time). 3 (both times). 4 (second time). 5 (both times) Dn2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 परिचर्यां (for °चारं). — b) D8 (second time) प्रकुर्वती (for करोति च). B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4 देवतुल्यं प्रकुर्वतो; D5–7. 9 °वत्तां (D5 °त्तं) प्रकुर्वते (D9

38 या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३६
श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३७
परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ३८
न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।
भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३९
दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्शितम् ।
पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४०
या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४१
शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४२
न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४३
कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४४
अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥ ४५
शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ४६
श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४७
ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।

°ती). — ^{c}) B Dn_1 (all second time). n_2. n_3 (second time) $D_{1.2.4-7.8}$ (second time). 9 चइया($B_{1.2.4.6}$ °इय)भावेन सुमनाः. — ^{d}) $D_{1.2.4-7.8}$ (second time). 9 सुव्रता सुमहाहिता.

36 ^{b}) B_1 D_2 ईक्षती (for ईक्षते). D_1 भर्तृवचनमीक्षती (sic). — ^{c}) Dn_1 D_{4-9} या साध्वी नियता नित्यं (Dn_1 °ताहारा). — ^{d}) D_{4-9} भर्तुः सा (for सा भवेद्).

37 ^{b}) $Dn_{1.n3}$ $D_{3.4.5}$ सहधर्मं. B_4 -भृतं (for -कृतं). — After 37^{ab}, V_1 repeats 34^{ab}, and B $Dn_{1.n3}$ D_8 repeat and $D_{1.2.4-7.9}$ read 34–35. V_1 om. 37^{c}–38^{d}. $37^{cd}=33^{cd}$. — ^{d}) Dn_2 सा नारी (for भर्तुः सा). $D_{1.2}$ -भागिनी (for -चारिणी).

38 V_1 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^{b}) B_1 $Dn_{2.n3}$ क्रुद्धेन; B_{2-5} Dn_1 D_2 दुष्टेन (for वा क्रूर-). D_{5-9} हृष्यते मनसा सह. — ^{c}) $D_{1.8.9}$ -मुखा (for -मुखी).

39 ^{a}) $D_{2.4-9}$ तरून् (for तरुं). — ^{b}) V_1 B Dn D_2 पुंनाम्ना. D_6 निरीक्ष्यति; $D_{8.9}$ °क्षति (for °क्षते). $D_{4.5}$ पुंनाम्ना या निरीक्ष्यति. — ^{c}) Dn_2 भर्तृपूज्या (for °वर्जं). — ^{d}) V_1 Dn $D_{1.2.4-9}$ -भागिनी (for -चारिणी).

40 ^{b}) Some MSS. -कर्षितं. — ^{d}) D_{4-9} -चारिणी (for -भागिनी).

41 B_3 om. (hapl.) 41. — ^{c}) $D_{1.4-9}$ -व्रता (for -प्रिया). — ^{d}) D_{4-9} -चारिणी (for -भागिनी).

42 D_3 om. (hapl.) 42–43. — ^{b}) Dn_1 D_9 तदा (for सदा). — ^{c}) D_{4-9} क्ष(D_5 ह्य)विमनाः (for विनीता च). — ^{d}) D_{4-7} -चारिणी (for -भागिनी).

43 D_1 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{c}) D_{4-9} भर्तुः (for पत्यौ). — ^{d}) $D_{3.5.7}$ -चारिणी (for -भागिनी).

44 ^{a}) $D_{1.7}$ कालोत्थान-. B_5 $Dn_{1.n2}$ -रतिर्; D_{4-9} -परा (for -रता). — ^{b}) V_1 B Dn गृह- (for गुरु-). — ^{c}) D_5 -गृहा (for -क्षया). ❀ Cn: सुसंमृष्टक्षया शोधितगृहा । ❀

45 ^{a}) $D_{4.5}$ -करी (for -परा). — ^{b}) B_1 -बलिप्रिया (for °प्रदा). — ^{c}) D_{4-9} -भूतानां (for -भृत्यानां). — ^{d}) V_1 $B_{1.3-5}$ Dn निर्वाप्य (for निरुप्य). D_1 बलिना (for पतिना).

46 ^{a}) B_{1-4} $Dn_{2.n3}$ D_8 -युंजाना (for -भुञ्जाना). $D_{4.5}$ शेषान्नामृतभुंजाना (sic). — ^{c}) $D_{6.7.9}$ पुष्ट-; D_8 हृष्ट- (for तुष्ट-). D_1 -भृत्य- (for -पुष्ट-). — D_2 om. (hapl.) 46^{d}–47^{c}.

47 D_2 om 47^{abc} (cf. v. l. 46). — ^{a}) V_1 B Dn D_{4-9} पादांस (for पादौ). — ^{b}) D_6 जोषयंती (for तोष°). D_1 पतिव्रता; $D_{4.5.7-9}$ यतव्रता (for गुणान्विता). — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ पतिव्रता (for तपोधना).

48 ^{d}) D_4 या (for सा).

49 ^{a}) $D_{6.8}$ नारी (for नित्यं). — ^{b}) D_5 दुस्तरं (for दुश्चरं). ❀ Cn: लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादावबोधिन्या

बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४८
व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४९
पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥ ५०
पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५१
पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ५२
यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥ ५३
आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५४
एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५६
ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १
किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् । C. 13 B. 13 K. 13 M. 1

बुद्ध्या । ❀ —c) D1.2 पतिपरा (for °हिता). D4.5.7–9 पतिचिंतापरा सापि. —d) D4.5.7–9 पतिव्रतविभागिनी.

50 a) D5 एव (for एतत्). V1 B Dn3 [ए]तत् (for [ए]व). —b) D4–7.9 धर्मश् (for स्वर्गश्). —d) D5.8.9 भर्तृपरा (for °व्रता). V1 B Dn सती (for शिवा).

51 c) D4–9 गतिः समा (by transp.).

52 a) D4–9 -प्रसादात् (for °दः). —d) Dn3 D4 महेश्वरे. D8.9 अद्य प्रीते महेश्वरे.

53 a) B1 यत्र (for यदि). D3.4–9 यदि कार्यमकार्यं वा. —c) D6 भूयो (for ब्रूयाद्). —d) B1 कदाचन (for कथंचन).

55 a) D5–7.9 एव (for देव). —b) D1.2 स्त्रीधर्मो वदतां वर. —d) V1 B Dn पतिव्रत- (for भवेद्धर्म-).

56 B2.3 नारद ; D1–9 om. (for भीष्म) : —b) B1–4 Dn3 प्रतिगृह्य (for °पूज्य). —d) V1 B Dn वृतान् (for सह).

Colophon. — *Parvan name :* B1–3 D1 शांतिपर्व. *Sub-parvan :* V1 B Dn D1.2.5 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1.2.4.6 Dn D1.2 उमामहेश्वरसंवादः ; D4–9 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मः. — *Adhy. no* (figures, words or both) : V1 144 ; Dn1 143. — *Śloka no.* : Dn1 61 ; Dn2 58. — After this adhy., V1 B Dn D1.2.4–9 ins. a passage given in App. I (No. 16) ; while D10 S ins. a passage given in App. I (No. 17) followed by adhy. 151.

135

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

B1.5 ins. before the ref. : V1 B2–4 Dn1 D4.10 T G after the ref. :

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे ।
ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय ।

या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३६
श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३७
परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ३८
न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।
भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३९
दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्शितम् ।
पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४०
या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४१
शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४२
न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४३
कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४४
अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥ ४५
शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ४६
श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४७
ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।

°ती). —^{c}) B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2, 4–7. 8 (second time). 9 वश्या' B1. 2. 4. 5 °श्य)भावेन सुमनाः. —^{d}) D1. 2, 4–7. 8 (second time). 9 सुव्रता सुमहाहिता.

36 ^{b}) B1 D2 ईक्षती (for ईक्षते). D1 भर्तृवचनमीक्षती (sic). —^{c}) Dn1 D4–9 या साध्वी नियता नित्यं (Dn1 °ताहारा). —^{d}) D4–8 भर्तुः सा (for सा भवेद्).

37 ^{b}) Dn1. n3 D2. 4. 6 सहधर्मं. B4 -भृतं (for -कृतं). — After 37^{ab}, V1 repeats 34^{ab}, and B Dn1. n3 D8 repeat and D1. 2. 4–7. 9 read 34–35. V1 om. 37^{c}–38^{d}. 37^{cd} = 33^{cd}. —^{d}) Dn2 सा नारी (for भर्तुः सा). D1. 2 -भागिनी (for -चारिणी).

38 V1 om. 38 (cf. v. l. 37). —^{b}) B1 Dn2. n3 क्रुद्धेन; B2–5 Dn1 D2 दुष्टेन (for वा क्रूर-). D5–9 हृष्यते मनसा सह. —^{c}) D4. 8. 9 -मुखा (for -मुखी).

39 ^{a}) D2. 4–9 तरून् (for तरुं). —^{b}) V1 B Dn D2 पुंनाम्ना. D6 निरीक्ष्यति; D8. 9 °क्षति (for °क्षते). D4. 5 पुंनाम्ना या निरीक्ष्यति. —^{c}) Dn2 भर्तृपूज्या (for °वर्जं). —^{d}) V1 Dn D1. 2. 4–9 -भागिनी (for -चारिणी).

40 ^{b}) Some MSS. -कर्षितं. —^{d}) D4–9 -चारिणी (for -भागिनी).

41 B3 om. (hapl.) 41. —^{c}) D1. 4–9 -व्रता (for -प्रिया). —^{d}) D4–9 -चारिणी (for -भागिनी).

42 D1 om. (hapl.) 42–43. —^{b}) Dn1 D9 तदा (for सदा). —^{c}) D4–9 अ(D5 ह्य)विमनाः (for विनीता च). —^{d}) D4–7 -चारिणी (for -भागिनी).

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 42). —^{c}) D4–9 भर्तुः (for पत्यौ). —^{d}) D4. 5. 7 -चारिणी (for -भागिनी).

44 ^{a}) D1. 7 कालोत्थान-. B5 Dn1. n2 -रतिर्; D4–9 -परा (for -रता). —^{b}) V1 B Dn गृह- (for गुरु-). —^{c}) D5 -गृहा (for -क्षया). ❀ Cn: सुसंमृष्टक्षया शोधितगृहा। ❀

45 ^{a}) D4. 5 -करी (for -परा). —^{b}) B1 -बलिप्रिया (for °प्रदा). —^{c}) D4–9 -भूतानां (for -भृत्यानां). —^{d}) V1 B1. 3–5 Dn निर्वाप्य (for निरुप्य). D1 बलिना (for पतिना).

46 ^{a}) B1–4 Dn2. n3 D8 -युंजाना (for -भुञ्जाना). D4. 5 शेषान्नामृतभुंजाना (sic). —^{c}) D6. 7. 9 पुष्ट-; D8 हृष्ट- (for तुष्ट-). D1 -भृत्य- (for -पुष्ट-). — D2 om. (hapl.) 46^{d}–47^{c}.

47 D2 om 47^{abc} (cf. v. l. 46). —^{a}) V1 B Dn D4–9 पादांस (for पादौ). —^{b}) D6 जोषयंती (for तोष°). D1 पतिव्रता; D4. 5. 7–9 यतव्रता (for गुणान्विता). —^{d}) D4. 5. 7–9 पतिव्रता (for तपोधना).

48 ^{d}) D4 या (for सा).

49 ^{a}) D5. 8 नारी (for नित्यं). —^{b}) D5 दुस्तरं (for दुश्चरं). ❀ Cn: लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादावबोधिन्या

बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४८
व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४९
पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥ ५०
पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५१
पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ५२
यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥ ५३
आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५४
एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५६
ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १
किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।

C. B. K. M.

बुद्ध्या । ❀ — c) $D_{1,2}$ पतिपरा (for °हिता). $D_{4,5,7-9}$ पतिचिंतापरा सापि. — d) $D_{4,5,7-9}$ पतिव्रतविभागिनी.

50 a) D_{5} एव (for एतत्). V_{1} B Dn_{3} [ए]तत् (for [ए]व). — b) $D_{4-7,9}$ धर्मश् (for स्वर्गश्). — d) $D_{5,8,9}$ भर्तृपरा (for °व्रता). V_{1} B Dn सती (for शिवा).

51 c) D_{4-9} गतिः समा (by transp.).

52 a) D_{4-9} -प्रसादात् (for °दः). — d) Dn_{3} D_{4} महेश्वरे. $D_{8,9}$ अद्य प्रीते महेश्वरे.

53 a) B_{1} यत्र (for यदि). $D_{2,4-9}$ यदि कार्यमकार्यं वा. — c) D_{6} भूयो (for ब्रूयाद्). — d) B_{1} कदाचन (for कथंचन).

55 a) $D_{5-7,9}$ एव (for देव). — b) $D_{1,2}$ स्त्रीधर्मो वदतां वर. — d) V_{1} B Dn पतिव्रत- (for भवेद्धर्म-).

56 $B_{2,3}$ नारद ; D_{1-9} om. (for भीष्म) : — b) B_{1-4} Dn_{3} प्रतिगृह्य (for °पूज्य). — d) V_{1} B Dn वृतान् (for सह).

Colophon. — *Parvan name :* B_{1-3} D_{1} शांतिपर्व. *Sub-parvan :* V_{1} B Dn $D_{1,2,5}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_{1} $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1,2}$ उमामहेश्वरसंवादः ; D_{4-9} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मः. — *Adhy. no* (figures, words or both) : V_{1} 144 ; Dn_{1} 143. — *Śloka no. :* Dn_{1} 61 ; Dn_{2} 58. — After this adhy., V_{1} B Dn $D_{1,2,4-9}$ ins. a passage given in App. I (No. 16); while D_{10} S ins. a passage given in App. I (No. 17) followed by adhy. 151.

135

☞ This adhy. is missing in D_{8} (cf. v. l. 13. 82. 37).

$B_{1,5}$ ins. before the ref. : V_{1} B_{2-4} Dn_{1} $D_{4,10}$ T G after the ref. :

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे ।
ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय ।

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १०

ॐ नमः सर्वलोकप्रपितामहाय ।
ॐ नमः सर्वलोकप्रधानाय ।
ॐ नमः सर्वलोकविशिष्टाय ।
ॐ नमः सर्वलोकनमस्कृताय ।
ॐ नमः सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नमः सर्वलोकसुखाय ।
ॐ नमः सर्वलोकसुखप्रदाय ।
ॐ नमः सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकभर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकनिश्रये ।
ॐ नमः सर्वलोकहिताय ।
ॐ नमः सर्वलोकहितकराय ।
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे नमः

[Before नमः, MSS. promiscuously ins. ॐ. Insertions or omissions of ॐ are, therefore, ignored. — V1 om. lines 3, 5, 8, 10, 13, 14 and 17–19. After line 16, V1 reads सर्वलोकोत्तराय । मर्वलोकोत्तरकराय । — B1 Dn1 om. lines 3, 5, 7, 8, 10, 13, 14 and 17. — B3 om. lines 8 and 11, and transp. lines 13 and 14. — B4 om. lines 19 and 20, and transp lines 7 and 8 and 13 and 14. — B6 om. lines 13 and 19, and transp. lines 7 and 8. — D4 om. lines 3, 5, 8, 10, 13, 14, 17 and 18. — D10 om lines 1, 8, 10 and 19, reads line 7 after line 9, and transp. lines 13 and 14. — T1 om. lines 5, 7, 8, 13–15 and 17–19, and reads line 6 followed by line 16 after line 9. After line 1, T1 G read ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय । — G1 om. lines 8, 10, 16 and 18, reads line 7 after line 9, and transp. lines 13 and 14. — G2 om. lines 5, 8, 10, 17 and 18, reads line 7 after line 9, and reads after 16 : नमः सर्वलोकहितकारणाय । — G3 om. lines 8, 10, 13, 17 and 18, reads नमः सर्वहितकराय । after line 16, and reads line 20 twice. — G4 om. lines 8, 10, 17 and 18, transp. lines 13 and 14, and reads as in G2 after line 16.]

1 ^{a}) T1. 3 G2 धर्माणि (for धर्मान्). D5 विशेषेण (for अशे°). — ^{d}) T1 [अ]प्यभाषत (for [अ]भ्य°).

2 M4 om. 2. — ^{c}) V1 B Dn2. n3 कं स्तुवंतः (by transp.).

3 ^{b}) D1 भवता (for °तः). B6 धर्मोधिकतमो मतः. — ^{c}) D1 किं जपन्पुरुषो मुच्येज्.

4 D1 om. 4^{d}.

5 ^{a}) V1 B1. 2. 4 Dn3 [अ]भ्यर्चयन्; D9 चार्चयेन् (for °यन्).

7 ^{a}) D1 ब्रह्मण्यः सर्वधर्मज्ञो. — ^{d}) V1 -महोत्तरं (for -भवोद्भवम्).

8 ^{b}) D4 [ऽ]धिकतरो; D5 ह्येकतमो (for ऽधिक°). — ^{c}) G4 यो (for यद्).

9 Dn3 om. (hapl.) 9^{a}. — ^{d}) M1 यत् (for यः).

10 ^{a}) D8 पवित्रोयं (for °त्रं यो). — ^{b}) Some MSS. मंगळानां च मंगळं. — ^{c}) Some MSS. दैवतानां

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२
यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३

*　*　*　*

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४
पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः । C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

(for दे°). Dn3 om.; D1 यो (for च).

11 ^{c}) Some MSS. प्रळयं.

12 ^{b}) D5 G2 M4 भूपतेः. — ^{c}) D1.2 वै (for मे).

13 G3 om. 13^{ab}. — ^{b}) D1.7 मुख्यानि च (for विख्यातानि). — ^{d}) D1.2.5 T3 भूपते (for भूतये).

☞ See the note on 13. 17. 30, which is pertinent also in the context of the following Viṣṇusahasranāmastotra. There are two sahasranāmastotras of Viṣṇu in the *Nārada Pāñcarātra*, one in IV. 3 and the other in IV. 8, and there is a third in the *Garuḍamahāpurāṇa* 15. Since the days of Śaṁkarācārya who wrote a Com. (Cś) on it, the text of this stotra has remained practically unchanged. The MSS. and Cv, no doubt, give a few variants, but many of these are either due to scribal vagaries or are corrupt. For a study and analysis of the names in the stotra, see S. M. PARANJAPE, *Sāhityasaṁgraha* (in Marathi, Vol. I). See also S. N. TADPATRIKAR, *ABORI*, Vol. X, III–IV, p. 330.

14 Before 14, B1 ins. ॐ वेदव्यासऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णो देवता । श्रीविष्णोर्नामसहस्रपाठस्य पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये विनियोगः ।; B2 (before 13).3 (before 13^{cd}) ॐ वेदव्यासऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । श्रीविष्णोः सहस्रनामपाठे विनियोगः ।; D5

631* विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्यासो महानृषिः ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्विश्वरूपधृक् ।

अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनन्दनः स्रष्टेति शक्तिः । शङ्खभृन्नन्दकी चक्रीति कीलकम् । शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इति कवचम् । उद्भवः क्षोभणो देव इति मन्त्रः । श्रीविष्णुप्रेरणया श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रमंत्रजपं करिष्ये ।; D6.8.9 श्रीवेदव्यासऋषिः । विश्वरूपः परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्दः । देवकीनन्दनः स्रष्टा इति शक्तिः । अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । श्रीविष्णोर्नामसहस्रस्य मोक्षार्थं (D6 मोक्षस्यार्थे; D9 मालार्थे) जपे विनियोगः ।; D7 ॐ अस्य सहस्रनामस्तोत्रस्य वेदव्यासऋषिः । विश्वरूपः परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्दः । विश्वं विष्णुरिति हृदयम् । देवकीनन्दनः स्रष्टेति शक्तिः । आत्मयोनिः स्वयंजात इति बीजम् । अमृतांशूद्भवो भानुरिति शिरः । ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मेति शिखा । निमिषोऽनिमिषः स्रग्वीति नेत्रे । सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्य इति कवचम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इत्यस्त्रम् । सर्वपापक्षयार्थं मोक्षाप्तये स्तवे विनियोगः ।; D10 T G M1–3

632* ऋषिर्नाम्नां सहस्रस्य वेदव्यासो महामुनिः ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्देवकीसुतः ।
अमृतांशूद्भवो बीजं शक्तिर्देवकीनन्दनः ।
त्रिसामा हृदयं तस्य शान्त्यर्थे विनियुज्यते ।

[(L. 1) D10 विष्णोर् (for ऋषिर्). T1 नाम- (for नाम्नां). D10 महानृषिः. —(L. 4) M1–3 त्रिधामा (for त्रिसामा). D10 कीलकं (for हृदयं). D10 वांछितार्थे (for शान्त्यर्थे वि-). M1–3 -योजयेत् (for -युज्यते).]

— T1 cont.:

633* विष्णुं जिष्णुं महाविष्णुं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ।
अनेकरूपदैत्यान्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ।

— ^{a}) D1 वर्षकारो (for वषट्कारो). — ^{c}) D1 भूतहृद् (for °भृद्).

15 ^{a}) Dn3 T2 भूतात्मा (for पू°). — ^{b}) D1.2 भूतानां (for मुक्तानां). — ^{d}) B3 Dn1 [ऽ]क्षत्र; D1 [ऽ]क्षत्रम्; D2 [ऽ]क्षेत्रम् (for ऽक्षर).

16 D1.2 om. 16^{ab}. — ^{a}) M4 योगवतां (for °विदां). — ^{b}) D4 प्रधानः (for °न-). — D1.2 read 16^{cd} after 21. — ^{c}) B5 Dn1.n2 D8.9 नरसिंह- (for नार°). D7 नरसिंहगतिः श्रीमान्.

17 ^{a}) V1 सर्वः सर्व-; B1 शर्वः सर्वः (by transp.).

6953 149. 17 254. 19 140. 19 संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७
स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २०
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४
वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५
रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६
सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९
उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३०
वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१
महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२
महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।

$D_{1.2}$ समः (for शिवः). — ^{d}) $D_{1.2}$ अव्ययः (for ईश्वरः).

18 ^{b}) B_8 महाशनः ; B_6 °मनाः ; $D_{1.2}$ महोदयः (for महास्वनः).

19 ^{b}) $D_{1.2}$ महर्षभः ; $D_{6.8.9}$ [ऽ]मरप्रभः (for °प्रभुः). — ^{d}) D_9 ध्रुवं (for ध्रुवः).

20 ^{a}) D_8 आग्राह्यः (for अ°). — ^{b}) $D_{5.6.9}$ T_2 प्रमर्दनः (for प्रत°). — ^{c}) V_1 $B_{1.3.4}$ D_8 $T_{2.3}$ G_4 Cv प्रभूतस्त्रिककुद्धाम ($T_{2.3}$ °ऽधामा).

21 ^{b}) $D_{1.2}$ श्रेष्ठो ज्येष्ठः (by transp.). — After 21, $D_{1.2}$ read 16^{cd}.

22 ^{a}) $B_{1.3-5}$ $D_{1.5.10}$ G_2 वि(D_1 त्रि)क्रमो (for °मी). V_1 ईश्वरो विक्रमो धर्मी. — ^{d}) V_1 कृतिज्ञः (for कृतज्ञः).

23 ^{d}) V_1 प्रलयः (for प्रत्ययः). D_2 सम- (for सर्व-).

24 ^{a}) G_4 सिद्धिः (for सिद्धः). — ^{b}) Dn_{1}. n_2 सिद्धः ; D_1 संधिः (for सिद्धिः). — ^{d}) $D_{5.10}$ $T_{1.3}$ -विनि(T_1 °निः)स्तुतः (for -विनिःसृतः).

25 ^{a}) $D_{1.2}$ सम्यक् (for सत्यः). — ^{b}) $D_{1.2}$ संमतः ; D_4 T_1 समितः ; D_5 G_1 स(G_1 सं)मितिः (for संमितः). D_8 सर्वात्मा संमतः समः. — ^{d}) $D_{6.9}$ वृषाकपिः (for °कृतिः).

26 ^{a}) Dn_{2}. n_3 बहुशिरो (for °रा). — ^{c}) $D_{1.2}$ स्थानं (for स्थाणुर्).

27 ^{b}) MSS. (wrongly) विश्वक्सेनो. — ^{d}) D_7 क्रमः ; G_4 कपिः (for कविः). D_1 वेदवेदांगवित्कविः.

28 ^{a}) Dn_1 पुराध्यक्षो (for सुरा°). — ^{b}) D_{6-9} T G_4 कृताकृतिः (for °कृतः).

29 ^{a}) Dn_3 D_7 अनयो (for °घो). $D_{1.2}$ सुनयो विनयो जेता. — ^{d}) $D_{1.2}$ -चक्षुः (for -योनिः).

30 ^{b}) $D_{1.2}$ अमेयः पतिरूर्जितः.

31 ^{a}) Dn_1 वैद्यो ; D_1 वेद्यं ; M_8 वेदो (for वेद्यो).

32 ^{c}) D_2 धीमान् (for श्री°). — ^{d}) T_1 M_{1-3} -धृत् ; C_s -धृक् (as in text). $D_{1.2}$ अद्वयात्मा प्रधानधृत्.

अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ३३
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४
अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५
गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६
अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७
आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४०
वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१
सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२
ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३
अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४
भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनिलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५
युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६
इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८
स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः । C. 13. 69 B. 13. 149 K. 13. 25 M. 13. 14[illegible]

33 [a]) D_{4} G_{2} महाभर्ता (for मही°). —[c]) D_{4} अनुरुद्धः (for अनि°). $D_{6.8.9}$ T सदानंदो (for सुरा°).

34 [a]) Dn_{3} गमनो (for द°). —[d]) $D_{1.2}$ प्रजाधरः (for °पतिः).

35 [b]) D_{5} T_{3} स्थितः (for स्थिरः). —[c]) D_{1} दुर्धर्षणः (for दुर्म°).

36 [a]) $D_{4.7}$ गुरुतरो (for °तमो). —[b]) $D_{1.2}$ सत्यं (for सत्यः). —[c]) D_{1} अनिशो (for निमिषो). —[d]) D_{1} वाचां प्रभुर् (for वाचस्पतिर्).

37 [b]) D_{7} न्यायोन्नेता (for न्यायो नेता). —[d]) T_{2} शतमूर्तिः (for सहस्राक्षः).

38 [a]) Dn_{2} D_{8} निर्वृतात्मा (for निवृत्ता°). —[b]) B_{4} $D_{1.2}$ -प्रवर्तकः; $D_{4.6.8.9}$ -प्रतर्दनः (for -प्रम°). —[c]) M_{4} संवत्सरो (for °र्तको). —[d]) $D_{1.2}$ अचलो (for अनिलो).

39 [c]) $D_{5.8.10}$ $T_{2.3}$ $G_{2.8}$ सत्कृतिः (for °तः). —[d]) D_{5} विभुः (for नरः).

40 [b]) $D_{1.2}$ शिष्टभुक् (for °कृच्). —[d]) V_{1} B_{3} G_{4} सिद्ध- (for सिद्धि-).

41 [a]) $D_{1.2}$ विषाणी (for वृषाही). —[d]) $D_{1.2}$ विमुक्तः (for विविक्तः).

42 [a]) $D_{1.2}$ दुर्भुजो (for दुर्धरो).

43 [a]) B_{1} $D_{6.8.9}$ द्युतिकरः (for °धरः). D_{1} तेजस्तेजो द्युतिकरः. —[b]) D_{6-9} प्रकाशनः (for प्रतापनः). —[c]) $D_{4.8}$ रुद्धः (for ऋद्धः). Cv अष्टाक्षरो (for स्प°). D_{8} मंत्री (for मन्त्रश्).

44 [a]) D_{5} (also as in text) अमृतांशुद्भवो भानुः. —[b]) $D_{5.10}$ $T_{2.3}$ G_{4} शशि- (for शश-). —[d]) $D_{1.2}$ सत्यकर्मा महाव्रतः.

45 [a]) G_{2} -जगन्नाथः (for -भव°). —[d]) D_{1} कामी (for कामः). G_{2} शुभः (for प्रभुः).

47 [a]) D_{6-9} [ऽ]वशिष्टः (for वि°). —[c]) M_{4} क्रोधनः (for °हा). —[d]) $D_{1.2}$ महाभुजः (for महीधरः).

48 [a]) $D_{1.2}$ अजितः (for अच्युतः). T_{3} G_{4} प्रच्युतः

985 9.49 वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९
4.51 40.51 अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५०
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१
अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३
उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४
व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५
रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५६
वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७
ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८
विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९
अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६०
यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१
सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२
स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३
धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।

(for प्रथितः). —^{b}) D_1 प्राणात्मा (for प्राणदो). —^{d}) D_1 अप्रतिष्ठः (for °मत्तः).

49 ^{c}) $D_{1.2}$ वायुवेगो (for वासुदेवो).

51 ^{a}) $D_{1.2}$ पद्महस्तो (for °नाभो). —^{c}) D_{n1} $D_{4.5}$ T_2 G_2 M_3 रुद्धो (for ऋद्धो). $D_{1.2.6}$ विश्वात्मा (for वृद्धात्मा). —^{d}) V_1 $D_{1.2}$ महात्मा (for °क्षो).

52 ^{b}) G_2 हरिर्हविः (by transp.).

53 ^{a}) $D_{1.2}$ विष्टरो (for विक्षरो). —^{c}) B_2 (marg.) महाभोगो (for °भागो).

54 ^{c}) D_1 कर्म (for कर्ता). D_4 कारणं कारणः कर्ता.

55 ^{a}) $D_{1.2}$ व्यवस्थानं (for °नः). —^{b}) $D_{1.2}$ संस्थानं स्थानदो भवः. —^{c}) $D_{1.6-8}$ मृष्टस् (for स्पष्टस्). —^{d}) $D_{1.2}$ सुतोषणः (for शुभेक्षणः).

56 ^{a}) $B_{1.3}$ $D_{n1.n2}$ $D_{1.4-6.8.9}$ T_1 $G_{2.4}$ M_2 (*sup. lin.*) विरजो; D_7 °जा (for °तो). —^{b}) D_7 ज्ञेयो (for नेयो). Cv ऽनयो नयः (by transp.). —^{d}) B_1 -विदांवरः (for -विदुत्तमः).

57 ^{b}) D_1 प्राणभुः (for प्रणवः). —^{c}) $D_{1.2}$ -वर्णः; M_4 -नाभः (for -गर्भः).

58 ^{a}) Cv क्रतुः (for ऋतुः). —^{b}) B_5 पितामहः (for परिग्रहः). —^{d}) D_1 विश्रमो (for विश्रामो).

59 ^{c}) B_{1-4} महाकोपो. —^{d}) $D_{1.2}$ महाशनः (for °धनः). $D_{6.8.9}$ महाभूतो महानिधिः.

60 ^{b}) D_8 -रूपो (for -यूपो). D_6 महामघः; T_3 °नघः (for °मखः).

61 ^{a}) Dn यज्ञ ईज्यो; D_1 यज्ञेज्यश्च (for यज्ञ इज्यो). —^{b}) B_5 सत्यं; T_3 सत्रः (for सत्रं). D_1 सदा- (for सतां).

62 ^{a}) T_3 G_3 सुवृतः (for सुव्रतः). —D_2 om. 62^{cd}. —^{c}) D_1 जितक्लेशो (for °क्रोधो). —^{d}) D_1 विधारणः (for विदा°).

63 ^{a}) D_{n1} स्वपनः; D_6 स्था° (for स्वा°). V_1 स्वपनो (for स्ववशो). —^{c}) D_4 वत्सलो वत्सरो वत्सी.

64 ^{a}) D_1 धर्मगुरु; D_4 धर्मात्मा (for धर्मगुब्). T_3 धर्मकृद्धर्मगुब्धर्मी. —^{b}) V_1 अव्ययं (for अक्षरम्). —^{c}) V_1 विज्ञातात्मा; B_5 $D_{1.2}$ अविज्ञातः (for °ज्ञाता).

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६४
गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५
उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६
सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥६७
जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८
अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७०
महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१
वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः ।
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२
भगवान्भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३
सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४
त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥७५
शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६
अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ७७
श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८
स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९
उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः । C. B. K. M.

— d) D_1 आधाता (for वि°). M_1 -लक्षणं (for °णः).

65 d) D_1 भृगुः (for गुरुः).

66 c) D_5 G_4 शरीरी (for °र-). $D_{1.2}$ शरीरी भूतभृद्भोगी. — d) $D_{1.2}$ M_3 कवींद्रो (for कपीन्द्रो).

67 b) V_1 $B_{3.5}$ पुरुजित्पुरुषोत्तमः; $D_{1.2}$ °त्पुरुजित्तमः; $D_{6.7.9}$ T_1 पुर(D_7 T_1 °रु)जित्पुरसत्तमः. — c) Hypermetric. $Dn_{1,n2}$ विजयो; $D_{1.2.6.9}$ जयो; $D_{7.8}$ नयो (for विनयो). $B_{2.5}$ D_4 T_2 विजयो नयः सत्यसंधो.

68 b) $D_{1.2}$ सत्य- (for ऽमित-). D_8 मुचुकुंदोमितप्रभः.

69 a) D_2 अब्दो (for अजो). D_1 संभाव्यो (for स्वा°). — b) D_5 प्रमर्दनः (for प्रमोदनः). — c) D_1 नंदको (for °नो). — d) $D_{1.2}$ सत्यकर्मा; D_{10} T_3 G_4 °धर्मस् (for °धर्मा).

70 c) D_1 त्रिपदस्त्रिपदाध्यक्षो.

71 b) Dn_1 $D_{1.2.6}$ G_2 कनकांगदः.

72 a) $D_{1.2}$ वेदाः स्वांगो जितक्रोधो. — b) $D_{1.2}$ [ऽ]जितः (for ऽच्युतः). — d) B_5 $D_{1.2}$ महास्वनः (for °मनाः).

73 a) Cś [आ]नंदी (for नन्दी). — c) $D_{1.2}$ अनादिर् (for आदित्यो). — d) B_3 $D_{8.9}$ गतिरुत्तमः; $D_{1.2}$ °कृत्तमः (for गतिस°).

74 c) Dn_2 $T_{2.3}$ G M Cś दिविस्पृक् (for दिवःस्पृक्). D_8 सर्वदो (for °दृग्). D_1 दिवःस्पृक्सर्वजिद्धामो.

75 c) Dn_2 D_3 G_2 श्रमः; G_4 समः (for शमः). — d) $B_{1.4.5}$ Dn_3 D_{4-8} परायणः.

76 a) D_1 शुभ्रांगः; D_5 सुभगः (for शुभाङ्गः). — b) $D_{1.2}$ कुंदः कुवलयेशयः.

77 a) T_3 G_4 अनिवृत्तिर् (for °वर्ती). $D_{6.7}$ अनिवर्तं निवर्तात्मा. — b) D_4 श्रवः; D_8 शुचिः (for शिवः).

78 b) D_9 श्रीनिधिः श्रीमतां वरः. — c) $D_{1.2}$ श्रीभवः (for श्रीधरः).

79 a) T_3 सदानंदो (for शता°). — b) $D_{6.7}$ नंदी (for नन्दिर्). — c) B_3 $D_{1.9}$ विदितात्मा (for विजि°).

80 b) $D_{1.2}$ स्थितिः (for स्थिरः). — c) Dn_3 भूषणो भूशयो भूतिर्.

16
. 80 भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८०
4. 82
0. 82 अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१
कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२
कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनंजयः ॥ ८३
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४
महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६
मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७
सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८
भूतावासो वासुदेवो सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९
विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९०
एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१
सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ९२
अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३
तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
प्रग्रहो निग्रहोऽव्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४
चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।

---

81 ^{d}) T1 पर्जन्यो (for प्रद्युम्नो).

82 ^{a}) V1 B Dn1. n3 M1. 4 शौरिः (for वीरः). — ^{b}) V1 B Dn1. n3 वीरः शूर-; T2. 3 M शूरः शूर-; Cś शौरिः शूर- (for शूरः शौरिर्). D1. 2 शूरः शूरगणेश्वरः. — ^{d}) D1. 2. 5–7. 9 केशहा (for केशिहा).

83 ^{b}) D1. 2 कामकांति- (D2 °तिः) (for कामी कान्तः). — ^{c}) D1. 2 अविभाव्य- (for अनिर्देश्य-). D1. 8 जिष्णुर् (for विष्णुर्).

84 ^{a}) D1 ब्रह्मविद् (for °कृद्). — ^{b}) D6 विप्र- (for ब्रह्म-). — ^{c}) V1 ब्रह्मा; B5 D6. 8 ब्राह्मी (for ब्रह्मी). — ^{d}) D1. 2 ब्रह्मष्टो; D9 °ण्यो (for °ज्ञो).

85 ^{a}) D8 महाकामी (for °कर्मा). — ^{d}) D1. 2 महेश्वरः (for महाहविः).

86 D5 reads 86^{ab} twice. — ^{b}) T2. 3 G1. 3. 4 M स्तुतः; Bom. ed. स्तुति- (for स्तुतिः). — D5 om. 86^{c}–87^{b}. — ^{d}) D1 निरामयः (for अना°).

87 D5 om. 87^{ab} (cf. v. l. 86). — ^{b}) B1. 2 (marg. as in text). 3–5 T1 G4 M4 वसुप्रियः (for °प्रदः). — D5 reads 87^{cd} twice. — ^{c}) D4 वसुप्रियो (for °प्रदो). D1. 2 वसुप्रजो वासवेशो. — ^{d}) B3–5 Cv हरिः (for हविः). D1. 2 वासो वासमनोहरः.

88 ^{b}) D6. 7 M2 (*sup. lin.*) सद्भूतः (for °तिः). D1 सत्परायणं. — ^{d}) T1 श्रीनिवासः (for सन्नि°).

89 ^{b}) D1. 9 [ऽ]मलः (for ऽनलः). — ^{c}) D1 दर्पणो (for °दो).

90 ^{c}) D1. 2 अस्पष्टः (for अव्यक्तः).

91 ^{a}) V1 Dn3 D6–9 [ऽ]नेकः (for नैकः).

92 ^{b}) D4. 6. 8. 9 चंदनांगदः. — ^{d}) D8. 9 घृतार्चिर् (for °शीर्). T3 चरः (for चलः). D1. 2 घृतार्चिरचरश्चरः.

93 ^{b}) B1. 3 D10 त्रिलोकधृत; D1. 2. 8. 9 T1 °कृत् (for °धृक्). — ^{d}) D8 सत्यसंधो (for °मेधा).

94 ^{a}) D1 तेजोधरो (for तेजो वृषो). — ^{b}) D1. 2 -भृदावहे (for -भृतां वरः). — ^{c}) D1. 2 प्रग्रहानुग्रहोव्यग्रो.

95 ^{a}) V1 चतुर्व्यूहश्च; D1. 2 °र्वक्रश्च (for °र्बाहुश्च).

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५
समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६
शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७
उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ९८
सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९
कुमुदः कुंदरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १००
सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३
भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४
धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ १०५
सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६
विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७
अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतम् ॥ १०८ C. 13.
सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः । B. 13. K. 13. M. 13

— b) V1 चतुर्बाहुश्; D1.2 °वर्णश् (for °र्व्यूहश्).

96 a) B3 D1.2.4 G2 समावृत्तो; D6 समवर्ती (for समावर्तो). — b) D1.2 ह्यजेयो (for दुर्जयो). — d) D1.2 दुरारुहः (for °रिहा).

97 a) V1 शुभांगं (for शुभाङ्गो). — cd) B6 महाकर्मा कृतवर्मा इंद्रकर्मा कृतागमः.

98 b) D1 सुभोजनः (for सुलोचनः). — c) G2–4 Cv वाजसनिः (for °सनः).

99 c) D1 महावर्तो (for °गर्तो). — d) D1.2 महोदधिः ; T3 महाधनः (for °निधिः).

100 b) V1 B2.4 Dn2 G1 पावनोनिलः; B5 पारदोनलः; D1.8–10 T1 G2.4 Cv पवनोऽनलः; D5 T2.3 G3 Cś पावनोनलः (for पवनोऽनिलः). — c) B1–3 Dn3 D4.6.9 T2 G1.3.4 M2.3 अमृताशो (for °तांशो). — d) D1.2 सर्वांगः (for सर्वज्ञः).

101 a) Dn1 D3.9 G2 सिद्धिः (for सिद्धः). D1.2 शलभः सुविदः स्निग्धः. — c) V1 B1 न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्. — d) Dn2 चाणूरांध्री- (for °रान्ध्र-).

102 c) Dn2.n3 अनयो (for °घो).

103 D6 om. 103. — b) G3.4 गुणभिन् (for °भृन्). — c) B5 अधृष्टः (for °तः). D10 T2.3 G1.4 स्वास्थ्यः; Cv स्वाख्यः (for स्वास्यः). D1.2 सुहुतः सुव्रतः स्वास्यः. — d) Cv प्राग्वंदो (for °शो).

104 b) D1.2 योगात्मा योगसाधनः. — c) D1.2 कालः (for क्षामः). — d) D5 M3 सुवर्णो (for सुपर्णो).

105 c) Hypermetric. D1.2 वरार्चितः (for अपराजितः). — d) D7 नियतो (for नियमो). D6 नियमोनियमः स्मृतः; Cś नियंतानियमोयमः.

106 a) D1 सत्यवाक् (for सत्त्ववान्). T1 सात्यकः; G4 सात्त्विकिः (for °कः). D1.2 सत्त्वं (for सत्यः). — b) D1.2 -परायणं.

107 b) Dn3 सुरुतिर् (for सुरुचिर्). D1 बलः (for विभुः). — c) D1 T3 विलोचनः (for विरो°).

108 a) G3.4 अनंत- (for अनन्तो). D1.2 अनंतधनभुग्भोक्ता. — b) V1 B Dn1.n2 D6.7 M1–3 Cv [ए]कजो (for °दो). — d) V1 B Dn2.n3 D4–9 अद्भुतः; Dn1 उद्धतः (for अद्भुतम्).

109 b) T3 कपिलं (for °लः). D8.9 कविर् (for कपिर्). Cv कपिलः कपिलोऽव्ययः. — d) D1.2 स्वस्तिमान् (for °भुक्).

109 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥
अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११०
अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११
उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२
अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३
अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४
आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५
प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणकृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६
भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७
यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८
आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९
शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२०

* * * *

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१
य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२
वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३

---

110 [d]) $D_{1.2}$ शिखरः (for शिशिरः).

111 [c]) $D_{3.9}$ वीततमः (for °भयः).

112 [a]) D_1 दुष्टनिहा (for दुष्कृतिहा). — B_1 om. 112^c–114^d. — [c]) D_1 भीतिहा (for वीरहा). G_3 लक्षणः ; G_4 दक्षिणः (for रक्षणः). V_1 Dn_2 D_{5-8} शांतो ; Dn_3 शीतो (for सन्तो). D_2 भीतिहा रक्षणः स्वांतो. — [d]) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ जीवनं (for °नः).

113 B_1 om. 113 (cf. v. l. 112).

114 B_1 om. 114 (cf. v. l. 112). — [a]) D_1 अवंध्यो (for अनादिर्). — [b]) D_1 सुग्रीवो (for सुवीरो). — [c]) D_1 जनको (for °नो). D_2 -जन्मा च (for -जन्मादिर्).

115 [a]) D_2 दाता ; Cś [s]धाता (for धाता). — [b]) G_3 प्रजाकरः (for °गरः). — [c]) D_6 सत्पथाधारः (for °चारः).

116 [a]) $D_{1.2}$ प्राणकृत् (for प्रमाणं). D_{10} प्राणि- (for प्राण-). — [b]) $D_{6.7.10}$ T $G_{2.3}$ प्राण(T_1 °णि)-धृक् ; G_4 प्राणधृत् (for °कृत्).

117 [a]) D_7 -स्वस्तरस् ; T_3 -स्वस्तमस् (for -स्वस्तरुस्). — [b]) $B_{1.2.4}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.4}$ $T_{1.2}$ सापिता (for सविता). — $B_{4.5}$ om. (hapl.) 117^d–118^a. — [d]) B_3 -साधनः (for -वाहनः).

118 $B_{4.5}$ om. 118^a (cf. v. l. 117). — [a]) T_1 $G_{1.3.4}$ यज्ञकृद् (for °भृद्). T_3 यज्ञभृद् (for °कृद्). D_{10} यज्ञकृद्यज्ञभुग्यज्ञी. — [b]) $B_{4.5}$ यज्ञांगो ; D_{10} यज्ञभृद् (for °भुग्). — [c]) D_8 -गुह्यो (for -गुह्यम्). — [d]) B_2 अन्नादम् (for अन्नाद).

119 D_1 om. 119. — [c]) D_4 श्रेष्ठः (for स्रष्टा).

120 [c]) D_1 रक्षोघ्नः (for अक्षोभ्यः). — B_3 Dn_3 $D_{5.10}$ T G $M_{2.3}$ read 120^d twice. — After 120, all MSS. ins. ॐ नमः.

121 [a]) B_4 य (for इति). — [d]) B_2 [इ]इ (for प्र-).

122 [b]) D_1 वा (for च). — [d]) $D_{6.7}$ परत्र (for सोऽमुत्र).

123 [c]) V_1 B_{3-5} $D_{5.6.10}$ -समृद्धिः (for °द्धः).

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ॥ १२४
भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५
यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६
न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७
रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतश्च मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८
दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९
वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १३०
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाप्युपजायते ॥ १३१
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३
द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३४
ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६
सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७
ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ C. 13. 7074 B. 13. 149. K. 13. 254. M. 13. 140.

124 [c]) D6 कामं (for कामी). —[d]) B2 Dn1. n2 D1. 2. 8 M1. 4 प्राप्नुयात् (for चा°). Dn2 D3–7. 9 G2 M2 (*sup. lin.*) प्रजां (for प्रजाः). T1 G1 प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजां.

125 [a]) Dn1 समुत्थाय (for सदो°). —[b]) T3 शूरस् (for शुचिस्). D1 तत्पर- (for तद्गत-).

126 [b]) T2. 3 G4 ख्याति- (for ज्ञाति-). — B1 om. (hapl.) 126[d]–127[a]. —[d]) B2–6 Dn D2. 4. 5. 8. 9 T1. 2 G1 प्राप्नोति (for चा°). D6. 7 सर्वत्र विजयं तथा.

127 B1 om. 127[a] (cf. v. l. 126). —[b]) D2 तेजश्चायुश् (for वीर्यं तेजश्). —[c]) V1 B4 [अ]रोगी (for °गो). —[d]) D1. 8. 9 -समन्वितः (for -गुणा°).

128 [a]) V1 B2 D1. 2 रोगाद्विमुच्यते रोगी. —[c]) D1. 8. 9 T2. 3 G3. 4 M1–3 तु (for च). —[d]) B8 Dn1. n2 D1. 2. 6. 7. 10 T3 G1. 2. 4 M1. 4 मुच्येद् (for °त).

129 [b]) Dn2 T2 पुरुषोत्तमः; T3 °त्तमात् (for °त्तमम्). —[d]) T3 भक्त्या (for भक्ति-).

130 [b]) D5 वासुदेवः परायणं.

131 D6. 7 transp. 131 and 132. —[d]) B5 Dn1. n2 नैव; D1. 2. 7 नापि (for वापि).

132 D6. 7 transp. 131 and 132. —[c]) B1–3 [आ]युः- (for [आ]त्म-). —[d]) G4 -स्तुति- (for -स्मृति-).

133 [b]) D7 गतिः (for मतिः).

134 [a]) T1 -नक्षत्रं (for °त्रा).

135 [a]) V1 B3 Dn2 -गंधर्वै- (for °र्वं). —[c]) B1–4 Dn3 D4 वर्तंति (for °ते).

136 [b]) B6 सत्वं (for सत्त्वं). Dn1 मनो धृतिः; D1 धृतिर्बलं (by transp.). —[d]) D1. 10 T2. 3 G2–4 M2 (*inf. lin.*). 4 क्षेत्रज्ञम् (for °ज्ञ). D6 क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमुच्यते.

137 [b]) B1 प्रथमः (for °मं). D1. 6–9 T3 G4 -कल्पते (for -कल्प्यते). —[c]) B3 D5 T2 G4 आचारः प्रथमो धर्मो.

138 [b]) V1 -भूतादि- (for °नि). —[c]) T3 [ए]तज्; G2 [ए]वं (for [इ]दं).

139 [b]) B8 Dn2 D2. 5 S (except M4) शिल्पादि.

5 139 योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।
141 वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
141 त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः॥१४०

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

(for °नि). — ^{c}) G_{2} वेदशास्त्रादिविज्ञानम्.

140 ^{b}) D_{2} विश्वात्मा (for भूतात्मा). D_{7} त्रींल्लोकान्व्याप्य विश्वात्मा.

141 ^{a}) V_{1} D_{2} इदं (for इमं). — ^{c}) D_{n1} इच्छन् (for इच्छेत्). — For 141, D_{7} subst. :

634* एतत्स्तोत्रं भगवता व्यासेन परिकीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

142 ^{b}) V_{1} $B_{4.6}$ D_{n2} $D_{4.6.8}$ जगतः प्रभवाव्ययं; D_{5} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ °तः प्रभुर($G_{1.3}$ °म)व्ययं ; D_{7} °त्प्रभवमव्ययं. — ^{c}) D_{7} स्तुवंति (for भजन्ति). — $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ read 142^{d} twice. After 142, $D_{n1.n2}$ D_{5-10} S (except M_{4}) ins. :

635* अर्जुन उवाच ।
पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ।
श्रीभगवानुवाच ।
यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः । [5]
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ।

[D_{6-8} युधिष्ठिर (for अर्जुन). M_{1-3} om. lines 1–4. — (L. 4) D_{7} तेनाहमेकश्लोकेन (for the prior half). T_{3} $G_{1.2.4}$ read post. half twice. — D_{10} $T_{2.3}$ G ins. after line 4 : D_{5} after line 8 :

636* अर्जुन उवाच ।
वासनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्रयम् ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ।

[D_{10} T_{2} om. the ref.]
— $G_{1.3}$ read line 8 twice.]

D_{5} cont. :

637* नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।
एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः । [5]
कुपथं तं विजानीयाद्गोविन्दरहितागमम् ।
रुद्र उवाच ।
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
श्रीसहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने ।

T_{3} cont. :

638* इति स्तुत्वा हृषीकेशं पार्थस्तूष्णीं स्थितस्ततः ।

While M_{1-3} cont. :

639* नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।
सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्ववेदेषु यत्फलम् । [5]
तत्फलं पुरुष आप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ।

[M_{1-3} read the post. half of line 6 twice.]

Colophon. — *Parvan name* : B $D_{n2.n3}$ D_{1} शांति. — *Sub-parvan* : V_{1} B D_{n} $D_{1.2.4-8.9}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_{1} B D_{n3} $D_{1.2.6-10}$ विष्णोर्नामसहस्रं ; D_{n1} विष्णुसहस्रनामकथनं ; D_{n2} भगवतो वासुदेवस्य नाम्नां सहस्रं ; D_{4} $G_{1.3.4}$ सहस्रनामकथनं ; D_{5} श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं ; D_{10} G_{2} विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं ; $T_{2.3}$ सहस्रनामस्तोत्रं. — *Adhy no.* (figures, words or both) : V_{1} 147 ; D_{n1} 146 ; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 235 ; T_{1} 227 ;

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।
किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणानां नमस्कर्ता युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥ ३
ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥ ४
रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥ ५
तपो येषां धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलम् ।
प्रभवश्चापि धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६
धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ।
यानुपाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७
पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥ ८
धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्गवा इव ।
पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९

C. 13, 71…
B. 13, 15…
K. 13, 25…
M. 13, 14…

$G_{1,3}$ 239; $M_{1,2}$ 231; M_3 232; M_4 237. — *Śloka* no.: Dn_1 141; Dn_2 142.

— After the colophon, M_{1-3} ins.:

640* जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।

— After 13. 135, V_1 B Dn $D_{1,2,4-9}$ ins. a passage given in App. I (No. 18).

136

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37). D_4 is not collated for this adhy.

1 D_9 om. the ref. —^{b}) Dn_1 $M_{1,2,4}$ केषुचित्; T_1 तेषु च; M_3 केनचित् (for केषु च). —^{c}) T_1 कीदृशो हि; G_2 °शेन (for °शेषु).

2 D_{10} om. the ref. —^{a}) T_1 साधारणः (for ब्राह्मणानां). D_2 परिभवात्. —^{c}) B_1 ब्राह्मणान्वा; D_2 °णांस्तु (for °णानां). Dn_2 नमस्कृत्य (for °स्कर्ता). Dn_1 ब्राह्मणांस्तु नमस्कृत्य; D_{10} S ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा. —^{d}) D_7 रिष्यसे; T_1 °ति (for °ते).

3 ^{a}) D_{10} T_3 G संपूज्यास्ते; T_1 द्विजाः पूज्याः; M_4 पूज्यास्ते तु (for ते पूज्यास्ते). —^{c}) D_{10} T G M_4 ते हि सर्वानिमाँल्लोकान्. —^{d}) Dn_1 तारयंति (for धार°).

4 $D_{5-7,9}$ om. (hapl.) 4^{c}–7^{b}. —^{c}) $D_{1,2}$ सर्व- (for धन-). —^{d}) D_{10} S वाक्संयमधुराश्च ये.

5 $D_{5-7,9}$ om. 5 (cf. v. l. 4). T_1 om. (hapl.?) 5^{bc}. —^{b}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ नियमेन; $G_{1,3}$ नियमे च; M निधने च (for निधानं च). —^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G कोशानां (for लोकानां). —^{d}) T_2 G_2 यशस्विनां.

6 $D_{5-7,9}$ om. 6 (cf. v. l. 4). —^{b}) $D_{8,10}$ $T_{2,3}$ G_4 धनं (for बलम्). — For 6^{ab}, T_1 subst.:

641* महात्मनां ज्ञानविदां तप एव धनं परम् ।

— T_1 om. 6^{c}–13^{d}. —^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G $M_{2,3}$ प्रसवाश्; $M_{1,4}$ प्रसवश् (for प्रभवश्). V_1 B Dn D_2 [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) $T_{2,3}$ G -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

7 $D_{5-7,9}$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 4). T_1 om. 7 (cf. v. l. 6). —^{b}) D_1 G_2 सुकृते (for °तैर्). —^{c}) V_1 B Dn समाश्रित्य (for उपा°). D_{10} S (except M_4; T_1 om.) तिष्ठंति (for जीवन्ति).

8 T_1 om. 8 (cf. v. l. 6). —^{a}) D_{10} S (T_1 om.) स्वर्ग- (for सर्व-). —^{c}) T_2 सर्वाम् (for गुर्वीम्). —^{d}) $D_{6,8,9}$ उद्वहंतो (for °हन्ति).

9 T_1 om. 9 (cf. v. l. 6). —^{a}) $T_{2,3}$ M_4 धुर्येण; G_2 युद्धेन; M_3 युधि ये (for धुरि ये). $D_{1,2,5-9}$ विषीदंति (for [अ]वसीदन्ति) —^{b}) D_{5-9} वहंतः (for विषमे). D_{10} T_3 G सद्धया; T_2 सद्भवा (for सद्गवा). V_1 विषमे सुरसत्तम. —^{d}) Dn_1 D_6 -भोजनाः (for -भोजिनः).

भोजनादेव ये लोकांस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १०
सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११
आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२
विमुक्ता धुतपाप्मानो निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ १३
चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥ १४
तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥ १५
अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६
अपेयः सागरो येषामभिशापान्महात्मनाम् ।
येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ १७
देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८
येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
तपोविद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ १९
अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥ २०

---

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). —^{a}) D5–9 M4 लोकाल्लोंस्; D10 G1.3.4 यैर्लोकांस्; T2 वै लोकांस् (for ये लोकांस्). —^{b}) B5 Dn1 G1.3 त्रायते; D6.8.9 त्रायंतो; M त्रायंति (for त्रायन्ते). —^{c}) B1 Dn2 दीपः (for दीपाः). D6–9 प्रदीपाः सर्वलोकस्य. —^{d}) D6.7.9 इव; D10 T2.3 G तथा (for अपि).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). —^{a}) V1 B Dn -निधना; G2 -विधयो (for -नि°). D5–9 सर्वशिक्षाश्रुतिधना. —^{b}) Bom. ed. मोक्ष- (for सूक्ष्म-). D6 -दर्शनाः. —^{d}) D10 T2.3 G अध्यात्मगतयः स्मृताः (G1.3 °यस्तथा).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 6). —^{a}) D5 आदिमध्यावसानज्ञा. — M4 om. (hapl.?) 12^{c}–15^{a}.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 6). M4 om. 13 (cf. v. l. 12). —^{a}) Some MSS. धूत- (for धुत-). —^{d}) V1 Dn3 ज्ञानवद्भिर्; D5 मानवद्भिर् (for ज्ञानविद्भिर्).

14 M4 om. 14 (cf. v. l. 12). —^{a}) D2 विमर्दे (for चन्दने). D1.2 वा (for च). —^{b}) Dn3 D8 T2 G M1–3 भोजनाभोजने समाः; D5–7.9 भोजनासनवाससां. —^{c}) D10 T2.3 G ए(T3 G1.4 ये)षां दुकूलं तुल्यं च; T1 वासो येषां दुकूलाश्च. —^{d}) V1 B Dn D7.10 तथा; D1.2 शाली-; D5 भांड-; D6.9 साटी-; D8 शाणी- (for शाण-). T1 शाणमेणाजिनानि च.

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 12). —^{a}) S (M4 om.) चापि (for अपि). —^{b}) D8 च (for [अ]पि). —^{c}) D5 शोषयंति (for °येयुश्). —^{d}) D5 स्वाध्याये. V1 D6–9 स्वाध्याये संजितेंद्रियाः; T1 साधयेयुर्यतेंद्रियाः.

16 cf. Manu. 9. 315. —^{a}) Dn1 T2.3 अदैव-; Dn2 अदेवं; T1 अथैवं (for अदैवं). B1 कुर्याद्; D1 कुर्या (for कुर्युर्). —^{b}) D6.7.9 कुर्युर्दैवमदैवतं; D10 S भस्म कुर्युश्च ते जगत्. —^{c}) D1.6–9 लोकपालान् (for लोकानन्यान्). V1 B3–5 Dn ते; B1 ये (for च). —^{d}) D1.5–9 लोकानन्यांश् (for लोकपालांश्). B2 तु (for च).

17 ^{b}) V1 B Dn D5–9 M1 अपि शापान्; T1 आसीच्छा°; T2 भीमको° (for अभिशा°).

18 D5.7 read 18^{bc} twice. —^{b}) D5.7 (both second time) कारणस्य च कारणं. —^{c}) D5.7 (both first time) प्रमाणं च प्रमाणस्य; D5.7 (both second time) तेषां च वचनं नित्यं. —^{d}) D10 T2.3 G तस्मात् (for कस्तान्).

19 ^{a}) D5–7.9 M1–3 तेषां (for येषां). T1 च वृद्धो (by transp). —^{b}) T1 पूज्या एव नसंशयः. —For 19^{ab}, D10 T2.3 G M4 subst.:

642* तेषां वृद्धाश्च बालाश्च सर्वे सन्मार्गदर्शिनः ।

[T1 च वृद्धा (for वृद्धाश्च).]

— T1 om. 19^{c}–20^{b}. —^{c}) B1 T2 -विशेषं तु; D1.2.5–9 °षाभ्यां (for °षात्तु). —^{d}) M1–3 मानयेत (for °यन्ति).

20 T1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). D2 repeats 20^{ab} after 20^{cd}. —^{a}) D5.6.8.9. वेद; D7 वेदः; D10 T2 G1 M1–3 देये (for देवः). —^{b}) D2 (second time). 6–10 S (T1 om.) आवपनं (for वै पावनं).

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१
श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हविर्यज्ञेषु च वहन्भूय एवाभिशोभते ॥ २२
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।
कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २
सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ३
स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् ।
शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४
स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५
आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
न्यमन्त्रयत संहृष्टः स द्विजश्च वरैस्त्रिभिः ॥ ६　C. 13. 7190 B. 13. 153. K. 13. 257. M. 13. 142.

21 = Manu. 9. 317. D2 om. (hapl.) 21^{ab}. D5. 6. 9. 10 S om. (hapl.) 21^{cd}.

22 Cf. Manu. 9. 318. G1 om. 22–23. D1 damaged. — a) T1 [ऽ]पि च (for ह्यपि). Dn3 D5–9 T2. 3 G3 M4 श्मशानेष्वपि तेजस्वी. — b) D6–9 प्र- (for [ए]व). D10 दूष्यंति; T G3. 4 दूष्यते; G2 M दुष्यते (for दुष्यति). — c) D5 विधिवद् (for च वहन्). V1 B Dn हविर्यज्ञे च विधिवद्; D2. 10 T2. 3 G2–4 M4 हविर्यज्ञं च (T2 °ज्ञश्च) विवहन्; T1 °र्यज्ञे च निवहन्; M1–3 °र्यज्ञांश्च विवहन्. — d) Dn1 n2 गृह (for भूय). B5 Dn2 [अ]ति-; D10 हि (for [अ]भि-). D5. 7 -वर्धते (for -शोभते).

23 = (var.) Manu. 9. 319. G1 om. 23 (cf. v. l. 22). T1 om. 23^{ab}. — a) D6 [अ]शिष्टेषु (for [अ]नि°). — c) D10 S (G1 om.) सर्वथा ब्राह्मणा मान्या. — d) D5. 7 तं (for तत्).

Colophon om. in B3. — *Parvan name* : B1. 2 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1. 2. 4. 5 D1. 2. 5–9 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D1. 2. 5–9 ब्राह्मणपूजा; D10 T2. 3 G1. 2 M4 ब्राह्मणप्रशंसा; G3 ब्राह्मणप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 149; Dn1 148; T1 M4 228; T2. 3 G2. 4 236; G1. 3 230; M1. 2 232; M3 233. — *Śloka no.* : Dn1. n2 23.

137

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 G2 om. the ref. — a) V1 B कां नु; D4 किं वा; D5–9 M4 कां वा; D10 T G M1–3 कां त्वं (for कां तु). — b) G2 नराधिप (for जना°). — c) B1 T2. 3 किं; M1–3 क्व (for कं). D10 T2. 3 G1. 3 धर्मोदयं (for कर्मो°). D5–9 T1 दृष्ट्वा (for मत्वा). G2 कालधर्मोदयं मत्वा. — d) V1 D5 अर्चंति (for °सि). T1 महीपते (for महामते).

3 D1 2 om. 3–5. — b) M2 महा- (for ऽभवत्). — c) D4. 6. 9 अस्य सर्वस्य लोकस्य. — d) G3 माहिष्मत्या.

4 D1. 2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) T G1. 3 4 M2 च (for तु). G2 स च रक्षार्थमवनीं. — b) T G M1. 4 सप्तद्वीपां ससागरां. — c) V1 B D10 T2. 3 G M4 शशास पृथिवीं सर्वां. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M हेहयः (for है°).

5 D1. 2 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) T2. 3 स्वं (for स्व-). D10 S येन (for तेन). — b) D10 T2 G कर्मणे (for कारणे).

6 a) G1. 3 हि (for च). — b) D4 T2 मुनिः (for

स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७
मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रत ।
तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ॥ ८
चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ।
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ।
अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं तदाश्रयम् ॥ ९
इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ १०
ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति सदृशो मया ।
वीर्यधैर्ययशःशौचैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥ ११
तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ १३
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।

मुनिस्). D_5 कार्तवीर्यार्जुनो मुनिं; $D_{6.8.9}$ कृतवीरात्मजो मुनिं; D_7 कार्तवीर्यात्मजो मुनिं. — [c]) V_1 B Dn $D_{8.9}$ तं तुष्टः; D_1 से हृष्टः; $D_{6.7.10}$ S संतुष्टः (G_2 °ष्टं) (for संहृष्टः). — [d]) V_1 B Dn द्विजश्चैनं (Dn_2 °वं); D_2 स द्विजांश्च; D_5 द्विजश्चैव (for स द्विजश्च).

7 [a]) G_2 गदितस्; G_4 छादि° (for छन्दि°). — [c]) D_{10} S सहस्रबाहुता मेस्तु. — [d]) D_{10} G_2 यूपमध्ये गृहो यथा; T_1 भूमिमध्ये गृहं तथा; M धूममध्ये गृहे त(M_4 य)था.

8 [a]) D_4 महा-; $D_{6.7.9}$ महद् (for मम). $D_{1.5}$ वै; $D_{4.6-9}$ M_{1-3} हि (for तु). — [b]) Dn_2 D_8 पश्यंतु (for पश्यन्तां). $D_{4.6-9}$ सैन्यका (for सैनिका). B_1 D_{10} रणे पश्यंतु सैनिकाः. — [c]) M_4 सर्वां (for कृत्स्नां). — [d]) V_1 B_1 Dn_1 $D_{4.6-8.10}$ G -व्रतः (for -व्रत). T_1 जयेयं संशितव्रतः. — [e]) D_{4-9} धर्मज्ञ (for संप्राप्य).

9 M_{1-3} om. 9[ab]. — [a]) $D_{2.6.8.9}$ च (for तु). — [b]) Dn_1 -सत्तमं. — T_1 om. 9[cd]. — [c]) D_6 त्वं; $T_{2.3}$ G_3 $M_{1.3.4}$ तन् (for तं). — [d]) V_1 D_2 T_3 [अ]निंदितः; M_4 [अ]तंद्रितः (for [अ]निन्दित). — [e]) $D_{1.2}$ मा (for मां). $D_{1.2}$ नित्यं (for सन्तो). — [f]) D_5 त्वदाश्रुतं; $D_{6.9}$ ततो ह्यहं; D_8 T_1 त्वदाश्रयं (for तदा°). V_1 B Dn मिथ्योद्वृत्तं (B_1 °पेतं; Dn_2 °द्वृत्ते) त्वदाश्रयं; D_7 मिथ्यावृत्तिं ततो ह्ययं; D_{10} T_2 °वृत्तादु(T_2 °द)पाश्रयं; T_3 °वृत्तादपाश्रितं.

10 [b]) D_{4-9} G_2 नराधिप (for °पम्). — [c]) S (except T_1) भगवतस् (for समभवंस्). — [d]) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 वराद्दीपिततेजसः; T_1 °न्दत्त्वा स्वतेजसा; G_{1-3} M_4 °द्दीप्तः स्वतेजसा; M_{1-3} °द्दीप्तश्च तेजसा.

11 [a]) D_{10} S गतः (for ततः). G_4 स्व- (for स). — [b]) V_1 B_{3-5} $Dn_{2.n3}$ -समद्युतिं; B_2 T $G_{1.3.4}$ °प्रभं; $D_{4.8}$ °न्वितः; D_5 °न्वितं; G_2 M °प्रभः (for °द्युतिः). — [d]) $B_{4.5}$ $G_{1.3.4}$ [ऽ]न्योस्ति; T_1 वास्ति; G_2 [ऽ]न्यस्मिन् (for न्वस्ति). V_1 B_{3-5} Dn_3 मम (for मया). Dn_1 कोन्वस्ति पुरुषोत्तमः. — [e]) D_2 वीर्ये धैर्ये; D_6 धैर्ये वीर्ये; $D_{8.9}$ T_1 G_{1-3} धैर्यवीर्य-; D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M_4 धैर्यशौर्य- (for वीर्यधैर्य-). V_1 B $Dn_{1.n3}$ धैर्यवीर्यैर्यश.शौर्यैर्; Dn_2 धैर्ये वीर्ये यशःशौर्ये; D_5 धैर्यवीर्ययशोभिश्च; D_7 धैर्यैर्वीर्ययश.शौर्यो; T_1 धैर्यवीर्ययशःकामैर्; M_{1-3} धैर्यवीर्ययशःशौर्यैर्. — [f]) D_{5-9} तथा; M_{1-3} [अ]पि च (for [अ]पि वा).

12 [a]) V_1 $B_{1.2.4.5}$ चांतरीक्षे; $D_{6.9}$ [ऽ]थांतरिक्षं (for चान्तरिक्षे). Dn_2 तद्वाक्यांतेंतरिक्षाद्वै; D_{10} $T_{1.2}$ G M_{1-3} °तेंतरिक्षे तं (T_1 M_{1-3} वै); T_3 M_4 °तेंतरिक्षं (M_4 °क्षे) तु. D_8 corrupt. — [c]) M_2 (*inf. lin.*) न (for वि-). — [e]) T_2 रक्षितो; $G_{1.3}$ विहितो; M_4 गृहीतो (for सहितो). — [f]) V_1 B Dn शास्ति वै; T_1 पालयेत् (for रक्षति).

13 [a]) T_2 M_4 कुर्याद् (for कुर्यां). T_3 कुर्यां भूतो हि दृष्टोहं. — [b]) D_9 नये ह्यहं (for तथा नये). — [d]) T_2 G_4 वर- (for वरो).

14 T_1 om. 14. — [a]) D_{10} पूर्व-; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{2-4} पूर्वं (for पूर्वो). $D_{2.5.6.8}$ ब्राह्मोत्तरो (for ब्रह्मो°). G_{1-3} पूर्वं ब्रा(G_2 ब्र)ह्मोत्तरो (G_1 °रे) वादः. — [b]) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{2.4}$ क्षत्रियः (for द्वितीयः). $M_{1.3}$

त्वयोक्तौ यौ तु तौ हेतू विशेषस्त्वत्र दृश्यते ॥ १४
ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
श्रितान्ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि ॥ १५
क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १६
सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १७
कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ।
विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ १८
न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ १९
अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २०
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ।
अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २१
त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो हि ते भवेत् ॥ २२
अथ वा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
निरसिष्यन्ति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ २३
तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ २४

अर्जुन उवाच ।

अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ २५

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

क्षत्रियाः क्षत्रियोत्तमाः. —^{c}) D_{10} मया (for त्वया). V_1 B Dn $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M त्व($T_{2.3}$ $G_{2.4}$ म)योक्तौ हेतु-युक्तौ तौ (V_1 $B_{1.2.4}$ Dn तु). —^{d}) B_3 D_{1-9} G_2 M_4 तत्र (for त्वत्र). $D_{1.2.5.6.8}$ दृश्यतां (for °ते).

15 ^{a}) D_8 समिताः (for संश्रिताः). T_1 ब्राह्मण्यं संश्रितं क्षत्रं. —^{b}) T_1 न क्षत्रं ब्रह्मसंश्रितं. — T_1 om. 15^{cd}. —^{c}) $D_{5.7.8}$ न ता ब्रह्मोपधं विप्राः; D_6 corrupt; D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तान्ब्राह्मणाः कथं विप्राः; M_{1-3} संश्रितान्ब्राह्मणः कथं (sic). —^{d}) M_{1-3} विप्रान्खादन्ति क्षत्रियाः.

16 ^{a}) $D_{1.2.4-9}$ स्थितो (for [आ]श्रितो). —^{b}) $D_{4\ 6-9}$ लोकानां (for प्रजानां). —^{c}) $D_{6.7.9}$ क्षत्रि-याद् (hypermetric) (for क्षत्राद्). T_3 वृत्तं; G_4 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). —^{d}) D_{4-9} तत्कथं; D_{10} T G M_4 कथं वै (for तैः कथं).

17 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ सर्वतस्त्वप्रधानांस्तान्. —^{b}) Dn_3 T_1 हतान् (for सदा). —^{c}) Dn_2 अर्थ- (for आत्म-). T_1 -संभावनान् (for °वितान्). —^{d}) T_1 स्थापये हि (for °यामि).

18 ^{a}) D_{10} G_4 corrupt. Dn_3 तु (for हि). —^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ $M_{2.3}$ गायंत्या (for गायत्र्या). T_1 गायंत्या देवकन्यया. —^{c}) T_1 विशिष्यामि; T_3 G_2 M_{1-3} विशे° (for विजे°).

19 ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G M स्थापयेद् (for च्याव°). T_1 द्रष्टुं (for राष्ट्रात्). —^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G किंचन (for कश्चन). —^{d}) $D_{6.7.9}$ तस्माद्रक्ष्ये द्विजानहं; $D_{8.10}$ $T_{2.3}$ G M तस्माज्जे($T_{2.3}$ G_1 °ह्रे)ष्ये द्विजानहं; T_1 तस्मादत्र विशाम्यहं.

20 ^{a}) G_3 लोके (for लोकं). —^{b}) D_8 करिष्ये क्षत्रियोत्तमं. —^{c}) T_1 संशयः (for संयुगे).

21 T_1 om. 21^{bc}. —^{b}) D_{10} S (T_1 om.) संत्रस्ता (for वि°). D_6 च (for [अ]भून्). —^{c}) Some MSS. अंतरीक्षस्थस्. —^{d}) $D_{1.2}$ तदा (for ततो).

22 ^{a}) T_2 [इ]मं (for [ए]नं). D_{10} T_3 G M_4 त्यजेमं कल्मषं भावं. —^{c}) D_1 $T_{2.3}$ कुर्वतां (for °तः). —^{d}) $M_{2.3}$ राष्ट्रक्षेपो (for °क्षोभो). $D_{5.7}$ [ऽ]पि (for हि). D_8 तं; T_1 तद् (for ते). V_1 B Dn राष्ट्रक्षोभो भविष्यति.

23 ^{a}) T_1 अद्य (for अथ). D_{10} S च (for वा). G_4 त्वा (for त्वां). B_2 G_2 महीपालं. —^{c}) B_1 $D_{1.2}$ वै (D_2 वा) राज्याद्; B_2 Dn_2 वै राष्ट्राद्; D_{4-9} राष्ट्राच्च; D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M ते राज्यं (for वा राष्ट्राद्). T_1 नाशयिष्यंति ते राज्यं; G_{1-3} विनशिष्यति ते राज्यं. —^{d}) Dn_2 हतोत्साहं; $T_{1.3}$ महोत्साहा (for हतोत्साहं). V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_2 महाव्रताः; G °बलं (for °बलाः). D_1 हतोत्साहा महाव्रताः; D_{4-9} ततो मैवं (D_5 नैनं; D_7 नैवं) वदिष्यति.

24 B_5 om. 24^{ab}. —^{b}) M_4 भूत- (for प्राह). —^{c}) D_4 -भूतानां; $D_{6.7}$ -भूतोस्मि (for -दूतोऽस्मि). —^{d}) T_1 ततस् (for हितं). $D_{1.2}$ त्वाद्य (for त्वां प्र-).

12 3 28 57. 28 12. 28 वायोर्वा सदृशं किंचिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । अपां वै सदृशं ब्रूहि सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

वायुरुवाच ।
शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनृपस्य ह ।
नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥ २
अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३
स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महातपाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ॥ ४
तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ।
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५
अभिशप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।

---

25 T1.3 om. the ref. —[a]) V1 B Dn D6 G1 [अ]यं (for [अ]द्य). —[b]) D5 भक्तियोगः; G1-3 °वादः (for °रागः). —[c]) T2 G2.4 यादृशः. D10 T3 G4 भूतः (for भूतं). —[d]) V1 B Dn D6-9 T2 मे; D10 वा; G4 स (for वै). Dn2 D6-9 द्विज (for द्विजम्).

26 [a]) T1 हि; T2 तु; T3 G4 त्वत् (for वा). B1-4 कंचिद्; T1 वापि; D8 ब्रूहि (for किंचिद्). — D6.7.9 om. (hapl.) 26[bc]. —[b]) D8 किंचित् (for ब्रूहि). D1.2 ब्राह्मणोत्तरं; D5 °त्तमः; G1.3 °त्तम. —[c]) D2.8.10 T G M1.2 वा (for वै). V1 B Dn D2.5 वह्नेः (for ब्रूहि).

Colophon om. in D6-9. — *Parvan name :* V1 B1.3-5 Dn3 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1-4 Dn1.n2 D1.2.5 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1.2.4 Dn1 D5 ब्राह्मणमाहात्म्यं; Dn2 ब्राह्मणप्रशंसामाहात्म्यं; Dn3 D10 T2.3 G M4 पवनार्जुनसंवादः; M1-3 पवनार्जुनसंवादे अर्जुनवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 150; Dn1 149; D10 T2 G2.4 237; T1 M4 *229; T3 236; G1.3 231; M1.3 234; M2 233.* — *Śloka no.:* Dn1 28; Dn2 29.

138

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1[cd].

2 [a]) D4-9 त्यक्ता पुरा मही विप्रैः. —[b]) D10 T2.3 G4 श्रद्धया (for स्पर्धया). Dn1 कुनृपस्य; D10 S काश्यपस्य (for [अ]ङ्गनृपस्य). —[c]) D2 विद्धि (for विप्रो). —[d]) Some MSS. काश्यपः. B2-5 Dn D4 व्यस्तंभयत कश्यपः; D5 विस्तंभयति का°; D7.8 विष्टंभयत क°; D10 व्यजृंभयत क°.

3 [a]) B3 अजेयाः M1-3 अक्षय्या (for अक्षया). —[b]) G4 देहे (for चेह). D6.8.9 सर्वदा (for नित्यदा). —[c]) D1.2 G2 च (for हि).

4 [a]) T1 सदा (for स ताः). G3 रसकामः पिबन्क्षीरं. —[b]) D10 T2.3 G3 [अ]कुप्यत (for [अ]तृ°). V1 B Dn D4.6-10 T1 G1 महामनाः (for °तपाः). —[d]) D6.8.9 नदीं; D7 नदीः (for महीं). D1.2 महीं सर्वांश्च पर्वतान्.

5 [a]) M4 आवां (for अहं). T2.3 G तु (for च). D5 G2.3 क्रुद्धो (for क्रुद्धे). —[b]) G1.3 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). D10 S भयात् (for गतः). —[c]) D10 T2.3 G M4 -होत्रं वै; T1 -होत्रेषु (for -होत्रे च).

6 T1 om. 6-11. —[a]) V1 B Dn D4 G1-3 अथ; D5-7.9 अनु-; D10 T2.3 G4 तथा; M1.2 अपि (for अभि-). —[c]) G3 अहल्या; some MSS. अहिल्यां (for अहल्यां). —[d]) Dn1 धर्माच्चैव (for °र्थं च). D10 S (T1 om.) धर्मार्थे हिंसितस्त्वया.

अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥ ६
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा ।
ब्राह्मणैरभिशप्तः सँल्लवणोदः कृतो विभो ॥ ७
सुवर्णवर्णो निर्धूमः संहतोर्ध्वशिखः कविः ।
क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८
मरुतश्चूर्णितान्पश्य येऽह्सन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्ता द्विजातिना ॥ ९
समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।
गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यति किल प्रभुः ॥ १०
दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजङ्घं महत्क्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२
अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्मादर्जुन ब्राह्मणम् ।
स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट्किं न वेत्सि तम् ॥ १३
अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनु भूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ १४
तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभवाप्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ १५ C. 13. 72…
अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः । B. 13. 15… K. 13. 25… M. 13. 14…

---

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) $D_{n1, n2}$ यथा (for तथा). D_8 समृद्धो (for समुद्रो). — ^{b}) D_{10} T_3 G_2 M दृष्टश्च; T_2 दृष्टं च (for मृष्टेन). V_1 B D_{n3} $D_{1, 2}$ पूर्णो मृष्टस्य वारिणः; G_3 पूर्वेभ्यो दृष्टवारिणा. — ^{c}) D_{n3} $D_{5, 7, 8, 9}$ (also) G_2 $M_{2, 3}$ स; $D_{1, 6, 9}$ च (for सँल्). — ^{d}) D_5 प्रभो; D_{10} S (T_1 om.) पुरा (for विभो). V_1 B Dn D_4 बभूव लवणोदकः (V_1 °धिः).

8 T_1 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) G_4 सुवर्णवर्णा निर्धूताः. — ^{b}) V_1 B Dn D_2 संगतोर्ध्व-; D_5 G_3 सहि° (for संह°). D_{10} T_3 G_4 कपिः (for कविः). — ^{c}) D_1 भृगुणा (for [अ]ङ्गिरसा). — ^{d}) D_2 विपश्यत (for विवर्जितः).

9 T_1 om. 9 (cf. v. l. 6). — ^{a}) V_1 B Dn महतश्च (for मरुतश्च). D_{6-9} मरुतैश्चूर्णिता यस्य (sic). — ^{b}) D_{n1} हसंति; D_{4-9} वसंति (for ऽहसन्त). D_{10} S (T_1 om.) यैर्हि पू(T_2 चू)र्णो महोदधिः. — ^{c}) D_{6-10} $T_{2, 3}$ G_4 M -वारिणा; $G_{1, 3}$ -का°; G_2 -चा° (for -धा°). — ^{d}) $D_{4, 5, 7}$ G_2 अभिशप्ता; $D_{6, 8, 9}$ $G_{1, 3}$ M_{1-3} अभिशप्तो (for अवशप्ता). $B_{4, 5}$ द्विजन्मना (for द्विजातिना). D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 अभिशप्तो द्विजातिभिः; M_4 अभिशप्तं द्विजन्मना.

10 T_1 om. 10 (cf. v. l. 6). — ^{a}) $D_{5, 6, 9}$ समनुष्य-: D_7 समनुष्ये; D_{10} S (T_1 om.) संमतस्त्वं (for समो न त्वं). — ^{b}) V_1 B Dn D_4 श्रेयो (for श्रेष्ठं). D_{5-9} जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) $D_{4, 6, 7}$ कृष्णो; $D_{8, 9}$ om.; D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 नित्यं; G_{1-3} M_{1-3} शश्वन् (for सम्यङ्).

11 T_1 om. 11 (cf. v. l. 6). $D_{4, 6, 7, 9}$ om. 11^{ab}. — ^{a}) T_2 ब्राह्मणानां (for दण्डकानां). — ^{c}) $D_{8, 9}$ तालजंघ- (for °जङ्घं). V_1 B Dn T_2 महाक्षत्रम्; D_1 बृहत्क्षत्रम् (for मह°).

12 ^{a}) T_2 स त्वया (for त्वया च). — ^{b}) D_4 बलधर्म-; T_1 बलधर्मः (for बलं धर्मः). B_1 तदा (for तथा).

13 ^{a}) D_{10} $G_{2, 3}$ अग्नींस् (for अग्निं). — ^{b}) T_1 नार्जुन (for अ°). D_{10} T_3 G ब्राह्मणैः; M_4 °णान् (for °णम्). V_1 B Dn कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन; T_2 तस्मादर्जुन ब्राह्मणैः. — ^{d}) T_1 चेप्सितं (for वेत्सि तम्).

14 ^{a}) T_1 त्वं (for वा). M_{1-3} ब्राह्मणं (for °ण-). — ^{b}) D_4 T_1 -पालनं (for °कम्). — ^{c}) $D_{6, 8, 9}$ $M_{1, 3}$ भर्तारं (for क°). G_1 सर्व- (for जीव-). — ^{d}) D_{10} T_3 G_{1-3} तस्माज् (for क°). $D_{n1, n3}$ विमुह्यते (for °ह्यसे). T_2 तस्माज्जानन्न मुह्यसे.

15 ^{b}) V_1 B Dn D_4 अव्यक्तः प्रभुरव्ययः; $D_{2, 5, 10}$ T G M_{1-3} °क्तः प्रभवोऽव्ययः; M_4 °क्तः प्रभवाव्ययं. — ^{c}) D_{n3} अखिलं; D_{10} S विपुलं (for निखिलं). $D_{1, 2}$ सर्वं (for विश्वं). — ^{d}) $D_{n1, n3}$ D_5 स्थाणुजंगमं; $D_{4, 6-9}$ स्थावरत्रसं; D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M °रं त्रयं; G_2 °रङ्गिर्यं (for °रं चरम्).

16 ^{a}) D_{4-9} T_1 हि (for तु). D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 अंडजातं ब्राह्मणं तु. — ^{b}) B_1 D_{n1} $D_{1, 2, 6}$ पंडिताः (for [अ]पण्डिताः). — T_1 om. 16^{cd}. — ^{c}) B_1 अस्माद्भित्त्वा; D_5 अंडाद्भित्त्वा (for °द्भिन्नाद्). — ^{d}) B_5 दिशोंतः; D_{10} T_3 $G_{1, 3}$ दिशो द्यौः; T_2 दिवो द्यौः; G_2 दिशो द्याः

अण्डाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम् ॥ १६
16 द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं ज्यायस्तमो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः ॥ १७
तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किंचिद्धि तदा भवेत् ।
अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८
नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजँल्लोकभावनः ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

वायुरुवाच ।
इमां भूमिं ब्राह्मणेभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १
धारणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् ॥ २
साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥ ३
ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।

(for दिशोऽम्भः). G_4 दिशो द्यौः पृथिवीं दिवं ; M दिशो द्यौः (M_4 द्यां) पृथिवी ततः.

17 ^{a}) T_1 M द्रष्टव्या ; $G_{1.3}$ दृष्टवान् (for द्रष्टव्यं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ दृष्टवानेतदेवं हि. —^{b}) V_1 B Dn D_4 जायेदजो ; $D_{5-7.9}$ ज्यायस्तरो ; D_{10} $T_{2.3}$ जातस्तथा (for ज्यायस्तमो). D_8 corrupt ; T_1 कथं जातः कथं मृतः. —^{c}) D_{10} $T_{2.3}$ G स्थानम् (for स्मृतम्). D_{4-9} अंडं च ; T_1 अव्यक्तं (for अण्डं तु). $D_{1.2}$ स्मृतमाकाशमात्रं तु. —^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G यस्माज् (for त°).

18 T_1 om. 18^{ab}. —^{a}) D_{10} S (T_1 om.) ब्रूयान् (for ब्रूहि). —^{b}) D_{6-9} किंचिच्च ; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ किंचन ; G_2 किंचिन्न (for °द्धि). Dn_3 T_3 तथा (for तदा). B_1 Dn_1 [अ]भवत् (for भवेत्). —^{d}) D_1 °तेजोमयः ; D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M °गतिः (for °गतः). $D_{4.6.7.9}$ शुभः (for प्रभुः). G_{1-3} सर्वतो जगतः प्रभुः.

19 ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} [अ]स्त्यंतम् ; T_1 $G_{1.3}$ M_4 [अ]त्यंतम् (for [अ]स्त्यण्डम्). Dn_2 ब्रह्मा च (for तु ब्रह्मा). $D_{1.2.6-9}$ तस्यां तदुत्थितो ब्रह्मा ; $D_{4.5}$ तस्मात्तदुत्थितो ब्रह्मा. —^{b}) V_1 B Dn D_4 G_2 राजा (for राजँल्). —^{c}) T_3 तथा (for तदा). —^{d}) V_1 B Dn $D_{4-7.9}$ T_1 G_1 ततो (for तम्).

Colophon om. in $D_{4.6-9}$. —*Parvan name :* $B_{1.3-5}$ $Dn_{2.n3}$ D_1 शांति. —*Sub-parvan :* V_1 B Dn $D_{1.2.5.10}$ दानधर्म. —*Adhy. name :* $B_{1.4.5}$ $Dn_{2.n3}$ ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः ; Dn_1 $T_{2.3}$ G_3 M_4 पवनार्जुनसंवादः ; D_5 ब्राह्मणमाहात्म्यं ; D_{10} वाय्वर्जुनसंवादः ; M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे ब्राह्मणसंकीर्तनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 151 ; Dn_1 150 ; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 238 ; T_1 M_4 230 ; T_3 237 ; $G_{1.3}$ 232 ; $M_{1.2}$ 234 ; M_3 235. —*Śloka no.:* $Dn_{1.n2}$ 19 ; D_4 46.

139

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) T_2 महीं (for भूमिं). V_1 B Dn D_4 द्विजातिभ्यो (for ब्राह्मणेभ्यो). —^{b}) D_{10} S दित्सन् (for दित्सुर्). $D_{1.2}$ अभूत् ; D_4 परां ; $D_{6.7.9}$ ददौ (for पुरा). —^{c}) T_3 राजा (for राजंस्).

2 ^{a}) V_1 $B_{1.3}$ $D_{6.7}$ T_1 धारिणीं ; Dn_1 धरणीं (for धा°). —^{b}) D_{5-9} स्वयं (for अयं). B_1 प्राप्त- (for प्राप्य). D_2 नृपो वरः (by transp.); D_8 वरो द्विजः ; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ [अ]वरो नृपु ; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M वरो नृपु. —^{d}) T_2 द्विजेभ्यो राजसत्तमः.

3 ^{a}) D_{10} T_2 G हि (for [अ]हं). Dn_2 D_3 G_1 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). —^{b}) G_3 ब्रूहि त्वं (for भूमित्वं). —^{c}) $D_{1.2.5-9}$ सकामो (for सराष्ट्रो).

4 T_1 om. 4–12. —^{a}) M_4 तां धरां (for ततस्तां).

प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥ ४
रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५
एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
त्रिंशतं कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥ ६
अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
अन्यं प्रब्रूहि वापि त्वं कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥ ८
तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥ ९
भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १०
सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
उतथ्यं तु महाभागं तत्कृतेऽवरयत्तदा ॥ ११
तत आहूय सोतथ्यं ददावत्र यशस्विनीम् ।
भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ १३
जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वपुरं प्रति । C. 13, B. 13, K. 13, M. 13.

Some MSS. काश्यपो. $D_{6.7.8}$ राज्ञो (for दृष्ट्वा). — D_6 om. (hapl. ?) 4^{b}–5^{a}. — ^{b}) T_3 त्यजंतां (for व्रजन्तीं). V_1 B_1 $G_{1.3}$ तथा (for तदा). — ^{c}) D_8 कृत्स्नां (for सद्यो). — ^{d}) B_1 बुद्धात्मानं ; B_4 $D_{4.8}$ युक्ता° ; Dn_2 भुक्ता° ; Dn_3 युक्त्वा° ; D_2 त्यक्त्वा° ; D_{10} T_2 $G_{2.3}$ M_4 युक्तात्मा सु- ; T_3 युक्तासु सु- ; M_{1-3} युक्तात्मा तु (for मुक्त्वात्मानं).

5 T_1 om. 5 ; D_6 om. 5^{a} (for both, cf. v. l. 4). — ^{a}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ दत्ता (for रुद्धा). D_{10} om. सा. Dn_2 दत्ता सा सर्वयज्ञेन ; D_{7-9} ऋद्धा सा सर्वतो यज्ञैस्. — ^{d}) $D_{1.4-9}$ तदा (for ततो).

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{b}) B_6 D_{10} T_2 $G_{1.2.4}$ दिव्यानि विपुलं व्रतं. — ^{c}) V_1 B Dn त्रिंशतः ; D_2 T_2 G त्रिशतं ; D_{4-9} त्रिंशतिः ; M_1 त्रिदाता (for त्रिंशतं). Some MSS. काश्यपो (for क°). — ^{d}) D_4 तदा नृप ; D_{10} M_{2-4} अतंद्रिता (for °तः).

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_{10} T_3 G M_4 तथा राजन् ; T_2 तदा राजा (for महाराज). — ^{b}) $G_{1.3}$ नमस्कृत्वा (for °त्य). D_{10} S (T_1 om.) [अ]थ (for च). D_4 कश्यपः ; some MSS. काश्यपं.

8 T_1 om. 8 (cf. v. l. 4). — ^{b}) Some MSS. काश्यपो (for क°). $D_{1.4}$ T_2 भवेत् ; $G_{1.3}$ [ऽ]ब्रवीन् (for ऽभवत्). — ^{c}) M_4 वा (for प्र-). D_{4-9} च (for वा). V_1 B Dn D_1 त्वं च (for [अ]पि त्वं). — ^{d}) Some MSS. काश्यपात्. D_3 कश्यपाः क्षत्रियाद्वरं (sic).

9 T_1 om. 9 (cf. v. l. 4). — ^{b}) D_{10} S (T_1 om.) वचः (for पुनः). — ^{c}) D_{10} S (T_1 om.) उचथ्यस्य (for उत°). — ^{d}) $D_{5-7.10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ [अं]गिरसः.

10 T_1 om. 10 (cf. v. l. 4). — ^{b}) T_3 तदा (for मता). $D_{1.2.4.6.7.9}$ रूपेणाप्रतिमा भुवि ; D_8 °णासदृशी भुवि. — ^{c}) D_{10} S (T_1 om.) यस्यास् (for तस्यास्). — ^{d}) D_3 उतथ्ये ; $M_{1.2.4}$ उचथ्यं (for उतथ्यं). $B_{3.5}$ $D_{4-7.9}$ उतथ्यं समपद्य(B_3 °याच)त ; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ उच(G_4 °त)थ्यं तममन्यत.

11 T_1 om. 11 (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_2 [अ]थ (for च). — ^{c}) Some MSS. उचथ्यं (for उतथ्यं). $M_{1.3}$ महाभाग. — For 11^{cd}, V_1 B Dn D_5 subst. :

643* उतथ्यार्थे तु चार्वङ्गी परं नियमास्थिता ।
[D_5 उतथ्यार्थं.]

12 T_1 om. 12 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dn_1 चाहूय (for आ°). D_{10} S (T_1 om.) चोचथ्यं (for सोतथ्यं). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4.7}$ ददावत्रिर् ; $D_{5.6.8.9}$ °वङ्गिर् ; D_{10} $T_{2.3}$ G °सीति ; M °वति- (for °वत्र). — ^{c}) D_9 भार्यार्थं (for °र्थे). D_{10} S (T_1 om.) तु (for च). — ^{d}) D_{5-9} -दक्षिणां (for °णः).

13 ^{a}) B $D_{6.10}$ G_2 om. ; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ च (for तु). — ^{b}) $D_{2.4-9}$ हि ; D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तु ; T_1 G_{1-3} M च (for ह). — T_1 om. 13^{cd}. — ^{c}) $D_{8.10}$ $T_{2.3}$ G M_4 समागम्य (for स चा°). $D_{1.2}$ धनप्रज्ञं (for वनप्रस्थं). — ^{d}) $D_{5.7.9.10}$ $M_{1.3}$ यमुनाया.

14 ^{a}) Dn_2 हत्वा ; D_2 कृत्वा ; M_4 भूत्वा (for हृत्वा). — ^{b}) D_1 $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_4 आनयत् (for अ°). $D_{2.9}$ T_1 G_1 स्वं (for स्व-). — ^{c}) D_7 -शंकायां (for -संकाशं). — ^{d}) V_1 $B_{2.4.6}$ Dn $G_{1.3.4}$ -शतं ह्रदम्

7245 155. 14 259. 14 144. 14 परमाद्भुतसंकाशं पद्मसहस्रशतह्रदम् ॥ १४
न हि रम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् ।
तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ॥ १५
अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् ॥ १६
तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ।
मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्माद्वा हृतवानसि ॥ १७
लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ।
सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥ १८
इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ।
मुञ्च भार्यामुतथ्यस्येत्यथ तं वरुणोऽब्रवीत् ।
ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ १९
इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २०
गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २१
नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥ २२
पीयमाने च सर्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिः क्षिप्यमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २३
ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्रशतह्रदम् ॥ २४
ततस्तदिरिणं जातं समुद्रश्चापसर्पितः ।

(for -शतह्रदम्).

15 ^{a}) T_{3} किं च (for किंचित्). — ^{b}) B_{5} अन्यं (for अन्यत्). — ^{d}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ M_{2-4} काम्यैश्. — ^{f}) $G_{1,3}$ रमेद् (for रेमे).

16 ^{a}) D_{10} T G M_{1-3} तदा (for अथ). Some MSS. उचथ्याय (for उत°). — ^{b}) D_{10} S पत्न्याश्च (for पत्न्यव-). $D_{4,8,9}$ ततः पत्न्यभिमर्शनं.

17 ^{b}) Some MSS. उचथ्यो. $B_{1,4,5}$ $Dn_{1,n2}$ $D_{6,8,9}$ $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ तथा (for तदा). $D_{1,2}$ उतथ्यो वदतां वरः. — ^{c}) T_{1} उवाच (for प्रो°). D_{1} ब्रूहि गच्छ (by transp.). — ^{d}) Dn_{2} परमं; D_{4-9} दारुणं (for परुषं). — ^{e}) $D_{4,10}$ T G_{2} मुच्यतां; $G_{1,3}$ मुंच तां (for मुञ्च मे). G_{4} मद्वाक्यं मुच्यतां भार्यां. — ^{f}) D_{6} om. (hapl.) from हृतवानसि up to चाप (in 18^{d}). $D_{4,5,7-9}$ कथमाहृतवानसि; M कस्मादाहृत°.

18 D_{6} om. up to चाप (in 18^{d}) cf. v. l. 17. T_{1} om. 18^{ab}. — ^{b}) D_{10} S (T_{1} om.) विलुंपकः (for विलोपकः). — ^{c}) $D_{1,2,5}$ भार्या वै; D_{10} S मे भार्या (by transp.).

19 ^{a}) M_{4} वचनं (for °नात्). — ^{c}) Some MSS. उचथ्यस्य. — After 19^{c}, V_{1} B Dn ins.:

644*　　कस्मात्त्वं हृतवानसि ।
　　इति श्रुत्वा वचस्तस्य.

— ^{d}) V_{1} $B_{1,2}$ (marg.), $_{3-5}$ $Dn_{1,n3}$ सोथ तं; B_{2} सोतथ्यं; Dn_{2} सोपि तं; T_{2} इत्थं तं; G_{2} प्रथमं (for [इ]त्यथ तं). — ^{e}) D_{5} वा (for [ए]षा). T_{1} हि (for सु-). D_{10} S (except G_{1}) भीरुर् (for भार्या). — ^{f}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{2,3}$ [ए]ताम्; T_{1} ताम् (for [ए]नाम्).

20 ^{a}) M_{1-3} [उ]क्ते (for [उ]क्तो). — ^{b}) T_{1} प्राह (for प्राप्य). D_{10} S (except M_{4}) वै (for तं). $T_{2,3}$ G मुनिः (for मुनिम्). — ^{c}) Some MSS. उचथ्यम् (for उत°).

21 ^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G_{4} M_{4} प्रायच्छद्धि (for प्रयच्छति). V_{1} मे (for ते). — ^{d}) T_{1} यत् (for ते).

22 ^{b}) Dn_{1} रुद्धः (for क्रुद्धः). $D_{1,5-9}$ M प्रज्वलद् (for प्रा°). — ^{d}) $D_{1,2,4-9}$ वरुणस्य (for विष्टभ्य सु-).

23 ^{a}) D_{2} धयमाने; D_{5} M_{4} पिबत्यपि; $D_{6,7,9}$ पीयत्यपि (sic) (for पीयमाने). V_{1} B $Dn_{1,n2}$ D_{4} G_{1} तु; Dn_{3} [ऽ]पि (for च). T_{1} पीतवत्यपि सर्वस्मिस्. — ^{b}) V_{1} B Dn D_{5-10} $T_{2,3}$ G M_{4} च; D_{4} [ऽ]पि; T_{1} M_{1-3} स (for वै). — ^{c}) V_{1} B Dn D_{6} M_{4} भिक्ष्यमाणो; $D_{4,5,7-9}$ वार्य°; D_{10} $T_{1,2}$ G_{4} M_{3} क्षा($T_{1,2}$ क्ष)म्य°; T_{3} काम्यमानो (for क्षिप्यमाणो). D_{10} S वै (for ऽपि). — ^{d}) D_{10} $T_{2,3}$ G M_{4} मुंचति (for [अ]मुञ्चत).

24 ^{a}) $M_{1,2}$ वाक्यम् (for भूमिम्). — ^{b}) Some MSS. उचथ्यो. T_{1} उचथ्यो ब्राह्मणस्तदा. — ^{c}) D_{4-9} दर्शयाशु (for °यस्व). D_{10} $T_{2,3}$ G M_{2-4} स्थिलं; T_{1}

तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २५
अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुं प्रति ।
अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ २६
तस्मिन्संचूर्णिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २७
प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाभवत् ।
मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणं चैव हैहय ॥ २८
ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मवित् ।
उतथ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २९
मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ३०
एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

C. B. K. M.

पुरं (for स्थलं). — ^{d}) B2, 3 Dn3 D9 T2 M4 -शतं ह्रदं ; D1 -शते ह्रदे ; D2 T1 G2 M1–3 -शतह्रदे (for -शतह्रदम्).

25 ^{a}) Dn1 D4, 5 Cv तदीरणं ; Dn2 तदा रणं ; D8 तदरिणं ; some S MSS. तदीरिणं (for तादि°). ❀ Cv : ईरणमूषरभूमिः । ❀ — ^{b}) V1 B1–3 Dn2 [अ]वसर्पित ; Dn1 [अ]पि स° ; Dn3 विस° ; T1 व्यसर्पत ; G1, 3 M2 [अ]पसर्पति [M2 °त) ; M1, 3 [अ]वसर्पत (for [अ]पसर्पितः). M4 समुद्राच्च स सर्पत (sic) ; Bom. ed. समुद्रस्यावसर्पतः. — ^{c}) D6, 7, 9 देवान् (for देशान्). D10 नदी (for नदीं). M1–3 [अ]सौ (for [ए]व). — ^{d}) D10 T2, 3 G4 [अ]थ ; T1 M1–3 [ए]व (for [अ]सौ).

26 ^{a}) D4, 6–9 भीरु गच्छ (by transp.). — ^{b}) V1 B2–5 Dn मरून् (for मरुं). — ^{c}) D10 T2 G -भूषो (for एष). T1 सपुण्य एव भवतु (sic).

27 ^{a}) V1 B Dn D4, 5 संशोषिते ; D6, 7, 9 तु चूर्णिते ; D8 तु शोषिते ; T1 M1–3 चूर्णीकृते (for संचूर्णिते). D10 T2, 3 G ततश्चूर्णीकृते देशे. — ^{b}) T1 वारि च ; G2 वै रिपुः (for वारिपः). — B4 om. (hapl.?) 27^{c}–29^{d}. — ^{c}) V1 B1–3 Dn1, n3 D6, 8, 9 अददच् (for °दाच्). D7 हि त्वां ; D10 T3 G1, 3, 4 गच्छन् (for गत्वा). — ^{d}) T1 स्वयम् (for भार्याम्). D1 G2 अंगिरसाय.

28 B4 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) D4–9 स ; M1–3 च (for तु). D7 om. (hapl.) from भार्यां up to लब्ध्वा तां (in 29^{a}). M4 पूजाम् (for भार्याम्). — ^{b}) Some MSS. उचथ्यः (for उतथ्यः). D1, 2 ह्यभूत् (for [अ]भवत्). — ^{c}) G2 तां मुमोच (for मुमोच च). Dn3 ततो ; T1 जलं (for जगद्). T1 राजन् ; G1, 3 दुःखं (for दुःखाद्). — ^{d}) D1, 2, 4–6, 8, 9 [अ]पि (for [ए]व). Dn1 D4 हैहय. D10 T2, 3 G2–4 मरुतश्चैव निर्मला: (G3 °र्जलः) ; T1 मरौ चैवेह निर्जले ; G1 वरुणश्चैव निर्जलः ; M मरुश्चैवेह निर्जलः (M3 °लं).

29 B4 om. 29 (cf. v. l. 27). D7 om. up to लब्ध्वा तां (in 29^{a}) (cf. v. l. 28). — After 29^{ab}, T1 ins. :

645* अस्पृश्योऽपानयोरयश्च क्षिप्रमेव भविष्यति ।

— T1 om. 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) Some S MSS. उचथ्यः (for उतथ्यः). D10 स (for सु-). — ^{d}) M4 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). — After 29, D6–9 ins. :

646* मुक्तस्त्वमायुःशेषेण मा भैर्गच्छ जलेश्वर ।
मावमंस्थाः पुनर्मोहान्मा त्वां निन्युर्यमक्षयम् ।
[D7 om. line 2.]

30 T1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). D6, 7, 9 om. 30^{ab}. — ^{a}) T2, 3 G3, 4 M4 मम (for मया). — ^{b}) D1, 8 जलेश्वर (for जलाधिप). — ^{c}) D10 T2, 3 G1, 3, 4 M4 तम् ; G2 M1–3 तद् (for इति).

31 Before 31, T3 ins. भीष्मः. — ^{a}) B1 D2, 4–9 उतथ्यो (for ईदृशो). — ^{b}) B1 ईदृशो ; some MSS. उचथ्यो (for उतथ्यो). D1, 2 T1 उतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ; D4–9 ईदृशो ब्राह्मणोत्तमः ; D10 T2, 3 G उच(G1 °त)थ्य ऋषिसत्तमः. — ^{c}) D10 T2 G4 M4 [अ]न्यं (for [अ]हं). B1 [अ]मुम् (for त्वम्). G2, 3 ब्रवीमि ह्यन्यं ब्रूहि त्वम्. — ^{d}) Some S MSS. उचथ्यात् (for उत°). D2 उतथ्यः क्षत्रियाद्वरः ; T1 °थ्यात्क्षत्रियर्षभं.

Colophon. — *Parvan name :* B1–4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan :* V1 B1–3, 5 Dn1, n2 D1, 2, 4–9 M1– दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1, 2, 4, 5 Dn D1, 2, 4, 6–10

१४०

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ १
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृभ्यश्च स्वधा तथा ॥ २
कर्मेज्या मानवानां च दानवैर्हैहयर्षभ ।
भ्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३
ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम् ।
ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४
अभिवाद्य च तं देवा दृष्ट्वा च यशसा वृतम् ।
इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५
दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ।
तदस्मान्नो भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुंगव ॥ ६
इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥ ७
तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज न्यपतन्त सहस्रशः ॥ ८
दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।

G_2 M_4 पवनार्जुनसंवादः; D_5 पवनकार्तवीर्यार्जुनसंवादः; T_2 M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे उचथ्यमाहात्म्यं (T_2 °स्यकथनं); T_3 $G_{1.3}$ उचथ्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 152; Dn_1 151; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 239; T_1 M_4 231; T_3 238; $G_{1.3}$ 233; $M_{1.2}$ 235; M_3 236. — *Śloka no.*: Dn_1 32; D_4 79.

140

☞ This adhy. is missing in D_8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B_4 D_7 om. the ref. G_2 om. (hapl.) 1–6. — ^{a}) V_1 B Dn नृपस् (for तदा). — ^{b}) D_1 $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_4 तम्; T_1 तदा (for ततो). — ^{d}) D_5 सामर्थ्यं (for माहात्म्यं). B_1 Dn_3 $T_{1.3}$ च; D_1 हि; $D_{4-6.9}$ वै (for ह).

2 G_2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) T_1 वै (for ते). — T_1 om. 2^c–3^b. — ^{c}) B_4 Dn_3 $D_{1.2}$ कृताः; D_{10} G_4 स्मृताः (for हृताः). — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4.6}$ पितृणां (for पितृभ्यश्). B_3 Dn_1 T_2 G_1 स्वधास्.

3 G_2 om. 3 (cf. v. l. 1). T_1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) Dn_2 कर्मैर्थ- (sic); Dn_3 धर्मेज्या (for क°). — ^{b}) $D_{1.2.4-9}$ दानवैर्है(D_4 °हैं)हयाधिप; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ °वैर्हैहयर्षभ; $M_{2.3}$ दानं वै हैह°. — ^{c}) D_{10} G_4 यथा दुःखाच्; T_1 तदा देवाश्; T_2 $G_{1.3}$ यथा दे°; T_3 यथा मृकाश्; M_{1-3} तथा देवाश् (for ततो दे°). — ^{d}) T_2 चोराः (for चेरुः). $D_{1.2.4-6.8.9}$ पूर्वम् (for पृथ्वीम्). D_{4-9} स्मृतिः (for श्रुतिः).

4 G_2 *om.* 4 (*cf. v. l.* 1). — ^{b}) T_1 -तेजनं (*for* -वर्चसम्). — ^{c}) T_1 ददृशुस्तं महाभागम्.

5 G_2 om. 5 (cf. v. l. 1). T_1 om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) V_1 B Dn D_{4-9} तु (for च). — ^{b}) D_{6-9} तं (for च). V_1 B Dn D_5 पृ(V_1 द)ष्ट्वा कुशलमेव च. — ^{c}) D_1 ऊचुश्च (hypermetric) (for ऊचुर्). — ^{d}) T_1 वचनं ते (for वाक्यं काले). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ नराधिप (for जना°).

6 G_2 om. 6 (cf. v. l. 1). Before 6, D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ ins. देवा ऊचुः. — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 च (for स्म). — ^{c}) M_{1-3} तस्मान्नोस्माद् (for तदस्मान्नो). D_6 om. from त्तीव्रा up to काला (in 7^d). D_{10} $T_{2.3}$ M_4 तस्मान्नोस्मात्तीव्रभयात्. — ^{d}) B_3 $D_{4.5.7-9}$ -सत्तम (for -पुंगव).

7 D_6 om. up to काला (in 7^d) (cf. v. l. 6). — ^{a}) B_2 Dn_3 संस् (for स). — ^{c}) T_2 स (for च).

8 ^{a}) T_2 G_2 दीप्ताग्नि- (for दीप्तांशु-). — ^{b}) B_1 $D_{1.2.10}$ $T_{2.3}$ G तथा (for तदा). — ^{c}) B अंतरीक्षान्. — ^{d}) V_1 B Dn निपेतुस्ते; D_2 न्यपतंश्च (for °तन्त).

9 ^{a}) T_1 दैतेया; T_2 दैत्यास्ते (by transp.). — ^{b}) G_{1-3} M तदा (for तस्य). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 अगस्त्यस्य च तेजसा; T_1 उग्रेणागस्त्यवे°. — ^{c}) V_1 B Dn D_1

उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठां स्म दक्षिणाम् ॥९
बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येऽन्ये खस्था महीस्थाश्च ते न दग्धा महासुराः ॥१०
ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तं च तद्रजः ।
अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसुराञ्जहि ॥ ११
इत्युक्त आह देवान्स न शक्नोमि महीगतान् ।
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे धक्ष्यामीति च पार्थिव ॥ १२
एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥ १३
ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ १५
आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति ।
वसिष्ठं मनसा गत्वा श्रुत्वा तत्रास्य गोचरम् ॥ १६
यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा व्यग्रान्दीक्षानुकर्शितान् ।
हन्तुमिच्छन्ति शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥१७
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै ते तत्र जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥ १८ C. B. K. M.
ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमान् ।

गताः (for ययुः). V1 B Dn तु ; D1. 10 T2. 3 G स ; T1 च (for स्म). D4-9 ययुः पातालमंजसा.

10 [a]) D1 वडिस ; D8 बळिस् (for वलिस्). —[b]) D1 अश्वमेधे ; D6 °मेध-. D1. 2. 9 महीगतः. —[c]) V1 B Dn D4 M4 [s]धरस्था (hypermetric) (for खस्था). V1 om. ; D10 S जलस्थाश् (for मही°).

11 [a]) D10 G1. 3. 4 त्यक्त- ; T3 G2 त्यक्ता (for ततो). D4-9 नीरजस्का (for पुनः प्राप्ताः). —[b]) B3 D10 S सुरैः शांत(T1 प्राप्त)भयैर्नृप ; D4-9 देवैः प्राप्तास्तदा नृप. —[c]) B1 तथैव ; T1 तथैनम् (for अथैनम्). —[d]) Dn1 D1. 2. 4-9 G2 M4 भूमिस्थान् (for °ष्ठान्).

12 [a]) V1 B Dn D1. 4-9 प्राह (for आह). T1 इत्युक्तः स तदोवाच. —[b]) V1 B Dn1. n3 D4 शक्यामि ; Dn2 D2 T1 M4 शक्तोस्मि ; D1 शक्ष्यामि (for शक्नोमि). D10 S (except T1) महीं (for मही-). D5-9 धर्मेच्छ- (D5 °च्छ- ; D8 °ज्या- ; D9 °णा)भिरतात्मनां. —[c]) T3 G3 हि (for मे). D1. 2 T1 G1 दग्धुं तपो मे क्षीयेत ; T2 दग्धां तपोभिवीक्षंते ; G2 खस्थास्तपोभिवी-क्षंते. —[d]) V1 B Dn शक्यामि (for धक्ष्यामि). D1. 2 बहुवर्षशतार्जितं ; D4-9 रक्षामीति दिगीश्वराः.

13 [b]) D4 तेन (for स्वेन). T1 दानवास्तेन ते तदा. —[c]) V1 तथा (for तदा).

14 T1 om. 14[ab]. —[a]) D6. 8. 9 ईश्वरश् (for ईदृशश्). —[c]) V1 B1-3 Dn T G2-4 [अ]न्यं (for [अ]हं). D4 मा (for वा). —[d]) T1 अगस्त्यसदृशं भुवि.

15 Before 15, V1 B Dn D10 T G M4 ins. भीष्म उवाच. —[a]) T2 ततस् (for तदा). —[b]) D1. 2. 4, 10 T2. 3 G M4 तम् ; D5. 8 तदा ; D6. 7. 9 तथा (for ततो). —[c]) Some MSS. वशिष्ठस्य. —[d]) D1. 4 मुख- (for मुख्यं). — After 15, D10 S ins. :

647* वैखानसविधानेन गङ्गातीरं समाश्रिताः ।

[T2 वैखानसा (for °स-).]

16 [a]) D10 M1-3 ऐहंत ; T G M4 ईहंते (for आसन्त). D1. 2 आदित्याः स्म उपासंते (D2 °त). —[b]) B2-5 D10 S वैखानसं (for वै मा°). —[c]) Some MSS. वशिष्ठं. D10 T2. 3 G M4 ज्ञात्वा (for गत्वा). —[d]) G2 partly damaged. D1 om. ; D5. 8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Bom. ed. तत्तस्य (for तत्रास्य). V1 B Dn ज्ञात्वा तत्रास्य गौरवं ; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M ग(M1-3 ज्ञा)त्वा तत्त्वस्य गोचरं ; T1 ज्ञात्वा तस्य च गौरवं.

17 [a]) D4. 8 G2 यजमानास् (for °नांस्). M1-3 तदा (for तु तान्). T1 corrupt. —[b]) V1 B Dn सर्वान् (for व्यग्रान्). D4-9 दीक्षावि- (D5. 7 °ति-) (for दीक्षानु-). Some MSS. -कर्षितान्. —[c]) V1 B2-5 Dn ऐच्छंत (for इच्छन्ति). T1 वै बाला ; M4 ते बाला (for शैलाभाः). —[d]) Dn3 खलिलो ; D10 S बलिनो (for ख°). G1. 2 दानवान्.

18 T1 om. (hapl.) 18. —[a]) D4 असुरास्तु ; G1-3 मरुद्वर्षास् (for अदूरात्तु). —[b]) D9 T2 G2 -दत्तं (for -दत्त-). —[c]) D7 om. one हता. V1 तत्रैके ; B Dn तत्रैते ; M4 ये तेत्र (for ते तत्र). —[d]) M3 मानवाः ; M4 दानवान् (for °वाः).

19 [a]) D1. 2. 4. 8 T1 महाघोराः (for °घोरान्). D6. 9 corrupt. —[c]) Dn3 सततम् (for सलिलम्). D10 G

19 विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ १९
19
19 अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१
तथा तान्दुःखिताञ्जानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२
कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ २३
सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४
एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५
एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

M व्य(G3 प्र)क्षोभयंत (G2. 4 °तः) सलिलम्. — d) B3 D10 T G2-4 उत्थितं; G1 lacuna (for उत्थिताः). D1. 2. 5-9 दश- (for शत-).

20 a) D4-8. 10 S (except T1) अभ्यद्रवंश्च देवांस्ते (D8 °नां). — b) B2 तु; B3 Dn2 D5. 9. 10 S हि (for ह). — d) D10 S वसिष्ठं शरणं ययुः.

21 D10 T3 G4 om. (hapl.) 21^{ab}. — a) G2 वचनैर् (for स च तैर्). D1. 2 श्रावितः; D4-9 M4 व्यावितः; M1-3 चान्वितः (for व्यथितः). T1 स हि तैश्चालितः शक्रो. — b) Some MSS. वशिष्ठं. — d) Some MSS. वशिष्ठो.

22 a) D4-9 तदा (for तथा). V1 B Dn तदा तान्दुःखिताञ्ज्ञात्वा; D10 S दृष्ट्वा तान्दुःखितजनान् (T1 °तान्देवान्). — b) M1-3 [आ]नृशंस- (for °स्य-). — c) D5 [अ]हनत् (for [अ]दहत्). G2 सर्वं (for सर्वान्). — d) V1 D2. 4. 8. 9 बलिनः; D10 T2. 3 G M4 ज्वलता; M1-3 ज्वलितः (for खलिनः). D9 om. from स्वेन up to दिव्यं त (in 23^{cd}). T1 ज्वलितेन स्वतेजसा.

23 D8 om. up to दिव्यं त (in 23^{cd}) (cf. v. l. 22). — a) B4 D1. 5. 7. 10 S कैलास- (for °सं). V1 B Dn चैव; D7 वापि (for चापि). — b) T1 गुरुर्मुनिः (for महातपाः). — c) V1 B Dn1. n3 D10 T1 M1-3 अनयत्. — T1 om. 23^{d}–24^{a}. — d) D1. 2 T3 G4 तथा भिन्नं; T2 तदा भिन्नं; G3 तयोर्हीनं (for तया भिन्नं).

24 T1 om. 24^{a} (cf. v. l. 23). — b) D1. 2 स तदा; D4-9 तेन च (D4 वा); T1 नाम सा; G1-3 M1-3 सा तदा (for सा ततो). — T1 om. (hapl.) 24^{cd}. — c) D10 T3 G4 तु (for च). V1 D10 T2. 3 G2. 4 M1-3 बलिनो (for ख°). — d) D10 T2. 3 G बलिनो (for ख°). M1-3 ते देशा बलिनोभवन्.

25 a) Some MSS. वशिष्ठेन.

26 a) Some MSS. वशिष्ठस्य. — b) V1 B (except B2) Dn हि (for ते). — c) V1 B1. 3 Dn2 D4-10 T G M2. 4 [अ]न्यं (for [अ]हं). — d) Some MSS. वशिष्ठात्.

Colophon om. in D4-9. — *Parvan name:* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 पवनार्जुनसंवादः; Dn3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; D1. 2 M4 पवनार्जुनसंवादे वसिष्ठमाहात्म्यं; D10 T3 G1-3 अगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं; T2 M1-3 पवनार्जुनसंवादे आगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं (T2 °त्म्यकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 153; Dn1 152; D10 T2 G3. 4 240; T1 M4 232; T3 239; G1. 2 234; M1. 3 236; M2 237. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D4 26.

१४१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ४
अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिस्तु सोमवत्प्रियदर्शनः ।
अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् । C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

141

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) $D_{1.2.4-9}$ स तदा; G_2 त्वब्रवीत् (for त्वर्जुनस्). — ^{b}) $B_{3.4}$ $D_{5.10}$ T_1 G M ततो (for तम्). — ^{c}) Some MSS. हैहय- (for है°).

2 ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सहसा (for सहिता). D_{6-9} दैत्य- (for देव-). — ^{c}) M अविध्यंत (for °ध्यत). — ^{d}) D_2 शशि- (for सोम-).

3 T_1 om. 3^a. — ^{a}) D_6 om. from अथ up to असुरै (in 4^a). G_{1-3} तथा (for अथ). D_{7-9} व्यग्रा (for ग्रस्ता). D_5 अथ ते मनसा व्यग्रा. — ^{b}) V_1 B Dn_3 $D_{4.5.7-9}$ वि- (for नि-). — T_1 om. 3^c. — ^{c}) D_7 तदा (for देवा). — ^{d}) $B_{1.2}$ $D_{2.4.5}$ सदा; D_8 तदा (for सह). D_{10} S न देवा बलिनस्तदा (G_4 °था).

4 D_6 om. असुरै (cf. v. l. 3). — ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ युध्यमानास् (for वध्य°). — ^{d}) V_1 B_4 Dn तपोधनं; $B_{1.3}$ तपोनिधिं; D_4 महामुनिं (for °वने).

5 D_{10} G_4 om. 5. — ^{b}) B_1 जित- (for शान्त-). — ^{c}) D_5 वध्यौ (for विद्धौ). T_3 असुरैर्वारिभिर्वध्यौ. — ^{d}) $D_{1.2.4.6-9}$ [उ]भावपि (for [इ]मावुभौ).

6 ^{a}) D_4 om. (hapl.?) वयं. D_{10} S हन्यामहे (for वध्या°). — ^{c}) D_{10} S नाभ्यगच्छाम शांतिं च.

7 Before 7, all MSS. (except T_1 M_4; D_3 missing) ins. अत्रिरुवाच. T_1 om. 7^a–8^b. — ^{a}) $G_{1.3}$ कथं रक्ष्या भवंतस्ते. — ^{b}) D_5 भवान्; G_2 रविः (for भव). — D_{10} $T_{2.3}$ G M om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{d}) V_1 B Dn -हंता च (for -हा चैव).

8 T_1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) V_1 B (B_2 damaged) Dn M_4 [अ]त्रिर्वै; D_4 [अ]त्रिश्च; D_{10} T_2 G M_{1-3} [अ]त्रिः स; T_3 ह्यत्रिस् (for [अ]त्रिस्तु). — ^{c}) V_1 B Dn D_5 -भावाच्; T_3 -भागं (for -भावं). D_2 तु (for च). — ^{d}) D_{4-9} स्वर्गस्य (for सूर्यस्य). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ M_4 च प्र-; $G_{2.3}$ [आ]चंद्र-; M_{1-3} [अ]पि प्र- (for प्रति-). T_1 सूर्यं सोमप्रदर्शनं.

9 T_2 reads 9–11 twice. — ^{b}) T_1 तेजसापूरयन्मुनिः. — ^{d}) $D_{1.2}$ भावयन्; D_{4-9} भावितः; D_{10} T_2 (both times).$_3$ G M_4 संवृतः; T_1 M_{1-3} संयुतः (for °गे).

10 For the repetition in T_2, cf. v. l. 9. — ^{a}) $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ हि विरजश् (for वितिमिरं). D_{10} $T_{1.2}$ (both times).$_3$ $G_{1.3.4}$ M जगद्धि तिमिरांधं हि (D_{10} T_3 G_4 यत्). — G_2 om. from तदा (in 10^b) up to हता (in 12^b). — ^{c}) D_{10} $T_{1.2}$ (both times).$_3$ $G_{1.3.4}$ M दस्यु- (for शत्रु-). — ^{d}) M_{1-3} देवताः (for देवानां). D_6 चेतसा (for तेजसा). D_{10} T_2 (both times) $G_{1.3.4}$ देवतार्थे स्वतेजसा.

83 . 19 विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ १९
. 19
. 19 अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१
तथा तान्दुःखिताञ्ज्ञानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२
कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ २३
सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४
एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५
एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

M व्य(G_3 प्र)क्षोभयंत ($G_{2.4}$ °तः) सलिलम्. — ^{d}) B_3 D_{10} T G_{2-4} उत्थितं; G_1 lacuna (for उत्थिताः). $D_{1.2.5-9}$ दश- (for शत-).

20 ^{a}) $D_{4-8.10}$ S (except T_1) अभ्यद्रवंश्च देवांस्ते (D_8 °नां). — ^{b}) B_2 तु; B_3 Dn_2 $D_{6.9.10}$ S हि (for ह). — ^{d}) D_{10} S वसिष्ठं शरणं ययुः.

21 D_{10} T_3 G_4 om. (hapl.) 21^{ab}. — ^{a}) G_2 वचनैर् (for स च तैर्). $D_{1.2}$ श्रावितः; D_{4-9} M_4 च्यावितः; M_{1-3} चान्वितः (for व्यथितः). T_1 स हि तैश्चालितः शक्रो. — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठं. — ^{d}) Some MSS. वशिष्ठो.

22 ^{a}) D_{4-9} तदा (for तथा). V_1 B Dn तदा तान्दुःखिताञ्ज्ञात्वा; D_{10} S दृष्ट्वा तान्दुःखितजनान् (T_1 °तान्देवान्). — ^{b}) M_{1-3} [आ]नृशंस- (for °स्य-). — ^{c}) D_5 [अ]हनत् (for [अ]दहत्). G_2 सर्वं (for सर्वान्). — ^{d}) V_1 $D_{2.4.8.9}$ बलिनः; D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ज्वलता; M_{1-3} ज्वलितः (for खलिनः). D_9 om. from स्वेन up to दिव्यं त (in 23^{cd}). T_1 ज्वलितेन स्वतेजसा.

23 D_6 om. up to दिव्यं त (in 23^{cd}) (cf. v. l. 22). — ^{a}) B_4 $D_{4.5.7.10}$ S कैलास- (for °सं). V_1 B Dn चैव; D_7 वापि (for चापि). — ^{b}) T_1 गुरुर्मुनिः (for महातपाः). — ^{c}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_{10} T_1 M_{1-3} अनयत्. — T_1 om. 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) $D_{1.2}$ T_3 G_4 तथा भिन्नं; T_2 तदा भिन्नं; G_2 तयोर्हीनं (for तया भिन्नं).

24 T_1 om. 24^{a} (cf. v. l. 23). — ^{b}) $D_{1.2}$ स तदा; D_{4-9} तेन च (D_4 वा); T_1 नाम सा; G_{1-3} M_{1-3} सा तदा (for सा ततो). — T_1 om. (hapl.) 24^{cd}. — ^{c}) D_{10} T_3 G_4 तु (for च). V_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} बलिनो (for ख°). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G बलिनो (for ख°). M_{1-3} ते देशा बलिनोभवन्.

25 ^{a}) Some MSS. वशिष्ठेन.

26 ^{a}) Some MSS. वशिष्ठस्य. — ^{b}) V_1 B (except B_2) Dn हि (for ते). — ^{c}) V_1 $B_{1.3}$ Dn_2 D_{4-10} T G $M_{2.4}$ [अ]न्यं (for [अ]हं). — ^{d}) Some MSS. वशिष्ठात्.

Colophon om. in D_{4-9}. — *Parvan name:* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{1.2.4.5}$ $Dn_{1.n2}$ पवनार्जुनसंवादः; Dn_3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; $D_{1.2}$ M_4 पवनार्जुनसंवादे वसिष्ठमाहात्म्यं; D_{10} T_3 G_{1-3} अगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं; T_2 M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे आगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं (T_2 °स्त्यकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 153; Dn_1 152; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 240; T_1 M_4 232; T_3 239; $G_{1.3}$ 234; $M_{1.2}$ 236; M_3 237. — *Śloka no.:* $Dn_{1.n2}$ D_4 26.

१४१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ४
अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिस्तु सोमवत्प्रियदर्शनः ।
अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् । C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

141

☞ This adhy. is missing in D_{3} (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) $D_{1.2.4-9}$ स तदा; G_{2} त्वब्रवीत् (for त्वर्जुनस्). —^{b}) $B_{3.4}$ $D_{5.10}$ T_{1} G M ततो (for तम्). —^{c}) Some MSS. हेहय- (for है°).

2 ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} सहसा (for सहिता). D_{6-9} दैत्य- (for देव-). —^{c}) M अविध्यंत (for °ध्यत). —^{d}) D_{2} शशि- (for सोम-).

3 T_{1} om. 3^{a}. —^{a}) D_{6} om. from अथ up to असुरै (in 4^{a}). G_{1-3} तथा (for अथ). D_{7-9} व्यग्रा (for ग्रस्ता). D_{5} अथ ते मनसा व्यग्रा. —^{b}) V_{1} B Dn_{3} $D_{4.5.7-9}$ वि- (for नि-). — T_{1} om. 3^{c}. —^{c}) D_{7} तदा (for देवा). —^{d}) $B_{1.2}$ $D_{2.4.5}$ सदा; D_{8} तदा (for सह). D_{10} S न देवा बलिनस्तदा (G_{4} °था).

4 D_{6} om. असुरै (cf. v. l. 3). —^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ युध्यमानास् (for वध्य°). —^{d}) V_{1} B_{4} Dn तपोधनं; $B_{1.3}$ तपोनिधिं; D_{4} महामुनिं (for °वने).

5 D_{10} G_{4} om. 5. —^{b}) B_{1} जित- (for शान्त-). —^{c}) D_{5} वध्यौ (for विद्धौ). T_{3} असुरैर्वारिभिर्वध्यौ. —^{d}) $D_{1.2.4.6-9}$ [उ]भावपि (for [इ]मावुभौ).

6 ^{a}) D_{4} om. (hapl.?) वयं. D_{10} S हन्यामहे (for वध्या°). —^{c}) D_{10} S नाभ्यगच्छाम शांतिं च.

7 Before 7, all MSS. (except T_{1} M_{4}; D_{3} missing) ins. अत्रिरुवाच. T_{1} om. 7^{a}–8^{b}. —^{a}) $G_{1.3}$ कथं रक्ष्या भवंतस्ते. —^{b}) D_{5} भवान्; G_{2} रविः (for भव). — D_{10} $T_{2.3}$ G M om. (hapl.) 7^{cd}. —^{d}) V_{1} B Dn -हंता च (for -हा चैव).

8 T_{1} om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^{a}) V_{1} B (B_{2} damaged) Dn M_{4} [अ]त्रिर्वै; D_{4} [अ]त्रिश्च; D_{10} T_{2} G M_{1-3} [अ]त्रिः स; T_{3} ह्यत्रिस् (for [अ]त्रिस्तु). —^{c}) V_{1} B Dn D_{6} -भावाच्; T_{3} -भागं (for -भावं). D_{2} तु (for च). —^{d}) D_{4-9} स्वर्गस्य (for सूर्यस्य). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ M_{4} च प्र-; $G_{2.3}$ [आ]चंद्र-; M_{1-3} [अ]पि प्र- (for प्रति-). T_{1} सूर्यं सोमप्रदर्शनं.

9 T_{2} reads 9–11 twice. —^{b}) T_{1} तेजसापूरयन्मुनिः. —^{d}) $D_{1.2}$ भावयन्; D_{4-9} भावितः; D_{10} T_{2} (both times)$._{3}$ G M_{4} संवृतः; T_{1} M_{1-3} संयुतः (for °गे).

10 For the repetition in T_{2}, cf. v. l. 9. —^{a}) $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ हि विरजश् (for वितिमिरं). D_{10} $T_{1.2}$ (both times)$._{3}$ $G_{1.3.4}$ M जगद्धि तिमिरांधं हि (D_{10} T_{3} G_{4} यत्). — G_{2} om. from त्तदा (in 10^{b}) up to हता (in 12^{b}). —^{c}) D_{10} $T_{1.2}$ (both times)$._{3}$ $G_{1.3.4}$ M दस्यु- (for शत्रु-). —^{d}) M_{1-3} देवताः (for देवानां). D_{6} चेतसा (for तेजसा). D_{10} T_{2} (both times) $G_{1.3.4}$ देवतार्थं स्वतेजसा.

283
56. 19
50. 19
15. 19 विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ १९
अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१
तथा तान्दुःखिताञ्जानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२
कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ २३
सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४
एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५
एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

M व्य(G_3 प्र)क्षोभयंत ($G_{2.4}$ °तः) सलिलम्. — ^{d}) B_3 D_{10} T G_{2-4} उत्थितं; G_1 lacuna (for उत्थिताः). $D_{1.2.5-9}$ दश- (for शत-).

20 ^{a}) $D_{4-8.10}$ S (except T_1) अभ्यद्रवंश्च देवांस्ते (D_8 °नां). — ^{b}) B_2 तु; B_3 Dn_2 $D_{6.9.10}$ S हि (for ह). — ^{d}) D_{10} S वसिष्ठं शरणं ययुः.

21 D_{10} T_3 G_4 om. (hapl.) 21^{ab}. — ^{a}) G_2 वचनैर् (for स च तैर्). $D_{1.2}$ श्रावितः; D_{4-9} M_4 व्यावितः; M_{1-3} चान्वितः (for व्यथितः). T_1 स हि तैश्चालितः शक्रो. — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठं. — ^{d}) Some MSS. वशिष्ठो.

22 ^{a}) D_{4-9} तदा (for तथा). V_1 B Dn तदा तान्दुःखिताञ्ज्ञात्वा; D_{10} S दृष्ट्वा तान्दुःखितजनान् (T_1 °तान्देवान्). — ^{b}) M_{1-3} [आ]नृशंस- (for °स्य-). — ^{c}) D_5 [अ]हनत् (for [अ]दहत्). G_2 सर्वं (for सर्वान्). — ^{d}) V_1 $D_{2.4.8.9}$ बलिनः; D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ज्वलता; M_{1-3} ज्वलितः (for खलिनः). D_9 om. from स्वेन up to दिव्यं त (in 23^{cd}). T_1 ज्वलितेन स्वतेजसा.

23 D_6 om. up to दिव्यं त (in 23^{cd}) (cf. v. l. 22). — ^{a}) B_4 $D_{4.5.7.10}$ S कैलास- (for °सं). V_1 B Dn चैव; D_7 वापि (for चापि). — ^{b}) T_1 गुरुर्मुनिः (for महातपाः). — ^{c}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_{10} T_1 M_{1-3} भनयत्. — T_1 om. 23^d–24^a. — ^{d}) $D_{1.2}$ T_3 G_4 तथा भिन्नं; T_2 तदा भिन्नं; G_2 तयोर्हीनं (for तया भिन्नं).

24 T_1 om. 24^a (cf. v. l. 23). — ^{b}) $D_{1.2}$ स तदा; D_{4-9} तेन च (D_4 वा); T_1 नाम सा; G_{1-3} M_{1-3} सा तदा (for सा ततो). — T_1 om. (hapl.) 24^{cd}. — ^{c}) D_{10} T_3 G_4 तु (for च). V_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} वलिनो (for ख°). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G बलिनो (for ख°). M_{1-3} ते देशा बलिनोभवन्.

25 ^{a}) Some MSS. वशिष्ठेन.

26 ^{a}) Some MSS. वशिष्ठस्य. — ^{b}) V_1 B (except B_2) Dn हि (for ते). — ^{c}) V_1 $B_{1.3}$ Dn_2 D_{1-10} T G $M_{2.4}$ [अ]न्यं (for [अ]हं). — ^{d}) Some MSS. वशिष्ठात्.

Colophon om. in D_{4-9}. — *Parvan name:* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{1.2.4.5}$ $Dn_{1.n2}$ पवनार्जुनसंवादः; Dn_3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; $D_{1.2}$ M_4 पवनार्जुनसंवादे वसिष्ठमाहात्म्यं; D_{10} T_3 G_{1-3} अगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं; T_2 M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे आगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं (T_2 °स्त्यकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 153; Dn_1 152; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 240; T_1 M_4 232; T_3 239; $G_{1.3}$ 234; $M_{1.2}$ 236; M_3 237. — *Śloka no.:* $Dn_{1.n2}$ D_4 26.

१४१

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ४
अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिस्तु सोमवत्प्रियदर्शनः ।
अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् । C. 13. B. 13. K. 13. M. 13

141

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) $D_{1.2.4-9}$ स तदा; G_2 स्त्वब्रवीत् (for स्त्वर्जुनस्). —^{b}) $B_{3.4}$ $D_{5.10}$ T_1 G M ततो (for तम्). —^{c}) Some MSS. हेहय- (for है°).

2 ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सहसा (for सहिता). D_{8-9} दैत्य- (for देव-). —^{c}) M अविध्यंत (for °ध्यत). —^{d}) D_2 शशि- (for सोम-).

3 T_1 om. 3^{a}. —^{a}) D_6 om. from अथ up to असुरै (in 4^{a}). G_{1-3} तथा (for अथ). D_{7-9} व्यग्रा (for ग्रस्ता). D_5 अथ ते मनसा व्यग्रा- —^{b}) V_1 B Dn_3 $D_{4.5.7-9}$ वि- (for नि-). — T_1 om. 3^{c}. —^{c}) D_7 तदा (for देवा). —^{d}) $B_{1.2}$ $D_{2.4.5}$ सद्रा; D_8 तदा (for सह). D_{10} S न देवा बलिनस्तदा (G_4 °था).

4 D_6 om. असुरै (cf. v. l. 3). —^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ युध्यमानास् (for वध्य°). —^{d}) V_1 B_4 Dn तपोधनं; $B_{1.3}$ तपोनिधिं; D_4 महामुनिं (for °वने).

5 D_{10} G_4 om. 5. —^{b}) B_1 जित- (for शान्त-). —^{c}) D_5 वध्यौ (for विद्धौ). T_3 असुरैर्वारिभिर्वध्यौ. —^{d}) $D_{1.2.4.6-9}$ [उ]भावपि (for [इ]मावुभौ).

6 ^{a}) D_4 om. (hapl.?) वयं. D_{10} S हन्यामहे (for वध्या°). —^{c}) D_{10} S नाभ्यगच्छाम शांतिं च.

7 Before 7, all MSS. (except T_1 M_4; D_3 missing) ins. अत्रिरुवाच. T_1 om. 7^{a}–8^{b}. —^{a}) $G_{1.3}$ कथं रक्ष्या भवंतस्ते. —^{b}) D_5 भवान्; G_2 रविः (for भव). — D_{10} $T_{2.3}$ G M om. (hapl.) 7^{cd}. —^{d}) V_1 B Dn -हंता च (for -हा चैव).

8 T_1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^{a}) V_1 B (B_2 damaged) Dn M_4 [अ]त्रिर्वै; D_4 [अ]त्रिश्च; D_{10} T_2 G M_{1-3} [अ]त्रिः स; T_3 ह्यत्रिस् (for [अ]त्रिस्तु). —^{c}) V_1 B Dn D_5 -भावाच्; T_3 -भागं (for -भावं). D_4 तु (for च). —^{d}) D_{4-9} स्वर्गस्य (for सूर्यस्य). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ M_4 च प्र-; $G_{2.3}$ [आ]चंद्र-; M_{1-3} [अ]पि प्र- (for प्रति-). T_1 सूर्यं सोमप्रदर्शनं.

9 T_2 reads 9–11 twice. —^{b}) T_1 तेजसापूरयन्मुनिः. —^{d}) $D_{1.2}$ भावयन्; D_{4-9} भावितः; D_{10} T_2 (both times).$_3$ G M_4 संवृतः; T_1 M_{1-3} संयुतः (for °गे).

10 For the repetition in T_2, cf. v. l. 9. —^{a}) $B_{4.6}$ $D_{1.2}$ हि विरजश् (for वितिमिरं). D_{10} $T_{1.2}$ (both times).$_3$ $G_{1.3.4}$ M जगद्धि तिमिरांधं हि (D_{10} T_3 G_4 यत्). — G_2 om. from तदा (in 10^{b}) up to हता (in 12^{b}). —^{c}) D_{10} $T_{1.2}$ (both times).$_3$ $G_{1.3.4}$ M दस्यु- (for शत्रु-). —^{d}) M_{1-3} देवताः (for देवानां). D_6 चेतसा (for तेजसा). D_{10} T_2 (both times) $G_{1.2.4}$ देवतार्थे स्वतेजसा.

01 57. 12 पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥ ११
161. 11 146. 10 उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ।
अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२
अद्वितीयेन मुनिना जपता चर्मवाससा ।
फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३
तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५
अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
प्रोवाच सहितं देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १७
अश्विभ्यां सह नेच्छामः पातुं सोमं महाव्रत ।
पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ १८

च्यवन उवाच ।

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।

---

11 For the repetition in T2, cf. v. l. 9. G2 om. 11 (cf. v. l. 10). D2 om. (hapl.) 11–12. T1 om. 11–13. — b) Dn2 D1. 8 देवान् (for देवा). — d) D1. 4–9 व्यनिघ्नन्; D10 T2 (both times). 3 G1. 3. 4 M व्यनिघ्नंत (for व्यत्यघ्नन्). V1 व्यघ्नन्नात्रिसुरक्षिताः.

12 G2 om. up to हता (in 12^{ab}) (cf. v. l. 10). D2 T1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) D10 T3 G1. 3 M उद्भावितश् (for °सितश्). — b) D5 देवास्तैराहतासुराः. — c) V1 B (B2 damaged) Dn सामर्थ्यं (for सोमत्वं). — d) D4–9 M1. 2 कृतमुत्तममेव ह (M1. 2 हि).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 11). — a) V1 B Dn द्विजेनाग्निद्वितीयेन. — c) D10 T2. 3 G4 M4 -भक्षिणाथ (T2 °णा च) (hypermetric) (for -भक्षेण).

14 a) D1. 2. 4–9 तस्यापि सुमहत्प्रोक्तं (D4 °त्कर्म). — b) B1 मया चात्रेर् (for कर्मात्रेः सु-). — Dn1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — c) B2. 3 Dn3 D1. 5–10 T2. 3 G M2–4 [अ]न्यं (for [अ]हं). G3 वाक्यम् (for वा त्वम्). — For 14, T1 subst. :

648* एवमत्रेर्महाराज कथितं कर्म चाद्भुतम् ।

— After 14, B5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* दानधर्म. — *Adhy. name :* पवनार्जुनसंवादः].

15 Dn1 om. 15 (cf. v. l. 14). Before 15, B5 D1. 2. 10 T3 G2. 4 M ins. भीष्मः. T1. 2 om. 15^{ab}. — b) V1 B Dn2. n3 ततो (for तम्). — Before 15^{cd}, T2 ins. भीष्मः. — c) D10 बृहत् (for महत्).

16 a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn अश्विनौ (for °नोः). D10 S (T1 om.) संप्रति- (for प्रतिसं-). — c) V1 सहितौ; B Dn M4 °तो (for °तं). D8 देवौ (for देवैः).
— For 15^{c}–16^{d}, T1 subst. :

649* च्यवनस्य महाराज शृणु माहात्म्यमुत्तमम् ।
दृष्ट्वा यज्ञं महाभाग च्यवनः सुमहातपाः ।
नासत्यौ बलिनौ राजंश्चक्रे वै सोमपीथिनौ ।

17 T1 om. 17–20. — a) D1–7. 9 विजिताव्; D10 T2. 3 G न समाव्; M4 निंदिताव् (for वर्जि°). — c) D10 T3 G M हि समाव् (for संमिताव्). T2 भूतैर्न हि समावेतौ. — d) B4 D4. 8. 10 S (T1 om.) न (for मा).

18 T1 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) B1. 4. 5 D10 T2. 3 G M4 नेच्छामि; B2 Dn °म (for °मः). — b) V1 B Dn सोमं पातुं (by transp.). — After 18^{ab} V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. :

650* यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम ते वचः ।
च्यवन उवाच ।
पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिताविमौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ।
क्रियतां मद्वचो देवा यथा वै समुदाहृतम् ।
एतद्वः कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वताम् । [5]
इन्द्र उवाच ।
अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम ।

[(L. 1) D4 यदन्यद्विप्र ते वक्ष्ये (for the prior half). B5 D1. 2 करिष्यामि (for °ष्याम). B4. 5 [अ]हं तव (for ते वचः). — (L. 2) D1. 2. 4–9 [उ]भौ (for [इ]मौ). — (L. 3) D4 सुरेश्वरौ (for °श्वर). — (L. 4) D1. 2. 4–9 यन्मयैतदुदाहृतं (for the post. half). — (L. 5) B5 एवं तु कुर्वतः श्रेयो (for the prior half). B5 अकुर्वतः. — D7 ईश्वर (for इन्द्र). — (L. 6) D4 अश्विनोः (for °भ्यां).]

मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ १९
ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २०
तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्छितः ।
उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ।
तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥ २१
तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ।
अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयत्तं सवज्रं सहपर्वतम् ॥ २२
अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव ह ।
मदं मन्त्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ॥ २३
तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ।
द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
हनुस्तस्याभवद्भूमावेकश्चास्यास्पृशद्दिवम् ॥ २४
जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ २५
ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यगतास्तदा ।
अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ।
अश्विभ्यां सह सोमं च पिबामो विगतज्वराः ॥ २६
ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ।
च्यवनः कृतवांस्तौ चाप्यश्विनौ सोमपीथिनौ ॥ २७
ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ।
अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ २८ C. 13. 7392 B. 13. 157 K. 13. 261 M. 13. 14

— c) M4 पिबंति (for पिबन्तु). G2 सोमं (for -कामं).

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 17). B4 अत्रिर् (sic) (for च्यवन). — a) G1. 3 प्रमथितं (for °तः). D8 सोमं (for सद्यः). D5 मया न प्रथितः सम्यक्. — d) V1 मे (for वै). M1-3 ततः (for मखे).

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 17). Dn1 G1 om. (hapl.) 20. Before 20, V1 B (B2 damaged) Dn ins. वायुरुवाच. — b) D5 स हि च (for सहसा). — d) D10 T2. 3 G2-4 M4 तदा; M1-3 तथा (for [अ]-भवन्).

21 a) V1 B Dn D10 T2. 3 G ततः; D1 तत्र; M4 तत्तत् (for तत्तु). — c) T1 व्रजं (for शैलं). — T1 om. 21ef. — e) D1. 2. 4-8 मघवान् (for भग°).

22 b) M4 च्यवनस्तपसां निधिः. — c) M4 अंभः (for अद्भिः). D10 T2. 3 G1. 3. 4 स्तंभयति; M1-3 [अ]स्तंभयत (for °यत्तं). — d) D4. 6-9 आयांतं (for सवज्रं). T1 सवज्रं स हि सर्वतः.

23 a) D1. 2 तथा; M1-3 अत्र (for अथ). — b) V1 B Dn D2. 8 हि; M1-3 च (for ह). — c) D10 S सामाहुति- (for मन्त्राहुति-). — d) B1 T1 व्यात्तास्यं च (T1 स) (for व्यादितास्यं). D1. 2 महात्मनः (for °मुनिः).

24 a) D10 S दंताः (for दन्त-). D4-9 वै (for तु). — b) D10 T G M1-3 बभूवुः शतयोजनाः. — c) D4-8 चास्य (for तस्य). — D8 reads 24d–26a after 26c. — f) V1 B Dn [आ]स्यं; D5. 10 S [ए]का (for [ए]कश्). G1-3 M2. 3 [अ]पि (for [अ]स्य).

25 For the sequence in D8, cf. v. l. 24. — a) V1 D4-9 चास्य (for तस्य). — c) T1 तस्यास्यं समनुप्राप्ता. — d) D4 महार्णवं.

26 For the sequence in D8, cf. v. l. 24. — a) D1. 2. 4-9 अमन्त्रंत (for ते संमन्त्र्य). — b) D4-9 अथास्य (for मदस्य). V1 B Dn -समीपगाः; D4 T1 -गतास्तथा (for °स्तदा). — d) Dn3 D3 T1 प्रणम्यास्मै; T2 °ताः स्म; G1. 3. 4 °तास्मै (for °मास्मै). — T2 om. 26ef. — f) V1 B Dn D4-9 M1-3 पिबाम (for °मो).

27 a) D1. 4. 6. 7-9 स ततः (by transp.); D10 T2 G4 स तु तं; M4 स कृतः. D6. 7 प्रयतः; D10 G4 प्राणमच् (for प्रणतः). T3 स्तुतिं प्रणमतः शक्रश्; G1-3 सततं प्रणतिं शक्रश्; M1-3 स ततः प्रणतिं शक्रश्. — b) D10 T2. 3 G M4 च्यवनस्य चकार तत्. — For 27ab, T1 subst.:

651* तथेति शक्रस्तस्याथ प्रणाममकरोन्नृप ।

— c) B3 तु (for च). D10 T2. 3 G M4 च्यव-(T2 G M4 च्यव)नं कृतवंतौ ताव्; T1 M1-3 वचनं (T1 क्रतौ च) कृतवंतश्च. — d) V1 B Dn D5. 10 S (except T1) -पायिनौ; D2 -भागिनौ (for -पीथिनौ).

28 a) D10 तदा; M4 ते वै (for ततः). T[illegible] नस्तु प्रसन्नात्मा; T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 ते वै (T[illegible] तदा) प्रत्याहरन्कर्म. — d) D2 पत्रे (for [illegible]

3 .33 एतैर्दोषैर्नरो राजन्क्षयं याति न संशयः ।
1.32 16.30 तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २९

एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं च्यवनात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

भीष्म उवाच ।
तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
तदेयं च्यवनेनेह हृता तेषां वसुंधरा ॥ २
उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिताभवन् ।
शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३
देवा ऊचुः ।
मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चापि दिवं प्रभो ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।
गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः ।

G1. 3. 4 M4 स्त्रीपु स; G2 स्त्रीपुंसि (for स्त्रीपु च).

29 ^{a}) D4. 6–9 T1 नरा (for नरो). — ^{b}) Dn1 D6–9 T1. 3 M1 यांति (for याति). — ^{c}) D4–9 एतन् (for एतान्). D5. 7 राजन् (for नित्यं).

30 ^{a}) V1 B Dn1. n3 [अ]थ (for [अ]पि). — ^{c}) Dn3 D1. 10 T G M3. 4 [अ]न्यं (for [अ]हं). — ^{d}) D4 T2. 3 G M4 ब्राह्मणात् (for च्यवनात्). V1 B Dn1. n2 क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरं; D5–9 M1–3 ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरं.

Colophon om. in V1 D4–9. — *Parvan name :* B1. 3. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan :* B1. 3–5 Dn1. n2 D1. 2 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* B1. 3. 4. 5 Dn1. n2 पवनार्जुनसंवादः; Dn3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; D1. 2 पवनार्जुनसंवादे च्यवनमाहात्म्यं; D10 T3 G1. 3 M4 च्यवनमाहात्म्यं; T2 G3 पवनार्जुनसंवादे अत्रिच्यवनमाहात्म्यकथनं; M1–3 अत्रिच्यवनमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 153; D10 T2 G2. 4 241; T1 M4 233; T3 240; G1. 3 235; M1. 2 237; M3 238. — *Śloka no.*: Dn1 32.

142

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) T3 तं (for तु). — ^{b}) D10 T2. 3 G M4 वचः (for पुनः). — ^{d}) D10 T2 G सुखं; M4 दुःखं (for मुख्यं).

2 ^{b}) Dn2 सदा (for यदा). D1. 2. 4–9 सर्वे (for सेन्द्रा). — ^{c}) B3 Dn2 D1 तदेवं; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M तदेव; T1 तथैव (for तदेयं). D10 S द्यौर् (for [इ]ह). — ^{d}) Dn3 D4. 6. 8. 9 कृता (for हृता).

3 ^{a}) Dn2 हृतौ; Dn3 कृतौ (for हृतौ). D2 तेषां (for मत्वा). — ^{b}) B5 वने; T1 भृशं (for [अ]भवन्). — T1 om. 3^c–11^d. — ^{c}) D10 T2. 3 G M1–3 महात्मानो. — ^{d}) V1 B5 D1. 10 G1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — After 3, D7 reads 5, repeating it in its proper place.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). T3 om. the ref. — ^{a}) B2 M1–3 मदस्य; D4–9 मदेन (for मदास्य-). B1. 4 -व्यतियुक्तानाम्; B3 °सक्तानाम्; B5 Dn3 M1–3 °षक्तानाम्; D2 °रिक्तानाम् (for °षिक्तानाम्). T2. 3 G M4 मदस्यास्यविष(G2 °सु-; M4 °वि)क्तानाम्. — ^{b}) Dn1 D1. 2 -पूजिता (for °त). — ^{c}) D1. 2 च्यवनैर्नो (for °नेन). Dn3 कृता (for हृता). — ^{d}) D1 कोपैश्; D4. 6. 8. 9 क्रमाच् (for कपैश्). V1 B3–5 Dn D6. 7 [ए]व; B1 G1–3 त्रि- (for [अ]पि). D2 कोपैश्चैव प्रभो ततः.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). D7 reads 5 for the first time after 3. — ^{a}) D6 गच्छंतु; T3 गच्छ त्वं (for गच्छध्वं). D4. 5. 9 गच्छंतु शरणं विप्रम्. — ^{c}) D4–8.

प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ५
ते ययुः शरणं विप्रांस्त ऊचुः काञ्जयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ।
भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थिव ॥ ६
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७
स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ।
भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥ ८
सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।
सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९
श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ।
वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते ॥ १०
दीप्तमग्निं जुह्वति च गुरूणां वचने स्थिताः ।
सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ ११
उपेत्य शकटैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १२
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतम् ॥ १४ C B. K M
धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियंकराः ।

7 (both times). 8. 9 प्रसाद्यताम् (for °द्य तान्). —d) D10 T3 G1-3 M -पुरं (for पुरा).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 3). —a) B4. 5 प्राप्तान् (for विप्रांस्). —b) V1 B Dn ऊचुस्ते (by transp.); G2 ऊचतुः (sic). —c) D10 T3 M4 द्विजाः. D4. 5. 7. 8 आहुर्; D10 T2. 3 G1-3 M4 प्रोचुर् (for प्राहुर्). —d) D1. 2 कपानिमान्; D6. 8. 9 कफानिमान् (for कपानिति). D4 ज्ञायतेह कपानिमान्; D5 क्षपितेह कफानिमान्; D10 S (T1 om.) मदशक्त्याकुलीकृताः. —e) D1. 2 -गतान्ह; D10 S (T1 om.) -लोकस्य (for -गतान्हि). —f) D1. 2 तेब्रुवन् (for पार्थिव). D10 G2 वयमित्यब्रवीद्द्विजान्; T2. 3 G1. 3. 4 M °त्यब्रुवन्द्विजाः (T2 G4 °जान्).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 3). D10 T2. 3 G M om. 7-8. —b) D4-9 कफ- (for कप-). —d) D1-6. 8. 9 कफैः (for कपैः).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 3). D10 T2. 3 G M om. 8 (cf. v. l. 7). —b) D4. 9 कफ- (for कप-). —d) D4-9 कफाः (for कपाः).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 3). Before 9, D10 T2 G1. 3 M4 ins. देवाः; M1. 3 धनी. —a) V1 B5 प्रज्ञाः; Dn2 शूराः (for प्राज्ञाः). —d) D4 महर्षयः (for °र्षिभिः).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 3). —b) G1. 3 श्रियश् (for श्रियं). —c) D4. 6. 8. 9 दारा (for दारान्). —d) D10 G2 न भुंजयेत्; T2. 3 G1. 3. 4 M4 न भक्षयेत्; M1-3 अभक्षकाः (for न भुञ्जते). D1. 2. 4. 6. 8. 9 न वृथामांसभक्षिणः; D5. 7 निवृत्ता मांसभक्षणे.

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 3). —a) T2 तप्तम् (for दीप्तम्). V1 B3-5 Dn जुह्वते (for °ति). —c) D10 S (T1 om.) सु- (for च). —d) T2. 3 G4 बलानां (for बा°).

12 a) B3. 4 शनकैर्; D4-7. 9 न स्त्रियं (for शकटैर्). D10 T2. 3 G M उपेत्य शनकैर्दारान्; T1 तदाप्रभृति दारांश्च. —b) B1. 4. 5 D6 न सेवंते; T2. 3 G2. 4 M सेवंति न (by transp.). D4 रजस्वलाः (for °लाम्). D7 रजस्वलां न सेवंते; T1 न सेवंते रजस्वलाः; G1. 3 सेवंति न रजस्वलाः. —After 12ab, D10 S (except T1) ins.:

652* सुगतिं चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ।

[M1-3 स्वर्गतिं (for सुगतिं). G2 -कर्मणा (for -कर्मिणः).]

—After 12c, D10 S ins.:

653* गर्भिणीवत्सकादिषु ।
पूर्वाह्णेषु न दीव्यन्ति.

[(L. 1) T1 M1-3 -वृद्धकादिषु (for -वत्स°).]

13 b) D1 युक्ताः (for युक्तान्). D5. 7-9 कफान् (for कपान्). T1 गुणैर्युक्ताः कथंचन. —d) V1 B Dn D10 सुखं हि वः; D1 शुभं हि नः; D4-9 हि वः (D4 हितः; D6 च वः) शिवं (for शुभं हि वः). T1 M4 सत्यादेव शुभं हि नः (M4 वः).

14 T1 om. 14-17. —a) D5-9 कफान् (for कपान्). —c) T2 M2 (also as in text) कस्माद् (for त°). D4. 6-9 हन्याः कफा (for वध्याः कपा). D1. 2 नस्ते (for [अ]स्माकं). —d) D10 T2. 3 G M4 प्रयोज्यास्मासु यास्यथ.

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). —a) M4 तेथ (for

42 गृहीत्वास्त्राण्यथो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १५
8, 16
2, 16 समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।
7, 14
व्यसृजञ्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशनान् ॥ १६
ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्भुक्त्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ।
प्रशशंसुर्द्विजांश्चैव ब्रह्माणं च यशस्विनम् ॥ १७
तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १८
इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १९
जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थे सर्वथा सततं प्रभो ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २०
दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं यशः ।
लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्च चरितो महान् ॥ २१
अहो ब्राह्मणकर्माणि यथा मारुत तत्त्वतः ।
त्वया प्रोक्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन ह ॥ २२

वायुरुवाच ।

ब्राह्मणान्क्षत्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

धनी). D2 M1-3 कपान्प्राह ; D4-9 प्राह कफान् (for कपानाह). D10 T2, 3 G तेथ गत्वा कपान्प्राहुर्. — D8 om. 15^{bc}. D4 om. 15^{c}. — c) V1 B Dn [अ]तो (for [अ]थो). D10 S (T1 om.) म(M अ)होदग्राः कपा वेगाद्. — d) D6-9 कफाः ; D10 S (T1 om.) विप्रान् (for कपाः).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 14). G1 om. 16^{a}–17^{b}. — b) D6-9 कफान् (for कपान्). Dn1 D1 सर्व- (for सर्वे). — D4 om. 16^{c}–17^{b}. — c) D5 असृजन् (for व्य°). — d) D6-9 कफानां (for कपानां). G2 -नाशकाः (for °नान्).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 14). D4 G1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — b) D6-9 कफान् (for कपान्). V1 B Dn D1, 5 हत्वा (for भुक्त्वा). Dn1 हुताशनाः ; D10 S (T1 G1 om.) समाद्रवन् (for सनातनाः). — d) D1, 2, 4-9 व्यभ्राजंत (for व्यराजन्त). M जनाधिप (for नरा°). — After 17^{cd}, V1 B Dn D1, 2, 4-9 ins. :

654* हत्वा वै दानवान्देवाः सर्वे संभूय संयुगे ।
ते नाभ्यजानन्हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान् ।
अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो ।
यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः । [5]

[(L. 1) D4, 6-9 च खगमा ; D5 च दानवान् (for वै दानवान्). D1, 2 हतांश्च च्यवनान्देवाः (for the prior half). — (L. 2) D1, 2, 5, 6, 8, 9 च (for हि). D4-9 कफान् (for कपान्). — (L. 4) D4, 6-9 कफाः. D5 ब्राह्मणैस्तेजसा कफाः (for the post. half).]

— e) V1 B Dn चापि ; T1, 2 G1, 4 M देवा ; T3 G2 देवान् ; G3 देव (for चैव). — f) V1 B1 Dn1 D5-10 G2 M4 ब्राह्मणं ; B3 D4 T2 ब्राह्मणांश् (for ब्रह्माणं). Bom. ed. यशस्विनः (for °नम्).

18 a) T1 om. तेज. D1, 2, 4-9 तपश्चैव ; D10 T2, 3 G2-4 तथा वीर्याद् (for तथा वीर्यं). — D4-7, 9 om. 18^{bc}. — c) D10 T2, 3 G M4 अथाप्नुवंश् ; M1, 3 अवाप्तवांश् (for °प्नुवंश्). B1 देवत्वं (for [अ]मरत्वं).

19 a) B3 [उ]क्ते ; D2 T2 [उ]क्त्वा ; D10 T3 G2, 4 [उ]क्तो (for [उ]क्त-). — b) V1 B Dn D2 अर्जुनः प्रत्युवाच ह. — T1 om. 19^{cd}. — d) V1 B Dn D1, 2 युधिष्ठिर (for नराधिप).

20 Before 20, some MSS. ins. अर्जुन उवाच. — a) V1 B Dn2, n3 D2, 4-7, 9 T1 ब्राह्मणार्थं (for °र्थे). — b) D6 विभो (for प्रभो). B3 सततं सर्वथा प्रभो ; T1 सदा सततगं प्रभो. — c) V1 B Dn D3 ब्रह्मण्यो ; D4-7, 9 ब्राह्मणो ; T1, 2 M4 ब्राह्मणे (for ब्र°). — d) T1 सर्वशः (for नित्यशः).

21 D4 om. (hapl.) 21^{ab}. — b) D10 T2, 3 G M4 फलं ; M1-3 बलं (for यशः). — c) D1, 2, 4 G2 प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — d) G2 कीर्तिश् (for धर्मश्). B2, 3, 6 Dn1, n3 [आ]चरितो ; M4 परमो (for चरितो).

22 T1 om. 22. — a) D2 -काम्यानि ; M1-3 -कार्याणि (for -कर्माणि). — b) V1 B Dn D4-9 T2, 3 M

१४३

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि नराधिप ॥ १
कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ २
भीष्म उवाच ।
एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३
बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च
ज्ञानं तथा न विशुद्धं ममाद्य ।
देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे
न चातितूर्णं सविताद्य याति ॥ ४
उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
पौराणं ये दण्डमुपासते च
शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५
अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं
योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् । C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

मया; D_{10} G मयि (for यथा). —^{c}) T_2 मया (for त्वया). $D_{1,2}$ कार्याणि (for कार्त्स्न्येन). —^{d}) D_4 परमेण; M_4 प्रयतानि (for °तेन). V_1 B Dn D_8 च; D_{10} $G_{1,3,4}$ हि; G_2 वै (for ह).

23 ^{a}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ ब्राह्मणं (for °णान्). $B_{1-3,5}$ $D_{4,5}$ क्षात्र- (for क्षत्र-). G_2 ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं. —^{b}) $D_{4,6-9}$ पालयन् (for °यस्व). —^{c}) D_8 गुरुभ्यस्; D_{10} $T_{2,3}$ G M विप्रेभ्यस्; T_1 निंदतस् (for भृगुभ्यस्). —^{d}) $D_{1,2,6-9}$ च (for तु).

Colophon. — *Parvan name :* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 B Dn_1 $D_{1,2,4-9}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{3,4,5}$ Dn $D_{1,2,4-9}$ T_2 G_{1-3} M_4 पवनार्जुनसंवादः; B_1 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; B_3 ब्राह्मणमाहात्म्यं; T_3 भगवन्माहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 155; Dn_1 154; D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 242; T_1 M_4 234; T_3 243; $G_{1,3}$ 236; $M_{1,2}$ 238; M_3 239. — *Śloka no. :* Dn_1 26.

143

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T_1 om. 1–3. —^{a}) D_{4-9} वदसे (for अर्चसे). —^{c}) V_1 $D_{4,6,9}$ किं तु; B_{2-5} किं नु; Dn_3 M_{1-3} कं नु (for कं तु). $G_{1,3}$ धर्मोदयं (for कर्मो°). B_1 T_2 G_4 M_4 किं तु (B_1 कं नु) धर्मोदयं दृष्ट्वा. —^{d}) V_1 B Dn जनाधिप (for नरा°).

2 T_1 om. 2 (cf. v. l. 1). —^{a}) D_4 किं (for कां). —^{b}) Dn_2 दृष्ट्वा व्युष्टिं (by transp.). $D_{1,2,4-9}$ -मते (for -व्रत). —^{d}) M_{1-3} एव (for एतद्).

3 T_1 om. 3 (cf. v. l. 1). —^{b}) $D_{1,2}$ -मते; D_{10} -द्युतिः (for -मतिः). —^{d}) D_{4-9} महातेजा; D_{10} T_3 G दृष्ट्वा पुष्टिं (for दृष्टव्युष्टिर्). T_2 दृष्ट्वा पुष्टिं समावृतः; M_{1-3} दृष्ट्वा चैव महामतिः.

4 ^{a}) D_2 चात्मनश् (for वाङ्मनश्). —^{b}) T_1 स- (for न). M_{1-3} तन्ममाद्य (for ममाद्य). D_{4-9} ज्ञानं च मे मोह इवाभ्यु($D_{8,9}$ om. भ्यु)पैति. —^{c}) $D_{4-7,9}$ दहत्यसौ (for देहन्यासो). —^{d}) D_5 चाद्य; G_4 याति (for चाति-). $G_{1,3}$ प्र-; G_2 [अ]द्य प्र- (for [अ]द्य).

5 ^{a}) M_4 युक्ता धर्मं (for उक्ता धर्मा). $D_{1,4,6-9}$ पुराणा (for °णे). Dn_2 om. (hapl.?) from महान्तो up to विशां च (in 5^{b}). M_{1-3} युक्ता धर्मे ये पुराणा महांतो. —^{b}) B_4 $T_{1,2}$ G M राजन्विप्राणां; Dn_3 गोब्राह्मणानां; $D_{4,6-9}$ ये ब्रा°; T_3 राजन्विप्र- (for ब्राह्मणानां). — T_1 om. (hapl.?) 5^{c}–7^{b}. —^{c}) V_1 B Dn $D_{4,5,7,8}$ पौराणां (for °णं). D_{10} S (T_1 om.) ये (M_{1-3} तथा) शूद्राणां धर्ममुपासते ते (M_{1-3} ये). —^{d}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,4}$ तानेव; $G_{2,3}$ धर्मं; M एवं (for शेषं).

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) V_1 B_4 Dn_1 [ए]तं (for [ए]नं). $D_{4,5,7}$ वेद (for वेद्मि). —^{c})

359
9. 6
63. 6
48. 6

अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र
सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ ६
कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च
वराहोऽयं भीमबलः पुराणः ।
अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च
दिशश्चतस्रः प्रदिशश्चतस्रः ।
सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता
स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७
अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं
यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं
यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ८

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
स्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः
कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥ ९
स पूर्वदेवो निजघान दैत्या-
न्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् ।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः
स विश्वस्यास्य जगतश्चापि गोप्ता ॥ १०
यदा धर्मो ग्लायति वै सुराणां
तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा
परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ ११

Dn2 om.; D10 S (except G2; T1 om.) अमोघात्मा (for अमेयात्मा). — ^{d}) D10 T2. 3 G स ते; M1-8 यस्ते (for सोऽयं). D2 धर्मान् (for धर्मं). V1 B Dn2 वक्ष्यते (for °ति). G1. 3 सर्वमेतत् (for संशयेषु).

7 T1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D4 पृथिवीम्. D10 S (T1 om.) वै (T2 om. वै) बभूव (for खं दिवं च). — After 7^{a}, V1 B Dn D1. 2 ins.:

655* कृष्णस्य देहान्मेदिनी संबभूव ।

[B1 कृष्णस्य मेदो; D1 विष्णोर्देहान्; D2 विष्णोर्मेदा (for कृष्णस्य देहान्).]

While D4-9 ins. after 7^{a}:

656* कृत्स्नमेतत्स्थावरं जंगमं च ।

[D4. 5 चैतत्; D8 हो° (for ए°).]

— ^{b}) Dn2 om. वराहोऽयं. D4 -बलं; D10 T2. 3 G1-3 M -वपुः (for -बलः). G4 वराहोयं भीमवपुः पुराणं. — After 7^{b}, V1 B Dn D1. 2. 4-9 ins.:

657* स पर्वतान्व्यसृजद्वै दिशश्च ।

[B1 D1-2 असृजद् (for व्य°).]

— ^{c}) D1. 2 अस्य वाचा; D4. 6-9 अस्य वीर्याद्; D5 नथास्य वीर्याद्; D10 T G1-3 M अस्माद्वायुश्च (for अस्य चाधोऽथ). Dn2 om. दिवं च. — ^{d}) V1 B Dn D5 वि- (for प्र-). — ^{f}) D1. 7 जालमिदं; D6. 9 जालमिमं; D8 विश्वमिमं; T G2. 3 M लोकमिमं (for विश्वमिदं). D10 G1. 3 स निर्ममे लोकमिमं पुराणः.

8 ^{a}) T1 अस्यैव (for अस्य). D8-10 T2 G4 संप्रभूतं; T3 सर्वभूतं (for संप्रसूतं). — ^{c}) B1 D10 T2. 3 G2-4 छिन्नं; D5 [उ]च्छिन्नं; D6-9 [उ]च्छन्नं; T1 भिन्नं (for [आ]च्छिन्नं). — ^{d}) B1. 2 [अं]तरं (for [अ]र्णवं). D4-9 यत्र तिष्ठत्युद्यतं वै जनानां; D10 T2. 3 G यत्र तिष्ठत्यर्णवास्तर्जयानाः; T1 तत्रैवासन्नर्णवा भीमघोषाः; M यत्र तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानः.

9 ^{b}) D10 T2. 3 G3. 4 M1. 2 (*sup. lin.* as in text). D2 3. 4 यज्ञम् (for ज्ञानम्). G1-3 -प्रपन्नं (for °न्नः). D2 3. 4 यज्ञम्... — ^{c}) D2. 10 T2. 3 G M4 च (for तु). T3 तत्र (for पार्थ). D4. 6-9 कृत्स्नं (for कृष्णः). — ^{d}) Dn3 D2. 4 चाधर्मः (for अ°). D4. 6-8. 10 अभ्या(D10 एवा)जगाम (for आजगाम). Dn1 D5. 9 कलौ त्वधर्मः क्षितिमभ्या(Dn1 °मेवा)जगाम; T1 कलावधर्मः क्षितिनाशकश्च.

10 ^{a}) D1. 2 यः (for स). D10 S एव पूर्वं (for पूर्वदेवो). — ^{b}) Dn3 सर्व-; D10 S एव (for पूर्व-). — ^{c}) D2 पावनो; D5 भावनाद् (for °नो). — ^{d}) M1-3 विश्वस्य (for स विश्वस्य). D2. 4-9 om. स्यास्य. G1. 3 गतिः (for जगतश्). Dn1. n2 चाभि-; T G1. 3. 4 M4 सु-; M1-3 स (for चापि).

11 Cf. 6. 26. 7. — ^{a}) D8. 9 यद्वद् (for यदा). V1 B Dn ग्ला(Dn2 भा)ति वंशे सुराणां; D1 damaged; D2 ग्लायति मानुषेषु; D3 G2 याति वंशे सुराणां; D10

त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय
कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थ ।
कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो
मुहुः सोमं विद्धि च शक्रमेतम् ॥ १२
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः
स विश्वभृद्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १३
तं गन्धर्वा अप्सरसश्च नित्य-
मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
तं राक्षसाश्च परिसंवहन्ते
रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १४
तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ १५
स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो
महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ।

C. 13 B. 13 K. 13 M. 1

T G1. 3. 4 M याति वशे सु° (for श्लायते वै सु°). — b) D2 धर्मो (for कृष्णो). G1–3 मानवेषु (for मानुषेषु). — c) M1–3 धर्मेषु (for धर्मे). D5. 7. 9 om. वै. T1 धर्मं रक्षन्सर्वभूतांतरात्मा. — d) D2 om.; D5. 7 तु (for the first च). B1 D2 चैव; D5. 7 तु (for the second च). D1. 2. 4–8. 10 T3 पाति (for याति).

12 a) Bom. ed. त्याज्यं (for त्याज्यांस्). B3. 5 D10 S च (for [अ]थ). D10 S वधेन (for वधाय). — b) G1 [अ]भिपाति (for [ए]व पार्थ). D10 T3 कार्याकार्यं कारणात्माभिपाति; T1. 3 G2 M °र्यं कार(T1 रक्ष)णं चाभिपाति; G3 °र्यं कारणं चापि पाति; G4 °र्यं कारणाच्चाभिपाति. — c) B3 M1 करिष्यन्; B4 भविष्यत्; D4–9 करिष्ये (for °ष्यत्). D10 T1. 2 G M सर्वं (for देवो). T3 क्रियाः करिष्यन्क्रियते कर्म सर्वं. — d) V1 B Dn राहुं (for मुहुः). V1 B Dn एनं (for एतम्). D5–9 मुहुः (D6. 8 राहुं) शक्रं (D8 °क्रः) सोमसूर्यौ च विद्धि; T2. 3 G4 देवा आहुः सोममिवापि(G4 °मिमं पि)बन्वै; G3 M देवा मुहुः सोममिहापिबन्वै.

13 T1 om. 13^{a}. — a) V1 B1–4 Dn D8 हि; B5 om. (for च). D1–9 विश्वरूपं. — b) V1 B1. 2. 4. 5 Dn T1 विश्वभुग्; B3 °कृद्; D1 om. (for विश्वभृद्). V1 om. विश्वसृग्. D4–9 स विश्वसृग्विश्वभुग्विश्वजिच्च. — For 13^{ab}, D10 T2. 3 G M subst. :

658* शतक्रतुं जित्य स विश्वकर्मा
स विश्वसृक्पार्थ स विश्वरूपः ।
स विश्वभुग्विश्वधृग्विश्वजिच्च

[(L. 2) M3. 4 विश्वकृत् (for °सृक्). — (L. 3) M1 om. विश्वधृग्. D10 G2. 4 विश्वधृग्विश्वभुग् (by transp.); T2 M4 विश्वभृद्विश्वभुग्; T3 G1. 3 विश्वसृग्विश्वभुग्.]

— c) D10 T2 G शूलधृक्; T1 मूलभुक्; T3 शूलदृक् (for °भृच्). D4. 6–9 सोरिहृत्; D5 सोप्यरिभृत्; T G शोणितभुक् (for °भृत्). Some S MSS. कराळस्. — d) D4 देवदेवाः; D5–9 दिवि देवाः (for विदितं वै). — After 13, D10 T G2 read 15^{b}; while G1. 3. 4 M read 15^{b}, repeating it in its proper place.

14 a) D1 ह्यप्सरसां; D2 ह्यप्सरसश्; T1 M चाप्स° (for अप्स°). V1 B Dn तं गंधर्वाणामप्सरसां च नित्यम्. — b) B4 Dn1. n3 D1. 2 विविधानां (for विबु°). V1 B5 D6 उपा(B5 °प)तिष्ठंते (B5 °ति) विविधानां शतानि; D4. 6. 7. 9 उप(D4 °पा)तिष्ठंते विविधान्यासनानि; D10 T2. 3 G M °ते विधिना पापशांत्यै; T1 °ष्ठंते सर्वपापापनुत्यै. — c) T2 न; G1. 3. 4 वा (for च). V1 B3. 4 परिसंहरंति; B1. 2. 5 Dn1. n3 D5 °संवहंति; Dn2 D4 °संवदंति; D6. 9 संपरिवदन्; D7 परिवदन्; D10 S [अ]पि न(M3 चिन)मंति सर्वे (for परिसंवहन्ते). — d) D10 T G M1–3 स राजन्यानां; M4 राजन्यानां स (for रायस्पोषः स).

15 Dn1 om. (hapl.?) 15^{abc}. — a) V1 संस्मृतारः; Dn2 शासि°; Dn3 संशि°; D2 संश्रि°; T2 संशयिताः; G3 संशितारं (for शंसितारः). — D5 om. (hapl.) 15^{b}. D10 T G2 read 15^{b} after 13, while G1. 3. 4 M read 15^{b} for the first time after 13. — b) M1–3 (all second time) रथंतरैः. D1. 2 [उ]पगांति (for स्तुवन्ति). — G1. 2 om. (hapl.) 15^{c}. — c) D4. 6–9 वेदमंत्रैः; D5 वेदवेद्यं (for ब्रह्ममन्त्रैः). — d) D4–9 तस्मिन्हवींषि (for तस्मै हविर्). D10 S (except T1) कल्पयंते. — After 15, Dn2 (first time) ins. 659*.

16 a) T1 G3 पौराणां; T2 पौराणिकां (for पौराणीं).

1 स चैव गामुद्दधाराग्र्यकर्मा
. 17 विक्षोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १६
3. 17 तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति
3. 16 तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ।
तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ॥ १७
स कुम्भरेताः ससृजे पुराणं
यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।
स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी
स रश्मिमान्सविता चादिदेवः ॥ १८
तेनासुरा विजिताः सर्व एव
तस्य विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ।
स देवानां मानुषाणां पितॄणां
तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ॥ १९
स एव कालं विभजन्नुदेति
तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ।
तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति
गभस्तयो मेदिनीं तापयन्तः ॥ २०
तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति
तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ।
स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते
तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ॥ २१

M1.4 प्रविष्टं. — ^{b}) B1 D6.8 महासत्रं; Dn2 जगत्यस्मिन्; D6.7.9 ब्रह्मसत्रं (for मही°). D1.2 पांडवाग्रे (for भारताग्रे). T2.3 G M तस्मिन्सत्रे (G1 °न्हते) भारतानां (M1.4 भरताग्र्यं; M2.3 भारताग्र्यं) ददर्श. — ^{c}) B1 वै धराम् (for चैव गाम्). Dn2 D4–10 T G M4 उज्जहार (for उद्दधार). T1 स वै सत्रं द्वादशवार्षिकं च. — ^{d}) T1 सर्वान् (for दैत्यान्). D1.2 मानवांश्च; D10 S च सर्वान् (for दानवांश्च). Dn2 विक्षोभ्य दैत्यानसुरांश्च सर्वान्. — V1 B Dn1.n2 (second time). n3 D1.2.4–9 ins. after 16: Dn2 (first time) after 15:

659* तं घोषार्थे गीर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति ।
स चापीशो भारतैकः पशूनाम् ।

[(L. 1) Dn3 (second time). n3 होमार्थे (for घोषार्थे). D2.4 गीर्भिरीड्यं; D7–9 गोभिरीड्यं (for गीर्भिरिन्द्राः). — (L. 2) D4.6 वा (for च). D4–9 प्रजानां (for पशूनाम्).]

17 ^{a}) T3 G3 ते (G3 स) तस्य (for तस्य). Dn1.n2 D10 G भक्षा; some MSS. भक्ष्यान् (for भक्षान्). D10 T2.3 G M भक्षयंति (for वेद°). T1 यक्षान्रक्षोभिर्विविधान्प्राणिनश्च. — ^{b}) T1 [आ]दौ (for [आ]जौ). B1 वाहयंति; B5 वेदयज्ञैः; D5 चोदयंति (for वेद°). D10 T2.3 G M तमेवादौ (D10 T2.3 G4 °हं) वाहनं वेदयंते (G1.3 वेत्ति यस्ते). — ^{c}) V1 B Dn3 [अं]तरीक्षं. D10 S दिशश् (for दिवं).

18 T1 om. (hapl.) 18^{abc}. — ^{a}) Dn3 D1.6.7 M1–3 कुंभे रेतः (for कुम्भरेताः). Dn2 D2 सृजते; D5–7.10 T2 G M4 ससृजे वै (for ससृजे). V1 B1–3.4 (marg. as in text) Dn D5 T2.3 G M सुराणां (for पुराणं). — ^{b}) T2 द्विजम् (for ऋषिम्). B3 D4.6–9.10 (also as in text) वरिष्ठं; some MSS. वशिष्ठं (for वसिष्ठम्). — ^{c}) D4–6.8.9 भुवनस्य (for विभुरश्व-). B1 -राजः; D10 T2.3 G M4 -याजी (for -वाजी). — ^{d}) D10 G2.4 सु- (for स). B Dn1.n2 D1.2.4–10 G2 रश्मिवान् (for °मान्). D6 [आ]द्य- (for [आ]दि-).

19 T1 om. (hapl.?) 19^{bc}. — ^{b}) V1 B Dn तद्विक्रांतैर्; D4–9 तस्याक्रांतैर्; D10 T2.3 G तस्य कांत्या; M तस्य क्रांत्या (for तस्य विक्रान्तैर्). — ^{c}) G2 मनुष्याणां (for मानुषाणां). D5–7.9 पतत्रिणां (for पितॄणां). — After 19^{c}, M1–3 read 20^{ab}. — ^{d}) D4.6–9 त्रिधानं (for वितानम्). D10 M तमेवाहुर्यज्ञविदः पुराणं.

20 T1 om. 20^{a}. M1–3 read 20^{ab} after 19^{c}. — ^{a}) D10 M सदा (for स). T3 G4 काले (for कालं). D5 अभ्युपैति; D6 ह्युपैति; D7–9 वै ह्युपैति (for उदेति). T2 G1–3 सदैव काले विभजन्नुपैति. — ^{b}) G3 [अ]यनं (for °ने). Dn1 वै (for द्वे). — T1 om. 20^{d}–22^{a}. — ^{d}) V1 भावयंतः; B Dn भास°; D4 भासयंति; D6–9 तापयंति (for °यन्तः).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 20). D7 om. 21. — ^{a}) D10 T2 G4 वदंति (for जुषन्ति). — ^{b}) B5 भाः सुप्र-; D10 T2.3 G1.3.4 गामुप- (for भामुप-). — ^{c}) D10 S (T1 om.) तमांसीमान्यस्य सदापनीतं. — ^{d}) D1.2 पिबंति (for पठन्ति).

स एकयुक्चक्रमिदं त्रिनाभि
सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ।
महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः
कृष्णो लोकान्धारयते तथैकः ।
अश्नन्ननश्नंश्च तथैव धीरः
कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २२
स एकदा कक्षगतो महात्मा
तृप्तो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
स राक्षसानुरगांश्चावजित्य
सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २३
स एवाश्वः श्वेतमश्वं प्रयच्छ-
त्स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।
त्रिवन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र-
स्त्रिवृच्छिराश्चतुरस्रश्च तस्य ॥ २४
स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः
स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
एवं रम्यानसृजत्पर्वतांश्च
हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ २५ C. 13. 738 B. 13. 159 K. 13. 263 M. 13. 148

22 T_1 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). $D_{6.9}$ om. 22^{ab}. — ^{a}) V_1 $B_{1.2}$ (marg. as in text). $_{3-5}$ Dn $D_{5.8}$ एवोक्तश्; D_4 एवोक्तं (for एकयुक्). Dn_2 विनाभि (for त्रि°). D_{10} S (T_1 om.) स एव युक्तश्च(M_{1-3} °क्तं च)क्रमिह (M_4 °व) त्रिधातु. ❀ Cn : त्रिनाभि शीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्रं संवत्सरं त्रिधामेति वर्षवातोष्णप्रकारम् । ❀ — ^{b}) D_1 वहति. B_1 $D_{1.4.5}$ om. वै. B_2 Dn_2 $D_{1.2.4.9.10}$ त्रिधाम; T_2 त्रियामा (for त्रिधामा). — ^{c}) B_3 D_5 सर्वगंधर्व-; $B_{4.5}$ Dn सर्वशः सर्व- (for °गः सर्व-). $D_{6.9}$ महातेजाः सगंधर्वः सहैकः; D_7 °जाः सर्वगंधर्वः सहैव; D_8 °जा गंधर्वः सहैकः. — For 22^{c}, D_{10} S subst. :

660* हिरण्मयः सप्तगूढः ससंवि-
चतुर्बाहुः पद्मगः पद्मनाभः ।

[(L. 1) T_1 सर्व- (for सप्त-). G_1 सु- (for स-).]

— M_{1-3} om. 22^{d}. — ^{d}) V_1 B Dn यथा; T_1 सदा (for तथा). — T_1 om. 22^{e}–23^{b}. — ^{e}) D_{10} T_2 G M_4 प्राश्नन् (for अश्नन्). $D_{1.2}$ तम्; D_{10} T_2 G M स (for तथा). V_1 B Dn D_8 हंसं तमोघ्नं च तमेव वीर; $D_{6.7.9}$ अश्नैस्तमश्नंश्च तमेव वीरः; T_3 प्राश्नन्नभन्सवंग एव धीरः. — ^{f}) V_1 तदा (for सदा). Dn_3 D_{5-10} S (T_1 om.) एति (for एहि).

23 T_1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तदा यदा विश्व-; M_{1-3} यदा तदा कक्ष- (for स एकदा कक्ष-). — ^{b}) V_1 B Dn तुष्टो; $D_{6.8.9}$ दृप्तो (for तृप्तो). — ^{c}) V_1 पन्नगांश् (for उर°). D_{4-9} च (D_5 वै) विजित्य; D_{10} T_2 G चाविभज्य; T_1 $M_{2.4}$ चावभज्य; T_3 चापि भज्य; $M_{1.3}$ चावभक्ष्य (for °जित्य).

24 M_2 om. 24^{a}. — ^{a}) V_1 B Dn पार्थाय (for [अ]श्वः). B_1 प्रायच्छत्; B_3 प्रयच्छते (for प्रयच्छत्). D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.3.4}$ स एवायं श्वेतहया(D_{10} G °वाहा)न्प्रयच्छन् ($G_{1.3}$ °च्छत्); T_1 स एवायं वाति वायुं प्रयच्छन्. — ^{b}) D_{10} S [अ]श्वैर् (for [अ]श्वान्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} धर्मांश्; T_1 मार्गांश् (for सर्वांश्). — T_1 om 24^{c}–25^{a}. — ^{c}) V_1 B_{3-5} Dn_1, n_2 $D_{1.2}$ M_4 स- (for the first त्रि-). B_2 त्रिचक्री; D_4 त्रिचक्रं; T_3 त्रिविक्रमस् (for त्रिचक्रस्). — ^{d}) B_1 चतुरंगश्; D_{4-9} °रंहाश्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ °रश्वश्; M_{1-3} °रोश्वाश्; M_4 °रश्वश् (for °रस्रश्). V_1 B_{2-5} Dn_2 त्रिवृच्छिराश्चतुरंहा(Dn_2 °रश्व)स्त्रिनाभिः. ❀ Cn : बन्धुरः तस्य संसाररथस्य योक्ता त्रिचक्रः सत्त्वरजस्तमोमयः । त्रिवृच्छिराः ऊर्ध्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्वः कालादृष्टेश्वरेच्छास्वसङ्कल्पाश्चत्वारोऽश्वा यस्य । त्रिनाभिः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति त्रिविधकर्मगर्भः । Cv : त्रिबन्धुरः मध्ये पार्श्वद्वये च युगंधरदारुत्रयस्य आदिभागे बन्धकीभूतारत्रययुक्तः । त्रिचक्रः अथर्वणः वेदत्रयेऽन्तर्भूतत्वात् त्रिपदोक्ताश्चत्वारो वेदा एव चक्रचतुष्टयं यस्य सः त्रिचक्रः । त्रीणि काष्ठानि वृणोतीति त्रिवृत् शिरो यस्य सः । ❀

25 T_1 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). — ^{a}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn स विहाय; B_1 विहाय स; B_3 स चेहापि (for स विहायो). $D_{1.2}$ व्यदधत् (for °धात्). $D_{4.5.7-9}$ स विहाय संन्यदधात्पंचनाभिः; D_{10} T_3 G M स विधाय (M_{1-3} °हाय; M_4 °हायैव) विदधत्पंच°; T_2 विधायैवं विदधत्पंच°. — T_1 transp. 25^{b} and 25^{d}. — ^{b}) G_2 निर्ममे वै (for निर्ममे). V_1 B दिवमंतरीक्षं; D_2 अंतरिक्षं दिशश्च (for दिवमन्तरिक्षम्). — D_{10} S om. 25^{c}. — ^{c}) D_{4-9} स एव (for एवं). V_1 B Dn सोरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च. — ^{d}) D_{10} T $G_{2.4}$ M [ऽ]साविति दी(M_{1-3} °वमितदी)प्त-; $G_{1.3}$ रमयन्दीप्त- (for ऽमितदीप्ताग्नि-). Dn_2 -नेत्रः (for -तेजाः).

स लङ्घयन्वै सरितो जिघांस-
न्स तं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे
विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २६
दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो
गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं
स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ २७
वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो
विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ २८
ज्योतींषि शुक्लानि च सर्वलोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ २९
संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः
सोऽहोरात्रः सकला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३०
चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः
सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमास्यः ।

26 T1 om. 26^{abc}. — ^{a}) V1 B Dn D2 M1 अलंघयद् (for स लङ्घयन्). D4. 6. 8. 9 सरितो वै (by transp.); D5 सविता वै. — ^{b}) B3 damaged. Dn1. n2 शक्रं; D5 शितं; D6-9 सितं (for स तं). D10 T2. 3 G1. 2. 4 M स तान्प्र (M1. 4 ताः प्र) भंजन्प्रहरन्निरस्य (G2. 4 °स्यन्). — ^{c}) D4-9 स वै (for स). D10 S (T1 om.) महेंद्रादीन्पालयते महाध्वरे. — ^{d}) D5 ह्येको (for एको). — For 26^{d}, D10 S subst. :

661* तमृक्सहस्रैः पुरुषं पुराणं
सुपर्णमादौ चयनैः स्तुवन्ति ।

[(L. 2) T1. 2 G1. 3. 4 M3 सुवर्णम् (for सुपर्णम्). M3 चयने.]

27 T3 om. 27^{abc}. T1 om. 27^{ab}. — ^{a}) D2 दुर्वाससं; D3 °ससा वै (for °सा वै). Dn1 शक्तो (for शक्यो). — ^{d}) T1 विश्वजिद्; M1-3 °भुग् (for °कृद्). G3 स्यादधाति (for विद°). B5 -लोकान् (for -भावान्).

28 ^{a}) B4 (marg. as in text) Dn2 देवांश्च यो; B6 देवान्यो वै; D4 यो वेदान्वै; D5-7. 9 यो वेदान् (for वेदांश्च यो). D10 T G1. 3. 4 M1-3 वेदान्यो वै वेदयते स (T3 G4 °तेस्ति; M1-3 °तेथ) वेद्यान्; G2 M4 वेदान्वै सोन्व (M4 वेद) यते सदेज्यान्. — ^{b}) D6. 8 9 निधींश् (for विधींश्). D1. 2 यः संश्रयते; D10 T2. 3 G1. 3. 4 सर्वान्श्रावयते; T1 सर्वान्कुरुते; G2 सर्वाः श्रयते; M1-3 यः श्रावयते; M4 सर्वाश्रयते (for यश्चाश्रयते). — ^{c}) V1 B4. 5 समे; Dn3 शमे; D1 कामैर्; D10 S (except M4) काम्ये (for कामे). T1 लौकिकं (for °के). — ^{d}) V1 B Dn G1. 2 विष्वक्सेनः; D10 T2. 3 G4 M4 °क्सेनं; G3 damaged; M1-3 °क्सेनात् (for °क्सेने). D4-10 T2. 3 G1. 3. 4 ब्रवीमि; T1 M4 ब्रवीहि (for प्रतीहि).

29 T1 om. (hapl.) 29-30. — ^{a}) V1 B Dn1. n3 हि; Dn2 ह (for च). D10 S (T1 om.) यानि (for सर्व-). D4-9 -लोकांस् (for -लोके). — ^{b}) D4-9 वर्णा (for लोका). D6. 7. 9 च (D7 तु) यस्तु; D8 च ये तु; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M त्रयी च (for त्रयश्च). — ^{c}) M4 चाहुतयश् (for व्याहृत°). G4 चापि (for च). D10 T2. 3 G1-3 M1-3 त्रयोग्नयश्चाहुतयश्च पंच. — ^{d}) M1 वेदा (for देवा).

30 T1 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B2-5 Dn3 D5. 9 G1 स वत्सरः; T3 संवत्सरात् (for °त्सरः). D5 [ऽ]थ (for ऽर्ध-). — ^{b}) D4-9 चैव (for वै स). D10 S (T1 om.) सोहोरात्रः (T2 G4 °त्राः) सोयनं (G3 M2-4 °नः) सैव मासाः (G1. 2 M1-3 °सः). — ^{c}) D4. 5. 7-9 मंत्रा; D10 T2. 3 G M4 काष्ठा (for मात्रा). D10 T2. 3 G M4 कलाः (for लवाः). — D5 om. (hapl.) 30^{d}–31^{c}. — ^{d}) Dn M4 विष्वक्सेनः; D7-9 T3 °क्सेनात्; D10 T2 G M1-3 °क्सेनं (for °क्सेने). D1. 6-9 ब्रवीमि; T3 प्रसूतं (for प्रतीहि).

31 D5 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — ^{b}) V1 B2-5 Dn पौर्णमासं; B1 D10 T2. 3 G4 °मासाः; D4. 7 पूर्णमास्यः; G2. 3 M4 पूर्णमासाः (for पौर्णमास्यः). — ^{d}) T1 तत्त्वम् (for सर्वम्). Dn3 इदं (for एतत्). D2 प्रतीतं; D3 प्रभूतं (for प्रसूतम्).

नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ३१

रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च
साध्या विश्वे मरुतां षड्गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमातादितिश्च
सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३२

वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व-
मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ३३

वेद्यं च यद्वेदयते च वेदा-
न्विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयान् ।
धर्मे च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३४

ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्ता-
त्प्रकाशयन्प्रभया विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा ह्यात्मभूरात्मयोनिः
पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३५

ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि
मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च
विश्वाख्याताद्विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३६

विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं
संकर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।

C. 13. 7
B. 13. 15
K. 13. 26
M. 13 14

32 ^{a}) D_{6-9} चंद्रादित्यौ; M आदित्यरुद्रा (for रुद्रादित्या). D_{7} च (for ऽथ). — ^{b}) V_{1} B Dn $D_{4.8}$ M साध्याश्च (for साध्या). $T_{2.3}$ M मरुतः (for °तां). V_{1} B Dn गणाश्; D_{5-10} S षड्गुणाश् (for षड्गणाश्). — ^{d}) D_{10} T G M_{4} [अ]पि सिद्धाः (T_{1} नित्याः); M_{1-3} [ए]व साध्याः (for [ए]व सप्त).

33 T_{1} om. 33^{a}. — ^{a}) D_{8} M_{1-3} सर्वम् (for विश्वम्). $D_{4.6.7.9}$ वायुर्भूत्वा विक्षिपत्येव सर्वम् (D_{4} om. सर्वम्). — ^{b}) $D_{1.2}$ दहति. B_{1} विश्वसंघान् (for °रूपः). — ^{c}) $D_{4.5.7.8}$ मज्जयत्येव (for °यते च). — ^{d}) V_{1} B_{2-5} Dn D_{8} सर्व-; T_{1} भूत- (for विश्व-). D_{1} -संघं (for -संघान्).

34 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ read 34^{a} twice. — ^{a}) M_{4} वेद्यश्. D_{2} om. च. $D_{4-6.8.9}$ यो; T_{1} [अ]सौ; G_{2} खं (for यद्). V_{1} B Dn D_{5} वेद्यं; $D_{1.2}$ सर्वान्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ (all second time) वेद; G_{2} वेदो; M_{4} वेदा (for वेदान्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ (all first time) वेद्यं च यो वेदयिता (G_{4} °विदा) च वेत्ता. — T_{1} om. 34^{bc}. — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn $D_{1.2.4}$ G_{2} M_{4} च श्र($D_{1.2}$ संश्र)यते विधेयं; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ चाश्रयते विधेयं (for °ते विधेयान्). D_{5-9} विधींश्च यश्चाश्रयते विधेयं; M_{1-3} विधिं च यं श्रावयते विधेयः. — ^{d}) D_{3} चराचरे; T_{2} चराचरं तं; T_{3} चराचरः (for °चरं). $D_{1.2}$ केशवे. G_{2} प्रतीच्छ (for °हि). $D_{4-6.8.9}$ चराचरं (D_{6} °रे) केशवे तदवेहि; T_{1} °चरं केशवस्य ब्रवीहि. — After 34, D_{10} T $G_{1.3.4}$ ins.:

662* वशे स्थितं तस्य समस्तयोनेः ।

35 T_{1} om. 35^{ab}. — ^{a}) M_{1-3} भूत्वा (for भूतः). D_{10} $T_{2.3}$ G ज्योतिर्भूत्वासौ प्रथमं पुरस्तात्. — ^{b}) V_{1} B Dn प्रकाशते यत्; $D_{4.9}$ प्रभासयन् (for प्रकाशयन्). $D_{5.6.8}$ प्रभासयन्प्रभया विश्वरूपं. — ^{c}) V_{1} B Dn सर्वभूतात्म-; $D_{4.6.7.9}$ सदात्मैवात्म-; D_{5} सदात्मनैवात्म-; D_{8} सत्रै एवात्म-; D_{10} $T_{2.3}$ G M सोमभूतात्म- (for ह्यात्मभूरात्म-). T_{1} अस्पृष्ट्वासौ हेमभूतात्मयोनिः. — ^{d}) B_{1} [अ]कार्षीत् (for [अ]करोत्). D_{10} $T_{2.3}$ G एतद्धि (for एवाथ).

36 ^{b}) D_{4-9} मेघा (D_{4} om. मेघा) विद्युत्स्तनयित्नुस्तथैव. — For 36^{ab}, D_{10} S subst.:

663* ऋतून्मासान्विविधं कार्यजातं
विद्युत्संघैरापतन्तश्च मेघाः ।

[(L. 1) $G_{1.3}$ नक्षत्रमासान्; $M_{2.3}$ ऋतुर्मासा (for ऋतून्मासान्). — (L. 2) T_{1} विद्युत्संघैरावृतांश्चैव मेघान्.]

— ^{c}) Dn_{2} M_{1-3} कृत्स्नं; $D_{1.2}$ कृष्णः (for कृष्णात्). $G_{1.3}$ M_{4} जंगमं स्थावरं (by transp.). — T_{1} om. (hapl.?) 36^{d}–39^{a}. — ^{d}) V_{1} B Dn D_{6} विश्वात्मानं; D_{10} °ख्यातं; G_{1} °त्मा यो (for °ख्यातादू). B_{2} D_{2} विश्वम् (for विष्णुम्). D_{10} $G_{1.2}$ एतत्; G_{4} एव (for एनं). D_{8} त्ववेहि (for प्रतीहि). $D_{3.7.9}$ विश्वाख्याताद्विष्णुमेकमवेहि; $T_{2.3}$ G_{3} M विश्वाख्यातो (T_{2} °त्मासौ) विष्णुमेतत्प्रतीहि.

ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ-
माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३७
स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं
संचोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
ततश्चकारावनिमारुतौ च
खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥ ३८
स स्थावरं जङ्गमं चैवमेत-
च्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां
द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ।
तेन विश्वं कृतमेतद्धि राज-
न्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ३९

ततो देवानसुरान्मानुषांश्च
लोकानृषींश्चाथ पितॄन्प्रजाश्च ।
समासेन विविधान्प्राणिलोका-
न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥ ४०
शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह
सर्वमेतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ४१
मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।
भूतं च यच्चेह न विद्म किंचि-
द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४२

---

37 T1 om. 37 (cf. v. l. 36). N (except Dn2 D10 [and except Cal. and Bom. ed.]; D3 missing) om. 37^{ab}. —c) V1 B Dn D1. 2. 4–9 ततोनिरुद्धं स तथा (B1 सहसा) चतुर्थम्. —d) D4–8 आज्ञापयद् (for °पयति).

38 T1 om. 38 (cf. v. l. 36). G1 om. 38^{a}–39^{b}. —a) T2. 3 G2–4 M1–3 -गुणोपपन्नं (for -जनो°). —b) D4. 5 संनोदयद्; M1–3 पश्चादयं (for संचोदयन्). D10 T2. 3 G2–4 M4 पश्चादिदं विश्वमेतत्सिसृक्षुः. ❀ Cn: पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यग्रूपेण पञ्च जनाः पञ्च भूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिसृक्षुराज्ञापयतीति पूर्वेणान्वयः। ❀ —c) D10 T2. 3 G3. 4 M -मारुतं (for °तौ). D5 om. च. —d) T3 om. खं. V1 B Dn D2 अंभश्च (for आपश्च). D10 T2. 3 G2–4 M1–3 चार्थान् (for पार्थ).

39 T1 om. 39^{a} (cf. v. l. 36). G1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). —a) D2 M1. 2 [ए]वमेतं; D4–9 [ए]व कृत्स्नं (for [ए]वमेतच्). —b) D1. 2 इदं; T1 एवं (for इमं). D4–9 च कृष्णात्; D10 T G2–4 M महात्मा (for च कृत्वा). — After 39^{ab}, T1 ins.:

664* सृष्ट्वा विश्वं विश्वयोनिर्महात्मा
तत्राविष्टद्विश्वरूपो हि योगात् ।

— T1 om. (hapl.) 39^{cdef}. —c) B3. 4 व्यदधत्; D2 अदधत्; D6–9 न्यदध(D9 °धा)त्; G2 अप्यदधात् (for व्यद°). D3 राजन्; T2. 3 G M4 -जातं; M1–3 -जातान् (for -बीजां). —d) D4 वारि भूरि (by transp.). D10 S (T1 om.) द्यावा (M4 द्यौः) पृथिव्यग्निरथांबुवायू. —e) D2 भूतम् (for कृतम्). —f) Dn2 om.; D6–9 सं- (for स). D10 S (T1 om.) स वै द्वि(M1–3 बी)-जानां पतिरध्यात्मयोनिः.

40 a) V1 B Dn T1 मानवांश्च (for मानुषांश्च). —b) D10 T2 G2 स वै लोकान् (for लोकानृषींश्च). V1 B Dn T1 चापि; D4–7. 9 T3 M अथ (for चाथ). D5–7. 9 पितृंश्च (for पितॄन्). —c) D5 समासृजन् (for °सेन). V1 B D2 M2 विधिवत्; D4 विधिना (for विविधान्). D10 T2. 3 G M1–3 पाति (for प्राणि-). T1 सर्वानिमान्विविधान्प्राणिजातान्. —d) G3 damaged. D10 T2. 3 G1. 2. 4 M सदा भूतान्; T1 कृष्णस्तदा (for सर्वान्सदा). Dn1 -पतीन् (for -पतिः).

41 b) Dn3 विष्वक्सेनः; D1. 2 विश्वाख्यानात्; D4–7. 9 विश्वाख्यं यत्; T3 G2 M4 विश्वाख्यातात्; M1–3 विश्वाख्यातं (for विष्वक्सेनात्). M4 om. सर्वमेतत्. D4–9 ब्रवीमि (for प्रतीहि). D10 T2 G1. 3. 4 विश्वाख्यातात्सत्यमेतत्प्रती(G4 °ब्रवी)हि; T1 विश्वाख्यातं सर्वमेनं प्रतीहि. — B1 D1 G2 om. (hapl.) 41^{c}–42^{d}. —c) Dn3 [इ]ति (for [इ]ह). —d) V1 B Dn D3 T2 M ह्येतत्; D5. 10 T2. 3 G1. 3. 4 चैतत् (for एतत्). D2. 4. 6–9 केशवे; D6 om. (for °वं). T1 तत् (for त्वं).

42 B1 D1 G2 om. 42 (cf. v. l. 41). D4. 5 G1 om. (hapl.) 42. —a) T1 मृत्युं. —b) D2. 6. 7. 9 विष्णुः (for कृष्णः). D2 धर्ममाहुः; D6. 8 M2. 3 धर्मसाहः; D9 धर्म एव; D10 T3 देहभाजः; T2 देहसाक्षी;

यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतो भवेत् ॥ ४३
एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभू-
र्नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
मध्यं चास्य जगतस्तस्थुषश्च
सर्वेषां भूतानां प्रभवश्चाप्ययश्च ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १

वासुदेव उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्द्विजानां भरतर्षभ ।
यथातत्त्वेन वदतो गुणान्मे कुरुसत्तम ॥ २ C 13.7 B. 13. K. 13. M. 13.

G_3 धर्मदेहः; G_4 भूतदेहः (for धर्मवाहः). — ^{c}) D_9 G_3 हि (for the first च). Dn_3 [आ]ह (for [इ]ह). D_8 विपाप्म किंचिद्; D_{10} T_3 भवेच्च किंचिद्; T_1 विभूतिमच्च (for न विद्म किंचिद्). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M विष्वक्सेनं (for °क्सेनात्).

43 ^{a}) $D_{5-8.10}$ $T_{2.3}$ G_4 हि (for च). T_1 याः प्रजास्त्रिषु लोकेषु; G_2 यः प्रशस्तो हि लो°; G_3 यत्प्रशस्तेषु लो°; M यः प्रशास्ता हि लो°. — ^{b}) B_4 पुण्यवच्च (for पुण्यं यच्च). D_{4-9} सनातनं (for शुभाशुभम्). — ^{c}) D_{10} S सर्वं तत् (by transp.). $D_{4-6.8.9}$ तत्सर्वं केशवे नित्यं. — T_1 om. 43^d. — ^{d}) V_1 $B_{1.3.4.5}$ Dn -परं; B_3 D_{4-9} [ऽ]न्यथा (for भवेत्).

44 ^{a}) V_1 B Dn [ऽ]तश्च भूयो; $D_{4-7.9}$ यच्च भूयो (for ऽयं स्वयंभूर्). — ^{b}) B_4 [अ]व्ययं. — ^{c}) V_1 B Dn मध्याद्यंतस्य (Dn_1 °द्यंतोस्य) (for मध्यं चास्य). — ^{d}) B $Dn_{1.n3}$ बुभूषतां (for सर्वेषां भूतानां). B_{3-5} Dm_1 D_2 [अ]व्ययश्च; D_{4-9} [अं]त एव (for [अ]प्ययश्च). V_1 Dn_2 संबुभूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च. — For 44, D_{10} S subst.:

665* तादृशः केशवो देवो भूयो नारायणः परः ।
आदिरन्तश्च मध्यं च देशतः कालतो हरिः ।
जगतां तस्थुषां चैव भूतानां प्रभवाप्ययः ।

[(L. 1) T_3 मादृशः. M_{1-3} यच्च (for देवो). T_1 om.; M_4 तादृशः केशवांतश्च (for the prior half). — (L. 2) T_1 अंत्यश्; $T_{2.3}$ $M_{2.3}$ अंतं (for अन्तश्). — (L. 3) $M_{1.4}$ जगतस् (for °तां). D_{10} $T_{1.3}$ G_2 M_3 भूतानां प्रभवाव्ययः (for the post. half).]

Colophon. — *Parvan name:* $B_{1.2}$ D_1 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 $B_{1.2.5}$ $D_{1.2.5.8.9}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 B महापुरुषमाहात्म्यं; D_{4-9} महापुरुषस्तवः; D_{10} $T_{2.3}$ G_2 भगवन्माहात्म्यं; M_{1-3} विष्णुवैभवं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 155; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 243; T_1 M_4 235; T_3 244; $G_{1.3}$ 237; $M_{1.2}$ 239; M_3 240. — *Śloka no.:* Dn_1 46.

144

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., T_3 ins.:

666* वैशंपायनः ।
पितामहवचः श्रुत्वा राजंस्ते प्रपितामहः ।
प्रणम्य पुण्डरीकाक्षमिदं वचनमब्रवीत् ।

— ^{b}) D_{10} T_3 G_{2-4} च (for त्वं). — ^{d}) B_5 वेदानां हि; D_{10} G $M_{3.4}$ विदित्वा हि; T_3 M_1 विदित्वाह (for वेद त्वां हि).

2 D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भगवान् (for वासुदेव). — ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G द्विजानां पूजनं सदा. — ^{c}) G_2 om. from यथातत्त्वेन up to सर्वं तथै (in 37^c). T_3 तथा (for यथा-). D_{4-9} या($D_{6.7}$ य)थातथ्येन व($D_{6.7}$ ग)दतो. — ^{d}) V_1 B $Dn_{1.n2}$ वै (for मे). $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ -नंदन (for -सत्तम). — After 2, V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins.:

667* द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन ।
[Dn_2 उपासीनं (for समा°).]

3 प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
3 3 किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥ ३
सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ४
इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ५
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ६
अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ।
ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ७
ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ ८
तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ९
ब्राह्मणो हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ।
भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १०
अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा ।
कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ ११
अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।

---

3 G_{2} om. 3 (cf. v. l. 2). —^{b}) $D_{1.2}$ -वारितः (for -कोपितः). T_{1} प्रश्नमेतन्ममांतिके. —^{c}) V_{1} किं फलं ब्राह्मणे सम्यक्; T_{1} किं फलं ब्राह्मणानां वै. —^{d}) D_{2} प्रजानां (for पूजायां). — T_{1} om. 3^{e}–4^{b}. —^{e}) D_{10} $G_{1.3.4}$ ततस्तात; T_{2} परस्तात; M सतस्तात (for °स्तस्य). V_{1} B_{2-5} Dn ईश्वरत्वं (B_{4} °स्त्वं) कुतस्तेषां; D_{5} °स्त्वं गुरुस्तेषां; T_{3} °त्वं ततस्तात. —^{f}) $D_{4.8}$ इदं (for इह). V_{1} B Dn [ए]व च (by transp.). M_{4} [अ]-परत्र (for परत्र).

4 G_{2} om. 4 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). D_{8} om. 4. —^{a}) $D_{4-7.9}$ पूजयसे (hypermetric) (for संपूज्य). —^{b}) $D_{4-7.9}$ सदा दानं ददासि च. —^{c}) V_{1} B Dn स्फुटं (for पितः). $T_{1.3}$ M सत्यं (for सर्वं). D_{10} T_{2} $G_{1.3.4}$ एतन्मे ब्रूहि तत्सत्यं.

5 G_{2} om. 5 (cf. v. l. 2). —^{a}) $D_{4.6-8}$ -वचने. V_{1} B Dn $D_{5.9}$ इत्युक्ते वचने तस्मिन् (D_{9} तेन); M_{4} °क्त्वा वचनं तेन. —^{b}) V_{1} B $Dn_{1.n3}$ $T_{1.3}$ तथा; M_{3} ततस् (for तदा). Dn_{3} प्रद्युम्ने च तथा त्वहं. —^{c}) M_{1-3} प्रत्यब्रवं (for °ब्रुवं). — After 5, T_{1} ins. 668*.

6 G_{2} om. 6 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 6^{ab}. — $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M ins. after 6^{ab}: T_{1} after 5 : Bom. ed. after 9 :

668* त्रिवर्गे चापवर्गे च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।
देवतापितृपूजासु संतोष्या एव नो द्विजाः ।

[(L. 1) T_{1} वापवर्गे वा. — (L. 2) Bom. ed. चैव (for एव). T_{1} वै (for नो).]

7 G_{2} om. 7 (cf. v. l. 2). —^{a}) T_{3} तस्मिँल् (for अ°). T_{1} अत्र चापि परत्रैव. —^{b}) M_{1-3} परे व्युष्टिश् (for तथामुष्मिंश्). D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_{4} परे व्युष्टिश्च (D_{10} $T_{2.3}$ G_{3} °ष्टिं च) सर्वदा. —^{c}) D_{10} S (G_{2} om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). B_{1} (marg. as in text) सौम्यं (for सौख्यं).

8 G_{2} om. 8 (cf. v. l. 2). —^{a}) $D_{4.7-10}$ S (G_{2} om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). $D_{6.7}$ तीर्थम् (for वीर्यम्). V_{1} B Dn ब्राह्मणप्रतिपूजायाम्. —^{c}) D_{10} S (G_{2} om.) दृश्यंते लोकपालानां. —^{d}) T_{1} M_{2} देवा (for सर्वे). $D_{2.5}$ $T_{1.3}$ M_{2} -पूजकाः (for -पूर्वकाः). D_{10} T_{2} $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ देवब्राह्मणपूजकाः; M_{4} ब्राह्मणप्रतिपूजकाः.

9 G_{2} om. 9 (cf. v. l. 2). —^{a}) D_{4-10} S (G_{2} om.) तान् (for तत्). D_{1} नाश्रियेयं; T_{3} नाद्रियेयां (for °येयं). D_{5} च (for वै). — D_{9} reads 9^{c}–11^{a} twice. After 9, Bom. ed. ins. 668*.

10 For the repetition in D_{9}, cf. v. l. 9. G_{2} om. 10 (cf. v. l. 2). —^{a}) V_{1} B Dn D_{5} ब्राह्मणा (for °णो). —^{c}) Dn_{3} तस्मात् (for भस्म). D_{10} T $G_{2.4}$ M कुर्याज् (for कुर्युर्). Dn_{2} D_{5} सर्वं (for इदं). —^{d}) V_{1} -दर्शनाः (for -दर्शिनः). D_{10} S (G_{2} om.) क्रुद्धः प्रत्यक्षमेव नः.

11 For the repetition in D_{9}, cf. v. l. 9. G_{2} om. 11 (cf. v. l. 2). —^{a}) D_{10} $G_{1.3.4}$ हन्युस्तेऽपि; T M_{4} हन्युस्ते त्रि- (for अन्यानपि). —^{b}) D_{4} तदा (for तथा). —^{c}) D_{4} तेषां (for तेषु). V_{1} B Dn न वर्तेरन्; D_{4-9} न वर्तेते; D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ M न वर्तेम; T_{3} निवर्तेम (for न वर्तेय). —^{d}) $D_{5.7.9}$ सम्यग्ज्ञानश्रुते जनाः; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{4} वयमुत्सुकचेत-

चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुनखादिमान् ।
दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ १२
स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥ १३
दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ।
यो मां कश्चिद्वासयेत न स मां कोपयेदिह ॥ १४
तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ॥ १५

स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥ १६
अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ १७
सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥ १८
अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ १९ C. 13. 7 B. 13. 16 K. 13. 26 M. 13. 14

(T_2 °तेज)सः; T_1 M_{1-3} वयं (T_1 परं) सम्यक्सुचेतसः.

12 G_2 om. 12 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D_4 M मे गृहे; D_{6-9} मे गृहं (for मद्गृहे). D_{10} T $G_{1.3.4}$ अस-कृन्मे गृहे तात. — ^{b}) D_{10} S (G_2 om.) परि- (for हरि-). — ^{c}) V_1 B_5 वेणुदंडी; T_2 दीर्घ° (for बिल्व°). D_5 चीरवान्बिल्वदंडी च. — ^{d}) $D_{4.6-9}$ -कृतो महान् (for -नखादिमान्). V_1 B Dn $D_{1.2.5}$ दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् ($D_{1.2}$ °शोदरः). — ^{f}) B_1 विभुः; B_5 भुवः (for भुवि). D_{10} S (G_2 om.) प्रमाणादधिकं विदुः.

13 G_2 om. 13 (cf. v. l. 2). T_1 om. 13^{ab}. — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 सर्वान् (for स स्म). — ^{b}) D_{10} T_3 G_4 मानवाः (for मानुषाः). — ^{c}) Dn_{2}. n_3 T_1 इमां गाथां; $D_{1.2.5}$ इमे गाथे (for इमा गाथा). T_3 M_4 गायमानाश्. $D_{4.6-8}$ इमे गाथे गायमाने (D_8 °नं). — ^{d}) D_2 द्वारेषु च (for चत्वरेषु).

14 G_2 om. 14 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 वासयित्वा (for °येत्को). — ^{b}) D_4 corrupt. D_{5-9} कोपनं; D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 स्वेच्छया (for सत्कृतं). — After 14^{ab}, $D_{1.2}$ ins. :

669* रोषणं सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।

— ^{c}) T_2 corrupt. $D_{4.8.9}$ परिभाषं; D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ °भाषाश् (for °भाषां). — ^{d}) $D_{1.2}$ [ऽ]द्य; D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_{1-3} हि (for नु). — ^{e}) T_1 corrupt. M_4 को (for यो). V_1 B Dn D_7 T_2 M वासयीत; G_4 °यते (for °येत). — ^{f}) V_1 B (B_2 damaged) Dn इति (for इह). D_{10} S (G_2 om.) न च मां कोपयीत ह.

15 G_2 om. 15 (cf. v. l. 2). — ^{a}) V_1 B Dn D_5 यस्मात्; D_4 तस्मात्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तं स; M_{1-3} कोस्मात् (for तं स्म). T_1 तमानीय गृहे सम्यक्. — ^{b}) $D_{1.2}$ द्रुतम्; $D_{4.6-9}$ हि तम् (for ऽहं तम्). S (G_2 om.) तस(T_1 M °तो)हं समवासयं.

16 G_2 om. 16 (cf. v. l. 2). — ^{a}) $B_{2.5}$ स संभुंक्ते; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स तु भुंक्ते; M_4 समभुंक्त (for स स्म भुङ्क्ते). D_6 om. from सहस्राणां up to अकस्माच्च (in 17^{a}). — D_5 om. (hapl.?) 16^{c}–17^{d}. — ^{c}) V_1 B_4 $D_{4.7-9}$ स्वल्पकं; B_5 सोल्पकं; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ त्वधिकं; T_1 क्रमिकं; M_{1-3} मामकं (for स्माल्पकं). $D_{1.2}$ अकस्माच्चाल्पकं भुंक्ते; M_4 एकस्मादधिकं भुंक्ते. — ^{d}) V_1 B Dn $D_{1.2.4.7.9}$ चैवैति; T_1 M_3 [ए]व चेति (for वैति च). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ नैव चैति पुनर्गृहात् (D_{10} T_2 °हंरन्).

17 G_2 om. 17 (cf. v. l. 2). D_6 om. अकस्माच्च (in 17^{a}); D_5 om. 17 (for both, cf. v. l. 16). T_1 om. 17. — ^{b}) B_5 तदा (for तथा). $B_{4.5}$ D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ स ($G_{1.3.4}$ च) रोदिति; T_3 स रोदति (for प्ररोदिति). — ^{c}) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 [अ]सौ (for [अ]स्य). B_5 यस्मान्नाद्रियते कश्चित्; T_2 न चासौ वचसा तुल्यं; M_{1-3} न चास्य क्रोधतुल्यो हि. — ^{d}) M_4 पृथिवीम्. D_{10} $G_{1.3.4}$ तथा (for तदा).

18 G_2 om. 18 (cf. v. l. 2). — ^{a}) $B_{1.3}$ Dn अथ स; T_1 अथ तु (for सोऽस्मद्). V_1 $B_{2.4.5}$ D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M अथ स्वावसथं गत्वा; D_{4-9} अथास्या(D_5 °स्मा)-वसथं कृत्वा; $G_{1.3}$ अथ स्वास्तरणं गत्वा. — ^{b}) D_{10} S (G_2 om.) शय्यां. $D_{4-7.9}$ आस्तरणानि (for चास्त°). V_1 B Dn D_2 सशय्यास्तरणानि च. — ^{c}) Dn_{1}. n_2 दृष्ट्वा; D_{4-9} दत्त्वा (for दग्ध्वा). — ^{d}) $D_{4.5.7}$ न्यवसतः; $D_{6.8.9}$ चाभ्यवसत् (for व्यपगतः). V_1 B Dn_{1}. n_3 पुनः; Dn_2 तदा (for स्वयम्). — For 18^{cd}, D_{10} S (G_2 om.) subst. :

670* अदहत्स महातेजास्ततश्चाभ्यपतत्स्वयम् ।

[T_2 सु- (for स). T_1 अब्रवीच्च ततो मुनिः (for the post. half).]

प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥ ३
सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ४
इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ५
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ६
अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ।
ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ७
ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ ८
तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ९
ब्राह्मणो हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ।
भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १०
अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा ।
कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ ११
अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।

---

3 G_{2} om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) $D_{1.2}$ -वारितः (for -कोपितः). T_{1} प्रश्नमेतन्ममांतिके. — ^{c}) V_{1} किं फलं ब्राह्मणे सम्यक्; T_{1} किं फलं ब्राह्मणानां वै. — ^{d}) D_{2} प्रजानां (for पूजायां). — T_{1} om. 3^{e}–4^{b}. — ^{e}) D_{10} $G_{1.3.4}$ ततस्तात; T_{2} परस्तात; M सतस्तात (for °स्तस्य). V_{1} B_{2-5} Dn ईश्वरत्वं (B_{4} °स्त्वं) कुतस्तेषां; D_{5} °स्तं गुरुस्तेषां; T_{3} °त्वं ततस्तात. — ^{f}) $D_{4.8}$ इदं (for इह). V_{1} B Dn [ए]व च (by transp.). M_{4} [अ]परत्र (for परत्र).

4 G_{2} om. 4 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). D_{8} om. 4. — ^{a}) $D_{4-7.9}$ पूजयसे (hypermetric) (for संपूज्य). — ^{b}) $D_{4-7.9}$ सदा दानं ददासि च. — ^{c}) V_{1} B Dn स्फुटं (for पितः). $T_{1.3}$ M सत्यं (for सर्वं). D_{10} T_{2} $G_{1.3.4}$ एतन्मे ब्रूहि तत्सत्यं.

5 G_{2} om. 5 (cf. v. l. 2). — ^{a}) $D_{4.6-8}$ -वचने. V_{1} B Dn $D_{5.9}$ इत्युक्ते वचने तस्मिन् (D_{9} तेन); M_{4} °क्त्वा वचनं तेन. — ^{b}) V_{1} B $Dn_{1.n3}$ $T_{1.3}$ तथा; M_{3} ततस् (for तदा). Dn_{2} प्रद्युम्ने च तथा त्वहं. — ^{c}) M_{1-3} प्रत्यब्रवं (for °ब्रुवं). — After 5, T_{1} ins. 668*.

6 G_{2} om. 6 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 6^{ab}. — $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M ins. after 6^{ab}: T_{1} after 5 : Bom. ed. after 9 :

668* त्रिवर्गे चापवर्गे च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।
देवतापितृपूजासु संतोष्या एव नो द्विजाः ।

[(L. 1) T_{1} वापवर्गे वा. — (L. 2) Bom. ed. चैव (for एव). T_{1} वै (for नो).]

7 G_{2} om. 7 (cf. v. l. 2). — ^{a}) T_{3} तस्मिँल् (for अ°). T_{1} अत्र चापि परत्रैव. — ^{b}) M_{1-3} परे व्युष्टिश् (for तथामुष्मिंश्). D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_{4} परे व्युष्टिश्च (D_{10} $T_{2.3}$ G_{3} °ष्टिं च) सर्वदा. — ^{c}) D_{10} S (G_{2} om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). B_{1} (marg. as in text) सौम्यं (for सौख्यं).

8 G_{2} om. 8 (cf. v. l. 2). — ^{a}) $D_{1.7-10}$ S (G_{2} om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). $D_{6.7}$ तीर्थम् (for वीर्यम्). V_{1} B Dn ब्राह्मणप्रतिपूजायाम्. — ^{c}) D_{10} S (G_{2} om.) दृश्यंते लोकपालानां. — ^{d}) T_{1} M_{2} देवा (for सर्वे). $D_{2.5}$ $T_{1.3}$ M_{2} -पूजकाः (for -पूर्वकाः). D_{10} T_{2} $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ देवब्राह्मणपूजकाः; M_{4} ब्राह्मणप्रतिपूजकाः.

9 G_{2} om. 9 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D_{4-10} S (G_{2} om.) तान् (for तत्). D_{1} नाश्रियेयं; T_{3} नाद्रियेयां (for °येयं). D_{5} च (for वै). — D_{9} reads 9^{c}–11^{a} twice. After 9, Bom. ed. ins. 668*.

10 For the repetition in D_{9}, cf. v. l. 9. G_{2} om. 10 (cf. v. l. 2). — ^{a}) V_{1} B Dn D_{5} ब्राह्मणा (for °णो). — ^{c}) Dn_{3} तस्मात् (for भस्म). D_{10} T $G_{3.4}$ M कुर्याज् (for कुर्युर्). Dn_{2} D_{5} सर्वं (for इदं). — ^{d}) V_{1} -दर्शनाः (for -दर्शिनः). D_{10} S (G_{2} om.) क्रुद्धः प्रत्यक्षमेव नः.

11 For the repetition in *D_{9}, cf.* v. l. 9. G_{2} om. 11 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D_{10} $G_{1.3.4}$ हन्युस्तेपि; T M_{4} हन्युस्ते वि- (for अन्यानपि). — ^{b}) D_{4} तदा (for तथा). — ^{c}) D_{4} तेषां (for तेषु). V_{1} B Dn न वर्तेरन्; D_{4-9} न वर्तते; D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ M न वर्तेम; T_{3} निवर्तेम (for न वर्तेय). — ^{d}) $D_{5.7.9}$ सम्यग्ज्ञानश्रुते जनाः; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{4} वयमुत्सुकचेत-

चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुनखादिमान् ।
दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ १२
स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥ १३
दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ।
यो मां कश्चिद्वासयेत न स मां कोपयेदिह ॥ १४
तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ॥ १५

स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥ १६
अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ १७
सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥ १८
अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ १९

C. 13. 7
B. 13. 16
K. 13. 26
M. 13. 14

(T_2 °तेज)सः; T_1 M_{1-3} वयं (T_1 परं) सम्यक्सुचेतसः.

12 G_2 om. 12 (cf. v. l. 2). — [a]) D_4 M मे गृहे; D_{6-9} मे गृहं (for मद्गृहे). D_{10} T $G_{1,3,4}$ असकृन्मे गृहे तात. — [b]) D_{10} S (G_2 om.) परि- (for हरि-). — [c]) V_1 B_5 वेणुदंडी; T_2 दीर्घं° (for बिल्व°). D_5 चीरवान्बिल्वदंडी च. — [d]) $D_{4,6-9}$ -कृतो महान् (for -नखादिमान्). V_1 B Dn $D_{1,2,5}$ दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् ($D_{1,2}$ °शोदरः). — [f]) B_1 विभुः; B_5 भुवः (for भुवि). D_{10} S (G_2 om.) प्रमाणादधिकं विदुः.

13 G_2 om. 13 (cf. v. l. 2). T_1 om. 13[ab]. — [a]) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 सर्वान् (for स स्म). — [b]) D_{10} T_3 G_4 मानवाः (for मानुषाः). — [c]) $Dn_{2,n3}$ T_1 इमां गाथां; $D_{1,2,5}$ इमे गाथे (for इमा गाथा). T_3 M_4 गायमानाश्. $D_{4,6-8}$ इमे गाथे गायमाने (D_8 °नं). — [d]) D_2 द्वारेषु च (for चत्वरेषु).

14 G_2 om. 14 (cf. v. l. 2). — [a]) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 वासयित्वा (for °येत्को). — [b]) D_4 corrupt. D_{5-9} कोपनं; D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_4 स्वेच्छया (for सत्कृतं). — After 14[ab], $D_{1,2}$ ins. :

669* रोपणं सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।

— [c]) T_2 corrupt. $D_{4,8,9}$ परिभाषं; D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ °भाषाश् (for °भाषां). — [d]) $D_{1,2}$ [S]द्य; D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_{1-3} हि (for नु). — [e]) T_1 corrupt. M_4 को (for यो). V_1 B Dn D_7 T_2 M वासयीत; G_4 °यते (for °येत). — [f]) V_1 B (B_2 damaged) Dn इति (for इह). D_{10} S (G_2 om.) न च मां कोपयीत ह.

15 G_2 om. 15 (cf. v. l. 2). — [a]) V_1 B Dn D_5 यस्मात्; D_4 तस्मात्; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ तं स; M_{1-3} कोस्मात् (for तं स्म). T_1 तमानीय गृहे सम्यक्. — [b]) $D_{1,2}$ द्रुतम्; $D_{4,6-9}$ हि तम् (for ऽहं तम्). S (G_2 om.) तम(T_1 M °तो)हं समवासयं.

16 G_2 om. 16 (cf. v. l. 2). — [a]) $B_{2,5}$ स संभुंक्ते; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ स तु भुंक्ते; M_4 समभुंक्त (for स स्म भुङ्क्ते). D_6 om. from सहस्राणां up to अकस्माच्च (in 17[a]). — D_5 om. (hapl. ?) 16[c]–17[d]. — [c]) V_1 B_4 $D_{4,7-9}$ स्वल्पकं; B_5 सोल्पकं; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ त्वधिकं; T_1 क्रमिकं; M_{1-3} मामकं (for स्माल्पकं). $D_{1,2}$ अकस्माच्चाल्पकं भुंक्ते; M_4 एकस्मादधिकं भुंक्ते. — [d]) V_1 B Dn $D_{1,2,4,7,9}$ चैवैति; T_1 M_3 [ए]व चेति (for वैति च). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ नैव चैति पुनर्गृहात् (D_{10} T_2 °हंरन्).

17 G_2 om. 17 (cf. v. l. 2). D_6 om. अकस्माच्च (in 17[a]); D_5 om. 17 (for both, cf. v. l. 16). T_1 om. 17. — [b]) B_5 तदा (for तथा). $B_{4,5}$ D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ स ($G_{1,3,4}$ च) रोदिति; T_3 स रोदति (for प्ररोदिति). — [c]) D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ M_4 [अ]सौ (for [अ]स्य). B_5 यस्मान्नाद्रियते कश्चित्; T_2 न चासौ वचसा तुल्यं; M_{1-3} न चास्य क्रोधतुल्यो हि. — [d]) M_4 पृथिवीम्. D_{10} $G_{1,3,4}$ तथा (for तदा).

18 G_2 om. 18 (cf. v. l. 2). — [a]) $B_{1,3}$ Dn अथ स; T_1 अथ तु (for सोऽस्मद्). V_1 $B_{2,4,5}$ D_{10} $T_{2,3}$ G_4 M अथ स्वावसथं गत्वा; D_{4-9} अथास्या(D_5 °स्मा)वसथं कृत्वा; $G_{1,3}$ अथ स्वास्तरणं गत्वा. — [b]) D_{10} S (G_2 om.) शय्यां. $D_{4-7,9}$ आस्तरणानि (for चास्त°). V_1 B Dn D_2 सशय्यास्तरणानि च. — [c]) $Dn_{1,n2}$ दृष्ट्वा; D_{4-9} दत्त्वा (for दग्ध्वा). — [d]) $D_{4,5,7}$ न्यवसतः; $D_{6,8,9}$ चाभ्यवसत् (for व्यपगतः). V_1 B $Dn_{1,n3}$ पुनः; Dn_2 तदा (for स्वयम्). — For 18[cd], D_{10} S (G_2 om.) subst. :

670* अदहत्स महातेजास्ततश्चाभ्यपतत्स्वयम् ।

[T_2 सु- (for स). T_1 अब्रवीच्च ततो मुनिः (for the post. half).]

22 सदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ।
22
22 सर्वाण्येवान्नपानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ।
भवन्तु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ २०
ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ।
तद्भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ २१
अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ।
तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥ २२
स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २३

मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत् ।
तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २४
अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २५
न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
ततः स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ २६
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥ २७
ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ २८

---

19 G_{2} om. 19 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 19^{ab}. —^{d}) B_{5} इच्छामि (for इत्येव). D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ तत्परः; T_{1} सत्वरं (for °रः).

20 G_{2} om. 20 (cf. v. l. 2). T_{1} om. 20. —^{a}) $D_{2.5}$ T_{2} तदा; D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ तथा (for सदा). —^{b}) M_{1-3} जनाः. —^{c}) T_{3} सर्वाण्येतानि वेद्यानि. —^{d}) Some MSS. भक्षाश्च. $D_{5.7.10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ भक्षांश्चोच्चावचानि च ($D_{5.7}$ °चांस्तथा). —^{e}) M_{1-3} संस्कृतानि (for सत्कृ°). $B_{3.5}$ D_{10} इह (for इति). $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_{4} भवंतु (M_{4} °ति) संस्कृतानीह. —^{f}) $D_{4-6.8}$ प्रनोदितः; D_{7} प्रणो°; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ विचो°; M च चोदिताः (for प्रचोदितः).

21 G_{2} om. 21 (cf. v. l. 2). —^{a}) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M ततोहं ज्वलमानस्य. —^{c}) V_{1} $B_{1.2.4}$ Dn तं (for तद्). B_{3} Dn_{3} D_{4-9} स तु (by transp.); Dn_{1} तु तं. B_{5} तं भुक्त्वैव तु संक्षिप्तं; D_{10} S (G_{2} om.) स भु(M_{1-3} संभु)क्तवांस्तु मां क्षिप्रं. — D_{1} om. 21^{cf}. —^{e}) T_{2} लिप्यस्व. —^{f}) V_{1} हि; D_{5} च (for [इ]ति). $D_{4-7.9}$ सस्मयः (for स स्म ह). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ पायसेनैव सोप्यहं.

22 G_{2} om. 22 (cf. v. l. 2). —^{a}) Some MSS. अविमृष्य (for °मृश्य). D_{4-7} तु ततः; T_{1} वचनं (for च ततः). —^{b}) $D_{1.2.4.6-9}$ एव (for अस्मि). V_{1} B_{3} तं तथा; B_{5} तत्त्वतः (for तत्तथा). —^{d}) V_{1} B_{2-4} [अ]भ्यम्रक्षयं; $D_{1.2}$ °म्रक्षयत्; D_{4-8} [अ]भिषेचयत् (for [अ]भ्यमृक्षयम्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ शरीरं च समालिपं; T_{1} M शिरश्चाहं समालिपं.

23 G_{2} om. 23 (cf. v. l. 2). D_{2} om. 23^{a}–24^{b}. —^{a}) T_{3} सं- (for स). V_{1} B Dn तदाभ्यासे; $D_{4.6-9}$ समाभ्यासे (D_{7} °शे); $D_{5.10}$ S (G_{2} om.) ममाभ्याशे (T_{3} °से) (for तदाभ्याशे). —^{c}) B_{5} स्म; $D_{1.4-9}$ तु; D_{10} G_{4} सन् (for स). B_{1} तां तु विस्मयमापन्नां. —^{d}) D_{1} [अ]तिलेपयत्; D_{10} प्रले°; T $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ प्रलेपयेत्; $M_{2.3}$ व्यलेपयत् (for [अ]भ्यले°).

24 G_{2} om. 24 (cf. v. l. 2). D_{2} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^{a}) D_{10} S (except T_{1}; G_{2} om.) ततः (for मुनिः). D_{4-9} स तौ पायसलिप्तांगौ (D_{4} °दिग्धांगौ). —^{b}) $G_{1.3}$ अचोदयत् (for अयोज°). —^{c}) $D_{1.2.4.7-9}$ [अ]पि (for [ए]व). —^{d}) T_{1} च (for स).

25 G_{2} om. 25 (cf. v. l. 2). —^{b}) D_{10} $G_{1.3.4}$ -धुर्यवान् (for °वत्). —^{c}) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M तुदन्; T_{2} नुदन् (for [अ]तुदद्). —^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अनु- (for मम).

26 G_{2} om. 26 (cf. v. l. 2). —^{a}) T_{3} तु (for च). —^{b}) D_{1} G_{4} सुखम् (for दुःखम्). D_{4} तपोधनात्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ -कृतं तमः; M_{4} -कृतं ततः (for -कृतं तदा). G_{3} दुःखमीर्ष्यागतं तमः. —^{c}) V_{1} B Dn D_{8} तथा (for ततः). T_{1} तु (for स). —^{d}) B_{8} निर्ययौ महता बहिः; M_{1-3} निर्ययौ नगराद्बहिः.

27 G_{2} om. 27 (cf. v. l. 2). —^{a}) $D_{1.2}$ दृष्ट्वा तु; $D_{4.6-9}$ दृष्ट्वा तन् (by transp.); $T_{2.3}$ M_{4} तं दृष्ट्वा. —^{c}) M_{4} अत्र (for तत्र). T_{1} मिथो ज्वलंतः केचित्तु.

28 G_{2} om. 28 (cf. v. l. 2). —^{a}) T_{1} ब्राह्मणो येन जायेत. —^{b}) T_{1} कदाचन (for कथंचन). —^{c}) T_{1} [ए]वं (for [ए]नं). Dn_{3} आरोप्य (for आस्थाय).

आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरं विषम् ।
ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ॥ २९
तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि ।
तां नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥ ३०
ततः परमसंक्रुद्धो रथात्प्रस्कन्द्य स द्विजः ।
पदातिरुत्पथेनैव प्राधावद्दक्षिणामुखः ॥ ३१
तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३२
ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।
जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३३
न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत ।
प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान्यथेप्सितान् ।
प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिर्यथाविधा ॥ ३४
यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ॥ ३५
यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ३६
यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितम् ।
सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥ ३७
यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छा तवाच्युत ॥ ३८

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 2). —^{a}) T1 M4 आशीविषं तीक्ष्णतरं. —^{b}) M4 om. ततस्तीक्ष्णतरं. V1 B Dn ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः. —^{c}) D4 -दिग्धः सन्; T1.2 -दिग्धस्य (for -दग्धस्य). D10 T3 G1.3.4 ब्रह्माहि(D10 °भि)विषदिग्धस्य. —^{d}) D2 transp. नास्ति and कश्चिच्.

30 G2 om. 30 (cf. v. l. 2). —^{b}) D10 T G1.3.4 M प्रापतद् (for प्रास्खलद्). —^{c}) Dn1.n2 तत्र (for तां न). D10 T G1.3.4 M4 अमर्षयं(M4 °य)स्तथा (T1 °दा) श्रीमांस्; M1-3 नामर्षयततः श्रीमांस्. —^{d}) T3 G1.3.4 स्मितपूर्वम् (for ततस्तूर्णम्). B4.5 अयोजयत्; D4-9 अनोद° (for अचोद°).

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 2). —^{d}) Dn1 D2 प्राद्रवद्; D5-7 T2.3 M1.3.4 प्रधावद् (for प्रा°). Dn3 प्राद्रवद्दक्षिणापथः.

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 2). —^{a}) D10 T2.3 G1.3.4 उत्पतंतं (for °थेन). —^{b}) V1 Dn1.n2 अभ्यधावं (for अन्व°).

33 G2 om. 33 (cf. v. l. 2). —^{a}) D4-7.9 आलोक्य; D8 चा°; D10 T2.3 G1.3.4 M प्रतीतस्; T1 प्रसन्नस (for विलोक्य). —^{b}) D10 T G1.3.4 M4 दुर्वासा (for ब्राह्मणो). —^{c}) D8 T1 G1.3.4 M4 जित- (for जितः).

34 G2 om. 34 (cf. v. l. 2). —^{a}) D5 अपि; T1 किंचिद् (for इह). —^{e}) D10 T1 G1.3 M वद (for वृणु). —^{f}) Dn3 व्युष्टिं पश्य (for पश्य व्युष्टिर्). B3 यथाविधि; D4-9 तथाविधां; D10 T2.3 G1.3 M यथाविधां; T1 यथा तथा; G4 यथाविधं (for °विधा).

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 2). T1 om. 35-36. —^{b}) D1 अन्न- (for अन्ने). — B1 T3 om. (hapl.) 35^{cd}. D4 om. (hapl.) 35^{c}–36^{b}. —^{c}) B5 D6.7 तथा (for यथा). D1.2 [ए]वैषां; D10 T2 G1.3.4 [ए]वैष (for तेषां).

36 G2 om. 36 (cf. v. l. 2). T1 om. 36; D4 om. 36^{ab} (for both, cf. v. l. 35). —^{a}) D1.2 तावच् (for या°). V1 B5 Dn1 D2 पुण्य-; D5.7-9 M पुण्यं (for पुण्या). D10 T2.3 G1.3.4 यावच्च लोके पुण्येषु. —^{b}) D2 तव; D6-10 S (T1 G2 om.) तावत् (for त्वयि). —^{c}) D6 कालेषु (for लोकेषु). M4 यावच् (for ता°). —^{d}) D1.2 वै जुष्टं (for वैशिष्ट्यं). D2.5.7.9 प्रतिपत्स्यते; M3 अभिवत्स्यसे (for प्रतिप°). D10 T2.3 G1.3.4 M4 विशिष्टं फलमाप्स्यसि (M4 °से). — After 36, D4 reads 38^{ab}, repeating it in its proper place.

37 G2 om. up to सर्वं तथै (in 37^{c}) (cf. v. l. 2). D5 T2.3 om. (hapl.) 37. —^{a}) D10 G1.3.4 [ऽ]वसन्नं; M विपन्नं (for भिन्नं च). T1 मया गृहे ते यद्दग्धं. —^{b}) D1.2 यद्वा किंचन नाशितं. —^{c}) G1.3 द्रष्टव्यं (for द्रष्टासि).

38 D4 reads 38^{ab} for the first time after 36. —^{a}) D4 (both times).7.8 एव (for एतत्). D3 सु- (for प्र-). D10 S पायसेन प्रलिप्तेषु. —^{c}) V1 B1 Dn3 ततो; B5 अथ; D10 T G M1.2.4 तव (for अतो). —^{d}) Dn1.n2 D10 S यावदिच्छसि चा(Dn1.

3 न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै ।
43 नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ।
42 इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वमपश्यं श्रीसमायुतम् ॥ ३९
रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४०
न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
स्प्रक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥ ४१
षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।
वरिष्ठा सहलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४२
तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा वह्निवज्ज्वलन् ॥ ४३
एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४४
तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमादिशम् ।
यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ ४५
एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ४६
प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ४७
ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय द्विजं तदा ॥ ४८
इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।

---

n_2 D_{10} T_1 G_4 वा)च्युत ; D_4 यावदिच्छास्यहं पुनः.

39 ^{a}) B_1 च (for तु). B_3 D_8 T_1 लिप्तं ; B_5 मग्नं ; D_4 T_2 लिप्तः ; $D_{6,7,9}$ लिप्तिः (for लिप्ते). — ^{b}) D_{10} T G $M_{1,2,4}$ तस्मात्ते मृत्युरत्र वै. — ^{c}) $D_{4,6,7,9}$ [ए]वात्म- (for [ए]तन्मे). B_5 Dn_1, n_3 $D_{4,5,7-9}$ T_1 G_1 [ए]वं ; G_3 om. (for [ए]व). — ^{d}) $M_{1,2,4}$ मा (for मां). T_1 [ऽ]वदत् (for ऽब्रवीत्). $D_{1,2,4-9}$ इदं (for तदा). — ^{e}) D_{10} T G M_4 मे (for स्वम्). — ^{f}) V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn D_4 ददर्श ; B_3 ददृशे ; $D_{5-7,9}$ अदर्शं (for अपश्यं). D_{10} T G M_4 -समन्वितं (for -समायुतम्).

40 ^{b}) D_{10} S सुरूपतां (for वरं यशः). — ^{c}) $D_{4,6-9}$ [अ]नुपमां ; T_1 °गतां (for °त्तमां). — ^{d}) D_{10} S त्वं समाप्स्यसि शोभने.

41 B_2 damaged. — ^{a}) B_3 वा वैवर्ण्यं ; D_{10} S पीडयेद्वै (for वा रोगो वा). — ^{b}) V_1 $B_{1,4,5}$ $D_{6,10}$ $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ वा ; $G_{1,3}$ om. (for च). V_1 $B_{1,4}$ (marg.) Dn D_{10} भाविनि ; D_2 कामिनि (for भामिनि). B_3 रोगो वापि च भाविनि. — ^{c}) D_{10} T_2 $G_{1,2,4}$ M द्रक्ष्यसे ; T_3 दृश्यसे (for स्प्रक्ष्यन्ति). Dn_1, n_2 $T_{2,3}$ -गंधाश्च (for -गन्धा).

42 ^{b}) S (except M_4) पत्नीनां (for वधूनां). V_1 B_3 D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_4 च ; D_{4-9} हि (for ह). — ^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G सर्वलोक्या ; Bom. ed. च सलोक्या (for सह°). M_4 वरिष्ठा सर्वलोकस्य.

43 ^{a}) T_3 $G_{2,4}$ M_4 ततो (for तव). — ^{b}) T_1 इदम् (for पुनर्). D_2 ततो मामब्रवीत्पुनः ; D_{4-9} ततो मां च पुनः पुनः. — T_1 om. 43^{cd}. — ^{c}) $D_{1,7}$ स ; D_5 स ; D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 च (for सु-). D_4 प्रास्थितः स महाभागो. — ^{d}) V_1 B (B_2 damaged) Dn [अ]ग्निरिव (for वह्निवज्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 दुर्वासाः प्रज्वलन्निव.

44 ^{a}) $D_{1,2}$ तथैव ; D_5 एषा वै (for एषैव). — ^{c}) $D_{2,5,8,10}$ S विप्रस् (for पुत्र). — ^{d}) D_2 तथा (for तत्र).

45 ^{a}) $D_{4-6,8,9}$ [अ]पि ; D_{10} S [ए]व (for [अ]हम्). — ^{b}) V_1 B Dn आचरं ; D_1 अब्रवीत् (for आदिशम्). — ^{c}) T_2 om. ब्राह्मणो. D_4 यत्किंचित्सुकृतस्तस्य. — ^{d}) $D_{1,2}$ अतंद्रितः (for इति प्रभो).

46 T_1 om. 46^{ab}. — ^{a}) $D_{4,5,9}$ तीर्त्वा ; D_7 नीत्वा (for कृत्वा). — ^{c}) D_2 -संहृष्टः (for -हृष्टात्मा). — G_2 om. 46^{d}–47^{d}. — ^{d}) $D_{1,2}$ ह ; D_{7-9} हि (for च).

47 G_2 om. 47 (cf. v. l. 46). D_6 reads 47 twice. — ^{a}) $D_{1,2}$ तु (for च). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 प्रविष्टश्च गृहे सर्वम् ; T_1 °ष्टः स्वगृहं सर्वम्. — ^{b}) D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_4 अथ (for सर्वं). V_1 तद्वरं ; D_2 तत्र वै ; D_5 ते नवं (for तन्नवम्).

48 ^{b}) D_5 T_1 दृढं नवं (by transp.). — ^{c}) $D_{4,6,8,9}$ स्व- (for च). — ^{d}) V_1 B Dn सदा द्विजान् ; D_{10} T G M_4 द्विजांस्तदा (for द्विजं तदा).

49 D_1 om. (hapl.) 49-50. T_1 om. (hapl.) 49. D_4 om. 49^{ab}. — ^{c}) D_{10} S (T_1 om.) द्विजमुख्यस्य माहात्म्यं.

माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ४९
तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥ ५०
एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् ।
यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।
दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन ।
अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ २

वासुदेव उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
यदवाप्तं महाराज श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ ३
प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशां पते ।
प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ C. 13. 74 B. 13. 16 K. 13. 265 M. 13. 15

---

50 D_1 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{b}) T_2 ब्राह्मणं. D_2 G_{1-3} M_4 विभो ; T_1 भज (for प्रभो). — ^{c}) $D_{5.10}$ $T_{2.3}$ G महाभाग. — ^{d}) D_{4-9} नित्यशः (for °दा).

51 ^{a}) D_1 एतां (for एवं). D_4 अनु- (for अहं). D_{6-9} इमां व्युष्टिमनुप्राप्तो. — ^{b}) V_1 B Dn $D_{2.5}$ M_4 ब्राह्मणस्य (for °णानां). T_1 प्रसादतः (for °दजाम्). — T_2 M_4 om. 51^{cd}. — ^{c}) D_{10} $T_{1.3}$ G M_{1-3} तु (for ऽयं). — ^{d}) D_2 सर्वं (for सत्यं).

Colophon. — *Parvan name:* B_{1-3} $D_{1.6}$ शांति. — *Sub-parvan:* V_1 $B_{1-3.5}$ Dn_1 n_2 $D_{1.2.6-9}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 n_2 D_{2-5} दुर्वाससोभिक्षा ; Dn_3 G_2 M_4 ब्राह्मणमाहात्म्यं ; D_{10} दुर्वासमुनिमाहात्म्यं ; T_2 ब्राह्मणमाहात्म्ये दुर्वासोमाहात्म्यं ; T_3 G_3 ब्राह्मणपूजामाहात्म्यं ; G_1 ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 157 ; Dn_1 156 ; D_2 169 ; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ 244 ; T_1 M_4 236 ; T_3 245 ; $G_{1.3}$ 238 ; M_3 241. — *Śloka no.:* Dn_1 D_4 55. —After this adhy., T_1 reads 13. 14.

145

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T_1 om. 1–23. D_4 om. the ref. — ^{b}) D_8 यत्तदा भरतर्षभ ; D_{10} S (T_1 om.) शंकरांशस्य माधव.

2 T_1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_{10} S (T_1 om.) यच्च (by transp.). — ^{c}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सर्वतो (for तत्त्वतो). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 शर्वस्य वदतां वर.

3 T_1 om. 3 (cf. v. l. 1). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 भगवान् ; G_2 om. ; M_{1-3} कृष्ण (for वासुदेव). — ^{a}) $D_{1.2}$ अहं (for हन्त). V_1 B Dn_1 n_2 हंत ते कीर्तयिष्यामि. — ^{b}) $B_{1.5}$ Dn_1 n_2 T_2 M नमस्कृत्य. — ^{c}) B_{2-5} Dn D_{4-9} मया राजन् (for महाराज). B_1 यदवाप्यं मया राजन् ; D_2 यदा मया मया रा°. — ^{d}) D_{10} S (T_1 om.) लोके बलं (for यच्चार्जितं).

4 T_1 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{b}) D_{10} T_3 G स्वधीयेद् ; T_2 M_{1-3} स्वधीते ($M_{1.2}$ °ये) ; M_4 अधीयेद् (for °ये). — ^{d}) $B_{4.5}$ निगदितं (for °दतः). D_{10} S (T_1 om.) नास्य किंचन (G_4 °चित्त) दुर्लभं. — After 4, D_{10} $T_{2.3}$ G M ins. :

671* शिवः सर्वगतो रुद्रः स्रष्टा यस्तं शृणुष्व मे ।

5 T_1 om. 5 (cf. v. l. 1). D_{10} om. 5^{ab}. — ^{a})

प्रजापतिस्तत्ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५
नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवाद्विशां पते ।
इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६
न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७
गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ८
घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ९
यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ १०
प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ११
ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १२
तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १३
आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १४

D4-9 तं ससृजे; T2.3 G M4 त(G2 स)मसृजत् (for तत्ससृजे). M1-3 प्रजापतिं तमसृजत्. — b) T2.3 M तमसोंते (for तप°).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). — b) D1.2 महाभूताद्; D4 °देवो; G1-3 अभूतस्माद् (for महादेवाद्). — c) D1.2 इति (for इह). B5 हि (for [अ]पि). — d) D5 लोकानां (for भूतानां). D6-9 च (for प्र-). G2 [ऽ]पि नः (for हि सः). D4 भूतानां च भवेदिति.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 1). — d) D1.2 सर्व- (for त्रिषु). D4-9 सर्वभूतेषु विद्यते.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 1). B5 om. 8-9. — d) B1.2 Dn D8 वेपंते च; D10 T2.3 G वेपयंति (for वेपन्ति च).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 1). B5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Dn3 तं; T2 हि (for च). — c) V1 B (B5 om.) Dn1.n2 विशीर्येद्; Dn3 विशीर्णं; D4.6-9 [अ]पि दीर्येद् (for विदी°).

10 With 10-41, cf. 7. 173. 41-70. T1 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) V1 यांश्च रूपेण घोरेण; D10 S (T1 om.) यं चाक्ष्णा (M1-3 यांश्चासौ) घोररूपेण. — b) D10 T2.3 G M4 पश्येद्दग्धः पतेदधः. — After 10ab, D4-9 ins.:

672* तत्क्षणादेव कुर्यात्स भस्म वह्निशिखा यथा ।
[D4 repeats the post. half and 10cd after 11cd.]

— c) T3 नासुरा न सुरा लोके. — d) D10 S (T1 om.) गंधर्वा न च पन्नगाः. — e) D5 T2 कुपितेपि (T2 °ते च) ततो भूयस्. — f) B1 गुहाशयाः; D4 महामते; D5 T2 G1-3 गुहां गताः; D6.9 सहागताः (for गुहा°).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 1). — a) D10 S (T1 om.) तु (for च). — b) Dn3 विश्रुते (for वितते). D2 क्षितौ (for क्रतौ). — d) G2-4 सदा (for तदा). — After 11cd, D4 repeats the post. half of 672* and 10cd. — f) D10 T2 G2 M4 सुघोषं; T3 G1 सुघोरं; G4 सघोरं (for °षं). G2 स (for वि-). D5 M1-3 ह (for च).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 1). — a) D10 T2.3 G M2.3 न ते (by transp.). — b) M1-3 प्रसादात्; M4 विषादात् (for °दं). D1.2.4.6-9 लेभिरे स्म सुरास्तदा. — T3 om. (hapl.) 12c-13d. — c) V1 B Dn विद्धे च; M1-3 विद्रुताः (for °ते). D10 T2 G M4 विद्रुताः सह यज्ञे(T2 °ज्ञे)न.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 1). T3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) D4.6.8.9 ते तथा (for तेन ज्या-). D1.2 -शब्देन (for -घोषेण). — b) T2 G4 सर्व- (for सर्वे). D7 सवासवाः (for समाकुलाः). — c) D1.2.4-9 वशगाः (for अवशाः). — d) D5-7.9 निषेदुश् (for विषे°).

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 1). — a) D10 T2.3 G भूयश् (for आपश्). D1.5-9 सर्वाश्; D4 तत्र; D10 G1.3.4 चापश्; T2 G2 M चापि; T3 वापश् (for चैव). — b) D5 चुक्षुभे (for चकम्पे). — c) D10 T2.3 G4 M4 विदीर्णा; G1-3 विकीर्णा (for व्यद्रवन्). Dn3 व्यद्रवं-

अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।
प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥ १५
भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १६
ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्क्रुद्धो रौद्रपराक्रमः ।
भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥ १७
पूषाणं चाभिदुद्राव परेण वपुषान्वितः ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ १८
ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शंकरम् ।
पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥ १९
रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २०
जेपुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं ततः ।
संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ॥ २१
रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ २२
तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ।
यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैव प्रदीयते ॥ २३
असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं तथा ॥ २४
नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ २५ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

श्चापि भूतानि; D1.2 पर्वताश्च व्यशीर्यंत; D4-9 न्य(D7 श्च)पतन्पर्वताश्चापि. —d) D10 T2.3 G [इ]व (for च).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 1). —b) D1.2 न प्रकाशंत संवृताः.

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 1). —d) D10 T2.3 G1.3.4 आत्मनां च; G2 भवनाय (for आत्मनश्च).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 1). —b) V1 B Dn D4-9 रुद्रो (for क्रुद्धो). D10 S (T1 om.) भीम- (for रौद्र-).

18 T1 om. 18 (cf. v. l. 1). G2 M4 om. (hapl.) 18. —a) V1 B2-4 Dn D1.5.10 T3 M2 पूषणं (for पूषाणं). D4-6.8.9 G1.3 M1-3 चापि; T3 अभि- (for चाभि-). —b) D10 G4 वरेण; G1.3 घो° (for प°). V1 B Dn पादेन च रुपान्वितः. —d) D10 T3 G4 तु; G1.3 M1-3 च (for वै). B3 व्यपातयत् (for व्यशा°).

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 1). —a) B1 D10 T2.3 G3.4 प्रणेदुर् (for °मुर्). D4-9 च (for ते). —b) B1 T2 M1-3 तु (T2 च) शंकरं; D4-9 च शंकरात् (for स शंकरम्). — B1 om. (hapl.) 19cd. —cd) D4-9 दीप्तं सहसा; M4 रुद्रो दिव्यं स- (for रुद्रो दीप्तं सु-).

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 1). —b) D1.2 transp. भीता and देवाः. —d) B3 D5 सर्वे (for शर्वं). D4.6-9 सर्वे विबुधसत्तमाः; D10 S (T1 om.) शर्वं ते विबुधोत्तमं.

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 1). —a) G2 ते (for च). —b) D1.2 स्थिताः; G1.3 द्रुतं; G2 द्रुताः; Bom. ed. तदा (for ततः).

22 T1 om. 22 (cf. v. l. 1). —b) V1 B2-4 D2.3.10 T3 G1.3.4 [ऽ]न्वकल्पयन्; B5 Dn1 [ऽ]नु° (for त्वक°). —d) D10 T2.3 G प्रति- (for च प्र-).

23 T1 om. 23 (cf. v. l. 1). —a) V1 B Dn हि तु(Dn2 रु)ष्टेन; D10 T2.3 G हि कोपेन; M1-3 विको°; M4 ह्यको° (for [अ]तिको°). —b) B1 संततो; D1.2 संहितो; D4-9 स्तंभितो; D10 T2.3 G1.3.4 साधितो; G2 संभृतो (for संधितो). — B1 om. 23cd. —c) Dn1 M [अ]पहृतं; D1.2 [अ]पि घृतं; D10 T2 G [उ]पहृतं; T3 [उ]पहितं (for [अ]पि हृतं). Dn3 चैव (for तत्र). D4-7.9 यच्चापि तत्कृतं तत्र (D5 °च्च). —d) M1-3 तच्च (for तथा). V1 B2-5 Dn1.n3 D5 [अ]न्व- (B2 Dn1.n3 D5 °नु)जीवयत्; D4.6.7.9 प्रलीयते (for प्रदी°). D10 T2.3 G M4 तत्ते च (T2 यज्ञे च; G1 यत्ते च; G3 M4 तत्तेजः) प्रतिपेदिरे.

24 Before 24, T1 ins.:

673* युधिष्ठिरः ।
त्रिपुराणि महाबाहो जितवान्स महेश्वरः ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं सर्वज्ञ मधुसूदन ।
वासुदेवः ।
शृणु मे गदतस्तात यथा दग्धं पुरत्रयम् ।

—b) M1-3 विक्रमतां (for वीर्यवतां). —c) D8.9.10 राजसं (for °तं). —d) D2 तदा (for तथा). V1 B Dn सौवर्णमपि चापरं.

13. 7484 13. 161. 27 13. 265. 27 13. 150. 27 तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ।
जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥ २६
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ।
शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ।
वेदान्कृत्वा धनुः सर्वाञ्ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम् ॥२७
देवान्रथवरं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥ २८
शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ २९
तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३०
असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ३१
न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३२
ततो ध्यात्वाथ भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ३३
ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥ ३४
स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ ३५

---

25 ^{a}) $D_{1.2.4-6.8.9}$ T_3 M मघवान्; D_{10} T_2 G भगवान् (for मघवा). T_1 न शक्तास्तानि गीर्वाणा· — ^{b}) $B_{1.3.5}$ Dn_1 जेतुं (for भेत्तुं). — ^{c}) Dn_2 D_8 महा·; $D_{6.7.9}$ नरा; G_4 सुरा (for ऽमरा). T_1 राजन् (for रुद्रं).

26 T_1 om. (hapl.) 26^{ab}. — ^{a}) Dn_1 तत्र (for तत). $D_{1.2.4-9}$ ते तमूचुर्महात्मानं. — ^{b}) $D_{1.2}$ transp. देवाः and सर्वे. — ^{c}) D_{10} $T_{2.3}$ G M करिष्यंति (for भवि°). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G M पशवः कर्म ते प्रजाः. — For 26^{cd}, T_1 subst.:

674* रुद्रं तं रौद्रकर्माणि सर्वास्त्रकुशलं प्रभुम् ।

— M_4 om. 26^{e}–27^{f}.

27 M_4 om. 27 (cf. v. l. 26). G_2 om. 27. — ^{a}) T_2 अथ रुद्रस् (for स तथोक्तस्). — ^{b}) V_1 B Dn कृत्वा विष्णुं (by transp.). T_1 वेदान्कृत्वा रथोत्तमं. — ^{c}) $D_{1.2}$ ततः कृत्वा; $D_{4.6-9}$ ततः पुंखे; T_1 तथा विष्णुं (for तथा कृत्वा). — ^{d}) $D_{1.2}$ पुंखे (for पुङ्खं). $D_{4-7.9.10}$ S (G_2 M_4 om.) पुंखं ($D_{4-7.9}$ मध्ये) सोममपां पतिं. — ^{e}) $D_{4-7.9}$ मंदरं च धनुः कृत्वा; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{1-3} ओंकारं च धनुः कृत्वा (M_{1-3} °नुस्तस्य); T_1 सुमेरुं च धनुः कृत्वा. — T_1 om. (hapl.) 27^{f}–28^{a}. — ^{f}) $D_{4-7.9}$ सावित्रीं ज्यां महेश्वरः.

28 T_1 om. 28^{a} (cf. v. l. 27). — ^{a}) D_{10} S (T_1 om.) वेदान् (for देवान्). V_1 B Dn D_5 ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा.

29 ^{a}) D_{10} T_2 G पुरा; T_3 पुनः (for ऽसुराः). $D_{1.2}$ ·सुरास्तत्र; $D_{4.5}$ ·पुराः पेतुर्; D_{6-9} ·सुराः पेतुर् (·पुरास्तत्र). — ^{d}) M_4 रौद्रेण (for रु°). D_{10} T M_{1-3} दग्धा रौद्रेण तेज(D_{10} वर्च)सा. — After $D_{4-7.9}$ ins.:

675* हतानि पेतुः सहसा विपुले सागराम्भसि ।

30 ^{a}) B_3 तं चैवांग·; Dn_3 तथैवांक·; D_{6-9} शैलांक·; D_{10} T G देव्याश्चांक·; M_4 बाणं चांक· (for चैवाङ्क·). — ^{b}) B_1 T_1 बाणं (for बालं). — $T_{2.3}$ स; M_{1-3} सा (for वै). $D_{1.2.4.6.8-10}$ T_1 उ जिज्ञासमानो वै (D_{10} T_1 °नः स); $G_{2.4}$ उमां जिज्ञा मनसः. — ^{d}) D_{10} T $G_{1.4}$ हरः; G_2 M_4 सुरान् (f तदा). D_{4-9} शक्रः (D_5 वचः) कोयमथाब्रवीत्.

31 ^{a}) D_6 असूयतस्तु; T_1 °यितस्य; G_{1-3} °यक (for °यतश्च). — ^{d}) V_1 बाहुं तं (by transp.); D स बाहुं.

32 ^{a}) Dn_1 ते (for सं·). D_{10} S [ए]व (for [ए नं). — T_1 om. 32^{cd}. — ^{d}) $D_{4.6.7.9}$ मुमुमुर् (f मुमुहुर्).

33 ^{a}) Dn_1 च; D_{4-10} S तु (for [अ]थ). — B_1 स्तुत्वा (for ज्ञात्वा).

34 ^{b}) T_1 देवताः (for ते सुराः). — T_1 or 34^{c}–36^{d}. — ^{c}) D_2 T_3 महाबाहुर्; T_2 तदा बालो; (तथा बालं; $G_{2.3}$ तथा बालः (for तदा बाहुर्). — ^{d} M_{1-3} ·पुरं (for पुरा). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} सहसा तु (T वयसा तु; $G_{2.3}$ प्रययौ स) यथापुरं.

35 T_1 om. 35 (cf. v. l. 34). The portion i

विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स सुबहून्मम वेश्मनि ।
तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥ ३६
स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ३७
स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो राज्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ३८
स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ।
विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥ ३९
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ४०
ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

G2 is missing from चिरं (in 35^{d}) up to एवाक्षि (in 13. 146. 27^{b}). — d) M1–3 चिर- (for चिरं). G1 M4 उवास ह (for उपावसत्). D1. 2 चिरकालमुपासितः; D10 T2. 3 G3. 4 °लमुवास ह.

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 34). G2 missing (cf. v. l. 35). — b) D10 T2 G1. 3. 4 सुबली; T3 सुबलिं (for सुबहून्). — c) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 तं चारमतिथिं चाहम्; M1–3 तमारमयितुं चा°; Madras ed. तांस्तथा मर्षयित्वा°. — d) D4 दुःक्षमं; D8 दुःक्षमान्; D10 G1. 3. 4 दुःसहान् (for दुःसहम्). V1 B Dn च क्षमे चातिदुःसहान्; T2. 3 M अक्षमस्तस्य दुःसहान्. — After 36, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. :

676* स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः शर्वः स सर्वजित् ।

[D1. 4–9 सर्ववित् (for °जित्).]

37 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 वै भूमिश् (for देवेन्द्रश्). — b) V1 B2. 4 च स (by transp.). B1 सोश्विनौ वसवः स च; D10 S (G2 missing) सोश्विनौ च (T2. 3 G1. 3. 4 स) मरुत्पतिः. — c) D10 T3 G4 च ब्रह्मा (for चन्द्रमाः). — d) G1. 3 M4 ह (for सः).

38 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D4. 7 [s]पि; D6. 8. 9 [s]थ (for सो). — b) V1 B Dn D1. 2. 5. 8. 10 यमो; D4. 6. 7. 9 मेघो (for तमो). — d) B1 स च; D10 T2. 3 G1. 3. 4 सत्यं; T1 संध्याः (for संध्ये). B1 च हि; D4 तदा (for च सः).

39 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 च धाता (for धाता स). M1–3 स (for च). — b) Dn3 सर्वजित्; T1 विश्वकृत् (for सर्ववित्). — c) V1 B Dn G1. 3 ग्रहाश् (for दिशश्). — d) V1 B Dn दिशोथ प्र(Dn वि)दिशस्तथा. — f) V1 B4. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4–9 अमर-; B1 Dn3 परम- (for अमित-). B3 भगवान्परमेश्वरः.

40 G2 missing (cf. v. l. 35). — b) D2 सर्वं (for च स). V1 B2. 4. 6 Dn D6–9 एव ह; B3 एकवित्; D4 एव हि; D10 T1. 3 G4 एव सः (for एव च). — c) Hypermetric. V1 B2. 4. 5 Dn1. n3 च (for चैव). — d) Dn2 D10 T2. 3 G1. 3. 4 -सहस्रशः (for °स्रधा).

41 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) Dn2 D5 T1 G1. 3 च (for स). — b) B3 ततः; D4–10 T2. 3 G1. 3. 4 अजः (for अतः). T1 भगवानमितद्युतिः (= 39^{d}). — c) D1. 2 शक्या मया; M1–3 शक्यं गुणान् (for शक्या गुणा). — d) D1. 2 गुणा; D4–9 मया (for the first अपि). T1 पुनः (for the second अपि).

Colophon. — *Parvan name* : B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B Dn1. n2 ईश्वरप्रशंसा; Dn3 ईश्वरमाहात्म्यं; D1. 2 रुद्रमाहात्म्यं; D10 T2. 3 G3 M4 महादेवप्रशंसा; M1–3 महादेवमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 158; Dn1 157; D10 T2. 3 G4 245; T1 M1. 2 241; G1. 3 239; M3 242; M4 237. — *Śloka no.* : Dn2 44.

१४६

502
12. 1
66. 1
51. 1 वासुदेव उवाच ।
युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १
वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३
उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४
आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥ ५
यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ।
ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६
यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७
देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८
समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।

146

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). It is also missing in T1.

1 G2 missing up to एवाक्षि (in 27^{b}) (cf. v. l. 13. 145. 35). D10 T2.3 G1.3.4 M4 भगवान् (for वासुदेव). — ^{b}) B2 Dn3 T3 माहाभाग्यं. B1 D10 T2.3 G1.3.4 M4 महामते (for °त्मनः). — ^{c}) D1.2 G1 रुद्रस्य बहुरूपस्य. — ^{d}) D4–9 G1 माहात्म्यं च (for बहुनाम्ने).

2 G2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D10 T3 [अ]ग्र्यं; G1.3.4 [उ]ग्रं (for [अ]ग्निं). — ^{b}) B1 D10 T2.3 G1.3.4 M देवं (for स्थाणुं). — ^{d}) D1.2 बहु- (for विश्व-).

3 With 3–29, cf. 7. 173. 74–93. G2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 om.; T3 यज्ञस्य (for देवस्य). — D4 reads 3^{b}–4^{a} twice. — ^{c}) V1 ततश्चोग्रां (for शिवामन्यां). D1.2.4 (first time).5–9 घोरा चान्या शिवा चान्या; D4 (second time) घोरा चान्या तथोग्रान्या.

4 G2 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D4, cf. v. l. 3. — ^{a}) D10 T2.3 G1.3.4 परा (for उग्रा). Some MSS. तनुर् (for तनूर्). D10 T2.3 G3 M4 सा; G1 या; G4 तु (for [अ]स्य). — ^{b}) M4 समप्रभा (for स भास्करः). D10 T2.3 G1.3.4 M1–3 ह्यग्निविद्युत्समप्रभा. — ^{c}) V1 B Dn च या त्वस्य; D10 T2.3 G1.3.4 M4 [अ]थ ह्यद्यास्य; M1–3 [अ]थ वा ह्यद्या (for च या तस्य). M4 तथा सौम्याथ ह्यद्या स. — ^{d}) D6.8.9 च (for तु).

5 G2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1.2.6–9 च (for तु). — ^{b}) V1 B Dn सोमोर्धं पुनरुच्यते. — ^{c}) T2 M1–3 [ए]षा; Bom. ed. [ए]का (for [ए]ष). — ^{d}) Bom. ed. च (for या). D4–9 स्थिता; T3 यथा (for तथा).

6 G2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4.6.7.9.10 T2.3 G1.3.4 M4 घोरतरा. — ^{b}) B1 D6.8 T3 G1 तथा; Dn1 यथा; Dn2 यथा; D4 तदा (for तया). — ^{c}) D4 स राजन्नीश्वरत्वाच्च. — T3 om. (hapl.) 6^{d}–8^{a}.

7 G2 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 7 (cf. v. l. 6). D2 om. (hapl.) 7–8. — ^{a}) D10 G1.3.4 तीक्ष्णा. T2 तथाग्निर्दहिदक्षेण. — ^{c}) D10 T2 G1.3.4 M4 -मज्जादि (for °दो).

8 G2 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 8^{a} (cf. v. l. 6). D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D10 G1.3.4 सुमहत्त्वाच् (for °हान्यच्). — B5 om. (hapl.) 8^{b}–10^{a}. — ^{c}) Dn3 महान्; D10 T2.3 G1.3.4 M जगत् (for महत्). — After 8, V1 B3 Dn2.n3 read 12^{ab}.

9 G2 missing (cf. v. l. 1). B5 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B1 यो (for यन्). — ^{b}) V1 B1.2.4 Dn सर्वान्वै; B3 D10 T2.3 G1.3.4 स सर्वान्; M4 सर्वार्थैः (for °र्थान्). D1.2.4–9 -कर्मसु (for °भिः). — ^{c})

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ९
दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ १०
यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ११
धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।
विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२
सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥ १३
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४
नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १५
विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६
ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ १७
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।

C. 13. 75
B. 13. 16
K. 13. 2
M. 13. 1

V_1 B (B_5 om.) Dn मनुष्याञ्शिवमन्विच्छंस्. —^{d}) V_1 Dn D_{10} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ M_4 एव; G_1 देवः (for एष).

10 G_2 missing (cf. v. l. 1). B_5 om. 10^{a} (cf. v. l. 8). —^{a}) V_1 B_{1-4} Dn_3 ऊर्ध्वं-; $D_{4.5.8}$ पूर्वं-; $D_{6.7.9}$ पूर्वं (for ऊर्ध्वं). —^{b}) D_{4-9} या (for यत्). V_1 B Dn प्राणान्नृणां स्थिरश्च यत्; D_{10} S (T_1 G_2 missing) प्राणान्प्रेरयते च यत्. —^{c}) D_{10} $T_{2.3}$ G_1 -लिंगं (for -लिङ्गश्). B_1 यो (for यन्).

11 G_2 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ भूतभव्यभवत्करं ($M_{1.2}$ °भवं तथा).

12 G_2 missing (cf. v. l. 1). V_1 B_3 $Dn_{2.}n_3$ read 12^{ab} after 8. —^{a}) $B_{1.4}$ धूम्ररूपं; D_2 रूपं धूम्रं (by transp.); $T_{2.3}$ धूम्ररूपा; M_4 धूम्ररूपाश्. D_{10} $G_{1.3.4}$ M_{1-3} धूम्ररूपा जटा यस्माद्. —^{b}) B_3 $D_{4.5}$ तत; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ पुनर् (for [इ]त्यत). G_4 धूर्जटिः पुनरित्यपि. — V_1 Dn om. 12^{cd}. —^{c}) B_4 D_5 ततस्; $D_{4.6-9}$ यतस् (for च यत्). D_{10} रूपं (for तस्मिन्). — D_9 om. 12^{d}–14^{c}.

13 G_2 missing (cf. v. l. 1). D_9 om. 13 (cf. v. l. 12). —^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 च (for वा). —^{b}) Dn_2 D_{10} S (T_1 G_2 missing) च (for वा). —^{c}) V_1 प्रमुखस्; $D_{4-8.10}$ $T_{2.3}$ G_4 $M_{2.3}$ प्रभवं (for °वस्). B_1 चक्षुषां च प्रभावश्च. —^{d}) $D_{1.2}$ च; D_{4-7} वा (for ऽथ). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M सर्वं(T_3 जग)तश्चक्षुरेव (M_3 °ष) तत्.

14 G_2 missing (cf. v. l. 1). D_9 om. 14^{abc} (cf. v. l. 12). —^{a}) B_1 D_5 सर्वदा (for °था). —^{b}) V_1 B_{2-5} $Dn_{1.}n_2$ D_6 सह (for पुनः). B_1 तैश्च यो रमते सह; Dn_3 यच्चैतद्रमते सह. —^{c}) D_1 यश् (for यच्).

15 G_2 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B_1 नित्यं च (for नित्येन). —^{b}) D_{4-9} तथा; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 सदा; M_{1-3} यथा (for यदा). T_2 स्मृतं; M_2 (*sup. lin.* as in text) स्थिरं (for स्थितम्). — B_2 om. 15^{cd}. —^{c}) B_3 मोहयंति (for मह°). B_6 $Dn_{1.}n_2$ महयत्यस्य लोकश्च. —^{d}) V_1 $B_{1.3-5}$ Dn प्रियं ह्येतन्महात्मनः. — For 15^{cd}, D_{4-9} subst. :

677* अर्चयन्ति च ये लोकाः प्रियास्तस्य महात्मनः ।

While, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M subst. for 15^{cd} :

678* भक्तानुग्रहणार्थाय गूढलिङ्गस्ततः स्मृतः ।

[M खंड- (for गूढ-).]

16 G_2 missing (cf. v. l. 1). B_1 om. 16^{ab}. —^{a}) $D_{1.2}$ तु (for वै). —^{b}) $D_{1.2.4-9}$ समर्चयेत् (for महात्मनः). — D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ om. 16^{c}–17^{d}. —^{c}) $Dn_{2.}n_3$ $D_{1.2}$ लिंग- (for लिङ्गं). $D_{4.7-9}$ पूजयतो (for °यिता). D_6 M_{1-3} लिंगपूजन(D_6 °य)तो नित्यं. —^{d}) D_{5-9} महतीं सिद्धिमाप्नुयात्.

17 G_2 missing (cf. v. l. 1). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ om. 17 (cf. v. l. 16). —^{a}) $D_{1.2}$ [ए]व; D_8 हि (for [अ]पि). —^{c}) M ह्यस्य (for एव). —^{d}) $D_{4.6.8.9}$ समन्वितं; M_{1-3} समाहितं (for °स्थितम्). M_4 यदाराध्यतमं स्थितं.

18 G_2 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D_{10} T_2 G_4 M_{1-3} तदा; T_3 $G_{1.3}$ M_4 सदा (for ततस्). —^{c}) D_{4-9} सुखी प्रीतश्च भवति. — After 18^{c}, D_{4-9} ins. :

१४६

वासुदेव उवाच ।
युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १
वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३
उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४
आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥ ५
यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तया ।
ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६
यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७
देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८
समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।

146

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37). It is also missing in T_1.

1 G_2 missing up to एवाक्षि (in 27^b) (cf. v. l. 13. 145. 35). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 भगवान् (for वासुदेव). — ^{b}) B_2 Dn_3 T_3 माहाभाग्यं. B_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 महामते (for °त्मनः). — ^{c}) $D_{1.2}$ G_1 रुद्रस्य बहुरूपस्य. — ^{d}) D_{4-9} G_1 माहात्म्यं च (for बहुनाम्ने).

2 G_2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_{10} T_3 [अ]र्घ्यं; $G_{1.3.4}$ [उ]ग्रं (for [अ]ग्निं). — ^{b}) B_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M देवं (for स्थाणुं). — ^{d}) $D_{1.2}$ बहु- (for विश्व-).

3 With 3–29, cf. 7. 173. 74–93. G_2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) V_1 om.; T_3 यज्ञस्य (for देवस्य). — D_4 reads 3^b–4^a twice. — ^{c}) V_1 ततश्चोग्रां (for शिवामन्यां). $D_{1.2.4}$ (first time). $_{5-9}$ घोरा चान्या शिवा चान्या; D_4 (second time) घोरा चान्या तथोग्रान्या.

4 G_2 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D_4, cf. v. l. 3. — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ परा (for उग्रा). Some MSS. तनुर् (for तनूर्). D_{10} $T_{2.3}$ G_3 M_4 सा; G_1 या; G_4 तु (for [अ]स्य). — ^{b}) M_4 समप्रभा (for स भास्करः). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{1-3} अग्निविद्युत्समप्रभा. — ^{c}) V_1 B Dn च या त्वस्य; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 [अ]थ ह्यास्य; M_{1-3} [अ]थ वा ह्या (for च या तस्य). M_4 तथा सौम्याथ ह्या स. — ^{d}) $D_{6.8.9}$ च (for तु).

5 G_2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $D_{1.2.5-9}$ च (for तु). — ^{b}) V_1 B Dn सोमोर्धं पुनरुच्यते. — ^{c}) T_2 M_{1-3} [ए]षा; Bom. ed. [ए]का (for [ए]ष). — ^{d}) Bom. ed. च (for या). D_{4-9} स्थिता; T_3 यथा (for तथा).

6 G_2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $D_{5.6.7.9.10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 घोरतरा. — ^{b}) B_1 $D_{6.8}$ T_3 G_1 तथा; Dn_1 यया; Dn_2 यथा; D_4 तदा (for तया). — ^{c}) D_4 स राजन्नीश्वरत्वाच्च. — T_3 om. (hapl.) 6^d–8^a.

7 G_2 missing (cf. v. l. 1). T_3 om. 7 (cf. v. l. 6). D_2 om. (hapl.) 7–8. — ^{a}) D_{10} $G_{1.3.4}$ तीक्ष्णा. T_2 तथाग्निर्दहिदक्षेण. — ^{c}) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 -मज्जादि (for °दो).

8 G_2 missing (cf. v. l. 1). T_3 om. 8^a (cf. v. l. 6). D_2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_{10} $G_{1.3.4}$ सुमहत्त्वाच् (for °हान्यच्). — B_5 om. (hapl.) 8^b–10^a. — ^{c}) Dn_3 महान्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M जगत् (for महत्). — After 8, V_1 B_3 Dn_{2}. n_3 read 12^{ab}.

9 G_2 missing (cf. v. l. 1). B_5 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B_1 यो (for यन्). — ^{b}) V_1 $B_{1.2.4}$ Dn सर्वान्वै; B_3 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स सर्वान्; M_4 सर्वार्थैः (for °र्थान्). $D_{1.2.4-9}$ -कर्मसु (for °भिः). — ^{c})

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ९
दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ १०
यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ११
धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।
विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२
सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥ १३
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४
नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १५
विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६
ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ १७
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।

V1 B (B5 om.) Dn मनुष्याञ्शिवमन्विच्छंस्. —^{d}) V1 Dn D10 T1.3 G3.4 M4 एव; G1 देवः (for एष).

10 G2 missing (cf. v. l. 1). B5 om. 10^{a} (cf. v. l. 8). —^{a}) V1 B1-4 Dn3 ऊर्ध्वं-; D4.5.8 पूर्वं-; D6.7.9 पूर्वं (for ऊर्ध्वं). —^{b}) D4-9 या (for यत्). V1 B Dn प्राणान्नृणां स्थिरश्च यत्; D10 S (T1 G2 missing) प्राणान्प्रेरयते च यत्. —^{c}) D10 T2.3 G1 -लिंगं (for -लिङ्गश्). B1 यो (for यन्).

11 G2 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) D10 T2.3 G1.3.4 M1.2.4 भूतभव्यभवत्करं (M1.2 °भवं तथा).

12 G2 missing (cf. v. l. 1). V1 B3 Dn2.n3 read 12^{ab} after 8. —^{a}) B1.4 धूम्ररूपं; D2 रूपं धूम्रं (by transp.); T2.3 धूम्ररूपा; M4 धूम्ररूपाश्. D10 G1.3.4 M1-3 धूम्ररूपा जटा यस्माद्. —^{b}) B3 D4.5 तत; D10 T2.3 G1.3 पुनर् (for [इ]त्यत). G4 धूर्जटिः पुनरित्यपि. — V1 Dn om. 12^{cd}. —^{c}) B4 D5 ततस्; D4.6-9 यतस् (for च यत्). D10 रूपं (for तस्मिन्). — D9 om. 12^{d}–14^{c}.

13 G2 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 13 (cf. v. l. 12). —^{a}) D10 T2.3 G1.3.4 M4 च (for वा). —^{b}) Dn2 D10 S (T1 G2 missing) च (for वा). —^{c}) V1 प्रमुखस्; D4-8.10 T2.3 G4 M2.3 प्रभवं (for °वस्). B1 चक्षुषां च प्रभावश्च. —^{d}) D1.2 च; D4-7 वा (for ऽथ). D10 T2.3 G1.3 M सर्वं(T3 जग)तश्चक्षुरेव (M3 °ष) तत्.

14 G2 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 14^{abc} (cf. v. l. 12). —^{a}) B1 D5 सर्वदा (for °था). —^{b}) V1 B2-5 Dn1.n2 D6 सह (for पुनः). B1 तैश्च यो रमते सह; Dn3 यच्चैतद्रमते सह. —^{c}) D1 यश् (for यच्).

15 G2 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B1 नित्यं च (for नित्येन). —^{b}) D4-9 तथा; D10 T2.3 G1.3.4 M4 सदा; M1-3 यथा (for यदा). T2 स्मृतं; M2 (*sup. lin.* as in text) स्थिरं (for स्थितम्). — B2 om. 15^{cd}. —^{c}) B3 मोहयंति (for मह°). B5 Dn1.n2 महयत्यस्य लोकश्च. —^{d}) V1 B1.3-5 Dn प्रियं ह्येतन्महात्मनः. — For 15^{cd}, D4-9 subst. :

677* अर्चयन्ति च ये लोकाः प्रियास्तस्य महात्मनः ।

While, D10 T2.3 G1.3.4 M subst. for 15^{cd} :

678* भक्तानुग्रहणार्थाय गूढलिङ्गस्ततः स्मृतः ।

[M ध्वंड- (for गूढ-).]

16 G2 missing (cf. v. l. 1). B1 om. 16^{ab}. —^{a}) D1.2 तु (for वै). —^{b}) D1.2.4-9 समर्चयेत् (for महात्मनः). — D10 T2.3 G1.3.4 om. 16^{c}–17^{d}. —^{c}) Dn2.n3 D1.2 लिंग- (for लिङ्गं). D4.7-9 पूजयतो (for °यिता). D6 M1-3 लिंगपूजन(D6 °य)तो नित्यं. —^{d}) D5-9 महतीं सिद्धिमाप्नुयात्.

17 G2 missing (cf. v. l. 1). D10 T2.3 G1.3.4 om. 17 (cf. v. l. 16). —^{a}) D1.2 [ए]व; D8 हि (for [अ]पि). —^{c}) M अस्य (for एव). —^{d}) D4.6.8.9 समन्वितं; M1-3 समाहितं (for °स्थितम्). M4 यदाराध्यतमं स्थितं.

18 G2 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D10 T2 G4 M1-3 तदा; T3 G1.3 M4 सदा (for ततस्). —^{c}) D1-9 सुखी प्रीतश्च भवति. — After 18^{c}, D4-9 ins.:

19
2. 18 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८
56. 18
1. 16 एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥ १९
विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥ २०
तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१
नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ २२
वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥ २३
प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।
ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५
स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६
स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।

679* ग्रहष्टश्चैव शंकरः ।
सुखं वित्तं परं लोके॰

[(L. 2) D4 लोकं (for लोके).]

19 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 चैव (for एव). T2 एष श्मशानदेशेषु. — Dn1 repeats 19b after 20c. — b) V1 B Dn1 (both times). n2. n3 D10 S (T1 G2 missing) निर्दहन् (for नित्यशः). — c) D4 ते; M4 ये (for तं). M4 तस्मिन् (for तत्र). D10 T2. 3 G1. 3. 4 रमंते तं जनास्तस्मिन्. — d) D4 -विशेषतः; M4 -निकेतने (for -निषेविणम्).

20 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 B1 (marg.). 2-5 Dn D10 विषयस्थः; D4-9 °मश्च (for °मस्थः). — b) D1. 2. 4-9 समश्च (for स मृत्युः). — c) M4 तथा प्राणः (for स च वायुः). — After 20c, Dn1 repeats 19b. Dn1 om. 20d. — d) V1 B Dn2. n3 D6. 8 प्राणापानः; D4. 9 प्राणापान-; D5. 7 प्राणायामः; D10 S (T1 G2 missing) प्राणपालः (for प्राणोऽपानः).

21 G2 missing (cf. v. l. 1). — ab) D7 om. रूपाणि. D4 रूपाणि प्रदीप्तानि (hypermetric); G4 दीप्तानि रूपाणि (by transp.). D10 T2. 3 G4 शुभानि (for बहूनि). D2 [अ]पि (for च). — D4 om. 21c–22b. — c) D5-9 लोकैर् (for लोके). D10 T2. 3 G3. 4 M स (for [अ]स्य).

22 G2 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) V1 B Dn T2 G1 देवेषु (for वेदेषु). — b) V1 B Dn D1. 2 यथार्थवत् (for °र्थतः). — c) D5 निरूप्यंते (for निरुच्यन्ते). B5 D10 T2. 3 G4 M बहुत्वाच्; G1. 3 विभुत्वाच् (for महत्त्वाच्). — d) G1. 3 बहुत्वात् (for विभु°). B1 कर्मतस् (for °भिस्). D4-9 बहुत्वात्कर्मणां तथा.

23 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 समाख्यातं (for विदुर्विप्राः). — b) D2. 3 M4 शतरुद्रियम्. — c) B1 वा (for च). D10 S (T1 G2 missing) Bom. ed. व्यासेनोक्तं च यच्चास्य (Bom. ed. °पि). — d) M1-3 हि (for [अ]पि).

24 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) Dn1 प्रत्येता (for प्रदाता). D1. 2 -कामानां (for -लोकानां). — b) D4. 6-9 प्राप्नुवते (for चाप्युच्यते). D5 विश्वं प्राप्नुवते महान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 विश्वसाक्षी निरामयः. — D4. 6-9 om. 24cd. — c) D1. 2 ज्येष्ठं (for ज्येष्ठ-). D10 T3 M1. 3 [ए]तं; G1. 3. 4 [ए]ते; M4 [ए]तद् (for [ए]नं). — d) V1 B1. 2. 4 Dn D5 त्वृषयो (for ऋ°). D1. 2 ब्राह्मणा मुनयस्तथा.

25 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M भूतानां (for देवानां). — b) V1 B Dn अजीजनत् (for अजायत). — c) G1. 3 अग्रैर् (for ग्रहैर्). D4 प्राणैः (for प्राणान्). D10 T2. 3 G4 अग्रैर्बहुविधः D10 प्राणान्. — d) M1-3 उल्बणैर् (for उत्सृजति). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 संक्रुद्धस्तर्पणैरपि.

26 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 भूतात्मा; D4 दुःखानि; D6-9 दुःखात्स (for पुण्यात्मा). V1 B Dn विमुंचति न पुण्यात्मा; D10 T2. 3 G1. 3. 4 विमोक्षयति तु(D10 °त्यतु)ष्टात्मा; M विमुंच(M4 °मोक्ष)ति च तुष्टात्मा. — b) Dn3 शरण्यः शरणं गतान्. — d) D10 S (T1 G2 missing) हितं (for वित्तं). D2 कोशांश् (for कामांश्).

27 G2 missing up to मुवाक्षि (in 27b) (cf. v. l. 1). — b) D1. 2 स चैव; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M4 सदा च; M1-3 सदा वा (for स एव). — c) D10 T2. 3 G1-3 M हि; G4 om. (for च). D1. 2 सर्वेषु (for

शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ २७
स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ।
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ ३
संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ५
अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति । C. 13. B. 13. K. 13. M.

देवेषु). —[d]) $D_{1.2}$ [ए]व (for च). V_1 B Dn D_{4-9} तस्यैश्वर्यमिहोच्यते.

28 [a]) $D_{1.2}$ चैव (for एव). V_1 B Dn व्यापृतो; D_{10} $T_{2.3}$ G स्थापको; M स्थापितो (for [अ]भ्यधिको). $D_{4.6-9}$ लोके (for नित्यं). —[b]) D_{10} $T_{2.3}$ G शुभाशुभं. —[c]) $D_{1.2}$ सर्व- (for चैव).

29 [a]) $D_{1.4-9}$ M_{1-3} भूतानां (for लोकानां). —[c]) D_2 बहुधा (for विविधै). D_1 बहुविद्बहुधा रूपैर्. —[d]) $D_{1.2}$ व्याप्नोति वै (for व्याप्तमिदं). D_{4-9} विश्वं व्याप्नुवते महत्. —[e]) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यस्य (for तस्य). V_1 $B_{1.4}$ D_1 M तद् (for यद्). B_1 रूपं (for वक्त्रं). —[f]) B_1 स्वयं; $D_{1.2.4-9}$ -मुखे (for -मुखम्).

Colophon missing in T_1. — *Parvan name :* B_{1-3} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 B Dn $D_{1.2}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B Dn_1. n_3 महेश्वरमाहात्म्यं; $D_{1.2}$ ईश्वरमाहात्म्यं; D_{4-9} ईश्वरप्रशंसा; D_{10} G_3 रुद्रादिनामविवरणं; T_2 रुद्रादीनां विवरणं; T_3 रुद्रनामविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V_1 159; Dn_1 158; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 246; $G_{1.3}$ 240; $M_{1.2}$ 242; M_3 243; M_4 238. — *Śloka no. :* Dn_1 29.

147

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T_1 om. the ref. D_{10} reads the ref. on m —[a]) Dn_1 D_4 वाक्ये तु; D_{10} S त(T_2 म)ð, (for वाक्यं तु). —[c]) T_1 भूयः शांतनवं राजा.

2 Before 2, $D_{1.4-7.9}$ T_2 M ins. युधिष्ठिरः. — V_1 $B_{1.2.4.6}$ Dn $D_{1.2}$ निर्णयो; B_3 विनयो (निर्णये). D_{10} S तु (for वा). $D_{4.6-9}$ निर्णयो महाबाहो. —[b]) V_1 B Dn $D_{8.10}$ T_1 G_2 -विदां (f -भृतां). —[c]) T_1 प्रत्यक्षं चागमो वापि.

3 [a]) T_1 राजन्; M_4 नित्यम् (for कश्चिद्). —[c] T_1 इदं (for शृणु). $D_{1.2}$ सर्वं (for प्राज्ञ). —[d] G_1 यन्मां (for सम्यक्). V_1 B_4 Dn मेनु-; $D_{1.2}$ परि (*for* अनु-).

4 [a]) D_{10} S सुमहान् (for सुगमो). V_1 B Dn तत्र (for राजन्). —[b]) $D_{6.10}$ T G M_4 तत्र (for त्वत्र). B Dn दुर्गमस्तस्य निर्णयः. —[c]) D_{10} S अचिंत्यं (for अनन्तं). $D_{1.2.4-8}$ च (for हि).

5 [a]) B_3 $D_{6.8}$ प्रत्यक्ष- (for °क्षं). V_1 B Dn D_8

सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८
एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥ १९
विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥ २०
तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१
नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ २२
वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥ २३
प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।
ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५
स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६
स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।

679* प्रहृष्टश्चैव शंकरः ।
सुखं वित्तं परं लोके॰
[(L. 2) D4 लोकं (for लोके).]

19 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 चैव (for एव). T2 एष श्मशानदेशेषु. — Dn1 repeats 19b after 20c. — b) V1 B Dn1 (both times). n2. n3 D10 S (T1 G2 missing) निर्दहन् (for नित्यशः). — c) D4 ते; M4 ये (for तं). M4 तस्मिन् (for तत्र). D10 T2. 3 G1. 2. 4 रमंते तं जनास्तस्मिन्. — d) D4 -विशेषतः; M4 -निकेतने (for -निषेविणम्).

20 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 B1 (marg.). 2–5 Dn D10 विषयस्थः; D4–8 °मश्च (for °मस्थः). — b) D1. 2. 4–9 समश्च (for स मृत्युः). — c) M4 तथा प्राणः (for स च वायुः). — After 20c, Dn1 repeats 19b. Dn1 om. 20d. — d) V1 B Dn2. n3 D6. 8 प्राणापानः; D4. 9 प्राणापान-; D5. 7 प्राणायामः; D10 S (T1 G2 missing) प्राणपालः (for प्राणोऽपानः).

21 G2 missing (cf. v. l. 1). — ab) D7 om. रूपाणि. D4 रूपाणि प्रदीप्तानि (hypermetric); G4 दीप्तानि रूपाणि (by transp.). D10 T2. 3 G4 शुभानि (for बहूनि). D2 [अ]पि (for च). — D4 om. 21c–22b. — c) D5–9 लोकैर् (for लोके). D10 T2. 3 G3. 4 M स (for [अ]स्य).

22 G2 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) V1 B Dn T2 G1 देवेषु (for वेदेषु). — b) V1 B Dn D1. 2 यथार्थवत् (for °र्थतः). — c) D5 निरूप्यंते (for निरुच्यन्ते). B5 D10 T2. 3 G4 M बहुत्वाच्; G1. 3 विभुत्वाच् (for महत्त्वाच्). — d) G1. 3 बहुत्वात् (for विभु°). B1 कर्मतस् (for °भिस्). D4–9 बहुत्वात्कर्मणां तथा.

23 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 समाख्यातं (for विदुर्विप्राः). — b) D2. 3 M4 शतरुद्रियम्. — c) B1 वा (for च). D10 S (T1 G2 missing) Bom. ed. व्यासेनोक्तं च यच्चास्य (Bom. ed. °पि). — d) M1–3 हि (for [अ]पि).

24 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) Dn1 प्रत्येता (for प्रदाता). D1. 2 -कामानां (for -लोकानां). — b) D4. 6–9 प्राश्नुवते (for चाप्युच्यते). D5 विश्वं प्राश्नुवते महान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 विश्वसाक्षी निरामयः. — D4. 6–9 om. 24cd. — c) D1. 2 ज्येष्ठं (for ज्येष्ठ-). D10 T3 M1. 3 [ए]तं; G1. 3. 4 [ए]ते; M4 [ए]तद् (for [ए]नं). — d) V1 B1. 2. 4 Dn D5 त्वृषयो (for ऋ°). D1. 2 ब्राह्मणा मुनयस्तथा.

25 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M भूतानां (for देवानां). — b) V1 B Dn अजीजनत् (for अजायत). — c) G1. 3 अग्नैर् (for ग्रहैर्). D4 प्राणैः (for प्राणान्). D10 T2. 3 G4 अग्नैर्बहुविधः प्राणान्. — d) M1–3 उल्बणैर् (for उत्सृजति). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 संक्रुद्धस्तर्पणैरपि.

26 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 भूतात्मा; V1 B D4 दुःखानि; D5–9 दुःखात्स (for पुण्यात्मा). Dn विमुंचति न पुण्यात्मा; D10 T2. 3 G1. 3. 4 विमोक्षयति तु(D10 °त्यतु)ष्टात्मा; M विमुंच(M4 °मोक्ष)ति च तुष्टात्मा. — b) Dn3 शरण्यः शरणं गतान्. — d) D10 S (T1 G2 missing) हितं (for वित्तं). D2 कोशांश्च (for कामांश्च).

27 G2 missing up to एवाक्षि (in 27b) (cf. v. l. 1). — b) D1. 2 स चैव; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M4 सदा च; M1–3 सदा वा (for स एव). — c) D10 T2. 3 G1–3 M हि; G4 om. (for च). D1. 2 सर्वेषु (for

शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ २७
स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ।
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ ३
संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ५
अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।

C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

देवेषु). —ᵈ) D1. 2 [ए]व (for च). V1 B Dn D4-9 तस्यैश्वर्यमिहोच्यते.

28 ᵃ) D1. 2 चैव (for एव). V1 B Dn व्यापृतो; D10 T2. 3 G स्थापको; M स्थापितो (for [अ]भ्यधिको). D4. 6-9 लोके (for नित्यं). —ᵇ) D10 T2. 3 G शुभाशुभं. —ᶜ) D1. 2 सर्व- (for चैव).

29 ᵃ) D1. 4-9 M1-3 भूतानां (for लोकानां). —ᶜ) D2 बहुधा (for विविधै). D1 बहुविद्बहुधा रूपैर्. —ᵈ) D1. 2 व्याप्नोति वै (for व्याप्तमिदं). D4-9 विश्वं व्याप्नुवते महत्. —ᵉ) D10 T2. 3 G1. 3. 4 यस्य (for तस्य). V1 B1. 4 D1 M तद् (for यद्). B1 रूपं (for वक्त्रं). —ᶠ) B1 स्वयं; D1. 2. 4-9 -मुखे (for -मुखम्).

Colophon missing in T1. — *Parvan name :* B1-3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B Dn1. n3 महेश्वरमाहात्म्यं; D1. 2 ईश्वरमाहात्म्यं; D4-9 ईश्वरप्रशंसा; D10 G3 रुद्रादिनामविवरणं; T2 रुद्रादीनां विवरणं; T3 रुद्रनामविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 159; Dn1 158; D10 T2. 3 G2. 4 246; G1. 3 240; M1. 2 242; M3 243; M4 238. — *Śloka no. :* Dn1 29.

147

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. the ref. D10 reads the ref. on marg. —ᵃ) Dn1 D4 वाक्ये तु; D10 S त(T2 म)द्वाक्यं (for वाक्यं तु). —ᶜ) T1 भूयः शांतनवं राजा.

2 Before 2, D1. 4-7. 9 T2 M ins. युधिष्ठिरः. —ᵃ) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2 निर्णयो; B3 विनयो (for निर्णये). D10 S तु (for वा). D1. 6-9 निर्णयो वा महाबाहो. —ᵇ) V1 B Dn D8. 10 T1 G2 -विदां (for -भृतां). —ᶜ) T1 प्रत्यक्षं चागमो वापि.

3 ᵃ) T1 राजन्; M4 नित्यम् (for कश्चिद्). —ᶜ) T1 इदं (for शृणु). D1. 2 सर्वं (for प्राज्ञ). —ᵈ) G1 यन्मां (for सम्यक्). V1 B4 Dn मेनु-; D1. 2 परि- (for अनु-).

4 ᵃ) D10 S सुमहान् (for सुगमो). V1 B Dn तत्र (for राजन्). —ᵇ) D5. 10 T G M4 तत्र (for त्वत्र). B Dn दुर्गमस्तस्य निर्णयः. —ᶜ) D10 S अचिंत्यं (for अनन्तं). D1. 2. 4-9 च (for हि).

5 ᵃ) B3 D6. 8 प्रत्यक्ष- (for °क्षं). V1 B Dn D5

शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ६
तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।
हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ७
तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्चागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ १०
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ११
अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तास्ते न संशयः ॥ १२
अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।

दृष्ट्वा ; T2 M4 द्रष्टुं (for दृष्टं). D9 प्रत्यक्षकरणं दृष्टं. — ^{b}) V1 B4 D5 हैतुकाः ; D10 T3 G हेतुकं ; T1 हैतुकात् ; T2 हैतुकं (for हेतुकाः). D4 -दर्शिनः (for -मानिनः). — D7 om. (hapl.) 5^{cdef}. — ^{c}) D10 [ए]त्र (for [ए]वं). — ^{d}) T3 M2 आगमम् (for संशयम्). D10 T1. 2 G M1. 3. 4 सत्यमागममेव वा. — ^{e}) D4. 5 ते वा ; D6. 8. 9 ते च (for तद्). — ^{f}) T1 मूर्खाः (for बालाः).

6 ^{a}) Dn1 नैकं ; D2 वैकं ; D4–9 राजन् (for चैकं). D10 S अथ संचिंत्यमेवैकं (T1 M °मेकं वै). — ^{d}) D10 T1. 2 G M4 [आ]मंत्रितेन (for [अ]तन्द्रितेन). T3 M1–3 युक्तेनामंत्रितेन वा (T3 वै). — T1 om. 6^{cf}. — ^{f}) D4 corrupt. B Dn1. n3 D5 कल्पमानेन (D5 °ने च) भारत.

7 ^{a}) D4. 5. 7–9 T3 च (for न). — ^{b}) T1. 2 G1. 3. 4 M एतत् (for ह्ये°). V1 B Dn शक्यं ह्येतस्य दर्शनं ; D4–9 शक्यं ज्ञातुं निदर्शनं ; D10 T3 G2 शक्यते तत्तु कारणं. — For 7^{cd}, D10 S subst. :

680* हेतुनामन्त्रिते वापि धर्मशास्त्रेण चोत्तमम्

[D10 मंत्रतो वा ; M मंत्रितेन (for [आ]मान्त्रिते वा).]

— ^{ef}) T1 युक्तं (for ज्योतिः). D8 transp. लोकस्य and विपुलं. B1 किं पुनः ; D10 T2. 3 G2 प्रकाशं ; T1 बहुळं ; M1–3 कारणं (for विपुलं).

8 T1 om. 8. — ^{a}) D4–9 गमनं (for [आ]गमनं). V1 B Dn D1 न त्वेव गमनं राजन् ; D10 T3 G तत्त्वागमसमे रा° ; T2 तत्परागमने रा° ; M तत्त्वावगमने रा°. — ^{b}) V1 B Dn D1 हेतुतो ; D4–6. 8. 9 अंते च (for हेत्वन्त-). D10 T2. 3 G -गमने (for °नं). T2 तदा (for तथा). M1–3 हेत्वावगमनं तथा ; M2 (*inf. lin.*) हेतुतावगमे तथा ; M4 हेतुमागमने तथा. — ^{c}) B1 अनिवर्तं ; B4 Dn2 D4. 5. 8 अनिरुद्धं ; Dn1 D10 T2. 3 G1. 2 अनुबंधं ; G3. 4 अनुबद्धं (for अनि°). — ^{d}) V1 B Dn D4. 10 T2. 3 G M1–3 वाचः (V1 B Dn °चा) संपरिवर्जयेत्.

9 ^{a}) V1 B D1. 2 सिद्धिर् (for सिद्धं). D10 S प्रत्यक्षमथ धर्माश्च. — ^{b}) V1 B6 लोकश्. B3 लोकश्चागमपूर्वकः ; D4 corrupt. — ^{c}) D10 T3 G शिष्टाचाराश्च विविधा ; T1 °चारा बहुविधा ; T2 °चारांश्च विविधान्. — ^{d}) V1 B Dn तन्मे ब्रूहि (by transp.) ; T1 तत्र ब्रूहि.

10 ^{a}) V1 B2. 3. 6 Dn1. n3 T1. 3 G3 धर्मस्य क्रि(T3 G3 ध्रि)यमाणस्य. — ^{b}) D10 S महात्मभिः (for दुरा°). — ^{c}) T1 अभिहिता (for अपि कृता). D4–9 संस्था तस्य कृता राजन्. — T1 reads 10^{d}–11^{a} twice. — ^{d}) T1 (both times). 2. 3 G M4 काले वि- (for कालेन). Dn2 प्रति- (for परि-).

11 For the repetition in T1, cf. v. l. 10. — ^{a}) V1 B Dn D5. 8 M4 अधर्मो (for °र्मा). T1 (second time) धर्मो ह्यधर्मरूपेण. — G2 om. 11^{b}–12^{c}. — ^{b}) V1 B Dn D4. 5 T1 तृणैः कूप इवावृतः. — G1 om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) D4. 6. 7. 9 वप्रं (for वृत्तं).

12 G1 om. 12 ; G2 om. 12^{abc} (for both, cf. v. l. 11). — ^{a}) B2. 3 अवृत्ता (for °त्त्या). D10 नंदंति ; G3 निंदा च (sic) ; G4 M निंदंति (for भिन्दन्ति). V1 B1. 4. 5 Dn1. n3 अवृत्ता ये तु भिं(B1 निं)दंति ; D2 अवृत्ता ये च भिद्यंते ; D4 T1 अवृत्त्या चैव भिद्यंते (T1 भिंदंति) ; T3 अधृत्या ये च निंदंति. — ^{b}) V1 B Dn D2. 4–9 श्रुतित्याग- ; T1 श्रुत्यागम- (for श्रुतत्याग-). — ^{d}) D5. 8 M तेषु (for ते न). V1 B

परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १३

कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।

धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १४

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।

आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।

अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १६

वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्रयं यदि ।

पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।

यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १८

एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।

पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ १९

उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।

जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २०

सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।

अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २१

अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

Dn D_{10} T $G_{3.4}$ इत्युक्तस्तेषु सं(T_3 °प्वसं)शयः.

13 ^{a}) $D_{1.4-9}$ च (for तु). — ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M यावद्; T_1 यदि च (for य एव). — ^{d}) $D_{4.6-9}$ T_1 उपास्य (for °स्स्व). T_2 तानुपास्य च पूज्य च.

14 T_1 om. (hapl.) 14. — ^{c}) B_1 $T_{1.3}$ G संबुध्या; B_3 Dn_1 °द्धस्; $D_{1.2}$ संतुष्टास्; D_{4-9} संहृष्टास् (for संबुद्धास्). — ^{d}) Dn_3 $D_{4.6.8.9}$ T_2 उपास्य (for °स्स्व).

15 ^{a}) D_{4-9} M न येषां; D_{10} $T_{2.3}$ G_2 येनैषां; T_1 एतेषां; $G_{1.3.4}$ येनेदं (for न तेषां). — ^{b}) $D_{1.2}$ -शीलता; D_{5-9} -कर्मतः; M -धर्मतः (for -कर्मभिः). V_1 B Dn D_4 यज्ञः ($B_{3.5}$ D_4 °ज्ञाः) स्वाध्यायकर्म च (Dn_3 °र्मणि; D_4 °र्मणा). — After 15^{ab}, D_{10} T G ins. :

681* मूलाचारस्तु साधूनां यज्ञस्वाध्यायवृत्ततः ।

[T_2 -वृत्तयः; G_2 -वृत्तता (for -वृत्ततः).]

— T_1 om. 15^c–19^d. — ^{c}) B_1 $D_{1.2.5-10}$ T_2 G M_3 आचार- (for °रः). M वेदो (for चैव). — ^{d}) $B_{1.3-5}$ Dn [ए]कस्त्रयं; $D_{1.2}$ [ए]कस्तु यः (for [ए]व त्रयं). D_4 धर्मश्चैवात्र संशयः; D_{10} S (T_1 om.) धर्मस्यैत(M_{1-3} °श्चैत)त्रयं विदुः (M_4 पुनः).

16 T_1 om. 16 (cf. v. l. 15). B_3 om. (hapl.) 16–17. — ^{a}) V_1 Dn_1 $D_{2.4-10}$ $T_{2.3}$ G हि (for [इ]ह). — ^{b}) V_1 B Dn D_2 -मुह्यति; D_4 G_4 -मुच्यते; D_7 -भिद्यते (for -मुह्यते). — ^{c}) D_{10} S (T_1 om.) अपारे मज्जमानस्य. —D_5 om. (hapl.) 16^d–18^a. — ^{d}) V_1. $D_{1.2.4.6-9}$ पारम् (for तीरम्).

17 T_1 om. 17 (cf. v. l. 15). B_3 D_5 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) V_1 B (B_3 om.) Dn D_2 वेदः; D_{10} T_3 G वेद्यः (for वेदाः). — ^{c}) $D_{4.6-9}$ लक्ष्यते (for लभ्यते). $T_{2.3}$ G तेषां (for चैषां). $D_{1.2.10}$ पृथक्त्वं लक्ष्यते तेषां. — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} [ए]तत्; M_4 [उ]क्तं (for [ए]कस्). $D_{1.2}$ तु कः कथं; D_{6-9} G_4 कथं त्रयं (by transp.). D_4 धर्मश्चैव कथं त्रयं.

18 T_1 om. 18 (cf. v. l. 15). D_5 om. 18^a (cf. v. l. 16). — ^{a}) V_1 B Dn $D_{4.6.7.9}$ क्रियमाणस्य; D_{10} $T_{2.3}$ G भ्रिय° (for ह्रिय°). — ^{b}) $D_{1.2}$ $G_{1.3}$ महात्मभिः (for दुरा°). — ^{d}) Dn_1, n_3 कर्म- (for धर्म-). B_1 -विधारणा (for -विचा°).

19 T_1 om. 19 (cf. v. l. 15). — ^{a}) $D_{1.2}$ एकमेवेह जानीहि; D_4 एक एव हि जानाति; D_{10} S (T_1 om.) एवमेव विजानीहि. — ^{b}) V_1 B Dn_2, n_3 धर्मस्य; D_{10} T_2 M स्वस्य प्र- (for तस्य प्र-). Dn_1 त्रिधा धर्मस्य धारणं; $G_{3.4}$ त्रिधा स्वस्य प्रयोजनं. — After 19^{ab}, B_1 reads 21^c–22^b, repeating it in its proper place. — ^{c}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_5 च न; $B_{1.3}$ Dn_2, n_3 न च (for चैव). — ^{d}) D_5 तदा (for तथा).

20 D_{10} $T_{2.3}$ G om. 20–22. — ^{a}) D_{4-9} ते (for च). T_1 उक्तो मार्गो यथा चैव. — ^{b}) T_1 M तथैव च (T_1 तु) (for तत्तथैव). — $D_{4.6.8.9}$ om. (hapl.) 20^c–21^d. — ^{c}) Dn_2 न तु (by transp.); $D_{1.2.7}$ न च. T_1 विचिकित्सा न कर्तव्या. — ^{d}) $D_{1.2.5.7}$ धर्मस्योपरि तर्कणा; T_1 धर्मेण परिवर्तिना; M_{1-3} धर्मेण परितर्किणा.

21 $D_{4.6.8-10}$ $T_{2.3}$ G om. 21 (cf. v. l. 20). T_1 om. 21. — ^{b}) M भूदत्र न (for ते भूदत्र . — B_1

शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ६
तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।
हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ७
तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्चागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥ ९
भीष्म उवाच ।
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ १०
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ११
अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तास्ते न संशयः ॥ १२
अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।

दृष्ट्वा; T2 M4 द्रष्टुं (for दृष्टं). D9 प्रत्यक्षकरणं दृष्टं. — ^{b}) V1 B4 D5 हैतुकाः; D10 T3 G हैतुकं; T1 हैतुकात्; T2 हैतुकं (for हेतुकाः). D4 -दर्शिनः (for -मानिनः). — D7 om. (hapl.) 5^{cdef}. — ^{c}) D10 [ए]त्र (for [ए]वं). — ^{d}) T3 M2 आगमम् (for संशयम्). D10 T1.2 G M1.3.4 सत्यमागममेव वा. — ^{e}) D1.5 ते वा; D6.8.9 ते च (for तद्). — ^{f}) T1 मूर्खाः (for बालाः).

6 ^{a}) Dn1 नैकं; D2 वैकं; D4–9 राजन् (for चैकं). D10 S अथ संचिंत्यमेवैकं (T1 M °मेकं वै). — ^{d}) D10 T1.2 G M4 [आ]मंत्रितेन (for [अ]तन्द्रितेन). T3 M1–3 युक्तेनामंत्रितेन वा (T3 वै). — T1 om. 6^{ef}. — ^{f}) D4 corrupt. B Dn1.n3 D5 कल्पमानेन (D6 °ने च) भारत.

7 ^{a}) D4.5.7–9 T3 च (for न). — ^{b}) T1.2 G1.3.4 M एतत् (for ह्ये°). V1 B Dn शक्यं ह्येतस्य दर्शनं; D4–9 शक्यं ज्ञातुं निदर्शनं; D10 T3 G2 शक्यते तत्तु कारणं. — For 7^{cd}, D10 S subst.:

680* हेतुनामन्त्रिते वापि धर्मशास्त्रेण चोत्तमम्

[D10 मंत्रतो वा; M मंत्रितेन (for [आ]मन्त्रिते वा).]

^{ef}) T1 युक्तं (for ज्योतिः). D8 transp. लोकस्य and विपुलं. B1 किं पुनः; D10 T2.3 G2 प्रकाशं; T1 °; M1–3 कारणं (for विपुलं).

8 T1 om. 8. — ^{a}) D4–9 गमनं (for [आ]गमनं). V1 B Dn D1 न त्वेव गमनं राजन्; D10 T3 G तत्त्वागमसमे रा°; T2 तत्परागमने रा°; M तत्त्वावगमने रा°. — ^{b}) V1 B Dn D1 हेतुतो; D4–6.8.9 अंते च (for हेत्वन्त-). D10 T2.3 G -गमने (for °नं). T2 तदा (for तथा). M1–3 हेत्वावगमनं तथा; M2 (*inf. lin.*) हेतुतावगमे तथा; M4 हेतुमागमने तथा. — ^{c}) B1 अनिवर्तं; B4 Dn2 D4.5.8 अनिरुद्धं; Dn1 D10 T2.3 G1.2 अनुबंधं; G3.4 अनुबद्धं (for अनि°). — ^{d}) V1 B Dn D4.10 T2.3 G M1–3 वाचः (V1 B Dn °चा) संपरिवर्जयेत्.

9 ^{a}) V1 B D1.2 सिद्धिर् (for सिद्धं). D10 S प्रत्यक्षमथ धर्माश्च. — ^{b}) V1 B6 लोकश्. B3 लोकश्चागमपूर्वकः; D4 corrupt. — ^{c}) D10 T3 G शिष्टाचाराश्च त्रिविधा; T1 °चारा बहुविधा; T2 °चाराश्च विविधान्. — ^{d}) V1 B Dn तन्मे ब्रूहि (by transp.); T1 तत्र ब्रूहि.

10 ^{a}) V1 B2.3.5 Dn1.n3 T1.3 G3 धर्मस्य क्रि(T3 G3 ध्रि)यमाणस्य. — ^{b}) D10 S महात्मभिः (for दुरा°). — ^{c}) T1 अभिहिता (for अपि कृता). D4–9 संस्था तस्य कृता राजन्. — T1 reads 10^{d}–11^{a} twice. — ^{d}) T1 (both times).2.3 G M4 काले वि- (for कालेन). Dn2 प्रति- (for परि-).

11 For the repetition in T1, cf. v. l. 10. — ^{a}) V1 B Dn D5.8 M4 अधर्मो (for °र्मा). T1 (second time) धर्मो ह्यधर्मरूपेण. — G2 om. 11^{b}–12^{c}. — ^{b}) V1 B Dn D4.5 T1 तृणैः कूप इवावृतः. — G1 om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) D4.6.7.9 वप्रं (for वृत्तं).

12 G1 om. 12; G2 om. 12^{abc} (for both, cf. v. l. 11). — ^{a}) B2.3 अवृत्ता (for °त्त्या). D10 नंदंति; G3 निंदा च (sic); G4 M निंदंति (for भिन्दन्ति). V1 B1.4.5 Dn1.n3 अवृत्ता ये तु भिं(B1 निं)दंति; D2 अवृत्ता ये च भिद्यंते; D4 T1 अवृत्त्या चैव भिद्यंते (T1 भिंदंति); T3 अवृत्त्या ये च निंदंति. — ^{b}) V1 B Dn D2.4–9 श्रुतित्याग-; T1 श्रुत्यागम- (for श्रुतत्याग-). — ^{d}) D5.8 M तेषु (for ते न). V1 B

परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १३
कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १४
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १६
वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १८
एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।
पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ १९
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २०
सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २१
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् । C. 1: B. 13 K. 1 M. 1:

D_n D_{10} T $G_{3,4}$ इत्युक्तस्तेषु सं(T_3 °ष्वसं)शयः.

13 ^{a}) $D_{1,4-9}$ च (for तु). — ^{b}) D_{10} $T_{2,3}$ G M यावद्; T_1 यदि च (for य एव). — ^{d}) $D_{4,6-9}$ T_1 उपास्य (for °स्स्व). T_2 तानुपास्य च पूज्य च.

14 T_1 om. (hapl.) 14. — ^{c}) B_1 $T_{1,3}$ G संबुध्या; B_3 D_{n1} °द्धस्; $D_{1,2}$ संतुष्टास्; D_{4-9} संहृष्टास् (for संबुद्धास्). — ^{d}) D_{n3} $D_{4,6,8,9}$ T_2 उपास्य (for °स्स्व).

15 ^{a}) D_{4-9} M न येषां; D_{10} $T_{2,3}$ G_2 येनैषां; T_1 एतेषां; $G_{1,3,4}$ येनेदं (for न तेषां). — ^{b}) $D_{1,2}$ -शीलता; D_{5-9} -कर्मतः; M -धर्मतः (for -कर्मभिः). V_1 B D_n D_4 यज्ञः ($B_{3,5}$ D_4 °ज्ञाः) स्वाध्यायकर्म च (D_{n3} °र्मणि; D_4 °र्मणा). — After 15^{ab}, D_{10} T G ins. :

681* मूलाचारस्तु साधूनां यज्ञस्वाध्यायवृत्ततः ।
[T_2 -वृत्तयः; G_2 -वृत्तता (for -वृत्ततः).]

— T_1 om. 15^{c}–19^{d}. — ^{c}) B_1 $D_{1,2,5-10}$ T_2 G M_3 आचार- (for °रः). M वेदो (for चैव). — ^{d}) B_{3-5} D_n [ए]कस्त्रयं; $D_{1,2}$ [ए]कस्तु यः (for [ए]व त्रयं). D_4 धर्मश्चैवात्र संशयः; D_{10} S (T_1 om.) धर्मस्यैत(M_{1-3} °श्चैत)त्रयं विदुः (M_4 पुनः).

16 T_1 om. 16 (cf. v. l. 15). B_3 om. (hapl.) 16–17. — ^{a}) V_1 D_{n1} $D_{2,4-10}$ $T_{2,3}$ G हि (for [इ]ह). — ^{b}) V_1 B D_n D_2 -मुह्यति; D_4 G_4 -मुच्यते; D_7 -भिद्यते (for -मुह्यते). — ^{c}) D_{10} S (T_1 om.) अपारे मज्जमानस्य. — D_5 om. (hapl.) 16^{d}–18^{a}. — ^{d}) V_1 $D_{1,2,4,6-9}$ पारम् (for तीरम्).

17 T_1 om. 17 (cf. v. l. 15). B_3 D_5 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) V_1 B (B_3 om.) D_n D_2 वेदः; D_{10} T_3 G वेद्यः (for वेदाः). — ^{c}) $D_{4,6-9}$ लक्ष्यते (for लभ्यते). $T_{2,3}$ G तेषां (for चैषां). $D_{1,2,10}$ पृथक्त्वं लक्ष्यते तेषां. — ^{d}) D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} [ए]तत्; M_4 [उ]क्तं (for [ए]कस्). $D_{1,2}$ तु कः कथं; D_{6-9} G_4 कथं त्रयं (by transp.). D_5 धर्मश्चैव कथं त्रयं.

18 T_1 om. 18 (cf. v. l. 15). D_5 om. 18^{a} (cf. v. l. 16). — ^{a}) V_1 B D_n $D_{4,6,7,9}$ क्रियमाणस्य; D_{10} $T_{2,3}$ G ध्रिय° (for ह्रिय°). — ^{b}) $D_{1,2}$ $G_{1,3}$ महात्मभिः (for दुरा°). — ^{d}) $D_{n1,n3}$ कर्म- (for धर्म-). B_1 -विधारणा (for -विचा°).

19 T_1 om. 19 (cf. v. l. 15). — ^{a}) $D_{1,2}$ एकमेवेह जानीहि; D_4 एक एव हि जानाति; D_{10} S (T_1 om.) एवमेव विजानीहि. — ^{b}) V_1 B $D_{n2,n3}$ धर्मस्य; D_{10} T_2 M त्वस्य प्र- (for तस्य प्र-). D_{n1} त्रिधा धर्मस्य धारणं; $G_{3,4}$ त्रिधा त्वस्य प्रयोजनं. — After 19^{ab}, B_1 reads 21^{c}–22^{b}, repeating it in its proper place. — ^{c}) V_1 $B_{2,4,5}$ D_{n1} D_5 च न; $B_{1,3}$ $D_{n2,n3}$ न च (for चैव). — ^{d}) D_5 तदा (for तथा).

20 D_{10} $T_{2,3}$ G om. 20–22. — ^{a}) D_{4-9} ते (for च). T_1 उक्तो मार्गो यथा चैव. — ^{b}) T_1 M तथैव च (T_1 तु) (for तत्तथैव). — $D_{4,6,8,9}$ om. (hapl.) 20^{c}–21^{d}. — ^{c}) D_{n2} न तु (by transp.); $D_{1,2,7}$ न च. T_1 विचिकित्सा न कर्तव्या. — ^{d}) $D_{1,2,5,7}$ धर्मस्योपरि तर्कणा; T_1 धर्मेण परिवर्तिना; M_{1-3} धर्मेण परितर्किणा.

21 $D_{4,6,8-10}$ $T_{2,3}$ G om. 21 (cf. v. l. 20). T_1 om. 21. — ^{b}) M भूदत्र न (for ते भूदत्र). — B_1

23 अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ २२

23 om. ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशिकाः ॥ २३
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो नरः ।
न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि सः ॥ २४
ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च ।
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

युधिष्ठिर उवाच ।
ये च धर्ममसूयन्ति ये चैनं पर्युपासते ।
ब्रवीतु भगवानेतत्क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ १

भीष्म उवाच ।
रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो नराः ॥ २

---

reads 21^{c}–22^{b} for the first time after 19^{ab}. — ^{c}) V1 B1 (both times). 2–5 Dn [आ]शंकी; D5. 7 [आ]सक्तो; M1–3 [अ]शक्तो (for [आ]शङ्को).

22 For the repetition in B1, cf. v. l. 21. D10 T2. 3 G om. 22 (cf. v. l. 20). — ^{b}) D4–9 अत्र (for एतच्). — ^{d}) D1 चैष; D2 चैव; M8 एव (for एष).

23 ^{a}) D10 T3 G तु (for च). D4–9 यां वृत्तिं; T1 वृत्तिः स्यात् (for वृत्तिर्या). — ^{b}) D5. 7–9 पितृपैतामहोचितां. — ^{c}) B1 Dn3 आसंस्ते हि; B4. 5 तामन्वेति; D4 स त्वेव हि; T1 तदन्वेहि (for तामन्वेहि). — ^{d}) D4–6. 8. 9 धर्मस्य (for स्वर्गस्य). V1 B4. 5 Dn1. n3 देशकाः; D1 दैशिकाः; M1–3 शिक्षकाः (for देशिकाः). B2. 3 Dn2 D2. 7 धर्मस्यैते हि देश(D2 दर्श)काः.

24 ^{a}) D1. 2 यो; D10 T2. 3 G तु; T1 वा (for वै). — ^{b}) M4 यत् (for यः). V1 B Dn D1. 2. 5 जनः (for नरः). — ^{c}) V1 B2–5 Dn1. n2 T1 अर्हेद् (for अर्हो). — ^{d}) D10 S विषाद- (for विवाद-). D4–9 विवादज्ञस्ततो हि सः.

25 ^{b}) D10 S बहुमान्य. — After 25^{ab}, T3 ins.:

682* ये धर्ममभ्यसूयन्ते ते धर्मं पर्युपासते ।

— ^{c}) D6. 8. 9 [इ]व (for [ए]व). T1 त्रयो (for त्विमे). — ^{d}) D4–9 च; D10 T G2–4 तत्; M2. 8 मे (for तान्).

Colophon om. in V1 B Dn. — *Parvan name:* D1 शांति. — *Sub-parvan:* D1. 2. 4–9 M दानधर्म. — *Adhy. name:* D1. 2 धर्महेतुः; D4. 5 धर्मसेतुः; D6–9 कर्मसेतुः; M1–3 धर्मविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D10 T2 G2. 4 247; T1 242; T3 257; G1. 3 241; M1–3 243; M4 239. — *Śloka no.:* Dn1 26.

148

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B3 om. 1–6 and T1 om. 1–5, with the ref. D4 om. the ref. — ^{a}) G2 corrupt. V1 B (B3 om.) Dn असूयंते. D10 T2. 3 G1. 3. 4 M ये धर्म(M1–3 चैन)मभ्यसूयंते. — ^{b}) T2. 3 G4 धर्मं (for चैनं). — ^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 4 मे भवान् (for भगवान्). D10 T2. 3 G1–3 M4 प्रब्रवीतु भवानेतत्. — ^{d}) M4 वै (for ते).

2 B3 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). D6. 9 om. (hapl.) 2–7. — ^{a}) D10 T3 G राजसास्तामसाश्चैव. — ^{b}) B1 corrupt. D10 T2. 3 G समवस्थितचेतसः. — B5 om. (hapl.) 2^{d}–3^{a}. — ^{d}) B2 सर्व- (for धर्म-). V1 B1. 2. 4 Dn D8 जनाः (for नराः). G1 यद्यपि द्वेषिणो नराः.

3 B3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). D6. 9 om. 3; B5 om. 3^{a} (for all, cf. v. l. 2). D2. 10 T3 G4 om.

ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ ३
धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ४
मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ५
प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ८
राजमार्गे गवां मध्ये गोष्ठमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ ९
पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः ॥१०
चित्रभानुमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं ते कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ ११
वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ते ॥ १२ C. 13. 7 B. 13. 1 K. 13. 2 M. 13. 1

(hapl.)3. —^{a}) $D_{4.5.7}$ च (for तु). D_5 महाबाहो (for °राज). —^{b}) B_5 ये धर्मं (for सततं). — D_4 om. 3^c–4^b. —^{c}) D_7 -रताः (for -पराः). G_2 नित्यं (for सन्तस्). —^{d}) $D_{1.5.7}$ -जितो (for -भुजो).

4 B_3 T_1 om. 4 (cf. v. l. 1). $D_{8.9}$ om. 4 (cf. v. l. 2). D_4 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). M_1 om. 4. —^{a}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_8 गतिस् (for रतिस्). —^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 आचारोपासनाद्भवेत्. —^{d}) $D_{4.6}$ धर्मं ये (by transp.).

5 B_3 T_1 om. 5 (cf. v. l. 1). $D_{8.9}$ om. 5 (cf. v. l. 2). —^{b}) T_2 G_2 उपतप्य. D_4 ते (for वै). —^{d}) $D_{1.2.4.5.7}$ शोक- (for लोभ-).

6 B_3 om. 6 (cf. v. l. 1). $D_{8.9}$ om. 6 (cf. v. l. 2). T_1 reads 6 after 683*. —^{b}) D_5 यमुत्तमं (for मनीषिणः). — D_5 om. 6^c–36^d. —^{c}) T_1 तमेव (for धर्मिणः). M पर्युपासंति. —^{d}) $D_{4.7}$ [अं]डजाः; D_{10} S [आ]शिनः (G_2 °शनं) (for [आ]शयः).

7 $D_{8.9}$ om. 7 (cf. v. l. 2). D_5 om. 7 (cf. v. l. 6). —^{a}) T_3 M असाधोः (for असतां). D_{10} T_2 G असाधोः कीदृशं शीलं. —^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G M साधोश्चैव तु कीदृशं; T_1 साधोर्वा कीदृशं स्मृतं. —^{c}) $G_{1.3}$ प्रब्रवीतु (for ब्रवीतु मे). T_1 भगवान् (for मे भवान्).

8 D_5 om. 8 (cf. v. l. 6). $D_{8.9}$ om. the ref. —^{a}) D_{10} G_4 M_4 दुराराधाश्च; $T_{2.3}$ G_{1-3} °राध्याश्च (for °चाराश्च). $D_{4.6-9}$ दुराधर्षा (for च दुर्धर्षा). — After 8^c, T_1 ins.:

683* सत्यार्जवपरायणाः ।
एतेषां धर्मशीलानां.

— After the above, T_1 reads 6. —^{d}) T_1 शिष्टाचारो हि लक्षणं.

9 D_5 om. 9 (cf. v. l. 6). —^{a}) G_2 मार्गे (for मध्ये). —^{b}) V_1 B Dn $D_{4.6-9}$ धान्य- (for गोष्ठ-). D_{10} S जनमध्ये च धार्मिकाः (G_2 also पावकाः). —^{c}) T_1 न च कुर्वंति राजेंद्र. —^{d}) D_2 मार्गं; D_{6-9} सदा (for सर्गं).

10 D_5 om. 10 (cf. v. l. 6). G_1 om. 10–11. —^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M_{1-3} पंचानां यजनं कृत्वा. ❀ Cn: पञ्चानां देवपितृभूतातिथिकुटुम्बानाम् । ❀ —^{d}) $D_{2.10}$ T G_2 M_3 निंदंति (for निद्रान्ति). $D_{4.6.7.9}$ ऊर्ध्वपादा न पाणयः (sic).

11 D_5 om. 11 (cf. v. l. 6). G_1 om. 11 (cf. v. l. 10). —^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M अपां देवं; T_1 अहं देवं (for अनड्वाहं). —^{b}) $D_{2.4.6.7.9}$ देवगोष्ठं; D_{10} S (G_1 om.) गोष्ठं चैव (for देवं गोष्ठं). T_1 चतुष्पदं (for °ष्पथम्). —^{c}) V_1 धर्मिणं (for धार्मिकं). D_{10} S (G_1 om.) वृद्धं (for चैत्यं). D_8 धार्मिकं ब्राह्मणं चैत्यं. —^{d}) V_1 B Dn D_{6-10} ये (for ते).

12 Cf. Manu. 2. 138. D_5 om. 12 (cf. v. l. 6). —^{a}) $G_{2.4}$ बाल- (for भार-). —^{b}) V_1 B Dn Cn चक्रधरस्य (for बालातुरस्य). ❀ Cn: चक्रधरस्य भुजंगस्य बहुग्रामाधिपतेर्वा । ❀ —^{d}) V_1 B Dn $D_{4.6-9}$ T_1 ये

39 अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
13.36 तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥ १३
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥ १४
होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।
ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ।
न चान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् ॥ १५
अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः ।
तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि ॥ १६
यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ।
पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥ १७
स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् ॥ १८
गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
गुरूनभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १९
वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।

(for ते).

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 6). — b) B1 श्रेष्ठानां; T1 सामान्य- (for प्रेष्याणां). D10 G1.3.4 चेतरस्य; G2 सेवकस्य (for स्वजनस्य). — After 13^{ab}, D10 S ins.:

684* सामान्यं भोजनं कुर्यात्स्वयं नाग्र्याशनं व्रजेत् ।
न सत्यार्जवधर्मस्य तुल्यमन्यच्च विद्यते ।
बहुला नाम गौस्तेन ग[illegible]ध्यां गता किल ।
मुनिशापाद्द्विजः कश्चिद्व्याघ्रतां समुपागतः ।
बहुलां भक्षणरुचिमास्वाद्य शपथेन तु । [5]
विमुच्य पीतवत्सां तां दृष्ट्वा स्मृत्वा पुरातनम् ।
जगाम लोकानमलान्सा स्वराष्ट्रं तथा पुनः ।
तस्मात्सत्यार्जवरतो राजा राष्ट्रं समानवम् ।
तारयित्वा सुखं स्वर्गं गन्तासि भरतर्षभ ।

[(L. 1) M2 समान- (for सामान्यं). G2 कार्यं (for कुर्यात्). G2.5 नाग्राशनं; M4 नोग्रा° (for नाग्र्या°). — (L. 2) M1-3 -धर्माभ्यां (for -धर्मस्य). — (L. 5) D10 भक्षरुचिराम्; T2 M1-3 भक्षणरुचिर्. M1-3 आसाद्य (for आस्वाद्य). — (L. 6) M1-3 [आ]पीत- (for पीत-). G3 स्पृष्ट्वा (for स्मृत्वा). — (L. 7) T2 पुण्यान् (for लोकान्). M1-3 सराष्ट्रा. — (L. 8) T2 G3.4 M4 -परो (for -रतो). T2 G2 राजन् (for राजा). M1-3 राजन्राष्ट्रं समानवः (for the post. half).]

14 D5 om. 14 (cf. v. l. 6). T1 om. 14–17. — c) D7 दुष्टम् (for दृष्टम्).

15 D5 om. 15 (cf. v. l. 6). T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) G1.3 तथा (for यथा). M1-3 वह्नेः (for वह्निः). — b) D10 T2.3 G काले होमं; M4 कालहोमं (for °मेव). B1 राज्यपातमवेक्ष्यते (sic). — c) Dn3 D9 T2 यथा (for तथा). D10 G M4 दानं; M1-3 नार्या (for नारी). — d) D10 T2.3 G M4 पितरश्च (for ऋतुमेव). B1 वीजपातमपेक्ष्यते; D4.6-9 कालमेव प्रतीक्षते. — e) V1 B Dn [अ]न्यदा (for चान्यां). D2 यत्तु; T3 योन्यां (for यस्तु). — f) V1 Dn D2 तु (D2 च) तत्स्मृतं; B1 ततः स्मृतं; D10 S (T1 om.) हि (T2.3 G4 तु; G1-3 च) तस्य तत् (for हि तत्स्मृतम्).

16 D5 om. 16 (cf. v. l. 6). T1 om. 16 (cf. v. l. 14). B5 om. (hapl.?) 16–17. — b) T2.3 [ए]ते (for [ए]तत्). D4 एव च (for एकतः). — c) M1-3 गां (for गो-). D4.6-10 T2 G -ब्राह्मणान् (for °णं). — d) D2 अर्चयेथा; D4 °येच्च (for °येत).

17 D5 om. 17 (cf. v. l. 6). T1 om. 17 (cf. v. l. 14). B5 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) D4.6-9 यथार्थं (for यजुषा). — D2 om. (hapl.?) 17^{bc}. — b) B2 Dn1.n3 M3 -युंजन् (for -भुञ्जन्). D10 T2 G M न दुष्यते; T3 प्रदुष्यते (for न दुष्यति). — d) T2 पृष्ठ- (for पुत्र-). D6-8 -मांसस्य (for -मांसं च).

18 D5 om. 18 (cf. v. l. 6). — a) B3 om. (hapl.) परदेशे. — b) V1 B1-4 Dn अतिथिं; G2 M1.2 [अ]-प्यतिथीन् (for °थिं). D4.6-9 ना(D6.7 [अ]प्य)तिथिं सादयेद्बुधः. — G2 om. 18^{c}–19^{d}. B1 (hapl.) 18^{cd}. — c) D10 T G1.3.4 M4 लब्ध्वा (for कृत्वा). — d) D10 T2.3 -वेदयेत् (for -पाद°). T1 गुरूणामभिवादयेत्.

19 D5 om. 19 (cf. v. l. 6). G2 om. 19 (cf. v. l. 18). D4 om. (hapl.) 19^{ab}. — a) D10 T2.3 G1.3.4 M गुरूणाम् (for गुरुभ्य). Dn1 त्वासनं (for आ°). T1 गुरूणामीप्सितं देयम्. — b) D6-8 अभिवाद्यां(D8 °द्या)श्च यत्नतः; M1.3 °वंद्याभिवाद्य च. — c) Dn1.n2 D4 गुरुम् (for गुरून्). B1-4 Dn वर्धंति; D1.2 M4 वर्तंते; D4 विद्यंते; M1-3 वर्धेत (for वर्धन्ते). — d) V1 B

नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥ २०
न नग्नामीक्षते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि ।
मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ २१
तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥ २२
सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ २३
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥ २४
संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः ।
अष्टकाः पितृदैवत्या वृद्धानामभिपूजनम् ॥ २५
श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुषः प्रतिनन्दनम् ॥ २६
न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् ।
त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ।
अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥ २७ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

Dn वपुषा; D1.2 वर्चसा (for यशसा).

20 D5 om. 20 (cf. v. l. 6). —a) V1 B Dn T1 [अ]भिभवेज् (for [अ]तिवदेज्). M1-3 चापि (for जातु). —b) G4 तु (for च). V1 B2 Dn1. n3 [ए]नान्; B3.4 [ए]तान् (for सं-). B1 -प्रेरयेद् (for -प्रेप°). Bom. ed. इति (for अपि). —c) D10 T2.3 G आसीनः (for ना°). D6-9 चोत्थितेषु (for स्यात्स्थि°). T1 [ए]षु (for [ए]वम्). —d) M1-3 तस्य (for अस्य). B3 D4.10 T3 रिष्यति (for °ते).

21 D5 om. 21 (cf. v. l. 6). —a) D4.6-9 T1.2 M1-3 ईक्षयेन् (for °ते). —b) Dn3 D10 S नग्नान् (for विद्वान्). —c) D1.4 मिथुनं (for मै°). T1 भोजनं मैथुनं गुप्तम्. —d) D10 T2.3 G M4 तपश्चैव; M1-3 आचारं च (for आहारं च).

22 D5 om. 22 (cf. v. l. 6). —b) D1.2.4-6 शौचानां; D9 चोक्षाणां; G2 प्रोक्षणं; M1-3 चौक्षाणां (for शुचीनां). —c) D6-9 वरं (for परं). T1 G2 दृश्यानां प(G2 दर्शनास्प)रमं ज्ञानं.

23 D5 om. 23 (cf. v. l. 6). —b) D1.2.4.6-9 शृणुयां पुष्कलां गिरं; T1 °यात्पुष्कलाशिषः. —c) V1 om.; T1 स (for हि). — After 23, D1.2 ins.:

685* दानागारे गवां चैव ब्राह्मणानां च संनिधौ ।
[Cf. Manu. 4. 58ab.]

24 D5 om. 24 (cf. v. l. 6). T1 om. 24ab. 24ab = Manu. 4. 58cd. —a) D1.2 जप्ये भोजनकाले च. —b) G1.3 बाहुम्; G2 पादम् (for पाणिम्). —c) D10 S इच्छेचैव तपो नित्यम्. —d) D10 G1.3.4 M2 अविभ्रमं; T G3 M3.4 अपि भ्रमं (for च विभ्रमम्). V1 B Dn M1 इंद्रियाणि त(V1 य)थैव च.

25 D5 om. 25 (cf. v. l. 6). —a) T1 नाश्नीयात्; T3 संस्कृतः (for °तं). D6.7 चैव (for नित्यं). D4.8.9 संस्कृ(D4 °श्रु)त्य पायसं चैव. —b) B3.4 D1.8 यवागुं; D10 T G यावकं; M यवान्नं (for °गूं). V1 B1.4 कृषरं; B2.3.5 Dn2.n3 D4.6-8 कृशरं (for कृसरं). T1 तथा (for हविः). —c) B1.2.4 अष्टका (for °काः). B1 -देवेज्या; B3 -दैवतो; Dn2.n3 D8 -देवत्या (for -दैवत्या). D6.7.9 इष्ट(D7 °ष्टि)काः पितृदेवत्या; D10 S अष्टका पितृदैवत्यं. —d) V1 B2-5 Dn D4.6.7.9 गृह्याणाम्; D8 गृहाणाम्; M1-3 ग्रहाणाम् (for वृद्धानाम्). B1 गृह्याणां मानपूजनं; D10 T G M4 गृहाणामपि पू(T3 भो)जनं.

26 D5 om. 26 (cf. v. l. 6). T1 om. 26a-34b. —a) Dn2 D1.4 T2 -कर्माणि (for -कर्मणि). D2.6.7.9 मांगल्यं. —b) D10 S (T1 om.) क्षुते चापि (for क्षुतानाम्). D1.2 M1.4 -वंदनं (for -नन्दनम्). — T2.3 G M om. (hapl.) 26cd. —d) D6.7.9 आयुष्यं; D8 °षां (for °षः). Bom. ed. आयुषामभिनंदनं.

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 6). T1 om. 27 (cf. v. l. 26). —a) D4.6-9 सस्मितं (for त्वमिति). B1 न जातु प्रतिगृह्णीयाद्. —b) D8 आपन्नोस्मि; G3 M4 अपरोक्षं (M4 °क्षो); M1.3 आपन्नो हि (for °न्नोऽपि). D10 T2.3 G1.3.4 अपरोक्षेपि (T3 °क्षे हि) मातरं. —c) D10 T2.3 G वदस्व (for वधो वा). D4.6-8 अहंकारो वधो वापि. —d) T2 विद्वत्स्वं; M1-3 °द्भिर् (for °त्सु). —e) B3 असुराणां; G2 M3 अप° (for अव°). —f) D1.2.4.6-9 [ए]वमाचरेत् (for समा°).

28 D5 om. 28 (cf. v. l. 6). T1 om. 28 (cf. v. l. 26). —a) Dn1 D4.6.7.9.10 T2.3 G2-4 आचरते (for °क्षते). D8 पापमाचरते यस्तु. —b) V1 B2.3 Dn -कर्मिणः; B1 D4.8.10 T2.3 G M -कर्मणां; B4.5 -कर्मणः (for -कर्मिणाम्). — D4.10 T2.3 G M om. (hapl.)

54 पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणाम् ।
33 56 ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २८
ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ।
न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ।
पापेनाभिहतः पापः पापमेवाभिजायते ॥ २९
यथा वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते ।
धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ३०
यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ३१
तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धते ।
कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत ॥ ३२
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते ।
अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ३३
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ३४
एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।

28cd. — c) V1 B6 Dn1. n3 विनेश्यंति ; D6. 7. 9 विशिष्यंते ; D8 विशिष्यंति (for विनश्यन्ति). — d) B1 गर्हमाणा ; D1. 2 गूढमाना (for गूह°).

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 6). T1 om. 29 (cf. v. l. 26). — a) D2 T2 ज्ञानपूर्व- ; D4 ज्ञानं पूर्व- (for ज्ञानपूर्वं). — b) D5–9 च्छादयंतो ; D10 T2 G4 M गूहयंते ; T3 ग्राहयंति ; G1. 3 गर्हयंते (for च्छादयन्ते). D4 च्छादयंतो न साधवः ; G2 गर्हयंते हि सा°. — d) D10 T2 G2–4 M4 पश्यंतीह (for मां पश्यन्ति). T3 न पश्यंति ह्यदैवताः. — e) V1 B [अ]पिहितः ; Dn1. n3 D8 [अ]भिहितः ; D2 [अ]भ्यहतः ; M4 [आ]राधितः (for [अ]भिहतः). D10 T2. 3 G M1–3 पापेनाभि(G1. 3 M1–3 °नाधि- ; G2 °न वि)गतं पापं. — f) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M -पूरयेत् (for -जायते). G2 तथा सद्यः प्रणश्यति.

30 D5 om. 30 (cf. v. l. 6). T1 om. 30 (cf. v. l. 26). — a) D4 अथ (for यथा). B5 नित्यं (for वृद्धिं). — b) B3 अहःस्वेव ; D10 T2. 3 G M1–3 प्रतिमासं ; M4 प्रतिभेदात् (for देहभेदे). — c) D4. 6. 7. 9 [अ]भिहतं (for [अ]पिहितं). D10 T2. 3 G M3 धर्मेण विहितं धर्मं. — d) D5. 8. 9 पापम् ; D10 T2 G3. 4 एवम् ; G2 एतद् (for धर्मम्). D1. 2. 9 G4 -वर्धते (for °येत्). M4 एष एभिर्विवर्धते.

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 6). T1 om. 31 (cf. v. l. 26). — a) G2 M अद्भिस्तु (for अम्भोभिर्). — b) D1. 2 विप्र- ; D4 M4 प्रति- (for प्रवि-). — c) D6. 7 -हरं ; D10 T2. 3 G -कृतं (for -हतं).

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 6). T1 om. 32 (cf. v. l. 26). — b) D2 M1–3 गूह्यमानं. D4. 6–9 विवर्धयेत् ; T3 हि वर्धते (for विव°). — c) D2 च (for तु). D10 T2. 3 G1. 2. 4 M4 [आ]ख्याय. G3 कृत्वा तु साधुराख्याय. — d) D4 एवं ; T2 धर्मः ; G2 धर्मं ; M4 यमैः (for ते तत्). B1 D6–10 T3 G1. 3. 4 M1–3 धर्मं प्र(B1 सर्वं प्र- ; D6. 9 एवं प्र- ; T3 G4 [अ]धर्मं प्र- ; M1–3 एतत्प्र)शमयत्युत.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 6). T1 om. 33 (cf. v. l. 26). — a) T3 बहुधा (for आशया). — b) B2 om. यत्. B4. 5 त्यक्त्वापि ; Dn1 त्यक्त्वान्येन ; D10 S (T1 om.) स्वकाले न ; Bom. ed. काले नैव (for यत्काले न). D1. 2. 6–9 [इ]ह (for [उ]प-). V1 -भुंजते ; B1 -पद्यते (for -भुज्यते). — c) B3 अन्यैर् (for अन्ये). B3 om. ; D1. 2 वा (for च). — d) B3 Dn1 [ऽ]न्यस्य ; B4. 5 ह्यस्य (for तस्य). — After 33, D10 S (T1 om.) ins. :

686 * तद्धर्मसाधनं नित्यं संकल्पाद्धनमार्जयेत् ।
[M2. 4 संकल्प्य (for संकल्पाद्).]

— After the above, M3 reads 36cd, repeating it in its proper place.

34 D5 om. 34 (cf. v. l. 6). T1 om. 34ab (cf. v. l. 26). — a) D10 T2. 3 G मननं ; M1–3 माननं (for °सं). — b) D4–9 मनीषिणां. — c) D10 T1. 3 G1. 3. 4 कार्याणि (for भूतानि). — d) B1 D2. 4. 6–9 धर्मं (for धर्मम्). D10 T3 G M4 धर्मस्त्वेष सनातनः ; T1. 2 धर्मस्यैव समासतः ; M1–3 धर्मं एष समासतः.

35 D5 om. 35 (cf. v. l. 6). T1 om. 35cd. — c) D10 S (T1 om.) धर्मस्य वणिजो ह्येते (T2 °तद्). — d) D1. 2 M4 -युंजते (for -भुञ्जते).

36 D5 om. 36 (cf. v. l. 6). — a) D10 T3 G1. 3. 4 M4 सर्वथैव ; T1 सर्वदैव (for अर्चेद्देवान्). D1. 4. 7–9 न दंभेन (for अदं°). B1 तदाचरन्सदा दे- ... T2 G2 सर्वथैव न दंभे(G2 संगे)न ; M1–3 सर्वदे दंभेन. — b) B2 D6–9 गुरुं. — M3 reads 36cd

धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ ३५
अर्चेद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरून् ।
निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

युधिष्ठिर उवाच ।
नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥ १
नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ।
कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥ २
यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ३
यदा प्रयत्नं कृतवान्दृश्यते ह्यफलो नरः ।
मार्गन्नयशतैरर्थानमार्गंश्चापरः सुखी ॥ ४ C. 13. B. 13. K. 13. M. 13.

---

the first time after 686*. — c) B2 (marg. as in text). 4 पारक्यं; M1. 2. 3 (both times). 4 पात्रेषु (for पारत्र्यं). D10 T2. 3 G1 धनं निदध्यात्पात्रेषु; T1 दानं तथाच पात्रेषु. — d) Dn2 D8 पात्रार्थं (for या°). B1 -शब्दितः (for °तम्). D1. 2, 4. 6. 7. 9 यात्रार्थं धर्म- (D1. 2 शब्द)वानिति; D10 T3 G M परत्रार्थं समावृतं (M1. 2. 3 [both times] स्वमादृतं; M4 समादृतं); T1 परमार्थमुदाहृतं; T2 पात्रार्थं समुदाहृतं.

Colophon. — *Parvan name :* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 5. 6. 9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* D4. 6-9 आचारोपदेशः; T3 धर्मसारविवरणं; M1-3 साधुस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 160; Dn1 159; D10 T2. 3 G2. 4 248; T1 243; G1. 3 M4 242; M1-3 244. — After this adhy., D4-9 ins. a passage given in App. I (No. 19).

149

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 b) D5 तु (for सु-). T1 धनं वा सुखमेव वा. — c) D5-9 त्वर्थं; D10 T3 G स्वार्थान् (for त्व°). — d) D10 S [s]पि (for च). — After 1, T1 ins. :

687* तत्कथं लभते केन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

— After the above, T1 reads 3cd.

2 T1 transp. 2ab and 2cd. — a) V1 न लाभ-; B6 D4 नाभाग- (for नालाभ-). T1 [s]पि लभेत् (for लभते). — D7 om. 2cd. — c) D4-9 [s]प्रयत्नोपि (for °त्नेन). — e) B1 -यत्नाफलं; D10 T2. 3 G M -यत्ना नराश् (for -यत्नाफलाश्). — f) D10 जनाः; T2. 3 G M1. 3 [s]धनाः (for नराः). D4 शतशोथ नरोत्तम; M4 दृश्यंते चापरे जनाः. — For 2ef, T1 subst. :

688* सदा प्रयत्नं कृत्वैव दृश्यते ह्यधनो नरः ।

— After 2, V1 B1-4 Dn ins. :

689* अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ।

While T1 ins. 690* after 2.

3 T1 om. 3ab. D10 M4 om. (hapl.) 3-5. B6 om. (hapl.) 3a-4b. — a) V1 B2. 4 Dn2 D4 G3. 4 यत्तो; B3 युक्तो (for यत्नो). D4. 5 सत्यं; D6-9 सत्यः; S (T1 M4 om.) नित्यं (for मर्त्यः). — b) Dn2 D1. 4-9 S (T1 M4 om.) सर्वं (Dn2 D4-9 °र्वः; D1 °र्वैः) फलमवाप्नुयात्. — After 3ab, Dn2 reads 7cd repeating it in its proper place. T1 reads 3cd after 687*. — c) D1. 2 नाफल्यं; D6-7. 9 न फलं; T2. 3 नावाप्यं; G1 नावाप्तं; G2. 3 न चार्थश्; G4 न चाप्यं (for नालभ्यं). M1-3 नावाच्यं (M3 °च्यं) चोपलभते.

4 B5 om. 4ab; D10 M4 om. 4 (for all, cf. v. l. 3). T1 om. 4-13. 150. 5. — a) D8 यदि; T2. 3 G M1-3 सदा (for यदा). V1 B (B5 om.) Dn प्रयत्नं कृतवंतोपि. — b) D1. 5 दृश्यंते (for दृश्यते). V1 B (B5 om.) Dn दृश्यंते ह्यफला नराः. — D1 om.

2 .5 अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
.6 .5 धनयुक्तास्त्वधर्मस्था दृश्यन्ते चापरे जनाः ॥ ५
अधीत्य नीतिं यस्माच्च नीतियुक्तो न दृश्यते ।
अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ।
विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥ ६
यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ७
यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
दृष्टार्थो विद्ययाप्येवमविद्यां प्रजहेन्नरः ॥ ८
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ १०
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ११
तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।
स्वाभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १२
यदा प्रमाणप्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
मशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

(hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) Dn_{3} मार्गत्यायशतैरर्थान्. — ^{d}) B_{1} Dn_{1} D_{8} अमार्गश् (for अमार्गश्).

5 D_{10} M_{4} om. 5 (cf. v. l. 3). T_{1} om. 5; D_{1} om. 5^{ab} (for both, cf. v. l. 4). G_{2} om. from मसकृ (in 5^{a}) to गमितः (in 6^{d}). — ^{b}) $D_{6.7.9}$ ह्यधमा; T_{3} M_{1-3} सधना; G_{3} ह्यनया (for ह्यधना). D_{6} जनाः (for नराः). — ^{c}) V_{1} B_{2-5} Dn D_{8} स्वकर्मस्था; $D_{2.5-7.9}$ स्वधर्मस्था (for त्व°). B_{1} अनुरक्ताः स्वधर्मेषु; S (T_{1} G_{2} M_{4} om.) धनहीनास्तु धर्मस्था. — ^{d}) B_{3} हि (for च). Dn_{1} $D_{4.5}$ [ऽ]धनाः (for जनाः).

6 T_{1} om. 6 (cf. v. l. 4). G_{2} om. up to गमितः (in 6^{d}) (cf. v. l. 5). — ^{a}) M_{1-3} कस्माच (for य°). V_{1} B Dn अधीत्य नीतिशास्त्राणि; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अतीत्य नीतिं कस्मात्तु; M_{4} अपनीतं च कस्मात्तु. — ^{d}) T_{3} M_{4} गमितं. — ^{e}) $G_{1.3}$ [अ]युक्तश्; M [अ]वित्तश् (for [अ]विद्यश्). G_{2} विद्यायुक्ते ह्ययुक्ते च. — ^{f}) $D_{4.5}$ दुर्गतिस्; D_{10} S (T_{1} om.) दुर्मतिस् (for दुर्गतस्). D_{6-9} धर्मवान्दुर्गतिस्तथा.

7 T_{1} om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) $T_{2.3}$ G धनं (for यदि). V_{1} $B_{4.5}$ Dn_{1}.n_{2} $D_{1.2}$ उपश्रुत्य (for उपाश्रित्य). — ^{b}) $D_{1.2.5}$ नराः सुखमवाप्नुयुः; $D_{4.6-9}$ नराः सुखमुपाश्नुयुः. — Dn_{2} reads 7^{cd} for the first time after 3^{ab}. — ^{c}) T_{2} सु- (for न). — ^{d}) B_{1} वित्तं स्वम्; B_{3} प्रत्यर्थम्; B_{5} वित्तार्थम्; G_{1} वृद्ध्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्). D_{4-9} -संग्रहेत् (for -संश्रयेत्).

8 T_{1} om. 8 (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_{4} तथा (for यथा). V_{1} B_{2} Dn_{3} श्रयते; B_{1} जहते; $B_{3.4}$ (marg.) जयते (for जयति). $B_{4.5}$ तथा पिपासां श्रयते. — ^{b}) Dn_{2} फलं (for जलम्). — ^{c}) Dn_{1} दृष्टांतो; D_{1} दृष्ट्वार्थं; D_{5-9} दृष्ट्वार्थान्; D_{10} T_{2} G_{1} दृष्टोर्थो; G_{2} पृष्टोर्थो; M_{4} दृष्ट्वार्थो (for दृष्टार्थो). Dn_{2} D_{5-9} हि (for [अ]पि). D_{4} दृष्ट्वार्थान्विद्यते ह्येवम्; Bom. ed. इष्टार्थो विद्यया ह्येव. — ^{d}) T_{2} corrupt. V_{1} B Dn D_{10} M_{4} न विद्यां; D_{5} G_{2} अविद्वान् (for °द्यां). D_{8} वृत्त्यर्थमुपसंहरेत्.

9 T_{1} om. 9 (cf. v. l. 4). — ^{a}) B_{1} $D_{4.5}$ T_{3} -काले. — ^{c}) $D_{1.2.4.7.9}$ कुशाग्रेण (for तृणा°). V_{1} Dn_{2} संसृष्टः (for संस्पृष्टः). D_{8} कुशाग्रेणापि संसृष्टः.

10 T_{1} om. 10 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dn_{1} इह यत्न-; Dn_{2} इह मग्न- (for ईहमानः). M_{4} समारंभं (for °रम्भान्). V_{1} B Dn_{3} इह यत्नसमारंभाद्. — M_{4} om. 10^{b}–13^{c}. — ^{d}) G_{2} [उ]प्तं प्रति- (for [अ]नुप्तं प्र-).

11 T_{1} om. 11 (cf. v. l. 4). M_{4} om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D_{10} T_{2} G_{4} तपसे; T_{3} तपसा; G_{1-3} M_{1-3} तपसेह (hypermetric) (for दानेन). — ^{b}) T_{2} बुद्धि- (for वृद्ध-). — ^{d}) D_{10} S (T_{1} M_{4} om.) एवमाहुर् (for इति प्राहुर्).

12 T_{1} om. 12 (cf. v. l. 4). M_{4} om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) V_{1} अन्यान् (for दद्यान्). B_{1} याचकाय (for न याचेत). — ^{c}) V_{1} सुभाषां; B_{3} Dn_{2} सुभाषी; D_{4} स्वभावा; D_{6-9} स्वभावी; D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} सजपः; G_{4} सजपं; M_{1-3} प्राग्गामी (for स्वाभाषी). B_{3} Dn_{1} n_{2} शांतः; $D_{4.5.8}$ शुक्तः; D_{7} युक्तः (for शुद्धः).

१५०

भीष्म उवाच ।
कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतं ततः ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १
काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्मार्थेषु प्रवर्तते ॥ २
यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्या चार्थप्रदर्शिनी ।
तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३
एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषमर्थं समाचरेत् ॥ ४
यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ते नरा नरान् ।
एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५
न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथंचन ।

C. 13. 761
B. 13. 165
K. 13. 270
M. 13. 15

---

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 4). M4 om. 13^{abc} (cf. v. l. 10). — ^{a}) G1. 3 यथा (for यदा). D1. 2 प्रमाणं (for °ण-). M1 -भावश्च (for -प्रभवः). D5-9 Bom. ed. यथा प्रमाणं भवतः (Bom. ed. प्रसवः). — ^{c}) V1 B Dn दंश- (for मश-). D4-10 T2. 3 G4 M1-3 मशककृमिकीटानां; G1-3 मशके कृ(G1. 2 कि)मिकीटादौ.

Colophon om. in T1. — *Parvan name :* B1-3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 4-6. 8. 9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T3 युधिष्ठिरप्रश्नः; M1-3 दैवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 161; Dn1 160; D10 T2. 3 G2. 4 249; G1. 3 243; M1. 2 245; M3 246; M4 241. — *Śloka no.:* Dn1 D4 14.

150

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1-5 (cf. v. l. 13. 149. 4). T3 G3 om. the ref. — ^{a}) D2 कार्याय यत्न क्रियते; D4-9 यत्कार्यमेतत्क्रियते; D10 S (T1 om.) कार्यं (G4 कथ्य) ते वै वासन (D10 G2 M4 °ना) या; Madras ed. कार्यंते सर्वथा न्यायात्. — ^{b}) D1. 2 कृताकृतं; D4-7. 9 तदा ततः; D10 T2. 3 G M4 कृतं तथा (for कृतं ततः). — ^{c}) Dn2 corrupt. D1. 4 तदा (for तत्र). D10 S (T1 om.) [आ]श्वसेच्च. D1. 4 धर्मात्मा; D6-9 तत्कृत्वा; G3 यत्कृत्वा (for सत्कृत्वा). — ^{d}) Dn3 om.; D1. 2 ह्यपकृत्वा; D4 दृढबुद्धिर्; D10 T2 G M ह्यसत्कृत्वा (for अस°). B1 कृतघ्नेन हि विश्वसेत्.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). D1. 2. 4 T2 om. (hapl.) 2-3. — ^{a}) Dn2 सर्वकाले; D6-9 तु कालेन; D10 T3 G M [अं]तरा शक्तिं (G2-4 M1. 2 °क्तिर्) (for [अ]त्र कालेन). — ^{b}) T3 G4 दधत्; G3 तथा (for ददत्). B1 विग्रहानुग्रहौ नयः. — ^{c}) D10 ऋद्धिम् (for बुद्धिम्). B6 भूतानां बुद्धिमाविश्य. — ^{d}) V1 B Dn धर्माधर्मे; Bom. ed. °धर्मौ (for °र्थेषु).

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). D1. 2. 4 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D5 यदा यस्य; T3 G1. 3. 4 यथा त्वस्य; G2 यथोपास्य (for यदा त्वस्य). — ^{b}) D5-7. 9 धर्मार्थार्थ- (for धर्म्या चार्थ-). V1 B Dn धर्मार्थस्य प्रदर्शनात्. — ^{c}) G4 [आ]श्वसिति.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1. 6-9 एवेति (for एतद्धि). — ^{c}) B1 [ऽ]प्यभयदो; D6-9 G3 ह्यभयविच्; T2 ह्युभयवच्; T3 G3. 4 M1-3 ह्युभयविच् (for ऽप्युभ°). D4 corrupt. — ^{d}) V1 B2-5 Dn शेषं युक्तं; B1 भयाच्छेषं (for शेषमर्थं).

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1. 2 तथापि; D6-9 तथा हि (for यथा हि). B1 यथा स्वर्गस्थितैश्वर्याः; D4 तथा ह्युपहितैश्वर्यं; D10 T2. 3 G M1-3 यथा ह्युपस्थितैश्वर्यात्; M4 यदा ह्यवस्थितं कर्म. — ^{b}) D10 G1. 2 जनान्; T2. 3 G3. 4 M जनात् (for नरान्). — M4 om. 5^{cd}. — ^{c}) D4-7. 9 स्वयम् (for एवम्). — G3 om. (hapl.) 5^{d}-6^{c}. — ^{c}) V1 हि; D4 स (for [इ]ह). D6-9 [अ]धार्मिकाः (for धार्मिकाः). — D10 T2. 3 G1. 2. 4 M1-3 ins. after 5: M4 after 5^{ab}: T1 after 13. 149. 2:

690* भावशुद्धिस्तु तपसा देवतानां च पूजया ।
सनातनेन शुद्ध्या च श्रुतदानजपैरपि ।

[(L. 1) D10 -शुद्धिः; T1 -शुद्धस्; M1 -बुद्धिस् (for -शुद्धिस्). T1 प्र-; M4 तु (for च). G2 देवतां चैव पूजय (for the post. half). — (L. 2) T1 सर्वं च लभते नित्यं; T3 M4 स्नानेन नित्यं शुद्धा च; M1-3 स्नानेन नित्यशुद्धा च (for the prior half). G1 -जपेन च (for

17 55. 6 तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ६
70. 7 54. 7 स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
अधर्मः सततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७
कार्यावेतौ हि कालेन धर्मो हि विजयावहः ।
त्रयाणामपि लोकानामालोककरणो भवेत् ॥ ८
तत्र कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
उह्यमानः स धर्मेण धर्मे बहुभयच्छले ॥ ९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

जपैरपि).]

6 G3 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Dn1. n2 [अ]-धर्मभयाद्; D1. 2. 4–9 °वतां (for °तया). D10 T2. 3 G1. 2. 4 न ह्यशुद्धस्तु तां दद्याद्; T1 M न ह्यधर्मवतां दद्याद् (T1 शक्यं). — ^{b}) D10 T2. 3 G4 धर्मकाले; T1 प्राप्तुं काले; G1 धर्मः काले; G2 दद्याद्धर्मः; M1–3 धर्मः कालं; M4 धर्मकालं (for दद्यात्कालः). — ^{d}) Dn1 D4 G1–3 -चारिणां (for -चारिणम्).

7 T1 om. 7. — ^{a}) D8. 10 T2. 3 G [ऽ]पि (for हि). M4 स्प्रष्टुमप्यसमं चापि. — ^{c}) V1 B Dn1. n3 D4. 5 G1 -संततो. V1 B2–5 Dn D5–9 धर्मः (for धर्मं). D10 T2. 3 G2–4 अधर्मसंततौ धर्मं. — ^{d}) V1 B Dn D1 -रक्षति; D4–9 M -रक्षितः (for °तम्). D10 T2. 3 G कुरुते परकारणात्.

8 ^{a}) V1 B2–5 Dn D1. 2 धर्मेण; B1 [स]धर्मेण (for कालेन). D10 T2. 3 G कुर्युः स्त्रि(D10 T3 कुरुस्त्रि-; G2 कुलस्त्रि)योपि धर्मेण; T1 कुर्याद्धर्मं प्रयत्नेन; M कार्यास्त्रयोपि धर्मेण. — ^{b}) T2 G2 धर्मेण (for धर्मो हि). — ^{d}) V1 B1. 3. 4 Dn1. n3 -करणं; G1 °णाद् (for °णो). B5 Dn2 आलोकः कारणं भवेत्; D1. 2. 4–9 अकार्यकरणं भवेत् (D1. 2 न तत्); D10 T2. 3 G त्रिलोककरणाद्भवेत्; T1 धर्मो हि शरणं भवेत्.

9 T1 om. 9^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn D8 न तु; M1–3 स तु (for तत्र). D10 T3 G2. 4 प्राज्ञं; G1. 3 प्रज्ञां (for प्राज्ञो). T2 तत्र कश्चित्नयेत्प्राज्ञं. — ^{b}) V1 B1. 3 कलेवरं; B5 करेवरं; D1. 2 करे नरः; D4–9 करे करं; D10 T3 G4 करे वनं (for करे नरम्). — ^{c}) D8 उच्यमानः; D10 S ऊह्य° (for उह्य°). V1 B Dn D1. 2 उत्यमानस्तु धर्मेण. — After 9^{abc}, D10 S ins.:

691* प्राप्नुयात्परमच्युतम् ।
विश्वास एव कर्तव्यो.

[(L. 1) T1 परमप्युत.]

— ^{d}) V1 धर्मलोकभयाच्छलैः; B1 धर्मं लोकभयच्छले; B2. 3 धर्मलोके (B3 °कं) भय°; B4. 5 Dn1 धर्मलोकभ°; Dn2 स धर्मं लोकभृच्छले; Dn3 कर्मलोके भयच्छलैः; D5–7. 9 सर्वलोकभयच्छले; D10 T2. 3 G3 धर्मे बहुफलच्छले; T1 धर्म एव सतां नृणां; G2 बहुधर्मे शुभच्छले. — After 9, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins.:

692* शूद्रोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ।
इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपदधत्युत ।
विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गतः ।
पञ्चभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम् ।
यत्रैकत्वं पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ।
अध्रुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः ।
यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ।
सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव सुसंग्रहः ।
एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ।
तिर्यग्योनावपि सतां लोक एव मतो गुरुः ।

[B1 om. line 1. — (L. 1) D1. 2 नाधिकांक्षा (for °कारो). D4–9 चतुराश्रमसेवने (for the post. half). — (L. 2) V1 विज्ञानमपरेणात्मन् (for the prior half). B1 [उ]पदधुः पुनः; D1. 2 [अ]वदधुः पुनः; D4–6. 8. 9 [अ]वदधत्युत; D7 [अ]वदधत्फलं (for [उ]पदधत्युत). — (L. 3) D1. 2. 6. 7. 9 विशेषणं (for °षेण). D4 प्र- (for च). Dn2 तत्त्वतः; D7 विस्तृतः (for लिङ्गतः). — D4 om. line 5. — (L. 5) B5 काल- (for लोक-). D1. 2 धर्मेण (for the second धर्मे च). Dn2 -कारणं (for -क°). D5–9 स्मृतं (for कृतम्). D1. 2 विशेषकरणे कृते (for the post. half). — (L. 6) Dn2 यस्य (for यत्र). D4 [ए]कं तत (for [ए]कत्वं). V1 B Dn याति (for यान्ति). D1. 2 विस्तरं. V1 B Dn प्राणेन स तु विस्तरः (for the post. half). — (L. 7) D4. 6–9 स्मृतो (for कथं). — (L. 8) B5 लोको (for कालो). B1 ततो (for तत्र). — (L. 9)

१५१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ।
विपाप्मा च भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ २

C. 13. 7
B. 13.
K. 13.
M. 139.

D9 missing from सर्वेषां up to मन्दाकि (in 13. 151. 17[d]). D4, 6-8 -धर्माणां (for -देहानां). Dn3 om. the second सर्वेषां. B1 सर्वेषां प्राणिनां ध्रुवः (for the post. half). —(L. 10) D1 एष; D6. 7 एवं (for एव). B1. 2 D1. 2, 4, 6-8 स्वयं ग्रहः; Dn2 स्वयं गुरुः (for शुभग्रहः). —(L. 12) Dn3 सतो (for सतां). D4. 6-8 काल एवात्मनो गुरुः (for the post. half).]

— While, D10 S ins. after 9 :

693* पालय त्वं प्रजाः सर्वाः शान्तात्मा चानुशासितः ।
द्वैपायनस्त्वयं चक्षुः कृष्णस्तेऽस्तु परायणम् ।
इत्युक्त्वोपासनार्थाय विरराम महामतिः ।

[(L. 1) T2 पाल त्वं हि (for पालय त्वं). T1 प्रायशस्तव राजेंद्र (for the prior half). D10 T3 त्वनुशासिता; T1 त्वनुशासकः; T2 G2 त्वनुशासितः; M4 त्वानु° (for चानु°). —(L. 2) T3 स्वयं (for त्वयं). D10 G2 तु (for ऽस्तु). — Before line 3, some MSS. ins. वैशंपायनः. —(L. 3) T1 महाद्युतिः (for °मतिः).]

Colophon missing in D9; om. in D10 S. —*Parvan name* : B1. 3 Dn3 D1. 2 शांति. —*Sub-parvan* : V1 B Dn1, n2 D1. 2. 4-6. 8 दानधर्म. —*Adhy. name* : D1. 2 धर्मसंशयः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): V1 162; Dn1 161. —*Śloka no.* : Dn1. n2 15; D4 12. — After this adhy., D4-8 ins. a passage given in App. I (No. 20).

151

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). D10 T1 G2 om. this adhy.

1 D9 missing up to मन्दाकि (in 17[d]) (cf v. l. 13. 150. 9). Before the ref., V1 B Dn D1. 2. 4-8 ins. :

694* वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरूद्वहः ।
युधिष्ठिरो हितप्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहम् ।

[(L. 1) D4, 6-8 कुतूहलात् (for कुरूद्वहः). D1. 2 पांडवार्थं कुतूहलात् (for the post. half). —(L. 2) B1. 3 Dn2 D8 हितं (for हित-). D2 कश्मलापहं; D4, 6-8 कलुषा° (for कल्मषा°).]

—[c]) V1 B Dn1 D5 स (for च). —[d]) D1. 2 कश्मल- (for कल्मष-). — After 1, V1 B Dn D1. 2. 4-8 ins. :

695* तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः शांतनवस्तदा ।
देववंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) D8 तस्मै शुश्रूषमाणस्य (for the prior half). D1 नृपः; D4-8 भीष्मः (for भूयः). —(L. 2) D2. 4 दैवं (for देव-). D6-7 आचष्ट भरतर्षभ (for the post. half).]

2 D9 missing (cf. v. l. 1). —[a]) D4 [ऽ]यम्; D6. 7 [ऽ]थ (for वै). —[c]) B1. 3-5 Dn2 त्रि- (for द्वि-). D4-8 द्वि(D8 त्रि)संध्यं पुत्र पठतः. —[d]) Dn3 शुभः; D8 शिवः (for परः). D2 कश्मलापहरः परः. — For 1-2, T2. 3 G1. 3. 4 M and Madras ed. subst. :

696* युधिष्ठिरः ।
सर्वशान्तिकरं जप्यं दारिद्र्यातुरदुःखिनाम् ।
तुष्टिपुष्टिप्रदं नित्यं पितामह वदस्व मे ।
भीष्मः ।
अयं शस्तो महाजप्यो देवराजर्षिसंयुतः ।
सेवन्नरो न दुःखेन भयेन च विमुह्यति ।

[(L. 1) Madras ed. पुण्यं (for जप्यं). M2 दरिद्रातुरदुःखिनां (for the post. half). —(L. 2) M2 पुष्टितुष्टि- (for तुष्टिपुष्टि-). —(L. 3) M2 -जापो (for -जप्यो). —(L. 4) M2. 4 सेवन्न दुःखेन भये रणे च न विमुह्यते.]

— After 2, V1 B Dn D1. 2. 4-8 and Bom. ed. ins. :

697* यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् ।
बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यश्चापि संध्ययोः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुचिः सदा ।
नान्धो न बधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान्सदा ।

634 66. 3 71. 8 139. 8
देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ३
पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ४
उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ ५
शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ ६
सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
षट्कालः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ ७
वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ ८
तुम्बरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ९
उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा ।
विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ १०
आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
धर्मः सत्यं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ ११
शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ १२

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च । [5]
न च दुःखभयं तस्य मरणे न स मुह्यति ।

[(L. 2) D1.4.6.7 अबुद्धौ ; D2.5 °द्धो ; D8 अपूर्वे (for अबुद्धिर्). D1.6–8 यच् (for यश्). — (L. 3) D1.2.4–8 नरः (for शुचिः). — D4–7 om. (hapl.) line 4. — (L. 4) V1 B3–5 Dn1.n3 D8 कालं (for काले). D1.2 नांधं न वधिरं काणं (for the prior half). D1.2 स्वस्तिमत् (for °मान्). — (L. 5) B2 D1.4–8 गच्छेत ; D2 पश्येत (for गच्छेच्च). Dn3 वा (for the second च). D5 नरकं न कदाचन (for the post. half). — (L. 6) D1.2 न दुर्बलं न च भयं ; D4–8 न च दुःखं न च भयं (for the prior half). D1.2.4–8 न च ; Bom. ed. स न (by transp.). Dn2 मुह्यते.]

3 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) T2.3 G1.4 M4 -देव- ; M1–3 -लोक- (for -भूत-). — c) D2.4.6–8 वा ; D5 च (for ऽथ). M4 हि (for [अ]पि). — d) D2 [अ]नामयः (for [अ]योनिजः). B1 सर्वप्राणभृतामिह.

4 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) B3 सुता ; T3 M4 स्मृता (for सती). G1.3 सावित्री ब्राह्मणाः स्मृताः ; G4 M1–3 °त्री ब्रह्मणा स्मृता. — c) V1 B3 Dn1.n3 D4 T3 देवभूर् (for वेद°). — After 4, T3 ins. :

698* विष्णोर्नाभिसरोजातो ब्रह्मा भुवनपावनः ।

5 D9 missing (cf. v. l. 1). — d) Bom. ed. चंद्रसूर्यौ (for चन्द्रादित्यौ).

6 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) T2.3 G1.3.4 सुरपतिर् (for शची°). — b) B1.5 D4–7 T3 G1.3 M2.3 धूम्रोर्णया (for धूमो°). — c) D4.6–8 गौर्याथ ; T2 भार्या च ; G1.3 -भार्यश्च (for गौर्या च). — d) Dn2 T2.3 G1.3.4 M1.3 सहर्द्ध्या वै (Dn2 T2 च) (for सह ऋद्ध्या). M4 सहर्द्ध्या वै व्रतेश्वरः.

7 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 D4 सुरभी ; D8 °भीर् (for °भिर्). — b) D4–8 विश्रवा (for °वाश्). D1 महा- (for महान्). — c) V1 B Dn1.n3 संकल्पः ; Dn2 सकलः ; D4–8 वषट्काराः (hypermetric) ; M2–4 षट्कालाः (for °लः). T2.3 G1.3.4 षट्कालाः सागरा गंगा. — d) Dn2.n3 मरुद्गणः.

8 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. वालिखिल्यास्. T3 G1.3.4 M4 तथा ; M3 ततः (for तपः). — d) B1–3.5 हाहाहुहूः ; Dn1.n2 D4.6 M हहाहुहू ; D5 हाहाहूहू ; D7.8 हहाहुहुः (for °हुहूः).

9 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. तुंबुरुश्. D1 चित्रगौरश् (for °सेनश्). — b) M1–3 मातलिः (for विश्रुतः). — c) G4 देवकीर्त्या (for °कन्या).

10 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) V1 B Dn2.n3 ह्यलंबुषा ; D1.2 S (T1 G2 om.) ह्यलंबुसा (for अलम्बुषा). — d) D1 पंचशैला ; D6–8 °चूला ; T2 पदाती च ; M1–3 पंचचूळा (for °चूडा).

11 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) B1 चाश्विनौ ; T2.3 ह्यश्विनौ ; G1.3.4 सश्विनौ (for साश्विनः). D1.2 मरुतो (for पितरो). D4–8 साश्विनौ पितरस्तथा. — D4.6.7 om. 11c–12b. — c) V1 B Dn D5 श्रुतं (for सत्यं).

12 D9 missing (cf. v. l. 1). D1.6.7 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) S (T1 G2 om.) शर्वरी

नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः संध्याः सवत्सराः ।
वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ १३
शतद्रूश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
सिन्धुश्च देविका चैव पुष्करं तीर्थमेव च ॥ १४
गङ्गा महानदी चैव कपिला नर्मदा तथा ।
कम्पुना च विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ १५
सरयूर्गण्डकी चैव लोहित्यश्च महानदः ।
ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ १६
गोदावरी च वेण्णा च कृष्णवेणा तथाद्रिजा ।
दृषद्वती च कावेरी वंक्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ १७
प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ १८
पुण्यतीर्थैश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
सिन्धूत्तमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ १९

C. B. K. M.

दिवसश्चैव. — b) Dn1 D8 T2 मरीच: (for मा°). B1 Dn2 T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 काश्यपस्. — c) T2 G1. 3. 4 सौम्यौ (for भौमौ).

13 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) D4-8 नक्षत्रा (for °त्राणि). T2. 3 G1. 3. 4 [ह्या]तपश् (for [ऋ]तवश्). — b) D8 समा: (for मासा:). V1 B Dn पक्षा:; T2 G1. 3 साध्या: (for संध्या:). — c) D1. 2 पर्वतेया: (for वैन°). D4-7 सवत्साश्; T2. 3 G4 M1-3 सुपुत्रश्; G1. 3 सुपर्णश् (for समुद्राश्). — After 13, D1. 2, 4-8 ins.:

699* अनन्तो नागराजश्च वासुकिस्तक्षकस्तथा ।
महापद्मश्च विख्यात: कर्कोटकधनंजयौ ।

[(L. 1) D1 अनंत: पद्मकुलिकौ (for the prior half). — (L. 2) D1. 2 कर्कोट: शंखपालश्च महापद्मश्च विश्रुत:.]

— After the above, D4. 5. 8 read 15^{ab}, repeating it in its proper place.

14 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. शतद्रुश् (for °द्रूश्). — b) D1. 4-8 इरावती (for सरस्वती). — c) Dn1 देवगा (for देविका). D8 पुत्र (for चैव). — d) V1 B Dn प्रभासं पुष्कराणि च. — After 14, D1. 4-8 read 17^{ab}.

15 D9 missing (cf. v. l. 1). D4. 5. 8 read 15^{ab} for the first time after 699*. D1. 6. 7 read 15^{ab} after 17. — a) V1 B वेण्णा; Dn वेणा (for चैव). — b) V1 B Dn कावेरी; T2. 3 G1. 3. 4 कालिंदी; M1-3 क्रमिमा; M4 कळमा (for कपिला). — c) V1 B Dn2. n3 D2. 5 कुलंपुना; D4. 6. 7 कंबुना च; T2. 3 G1. 4 कंपना च (for कम्पुना च). D1 विशाला (for विशल्या). Dn1 कुलंपुना विशाला च; M4 कंपना च विशाला च. — d) D1. 4-8 [आ]शु- (for [अ]म्बु-). T2. 3 G1. 3. 4 पुण्यतोया: शुभावहा:; M1-3 पुण्यतोयाशुवाहिनी.

16 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) B3 शरयू; B4 सरयुर् (for °यूर्). Dn1 गंडिका; D4 गल्लका; D6. 7 गल्लकी (for गण्डकी). — b) B2 Dn2 लोहितश्; Dn3 D1. 2 लौहित्यश् (for लो°). — c) T2. 3 G1. 3. 4 तथारुणा (for ताम्रा°). V1 B3-5 Dn1 चित्रवती (for वेत्र°). — d) T2 G3 पुण्यदा; T3 G4 पुण्योदा; M1-3 पर्णोदा (for पर्णाशा). V1 B Dn1. n3 D4-7, 10 T G2-4 गोमती (for गौतमी). D4 नदी (for तथा). G1 M4 पुण्य(M4 °ण्यो)दा गोतमी तथा.

17 D9 missing up to मन्दाकि (in 17^{d}) (cf. v. l. 1). D2 om. 17^{ab}. D1. 4-8 read 17^{ab} after 14. — a) Dn D5. 8 वेणा; D1 वीणा; D6. 7 T2 वेण्या (for वेण्णा). — b) B2. 4 कृष्णवेण्णा; Dn2 °वेण्या (for °वेणा). V1 B1 तथाद्रिणी; B2 D1 °द्रिमी; B4. 5 °द्रिका; Dn °द्रिमा; D6-8 तथा नदी (for तथाद्रिजा). S (T1 G2 om.) कृष्णवेणी (M °ण्णा) तथैव च. — c) T2 सा; G1. 3. 4 M स- (for च). — d) Dn1. n2 D2. 4-8 S (T1 G2 om.) चक्षुर् (for वंक्षुर्). D5-9 नदी (for तथा). — After 17, D1. 6. 7 read 15^{ab}.

18 a) B5 प्रभासं च प्रयागं च; S (T1 G2 om.) प्रयागश्च प्रभासश्च. — b) S (T1 G2 om.) नैमिशम्. — c) D5. 7 तत्र; S (T1 G2 om.) यत्र (for तच्च). D6-9 विश्वेश्वरं. T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 -स्थाणुर् (for -स्थानं). — d) D1 तत्र (for यत्र). T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 विपुलं (for विमलं).

19 a) M पुण्यैस् (for पुण्य-). B3. 5 -तीर्थैः सु-; Dn2 -तीर्थेषु (for -तीर्थैश्च). B2 damaged; D2 T3 M3. 4 सलिलं; T2 G4 कपिलं; G1. 3 कपिला (for कलिलं). B1 पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्रं; Dn3 °र्थं सुसलिलं. — b) B1 पावनत्वं (for कुरुक्षेत्रं). Dn2 प्रकाशितं; D4-9 पृथूदकं (for प्रकीर्तितम्). — c) Dn2 सिंधूत्तमस्; D7 सिंधुमंतं; M4 सिंधूत्तमा (for °त्तमं). D6-9 तपोद्यानं; M1-3 °दानी (for °दानं). T2. 3 G1. 3. 4 सिंधूत्तमा तपोदानी (T3 °दा च). — d) B1. 3 Dn1 जंबु-

7651 166.25 हिरण्वती वितस्ता च तथैवेक्षुमती नदी ।
271.25 39.20 वेदस्मृतिर्वेदसिनी मलवासाश्च नद्यपि ॥ २०
भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रपथा तथा ॥ २१
कौशिकी यमुना सीता तथा चर्मण्वती नदी ।
नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ।
महेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥ २२
नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थं महाह्रदम् ।
गयाथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ॥ २३
तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ।
पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥ २४
हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौपधिसमन्वितः ।
विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौपधान्वितः ॥ २५
मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचितः ।
शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥ २६
चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ।
दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ २७
विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
पान्तु वः सततं देवाः कीर्तिताकीर्तिता मया ॥ २८

मार्गम्. $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,4}$ जंबू($T_{2,3}$ °बु)मार्गवहापि च.

20 D_5 $M_{2,3}$ om. (hapl.) 20^{a}–21^{ab}. —^{a}) Dn_2 हिरण्मती; T_2 $M_{1,4}$ हैरण्वती; T_3 हैरंडकी (for हिरण्वती). $G_{1,2,4}$ हैरण्वती वितस्त्या च. —^{b}) V_1 $B_{1,2,4,5}$ $Dn_{1,n2}$ प्लक्षवती; B_3 पुण्यवती; $D_{4,6-9}$ चेक्षुमती; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,4}$ क्षेमवती (for [ए]वेक्षुमती). Dn_3 तथा प्लक्षवती सती. —^{c}) G_3 -श्रुती (for -स्मृतिर्). B Dn G_3 वेदव(B_3 °म)ती; $D_{4,6-9}$ वैतरणी (for वैदसिनी). V_1 $T_{2,3}$ G_4 M_4 वेदश्रुतिर्वेदवती (T_2 °घुनी; T_3 °घनी; G_4 °यती); G_1 M_1 °श्रुती वेदघनी. —^{d}) $D_{1,4}$ corrupt. V_1 $B_{2,4,5}$ मलवाथाश्म(V_1 °स्म)नद्यपि; B_1 मनोरथवतीत्यपि; B_3 मंजरीत्युर्मिमत्यपि; D_2 मडवाथश्च नद्यपि (sic); $D_{6,7,9}$ मंडनाथाश्विनद्यपि; T_3 मलहाराश्च नद्यपि.

21 D_5 $M_{2,3}$ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^{a}) D_1 T_2 पुण्यं (for पुण्या). —^{b}) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ त्रिधा(T_2 °या)मा स्यान्; M च या मेध्या (for तथा मेध्या). —^{d}) B_2 Dn_2 S (T_1 G_2 om.) चित्रवहा (for °पथा). $D_{4,6-9}$ मृगाः; D_5 नदी (for तथा). V_1 $B_{1,3-5}$ $Dn_{1,n3}$ नद्यः सिंधुवहास्तथा.

22 ^{b}) D_1 चंद्रवती (for चर्मण्वती). — For 22^{ab}, V_1 B Dn subst.:

700* चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ।

[B_1 महा- (for नदी).]

— $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M om. (hapl.) 22^{cd}. —^{c}) $D_{2,4-9}$ पुण्या (for नदी). Dn_3 भागीरथी (for भीम°). D_1 पुण्या भीमरथी चैव. —^{d}) D_4 बहूदा (for बाहुदा). —^{e}) B_{2-5} Dn $D_{5,7}$ माहेंद्र- (for म°). $D_{4,6,9}$ म(D_9 मा)हेंद्रवती त्रिदिवा; $T_{2,3}$ G_4 महेंद्रवाणिनी (T_2 °रुणी) दिव्या; $G_{1,3}$ महेंद्रा वरुणी दिव्या. —^{f}) $D_{4,5,8,9}$ नीडिका; D_5 वाडिका; D_7 तंडिका; M_4 निविका (for नीलिका). $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ $M_{2,3}$ तथैव च (for सरस्वती). M_1 नीविथा च तथैव च.

23 ^{a}) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ च पर-; M_2 परम- (for चापर-). —^{b}) Dn_1 $D_{6,7}$ G_1 तीर्थ- (for तीर्थं). V_1 B_{2-5} Dn M_4 महाह्रदः (for °दम्). —^{c}) Dn_1 गया च; D_1 गयेथ; $D_{2,4,7-9}$ गयायां (for गयाथ). D_6 तु (for च). S (T_1 G_2 om.) गयेषु फल्गुनीतीर्थं (T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 °र्थे).

24 ^{a}) T_2 पुण्यं (for पुण्या). —^{c}) $D_{4,6-9}$ त्रैलोक्य-; $G_{1,3,4}$ त्रिलोके (for °क-). —^{d}) T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 शुभं (for शिवम्). — After 24, $D_{1,2}$ ins.:

701* एताः पापहराः सर्वा देवनद्यः प्रकीर्तिताः ।

25 ^{b}) T_3 $G_{1,3,4}$ दिव्यौपध- (for °षधि-). — $D_{4,6,7,9}$ om. (hapl.) 25^{cd}.

26 ^{b}) V_1 B Dn रजता($B_{2,5}$ °सा)वृतः; D_{4-9} °चलः; S (T_1 G_2 om.) °न्वितः (for °चितः). —^{d}) D_{6-9} दुर्दुरस्; $T_{2,3}$ दर्द°; $G_{1,3}$ दरदस्; G_4 निर्दुरस् (for दर्दु°).

27 D_5 om. (hapl.) 27^{a}–28^{b}. T_3 om. 27. —^{d}) T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 ये चान्ये च (for तथैवान्ये). —^{f}) D_1 T_2 G_4 सर्व- (for सर्वे). $Dn_{1,n2}$ D_2 महीधराः; D_4 °रुहः (for °रुहाः). $G_{1,3}$ क्षितिः सर्वमहीरुहः.

28 D_5 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). —^{a}) $D_{2,4-7,9}$ M_4 नः (for वः). —^{d}) D_{4-9} शिवाः; T_2 स्मृताः; T_3 $G_{1,3,4}$ M तथा (for मया).

कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ।
सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ॥ २९
देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ।
कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ ३०
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ।
भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३१
भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३२
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ३३
पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
उषद्गुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ३४
ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः कश्यपस्तथा ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ ३५
उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।

C. 13.7
B. 13.1
K. 13.2
M. 13.1

29 a) T2 G1.3.4 कीर्तयाना नरा ह्येतान् (G4 °ते); T3 °नेन नरा ह्येते. — M3 om. (hapl.) 29^{bc}. — b) D1 corrupt; T2.3 G1.3.4 मुच्यंते (for मुच्यते). B1 -किल्बिषात्; D4-9 -पातकैः (for -किल्बिषैः). — c) B1 [अ]पि नमस्यंश्च (for प्रतिनन्दंश्च). T3 स्तुवंतः प्रीतिमंतश्च. — d) T3 मुच्यंते (for मुच्यते). D1.2.4-10 T2.3 G1.3 M3 महतो (for सर्वतो). — f) D1.2 T2.3 G4 M4 -नंदकाः; G1.3 -निंदकाः (for -नन्दकः). B1 देवस्तवननंदकः; D4.6-9 °तावंद(D7 °कीर्त)नाद्बुधः.

30 a) T2.3 G1.3.4 देवतानंदकान्विप्रांस्. — b) B2 S (T1 G2 om.) तपोधनान् (for °धिकान्). D4.6-9 तपःसिद्धास्तपोधनाः; D5 कीर्तयिष्ये तपोधनान्. — c) B3 कीर्तयिष्यामि राजेंद्र. — d) D2 -प्रमोचकान्; D6-8 °चनाः; M1.3 -विमोचनान् (for -प्र°).

31 b) V1 B1.2.4 Dn3 D6-9 काक्षीवान् (for क°). Some MSS. औषिजस् (for औशि°). D4 प्रतिनंदंश्च मोचते. — D2 om. 31^{cdef}. D4 om. 31^{cd}. — c) D6.8.9 भृगुरंगिरास् (hypermetric) (for भृग्वङ्गि°). S (T1 G2 om.) भृगुरां(M1-3 °रं)गिरसः कण्वो. — d) D6-7.9 T2.3 G1.3.4 M4 प्रभो (for प्रभुः). — e) B1 S (T1 G2 om.) बर्हिश्च; D5.7 बह्वृचो (for बर्ही च). — f) D4-9 प्राचीदि(D6 °च्यां दि)शि समाश्रिताः.

32 a) T2.3 G1.3.4 भद्राश्चैव (for भद्रां दिशं). D4.6-9 भद्रां दिशि महाराज; M भद्राश्चैव महाभाग. — b) B1 उन्मुचुः; G1.3 M1-3 मुमुचुः; M4 मुम्लुचुः (for उल्मुचुः). D5.7 मुश्रुवुः प्रस्रवुस्तथा; T2.3 G4 मम्लुचाः प्रम्लु(T2 °मु)चास्तथा. — c) G1 मुम्लुचुश्; G3 मम्लुचश्(for मुमुचुश्). V1 B2-5 Dn D2.4 महाभागाः; B1 D7.8 °भाग (for °भागः). T2 मुम्लुवुश्च महाभाग; T3 G1 M1 मुम्लुचु(M4 प्रम्लुच)श्च महाभागाः. — After 32, B5 D2 read 35^{ab}.

33 M1 om. (hapl.) 33-34. G4 reads 33^{a}–35^{b} twice, repeating 35^{ab} for the third time after 36. — c) D2 [ए]व; D8 [इ]ध्म- (for [ऊ]र्ध्व-). D4.6.9 दृकुस्युश्चेध्मवाहुश्च; D5 भृगुः कुत्सोश्वमेधश्च; D7 दृकुत्सश्चाश्वमेधश्च; T2.3 G4 (both times) दृढश्च्युतश्चेध्मवाहौ; G1 M2-4 दृढस्युश्चेध्मवाहश्च. — d) M2.3 विप्र- (for ऋषि-). Dn1 -संमतौ (for -सत्तमौ).

34 For the repetition in G4, cf. v. l. 33. M1 om. 34 (cf. v. l. 33). D2 om. 34. — b) D4-9 एवैते; T2.3 G3.4 (both times) M4 एवं ते (for एधन्ते). — After 34^{ab}, D1 reads 36^{cd}. D5-9 read 34^{c}–35^{b} after 36^{ab}. D1 om. (hapl.) 34^{cd}. — c) T3 G1.3.4 (both times) M4 त्रिशंकुः; M2.3 रुशङ्कुः; Bom. ed. उषंगुः (for उषद्गुः). D4.6-9 रु(D4 कु)शंगुः सहसोदर्यौ; T2 त्रिशंकुः स हि सोदर्यः. — d) D4-9 जाबालिश्चैव वीर्यवान्.

35 For the repetition in G4, cf. v. l. 33. For the sequence in D5-9, cf. v. l. 34. B5 D2 read 35^{ab} after 32; T2.3 G1.3 M read it and G4 re the same for the third time after 36. — a) V M4 दीर्घतपाश् (for °तमाश्). D6.7 ऋषिर्दीर्घतमो — b) Some MSS. काश्यपस्. — D1 om. 35^{e} D2 om. 35^{cdef}. — d) V1 B Dn महानृषिः (for °र्षयः). — e) T2.3 G1.3.4 M1-3 अत्रेः (for अत्रेः D4-9 तु (for च). — After 35, G4 ins. 702*.

36 D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — a) D2 पू (for उत्तरां). — b) D4.6.7 T2.3 G3 M4 एवं ते; D5 एवैते (for एधन्ते). — After 36^{ab}, D5-9 read

अग्निर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥ ३६
विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
ऋचीकपौत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ ३७
श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ।
देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ॥ ३८
लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ ३९
एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ।
आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ ४०

नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ।
धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ ४१
कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ।
दुःषन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ ४२
पवनो जनकश्चैव तथा दृढरथो नृपः ।
रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ॥ ४३
रामो राक्षसहा वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ।
हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च जह्नुर्जाह्नविसेविता ॥ ४४
महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ।

34^{c}–35^{b}. D1 reads 36^{cd} after 34^{ab}. — ^{a}) Some MSS. वसिष्ठः. T1 G1 अग्निः शक्तिर्वसिष्ठश्च. — After 36, T2.3 G1.3 M read and G4 repeats for the third time 35^{ab}.

37 D5 om. 37^{a}–38^{b}. D4 om. 37. — ^{a}) V1 B Dn D3 T2.3 G1.3.4 -पुत्रो (for -पौत्रो). — M4 om. (hapl.) 37^{d}–39^{a}. — ^{d}) B1 D1.2.6–8 उ(B1 D2 औ)द्दालकस्; T2 औद्दालिकम् (for °लकिस्).

38 D5 om. 38^{ab}; M4 om. 38 (for both, cf. v. l. 37). — ^{a}) B2 Dn3 G1 कहोलश्च; D1.2 कोहडश्च; D4.6 कवोडश्च; T2.3 M1–3 कहोळश्च (for कोहलश्च). — ^{b}) D1.6.8 वपुलो (for वि°). D7 वपुलो गालवस्तथा. — ^{d}) D1.2.4–8 हस्तो (for हस्ति-).

39 M4 om. 39^{a} (cf. v. l. 37). — ^{a}) G1.2.4 रोमश्च; M1–3 रोमशो (for लो°). D1 नासिकेतश्च; D2 नासिकेतुश्च (for नाचिकेतश्च). T2 रोमश्च नातिकेतश्च. — ^{b}) Some MSS. रोमहर्षण. — After 39^{ab}, D8 reads from line 156 of App. I (No. 14B) up to the end of the same passage. The portion of the text from 39^{7} up to the end of this adhy. is lost in D8 on a missing folio. — ^{c}) Dn3 T2.3 G1.2.4 उग्रतपाश्च (for °श्रवाश्च).

40 D8 missing (cf. v. l. 39). T2 G1.3 M om. (hapl.) 40^{c}–42^{b}. T3 om. 40–43. — ^{a}) D4 च (for ते). — After 40^{ab}, G4 reads 44^{a}–45^{b}. — G4 om. 40^{c}–42^{b}. — ^{c}) D4–8 पुण्यः (for आद्यः). — ^{d}) D1.2.4–8 -प्रणाशनः (for -प्रमोचनः).

41 D8 missing (cf. v. l. 39). T2.3 G1.3.4 M om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{c}) Dn2 सगरो धुंधुमारोथ. — ^{d}) Dn2 दिलीपश्च (for सगरश्च).

42 D8 missing (cf. v. l. 39). T2 G1.3.4 M om. 42^{ab}; T3 om. 42 (for all, cf. v. l. 40). — ^{a}) D1.2.4.6–8 युवनाश्वश्च (for यौ°). — ^{c}) B1 दुःखंतो; B3.6 दुष्मंतो; B4 दुष्यंतो; Dn1.n2 D1.5 G1 दुष्यंतो; Dn3 D2.4.6.7 दुष्कंतो (for दुःषन्तो). — ^{d}) Dn2 महामनाः; M1.2 तथैव च (for महायशाः). — After 42, B1 ins. 704* for the first time, repeating it after 46^{ab}.

43 D8 missing (cf. v. l. 39). T3 om. 43 (cf. v. l. 40). B1 om. (hapl.) 43^{ab}; D5 reads it after 45. — ^{a}) Dn1 D2.4.5 M4 पवनो (for य°). — ^{b}) V1 B2–6 Dn D4.5 M1 दृढरथो; T2 वृद्ध°; G1.3 दृढतरो (for °रथो). — D2.4.6.7 G1 M om. (hapl.) 43^{cd}. — ^{c}) T2 G4 नपरस्तपरश्चैव; G3 तपरस्तपनश्चैव. — T2 G3 ins. after 43 : G1 M4 after 43^{ab} : G4 after 35 :

702* राजा रथंतरश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ।

44 D8 missing (cf. v. l. 39). G4 reads 44^{a}–45^{b} after 40^{ab}. — ^{a}) D7 [ऽ]थ रक्षसां (for राक्षसहा). D4.6 रामोथ राक्षसानां च. — ^{b}) G4 शशि- (for शश-). S (T1 G2 om.) तथैव च (for भगीरथः). — ^{d}) D4 S (T1 G2 om.) -सेवितः. V1 B Dn तथा दृढरथो नृपः ($=43^{ab}$).

45 For the sequence in G4, cf. v. l. 44. D8 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) Dn1 महोदरो; D2 °दर्यो (for °दयो). — ^{b}) V1 B1.2.4.5 Dn3 इलश्च; D1.2 इडा; T2.3 G3 M1–3 ऐळश्च (for ऐलश्च). — For 45^{ab}, D4–8 subst. :

करंधमो नरश्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः ॥ ४५
दक्षोऽम्बरीषः कुकुरो रवतश्च महायशाः ।
मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्मित्रभानुः प्रियंकरः ॥ ४६
त्रसदस्युस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ।
महाभिषश्च विख्यातो निमिराजस्तथाष्टकः ॥ ४७
आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ।
शिबिरौशीनरश्चैव गयश्चैव नराधिपः ॥ ४८
प्रतर्दनो दिवोदासः सौदासः कोसलेश्वरः ।
ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ४९
हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शंतनुस्तथा ।

C. 13. 7..
B. 13. 16..
K. 13. 27..
M. 13. 1..

703* उदर्कश्चैव मान्धाता तथैवोडो महोदयः ।

— After 45^{ab}, T2.3 G1.3 read 48^{cd}. T2.3 G1.3 M4 om. (hapl.) 45^{cd}; B5 repeats 45^{cd} after 48^{ab}; G4 reads it after 50^{ab}. — ^{c}) D4–8 नरपतिः; M1–3 नृपश्रेष्ठो (for नरश्रेष्ठः). — ^{d}) D4.5.7 कल्माषश्; M1–3 गांधारिश् (for कध्मोरश्). — After 45, D6 reads 43^{ab}.

46 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) B6 कक्षो; M1–3 प्लक्षो (for दक्षो). D6 ककुरो; D7 कुकरो (for कुकुरो). D4.8 वक्षोंबरीषः ककुरो (D8 °भो); T2.3 G1.3.4 M4 वृषोंबरीषः कमठो (M4 कुमरो). — ^{b}) S (T1 G2 om.) महाबलः (for °यशाः). — V1 B1 (second time).2–5 Dn D5 ins. after 46^{ab}: B1 (first time) after 42: D1.2 cont. after 710*: D4.6–8 after 709*:

704* कुरुः संवरणश्चैव मान्धाता सत्यविक्रमः।

[B5 D1.6–8 संवत्सरश् (for °रणश्). B1 (first time) तथा भृगुरथोत्तमः; D1.2.4–8 कार्तवीर्यश्च वीर्यवान् (for the post. half).]

— After 46^{c}, V1 B Dn ins.:

705* जह्नुर्जाह्नविसेवितः ।
आदिराजः पृथुर्वैन्यो·
[L. 1 = (var.) 44^{d}.]

47 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) T3 त्रिसदस्यस; G1.3 त्रिसदस्युस् (for त्रस°). D4 राजन् (for राजा). — ^{c}) S (T1 G2 om.) महाभिषक् (for °भिषश्). — ^{d}) B1 निपादश्च; B2–5 Dn D2 निमिराजा; D1.4.5.8 राजराजस्; D6.7 राजराजा; T2.3 G1.3.4 नृगो राजा; M1–3 नृपो राजा (for निमिराजस्).

48 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) V1 B2 क्षिपश्; Dn2 D1 क्षपश्; T2.3 G1.3.4 क्षेपुश्; M2.3 क्षुवश् (for क्षुपश्). D6.7 विख्यातः (for राजर्षिः). D4.6.8 आयुः क्षिप (D4 °प्र)श्च विख्यातः. — ^{b}) B1 कक्षायुश्; T2.3 G1.2.4 M1–3 कक्षेपुश् (for °युश्). — After 48^{ab}, B5 repeats 45^{cd}. B3 Dn1.n2 D2 M om. (hapl.) 48^{cd}; T2.3 G1.3 read 48^{cd} after 45^{ab}. — ^{d}) V1 गजश्चैव; T3 G4 गवयश्च (for गयश्चैव). D4 नरेश्वरः; D5–7 जलेश्वरः; D8 जनेश्वरः (for नराधिपः). — After 48, D1.2 ins.:

706* पृथुस्तथोपरिचरः केकयश्च महायशाः ।

49 D9 missing (cf. v.l. 39). — ^{c}) D4.6–8 इडा; S (T1 G2 om.) वीरो (for ऐलो). D1.2 बडश्; D4 नरश् (for नलश्). — After 49^{c}, D2 ins. 710*. D2 om. 49^{d}–50^{b}. — ^{d}) D1 नरेश्वरः (for प्रजापतिः). S (T1 G2 om.) भीमश्चैव नराधिपः.

50 D9 missing (cf. v. l. 39). D2 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) T3 M4 गवीधुश्; G1.3 गवीयुश् (for हविध्रश्). Dn3.n3 वृषध्रश् (for पृष°). T2 M1 गवीधु (M1 °ध्र)श्च वृषध्रश्च; G4 गवीधुश्च पृषध्वश्च. — ^{b}) V1 B3–5 Dn D4 शांतनुस्; B2 damaged (for शंतनुस्). — For 50^{ab}, B1 subst.:

707* पृषध्रुश्च प्रतीपश्च शंतनुश्च तथा नृपः।
हविध्रश्च अजश्चैव रन्तिदेवः पुरूरवाः।

— After 50^{ab}, V1 B Dn D1.4–8 ins.:

708* अजः प्राचीनबर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः ।
अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च ।
[(L. 1) B1 पुरुः (for अजः). D6–8 -बर्हश्.]

D1.4–8 cont.:

709* सुहोत्रः सृञ्जयश्चैव रन्तिदेवस्तथैव च ।
[D7 संजयश् (for सृञ्ज°).]

— After the above, D4.6–8 ins. 704*.

D1 cont. after 709*: D2 ins. after 49^{c}:

710* रम्भोद्भवश्च राजर्षिर्मान्धाता राजसत्तमः ।
[D2 om. the prior half.]

— After the above, D1.2 ins. 704*, while after 50^{ab}, G4 reads 45^{cd}. — ^{c}) D1.2 अक्षसेनश्; D4–8 आर्ष्टिषेणश् (for कक्षसेनश्). S (T1 G2 om.) क्षेत्राणि नद्यो राजानो. — ^{d}) D5 तु (for च). B Dn1.n2 D2.

कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ५०
मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।
ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात्परत्र च परा गतिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

$_{6.8}$ च (for न). — *After 50*, V_1 *B* D_n $D_{1.2.4-8}$ ins. :

711* कल्यमुत्थाय यो नित्यं संध्ये द्वेऽस्तमयोदये ।
पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्भवेत् ।
देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं विधास्यन्ति महेश्वराः ।

[(L. 1) $D_{1.2.6-7}$ काल्यम् ; D_4 काल्यम् (for कल्यम्). D_8 मर्त्यः (for नित्यं). $B_{1.2.4.6}$ D_{4-8} संध्ये देवतमनोदये (for the post. half). — (L. 2) D_{n1} अनावृत्तिः ; D_3 सुसंवृत्तः ; $D_{4-6.8}$ समावृत्तः ; D_7 समावृत्तं (for अनावृत्तः). — (L. 3) D_{n1} D_{4-8} तथा (for स्तुता). D_{4-8} [ऽ]पि च (for तथा). — (L. 4) D_4 चैव (for स्वर्गं). B_4 D_{n8} $D_{1.2}$ महेश्वराः ; D_{4-8} न संशयः (for ममेश्वराः).]

51 D_9 missing (cf. v. l. 39). — [a]) D_1 ते (for मे). $D_{4.6.8}$ शोको (for पापं). — [b]) D_1 ते (for मे). — [c]) $D_{1.2}$ च (for मे). — [d]) V_1 B_{2-5} D_n D_{5-8} शुभा गतिः ; B_1 शुभा मतिः (for परा गतिः). — For 51, S (T_1 G_2 om.) subst. :

712* नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो मा च मे परिपन्थिनः ।
परात्परतरा चैव गतिः स्यादिति तत्पठेत् ।

— T_2 M ins. after 51 : T_3 after the colophon :

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे । ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय । ॐ नमः सर्वलोकप्रपितामहाय ।
ॐ नमः सर्वलोकप्रधानाय । ॐ नमः सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नमः सर्वलोकविशिष्टाय । ॐ नमः सर्वलोकसुखाय ।
ॐ नमः सर्वलोकसुखप्रदाय । ॐ नमः सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकभर्त्रे । ॐ नमः सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकनिधये । ॐ नमः सर्वलोकहिताय ।
ॐ नमः सर्वलोकहितकराय । ॐ नमः सर्वलोकशिवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकशिवकराय । ॐ नमः सर्वलोकभवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवाय । सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ विष्णवे प्रभविष्णवे ।

[(L. 3) M_4 om. the second half. — (L. 4) T_3 om. नमः in the second half. — (L. 5) T_3 om. the second half. — After line 5, M_1 ins. ॐ नमः सर्वलोकसुखकराय. — (L. 7) T_2 om. the second half. T_3 -नियंत्रे (for -हर्त्रे). — T_3 om. line 8, the second half of line 9 and line 10. — (L. 10) M_1 -प्रदाय (for -भवाय). — (L. 11) T_3 om. the first half. — After line 11, T_2 ins. ॐ नमो नारायणाय । ॐ नमः, while T_3 ins. after line 11 :

713* अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

Colophon missing in D_9 ; om. in D_{10} $T_{1.2}$ G M_4. — *Parvan name :* $D_{1.2}$ शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $D_{1.2.4-6}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 वंशानुकीर्तनं ; D_1 ऋषिवंशानुकीर्तनं ; $D_{2.4-8}$ देवर्षिवंशानुकीर्तनं ; T_3 पुण्यपुरुषकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : T_3 234 ; $M_{1.2}$ 230 ; M_8 231. — *Śloka no. :* D_{n1} 62 ; D_{n2} 61. — After this adhy., $D_{4.5}$ ins. passages given in App. I (Nos. 14, 14A and 14B).

१५२

वैशंपायन उवाच ।
तूष्णींभूते तदा भीष्मे पटे चित्रमिवार्पितम् ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।
नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ १
राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ २
उपास्ते त्वां नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता ।
तमिमं पुरयानाय त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥ ४
उवाच चैनं मधुरं ततः शांतनवो नृपः ।
प्रविशस्व पुरं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ।
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ६
क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च तर्पय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७ C. 13.7659 B. 13. 167. K. 13 272. M. 13. 154

152

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

Before 1, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins.:

714* जनमेजय उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ।
युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः ।
धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा धर्मसंशयान् ।
दानानां च विधिं श्रुत्वा छिन्नधर्मार्थसंशयः । [5]
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।
वैशंपायन उवाच ।
अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।

[(L. 2) D4 शयानं. B3 समुपागते; D4. 6–9 °पस्थितैः (for °पस्थिते). —(L. 3) D1 महाप्रज्ञो; D2 °तेजा (for °प्राज्ञो). —(L. 4) D1 सागरं (for आगमं). B1 -संचयान्; Dn3 -संश्रयात् (for -संशयान्). D6–8 विदित्वा सर्वसंशयं (for the post. half). — D4 om. (hapl.) line 5. —(L. 6) D4–7. 9 क्षिप्रं (for विप्र). —(L. 7) D1. 2. 4–9 तत्सर्वं स्तिमितं (for स्तिमितं सर्वं तद्).]

1 Some MSS. om. the ref. — ^{a}) D6–9 तूष्णीभूते. V1 B Dn ततस्तस्मिन्; D5. 10 S ततो (D5 °था) भीष्मे (for तदा भीष्मे). — T1 G2 M om. 1^{bc}. — ^{b}) D10 T2. 3 G1. 3. 4 पटे चित्र इवार्पिते. — ^{c}) D2 तु ध्यात्वा; D4 तं वृद्धो; D5 तद्दृष्ट्वा; D6–9 तं दृष्ट्वा; D10 T2. 3 G4 तं ध्यात्वा (for च ध्यात्वा). — ^{e}) D4–9 भृशं (for नृपं). — ^{f}) D10 T1. 3 G1. 3. 4 M त्वरन्; T2 स्मरन् (for तदा). D2 इदं वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, T3 G1. 3. 4 ins. व्यासः. — ^{b}) M1–3 कुंतीपुत्रो (for कुरुराजो). — M4 om. 2^{cd}. — ^{c}) D8 भ्रातृभिः सहितः सर्वैस्. — ^{d}) D4–9 तथा चैव (D9 वै च) (for पार्थिवैश्च).

3 ^{a}) D4. 6–9 एवं गते; T2. 3 M1–3 उपास्ते त्वा; G1. 3 °स्तेसौ (for °स्ते त्वां). D1. 2 -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र). — ^{c}) D4. 6. 7. 9 तमिमं पुरुषव्याघ्र; D10 S °मं पुनरागंतुं. — ^{d}) V1 B Dn समनु-; D4. 6. 9 त° (for त्व°). T G M4 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि.

4 Before 4, D10 T2. 3 G1. 4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) D4. 6. 7. 9 व्यासेन सहितः सुतः. — ^{d}) D4–9 [ऽ]रिसूदनः (for नदीसुतः).

5 T1 G2 M om. 5^{ab}. — ^{b}) V1 B Dn D2 नृपं (for ततः). — ^{c}) V1 B Dn1. n2 पुरीं; M4 महा- (for पुरं). T2 शीघ्रं (for राजन्). — ^{d}) D4–10 S धर्मे ते धी(D5 दी-; D10 T2. 3 G ध्रि)यतां मनः.

6 ^{b}) M1–3 स्वधनैः; M4 स्वाद्वन्नैः (for बह्वन्नैः). B1 प्राप्त-; Dn2 चाप्त-; D4–9 आप्त- (for स्वाप्त-). D10 T1 G पावनैराप्तदक्षिणैः. — T1 om. 6^{c}–7^{d}. G2 om. 6^{cd}. — ^{c}) D1. 2 राजर्षे (for राजेन्द्र). — ^{d}) T2 -पुरःसरं (for °रः).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D5–9 क्षात्र- (for

रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।
सुहृदः फलसत्कारैरभ्यर्चय यथार्हतः ॥ ८
अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ ९
आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १०
तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
सह तैरृषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १२
पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिवः ।
प्रविवेश कुरुश्रेष्ठ पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ समाप्तं दानधर्मपर्व ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ १
सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः ।

क्षत्र-). $D_{1.3}$ $G_{1.2}$ -धर्मे (for -धर्म-). — ^{b}) $D_{1.3}$ G_4 पितृ- (for पितॄन्). $D_{3.10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तर्पयन् (for °य). G_2 श्रद्धावांश्चैव तर्पय. — ^{c}) $D_{1.2.4-9}$ ह्येवं; D_{10} S (T_1 om.) राजन् (for चैव).

8 ^{a}) D_5 रंजयंश्च (for °यस्व). — ^{b}) D_{4-9} प्रकृतीः पालयस्व च. — T_1 om. 8^{cd}. — ^{d}) V_1 B Dn अर्चयस्व; $D_{6.8}$ M_{1-3} अभ्यर्च्य च (for °र्चय). $D_{1.2}$ यथाविधि (for °र्हतः).

9 ^{a}) D_1 $M_{2.3}$ त्वा (for त्वां). D_{10} T G M_4 उप (for तात). — ^{b}) M_{1-3} च ते (for तथा). — ^{c}) $D_{2.3}$ -स्थान- (for -स्थाने). — ^{d}) D_{4-9} [अं]डजाः (for द्विजाः).

10 ^{b}) D_{10} T G M_4 साधयस्वेह पार्थिव; M_{1-3} समये पार्थिवर्षभ. — ^{c}) $G_{2.3}$ तदा राजन् (for दिनकरे).

11 Before 11, $T_{2.3}$ ins. वैशंपायनः. — ^{a}) V_1 $B_{1.3}$ Dn_1 $T_{2.3}$ G च; B_2 [अ]थ; B_4 om.; Dn_2 स (for तु). — ^{d}) $D_{1.2}$ पुरं वारणसाह्वयं.

12 ^{b}) D_4 यशस्विनीं (for पतिव्रताम्). — ^{c}) D_{10} T_3 G चैव (for सर्वैर्). D_{4-9} सहितो मुनिभिः सर्वैर्; T_3 सबलैः सर्षिभिश्चैव; M_4 सहितैरृषिभिश्चैव. — ^{d}) D_9 वै (for च). D_{10} S भ्रातृभिश्च समन्वि($G_{1.3}$ M_4 °मंत)तः.

13 ^{b}) Dn_1 मति-; D_1 मंत्र- (for मन्त्रि-). $D_{5-1.9}$ T_2 पार्थिवैः (for °वः). — ^{c}) B Dn D_2 कुरुश्रेष्ठः; D_{1-9} नृपश्रेष्ठः; D_{10} S पुरश्रेष्ठं (for कुरुश्रेष्ठ). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G तदा (for पुरं).

Colophon. — *Parvan name* : B_{2-5} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{1.5-9}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : D_1 गजपुरप्रवेशः; D_2 हस्तिनापुरप्रवेशः; T_3 G_3 युधिष्ठिरप्रतिप्रयाणं; M_{1-3} सर्वसंशयच्छेदः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 164; Dn_1 163; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 250; T_1 $G_{1.3}$ 244; $M_{1.2}$ 246; M_3 247; M_4 242. —*Śloka no.* : $Dn_{1.n2}$ 17.

153

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., D_2 ins. अथ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व. — ^{a}) M_{1-3} वाचा (for राजा). — ^{b}) D_5 दृष्ट्वा (for पौर-). — ^{d}) B_1 अन्वयास्त्व- (for अनुजज्ञे). G_2 M_4 गृहं (for गृहान्). D_4 मनुजेंद्र प्रति गृहान्.

2 ^{a}) $D_{1.2}$ नार्यश्च (for नारीश्च). B_1 गत्वा तुतोष नारीश्च. — ^{b}) $D_{4-7.9}$ हतनाथा; D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 °पुत्रा (for °वीरा). $D_{1.2}$ हतप्रजाः (for हतेश्वराः). — ^{c})

विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २
सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तदा ॥ ३
द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तदा धर्मभृतां वरः ॥ ४
उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६
घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरूणि च ॥ ७
प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंसाधनाय वै ।
माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
मातरं च पृथां धीमान्भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभः ॥ ९
जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥ १०
महता राजभोग्येन परिबर्हेण संवृतः ।
स्तूयमानो महाराज भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११
निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा । C. 13. 77 B. 13. 16 K. 13. 27 M. 13. 15

Dn3 -मानैः (for -दानैश्च). V1 B2.3.5 Dn1.n3 स (for च). B1 विपुलैरतुलैर्दानैस्. — d) D1.6.9 तथा; D10 S ततः (for तदा). B1 Dn1 G2 नृप (for नृपः).

3 a) B2 महाराज (for °प्राज्ञः). — b) G4 राष्ट्रं (for राज्यं). — c) D10 T G2.4 M उप- (for अव-). B3 D1.2.8 T3 M1-3 नरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठः). — d) D2 T1 G1-3 M तु; T2.3 G4 च (for स्व-). V1 B3-5 Dn1.n3 ततः; B1.2 Dn2 S तथा (for तदा). D4-7.9 सर्वाः प्रकृतयस्तदा.

4 a) V1 B Dn3 D8 गण-; Dn1 गुण- (for बल-). — b) D10 S निरयशः (for सर्वशः). — d) V1 B Dn तथा; D10 S ततो (for तदा).

5 a) T3 G शर्वरीं (for °रीः). M1-3 धीमान् (for श्री°). — b) T3 G पंचाहं (for °शन्). — d) B2 Dn3 G2 सस्मार पुरुषर्षभ (G2 °भं); D4-9 °र भरतर्षभ. — After 5, T1 ins.:

715* ततश्च पुण्डरीकाक्षमाह धर्मभृतां वरः ।
भगवन्योगयुक्तोऽसि तूष्णीं ध्यायसि शत्रुहन् ।
ब्रूहि मां पुरुषश्रेष्ठ आज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ।
ध्यायस्व पुण्डरीकाक्ष श्रेयो मे परमं हितम् ।
श्रीभगवान् ।
शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । [5]
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ।

6 T1 om. 6ab. — a) D8 नाग- (for गज-). D4 निर्ययौ नगराच्छ्रै. — b) D4 रथैश्च (for याजकैः). B2 -वेष्टितः (for -वारितः). — c) D10 T2 G ततो (for दृष्ट्वा). D4 कालं च (for आदित्यं).

7 a) V1 D4.8 घृतमाल्यं; T1 घृतकुंभांश्च (for घृतं माल्यं). V1 सु- (for the first च). — T1 om. 7c-8a. — c) Some MSS. चंदनागुरु-. D5 -मुख्यांश्च (for -मुख्यानि). — d) D10 [अ]पि (for च). V1 B Dn D1.2 तथा कालीयकान्यपि (B1 D1 °नि च); S (T1 om.) तथा काळागुरूणि च.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) T3 G4 तथा प्रस्थाप्य कौंतेयो. — b) D5.7 च (for वै). V1 B Dn भीष्मसंस्करणाय च. — c) V1 B Dn1.n3 D2 वराहाणि (for महा°).

9 d) B1.3 Dn1 G2 भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभान् (B3 G2 °भ); B1.5 D1.2.4-9 T2 G1 °श्च भरतर्षभ (B1.5 D1.5 T2 G1 °भः). — For 9cd, T1 subst.:

716* भ्रातॄंश्चैव पुरस्कृत्य मातरं च पृथामपि ।

10 T1 om. 10ab. — d) V1 B Dn वा विभो; D5 च प्रभुः; T1 चाभिभूः; G4 चापि भो (for चाभिभो).

11 a) B2 partly damaged. Dn1 -भोगेन; Dn2 T1 M1-3 -योग्येन (for -भो°). B5 राजभोग्येन महता. — b) D1.5 G2 पारि- (for परि-). B1.2 -वारेण (for -बर्हेण). D1 संहतः; D2 संयुतः (for संवृतः). B3 पारिबर्हेण संभृतः. — c) B Dn महातेजा; D10 T2.3 G4 M °राजो (for °राज). — d) G2 M [अ]ग्निम्. T G1 भीष्मस्यांतिकमागमत् (T2 G1 °माव्रजन्); G3.4 °स्यांतमनुव्रजन्.

12 c) D1.6.8.9 T1 कुरुक्षेत्रं. — d) Dn3 G3 तदा; D5 तथा (for ततः). B1 D5 नृप; M नृपः (for

आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥ १२
उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३
हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ।
रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥ १४
शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
ततो रथादवारोहद्भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५
अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥ १६
ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतम् ॥ १८
युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ २०
पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१
हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
तान्पश्य कुरुशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ २२
यच्चेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।

नृपम्). T1 यत्र शांतनवो नृपः. — After 12, T1 reads 15^{ab}.

13 ^{c}) D1.2 राजेंद्र (for राजर्षे).

14 ^{a}) T1 हतशेषैर् (for °शिष्टैर्). — M4 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) D1.2 T1 M1–3 तं (for च).

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 14). G1.3 om. (hapl.) 15^{ab}. D4 reads 15^{ab} twice; T1 reads it after 12. — ^{a}) D4 (both times) शयानं वीरमासाद्य. — ^{b}) D1.2 नृपतिं (for °तिस्). T3 तदा (for ततः). — After 15^{ab}, T1 ins.:

717* ध्यायन्तं परमात्मानं कृष्णधर्मं सनातनम् ।

— After the above, T1 reads 16^{cd}. — ^{c}) G4 तदा (for ततो). V1 B Dn अवातीर्य; D4–9 °रुह्य (for °रोहद्). — ^{d}) D2 धर्मवित् (for °राट्).

16 D1 om. 16–17. B4 repeats 16^{ab} after 17^{ab}. V1 B1–3.5 Dn1.n3 T1 repeat 16^{ab} after 17. — ^{a}) D4–7.9 कौंतेयस्तैः परिवृतः. — ^{b}) D4 अरिंदमः; D6.9 °दम. — T1 reads 16^{cd} after 717*. — ^{d}) D2 [ए]-वाप्यभि-; D4–7.9 नित्याभि- (for प्रत्यभि-). — For 16^{cd}, D10 S subst.:

718* द्वैपायनप्रभृतिभिर्मुनिभिः प्रतिनन्दितः ।
[T1 परिवारितं (for प्रतिनन्दितः).]

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) T2 ऋषिभिर् (for ऋत्विग्भिर्). D2 देव- (for ब्रह्म-). — ^{b}) V1 B1.3 Dn भ्रातृभिः सह धर्मजः (B1 °राट्); B4.5 T1 °भिः परिवारितः (T1 °तं). — After 17^{ab}, B4 repeats 16^{ab}; while T1 ins. after 17^{ab}:

719* माधवेन महाराजः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।

— B4 om. 17^{cd}. After 17, V1 B1–3.5 Dn1.n3 T1 repeat 16^{ab}.

18 ^{a}) D10 S (except T1) -श्रेष्ठो (for -श्रेष्ठं). — ^{c}) V1 B3 Dn2 M1–3 कौरव्यः; D1.2.10 T G °व्यं (for °व्य).

20 ^{c}) D4–10 T2.3 G M [इ]मे (for [ए]व). Dn1 T1 आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैव. — ^{d}) D4.6.8 ऋत्विजः क्षत्रियास्तथा; T1 °जो नागरास्तथा; T2.3 G M4 °जो नागरा इमे; M1–3 °जो ब्राह्मणा इमे.

21 ^{a}) B1 हि (for च). T1 [अ]यं (for ते). D2 महाभाग; D10 T2.3 G °राज; M4 °राजो (for °तेजा).

22 ^{a}) V1 हतशेषाश्; G1–3 अत्रशिष्टाश् (for हत°). — ^{c}) D6 पश्यैतान्; D7 पश्य तान् (by transp.). V1 B Dn1.n2 D1.2 नर- (for कुरु-). — ^{d}) Dn2 समुन्मीलितलोचन; T1 M1–3 समुन्मील्य च लोचने.

23 ^{a}) D6–9 यथा (for यच्च). — ^{d}) D4–9 हि (for च). T1 सत्वरं (for तत्कृतम्). — After 23, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: 245].

24 Before 24, B2 Dn2 T1 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) V1 B Dn D4–9 T2.3 M4 भरतान् (for भ्रा°). — ^{d}) V1

दद्रर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य तम् ॥ २४
ततश्चलवलिर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
ओघमेघस्वनो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ २५
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६
अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ २७
माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ २८
एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २९
राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ३०
वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्मांश्च मनुजेश्वर ।
वेदांश्च चतुरः साङ्गान्निखिलेनावबुध्यसे ॥ ३१
न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।

C. 13.
B. 13.
K. 13.
M. 13.

B Dn1. n3 ह; D1. 2 M1–3 तान् (for तम्). D10 T2. 3 G M4 संस्थितान्परिवार्य तान्; T1 परिवार्य च संस्थितान्.

25 ^{a}) V1 B2 Dn3 T3 G2 M4 चलवली; B1. 3–5 च स वली; Dn1 च तं वली; Dn2 D8 च बलवान्; D4–7. 9 चलयते; T1 कुरुपतिर्; T2 G1 चलवपुर् (for °वलिर्). — ^{b}) V1 प्रसह्य (for प्रगृह्य). — ^{c}) Dn3 D4–9 उद्यन्नोघ- (for ओघमेघ-). V1 B1 G1 -स्वरो (for -स्वनो). Dn1. n2 उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी; D1. 2 भीम- (D2 दीर्घ)मेघस्वरो वाग्मी; T1 माघो मासः समो वाग्मी (sic).

26 G2 om. 26–27. M4 om. 26^{b}–27^{c}. — ^{b}) T1 सत्यवांस्त्वं (for सहामात्यो).

27 G2 om. 27 ; M4 om. 27^{abc} (for both, cf. v. l. 26). — ^{a}) D10 T2. 3 G3. 4 -पंचाशता; G1 °शतो (for °शतं). D4. 5. 7 रात्र्यश्चैवाष्टपंचाशच्. — ^{b}) D4–9 [अ]स्य (for [अ]द्य). V1 B Dn [ऽ]नघ (for गताः). — ^{d}) D4–9 -शतोपमाः (for -शतं तथा).

28 T3 om. 28. — ^{a}) G4 मासो (for माघो). — ^{b}) V1 B Dn मासः सौम्यो; D4–7. 9 पुण्यो मासो (by transp.); D8 पुण्यमासो; G4 पुण्यः पुण्यो. — ^{c}) B1 Dn2. n3 -शेषपक्षो; D4. 6–9 -शेषयुक्तो; D5 -शेषः शुक्लो (for -शेषः पक्षो). — ^{d}) D4–9 पक्षो (for शुक्लो).

29 B1 om. 29^{ab}. — ^{a}) D2 कौंतेयं (for गाङ्गेयो). — ^{c}) D10 तदा; T2. 3 G1. 3. 4 तथा (for अथ). V1 B2–5 Dn [आ]श्रित्य (for [आ]मन्त्र्य). B1 ततो धैर्यमथाश्रित्य.

30 Before 30, Dn2 T3 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) D10 G2. 4 M4 -धर्मज्ञः (for -धर्मोऽसि). — ^{b}) G4 -निश्चयः (for -संशयः). D4–7. 9 विनिर्णिक्तार्थसंशयः; T3 G1. 3 बुद्ध्या वीतार्थसं°. — D4. 6. 7. 9 om. 30^{c}–31^{b}. D8 om. 30^{cd}. G2 partly damaged for 30^{cd}. — ^{c}) D10 S (G2 damaged) त्वया (T1 M हि ते) वृद्धा (for हि ते विप्रा).

31 D4. 6. 7. 9 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) B2 D10 G1. 3. 4 वेत्थ (for वेद-). Dn2 D10 S (except G2) सूक्ष्माणि (for सर्वाणि). — ^{c}) V1 Dn2. n3 T2 G2 M4 सर्वान् (for साङ्गान्). T1 वेदाश्च सर्वे चत्वारः. — ^{d}) D5 अखिलान् (for निखिलेन). D4. 6–9 नराधिप (for [अ]वबुध्यसे). D1 अखिलेनावबुध्यथाः; D10 S षडंगैरुपबृंहितान् (T1 M1–3 °ताः).

32 G2 partly damaged. — ^{c}) D7 वेद-; T2 G3 धर्म- (for देव-).

33 ^{a}) D10 T1. 3 G1. 4 तव (for पाण्डोः). — ^{b}) D4–9 M1–3 पार्थिव; D10 T2. 3 G M4 पांडवाः (for धर्मतः).

34 G2 partly damaged. — ^{a}) Dn3 D4–9 वि- (for हि). B3 धर्मात्मा; D10 S (G2 damaged) राजेंद्र (for शुद्धात्मा). — ^{b}) Dn2 D10 T1 M1–3 शासने (for निदेशे). D4. 6–9 निर्दे(D7 °दे)शस्थश्च ते तव; D10 T2 G1. 3. 4 M4 स्थास्यते शासने तव; T3 स्थास्यते तव शासने. — ^{c}) V1 D5 G1 आनृशंस्यं; T2 G4

र्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
तावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
सुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६
गवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
विक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७
नुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
क्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्ह्येषां परायणम् ॥ ३८
क्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं पुरा ।
तः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३९

वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥ ४०
न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ४१
त्वां तु जानाम्यहं वीर पुराणमृषिसत्तमम् ।
नरेण सहितं देवं बदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ४२
तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥ ४३
वासुदेव उवाच ।
अनुजानामि भीष्म त्वां वसूनाप्नुहि पार्थिव ।

शंस्ये (for °शंस्य-). B1 D4. 6. 8. 9 आनृशंस्यं परं ह्येतं B1 त्वेनं). — d) D10 T2 G1. 3. 4 जानामि तु युधिष्ठिरं.

35 c) V1 सर्वाभि- ; B1 ते चाभि- (for ईर्ष्याभि-). — d) D5-9 न तान् (by transp.)

36 D4. 5. 8-10 T3 G4 om. the ref. G2 partly damaged. — c) V1 B1. 2. 4 Dn1. n2 D6-9 महाबाहुर् ; D10 T2. 3 G1. 3. 4 °त्मानम् (for °बाहुम्). — d) V1 D4. 7. 10 G4 कौरव (for °वः).

37 Before 37, some MSS. ins. भीष्म उवाच. — c) Bom. ed. तुभ्यं (for तेऽस्तु). — After 37, D10 T G M4 ins. :

720* वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् ।
जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ।
त्वद्भक्तं त्वद्गतस्वान्तमदारमपरिग्रहम् ।
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।

[G2 damaged up to the prior half of line 2. — (L. 1) T2 सविता च स्वराड्विराट् (for the post. half). — (L. 2) M4 [ऽ]नुभूतस् (for °रूपस्). — (L. 3) G1 त्वद्भक्तस्. T1 त्वद्भक्तस्त्वद्गतमना ; T3 °क्तं त्वद्गतं बालं (for the prior half). T1 अदाराश्च परिग्रहाः ; T3 त्वमेव शरणं गतं (for the post. half).]

38 D4 om. 38c-39c. — c) D5-9 पांडुसुता (for पाण्डवेया). — d) B3 Dn1 D9 T1. 3 येषां ; D5. 6-8 तेषां ; D10 G1. 3. 4 एषां (for ह्येषां). D2 परायणः (for °णम्). G2 भवान्येषां परा गतिः.

39 D4 om. 39abc (cf. v. l. 38). — b) V1 B Dn T1 तदा (for पुरा). D5-9 पुत्र संशा(D5 °श)म्य पांडवैः (= 40b). — After 39ab, D5-9 ins. :

721* दुर्योधनं दुराचारं क्षत्रियान्तकरं रणे ।

40 b) D1. 2 सुत (for पुत्र). — After 40ab, T1 ins. :

722* सुहृद्भिः सहितो राजन्भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।

— T1 om. 40c-43b. — c) B1 संसारस्य (for संधानस्य).

41 T1 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) B1 संधाय ; T2 G1. 3 तु मे तद् (for च मे तद्). — b) G4 श्रुतवान् (for कृत°). — c) D10 G4 पातयित्वा (for घात°).

42 T1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) D6. 9 नु (for तु). V1 B Dn3 वीरं ; Dn1 D10 T2. 3 G1. 3. 4 M देवं ; D5 कृष्ण ; G2 सम्यक् (for वीर). — b) G2 om. from पुराण up to सुचि (in 42d). B1 °सत्तम. — c) T2 रुचिरं (for सहितं). V1 B3-5 वीर ; B1 Dn3 M2. 3 वीरं ; B2 damaged ; Dn1 D2 देव ; D6 दिव्यं (for देवं). — d) D10 T3 G4 तु (for सु-).

43 T1 om. 43ab (cf. v. l. 40). D4 reads 43a-44b after 47ab. — a) T2 ततो (for तथा). — b) D2 °मनाः ; G2 °मतिः (for °तपाः). — d) Dn3 T1 मानुषेषु (for मनुजेषु). B1 Dn2 D4 G2 [इ]ह (for [इ]ति). D5-10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 संभूतौ मानुषेष्विह (M4 °षाविति). — After 43, V1 B Dn D5. 8 ins. :

723* स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।
त्वयाहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ।

44 For the sequence in D4, cf. v. l. 43. D10

न तेऽस्ति वृजिनं किंचिन्मया दृष्टं महाद्युते ॥ ४४
पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ४५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वान्ससुहृदस्तथा ॥ ४६
प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तन्मानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्ये प्रयतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ४७
आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारत ॥ ४८
इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ४९
ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया नराधिप ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमरिंदम ॥ १　C. 13. 77 B. 13. 16 K. 13. 27 M. 13. 1
धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।

$T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ M_4 भगवान् (for वासुदेव). — ^{b}) Dn_1 D_2 T_3 प्रामुहि (for आ°). — ^{c}) $D_{4.6-9}$ च मे; D_5 हि मे (for तेऽस्ति). G_2 व्यसनं (for वृजिनं). — ^{d}) V_1 $B_{1.2.5}$ Dn T_3 इह लोके; D_{4-9} त्वयि दृष्टं (for मया दृष्टं). $D_{1.2}$ नरोत्तम (for महाद्युते). B_3 इह लोके महामते; D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 शुद्धात्मैश्वर्यसंयुत: (T_1 °वृत:; T_2 °युतं).

45 ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ हि (for ऽसि). — ^{c}) T_1 इष्ट- (for तेन). D_{4-9} विभो (for वशे). — ^{d}) M_4 गृह्य (for भृत्य). B_1 [अ]नघ; D_2 [आ]गत:; $D_{4.6.7.9}$ [आ]दृत:; M_{1-3} [अ]ग्रत: (for [आ]नत:).

46 D_{4-10} $T_{1.2}$ G M om. the ref. — ^{a}) $D_{6.9}$ उक्ते (for उक्तस्). — ^{b}) D_{5-9} पांडवं च (for पाण्डवान्). — ^{c}) T_1 सर्वान् (for चापि). — ^{d}) V_1 B Dn D_5 सर्वांश्च; T_1 सामात्य- (for सर्वान्स-).

47 ^{b}) V_1 $B_{2.4}$ Dn_2 ते मानु-; B_1 यूयं तज्; B_3 मामनु-; B_5 तें नानु-; Bom. ed. तत्रानु- (for तन्मानु-). — After 47^{ab}, D_4 reads 43^{c}–44^{b}. — ^{c}) $B_{1.3-5}$ $Dn_{1.n3}$ सत्येषु; B_2 सत्ये तु (for सत्ये प्र-). D_{10} S (G_2 damaged) च (for वः).

48 ^{c}) B_3 $D_{2.4-9}$ T_1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मण्यैर्). B_2 यज्ञ-; Dn_2 दान- (for धर्म-). — ^{d}) Dn_2 धर्म- (for तपो-). V_1 $B_{1.2.4}$ Dn D_4 भारता: (for °त).

49 $D_{6.9}$ om. (hapl.) 49^{b}–13. 154. 1^{a}. — ^{b}) $B_{1.2.5}$ $Dn_{2.n3}$ $D_{4.5.7.8}$ हि (for ह). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तथा संपूज्य चैव हि (T_3 ह). — After 49^{ab}, D_{10} T G M_4 ins.:

724* धनं बहुविधं राजन्दत्त्वा नित्यं द्विजातिषु ।

[G_4 बहुधनं (for °विधं). D_{10} T_2 राजा; T_1 दत्त्वा (for राजन्). T_1 समानीतं (for दत्त्वा नित्यं).]

50 $D_{6.9}$ om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G M सर्वे (for नित्यं). $D_{4.5.7}$ ब्राह्मणानां मते नित्यं; T_1 °णा: श्रुतवृद्धाश्च. — ^{b}) $D_{4.5.7}$ वेदज्ञांस्त्वं; D_{10} S वृद्धाश्चैव (for प्राज्ञाश्चैव). — ^{d}) V_1 B_{2-5} $Dn_{1.n3}$ $D_{2.5.10}$ जनाधिप (for नरा°).

Colophon om. in $D_{6.9}$. — *Parvan name:* B Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan:* M_{1-3} भीष्मस्वर्गारोहणं. — *Adhy. name:* $D_{1.2}$ भीष्मवाक्यं; $T_{2.3}$ M_{1-3} भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञाग्रहणं; G_1 भीष्मस्वर्गाद्यनुग्रहणं; G_3 भीष्मस्वर्गानुग्रहणं; M_4 भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 246; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 251; $G_{1.2}$ 245; M_{1-3} 247; M_4 243. — *Śloka no.:* D_4 47.

154

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः संनिरुद्धा महात्मनः ॥ २
इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स शंतनुसुतस्तदा ।
तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ३
क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ ४
संनिरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥ ५
महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ६
एवं स नृपशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।
समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्वहः ॥ ७
ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान्बहून् ।
चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ ८

---

1 D6.9 om. 1^{a} (cf. v. l. 13. 153. 49). M4 om. the ref. — ^{a}) D7 इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्. — ^{b}) B4 D10 T3 G1.3.4 तथा (for तदा). — G2 partly damaged for 1^{cd}. — ^{c}) D4.6.9 अभवत्; D5.7 अभूच्च (for बभूव). D1.2.5–9 कौरव्य (for °व्यः). — ^{d}) B Dn1 D1.10 T1.3 M1–3 सु- (for स). D10 S (G2 damaged) कुरूद्वह (T1.2 M4 °हः) (for अरिंदम). D4–9 मुहूर्तं स विशां पते.

2 T1 om. 2^{a}–3^{b}. — ^{a}) D10 T3 M4 समादधत्स चात्मानं; T2 G समादधत्स्वमा°; M1–3 समाधिना स चा°. — ^{b}) D6.7.9 धारणाः स्वा; D8 °णाभिर् (for °णासु). D4 धारणाः स्वा यथाक्रमे; D10 T2 G1.3 °णानुक्रमस्थितः; T3 G2.4 M4 °णानुक्रमास्थितः; M1–3 °णा क्रममास्थितः. — D4 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{d}) Dn2 T2 संनिरुध्य (for °रुद्धा). M1–3 महात्मना (for °त्मनः).

3 D4 T1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). G2 damaged for 3^{ab}. After 3^{ab}, V1 B Dn D8 read 4^{ef}, repeating it in its proper place. — ^{c}) B1 यस्मान् (for यद्यन्). V1 B Dn गात्रं हि; D1.2.4 T1 G3 गात्राणि (for °णां). — ^{d}) Some MSS. शांतनु-. D1.2 भीष्मः शंतनुनंदनः. — G2 om. 3^{ef}. — ^{e}) Dn2 तत्र (for तत्तद्). D10 T G1.3.4 M4 अभवद् (for भवति). — ^{f}) D10 T G M4 वै (T2 ते) क्रमात् (for तस्य वै).

4 ^{b}) T1 तथा (for तदा). D1.2 विशल्यः समपद्यत. — ^{c}) Dn1 G1 तद् (for तं). — V1 B Dn D8 read 4^{ef} for the first time after 3^{ab}. — ^{e}) B4.5 (both second time) D2.4–7.8 (second time).9 सहितैर्; D10 T2.3 G3.4 संगतैर् (for सह तैर्). V1 B1.3–5 Dn D8 (all first time) सहितैर्ऋषिभिः सर्वैस्; B2 (first time) ऋषिभिः सहितैः सर्वैस्. — ^{f}) V1 B1 (both second time).2 (both times).3–5 Dn1 (all second time). n2. n3 (both both times) T1 G1.3 तथा; D1.2 सह (for तदा). V1 B Dn1. n3 D8 (all first time) प्रभो (for नृप).

5 ^{b}) B1 Dn1 D6 T1.2 च (for वै). — Before 5^{cd}, T2 ins. वैशंपायनः. — ^{c}) T3 हित्वा (for भित्त्वा). — ^{d}) D1.2 T G M4 ह (for च). — After 5, D10 S ins. :

725* देवदुंदुभिनादश्च पुष्पवर्षैः सहाभवत् ।
सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साध्विति हर्षिताः ।

[(L. 1) T2 -नादैश्; M1–3 -नादाश्. T2 G1.2.4 महानभूत्; M1–3 तदाभवन् (for सहाभवत्). T1 पुष्पवृष्टिस्तदाभवत्; T2 °वृष्टिर्महानभूत् (for the post. half).]

6 ^{b}) D4–6.9 T2.3 G1.4 M4 मूर्ध्नि (for मूर्ध-). D1.2 नराधिप (for जना°). T1 मूर्धदेशे नराधिप. — ^{c}) T2 निर्वृत्य (for निःसृत्य).

7 ^{a}) V1 B Dn राज- (for नृप-). — ^{b}) D1.2 भीष्मः; D10 T2.3 G (G2 damaged) श्रीमान् (for नृपः). — After 7^{ab}, D7 reads 8^{ef}, repeating it in its proper place. — ^{c}) D10 S समायुज्यत (for सम°). V1 B Dn कालेन; D4.6.8.9 लोकैस्तैर्; T1 लोकान्वै (for लोकैः स्वैर्). — ^{d}) D1.10 S (G2 damaged) भारतानां (for भ°). D1.2 T1.3 पितामहः (for कुलोद्वहः).

8 M4 om. (hapl.) 8^{a}–11^{b}. G2 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) D5 च (for तु). — ^{b}) D4–9 [उ]च्चावचान् (for विविधान्). T1 तदा (for बहून्). D10 T2.3 G1.3.4 चंदनान्यगरूणि च. — After 8^{ab}, T1 ins. :

726* चन्दनानां च खण्डानि महार्हाणि बहूनि च ।

युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ ९
धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ।
चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
उष्णीषे पर्यगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तदा ॥ १०
स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् ।
तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्समन्ततः ॥ ११
ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
याजका जुहुवुश्चाग्निं जगुः सामानि सामगाः ॥ १२
ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालेयकैरपि ।
कालागरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ १३
समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः ॥ १४
संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
जग्मुर्भागीरथीतीरमृषिजुष्टं कुरूद्वहाः ॥ १५
अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ १६
उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥ १७
ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते । C. 13. 7780 B. 13. 169. K. 13. 274 M. 13. 156

— B5 om. 8^{c}–9^{d}. G2 om. from 8^{c} up to the end of this adhy. —^{d}) V1 D5–9 G1. 3 तदा (for तथा). — D7 reads 8^{ef} for the first time after 7^{ab}. —^{e}) G4 कौरव्यं. —^{f}) D7 (first time) धृतराष्ट्रस्य वंशधृक्.

9 B5 G2 M4 om. 9 (cf. v. l. 8). —^{a}) B1. 3 Dn1 D4. 5. 10 T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 च (for तु). —^{b}) D10 T2. 3 G1. 3. 4 धृतराष्ट्रश्च दुःखितौ. —^{c}) D5–9 तदा (for उभौ). —^{d}) T1 भारत (for कौरवम्).

10 G2 M4 om. 10 (cf. v. l. 8). —^{a}) T3 G1. 3 चामरे (for °र-). —^{d}) T1 तथा (for [उ]भौ). — B1 om. 10^{ef}. —^{e}) D10 T2 G1. 3 छत्रे च; T1 M1–3 उष्णीषं (for °षे). D4–9 पादयोः (D8 उष्णीषे) प्रतिगृह्णीतां. —^{f}) V1 B (B1 om) Dn D6. 10 T1. 3 तथा; D1. 2 अपि (for तदा). — After 10, T G1. 3. 4 M1–3 ins. :

727* युधिष्ठिरेण सहितौ धृतराष्ट्रस्तु पादतः ।
[T1. 2 G1. 3 पांडवैः (for पादतः).]

11 G2 om. 11 ; M4 om. 11^{ab} (for both, cf. v. l. 8). —^{a}) Dn3 कौरव्य-. D10 T G1. 3. 4 वृद्धाः स्त्रियः कौरवाणां; M1–3 ताः स्त्रियः कौरवाणां च. —^{b}) T1 वृद्धं (for भीष्मं). D4–9 भीष्मस्य भरतर्षभ. —^{c}) D5–9 M1–3 तालवृंतान्. —^{d}) V1 B Dn पर्यवीजंत सर्वशः.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 8). —^{a}) B1 कृत्वा (for चक्रुः). —^{b}) V1 पितृकृत्यं; T3 ब्रह्ममेधं (for पितृ°). —^{c}) V1 B Dn यजनं बहुशश्चाग्नौ; D4–9 याजका जुह्वमानाश्च; T1 जुहवांचक्रिरे चाग्निः —^{d}) V1 B Dn D1. 2 चापरे (for सामगाः).

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 8). —^{b}) M1–3 ततः (for तथा). Some MSS. कालीयकैर्. —^{c}) Some MSS. कालागुरु- (for °गरु-). —^{d}) D4–9 अपि (for तथा). D10 T G1. 3. 4 M4 गंधैश्चाज्यघटैरपि.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 8). —^{b}) V1 B Dn संप्रज्वाल्य (for प्रज्वाल्य च). —^{c}) D1. 2 अकुर्वंस्ते; T1. 2 प्रकुर्वंत (for अ°). —^{d}) V1 B (B2 damaged) Dn3 चितां; T2 G1. 3. 4 नृप (for नृपाः).

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 8). —^{a}) D1. 2 संकल्प्य च; D4. 6. 7. 9 संसाध्य तु; T1 संज्वाल्य च (for संस्कृत्य च). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M सं(T3 प्र)ज्वाल्य तु नरश्रेष्ठं. —^{b}) D1. 2 T1 नृप- (for कुरु-). D10 T1. 2 G1. 3. 4 -सत्तमं (for °माः). —^{c}) V1 B Dn D1. 2 जग्मुर्भागीरथीं पुण्याम्. —^{d}) V1 B Dn D1. 5 M4 ऋषिजुष्टां (for °जुष्टं). D2. 6–9 ऋषिजुष्टां कुरूद्वह.

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 8). —^{a}) Hypermetric. T3 -गच्छमाना (for -गम्य°). —^{b}) D4–9 [अ]पि सत्तम (for [अ]सितेन च). —^{c}) T2 G1. 3 भारत- (for भ°). —^{d}) V1 B Dn1. n3 T3 समंततः (for समागताः).

17 G2 om. 17 (cf. v. l. 8). —^{a}) D1 T1 तस्य; T2. 3 G1. 3. 4 M4 सर्वे (for चैव). —^{c}) Dn2 विधिवद्भरतश्रेष्ठ. —^{d}) G1. 3 पौर- (for सर्वो). B2. 4. 5 तथा (for तदा). T1 M4 ये च पौ(M4 सपौ)रजनास्तथा; T2. 3 G4 M1–3 स च पौरजनस्तथा.

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 8). —^{a}) D10 T G3. 4 M सा च (for ततो). T1 -तीरे (for देवी). —^{d}) V1 B Dn -विह्वला (for -लालसा).

80 .22 उत्थाय सलिलात्तस्माद्रुदती शोकलालसा ॥ १८
.80 6.21 परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ।
निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥ १९
राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥ २०
जामदग्न्येन रामेण पुरा यो न पराजितः ।
दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २१
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेऽद्य वै ॥ २२
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंवरे ।
विजित्यैकरथेनाजौ कन्यास्ता यो जहार ह ॥ २३
यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन ।
हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥ २४
जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
पीडितो नातियत्नेन निहतः स शिखण्डिना ॥ २५
एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् ।
आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २६
समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
गतः स परमां सिद्धिं तव पुत्रो न संशयः ॥ २७
वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
मनुष्यतामनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २८
स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।

---

19 G_2 om. 19 (cf. v. l. 8). —^{b}) Some MSS. कौरव्यान्. —^{c}) D_{4-9} यथातत्त्वम्; T_1 महावृत्तम् (for यथा°). —^{d}) D_{10} S (G_2 om.) नृपाः (for [अ]नघाः).

20 G_2 om. 20 (cf. v. l. 8). —^{a}) D_2 राजवृत्ते समुत्पन्ने. —^{b}) V_1 B Dn नियमेन (for [अ]भिजनेन). —^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,2,4}$ समर्थः (for सत्कर्ता). V_1 $B_{2,3}$ Dn_3 $D_{1,2}$ गुरु-; $B_{4,5}$ पितृ- (for कुरु-). D_{4-9} सत्कर्ता लोक(D_5 राज)वीराणां; T_1 M_3 समर्थः कुरुवीराणां. —^{d}) V_1 B Dn महाव्रतः; T_3 धृतव्रतः (for दृढ°).

21 G_2 om. 21 (cf. v. l. 8). —^{b}) V_1 Dn य पुरा (by transp.); D_4 om. — B_2 damaged for 21^{cd}. —^{c}) $D_{1,2}$ महाबाहुः; D_{4-9} °तेजाः; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ °वीर्यैः (for °वीर्यः).

22 G_2 om. 22 (cf. v. l. 8). D_6 reads from नूनं (in 22^{a}) up to the end of the adhy. on marg. (*sec. m.*). —^{c}) M_3 अपश्यंत्यां (for °श्यन्त्याः). —^{d}) $D_{4,5,7-9}$ अनेकधा (for मेऽद्य वै).

23 G_2 om. 23 (cf. v. l. 8). —^{a}) D_{10} G_4 पार्थिवाः (for °वं). M_{1-3} सत्रं (for क्षत्रं). T_3 समेताः पार्थिवाः क्षत्रं. —^{b}) D_2 काशिराज- (for °पुर्यां). —^{c}) V_1 B Dn_{2}, n_3 D_{10} [ए]व; Dn_1 D_6 [ए]वं (for [आ]जौ). —^{d}) B_3 Dn_1 T_1 G_1 चायं; G_3 चैव (for ता यो). $D_{4-6,8}$ यः; D_7 सः; T_1 च (for ह). D_{10} T_3 $G_{2,4}$ M_4 ताश्चैवोपजहार ह (G_4 यः); M_{1-3} ताः स चापजहार च.

24 G_2 om. 24 (cf. v. l. 8). —^{b}) $D_{1,2}$ इह (for अपि). —^{c}) D_5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). T_1 शिखंडिना हतं श्रुत्वा. —^{d}) V_1 $B_{1,3,5}$ Dn D_6 न विदीर्येत यन्मनः; D_2 ततो दीर्येत मे मनः.

25 G_2 om. 25 (cf. v. l. 8). —^{a}) T_1 -श्रेष्ठा (for -क्षेत्रे). —^{b}) $T_{2,3}$ युद्धे (for युधि). —^{c}) D_6 M_4 नापि (for नाति-). D_{10} T $G_{1,3,4}$ यो(T_3 बो)धयन्नापि निहतो; M_{1-3} योधितो नापि निहतो. —^{d}) V_1 B Dn $D_{1,2,5,6}$ स हतोद्य; D_8 निहतोद्य; D_{10} T_3 निद्रितः स (for निहतः स).

26 G_2 om. 26 (cf. v. l. 8). —^{a}) D_{10} S (G_2 om.) एवं वाक्यं बहुविधं. —^{c}) D_1 ततः (for तदा). —^{d}) V_1 B Dn D_6 गंगां (for साम्ना). $D_{1,2}$ T_1 हरिः; D_4 सखा (for विभुः).

27 G_2 om. 27 (cf. v. l. 8). —^{a}) V_1 D_{4-9} भद्रं ते; D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ M गंगे त्वं (for भद्रे त्वं). —^{b}) Dn_2 प्रिय- (for शुभ-). —^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{3,4}$ पारमिकां (for स परमां). V_1 B Dn D_6 गतः स परमं लोकं.

28 G_2 om. 28 (cf. v. l. 8). —^{a}) $D_{4,7-9}$ महाभागे (for °तेजाः). —^{c}) V_1 B Dn D_6 T_1 मानुषत्वम्; G_4 मानुष्यताम् (for म°).

29 G_2 om. 29 (cf. v. l. 8). —^{a}) $D_{4,5,7,9}$ एवं स; D_3 स एवं (for स एष). —^{b}) *Bom. ed.* अयुध्यत (for युध्यमानो). G_1 रणांगणे (for रणाजिरे).

धनंजयेन निहतो नैष नुन्नः शिखण्डिना ॥ २९
भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ।
न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३०
स्वच्छन्देन सुतस्तुभ्यं गतः स्वर्गं शुभानने ।
न शक्ताः स्युर्निहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ ३१
तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३२
इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्वरा ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥ ३३
सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृपाः ।
अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ समाप्तं भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ॥

॥ समाप्तमनुशासनपर्व ॥

C. 13. 7
B. 13. 16
K. 13.27
M. 13. 1[illegible]

— ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 नैव; T_1 स वै; M_{1-3} न वै (for नैष). V_1 B Dn $D_{6.8}$ देवि; $D_{4.5.7.9}$ तत्र (for नुन्नः).

30 G_2 om. 30 (cf. v. l. 8). — ^{b}) D_1 महाहवे (for °रणे). — ^{c}) D_2 न शक्यः; $D_{4.5.9}$ अशक्तः (for न शक्तः). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ समरे (for संयुगे). — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ G_4 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

31 G_2 om. 31 (cf v. l. 8). — ^{a}) $D_{4.5.7-9}$ गतः स्वर्गं (for सुतस्तुभ्यं). V_1 B Dn D_6 स्वच्छंदतस्तव सुतो. — ^{b}) $D_{1.2}$ वरानने (for शुभा°). $D_{4.5.7-9}$ सुतस्तव वरानने. — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2.6}$ G_1 वि-; D_{10} T $G_{3.4}$ तं (for स्युर्). $D_{1.5}$ T_1 वै (for हि). — ^{d}) D_{10} रणे ते; T_1 समरे; T_3 रणे स्युः (for रणे तं).

32 G_2 om. 32 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_{10} T_2 $G_{1.3}$ न (for मा). Dn_2 तस्मान्मा देवि गंगे त्वं; $D_{4.5.7-9}$ तस्मात्त्वं सरितां श्रेष्ठे. — ^{b}) Dn_{2}, Dn_3 $D_{4.5.8-10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ मा शुचः; $D_{1.2}$ शुचस्तं (for शोचस्व). Dn_1 स्वं वार्यवततार ह (= 33^{d}). — ^{c}) V_1 $B_{1.5}$ D_5 वसुरेष; B_1 $G_{3.4}$ वसूनेव (for °नेष). — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ स्वस्ति (for पुत्रस्). Dn_2 पुत्रस्ते विश्वसंभवे.

33 G_2 om. 33 (cf. v. l. 8). Before 33, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) D_1 च; M_{1-3} [अ]थ (for तु). $D_{4.5.7-9}$ इत्युक्ता वासुदेवेन. — ^{b}) $B_{3.5}$ D_2 व्यासेन तु; T_1 समाश्वस्ता (for व्यासेन च). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M_4 व्यासेन सरितां वरा. — ^{d}) $B_{1.5}$ $D_{4.5.9.10}$ T_3 $G_{1.2.4}$ M_3 स्ववारि; T_1 सा चापि (for स्वं वारि).

34 G_2 om. 34 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $D_{5.7-9}$ तां च (for ते तां). T_1 सांत्वयित्वा च सरितं. — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1.8}$ G_1 नृप (for नृपाः). — Dn_1 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) $D_{2.4.5.7-9}$ राजन् (for सर्वे). D_{10} S (G_2 om.) अनुज्ञाप्य च ते सर्वे. — ^{d}) B_2 damaged; B_5 Dn_2 $D_{4.7}$ M_{1-3} जनाधिप; D_1 तदा नृप; D_2 नराधिपाः (for जना°). — After 34, $D_{4.5.7-9}$ ins.:

728* सर्वे ते दीनमनसः शोचमानाः पुनः पुनः ।
हस्त्यश्वरथयानैश्च संप्राप्ता हस्तिनापुरम् ।

D_5 cont.:

729* इत्येतद्बहुविस्तारमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ताः सर्वधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव तु ।
नव श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वधर्मफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्पश्यतामिति कीर्तयेत् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।

सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति । [15]
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ।

Colophon om. in G2. —*Parvan name* : B Dn2, n3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : B1 Dn3 D10 T G1, 3 M4 भीष्मस्वर्गारोहणं. — *Adhy. name* : D1, 2 M1-3 भीष्मोत्क्रांतिः; D6 युधिष्ठिरभीष्मसंवादः; G4 भीष्मस्वर्गप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 156; D10 T2, 3 G4 252; T1 247; G1, 3 246; M1 240; M2 248; M3 249; M4 244.

— After the last colophon, V1 concludes with :

विद्वानेव हि जानाति लेखकस्य परिश्रमम् ।
नैव वन्ध्या विजानीयाद्गुर्विणीप्रसवव्यथाम् ।

लिखितेदं पुस्तकं जयनाथस्य समजानाग्रामावस्थितस्य। शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ नारायणाय ॥

— B1 concludes with :

ॐ तत्सत् । समाप्तं चेदं शान्तिपर्वणां दानधर्मपर्व । अस्यानन्तरं आश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । श्री श्रीगुरवे नमः ।

* * * * * शुभाने
मासे शुभेश्वविदितेऽद्रिसुतासुपक्षे ।
शुभ्रे तु गीष्पतिदिनेऽपि शरेन्दुसंख्ये
साङ्गं कृतं किल मया शिवशान्तिपर्व ॥

श्रीरामतनुदेवशर्मणा लिखितमिदं पुस्तकम् । लिखितमतियत्नेन । यश्चोरयति पुस्तकं शूकरी तस्य माता पिता च गर्दभो भवेत् । श्री श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः शिवाय नमः । ॐ दुर्गायै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ श्यामायै नमः । श्री श्रीहरिः शरणम् ॥

— B3 concludes with :

समाप्तेदं शान्तिपर्व इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः नारायणमित्यादि ।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

यथा दृष्टेत्यादिपरिहारः ॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय । शुभमस्तु । शकाब्दाः । १४४२.

— B3 concludes with :

श्रीहरये देवदेवाय तस्मै नमः ॥ श्रीदुर्गाचरणारविन्दयुगले मतिरास्ताम् । ॐ नमो जगज्जनन्यै ॥

सदाशिवानीप्रियभूषणायै
सदाशिवानीप्रियभूषणाय ।
शिवान्वितायै च शिवान्विताय
नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥
नमः शिवाभ्यां शशिशेखराभ्यां
परस्परश्लिष्टवपुर्धराभ्याम् ।
नगेन्द्रकन्यावृषकेतनाभ्यां
नमो नमः पार्वतीशंकराभ्याम् ॥

ॐ नमो भवभवानीभ्याम् ॥ द्वितीयशतएकचत्वारिं समाप्तोऽयं ग्रन्थ इति ॥

— B4, 5 conclude with :

अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लो

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

B4 cont. :

श्रीहरिः । शकाब्दाः १७६४ ॥ श्रीचण्डीवरशर्मणः स्वमिदम् ॥ श्रीदुर्गा ॥

B5 cont. :

ॐ तत्सत् । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । शुभमस्तु शकातीताब्दाः १७३५ । श्रीहरिर्जयति । पौषस्य पंचमी सीयानिपिरिति (sic) ।

— Dn1 concludes with :

अस्यानु आश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोक
वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥

अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किंचिदूनं लिखितं मयेदम् ।
यच्चाधिकं तत्परिशोधनीयं कोपे न च स्युः खलु पण्डितेन
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

शके १७०६ वर्षे क्रोधीनामसंवत्सरे श्रावणशुद्धत्रयोदशी भृगुवासरे तद्दिने अनुशासनपर्व समाप्तम् । इदं पुस्तकं बापदेभट्टात्मजनीलकंठेन लिखितम् । इदं पुस्तकं राजेश्री अबाजीरा पण्डितप्रतिनिधीनाम् । शुभं भवतु ॥

— Dn2 concludes with :

अस्यानन्तरं चाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोकः ॥
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

दानधर्मे वृत्तान्ताः ॥ गौतमीमृत्युसंवादः । सुदर्शनोपाख्यानं ।

शुकव्याससंवादः । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलिकं । सृगालवानर-संवादः । दुरुपविष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भङ्गाश्वोपाख्यानं । उपमन्युस्तवः । शिवनामसहस्रं । अष्टवक्रदिक्संवादः । श्येनकपोतीयं । स्वर्गनरकवर्णनं । अङ्गिरसतीर्थयात्रा । मतङ्गशक्रसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । नारदपञ्चचूडासंवादः । विपुलोपाख्यानं । विवाहधर्मः । च्यवनोपाख्यानं । च्यवनकुशिकसंवादः । आरामतडागवर्णनं । बृहस्पतीन्द्रसंवादः । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रयोगशमनं । नृगवासुदेवसंवादः । गोप्रदानिकं । गोप्रश्नः । श्रीगोसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । सुवर्णदानं । श्राद्धकल्पः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानहोत्पत्तिः । बलिप्रदानं । सुवर्णमनुसंवादः । अगस्त्यभृगुसंवादः । राजन्यचाण्डालसंवादः । हस्तिकूटं । ब्रह्मभगीरथसंवादः। आयुष्याचारः । ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । उपवासविधिः । विष्णोर्द्वादशकं । संसारचक्रं । अमांसभक्षणं । कीटोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । देवरहस्यं । भोज्याभोज्यानुकीर्तनं । प्रायश्चित्तं । एते वृत्तान्ताः समाप्ताः ॥ श्रीरस्तु ॥ शके १६७५ संवत् १८१० मास श्रावण शुद्ध ८ सोमवासरे । लिखितं राजेश्वरेण । शुभं भवतु ॥

— Dn3 concludes with :

समाप्तं चेदं शान्तिपर्वेति ॥ छ ॥ श्रीराम सत्यः ॥ श्रीकृष्ण सत्यः ॥ संवत् १७१७ वर्षे शाके १५८२ प्रवर्तमाने सच्छुद्ध डीडूज्ञातीय परीक्षक श्रीनाथजी तस्यात्मजः परीक्षक श्री ५ नाहान तस्यात्मज परीक्षक श्री ५ मोहनदासेन व्यासतीर्थनिवासी अग्निहोत्री विष्णुजी तस्यात्मजोऽग्निहोत्री शारंगधर तस्यात्मजाय उपासनिकायमहं (sic) ईश्वराय महाभारतस्य अनुशासनपर्व पौषान्तदर्शे अर्धोदयपर्वणि ब्रह्मार्पणबुद्ध्या प्रदत्तं ॥

— D1. 2 conclude with :

समाप्तं चेदमा(D2 °हमनु)शासनं पर्व । अस्यान्वाश्वमेधिकं पर्व यस्यायं प्रतिसंधिः ।

वैशंपायनः ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

शुभं भूयात् ।

विष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भङ्गोपाख्यानं । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवादः । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तनं । ब्रह्मघातीयं । अङ्गिरसतीर्थयात्रायां गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथिवीसंवादः । शक्रशम्बरसंवादः । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवादः । वपुलोपाख्यानं । विवाहधर्माः । वर्णसांकरिकं । पुत्रप्रणिधिः । नहुषच्यवनसंवादः । च्यवनकुशिकसंवादः । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदानं । अन्नदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवादः । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यानं । नाचिकेतोपाख्यानं । स्वयंभूशक्रसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । रामवसिष्ठसंवादः । तारकवधः । तिथिश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधिः । गृहस्थाश्रमधर्माः । श्राद्धकल्पः । वृषादर्भिसप्तऋषिसंवादः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानदुत्पत्तिः । आरामतडागीयं । बलिदानं । बलिशुक्रसंवादः । सुमनोबलिः । धूपदीपदानं । अगस्त्यभृगुसंवादः । हस्तिपुत्रकीयं । पितामहभगीरथसंवादः । आयुष्याचारोद्देशः । ज्येष्ठकनिष्ठीयं । उपवासविधिः । तीर्थशौचं । संसारचक्रगतिः । अमांसभक्षणीयः । कीटोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । हरिणकृशीयं । उमामहेश्वरसंवादः । विष्णोर्नामसहस्रं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवादः । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देशः । दुर्वासोभिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुके आचारोपदेशः । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्यं । भीष्मानुज्ञा । युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञा । गदमदगमनं । मानसतीर्थकथनं । लोभाध्यायः । बहुलोपाख्यानं । देवर्षिवंशकीर्तनं । देवरहस्यं । पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहणं । भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येता बहुवृत्तान्ता आनुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितम् ।
मुच्येत सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युतः ।
भीष्मोपदेशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च [illegible]
[illegible]

वृत्तान्ताः। कालपशुलुब्धकपन्नगगौतमीसंवादः। सुदर्शनोपाख्यानं। विश्वामित्रोपाख्यानं। इन्द्रशुकसंवादः। दैवपुरुषकारीयं। कर्मफलनिर्देशः। ब्राह्मणप्रशंसा। सृगालवानरसंवादः। दुरुपविष्टं। रुक्मिणीसंवादः। भृङ्गाश्वोपाख्यानं। उपमन्योरुपाख्यानं। ईश्वरसहस्रनाम। अष्टावक्रदिक्संवादः। पात्रपरीक्षा। स्वर्गनरककीर्तनं। ब्रह्मघातीयं। अंगिरसतीर्थयात्रा। गङ्गामाहात्म्यं। इन्द्रमतङ्गसंवादः। ब्राह्मणप्रशंसा। पृथ्वीसंवादः। शक्रशम्बरसंवादः। पात्रपरीक्षा। नारदपञ्चचूडासंवादः। वपुलोपाख्यानं। विवाहधर्मः। दायादविधिः। वर्णसांकरिकं। पुत्रप्रणिधिः। नहुषच्यवनसंवादः। च्यवनकुशिकसंवादः। नियमदानफलानि। ब्राह्मणप्रशंसा। भूमिदानं। अन्नदानप्रशंसा। नक्षत्रदानप्रशंसा। पानीयदानं। यमशर्मिलासंवादः। गोदानप्रशंसा। नृगोपाख्यानं। नाचिकेतोपाख्यानं। स्वयंभूशक्रसंवादः। व्रतनियमफलं। गोप्रदानं। गोश्रीसंवादः। पितामहशक्रसंवादः। सुवर्णोत्पत्तिः। रामवसिष्ठसंवादः। तारकवधः। तिथिश्राद्धं। नक्षत्रश्राद्धं। तिथिकल्पे दानविधिः। गृहस्थाश्रमधर्माः। श्राद्धकल्पः। वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः। बिसस्तैन्यं। पुष्करस्तैन्यं। छत्रोपानदुत्पत्तिः। आरामतडागीयं। बलिदानं। बलिशक्रसंवादः। सुमनोबलिधूपदानं। अगस्त्यभृगुसंवादः। इन्द्रगौतमसंवादः। हस्तिपुत्रकीयं। पितामहभगीरथसंवादः। आयुष्याचारोद्देशः। ज्येष्ठकनिष्ठीयं। उपवासविधिः। तीर्थशौचं। संसारचक्रगतिः। अमांसभक्षणीयं। कीटकोपाख्यानं। मैत्रेयभिक्षा। शाण्डिलीसुमनासंवादः। हरिणकृशीयं। उमामहेश्वरसंवादः। विष्णोर्नामसहस्रं। सावित्रीकथनं। ब्राह्मणप्रशंसा। पवनार्जुनसंवादः। ब्राह्मणपूजा। महापुरुषनिर्देशः। दुर्वाससो भिक्षा। ईश्वरमाहात्म्यं। कर्महैतुकं। आचारोपदेशः। वंशानुकीर्तनं। युधिष्ठिरस्वास्थ्यं। भीष्मानुज्ञा। युधिष्ठिरागमनं। सर्वराज्ञामनुज्ञा। पुनरागमनं। मानतीर्थकथनं। लोभाध्यायः। बहुलोपाख्यानं। देवर्षिवंशकीर्तनं। दैवरहस्यं। पुनः युधिष्ठिरागमनं। भीष्मस्वर्गारोहणं। भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम। इत्येते वृत्तान्ताः कथिताः। श्रीकृष्णार्पणमस्तु। अपलिकुचनायकीसहितअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु॥ श्रीमच्छंकराचार्यगुरुचरणारविंदाभ्यां नमः॥ ॐ आनुशासनिकपर्व समाप्तम्॥ ग्रन्थसंख्या। ८००० । श्री॥

— D6 concludes with :

अस्यानु आश्वमेधिकं पर्व॥

— D7 concludes with :

समाप्तमित्यानुशासनिकम्॥ शुभं भवतु॥ अतःपरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः॥

वैशंपायनः।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्ततााकुलेन्द्रियः॥

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः। कालमृत्युलुब्धकगौतमी-
संवादः। १ सुदर्शनोपाख्यानं। २ विश्वामित्रोपाख्यानं। ३
इन्द्रशुकसंवादः। ४ दैवपुरुषकारीयं। ५ कर्मफलनिर्देशः। ६
ब्राह्मणप्रशंसा। ७ शृगालवानरसंवादः। ८ दुरुपविष्टं। श्रीरुक्मि-
णीसंवादः। ९ भृङ्गाश्वोपाख्यानं। १० उपमन्योरुपाख्यानं। ११
ईश्वरसहस्रनाम। १२ अष्टावक्रदिक्संवादः। १३ पात्रपरीक्षा। १४
स्वर्गनरककीर्तनं। १५ ब्रह्मघातीयं। १६ आङ्गिरसतीर्थयात्रा। १७
गङ्गामाहात्म्यं। १८ इन्द्रमतङ्गसंवादः। १९ वीतहव्योपाख्यानं।
२० कृष्णनारदसंवादः। २१ ब्राह्मणप्रशंसा। २२ पृथिवीसंवादः।
२३ शक्रशम्बरसंवादः। २४ पात्रपरीक्षा। २५ नारदपञ्चचूला-
संवादः। २६ वपुलोपाख्यानं। २७ विवाहधर्माः। २८ दायादविधिः।
२९ वर्णसांकरिकं। ३० पुत्रप्रणिधिः। ३१ नहुषच्यवनसंवादः।
३२ च्यवनकुशिकसंवादः। ३३ नियमदानफलानि। ३४ ब्राह्मण-
प्रशंसा। ३५ भूमिदानं। ३६ अन्नदानप्रशंसा। ३६ नक्षत्रप्रशंसा-
दानं। ३७ तिलदानं। ३८ पानीयदानं। ३९ यमशर्मिलसंवादः।
४० गोदानप्रशंसा। ४१ नृगोपाख्यानं। ४२ नाचिकेतोपाख्यानं।
४३ स्वयंभूशक्रसंवादः। ४४ व्रतनियमफलं। ४५ गोप्रदानिकं।
४६ गोश्रीसंवादः। ४८ पितामहशक्रसंवादः। ४९ सुवर्णोत्पत्तिः।
५० रामवशिष्ठसंवादः। ५१ तारकवधः। ५२ तिथिश्राद्धं। ५३
नक्षत्रश्राद्धं। ५४ तिथिकल्पे दानविधिः। ५५ गृहस्थाश्रमधर्माः।
५६ श्राद्धकल्पः। ५७ वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः। ५८ बिसस्तैन्यं।
५९ पुष्करस्तैन्यं। ६० छत्रोपानदुत्पत्तिः। ६१ आरामतडागीयं।
६२ बलिदानं। ६३ बलिशक्रसंवादः। ६४ सुमनोबलिधूपदी-
पदानं। ६५ अगस्त्यभृगुसंवादः। ६६ इन्द्रगौतमसंवादः। ६७
हस्तिपुत्रकीयं। ६८ पितामहभगीरथसंवादः। आयुष्याचारोद्देशः।
७० ज्येष्ठकनिष्ठीयं। ७१ उपवासविधिः। ७२ तीर्थशौचं। ७३ संसार-
चक्रगतिः। ७४ अमांसभक्षणीयं। ७५ कीटकोपाख्यानं। ७६
मैत्रेयभिक्षा। ७७ शाण्डिलीसुमनासंवादः। ७८ हरिणकृशीयं।
७९ उमामहेश्वरसंवादः। ८० विष्णोर्नामसहस्रं। ८१ ब्राह्मण-
प्रशंसा। ८२ पवनार्जुनसंवादः। ८३ ब्राह्मणपूजा। ८४ महा-
पुरुषनिर्देशः। ८५ दुर्वाससो भिक्षा। ८६ ईश्वरमाहात्म्यं। ८७
कर्महैतुकं। ८८ आचारोपदेशः। ८९ वंशानुकीर्तनं। ९० युधि-
ष्ठिरस्वास्थ्यं। ९१ भीष्मानुज्ञा। ९२ युधिष्ठिपुरगमनं। ९३
सर्वराज्ञामनुज्ञा। ९४ गदसदगमनं। ९५ मानसतीर्थकथनं।
९६ लोभाध्यायः। ९७ बहुलोपाख्यानं। ९८ देवर्षिवंशकीर्तनं।
९९ देवरहस्यं। १०० पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं।
१०१ भीष्मस्वर्गारोहणं। १०२ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकाप-
नोदो नाम। १०४

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम्।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम्।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च।
१४६ अध्यायाः।

सप्त श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ॥ ७८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धे....

— D8 concludes with :

अथ अश्वमेधः ॥

वैशंपायनः ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रियः ॥

अत्र वृत्तान्ताः ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमीसंवादः ॥ सुदर्शनोपाख्यानं ॥ विश्वामित्रोपाख्यानं ॥ इन्द्रशुकसंवादः ॥ दैवपुरुषकारीयं ॥ कर्मफलनिर्देशः ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ शृगालवानरसंवादः ॥ दुरुपविष्टं ॥ श्रीरुक्मिणीसंवादः ॥ भृङ्गाश्वोपाख्यानं ॥ ईश्वरसहस्रनाम ॥ अष्टावक्रदिक्संवादः ॥ पात्रपरीक्षा ॥ स्वर्गनरककीर्तनं ॥ ब्रह्मघातीयं ॥ अङ्गिरसतीर्थयात्रा ॥ गङ्गामाहात्म्यं ॥ इन्द्रमतङ्गसंवादः ॥ वीतहव्योपाख्यानं ॥ कृष्णनारदसंवादः ॥ पृथ्वीसंवादः ॥ शक्रशम्बरसंवादः ॥ वीतहव्योपाख्यानं ॥ कृष्णना* । वपुलोपाख्यानं ॥ विवाहधर्माः ॥ दायादविधिः ॥ वर्णसांकरिकं ॥ पुत्रप्रणिधिः ॥ नहुषच्यवनसंवादः ॥ च्यवनकुशिकसंवादः ॥ नियमदानफलानि ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ भूमिदानं ॥ अन्नदानं ॥ नक्षत्रप्रशंसादानं ॥ पानीयदानं ॥ यमशर्मिलसंवादः ॥ गोदानं ॥ नृगोपाख्यानं ॥ नाचिकेतोपाख्यानं ॥ स्वयंभूशक्रसंवादः ॥ सुवर्णोत्पत्तिः ॥ रामवसिष्ठसंवादः ॥ तारकवधः ॥ तिथिश्राद्धं ॥ नक्षत्रश्राद्धं ॥ तिथिकल्पदानविधिः ॥ गृहस्थाश्रमधर्माः ॥ श्राद्धकल्पः ॥ वृषादर्भिसप्तर्षि* ॥ बिशस्तैन्यं ॥ पुष्करस्तैन्यं ॥ छत्रोपानह उत्पत्तिः ॥ आरामतडागीयं । बलिशुक्रसंवादः ॥ सुमनोबलिधूपदीपदानं ॥ अगस्त्यभृगुसंवादः ॥ इन्द्रगौतमसंवादः ॥ हस्तिपुत्रकीयं ॥ पितामहभगीरथसंवादः ॥ आयुष्याचारोद्देशः ॥ ज्येष्ठकनिष्ठीयं ॥ उपवासविधिः ॥ तीर्थशौचं ॥ संसारचक्रगतिः ॥ अमांसभक्षणीयं ॥ कीटकोपाख्यानं ॥ मैत्रेयभिक्षा ॥ शाण्डिलीसुमनासंवादः ॥ हरिणकृशीयं ॥ उमामहेश्वरसंवादः ॥ विष्णोर्नामसहस्रं ॥ पवनार्जुनसंवादः ॥ ब्राह्मणपूजा ॥ महापुरुषनिर्देशः ॥ दुर्वाससो भिक्षा ॥ ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुकं ॥ आचारोपदेशः ॥ वंशानुकीर्तनं ॥ युधिष्ठिरस्वास्थ्यं ॥ भीष्मानुज्ञा ॥ युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञा ॥ गदगमनं ॥ मानसतीर्थकथनं ॥ लोभाध्यायः ॥ बहुलोपाख्यानं ॥ देवर्षिवंशकीर्तनं ॥ देवरहस्यं ॥ पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं ॥ भीष्मस्वर्गारोहणं ॥ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युतः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिकं पर्व समाप्तं ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ शुभं भवतु ॥

— D9 concludes with :

अतःपरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोकः ।

वैशंपायनः ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमसंवादः । सुदर्शनोपाख्यानं । विश्वामित्रोपाख्यानं । इन्द्रशुकसंवादः । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलनिर्देशः । ब्राह्मणप्रशंसा । शृगालवानरसंवादः । दुरुपविष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भृङ्गाश्वोपाख्यानं । उपमन्योरुपाख्यानं । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवादः । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तनं । ब्रह्मघातीयं । आङ्गिरसतीर्थयात्रा । गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथ्वीसंवादः । शक्रशम्बरसंवादः । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवादः । वपुलोपाख्यानं । विवाहधर्माः । दायादविधिः । वर्णसांकरिकं । पुत्रप्रणिधिः । नहुषच्यवनसंवादः । च्यवनकुशिकसंवादः । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदानं । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवादः । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यानं । नाचिकेतोपाख्यानं । स्वयंभूशक्रसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । रामवसिष्ठसंवादः । तारकवधः । तिथिश्राद्धं । नक्षत्रश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधिः । गृहस्थाश्रमधर्माः । श्राद्धकल्पः । वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानदुत्पत्तिः । आरामतडागीयं । बलिदानं । बलिशुक्रसंवादः । सुमनोबलिधूपदीपदानं । अगस्त्यभृगुसंवादः । इन्द्रगौतमसंवादः । हस्तिपुत्रकीयं । पितामहभगीरथसंवादः । आयुष्याचारोद्देशः । ज्येष्ठकनिष्ठीयं । उपवासविधिः । तीर्थशौचं । संसारचक्रगतिः । अमांसभक्षणीयं । कीटकोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । हरिणकृशीयं । उमामहेश्वरसंवादः । विष्णोर्नामसहस्रं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवादः । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देशः । दुर्वाससो भिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं ।

कर्महेतुकं । आचारोपदेशः । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्यं । भीष्मानुज्ञानं । । युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञानं । गदगमनं । मानसतीर्थकथनं । लोभाध्यायः । बहुलोपाख्यानं । देवर्षिवंशकीर्तनं । देवरहस्यं । पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहणं ॥ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र पट्चत्वारिंशदेव च ।
अध्यायाः १४६ ॥
अष्टश्लोकसहस्राणि अष्टश्लोकशतानि च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ८८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं भवेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासस्वरूपहरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।
सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ॥ छ ॥

— D10 concludes with :

आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— T1 concludes with :

आनुशासनिकं समाप्तं ।

आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
सौभाग्यदानं कुर्वीत हेमरौप्यपुरःसरम् ।
मणिविद्रुममुक्तानां चन्दनागरुवाससाम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमादीनां सुगन्धानां च सर्वशः ।
सौरभेयगवां चैव वाजिनां जवशालिनाम् ।
अन्नोदकानां विप्रेभ्यो माल्यानि च फलानि च ।
यथाशक्ति नरो दत्त्वा फलं पूर्णमवाप्नुयात् ।
त्रयोदशं पर्व शुभं त्रिवर्गफलदायकम् ।
श्रुत्वा तापत्रयैर्मर्त्यः सद्यो मुच्येन्न संशयः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीवासुदेवब्रह्मणे नमः । श्रीरामचन्द्रब्रह्मणे नमः । श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहब्रह्मणे नमः ॥

— T2 concludes with :

कृष्णार्पणमस्तु । वासुदेवार्पणमस्तु ।
बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिकाशृङ्गभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ।

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । कृष्णाय परब्रह्मणे नमः । शुभकृन्नाम संवत्सरं ज्येष्ठबहुळद्वितीया शुक्रवारं उत्तराषाढानक्षत्रं नाडु राशिं समापनं चेशिन आनुशासनिकपर्व रेंगुनिलक्ष्मीनरसिंहपंडितुलवारिकुमारुडुशेषपंडितुलुव्राशिनपुस्तकं शीतारामशास्त्रुलवारिकि इच्चिवुंन्नदी । [शुभकृन्नामसंवत्सरे ज्येष्ठबहुलद्वितीयायां शुक्रवासरे उत्तराषाढानक्षत्रयुते दिने अनुशासनपर्वलेखनं समाप्तिमगात् । रेंगुनिलक्ष्मीनरसिंहपण्डितपुत्रेण शेषपण्डितेन लिखित्वा सीतारामशास्त्रिणे दत्तं च] । कृष्णार्पणमस्तु । लक्ष्मीनरसिंहस्वामिसहायम् ।

— T3 concludes with :

शुभमस्तु । श्रीरामा ३ ।

— G1 concludes with :

हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

— G3 concludes with :

सर्वपापैः प्रमुच्यते इत्यानुशासनिके पर्वणि सुव्रताख्यानं नाम षड्विंशद्विशततमोऽध्यायः । युधि० ।

सर्वशान्तिकरं जप्यं दरिद्रातुरमात्मनाम् ।
परात्परतरा चैव गतिः स्यादिति तत्पठेत् ।

इत्यानुशासनिके पर्वणि महाजप्यो नाम षड्विंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः । ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे । श्रीवैशं० श्रुत्वा धर्मानशेषेण इत्यानुशासनिके पर्वणि सहस्रनामकथनं नाम सप्तविंशद्विशततमोऽध्यायः । युधि० । के पूज्याः यत्तु मामाह भीष्मस्तु तत्सर्वं भरतर्षभ । इत्यानुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथनं नाम षट्त्रिंशद्विशततमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरः ।

पितामह महेशाय नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
विभवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वमायाय यन्मां पृच्छेद्युधिष्ठिरः ।
नाम्नां सहस्रं देवस्य ताण्डिना ब्रह्मवादिना ।

शिवपदमन्त्रविघट्टने तीव्रं । इत्यानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे शिवसहस्रनामकथनं नाम पंचचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ।

वैशंपायनः।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ।

एकचत्वारिंशद्विशततमोऽध्यायः । युधि० दुर्वाससः प्रसादात्ते। श्रियै नमः ।

— G4 concludes with :

श्रीमद्व्यासमहागुरवे नमः । युववर्ष वैय्याचिमासं २४ तेति आदित्यन्तवारनिन्न् एळुतिमुकिञ्ञतुकीटिनिलै कोटैकामाय्मवाणप्पटैकणक्कु सेतुपति अय्यङ्गार कै एळुत्तु [युववर्षे वृषभमासि २४ दिने आदित्यवारे समाप्तिमगात् ॥ कीटिनिलै कोटैकामा यमवाणप्पटैळणक्कु सेतुपति अय्यङ्गारेण लिखित.]॥ हरिः ॐ ॥

— M1 concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

— M2 concludes with :

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ।
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ।
वरं हुतभुजज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिसंलापविमुखजनसंवाससंगतिः ।
कृष्णः पूतनिकारिरस्तशकटो वातान्तकः पादपच्छेत्ता वत्सबकाभिजिद्धृतगिरिः गोपीष्टदोऽरिष्टहृत् ।
केशिघ्नो हतमल्लकंसयवनक्ष्माजादिराज्ञावलां
साहस्तोऽर्जुनसारथिः कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ।
व्यासाय भवनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ।
म(५)ळञेरियुटै ग्रन्थं आनुशासनिकपर्व ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— M3 concludes with :

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । शुभमस्तु ।

— M4 concludes with :

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

कोल्लं ॥ ९७५ मत मिथुनमासं १८ तियदि पूर्वपक्षत्तु सप्तमियुं उत्रत्तुं ञायराच्चयु कूडियदिवसंक्रान्तिराशिकोण्डपलरोडुं कूडए । लूदितीर्त्तु आनुशासनिकं नाम मायुळ्ळपर्व । [कोल्लं (संवत्सरः) ९७५ मिथुनमासि १८ दिने शुक्लपक्षसप्तम्यां उत्तरानक्षत्रयुक्तायां रविवासरे बहुभिः साकं समालोच्य लिखितमानुशासनिकं नाम पर्व समाप्तिमगात्]। शुभमस्तु हरकृपया ॥ गुरुकृपया च ॥ श्रीव्यासाय नमः । गुरवे नमः । शुकब्रह्मर्षये नमः । हराय नमः ॥

नमः शिवाय शान्ताय रुद्राय करुणात्मने ।
निर्विकाराय शुद्धाय लोककर्त्रे नमो नमः ॥
कृष्णाय वासुदेवाय राघवाय महात्मने ।
नारसिंहाय भद्राय विष्णवेऽस्तु नमो नमः ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. and printed editions which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not directly connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS. and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 13. 8, D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. :

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चतुर्णामपि वेदानां संवादं पुत्र तच्छृणु ।

ऋग्वेदः ।

गृहानाश्रयमाणस्य अग्निहोत्रं च जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते यः साये नुद्यतेऽतिथिः ।

यजुर्वेदः ।

न स्कन्दते न व्यथते नास्योर्ध्वं सर्पते रजः ।
वरिष्ठमग्निहोत्राच्च ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ।

सामवेदः ।

न चेद्घ्नन्ति पितरं मातरं वा
न ब्राह्मणं नोऽपवादं करोति ।
यत्किंचिदन्यद्वृजिनं करोति
प्रीतोऽतिथिस्तदुपहन्ति पापम् ।

अथर्ववेदः ।

यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतो हरते सर्वमस्य
मोघं चेष्टं भवति क्रोधनस्य ।

Colophon.

भीष्मः ।

भूयस्तु शृणु राजेन्द्र धर्मान्धर्मभृतां वर ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्राग्न्योः सूर्यशच्योश्च तन्मे निगदतः शृणु ।

इन्द्रः ।

राज्ये विप्रान्प्रपश्यामि कामक्रोधविवर्जितान् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।

अग्निः ।

यथाहं तत्र नाश्नामि यत्र नाश्नन्ति वै द्विजाः ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।

सूर्यः ।

यथा गोब्राह्मणस्यार्थे न तपामि यथाबलम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।

शची ।

कर्मणा मनसा वाचा नावमन्ये पुरंदरम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मद्रराजस्य संवादं व्यासस्य च महात्मनः ।
वैताने कर्मणि तते कुन्तीपुत्र यथा पुरा ।
उक्तो भगवान्यज्ञार्थे तथा तत्राशृणोद्भवान् ।

1

T2 om. line 1. — (L. 2) T2 तत्र (for पुत्र). M संवादं भरतर्षभ; Kumbh. ed. and Madras ed. °दं शृणु पुत्रक (for the post. half). — (L. 3) T1 कुर्वतः (for जुह्वतः). — (L. 4) T1. 2 साया; G4 M3 सायो (for साये). T3 नार्च्यते; G4 M2. 4 नुद्यतो; M1. 3 अद्यतो (for नुद्यते). — (L. 5) T3 रसः (for रजः). T1 नाशयेत्सर्वतो रजः (for the post. half). — (L. 7) D10 G4 वर्धंति (for चेद्घ्नन्ति). T3 मातरं पितरं (by transp.). — (L. 8) T1. 2 M ब्राह्मणे (for °णं). T1 परिवादं; M वाप°; Madras ed. नोपवासं (for °वादं). — (L. 9) T3 G4 अन्यं (for अन्यद्). — (L. 11) T1 यः (for यत्). — (L. 12) T1 G3 तप्स्यति. — (L. 14) D10 G2 मोहं (for मोघं). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 ब्राह्मणप्रशंसा; G1. 3 चतुर्वेदकथनं; M4 वेदसंवादः. — *Adhy. no. :* T G M2. 4 14. — T1 om. the ref. M om. line 15. — (L. 15) G1 partly damaged. D10 T1. 2 G त्वं; T1 च (for तु). T1 धर्म (for धर्मान्). — T1. 2 om. line 16. — For line 17, T1 M subst. :

इन्द्राग्निसूर्यसंवादमिन्द्राण्या सह भारत ।

— (L. 18) M2 यथा विप्रान्; Cv यथा राज्यं (for राज्ये विप्रान्). T1 M Cv -विवर्जितः (for °तान्). — (L. 19) T2 कुंभेन (for कुम्भस्य). — (L. 20) D10 तत्र नाश्नंति वै द्विजाः (for the post. half). — (L. 22) M1 तथा (for यथा). G1 तप्यामि. T1 वियज्ज्वलन्; T2 M यथा ज्वलन् (T2 वलः) (for यथाबलम्). — T2 repeats line 23 after line 25. — D10 T3 G3. 4 M इंद्राणी; G1 damaged (for शची). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 G1. 3 ब्राह्मणप्रशंसायां इंद्राग्निसं(T2 °ग्न्योः सं)वादः; M1. 2. 4 इंद्राग्निसूर्येंद्राणीसंवादः. — *Adhy. no. :* S 15. — Before the ref., T1 *ins.* :

शरतल्पगतं भीष्ममुपासीना महर्षयः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं समपृच्छन्स्वयं मुनिम् ।
इन्द्रेन्द्राण्योश्च संवादमग्नेः सूर्यस्य चैव हि ।

व्यासः ।

वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यभीतः पुरंदरः ।
अमृतार्थं च संमन्त्र्य देवैः सार्धं शतक्रतुः ।
मध्ये संस्थाप्य भृङ्गारं सौपर्णं सुरसत्तमः ।
दृष्ट्वा ब्राह्मणमाहात्म्यमिदं वाक्यमुवाच ह ।

— T1 om. lines 26–29. T2 om. line 26.

मद्रराजः ।
कानि तीर्थानि भगवन्फलार्थाश्चेह केऽऽश्रमाः ।
क इज्यते कश्च यज्ञः को यूपः क्रमते च कः ।
कश्चाध्वरे शस्यते गीतिशब्दैः
कश्चाध्वरे गीयते वल्गुभाषैः ।
को ब्रह्मशब्दैः स्तुतिभिः स्तूयते च
कस्येह वै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ।
वर्णाश्रमे गोफले कश्च सोमे
कश्चोंकारः कश्च वेदार्थमार्गः ।
पृष्टस्तन्मे ब्रूहि सर्वं महर्षे
लोकज्येष्ठं यस्य विज्ञानमाहुः ।
द्वैपायनः ।
लोकज्येष्ठं यस्य विज्ञानमाहु-
र्योनिज्येष्ठं यस्य वदन्ति जन्म ।
पूतात्मानो ब्राह्मणा वेदमुख्या
अस्मिन्प्रश्नो दीयतां केशवाय ।
ब्राह्मणः ।
बालो जात्या क्षत्रधर्मार्थशीलो
जातो देवक्यां शूरपुत्रेण वीर ।
वेत्तुं वेदानर्हते क्षत्रियो वै
दाशार्हाणामुत्तमः पुष्कराक्षः ।
वासुदेवः ।
पाराशर्य ब्रूहि यद्ब्राह्मणेभ्यः
प्रीतात्मा वै ब्रह्मकल्पः सुमेधाः ।
पृष्टो यज्ञार्थं पाण्डवस्यातितेजा
एतच्छ्रेयस्तस्य लोकस्य चैव ।
व्यासः ।
उक्तं वाक्यं यद्भवान्मामवोच-
त्प्रश्नं चित्रं नाहमत्रोत्सहेऽद्य ।
छेत्तुं विस्पष्टं तिष्ठति त्वद्विधे वै
लोकज्येष्ठे विश्वरूपे सुनाभे ।
वासुदेवः ।
तत्त्वं वाक्यं ब्रूहि यत्त्वं महर्षे
यस्मिन्कृष्णः प्रोच्यते वै यथावत् ।
प्रीतस्तेऽहं ज्ञानशक्त्या यथाव-
त्तस्मान्निर्देशे कर्मणां ब्रूहि सिद्धिम् ।
वैशंपायनः ।
उक्तवाक्ये सत्तमे यादवानां
कृष्णो व्यासः प्राञ्जलिर्वासुदेवम् ।
विप्रैः सार्धं पूजयन्देवदेवं
कृष्णं विष्णुं वासुदेवं बभाषे ।
व्यासः ।
आनन्त्यं ते विश्वकर्मंस्तवैवं
रूपं पौराणं शाश्वतं च ध्रुवं च ।
कस्ते बुध्येद्वेदवादेषु चैत-

—(L. 28) G_{2} तथा ; G_{4} न ते (for तते). —(L. 29) T_{3} उक्तो भगवतो मद्रे ; Kumbh. ed. उक्तः स भगवान्यज्ञे ; Madras ed. उक्तो भगवता मद्रे (for the prior half). — T_{1} ऋषयः ; M_{1-3} मद्रः (for मद्रराजः). —(L. 30) T_{1} फलदाश् (for फलार्थाश्). —(L. 31) D_{10} G_{2} इत्येते (for इज्यते). T_{1} इज्यते कश्च यज्ञे च (for the prior half). T_{1} परः ; T_{2} च सः (for च कः). —(L. 32) T_{1} यश् (for कश्). $G_{1.3.4}$ कथ्यते (for शस्यते). D_{10} M गीतशब्दैः ; $G_{2.4}$ गीतिशब्दः. —(L. 34) D_{10} G_{2} ब्रह्मशब्दः ; $M_{2.4}$ °शस्त्रैः (for °शब्दैः). —(L. 35) G_{4} तस्य (for कस्य). T_{1} M om. इह. —(L. 36) $M_{1.3.4}$ वर्ण्यो ग्रा(M_{4} °र्णग्रा)मे (for वर्णाश्रमे). T_{2} कोकालः (for गोफले). T_{1} मंत्रग्रामः कोफले कश्च सोमः ; T_{3} $G_{1.3}$ वर्णाश्रमे कोफले कश्च सोमैः ; Madras ed. वर्णाश्रमः किंफलः कश्च सोमः ; C_{v} वर्ण्यो ग्रामे गोफले यश्च सोमः. —(L. 37) G_{2} वेदोक्त- (for वेदार्थ-). —(L. 38) T_{1} तत्त्वं (for तन्मे). — T_{2} om. line 39. —(L. 40) D_{10} G_{2} कस्य (for यस्य). —(L. 41) T $G_{1.3}$ M लोकज्येष्ठं ; G_{2} योगि° ; G_{4} योनिज्यैष्ठ्यं. —(L. 42) M लोकमुख्या (for वेद°). —(L. 43) T_{1} तन्मे (for अस्मिन्). T_{3} प्रभो (for प्रश्नो). — D_{10} T_{3} $G_{2.4}$ M ब्राह्मणाः ; T_{1} ऋषयः (for ब्राह्मणः). —(L. 44) T_{1} G_{4} M_{3} बाला (for बालो). —(L. 45) G_{2} M वीरः. —(L. 46) T_{1} M_{1} अर्हति. —(L. 49) $G_{2.4}$ ब्रह्मकल्पं (for °कल्पः). —(L. 50) D_{10} G_{2} यस्यार्थः ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यथार्थः (for यज्ञार्थे). M [अ]मितौजा (for [अ]तितेजा). T_{1} पृष्टः प्रश्नं पांडवानां हिताय. —(L. 51) T_{1} सर्वस्य (for तस्य). —(L. 52) D_{10} तद् (for यद्). T_{1} अवोचः. —(L. 53) M पश्यंश् (for प्रश्नं). M_{3} अद्य (for अत्र). —(L. 54) T_{1} M_{4} वक्तुं ; M_{1-3} वेत्तुं (for छेत्तुं). G_{4} स्पष्टं (for विस्पष्टं). T_{3} ये (for वै). —(L. 55) T_{3} G_{2} स- (for सु-). —(L. 56) T_{1} सर्वं ; T_{2} M तस्मिन् (for यत्त्वं). G_{3} महर्षेर् ; M_{1} महार्हे (for महर्षे). —(L. 57) $M_{1.3.4}$ प्रोच्यसे (for °ते). —(L. 58) D_{10} प्रीतस्नेहं (for °स्तेऽहं). D_{10} S -विज्ञानशक्त्या ; Madras ed. -शक्त्या महात्मन् (for -शक्त्या यथावत्). —(L. 59) T_{1} निदेशे (for निर्देशे). D_{10} T_{1} सिद्धिः ; M_{4} सिद्धं. — G_{2} om. ; M भीष्मः (for वैशंपायनः). —(L. 60) G_{2} सप्तमे (for सत्तमे). —(L. 61) $T_{1.2}$ M कृष्णे (for कृष्णो). M_{4} वाक्यं (for व्यासः). —(L. 63) M जिष्णुं (for कृष्णं). G_{2} देवदेवं ; M

ल्लोके ह्यस्मिन्शासकस्त्वं पितेव ।

Colophon.

भीष्मः ।

द्वारकायां यथा प्राह पुरायं मुनिसत्तमः ।
वेदविप्रमयत्वं तु वासुदेवस्य तच्छृणु ।
यूपं विष्णुं वासुदेवं विजान-
न्सर्वान्विप्रान्बोधते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजान-
न्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुर्यज्ञस्त्विज्यते चापि विष्णुः
कृष्णो विष्णुर्यश्च कृत्स्नः प्रभुश्च ।
कृष्णो वेदाङ्गं वेदवादाश्च कृष्ण
एवं जानन्ब्राह्मणो ब्रह्म एति ।
स्थानं सर्वं वैष्णवं यज्ञमार्गे
चातुर्होत्रं वैष्णवं तत्र कृष्णः ।
सर्वैर्भावैरिज्यते सर्वकामैः
पुण्याँल्लोकान्ब्राह्मणाः प्राप्नुवन्ति ।
सोमं सद्भावाद्ये च जातं पिबन्ति
दीप्तं कर्म ये विदानाश्चरन्ति ।
एकान्तमिष्टौ चिन्तयन्तो दिविस्था-
स्ते वै स्थानं प्राप्नुवन्ति व्रतज्ञाः ।
ओमित्येतद्ध्यायमानो न गच्छे-
द्दुर्गं पन्थानं पापकर्मापि विप्रः ।
सर्वं कृष्णं वासुदेवं हि विप्राः
कृत्वा ध्यानं दुर्गतिं न प्रयान्ति ।
आज्यं यज्ञः स्रुक्स्रुवौ यज्ञदाता
इच्छा पत्नी पत्निशाला हवींषि ।
इध्माः पुरोडाशः सर्वदा होतृकर्ता
कृत्स्नं विष्णुं संविजानंस्तमेति ।
योगे योगे कर्मणां चाभिहारे
युक्ते वैताने कर्मणि ब्राह्मणस्य ।
पुष्ट्यर्थेषु प्राप्नुयात्कर्मसिद्धिं
शान्त्यर्थेषु प्राप्नुयात्सर्वशान्तिम् ।

Colophon.

द्वैपायनः ।

श्रद्धां त्यागं निर्वृतिं चापि पूजां
सत्यं धर्मं यः कृतं चाभ्युपैति ।
कामद्वेषौ त्यज्य सर्वेषु तुल्यः
श्रद्धापूतः सर्वयज्ञेषु योग्यः ।
यस्मिन्यज्ञे सर्वभूताः प्रहृष्टाः
सर्वे चारम्भाः शास्त्रदृष्टाः प्रवृत्ताः ।
धर्म्यैरर्थ्यैर्ये यजन्ते ध्रुवं ते

पुष्कराक्षं (for वासुदेवं). — D10 M om. the ref. —(L. 64) M1. 3 वै (for ते). D10 T2 M [ए]व (for [ए]वं). —(L. 65) D10 (before corr.) T2 G2. 4 पौराणां; T1 पुराणं (for पौ°). —(L. 66) T1 तद् (for ते). G1 वेदवेदेषु (for °वादेषु). D10 G2. 4 वैतलूं; T1 M1–3 चैव (for चैतलू). —(L. 67) D10 T2 शासकस्त्वां; G2 भासकस्त्वा (for शासकस्त्वं). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 ब्राह्मणप्रशंसायां मद्रराजवासुदेवयोर्व्यासस्संवादः; M1–3 वेदोदाहरणं; M4 वेदाहरणं. — *Adhy. no.:* S 16. — T1 M om. lines 68–69. —(L. 68) G2. 4 यन् (for [अ]यं). —(L. 69) Madras ed. वेदविप्रमयं तत्त्वं (for the prior half). — Before line 70, M2. 3 ins. व्यासः. —(L. 71) D10 G2 वाधते; M बोधयेत् (for °ते). — T1 om. (hapl.) lines 72–73. —(L. 72) D10 G2 वर्तिं (for क्रान्तं). —(L. 73) T2 विप्रान् (for विप्रत्वं). —(L. 74) M1–3 वा (for च). —(L. 75) D10 T2 G4 कृष्णः; T1 G3 कृत्स्नं; G1 M कृत्स्न- (for कृत्स्नः). —(L. 76) T1 -वेर्धं; T2. 3 G M3 -वेदाश् (for -वादाश्). —(L. 80) D10 सर्व- (for सर्वैर्). — T1 om. lines 82-83. —(L. 83) Kumbh. ed. दीप्तिं (for दीप्तं). —(L. 84) T2 इष्टिं; Kumbh. ed. इष्टं (for इष्टौ). —(L. 85) D10 T2. 3 G2. 4 वै पंथानं; T1 वेधांगं; M Cv वै त्यागं (for वै स्थानं). —(L. 86) M1. 3. 4 [ए]नं; M2 [ए]नद् (for [ए]तद्). —(L. 88) T1 विदित्वा (for हि विप्राः). —(L. 89) T1 ध्यायंतस्ते (for कृत्वा ध्यानं). —(L. 90) T1 याज्यं (for आज्यं). M4 यज्ञं (for यज्ञः). T1 सकलं (for स्रुक्स्रुवौ). —(L. 91) Madras ed. इध्मा वर्तिर्यज्ञशाला हवींषि. —(L. 92) T3 इध्मं; M1–3 om.; M4 इडा (for इध्माः). T1 पुरोडाशाः स्रुक्स्रुवौ for °शः सर्वदा). D10 G2. 4 भोक्तृकर्ता (for होतृ°). —(L. 93) T2 कृष्णं; M कार्ष्णं (for कृत्स्नं). D10 G2. 4 कृष्णं; M कृत्स्नं (for विष्णुं). —(L. 94) T1 जपन्निमं (for योगे योगे). —(L. 95) D10 T1. 3 G1. 3. 4 M3. 4 युक्तो (for युक्ते). T1 कर्मणा (for °णि). D10 S ब्राह्मणोस्य (T1 °णो वै) (for °णस्य). —(L. 96) D10 S (except M4) सर्व- (for कर्म-). —(L. 97) M1–3 -सांत्वं (for -शान्तिम्). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* T1 ब्राह्मणप्रशंसायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यानं; M4 वेदाहरणे विष्णुप्रशंसनं. — *Adhy. no.:* S 17. —(L. 98) D10 T2. 3 G श्रद्धा (for श्रद्धां). T1 M चात्म-; G1 देव- (for चापि). —(L. 100) S (except G2. 4) -क्रोधौ (for -द्वेषौ). G4 तुल्यप्रभावः (for सर्वेषु तुल्यः). Cv कामद्वेषौ त्यजतां सर्वतुल्यः. —(L. 101) M4 श्रद्धापूर्वः (for °तः). T1 G1. 3 M यो(T1 या)ज्यः (for योग्यः). —(L. 103)

पूतात्मानो धर्ममेकं भजन्ते ।
एकाक्षरं द्व्यक्षरमेकमेव
सदा यजन्ते नियताः प्रतीताः ।
दृष्ट्वा मनागर्चयित्वा स विप्राः
सतां मार्गं तं ध्रुवं संभजन्ते ।
पापात्मानः क्रोधरागाभिभूताः
कृष्णे भक्ता नाम संकीर्तयन्तः ।
पूतात्मानो यज्ञशीलाः सुमेधा
यज्ञस्यान्ते कीर्तिलोकान्भजन्ते ।
एको वेदो ब्राह्मणानां बभूव
चतुष्पादस्त्रैगुणो ब्रह्मशीर्षः ।
पादं पादं ब्राह्मणा वेदमाहु-
स्त्रेताकाले तं च तं विद्धि शीर्षम् ।

Colophon.

द्वैपायनः ।

सर्वे वेदाः सर्ववेद्याः सशास्त्राः
सर्वे यज्ञाः सर्व इज्याश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये
तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ।
ज्ञेयो योगी ब्राह्मणैर्वेदतत्त्वै-
रारण्यकैः सैष कृष्णः प्रभुत्वात् ।
सर्वान्यज्ञान्ब्राह्मणान्ब्रह्म चैव
व्याप्यातिष्ठद्देवदेवस्त्रिलोके ।
स एष देवः शक्रमीशं यजानं
प्रीत्या प्राह क्रतुयष्टारमग्र्यम् ।
न मा शक्रो वेद वेदार्थतत्त्वा-
द्भक्तो भक्त्या शुद्धभावप्रधानः ।
मां जानन्ते ब्रह्मशीर्षं वरिष्ठं
विश्वे विश्वं ब्रह्मयोनिं ह्ययोनिम् ।
सर्वत्राहं शाश्वतः शाश्वतेशः
कृत्स्नो वेदो निर्गुणोऽनन्ततेजाः ।
सर्वे देवा वासुदेवं यजन्ते
ततो बुद्ध्या मार्गमाणास्तनूनाम् ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ते विशालां-
स्त्रैलोक्येऽस्मिन्कृष्णनामाभिधानात् ।
कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकैः
कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भिः ।
कृष्णो वाक्यैरिज्यते संमृशानैः
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ।
विद्यावन्तः सोमपा ये विपापा
इष्ट्वा यज्ञैर्गोचरं प्रार्थयन्ते ।

भगवान् ।

सर्वं क्रान्तं देवलोकं विशाल-
मन्ते गत्वा मर्त्यलोकं भजन्ते ।

G_2 प्रवृद्धाः (for °त्ताः). —(L. 104) $G_{1,2,4}$ धर्मैर् (for धर्म्यैर्). D_{10} G_2 अर्थैर् (for अर्थ्यैर्). —(L. 105) T_2 पूजात्मानो ; T_3 हुता° (for पूता°). —(L. 107) T_3 यदा यजंते ; M_1 सभाजयंते (for सदा यजन्ते). M नियता ये (for नियताः). —(L. 109) T_1 M_{1-3} ते ; $G_{1,2,4}$ तद् ; G_3 om. (for तं). — T_1 om. lines 110-111. —(L. 110) T_3 G_3 काम- ; G_1 कर्म- (for क्रोध-). —(L. 111) T_3 संकीर्तयंति. —(L. 112) T_1 महांतो (for सुमेधा). —(L. 114) G_2 देवो (for वेदो). —(L. 115) $T_{1,3}$ त्रिगुणो ; Cv वै सगुणो (for त्रैगुणो). —(L. 116) D_{10} G_2 ब्रह्मणा (for ब्रा°). Cv वेद्यम् (for वेदम्). —(L. 117) T_1 पंच (for तं च). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 ब्राह्मणप्रशंसायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यानं ; M वेद्युदाहरणे यज्ञप्रशंसनं. — *Adhy. no. :* S 18. —(L. 118) $M_{1,2}$ देवाः (for वेदाः). T_3 M_{1-3} सर्ववेदाः (for °वेद्याः). G_4 -वेद्यार्थ- (for -वेद्याः स-). —(L. 119) Kumbh. ed. इज्यश्च्. —(L. 121) Kumbh. ed. सर्वयज्ञः समाप्तः. —(L. 123) G_4 सर्वं ; M_{1-3} एष (for सैष). T_1 आरण्यकैर्गीयते सैष कृष्णः. —(L. 125) D_{10} तिष्ठद् ; M_4 [अ]वर्ति° (for [अ]तिष्ठ°). — T_1 om. lines 126-127. —(L. 126) G_4 यजमानं (for [ई]शं यजानं).
—(L. 127) D_{10} T G प्राहुः (for प्राह). — T_1 reads lines 128-131 after line 149. —(L. 128) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ नमः ; M_{1-3} न मां ; Madras ed. न मे (for न मा). D_{10} G_2 देवदेवार्थकत्वाद् ; T_3 G_4 वेद वेदार्थकत्वाद् (for वेद वेदार्थतत्त्वाद्). —(L. 129) T_1 भक्त्या युक्तः (for भक्तो भक्त्या). D_{10} शुद्धभावः ; G_2 शुद्धिभाव- (for शुद्ध°). —(L. 130) T_1 जानीते ; $G_{1,3}$ जानंतो ; G_2 जायंते (for जानन्ते). —(L. 131) T_1 विश्वाधीशं (for विश्वे विश्वं). M सर्वयोनिं (for ब्रह्म°). —(L. 132) D_{10} T_2 $G_{1,3}$ शाश्वतं (D_{10} °ताः). —(L. 133) Kumbh. ed. वेदोऽस्मिर् (for वेदो). —(L. 134) T_1 M लोका (for देवा). —(L. 135) T_1 नित्यं (for ततो). T_2 $G_{1,3}$ M_4 मार्ग(M_4 °र्ग्यं)माणांस्. T_1 विशिष्य ; T_3 क्रतूनां (for तनूनाम्). —(L. 136) T_1 आप्नुयुर्वै ; T_2 प्राप्नुवतो (for °वन्ते). —(L. 138) M_4 सोमपूतैः (for यायजूकैः). —(L. 139) Kumbh. ed. वीर्यैर् (for वीरैर्). —(L. 140) T_1 वीरैर् (for वाक्यैर्). T_2 सर्वशास्त्रैः (for संमृशानैः). — T_1 G_2 M om. the ref. —(L. 144) D_{10} G_2 कांतं ; M क्रांत्वा (for क्रान्तं). —(L. 145) $G_{1,3}$ त्वंते ; G_4 ये ते (for अन्ते). T_1 हित्वा ; T_3 कृत्वा ; M_4 (*sup. lin.* as above) हत्वा (for गत्वा). D_{10} T_2 G मूर्तिलोकं ; Kumbh. ed. मुक्तिलोकं (for मर्त्य°). G_4 विशंते ;

एवं सर्वे त्वाश्रमाः सुव्रता ये
मां जानन्तो यान्ति लोकानदीनान् ।
यां यां दीक्षामुद्वहन्ते विपापा
ज्योतिर्भूत्वा देवलोकं भजन्ते ।
पूज्यन्ते मां पूजयन्तः प्रहृष्टा
मां जानन्तः श्रद्धया वासुदेवम् ।
भक्त्या तुष्टोऽहं तस्य सर्वं प्रयच्छे
सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहोऽयमेति ।

द्वैपायनः ।

ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च ।
त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ।

भीष्मः ।

व्यासस्यैतद्वचः श्रुत्वा मद्रराजः सहर्षिभिः ।
व्यासं कृष्णं च विधिवत्प्रीतात्मा प्रत्यपूजयत् ।

वैशंपायनः ।

कविप्रधानस्तु महर्षिपुत्रो
द्वैपायनस्तद्वचनं निशम्य ।
जगाम पृथ्वीं शिरसा महात्मा
नमश्च कृष्णाय चकार भीष्मः ।

Colophon.

1 A

D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v cont.:

युधिष्ठिरः ।

गरुडः पक्षिणां श्रेष्ठ इति पूर्वं पितामह ।
उक्तस्त्वया महाबाहो श्वेतवाहं प्रशंसता ।
अत्र कौतूहलं मेऽस्ति श्रवणे जायते मतिः ।
कथं गरुत्मान्पक्षीणां श्रैष्ठ्यं प्राप्तः परंतप ।
सुपर्णो वैनतेयश्च केन शत्रुश्च भोगिनाम् ।
किंवीर्यः किंबलश्चासौ वक्तुमर्हसि भारत ।

भीष्मः ।

वासुदेव महाबाहो देवकी सुप्रजास्त्वया ।
श्रुतं ते धर्मराजस्य यदुहर्षविवर्धन ।
सुपर्णं शंस इत्येव मामाह कुरुनन्दनः ।
अस्य प्रवक्तुमिच्छामि त्वयाऽऽप्तो महाद्युते ।
त्वं हि शौरे महाबाहो सुपर्णः प्रोच्यसे पुरा ।
अनादिनिधने काले गरुडश्चासि केशव ।
तस्मात्पूर्वं प्रसाद्य त्वां धर्मपुत्राय धीमते ।
गरुडं पततां श्रेष्ठं वक्तुमिच्छामि माधव ।

Kumbh. ed. भजंति (for भजन्ते). —(L. 146) G_3 [ऽ]त्याश्रमाः (for त्वा°). $G_{1.3}$ संव्रता ; M_{1-3} सर्वतो (for सुव्रता). —(L. 147) D_{10} T_3 G M_4 मा ; T_1 त्वा (for मां). D_{10} जायंते (for जानन्तो). T_1 $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.*) श्रद्धया वासुदेवं (for यान्ति लोकानदीनान्). —(L. 148) T_1 एवं ; M विद्या- ; Kumbh. ed. ध्यान- (for यां यां). —(L. 149) D_{10} G_2 M ज्योतिर्भूता ; G_4 °गंता (for °भूत्वा). Kumbh. ed. भजंति. —Before line 150, D_{10} ins. भगवान्. —(L. 150) T_1 ये (for मां). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_2 पूजयंतं. —(L. 151) D_{10} $T_{1.3}$ G मा (for मां). G_2 जानंते. —After line 151, T_1 ins. :

* मुच्यन्तेऽस्मात्सर्वसंसारबन्धा-
त्पूतात्मानः श्रद्धया वीतमोहाः ।
यश्चैव मां यजते विश्वरूपं
भक्त्या युक्तः क्रतुयष्टारमव्ययम् ।

—(L. 152) T_1 तत्त्वं (for सर्वं). —(L. 153) T_3 सत्य- (for सत्त्व-). D_{10} corrupt. T_3 मयेति (for ऽयमेति). T_1 सत्त्वादस्माद्वीतमोहोयमुक्तः ; G_2 सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहातिमैत्री. —(L. 155) T_1 हि लोका (for लोका). D_{10} G_4 त्रियश् ; Kumbh. ed. त्रयश् (for त्रयी). —(L. 157) M एष (for एव). —(L. 158) T_1 प्रीताः सर्वे महर्षयः (for the post. half). —(L. 159) D_{10} पूतात्मा (for प्रीतात्मा). T_1 भक्त्या तौ प्रत्यपूजयन् (for the post. half). G_2 om. the ref. —(L. 160) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ कविप्रधानं ; Kumbh. ed. कविः प्रयातस्. —Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. —*Adhy. name :* D_{10} यज्ञपुरुष- माहात्म्यं ; T_3 व्यासमद्रराजसंवादे यज्ञपुरुषोत्तममाहात्म्यं ; M वेधुदाहरणं. —*Adhy. no. :* T $G_{2.4}$ M 19 ; $G_{1.3}$ 21.

1 A

Before line 1, T_2 reads lines 8–11 repeating them in their proper place. —(L. 1) T_1 पात्रिणां (for पक्षिणां). —(L. 2) T_1 M उक्तं. $G_{2.4}$ श्वेतभावं (for °वाहं). C_v प्रशंसतः (for °ता). T_1 श्वेतवाह- प्रशंसया (for the post. half). —T_1 om. line 3. —(L. 3) T_3 M अत्र कौतूहलवती (for the prior half). —(L. 4) T_1 ज्यैष्ठ्यं ; G_2 श्रेष्ठं. Kumbh. ed. प्राप (for प्राप्तः). —(L. 5) M_{1-3} स (for च). —T_3 युधिष्ठिरः (for भीष्मः). —(L. 8) T_1 देव- (for धर्म-). T_1 मम (for यदु-). T_2 (first time) -विवर्धनं ; T_3 °नः ; G_3 °कः (for °न). —(L. 10) T_1 अप्यत्र (for अस्य प्र-). D_{10} T_3 G M_4 पृष्टो ; T_2 (first time) दृष्टे ; T_2 (second time) पृष्टे ; $M_{1.3.4}$ सृष्टो (for [आ]प्तो). T_3 महामते (ror °द्युते). —(L. 11) T_2 (first time) कि काले (for हि शौरे). T_2 (second time) देवकी सुप्रजा- स्त्वया (for the post. half). —T_1 om. 12. —(L. 12) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]पि (for [अ]सि). —(L. 13) M त्वा (for त्वां). M पृच्छते (for धीमते). —(L. 14)

वासुदेवः ।

यथैव मा भवान्वेद तथा वेद युधिष्ठिरः ।
तथा च गरुडो राजंस्तथास्मै ब्रूहि तत्त्वतः ।

Colophon.

भीष्मः ।

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु राजन्यथातथम् ।
गरुडं पक्षिणां श्रेष्ठं वैनतेयं महाबलम् ।
तथा च गरुडो राजन्सुपर्णश्च यथाभवत् ।
यथा च भुजगान्हन्ति तथा मे ब्रुवतः शृणु ।
पुराहं तात रामेण जामदग्न्येन धीमता ।
कैलासशिखरे रम्ये मृगाघ्निघ्नन्सहस्रशः ।
तमहं तात दृष्ट्वैव शस्त्राण्युत्सृज्य सर्वशः ।
अभिवाद्य पूर्वं रामाय विनयेनोपतस्थिवान् ।
तमहं कथान्ते वरदं सुपर्णस्य बलौजसी ।
अपृच्छं स च मां प्रीतः प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
कद्रूश्च विनता चास्तां प्रजापतिसुते उभे ।
ते धर्मेणोपयेमेऽथ मारीचः कश्यपः प्रभुः ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतो भार्याभ्यां सुमहातपाः ।
तत्र कद्रूर्वरं वव्रे पुत्राणां दशतः शतम् ।
तुल्यतेजःप्रभावानां सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
विनता तु वव्रे द्वौ पुत्रौ वीरौ भरतसत्तम ।
कद्रूपुत्रसहस्रेण तुल्यवेगपराक्रमौ ।
स तु ताभ्यां वरं प्रादात्तथेत्युक्त्वा महातपाः ।
जनयामास तान्पुत्रांस्ताभ्यामासीद्यथा पुरा ।
कद्रूः प्रजज्ञे त्वण्डानां तथैव दशतः शतम् ।
अण्डे द्वे विनता चैव दर्शनीयतरे शुभे ।
तानि त्वण्डानि तु तयोः कद्रूविनतयोर्द्वयोः ।
सोपस्वेदेषु पात्रेषु निदधुः परिचारिणः ।
निःसरन्ति तदाण्डेभ्यः कद्रूपुत्रा भुजंगमाः ।
पञ्चवर्षशते काले दृष्टश्वासबलौजसः ।
विनता तेषु जातेषु पन्नगेषु महात्मसु ।
विपुत्रा पुत्रसंतापादण्डमेकं बिभेद ह ।
किमनेन करिष्येऽहमिति वाक्यमभाषत ।
न हि पञ्चशते काले पुरा पुत्रौ ददर्श सा ।
सापश्यदण्डान्निष्क्रान्तं विना पत्रं मनस्विनम् ।
पूर्वकायोपसंपन्नं वियुक्तमितरेण ह ।
दृष्ट्वा तु तं तथारूपमसमग्रशरीरिणम् ।
पुत्रदुःखान्विताशोचत्स च पक्षी तथा गतः ।
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पर्यश्रुनयनस्तदा ।
मातरं चपलासीति हतोऽहमिति चासकृत् ।
न त्वया काङ्क्षितः कालो यावानेवात्यगात्पुरा ।
आवां भवाव पुत्रौ ते श्वसनाद्बलवत्तरौ ।
ईर्ष्याक्रोधाभिभूतत्वाद्योऽहमेवं कृतस्त्वया ।
तस्मात्त्वमपि मे मातर्दासीभावं गमिष्यसि ।

T_1 पक्षिणां (for पततां). M ब्रूयां देवकिनंदन (for the post. half). —(L. 15) T_1 G_2 मां (for मा). —(L. 16) Kumbh. ed. जातस् (for राजंस्). M भारत (for तत्त्वतः). —Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णोपाख्यानं ; M सौपर्णं. — *Adhy. no.:* S 20. —T_1 om. lines 19–20. —(L. 19) M यथा स (for तथा च). —(L. 22) T_1 M दृष्टो (for रम्ये). —(L. 24) Prior half hypermetric. —(L. 25) Prior half hypermetric. T_1 रामं (for तमहं). T_2 महौजसी (for बलौ°). — Before line 27, T_3 ins. रामः. —(L. 27) T_3 M शुभे (for उभे). —(L. 28) Madras ed. च (for ऽथ). $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ ते तु धर्मेणोपयेमे (for the prior half). Some MSS. काश्यपः. —(L. 30) T_1 दशतीः (for °तः). —(L. 32) Prior half hypermetric. T_1 G_2 विनता तु वरं वव्रे ; Madras ed. द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे (for the prior half). G_2 पुत्रौ (for वीरौ). T_1 द्वौ वीरौ भरतोत्तम (for the post. half). — T_1 om. line 35. —(L. 35) T_3 $G_{3,4}$ यान् (for तान्). T_2 पुनः ; M वरं (for पुरा). —(L. 36) Kumbh. ed. हि (for तु). —(L. 37) T_1 दर्शनीयतमे शुभे (for the post. half). —(L. 39) D_{10} $G_{2,4}$ सोपस्करेषु ; T_3 °स्नेहेषु (for °स्वेदेषु). $T_{1,2}$ $M_{1-3,4}$ (*inf. lin.*) परिचारकाः. —(L. 40) T_3 G_2 तथा (for तदा). —(L. 41) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M_3 पंचवर्षे ग(T_3 M_3 °र्षंग)ते काले (for the prior half). $M_{1,3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 45. T_2 दृष्टाश्वासन् ; G_1 दृष्टश्लाघ- ; $M_{2,4}$ दृष्टिश्वास- ; Kumbh. ed. दृष्ट्वा मोघ- ; Madras ed. दृष्टाश्च स- (for दृष्टश्वास-). G_2 -फलोदयः (for -बलौजसः). Cv दृष्टिश्वासा मलौजसः (for the post. half). —(L. 43) D_{10} $G_{2,4}$ द्विपुत्रा (for वि°). — T_1 om. line 45. —(L. 45) Madras ed. पुत्रं (for पुत्रौ). —(L. 46) D_{10} $T_{2,3}$ G M विना पुत्रं ; T_1 दीनपुत्रं (for विना पत्रं). —(L. 47) T_2 -कायेन (for -कायोप-). G_3 वियुक्तकरणेन ह (for the post. half). —(L. 48) M सा दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). —(L. 49) $T_{1,3}$ पुत्रं (for पुत्र-). M_1 तथा (for स च). —(L. 50) $T_{1,2}$ तथा ; T_3 यथा (for मुदा). T_2 युक्तं (for युक्तः). —(L. 51) T_2 चपलासीह ; $G_{1,3}$ °सीश्च (for °सीति). —(L. 52) T_1 स मया (for न त्वया). Cv यो वो नेष्यो ह्यगात्पुरा (for the post. half). —(L. 53) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ पुत्रौ तु ; G_3 पुत्रस्तु (for पुत्रौ ते). —(L. 55) M तस्मात्त्वं नासि मे

पञ्च वर्षशतानि त्वं स्पर्धसे वै यया सह ।
दासी तस्या भविन्रीति साश्रुपातमुवाच ह ।
एष चैव महाभागे वली वलवतां वरः ।
मोक्षयिष्यति ते मातर्दासीभावान्ममानुजः ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता पुत्रशोकार्ता शापाद्भीता च भारत ।
प्रतीक्षते स्म तं कालं यः पुत्रोक्तस्तदाभवत् ।
ततोऽप्यतीते पञ्चशते वर्षाणां कालसंयुगे ।
गरुडोऽथ महावीर्यो जज्ञे भुजगभुग्बली ।
वन्धुरास्यः शिखी पत्रकोशः कूर्मनखो महान् ।
रक्ताक्षः संहतग्रीवो ह्रस्वपादो महाशिराः ।
यस्त्वण्डात्स विनिर्भिन्नो निष्क्रान्तो भरतर्षभ ।
विनतापूर्वजः पुत्रः सोऽरुणो दृश्यते दिवि ।
पूर्वां दिशमभिप्रेत्य सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अरुणोऽरुणसंकाशो नाम्ना चैवारुणः स्मृतः ।
जातमात्रस्तु विहगो गरुडः पन्नगाशनः ।
विहाय मातरं क्षिप्रमगमत्सर्वतोदिशम् ।
स तथा चातिववृधे सर्वकामैरथार्चितः ।
पितामहविसृष्टेन भोजनेन विशां पते ।
तस्मिंश्च विहगे तत्र यथाकामं विवर्धति ।
कद्रूश्च विनता चैव गच्छेतां सागरं प्रति ।
ददृशाते तु ते यान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ।
स्नात्वोपवृत्तं त्वरितं पीतवन्तं च वाजिनम् ।
ततः कद्रूर्हसन्त्येव विनतामिदमब्रवीत् ।
हयस्य वर्णः को न्वत्र ब्रूहि यस्ते मतः शुभे ।

विनता ।

एकवर्णो हयो राज्ञि सर्वश्वेतो मतो मम ।
वर्णं वा कीदृशं तस्य मन्यसे त्वं मनस्विनि ।

कद्रूः ।

सर्वश्वेतो मतस्तुभ्यं य एष हयसत्तमः ।
ब्रूहि कल्याणि दीव्यावो वर्णान्यत्वेन भामिनि ।

विनता ।

यद्यार्ये दीव्यसि त्वं मे कः पणो नो भविष्यति ।
सा तज्ज्ञात्वा पणेयं वै ज्ञात्वा तु विपणे त्वया ।

कद्रूः ।

जिता दासी भवेर्मे त्वमहं चाप्यसितेक्षणे ।
नैकवर्णैकवर्णत्वे विनते रोचते च ते ।
रोचते मे पणो राज्ञि दासीत्वेन न संशयः ।
सत्यमातिष्ठ भद्रं ते सत्ये स्थास्यामि चाप्यहम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता तु तथेत्युक्त्वा कृतसंशयना पणे ।
कद्रूरपि तथेत्युक्त्वा पुत्रानिदमुवाच ह ।
मया कृतः पणः पुत्रा मिथो विनतया सह ।
उच्चैःश्रवसि गान्धर्वे तच्छृणुध्वं भुजंगमाः ।

माता (for the prior half). S (except T_1 G_3) दासभावं (for दासी°). — (L. 57) G_2 भवतु (for भवित्री). T_1 शापस्यांतम् (for साश्रुपातम्). T_1 सः ; M तां (for ह). — (L. 59) D_{10} दासीभावं ; S दासभावान् (M °वं). — After line 59, M_1 ins. :

* एतावत्कालमीक्षन्त्या भवाव वलवत्तरौ ।
यस्मात्त्वयाकृतं तस्माद्दास्यन्तं कालमेष्यसि ।
एषोऽनुजो मोक्षयिता दुःखादुक्त्वा समाप्तुतः ।

— Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_4 दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे अंटभेदः. — *Adhy. no.* : S 21. — (L. 62) T_1 [ऽ]तीते ; T_2 G_1 M_1 व्यतीते (for ऽप्यतीते). M -संयुते (for °गे). — (L. 63) T_1 M दारुणो (for गरुडो). — (L. 64) T_2 om. (hapl.) from पत्र- up to पूर्वजः (in line 67). D_{10} T_3 $G_{2,4}$ पुत्र- ; M चित्रः (for पत्र-). — (L. 66) $M_{1,2}$ सु- (for स). — (L. 69) T_1 दारुणो (for अ°). T_2 स ; G_4 वा (for च). — (L. 71) Kumbh. ed. सर्वतोदिशः. — (L. 72) M [अ]पि (for [अ]ति-). Kumbh. ed. स तदा ववृधेतीव (for the prior half). $M_{1,2,4}$ अथाचितः ; Kumbh. ed. सदार्चितः (for अथा°). — (L. 73) T_1 -निसृष्टेन (for -वि°). — (L. 74) T_3 असिंश् (for त°). — (L. 75) Kumbh. ed. [आ]गच्छतां ; Madras ed. गच्छतां (for गच्छेतां). — (L. 76) $G_{1,3}$ तौ ; G_2 ता ; M वै (for ते). — (L. 77) $T_{2,3}$ G_3 स्नात्वोपयातं त्वरितं ; M स्नातोपवृत्तं त्व° (for the prior half). — (L. 78) T_1 तत्र (for ततः). M_{1-3} हसंतीव (for हसन्त्येव). — (L. 81) $M_{2,3}$ त्वस्य (for तस्य). S (except G_2) मनस्विनी. — (L. 83) D_{10} $T_{2,3}$ G दि(T_2 G_4 दी)व्यानि ; M दीव्याव (for दीव्यावो). T_2 वर्णान्यत्वे ह (for °त्वेन). — (L. 84) Madras ed. [अ]ये (for [आ]र्ये. T_1 येन वा दीव्यसे त्वं मे (for the prior half). T_2 M नौ (for नो). — (L. 85) D_{10} $G_{2,4}$ एतज्ज्ञात्वा ; M सा नाज्ञात्वा (for सा तज्ज्ञात्वा). T_1 नाज्ञात्वा विपणेयं वै (for the prior half). M_{1-3} न (for तु). — (L. 86) D_{10} T_1 G M_4 भवेन्मे. — (L. 87) T_2 -वर्णत्वं (for °त्वे). — Before line 88, D_{10} $G_{2,4}$ M ins. विनता. — (L. 88) $G_{1,2,4}$ पणे (for पणो). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे पणबंधकथनं. — *Adhy. no.* : S 22. — (L. 90) T_1 om. (hapl.) from the

अब्रवं नैकवर्णं तं सैकवर्णमथाब्रवीत् ।
जिता दासी भवेत्पुत्राः सा वाहं वा न संशयः ।
एकवर्णश्च वाजी स चन्द्रकोकनदप्रभः ।
साहं दासी भविष्यामि जिता पुत्रा न संशयः ।
ते यूयमश्वप्रवरमाविशध्वमतन्द्रिताः ।
सर्वश्वेतं वालधिषु वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।

सर्पाः ।

निकृत्या न जयः श्रेयान्मातः सत्या गिरः शृणु ।
आयत्यां च तदात्वे च न च धर्मोऽत्र विद्यते ।
सा त्वं धर्मादपेतं वै कुलस्यैवाहितं तव ।
निकृत्या विजयं मातर्मा स्म कार्षीः कथंचन ।
यद्यधर्मेण विजयं वयं काङ्क्षामहे क्वचित् ।
त्वया नाम निवार्याः स्म मा कुरुध्वमिति ध्रुवम् ।
सा त्वमस्मानपि सतो विपापानृजुबुद्धिनः ।
कल्मषेणाभिसंयोक्तुं काङ्क्षसे लोभमोहिता ।
ते वयं त्वां परित्यज्य द्रविष्याम दिशो दश ।
यत्र वाक्यं न ते मातः पुनः श्रोष्याम ईदृशम् ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।

कद्रूः ।

शृणोमि विविधा वाचो हेतुमत्यः समीरिताः ।
चक्रगा मन्निवृत्त्यर्थं तदहं वो न रोचये ।
न च तत्पणितं मन्दाः शक्यं जेतुमतोऽन्यथा ।
जिते निकृत्या श्रुत्वैतत्क्षमं कुरुत पुत्रकाः ।
श्वोऽहं प्रभातसमये जिता धर्मेण पुत्रकाः ।
शैलूषिणी भविष्यामि विनताया न संशयः ।
इह चामुत्र चार्थाय पुत्रानिच्छन्ति मातरः ।
सेयमीहा विपन्ना मे युष्मानासाद्य संगताम् ।
इह वा तारयेत्पुत्रः प्रेत्य वा तारयेत्पितॄन् ।
नात्र चित्रं भवेत्किंचित्पुनातीति च पुत्रता ।
ते यूयं तारणार्थाय मम पुत्रा मनोजवाः ।
आविशध्वं हयश्रेष्ठं वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।
जानाम्यधर्मं सकलं विजिता विनता भवेत् ।
निकृत्या दासभावस्तु युष्मानप्यवपीडयेत् ।
निकृत्या विजयो वेति दासत्वं वा पराजये ।
उभयं निश्चयं कृत्वा जयो वै धार्मिको वरः ।
यद्यप्यधर्मो विजयो युष्मानेव स्पृशेत्पुनः ।
गुरोर्वचनमास्थाय धर्मो वः स भविष्यति ।

Colophon.

post. half up to the prior half of line 91. D10 T2.3 G2.4 -संशपथा (for °यना). —(L. 92) T2.3 G3.4 M2 कृत- (for कृतः). —(L. 93) M तं (for तच्). —(L. 94) D10 T1 M अहमब्रुवं नैकवर्णं; T2.3 G2-4 अहं ब्रु(G3 त्वपि ब्रु)वन्नै(G3.4 °न्नै)कवर्णः (T3 °र्णं; G2 °र्णे); Madras ed. अहं ब्रुवं नैकवर्णं (for the prior half). T3 G2 [ऽ]स्यैक- (for सैक-). T1 एकवर्णं च साब्रवीत् (for the post. half). —(L. 95) D10 सहसा वै; T2 सा ह्यहं वै; T3 G साहसं वै (for सा वाहं वा). —(L. 96) T1 स्याच् (for स). —(L. 98) M1 प्रविशध्वम् (for आ°). —(L. 99) M1-3 सर्वे (for सर्व-). T1 वालदेशे (for वालधिषु). Cv सर्वे श्वेतं वालधिगा (for the prior half). —(L. 100) D10 G2.4 जये श्रेयो; T3 G1.3 जनः श्रेयान् (for जयः श्रेयान्). — T1 om. line 101. —(L. 102) Cv कालस्यैव हितं वचः (for the post. half). —(L. 105) M स्मो (for स्म). Cv ब्रुवे (for ध्रुवम्). —(L. 106) T1 पापे नास्मान् (for सा त्वम°). T3 इति (for अपि). D10 G1.4 ततो (for सतो). —(L. 108) T1 विद्रवाम; T2 M1.2.4 द्रविष्यामो (for °म). —Lines 110-111 = 1. App. I, No. 81, lines 109-110; 5. 178. 24; 12. 57. 7; 12. 138. 48; Rām. 2. 21. 13. —(L. 111) G2 कार्यं (for परि-). —(L. 112) D10 G2 निधिना (for विविधा). —(L. 113) Kumbh. ed. वक्रमार्गनिवृत्त्यर्थं (for the prior half). T1 ता (for वो). —(L. 114) D10 फ(भ)णितं; G2 पाणितं (for प°). —(L. 115) T1 M ऋते (for जिते). Kumbh. ed. क्षेमं (for क्षमं). —(L. 116) T1.3 G1.3 सा (for श्वो). D10 T1 G2.4 M1.2.4 व(T1 च)क्रगाः (for पुत्रकाः). —(L. 117) T1 शैलूषी सं-; T3 G1.3 M4 शैलूषणी (for °षिणी). —(L. 118) T1 सौख्याय; G2 चार्थायं (for चार्थाय). —(L. 119) T3 साहमत्र विपापा हि; Madras ed. साहं विपन्ना निरये (for the prior half). T1 पुत्रान् (for युष्मान्). —T1 om. line 121. —(L. 121) D10 T2.3 G M4 (also) पुत्रकाः (for °ता). —(L. 122) M मनोजवं. —(L. 124) T1 M4 जानाम्यधर्मः सकलो. —G2 om. (hapl.) line 125. —(L. 126) D10 G1.3.4 परे (D10 °रो) भवेत्; T2.3 परो भवे; Kumbh. ed. पराभवे (for पराजये). Madras ed. दासीत्वमवरं भवेत् (for the prior half). —(L. 127) M1.2 उभयोर् (for °यं). M4 परं (for वरः). —(L. 128) T1 हि (for [अ]पि). T1 M विजये. G2 वः सं-; M1-3 नैव; M4 एष (for एव). —(L. 129) D10 T2.3 G1.3.4 आदाय; G2 M1.3 आज्ञाय (for आस्थाय). G1 यः; G2 वै; Kumbh. ed. वा (for वः). Kumbh. ed. सं- (for स). —Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 सुपर्णोपाख्याने दासप्राप्तिः; M4 सौपर्णे

पञ्च वर्षशतानि त्वं स्पर्धसे वै यया सह ।
दासी तस्या भविश्रीति साश्रुपातमुवाच ह ।
एष चैव महाभागे बली बलवतां वरः ।
मोक्षयिष्यति ते मातर्दासीभावान्ममानुजः ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता पुत्रशोकार्ता शापाद्भीता च भारत ।
प्रतीक्षते स्म तं कालं यः पुत्रोक्तस्तदाभवत् ।
ततोऽप्यतीते पञ्चशते वर्षाणां कालसंयुगे ।
गरुडोऽथ महावीर्यो जज्ञे भुजगभुग्वली ।
बन्धुरास्यः शिखी पत्रकोशः कूर्मनखो महान् ।
रक्ताक्षः संहतग्रीवो ह्रस्वपादो महाशिराः ।
यस्त्वण्डात्स विनिर्भिन्नो निष्क्रान्तो भरतर्षभ ।
विनतापूर्वजः पुत्रः सोऽरुणो दृश्यते दिवि ।
पूर्वां दिशमभिप्रेत्य सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अरुणोऽरुणसंकाशो नाम्ना चैवारुणः स्मृतः ।
जातमात्रस्तु विहगो गरुडः पन्नगाशनः ।
विहाय मातरं क्षिप्रमगमत्सर्वतोदिशम् ।
स तथा चातिववृधे सर्वकामैरथार्चितः ।
पितामहविसृष्टेन भोजनेन विशां पते ।
तस्मिंश्च विहगे तत्र यथाकामं विवर्धति ।
कद्रूश्च विनता चैव गच्छेतां सागरं प्रति ।
ददृशाते तु ते यान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ।
स्नात्वोपवृत्तं त्वरितं पीतवन्तं च वाजिनम् ।
ततः कद्रूर्हसन्त्येव विनतामिदमब्रवीत् ।
हयस्य वर्णः को न्वत्र ब्रूहि यस्ते मतः शुभे ।

विनता ।

एकवर्णो हयो राज्ञि सर्वश्वेतो मतो मम ।
वर्णं वा कीदृशं तस्य मन्यसे त्वं मनस्विनि ।

कद्रूः ।

सर्वश्वेतो मतस्तुभ्यं य एष हयसत्तमः ।
ब्रूहि कल्याणि दीव्यावो वर्णान्यत्वेन भामिनि ।

विनता ।

यद्यार्ये दीव्यसि त्वं मे कः पणो नो भविष्यति ।
सा तज्ज्ञात्वा पणेयं वै ज्ञात्वा तु विपणे त्वया ।

कद्रूः ।

जिता दासी भवेयं त्वमहं चाप्यसितेक्षणे ।
नैकवर्णैकवर्णत्वे विनते रोचते च ते ।
रोचते मे पणो राज्ञि दासीत्वेन न संशयः ।
सत्यमातिष्ठ भद्रं ते सत्ये स्थास्यामि चाप्यहम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता तु तथेत्युक्त्वा कृतसंशयना पणे ।
कद्रूरपि तथेत्युक्त्वा पुत्रानिदमुवाच ह ।
मया कृतः पणः पुत्रा मिथो विनतया सह ।
उच्चैःश्रवसि गान्धर्वे तच्छृणुध्वं भुजंगमाः ।

माता (for the prior half). S (except T_1 G_4) दासभावं (for दासी°). — (L. 57) G_2 भवतु (for भविश्री). T_1 शापस्यांतम् (for साश्रुपातम्). T_1 सः; M तां (for ह). — (L. 59) D_{10} दासीभावं; S दासभावान् (M °वं). — After line 59, M_1 ins. :

* एतावत्कालमीक्षन्त्या भवाव बलवत्तरौ ।
यन्मात्सर्यात्कृतं तस्माद्दास्यन्तं कालमेष्यसि ।
एषोऽनुजो मोक्षयिता दुःखादुक्त्वा खेमाप्लुतः ।

— Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_4 दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे अंटभेदः. — *Adhy. no.* : S 21. — (L. 62) T_1 [ऽ]तीते; T_2 G_1 M_1 व्यतीते (for ऽप्यतीते). M -संयुते (for °गे). — (L. 63) T_1 M दारुणो (for गरुडो). — (L. 64) T_2 om. (hapl.) from पत्र° up to पूर्वजः (in line 67). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ पुत्र-; M चित्रः (for पत्र-). — (L. 66) $M_{1.2}$ सु- (for स). — (L. 69) T_1 दारुणो (for अ°). T_2 स; G_4 वा (for च). — (L. 71) Kumbh. ed. सर्वतोदिशः. — (L. 72) M [अ]पि (for [अ]ति-). Kumbh. ed. स तदा वपुषेतीव (for the prior half). $M_{1.2.4}$ अथार्चितः; Kumbh. ed. सदार्चितः (for अथा°). — (L. 73) T_1 -निसृष्टेन (for -वि°). — (L. 74) T_3 असिंश्च (for त°). — (L. 75) Kumbh. ed. [आ]गच्छतां; Madras ed. गच्छतां (for गच्छेतां). — (L. 76) $G_{1.3}$ तौ; G_2 ता; M वै (for ते). — (L. 77) $T_{2.3}$ G_3 स्नात्वोपयातं त्वरितं; M स्नातोपवृत्तं त्व° (for the prior half). — (L. 78) T_1 तत्र (for ततः). M_{1-3} हसंतीव (for हसन्त्येव). — (L. 81) $M_{2.3}$ त्वस्य (for तस्य). S (except G_2) मनस्विनी. — (L. 83) D_{10} $T_{2.3}$ G दि(T_2 G_4 दी)व्यानि; M दीव्याव (for दीव्यावो). T_2 वर्णान्यत्वे ह (for °त्वेन). — (L. 84) Madras ed. [अ]ये (for [आ]र्ये. T_1 येन वा दीव्यसे त्वं मे (for the prior half). T_2 M नौ (*for* नो). — (L. 85) D_{10} $G_{2.4}$ एतज्ज्ञात्वा; M सा नाज्ञात्वा (for सा तज्ज्ञात्वा). T_1 नाज्ञात्वा विपणेयं वै (*for the prior half*). M_{1-3} न (for तु). — (L. 86) D_{10} T_1 G M_1 भवेयं. — (L. 87) T_2 -वर्णत्वं (for °त्वे). — Before line 88, D_{10} $G_{2.4}$ M ins. विनता. — (L. 88) $G_{1.2.4}$ पणो (for पणो). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे पणबंधकथनं. — *Adhy. no.* : S 22. — (L. 90) T_1 om. (hapl.) from the

अग्रवं नैकवर्णं तं सैकवर्णमथाब्रवीत् ।
जिता दासी भवेत्पुत्राः सा वाहं वा न संशयः ।
एकवर्णश्च वाजी स चन्द्रकोकनदप्रभः ।
साहं दासी भविष्यामि जिता पुत्रा न संशयः ।
ते यूयमश्वप्रवरमाविशध्वमतन्द्रिताः ।
सर्वेश्चैतं वालधिषु वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।

सर्पाः ।

निकृत्या न जयः श्रेयान्मातः सत्या गिरः शृणु ।
आयत्यां च तदात्वे च न च धर्मोऽत्र विद्यते ।
सा त्वं धर्मादपेतं वै कुलस्यैवाहितं तव ।
निकृत्या विजयं मातर्मा स्म कार्षीः कथंचन ।
यद्यधर्मेण विजयं वयं काङ्क्षामहे क्वचित् ।
त्वया नाम निवार्याः स्म मा कुरुध्वमिति ध्रुवम् ।
सा त्वमस्मानपि सतो विपापानृजुबुद्धिनः ।
कल्मषेणाभिसंयोक्तुं काङ्क्षसे लोभमोहिता ।
ते वयं त्वां परित्यज्य द्रविष्याम दिशो दश ।
यत्र वाक्यं न ते मातः पुनः श्रोष्याम ईदृशम् ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।

कद्रूः ।

शृणोमि विविधा वाचो हेतुमत्यः समीरिताः ।
वक्रगा मन्त्रिवृत्त्यर्थं तदहं वो न रोचये ।
न च तत्पणितं मन्दाः शक्यं जेतुमतोऽन्यथा ।
जिते निकृत्या श्रुत्वैतत्क्षमं कुरुत पुत्रकाः ।
श्वोऽहं प्रभातसमये जिता धर्मेण पुत्रकाः ।
शैलूषिणी भविष्यामि विनतायाः न संशयः ।
इह चामुत्र चार्थाय पुत्रानिच्छन्ति मातरः ।
सेयमीहा विपन्ना मे युष्मानासाद्य संगताम् ।
इह वा तारयेत्पुत्रः प्रेत्य वा तारयेत्पितॄन् ।
नात्र चित्रं भवेत्किंचित्पुनातीति च पुत्रता ।
ते यूयं तारणार्थाय मम पुत्रा मनोजवाः ।
आविशध्वं हयश्रेष्ठं वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।
जानाम्यधर्मं सकलं विजिता विनता भवेत् ।
निकृत्या दासभावस्तु युष्मानप्यवपीडयेत् ।
निकृत्या विजयो वेति दासत्वं वा पराजये ।
उभयं निश्चयं कृत्वा जयो वै धार्मिको वरः ।
यद्यप्यधर्मो विजयो युष्मानेव स्पृशेत्पुनः ।
गुरोर्वचनमास्थाय धर्मो वः स भविष्यति ।

Colophon.

post. half up to the prior half of line 91. D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -संशपथा (for °यना). — (L. 92) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_2 कृत- (for कृतः). — (L. 93) M तं (for तच्). — (L. 94) D_{10} T_1 M अहमब्रुवं नैकवर्णं; $T_{2.3}$ G_{2-4} अहं ब्रु(G_3 त्वपि ब्रु)वन्नै($G_{3.4}$ °न्ने)कवर्णः (T_3 °र्णं; G_2 °र्णे); Madras ed. अहं ब्रुवं नैकवर्णं (for the prior half). T_2 G_2 [ऽ]स्यैक- (for सैक-). T_1 एकवर्णं च साब्रवीत् (for the post. half). — (L. 95) D_{10} सहसा वै; T_2 सा ह्यहं वै; T_3 G साहसं वै (for सा वाहं वा). — (L. 96) T_1 स्याच् (for स). — (L. 98) M_1 प्राविशध्वम् (for आ°). — (L. 99) M_{1-3} सर्वे (for सर्व-). T_1 वालदेशे (for वालधिषु). Cv सर्वे त्वेकं वालधिगा (for the prior half). — (L. 100) D_{10} $G_{2.4}$ जये श्रेयो; T_3 $G_{1.3}$ जनः श्रेयान् (for जयः श्रेयान्). — T_1 om. line 101. — (L. 102) Cv कालस्यैव हितं वचः (for the post. half). — (L. 105) M स्मो (for स्म). Cv ब्रुवे (for ध्रुवम्). — (L. 106) T_1 पापे नास्मान् (for सा त्वम°). T_3 इति (for अपि). D_{10} $G_{2.4}$ ततो (for सतो). — (L. 108) T_1 विद्रवाम; T_2 $M_{1.2.4}$ द्रविष्यामो (for °म). — Lines 110–111 = 1. App. I, No. 81, lines 109–110; 5. 178. 24; 12. 57. 7; 12. 138. 48; Rām. 2. 21. 13. — (L. 111) G_2 कार्यं (for परि-). — (L. 112) D_{10} G_2 विधिना (for विविधा). — (L. 113) Kumbh. ed. वक्रमार्गनिवृत्त्यर्थं (for the prior half). T_1 ता (for वो). — (L. 114) D_{10} फ(भ)णितं; G_2 पाणितं (for प°). — (L. 115) T_1 M ऋते (for जिते). Kumbh. ed. क्षेमं (for क्षमं). — (L. 116) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ सा (for श्वो). D_{10} T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.2.4}$ व(T_1 च)क्रगाः (for पुत्रकाः). — (L. 117) T_1 शैलूषी सं-; T_3 $G_{1.3}$ M_4 शैलूषणी (for °षिणी). — (L. 118) T_1 सौख्याय; G_2 चार्थोयं (for चार्थाय). — (L. 119) T_3 साहमत्र विपापा हि; Madras ed. साहं विपन्ना निरये (for the prior half). T_1 पुत्रान् (for युष्मान्). — T_1 om. line 121. — (L. 121) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 (also) पुत्रकाः (for °ता). — (L. 122) M मनोजवं. — (L. 124) T_1 M_4 जानाम्यधर्मः सकलो. — G_2 om. (hapl.) line 125. — (L. 126) D_{10} $G_{1.3.4}$ परे (D_{10} °रो) भवेत्; $T_{2.3}$ परो भवे; Kumbh. ed. पराभवे (for पराजये). Madras ed. दासीत्वमवरं भवेत् (for the prior half). — (L. 127) $M_{1.2}$ उभयोर् (for °यं). M_4 परं (for वरः). — (L. 128) T_1 हि (for [अ]पि). T_1 M विजये. G_2 वः सं-; M_{1-3} नैव; M_4 एष (for एव). — (L. 129) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ आदाय; G_2 $M_{1.3}$ आज्ञाय (for आस्थाय). G_1 यः; G_2 वै; Kumbh. ed. वा (for वः). Kumbh. ed. सं- (for स). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णोपाख्याने दासप्राप्तिः; M_4 सौपर्णे

भीष्मः ।

श्रुत्वा तु वचनं मातुः क्रुद्धायास्ते भुजंगमाः ।
कृच्छ्रेणैवान्वमोदन्त केचिच्छित्वा दिशो गताः ।
ये प्रतस्थुर्दिशस्तत्र क्रुद्धा तानशपत्कृशम् ।
भुजंगमानां मातासौ कद्रूर्वैरकरी तदा ।

कद्रूः ।

उत्पत्स्यति हि राजन्यः पाण्डवो जनमेजयः ।
चतुर्थो धन्विनां श्रेष्ठात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।
स सर्पसत्रमाहर्ता क्रुद्धः कुरुकुलोद्वहः ।
तस्मिन्सत्रेऽग्निना युष्मान्पञ्चत्वमुपनेष्यति ।
एवं क्रुद्धाशपन्माता पन्नगान्धर्मचारिणः ।
गुरोः परित्यागकृतं नैतदन्यद्भविष्यति ।
एवं शप्ता दिशः प्राप्ताः पन्नगा धर्मचारिणः ।
विहाय मातरं क्रुद्धा गता वैरकरीं तदा ।
तत्र ये वृजिनं तस्या अनापन्ना भुजंगमाः ।
ते तस्य वाजिनो वाला बभूवुरसितप्रभाः ।
तान्दृष्ट्वा वालधिस्थांश्च पुत्रान्कद्रूरथाब्रवीत् ।
विनतामथ संहृष्टा हयोऽसौ दृश्यतामिति ।
एकवर्णो न वा भद्रे पणो नौ सुव्यवस्थितः ।
उदकादुत्तरन्तं तं हयं चैव च भामिनी ।
सा त्ववक्रमतिर्देवी विनता शिघ्रगामिनीम् ।
अब्रवीद्भगिनीं किंचिद्विहसन्तीव भारत ।
हन्त पश्याव गच्छावः सुकृतो नौ पणः शुभे ।
दासी वा ते भविष्यामि त्वं वा दासी भविष्यसि ।
एवं स्थिरं पणं कृत्वा हयं ते तु ददर्शतुः ।
कृष्णा साक्षिणमात्मानं भगिन्यौ कुरुसत्तम ।
सा दृष्ट्वैव हयं मन्दं विनता शोककर्शिता ।
श्वेतं चन्द्रांशुवालं तं कालवालं मनोजवम् ।
तत्र सा व्रीडिता वाक्यं विनता साश्रुबिन्दुका ।
उवाच कालवालोऽयं तुरगो विजितं त्वया ।
दासी मां प्रेषयस्वार्थे यथाकामवशां शुभे ।
दासाश्च कामकारा हि भर्तॄणां नात्र संशयः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततः कद्रूः स्वसन्नीव विनतां धर्मचारिणीम् ।
दासीवत्प्रेषयामास सा च सर्वं चकार तत् ।
न विवर्णा न संक्षुब्धा न च क्रुद्धा न दुःखिता ।
प्रेष्यकर्म चकारास्या विनता कमलेक्षणा ।
इमा दिशश्चतस्रोऽस्याः प्रेष्यभावेन वर्तिताः ।
अथ स वैनतेयं वै बलदर्पौ समीयतुः ।
तं दर्पवशमापन्नं परिधावन्तमन्तिकात् ।
ददर्श नारदो राजन्देवर्षिर्दर्पसंयुतम् ।
तमब्रवीच्च देवर्षिर्नारदः प्रहसन्निव ।
किं दर्पवशमापन्नो न वै पश्यसि मातरम् ।

निकृतिनिवारणं. — *Adhy. no.* : S 23. — (L. 130) T1 कृत्वा याने; G4 क्रुद्धायां तु (for क्रुद्धायास्ते). — (L. 132) T1 कृत्या (for क्रुद्धा). — (L. 133) D10 G2.4 सा (for [अ]सौ). — (L. 135) G2.4 श्रेष्ठः. — (L. 136) T1 -कुलोद्भवः (for °द्वहः). — (L. 137) G2 [ऽ]ग्निरायुष्मान् (for ऽग्निना यु°). — D10 om. (hapl.) lines 138–139; M transp. them. — (L. 138) G2 इति (for एवं). Madras ed. च सा (for क्रुद्धा). — (L. 139) Madras ed. -कृतो (for -कृतं). Madras. ed. दोष एतद्भविष्यति (for the post. half). — (L. 141) T1 क्रुद्धां; Madras ed. प्राप्ता. — (L. 142) Madras ed. तस्यां. D10 उपपन्ना; T1 अंगीचक्रुर्; T2 G2.4 M1.3.4 अनुपन्ना (for अना°). — T1 om. line 144. — (L. 145) T1.3 G1.3 M3 संहृष्टां. — T1 om. lines 146–147. — (L. 146) T3 मया (for न वा). G2 फणाकार- (for पणो नौ सु-). — (L. 147) G2 तु (for तं). M हयं चेयाव भामिनि (for the post. half). — T3 om. (hapl.) line 148. — (L. 148) G1.3 M2.3 सा तु वक्रमती (M2.3 °ति) देवी (for the prior half). D10 T1.2 G M4 -गामिनी (for °नीम्). — (L. 149) G1 विहरंतीव; G2 °सन्निव (for °सन्तीव). — (L. 150) T M हंत गच्छाव पश्याव (for the prior half). D10 G2 सुकृते; T1 कार्योसौ; T3 संजातो (for सुकृतो). T1 वि-; G2 तौ (for नौ). — (L. 151) T2 -भूता (for वा ते). — (L. 152) D10 एतं; G2 एतत् (for एवं). T1 ततः कृत्वा तु विपणं (for the prior half). D10 T G1–3 तं (for तु). M हयं ददृशतुश्च ते (for the post. half). — (L. 154) T1 G1.3 [इ]ह (for [ए]व). T1 M मंदा (for मन्दं). — (L. 156) T1 M ततः (for तत्र). M1 सं- (for सा). M1.2.4 -विंदुकं; M3 -विंदुनां (for °का). T1 विनता धर्मचारिणी (for the post. half). — (L. 157) T3 M1.2 तुरंगो. G1.3 विजितस्; M °ता (for °तं). — (L. 158) Kumbh. ed. दासी मां प्रेषय स्वार्थे (for the prior half). — (L. 159) T1 दास्यहं; M1.3.4 दासाश्च. — Colophon. *Sub-parvan* : D10 M दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T2 सुपर्णोपाख्यानं; M4 सौपर्णे अश्वदर्शनं. — *Adhy. no.* : S 24. — (L. 160) T3 च (for [इ]व). — (L. 161) T1 [अ]थ (for च). G2 तं (for तत्). — (L. 162) T1.3 M संरब्धा; T2 G2.4 संलुब्धा (for संक्षुब्धा). M1.2.4 न क्रुद्धा न च दुःखिता (for the post. half). — (L. 164) T2.3 G1.3.4 M इमां (for इमा). G1 स्युः (for ऽस्याः). — (L. 165) T3 तं (for स). T1 M तं (for वै). — (L. 168) D10 देवऋषिर् (for च देवर्षिर्). — (L.

वलेन दृप्तः सततमहंमानकृतः सदा ।
दासीं पन्नगराजस्य मातुरन्तर्गृहे सतीम् ।
तमब्रवीद्वैनतेयः कर्म किं तन्महामुने ।
जनयित्री मयि सुते जाता दासी तपस्विनी ।
अथाब्रवीद्दपिर्वाक्यं दीव्यती त्रिजिता खग ।
निकृत्या पन्नगेन्द्रस्य मात्रा पुत्रैः पुरा सह ।

गरुडः ।

कथं जिता निकृत्या सा भगवञ्जननी मम ।
ब्रूहि तन्मे यथावृत्तं श्रुत्वा वेत्स्ये ततः परम् ।
ततस्तस्य यथावृत्तं सर्वं तन्नारदस्तदा ।
आचख्यौ भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं पतत्रिणः ।
तच्छ्रुत्वा वैनतेयस्य कोपो हृदि समाविशत् ।
जगर्हे पन्नगान्सर्वान्मात्रा सह परंतप ।
ततस्तु रोषाद्दुःखाच्च तूर्णमुत्पत्य पक्षिराट् ।
जगाम यत्र मातास्य कृच्छ्रे महति वर्तते ।
तत्रापश्यत्ततो दीनां जटिलां मलिनां कृशाम् ।
तोयदेन प्रतिच्छन्नां सूर्याभामिव मातरम् ।
तस्य दुःखाच्च रोषाच्च नेत्राभ्यामश्रु चास्रवत् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च पौरुषे प्रतितस्थुषः ।
अनुक्त्वा मातरं किंचित्पतत्रिवरपुंगवः ।
कद्रूमेव स धर्मात्मा वचनं प्रत्यभाषत ।
यदि धर्मेण मे माता जिता यद्यप्यधर्मतः ।
ज्येष्ठा त्वमसि मे माता धर्मः सर्वः स मे मतः ।
इयं तु मे स्यात्कृपणा मयि पुत्रेऽम्ब दुःखिता ।
अनुजानीहि तां साधु मत्कृते धर्मदर्शिनी ।
कद्रूः श्रुत्वास्य तद्वाक्यं वैनतेयस्य धीमतः ।
उवाच वाक्यं दुष्प्रज्ञा परीता दुःखमूर्छिता ।
नाहं तव न ते मातुर्वैनतेय कथंचन ।
कुर्यां प्रियमनिष्टात्मा मां ब्रवीषि खग द्विज ।
तां तदा ब्रुवतीं वाक्यमनिष्टां क्रूरभाषिणीम् ।
दारुणां सूनृताभिस्तामनुनेतुं प्रचक्रमे ।

गरुडः ।

ज्येष्ठा त्वमसि कल्याणि मातुर्मे भामिनि प्रिया ।
सोदर्या मम चासि त्वं ज्येष्ठा माता न संशयः ।

कद्रूः ।

विहंगम यथाकामं गच्छ कामगम द्विज ।
सूनृताभिस्त्वया माता नादासी शक्यमण्डज ।
अमृतं यद्याहरेस्त्वं विहंग जननीं तव ।
अदासीं मम पश्येमां वैनतेय न संशयः ।

Colophon.

भीष्मः ।

तथेत्युक्त्वा तु विहगः प्रतिज्ञाय महाद्युतिः ।

---

169) T_2 त्वं दर्प-; G_2 कं दर्प- (for किं दर्प-). — T_1 om. line 170. —(L. 170) M स्तब्धः (for दृप्तः). D_{10} [अ]-हं नाम (for अहंमान-). Cv वलेन च पुनः स्तब्धो योहं मान-कृता सदा. —(L. 172) Kumbh. ed. महामते (for °मुने). T_1 कर्मणा केन वै मुने (for the post. half). —(L. 173) M यज्जनित्री (for जनयित्री). —(L. 175) G_2 आत्म- (for मात्रा). T_1 मात्रा पुत्रपुरःसरैः (for the post. half). —(L. 176) D_{10} $G_{2,4}$ M [अ]सौ; T_1 वै (for सा). D_{10} $G_{2,4}$ भगवन्मुनिसत्तम (for the post. half). —(L. 177) D_{10} $G_{2,4}$ यथातत्त्वं (for °वृत्तं). D_{10} T $G_{1,3,4}$ योत्स्ये (for वेत्स्ये). —(L. 179) T_1 यथावस्तत्; $M_{1-3,4}$ (*inf. lin.*) यथावच्च (for °वृत्तं). —(L. 180) T_1 M क्रोधो (for कोपो). —(L. 181) D_{10} G स गर्हे (for जगर्हे). D_{10} S सह मात्रा (by transp.). T_1 $G_{2,4}$ परंतपः. —(L. 182) Madras ed. उत्प्लुत्य (for उत्पत्य). —(L. 183) T_2 जगाम माता यत्रास्य (for the prior half). —(L. 184) T_1 मलिनां जटिलां कृशां (for the post. half). — T_1 om. line 185. T_1 om. line 187. —(L. 187) T_3 G_4 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half). —(L. 189) D_{10} $G_{2,4}$ च (for स). —(L. 191) G_2 om. from the post. half up to the post. half of line 194. D_{10} G_4 प्रणम्य प्रार्थयाम्यतः; T_1 स धर्मः सर्वतो मतः; M तस्माद्धर्मः स मे मतः (for the post. half). —(L. 192) T_1 च (for ऽम्ब). —(L. 193) T_1 मां सार्धं (for तां साधु). G_4 M -दर्शिनीं. —(L. 194) T_1 च तद्; M तस्य (for [अ]स्य तद्). —(L. 195) D_{10} T G वाचं (for वाक्यं). G_2 दुष्प्राज्ञा. T_1 पतिता (for परीता). —(L. 196) T_1 कृते (for न ते). —(L. 197) G_2 M [अ]निष्टां (M_4 °ष्टं) मां (for °ष्टात्मा). D_{10} कुर्यामप्रियमनिष्टां (for the prior half). M प्र- (for मां). M_4 कथं (for खग). —(L. 198) D_{10} निष्ठुरां; Kumbh. ed. अनिष्टं (for °ष्टां). —(L. 199) T_1 दारुणामकृतप्रज्ञाम् (for the prior half). — T_1 G_3 om. the ref. —(L. 200) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M भगिनी; T_2 $G_{2,4}$ भामिनी (for °नि). —(L. 201) D_{10} T_3 सोदर्यां; G_{1-3} सौदर्या; G_4 सौकर्या (for सोदर्या). $M_{1,2,4}$ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठा). — For line 201, T_1 subst.:

* न दासी भवितुं योग्या मम माता तपस्विनी ।

—(L. 203) T_1 सूनृताभिस्त्वं मा वाग्भिर् (for the prior half). $M_{1,3}$ क्रियते (for शक्यम्). —(L. 204) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ त्वं हि; G_1 त्वं च (for त्वं). —(L. 205) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_2 अदासी. T_2 अनु- (for मम). M_4 पश्येयं (for °मां). Madras ed. अदासीं त्वमपश्येमां (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M

अमृताहरणे वाचं ततः पितरमब्रवीत् ।
कामं वै सूनृता वाचो विसृज्य च मुहुर्मुहुः ।
यच्चाप्यनुज्ञां मातुर्वै न च सा त्वनुमन्यते ।
सा मा चतुर्विधा वाचो वज्रकल्पा विसृज्य वै ।
भगवन्विनता दासी मम माता महाद्युते ।
कद्रूः प्रेषयते चैव दासीयमिति चाब्रवीत् ।
आहरामृतमित्येव मोक्ष्यते विनता ततः ।
सोऽहं मातुर्विमोक्षार्थमाहरिष्य इति ब्रुवन् ।
अमृतं प्रार्थितस्तूर्णमाहर्तुं प्रतिनन्द्य वै ।

कश्यपः ।

अमृतं तात दुष्प्रापं देवैरपि कुतस्त्वया ।
रक्ष्यते हि भृशं पुत्र रक्षिभिस्तन्निबोध मे ।
गुप्तमग्निर्भृशं साधु सर्वतः परिवारितम् ।
अनन्तरमथो गुप्तं ज्वलता जातवेदसा ।
ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षन्त्यमृतमत्यर्थं किंकरा नाम राक्षसाः ।
तेषां शक्त्यृष्टिशूलांश्च शतघ्न्यः पट्टसास्तथा ।
आयुधा रक्षिणां तात वज्रकल्पाः शिलास्तथा ।
ततो जालेन महता अवनद्धं समन्ततः ।
अयस्मयेन वै तात वृत्रहन्तुः स शासनात् ।
तत्त्वमेवंविधं तात कथं प्रार्थयसेऽमृतम् ।
सुरक्षितं वज्रभृता वैनतेय विहंगम ।
इन्द्रेण देवैर्नागैश्च यक्षैर्गिरिजलादिभिः ।

गरुडः ।

पुत्रगृद्ध्या प्रब्रवीष्येतच्छृणु तात विनिश्चयम् ।
बलवानुपायवानस्मि भूयः किं करवाणि ते ।
तमब्रवीत्पिता हृष्टः प्रहसन्वै पुनः पुनः ।
यदि तौ भक्षयेस्तात क्रूरौ कच्छपवारणौ ।
तथा बलमसेयं ते भविता तत्र संशयः ।
अमृतस्यैव चाहर्ता भविष्यसि न संशयः ।

गरुडः ।

क तौ क्रूरौ महाभाग वर्तेते हस्तिकच्छपौ ।
भक्षयिष्याम्यहं तात बलस्याप्यायनं प्रति ।

कश्यपः ।

पर्वतो वै समुद्रान्ते नभः स्तब्ध्वेह तिष्ठति ।
उरगो नाम दुष्प्रापः पुरा देवगणैरपि ।
गोरुतानि स विस्तीर्णः पुष्पितद्रुमसानुमान् ।
तत्र पन्थाः कृतस्तात कुञ्जरेण बलीयसा ।
गोरुतान्युच्छ्रयस्तस्य तत्र सप्त च पुत्रक ।
गच्छतागच्छता चैव क्षपितः स महागिरिः ।
तावान्भूमिसमस्तात कृतः पन्थाः समुत्थितः ।
तेन गत्वा स मातंगः पिपासुर्युद्धमिच्छति ।
तमतीत्य तु शैलेन्द्रं ह्रदः कोकनदायुतः ।
कनकेति च विख्यातस्तत्र कूर्मो महाबलः ।
गोरुतानि स विस्तीर्णः कच्छपः कुञ्जरश्च सः ।
आयामतश्चापि समौ तेजोबलसमन्वितौ ।

दानधर्म. — *Adhy. no.* : S 25. — Before line 208, D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ ins. गरुडः. — T_1 om. lines 208–210. — (L. 208) D_{10} $G_{2,4}$ कामं च (G_2 तु); M तामहं (for कामं वै). M व्यसृजं वै (for विसृज्य च). — (L. 209) M •या चा(M_4 यच्छा)भ्यनुज्ञा (M_1 °ज्ञां) मातुर्मे (for the prior half). — (L. 210) M तन् (for सा). — (L. 213) M_4 [आ]ह (for [ए]त). T_1 तव (for ततः). — (L. 214) T $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ साहं (for सोऽहं). — (L. 215) T_1 $M_{1,3,4}$ प्रस्थितस् (for प्रार्थि°). M प्रतिनंद (for °नन्द्य). T_1 अनुजानीहि मां प्रभो ; Madras ed. हर्तुमप्रतिनंद्य वै (for the post. half). — (L. 216) G_4 प्राप्य (for तात). — (L. 220) Kumbh. ed. अयुतानि (for प्र°). D_{10} अयुतानि (for अर्बुदानि). G_4 [अ]पि (for च). — (L. 221) Kumbh. ed. अत्यंतं (for अत्यर्थं). — (L. 222) D_{10} G_4 शक्त्यश्च ; G_2 शक्तिश्च (for शक्त्यृष्टि-). — (L. 223) T_1 शिताः (for तथा). — (L. 224) D_{10} $G_{2,4}$ अपिनद्धं ; Madras ed. अप° (for अव°). — (L. 225) T_1 अयोमयेन (for अयस°). — T_1 om. lines 227–228. D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M om. line 228. — (L. 229) T_1 पुत्रबुध्या ; $G_{2,4}$ °गृध्न्या (for °गृद्ध्या). D_{10} [अ]ब्रवीद् (for ब्रवीषि). — (L. 230) Prior half hypermetric. — (L. 232) D_{10} क्रुशौ (for क्रूरौ). — (L. 233) T_1 M भविष्य(T_1 M_4 °ते)ति (for °ता तन्). — (L. 234) T_1 ततो हर्ता (for [ए]व चाहर्ता). T_2 भविष्यति (for °सि). — D_{10} om. the ref. — (L. 235) G_4 महाभागौ (for °ग). D_{10} G_2 गज- (for हस्ति-). — T_1 M पिता ; some MSS. काश्यपः (for कश्यपः). — (L. 237) D_{10} G_2 सर्वतो ; M_1 पूर्वतो (for प°). D_{10} T_2 G_2 $M_{1,3,4}$ [इ]व (for [इ]ह). — (L. 238) D_{10} G_4 पर्वतो ; T_1 तुरगो (for उरगो). T_1 अलं (for अपि). — (L. 239) T_3 गोरुतानां ; Cv °तं तु (for °तानि). D_{10} T_2 सु- (for स). — M T_1 गोरुतादपि विस्तीर्णः (for the prior half). — M transp. lines 240 and 241. — (L. 240) T_2 विस्तरेण (for कुञ्ज°). — T_1 om. line 241. — (L. 241) T_2 तात (for तस्य). — (L. 243) T_1 M समः सुखः (for समुत्थितः). — T_1 om. line 244. — (L. 244) D_{10} T_3 G_2 (before corr.).$_4$ ह्रदम् (for युद्धम्). — T_1 om. line 246. — (L. 246) $M_{1,2,4}$ करकेति (for कन°). T_3 G_1 ततः (for

पुनरावृत्तिमापन्नौ तावेतौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरे विप्रमूढौ परस्परवधैषिणौ ।
यदा स नागो व्रजति पिपासुस्तं जलाशयम् ।
तदैनं कच्छपो रोषात्प्रतियाति महाबलः ।
नखैश्च दशनैश्चापि निमज्योन्मज्य चासकृत् ।
विरराद्ाग्रहस्तेन कुञ्जरं तं जलेचरः ।
नागराडपि तोयार्थी पिपासुश्चरणैरपि ।
अग्रहस्तेन दन्ताभ्यां निवारयति वारिजम् ।
स तु तोयादनुत्तिष्ठन्वारिजो गजयूथपम् ।
नखैश्च दशनैश्चैव द्विरदं प्रतिषेधति ।
निवारितो गजश्रेष्ठः पुनर्गच्छति स्वं वनम् ।
पिपासुः छिन्नहस्ताग्रो रुधिरेण समुक्षितः ।
तौ गच्छ सहितौ पुत्र यदि शक्तोपि भक्षय ।
न तौ पृथक्त्वया शक्यावप्रमत्तौ बले स्थितौ ।

Colophon.

गरुडः ।

कथं तौ भगवञ्शक्यौ मया वारणकच्छपौ ।
युगपद्ग्रहीतुं तन्मे त्वमुपायं वक्तुमर्हसि ।

कश्यपः ।

योद्धुकामे गजे तस्मिन्मुहूर्तं स जलेचरः ।
उत्तिष्ठति जलात्तूर्णं योद्धुकामः पुनः पुनः ।
जलजं निर्जलं तात प्रमत्तं चैव वारणम् ।
ग्रहीष्यसि पतंगेश नान्यो योगोऽत्र विद्यते ।

भीष्मः ।

इत्येवमुक्तो विहगस्तद्गत्वा वनमुत्तमम् ।
ददर्श वारणेन्द्रं तं मेघाचलसमप्रभम् ।
तां स नागो गिरेर्वीथिं संप्राप्त इव भारत ।
स तं दृष्ट्वा महाभागः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
विभक्षयिषतो राजन्दारुणस्य महात्मनः ।
मातंगं कच्छपं चैव प्रहर्षः सुमहानभूत् ।
अथ वेगेन महता खेचरः स महाबलः ।
संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रेणैवान्वपद्यत ।
तथा गत्वा तमध्वानं वारणप्रवरो बली ।
निशश्वास महाश्वासं श्रमाद्विश्रमणाय च ।
तस्य निःश्वासवातेन मदगन्धेन चैव ह ।
उदतिष्ठन्महाकूर्मो वारणप्रतिषेधकः ।
तयोः सुतुमुलं युद्धं ददर्श पतगेश्वरः ।
कच्छपेन्द्रद्विरदयोरिन्द्रप्रह्लादयोरिव ।
स्पृशन्तमग्रहस्तेन तोयं वारणयूथपम् ।
दन्तैर्नखैश्च जलजो वारयामास भारत ।
जलजं वारणोऽप्येवं चरणैः पुष्करेण च ।
प्रत्यषेधन्निमज्जन्तमुन्मज्जन्तं तथैव च ।
मुहूर्तमभवद्युद्धं तयोर्भीमप्रदर्शनम् ।
अथ तस्माज्जलाद्राजन्कच्छपः स्थलमास्थितः ।
स तु नागः प्रभग्नोऽपि पिपासुर्न न्यवर्तत ।
तोयगृध्नुः शनैस्तर्षादपासर्पत पृष्ठतः ।

तत्र). —(L. 247) T_2 सु- (for स). G_3 यः (for सः). —(L. 248) D_{10} $T_{2,3}$ M [अ]द्रि- (for [अ]-पि). Cv यथासौ गोवृहत्ति (sic) (for the prior half). T_1 -समौ तथा (for -समन्वितौ). — T_1 om. (hapl.) lines 253–257. —(L. 254) G_2 विदधार; Kumbh. ed. विददार (for विरराद). M -हस्ते तं (for -हस्तेन). G_4 तज्; M_2 स (for तं). $M_{1,3,4}$ कुंजरं सलिलेचरः (for the post. half). —(L. 259) T_1 स (for नि-). —(L. 260) D_{10} G_{1-3} M_2 समुत्क्षितः (for °क्षितः). —(L. 262) Kumbh. ed. पृथक्तया. D_{10} T G जले (for बले). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गजकच्छपकथनं; M_4 सौपर्णे काश्यपगरुडसंवादः. — *Adhy. no.:* S 26. —(L. 264) Prior half hypermetric. T_1 यत्तन्मे; G_2 तस्मिंस्त्वम् (for तन्मे त्वम्). — T_1 पिता; some MSS. काश्यपः (for कश्यपः). —(L. 265) D_{10} T_3 G_2 गते (for गजे). T_1 मुहूर्तोव (for °र्तं). T_2 मुहूर्तं सलिलेचरः (for the post. half). —(L. 266) $T_{2,3}$ उत्तिष्ठते. — T_1 om. line 267. —(L. 267) Kumbh. ed. निर्गतं (for निर्जलं). —(L. 268) D_{10} G_2 गृहीष्यसि (for ग्र°). T_1 तदा मत्तौ (for पतंगेश). —(L. 269) T_1 $G_{1,3}$ उक्त्वा (for उक्तो). — T_1 om. line 271. —(L. 271) G_2 तं (for तां). T_2 $G_{1,3,4}$ वृद्धिं; T_3 उर्वीं; G_2 विद्धि (for वीथिं). D_{10} तं स नागो गिरिर्वृद्धिं (for the prior half). —(L. 272) M महाभाग (for °गः). — T_1 om. line 273. —(L. 273) M महौजसः (for महात्मनः). —(L. 274) M तं गजं (for मातंगं). T_2 जलेचरं कच्छपं च (for the prior half). D_{10} T_2 G_2 स (for सु-). T_1 हर्षेण समभिप्लुतः (for the post. half). — T_1 om. lines 275–280. —(L. 275) D_{10} T_2 G M खचरः (for खे°). —(L. 277) T_2 तदा; $G_{1,3}$ यथा; M अथ (for तथा). —(L. 279) Madras ed. तेन (for मद-). M_2 -गंधेन (for -गन्धेन). —(L. 282) M -द्विपेंद्राभ्याम् (for -द्विरदयोर्). T_1 गजकच्छपयोश्चैव (for the prior half). — T_1 om. line 286. —(L. 286) D_{10} प्रत्यक्षयन् (for °षेधन्). G_2 उन्मुखैव (for उन्मज्जन्तं). —(L. 287) D_{10} T_1 $G_{2,4}$ M एवं मुहूर्तमभवद् (for the prior half). D_{10} T_1 $G_{2,4}$ M युद्धं (for तयोर्). —(L. 288) M_1 सालम् (for स्थलम्). T_1 M आश्रितः (for आस्थितः). —(L. 289) D_{10} T_1

तं दृष्ट्वा जलजं तूर्णमपसर्पन्तमाहवात् ।
अभिदुद्राव वेगेन वज्रपाणिरिवासुरम् ।
तं रोषात्स्थलमुत्तीर्णमसंत्रासं गजोत्तमम् ।
उभावेव समस्तौ तु जग्राह विनतासुतः ।
चरणेन तु सव्येन जग्राह स गजोत्तमम् ।
प्रस्पन्दमानं बलवान्दक्षिणेन तु कच्छपम् ।
उत्पपात ततस्तूर्णं पन्नगेन्द्रनिषूदनः ।
दिवं खं च समावृत्य पक्षाभ्यामपराजितः ।
तेन चोत्पतता तूर्णं संगृहीतौ नखैर्भृशम् ।
वज्रगर्भैः सुनिशितैः प्राणांस्तूर्णं मुमोचतुः ।
तौ गृह्य बलवांस्तूर्णं स्रस्तपादशिरोधरौ ।
विवल्गन्निव खे क्रीडन्खेचरोऽभिजगाम ह ।
भक्तुकामस्ततो वीरः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
निरैक्षत न चापश्यद्द्रुमं पर्याप्तमासितुम् ।
नैमिषं त्वथ संप्राप्य देवारण्यं महाद्युतिः ।
अपश्यत द्रुमं कंचिच्छाखास्कन्धसमावृतम् ।
हिमवच्छिखरप्रख्यं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ।
परिणाहेन राजेन्द्र नल्वमात्रं समन्ततः ।
तस्य शाखाभवत्काचिदायता पञ्चयोजनम् ।
दृढमूला दृढस्कन्धा वज्रपत्रसमाचिता ।
तत्रोपविष्टः सहसा वैनतेयो निगृह्य तौ ।
भक्तुकामस्ततः शाखां तस्य वेगादथापतत् ।
तां पतन्तीमभिप्रेक्ष्य प्रेक्ष्य चर्षिगणानथ ।
आसीनान्वसुभिः सार्धं सत्रेण जगतीपते ।
वैखानसान्नाम यतीन्वालखिल्यगणानपि ।
तस्य भीराविशत्तत्र पतगेन्द्रस्य भारत ।
तान्दृष्ट्वा स यतींस्तत्र समासीनान्सुरैः सह ।
तुण्डेन गृह्य तां शाखामुत्पपात खगेश्वरः ।
तौ च पक्षी भुजंगाशो व्योम्नि क्रीडन्निवाव्रजत् ।
तं दृष्ट्वा गुरुसंभारं प्रगृह्योत्पतितं खगम् ।
ऋषयस्तेऽब्रुवन्सर्वे गरुडोऽयमिति स्म ह ।
न ह्यन्यः क्षमते कश्चिद्यथायं वीर्यवान्खगः ।
असौ गच्छति धर्मात्मा गुरुभारसमन्वितः ।
अयं क्रीडन्निवाकाशे तस्माद्गरुड एव सः ।
एवं ते समयं सर्वे वसवश्च दिवौकसः ।
अकार्षुः पक्षिराजस्य गरुडेत्येव नाम ह ।
स पक्षी पृथिवीं सर्वां परिधावंस्ततस्ततः ।
मुमुक्षुः शाखिनः शाखां न स्म देशमपश्यत ।
स वाचमशृणोद्दिव्यामुपर्युपरि जल्पतः ।
देवदूतस्य विस्पष्टमाभाष्य गरुडेति च ।
वैनतेय कुविन्देषु समुद्रान्ते महाबल ।
पात्यतां शाखिनः शाखा न हि ते धर्मनिश्चयः ।

$G_{2.4}$ M निवर्तेते (for न्यवर्तत). — T_1 line 290. — (L. 290) G_2 तोयगृद्धः (for °गृध्नुः). T_3 दर्पाद्; G_2 M तस्माद् (for तर्पाद्). D_{10} G_1 अपसर्पत; $G_{1.3}$ उपा°; G_2 M अ(M_3 उ)रमर्पति (for अपासर्पत). — (L. 291) G_4 जलजस् (for °जं). $T_{1.3}$ आहवे (for °वात्). — T_1 om. lines 293–294. — (L. 293) G_1 तद् (for तं). D_{10} G_2 स्थूलम् (for स°). T_2 G_4 असंत्रास- (for °सं). — (L. 294) D_{10} G_2 $M_{1.2.4}$ समेतौ; T_3 समौ तौ (for समस्तौ). M जग्राह विनतात्मजः (for the post. half). — (L. 296) T_1 प्रस्पंदमानो; Madras ed. प्रस्कंदमानं. — (L. 297) M -निसूदनः (for -निषू°). — T_1 om. line 298. — (L. 298) Kumbh. ed. समुत्पत्य (for समावृत्य). — (L. 299) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_2 संग्रहीतौ; Madras ed. संगृहीतैर् (for °हीतौ). T_1 संगृहीतेन तौ भृशं (for the post. half). — (L. 300) T_1 वज्रकल्पैः (for °गर्भैः). G_2 मुमोच तत् (for °चतुः). T_1 नखैः प्राणानमुंचतां (for the post. half). — (L. 301) T_1 om. the post. half and the prior half of line 302. T_3 $G_{1.3}$ स्तब्ध- (for स्रस्त-). — (L. 302) G_1 विवलन्; G_4 विचरन् (for विवल्गन्). T_2 खचरो हि (for खेचरोऽभि-). — (L. 303) T_1 उदीच्यां (for पृथिव्यां). — (L. 304) G_2 निरीक्ष्यते (for निरैक्षत). — (L. 305) Some MSS. नैमिशं (for °षं). — T_1 om. lines 306–315. — (L. 306) $M_{1.3}$ अपश्यत्तं; M_2 °त्तद् (for °त). D_{10} T_3 G किंचिच् (for कं°). — (L. 307) D_{10} G_2 उच्छ्रयं (for उच्छ्रितम्). — (L. 310) D_{10} दृढ-; $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M बहु- (for वज्र-). — (L. 311) G_4 जगृह्य (for नि°). — (L. 313) Kumbh. ed. अधः (for अथ). — (L. 315) D_{10} S वैखानसानां यति(T_3 G_2 °ती)नां (for the prior half). — (L. 316) Kumbh. ed. तत्र (for तस्य). Kumbh. ed. तस्य (for तत्र). T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 317. — (L. 318) $M_{1.2}$ तुंडे नि- (for तुण्डेन). — (L. 319) D_{10} भुजंगेशो (for °गाशो). T_1 [आ]द्रवत् (for [अ]व्रजत्). — (L. 320) T_1 त्वरितं (for [उ]त्पतितं). — (L. 321) D_{10} तं (for ते). — (L. 322) M पततां (for क्षमते). T_1 [अ]सौ (for [अ]यं). — (L. 323) T_1 -समन्वितं (for °तः). — T_1 om. lines 324–325. — (L. 324) G_4 अथ (for अयं). — (L. 325) D_{10} T_3 G_2 मुनयः (for समयं). T_2 G_4 वासवश् (for व°). — (L. 326) G_2 अकार्षीः (for °र्षुः). T_1 देवाश्च ऋषयश्चक्रुर् (for the prior half). — (L. 327) T_1 इतस्ततः (for तत°). — (L. 328) D_{10} तस्य (for न स). — (L. 329) M स वाचमथ शुश्राव (for the prior half).

तच्छ्रुत्वा गरुडस्तूर्णं जगाम लवणाम्भसः ।
उद्देशं यत्र ते मन्दाः कुविन्दाः पापकर्मिणः ।
ततो गत्वा ततः शाखां मुमोच पततां वरः ।
तया हता जनपदास्तदा षट्त्रिंशतो नृप ।
स देशो राजशार्दूल ख्यातः परमदारुणः ।
शाखापतग इत्येव कुविन्दानां दुरात्मनाम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

हत्वा तं पक्षिशार्दूलः कुविन्दानां जनव्रजम् ।
उपोपविश्य शैलाग्रे भक्षयामास तावुभौ ।
वारणं कच्छपं चैव संहृष्टः स पतत्रिराट् ।
तयोः स रुधिरं पीत्वा मेदसी च परंतप ।
संहृष्टः पततां श्रेष्ठो लब्ध्वा बलमनुत्तमम् ।
जगाम देवराजस्य भवनं पन्नगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं पावकं विस्फुलिङ्गिनम् ।
रात्रिंदिवं प्रज्वलितं रक्षार्थममृतस्य ह ।
तं दृष्ट्वा विहगेन्द्रस्य भयं तीव्रमथाविशत् ।
न तु तोयान्न रक्षोभ्यो भयमस्योपपद्यते ।
पक्षित्वमात्मनो दृष्ट्वा ज्वलन्तं च हुताशनम् ।
पितामहमथो गत्वा ददर्श भुजगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं गरुडः प्रयताञ्जलिः ।
प्रोवाच तदसंदिग्धं वचनं पतगेश्वरः ।
उद्यतं गुरुकृत्ये मां भगवन्धर्मनिश्चितम् ।
विमोक्षणार्थं मातुर्हि दासभावादनिन्दितम् ।
कद्रूसकाशममृतं मया हर्तव्यमीश्वर ।
तदा मे जननी देव दासभावात्प्रमोक्ष्यते ।
तत्रामृतं प्रज्वलितो नित्यमीश्वर रक्षति ।
हिरण्यरेता भगवान्पाकशासनशासनात् ।
तत्र मे देवदेवेश भयं तीव्रमथाविशत् ।
ज्वलन्तं पावकं दृष्ट्वा पक्षित्वं चात्मनः प्रभो ।
समतिक्रमितुं शक्यः कथं स्यात्पावको मया ।
तस्याभ्युपायं वरद वक्तुमीशोऽसि मे प्रभो ।
तमब्रवीन्महाभाग तप्यमानं विहंगमम् ।
अग्नेः संशमनोपायमुत्स्मयन्स पुनः पुनः ।
पयसा शाम्यते वत्स सर्पिषा च हुताशनः ।
शरीरस्थोऽपि भूतानां किं पुनः प्रज्वलन्भुवि ।
नवनीतं पयो वापि पावके त्वं समादधेः ।
ततो गच्छ यथाकामं न त्वा धक्ष्यति पावकः ।

Colophon.

—(L. 330) T_1 विसृष्टम् (for विस्प°). —(L. 331) T_1 कुळिंदेषु; $M_{1.3}$ कुणि°; M_4 कुलिं° (for कुविन्देषु). —(L. 332) G_2 सर्व- (for धर्म-). T_1 -विप्लवः (for -निश्चयः). Madras ed. न भीस्ते धर्मनिश्चयात् (for the post. half). —(L. 333) T_1 विहगस् (for गरुडस्). D_{10} (before corr.) जगाम लवणांभसि (for the post. half). —(L. 334) T_1 कुळिंदाः; M कुणि(M_4 °लिं)दाः (for कुविन्दाः). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -कारिणः; G_3 -कर्मणः (for -कर्मिणः). —(L. 335) T_1 M तत्र (for ततो). —(L. 336) T_1 तदा; $G_{1.3.4}$ M_2 तथा (for तया). Kumbh. ed. षड्विंशतो (for षट्त्रिंशतो). —(L. 338) T_1 M_3 -पातक; G_2 -पतंग; M_1 -वातिक (for -पतग). G_4 शाखामपातयत्येव (for the prior half). T_1 कुळिंदानां; $M_{1.3}$ कुणि°; M_4 कुलिं° (for कुविन्दानां). T_2 $G_{1.3}$ महात्मनां (for दुरा°). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} सुपर्णोपाख्यानं; T_2 सुपर्णोपाख्याने काश्यपगरुडसंवादे शाखाविसर्जनं; M_4 सौपर्णे शाखामोचनं. — *Adhy. no. :* S 27. —(L. 339) T_2 तु (for तं). T_1 कुळिंदानां; M कुणि(M_4 °लि)दानां (for कुविन्दानां). G_1 जनं प्रति; G_3 जनव्रती; Kumbh. ed. जनं व्रती (for जनव्रजम्). —(L. 341) T_1 न स हृष्टः (for संहृष्टः स). —(L. 342) $T_{2,3}$ तु (for स). T_1 परंतपः. —(L. 343) T_1 स (for सं-). D_{10} G_2 फलम् (for बलम्). T_1 लब्ध्वा च बलमुत्तमं (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 345–349. —(L. 345) M तत्रापश्यन् (for तं प्रणम्य). —(L. 346) M_1 रात्रिदिनं (for °वं). —(L. 347) M तं दृष्ट्वा पतगेंद्रस्य (for the prior half). Kumbh. ed. उपाविशत् (for अथा°). — G_2 om. line 348. —(L. 348) D_{10} रक्षेभ्यो; Kumbh. ed. रक्षिभ्यो (for रक्षोभ्यो). Madras ed. -जायते (for -पद्यते). —(L. 349) M ज्वलितं जातवेदसं (for the post. half). —(L. 350) T_1 om. from मथो up to प्रणम्य (in line 351). —(L. 351) D_{10} G_4 गरुडः प्रांजलिः स्थितः; $M_{1.2}$ °डः पततांजलिः (for the post. half). —(L. 352) T_3 तम्; M [ए]तद् (for तद्). D_{10} G_2 वचनं पन्नगेश्वरः (sic); Madras ed. °नं पक्षिराट् ततः (for the post. half). — T_1 om. 353–354. —(L. 354) T_2 दासी- (for दास-). M अनिंदित. —(L. 356) $M_{1.2.4}$ दासभावं; Madras ed. दासीभावात्. —(L. 357) T_1 तु ज्वलतो (for प्रज्वलितो). — T_1 G_2 om. line 359. —(L. 361) T_1 G_1 शक्यं. M समतिक्रामितुं शक्यः (for the prior half). —(L. 362) G_2 [अ]प्युपायं (for [अ]भ्यु°). —Before line 363, T_1 ins. भीष्मः. —(L. 363) $T_{1.2}$ M महाराज; G_4 °भागस्; Madras ed. °भागं (for °भाग). —(L. 364) G_{2-4} विस्मयन् (for उत्स्मयन्). M वै (for स). —(L. 365) T_1 M वा (for च). T_3 $G_{1.3}$ पुनः पुनः (for हुताशनः). — T_1 om. line 366. —(L. 367) T_1 M समादधाः

102

तं दृष्ट्वा जलजं तूर्णमपसर्पन्तमाहवात् ।
अभिदुद्राव वेगेन वज्रपाणिरिवासुरम् ।
तं रोषात्स्थलमुत्तीर्णमसंप्राप्तं गजोत्तमम् ।
उभावेव समस्तौ तु जग्राह विनतासुतः ।
चरणेन तु सव्येन जग्राह स गजोत्तमम् ।
प्रस्पन्दमानं बलवान्दक्षिणेन तु कच्छपम् ।
उत्पपात ततस्तूर्णं पन्नगेन्द्रनिषूदनः ।
दिवं खं च समावृत्य पक्षाभ्यामपराजितः ।
तेन चोत्पतता तूर्णं संगृहीतौ नखैर्भृशम् ।
वज्रगर्भैः सुनिशितैः प्राणांस्तूर्णं मुमोचतुः ।
तौ गृह्य बलवांस्तूर्णं स्रस्तपादशिरोधरौ ।
विवल्गन्निव खे क्रीडन्खेचरोऽभिजगाम ह ।
अत्तुकामस्ततो वीरः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
निरैक्षत न चापश्यद्द्रुमं पर्याप्तमासितुम् ।
नैमिषं त्वथ संप्राप्य देवारण्यं महाद्युतिः ।
अपश्यत द्रुमं कंचिच्छाखास्कन्धसमावृतम् ।
हिमवच्छिखरप्रख्यं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ।
परिणाहेन राजेन्द्र नल्वमात्रं समन्ततः ।
तस्य शाखाभवत्काचिदायता पञ्चयोजनम् ।
दृढमूला दृढस्कन्धा वज्रपत्रसमाचिता ।
तत्रोपविष्टः सहसा वैनतेयो निगृह्य तौ ।
अत्तुकामस्ततः शाखां तस्य वेगादथापतत् ।
तां पतन्तीमभिप्रेक्ष्य प्रेक्ष्य चर्षिगणानथ ।
आसीनान्वसुभिः सार्धं सत्रेण जगतीपते ।
वैखानसान्नाम यतीन्वालखिल्यगणानपि ।
तस्य भीराविशत्तत्र पतगेन्द्रस्य भारत ।
तान्दृष्ट्वा स यतींस्तत्र समासीनान्सुरैः सह ।
तुण्डेन गृह्य तां शाखामुत्पपात खगेश्वरः ।
तौ च पक्षी भुजंगाशो व्योम्नि क्रीडन्निवाव्रजत् ।
तं दृष्ट्वा गुरुसंभारं प्रगृह्योत्पतितं खगम् ।
ऋषयस्तेऽब्रुवन्सर्वे गरुडोऽयमिति स्म ह ।
न ह्यन्यः क्षमते कश्चिद्यथायं वीर्यवान्खगः ।
असौ गच्छति धर्मात्मा गुरुभारसमन्वितः ।
अयं क्रीडन्निवाकाशे तस्माद्गरुड एव सः ।
एवं ते समयं सर्वे वसवश्च दिवौकसः ।
अकार्षुः पक्षिराजस्य गरुडेत्येव नाम ह ।
स पक्षी पृथिवीं सर्वां परिधावंस्ततस्ततः ।
मुमुक्षुः शाखिनः शाखां न स्म देशमपश्यत ।
स वाचमशृणोद्दिव्यामुपर्युपरि जल्पतः ।
देवदूतस्य विस्पष्टमाभाष्य गरुडेति च ।
वैनतेय कुविन्देषु समुद्रान्ते महाबल ।
पात्यतां शाखिनः शाखा न हि ते धर्मनिश्चयः ।

G2.4 M निवर्तते (for न्यवर्तत). — T1 line 290. —(L. 290) G2 तोयगृद्धः (for °गृध्नुः). T3 हर्षाद्; G2 M तस्माद् (for तर्षाद्). D10 G4 अपसर्पत; G1.3 उपा°; G2 M अ(M3 उ)पसर्पति (for अपासर्पत). —(L. 291) G4 जलजस् (for °जं). T1.3 आहवे (for °वात्). — T1 om. lines 293-294. —(L. 293) G4 तद् (for तं). D10 G2 स्थूलम् (for स्थ°). T2 G4 असंप्राप्त- (for °प्तं). —(L. 294) D10 G2 M1.2.4 समंतौ; T3 समौ तौ (for समस्तौ). M जग्राह विनतात्मजः (for the post. half). —(L. 296) T1 प्रस्पंदमानौ; Madras ed. प्रस्कंदमानं. —(L. 297) M -निसूदनः (for -निषू°). — T1 om. line 298. —(L. 298) Kumbh. ed. समुत्पत्य (for समावृत्य). —(L. 299) T2.3 G1.3.4 M2 संग्रहीतौ; Madras ed. संगृहीतैर् (for °हीतौ). T1 संगृहीतेन तौ भृशं (for the post. half). —(L. 300) T1 वज्रकल्पैः (for °गर्भैः). G2 मुमोच तत् (for °चतुः). T1 नखैः प्राणानमुंचतां (for the post. half). —(L. 301) T1 om. the post. half and the prior half of line 302. T3 G1.3 स्तब्ध- (for स्रस्त-). —(L. 302) G1 विवल्गन्; G4 विचरन् (for विवल्गन्). T2 खचरो हि (for खेचरोऽभि-). —(L. 303) T1 उदीच्यां (for पृथिव्यां). —(L. 304) G2 निरीक्षते (for निरैक्षत). —(L. 305) Some MSS.

नैमिशं (for °पं). — T1 om. lines 306-315. —(L. 306) M1.3 अपश्यत्तं; M2 °त्तद् (for °त). D10 T3 G किंचिच् (for कं°). —(L. 307) D10 G2 उच्छ्रयं (for उच्छ्रितम्). —(L. 310) D10 दृढ-; T2.3 G1.2.4 M बहु- (for वज्र-). —(L. 311) G4 जगृह्य (for नि°). —(L. 313) Kumbh. ed. अधः (for अथ). —(L. 315) D10 S वैखानसानां यति(T3 G2 °ती)नां (for the prior half). —(L. 316) Kumbh. ed. तत्र (for तस्य). Kumbh. ed. तस्य (for तत्र). T1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 317. —(L. 318) M1.2 तुंडे नि- (for तुण्डेन). —(L. 319) D10 भुजंगेशो (for °गाशो). T1 [आ]द्रवत् (for [अ]व्रजत्). —(L. 320) T1 त्वरितं (for [उ]त्पतितं). —(L. 321) D10 तं (for ते). —(L. 322) M पततां (for क्षमते). T1 [अ]सौ (for [अ]यं). —(L. 323) T1 -समन्वितं (for °तः). — T1 om. lines 324-325. —(L. 324) G4 अथ (for अयं). —(L. 325) D10 T3 G2 मुनयः (for समयं). T2 G4 वासवश् (for व°). —(L. 326) G2 अकार्षीः (for °र्षुः). T1 देवाश्च ऋषयश्चक्रुर् (for the prior half). —(L. 327) T1 इतस्ततः (for तत°). —(L. 328) D10 तस्य (for न स्म). —(L. 329) M स वाचमथ शुश्राव (for the prior half).

तच्छ्रुत्वा गरुडस्तूर्णं जगाम लवणाम्भसः ।
उद्देशं यत्र ते मन्दाः कुविन्दाः पापकर्मिणः ।
ततो गत्वा ततः शाखां मुमोच पततां वरः ।
तया हता जनपदास्तदा षट्त्रिंशतो नृप ।
स देशो राजशार्दूल ख्यातः परमदारुणः ।
शाखापतग इत्येव कुविन्दानां दुरात्मनाम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

हत्वा तं पक्षिशार्दूलः कुविन्दानां जनव्रजम् ।
उपोपविश्य शैलाग्रे भक्षयामास तावुभौ ।
वारणं कच्छपं चैव संहृष्टः स पतत्रिराट् ।
तयोः स रुधिरं पीत्वा मेदसी च परंतप ।
संहृष्टः पततां श्रेष्ठो लब्ध्वा बलमनुत्तमम् ।
जगाम देवराजस्य भवनं पन्नगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं पावकं विस्फुलिङ्गिनम् ।
रात्रिंदिवं प्रज्वलितं रक्षार्थममृतस्य ह ।
तं दृष्ट्वा विहगेन्द्रस्य भयं तीव्रमथाविशत् ।
न तु तोयान्न रक्षोभ्यो भयमस्योपपद्यते ।
पक्षित्वमात्मनो दृष्ट्वा ज्वलन्तं च हुताशनम् ।
पितामहमथो गत्वा ददर्श भुजगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं गरुडः प्रयताञ्जलिः ।
प्रोवाच तदसंदिग्धं वचनं पतगेश्वरः ।
उद्यतं गुरुकृत्ये मां भगवन्धर्मनिश्चितम् ।
विमोक्षणार्थं मातुर्हि दासभावादनिन्दितम् ।
कद्रूसकाशममृतं मया हर्तव्यमीश्वर ।
तदा मे जननी देव दासभावात्प्रमोक्ष्यते ।
तत्रामृतं प्रज्वलितो नित्यमीश्वर रक्षति ।
हिरण्यरेता भगवान्पाकशासनशासनात् ।
तत्र मे देवदेवेश भयं तीव्रमथाविशत् ।
ज्वलन्तं पावकं दृष्ट्वा पक्षित्वं चात्मनः प्रभो ।
समतिक्रमितुं शक्यः कथं स्यात्पावको मया ।
तस्याभ्युपायं वरद वक्तुमीशोऽसि मे प्रभो ।
तमब्रवीन्महाभाग तप्यमानं विहंगमम् ।
अग्नेः संशमनोपायमुत्स्मयन्स पुनः पुनः ।
पयसा शाम्यते वत्स सर्पिषा च हुताशनः ।
शरीरस्थोऽपि भूतानां किं पुनः प्रज्वलन्भुवि ।
नवनीतं पयो वापि पावके त्वं समादधेः ।
ततो गच्छ यथाकामं न त्वा धक्ष्यति पावकः ।

Colophon.

—(L. 330) T1 विसृष्टम् (for विस्व°). —(L. 331) T1 कुलिंदेषु; M1.3 कुणि°; M4 कुलि° (for कुविन्देषु). —(L. 332) G2 सर्व- (for धर्म-). T1 -विप्लवः (for -निश्चयः). Madras ed. न भीस्ते धर्मनिश्चयात् (for the post. half). —(L. 333) T1 विहगस् (for गरुडस्). D10 (before corr.) जगाम लवणांभसि (for the post. half). —(L. 334) T1 कुलिंदाः; M कुणि(M4 °लि)दाः (for कुविन्दाः). D10 T2 G2.4 -कारिणः; G3 -कर्मणः (for -कर्मिणः). —(L. 335) T1 M तत्र (for ततो). —(L. 336) T1 तदा; G1.3.4 M2 तथा (for तया). Kumbh. ed. षड्विंशतो (for षट्त्रिंशतो). —(L. 338) T1 M2 -पातक; G2 -पतंग; M1 -वातिक (for -पतग). G4 शाखामपातयत्येव (for the prior half). T1 कुलिंदानां; M1.3 कुणि°; M4 कुलि° (for कुविन्दानां). T2 G1.3 महात्मनां (for दुरा°). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* D10 सुपर्णोपाख्यानं; T2 सुपर्णोपाख्याने काश्यपगरुडसंवादे शाखाविसर्जनं; M4 सौपर्णे शाखामोचनं. — *Adhy. no. :* S 27. —(L. 339) T2 तु (for तं). T1 कुलिंदानां; M कुणि(M4 °लि)दानां (for कुविन्दानां). G1 जनं प्रति; G3 जनव्रती; Kumbh. ed. जनं व्रती (for जनव्रजम्). —(L. 341) T1 न स हृष्टः (for संहृष्टः स). —(L. 342) T1.2 तु (for स). T1 परंतपः. —(L. 343) T1 स (for सं-). D10 G2 फलम् (for बलम्). T1 लब्ध्वा च बलमुत्तमं (for the post. half). — T1 om. (hapl.) lines 345–349. —(L. 345) M तत्रापश्यन् (for तं प्रणम्य). —(L. 346) M1 रात्रिंदिनं (for °वं). —(L. 347) M तं दृष्ट्वा पतगेंद्रस्य (for the prior half). Kumbh. ed. उपाविशत् (for अथा°). — G2 om. line 348. —(L. 348) D10 रक्षेभ्यो; Kumbh. ed. राक्षिभ्यो (for रक्षोभ्यो). Madras ed. -जायते (for -पद्यते). —(L. 349) M ज्वलितं जातवेदसं (for the post. half). —(L. 350) T1 om. from मथो up to प्रणम्य (in line 351). —(L. 351) D10 G4 गरुडः प्रांजलिः स्थितः; M1.2 °डः पततांजलिः (for the post. half). —(L. 352) T3 तम्; M [प]तद् (for तद्). D10 G2 वचनं पन्नगेश्वरः (sic); Madras ed. °नं पक्षिराड् ततः (for the post. half). — T1 om. 353–354. —(L. 354) T2 दासी- (for दास-). M अनिंदित. —(L. 356) M1.2.4 दासभावं; Madras ed. दासीभावात्. —(L. 357) T1 तु ज्वलतो (for प्रज्वलितो). — T1 G2 om. line 359. —(L. 361) T1 G1 शक्यं. M समतिक्रामितुं शक्यः (for the prior half). —(L. 362) G2 [अ]प्युपायं (for [अ]भ्यु°). — Before line 363, T1 ins. भीष्मः. —(L. 363) T1.2 M महाराज; G4 °भागस्; Madras ed. °भागं (for °भाग). —(L. 364) G2–4 विस्मयन् (for उत्स्मयन्). M वै (for स). —(L. 365) T1 M वा (for च). T2 G1.3 पुनः पुनः (for हुताशनः). — T1 om. line 366. —(L. 367) T1 M समादधाः

भीष्मः ।

पितामहवचः श्रुत्वा गरुडः पततां वरः ।
जगाम गोकुलं किंचिन्नवनीतजिहीर्षया ।
नवनीतं तथापश्यन्मथितं कलशे स्थितम् ।
तदादाय ततोऽगच्छद्यतस्तद्रक्ष्यतेऽमृतम् ।
स तत्र गत्वा पतगस्तिर्यक्रोधं महाबलः ।
हुताशनमपक्रम्य नवनीतमपातयत् ।
सोऽर्चिष्मान्मन्दवेगोऽभूत्सर्पिषा तेन तर्पितः ।
धूमकेतुर्न जज्वाल धूममेव ससर्ज ह ।
तमतीत्याशु गरुडो हृष्टात्मा जातवेदसम् ।
रक्षांसि समतिक्रामत्पक्षवातेन पातयन् ।
ते पतन्ति शिरोभिश्च जानुभिश्चरणैस्तथा ।
उत्सृज्य शस्त्रावरणं पक्षिपक्षसमाहताः ।
उत्प्लुत्य चावृतान्नागान्हत्वा चक्रं व्यतीत्य च ।
अरान्तरेण शिरसा भित्त्वा जालं समाद्रवत् ।
स भित्त्वा शिरसा जालं वज्रवेगसमो बली ।
उज्जहार ततः शीघ्रममृतं भुजगाशनः ।
तदादायाद्रवच्छीघ्रं गरुडः श्वसनो यथा ।
अथ संनाहमकरोद्वृत्रहा विबुधैः सह ।
ततो मातलिसंयुक्तं हरिभिः स्वर्णमालिभिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं सूर्याग्निसमतेजसम् ।
सोऽभ्यद्रवत्पक्षिराजं वृत्रहा पाकशासनः ।
उद्यम्य निशितं वज्रं वज्रहस्तो महाबलः ।
तथैव गरुडो राजन्वज्रहस्तं समाद्रवत् ।
ततो वै मातलिं प्राह शीघ्रं वाहय वाजिनः ।
अथ दिव्यं महाघोरं गरुडाय ससर्ज ह ।
वज्रं सहस्रनयनस्तिग्मवेगपराक्रमः ।
उत्क्षिप्तमक्षन्तमाज्ञाय वज्रं वै त्रिदशेश्वरम् ।
तूर्णं वेगतरो भूत्वा जगाम पततां वरः ।
पितामहनिसर्गेण ज्ञात्वा लब्धवरः खगः ।
आयुधानां वरं वज्रमथ शक्रमुवाच ह ।
वृत्रहन्नेष वज्रस्ते वरो लब्धः पितामहात् ।
अतः संमानमाकाङ्क्षन्मुञ्चाम्येकं तनूरुहम् ।
एतेनायुधराजेन यदि शक्तोऽसि वृत्रहन् ।
हन्यास्त्वं परया शक्त्या गच्छाम्यहमनामयः ।
तत्तु तूर्णं तदा वज्रं स्वेन वेगेन भारत ।
जघान परया शक्त्या न चैनमदहद्भृशम् ।
ततो देवर्षयो राजन्गच्छन्तो वै विहायसा ।
दृष्ट्वा वज्रं विपक्तं तं पक्षिपर्णेऽब्रुवन्वचः ।
सुपर्णः पक्षिगरुडो यस्य पर्णे वरायुधम् ।
विपक्तं देवराजस्य वृत्रहन्तुः सनातनम् ।
एवं सुपर्णो विहगो वैनतेयः प्रतापवान् ।
ऋषयस्तं विजानन्ति चाग्नेयं वैष्णवं पुनः ।
वेदाभिष्टुतमत्यन्तं स्वर्गमार्गफलप्रदम् ।

(for °धेः). — (L. 368) T_1 त्वां (for त्वा). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} सुपर्णोपाख्यानं ; T_2 सुपर्णोपाख्याने पितामहगरुडसंवादे अग्निजयोपायकथनं. — *Adhy. no. :* S 28. — (L. 370) D_{10} नवनीतं (for °त-). G_2 नवनीतं जिगीषया (for the post. half). — (L. 371) T_1 M ततो (for तथा). — (L. 374) T_1 अभिक्रम्य ; T_2 उप° ; $M_{1.3}$ अति° (for अप°). — (L. 375) T_1 $G_{1.3}$ M_2 [ऽ]र्चिषा (for ऽर्चिष्मान्). D_{10} $G_{2.4}$ सर्वतः (for तर्पितः). — (L. 376) M_3 स (for न). — (L. 377) $G_{1.3}$ M_2 समतीत्य (for त°). — (L. 378) D_{10} S (except $M_{1.4}$) -क्रामन् (for -क्रामत्). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{2.3}$ -पातेन (for -वातेन). — (L. 379) M_4 पतंतः (for पतन्ति). G_3 (before corr.) सह (for तथा). — (L. 380) G_2 पक्ष- (for पक्षि-). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ -समाहतं (for °ताः). — (L. 381) G_2 उत्पात्य (for उत्प्लुत्य). T_1 उद्वहंणविपौ नागौ ; M उद्वमंतौ विषं नागौ ; Madras ed. उत्पत्य पर्वतं नागं (for the prior half). — (L. 382) G_2 अथांतरेण ; G_4 तदंतरेण (for अरान्तरेण). D_{10} T_3 G_{1-3} M_2 हत्वा ; G_4 जालं (for भित्त्वा). G_4 हत्वा (for जालं). — (L. 383) D_{10} G_2 छित्वा (for भित्त्वा). — (L. 384) T_2 अमृतं पन्नगाशनः (for the post. half). — (L. 387) D_{10} $G_{2.4}$ M मातलिना (for °लिसं-). — (L. 389) D_{10} T G [ऽ]भिद्रवत् (for °ऽभ्य°). D_{10} T_1 G_{2-4} M पक्षिवरं (for °राजं). — (L. 391) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -हस्तात् (for -हस्तं). — (L. 393) D_{10} T_1 वज्रं (for दिव्यं). — T_1 om. line 394. — (L. 394) D_{10} दिव्यं (for वज्रं). — (L. 396) T_1 M तूर्ण- (for तूर्णं). Kumbh. ed. वेगपरो (for °तरो). — (L. 397) D_{10} G_4 M लब्धवरं (for °वरः). — (L. 399) M वर- (for वरो). — (L. 400) $G_{1.3}$ [ए]क- (for [ए]कं). — (L. 401) $G_{1.3}$ -जालेन (for -राजेन). M एष आयुधराजस्ते (for the prior half). D_{10} शक्नोषि ; M शक्नोति (for शक्तोऽसि). — (L. 402) M हन्यात्स (for °स्त्वं). G_4 अनामयं. — (L. 403) G_2 तं (for तत्). — (L. 404) G_2 भक्त्या (for शक्त्या). T_1 $M_{1.3}$ अहनद् (for अदहद्). — (L. 406) T_1 सुपर्ण इति चाब्रुवन् (for the post. half). — (L. 407) $T_{1.2}$ M सुपर्णः पक्षिराडेष (for the prior half). — (L. 410) T_1 तद् (for तं). G_2 विजानंते. D_{10} $G_{2.4}$ ह्याग्नेयं ; T_1 सुमहद् (for चाग्नेयं). M_{1-3} वपुः (for पुनः). — (L. 411) Kumbh.

तनु पर्णं सुपर्णस्य जगृहुर्बर्हिणस्तथा ।
मयूरा विस्मिताः सर्वे आद्रवन्ति स्म वज्रिणम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततो वज्रं सहस्राक्षो दृष्ट्वा सक्तं वरायुधम् ।
ऋषींश्च दृष्ट्वा सहसा सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
न ते सुपर्ण पश्यामि प्रभावं तेन योधये ।
इत्युक्ते न मया रक्षा शक्या कर्तुमतोऽन्यथा ।
इदं वज्रं मया सार्धं निवृत्तं हि यथागतम् ।
ततः सहस्रनयने निवृत्ते गरुडस्तथा ।
कद्रूमभ्यागमत्तूर्णममृतं गृह्य भारत ।

गरुडः ।

तदाहृतं मया शीघ्रममृतं जननीकृते ।
अदासी सा भवत्वद्य विनता धर्मचारिणी ।

कद्रूः ।

स्वागतं स्वाहृतं चेदममृतं विनतात्मज ।
अदासी जननी तेऽद्य पुत्र कामवशा शुभा ।
एवमुक्ते तदा सा च संप्राप्ता विनता गृहम् ।
उपनीय यथान्यायं विहगो बलिनां वरः ।
स्मृत्वा निकृत्या विजयं मातुः संप्रतिपद्यत ।
वधं च भुजगेन्द्राणां ये वालास्तस्य वाजिनः ।
बभूवुरसितप्रख्या निकृत्या वै जितं त्वया ।
तामुवाच ततो न्यायं विहगो बलिनां वरः ।
उज्जहारामृतं तूर्णमुत्पपात च रंहसा ।
तद्गृहीत्वामृतं तूर्णं प्रयान्तमपराजितम् ।
कद्रूर्भुजंगजननी सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
किमर्थं वैनतेय त्वमाहृत्यामृतमुत्तमम् ।
पुनर्हरसि दुर्बुद्धे मा जातु वृजिनं कृथाः ।

सुपर्णः ।

अमृताहरणं मेऽद्य यत्कृतं जननीकृते ।
भवत्या वचनादेतदाहरामृतमित्युत ।
आहृतं तदिदं शीघ्रं मुक्ता च जननी मम ।
हराम्येष पुनस्तत्र यत एतन्मयाहृतम् ।
यदि मां भवती ब्रूयादमृतं मे च दीयताम् ।
तथा कुर्यां न वा कुर्यां न हि त्वममृतक्षमा ।
मया धर्मेण सत्येन विनता च समुद्धृता ।

भीष्मः ।

ततो गत्वाथ गरुडः पुरंदरमुवाच ह ।
इदं मया वृत्रहन्तर्हृतं तेऽमृतमुत्तमम् ।
मात्रर्थे हि तथैवेदं गृहाणामृतमाहृतम् ।
माता च मम देवेश दासीत्वमुपजग्मुषी ।
भुजंगमानां मातुर्वै सा मुक्तामृतदर्शनात् ।
एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः सुपर्णमनुमन्यते ।
उवाच च मुदा युक्तो दिष्ट्या दिष्ट्येति वासवः ।

ed. अत्यर्थं (for °न्तं). M स्वर्गमोक्ष- (for °मार्ग-). — (L. 412) T1 तत्सु-; M तत्तु (for तनु). — (L. 413) T1 मयूरास्तद्गृहीत्वा तु अनुकुर्वंति वज्रिणं. — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गरुडवासवयुद्धं; M4 सौपर्णे अमृताहरणं. — *Adhy. no. :* S 29. — (L. 414) M1.4 वज्री (for वज्रं). — (L. 415) T1 पृष्ट्वा (ior दृष्ट्वा). — (L. 416) T1 प्रभावं सुमहात्मनः; M4 °वं येन मे भवान् (for the post. half). — (L. 417) T1 [उ]क्त्वैव (for [उ]क्ते न). G4 शक्यं; M4 शक्त्या (for शक्या). — (L. 418) T1 स्याद् (for हि). — Before line 419, M ins. भीष्मः. — (L. 420) Kumbh. ed. [अ]भ्यगमत् (for [अ]भ्या°). — (L. 422) T1 ते (for सा). — D10 om. the ref. — (L. 423) D10 T1 G4 स्वाहृतं स्वागतं चेदम् (T1 चैव) (for the prior half). T1 अमृतं विनतासुत (for the post. half). — (L. 424) D10 G2.4 [इ]त्येव; T1 तेस्तु (for तेऽद्य). T1 M1.2.4 यत्र (for पुत्र). T1 कामगमा (for °वशा). G4 [अ]नुगा (for शुभा). — Before line 425, M ins. भीष्मः. — (L. 425) D10 T1 G2.4 [उ]क्ता (for [उ]क्ते). T1 तथा सा च; M तया वेश्म (for तदा सा च). M तदा (for गृहम्). — T1 M om. line 426. G2 om. (hapl.) lines 427–430. — (L. 427) T1 -पद्य च; M1–3 -पद्यते; M4 -पद्यसे (for -पद्यत). — (L. 428) D10 वधस्तु (for वधं च). D10 G4 शुद्ध- (for तस्य). — T1 transp. lines 429 and 430. — (L. 429) T1 विनता जननी पूर्वं (for the prior half). D10 T2 G3.4 M वै जितास्; T1 विजिता; T3 वै जयास् (for वै जितं). — (L. 431) T1 इत्युक्त्वा चामृतं गृह्य (for the prior half). G1.3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 432. G4 विहायसं (for च रंहसा). — (L. 437) M वचनं हि (for °नाद्). D10 G2.4 [अ]थ (for [उ]त). T2 आहृतममृतं मया (for the post. half). — (L. 438) G2 आहरं (for आहृतं). M1–3 तदिदं शीघ्रमानीतं (for the prior half). — (L. 440) D10 T2.3 G2.4 M मा (for मां). — (L. 442) T1 मया सत्येन धर्मेण (for the prior half). — D10 om. the ref. — (L. 443) T1 च (for [अ]थ). — (L. 444) M4 धृतं (for हृतं). D10 M मे (for ते). — (L. 445) T1 M मातुरर्थे (for मात्रर्थे हि). D10 T1 G2.4 उत्तमं (for आहृतम्). — Before line 448, M ins.

ऋषयो ये सहस्राक्षमुपासन्ति सुरैः सह ।
ते सर्वे च मुदा युक्ता विश्वे देवास्तथैव च ।
ततस्तमृषयः सर्वे देवाश्च भरतर्षभ ।
ऊचुः पुरंदरं हृष्टा गरुडो लभतां वरम् ।
ततः शचीपतिर्वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
जनिष्यति हृषीकेशः स्वयमेवैष पक्षिराट् ।
केशवः पुण्डरीकाक्षः शूरपुत्रस्य वेश्मनि ।
स्वयं धर्मस्य रक्षार्थं विभज्य भुजगाशनः ।
एष ते पाण्डवश्रेष्ठ गरुडोऽथ पतत्रिराट् ।
सुपर्णो वैनतेयश्च कीर्तितो भद्रमस्तु ते ।
तदेतद्वदतां श्रेष्ठ मयाख्यानं प्रकीर्तितम् ।
सुपर्णस्य महाबाहो किं भूयः कथयामि ते ।

Colophon.

2

After 13. 11, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. :

युधिष्ठिरः ।

प्रायश्चित्तं कृतघ्नानां प्रतिब्रूहि पितामह ।
मातॄः पितॄन्गुरूंश्चैव येऽवमन्यन्ति मोहिताः ।
ये चाप्यन्ये परे तात कृतघ्ना निरपत्रपाः ।
तेषां गतिं महाबाहो श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

कृतघ्नानां गतिस्तात नरके शाश्वतीः समाः ।
मातापितृगुरूणां च ये न तिष्ठन्त शासने ।
कृमिकीटपिपीलेषु जायन्ते स्थावरेषु च ।
दुर्लभो हि पुनस्तेषां मानुष्ये पुनरुद्भवः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वत्सनाभो महाप्राज्ञो महर्षिः संशितव्रतः ।
वल्मीकभूतो ब्रह्मर्षिस्तप्यते सुमहत्तपः ।
तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो भरतर्षभ ।
ववर्ष सुमहद्वर्षं सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
तत्र सप्ताहवर्षं तु मुमुचे पाकशासनः ।
निमीलिताक्षस्तद्वर्षं प्रत्यगृह्णत वै द्विजः ।
तस्मिन्पतति वर्षे तु शीतवातसमन्विते ।
विशीर्णध्वस्तशिखरो वल्मीकोऽशनिताडितः ।
ताड्यमाने ततस्तस्मिन्वत्सनाभे महात्मनि ।
कारुण्यात्तस्य धर्मस्तु आनृशंस्यमथाकरोत् ।
चिन्तयानस्य ब्रह्मर्षिं तपन्तमतिधार्मिकम् ।
अनुरूपा मतिः क्षिप्रमुपजाता स्वभावजा ।
स्वं रूपं माहिषं कृत्वा सुमहान्तं मनोहरम् ।
त्राणार्थं वत्सनाभस्य चतुष्पादुपरि स्थितः ।
यदा त्वपगतं वर्षं वृष्टिवातसमन्वितम् ।

भीष्मः. —(L. 448) T_{1} -मान्य वै; $T_{2,3}$ G -मन्यत (for -मन्यते). —(L 450) T_{1} M उपासंत (T_{1} °ते) (for °सन्ति). — T_{1} om. line 452. —(L. 452) T_{3} G_{3} तद् (for तम्). —(L. 453) T_{2} दृष्ट्वा (for हृष्टा). —(L. 455) D_{10} S (except M_{4}) भजिष्यति हृषीकेशं (for the prior half). M_{4} [इ]ह (for [ए]ष). — T_{1} om. line 457. —(L. 457) D_{10} $G_{2,4}$ विभजन् (for °ज्य). — For line 457, M subst. :

स्वयमेवात्मनः साक्षाद्विजः स्याद्भुजगाशनः ।

— Before line 458, D_{10} M ins. भीष्मः. —(L. 458) M स एष (for एष ते). —(L. 460) T $G_{1,3,4}$ वदतां; Kumbh. ed. भरत- (for वदतां). G_{1} [आ]ख्यातं (for °नं). —(L. 461) M किं भूयः कथ्यतामिति (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} सु(G_{2} सौ)-पर्णोपाख्यानं; $M_{1,3,4}$ सौपर्ण; M_{2} अमृतप्रत्याहरणं. — *Adhy. no. :* S 30.

2

(L. 1) M प्रब्रवीहि (for प्रतिब्रूहि). —(L. 2) T_{2} माता- (for मातॄः). — T_{1} om. line 3. —(L. 3) M ये चान्येप्यपरास्तात (for the prior half). —(L. 4) G_{1} गतिर् (for गतिं). D_{10} $G_{2,4}$ महाभाग (for °बाहो). —(L. 6) M वै मते (for शासने). —(L. 7) T_{2} G_{1} $M_{1,3,4}$ कृमि- (for क्रिमि-). —(L. 8) T_{1} M_{3} मनुष्ये (for मा°). — After line 9, T_{1} M ins. :

वत्सनाभस्य संवादं धर्मस्य च महात्मनः ।
[T_{1} युधिष्ठिर (for महात्मनः).]

— T_{1} om. line 10. —(L. 10) G_{4} महाप्राज्ञ (for °ज्ञो). $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{2,4}$ संश्रित- (for संशित-). —(L. 11) D_{10} महर्षिस् (for ब्रह्म°). M स्म (for सु-). —(L. 13) $M_{1,3,4}$ -स्तनयित्नुमत् (for °मान्). —(L. 14) D_{10} -वर्षे (for -वर्षं). T_{1} तत्र सप्तदिने वर्षं (for the prior half). —(L. 15) D_{10} G_{2} प्रतिगृह्णीत; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ प्रत्यगृह्णीत; Kumbh. ed. °गृह्यत (for °गृह्णत). — T_{1} om. line 17. —(L. 17) $M_{1,2,4}$ विशीर्णो (for °र्ण-). T_{2} G_{1} -शिखरे (for °रो). —(L. 18) M पीड्यमाने (for ता°). T_{1} ताड्यमाने च वल्मीके (for the prior half). —(L. 19) T_{1} M कार्पण्यात् (for कारु°). $T_{2,3}$ धर्मस्य; Kumbh. ed. धर्मः स्वम् (for धर्मस्तु). $T_{2,3}$ स्वानृशंस्यम् (for आ°). — T_{1} om. lines 20–21. —(L. 21) M धर्मरूपा (for अनु°). $M_{2,4}$ अस्य (for उप-). —(L. 22) T_{3} स्व-; M स- (for स्वं). G_{4} उपशांतं (for सुमहान्तं). —(L. 23) Kumbh. ed. रक्षार्थं (for त्राणार्थं). —(L. 24) T_{1} चोद्गतं (for [अ]पगतं). $T_{2,3}$ यत्रोपरतं वर्षं (submetric); G_{3} यदात्मपरतं वर्षं (for the prior half). —(L. 25)

ततो महिषरूपेण धर्मो धर्मभृतां वर ।
शनैर्वल्मीकमुत्सृज्य प्राद्रवद्भरतर्षभ ।
स्थितेऽस्मिन्वृष्टिसंपाते वीक्षते स महातपाः ।
दिशश्च विपुलास्तत्र गिरीणां शिखराणि च ।
दृष्ट्वा च पृथिवीं सर्वां सलिलेन परिप्लुताम् ।
जलाशयान्स तान्दृष्ट्वा विप्रः प्रमुदितोऽभवत् ।
अचिन्तयद्विस्मितश्च वर्षात्केनास्मि रक्षितः ।
सोऽपश्यत्तत्र महिषमवस्थितमदूरतः ।
तिर्यग्योनावपि कथं दृश्यते धर्मवत्सलः ।
अतो नु भद्रमहिषः शिलापट्टमवस्थितः ।
पीवरश्चैव बल्यश्च बहुमांसो भवेदयम् ।
तस्य बुद्धिरियं जाता धर्मसंसक्तजा मुनेः ।
कृतघ्ना नरकं यान्ति ये च विश्वस्तघातिनः ।
निष्कृतिं नेह पश्यामि कृतघ्नानां कथंचन ।
ऋते प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञानां वचो यथा ।
अकृत्वा भरणं पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ।
कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणान्ता च निष्कृतिः ।
आकाङ्क्षायामुपेक्षायां चोपपातकमुत्तमम् ।
तस्मात्प्राणान्परित्यक्ष्ये प्रायश्चित्तार्थमित्युत ।
स मेरुशिखरं गत्वा निःसङ्गेनान्तरात्मना ।
प्रायश्चित्तं कर्तुकामः शरीरं त्यक्तुमुद्यतः ।
निगृहीतश्च धर्मात्मा हस्ते धर्मेण धर्मवित् ।

धर्मः ।

वत्सनाभ महाप्राज्ञ बहुवर्षशतायुष ।
परितुष्टोऽस्मि त्यागेन निःसङ्गेन तथात्मनः ।
एवं धर्मभृतः सर्वे विमृशन्ति कृताकृतम् ।
न कश्चिद्वत्सनाभस्य यस्य नोपहतं मनः ।
यश्चानवद्यश्चरति शक्तो धर्मं च सर्वशः ।
निवर्तस्व महाप्राज्ञ पूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ।

Colophon.

3

After 13. 13, D_{10} T G Kumbh. ed. and Madras ed. ins. :

युधिष्ठिरः ।

चित्तं मे दूयते तात लोके परमविन्दतः ।
अशाश्वतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
ऋते नारायणं पुण्यं प्रतिभाति पितामह ।
नारायणो हि विश्वात्मा पुरुषः पुष्करेक्षणः ।
तस्मास्य देवकीसूनोः श्रुतं कृत्स्नं त्वयानघ ।

भीष्मः ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ मया दृष्टं च संगरे ।

युधिष्ठिरः ।

त्वत्त एव तु राजेन्द्र राजधर्माश्च पुष्कलाः ।

M -रूपी स (for -रूपेण). $T_{1.3}$ G ततो महिष(T_1 $G_{1.3}$ °षि)रूपी स (for the prior half). —(L. 27) G_1 दृष्टि- (for वृष्टि-). M स्थिते तस्मिन्वृष्टिपाते (for the prior half). D_{10} T $G_{1.3.4}$ वीक्षति (for °ते). G_4 स (for स). —(L. 28) D_{10} S सु- (for the first च). —(L. 29) M स (for च). D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} सलिले च (for °लेन). — T_1 om. line 30. —(L. 30) $G_{2.4}$ स (for प्र-). —(L. 31) $T_{1.2}$ G_1 [अ]भि- (for [अ]स्मि). —(L. 32) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ अपश्यत् (for सोऽप°). Kumbh. ed. Madras ed. ततोपश्यत्म (Madras ed. °त्तं) महिषम् (for the prior half). T_2 $G_{1.3}$ अविदूरमवस्थितं (for the post. half). —(L. 33) M_{1-3} तिर्यग्योन्याम् (for °नाव्). T_1 दृश्यते चानृशंस्यता (for the post. half). —(L. 34) $T_{1.3}$ M अहो (for अतो). D_{10} T_3 G_2 भद्रं ; T_1 भद्रो ; T_2 $G_{1.3}$ भूतं (for भद्र-). D_{10} S (except G_2) शिलापट्टमनन्वितः ; Madras ed. शिलापट्ट इव स्थितः (for the post. half). —(L. 35) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M शल्यश् ; T_1 स्थूलश् (for बल्यश्). —(L. 36) T_1 -संयुक्तजा ; T_3 -संसिक्तजा ; M_{1-3} -संसक्तिजा (for °क्तजा). —(L. 37) $G_{2.4}$ ते (for ये). Madras ed. विश्वास- (for विश्वस्त-). T_1 -घातकाः (for -घातिनः). —(L. 38) M_{1-3} [ए]व (for [इ]ह). —(L. 39) Madras ed. -परित्यागं (for °त्यागाद्). —(L. 40) M_3 अदत्त्वा (for अकृत्वा). — T_1 om. line 42. —(L. 42) D_{10} $T_{2.3}$ G उपेक्षे वा (for °क्षायां). M पापं (for चोप-). D_{10} -वासकम् (for -पातकम्). —(L. 45) $M_{1.3}$ इच्छति ; M_4 अर्हसि ; M_4 (also) इच्छसि (for उद्यतः). —(L. 46) T_1 स (for नि-). —(L. 47) D_{10} $G_{2.4}$ $M_{1.2.4}$ -शतायुतं ; T $G_{1.3}$ M_3 °युत ; Madras ed. °युषः (for °युष). —(L. 49) Madras ed. तथाकृतं (for कृता°). —(L. 50) T_1 समो (for कश्चिद्). D_{10} $T_{2.3}$ M न स कश्चिद्वत्सनाभो (for the prior half). —(L. 51) M यश्च जातो न शोचति (for the post. half). —(L. 52) D_{10} S (except M_{1-3}) भूतात्मा (for पू°). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : T_3 कृतघ्नादिपातकप्रायश्चित्ते वत्सनाभचरित्रकथनं ; M_4 वत्सनाभोपाख्यानं. — *Adhy. no.* : S 34.

3

(L. 1) D_{10} दूयतां (for °ते). —(L. 3) G_2 (also as above) नराधिप (for पितामह). —(L. 4) D_{10} T_2 G_{1-3} पुरुषः पुष्करो विभुः (for the post. half). —(L. 5) T_1 च कर्म तत् (for त्वयानघ). — T_1 om. line 6 (with the ref.). $G_{1.3}$ om. the ref. —(L. 6) $G_{1.3}$ त्वत्तो राजन् (for

श्रुतं पुराणमखिलं नारदेन निवेदितम् ।
गुह्यं नारायणाख्यानं त्रिविधक्लेशनाशनम् ।
एकान्तधर्मनियमाः समासव्यासकल्पिताः ।
कथिता वै महाभाग त्वया वै मदनुग्रहात् ।
लोकरक्षणकर्तृत्वं तस्यैव हरिमेधसः ।
आतिथेयविधिश्चैव तपांसि नियमाश्च ये ।
वेदवादप्रसिद्धाश्च वाजपेयादयो मखाः ।
यज्ञा द्रविणनिष्पाद्या अग्निहोत्रानुपालिताः ।
जपयज्ञाश्च विविधा ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
एकादशविधाः प्रोक्ता हविर्यज्ञा द्विजातिनाम् ।
तेषां फलविशेषाश्च उञ्छधर्मास्तथैव च ।
अहन्यहनि ये प्रोक्ता महायज्ञा द्विजातिनाम् ।
वेदश्रवणधर्माश्च ब्रह्मयज्ञफलं तथा ।
वेदव्रतविधानं च नियमाश्चैव वैदिकाः ।
स्वाहा स्वधा प्रणीते च इष्टापूर्तफलं तथा ।
उत्तरोत्तरसेवायामाश्रमाणां च यत्फलम् ।
प्रत्येकशश्च निष्ठायामाश्रमाणां महामते ।
मासपक्षोपवासानां सम्यगुक्तं फलं च यत् ।
अनाशितानां ये लोका ये च पञ्चतपा नराः ।
वीराध्वानं प्रपन्नानां या गतिश्चाग्निहोत्रिणाम् ।
ग्रीष्मे पञ्चतपानां च शिशिरे जलचारिणाम् ।
वर्षे स्थण्डिलशायीनां फलं यत्परिकीर्तितम् ।
लोके चक्रचराणां च द्विजानां यत्फलं स्मृतम् ।
अन्नादीनां च दानानां यत्फलं परिकीर्तितम् ।
सर्वतीर्थाभिषिक्तानां नराणां च फलोदयः ।
राज्ञां धर्माश्च ये लोके सम्यक्पालयतां प्रजाः ।
ये च सत्यव्रता लोके ये च तीर्थे कृतश्रमाः ।
मातापितृपरा ये च गुरुवृत्तीश्च संश्रिताः ।
गोब्राह्मणपरित्राणे राष्ट्रातिक्रमणे तथा ।
त्यजन्त्यभिमुखाः प्राणान्निर्भयाः सत्त्वमाश्रिताः ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिर्ददतां वर ।
ये च संध्यामुपासन्ते सम्यगुक्ता महाव्रताः ।
तथा योगविधानं च यद्ग्रन्थेष्वभिशब्दितम् ।
वेदाद्याः श्रुतयश्चापि श्रुता मे कुरुसत्तम ।
सिद्धान्तनिर्णयाश्चापि द्वैपायनमुखोद्गताः ।
श्रुताः पञ्च महायागा येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्प्रभेदेषु ये धर्मास्तेऽपि वै कृत्स्नशः श्रुताः ।
न च दूषयितुं शक्याः सद्भिरुक्ता हि ते तथा ।
एतेषां किल धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तमात्मशरीरवत् ।
कर्मणो हि कृतस्येह कामितस्य द्विजोत्तमैः ।
फलं ह्यवश्यं भोक्तव्यमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भोगान्ते चापि पतनं गतिः पूर्वं प्रभाषिता ।
न मे प्रीतिकरास्त्वेते विषोदर्का हि मे मताः ।
वधात्कष्टतरं मन्ये गर्भवासं महाद्युते ।
दिष्टान्ते यानि दुःखानि पुरुषो विन्दते विभो ।
ततः कष्टतराणीह गर्भवासे हि विन्दति ।
ततश्चाभ्यधिकां तीव्रां वेदनां लभते नरः ।

युधिष्ठिर). G_3 संगमे (for संगरे). —(L. 9) G_3 त्रिविधं (for °ध-). —(L. 10) Kumbh. ed. एकांति- (for -एकान्त-). T_1 निर्मला (for समास-). —(L. 11) D_{10} कथितं (for °ता). —(L. 12) D_{10} $G_{2,4}$ -रक्षक- (for °ण-). T_1 सर्वयज्ञेषु भोक्तृत्वं (for the prior half). —(L. 13) *D_{10} T_2 $G_{2,4}$* -विधेश् (for -विधिश्). —(L. 14) G_3 जपयज्ञादयो मखाः (for the post. half). — T_1 om. line 15. —(L. 16) T_1 देव- (for जप-). —(L. 17) T_1 च ये (for -विधाः). — T_1 om. line 19. —(L. 20) T_1 ब्रह्मयज्ञे (for °ज्ञ-). —(L. 21) G_2 भेदकाः (for वैदिकाः). —(L. 22) T_1 इष्टापूर्ते ; G_2 °पूर्तं (for °पूर्त-). — T_1 om. line 24. —(L. 25) T_1 महाफलं (for फलं च यत्). —(L. 27) T_1 प्रसन्नानां (for प्रप°). $G_{1,3}$ om. from the post. half up to the prior half of line 30. —(L. 29) T_1 -सुप्तानां (for -शायीनां). T_1 एतत्प्र- (for यत्परि-). —(L. 31) T_3 दातॄणां (for दानानां). —(L. 32) T_1 पुण्य- (for सर्व-). —(L. 33) T_1 पालयितुः (for °यतां). —(*L. 34*) G_3 *सम्यग्व्रता* (for *सत्यव्रता*). G_4 तीर्थ- (for तीर्थे). —(L. 35) T_3 -कृता (for -परा). D_{10} T_1 G_2 गुरुवृत्ति ; $T_{2,3}$ °त्तिश् (for °त्तीश्). T_2 संवृताः (for संश्रिताः). —(L. 36) G_1 राष्ट्रसंरक्षणे तथा (for the post. half). —(L. 37) G_1 सत्यम् (for सत्त्वम्). —(L. 38) G_2 वदतां (for द°). —(L. 40) *D_{10}* यथा (for तथा). — *T_1 om. line 41.* —(L. 41) $T_{2,3}$ read the post. half and the prior half of line 42 twice. D_{10} G_2 गुरु- (for कुरु-). —(L. 42) G_2 सिद्धांतं निर्णयश्चापि द्वैपायनमुखोद्गतः. —(L. 43) Kumbh. ed. -यज्ञा (for -यागा). —(L. 44) T_3 कृताः (for श्रुताः). T_1 उक्ता मे कृत्स्नशः प्रभो (for *the post. half*). —(L. 45) G_2 शक्ताः (for शक्याः). —(L. 47) T_1 $G_{1,3,4}$ भक्तान् (for भक्तम्). —(L. 48) T_1 कामस्य द्विजसत्तमः (for the post. half). —(L. 49) T_1 अश्नाति (for भोक्तव्यम्). —(L. 50) G_3 गतिं (for गतिः). G_4 पूर्व- (for पूर्वं). —(L. 52) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ भगवान्स (G_2 °न्सु-) (for गर्भवासं). —(L. 53) T_1 नरके (for

गर्भापक्रमणे तात कर्मणामुपसर्पणे ।
तस्मान्मे निश्चयो जातो धर्मेष्वेतेषु भारत ।
तदिच्छामि कुरुश्रेष्ठ त्वत्प्रसादान्महामते ।
तं धर्मं चेह वेत्तुं वै यो जराजन्ममृत्युहा ।
येनोष्णदा वैतरणी असिपत्रवनं च तत् ।
कुण्डानि चाग्नितप्तानि क्षुरधारापथस्तथा ।
शाल्मलीं च महाघोरामायसीं घोरकण्टकाम् ।
मातापितृकृते चापि सुहृन्मित्रार्थकारणात् ।
आत्महेतोश्च पापानि कृतानीह नरैश्च यैः ।
तेषां फलोदयं कष्टमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कुम्भीपाकप्रदीप्तानां शूलार्तानां च क्रन्दताम् ।
रौरवे क्षिप्यमाणानां प्रहारैर्मथितात्मनाम् ।
स्तनतामपक्वतानां पिवतामात्मशोणितम् ।
तेषामेव प्रवदतां कारुण्यं नास्ति यत्रतः ।
तृष्णाशुष्कोष्ठकण्ठानां विह्वलानामचेतसाम् ।
सर्वदुःखाभितप्तानां रुजार्तानां च क्रोशताम् ।
वेदनार्ता हि क्रन्दन्ति पूरयन्तो दिशो दश ।
एकः करोति पापानि सहभोज्यानि बान्धवैः ।
तेषामेकः फलं भुङ्क्ते कष्टे वैवस्वतक्षये ।
येन नैतां गतिं गच्छेन्न विण्मूत्रास्थिपिच्छिले ।
विष्ठामूत्रकृमीमध्ये बहुजन्तुनिषेविते ।
को गर्भवासात्परतो नरकोऽन्यो विधीयते ।
यत्र वासकृतो योगः कुक्षौ वासो विधीयते ।
जातो विस्तीर्णदुःखः स्याद्भवते विगतज्वरः ।
न चैप लभ्यते कामो जातमात्रे हि मानवम् ।
आविशन्तीह दुःखानि मनोवाक्कायिकानि तु ।
तैरस्वतन्त्रो भवति पीड्यमानो भयानकैः ।
तैर्गर्भवासं गच्छति अवशो जायते तथा ।
अवशश्चेहते जन्तुर्व्रजत्यवश एव हि ।
जरसा रूपविध्वंसं प्राप्नोत्यवश एव तु ।
शरीरभेदमाप्नोति जीर्यत्यवश एव तु ।
एवं ह्यनियतो मृत्युर्भवत्येव सदा नृषु ।
गर्भेषु म्रियते कश्चिज्जायमानस्तथापरः ।
जाता म्रियन्ते बहवो यौवनस्थास्तथापरे ।
मध्यभावे तु नश्यन्ति स्थविरो मृत एव तु ।
को जन्मनो नोद्विजते स्वयंभूरपि यो भवेत् ।
कुतस्त्वस्मद्विधस्तात मरणस्य वशानुगः ।
नित्याविष्टो भयेनाहं मनसा कुरुसत्तम ।
मुहूर्तमप्यहं शर्म न विन्दामि महामते ।
कालात्मनि तिरोभूतो नित्यं तद्गुणवर्जितः ।
अन्नैर्बहुविधैः पुष्टं वस्त्रैर्नानाविधैर्वृतम् ।
चन्दनागरुदिग्धाङ्गं मणिमुक्ताविभूषितम् ।

दिष्टान्ते). —(L. 54) T_2 [ऽ]भि- ; G_4 [ऽ]पि (for हि). —(L. 56) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ गर्भांति- (for °प-). T_1 G_2 गर्भाव(G_2 °या)क्रमणे तात (for the prior half). T_1 कर्मणा संप्रवर्तते (for the post. half). —(L. 58) G_2 कुल- (for कुरु-). —(L. 59) T_1 वेत्तुमिह (for चेह वेत्तुं). —(L. 60) T_1 [उ]ष्मदा ; G_4 [उ]ष्णोदा (for [उ]ष्णदा). T_1 यत् (for तत्). —(L. 61) T_1 क्षुरधारास्तथैव च (for the post. half). —(L. 62) Some MSS. शल्मलीं. G_2 -कर्मभिः (for -कण्टकाम्). —(L. 63) G_4 सुहृन्मित्रापकारणात् (for the post. half). —(L. 66) T_1 कुंड- (for कुम्भी-). T_1 पलायिनां (for च क्रन्दताम्). —(L. 67) D_{10} रौरवे क्षीयमाणानां (for the prior half). —T_1 om. line 69. —(L. 69) T_3 G_{1-3} [ए]वं (for [ए]व). G_2 कारुण्यान् (for °ण्यं). —(L. 71) D_{10} $T_{1.2}$ -भूतानां (for -तप्तानां). —(L. 72) G_4 पूरयंति (for °यन्तो). —(L. 74) Madras ed. कष्टं (for कष्टे). Kumbh. ed. कष्टं वैवस्वते गृहे (for the post. half). —T_1 om. line 75. —(L. 75) Madras ed. स (for the second न). — After line 77, D_{10} T_3 G_{1-3} Madras ed. ins. :

यत्राहारकृता यात्रा विष्ठामूत्रेण संपदा ।
[Madras ed. मात्राहार- (for यत्रा°).]

— After the above, D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} repeat line 77. —(L. 78) $G_{1.3}$ अत्र (for यत्र). —(L. 79) D_{10} G_2 जाते (for जातो). Kumbh. ed. -शोकः (for -दुःखः). G_2 भवेद् ; Kumbh. ed. भवेत (for भवते). —(L. 80) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ [ए]व (for [ए]प). D_{10} लभते (for लभ्यते). T_1 कर्म (for कामो). —(L. 81) G_2 आदिशंति (for आविशन्ति). —(L. 82) T_1 मुहुर्मुहुः (for भयानकैः). —(L. 83) D_{10} गच्छंति ; G_3 गच्छेत (for गच्छति). T_1 अवशो गर्भमागच्छन् ; G_2 ते गर्भवासं गच्छंति (for the prior half). T_2 ह्यवशो (for अ°). —(L. 84) T_3 चेंगते (for चेहते). —D_{10} G_2 om. (hapl.) line 85. —(L. 85) T_1 $G_{1.3}$ जरया ; T_3 रजसा (for जरसा). —T_2 om. (hapl.) line 86. —(L. 86) Kumbh. ed. जीर्यते (for °ति). —(L. 87) G_2 [अ]नियमो (for °तो). G_2 [ए]प (for [ए]व). —(L. 88) G_2 [अ]परे (for °रः). —(L. 89) $G_{1.3.4}$ म्रियंतो (for म्रियन्ते). T_1 [ए]व च (for [अ]परे). —(L. 90) T_1 मध्यभागे (for °वे). G_1 भूत (for मृत). —(L. 91) T_1 शंभोरपि भयं भवेत् (for the post. half). —T_1 om. line 93. —(L. 93) T_2 नित्यानिष्ट- ; $G_{1.3}$ °शिष्टो (for °विष्टो). —T_1 om. line 95. —(L. 95) $G_{1.2}$ कालात्मना (for °नि). G_2 तं गुण- (for तद्गुण-).

यानैर्बहुविधैर्यातमेकान्तेनैव लालितम् ।
यौवनोद्धतरूपाभिर्मदविह्वलगामिभिः ।
इष्टाभिरभिरामाभिर्वरस्त्रीभिरयन्त्रितम् ।
रमितं सुचिरं कालं शरीरममितप्रभम् ।
अवितृप्ता गमिष्यन्ति हित्वा प्राणांस्तथापरे ।
स्वर्गेऽप्यनियता भूतिस्तथैवाकाशसंश्रये ।
देवाप्यधिष्ठानवशास्तस्माद्देवं न कामये ।
कामानां नास्त्यधिष्ठानमकामस्तु निवर्तते ।
लोकसंग्रहधर्मास्तु सर्वे एव न संशयः ।
डोलासधर्मान्धिर्मज्ञ ऋषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कस्मात्को विषमं दुःखमारोहेत विचक्षणः ।
विद्यमाने समे मार्गे डोलाधर्मविवर्जिते ।
को ह्यात्मानं प्रियं लोके डोलासाधर्म्यतां नयेत् ।
चराचरैः सर्वभूतैर्गन्तव्यमविशङ्कया ।
अस्माल्लोकात्परं लोकमपाथेयमदैशिकम् ।
घोरं तमः प्रवेष्टव्यमत्रातारमबान्धवम् ।
ये तु तं किल धर्मज्ञा धर्मं नारायणेरितम् ।
अनन्यमनसो दान्ताः स्मरन्ति नियतव्रताः ।
ततस्ते न च पश्यन्ति प्राप्नुवन्ति परं पदम् ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ।
कुलालचक्रप्रतिमे भ्राम्यमाणेषु जन्तुषु ।
मातापितृसहस्राणि संप्राप्तानि मया गुरो ।
स्नेहापन्नेन पीतास्तु मातॄणां विविधाः स्तनाः ।
पुत्रदारसहस्राणि इष्टानिष्टशतानि च ।
प्राप्तान्यधिष्ठानवशादतीतानि तथैव च ।
न क्वचिच्च सुखं प्राप्तं न क्वचिच्छाश्वती गतिः ।
स्थानैर्महद्भिर्विभ्रंशो दुःखलब्धैः पुनः पुनः ।
धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ।
अध्वगानामिव पथि च्छायामाश्रित्य संगमः ।
एवं कर्मवशो लोको ज्ञातीनां हितसंगमः ।
विश्रम्य च पुनर्याति कर्मभिर्दर्शितां गतिम् ।
एतदीदृशकं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चैव समागमम् ।
को न बिभ्येत्कुरुश्रेष्ठ विष्ठान्नस्येव भोजनात् ।
बुद्धिश्च मे समुत्पन्ना वैष्णवे धर्मविस्तरे ।
तदेष शिरसा पादौ गतोऽस्मि भगवंस्तव ।
शरणं च प्रपन्नोऽस्मि गन्तव्ये शरणे ध्रुवे ।
जन्ममृत्युजराखिन्नस्त्रिभिर्दुःखैर्निपीडितः ।
इच्छामि भवता त्रातुमेभ्यस्त्वत्तो महामुने ।
तस्याद्ययुगधर्मस्य श्रवणात्कुरुपुंगव ।
एतदाद्ययुगोद्भूतं त्रेतायां तत्तिरोहितम् ।
स एव धर्ममखिलमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।

Colophon.

भीष्मः ।

सदृशं राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ।
को राज्यं विपुलं गृह्य स्फीताकारपुरं महत् ।
निर्जितारातिसामन्तं देवराज्योपमं सुखम् ।

— (L. 96) G_2 अंते (for अन्नैर्). G_2 स्मृतं (for वृतम्). — (L. 97) T_1 G_2 -दिग्धं च (for -दिग्धाङ्ग). T_1 मणिरत्न- (for °मुक्ता-). — (L. 98) $G_{1,3}$ [उ]प- (for [ए]व). — (L. 99) T_1 यौवनोत्तमरूपाभिर् (for the prior half). Kumbh. ed. मंद- (for मद-). — (L. 100) T_1 -रूपाभिर्; G_4 -मानाभिर् ((for -रामाभिर्). T_2 G_2 वारस्त्रीभिर् (for वर°). T_1 अतंत्रितं; Madras ed. च यंत्रितं (for अयन्त्रितम्). — (L. 101) T_1 शरीरममितं प्रभो (for the post. half). — (L. 102) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ भविष्यंति (for गमि°). — (L. 104) T_1 देवान्; G_1 नैनं (for देवं). — (L. 106) T_1 G_2 एते (for एव). — (L. 107) T_1 आयासधर्मान्; G_2 दोला°; G_3 डोलासधर्मा (for °र्मान्). — (L. 108) $T_{1,3}$ G_4 तस्मात्; Kumbh. ed. अस्मात् (for क°). T_1 दुर्गम् (for दुःखम्). T_2 आरोहति (fcr °हेत). — (L. 109) G_2 विद्यमानानि मे मार्गे (for the prior half). — (L. 110) T_1 [आ]त्मनः (for [आ]त्मानं). G_4 -साधर्मतां (for °र्म्यतां). — (L. 112) T_1 अमुं (for परं). — (L. 113) D_{10} T_2 G_3 अंतः; G_2 अंतं (for तमः). — (L. 114) T_1 शील- (for किल). T_2 धर्मज्ञं; G_3 °ज्ञ (for °ज्ञा). G_4 धर्मान् (for धर्मं). — (L. 116) T_1 अतस् (for ततस्). G_4 च न (by transp.). — (L. 120) G_2 स्नेहादनेन पीतास्तु (for the prior half). — (L. 123) Kumbh. ed. स्थितिः (for गतिः). — (L. 125) G_2 धननाशं (for °शश्). G_2 तं धनं (for तद्धनम्). — (L. 126) D_{10} T_1 G_4 आध्विकानाम् (for अध्वगानाम्). — (L. 127) $T_{1,2}$ एवं कर्मवशे लोके (for the prior half). T_1 को ज्ञातीनां हि संगमः (for the post. half). — (L. 128) T_1 धर्मिभिर् (for कर्म°). — (L. 130) T_1 नु लभ्येत् (for न बि°). T_2 G_2 विपान्नस्य (for विष्ठा°). T_1 भोजनं (for °नात्). — (L. 131) G_4 वैष्णवैर् (for °वे). — (L. 133) T_1 त्वां (for च). Madras ed. गंता ते चरणे ध्रुवे (for the post. half). — (L. 134) T_1 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखाद्यैर्विनिपीडितः. — (L. 135) T_3 भगवंस् (for भवता). T_1 महामते (for °मुने). — (L. 137) G_2 ते (for तत्). T_1 धर्मस्त्वाद्ययुगोद्भूतः पर्यायेण तिरोहितः. — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 जननमरणदुःखसंसारकथनं. — *Adhy. no.:* T_1 36; $T_{2,3}$ G 37. — (L. 140) T_1 श्वेतागार-; G_2 स्थिताकार- (for

राज्ये राज्यगुणा ये च तान्व्युदस्य नराधिप ।
दोषं पश्यसि राजेन्द्र देहेऽस्मिन्पाञ्चभौतिके ।
अतिक्रान्तास्त्वया राजन्वृत्तेन प्रपितामहाः ।
धर्मो विग्रहवान्धीरो विदुरश्च महायशाः ।
संजयश्च महातेजा ये चान्ये दिव्यदर्शनाः ।
प्रवृत्तज्ञानसंपन्नास्तत्त्वज्ञानविदो नृप ।
तेऽतिक्रान्ता महाराज ब्रह्माद्याः ससुरासुराः ।
अनित्यं दुःखसंतप्तं जगदेतन्न संशयः ।
एवमेतान्महाबाहो ब्रह्माद्यान्ससुरासुरान् ।
अनित्यान्सततं पश्य मनुष्यादिषु का कथा ।
नित्यां तु प्रकृतीमाहुर्यासौ प्रसवधर्मिणी ।
अरूपिणीमनिर्देश्यामकृतां पुरुषातिगाम् ।
तामत्यन्तसुखां सौख्यां निर्वाणमिति संज्ञिताम् ।
आहुर्ब्रह्मर्षयो ह्याद्यां भुवि चैव महर्षयः ।
तया पुरुषरूपिण्या धर्मप्रकृतिकोऽनघ ।
स यात्येव हि निर्वाणं यत्तत्प्रकृतिसंज्ञितम् ।
स एष प्राकृतो धर्मो भ्राजत्यादियुगे नृप ।
विकारधर्माः शेषेषु युगेषु भरतर्षभ ।
भ्राजन्तेऽभ्यधिकं वीर संसारपथगोचराः ।
प्रकृतीनां च सर्वासामकृता प्रकृतिः स्मृता ।
एवं प्रकृतिधर्मा हि वरां प्रकृतिमाश्रिताः ।
पश्यन्ति परमां लोके दृष्टादृष्टानुदर्शिनीम् ।
सत्त्वादियुगपर्यन्ते त्रेतायुगसमुद्भवे ।
कामं कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।
कुपथेषु तु धर्मेषु प्रादुर्भूतेषु कौरव ।
जातो मन्दप्रचारो हि धर्मः कलियुगे नृप ।
नित्यस्तु पुरुषो ज्ञेयो विश्वरूपो निरञ्जनः ।
ब्रह्माद्या अपि देवाश्च यं सदा पर्युपासते ।
तं च नारायणं विद्धि परं ब्रह्मेति शाश्वतम् ।
तत्कर्म कुरु कायेन ध्यायस्व मनसा च तम् ।
कीर्तयस्व च तन्नाम वाचा सर्वत्र भूपते ।
तत्पदं प्राप्नुहि प्राप्यं शाश्वतं चापुनर्भवम् ।
इत्येतद्विष्णुमाश्रित्य संसारग्रहमोक्षणम् ।
कथितं ते महाबाहो किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
यत्प्राप्य क्लेशं नाप्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सनत्कुमारस्य सतः संवादं नारदस्य च ।
सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशाः ।
पूर्वजातास्त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिनः ।
सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुतिः ।
चतुर्थश्चैव तेषां स भगवान्योगवित्तमः ।
सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षयः ।
हैरण्यगर्भः स मुनिर्वसिष्ठः पञ्चमः स्मृतः ।
षष्ठः स्थाणुः स भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृत् ।
ततोऽपरे समुत्पन्नाः पावका दारुणे क्रतौ ।

स्फीताकार-). Kumbh. ed. स्फीताकारं पुनर्महत् (for the post. half). — (L. 141) T_1 शुभं (for सुखम्). — (L. 142) T_1 राज्यं (for राज्ये). D_{10} T G तान्युदस्य (for तान्व्यु°). — (L. 143) Kumbh. ed. पश्यति (for °सि). D_{10} $T_{2.3}$ G दोषे (G_2 देहे)स्मिन्पंचविंशकः ($G_{1.3}$ °के); T_1 वयसाथ नवेन च (for the post. half). — (L. 145) G_2 धर्म- (for धर्मो). T_1 पिशातवान् (for विग्रह°). — (L. 147) T_1 प्रवृत्ति- (for °त्त-). — (L. 148) T_3 $G_{1.3}$ अतिक्रांता (for तेऽति°). G_2 महाभाग (for °राज). T_1 त्वया च समतिक्रांता (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) lines 149–150. — (L. 150) D_{10} G_{1-3} [ए]तन् (for [ए]तान्). — (L. 152) T_1 प्राहुर्; Kumbh. ed. आह (for आहुर्). T_1 सर्वे प्रसवधर्मिणां (for the post. half). — (L. 154) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.4}$ अति- (for इति). T_3 $G_{2.3}$ निर्वाणमानिसौम्य(G_3 °संचि)तां (for the post. half). — (L. 155) T_3 महर्षयो (for ब्रह्म°). T_1 [आ]र्या (for [आ]द्यां). T_2 $G_{3.4}$ बहु (for भुवि). — (L. 156) G_2 पुरुषवि- (for पुरुष-). G_3 धर्मप्रकृतितो नृप (for the post. half). — T_1 repeats line 157 after line 162. — (L. 158) D_{10} प्रकृतो (for प्रा°). — (L. 160) G_2 ह्यधिकं (for ऽभ्य°). T_3 $G_{3.4}$ -गोचरः (for -गोचराः). — (L. 162) G_2 परां; Madras ed. वराः (for वरां). T_1 आस्थिताः (for आश्रिताः). — T_1 om. line 163. — (L. 163) T_3 तदाहुः (for पश्यन्ति). — (L. 164) T_1 कृतादि- (for सत्त्वादि-). — (L. 165) T_2 कामान् (for कामं). T_3 पुरा हितः (for तिरोहितः). — (L. 167) T_3 $G_{1.3}$ -प्रकारो (for -प्रचारो). — D_{10} $T_{1.2}$ $G_{2.4}$ om. lines 168–173. — (L. 175) T $G_{1.3}$ मे (for ते). T_3 अर्हसि (for इच्छसि). T_1 G_2 किं भूयः कथयामि ते (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_3 प्रकृतिनिरूपणं. — *Adhy. no.* : T_1 37 ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ 38 ; G_2 36. — $G_{1.3}$ om. the ref. — (L. 176) Madras ed. यतिर् (for जाती-). T_1 -संकटे (for -सागरे). — (L. 179) T_1 तदा (for सतः). — (L. 184) T_3 योगसत्तमः (for °वित्तमः). — (L. 187) T G त्रिशू(T_2 स शू-; T_3 तु शू)लधृक् (T_1 G_2 °भृत) (for °धृत्). — (L. 188)

मनसा स्वयंभुवो ह्यीमे मरीचिप्रमुखास्तथा ।
भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा ।
अनुजोऽङ्गिरसोऽथात्रिः पुलस्त्योऽत्रेस्तथानुजः ।
पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहो नु महाद्युतिः ।
पठ्यन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजसः ।
सर्वमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
मूर्तिमन्तोऽमूर्तीभूतास्तेजसातितपोन्विताः ।
सनकप्रभृतयस्तत्र ये च प्राप्ताः परं पदम् ।
कृत्स्नं क्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ।
सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
त्रीँल्लोकानचरच्छश्वदैश्वर्येण परेण हि ।
रुद्रश्चाप्यष्टगुणितं योगं प्राप्तो महायशाः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं राजन्नितरे नृपसत्तम ।
मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्यर्थमेव ते ।
नियुक्ता राजशार्दूल तेषां सृष्टिं शृणुष्व मे ।
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
सर्वे वेदेषु चैवोक्ताः खिलेषु च न संशयः ।
इतिहासपुराणे च श्रुतिरेषा सनातनी ।
ब्राह्मणा वरदानेतान्प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।
एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
गणाः सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा ।
पितॄणां चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुतिः ।
देवैर्व्यासा इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
देवलाच्च नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतम् ।
गौतमादपि कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च ।
मार्कण्डेयात्तथैवैतदपेदैवमतात्तथा ।
पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
परं रहस्यं वेदान्तं प्रियं हि परमात्मनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।
तदिहैकमनोबुद्धिः शृणुष्वावहितो नृप ।
स्वायंभुवस्य संवादं नारदस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारो भगवान्दिव्यं जज्वाल तेजसा ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा वै विचचार महाद्युतिः ।
स कदाचिन्महाभागो मेरुपृष्ठं समागमत् ।
नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना ।
जिज्ञासमानावन्योन्यं सकाशे ब्रह्मणस्ततः ।
ब्रह्मभावगतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ।
मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठं बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
क्षेत्रवित्क्षेत्रविच्छ्रेष्ठं ज्ञानविज्ञानवित्तमम् ।
सनत्कुमारं तत्त्वज्ञं भगवन्तमरिंदम ।
लोकविल्लोकविच्छ्रेष्ठमात्मविच्चात्मवित्तमम् ।
सर्ववेदार्थकुशलं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
सांख्ययोगं च यो वेद पाणावामलकं यथा ।
नारदोऽथ नरश्रेष्ठ तं पप्रच्छ महाद्युतिः ।

T_3 तदा (for ततो). —(L. 189) D_{10} G_2 भीमे (for ह्यीमे). —(L. 190) T_1 भृगुर्मरीचितनुजो (for the prior half). —(L. 193) T_1 पश्यंते (for पठ्यन्ते). —(L. 194) T_1 सर्गम् (for सर्वम्). D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ आदिर् (for आदि-). — T_1 om. line 195. —(L. 196) G_2 ते (for [अ]ति-). T_1 -तपोन्वितान् (for °ताः). — After line 196, T_1 ins. :

सर्गे नियोजयामास न च चक्रुर्मनस्तु ते ।

— T_1 om. line 197. —(L. 197) Prior half hypermetric. G_2 -प्रभृतास् (for -प्रभृतयस्). —(L. 198) T_3 अनुप्राप्ता (for °प्य). —(L. 199) T_1 repeats the post. half and the prior half of line 200 after the prior half of line 201. —(L. 200) T_1 (first time) व्यचरन् (for अ°). T_1 (second time) चचार पृथिवीं सर्वां (for the prior half). —(L. 201) T_1 प्राप्य (for प्राप्तो). — T_1 om. line 202. —(L. 203) T_1 सह सृष्ट्या व्यवस्थिताः (for the post. half). — T_1 om. lines 204 and 206. —(L. 206) G_2 ह्यखिलेषु (for खिलेषु च). —(L. 207) Madras ed. इतिहासे (for °हास-). — T_1 om. line 208. —(L. 208) T_2 ब्राह्मणान् (for °णा). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ ह्येतान् (for ए°). —(L. 209) T_1 एतेषां चैव पुत्रास्तु पितरः परिकीर्तिताः. —(L. 212) T_2 G -शुश्रुमः (for °म). — T_1 om. line 215. —(L. 215) G_2 भरद्वाजात् (for भा°). —(L. 216) T_1 देवमदात्; T_3 $G_{1.3}$ °तमात् (for °मतात्). Kumbh. ed. अपि (for तथा). —(L. 217) T_1 श्रद्धा- (for श्राद्ध-). —(L. 218) T_1 राजेंद्र (for वेदान्तं). T_1 ब्रह्मणः (for प्रियं हि). —(L. 222) T_1 दिवं; G_2 दिवि (for दिव्यं). D_{10} G_4 तेजसः (for °सा). —(L. 224) T_1 महाराज (for °भागो). T_1 मेरुपृष्ठे समेयिवान् (for the post. half). —(L. 226) T_1 ब्रह्मवादिनां; G_2 °सत्तम (for °णस्ततः). — After line 226, T_1 reads line 234. T_1 om. lines 227–229. —(L. 227) T_3 $G_{2.3}$ परमार्थविचिंतकौ (for the post. half). —(L. 228) $T_{2.3}$ G_3 मतिमच्छ्रेष्ठ- G_4 बुद्धिमत्तमं (for °त्तरम्). —(L. 229) D_{10} T_3 $G_{1.3}$ ज्ञानविज्ञानमुत्तमं; T_2 G_2 ज्ञानं वि(G_2 °नवि)- ज्ञानमुत्तमं (for the post. half). —(L. 230) G_2 तत्त्वज्ञानम् (for भगवन्तम्). — T_1 om. lines 232–233. —(L.

नारदः ।

त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च स्रष्टारं पुरुषं प्रभुम् ।
यं विश्वमुपजीवन्ति येन सर्वमिदं ततम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

सनत्कुमारः ।

यं विश्वमुपजीवन्ति यमाहुः पुरुषं परम् ।
तं वै शृणु महाबुद्धे नारायणमनामयम् ।
एष नारायणो नाम यं विश्वमुपजीवति ।
एष स्रष्टा विधाता च हर्ता पालयिता प्रभुः ।
प्राप्यैनं न निवर्तन्ते यतयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
एतावदेव वक्तव्यं मया नारद पृच्छते ।
परं न वेद्मि तत्सर्गं यावांश्चायं यथाप्ययम् ।
श्रूयतामानुपूर्व्येण नव सर्गाः प्रयत्नतः ।
यथाकालपरीमाणं तत्त्वानामृषिसत्तम ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महामुने ।
तमसः कुर्वतः सर्गं तामसो ह्यभिधीयते ।
ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः ।
पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणास्तथा ।
वेदास्तपश्च यज्ञाश्च धर्माश्च भगवान्विभुः ।
प्राणः संवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च ।
नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्येश्वरस्य वै ।
कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुमानतः ।
चतुर्युगसहस्राणि चतुर्युगमरिंदम ।
प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
दश कल्पसहस्राणि अव्ययस्य महानिशा ।
तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः सांख्याश्च तत्त्वतः ।
निशासुप्तोऽथ भगवान्क्षपान्ते प्रत्यबुध्यत ।
पश्चाद्बुद्ध्वा ससर्जापस्तासु वीर्यमवासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
अहंकृत्वा ततस्तस्मिन्ससर्ज प्रभुरीश्वरः ।
हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ब्रह्माणं जलवन्मुनिम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् ।
मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वशंभुं स्वयंभुवम् ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिषां वरम् ।
चक्रे तिरोधां भगवानेतत्कृत्वा महायशाः ।
एतस्यापि निशामाहुर्वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
स सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसस्यानुपूर्वशः ।
सृजते ह त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ।
अहंकारेण वै लोका व्याप्ताः साहंकृतेन वै ।
येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ।
देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।

232) D_{10} G_4 -विशारदः (for °दम्). — (L. 233) T_3 $G_{1,3}$ सांख्यं (for सांख्य-). — (L. 234) $T_{2,3}$ G_{1-3} मुनिश्रेष्ठं ; G_4 नरश्रेष्ठं (for °श्रेष्ठ). — (L. 235) T_1 महामते (for °मुने). — (L. 236) D_{10} [अ]व्ययं (for [अ]प्ययं). — (L. 237) G_2 आधिदैवं (for अ°). T_1 अध्यात्ममधिदैवं च अधिभूतं तथैव च. — (L. 238) T_2 कालसांख्यं ; T_3 $G_{1,3}$ °संख्याश्च (for °संख्यां). — (L. 240) D_{10} T_2 G_2 अर्हसि (for °ति). — (L. 241) T_1 -जीवेत (for -जीवन्ति). G_4 प्राहुः (for आहुः). — (L. 244) G_2 भर्ता (for हर्ता). D_{10} G_4 विभुः (for प्रभुः). — (L. 245) D_{10} [ए]कं (for [ए]नं). T_1 मुनयो ध्यानचिंतकाः (for the post. half). — (L. 247) T त्वं वेत्सि ; G_2 न वेद (for न वेद्मि). $T_{1,2}$ G सर्वं (for सर्गं). T_3 [अ]हं (for [अ]यं). G_2 तथा (for यथा). T_1 यथा चाहं महामते (for the post. half). — (L. 248) T_3 तव (for नव). Madras ed. सर्गान् (for सर्गाः). — (L. 249) T_3 G_2 तथा (for यथा-). T_3 -परीनानं (for °माणं). — (L. 252) T_3 G_1 [ऽ]ध्यभि- ; G_2 [ऽ]भ्यभि- (for ह्यभि-). — (L. 253) T_3 -चिंतकाः (for °कैः). — T_1 om. line 255. — (L. 257) Kumbh. ed. तपांसि (for तपश्च). T_1 यज्ञश्च (for यज्ञाश्च). T_1 धर्मश्च (for धर्माश्च). — (L. 258) Kumbh. ed. सांवर्तको (for सं°). — (L. 259) G_2 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). T_1 स्वकस्य (for [ई]श्वरस्य). — (L. 260) T_1 मुनि- (for द्विज-). Kumbh. ed. -सारतः (for -मानतः). — (L. 261) D_{10} चतुर्गुण- (for °युग-). T_1 G_2 -सहस्रं तु (for °स्राणि). T_1 ब्रह्मणो दिवसः स्मृतः (for the post. half). — T_1 om. line 262. — (L. 262) G_4 -सहस्राणि (for °स्रं वै). — (L. 263) D_{10} महायशाः (for °निशा). — (L. 265) T_1 निशां सुप्त्वा ; T_3 निशि सुप्तो (for निशासुप्तो). G_2 प्रत्यबुध्यते. — T_1 om. lines 268–276. — (L. 269) G_2 हिरण्यगर्भो (for °र्भं). Madras ed. जलजान् (for °वन्). — (L. 272) G_2 वरः ; Kumbh. ed. नरं (for वरम्). — (L. 273) G_2 तिरोधिं ; Madras ed °धं (for °धां). — (L. 276) Kumbh. ed. तामसश्चानुपूर्व्यशः (for the post. half). — (L. 277) G_3 सृजंते (for सृजते). T_1 स (for ह). — (L. 278) Kumbh. ed. [ए]व (for वै). D_{10} प्राप्ताः (for व्याप्ताः). T_1 तेहंकृतेन (for साहं°). — (L. 280) T_1 देवर्षिदानवा यक्षा नरा गंधर्वकिंनराः. — (L. 282) T_1 तप- (for अथ).

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वाधस्तिर्यगेव च ।
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयामथ कुर्वतः ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव तु ।
अहंकारस्तु सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतेषां गुणतत्त्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातयः ।
शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च ।
गुणेष्वेतेष्वभिरताः पङ्कलग्ना इव द्विपाः ।
नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूताः सक्ता अव्यक्तसागरे ।
एतेषामिह वै सर्गं चतुर्थमिह कुर्वतः ।
चतुर्युगसहस्रे वै अहोरात्रास्तथैव च ।
अनन्त इति विख्यातः पञ्चमः सर्ग उच्यते ।
इन्द्रियाणि दशैकं च यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
मनः सर्वमिदं तात विश्वं सर्वमिदं जगत् ।
न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मनः ।
एतस्यापि ह वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातयः ।
अहः कल्पसहस्रं वै रात्रिरेतावती तथा ।
ऊर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्गं सप्तमं ब्रह्मणो विदुः ।
अष्टमं चाप्यधःस्रोतस्तिर्यक्तु नवमः स्मृतः ।
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च महामुने ।
चतुर्विंशति तत्त्वानि तत्त्वसंख्यानि तेऽनघ ।
सर्वस्य प्रभवः पूर्वमुक्तो नारायणः प्रभुः ।
अव्ययः प्रभवश्चैव अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रवक्ष्याम्यपरं तत्त्वं यस्य यस्येश्वरश्च यः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वतो वै निबोध मे ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

अधःस्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव हि ।
एताभ्यामीश्वरं विद्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचरः ।
बुद्धीन्द्रियाणामथ तु ईश्वरो मन उच्यते ।
मनसः पञ्च भूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम् ।
भूतानामीश्वरं विद्याद्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेषु परेषु वै ।
कालाग्निरहः कल्पान्ते जगद्दहति चांशुभिः ।
ततः सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
महाभूतानि दग्धानि स्वयोनिं गमितानि वै ।
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका ।
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा ।
जगत्प्रलीनं जगति जगच्चाप्सु प्रलीयते ।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा ।
ततो मयूखजालेन सूर्यस्त्वापीयते जलम् ।
रसात्मा लीयते चार्के तदा ब्राह्मणसत्तम ।
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा ।
अग्निभूतं तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते ।
तं तथा विस्फुरन्तं हि वायुर्जरयते महान् ।
महता बलवेगेन आदत्ते तं हि भानुमान् ।
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।

—(L. 285) G2 पंचमः. —(L. 287) D10 G2 शब्द- (for शब्दे). T1 शब्दस्पर्शौ च रूपं च (for the prior half). T1 रसगंधौ; T2.3 G1.3 रसगंधे (for रसे गन्धे). —(L. 288) G2 द्विजाः (for द्विपाः). —(L. 290) Kumbh. ed. सर्वं (for सर्गं). T1 तेषामिहोपसर्गं च (for the prior half). —(L. 291) T1 द्वे तु कल्प- (for चतुर्युग-). G2 -सहस्रं (for °स्रे). T1.3 द्वे (for वै). T1 अहोरात्रस् (for °त्रास्). —(L. 294) T1 षष्ठम् (for the first सर्वम्). —(L. 298) D10 G2 और्ध्व- (for ऊर्ध्व-). —(L. 299) T1 G2 अष्टमश् (for °मं). G2 [अ]थ (for [अ]धः-). T3 G1.3 नवमं (for °मः). —(L. 300) T1 महात्मना (for महामुने). —(L. 301) D10 G -संख्या च (for -संख्यानि). T1 चतुर्विंशतिरुक्तानि कालसंख्या तथैव च. —(L. 303) T1 महात्मनः (for °मुने). —(L. 306) T1 G1.3.4 मे (for वै). — Colophon. *Sub-parvan:* D10 दानधर्म. — *Adhy. name:* T2 सनत्कुमारनारदसंवादे विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथनं; G1.3 विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथनं. — *Adhy. no.:* T1 38; T2.3 G 39. —(L. 307) T1 अथ स्रोताभिसर्गे च (for the prior half). —(L. 308) Kumbh. ed. विंद्याद् (for विद्याद्). G2 और्ध्व- (for ऊर्ध्व-). —(L. 309) G1 ईश्वरा बुद्धिगोचरी (for the post. half). —(L. 310) T1 अभवद्; G1.3 अधिकम्; Kumbh. ed. अपि तु (for अथ तु). T1 ईश्वरं मन एव तु (for the post. half). — T1 om. line 313. —(L. 314) T2.3 G1.3.4 कालोग्निर् (for कालाग्निर्). T1 कालोग्निरहस्त्वं ते तु (for the prior half). —(L. 316) G2 हा हा (for महा-). Kumbh. ed. स्वां योनिं (for स्वयोनिं). —(L. 318) G2 तथा (for तदा). — D10 om. (hapl.) lines 319–320. —(L. 319) Kumbh. ed. [अ]पि (for [अ]प्सु). —(L. 320) G2 तथा (for the first तदा). —(L. 321) T1 सूर्यस्य (for सूर्यस्तु). —(L. 322) Kumbh. ed. तथा (for तदा). —(L. 323) T1 -चरान् (for -गतान्). T1 यथा (for तदा). — G2 om. lines 325–329. —(L. 325) Kumbh. ed. -तं तथा विस्फुरद्धि (for the prior

प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ।
तस्य तं निनदं शब्दमादत्ते वै मनस्तदा ।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठते मूर्तिमांस्तु वै ।
भुङ्क्ते च स तदा व्योम मनस्तात दिगात्मकम् ।
व्योमात्मनि विनष्टे तु संकल्पात्मा विवर्धते ।
संकल्पात्मानमादत्ते चित्तं वै स्वेन तेजसा ।
चित्तं ग्रसत्यहंकारस्तदा वै मुनिसत्तम ।
विनष्टे च तदा चित्ते अहंकारोऽभवन्महान् ।
अहंकारं तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापतिः ।
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते ।
तं तदा त्रिषु लोकेषु मूर्तिष्वेवाग्रमूर्तिजम् ।
येन विश्वमिदं कृत्स्नं निर्मितं वै गुणार्थिना ।
मूर्तिं जलेश्वरमपि व्यवसायगुणात्मकम् ।
ग्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्ताव्यक्तमसंशयः ।
एषोऽव्ययस्य प्रलयो मया ते परिकीर्तितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ।

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्मं शब्दोऽधिभूतं दिशोऽधिदैवतम् ॥ १ ॥ वायुर्द्वितीयं भूतं त्वगध्यात्मं स्पर्शोऽधिभूतं विद्युदधिदैवतं स्यात् ॥ २ ॥ ज्योतिस्तृतीयं भूतं चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतं सूर्योऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३ ॥ आपश्चतुर्थं भूतं जिह्वाध्यात्मं रसोऽधिभूतं वरुणोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ४ ॥ पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणमध्यात्मं गन्धोऽधिभूतं वायुरधिदैवतं स्यात् ॥ ५ ॥ पाञ्चभौतिकमेतच्चतुष्टयमनुवर्णितम् ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमिन्द्रियमनुवर्णयिष्यामः ॥ १ ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतं स्यात् ॥ २ ॥ हस्तावध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३ ॥ पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतं स्यात् ॥४॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतं स्यात् ॥ ५ ॥ वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतं स्यात् ॥ ६ ॥ मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतं स्यात् ॥ ७ ॥ अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ८ ॥ बुद्धिरध्यात्मं व्यवसायोऽधिभूतं ब्रह्माधिदैवतं स्यात् ॥ ९ ॥

एवमव्यक्तो भगवान्सकृत्कृत्स्नान्कुरुते संहरते च । कस्मात् । क्रीडार्थम् ॥ १ ॥ यथादित्योंऽशुजालं क्षिपति संहरते च एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ॥ २ ॥ यथार्णवादूर्मिमालानिचयश्चोर्ध्वमुत्तिष्ठते संहरते च ॥ ३ ॥ यथा चान्तरिक्षादभ्रकोशमुत्तिष्ठति स्तनितगर्जितोन्मिश्रं तद्वत्तत्रैव प्रणाशात् । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ॥ ४ ॥

यथा कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च प्रवेशयति एवमव्यक्तो लोकान्प्रकाशयते प्रवेशयते च ॥ १ ॥ एवं चेतनश्च भगवान्पञ्चविंशकः शुचिः । तेनाधिष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति नित्यं सहधर्मा च ॥ २ ॥ भगवतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोऽक्रियावतश्च प्रकृतिः । क्रियावानजरामरः क्षेत्रज्ञो नारायणः पुरुषः ॥ ३ ॥

---

half). — T_1 om. (hapl. ?) line 326. — (L. 327) T_3 आकाशो (for °शं). T_1 हसते (for ग्र°). $T_{1.2}$ तदा (for यदा). — (L. 328) D_{10} T_2 G_4 यतो ; Kumbh. ed. तदा (for ततो). — (L. 229) T_1 सं- (for तं). D_{10} T_2 $G_{1.3}$ तथा (for तदा). — (L. 330) G_1 स्व- (for स). — (L. 331) T_1 तु स ; T_3 स च (by transp.). G_2 तथा (for तदा). — (L. 333) T_3 G_4 संकल्पान्मनसाद(G_4 °न आद)त्ते (for the prior half). — (L. 337) T_1 $G_{1.3}$ [ऽ]पि (for वि-). $G_{1.3}$ विजानते (for विराजते). — T_1 om. line 338. — (L. 338) G_1 तथा (for तदा). — (L. 339) T_3 गुणात्मना (for °र्थिना). — (L. 340) T_1 मूर्तं (for मूर्तिं). Kumbh. ed. मूर्तं जलेचरमपि (for the prior half). — (L. 341) T_3 G_3 श्रीविष्णुर् (for ग्रसिष्णुर्). T_1 व्यक्तोव्यक्तम् (for व्यक्ता°). Kumbh. ed. असंशयं (for °यः). — (L. 342) T_1 प्रभवो (for प्रलयो). — (L. 344. 1) D_{10} T_3 $G_{1.3}$ आकाशः (for °शं). G_2 शब्दादिभूतं (for शब्दोऽधि°). — For line 344. 1, T_1 subst. :

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममेव च ।
शब्दोऽधिभूतं तत्रैव दिशश्चाप्यधिदैवतम् ।

— (L. 344. 2) D_{10} द्वितीय- (for °यं). T_1 om. स्यात्. — (L. 344. 4) $T_{1.2}$ सोमो (for वरुणो). T_1 दैवं (for स्यात्). — (L. 344. 5) T_2 $G_{1.3}$ प्राणम् (for घ्राणम्). T_1 वायुरधिदैवं (for °दैवतं स्यात्). — (L. 344. 6) D_{10} G_2 पांचभूतिकम् (for °भौतिकम्). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -वर्तितं (for -वर्णितम्). — (L. 345. 1) T_1 इंद्रियविधिम् (for इन्द्रियम्). — (L. 345. 2) T_2 पतिर् (for विष्णुर्). G_4 अथ (for अधि-). T_1 om. स्यात्. — (L. 345. 3) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ [अ]ध्यात्मकं (for °ध्यात्मं). — (L. 345. 4) G_2 अध्यात्ममपि (for °त्मं). T $G_{3.4}$ इंद्रो (for मित्रो). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) lines 345. 7 and 345. 8. — (L. 345. 7) T_1 अवमंतव्यम् (for मन्तव्यम्). — (L. 346. 1) T_1 सकृत्सर्गं ; G_2 असकृत्सर्गान् (for सकृत्कृत्स्नान्). G_3 reads from कस्मात् up to क्षिपति संहरते च (in line 346. 2) twice. — (L. 346. 2) G_2 गुणवान् (for गुणान्). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) line 346. 4. — (L. 346. 4) Kumbh. ed. अभ्रमाकाशम् (for अभ्रकोशम्). Kumbh. ed. प्राणशात् (for प्रणाशात्). Kumbh. ed. संहरति (for °ते). — For line 346. 4, T_1 subst. : यथार्णवादूर्मिजालं निःसरत्यूर्ध्वं पतति तत्रैव प्रणश्यति एवमव्यक्तो लोकान्सृजति संहरते च । यथान्तरिक्षाद्विद्युत्प्रकाशमुपगच्छति स्तनति गर्जनोन्मिश्रं तत्रैव प्रणश्यति । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ।

भीष्मः ।
इत्येतन्नारदायोक्तं कुमारेण च धीमता ।
एतच्छ्रुत्वा द्विजो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
Colophon.

3 A

D_{10} T G Cv cont.: M ins. after 13. 11:

युधिष्ठिरः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय य एते कुरुनन्दन ।
द्विजातयो व्रतोपेता जपयज्ञपरायणाः ।
यजन्त्यारम्भयज्ञैश्च मानसं यज्ञमास्थिताः ।
अग्निभ्यश्च परं नास्ति येषामेषा व्यवस्थितिः ।
तेषां गतिर्महाप्राज्ञ कीदृशी किंपराश्च ते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ।
भीष्मः ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
वैकुण्ठस्य च संवादं सुपर्णस्य च भारत ।
अमृतस्य समुत्पत्तौ देवानामसुरैः सह ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि देवासुरमवर्तत ।
तत्र देवास्तु दैतेयैर्वध्यन्ते भृशदारुणैः ।
त्रातारं नाधिगच्छन्ति वध्यमाना महासुरैः ।
आर्तास्ते देवदेवेशं प्रपन्नाः शरणैषिणः ।
पितामहं महाप्राज्ञं वध्यमानाः सुरेतरैः ।
ता दृष्ट्वा देवता ब्रह्मा संभ्रान्तेन्द्रियमानसः ।
वैकुण्ठं शरणं देवं प्रतिपेदे च तैः सह ।
ततः स देवैः सहितः पद्मयोनिर्निरेश्वर ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणमनामयम् ।
त्वद्रूपचिन्तनान्नाम्नां स्मरणाद्दर्शनादपि ।
तपोयोगादिभिश्चैव श्रेयो यान्ति मनीषिणः ।
भक्तवत्सल पद्माक्ष परमेश्वर पापहन् ।
परमात्माविकाराद्य नारायण नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते सर्वलोकादे सर्वात्मामितविक्रम ।
सर्वभूतभविष्येश सर्वभूतमहेश्वर ।
देवानामपि देवस्त्वं सर्वविद्यापरायणः ।
जगद्बीजसमाहार जगतः परमो ह्यसि ।
त्रायस्व देवता वीर दानवाद्यैः सुपीडिताः ।
लोकांश्च लोकपालांश्च ऋषींश्च जयतां वर ।
वेदाः साङ्गोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
सोंकाराः सवषट्काराः प्राहुस्त्वां यज्ञमुत्तमम् ।
पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
तपस्विनां तपश्चैव दैवतं देवतास्वपि ।
एवमादिपुरस्कारैर्ऋक्सामयजुषां गणैः ।
वैकुण्ठं तुष्टुवुर्देवाः सर्वे ब्रह्मर्षिभिः सह ।
ततोऽन्तरिक्षे वागासीन्मेघगम्भीरनिस्वना ।
जेष्यध्वं दानवान्यूयं मयैव सह संगरे ।

—(L. 347. 1) Kumbh. ed. अव्यक्तो भगवान् (for अव्यक्तो). Kumbh. ed. प्रकाशयति (for °ते). —(L. 347. 2) T_1 पद्मलोचनो (for चेतनश्च). T_1 om. पञ्चविंशकः शुचिः. T_3 पंचविंशः; G_2 °विंशति (for °विंशकः). —(L. 347. 3) T_1 भगवान् (for °वतो). —(L. 348) D_{10} नारदप्रोक्तं (for °दायोक्तं). T_2 सनत्कुमारेण धीमता (hypermetric) (for the post. half). —(L. 349) T_2 G_3 वचो (for द्विजो). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 $G_{1,3}$ सनत्कुमारनारदसंवादे पंचभूतप्रकृतिविभागः (T_2 °कारः). — *Adhy. no.:* T_1 39; $T_{2,3}$ G 40.

3 A

—(L. 1) G_2 M_4 [अ]ग्निं; Kumbh. ed. [अ]ग्नौ (for [अ]ग्नीन्). G_2 समादाय (for °धाय). T_1 ये यांति; T_2 यजंते (for य एते). —(L. 4) T_2 [अ]भ्यवस्थितिः (for व्यव°). M [इ]त्येषा ये(M_4 ते)षां व्यवस्थितिः (for the post. half). —(L. 5) T_1 कीदृशी किंविधा च वै (for the post. half). —(L. 6) G_2 महामते (for पितामह). —(L. 10) T_1 षष्टि-; G_4 षष्टिर् (for षष्टिं). —(L. 11) M_{1-3} स (for तु). —(L. 12) M_{1-3} त्रातारं नाध्यगच्छंत (for the prior half). T_1 अर्द्यमाना (for वध्य°). — T_1 om. line 14. —(L. 14) G_2 M महात्मानं (for °प्राज्ञं). —(L. 15) $T_{2,3}$ G $M_{2,3}$ -तां (for ता). —(L. 16) T_1 G_2 M प्रपेदे दैवतैः सह (for the post. half). —(L. 18) M अरिंदमं (for अनामयम्). — Before line 19, Madras ed. ins. ब्रह्मा. —(L. 19) G_3 त्वद्रूपं (for °प-). —(L. 23) T_1 सर्वत्र (for सर्वात्म). —(L. 24) T_1 -मनोहर (for -महेश्वर). —(L. 25) $M_{3,4}$ वेदानाम् (for देवा°). T_1 अधि- (for अपि). M_{1-3} वेधस्; M_4 वेदस् (for देवस्). T_1 $G_{1,2}$ M -परायण (M_4 °णं) (for °यणः). —(L. 26) T_1 M प्रभवो (for परमो). —(L. 27) M दानवासुरपीडिताः (for the post. half). —(L. 30) $T_{1,2}$ ओं(T_2 सा)काराः (for सोंकाराः). —(L. 32) T_1 M [अ]सि (for [ए]व). M दैवतानां च दैवतं (for the post. half). — *Before* line 33, Madras ed. ins. भीष्मः. —(L. 34) D_{10} T $G_{2,3}$ सर्वैर् (for सर्वे). Madras ed. समेत्य ब्रह्मणा सह (for the post. half). —(L. 36) T_1 G_2 M देवा (for यूयं). T_1 संगताः; M संयुगे (for संगरे). —(L. 38) T_1 शंख- (for शार्ङ्ग-). —(L. 39) T_2 सुपर्णमारुह्य तदा (for the prior half). —(L. 42) M_{1-2} व्यनशंत

ततो देवगणानां च दानवानां च युध्यताम् ।
प्रादुरासीन्महातेजाः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ।
सुपर्णपृष्ठमास्थाय तेजसा प्रदहन्निव ।
व्यधमद्दानवान्सर्वान्बाहुद्रविणतेजसा ।
तं समासाद्य समरे दैत्यदानवपुंगवाः ।
व्यनश्यन्त महाराज पतंगा इव पावकम् ।
स विजित्यासुरान्सर्वान्दानवांश्च महामतिः ।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ।
तं दृष्ट्वान्तर्हितं देवं विष्णुं देवामितद्युतिम् ।
विस्मयोत्फुल्लनयना ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
इदमत्यद्भुतं वृत्तं तन्नः शंसितुमर्हसि ।
देवासुरेऽस्मिन्संग्रामे त्राता येन वयं प्रभो ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामः कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ।
कोऽयमस्मान्परित्राय तूष्णीमेव यथागतम् ।
प्रतिप्रयातो दिव्यात्मा तं नः शंसितुमर्हसि ।
एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्वचनं वचनार्थवित् ।
उवाच पद्मनाभस्य पूर्वरूपं प्रति प्रभो ।

ब्रह्मा ।

न ह्येनं वेद तत्त्वेन भुवनं भुवनेश्वरम् ।
संख्यातुं नैव चात्मानं निर्गुणं गुणिनां वरम् ।
अत्र वो वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
सुपर्णस्य च संवादमृषीणां चापि देवताः ।
पुरा ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्च भुवनेश्वरम् ।
आश्रित्य हिमवत्पृष्ठे चक्रिरे विविधाः कथाः ।
तेषां कथयतां तत्र कथान्ते पततां वरः ।
प्रादुरासीन्महातेजा वाहश्चक्रगदाभृतः ।
स तानृषीन्समासाद्य विनयावनताननः ।
अवतीर्य महावीर्यस्तानृषीनभिजग्मिवान् ।
अभ्यर्चितः स ऋषिभिः स्वागतेन महाबलः ।
उपाविशत तेजस्वी भूमौ वेगवतां वरः ।
तमासीनं महात्मानं वैनतेयं महाद्युतिम् ।
ऋषयः परिपप्रच्छुर्महात्मानस्तपस्विनः ।
कौतूहलं वैनतेय परं नो हृदि वर्तते ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्तेह त्वामृते पन्नगाशन ।
तदाख्यातुमिहेच्छामो भवता प्रश्नमुत्तमम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच प्राञ्जलिर्विनतासुतः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मां ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
प्रष्टव्यं प्रष्टुमिच्छन्ति प्रीतिमन्तोऽनसूयकाः ।
किं मया ब्रूत वक्तव्यं कार्यं च वदतां वराः ।
यूयं हि मां यथायुक्तं सर्वं वै प्रष्टुमर्हथ ।
नमस्कृत्वा ह्यनन्ताय ततस्ते ऋषिसत्तमाः ।
प्रष्टुं प्रचक्रमुस्तत्र वैनतेयं महाबलम् ।
देवदेवं महात्मानं नारायणमनामयम् ।
भवानुपास्ते वरदं कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वास्य कीदृशी क नु संस्थितिः ।

(for °श्यन्त). —(L. 43) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 स विजित्वा ; T_1 स निर्जित्य ; M_1 सुविजित्य (for स वि°). M महाद्युतिः (for °मतिः). — T_1 om. line 45. —(L. 45) $G_{1.3}$ विप्रं (for देवं). M दृष्ट्वा त्वंतर्हितं देवास् (for the prior half). G_4 [अं]कित- (for [अ]मित-). M तं देवममितद्युतिं (for the post. half). — Before line 47, T_3 ins. देवाः. —(L. 48) Madras ed. त्वं (for तन्). T_3 G_3 M_4 अर्हति (for °सि). —(L. 49) Kumbh. ed. दैवासुरे (for दे°). T_1 M विभो (for प्रभो). —(L. 50) M एनं (for एतद्). T_3 $G_{1.3}$ इच्छामि (for °मः). —(L. 51) T_3 परिज्ञाय (for °त्राय). — Before line 53, Madras ed. ins. भीष्मः. —(L. 53) G_4 वचनार्थवत् (for °वित्). — T_1 M om. the ref. —(L. 55) T_1 भुवने (for °नं). —(L. 56) $G_{3.4}$ च (for न). T_1 [आ]ख्यातुं ; M [आ]ज्ञातुं (for [आ]त्मानं). —(L. 57) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ ते (for वो). G_2 . वर्तयिष्येहं ; M कीर्तयिष्यामि (for वर्त°). —(L. 58) T_1 G_2 M [ए]व (for [अ]पि). —(L. 59) T_1 G_2 सुरा (for पुरा). T_1 [अ]पि (for [ए]व). T_1 भुवनेश्वराः (for °रम्). —(L. 60) T_1 समेत्य (for आश्रित्य). G_1 -पार्श्वे (for -पृष्ठे). M विविधाश्चक्रिरे कथाः (for the post. half). —(L. 62) T_1 शार्ङ्गचक्र- (for वाहश्चक्र-). M सुपर्णः पक्षिणां वरः (for the post. half). — T_1 om. line 65. —(L. 65) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सहर्षिभिः (for स ऋषिभिः). T_3 [आ]सनेन च (for महाबलः). — G_2 om. line 66. —(L. 68) T_1 महात्मानं तपस्विनं ; M_{1-3} °नं मनोजवं (for the post. half). — Before line 69, Madras ed. ins. ऋषयः. —(L. 69) D_{10} वरं (for परं). —(L. 70) T_1 परमस् (for वक्तेह). —(L. 71) M [आ]ख्यातम् (for °तुम्). — Before line 72, Madras ed. ins. ब्रह्मा. Before line 73, Madras ed. ins. गरुडः. — M_1 om. (hapl.) lines 74–77. —(L. 74) M_{2-4} प्रष्टव्याः (for °व्यं). T_1 व्रतवंतोनसूयवः ; $M_{2.3}$ प्रवदंतोनसूयवः (for the post. half). —(L. 76) M_{2-4} संदेष्टुम्, Madras ed. वै देष्टुम् (for वै प्रष्टुम्). — Before line 77, T_1 ins. भीष्मः ; Madras ed. ins. ब्रह्मा. —(L. 77) D_{10} $T_{2.3}$ G हृदि सत्तमाः ; M_{2-4} ह्यृषिस° (for ऋषिस°). — Before line 79, Madras ed. ins. ऋषयः. —(L. 79) M अरिंदमं (for अनामयम्). — Before line 80,

एतद्भवन्तं पृच्छामो देवोऽयं क कृतालयः ।
एष भक्तप्रियो देवः प्रियभक्तस्तथैव च ।
त्वं प्रियश्चास्य भक्तश्च नान्यः काश्यप विद्यते ।
शृण्वन्निव मनश्चक्षूंष्यविभाव्यतनुर्विभुः ।
अनादिमध्यनिधनो न विद्मैनं कुतो ह्यसौ ।
वेदेष्वपि च विश्वात्मा गीयते न च विद्महे ।
तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्मा विभुर्नित्यः सनातनः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
गुणाश्चैषां यथासंख्यं भावाभावौ तथैव च ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव भावाश्चैव तदात्मकाः ।
मनो बुद्धिश्च तेजश्च बुद्धिगम्यानि तत्त्वतः ।
जायन्ते तात कस्माद्धि तिष्ठते तेष्वसौ विभुः ।
संचिन्त्य बहुधा बुद्ध्या नाध्यवस्यामहे परम् ।
तस्य देवस्य तत्त्वेन तन्नः शंस यथातथम् ।
एतमेव परं प्रश्नं कौतूहलसमन्विताः ।
एवं भवन्तं पृच्छामस्तन्नः शंसितुमर्हसि ।

सुपर्णः ।

स्थूलतो यस्तु भगवांस्तेनैव स्वेन हेतुना ।
त्रैलोक्यस्य तु रक्षार्थं दृश्यते रूपमास्थितः ।
मया तु महदाश्चर्यं पुरा दृष्टं सनातने ।
देवे श्रीवृक्षनिलये तच्छृणुध्वमशेषतः ।
न स शक्यो मया वेत्तुं न भवद्भिः कथंचन ।
यथा मां प्राह भगवांस्तथा तच्छ्रूयतां मम ।
मयामृतं देवतानां मिषतामृषिसत्तमाः ।
हृतं विपाट्य तद्यन्त्रं विद्राव्यामृतरक्षिणः ।
देवता विमुखीकृत्य सेन्द्राः समरुतो मृधे ।
उन्मथ्याशु गिरींश्चैव विक्षोभ्य च महोदधिम् ।
तं दृष्ट्वा मम विक्रान्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
प्रीतोऽस्मि ते वैनतेय कर्मणानेन सुव्रत ।
अवृथा तेऽस्तु मद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
तामेवंवादिनीं वाचमहं प्रत्युक्तवांस्तदा ।
ज्ञातुमिच्छामि कस्त्वं हि ततो मे दास्यसे वरम् ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वा त्वं देवो वा दानवोऽपि वा ।
ततो जलदगम्भीरं प्रहस्य वदतां वरः ।
उवाच वरदः प्रीतः काले त्वं माभिवेत्स्यसि ।
वाहनं भव मे साधो वरं दद्मि तवोत्तमम् ।
न ते वीर्येण सदृशः कश्चिल्लोके भविष्यति ।
पतंग पततां श्रेष्ठ न देवो नापि दानवः ।
मत्सखित्वमनुप्राप्तो दुर्धर्षश्च भविष्यसि ।
तमब्रवं देवदेवं मामेवंवादिनं परम् ।
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणम्य शिरसा विभुम् ।
एवमेतन्महाबाहो सर्वमेतद्भविष्यति ।

G2 ins. ऋषयः. —(L. 80) M1–3 सततं (for वरदं). —(L. 81) T1 कीदृशी त्वनुसंस्थिता (for the post. half). —(L. 82) M4 पृच्छाम (for °मो). M [ऽ]सौ (for ऽयं). —(L. 85) T1 प्रभुः (for विभुः). —(L. 86) T1 G2 M -निधनं (for °नो). G2 विद्धि (for विद्म). —(L. 88) M सर्व- (for तत्त्व-). T1 भुवि (for विभुर्). —(L. 90) M1.2.4 [ए]व (for [ए]षां). —(L. 91) G1.3.4 गुणः (for तमः). —(L. 92) M चेतश् (for तेजश्). G2 -गम्यादि (for °नि). —(L. 93) T1 M तस्माद् (for क°). M1.2 वा (for [अ]सौ). T1 भुवि (for विभुः). —(L. 94) T2 संहित्य (for संचिन्त्य). G2 भक्त्या (for बुद्ध्या). T1 नाद्य पश्यामहे परं; M नाधिगच्छामहे परं (for the post. half). — T1 om. line 96. —(L. 96) M तमेव परमं प्रश्नं (for the prior half). —(L. 98) G3 [ऽ]थास्तु (for यस्तु). T1 M तेनैव (for [ए]व स्वेन). —(L. 99) T2 आस्थितं (for °तः). —(L. 101) M1–3 देव- (for देवे). Kumbh. ed. श्रीवत्स- (for श्रीवृक्ष-). —(L. 102) T1 च (for स). G1.3 यथा (for मया). G2 छेत्तुं; M3 वक्तुं (for वेत्तुं). M1–3 तथापरैः (for कथंचन). —(L. 104) T2 अमृतं देवतानां च; G3 मयामृतं च देवानां (for the prior half). —(L. 105) M तं (for तद्). Madras ed. मंत्रं (for यन्त्रं). —(L. 106) M4 दैवतान् (for देवता). M4 सेंद्रान् (for सेन्द्राः). — T1 om. line 107. —(L. 107) M1–3.4 (before corr. as above) गिरिं (for गिरींश्). —(L. 108) T1 तद् (for तं). — Before line 109, Madras ed. ins. अशरीरिणी वाक्. —(L. 109) D10 T3 G2–4 तेन (for [अ]नेन). — For line 110, T1 subst.:

ददामि ते वरं वीर मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।

— Before line 111, Madras ed. ins. सुपर्णः. —(L. 111) M1–3 अभ्युक्तवांस् (for प्रत्युक्त°). —(L. 112) T2 दास्यते (for °से). —(L. 114) D10 T2 G1.3.4 गदतां (for व°). —(L. 115) M कालात् (for काले). T1 मा हि वेत्स्यसे; T2.3 G M मां हि वेत्स्यसि. —(L. 116) G1.3 साधु (for साधो). — T1 M1–3 om. line 118. —(L. 119) G3.4 दुर्धर्ष (for °र्षश्). G1 स (for च). —(L. 120) D10 T1 G2 अब्रुवं (for अब्रवं). M तमहं देवदेवेशम् (for the prior half). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 121. M एवं वादिनमव्र(M2 °ब्रु)वं (for the post. half). —(L. 121) G2 भुवि (for विभुम्). — M1–3 om. line 122. —(L. 122) M4 एतम् (for एतत्). G2 M4 एव (for एतन्). T1 धर्म एव भविष्यति (for the

वाहनं ते भविष्यामि यथा वदति मां भवान् ।
ममापि च महाबुद्धे निश्चयं श्रूयतामिति ।
ध्वजस्तेऽहं भविष्यामि रथस्थस्य न संशयः ।
तथास्त्विति स मामुक्त्वा भूयः प्राह महामनाः ।
न ते गतिविघातोऽद्य भविष्यत्यमृतं विना ।
एवं कृत्वा तु समयं देवदेवः सनातनः ।
मामुक्त्वा साधयस्वेति यथाभिप्रायतो गतः ।
ततोऽहं कृतसंवादो तेन केनापि सत्तमाः ।
कौतूहलसमाविष्टः पितरं काश्यपं गतः ।
सोऽहं पितरमासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सर्वमेतद्यथातथ्यमुक्तवान्पितुरन्तिके ।
श्रुत्वा तु भगवान्मह्यं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मामाह वदतां वरः ।
धन्योऽस्यनुगृहीतश्च यत्त्वं तेन महात्मना ।
संवादं कृतवांस्तात गुह्येन परमात्मना ।
स्थूलदृश्यः स भगवांस्तेन तेनैव हेतुना ।
दृश्यतेऽव्यक्तरूपस्थः प्रधानं प्रभवाप्ययः ।
मया हि स महातेजा नान्ययोगसमाधिना ।
तपसोग्रेण तेजस्वी तोषितस्तपसां निधिः ।
ततो मे दर्शयामास तोषयन्निव पुत्रक ।
श्वेतपीतारुणनिभः कद्रूकपिलपिङ्गलः ।
रक्तनीलासितनिभः सहस्रोदरपाणिमान् ।
द्विसाहस्रमहावक्त्र एकाक्षः शतलोचनः ।
अनिष्पन्दा निराहाराः समानाः सूर्यतेजसा ।
तमुपासन्ति परमं गुह्यमक्षरमव्ययम् ।
समासाद्य तु तं विश्वमहं मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
ऋग्यजुःसामभिः स्तुत्वा शरण्यं शरणं गतः ।
महामेघौघधीरेण स्वरेण जयतां वरः ।
आभाष्य पुत्र पुत्रेति इदमाह धृतं वचः ।
त्वयाभ्युदयकामेन तपश्चीर्णं महामुने ।
अमुक्तस्त्वं न मां सङ्गैरविमुक्तोऽद्य पश्यसि ।
यदा सङ्गैर्विमुक्तश्च गतमोहो गतस्पृहः ।
भविष्यसि तदा ब्रह्मन्मामनुध्यास्यसे द्विज ।
एकान्तिकीं मतिं कृत्वा मद्भक्तो मत्परायणः ।
ज्ञास्यसे मां ततो ब्रह्मन्वीतमोहश्च तत्त्वतः ।
तेन त्वं कृतसंवादः स्वतः सर्वहितैषिणा ।
विश्वरूपेण देवेन पुरुषेण महात्मना ।
तमेवाराधय क्षिप्रं तमाराध्य न सीदसि ।
सोऽहमेवं भगवता पित्रा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
अनुगीतो यथान्यायं स्वमेव भवनं गतः ।

Colophon.

सुपर्णः ।

सोऽहमामन्त्र्य पितरं तद्भावगतमानसः ।
स्वमेवालयमासाद्य तमेवार्थमचिन्तयम् ।
तद्भावगतभावात्मा तद्भूतगतमानसः ।
गोविन्दं चिन्तयन्नासे शाश्वतं परमव्ययम् ।
धृतं बभूव हृदयं नारायणदिदृक्षया ।
सोऽहं वेगं समास्थाय मनोमारुतवेगवान् ।
रम्यां विशालां बदरीं गतो नारायणाश्रमम् ।
ततस्तत्र हरिं दृष्ट्वा जगतः प्रभवं विभुम् ।

---

post. half). — (L. 123) T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 129. — (L. 124) Kumbh. ed. ॰चापि (by transp.). D_{10} $G_{2.4}$ M निश्चितं (M_{1-3} °तिः) (for निश्चयं). — (L. 126) G_2 तदा (for तथा). — (L. 127) M_{1-3} अजरामरो बली लोके (hypermetric) (for the prior half). — (L. 128) T_3 $G_{3.4}$ उक्त्वा (for कृत्वा). M_{1-3} स (for तु). — (L. 130) M तथा (for ततो). Kumbh. ed. येन (for तेन). — (L. 131) Kumbh. ed. कश्यपं (for का°). — (L. 133) M यथावृत्त(M_4 °तत्त्व)म् (for °तथ्यम्). — (L. 136) D_{10} T G M_{2-4} [ऽ]सि (for ऽसि). T_1 [ऽ]सि (for च). T_2 M यस्त्वं; G_2 यतम् (for यत्त्वं). — (L. 139) D_{10} T_1 G_4 प्रभवोऽव्ययः; T_2 पुरुषोऽव्ययः; T_3 G_{1-3} प्रभवोप्ययः; $M_{1.4}$ प्रभवाव्ययः (for °प्ययः). — (L. 140) T_1 G_2 [अ]पि (for हि). — (L. 142) M मोदयन् (for तोष°). — (L. 143) M कृष्णः (M_4 कद्रुः) कपिल एव च (for the post. half). — (L. 144) T_1 $M_{1.4}$ ॰पाणिपात्; M_3 °वान् (for °मान्). — (L. 145) T $G_{1.3}$ द्विसहस्र- (for द्विसा°). — (L. 146) T_1 M तस्य (for सूर्य-). — (L. 147) M अक्षयम् (for °रम्). — (L. 149) T_1 तमेव (for शरण्यं). — (L. 151) T_1 माम् (submetric) (for इदम्). — (L. 152) D_{10} महावने; M_4 महद्वने (for महामुने). — (L. 153) G_3 समासंगैर् (for न मां सङ्गैर्). — (L. 155) G_2 तथा; Kumbh. ed. सदा (for तदा). D_{10} G_1 M_4 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). T_1 ॰ध्यातवान्; M_4 ॰ध्यास्यसि (for °से). M_{1-3} परं (for द्विज). G_2 मामनुध्यास्य तेजसा (for the post. half). — (L. 156) T_1 एकांतिनीं (for °तिकीं). — (L. 158) T_1 M_4 ततः; M_{1-3} प्रीत्या (for स्वतः). — (L. 161) D_{10} सोहं भगवता चैवं (for the prior half). — (L. 162) T_1 M अनुनीतो (for °गीतो). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : G_3 सुपर्णवचनं; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादः; M_4 सुपर्णवैकुंठसंवादे वाहनपरिग्रहः. — *Adhy. no.*: T_1 M 40; $T_{2.3}$ G 41. — (L. 163) $G_{1.3}$ ॰मानसं (for °सः). — (L. 165) $M_{1.3}$ तद्भाव- (for तद्भूत-). — (L. 166) T_1

गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं प्रणतः शिरसा हरिम् ।
ऋग्यजुःसामभिश्चैनं तुष्टाव परया मुदा ।
अथापश्यं सुविपुलमश्वत्थं देवसंश्रयम् ।
चतुर्द्विगुणपीनांसः शङ्खचक्रगदाधरः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः पीतवासाः सनातनः ।
मध्याह्नार्कप्रतीकाशस्तेजसा भासयन्दिशः ।
संस्तुतः संविदं कृत्वा व्रजेति श्रेयसे रतः ।
प्रागुदीचीं दिशं देवः प्रतस्थे पुरुषोत्तमः ।
दिशश्च विदिशश्चैव भासयन्स्वेन तेजसा ।
तमहं पुरुषं दिव्यं व्रजन्तममितौजसम् ।
अनुवव्राज वेगेन शनैर्गच्छन्तमव्ययम् ।
योजनानां सहस्राणि पष्टिमष्टौ तथा शतम् ।
तथा शतसहस्रं च शतं द्विगुणमेव च ।
स गत्वा दीर्घमध्वानमपश्यमहमद्भुतम् ।
महान्तं पावकं दीप्तमर्चिष्मन्तमनिन्धनम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तस्माद्द्विगुणमायतम् ।
विवेश स महायोगी पावकं पावकद्युतिः ।
तत्र शंभुस्तपस्तेपे महादेवः सहोमया ।
स तेन संविदं कृत्वा पावकं समतिक्रमत् ।
श्रमाभिभूतेन मया कथंचिदनुगम्यते ।
गत्वा स दीर्घमध्वानं भास्करेणावभासितम् ।
अभास्करममर्यादं विवेश सुमहत्तमः ।
अथ दृष्टिः प्रतिहता मम तत्र बभूव ह ।
यथास्वभावं भूतात्मा विवेश स महाद्युतिः ।
ततोऽहमभवं मूढो जडान्धबधिरोपमः ।
दिशश्च विदिशश्चैव न विजज्ञे तमोवृतः ।
अविजानन्नहं किंचित्तस्मिंस्तमसि संवृते ।
सुसंभ्रान्तेन मनसा व्यथां परमिकां गतः ।
सोऽहं प्रपन्नः शरणं देवदेवं सनातनम् ।
प्राञ्जलिर्मनसा भूत्वा वाक्यमेतत्तदोक्तवान् ।
भगवन्भूतभव्येश भवद्भूतकृदव्यय ।
शरणं संप्रपन्नं मां त्रातुमर्हस्यरिंदम ।
अहं तु तत्त्वजिज्ञासुः कोऽसि कस्यासि कुत्र वा ।
संप्राप्तः पदवीं देव स मां संत्रातुमर्हसि ।
आविर्भूतः पुराणात्मा मामेहीति सनातनः ।
ततोऽपरान्ततो देवो विश्वस्य गतिरात्मवान् ।
मोहयामास मां तत्र दुर्विभाव्यवपुर्विभुः ।
स्वभावमात्मनस्तत्र दर्शयन्स्वयमात्मना ।
श्रमं मे जनयामास भयं चाभयदः प्रभुः ।
खिन्न इत्येव मां मत्वा भगवानव्ययोऽच्युतः ।
शब्देनाश्वासयामास जगाहे च तमो महत् ।
अहं तु खेदानुगतः श्रमाच्चलपदश्चरन् ।
मनसा देवदेवेशं ध्यातुं समुपचक्रमे ।
तथा गतं तु मां ज्ञात्वा भगवानमितद्युतिः ।
तमः प्रणाशयामास ममानुग्रहकाङ्क्षया ।
ततः प्रनष्टे तमसि तमहं दीप्ततेजसम् ।
अपश्यं तेजसा व्याप्तं मध्याह्न इव भास्करम् ।
स्वयंप्रभांश्च पुरुषान्स्त्रियश्च परमाद्भुताः ।

चितयन्नासं ; T_3 °यामास (for °यन्नासे). D_{10} पदम् (for परम्). — (L. 167) T_1 ध्रुवं (for धृतं). — (L. 172) T_1 [ए]वं संस्तुत्वा (for [ए]नं तुष्टाव). — (L. 174) Cv -पीनांगः (for -पीनांसः). — (L. 175) T_1 पुरतः (for पुरुषः). — (L. 176) M_3 भावयन् (for भास°). — (L. 177) $M_{1.3}$ तेनाहं ; $M_{2.4}$ मया स (for संस्तुतः). M Cv जगतः (for व्रजेति). — (L. 180) $M_{1.3}$ देवं (for दिव्यं). — (L. 181) T_1 -अनुव्रजेहं (for °वव्राज). — (L. 182) M_2 पष्टिर् (for पष्टिम्). G_2 पष्टिमष्ट शतानि च ; $M_{1.3}$ पष्टिरष्टोत्तरं तथा (for the post. half). — (L. 183) T_2 $G_{1.3}$ M शत- (for शतं). — (L. 184) D_{10} $M_{1.3.4}$ महद् (for अहम्). — (L. 186) T_1 ततो (for तस्माद्). — (L. 188) G_1 तपसो वै (for तपस्तेपे). M_{1-3} स्वयमेव (for महादेवः). — T_1 om. line 194. — (L. 194) $M_{1.4}$ यदा (for यथा-). $M_{2.3}$ यदा स्वभावभूतात्मा (for the prior half). — (L. 195) G_1 जडांधबधिरोपमं (for the post. half). — (L. 197) T_1 न विजानन् (for [illegible]नि°). G_2 [illegible] (for °वृते). — (L. 198) T_2 om. from सुसंभ्रान्तेन up to शरणं (in line 202). Kumbh. ed. स (for सु-). — (L. 200) T_1 G गत्वा (for भूत्वा). T_1 एवं तथा (for एतत्तदा). — (L. 203) G_2 तत्त्वं तु (for तु तत्त्व-). — (L. 204) M_4 स (for सं-). M_4 मा (for मां). T_1 G_2 त्वं त्रातुम् ; M त्वं ज्ञातुम् (for संत्रा°). — M_{1-3} om. line 205. — (L. 206) T_3 G_2 तदा (for ततो). M_1 (*inf. lin.*)$_{.3.4}$ अतः प(M_4 तदा प)रं ततो देवः (for the prior half). T_1 M कृत्वात्मगतिमा(T_1 °रा)त्मवान् (for the post. half). — (L. 207) G_1 दुर्विभास- (for °व्य-). M_{1-3} -तनुर् (for -वपुर्). — (L. 208) M_{1-3} स्वीयम् (for स्वयम्). — (L. 210) G_3 एवेति (by transp.). T_1 गत्वा ; G_2 उक्त्वा (for मत्वा). — (L. 211) G_2 ततो (for तमो). — (L. 212) Kumbh. ed. तमेवानु- (for तु खेदानु-). Kumbh. ed. श्रमालस- (for °च्चल-). T_1 M -पदश्चलन् ; G_2 -गतिर्व्रजन् (for -पदश्चरन्). — (L. 215) T_1 महानुग्रह- (for ममा°). — (L. 216) D_{10} -चेतसं (for -तेजसम्). — (L. 217) T_2 प्राप्तं ; M दीप्तं (for व्याप्तं). — (L. 218) T_1 स्वयंप्रकाशं पुरुषं (for

अपश्यमहमव्यग्रं तस्मिन्देशे सहस्रशः ।
न तत्र द्योतते सूर्यो नक्षत्राणि तथैव च ।
न तत्र चन्द्रमा भाति न वायुर्वाति पांसुलः ।
तत्र तूर्याण्यनेकानि गीतानि मधुराणि च ।
अदृश्यानि मनोज्ञानि श्रूयन्ते सर्वतोदिशम् ।
स्रवन्ति वैडूर्यलताः पद्मोत्पलझषाकुलाः ।
मुक्तासिकतवप्राश्च सरितो निर्मलोदकाः ।
अगतिस्तत्र देवानामसुराणां तथैव च ।
गन्धर्वनागयक्षाणां राक्षसानां तथैव च ।
स्वयंप्रभास्तत्र नरा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
येषां न देवतास्तुल्याः प्रभाभिर्भावितात्मनाम् ।
स च तानप्यतिक्रम्य दैवतैरपि पूजितः ।
विवेश ज्वलनं दीप्तमतिन्धनमनौपमम् ।
ज्वालाभिर्मां प्रविष्टं च ज्वलन्तं सर्वतोदिशम् ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्दैवतैश्चापि दुःसहम् ।
ज्वालामालिनमासाद्य तमग्निमहमव्ययम् ।
अविषह्यतमं मत्वा मनसेदमचिन्तयम् ।
मया हि समरेष्वग्निरनेकेषु महाद्युतिः ।
प्रविष्टश्चापविद्धश्च न च मां दग्धवान्कचित् ।
अयं च दुःसहः शश्वत्तेजसातिहुताशनः ।
अत्यादित्यप्रकाशार्चिरनलो दीप्यते महान् ।
स तथा दह्यमानोऽपि तेजसा दीप्तवर्चसा ।
प्रपन्नः शरणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
भक्तश्चानुगतश्चेति त्रातुमर्हसि मां विभो ।
यथा मां न दहेदग्निः सद्यो देव तथा कुरु ।
एवं विलपमानस्य ज्ञात्वा मे वचनं प्रभुः ।
मा भैरिति वचः प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः ।
स मामाश्वास्य वचनं प्राहेदं भगवान्विभुः ।
मम त्वं विदितः सौम्य यथावत्तत्त्वदर्शने ।
ज्ञापितश्चापि यत्पित्रा तच्चापि विदितं महत् ।
वैनतेय ममाप्येवमहं वेद्यः कथंचन ।
महदेतत्स्वरूपं मे न ते वेद्यं कथंचन ।
मां हि विन्दन्ति विद्वांसो ये ज्ञाने परिनिष्ठिताः ।
निर्ममा निरहंकारा निराशीर्बन्धनायुताः ।
भवांस्तु सततं भक्तो मन्मनाः पक्षिसत्तम ।
स्थूलं मां वेत्स्यते तस्माज्जगतः कारणे स्थितम् ।

Colophon.

सुपर्णः ।

एवं दत्ताभयस्तेन ततोऽहमृषिसत्तमाः ।
नष्टखेदश्रमभयः क्षणेन ह्यभवं तदा ।
स शनैर्याति भगवान्गत्वा लघुपराक्रमः ।
अहं तु सुमहावेगमास्थायानुव्रजामि तम् ।

the prior half). —(L. 219) G_2 $M_{1.4}$ अव्यग्रस् (for °ग्रं). T_1 अपश्यं तमसा व्यग्रस् (for the prior half). T_2 (also as above) समग्रतः (for सहस्रशः). —(L. 220) T_1 न नक्षत्राणि यानि च (for the post. half). — T_3 om. (hapl.) lines 221–226. —(L. 221) D_{10} वाति वायुः (by transp.). —(L. 223) $G_{1.3}$ -दिशः (for -दिशम्). —(L. 224) M -तलाः (for -लताः). —(L. 225) M मुक्तापरित- (for °सिकत-). T_1 ह्यापगा विमलोदकाः (for the post. half). —(L. 227) M च सर्वशः (for तथैव च). —(L. 229) Madras ed. प्रभाभिर्भासितात्मनां (for the post. half). —(L. 230) M_{1-3} अभ्यति- (for अत्यति-). T_1 M दैवैस्तैरभिपूजितः (for the post. half). —(L. 231) T_3 M अनूपमं (for अनौ°). —(L. 232) $M_{1.4}$ ज्वालाभिर्मामवष्टभ्य; $M_{2.3}$ °र्मा प्रविष्टस्य (for the prior half). —(L. 233) T_1 सर्व-; M नित्यं (for दैत्य-). T_1 सुदुर्लभं (for [अ]पि दुःसहम्). —(L. 234) G_4 तमग्निं हव्यवाहनं (for the post. half). —(L. 237) D_{10} [अ]पि (for [अ]प-). —(L. 238) M त्वविषहः (for च दुःसहः). T_1 नायं विषहितुं शक्यस् (for the prior half). —(L. 239) G_2 M प्रत्यादित्य- (for अत्या°). T_1 अविद्धो; M_{1-3} अनिद्धो; M_4 अनिलो (for अनलो). — T_1 om. line 240. —(L. 240) M [ऽ]हम् (for ऽपि). M_{1-3} अग्निना दीप्ततेजसा (for the post. half). —(L. 241) T_1 ततोहं (for प्रपन्नः). T_1 प्रपन्नो भक्तवत्सलं (for the post. half). —(L. 242) M_1 भक्तं चानुगतं चेति (for the prior half). $M_{1.2.4}$ मा (for मां). —(L. 243) T_3 $G_{1.3}$ सिद्धो (for सद्यो). G_4 दयां (for तथा). —(L. 244) M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). G_4 M_{1-3} विभुः (for प्रभुः). —(L. 245) G_2 भैषीति (for भैरिति). — $G_{1.3}$ om lines 246–248. —(L. 246) M_4 वचनैः (for °नं). M_4 प्रभुः (for विभुः). — Before line 247, Madras ed. ins. भगवान्. —(L. 248) M_4 ते (for यत्). T_1 $M_{1.3}$ मम (for महत्). —(L. 249) G_2 [ए]तम् (for [ए]वम्). Madras ed. वैनतेय न कस्यापि (for the prior half). G_2 om. from the post. half up to the prior half of line 250. —(L. 250) G_2 [अ]हं वेद्यं (for ते वेद्यं). —(L. 251) T_1 G_4 ज्ञान- (for ज्ञाने). —(L. 252) T_1 M निराशी(T_1 °शा)बंधना बुधाः (for the post. half). —(L. 254) $M_{2.3}$ मा (for मां). M वेत्स्यसे (for °ते). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 $G_{1.3}$ सुपर्णवचनं; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादे भगवद्दर्शनं; M_4 वैकुंठसुपर्णसंवादे भगवद्दर्शनं. — *Adhy. no. :* T_1 M 41; $T_{2.3}$ G 42. —(L.

स गत्वा दीर्घमध्वानमाकाशममितद्युतिः ।
मनसाप्यगमं देवमाससादात्मतत्त्ववित् ।
अथ देवः समासाद्य मनसः सदृशं जवम् ।
मोहयित्वा च मां तत्र क्षणेनान्तरधीयत ।
तत्राम्बुधरधीरेण भोशब्देनानुनादिना ।
अयं भोऽहमिति प्राह वाक्यं वाक्यविशारदः ।
शब्दानुसारी तु ततस्तं देशमहमाव्रजम् ।
तत्रापश्यं ततश्चाहं श्रीमद्धंसयुतं सरः ।
स तत्सरः समासाद्य भगवानात्मवित्तमः ।
भोशब्दप्रतिसृष्टेन स्वरेणाप्रतिवादिना ।
विवेश देवः स्वां योनिं मामिदं चाभ्यभाषत ।
विशस्व सलिलं सौम्य सुखमत्र वसामहे ।
ततश्च प्राविशं तत्र सह तेन महात्मना ।
दृष्टवानद्भुततरं तस्मिन्सरसि भास्वताम् ।
अग्नीनामप्रणीतानामिद्धानामिन्धनैर्विना ।
दीप्तानामाज्यसिक्तानां स्थानेष्वर्चिष्मतां सदा ।
दीप्तिस्तेषामनाज्यानां प्राप्ताज्यानामिवाभवत् ।
अनिद्धानामिव सतामिद्धानामिव भास्वताम् ।
अथाहं वरदं देवं नापश्यं तत्र संगतम् ।
ततः संमोहमापन्नो विषादमगमं परम् ।
अपश्यं चाग्निहोत्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
विधिना संप्रणीतानि धिष्ण्येष्वाज्यवतां तदा ।
असंमृष्टतलाश्चैव वेदीः कुसुमसंस्तृताः ।
कुशपद्मोत्पलासक्तान्कलशांश्च हिरण्मयान् ।
अग्निहोत्राणि चित्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अग्निहोत्रोपयोग्यानि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
तानि चात्र समृद्धानि दृष्टवानस्म्यनेकशः ।
मनोहरतमश्चात्र सुरभिः पुण्यलक्षणः ।
आज्यगन्धो मनोग्राही घ्राणचक्षुःसुखावहः ।
तेषां तत्राग्निहोत्राणामीडितानां सहस्रशः ।
समीपे त्वद्भुततममपश्यमहमव्ययम् ।
चन्द्रांशुकाशशुभ्राणां तुषारेन्दुसवर्चसाम् ।
विमलादित्यभासानां स्थण्डिलानि सहस्रशः ।
दृष्टान्यग्निसमीपेषु द्युतिमन्ति महान्ति च ।
एषु चाग्निसमीपेषु शुश्राव सुपदाक्षराः ।
प्रभावान्तरितानां तु प्रस्पष्टाक्षरभाषिणाम् ।
ऋग्यजुःसामगानां च मधुराः सुस्वरा गिरः ।
सुसंमृष्टतलैस्तैस्तु बृहद्भिर्दीप्ततेजसैः ।

55) M_{1-3} क्षणेन हि (for ततोऽहम्). — (L. 256) [1-3] ततोऽहम् (for क्षणेन हि). G_2 तथा (for तत्र). - T_1 om. line 257. — (L. 258) T_1 ततोऽहं (for अहं). T_3 $G_{1,3,4}$ -मजाम (for °गि). — (L. 259) $M_{1,3}$ गत्वा महदध्वानम् (for the prior half). — (L. 260) [4] [अ]नमं (for [अ]गमं). T_1 देशान्; M देशम् (for वम्). T_2 [अ]थ (for [आ]त्म-). T_1 मनःसदृशवेगवान् for the post. half). — M_{1-3} om. line 261. - (L. 261) T_2 $G_{3,4}$ ध्रुवं; G_1 तपः (for जवम्). - (L. 263) T_1 न च (for तत्र). — (L. 264) G_1 थ (for अयं). T_1 अहं भाव इति प्राह (for the prior alf). — (L. 265) G_2 सं- (for तं). M_4 तस्मिन्देशे- मव्रजं (for the post. half). — (L. 267) T_1 ततः for स तत्). — T_1 om. line 268. — (L. 268) [2] M स्वरेण प्रतिना(T_2 °वा)दिना (for the post. alf). — (L. 269) T_2 चाप्यभाषत (for चाभ्य°). - Before line 270, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 70) M_{1-3} वसावहे (for °महे). — Before line 271, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (271) $T_{1,2}$ G_2 M [ऽ]हं for च). G_2 M प्रविशंस् (for प्राविशं). — (L. 272) $M_{1,2}$ अद्भुततमं (for °तरं). — (L. 273) T_1 M सुप्रणीतानाम्; T_2 अप्रती° (for अप्रणी°). G_4 अथाग्नीनां- णीतानाम् (for the prior half). — (L. 274) M तदा (for सदा). — T_1 om. line 275. — (L. 76) D_{10} $T_{1,2}$ G अपि (for इव). — (L. 277) M_{1-3} संगतः (for °तम्). — (L. 278) G_2 अगमत् (for °मं). T_1 वरं (for परम्). — (L. 280) G_1 संप्रणीतानां; M_{1-3} सुप्रणीतानि (for सं°). G_2 धिष्ण्येष्वा- सज्यतां तथा (for the post. half). — (L. 281) D_{10} T G वेदीं (for वेदीः). D_{10} -संस्मृतान्; T_1 -संवृताः; T_3 G_2 -संस्कृतान्; G_4 -संश्रितान्; M -संस्कृताः (for -संस्तृताः). — (L. 282) Kumbh. ed. कुशपद्मोत्पलासंगाः (for the prior half). — D_{10} S om. (hapl.) line 283. — (L. 284) M_{1-3} अग्निहोत्रोपभोग्यानि; Kumbh. ed. °त्राय योग्यानि (for the prior half). D_{10} G_2 कानि च (for कानिचित्). T_2 द्रव्याण्यपि च कानिचित् (for the post. half). — (L. 285) M सुमृष्टानि (for समृद्धानि). — (L. 286) Kumbh. ed. [अ]ग्निः (for [अ]त्र). — (L. 287) T_1 घ्राणेंद्रिय- (for घ्राणचक्षुः-). — (L. 288) T_1 $M_{2,3}$ एधितानां; M_4 इंधितानां (for ईडि°). — D_{10} om. (hapl.) lines 289–291. — (L. 289) T_1 G_2 M समीपेत्यद्भुतमम् (T_1 °मिदम्) (for the prior half). — (L. 290) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 291. — (L. 292) T_3 इष्टानि (for दृ°). T_1 -समीपे तु (for °पेषु). T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 293. — (L. 293) T_1 M_4 तेषु (for एषु). M_{1-3} तेषु चाद्भुतरूपेषु (for the prior half). G_4 सपदाक्षरं. — (L. 294) G_2 प्रभावांतर्हितानां तु; M_{1-3} प्रभयांतर्हितानां तु (for the prior half). T_1 प्रख्याताक्षरभाषिणां (for the post.

पावकैः पावितात्माहमभवं लघुविक्रमः ।
ततोऽहं तेषु धिष्ण्येषु ज्वलमानेषु यज्वनाम् ।
तं देशं प्रणमित्वाथ अन्वेष्टुमुपचक्रमे ।
तान्यनेकसहस्राणि परीयंस्तु महाजवात् ।
अपश्यमानस्तं देवं ततोऽहं व्यथितोऽभवम् ।
ततस्तेष्वग्निहोत्रेषु ज्वलत्सु विमलार्चिषु ।
भानुमत्सु न पश्यामि देवदेवं सनातनम् ।
ततोऽहं तानि दीप्तानि परीय व्यथितेन्द्रियः ।
नान्तं तेषां प्रपश्यामि खेदश्च सहसाभवत् ।
विहृत्य सर्वतो दृष्टिं भयमोहसमन्वितः ।
श्रमं परममापन्नश्चिन्तयामि विचेतनः ।
कस्मिन्नु खलु वर्तामि लोके किं चैतदीदृशम् ।
ऋग्यजुःसामनिर्घोषः श्रूयते न च दृश्यते ।
न च पश्यामि तं देवं येनाहमिह चोदितः ।
एवं चिन्तासमापन्नः प्रध्यातुमुपचक्रमे ।
ततश्चिन्तयतो मह्यं मोहेनाविष्टचेतसः ।
महाञ्शब्दः प्रादुरासीत्सुभृशं मे व्यथाकरः ।
अथाहं सहसा तत्र शृणोमि विपुलध्वनिम् ।
अपश्यं च सुपर्णानां सहस्राण्ययुतानि च ।
अभ्यद्रवन्त मामेव विपुलद्युतिरंहसः ।
तेषामहं प्रभावेन सर्वथैवावरोऽभवम् ।
सोऽहं समन्ततः सर्वैः सुपर्णैरतितेजसैः ।
दृष्ट्वात्मानं परिगतं संभ्रमं परमं गतः ।
विनयावनतो भूत्वा नमश्चक्रे महात्मने ।
अनादिनिधनायैभिर्नामभिः परमात्मने ।
नारायणाय शुद्धाय शाश्वताय ध्रुवाय च ।
भूतभव्यभवेशाय शिवाय शिवमूर्तये ।
शिवयोनेः शिवाद्याय शिवपूज्यतमाय च ।
घोररूपाय महते युगान्तकरणाय च ।
विश्वाय विश्वदेवाय विश्वेशाय महात्मने ।
सहस्रोदरपादाय सहस्रनयनाय च ।
सहस्रबाहवे चैव सहस्रवदनाय च ।
शुचिश्रवाय महते ऋतुसंवत्सराय च ।
ऋग्यजुःसामवक्त्राय अथर्वशिरसे नमः ।
हृषीकेशाय कृष्णाय द्रुहिणोरुक्रमाय च ।
ब्रह्मोद्रेकाय तार्क्ष्याय वराहायैकशृङ्गिणे ।
शिपिविष्टाय सत्याय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
हुतायोर्ध्वाय वक्त्राय रौद्रानीकाय साधवे ।
सिन्धवे सिन्धुवर्षघ्ने देवानां सिन्धवे नमः ।
गरुत्मते त्रिनेत्राय सुधामाय वृषावृपे ।

half). — T_1 om. lines 296–297. — (L. 298) M_1 तं देवं (for ततोऽहं). M_1 om. from the post. half up to the prior half of line 299. $M_{2,3}$ सुसमिद्धेषु यज्विनां (for the post. half). — G_3 om. (hapl.) lines 300–311. — (L. 300) Kumbh. ed. पर्यटंस्तु (for परीयंस्तु). T_1 मनोजवात् (for महा°). — (L. 302) T_2 ज्वलद्भिर्विमलात्मसु (for the post. half). — (L. 304) G_2 परितो ; M_4 परीत्य (for °य). — (L. 305) D_{10} नांतरेषां (for नान्तं तेषां). D_{10} T_3 $G_{1,4}$ Madras ed. om. from the post. half up to the prior half of line 310. — (L. 306) G_2 विसृज्य ; M_4 विवृत्य ; Kumbh. ed. विसृत्य (for विहृत्य). — (L. 307) G_2 M_4 ह्यचेतनः (for वि°). T_2 चिंतयानस्त्वचेतनः (for the post. half). — (L. 308) T_1 $M_{1,3,4}$ कस्मिन् (for क°). T_2 M_2 न ; G_2 तु (for नु). T_2 वर्तेहं (for वर्तामि). T_3 यत्र (for किं च). G_2 लौकिकं चैतदीदृशं (for the post. half). — T_1 om. line 311. — (L. 312) M_{2-4} तथा (for ततश्च्). T_1 तथा चिंतयमानस्य (for the prior half). G_2 -चेतसि (for °सः). T_1 मोहसंविष्टचेतसः (for the post. half). — T_3 om. (hapl) lines 313–316. — (L. 313) Kumbh. ed. महाशब्दः. T_1 श्रोत्रयोर् (for सुभृशं). — (L. 314) Madras ed. तथा (for अथ). — After line 315, M ins. :

ते महामेघनिर्घोषास्तप्तकाञ्चनवर्चसः ।

— (L. 316) M_3 विमल- (for विपुल-). — (L. 317) Madras ed. [अ]परो (for [अ]वरो). — (L. 318) T_1 समं गतैः ; M समंतात्तैः (for समन्ततः). T_2 सुपर्णैरमितौजसैः (for the post. half). — (L. 319) M_4 परिवृतं (for °गतं). M_{1-3} नष्टात्मा वै परिवृतः (for the prior half). — (L. 320) T_3 $G_{1,3}$ M_4 मनश् (for नमश्). — T_1 om. line 324. — D_{10} repeats line 326 after line 331. — (L. 326) T_1 M_2 (also as above) -रूपाय (for -देवाय). — T_2 om. (hapl.) line 328. — (L. 331) M_4 द्रुहिणायोरुक्रमाय च (hypermetric) (for the post. half). — (L. 332) $T_{1,2}$ M बृहद्रथाय ; T_3 G_2 ब्रह्मवर्ताय ; Kumbh. ed. बृहद्वेगाय ; Madras ed. ब्रह्मेंद्रकाय (for ब्रह्मोद्रेकाय). — M reads lines 334–342 after line 352. — (L. 334) M Kumbh. ed. हुताशायोर्जे(Kumbh. ed. °र्ध्वं)वक्त्राय (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 335. $G_{1,3}$ वायवे (for साधवे). — (L. 335) T_1 M वेदानां (for देवानां). — (L. 336) T_1 ककुद्मिने ; M ककुद्मते (for गरुत्मते). T_3 सुधर्माय (for सुधामाय). T_1 सुचक्रिणे ; Kumbh. ed. वृषाकृते (for °वृपे).

सम्राडुग्रे संकृतये विरजे संभवे भवे ।
वृषाय वृषरूपाय विभवे भूर्भुवाय च ।
दीप्तसृष्टाय यज्ञाय स्थिराय स्थविराय च ।
अच्युताय तुषाराय वीराय च समाय च ।
जिष्णवे पुरुहूताय वसिष्ठाय वराय च ।
सत्येशाय सुरेशाय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
बर्हिषाय वरेण्याय वसवे विश्ववेधसे ।
किरीटिने सुकेशाय वासुदेवाय शुष्मिणे ।
बृहदुक्थे सुषेणाय युग्मे दुंदुभये तथा ।
भवे सखाय विभवे भरद्वाजाभयाय च ।
भास्कराय च चन्द्राय पद्मनाभाय भूरिणे ।
पुनर्वसुभृतत्वाय जीवप्रभविषाय च ।
वषट्काराय स्वाहाय स्वधाय निधनाय च ।
ऋचे च यजुषे साम्ने त्रैलोक्यपतये नमः ।
श्रीपद्मायाजसदृशे धरणे धारणे परे ।
सौम्याय सौम्यरूपाय सौम्ये सुमनसे नमः ।
विश्वाय च सुविश्वाय विश्वरूपधराय च ।
केशवाय सुकेशाय रश्मिकेशाय भूरिणे ।
हिरण्यगर्भाय नमः सौम्याय वृषरूपिणे ।
नारायणाग्र्यवपुषे पुरुहूताय वज्रिणे ।
धर्मिणे वृषसेनाय धर्मसेनाय रोधसे ।
मुनये ज्वरमुक्ताय ज्वराधिपतये नमः ।
अनेत्राय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय विधर्मिणे ।
तपोब्रह्मनिधानाय युगपर्यायिणे नमः ।
शरणाय शरण्याय शक्रेष्टशरणाय च ।
नमः सर्वभवेशाय भूतभव्यभवाय च ।
पाहि मां देवदेवेश कोऽप्यजोऽसि सनातनः ।
एवं गतोऽस्मि शरणं शरण्यं ब्रह्मयोनिनम् ।
स्तव्यं स्तवं स्तुतवतस्तत्तमो मे प्रणश्यतु ।
भयं च मे व्यपगतं पक्षिणोऽन्तर्हिताभवन् ।
शृणोमि च गिरं दिव्यामन्तर्धानगतां शिवाम् ।
मा भैर्गरुत्मन्दान्तोऽसि पुनः सेन्द्रा दिवौकसः ।
स्वं चैव भवनं गत्वा द्रक्ष्यसे पुत्रबान्धवान् ।
ततस्तस्मिन्क्षणेनैव सहसैव महाद्युतिः ।
प्रत्यदृश्यत तेजस्वी पुरस्तात्स ममान्तिके ।
समागम्य ततस्तेन शिवेन परमात्मना ।
अपश्यं चाहमायान्तं नरनारायणाश्रमे ।
चतुर्द्विगुणविन्यासं तं च देवं सनातनम् ।
यजतस्तानृषीन्देवान्वदतो ध्यायतो मुनीन् ।
युक्तान्सिद्धान्नैष्ठिकांश्च जपतो यजतो गृहे ।

— T_1 om. line 337. — (L. 337) M संस्कृतये (for संकृ°). — (L. 338) T_1 मीढुषे (for विभवे). — D_{10} reads line 339 twice. — (L. 339) M नव- (for दीप्त-). T_1 देवश्रेष्ठाय यज्ञाय (for the prior half). — (L. 340) M वीरेंद्रचमसाय च (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) line 341. — (L. 341) $M_{2.4}$ वरिष्ठाय (for वसि°). T_1 परिष्ठाय पराय च (for the post. half). — T_1 om. line 342. — (L. 342) M_{1-3} सुकेशाय (for सुरे°). — (L. 343) T_1 बर्हियसे (for बर्हिषाय). T_1 वसवेथ महात्मने (for the post. half). — (L. 344) T_1 M सुदेवाय (for सुकेशाय). — (L. 345) $T_{1.2}$ बृहदुक्थ- (for °क्थे). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 346. T_2 याने (for युग्मे). — (L. 346) M_{2-4} भये (for भवे). $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_2 सुखाय (for स°). M भरद्वाजे भयाय च (for the post. half). — (L. 347) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ वरेंद्राय (for च चन्द्राय). T_1 सूरिणे (for भू°). — T_1 om. line 348. — (L. 349) T_2 स्वाहायै स्वधायै; T_3 °य स्वसाय (for °य स्वधाय). — (L. 350) T_1 M [s]थ (for च). — T_1 om. line 351. — (L. 351) G_2 M श्रीपद्मायात्मसदृशे (for the prior half). Kumbh. ed. धरणीधारिणे परे (for the post. half). — (L. 352) Kumbh. ed. सौम्यासौम्यस्वरूपाय (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 353. G_3 वपुषे (for सौम्ये). — (L. 355) $M_{1.3.4}$ सौम्याय विषभोजिने (for the post. half). — T_1 om. (hapl.?) line 356. — (L. 357) M वर्मिणे (for ध°). — (L. 359) Some MSS. त्रिणेत्राय (for त्रिने°). M विद्रुर्मिणे (for विध°). — (L. 360) T_1 ततो (for तपो-). — (L. 361) Kumbh. ed. भक्तेष्ट- (for श°). — (L. 363) T_1 विश्वरूप; M_{1-3} कोप्यन्योसि (for °जोऽसि). — (L. 365) M_{1-3} स्तव्यं स्तवेन स्तुवतस्; M_4 स्तव्यस्तवैः संस्तुवतस् (for the prior half). — (L. 367) M_{1-3} शुश्रुवे (for शृणोमि). — Before line 368, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 368) M (M_4 also as above) श्रांतो (for दान्तो). T_1 मा गा भयं रुक्मपक्ष न तवास्ति भयं क्वचित्. — (L. 369) Kumbh. ed. चैवं. G_2 कृत्वा (for गत्वा). — Before line 370, *Madras* ed. ins. सुपर्णः. — (L. 370) T_1 क्षणे च (for क्षणेन). — (L. 371) T_1 प्रत्यक्षदृश्यस्तेजस्वी (for the prior half). — (L. 372) T_1 समागतस् (*for* °म्य). T_2 पुनस् (for ततस्). — (L. 373) M आत्मानं (for आयान्तं). T_1 सहैव पुनरागम्य (for the prior half). T_1 $G_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 378. M_{1-3} तस्मिन् (for नर-). — (L. 374) M -पीनांसं (M_2 °गं) (for -विन्यासं). G_2 देव- (for तं च). — M_4 om. lines 375–378.

पुष्पपूरपरिक्षिप्तं धूपितं दीपितं हुतम् ।
वन्दितं सिक्तसंमृष्टं नरनारायणाश्रमम् ।
तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मितोऽस्मि तदानघाः ।
जगाम शिरसा देवं प्रयतेनान्तरात्मना ।
तदत्यद्भुतसंकाशं किमेतदिति चिन्तयन् ।
नाध्यगच्छं परां दिव्यां तस्य सर्वभवात्मनः ।
प्रणिपत्य सुदुर्धर्षं पुनः पुनरुदीक्ष्य च ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अवोचं तमदीनार्थं श्रेष्ठानां श्रेष्ठमुत्तमम् ।
नमस्ते भगवन्देव भूतभव्यभवत्प्रभो ।
यदेतदद्भुतं देव मया दृष्टं त्वदाश्रयम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं किं तच्छंसितुमर्हसि ।
यदि जानासि मां भक्तं यदि वानुग्रहो मयि ।
शंस सर्वमशेषेण श्रोतव्यं यदि चेन्मया ।
स्वभावस्तव दुर्ज्ञेयः प्रादुर्भावो भवस्य च ।
भवद्भूतभविष्येश सर्वथा गहनं भवान् ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण तदाश्चर्यं महामुने ।
किं तदत्यद्भुतं वृत्तं तेष्वग्निषु समन्ततः ।
कानि तान्यग्निहोत्राणि केषां शब्दः श्रुतो मया ।
शृण्वतां ब्रह्म सततमदृश्यानां महात्मनाम् ।
एतन्मे भगवन्कृष्ण ब्रूहि सर्वमशेषतः ।
गृणन्त्यग्निसमीपेषु के च ते ब्रह्मराशयः ।

Colophon.

भगवान् ।

मां न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
विदुस्तत्त्वेन तत्त्वस्थं सूक्ष्मात्मानमवस्थितम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा लोकानां हितकाम्यया ।
भूतभव्यभविष्यादिरनादिर्विश्वकृत्तमः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च चेतश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेति विद्याविद्ये शुभाशुभे ।
मत्त एतानि जायन्ते नाहमेभ्यः कथंचन ।
स किंचिच्छ्रेयसा युक्तः श्रेष्ठभावं व्यवस्यति ।
धर्मयुक्तं च पुण्यं च सोऽहमस्मि निरामयः ।
यत्स्वभावात्मतत्त्वज्ञैः कारणैरुपलक्ष्यते ।
अनादिमध्यनिधनः सोऽन्तरात्मास्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं रूपं सूक्ष्मार्थदर्शिभिः ।
गृह्यते सूक्ष्मभावज्ञैः सोऽविभाव्योऽस्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं येन व्याप्तमिदं जगत् ।
सोऽहंगतः सर्वसत्त्वः सर्वस्य प्रभवोऽव्ययः ।
मत्तो जातानि भूतानि मया धार्यन्त्यहर्निशम् ।
मय्येव विलयं यान्ति प्रलये पन्नगाशन ।
यो मां यथा वेदयति तस्य तस्यास्मि काश्यप ।
मनोबुद्धिगतः श्रेयो विदधामि विहंगम ।
मां तु ज्ञातुं कृता बुद्धिर्भवता पक्षिसत्तम ।

— (L. 376) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 गृही; M_{1-3} गृहीन् (for गृहे). G_2 यजतो जपतो गृही (for the post. half). — (L. 377) Madras ed. ह्रितं (for हुतम्). — (L. 379) T_2 $M_{1,3,4}$ तम($M_{3,4}$ °द)-द्भुततमं दृष्ट्वा (for the prior half). T_2 M [अ]नघ (for °घाः). — (L. 380) T_1 -गतोस्मि; M_{1-3} अगमं (for जगाम). M_{1-3} प्रीयता च (for प्रयतेन). — (L. 382) T_1 M निष्ठां (for दिव्यां). — T_1 om. line 383. — (L. 384) G_2 आदाय (for आधाय). — (L. 385) M_4 प्रोवाचाहम् (for अवोचं तम्). — (L. 389) M_4 मा (for मां). G_4 [अ]प्यनुग्रहो (for वानु°). — (L. 391) M_4 (also as above) प्रभावस् (for स्व°). — (L. 392) T_1 -भविष्ये च (for °ष्येश). — (L. 394) M यत् (for किं). T_2 M सनातन (for समन्ततः). — (L. 395) T_3 तानि तानि; M_{1-3} तानि कानि (by transp.). $T_{1,2}$ M तेषां (for केषां). — (L. 396) D_{10} T_1 G_2 $M_{1,4}$ गृणतां (for शृण्वतां). — (L. 397) M_{1-3} सततं (for भगवन्). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्मं. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णऋषिसंवादे भगवद्दर्शनं; M सुपर्णवैकुंठ(M_4 वैकुंठसुपर्ण)संवादे नारायणस्तुतिः. — *Adhy. no.:* T_1 M 42; $T_{2,3}$ G 43.

— (L. 399) T_1 M नासुरा न च राक्षसाः (for the post. half). — (L. 400) M_{1-3} सत्त्वस्थं (for त°). — (L. 402) D_{10} T_1 अनादिर्विश्वकृत्ततः; G_2 °विश्वतोमुखः (for the post. half). — (L. 404) T_1 तेजश् (for चेतश्). — (L. 405) Kumbh. ed. [ए]व (for [इ]ति). — (L. 407) T_1 M यत् (for स). T_1 M युक्तं (for युक्तः). T_1 च पश्यति (for व्यवस्यति). Kumbh ed. श्रेयस्करमनुत्तमं (for the post. half). — (L. 409) T_1 यश्च भावात्मतत्त्वज्ञः (for the prior half). G_3 -मुक्ष्यते; M -लभ्यते (for -लक्ष्यते). — (L. 410) T_2 सोंतरास्मीति शाश्वतः (for the post. half). —D_{10} G_{1-3} om. (hapl.) 411–412. — (L. 411) M_{1-3} सूक्ष्मं (for रूपं). M_4 सूक्ष्मात्म- (for °र्थ-). —(L. 412) Madras ed. स विभाव्यो (for सोऽवि°). — (L. 413) $M_{2,3}$ तत् (for यत्). G_4 दिव्यं; M_{1-3} रूपं (for गुह्यं). — (L. 414) T_1 M सोहं सर्वगतः सर्वः (for the prior half). M_{2-4} प्रभवाव्ययः; Madras ed. °वोप्ययः (for °वोऽव्ययः). — (L. 415) M जायंति (for जातानि). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ धार्यंतु; T_1 पाल्यंति (for धार्यन्ति). — (L. 416) T_1 M प्रलयं (for विलयं). T_1 सततं (for प्रलये). — (L. 417) G_2 तदा; M तथा (for the first तस्य).

सम्राडुग्रे संकृतये विरजे संभवे भवे ।
वृषाय वृषरूपाय विभवे भूर्भुवाय च ।
दीप्तसृष्टाय यज्ञाय स्थिराय स्थविराय च ।
अच्युताय तुषाराय वीराय च समाय च ।
जिष्णवे पुरुहूताय वसिष्ठाय वराय च ।
सत्येशाय सुरेशाय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
बर्हिषाय वरेण्याय वसवे विश्ववेधसे ।
किरीटिने सुकेशाय वासुदेवाय शुष्मिणे ।
बृहदुक्थे सुषेणाय युग्मे दुंदुभये तथा ।
भवे सखाय विभवे भरद्वाजाभयाय च ।
भास्कराय च चन्द्राय पद्मनाभाय भूरिणे ।
पुनर्वसुभृतत्वाय जीवप्रभविषाय च ।
वषट्काराय स्वाहाय स्वधाय निधनाय च ।
ऋचे च यजुषे साम्ने त्रैलोक्यपतये नमः ।
श्रीपद्मायाजसदृशे धरणे धारणे परे ।
सौम्याय सौम्यरूपाय सौम्ये सुमनसे नमः ।
विश्वाय च सुविश्वाय विश्वरूपधराय च ।
केशवाय सुकेशाय रश्मिकेशाय भूरिणे ।
हिरण्यगर्भाय नमः सौम्याय वृषरूपिणे ।
नारायणाग्र्यवपुषे पुरुहूताय वज्रिणे ।
धर्मिणे वृषसेनाय धर्मसेनाय रोधसे ।
मुनये ज्वरमुक्ताय ज्वराधिपतये नमः ।
अनेत्राय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय विधर्मिणे ।
तपोब्रह्मनिधानाय युगपर्यायिणे नमः ।
शरणाय शरण्याय शक्तेष्टशरणाय च ।
नमः सर्वभवेशाय भूतभव्यभवाय च ।
पाहि मां देवदेवेश कोऽप्यजोऽसि सनातनः ।
एवं गतोऽस्मि शरणं शरण्यं ब्रह्मयोनिनम् ।
स्तव्यं स्तवं स्तुतवतस्तत्तमो मे प्रणश्यतु ।
भयं च मे व्यपगतं पक्षिणोऽन्तर्हिताभवन् ।
शृणोमि च गिरं दिव्यामन्तर्धानगतां शिवाम् ।
मा भैर्गरुत्मन्दान्तोऽसि पुनः सेन्द्रा दिवौकसः ।
स्वं चैव भवनं गत्वा द्रक्ष्यसे पुत्रबान्धवान् ।
ततस्तस्मिन्क्षणेनैव सहसैव महाद्युतिः ।
प्रत्यदृश्यत तेजस्वी पुरस्तात्स ममान्तिके ।
समागम्य ततस्तेन शिवेन परमात्मना ।
अपश्यं चाहमायान्तं नरनारायणाश्रमे ।
चतुर्द्विगुणविन्यासं तं च देवं सनातनम् ।
यजतस्तान्नृपीन्देवान्वदतो ध्यायतो मुनीन् ।
युक्तान्सिद्धान्नैष्ठिकांश्च जपतो यजतो गृहे ।

— T1 om. line 337 — (L. 337) M संस्कृतये (for संकृ°). — (L. 338) T1 मीढुषे (for विभवे). — D10 reads line 339 twice. — (L. 339) M नव- (for दीप्त-). T1 देवश्रेष्ठाय यज्ञाय (for the prior half). — (L. 340) M वीरेंद्रचमसाय च (for the post. half). — G2 om. (hapl.) line 341. — (L. 341) M2.4 वरिष्ठाय (for वसि°). T1 परिष्ठाय पराय च (for the post. half). — T1 om. line 342. — (L. 342) M1–3 सुकेशाय (for सुरे°). — (L. 343) T1 बर्हियसे (for बर्हिषाय). T1 वसवेथ महात्मने (for the post. half). — (L. 344) T1 M सुदेवाय (for सुकेशाय). — (L. 345) T1.2 बृहदुक्थ- (for °क्थे). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 346. T2 याने (for युग्मे). — (L. 346) M2–4 भये (for भवे). T2.3 G1.3 M2 सुखाय (for स°). M भरद्वाजे भयाय च (for the post. half). — (L. 347) D10 T2.3 G1.3.4 वरेंद्राय (for च चन्द्राय). T1 सूरिणे (for भू°). — T1 om. line 348. — (L. 349) T2 स्वाहायै स्वधायै; T3 °य स्वस्थाय (for °य स्वधाय). — (L. 350) T1 M [ऽ]थ (for च). — T1 om. line 351. — (L. 351) G2 M श्रीपद्मायात्मसदृशे (for the prior half). Kumbh. ed. धरणीधारिणे परे (for the post. half). — (L. 352) Kumbh. ed. सौम्यासौम्यस्वरूपाय (for the prior half). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 353. G3 वपुषे (for सौम्ये). — (L. 355) M1.3.4 सौम्याय विषभोजिने (for the post. half). — T1 om. (hapl.?) line 356. — (L. 357) M वर्मिणे (for ध°). — (L. 359) Some MSS. त्रिणेत्राय (for त्रिने°). M विडूर्मिणे (for विध°). — (L. 360) T1 ततो (for तपो-). — (L. 361) Kumbh. ed. भक्तेष्ट- (for श°). — (L. 363) T1 विश्वरूप; M1–3 कोप्यन्योसि (for °जोऽसि). — (L. 365) M1–3 स्तव्यं स्तवेन स्तुवतस्; M4 स्तव्यस्तवैः संस्तुवतस् (for the prior half). — (L. 367) M1–3 शुश्रुवे (for शृणोमि). — Before line 368, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 368) M (M4 also as above) श्रांतो (for दान्तो). T1 मा गा भयं रुक्मपक्ष न तवास्ति भयं कचित्. — (L. 369) Kumbh. ed. चैवं. G2 कृत्वा (for गत्वा). — Before line 370, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (L. 370) T1 क्षणे च (for क्षणेन). — (L. 371) T1 प्रत्यक्षदृश्यस्तेजस्वी (for the prior half). — (L. 372) T1 समागतस् (for °म्य). T2 पुनस् (for ततस्). — (L. 373) M आत्मानं (for आयान्तं). T1 सहैव पुनरागम्य (for the prior half). T1 G1.3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 378. M1–3 तस्मिन् (for नर-). — (L. 374) M -पीनांसं (M2 °गं) (for -विन्यासं). G2 देव- (for तं च). — M4 om. lines 375–378.

पुष्पपूरपरिक्षिप्तं धूपितं दीपितं हुतम् ।
वन्दितं सिक्तसंमृष्टं नरनारायणाश्रमम् ।
तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मितोऽस्मि तदानघाः ।
जगाम शिरसा देवं प्रयतेनान्तरात्मना ।
तदत्यद्भुतसंकाशं किमेतदिति चिन्तयन् ।
नाध्यगच्छं परां दिव्यां तस्य सर्वभवात्मनः ।
प्रणिपत्य सुदुर्धर्षं पुनः पुनरुदीक्ष्य च ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अवोचं तमदीनार्थं श्रेष्ठानां श्रेष्ठमुत्तमम् ।
नमस्ते भगवन्देव भूतभव्यभवत्प्रभो ।
यदेतदद्भुतं देव मया दृष्टं त्वदाश्रयम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं किं तच्छंसितुमर्हसि ।
यदि जानासि मां भक्तं यदि वानुग्रहो मयि ।
शंस सर्वमशेषेण श्रोतव्यं यदि चेन्मया ।
स्वभावस्तव दुर्ज्ञेयः प्रादुर्भावो भवस्य च ।
भवद्भूतभविष्येश सर्वथा गहनं भवान् ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण तदाश्चर्यं महामुने ।
किं तदत्यद्भुतं वृत्तं तेष्वग्निषु समन्ततः ।
कानि तान्यग्निहोत्राणि केषां शब्दः श्रुतो मया ।
शृण्वतां ब्रह्म सततमदृश्यानां महात्मनाम् ।
एतन्मे भगवन्कृष्ण ब्रूहि सर्वमशेषतः ।
गृणन्त्यग्निसमीपेषु के च ते ब्रह्मराशयः ।

Colophon.

भगवान् ।

मां न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
विदुस्तत्त्वेन तत्त्वस्थं सूक्ष्मात्मानमवस्थितम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा लोकानां हितकाम्यया ।
भूतभव्यभविष्यादिरनादिर्विश्वकृत्तमः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च चेतश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेति विद्याविद्ये शुभाशुभे ।
मत्त एतानि जायन्ते नाहमेभ्यः कथंचन ।
स किंचिच्छ्रेयसा युक्तः श्रेष्ठभावं व्यवस्यति ।
धर्मयुक्तं च पुण्यं च सोऽहमस्मि निरामयः ।
यस्स्वभावात्मतत्त्वज्ञैः कारणैरुपलक्ष्यते ।
अनादिमध्यनिधनः सोऽन्तरात्मास्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं रूपं सूक्ष्मार्थदर्शिभिः ।
गृह्यते सूक्ष्मभावज्ञैः सोऽविर्भाव्योऽस्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं येन व्याप्तमिदं जगत् ।
सोऽहंगतः सर्वसत्त्वः सर्वस्य प्रभवोऽव्ययः ।
मत्तो जातानि भूतानि मया धार्यन्त्यहर्निशम् ।
मय्येव विलयं यान्ति प्रलये पन्नगाशन ।
यो मां यथा वेदयति तस्य तस्यास्मि काश्यप ।
मनोबुद्धिगतः श्रेयो विदधामि विहंगम ।
मां तु ज्ञातुं कृता बुद्धिर्भवता पक्षिसत्तम ।

— (L. 376) D10 T2.3 G4 गृही; M1-3 गृहीन् (for गृहे). G2 यजतो जपतो गृही (for the post. half). — (L. 377) Madras ed. हितं (for हुतम्). — (L. 379) T2 M1.3.4 तम(M3.4 °द)-द्भुततमं दृष्ट्वा (for the prior half). T2 M [अ]नघ (for °घाः). — (L. 380) T1 -गतोस्मि; M1-3 अगमं (for जगाम). M1-3 प्रीयता च (for प्रयतेन). — (L. 382) T1 M निष्ठां (for दिव्यां). — T1 om. line 383. — (L. 384) G2 आदाय (for आधाय). — (L. 385) M4 प्रोवाचाहम् (for अवोचं तम्). — (L. 389) M4 मा (for मां). G4 [अ]प्यनुग्रहो (for वानु°). — (L. 391) M4 (also as above) प्रभावस् (for स्व°). — (L. 392) T1 -भविष्ये च (for °ष्येश). — (L. 394) M यत् (for किं). T1 M सनातन (for समन्ततः). — (L. 395) T3 तानि तानि; M1-3 तानि कानि (by transp.). T1.2 M तेषां (for केषां). — (L. 396) D10 T1 G2 M1.4 गृणतां (for शृण्वतां). — (L. 397) M1-3 सततं (for भगवन्). — Colophon. *Sub-parvan:* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name:* T2 सुपर्णकपिसंवादे भगवद्दर्शनं; M सुपर्णवैकुंठ(M4 वैकुंठसुपर्ण)संवादे नारायणस्तुतिः. — *Adhy. no.:* T1 M 42; T2.3 G 43.

— (L. 399) T1 M नासुरा न च राक्षसाः (for the post. half). — (L. 400) M1-3 सत्त्वस्थं (for त°). — (L. 402) D10 T1 अनादिर्विश्वकृत्ततः; G2 °र्विश्वतोमुखः (for the post. half). — (L. 404) T1 तेजश् (for चेतश्). — (L. 405) Kumbh. ed. [ए]व (for [इ]ति). — (L. 407) T1 M यत् (for स). T1 M युक्तं (for युक्तः). T1 च पश्यति (for व्यवस्यति). Kumbh. ed. श्रेयस्करमनुत्तमं (for the post. half). — (L. 409) T1 यश्च भावात्मतत्त्वज्ञः (for the prior half). G3 -युक्ष्यते; M -लभ्यते (for -लक्ष्यते). — (L. 410) T2 सोंतरासीति शाश्वतः (for the post. half). —D10 G1-3 om. (hapl.) 411–412. — (L. 411) M1-3 सूक्ष्मं (for रूपं). M4 सूक्ष्मात्म- (for °र्थ-). — (L. 412) Madras ed. स विभाव्यो (for सोऽवि°). — (L. 413) M2.3 तत् (for यत्). G4 दिव्यं; M1-3 रूपं (for गुह्यं). — (L. 414) T1 M सोहं सर्वगतः सर्वः (for the prior half). M2-4 प्रभवाव्ययः; Madras ed. °वोप्ययः (for °वोऽव्ययः). — (L. 415) M जायंति (for जातानि). D10 T2.3 G1.3.4 धार्यंतु; T1 पाल्यंति (for धार्यन्ति). — (L. 416) T1 M प्रलयं (for विलयं). T1 सततं (for प्रलये). — (L. 417) G2 तदा; M तथा (for the first तस्य).

शृणु योऽहं यतश्चाहं यदर्थंश्चाहमुद्यतः ।
ये केचिन्नियतात्मानस्त्रेताग्निपरमार्चिताः ।
अग्निकार्यपरा नित्यं जपहोमपरायणाः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय नियता नियतेन्द्रियाः ।
अनन्यमनसस्ते मां सर्वे वै समुपासते ।
यजन्तो जपयज्ञैर्मां मानसैश्च सुसंयताः ।
अग्नीनभ्युद्ययुः शश्वदग्निष्वेवाभिसंस्थिताः ।
अनन्यकार्याः शुचयो नित्यमग्निपरायणाः ।
य एवंबुद्धयो धीरास्ते मां गच्छन्ति तादृशाः ।
अकामहतसंकल्पा ज्ञाने नित्यं समाहिताः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय निराहारा निराशिषः ।
विषयेषु निरारम्भा विमुक्ता ज्ञानचक्षुषः ।
अनन्यमनसो धीराः स्वभावनियमान्विताः ।
यत्तद्वियति दृष्टं तत्सरः पद्मोत्पलायुतम् ।
तत्राग्नयः संनिहिता दीप्यन्ते स्म निरिन्धनाः ।
ज्ञानामलाशयास्तस्मिन्ये च चन्द्रांशुनिर्मलाः ।
उपासीना गृणन्तोऽग्निं प्रस्पष्टाक्षरभाषिणः ।
आकाङ्क्षमाणाः शुचयस्तेष्वग्निषु विहंगम ।
ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरताः सदा ।
उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ।
तैर्हि तत्रैव वस्तव्यं नीरागात्मस्थिरच्युतैः ।
निराहारा ह्यनिष्पन्दाश्चन्द्रांशुसदृशप्रभाः ।
निर्मला निरहंकारा निरालम्बा निराशिषः ।
मद्भक्ताः सततं ते वै भक्तास्तानपि चाप्यहम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा चरामि जगतो हितः ।
लोकानां धारणार्थाय विधानं विदधामि च ।
यथावत्तदशेषेण श्रोतुमर्हति मे भवान् ।
एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
द्वितीया सृजते तात भूतग्रामं चराचरम् ।
सृष्टं संहरते चैका जगत्स्थावरजंगमम् ।
जातात्मनिष्ठा क्षपयन्मोहयन्निव मायया ।
क्षिपन्ती मोहयन्ती च आत्मनिष्ठा स्वमायया ।
चतुर्थी मे महामूर्तिर्जगद्वृद्धिं ददाति सा ।
रक्षते चापि नियता सोऽहमस्मि नभश्चर ।
मया सर्वमिदं व्याप्तं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अहं सर्वजगद्बीजं सर्वत्रगतिरव्ययः ।
यानि तान्यग्निहोत्राणि ये च चन्द्रांशुराशयः ।
गृणन्ति वेदं सततं तेष्वग्निषु विहंगम ।
क्रमेण मां समायान्ति सुखिनो ज्ञानसंयुताः ।
तेषामहं तपो दीप्तं तेजः सम्यक्समाहितम् ।
नित्यं ते मयि वर्तन्ते तेषु चाहमतन्द्रितः ।
सर्वतो मुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ।
शक्यः समासादयितुमहं वै ज्ञानचक्षुषा ।
मां स्थूलदर्शनं विद्धि जगतः कार्यकारणम् ।
मत्तश्च संप्रसूतान्वै विद्धि लोकान्सदैवतान् ।
मया चापि चतुर्धात्मा विभक्तः प्राणिषु स्थितः ।
आत्मभूतो वासुदेवो ह्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ।
संकर्षणोऽहंकारे च प्रद्युम्नो मनसि स्थितः ।

— (L. 418) D10 T2 G M1-3 विद्धाति (for °धामि). — (L. 419) G2 कृत्वा (for कृता). T1 मां तु ज्ञात्वा कृती बुद्धिर् (for the prior half). — (L. 420) G1, 3, 4 गतश् (for यतश्). M यदर्थं (for °र्थंश्). — (L. 421) T1, 3 G2 M त्रेताग्निपरमा द्विजाः (for the post. half). — (L. 424) T2 तेषां (for ते मां). T1 यतंतः (for सर्वे वै). — (L. 425) T1 जयंतो; T3 यजंते (for यजन्तो). — T1 om. line 426. — (L. 426) M -संश्रिताः (for -संस्थिताः). — (L. 429) T3 G1 M4 अकामा (for °म-). M जपे (for ज्ञाने). T1 समाश्रिताः (for °हिताः). — (L. 430) M निरारंभा (for °हारा). — (L. 433) T1 तु; M ते (for तत्). D10 सरः पद्मोत्पलं युतं (for the post. half). — T1 om. line 434. — (L. 434) M1-3 अत्र (for तत्र). — T1 om. (hapl.) lines 436-438. — (L. 436) T3 उपासते (for °सीना). Kumbh. ed. अस्पष्टाक्षरभाषिणः (for the post. half). — (L. 440) T1 om. from the post. half up to the post. half of line 441. — (L. 442) M1-3 निर्मुक्ता (for निर्मला). M निरारंभा (for °लम्बा). — T1 om. line 443. — (L. 443) Kumbh. ed. भक्तांस् (for भक्तास्). — After line 443, M1-3 read lines 456-461. — (L. 444) T3 G1, 3 M हितं (for हितः). — (L. 445) M लोकसं- (for लोकानां). — (L. 446) M1-3 यथा च (for यथावत्). T1 यथावृत्तमशेषेण (for the prior half). T1 इच्छति (for अर्हति). — (L. 448) D10 चरते; T1 रक्षणे (for सृजते). — T1 om. lines 450-451. M1-3 om. (hapl.) line 450. — (L. 450) Kumbh. ed. ज्ञातात्म- (for जातात्म-). Kumbh. ed. मोहयंतीव मायया (for the post. half). — (L. 451) M1-3 क्षपयंती मोहयंती (for the prior half). — (L. 452) T1 मम या; M त्वेव या (for मे महा-). — T1 om. line 453. — (L. 453) Kumbh. ed. नमश्चरः (for °र). — (L. 454) T2, 3 G1, 3, 4 प्राप्तं (for व्याप्तं). — (L. 455) T1 सर्वस्व (for °त्र-). — T1 om. (hapl.?) line 456. — (L. 456) G2 -निर्मलाः (for -राशयः). — (L. 457) T2 शृण्वंति (for गृणन्ति). T1 ब्रह्म (for वेदं). — (L. 465) T2 मायया (for मया च). T1 विभक्तात्मा (for चतुर्धात्मा). T1 चतुर्धा प्राणिसंस्थितः (for the post. half). — M4 reads lines 468-469 twice. — (L. 468) T1 मे; G2 च; M1-3 त्वं (for यत्). M4 (second time) यथा तदपि सम्यक्त्वं (for the prior

था च चतुर्धा यस्सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ।
ण्यगर्भः पद्माख्यो यत्र ब्रह्मा व्यजायत ।
णश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ।
ात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
दानवदर्पघ्नमेवं मां विद्धि नित्यशः ।
दानवरक्षोभिर्यदा धर्मः प्रपीड्यते ।
ाहं धर्मवृद्ध्यर्थं मूर्तिमान्भविताशुग ।
ातपरा ये तु धीरा निश्चितबुद्धयः ।
गिनो योगयुक्ताश्च ते मां पश्यन्ति नान्यथा ।
भिः संप्रयुक्तोऽहं विप्रयुक्तश्च पञ्चभिः ।
मानश्च तेष्वेवं निवृत्तश्चैव तेष्वहम् ।
विदुर्जातसंकल्पास्ते मां पश्यन्ति तादृशाः ।
वायुरापो ज्योतिश्च पृथिवी चेति पञ्चमम् ।
ात्मकोऽस्मि विज्ञेयो न चान्योऽस्मीति निश्चितम् ।
ंमानमतीतं च पञ्चवर्गेषु निश्चलम् ।
ब्दस्पर्शेषु रूपेषु रसगन्धेषु चाप्यहम् ।
जस्तमोभ्यामाविष्टा येषां बुद्धिरनिश्चिता ।
न पश्यन्ति मे तत्त्वं तपसा महता ह्यपि ।
ोपवासैर्न नियमैर्न व्रतैर्विविधैरपि ।
ं वा वेदितुं वापि न शक्या परमा गतिः ।
ामोहोत्थपङ्के तु निमग्नानां गतिर्हरिः ।
कान्तिनो ध्यानपरा यतिभावाद्व्रजन्ति माम् ।
त्त्वयुक्ता मतिर्येषां केवलात्मविनिश्चिता ।

ते पश्यन्ति स्वमात्मानं परमात्मानमव्ययम् ।
अहिंसा सर्वभूतेषु तेष्ववस्थितमार्जवम् ।
तेष्वेव च समाधाय सम्यगेति स मामजम् ।
यदेतत्परमं गुह्यमाख्यानं परमाद्भुतम् ।
यत्नेन तदशेषेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।
ये त्वग्निहोत्रनियता जपयज्ञपरायणाः ।
ते मामुपासते शश्वद्यांस्तांस्त्वं दृष्टवानसि ।
शास्त्रदृष्टविधानज्ञा असक्ताः क्वचिदन्यथा ।
शक्योऽहं वेदितुं तैस्तु यन्मे परममव्ययम् ।
ये तु सांख्यं च योगं च ज्ञात्वाप्यधृतनिश्चयाः ।
न ते गच्छन्त्यकुशलाः परां गतिमनुत्तमाम् ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
आसादयति तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः श्रद्धायुक्तेन चेतसा ।
मद्भक्त्या च द्विजश्रेष्ठा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
यद्गुह्यं परमं बुद्धेरलिङ्गग्रहणं च यत् ।
तत्सूक्ष्मं गृह्यते विप्रैर्यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
न वायुः पवते तत्र न तस्मिञ्ज्योतिषां गतिः ।
न चापः पृथिवी नैव नाकाशं न मनोगतिः ।
तस्माच्चैतानि सर्वाणि प्रजायन्ते विहंगम ।
सर्वेभ्यश्च स तेभ्यश्च प्रभवत्यमलो विभुः ।
स्थूलदर्शनमेतन्मे यद्दृष्टं भवतानघ ।
एतत्सूक्ष्मस्य च द्वारं कार्याणां कारणं त्वहम् ।

T_2 इच्छसि ; $G_{1.3}$ अर्हति (for °सि). $M_{1-3.4}$ d time) श्रोतुमर्हसि तत्त्वतः (for the post. half). 469) T_1 पद्माक्षो (for °ख्यो). M_4 (second यत्तत्पद्ममभूत्पूर्वं (for the prior half). Kumbh. ; (for यत्र) T_1 प्रजायते (for व्यजायत). — (L. M_4 महतश् (for °णश्). G_2 [अ]वधारयेत् ; M र्यतां (for [अ]व°). — (L. 471) T_1 शिवात्तु (hy-tric) (for शिवात्). — T_1 om. line 474. — (L. Madras ed [आ]शु वै (for [आ]शुग). — (L. T_3 वेदभूत- (for °व्रत-). — (L 476) M_{1-3} कामगाः नान्यथा). — (L. 478) $T_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ [ए]व (for). — T_1 om. line 479. — (L. 479) M जित-जात-). — (L. 481) M_4 नान्योसीति विनिश्चितं (for ost. half). — (L. 485) T_1 M न मे (for ते M_1 ते (for मे). — (L. 486) G_2 सोपवासैर्. reads lines 488–489 on marg. — (L. T_1 महामोहार्थपंके तु ; M °हमहापंक- (for the half). — (L. 489) T_2 एकाकिनो (for). M_{1-3} इति (for यति-). T_1 याति मामेव सुमताः the post. half). — (L. 490) G_1 सत्य- (for सत्त्व-). D_{10} G_2 ह्येषां (for येषां). — (L. 491) M महात्मानः (for स्वमात्मानं). M_4 मामजम् (for आत्मानम्). — (L. 492) T_1 M येषु (for तेषु). T_1 [उ]पास्थितम् (for [अ]व°). — After line 492, T_1 ins. :

मामेव ते संप्रयान्ति शुभाचारसमन्विताः ।

— $T_{1.2}$ om. line 493. — (L. 494) T_1 M आख्यातं (for °नं). — (L. 495) M यतोहं (for यत्नेन). M इच्छसि (for अर्हसि). — (L. 496) T_1 M -निरता (for -नियता). — (L. 497) M ये (for ते). Madras ed. एतांस् (for यांस्तांस्). — (L. 498) T_1 M सांख्ययोग-; Kumbh. ed. शास्त्रदृढ- (for °दृष्ट-). T_1 [अ]न्यतः (for °था). — (L. 499) T_1 यत्नेन परमव्ययं (for the post. half). — (L. 500) T_1 [अ]प्रकृत- (for [अ]व्यधृत-). — (L. 502) D_{10} G_2 दानेन (for ज्ञा°). M [आ]त्मवान् (for °विच्). — (L. 504) D_{10} श्रद्धाभि- (for शुद्धाभि-). — T_1 om. (hapl.) line 509. — (L. 509) M [ए]व (for च). G_4 [अ]पि (for [आ]पः). — (L. 510) T_1 जातानि (for सर्वाणि). T_1 सर्वाण्येव (for प्रजायन्ते). — T_1 om. line 511. — (L. 513) M_4 एतं (for एतत्).

शृणु योऽहं यतश्चाहं यदर्थश्चाहमुद्यतः ।
ये केचिन्नियतात्मानस्त्रेताग्निपरमार्चिताः ।
अग्निकार्यपरा नित्यं जपहोमपरायणाः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय नियता नियतेन्द्रियाः ।
अनन्यमनसस्ते मां सर्वे वै समुपासते ।
यजन्तो जपयज्ञैर्मां मानसैश्च सुसंयताः ।
अग्नीनभ्युद्ययुः शश्वदग्निष्वेवाभिसंस्थिताः ।
अनन्यकार्याः शुचयो नित्यमग्निपरायणाः ।
य एवंबुद्धयो धीरास्ते मां गच्छन्ति तादृशाः ।
अकामहतसंकल्पा ज्ञाने नित्यं समाहिताः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय निराहारा निराशिषः ।
विषयेषु निरारम्भा विमुक्ता ज्ञानचक्षुषः ।
अनन्यमनसो धीराः स्वभावनियमान्विताः ।
यत्तद्वियति दृष्टं तत्सरः पद्मोत्पलायुतम् ।
तत्राग्नयः संनिहिता दीप्यन्ते स्म निरिन्धनाः ।
ज्ञानामलाशयास्तस्मिन्ये च चन्द्रांशुनिर्मलाः ।
उपासीना गृणन्तोऽग्निं प्रस्पष्टाक्षरभाषिणः ।
आकाङ्क्षमाणाः शुचयस्तेष्वग्निषु विहंगम ।
ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरताः सदा ।
उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ।
तैर्हि तत्रैव वस्तव्यं नीरागात्मभिरच्युतैः ।
निराहारा ह्यनिष्पन्दाश्चन्द्रांशुसदृशप्रभाः ।
निर्मला निरहंकारा निरालम्बा निराशिषः ।
मद्भक्ताः सततं ते वै भक्तास्तानपि चाप्यहम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा चरामि जगतो हितः ।
लोकानां धारणार्थाय विधानं विदधामि च ।
यथावत्तदशेषेण श्रोतुमर्हति मे भवान् ।
एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
द्वितीया सृजते तात भूतग्रामं चराचरम् ।
सृष्टं संहरते चैका जगत्स्थावरजंगमम् ।
जातात्मनिष्ठा क्षपयन्मोहयन्निव मायया ।
क्षिपन्ती मोहयन्ती च आत्मनिष्ठा स्वमायया ।
चतुर्थी मे महामूर्तिर्जगद्वृद्धिं ददाति सा ।
रक्षते चापि नियता सोऽहमस्मि नभश्चर ।
मया सर्वमिदं व्याप्तं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अहं सर्वजगद्बीजं सर्वत्रगतिरव्ययः ।
यानि तान्यग्निहोत्राणि ये च चन्द्रांशुराशयः ।
गृणन्ति वेदं सततं तेष्वग्निषु विहंगम ।
क्रमेण मां समायान्ति सुखिनो ज्ञानसंयुताः ।
तेषामहं तपो दीप्तं तेजः सम्यक्समाहितम् ।
नित्यं ते मयि वर्तन्ते तेषु चाहमतन्द्रितः ।
सर्वतो मुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ।
शक्यः समासादयितुमहं वै ज्ञानचक्षुषा ।
मां स्थूलदर्शनं विद्धि जगतः कार्यकारणम् ।
मत्तश्च संप्रसूतान्वै विद्धि लोकान्सदैवतान् ।
मया चापि चतुर्धात्मा विभक्तः प्राणिषु स्थितः ।
आत्मभूतो वासुदेवो ह्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ।
संकर्षणोऽहंकारे च प्रद्युम्नो मनसि स्थितः ।

— (L. 418) D_{10} T_2 G M_{1-3} विदधाति (for °धामि). — (L. 419) G_2 कृत्स्ना (for कृता). T_1 मां तु ज्ञात्वा कृती बुद्धिर् (for the prior half). — (L. 420) $G_{1.3.4}$ गतश् (for यतश्). M यदर्थं (for °र्थश्). — (L. 421) $T_{1.3}$ G_2 M त्रेताग्निपरमा द्विजाः (for the post. half). — (L. 424) T_2 तेषां (for ते मां). T_1 यतंतः (for सर्वे वै). — (L. 425) T_1 जयंतो; T_3 यजंते (for यजन्तो). — T_1 om. line 426. — (L. 426) M -संश्रिताः (for -संस्थिताः). — (L. 429) T_3 G_1 M_4 अकामा (for °म-). M जपे (for ज्ञाने). T_1 समाश्रिताः (for °हिताः). — (L. 430) M निरारंभा (for °हारा). — (L. 433) T_1 तु; M ते (for तत्). D_{10} सरः पद्मोत्पलं युतं (for the post. half). — T_1 om. line 434. — (L. 434) M_{1-3} अत्र (for तत्र). — T_1 om. (hapl.) lines 436–438. — (L. 436) T_3 उपासते (for °सीना). Kumbh. ed. अस्पष्टाक्षरभाषिणः (for the post. half). — (L. 440) T_1 om. from the post. half up to the post. half of line 441. — (L. 442) M_{1-3} निर्मुक्ता (for निर्मला). M निरारंभा (for °लम्बा). — T_1 om. line 443. — (L. 443) Kumbh. ed. भक्तांस् (for भक्तास्). — After line 443, M_{1-3} read lines 456–461. — (L. 444) T_3 $G_{1.3}$ M हितं (for हितः). — (L. 445) M लोकसं- (for लोकानां). — (L. 446) M_{1-3} यथा च (for यथावत्). T_1 यथावृत्तमशेषेण (for the prior half). T_1 इच्छति (for अर्हति). — (L. 448) D_{10} चरते; T_1 रक्षणे (for सृजते). — T_1 om. lines 450–451. M_{1-3} om. (hapl.) line 450. — (L. 450) Kumbh. ed. ज्ञातात्म- (for जातात्म-). Kumbh. ed. मोहयंतीव मायया (for the post. half). — (L. 451) M_{1-3} क्षपयंती मोहयंती (for the prior half). — (L. 452) T_1 मम या; M त्वेव या (for मे महा-). — T_1 om. line 453. — (L. 453) Kumbh. ed. नभश्चरः (for °र). — (L. 454) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्राप्तं (for व्याप्तं). — (L. 455) T_1 सर्वस्य (for °त्र-). — T_1 om. (hapl.?) line 456. — (L. 456) G_2 -निर्मलाः (for -राशयः). — (L. 457) T_2 शृण्वंति (for गृणन्ति). T_1 ब्रह्म (for वेदं). — (L. 465) T_2 मायया (for मया च). T_1 विभक्तात्मा (for चतुर्धात्मा). T_1 चतुर्धा प्राणिसंस्थितः (for the post. half). — M_4 reads lines 468–469 twice. — (L. 468) T_1 मे; G_2 च; M_{1-3} त्वं (for यत्). M_4 (second time) यथा तदपि सम्यक्त्वं (for the prior

अन्यथा च चतुर्धा यत्सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ।
हिरण्यगर्भः पद्माख्यो यत्र ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ।
शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
दैत्यदानवदर्पघ्नमेवं मां विद्धि नित्यशः ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्यदा धर्मः प्रपीड्यते ।
तदाहं धर्मवृद्ध्यर्थं मूर्तिमान्भविताशुग ।
वेदव्रतपरा ये तु धीरा निश्चितबुद्धयः ।
योगिनो योगयुक्ताश्च ते मां पश्यन्ति नान्यथा ।
पञ्चभिः संप्रयुक्तोऽहं विप्रयुक्तश्च पञ्चभिः ।
वर्तमानश्च तेष्वेवं निवृत्तश्चैव तेष्वहम् ।
ये विदुर्जातसंकल्पास्ते मां पश्यन्ति तादृशाः ।
खं वायुरापो ज्योतिश्च पृथिवी चेति पञ्चमम् ।
तदात्मकोऽस्मि विज्ञेयो न चान्योऽस्मीति निश्चितम् ।
वर्तमानमतीतं च पञ्चवर्गेषु निश्चलम् ।
शब्दस्पर्शेषु रूपेषु रसगन्धेषु चाप्यहम् ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टा येषां बुद्धिरनिश्चिता ।
ते न पश्यन्ति मे तत्त्वं तपसा महता ह्यपि ।
नोपवासैर्न नियमैर्न व्रतैर्विविधैरपि ।
द्रष्टुं वा वेदितुं वापि न शक्या परमा गतिः ।
महामोहोत्थपङ्के तु निमग्नानां गतिर्हरिः ।
एकान्तिनो ध्यानपरा यतिभावाद्व्रजन्ति माम् ।
सत्त्वयुक्ता मतिर्येषां केवलात्मविनिश्चिता ।
ते पश्यन्ति स्वमात्मानं परमात्मानमव्ययम् ।
अहिंसा सर्वभूतेषु तेष्ववस्थितमार्जवम् ।
तेष्वेव च समाधाय सम्यगेति स मामजम् ।
यदेतत्परमं गुह्यमाख्यानं परमाद्भुतम् ।
यत्नेन तदशेषेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।
ये त्वग्निहोत्रनियता जपयज्ञपरायणाः ।
ते मामुपासते शश्वद्यांस्तांस्त्वं दृष्टवानसि ।
शास्त्रदृष्टविधानज्ञा असक्ताः कचिदन्यथा ।
शक्योऽहं वेदितुं तैस्तु यन्मे परममव्ययम् ।
ये तु सांख्यं च योगं च ज्ञात्वाप्यधृतनिश्चयाः ।
न ते गच्छन्त्यकुशलाः परां गतिमनुत्तमाम् ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
आसादयति तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः श्रद्धायुक्तेन चेतसा ।
मद्भक्त्या च द्विजश्रेष्ठा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
यद्गुह्यं परमं बुद्धेरलिङ्गग्रहणं च यत् ।
तत्सूक्ष्मं गृह्यते विप्रैर्यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
न वायुः पवते तत्र न तस्मिञ्ज्योतिषां गतिः ।
न चापः पृथिवी नैव नाकाशं न मनोगतिः ।
तस्माच्चैतानि सर्वाणि प्रजायन्ते विहंगम ।
सर्वेभ्यश्च स तेभ्यश्च प्रभवत्यमलो विभुः ।
स्थूलदर्शनमेतन्मे यद्दृष्टं भवतानघ ।
एतत्सूक्ष्मस्य च द्वारं कार्याणां कारणं त्वहम् ।

---

half). T_2 इच्छसि ; $G_{1.3}$ अर्हति (for °सि). $M_{1-3.4}$ (second time) श्रोतुमर्हसि तत्त्वतः (for the post. half). — (L. 469) T_1 पद्माक्षो (for °ख्यो). M_4 (second time) यत्तत्पद्मममभूत्पूर्वे (for the prior half). Kumbh. ed. तत्र (for यत्र) T_1 प्रजायते (for व्यजायत). — (L. 470) M_4 ब्रह्मतश् (for °णश्). G_2 [अ]वधारयेत् ; M [उ]पधार्यतां (for [अ]व°). — (L. 471) T_1 शिवात्तु (hypermetric) (for शिवात्). — T_1 om. line 474. — (L. 474) Madras ed [आ]शु वै (for [आ]शुग). — (L. 475) T_3 वेदभूत- (for °व्रत-). — (L 476) M_{1-3} कामगाः (for नान्यथा). — (L. 478) $T_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ [ए]व (for [ए]वं). — T_1 om. line 479. — (L. 479) M जित- (for जात-). — (L. 481) M_4 नान्योसीति विनिश्चितं (for the post. half). — (L. 485) T_1 M न मे (for ते न). M_4 ते (for मे). — (L. 486) G_2 सोपवासैर्. — M_4 reads lines 488–489 on marg. — (L. 488) T_1 महामोहार्थपंके तु ; M °हमहार्पंक- (for the prior half). — (L. 489) T_2 एकाकिनो (for °न्तिनो). M_{1-3} इति (for यति-). T_1 याति मामेव सुव्रताः (for the post. half). — (L. 490) G_1 सत्य- (for सत्त्व-). D_{10} G_2 ह्येषां (for येषां). — (L. 491) M महात्मानः (for स्वमात्मानं). M_4 मामजम् (for आत्मानम्). — (L. 492) T_1 M येषु (for तेषु). T_1 [उ]पास्थितम् (for [अ]व°). — After line 492, T_1 ins. :

मामेव ते संप्रयान्ति शुभाचारसमन्विताः ।

— $T_{1.2}$ om. line 493. — (L. 494) T_1 M आख्यातं (for °नं). — (L. 495) M यत्तोहं (for यत्नेन). M इच्छसि (for अर्हसि). — (L. 496) T_1 M -निरता (for -नियता). — (L. 497) M ये (for ते). Madras ed. एतांस् (for यांस्तांस्). — (L. 498) T_1 M सांख्ययोग- ; Kumbh. ed. शास्त्रदृढ- (for °दृष्ट-). T_1 [अ]न्यतः (for °था). — (L. 499) T_1 यत्नेन परमव्ययं (for the post. half). — (L. 500) T_1 [अ]प्रकृत- (for [अ]व्यधृत-). — (L. 502) D_{10} G_2 दानेन (for ज्ञा°). M [आ]त्मवाञ् (for °विच्). — (L. 504) D_{10} श्रद्धाभि- (for शुद्धाभि-). — T_1 om. (hapl.) line 509. — (L. 509) M [ए]व (for च). G_4 [अ]पि (for [आ]पः). — (L. 510) T_1 जातानि (for सर्वाणि). T_1 सर्वाण्येव (for प्रजायन्ते). — T_1 om. line 511. — (L. 513) M_4 एतं (for एतत्).

दृष्टो वै भवता तस्मात्सरहस्यमितविक्रम ।
ब्रह्मणो यदहोरात्रं संख्यानज्ञैर्विभाव्यते ।
एष कालस्त्वया तत्र सरहस्यमुपागतः ।
मां यज्ञमाहुर्यज्ञज्ञा वेदं वेदविदो जनाः ।
मुनयश्चापि मामेव जपयज्ञं प्रचक्षते ।
वक्ता मन्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा प्रदर्शकः ।
बोद्धा बोधयिता चाहं गन्ता श्रोता चिदात्मकः ।
मामिष्ट्वा स्वर्गमायान्ति तथा चाप्नुवते महत् ।
ज्ञात्वा मामेव चैधन्ते निःसङ्गेनान्तरात्मना ।
अहं तेजो द्विजातीनां मम तेजो द्विजातयः ।
मम यस्तेजसा देहः सोऽग्निरित्येव गम्यताम् ।
प्राणपालः शरीरेऽहं योगिनामहमीश्वरः ।
सांख्यानामिदमेवाग्रे मयि सर्वमिदं जगत् ।
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चैवार्जवं जपम् ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव कर्मजं च भवाप्ययम् ।
स तदाहं तथारूपस्त्वया दृष्टः सनातनः ।
ततस्त्वहं परतरः शक्यः कालेन वेदितुम् ।
मम यत्परमं गुह्यं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
तदेवं परमो गुह्यो देवो नारायणो हरिः ।
न तच्छक्यं भुजंगारे वेत्तुमभ्युदयान्वितैः ।
निरारम्भनमस्कारा निराशीर्बन्धनास्तथा ।
गच्छन्ति तं महात्मानः परं ब्रह्म सनातनम् ।
स्थूलोऽहमेवं विहग त्वया दृष्टस्तथानघ ।
एतच्चापि न वेत्त्यन्यस्त्वामृते पन्नगाशन ।
मा मतिस्तव गान्नाशमेषा गतिरनुत्तमा ।
मद्भक्तो भव नित्यं त्वं ततो वेत्स्यसि मे पदम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं दिव्यमानुषम् ।
एतच्छ्रेयः परं चैतत्पन्थानं विद्धि मोक्षिणाम् ।
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पश्यतो मे महायोगी जगामात्मगतिर्गतिम् ।
एतदेवंविधं तस्य महिमानं महात्मनः ।
अच्युतस्याप्रमेयस्य दृष्टवानस्मि यत्पुरा ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं चेष्टितं तस्य धीमतः ।
मयानुभूतं प्रत्यक्षं दृष्ट्वा चाद्भुतकर्मणः ।

Colophon.

ऋषयः ।

अहो श्रावितमाख्यानं भवतात्यद्भुतं महत् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
एतत्पवित्रं देवानामेतद्गुह्यं परंतप ।
एतज्ज्ञानवतां ज्ञेयमेषा गतिरनुत्तमा ।

Kumbh. ed. तद् (for च). — M_{1-3} om. line 514. — (L. 515) T_1 दिवारात्रं ; Kumbh. ed. अहोरात्र- (for °त्रं). Kumbh. ed. -संख्याभिज्ञैर् (for °नज्ञैर्). — (L. 516) M_{1-3} तात (for तत्र). T_1 M_{1-3} उपासितः (for °गतः). M_4 पतंग समुपासितः (for the post. half). — (L. 517) T_1 सर्वे (for वेदं). — (L. 518) M मानसं (for मुनयश्). M ज्ञानयज्ञं (for जप°). — (L. 519) T_1 M स्प्रष्टा (for द्रष्टा). — (L. 520) M_4 तथासिता (for चिदात्मकः). — (L. 522) T_1 मोदंते ; T_2 चैवं ते (for चैधन्ते). — (L. 524) M तै- ($M_{2,3}$ ते)जसो (for तेजसा). D_{10} G_4 [अ]व- (for [ए]व). — (L. 526) T_1 [अ]द्यं ; M [अ]ग्र्यो (for [अ]ग्रे). $G_{1,3}$ M अहं (for इदं). — (L. 527) T_1 धर्माधर्मं (for धर्ममर्थं). M धर्मश्चार्थश्च कामश्च (for the prior half). G_2 परं (for जपम्). M मोक्षश्चैवार्जवं जपः (for the post. half). — After line 527, T_1 reads line 532, repeating it in its proper place. T_1 om. line 528. — (L. 528) M कर्मजं चाहमव्ययं (for the post. half). – (L. 529) T_3 G_2 M तथा (for तदा). — (L. 531) M_{1-3} यत्स्यात्परं (for यत्परमं). M_4 परम् (for ध्रुवम्). — (L. 532) G_2 तदेष (for °वं). D_{10} परमं (for °मो). T_1 (first time) तदेव परमं गुह्यं ; M स ए(M_4 तदे)प परमो देवो (for the prior half). M गुह्यो (for देवो). – (L. 533) G_2 ततश् (for न तच्). — (L. 534) G_2 निरालंब- (for °रम्भ-). — (L. 535) $T_{1,3}$ $G_{2,4}$ M महात्मानं (for °त्मानः). — (L. 536) M_4 तदा (for तथा). — (L. 537) T_2 वा (for च). — (L. 538) T_2 G_2 M ते ऽद्य($M_{1,4}$ तेऽद्य)गान् (for तव गान्). T_1 मा गात्तव मतिर्नाशम् (for the prior half). — T_1 om. line 539. — (L. 539) M परं (for पदम्). — (L. 540) G_2 दिव्यम् (for सर्वम्). — (L. 541) M_1 ततश् (for एतच्). G_3 M_2 [ए]व (for [ए]तत्). T_1 बद्धानां विद्धि मोक्षणं (for the post. half). — Before line 542, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (L. 544) G_2 एवम् ; M_{1-3} एतम् (for एतद्). T_1 महाद्युतेः (for °त्मनः). — (L. 546) T_3 एतच्च ; G_2 तथ्यतः (for एतद्वः). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy name :* D_{10} $T_{2,3}$ G सुपर्णवैकुंठसंवादः ; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादे गुह्यकथा ; M_4 वैकुंठसुपर्णसंवादे गुह्यकथनं. — *Adhy. no. :* T_1 M 43 ; $T_{2,3}$ G 44. — (L. 548) M_{1-3} श्रोतव्यम् (for श्रावितम्). T_1 *M_{1-3} श्रावितं* (for [अ]त्यद्भुतं). — D_{10} reads line 549 twice. — (*L. 550*) T_1 परं — (L 551) G_2 ज्ञानं तथा (for ज्ञानस्मृतं (for परंतप). — (L. 552) T_1 सदा (for कथां). — (L. 553) वतां). T_1 आप्नुयात् (for प्रा°). M दिव्यान् (for पुण्यान्).

य इमां श्रावयेद्विद्वान्कथां पर्वसु पर्वसु ।
स लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यान्देवर्षिभिरभिष्टुतान् ।
श्राद्धकाले च विप्राणां य इमां श्रावयेच्छुचिः ।
न तत्र रक्षसां भागो नासुराणां च विद्यते ।
अनसूयुर्जितक्रोधः सर्वसत्त्वहिते रतः ।
यः पठेत्सततं युक्तः स व्रजेत्तत्सलोकताम् ।
वेदान्पारयते विप्रो राजा विजयवान्भवेत् ।
वैश्यस्तु धनधान्याढ्यः शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।

भीष्मः ।

ततस्ते मुनयः सर्वे संपूज्य विनतासुतम् ।
स्वानेव चाश्रमाञ्जग्मुर्बभूवुः शान्तितत्पराः ।
स्थूलदर्शिभिराक्रुष्टो दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः ।
एषा श्रुतिर्महाराज धर्म्या धर्मभृतां वर ।
सुराणां ब्रह्मणा प्रोक्ता विस्मितानां परंतप ।
मयाप्येषा कथा तात कथिता मातुरन्तिके ।
वसुभिः सत्त्वसंपन्नैस्तवाप्येषा मयोच्यते ।
तदग्निहोत्रपरमा जपयज्ञपरायणाः ।
निराशीर्बन्धनाः सन्तः प्रयान्त्यक्षरसाम्यताम् ।
आरम्भयज्ञानुत्सृज्य जपहोमपरायणाः ।
ध्यायन्तो मनसा विष्णुं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
तदेव परमो मोक्षो मोक्षद्वारं च भारत ।
यथा विनिश्चितात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।

Colophon.

4

After 13. 14. 84, N Kumbh. ed. ins. :

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम् ।
कोऽयमम्ब महादेवः स कथं च प्रसीदति ।
कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथं च सः ।
तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं वा तस्य कीदृशम् ।
कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननी मम ।
एवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ।
मूर्धन्याघ्राय गोविन्द सबाष्पाकुललोचना ।
प्रमार्जन्ती च गात्राणि मम वै मधुसूदन ।
धैर्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ।

अम्बा ।

दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराराध्यो दुरन्तकः ।
दुराधर्ष्यश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो ह्यकृतात्मभिः ।

— (L. 554) $M_{1,3,4}$ श्रुतिं (for शुचिः). — (L. 556) G_4 -सत्य- (for -सत्त्व-). T_1 M -सुखे (for -हिते). — (L. 557) G_2 यत् (for यः). — For line 557, T_1 subst. :

सर्वतः सुखसंयुक्तः सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

— (L. 558) M धारयते (for पा°). T_1 देवांस्तर्पयते विप्रो (for the prior half). — (L. 559) G_2 वैश्यस्तु धनमाप्नोति (for the prior half). — After line 559, M_{1-3} ins. :

एवंप्रकारो भगवान्स्वेच्छारूपधरोऽव्ययः ।

— After the above, $M_{1,2}$ read line 562. — (L. 561) M_{1-3} स्वमाश्रमपदं जग्मुर्; M_4 स्वानाश्रमपदाञ्जग्मुर् (for the prior half). M चाग्नि- (for शान्ति-). — (L. 562) T_2 $G_{3,4}$ -दृष्टिभिर् (for -दर्शि°). T_1 कृष्णोयं (for आक्रुष्टो). T_1 दुर्गोयं (for दुर्ज्ञेयो). — (L. 566) D_{10} $T_{2,3}$ G सर्वे-; M वसु- (for सत्त्व-). T_1 कथाप्येषा मया श्रुता (for the post. half). — (L. 568) T_1 M_4 -सात्मतां (for -साम्यताम्). M_{1-3} भवंत्यक्षरसात्मकाः (for the post. half). — (L. 570) M मनसा तमनुध्याता (for the prior half). — (L. 571) M [ए]व (for [ए]व). — (L. 572) D_{10} यदा (for यथा). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 सुपर्णऋषिसंवादे भगवद्दर्शनमाहात्म्यकथनं; M कथाप्रदर्शनं नाम सुपर्णवैकुंठ(M_4 वैकुंठसुपर्ण)संवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M 44; $T_{2,3}$ G 45.

4

(L. 2) D_{1-9} प्रयतो (for प्रणतो). $D_{2,3}$ चेदम्; D_6 इमम् (for इदम्). D_{4-8} अनोदयं (for अचो°). — (L. 3) B_3 अद्य; D_1 अस्य (for अम्ब). B_3 $D_{1,8-9}$ कथं चैव (B_3 च स; D_1 देव) (for स कथं च). — (L. 4) V_1 अत्र (for कुत्र). B_5 $Dn_{1,n2}$ $D_{4,6,7,9,10}$ कथंचन (for कथं च सः). — (L. 5) $D_{2,3}$ इज्यते (for तुष्यते). $Dn_{1,n2}$ तस्य च (for वा तस्य). — (L. 6) B_1 तस्य (for ज्ञेयः). $D_{2,3}$ च कथं (for जननी). D_1 सदा (for मम). — (L. 7) $D_{2,3}$ ततः (for तदा). D_9 वसु- (for सुत-). — (L. 8) D_{1-9} मूर्ध्नि च (for मूर्धनि). D_1 गोविंदं (for °द). — (L. 9) B_3 Dn_3 $D_{2-6,8-10}$ प्रमार्जयंती (for प्रमार्जन्ती च). — (L. 10) V_1 $B_{1,2,5}$ $Dn_{1,n2}$ दैन्यम् (for धैर्यम्). D_{4-9} मामाह (for जननी). B_4 दैन्यमालक्ष्य जननी (for the prior half). $D_{2,3}$ चेदम् (for इदम्). Dn_2 सुरोत्तमं; D_{1-3} नरोत्तम (for सु°). D_{4-9} जननी पुरुषोत्तम (for the post. half). — (L. 11) D_{10} महाबाहो (for °देवो). $B_{1,2}$ D_3 दुराराधो; B_4 $Dn_{1,n2}$ °धारो; D_2 °धर्षो (for °राध्यो). B_4 दुरन्वयः (for °न्तकः). — (L. 12) $B_{2,4}$ दुराधर्षश्च; $Dn_{1,n2}$ °बाधश्च; D_5 °राध्यश्च (for °धृष्यश्च). D_2 दुर्दर्शो हि; D_{6-9} दुर्दर्शश्च (for दुर्दृश्यो हि). — (L. 13) D_{1-8} दिव्यानि (for रूपाणि). D_1 देवदेवः पुरा किल; $D_{2,3}$ देव-

यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाप्यनेकशः ।
को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ।
क्रीडते च यथा शर्वः प्रसीदति यथा च वै ।
हृदिस्थः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ।
भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ।
मुनीनां ब्रुवतां दिव्यामीशानचरितां कथाम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसैः ।
अनुग्रहार्थं विप्राणां शृणु वत्स समासतः ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि ।
विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ।
नराणां देवनारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः ।
किरातशबराणां च जलजानामनेकशः ।
करोति भगवान्रूपमाटव्यशबराण्यपि ।
कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्खः प्रवालाङ्कुरभूषणः ।
यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ।
वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासिनाम् ।
व्याघ्रसिंहमृगाणां च तरक्ष्वृक्षपतत्रिणाम् ।
उलूकश्वशृगालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ।
हंसकाकमयूराणां कृकलासकसारसाम् ।
रूपाणि च बलाकानां गृध्रचक्राङ्गयोरपि ।
करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्वतम् ।
गोरूपी च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ।
छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ।
अण्डजानां च दिव्यानां वपुर्धारयते भवः ।
दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां धारणस्तथा ।
षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षकः ।
अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रधृक् ।
अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ।
ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक् ।
भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषणः ।
अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसंस्तुतः ।
सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ।
सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि ।

देवस्य वै किल (for the post. half). — (L. 14) D10 पवित्राणि (for विचि°). — After line 14, B1-4 Dn3 D1-7. 9. 10 ins. :

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य स्थाणो रूपाण्यनेकशः ।

[D1-3 स्थानं (for स्थाणो).]

— (L. 15) B3 तत्त्वज्ञ (for तद्वेद). D2. 3 महेश- ; D4-9 शिवस्य (for ईशस्य). — (L. 16) D1 कृतवाक्यानि रूपाणि (for the prior half). D6. 8. 9 देवरूपः (for °देवः). — (L. 17) V1 B1. 3. 4 Dn1. n2 D5 तथा (for the first यथा). Dn1 तथा (for यथा). D4-9 स (for च). — (L. 18) D4-9 महाबलः (for महेश्वरः). — (L. 19) D1 -कंपार्थी (for °र्थं). D3 om. (hapl.) from दर्शनं up to अनुग्रहार्थं (in line 22). — (L. 20) D4-9 वदतां (for ब्रुवतां). Dn1. n2 D5 दिव्यम् (for दिव्याम्). Dn1. n2 D5 ईशानचरितं शुभं (D5 तथा) (for the post. half). — (L. 21) D4-9 कर्माणि (for रूपाणि). D4-9 सुरोत्तमैः (for दिवौकसैः). — (L. 22) Dn1 समावृतः ; D5-9 °हितः (for °सतः). — (L. 23) Dn1 मा (for मां). — Before line 24, some MSS. ins. अन्वा. D4 om. lines 25-26. — (L. 25) D5. 6. 8. 9 विभुः (for भवः). — D1. 3 om. line 26. — (L. 26) B1-4 Dn3 D2. 5. 8-10 चैव (for देव-). — (L. 27) D7 अनेकधा ; D8 अशेषतः (for अनेकशः). — (L. 28) B1 रूपाणि (for रूपम्). D1-10 -शबरेषु (for °राणि). — (L. 29) D4-9 प्रवालोत्करभूषणः (for the post. half). — (L. 30) D4. 6-9 यक्षरक्षोथ सर्पाणां (for the prior half). — (L. 31) D1. 3 भूयश्च जलचारिणां ; D10 भूयश्चलितवासिनां (for the post. half). — (L. 32) B1 Dn1 तरक्षर्क्ष- ; D10 तरक्ष्वर्क्ष- (for तरक्ष्वृक्ष-). D4-9 तरक्षमृगपक्षिणां (for the post. half). — D4-7. 9 om. lines 33-34. — (L. 33) B4 उलूकानां (for उलूकश्व-). B1 वपुर्धारयते भवः (for the post. half). — (L. 34) D1-3 हंसकंक- (for °काक-). D1-3 कृकिलासकसारसां (for the post. half). — (L. 35) B2. 5 Dn3 D1. 5. 10 गृध्रचक्राह्व- योरपि ; D4. 6-8 °चक्रांकयोरपि (for the post. half). — (L. 36) B1 D10 चापि ; D4-7. 9 चाथ ; D8 चैव (for वा स). D3 तारयति (for धा°). D7 [अ]थ (for [अ]पि). D1-9 पर्वतान् (for °तम्). — (L. 37) V1 Dn1. n2 D10 गोरूपं (for °पी). B1. 3 D1-9 गोरूपी हरि- B1. 3 ऋक्ष)रूपी च (for the prior half). — (L. 38) D3 तथानेकमृगाधिपः ; D6 अनेकोदरचक्रधृक् (for the post. half). — (L. 39) D1. 3 रूपं (for वपुर्). B3 प्रभुः (for भवः). — (L. 40) D2. 3 छत्री दंडी (by transp.). D1 दंडी कुंडी च छत्री च ; D4-9 दंडी कुंडी च मुंडी च (for the prior half). B1. 3-5 D10 धारणं ; Dn (D1. 6-9 वा (D7-9 चा)रणस् (for धा°). — (L 41) B2. 5 त्रिमुखो (for त्रिनेत्रो). D2. 3 -नेत्रकः (for -शीर्षकः). — (L. 42) Dn3 -रत्नधृक् ; D1. 2 -चक्रधृत् (for °धृक्). — (L. 43) B4 D7-9 -गुण- (for -गण-). — (L. 44) V1 D1-3 -वाद्यधृक् (D1. 2 °धृत् ; D3 °भृत्) ; Kumbh. ed. -रूपधृत् (for °धृक्). — (L. 45) D4 चंद्रार्क ; D5. 6. 8. 9 चंद्रार्क- (for °र्ध-). D1-3 -शेखरः (for

सर्वत्र भगवाञ्ज्ञेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ।
यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुनः ।
तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्तं प्रपद्य यदीच्छसि ।
नन्दते कुप्यते चापि तथा हुंकारयत्यपि ।
चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टिशी ।
भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ।
नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः ।
हसते गायते चैव नृत्यते सुमनोहरम् ।
वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्वृतः ।
वल्गते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि ।
उन्मत्तमत्तरूपं च भाषते चापि सुस्वरः ।
अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम् ।
जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ।
जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः ।
ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते ध्यायतेऽपि च ।
वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ।
दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ।
क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ।
ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नग्नो विकृतलोचनः ।
गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूमलोहितः ।
विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ।
अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ।
अनाद्यन्तमजस्यान्तं वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वतः ।
हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः ।
ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः ।
वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ।
एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ।
तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेप्सितम् ।

-भूषणः). — (L. 46) D1-3 अनेकनामसंघुष्टश् (for the prior half). D5-10 अनेक- (for चानेक-). Dn3 -श्रुति- ; D7 -श्रुति- (for -स्तुति-). Dn1. n2 D2. 3 -संस्कृतः (for -संस्तुतः). — (L. 47) B1. 2. 5 D1-3 शर्वः (for सर्वः). D3 सर्वलोके. — (L. 48) B3 D10 सर्वगः सर्ववागपि (for the post. half). — (L. 49) B1 देवो (for ज्ञेयो). — (L. 50) V1 प्रार्थयेत् (for काम°). D2 कार्यं (for कामं). B1. 5 [s]र्थ्यते (for ऽर्च्यते). D2. 3 यस्मिन्नर्थे यदिच्छसि (for the post. half). — D3 om. (hapl.) line 51. — (L. 51) D2 वेद (for वेत्ति). — (L. 52) B2. 3. 5 तथा क्रीडां करोत्यपि ; D1-3 तथा किंकरयत्यपि ; D4-7. 9 पिनाकी कारयत्यपि ; D10 स क्रीडां कारयत्यपि (for the post. half). — (L. 53) D1-3 दंड- (for खड्ग-). Kumbh. ed. -पट्टसी (for -पट्टिशी). — (L. 54) D10 भूचरो (for भूधरो). D7 -मौंजीवान् (for -मौञ्जी च). — (L. 55) D1. 3 -यज्ञोत्तर- (for -चर्मो°). — (L. 56) After the prior half of line 56, D7 reads the prior half and the post. half of line 58 (transposed), repeating the same in its proper place. D8 om. (hapl.) from the post. half up to the prior of line 58. B1 Dn1. n2 D2 च (for सु-). — D3 om. lines 57-59. — (L. 57) B1 Dn1. n2 गणैर्युतः ; D1-6 गणान्वितः (for गणैर्वृतः). — (L. 58) D9 om. (hapl.) from चैव up to जृम्भते (in line 61). D7 (second time) एवं चेष्टां करोति सः (for the post. half). — (L. 59) Dn3 D1. 4-8 -रूपश् (for -रूपं). B1 सस्वनः ; B1 D1. 2. 4-8 सु (D8 स) स्वरं (for सुस्वरः). — (L. 60) B5 स्वपरैर् (for नयनैर्). B4 Dn2 D1-7 जगत् (for जनम्). — (L. 61) Dn3 D2. 3 तथा सुखं. — (L. 62) B1 जप्यते जपते चैव तप्यते तपते पुनः. — (L. 63) D1-3 युनक्ति ; D4-9 मुंजते (for युञ्जते). — (L. 64) D7 यथा (for तथा). D2 गोष्ठी- (for गोष्ठ-). — (L. 65) D4-9 स्पृश्यते (for the second दृश्यते). D5 तथा युवा (by transp.). — (L. 66) D1 चापि ; D2 चर्षि- (for the first ऋषि-). D1. 7 -पुत्रीभिर् (for -पत्नी°). — (L. 67) B1 Dn3 D2. 3 महाकेशो ; D4-7. 9 °नासो (for °शेफो). D4-9 भैरवो (for नग्नो). D7 रौद्रलोचनः ; D8 विकृताननः (for °तलोचनः). — (L. 68) V1 गौरः कृष्णस्तथा श्यामः (for the prior half). B1. 2. 4. 5 Dn3 D1-3. 7. 10 धूम्र- ; B3 नील- (for धूम-). V1 पांडुरो धूम्रलोचनः (for the post. half). — (L. 69) D2. 3 विरूपाक्षो ; D4 विशालाख्यो (for °लाक्षो). B1 पूर्व- (for सर्व-). D2. 3 -वस्त्रधृत् ; D4-10 -वासधृक् (for -वासकः). D1 विश्वाशाः सर्ववस्त्रधृत् (for the post. half). — (L. 70) B1 सुरूपस्य (for अरू°). D4-6 स- (for [आ]द्य-). B3 -रूपिणं. V1 D1-3. 8. 10 अतिरूपस्य रूपिणः (for the post. half). — (L. 71) D7 अजं शांतं (for अजस्यान्तं). D4-9 वेत्स्यसे न स्म तत्त्वतः (for the post. half). — D2 om. lines 72-74. — (L. 72) D1. 3 सर्व- (for योग-). D4-6. 8. 9 -संभवः ; D7 -संततः (for -संज्ञितः). — (L. 75) D4-6. 9 नैक- (for ऽनेक-). — (L. 76) D5 तद्भक्तस्य (for तन्निष्ठस्). — (L. 77) D1-7. 9 प्राप्यसि ध्रुवमी(D4. 5 त्वमभी- ; D6 च मनी)प्सितं ; D8 प्राप्स्यसि ध्रुवमव्ययं (for the post. half).

5

After 13. 14. 99, N Kumbh. ed. ins. :

उपमन्युः ।

सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद्वृणोम्यहम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् ।
आत्मानं परमं यस्माद्वरं तस्माद्वृणीमहे ।
ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययम् ।
अबीजाद्बीजसंभूतं वरं तस्माद्वृणीमहे ।
तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिनां परम् ।
यं ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्वृणीमहे ।
भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनम् ।
सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरंदर ।
हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थदं परम् ।
यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्वृणीमहे ।
मघवन्मघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् ।
सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्वृणीमहे ।
यः पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
अण्डमाकाशमापूर्य वरं तस्माद्वृणीमहे ।
अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ।
स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।
मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोऽन्योऽस्ति परमः शिवात् ।
स्रष्टारं भुवनस्येह वदन्तीह पितामहम् ।
आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं श्रियम् ।
भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ।
विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ।
कोऽन्यः शक्नोति देवेशादृते संपादितुं सुतान् ।
दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवाय्विन्दुतारकाः ।
विद्धि त्वेते महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।

5

— (L. 2) D7 तद् (for च). V1 B Dn वृणीमहे (for वृणोम्यहम्). — After line 2, D1 reads line 6. D2. 5. 7. 9. 10 om. (hapl.) lines 3–4. D4. 6 om. (hapl.) lines 3–6. — (L. 3) B4 विचिंतितं ; D8 समन्वितं (for अचिन्तितम्). — (L. 4) B2. 3. 5 D1. 3. 8 आनंदानां परं यस्माद् (for the prior half). B2 (marg. as above) D1. 3 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 4, D10 reads line 8. B3 om. (hapl.) lines 5–12. — (L. 5) D2 तस्माद् (for य°). — (L. 6) D10 बीजकं (for बीजसं-). D5 अबीजं बीजमव्यक्तं (for the prior half). D1–3. 7. 9. 10 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 6, D7 reads lines 13–14. — (L. 7) B1. 5 D3. 4. 6. 7. 9 तपसः (for तमसः). B5 D10 तत्परं (for तपस्तद्). D1–3 तपो यद्वृत्तिमत्परं ; D4. 6–9 ज्येयं वृजिनात्परं (for the post. half). — D2 om. line 8. D8 om. (hapl.) lines 8–9. — (L. 8) D4. 9 यच्च ज्ञात्वा न शोचंति (for the prior half). D1. 4. 7–9 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 8, D4. 6. 7 read lines 15–16. D9 om. (hapl.) lines 9–12. — (L. 9) Dn8 सर्व- (for भूत-). D1 -भूतज्ञं (for -भावज्ञं). D1. 4. 6. 7. 10 -भूतादि- (D10 °धि-) (for °भि-). B4 सर्वभूतविभावनं (for the post. half). — D5 repeats lines 10–12 after line 16. — (L. 10) D10 सर्वेशं (for सर्वगं). D5 (both times) सर्वगं (for °दं). B4 D1–4. 6. 7 वरयामि (for पूज°). D10 परं तस्माद्वृणोम्यहं (for the post. half). — (L. 12) D5 (both times) धर्मज्ञा (for तत्त्वज्ञा). D1–4. 6. 10 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 12, D10 ins. :

तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ।

— After line 12, D4 reads lines 17–18. D6. 10 om. (hapl.) lines 13–14. — (L. 13) B1 ये (for यं). — (L. 14) B2 D7–9 रुद्रं ; B4 बभ्रुं ; D1 भद्रं (for देवं). D1. 7–9 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — (L. 15) V1 Dn D10 यत् (for यः). — D5 om. line 16. — (L. 16) D6–9 अंडमाकाशवत्पूर्वं (for the prior half). D1–4. 6–10 वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — (L. 18) B1 तेषां ; D1. 2 चैवं ; D4. 6. 8. 9 एषां (for चैषां). — (L. 19) D4–9 बुद्धिर् (for मतिर्). — (L. 20) V1 D4–9 तेषां ; D1–3 चैवं (for चैषां). V1 B1 Dn परमं (for °मः). B4 कोन्योस्ति परमेश्वरात् (for the post. half). — (L. 21) B1 वदंति यं ; B3 D6–9 यं वदंति ; D1–3 वदंते यं ; D4 वदंति ह ; D10 वदंते यः (for वदन्तीह). — (L. 22) D1–3 आराध्य तं देवगुरुम् ; D10 आराध्य शक्र देवेशम् (for the prior half). D10 सोश्नुते (for अ°). V1 महतां ; D5 परमां (for महतीं). — (L. 23) D4. 6. 10 भगवन्नुत्तमैश्वर्यं (for the prior half). — (L. 24) D1–3 विद्यतं (for विद्यते). D4. 7–9 महादेवे (for °देवाद्). D2. 3 को ब्रूहि (by transp.). D6 ऋते ब्रूहि महेश्वराद् (for the post. half). — D5 om. lines 25–26. — (L. 25) Dn3 D2. 3 आधिपत्यविमर्दनात् (for the post. half). — V1 om. (hapl.) lines 26–30. D3 om. lines 26–28. — (L. 26) B2. 3. 5 D1. 3. 7. 10 शास्तुं दितेः (for संपादितुं). — (L.

अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्य त्रिपुरस्य वा ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनः ।
किं चात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरंदर ।
सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ।
पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ।
देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिकोत्तम ।
अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ।
चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ।
भुवाद्येषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च ।
द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वन्तरेषु च ।
भगवन्मघवन्देवं वदन्ते तत्त्वदर्शिनः ।
यदि देवाः सुराः शक्र पश्यन्त्यन्यां भवाकृतिम् ।
किं न गच्छन्ति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ।
अभिघातेषु देवानां सयक्षोरगरक्षसाम् ।
परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदो भवः ।
अन्धकस्याथ शुम्भस्य दुंदुभेर्महिषस्य च ।
यक्षेन्द्रबलरक्षःसु निवातकवचेषु च ।
वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ।
सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम् ।
कस्य वान्यस्य रेतस्तद्येन हैमो गिरिः कृतः ।
दिग्वासाः कीर्त्यते कोऽन्यो लोके कश्चोर्ध्वरेतसः ।
कस्य चार्धे स्थिता कान्ता अनङ्गः केन निर्जितः ।
ब्रूहीन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते ।
श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ये वा कोऽभिभाष्यते ।
कस्यैश्वर्यं समानं वा भूतैः को वापि क्रीडते ।
कस्य तुल्यबला देवगणा ऐश्वर्यदर्पिताः ।
घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् ।
वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ।
कस्मादोषधिसंपत्तिः को वा धारयते वसु ।
प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ।
ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः ।
ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च विहितं कारणं परम् ।
कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः ।
नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ।

---

28) Dn1 दिवि त्वेते ; D2 विसितं ते ; D4.6 विद्यते वै ; D7–9 विद्धि ते वै ; D10 सिद्धिं प्रापुर् (for विद्धि त्वेते). —(L. 29) D1–9 अथोत्पत्तौ (for °त्ति-). —D1–3.10 om. line 30. —(L. 30) B1 -सूदनः (for -मर्दनः). —D4.6–9 om. line 31. —(L. 31) B2.3.5 वा (for च). B3 तूक्तैर् (for सूक्तैर्). —(L. 32) B1 D1 एवं (for एव). B5 त्वामेव पुरुषोत्तम (for the post. half). —D1–3 om. (hapl.) lines 33–34. —(L. 35) D2.3 [ए]वम् (for [इ]दम्). D4–7.9 सर्वगम्यं दमात्मनां (for the post. half). —(L. 36) D1–3 चेतनाचेतनाद्यानि (for the prior half). D1–3 विद्धि शक्र (by transp.); D5 शक्ति विद्धि. D10 महेश्वरं (for °श्वरात्). —(L. 37) B1 Dn3 भूराद्येषु (for भुवा°). —(L. 38) Dn1 -स्थानं च (for -स्थानेषु). D6 विभवे तु (for °वेषु). —D4.6 om. lines 39–47. —(L. 39) B3 प्रभवन् (for भगवन्). B4 वदंति (for वदन्ते). —(L. 40) B1 यत्र (for यदि). B5 पुरा (for सुराः). B1 D7–9 यदि देवाः (D7 देवाश्चैव ; D9 देवाः सर्वे) सगंधर्वाः (for the prior half). B3–5 Dn3 D1–3.5.8–10 भवाद्गतिं ; D7 च मद्गतिं (for भवाकृतिम्). —(L. 41) V1 B8 D1–3.10 नु (for न). V1 B4 Dn3 D1–3.7 अर्दिताश्च (for म°). D1.5.7–9 °सुरैः ; D2 अ° (for चा°). —(L. 42) D1 अति- ; D5.7–9 प्रति- (for अभि-). —(L. 43) D1–3 स्वस्थानैश्वर्यहेतवे (for the post. half). —(L. 44) V1 B Dn D1–10 शुक्रस्य (for शुम्भस्य). D7–9 दुर्मतेर् (for दुंदुभेर्). —(L. 45) D7.9 -कवचेन (for °चेषु). —(L. 46) D1–3 शरधारावघातेषु (for the prior half). —(L. 48) D1.6–8.10 च (for वा). V1 B1 तु (for तद्). —(L. 49) D1–3 कथ्यते (for कीर्त्यते). D4.6–9 लोकैः (for कोऽन्यो). D2 कस्याग्नि- ; D5 तस्योर्ध्व- (for कश्चोर्ध्व-). D4.6–9 कस्तस्मादूर्ध्वरेतसः (for the post. half). —(L. 50) D8 चोर्ध्वे (for चार्धे). D2.3 पूजितः ; D9 निर्मितः (for निर्जितः). —(L 51) D1–3 देवेंद्र ; D4–9 देवस्य (for देवैः प्र-). V1 B2.3.5 Dn3 कस्य देवैः प्रणम्यते (for the post. half). —D4–7.9 om. line 52. —(L. 52) D2.3 क्रीडा च (for क्रीडार्थं). B4.5 नृत्यते ; D8.10 नृत्ते वा (for नृत्ये वा). B3 D8 -भाषते (for -भाष्यते). D1–3 नृत्यतो गीतभाषितैः (for the post. half). —(L. 53) B4 समालक्ष्य ; Dn2 °नं च (for °नं वा). V1 B2–5 Dn3 D1–3 भृत्यैः (for भूतैः). B2 क्रीडति ; D6–9 कीर्त्यते (for क्रीडते). —(L. 55) V1 पूज्यते ; Dn3 पुष्यते ; D4.6–9 तुष्यते (for घु°). —(L. 56) Dn1 ज्वलते तेन पावकः (for the post. half). —(L. 57) B2.3.5 D10 चौषधि- ; Dn1 औषधि- ; D4 औषध- (for ओषधि-). V1 B1.4 Dn3 कथं चौषधिसंपत्तिः (for the prior half). V1 B Dn3 D4–9 वपुः (for वसु). —(L. 58) D1–3 प्रकाशं (for °मं). D4–9 [ऽ]न्यस् (for वा). D5 त्रैलोक्यं सचराचरं (for the post. half). —(L. 59) D4 -योगैः (for -सिद्धि-). D5 -क्रियायां वै (for °योगैः). —D4.6–9 om. lines 60–61. —(L. 60) Dn1.n3 D1–3.10 विद्धि तं ; D5 विद्धि तत् (for विहितं). B1–4 Dn1.n2 D1–3.5 हरे (for परम्). —(L. 61) B1 कश्च ; Dn3 कः स ; D2 यज्ञ- (for कर्म-). D2 -कर्म- ; D3 -यज्ञे ; D5 -ज्ञान- (for -यज्ञ-). B5 D1–3.5 सेव्यमानं (for °मानः). —(L.

स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरम् ।
गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ।
विश्वेशं कारणगुरुं लोकालोकान्तकारणम् ।
भूताभूतभविष्यच्च जनकं सर्वकारणम् ।
अक्षराक्षरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते ।
धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं वदे ।
प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्गं भगाङ्कितम् ।
देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ।
मात्रा पूर्वं ममाख्यातं कारणं लोककारणम् ।
नास्ति चेशात्परं शक्र तं प्रपद्य यदीच्छसि ।
प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं
त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगणं ब्रह्मादिरेतोद्भवम् ।
यद्ब्रह्मेन्द्रमहेन्द्रविष्णुसहिता देवाश्च दैत्यासुरा
नान्यं कामसहस्रकल्पितधियः शंसन्ति ईशात्परम् ।
तं देवं सचराचरस्य जगतो व्याख्यातवेद्योत्तमं
कामार्थी वरयामि संयतमना मोक्षाय शर्वं शिवम् ।

6

After 13. 14. 153, V1 B Dn D1. 4–10 Kumbh. ed. ins. : D2. 3 ins. after 13. 14. 153[ab] :

नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ।
रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च ।
पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तूच्छ्रितछत्राय किरीटवरधारिणे ।
अर्धहारार्धकेयूरअर्धकुण्डलकर्णिने ।
नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ।
सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते ।
नमः पद्मार्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ।
अर्धचन्दनलिप्ताय अर्धस्रगनुलेपिने ।
नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ।
नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ।

---

62) Dn3 D4. 6. 7 9 नित्य- (for नित्यं). B5 पुष्प- (for ˚कर्म-). — (L. 63) Dn1 D4. 6. 7. 9 स्थूल- (for स्थूलं). V1 B1 Dn3 अग्राह्यं गुणिनो वरं (for the post. half). — (L. 64) D1–5 वंद्यं (for परं). B4 परं (for पदम्). — (L. 65) Dn1 स्थित्युत्पत्तिकारणं च ; D6–9 स्थित्युत्पत्तिकारणगुणं (hypermetric) (for the prior half). D2. 3 कालं कालांतकारणं (for the post. half). — D2. 3 om. (hapl.) line 66. — (L. 66) V1 D1 भूताभूतं ; B5 भूतं भव्यं (for भूताभूत-). Dn1. n2 भूतं भव्यं भविष्यं च ; D4. 6. 7. 9 भूताभूतं भविष्यं च (for the prior half). — (L. 68) V1 Dn3 गुरुं ; B5 भजे ; Dn2 ब्रुवे (for वदे). — (L. 69) D4. 6 7. 9 देवेश (for देवेन्द्र). D2. 3 भगान्वितं (for ˚ङ्कितम). — (L. 70) D4. 6 संहारे स्थितिहेतुना ; D8. 9 संहारसृष्ट(D9 ˚ष्टि)हे˚ (for the post. half). — (L. 71) B3 भूतं ; D7 पूर्वें (for पूर्वं). B1 D5 समाख्यातं (for ममा˚). Bom. ed. Kumbh. ed. -लक्षणं (for -कारणम्). D2. 3 लोककारणकारणं (for the post. half). — (L. 72) Dn2 D4. 6–9 देवात् ; D1–3 शर्वात् ; D5 शिवात् (for चेशात्). — (L. 73) D2. 3 [ऽ]मरेश (for सुरे˚). — (L. 74) B5 Dn1 D7–9 -गुणं (for -गणं). — (L. 75) B2. 5 Dn1. n2 D10 -हुताश- ; D4. 6 -सुरेंद्र- (for -महेन्द्र-). D2. 4. 6 दैत्याः पुरा ; Bom. ed. Kumbh. ed. दैत्येश्वरा (for दैत्यासुरा). — (L. 76) Dn1. n2 D10 नान्यत् (for नान्यं). B Dn1. n2 D1–10 -छंदित- (for -कल्पित-). B2. 5 भूतेशानः ; Dn1. n2 D10 यस्मात्परं ; D1–3 शर्वात्परं ; D4. 6–9 देवात्परं (for ईशात्परम्). — (L. 77) Dn1 D8. 10 विदितं (for जगतो). B1. 2. 4 Dn1. n2 D1–3. 6–10 -वेदोत्तमं (for -वेद्योत्तमम्). — (L. 78) Dn3 D2. 8 कामार्थं (for ˚र्थी). B5 संयतमनो ; Dn2 संजितमना (for संयत˚). Dn1. n2 D8. 10 सद्यः (for शर्वं). D4. 6 भवं (for शिवम्).

6

D2. 4–7. 9 om. line 1. — (L. 1) D8. 10 ते (for ऽस्तु). B3 शुक्लांबर- (for रक्ताम्बर-). B1 महेंद्राय नमोस्तु ते (for the post. half). — B4 om. line 2 ; D2. 3 repeat it after line 28. — (L. 2) B1 -स्रग्गंध- ; B5 -वस्त्रानु- ; D4. 6. 9 -शृंगानु- (for -स्रगनु-). — D4–7. 9 transp. lines 3 and 4. — (L. 3) D4–7. 9 om. the prior half. D3 ते (for ऽस्तु). — Dn1. n2 D10 om. (hapl.) line 4. — (L. 4) D1–3 transp. the prior half and the post. half. B1. 2. 4 -स्रग्गंध- ; B5 -वस्त्रानु- (for -स्रगनु-). — (L. 5) D2. 10 सित- (for [उ]च्छ्रित-). D3 om. from the post. half up to the post. half of line 8. — (L. 6) B4 -वल्गिने ; D10 -धारिणे (for -कर्णिने). — (L. 7) D9 पतग- (for पवन-). — (L. 8) B4 om. ; D1. 2. 4. 6–9 नरेंद्राय ; D5 महेंद्राय (for मुनीन्द्राय). D5 नमो देवस्तुताय च (for the post. half). — (L. 9) D2. 3 चोत्पलैर् (for उ˚). — (L. 10) D4. 6–9 आर्द्र- (for अर्ध-). B1. 4. 5 D10 -गंधानु- ; D1–3 -चंदन- (for -स्रगनु-). D4. 6–9 आर्द्रगंधानुलेपने ; D5 अर्धचंद्रानुलेपने (for the post. half). — B4 D2. 3. 5 om. (hapl.) line 11. V1 transp. lines 11 and 12. — (L. 11) B1. 3 -वर्णाय (for -वक्त्राय). — After line 11, B3 reads line 18. — (L. 12) B2. 4 D4. 6–9 -रूपाय (for -वर्णाय). D1–3. 6–9 अनादि- (for the second आदित्य-). V1 -नयनाय

नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय च ।
सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषणे ।
नमः श्यामाय गौराय अर्धपीतार्धपाण्डुरे ।
नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ।
नमोऽस्तु वृषवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च ।
नमोऽस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च ।
गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च ।
नमः श्वेताभ्रवर्णाय संध्यारागप्रभाय च ।
अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते ।
नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ।
रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च ।
मणिभूषितमूर्धाय नमश्चन्द्रार्धभूषिणे ।
विचित्रमणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च ।
नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ।
अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च ।
खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ।
भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च ।
नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे ।
नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ।
नित्यमुद्बद्धमुकुटे महाकेयूरधारिणे ।
सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च ।
नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ।
स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ।
शंयोरभिस्रवन्ताय अथर्वाय नमो नमः ।
नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च ।
नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ।
बीजक्षेत्राधिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः ।
नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः ।
नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे ।
नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ।
नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः ।

(for -प्रतिमाय). — (L. 13) B3.4 D1-9 -वक्त्रेक्षणाय (for -वक्त्रधराय). — (L. 14) B1.2.4.5 D3.8 -विभूषिणे (for °षणे). — (L. 15) D1.3.5-9 श्यामार्ध- (for °य). D5 -पीताय (for -पीतार्ध-). D8 -पांडरे (for -पाण्डुरे). — (L. 16) D1.2 नारीनर-; D5-9 नरनारी- (for नारीनर-). D1.4-9 -पुमांसे (for -पुंसाय). — (L. 17) Dn1.n2 नमो वृषभवाहाय (for the prior half). — (L. 19) V1 D3.4.6.8.9 -पीताय; D7 -पीठाय (for -गीताय). D2.8 -नताय (for -रताय). — (L. 20) Kumbh. ed. गुणानु- (for गणानु-). D5 -स्तुताय (for -व्रताय). — (L. 21) B4 -युताय; D1 -व्रताय; D2.3 -रताय (for -प्रभाय). — (L. 22) B2.5 D1-9 अनिर्दिष्टा(D5 °र्देश्या)भिधानाय (for the prior half). B1 D2.4 6-8 सुरूपाय; B4 D10 अरू°; D1 सरू° (for स्वरू°). B4 नमः (for ऽस्तु ते). — (L. 23) B2.4 रक्तांग-; D10 रक्ताभ्र- (for रक्ताग्र-). — (L. 24) D1-9 -माल्य- (for -माला-). D8 रक्तमाल्य- (for रक्ताम्बर-). — (L. 25) B3 om. (hapl.) from the prior half up to the post. half of line 26. D1-7.9.10 -भूषणे (for -भूषिणे). — (L. 26) D4.6-9 -माल्य- (for -मणि-). V1 कुसुमाष्टशराय च; B1 2.5 D6-9 °माष्टशराय च; B2.4 D5.10 °माष्ट(B3 °माष्ट-; D6 °मोष्ट)शिखाय च; Dn3 D4 °माष्टधराय च; D1-3 °माष्टशिराय च (for the post. half). — After line 26, D2.3 ins. :

शुक्लभस्माङ्गलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ।

— (L. 27) B2.3.5 -शिखि-; D1.3.4 -शत (for -शशि-). — D4.6.7.9 om. (hapl.) lines 28-35. D5 om. lines 28-30. — (L. 28) Dn3 शांताय (for कान्ताय). D1-3 अतिकामाय भीमाय (for the prior half). B D1-3.10 नमोनंगहराय च (for the post. half). — (L. 29) B Dn1 D3.8.10 खेचराय; D1 शेख° (for खच°). B1 गोचराति-; B5 खेचराभि-; D1-8 गोचर्याभि- (for °राभि-). — B5 om. (hapl.) lines 30-34. — (L. 30) B1 D10 भूधराय; D1-3 भूचर्याय (for °राय). D1-3 भुवंताय; D8.10 भु(D10 भ)वांताय (for भुवनाय). B2.4 भुवनाय अनंताय (for the prior half). V1 अंतकाय; B2 भूचराय; B4 भूधराय (for अनन्ताय). D1-3 अचराय चराय च (for the post. half). — (L. 31) D6 -वासानु- (for -वाससु-). — (L. 33) D2.3.5 -मुकुट- (for °टे). D8.10 नित्यमुद्बद्धमुकुट- (for the prior half). D2.3.5 हार- (for महा-). — (L. 34) D1.8.10 -कंठार्थ- (for -कण्ठोप-). — V1 om. (hapl.) lines 35-38. D5 om. line 35. — (L. 36) B2 Dn1.n3 D1-9 स्त्रीपुमांस- (for स्त्रीपुंसाय). — (L. 37) B1.3 D2.4.5 शंनोर्; D6.7.9 शंभोर् (for शंयोर्). D2.3 अभिप्रवृत्ताय; D4-9 अति(D8 °भि)श्रवांताय (for अभिस्रवन्ताय). D1-3 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 38) D1.3 -हाराय (for -नाशाय). D1-3 महा- (for नमः). — B4 om. (hapl.) from the post. half of line 39 up to the prior half of line 42. — (L. 40) V1 राज- (for बीज-). V1 B3.5 Dn -क्षेत्राभिपालाय; D3 -क्षत्राधि°; D6 -क्षेत्रादि° (for -क्षेत्राधि°). B3 सुग्रीवाय; B5 अष्टाराय; D8.10 विष्ट° (for स्रष्टा°). D1-3 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — After line 40, D2 reads line 46. D2 om. (hapl.) lines 41-42. — (L. 41) V1 B (B4 om.) Dn1.n3 D1.10 सर्वसुरेशाय; D4-9 सर्वामरेशाय (for सुरासुरे°). D1.3 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — D1.3-6 om. (hapl.) line 42. — (L. 42) D7.9 मनोवेगाय वै नमः (for

ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषघ्नाय वै नमः ।
नमः स्त्रीरूपधाराय सर्वरूपधराय च ।
नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ।
नमः कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च ।
नमः स्कन्दविशाखाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः ।
नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः ।
ईशानाय भगघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ।

7

After 13. 22, D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and **Cv** ins.:

युधिष्ठिरः ।
वैश्ययोन्यां समुत्पन्नाः शूद्रयोन्यां तथैव च ।
ब्रह्मर्षय इति प्रोक्ताः पुराणा द्विजसत्तमाः ।
कथमेतन्महाराज तत्त्वं शंसितुमर्हसि ।
विरुद्धमिह पश्यामि वियोनौ ब्राह्मणो भवेत् ।
भीष्मः ।
अलं कौतूहलेनात्र निबोध त्वं युधिष्ठिर ।
शुभेतरं शुभं वापि न चिन्तयितुमर्हसि ।
ईशन्त्यात्मन इत्येतद्गतिश्चैषां न सज्जते ।
ब्रह्मभूयांस इत्येव ऋषयः श्रुतिचोदिताः ।
निन्द्या न चैते राजेन्द्र प्रमाणं हि प्रमाणिनाम् ।
लोकोऽनुमन्यते चैतान्प्रमाणं ह्यत्र वै तपः ।
एवं महात्मभिस्तात तपोज्ञानसमन्वितैः ।
प्रवर्तितानि कार्याणि प्रमाणान्येव सत्तम ।
भार्याश्चतस्रो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य स्वधर्मतः ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
राज्ञां तु क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
वैश्यस्य वैश्या विहिता शूद्रा च भरतर्षभ ।
शूद्रस्यैका स्मृता भार्या प्रतिलोमे तु संकरः ।
शूद्रायास्तु नरश्रेष्ठ चत्वारः पतयः स्मृताः ।
वर्णोत्तमायास्तु पतिः सवर्णस्त्वेक एव सः ।
द्वौ क्षत्रियाया विहितौ ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा ।
वैश्यायास्तु नरश्रेष्ठ विहिताः पतयस्त्रयः ।
सवर्णः क्षत्रियश्चैव ब्राह्मणश्च विशां पते ।
एवं विधिमनुस्मृत्य ततस्ते ऋषिभिः पुरा ।

---

the post. half). — D7.9 repeat line 43 after line 44. — (L. 43) D4 om. from the post. half up to the post. half of line 44. D1-3 गिरिमाल नमोस्तु ते; D6.9 (second time) ब्रह्मशीर्षाय ते (D9 वै) नमः; D7 (second time) ब्रह्मर्षये ते नमः (submetric) (for the post. half). — B3 D8 om. (hapl.) line 44. — (L. 44) D1-3 चंडवेग नमोस्तु ते (for the post. half). — (L. 45) D4 reads the prior half twice. B2 D4 (first time) ब्रह्मशीर्षाय हस्ताय (D4 ते नमः); D2.3.4 (second time).5-10 °शीर्षो(D2.3 °र्षा)पहर्त्रे च (for the prior half). D4 om. from the post. half up to the post. half of line 46. D8.9 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 47. D1-3 महिषघ्न नमोस्तु ते (for the post. half). — After line 45, D10 reads line 50 repeating it in its proper place. — (L. 46) V1 B2.3.5 Dn3 D7 त्रिरूप- (for स्त्रीरूप-). Dn D8 यज्ञविध्वंसनाय च (for the post. half). — D5 om. (hapl.) lines 47-49. D2 reads line 47 twice. — (L. 47) D4 om. the prior half. D2 (both times).3.7.8 -हर्त्रे च (for -हर्ताय). — (L. 48) B3 कालांग- (for कामाङ्ग-). B1 D1-3 काम- (for काल-). — After line 48, D4 ins.:

नमः स्कन्दधराय च ।

— D2 om. (hapl.) line 49. — (L. 49) D1.3.10 ब्रह्मदंडधराय च (for the post. half). — D1 om. (hapl.) line 50. — (L. 50) D5 हराय (for भवाय). B5 रुद्राय (for शर्वाय). D2.3 विश्वरूपधराय च (for the post. half). — (L. 51) B2.4.5 Dn1.n2 D5 भवघ्नाय (for भग°). D4-7 तु (for ऽस्तु). V1 -नाशिने (for -घातिने). — (L. 52) D4 नाधाय; D6-9 नादाय (for मायाय). D4 नित्यानित्याय वै नमः (for the post. half).

7

T1 om. line 3. — (L. 3) G2 महाभाग (for °राज). — (L. 4) M1.2.4 इव (for इह). — G2 om. the ref. — T1 om. line 7. — (L. 7) G2 M1.2.4 [ए]ति (for [ए]तद्). — (L. 8) D10 G1.3 -चोदितं (for °ताः). T1 M ऋषयः कुरुनंदन (for the post. half). — (L. 9) T1 स्तत एव हि राजेंद्र (for the prior half). — T1 om. lines 10-16. — (L. 10) M [ए]नान् (for [ए]तान्). — For lines 13-17, cf. Manu. 3. 13. — (L. 13) M4 विप्रस्य (for राजेन्द्र). M4 तिस्रः क्षत्रे विशां द्वयं (for the post. half). — M4 om. lines 14-16. T3 om. (hapl.) line 15. — (L. 15) G2 राज्ञस्तु; M1-3 क्षत्रस्य (for राज्ञां तु). — D10 om. (hapl.) line 16. — (L. 16) T2 शूद्रा चापि युधिष्ठिर (for the post. half). — T1 repeats line 17 after 19. — (L. 17) T1 (second time) विधानमवगच्छैवं (for the prior half). D10 T2.3 G1.3.4 प्रतिलोमात् (for °मे). T1 (first time) शूद्रैव भरतर्षभ (for the post. half). — T1 reads lines 19-20 (transposed) after line 22. — (L. 21) M पतयो विहितास्त्रयः (for the post. half). — T1

उत्पादिता महात्मानः पुत्रा ब्रह्मर्षयः पुरा ।
पुराणाभ्यामृषिभ्यां तु मित्रेण वरुणेन च ।
वसिष्ठोऽथ तथागस्त्यो बर्हिषद्भिस्तथैव च ।
कक्षीवानार्ष्टिषेणश्च पुरुषः कक्ष एव च ।
मामतेयस्य वै पुत्रा गौतमस्यात्मजाः स्मृताः ।
वत्सप्रियश्च भगवान्स्थूलरश्मिस्तथाक्षणिः ।
गौतमस्यैव तनया ये दास्यां जनिता ह्युत ।
कपिंजलादो ब्रह्मर्षिश्चण्डाल्यामुदपद्यत ।
वैनतेयस्तथा पक्षी तुर्यायां च वसिष्ठतः ।
प्रसादाच्च वसिष्ठस्य शुल्काभ्युपगमेन च ।
अदृश्यन्त्याः पिता वैश्यो नाम्ना चित्रमुखः पुरा ।
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्तो ब्रह्मर्षित्वं च कौरव ।
वैश्यश्चित्रमुखः कन्यां वसिष्ठतनयस्य वै ।
शुभां प्रादात्ततो जातो ब्रह्मर्षिस्तु पराशरः ।
तथैव दाशकन्यायां सत्यवत्यां महानृषिः ।
पराशरात्प्रसूतश्च व्यासो योगमयो मुनिः ।
विभण्डकस्य मृग्यां च तपोयोगात्मको मुनिः ।
ऋश्यशृङ्गः समुत्पन्नो ब्रह्मचारी महायशाः ।
शार्ङ्ग्यां च मन्दपालस्य चत्वारो ब्रह्मवादिनः ।
जाता ब्रह्मर्षयः पुण्या यैः स्तुतो हव्यवाहनः ।
द्रोणश्च स्तम्बमित्रश्च शारिसृक्कश्च बुद्धिमान् ।
जरितारिश्च विख्याताश्चत्वारः सूर्यसंनिभाः ।
महर्षेः कालवृक्षस्य शकुन्त्यामेव जज्ञिवान् ।
हिरण्यहस्तो भगवान्महर्षिः काञ्चनप्रभः ।
पावकात्तात संभूता मनसा च महर्षयः ।
पितामहस्य राजेन्द्र पुलस्त्यपुलहादयः ।
सवर्णश्चापि राजर्षिः सवर्णायामजायत ।
मृण्मय्यां भरतश्रेष्ठ आदित्येन विवस्वता ।
शाण्डिल्यश्चाग्नितो जातः काश्यपस्यात्मजः प्रभुः ।
शरद्वतः शरस्तम्बात्कृपश्च कृपया सह ।
पश्चाच्च जज्ञे राजेन्द्र सोमपस्य महात्मनः ।
रेणुश्च रेणुका चैव राममाता यशस्विनी ।
यमुनायां समुद्भूतः सोमकेन महात्मना ।
अर्कदत्तो महानृषिः प्रथितः पृथिवीतले ।
अग्नेराहवनीयाच्च द्रुपदस्येन्द्रवर्चसः ।
धृष्टद्युम्नश्च संभूतो वेद्यां कृष्णा च भारत ।
व्याघ्रयोन्यां ततो जाता वसिष्ठस्य महात्मनः ।
एकोनविंशतिः पुत्राः ख्याता व्याघ्रपदादयः ।
मन्धश्च बादलोमश्च जाबालिश्च महानृषिः ।
मन्युश्चैवोपमन्युश्च सेतुकर्णस्तथैव च ।
एते चान्ये च विख्याताः पृथिव्यां गोत्रतां गताः ।
विश्वकाशस्य राजर्षेरैक्ष्वाकोस्तु महात्मनः ।

om. (hapl.) line 23. — (L. 23) M_4 (*inf. lin.*) एतं (for एवं). M तैर् (for ते). G_2 ऋषिभिस्ते ततः पुरा (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) line 24. — (L. 24) T_1 उक्ता हि ते (for उत्पादिता). T_1 पुरा (for पुत्रा). T_1 नृप; T_2 प्रभो; G_2 M_4 (*inf. lin.*) तथा (for पुरा). — (L. 25) T_1 पुराणावृषिमुख्यौ तु (for the prior half). — After line 25, T_1 ins.:

उत्पादितौ महात्मानावुर्वश्यां राजसत्तम ।

— (L. 26) G_1 वसिष्ठेन (for °ष्ठोऽथ). T G बहुभिस्तु; Kumbh. ed. बर्हिपन्यस् (for बर्हिषद्भिस्). M_4 (*inf. lin.*) जनितौ कलशात्पुरा (for the post. half). — (L. 27) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ कप (for कक्ष). — T_1 om. line 28. — (L. 28) D_{10} $T_{2,3}$ G_3 (also as above).$_4$ माकृतेयस्य (for मामते°). — (L. 29) T_1 वत्सर्पिश्चैव भगवान् (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 30. M_4 स्थूम- (for स्थूल-). — (L. 30) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ [अ]पि (for हि). —(L. 32) T_1 M चर्षिस् (for पक्षी). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 तुर्यायाश्च; T_1 M तुरीयायां (for तुर्यायां च). — T_1 om. lines 35–36. — (L. 37) T_1 सुतां (for शुभां). — After line 37, T_1 M ins.:

अदृश्यन्त्यां समुत्पन्नः पिता व्यासस्य धीमतः ।

— (L. 39) M पराशर- (for °शरात्). Madras ed. वेदमयो (for योग°). — (L. 40) T_1 ऋश्यशृंगो महामुनिः (for the post. half). — T_1 om. lines 41 and 46. — (L. 46) M शकुन्थाम्. — (L. 47) M ब्रह्मर्षिः (for महर्षिः). — T_1 om. lines 50–51. — (L. 50) G_2 सुवर्णश्; Kumbh. ed. सावर्ण्यश् (for सवर्णश्). — (L. 52) $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{2,3}$ शांडिलश् (for °ल्यश्). G_2 शांडिल्यस्यात्मजो जातः (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ [अ]ग्निजः (for [आ]त्मजः). Kumbh. ed. कश्यपस्याग्रजः प्रभुः (for the post. half). — (L. 56) Kumbh. ed. यमुनायाः. T_1 M_4 अ(M_4 सा)श्मकेन (for सोम°). — (L. 57) Kumbh. ed. अर्कदंतो (for °दत्तो). T_3 ऋषिः प्राज्ञः; G_2 महर्षिश्च; M महानासीत् (for °नृषिः). — (L. 60) M तथा (for ततो). — (L. 62) M मंडिश्चैवोदलोमश्च (for the prior half). — T_1 reads line 64 twice. — (L. 64) T_1 (second time) विख्याता विमलाश्चैते (for the prior half). T_1 (second time) तथोर्व्यां (for पृथिव्यां). T_1 (first time) पृथिव्यां योगवित्तमाः (for the post. half). — T_1 om. line 65. — (L. 65) $M_{1,2,4}$ त्रिष्वगश्वस्य राजर्षेर्; Madras ed. त्रिश्वाकाशस्य रा° (for the prior half). G_2 M [इ]क्ष्वाकोस्. — (L. 66) $M_{2,3}$

बालाश्वो नाम पुत्रोऽभूच्छिखां भित्त्वा विनिःसृतः ।
मान्धाता चैव राजर्षिर्युवनाश्वेन धीमता ।
स्वयं धृतोऽथ गर्भेण दिव्यास्त्रबलसंयुतः ।
गौरिकश्चापि राजर्षिश्चक्रवर्ती महायशाः ।
बाहुदायां समुत्पन्नो नद्यां राज्ञा सुबाहुना ।
भूमेश्च पुत्रो नरकः संवर्तश्चैव पुष्कलः ।
अङ्गिश्चैव महातेजा ऋषिर्गार्ग्यो ह्यजायत ।
एते चान्ये च बहवो राजन्या ब्राह्मणास्तथा ।
प्रभावेनाभिसंभूता महर्षीणां महात्मनाम् ।
नासाध्यं तपसा तेषां विद्ययात्मगुणैः परैः ।
अस्मिन्नर्थे च मनुना गीतः श्लोको नराधिप ।
धर्मं प्रणयता राजंस्तं निबोध युधिष्ठिर ।
ऋषीणां च नदीनां च साधूनां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ।
तस्मात्र चिन्ता कर्तव्या महर्षीणां समुद्भवे ।
यथा सर्वगतो ह्यग्निस्तथा तेजो महात्मसु ।

Colophon.

7 A

After the above, S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv cont. : D_{10} ins. after 13. 48 :

युधिष्ठिरः ।
पुत्रैः कथं महाराज पुरुषस्तारितो भवेत् ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमफलः पुरुषो नृप ।
भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा गीतं मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
पर्वतं नारदं चैव असितं देवलं च तम् ।
आरणेयं च रैभ्यं च एतानत्रागतान्पुरा ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये भोगवत्याः समागमे ।
दृष्ट्वा पूर्वं समासीनान्मार्कण्डेयोऽभ्यगच्छत ।
ऋषयस्तु मुनिं दृष्ट्वा समुत्थायोन्मुखाः स्थिताः ।
अर्चयित्वार्हतो विप्रं किं कुर्म इति चाब्रुवन् ।
मार्कण्डेयः ।
अयं समागमः सद्भिर्यत्नेनासादितो मया ।
अत्र प्राप्स्यामि धर्माणामाचारस्य च निश्चयम् ।
ऋजुः कृतयुगे धर्मस्तस्मिन्क्षीणे विमुह्यति ।
युगे युगे महर्षिभ्यो धर्ममिच्छामि वेदितुम् ।
ऋषिभिर्नारदः प्रोक्तो ब्रूहि यत्रास्य संशयः ।
धर्माधर्मेषु तत्त्वज्ञ त्वं हि च्छेत्तासि संशयान् ।
ऋषिभ्योऽनुमतं वाक्यं नियोगान्नारदोऽब्रवीत् ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञं मार्कण्डेयं ततोऽब्रवीत् ।

शिलां (for शिखां). T_1 भित्त्वेक्ष्वाकुं विनिर्गतः ; $M_{1.4}$ शिलां भित्त्वा विनिर्गतः (for the post half). — (L. 67) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ यौवनाश्वेन (for युवना°). — T_1 om. line 68. — (L. 68) D_{10} G_2 गर्भेण (for गर्भेण). — (L. 69) Madras ed. गौरतश् (for गौरिकश्). — (L. 71) M पुष्करः (for पुष्कलः). — (L. 72) T_1 रैभ्यश् ; M अश्वश् (for अङ्गिश्). D_{10} गर्गो ; T_1 गार्ग्यां (for गार्ग्यो). D_{10} M_4 [ऽ]भ्यजायत (for ह्य°). — (L. 73) T_1 G_2 राजानो (for राजन्या). M राजन्शतसहस्रशः (for the post. half). — (L. 74) M_{1-3} [अ]पि (for [अ]भि-). — M om. line 75. — (L. 75) T_1 विद्यते (for तपसा). T_1 तपसा (for विद्यया). — (L. 76) M_1 मुनिना (for मनुना). G_2 गीताः श्लोका नराधिप (for the post. half). — (L. 77) Madras ed. प्रथयता (for प्रण°). — Lines 78–79 = (var.) 5. 35. 62. — (L. 78) M_4 कृतात्मनां (for महा°). — T_2 om. line 81. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* D_{10} G_4 ऋषिजन्मकथनं ; T_2 भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे मुनीनां व्यासादीनां जन्मसंस्कारकथनं ; T_3 $G_{1.3}$ ऋषीणां जन्मकथनं ; M_{1-3} ऋषिमाहात्म्यकथनं ; M_4 ऋषिमाहात्मिकं. — *Adhy. no.:* T_1 M 49 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 55 ; $G_{1.3}$ 50.

7A

— For lines 1–2, D_{10} subst. :

कीदृशः पुत्रलाभो हि महात्मभिरुदाहृतः ।
अर्थवन्तः प्रतिबलाः संतानार्थमकुर्वतः ।
तावत्कीर्तिर्न भवति नरस्य महतोऽच्युत ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमपुत्रः पुरुषो भुवि ।

— D_{10} om. line 4. — (L. 5) D_{10} T_1 M नारदं पर्वतं चैव (for the prior half). D_{10} असितं चैव देवलं (for the post. half). — (L. 6) D_{10} T_1 आरुणेयं (for आर°). D_{10} तीर्थयात्रागतान्पुरा (for the post. half). — D_{10} om. lines 8–10. — (L. 8) M_4 [ऽ]भ्यपृच्छत (for °गच्छत). — (L. 9) T_1 M तं (for तु). — (L. 10) T_1 तदा ; T_2 G_4 ह्यतो ; M_{1-3} गतं (for [अ]र्हतो). — (L. 11) D_{10} सतां समागमो यो वै (for the prior half). D_{10} [आ]वेशितो (for [आ]सादितो). — (L. 12) D_{10} ततः ; M तत्र (for अत्र). G_2 विनिर्णयं (for च निश्चयम्). D_{10} आचारविधिनिश्चयं (for the post. half). — Before line 15, Madras ed. ins. भीष्मः. — (L. 16) D_{10} धर्माचारेषु धर्मज्ञ (for the prior half). Madras ed. वि- (for हि). T_1 भेत्ता (for च्छेत्ता). $G_{1.3.4}$ स ; M [अ]स्य (for [अ]सि). D_{10} [अ]संशयं (for संशयान्). — (L. 17) Madras

दीर्घायो तपसा दीप्त वेदवेदाङ्गतत्त्ववित् ।
यत्र ते संशयो ब्रह्मन्समुत्पन्नः स उच्यताम् ।
धर्मं लोकोपकारं वा यच्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
तदहं कथयिष्यामि ब्रूहि त्वं सुमहातपः ।

मार्कण्डेयः ।

युगे युगे व्यतीतेऽस्मिन्धर्मसेतुः प्रणश्यति ।
कथं धर्मच्छलेनाहं प्राप्नुयामिति मे मतिः ।

नारदः ।

आसीद्धर्मः पुरा विप्र चतुष्पादः कृते युगे ।
ततो ह्यधर्मः कालेन प्रसूतः किंचिदुन्नतः ।
ततस्त्रेतायुगं नाम प्रवृत्तं धर्मदूषणम् ।
तस्मिन्व्यतीते संप्राप्तं तृतीयं द्वापरं युगम् ।
तदा धर्मस्य द्वौ पादावधर्मो नाशयिष्यति ।
द्वापरे तु परिक्षीणे नन्दिके समुपस्थिते ।
लोकवृत्तं च धर्मं च उच्यमानं निबोध मे ।
चतुर्थं नन्दिकं नाम धर्मपादावशेषतः ।
ततःप्रभृति जायन्ते क्षीणप्रज्ञायुषो नराः ।
क्षीणप्राणधना लोके धर्माचारबहिष्कृताः ।

मार्कण्डेयः ।

एवं विलुलिते धर्मे लोके चाधर्मसंयुते ।
चातुर्वर्ण्यस्य नियतं हव्यकव्यं नियच्छति ।

नारदः ।

मन्त्रपूतं सदा हव्यं कव्यं चैव न नश्यति ।
प्रतिगृह्णन्ति तद्देवा दातुर्न्यायात्प्रयच्छतः ।
सत्त्वयुक्तं च दाता च सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
अवाप्तकामः स्वर्गे च महीयेत यथेप्सितम् ।

मार्कण्डेयः ।

चत्वारो ह्यथ ये वर्णा हव्यकव्यं प्रदास्यते ।
मन्त्रहीनमपन्यायं तेषां दत्तं क्व गच्छति ।

नारदः ।

असुरान्गच्छते दत्तं विप्रै रक्षांसि क्षत्रियैः ।
वैश्यैः प्रेतानि वै दत्तं शूद्रैर्भूतानि गच्छति ।

मार्कण्डेयः ।

अथ वर्णावरे जाताश्चातुर्वर्ण्यापदेशिनः ।
दास्यन्ति हव्यकव्यानि तेषां दत्तं क्व गच्छति ।

नारदः ।

वर्णावराणां भूतानां हव्यकव्यप्रदातृणाम् ।

---

ed. [ऽ]नुमतो (for °मतं). $G_{1.3.4}$ तदा (for ऽब्रवीत्). — (L. 18) D_{10} M_4 -तत्त्वज्ञो (for °ज्ञं). T_2 ततो वचः; T_3 $G_{1.3}$ अथाब्रवीत् (for ततोऽब्र°). D_{10} मार्कंडेयानुशासनं (for the post. half). — Before line 19, some MSS. ins. नारदः. — (L. 19) D_{10} -दर्शन (for -तत्त्ववित्). — (L. 20) T_1 [इ]ह (for स). D_{10} मार्कंडेय तदुच्यतां (for the post. half). — (L. 21) G_2 M धर्मं (G_2 समं) लोकोपचारं वा (for the prior half). T_1 M_4 अर्हसि (for इच्छसि). D_{10} सर्वेषामनुमंत्र्येह सर्वशश्च महामुने. — (L. 22) D_{10} ततोहं; M तत्तेहं (for तदहं). M_4 स (for सु-). T_1 -समाहितः (for -महातपः). — (L. 23) D_{10} धर्ममेव (for °सेतुः). — (L. 24) D_{10} -फलं च (for -च्छलेन). D_{10} प्राप्नुयां सुमहामुने (for the post. half). — (L. 26) D_{10} [ऽ]पि (for हि). T_1 प्रमादात्; $G_{1.3.4}$ M_3 प्रसीदन् (for प्रसूतः). D_{10} यत्र धर्मो विगृह्यते (for the post. half). — (L. 27) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ प्रवृद्धं; G_4 प्रसिद्धं (for प्रवृत्तं). — D_{10} $G_{3.4}$ read line 28 twice. — (L. 28) Kumbh. ed. अतीते (for व्य°). D_{10} $G_{3.4}$ (all second time) तस्मिन्नित्यमतीते स (for the prior half). — D_{10} repeats line 29 after line 31. — (L. 29) D_{10} (second time) M_3 ततो; T_3 यदा; G_3 तथा (for तदा). D_{10} (second time) पादौ द्वाव् (by transp.). — (L. 30) T_3 चांतिके (for नन्दिके). — T_1 om. line 31. — (L. 31) D_{10} लोकधर्मं च वृत्तं च प्रोच्यमानं शृणुष्व मे. — (L. 32) D_{10} तृतीयं (for चतुर्थं). D_{10} नंदकं; M_4 नंदितं (for °कं). D_{10} धर्मपादं हनिष्यति (for the post. half). — (L. 33) D_{10} त्रेताप्रभृति भ्रश्यंते (for the prior half). — (L. 34) T_3 G_{1-3} M_2 -प्राणधरा (for °धना). D_{10} नातिवर्तिष्यते लोको धर्माचारविधिः कृतः. — D_{10} om. the ref. — (L. 35) T_1 एवं लुप्यति धर्मेस्मिन्ल्लँ (for the prior half). T_1 धर्मेण (for चाधर्म-). D_{10} केवलाधर्मसंप्लवे (for the post. half). — (L. 36) Kumbh. ed. हव्यं (for हव्य-). D_{10} क्व दास्यति; T_1 क्व गच्छति (for निय°). Madras ed. किं चतुर्वर्णनियतं हव्यं कव्यं न नश्यति. — (L. 37) T_1 कृतं (for सदा). — (L. 38) M सर्वं (for न्यायात्). D_{10} प्रतिगृह्य स्वयं देवो दातुः सर्वं प्रयच्छते. — (L. 39) T_1 M सत्त्वयुक्तश्. T_1 चेत् (for the second च). D_{10} स तदा सत्त्वसंयुक्तः सर्वकालं समश्नुते. — (L. 40) M_{1-3} महीयति (for °येत). D_{10} यथासुखं (for यथेप्सितम्). — (L. 41) D_{10} [ऽ]पि हि; M_4 [ऽ]प्यथ (for ह्यथ). T_1 वर्णैश्चतुर्भिर्यश्चापि (for the prior half). $T_{2.3}$ G_4 हव्यं (for हव्य-). D_{10} प्रयच्छते; Kumbh. ed. प्रदास्यति. — (L. 42) D_{10} अपूतं च; T_1 अपि न्यायं; T_3 अवज्ञातं; $G_{1.3.4}$ M_3 तु पत्न्या यत्; G_2 प्रपन्नाय (for अपन्यायं). — (L. 44) T_1 M_4 प्रेतांस्तदा (M_4 °था) (for प्रेतानि वै). D_{10} वैश्यैश्चापि पिशाचांश्च (for the prior half). — (L. 45) D_{10} चातुर्वर्णावशंसकाः; Kumbh. ed. °र्ण्योपदेशिनः (for the post. half). — (L. 46) D_{10} दत्तानि; M_4 दास्यंते (for दास्यन्ति).

नैव देवा न पितरः प्रतिगृह्णन्ति तत्स्वयम् ।
यातुधानाः पिशाचाश्च भूता ये चापि नैर्ऋताः ।
तेषां सा विहिता वृत्तिः पितृदैवतनिर्गता ।
तेषां सर्वप्रदातॄणां हव्यकव्यं समाहिताः ।
यत्प्रयच्छन्ति विधिवत्तद्वै भुञ्जन्ति देवताः ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं वर्णावरे दत्तं हव्यं कव्यं च नारद ।
संप्रयोगे च पुत्राणां कन्यानां च ब्रवीहि मे ।

नारदः ।

कन्याप्रदानं पुत्राणां स्त्रीणां संयोगमेव च ।
आनुपूर्व्यान्मया सम्यगुच्यमानं निबोध मे ।
जातमात्रा तु दातव्या कन्यका सदृशे वरे ।
कालदत्तासु कन्यासु पिता धर्मेण युज्यते ।
यस्तु पुष्पवतीं कन्यां बान्धवो न प्रयच्छति ।
मासि मासि गते बन्धुस्तस्या भ्रौणघ्न्यमाप्नुते ।
यस्तु कन्यां गृहे रुन्ध्याद्ग्राम्यैर्भोगैर्विवर्जिताम् ।
अवध्यातः स कन्याया बन्धुः प्राप्नोति भ्रूणहाम् ।
दूषिता पाणिमात्रेण मृते भर्तरि दारिका ।
संस्कारं लभते नारी द्वितीये सा पुनः पतौ ।
पुनर्भूर्नाम सा कन्या सपुत्रा हव्यकव्यदा ।
अदूष्या सा प्रसूतीषु प्रजानां दारकर्मणि ।

मार्कण्डेयः ।

या तु कन्या प्रसूयेत गर्भिणी या तु वा भवेत् ।
अथ दारक्रियां भूयः सा भजेदृषिसत्तम ।

नारदः ।

तत्त्वार्थनिश्चितं शब्दं कन्यका नयतेऽग्नये ।
तस्मात्कुर्वन्ति वै भावं कुमार्यस्ता न कन्यकाः ।
ब्रह्महत्यात्रिभागेन गर्भाधानविशोधिताम् ।
गृह्णीयात्तां चतुर्भागं विशुद्धां सर्जनात्पुनः ।

मार्कण्डेयः ।

कथं कन्यासु ये जाता बन्धूनां दूषिताः सदा ।
कस्य ते हव्यकव्यानि प्रदास्यन्ति महामुने ।

नारदः ।

कन्यायास्तु पितुः पुत्राः कानीना हव्यकव्यदाः ।

—(L. 47) T_1 -प्रदायिनां; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -प्रदं नृणां (for -प्रदातॄणाम्). —(L. 49) M_{1-3} जाता (for भूता). D_{10} ये चान्ये वै निशाचराः (for the post. half). —T_1 om. (hapl.) line 50. —(L. 50) D_{10} तु; M_1 या (for सा). D_{10} -निर्गमा (for -निर्गता). —(L. 51) D_{10} हव्यकव्यस्य नारद (for the post. half). —After line 51, D_{10} ins.:

ते भूतास्तर्पितास्तुष्टाः किं प्रयच्छन्ति दातॄणाम् ।
नारदः ।
यथेप्सितानि कामानि इहलोके परत्र च ।
उभे भोक्ष्यन्ति दातारस्तैर्भूतैः परमार्थितैः ।
वर्णाः सर्वे त्वसंकीर्णा हव्यकव्यस्य संहिताः ।

—(L. 52) D_{10} यत्प्रदास्यंति मंत्रोक्तं (for the prior half). D_{10} भोक्ष्यंति (for भुञ्जन्ति). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M दानधर्म. —*Adhy. name:* T_2 हव्यकव्यप्रशंसा; M_{1-3} मार्कंडेयनारदसंवादे मंत्रसंस्कारप्रशंस(M_1 °दर्श)नं; M_4 नारदगीता. —*Adhy. no.:* D_{10} 48; T_1 M 50; $T_{2.3}$ G_2 (by corr.).4 56; $G_{1.3}$ 51; G_2 (before corr.) 46. —(L. 53) T_1 वर्णांतरे; T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 वर्णावरैर् (for °वरे). —(L. 54) T_1 संप्रदानं (for °योगे). D_{10} संयोगं पुत्रदाराणां (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) lines 55–56. —(L. 55) D_{10} -प्रदाने (for °नं). —(L. 56) D_{10} M सर्वम् (for सम्यग्). D_{10} शृणुष्व (for निबोध). —(L. 57) D_{10} प्रदेया तु (for तु दातव्या). D_{10} कन्या च (for कन्यका). M_4 नरे (for वरे). —(L. 58) Kumbh. ed. काले (for काल-). —(L. 60) D_{10} तस्याः; T_1 M_4 वंश्ये (for बन्धुस्). G_2 M_{1-3} भ्रू(G_2 भ्रौ)णघ्नम्. D_{10} पिता भवति भ्रूणहा; T_1 भ्रूणहत्यां समाप्नुयात् (for the post. half). —(L. 62) D_{10} अथ ध्यानात् (for अवध्यातः). T_1 भ्रूणतां (for °हाम्). D_{10} पिता भवति भ्रूणहा (for the post. half). —(L. 63) D_{10} चाति- (for पाणि-). —(L. 64) D_{10} द्वितीयं (for संस्कारं). D_{10} संस्कारं (for द्वितीये). D_{10} प्रभो (for पतौ). —(L. 65) D_{10} भार्यां (for कन्या). —T_1 om. line 66. —(L. 66) D_{10} प्रसूता हि (for प्रसूतीषु). D_{10} द्विजानां (for प्रजानां). M_{1-3} प्रजा नारद कर्मसु (for the post. half). — After line 66, T_2 reads lines 73–74, repeating them in their proper places. G_4 $M_{1.3}$ om. the ref. —(L. 67) D_{10} कन्या च (for तु कन्या). D_{10} चापि वा; M_{1-3} वापि या (for या तु वा). —(L. 68) D_{10} T_1 M कथं (for अथ). D_{10} लभेद्; M_1 भवेद् (for भजेद्). D_{10} द्विज- (for ऋषि-). — T_1 om. line 69. —(L. 69) D_{10} दत्वा च विहितं शब्दं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 कन्यकान(D_{10} °ना)यनेऽग्नये (for the post. half). —After line 69, D_{10} ins.:

यस्मिन्यस्मिन्निवासः स्याद्बन्धूनां तस्य कन्यया ।

—(L. 70) *Madras ed.* भावं याः (for वै भावं). —(L. 71) T_1 -वि- (for -त्रि-). D_{10} -विशोधिता; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M °तः (for °ताम्). —(L. 72) T_1 $M_{1.3.4}$ चतुर्भाग- (for °र्भागं). D_{10} $T_{2.3}$ G विशुद्धोत्सर्जनात्पुनः (for the post. half). —(L. 73) T_2 (first time) यासु (for कथं). D_{10} बंधूनां दोषतः सुताः (for the post.

अन्तर्वत्न्यास्तु यः पाणिं गृह्णीयात्स सहोढजः ।

मार्कण्डेयः ।

अथ येनाहितो गर्भः कन्यायां तत्र नारद ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेदेतत्प्रचक्ष्व मे ।

नारदः ।

धर्माचारेषु ते नित्यं दूषकाः कृतशोधनाः ।
बीजं च नश्यते तेषां मोघचेष्टा भवन्ति ते ।

मार्कण्डेयः ।

अथ काचिद्भवेत्कन्या क्रीता दत्ता हृतापि वा ।
कथं पुत्रकृतं तस्यास्तद्भवेदृषिसत्तम ।

नारदः ।

क्रीता दत्ता हृता चैव या कन्या पाणिवर्जिता ।
कौमारी नाम सा भार्या प्रसवेदौरसान्सुतान् ।
न पत्यर्थे शुभा प्रोक्ता तत्कर्मण्यपराजिते ।

मार्कण्डेयः ।

केन मङ्गलकृत्येषु विनियुज्यन्ति कन्यकाः ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेनेह महामुने ।

नारदः ।

नित्यं निवसते लक्ष्मीः कन्यकासु प्रतिष्ठिता ।
शोभना शुभयोग्या च पूज्या मङ्गलकर्मसु ।
आकरस्थं यथा रत्नं सर्वकामफलोपगम् ।
तथा कन्या महालक्ष्मीः सर्वलोकस्य मङ्गलम् ।
एवं कन्या परा लक्ष्मी रतिस्तोषश्च देहिनाम् ।
महाकुलानां चारित्रं वृत्तेन निकषोपलम् ।
आनयित्वा स्वकाद्वर्णात्कन्यकां यो भजेन्नरः ।
दातारं हव्यकव्यानां पुत्रकं सा प्रसूयते ।
साध्वी कुलं वर्धयति साध्वी पुष्टिर्गृहे परा ।
साध्वी लक्ष्मी रतिः साक्षात्प्रतिष्ठा संततिस्तथा ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं बहुविधं वृत्तं कन्यकानां महामते ।
इच्छामि योषितां श्रोतुं धर्माधर्मं परिग्रहे ।

नारदः ।

अष्टौ भार्यागमा धर्म्या नराणां दारकर्मणि ।
प्रेत्येह च हिता यास्तु सपुत्रा हव्यकव्यदाः ।
साध्वी पाणिगृहीता या कौमारी पाणिवर्जिता ।
भ्रातृभार्या स्वभार्येति प्रसूयेत्पुत्रमौरसम् ।

---

half). — $G_{1.3.4}$ om. the ref. — (L. 76) M_{1-3}. गृह्णाति (for गृह्णीयात्). — (L. 77) D_{10} अथ ते विहिता गर्भास्तासु कन्यासु नारद. — (L. 78) D_{10} तासां (for तस्य). D_{10} भवतीह (for भवेदेतत्). — (L. 79) T_1 धर्माभावेन (for °चारेषु). D_{10} G_2 ये (for ते). G_2 -शोभनाः (for -शोधनाः). D_{10} वर्जितास्त्वतिदूषिताः; T_1 दूषिताः कृतशोभनाः; M दूषिता धर्मदूषणाः (for the post. half). — (L. 80) D_{10} मोघं कर्म फलत्यपि (for the post. half). — (L. 81) G_2 क्रीडार्थे ता (for क्रीता दत्ता). D_{10} [अ]थ वा हृता (for हृतापि वा). — (L. 82) D_{10} -फलं तासां; T_1 -फलं तस्यास् (for -कृतं तस्यास्). — (L. 83) D_{10} कन्या पाणिविवर्जिता (for the post. half). — (L. 84) G_2 या (for सा). M_4 (also as above) कन्या (for भार्या). D_{10} प्रसवेत्पुत्रमौरसं (for the post half). — D_{10} om. line 85. — (L. 85) T_3 भक्त्यर्थे; M_4 पत्न्यर्थे (for पत्यर्थे). T_1 न (for तत्). Madras ed. [अ]पवर्जिते (for [अ]पराजिते). — (L. 86) D_{10} कथं (for केन). D_{10} -कार्याणि (for -कृत्येषु). — (L. 88) D_{10} हि (for नि-). D_{10} वपुष्मती (for प्रतिष्ठिता). — After line 88, D_{10} reads line 97, repeating it in its proper place. D_{10} om. line 89. — (L. 89) T_1 M तदा (T_1 M_4 °था) शुभा धृतिः शोभा; G_2 शोभनास्ता शुभा योग्याः (for the prior half). M पूजा- (for पूज्या). — (L. 90) D_{10} आगारस्थं (for आकरस्थं). D_{10} -फलं भवेत्; T_1 M_{1-3} -फलोदयं (for -फलोपगम्). — (L. 91) D_{10} सदा (for महा-). G_3 reads the post. half of line 91 and the prior half of line 92 (transposed) twice. — Before line 92, D_{10} ins. मार्कण्डेयः. — D_{10} reads line 92 twice. — (L. 92) D_{10} (second time) कथं कन्या च लभते (for the prior half). D_{10} (second time) प्राणिनां (for देहिनाम्). — (L. 93) D_{10} M_4 चरितं; T_1 M_{1-3} चारित्र- (for चारित्रं). D_{10} वृत्तं च (for वृत्तेन). $M_{1.3.4}$ निकषोपलः. — Before line 94, D_{10} ins. नारदः. — (L. 94) D_{10} अर्चयित्वा स्वकान्वर्णान्कन्यकायास्तथा नरः. — (L. 95) M_4 प्रसूयति. — (L. 96) D_{10} सा च (for the second साध्वी). — (L. 97) D_{10} (first time) मुने सा श्रीस्ततो रक्षा (for the prior half). D_{10} (both times) प्रतिष्ठा शाश्वतीः समाः (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे कन्यालक्षणं; T_3 G कन्यालक्षणं; M_{1-3} नारदमार्कंडेयसंवादे पुत्रकन्यावि(M_1 °न्यासंवि)भागः; M_4 नारदगीतासु कन्यावृत्तं. — *Adhy. no.* : D_{10} 49; T_1 M 51; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 57; $G_{1.3}$ 52. — (L. 98) D_{10} महामुने (for °मते). — (L. 99) M_{1-3} धर्माधर्मौ (for °धर्मं). M_4 महामते (for परिग्रहे). D_{10} गम्यागम्यासु नारद (for the post. half). — (L. 100) M_1 (also as above) नराणां न कलौ तथा (for the post. half). — (L. 101) G_2 [इ]त्र (for [इ]ह). T_1 [अ]पिता (for हिता). D_{10} प्रेत्येव च यथा व्युष्टिः (for the prior half). — (L. 102) D_{10} साक्षात् (for साध्वी). — (L. 103) D_{10} M च (for स्व-). D_{10} सूयते (for प्रसूयेत्).

मार्कण्डेयः ।
त्रयो भार्यागमा ज्ञाता यत्र धर्मो न नश्यति ।
पञ्चान्याः पश्चिमा ब्रूहि भार्यास्तासां च ये सुताः ।
नारदः ।
सगोत्रभार्या क्रीता च परभार्या च कारिता ।
गतागता च या भार्या आश्रमादाहृता च या ।
एते भार्यागमाः पञ्च पुनर्भार्या भवन्ति याः ।
एता भार्या नृणां गम्यास्तत्पुत्रा हव्यकव्यदाः ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।
श्रुता भार्याश्च पुत्राश्च विस्तरेण महामुने ।
आश्रमस्थाः कथं नार्यो न दुष्यन्तीति ब्रूहि मे ।
नारदः ।
आश्रमस्थासु नारीषु बान्धवत्वं प्रणश्यति ।
नष्टवंश्या भवन्त्येता बन्धूनामथ भर्तृणाम् ।
परदारा मुक्तदोषास्ता नार्योऽऽश्रमसंस्थिताः ।
स्वयमीशाः स्वदेहानां काम्यास्तद्गतमानसाः ।
एवं नार्यो न दुष्यन्ति नराणां तत्प्रसूतिषु ।
धर्मपत्न्यो भवन्त्येताः सपुत्रा हव्यकव्यदाः ।
मार्कण्डेयः ।
परस्य भार्या या पूर्वं मृते भर्तरि या पुनः ।
अन्यं भजति भर्तारं ससुता असुता कथम् ।
नारदः ।
असूता वा प्रसूता वा गृहस्थानां परस्त्रियः ।
परामृष्टेति ता वर्ज्या धर्माचारेषु दूषिताः ।
न चासां हव्यकव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
यस्तासु जनयेत्पुत्रान्न तैः पुत्रमवाप्नुयात् ।
मार्कण्डेयः ।
परक्षेत्रेषु यो बीजं चापल्याद्विसृजेन्नरः ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेत्तदृषिसत्तम ।
नारदः ।
अस्वामिके परक्षेत्रे यो नरो बीजमुत्सृजेत् ।
स्वयंवृत्तोऽऽश्रमस्थायां तद्बीजं न विनश्यति ।
परक्षेत्रेषु यो बीजं नरो दर्पात्समुत्सृजेत् ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ।
नातः परमधर्म्यं चाप्ययशस्यं तथोत्तरम् ।
गर्भादीनां च बहुभिस्ताश्च त्याज्याः समेष्वपि ।
मार्कण्डेयः ।
अथ ये परदारेषु पुत्रा जायन्ति नारद ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति परमद्युते ।
नारदः ।
परदारेषु जायेते द्वौ पुत्रौ कुण्डगोलकौ ।
जीवत्यथ पतौ कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
ते च जाताः परक्षेत्रे देहिनां प्रेत्य चेह च ।

—(L. 104) T2 ज्ञेयं; T3 ज्ञेया; M4 धर्म्या (for ज्ञाता). M1-3 महामते (for न नश्यति). —(L. 105) T1 पंचमाः (for पञ्चान्याः). D10 पंचेमा अपरा यास्ता ब्रूहि भार्याः सुतेषु च. —(L. 106) D10 भ्रातृभार्या च (for सगोत्रभार्या). T1 प्रीता (for क्रीता). D10 नारद (for कारिता). —(L. 107) D10 भार्या च (for या भार्या). D10 आश्रमस्था च या परा (for the post. half). —(L. 108) T2 G भार्यागताः (for °माः). —(L. 109) D10 नृभिः (for नृणां). D10 M कार्याः; T1 अन्यास् (for गम्यास्). D10 M सपुत्रा (for तत्पुत्रा). — Colophon om. in M1-3. — *Adhy. name:* T2 मार्कंडेयनारदसंवादे धर्माधर्मपरिग्रहलक्षणं. — *Adhy. no.:* T1 M4 52; T2.3 G2.4 58; G1.3 53. — D10 om. (hapl.) lines 110-117. —(L. 111) Cv च या (for कथं). G2 भो (for मे). T2 न दूष्यंति हि न प्रभो (for the post. half). —(L. 112) T3 प्रपश्यति (for प्रण°). —(L. 113) T1 प्रष्टव्याश्च (for नष्टवंश्या). G4 अपि (for अथ). G2 भ्रातृणां (for भर्तृणाम्). M1-3 सपुत्रा हव्यकव्यदाः (for the post. half). —(L. 114) M3 परदारोक्तदोषास्ता (for the prior half). —(L. 115) G1 स्वगेहानां (for स्वदे°). —(L. 118) T1 सा; G2 वा; M यत् (for the second या). —(L. 119) G4 चासुता; Madras ed. ह्य° (for अ°). D10 तासु कन्यासु या च सा (for the post. half). —(L. 120) M1-3 गृहस्थेन (for गृहस्थानां). —(L. 121) D10 परक्षेत्रेति सा वर्ज्या (for the prior half). D10 चोदिताः (for दूषिताः). T1 धर्माचारबहिष्कृताः (for the post. half). —(L. 122) D10 तस्या (for चासां). —(L. 123) G2 न (for यस्). D10 यस्तस्यां जनयेत्पुत्रं (for the prior half). D10 न स पुत्रत्वमाव्रजेत्; T1 G2 M1.2.4 न तैः पुत्र(M1.2 °त्रि)त्वमाप्नुयात् (for the post. half). — D10 om. (hapl.) lines 124-131. T3 G2 om. (hapl.) lines 124-127. —(L. 124) Kumbh. ed. चापलाद् (for °ल्याद्). —(L. 127) M1.4 स्वयंवृतो (for °वृत्तो). T1 स्वयंवृताश्रमस्था वा (for the prior half). —(L. 129) T1 मह्यन् (for बीजं). G2 न बीजी फलमाप्नुयात् (for the post. half). —(L. 130) G2 यथोत्तरं (for त°). — T1 om. line 131. —(L. 131) G2 M4 गर्हादिना (for गर्भादीनां). —(L. 132) D10 ते (for ये). D10 मानवैः (for नारद). —(L. 133) D10 भवंति मुनिसत्तम (for the post. half). — Lines 134-137 = (var.) Manu. 3. 174-175. —(L. 134) D10 याती यौ; G4 जायंते (for जायेते).

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्त्यथ दातृणाम् ।
पितुर्हि नरकायैते गोलकस्तु विशेषतः ।
चण्डालतुल्यौ तज्ज्ञौ हि परत्रेह च नश्यतः ।
मार्कण्डेयः ।
कस्य ते गर्हिताः पुत्राः पितॄणां हव्यकव्यदाः ।
यस्य क्षेत्रे प्रसूयन्ते यो वा ताञ्जनयेत्सुतान् ।
नारदः ।
क्षेत्रिकश्चैव बीजी च द्वावेतौ निरयं गतौ ।
न रक्षति हि यो दारान्परदारांश्च गच्छति ।
गर्हितास्ते नरा नित्यं धर्माचारबहिष्कृताः ।
कुण्डो भोक्ता च भोजी च कुत्सिताः पितृदैवतैः ।
मार्कण्डेयः ।
तथैते गर्हिताः पुत्रा हव्यकव्यानि नारद ।
कस्य नित्यं प्रयच्छन्ति धर्मो वा तेषु किं फलम् ।
नारदः ।
यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिगृह्णन्ति तैर्हुतम् ।
हव्यं कव्यं च तैर्दत्तं ये च भूता निशाचराः ।
मार्कण्डेयः ।
अथ ते राक्षसाः प्रीताः किं प्रयच्छन्ति दातृणाम् ।
किं वा धर्मफलं तेषां भवेत्तद्दृषिसत्तम ।
नारदः ।
न दत्तं नश्यते किंचित्सर्वभूतेषु दातृणाम् ।
प्रेत्य चेह च तां पुष्टिमुपाश्नन्ति प्रदायिनः ।
मार्कण्डेयः ।
अथ गोलककुण्डाभ्यां संततिर्या भविष्यति ।
तयोर्ये बान्धवाः केचित्प्रदास्यन्ति कथं नु तत् ।
नारदः ।
साध्वीजाताः सुतास्तेषां तां वृत्तिमनुतिष्ठताम् ।
प्रीणन्ति पितृदैवत्यं हव्यकव्यसमाहिताः ।
एवं गोलककुण्डाभ्यां ये च वर्णापदेशिनः ।
हव्यं कव्यं च शुद्धानां प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
Colophon.
मार्कण्डेयः ।
श्रुतं नराणां चापल्यं परस्त्रीषु प्रजायताम् ।
प्रमदानां तु चापल्ये दोषमिच्छामि वेदितुम् ।
नारदः ।
एकवर्णेऽपि दोषं तु गमनं पूर्वकालिकम् ।
धाता च समनुज्ञातो विष्णुना तत्तथाकरोत् ।

— (L. 135) D_{10} [ए]व पतौ; T_1 [ए]व भवे (for [अ]थ पतौ). D_{10} भवति (for भर्तरि). — G_2 om. line 136. — (L. 136) T_1 प्र-; M_{1-3} हि (for च). D_{10} तौ तु जातौ परक्षेत्रे (for the prior half). D_{10} प्राणिनां (for देहिनां). — (L. 137) G_2 तयोस्तु (for दत्तानि). T_1 M_4 प्र- (for [अ]थ). D_{10} नाशयेतां प्रदायिनां; G_2 नाशं दत्तानि यांति च; M_{1-3} नाशं यांति प्रदातृणां (for the post. half). — D_{10} om. lines 138–139. — (L. 138) T_1 G_2 पित्रोर् (for पितुर्). T_1 G_2 M [ए]तौ (for [ए]ते). — (L. 139) Some MSS. चांडाल-. — (L. 141) G_2 प्रसूयंति. D_{10} यस्य क्षेत्रेषु जायंते (for the prior half). T_1 हि ताञ्; G_3 वा सं- (for वा ताञ्). D_{10} नरः (for सुतान्). — (L. 142) D_{10} क्षेत्रकं चैव वीजं तु (for the prior half). D_{10} नरकं (for निरयं). M_4 (*inf. lin.*) -गमौ (for गतौ). — (L. 143) D_{10} यो व्रजेत् (for गच्छति). — (L. 144) $T_{2,3}$ G_4 धर्ममार्ग- (for धर्माचार-). D_{10} धर्माचारेषु साधुभिः (for the post. half). — (L. 145) D_{10} $M_{1,2}$ कुंड- (for कुण्डो). D_{10} भोगी (for भोजी). Madras ed. कुत्सितः. D_{10} जयंति पितृदेवतां (for the post. half). — (L. 146) D_{10} T_1 अथ ते; G_2 तथा ते (for तथैते). — After line 146, M_{1-3} ins.:

पितृदेवविसृष्टानि भुञ्जते ते महामुने ।

— M_2 om. line 147. — (L. 147) G_1 तस्य (for कस्य). D_{10} पुष्टि (for नित्यं). D_{10} T_1 धर्माचारेषु किं फलं (for the post. half). — (L. 149) $M_{1,2}$ हव्य-. M_{1-3} यैर् (for तैर्). — M_1 om. (hapl.) lines 151–152. — (L. 151) D_{10} कथं दत्तं; G_2 किं वा कर्म- (for किं वा धर्म-). T_1 भवेच्च; G_2 उभयोर्; $M_{2,3}$ भवेत (for भवेत्तद्). D_{10} वै मुनि- (for तदृषि-). — (L. 152) G_2 दत्तं न (by transp.). — (L. 153) D_{10} एव (for चेह). M व्युष्टिम् (for पुष्टिम्). D_{10} प्रदायकाः (for °यिनः). — (L. 154) D_{10} चातो भार्या (for संततिर्या). — (L. 155) D_{10} भवेत्; G_{1-3} तु तत् (for नु तत्). — (L. 156) T_1 M सतां वृत्तिमनुष्ठिताः (for the post. half). D_{10} सर्वे एते धर्मसुतास्तेषां वृत्तिरनुष्ठिता. — (L. 157) T_1 -देवास्ते (for -दैवत्यं). D_{10} प्रयांति पितृदेवांश्च; G_2 प्रीणयंति पितॄन्देवान् (for the prior half). D_{10} -समाहितं (for °ताः). G_2 हव्यकव्यैः समाहितैः (for the post. half). — (L. 158) D_{10} एवं कुंडगोलकाभ्यां (for the prior half). T_1 वंश्या (for ये च). — (L. 159) M वि- (for च). D_{10} G_2 हव्यकव्याति (G_2 °दि) शुद्धानां (for the prior half). — Colophon om. in D_{10}. *Sub-parvan*: M दानधर्म. — *Adhy. name*: T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे कुंडगोलकदोषकथनं; $G_{1,3}$ कुंडगोलकदोषकथनं; M नारदगीता. — *Adhy. no.*: T_1 M_4 53; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 59; $G_{1,3}$ 54; M_{1-3} 52. — (L. 160) T_1 M चापल्यं. D_{10} श्रुतं परस्त्रीजातं यं यथैवात्र प्रसूयिता. — (L. 161) D_{10} चापल्यं (for °ल्ये). D_{10} एतद् (for दोषम्). — D_{10} om. lines 162–163. T_1 M transp. lines 162–163 and

भगलिङ्गे महाप्राज्ञ पूर्वमेव प्रजापतिः ।
ससर्ज ताभ्यां संयोगमनुज्ञातश्चकार सः ।
अथ विष्णुप्रसादेन भगो दत्तवरः किल ।
तेन चैव प्रसादेन सर्वाँल्लोकानुपाश्नुते ।
तस्मात्तु पुरुषे दोषो ह्यधिको नात्र संशयः ।
विना गर्भं सवर्णेषु न त्याज्या गमनात्स्त्रियः ।
प्रायश्चित्तं यथान्यायं दण्डं कुर्यात्तु पण्डितः ।
श्वभिर्वा दशनं स्नानं सवनत्रितयं निशि ।
भूमौ च भस्मशयनं दानं भोगविवर्जितम् ।
दोषगौरवतः कालो द्रव्यगौरवमेव च ।
मर्यादा स्थापिता पूर्वमिति तीर्थान्तरं गते ।
तद्दोषितां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
भगस्तीर्थान्तरे शुद्धो विष्णोस्तु वचनादिह ।
रक्ष्याश्चैवान्यसंवादैरन्यगेहाद्विमोक्षणैः ।
आसां शुद्धौ विशेषेण कर्मणां फलमश्नुते ।
नैता वाच्या न वै वध्या न क्लेश्याः शुभमिच्छता ।
विष्णुप्रसादादित्येव भगस्तीर्थान्तरं गतः ।
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
स्त्रियस्तोषकरा नृणां स्त्रियस्तुष्टिप्रदाः सदा ।
पुत्रसेतुप्रतिष्ठाश्च स्त्रियो लोके महाद्युते ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं बलं प्रभावश्च योषितां मुनिसत्तम ।
एकस्य बहुभार्यस्य धर्ममिच्छामि वेदितुम् ।

नारदः ।

बहुभार्यासु सक्तस्य नारीभोगेषु देहिनः ।
ऋतौ विमुच्यमानस्य सांनिध्ये भ्रूणहा स्मृतः ।
वृद्धां वन्ध्यां सुव्रतां च मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।
कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ।
व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्यां प्रमुञ्चति ।

मार्कण्डेयः ।

वेशनारीषु वै जाताः परप्रेष्यासु वा सुताः ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति हि महामुने ।

164–165. — (L. 162) T2 G2.4 तु; M4 (*inf. lin.*) वि- (for ऽपि). — (L. 164) T1.3 G भगलिंगैर्. D10 G2 M महाभाग (for °प्राज्ञ). D10 आद्यकाले (for पूर्वमेव). — (L. 165) T1 मनुजांश्च (for अनुज्ञातश्). G2 अनुजज्ञे पितामहः (for the post. half). D10 पूर्वं एव तु सा राजन्संयोगेन विगर्हितं (sic). — (L. 166) D10 पुरा (for अथ). M4 जिष्णु- (for विष्णु-). D10 त्रीँल्लोकान्समुपाश्नुते (for the post. half). — (L. 167) G2 कामान् (for लोकान्). — T1 reads line 168 twice. — (L. 168) T2.3 G1.3.4 [ऽ]भ्यधिको (for ह्य°). — (L. 171) Madras ed. बहिर् (for श्वभिर्). T2 M1 दर्शनं; T3 G2 दंशनं (for द°). M -त्रितये (for °यं). — (L. 172) T2.3 G1.2.4 भस्मनि (for च भस्म-). T1 om. the post. half. M1.2.4 -विवर्जनं (for °जितम्). — (L. 173) T1 om. the post. half. T3 दिव्य- (for द्रव्य-). — (L. 174) T1 इह स्त्रीणां व्यतिक्रमे (for the post. half). — (L. 177) G2 प्रसादाद्यैर् (for [अ]न्यसंवादैर्). Madras ed. -देहाद् (for -गे°). Kumbh. ed. विचक्षणैः (for विमो°). — (L. 179) T1 ता (for [ए]ता). T1 नरैर्नार्यो (for न वै वध्या). G1.3 शुद्धिम् (for शुभम्). — T1 om. line 180. — (L. 180) M1–3 [ए]वं; M4 [ए]प (for [ए]व). M1–3 भगे (for भगस्). M1–3 गते (for गतः). — (L. 181) T2 द्युतिस्; Kumbh. ed. ऋतुस् (for रजस्). G2 चासां; M4 चैषां (for तासां). — (L. 182) G2 पुष्टि- (for तुष्टि-). — (L. 183) T1 M महामुने (for °द्युते). — For lines 167–183, D10 subst.:

मर्यादा स्थापिता नित्यं विष्णुना स्त्रीषु गर्हिता ।
न नारी दुष्यते धर्मे परपुंसावमर्दने ।
न च साशुचिर्भवति यथा प्राह पितामहः ।
विष्णोस्तोषाद्भगः पूर्वमिति तीर्थान्तरं गतः ।
तन्नारीणां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
मासि मासि रजो मुक्त्वा विशुध्यन्ते यथा शशी ।
न संतोपकरो नृणां समृद्धिं निर्वृतिरात्मभिः (?) ।
पुत्रांश्चापि प्रतिष्ठाप्य जगत्यथ प्रतिष्ठिताम् (?) ।

Colophon. *Sub-parvan :* M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 G2 स्त्रीप्रशंसा; G3 कुंडगोलकदोषकथनं; M2.3 नारदगीतासु योषित्प्रभावकथनं; M4 नारदगीता. — *Adhy. no. :* T1 M4 54; T2 G2.4 60; G1.3 55; M1–3 53. — (L. 184) D10 योषितां वै महामुने (for the post. half). — (L. 186) Kumbh. ed. गेहिनः (for दे°). — (L. 187) G2 सांनिध्ये गर्भहिंसनं (for the post. half). D10 ऋतौ च वर्तमानस्य सांनिध्ये भ्रूणहत्यया. — (L. 188) T1 सव्रतां; T2.3 G M4 संवृतां (for सुव्रतां). D10 व्रतिनीम् व्रतिनीं वा; M1–3 व्रतवान्प्रवसन्वंध्यां (for the prior half). T1 मृतपुत्राम् (for मृतापत्याम्). D10 च पुष्पिणीं (for अपु°). — (L. 190) G2 व्यथितो (for व्याधितो). D10 सवनस्थो (for बन्धनस्थो). G3 M प्रवासी वा (for °सेषु). T1 [अ]पि (for [अ]थ). D10 प्रवासी वा व्रती तथा (for the post. half). — (L. 191) G1 -काले तु (for -कालेषु). D10 भ्रूणहत्या प्रमुच्यते (for the post. half). — (L. 192) T3 G3.4 M2.3 -जातीषु (for -नारीषु). D10 T1.3 M1–3 ये; G2 M4 वा (for वै). D10 ये (for वा). — G2

नारदः ।

पण्यस्त्रीषु प्रसूता ये यस्य स्त्री तस्य ते सुताः ।
क्रयाच्च कृत्रिमाः पुत्राः प्रदानाच्चैव दत्रिमाः ।

मार्कण्डेयः ।

पण्यनारीष्वनियतः पुंसोऽर्थो वर्तते ध्रुवम् ।
अत्र चाहितगर्भायाः कस्य पुत्रं वदन्ति तम् ।

नारदः ।

तीर्थभूतासु नारीषु ज्ञायते योऽभिगच्छति ।
ऋतौ तस्य भवेद्गर्भो यं वा नारी न शङ्कते ।

मार्कण्डेयः ।

नराणां त्यजतां भार्यां कामक्रोधाद्गुणान्वितांम् ।
अप्रसूतां प्रसूतां वा तेषां पृच्छामि निष्कृतिम् ।

नारदः ।

अपापां त्यजमानस्य साध्वीं मत्वैवमादितः ।
आत्मवंशः स्वधर्मो वा त्यजतो निष्कृतिर्न तु ।
यो नरस्त्यजते भार्यां पुष्पिणीमप्रसूतिकाम् ।
स नष्टवंशः पितृभिर्युक्तस्त्यज्येत दैवतैः ।
भार्यामपत्यसंजातां प्रसूतां पुत्रपौत्रिणीम् ।
पुत्रदारपरित्यागी न संप्राप्नोति निष्कृतिम् ।
एवं हि भार्यां त्यजतां नराणां नास्ति निष्कृतिः ।
नार्हन्ति प्रमदास्त्यक्तुं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिताः ।

मार्कण्डेयः ।

कीदृशीं संत्यजन्भार्यां नरो दोषैर्न लिप्यते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।

नारदः ।

मोक्षधर्मस्थितानां तु अन्योन्यमनुजानताम् ।
भार्यापतीनां मुक्तानामधर्मो न विधीयते ।
अन्यसक्तां गतापत्यां शूद्रगां परगामिनीम् ।
परीक्ष्य त्यजमानानां नराणां नास्ति पातकम् ।
पातकेऽपि तु भर्तव्यौ द्वौ तु माता पिता तथा ।

मार्कण्डेयः ।

भार्यायां व्यभिचारिण्यां नरस्य त्यजतो रुषा ।
कथं धर्मोऽप्यधर्मो वा भवतीह महामते ।

नारदः ।

अनृतेऽपि हि सत्ये वा यो नारीं दूषितां त्यजेत् ।
अरक्षमाणः स्वां भार्यां नरो भवति भ्रूणहा ।
अपत्यहेतोर्या नारी भर्तारमतिलङ्घयेत् ।
लोलेन्द्रियेति सा रक्ष्या न संत्याज्या कथंचन ।
नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावा
नैताः प्रदुष्यन्ति नरावगाढाः ।
स्रोतांसि नद्या वहते निपातं
नारी रजोभिः पुनरेति शौचम् ।

om. the ref. —(L. 194) D_{10} परस्त्रीषु प्रजाता ये (for the prior half). T_2 वै (for ते). —(L. 195) D_{10} क्रयिणः (for कृत्रिमाः). M_{1-3} प्रोक्ताः (for पुत्राः). D_{10} प्रदायिनः (for [ए]व दत्रिमाः). — D_{10} om. (hapl.) lines 196-199. —(L. 197) M -गर्भायां (for °याः). T_1 गर्भिण्यां चैव तस्यां तु (for the prior half). G_2 M_4 गर्भं (for पुत्रं). M_{1-3} कस्य गर्भो भवेत्तु सः (for the post. half). —(L. 198) T_1 G_2 M_4 जायते (for ज्ञा°). $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ हि (for ऽभि-). —(L. 200) $T_{2,3}$ G कामक्रोध- (for °धाद्). D_{10} कामक्रोधसमन्वितां (for the post. half). —(L. 202) T_1 अपापां त्यजतो मोहान्निष्कृतिर्नोपलभ्यते. — T_1 om. line 203. —(L. 203) Madras ed. स्वधर्मौ तु (for °र्मो वा). Madras ed. त्यजतां (for °तो). D_{10} यो धर्मः प्रतिपन्नानां निष्कृतिर्नैव दृश्यते; M आत्मवंशं हि त्यजतो निष्कृतिर्नोपलभ्यते. —(L. 205) T_1 G_1 M त्यक्तस् (for युक्तस्). T_1 त्यजति (for त्यज्येत). —(L. 206) D_{10} भार्यामपापां त्यजतः (for the prior half). —(L. 207) D_{10} हि; G_2 स (for सं-). — G_2 om. (hapl.) line 208. —(L. 209) G_2 प्रमदां (for °दास्). D_{10} न सार्हति महाभागा (for the prior half). G_2 पुत्रिणीमप्यपुत्रिणीं (for the post. half). —(L. 210) G_2 त्यजतो (for संत्यजन्). D_{10} कीदृशीं त्यजमानोऽथ (for the prior half). D_{10} पापैर् (for दोषैर्). —(L. 212) D_{10} G_2 M मोक्षधर्मे. —(L. 214) T_1 M कन्यासूं विगतापत्यां; G_2 अन्यप्रसूतां पतितां (for the prior half). T_1 G_2 M शूद्रगा(M2 भगिनी)मपकारिणीं (for the post. half). —For lines 213-214, D_{10} subst.:

भार्यां पतिविनिर्मुक्तां विचरन्तीं च कामतः ।
अबीजां वन्यकासूं च मृतापत्यां च भामिनीम् ।

—(L. 215) D_{10} बलेन (for परीक्ष्य). — D_{10} M om. line 216. —(L. 216) G_2 वि- (for the first तु). G_2 द्वौ मातापितराविति (for the post. half). —(L. 218) D_{10} अथ (for कथं). D_{10} M महामुने (for °मते). — For line 218, G_2 subst.:

प्रायश्चित्ते तदाभ्यासे धर्मो वाधर्म एव वा ।

—(L. 219) M वाथ (for ऽपि हि). D_{10} अनृतेप्यथ वा सत्ये; T_1 अनृतेनापि सत्ये वा; G_2 °ते वाथ वा सत्ये (for the prior half). T_1 विसृष्टां (for यो नारीं). —(L. 220) T_1 G_2 तां (for स्वां). D_{10} त्यक्त्वा; $T_{2,3}$ ततो (for नरो). —(L. 221) D_{10} अभि- (for अति-). —(L. 222) M_{1-3} सं- (for सा). D_{10} सा (for सं-). G_3 M कदाचन (for कथं°). —(L. 223) T_1 G_2 -प्रभावा (for -स्वभावा). —(L. 224) Kumbh. ed. प्रमुंचंति (for प्रदुष्यन्ति). D_{10} न ताः प्रदुष्यंति नरो-

एवं नार्यो न दुष्यन्ति व्यभिचारेऽपि भर्तृणाम् ।
मासि मासि भवेत्त्यागस्ततः शुद्धा भवन्त्युत ।
मार्कण्डेयः ।
कानि तीर्थानि भगवन्नृणां देहाश्रितानि वै ।
तानि वै शंस भगवन्याथातथ्येन पृच्छतः ।
सर्वतीर्थेषु तीर्थेज्ञ किं तीर्थं परमं नृणाम् ।
यत्रोपस्पृश्य पूतात्मा नरो भवति नित्यशः ।
नारदः ।
देवर्षिपितृतीर्थानि ब्राह्मं मध्येऽथ वैष्णवम् ।
नृणां तीर्थानि पञ्चाहुः पाणौ संनिहितानि वै ।
आद्यतीर्थं तु तीर्थानां वैष्णवो भाग उच्यते ।
यत्रोपस्पृश्य वर्णानां चतुर्णां वर्धते कुलम् ।
पितृदैवतकार्याणि वर्धन्ते प्रेत्य चेह च ।
मार्कण्डेयः ।
नराणां कामवृत्तानां या नार्यो निरवग्रहाः ।
यासामभिग्रहो नास्ति ता मे कथय नारद ।
नारदः ।
वार्गुवेश्या नटी गोपी तान्तुकी तुन्नवायिकी ।
नारी किराती शबरी नर्तकी चानभिग्रहा ।
मार्कण्डेयः ।
एतासु जाता नारीषु सर्ववर्णेषु ये सुताः ।
तेषु के बन्धुदायादा भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारदः ।
य एताः परिगृह्णन्ति तेषामेव हि ते सुताः ।
सर्वत्र तु प्रवृत्तासु बीजं नश्यति देहिनाम् ।
मार्कण्डेयः ।
सर्वद्वीपेषु प्रवृत्ताश्च साधुवेदविवर्जिताः ।
मानवाः काण्डपृष्ठाश्च वेदमन्त्रबहिष्कृताः ।
नियुक्ता हव्यकव्येषु तेषां दत्तं कथं भवेत् ।
नारदः ।
नार्हन्ति हव्यकव्यानि सावित्रीवर्जिता द्विजाः ।
व्रात्येष्वन्नप्रदानं तद्यथा शूद्रेषु वै तथा ।
मार्कण्डेयः ।
धर्मेष्वधिकृतानां तु नराणां मुह्यते मनः ।
कथं नु विप्रो भवति एतदिच्छामि वेदितुम् ।
नारदः ।
अर्थाश्च नार्यश्च समानमेत-
च्छ्रेयांसि पुंसामिह मोहयन्ति ।
रतिप्रमोदात्प्रमदा हरन्ति
भोगैर्धनं चाप्युपहन्ति धर्मान् ।
हव्यं कव्यं च धर्मात्मा सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलिताग्नाविवाहुतिः ।

पगूढाः. —(L. 225) D_{10} स्रोतो हि नद्या व्यपनोति शौचं; T_1 स्रोतांसि नद्यः प्रवहंति सर्वे; $T_{2,3}$ G °सि नद्योपहतेः प्रपातं. —(L. 226) T G नार्यो (for नारी). G_2 शुद्धिं (for शौचम्). —(L. 227) D_{10} भार्या (for नार्यो). D_{10} व्यभिचारेण (for °रेऽपि). — D_{10} om. lines 228–230. —(L. 228) Kumbh. ed. रागस् (for त्यागस्). — T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 229 up to the prior half of line 230. —(L. 230) M मे (for वै). T_1 विप्रेंद्र; M_4 तीर्थानि (for भगवन्). —(L. 231) Kumbh. ed. सर्वज्ञ (for तीर्थज्ञ). D_{10} तीर्थं परमकं नृणां (for the post. half). —(L. 232) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ पूतो यो (for पूतात्मा). D_{10} तद्वद (for नित्यशः). — G_2 om. the ref. —(L. 233) T_1 अपि (for मध्ये). —(L. 234) M_4 पाणि- (for पाणौ). —(L. 235) G_2 M आद्यं तु तीर्थं तीर्थानां (for the prior half). D_{10} अयं तु सर्वतीर्थानां विष्णोस्तीर्थमनुत्तमं. —(L. 236) T_1 चतुर्णां विंदते फलं (for the post. half). —(L. 237) D_{10} सिद्धिर्वा सर्वकार्याणां (for the prior half). D_{10} वर्धते; G_2 वर्तते (for वर्धन्ते). — G_2 नारदः (for मार्कण्डेयः). —(L. 238) M नारीणां (for नराणां). D_{10} यास्ता नार्यो विगर्हिताः; T_1 या नार्यस्त्वनभिग्रहाः; M या नार्यो निराभिग्रहाः (for the post. half). —(L. 239) D_{10} च नि- (for अभि-). T_2 $G_{2,4}$ तां (for ता). D_{10} त्वमेतद्वक्तुमर्हसि (for the post. half). — G_{1-3} M_4 om. the ref. —(L. 240) D_{10} शुचिर्यथा नदी गोपी; T_1 वेश्या नटी गोपिका च (for the prior half). M तुन्नवायिका (for °यिकी). T_1 घटी वै तुन्नवायिनी (for the post. half). —(L. 241) G_2 M_{1-3} दैवी (for नारी). T_1 रजकी (for नर्तकी). G_{1-3} [अ]नवग्रहा (for °भिग्रहा). D_{10} सैरंध्री शबरी चैव नर्तकी मानविग्रहा. —(L. 243) T_1 G_3 M केषु; G_2 केषां (for तेषु). D_{10} T_1 G_2 M ते (for के). —(L. 244) D_{10} भार्या भवेयुर्येषां तास् (for the prior half). —(L. 245) M_{1-3} हु (for तु). D_{10} चापत्येन प्रवृत्तानां (for the prior half). D_{10} वै नृणां (for देहिनाम्). — D_{10} om. line 246. T_1 om. (hapl.) line 247. —(L. 247) D_{10} -शास्त्र- (for -मन्त्र-). — After line 247, M_4 reads the post. half of line 248, repeating it in its proper place. —(L. 248) D_{10} भोज्यंते हव्यकव्यानि (for the prior half). M_4 (second time) तेषु (for तेषां). D_{10} तथाविधं (for कथं भवेत्). —(L. 249) D_{10} नष्टसावित्रिका द्विजाः (for the post. half). —(L. 250) M_{1-3} यत्र (for [अ]न्न-). D_{10} प्रेत्य चेह प्रदातव्यं दत्त्वा शूद्रेषु चैव ह. —(L. 251) M [अ]भिरतानां (for [अ]धिकृ°). D_{10} धर्मेष्वनभिषंगाणां तु (hypermetric) (for the prior half). —(L. 252) Madras ed. विप्रं (for विप्रो). — G_2 om. the ref. D_{10} om. lines 253–256.

मार्कण्डेयः ।
श्रोत्रियाणां कुले जाता वेदार्थविदितात्मनाम् ।
हित्वा कस्मात्त्रयीं विद्यां वार्तां वृत्तिमुपाश्रिताः ।
नारदः ।
चातुर्वर्ण्यं पुरा न्यस्तं सुविद्वत्सु द्विजातिषु ।
तस्माद्वर्णैः संविभज्या वृत्तिः संकरवर्जिता ।
ये चान्ये श्रोत्रियाज्जाताः संस्कृताः पुत्रगृध्नुभिः ।
पूर्वनिर्वाणनिर्वृत्तां जातां वृत्तिमुपाश्रिताः ।
मार्कण्डेयः ।
असंस्कृताः श्रोत्रियजाः संस्कृता ज्ञानिनः कथम् ।
नारदः ।
असंस्कारो वैदिकश्च न मान्यः श्रोत्रियात्मजः ।
शुद्धान्वयः श्रोत्रियस्तु स विद्वद्भिः समोऽन्यथा ।
अनधीयानपुत्राश्च वेदसंस्कारवर्जिताः ।
तस्मात्ते वेदविज्ञापि विप्राः श्रुतिनिकारिणः ।
ब्रह्मराशौ पुरा सृष्टा वेदसंस्कारसंस्कृताः ।
तस्मात्तेष्वेव ते जाताः साधवः कुलधारिणः ।
मार्कण्डेयः ।
स्वयं क्रीतासु प्रेष्यासु प्रसूयन्ते तु ये नराः ।
कस्य नार्यः सुताश्चैव भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारदः ।
स्वदास्यां यो नरो मोहात्प्रसूयेत स पापकृत् ।
इहापि निन्दितः प्रेत्य अपत्यं प्रेष्यतां नयेत् ।
सा तस्य भार्या पुत्रा ये हव्यकव्यप्रदास्तु ते ।
तस्या ये बान्धवाः केचिद्विपक्षाः प्रेष्यतां गताः ।
सर्वे तस्यास्तु संबन्धान्मुच्यन्ते प्रेष्यकर्मसु ।
एतत्ते कथितं सर्वं यदभिव्याहृतं त्वया ।
अथ वा संशयः कश्चिद्भूयः संप्रष्टुमर्हसि ।

— (L. 253) $T_{2.3}$ G_4 अर्थार्थ- (for अर्थाश्च). — (L. 255) T_1 नरं (for रति-). — (L. 256) T_1 धनैश् (for धनं). — (L. 257) D_{10} T_1 M यत्किंचित् (for धर्मात्मा). D_{10} तत्सर्वं (by transp.); G_1 विनीतः. — (L. 258) M_{1-3} तत्त् (for हि). D_{10} श्रेष्ठं (for साधौ). G_2 M ज्वलितश्चाव् (for °ताश्चाव्). — D_{10} transp. lines 259 and 260. — (L. 259) D_{10} श्रोत्रियस्य कुले जातं वेदार्थं विदितात्मनः. — (L. 260) D_{10} M_4 तस्मात् (for क°). — (L. 261) D_{10} ग्रस्तं (for न्यस्तं). T_1 धर्मवित्सु (for सुविद्वत्सु). D_{10} सा सा जातिर्द्विजातिना (for the post. half). — (L. 262) T_1 संविभक्ता (for °भज्या). — Before line 263, $T_{2.3}$ G ins. मार्कण्डेयः. — (L. 263) D_{10} श्रोत्रिये (for °याज्). D_{10} T_1 G_2 M -गृद्धिभिः (for -गृध्नुभिः). — T G Madras ed. om. line 264. — (L. 264) M_4 -निर्वृत्तास् (for °त्तां). M तां तां (for जातां). D_{10} वृत्तिं ते समुपाश्रिताः (for the post. half). — After line 264, D_{10} ins.:

मार्कण्डेयः ।
मरुतः केन विख्याताः साध्याः केन महामुने ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।
नारदः ।
कश्यपस्य सुताः सप्त दिव्या जातास्तरस्विनः ।
मारुतास्ते च विख्याता व्याप्य लोकत्रयं स्थिताः ।
इन्द्रेण सप्तधा भिन्नो दित्या गर्भोऽनुरूपतः ।
इन्द्रेण मा रुदेत्युक्त्वा तदैतेषां मरुत्वता ।
तस्मात्तद्गर्भादिन्द्रेण सह लोहितबिन्दुभिः ।
निःसृतास्तत्र ये साध्या देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
आवहः प्रवहः प्राणो विवहः संवहस्तथा ।
उद्वहश्च तथोदानः सप्तैते मारुतोत्तमाः ।
सहस्रशश्च ते सर्वे भ्रातरः साध्यमारुताः ।
मातुर्नियोगादिन्द्रेण सहाया राज्यधारिणः ।

— $T_{2.3}$ G om. the ref. D_{10} om. lines 265–267. — (L. 265) T_1 M ज्ञानिजाः (for °नः). — (L. 266) G_2 असंस्कृता वैदिकाश्च (for the prior half). T_1 नमस्यः; Kumbh. ed. Madras ed. स मान्यः (for न मान्यः). — (L. 267) M_1 शुद्धान्वये. T_1 कृतः (for ऽन्यथा). — After line 267, G_2 ins.:

वृषलावृषलानीं च त्यक्त्वा संस्कारसंयुताः ।

— Before line 268, M_4 ins. नारदः. — G_2 om. (hapl.) lines 268–270. — (L. 268) D_{10} अनधीनाः कुपुत्राश्च; T_3 $G_{1.3.4}$ अनधीयानधीयांश्च (for the prior half). — (L. 269) D_{10} तस्मात्ते तदविज्ञाता विश्रुताश्च हि कारणात्. — Before line 270, D_{10} ins. नारदः. — (L. 270) D_{10} ब्रह्मणा ये (for ब्रह्मराशौ). — (L. 271) G_2 M_4 एतेषु (for तेष्वेव). G_2 ये (for ते). D_{10} तस्मिन्देशे तु ये ज्ञाताः (for the prior half). — (L. 272) $G_{1.3}$ स्वसंस्कृतासु प्रेष्यासु (for the prior half). — (L. 273) T_1 वा ते (for नार्यः). G_2 M_{1-3} मुनि- (for ऋषि-). — (L. 275) M_{1-3} निंद्यते (for निन्दितः). $M_{2.3}$ [अ]प्यवश्यं (for अपत्यं). T_1 परलोकेपि हीयते (for the post. half). — (L. 276) T तस्यां जातास्तु पुत्रा ये (for the prior half). — (L. 277) D_{10} विपन्नाः (for विपक्षाः). — (L. 278) M_{1-3} तस्याः सर्वे (by transp.). D_{10} तस्याः संबंधतः सर्वे (for the prior half). T_1 M -कर्मणः (for -कर्मसु). — (L. 279) G_2 इह (for अभि-). — (L. 280) $M_{2.3}$ त्वं (for सं-). D_{10} यत्र ते संशयो जातः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि. — T_1 om. lines 281–282 (with the ref.). — T_1 om. the ref. — (L. 283) T_1 मुनिभिर् (for ऋषि°). — T_1 om. line 284. — (L. 284) $M_{1.2.4}$

मार्कण्डेयः ।

अमिथ्यादर्शनो लोके नारदः सर्वकोविदः ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां स्वयंभूरिव सत्तमः ।

भीष्मः ।

इति संभाष्य ऋषिभिर्मार्कण्डेयो महातपाः ।
नारदं चापि सत्कृत्य तेन चैवाभिसत्कृतः ।
आमन्त्रयित्वा ऋषिभिः प्रययावाश्रमं मुनिः ।
ऋषयश्चापि तीर्थानां परिचर्यां प्रचक्रमुः ।
सुक्षेत्रबीजसंस्कारविशुद्धो ब्रह्मचर्यया ।
नित्यनैमित्तिकात्स्नातो मनःशुद्ध्या च शुध्यति ।

Colophon.

8

After 13. 32, V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ ins. :

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ।
शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

इदं शृणु महाराज धर्मपुत्र महायशः ।
इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ।
प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।
वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ।
स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम् ।
आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ।
भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ।
येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ।
नवनीलोत्पलापीड चारुवर्ण सुदर्शन ।
दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ।
मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ।
मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ।
काशिराज्यं तवाद्येदं त्वदर्थं जीवितं तथा ।
त्यजेयं भव विश्रब्धः कपोत न भयं तव ।

श्येनः ।

ममैद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि ।
अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ।
मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम मास्याग्रतो भव ।
तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
मुञ्चैनं न हि शक्ष्यामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम् ।
मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ।
किंचिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन्गोप्तुमर्हसि ।
यदि स्वविषये राजन्प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् ।

संपूज्य (for सत्कृत्य). — (L. 285) T_1 च मुनीन्; G_2 $M_{1.2}$ [अ]थ ($M_{1.2}$ च) ऋषीन् (for ऋषिभिः). M_3 चाश्रमं (for आ°). — For lines 284-285, D_{10} subst. :

न मिथ्याचक्षते लोके नारदो धर्मदर्शनः ।
यत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रातः श्रोष्यामि गम्यताम् ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा सर्वधर्मार्थदर्शिनः ।
नारदश्च ऋषींश्चैव सर्वे तमभिवाद्य च ।
प्रातः कृतोपदेशश्च मार्कण्डेयाय विस्मितः ।
मुनीनामन्त्र्य स मुनिमार्कण्डेयं पुनः पुनः ।
प्रस्थितो मनसा प्रीतः कृतकृत्यस्तपोधनः ।

— D_{10} om. lines 286–288. — (L. 286) T_1 G_2 $M_{1.2.4}$ प्रचक्रिरे (for °क्रमुः). — T_1 $M_{1.2}$ om. lines 287–288. — (L. 287) M_4 सुक्षेत्रबीजे संस्कारस् (for the prior half). G_2 M_4 तच्छुद्धो (for -विशुद्धो). — M_3 om. line 288. — (L. 288) M_4 [अ]पि (for च). G_2 M_4 सिध्यति (for शु°). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} मार्कंडेयपृच्छा ; T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे स्त्रीसंकरवर्णसंस्कारश्राद्धपुत्रानिरूपणं ; T_3 $G_{1.3.4}$ मार्कंडेयनारदसंवादः ; M_{1-3} मार्कंडेयनिवर्तनं ; M_4 नारदमार्कंडेयसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} 51; T_1 G_3 M_4 55; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 61; G_1 56; M_{1-3} 54.

8

The episode of Śibi Auśīnara's having saved the life of a pigeon pursued by a hawk occurs in the *Mahābhārata*, in several contexts; *vide*, 3. 130. 19–131. 30 and 3. App. I, No. 21. 5.

(L. 1) B_4 सर्वशास्त्रभृतां वर (for the post. half). — (L. 2) D_5 सर्वं (for धर्मं). — (L. 3) Prior half hypermetric. B_{1-4} $D_{8.10}$ रक्षति यो (for ये रक्षन्ति). — (L. 4) B_1 तद्वद (for तत्त्वतः). — (L. 5) B_{2-4} महाभाग ; $Dn_{1}.n_2$ °प्राज्ञ (for °राज). — (L. 11) B_1 अत्र (for कुत्र). — (L. 15) D_{10} समुत्सृजेत् (for °त्सहेत्). — (L. 17) V_1 तदर्थेति ; $B_{1.2.4.5}$ Dn_3 D_5 तदद्येदं ; $Dn_{1}.n_2$ तदद्यैव (for तवाद्येदं). — (L. 19) B_4 अर्हति (for °सि). — (L. 22) B_1 च (for मा). — (L. 24) $B_{1.3.4}$ शक्यामि (for शक्ष्यामि). V_1 $B_{1.2}$ D_5 मंदायितुं ; B_4 मोच° ; B_5 धार° (for मन्द°). — D_{10} om. line 25. — (L. 25) $Dn_{1}.n_2$ स्वनुसृतो (for ह्यनु°). — (L. 28) B_3 खगस्य च (for खेचरस्य). V_1 B Dn D_5 अथोत्तम (for अथो मम). — (L. 29) $D_{8.10}$ मित्रेषु (for भृत्येषु).

खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथो मम ।
यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ।
प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक्पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ।
भीष्मः ।
श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ।
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ।
श्येनः ।
न वराहं न चोक्षाणं न चान्यान्विविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ।
यस्तु मे विहितो भक्षः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ।
राजा ।
महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ माम् ।
बाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वासौ राजसत्तमः ।
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ।
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ।
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ।
मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा ।
स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ।
तानि मांसानि संछिद्य तुलां पूरयते शनैः ।
तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ।
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधिरस्रवः ।
तुलां ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ।
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
भेर्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुंदुभिः ।
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः ।
दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ।
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः ।
नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ।
हेमप्रासादसंबाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वैडूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ।
स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ।
भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान्सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ।
साधुवृत्तो हि यो राजा सद्वृत्तमनुतिष्ठति ।
किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ।
स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ।
योऽप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतरक्षणम् ।
सोऽपि गच्छेत तामेव गतिं भरतसत्तम ।
इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कीर्तयन् ।
पूतात्मा वै भवेल्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ।

Colophon.

— (L. 30) B_1 Dn_3 D_6 विषये तु (for °येषु). — (L. 32) B_1 D_5 अपि (for इह). D_{10} धर्मार्थं (for °र्थी). — (L. 34) V_1 B Dn_3 $D_{8.10}$ संसाध्य; D_5 संपाद्य (for संभाव्य). V_1 B Dn_2 $D_{6.10}$ तदर्थं (Dn_2 °र्थे) (for तदर्थी). — Before line 35, V_1 B Dn $D_{6.8.10}$ ins. राजोवाच. — (L. 37) Prior half hypermetric. — (L. 39) B_{1-4} $D_{8.10}$ मृगान् (for द्विजान्). — (L. 41) B Dn D_5 भक्ष्यः. — (L. 42) V_1 B Dn_3 D_5 पुरातनी (for सना°). — (L. 43) B_1 om. from कपोते up to त्वं मे (in line 44). $B_{2.4}$ $D_{3.10}$ च (for तु). — (L. 45) B_3 एव विहाय (for एवमिहात्थ). — (L. 47) D_5 तुलयामास तोलयन् (for the post. half). — (L. 50) D_6 रुदन- (for रुदित-). B_1 मंत्रिणां स्व- (for मन्त्रिभृत्य-). — (L. 58) ❀ Cn: मांसक्षयं मांसालयं शरीरम् । ❀ — (L. 62) B_1 कुसुमैर् (for सुसुखैर्). $D_{8.10}$ अभिवर्षन्पुरंदरः (for the post. half). — (L. 63) D_{10} -संतानैर् (for -संघातैर्). V_1 B Dn_3 $D_{6.8.10}$ सर्वशः (for °तः). — (L. 64) B_1 नृत्यैश् (for नृत्तश्). — (L. 66) Dn_3 वैडूर्य- (for वैडूर्य-). D_{10} वैडूर्यविपणिस्तंभं (for the prior half). — (L. 68) Prior half hypermetric. B_{1-4} $D_{8.10}$ रक्षां (for सर्वं). — (L. 72) D_{10} स्वकीयेन (for स्वव्याजेन). — D_5 om. (hapl.) lines 73–74. — (L. 75) B_1 -पालनं (for -रक्षणम्). — (L. 77) $B_{2.3.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{5.8.10}$ राजर्षे. — (L. 78) B_3 कृतार्थो (for पूतात्मा). D_{10} चापि (for यश्च). — Colophon. *Parvan name:* B_{1-4} Dn_3 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 B Dn $D_{6.8.10}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ श्येनकपोतीयं. — *Adhy. no.:* V_1 32; $D_{6.10}$ 31.

9

After 13. 80, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. :—

युधिष्ठिरः
सुराणामसुराणां च भूतानां च पितामह ।
प्रभुः स्रष्टा च भगवान्मुनिभिः स्तूयते विभुः ।
तस्योपरि कथं ह्येष गोलोकः स्थानतां गतः ।
संशयो मे महानेष तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भीष्मः ।
मनोवाग्बुद्धयस्तावदेकस्थाः कुरुसत्तम ।
ततो मे शृणु कार्त्स्न्येन गोमहाभाग्यमुत्तमम् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं तथा स्वस्त्ययनं महत् ।
कीर्तिर्विहरतां लोके गवां योगेषु भक्तिमान् ।
श्रूयते हि पुराणेषु महर्षीणां महात्मनाम् ।
संस्थाने सर्वलोकानां देवानां चापि संभवे ।
देवतार्थेऽमृतार्थे च यज्ञार्थे चैव भारत ।
सुरभिर्नाम विख्याता रोहिणी कामरूपिणी ।
संकल्प्य मनसा पूर्वं रोहिणी ह्यमृताननना ।
घोरं तपः समास्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
पुरुषं चासृजन्द्व्यस्तेजसा तपसा च ह ।
देदीप्यमानं वपुषा समिद्धमिव पावकम् ।
सोऽपश्यद्दिव्यरूपां तां सुरभिं रोहिणीं तदा ।
दृष्ट्वैव चातिविमनाः सोऽभवत्काममोहितः ।
तं कामार्तमथो ज्ञात्वा स्वयंभूर्लोकभावनः ।
मार्तो भव तथा चैष भगवानभ्यभाषत ।
ततः स भगवांस्तत्र मार्तण्ड इति विश्रुतः ।
चकार नाम तं दृष्ट्वा तस्यार्तीभावमुत्तमम् ।
सोऽददाद्भगवांस्तस्मै मार्तण्डाय महात्मने ।
सुरूपां सुरभिं कन्यां तपस्तेजोमयीं शुभाम् ।
यथा मयैष चोद्भूतस्त्वं चैवेषा च रोहिणी ।
मैथुनं गतवन्तौ च तथा चोत्पत्स्यति प्रजा ।
प्रजा भविष्यते पुण्या पवित्रं परमं च वाम् ।
न चाप्यगम्यागमनाद्दोषं प्राप्स्यसि कर्हिचित् ।
त्वत्प्रजासंभवं क्षीरं भविष्यति परं हविः ।
यज्ञेषु चाज्यभागानां त्वत्प्रजामूलजो विधिः ।
प्रजाशुश्रूषवश्चैव ये भविष्यन्ति रोहिणि ।
तव तेनैव पुण्येन गोलोकं यान्तु मानवाः ।
इदं पवित्रं परममृषभं नाम कर्हिचित् ।
यद्वै ज्ञात्वा द्विजा लोके मोक्ष्यन्ते योनिसंकरात् ।
एतत्क्रियाः प्रपत्स्यन्ते मन्त्रब्राह्मणसंस्कृताः ।
देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यपुरोगमाः ।
तत एतेन पुण्येन प्रजास्तव तु रोहिणि ।
ऊर्ध्वं ममापि लोकस्य वत्स्यन्ते निरुपद्रवाः ।
भद्रं तेभ्यश्च भद्रं ते ये प्रजासु भवन्ति वै ।
युगंधराश्च ते पुत्राः सन्तु लोकस्य धारणे ।
यान्यान्कामयसे लोकांस्तांल्लोकाननुयास्यसि ।
सर्वदेवगणाश्चैव तव यास्यन्ति पुत्रताम् ।
तव स्तनसमुद्भूतं पिबन्तोऽमृतमुत्तमम् ।
एवमेतान्वरान्सर्वानगृह्णात्सुरभिस्तदा ।
ब्रुवतः सर्वलोकेशान्निर्वृतिं चागमत्पराम् ।
सृष्ट्वा प्रजाश्च विपुला लोकसंधारणाय वै ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता सुरभिर्लोकमाविशत् ।
एवं वरप्रदानेन स्वयंभोरेव भारत ।
उपरिष्टाद्गवां लोकं प्रोक्तं ते सर्वमादितः ।

Colophon.

9

(L. 1) T_1 नराणां (for भूतानां). —(L. 2) G_2 स्रष्टा (for स्रष्टा). T_2 त्रायते (for स्तू°). D_{10} T_3 $G_{2,4}$ भुवि (for विभुः). —(L. 3) D_{10} T_2 G_4 लोकश्च (for गोलोकः). —(L. 6) T_1 गवां भाग्यमनुत्तमं; T_2 गोमाहात्म्यमनुत्तमं (for the post. half). —T_1 om. line 8. —(L. 8) $G_{1.3}$ श्रेष्ठेषु; Kumbh. ed. यो गोषु (for योगेषु). —(L. 9) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ शुश्रूषते (for श्रूयते हि). G_3 पुराणे हि (for °णेषु). T_1 ऋषीणां च (for महर्षीणां). —T_1 om. 11. —(L. 11) $G_{1.3}$ वेदार्थे च (for देवतार्थे). —(L. 12) G_4 नामभिः (for नाम वि°). —(L. 13) T_1 सर्वं (for पूर्वं). T_2 [अ]मृताशना (for °नना). —(L. 16) T_1 पुरुषं (for वपुषा). —(L. 17) $T_{2.3}$ G_1 इष्ट- (for दिव्य-). —T_1 om. lines 20–22. —(L. 20) G_2 यथा (for तथा). —(L. 23) Madras ed. स ददौ (for सोऽददाद्). —T_1 om. line 25. —(L. 25) M_{1-3} [ए]षा चैव (for [ए]वैषा च). —(L. 26) T_1 प्रजार्थममितप्रभौ; M_{1-3} तथावां धास्यति प्रजाः (for the post. half). —(L. 30) T_1 -मूलको (for °जो). —T_1 M_4 read lines 31–32 after line 38. —(L. 32) G_4 गोलोकान्. $G_{1.3}$ यांति (for यान्तु). —After line 33, T_1 reads line 40. T_1 om. line 34. —M_{1-3} ins. after line 34 : T_1 M_4 after line 40 :

ऋषिभिर्निखिलं लोके वक्ष्यते धर्ममुत्तमम् ।

—After line 34, M_4 reads line 40. —(L. 35) T_1 $G_{1.3}$ प्रवर्तते; T_2 प्रपद्यते (for °त्स्यन्ते). $G_{1.3}$ मंत्राः (for मन्त्र-). —T_1 om. lines 39, 41-46. —(L. 44) Madras ed. राजन् (for सर्वान्). D_{10} T_3 G_2 तथा (for तदा). —T_1 transp. lines 47 and 48. —(L. 49)

युधिष्ठिरः ।
सुरभेः काः प्रजाः पूर्वं मार्ताण्डाद्भवन्पुरा ।
एतन्मे शंस तत्त्वेन गोषु मे प्रीयते मनः ।
भीष्मः ।
शृणु नामानि दिव्यानि गोमातॄणां विशेषतः ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणाभिर्जनाधिप ।
सुरभ्यः प्रथमोद्भूता याश्च स्युः प्रथमाः प्रजाः ।
मयोच्यमानाः शृणु ताः प्राप्स्यसे विपुलं यशः ।
तप्त्वा तपो घोरतपाः सुरभिर्दीप्ततेजसी ।
सुषावैकादश सुतान्रुद्रा ये छन्दसि स्तुताः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्र्यम्बकश्च महायशाः ।
वृषाकपिश्च शंभुश्च कपाली रैवतस्तथा ।
हरश्च बहुरूपश्च उग्र उग्रोऽथ वीर्यवान् ।
तस्य चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्ते नाम नामतः ।
महात्मानो महायोगास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
एते वरिष्ठजन्मानो देवानां ब्रह्मवादिनाम् ।
विप्राणां प्रकृतिर्लोके एत एव हि विश्रुताः ।
एत एकादश प्रोक्ता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतं त्वेतत्समाख्यातं शतरुद्रं महात्मनाम् ।
सुषुवे प्रथमां कन्यां सुरभिः पृथिवीं तदा ।
विश्वकामदुघा धेनुर्या धारयति देहिनः ।
सुतं गोब्राह्मणं राजन्नेकमित्यभिधीयते ।
गोब्राह्मणस्य जननी सुरभिः परिकीर्त्यते ।
सृष्ट्वा तु प्रथमं रुद्रान्वरदान्ब्रह्मसंभवान् ।
पश्चात्प्रभुं ग्रहपतिं सुषुवे लोकसंमतम् ।
सोमराजानममृतं यज्ञसर्वस्वमुत्तमम् ।
ओषधीनां रसानां च देवानां जीवितस्य च ।
ततः श्रियं च मेधां च कीर्तिं देवीं सरस्वतीम् ।
चतस्रः सुषुवे कन्या योगेषु नियताः स्थिताः ।
एताः सृष्ट्वा प्रजा एषा सुरभिः कामरूपिणी ।
सुषुवे चरमं भूयो दिव्या गोमातरः शुभाः ।
पुण्यां मायां मधुश्च्योतां शिवां शीघ्रां सरिद्वराम् ।
हिरण्यवर्णां सुभगां गव्यां पृश्नीं कुथावतीम् ।
अङ्गावतीं घृतवतीं दधिक्षीरपयोवतीम् ।
अमोघां सुरसां सत्यां रेवतीं मारुतीं रसाम् ।
अजां च सिकतां चैव शुद्धधूमामधारिणीम् ।
जीवां प्राणवतीं धन्यां शुद्धां धेनुं धनावहाम् ।
इन्द्रामृद्धिं च शान्तिं च शान्तपापां सरिद्वराम् ।
चत्वारिंशतमेकां च धन्यास्ता दिवि पूजिताः ।
भूयो जज्ञे सुरभ्याश्च श्रीमांश्चन्द्रांशुसप्रभः ।
वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठे मणितलप्रभः ।
स्रग्वी ककुद्मान्द्युतिमान्मृणालसदृशप्रभः ।
सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ।
सुरभ्यः कामरूपिण्यो गावः पुण्यार्थमुत्तमाः ।
आदित्येभ्यो वसुभ्यश्च विश्वेभ्यश्च ददुर्वरान् ।
सुरभिस्तु तपस्तप्त्वा सुषुवे गास्ततः पुनः ।
या दत्ता लोकपालानामिन्द्रादीनां युधिष्ठिर ।
सुष्टुतां कपिलां चैव रोहिणीं च यशस्विनीम् ।
सर्वकामदुघां चैव मरुतां कामरूपिणीम् ।

D_{10} T_3 $G_{2,4}$ लोकः; T_2 लोकाः (for लोकं). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ प्रोक्तास् (for प्रोक्तं). — Colophon. *Sub-parvan*: D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: T_2 गोमाहात्म्ये सुरभिसृष्टिप्रकारः; M_{1-3} गोमहाभाग्ये वरलाभः. — *Adhy. no.*: T_1 M 110; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 117; $G_{1,3}$ 111. — (L. 51) T_1 [ऽ]नघ (for मनः). — T_1 om. lines 52–53. — (L. 56) T_1 घोररूपा; G_2 °तरा (for °तपाः). T_1 $G_{1,3}$ -तेजसः (for °सी). G_2 सुरभिर्लोकपावनी (for the post. half). — (L. 57) T_1 रुद्रान् (for रुद्रा). — (L. 58) T_1 महातपाः (for °यशाः). — (L. 60) M_{1-3} रुद्र (for उग्र). — (L. 62) M_4 प्रथिता (for क°). M तात (for नाम). — (L. 64) T_3 वेदानां (for देवानां). — T_1 om. line 65. — (L. 66) T_1 M_4 येकादश. — T_1 om. line 67. — (L. 68) $T_{2,3}$ G_2 तथा (for तदा). — T_1 om. line 70. — (L. 72) D_{10} T_3 G_2 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). D_{10} T_3 G_2 रुद्र- (for ब्रह्म-). — (L. 73) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 प्रभुर् (for प्रभुं). — (L. 74) M सोमं (for सोम-). — T_1 om. line 75. — (L. 78) M_{1-3} देवी (for एषा). — (L. 79) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ परमं (for च°). — (L. 80) T_3 G_2 M अंबां (for मायां). T_1 पुण्यामंबां मधुमतीं (for the prior half). — (L. 81) *Kumbh. ed.* -गर्भां (for -वर्णां). $T_{1,3}$ M भवां पृश्नीं कुलायनीं (for the post. half). — (L. 84) D_{10} नामिकां; T_1 सरसां (for सिकतां). T_1 $G_{1,3}$ M_4 शुचिधूम्राम्; G_2 शुचिधूमाम् (for शुद्ध°). T_3 अहारिणीं (for अधारिणीम्). M_{1-3} शुचिधूमामथारुणीं (for the post. half). — (L. 85) $G_{1,3}$ M जन्यां (for धन्यां). — (L. 86) T_1 शांभवीयां (for शान्तपापां). — (L. 87) T_1 कन्यास् (for ध°). — (L. 88) T_1 तु (for च). T_2 -संनिभः (for -सप्रभः). — T_1 om. (hapl.?) lines 90–91. — (L. 90) G_2 धृतिमान्; M_4 मति° (for द्युति°). — (L. 91) M सुरभ्यानुमतो दत्तो (for the prior half). — (L. 92) M_{1-3} -चारिण्यो (for -रूपिण्यो). Kumbh. ed. उत्कटाः (for उत्तमाः). — (L. 94) M_{1-3} [ऽ]न्याः प्रजाः; M_4 [ऽ]न्यास्ततः (for गास्ततः). T_1 सुषुवेऽन्याः पुनः सुताः (for the post. half).

108

गावो मृष्टदुघा ह्येताश्चतस्रोऽमृतसंस्कृताः ।
यासां भूत्वा पुरा वत्साः पिबन्त्यमृतमुत्तमम् ।
सुष्टुतां देवराजाय वासवाय महात्मने ।
कपिलां धर्मराजाय वरुणाय च रोहिणीम् ।
सर्वकामदुघां धेनुं राज्ञे वैश्रवणाय च ।
इत्येता लोकमहिता विश्रुताः सुरभेः प्रजाः ।
एतासां प्रजया पूर्णा पृथिवी मुनिपुंगव ।
गोभ्यः प्रभवते सर्वं यत्किंचिदिह शोभनम् ।
सुरभ्यपत्यमित्येतन्नामतस्तेऽनुपूर्वशः ।
कीर्तितं ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयः कथयामि ते ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

सुरभ्यास्तु तदा देव्याः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
मेधा च प्रवरा देवी याश्चतस्रोऽभिविश्रुताः ।
पृथग्गोभ्यः किमेताः स्युरुताहो गोषु संश्रिताः ।
देवाः के वाश्रिता गोषु तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

यं देवं संश्रिता गावस्तं देवं देवसंज्ञितम् ।
यद्यद्देवाश्रितं दैवं तत्तद्दैवं द्विजा विदुः ।
सर्वेषामेव देवानां पूर्वं किल समुद्भवे ।
अमृतार्थे सुरपतिः सुरभिं समुपस्थितः ।

इन्द्रः ।

इच्छेयममृतं दत्तं त्वया देवि रसाधिकम् ।
त्वत्प्रसादाच्छिवं मह्यममरत्वं भवेदिति ।

सुरभिः ।

वत्सो भूत्वा सुरपते पिबस्व प्रस्नवं मम ।
ततोऽमरत्वमपि तत्स्थानमैन्द्रमवाप्स्यसि ।
न च ते वृत्रहन्युद्धे व्यथारिभ्यो भविष्यति ।
बलार्थमात्मनः शक्र प्रस्नवं पिब मे विभो ।

भीष्मः ।

ततोऽधयत्स्तनं तस्याः सुरभ्याः सुरसत्तमः ।
अमरत्वं सुरूपत्वं बलं च पदमुत्तमम् ।
पुरंदरोऽमृतं पीत्वा प्रहृष्टः समुपस्थितः ।
पुत्रोऽहं तव भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सुरभिः ।

कृतं पुत्र त्वया सर्वमुपयाहि त्रिविष्टपम् ।
पालयस्व सुरान्सर्वाञ्जहि ये सुरशत्रवः ।
न च गोब्राह्मणेऽवज्ञा कार्या ते शान्तिमिच्छता ।
गोब्राह्मणस्य निःश्वासः शोषयेदपि देवताः ।
गोब्राह्मणप्रियो नित्यं स्वस्तिशब्दमुदाहरन् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च नाकपृष्ठे च विक्रमेत् ।
यच्च तेऽन्यद्भवेत्कृत्यं तन्मे ब्रूयाः समासतः ।
तत्ते सर्वं करिष्यामि सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ।

इन्द्रः ।

इच्छेयं गोषु नियतं वस्तुं देवि ब्रवीमि ते ।
एभिः सुरगणैः सार्धं ममानुग्रहमाचर ।

सुरभिः ।

गवां शरीरं प्रत्यक्षमेतत्कौशिक लक्षये ।

—(L. 96) G_2 सुस्थितां (for सुष्टुतां). G_2 पयस्विनीं (for यश°). —(L. 97) M_4 -दुहां (for -दुघां). M_{1-3} मधुरां (for मरुतां). —T_1 om. lines 98–99. —(L. 98) $T_{2,3}$ G M_4 -दुहा (for -दुघा). T_3 G_2 $M_{1,3}$ -संस्तुताः (for -संस्कृताः). D_{10} ताश्चतस्रोमृताः सुताः; T_2 याश्चतस्रोमृतास्तु याः; Kumbh. ed. ताश्चतस्रोत्र संस्तुताः (for the post. half). —(L. 102) M_4 -कामदुहां (for °घां). T_2 (also as above) चैव (for धेनुं). —(L. 103) T_1 -विख्याता; G_2 -महता (for -महिता). —T_1 om. line 106. —(L. 106) $G_{1,3}$ M_2 तु (for ऽनु-). —(L. 107) T_1 माहात्म्यं कीर्तितं त्वेतत् (for the prior half). —Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M_1 दानधर्म. —*Adhy. name:* T_2 गोदानप्रकरणे सुरभिसृष्टिप्रकारकथनं; T_3 G_2 सुरभिसृष्टिः; M_{1-3} गोमाहाभाग्ये सुरभ्यपत्यसंकीर्तनं. —*Adhy. no.:* T_1 101; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 118; $G_{1,3}$ 112; M_{1-3} 111; M_4 110. —(L. 108) T_1 M_{1-3} सुता (for तदा). —(L. 109) T_1 प्रथिता (for प्रवरा). D_{10} $G_{2,4}$ भुवि; T_1 [ऽ]पि वि-; T_2 [ऽ]थ वि-; T_3 $G_{1,3}$ M_4 हि वि- (for ऽभि वि-). —(L. 111) M_{1-3} किमाश्रिता (for के वाश्रिता). —(L. 112) M_{1-3} संश्रितं (for °ता). T_2 भावस् (for गा°). M_4 -संश्रितं (for -संज्ञितम्). T_1 स देवो देवसंज्ञितः; T_2 M_{1-3} तद्दैवं दै(M_1 दे)वसंश्रि(T_2 °ज्ञि)तं (for the post. half). —T_1 om. line 113. —(L. 113) D_{10} G_2 $M_{1,3}$ दैवाश्रितं (for दे°). —(L. 115) M_{1-3} सुरभिं समुपाश्रितः (for the post. half). —T_2 om. the ref. —(L. 117) T_1 चिरं (for शिवं). —(L. 118) D_{10} प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 119) T_1 अपि च; G_2 अमृतं (for अपि तत्). —(L. 120) T_1 दैन्यं जातु (for व्यथारिभ्यो). —(L. 121) D_{10} प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 122) T_2 $G_{1,3}$ [ऽ]पिबत् (for ऽधयत्). —(L. 123) T_1 G_{1-3} अमृतत्वं (for अमरत्वं). $T_{1,2}$ [अ]भवद् (for पदम्). M अमरत्वं बलं सम्यगैश्वर्यं च पदोत्तमं. —(L. 124) M लब्ध्वा (for पीत्वा). —(L. 125) M_{1-3} अस्मि (for तव). —(L. 127) G_4 वै (for ये). T_1 जयस्व सुरवैरिणः (for the post. half). —(L. 128) M_{1-3} हि (for च). G_4 न कार्या (for कार्या ते). —T_1 om. (hapl.) line 129. T_1 om. 131.

यो यत्रोत्सहते वस्तुं स तत्र वसतां सुरः ।
सर्वं पवित्रं परमं गवां गात्रं सुपूजितम् ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते यथा त्वं शक्र मन्यसे ।

भीष्मः ।

तस्मास्तद्वचनं श्रुत्वा सुरभ्याः सुरसत्तमः ।
सह सर्वैः सुरगणैरभजत्सौरभीं प्रजाम् ।
शृङ्गे वक्त्रे च जिह्वायां देवराजः समाविशत् ।
सर्वेच्छिद्रेषु पवनः पादेषु मरुतां गणाः ।
ककुदं सर्वगो रुद्रः कुक्षौ चैव हुताशनः ।
सरस्वती स्तनेष्वघ्न्या श्रीः पुरीषे जगत्प्रिया ।
मूत्रे कीर्तिः सुमहती मेधा पयसि शाश्वती ।
वक्त्रे सोमश्च वै देवो हृदये भगवान्यमः ।
धर्मः पुच्छे क्रिया लोम्नि भास्करश्चक्षुषी श्रितः ।
सिद्धाः संधिषु सिद्धिश्च तपस्तेजश्च चेष्टने ।
एवं सर्वे सुरगणा नियता गात्रवर्त्मसु ।
महती देवता गावो ब्राह्मणैः परिसंस्कृताः ।
गामाश्रयन्ति सहिता देवा हि प्रभविष्णवः ।
किमन्यत्सर्वकामेन न विदध्याद्भवान्प्रियम् ।
भावतः परया भक्त्या पूजयस्व नरेश्वर ।
गावस्तु परमं लोके पवित्रं पावनं हविः ।
निपाल्य भक्षितः स्वर्गाद्भार्गवः फेनपः किल ।
स च प्राणान्पुनर्लब्ध्वा ततो गोलोकमाश्रितः ।

Colophon.

9A

D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv cont.:

युधिष्ठिरः ।

कः फेनपेति नाम्नासौ कथं वा भक्षितः पुरा ।
मृत उज्जीवितः कस्मात्कथं गोलोकमाश्रितः ।
विरुद्धे मानुषे लोके तथा समयवर्त्मसु ।
ऋते दैवं हि दुष्प्रापं मानुषेषु विशेषतः ।
संशयो मे महानत्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

भीष्मः ।

श्रूयते भार्गवे वंशे सुमित्रो नाम भारत ।
वेदाध्ययनसंपन्नो विपुले तपसि स्थितः ।
वानप्रस्थाश्रमे युक्तः स्वकर्मनिरतः सदा ।
विनयाचारतत्त्वज्ञः सर्वधर्मार्थकोविदः ।
यतस्त्रिषवणस्नायी संध्योपासनतत्परः ।
अग्निहोत्ररतः क्षान्तो जपञ्जुह्वच्च नित्यदा ।
पितॄन्देवांश्च नियतमतिथींश्चैव पूजयन् ।

— (L. 132) G2 ब्रूहि (for ब्रूयाः). — (L. 136) G2 लक्ष्यते (for लक्ष्ये). — T1 om. the ref. T1 om. line 141. — (L. 143) T1 शृंगं वक्त्रं च जिह्वां च (for the prior half). — After line 143, T1 ins.:

उरःस्थितो गवां ब्रह्मा शिरःस्थाने सदाशिवः ।
शृङ्गमूले स्वयं शक्रः शृङ्गाग्रे च जनार्दनः ।

— (L. 144) T1 G1.3 M ककुदे. G1.3 वामकुक्षौ (for कुक्षौ चैव). — (L. 146) T1 च गंगा च (for सुमहती). T1 रक्ते शीतांशुरेव च (for the post. half). — T1 om. line 147. — (L. 147) Madras ed. कंठे (for वक्त्रे). M2.3 भवः; M1 भगः (for यमः). — (L. 148) T1 स्थितः; T2 स्मृतः (for श्रितः). — After line 148, T1 ins.:

ऋषयो रोमकूपेषु पादाङ्गुलीषु गुह्यकाः ।

— (L. 149) G1.3 M वेष्टने (for चे°). T1 सिद्धा अश्विषु सर्वत्र विश्वेदेवाश्च वेष्टने. — (L. 150) G2 भर्तृ- (for गात्र-). — (L. 151) T1 -कीर्तिताः; G1.3.4 M -संस्तुताः (for -संस्कृताः). — (L. 152) G1.3 M गावः श्रयंति सहिता (for the prior half). — T1 om. line 153. — (L. 153) M -भावेन (for -कामेन). Kumbh. ed. किमातां सर्वभावेन विदध्याद्भगवान्प्रियं. — (L. 154) T1 गावः परमया भक्त्या (for the prior half). — (L. 155) T1 विदुः (for हविः). — M1 reads line 156 twice. — (L. 156) T1 निहत्य भक्षितो गोभिर्; Cv निपाल्य भर्जितः स्वर्गो (for the prior half). T3 Cv भार्गवं (for °वः). M4 (second time) फेनपं. — (L. 157) D10 T2.3 G3.4 ततो लोकं समाश्रितः (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan*: D10 दानधर्म. — *Adhy. name*: T2 गोदानप्रकरणे गोशरीरे सर्वदेवतास्थितिकरणं; M1-3 गोप्रशंसा. — *Adhy. no.*: T1 M 112; T2.3 G2.4 119; T3 G1.3 113.

9A

(L. 1) T1 फेनपः किल नाम्नासौ (for the prior half). — (L. 2) T1 आस्थितः (for आश्रितः). — T1 om. (hapl.?) lines 3–4. — (L. 3) T3 विरुद्धो (for °द्धे). — (L. 4) M मानुषेण (for °षु). — (L. 6) T1 M भार्गवः (for भारत). — T1 om. from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8. — (L. 8) T1 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). — T1 om. lines 9–10. — (L. 10) T2 नित्यं; G2 एकस्; Kumbh. ed. यत्नात् (for यतस्). — (L. 11) M1–3 -परः (for -रतः). G2 जपशीलश् (for जपञ्जुह्वच्). — (L. 12) Kumbh. ed. पितृदेवांश्. T1 पितृदेवार्चनपरो; T2 पितॄंश्च देवान्नियतम् (for the prior half). D10 G4 स; T1 [अ]पि; T2.3 G2 सु- (for [ए]व). — T1 om. (hapl.) line 13.

प्राणसंधारणार्थं च यत्किंचिदुपहारयन् ।
गिरिस्त्रिशिखरो नाम यतः प्रभवते नदी ।
कुलहेति पुराणेषु विश्रुता रुद्रनिर्मिता ।
तस्यास्तीरे समे देशे पुष्पमालासमाकुले ।
वन्यौषधिद्रुमोपेते नानापक्षिमृगायुते ।
व्यपेतदंशमशके ध्वाङ्क्षगृध्रैरसेविते ।
कृष्णदर्भतृणप्राये सुरम्ये ज्योतिरश्मनि ।
सर्वोन्नतैः समैः श्यामैर्याज्ञीयैस्तरुभिर्वृते ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं भृगूणामभवत्पुरा ।
उवास तत्र नियतः सुमित्रो नाम भार्गवः ।
यथोद्दिष्टेन पूर्वेषां भृगूणां साधुवर्त्मनाम् ।
तस्मा आङ्गिरसः कश्चिद्ददौ गां शर्करीं शुभाम् ।
वर्षासु पश्चिमे मासि पौर्णमास्यां शुचिव्रतः ।
स तां लब्ध्वा धर्मशीलश्चिन्तयामास तत्परः ।
सुमित्रः परया भक्त्या जननीमिव मातरम् ।
तेन संधुक्ष्यमाणा सा रोहिणी कामचारिणी ।
विवृद्धिमगमच्छ्रेष्ठा प्राणतश्च सुदर्शना ।
सिराविमुक्तपार्श्वान्ता विपुलां कान्तिमुद्वहत् ।
श्यामपार्श्वान्तपृष्ठान्ता सुरभिर्मधुपिङ्गला ।
बृहती सूक्ष्मरोमान्ता रूपोदग्रा तनुत्वचा ।
कृष्णपुच्छा श्वेतवक्त्रा समवृत्तपयोधरा ।
पृष्ठोन्नता पूर्वनता शङ्कुकर्णी सुलोचना ।
दीर्घजिह्वा ह्रस्वशृङ्गी संपूर्णदशनान्तरा ।
मांसाधिकगलान्ता सा प्रसन्ना शुभदर्शना ।
नित्यं शमयुता स्निग्धा संपूर्णोदात्तनिस्वना ।
प्राजापत्यैर्गवां नित्यं प्रशस्तैर्लक्षणैर्युता ।
यौवनस्थेव वनिता शुशुभे रूपशोभया ।
वृषेणोपगता सा तु कल्या मधुरदर्शना ।
मिथुनं जनयामास तुल्यरूपमिवात्मनः ।
संवर्धयामास स तां सवत्सां भार्गवो ऋषिः ।
तयोः प्रजाधिसंसर्गात्सहस्रं च गवामभूत् ।
गवां जातिसहस्राणि संभूतानि परस्परम् ।
ऋषभाणां च राजेन्द्र नैवान्तः प्रतिदृश्यते ।
तैराश्रमपदं रम्यमरण्यं चैव सर्वशः ।
समाकुलं समभवन्मेघैरिव नभःस्थलम् ।
कानिचित्पद्मवर्णानि किंशुकाभानि कानिचित् ।
रुक्मवर्णानि चान्यानि चन्द्रांशुसदृशानि च ।
तथा राजतवर्णानि कानिचिल्लोहितानि वै ।
नीललोहितताम्राणि कृष्णानि कपिलानि च ।
नानारागविचित्राणि यूथानि बहुलानि च ।
न च क्षीरं घृतं स्नेहाद्वत्सानामुपजीवति ।
भार्गवः केवलं चासीद्गवां प्राणायने रतः ।
तथा शुश्रूषतस्तस्य गवां हितमवेक्षतः ।
व्यतीयात्सुमहान्कालो वत्सोच्छिष्टेन वर्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः सततं प्रस्नवं गवाम् ।
वत्सैरुच्छिष्टमुदितं बहुक्षीरतया बहु ।
पीतवांस्तेन नामास्य फेनपेत्यभिविश्रुतम् ।
गौतमस्याभिनिष्पन्नमेवं नाम युधिष्ठिर ।

Colophon.

—(L. 13) T_{2} प्राणसंरक्षणार्थं च (for the prior half). —(L. 14) G_{3} यत्र (for यतः). —(L. 15) G_{2} कुलभेदि; Kumbh. ed. °जेति (for °हेति). —(L. 16) $G_{1,3}$ पुष्पपुंज-; M °मूल- (for °माला-). $T_{1,2}$ पुष्पमूलफलाकुले (for the post. half). — T_{1} om. lines 17–18. —(L 17) T_{2} वनौषधि-; T_{3} $G_{1,3}$ M धान्यौ° (for वन्यौ°). M_{1-3} -समायुते (for -मृगा°). —(L. 18) T_{2} ध्वांक्षगृध्रोपसेविते (for the post. half). —(L. 19) T_{1} om. the post. half and the prior half of line 20. D_{10} $T_{2,3}$ G_{4} M_{1-3} सुरम्य- (for °म्ये). —(L. 20) D_{10} T_{3} $G_{1,3}$ M सर्वोन्नते समे श्यामे (for the prior half). —(L. 22) T_{1} पार्थिव (for भार्गवः). — T_{1} om. line 23. —(L. 23) D_{10} T_{2} -वर्त्मना (for °नाम्). —(L. 25) T_{1} M मासे (for मासि). —(L. 26) T_{2} धर्मशीलां (for °शीलश्). —(L. 28) Kumbh. ed. -रूपिणी (for -चारिणी). —(L. 29) T_{1} चापि (for श्रेष्ठा). T_{1} om. from the post. half up to the prior half of line 31. G_{3} M प्रमाणं (for प्राणतश्). —(L. 31) G_{2} वाम- (for श्याम-). D_{10} G_{4} -पृष्ठा च; T_{2} -पृष्ठा सा (for -पृष्ठान्ता). Some MSS. -पिंगळा. — T_{1} om. line 35 and om. (hapl.) lines 37–40. —(L. 38) D_{10} $T_{2,3}$ G_{2} प्रशांतैर् (for प्रशस्तैर्). —(L. 40) Madras ed. कला मधुरशोभना (for the post. half). —(L. 41) T_{1} अपत्यं (for मिथुनं). —(L. 42) D_{10} T_{1} मुनिः (for ऋषिः). — T_{1} om. line 43. —(L. 44) T_{1} शत-; M तानि (for जाति-). —(L. 45) $G_{1,3}$ परि- (for प्रति-). —(L. 46) G_{4} पुण्यम् (for रम्यम्). —(L. 50) T_{1} G_{4} च (for वै). — T_{1} om. (hapl.) lines 51–52. M_{4} om. (hapl.) line 52. —(L. 52) D_{10} $T_{2,3}$ G_{4} यूथानि कुलयूथप (for the post. half). —(L. 53) G_{2} तत् (for च). D_{10} $G_{2,4}$ सुतं- (for घृतं). —(L. 55) T_{1} सुखम् (for हितम्). — T_{1} om. line 57. —(L. 57) D_{10} प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 58) T_{1} वत्सोच्छिष्टं तथा फेनं (for the prior half). —(L. 60) M_{2} (*inf. lin.*) भार्गवस्य (for गौतमस्य). $G_{1,3,4}$ M_{4} एतन् (for एवं). — Colophon. *Sub-parvan :*

भीष्मः ।

कदाचित्कामरूपिण्यो गावः स्त्रीवेषमास्थिताः ।
ह्रदे क्रीडन्ति संहृष्टा गायन्त्यः पुण्यलक्षणाः ।
ददृशुस्तस्य गावो वै विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
ऊचुश्च का यूयमिति स्त्रियो मानुषया गिरा ।

स्त्रियः ।

गाव एव वयं सर्वाः कर्मभिः शोभनैर्युताः ।
सर्वाः स्त्रीवेषधारिण्यो यथाकामं चरामहे ।

गावः ।

गवां गावः परं दैवं गवां गावः परा गतिः ।
कथयध्वमिहास्माकं केन वः सुकृतां गतिः ।

स्त्रियः ।

अस्माकं हविषा देवा ब्राह्मणास्तर्पितास्तथा ।
कव्येन पितरश्चैव हव्येनाग्निश्च तर्पितः ।
प्रजया च तथास्माकं कृषिरभ्युद्धृता सदा ।
शकटैश्चापि संयुक्ता दशवाहशतेन वै ।
तदेतैः सुकृतैः स्फीतैर्वयं याश्चैव नः प्रजाः ।
गोलोकमनुसंप्राप्ता यः परः कामगोचरः ।
यूयं तु सर्वा रोहिण्यः सप्रजाः सहपुंगवाः ।
अधोगामिन्य इत्येव पश्यामो दिव्यचक्षुषा ।

गावः ।

एवं गवां परं दैवं गाव एव परायणम् ।
स्वपक्ष्यास्तारणीया वः शरणाय गता वयम् ।
किमस्माभिः करणीयं वर्तितव्यं कथंचन ।
प्राप्नुयाम च गोलोकं भवाम न च गर्हिताः ।

स्त्रियः ।

वर्तते रन्तिदेवस्य सत्रं वर्षसहस्रकम् ।
तत्र तस्य नृपस्याशु पशुत्वमुपगच्छत ।
ततस्तस्योपयोगेन पशुत्वे यज्ञसंस्कृताः ।
गोलोकान्प्राप्स्यथ शुभांस्तेन पुण्येन संयुताः ।

भीष्मः ।

एतत्तासां वचः श्रुत्वा गवां संहृष्टमानसाः ।
गमनाय मनश्चक्रुरौत्सुक्यं चागमन्परम् ।
न हि नो भार्गवो दाता पशुत्वेनोपयोजनम् ।
यज्ञस्तस्य नरेन्द्रस्य वर्तते धर्मतस्तथा ।
वयं न चाननुज्ञाताः शक्ता गन्तुं कथंचन ।
अवोचन्नथ तत्रत्या भार्गवो वध्यतामयम् ।
एतत्सर्वा रोचयत न हि शक्यमतोऽन्यथा ।
लोकान्प्राप्तुं सहास्माभिर्निश्चयः क्रियतामयम् ।
न तु तासां समेतानां काचिद्घोरेण चक्षुषा ।
शक्नोति भार्गवं द्रष्टुं सत्कृतेनोपसंयुता ।
अथ पद्मसवर्णाभा भास्करांशुसमप्रभाः ।
जपालोहितताम्राक्ष्यो निर्मांसकठिनाननाः ।
रोहिण्यः कपिलाः प्राहुः सर्वासां वै समक्षतः ।
मेघस्तनितनिर्घोषास्तेजोभिरभिरञ्जिताः ।
वयं हि तं वधिष्यामः सुमित्रं नात्र संशयः ।
सुकृतं पृष्ठतः कृत्वा किं नः श्रेयो विधास्यथ ।

गावः ।

कपिलाः सर्ववर्णेषु प्रधानत्वमवाप्स्यथ ।
गवां शतफलाच्चैकां दत्त्वा फलमवाप्स्यति ।

भीष्मः ।

एतद्गवां वचः श्रुत्वा कपिला हृष्टमानसाः ।
चक्रुः सर्वा भार्गवस्य सुमित्रस्य वधे मतिम् ।

Colophon.

D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 गोमाहात्म्ये फेनपसुमित्रचरित्रकथनं; M_{1-3} फेनपनिर्वचनं. — *Adhy. no.:* T_1 M 113; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 120; $G_{1.3}$ 114. — (L. 61) D_{10} $T_{2.3}$ M_1 आश्रिताः (for आस्थिताः). — (L. 63) $G_{1.3}$ M_{1-3} ता गावो (for गावो वै). T_1 M_4 ता दृष्ट्वा (M_4 दृष्ट्वा तु) तस्य ता गावो (for the prior half). — (L. 65) Kumbh. ed. सर्वे- (for सर्वाः). T_1 वृताः (for युताः). — (L. 66) T_1 तथा (for सर्वाः). D_{10} $G_{1.3}$ लोकाननु- (for यथाकामं). — (L. 68) G_2 कथयस्व (for °ध्वम्). T_1 $G_{1.3}$ M सुकृता (for °तां). — (L. 69) T_1 G_{1-3} M तर्पिता ब्राह्मणास्तथा (T_1 $G_{1.3}$ °णाः सदा) (for the post. half). — (L. 71) M सदा (for तथा). T_1 तथा (for सदा). — (L. 72) M_{1-3} शकटाश्च (for °टैश्च). M_{1-3} दशभार- (for °वाह-). — (L. 73) G_2 सर्वे (for वयं). — (L. 74) D_{10} T_2 परं (for परः). — (L. 75) D_{10} T_3 G_1 M_4 सर्व- (for सर्वा). — (L. 78) D_{10} G $M_{2.4}$ स्वपक्षास् (for °क्ष्यास्). — (L. 81) M_{1-3} -सहस्रिकं (for °स्रकम्). — (L. 82) $G_{1.3}$ M_2 तत्र (for तस्य). — (L. 84) $G_{1.3}$ सुव्रताः; G_4 संयताः (for संयुताः). — (L. 86) T_1 $G_{1.3.4}$ मतिं (for मनश्). — (L. 90) $G_{1.3}$ अवोचंत च (for °चन्नथ). T_1 तत्रान्या (for तत्रत्या). — T_1 om. lines 93–94. — (L. 95) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ -सुवर्णाभा (for -स°). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 भास्करेण (for °रांशु-). — (L. 96) T_1 निर्मांसकठिनत्वचः (for the post. half). — (L. 97) T_2 पिंगळाः (for कपिलाः). — T_1 om. line 98. Before line 99, MSS. ins. कपिला ऊचुः. — (L. 100) T_1 G_3 विधास्यति (for °स्यथ). — (L. 102) M_{1-3} शतफलं (for °फलाच्). T_2 $G_{1.3}$ अवाप्स्यथ; G_2 असंशयः; G_3 (also) अवाप्स्यसि (for °ति). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्रं; M_{1-3} कपिलाप्राधान्यकथनं. — *Adhy. no.:* T_1 M 114; $T_{2.3}$

भीष्मः ।

यास्तु गोमातरस्तस्य कामचारिण्य आगताः ।
समीपं हि सुमित्रस्य कृतज्ञाः समुपस्थिताः ।
अभिप्रशस्य चैवाहुस्तमृषिं पुण्यदर्शनाः ।
गोलोकादागता वेद ऋषे गोमातरो वयम् ।
सुप्रीताः स्म वरं गृह्ण यमिच्छसि महामुने ।
यद्धि गोषु परां बुद्धिं कृतवानसि नित्यदा ।

सुमित्रः ।

प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मां गोमातरः शुभाः ।
सुप्रीतमनसः सर्वास्तिष्ठन्ते च वरप्रदाः ।
भवेद्गोष्वेव मे भक्तिर्यथैवाद्य तथा सदा ।
गोघ्नाश्चैवावसीदन्तु नरा ब्रह्मद्विषश्च ये ।

गोमातरः ।

एवमेतदृषिश्रेष्ठ हितं वदसि नः प्रियम् ।
एहि गच्छ सहास्माभिर्गोलोकमृषिसत्तम ।

सुमित्रः ।

यूयमिष्टां गतिं यान्तु न ह्यहं गन्तुमुत्सहे ।
इमा गावः समुत्सृज्य तपस्विन्यो मम प्रियाः ।

भीष्मः ।

तास्तु तस्य वचः श्रुत्वा कपिलानां सुदारुणम् ।
निन्युस्तमृषिमुत्क्षिप्य भार्गवं नभ उद्वहन् ।
कलेवरं तु तत्रैव तस्य संन्यस्य मातरः ।
निष्कृष्य करणं योगादनयन्भार्गवस्य वै ।
सर्वं चास्य तदाचख्युः कपिलानां विचेष्टितम् ।
यदर्थं हरणं गोभिर्गोलोकं लोकमातरः ।
ततस्तु कपिलास्तत्र तस्य दृष्ट्वा कलेवरम् ।
यथाप्रतिज्ञं शृङ्गैश्च खुरैश्चाप्यवचूर्णयन् ।
ततः संछिद्य बहुधा भार्गवं नृपसत्तम ।
ययुर्यत्रेतरा गावस्तच्च सर्वं न्यवेदयन् ।
अथ गोमातृभिः शप्तास्ता गावः पृथिवीचराः ।
अमेध्यवदनाः क्षिप्रं भवध्वं ब्रह्मघातकाः ।
एवं कृतघ्ना गावो हि यथा गोमातरो नृप ।
ऋषिश्च प्राप्तवाँल्लोकं गावश्च परिमोक्षिताः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ता गावो रन्तिदेवस्य गत्वा यज्ञं मनीषिणः ।
आत्मानं ज्ञापयामासुर्महर्षीणां समक्षतः ।
रन्तिदेवस्ततो राजा प्रयतः प्राञ्जलिः शुचिः ।
उवाच गावः प्रणतः किमागमनमित्यपि ।

गावः ।

इच्छामस्तव राजेन्द्र सत्रेऽस्मिन्विनियोजनम् ।
पशुत्वमुपसंप्राप्तुं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

रन्तिदेवः ।

नास्मि शक्तो गवां घातं कर्तुं शतसहस्रशः ।
घातयित्वा त्वहं युष्मान्कथमात्मानमुद्धरे ।
यः पशुत्वेन संयोज्य युष्मान्स्वर्गं नयेदिह ।
आत्मानं चैव तपसा गावः समुपगम्यताम् ।

गावः ।

अस्माकं तारणे युक्तो धर्मात्मा तपसि स्थितः ।
श्रुतोऽस्माभिर्भवान्राजंस्ततस्तु स्वयमागताः ।

रन्तिदेवः ।

मम सत्रे पशुत्वं वो यद्येवं हि मनीषितम् ।
समयेनाहमेतेन जुहुयां वो हुताशने ।
कदाचिद्यदि वः काचिदकामा विनियुज्यते ।
तदा समाप्तिः सत्रस्य गवां स्यादिति नैष्ठिकी ।

गावः ।

एवमस्तु महाराज यथा त्वं प्रब्रवीषि नः ।
अकामाः स्युर्यदा गावस्तदा सत्रं समाप्यताम् ।

भीष्मः ।

ततः प्रवृत्ते गोसत्रे रन्तिदेवस्य धीमतः ।
गोसहस्राण्यहरहर्नियुज्यन्ते शमितृभिः ।
एवं बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि नराधिप ।

$G_{2.4}$ 121; $G_{1.3}$ 115. — Before line 108, Madras ed. ins. गोमातरः. — (L. 108) M_{1-3} विद्धि; Madras ed. वेत्थ (for वेद). M_{1-3} मुने; Kumbh. ed. वृष- (for ऋषे). — (L. 109) $G_{1.3}$ सु- (for स्म). G_3 यद् (for यम्). T_1 महामते (for °मुने). — (L. 110) $M_{1.8}$ भक्तिं (for बुद्धिं). — (L. 111) $T_{3.4}$ G M च (for the second ऽस्मि). — (L. 113) M [ए]व सा (for सदा). — (L. 116) T_1 $G_{1.3}$ एभिर् (for एहि). T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 119 up to the prior half of line 123. — (L. 121) T_1 तस्य (for तत्र). T_1 तदा (for तस्य). — (L. 124) M_{1-3} गोलोके (for °कं). — (L. 126) Kumbh. ed. तथाप्रतिज्ञं. — T_1 om. (hapl.) lines 127–128. — (L. 132) T_8 M_4 लोकान् (for लोकं). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्रे सुमित्रगोलोकप्राप्तिः. — *Adhy. no.* : T_1 M 115; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 122; $G_{1.3}$ 116. — (L. 137) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ इच्छाम (for °मस्). — (L. 138) T_3 पशुत्वमपि संप्राप्तं (for the prior half). — T_1 om. lines 141–142 and 145. — (L. 145) M_{1-3} समीहितं (for मनीषितम्). — (L. 146) T_1 M एकेन (for एतेन). — (L. 148) G_2 नैष्ठिकं (for °की). — (L. 151) T_1

गवां वै वध्यमानानां न चान्तः प्रत्यदृश्यत ।
गवां चर्मसहस्रैस्तु राशयः पर्वतोपमाः ।
बभूवुः कुरुशार्दूल बहुधा मेघसंनिभाः ।
मेदःक्लेदवहा चैव प्रावर्तत महानदी ।
अद्यापि भुवि विख्याता नदी चर्मण्वती शुभा ।
ततः कदाचित्स्वं वत्सं गौरुपामन्त्र्य दुःखिता ।
एहि वत्स स्तनं पाहि मा त्वं पश्चात्क्षुधार्दितः ।
तप्स्यसे विमना दुःखं घातितायां मयि ध्रुवम् ।
एते ह्यायान्ति चण्डालाः सशस्त्रा मां जिघांसवः ।
अथ शुश्राव तां वाणीं मानुषीं समुदाहृताम् ।
रन्तिदेवो महाराज ततस्तां समवारयत् ।
स्थापयामास गोसत्रमथ तं पार्थिवर्षभ ।
सत्रोत्सृष्टाः परित्यक्ता गावोऽन्याः समुपाश्रिताः ।
यास्तस्य राज्ञो निहता गावो यज्ञे महात्मनः ।
ता गोलोकमुपाजग्मुः प्रोक्षिता ब्रह्मवादिभिः ।
रन्तिदेवोऽपि राजर्षिरिष्ट्वा यज्ञं यथाविधि ।
ततः सख्यं सुरपतेस्त्रिदिवं चाक्षयं ययौ ।
फेनपो दिवि गोलोके मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अवशिष्टाश्च या गावस्ता बभूवुर्वनेचराः ।
फेनपाख्यानमेतत्ते गवां माहात्म्यमेव च ।
कथितं पावनं पुण्यं कृष्णद्वैपायनेरितम् ।
नारायणोऽपि भगवान्दृष्ट्वा गोषु परं यशः ।
शुश्रूषां परमां चक्रे भक्तिं च भरतर्षभ ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गा वै पूजय भारत ।
द्विजेभ्यश्चैव सततं प्रयच्छ कुरुसत्तम ।

Colophon.

9B

D10 S Kumbh. ed Madras ed. and Cv cont.:

युधिष्ठिरः ।

पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोकेषु पूजितम् ।
महाव्रतं महाभाग तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ।
ऋषीणामुत्तमं कृष्णं भावितात्मानमच्युतम् ।
पारंपर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।
कृतशौचः शुकस्तत्र कृतजप्यः कृताह्निकः ।
परं नियममास्थाय परं धर्ममुपाश्रितः ।
प्रणम्य शिरसा व्यासं सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनम् ।
शुकः पप्रच्छ वै प्रश्नं दानधर्मकुतूहलः ।
बहुचित्राणि दानानि बहुशः शंससे मुने ।
महार्थं पावनं पुण्यं किंस्विद्दानं महाफलम् ।
केन दुर्गाणि तरति केन लोकानवाप्नुते ।
केन वा महदाप्नोति इह लोके परत्र च ।
के वा यज्ञस्य वोढारः केषु यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं किं च यज्ञस्य भेषजम् ।
यज्ञानामुत्तमं किं च तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
स तस्मै भजमानाय जातकौतूहलाय च ।
व्यासो व्रतविधिं प्राह गवामिदमनुत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं लोके श्रुतिसुखावहम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
सर्वपापप्रशमनं तत्समासेन मे शृणु ।
यदिदं तिष्ठते लोके जगत्स्थावरजंगमम् ।

M ततः प्रवृत्तं गोसत्रं (for the prior half). — Before line 160, Madras ed. ins. गौः. — (L. 160) T M3 पुत्र (for वत्स). G1-3 वत्स (for पश्चात्). — (L. 161) T3 M1-3 दुःखाद् (for दुःखं). — (L. 162) G1 चांडालाः. — Before line 163, Madras ed. ins. भीष्मः. T2 om. the post. half of line 163 and the prior half of line 164. — (L. 164) G4 महाराजस्. — (L. 168) G1 M नाक- (for ता गो-). T1 सुहुना; G2 तैः प्रोक्ता (for प्रोक्षिता). — Before line 171, Madras ed. ins. वैशंपायनः. — (L. 171) G4 मोदते (for मुमुदे). — T1 om. lines 175-176. — (L. 175) D10 वरं (for परं). — (L. 177) T1 गाः संपूजय नित्यदा (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : T2 गोमाहात्म्ये रंतिदेवनरित्रकथनं; M1-3 गोमाहात्म्ये भार्गवोपाख्यानं; M4 गोमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* : T1 M 116; T2,3 G2,4 123; G1,3 117.

9B

T1 om. lines 7-8. — (L. 8) T1 इव स्थितं; M1 अवस्थितः; M2,3 इव स्थितः (for उपाश्रितः). — (L. 10) M1,3 सुतः (for शुकः). D10 T2 G2,4 -कुतूहलं. — T1 om. line 11. — (L. 12) T1 परमं (for महार्थं). T1 महत्फलं (for महाफलम्). — (L. 13) M1-3 तरते (for °ति). T1 G4 M1 लोकम्; Cv दुर्गान् (for लोकान्). G1,3 M4 केन लोकमवाप्नुयात् (for the post. half). — T1 om. lines 14-15. Before line 18, Madras ed. ins. भीष्मः. T1 om. lines 18-19. Before line 20, T1,2 ins. व्यासः. — After line 21, T1 ins.:

गाव एव परं लोके गाव एव परं धनम् ।

— T1 om. lines 22-24. — (L. 23) G1,3 यदिदं त्रिषु लोकेषु (for the prior half). — (L. 24) M गावः प्राप्य

गावस्ताः प्राप्य तिष्ठन्ति गोलोके पुण्यदर्शनाः ।
मातरः सर्वभूतानां विश्वस्य जगतश्च ह ।
रुद्राणामथ साध्यानां गाव एव तु मातरः ।
रुद्राणां मातरो ह्येता आदित्यानां स्वसा स्मृताः ।
वसूनां च दुहितृयस्ता ब्रह्मसंतानमूलजाः ।
यासामधिपतिः पूषा मरुतो वालबन्धनाः ।
ऐश्वर्यं वरुणो राजा विश्वेदेवाः समाश्रिताः ।
य एवं वेद ता गावो मातरो देवपूजिताः ।
स विप्रो ब्रह्मलोकाय गवां लोकाय वा ध्रुवः ।
गावस्तु नावमन्येत कर्मणा मनसा गिरा ।
गवां स्थानं परं लोके प्रार्थयेद्यः परां गतिम् ।
न पद्भ्यां ताडयेद्गावो न दण्डेन न मुष्टिना ।
इमां विद्यामुपाश्रित्य पावनीं ब्रह्मनिर्मिताम् ।
मातृणामनुपाते च न गोमध्ये न गोव्रजे ।
नरो मूत्रपुरीषस्य दृष्ट्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
शुद्धाश्चन्दनशीताङ्ग्यश्चन्द्ररश्मिसमप्रभाः ।
सौम्याः सुरभ्यः सुभगा गावो गुग्गुलुगन्धयः ।
सर्वे देवाविशन्गावः समुद्रमिव सिन्धवः ।
दिवं चैवान्तरिक्षं च गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
दधिना जुहुयादग्निं दधिना स्वस्ति वाचयेत् ।
दधि दद्याच्च प्राशेत गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतमालभ्य प्राश्नीयाद्गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
गावः संजीवना यास्तु गावो दानमनुत्तमम् ।
ताः पुण्यगोपाः सुफला भजमानं भजन्तु माम् ।
येन देवाः पवित्रेण स्वर्गलोकमितो गताः ।
तत्पवित्रं पवित्राणां मम मूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ।
वीणामृदङ्गपणवा गवां गात्रं प्रतिष्ठिताः ।
क्रीडारतिविहारार्थं त्रिषु लोकेषु वर्तते ।
न तत्र देवा वर्तन्ते नाग्निहोत्राणि जुह्वति ।
न यज्ञैरिज्यते चात्र यत्र गौर्वै न दुह्यते ।
क्षीरं दधि घृतं यासां रसानामुत्तमो रसः ।
अमृतप्रभवा गावस्त्रैलोक्यं येन जीवति ।
इडामाहूय धेनुं च सवत्सां यज्ञमातरम् ।
उपाह्वयन्ति यं विप्रा गावो यज्ञहविष्कृताः ।
या मेध्या प्रथमं कर्म इयं धेनुः सरस्वती ।
पौर्णमासेन वत्सेन कामं कामगुणान्विता ।
यत्र सर्वमिदं प्रोतं यत्किंचिज्जंगमं जगत् ।
सा गौर्वै प्रथमा पुण्या सर्वभूतहिते रता ।
धारणाः पावनाः पुण्या भावना भूतभावनाः ।
गावो मामभिरक्षन्तु इह लोके परत्र च ।
एष यज्ञः सहोपाङ्ग एष यज्ञः सनातनः ।
वेदाः सहोपनिषदो गवां रूपे प्रतिष्ठिताः ।
एतत्तात मया प्रोक्तं गवामिह परं मतम् ।
सर्वतः श्रावयेन्नित्यं प्रयतो ब्रह्मसंसदि ।
श्रुत्वा लभेत ताँल्लोकान्ये मया परिकीर्तिताः ।
श्रावयित्वापि प्रीतात्मा लोकांस्तान्प्रतिपद्यते ।
धेनुमेकां सदा दद्यादहन्यहनि पावनीम् ।

द्विजश्रेष्ठ ; Kumbh. ed. गावस्तत्प्राप्य तिष्ठंते (for the prior half). T G लोके पुण्यस्य दर्शनात् ; M तेनैताः (M_4 तिष्ठंते) पुण्यदर्शनाः (for the post. half). — (L. 25) T_1 तथा (for च ह). — (L. 26) T_1 G_3 अपि ; M_4 एव ; Kumbh. ed. इह (for अथ). T_1 वसूनामपि मातरः (for the post. half). — (L. 27) Kumbh. ed. ह्यादित्यानां (for आ°). — (L. 29) G_4 मूल- (for वाल-). — (L. 31) G_2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 35. T_1 G_4 M_{1-3} लोक- (for देव-). — (L. 32) G_4 M ध्रुवं (for ध्रुवः). — (L. 34) T_1 M_4 गावस्तात ; M_1 गवां दानं (for गवां स्थानं). — (L. 35) D_{10} T गा वै (for गावो). — (L. 37) T_2 अनुयाने च ; Kumbh. ed. अन्ववाये च ; Madras ed. अनुपातेन (for °पाते च). T_1 गवां वा न च पार्श्वे तु (for the prior half). — (L. 39) D_{10} $T_{2.3}$ -शीताढ्याश् ; T_1 -शीताश्च (for -शीताङ्ग्यश्). — (L. 40) M_4 गुल्गुल- ; Kumbh. ed. गुग्गुल- (for गुग्गुलु-). — (L. 41) T_1 गा वै (for गावः). — T_1 om. lines 42–44. — (L. 42) M_4 पुष्टि (for व्युष्टि). — (L. 44) T_3 पुष्टिं (for व्युष्टिं). — (L. 46) G_2 घृतकूलं ह्युपाश्नीयाद् (for the prior half). T_1 $G_{1.3}$ M तथाश्नुते (for सम°). — (L. 47) T_1 गवां (for गावो). — (L. 48) $G_{1.3}$ पुण्यगावः (for °गोपाः). M_{1-3} सुभगा (for सुफला). — (L. 49) $T_{1.3}$ G_3 M ययुः (for गताः). — T_1 om. lines 51–52. — (L. 51) M -पणवं (for -पणवा). G_4 गात्रे ; Madras ed. मंत्र- (for गात्रं). — (L. 55) G_2 चासां (for यासां). — T_1 om. lines 57–58. — (L. 57) Kumbh. ed. इमाम् (for इडाम्). — (L. 58) Madras ed. यज्ञे (for विप्रा). Kumbh. ed. -हविष्कृतं (for °ताः). — (L. 59) T_2 G_{1-3} कामं (for कर्म). T_1 गौर्मेध्या प्रथमं कीर्णा ; M_4 या मेध्याः परमं कीर्णा (for the prior half). — T_1 om. line 60. — (L. 61) M_4 यच्च (for यत्र). T_2 M_4 च यत (for जगत्). — T_1 om. line 62. — (L. 62) M वै गौः (by transp.). — (L. 63) T_1 M_{1-3} भुवने ; G_2 पावना (for भा°). — (L. 64) T_3 om. from मभिरक्षन्तु up to सर्वतः (in line 68). — (L. 65) T_1 सर्वे यज्ञाः सहोपांगाः (for the prior half). D_{10} ह्येष (for एष). T_1 स्विष्टाश्चैव सदक्षिणाः (for the post. half). — (L. 67)

तत्तथा प्राप्नुयाद्विप्रः पठन्वै गोमतीं सदा ।
अथ धेनुर्न विद्येत तिलधेनुमनुत्तमाम् ।
दद्याद्गोमतिकल्पेन तां धेनुं सर्वपावनीम् ।
आह्निकं गोमतीं नित्यं यः पठेत सदा नरः ।
सर्वपापात्प्रमुच्येत प्रयतात्मा य आचरेत् ।
घृतं वा नित्यमालभ्य प्राश्य वा गोमतीं जपेत् ।
स्नात्वा वा गोकरीषेण पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
मनसा गोमतीं जप्येद्गोमत्या नित्यमाह्निकम् ।
न त्वेव दिवसं कुर्याद्व्यर्थं गोमतिपाठकः ।
गोमतीं जपमाना हि देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषित्वमृषयश्चापि गोमत्या सर्वमाप्नुवन् ।
बद्धो बन्धात्प्रमुच्येत कृच्छ्रान्मुच्येत संकटात् ।
गोमतीं सेवते यस्तु लभते प्रियसंगमम् ।
एतत्पवित्रं कार्त्स्न्येन एतद्व्रतमनुत्तमम् ।
एतत्तु पृथिवीपाल पावनं शृण्वतां सदा ।
पुत्रकामाश्च ये केचिद्धनकामाश्च मानवाः ।
अध्वाने चोरवैरिभ्यो मुच्यते गोमतीं पठन् ।
पूर्ववैरानुबन्धेषु रणे चाप्याततायिनः ।
लभते जयमेवाशु सदा गोमतिपाठकः ।

Colophon.

शुकः ।

क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः ।
कपिलामुपजीवन्ति कथमेतत्पितर्भवेत् ।

व्यासः ।

क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः ।
कपिलामुपजीवन्ति तेषां वक्ष्यामि निर्णयम् ।
कपिलास्तूत्तमा लोके गोषु चैवोत्तमा मताः ।
तासां दाता लभेत्स्वर्गं विधिना यश्च सेवते ।
स्पृशेत कपिलां यस्तु दण्डेन चरणेन वा ।
स तेन स्पर्शमात्रेण नरकायोपपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेणैव प्रमुच्यते ।
मन्त्रहीनं तु यो युञ्ज्यात्कृमियोनौ प्रसूयते ।
प्रहारहतमर्माङ्गा दुःखेन च जडीकृता ।
पदानि यावद्गच्छेत तावल्लोकान्कृमिर्भवेत् ।
यावच्च बिन्दवस्तस्याः शोणितस्य क्षितिं गताः ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेण विनियोजयेत् ।
मन्त्रहीनैरनुयुतो मज्जयेत्तमसि प्रभो ।
कपिलां येऽपि जीवन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
तेऽपि वर्षसहस्राणि पतन्ति नरके नृप ।
अथ न्यायेन ये विप्राः कपिलामुपयुञ्जते ।
तस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते लोकाश्चैषामनामयाः ।
विधिना ये न कुर्वन्ति शूद्रांस्तानुपधारय ।

Colophon.

G_2 एतं (for एतत्). — (L. 68) Madras ed. सर्वमाश्रावयेन्नित्यं (for the prior half). $G_{1,3}$ -संनिधौ (for -संसदि). — T_1 om. line 69. — (L. 69) $T_{2,3}$ सर्वान् (for लोकान्). — (L. 70) T_1 श्रावयित्वा गवां लोकान्पूतात्मा प्रतिपद्यते. — (L. 71) G_2 एनां (for एकां). — (L. 72) T_1 फले (for तथा). — (L. 73) M_{1-3} विंदेत (for विद्येत). — (L. 75) T_1 पूतात्मा (for आह्निकं). — (L. 76) T_1 $G_{1,3}$ M सर्वपापैः (for °पात्). M_4 वि- (for प्र-). T_1 गवां लोके महीयते (for the post. half). — (L. 77) T_2 घृतं वा दधि वा नित्यं (for the prior half). — T_1 om. lines 79–80. T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 79 up to the prior half of line 82. D_{10} om. (hapl.) line 82. — (L. 82) T_1 M [ए]व (for [अ]पि). — (L. 83) T_1 वि- (for प्र-). — (L. 86) T_1 एतच्च भूमिपालानां ; M_1 एतत्पृथिविपालानां (for the prior half). — T_1 om. lines 88–89. — (L 90) D_{10} T_2 G_2 लभेत (for लभते). T_1 लभंते सर्वमेवाशु (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 $G_{2,4}$ गोमतीमाहात्म्यं ; T_2 गोमाहात्म्ये गोदानप्रकरणे गोमतीस्तोत्रमहिमानं. — *Adhy. no.* : T_1 M 117 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 124 ; $G_{1,3}$ 118. — T_1 om. (hapl.) lines 91–92. — (L. 92) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 94. M_{1-3} महामते (for पितर्भवेत्). G_2 कथमेतद्विधं भवेत् (for the post. half). — (L. 93) M_{1-3} हीनाश् (for शूद्राश्). — (L. 97) T_1 M स्पृशेत्तु (for °त). — (L. 100) T_1 प्रजायते ; Madras ed. हि जायते (for प्रसूयते). — T_1 om. line 101. — (L. 102) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ यानि (for यावद्). — (L. 103) Kumbh. ed. यावंतो (for यावच्च). G_4 व्रजेत् (for गताः). — (L. 104) T_1 तिर्यग्योनिषु सेवते ; G_3 पतंति नरके नृप ; M तिर्यग्योनिं निषेवते (for the post. half). — T_1 om. lines 105–106. G_3 om. lines 105–108. — (L. 105) M_4 -युज्यते (for -योजयेत्). — (L. 106) G_2 अनुगतो (for °युतो). — (L. 107) T_1 बुद्धिहीना नराः क्वचित् (for the post. half). — (L. 108) T_1 ध्रुवं ; G_1 सदा (for नृप). G_4 नरकं प्रतिपद्यते (for the post. half). — (L. 109) T_2 G_4 अन्यथा येन ये विप्राः (for the prior half). T_1 -भुंजते ; M_4 -सेवते (for -युञ्जते). — (L. 110) T_1 तासां ; T_3 $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ तेष्मिँल्ँ (for तस्मिँल्ँ). $G_{1,3,4}$ काले (for लोके). G_{1-3} M_4 हि (for च). T_1 सनातनाः (for अनामयाः). — (L. 111) M_{1-3} न्यायेन (for विधिना). — Colophon. *Sub-*

शुकः ।
नानावर्णैरुपेतानां गवां किं मुनिसत्तम ।
कपिलाः सर्ववर्णेषु वरिष्ठत्वमवाप्नुवन् ।

व्यासः ।
शृणु पुत्र यथा गोषु वरिष्ठाः कपिलाः स्मृताः ।
कपिलत्वं च संप्राप्ताः पूज्याश्च सततं नृपु ।
अग्निः पुरापचक्राम देवेभ्य इति नः श्रुतम् ।
देवेभ्यो मां छादयत शरण्याः शरणं गतम् ।
ऊचुस्ताः सहितास्तत्र स्वागतं तव पावक ।
इह गुप्तस्त्वमस्माभिर्न देवैरुपलप्स्यसे ।
अथ देवा विचिन्वन्तः पावकं परिचक्रमुः ।
गोषु गुप्तं च विज्ञाय ताः क्षिप्रमुपतस्थिरे ।
युष्मासु निवसत्यग्निरिति गाः समचूचुदन् ।
प्रकाश्यतां हुतवहो लोकान्न च्छेत्तुमर्हथ ।
एवमस्त्वित्यनुज्ञाय पावकं समदर्शयन् ।
अधिगम्य पावकं तुष्टास्ते देवाः सद्य एव तु ।
अग्निं प्रचोदयामासुः क्रियतां गोष्वनुग्रहः ।
गवां तु यासां गात्रेषु पावकः समवस्थितः ।
कपिलत्वमनुप्राप्ताः सर्वश्रेष्ठत्वमेव च ।
महाफलत्वं लोके च ददौ तासां हुताशनः ।
तस्माद्धि सर्ववर्णानां कपिलां गां प्रदापय ।
श्रोत्रियाय प्रशान्ताय प्रयतायाग्निहोत्रिणे ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
युगानि तावन्ति पुनाति दातॄन् ।
प्रतिग्रहीतॄंश्च पुनाति दत्ता
शिष्टे तु गौर्वै प्रतिपादनेन ।

Colophon.

शुकः ।
केन वर्णविभागेन विज्ञेया कपिला भवेत् ।
कति वा लक्षणान्यस्या दृष्टानि मुनिभिः पुरा ।

व्यासः ।
शृणु तात यथा गोषु विज्ञेया कपिला भवेत् ।
नेत्रयोः शृङ्गयोश्चैव खुरेषु वृषणेषु च ।
कर्णतो घ्राणतश्चापि षड्विधाः कपिलाः स्मृताः ।
एतेषां लक्षणानां तु यद्येकमपि दृश्यते ।
कपिलां तां विजानीयादेवमाहुर्मनीषिणः ।
आग्नेयी नेत्रकपिला खुरैर्माहेश्वरी भवेत् ।
ग्रीवायां वैष्णवी ज्ञेया पूष्णो घ्राणादजायत ।
कर्णतस्तु वसन्तेन स्वयोनिमभिजायते ।
गायत्र्याश्च वृषणयोरुत्पत्तिः षड्गुणा स्मृता ।
एवं गावश्च विप्राश्च गायत्री सत्यमेव च ।
वसन्तश्च सुपर्णश्च एकतः समजायत ।
नेत्रयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
स पापकर्मा नरके प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते ।
नरकाद्विप्रमुक्तस्तु तिर्यग्योनिं निषेवते ।
यदा लभेत मानुष्यं जात्यन्धो जायते नरः ।
शृङ्गयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
तिर्यग्योनिं स लभते जायमानः पुनः पुनः ।

---

parvan : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 गोमाहात्म्ये कपिलामाहात्म्यं. — *Adhy. no. :* T_1 M 118 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 125; $G_{1,3}$ 119. — Before line 112, G_2 reads lines 136–139 repeating them in their places. — (L. 112) T_1 M_1 हि (for किं). — (L. 117) $T_{1,2}$ $G_{2,3}$ $M_{1,2}$ शरण्या शरणागतं (for the post. half). — (L. 119) T_1 यथा लीनस् (for इह गुप्तस्). — (L. 121) T_1 तं गोषु गुप्तं विज्ञाय (for the prior half). — (L. 122) T_1 ताः (for गाः). — (L. 123) T_1 लोकान्गच्छेयुरुत्तमान् (for the post. half). — (L. 125) Prior half hypermetric. $T_{1,3}$ हृष्टा (for तुष्टास्). $G_{1,3}$ M_4 सर्वे (for सद्य). — (L. 127) D_{10} पावकः समुपस्थितः (for the post. half). — (L. 128) M_{1-3} च सं- (for अनु-). G_2 -ज्येष्ठत्वम् (for -श्रे°). T_1 $G_{1,3}$ M ताः सर्वाः श्रैष्ठ्यमेव च (for the post. half). — (L. 130) T_2 तस्माद्धि सर्वथा राजन् (for the prior half). T_1 कपिला ह्युत्तमाः स्मृताः (for the post. half). — After line 131, T_1 ins. :

दद्स्व कपिलां तात यदिच्छसि महत्फलम् ।

— (L. 133) T_2 युनानि (for युगानि). — (L. 135) T_1 $G_{1,3}$ $M_{2,4}$ शिष्टेषु (for शिष्टे तु). G_1 M_{1-3} -पाद्यमाना ; M_4 -पूज्यमाना (for -पादनेन). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 गोमाहात्म्ये व्यासशुकसंवादे कपिलामाहात्म्यं. — *Adhy. no. :* T_1 M 119 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 126 ; G_1 121 ; G_3 120. — (L. 136) $M_{1,2,4}$ -विकारेण (for -विभागेन). — (L. 139) M [अ]पि (for [ए]व). — (L. 140) M कर्णयोर् (for कर्णतो). $G_{1,3}$ [ए]व (for [अ]पि). — M_1 om. lines 142–145. — (L. 144) $G_{1,3}$ शृंगयोर् (for ग्रीवायां). — T_1 om. line 145. T_2 om. (hapl.) lines 145–148. — (L. 145) Madras ed. वर्णतस् (for क°). — G_1 om. (hapl.) lines 146–148. — (L 146) T_1 शृंगयोः कपिलाः स्मृताः (for the post. half). — T_1 om. lines 147–148. — (L. 147) Cv गायंति (for गावश्च). — (L. 149) Cv नेत्रयोः कपिलायास्तु (for the prior half). M_2 वाहयीत (for °येत). $M_{1,3,4}$ वाहयेद्दापयीत वा (for the post. half). — After line 150, T_1 reads the prior half of line 153 and repeats line 150. — (L. 152) G_4

खुरेषु कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
तमस्यपारे मज्जेत धनहीनो नराधमः ।
कपिलां वालधानेषु वाहयेत दुहेत वा ।
निराश्रयः सदा चैव जायते यदि चेत्कृमिः ।
वर्णेन कपिलां यस्तु जानन्नप्युपजीवति ।
सहस्रशः कृमिर्भूत्वा मानुष्यं प्राप्नुयादथ ।
चण्डालः पापकर्मा वा जायते स नराधमः ।
घ्राणेन कपिलां यस्तु प्रमादादुपजीवति ।
सोऽपि वर्षसहस्राणि तिर्यग्योनौ प्रजायते ।
व्याधिग्रस्तो जडो रोगी भवेन्मानुष्यमागतः ।
मधुसर्पिःसुगन्धास्तु कपिलाः शाश्वतः स्मृताः ।
एताः समुपजीवेत सोऽपि तिर्यक्षु जायते ।
स्थावरत्वमनुप्राप्तो यदि मानुष्यतां लभेत् ।
अल्पायुः स भवेज्जातो हीनवर्णकुलोद्भवः ।
ये तु पापा ह्यसूयन्ते कपिलां वाहयन्ति च ।
निरयेषु प्रतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।

Colophon.

10

After 13. 98, D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins.:

युधिष्ठिरः ।
शूद्राणामिह शुश्रूषा नित्यमेवानुवर्णिता ।
कैः कारणैः कतिविधा शुश्रूषा समुदाहृता ।
के च शुश्रूषया लोका विहिता भरतर्षभ ।
शूद्राणां भरतश्रेष्ठ ब्रूहि मे धर्मलक्षणम् ।
भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शूद्राणामनुकम्पार्थं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
वृद्धः पराशरः प्राह धर्मं शुभ्रमनामयम् ।
अनुग्रहार्थं वर्णानां शौचाचारसमन्वितम् ।
धर्मोपदेशमखिलं यथावदनुपूर्वशः ।
शिष्यानध्यापयामास शास्त्रमर्थवदर्थवित् ।
क्षान्तेन्द्रियेण मानेन शुचिनाचापलेन वै ।
अदुर्बलेन धीरेण नोत्तरोत्तरवादिना ।
अलुब्धेनानृशंसेन ऋजुना ब्रह्मवादिना ।
चारित्रतत्परेणैव सर्वभूतहितात्मना ।
अरयः षड्विजेतव्या नित्यं स्वं देहमाश्रिताः ।
कामक्रोधौ च लोभश्च मानमोहौ मदस्तथा ।
विधिना धृतिमास्थाय शुश्रूषुरनहंकृतः ।
वर्णत्रयस्यानुमतो यथाशक्ति यथाबलम् ।
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
आस्थाय नियमं धीमाञ्शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
रक्षोयक्षजनद्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वर्णत्रयान्मधु यथा भ्रमरो धर्ममाचरेत् ।
यदि शूद्रस्तपः कुर्याद्विदृष्टेन कर्मणा ।

यथा (for यदा). G1.3 M4 लभति; M1-3 भवति (for लभेत). — (L. 153) M4 om. from the post. half up to the post. half of line 157. M1-3 वाहयीत (for °येत). — T1 om. line 154. M1 om. (hapl.) lines 154-155. G2 M2.3 om. (hapl.) 154-157. M4 om. from the prior half of line 154 up to the prior half of line 159. — (L. 157) G1.2 M1 -धाने तु (for -धानेषु). T1 ग्रीवायां कपिलां यस्तु (for the prior half). — (L. 159) T2 G1.3 कर्णेन (for व°). T2 -जीवते (for °ति). — (L. 160) Kumbh. ed. शुनिर् (for कृमिर्). — (L. 161) M1.4 चंडालाः. D10 T2.3 G2.4 -योनिश्च (for -कर्मा वा). — (L. 163) T1 तिर्यग्योनिसहस्राणि लभते नात्र संशयः. — T1 om. lines 164-168. M1-3 om. (hapl.) lines 164-166. — (L. 164) T2 भवेद् (for जडो). G1.3 M4 वापि (for रोगी). — (L. 166) T एताः समुपसेवेत (for the prior half). — (L. 167) M1.3.4 अनुप्राप्य (for °प्तो). M1-3 व्रजेत् (for लभेत्). — (L. 168) M1-3 आर्तो (for जातो). — (L. 169) M4 [अ]भ्यसूयंते (for ह्यसू°). — Colophon. *Sub-parvan* : D10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : T2 कपिलावर्णविभागः. — *Adhy. no.* : T1 M 120; T2.3 G2.4 127; G1.3 121.

10

(L. 2) T1 कारणैः कैः (by transp.). — (L. 7) T1 M शुभम् (for शुभ्रम्). — (L. 9) T1 M अतुलं (for अखिलं). — (L. 10) G2.3 अर्थवत् (for °वित्). T1 G1.4 शास्त्रमर्थविदर्थवत् (for the post. half). — T1 om. lines 11-12. Before line 11, Madras ed. ins. पराशरः. — (L. 11) T3 M दांतेन (for मानेन). — (L. 12) D10 G2.4 अबलेन च; T2 दुर्बलेन च (for अदुर्बलेन). T3 शांतिनोत्तरवादिना (for the post. half). — (L. 13) T1 सत्य- (for ब्रह्म-). — (L. 14) T1.3 चारित्राचरणेनैव (for the prior half). — (L. 15) T1 नित्यं धर्मपरेण वै (for the post. half). — T1 om. lines 16-18. — (L. 16) T3 G1.3.4 कामः क्रोधश्च (for कामक्रोधौ). M मोहमानौ भयं तथा (for the post. half). — (L. 19) T3 M मनसा कर्मणा वाचा (for the prior half). — (L. 20) D10 T1.2 G नियमान्

इह चास्य परिक्लेशः प्रेत्य चास्याशुभा गतिः ।
अधर्म्यमयशस्यं च तपः शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
अमार्गेण तपस्तप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ।
अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
चातुर्वर्ण्यव्यपेतानां जातिमूर्तिपरिग्रहः ।
तथा ते हि शकाश्चीनाः काम्भोजाः पारदास्तथा ।
शबराः पह्लवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ।
दार्वाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतराः ।
वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ।
किष्किन्धकाः पुलिन्दाश्च कह्वाश्चान्ध्राः सनीरगाः ।
गन्धिका द्रमिडाश्चैव बर्बराश्चूचुकास्तथा ।
किराताः पार्वतेयाश्च कोलाश्चोलाः सखाषकाः ।
आरुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातयः ।
विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धयः ।
अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तरं गताः ।
अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदितं फलम् ।
न नश्यति कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्मतपसार्जितम् ।
पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथाश्रमाः ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।
विपरीतं वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धयः ।
अध्यायधनिनो विप्राः क्षत्रियाणां बलं धनम् ।
वणिक्कृषिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ।
व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिताः ।
पुनश्च निरयस्तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ।
ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृतं पुरा ।
सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मपथमाश्रिताः ।
सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजकाः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्यवः ।
तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
उपादानविधिं कृत्स्नं शुश्रूषाधिगमं तथा ।
शिष्टोपनयनं चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
तथा शिष्यपरीक्षां च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथावदनुपूर्वशः ।
शौचकृत्यस्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषतः ।
महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिदं शेषं च कल्पयेत् ।
भिक्षुभिः सुकृतप्रज्ञैः केवलं धर्ममाश्रितैः ।
सम्यग्दर्शनसंपन्नैर्गताध्वनि हितार्थिभिः ।
अवकाशमिमं मेध्यं निर्मितं कामवीरुधम् ।

(for °मं). — T1 om. line 21. — (L. 21) T3 नित्यं दक्षजनान्वेषी; G1.3 M चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी; Cv श्रौपट्टवौपट्ट चमान्वेषी (for the prior half). — (L. 22) Cv -त्रयं (for -त्रयान्). T3 G4 आचरन् (for °रेत्). —(L. 23) T1 विधि- (for वेद-). —(L. 24) T1 [अ]त्र (for the second [अ]स्य). —(L. 25) D10 T3 G2 अधर्मम् (for °र्म्यम्). T1.3 M प्रकल्पितं (for प्रतिष्ठितम्). —(L. 26) D10 T2 G2.4 अमार्गेषु (for °ण). T1 कृत्वा (for तप्त्वा). — (L. 27) T1 M1-3 [ऽ]पि (for हि). — T1 om. lines 28-29. — (L. 29) D10 T2 G जात- (for जाति-). T3 -मुक्त- (for -मूर्ति-). —(L. 30) T1 भवंति ते; M तथा तेपि (for तथा ते हि). — (L. 31) M4 पह्लवाश् (for पह्ल°). — T1 om. line 32. —(L. 32) T3 [अ]परा: (for [इ]तराः). M औजिहानास्तुलास्तथा (for the post. half). — (L. 33) T2 कंवळाश्; M तंकणाश् (for कङ्क°). — (L. 34) G1.3.4 कण्वाश् (for कह्वाश्). M सनीपराः (for °रगाः). — For lines 33-34, T1 subst. :

ढक्कणाश्च पुलिन्दाश्च पुण्ड्राः पौण्ड्राः सधीवराः ।
सिंहका मद्रकाश्चैव बर्बराश्च सनाल्वाः ।

— T1 om. line 35. — (L. 35) M गंढिका (for गन्धिका). T3 बर्बराश्च सचूचुकाः (for the post. half). — (L. 36) D10 T1 M पर्वतीयाश् (for पार्वते°). T3 पार्वतीयाश्च काशाश्च (for the prior half). D10 कालाश्; T2 G4 कोळाश्; G3 काशाश्; M कासाश् (for कोलाश्). D10 चोपाः; T2 G2-4 M चोळाः (for चोलाः). T1 G1 काशाश्चोलाः सहोल(G1 °वाष्ट)काः; T3 किराताश्चोलकाः शकाः (for the post. half). — (L. 37) M आरुहाश् (for °काश्). T1 उज्जिहानाश्च सर्वाश्च; T3 करुकाश्च विदेहाश्च (for the prior half). — T1 reads line 38 after line 41 — (L. 38) M4 विकृतं (for °ता). T1 G1.3.4 विकृता विकृताकारा (for the prior half). T3 कृत- (for क्रूर-). —(L. 40) T1 [इ]ह (for [ए]तत्). T3 M विमार्गोपार्जितस्यैतत् (for the prior half). —(L. 42) M सुखं (for वसु). — (L. 45) T1 विपरीतेन वृत्तेन (for the prior half). — (L. 46) T3 M स्वाध्याय- (for अ°). — T3 om. line 47. T1 om. lines 48-53. —(L. 48) M अस्य (for तस्य). T3 विच्छेदादस्य धर्मस्य (for the prior half). —(L. 52) Kumbh. ed. -विधिम् (for -पथम्). —(L. 53) T2.3 दैवतं (for °त-). G4 -पूर्वकाः (for -पूजकाः). —(L. 54) T2 श्रद्धावि- (for श्रद्धया). —(L. 55) T3 सिद्धिं (for विधिं). —(L. 56) T1 शुश्रूषाधिगतं तथा; T2 °भिगमं तथा (for the post. half). —(L. 57) M1-3 तंत्राणि (for मन्त्राणि). —(L. 58) D10 T2 G -परीक्षा (for °क्षां). —(L. 60) T3 पूर्वार्थान् (for शौचा°). M शौचं हि सर्वकृत्यार्थं (for the prior half). M सर्वेषां च

निर्जनं संवृतं बुद्ध्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
सजलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ।
परीक्ष्य भूमिं मूत्रार्थी तत आसीत वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ।
अन्तर्हितायां भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
असमाप्ते तथा शौचे न वाचं किंचिदीरयेत् ।
कृतकृत्यस्तथाचम्य गच्छन्नोदीरयेद्वचः ।
शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृतः ।
स्थाप्यं कमण्डलुं गृह्य पार्श्वोरुभ्यामथान्तरे ।
शौचं कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसंकरम् ।
पाणिना शुद्धमुदकं संगृह्य विधिपूर्वकम् ।
विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न संस्पृशेत् ।
अपाने मृत्तिकास्तिस्रः प्रदेयास्त्वनुपूर्वशः ।
हस्ताभ्यां च तथा विप्रो हस्तं हस्तेन संस्पृशेत् ।
अपाने नव देयाः स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेद्देशमञ्जसा ।
तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुनः पुनः ।
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ।
यथा घातो हि न भवेत्क्लेदजः परिधानके ।
तथा गुदं प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुनः पुनः ।
प्रतिपादं ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
सव्ये द्वादश देयाः स्युस्तिस्रस्तिस्रः पुनः पुनः ।
देयाः कूर्परके हस्ते पृष्ठबन्धे पुनः पुनः ।
तथैवादर्शके दद्याद्यतस्त्रस्तूभयोरपि ।
उभयोर्हस्तयोरेकं सप्त सप्त प्रदापयेत् ।
ततोऽन्यां मृत्तिकां गृह्य कार्यं शौचं पुनस्तयोः ।
हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातनः ।
उपस्थे मूत्रशौचस्य अत ऊर्ध्वं विधीयते ।
अतोऽन्यथा तु यः कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु सः ।
मलोपहतचेलस्य द्विगुणं तु विधीयते ।
सहपादमथोरुभ्यां हस्तशौचमसंशयम् ।
अवधीरयमाणस्य संदेह उपजायते ।
यथा यथा विशुध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ।
सकर्दमं तु वर्षासु गृहमाविश्य संकटम् ।
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोः षट् प्रदापयेत् ।
कामं दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्रः पद्भ्यां तथैव च ।
हस्तशौचं प्रकर्तव्यं मूत्रशौचविधेस्तथा ।
मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वशः ।
नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौचं विधीयते ।
क्षारोषराभ्यां वस्त्रस्य कुर्याच्छौचं मृदा सह ।
लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ।
स्नानशाट्यां मृदस्तिस्रो हस्ताभ्यां चानुपूर्वशः ।
शौचं प्रयत्नतः कृत्वा कम्पयानः समुद्धरेत् ।

for सर्वानिव). — T1 M4 om. line 62. — (L. 62) G1. 3 शेषेण (for शेषं च). M1. 2 मृदं देशं च कल्पयेत् (for the post. half). — After line 62, M1-3 read line 70 repeating it in its proper place. — (L. 63) T1 G1. 3 च; T3 M हि (for सु-). — (L. 64) T1 शृणु वक्ष्यामि पार्थिव (for the post. half). — (L. 65) T1. 2 G1. 3 M1. 4 इदं (for इमं). — (L. 66) D10 निर्जितं (for निर्जनं). M1 नियमात्मा (for °तात्मा). — (L. 67) G1. 3 सकलं (for सजलं). Madras ed. शुभ्रं (for स्थाप्य). — (L. 70) T3 अंतर्हिताया भूमेस्तु (for the prior half). — (L. 71) T1 M कांचिद् (for किंचिद्). — T1 om. line 72. — (L. 73) T1 उपतिष्ठेत (for °विष्टस्तु). — After line 73, M1-3 ins. :

मूत्रशौचं पुरस्कृत्य शौचं कुर्याच्छनैर्मृदा ।

— (L. 74) T1 स्थितं; Cv सर्वं (for स्थाप्यं). G2 ह्यत्र (for गृह्य). M4 तथा (for अथ). Cv पार्श्वे दिग्भ्यामवांतरं (for the post. half). — (L. 75) T1. 3 M1-3 धीरो (for वीरो). — T1 om. line 79-86. — (L. 79) M तदा (for तथा). M2. 3 न (for सं-). — (L. 81) G1 देहम् (for देशम्). G1. 3 अंभसा (for अञ्जसा). T3 M कोपयेद्दोपमार्शसं (for the post. half). — (L. 84) T3 M यथोद्धातो (for यथा घातो). — (L. 85) M1-3 यथा (for तथा). D10 प्रसर्जेत (for प्रमा°). T3 M शनैः शनैः (for पुनः पुनः). — (L. 88) G4 पृष्ठे (for पृष्ठ-). — (L. 89) Cv तथैव दशके त्वर्धं (for the prior half). — (L. 90) Cv सर्वास्तत्र प्रभावयेत (for the post. half). — G2 om. (hapl.) lines 93-96. M4 om. (hapl.) lines 93-105. — (L. 93) M1-3 अतो (for ततो). — (L. 94) M1-3 अयं विधिः (for विधीयते). — T1 om. line 95. — (L. 95) M1. 2 ततो (for अतो). — (L. 96) G1. 3. 4 M1-3 -गात्रस्य (for -चेलस्य). Cv मलोपहतता चेत्स्याद् (for the prior half). G1. 3 तद् (for तु). — (L. 97) T1 हस्ते शौचमतःपरं (for the post. half). — T1 om. line 98. — (L. 99) T1 G1. 3 यस्य (for the second यथा). T1 तत्तथा शौचमाचरेत् (for the post. half). — T1 om. lines 100-103. — (L. 100) Cv सकर्दमा शुभाद्रासु (for the prior half). — (L. 102) T3 G3 कामं दद्याद्; Cv वामे कृत्वा (for कामं दत्त्वा). — (L. 103) G1. 3. 4 तदा (for तथा). — (L. 105) T2 स्नान- (for स्थान-). T1 -काले (for -शौचे). — (L. 107) T1 पूति- (for लेप-). — T1 om. line 108. — (L. 108) D10 T2 G1-3 -शाट्या (for -शाट्यां). — (L. 109)

इह चास्य परिक्लेशः प्रेत्य चास्याशुभा गतिः ।
अधर्म्यमयशस्यं च तपः शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
अमार्गेण तपस्तप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ।
अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
चातुर्वर्ण्यव्यपेतानां जातिमूर्तिपरिग्रहः ।
तथा ते हि शकाश्चीनाः काम्भोजाः पारदास्तथा ।
शबराः पह्लवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ।
दार्वाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतराः ।
वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ।
किष्किन्धकाः पुलिन्दाश्च कह्लाश्चान्ध्राः सनीरगाः ।
गन्धिका द्रमिडाश्चैव बर्बराश्चूचुकास्तथा ।
किराताः पार्वतेयाश्च कोलाश्चोलाः सखाषकाः ।
भारुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातयः ।
विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धयः ।
अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तरं गताः ।
अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदितं फलम् ।
न नश्यति कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्मतपसार्जितम् ।
पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथाश्रमाः ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।

विपरीतं वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धयः ।
अध्यायधनिनो विप्राः क्षत्रियाणां बलं धनम् ।
वणिक्कृषिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ।
व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिताः ।
पुनश्च निरयस्तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ।
ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृतं पुरा ।
सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मपथमाश्रिताः ।
सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजकाः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्यवः ।
तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
उपादानविधिं कृत्स्नं शुश्रूषाधिगमं तथा ।
शिष्टोपनयनं चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
तथा शिष्यपरीक्षां च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथावदनुपूर्वशः ।
शौचकृत्स्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषतः ।
महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिदं शेषं च कल्पयेत् ।
भिक्षुभिः सुकृतप्रज्ञैः केवलं धर्ममाश्रितैः ।
सम्यग्दर्शनसंपन्नैर्गताध्वनि हितार्थिभिः ।
अवकाशमिमं मेध्यं निर्मितं कामवीरुधम् ।

(for °मं). — T_1 om. line 21. — (L. 21) T_3 नित्यं दक्षजनान्वेषी ; $G_{1.3}$ M चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी ; Cv श्रौपद्र्वौपद्र् चमान्वेषी (for the prior half). — (L. 22) Cv -त्रयं (for -त्रयान्). T_3 G_4 आचरन् (for °रेत्). —(L. 23) T_1 त्रिधि- (for वेद-). —(L. 24) T_1 [अ]त्र (for the second [अ]स्य). —(L. 25) D_{10} T_3 G_2 अधर्मम् (for °र्म्यम्). $T_{1.3}$ M प्रकल्पितं (for प्रतिष्ठितम्). —(L. 26) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ अमार्गेषु (for °ण). T_1 कृत्वा (for तप्त्वा). — (L. 27) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि). — T_1 om. lines 28–29. — (L. 29) D_{10} T_2 G जात- (for जाति-). T_3 -मुक्त- (for -मूर्ति-). —(L. 30) T_1 भवंति ते ; M तथा तेपि (for तथा ते हि). —(L. 31) M_4 पह्लवाश् (for पह्ल°). — T_1 om. line 32. —(L. 32) T_3 [अ]पराः (for [इ]तराः). M औजिहानास्तुखास्तथा (for the post. half). — (L. 33) T_2 कंवळाश् ; M तंकणाश् (for कङ्क°). — (L. 34) $G_{1.3.4}$ कण्वाश् (for कह्लाश्). M सनीपराः (for °रगाः). — For lines 33–34, T_1 subst. :

ढङ्कणाश्च पुलिन्दाश्च पुण्ड्राः पौण्ड्राः सर्धावराः ।
सिंहका मद्रकाश्चैव वर्बराश्च सनालवाः ।

— T_1 om. line 35. — (L. 35) M गंडिका (for गान्धिका). T_3 बर्बराश्च सचूचुकाः (for the post. half). — (L. 36) D_{10} T_1 M पर्वतीयाश् (for पार्वते°). T_3 पार्वतीयाश्च काशाश्च (for the prior half). D_{10} कालाश् ; T_2 G_4 कोळाश् ; G_3 काशाश् ; M कासाश् (for कोलाश्). D_{10} चोषाः ; T_2 G_{2-4} M चोळाः (for चोलाः). T_1 G_1 काशाश्चोलाः सहोल(G_1 °वाष्ट)काः ; T_3 किराताश्चोळकाः शकाः (for the post. half). — (L. 37) M आरुहाश (for °काश). T_1 उज्जिहानाश्च सर्वाश्च ; T_3 करुकाश्च विदेहाश्च (for the prior half). — T_1 reads line 38 after line 41. — (L. 38) M_4 विकृतं (for °ता). T_1 $G_{1.3.4}$ विकृता विकृताकारा (for the prior half). T_3 कृत- (for क्रूर-). — (L. 40) T_1 [इ]ह (for [ए]तत्). T_3 M विमार्गोपार्जितस्यैतत् (for the prior half). — (L. 42) M सुखं (for वसु). — (L. 45) T_1 विपरीतेन वृत्तेन (for the prior half). — (L. 46) T_3 M स्वाध्याय- (for अ°). — T_3 om. line 47. T_1 om. lines 48–53. — (L. 48) M अस्य (for तस्य). T_3 विच्छेदादस्य धर्मस्य (for the prior half). — (L. 52) Kumbh. ed. -विधिन् (for -पथम्). — (L. 53) $T_{2.3}$ दैवतं (for °त-). G_4 -पूर्वकाः (for -पूजकाः). — (L. 54) T_2 श्रद्धावि- (for श्रद्धया). — (L. 55) T_3 सिद्धिं (for विधिं). — (L. 56) T_1 शुश्रूषाधिगतं तथा ; T_3 °भिगमं तथा (for the post. half). — (L. 57) M_{1-3} तंत्राणि (for मन्त्राणि). — (L. 58) D_{10} T_2 G -परीक्षा (for °क्षां). — (L. 60) T_3 पूर्वार्थान् (for शौचा°). M शौचं हि [illegible] (for the prior half). M सर्वेषां न

निर्जनं संवृतं बुद्ध्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
सजलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ।
परीक्ष्य भूमिं मूत्रार्थी तत आसीत वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ।
अन्तर्हितायां भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
असमाप्ते तथा शौचे न वाचं किंचिदीरयेत् ।
कृतकृत्यस्तथाचम्य गच्छन्नोदीरयेद्वचः ।
शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृतः ।
स्थाप्यं कमण्डलुं गृह्य पार्श्वोरुभ्यामथान्तरे ।
शौचं कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसंकरम् ।
पाणिना शुद्धमुदकं संगृह्य विधिपूर्वकम् ।
विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न संस्पृशेत् ।
अपाने मृत्तिकास्तिस्रः प्रदेयास्त्वनुपूर्वशः ।
हस्ताभ्यां च तथा विप्रो हस्तं हस्तेन संस्पृशेत् ।
अपाने नव देयाः स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेद्देशमञ्जसा ।
तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुनः पुनः ।
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ।
यथा घातो हि न भवेत्क्लेदजः परिधानके ।
तथा गुदं प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुनः पुनः ।
प्रतिपादं ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
सव्ये द्वादश देयाः स्युस्तिस्रस्तिस्रः पुनः पुनः ।
देयाः कूर्परके हस्ते पृष्ठबन्धे पुनः पुनः ।
तथैवादर्शके दद्याचतस्रस्तूभयोरपि ।
उभयोर्हस्तयोरेकं सप्त सप्त प्रदापयेत् ।
ततोऽन्यां मृत्तिकां गृह्य कार्यं शौचं पुनस्तयोः ।
हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातनः ।
उपस्थे मूत्रशौचस्य अत ऊर्ध्वं विधीयते ।
अतोऽन्यथा तु यः कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु सः ।
मलोपहतचेलस्य द्विगुणं तु विधीयते ।
सहपादमथोरुभ्यां हस्तशौचमसंशयम् ।
अवधीरयमाणस्य संदेह उपजायते ।
यथा यथा विशुध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ।
सकर्दमं तु वर्षासु गृहमाविश्य संकटम् ।
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोः षट् प्रदापयेत् ।
कामं दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्रः पद्भ्यां तथैव च ।
हस्तशौचं प्रकर्तव्यं मूत्रशौचविधेस्तथा ।
मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वशः ।
नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौचं विधीयते ।
क्षारौपराभ्यां वस्त्रस्य कुर्याच्छौचं मृदा सह ।
लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ।
स्नानशाट्यां मृदस्तिस्रो हस्ताभ्यां चानुपूर्वशः ।
शौचं प्रयत्नतः कृत्वा कम्पयानः समुद्धरेत् ।

(for सर्वानेव). — T_1 M_4 om. line 62. — (L. 62) $G_{1.3}$ शेषेण (for शेषं च). $M_{1.2}$ मृदं देशं च कल्पयेत् (for the post. half). — After line 62, M_{1-3} read line 70 repeating it in its proper place. — (L. 63) T_1 $G_{1.3}$ च; T_3 M हि (for सु-). — (L. 64) T_1 शृणु वक्ष्यामि पार्थिव (for the post. half). — (L. 65) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ इदं (for इमं). — (L. 66) D_{10} निर्जितं (for निर्जनं). M_1 नियमात्मा (for °तात्मा). — (L. 67) $G_{1.3}$ सकलं (for सजलं). Madras ed. शुभ्रं (for स्थाप्य). — (L. 70) T_3 अंतर्हिताया भूमेस्तु (for the prior half). — (L. 71) T_1 M कांचिद् (for किंचिद्). — T_1 om. line 72. — (L. 73) T_1 उपतिष्ठेत (for °विष्टस्तु). — After line 73, M_{1-3} ins. :

मूत्रशौचं पुरस्कृत्य शौचं कुर्याच्छनैर्मृदा ।

— (L. 74) T_1 स्थितं; Cv सर्वे (for स्थाप्यं). G_2 ह्यत्र (for गृह्य). M_4 तथा (for अथ). Cv पार्श्वे दिग्भ्यामवांतरं (for the post. half). — (L. 75) $T_{1.3}$ M_{1-3} धीरो (for वीरो). — T_1 om. line 79-86. — (L. 79) M तदा (for तथा). $M_{2.3}$ न (for सं-). — (L. 81) G_2 देहम् (for देशम्). $G_{1.3}$ अंभसा (for अञ्जसा). T_3 M कोपयेद्दोपमार्शसं (for the post. half). — (L. 84) T_3 M यथोद्धातो (for यथा घातो). — (L. 85) M_{1-3} यथा (for तथा). D_{10} प्रसर्जेत (for प्रमा°). T_3 M शनैः शनैः (for पुनः पुनः). — (L. 88) G_4 पृष्ठे (for पृष्ठ-). — (L. 89) Cv तथैव दशके त्वर्धे (for the prior half). — (L. 90) Cv सर्वास्तत्र प्रभावयेत् (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 93-96. M_4 om. (hapl.) lines 93-105. — (L. 93) M_{1-3} अतो (for ततो). — (L. 94) M_{1-3} अयं विधिः (for विधीयते). — T_1 om. line 95. — (L. 95) $M_{1.2}$ ततो (for अतो). — (L. 96) $G_{1.3.4}$ M_{1-3} -गात्रस्य (for -चेलस्य). Cv मलोपहतता चेत्स्याद् (for the prior half). $G_{1.3}$ तद् (for तु). — (L. 97) T_1 हस्ते शौचमतःपरं (for the post. half). — T_1 om. line 98. — (L. 99) T_1 $G_{1.3}$ यस्य (for the second यथा). T_1 तत्तथा शौचमाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. lines 100-103. — (L. 100) Cv सकर्दमा शुभाद्रांसु (for the prior half). — (L. 102) T_3 G_3 कामं दद्याद्; Cv वामे कृत्वा (for कामं दत्त्वा). — (L. 103) $G_{1.3.4}$ तदा (for तथा). — (L. 105) T_2 स्नान- (for स्थान-). T_1 -काले (for -शौचे). — (L. 107) T_1 पूति- (for लेप-). — T_1 om. line 108. — (L. 108) D_{10} T_2 G_{1-3} -शाट्या (for -शाट्यां). — (L. 109)

इह चास्य परिक्लेशः प्रेत्य चास्याशुभा गतिः ।
अधर्म्यमयशस्यं च तपः शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
अमार्गेण तपस्तप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ।
अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
चातुर्वर्ण्यव्यपेतानां जातिमूर्तिपरिग्रहः ।
तथा ते हि शकाश्चीनाः काम्भोजाः पारदास्तथा ।
शबराः पह्लवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ।
दार्वाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतराः ।
वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ।
किष्किन्धकाः पुलिन्दाश्च कह्वाश्चान्ध्राः सनीरगाः ।
गन्धिका द्रमिडाश्चैव बर्बराश्चूचुकास्तथा ।
किराताः पार्वतेयाश्च कोलाश्चोलाः सखाषकाः ।
आरुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातयः ।
विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धयः ।
अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तरं गताः ।
अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदितं फलम् ।
न नश्यति कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्मतपसार्जितम् ।
पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथाश्रमाः ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।
विपरीतं वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धयः ।
अध्यायधनिनो विप्राः क्षत्रियाणां बलं धनम् ।
वणिक्कृषिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ।
व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिताः ।
पुनश्च निरयस्तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ।
ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृतं पुरा ।
सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मपथमाश्रिताः ।
सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजकाः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्यवः ।
तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
उपादानविधिं कृत्स्नं शुश्रूषाधिगमं तथा ।
शिष्टोपनयनं चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
तथा शिष्यपरीक्षां च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथावदनुपूर्वशः ।
शौचकृत्यस्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषतः ।
महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिदं शेषं च कल्पयेत् ।
भिक्षुभिः सुकृतप्रज्ञैः केवलं धर्ममाश्रितैः ।
सम्यग्दर्शनसंपन्नैर्गताध्वनि हिताथिभिः ।
अवकाशमिमं मेध्यं निर्मितं कामवीरुधम् ।

(for °मं). — T_1 om. line 21. — (L. 21) T_3 नित्यं दक्षजनान्वेषी ; $G_{1.3}$ M चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी ; Cv श्रौपट्वौपट्ट चमान्वेषी (for the prior half). — (L. 22) Cv -त्रयं (for -त्रयान्). T_3 G_4 आचरन् (for °रेत्). — (L. 23) T_1 विधि- (for वेद-). — (L. 24) T_1 [अ]त्र (for the second [अ]स्य). — (L. 25) D_{10} T_3 G_2 अधर्मम् (for °र्म्यम्). $T_{1.3}$ M प्रकल्पितं (for प्रतिष्ठितम्). — (L. 26) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ अमार्गेषु (for °ण). T_1 कृत्वा (for तप्त्वा). — (L. 27) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि). — T_1 om. lines 28–29. — (L. 29) D_{10} T_2 G जात- (for जाति-). T_3 -मुक्त- (for -मूर्ति-). — (L. 30) T_1 भवंति ते ; M तथा तेपि (for तथा ते हि). — (L. 31) M_4 पह्लवाश् (for पह्ल°). — T_1 om. line 32. — (L. 32) T_3 [अ]पराः (for [इ]तराः). M औजिहानास्तुखास्तथा (for the post. half). — (L. 33) T_2 कंबळाश् ; M तंकणाश् (for कङ्क°). — (L. 34) $G_{1.3.4}$ कण्वाश् (for कह्वाश्). M सनीपराः (for °रगाः). — For lines 33–34, T_1 subst. :

दङ्कणाश्च पुलिन्दाश्च पुण्ड्राः पौण्ड्राः सधीवराः ।
सिंहका मद्रकाश्चैव बर्बराश्च सनालवाः ।

— T_1 om. line 35. — (L. 35) M गंडिका (for गन्धिका). T_3 बर्बराश्च सचूचुकाः (for the post. half). — (L. 36) D_{10} T_1 M पर्वतीयाश् (for पार्वते°). T_3 पार्वतीयाश्च काशाश्च (for the prior half). D_{10} कालाश् ; T_2 G_4 कोळाश् ; G_3 काशाश् ; M कासाश् (for कोलाश्). D_{10} चोषाः ; T_2 G_{2-4} M चोळाः (for चोलाः). T_1 G_1 काशाश्चोलाः सहोल(G_1 °वाष्ट)काः ; T_3 किराताश्चोळकाः शकाः (for the post. half). — (L. 37) M आरुहाश् (for °काश्). T_1 उज्जिहानाश्च खर्वाश्च ; T_3 करुकाश्च विदेहाश्च (for the prior half). — T_1 reads line 38 after line 41 — (L. 38) M_4 विकृतं (for °ता). T_1 $G_{1.3.4}$ विकृता विकृताकारा (for the prior half). T_3 कृत- (for क्रूर-). — (L. 40) T_1 [इ]ह (for [ए]तत्). T_3 M विमार्गोपार्जितस्यैतत् (for the prior half). — (L. 42) M सुखं (for वसु). — (L. 45) T_1 विपरीतेन वृत्तेन (for the prior half). — (L. 46) T_3 M स्वाध्याय- (for अ°). — T_3 om. line 47. T_1 om. lines 48–53. — (L. 48) M अस्य (for तस्य). T_3 विच्छेदादस्य धर्मस्य (for the prior half). — (L. 52) Kumbh. ed. -विधिम् (for -पथम्). — (L. 53) $T_{2.3}$ दैवतं (for °त-). G_4 -पूर्वकाः (for -पूजकाः). — (L. 54) T_2 श्रद्धावि- (for श्रद्धया). — (L. 55) T_3 सिद्धिं (for विधिं). — (L. 56) T_1 शुश्रूषाधिगतं तथा ; T_2 °भिगमं तथा (for the post. half). — (L. 57) M_{1-3} तंत्राणि (for मन्त्राणि). — (L. 58) D_{10} T_2 G -परीक्षा (for °क्षां). — (L. 60) T_3 पूर्वार्थान् (for शौचार्°). M शौचं हि सर्वकृत्यार्थं (for the prior half). M सर्वेषां च

निर्जनं संवृतं बुद्ध्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
सजलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ।
परीक्ष्य भूमिं मूत्रार्थी तत आसीत वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ।
अन्तर्हितायां भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
असमाप्ते तथा शौचे न वाचं किंचिदीरयेत् ।
कृतकृत्यस्तथाचम्य गच्छन्नोदीरयेद्वचः ।
शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृतः ।
स्थाप्यं कमण्डलुं गृह्य पार्श्वोरुभ्यामथान्तरे ।
शौचं कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसंकरम् ।
पाणिना शुद्धमुदकं संगृह्य विधिपूर्वकम् ।
विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न संस्पृशेत् ।
अपाने मृत्तिकास्तिस्रः प्रदेयास्त्वनुपूर्वशः ।
हस्ताभ्यां च तथा विप्रो हस्तं हस्तेन संस्पृशेत् ।
अपाने नव देयाः स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेद्देशमञ्जसा ।
तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुनः पुनः ।
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ।
यथा घातो हि न भवेत्क्लेदजः परिधानके ।
तथा गुदं प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुनः पुनः ।
प्रतिपादं ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
सव्ये द्वादश देयाः स्युस्तिस्रस्तिस्रः पुनः पुनः ।
देयाः कूर्परके हस्ते पृष्ठवन्धे पुनः पुनः ।
तथैवादर्शके दद्याच्चतस्रस्तूभयोरपि ।
उभयोर्हस्तयोरेकं सप्त सप्त प्रदापयेत् ।
ततोऽन्यां मृत्तिकां गृह्य कार्यं शौचं पुनस्तयोः ।
हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातनः ।
उपस्थे मूत्रशौचस्य अत ऊर्ध्वं विधीयते ।
अतोऽन्यथा तु यः कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु सः ।
मलोपहतचेलस्य द्विगुणं तु विधीयते ।
सहपादमथोरुभ्यां हस्तशौचमसंशयम् ।
अवधीरयमाणस्य संदेह उपजायते ।
यथा यथा विशुध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ।
सकर्दमं तु वर्षासु गृहमाविश्य संकटम् ।
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोः षट् प्रदापयेत् ।
कामं दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्रः पक्वयां तथैव च ।
हस्तशौचं प्रकर्तव्यं मूत्रशौचविधेस्तथा ।
मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वशः ।
नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौचं विधीयते ।
क्षारौपराभ्यां वस्त्रस्य कुर्याच्छौचं मृदा सह ।
लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ।
स्नानशाट्यां मृदस्तिस्रो हस्ताभ्यां चानुपूर्वशः ।
शौचं प्रयत्नतः कृत्वा कम्पयानः समुद्धरेत् ।

(for सर्वानेव). — T_{1} M_{4} om. line 62. — (L. 62) $G_{1.3}$ शेषेण (for शेषं च). $M_{1.2}$ मूर्द्रं देशं च कल्पयेत् (for the post. half). — After line 62, M_{1-3} read line 70 repeating it in its proper place. — (L. 63) T_{1} $G_{1.3}$ च; T_{3} M हि (for सु-). — (L. 64) T_{1} शृणु वक्ष्यामि पार्थिव (for the post. half). — (L. 65) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ इदं (for इमं). — (L. 66) D_{10} निर्जितं (for निर्जनं). M_{1} नियमात्मा (for °तात्मा). — (L. 67) $G_{1.3}$ सकलं (for सजलं). Madras ed. शुभ्रं (for स्थाप्य). — (L. 70) T_{3} अंतर्हिताया भूमेस्तु (for the prior half). — (L. 71) T_{1} M कांचिद् (for किंचिद्). — T_{1} om. line 72. — (L. 73) T_{1} उपतिष्ठेत (for °विष्टस्तु). — After line 73, M_{1-3} ins.:

मूत्रशौचं पुरस्कृत्य शौचं कुर्याच्छनैर्मृदा ।

— (L. 74) T_{1} स्थितं; C_{v} सर्वं (for स्थाप्यं). G_{2} ह्यत्र (for गृह्य). M_{4} तथा (for अथ). C_{v} पार्श्वे दिग्भ्यामथांतरं (for the post. half). — (L. 75) $T_{1.3}$ M_{1-3} धीरो (for वीरो). — T_{1} om. line 79-86. — (L. 79) M तदा (for तथा). $M_{2.3}$ न (for सं-). — (L. 81) G_{2} देहम् (for देशम्). $G_{1.3}$ अंभसा (for अञ्जसा). T_{3} M कोपयेद्दोपमार्शसं (for the post. half). — (L. 84) T_{3} M यथोद्घातो (for यथा घातो). — (L. 85) M_{1-3} यथा (for तथा). D_{10} प्रसर्जेत (for प्रमा°). T_{3} M शनैः शनैः (for पुनः पुनः). — (L. 88) G_{4} पृष्ठे (for पृष्ठ-). — (L. 89) C_{v} तथैव दशके त्वर्धे (for the prior half). — (L. 90) C_{v} सर्वास्तत्र प्रभावयेत् (for the post. half). — G_{2} om. (hapl.) lines 93–96. M_{4} om. (hapl.) lines 93–105. — (L. 93) M_{1-3} अतो (for ततो). — (L. 94) M_{1-3} अयं विधिः (for विधीयते). — T_{1} om. line 95. — (L. 95) $M_{1.2}$ ततो (for अतो). — (L. 96) $G_{1.3.4}$ M_{1-3} -गात्रस्य (for -चेलस्य). C_{v} मलोपहतता चेत्स्याद् (for the prior half). $G_{1.3}$ तद् (for तु). — (L. 97) T_{1} हस्ते शौचमतःपरं (for the post. half). — T_{1} om. line 98. — (L. 99) T_{1} $G_{1.3}$ यस्य (for the second यथा). T_{1} तत्तथा शौचमाचरेत् (for the post. half). — T_{1} om. lines 100–103. — (L. 100) C_{v} सकर्दमा शुभार्द्रासु (for the prior half). — (L. 102) T_{3} G_{3} कामं दद्याद्; C_{v} वामे कृत्वा (for कामं दत्त्वा). — (L. 103) $G_{1.3.4}$ तदा (for तथा). — (L. 105) T_{2} स्नान- (for स्थान-). T_{1} -काले (for -शौचे). — (L. 107) T_{1} पूति- (for लेप-). — T_{1} om. line 108. — (L. 108) D_{10} T_{2} G_{1-3} -शाट्या (for -शाट्यां). — (L. 109)

देयाश्चतस्रस्तिस्रो वा द्विर्वाप्येका तथापदि ।
कालमासाद्य देशं च शौचस्य गुरुलाघवम् ।
विधिनानेन शौचं तु नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
अविप्रेक्षन्नसंभ्रान्तः पादौ प्रक्षाल्य तत्परः ।
अप्रक्षालितपादस्तु पाणिमा मणिबन्धनात् ।
अधस्तादुपरिष्टाच्च ततः पाणिमुपस्पृशेत् ।
मनोगतास्तु निःशब्दा निःशब्दं त्रिरपः पिबेत् ।
द्विर्मुखं परिमृज्याच्च खानि चोपस्पृशेद्बुधः ।
ऋग्वेदं तेन प्रीणाति प्रथमं यः पिबेदपः ।
द्वितीयं तु यजुर्वेदं तृतीयं साम एव च ।
मृज्यते प्रथमं तेन अथर्वा प्रीतिमाप्नुयात् ।
द्वितीयेनेतिहासं च पुराणस्मृतिदेवताः ।
यच्चक्षुषि समाधत्ते तेनादित्यं तु प्रीणयेत् ।
प्रीणाति वायुं प्राणं च दिशश्चाप्यथ श्रोत्रयोः ।
ब्रह्माणं तेन प्रीणाति यन्मूर्धनि समापयेत् ।
समुत्क्षिपति चापोर्ध्वमाकाशं तेन प्रीणयेत् ।
प्रीणाति विष्णुं पद्भ्यां तु सलिलं वै समादधत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि अन्तर्जानुरुपस्पृशेत् ।
सर्वत्र विधिरित्येष भोजनादिषु नित्यशः ।
अन्नेषु दन्तलग्नेषु उच्छिष्टः पुनराचमेत् ।
विधिरेष समुद्दिष्टः शौचे चाभ्युक्षणं स्मृतम् ।
शूद्रस्यैष विधिर्दृष्टो गृहान्निष्क्रमतः सतः ।
नित्यं त्वलुप्तशौचेन वर्तितव्यं कृतात्मना ।
यशस्कामेन भिक्षुभ्यः शूद्रेणात्महितार्थिना ।

Colophon.

पराशरः ।

क्षत्रा आरम्भयज्ञास्तु वीर्ययज्ञा विशः स्मृताः ।
शूद्राः परिचरायज्ञा जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ।
शुश्रूषाजीविनः शूद्रा वैश्या विपणिजीविनः ।
अनिष्टनिग्रहाः क्षत्रा विप्राः स्वाध्यायजीविनः ।
तपसा शोभते विप्रो राजन्यः पालनादिभिः ।
आतिथ्येन तथा वैश्यः शूद्रो दास्येन शोभते ।
यतात्मना तु शूद्रेण शुश्रूषा नित्यमेव च ।
कर्तव्या त्रिषु वर्णेषु प्रायेणाश्रमवासिषु ।
अशक्तेन त्रिवर्गस्य सेव्या ह्याश्रमवासिनः ।
यथाशक्त्यं यथाप्रज्ञं यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
विशेषेणैव कर्तव्या शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमे ।
आश्रमाणां तु सर्वेषां चतुर्णां भिक्षुकाश्रमम् ।
प्रधानमिति वर्ण्यन्ते शिष्टाः शास्त्रविनिश्चये ।
यच्चोपदिश्यते शिष्टैः श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
तथा स्थेयमशक्तेन स धर्म इति निश्चितः ।
अतोऽन्यथा तु कुर्वाणः श्रेयो नाप्नोति मानवः ।
तस्माद्भिक्षुषु शूद्रेण कार्यमात्महितं सदा ।
इह यत्कुरुते श्रेयस्तत्प्रेत्य समुपाश्नुते ।
तच्चानसूयता कार्यं कर्तव्यं यद्धि मन्यते ।
असूयता कृतस्येह फलं दुःखादवाप्यते ।

Kumbh. ed. कंपमानः (for °यानः). — T1 om. line 110. — (L. 110) T3 तथाविधि (for तथापदि). — (L. 112) T3 तेन (for [अ]नेन). G1.3 नित्यं कुर्युरतंद्रिताः (for the post. half). — (L. 114) M1-3 सुप्रक्षालित- (for अप्र°). T2 -पादं (for -पादस्). T1 M पाणिना पाणि(T1 °द)वंधनात्; T2 पाणिक्रमणवंधनात् (for the post. half). — (L. 116) M च त्र्यपः (for त्रिरपः). — (L. 117) T3 द्विजः (for बुधः). — (L. 120) T1.3 स्पृश्यते (for मृज्यते). — (L. 121) T M4 [इ]तिहासश् (for °हासं). M1-3 द्वितीयं सेतिहासाश्च (for the prior half). — (L. 124) T2 यच्च मूर्ध्नि (for यन्मूर्धनि). T3 समालभेत् (for °पयेत्). — (L. 125) M यदुत्क्षिपति (for समुत्क्षि°). T1.3 यदुत्क्षिपति चाप्यूर्ध्वम् (for the prior half). — (L. 126) D10 T1.3 G1.3.4 M4 विष्णुः (for विष्णुं). — T1 om. lines 129-130. — (L. 130) T2 G1.3 शौचे वा; T3 शौचे हि; M शौचेषु (for शौचे च). — (L. 131) G1 ततः (for सतः). — (L. 132) T1.3 M कृतात्मसु (for °त्मना). — (L. 133) T1 -हिता-त्मना; T3 M1-3 -हितैषिणा (for -हितार्थिना). — Colophon. *Sub-parvan* : D10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : T2 शूद्रधर्मविधिसकलवर्णधर्मविधिः; G4 शूद्रविधिः. — *Adhy. no.* : D10 106; T1 M4 139; T2.3 G2.4 146; G1.3 M1 140; M2.3 141. — (L. 134) T1 G1.3 M क्षत्रस्यारंभयशस्तु (for the prior half). T3 G1.3 M हविर्यज्ञो विशां तथा (for the post. half). — (L. 135) G1.3.4 शूद्रः (for शूद्राः). D10 परिचार-; T1 °चर्या- (for °चरा-). M1-3 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु (for the prior half). — (L. 136) D10 T2 M1-3 विपण- (for विपणि-). — D10 T1.2 om. (hapl.) line 137. — (L. 137) T3 क्षत्रं (for क्षत्रा). M अनिष्टनिग्रहात्क्षत्रं (for the prior half). — (L. 138) T2 तपः सं- (for तपसा). M राजन्यः पालनादपि (for the post. half). — (L. 139) M2.3 दाक्ष्येण (for दास्येन). — (L. 143) Madras ed. त्रिवर्णस्य (for °र्गस्य). T1 G1.3 च (for हि). T1 -वासिषु (for °नः). — (L. 143) T1.3 M4 -शक्त्या; G1.3 M1-3 -शक्ति (for -शक्यं). — (L. 144) Madras ed. शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमं (for the post. half). — (L. 146) T G1.3 M मन्यंते (for वर्ण्यन्ते). — T1 om. lines 147-156. — (L. 148) M1-3 निश्चयः (for निश्चितः). — (L. 153) G2.4 तु तस्य (for कृतस्य).

प्रियवादी जितक्रोधो वीततन्द्रिरमत्सरः ।
क्षमावाञ्शीलसंपन्नः सत्यधर्मपरायणः ।
आपद्भावेन कुर्याद्धि शुश्रूषां भिक्षुकाश्रमे ।
अयं मे परमो धर्मस्त्वनेनेमं सुदुष्करम् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यामि न संशयः ।
विभयो देहमुत्सृज्य यास्यामि परमां गतिम् ।
नातः परं ममाप्यन्य एष धर्मः सनातनः ।
एवं संचिन्त्य मनसा शूद्रो बुद्धिसमाधिना ।
कुर्यादविमना नित्यं शुश्रूषाधर्ममुत्तमम् ।
शुश्रूषानियमेनेह भाव्यं शिष्टाशिना सदा ।
शमान्वितेन दान्तेन कार्याकार्यविदा सदा ।
सर्वकार्येषु कृत्यानि कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
यथा प्रियो भवेद्भिक्षुस्तथा कार्यं प्रसाधयेत् ।
यदकल्पं भवेद्भिक्षोर्न तत्कार्यं समाचरेत् ।
यदाश्रमस्याविरुद्धं धर्ममात्राभिसंहितम् ।
तत्कार्यमविचारेण नित्यमेव शुभार्थिना ।
मनसा कर्मणा वाचा नित्यमेव प्रसादयेत् ।
स्थातव्यं तिष्ठमानेषु गच्छमानाननुव्रजेत् ।
आसीनेष्वासितव्यं च नित्यमेवानुवर्तता ।
धर्मलब्धेन स्नेहेन पादौ संपीडयेत्सदा ।
उद्वर्तनादींश्च तथा कुर्यादप्रतिचोदितः ।
नैशकार्याणि कृत्वा तु नित्यं चैवानुचोदितः ।
यथाविधिरुपस्पृश्य संन्यस्य जलभाजनम् ।
भिक्षूणां निलयं गत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
ब्रह्मपूर्वान्गुरूंस्तत्र प्रणम्य नियतेन्द्रियः ।
तथाचार्यपुरोगाणामनुकुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
स्वधर्मचारिणां चापि सुखं पृष्ट्वाभिवाद्य च ।
यो भवेत्पूर्वसंसिद्धस्तुल्यधर्मा भवेत्सदा ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरेषु कदाचन ।
अनुक्त्वा तेषु चोत्थाय नित्यमेव यतव्रतः ।
संमार्जनमथो कृत्वा कृत्वा चाप्युपलेपनम् ।
ततः पुष्पबलिं दद्यात्पुष्पाण्यादाय धर्मतः ।
निष्क्रम्यावसथात्तूर्णमन्यत्कर्म समाचरेत् ।
यथोपघातो न भवेत्स्वाध्यायेऽऽश्रमिणां तथा ।
उपघातं तु कुर्वाण एनसा संप्रयुज्यते ।
तथात्मा प्रणिधातव्यो यथा ते प्रीतिमाप्नुयुः ।
परिचारकोऽहं वर्णानां त्रयाणां धर्मतः स्मृतः ।
किमुताश्रमवृद्धानां यथालब्धोपजीविनाम् ।
भिक्षूणां गतरागाणां केवलं ज्ञानदर्शिनाम् ।
विशेषेण मया कार्या शुश्रूषा नियतात्मना ।
तेषां प्रसादात्तपसा प्राप्स्यामीष्टां शुभां गतिम् ।
एवमेतद्विनिश्चित्य यदि सेवेत भिक्षुकान् ।
विधिना स्वोपदिष्टेन प्राप्नोति परमां गतिम् ।

Colophon.

—(L. 154) G_{2} वितंद्री वीतमत्सरः; Kumbh. ed. वीततंद्रीरमत्सरः (for the post. half). —(L. 156) G_{3} भिक्षुराश्रमे (for भिक्षुका°). —(L. 157) T_{1} नः (for मे). $T_{1,2}$ $M_{1,2,4}$ अनेनैव (for त्वनेनेमं). T_{1} M सुदुस्तरं (for सुदुष्करम्). —(L. 159) $T_{1,3}$ निर्भयो (for विभयो). —(L. 160) T_{3} [अ]स्ति (for [अ]पि). M_{1-3} [अ]न्यद्; M_{4} [अ]द्य (for [अ]न्य). —(L. 162) M_{1-3} शुश्रूषां (for शुश्रूषा-). —(L. 163) G_{2} M_{1-3} नियतेन (for °मेन). T_{1} भाव्या (for भाव्यं). T_{1} तथा (for सदा). —D_{10} reads line 164 twice. —(L. 164) T_{1} सता (for सदा). —(L. 165) T_{3} M नि- (for तु). —(L. 166) T_{3} $G_{1,3}$ प्रीतो (for प्रियो). —(L. 167) T_{3} यदकार्यं (for °कल्पं). —(L. 168) $T_{2,3}$ G_{4} यथा (for यदा). —(L. 172) G M नीचम् (for नित्यम्). —T_{1} om. line 173. —(L. 173) D_{10} G_{2} -लुब्धेन; M_{2} (*sup. lin.*) -वर्द्धेन (for -लब्धेन). T_{3} M_{4} संप्रदिहेत् (for संपीडयेत्). M_{1-3} पादान्संप्रदिहेत्सदा (for the post. half). —(L. 174) G_{2} सदा (for तथा). T_{1} उद्वर्तनं पादयोश्च (for the prior half). —(L. 175) Kumbh. ed. नैज- (for नैश-). T_{1} कुर्याच्च (for कृत्वा तु). T_{1} अप्रति- (for चैवानु-). —T_{1} om. line 176. —(L. 178) G_{2} -पूर्वं (for -पूर्वान्). T_{1} प्रणमेन् (for °म्य). —(L. 179) T_{2} यथा (for तथा). —(L. 180) M_{4} -चारिणश् (for °णां). —(L. 181) $T_{1,3}$ G_{1} -धर्मो; Kumbh. ed. -कर्मा (for -धर्मा). —(L. 182) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M [इ]तरेषां (for °रेषु). T_{1} कथंचन. —(L. 184) T_{3} G_{4} गत्वा (for the second कृत्वा). T_{1} [अ]व- (for [उ]प-). —(L. 185) T_{3} M कुर्यात् (for दद्यात्). T_{1} ततः पुष्पफलादीनि (for the prior half). T_{1} सर्वाणि (for पुष्पाणि). —(L. 186) T_{1} कामं (for कर्म). —T_{1} om. lines 187–188. —(L. 190) Prior half hypermetric. T_{2} धर्माणां; T_{3} कर्माणां (for वर्णानां). T_{2} वर्णतः (for धर्मतः). T_{1} त्रयाणामपि धर्मतः (for the post. half). —(L. 191) G_{2} -वर्णानां (for -वृद्धानां). —(L. 192) T_{3} -पापानां; M -पाराणां (for -रागाणां). —(L. 194) M_{1-3} लप्स्यामि (for प्रा°). T_{3} गतिं शुभां (by transp.). —(L. 196) T_{1} यथोपदिष्टविधिना; T_{3} M विधिना यथोपदिष्टेन (hypermetric) (for the prior half). —Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. —*Adhy. name :* T_{2} शूद्रधर्मोक्तिः. —*Adhy. no. :* T_{1} 140; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 147; $G_{1,3}$ $M_{1,4}$ 141; $M_{2,3}$ 142. —Madras ed. om. the ref. —For line 198, T_{1} subst. :

इष्टां गतिं स संसर्गादचिरेण न संशयः ।

—G_{1} om. line 199–202. —(L. 200) G_{4} प्र- (for

पराशरः ।

न तथा संप्रदानेन नोपवासादिभिस्तथा ।
इष्टां गतिमवाप्नोति यथा शुश्रूषकर्मणा ।
यादृशेन तु तोयेन शुद्धिं प्रकुरुते नरः ।
तादृग्भवति तद्धौतमुदकस्य स्वभावतः ।
शूद्रोऽप्येतेन मार्गेण यादृशं सेवते जनम् ।
तादृग्भवति संसर्गादचिरेण न संशयः ।
तस्मात्प्रयत्नतः सेव्या भिक्षवो नियतात्मना ।
उदकग्रहणाद्येन स्नपनोद्वर्तनैस्तथा ।
अध्वना कर्शितानां च व्याधितानां तथैव च ।
शुश्रूषां नियतं कुर्यात्तेषामापदि यत्नतः ।
दर्भाजिनान्यवेक्षेत भैक्षभाजनमेव च ।
यथाकामं च कार्याणि सर्वाण्येवोपसाधयेत् ।
प्रायश्चित्तं यथा न स्यात्तथा सर्वं समाचरेत् ।
व्याधितानां तु प्रयतश्चैलप्रक्षालनादिभिः ।
प्रतिकर्मक्रिया कार्या भेषजानयनैस्तथा ।
पिंषणालेपनं चूर्णं कषायमथ साधनम् ।
नान्यस्य प्रतिचारेषु सुखार्थमुपपादयेत् ।
भिक्षाटनोऽभिगच्छेत भिषजश्च विपश्चितः ।
ततो विनिष्क्रयार्थानि द्रव्याणि समुपार्जयेत् ।
यश्च प्रीतमना दद्यादाद्याद्भेषजं नरः ।
अश्रद्धया हि दत्तानि तान्यभोज्यानि भिक्षुभिः ।
श्रद्धया यदुपादत्तं श्रद्धया चोपपादितम् ।
तस्योपभोगाद्धर्मः स्याद्व्याधिभिश्च निवर्त्यते ।
आ देहपतनादेवं शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
न त्वेव धर्ममुत्सृज्य कुर्यात्तेषां प्रतिक्रियाम् ।
स्वभावतो हि द्वंद्वानि विप्रयान्त्युपयान्ति च ।
स्वभावतः सर्वभावा भवन्ति न भवन्ति च ।
सागरस्योर्मिसदृशा विज्ञातव्या गुणात्मकाः ।
विद्यादेवं हि यो धीमांस्तत्त्ववित्तत्त्वदर्शनः ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon.

पराशरः ।

एवं प्रयतितव्यं हि शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
सर्वाभिरुपसेवाभिस्तुष्यन्ति यतयो यथा ।
नापराध्येत भिक्षोस्तु न चैनमवधीरयेत् ।
उत्तरं च न संदद्यात्क्रुद्धं चैव प्रसादयेत् ।
श्रेय एवाभिधातव्यं कर्तव्यं च प्रहृष्टवत् ।
तूष्णींभावेन वै तत्र न क्रुद्धमभिसंवदेत् ।
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
लब्धालब्धेन जीवेत तथैव परितोषयेत् ।
कोपिनं तु न याचेत ज्ञानविद्वेषकारितः ।
स्थावरेषु दयां कुर्याज्जंगमेषु च प्राणिषु ।
यथात्मनि तथान्येषु समां दृष्टिं निपातयेत् ।
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यमानो विचरन्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
हिंसां वा यदि वाहिंसां न कुर्यादात्मकारणात् ।

स्व-). —(L. 201) M1–3 सेवते यादृशं जनं (for the post. half). —(L. 202) T1 अपरेण (for अचि°). — T1 om. line 204. —(L. 204) M1–3 स्नापनोद्वर्तनेन च (for the post. half). —(L. 205) T3 व्यथितानां (for व्याधि°). —(L. 207) T1 उदभाजनमीक्षेत; T3 M उदभाजनान्यवेक्षेन (for the prior half). T1 भिक्षा- (for भैक्ष-). —(L. 208) T1.3 M1–3 यथाकालं (for °कामं). T1 M1–3 -पादयेत् (for -साध°). —(L. 209) M4 पूर्वं (for सर्वं). —(L. 210) Kumbh. ed. भिक्षूणां (for प्रयतश्). M चेलप्रक्षाळणादि च (for the post. half). T1 प्रयतो व्याधितानां तु पादप्रक्षालनादि च. — T1 om. lines 212–213. —(L. 212) D10 G4 कापायम् (for क°). —(L. 213) T2 M1.3 तान्यस्य (for नान्यस्य). M1–3 प्रतिकारेषु (for प्रतिचा°). —(L. 215) T2 ततोपि नियमार्थानि (for the prior half). —(L. 216) T1 प्रदद्याद् (for आदद्याद्). —(L. 217) T3 [अ]भि- (for हि). G1 [अ]भोक्ष्याणि (for °ज्यानि). — T1 om. lines 218–219. —(L. 218) T3 M श्रद्धापूताद् (for श्रद्धया यद्). G1.3 सोप- (for चोप-). —(L. 219) M व्याधिश्च विनिवर्तते (for the post. half). —(L. 220) T1 देहं (for एवं). —(L. 221) G1.3 M [ए]व; Kumbh. ed. [ए]वं (for [ए]व). —(L. 222) T1 M1–3 [ऽ]पि (for हि). M1–3 विनयंति (for विप्रयान्ति). — D10 G4 om. (hapl.) line 223. —(L. 225) T1.3 G2 (also as above) M1.2.4 तत्त्वदर्शनं (for °दर्शनः). T2 तं विदुस्तत्त्वदर्शिनं (for the post. half). —(L. 226) T1 M लिप्यति (for लिप्येत). — Colophon. *Sub-parvan*: D10 M1–3 दानधर्म. —*Adhy. name*: T2 दानप्रकरणे शूद्रधर्मशुश्रूषाप्रशंसा; G1.3 शूद्रधर्मे शुश्रूषाप्रशंसा. — *Adhy. no.*: T1 M4 141; T2.3 G2.4 148; G1.3 M1 142; M2.3 143. —(L. 227) T2 G M अतंद्रितः (M °णा) (for °द्रितैः). —(L. 229) Madras ed. [ए]वम् (for [ए]नम्). —(L. 230) M1–3 नैव (for च न). T1 [ए]नं (for [ए]व). —(L. 231) T1 -संधाय (for -धातव्यं). T1 दातव्यं; T3 M वक्तव्यं (for कर्तव्यं). — T1 om. line 232. —(L. 234) T2 M -चेपयेत् (for -तो°). — T1 om. line 235. —(L. 235) T3 M न तु (by transp.). T3 ये च विद्वेषकारिणः; M याञ्चा विद्वेषकारिका (for the post. half). —(L. 236) T2 जंतुषु (for प्राणिषु). —(L. 237) G2 तथा (for यथा). —(L. 239) D10 T2 G2 व्यचरन् (for वि°). — T1

यत्रेतरो भवेन्नित्यं दोषं तत्र न कारयेत् ।
एवं स मुच्यते दोषात्परानाश्रित्य वर्तयन् ।
आत्माश्रयेण दोषेण लिप्यते ह्यल्पबुद्धिमान् ।
जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जाः स्वेदजाश्च ये ।
अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णिताः ।
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
हिंसा यथान्या विहिता तथा दोषं प्रयोजयेत् ।
यथोपदिष्टं गुरुणा शिष्यस्य चरतो विधिम् ।
न हि लोभः प्रभवति हिंसा वापि तदात्मिका ।
शास्त्रदर्शनमेतद्धि विहितं विश्वयोनिना ।
यश्चैतदेवं मन्येत शूद्रो ह्यपि च बुद्धिमान् ।
कृतं कृतवतां गच्छेत्किं पुनर्यो निषेवते ।
न शूद्रः पतते कश्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ।
अनुग्रहार्थं मनुना सर्ववर्णेषु वर्णितम् ।
यदापवादस्तु भवेत्स्त्रीकृतः परिचारके ।
अभ्रावकाशशयनं तस्य संवत्सरं स्मृतम् ।
तेन तस्य भवेच्छान्तिस्ततो भूयोऽप्युपावजेत् ।
सवर्णाया भवेदेतद्धीनायास्त्वधर्ममर्हति ।
वर्षत्रयं तु वैश्यायाः क्षत्रियायास्तु षट् समाः ।
ब्राह्मण्या तु समेतस्य समा द्वादश कीर्तिताः ।
कटाग्निना वा दग्धव्यस्तस्मिन्नेव क्षणे भवेत् ।
शिश्नावपातनाद्वापि विशुद्धिं समवाप्नुयात् ।
अनस्थिबन्धमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ।
उपोष्यैकाहमादद्यात्प्राणायामांस्तु द्वादश ।
त्रिः स्नानमुदके कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
अस्थिबन्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वापि स्थावरेषु न संशयः ।
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधात्तु मुच्यते ।
अदुष्टं क्षपयेद्यस्तु सर्ववर्णेषु वाचयेत् ।
तस्याप्यष्टगुणं विद्यात्प्रायश्चित्तं तदेव तु ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्प्रदूषिते ।
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम् ।
तस्मादेतानि सर्वाणि विदित्वा न समाचरेत् ।
सर्वभूतहितार्थं हि कुशलानि समाचरेत् ।
एवं समाहितमनाः सेवते यदि सत्तमान् ।
तद्वृत्तिस्तत्समाचारस्तन्मनास्तत्परायणः ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ।
एवं प्रवर्तमानस्तु विनीतः प्रयतात्मवान् ।
निर्णयं पुण्यपापाभ्यामचिरेणोपगच्छति ।

Colophon.

पराशरः ।

शुश्रूषानिरतो नित्यमरिष्टान्युपलक्षयेत् ।
त्रैवार्षिकं द्विवार्षिकं वा वार्षिकं वा समुत्थितम् ।
षाण्मासिकं मासिकं वा सप्तरात्रिकमेव वा ।
सर्वांस्तदर्थान्वा विद्यात्तेषां चिह्नानि लक्षयेत् ।
पुरुषं हिरण्मयं यस्तु तिष्ठन्तं दक्षिणामुखम् ।

om. line 241. — (L. 241) T_2 यतोधीनो (for यत्रे-तरो). — (L. 243) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ दृश्यते (for लिप्यते). G_3 स्वल्प- (for ह्यल्प-). — (L. 244) D_{10} $G_{1.3}$ जीवाः स-; T_3 M_{1-3} जीवाः सं- (for उद्भिज्जाः). T_1 तथा (for च ये). — (L. 245) T_2 M सर्वथैव; G_3 सर्वमेव (for सर्व एव). — T_1 om. line 247. — (L. 247) T_3 [अ]द्य; M च (for [अ]न्या). D_{10} T_2 G M_4 यथा (for तथा). — (L. 249) G_4 च (for वा). — (L. 251) D_{10} G_4 [ए]व (for [ए]वं). T_3 स शूद्रो ह्यपि बुद्धिमान् (for the post. half). — (L. 252) T_2 M_{1-3} कृतवता (for °वतां). — G_1 om. lines 255-256. — (L. 256) $T_{1.3}$ G_3 M_2 यथोपघातस्; Cv यदोपघातं (for यदापवादस्). — (L. 257) G_1 Cv अन्यावकाश-; G_3 अस्याव° (for अभ्राव°). — (L. 258) T_1 न च (for ततो). T_3 हि (for ऽपि). — (L. 259) G_2 दीनायास् (for ही°). T_3 G_2 अधर्म् (for त्वधर्म्). — (L. 260) T_3 $G_{1.3}$ क्षत्रियायां (for °यायाम्). — (L. 263) $G_{1.3}$ च (for वा). T_1 शिश्नावपातमात्रेण (for the prior half). — T_1 om. lines 264–269. — (L. 264) D_{10} T_2 G -कांडम् (for -बन्धम्). T_2 एतत (for एकं). — (L. 268) T_2 G_{1-3} M च (for वा). — (L. 270) T_1 भारत; Kumbh. ed. यश्चरेत् (for वाचयेत्). — (L. 271) T_3 तथैव तु; G_4 विधीयते (for तदेव तु). — (L. 272) T_1 चात्र (for वाक्प्र-). — (L. 273) T_3 G_4 मनसा (for मानसं). — (L. 274) D_{10} T_2 G विदितानि (for °त्वा न). T_1 विदित्वा सम्यगाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 275. — (L. 275) M_4 वा (for हि). $G_{1.3}$ कुशलेन (for °लानि). — (L. 276) $G_{1.3}$ सत्तमः (for सत्तमान्). T_1 शूद्रः सेवेत सत्तमान् (for the post. half). — (L. 278) M_{1-3} -नंदंश्च (for -नन्देत). M_{1-3} -नंदंश्च (for -नन्देत). — (L. 279) T_1 M निर्देशं (for निर्वेशं). — (L. 281) T_1 निश्चयं (for निर्णयं). M [अ]धि- (for [उ]प-). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. no. :* T_1 M_1 142; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 149; $G_{1.3}$ M_4 143; $M_{2.3}$ 144. — (L. 283) Prior half hypermetric. T_2 वार्षिकं समुपस्थितं (for the post. half). — (L. 284) $G_{1.3.4}$ वा मासं (for मासिकं). Kumbh. ed. and Madras ed.

लक्षयेदुत्तरेणैव मृत्युस्त्वैवार्षिको भवेत् ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिं संप्रपश्यतः ।
संवत्सरद्वयेनैव तस्य मृत्युं समादिशेत् ।
ज्योत्स्नायामात्मनश्छायां सच्छिद्रां यः प्रपश्यति ।
मृत्युं संवत्सरेणैव जानीयात्स विचक्षणः ।
विशिरस्कां यदा छायां पश्येत्पुरुष आत्मनः ।
जानीयादात्मनो मृत्युं षण्मासेनेह बुद्धिमान् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुते यदि ।
जानीयादात्मनो मृत्युं मासेनैव विचक्षणः ।
शवगन्धमुपाघ्राति अन्यद्वा सुरभिं नरः ।
देवतायतनस्थो वै सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
कर्णनासापनयनं दन्तदृष्टिविरागता ।
लुप्तसंज्ञं हि करणं सद्यो मृत्युं समादिशेत् ।
एवमेषामरिष्टानां पश्येदन्यतमं यदि ।
न तं कालं परीक्षेत यथारिष्टं प्रकल्पितम् ।
अभ्याशेन तु कालस्य गच्छेत पुलिनं शुचि ।
तत्र प्राणान्प्रमुञ्चेत तमीशानमनुस्मरन् ।
ततोऽन्यं देहमासाद्य गान्धर्वं स्थानमाप्नुयात् ।
तत्रस्थो वसते विंशत्पद्मानि स महाद्युतिः ।
गन्धर्वैश्चित्रसेनाद्यैः सहितः सत्कृतस्तथा ।
नीलवैडूर्यवर्णेन विमानेनावभासयन् ।
नभःस्थलमदीनात्मा सार्धमप्सरसां गणैः ।
छन्दकामानुसारी च तत्र तत्र महीयते ।
मोदतेऽमरतुल्यात्मा सदामरगणैः सह ।
पतितश्च क्षये काले क्षणेन विमलद्युतिः ।
वैश्यस्य बहुवित्तस्य कुलेऽग्र्ये बहुगोधने ।
अवाप्य तत्र वै जन्म स पूतो दैवकर्मणा ।
छन्दसा जागतेनैव प्राप्तोपनयनं ततः ।
क्षौमवस्त्रोपकरणं द्विजत्वं समवाप्य तु ।
अधीयमानो वेदार्थान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तपस्वी जायते ततः ।
अधीत्य दक्षिणां दत्त्वा गुरवे विधिपूर्वकम् ।
कृतदारः समुपैति गृहस्थव्रतमुत्तमम् ।
ददाति यजते चैव यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
अग्निहोत्रमुपासन्वै जुह्वच्चैव यथाविधि ।
धर्मं संचिनुते नित्यं मृदुगामी जितेन्द्रियः ।
स कालपरिणामात्तु मृत्युना संप्रयुज्यते ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण कृतपात्रोपधानवान् ।
संस्कृतो देहमुत्सृज्य मरुद्भिरुपपद्यते ।
मरुद्भिः सहितश्चापि तुल्यतेजा महाद्युतिः ।
बालार्कसमवर्णेन विमानेन विराजता ।
सुखं चरति तत्रस्थो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
विरजोम्बरसंवीतस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।
छन्दकामानुसारी च द्विगुणं कालमावसेत् ।
संनिवर्तेत कालेन स्थानात्तस्मात्परिच्युतः ।
अवितृप्तविहारार्थो दिव्यभोगान्विहाय तु ।

सप्त- (for सप्त-). —(L. 285) T1 सर्वं तदर्धं वा विद्यात्; M1-3 अर्वाक्तदर्धमथ वा (for the prior half). —(L. 286) Prior half hypermetric. —(L. 288) G1. 3 -पश्यतः (for -पश्यतः). —(L. 289) T1 समुद्धरेत्; T3 M समुद्दिशेत् (for समादि°). —(L. 290) T1 स्वतनु- (for आत्मनश्). T3 छिद्रायां यो हि पश्यति (for the post. half). —(L. 291) T1. 3 विजानीयाद् (for जानीयात्स). — T1. 3 om. (hapl.) lines 293-294. —(L 294) M1-3 शब्दं नैव शृणोति चेत् (for the post. half). —(L. 295) T1. 3 G1. 3 M [इ]ह (for [ए]व). —(L. 296) T1 उपाघ्राते (for °घ्राति). —(L. 298) T1 M1-3 कर्णनासापगमनं (for the prior half). T1 -विराजिता (for °गता). Madras ed. दंतदृष्टिविरागता (for the post. half). —(L. 299) T1 लुप्तविज्ञानलावण्यं (for the prior half). G4 सद्यो मरणमादिशेत् (for the post. half). —(L. 300) T3 M4 अनिष्टानां (for अरि°). —(L. 301) M1-3 प्रतीक्षेत (for परी°). T3 ततः कालं प्रतीक्षेत (for the prior half). T3 यथाकालं; M3 °दिष्टं (for °रिष्टं). —(L. 303) T1 G1. 3. 4 ततः (for तत्र). T3 तं हरिं मनसा स्मरन् (for the post. half). —(L. 305) T1 मोदते (for वसते). G4 सु- (for स). —(L. 306) T1 सदा (for तथा). —(L. 307) M1-3 दिव्य- (for नील-). T1 [अ]वभासते; G4 विभासयन् (for [अ]वभा°). — T1 om. line 308. —(L. 309) M1. 2 छंदकामानुचारी च (for the prior half). — T1 om. 310. —(L. 310) T3 G1. 3 M मोदति (for °ते). —(L. 311) M1-3 तस्य (for काले). —(L. 313) G1. 3 सं- (for स). — T1 om. line 315. M3 om. (hapl.) lines 315-317. —(L. 319) T3 तमुपैति (for समु°). T3 गार्हस्थ्यं (for गृहस्थ-). M1-3 गृहस्थाश्रममुत्तमं (for the post. half). —(L. 320) Madras ed. विमल- (for विपुल-). —(L. 322) M ऋतु- (for मृदु-). — T1 reads line 324 after 330. T1 reads line 325 twice. —(L. 325) M संस्कृते (for °तो). —(L. 327) T1. 3 M विराजते (for °जता). —(L. 330) G3 M4 स (for च). T1 तत्र तत्र महीयते (for the post. half). —(L. 331) T1 स निवर्तेत; M1-3 स विहृत्य च (for संनिवर्तेत). T2 G2. 4 स्थानादस्मात्; M1-3 तस्मात्स्थानात् (by transp.). — T1 om. line 332. —(L. 332) T3 -विहीनार्थो (for -विहारार्थो). T3 M4 दिव्यान् (for दिव्य-). M1-3 दिव्यान्भोगान्विधाय तु (for the post. half). —(L. 333) D10 G1. 2. 4 सं- (for स). G4

स जायते नृपकुले गजाश्वरथसंकुले ।
पार्थिवीं श्रियमापन्नः श्रीमान्धर्मपतिर्यथा ।
जन्मप्रभृति संस्कारं चौलोपनयनानि च ।
प्राप्य राजकुले तत्र यथावद्विधिपूर्वकम् ।
छन्दसा त्रैष्टुभेनेह द्विजत्वमुपनीयते ।
अधीत्य वेदमखिलं धनुर्वेदं च मुख्यशः ।
समावृत्तस्ततः पित्रा यौवराज्येऽभिषिच्यते ।
कृतदारक्रियः श्रीमान्राज्यं संप्राप्य धर्मतः ।
प्रजाः पालयते सम्यक् षड्भागकृतसंविधिः ।
यज्ञैर्बहुभिरीजानः सम्यगाप्तार्थदक्षिणैः ।
प्रशासति महीं श्रीमान्राज्यमिन्द्रसमद्युतिः ।
स्वधर्मनिरतो नित्यं पुत्रपौत्रसहायवान् ।
कालस्य वशमापन्नः प्राणांस्त्यजति संयुगे ।
देवराजस्य भवनमिन्द्रलोकमवाप्नुते ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्विचचार यथासुखम् ।
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्यथा देवपतिस्तथा ।
तैः स्तूयते बन्दिभिस्तु नानावाद्यैः प्रबोध्यते ।
दिव्यजाम्बूनदमयं भ्राजमानं समन्ततः ।
वराप्सरोभिः संपूर्णं देवगन्धर्वसेवितम् ।
यानमारुह्य विचरेद्यथा शक्रः शचीपतिः ।
स तत्र वसते षष्टिं पद्मानीह मुदान्वितः ।
सर्वाँल्लोकाननुचरन्महर्द्धिरवभासयन् ।
अथ पुण्यक्षयात्तस्मात्स्थाप्यते भुवि भारत ।
जायते च द्विजकुले वेदवेदाङ्गपारगे ।

Colophon.

पराशरः ।

ततः श्रुतिसमापन्नः संस्कृतश्च यथाविधि ।
चौलोपनयनं तस्य यथावत्क्रियते द्विजः ।
ततोऽष्टमे स वर्षे तु व्रतोपनयनादिभिः ।
क्रियाभिर्विधिदृष्टाभिर्ब्रह्मत्वमुपनीयते ।
गायत्रेण च्छन्दसा तु संस्कृतश्चरितव्रतः ।
अधीयमानो मेधावी शुद्धात्मा नियतव्रतः ।
अचिरेणैव कालेन साङ्गान्वेदानवाप्नुते ।
समावृत्तः स धर्मात्मा समावृत्तक्रियस्तथा ।
याजनाध्यापनरतः कुशले कर्मणि स्थितः ।
अग्निहोत्रपरो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
यजते विविधैर्यज्ञैर्जपयज्ञैस्तथैव च ।
न्यायागतधनान्वेषी न्यायवृत्तस्तपोधनः ।
सर्वभूतहितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदः ।
स्वदारपरितुष्टात्मा ऋतुगामी जितेन्द्रियः ।
परापवादविरतः सत्यव्रतपरः सदा ।
स कालपरिणामात्तु संयुक्तः कालधर्मणा ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण यथावद्विधिपूर्वकम् ।
सोमलोकमवाप्नोति देहन्यासान्न संशयः ।
तत्र सोमप्रभैर्देवैरग्निष्वात्तैश्च भास्वरैः ।
तथा बर्हिषदैश्चैव देवैराङ्गिरसैरपि ।
विश्वेभिश्चैव देवैश्च तथा ब्रह्मर्षिभिः पुनः ।
देवर्षिमिश्चाप्रतिमैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
साध्यैः सिद्धैश्च सततं सत्कृतस्तत्र मोदते ।
जातरूपमयं दिव्यमर्कतुल्यं मनोजवम् ।
देवगन्धर्वसंकीर्णं विमानमधिरोहति ।
सौम्यरूपा मनःकान्तास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
सोमकन्या विमानस्थं रमयन्ति मुदान्विताः ।
स तत्र रमते प्रीतः सह देवैः सहर्षिभिः ।

रथाश्वगजसंकुले (for the post. half). —(L. 334) T3 M धन- (for धर्म-). —(L. 338) T1 वेदान् (for वेदम्). M1-3 कृत्स्नशः (for मुख्यशः). —(L. 339) T1 om. the prior half. M1-3 तत्र (for यौव-). —(L. 341) M1-3 सद्भाव- (for षड्भाग-). —(L. 342) T3 आस्थित- (for आप्तार्थ-). —M1.2 om. line 346. —(L. 346) T1 अवाप्य च (for °प्नुते). —(L. 347) G2 सु- (for सं-). Kumbh. ed. त्रिदिवैर् (for त्रिदशैर्). T1 विचरेच्च (for °चार). —(L. 349) T2 M तोष्टूयते (for तैः स्तू°). T1.3 स्तूयते वंदिभिश्चापि (T3 °नित्यं) (for the prior half). T1.3 G1.3 M4 तु; M1-3 च (for प्र-). —(L. 350) M दिव्यं (for दिव्य-). —(L. 351) G1.3 संपूज्यं (for संपूर्णं). T3 M -शोभितं (for -सेवितम्). —(L. 353) M1-3 मुदायुतः (for °न्वितः). —T1 om. line 354. —(L. 355) T1 पतितो (for स्थाप्यते). —(L. 356) T1.3 G1.3 M -पारगः (for °गे). —Colophon. *Sub-parvan*: D10 M1-3 दानधर्म. —*Adhy. name*: T2 G1.3 क्षत्रियाचार-प्रभवः. —*Adhy. no.*: T1 M4 143; T2.3 G2.4 150; G1.3 M1 144; M2.3 145. —(L. 357) G3.4 -समुत्पन्नः (for -समापन्नः). M ततः श्रुतसमाम्नायैः (for the prior half). —T1 om. line 358. —(L. 359) M1-3 च (for स). T1 अष्टमेनैव वर्षेण; T3 अष्टमेष्वथ वर्षे तु (for the prior half). T1 कृतोपनयनस्तथा (for the post. half). —(L. 360) T1 समुपाश्नुते (for उपनीयते). —T1 om. (hapl.) line 362. —(L. 362) G च (for नि-). T3 M4 विशुद्धात्मा यतव्रतः (for the post. half). —T1 om. line 364. —(L. 368) T3 -धनाजीवी; G4 -नयान्वेषी (for -धना°). —(L. 372) G4 -परिपाकात् (for °णामात्). D10 G2.4 संयुतः (for संयुक्तः). —(L. 377) T3 M देवेभिस् (for देवैश्च). T2 तत्र (for तथा). T1 सदा (for पुनः). —(L. 378) T1.3 G4 M1-3 च (for [ए]व). —(L 385) G1.3 सर्वाँल्लोकाननुचरन् (for

लोकान्सर्वाननुचरन्दीप्ततेजा मनोजवः ।
सभां कामजवीं चापि नित्यमेवाभिगच्छति ।
सर्वलोकेश्वरमृषिं नमस्कृत्य पितामहम् ।
परमेष्ठिरनन्तश्रीर्लोकानां प्रभवाप्ययः ।
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
स तत्र वर्तते श्रीमान्द्विशतं द्विजसत्तमः ।
अथ कालक्षयात्तस्मात्स्थानादावर्तते पुनः ।
जातिधर्मांस्तथा सर्वान्सर्गादावर्तनानि च ।
अशाश्वतमिदं सर्वमिति चिन्त्योपलभ्य च ।
शाश्वतं दिव्यमचलमदीनमपुनर्भवम् ।
आस्थास्यत्यभयं नित्यं यत्रावृत्तिर्न विद्यते ।
यत्र गत्वा न म्रियते जन्म चापि न विद्यते ।
गर्भक्लेशा मया प्राप्ता जायता च पुनः पुनः ।
कायक्लेशाश्च विविधा द्वंद्वानि विविधानि च ।
शीतोष्णसुखदुःखानि ईर्ष्याद्वेषकृतानि च ।
तत्रतत्रोपभुक्तानि न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
एवं स निश्चयं कृत्वा निर्मुच्य ग्रहबन्धनात् ।
छित्वा भार्यामयं पाशं तथैवापत्यसंभवम् ।
यतिधर्ममुपाश्रित्य गुरुशुश्रूषणे रतः ।
अचिरेणैव कालेन श्रेयः समधिगच्छति ।
योगशास्त्रं च सांख्यं च विदित्वा सोऽर्थतत्त्वतः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा यथाशास्त्रमवस्थितः ।
पुण्यतीर्थानुसेवी च नदीनां पुलिनाश्रयः ।
शून्यागारनिकेतश्च वनवृक्षगुहाशयः ।
अरण्यानुचरो नित्यं देवारण्यनिकेतनः ।
एकरात्रं द्विरात्रं वा न क्वचित्सज्जते द्विजः ।
शीर्णपर्णपुटे चापि व्यह्ने चरति भिक्षुकः ।
न भोगार्थमनुप्रेत्य यात्रामात्रं समश्नुते ।
धर्मलब्धं समश्नाति न कामात्किंचिदश्नुते ।
युगमात्रदृगध्वानं क्रोशादूर्ध्वं न गच्छति ।
समो मानावमानाभ्यां समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सर्वभूताभयकरस्तथैवाभयदक्षिणः ।
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निरानन्दपरिग्रहः ।
निर्ममो निरहंकारः सर्वभूतनिराश्रयः ।
परिसंख्यानतत्त्वज्ञस्तदा सत्यरतः सदा ।
ऊर्ध्वं नाधो न तिर्यक्च न किंचिदभिकामयेत् ।
एवं हि रममाणस्तु यतिधर्मं यथाविधि ।
कालस्य परिमाणात्तु यथा पक्वफलं तथा ।
स विसृज्य स्वकं देहं प्रविशेद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
निरामयमनाद्यन्तं गुणसौम्यमचेतनम् ।
निरक्षरमबीजं च निरिन्द्रियमजं तथा ।
अजय्यमक्षयं यत्तदभेद्यं सूक्ष्ममेव च ।
निर्गुणं च प्रकृतिमन्निर्विकारं च सर्वशः ।
भूतभव्यभविष्यस्य कालस्य परमेश्वरम् ।
अव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रमानन्त्याय प्रपद्यते ।

Colophon.

पराशरः ।

एवं स भिक्षुर्निर्वाणं प्राप्नुयाद्दग्धकिल्बिषः ।
इहस्थो देहमुत्सृज्य नीडं शकुनिवद्यथा ।

the prior half). — (L. 386) M_{1-3} कामगमां (for °जवीं). — T_1 om. line 387. — (L. 387) T_3 $G_{1.3}$ M नमस्कर्तुं (for °स्कृत्य). — (L. 390) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M वसते (for वर्तते). — (L. 392) T_3 -मात्रांस् (for -धर्मांस्). — (L. 393) T_1 चिंतयित्वा (for इति चिन्त्य). — (L. 394) $T_{1.3}$ M धर्मम् (for दिव्यम्). — (L. 396) T_3 तत्र (for यत्र): — (L. 397) $M_{2.3}$ [अ]वाप्ता (for प्राप्ता). — (L. 400) T_1 गतिः (for स्थितिः). — (L. 404) T_2 G_2 समभि- (for समधि-). — (L. 405) T_1 -सांख्यं (for -शास्त्रं). $G_{1.3}$ -तत्त्ववित् (for -तत्त्वतः). — T_1 om. (hapl.) line 408. — (L. 408) M_{1-3} -गुहाश्रयः (for °शयः). T_2 M_4 वृक्षागारगुहाश्र(M_4 °श)यः (for the post. half). — (L. 409) T_1 देवागार- (for °रण्य-). — (L. 410) T_2 यतिः (for द्विजः). — T_1 om. lines 411-412. — (L. 411) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -पुटे वा; Kumbh. ed. -भुगेत्र (for -पुटे च). Kumbh. and Madras ed. वने (for व्यह्ने). — (L. 413) $M_{1.3}$ कामं (for कामात्). — T_1 om. line 414. — (L. 414) M_4 युगमात्रदृष्टिरध्वानं (hypermetric) (for the prior half). — (L. 416) $M_{2.3}$ सर्वभूताभयरतस् (for the prior half). — (L. 418) G_4 -हिताश्रयः (for -निरा°). — T_1 om. line 419. — (L. 419) D_{10} G_{1-3} सदा; $T_{2.3}$ M तथा (for तदा). G तथा (for सदा). — (L. 420) $T_{1.3}$ M नोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं). M_{1-3} नावाङ् (for नाधो). T_3 अपि (for अभि-). M_4 -कारयेत् (for -काम°). — (L. 421) $T_{1.3}$ M वि(M_3 सं)- चरमाणस् (for हि रम°). — (L. 423) D_{10} T_2 G स वि- ($G_{1.3}$ संवि)भज्य; T_1 स विसर्ज्य (for स विसृज्य). — (L. 424) T_3 $G_{1.3}$ M -साम्यम् (for -सौम्यम्). T_1 गुणसाम्यमनामयं (for the post. half). — (L. 426) T_2 अक्षय्यम्; Madras ed. अक्षरम् (for अजय्यम्). T_3 अक्षरं (for अक्षयं). T_1 अजेयमक्षयं यच्च (for the prior half). T_1 ह्यभेद्यं (for अ°). — (L. 429) T_3 M_4 अव्यक्त- (for °क्तं). G_3 प्रकल्पते (for प्रपद्यते). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्मं. — *Adhy. name* : T_2 श्रीपराशरोक्तौ आश्रमधर्मः; M_{1-3} यतिधर्मकथनं. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 144; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 151; $G_{1.3}$ M_1 145;

सत्पथालम्बनादेव शूद्रः प्राप्नोति सद्गतिम् ।
ब्रह्मणः स्थानमचलं स्थानात्स्थानमवाप्नुयात् ।
यथा खनन्खनित्रेण जाङ्गले वारि विन्दति ।
अनिर्वेदात्ततः स्थानमीप्सितं प्रतिपद्यते ।
सैषा गतिरनाद्यन्ता सर्वैरप्युपधारिता ।
तस्माच्छूद्रैरनिर्वेदाच्छ्रद्दधानैस्तु नित्यदा ।
वर्तितव्यं यथाशक्त्या यथा प्रोक्तं मनीषिभिः ।
यत्करोति तदश्नाति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
नाकृतं भुज्यते कर्म न कृतं नश्यते फलम् ।
तथा शुभसमाचारः शुभमेवाश्नुते फलम् ।
तथाशुभसमाचारो ह्यशुभं समवाप्नुते ।
तथा शुभसमाचारो ह्यशुभानि विवर्जयेत् ।
शुभान्येव समादद्याद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
भूतिश्च नान्यतः शक्या शूद्राणामिति निश्चयः ।
ऋते यतीनां शुश्रूषामिति सन्तो व्यवस्थिताः ।
तस्मादागमसंपन्नो भवेत्सुनियतेन्द्रियः ।
शक्यते ह्यागमादेव गतिं प्राप्तुमनामयाम् ।
परा चैषां गतिर्दृष्टा यामन्वेषन्ति साधवः ।
यत्रामृतत्वं लभते त्यक्त्वा दुःखमनन्तकम् ।
इमं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ।
किं पुनर्ब्राह्मणो विद्वान्क्षत्रियो वा बहुश्रुतः ।
न चाप्यक्षीणपापस्य ज्ञानं भवति देहिनः ।
ज्ञानोपलब्धिर्भवति कृतकृत्यो यदा भवेत् ।
उपलभ्य तु विज्ञानं ज्ञानं वाप्यनसूयकः ।
तथैव वर्तेद्गुरुषु भूयांसं वा समाहितः ।
अथावमन्येत गुरुं तथा तेषु प्रवर्तते ।
व्यर्थमस्य श्रुतं भवति ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।
गतिं चाप्यशुभां गच्छेन्निरयाय न संशयः ।
प्रक्षीयते तस्य पुण्यं ज्ञानमस्य विरुध्यते ।
अदृष्टपूर्वकल्याणो यथा दृष्ट्वा विधिं नरः ।
उत्सेकान्मोहमापद्य तत्त्वज्ञानमवाप्तवान् ।
एवमेव हि नोत्सेकः कर्तव्यो ज्ञानसंभवः ।
फलं ज्ञानस्य हि शमः प्रशमाय यतेत्सदा ।
उपशान्तेन दान्तेन क्षमायुक्तेन सर्वदा ।
शुश्रूषा प्रतिपत्तव्या नित्यमेवानसूयता ।
धृत्वा शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
इन्द्रियार्थांश्च मनसा मनो बुद्धौ समादधेत् ।
धृत्वासीत ततो गत्वा शुद्धदेशं सुसंवृतम् ।
लब्ध्वासनं यथादृष्टं विधिपूर्वं समाचरेत् ।
ज्ञानयुक्तस्तथा देवं हृदिस्थमुपलक्षयेत् ।
आदीप्यमानं वपुषा विधूममनलं यथा ।
रश्मिमन्तमिवादित्यं वैद्युताग्निमिवाम्बरे ।
संस्थितं हृदये पश्येदीशं शाश्वतमव्ययम् ।

$M_{2,3}$ 146. — G_2 om. the ref. — (L. 430) T_1 निर्याणं (for निर्वाणं). — (L. 431) T_3 $M_{1,2,4}$ नीळं (for नीडं). — (L. 432) G_4 सत्पथापालनादेव (for the prior half). — (L. 434) T_3 विंदते (for विन्दति). — (L. 435) T_3 $G_{1,3,4}$ तथा (for ततः). — (L. 436) $G_{1,3}$ सर्वो (for सैषा). T_1 M पूर्वैर् (for सर्वैर्). — (L. 437) T_3 M नित्यशः (for °दा). — (L. 438) G_4 यथाशक्यं; M_{1-3} °शक्ति (for °शक्त्या). M_{1-3} महर्षिभिः (for मनीषिभिः). — (L. 439) M_{1-3} यद् (for तद्). — T_3 om. (hapl.) line 441. — (L. 441) $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ M शुभकर्म- (for तथा शुभ-). T_2 -सदाचारः; M_4 -फला° (for -समा°). G_4 [अ]श्नुते (for [आ]प्नुते). — T_1 M_4 om. (hapl.) line 442. — (L. 442) M_1 यथा (for तथा). T_3 ह्यशुभं समवाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 445) T_1 नान्यथा (for °तः). — (L. 448) M गतिः (M_4 °तिं) प्राप्तुमनामया (for the post. half). — (L. 449) Kumbh. ed. वरा (for परा). — (L. 450) T_2 G_{3-4} M_4 अनंतरं (for अनन्तकम्). — (L. 451) T_3 -निश्चयाः (for -योनयः). — (L. 452) D_{10} तथा शूद्राः (for च शूद्राश्च). — (L. 456) Cv. त्रिभिर् (for तु वि-). — (L. 457) T_1 सदा (for तथा). T_1 नावमन्येत तान्पुनः (for the post. half). — (L. 458) D_{10} यदा; $T_{1,2}$ G यथा; M_4 तथा (for अथ). T_1 om. the post. half. — (L. 459) Prior half hypermetric. T_1 om. the post. half. — (L. 460) G_3 [अ]स्य (for [अ]पि). G_4 विंदेन् (for गच्छेन्). — (L. 461) T_1 M यशः प्रक्षीयते तस्य (for the prior half). M_{1-3} प्रसिध्यते (for विरु°). — T_1 om. line 462. — (L. 462) D_{10} -पूर्वं (for -पूर्व-). M_4 विधिर् (for विधिं). M_{1-3} यथादृष्टविधिर्नरः (for the post. half). — (L. 463) T_2 अवाप्नुयात्; Madras ed. न चाप्नुयात् (for अवाप्तवान्). T_1 नोत्सेको हि कथंचन (for the post. half). — T_1 om. line 464. — (L. 465) T_3 शमं (for शमः). — (L. 466) T_3 एवं (for उप-). M समायुक्तेन (for क्षमा°). — (L. 467) T_3 M -कर्तव्या (for -पत्तव्या). — (L. 468) T_1 M_{1-3} पाणिपादौ (for °पादं). — (L. 469) D_{10} T_2 G_3 मनसि (for मनसा). — T_1 om. lines 470–473. — (L. 470) M_4 प्रीत्या (for धृत्वा). $M_{1,2}$ (*sup. lin.* as above). 3 शुद्धं दृष्ट्वा विधिं नरः; M_4 शुश्रूषायजनं गतः (for the post. half). — (L. 472) M_{1-3} -कल्पयेत् (for -लक्ष°). — (L. 473) T_3 $G_{1,3}$ M दीप्यमानं स्ववपुषा (for the prior half). — (L. 475) T_1 M_{1-3} हृदि सं-; G_2 हृदयं (for °ये). T_3 M अजं (for

इत्युक्ते चासीनो भगवाननन्तरूपो रुद्रस्तं प्रोवाच-भगवानपि ध्यानमावर्तयति । इत्युक्ते चाह भगवान्सनत्कुमारस्तथेति ॥

तथेत्युक्तश्च प्रोवाच भगवाञ्शंकरस्तदा ।
परावरज्ञं सर्वस्य त्रैलोक्यस्य महामुनिम् ।
किं वा ध्यानेन द्रष्टव्यं यद्भवाननुपश्यति ।
यच्च ध्यात्वा न शोचन्ति यतयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कथय त्वमिमं देवं देहिनां यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धमित्युक्तं योगसांख्ययोः ।
किमध्यात्माधिभूतं च तथा चाप्यधिदैवतम् ।
कालसंख्या च का देव द्रष्टव्या तस्य ब्रह्मणः ।
संख्या संख्यादनस्यैव या प्रोक्ता परमर्षिभिः ।
शास्त्रदृष्टेन मार्गेण यथावद्यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धं प्रबुद्धमजरं ध्रुवम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां विद्यावेद्यं तथैव च ।
विमोक्षं त्रिविधं चैव ब्रूहि मोक्षविदां वर ।
परिसंख्यां च सांख्यानां ध्यानं योगेषु चार्थवत् ।
एकत्वदर्शनं चैव तथा नानात्वदर्शनम् ।
अरिष्टानि च तत्त्वेन तथैवोत्क्रमणानि च ।
दैवतानि च सर्वाणि निखिलेनानुपूर्वशः ।
यान्याश्रितानि देहेषु देहिनां यतिसत्तम ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमाख्याहि मुनिसत्तम ।
श्रेष्ठो भवान्हि सर्वेषां ब्रह्मज्ञानामनिन्दित ।
चतुर्थस्त्वं त्रयाणां तु ये गताः परमां गतिम् ।
ज्ञानेन च प्राकृतेन निर्मुक्तो मृत्युबन्धनात् ।
वयं तु वैकृतं मार्गमाश्रिता वै क्षरं सदा ।
परमुत्सृज्य पन्थानममृताक्षरमेव तु ।
न्यूने पथि निमग्नास्तु ऐश्वर्येऽष्टगुणे तथा ।
महिमानं प्रगृह्येमं विचरामो यथासुखम् ।
न चैतत्सुखमत्यन्तं न्यूनमेतदनन्तरम् ।
मूर्तिमत्परमेतत्स्यात्त्विदमेवं सुसत्तम ।
पुनः पुनश्च पतनं मूर्तिमत्युपदिश्यते ।
न पुनर्मृत्युरित्यन्यं निर्मुक्तानां तु मूर्तितः ।
मृत्युदोषास्त्वनन्ता वै उत्पद्यन्ते कृतात्मनाम् ।
मर्त्येषु नाकपृष्ठेषु निरयेषु महामुने ।
तत्र मज्जन्ति पुरुषाः सुखदुःखेन चेष्टिताः ।
सुखदुःखव्यपेतं च यदाहुरमृतं पदम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यथावच्छ्रुतिदर्शनात् ।

सनत्कुमारः ।

यदुक्तं भवता वाक्यं तत्त्वसंज्ञेति देहिनाम् ।
चतुर्विंशतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिणः ।
केचिदाहुस्त्रयोविंशं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
वयं तु पञ्चविंशं वै तदधिष्ठानसंज्ञितम् ।
तत्त्वं समधिमन्यामः सर्वतन्त्रप्रलापनात् ।
अव्ययश्चैव वै व्यक्तावुभावपि पिनाकधृक् ।

— (L. 14) D_{10} उप- (for अनु-). — (L. 16) G_3 इदं (for इमं). G_4 देव (for देवं). — (L. 17) T_1 यत्र (for यच्च). D_{10} सिद्धम् (for शुद्धम्). — (L. 18) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ वा; T_1 M_{1-3} [ए]व (for the second च). M_4 किं तथैवाधिदैवतं (for the post. half). — (L. 19) T_1 G_4 M दृष्टाव्यक्तस्य ब्रह्मणः (for the post. half). — T_1 om. lines 20–21. — (L. 20) T_3 सांख्यसंख्यादयश्चैव; G_4 संख्यामसंख्यां तस्यैव (for the prior half). —(L. 22) T_1 येर्चयिष्यंति पुरुषं (for the prior half). —(L. 23) T_1 बुध्यमानाप्रबुद्धांश्च; T_2 $G_{3.4}$ °मानप्रबुद्धाभ्यां (for the prior half). T_1 M_{1-3} विद्याविद्ये; T_2 M_4 °विद्यं (for °वेद्यं). — (L. 24) T_1 विमोहं (for °क्षं). — T_1 om. line 25. — (L. 25) Kumbh. ed. परिसांख्यं (for °संख्यां). T_3 चार्थवित् (for °वत्). —(L. 27) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 अनिष्टानि (for अरि°). G_4 अनिष्टानिष्टतत्त्वेन (for the prior half). — (L. 29) T_2 यथाज्ञातानि देवेषु (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) line 30. — (L. 30) G_4 व्याख्याहि (for आ°). — (L. 31) Kumbh. ed. अनिंदितः (for °त). — (L. 33) G_4 निर्मुक्ता (for °क्तो). — (L. 34) T_1 प्राकृतं (for वै°). M_4 अक्षरं (for वै क्षरं). T_1 आश्रिता मुनिसत्तम (for the post. half). — T_1 om. line 35. — (L. 35) M_3 वरम् (for परम्). — (L. 36) G_4 ध्याने (for न्यूने). T_1 स्थिताः; T_2 M मताः (for तथा). — T_1 om. line 37. —(L. 38) G_1 असंशयं (for अनन्तरम्). — T_1 om. lines 39–40. — (L. 39) $G_{1.3.4}$ इदम् (for त्विदम्). G_4 M सुखं मम (for सुसत्तम). — (L. 40) M_{1-3} मूर्तिरिति (for °मति). — (L. 41) T_1 M [उ]क्तं (for [अ]न्यं). M_4 कीर्तितः (for मू°). — (L. 42) T_1 ये (for वै). — After line 42, T_1 M ins.:

इष्टानिष्टकृता एव त्रिषु स्थानेषु देहिनाम् ।

— (L. 43) T_1 M -पृष्ठे च (for -पृष्ठेषु). — (L. 44) T_1 सज्जंति (for म°). — (L. 45) T_1 M तु (for च). T_1 परमं (for अमृतं). D_{10} फलं; T_3 $M_{1.2}$ (also as above).3.4 परं (for पदम्). — T_3 om. lines 47–50. —(L. 49) Madras ed. -निदर्शनं. — (L. 50) T_1 M_{1-3} तदधिष्ठात्रसंज्ञितं (for the post. half). — (L. 51) $T_{2.3}$ G_4 सर्वं तत्र (for सर्वतन्त्र-). T_1 सर्वश्रुतिनिदर्शनात् (for the post. half). — (L. 52) T_2 अव्ययं (for °यत्). T_3 $M_{1.3.4}$ [ए]व (for [ए]व). G_3 अव्ययं चैव वै व्यक्तात् (for the prior half). T_1 $G_{2.4}$ पिनाकधृत्. — (L. 53) T_3

सह चैव विना चैव तावन्योन्यं प्रतिष्ठितौ ।
हिरण्मयीं प्रविश्यैष मूर्तिं मूर्तिमतां वर ।
चकार पुरुषस्तात विकारपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तादेक एवैष महानात्मा प्रसूयते ।
अहंकारेण लोकांश्च व्याप्य चाहंकृतेन वै ।
विना सर्वं तदव्यक्तादभिमन्यस्व शूलधृक् ।
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि वै क्रमात् ।
अहंकाराच्च भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
सविशेषाणि भूतानि पञ्च प्राहुर्मनीषिणः ।
चतुर्विंशात्तु वै प्रोक्तात्पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।
एते सर्गा मया प्रोक्ताश्चत्वारः प्राकृतास्त्विह ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
अहंकाराच्च भूतेषु विविधार्थं व्यजायत ।
इन्द्रियैर्युगपत्सर्वैः सोऽनित्यश्च समीक्ष्यते ।
मरुत्त्वं सत्त्वसर्गश्च तुष्टिः सिद्धिस्तथैव च ।
वैकृतानि प्रवक्ष्यामि शृणु तानि महामते ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्मया शास्त्रानुमानतः ।
वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशसमन्विता ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैते प्राकृतैः सह ।
ऐन्द्रेऽप्यहमथाप्यन्यन्ममात्मनि च भास्वरः ।
यच्च देहमयं किंचिच्चिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वत्रैवाभिमन्तव्यं त्वया त्रिपुरसूदन ।
अन्यथा ये तु पश्यन्ति ते न पश्यन्ति ब्रह्मज ।
एतदव्यक्तविषयं पञ्चविंशसमन्वितम् ।
अनेन कारणेनैव तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
विकारमात्रमेतत्तु तत्त्वमाचक्षते परम् ।
निस्तत्त्वश्चैष देवेश बोद्धव्यं तु न बुध्यते ।
यदि बुध्येत्परं बुद्धं बुध्यमानः सुरर्षभ ।
प्रबुद्धो ह्यभिमन्येत योऽयं नाहमिति प्रभो ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

तत्त्वसंख्या श्रुता चैषा येषां ब्रह्मविदां वर ।
सर्गसंख्या मया प्रोक्ता नवानामनुपूर्वशः ।
प्रवक्ष्यामि तु तेऽध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
नैतद्युक्तैर्वेदविद्भिर्गृहस्थै-
र्मान्यैरेभिस्तपसा चाभिपन्नैः ।
यत्नेन दृष्टं परमात्मतत्त्वं
तत्त्वेन प्राप्यं तु यथोक्तमेतत् ।
परं परेभ्यस्त्वमृतार्थतत्त्वं
स्वभावसत्त्वस्थमनीशमीशम् ।
कैवल्यतां प्राप्य महासुरोत्तम
तवैतदाख्यामि मुनीन्द्र वृत्त्या ।
रहस्यमेवान्यदवाप्य दिव्यं
पवित्रपूतस्तव मृत्युजालम् ।
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्न देयं त्वपरीक्षिताय ।
नाश्रद्दधानाय न चान्यबुद्धे-

प्रतिष्ठितं (for °तौ). — (L. 58) T1 G3 शूलधृत्; T2 M4 °भृत् (for °धृक्). — T1.3 om. (hapl.) lines 61–64. M4 om. line 61. — (L. 61) T1 G2 भूतानि (for जा°). D10 G2 विविधेश्वर (for विबुधे°). — M om. (hapl.) line 65. — (L. 65) T1 अहंकाराधिभूतानि (for the prior half). D10 T3 G2 विविधेश्वर (for विबु°). — (L. 66) D10 जातेषु (for भू°). D10 T2 G2 विविधार्थो; T1 G4 M विषयार्थे (for विविधार्थं). — T1 om. line 68. — (L. 68) G3 ममत्वं तुष्टिसर्गश्च; M मुक्तत्वं वक्ति सर्गश्च (for the prior half). G2 चतुःसिद्धिस् (for तुष्टिः सिद्धिस्). — M1, 3, 4 om. line 69. — (L. 70) M1–3 तत्र (for तत्त्व-). D10 G4 -सारतः (for -मानतः). T1 पंचविंशत्समन्विता (for the post. half). — (L. 71) T1 मया शास्त्रानुमानतः (for the post. half). — T1 om. lines 72–75. M1–3 om. line 72. — (L. 73) Madras ed. भास्वरं (for °रः). — (L. 76) M1 [ऽ]नु- (for तु). G1 M1–3 transp. ते and न. G1 ब्रह्म वै (for ब्रह्मज). — (L. 79) Kumbh. ed. एतं (for एतत्). M परे (for परम्). T1 तत्त्वमाचक्ष्यते परे (for the post. half). — (L. 80) M1–3 तु (for च). T M4 निस्तत्त्वं चैव देवेश (for the prior half). T1 न तु (by transp.). — (L. 81) G2 बुद्धिं (for बुद्धं). T1 यदि बुद्धेः परतरं (for the prior half). — (L. 82) M सोऽहम् (for ना°). — Colophon om. in M1–3. *Sub-parvan* : D10 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 सनत्कुमारशंकरसंवादः; T2 अध्यात्मविद्याप्रकरणे सनत्कुमाररुद्रसंवादः; T3 G2 सनत्कुमारसंवादः; G3 सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T1 M4 159; T2, 3 G2, 4 166; G1 100; G3 160. — (L. 83) T1 यथा; M4 मया (for श्रुता). T1 तव (for येषां). — After line 83, M1–3 read lines 102–120. — (L. 84) T1 यथार्थेनानुपूर्वशः (for the post. half). — M1–3 om. line 85. — (L. 85) T1 तथा; T2 च ते; T3 कृते (for तु ते). — (L. 88) T2 M4 यत्तेन (for यत्नेन). T1 यत्तेन शक्यं परमार्थतत्त्वं. — (L. 89) M4 प्राप्तं (for प्राप्यं). T1 द्रष्टुं पुराणेषु यथोक्तमेतत्. — T1 om. lines 90–95. — (L. 91) G2, 4 -तत्त्वस्थम् (for -सत्त्वस्थम्). — (L. 92) D10 T2, 3 -सुरोक्तं; M1–3 -सुरेशात्; M4

इत्युक्ते चासीनो भगवाननन्तरूपो रुद्रस्तं प्रोवाच-भगवानपि ध्यानमावर्तयति। इत्युक्ते चाह भगवान्सनत्कुमारस्तथेति ॥

तथेत्युक्तश्च प्रोवाच भगवाञ्शंकरस्तदा।
परावरज्ञं सर्वस्य त्रैलोक्यस्य महामुनिम्।
किं वा ध्यानेन द्रष्टव्यं यद्भवाननुपश्यति।
यच्च ध्यात्वा न शोचन्ति यतयस्तत्त्वदर्शिनः।
कथय त्वमिमं देवं देहिनां यतिसत्तम।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धमित्युक्तं योगसांख्ययोः।
किमध्यात्माधिभूतं च तथा चाप्यधिदैवतम्।
कालसंख्या च का देव द्रष्टव्या तस्य ब्रह्मणः।
संख्या संख्यादनस्यैव या प्रोक्ता परमर्षिभिः।
शास्त्रदृष्टेन मार्गेण यथावद्यतिसत्तम।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धं प्रबुद्धमजरं ध्रुवम्।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां विद्यावेद्यं तथैव च।
विमोक्षं त्रिविधं चैव ब्रूहि मोक्षविदां वर।
परिसंख्यां च सांख्यानां ध्यानं योगेषु चार्थवत्।
एकत्वदर्शनं चैव तथा नानात्वदर्शनम्।
अरिष्टानि च तत्त्वेन तथैवोत्क्रमणानि च।
दैवतानि च सर्वाणि निखिलेनानुपूर्वशः।
यान्याश्रितानि देहेषु देहिनां यतिसत्तम।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमाख्याहि मुनिसत्तम।
श्रेष्ठो भवान्हि सर्वेषां ब्रह्मज्ञानामनिन्दित।
चतुर्थस्त्वं त्रयाणां तु ये गताः परमां गतिम्।
ज्ञानेन च प्राकृतेन निर्मुक्तो मृत्युबन्धनात्।
वयं तु वैकृतं मार्गमाश्रिता वै क्षरं सदा।
परमुत्सृज्य पन्थानममृताक्षरमेव तु।
न्यूने पथि निमग्नास्तु ऐश्वर्येऽष्टगुणे तथा।
महिमानं प्रगृह्येमं विचरामो यथासुखम्।
न चैतत्सुखमत्यन्तं न्यूनमेतदनन्तरम्।
मूर्तिमत्परमेतत्स्यात्त्विदमेवं सुसत्तम।
पुनः पुनश्च पतनं मूर्तिमत्युपदिश्यते।
न पुनर्मृत्युरित्यन्यं निर्मुक्तानां तु मूर्तितः।
मृत्युदोषास्त्वनन्ता वै उत्पद्यन्ते कृतात्मनाम्।
मर्त्येषु नाकपृष्ठेषु निरयेषु महामुने।
तत्र मज्जन्ति पुरुषाः सुखदुःखेन चेष्टिताः।
सुखदुःखव्यपेतं च यदाहुरमृतं पदम्।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यथावच्छ्रुतिदर्शनात्।

सनत्कुमारः।

यदुक्तं भवता वाक्यं तत्त्वसंज्ञेति देहिनाम्।
चतुर्विंशतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिणः।
केचिदाहुस्त्रयोविंशं यथाश्रुतिनिदर्शनात्।
वयं तु पञ्चविंशं वै तदधिष्ठानसंज्ञितम्।
तत्त्वं समधिमन्यामः सर्वतन्त्रप्रलापनात्।
अव्ययश्चैव वै व्यक्तावुभावपि पिनाकधृक्।

—(L. 14) D_{10} उप- (for अनु-). —(L. 16) G_3 इदं (for इमं). G_4 देव (for देवं). —(L. 17) T_1 यत्र (for यच्च). D_{10} सिद्धम् (for शुद्धम्). —(L. 18) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ वा; T_1 M_{1-3} [ए]व (for the second च). M_4 किं तथैवाधिदैवतं (for the post. half). —(L. 19) T_1 G_4 M दृष्टाव्यक्तस्य ब्रह्मणः (for the post. half). —T_1 om. lines 20–21. —(L. 20) T_3 सांख्यसंख्यादयश्चैव; G_4 संख्यामसंख्यां तस्यैव (for the prior half). —(L. 22) T_1 येर्चयिष्यंति पुरुषं (for the prior half). —(L. 23) T_1 बुध्यमानाप्रबुद्धांश्च; T_2 $G_{3.4}$ °मानप्रबुद्धाभ्यां (for the prior half). T_1 M_{1-3} विद्याविधे; T_2 M_4 °विधं (for °वेद्यं). —(L. 24) T_1 विमोहं (for °क्षं). —T_1 om. line 25. —(L. 25) Kumbh. ed. परिसांख्यं (for °संख्यां). T_3 चार्थावित् (for °वत्). —(L. 27) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 अनिष्टानि (for अरि°). G_4 अनिष्टानिष्टतत्त्वेन (for the prior half). —(L. 29) T_2 यथाज्ञातानि देवेषु (for the prior half). —T_3 om. (hapl.) line 30. —(L. 30) G_4 व्याख्याहि (for आ°). —(L. 31) Kumbh. ed. अनिन्दितः (for °त). —(L. 33) G_1 निर्मुक्ता (for °क्तो). —(L. 34) T_1 प्राकृतं (for वै°). M_4 अक्षरं (for वै क्षरं). T_1 आश्रिता मुनिसत्तम (for the post. half). —T_1 om. line 35. —(L. 35) M_3 वरम् (for परम्). —(L. 36) G_4 ध्याने (for न्यूने). T_1 स्थिताः; T_2 M मताः (for तथा). —T_1 om. line 37. —(L. 38) G_1 असं- शयं (for अनन्तरम्). —T_1 om. lines 39–40. —(L. 39) $G_{1.3.4}$ इदम् (for त्विदम्). G_4 M सुखं मम (for सुसत्तम). —(L. 40) M_{1-3} मूर्तिरिति (for °माति). —(L. 41) T_1 M [उ]क्तं (for [अ]न्यं). M_4 कीर्तितः (for मू°). —(L. 42) T_1 ये (for वै). —After line 42, T_1 M ins.:

इष्टानिष्टकृता एव त्रिषु स्थानेषु देहिनाम्।

—(L. 43) T_1 M -पृष्ठे च (for -पृष्ठेषु). —(L. 44) T_1 सज्जंति (for म°). —(L. 45) T_1 M तु (for च). T_3 $M_{1.2}$ (also as T_1 परमं (for अमृतं). D_{10} फलं; above). $_{3.4}$ परं (for पदम्). —T_3 om. lines 47–50. —(L. 49) Madras ed. -निदर्शनं. —(L. 50) T_1 M_{1-3} तदधिष्ठातृसंज्ञितं (for the post. half). —(L. 51) $T_{2.3}$ G_4 सर्वं तत्र (for सर्वतन्त्र-). T_1 सर्वश्रुतिनिदर्शनात् (for the post. half). —(L. 52) T_3 अव्ययं (for °यश्). T_3 $M_{1.3.4}$ [ए]व (for [च]व). G_3 अव्ययं चैव वै व्यक्तान् (for the prior half). T_1 $G_{2.4}$ पिनाकधृत्. —(L. 53) T_3

सह चैव विना चैव तावन्योन्यं प्रतिष्ठितौ ।
हिरण्मयीं प्रविश्यैष मूर्तिं मूर्तिमतां वर ।
चकार पुरुषस्तात विकारपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तादेक एवैष महानात्मा प्रसूयते ।
अहंकारेण लोकांश्च व्याप्य चाहंकृतेन वै ।
विना सर्वं तदव्यक्तादभिमन्यस्व शूलधृक् ।
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि वै क्रमात् ।
अहंकाराच्च भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
सविशेषाणि भूतानि पञ्च प्राहुर्मनीषिणः ।
चतुर्विंशात्तु वै प्रोक्तात्पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।
एते सर्गा मया प्रोक्ताश्चत्वारः प्राकृतास्त्विह ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
अहंकाराच्च भूतेषु विविधार्थं व्यजायत ।
इन्द्रियैर्युगपत्सर्वैः सोऽनित्यश्च समीक्ष्यते ।
मरुत्त्वं सत्त्वसर्गश्च तुष्टिः सिद्धिस्तथैव च ।
वैकृतानि प्रवक्ष्यामि शृणु तानि महामते ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्मया शास्त्रानुमानतः ।
वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशसमन्विता ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैते प्राकृतैः सह ।
ऐन्द्रेऽप्यहमथाप्यन्यन्ममात्मनि च भास्वरः ।
यच्च देहमयं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वत्रैवाभिमन्तव्यं त्वया त्रिपुरसूदन ।
अन्यथा ये तु पश्यन्ति ते न पश्यन्ति ब्रह्मज ।
एतदव्यक्तविषयं पञ्चविंशसमन्वितम् ।
अनेन कारणेनैव तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
विकारमात्रमेतत्तु तत्त्वमाचक्षते परम् ।
निस्तत्त्वश्चैष देवेश बोद्धव्यं तु न बुध्यते ।
यदि बुध्येत्परं बुद्धं बुध्यमानः सुरर्षभ ।
प्रबुद्धो ह्यभिमन्येत योऽयं नाहमिति प्रभो ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

तत्त्वसंख्या श्रुता चैषा येषां ब्रह्मविदां वर ।
सर्गसंख्या मया प्रोक्ता नवानामनुपूर्वशः ।
प्रवक्ष्यामि तु तेऽध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
नैतद्युक्तैर्वेदविद्भिर्गृहस्थै-
र्मान्यैरेभिस्तपसा वाभिपन्नैः ।
यत्नेन दृष्टं परमात्मतत्त्वं
तत्त्वेन प्राप्यं तु यथोक्तमेतत् ।
परं परेभ्यस्त्वमृतार्थतत्त्वं
स्वभावसत्त्वस्थमनीशमीशम् ।
कैवल्यतां प्राप्य महासुरोत्तम
तत्रैतदाख्यामि मुनीन्द्र वृत्त्या ।
रहस्यमेवान्यदवाप्य दिव्यं
पवित्रपूतस्तव मृत्युजालम् ।
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्न देयं त्वपरीक्षिताय ।
नाश्रद्दधानाय न चान्यबुद्धे-

प्रतिष्ठितं (for °तौ). — (L. 58) T1 G3 शूलधृत्; T2 M4 °भृत् (for °धृक्). — T1. 3 om. (hapl.) lines 61–64. M4 om. line 61. — (L. 61) T1 G2 भूतानि (for जा°). D10 G2 विविधेश्वर (for विबुधे°). — M om. (hapl.) line 65. — (L. 65) T1 अहंकाराधिभूतानि (for the prior half). D10 T3 G2 विविधेश्वर (for विबु°). — (L. 66) D10 जातेषु (for भू°). D10 T2 G2 विविधार्थो; T1 G4 M विषयार्थे (for विविधार्थं). — T1 om. line 68. — (L. 68) G3 ममत्वं तुष्टिसर्गश्च; M मुक्तत्वं वक्ति सर्गश्च (for the prior half). G2 चतुःसिद्धिस् (for तुष्टिः सिद्धिस्). — M1. 3. 4 om. line 69. — (L. 70) M1–3 तत्र (for तत्त्व-). D10 G4 -सारतः (for -मानतः). T1 पंचविंशत्समन्विता (for the post. half). — (L. 71) T1 मया शास्त्रानुमानतः (for the post. half). — T1 om. lines 72–75. M1–3 om. line 72. — (L. 73) Madras ed. भास्वरं (for °रः). — (L. 76) M1 [ऽ]नु- (for तु). G1 M1–3 transp. ते and न. G1 ब्रह्म वै (for ब्रह्मज). — (L. 79) Kumbh. ed. एतं (for एतत्). M परे (for परम्). T1 तत्त्वमाचक्ष्यते परे (for the post. half). — (L. 80) M1–3 तु (for च). T M4 निस्तत्त्वं चैव देवेश (for the prior half). T1 न तु (by transp.). — (L. 81) G2 बुद्धिं (for बुद्धं). T1 यदि बुद्धेः परतरं (for the prior half). — (L. 82) M सोऽहम् (for ना°). — Colophon om. in M1–3. *Sub-parvan* : D10 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 सनत्कुमारशंकरसंवादः; T2 अध्यात्मविद्याप्रकरणे सनत्कुमाररुद्रसंवादः; T3 G2 सनत्कुमारसंवादः; G3 सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T1 M4 159; T2. 3 G2. 4 166; G1 100; G3 160. — (L. 83) T1 यथा; M4 मया (for श्रुता). T1 तव (for येषां). — After line 83, M1–3 read lines 102–120. — (L. 84) T1 यथार्थेनानुपूर्वशः (for the post. half). — M1–3 om. line 85. — (L. 85) T1 तथा; T2 च ते; T3 कृते (for तु ते). — (L. 88) T2 M4 यत्तेन (for यत्नेन). T1 यत्तेन शक्यं परमार्थतत्त्वं. — (L. 89) M4 प्राप्तं (for प्राप्यं). T1 द्रष्टुं पुराणेषु यथोक्तमेतत्. — T1 om. lines 90–95. — (L. 91) G2. 4 -तत्त्वस्थम् (for -सत्त्वस्थम्). — (L. 92) D10 T2. 3 -सुरोक्तं; M1–3 -सुरेशात्; M4

नाज्ञानयुक्ताय न विस्मिताय ।
स्वाध्याययुक्ताय गुणान्विताय
प्रदेयमेतन्नियतेन्द्रियाय ।
संक्षेपं चाप्यथैतेषां तत्त्वानां वृषभध्वज ।
अनुलोमानुजातानां प्रतिलोमं प्रलीयताम् ।
प्रवक्ष्यामि तमध्यात्मं साधिभूताधिदैवतम् ।
यथांशुजालमर्कस्य तथैतत्प्रवदन्ति वै ।
संक्षीणे ब्रह्मदिवसे जगज्जलधिमाविशेत् ।
प्रलीयते जले भूमिर्जलमग्नौ प्रलीयते ।
लीयतेऽग्निस्तथा वायौ वायुराकाश एव तु ।
मनसि प्रलीयते खं तु मनोऽहंकार एव च ।
अहंकारस्तथा तस्मिन्महति प्रविलीयते ।
महानव्यक्त इत्याहुस्तदेकत्वं प्रचक्षते ।
अव्यक्तस्य महादेव प्रलयं विद्धि ब्रह्मणि ।
एवमस्यासकृत्क्रीडामाहुस्तत्त्वविदो जनाः ।
अध्यात्ममधिभूतं च तथैवाप्यधिदैवतम् ।
यथावदुदितं शास्त्रं योगे तु सुमहात्मभिः ।
तथैव चेह सांख्ये तु परिसंख्यात्मचिन्तकैः ।
प्रपञ्चितार्थमेतावन्महादेव महात्मभिः ।
ब्रह्मेति विद्यादध्यात्मं पुरुषं चाधिदैवतम् ।
प्रभवं सर्वभूतानां रक्षणं तत्र कर्म च ।
अध्यात्मं प्राणमित्याहुः क्रतुमप्यधिदैवतम् ।
रथं च यज्ञवाहोऽत्र कर्माहंकार एव च ।
अध्यात्मं तु मनो विद्याच्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ।
दैवं च प्रभवश्चैव कर्म व्याहृतयस्तथा ।
विद्यात्तु श्रोत्रमध्यात्ममाकाशमधिदैवतम् ।
सर्वभावाभिधानार्थं शब्दः कर्म सदा स्मृतम् ।
त्वगध्यात्ममथो विद्याद्वायुरत्राधिदैवतम् ।
संनिपातश्च विज्ञानं सर्वकर्म च तत्र ह ।
अध्यात्मं चक्षुरित्याहुर्भास्करोऽत्राधिदैवतम् ।
ज्ञापनं सर्ववर्णानां रूपं कर्म सदा स्मृतम् ।
जिह्वेति विद्यादध्यात्ममापश्चात्राधिदैवतम् ।
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथावद्यतिसत्तमाः ।
विसर्गमधिभूतं च मित्रं चाप्यधिदैवतम् ।
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्देवदेव पिनाकधृक् ।
अनुभावोऽधिभूतं तु दैवतं च प्रजापतिः ।

शता (for -सुरोत्तम). — (L. 93) T2 M4 प्रीत्या ; ₁-3 भक्त्या (for वृत्त्या). — (L. 95) G4 -भूतस् (for स्). M त्वज (for तव). — (L. 98) T1 M इये (for -बुद्धेर्). — (L. 99) T1 न ज्ञानमुक्ताय न स्मिताय. — (L. 101) T2 G2.4 एवं नि-; T3 एतानि or एतन्नि-). — After line 101, M1-3 ins. an dl. colophon. — *Adhy. name :* M1-3 सनत्कुमार-संवादः. — *Adhy. no. :* M1-3 160. — After this lophon, M1-3 ins. सनत्कुमारः followed by lines 4-481, and lines 145-443. — (L. 102) G3 [अ]थं तेषां or [अ]थैतेषां). — (L. 103) T2 -लोमानां (for -जातानां). 10 G2 प्रतीयतां (for प्रलीयताम्). — T1 om. line 104. (L. 104) T2.3 तव ; G4 तद् ; M तु ते (for तम्). 1.2 -दैवकं (for °तम्). — (L. 105) T1 G1.3 M1-3 [ ]व (for [ए]तत्). — (L. 107) G3 प्रलीयतां (for e second °यते). — (L 109) Prior half hyper-metric. — (L. 112) M1-3 अव्यक्तं तम् (for °क्तस्य). T1 om. line 113. D10 G2 om. lines 115-119. om. (hapl.) lines 115-120. — (L. 115) M शास्त्रे for शास्त्रं). T1 -महामते ; M4 °त्मनि (for °त्मभिः). (L. 116) T1 तथैव चोक्तं सांख्येषु (for the prior alf). T1 -चर्यात्म- (for -संख्यात्म-). T2 G1.2.4 -चिन्तनैः for -चिन्तकैः). — (L. 117) T1 एवैतन् (for एतावन्). (L. 118) T2 पुरुषाद् (for °षं च). — M3 om. hapl.) lines 119-121. — (L. 119) D10 T2 G1 द्(for प्रभवं). T1 कारणं ; M1.2 क्षरणं (for रक्षणं).

— (L. 120) T1 M1.2 प्राण (for प्राणम्). M4 क्रमम् (for क्रतुम्). — (L. 121) G1.3 M1.2.4 रथश् (for रथं). M1 कर्ता (for कर्म). D10 T1.2 [अ]हंकारम् (for °कार). — (L. 122) T1 मनसो (for तु मनो). — (L. 123) T2 प्रभवं (for °वश्). T1 सदश्च यज्ञवाहोऽत्र (for the prior half). T1 M4 स्मृताः (for तथा). — (L. 124) M1-3 विद्याम (for °त्तु). — D10 T2 G2 om. (hapl.) lines 125-127. T1 om. (hapl.) line 125. — (L. 125) M1-3 सर्वभावाभिधानार्थः ; M4 °विधानार्थं (for the prior half). M1-3 तथा (for सदा). M4 स्मृतः (for स्मृतम्). — T1 om. (hapl.) lines 127-129. — (L. 127) T2 संनिपाताय ; M °तस्य (for °तश्च). M सर्व (for सर्व-). — (L. 129) T3 G1.3 रूप- (for रूपं). M1-3 ततः (for सदा). — After line 130, T1 G1 M ins. :

जीवनं सर्वभूतानां रसः कर्म ततः स्मृतम् ।
विद्यात्तु घ्राणमध्यात्मं भूमिरत्राधिदैवतम् ।
तत्र कर्म च गन्धः स्याद्विज्ञेयो भूमिसंभवः ।
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । [5]

[(L. 1) T1 तथा स्मृतं ; M1-3 ततः स्मृतः ; M4 व संभृतः (for ततः स्मृतम्). — After line 1, T1 reads line 126. T1 om. (hapl.) line 2. — (L. 3) T1 संसिद्धिः (for गन्धः स्याद्). T1 भूमि- (for भूमि-).] — After the above, G1 reads lines 136-137. — (L. 131) T1.2 G1 M1-3 वायुर् (for पायुर्). — (L. 132) T1 मित्रश्चापि ; M1-3 मित्रमेव (for मित्रं चापि). — (L.

पादावध्यात्ममित्याहुस्त्रिशूलाङ्क मनीषिणः ।
गन्तव्यमधिभूतं तु विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ।
वागध्यात्मं तथैवाहुः पिनाकिंस्तत्त्वदर्शिनः ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ।
एतदध्यात्ममतुलं साधिभूताधिदैवतम् ।
मया तु वर्णितं सम्यग्देहिनाममरर्षभ ।
एतत्कीटपतंगे च श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
पुत्रिकादंशमशके ब्राह्मणे गवि पार्थिवे ।
सर्वमेव हि द्रष्टव्यमन्यथा मा विचिन्तय ।
अतोऽन्यथा ये पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
यन्न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
अनादिनिधनं देवं देवदेवं सनातनम् ।
अप्रमेयमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा प्रणम्य प्रयतोऽर्चयेत् ।
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवांस्त्राता नारायणो हरिः ।
नारायणादृषिगणास्ततः सिद्धा महोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुर्दुःखभेषजम् ।
यमाहुर्विजितक्लेशं यस्मिंश्च विहिताः प्रजाः ।
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जाले शकुनयो यथा ।
सप्तर्षयो मनः सप्त सांख्यास्तु मुनिदर्शनात् ।
सप्तर्षयश्चेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रयोश्च दिशः प्राहुर्मनसि त्वथ चन्द्रमाः ।

मनः षष्ठं बुद्धिः सप्तमी ह्यात्मनि स्थापितानि, शरीरेषु नात्मनि ।
[162] तस्य हि कारणानि भवन्ति । सर्वाण्यपि सर्वकर्मसु वा
विषयेषु वा युञ्जन्ति यथात्मनि स्वानि कर्माणि प्रवृत्तानि। सप्त-
स्वपि विषयाणां व्यापकानि । [163] तान्येव स्वपतो भूतग्राम-
स्याजमात्मानं देवलोकस्थानसंमितं देहान्तरगामिनं मुमुक्षुं वायु-
प्रविशन्ति सूक्ष्माणि प्रलीयन्ते । [164] मोक्षकाले तमेकं न
कश्चिद्वेत्ति स्वापरम् । [165] एवं प्रविष्टेषु भूतेषु को जागर्ती-
त्युच्यते । निद्राप्रसुप्तेषु वात्र जाग्रत्स्वप्नशीलोऽत्र सदने च देव-
द्योतनो भगवांश्चात्र क्षेत्रज्ञो बुद्धिर्वा । स हि सुप्तस्यापि स्वप्न-

133) G2 तपसो (for उपस्थो). D10 T1 पिनाकधृत्. —(L. 134) D10 G2 [ऽ]ति- (for ऽधि-). —(L. 135) M4 ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः (for the post. half). —(L. 136) M4 कर्तव्यम् (for गन्तव्यम्). —(L. 138) D10 T2 अव्यक्तम् (for वक्तव्यम्). G1 अत्र (for तत्र). —T2.3 om. (hapl.) line 139. —(L. 139) G2 एकम् (for एतद्). M अखिलं (for अतुलं). T1 अधि- (for साधि-). —(L. 140) T1 सर्वं (for सम्यग्). —T1 om. line 142. —(L. 142) Some MSS. पुत्तिका- (for पुत्रिका-). —(L. 143) T1 M सम्यग् (for सर्वम्). M2.3 एवं (for एव). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 148. T3 विचारय (for विचिन्तय). —(L. 144) Some MSS. अथो (for अतो). —(L. 145) M4 -गुह्यकाः (for -किंनराः). —(L. 146) D10 वेत्ति (for ह्येष). —(L. 150) T2 अनादिमध्यनिधनं (for the prior half). —(L. 151) T3 हरिर्. —(L. 152) D10 G2 प्रणतो (for प्रयतो). D10 T2.3 G2.4 [ऽ]र्चय (for °येत्). —(L. 153) T1 G1.3.4 M नर्षयो (for ऋ°). —T1 om. line 154. —(L. 154) M1-3 तद् (for ऽयं). M धाता (for त्राता). M1-3 स्वयं (for हरिः). —(L. 155) T1 M तथा (for ततः). —(L. 156) T1 ये; M1-3 तद् (for यं). —(L. 157) T1 G1.3 M विगत-; G4 विहित- (for विजित-). T1 निहिताः; T2 G2 विजिताः (for विहिताः). —(L. 158) D10 लोके (for लोकाः). M1-3 [ए]ते (for [इ]मे). —(L. 159) T1 सप्त नगाः (for मनः सप्त). —(L. 160) T1 पंचेंद्रियाणि च तथा; M सप्तर्षय इंद्रियाणि च (hypermetric) (for the prior half). M सप्त पंचेंद्रियाणि च (for the post. half). —T1 M repeat line 161 after line 182. —(L. 161) T1 (second time) चाहुर् (for प्राहुर्). T1 (second time) [अ]थ च (for त्वथ). —(L. 162) T1 समेत्यै-तानि; T3 सप्तमीत्येतानि; G1 damaged; G3 सप्तम्यात्मनि; G4 °मी ह्येतानि; M1 च सप्तमी एतानि (for सप्तमी ह्यात्मनि). M4 सप्तमीत्येतानि समापितानि. T1 G1.3 M शरीरे (for °रेषु). D10 T2 G नात्मनि परमात्मनि; M4 आत्मनि परमात्मनि च (for नात्मनि). —(L. 163) T1 तानि कर्माणि; M तानि कारणानि (for कारणानि). M सप्तकर्मसु (for सर्व°). T1 om. from यथात्मनि up to विषयाणां (in line 163). G1.3 यथात्मनश् (for °त्मनि). D10 T2 G2 स्वात्मनि (T2 °नि वा); G1.3 चान्य- (for स्वानि). M1-3 अत आत्मानं च नान्यकर्माणि; M4 अथात्मनश्च नान्यकर्माणि. G2 om.; Kumbh. ed. व्यापकत्वानि (for °कानि). —(L. 164) T1 M om. देव. T1 -संभवं (for -संमितं). D10 G2 मुमुक्षुर्; T2 मुमुक्षवो; M1.2 मुक्तं (for मुमुक्षुं). T2 न प्र- (for वायु-). G2 लीयंते; M1-3 विलीयंते; some MSS. प्रलीयंते वा (for प्रलीयन्ते). —(L. 165) D10 G2 तमेतन्; T1 M तदेतन्; G4 तमेवं (for तमेकं). G3 न च (for न). T2 नापरं; G1 M1-3 स्वापं; M4 om.; Kumbh. ed. स्वपरं (for स्वा°). —(L. 166) T1 M1-3 om. एवं. T2 पृष्ठेषु (for प्रविष्टेषु). D10 G4 लोको (for को). M1-3 om. इति. T3 वामुत्र; M1-3 द्वावत्र (for

दर्शनानि पश्यति । [166] अप्रतिबुद्धेषु लोकेषु स एव प्रति-
बुध्यते । [167] स एष प्राज्ञः । अथ तैजसः कायाग्निः । स हि
सुप्तस्यात्मा वा । अविदुषो वाप्रतिबुध्यमानस्यान्नं पचतीत्यन्तेऽव-
तिष्ठते । एतदात्मानमधिकृत्यानुज्ञातमिति । [168]

Colophon.

सनत्कुमारः ।

प्रभवश्चाप्ययस्तात वर्णितस्तेऽनुपूर्वशः ।
तथाध्यात्माधिभूतं च तथैवात्राधिदैवतम् ।
निखिलेन तु वक्ष्यामि दैवतानीह देहिनाम् ।
यान्याश्रितानि देहेषु यानि पृच्छसि शंकर ।
वाच्यग्निस्त्वथ जिह्वायां सोमः प्राणे तु मारुतः ।
रूपे चाप्यथ नक्षत्रं जिह्वायां चाप एव तु ।
नाभ्यां समुद्रश्च विभुर्नखरोम तथैव च ।
वनस्पतिवनौषध्यस्त्वङ्गेषु मरुतस्तथा ।
संवत्सराः पर्वसु च आकाशे दैवमानुषे ।
उदाने विद्युदभवद्व्याने पर्जन्य एव च ।
स्तनयोरेव चाकाशं बले चेन्द्रस्तथाभवत् ।
मतावप्यथ चेशानस्त्वपाने रुद्र एव च ।
गन्धर्वाप्सरसो व्याने सत्ये मित्रश्च शंकर ।
प्रज्ञायां वरुणश्चैव चक्षुष्यादित्य एव च ।
शरीरे पृथिवी चैव पादयोर्विष्णुरेव च ।
पायौ मित्रस्तथोपस्थे प्रजापतिररिंदम ।
मूर्ध्नि चैव दिशः प्रादुर्बुद्धौ ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
बुध्यमानोऽऽत्मनिष्टः स्यादधिष्ठाता तु शंकर ।
अबुद्धश्चाभवत्तस्माद्बुध्यमानान्न संशयः ।
आभ्यामन्यः परो बुद्धो वेदवादेषु शंकर ।
यदाश्रितानि देहेषु दैवतानि पृथक्पृथक् ।
योऽग्नये यजते नित्यमात्मयाजी समाहितः ।
य एवमनुपश्येत दैवतानि समाहितः ।
सोऽत्र योगी भवत्येव य एवमनुपश्यति ।
स सर्वयज्ञयाजिभ्यो ह्यात्मयाजी विशिष्यते ।
मुखे जुहोति यो नित्यं कृत्स्नं विश्वमिदं जगत् ।
सोऽऽत्मविद्प्रोच्यते तज्ज्ञैर्महादेव महात्मभिः ।
सर्वेभ्यः परमेभ्यो वै दैवतेभ्यो ह्यात्मयाजिना ।
गन्तव्यं परमाकाङ्क्षन्परमेव विचिन्तयन् ।
यथा संक्रमते देहाद्देही त्रिपुरसूदन ।
तथास्य स्थानमाख्यास्ये पृथक्त्वेनेह शंकर ।
पादाभ्यां वैष्णवं स्थानमाप्नोति विनियोजनात् ।

वात्र). T_1 *om.*; $G_{1.3}$ सीदंतौ (for सदने). T_1 om.; M देवो द्योतमानो (M_4 द्योतनो) (for देवद्योतनो). T_1 om. भगवांश्चात्र. T_1 क्षेत्रज्ञोक्षर एव च. Kumbh. ed. अभि- (for स हि). T_1 [अ]धि- (for [अ]पि). T_3 पश्यंति (for पश्यति). —(L. 167) T_2 मोक्षेषु तेषु; M_4 तेषु लाभेषु (for लोकेषु). M_{1-3} अप्रतिबुद्धविषयलाभेषु तेषु. M एप (for एव). —(L. 168) D_{10} G_2 तैजसं (for °सः). M_4 सुप्तः स्याद् (for सुप्तस्यात्मा). D_{10} T_3 G पचतीत्यंते (G_2 °त्यन्ते)वतिष्ठति (G_2 °ते); T_1 पचन्नवतिष्ठते; M_{1-3} पचन्नेव तिष्ठति; M_4 °त्येव तिष्ठति. G_2 अनुज्ञानम् (for °तम्). M_{1-3} om. इति. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : M_{1-3} सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 160; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 167; $G_{1.3}$ M_1 161; $M_{2.3}$ 162. —(L. 169) M_3 चैव (for तात). — T_1 om. line 170. —(L. 170) G_3 तत्र (for the second तथा). —(L. 171) T_1 च; M तु; Kumbh. ed. ह (for [इ]ह). —(L. 172) $T_{2.3}$ G_1 [आ]श्रितेषु (for °तानि). T_1 देहिनां चात्र शंकर (for the post. half). — After line 172, T_1 ins.:

दैवतानि शृणुष्वाद्य यानि पृच्छसि शूलधृक् ।

— After line 173, T_1 M read lines 178–182. —(L. 174) T_1 M_3 तु (for the second च). G_1 om. the post. half of line 175 and the prior half of line 176. —(L. 177) M_{1-3} [अ]प्याकाशे (for आकाशे). T_3 M_4 देव- (for दैव-). —(L. 179) T_2 आकाशं; T_3 चाकारं (for °शं). $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ जले (for बले). T_3 M_{1-3} चंद्रस् (for चेन्द्रस्). Kumbh. ed. [ए]व च (for [अ]भवत्). —(L. 180) T_3 मनसा; Madras ed. समाने (for मताव्). —(L. 181) T_1 M_4 घ्राणे (for व्याने). M_{1-3} सत्त्वे (for सत्ये). — T_1 om. lines 183–188. —(L. 185) M_{1-3} वै प्रभवं (for चैव दिशः). —(L. 187) M_{1-3} [अ]परस् (for [अ]भवत्). M_4 प्रबुद्धश्चापरस्तस्माद् (for the prior half). —(L. 189) T_1 समाश्रितानि (for यदाश्रि°). — T_1 om. line 190. —(L. 190) T_3 जायते (for यजते). $G_{1.3}$ योग्निं याजयते नित्यम्; G_4 M_4 यो नियोजयते नित्यम्; M_{1-3} यो हि योजयते नित्यम् (for the prior half) — T_1 om. line 192. —(L. 192) D_{10} M_4 स (for य). —(L. 193) T_1 -याजी च; $G_{1.3}$ M_4 -याजी स्याद् (for -याजिभ्यो). T_1 $G_{1.3}$ M_4 आत्मयाजी. T_2 [अ]व- (for वि-). —(L. 194) T_1 मुखेषु (hypermetric); $T_{2.3}$ G_4 स्वमुखे (hypermetric) (for मुखे). — For lines 193–195, M_{1-3} subst.:

सोऽत्र योगी जुहोत्येव सोमवित्स्वमुखे जगत् ।

— T_1 om. lines 196–197. —(L. 196) Post. half hypermetric. —(L. 197) M [अ]नु-; Kumbh. ed. च (for वि-). —(L. 198) T_1 यदा (for यथा). —(L. 199) T_1 अथ (for तथा). M स्थानानि (for

पायुना मित्रमाप्नोति उपस्थेन प्रजापतिम् ।
नाभ्या च वारुणं स्थानं स्तनाभ्यां तु भुवो लभेत् ।
बाहुभ्यां वासवं स्थानं श्रोत्राभ्यामाप्नुयाद्दिशः ।
आदित्यं चक्षुषा स्थानं मूर्ध्ना ब्रह्मण एव च ।
अथ मूर्धसु यः प्राणान्धारयेत समाहितः ।
बुद्ध्या मानमवाप्नोति द्रव्यावस्थं न संशयः ।
अव्यक्तात्परमं शुद्धमप्रमेयमनामयम् ।
तमाहुः परमं नित्यं यद्यदाप्नोति बुद्धिमान् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां स बुद्ध इति पठ्यते ।
बुध्यमानमबुद्धश्च नित्यमेवानुपश्यति ।
विकारपुरुषस्त्वेष बुध्यमान इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतितत्त्वं तत्प्रोच्यते तत्र संशयः ।
स एष प्रकृतिस्थत्वात्तस्थुरित्युपदिश्यते ।
महानात्मा महादेव महानत्राधितिष्ठति ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता प्रोच्यते शास्त्रदर्शनात् ।
एष चेतयते देव मोहजालमबुद्धिमान् ।
अव्यक्तस्यैव साधर्म्यमेतदाहुर्मनीषिणः ।
सोऽहं सोऽहमतो नित्यादज्ञानादिति मन्यते ।
यदि बुध्यति चैवायं मन्येयमिति भास्वरः ।
न प्रबुद्धो न वर्तेत पानीयं मत्स्यको यथा ।
देवता निखिलैनैताः प्रोक्तास्त्रिभुवनेश्वर ।
योगकृत्यं तु तावन्मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ।
शून्यागारेष्वरण्येषु सागरे वा गुहासु वा ।
विष्टम्भयित्वा त्रीन्दण्डानचाप्तो ह्यद्वयो भवेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि तथा पश्चान्मुखोऽपि वा ।
दक्षिणावदनो वापि बद्ध्वा विधिवदासनम् ।
स्वस्तिकेनोपसंविष्टः कायमुन्नाम्य भास्वरम् ।
यथोपदिष्टं गुरुणा तथा तद्ब्रह्म धारयेत् ।
लघ्वाहारो यतो दान्तस्त्रिकालपरिवर्जकः ।
मूत्रोत्सर्गपुरीषाभ्यामाहारे च समाहितः ।
शेषकालं तु युञ्जीत मनसा सुसमाहितः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा विनिवर्तयेत् ।
मनस्तथैव संगृह्य बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
विधावमानं धैर्येण विस्फुरन्तमितस्ततः ।
निरुध्य सर्वसंकल्पांस्ततो वै स्थिरतां व्रजेत् ।
एकाग्रस्तद्विजानीयात्सर्वं गुह्यतमं परम् ।
निवातस्थ इवालोलो यथा दीपोऽतिदीप्यते ।
ऊर्ध्वमेव न तिर्यक्च तथैव भ्राम्यते मनः ।
हृदिस्थस्तिष्ठते योऽसौ तथैवाभिमुखो यदा ।
मनो भवति देवेश पाषाणमिव निश्चलम् ।
स निर्जने विनिर्घोषे सघोषे चावसज्जने ।
युक्तो यो न विकम्पेत योगी योगविधिः श्रुतः ।
ततः पश्यति तद्ब्रह्म ज्वलदात्मनि संस्थितम् ।
विद्युदम्बुधरे यद्वत्तद्वदेकमनाश्रयम् ।
तमस्यगाधे तिष्ठन्तं निस्तमस्कमचेतनम् ।
चेतयानमचेतं च दीप्यमानं स्वतेजसा ।

स्थानम्). G_2 om. (hapl.) from the post. half of line 200 up to the prior half of line 203. — (L. 201) M_{1-3} ह्युपस्थेन. — (L. 202) D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_4 नाभ्यां (for नाभ्या). T_1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 203) T_2 G_3 वासव- (for °वं). T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 204. — (L. 205) M_{1-3} मूर्धनि (for °सु). M_{1-3} प्राणं (for प्राणान्). M_{1-3} धारयेत्सु- (for °येत). — (L. 206) $M_{1,3,4}$ द्रव्यावस्थान् (for °स्थं). — (L. 209) T_1 कथ्यते (for पठ्यते). — (L. 211) T_3 [इ]ह (for [ए]व). — (L. 212) T_1 M_{1-3} पंचविंशतिमं तत्त्वं; G_3 °तिकं तत्त्वं; M_4 °तितत्त्वानि (for the prior half). D_{10} G_2 तन्न; Madras ed. नात्र (for तत्र). M प्रोच्यते तत्त्वसंश्रयात् (for the post. half). — (L. 213) T_2 स एष प्रकृतिस्थत्वं (for the prior half). — T_1 om. line 214. — (L. 216) M_{1-3} देहं (for देव). T_2 -कालम् (for -जालम्). — (L. 218) D_{10} T_1 G_2 M_{1-3} यो (for the first सो). M_4 [ऽ]यम् (for the second ऽहम्). M_1 इतो (for अतो). T_1 ज्ञानाद् (for नित्याद्). — (L. 219) T_1 $G_{1,3,4}$ M_4 भन्येयम्; M_{1-3} अन्योऽहम् (for मन्येयम्). — (L. 220) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M_{1-3} [ऽ]नु- (for the second न). — (L. 222) D_{10} विबोध (for नि°). — (L. 223) M [अ]रण्ये वा (for °ण्येषु). T_1 शून्यागारे अरण्ये वा (for the prior half). — T_1 om. line 224. — (L. 224) G_4 M_{1-3} त्रिदंडान् (for त्रीन्दण्डान्). D_{10} T_3 अवाप्नोप्यथ योगवित्; $G_{1,3}$ °प्नोति च योगवित्; $G_{2,4}$ °प्नो- ह्यत्र योगवित् (for the post. half). — (L. 226) D_{10} दक्षिणाभिमुखो वापि; T_2 °विमुखो वापि (for the prior half). — (L. 227) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ उन्नम्य (for उन्नाम्य). — (L. 228) D_{10} G_2 साधयेत् (for धार°). — G_2 om. lines 230–234. T_1 om. line 234. — (L. 234) M_{1-3} विष्फु(M_2 °स्फु)रद्वै समंततः (for the post. half). — (L. 235) M_4 स्थिरज्जां (for °तां). — T_1 om. line 236. — (L. 236) $G_{1,3}$ M_1 तं (for तद्). — (L. 237) D_{10} निपातस्थ (for निवा°). — (L. 239) D_{10} G_2 हृदि सं- (for हृदिस्थस्). $G_{1,3}$ तस्यैव; M_{1-3} स तदा (for तथैव). — (L. 240) T_1 M_4 पाषाण (for °णम्). T_2 $G_{1,3}$ निश्चलः. — T_1 om. line 241. — (L. 242) T_1 M_4 तदा (for यो न). T_1 श्रुतं (for श्रुतः). — (L. 243) D_{10} G_2 बलाद् (for ज्वलद्). T_1 संश्रितं (for संस्थितम्). — T_1 om.

दर्शनानि पश्यति । [166] अप्रतिबुद्धेषु लोकेषु स एव प्रति-
बुध्यते । [167] स एष प्राज्ञः । अथ तैजसः कायाग्निः । स हि
सुप्तस्यात्मा वा । अविदुषो वाप्रतिबुध्यमानस्यान्नं पचतीत्यन्तेऽव-
तिष्ठते । एतदात्मानमधिकृत्यानुज्ञातमिति । [168]

Colophon.

सनत्कुमारः ।

प्रभवश्चाप्ययस्तात वर्णितस्तेऽनुपूर्वशः ।
तथाध्यात्माधिभूतं च तथैवात्राधिदैवतम् ।
निखिलेन तु वक्ष्यामि दैवतानीह देहिनाम् ।
यान्याश्रितानि देहेषु यानि पृच्छसि शंकर ।
वाच्यग्निस्त्वथ जिह्वायां सोमः प्राणे तु मारुतः ।
रूपे चाप्यथ नक्षत्रं जिह्वायां चाप एव तु ।
नाभ्यां समुद्रश्च विभुर्नखरोम तथैव च ।
वनस्पतिवनौषध्यस्त्वङ्गेषु मरुतस्तथा ।
संवत्सराः पर्वसु च आकाशे दैवमानुषे ।
उदाने विद्युदभवद्व्याने पर्जन्य एव च ।
स्तनयोरेव चाकाशं बले चेन्द्रस्तथाभवत् ।
मतावप्यथ चेशानस्त्वपाने रुद्र एव च ।
गन्धर्वाप्सरसो व्याने सत्ये मित्रश्च शंकर ।
प्रज्ञायां वरुणश्चैव चक्षुष्यादित्य एव च ।
शरीरे पृथिवी चैव पादयोर्विष्णुरेव च ।
पायौ मित्रस्तथोपस्थे प्रजापतिररिंदम ।
मूर्ध्नि चैव दिशः प्रादुर्बुद्धौ ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
बुध्यमानोऽऽत्मनिष्ठः स्यादधिष्ठाता तु शंकर ।
अबुद्धश्चाभवत्तस्माद्बुध्यमानान्न संशयः ।
आभ्यामन्यः परो बुद्धो वेदवादेषु शंकर ।
यदाश्रितानि देहेषु दैवतानि पृथक्पृथक् ।
योऽग्नये यजते नित्यमात्मयाजी समाहितः ।
य एवमनुपश्येत दैवतानि समाहितः ।
सोऽत्र योगी भवत्येव य एवमनुपश्यति ।
स सर्वयज्ञयाजिभ्यो ह्यात्मयाजी विशिष्यते ।
मुखे जुहोति यो नित्यं कृत्स्नं विश्वमिदं जगत् ।
सोऽऽत्मवित्प्रोच्यते तज्ज्ञैर्महादेव महात्मभिः ।
सर्वेभ्यः परमेभ्यो वै दैवतेभ्यो ह्यात्मयाजिना ।
गन्तव्यं परमाकाङ्क्षन्परमेव विचिन्तयन् ।
यथा संक्रमते देहाद्देही त्रिपुरसूदन ।
तथास्य स्थानमाख्यास्ये पृथक्त्वेनेह शंकर ।
पादाभ्यां वैष्णवं स्थानमाप्नोति विनियोजनात् ।

वात्र). T1 om.; G1.3 सीदंतौ (for सदने). T1 om.; M देवो द्योतमानो (M4 द्योतनो) (for देवद्योतनो). T1 om. भगवांश्चात्र. T1 क्षेत्रज्ञोक्षर एव च. Kumbh. ed. अभि- (for स हि). T1 [अ]धि- (for [अ]पि). T3 पश्यंति (for पश्यति). — (L. 167) T2 मोक्षेषु तेषु; M4 तेषु लाभेषु (for लोकेषु). M1–3 अप्रतिबुद्धविषयलाभेषु तेषु. M एष (for एव). — (L. 168) D10 G2 तैजसं (for °सः). M4 सुप्तः स्याद् (for सुप्तस्यात्मा). D10 T3 G पचतीत्यंते (G2 °त्यन्ते)वतिष्ठति (G2 °ते); T1 पचन्नवतिष्ठते; M1–3 पचन्नेव तिष्ठति; M4 °त्येव तिष्ठति. G2 अनुज्ञानम् (for °तम्). M1–3 om. इति. — Colophon. *Sub-parvan :* D10 दानधर्मं. — *Adhy. name :* M1–3 सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no. :* T1 M4 160; T2.3 G2.4 167; G1.3 M1 161; M2.3 162. — (L. 169) M3 चैव (for तात). — T1 om. line 170. — (L. 170) G3 तत्र (for the second तथा). — (L. 171) T1 च; M तु; Kumbh. ed. ह (for [इ]ह). — (L. 172) T2.3 G1 [आ]श्रितेषु (for °तानि). T1 देहिनां चात्र शंकर (for the post. half). — After line 172, T1 ins. :

दैवतानि शृणुष्वाद्य यानि पृच्छसि शूलधृक् ।

— After line 173, T1 M read lines 178–182. — (L. 174) T1 M3 तु (for the second च). G1 om. the post. half of line 175 and the prior half of line 176. — (L. 177) M1–3 [अ]प्याकाशे (for आकाशे). T3 M4 देव- (for दैव-). — (L. 179) T2 आकाशं; T3 चाकारं (for °शं). T1.3 G1.3.4 जले (for बले). T2 M1–3 चंद्रस् (for चेन्द्रस्). Kumbh. ed. [इ]व च (for [अ]भवत्). — (L. 180) T3 मनसा; Madras ed. समाने (for मताव्). — (L. 181) T1 M4 प्राणे (for व्याने). M1–3 सत्वे (for सत्ये). — T1 om. lines 183–188. — (L. 185) M1–3 वै प्रभवं (for चैव दिशः). — (L. 187) M1–3 [अ]परस् (for [अ]भवत्). M4 प्रबुद्धश्चापरस्तस्माद् (for the prior half). — (L. 189) T1 समाश्रितानि (for यदाश्रि°). — T1 om. line 190. — (L. 190) T3 जायते (for यजते). G1.3 योग्निं याजयते नित्यम्; G4 M4 यो नियोजयते नित्यम्; M1–3 यो हि योजयते नित्यम् (for the prior half) — T1 om. line 192. — (L. 192) D10 M4 स (for य). — (L. 193) T1 -याजी च; G1.3 M4 -याजी स्याद् (for -याजिभ्यो). T1 G1.3 M4 आत्मयाजी. T2 [अ]व- (for वि-). — (L. 194) T1 मुखेषु (hypermetric); T2.3 G4 स्वमुखे (hypermetric) (for मुखे). — For lines 193–195, M1–3 subst. :

सोऽत्र योगी जुहोत्येव सोमवित्स्वमुखे जगत् ।

— T1 om. lines 196–197. — (L. 196) Post. half hypermetric. — (L. 197) M [अ]नु-; Kumbh. ed. च (for वि-). — (L. 198) T1 यदा (for यथा). — (L. 199) T1 अथ (for तथा). M स्थानानि (for

पायुना मित्रमाप्नोति उपस्थेन प्रजापतिम् ।
नाभ्या च वारुणं स्थानं स्तनाभ्यां तु भुवो लभेत् ।
बाहुभ्यां वासवं स्थानं श्रोत्राभ्यामाप्नुयाद्दिशः ।
आदित्यं चक्षुषा स्थानं मूर्ध्ना ब्रह्मण एव च ।
अथ मूर्धसु यः प्राणान्धारयेत समाहितः ।
बुद्ध्या मानमवाप्नोति द्रव्यावस्थं न संशयः ।
अव्यक्तात्परमं शुद्धमप्रमेयमनामयम् ।
तमाहुः परमं नित्यं यद्यदाप्नोति बुद्धिमान् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां स बुद्ध इति पठ्यते ।
बुध्यमानमबुद्धश्च नित्यमेवानुपश्यति ।
विकारपुरुषस्त्वेष बुध्यमान इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतितत्त्वं तत्प्रोच्यते तत्र संशयः ।
स एष प्रकृतिस्थत्वात्तस्थुरित्युपदिश्यते ।
महानात्मा महादेव महानत्राधितिष्ठति ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता प्रोच्यते शास्त्रदर्शनात् ।
एष चेतयते देव मोहजालमबुद्धिमान् ।
अव्यक्तस्यैव साधर्म्यमेतदाहुर्मनीषिणः ।
सोऽहं सोऽहमतो नित्यादज्ञानादिति मन्यते ।
यदि बुध्यति चैवायं मन्येयमिति भास्वरः ।
न प्रबुद्धो न वर्तेत पानीयं मत्स्यको यथा ।
देवता निखिलेनैताः प्रोक्तास्त्रिभुवनेश्वर ।
योगकृत्यं तु तावन्मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ।
शून्यागारेष्वरण्येषु सागरे वा गुहासु वा ।
विष्टम्भयित्वा त्रीन्दण्डानवाप्तो ह्यद्वयो भवेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि तथा पश्चान्मुखोऽपि वा ।
दक्षिणावदनो वापि बद्ध्वा विधिवदासनम् ।
स्वस्तिकेनोपसंविष्टः कायमुन्नाम्य भास्वरम् ।
यथोपदिष्टं गुरुणा तथा तद्ब्रह्म धारयेत् ।
लघ्वाहारो यतो दान्तस्त्रिकालपरिवर्जकः ।
मूत्रोत्सर्गपुरीषाभ्यामाहारे च समाहितः ।
शेषकालं तु युञ्जीत मनसा सुसमाहितः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा विनिवर्तयेत् ।
मनस्तथैव संगृह्य बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
विधावमानं धैर्येण विस्फुरन्तमितस्ततः ।
निरुध्य सर्वसंकल्पांस्ततो वै स्थिरतां व्रजेत् ।
एकाग्रस्तद्विजानीयात्सर्वं गुह्यतमं परम् ।
निवातस्थ इवालोलो यथा दीपोऽतिदीप्यते ।
ऊर्ध्वमेव न तिर्यक्च तथैव भ्राम्यते मनः ।
हृदिस्थस्तिष्ठते योऽसौ तथैवाभिमुखो यदा ।
मनो भवति देवेश पाषाणमिव निश्चलम् ।
स निर्जने विनिर्घोषे सघोषे चावसज्जने ।
युक्तो यो न विकम्पेत योगी योगविधिः श्रुतः ।
ततः पश्यति तद्ब्रह्म ज्वलदात्मनि संस्थितम् ।
विद्युदम्बुधरे यद्वत्तद्वदेकमनाश्रयम् ।
तमस्यगाधे तिष्ठन्तं निस्तमस्कमचेतनम् ।
चेतयानमचेतं च दीप्यमानं स्वतेजसा ।

स्थानम्). G_2 om. (hapl.) from the post. half of line 200 up to the prior half of line 203. — (L. 201) M_{1-3} ह्युपस्थेन. — (L. 202) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 नाभ्यां (for नाभ्या). T_1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 203) T_2 G_3 वासव- (for °वं). T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 204. — (L. 205) M_{1-3} मूर्धनि (for °सु). M_{1-3} प्राणं (for प्राणान्). M_{1-3} धारयेत्सु- (for °येत). — (L. 206) $M_{1.3.4}$ द्रव्यावस्थान् (for °स्थं). — (L. 209) T_1 कथ्यते (for पठ्यते). — (L. 211) T_3 [इ]ह (for [ए]प). — (L. 212) T_1 M_{1-3} पंचविंशतिमं तत्त्वं; G_3 °तिकं तत्त्वं; M_4 °तितत्त्वानि (for the prior half). D_{10} G_2 तन्न; Madras ed. नात्र (for तत्र). M प्रोच्यते तत्त्वसंश्रयात् (for the post. half). — (L. 213) T_2 स एष प्रकृतिस्थत्वं (for the prior half). — T_1 om. line 214. — (L. 216) M_{1-3} देहं (for देव). T_2 -कालम् (for -जालम्). — (L. 218) D_{10} T_1 G_2 M_{1-3} यो (for the first सो). M_4 [s]यम् (for the second ऽहम्). M_1 इतो (for अतो). T_1 ज्ञानाद् (for नित्याद्). — (L. 219) T_1 $G_{1.3.4}$ M_4 अन्येयम्; M_{1-3} अन्योऽहम् (for मन्येयम्). — (L. 220) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} [s]नु- (for the second न). — (L. 222) D_{10} विबोध (for नि°). — (L. 223) M [अ]रण्ये वा (for °ण्येषु). T_1 शून्यागारे अरण्ये वा (for the prior half). — T_1 om. line 224. — (L. 224) G_4 M_{1-3} त्रिदंडान् (for त्रीन्दण्डान्). D_{10} T_3 अवाप्नो-प्यथ योगवित्; $G_{1.3}$ °प्नोति च योगवित्; $G_{2.4}$ °प्नो-. ह्यत्र योगवित् (for the post. half). — (L. 226) D_{10} दक्षिणा-भिमुखो वापि; T_2 °विमुखो वापि (for the prior half). — (L. 227) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ उन्नम्य (for उन्नाम्य). — (L. 228) D_{10} G_2 साधयेत् (for धार°). — G_2 om. lines 230–234. T_1 om. line 234. — (L. 234) M_{1-3} विष्फु(M_2 °स्फु)रद्वै समंततः (for the post. half). — (L. 235) M_4 स्थिरजां (for °तां). — T_1 om. line 236. — (L. 236) $G_{1.3}$ M_4 तं (for तद्). — (L. 237) D_{10} निपातस्थ (for निवा°). — (L. 239) D_{10} G_2 हृदि सं- (for हृदि-स्थस्). $G_{1.3}$ तस्यैव; M_{1-3} स तदा (for तथैव). — (L. 240) T_1 M_4 पाषाण (for °णम्). T_2 $G_{1.3}$ निश्चलः. — T_1 om. line 241. — (L. 242) T_1 M_4 तदा (for [illegible] न). T_1 श्रुतं (for श्रुतः). — (L. 243) D_{10} G_2 [illegible] (for ज्वलद्). T_1 संश्रितं (for संस्थितम्). — T_1 om.

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तन्नैःश्रेयसमनिन्दितम् ।
महन्मूलमनन्तं च स्वतन्त्रं विगतज्वरम् ।
ज्योतिषां ज्योतिषं देवं विष्णुमत्यन्तनिर्मलम् ।
नारायणमणीयांसमीश्वराणामधीश्वरम् ।
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं प्रभुम् ।
अविज्ञाय निमज्जन्ति लोकाः संसारसागरे ।
यं दृष्ट्वा यतयस्तात न शोचन्ति गतज्वराः ।
जन्ममृत्युभयान्मुक्तास्तीर्णाः संसारसागरम् ।
अणिमा लघिमा भूमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ।
एतदष्टगुणं योगं योगानामभितः स्मृतम् ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानमप्रमेयं सनातनम् ।
ते विशन्ति शरीराणि योगेनानेन भास्वरम् ।
दैत्यदेवमनुष्याणां बलेन बलवत्तमाः ।
एतत्तत्त्वमनाद्यन्तं यद्भवाननुपृच्छति ।
नित्यं वयमुपास्यामो योगधर्मं सनातनम् ।
योगधर्मान्न धर्मोऽस्ति गरीयान्सुरसत्तम ।
एतद्धर्मं हि धर्माणामपुनर्भवसंस्कृतम् ।
तत्त्वतः परमस्तीति केचिदाहुर्मनीषिणः ।
केचिदाहुः परं नास्ति ये ज्ञानफलमाश्रिताः ।
ज्ञानस्थः पुरुषस्त्वेष विकृतः स्वेन वर्णितः ।
यं ध्यानेनानुपश्यन्ति नित्यं योगपरायणाः ।
तमेव पुरुषं देवं केचिदेव महेश्वर ।
नित्यमन्यतमाः प्राहुर्ज्ञानं परमकं स्मृतम् ।
ज्ञानमेव विनिर्मुक्ताः सांख्या गच्छन्ति केवलम् ।
चिन्ताध्यात्मनि चान्यत्र योगाः परमबुद्धयः ।
उक्तमेतावदेतत्ते योगदर्शनमुत्तमम् ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेः परतरं महत् ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
एतावदेतत्सांख्यानां दर्शनं देवसत्तम ।
अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
मनस्तथा विशेषाश्च दश चैवेन्द्रियाणि च ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्महापुरुषसंमिता ।
बुध्यमानेन देवेश चेतनेन महात्मना ।
संयोगमेतयोर्नित्यमाहुरव्यक्तपुंसयोः ।
एकत्वं च बहुत्वं च सर्गप्रलयकोटिशः ।
तमःसंज्ञितमेतद्धि प्रवदन्ति त्रिशूलधृक् ।
समुत्पाद्य यथाव्यक्ताज्जीवा यान्ति पुनः पुनः ।
आदिरेष महानात्मा गुणानामिति नः प्रभो ।
गुणस्थत्वाद्गुणं त्वेममाहुरव्यक्तलक्षणम् ।
एतेनाध्युषितो व्यक्तस्त्रिगुणं चेतयत्यथ ।
अचेतनप्रकृत्यैष न चान्यमनुबुध्यते ।
बुध्यमानो ह्यहंकारी नित्यं मानाप्रबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य नीरुजस्य महात्मनः ।

line 245. — (L. 245) M_{1-3} सचेतनं (for अचे°). — (L. 246) T_1 M अचेतश् (for °तं). — (L. 247) T_1 $G_{1.3.4}$ M निःश्रेयसम् (for नैःश्रे°). — T_1 M om. lines 249–252. — (L. 249) T_3 ज्योतिषो (for °षां). — (L. 251) $G_{1.3}$ हरिं (for प्रभुम्). — T_1 om. lines 255–256. — (L. 255) $G_{1.3}$ M महिमा (hypermetric) (for भूमा). — (L. 257) T_1 अणिमाद्यष्टयोगं च ; M_{1-3} एवमष्टगुणो योगो (for the prior half). Madras ed. आहितं (for अभितः). T_1 G_3 M_4 स्थितं ; M_{1-3} स्थितः (for स्मृतम्). T_2 योगानामभिसंस्कृतः (for the post. half). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) lines 259–262. — (L. 259) T_1 भास्वता (for °रम्). — (L. 260) T_3 देवदैत्य- (for दैत्यदेव-). T_1 बलवत्तराः (for °माः). — T_1 om. lines 264–265. — (L. 264) $G_{1.3}$ -संस्मृतं ; M -संस्तुतं (for -संस्कृतम्). — (L. 266) D_{10} G_4 तु विज्ञानम् ; $T_{1.3}$ M ज्ञानबलम् ; T_2 G_2 सांख्यज्ञानम् (for ज्ञानफलम्). — (L. 267) G_4 M_{1-3} तेनु- (for स्वेन). — (L. 268) T_3 G_3 M_4 यद् ; Kumbh. ed. ये (for यं). — (L. 269) T_1 M_{1-3} केचित् (for देवं). — T_1 om. line 270. — (L. 270) T_3 केचिद् (for नित्यम्). G_1 तु परमं ; G_3 परमसं- (for °मकं). — T_1 om. line 272. — (L. 272) G_4 चिंताध्यानेन ; M_{1-3} °त्मेन (for °त्मानि). — (L. 273) T_2 $G_{1.3}$ युक्तम् (for उ°). — (L. 274) G_4 सांख्यं (for सांख्य-). Kumbh. ed. -विदर्शनं (for -नि°). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} सनत्कुमारशंकरसंवादः ; M सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no. :* T_1 G_3 M_1 162 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 168 ; G_1 M_4 161 ; $M_{2.3}$ 163. — (L. 278) T_1 G_4 एव (for एतत्). — (L. 279) T_1 अव्यक्तबुद्ध्यहंकारा (for the prior half). — (L. 284) T_1 -कोटितः (for °शः). — (L. 285) T_1 त्रिशूलधृत् ; G_2 °भृत् (for °धृक्). — (L. 286) T_2 यदा (for यथा). — (L. 288) T_3 गुणत्वेन ; $G_{1.3}$ गुणं चैनम् (for गुणं त्वेनम्). — (L. 289) T_1 M [अ]धिष्ठितो (for [अ]ध्युषितो). — (L. 290) Kumbh. ed. and Madras ed. अचेतनः प्रकृत्येषु (for the prior half). — T_1 om. line 293. — (L. 293) T_2 विमलो दानशीलः स्याद् (for the prior half). — (L. 294) $T_{1.3}$ सर्व- (for सत्त्व-). — T_1 om. lines 295–298. — (L. 296) T_3 भूत्वा ताभ्याम् (submetric) (for ताभ्यामुभाभ्याम्).

विमलोदारशीलः स्याद्बुध्यमानाप्रबुद्धयोः ।
द्रष्टा भवत्यभोक्ता च सत्त्वमूर्तिश्च निर्गुणः ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामन्य एव तु निर्गुणः ।
उपेक्षकः शुचिस्ताभ्यामुभाभ्यामयुतस्तथा ।
बुध्यमानो न बुध्येत बुद्धमेवं सनातनम् ।
स एव बुद्धेरव्यक्तस्वभावत्वादचेतनः ।
सोऽहमेव न मेऽन्योऽस्ति य एवमभिमन्यते ।
न मन्यते ममान्योऽस्ति येन चेतोऽस्त्यचेतनः ।
एवमेवाभिमन्येत बुध्यमानोऽप्यनात्मवान् ।
अहमेव न मेऽन्योऽस्ति न प्रबुद्धवशानुगः ।
अव्यक्तस्थो गुणानेष नित्यमेवाभिमन्यते ।
तेनाधिष्ठिततत्त्वज्ञैर्महद्भिरभिधीयते ।
अहंकारेण संयुक्तस्ततस्तमभिमन्यते ।
क्षेत्रं प्रविश्य दुर्बुद्धिर्बुध्यमानो ह्यनात्मवान् ।
अहमेव सृजत्यन्यं द्वितीयं लोकसारथिः ।
सर्वभावैरहंकारैस्तृतीयं सर्गसंज्ञितम् ।
ततो भूतान्यहंकारमहंकारो मनोऽसृजत् ।
सर्वस्रोतस्यभिमुखं संप्रावर्तत बुद्धिमान् ।
तथैव यज्ञे भूतेषु विषयार्थी पुनः पुनः ।
इन्द्रियैः सह शूलाङ्क पञ्चपञ्चभिरेव च ।
मनो वेद न चात्मानमहंकारं प्रजापतिः ।
न वेद वाप्यहंकारो बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
एवमेते महाभाग नेतरे नयवादिनः ।
अहंकारेण संयुक्तः स्रोतस्यभिमुखः सदा ।
एवमेष विकारात्मा महापुरुषसंज्ञकः ।
प्रतनोति जगत्कृत्स्नं पुनराददतेऽसकृत् ।
संसक्तत्वाज्जगत्कृत्स्नमव्यक्तस्य हृदि स्थितम् ।
संविशद्रजनीं कृत्स्नां निशान्ते दिवसागमे ।
पुनरात्मा विजयते बहवो निर्गुणास्तथा ।
अज्ञानेन समायुक्तः सोऽव्यक्तेन तमोत्मना ।
यदि ह्येषो नु मन्येत ममास्ति परतोऽपरः ।
स पुनः पुनरात्मानं न कुर्यादाक्षिपेत च ।
एतमव्यक्तविषयं सूक्ष्मं मन्येत बुद्धिमान् ।
पञ्चविंशं महादेव महापुरुषवैकृतम् ।
प्रबुद्धो बुद्धवानेतत्सृजमानमबुद्धवान् ।
गुणान्गुणश्च तानेव सोऽऽत्मनात्मनि निक्षिपेत् ।
अव्यक्तस्य वशीभूतो सोऽज्ञानस्य तमोत्मनः ।
बुध्यमानो ह्यबुद्धस्य बुद्धस्तदनुभुज्यते ।
उपेक्षकः शुचिर्व्यग्रः सोऽलिङ्गः सोऽव्रणोऽमलः ।
पार्श्वेशो भगवानास्ते बुद्धः शुद्धो निरामयः ।
अव्यक्तादिं विशेषान्तमेतद्द्वैधा वदन्त्युत ।
एतैरेव विहीनं तु केचिदाहुर्मनीषिणः ।
निस्तत्त्वं बुध्यमानास्तु केचिदाहुर्महामते ।
केचिदाहुर्महात्मानस्तत्त्वसंज्ञितमेव तु ।
तत्त्वस्य श्रवणादेनं तत्त्वमेव वदन्ति वै ।
तत्त्वसंश्रयणाच्चैव सत्त्ववन्तं महेश्वर ।
एवमेष विकारात्मा बुध्यमानो महाभुज ।
अव्यक्तो भवते व्यक्तौ सत्त्वं सत्त्वं तथा गुणौ ।
विद्या च भवतेऽविद्या भवते ग्रहसंज्ञितम् ।
य एवमनुबुध्यन्ते योगसांख्याश्च तत्त्वतः ।

—(L. 298) G_4 ततः प्रबुध्येद्व्यक्तः; M कुत एव बुध्येदव्यक्तं (hypermetric) (for the prior half). —T_1 G_3 om. (hapl.) lines 299–300. G_1 om. lines 299–301. T_3 om. (hapl.) the post. half of line 299 and the prior half of line 300. —(L. 302) G_1 सोहम् (for अहम्). M_{1-3} प्रभुत्व- (for प्रबुद्ध-). —(L. 305) $G_{1,3}$ तद् (for तम्). G_4 -धीयते (for -मन्यते). —(L. 306) M_4 [ऽ]पि (for हि). —(L. 307) M एकः (for एव). T_1 अप्रबुद्धवशानुगः (for the post. half). —(L. 308) G_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 309. T_3 M_{1-3} -संज्ञकं (for -संज्ञितम्). T_1 M_4 तृतीयः सर्गसंज्ञितः (M4 °कः) (for the post. half). —(L. 310) D_{10} $T_{2,3}$ G तस्य (for सर्व-). —T_1 om. line 313. —(L. 315) G_4 एव; M_{1-3} एतन् (for एते). T_3 महाभागा (for °ग). T_1 M_4 नेतरेतरवा(M4 °वे)दिनः; M_{1-3} °रे तत्त्ववेदिनः (for the post. half). —(L. 316) D_{10} $G_{2,4}$ तदा; T तथा (for सदा). —(L. 318) T_3 M_{1-3} स सत् (for ऽसकृत्).

—(L. 319) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ संयुक्तत्वाज्; $G_{1,3}$ ससंश° (for संसक्त°). —T_1 om. lines 320–324. —(L. 321) M विसृजते (for विजयते). —(L. 323) M_{1-3} [ऽ]भि-; M_4 हि (for नु). —(L. 324) M_4 न कुर्यादाक्षिपेत्कचित् (for the post. half). —(L. 325) D_{10} T_1 M_4 एवम्; G_{1-3} M_3 एतद् (for एतम्). —(L. 327) T_1 बुद्धिमान (for बुद्धवान्). T_1 -अबुद्धिमान् (for °द्धवान्). —(L. 328) T_1 स्वकान् (for च तान्). —(L. 329) G_{1-3} यो (for सो). —(L. 330) D_{10} (*inf. lin.* as above) T_3 M_2 -बुध्यते (for -भुज्यते). —T_1 om. line 331. —(L. 331) M व्यक्षः (for व्यग्रः). —(L. 332) T_1 M [अं]तो (*for* [आ]स्ते). T_3 शुद्धबुद्धो (for बुद्धः शुद्धो). —(L. 333) T_1 एतद्वै व्याप्तमित्युत (for the post. half). —T_1 om. line 335. —(L. 336) T_1 M यतात्मानस् (for महा°). M_{1-3} -संश्रितम् (for -संज्ञि°). —(L. 337) T_1 M तत्त्वसंश्रयणादेनं (T_1 °व) (for the prior half) —T_1 om. line 338. —(L. 338) $G_{1,3}$ सत्त्व- (for तत्त्व-). G_4 एव (for चैव). —(L. 339) T_2 G_4 विद्य-

तेऽव्यक्तं शंकरागाढं मुञ्चन्ते शास्त्रबुद्धयः ।
तेषामेवं तु वदतां शास्त्रार्थे सूक्ष्मदर्शिनाम् ।
बुद्धिर्विस्तीर्यते सर्वे तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।
विद्या तु सर्वविद्यानामवबोध इति स्मृतः ।
येन विद्यामविद्यां च विन्दन्ति यतिसत्तमाः ।
सैषा त्रयी परा विद्या चतुर्थ्यान्वीक्षिकी स्मृता ।
यां बुध्यमानो बुध्येत बुद्ध्यात्मनि समं गतः ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमविद्यासंज्ञकं स्मृतम् ।
विमोहनं तु शोकेन केवलेन समन्वितम् ।
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
ये त्वेतन्नावबुध्यन्ते ते प्रबुद्धवशानुगाः ।
ते पुनः पुनरव्यक्ताजनिष्यन्त्यबुधात्मनः ।
तमेव तुलयिष्यन्ति अबुद्धवशवर्तिनः ।
ये चाप्यन्ये तन्मनसस्तेऽप्येतत्फलभागिनः ।
विदित्वैतं न शोचन्ति योगोपेतार्थदर्शिनः ।
स्वातन्त्र्यं प्रतिलप्स्यन्ते केवलत्वं च भास्वरम् ।
अज्ञानबन्धनान्मुक्तास्तीर्णाः संसारबन्धनात् ।
अज्ञानसागरं घोरमगाधं तमसंज्ञकम् ।
यत्र मज्जन्ति भूतानि पुनः पुनररिंदम ।
एषा विद्या तथाविद्या कथिता ते मयार्थतः ।
यस्मिन्देयं च नो ग्राह्यं सांख्याः सांख्यं तथैव च ।
तथा चैकत्वनानात्वमक्षरं क्षरमेव च ।
निगदिष्यामि देवेश विमोक्षं त्रिविधं च ते ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामबुद्धस्य प्रपञ्चनम् ।
भूय एव निबोध त्वं देवानां देवसत्तम ।
यच्च किंचिच्छ्रुतं न स्याद्दृष्टं नैव च किंचन ।
तच्च ते संप्रवक्ष्यामि एकाग्रः शृणु तत्परः ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन शृणु तद्भवान् ।
मध्य उत्तरतस्तात दक्षिणामुखनिष्ठितम् ।
विद्युत्संस्थानपुरुषं यदि पश्येत मानवः ।
वर्षत्रयेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
एतत्फलमरिष्टस्य शंकराहुर्मनीषिणः ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिमथ पश्यतः ।
वर्षार्धकेन जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
छिद्रां चन्द्रमसश्छायां पादावप्यनुपश्यतः ।
संवत्सरेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
कनीनिकायामशिरः पुरुषं यदि पश्यति ।
जानीयात्षट्सु मासेषु देहन्यासमुपस्थितम् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुयाद्यदि ।
विजानीयात्तु मासेन देहन्यासमुपस्थितम् ।

मानो (for बुध्य°). T_1 महामते (for °भुज). — T_1 om. lines 340–341. — (L. 340) G_1 सत्यं ; M तत्त्वं (for the first सत्त्वं). — (L. 341) $G_{1.3}$ भवेत्तु ; M अन्यत्तु (for the second भवते). — (L. 342) T_1 -बुध्यंति (for -बुध्यन्ते). T_1 M योगाः (for योग-). — (L. 343) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ [अ]गाधं (for °ढं). T_1 प्रवदंति मनीषिणः (for the post. half). — (L. 344) G_2 एतं ; Kumbh. ed. एतत् (for एवं). T_3 सूक्ष्मार्थं शास्त्रदर्शिनां (for the post. half). — T_1 om. line 345. — (L. 345) M_{1-3} शश्वत् (for सर्वे). — (L. 347) T_1 भजंति ; M_{1-3} वदंति (for विन्दन्ति). — (L. 349) T_1 बुद्ध्या तु स ; M बुद्ध्वा तु न (for बुद्ध्यात्मनि). — (L. 350) T_2 G_4 -संज्ञिकं (for -संज्ञकं). G_2 गुरुं (for स्मृतम्). — (L. 351) Kumbh. ed. विमोहितं (for °हनं). G_2 समन्वितः. — T_1 om. lines 353–356. — (L. 353) T_3 ते बुद्धवशगानुगाः (for the post. half). — (L. 355) T_2 M_{1-3} ह्यबुद्ध- ; Kumbh. ed. अबुद्धि- (for °द्ध-). — (L. 356) $G_{1.3}$ [अ]नेन (for [अ]न्ये तन्). — (L. 357) T_1 [ए]वं ; Kumbh. ed. [ए]नं (for [ए]तं). T_2 पश्यंति (for शोचन्ति). T_1 योगतत्त्वार्थदर्शिनः (for the post. half). — T_1 om. line 358. — (L. 359) T_1 -सागरं ; M -सागरात् (for -बन्धनात्). — T_1 om. line 360. — (L. 360) D_{10} M_4 -संज्ञितं ; $T_{2.3}$ -संज्ञिकं (for -संज्ञकम्). M_{1-3} केवलं तमसांज्ञितं (for the post. half). — (L. 362) T_1 परा प्रोक्ता (for तथाविद्या). D_{10} मयार्थितः ; G_1 M_{1-3} यथार्थतः (for मया°). — (L. 363) T_1 यथा चेदं (for यस्मिन्देयं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ग्राह्याः (for ग्राह्यं). — (L. 364) M_1 यथा (for तथा). T_2 -नानार्थम् (for °त्वम्). T_3 अक्षर- (for °रं). — (L. 365) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ निगमिष्यामि देवेश (for the prior half). T_1 समोक्षं त्रिदशाधिप (for the post. half). — (L. 366) T_1 प्रपंचितं (for प्रपञ्चनम्). — (L. 368) T_3 यं (for यच्). G_2 तस्य (for न स्याद्). D_{10} नैव न ; G_{1-3} चैव न (for नैव च). T_3 G_4 दृष्टं चै(G_4 नै)व कथंचन (for the post. half). — (L. 369) $G_{1.3}$ सर्वं (for ते सं-). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : M_{1-3} सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 162 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 169 ; $G_{1.3}$ M_1 163 ; $M_{2.3}$ 164. — (L. 370) G_2 अनिष्टानि (for अरि°). M_4 सत्येन (for तत्त्वेन). T_1 वै (for तद्). — (L. 371) T_1 -सुस्थितं (for -निष्ठितम्). — (L. 373) T_1 -त्रये तु (for -त्रयेण). — T_1 repeats line 374 after line 376. — (L. 375) M_4 अरश्मिकमपश्यतः (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) lines 377–382. — (L. 377) T_1 रात्रौ समनुपश्यतः (for the post. half). — (L. 379) T_1 अपरं ; M_1 अशिरं (for अशिरः). — (L. 381) G_4 हस्तेन (for हस्ताभ्यां). — (L. 382) M_{1-3} जानीयात्स (for विजानी-

विस्रगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य भास्वरम् ।
देवतायतनस्थोऽपि सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
सर्वाङ्गधारणावस्थां धारयेत समाहितः ।
यथा स मृत्युं जयति नान्यथेह महेश्वर ।
यदि जीवितुमिच्छेत चिरकालं महामुने ।
अथ नेच्छेच्चिरं कालं त्यजेदात्मानमात्मना ।
केवलं चिन्तयानस्तु निष्कलं स निरामयम् ।
अथ तं निर्विकारं तु प्रकृतेः परमं शुचिः ।
पुरुषं तेन साधर्म्यं देहन्यासमुपाश्नुयात् ।
जाग्रतो हि मयोक्तानि तवारिष्टानि तत्त्वतः ।
धारणाचैव सर्वाङ्गे मृत्युं जीयात्सुरर्षभ ।
एकत्वदर्शनं भूयो नानात्वं च निबोध मे ।
अक्षरं च क्षरं चैव चतुष्टयविधानतः ।
अव्यक्तादीनि तत्त्वानि सर्वाण्येव महाद्युते ।
आहुश्चतुर्विंशतिमं विकारं पुरुषान्वितम् ।
एकत्वदर्शनं चैव नानात्वेनावरं स्मृतम् ।
पञ्चविंशतिवर्गः स्यादपवर्गोऽजरामरः ।
स निर्विकारः पुरुषस्तत्त्वेनैवोपदिश्यते ।
स एव पञ्चविंशस्तु विकारः पुरुषः स्मृतः ।
यद्येष निर्विकारः स्यात्तत्त्वं न तु भवेद्भव ।
विकारा विद्यमानास्तु तत्त्वसंज्ञक उच्यते ।
यद्येषोऽव्यक्ततां नैति व्यतिरेकान्न संशयः ।
तथा भवति निस्तत्त्वस्तथा सत्त्वस्तथा गुणः ।
विकारगुणसंत्यागात्प्रकृत्यन्यत्वतः शुचिः ।
तदा नानात्वतामेति सर्गहीनोऽपवर्गभाक् ।
बोध्यमानः प्रबुध्येत समो भवति बुद्धिमान् ।
अक्षरश्च भवत्येष यथा वा च्युतवान्क्षणात् ।
अव्यक्ता व्यक्तिरुक्ता स्यान्निर्गुणस्य गुणाकरात् ।
एतदेकत्वनानात्वमक्षरः क्षर एव च ।
व्याख्यातं तव शूलाङ्क तथारिष्टानि चैव हि ।
विमोक्षलक्षणं शेषं तदपीह ब्रवीमि ते ।
यं ज्ञात्वा यतयः प्राप्ताः केवलत्वमनामयम् ।
सांख्याश्चाप्यथ योगाश्च दग्धपङ्का गतज्वराः ।
अमूर्तित्वमनुप्राप्ता निर्गुणा निर्भया भव ।
विपाप्मानो महादेव मुक्ताः संसारसागरात् ।
सरणे प्रजनादाने गुणानां प्रकृतिः सदा ।
परा प्रमत्ता सततमेतावत्कार्यकारणम् ।
असच्चैव च सच्चैव कुरुते स पुनः पुनः ।
चैतन्येन पुराणेन चेतनाचेतनात्परः ।
यस्तु चेतयते चेतो मनसा चैकबुद्धिकम् ।
स नैव सन्न चैवासत्सदसन्न च संस्मृतः ।
व्यतिरिक्तश्च शुद्धश्च सोऽन्यश्चाप्रकृतिस्तथा ।
उपेक्षकश्च प्रकृतेर्विकारपुरुषः स्मृतः ।
विकारपुरुषेणैषा संयुक्ता सृजते जगत् ।
पुनराददते चैव गुणानामन्यथात्मनि ।
मत्स्योदकात्स संज्ञातः प्रकृतेरेव कर्मणः ।

यात्). —(L. 383) $G_{1.3}$ आम-; Madras ed. शव- (for विस्र-). —(L. 384) T_1 हि (for ऽपि). —T_1 om. lines 385-389. —(L. 385) D_{10} G_4 सर्वसाधारणांस्तात; T_2 सर्वांगधारणांशस्तां; T_3 M °गधारणास्ता(M_4 °णास्ता)त (for the prior half). —(L. 386) M_{1-3} तथा (for यथा). —(L. 387) G_4 महामते (for °मुने). —(L. 389) M_3 केवलश् (for °लं). —(L. 390) T_1 M_{1-3} शुचिं (for शुचिः). —(L. 391) G_{2-4} M_4 देह- (for तेन). —(L. 392) T_1 तथा; G_{1-3} मया (for तव). —(L. 394) M_4 निबोधत (for °ध मे). —(L. 396) T_1 अव्यक्तादेव भूतानि; G_4 °नि च तत्त्वानि (for the prior half). —T_1 om. (hapl.) line 398. —(L. 398) T_2 चैतन्; T_3 G_4 त्वेतं; M_{1-3} त्वेतन् (for चैव). G_2 [अ]परं (for [अ]वरं). G_4 M_{1-3} नानात्वमप(G_4 °व)रं स्मृतं (for the post. half). —(L. 399) T_1 M -सर्गः (for -वर्गः). G_2 अपवर्गं; G_4 अजरत्वे (for अपवर्गो). —(L. 400) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ निर्विकार- (for °रः). —(L. 401) T_1 M पंचविंशस्तु देवेश (for the prior half). —(L. 403) Kumbh. ed. विकारो विद्यमानस्तु (for the prior half). $G_{1.3}$ M_4 -संज्ञिक; Kumbh. ed. -संज्ञकम् (for -संज्ञक). —T_1 om. line 404. —(L. 405) T_1 यथा; G_2 M_4 तदा (for तथा). G_3 $M_{1.2}$ (*sup. lin.*) निस्तत्त्वं. T_3 M सत्त्वं (for सत्त्वस्). T_2 गुणाः (for गुणः). T_1 तदा भवति निर्गुणः (for the post. half). —(L. 406) T_1 प्रकृत्या निर्गुणः शुचिः (for the post. half). —(L. 407) $T_{1.3}$ तथा (for तदा). T_1 वर्ग- (for सर्ग-). —(L. 409) T_3 क्षरात् (for क्षणात्). —T_1 om. lines 410-414. —(L. 410) M_{1-3} अव्यक्ताद् (for °क्ता). T_2 व्यतिरिक्ता (for व्यक्तिरुक्ता). —(L. 411) G_{1-3} अक्षर- (for °रः). M क्षरम् (for क्षर). —(L. 414) D_{10} G_4 सं-; T_3 M_{1-3} यद् (for यं). G_{1-3} मुनयः (for यतयः). T_3 प्राहुः; M प्रापुः (for प्राप्ताः). —(L. 417) T_2 महात्मानो (for विपाप्मानो). —(L. 418) T_1 M धारणे (for सरणे). —(L. 419) T_1 परप्रयुक्ता सततं (for the prior half). —(L. 422) T_1 मनसा वै स बुद्धिमान् (for the post. half). —(L. 424) T_1 च ह (for तथा). M सोन्यश्चाप्राकृतश्च ह (for the post. half). —(L. 425) T_2 विकारः (for °र-). T_1 M तु सः (for स्मृतः). —(L. 426) T_1 जनयेज् (for सृजते). —(L. 427) G_1 गुणानामन्यथात्मनः (for the post. half).

तद्वत्क्षेत्रसहस्राणि स एव प्रकरिष्यति ।
क्षेत्रप्रलयतज्ज्ञस्तु क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
संयोगो नित्य इत्याहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।
एवमेष ह्यसत्सच्च विकारपुरुषः स्मृतः ।
विकारापद्यमानं तु विकृतिं प्रवदन्ति नः ।
यदा त्वेष विकारस्य प्रकृतानीति मन्यते ।
तदा विकारतामेति विकारान्यत्वतां व्रजेत् ।
प्रकृत्या च विकारैश्च व्यतिरिक्तो यदा भवेत् ।
शुचि यत्परमं शुद्धं प्रतिबुद्धं सनातनम् ।
अयुक्तं निष्कलं शुद्धमव्ययाजरमव्रणम् ।
समेत्य तेन शुद्धेन बुध्यमानः स भास्वरः ।
विमोक्षं भजते व्यक्तादप्रबुद्धादचेतनात् ।
उदुम्बराद्वा मशकः प्रलयान्निर्गतो यथा ।
तथाव्यक्तस्य संत्यागान्निर्ममः पञ्चविंशकः ।
यथा पुष्करपर्णस्थो जलबिन्दुर्न संश्लिपेत् ।
तथैवाव्यक्तविषये न लिप्येत्पञ्चविंशकः ।
आकाश इव निःसङ्गस्तथासङ्गस्तथा वरः ।
पञ्चविंशतिमो बुद्धो बुद्धेन समतां गतः ।
एतद्धि प्रकृतं ज्ञानं तत्त्वतश्च समुत्थितम् ।
पूर्वजेभ्यस्तथोत्पन्नं ब्रह्मजेभ्यस्ततोऽनघ ।
आदिसर्गो महाबाहो तामसेनावृतं परम् ।
प्रविष्टावयवं देवमभेद्यमजरामरम् ।
सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
ते विदुः परमं धर्ममव्ययं व्ययधर्पणम् ।
अव्यक्तात्परमात्सूक्ष्मादव्रणान्मूर्तिसंज्ञकात् ।
क्षेत्रज्ञो भगवानास्ते नारायणपरायणः ।
अस्माकं सहजातानामुत्पन्नं ज्ञानमुत्तमम् ।
एते हि मूर्तिमन्तो वै लोकान्प्रविचरामहे ।
पुनः पुनः प्रजाता वै तत्र तत्र पिनाकधृक् ।
द्वंद्वैर्विरज्यमानस्य ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमम् ।
कपिलान्मूलआचार्यात्तत्त्वबुद्धिविनिश्चयम् ।
योगसांख्यमवाप्तं मे कार्त्स्न्येन मुनिसत्तमात् ।
तेन संबोधिताः शिष्या बहवस्तत्त्वदर्शिनः ।
तद्बुद्ध्वा बहवः शिष्या मयाप्येतन्निदर्शिताः ।
जन्ममृत्युहरं तथ्यं ज्ञानं ज्ञेयं सनातनम् ।
यज्ज्ञात्वा नानुशोचन्ति तत्त्वज्ञानान्निरिन्द्रियाः ।
शुद्धबीजमलाश्चैव विपङ्का वै निरक्षराः ।
स्वतन्त्रास्ते स्वतन्त्रेण संमिता निष्कलाः स्मृताः ।

— (L. 429) T1 अत्र; G1. 3 M तत्र (for तद्वत्). — (L. 430) T2 -संज्ञस्तु; G4 -तत्त्वज्ञः; Madras ed. -विज्ञस्तु (for -तज्ज्ञस्तु). — T1 om. line 432. — (L. 433) T1 G1 M1-3 विकृतं (for °तिं). T1 वै; T3 M ह (for नः). — T1 om. lines 434-435. — (L. 434) T3 M विकाराणि (for °रस्य). — (L. 436) T1 G1. 3. 4 ह्यतिरिक्तो (for व्य°). T1 G2 यथा; M4 सदा (for यदा). — (L. 437) T1 निष्कलं च; M4 शुद्धं बुद्धं (for प्रतिबुद्धं). — T1 om. lines 438-439. — (L. 438) G1. 3 अव्ययं चाजरामरं (for the post. half). — M ins. after line 438: T1 after line 437 :

अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ।

— (L. 439) T2 सत्त्वमेतेन शुद्धेन बुध्यमानस्त्वभूत्पुरः. — (L. 440) D10 G4 बुद्धाद् (for व्यक्ताद्). — (L. 441) M1-3 वै (for वा). G2 क्रमशः (for मशकः). D10 T1. 3 G4 M3 प्रलयं (for °यान्). — T1 om. line 442. — (L. 442) M (all second time) [प]वाव्यक्त- (for [अ]-व्यक्तस्य). T3 M1-3 (last three both times) निर्मलः (for °मः). — After line 442, M ins. :

उदकं वा यथा मत्स्य उत्सृज्याप्नोति निर्मलः ।

— After the above, M repeats line 442. After the repetition, M1-3 read lines 83-84 (transposed) and om. line 444. — (L. 444) T2 G1. 3 लिंपेत् (for लिप्येत्). — (L. 445) T3 इति (for इव). D10 G2. 4 M1. 2. 4 परः (for वरः). — (L. 446) T1 शुद्धो (for बुद्धो). T1 सह सं- (for समतां). — (L. 447) T1 M3. 4 प्राकृतं (for प्र°). — (L. 448) T1 तथा मम; Kumbh. ed. तथानघ (for ततोऽनघ). — T1 om. lines 449-450. — (L. 449) M आदिसर्गे (for °र्गो). M1-3 [आ]मृतं (for [आ]वृतं). — (L. 450) M प्रविष्टास्तेव्ययं देवम् (for the prior half). — After line 450, T1 reads lines 455. — (L. 451) Prior half hypermetric. — (L. 452) T1 M ब्रह्म (for धर्मम्). D10 T1 M व्ययमव्ययधर्मिणं (D10 °र्पणं) (for the post. half). — T1 om. lines 453-454. — (L. 455) M1-3 अस्माकं सहजानां तु ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमं. — G2 om. (hapl.) lines 456-458. — (L. 456) T1 -चरंत्युत (for -चरामहे). — (L. 457) T1 प्रजायंते; M1-3 °ताश्च (for °ता वै). D10 T1 पिनाकधृत् (for °धृक्). — (L. 458) T3 द्वंद्वैर्विरममाणस्य (for the prior half). T1 नारायणपरायणः (for the post. half). — (L 459) M1-3 मूलम् (for मूल-). T1 अस्माकं ज्ञानमुत्पन्नम् (for the prior half). D10 T2 G4 -विनिश्चयः (for °श्चयम्). T1 आचार्यात्कपिलादिह; M1-3 तत्त्वज्ञानविनिश्चितं (for the post. half). — (L. 460) M1-3 सांख्ययोगम्; M4 योगं सांख्यम् (for योगसांख्यम्). G2 वै (for मे). — T1 om. lines 462-463. — (L. 462) D10 T2 G2. 4 तद्बुद्ध्या (for °द्ध्वा). G1. 3. 4 निदर्शितं (for °ताः). — (L. 464) M4 [अ]भि- (for [अ]नु-). — T1 om. lines 465-470. — (L. 465) G4 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 466) G4 संमता; M

शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तमोग्राह्याश्च भास्वराः ।
विपाप्मानस्तथा सर्वे सत्त्वस्थाश्चापि निर्व्रणाः ।
विमुक्ताः केवलाश्चैव वीतमोहभयास्तथा ।
अमूर्तास्ते महाभाग सर्वे च विगतज्वराः ।
हिरण्यनाभस्त्रिशिरास्तथा प्रह्लादभास्करौ ।
वसुर्विश्वावसुश्चैव सार्धं पञ्चशिखस्तथा ।
गार्ग्योऽथासुरिरावन्त्यो गौतमोऽव्रत एव च ।
कात्यायनोऽथ नमुचिर्हरिश्च दमनश्च ह ।
एते चान्ये च बहवस्तत्त्वमेवोपदर्शिताः ।
केचिन्मुक्ताः स्थिताः केचिच्छन्दतश्चापरे मृताः ।
दर्शितास्त्रिविधं बन्धं विमोक्षं त्रिविधं तथा ।
अज्ञानं चैव रागश्च संयोगं प्राकृतं तथा ।
एतेभ्यो बन्धनं प्रोक्तं विमोक्षमपि मे शृणु ।
परितस्तावता सम्यक्संबन्धो यावता कृतः ।
कृत्स्नक्षयपरित्यागाद्विमोक्ष इति नः श्रुतिः ।
निवृत्तः सर्वसङ्गेभ्यः केवलः पुरुषोऽमलः ।

भीष्मः ।

इत्येवमुक्त्वा भगवानीश्वराय महात्मने ।
सनत्कुमारः प्रययावाकाशं समुपाश्रितः ।

Colophon.

12

V1 B Dn D1-7.9.10 ins. after 13.111: D8 after 13.110:

युधिष्ठिरः ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

शृणु राजन्यथा गीतं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यत्कृत्वा निर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र संशयः ।
द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ।
अर्च्याश्वमेधमाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ।
तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति च ।
वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवम् ।
राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ।
वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्मधुसूदनम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् ।
गवामयमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ।
आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयेत् ।

समेता (for संमिता). — (L. 467) T2 निष्कलाश् (for चाव्ययाश्). — (L. 468) T2 G1 M4 निर्घृणाः (for निर्व्रणाः). — (L. 470) T2.3 महाभागा (for °ग). M1-3 ते (for च). — (L. 471) T2 तदा (for तथा). — (L. 473) G4 गर्गो (for गार्ग्यो). — (L. 474) T1 मनुजश् (for दमनश्). — (L. 475) G4 M1.3 तथ्यम् (for तत्त्वम्). T1 तत्त्वस्यैवोपदर्शिनः ; G1.3 तथ्यमेवोपपादिताः (for the post. half). — (L. 476) M4 तथा (for स्थिताः). — T3 om. line 477. — (L. 478) M1-3 संयोगः प्राकृतस्तथा (for the post. half). — (L. 479) G1.3 भूतेभ्यो (for ए°). — (L. 481) D10 G4 सकृत् (for कृत्स्न-). — G1-3 om. the ref. — (L. 483) T1 प्रययौ (for भगवान्). T1 शंकराय (for ईश्व°). — G2 om. line 484. — (L. 484) T1 भगवान् (for प्रययाव्). — Colophon. *Sub-parvan* : D10 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 सनत्कुमारशंकरसंवादः ; T2.3 G2 M2-4 सनत्कुमाररुद्रसंवादः ; M1 सनत्कुमारसंवादः. — *Adhy. no.* : T1 M4 163 ; T2.3 G2.4 170 ; G1.3 M1 164 ; M2.3 165.

12

D8 om. the ref. — (L. 5) B5 केवलं (for केशवम्). — (L. 6) B2.5 Dn D5.10 प्राप्नोति (for आ°). — (L. 8) V1 राजसूयम् (for वाजपे°). B3 देवलोकं च गच्छति (for the post. half). — (L. 9) V1 माघे (for माघ-). — (L. 11) V1 B Dn1 D5.8.10 पूजयन् (for °येत्). — (L. 14) B1.4 पुंडरीकम् (for पौण्ड°). — (L. 15) B2.3 -मासि (for -मासे). D8 पूजयेन् (for °यन्). — (L. 16) D10 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 18. B5 स (for च). — (L. 18) Bom. ed. गवां मेधम् (for गवामयम्). — (L. 19) V1 B Dn1.n3 D5.10 पूजयन् (for °येत्). — (L. 24) B5 हि च (by transp.); Dn2 [ए]व हि ; D8 [ऽ]पि च. V1 पूतात्मा भवतेति च ; B3 °त्मा भवतीति ह (for the post. half). — After the prior half of line 28, Dn2 ins. :

जायते च क्षितौ नृपः ।
द्वादश्यां स्वस्तिकैरर्च्य पद्मनाभेति नित्यशः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति.

नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थः स मोदते ।
तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ।
सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ।
द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
द्वादश्यां कार्त्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च ।
गवां यज्ञमवाप्नोति पुमान्स्त्री वा न संशयः ।
अभ्यर्च्य पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ।
अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति ।
समाप्ते भोजयेद्विप्रानथ वा दापयेद्घृतम् ।
अतःपरं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ।
उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनम् ।

Colophon.

12A

V1 B2.4.5 Dn D5.10 cont. : D8 ins. after **13.111 :**

वैशंपायनः ।

शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिरः ।

ज्ञानं रूपं च सौभाग्यं प्रियत्वं च कथं भवेत् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ।

भीष्मः ।

मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ।
अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरू चाषाढयोस्तथा ।
गुह्यं तु फाल्गुनी विद्यात्कृत्तिका कटिकास्तथा ।
नाभिं भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामक्षिमण्डलम् ।
पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ।
बाहुभ्यां तु विशाखासु हस्तौ हस्तेषु निर्दिशेत् ।
पुनर्वस्वङ्गुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ।
ग्रीवा ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः ।
मुखं पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ।
हस्तं शतभिषां चैव मघां चैवाथ नासिकाम् ।
नेत्रे मृगशिरो विद्याल्ललाटं मित्रमेव तु ।
भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानाद्रीं नराधिप ।
समाप्ते तु घृतं दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।
सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानी भोगी च जायते ।

— D8 om. lines 29–30. — (L. 29) V1 B8 अभ्यर्चेत्; B5 Dn3 °र्च्येत्; Dn1 अर्चयन्; Dn2 D5 अर्चयेत् (for अभ्यर्च्य). — (L. 30) V1 B1.4 Dn3 चाप्नोति (for प्रा°). — (L. 31) B3 सद्भावम् (for त°). — (L. 32) B5 भोजने (for °येद्). B8 तथा चाहारयेद्घृतं (for the post. half). — (L. 33) D5.10 विपाश्चिता (for विनिश्चयः). — (L. 34) B3 पुरातनः (for °नम). — Colophon. *Parvan name :* B1–4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1–3.5 Dn D5.8.10 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 विष्णोर्नामद्वादशकं; B1 Dn1 D3 विष्णोर्द्वादशनाम; B2.4 विष्णोर्द्वादशनामकं; B3.5 Dn2 विष्णोर्द्वादशकं; Dn3 द्वादशनामकं. — *Adhy. no. :* V1 109; B5 99; D10 116; Dn1 107.

12 A

(L. 1) B1.5 D5.10 कुरुवृद्धं (for वृद्धं कुरु-). — (L. 2) B4 उपागम्य (for उप°). — (L. 3) D5.10 ज्ञान- (for ज्ञानं). V1 B2.4 Dn अंगानां (B2.4 विज्ञानं) रूप- सौभाग्यं; B5 विज्ञानं रूपसंपन्नं (for the prior half). Dn1 प्रियं चैव (for प्रियत्वं च). B2 भवेत्कथं (by transp.). — (L. 6) B2 जंघाभ्याम् (for °याम्). V1 Dn3 रोहिण्यां जंघयोस्तथा; B4.5 जंघाभ्यामथ रोहिणी (for the post. half). — Dn3 om. (hapl.) line 7. — (L. 8) V1 Dn3 च (Dn3 तु) फल्गुनीं. B5 [अ]श्विन्यां (for विद्यात्). B2.4 गुह्यं च फल्गुनाश्विभ्यां; D5.10 गुह्यं तु फल्गुनी चैव (for the prior half). V1 Dn1.n3 कृत्तिका कटिमे(Dn2 °रे)व च; B2.4.5 D5 कृत्तिकां काटिकां तथा (for the post. half). — (L. 9) B2.4.5 D5.10 पादौ (B2 °श्वौ) भाद्रपदं विद्याद् (D5.10 चैव) (for the prior half). — (L. 10) V1 B2.4.5 Dn3 अनुराधोदरं तथा (for the post. half). — (L. 11) V1 Dn3 बाहू चैव (for बाहुभ्यां तु). Dn3 हस्तेन (for °षु). — (L. 12) B4 आश्लेषास्तु मघास्तथा; B5 °षां तु मघां तथा (for the post. half). — (L. 13) B2.4.5 D5.10 ज्येष्ठे (for ज्येष्ठा). — (L. 14) Dn1.n2 दानेन; D5.10 च तथा (for राजेन्द्र). B2.4 दंतौष्ठं; B5 दंतोष्ठं (for °ष्ठौ). V1 Dn3 दंतौ(Dn3 °तो)ष्ठं स्वातिमेव च (for the post. half). — (L. 15) B2.4.5 D5.10 विद्यान् (for चैव). Dn1 हस्तेनांशं शतभिषा; Dn2 हस्तेन शतकं विद्यान् (for the prior half). D5.10 मघा चैवाथ नासिका (for the post. half). — (L. 16) V1 B2.4.5 Dn1.n2 D5.10 ललाटे (for °टं). — (L. 17) D5.10 भरण्यास् (for °ण्यां). B5 Dn2 D5.10 आर्द्रां (for आर्द्रीं). V1 Dn3 केशानार्द्रासु भारत (for the post. half). — (L.

जायते परिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ।

Colophon.

13

After 13. 124, D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins.:

युधिष्ठिरः ।

यज्ज्ञेयं परमं कृत्यमनुष्ठेयं महात्मभिः ।
सारं मे सर्वशास्त्राणां वक्तुमर्हस्यनुग्रहात् ।

भीष्मः ।

श्रूयतामिदमत्यन्तं गूढं संसारमोचनम् ।
श्रोतव्यं च त्वया सम्यग्ज्ञातव्यं च विशां पते ।
पुण्डरीकः पुरा विप्रः पुण्यतीर्थे जपान्वितः ।
नारदं परिपप्रच्छ श्रेयो योगपरं मुनिम् ।
नारदश्चाब्रवीदेनं ब्रह्मणोक्तं महात्मना ।
शृणुष्वावहितस्तात ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अप्रभूतं प्रभूतार्थं वेदशास्त्रार्थसारकम् ।
यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ।
नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ।
नारायणाज्जगत्सर्वं सर्गकाले प्रजायते ।
तस्मिन्नेव पुनस्तच्च प्रलये संप्रलीयते ।
नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
परादपि परश्चासौ तस्मान्नास्ति परात्परम् ।
वासुदेवं तथा विष्णुमात्मानं च तथा विदुः ।
संज्ञाभेदैः स एवैकः सर्वशास्त्राभिसंस्कृतः ।
आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।
तस्मात्त्वं गहनान्सर्वांस्त्यक्त्वा शास्त्रार्थविस्तरान् ।
अनन्यचेता ध्यायस्व नारायणमजं विभुम् ।
मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ।
नमो नारायणायेति यो वेद ब्रह्म शाश्वतम् ।
अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
श्रवणान्मननाच्चैव गीतिस्तुत्यर्चनादिभिः ।
आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ।
लिप्यते न स पापेन नारायणपरायणः ।
पुनाति सकलं लोकं सहस्रांशुरिवोदितः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दुर्लभा तद्गता मतिः ।
तद्भक्तवत्सलं देवं समाराधय सुव्रत ।
नारदेनैवमुक्तस्तु स विप्रोऽभ्यर्चयद्धरिम् ।
स्वप्नेऽपि पुण्डरीकाक्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकुण्डलधरं लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं प्राणमत्संभ्रमान्वितः ।
अथ कालेन महता तथा प्रत्यक्षतां गतः ।
संस्तुतः स्तुतिभिर्वेदैर्देवगन्धर्वकिंनरैः ।
अथ तेनैव भगवानात्मलोकमधोक्षजः ।

---

18) V1 Dn3 समाप्तौ च (for °प्ते तु). — (L. 19) B2.4.5 Dn1.n2 D5.10 ज्ञानभाग्यथ (B2.4 °गश्च) जायते (for the post. half). — (L. 20) D5.10 पूर्णांगः पूर्णमास्यां वै (for the prior half). B2.4.5 Dn1.n2 पौर्णमास्येव चंद्रमाः; D5.10 भवेदिति च चंद्रमाः (for the post. half). — Colophon om. in B2.4. — *Parvan name*: Dn3 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B5 Dn D5.10 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B5 Dn2.n3 अंगविधिः; Dn1 अत्रिरागविधिः. — *Adhy. no.*: V1 110; B5 100; Dn1 108; D10 116.

13

— (L. 1) T1 M यच्छ्रेयः (for यज्ज्ञेयं). — (L. 3) T1 आख्यानं; T3 अत्यर्थं (for °न्तं). — (L. 5) T1 G4 जलाप्लुतः (for जपान्वितः). — (L. 6) D10 G2 हि परमं; M योगिवरं (for योगपरं). T1 श्रेयो योगपरायणः (for the post. half). — (L. 7) T1 M अथात्मनः (for महात्मना). — (L. 8) T2 -यज्ञम् (for -योगम्). — (L. 9) M अल्पग्रंथं (for अप्रभूतं). D10 T2 -सागरं (for -सारकम्). — G3 om. from the post. half of line 10 up to the prior half of line 14. — (L. 12) G4 तु (for [इ]-ति). — (L. 13) T1 अयनं (for चा°). — (L. 15) T1 तत्र (for तच्च). — (L. 17) T2 पुनश् (for परश्). G2 परः (for परम्). — (L. 19) D10 M2 -संस्तुतः (for -संस्कृतः). — (L. 21) M4 सुनिश्चित्य (for °ष्पन्नं); T2 M4 ध्यायेन्नारायणं सदा (for the post. half). — (L. 22) T2 सर्वं (for सर्वांस्). — (L. 25) T1.3 G3 M सद्गतिम् (for त°). M3 तत्परायणं (for °णः). T2 किं पुनस्तत्परो जनः (for the post. half). — (L. 26) M2 (*inf. lin.* as above) वदेद् (for वेद). — (L. 29) G2 M1-3 आराध्यः (for °ध्यं). — (L. 30) G2 -परं पुमान् (for -परायणः). — (L. 31) T1 M पुनाति लोकं सकलं (for the prior half). — (L. 33) D10 न याति परमां गतिं (for the post. half). — Before line 36, T1 G4 ins. भीष्मः. — (L. 41) T2 संस्कृतः (for संस्तुतः). — (L. 43) T2 G1.3.4 योग- (for योगि-). — (L. 46) T1 अमर-

गतः संपूजितः सर्वैः स योगिनिलयो हरिः ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र तद्भक्तस्तत्परायणः ।
अर्चयित्वा यथायोगं भजस्व पुरुषोत्तमम् ।
अजरममरमेकं ध्येयमाद्यन्तशून्यं
सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ।
निरुपममुपमेयं योगिविज्ञानगम्यं
त्रिभुवनगुरमीशं त्वं प्रपद्यस्व विष्णुम् ।

Colophon.

14

V_1 B Dn D_{6-8} ins. after 13. 125 : $D_{4.5}$ Cv after 13. 151 : D_9 after 13. 151. 39[ab] :

युधिष्ठिरः ।

जन्म मानुष्यकं प्राप्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
श्रेयोर्थिना दरिद्रेण किं कर्तव्यं पितामह ।
दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा ।
मान्यान्पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्यं वक्तुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
धर्माणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ।

भीष्मः ।

शृणुष्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा हि भगवान्व्यासः पुरा कथितवान्मयि ।
देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः फलम् ।
येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा ।
ऋषयः प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ।
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महादानफलं चैव सर्वयज्ञफलं तथा ।
यश्चैतदेवं जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ ।
स दोषो दोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ।
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ।
अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः ।
त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् ।
धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत् ।
श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयम् ।
पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि ।
देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ।
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ।
ये पठन्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति ।
श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ।
गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलम् ।
एतत्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ।
श्रोतारः श्रद्दधानाश्च येषां शुद्धं च मानसम् ।
तेषां व्यक्तं जिता लोकाः श्रद्दधानेन साधुना ।
मुच्यते किल्बिषाच्चैव न स पापेन लिप्यते ।
धर्मं च लभते नित्यं प्रेत्यलोकगतो नरः ।

मजरम् (by transp.). — (L. 48) D_{10} T_2 G योग- (for योगि-). — After line 49, T_1 ins. :

यस्मिन्नभिन्नमपि भिन्नमिवावभाति
लोकत्रयं जलशशाङ्कवदप्रमेयम् ।
तस्मान्नरेन्द्र तव विप्रतिपत्तिमुक्ता
नारायणे भवतु भक्तिरमुक्तभावा ।

— Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : T $G_{1.2}$ M_4 पुंडरीकनारदसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 183 ; T_1 175 ; $G_{1.3}$ M_1 177 ; $M_{2.3}$ 178 ; M_4 176.

14

The portion of the text from line 1 up to the end of line 155 is lost in D_9 on missing folios. $B_{1.3}$ Dn_1 om. lines 1–2. — (L. 1) $B_{2.5}$ Dn_3 जन्ममानुष्यमासाद्य (sic); B_4 जन्ममासाद्यमानुष्यं (sic) (for the prior half). — (L. 2) B_3 द्विजेंद्रेण (for दरिद्रेण). Dn_3 यत् (for किं). — (L. 3) D_8 तथा (for the second यथा). — (L. 4) $B_{1.3}$ अर्च्यान् (for मान्यान्). — D_8 om. the ref. — (L. 8) B_1 D_8 मे (for हि). B_1 तदा ; $B_{3.5}$ D_8 तथा (for मयि). — After line 8, D_8 reads lines 20–24. V_1 B_1 om. lines 9–16. — (L. 14) B_3 D_8 महायज्ञ- (for °दान-). B_3 D_8 सर्वदान- (for °यज्ञ-). — (L. 16) B_4 $Dn_{2.n3}$ स दोषवांश्चेह भवेद् (for the prior half). Dn_2 संप्र- (for सह). B_{3-5} Dn_3 गुणैश्च समयुज्यत (for the post. half). — Lines 17–18 = (var.) Manu. 4. 85. — (L. 17) D_8 चक्री (for चक्रं). D_8 दशचक्रिसमो ध्वजी (for the post. half). — (L. 18) Dn_3 -ध्वजसमो. — (L. 19) V_1 B Dn_3 रूपतः कश्चरेत कः (for the post. half). — (L. 20) $B_{3.4}$ -संहितं (for -स°). — (L. 21) V_1 B_1 D_8 रहस्यं (for °स्य-). — (L. 22) B_5 समं (for स्वयम्). — (L. 27) Dn_3 तेषां (for येषां). B_3 -तिष्ठते (for °ति). — (L. 28) D_8 आचष्ट (for °ष्टे). — (L. 32) B_1 वृत्तिं (for व्यक्तं). — (L. 33) V_1 $B_{1.3.4}$ Dn_3 D_8 च (for स). — (L. 36) B_1 प्रत्यभाषत (for पर्यं°). — (L. 38) B_3

कस्यचित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ।
स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवम् ।
यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां वरौ ।
आज्ञयाहं तयोः प्राप्तः सनरान्पितृदेवतान् ।
कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तुश्च वर्जितम् ।
किमर्थं च त्रयः पिण्डाः प्रविभक्ताः पृथक्पृथक् ।
प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः क्व च गच्छति ।
उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदितुम् ।
श्रद्दधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् ।
पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् ।

पितरः ।

स्वागतं तेऽस्तु भद्रं ते श्रूयतां खेचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्रेतसि शेरते ।
प्रविभागं तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत् ।
पिण्डं तु मध्यमं तत्र पत्नी त्वेका समश्नुते ।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ।
एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ।
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठति ।

देवदूतः ।

आनुपूर्व्येण पिण्डानां प्रविभागः पृथक्पृथक् ।
पितॄणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ।
एकः समुद्धृतः पिण्डो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ।

. सुरराट् (for सनरान्). B_1 सनरानपि दैवतान् (for the post. half). — For lines 1–38, D_{4-7} subst. :

युधिष्ठिरः ।

बहु पृष्टोऽसि मे तात बाल्यभावे पिता यथा ।
क्षमस्व कुरुशार्दूल विकलः प्रतिभासि मे ।
विश्रम्य धीमते कर्म प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
ब्रूहि सत्यं पुनर्भीष्म यदि सत्यं नु मन्यसे ।
श्राद्धदानादिसंक्षेपं सरहस्यं विधानतः ।
यच्च यस्य यथेष्टं वै दानं देवस्य पूर्ववत् ।
तत्तद्वद यथा श्रुत्वा करिष्येऽहमसंशयम् ।

भीष्मः ।

शृणु पुत्र वचो मह्यं सत्यमेतद्धि निश्चितम् ।
इत्थं मम रहस्यं हि देवानामपि चैव ह ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मार्कण्डेयादयो राजंस्तेषां चापि श्रुतं मया ।
देवलोके महापुण्या सुधर्मा नाम वै सभा ।
तत्र ब्रह्मादयो देवा अमावास्यां समागताः ।
ईश्वरो लोकपालाश्च पितरोऽथ बृहस्पतिः ।
सिद्धाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
स्कन्दश्च चित्रगुप्तश्च उमारुन्धतिरेव च ।
विश्वेदेवगणा राजन्यतयश्च तथापरे ।
समेता वसवश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
नद्यश्च याः पुण्यजला ये चान्येऽपि जलाशयाः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचानां च ये गणाः ।
तथा भूतगणाश्चैव सकिंनरमहोरगाः ।
एतेऽन्ये च समागम्य मेरुपृष्ठे दिवौकसः ।
तेषां समुपविष्टानां कथा दिव्याः प्रवर्तिताः ।
कथायां तत्र राजेन्द्र देवदूतः प्रभञ्जनः ।
उवाच वाग्मी स तदा तत्कालसदृशं वचः ।

देवदूतः ।

पूज्यन्ते चाद्य पितरोऽमावास्यायां सदैव हि ।
कस्मात्त्रयीधर्मपरैर्गृहस्थैः फलकाङ्क्षिभिः ।

[(L. 1) D_4 पृच्छसि (for पृष्टोऽसि). D_4 यथापि वा; D_6 यथा पिता (by transp.). — (L. 5) D_5 -संक्षेपात् (for °पं). — (L. 6) D_7 यस्य यच्च (by transp.). — (L. 7) D_4 न संशयः (for असंशयम्). — (L. 9) D_5 हि (for ह). — (L. 19) D_5 वाप्यः (for च, याः). — (L. 21) $D_{4, 5}$ -नागाश्च (for -रक्षांसि). — (L. 27) D_5 वा (for च).]

— (L 39) D_{4-7} दाता भोक्ता च वर्जयेत् (for the post. half). — (L. 41) D_{4-7} अधस्ताद्दी(D_5 प्रथमो दी)यते कस्य मध्यमः कस्य दीयते. — (L. 42) D_7 उत्तमश् (for °रश). — $D_{4, 6, 7}$ om. lines 43–44. — (L. 43) $B_{1, 4}$ (marg. as above), $_5$ भूतेन (for दू°). D_8 भाषितं धर्ममुत्तमं (for the post. half). — (L. 45) D_{4-7} च (for ऽस्तु). — (L. 46) $D_{6, 7}$ भवता समुदाहृतः (for the post. half). — (L. 47) D_8 कृत्वा (for दत्त्वा). $D_{4, 6, 7}$ पुरुषो (for भुक्त्वा च). D_6 om. from व्रजेत् up to शेरते (in line 48). $D_{4, 6, 7}$ यस्त्वयं मैथुनं व्रजेत् (for the post. half). — D_4 om. line 48. — For line 48, $D_{6, 7}$ subst. :

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतभोजनाः ।
पितृदेवाहरात्री द्वे वर्जयेत्तत्र मैथुनम् ।

— (L. 50) D_8 तारयेत् (for भाव°). — $D_{4, 6, 7}$ om. (hapl.) line 51. — (L. 52) $D_{4, 6, 7}$ यस्तु उत्तमपिंडो हि (for the prior half). B_1 D_7 तद् (for तं). — (L. 53) D_{4-7} श्राद्धं (for धर्मो). — (L. 54) D_{4-7} पितरश्चास्य प्रीयंते गृह्णंति च यथाकृते. — (L. 55) D_{5-7} प्रजा चास्य विवर्धेत (for the prior half). $B_{3, 5}$ -तिष्ठते; D_{4-7} -पद्यते (for -तिष्ठति). — (L. 56) $D_{4, 6, 7}$ भगवन्नानुपूर्व्येण; D_5

कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितॄन् ।
मध्यमं तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि ।
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुञ्जते ।
अत्र यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् ।
भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः ।
फलं वृत्तिं च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ।

पितरः ।

सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ।
रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स्म गगनेचर ।
एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ।
तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम् ।
वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ।
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः ।
त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम् ।
देवदूतेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ।
गतिस्त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्वावहितो मम ।
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ।
शशी प्रीणयते देवान्पितॄंश्चैव महामते ।
भुङ्क्ते तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ।
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीताः कामान्दिशन्ति च
एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ।
ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ।
तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्यं हि मैथुनम् ।
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम ।
ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ।

पिंडानामानुपूर्व्येण (for the prior half). D8 विभागस्तु (for प्रविभागः). — (L. 57) D8 हि वः (for त्वया). — For lines 57–58, D4–7 subst. :

पिण्डेषु परिपृच्छामि निरुक्तं कथयस्व मे ।
यदेतद्दीयते आप (sic) अधस्तात्तस्य किं फलम् ।

— D6.7 om. line 59. — (L. 59) B1 कथं (for कं वा). — (L. 60) B2 तु यदा ; D5–7 चापि यत् (for तु तदा). B1 ह्यर्थजातं बुभुक्षति ; D5–7 अनुज्ञापिंडमश्नुते (for the post. half). — D6 om. lines 61–63. D7 om. line 61. — (L. 61) V1 Dn2. n3 D8 तत्र (for तस्य). B1 तु ; B2.3 प्र- (for च). — For lines 62–63, D5.7 subst. :

यस्तु चोत्तमपिण्डो हि दीयते जातवेदसि ।
का गतिर्भगवंस्तस्य को वा तं समुपाश्नुते ।

D5.7 cont. : D4.6 ins. after line 63 :

कतरः प्रीणयेद्देवान्कतरः पितृतृप्तिदः ।
मातामहस्य कतरः कतरः प्रपितामहान् ।

— (L. 64) D4.5 त्रिषु पिंडेषु या गतिः (for the post. half). — After line 64, D4–7 ins. :

अनुरूपमिदं सर्वं भवेद्वै खेचरोत्तम ।
महागुह्यमिमं प्रश्नं प्रष्टा स गगनेचरः ।
शृणुष्वैतद्वचो मह्यं शृणु पिण्डेषु या गतिः ।

[Before line 1, D6 ins पितरः. D5 reads line 3 after line 78.]

— D4 om. (hapl.) lines 65–72. D5 om. lines 65–67. — (L. 65) B2 Dn3 वृत्तं (for वृत्तिं). B3 यथैनं प्रतिगृह्णते (for the post. half). — (L. 66) V1 D3 वै प्रश्नो (by transp.). — (L. 68) B1 ऋषयश्च तपोधनाः (for the post. half). — (L. 69) B1 चैनं न (for [ए]वं नाभि-). B3 तपोधना न जानंति (for the prior half). — After line 71, B4.5 ins. :

स्वयंभुप्रतिमो धीरो मार्कण्डेयस्तपोधनः ।
पितॄणां हि मनुष्याणां लोकानां च स विन्दति ।

— D5 om. (hapl.) from the post. half of line 72 up to the prior half of line 74. — D4 om. lines 73–74. — (L. 73) V1 B2–5 यत् (for यः). B3 पृष्टं (for पृष्टः). — B3 om. line 74. — (L. 74) B1 [ऽ]नघ ; Kumbh. ed. नृप (for मम). — (L. 76) D4–7 पितॄंश्चापि महायशाः (for the post. half). — For line 77, D4–7 subst. :

यदेतद्भुञ्जते पत्नी अनुज्ञापिण्डमुत्तमम् ।

D4–7 cont. :

उद्धरन्ति कुलं तेन प्रीतास्तस्य पितामहाः ।
एकेन तेन पिण्डेन प्रीतिं गच्छन्ति शाश्वतीम् ।

[After line 1, D5 reads lines 79–80.]

— D6.7 om. lines 78–80. — (L. 78) B1 प्रयच्छति पितामहः (for the post. half). — D4 om. lines 79–80. — (L. 79) D8 निबोधत (for °ध मे). — (L. 80) B1.4 तुष्यंति ; D5 प्रीयंति (for तृप्यन्ति). B1 कामं (for कामान्). — After line 81, D4–7 ins. :

भुञ्जाने यजमाने तु वदामो दोषविस्तरम् ।

[D4 om. the post. half.]

— D5 repeats lines 82–83 after line 84. — (L. 82) D4 om. the prior half. Dn2 D5 (second time) ऋत्विग्भ्यो ; D5 (first time) भुंजाने ; D6.7 भुंजानो ; D8 ऋत्विक्षु (for °ग्यो). V1 B1.2.4 Dn3 D4.5 (both times). 6–8 उप- (for अनु-). — For line 83, D4.5 (first time). 6.7 subst. :

तस्मात्स्नातः शुचिः क्षान्तः श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः।
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैव संप्रयच्छति।
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः।
आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते।
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत्।
तिर्यग्योनिगतान्सत्त्वान्मर्त्या हिंसन्ति मोहिताः।
कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः।
किल्बिषं सुबहु प्राप्ताः किंस्विदेषां प्रतिक्रिया।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः।
पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम्।

शक्रः।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम्।
तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा।
त्र्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते।
स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालधिं च नमस्यति।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम्।
अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तं निबोध शतक्रतो।
घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा।
क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते।
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम्।
श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने बृहस्पतेः।
रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते।
पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम्।
निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः।
तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत्।
रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति।
ग्रीष्मकालेऽथ वा शीते एवं पापमपोहति।
ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती।
तेजसा सूर्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुनः।
मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः।
उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम्।
धर्मगुह्यं तु भगवान्मानुषाणां सुखावहम्।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय।

बृहस्पतिः।

प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये।

तस्मात्प्रतिग्रहस्त्वन्यः परिहार्योऽन्नमश्नुता।
[$D_{4.5}$ तस्य (for त्वन्यः).]

— (L. 84) B_{4} तु तदा; B_{5} [अ]पि तदा; D_{4-7} सर्वथा (for तु सदा). D_{5} श्राद्धे (for श्राद्धं). D_{5} भोजनं (for भोक्तव्यं). — (L. 85) $B_{1.3}$ ते तथा नान्यथा भवेत् (for the post. half). D_{4-7} ये यथा कीर्तिता दोषास्ते तथा नात्र संशयः. — After line 85, $D_{4.6.7}$ ins. an addl. colophon. *Sub-parvan :* $D_{6.7}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* $D_{4.6.7}$ देवरहस्यानि. — $D_{4.6.7}$ om. lines 86–114. — (L. 86) B_{3} श्राद्धमुप- (for क्षान्तः श्राद्धं). — (L. 87) V_{1} Dn_{3} [ए]नं (for [ए]वं). — (L. 88) Dn_{2} D_{5} तथा (for ततो). — (L. 89) D_{5} तुल्यं (for तस्य). D_{8} transp. तस्य and तुल्यं. D_{5} रूपं तस्य प्रकाशते (for the post. half). — (L. 90) D_{5} एवं (for स च). — (L. 92) D_{8} च (for स-). — For lines 91–92, D_{5} subst. :

तिर्यग्योनिगताः सर्वे मर्त्याः सन्ति विमोहिताः।
कीटाः पिपीलिकाः सर्पा मेषाः समृगपक्षिणः।

— (L. 97) $B_{1.2}$ (marg. as above) गत्वा (for ध्यात्वा). D_{5} -रोहेत् (for -गाहेत). Dn_{3} तु भोजनं (for ततो जलम्). — (L. 98) B_{1} मुच्येत (for मुच्यति). — (L. 100) D_{5} वालधिं न नमस्यते (for the post. half). — (L. 101) B_{1} अथाभाषत; B_{5} प्रत्यभा° (for अभ्यभा°). — (L. 103) V_{1} अवलिप्तः (for अनु°). — (L. 106) Dn_{2} श्रुतं सं-; D_{8} श्रुतयो (for श्रुतं मे). — (L. 107) $B_{2.3}$ शतक्रतो (for शचीपते). — (L. 111) $B_{1.3}$ तापितः सूर्यरश्मिभिः (for the prior half). — (L. 112) $B_{1.3.4}$ हिम- (for ग्रीष्म-). D_{5} [ऽ]थ शीतेन; D_{8} तथा शीते (for ऽथ वा शीते). D_{5} ये च पापं व्यपोहति (for the post. half). — (L. 113) V_{1} शापात् (for पा°). — (L. 114) Dn_{3} सूर्यवत्तेजसा दीप्तो (for the prior half). — After line 114, D_{5} ins. an addl. colophon. — *Adhy. name :* देवरहस्यं. — Before line 115, D_{4-7} ins. भीष्मः. — For line 115, D_{5-7} subst. :

सर्वदेवैः समासीनमृषिमध्ये शतक्रतुः।
[$D_{6.7}$ देवैः सह (for सर्वदेवैः).]

— (L. 116) D_{4-7} बृहत्तेजा बृहस्पतिः (for the post. half). — Before line 117, $D_{4.5}$ ins. धर्मः. — (L. 117) V_{1} B_{1-3} Dn_{2} मनुष्या(B_{1} °षा)णां (for मानुषाणां). D_{4-7} धर्मगुह्यानि सर्वाणि सरहस्यानि तत्त्वतः. — (L. 118) D_{5} तद् (for तान्). $D_{6.7}$ श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तानि मे वक्तुमर्हसि. — After the ref., D_{4-7} ins. :

व्यक्तं भूतार्थसंयुक्तं निरुक्तं पापनाशनम्।
शृणुष्व बलभित्सर्वमेतेषां दोषविस्तरम्।

— $D_{4.6.7}$ om. lines 119–120. — (L. 119) B_{1} यः (for ये). — (L. 120) B_{1} हव्यवाहस्य दीप्तस्य (for the prior half). Dn_{3} जुह्वते. — $D_{4.7}$ read and D_{5} repeats lines 121–122 after the substitution for line 131. — (L. 121) B_{3} वालं च सा (for वालवत्सां). D_{4} धेनुं च (for ये धेनुं). $D_{6.7}$ दुहंते. D_{4} -कर्मणः (for

हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिधं ये न जुह्वति ।
बालवत्सां च ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् ।
तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ।
भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ।
लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
लोकांस्तारयितुं शक्ता मर्त्येष्वेतेषु देवताः ।
सर्वे भवन्तः शृण्वन्तु एकैकं धर्मनिश्चयम् ।
वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्वृत्ताः कुलपांसनाः ।
स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम् ।
अनिलद्वेषिणः शक्र गर्भस्था च्यवते प्रजा ।
हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ।
अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पावकः ।
क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः ।
न तेषां क्षीरपाः केचिज्जायन्ते कुलवर्धनाः ।
प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च ।
एवमेतत्पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ।
तस्माद्वर्ज्यानि वर्ज्यानि कार्यं कार्यं च नित्यशः ।
भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
ततः सर्वे महाभागा देवताः समरुद्गणाः ।
ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितॄंस्ततः ।
पितरः केन तुष्यन्ति मर्त्यानामल्पचेतसाम् ।
अक्षयं च कथं दानं भवेच्चैवौर्ध्वदेहिकम् ।
आनृण्यं वा कथं मर्त्या गच्छेयुः केन कर्मणा ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ।

पितरः ।

न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ।
श्रूयतां येन तुष्यामो मर्त्यानां साधुकर्मणाम् ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
वर्षासु दीपकैश्चैव पितॄणामनृणो भवेत् ।
अक्षयं निर्व्यलीकं च दानमेतन्महाफलम् ।
अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यते ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति संततिम् ।
दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकात्प्रपितामहान् ।
पितॄणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः ।

-कारणात्). — (L. 122) D_5 (first time) विशां पते (for शचीपते). $D_{4.5}$ (seoond time). $_{6.7}$ एकचित्तः शृणुष्व तान् ($D_{4.5}$ तत्) (for the post. half). — (L. 123) B_{1-3} हव्यवाट्चैव वासव; D_4 °वाहं च वासवः (for the post. half). — (L. 124) D_{4-7} याश्च (for चैव). D_{4-7} transp. गावः and सृष्टाः. — After line 124, D_5 reads lines 129–130. — $D_{4.6.7}$ ins. after line 124 : D_6 after line 130 :

दुर्वृत्तकलिजन्मानो भूयिष्ठमिह ये नराः ।

[D_5 प्रतिमेहंति ये नराः (for the post. half).]

— $D_{4.5}$ om. lines 125–127. — (L. 125) Dn_2 लोकानां (hypermetric) (for लोकांस्). — (L. 126) B_6 कर्म- (for धर्म-). — $D_{6.7}$ om. line 127. — (L. 128) D_{4-7} transp. सर्वाः and च. Dn_1 ये (for या). — After line 128, $D_{6.7}$ read the substitution for line 131. — (L. 129) B_5 मुच्यते (for च्यवते). — (L. 131) $B_{1.2}$ D_8 चैतेषां; B_6 नैतेषु (for वै तेषां). B_6 [आ]प्नोति (for [अ]श्नाति). — For line 131, D_{4-7} subst. ($D_{6.7}$ reading it after line 128) :

अग्निहोत्रेषु सर्वेषु हविर्नाश्नन्ति पावकाः ।

— (L. 132) D_{4-7} ये क्षीरं (for क्षीरं तु). Dn_2 -वृद्धानां (for -वत्सानां). D_{4-7} पिबंते दुष्टचा(D_4 °का)रिणः (for the post. half). — (L. 133) $D_{4.6}$ भवंते; D_7 भवंति (for जायन्ते). — (L. 134) D_5 वर्तते (for युज्यन्ते). — After line 134, D_{4-7} ins. :

पतिसंगमकाले च कन्याविघ्नं करोति यः ।
अपुंस्त्वं लभते सोऽपि जायमानः पुनः पुनः ।
एतानि वर्जयेद्यस्तु श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
कामपुत्रार्थभागी स वर्धते तु दिने दिने ।
एवमुक्तः सुरेन्द्रस्तु आचार्येण महात्मना ।
प्रत्यगृह्णाद्वचस्तस्य विबुधैः प्रतिपूजितम् ।

— D_{4-7} om. lines 135–137. — (L. 135) D_8 वृत्तं (for दृष्टं). — (L. 139) B_1 D_{4-7} महात्मानः (for °भागाः). B_2 पृच्छंते (for पृच्छन्ति). B_6 मम (for ततः). D_{4-7} सयक्षोरगराक्षसाः (for the post. half). — (L. 140) D_{6-7} -मेधसां (for -चेतसाम्). — (L. 141) D_{4-7} वा (for च). D_{4-7} निर्वाप्यं च (D_7 वा) (for भवेच्चैव). — (L. 142) $B_{2.3}$ अनृणा (for आनृण्यं). B_2 भवेयुः; $D_{6.7}$ गच्छंति (for गच्छेयुः). D_5 केन गच्छेति कर्मणा (for the post. half). — (L. 143) B_1 $D_{4.6.7}$ इच्छाम्यहं (for °महे). $B_{2.3}$ मे (for नः). — (L. 144) D_8 तत्सर्वं (for संशयः). Dn_{2}, n_3 समुदाहृताः. $D_{6.7}$ संशयाः समुदाहृताः (for the post. half). — (L. 146) D_5 अमायां तु (for अमावास्यां). — (L. 147) D_{4-7} वर्षासु दीपदानेन (for the prior half). — After line 147, D_8 ins. :

एवमेतत्समुद्दिष्टं लभते फलमुत्तमम् ।

— (L. 148) $B_{1.3}$ फलं महत्; D_{5-7} सुरोत्तमाः (for महाफलम्). D_4 दानमेवं सुरोत्तम (for the post. half). — (L. 149) D_{4-7} [अ]व्य($D_{4.5}$ अ)क्षयं च भविष्यति (for the post. half). — (L. 150) D_4 [अ]स्ति तं; D_5 [अ]स्ति मे; $D_{6.7}$ त्विमे (for च ये). D_{4-7} प्रकारिष्यंति ये सदा (for the post. half). — (L. 151) D_3 दुर्गति (for दुर्गात्ते). D_{4-7} पितृन्पितामहांस्ते तु ($D_{4.5}$ °स्तेस्तु) तारयंति दशाव(D_4 °प)रान्. — (L. 153) D_4 -मार्गो; D_{5-7} -मार्गो (for

वृद्धगार्ग्यो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ।
के गुणा नीलषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ।
वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ।

पितरः ।

नीलषण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ।
यस्तु शृङ्गगतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ।
पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसंशयम् ।
वर्षासु दीपदानेन शशिवच्छोभते नरः ।
तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ।
अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् ।
पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ।
कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् ।
हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत् ।
श्रद्दधानस्तु यः कुर्यात्पितॄणामनृणो भवेत् ।
एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ।
विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनुकीर्तितम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

केन ते च भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टिं तु गच्छसि ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरव्ययः ।
ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।

-गार्ग्यो). D_{4-7} पितॄन्वाक्यमथाब्रवीत् (for the post. half). — Before line 154, $D_{4.5.7}$ ins. गर्गः; D_6 गार्ग्यः. — (L. 154) $D_{4.5}$ ये (for के). B_3 विमुक्तस्य; D_8 प्रयु° (for प्रमु°). D_{1-7} विसृष्टस्य महायशाः (for the post. half). — (L. 155) B_{1-3} -दाने च (for -दानेन). D_{4-7} वर्षासु दीपकं चैव यश्च द(D_5 पश्चाच्च-; D_7 यस्य द)द्या-त्तिलोदकं. — After line 155, D_{4-7} ins. :

प्रत्येकमिह सर्वेषां श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
कारणं कारणं चैव उपचारं च तत्त्वतः ।
पितरः ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण वर्धते तु महाफलम् ।
स्वर्गकामश्च विपुलः सर्वकामप्रदस्तदा ।

— D_9 resumes. $D_{6.7}$ om. the ref. — (L. 156) B_1 तु यत्; $D_{4-7.9}$ यतः (for यदि). — (L. 157) Dn_3 षष्टि- (for षष्टिं). — For line 158, $D_{6.7.9}$ subst. :

योऽस्य शृङ्गगतः पङ्कः कूलमावृत्य तिष्ठति ।

— (L. 159) $D_{4-6.9}$ तृप्यंति; D_7 तुष्यंति (for गच्छन्ति). $D_{4-7.9}$ सोमलोके यथेप्सितं (D_4 °तः) (for the post. half). — After line 159, $D_{4-7.9}$ ins. :

यथास्य ककुदे पङ्कस्तेन चन्दनरूपिताः ।
पितरो देवलोकस्था मोदन्ते विगतज्वराः ।
तृप्तास्तृप्तिं प्रयच्छन्ति सर्वकामांश्च तस्य वै ।
लोकांश्च विपुलान्पुण्यान्नीलषण्डप्रमोक्षणे ।

[(L. 1) $D_{4.9}$ -भूषिताः (for -रू°). —(L. 4) $D_{4.5}$ नीलशं(D_5 °षं)डप्रमोक्षणं (D_5 °णात्) (for the post. half).]

— (L. 160) B_1 सोमवच्च् (for शशि°). $D_{4-7.9}$ वर्षासु दीपकं नित्यं यो ददाति नरोत्तम. — After line 160, $D_{4-7.9}$ ins. :

न पश्यति तमो घोरं शशिवद्द्योतते च सः ।
दीप्तरश्मिप्रभाभिस्तु पितरस्तस्य तर्पिताः ।
तिलोदकं पितृभ्यस्तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च स्वर्गे च पितृभिः सोऽभिपूज्यते ।
नित्यं दीपप्रदो मर्त्यो नित्यं च शुभलक्षणः ।
सूर्यरश्मिप्रभे लोके पितृभिः सह मोदते ।
देवगोष्ठद्विजावासे चत्वरे वा प्रतिश्रये ।
ददाति दीपकं यो वै स गच्छेल्लोकमुत्तमम् ।
अप्सरोगणसंघुष्टो विमानेन महाद्युतिः ।
पितरः सोमलोकस्थास्तस्य प्रीता भवन्ति हि ।
विचरेद्दीपको वीरो द्योतयन्वै दिशो दश ।
धर्षयन्ति न भूतानि पिशाचा न च राक्षसाः ।
एवं तु पितृभिः प्रोक्ते विष्णुं पृच्छन्ति देवताः ।
येन तुष्यामि मर्त्यानां यस्य धर्मः सनातनः ।
यच्च कुर्वन्नरो नित्यं लभते लोकमुत्तमम् ।
तद्गुह्यं सरहस्यं च तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ।

[After line 1, D_5 reads line 161. — (L. 11) D_4 दिशः (for दश). — After line 12, D_5 reads lines 162–169. D_4 reads lines 13–16 after line 169. — (L. 13) $D_{4.5}$ च (for तु). — (L. 14) $D_{4.5}$ तुष्यसि (for तुष्यामि). D_4 यश्च (for यस्य). — (L. 15) $D_{4.5}$ यत् (for च).]

— $D_{6.7.9}$ om. lines 161–172. — (L. 164) V_1 यथार्थतः. — (L. 165) Dn_3 सत्फला (for नित्यदा). — (L. 169) $B_{1.2}$ (marg. as above). $_3$ पात्रं पात्र- (for विधिः पात्रं). B_1 (marg. as above) फलदं च (for फलं चैव). — Colophon. — *Parvan name :* B शांति. — *Sub-parvan :* V_1 B_{1-3} Dn दानधर्म. — *Adhy. name :* Dn_3 पितृरहस्यं. — *Adhy. no. :* V_1 125; B_5 115; Dn_1 123. — D_4 om. the ref. $D_{4.5}$ om. lines 170–171. — (L. 171) Dn_1. n_2 ईश्वरः (for अव्ययः). — Before line 172, B_3 ins. हरिः. — (L. 172) Dn_2 भवेत् (for महत्). $D_{4-7.9}$ मम विद्वे-

नित्याभिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तथात्मनः ।
तेषां तुष्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे च बलिं हरेत् ।
वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु यः ।
न तेषामशुभं किंचित्कल्मषं चोपपद्यते ।
अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ।
पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम् ।
तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ।
पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः पूजयन्त्यल्पबुद्धयः ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ।

इन्द्रः ।

चक्रं पादौ वराहं च ब्राह्मणं चापि वामनम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ।
भवान्सृजति भूतानि भवान्संहरति प्रजाः ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां सनातनी ।

भीष्मः ।

संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ।
चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुंधरा ।
वाराहं रूपमास्थाय उद्धृता च वसुंधरा ।
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ।
परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनाम् ।
तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ।
अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ।
ब्राह्मणायाहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम् ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः ।
सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
एतद्वः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः ।

षणो भवेत् (for the post. half). — After line 173, D1–7. 9 ins. :

ब्राह्मणान्द्विषते ये वै तमो घोरं सुदारुणम् ।
पूजनं च द्विजेन्द्राणां स्वर्गमार्गप्रदर्शनम् ।

[(L. 2) D5. 7 -प्रदर्शकं (for °नम्).]

— D1 om. lines 174–176. — (L. 174) D5–7. 9 नित्यभोज्याश्च सर्वशः (for the post. half). — (L. 175) D6. 7. 9 सर्वेषां (for मर्त्यानां). D6–7. 9 गृहे यस्य (for यश्चक्रे च). — (L. 176) D6–7. 9 ब्राह्मणं वामनं चैव (for the prior half). D4. 6 om. the post. half and the prior half of line 177. — After line 176, D7. 9 ins. :

प्रणम्य शिरसा नित्यं पादौ गृह्णन्ति ये नराः ।

— (L. 177) D5. 7. 9 उद्धृतां च महीं दृष्ट्वा (for the prior half). — After line 177, D1–7. 9 ins. :

मद्भक्तास्ते नरा नित्यं मम पूजानुकारिणः ।
पूर्णं कुम्भं च मद्यं च वर्धमानं गुरुं नृपम् ।
वन्दते वृषभं चैव गजेन्द्रं च मदोत्कटम् ।
उद्यन्तं भास्करं चैव उदयन्तं निशाकरम् ।
जलौघं च विवर्धन्तं वन्दते शिरसा तदा ।
यस्त्वेवं कुरुते नित्यं श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
स विस्मयकरो लोके पितॄणां परमप्रियः ।

[(L. 2) D4. 5 पूर्ण- (for पूर्णं). — (L. 4) D5 दृष्ट्वा (for चैव). — (L. 5) D5 जलौघमिव वर्धते (for the prior half). D5. 6. 9 सदा (for तदा).]

— (L. 178) B1. 3. 5 Dn3 कलुषं (for कल्मषं). — For line 178, D1–7. 9 subst. :

न तस्य चाशुभं किंचित्किल्बिषं वा प्रदृश्यते ।
[D6. 9 हि (for च).]

— B4 ins. after line 197 : B5 after line 178 :

ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेव व्यपोहति ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वापि कदाचन ।

[After line 1, B4 ins. :

तस्मादैन्द्रीं दिशं तिष्ठन्सर्वपापं व्यपोहति ।]

— After the above, B4 repeats line 1 followed by lines 2–4 and B5 repeats lines 1–4 of the star passage after line 200. — D4. 6. 7. 9 om. line 179. — (L. 180) B3 -मानवं (for -मानुषम्). — (L. 181) V1 B4. 5 Dn2. n3 स्वेन (for तेन). D4–7. 9 स्वेन रूपेण तस्याहं (for the prior half). D4. 6. 9 सर्वशः ; D5. 7 नित्यशः (for तत्त्वतः). — (L. 182) B1 नान्यस्य ; D4–7. 9 परमा (for नास्त्यन्या). V1 B2 (marg.). 4. 5 Dn2. n3 D8 यथा (for यावल्). — D4–7. 9 om. lines 183–202. — (L. 187) V1 भजति (for सृ°). B2 संहरते. — After line 187, B4. 5 ins. :

कर्मणामप्रयुक्तानां नैव विघ्नः कदाचन ।

— (L. 188) B2 मर्त्यानां च (for समर्त्यानां). — After line 188, B4. 5 ins. :

सुराणामसुराणां च त्वमेवैकः परायणम् ।
तद्ब्रूहि वदतां श्रेष्ठ सर्वमेतद्यथातथम् ।

[(L. 2) B4 यथायथं (for °तथम्).]

After the ref., B4. 5 ins. :

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवर्षिपितृभाषितम् ।

— (L. 189) B1 संप्रहृष्य (for °हस्य). — (L. 191) D8 आश्रित्य (for आस्थाय). B1 उद्धृता धरणी मम ; Bom. ed. हिरण्याक्षो निपातितः (for the post. half). — After line 192, B4. 5 ins. :

क्रमता चापि त्रैलोक्यं पद्भ्यां क्रान्ता वसुंधरा ।

— (L. 196) V1 B2. 3 ब्राह्मणाद्याहुतिं दत्त्वा (for the prior half). — After line 196, B4. 5 ins. :

यदि भास्करसंयुक्तं सलिलं मुञ्चते नरः ।

संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् ।
बलदेवः ।
श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम् ।
अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः ।
कल्य उत्थाय यो मर्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दधि ।
सर्षपं च प्रियङ्गुं च कल्मषात्प्रतिमुच्यते ।
भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
उच्छिष्टं वापि च्छिद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ।
देवाः ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्व्रतम् ।
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि सिध्यति ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः ।
उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ।

— (L. 197) D8 उपासीत (for °सित्वा). — After line 197, B4. 5 ins. :

तज्जलं संप्रतिच्छेद ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।

— B5 om. line 198. — (L. 198) Dn3 सर्वे (for सर्व-). — B1. 4 repeat lines 199–200 after the next star passage. — (L. 199) B1. 4 (both both times) निखिलेन. — (L. 200) B1. 4 (both both times) वः (for [अ]हम्). — B1. 4 ins. after line 200 : B5 cont. after the above star passage :

बलदेवः ।

शृणुध्वं चापरं वाक्यं सर्व एव समागताः ।
यत्कृत्वा विप्रराजन्या वैश्या वा लोभमोहिताः ।
पतन्ति नरके घोरे तिर्यग्योनिगतेषु च ।
मुनीनामाश्रमं गत्वा मुक्तः प्रव्रजितो द्विजः ।
क्षत्रियो यदि वा वैश्यो मोक्षं प्राप्य महाफलम् ।
मोहात्तु प्रव्रजेद्यो वै धर्मसेतुमतिक्रमन् ।
चाण्डालीं गच्छते योनिं दिव्यं वर्षशतं हि सः ।
स प्रव्रज्यानिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च सः ।
उभावेतावसंभाव्यौ मिथ्यावादी च यो नरः ।
नैते हव्येषु कव्येषु प्रशस्ता नैव शान्तिषु ।
असुरान्गच्छते कव्यं यथैते नैक्षकाभवन् ।
प्रतिगृह्य तु लोभेन कष्टात्कष्टतरं व्रजेत् ।
नैते जहति नरकं कल्पान्ते ये कदाचन ।
मोक्षधर्मं समाश्रित्य नैव कार्यं विपश्चिता ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं शृणुध्वं संहिताः सुराः ।
अपेतः सर्वधर्मेभ्यो धर्मतः शाश्वतस्तथा ।
ब्राह्मणो नार्हते पूजां न च संसत्सु भोजनम् ।
भुक्त्वा लोभेन वै दातुरात्मनश्च न संशयः ।
हन्ति जातानजातांश्च यश्चैवाप्यनुमन्यते ।
ब्राह्मण्यं हि महल्लोके सृष्टं धात्रा हितार्थिना ।
तल्लब्ध्वा धारयेद्यद्दिवं सिद्धिरवाप्यते ।
ब्राह्मणान्येऽवमन्यन्ते ते वै ज्ञेया नराधमाः ।

Colophon.

[B4. 5 om. the ref. —(L. 1) B4. 5 (both first time) पापं (for वाक्यं). B1 य एवात्र (for सर्व एव). —(L. 3) B1 4. 5 (both times) तिर्यग्योनिमथापि वा (B5 [second time] च) (for the post. half). —(L. 4) B4. 5 (second time) कृच्छ्रगतो (for प्रव्रजितो). —(L. 6) B1. 4 च (for तु). —(L. 8) B4 प्रव्रज्याया-; B5 संव्रज्याय (for स प्रव्रज्या-). B5 यथा (for वृथा). — (L. 15) B4 विबुधाः (for संहिताः). — Colophon. *Parvan name :* B1. 4. 5 शांति. — *Sub-parvan :* B1. 4. 5 दानधर्म. — *Adhy. name :* B1. 4. 5 विष्णुरहस्यं. — *Adhy. no. :* B4 126; B5 116.]

— B6 देवल (for बलदेव). — V1 om. lines 202–206. — Before line 203, D4–7 ins. बलभद्रः. — D6. 7 read lines 203–206 after line 278. — (L. 203) B Dn2. n3 D8 कल्यम्; D4–6 काल्यम्; D7 कालम् (for कल्य). B5 वै गां (by transp.); D4–6 गां वा. B1–3 D4–7 मधु (for दधि). —(L. 204) D4–7 किल्बिषेण स मु(D5 °पात्स प्रमु)च्यते (for the post. half). — (L. 205) D4–7 न च हिंसंति भूतानि पुरस्तात्पृष्ठतोपि वा. — After line 205, D4–7. 9 ins. :

अभिरूपा महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
अथ देवगणाः सर्वे सहिताः समरुद्गणैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवीं श्रियं सतीम् ।
[(L. 2) D9 समरुद्गणाः.]

— After the above, D4–7. 9 read lines 217–288. — D4–7 om. line 206. D5. 7. 9 om. the ref. — (L. 213) D8 ह्यफलं (for [अ]ल्पफलं). D4. 5 लभेत् (for भवेत्). — After line 214, D4–7. 9 ins. :

पितरश्च महाभागा अक्षयं चोपपद्यते ।
नास्ति नाशः कृते पुण्ये नास्ति नाशस्त्वहिंसया ।
नास्ति सत्यस्य नाशो वै नास्ति नाशः शुभाशुभे ।
अक्षयं दुष्कृतं नित्यं सुकृतं नित्यमव्ययम् ।
शुभाशुभकृतं पुण्यं परत्रैवोपभुज्यते ।
लाभालाभौ सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
कालः पुरुषमभ्येति नास्ति काले क्षयोदयौ ।

Colophon.

भीष्मः ।

विष्णोस्तु वचनं श्रुत्वा देवताः प्रतिनन्द्य च ।
बलभद्रं सुसंहृष्टाः पर्यपृच्छन्त धर्मिणः ।

[(L. 2) D4 [अ]संशयः (for [अ]हिंसया). — (L. 3) D5 [ऽ]स्ति (for वै). — Colophon. *Sub-parvan :* D4–7. 9 दानधर्म.]

बलिर्भिक्षा तथार्घ्यं च पितॄणां च तिलोदकम् ।
ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाल्पफलं भवेत् ।
गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ।
धर्मः ।
राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारके ।
गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ।
मित्रध्रुह्यनधीयाने यश्च स्याद्वृषलीपतिः ।
एतेषु दैवं पित्र्यं वा न देयं स्यात्कथंचन ।
पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

— After the above, D4. 5 read 203-205. —(L. 215) D5 चारके परचारके; D6 पंढिके विप्रजीविके (for the post. half). — D4. 6. 7. 9 om. lines 216-217. — (L. 217) D5 -ध्रुहे (for -ध्रुहि). — (L. 218) Dn2; पैत्र्यं (for पित्र्यं). V1 वा (for स्यात्). D4. 5 दत्तं नाश्नंति देवताः (for the post. half). — After line 218, D4-7. 9 ins. :

इदं चैव परं गुह्यं नराणामल्पमेधसाम् ।
श्राद्धकाले यथा श्राद्धं लुप्यते तन्निबोधत ।

[(L. 1) D5 [अ]परं (for परं).]

— D4-7. 9 om. line 219. — (L. 219) B3 न च प्रीणंति देवताः (for the post. half). — For lines 221-224, D4-7. 9 subst. :

पितरस्तस्य नश्यन्ति अग्नयश्च महायशाः ।
निराशो यस्य गच्छेत अतिथिर्यस्य दुर्मनाः ।
भ्रूणहत्या कृता तेन अशुभा पापकर्मिणा ।
पितॄणामतिथिर्यस्य व्रजेत्तदिह नार्चितः ।

[(L. 1) D5 ह्यग्नयश् (for अ°). — (L. 3) D4. 5 अशुभं पापकर्मिणां (for the post. half).]

D4-7. 9 cont. :

तस्यायं च परश्चैव लोको नास्ति दुरात्मनः ।
अयं चैव परो धर्मः शुचिस्मयकरो महान् ।
ये सदा मां न पश्यन्ति प्रविशन्ति हुताशनम् ।
याचकाः सलिलं वापि पुनः पुनरभीक्ष्णशः ।
जलं च प्रविशेद्यस्तु स तु मां नोपसर्पति ।
ये च पुण्यावकाशेषु पुण्यक्षेत्रेषु मानवाः ।
हरिश्चन्द्रे परिश्चन्द्रे प्रभासेऽमरकण्टके ।
कुरुक्षेत्रे पुष्करे च तथा तुङ्गारपर्वते ।
अन्येषु च यथान्यायं साधयन्तीह कार्पिकाः ।
गोग्रहे स्त्रीग्रहे वापि राष्ट्रोपक्रमणेऽपि वा ।
धर्मयुद्धेषु राज्ञा वा ये नराभिमुखा हताः ।
अपरावर्तिनः शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
ते न पश्यन्ति मां धीरा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
चतुर्दशीमष्टमीं च उभयोः पक्षयोरपि ।
उपवासपरो नित्यं नियतो नियतेन्द्रियः ।
पूर्णे संवत्सरे चैव कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
मधुपर्कतिलांश्चैव दत्त्वा मां नोपसर्पति ।
भीष्मः ।
धर्मराजवचः श्रुत्वा सर्वे ते विबुधेश्वराः ।
यक्षराजं धनपतिं पृच्छन्ति सुरसत्तमाः ।
दानमेतत्कथं देयं कथं दत्तं महाफलम् ।
एतद्वै सर्वमाख्याहि यथावदनुपूर्वशः ।
धनदः ।
विशुद्धहृदयो भूत्वा योऽन्नं दद्याद्द्विजातये ।
धर्मद्वारविधिं तस्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
दूरादभ्यागतं पात्रं वृत्तिहीनं क्षुधान्वितम् ।
दरिद्रं व्याधितं दीनं कुटुम्बकरकार्शितम् ।
श्रोत्रियं यज्ञशीलं च सर्वज्ञं छिन्नसंशयम् ।
कामादिभिः परित्यक्तं परं पदमुपासकम् ।
बाल्याहिताग्निं स्थविरं वेदाध्ययनतत्परम् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा पात्रमेवंविधं विदुः ।
एभ्यो दत्तमनन्तं हि सत्त्वयुक्तेन चेतसा ।
भीष्मः ।
धनेश्वरवचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सवासवाः ।
वरुणं नोदयन्तीह ब्रूहि त्वं स्वमनीषितम् ।
वरुणः ।
अल्पं वा बहु वा तोयं निर्मले निचये नराः ।
अवगाह्य पिबन्ते च पवित्रमिति मन्यते ।
विशुद्धचेतसा युक्तास्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
जलाशयानां कर्तारः सर्वभूताभयप्रदाः ।
नित्यं प्रवाहतोयानि नोपरुन्धन्ति सेतुभिः ।
नोत्सृजन्ति पुरीषाणि मूत्राणि ष्ठीवनानि च ।
नित्यं तोयप्रदातारस्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
वरुणस्य वचः श्रुत्वा वज्रपाणिं शतक्रतुम् ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि क्रमेण विबुधेश्वराः ।
इन्द्रः ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासीत आदित्याभिमुखस्थितः ।
सर्वतीर्थेषु च स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
अथ सर्वे महाभागा मरुतश्च यशोन्विताः ।
अश्विनौ रूपसंपन्नौ क्रमेण परिपृच्छतः ।
अश्विनौ ।
अश्विनीपौर्णमास्यां तु पुष्पमाल्यानुलेपनः ।
यो ददातीह विप्रेभ्यः स आवां प्रीणयेत दि ।
वीरासनोपवासेन उपवासेन यो निशि ।
तां रात्रिं समतिक्रम्य कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
सर्पिर्विभावसौ दद्याद्दक्षिणां च द्विजातये ।
तस्य धान्यं धनं चैव पुत्राश्चैव गुणान्विताः ।
अभिरूपं च रूपं च जीवितं च महोदयम् ।
सौहृदं च सततं मुख्यं कामभोगांश्च पुष्कलान् ।
वीतरागः सुसंहृष्टो गन्धमाल्यं मनोभवम् ।

पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ।
स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ।
तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्चितः ।
अग्निः ।
पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गाश्च सुदुर्मतिः ।
ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथानलम् ।
तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः ।
दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै ।
वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ।

पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णति ।
आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ।
निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ।
तस्माद्गावो न पादेन स्प्रष्टव्या वै कदाचन ।
ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ।
विश्वामित्रः ।
श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितृणामौपहारिकम् ।

देवताः पितरश्चैव क्रमेण समरुद्गणाः ।
ऋषयो धर्मगुह्यानि पृच्छन्ति सुसमाहिताः ।
इच्छाम ऋषिभिः सर्वैः पृथक्कारेण भाषितुम् ।
धर्माधर्मकृतं सर्वमृषीणां संप्रवर्तनम् ।
एतच्छ्रुत्वा सुरेन्द्राणां श्लक्ष्णाक्षरपदं वचः ।
ब्रुवन्ति ऋषयः सर्वे परिपृष्टाः शुभाशुभम् ।
वसिष्ठः ।
आस्तिकाः सुव्रता धीराः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ।
देवलोके महीयन्ते श्रद्दधानाश्च ये नराः ।
स्वागतं तेति भाषन्तः सदा वनगतास्तथा ।
अर्चयन्ति यथाशक्त्या ते नराः स्वर्गगामिनः ।
विश्वामित्रः ।
श्रूयतां मे परं गुह्यं पवित्रं धर्मसंहितम् ।
दानं संवत्सरस्यैकं यथा बहुफलं भवेत् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितृणामनुमासिकम् ।
गजच्छायां तु पूर्वायां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
मासि प्रौष्ठपदे यस्तु मघाम्योऽन्नं यथेच्छकम् ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
त्रयोदश समास्तेन पितरस्तस्य तर्पिताः ।
प्रयच्छन्ति परां पुष्टिं सर्वकामपुरस्कृताः ।
एतेनैव तु योगेन वस्त्रासनमुपानहौ ।
यो ददाति मघाश्राद्धं भोजनं च किमिच्छकम् ।
द्विर्द्वादशसमास्तस्यां पितरस्तस्य तर्पिताः ।
सर्वकामान्प्रयच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ।

[(L. 1) D5 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 6) D6.7.9 सिद्ध- (for पुण्य-). — D4 om. lines 8-9. D7 reads lines 15-17 on marg. — (L. 16) D6.7 पूर्ण- (for पूर्णे). — (L. 22) D5.7 दत्तं (for दद्याद्). — (L. 23) D4.6.9 यथा तथा (for यथातथम्). — (L. 26) D5 क्रतुशीलं; D6.7.9 ऋतु° (for यज्ञ°). — (L. 29) D6.7.9 ब्रह्मचारिं गृहस्थं वा (for the prior half). — (L. 33) D4.6.7.9 दूषयंति च ये नराः (for the post. half). — (L. 35) D4 तुष्टिं (for पुष्टिं). — (L. 44) D4.6.9 महायशाः (for यशोन्विताः). — (L. 46) D5 अश्विन्यां (for °नी-). D6.7.9 आश्विनीं पूर्णमास्यां तु (for the prior half). — D9 om. from the post. half of line 47 up to the prior half of line 51. — (L. 61) D7.9 यतेंद्रियाः (for जि°). — Lines 65, 68-70 = (var.) lines 237-241. — (L. 71) D4.6.9 तेन (for तस्य). — D4 om. (hapl.) lines 72-75. — (L. 74) D7 यथेच्छकं (for किमि°). — (L. 75) D6.7.9 तेन (for तस्य). — (L. 76) D5 परां (for शुभां).]

— (L. 225) D4 भर्तुः (for मर्त्यः). D9 om. (hapl.) from स्पृशेद् up to दिवं (in line 228). D3 गां (for गाश्). D4-7 स्पृशेद्गावो महायशाः (sic) (for the post. half). — (L. 226) Dn3 यथानलं; D4-7 च पावकं (for तथानलम्). — (L. 227) D6 om. from दोषान् up to दिवं स्पृ (in line 228). D4.5.7 दारुणान्क्रूरकर्मणः (for the post. half). — After line 227, D4.5.7 ins.:

तन्निबोधत मे सर्वे महाभागाः सुरोत्तमाः ।

— (L. 228) D4-7.9 धिक्शब्दः (for [अ]शब्दोऽस्य). D4-7.9 पितरो विभ्रमंति च (for the post. half). — (L. 229) D4-7.9 तेन वै (for पुष्कलम्). — (L. 230) D4.6.7.9 महाज्वालो (for °तेजा). D4-7.9 हविर्न प्रतिगृह्णते (for the post. half). — (L. 231) D8 शतेन (for शतं च). D4-7.9 नरके घोरदर्शने (for the post. half). — After line 231, D4-7.9 ins.:

पच्यते क्रूरकर्मा वै जायमानः पुनः पुनः ।
धृष्टायां नानुविन्दन्ति पितरः सह दैवतैः ।

— D4-7.9 om. line 232. — (L. 233) D4-7.9 स्प्रष्टव्या लोकमातरः (for the post. half). — After line 233, D4-7.9 ins.:

दोषाश्च विविधा दृष्टा ये श्रुता विबुधां गणैः ।
[D4 ये श्रुता विबुधागताः (for the post. half).]

— After the above, D4-7.9 read lines 317-335. — D4-7.9 om. lines 234-276. V1 B1 Dn1 D8 om.

गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ।

गावः ।

बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च
क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च ।
यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ।
भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या
विभावसोश्चापि पथे स्थिता या ।
देवाश्च सर्वे सह नारदेन
प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ।
मन्त्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै
विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य
गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिं च ।
एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं
पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
न तस्य पापं न भयं न शोकः
सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ।

भीष्मः ।

अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ।
प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षेत्रे विशेषतः ।
द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवृत्तयः ।
प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केनेह कर्मणा ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ।
यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः ।
पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ।
एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्दधानः समाहितः ।
सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ।
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।

Colophon.

विभावसुः ।

सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् ।
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्नयस्त्रयः ।

---

line 236. — (L. 240) Dn_2 भवने (for °ते). — (L. 243) D_8 [अ]कुतोभयं (for °ये). — (L. 245) D_8 [अ]वसत्सा (for सवत्सा). — (L. 247) B_1 वै (for the second या). — (L. 248) $B_{1.3}$ Dn_3 D_8 पथि; B_4 पदे (for पथे). — (L. 251) V_1 मंत्रैर्घृतेन (for मन्त्रेणैतेन). V_1 B Dn_3 D_8 [अ]भिवंदे(B_5 °रमे)त (for °वन्देत). — (L. 256) B_1 D_8 गोषु (for गोष्ठ-). — (L. 260) V_1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — (L. 261) V_1 $B_{3.4}$ D_8 अतिक्रम्य (for अभि°). — (L. 264) B_8 $Dn_{1.n2}$ -वर्तिनः (for -वृत्तयः). — (L. 265) $B_{2.3}$ $Dn_{1.n2}$ च (for [इ]ह). — After line 265, D_8 ins.:

एतन्मे ब्रूहि तत्त्वेन यथावत्परिपृच्छते ।

— B_5 *om.* lines 267–270. — (L. 270) V_1 $B_{1.3}$ D_8 मर्त्या (for मर्त्यो). V_1 $B_{1.3}$ D_8 लभंते. — B_{3-5} ins. after line 276 : B_1 before line 277 :

श्रूयतां चापरं गुह्यं ब्रह्मक्षत्रसुखावहम् ।
पूर्वं स्नात्वा यथान्यायं प्राणायामं समाचरेत् ।
सहस्रगुणितं कृत्वा सावित्रीं वेदमातरम् ।
सायं प्रातर्जपन्विप्रो यमलोकमवाप्नुयात् ।

[(L. 1) $B_{1.5}$ परमं (for चापरं).]

— Colophon. — *Parvan name* : B_{1-4} D_8 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_8 देवरहस्यं. — *Adhy. no.* : V_1 126 ; B_5 116 ; Dn_1 124. — $D_{4.5}$ भानुः (for विभावसुः). — After the ref., $D_{4-7.9}$ ins. :

संशृणुध्वं भवन्तो वै यन्मां पृच्छथ तत्त्वतः ।

— (L. 277) $D_{6.7.9}$ पूर्णाम् (for पूर्णम्). D_4 घृतोत्तमाः; $D_{6.7.9}$ घृतोत्तरां (for °राः). — (L. 278) $D_{4-7.9}$ उद(D_4 °दि)तश्चैव पूर्वेण (for the prior half). B_3 तज्जलं चाक्षयं शुभं; $D_{4-7.9}$ तज्जलं तांश्च अक्षतान् (for the post. half). — After line 278, $D_{4-7.9}$ ins. :

विक्षिपेत्सुमनास्तत्र श्रद्दधानस्तु मानवः ।

— (L. 279) $D_{4-7.9}$ तत्र (for मर्त्यः). $D_{4-7.9}$ श्रद्धायुक्तो (for पौर्णमास्यां). — (L. 280) Dn_3 [अ]पि (for [अ]स्य). $D_{4-7.9}$ सुप्रीतोहं कृतस्तेन अग्नयश्च त्रयो हुताः. — After line 280, $D_{4-7.9}$ ins. :

ये च धर्माश्रिता लोके वयोवृद्धा महाव्रताः ।
तेषां धर्मफलं साधु धर्मेषु सुमहत्फलम् ।

वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ।
अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ।
दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ।
हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ।
हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य हीयते ।

श्रीः ।

प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् ।
योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ।
देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ।

अङ्गिराः ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ।

गार्ग्यः ।

आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वप्नं न च मांसानि भक्षयेत् ।
गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ।
एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
अपि क्रतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्धविः ।

— (L. 281) D4.9 हिंसति यो ; D6.7 हिंसयति (for च यो हन्याद्). D5.7 ह्यमावास्याम्. — D4-7.9 om. (hapl.) lines 282-283. — (L. 282) B2.3 भ्रूण- (for ब्रह्म-). — (L. 284) B3 [उ]द्वहंति (for [उ]द्विजन्ति). — For line 284, D4-7.9 subst. :

सोमस्तु हिंसितस्तेन नास्य तुष्यन्ति देवताः ।

— (L. 285) D9 om. from न तस्य up to हीयते (in line 286). D4-7 हव्यं च देवतास्तस्य नानुगृह्णंति सर्वशः (D4 °तः). — (L. 286) B2.3 कुप्यंति. B3 तस्य (for चास्य). B1 देव- ; Dn2 D8 कुल- (for कुले). D4-7 पितरश्चैव हन्यंते (D4 कव्यं वै) कुलवंशश्च हीयते. — D4-7 ins. after line 286 : D9 after हव्यं (in line 285) :

राहोश्चागमकाले तु चन्द्रादित्यौ नमस्यति ।
तस्य व्युष्टिं ददामोऽस्य हृदयेन नमस्यतः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रावुत्तराभिमुखो दिवा ।
नरः प्रस्रवते यस्तु तस्य व्युष्टिं ददाम्यहम् ।
भाषितं रविणा श्रुत्वा शीतरश्मिं महाद्युतिम् ।
पृच्छन्ति हि रहस्यानि श्रोतुकामा दिवौकसः ।

सोमः ।

अविद्यो वा सविद्यो वा न वेदयति यस्तु माम् ।
अपि पर्याप्तविद्यो वा नरके वसते तु सः ।
देवकार्येषु नास्तिक्यो दुराचारो विनश्यति ।
न च पुत्रपशूंस्तस्य स्थावरो नरको ध्रुवः ।
यथाक्रममुपासित्वा सर्वदैवमुपासते ।
पृच्छमानाः क्रमेणाग्निमर्थयन्ति सुरोत्तमाः ।

[D4 om. lines 2-4.]

— D4 श्रियः (for श्रीः). — (L. 287) Dn1 भिन्न- (for पान-). D4-7.9 भस्मभांडयुतं गृहं (for the post. half). — (L. 288) D4-7.9 हन्यंते योषितश्चैव (for the prior half). — After line 288, D4-7.9 ins. :

नाह्निकं न बलिर्यत्र नोपवासो न शौचता ।
मया त्यक्तं गृहं तत्तु शीघ्रं प्रविशते कलिः
पापमच्छन्ने गृहे तस्मिन्विनायकशतैर्युते ।
अपि वर्षशतस्यान्ते भोजनं नैव विद्यते ।
पुंश्चली गृहिणी यत्र न च शौचसमन्विता ।
तद्गृहं सर्वपापैस्तु ग्रस्तं नैव सुखं भवेत् ।
शिष्टाचारो नरो यत्र नित्यं शौचसमन्वितः ।
योषितोऽलंकृता यत्र तत्राहं भवने रता ।
प्रतिश्रुत्य श्रियो वाक्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।
अर्कं विभावसुं देवा नोदयन्ति समाहिताः ।
यत्तु गुह्यं रहस्यं तु धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
मर्त्यानां श्रद्दधानानां तद्ब्रूहि सुमहामते ।

[(L. 2) D4 तत्र ; D5 यत्तु (for तत्तु). D6.7.9 क्षिप्रं (for शीघ्रं). — D5 om. lines 6-8. D4 om. line 9.]

— D4-7.9 om. lines 289-290. — (L. 289) B3 [अ]पि (for वा). — (L. 290) B1.3 D8 तस्य (for प्रति-). — (L. 291) B2 दीपान् (for दीपं). D4-7.9 करंजे दीपकं ददौ (for the post. half). — (L. 292) D4-7.9 अक्षतैश्चार्चयेन्नित्यं (for the prior half). B3 D4.6.7.9 प्रजास् (for प्रजा). — After line 292, D4-7.9 ins. :

गौतमः ।

पूजयेन्निम्नगा यश्च स्रोतः प्रतिमुखागतम् ।
यस्तस्य यानं वहति गुणान्वा वदते महान् ।

[L. 1) D6 यंत्र (for यश्च).]

— After the above, D4-7.9 read lines 306-316. — After the ref., D4-7.9 ins. :

अहो बहुविधो धर्मः सरहस्यो मनीषिणाम् ।
धर्मगुह्यमिदं पुण्यं मनुष्याणां सुखावहम् ।
शृणुध्वं गदतः सर्वे यथा धर्मो न हीयते ।

— D4-7.9 read line 293 after line 295. — (L. 293) D4-7.9 आतिथ्यं च यथाशक्त्या दद्याद्दीपकमाश्रये (D6.7 °मथाश्रये). — D4-7.9 om. line 294. — (L. 294) Bom. ed. -स्वापं (for -स्वप्नं). — (L. 295) D4-7.9 हिंसेत (for हिंस्याच्च). D4-7.9 सर्वावस्थमनिंदितं (for the

न तु क्षीयन्ति ते धर्माः श्रद्दधानैः प्रयोजिताः ।
इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्थिके पर्वणीषु च ।
रजस्वला च या नारी श्वित्रिकापुत्रिका च या ।
एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ।
शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
कीर्तयेद्भारतं चैव तथा स्यादक्षयं हविः ।

धौम्यः ।

भिन्नभाण्डं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ।
भिन्नभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।
कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्वृक्षं न रोपयेत् ।

जमदग्निः ।

यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह ।
अवाक्शिरा वा लम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् ।
न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् ।
तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता ।
शुद्धेन मनसा दत्त्वा सक्तुप्रस्थं द्विजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

Colophon.

---

post. half). — (L. 296) D1-7. 9 पुण्य- (for श्रेष्ठ-). D1-7. 9 मनुष्याणां सुखावहः (for the post. half). — Dn2 D1-7. 9 om. lines 297-298. — (L. 299) D1-7. 9 [ए]व परं (for परमं). — (L. 300) B6 [अ]पि (for the third च). D1-7. 9 श्रद्धानस्य यज्ञेषु पर्वणीषु तिथीषु च. — (L. 301) B1 पूतिका; D1-7. 9 पूतिला (for [अ]पुत्रिका). — (L. 302) D1-7. 9 स्पृष्टं चाप्युपहन्यते (for the post. half). — After line 302, D1-7. 9 ins.:

न तद्देवानुगृह्णन्ति हतं भवति तद्धविः ।

— (L. 303) Dn1 [अ]पि (for [अ]स्य). D1-7. 9 पितरस्तु न चाश्नंति वर्षाणि तु (D1 न वर्षाणि; D7 वर्षाणि च) चतुर्दश. — After line 303, D1-7. 9 ins.:

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मादेतास्तु वर्जयेत् ।

— (L. 304) B8 शुद्ध- (for शुक्ल-). D1-7. 9 स्नातो (for भूत्वा). — (L. 305) D1-7. 9 [अ]पि (for [ए]व). — After line 305, D1-7. 9 ins.:

एवमक्षयतां याति अन्यथा सममेव हि ।
सूकरो यन्निरीक्षेत यन्निरीक्षेत कुक्कुटः ।
यच्छ्वा वै हि निरीक्षेत यच्चैव वृषलीपतिः ।
न देवास्तत्तु भुञ्जन्ति पितरो वा कदाचन ।
न च सुप्लावितं विप्रा हतं भवति तद्धविः ।
येऽऽश्रमेषु निषेवन्ति सेवितानि मनीषिभिः ।
शान्तिं गच्छन्ति ते वीरा ईप्सितांश्च मनोरथान् ।
न कुर्वन्ति यथोक्तानि श्रियस्तेषु मनोरमाः ।
दाम्भिनो लिङ्गिनः क्रूरा व्रजन्ति नरकं हि ते ।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च परंतपाः ।
पितरश्च महात्मानो वृद्धगर्गेण भाषितम् ।
श्रुत्वा प्रीतमनोभिस्ते सर्व एव समाहिताः ।

[(L. 2) D1 निरीक्षेत्तु (for the second °क्षेत).]

— *After the above,* D1-7. 9 read lines 368-394.

— (L. 306) B1 खट्वांगं (for खट्वां च). D8 कुक्कुटं च शुनस्तथा (for the post. half). D1-7. 9 भिन्नं भांडं तथा खट्वां कुकुटं श्वानमेव च. — (L. 307) B1 सुप्रशस्तानि. D1-7. 9 चत्वारि (for सर्वाणि). D1-7. 9 ये च वृक्षाः फलैर्विना (for the post. half). — After line 307, D1-7. 9 ins.:

गृहद्वारे गृहे वाथ स्थापयेन्न विचक्षणः ।

— (L. 308) D4. 5 -भांडं (for -भाण्डे). D1-7. 9 वाहन- (for तु धन-). — (L. 309) B2. 5 Dn8 शुनि वा (for शुनके). D1-7. 9 श्वाने वै कुकुटे चैव (for the prior half). — (L. 310) V1 सेवयेत् (for रोप°). D1-7. 9 तस्मात्तत्परिवर्जयेत् (for the post. half). — After line 310, D1-7. 9 ins.:

श्रद्दधानेन मर्त्येन वर्जनीयानि नित्यशः ।

— (L. 311) D1-7. 9 अग्निष्टोमेन वा यजेत् (for the post. half). — (L. 312) D6-7. 9 [अ]व- (for वा). D4 अर्वाक्शिरा विलंबेत (for the prior half). — (L. 313) B1 चान्य-; Dn1 यस्य (for चास्य). D1-7. 9 हृदयं वाप्यशुद्धस्य (D6. 7. 9 °द्धं स्यात्) (for the prior half). V1 चाकाशं (for नरकं). D1-7. 9 शाश्वतं (for स ध्रुवं). — (L. 314) D1-7. 9 अल्पं (D6. 7. 9 तुल्यं) सत्यं च यज्ञश्च यस्य शु(D6. 7 सि)द्धं मनो भवेत्. — (L. 315) D1-7. 9 दत्त्वा शुद्धेन मनसा (for the prior half). — (L. 316) D4 ब्रह्मलोके (for °कम्). D1-7. 9 महत्प्राप्य (for अनुप्राप्तः). Dn2 पर्याप्ति (for °प्तं). — After line 316, D1-7. 9 ins.:

पर्वतः ।

प्रातः प्रभाते संध्यायामुपगृह्य तु पिप्पलम् ।
तिलपात्रं च यो दद्यान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
गन्धान्मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
आह्निकं यः प्रकुर्वीत दध्ना चापि सुसंस्कृतम् ।
गां चैव यः स्पृशेन्नित्यं आसमुष्टिं प्रयच्छति ।
निस्तरेत्सततात्रेण प्रवृद्धमपि किल्बिषम् ।

वायुः ।

किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्ताञ्शृणुध्वं समाहिताः ।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनम् ।
दीपकश्चापि कर्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः ।
एतेन विधिना मर्त्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो ददाति तिलोदकम् ।
भोजनं च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ।
इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः ।
मन्यते धर्म एवेति स चाधर्मेण लिप्यते ।
अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति ।
पितरश्च न तुष्यन्ति सह देवैर्विशेषतः ।
प्रायश्चित्तं तु यत्तत्र सुव्रतस्तन्निबोध मे ।
यत्कृत्वा तु नरः सम्यक्सुखी भवति विज्वरः ।
गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ।

कश्यपः ।

यः पशून्हन्ति वै पापः परत्र हन्यते तु सः ।
ददते पशवो यस्तु तस्य लोके महोदयः ।
यस्तु भुक्तवतां धीरो मेदिनीं परिमार्जयेत् ।
श्रद्दधानो भवेन्मर्त्यः सुखसौभाग्यभाग्भवेत् ।
दीर्घमायुर्वयोऽग्र्यं च यशश्च विपुलं भुवि ।
उत्तमां च गतिं लोके तुष्टिं पुष्टिं गुणोदयम् ।
अयं चैव परो धर्मो गुह्यार्थो लोकविश्रुतः ।
यो ददाति हि वै मर्त्यः कन्यां भूषणभूषिताम् ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः शाश्वतः शुभलक्षणः ।
स्वर्गे च लभते वासं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
अकृत्वा मूर्ध्नि तोयं यः संक्रमेण तु यो व्रजेत् ।
लङ्घिता देवतास्तेन सलिलं लङ्घितं तदा ।
अक्षेषु न च सज्जेत न च जल्पेत भोजने ।
भुञ्जेद्योऽन्नं शयानश्च रमते तत्र पाप्मना ।
शयनासने न तिष्ठेत ऊर्ध्वपादो नरः सदा ।
अमङ्गल्यमपुष्टीकं वपुस्तेजःप्रणाशकम् ।
पुरस्तात्स्नातमात्रस्य गच्छमानस्य वा पथि ।
मुण्डभग्नशिरोग्रीवः श्रियो ह्यपि श्रियं हरेत् ।
अधौतपादः स्वपिति रात्रौ च दधिभोजनम् ।
श्रद्दधानो न कुर्वीत कलिद्वारं हि तद्भवेत् ।

[(L. 2) D_{4} तु (for च). — (L. 4) D_{4} च यः (for यः प्र-). $D_{6.9}$ दधिना च (for दध्ना चापि). — (L. 5) $D_{4.6.9}$ तु (for यः). — (L. 12) $D_{6.7.9}$ तुष्टिपुष्टि-. — (L. 17) D_{7} च (for तु). D_{9} जयेत् (for व्रजेत्). — (L. 18) D_{4} तास्ते (for तेन). — (L. 19) $D_{6.7}$ तु (for the second च). $D_{4.5}$ सज्जेत; D_{7} जल्पेत्तु (for जल्पेत). — (L. 20) D_{7} भजेद् (for भुञ्जेद्). — (L. 21) Prior half hypermetric. — (L. 22) D_{7} -प्रणाशनं (for °शकम्). — (L. 23) D_{5} पुरतः (for पुरस्तात्).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 338–365. — (L. 317) B_{1-3} कंचिद् (for किं°). $D_{4-7.9}$ मनुष्याणां (for मानुषाणां). — (L. 318) $D_{4-7.9}$ धर्मास् (for दोषास्). D_{4} तान्शृणुष्व समाहितः (for the post. half). — (L. 319) $D_{4-7.9}$ निष्फलः (for भोजनम्). — (L. 320) $D_{6.7.9}$ [उ]प- (for [अ]पि). $B_{1.3}$ D_{4} दीपकश्चोपहर्तव्यः; D_{8} सदीपश्चोपकर्तव्यः (for the prior half). — (L. 321) $D_{6.7}$ अनेन (for एतेन). $D_{4-7.9}$ बलिं हरेत् (for समाहितः). — (L. 322) $D_{4-7.9}$ चत्वारो (for चतुरो). — After line 322, B_{6} ins.:

पितॄणां नियतश्राद्धे दीपकाश्च यथाविधि ।

— B_{6} reads line 323 twice. — (L. 323) D_{6} यथाशक्ति (for °क्त्या). D_{4} ब्राह्मणैर्वेदपारगैः (for the post. half). — (L. 324) D_{4-7} -शतं तेन (for -शतस्येह). D_{9} पशुबंधशतं तेन (for the prior half). $D_{4-7.9}$ यष्टं भवति शाश्वतं (for the post. half). — (L. 325) $D_{4-7.9}$ परमं (for [ए]वापरं). $D_{4-7.9}$ प्रशस्तं मे (for अप्रशस्तं). D_{8} द्विजोत्तम (for निबोधत). — After line 325, $D_{6.7}$ ins.:

द्विजानामल्पबुद्धीनां परलोके सुखावहम् ।
मुच्यमानं तु वृषभं ददतो गां द्विजातये ।
नैवमित्याह यः पापो दोषांस्तस्य निबोधत ।

[(L. 1) D_{6} परलोक- (for °के). — (L. 3) D_{7} यत् (for यः).]

$D_{4-7.9}$ om. lines 326–327. — (L. 326) B_{5} देवताः (for योषितः). — (L. 327) D_{8} [इ]ह (for [इ]ति). — (L. 328) D_{4} तुष्यंति; D_{5} रुष्यंति; $D_{6.7.9}$ तुष्यंते (for कुप्यन्ति). $B_{1.2}$ च (for स). $D_{4-7.9}$ शूद्रयोनौ प्रजायते (for the post. half). — (L. 329) D_{8} न संशयः (for विशेषतः). $D_{4-7.9}$ देवा नाश्नंति तद्धविः (for the post. half). — After line 329, $D_{4-7.9}$ ins.:

एते दोषा महान्तस्य मूढस्य तु भवन्ति वै ।

— (L. 330) $D_{4.6.7.9}$ प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दोषाणां तस्य शोधनं. — (L. 331) $D_{4.6.7.9}$ यथा मुच्यति दोषैस्तु (for the prior half). $D_{4-7.9}$ न चाधर्मेण लिप्यते (for the post. half). — (L. 332) D_{4} मूत्रे (for मूत्र-). — After line 332, $D_{4-7.9}$ ins.:

दध्ना चैव यथान्यायमेकैकेन त्र्यहं त्र्यहम् ।
एकैकं प्राशतो नित्यं त्र्यहं त्वनशनो भवेत् ।

[D_{4} om. line 2. — (L. 2) $D_{7.8}$ अनशनो (for त्व°).]

ततः संवत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ।
एष ह्यधर्मो धर्मश्च रहस्यः संप्रकीर्तितः ।
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गसुखावहः ।

Colophon.

लोमशः ।

परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहम् ।
निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति वै ।
परदाररतिर्यः स्याद्यश्च वन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मस्वं हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते ।
असंभाष्या भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः ।
देवताः पितरश्चैषां नाभिनन्दन्ति तद्धविः ।
तस्मात्परस्य वै दारांस्त्यजेद्वन्ध्यां च योषितम् ।
ब्रह्मस्वं हि न हर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ।
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
श्रद्दधानेन कर्तव्यं गुरूणां वचनं सदा ।
द्वादश्यां पौर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य पुण्यं निबोधत ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वासवः ।

— (L. 333) D4–7. 9 अग्निकार्यं सदा कार्यमेकैकेन त्र्यहं त्र्यहं (D4 परं). — After line 333, D4–7. 9 ins. :

एतेन विधिना युक्तो गते मासे तु द्वादशे ।

[D7 अनेन (for एतेन). D5 अनेन विधिना यस्तु (for the prior half).]

— (L. 334) D4–7. 9 हविर् (for प्रति-). — (L. 335) D4–7. 9 पितरश्चैव संहृष्टाः (for the prior half). — After line 335, D4–7. 9 ins. :

हव्यकव्यानि गृह्णन्ति विधिवत्सह दैवतैः ।
व्यपेतकलुषश्चापि श्रीश्चैव भजते नरम् ।
इदं चैव परं गुह्यं सदा यश इति स्मृतम् ।
दैवतेभ्योपहारांस्तु यो ददाति नरोत्तमः ।
गन्धानुलेपनं पुष्पं प्रदीपं गीतवादिनम् ।
जप्यं च शुचिना राजन्प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
शङ्खतूर्यनिनादैश्च उभे संध्ये तु यो नरः ।
स्वगृहे कुरुते शान्तिं तुष्यन्ते तस्य देवताः ।
नित्योपहारं देवेभ्यः प्रयच्छेत समाहितः ।
एषा शान्तिः परा नृणामेतत्परममङ्गलम् ।
परमं पावनानां च वर्धनानां च वर्धनम् ।
आज्यं धूपश्च दीपश्च तथा तूर्यस्य निस्वनः ।
अक्षयं स्वर्गमार्गं च दर्शयन्ति महोदयम् ।
संध्याउपासनं नित्यं अग्निकार्यं परं हि यत् ।
सर्वदोषहरं नृणां सर्वपापविनाशनम् ।
कृत्वा तु देवकार्याणि य उभे कुसुमोदके ।
विक्षिपेन्मम नाम्ना वै तस्य तुष्टिं ददाम्यहम् ।
अनलस्य वचः श्रुत्वा अभिनन्द्य पुनः पुनः ।
धर्मराजं तु तत्त्वेन परिपृच्छन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाः के न भोक्तारः पितृकार्ये महात्मनः ।

[(L. 3) D4 परो गृह्यं (for परं गुह्यं). — (L. 5) D5 -वाद्यकं; D7 -वादिकं (for °नम्). — D4 om. (hapl.) lines 7–8. D5 om. lines 7–9. — (L. 9) D7 यः प्रयच्छेत् (for प्रयच्छेत). — (L. 12) D4. 6. 9 आपो; D7 आज्य- (for आज्यं). — (L. 14) D4 अग्निकार्यहितं यतः (for the post. half). — (L. 16) D6 उभौ (for उभे). — (L. 17) D4 ते (for [अ]हम्). — D4 om. line 20.]

— After the above, D4–7. 9 read lines 215 and 218. — (L. 336) B2. 8 D8 सरहस्यः (for रहस्यः सं-). — Colophon om. in D4. 7. 9. — *Parvan name :* B1–4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1. 3. 5 Dn1. n2 D8 दानधर्म. — *Adhy. name :* B1. 2. 4. 5 वायुरहस्यं; Dn3 देवरहस्यं. — *Adhy no.:* V1 128; Dn1 125. — D4–7. 9 नारदः (for लोमशः). — (L. 338) D4–7. 9 सक्ता ये (by transp.) After the prior half, D4–7. 9 read the post. half of line 340 and lines 341–342. — (L. 339) D4–7. 9 उपस्थिते (for भवन्ति वै). — (L. 340) D4–7. 9 om. the prior half. Dn3 परदारे (for °दार-). B2 Dn1. n3 च (for स्याद्). D4–7. 9 ये (for यश्). — (L. 341) D4–7. 9 ब्रह्मस्वानां च हर्तारः समं तत्र न (D4. 6. 9 °ममेतन्न) संशयः. — (L. 342) D4–7. 9 त्रयोपि ते (D9 ये) ह्यसंभाष्याः (for the prior half). D4. 5 तु न; D7 च न (for नात्र). — After line 342, B6 ins. :

स्नातकानां च विप्राणां ये वसन्तस्तपोधनाः ।
पितरो द्रष्टुमन्येन नार्हन्ति स कदाचन ।

— (L. 343) D4–7. 9 देवताश्च न तुष्यंति पूजिता ह्यपि पर्वणि. — (L. 344) D4. 6. 9 दाराणि; D5. 7 दारा हि (for वै दारांस्). — (L. 345) D4 न च; D6. 7. 9 च न (for हि न). D4–7. 9 श्रद्दधानेन सर्वदा (D4. 9 °था) (for the post. half). — (L. 347) V1 B Dn1. n3 D8 यथा; Dn2 तथा (for सदा). — (L. 348) D4–7. 9 द्वादशीं पूर्णमासीं च (for the prior half). D5–7. 9 घृताक्षतान् (for °तम्). — For lines 349–350, D4–7. 9 subst. :

ब्राह्मणाय प्रयच्छन्ति तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यथा समुद्रः सोमश्च क्षीणो (वृद्धो?) भवति पर्वणि ।
एवमस्य प्रदातारो वर्धन्तीह नरा भुवि ।

[(L. 3) D5 तस्य (for अस्य). D4 वर्धयंति (for वर्धन्तीह).]

दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यवांश्च भवेन्नरः ।
प्रीतश्च भगवान्सोम इष्टान्कामान्प्रयच्छति ।
श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
इमं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ।
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणां मधुना सह ।
दीपकं कृसरं चैव श्रूयतां तस्य तत्फलम् ।
तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्पाकशासनः ।
गोप्रदानं च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतम् ।
अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ।
तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम् ।
दीपे च कृसरे चैव तुष्यन्तेऽस्य पितामहाः ।
स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम् ।
एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।
अरुन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ।
समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ।

अरुन्धती ।

तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ।
सगुह्यान्सरहस्यांश्च ताञ्शृणुध्वमशेषतः ।
श्रद्दधाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः ।
अश्रद्दधानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ।

— (L 351) Dn_3 D_8 -चतुर्भाग- (for °भागं). $D_{4.5}$ फलं विंदंति मानवाः; $D_{6.7.9}$ फलं विंदति मानवः (for the post. half). — After line 351, $D_{4-7.9}$ ins. :

अगस्त्यः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण तु ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गोरग्निब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चण्डालेषु प्रजायते ।
मानुषं लोकमासाद्य परलोकसुखावहम् ।

[(L. 1) D_9 -विनाशे च (for °शेन). — (L. 5) D_4 -सुखावहे.]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 352–353. — (L. 352) $B_{2.3}$ [अ]पि जायते (for भवेन्नरः). — (L. 354) $D_{4-7.9}$ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं रहस्यं सुम(D_7 तु म)हाफलं. — $D_{4-7.9}$ om. line 355. — (L. 355) B_3 Dn_1 इदं (for इमं). B_2 मानुषाणां (for मनुष्याणां). $B_{1.3}$ Dn_{2}, n_3 सुखावहं. — (L. 356) D_5 कास्य:; $D_{6.7.9}$ काल्यम्; D_8 कल्यं (for कल्यम्). $D_{4-7.9}$ स्नातो वै शुक्लवासभृत (D_4 °ससा) (for the post. half). — (L. 357) $D_{4-7.9}$ ब्राह्मणे वेदपारगे (for the post. half). — D_4 om. from the post. half of line 358 up to the prior half of line 361. — (L. 359) $D_{5-7.9}$ तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — $D_{5-7.9}$ om. line 360. — (L. 362) $D_{4-7.9}$ यजते वा सदक्षिणं (for the post. half). — (L. 363) B_6 सहितेन (for सहै°). $D_{4-7.9}$ तिलपात्रसहस्रं च (D_7 तु) (for the prior half). B_2 (marg.) सममन्यंत देवताः; B_3 सन्यवस्यंति दे° (for the post. half). — (L. 364) $D_{4-7.9}$ च (D_5 तु) यः कुर्याद् (for सदा श्राद्धे). $D_{4-7.9}$ अश्नंति (for मन्यन्ते). — (L. 365) D_4 दीपकेन प्रकाशं च; D_5 दीपकेन कृसरया; $D_{6.7.9}$ दीपकेन कृशर्या च (for the prior half). B_6 तुष्यंति (for तुष्यन्ते). $D_{4-7.9}$ तु- (D_5 हृ)ष्यंति च हसंति च (for the post. half). — After line 365, $D_{4-7.9}$ ins. :

तिलपात्रेण वै श्राद्धं कृतं भवति शाश्वतम् ।
तिलोदकं पितॄणां तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च पितृभिः सोऽत्यर्थं पूज्यते सदा ।

[(L. 3) D_8 [ऽ]पि (for च). D_5 [ऽ]प्यर्थं (for ऽत्यर्थं).]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 366–367. — (L. 367) Dn_2 पूर्वम् (for एवम्). V_1 B_4 -जुष्टं (for -दृष्टं). — Colophon. — *Parvan name* : $B_{1.3.4}$ Dn_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1.3-5}$ Dn_{1}, n_2 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 129; B_6 120; Dn_1 126. — $D_{4-7.9}$ om. line 368. — (L. 368) D_8 पितृगणाः (for त्वृषि°). — (L. 369) $D_{4-7.9}$ परिपृच्छंति धार्मिणः; D_8 समानव्रतचारिणीं (for the post. half). — After line 369, $B_{1.2.5}$ $D_{4-7.9}$ ins. :

भवत्यनितपोवृद्धा समानव्रतचारिणी ।

[B_2 अरुंधती; $D_{4-7.9}$ सततं त्वं (for भवत्याति-).]

— Dn_{1}, n_2 om. lines 370–372. — (L. 370) $B_{4.5}$ वृत्तेन (for वीर्येण). — For line 370, $D_{4-7.9}$ subst. :

समानसारा वीर्येण दैवतैश्च न संशयः ।

— (L. 371) $D_{4-7.9}$ तव (for त्वत्तो). — For line 372, $D_{4-7.9}$ subst. :

यत्ते गुह्यं रहस्यं च धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
सर्वदेवैः समं प्राप्तां तन्नो ब्रूहि यथातथम् ।

— (L. 373) $D_{4-7.9}$ युष्माकं वै प्रसादजा (for the post. half). — (L. 374) $D_{4-7.9}$ युष्मदेव (D_5 युष्माकं हि)

अहन्यहनि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः ।
मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ।
गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ।
श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।
श्रद्दधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ।
कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ।
निषिञ्चेत गवां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ।
प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ।
श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु कानिचित् ।
सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।
अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ।
साधु साध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा ।
भूतैश्चैव सुसंहृष्टैः पूजिता साप्यरुन्धती ।

पितामहः ।

अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः ।

प्रसादेन धर्मे वक्ष्यामि ये गुणाः. — (L. 375) $D_{4-7.9}$ सुगुह्यान्. $D_{4-7.9}$ समाहिताः (for अशेषतः). — (L. 376) B_8 प्रयोक्तव्यं (for °व्या). $D_{4-7.9}$ श्रद्दधानः प्रमत्तेषु नित्यं श्रेयस्करा हि ये. — (L. 377) $D_{4-7.9}$ आश्रिते यः (D_9 °तेषु) प्रहर्ता च (for the prior half). — (L. 378) $D_{4-7.9}$ नरा ह्येते (for हि चत्वारो). B_8 धर्मान् (for धर्मं). $D_{4-7.9}$ धर्मस्तेषां हि लुप्यते (for the post. half). — (L. 380) $D_{4.6.9}$ यो यजेद्दक्षिणावता ; $D_{5.7}$ ये यज्ञे दाक्षिणान्विताः (for the post. half). — (L. 381) $D_{4-7.9}$ गोसहस्रं च यो दद्यात् (for the prior half). $D_{4-7.9}$ कार्तिक्यां (for यो दद्याज्). — (L. 382) B_1 च (for तद्). $D_{4-7.9}$ तत्तु धर्मफलं तस्य (for the prior half). — (L. 383) $D_{4-7.9}$ इदं (D_5 कर्म) चैव परं गुह्यं (for the prior half). — (L. 384) $D_{4-7.9}$ श्रूयतां धर्मसंग्रहः (for the post. half). — (L. 385) $D_{4-7.9}$ काल्य(D_4 °ल)मुत्थाय यो मर्त्यो (for the prior half). — (L. 386) $D_{4-7.9}$ गवां शृंगेभिषेचेत (for the prior half.). — (L. 387) $D_{4.6.9}$ प्रतीच्छेच्च ; D_5 यं प्रतीच्छेन् (for प्रतीच्छेत). $D_{4-7.9}$ पुण्यफलं (for धर्म°). B_2 (marg. as above). $_8$ तस्य धर्मं निबोधत (for the post. half). — (L. 388) $D_{4-7.9}$ यानि तीर्थानि श्रूयंते (for the prior half). $D_{4-7.9}$ कृत्स्नशः (for कानिचित्). — (L. 389) $D_{4-7.9}$ मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — (L. 390) $D_{4-7.9}$ तेषु (for तेषां). — After line 390, $D_{4-7.9}$ ins. :

अयं वै परमो धर्मो विनीतानां प्रशस्यते ।
सर्वपापहरः श्रीमान्परलोकसुखावहः ।
न व्रतं नोपवासस्तु न दानं न तपो महत् ।
स्त्रीणां धर्मो भवेन्नान्यो भर्तृशुश्रूषणात्परः ।
यो ददाति महादानं धनधान्यमनुत्तमम् ।
भर्तृविप्रियकारिण्या तद्वृथा नरको ध्रुवः ।

[(L. 2) D_9 परलोके (for °क-). — (L. 6) $D_{6.9}$ भर्तुर् (for भर्तृ-).]

— For line 392, $D_{4-7.9}$ subst. :

ऋषिभिश्चैव सर्वैस्तु वृद्धगर्गादिभिः सह ।

$D_{4-7.9}$ om. the ref. — (L. 394) $D_{4-7.9}$ भद्रं ते (for ते धन्ये). — After line 394, $D_{4-7.9}$ ins. :

ततो देवा महाभागा ऋषयश्चापि धर्मिणः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि वसूनथ पितॄन्गणान् ।

वसवः ।

देवताभिगमे धूपं दत्त्वा प्रज्वलितेऽनले ।
तं वन्देच्छिरसा यस्तु तस्य पुष्टिप्रदा वयम् ।
नारायणं वर्धमानाद्गवां वा वृद्धिमन्तिकात् ।
यस्तु संप्रस्थितः पश्येत्कुर्यात्तस्य प्रदक्षिणम् ।
तस्य सा सफला यात्रा सर्वकामफलप्रदा ।
धर्मोऽस्य विपुलो मुख्यो जीवितं च महोदयम् ।
यत्र वा तत्र वा सर्पं हतं वाप्यभिनन्द्य च ।
संस्कारयेच्च विधिवत्तस्य धर्मो महान्भवेत् ।
यः सर्पं हनते क्रूरः परत्र हन्यते तु सः ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं तस्य वै भवते ध्रुवम् ।
भ्रूणहापि कुमारीं वा पन्नगीं वापि यो हनेत् ।
समो दोषस्तु संभाष्यो नरकं यात्यसौ नरः ।
वसूनां वचनं श्रुत्वा पितरो मुनिभिः सह ।
क्रमेण धर्मगुह्यानि रुद्रान्पृच्छन्ति देवताः ।

रुद्राः ।

आह्निकस्यावसाने तु गवां पादोपसेचनम् ।
तत्तस्य हरते पापं सलिलं मूर्ध्नि पातितम् ।
मृत्तिकां गृह्य यः स्नायान्नद्यास्तूभयकूलतः ।
तस्य सर्वाणि पापानि भवन्ति निहतानि वै ।
शुचिः स्नात्वा नरो यस्तु शुक्लवस्त्रधरः सदा ।
रोचनाकृतमङ्गल्यः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
स हि सर्वाणि पापानि कश्मलान्यशुभानि च ।
निहत्य वपुषा युक्तः ह्यनूर्णा हरते वपुः ।
विशुद्धकल्मषश्चापि यक्षलोकमनुव्रजेत् ।
स तत्र तेजसा युक्तो यक्षराजेन पूज्यते ।

Colophon.

भीष्मः ।

रुद्राणां वचनं श्रुत्वा परितुष्टा महर्षयः ।
आदित्यास्तमपृच्छन्त तत्रैव समरुद्गणैः ।
यस्य दैवमनायत्तं ब्राह्मणैः सह विग्रहः ।
निष्फलं जीवितं तस्य अधर्मेण च युज्यते ।
सन्ति देवाश्च सन्तश्च ब्राह्मणाः शौचमेव च ।

वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ।

यमः ।

रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ।
रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किंचिद्विनश्यति ।
पर्वकाले च यत्किंचिदादित्यं चाधितिष्ठति ।
प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ।
प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ।
किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।
पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ।
उपानहौ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम् ।
पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।

अस्ति धर्मश्च सत्यं च दानं च विधिवत्सदा ।
वेदाः सत्यं स्मृतिः सत्यं यस्यैतत्तु मतं सदा ।
श्रद्दधानः स मनुजः स्वर्गलोके महीयते ।
आदित्यानां वचः श्रुत्वा सर्वे समभिनन्द्य च
तत्रैव विबुधाः सर्वे पृष्टवन्तः पितामहम् ।

पितामहः ।

देवतानामृषीणां च पितॄणां मातृभिः सह ।
आदित्यरुद्रसाध्यानां वसूनां च सुरोत्तमाः ।

[(L. 3) D_4 गत्वा प्रज्वलनेन वै (for the post. half). —(L. 4) $D_{5.7}$ तद् (for तं). — (L. 9) $D_{8.9}$ तं हतं चाभिनंद्य च; D_7 हतं तं चाभिनंद्य च (for the post. half). — (L. 11) D_6 हन्यते स परत्र ह (for the post. half). — (L. 12) $D_{5.7}$ [ए]व च भवेद् (for वै भवते). — (L. 14) $D_{6.7}$ संभाव्यो (for °ष्यो). —(L. 17) $D_{6.7.9}$ गवां पादावसेचनं (for the post. half). — D_6 om. lines 18–19. — Colophon. *Sub-parvan:* $D_{5-7.9}$ दानधर्मं. — *Adhy. name :* $D_{4-7.9}$ देवरहस्यं. — (L. 31) D_4 om. the prior half. D_4 reads from the post half up to the post. half of line 34 after the prior half of line 397. — (L. 32) D_4 अस्ति धर्मस्य शौचस्य (for the prior half). — (L. 35) D_6 सर्वे (for सर्वे). — (L. 38) D_5 आदित्यानां च रुद्राणां (for the prior half).]

$D_{4-7.9}$ om. the ref. — (L. 395) $B_{1.3}$ Dn_3 रमणीयाः. $B_{1.3}$ Dn_3 मया श्रुताः; D_8 श्रुता मया (by transp.). $D_{4-7.9}$ श्रुता युष्माभिरव्ययाः (for the post. half). — (L. 396) $D_{5-7.9}$ च मम (by transp.). — $D_{4-7.9}$ transp. lines 397 and 398. — (L. 397) $D_{5-7.9}$ शक्यमाचरितुं नरैः (for the post. half). — (L. 398) $D_{4-7.9}$ परलोकसुखावहं (for the post. half). — After line 398, $D_{4-7.9}$ ins.:

पितामहवचः श्रुत्वा चित्रगुप्तो महायशाः ।
देवताः प्रणतो भूत्वा भाषते धर्मसंहितम् ।

— (L. 400) Dn_3 [उ]प- (for [अ]धि-). — (L. 401) V_1 B_4 Dn_3 प्रेतलोक-; $B_{2.3}$ Dn_2 °के (for °कं). $D_{4-6.9}$ प्रेतलोकगतस्यापि (for the prior half). $D_{4-7.9}$ पुण्यपापैर् (for तत्तत्सर्वं). — (L. 402) Dn_3 तत्र (for तच्च). $D_{4-7.9}$ प्रजानाति हि (D_4 सुप्रजानां हि; D_5 प्रजानामिह) तत्सर्वं तत्रैव ह्युपभुंजति. — After line 402 $D_{4-7.9}$ ins. :

इहैव यत्कृतं कर्म यथाकालमुपस्थितम् ।
सहस्रसंमितं तत्तु तत्र तस्योपतिष्ठति ।
पर्यायः सर्वभूतेषु मन्तव्यः कालपर्ययात् ।
तत्र शीतं तथैवोष्णं कण्टका नरके बहु ।

[(L. 1) D_5 चैव (for [ए]व यत्). D_4 इहैव तत्कृतं कार्यं (for the prior half). — (L. 2) D_7 तं (for तत्). D_4 -तिष्ठते (for °ति).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 412–413. — $D_{4-7.9}$ om. line 403. — After line 405, $D_{4-7.9}$ ins. :

अग्निहोत्रं च पुण्याख्यं यत्र कौतूहलं हि नः ।
तेषु दानेषु यो धर्मस्तं भवान्वक्तुमर्हति ।
पृथक्कारेण सर्वेषां श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ।

चित्रगुप्तः ।

तेषु दानेषु ये धर्मास्ताञ्शृणुध्वं समाहिताः ।
श्रद्दधानेषु मर्त्येषु प्रेत्यलोके सुखावहम् ।
नित्यार्जवा ये विनये रताश्च
स्वाध्याययज्ञादिपथे निविष्टाः ।
नित्यप्रदानोद्धरणेषु युक्ता
यमस्य वक्त्रं न समीक्षते नराः ।
अवनितलगमनादिव्यनगां रम्यचित्रसंवीताम् ।
वैतरणीं नाम नदीं सुखेन गच्छन्ति वै मनुजाः ।
प्रियंवदा नित्यमनोविशुद्धा
ये तेषु वेत्रग्रहपङ्कगूढाः ।
सा एव भूयस्त्वतिदुर्विगाहा
कर्मानुरूपा भवतीह पुंसाम् ।
प्रायेण हिंसाभिरताः कृतघ्ना
मित्रद्रुहो नैकृतिकाः शठाश्च ।
ये कूटमानेषु रता मनुष्या-
स्ते पूयशोणितवहाः प्रतरन्ति सर्वे ।
ये धर्मशीला व्रतिनो मनुष्याः
पुण्योदकाः शीतजला हि तेषाम् ।
पिबन्ति ते वै सलिलं हि तत्र

अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।
अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ।
फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।
प्रलयं सर्वभूतैश्च गन्तव्यं कालपर्ययात् ।
तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ।
दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ।
अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ।
अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ।
स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ।
तमोऽन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति ।
प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ।
देवताश्चास्य मन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ।
तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ।
कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
पापं कर्म च यत्किंचिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ।

यश्चापि तोयस्य हि संप्रदाता ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी ह्यमृतवाहिनी ।
अक्षयं ह्यमृतं तत्र पीयते मानवोत्तमैः ।
तत्र तोयकृतैः कामैर्यः स तृप्तो नरोत्तमः ।
देवतास्तस्य सुप्रीताः प्रयच्छन्ति महोदयम् ।
स्वर्गलोकं च विपुलं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
तत्रैव दीयमानस्य श्रूयतां गुणविस्तरः ।
देवतायतने नित्यं द्विजावासे प्रतिश्रये ।
आकाशे चत्वरे वापि यः प्रयच्छति दीपकम् ।
तस्य सोमश्च सूर्यश्च ह्यग्नयश्च प्रभां ददुः ।
देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
सोमसूर्याग्नितप्राभ्यां दीपदाश्चोत्तमाः शुभाः ।
प्रदीपयन्ति तं देशं यत्र यत्र स गच्छति ।
दिव्यहंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
अप्सरोगणसंवीते स्वर्गलोके महीयते ।

[(L. 1) D4 अग्निहोत्रे च पुण्यानां (for the prior half). — (L. 2) D4 ये धर्मास् (for यो धर्मस्). — (L. 3) D4. 5 इच्छामि (for °म). — (L. 10) D5 -संचित्रां (for -संवीताम्). — (L. 14) D5 -दुर्विगाह्या (for °गाह्या). — (L. 22) D4 ये (for ते). — D4 om. line 24. — (L. 26) D4 यः सं-; D5 सुसं- (for यः स). — D4 om. from the post. half of line 33 up to the prior half of line 35. — (L. 37) D4 -संकीर्णे (for -संवीते).]

After the above, D4-7. 9 read lines 426-434. D5-7. 9 om. line 406. — (L. 407) B1 परि (for प्रति-). D5-7. 9 कृच्छ्रेष्वप्यनुपालयेत् (for the post. half). — After line 407, D4-7. 9 ins. :

अग्नयोऽप्यनुगच्छन्ति परलोकगतं नरम् ।
तारयन्ति च दुर्गेषु अग्नयो नात्र संशयः ।
देवताश्चोपतिष्ठन्ति अग्निहोत्रेषु जुह्वताम् ।

[D4 om. line 1. — (L. 2) D5 ह्यग्नयो (for अ°). — (L. 3) D5 ह्यग्नि- (for अग्नि-).]

— After the above, D4-7. 9 read lines 436-439. D4-7. 9 om. lines 408-411. — (L. 409) B3 पृथक्त्वैव (for °क्त्वेन). — (L. 410) B3 -भूतेन (foo -भूतैश्च). — (L. 412) D4 कुत एवं परां गतिं; D5-7. 9 कुत एव परा गतिः (for the post. half). — After line 413, D4-7. 9 ins.:

तत्र धर्ममिमं पुण्यं युक्तदानमहोदयम् ।
हृद्या यस्य प्रपा ग्रीष्मे शीततोयाः सुसंस्कृताः ।
अशून्या न च संक्लिष्टाः सुसंमृष्टोपलेपनाः ।
अनेकवसुसंयुक्तास्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
हरशीर्षच्युता दिव्या सलिलाढ्या विभूषिता ।
त्रिलोकसहिता देवी सा वै नित्यं विधीयते ।
तच्छ्रुत्वा पितरः सर्वे ऋषयश्च सुरैः सह ।
प्रत्यूचुस्तं महात्मानं चित्रगुप्तं महामतिम् ।
अहो बहुविधो धर्मो यस्त्वया समुदाहृतः ।

[(L. 8) D7 ते (for तं).]

— D4-7. 9 om. lines 414-425. — (L. 416) Some MSS. प्रेत्यलोके (for प्रेत°). — (L. 420) D8 दीपस्य वै प्रदाने त्र (for the prior half). — (L. 421) Dn3 दीपदानां प्रणश्यति (for the post. half). — (L. 422) B4 सोमपावकभास्कराः (for the post. half). — (L. 423) Dn2 [अ]नु- (for [अ]स्य). B3 विमलाः सर्वदेवताः (for the post. half). — (L. 424) Dn2 तथा (for यथा). Dn3 प्रेत्य- (for प्रेत-). D8 -गते (for -गतो). — D4 om. (hapl.) lines 426-432. — (L. 426) D5-7. 9 कपिलां यः प्रयच्छेत (for the prior half). — (L. 427) D5-7. 9 पुष्करेषु (for °रे च). D5-7. 9 फलं तस्येह शृण्वथ (for the post. half). — (L. 430) B5 प्रदातुं गोशतं तथा (for the post. half). — For lines 429-430, D5-7. 9 subst. :

मुच्यते पापकं कर्म ब्रह्महत्यादृते कृतम् ।
विधिवत्कपिलां दत्त्वा शोधयेत्सर्वकिल्बिषात्

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तेषां विषमं किंचिन्न दुःखं न च कण्टकाः ।
उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ।
न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ।
उवाच देवताः सर्वाः पितॄंश्चैव महाद्युतिः ।
श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ।
धर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ।
ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ।
अश्रद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ।
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् ।

विशुद्धकल्मषः सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ।

— D4-7.9 om. line 431. D4-7.9 transp. lines 432 and 433. —(L. 432) D4-7.9 न तस्य चाशुभं किंचिन् (for the prior half). D4-7.9 शूलं (for दुःखं). —(L. 433) D4-7.9 तु (for च). B2 (marg. as above) द्विजातये (for द्विजोत्तमे). D4-7.9 स्नातकाय द्विजाय वै (D4.5 °तये) (for the post. half). — After line 433, D4-7.9 ins. :

महारूपाणि यानानि उपागच्छन्ति तं नरम् ।
कामभोगाश्च विपुला निर्वाणं चोत्तमं परम् ।

[(L. 1) D6.9 om. from the post. half up to the post. half of line 2. D4 उपगच्छंति ये नराः (for the post. half).]

—(L. 434) D4-7.9 छत्रदानैर्न दह्यंति परलोकगता नराः. — After line 434, D5-7.9 ins. :

अन्नदानकृतच्छाया उपागच्छन्ति शाश्वतम् ।

— After the above, D4-7.9 read line 407. D4-7.9 om. line 435. —(L. 435) B5 न शोचंति (for नाशोऽस्तीह). —(L. 436) D4-7.9 -वचः (for -मतं). Dn3 कृष्णलोमा (for हृष्टरोमा). D4-7.9 हृष्टपुष्टास्तपोधनाः (for the post. half). —(L. 437) D4-7.9 सममूचुस्तदा सर्वे पितृभिः सहिताः सुराः. —(L. 438) V1 B2-5 Dn3 D8 श्रुतं वश्; B1 Dn2 श्रुतं च; D4-7.9 श्रूयतां (for श्रुतं हि). — After line 438, D4-7.9 ins. :

नृणां श्रेयस्करं नित्यं परवाक्यं सुखावहम् ।

[D4 दिव्यं (for नित्यं).]

—(L. 439) D4-7.9 श्रद्दधाना नरा (D5 नरे) ये तु ब्राह्मणेभ्यो मनीषिणः. — After line 439, D4-7.9 ins. :

एवमेतत्प्रशंसन्ति चित्रगुप्तमतं तु ये ।
ते प्राप्नुवन्ति विपुलं फलं प्रेत्यगता नराः ।
ऊर्जितं च शुभं तत्र उपभोक्ष्यन्ति मानवाः ।
लोकपालास्तदा सर्वे चत्वारो विष्णुना सह ।
पूजयन्तः सुरश्रेष्ठाश्चित्रगुप्तं महामतिम् ।
साधु निष्कल्मषो धर्मो सरहस्य उदाहृतः ।
व्यक्तः सूक्ष्मश्च श्रेष्ठश्च प्रेत्यलोके न संशयः ।
तच्छ्रुत्वा लोकपालानां भाषितं विष्णुना सह ।
चित्रगुप्तस्ततो वाक्यं प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत ।
कर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
ब्राह्मणान्द्विषते यस्तु गुरुदारांश्च यो व्रजेत् ।
राष्ट्रे कृशश्च यो मर्त्यो भवेद्दुर्भिक्षकाङ्क्षी वै ।
स्त्रियो ये चोपजीवन्ति अश्रद्धेयश्च पञ्चमः ।
एते निष्क्रान्तधर्माणो नीचाचारा दुरात्मनः ।
पच्यमाना यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
निष्कृतिं नाधिगच्छन्ति जायमानाः पुनः पुनः ।
दुष्कृतं ते तु विस्तारमुपभुञ्जन्ति पावकम् ।
नित्यमेव त्वसंभाष्याः पितॄणां सह दैवतैः ।
स्नातकानां तु विप्राणां साधूनां च महात्मनाम् ।
चित्रगुप्तस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं बहुविस्तरम् ।
सुप्रीतमनसो देवाः स्वयंभुसहितास्तदा ।
प्रतिगृह्णन्ति ते धर्मं चित्रगुप्तमतं शुभम् ।

Colophon.

[(L. 1) D7 यं (for ये). —(L. 4) D4.6.9 चत्वरे (for चत्वारो). —(L. 7) D6.7.9 प्रेतलोके (for प्रेत्य°). —(L. 14) D4.6.7.9 निराचारा (for नीचा°). — D4 om. (hapl.) lines 15-16. —(L. 17) D5 पातकं; D6 पाचकं (for पावकम्). —(L. 18) D4.6.9 असंभाष्याः. — Colophon. *Sub-parvan* : D5-7.9 दानधर्म. — *Adhy. name* : D4-7.9 देवरहस्यं.]

— D4-7.9 om. lines 440-448. —(L. 445) V1 सर्वे (for ह्येते). B5 -कर्मणा (for -कर्मिणः). —(L. 446) Dn3 प्रोच्यंते (for पच्यन्ते). —(L. 448) D8 [ऽ]पि चान्ये (for चान्ये च). — Colophon. — *Parvan name* : B1.3.4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1.3-5 Dn1.n2 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B1.2.4.5 Dn1.n3 D8 चित्रगुप्तरहस्यानि. — *Adhy. no.* : V1 130; B5 121; Dn1 127. —(L. 449) D4-7.9 ततः सुरगणाः

115

भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचराः ।
उच्छिष्टानशुचीन्क्षुद्रान्कथं हिंसथ मानवान् ।
के च स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्यान्न हिंसथ ।
रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ।

प्रमथाः ।

मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादेथ वृक्षमूले च यः स्वपेत् ।
आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् ।
तत उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ।
उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।
एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ।
एवंशीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान् ।
श्रूयतां च प्रतीघातान्यैर्न शक्नुम हिंसितुम् ।
गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ।
ये च मांसं न खादन्ति तान्न शक्नुम हिंसितुम् ।
यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा रात्रौ च दीप्यते ।
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्यधूमो बिडालश्च च्छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः ।
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः ।
लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम् ।
तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशां पते ।
एतद्वः कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ।

Colophon.

सर्वे पितरो मुनयस्तथा. — (L. 450) V1 पितरश् (for ऋषयश्). D4–7.9 स्वयंभुवा सह विभो (for the prior half). — (L. 451) D4–7.9 भवंतो हि महात्मानो (for the prior half). V1 ह्यपरोक्ष-; D4–7.9 अप्रमेया (for अपरोक्ष-). — After line 451, D4–7.9 ins.:

पृच्छाम सरहस्यानि धर्मगुह्यानि तत्त्वतः ।

— (L. 452) D4–7.9 उच्छिष्टे वाथ च्छिद्रे वा (for the prior half). D4–7.9 ये तु (for कथं). — (L. 454) B1 गृहे च (for गृहेषु). — For lines 453–455, D4–7.9 subst.:

मानुषाणां च ये दोषा वध्यावध्याश्च यादृशाः ।
प्रतिघातं च युष्माकं तत्त्वमाख्यातुमर्हथ ।

— After the ref., D4–7.9 ins.:

सर्वमेतत्प्रवक्ष्याम यथा हिंसाम मानुषान् ।
यथोच्छिष्टांश्च छिद्रेषु वध्यावध्याश्च यादृशाः ।
रक्षोघ्नानि च सर्वाणि दुराधर्षाश्च ये नराः ।
प्रतिघातश्च योऽस्माकं श्रूयताममरोत्तमाः ।

— (L. 456) D4–7.9 उच्छिष्टो मैथुने यस्तु प्रकुर्वीताधरोत्तरं. — (L. 457) D4–7.9 यश्च भक्षयते मांसं (for the prior half). D8 न च (for च यः). D6.9 शयेत् (for स्वपेत्). — (L. 458) D4–7.9 शयानस्य सुरोत्तमाः (for the post. half). — After line 458, D4–7.9 ins.:

शयने चैव संध्यायां तथा शेते चतुष्पथे ।
देवगोष्ठे शुचिस्थाने अस्तमेति च भास्करे ।

— (L. 460) D4–7.9 उदके मेध्यमूत्रे वा (for the prior half). D4.6.9 श्लेष्मं चापि; D5.7 श्लेष्माणं वा (for °णं च). B1.5 वि- (for प्र-). — B6 ins. after line 460:

देवागारे च यस्तिष्ठेदस्तं याते दिवाकरे ।

While D4–7.9 ins. after line 460:

खादमानश्च यो गच्छेच्छोणितार्द्रश्च यो भवेत् ।
सूतिका चापि या नारी तैलाभ्यक्तश्च यो नरः ।

[(L. 2) D4 भवेत् (for नरः).]

— (L. 461) D4–7.9 मनुष्याः शौचवर्जिताः (for the post. half). — (L. 462) D4–7.9 भक्षयामो (D6.9 °म) नराधमान् (for the post. half). — After line 462, D4–7.9 ins.:

अनुच्छिष्टाश्च ये नित्यं ये नित्यं कृतमङ्गलाः ।
भूतैरन्यैः पिशाचैर्वा दुराधर्षा हि ते सदा ।

[(L. 1) D6.7.9 अनुच्छिद्रा ह्यच्छिद्राश्च (for the prior half). — (L. 2) D7 च (for वा).]

— (L. 463) B4.5 हि (for च). D4–7.9 गृहेभ्यो मंगलैः शुभैः (for the post. half). — D4–7.9 om. (hapl.) lines 464–466. — (L. 464) Dn2 एवं तथा (for गोरोचना-). B2 -समालब्धो; D5 °रब्धो (for °लम्भो). — (L. 467) D4–7.9 यस्याग्निः सततं गेहे (for the prior half). — After line 469, D4–7.9 ins.:

यत्रैतानि सदा गेहे न तं शक्ताः स्म हिंसितुम् ।
नैषा लङ्घयितुं शक्या मर्यादा लोकविश्रुता ।
स्थापिता विबुधैः पूर्वं युष्माभिर्धर्मरक्षिभिः ।

[(L. 1) D4 ते; D5 तु (for तं).]

— D4–7.9 om. lines 470–472. — (L. 472) V1 B D8 महासुखाः; Dn2.n3 यथासुखाः (for °खम्). — (L. 473) D4–7.9 निवासयेत् (for विशां पते). — (L. 474) D4–7.9 एतेषु (for एतद्वः). D4–7.9 मा भूद्वः संशयोऽत्र तु (for the post. half). — Colophon. — *Parvan name*: B1–4 Dn2 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B1.3–5 Dn1.n2 D8 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B Dn D8 प्रमथानां रहस्यानि. — *Adhy. no.*: V1 131; B1

भीष्मः ।

ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपतिम् ।
अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली ।
तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः ।
अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।
धारयन्ति महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ।
पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः ।

रेणुकः ।

अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः ।
धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयध्वं महाभागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ।

दिग्गजाः ।

कार्त्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा ।
तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम् ।
इमं मन्त्रं जपञ्श्राद्धे यताहारो ह्यकोपनः ।
बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्तराः ।
अनन्ता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहाबलाः ।
तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजंगमाः ।
ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजोभिवृद्धये ।
यदा नारायणः श्रीमानुज्जहार वसुंधराम् ।
तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा ।
एवमुक्त्वा बलिं तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ।
गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम् ।
निर्वपेत्तं तु वल्मीके अस्तं याते दिवाकरे ।
एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्भारपीडिता ।
श्रमं तं नावबुध्यामो धारयन्तो वसुंधराम् ।

122; Dn_1 128. — *Śloka no.* : Dn_2 14. — $D_{1-7.9}$ om. the ref. — (L. 475) $D_{1-7.9}$ प्रमथैरेवमुक्तस्तु (for the prior half). D_{1-7} पद्मगर्भः (for पद्मोद्भूतः). — (L. 476) $D_{1-7.9}$ विष्णोः प्रोवाच वचनं वासवश्च शचीपतिः. — (L. 477) $D_{1-7.9}$ -तलोत्थितः (for -चरो बली). — (L. 478) $D_{1-7.9}$ दिशागजसदानुगः (for the post. half). — (L. 479) B_3 दिशां (for महा-). $D_{1-7.9}$ ये च सर्वे महावीर्या महाकाया दिशां गजाः. — (L. 480) $D_{1-7.9}$ सर्वां (for कृत्स्नां). — For lines 481–484, $D_{1-7.9}$ subst. :

तानपृच्छत्ततो नागान्रेणुको वै दिशां गजान् ।
धर्मगुह्यानि तेषां च तं वयं नोदयामहे ।
विष्णोः शक्रवचः श्रुत्वा ते वै देवगणास्तदा ।
ऊचुः सर्वे वदस्वेति रेणुकं नागसत्तमम् ।
दिशां गजानां ये धर्माः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
बाढमित्येव सो नागः प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत ।
गच्छामि युष्मद्वचनाद्रसातलतलं सुराः ।
भवतां च प्रसादेन समेष्यामि दिशां गजैः ।
सरहस्याश्च ये धर्माः कथयिष्यन्ति मे सुराः ।

भीष्मः ।

ततो रसातलं प्राप्तो रेणुकस्तान्दिशां गजान् ।
उवाच वचनं धीमान्महातेजा महीधरान् ।

[(L. 3) D_7 तथा (for तदा).]

— (L. 485) V_1 अनुज्ञातैश्च (for °तोऽस्मि). — After line 485, $D_{1-7.9}$ ins. :

एभिश्च समहाभागैर्वृद्धगर्गादिभिः स्वयम् ।

— (L. 486) $D_{4.5}$ नान्यथा; $D_{6.7.9}$ चान्यथा (for तत्त्वतः). — After line 486, $D_{1-7.9}$ ins. :

रेणुकेन तथा वृत्तं नागानां समुदाहृतम् ।
धर्मं प्रति कथास्तत्र नागानां परिवर्धिताः ।
विमृश्याथ ततः सर्वे धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
प्रत्यूचू रेणुकं सर्वे शृणु धर्मविनिश्चयम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽपि चोरगः ।

[(L. 5) D_5 चानघ (for चोरगः).]

— $D_{1-7.9}$ om. line 487. $D_{1-7.9}$ om. the ref. — (L. 488) B_3 मिता; $B_{4.5}$ शुभा; $D_{4.5}$ ध्रुवं (for शिवा). — $D_{1-7.9}$ om. lines 490–497. — (L. 490) B_2 नित्यं (for श्राद्धे). — (L. 491) V_1 $B_{1.4}$ $Dn_{2.n3}$ नागा ये (by transp.). — Dn_1 om. line 493. — (L. 493) V_1 B $Dn_{2.n3}$ कुलान्वया (for कुलोद्भवा). — (L. 494) V_1 B D_8 प्रतीच्छंतु (for प्रय°). $B_{3.4}$ -तेजोवि-; B_5 -तेजोति- (for -तेजोऽभि-). — (L. 496) B_2 (marg. as above).5 तद्रा (for तथा). B_3 धरामुद्धृतस्तदा (for the post. half). — B_3 om. lines 498–501. — (L. 498) $D_{1-7.9}$ -कुसुमाकीर्णैर्. $D_{1-7.9}$ -लेपनैः (for °नम्). — (L. 499) D_8 तत् (for तं). B_8 निर्वपेत च वल्मीके (for the prior half). V_1 ह्यस्तं (for अस्तं). $D_{1-7.9}$ वल्मीके वाथ (D_5 °पि) तद्देयं गच्छत्यस्तं दिवाकरे. — (L. 500) $D_{1-7.9}$ तेन हृष्टा वयं सर्वे (for the prior half). $D_{1-7.9}$ धरणी- (for अधस्ताद्). — (L. 501) D_7 श्रमं ततो न बुध्याम (for the prior half). $D_{1-7.9}$ महीमिमां (for वसुंधराम्). — (L. 502) $D_{4.5}$ एतं (for एवं). Dn_1 सर्वे; Dn_2 सर्वं (for धर्मं). $D_{4.5}$ यत्र गच्छंति मानवाः; $D_{6.7.9}$ यः प्रयच्छति मानवः (for the post. half). — For lines 503–505, $D_{1-7.9}$ subst. :

आतिथ्यं कृतमस्माकं यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेतद्दानं प्रयच्छति ।

एवं मन्यामहे धर्मं भारार्तो निरपेक्षिणः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यद्युपोषितः ।
एवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत् ।
वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् ।
ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः ।
कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः ।
दिग्गजानां च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा ।
ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म रेणुकम् ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधु धर्म उदाहृतः ।
धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ।
येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्दधानाश्च ये नराः ।
तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ।
निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाह्निकम् ।
एकभक्तं तथाश्नीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ।
त्रीँल्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ।
तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफलम् ।
अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वा गवाह्निके ।
मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन्कृते युगे ।
ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।
तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ।
रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ।
महाप्रभावा वरदा वरान्दद्युरुपासिताः ।
ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ।
तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकम् ।

Colophon.

कार्त्तिकं मासमस्मार्कं श्रद्धानः समाहितः ।
निर्वाप्यं परमं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

— (L. 504) Dn1. n3 एतत् (for एवं). B1. 3 Dn1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 505) Dn1 महत् (for मतम्). — (L. 506) D7 om. लोकेषु. D4–7. 9 विश्रुताः (for कृत्स्नशः). — (L. 507) D4–7. 9 त्रिंशद्वर्षाणि रेणुक (for the post. half). — After line 507, D4–7. 9 ins. :

एकेनैव तु दानेन मनुजः सुखभाग्भवेत् ।
प्राप्नोति विपुलं स्वर्गं सर्वकामांश्च पुष्कलान् ।

— For lines 508–509, D4–7. 9 subst. :

दिशां गजानां तद्वाक्यं श्रुत्वा श्रावयतो गजः ।
देवतानां पितॄणां च श्रुत्वा प्रीता भवंस्तदा ।
विबुधाः पितृभिः सार्धं पूजयित्वेदमब्रुवन् ।
एवमेतद्यथात्थ त्वमुरग सत्यमस्तु तत् ।

[(L. 2) D4 तथा (for तदा). — (L. 4) D6. 7. 9 यथार्थत्वम् (for °त्थ त्वम्).]

— Colophon. — *Parvan name :* B1. 3. 4 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1. 3. 5 Dn D4–9 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D8 दिग्गजानां रहस्यानि; D4. 5. 7. 9 देवरहस्यं; D6 वेदरहस्यं. — *Adhy. no. :* V1 133; B5 123; Dn1 129. — *Śloka no. :* Dn1. n2 18. — Before the ref., D4–7. 9 ins. :

स्कन्दस्य वचनं श्रुत्वा पितरः सह दैवतैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवमुमापतिम् ।

— (L. 510) D4–7. 9 सारभूतास्त्विमे धर्माः सरहस्यानुचिंतिताः. — (L. 511) D4. 7 इमं (for इदं). D4–7. 9 पुण्यं; D8 यत्नः (for मत्तः). V1 च; B1–3 Dn2. n3 हि (for ह). D4–7. 9 तच्छृणुध्वं समाहिताः (for the post. half). — D4–7. 9 om. lines 512–513. — (L. 512) B2 (marg. as above) विद्याश्रिता (for धर्मा°). B2 (marg. as above). 3 सर्वशः (for ये नराः). — (L. 515) V1 एकभुक्तं (for °भक्तं). D4–7. 9 एकभक्तेन चाश्नीयात्तस्य पुण्यफलं त्विदं (D4 °लान्वितः). — (L. 516) D4–7. 9 महादोग्ध्रीः (for °भागाः). D4–7. 9 पवित्रा लोकमातरः (for the post. half). — (L. 517) D4–7. 9 धारयंति च त्रीँल्लो(D5. 7 त्रयो लो)कान् (for the prior half). — After line 517, D4–7. 9 ins. :

गावस्तेषां प्रयच्छन्ति सर्वधर्मेषु यत्फलम् ।
गच्छते च गवां लोकं न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L. 2) D4. 6. 9 हि (for the second च).]

— D4–7. 9 om. (hapl.) lines 518–526. — (L. 518) B4. 5 तथा (for महा-). — (L. 519) Bom. ed. गवाह्निकः (for °के). — (L. 524) Dn1. n2 वरं (for वरान्). — After line 524, V B Dn2. n3 D8 ins. :

अवन्दिताश्च हिंसेयुस्तस्मात्पूज्यतमा मताः ।

[B5 अपूजिताश्च (for अवन्दि°). B4. 5 स्मृताः (for मताः).]

— (L. 525) B2. 3 -धर्मेषु (for -कर्मसु). — (L. 526) B3 तत्र तस्य (by transp.); Dn3 तस्य तस्य. — Colophon. — *Parvan name :* B1. 3. 4 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B3–5 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 महादेवरहस्यानि. — *Śloka no. :* Dn1. n2 9. — Before the ref., D4–7. 9 ins. :

ततः सूर्यप्रतीकाशं रक्तपद्मसमप्रभम् ।
शांकरं नोदयामासुः कार्त्तिकेयं महाद्युतिम् ।
ततः शक्तिधरः श्रीमान्धर्मगुह्यमिदं जगौ ।
सारभूतास्त्विमे धर्मा भवद्भिर्यं उदाहृताः ।

स्कन्दः ।
ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।
नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः ।
अभिषेकं त्र्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।
शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ।
यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ।
विष्णुः ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाह्निकं सदा ।
शृणुयाद्वानसूयुर्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ।
ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेत जितेन्द्रियः ।
नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।

— (L. 527) D4–7. 9 ममा(D4 तम)प्यनुमतान्धर्मास् (for the prior half). D5–7. 9 तान् (for तं). D4 शृणुध्वं सुसमाहिताः (for the post. half). — After line 527, D4–7. 9 ins. :

आषाढे शुक्लपक्षे तु रश्मिपूतां प्लुतोदकाम् ।

— (L. 528) D4–7. 9 गोवृषस्य विषाणाभ्यां मृत्तिकां गृह्य यो नरः. — After line 528, D4–7. 9 ins. :

प्रकुर्वीताभिषेकं तु तस्य पापं प्रणश्यति ।

— (L. 529) D4–7. 9 तस्य पुण्यफलं महत् (for the post. half). — B5 om. (hapl.) 530–532. — (L. 530) B2 (marg. as above). 8 च विंदति (for परत्र च). D4–7. 9 शोधयेत्पापकं कर्म इहलोके परत्र च. — (L. 531) D4–7. 9 यावज्जीवति मर्त्यः स तावद्भ्राजति चंद्रवत्. — D4. 6. 7. 9 om. line 532. D5 om. 532–534. — (L. 532) D8 [ए]व् (for [अ]पि). — (L. 533) D6. 7. 9 गृह्य च (for प्रगृह्य). D4–7. 9 यावकं (for पक्वान्नं). — After line 533, D4. 6. 7. 9 ins. :

श्वेतानि चैव पुष्पाणि साक्षतानि घृतं दधि ।

— (L. 534) D4. 6. 7. 9 उदयं तस्य सोमस्य (for the prior half). — (L. 535) D4–7. 9 दिव्यं (for नित्यं). D4–7. 9 श्रद्दधानस्य वै सुराः (for the post. half). — For lines 536–537, D4–7. 9 subst. :

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणाः ।
लोकपालाश्च वायुश्च हुताशः शक्र एव च ।

— After line 538, D4–7. 9 ins. :

सुप्रीताश्च प्रयच्छन्ति यथेप्सितमरिंदमाः ।
शाश्वतं नाकपृष्ठे च वासं सर्वे विमत्सराः ।
चक्षुष्मत्तां तु मर्त्यास्ते मृतानां सोम एव च ।
सौम्यतां च ततो यान्ति पौर्णमास्यां तु चन्द्रमाः ।
यच्चास्य दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं व्यपकर्षति ।
पुष्टिं च विपुलां दद्यात्परितुष्टो महोदधिः ।

— D4–7. 9 om. line 539. D4–7. 9 om. the ref. — (L. 540) D4–7. 9 देवतानां च गुह्यानि पितृणां मातृभिः सह. — (L. 541) D4. 7. 9 ऋषीणां प्रमथानां च (for the prior half). — D5 om. lines 542–543. — (L. 542) D4. 6. 7. 9 श्रद्दधानः (for [अ]नसूयुर्यः). D4 om. from the post. half up to the prior half of line 544. D6. 7. 9 om. 543. — (L. 545) D4–7. 9 तथा (for तेषां). D5 यः पठेद्विजितेंद्रियः (for the post. half). — After line 545, D4–7. 9 ins. :

नैव पापानि चाप्नोति इहलोके परत्र च ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्फलं चापि शृण्वतः ।
यथा क्रतुशतैरिष्टं यथा दानं च पुष्करे ।
ब्राह्मणेषु च प्रीतेषु तत्फलं शाश्वतं ध्रुवम् ।
यच्च दुश्चरितं किंचित्पितृभिः पूर्वजैः कृतम् ।
तच्च शोधयते सर्वं वियोनिं न च गच्छति ।
धर्मवृद्धिं च वै देवास्तस्य कुर्युर्मया सह ।
विचरध्वं यथोत्साहमृषयः पितरस्तथा ।
श्रद्दधानः पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा समाहितः ।
अपुत्रो लभते पुत्रानन्धो लभति चक्षुषी ।
अविद्यो लभते विद्यां ब्राह्मणो वेदपारगः ।
दरिद्रो लभते ह्यर्थाञ्शिल्पं लभति शिल्पितः ।
वणिग्वै लभते लाभं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
व्याधितो मुच्यते रोगात्कामार्थी काममाप्नुयात् ।
युद्धे जयं च लभते मृतो लभति सद्गतिम् ।
भीष्मः ।
इत्युक्तो लोकनाथेन शंकरेण महात्मना ।
विबुधाः पितरश्चैव ऋषयः समरुद्गणाः ।
एवमस्तु विभो शर्व कृतोऽस्माकमनुग्रहः ।
यस्त्विमं शृणुयान्नित्यं पठेद्वापि समाहितः ।
वयमप्यालयान्सर्वे गच्छामोऽन्धकसूदन ।

Colophon.

[(L. 1) D4. 6. 9 च (for [ए]व). — (L. 3) D8 यथा क्रतुभिरिष्टं च (for the prior half). — (L. 12)

एवं मन्यामहे धर्मं भारार्ता निरपेक्षिणः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यश्चुपोषितः ।
एवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत् ।
वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् ।
ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः ।
कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः ।
दिग्गजानां च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा ।
ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म रेणुकम् ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधु धर्म उदाहृतः ।
धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ।
येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्दधानाश्च ये नराः ।
तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ।
निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाह्निकम् ।
एकभक्तं तथाश्नीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ।
त्रीन्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ।
तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफलम् ।
अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वा गवाह्निके ।
मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन्कृते युगे ।
ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।
तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ।
रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ।
महाप्रभावा वरदा वरान्दद्युरुपासिताः ।
ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ।
तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकम् ।

Colophon.

कार्त्तिकं मासमस्माकं श्रद्दधानः समाहितः ।
निर्वाप्यं परमं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

— (L. 504) Dn1. n3 एतत् (for एवं). B1.3 Dn1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 505) Dn1 महत् (for मतम्). — (L. 506) D7 om. लोकेषु. D4–7.9 विश्रुताः (for कृत्स्नशः). — (L. 507) D4–7.9 त्रिंशद्वर्षाणि रेणुक (for the post. half). — After line 507, D4–7.9 ins. :

एकेनैव तु दानेन मनुजः सुखभाग्भवेत् ।
प्राप्नोति विपुलं स्वर्गं सर्वकामांश्च पुष्कलान् ।

— For lines 508–509, D4–7.9 subst. :

दिशां गजानां तद्वाक्यं श्रुत्वा श्रावयतो गजः ।
देवतानां पितॄणां च श्रुत्वा प्रीता भवंस्तदा ।
विबुधाः पितृभिः सार्धं पूजयित्वेदमब्रुवन् ।
एवमेतद्यथात्थ त्वमुरग सत्यमस्तु तत् ।

[(L. 2) D4 तथा (for तदा). — (L. 4) D6.7.9 यथार्थत्वम् (for °त्थ त्वम्).]

— Colophon. — *Parvan name* : B1.3.4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1.3.5 Dn D4–9 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B1.2.4.5 Dn D8 दिग्गजानां रहस्यानि; D4.6.7.9 देवरहस्यं; D5 वेदरहस्यं. — *Adhy. no.* : V1 133; B5 123; Dn1 129. — *Śloka no.* : Dn1. n2 18. — Before the ref., D4–7.9 ins. :

स्कन्दस्य वचनं श्रुत्वा पितरः सह दैवतैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवमुमापतिम् ।

— (L. 510) D4–7.9 सारभूतास्त्विमे धर्माः सरहस्यानुकीर्तिताः. — (L. 511) D4.7 इमं (for इदं). D4–7.9 पुण्यं; D8 यत्नः (for मत्तः). V1 च; B1–3 Dn2. n3 हि (for ह). D4–7.9 तच्छृणुध्वं समाहिताः (for the post. half). — D4–7.9 om. lines 512–513. — (L. 512) B2 (marg. as above) विद्याश्रिता (for धर्मा°). B2 (marg. as above). 8 सर्वशः (for ये नराः). — (L. 515) V1 एकभुक्तं (for °भक्तं). D4–7.9 एकभक्तेन चाश्नीयात्तस्य पुण्यफलं त्विदं (D4 °लान्वितः). — (L. 516) D4–7.9 महादोग्ध्रीः (for °भागाः). D4–7.9 पवित्रा लोकमातरः (for the post. half). — (L. 517) D4–7.9 धारयंति च त्रीँल्लो(D6.7 त्रयो लो)कान् (for the prior half). — After line 517, D4–7.9 ins. :

गावस्तेषां प्रयच्छन्ति सर्वधर्मेषु यत्फलम् ।
गच्छते च गवां लोकं न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L. 2) D4.6.9 हि (for the second च).]

— D4–7.9 om. (hapl.) lines 518–526. — (L. 518) B4.5 तथा (for महा-). — (L. 519) Bom. ed. गवाह्निकः (for °के). — (L. 524) Dn1. n2 वरं (for वरान्). — After line 524, V B Dn2. n3 D8 ins. :

अवन्दिताश्च हिंसेयुस्तस्मात्पूज्यतमा मताः ।

[B5 अपूजिताश्च (for अवन्दि°). B4.5 स्मृताः (for मताः).]

— (L. 525) B2.3 -धर्मेषु (for -कर्मसु). — (L. 526) B2 तत्र तस्य (by transp.); Dn3 तस्य तस्य. — Colophon. — *Parvon name* : B1.3.4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B3–5 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B1.2.4.5 महादेवरहस्यानि. — *Śloka no.* : Dn1. n2 9. — Before the ref., D4–7.9 ins. :

ततः सूर्यप्रतीकाशं रक्तपद्मसमप्रभम् ।
शांकरं नोदयामासुः कार्त्तिकेयं महाद्युतिम् ।
ततः शक्तिधरः श्रीमान्धर्मगुह्यमिदं जगौ ।
सारभूतास्त्विमे धर्मा भवद्भिर्य उदाहृताः ।

स्कन्दः ।
ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।
नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः ।
अभिषेकं त्र्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।
शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ।
यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ।
विष्णुः ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाह्निकं सदा ।
शृणुयाद्वानसूयुर्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ।
ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेत जितेन्द्रियः ।
नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।

— (L. 527) D4–7. 9 ममा(D4 तम)प्यनुमतान्धर्मांस् (for the prior half). D5–7. 9 तान् (for तं). D4 शृणुध्वं सुसमाहिताः (for the post. half). — After line 527, D4–7. 9 ins. :

आषाढे शुक्लपक्ष्यां तु रश्मिपूतां प्लुतोदकाम् ।

— (L. 528) D4–7. 9 गोवृषस्य विषाणाभ्यां मृत्तिकां गृह्य यो नरः. — After line 528, D4–7. 9 ins. :

प्रकुर्वीताभिषेकं तु तस्य पापं प्रणश्यति ।

— (L. 529) D4–7. 9 तस्य पुण्यफलं महत् (for the post. half). — B5 om. (hapl.) 530–532. — (L. 530) B2 (marg. as above). 3 च विंदति (for परत्र च). D4–7. 9 शोधयेत्पापकं कर्म इहलोके परत्र च. — (L. 531) D4–7. 9 यावज्जीवति मर्त्यः स तावद्ध्याताति चंद्रवत्. — D4. 6. 7. 9 om. line 532. D5 om. 532–534. — (L. 532) D8 [ए]व् (for [अ]पि). — (L. 533) D6. 7. 9 गृह्य च (for प्रगृह्य). D4–7. 9 यावकं (for पक्वान्नं). — After line 533, D4. 6. 7. 9 ins. :

श्वेतानि चैव पुष्पाणि साक्षतानि घृतं दधि ।

— (L. 534) D4. 6. 7. 9 उदयं तस्य सोमस्य (for the prior half). — (L. 535) D4–7. 9 दिव्यं (for नित्यं). D4–7. 9 श्रद्दधानस्य वै सुराः (for the post. half). — For lines 536–537, D4–7. 9 subst. :

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणाः ।
लोकपालाश्च वायुश्च हुताशः शक्र एव च ।

— After line 538, D4–7. 9 ins. :

सुप्रीताश्च प्रयच्छन्ति यथेप्सितमरिंदमाः ।
शाश्वतं नाकपृष्ठे च वासं सर्वे विमत्सराः ।
चक्षुष्मतां तु मर्त्यास्ते मृतानां सोम एव च ।
सौम्यतां च ततो यान्ति पौर्णमास्यां तु चन्द्रमाः ।
यच्चास्य दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं व्यपकर्षति ।
पुष्टिं च विपुलां दद्यात्परितुष्टो महोदधिः ।

— D4–7. 9 om. line 539. D4–7. 9 om. the ref. — (L. 540) D4–7. 9 देवतानां च गुह्यानि पितॄणां मातृभिः सह. — (L. 541) D4. 7. 9 ऋषीणां प्रमथानां च (for the prior half). — D5 om. lines 542–543. — (L. 542) D4. 6. 7. 9 श्रद्दधानः (for [अ]नसूयुर्यः). D4 om. from the post. half up to the prior half of line 544. D6. 7. 9 om. 543. — (L. 545) D4–7. 9 तथा (for तेषां). D5 यः पठेद्विजितेंद्रियः (for the post. half). — After line 545, D4–7. 9 ins. :

नैव पापानि चाप्नोति इहलोके परत्र च ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्फलं चापि शृण्वतः ।
यथा क्रतुशतैरिष्टं यथा दानं च पुष्करे ।
ब्राह्मणेषु च प्रीतेषु तत्फलं शाश्वतं ध्रुवम् ।
यच्च दुश्चरितं किंचित्पितृभिः पूर्वजैः कृतम् ।
तच्च शोधयते सर्वं वियोनिं न च गच्छति ।
धर्मवृद्धिं च वै देवास्तस्य कुर्युर्मया सह ।
विचरध्वं यथोत्साहमृषयः पितरस्तथा ।
श्रद्दधानः पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा समाहितः ।
अपुत्रो लभते पुत्रानन्धो लभति चक्षुषी ।
अविद्यो लभते विद्यां ब्राह्मणो वेदपारगः ।
दरिद्रो लभते ह्यर्थाञ्शिल्पं लभति शिल्पितः ।
वणिग्वै लभते लाभं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
व्याधितो मुच्यते रोगात्कामार्थी काममाप्नुयात् ।
युद्धे जयं च लभते मृतो लभति सद्गतिम् ।
भीष्मः ।
इत्युक्तो लोकनाथेन शंकरेण महात्मना ।
विबुधाः पितरश्चैव ऋषयः समरुद्गणाः ।
एवमस्तु विभो शर्व कृतोऽस्माकमनुग्रहः ।
यस्त्विमं शृणुयान्नित्यं पठेद्वापि समाहितः ।
वयमप्यालयान्सर्वे गच्छामोऽन्धकसूदन ।

Colophon.

[(L. 1) D4. 6. 9 च (for [ए]व). — (L. 3) D5 यथा क्रतुभिरिष्टं च (for the prior half). — (L. 12)

पठेद्वा श्रावयेद्वापि श्रुत्वा वा लभते फलम् ।
भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् ।
श्रावयंश्चापि विप्रेन्द्रान्पर्वसु प्रयतो नरः ।
ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ।
भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु प्रयतः सदा ।
कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

भीष्मः ।

एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ।
इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ।
नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय
न नष्टधर्माय न निर्गुणाय ।
न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा
नानात्मभूताय निवेद्यमेतत् ।

Colophon.

14A

V_1 B Dn $D_{1,2,4-9}$ C_v cont. :

युधिष्ठिरः ।

के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह ।
तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ।

भीष्मः ।

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ।
वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ।
वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ।
वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
नित्याग्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ।
शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
मलं नृणां स पिबति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ।
शूद्राणां यस्तथा भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
पृथिवीमलमश्नन्ति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ।
शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थोऽपि पच्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ।
स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् ।
रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ।
करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्गत्वा ह्युपजीवति ।
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ।
शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ।
स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ।
चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ।
शूद्रकर्मस्वथैतेषु यो भुङ्क्ते निरपत्रपः ।
अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् ।

D_5 शिल्पगः (for शिल्पितः). — (L. 13) D_4 वणिजो (for °ग्वै). $D_{6.9}$ लभंते वाणिजो लाभं (for the prior half). — (L. 14) D_5 रोगी (for रोगात्). — (L. 15) $D_{4.6.9}$ मर्त्यलोके च सद्गतिं (for the post. half). — (L. 17) D_5 ऋषयश् (for पितरश्). D_5 पितरः (for ऋषयः). — Colophon. *Sub-parvan* : $D_{5.6.9}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : $D_{4-7.9}$ देवरहस्यानि.] :

— $D_{4-7.9}$ om. lines 546–561. — (L. 547) B_5 पठित्वा (for पठेद्वा). B_8 Dn_2 D_8 श्रावयित्वा (for °येद्वा). V_1 $B_{1.2}$ Dn_3 पठित्वा श्रावयित्वापि (for the prior half). — (L. 548) B_3 Dn_3 तथा (for अथ). — (L. 550) $B_{2.3}$ नित्यशः (for °दा). — (L. 559) B_{1-3} निर्घृणाय (for निर्गु°). — (L. 560) V_1 B_4 Dn_3 न; $B_{1.2}$ च (for वा). — After line 561, D_8 ins. :

देयं त्विदं श्रद्दधानाय पुण्यं
गुणान्विते धर्मपराय चैव ।
हत्यर्थयुक्ताय गुरूक्तकारिणे
महात्मभूताय निवेद्यमेतत् ।

— Colophon. — *Parvan name* : B_{1-4} शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ D_8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 B Dn D_8 सर्व(Dn_3 सर्वदेव)रहस्यानि. — *Adhy. no.* : V_1 135; B_5 125; Dn_1 130. — *Śloka no.* : Dn_1 16; Dn_2 17.

14 A

$D_{4.6.9}$ om. line 1. — (L. 1) V_1 $B_{1-3.5}$ Dn_3 $D_{5.8}$ च (for ह). — (L. 2) Dn_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4. Bom. ed. के शूद्रस्य च भारत (for the post. half). — (L. 3) B_1 वै च (for चैव). D_5 ब्राह्मणस्येह भोज्या ये भोज्याश्च क्षत्रियस्य च. — (L. 5) $B_{3.5}$ $D_{5.8}$ च; Dn_3 हि (for ह). — (L. 6) V_1 च (for तु). — D_5 om. lines 8–12. — (L. 9) D_8 अपि (for अथ). — B_3 om. line 12. — (L. 13) $B_{1.4}$ D_8 हि (for ऽपि). — (L. 14) B_5 ब्राह्मणाः. $B_{3.6}$ वैश्या. $B_{3.5}$ विकर्मस्थाश्. $D_{5.8}$ हि (for च). — (L. 17) V_1 $B_{1.2}$ (marg. as above). $_{4.6}$ दत्त्वा (for गत्वा). Dn_3 [अ]भ्युप° (for ह्युप°). $Dn_{1.n2}$ तद्दत्त्वाभ्युपजीवति (for the post. half). — (L. 18) $B_{1.4.5}$ °गोरक्ष°. B_3 कृषिवाणिज्यगोरक्षम् (for the prior half). — (L. 19) D_5 अपहाय (for अव°). — (L. 23) D_8 वृथाश्रावी (for °ध्यायी). — (L. 24) D_5 आप्नोति (for प्रा°). — D_5 om. lines 28–30. — (L. 29) V_1 °धर्मतः

कुलं वीर्यं च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च ।
स प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ।
भुङ्क्ते चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत् ।
पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितम् ।
विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुङ्क्ते साधुसंमतः ।
तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत् ।
वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः शोणितं ह्रदम् ।
पिशुनं भोजनं भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ।
असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ।
व्याधिं कुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ।
नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत् ।
गोघ्ने च ब्राह्मणघ्ने च सुरापे गुरुतल्पगे ।
भुक्त्वान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ।
न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि ।
जायते शबरावासे मध्यदेशबहिष्कृते ।
अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि ।
किमन्यदद्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वशः ।
अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह ।
ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे ।
नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे ।

भीष्मः ।

हन्त वक्ष्यामि ते राजन्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मनः ।
घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः ।
तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ।
मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च ।
आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ।
काञ्चनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ।
कृष्णायसं च त्रिवृतं धारयन्मुच्यते द्विजः ।
एवं प्रतिगृहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् ।
एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ।
अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा ।
इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसंध्येऽप्सु निमज्जनम् ।
व्रीहौ पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा ।
यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम् ।
उपानहौ च वस्त्रं च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिकम् ।
जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना ।
क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पाप्मा विमुच्यते ।
कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितॄणामश्नुते द्विजः ।
अन्नमेतदहोरात्रात्पूतो भवति ब्राह्मणः ।
न च संध्यामुपासीत न च जप्यं प्रवर्तयेत् ।
न संकिरेत्तदन्नं च तथा पूयेत ब्राह्मणः ।
इत्यर्थमपराह्णे तु पितॄणां श्राद्धमुच्यते ।
यथोक्तानां यदश्नीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः ।
मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते ।
स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहेन शुध्यति ।
द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः ।
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना ।
मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम् ।
मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते ।
सप्त त्रिषवणं स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ।
सिद्धिमाप्नोति विपुलामापदं चैव नाप्नुयात् ।
यस्तु शूद्रैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।

(for -संमतः). —(L. 32) B2–5 पिशुनान्नं च (B4 तु) यो भुंक्ते (for the prior half). —(L. 33) D5 अविज्ञातं (for अव°). —(L. 34) D8 मानवः (for ब्राह्मणः). —(L. 35) V1 B D5.8 नगरारक्षणे भुंक्ते (for the prior half). —(L. 36) B Dn3 D5.8 ब्रह्महणे (for ब्राह्मणघ्ने). —(L. 37) D5 मर्त्यो (for विप्रो). —(L. 41) D5 अर्हसि (for इच्छसि). —Colophon. —*Parvan name*: B1.2.4 Dn3 शांति. —*Sub-parvan*: V1 B Dn D8 दानधर्म. —*Adhy. name*: V1 B1.2.4.5 Dn1.n2 D8 भोज्याभोज्यान्नं (B1 °ज्यज्ञानं); Dn3 भोज्यान्नं. —*Adhy. no.*: V1 135; B5 126; Dn1 132. —*Śloka no.*: Dn1.n2 21. —(L. 43) V1 B2 ब्रूहि (for वद). —(L. 47) V1 B1.4.5 Dn3 D8 -ग्रहे च (for -ग्रहेषु). —(L. 52) Dn3 यजमानो (for जप°). B3 -स्मृतिं (for -श्रुतिम्). —(L. 53.) B5 त्रिविधं; Bom. ed. विवृतं (for त्रि°). —(L. 54) B2 च (for ऽथ). D8 याने (for धने). —(L. 60) Bom. ed. च्छत्रं (for वस्त्रं). B3 Dn3 -देहिके (for °कम्). —(L. 63) B1 पापाद् (for पाप्मा). —(L. 64) B3 यच् (for यः). —(L. 66) B1–3.5 जाप्यं (for जप्यं). —(L. 67) D5 न संकिरन्न दत्तं च (for the prior half). Dn3 ततः (for तथा). —(L. 69) B1 समश्नीयुर् (for यद°). —Dn3 reads lines 70–72 twice. —(L. 71) V1 B मुच्यते (for शुध्यति). —(L. 75) V1 B4 Dn1.n2 इष्टं (for इष्टिं). —(L. 77) B1 Dn3 स च; B5 स वा (for सप्त). V1 सावित्रीसवनं स्नात्वा; B3–4 स त्रिषवणं स्नात्वा (for the prior half). —(L. 78) V1 [अ]पि (for [ए]व). Dn3 मा (for न). —(L. 79) B3.5 समश्नीयाद् (for सहाश्नी°). B3.4 D3 [ऽ]प

अशौचं विधिवत्तस्य शौचमात्रं विधीयते ।
यस्तु वैश्यैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा ।
क्षत्रियैः सह योऽश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
आप्लुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ।
शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् ।
क्षत्रियस्य श्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ।
प्रायश्चित्तं च शान्तिं च जुहुयात्तेन मुच्यते ।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम् ।
अथोच्छिष्टमथान्योन्यं संप्राशेन्नात्र संशयः ।
रोचना विरजा रात्रिर्मङ्गलालम्भनानि च ।

Colophon.

14 B

V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ **C**v cont. :

युधिष्ठिरः ।

दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।
किंस्वित्पृथिव्यां ह्येतन्मे भवाञ्शंसितुमर्हति ।

भीष्मः ।

शृणु यैर्धर्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ।
लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ।
सत्कृतश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य सदा राजन्गतो लोकाननुत्तमान् ।
शिबिरौशीनरः प्राणान्प्रियस्य तनयस्य च ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ।
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ।
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे लोकाननुत्तमान् ।
दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवम् ।
भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ।
सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ।
ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् ।
वृषादर्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ।
रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागमत् ।
निमी राष्ट्रं च वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने ।
अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुबान्धवः ।
जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायशाः ।
रामोऽक्षयांस्तथा लोकाञ्जगाम मनसोऽधिकान् ।
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट् ।
वसिष्ठो जीवयामास येन यातोऽक्षयां गतिम् ।
रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु ।
स गतो ह्यक्षयाल्लोकान्यस्य लोके महद्यशः ।
कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।
न्यासं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशाः ।
करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽऽविक्षितः सुतः ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ।

(for ऽपि). $D_{6.8}$ -भोजनं. V_1 $B_{1.2.4}$ ब्राह्मणोथैकभाजने (for the post. half.). — V_1 B_5 om. (hapl.) lines 80–83. D_3 om. (hapl.) 80–81. — (L. 80) B_3 $Dn_{2.}$ n_3 शौचमत्र (for °मात्रं). — (L. 81) B_2 [अ]थ (for [प्]क-). $B_{1.2.4}$ Dn_1 ब्राह्मणोथैकभाजने (Dn_1 °भोजनं) (for the post. half). — (L. 82) B_3 भिक्षित्वा (for दी°). — (L. 83) B_3 Dn_1 [ऽ]थ (for ऽपि). $B_{1.2.4}$ ब्राह्मणोथैकभाजने (for the post. half). — *Dn_2 reads line 86 twice.* D_5 om. lines 87–88. — (L. 88) V_1 B_3 Dn_2 रैवतीम्. V_1 B_1 इष्टं (*for* इष्टिं). — (L. 89) Bom. ed. तथा (for the first अथ). — Colophon. — *Parvan name* $B_{1.3.4}$ शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.}$ n_2 D_8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 B_3 Dn D_8 प्रायश्चित्तविधिः. — *Adhy. no.* : V_1 136 ; B_5 127 ; Dn_1 133. — *Śloka no.* : Dn_1 25 ; Dn_2 24.

14 B

$Dn_{1.}$ n_2 D_8 om. line 3. — (L. 3) B_2 (marg.) किंचित्पृथुतरं तन्मे (for the prior half). $B_{4.5}$ D_5 अर्हसि (for °ति). — (L. 5) D_8 ह्यसंक्षयाः (for °शयं). Dn_3 -पुण्यकृतैर्; D_8 °तरैर् (for °रतैर्). D_5 नरैः (*for* नृपैः). — (L. 6) V_1 यथा (for तथा). — (L. 7) $B_{4.5}$ D_8 तथा; D_5 ततो (for सदा). Dn_2 मृतो; Dn_3 सतां (for गतो). D_5 गोलोकानप्यनुत्तमान् (for the post. half). — B_5 D_5 om. (hapl.) lines 8–13. — (L. 9) B_1 D_3 उपाहृत्य (for °कृत्य) — (L. 12) Some MSS. वशिष्ठाय. — (L. 13) B_1 अर्घं (for अर्घ्यं). — B_1 om. (hapl.) lines 14–19. — (L. 18) D_5 सावित्रं (for °त्रः). — (L. 19) V_1 B_1 तथा; $B_{2.3}$ च यो; B_5 यथा; *Dn* च गां (*for* च गा). — (L. 21) Dn *आगतान्*; Bom. ed. आगतः (for °मत्). — (L. 22) V_1 $B_{1.2.4}$ D_8 तु (for च). — (L. 25) Dn_2 मनसा (for °सो). — (L. 27) Some MSS. वशिष्ठो. — (L. 30) Some MSS. वशिष्ठाय. — (L. 31) D_8 -त्तमः

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतां वरः ।
निधिं शङ्खमनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिम् ।
राजा मित्रसहश्चैव वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ।
मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने ।
दण्डमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ।
सहस्रचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मौद्गल्याय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ।
भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान्राशयः पर्वतोपमान् ।
शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा समन्युर्दिवमास्थितः ।
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युतिः ।
दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान् ।
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ।
कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु हंसीं नाम यशस्विनीम् ।
गतोऽक्षयानतो लोकान्राजर्षिश्च भगीरथः ।
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथः ।
सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ।
शिष्टानां चरितं ह्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमास्थिताः ।
दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ।
यत्र ते नृपशार्दूल संदेहो वै भविष्यति ।
श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि संध्या हि समुपस्थिता ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ।
इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतां वर ।
दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् ।
कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।
कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ।
धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।
दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ।
ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा ।
इत्यर्थिभ्यो निशम्यैवं सर्वं दातव्यमर्थिने ।
नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ।
इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाय पण्डितः ।
प्रियो मेऽयं प्रियोऽस्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ।
वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रितः ।

(for -यशाः). V_1 D_5 जगाम सुमहद्यशः (for the post. half). — (L. 33) V_1 ह (for सः). — (L. 34) D_8 तु (for च). — (L. 35) B_3 $D_{5.8}$ अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). — (L. 36) B_5 वज्रो (for राजा). Some MSS. वशिष्ठाय. — (L. 37) D_8 दमयंतीं (for मदयन्तीं). — (L. 38) Dn_3 तु (for च). — (L. 39) Dn_2 मार्गेण; D_8 यत्नेन (for धर्मेण). — B_1. om. (hapl.) lines 40–41. D_5 om. (hapl.) lines 42–47. — (L. 44) $B_{2.4}$ भक्ष- (for भक्ष्य-). — (L. 46) B_1 राजन् (for नाम). — Dn_2 reads lines 47–48 twice. — (L. 51) V_1 सर्व- (for सर्वैः). — (L. 53) Dn_3 ततो (for अतो). D_8 अक्षयांश्च गतो लोकान् (for the prior half). — (L. 59) D_8 लोकाः खे च विनिर्मिताः (for the post. half). — (L. 60) D_5 शिष्टानां चरिते ह्येते (for the prior half). Dn_3 ते (for मे). — (L. 64) Dn_2 तत्र (for यत्र). — (L. 65) B_1 ते; B_2 तु (for the second हि). — Colophon.— *Parvan name:* $B_{1.3}$ Dn_3 शांति. — *Sub-parvan:* V_1 B Dn D_8 दानधर्मं. — *Adhy. name:* V_1 दानफलिकं; B_1 दानफलकथनं; $B_{2.6}$ धर्मफल(B_2 °लि)कः; B_4 Dn D_8 फलिकः. — *Adhy. no.*; V_1 137; B_5 122; Dn 134. — *Śloka no.*: Dn_2 32. — (L. 67) D_5 तथा (for नृपाः). — (L. 69) Dn_3 ज्ञेयं (for देयं). B_4 Dn_3 च तस्य (by transp.). B_6 भवेत् (for लभेत्). V_1 B_{1-3} D_8 किं च त(V_1 किंचित्त)स्य फलं भवेत् (for the post. half). — (L. 70) D_8 तेभ्यश्च (for के°). V_1 $B_{1.4}$ $Dn_{2.}$ n_3 D_5 धर्मं; D_8 धर्म्यं (for धर्म्यं). — (L. 71) D_5 कारणं (for °णैः). V_1 B_5 कतिविधैः (for °धं). — (L. 72) $B_{4.5}$ कौरव्य (for कौन्तेय). — (L. 73) B_5 यथा प्रदानं दातव्यं (for the prior half). — $D_{5.8}$ om. (hapl.) line 74. — (L. 75) V_1 $B_{2.4.6}$ Dn_3 निबोध तान्; B_1 °धत (for °ध तत्). — (L. 76) V_1 इति (for इह). B_5 शुभं (for सुखम्). — (L. 79) Dn_3 [अ]र्थिन्यो (for °भ्यो). V_1

दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।
इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ।
इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ।

Colophon.

15

For 13. 126–13. 134, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv subst. :

वैशंपायनः ।

अनुशास्य शुभैर्वाक्यैर्भीष्मस्त्वाह महामतिम् ।
प्रीत्या पुनः स शुश्रूपुर्वचनं यद्युधिष्ठिरे ।

जनमेजयः ।

पितामहो मे विप्रर्षे भीष्मं कालवशं गतम् ।
किमपृच्छत्तदा राजा सर्वसामासिकं हितम् ।
उभयोर्लोकयोर्युक्तं पुरुषार्थमनुत्तमम् ।
तन्मे वद महाप्राज्ञ श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

वैशंपायनः ।

भूय एव महाराज शृणु धर्मसमुच्चयम् ।
यदपृच्छत्तदा राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
शरतल्पगतं भीष्मं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
अजातशत्रुः प्रीतात्मा पुनरेवाभ्यभाषत ।

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रूयतां मे हि वचनमर्थित्वात्प्रब्रवीम्यहम् ।
परावरज्ञो भूतानां दयावान्सर्वजन्तुषु ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः परमः कुले ।
त्वादृशो दुर्लभो लोके सांप्रतं ज्ञानदर्शनः ।
भवता गुरुणा चैव धन्या बत वयं प्रभो ।
अयं स कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः ।
शास्ता नु नास्ति नः कश्चित्त्वदृते पुरुषर्षभ ।
तस्माद्धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च हितोदयम् ।
आश्चर्यं परमं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
भवन्तं बहुमानाच्च प्रणयाच्चोपसेवते ।
अस्यैव तु समक्षं नः पार्थिवानां तथैव च ।
इतिवृत्तं पुराणं च श्रोतॄणां परमं हितम् ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
मत्प्रियार्थं तु कौरव्य स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतविक्लवः ।
प्रपिबन्निव तं दृष्ट्वा भीष्मो वचनमब्रवीत् ।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
एतावदुक्त्वा गाङ्गेयः प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

$B_{1.3-5}$ Dn_2 D_8 [ए]व (for [ए]वं). — (L. 82) B_2 [ऽ]यं मे (by transp.); D_5 मेहं. — (L. 84) V_1 दीनश्च याचमानश्च (for the prior half). V_1 तुष्यते (for °ति). — (L. 86) D_5 पुण्यं पुण्यं (for दानं पुण्य-). — Colophon. — *Parvan name:* $B_{1.3}$ Dn_3 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 $B_{1.3-5}$ $Dn_{1.n2}$ D_8 दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_8 दानप्रभेदः. — *Adhy. no.:* V_1 138; B_5 129; Dn_1 135. — *Śloka no.:* $Dn_{1.n2}$ 11.

15

D_{10} जनमेजयः (for वैशंपायनः). — (L. 1) T_1 अनुशिष्टः (for °शास्य). D_{10} $T_{2.3}$ G भीष्ममाह महामतिः (for the post. half). — (L. 2) T_1 च; M_4 सु- (for स). D_{10} $T_{2.3}$ G युधिष्ठिरः ; T_1 M_4 युधिष्ठिर (for °ष्ठिरे). — T_1 om. (hapl.) lines 3–8. D_{10} om. the ref. — (L. 4) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 8. D_{10} T_2 G -सामाजिकं (for °सिकं). — (L. 5) T_2 नित्यं (for युक्तं). — (L. 6) D_{10} G_2 तमेवेदं ; G_1 तदेवेदं (for तन्मे वद). — G_2 om. the ref. — (L. 7) G_4 महाभाग (for °राज). — (L. 12) T_1 [ऽ]थ (for हि). — (L. 14) D_{10} T G प्रीतो (for स्फीतो). D_{10} T G परमं (for °मः). — (L. 15) D_{10} $T_{1.3}$ G M_2 (*inf. lin.*).$_4$ -संयुतः ; T_2 -संयुतं (for -दर्शनः). — T_1 *om.* lines 16–17. — (L. 16) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 चैव (for वत). — (L. 17) D_{10} T_3 G दुर्लभैर् (for °भो). — (L. 18) S (except T_3 $G_{2.4}$) तु (for नु). D_{10} T_3 शास्ति (for नास्ति). D_{10} $T_{2.3}$ G कः (for नः). G_2 कः स्वित् (for कश्चित्). — (L. 19) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 -साहितम् (for -संयुक्तम्). T_1 महोदयं (for हितो°). — (L. 20) T_3 आचार्यमपरं वाक्यं (sic) (for the prior half). $M_{1.3}$ परिपृच्छामि भारत (for the post. half). — (L. 22) D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [उ]प-). — (L. 23) G_2 च (for तु). — T_1 transp. lines 24–25. — (L. 24) T_1 इतिहासं (for °वृत्तं). M_4 पुराणश्च (for °णं च). — (L. 26) D_{10} T G हि (for तु). — (L. 28) G_2 -भजन् (for -पिबन्). — Before line 29, $T_{1.3}$ ins. भीष्मः. — (L. 29) T_1 यथा- (for पुरा). — After line 29, M_{1-3} read line 47, repeating it in its proper place. — T_1 reads lines 30–31, followed by the colophon, after line 69. — (L. 31) T_1 [ए]व (for [इ]दं).

धर्मराजं समीक्ष्येदं पुनर्वक्तुं समारभत् ।

Colophon.

अयं नारायणः श्रीमान्पुत्रार्थं व्रतकाङ्क्षया ।
दीक्षितोऽभून्महाबाहुः पुरा द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं केशवं द्रष्टुमभिजग्मुर्महर्षयः ।
सेवितुं च महात्मानः प्रीयमाणा जनार्दनम् ।
नारदः पर्वतश्चैव कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ।
जमदग्निश्च राजेन्द्र धौम्यो वाल्मीकिरेव च ।
अपरेऽपि तपःसिद्धाः सत्यव्रतपरायणाः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे ब्रह्मविद्भिरकल्मषैः ।
केशवस्तानभिगतान्प्रीत्या संप्रतिगृह्य च ।
तेषामतिथिसत्कारं पूजनार्थं कुलोचितम् ।
देवकीतनयो हृष्टो देवतुल्यमकल्पयत् ।
उपविष्टेषु सर्वेषु विष्टरेषु तदानघ ।
विश्वस्तेषु हि तुष्टेषु केशवार्चनया पुनः ।
परस्परं कथा दिव्याः प्रावर्तन्त मनोरमाः ।
विष्णोर्नारायणस्यैव प्रसादात्कथयामि ताः ।
तस्यैव व्रतचर्यायां मुनिभिर्विस्मितः पुरा ।
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावोऽभून्महात्मनः ।
यत्र देवी महादेवमपृच्छत्संशयान्पुरा ।
कथयामास शर्वस्तान्देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
उमापत्योश्च संवादं शृणु तात मनोरमम् ।
वर्णाश्रमाणां धर्मश्च तत्र तात समाहितः ।
ऋषिधर्मश्च निखिलो राजधर्मश्च पुष्कलः ।
गृहस्थधर्मश्च शुभः कर्मपाकफलानि च ।
देवगुह्यं च विविधं दानधर्मविधिस्तदा ।
विधानमत्र संप्रोक्तं यमस्य नियमस्य च ।
यमलोकविधानं च स्वर्गलोकविधिस्तथा ।
प्राणमोक्षविधिश्चैव तीर्थचर्या च पुष्कला ।
मोक्षधर्मविधानं च सांख्ययोगसमन्वितम् ।
स्त्रीधर्मश्च स्वयं देव्या देवदेवाय भाषितः ।
एवमादि शुभं सर्वं तत्र तात समाहितम् ।
रुद्राण्याः संशयप्रश्नो यत्र तात प्रवर्तते ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं च परमं हितम् ।
पुष्टियोगमिदं दिव्यं कथ्यमानं मया शृणु ।
इतिहासमिमं दिव्यं पवित्रं परमं शुभम् ।
सायं प्रातः सदा सम्यक्श्रोतव्यं च बुभूषता ।
ततो नारायणो देवः संक्लिष्टो व्रतचर्यया ।
वह्निर्विनिःसृतो वक्त्रात्कृष्णस्याद्भुतदर्शनः ।
अग्निना तेन महता निःसृतेन मुखाद्विभोः ।
पश्यतामेव सर्वेषां दग्ध एव नगोत्तमः ।

— Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_1 दानधर्म. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 185 ; T_1 177 ; G_1 119 ; G_3 M_1 179; $M_{2.3}$ 180, M_4 178. — Before line 32, S (except T_1) ins. भीष्मः. — (L. 32) D_{10} T G पुत्रार्थे (for °र्थं). — (L. 33) D_{10} $G_{2.4}$ हि (for ऽभून्). D_{10} G_2 व्रतं ; T_2 पुनर् (for पुरा). — T_1 om. line 35. — (L. 35) D_{10} T_3 G_4 सेवित्वा (for °तुं). $G_{1.3.4}$ M महात्मानं (for °नः). D_{10} $T_{2.3}$ G प्रीयमाणं (for °णा). — (L. 36) T_1 om. (hapl.) from the post half up to the prior half of line 37. D_{10} T_3 G_{1-3} M_1 तदा (for तथा). — (L. 37) T_1 काश्यपश्चात्रिरेव च (for the post. half). — T_1 om. line 40. — (L. 40) G_4 सद्भिर् (for सर्वे). — (L. 41) T_1 सु- (for सं-). $T_{2.3}$ G -परि- (for -प्रति-). — (L. 42) T_1 -सत्कार- (for °रं). G_2 फलोचितं (for कुलो°). — G_2 om. lines 43–45. — (L. 43) G_4 देवव्रतम् (for °तुल्यम्). — (L. 44) T_1 तथा (for तदा). — T_1 om. line 45. — (L. 45) $T_{2.3}$ G [अ]भि- (for हि). — (L. 46) D_{10} $T_{2.3}$ $M_{3.4}$ परस्पर- (for °स्परं). — Before line 47, D_{10} $T_{2.3}$ G_2 ins. भीष्मः. — (L. 47) M_4 om. the post. half. M_{1-3} (all first time) [इ]इ (for [ए]व). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ते; M_{1-3} (all first time) वः (for ताः). — (L. 48) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ अस्यैव ; M_4 om. (for तस्यैव). D_{10} S (except G_1) विस्मितं (for °तः). — (L. 49) D_{10} T G M_4 यत्र (for यश्च). T_1 $G_{1.3}$ M च (for ऽभून्). — (L. 51) D_{10} G_4 सर्वान्स ; T G_{1-3} M_4 सर्वांस्तान् (for शर्व°). — (L. 52) $T_{1.2}$ G मनोहरं (for °रमम्). — (L. 53) T_1 यत्र तात ; T_2 तदा तत्र (for तत्र तात). — (L. 54) T_2 ऋषिधर्मांश्च निखिला (for the prior half). — (L. 55) G_2 -याग- (for -पाक-). — (L. 56) T_1 G_3 दानं (for दान-). T G_{1-3} तथा (for तदा). — (L. 57) T_1 $G_{1.3}$ M तत्र (for अत्र). $T_{2.3}$ G_3 प्रोक्तं यद् (for संप्रोक्तं). — (L. 58) M_3 -लोके (for -लोक-). D_{10} T G M_4 -गतिस (for -विधिस्). — (L. 59) T_2 तीर्थचर्यांश्. T_1 तीर्थयात्राश्च पुष्कलाः (for the post. half). — (L. 60) G_4 तीर्थ- (for मोक्ष-). — (L. 61) M_{1-3} -धर्मं (for -धर्मश्च). M_{1-3} भाषितं (for °तः). — (L. 62) G_2 समाहितः (for °हितम्). — T_1 om. lines 65–66. — (L. 65) G_1 इमं (for इदं). — (L. 66) D_{10} G_2 इदं (for इमं). G_3 पुण्यं (for दिव्यं). — (L. 67) M_1 सु- (for च). — Before line 68, D_{10} T G_4 ins. भीष्मः. — (L. 68) M_3 संश्लिष्टो (for संक्लिष्टो). — (L. 69) T_3 -दर्शिनः (for -दर्शनः). — (L. 70) G_4. $T_{1.3.4}$ $G_{1.3.4}$ M विभो (for विभोः). — (L. 72) T_2 G M_4 -गणाकीर्णः (for

मृगपक्षिसमाकीर्णः श्वापदैरभिसंकुलः ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो मथितो दीनदर्शनः ।
पुनः स दृष्टमात्रेण हरिणा सौम्यचेतसा ।
स बभूव गिरिः क्षिप्रं प्रफुल्लद्रुमकाननः ।
सिद्धचारणसंघैश्च प्रसन्नैरुपशोभितः ।
मत्तवारणसंयुक्तो नानापक्षिगणैर्युतः ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च सर्वेषामभवद्भृशम् ।
तं दृष्ट्वा हृष्टरोमाणः सर्वे मुनिगणास्तदा ।
विस्मिताः परमायस्ताः साध्वसाकुललोचनाः ।
न किंचिदब्रुवंस्तत्र शुभं वा यदि वेतरत् ।
ततो नारायणो देवो मुनिसंघे सुविस्मिते ।
तान्समीक्ष्यैव मधुरं बभाषे पुष्करेक्षणः ।
किमर्थं मुनिसंघस्य विस्मयोऽयमनुत्तमः ।
एतं मे संशयं सर्वे याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चयेनार्थकोविदाः ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा तुष्टुवुर्मुनिपुंगवाः ।
भवान्सृजति वै लोकान्भवान्संहरति प्रजाः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवान्सत्यं भवान्क्रतुः ।
भवानादिर्भवानन्तो भवतोऽन्यन्न विद्यते ।
स्थावरं जंगमं सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।
त्वत्तः सर्वमिदं तात लोकचक्रं प्रवर्तते ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं मुखादग्निविनिर्गमम् ।
एतन्नो विस्मयकरं बभूव मधुसूदन ।
ततोऽधिगतसंत्रासा भवाम पुरुषोत्तम ।
यदिच्छेत्तत्र वक्तव्यं कुतोऽस्माकं नियोगतः ।

भगवान् ।

नित्यं हितार्थं लोकानां भवद्भिः क्रियते तपः ।
तस्माल्लोकहितं गुह्यं श्रूयतां कथयामि वः ।
असुरः सांप्रतं कश्चिदहितो लोकनाशनः ।
मायास्त्रकुशलश्चैव बलदर्पसमन्वितः ।
बभूव स मया वध्यो लोकानां हितकाम्यया ।
पुत्रेण मे वधो दृष्टस्तस्य वै मुनिपुंगवाः ।
तदर्थं पुत्रमेवाहं सिसृक्षुर्वनमागतः ।
आत्मनः सदृशं पुत्रमहं जनयितुं व्रतैः ।
एवं व्रतपरीतस्य तपस्तीव्रतया मम ।
अथात्मा मम देहस्थः सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
विनिःसृत्य गतो द्रष्टुं क्षणेन च पितामहम् ।
ब्रह्मणा मन्मथोऽनङ्गः पुत्रत्वे मे प्रकल्पितः ।
अनुज्ञातश्च तेनैव पुनरायान्ममान्तिकम् ।
एतन्मे वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
तत्तेजसा निर्मथितः पुरतोऽयं गिरिः स्थितः ।
दृष्ट्वा नाशं गिरेस्तस्य सौम्यभावतया मम ।
पुनः स दृष्टमात्रेण गिरिरासीद्यथापुरम् ।
एतद्गुह्यं मया तथ्यं कथितं वः समासतः ।
भवन्तो व्यथिता येन विस्मिताश्च तपोधनाः ।
ऋषीणामेवमुक्त्वा तु तान्पुनः प्रत्यभाषत ।

Colophon.

भगवान् ।

भवतां दर्शनादेव प्रीतिरभ्यधिका मम ।

समा°). D_{10} S (except T_1 G_1) अपि (for अभि-). — (L. 73) T_1 मत्तवारणसंयुनः (for the post. half). — (L. 74) G_{1-3} -तेजसा (for -चेतसा). — (L. 76) T_2 -शोभितैः (for °तः). — G_1 om. (hapl.) 77. — (L. 77) G_4 वृतः (for युतः). — (L. 79) D_{10} सदा (for तदा). — (L. 80) S (except T_1 M_2 [*inf. lin.*] $_4$) परमायत्ताः (for °यस्ताः). — T_1 om. line 81. — (L. 82) D_{10} T G तु (for सु-). — Before line 84, M ins. भगवान्. — (L. 84) Kumbh. ed. -संघेस्मिन (for -संघस्य). — (L. 85) T_2 नित्यं (for सर्वे). T_1 G_3 याथातथ्यैर् (for °तथ्यम्). D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1.2.4}$ य(G_4 या)थात(D_{10} °ति)थ्येन नंदि(T_3 नादि)ताः (for the post. half). — Before line 87, T_1 M ins. भीष्मः. — T_3 reads lines 92–95 twice. — (L. 92) G_4 लोके (for लोक-). — (L. 93) G_2 -विनिर्गमः (for °गमम्). T_3 (both times) मुखादग्निविनिर्गतः (for the post. half). — (L. 94) $G_{1.3}$ एवं (for एतन्). —(L. 95) T_3 (both times) G वि- (for ऽधि-). — T_1 om. line 96. — (L. 96) D_{10} G M यदि चेत् (for यदिच्छेत्). D_{10} $G_{1.3.4}$ M तच्च; G_2 ते च (for तत्र). — (L. 98) G_4 सर्वं (for गुह्यं). M_4 श्रूयते (for °तां). — (L. 99) $T_{2.3}$ G_2 अमितो; G_4 असुरो (for अहितो). — (L. 101) G_4 बभुव न; M स बभूव (by transp.). D_{10} $T_{2.3}$ G_2 वद्धो (for वध्यो). — (L. 102) G_2 दृष्टस (for दृष्टस). G_4 [ए]व (for वै). — (L. 103) G_{1-3} अत्र (for अर्थं). — (L. 106) G_2 देहस्तु (for °स्थः). T_2 भूतो (for भूत्वा). — (L. 108) T_2 निर्मितो (for मन्मथो). G_2 पुत्रत्वेन (for °त्वे मे). G_1 damaged; G_3 प्रकल्पिते (for °तः). — (L. 109) T_2 [ए]वं. —(L. 110) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ एवं (for एतन्). — (L. 112) D_{10} T G दाहं (for नाशं). T_2 तत्र (for तस्य). — (L. 113) $T_{2.3}$ G M_4 यथा पुरा (for यथापुरम्). — (L. 114) G_2 एतं (for एतद्). D_{10} $T_{2.3}$ G यथा- (for मया). T_2 समाहिताः (for °सतः). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_2 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; T_3 नारायणऋषिसंवादः; G_4 गोविंदऋषिगणसंवादः.

भवन्तस्तु तपःसिद्धा भवन्तो देवदर्शनाः ।
सर्वत्र गतिमन्तश्च ज्ञानविज्ञानभाविताः ।
गतागतज्ञा लोकानां सर्वे निर्धूतकल्मषाः ।
तस्माद्भवद्भिर्यत्किंचिद्दृष्टं वाप्यथ वा श्रुतम् ।
आश्चर्यभूतं लोकेषु तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
युष्माभिः कथितं यत्स्यात्तपसा भावितात्मभिः ।
तत्स्यादमृतसंकाशं वाङ्मधुश्रवणे स्पृहा ।
रागद्वेषवियुक्तानां सततं सत्यवादिनाम् ।
श्रद्धेयं श्रवणीयं च वचनं हि सतां भवेत् ।
तत्संयोगं हि तन्मेऽस्तु न वृथा कर्तुमर्हथ ।
भवतां दर्शनं तस्मात्सफलं तु भवेन्मम ।
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं जनसंसदि ।
कथयिष्याम्यहरहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ।
तदन्ये वर्धयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति वापरे ।
वाक्शल्यविगताश्चान्ये प्रशंसन्ति पुरातनम् ।

भीष्मः ।

एवं ब्रुवति गोविन्दे श्रवणार्थं महर्षयः ।
वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरिदमूचुर्जनार्दनम् ।
अयुक्तमस्मानेवं त्वं वाचा वरद भाषितुम् ।
त्वच्छासनमुखाः सर्वे त्वदधीनपरिश्रमाः ।
एवं पूजयितुं चास्मान्न चैवार्हसि केशव ।
तद्भवस्त्वन्यन्न पश्यामो यल्लोके ते न विद्यते ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्तत्सर्वं हि त्वया ततम् ।
न विद्महे वयं देव कथ्यमानं तवान्तिके ।
एवमुक्तो हृषीकेशः सस्मितं चेदमब्रवीत् ।
अहं मानुषयोनिस्थः सांप्रतं मुनिपुंगवाः ।
तस्मान्मानुषवद्धीर्यं मम जानीत सुव्रताः ।
भवद्भिः कथ्यमानं च अपूर्वमिव तद्भवेत् ।

भीष्मः ।

एवं संचोदिताः सर्वे केशवेन महात्मना ।
ऋषयश्चानुवर्तन्ते वासुदेवस्य शासनम् ।
ततस्त्वृषिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
अमन्यन्त बुधा बुद्ध्या समर्थं तन्निबोधने ।
ऋषिरुग्रतपाश्चायं केशवस्य प्रियोऽधिकम् ।
पुराणज्ञश्च वाग्मी च कारणैस्तं च मेनिरे ।
सर्वे तदर्हणं कृत्वा नारदं वाक्यमब्रुवन् ।
भवता तीर्थयात्रार्थं चरता हिमवद्गिरौ ।
दृष्टं वै यत्तदाश्चर्यं श्रोतॄणां परमं प्रियम् ।
तत्त्वं त्वमविशेषेण हितार्थं सर्वमादितः ।
प्रियार्थं केशवस्यास्य स भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्मः ।

तदा संचोदितः सर्वैरृषिभिर्नारदस्तथा ।

— *Adhy. no.*: D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 186; T_1 178; $G_{1,3}$ M_1 180; $M_{2,3}$ 181; M_4 179. — (L. 117) T_1 दर्शनेन (for °नाद्). M_4 अप्यधिका (for अभ्य°). — (L. 119) T_1 -कोविदाः (for -भाविताः). — (L. 120) D_{10} $T_{2,3}$ G गत्यागतिज्ञा लोकानां (for the prior half). — (L. 123) G_1 यस्मात् (for यत्स्यात्). T_2 भावितात्मना (for °भिः). — (L. 124) G_{1-3} वाङ्मधुश्रवणेप्सितं (for the post. half). — T_1 om. line 127. — (L. 127) T_2 तु (for हि). D_{10} T_3 G $M_{1,2,4}$ तं (for तन्). M_4 अर्हति (for °थ). — (L. 128) D_{10} T_3 दर्शनात् (for °नं). G_4 अस्मात् (for त°). T_1 भवतां सफलं यस्मात् (for the prior half). — T_1 om. lines 129–132. — (L. 130) D_{10} T_2 G अहं बुद्धि (D_{10} G_2 °द्धिर्; T_3 °द्ध्या) (for अहरहो). G_1 -दीप्तिकरं (for -दीप°). — (L. 131) G_4 तान्येव (for तदन्ये). D_{10} $T_{2,3}$ G च (for वा). — (L. 132) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ वात्सल्य- (for वाक्शल्य-). G_4 -विगतं (for °ताश्). G_{1-3} पुरातनाः (for °तनम्). — D_{10} T_2 G om. the ref. — (L. 134) T_1 वाग्भिः सांत्वप्रधानाभिर् (for the prior half). — Before line 135, D_{10} S (except T_1 G_2) ins. ऋषयः. — (L. 135) G_4 transp. अस्मान् and एवं. G_2 नो वक्तुं (for एवं त्वं). — (L. 137) D_{10} भाषितुं (for केशव). — Before line 138, D_{10} ins. केशव उवाच. — (L. 138) D_{10} $T_{2,3}$ G त्वत्तस्त्वन्यं; T_1 तत्त्वदन्यं (for तद्भवस्त्वन्यन्). G_2 च (for न). T_1 वस्तु (for ते न). — (L. 140) T_2 कथं (for वयं). D_{10} त्वेव (for देव). — Before line 142, T_3 ins. श्रीभगवानुवाच. — (L. 142) G_4 ऋषि- (for मुनि-). — (L. 143) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ जन्म (for मम). — T_3 M om. the ref. — M_1 om (hapl.) lines 145–155. — (L. 146) T_1 ऋषयश्चान्ववर्तंत (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) line 147. — (L. 147) T_1 दिव्य- (for देव-). — (L. 148) T_1 तदा (for बुधा). M_4 om. from बुधा up to मब्रुवन् (in the post. half of line 151). $T_{2,3}$ निबोध मे (for °धने). — (L. 149) D_{10} T_2 G [ऽ]धिकः. — (L. 150) D_{10} T_2 G_4 पुराणश्चैव वाग्मी च (for the prior half). — (L. 151) T_1 $G_{2,3}$ $M_{2,3}$ तदर्पणं (for °र्हणं). — Before line 152, D_{10} T G_{2-4} ins. ऋषयः; $M_{2,3}$ भीष्मः. — T_1 om. line 154. — (L. 154) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 अतस् (for तत्त्वं). G_{1-3} अतस्त्वनवशेषेण; M_{2-4} तत्त्वं त्वनव° (for the prior half). — (L. 155) G_1 partly damaged. T_1 $G_{3,4}$ भगवन् (for स भवान्). $G_{2,3}$ अर्हसि (for °ति). — $G_{2,3}$ om. the ref. — (L. 156) T_1 $M_{2,3}$ तथा (for तदा). $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ संयोजितः (for संचो°). D_{10} G_2 तथा संयोजितः

प्रणम्य शिरसा विष्णुं सर्वलोकहिते रतम् ।
समुद्वीक्ष्य हृषीकेशं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
ततो नारायणसुहृन्नारदो वदतां वरः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादमन्वभाषत ।

Colophon.

नारदः ।

भगवंस्तीर्थयात्रार्थं तथैव चरता मया ।
दिव्यमद्भुतसंकाशं दृष्टं हैमवतं वनम् ।
नानावृक्षलतायुक्तं नानापक्षिगणैर्युतम् ।
नानारत्नसमाकीर्णं नानाभावसमन्वितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यगन्धेन मूर्छितम् ।
सिद्धचारणसंवासं भूतसंघैर्निषेवितम् ।
वरिष्ठाप्सरसाकीर्णं नानागन्धर्वसंकुलम् ।
मृदङ्गमुरजोद्घुष्टं शङ्खवीणास्वनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च सर्वतस्त्वभिशोभितम् ।
नानारूपैर्विरूपैश्च भीमरूपैर्भयानकैः ।
व्याघ्रसिंहोरगमुखैर्बिडालवदनैस्तथा ।
खरोष्ट्रद्वीपिवदनैर्गजवक्त्रैस्तथैव च ।
उलूकश्येनवदनैः काकगृध्रमुखैस्तथा ।
एवं बहुविधाकारैर्भूतसंघैर्भृशाकुलम् ।
नानद्यमानं बहुधा हरपारिषदैर्भृशम् ।
घोररूपं सुदुर्दर्शं रक्षोगणशतैर्वृतम् ।
समाजं तद्वने दृष्टं मया भूतपतेः पुरा ।
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवगन्धर्वनादितम् ।
षट्पदैरुपगीतं च प्रथमे मासि माधवे ।
उत्क्रोशक्रौञ्चकुररैः सारसैर्जीवजीवकैः ।
मत्ताभिः परपुष्टाभिः कूजन्तीभिः समाकुलम् ।
उत्तमोत्सवसंकाशं भीमरूपतरं ततः ।
द्रष्टुं भवति सर्वस्य धर्मभागिजनस्य च ।
ये चोर्ध्वरेतसः सिद्धास्तत्र तत्र समागताः ।
मार्तण्डरश्मिसंचारा विश्वेदेवगणास्तथा ।
तथा नागास्तथादित्या लोकपाला हुताशनाः ।
वाताश्च सर्वे वायन्ति दिव्यपुष्पसमाकुलाः ।
किरन्तः सर्वपुष्पाणि किरन्तोऽद्भुतदर्शनाः ।
ओषध्यः प्रज्वलन्त्यश्च द्योतयन्त्यो दिशो दश ।
विहगाश्च मुदा युक्ता नृत्यन्ति च नदन्ति च ।
गिरः सुमधुरास्तत्र दिव्या दिव्यजनप्रियाः ।
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव बभ्राज उपविष्टो महाद्युतिः ।
व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीतश्च लोहिताङ्गविभूषितः ।
हरिश्मश्रुजटो भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।

सवैर् (G_2 °रवैर्) (for the prior half). D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.2}$ तदा (for तथा). — (L. 157) T_1 -महेश्वरं (for -हिते रतम्). — (L. 160) T_1 संवादं चान्वभाषत (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name:* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वर-संवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 187; T_1 179; $G_{1.3}$ M_1 181; $M_{2.3}$ 182; M_4 180. — (L. 161) D_{10} T_1 $G_{1.3}$ M -यात्रायां (for °र्थं). G_2 तदा (for तथा). G_4 [आ]चरता (for च°). — (L. 163) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -समायुक्तं (*for* -लता°). *D_{10}* $T_{2.3}$ G वृतं (*for* युतम्). — (L. 164) T_1 -शब्द- (for -रत्न-). D_{10} T_3 -गणाकीर्णं (for -समा°). — M_3 reads lines 165–168 twice. — (L. 165) T_1 -धूपैः सु- ; $G_{3.4}$ -धूमेन (for -धूपेन). — G_4 om. (hapl.) line 166. — (L. 166) T_1 -गंध- (for -पुष्प-). T_1 -पुष्पवि- (for -गन्धेन). D_{10} $T_{2.3}$ चार्चितं; $G_{2.3}$ वासितं (for मूर्छितम्). — (L. 167) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -संवातं; T_1 G_3 -संबाधं; M_4 -संवादं (for °सं). D_{10} T_1 $M_{1.2.3}$ (both times). $_4$ -संघ- (for -संघैर्). — (L. 168) D_{10} G_4 वरिष्ठसारसाकीर्णं; T_1 वरिष्ठजनसंकीर्णं (for the prior half). T_3 G नाग- (for नाना-). M_3 नानाभावसमन्वितं (for the post. half). — (L. 169) M_4 मृदंगमुरवोद्घुष्टं (for the prior half). $G_{1.3}$ -वीणानु- (for °भि-). — (L. 170) T_1 सर्व- (for भूत-). T_1 सर्वशस् (for °तस्). M_4 -चोदितं (for -शोभितम्). — (L. 171) T_2 भूत- (for भीम-). — (L. 172) T_2 -मृगैर् (for -मुखैर्-). D_{10} G_2 सिंहव्याघ्रोरगमुखैर् (G_2 °मृगैर्) (for the prior half). Some MSS. बिलाळ- (for बिडाल-). — (L. 173) D_{10} $G_{2.3}$ -द्वीप- (for -द्वीपि-). D_{10} G_4 om. (hapl.) from the post. half up the prior half of line 174. — (L. 174) D_{10} G_2 काल-; G_4 कंक- (for काक-). — (L. 180) T_1 प्रथमं (for °मे). — (L. 183) D_{10} S (except M_{1-3}) उत्तमावाससंकाशं (for the prior half). T_3 अभि- (for भीम-). G_4 -वरं (for -तरं). $T_{1.2}$ भीमरूपं परंतप (for the post. half). — (L. 184) T_2 $G_{3.4}$ दृष्टं (for द्रष्टुं). D_{10} S (except T_1) धर्मस्य (for सर्वस्य). — (L. 185) G_3 -रेतः सं- (for -रेतसः). T_1 समाहिताः (for °गताः). — (L. 187) T_2 G_2 दिव्यास् (for नागास्). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 दिव्या; T_2 नागा (for [आ]दित्या). T_2 लोक- पाल- (for °पाला). — (L. 188) T_1 यांति स (for वायन्ति). — (L. 189) M_{1-3} फलदः (for किरन्तः). T_1 चरंतो; T_2 वदंतो (for किरन्तो). — (L. 191) T_1

भयघ्नः सर्वभूतानां भक्तानामभयंकरः ।
किंनरैर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानः समन्ततः ।
ऋषिभिश्चाप्सरोभिश्च सर्वतश्चापि शोभितः ।
तत्र भूतपतेः स्थानं देवदानवसंकुलम् ।
सर्वतेजोमयं भूम्ना लोकपालनिषेवितम् ।
महोरगसमाकीर्णं सर्वेषां लोमहर्षणम् ।
भीमरूपमनिर्देश्यमप्रधृष्यतमं विभो ।
तत्र भूतपतिं देवमासीनं शिखरोत्तमे ।
ऋषयो भूतसंघाश्च प्रणम्य शिरसा हरम् ।
गीर्भिः परमशुद्धाभिस्तुष्टुवुश्च महेश्वरम् ।
विमुक्ताश्चैव पापेभ्यो बभूवुर्विगतज्वराः ।
ऋषयो वालखिल्याश्च तथा विप्रर्षयश्च ये ।
अयोनिजा योनिजाश्च तपःसिद्धा महर्षयः ।
तत्रस्थं देवदेवेशं भगवन्तमुपासते ।
ततस्तस्मिन्क्षणे देवी भूतस्त्रीगणसेविता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ।
काञ्चनं कलशं गृह्य सर्वतीर्थाम्बुपूरितम् ।
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती दिव्यगन्धसमायुता ।
सरिद्वराभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता वरा ।
सेवितुं भगवत्पार्श्वमाजगाम शुचिस्मिता ।
आगम्य तु गिरेः पुत्री देवदेवस्य चान्तिकम् ।
मनःप्रियं चिकीर्षन्ती क्रीडार्थं शंकरान्तिके ।
मनोहराभ्यां पाणिभ्यां हरनेत्रे पिधाय तु ।
अवेक्ष्य हृष्टा स्वगणान्स्मयन्ती पृष्ठतः स्थिता ।
देव्या चान्धीकृते देवे कश्मलं समपद्यत ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टचन्द्रार्कतारकम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारं तमसा चाभिसंवृतम् ।
विषण्णं भयसंत्रस्तं जगदासीद्भयाकुलम् ।
हाहाकारस्त्वृषीणां च लोकानामभवत्तदा ।
तमोभिभूते संभ्रान्ते लोके जीवितशङ्किते ।
तृतीयं चास्य संभूतं ललाटे नेत्रमायतम् ।
द्वादशादित्यसंकाशं लोकान्भासावभासयत् ।
तत्र नेत्राग्निना तेन युगान्ताग्निनिभेन वै ।
अदह्यत गिरिः सर्वो हिमवानग्रतः स्थितः ।
दह्यमाने गिरौ तस्मिन्मृगपक्षिसमाकुले ।
सविद्याधरगन्धर्वे दिव्यौषधसमायुते ।
ततो गिरिसुता चापि विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
बभूव च जगत्सर्वं तथा विस्मयसंयुतम् ।
पश्यतामेव सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
नेत्रजेनाग्निना तेन दग्ध एव नगोत्तमः ।
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलपुत्री सविक्लवा ।
पितुः शमनमिच्छन्ती पपात भुवि पादयोः ।
तद्दृष्ट्वा देवदेवेशो देव्या दुःखमनुत्तमम् ।
हैमवत्याः प्रियार्थं च गिरिं पुनरवैक्षत ।
दृष्टमात्रो भगवता सौम्ययुक्तेन चेतसा ।
क्षणेन हिमवाञ्शैलः प्रकृतिस्थोऽभवत्पुनः ।
हृष्टपुष्टविहंगश्च प्रफुल्लद्रुमकाननः ।
सिद्धचारणसंघैश्च प्रीतियुक्तैः समाकुलः ।

रदंति; G_3 मदंति (for नदन्ति). — (L. 192) D_{10} $T_{2.3}$ G ततः समंततस्तत्र (for the prior half). — (L. 193) T_2 दिव्य- (for हेम-). — (L. 196) Some MSS. व्याळ- (for व्याल-). — (L. 197) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 [अ]मर- (for सुर-). — (L. 198) D_{10} $T_{2.3}$ G भयहेतुरभक्तानां (for the prior half). — (L. 199) $M_{1.3}$ ततस्ततः (for समन्ततः). — (L. 200) T_1 सर्वशश् (for °तश्). D_{10} $T_{1.3}$ G [ए]व; T_2 [उ]प- (for [अ]पि). — (L. 202) T_2 भूमौ (for भूम्ना). — (L. 204) T_1 $G_{2.3}$ M बभौ (for विभो). — (L. 206) T_2 देव- (for भूत-). G_2 [अं]जलिं (for हरम्). — T_3 om. (hapl.) line 207. — (L. 207) D_{10} T_2 $G_{3.4}$ मनोहरं; G_2 मनोरमं (for महेश्वरम्). — (L. 209) T_3 ते (for ये). — T_1 om. line 210. — (L. 211) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ततस्तं; T_1 तरसा (for तत्रस्थं). — (L. 212) T_2 तदा (for भूत-). S (except M) -संवृता (for -सेविता). — (L. 215) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 219. D_{10} $T_{2.3}$ G -समावृता; M_4 °हिता (for °युता). — (L. 217) M_3 सेवितं (for °तुं). — (L. 218) $G_{3.4}$ M_2 आगत्य (for °म्य). — (L. 221) G_4 तदा; M_3 सिता (for स्थिता). — (L. 222) T_1 नेत्रे (for देवे). — (L. 223) T_1 सं- (for नि-). — (L. 224) T_1 -संवृतः (for °तम्). — (L. 225) G_2 -वित्रस्तं (for -संत्रस्तं). — T_1 om. line 226. — (L. 226) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 हाहाकारमृषीणां च (for the prior half). — (L. 227) G_3 लोक- (for लोके). D_{10} G $T_{2.3}$ M_4 -संक्षये; T_1 -संशये (for -शङ्किते). — (L. 228) M_1 संभ्रांतं (for संभूतं). — T_1 om. line 229. — (L. 230) D_{10} T_3 G_{1-3} तेनाग्निना (for नेत्रा°). T_2 तत्र तेनाग्निनाक्षेण (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 233. — (L. 233) M दिव्यौषधि- (for °ध-). T_3 G_2 -समाकुले (for °युते). T_2 $G_{1.3}$ दिव्यौषधिसमाकुले (for the post. half). — T_1 om. lines 235–238. — (L. 238) D_{10} सु- (for स-). — (L. 239) D_{10} $T_{2.3}$ G सं(G_2 स)मानम् (for शमनम्). — (L. 242) D_{10} T G दृष्टमात्रे (for °मात्रो). $G_{1.3}$ तेजसा (for चेतसा). — T_1 om. lines 244–245. — (L. 244) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} -विहंगैश् (for °गश्). — (L. 245) $M_{1.3.4}$ समाकुलैः (for °कुलः). — (L. 246) $G_{1.3.4}$

पितरं प्रकृतिस्थं तु दृष्ट्वा हैमवती भृशम् ।
अभवत्प्रीतिसंयुक्ता मुदिता च पिनाकिनम् ।
देवी विस्मयसंयुक्ता प्रष्टुकामा महेश्वरम् ।
हितार्थं सर्वलोकानां प्रजानां हितकाम्यया ।
देवदेवं महादेवी बभाषेदं वचोऽर्थवत् ।
भगवन्देवदेवेश शूलपाणे महाद्युते ।
विस्मयो मे महाञ्जातस्तस्मिन्नेत्राग्निसंप्लुते ।
किमर्थं देवदेवेश ललाटेऽस्मिन्प्रकाशते ।
अतिसूर्याग्निसंकाशं तृतीयं नेत्रमायतम् ।
नेत्राग्निना तु महता निर्दग्धो हिमवानसौ ।
पुनः स दृष्टमात्रस्तु प्रकृतिस्थः पिता मम ।
एष मे संशयो देव हृदि संप्रति वर्तते ।
देवदेव नमस्तुभ्यं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

नारदः ।

एवमुक्तस्तया देव्या प्रीयमाणोऽब्रवीद्भवः ।
स्थाने संशयितुं देवि धर्मज्ञे प्रियभाषिणि ।
त्वदृते मां हि वै प्रष्टुं न शक्यं केनचित्प्रिये ।
प्रकाशं यदि वा गुह्यं त्वत्प्रियार्थं ब्रवीम्यहम् ।
शृणु तत्सर्वमखिलमस्यां संसदि भामिनि ।
सर्वेषामेव लोकानां कूटस्थं विद्धि मां प्रिये ।
मदधीनास्त्रयो लोका यथा विष्णौ तथा मयि ।
स्रष्टा विष्णुरहं गोप्ता इति तद्विद्धि भामिनि ।
तस्माद्यदा मां स्पृशति शुभं वा यदि वेतरत् ।
तथैवेदं जगत्सर्वं तत्तद्भवति शोभने ।
एतद्गुह्यमजानन्त्या त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नेत्रे मे पिहिते देवि क्रीडनार्थं दृढव्रते ।
त्वत्कृते नष्टचन्द्रार्कं जगदासीद्भृशाकुलम् ।
नष्टादित्ये तमोभूते लोके गिरिसुते प्रिये ।
तृतीयं लोचनं सृष्टं लोकान्संरक्षितुं मया ।
अस्यैव तेजसाक्ष्णो मे मथितोऽयं गिरिः शुभे ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो व्यालाध्युषितकंदरः ।
त्वत्प्रियार्थं कृतो देवि प्रकृतिस्थः पुनर्मया ।
कथितं संशयस्थानं निर्विशङ्का भव प्रिये ।

Colophon.

नारदः ।

क्षणज्ञा देवदेवस्य श्रोतुकामा प्रियं हितम् ।
उमा देवी महादेवमपृच्छत्पुनरेव तु ।
भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ।
भगवन्केन वै वक्त्रमैन्द्रमद्भुतदर्शनम् ।
उत्तरं चापि भगवन्पश्चिमं शुभदर्शनम् ।
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं जटिलावृतम् ।
यथादिशं महादेव श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वं पृच्छसि भामिनि ।
पुरासुरौ महाघोरौ लोकोद्वेगकरौ भृशम् ।
सुन्दोपसुन्दनामानावास्तुबहुगर्वितौ ।
अशस्त्रवध्यौ बलिनौ परस्परहितैषिणौ ।

च (for तु). — (L. 248) T_1 $G_{1.3}$ द्रष्टुकामा (for प्रष्टु°). — T_1 om. line 249. — (L. 250) T_2 G_4 महादेवं (for °देवी). — Before line 251, S (except $T_{2.3}$ $G_{2.4}$) ins. देवी; Madras ed. उमा. — (L. 252) D_{10} तत्र (for तस्मिन्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -संभवे; G_2 -संनिभे (for -संप्लुते). — (L. 253) D_{10} T_2 G_4 प्रकाशितं; G_{1-3} M_4 °शिते (for °शते). — (L. 255) T_1 च (for तु). (L. 257) $T_{1.3}$ G M_4 मे संप्र- (for संप्रति). — G_4 om. the ref. — (L. 259) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तथा (for तया). — After line 259, T_1 ins. :

देवीमुवाचानुकूलां सर्वभूतहितैषिणीम् ।

— Before line 260, D_{10} S (except G_2) ins. महेश्वरः. — (L. 260) G_3 M_{1-3} संशयितं (for °यितुं). — (L. 261) T_1 शक्यं (for प्रष्टुं). T_1 प्रष्टुं (for शक्यं). — (L. 262) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} प्रियार्थं प्र- (for त्वत्प्रियार्थं). — T_1 om. line 264. — (L. 265) T_2 त्रिलोका ये (for त्रयो लोका). — T_1 om. lines 266–268. — (L. 266) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M [ए]तद् (for तद्). — (L. 267) D_{10} M_4 मा (for मां). — (L. 268) G_{1-3} M_4 तदेव (for तथैव). — (L. 270) D_{10} $T_{2.3}$ G मन्नेत्रे (for नेत्रे मे). T_1 शुचिस्मिते; $T_{2.3}$ धृतव्रते (for दृढ°). — (L. 271) D_{10} $T_{1.3}$ G_{2-4} तत्कृते; T_2 मत्कृते (for त्वत्कृते). D_{10} $T_{2.3}$ G भयाकुलं (for भृशा°). — (L. 273) D_{10} S (except $M_{1.4}$) लोकं (for लोकान्). — D_{10} S (except $M_{1.3}$) om. (hapl.) lines 274–276. — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. —*Adhy. name :* D_{10} T_2 M उमामहेश्वरसंवादः. —*Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} 188; $G_{1.3}$ M_1 182; $M_{2.3}$ 183; M_4 184. — (L. 280) T_1 $G_{2.3}$ M_4 सर्वभूत- (for °देव-). — (L. 282) D_{10} T G ते (for वै). — (L. 283) M_{1-3} उत्तमं (for °रं). — (L. 284) T_1 केनोर्ध्वं जटिलं प्रभो (for the post. half). — T_1 om. line 285. — (L. 286) D_{10} एवं (for एष). —T_1 महेशः; $T_{2.3}$ G महादेवः (for महेश्वरः). — (L. 287) D_{10} T G_{2-4} M_4 इच्छसि (for पृ°). — (L. 288) T_3 महाभागौ (for °घोरौ). — (L. 289) $G_{1.3}$ M सुंदोप-

तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
मृगपक्षिगणानां च स्थावराणां तथैव च ।
सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता ।
तिलोत्तमेति विख्याता अप्सराः सा बभूव ह ।
देवकार्यं करिष्यन्ती हावभावसमन्विता ।
सा तु पर्यन्तमागम्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मया बहुमता चेयं देवकार्यं करिष्यति ।
इति मत्वा तदा चाहं कुर्वन्तीं मां प्रदक्षिणम् ।
तथैव तां दिदृक्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभवं प्रिये ।
ऐन्द्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ।
दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजाः ।
लोककार्यपरं नित्यं पश्चिमं मे मुखं प्रिये ।
वेदानधीते सततमद्भुतं चोत्तरं मुखम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि शूलपाणे वरप्रद ।
किमर्थं नीलता कण्ठे भाति बर्हनिभा तव ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
पुरा युगान्तरे यत्नादमृतार्थं सुरासुरैः ।
बलवद्भिर्विमथितश्चिरकालं महोदधिः ।
रज्जुना नागराजेन मथ्यमाने महोदधौ ।
विषं तत्र समुद्भूतं सर्वलोकविनाशनम् ।
तद्दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे तदा विमनसोऽभवन् ।
ग्रस्तं हि तन्मया देवि लोकानां हितकारणात् ।
तत्कृता नीलता चासीत्कण्ठे बर्हिनिभा शुभे ।
तदाप्रभृति चैवाहं नीलकण्ठ इति स्मृतः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

नीलकण्ठ नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखावह ।
बहूनामायुधानां त्वं पिनाकं धर्तुमिच्छसि ।
किमर्थं देवदेवेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शस्त्रागमं ते वक्ष्यामि शृणु धर्म्यं शुचिस्मिते ।
युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महामुनिः ।
स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
तथा तस्य तपो घोरं चरतः कालपर्ययात् ।
वल्मीकं पुनरुद्भूतं तस्यैव शिरसि प्रिये ।
वेणुर्वल्मीकसंयोगान्मूर्ध्नि तस्य बभूव ह ।
धरमाणश्च तत्सर्वं तपश्चर्यामथाकरोत् ।
तस्मै ब्रह्मा वरं दातुं जगाम तपसार्चितः ।
दत्त्वा तस्मै वरं देवो वेणुं दृष्ट्वा त्वचिन्तयत् ।
लोककार्यं समुद्दिश्य वेणुनानेन भामिनि ।
चिन्तयित्वा तमादाय कार्मुकार्थे न्ययोजयत् ।
विष्णोर्मम च सामर्थ्यं ज्ञात्वा लोकपितामहः ।
धनुषी द्वे तदा प्रादाद्विष्णवे च ममैव च ।
पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनुः ।
तृतीयमवशेषेण गाण्डीवमभवद्धनुः ।
तच्च सोमाय निर्दिश्य ब्रह्मलोकं गतः पुनः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं शस्त्रागममनिन्दिते ।

सुंदौ नाम्ना ताव् ($G_{1.3}$ °म्नास्ताम्) (for the prior half). G_{1-3} अतुल्य- (for आसतुर्). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. lines 292–293. — (L. 295) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} $M_{1.4}$ अप्सरा सा (T_2 वि- ; G_2 सं-) ; T_3 ह्यप्सराः सा ; G_4 चाप्सरसा (for अप्सराः सा). — T_1 om. lines 296–297. — (L. 296) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{2.4}$ हास- (for हाव-). — (L. 297) T_3 साधु (for सा तु). D_{10} T_2 G_2 पश्यंतम् (for पर्यन्तम्). $M_{1.2}$ आगत्य (for °म्य). $G_{1.3}$ मा तपस्यंतमागम्य (for the prior half). — (L. 299) $G_{2.3}$ कुर्वंतीं (for कुर्वन्तीं). — (L. 300) G_2 तदा (for तथा). — G_1 om. lines 302–305. — (L. 303) $G_{3.4}$ M_4 -करं (for -परं). — (L. 307) T_1 वद्धाविपा ; T_3 G_{1-3} बर्हिनिभा (for बर्ह°). D_{10} T_2 G_4 तव भाति महेश्वर (for the post. half). — T_3 G_3 महेशः (for °श्वरः). — (L. 308) D_{10} $T_{2.3}$ G एतत् (for हन्त). — (L. 314) $G_{2.3}$ मे (for तन्). — (L. 315) T_2 $M_{2.3}$ तत्कृते (for °ता). — (L. 317) M_3 अर्हसि (for इच्छसि). — T $G_{1.4}$ $M_{2.3}$ om. the ref. T_1 transp. lines 319 and 320. — (L. 319) T_3 कथम् (for धर्तुम्). — G_4 महादेवः (for महेश्वरः). — After the ref., G_1 reads line *326* repeating it in its proper place. D_{10} T_1 G_4 om. line 321. — (L. 322) M_{2-4} पुरा (for महा-). $T_{1.3}$ -देवी (for -देवि). — (L. 323) M ह (for हि). T_1 G_3 M तीव्रां (for दिव्यां). — (L. 324) T_1 तदा (for तथा). — T_1 om. line 327. — (L. 327) G_4 तान्सर्वास् (for तत्सर्वं). $T_{2.3}$ G_4 तथा (for अथ). D_{10} G_2 तपश्चर्यां तथाकरोत् (for the post. half). — T_1 om. 330. — (L. 330) $M_{1.3}$ तेन (for [अ]नेन). — (L. 331) T_1 त्वचोदयत् (for न्ययोज°). — After line 331, T_1 ins. :

विश्वकर्माणमाहूय सृज त्वं धनुषी उभे ।

— T_1 om. line 332. — (L. 333) T_1 ततः (for तदा). $T_{1.2}$ विष्णवे मम चैव हि (T_2 तु) (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) line 335. — (L. 335) G_2 एव (for अव-). T_1 -शिष्टं तु (foa -शेषेण). — (L. 336) T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ ब्रह्मा (for ब्रह्म-). T_1 स्वकं (for

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश पिनाकपरशुप्रिय ।
वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तव ।
अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनत्वमुपागमत् ।
एष मे संशयो देव तं मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि वाहनं स यथाभवत् ।
आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ।
बलसंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ।
अहं तु तप आतिष्ठे तस्मिन्काले शुभानने ।
एकपादश्चोर्ध्वबाहुर्लोकार्थं हिमवद्गिरौ ।
गावो मे पार्श्वमाविश्य दर्पोत्सिक्ताः समन्ततः ।
स्थानभ्रंशं तु मे देवि चक्रिरे बहुशस्तथा ।
अपचारेण चैतासां मनःक्षोभोऽभवन्मम ।
तस्माद्दग्धा मया गावो रोषाविष्टेन चेतसा ।
तस्मिंस्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पशून्प्रति ।
अनेन वृषभेणाहं शमितः संप्रसादनैः ।
तदाप्रभृति शान्ताश्च वर्णभेदत्वमागताः ।
श्वेतोऽयं वृषभो देवि पूर्वसंस्कारसंयुतः ।
वाहनत्वे ध्वजत्वे मे तदाप्रभृति योजितः ।
तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम् ।
प्रसन्नश्चाभवं देवि तदा गोपतितां गतः ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे वृषध्वज ।
आवासेषु विचित्रेषु रम्येषु च शुभेषु च ।
सत्सु चान्येषु देशेषु श्मशाने रमसे कथम् ।
केशास्थिकलिले भीमे कपालशतसंकुले ।
सृगालगृध्रसंपूर्णे शवधूमसमाकुले ।
चिताग्निविषमे घोरे गहने च भयानके ।
एवं कलेवरक्षेत्रे दुर्दर्शे रमसे कथम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
आवासार्थं पुरा देवि शुद्धान्वेषी शुचिस्मिते ।
नाध्यगच्छं चिरं कालं देशं शुचितमं शुभे ।
एष मेऽभिनिवेशोऽभूत्तस्मिन्काले प्रजाः प्रति ।
आकुलं सुमहद्घोरं प्रादुरासीत्समन्ततः ।
संभूता भूतसृष्टिश्च घोरा लोकभयावहा ।
नानावर्णविरूपाश्च तीक्ष्णदंष्ट्राः प्रहारिणः ।
पिशाचरक्षोवदनाः प्राणिनां प्राणहारिणः ।
यतस्ततश्चरन्ति स्म निघ्नन्तः प्राणिनो भृशम् ।
एवं लोके क्षयं याते प्राणिहीने पितामहः ।
चिन्तयंस्तत्प्रतीकारं मां च शक्तं हि निग्रहे ।
एवं ज्ञात्वा तदा ब्रह्मा तस्मिन्कर्मण्ययोजयत् ।
तच्च प्राणिदयार्थं तु मयाप्यनुमतं प्रिये ।

पुनः). T_3 ब्रह्मा लोकांतरं गतः (for the post. half). — (L. 337) $T_{1,2}$ G_{1-3} च (for ते). T_1 किं भूयः श्रोतुमिच्छासि (for the post. half). — (L. 338) D_{10} $T_{2,3}$ G भगवन्देवदेवेश (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G -परम- (for -परशु-). T_3 om. from the post. half of line 339 up to the prior half of line 342. — (L. 340) T_1 उपागतः (for °मत्). D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ वाहनं स (G_4 तु) यथाभवत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 341–342. — (L. 341) D_{10} G_4 एवं (for एष). — D_{10} T_3 G महादेवः ; T_2 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 344) D_{10} $T_{2,3}$ G बलसंहनना गावो (for the prior half). — (L. 345) D_{10} T G आतिष्ठं (for °ष्ठे). — (L. 347) T_3 तु (for मे). D_{10} S (except M_{1-3}) आगम्य (for आविश्य). — (L. 348) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ तदा ; G_2 तथा (for तु मे). D_{10} S (except M_{1-3}) तदा (for तथा). — (L. 349) T_2 तपःक्षेपो (for मनःक्षोभो). — (L. 350) D_{10} T_1 G यदा ; T_2 यथा (for मया). — (L. 352) T_1 M_4 शमितः संप्रसादितः (M_4 °दने) (for the post. half). — (L. 353) T_1 श्वेतवर्णमुपागतः (for the post. half). — T_1 om. line 354. — (L. 354) T_2 मे (for ऽयं). D_{10} T_3 सर्व- ; T_2 G M_4 वर्ण- (for पूर्व-). — (L. 357) T M Kumbh. and Madras eds. तथा (for तदा). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 189 ; T_1 181 ; $G_{1,3}$ M_1 183 ; $M_{2,3}$ 184 ; M_4 182. — (L. 358) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 -देवेश (for -भूतेश). — (L. 360) D_{10} S (except T_2) भूतेषु (G_1 °श) (for देशेषु). — G_1 om. line 361. — (L. 361) M_{1-3} -मलिले (for -क°). — T_1 om. line 363. — (L. 363) G_4 भयंकरे (for भयानके). — G_1 om. line 364. — (L. 364) T_1 एकः (for एवं). — D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} महादेवः ; T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 366) T_2 एतत् (for हन्त). — (L. 367) D_{10} महा- (for पुरा). — (L. 369) $M_{2,3}$ हि (for ऽभि-). T_1 सर्वलोकहिताय वै (for the post. half). — T_1 om. line 370. — (L. 370) D_{10} $T_{2,3}$ G आकुलः सुमहाघोरं (G_{1-3} °रः) (for the prior half). — (L. 372) $T_{1,2}$ G M_2 नानावर्णा (for °वर्ण-). $M_{2,3}$ प्रतारिणः (for प्रहा°). — (L. 374) T_1 चरंति यत्र वै नित्यं (for the prior half). — For line 374, D_{10}

तस्मात्संरक्षिता देवि भूतेभ्यः प्राणिनो भयात् ।
अस्माच्छ्मशानान्मेध्यं तु नास्ति किंचिदनिन्दिते ।
निःसंपातं मनुष्याणां तस्माच्छुचितमं स्मृतम् ।
भूतसृष्टिं तु तां चाहं श्मशाने संन्यवेशयम् ।
तत्रस्थः सर्वलोकानां विनिहन्मि प्रिये भयम् ।
न च भूतगणेनाहं विना वसितुमुत्सहे ।
तस्मान्मे संनिवासाय श्मशाने रोचते मनः ।
मेध्यकामैर्द्विजैर्नित्यं मेध्यमित्यभिधीयते ।
आचरद्भिर्व्रतं रौद्रं मोक्षकामैश्च सेव्यते ।
स्थानं मे तत्र विहितं वीरस्थानमिति प्रिये ।
कपालशतसंपूर्णं भीमरूपं भयानकम् ।
मध्याह्ने संध्ययोस्तत्र नक्षत्रे रुद्रदैवते ।
आयुष्कामैरशुद्धैर्वा न गन्तव्यमिति स्थितिः ।
मदन्येन न शक्यं हि निहन्तुं भूतजं भयम् ।
तत्रस्थोऽहं प्रजाः सर्वाः पालयामि दिने दिने ।
मन्नियोगाद्भूतसंघा न च घ्नन्तीह किंचन ।
तस्माल्लोकहितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषभध्वज ।
पिङ्गलं विकृतं भाति रूपं ते सुभयानकम् ।
भस्मदिग्धं विरूपाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं जटाकुलम् ।
व्याघ्रोरगत्वक्संवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् ।
रौद्रं भयानकं घोरं शूलपट्टससंयुतम् ।
किमर्थमीदृशं रूपं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति प्रिये ।
तयोर्विग्रथितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् ।
सौम्यत्वं सततं विष्णौ मय्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ।
अनेन वपुषा नित्यं सर्वलोकान्बिभर्म्यहम् ।
रौद्राकृति विरूपाक्षं शूलपट्टससंयुतम् ।
आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ।
यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ।
तदैव सर्वलोकानां विपरीतं प्रवर्तते ।
तस्मान्मयेदं ध्रियते रूपं लोकहितैषिणा ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
किमर्थं चन्द्ररेखा ते शिरोभागे विरोचते ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
पुराहं कारणाद्देवि कोपयुक्तः शुचिस्मिते ।
दक्षयज्ञवधार्थाय भूतसंघसमावृतः ।
तस्मिन्क्रतुवधे घोरे यज्ञभागनिमित्ततः ।

$T_{2.3}$ G subst. :

इतश्चरन्ति निघ्नन्तः प्राणिनो भृशमेव च ।
[T_2 तु ; G_{1-3} हि (for च).]

— (L. 375) D_{10} T G transp. क्षयं याते and प्राणिहीने. — (L. 376) T_3 $G_{1.3.4}$ च ; M_4 ह (for हि). — (L. 377) T_1 मत्वा (for ज्ञात्वा). D_{10} $T_{2.3}$ G_2 ततो (for तदा). — (L. 378) D_{10} $T_{2.3}$ G -हितार्थं (for -दयार्थं). — T_1 om. line 379. — (L. 380) T_1 $G_{1.3}$ तस्माच् (for अ°). T_2 श्मशानं (for °नान्). T_1 G_{1-3} मे वासं (for मेध्यं तु). T_3 कश्चिद् (for किंचिद्). — (L. 381) D_{10} T_3 G M_4 निःसंपातान् (for °तं). — (L. 382) $T_{2.3}$ G च (for तु). $T_{1.3}$ संनिवेशयं (for संन्यवे°). — After line 382, T_1 reads line 392, repeating it in its proper place. — T_1 om. (hapl.) line 383. — (L. 383) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -भूतानां (for -लोकानां). — (L. 384) T_2 शयितुम् (for वसि°). D_{10} अपि नासितुमुत्सहे (for the post. half). — (L. 385) T_1 -निवेशाय (for -निवासाय). — T_1 om. line 386. G_2 om. lines 386–388. — (L. 387) T_2 न चरद्भिर् (for आच°). — T_1 om. lines 389–391. — (L. 389) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ अभि- (for भीम-). — (L. 391) D_{10} आगंतव्यम् (for न गन्त°). T_3 स्थितः ; G_2 स्मृतं ; G_4 श्रुतिः (for स्थितिः). — (L. 394) T_2 चरंति (for च घ्नन्ति). T_1 G_2 च (for [इ]ह). D_{10} $T_{1.3}$ G M_1 कंचन (for किं°). — (L. 395) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तांस्तु ; M_{2-4} तान्स (तस्माल्). T_1 निवसामि (for रमयामि). — After line 396, T_1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : 202]. — (L. 398) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तु (for सु-). — (L. 399) T_1 भयंकरं (for जटाकुलम्). — (L. 400) D_{10} $T_{2.3}$ G व्याघ्रोदर- (for °रग-). $M_{1.3}$ कापिलं (for °ल-). — M_4 om. (hapl.) from रौद्रं (in line 401) up to सौम्यत्वं सततं (in line 406). — (L. 402) D_{10} $T_{2.3}$ G M_1 त्वीदृशं (for ई°). — (L. 403) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 समाहिते (for °हिता). — (L. 405) D_{10} T_2 G_4 नि- ; $T_{1.3}$ G_{1-3} हि (for वि-). — (L. 408) M_3 रौद्राकृतिर् (for °कृति). G_2 शूलपट्टसमन्वितं (for the post. half). — (L. 411) D_{10} T_3 तथा (for तदा). — (L. 415) T_2 चंद्रलेखा (for °रेखा). — G_2 om. (hapl.) lines 416–418. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 419) M_4 दक्षयज्ञे (for °यज्ञ-). $T_{1.2}$ G -संघैः (for -संघ-). — After line 419, M_{1-3} ins. :

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश पिनाकपरशुप्रिय ।
वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तव ।
अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनत्वमुपागमत् ।
एष मे संशयो देव तं मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि वाहनं स यथाभवत् ।
आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ।
बलसंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ।
अहं तु तप आतिष्ठे तस्मिन्काले शुभानने ।
एकपादश्चोर्ध्वबाहुर्लोकार्थं हिमवद्गिरौ ।
गावो मे पार्श्वमाविश्य दर्पोत्सिक्ताः समन्ततः ।
स्थानभ्रंशं तु मे देवि चक्रिरे बहुशस्तथा ।
अपचारेण चैतासां मनःक्षोभोऽभवन्मम ।
तस्माद्दग्धा मया गावो रोषाविष्टेन चेतसा ।
तस्मिंस्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पशून्प्रति ।
अनेन वृषभेणाहं शमितः संप्रसादनैः ।
तदाप्रभृति शान्ताश्च वर्णभेदत्वमागताः ।
श्वेतोऽयं वृषभो देवि पूर्वसंस्कारसंयुतः ।
वाहनत्वे ध्वजत्वे मे तदाप्रभृति योजितः ।
तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम् ।
प्रसन्नश्चाभवं देवि तदा गोपतितां गतः ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे वृषध्वज ।
आवासेषु विचित्रेषु रम्येषु च शुभेषु च ।
सत्सु चान्येषु देशेषु श्मशाने रमसे कथम् ।
केशास्थिकलिले भीमे कपालशतसंकुले ।
सृगालगृध्रसंपूर्णे शवधूमसमाकुले ।
चिताग्निविषमे घोरे गहने च भयानके ।
एवं कलेवरक्षेत्रे दुर्दर्शे रमसे कथम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
आवासार्थं पुरा देवि शुद्धान्वेषी शुचिस्मिते ।
नाध्यगच्छं चिरं कालं देशं शुचितमं शुभे ।
एष मेऽभिनिवेशोऽभूत्तस्मिन्काले प्रजाः प्रति ।
आकुलं सुमहद्घोरं प्रादुरासीत्समन्ततः ।
संभूता भूतसृष्टिश्च घोरा लोकभयावहा ।
नानावर्णविरूपाश्च तीक्ष्णदंष्ट्राः प्रहारिणः ।
पिशाचरक्षोवदनाः प्राणिनां प्राणहारिणः ।
यतस्ततश्चरन्ति स्म निघ्नन्तः प्राणिनो भृशम् ।
एवं लोके क्षयं याते प्राणिहीने पितामहः ।
चिन्तयंस्तत्प्रतीकारं मां च शक्तं हि निग्रहे ।
एवं ज्ञात्वा तदा ब्रह्मा तस्मिन्कर्मण्ययोजयत् ।
तच्च प्राणिदयार्थं तु मयाप्यनुमतं प्रिये ।

पुनः). T_3 ब्रह्मा लोकांतरं गतः (for the post. half). — (L. 337) $T_{1.2}$ G_{1-3} च (for ते). T_1 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 338) D_{10} $T_{2.3}$ G भगवन्देवदेवेश (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G -परम- (for -परशु-). T_3 om. from the post. half of line 339 up to the prior half of line 342. — (L. 340) T_1 उपागतः (for °मत्). D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ वाहनं स (G_4 तु) यथाभवत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 341–342. — (L. 341) D_{10} G_4 एवं (for एष). — D_{10} T_3 G महादेवः ; T_2 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 344) D_{10} $T_{2.3}$ G बलसंहनना गावो (for the prior half). — (L. 345) D_{10} T G आतिष्ठं (for °ष्ठे). — (L. 347) T_3 तु (for मे). D_{10} S (except M_{1-3}) आगम्य (for आविश्य). — (L. 348) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तदा ; G_2 तथा (for तु मे). D_{10} S (except M_{1-3}) तदा (for तथा). — (L. 349) T_2 तपःक्षेपो (for मनःक्षोभो). — (L. 350) D_{10} T_1 G यदा ; T_2 यथा (for मया). — (L. 352) T_1 M_4 शमितः संप्रसादितः (M_4 °दने) (for the post. half). — (L. 353) T_1 श्वेतवर्णमुपागतः (for the post. half). — T_1 om. line 354. — (L. 354) T_2 मे (for ऽयं). D_{10} T_3 सर्व- ; T_2 G M_4 वर्ण- (for पूर्व-). — (L. 357) T M Kumbh. and Madras eds. तथा (for तदा). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 189 ; T_1 181 ; $G_{1.3}$ M_1 183 ; $M_{2.3}$ 184 ; M_4 182. — (L. 358) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -देवेश (for -भूतेश). — (L. 360) D_{10} S (except T_2) भूतेषु (G_1 °श) (for देशेषु). — G_1 om. line 361. — (L. 361) M_{1-3} -मलिले (for -क°). — T_1 om. line 363. — (L. 363) G_4 भयंकरे (for भयानके). — G_1 om. line 364. — (L. 364) T_1 एकः (for एवं). — D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} महादेवः ; T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 366) T_2 एतत् (for हन्त). — (L. 367) D_{10} महा- (for पुरा). — (L. 369) $M_{2.3}$ हि (for ऽभि-). T_1 सर्वलोकहिताय वै (for the post. half). — T_1 om. line 370. — (L. 370) D_{10} $T_{2.3}$ G आकुलः सुमहाघोरं (G_{1-3} °रः) (for the prior half). — (L. 372) $T_{1.2}$ G M_2 नानावर्णा (for °वर्ण-). $M_{2.3}$ प्रतारिणः (for प्रहा°). — (L. 374) T_1 चरंति यत्र वै नित्यं (for the prior half). — For line 374, D_{10}

तस्मात्संरक्षिता देवि भूतेभ्यः प्राणिनो भयात् ।
अस्माच्छ्मशानान्मेध्यं तु नास्ति किंचिदनिन्दिते ।
निःसंपातं मनुष्याणां तस्माच्छुचितमं स्मृतम् ।
भूतसृष्टिं तु तां चाहं श्मशाने संन्यवेशयम् ।
तत्रस्थः सर्वलोकानां विनिहन्मि प्रिये भयम् ।
न च भूतगणेनाहं विना वसितुमुत्सहे ।
तस्मान्मे संनिवासाय श्मशाने रोचते मनः ।
मेध्यकामैर्द्विजैर्नित्यं मेध्यमित्यभिधीयते ।
आचरद्भिर्व्रतं रौद्रं मोक्षकामैश्च सेव्यते ।
स्थानं मे तत्र विहितं वीरस्थानमिति प्रिये ।
कपालशतसंपूर्णं भीमरूपं भयानकम् ।
मध्याह्ने संध्ययोस्तत्र नक्षत्रे रुद्रदैवते ।
आयुष्कामैरशुद्धैर्वा न गन्तव्यमिति स्थितिः ।
मदन्येन न शक्यं हि निहन्तुं भूतजं भयम् ।
तत्रस्थोऽहं प्रजाः सर्वाः पालयामि दिने दिने ।
मन्नियोगाद्भूतसंघा न च घ्नन्तीह किंचन ।
तस्माल्लोकहितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषभध्वज ।
पिङ्गलं विकृतं भाति रूपं ते सुभयानकम् ।
भस्मदिग्धं विरूपाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं जटाकुलम् ।
व्याघ्रोरगत्वक्संवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् ।
रौद्रं भयानकं घोरं शूलपट्टससंयुतम् ।
किमर्थमीदृशं रूपं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति प्रिये ।
तयोर्विग्रथितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् ।
सौम्यत्वं सततं विष्णौ मय्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ।
अनेन वपुषा नित्यं सर्वलोकान्बिभर्म्यहम् ।
रौद्राकृति विरूपाक्षं शूलपट्टससंयुतम् ।
आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ।
यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ।
तदैव सर्वलोकानां विपरीतं प्रवर्तते ।
तस्मान्मयेदं ध्रियते रूपं लोकहितैषिणा ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
किमर्थं चन्द्ररेखा ते शिरोभागे विरोचते ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
पुराहं कारणाद्देवि कोपयुक्तः शुचिस्मिते ।
दक्षयज्ञवधार्थाय भूतसंघसमावृतः ।
तस्मिन्क्रतुवधे घोरे यज्ञभागनिमित्ततः ।

T2.3 G subst. :

इतश्चरन्ति निघ्नन्तः प्राणिनो भृशमेव च ।

[T2 तु ; G1–3 हि (for च).]

— (L. 375) D10 T G transp. क्षयं याते and प्राणिहीने. — (L. 376) T3 G1.3.4 च ; M3 ह (for हि). — (L. 377) T1 मत्वा (for ज्ञात्वा). D10 T2.3 G2 ततो (for तदा). — (L. 378) D10 T2.3 G -हितार्थं (for -दयार्थं). — T1 om. line 379. — (L. 380) T1 G1.3 तस्माच् (for अ°). T2 श्मशानं (for °नान्). T1 G1–3 मे वासं (for मेध्यं तु). T3 कश्चिद् (for किंचिद्). — (L. 381) D10 T3 G M4 निःसंपातान् (for °तं). — (L. 382) T2.3 G च (for तु). T1.3 संनिवेशयं (for संन्यवे°). — After line 382, T1 reads line 392, repeating it in its proper place. — T1 om. (hapl.) line 383. — (L. 383) D10 T2.3 G4 -भूतानां (for -लोकानां). — (L. 384) T2 शयितुम् (for वसि°). D10 अपि नासितुमुत्सहे (for the post. half). — (L. 385) T1 -निवेशाय (for -निवासाय). — T1 om. line 386. G2 om. lines 386–388. — (L. 387) T2 न चरद्भिर् (for आच°). — T1 om. lines 389–391. — (L. 389) D10 T2.3 G3.4 अभि- (for भीम-). — (L. 391) D10 आगंतव्यम् (for न गन्त°). T3 स्थितः ; G2 स्मृतं ; G4 श्रुतिः (for स्थितिः). — (L. 394) T2 चरंति (for च घ्नन्ति). T1 G2 च (for [इ]ह). D10 T1.3 G M1 कंचन (for किं°). — (L. 395) D10 T2.3 G2–4 तांस्तु ; M2–4 तान्स (तस्माल्ल). T1 निवसामि (for रमयामि). — After line 396, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : 202]. — (L. 398) D10 T2.3 G2–4 तु (for सु-). — (L. 399) T1 भयंकरं (for जटाकुलम्). — (L. 400) D10 T2.3 G व्याघ्रोदर- (for °रग-). M1.3 कपिलं (for °ल-). — M4 om. (hapl.) from रौद्रं (in line 401) up to सौम्यत्वं सततं (in line 406). — (L. 402) D10 T2.3 G M1 त्वीदृशं (for ई°). — (L. 403) D10 T2.3 G4 समाहिते (for °हिता). —(L. 405) D10 T2 G4 नि- ; T1.3 G1–3 हि (for वि-). — (L. 408) M3 रौद्राकृतिर् (for °कृति). G2 शूलपट्टसमन्वितं (for the post. half). — (L. 411) D10 T3 तथा (for तदा). — (L. 415) T2 चंद्रलेखा (for °रेखा). — G2 om. (hapl.) lines 416–418. —T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 419) M4 दक्षयज्ञे (for °यज्ञ-). T1.2 G -संघैः (for -संघ-). — After line 419, M1–3 ins. :

देवा विभ्रंशितास्ते वै येषां भागः क्रतौ कृतः ।
सोमस्तत्र मया देवि कुपितेन भृशार्दितः ।
पश्यंश्चानपराधी सन्पादाङ्गुष्ठेन पीडितः ।
तथा विनिकृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः ।
तन्मे चिन्तयतश्चासीत्पश्चात्तापः पुनः प्रिये ।
तदाप्रभृति सोमं हि शिरसा धारयाम्यहम् ।
एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम ।
तदाप्रभृति वै सोमो मूर्ध्नि संदृश्यते सदा ।

नारदः ।

एवं ब्रुवति देवेशे विस्मिताः परमर्षयः ।
वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरभितुष्टुवुरीश्वरम् ।
नमः शंकर देवेश नमः सर्वजगद्गुरो ।
नमो देवादिदेवाय नमः शशिकलाधर ।
नमो घोरतराद्घोर नमो रुद्र भयंकर ।
नमः शान्ततराच्छान्त नमश्चन्द्रस्य पालक ।
नमः सोमाय देवाय नमस्तुभ्यं चतुर्मुख ।
नमो भूतपते शंभो जह्नुकन्याम्बुशेखर ।
नमस्त्रिशूलहस्ताय पन्नगाभरणाय च ।
नमोऽस्तु विषमाक्षाय दक्षयज्ञप्रदाहक ।
नमोऽस्तु बहुनेत्राय लोकरक्षणतत्पर ।
अहो देवस्य माहात्म्यं महादेवस्य वै कृपा ।
एवं धर्मपरत्वं च देवदेवस्य चार्हति ।
एवं ब्रुवत्सु मुनिषु वचो देव्यब्रवीद्धरम् ।
प्रीत्यर्थं च मुनीनां सा क्षणज्ञा परमं हितम् ।
भगवन्देवदेवेश सर्वलोकनमस्कृत ।
अस्य वै ऋषिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
वर्णाश्रमगतं धर्मं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
न तृप्तिरस्ति देवेश श्रवणीयं हि ते वचः ।
सधर्मचारिणी चेयं भक्ता चेयमिति प्रभो ।
वक्तुमर्हसि देवेश लोकानां हितकाम्यया ।
याथातथ्येन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि शंकर ।

Colophon.

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि यत्ते देवि मनःप्रियम् ।
शृणु तत्सर्वमखिलं धर्मं वर्णाश्रमाश्रितम् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति चतुर्विधाः ।
ब्रह्मणा विहिताः पूर्वं लोकतन्त्रमभीप्सता ।
कर्माणि च तदर्हाणि शास्त्रेषु विहितानि वै ।
यदि चेदेकवर्णं स्याज्जगत्सर्वं विनश्यति ।
सहैव देवैर्वर्णानि चत्वारि विहितान्युत ।
मुखतो ब्राह्मणाः सृष्टास्तस्मात्ते वाग्विशारदाः ।
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टास्तस्माद्बाहुबलान्विताः ।

अगमं तत्र तं देशं भागार्थे परिपद्रुतः ।

— (L. 420) S (except T_3 $M_{1.3}$) क्रतुवरे (for °वधे). — (L. 421) $G_{1.3}$ हतः (for कृतः). — (L. 422) D_{10} T_2 भयार्दितः (for भृशा°). — (L. 423) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 ताडितः (for पी°). — (L. 425) T_1 G M तु (for च). D_{10} $T_{2.3}$ G पुरा (for पुनः). — (L. 426) T_3 वै (for हि). — (L. 427) T_1 हि (for मे). — T_3 G_3 om. the ref. — Before line 431, MSS. ins. ऋषयः. — (L. 431) D_{10} S (except T_2 $G_{1.4}$) सर्वेश (for देवेश). — T_1 om. (hapl.) lines 433–434. — (L. 433) T_2 नमो घोराद्घोरतर (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G नमो रुद्राय शंकर (for the post. half). — (L. 434) T_3 शांतकराच् (for °तराच्). — T_1 om. (hapl.) line 436. — (L. 438) T_2 M_4 नमोस्तु विषमे(M_4 °मो)क्षाय (for the prior half). T_2 -प्रहारक (-प्रदाहक). — (L. 440) D_{10} S (except T_1 $G_{1.2}$ M_2) अहो (for महा-). — (L. 441) T_1 अहो (for एवं). G_2 -पतित्वं (for -परत्वं). T_1 देवेशस्य प्रजापतेः (for the post. half). — T_1 om. line 443. — (L. 443) $T_{2.3}$ G संप्रीत्यर्थं (for प्रीत्यर्थं च). T_2 तु (for सा). — Before line 444, MSS. ins. उमा. — T_1 om. line 445. — (L. 445) T_3 G_{1-3} M [ए]व (for वै). — (L. 446) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -कृतं (for -गतं). — T_1 om. line 447. — After line 448, T_1 ins. :

इति संचोदितो देव्या वक्तुमारभत स्वयम् ।

— T_1 om. lines 449–450. — (L. 449) $G_{1.3}$ M_4 लोकेश (for देवेश). — After line 449, M_{1-3} ins. :

ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे धर्मः कथंविधः ।
नारदः ।
इति संचोदितो देवः प्रियया हितकाम्यया ।

— (L. 450) D_{10} S (except G_2; T_1 om.) यथातथ्येन. M_{1-3} वक्तुमेवोपचक्रमे (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे चंद्रमौलिकथनं ; G_4 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 190 ; T_1 M_4 183 ; $G_{1.3}$ M_1 184 ; $M_{2.3}$ 185. — M_4 om. the ref. T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 451) T_2 एतत् (for हन्त). — (L. 452) T_1 धर्मं वर्णाश्रमाश्रयं (for the post. half). — (L. 453) D_{10} $T_{2.3}$ G चतुर्विधं (for °विधाः). — (L. 455) M_4 शास्त्राणि (for शास्त्रेषु). — (L. 456) D_{10} T_3 G_2 यदीदम् ; T_2 तदिदं च ; $G_{1.3.4}$ M_4 यदिदं तु (*for* यदि चेद्). — T_1 om. line 457. — (L. 457) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ देवि (for देवैर्). D_{10}

उदरादुद्गता वैश्यास्तस्माद्वार्तोपजीविनः ।
शूद्राश्च पादतः सृष्टास्तस्मात्ते परिचारकाः ।
तेषां धर्मांश्च कर्माणि शृणु देवि समाहिता ।
विप्राः कृता भूमिदेवा लोकानां धारणे कृताः ।
ते कैश्चिन्नावमन्तव्या ब्राह्मणा हितमिच्छुभिः ।
यदि ते ब्राह्मणा न स्युर्दानयोगवहाः सदा ।
उभयोर्लोकयोर्देवि स्थितिर्न स्यात्समासतः ।
लोकेषु दुर्लभं किं तु ब्राह्मणत्वमिति स्मृतम् ।
अबुधो वा दरिद्रो वा पूजनीयः सदैव सः ।
ब्राह्मणं योऽवमन्येत निन्दयेत्क्रोशयेच्च वा ।
प्रहरेत हरेद्वापि धनं तेषां नराधमः ।
कारयेद्धीनकर्माणि कामलोभविमोहनात् ।
स च मामवमन्येत मां क्रोशति च निन्दति ।
मामेव प्रहरेन्मूढो मद्धनस्यापहारकः ।
ममैव प्रेक्षणं कृत्वा नन्दते मूढचेतनः ।
स्वाध्यायो यजनं दानं तस्य धर्म इति स्थितिः ।
कर्माण्यध्यापनं चैव याजनं च प्रतिग्रहः ।
सत्यं शान्तिस्तपः शौचं तस्य धर्मः सनातनः ।
विक्रयो रसधान्यानां ब्राह्मणस्य विगर्हितः ।
अनापदि च शूद्रान्नं वृषलीसंग्रहस्तथा ।
तप एव सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स तु धर्मार्थमुत्पन्नः पूर्वं धात्रा तपोबलात् ।
तस्योपनयनं धर्मो नित्यं चोदकधारणम् ।
रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
अग्निकार्यं परो धर्मो नित्यं यज्ञोपवीतिता ।
शूद्रान्नवर्जनं धर्मो धर्मः सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं परं तथा ।
अमृताश्यं परं धर्मो गृहपुष्पबलिस्तथा ।
गृहसंमार्जनं धर्म आलेपनविधिस्तथा ।
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टयः पशुबन्धाश्च विधिपूर्वं परं तपः ।
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मो वै गृहमेधिनाम् ।
एष द्विजन्मनो धर्मो गार्हस्थ्ये धर्मधारणम् ।
यस्तु क्षत्रगतो धर्मस्त्वया देवि प्रचोदितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
क्षत्रियास्तु तथा देवि प्रजानां पालने स्मृताः ।
यदि न क्षत्रियो लोके जगत्स्यादधरोत्तरम् ।
रक्षणात्क्षत्रियैरेव जगद्भवति शाश्वतम् ।

$T_{2.3}$ G_{1-3} $M_{1.2.4}$ [अ]तः (for [उ]त). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 458 up to the prior of line 461. — (L. 459) D_{10} $T_{1.2}$ G तस्मात्ते बाहुगर्विताः ; T_{3} M_{4} °ते बलवत्तराः (M_{4} °गर्विताः) (for the post. half). — (L. 460) T_{1} G_{2} ऊरुभ्याम् (for उदराद्). M_{2} तस्माद्वार्तैव जीवितं (for the post. half). — (L. 461) T_{1} तु (for च). D_{10} -चारिणः (for -चारकाः). — (L. 462) $G_{1.3}$ आचार- (for धर्मांश्च). T_{1} तेषां च धर्माधर्माणि (for the prior half). — (L. 463) G_{1-3} M स्मृता (for कृता). T_{1} विप्राः स्मृता देवभूता (for the prior half). T_{1} धृताः (for कृताः). — (L. 466) T_{3} भूतिर् (for स्थितिर्). T_{2} स्थितं न स्यात्समाहितं (for the post. half). — (L. 468) T_{3} स दैवतः (for सदैव सः). T_{1} अबुद्धा वा दरिद्रा वा पूजनीयाः सदैव ते. — (L. 469) D_{10} T G ब्राह्मणान्न (for °णं यो). T_{1} क्रोधयेच्च् (for क्रोश°). D_{10} $T_{2.3}$ G निंदे(G_{1-3} °द्या)च्च क्रोधयेच्च वा (for the post. half). — T_{1} om. line 471. — (L. 472) D_{10} $T_{2.3}$ G क्रोधयति (for क्रोशति च). T_{1} प्राक्रोशति च निंदति (for the post. half). — (L. 473) T_{1} एष (for एव). T_{1} [अ]पकारकः (for °हारकः). — (L. 474) D_{10} M_{2} प्रेषणं (for प्रेक्षणं). T G M_{3} मामेव (T_{3} ममैव) प्रेषणं कृत्वा (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G निंदते (for नन्दते). — (L. 475) T_{2} स्मृतिः ; G_{1-3} स्मृतः (for स्थितिः). — (L. 476) G_{2} कर्म हि (for कर्माणि). — (L. 479) T_{1} -संगमस् (for -संग्रहस्). — T_{2} om. (hapl.) from the post. half of line 480 up to the prior half of line 482. — T_{1} om. line 482. — (L. 483) D_{10} T_{2} G शास्त्रस्य (for रहस्य-). — (L. 484) $M_{1.3.4}$ परं (for परो). $G_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 487. D_{10} G_{2} नित्ययज्ञोपवीतिना (G_{2} °तता); $T_{2.3}$ G_{4} नित्यं यज्ञोपवीतिना (for the post. half). — (L. 485) T_{1} त्रेताग्नि- (for सत्पथ-). — (L. 487) T_{1} अमृताशः ; $T_{2.3}$ G_{4} गृहस्थस्य (for अमृताश्यं). D_{10} G_{2} गृहस्थस्य परो धर्मो (for the prior half). D_{10} T G गृहस्थाश्रमिणस्तथा (for the post. half). — (L. 488) T_{1} $G_{1.3}$ M_{4} धर्मम् (for धर्म). G_{2} गृहसंपूजनं धर्मम् (for the prior half). — (L. 489) $T_{2.3}$ G -प्रियता (for -व्रतता). T_{1} om. the post. half and the prior half of line 490. — D_{10} G_{1} om. (hapl.) lines 490–492. — (L. 490) $T_{2.3}$ G_{2-4} इष्टिर्वा (for इष्टयः). G_{4} -बंधश्च. $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ परंतप ; M परं ततः (for परं तपः). — (L. 491) G_{4} हि (for वै). G_{2-4} -मेधिनः (for °नाम्). — (L. 492) $T_{2.3}$ G_{2-4} एवं (for एष). T_{2} G_{2} गार्हस्थं (for °स्थे). — (L. 493) T_{1} त्रयी विद्या- (for त्वया देवि). — (L. 494) $T_{1.2}$ G_{3} M तद् (for तम्). — (L. 495) $T_{2.3}$ G ततो (for तथा). D_{10} T G M_{4} द्विजानां (for प्र°). G_{3} रताः (for स्मृताः). — (L. 496) D_{10} $T_{2.3}$ G क्षत्रिया ; T_{1} स्युर्नृपा (for क्षत्रियो). — (L. 499) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} दीनानां ; G_{1-3} आर्तानां (for भीतानां).

तस्याप्यध्ययनं दानं यजनं धर्मतः स्मृतम् ।
भीतानां रक्षणं चैव पापानामनुशासनम् ।
सतां संपोषणं चैव करषड्भागजीवनम् ।
उत्साहः शस्त्रजीवित्वं तस्य धर्माः सनातनाः ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ।
सम्यग्रणधृतो धर्मो धर्मः पौरहितक्रिया ।
व्यवहारस्थितिर्नित्यं गुणमेतन्महीपतेः ।
आर्तहस्तप्रदो राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
एवं ते विहिताः पूर्वैर्धर्माः कर्मविधानतः ।
तथैव देवि वैश्याश्च लोकयात्राहिताः स्मृताः ।
अन्ये तानुपजीवन्ति प्रत्यक्षफलदा हि ते ।
यदि न स्युस्तथा वैश्या न भवेयुस्तथा परे ।
तेषामध्ययनं दानं यजनं धर्म इष्यते ।
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
वाणिज्यं सत्पथे स्थानमातिथेयं सदा भवेत् ।
विप्राणां स्वागतं न्यायो वैश्यधर्मः सनातनः ।
तिलगन्धरसाश्चैव न विक्रेयाः कथंचन ।
वणिक्पथमुपासद्भिर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
एवं ते विहिता देवि लोकयात्रा स्वयंभुवा ।
तथैव शूद्रा विहिताः सर्वधर्मप्रसाधकाः ।
शूद्राश्च यदि ते न स्युः कर्मकर्ता न विद्यते ।
त्रयः पूर्वे शूद्रमूलास्तस्मात्कर्मकराः स्मृताः ।
ब्राह्मणादिषु शुश्रूषा दासधर्म इति स्मृतः ।
वार्ता च कारुकर्माणि शिल्पं नाट्यं तथैव च ।
अहिंसकः शुभाचारो दैवतद्विजवन्दकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणोपयुज्यते ।
एवमादि तथान्यच्च शूद्रकर्म इति स्मृतम् ।
तेऽप्येवं विहिता लोके कर्मयोगाः शुभानने ।
एवं चतुर्णां वर्णानां पुण्यलोकाः परत्र च ।
विहिताश्च तथा दृष्टा यथावद्धर्मचारिणाम् ।
एष वर्णाश्रयो धर्मः कर्म चैव तदर्पणम् ।
कथितं श्रोतुकामायाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश नमस्ते वृषभध्वज ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव धर्ममाश्रमिणां विभो ।

महेश्वरः ।

अथाश्रमगतं धर्मं शृणु देवि समाहिता ।
आश्रमाणां तु यो धर्मः क्रियते ब्रह्मवादिभिः ।
गृहस्थः प्रवरस्तेषां गार्हस्थ्यव्रतमाश्रितः ।
पञ्चयज्ञक्रिया शौचं दारतुष्टिरतन्द्रिता ।
ऋतुकालाभिगमनं दानयज्ञतपांसि च ।
अविप्रवासस्तस्येष्टं स्वाध्यायश्चाग्निपूजनम् ।
अतिथीनामाभिमुख्यं शक्त्या चेष्टनिमन्त्रणम् ।
अनुग्रहश्च सर्वेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
एवमादि शुभं चान्यत्कुर्यात्सद्वृत्तवान्गृही ।
एवं संचरतस्तस्य पुण्यलोका न संशयः ।

T1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 500. — (L. 500) G2 संतोषणं (for संपो°). D10 T2. 3 G कर्म- (for कर-). — (L. 501) T2. 3 G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — (L. 502) T2 भरणे (for °णं). — T1 om. line 503. — (L. 503) D10 T2. 3 G M4 गुणयु(D10 °य-; T3 °हि)तो (for रणधृतो). — (L. 504) T1 गुण एष (for गुणमेतन्). D10 T2. 3 G गुणयुक्तो महीपतिः (for the post. half). — T1 om. lines 505–510. — (L. 505) D10 T2. 3 G2. 4 -वित्त- (for -हस्त-). — (L. 506) T2. 3 G विहितः (for °ताः). M पूर्वे (for पूर्वैर्). D10 एवं तैर्विहितैः पूर्वैर् (for the prior half). D10 G2 धर्मकर्म-; T2. 3 G1. 3. 4 धर्मः कर्म-; M4 धर्माधर्म- (for धर्माः कर्म-). — (L. 510) G2 उच्यते (for इष्यते). — (L. 511) D10 T G M4 कर्म पशु- (for धर्मः पाशु-). — T1 om. line 512. — (L. 513) G2 अतिथियेत् (for आतिथेयं). D10 T2. 3 G1. 3. 4 आतिथेयत्वमेव च (for the post. half). — (L. 514) G M4 स्वागत- (for °तं). — (L. 516) T1 कार्यं (for वैश्यैर्). — M1 om. lines 517–519. — (L. 517) T1 निवेदनं (for दिवानिशम्). — T1 om. line 518. — (L. 520) T1 G1–3 M चेन् (for ते). — (L. 521) T1 -मुखास् (for -मूलास्). D10 T2. 3 G सर्वे (for तस्मात्). T3 कर्मकृतः (for °कराः). — (L. 522) G4 M3 दान- (for दास-). — T2 om. (hapl.) lines 523–526. T1 om. line 523. — (L. 525) T1 -परो नित्यं; G2 -फलैरिष्टा (for -फलैरिष्टैः). T1 G2 [ए]व (for [उ]प-). G2. 3 -पद्यते (for -युज्यते). — T1 om. (hapl.) lines 526–527. — (L. 527) G2 कर्मयोग्याः (for °योगाः). — (L. 528) D10 T2 G2 वर्णलोकाः; T3 वर्णा लोकाः (for पुण्यलोकाः). — (L. 529) T1. 3 यथा (for तथा). M3 दृष्टं (for दृष्टा). D10 T1. 2 G -चारिणि (for °णाम्). — T1 om. (hapl.) from the post. half of line 530 up to the prior half of line 535. — (L. 534) D10 T2 G2 तथा (for अथ). — (L. 536) D10 T2. 3 G M2 गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रितः; T1 गार्हस्थ्यं व्रतमाश्रितः (for the post. half). — (L. 537) G2 अयंत्रिना (for अतन्द्रिता). — T1 om. line 539. — (L. 539) D10 T2. 3 G [इ]ष्टः (for [इ]ष्टं). T3 स्वाध्यायं चाग्निपूर्वकं (for the post. half). — (L. 542)

तथैव वानप्रस्थस्य धर्माः प्रोक्ताः सनातनाः ।
गृहवासं समुत्सृज्य निश्चित्यैकमनाः शुभैः ।
वन्यैरेव सदाहारैर्वर्तयेदिति च स्थितिः ।
भूमिशय्या जटाः श्मश्रुचर्मवल्कलधारणम् ।
देवतातिथिसत्कारो महाकृच्छ्राभिपूजनम् ।
अग्निहोत्रं त्रिषवणं नित्यं तस्य विधीयते ।
ब्रह्मचर्यं क्षमा शौचं तस्य धर्माः सनातनाः ।
एवं स विगते प्राणे देवलोके महीयते ।
यतिधर्मास्तथा देवि सङ्गांस्त्यक्त्वा यतस्ततः ।
आकिंचन्यमनारम्भः सर्वतः शौचमार्जवम् ।
सर्वत्र भैक्षचर्या च सर्वत्रैव विवासनम् ।
सदा ध्यानपरत्वं च दोषशुद्धिः क्षमा दया ।
तत्त्वानुगतबुद्धित्वं तस्य धर्मविधिर्भवेत् ।
ब्रह्मचारी च यो देवि जन्मप्रभृति दीक्षितः ।
ब्रह्मचर्यपरो भूत्वा संश्रयेद्गुरुमात्मनः ।
सर्वकालेषु सर्वत्र गुरुपूजां समाचरेत् ।
भैक्षचर्याग्निकार्यं च सदा जलनिषेवणम् ।
स्वाध्यायः सततं देवि तस्य धर्मः सनातनः ।
तस्य चेष्टा तु गुर्वर्थमाप्राणान्तमिति स्थितिः ।
गुरोरभावे तत्पुत्रे गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
एवं सोऽप्यमलाँल्लोकान्ब्राह्मणः प्रतिपद्यते ।
एष ते कथितो देवि धर्मश्चाश्रमवासिनाम् ।
चातुर्वर्ण्याश्रमे युक्तो लोक इत्येव विद्यते ।
कथितं ते समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिपुरान्तक शंकर ।
अयं त्वृषिगणो देव तपस्तेप इति प्रभो ।
तपसा कर्शिता नित्यं तपोर्जनपरायणाः ।
अस्य किंलक्षणो धर्मः कीदृशश्चागमस्तथा ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद वरप्रद ।

नारदः ।

एवं वदन्त्यां रुद्राण्यामृषयः साधु साध्विति ।
अब्रुवन्हृष्टमनसः सर्वे तद्गतमानसाः ।
शृण्वन्तीमृषिधर्मांस्तु ऋषयश्चाभ्यपूजयन् ।
त्वत्प्रसादाद्वयं देवि श्रोष्यामः परमं हितम् ।
धन्याः खलु वयं सर्वे पादमूलं तवाश्रिताः ।
इति सर्वे तदा देवीं वाचा समभिपूजयन् ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामा मनस्विनि ।
हन्त ते कथयिष्यामि मुनिधर्मं शुचिस्मिते ।
वानप्रस्थं समाश्रित्य क्रियते बहुधा नरैः ।
बहुशाखो बहुविध ऋषिधर्मः सनातनः ।

T_1 कार्यं (for चान्यत्). $M_{2.3}$ व्रतवान् (for वृत्त°). T_1 गृहस्थेन शुभात्मना (for the post. half). — G_2 om. line 543. — (L. 544) T_1 $G_{1.3}$ M_{1-3} धर्मः प्रोक्तः सनातनः (for the post. half). — T_1 om. line 545. — (L. 545) G_1 M शुभे (for शुभैः). — (L. 546) G_{1-3} समाहारैर् (for सदा°). T_2 श्रुतिः (for स्थितिः). — (L. 548) T_1 -वृद्धाभि- (for -कृच्छ्राभि-). — (L. 549) T_1 नूनं तस्य; T_2 तस्य नित्यं (by transp.). — (L. 550) T_1 तथा (for क्षमा). D_{10} $T_{2.3}$ G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — (L. 551) D_{10} T_1 G_{1-3} M सोपि (for स वि-). M_{1-3} विधीयते (for मही°). — (L. 552) T_3 M_3 -धर्मस् (for -धर्मास्). D_{10} T_2 G_4 गृहांस् (for सङ्गांस्). T_2 संगं त्यक्त्वा यतव्रतः (for the post. half). — (L. 554) T_2 सर्वतो (for °त्र). $G_{1.3}$ च (for [ए]व). T_1 प्र- (for वि-). — (L. 555) G_{1-3} देह- (for दोष-). — (L. 556) G_2 -बुद्धित्वात् (for °त्वं). T_2 धर्मगतिर् (for °विधिर्). — (L. 558) D_{10} T_2 G साधयेद् (for संश्र°). — T_1 om. line 559. T_2 om. lines 560–564. — (L. 561) G_2 तस्य (for देवि). — (L. 563) T_1 गुरुवृत्तिमथाचरेत् (for the post. half). — (L. 564) T_3 $G_{1.3.4}$ ब्रह्मगः (for ब्रा°). — After line 564, $G_{1.3}$ ins.:

आयुष्कामो द्विजो देवि धारयेद्भस्म नित्यशः ।
मोक्षकामी च यो विप्रो भूतिकामोऽथ वा पुनः ।
पुनरावृत्तिरहितं लोकं संप्रतिपद्यते ।

— (L. 565) D_{10} $T_{2.3}$ मे (for ते). — (L. 566) D_{10} $T_{2.3}$ चतुर्वर्णाश्रमो युक्तो; T_1 G चतुर्णामाश्रमो (T_1 °मे) युक्तो (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 567. — Colophon. *Sub-parvan :* M_{1-3} 'दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे वर्णाश्रमधर्मलक्षणकथनं; T_3 उमामहेश्वरसंवादे ऋषिचरितं; G_4 वर्णाश्रमलक्षणं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} T_2 G_4 191; T_1 M_4 184; T_3 192; $G_{1.3}$ M_1 185. — (L. 569) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M तप; T_1 तप्त (for तेप). — T_1 om. line 570. — (L. 570) D_{10} कर्शितं; T_2 G_{1-3} M_4 कर्शितो (for कर्शिता). G_{1-3} M_4 -परायणः (for °यणाः). — (L. 571) T_3 तु (for च). M_2 कीदृशाश्चागमास्तथा (for the post. half). — G_2 om. the ref. — (L. 573) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 ब्रुवंत्यां (for वदन्त्यां). — T_1 om. lines 575–579. — (L. 575) T_2 [अ]प्यपूजयन् (for [अ]भ्य°). — Before line 576, G_2 ins. ऋषय ऊचुः. — T_3 om. (hapl.) lines 576–578. — (L. 577) T_2 उपाश्रिताः (for तवा°). — (L. 580) T_2 अहं (for हन्त). — T_1 om. lines

प्रायशः स्वर्गभोगार्थमृषिभिः क्रियते तपः ।
तथा संचरतां तेषां देवि धर्मविधिं शृणु ।
भूत्वा पूर्वं गृहस्थस्तु पुत्रानृण्यमवाप्य च ।
कलत्रकार्यं संस्थाप्य कारणात्संत्यजेद्गृहम् ।
अवस्थाप्य मनो धृत्वा व्यवसायपुरःसरः ।
निर्द्वंद्वो वा सदारो वा वनवासाय संव्रजेत् ।
देशाः परमपुण्या ये नदीवनसमन्विताः ।
आबाधमुक्ताः प्रायेण तीर्थायतनसंयुताः ।
तत्र गत्वा विधिं ज्ञात्वा दीक्षां कुर्याद्यथाक्रमम् ।
दीक्षित्वैकमना भूत्वा परिचर्यां समाचरेत् ।
काल्योत्थानं च शौचं च सर्वदेवप्रणामनम् ।
शकृदालेपनं काये त्यक्तदोपाप्रमादिता ।
सायं प्रातश्चाभिषेकमग्निहोत्रं यथाविधि ।
कायशौचं च कार्यं च जटावल्कलधारणम् ।
सततं वनचर्या च समित्कुसुमकारणात् ।
नीवारग्रहणं काले शाकमूलोपचायनम् ।
सदायतनशौचं च तस्य धर्माय चेष्यते ।
अतिथीनामाभिमुख्यं तत्परत्वं च सर्वशः ।
पाद्यासनाभ्यां संपूजा तथाहारनिमन्त्रणम् ।
अग्राम्यपचनं काले पितृदेवार्चनं तथा ।
पश्चादतिथिसत्कारस्तस्य धर्माः सनातनाः ।
शिष्टैर्धर्मासने चैव धर्मार्थसहिताः कथाः ।
प्रतिश्रयविभागश्च भूमिशय्या शिलासु वा ।
व्रतोपवासयोगश्च क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ।
दिवा रात्रौ यथायोगं शौचं धर्मार्थचिन्तना ।
एवं धर्माः पुरा दृष्टाः सामान्या वनवासिनाम् ।
एवं वै वर्तमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
तदैव सोऽभिजायेत स्वर्गलोकं शुचिस्मिते ।
तत्र संविहिता भोगाः स्वर्गस्त्रीभिरनिन्दिते ।
परिभ्रष्टो यदा स्वर्गाद्विशिष्टस्तु भवेन्नृपु ।
एवं धर्मः सदा देवि सर्वेषां वनवासिनाम् ।
एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं शुभम् ।
विशेषधर्मानिच्छामि श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
वननित्यैर्वनरतैर्वानप्रस्थैर्महर्षिभिः ।
वनं गुरुमिवालम्ब्य वस्तव्यमिति निश्चयः ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ।
व्रतोपवासैर्बहुभिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
पञ्चयज्ञपरैर्नित्यं पौर्णमास्यपरायणैः ।
मण्डूकशायैर्हेमन्ते शैवालाङ्कुरभोजनैः ।
चीरवल्कलसंवीतैर्मृगाजिनधरैस्तथा ।
चातुर्मास्यपरैः कैश्चिद्देवधर्मपरायणैः ।
एवंविधैर्वनगतैस्तप्यते सुमहत्तपः ।

581, and 583–584. — (L. 583) $T_{2.3}$ G सर्व- (for स्वर्ग-). — (L. 586) D_{10} संप्राप्य (for संस्थाप्य). — T_1 om. line 587. — (L. 588) G_2 निर्दारो (for निर्द्वंद्वो). — T_1 om. lines 590–591. — (L. 593) $G_{1.3}$ शौच-देश-; M_4 सर्वभूत- (for सर्वदेव-). T_1 सर्वदेवेषु वंदनं (for the post. half). — T_1 om. line 594. — (L. 594) G_3 M काले (for काये). M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 598. T_2 G_3 त्यक्तदोपप्रमादिता; $M_{2.3}$ °रोपाप्रमादिना (for the post. half). — (L. 595) T_1 transp. अभिषेकं and अग्निहोत्रं. D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M चाग्निहोत्रं (for अग्नि°). — (L. 596) D_{10} T $G_{2.4}$ काले; $G_{1.3}$ M_1 काल- (for काय-). T_1 स्याज् (for the second च). G_1 -धारिणः (for -धारणम्). — (L. 598) T_3 निवानाश्रयणं काले (for the prior half). — (L. 599) T_1 तथा (for सदा). — (L. 600) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वदा (for °शः). — T_1 om. line 601. — (L. 601) D_{10} $T_{2.3}$ G संपूज्य (for °जा). T_3 [आ]तिथ्याहार- (for तथाहार-). — (L. 602) $G_{1.3}$ M_4 ततः (for तथा). — (L. 603) D_{10} तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — T_1 om. line 604. — (L. 604) T_3 शिष्टै (for शिष्टैर्). $G_{2.3}$ धर्मासनैश् (for °सने). G_1 शिष्टैः सहासनैश्चैव (for the prior half). — T_1 om. lines 607–608. — (L. 607) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ -रात्रं (for रात्रौ). $M_{3.4}$ तथा (for यथा-). M_4 धर्मस्य (for धर्मार्थ-). D_{10} $T_{2.3}$ G शौचं धर्मस्य चिंतनं (for the post. half). — (L. 610) D_{10} $T_{2.3}$ G -जयति (for -जायेत). — (L. 611) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ संविदिता. (for °हिता). — (L. 612) T_1 जायते स सदा नृपु (for the post. half). — (L. 614) $T_{1.2}$ देवि (for सर्वं). — G_2 om. the ref. — (L. 615) T_1 M_2 (*inf. lin.*) ऋषीणां परमं श्रुतं (for the post. half). — G_2 om. the ref. T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 618) T_2 वनचरैर् (for °रतैर्). T_1 महात्मभिः (for महर्षिभिः). — (L. 621) D_{10} G_2 बहुलैर् (for °भिर्). T_1 ग्रीष्मे पंचतपोन्वितैः (for the post. half). — T_2 om. (hapl.) lines 622–624. — (L. 622) M_4 पंचभिर्यज्ञपरमैः (for the prior half). — After the prior half, T_1 ins. :

वेदोक्ताचारतत्परैः ।
अष्टमीकृत्यपरमैः ·

G_1 पौर्णमासी- (for °मास्य-). — T_1 om. line 623. G_4 M_{1-3} om. (hapl.) lines 623–25. — (L. 623) T_3

एवं कृत्वा शुभं कर्म पश्चाद्याति त्रिविष्टपम् ।
तत्रापि सुमहत्कालं स विहृत्य यथासुखम् ।
जायते मानुषे लोके दानभोगसमन्वितः ।
तपोविशेषसंयुक्ताः कथितास्ते शुचिस्मिते ।
उमा ।
भगवन्सर्वभूतेश तेषु ये दारसंयुताः ।
कीदृशं चरितं तेषां तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
य एकपत्नीधर्माणश्चरन्ति विपुलं तपः ।
विन्ध्यपादेषु ये केचिद्ये च नैमिषवासिनः ।
पुष्करेषु च ये चान्ये नदीवनसमाश्रिताः ।
सर्वे ते विधिदृष्टेन चरन्ति विपुलं तपः ।
हिंसाद्रोहविमुक्ताश्च सर्वभूतानुकम्पिनः ।
शान्ता दान्ता जितक्रोधाः सर्वातिथ्यपरायणाः ।
प्राणिष्वात्मोपमा नित्यमृतुकालाभिगामिनः ।
स्वदारसहिता देवि चरन्ति व्रतमुत्तमम् ।
वसन्ति सुखमव्यग्राः पुत्रदारसमन्विताः ।
तेषां परिच्छदारम्भाः कृत्योपकरणानि च ।
गृहस्थवद्विधीयन्ते यथायोगं प्रमाणतः ।
पोषणार्थं च दाराणामग्निकार्यार्थमेव च ।
गावश्च कर्षणं चैव सर्वमेतद्विधीयते ।
एवं वनगतैर्देवि कर्तव्यं दारसंयुतैः ।
ते स्वदारैः समायान्ति पुण्याँल्लोकान्दृढव्रताः ।
पतिभिः सह ये दाराश्चरन्ति विपुलं तपः ।
अव्यग्रभावादैकात्म्यात्ते च गच्छन्ति वै दिवम् ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।
भगवन्देवदेवेश तेषां कर्मफलं विभो ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव प्रसादात्ते वरप्रद ।
महेश्वरः ।
वानप्रस्थगतं सर्वं फलपाकं शृणु प्रिये ।
अग्नियोगं व्रजन्ग्रीष्मे नरो द्वादशवार्षिकम् ।
रुद्रलोके हि जायेत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
उदवासव्रतं कुर्वन्वर्षकाले दृढव्रतः ।
सोमलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
काष्ठवन्मौनमास्थाय नरो द्वादशवार्षिकम् ।
मरुतां लोकमास्थाय तत्र भोगैश्च युज्यते ।
कण्टशर्करसंयुक्ते स्थण्डिले संविशेन्मुनिः ।
यक्षलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
वर्षाणां भोगसंयुक्तो नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरासनगतो यस्तु कण्टकाफलकाश्रितः ।
गन्धर्वेष्वभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरस्थायी चोर्ध्वबाहुर्नरो द्वादशवार्षिकम् ।
देवलोकेऽभिजायेत दिव्यभोगसमन्वितः ।
पादाङ्गुष्ठेन यस्तिष्ठेदूर्ध्वबाहुर्जितेन्द्रियः ।

-शाड्वलैः (for -भोजनैः). — (L. 626) T_3 वनचरैस्; G_2 वने वासैस् (for वनगतैस्). — T_1 om. lines 627–642. — (L. 628) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} M सं- (for स). — (L. 631) D_{10} $T_{2,3}$ -लोकेश (for -भूतेश). — T_3 G_1 om. (hapl.?) lines 433–436. G_2 om. (hapl.) lines 634–636. — (L. 637) G_3 -मोह- (for -द्रोह-). T_2 -कंपनाः (for -कम्पिनः). — (L. 640) G_{1-3} -निरता (for -सहिता). (L. 641) M_{1-3} वने विगतकल्मषाः (for the post. half). — (L. 644) T $G_{1,3,4}$ M स्व- (for च). D_{10} G_2 पोषणार्थे स्वदाराणाम् (for the prior half). — T_1 om. line 646. — (L. 646) D_{10} $T_{2,3}$ G -संग्रहैः (for -संयुतैः). — (L. 647) $G_{1,3}$ तैः (for ते). — (L. 649) T_2 अव्यक्त- (for °ग्र-). D_{10} $T_{2,3}$ ऐकाग्र्यात्; T_1 ऐकांत्यात् (for ऐकात्म्यात्). — (L. 650) M transp. किं and भूयः. — Colophon. *Adhy. name* : D_{10} G_2 ऋषिचरितं; T_2 ऋषिधर्मकथनं; T_3 वालखिल्यचरितं; G_4 ऋषिचर्या; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 162; T_1 M_4 185; T_3 193; $G_{1,3}$ M_1 186; $M_{2,3}$ 187. — (L. 651) D_{10} T_2 G_{2-4} प्रभो (for विभो). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 653) T_1 शृणुष्व मे (for शृणु प्रिये). — (L. 654) T_1 M_4 -योगे (M_4 °गं) वने (for -योगं व्रजन्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ ततो (for नरो). — D_{10} T_3 G_4 om. (hapl.) lines 655–657. G_1 om. (hapl.) lines 655–658. — (L. 655) $T_{1,2}$ [ऽ]भि- (for हि). G_2 om. (hapl.) from the post. half of line 655 up to the prior half of line 657. — (L. 656) $T_{1,2}$ उप- (for उद-). T_2 कुर्याद् (for कुर्वन्). T_1 पर्वकाले; T_2 G_3 वर्षा° (for वर्ष°). — (L. 657) G_3 हि (for ऽभि-). T_2 repeats from the post. half up to the prior half of line 659 after the prior half of line 667. — M_1 om. (hapl.) line 658. — After line 659, $M_{2,3}$ ins. :

शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं वसमानो मृगैः सह ।
वसुलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।

— (L. 660) D_{10} T_3 G कुश-; T_1 कटु- (for कण्ट-). T_2 शर्कराभिरसंयुक्तः (for the prior half). T_3 G_{1-3} संविशन् (for °शेन्). — (L. 661) $G_{1,3}$ हि (for ऽभि-). — (L. 663) D_{10} वीरस्थान- (for वीरासन-). T_2 कंटकाफलमाश्रितः; T_3 परितः कंटका°; G_2 कडकाफलमा° (for the post. half). — (L. 664) T_2 ततो (for

इन्द्रलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
नागलोकेऽभिजायेत संवत्सरगणान्बहून् ।
एवं दृढव्रता देवि वानप्रस्थाश्च कर्मभिः ।
स्थानेषु तेषु तिष्ठन्ति तद्वद्भोगसमन्विताः ।
तेभ्यो भ्रष्टाः पुनर्देवि जायन्ते नृपु भोगिनः ।
वर्णोत्तमकुलेष्वेव धनधान्यसमन्विताः ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

एषां यायावराणां तु धर्ममिच्छामि मानद ।
कृपया परयाविष्टस्तं मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

धर्मं यायावराणां तु शृणु भामिनि तत्परा ।
व्रतोपवासशुद्धाङ्गास्तीर्थस्नानपरायणाः ।
धृतिमन्तः क्षमायुक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
पक्षमासोपवासैश्च कर्शिता धर्मदर्शिनः ।
वर्षशीतातपैरेव कुर्वन्तः परमं तपः ।
कालयोगेन गच्छन्ति शक्रलोकं शुचिस्मिते ।
तत्र ते भोगसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता विमानवरमास्थिताः ।
विचरन्ति यथाकामं दिव्यस्त्रीगणसंयुताः ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

तेषां चक्रचराणां तु धर्ममिच्छामि वै प्रभो ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु शाकटिकं शुभे ।
संवहन्तो धुरं दारैः शाकटानां तु सर्वदा ।
प्रार्थयन्ते यथा ग्राम्याः शकटैर्भैक्षचर्यया ।
तपोर्जनपराधीनास्तपसा क्षीणकल्मषाः ।
पर्यटन्तो दिशः सर्वाः कामक्रोधविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
तेनैव कालयोगेन त्रिदिवं यान्ति शोभने ।
तत्र प्रमुदिता भोगैर्विचरन्ति यथासुखम् ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

वैखानसानां वै धर्मं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

तेषु वैखानसा नाम वानप्रस्थाः शुभेक्षणे ।
तीव्रेण तपसा युक्ता दीप्तिमन्तः स्वतेजसा ।
सत्यव्रतपराधीनास्तेषां निष्कल्मषं तपः ।
अश्मकुट्टास्तथान्ये च दन्तोलूखलिनस्तथा ।

नरो). T_8 सहस्राणि चतुर्दश (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 666–669. — (L. 670) G_2 देव- (for नाग-). — (L. 671) T_1 स्व- (for च). — (L. 672) D_{10} $T_{2,3}$ G तत्र (for तेषु). D_{10} $T_{2,3}$ G M_3 तत्तद्भोग-; T_1 तत्र भोग- (for तद्वद्भोग-). — T_1 G_3 om. the ref. — After the ref., M ins. :

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं श्रुतम् ।

— (L. 676) T येषां; M_{1-3} तेषां (for एषां). G_3 एषामथावराणां तु (for the prior half). $G_{1.3}$ वेदितुं (for मानद). — After line 676, T_1 ins. :

वेदितुं देवदेवेश सदा सद्व्रतशालिनाम् ।

— T_1 M om. line 677. — (L. 678) D_{10} त्वं; G_2 च (for तु). T_3 धर्मं यथा वराणां त्वं (for the prior half). — (L. 679) T_2 तीर्थस्थान- (for °स्नान-). — D_{10} G_4 om. (hapl.) line 680. — (L. 680) M_{1-3} स्मृतिमंतः (for धृति°). — (L. 682) D_{10} T_2 G_4 वर्षैः (for वर्ष-). — (L. 684) M_{1-3} transp. तत्र and ते. — (L. 685) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 विमानवरसंयु(T_3 °म)ताः (for the post. half). — D_{10} G_3 om. (hapl.) line 686. — (L. 686) M -सेविताः (for -संयुताः). — (L. 687) D_{10} T $G_{3.4}$ [illegible] श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 688) D_{10} $G_{2,4}$ च (for तु). — After line 688, T_1 ins. :

विज्ञातुं देवदेवेश भवद्वचनवर्णितम् ।

— D_{10} महादेवः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 689) $T_{2,3}$ एतद् (for हन्त). — (L. 690) T G शकटानां (for शा°). M_{1-3} अतापसाः; M_4 तु सर्वथा (for तु सर्वदा). — (L. 691) $T_{2,3}$ $G_{3.4}$ -कालं; G_1 damaged (for ग्राम्याः). D_{10} G_3 प्रार्थयंतो यथाकालं (for the prior half). — (L. 692) T_3 M तपोर्चनपरा धीरास्; $G_{1,3}$ °र्चन° परा वीरास् (for the prior half). — D_{10} T G om. lines 694–697. M om. lines 698–699. T_1 om. line 700. M_4 om. (hapl.) lines 701–716. — (L. 701) $G_{1,3}$ शिव (for प्रभो). — T_1 महेशः (for महेश्वरः) — (L. 702) D_{10} $T_{2,3}$ G M_3 ते वै; T_1 ते तु (for तेषु). — (L. 704) D_{10} T_3 $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ -परा धीरास् (for -पराधीनास्). T_1 येषां (for तेषां). — (L. 705) T_2 transp. [अ]न्ये and च. — (L. 706) D_{10} T_2 G_{1-3} उंछवृत्ति(T_2 °त्ता)स्; G_4 उंछवृत्यम् (for °यन्ति). — (L. 707) D_{10} T G -वृत्तयश् (for -व्रतिनश्). G_4 आश्रिताः (for आस्थिताः). — D_{10} T_1 M_3 om. (hapl.) line 709. — (L. 709) T_3 वि- (for सं-). — After line 710,

शीर्णपर्णाशिनश्चान्ये उञ्छयन्ति तथापरे ।
कपोतव्रतिनश्चान्ये कापोतीं वृत्तिमास्थिताः ।
पशुप्रचारनिरताः फेनपाश्च तथापरे ।
मृगवन्मृगचर्यायां संचरन्ति तथापरे ।
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारास्तथैव च ।
संचरन्ति तपो घोरं व्याधिमृत्युविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि वालखिल्यांस्तपोधनान् ।

महेश्वरः ।

धर्मचर्यां तथा देवि वालखिल्यगतां शृणु ।
मृगनिर्मोकवसना निर्द्वंद्वास्ते तपोधनाः ।
अङ्गुष्ठमात्राः सुश्रोणि स्वेष्वेवाङ्गेषु संयुताः ।
ते मृत्युविषयातीतास्तपःसिद्धास्तपोबलाः ।
जिताहारा जितक्रोधाः सर्वभोगेषु निःस्पृहाः ।
तपश्चरणमिच्छन्तो लोकार्थं परमोद्यताः ।
उद्यन्तं सततं सूर्यं स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ।
भास्करस्यैव किरणैः सह संयान्ति नित्यदा ।
द्योतयन्ते दिशः सर्वा धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
तेष्वेव निर्मलं सत्यं लोकार्थं तु प्रतिष्ठितम् ।
लोकोऽयं धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ।
महात्मनां तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।
क्षमया च महाभागे भूतानां संस्थितिं विदुः ।
प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भिः क्रियते तपः ।
तपसा प्राप्यते सर्वं तपसा प्राप्यते फलम् ।
दुष्प्रापमपि यल्लोके तपसा प्राप्यते हि तत् ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव लोकसृष्टिविवर्धनम् ।
एतत्सर्वं समासेन तपोयोगाद्विनिर्मितम् ।
तस्मादयं ऋषिगणस्तपस्तेप इति प्रिये ।
धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतते सततं प्रिये ।
अमरत्वं वशित्वं च तपसा प्रार्थयेत्सदा ।
एतत्ते कथितं सर्वं शृण्वन्त्यास्ते श्रुतं प्रिये ।
प्रियार्थमृषिसंघस्य लोकानां हितकाम्यया ।

नारदः ।

इति ब्रुवन्तं देवेशमृषयश्चापि तुष्टुवुः ।
भूयः परमकं यत्नं तदाप्रभृति चक्रिरे ।

Colophon.

उमा ।

उक्तस्त्वया त्रिवर्गस्य धर्मः परमकः शुभः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

ब्राह्मणा लोकसंसारे सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं युक्ता मर्त्येषु क्षितिदेवताः ।
तेषु तावत्प्रवक्ष्यामि धर्मं शुभफलोदयम् ।

D_{10} $T_{2.3}$ G ins. :

केचिच्चरन्ति तद्विष्णोः पादपूजनमुत्तमम् ।
[D_{10} T_3 $G_{2.4}$ सद्विष्णोः (for त°).]

— T_1 om. line 711. — (L. 711) T_2 घोरा (for घोरं). — (L. 712) T_2 $G_{2.4}$ भीषयंति च नित्यशः (for the post. half). — (L. 713) T_3 इति; G_3 इष्ट- (for इन्द्र-). — (L. 714) D_{10} $T_{2.3}$ G समतां (for सह ते). — (L. 716) D_{10} G_4 एवं (for एतत्). G_2 भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 718. — (L. 720) D_{10} S (except M_{1-3}) तेषु (for स्वेषु). G_{1-3} संश्रिताः (for संयुताः). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. lines 722-723. — (L. 725) D_{10} $T_{2.3}$ G सहसा (for सह सं-). — (L. 726) D_{10} S (except M_{1-3}) द्योतयंतो (for °यन्ते). — T_1 om. lines 727 and 729-730. — (L. 733) T_1 महत् (for हि तत्). — T_1 om. lines 734-735. — (L. 734) D_{10} T_2 G पंचभूतार्थतत्त्वेन (D_{10} G_2 °त्वे च) (for the prior half). T_2 -विवर्धनः (for °नम्). — (L. 735) T_2 अनिंदिते (for विनिर्मितम्). — (L. 736) T_1 तपस्तप्त इति स्मृतः (for the post. half). — D_{10} T_3 G_4 om. (hapl.) lines 737-739. — (L. 738) T_2 G_{1-3} शिवत्वं (for वशित्वं). T_1 G_{1-3} प्रापयेत्; T_2 प्राप्यते (for प्रार्थयेत्). — (L. 739) T_1 देवि (for सर्वं). T_1 om. the post. half and the prior half of line 740. — (L. 740) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रजानां (for लोकानां). — G_2 om. the ref. — (L. 741) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M_1 एवं (for इति). T_1 [अ]भि- (for [अ]पि). — (L. 742) M_3 परतरं (for °मकं). D_{10} $T_{2.3}$ G भूयः परतरं यत्नु (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan* : M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे वालखिल्यचरितं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 193; T_1 M_4 186; $G_{1.3}$ M_1 187; $M_{2.3}$ 188. — M_4 om. lines 743-749. — (L. 743) D_{10} T_3 G_4 च परमः (for परमकः). M_{1-3} शिवः (for शुभः). G_3 धर्मश्च परमं शुभं (for the post. half). — (L. 744) D_{10} T_3 G_2 [इ]ति (for तु). D_{10} $G_{1.2.4}$ त्वं न (D_{10}

इन्द्रलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
नागलोकेऽभिजायेत संवत्सरगणान्बहून् ।
एवं दृढव्रता देवि वानप्रस्थाश्च कर्मभिः ।
स्थानेषु तेषु तिष्ठन्ति तद्वद्भोगसमन्विताः ।
तेभ्यो भ्रष्टाः पुनर्देवि जायन्ते नृपु भोगिनः ।
वर्णोत्तमकुलेष्वेव धनधान्यसमन्विताः ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

एषां यायावराणां तु धर्ममिच्छामि मानद ।
कृपया परयाविष्टस्तं मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

धर्मं यायावराणां तु शृणु भामिनि तत्परा ।
व्रतोपवासशुद्धाङ्गास्तीर्थस्नानपरायणाः ।
धृतिमन्तः क्षमायुक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
पक्षमासोपवासैश्च कर्शिता धर्मदर्शिनः ।
वर्षशीतातपैरेव कुर्वन्तः परमं तपः ।
कालयोगेन गच्छन्ति शक्रलोकं शुचिस्मिते ।
तत्र ते भोगसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता विमानवरमास्थिताः ।
विचरन्ति यथाकामं दिव्यस्त्रीगणसंयुताः ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

तेषां चक्रचराणां तु धर्ममिच्छामि वै प्रभो ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु शाकटिकं शुभे ।
संवहन्तो धुरं दारैः शाकटानां तु सर्वदा ।
प्रार्थयन्ते यथा ग्राम्याः शकटैर्भैक्षचर्यया ।
तपोर्जनपराधीनास्तपसा क्षीणकल्मषाः ।
पर्यटन्तो दिशः सर्वाः कामक्रोधविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
तेनैव कालयोगेन त्रिदिवं यान्ति शोभने ।
तत्र प्रमुदिता भोगैर्विचरन्ति यथासुखम् ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

वैखानसानां वै धर्मं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

तेषु वैखानसा नाम वानप्रस्थाः शुभेक्षणे ।
तीव्रेण तपसा युक्ता दीप्तिमन्तः स्वतेजसा ।
सत्यव्रतपराधीनास्तेषां निष्कल्मषं तपः ।
अश्मकुट्टास्तथान्ये च दन्तोलूखलिनस्तथा ।

नरो). T3 सहस्राणि चतुर्दश (for the post. half). — G2 om. (hapl.) lines 666–669. — (L. 670) G2 देव- (for नाग-). — (L. 671) T1 स्व- (for च). — (L. 672) D10 T2. 3 G तत्र (for तेषु). D10 T2. 3 G M3 तत्तद्भोग-; T1 तत्र भोग- (for तद्वद्भोग-). — T1 G3 om. the ref. — After the ref., M ins. :

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं श्रुतम् ।

— (L. 676) T येषां; M1–3 तेषां (for एषां). G2 एषामथावराणां तु (for the prior half). G1. 3 वेदितुं (for मानद). — After line 676, T1 ins. :

वेदितुं देवदेवेश सदा सद्व्रतशालिनाम् ।

— T1 M om. line 677. — (L. 678) D10 त्वं; G2 च (for तु). T3 धर्मं यथा वराणां त्वं (for the prior half). — (L. 679) T2 तीर्थस्थान- (for °स्नान-). — D10 G4 om. (hapl.) line 680. — (L. 680) M1–3 स्मृतिमंतः (for धृति°). — (L. 682) D10 T2 G4 वर्षैः (for वर्ष-). — (L. 684) M1–3 transp. तत्र and ते. — (L. 685) D10 T2. 3 G M4 विमानवरसंयु(T3 °म)ताः (for the post. half). — D10 G3 om. (hapl.) line 686. — (L. 686) M -सेविताः (for -संयुताः). — (L. 687) D10 T G1–4 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 688) D10 G2. 4 च (for तु). — After line 688, T1 ins. :

विज्ञातुं देवदेवेश भवद्वचनवर्णितम् ।

— D10 महादेवः; G2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 689) T2. 3 एतत् (for हन्त). — (L. 690) T G शकटानां (for शा°). M1–3 अतापसाः; M4 तु सर्वथा (for तु सर्वदा). — (L. 691) T2. 3 G3. 4 -कालं; G1 damaged (for ग्राम्याः). D10 G2 प्रार्थयंतो यथाकालं (for the prior half). — (L. 692) T3 M तपोर्चनपरा धीरास्; G1. 3 °र्चनपरा वीरास् (for the prior half). — D10 T G om. lines 694–697. M om. lines 698–699. T1 om. line 700. M4 om. (hapl.) lines 701–716. — (L. 701) G1. 3 शिव (for प्रभो). — T1 महेशः (for महेश्वरः) — (L. 702) D10 T2. 3 G M3 ते वै; T1 ते तु (for तेषु). — (L. 704) D10 T3 G1. 2 M2. 3 -परा धीरास (for -पराधीनास्). T1 येषां (for तेषां). — (L. 705) T2 transp. [अ]न्ये and च. — (L. 706) D10 T2 G1–3 उंछवृत्ति(T3 °ता)स्; G4 उंछवृत्त्यम् (for °यान्ति). — (L. 707) D10 T G -वृत्तयस् (for -शालिनस्). G4 आश्रिताः (for आस्थिताः). — D10 T1 M3 om. (hapl.) line 709. — (L. 709) T3 वि- (for सं-). — After line 710,

शीर्णपर्णाशिनश्चान्ये उञ्छयन्ति तथापरे ।
कपोतव्रतिनश्चान्ये कापोतीं वृत्तिमास्थिताः ।
पशुप्रचारनिरताः फेनपाश्च तथापरे ।
मृगवन्मृगचर्यायां संचरन्ति तथापरे ।
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारास्तथैव च ।
संचरन्ति तपो घोरं व्याधिमृत्युविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि वालखिल्यांस्तपोधनान् ।

महेश्वरः ।

धर्मचर्यां तथा देवि वालखिल्यगतां शृणु ।
मृगनिर्मोकवसना निर्द्वंद्वास्ते तपोधनाः ।
अङ्गुष्ठमात्राः सुश्रोणि स्वेष्वेवाङ्गेषु संयुताः ।
ते मृत्युविषयातीतास्तपःसिद्धास्तपोबलाः ।
जिताहारा जितक्रोधाः सर्वभोगेषु निःस्पृहाः ।
तपश्चरणमिच्छन्तो लोकार्थं परमोद्यताः ।
उद्यन्तं सततं सूर्यं स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ।
भास्करस्यैव किरणैः सह संयान्ति नित्यदा ।
द्योतयन्ते दिशः सर्वा धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
तेष्वेव निर्मलं सत्यं लोकार्थं तु प्रतिष्ठितम् ।
लोकोऽयं धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ।
महात्मनां तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।
क्षमया च महाभागे भूतानां संस्थितिं विदुः ।
प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भिः क्रियते तपः ।
तपसा प्राप्यते सर्वं तपसा प्राप्यते फलम् ।
दुष्प्रापमपि यल्लोके तपसा प्राप्यते हि तत् ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव लोकसृष्टिविवर्धनम् ।
एतत्सर्वं समासेन तपोयोगाद्विनिर्मितम् ।
तस्मादयं ऋषिगणस्तपस्तेप इति प्रिये ।
धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतते सततं प्रिये ।
अमरत्वं वशित्वं च तपसा प्रार्थयेत्सदा ।
एतत्ते कथितं सर्वं शृण्वन्त्यास्ते श्रुतं प्रिये ।
प्रियार्थमृषिसंघस्य लोकानां हितकाम्यया ।

नारदः ।

इति ब्रुवन्तं देवेशमृषयश्चापि तुष्टुवुः ।
भूयः परमकं यत्नं तदाप्रभृति चक्रिरे ।

Colophon.

उमा ।

उक्तस्त्वया त्रिवर्गस्य धर्मः परमकः शुभः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

ब्राह्मणा लोकसंसारे सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं युक्ता मर्त्येषु क्षितिदेवताः ।
तेषु तावत्प्रवक्ष्यामि धर्मं शुभफलोदयम् ।

D_{10} $T_{2.3}$ G ins. :

केचिच्चरन्ति तद्विष्णोः पादपूजनमुत्तमम् ।
[D_{10} T_{3} $G_{2.4}$ सद्विष्णोः (for त°).]

— T_{1} om. line 711. — (L. 711) T_{2} घोरा (for घोरं). — (L. 712) T_{2} $G_{2.3}$ भीषयंति च नित्यशः (for the post. half). — (L. 713) T_{3} इति ; G_{3} इष्ट- (for इन्द्र-). — (L. 714) D_{10} $T_{2.3}$ G समतां (for सह ते). — (L. 716) D_{10} G_{4} एवं (for एतत्). G_{2} भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — T_{1} महेशः (for महेश्वरः). — T_{1} om. line 718. — (L. 720) D_{10} S (except M_{1-3}) तेषु (for °ष्वेषु). G_{1-3} संश्रिताः (for संयुताः). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. lines 722–723. — (L. 725) D_{10} $T_{2.3}$ G सहसा (for सह सं-). — (L. 726) D_{10} S (except M_{1-3}) द्योतयंतो (for °यन्ते). — T_{1} om. lines 727 and 729-730. — (L. 733) T_{1} महत् (for हि तत्). — T_{1} om. lines 734–735. — (L. 734) D_{10} T_{2} G पंचभूतार्थतत्त्वेन (D_{10} G_{2} °त्त्वे च) (for the prior half). T_{2} -विवर्धनः (for °नम्). — (L. 735) T_{2} अनिंदिते (for विनिर्मितम्). — (L. 736) T_{1} तपस्तप्त इति स्मृतः (for the post. half). — D_{10} T_{3} G_{4} om. (hapl.) lines 737–739. — (L. 738) T_{2} G_{1-3} शिवत्वं (for वशित्वं). T_{1} G_{1-3} प्रापयेत् ; T_{2} प्राप्यते (for प्रार्थयेत्). — (L. 739) T_{1} देवि (for सर्वं). T_{1} om. the post. half and the prior half of line 740. — (L. 740) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रजानां (for लोकानां). — G_{2} om. the ref. — (L. 741) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} M_{1} एवं (for इति). T_{1} [अ]भि- (for [अ]पि). — (L. 742) M_{3} परतरं (for °मकं). D_{10} $T_{2.3}$ G भूयः परतरं यत्तु (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan* : M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_{2} उमामहेश्वरसंवादे वालखिल्यचरितं ; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 193 ; T_{1} M_{4} 186 ; $G_{1.3}$ M_{1} 187 ; $M_{2.3}$ 188. — M_{4} om. lines 743–749. — (L. 743) D_{10} T_{3} G_{4} च परमः (for परमकः). M_{1-3} शिवः (for शुभः). G_{2} धर्मश्च परमं शुभं (for the post. half). — D_{10} T_{3} G_{3} [इ]ति (for तु). D_{10} $G_{1.2.4}$

ब्राह्मणेष्वभयो धर्मः परमः शुभलक्षणः ।
इमे हि धर्मा लोकार्थं पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्यां सज्जनैर्नित्यं कीर्त्यमानं निबोध मे ।
स्वदारनिरतिर्धर्मो नित्यं जप्यं तथैव च ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रो धर्मपरो नित्यं शुश्रूषाभिमना भवेत् ।
त्रैविद्यो ब्राह्मणो वृद्धो न चाध्ययनजीवकः ।
त्रिवर्गं तु व्यतिक्रान्तस्तस्य धर्मः सनातनः ।
षट् कर्माणि च प्रोक्तानि सृष्टानि ब्रह्मणा पुरा ।
धर्मिष्ठानि वरिष्ठानि यानि तानि शृणूत्तमे ।
यजनं याजनं चैव दानं पात्रे प्रतिग्रहः ।
अध्यापनमध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ।
नित्यस्वाध्यायतो धर्मो नित्ययज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते नित्यं ब्राह्मणेषु त्रिकर्मसु ।
अयं परमको धर्मः संवृत्तः सत्सु विद्यते ।
गर्भस्थाने विशुद्धानां धर्मस्य नियमो महान् ।
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा क्रतुनित्योऽनसूयकः ।
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ।
चक्षुर्दो मनदो जिह्वास्निग्धवर्णप्रदः सदा ।
अतिथ्यभ्यागतरतः शेषान्नकृतभोजनः ।
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ।
प्रातरुत्थाय वै पश्चाद्भोजनेन निमन्त्रयेत् ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तदहं कीर्तयिष्यामि त्रिवर्गेषु च यद्यथा ।
एकेनांशेन धर्मोऽर्थः कर्तव्यो हितमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थमेकमंशं विवर्धयेत् ।
निवृत्तिलक्षणः पुण्यो धर्मो मोक्षे विधीयते ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि तां शृणुष्व समाहिता ।
सर्वभूतदया धर्मो निवृत्तिपरमः सदा ।
बुभुक्षितं पिपासार्तमतिथिं श्रान्तमागतम् ।
अर्चयन्ति वरारोहे तेषामपि फलं महत् ।
पात्रमित्येव दातव्यं सर्वस्मै धर्मकाङ्क्षिभिः ।
आगमिष्यति यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
काले संप्राप्तमतिथिं भोक्तुकाममुपस्थितम् ।

$G_{2.4}$ तद्ब्र)वीतु ; $M_{1.3}$ तं (M_3 त्वं) ब्रवीहि (for तद्ब्र°). T G_3 भगवांस्तद्ब्र(G_3 °स्त्वं ब्र)वीतु मे (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 745) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ यात्रा (for धात्रा). T_1 गुणान्विताः ; T_2 °र्थिनः (for °र्थिना). — (L. 746) T_1 धारयितुं (for ता°). — T_1 om. line 748. — (L. 748) T_2 [ए]व यो ; T_3 [इ]ह यो ; G_1 [आ]ह यो ; M_{1-3} [इ]व यो (for [अ]भयो). G_3 ब्राह्मणेष्वाह यो धर्म (for the prior half). — (L. 749) D_{10} $T_{2.3}$ च (for हि). T_1 इमे च धर्मसिद्ध्यर्थे (for the prior half). — (L. 750) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ सद्भिर्जैर् (for सज्जनैर्). — (L. 751) T_3 नित्यतृप्तिस (for नित्यं जप्यं). — T_1 om. lines 753–755. — (L. 754) D_{10} -जीविकः (for -जीवकः). G_1 तथाध्ययनजप्यकः (for the post. half). — (L. 755) G_2 $M_{1.4}$ व्यतिक्रांतं (for °क्रान्तस्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ त्रिवर्गस्य व्यतिक्रांतं (for the prior half). M_3 यस्य (for तस्य). — (L. 756) D_{10} हि (for च). T_1 विप्रेषु (for प्रोक्तानि). T_1 प्रोक्तानि (for सृष्टानि). — T_1 om. line 757. — (L. 757) G_2 धर्मतीर्थवरिष्ठानि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G तानि (for यानि). — (L. 759) M_4 om. the prior half. $T_{1.2}$ G_4 चाध्ययनं ; G_{1-3} ह्यध्य° (for अध्य°). T_1 सुवृत्तो वेदलक्षणः (for the post. half). — (L. 760) G_{1-3} नित्यः (for नित्य-). — (L. 761) D_{10} T_3 G प्रशंसते (for प्रशस्यते). — T_1 om. line 762. — (L. 762) D_{10} $T_{2.3}$ G एव परो (for परमको). — (L. 763) T_1 गर्भस्थान- (for °स्थाने). T_1 धर्मः स (for धर्मस्य). — T_1 om. lines 764 and 766. — (L. 766) D_{10} $T_{2.3}$ G चक्षुःश्रोत्रम($T_{2.3}$ °त्रं म)नोजिह्वा- (for the prior half). — (L. 767) G_2 आतिथ्यभागनिरतः (for the prior half). — T_1 om. line 768. — (L. 769) T_1 नित्यं दद्यात्समाहितः (for the post. half). — (L. 770) T_1 सततं (for वै पश्चाद्). D_{10} $T_{2.3}$ G_1 भोजने तु (for °नेन). — After line 770, T_1 ins. :

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं पाशुपाल्यं तथैव च ।
सर्वातिथ्यं परो धर्मः प्रोक्तो वैश्यस्य नित्यशः ।
शुश्रूषापरमः शूद्र इति वेदविदो विदुः ।

— T_1 om. line 771. — (L. 771) T_3 तु (for च). G_3 एकमंशं विवर्जयेत् (for the post. half). — (L. 772) G_3 निवृत्तिलक्षणः पुण्यो (for the prior half) and धर्मो मोक्षो (for गृहस्थेषु). — T_1 om. lines 773–774. M_1 om. line 773. — (L. 773) G_2 फलं तथा (for च यद्यथा). — (L. 774) G धर्मार्थः ; M_2 (*sup. lin.*) धर्मोंथ (for धर्मोऽर्थः). — (L. 775) D_{10} T_3 कर्मार्थम् ; T_1 धर्मा° (for कामा°). — (L. 776) T_1 धर्मो (for पुण्यो). $M_{2.3}$ मोक्षो (for मोक्षे). — M_{1-3} transp. lines 777 and 778. — (L. 778) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} निवृत्तिः (for °त्ति-). T_1 निवृत्तिपरमस्य तु (for the post. half). — After line 778, T_1 ins. :

आत्मन्येवात्मनो भावं समायोज्येह संयतः ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो शुक्लश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
साधारणं तथा धर्मं प्रवक्ष्यामि शुभानने ।

— (L. 780) T_1 सर्वं दिश्यंति ये नित्यं (for the prior half).

चित्तं संभावयेत्तत्र व्यासोऽयं समुपस्थितः ।
तस्य पूजां यथाशक्ति सौम्यचित्तः प्रयोजयेत् ।
चित्तमूलो भवेद्धर्मो धर्ममूलं भवेद्यशः ।
तस्मात्सौम्येन चित्तेन दातव्यं देवि सर्वदा ।
सौम्यचित्तस्तु यो दद्यात्तद्धि दानमनुत्तमम् ।
यथाम्बुबिन्दुभिः सूक्ष्मैः पतद्भिर्मेदिनीतले ।
केदाराश्च तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।
तोयपूर्णानि दृश्यन्ते अप्रतर्क्याणि शोभने ।
अल्पमल्पमपि ह्येतद्दीयमानं विवर्धते ।
पीडयापि च भृत्यानां दानमेव विशिष्यते ।
पुत्रदारा धनं धान्यं न मृताननुगच्छति ।
श्रेयो दानं च भोगश्च धनं प्राप्य यशस्विनि ।
दानेन हि महाभागा भवन्ति मनुजाधिपाः ।
नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति दानसमो निधिः ।
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
आश्रमे यस्तु तप्येत तपोमूलफलाशनः ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा जटावल्कलसंवृतः ।
मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ।
सम्यक्तपश्चरन्तीह श्रद्दधाना वनाश्रमे ।
गृहाश्रमस्य ते देवि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

उमा ।

गृहाश्रमस्य या चर्या व्रतानि नियमाश्च ये ।
यथा च देवताः पूज्याः सततं गृहमेधिना ।
यद्यच्च परिहर्तव्यं गृहिणा तिथिपर्वसु ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यमानं त्वया प्रभो ।

महेश्वरः ।

गृहाश्रमस्य यन्मूलं फलं धर्मोऽयमुत्तमः ।
पादैश्चतुर्भिः सततं धर्मो यत्र प्रतिष्ठितः ।
सारभूतं वरारोहे दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ।
शुश्रूषते यः पितरः मातरं च गृहाश्रमे ।
भर्तारं चैव या नारी अग्निहोत्रं च ये द्विजाः ।
तेषु तेषु च प्रीणन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
पितरः पितृलोकस्थाः स्वधर्मेण स रज्यते ।

उमा ।

मातापितृवियुक्तानां का चर्या गृहमेधिनाम् ।
विधवानां च नारीणां भवानेतद्ब्रवीतु मे ।

महेश्वरः ।

देवतातिथिशुश्रूषा गुरुवृद्धाभिवादनम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामलोभः सत्यसंधता ।
ब्रह्मचर्यं शरण्यत्वं शौचं पूर्वाभिभाषणम् ।
कृतज्ञत्वमपैशुन्यं सततं धर्मशीलता ।
दिने द्विरभिषेकं च पितृदैवतपूजनम् ।
गवाह्निकप्रदानं च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
दीपं प्रतिश्रयं चैव दद्यात्पाद्यासनं तथा ।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा द्वादशे वाप्यथाष्टमे ।
चतुर्दशे पञ्चदशे ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
श्मश्रुकर्म शिरोभ्यङ्गमञ्जनं दन्तधावनम् ।

— T_{1} om. lines 782–785. — (L. 783) D_{10} $G_{2,4}$ काल- (for काले). G_{4} अव- (for उप-). — (L. 784) D_{10} $T_{2,3}$ G यस्तं (for चित्तं). $M_{1,2}$ (*sup. lin*), $_{3}$ तस्य (for तत्र). M_{1-3} व्यासोयमिति निश्चितः (for the post. half). — (L. 785) D_{10} $T_{2,3}$ G यथाशक्त्या (for °शक्ति). — (L. 786) D_{10} वेत्ति ; T_{3} G_{4} वित्त- (for चित्त-). T_{1} M_{4} -मूलं (for -मूलो). T_{2} G_{2} -मूलो (for -मूलं). — (L. 787) S (except T_{2} G_{4}) सर्वथा (for °दा). — (L. 788) T_{2} धर्म- (for ताद्धि). — (L. 791) D_{10} T_{2} $G_{1,2}$ अ(G_{1} ह्य)प्रतर्क्योतिशोभने ; T_{3} $G_{3,4}$ ह्यप्रतर्क्याणि शोभने (for the post. half). — (L. 792) D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]कं (for [ए]तद्). — T_{1} om. (hapl.) line 793. — (L. 793) D_{10} G_{4} transp. [अ]पि and च. T_{3} भूतानां (for भृत्यानां). — (L. 794) D_{10} T G पुत्र-दार- (for °दारा). — T_{1} om. line 795. — (L. 796) T_{1} दानेन मनुजा भुवि (for the post half). — (L. 797) D_{10} $T_{2,3}$ G नास्ति भूमौ दानसमं (for the prior half). — Line 798 = 12. 156. 24^{ab}. — T_{1} om. lines 799–801. — (L. 802) T_{1} तपश्चरंति ये सम्यक् (for the prior half). — (L. 807) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ विभो ; G_{2} [अ]नघ (for प्रभो). — T_{1} महेशः ; G_{2} ईश्वरः (for महेश्वरः). — T_{1} om. lines 809–810. — (L. 810) D_{10} [उ]त्तमं ; M_{4} [उ]त्थितं (for [उ]द्धृतम्). — (L. 811) T_{1} तम् (for तद्). T_{1} शृणु तावत्समाहिता (for the post. half). — After line 811, $G_{1,3}$ ins. :

दंपत्यलंकरिष्णुश्च गृहदानरतिर्नरः ।
कलत्रसौख्यं विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
स्त्रियो वा पुरुषो वापि दंपतीन्पूजयन्ति ते ।
मनोभिलषितान्कामान्प्राप्नुवन्ति न संशयः ।

— (L. 812) D_{10} शुश्रूषयंते पितरं (for the prior half). — (L. 813) T_{1} नारी च (for या नारी). — (L. 814) T_{1} प्रीतेषु तेषु प्रीणंति (for the prior half). — T_{1} om. line 815. — (L. 815) $G_{1,3}$ हि ; M_{4} च (for स). — T_{1} महेशः ; G_{3} om. (for महेश्वरः). — (L. 818) T_{1} गुरुवृद्धानुवंदनं (for the post. half). — M_{4} om. (hapl.) lines 819–822. — (L. 822) D_{10} आभिषेकश्च. — T_{1} om. lines 823–824. — (L. 823) T_{2} माध्यह्निक- (for गवा°). — (L. 825) D_{10} $T_{2,3}$ G द्वादशेप्यष्टमेथ

नैतेष्वहःसु कुर्वीत तेष्वलक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
व्रतोपवासनियमस्तपो दानं च शक्तितः ।
भरणं भृत्यवर्गस्य दीनानामनुकम्पनम् ।
परदारनिवृत्तिश्च स्वदारेषु रतिः सदा ।
शरीरमेकं दंपत्योर्विधात्रा पूर्वनिर्मितम् ।
तस्मात्स्वदारनिरतो ब्रह्मचारी विधीयते ।
शीलवृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
आर्जवे वर्तमानस्य सर्वभूतहितैषिणः ।
प्रियातिथेश्च क्षान्तस्य धर्मार्जितधनस्य च ।
गृहाश्रमपदस्थस्य किमन्यैः कृत्यमाश्रमैः ।
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा गृहाश्रमं प्राप्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमाः ।
राजानः सर्वपाषण्डाः सर्वे रङ्गोपजीविनः ।
व्यालग्राहाश्च दम्भाश्च चोरा राजभटास्तथा ।
सविद्याः सर्वशिल्पज्ञाः सर्वे चैव चिकित्सकाः ।
दूराध्वानं प्रपन्नाश्च क्षीणपथ्योदना नराः ।
एते चान्ये च बहवस्तर्कयन्ति गृहाश्रमम् ।
मार्जारा मूषिकाः श्वानः सूकराश्च शुकास्तथा ।
कपोतकाकचटकाः सरीसृपनिषेविणः ।
अरण्यवासिनश्चान्ये संघा ये मृगपक्षिणाम् ।
एवं बहुविधा देवि लोकेऽस्मिन्सचराचराः ।
गृहे क्षेत्रे बिले चैव शतशोऽथ सहस्रशः ।
गृहस्थेन कृतं कर्म सर्वैस्तैरुपभुज्यते ।
उपयुक्तं च यत्तेषां मतिमान्नानुशोचति ।
धर्म इत्येव संकल्प्य यत्तु तस्य फलं शृणु ।
सर्वयत्नप्रणीतस्य हयमेधस्य यत्फलम् ।
वर्षे स द्वादशे देवि फलेनैतेन युज्यते ।
आशापाशविमोक्षश्च विद्धि धर्ममनुत्तमम् ।
वृक्षमूलचरो नित्यं शून्यागारनिवेशनम् ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीरमनुव्रजन् ।
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः स्नेहबन्धेन वै द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समायोज्येह ते वने ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
नैकत्र रमते सक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तोऽप्यटति योऽयुक्तो न चैकपुलिनेशयः ।
एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथे स्थितः ।

Colophon.

उमा ।

देवदेव नमस्तुभ्यं त्रियक्ष वृषभध्वज ।
श्रुतं मे भगवन्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ।
संगृहीतं मया तच्च तव वाक्यमनुत्तमम् ।
इदानीमस्ति संदेहो मानुषेष्वेव कश्चन ।
तुल्यपाणिशिरःकायो राजायमिति दृश्यते ।

वा (T_2 °मेपि वा ; T_8 [orig.] °मे तथा) (for the post. half). — (L. 828) T_3 $G_{1, 2, 4}$ लक्ष्मीः (for [अ]लक्ष्मीः). — T_1 *om.* line 829. — (L. 832) T_1 विधात्रा निर्मितं पुरा (for the post. half). — (L. 833) T_1 [अ]भि- (for वि-). — (L. 835) $G_{1, 3}$ आर्जवे यतमानस्य (for the prior half). — (L. 836) T_2 दांतस्य (for क्षान्तस्य). — With lines 838–839, cf. Manu. 6. 90. — (L. 840) T_1 चापि (for सर्व-). — (L. 841) S (except T_3 M_8) -ग्रहाश् (for -ग्राहाश्). — T_1 om. line 842. — (L. 842) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M_4 -शीलज्ञाः ; T_8 -जीवज्ञाः (for -शिल्पज्ञाः). D_{10} $G_{2, 4}$ वै चि- (for चैव). — (L. 843) D_{10} G_{2-4} क्षीणाः ; G_1 दीनाः (for क्षीण-). T_1 क्षीणाः पथ्याशना नराः (for the post. half). — (L. 846) D_{10} T_2 कपोतकाः कर्कटकाः ; T_8 G_3 °तकाः कावटकाः (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 847. D_{10} $T_{2, 3}$ -निषेवणाः (for °विणः). — (L. 847) D_{10} G_4 ते (for ये). — T_1 om. line 848. — (L. 848) D_{10} -चरान्वरे (for °चराः). — (L. 849) T_3 G_2 गृह- (for गृहे). T_1 तथा चैते ; M_2 (orig.) शाले चैव (for बिले चैव). T_2 गृहे क्षेत्रबिले चैव ; G_4 गृहक्षेत्रे खले चैव (for the prior half). G_1 om. from शोऽथ up to हय (in line 853). — (L. 850) D_{10} T G_{2-4} इह (for उप-). M_4 -लभ्यते (for -भुज्यते). — (L. 851) T_1 तथैतेषां (for च यत्तेषां). T_8 कोनु- ; G_4 न तु (for नानु-). — (L. 852) T G_{2-4} यस् (for यत्). M_4 तत्तु (for तस्य). — (L. 853) *D_{10}* T_1 G_{2-4} -यज्ञ- (for -यत्न-). D_{10} $T_{2, 3}$ G -मेधेन (for -मेधस्य). — (L. 854) T_8 त्र ; $G_{1, 3}$ यद् (*for* स). T_1 वर्षे द्वादशके देवि तत्फलेनैव युज्यते. — *T_1 om.* lines 855–857. — (L. 855) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 -विमोक्षं (for °क्षश्). — (L. 856) G_{1-3} -परां (for -चरो). T_3 -निवेशनः (for °शनम्). — (L. 858) *D_{10}* $T_{2, 3}$ $G_{3, 4}$ -बंधेभ्यः (for -सङ्गेभ्यः). T_1 आशापाशविवर्जितः (for the post. half). — T_1 om. lines 859–863. — (L. 859) $G_{1, 3}$ तेन वै (for ते वने). — (L. 862) T_2 रक्तो (for सक्तो). T_2 (also as above) न चैकशृङ्गिगोचरः (for the post. half). — (L. 863) *D_{10}* $T_{2, 3}$ G न चैकपुलिनाश्रयः (for the post. half). — (L. 864) M_{1-3} मोक्षविदो (for °विदां). T_1 सद्वृत्तो मुच्यते चापि (for the prior half). T_2 गृहस्थः (*for* वेदोक्तः). — *Colophon. Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्मं. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_3 M उमामहेश्वरसंवादः ; T_3 उमामहेश्वरसंवादे त्रिवर्गकथनं.

केन कर्मविपाकेन सर्वप्राधान्यमर्हति ।
स चापि दण्डयन्मर्त्यान्भर्त्सयन्विधमन्नपि ।
प्रेत्यभावे कथं लोकाँल्लभते पुण्यकर्मणाम् ।
राजवृत्तमहं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि मानद ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि राजधर्मं शुभानने ।
राजायत्तं हि तत्सर्वं लोकवृत्तं शुभाशुभम् ।
महतस्तपसो देवि फलं राज्यमिति स्मृतम् ।
तपोदानमयं राज्यं परं स्थानं विधीयते ।
तस्माद्राज्ञः सदा मर्त्याः प्रणमन्ति यतस्ततः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
तस्मात्तस्यैव चरितं जगत्पथ्यं शृणु प्रिये ।
अराजके पुरा त्वासीत्प्रजानां संकुलं महत् ।
तद्दृष्ट्वा संकुलं ब्रह्मा मनुं राज्ये न्यवेशयत् ।
तदाप्रभृति संदृष्टं राज्ञां वृत्तं शुभाशुभम् ।
तन्मे शृणु वरारोहे तस्य पथ्यं जगद्धितम् ।
यथा प्रेत्य लभेत्स्वर्गं यथा वीर्यं यशस्तथा ।
पित्र्यं वा भूतपूर्वं वा स्वयमुत्पाद्य वा पुनः ।
राजधर्ममनुष्ठाय विधिवद्भोक्तुमर्हति ।
आत्मानमेव प्रथमं विनयैरुपपादयेत् ।
अनु भृत्यान्प्रजाः पश्चादित्येष विनयक्रमः ।
स्वामिनं चोपमां कृत्वा प्रजास्तद्वृत्तकाङ्क्षया ।
स्वयं विनयसंपन्ना भवन्तीह शुभेक्षणे ।
तस्मात्पूर्वतरं राजा आत्मानं विनये नयेत् ।
यो विनीतः स्वयं राजा विनयत्येव वै प्रजाः ।
अपहास्यो भवेत्ताद्दक्स्वदोषस्यानवेक्षणात् ।
विद्याभ्यासैर्वृद्धयोगैरात्मानं विनयं नयेत् ।
विद्या धर्मार्थफलिनी तद्विदो वृद्धसंज्ञिताः ।
इन्द्रियाणां जयो देवि अत ऊर्ध्वमुदाहृतम् ।
अजये सुमहान्दोषो राजानं विनिपातयेत् ।
पञ्चैव स्ववशान्कृत्वा तदर्थान्पञ्च शोषयेत् ।
षडुत्सृज्य यथायोगं ज्ञानेन विनयेन च ।
शास्त्रचक्षुर्नयपरो भूत्वा भृत्यान्समाहरेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतानुपधाभिः परीक्षितान् ।
अमात्यानुपधातीतान्सापसर्पाञ्जितेन्द्रियान् ।
योजयेत यथायोगं यथार्हं स्वेषु कर्मसु ।
अमात्या बुद्धिसंपन्ना राष्ट्रं बहुजनप्रियम् ।
दुराधर्षं पुरश्रेष्ठं कोशः कृच्छ्रसहः स्मृतः ।
अनुरक्तं बलं सारमद्वैधं मित्रमेव च ।
एताः प्रकृतयः षट् च स्वामी च नयतत्त्ववित् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय सर्वमेतद्विनिर्मितम् ।
आभिः करणभूताभिः कुर्याल्लोकहितं नृपः ।
आत्मरक्षा नृपेन्द्रस्य प्रजारक्षार्थमिष्यते ।
तस्मात्सततमात्मानं संरक्षेदप्रमादवान् ।
भोजनाच्छादनात्स्नानाद्बहिर्निष्क्रमणादपि ।
नित्यं स्त्रीगणसंयोगाद्रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च शस्त्रादपि विषादपि ।
सततं पुत्रदारेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
सर्वेभ्य एव स्थानेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय प्रजाहितकरो भवेत् ।

— *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 194 ; T_1 M_4 187 ; $G_{1.3}$ M_1 188 ; $M_{2.3}$ 189. — (L. 865) T_1 महादेवं (for नमस्तुभ्यं). T_1 त्रिनेत्र ; T_2 G_3 त्र्यक्ष भो ; G_1 त्र्यक्षर (for त्रियक्ष). — T_1 om. lines 866–867. — (L. 868) $G_{1.3}$ मनुष्येषु (for मानुषेषु). D_{10} T G [इ]ह (for [ए]-व). — (L. 869) S (except M_{1-3}) -प्राण- (for -पाणि-). T_1 -शिरःस्नायू (for -शिरःकायो). — G_2 om. lines 870–873. — (L. 871) T_1 सदा (for स च). D_{10} दंड-वान् (for °यन्). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 विविधान् (for विधमन्). — (L. 872) G_3 M_{1-3} -कर्मणा (for °णाम्). — G_{1-3} om. the ref. T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 874) T_1 सनातनं (for शुभानने). — (L. 875) D_{10} यत् (for तत्). — T_1 om. lines 876–879. — (L. 877) T_2 तपोदानमयारंभं (for the prior half). — (L. 879) D_{10} श्रोतुमिच्छसि भामिनि (for the post. half). — With lines 881–882, cf. Manu. 7. 3. — (L. 882) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ तं (for तद्). D_{10} $G_{2.4}$ न्यवेदयत् (for °शयत्). — (L. 892) $T_{2.3}$ G_{2-4} स्वस्मात् (for त°). D_{10} $T_{2.3}$ G विनयत्येव वै (G_4 ते) प्रजाः ; M_{1-3} त्वात्मानं विनयं नयेत् (for the post. half). — D_{10} T G om. line 893. M_1 om. (hapl.) lines 893–895. — (L. 894) $M_{2.3}$ [अ]नपेक्षणात् (for [अ]नवे°). — (L. 897) D_{10} T_2 G उदाहृतः (for °हृतम्). — (L. 899) D_{10} $T_{2.3}$ G स्ववशे (for °शान्). — (L. 900) D_{10} -योगाद् (for -योगं). — (L. 901) T_3 समाचरेत् (for °हरेत्). — (L. 903) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} सोपसर्पा(T_2 G_2 °र्वा)न् (for साप°). — (L. 904) $T_{2.3}$ तथायोगं (for यथा°). — (L. 905) G_2 अमात्यान्बुद्धिसंपन्नान् (for the prior half). — (L. 906) $G_{1.3}$ पुरं ; G_2 वरं (for पुर-). G_4 कृच्छ्र-तरः (*for* °सहः). T_2 कोशाः कृच्छ्रसहाः स्मृताः (for the post. half). — (L. 907) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 साम्नाम् (for सारम्). G मंत्रम् (for मित्रम्). — (L. 908) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 स्वेषु (for षट् च). D_{10} T_3 G विनय-; T_2 विषय- (for च नय-). — (L. 911) $T_{2.3}$ G M_4 नरेंद्रस्य (for नृपेन्द्रस्य). — (L. 913) $T_{2.3}$ भोजनाच्छाद-नस्नानाद् (for the prior half). — (L. 917) After

प्रजाकार्यं तु तत्कार्यं प्रजासौख्यं तु तत्सुखम् ।
प्रजाप्रियं प्रियं तस्य स्वहितं हि प्रजाहितम् ।
प्रजार्थं तस्य सर्वस्वमात्मार्थं न विधीयते ।
प्रकृतीनां विवादार्थं रागद्वेषौ व्युदस्य च ।
उभयोः पक्षयोर्वादं श्रुत्वा चैव यथातथम् ।
तमर्थं विमृशेद्बुद्ध्या स्वयमा तत्त्वदर्शनात् ।
तद्विद्भिर्बहुभिर्वृद्धैः सहासीनो नरोत्तमैः ।
कर्तारमपराधं च देशकालौ नयानयौ ।
ज्ञात्वा सम्यग्यथाशास्त्रं ततो दण्डं नयेन्नृपु ।
एवं कुर्वँल्लभेद्धर्मं पक्षपातविवर्जनात् ।
प्रत्यक्षाप्तोपदेशाभ्यामनुमानेन वा पुनः ।
बोद्धव्यं सततं राज्ञा देशवृत्तं शुभाशुभम् ।
चारैः कर्मप्रवृत्त्या च तद्विज्ञाय विचारयन् ।
अशुभं निर्हरेत्सद्यो जोपयेच्छुभमात्मनः ।
गर्ह्यान्विगर्हयेदेव पूज्यान्संपूजयेत्तथा ।
दण्ड्यांश्च दण्डयेद्देवि नात्र कार्या विचारणा ।
पश्चापेक्षं सदा मन्त्रं कुर्याद्बुद्धियुतैर्नरैः ।
कुलवृत्तश्रुतोपेतैर्नित्यं मन्त्रपरो भवेत् ।
कामरागेण वै मूर्खैर्नैव मन्त्रमना भवेत् ।
राजा राष्ट्रहितापेक्षः सत्यधर्माणि कारयेत् ।
सर्वोद्योगं स्वयं कुर्याद्दुर्गादिषु सदा नृपः ।
देशवृद्धिकरान्भृत्यानप्रमादेन कारयेत् ।
देशक्षयकरान्सर्वान्संप्रियानपि वर्जयेत् ।
अहन्यहनि संपश्येदनुजीविगणं स्वयम् ।
सुमुखः सुप्रियो भूत्वा सम्यग्वृत्तं समादिशेत् ।
अधर्म्यं परुषं तीक्ष्णं वाक्यं वक्तुं न चार्हति ।
नरे नरे गुणान्दोषान्सम्यग्वेदितुमर्हति ।
स्वेङ्गितं वृणुयाद्धैर्यान्न कुर्यात्क्षुद्रसंविदम् ।
परेङ्गितज्ञो लोकज्ञो भूत्वा संसर्गमाचरेत् ।
स्वतश्च परतश्चैव परस्परभयादपि ।
अमानुषभयेभ्यश्च स्वाः प्रजाः पालयेन्नृपः ।
लुब्धाः कठोराश्चाध्यक्षा मानवा दस्युवृत्तयः ।
निग्राह्या एव ते राज्ञा संगृहीता यतस्ततः ।
कुमारान्विनयैरेव जन्मप्रभृति योजयेत् ।
तेषामात्मगुणोपेतं यौवराज्ये नियोजयेत् ।
प्रकृतीनां यथा न स्याद्राज्यभ्रंशोद्भवं भयम् ।
एतत्संचिन्तयन्नित्यं तद्विधानं तथार्हति ।
अराजकं क्षणमपि राष्ट्रं न स्याद्धि शोभने ।
आत्मनोऽनुविधानाय यौवराज्यं सदेष्यते ।
कुलजानां च वैद्यानां श्रोत्रियाणां तपस्विनाम् ।
अन्येषां वृत्तयुक्तानां विशेषं कर्तुमर्हति ।
आत्मार्थं राज्यतन्त्रार्थं कोशसंचयमारभेत् ।

the prior half, T_3 ins. :

कामक्रोधभयादपि ।
सततं परदारेभ्यो.

— (L. 920) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ प्रियाप्रिये (for प्रजाप्रियं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ तु (for हि). — (L. 922) D_{10} T_2 G हि (G_4 च) रक्षार्थं; T_3 रक्षणार्थं (for विवादार्थं). — (L. 923) T_2 वादान् (for वादं). — (L. 925) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्त्वविद्भिश्च बहुभिर् (for the prior half). G_1 वृद्धैः सह ; G_3 वृद्धैर्भावी (for सहासीनो). — (L. 931) T_2 च कर्म- (for कर्मप्र-). $T_{1.2}$ G विचारयेत् (for °रयन्). T_3 तद्विज्ञातुं विचारयेत् (for the post. half). — (L. 932) T_1 $G_{3.4}$ अशुभान् (for °भं). — T_1 om. 933–939. — (L. 935) T_2 बुद्धिहितैर् ; T_3 °युतो (for °युतैर्). — (L. 936) $G_{1.3}$ -तपोपेतैर् (for -श्रुतो°). — (L. 937) D_{10} $T_{2.3}$ G कामकारेण वै मुख्यैर् (for the prior half). D_{10} [ए]वं ; G_2 च (for [ए]व). $G_{1.3}$ मंत्रपरो (for °मना). — (L. 938) $T_{2.3}$ G -हितापेक्षं (for °पेक्षः). M_4 -कर्माणि (for -ध°). — T_3 transp. lines 939 and 940. — (L. 939) T_2 सदा (for स्वयं). D_{10} $T_{2.3}$ G नृपु (for नृपः). — (L. 940) $G_{1.2.4}$ M_4 देशवृत्ति- (for °वृद्धि-). D_{10} यत्नान् ; T_1 विप्रान् (for भृत्यान्). G_4 न प्रमादेन (for अप्र°). D_{10} G_2 अप्रियांश्च विवर्जयेत् (for the post. half). — T_3 reads line 941 twice. — (L. 941) $G_{1.3}$ -प्रियकरान् (for -क्षय°). T_1 विप्रान् (for सर्वान्). T_1 सु- (for सं-). T_2 चापि (for अपि). D_{10} T_3 (both times) G अप्रियांश्च विस(T_3 [first time] °व)र्जयेत् (for the post. half). — T_1 om. line 943. — (L. 943) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M_4 दत्त्वा (for भूत्वा). T_3 वृत्तिं (for वृत्तं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 समाचरेत् (for °दिशेत्). — After line 944, $T_{2.3}$ G ins. :

असंविश्वास्य वचनं वक्तुं सत्सु न चार्हति ।

[T_3 -विश्वस्य (for -विश्वास्य). T_2 G_4 अस्य विश्वस्य वचनं (for the prior half).]

— (L. 945) $G_{1.2}$ सद्यो ; G_3 समो (for सम्यग्). — (L. 946) T_1 स्वाहितं (for स्वेङ्गितं). T_1 -संगतिं (for -संविदम्). — (L. 947) D_{10} T_3 G लोकेषु ; T_2 भूतेषु (for लोकज्ञो). — (L. 950) D_{10} लुब्धान् ; $G_{3.4}$ वृद्धाः (for लुब्धाः). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 चाप्यस्य ; T_2 हीनाश्च (for चाध्यक्षा). — (L. 951) D_{10} T G M_3 संगृहीत्वा (for °ता). — (L. 953) D_{10} $T_{1.3}$ G यौवराज्येन (for °ज्ये नि-). — (L. 954) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -भ्रंशो भवेद् (for -भ्रंशोद्भवं). — T_1 om. line 955. — (L. 955) T_2 तदा (for तथा). — (L. 956) D_{10} T G राज्यं (for राष्ट्रं). — (L. 957) G_3 -विनाशाय (for -विधानाय). — (L. 959) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ वृत्ति- (for वृत्त-). T_1

दुर्गाद्राष्ट्रात्समुद्राच्च वणिग्भ्यः पुरुषात्ययात् ।
परात्मगुणसाराभ्यां भृत्यपोषणमाचरेत् ।
वाहनानां विधायाग्रे पोषणं यौधकर्मसु ।
सादरः सततं भूत्वा अपेक्षाव्रतमाचरेत् ।
चतुर्धा विभजेत्कोशं धर्मभृत्यात्मकारणात् ।
आपदर्थं च नीतिज्ञो देशकालवशेन तु ।
अनाथान्व्याधितान्वृद्धान्स्वदेशे पोषयेन्नृपः ।
संधिं च विग्रहं चैव तद्विशेषांस्तथापरान् ।
यथावत्संविमृश्यैव बुद्धिपूर्वं समाचरेत् ।
सर्वेषां स प्रियो भूत्वा मण्डलं सततं चरेत् ।
शुभेष्वपि च कार्येषु न चैकोऽन्तः समाचरेत् ।
स्वतश्च परतश्चैव व्यसनानि विमृश्य तु ।
परेण धार्मिकान्न्यायान्नातीयाद्वै प्रलोभतः ।
रक्ष्यत्वं वै प्रजाधर्मः क्षत्रधर्मस्तु रक्षणम् ।
कुनृपैः पीडितास्तस्मात्प्रजाः सर्वत्र पालयेत् ।
यात्राकालमवेक्ष्यैव पश्चात्कोपः फलोदयम् ।
तद्युक्ताश्चापदश्चैव प्राग्यानादिति चिन्तयेत् ।
व्यसनेभ्यो बलं रक्षेन्नयतो व्ययतोऽपि वा ।
प्रायशो वर्जयेद्युद्धं प्राणरक्षणकारणात् ।
कारणादेव योद्धव्यं नात्मनः परदोषतः ।
सुयुद्धे प्राणमोक्षश्च तस्य धर्माय इष्यते ।
अभियुक्तो बलवता कुर्यादापद्विधिं नृपः ।
अनुनीय तथा सर्वान्प्रजानां हितकारणात् ।
अन्यप्रकृतियुक्तानां राज्ञां वृत्तविचारिणाम् ।
अन्यांश्चापत्प्रपन्नानां न तान्संयोक्तुमर्हति ।
शुभाशुभं यदा देवि वृत्तं तूभयतः स्मृतम् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभं योजयेत्परान् ।
एवमुद्देशतः प्रोक्तमलेपत्वं यथा भवेत् ।
एतदेवं समासेन राजधर्मः प्रकीर्तितः ।
एवं संवर्तमानस्तु दण्डयन्भर्त्सयन्प्रजाः ।
न किल्बिषमवाप्नोति पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
एवं संवर्तमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
स्वर्गलोके तदा राजा त्रिदशैः सह तोष्यते ।
द्विविधं राजवृत्तं च न्यायभाग्यसमन्वितम् ।
एवं न्यायानुगं वृत्तं कथितं ते शुभेक्षणे ।
राज्यं न्यायानुगं नाम बुद्धिशास्त्रानुगं भवेत् ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च स्वर्ग्यं चैव तथा भवेत् ।
दैवपक्ष्ये सति नृपे राज्यं न्यायानुगं भवेत् ।
क्रियन्ते यत्र कर्माणि शास्त्रयुक्तिं विमृश्य वै ।
कर्ता द्वेषवियुक्तश्च तत्र न्यायानुगं भवेत् ।
राज्यं भोगानुगं नाम अयथावत्प्रदृश्यते ।
तत्तु शास्त्रविनिर्मुक्तं सतां कोपकरं भवेत् ।

रक्षणं (for विशेषं). — (L. 960) M_4 -मंत्रार्थं (for -तन्त्रार्थं). D_{10} $T_{2,3}$ G कोशार्थं च समाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 961–964. — (L. 961) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ दुर्ग- (for दुर्गाद्). — (L. 962) T_2 दुरात्म- (for प°). — (L. 964) M_4 अपेक्षो (for °क्षा-). — (L. 965) T_1 चतुर्विधं भवेत्कोशं (for the prior half). — T_1 om. line 966. — (L. 967) $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,2}$ व्यथितान् (for व्याधि°). — (L. 968) T_1 संधिविग्रहणं चैव यानासनमथैव च. — (L. 969) T_3 G स (for सं-). T_1 भेदं विमृश्य विधिवद् (for the prior half). — T_1 M_1 om. (hapl.) line 971. — (L. 972) $T_{2,3}$ G विमृश्यतः ; Kumbh. ed. and Madras ed. °श्य सः (for °श्य तु). — (L. 973) D_{10} G योगान् ; T_2 लोकान् (for न्यायान्). T_1 प्रायेण धार्मिकन्यायान् (for the prior half). T_1 कुर्याद् (for [अ]तीयाद्). — T_1 om. (hapl.) lines 976–977. — (L. 976) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 M_4 यात्राकालेनवे- (T_3 °लानवे)क्ष्यैव ; G_{1-3} °काले न वैक्ष्य: (for the prior half). $M_{2,4}$ कोप- (for कोपः). D_{10} $T_{2,3}$ G पश्चात्कोपफलोदयः (for the post. half). — (L. 979) T_2 -कारणं (for °णात्). — G_2 om. (hapl.) lines 980–983. — (L. 981) T_2 धर्मार्थं ; T_3 धर्मोय (for धर्माय). T_1 चेष्यते (for इ°). — (L. 982) T_2 चापद्विधिं ; G_4 पश्चाद्विधिं (for आप°). T_1 न कुर्यादापदः पदं (for the post. half). — T_1 om. line 983. — (L. 983) T_2 सर्वं प्राणिनां (for सर्वान्प्रजानां). — (L. 984) T_1 राजा (for अन्य-). M_4 अथप्रभृति युक्तानां (for the prior half). T_1 राज्ञां वृत्तिं विचारयेत् (for the post. half). — (L. 985) D_{10} $T_{2,3}$ प्रति- ; G_2 [अ]पि प्र- (for [आ]पत्प्र-). T_1 वृत्तिं चापि प्रपन्नानां (for the prior half). — T_1 om. line 986. — (L. 986) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 व्रतशुभयसाधनं (sic) ; $G_{1,3,4}$ व्रतं तूभयसाधनं (for the post. half). — (L. 987) T_1 आत्मनश्च शुभं कार्यम् (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 988. — (L. 988) D_{10} T_3 अलोपत्वं ; T_2 अलोभत्वं (for अलेपत्वं). — (L. 989) D_{10} T G एष देवि (for एतदेवं). — (L. 990) T_2 रक्षयन् (for भर्त्स°). $G_{1,3}$ भर्त्सयन्दंडयन्प्रजाः (for the post. half). — (L. 991) D_{10} $T_{2,3}$ G निष्कल्मषम् (for न किल्बिषम्). — (L. 993) T_1 मोदते ; G_4 पोष्यते (for तो°). — (L. 996) G_2 M_3 राज- (for राज्यं). — (L. 997) T_3 तदा ; M_4 यथा (for तथा). — D_{10} S (*except* M_{1-3}) om. (hapl.) lines 999–1000. — (L. 1001) T $G_{1,3}$ भाग्यानुगं (for भोगा°). T_1 विधितः संप्रवर्तते (for the post. half). — (L. 1002) T_1 परलोकाय न क्षमं (for the post. half). — (L. 1003) D_{10} G_2 दुस्तरं ; T_1 विधुरं ; $G_{1,3}$ दुरितं (for दुरन्तं). — T_1 om. (hapl.) line 1004. — (L. 1005) D_{10} $T_{2,3}$ G तत्र (for यत्र).

अभर्म्यमयशस्यं च दुरन्तं च भवेद् ध्रुवम् ।
यत्र स्वच्छन्दतः सर्वं क्रियते कर्म राजभिः ।
यत्र भाग्यवशात्कृत्या लभन्ते न विशेषतः ।
यत्र दण्ड्या न दण्ड्यन्ते पूज्यन्ते वा नराधमाः ।
यत्र सन्तो विहन्यन्ते तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
शुभाशुभं यदा यत्र विपरीतं प्रदृश्यते ।
राज्ञि वासुरपक्षे तु तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
भाग्यानुगे तु राजानो वर्तमाना यथातथा ।
प्राप्याकीर्तिमनर्थं च इहलोके शुभेक्षणे ।
परत्र सुमहाघोरं तमः प्राप्य दुरत्ययम् ।
तिष्ठन्ति नरके देवि प्रलयान्तादिति स्थितिः ।
मोक्षणं दुष्कृतीनां तु विद्यते कालपर्ययात् ।
नास्त्येव मोक्षणं देवि राज्ञां दुष्कृतकारिणाम् ।
एतत्सर्वं समासेन राजवृत्तं शुभाशुभम् ।
कथितं ते महाभागे भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

देवदेव महादेव सर्वदेवनमस्कृत ।
यानि धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामि तान्यहम् ।

महेश्वरः ।

रहस्यं श्रूयतां देवि मानुषाणां सुखावहम् ।
नपुंसकेषु वन्ध्यासु वियोनौ पृथिवीतले ।
उत्सर्गो रेतसस्तेषु न कार्यो धर्मकाङ्क्षिभिः ।
एतेषु बीजं प्रक्षिप्तं न विरोहति वै प्रिये ।
यत्र वा तत्र वा बीजं धर्मार्थी नोत्सृजेत्पुनः ।
नरो बीजविनाशेन लिप्यते भ्रूणहत्यया ।
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु परमं पदम् ।
देवतातिथिशुश्रूषा सततं धर्मशीलता ।
वेदाध्ययनयज्ञाश्च तपो दानं दमस्तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तीर्थाभिगमनं तथा ।
अहिंसाया वरारोहे कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातं परमार्चितम् ।

उमा ।

यदि धर्मस्त्वहिंसायां किमर्थममरोत्तम ।
यज्ञेषु पशुबन्धेषु हन्यन्ते पशवो द्विजैः ।
कथं च भगवन्भूयो हिंसमाना नराधिपाः ।
स्वर्गं सुदुर्गमं यान्ति सदा स्म रिपुसूदन ।
यस्यैव गोसहस्राणि विंशतिः साधिकानि तु ।
अहन्यहनि हन्यन्ते द्विजानां मांसकारणात् ।
समांसं तु स दत्त्वान्नं रन्तिदेवो नराधिपः ।
कथं स्वर्गमनुप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ।
किं नु धर्मं न शृण्वन्ति न श्रद्दधति वा श्रुतम् ।

T_1 $M_{1.3}$ transp. लभन्ते and न. — (L 1006) D_{10} G_2 वै; T_3 च (for वा). — T_1 om. line 1007. — (L. 1007) T_3 वसंत्यत्र; $M_{2.3}$ [ऽ]पि हन्यंते (for विहन्यन्ते). $G_{1.3}$ ततो (for तत्र). — D_{10} reads lines 1008-1009 twice. — (L. 1008) D_{10} (both times) $T_{1.3}$ G यथा (for यदा). T_3 तत्र (for यत्र). — T_1 om. lines 1009-1010. — (L. 1009) $G_{1.3.4}$ राज्ञस्तु (for राज्ञि वा). — (L. 1010) G_4 यथातथं (for °तथा). —(L. 1011) M_{1-3} अमानं (for अनर्थं). T_3 प्राप्य लोके शुभं चैव; G_4 प्राप्य कीर्तिमकीर्तिं च (*for the prior half*). $G_{1.3}$ शुभानने (for शुभेक्षणे). — (L. 1012) T_1 सुमहद् (for सुमहा-). T_1 दुःखं (for तमः). — T_1 om. line 1014. — (L. 1014) T_2 च (for तु). D_{10} G_4 मोक्षं तु (G_4 च) सुकृतीनां च; T_3 विमोक्षं दुष्कृतीनां च (for the prior half). — (L. 1015) G_{1-3} दुष्कार-; M_4 दुष्कृति- (for दुष्कृत-). — (L. 1017) D_{10} transp. श्रोतुं and किं. $T_{1.3}$ G_2 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_2 M उमामहेश्वरसंवादः; T_3 राजवृत्तिकथनं. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 195 : T_1 M_4 188 : $G_{1.3}$ M_1 189 ; $M_{2.3}$ 190.

च (for वि-). — (L. 1024) G_2 बीजार्थं (for वा बीजं). D_{10} G_4 धर्मार्थं (for °र्थी). — (L. 1025) D_{10} T_2 G_4 वध्यते (for लिप्यते). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 ब्रह्म- (for भ्रूण-). —T_1 om. (hapl.) line 1027. —(L. 1027) G_4 सर्व- (for धर्म-). G_4 अहिंसा (for सर्वेषु). — T_1 om. (hapl.) line 1030. — (L. 1031) G_1 $M_{2.4}$ नार्हति (for °न्ति). — (L. 1032) T_1 आख्यानं शुभदर्शने (for the post. half). — (L. 1033) D_{10} T_2 [अ]हिंसायाः; T_1 [अ]हिंसा वै (for [अ]हिंसायां). — (L. 1035) T_1 भूमौ (for भूयो). — (L. 1036) T_3 *दुर्गतमं* (for सुदुर्गमं). T_3 ते कथं; $G_{1.3}$ तदा स्म (for सदा स्म). D_{10} $G_{1.4}$ M_{1-3} रिपुसूदनाः. — T_1 transp. lines 1037 and 1038. — (L. 1037) M स्वस्य (for यस्य) — T reads line 1038 twice. — (L. 1038) T_1 (both times).$_2$ द्विजानां गोसवस्य च (T_2 तु) (for the post. half). — (L. 1039) $T_{1.3}$ समाः सहस्रं दत्त्वान्नं; G_4 मांसं तु स ह दत्त्वान्नं (for the prior half). — (L. 1040) T_2 स्वर्गफलं (for स्वर्गमनु-). — (L. 1041) $G_{1.3}$ धर्मान्न; G_2 धर्माणि (for धर्मं न). — (L. 1042) $T_{2.3}$ M मृगयां वै (M_{1-3} ये) (for मृगयायै). $G_{1.3.4}$ मृगयां वै विनिर्गम्य (for the prior half).

मृगयार्थे विनिर्गत्य मृगान्घ्नन्ति नराधिपाः ।
एतत्सर्वं विशेषेण विस्तरेण वृषध्वज ।
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तत्त्वमेतन्ममोच्यताम् ।

महेश्वरः ।

बहुमान्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
श्रूयतां कारणं चात्र यथानेकविधं भवेत् ।
दृश्यते चापि लोकेऽस्मिन्न कश्चिदविहिंसकः ।
धरणींसंश्रिताञ्जीवान्सुसूक्ष्मांश्चैव मध्यमान् ।
संचरंश्चरणाभ्यां च हन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि ये जीवाः शयनासने ।
उपाविशञ्शयानश्च हन्ति जीवाननेकशः ।
शिरोवस्त्रेषु ये जीवा नराणां स्वेदसंभवाः ।
तांश्च हिंसन्ति सततं दंशांश्च मशकानपि ।
जले जीवास्तथाकाशे पृथिवी जीवमालिनी ।
एवं जीवाकुले लोके कोऽसौ स्याद्यस्त्वहिंसकः ।
स्थूलमध्यमसूक्ष्मैश्च स्वेदवातमहीरुहैः ।
दृश्यरूपैरदृश्यैश्च नानारूपैश्च भामिनि ।
जीवैस्ततमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अन्योन्यं ते च हिंसन्ति दुर्बलान्बलवत्तराः ।
मत्स्या मत्स्यान्ग्रसन्तीह खगांश्चैव खगास्तथा ।
सरीसृपैश्च जीवन्ति कपोताद्या विहंगमाः ।
भूचराः खेचराश्चान्ये क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
समृद्धाः परमांसैस्तु भक्षेरन्येऽपि चापरैः ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपीडयित्वा नैवान्यं जीवा जीवन्ति सुन्दरि ।
स्थूलकायस्य सत्त्वस्य खरस्य महिषस्य वा ।
जीवस्यैकस्य मांसेन पयसा रुधिरेण वा ।
तृप्यन्ते बहवो जीवाः क्रव्यादा मांसभोजिनः ।
एको जीवसहस्राणि सदा खादति मानवः ।
अन्नाद्यल्पोपभोगेन धान्यसंज्ञानि यानि तु ।
मांसधान्यैः सबीजैश्च भोजनं परिवर्जयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
धान्यानि यो न हिंसेताहिंसकः परिकीर्तितः ।
नाश्नाति यावतो जीवांस्तावत्पुण्येन युज्यते ।
आहारस्य वियोगेन शरीरं परितप्यते ।
तप्यमाने शरीरे तु शरीरं चेन्द्रियाण्यपि ।
वशे तिष्ठन्ति सुश्रोणि नृपाणामिव किंकराः ।
निरुन्धन्निन्द्रियाण्येव स सुखी स विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां निरोधेन दानेन च दमेन च ।
नरः सर्वमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ।
एतन्मूलमहिंसाया उपवासः प्रकीर्तितः ।
आहारं कुरुते यस्तु भूमिमाक्रमते च यः ।
सर्वे ते हिंसका देवि यथा धर्मेषु दृश्यते ।
यथेहाहिंसको देवि तत्त्वज्ञो ज्ञायते नरः ।
तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ।
फलानि जीर्णपर्णानि भस्म वा योऽपि भक्षयेत् ।

विशे°). — (L. 1044) D_{10} G_4 तत्त्वेन ; T_2 G_{1-3} तत्सर्वं ; T_3 सर्वज्ञ (for भगवंस्). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 अद्य (for एतन्). T_2 संशयो मेद्य मोच्यतां (for the post. half). — T_1 महेशः ; $T_{2.3}$ G_3 ईश्वरः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1046. — (L. 1046) M_4 नैक- (for [अ]नेक-). — (L 1047) $G_{1.3}$ न हि कश्चिदहिंसकः ; G_2 कश्चिदप्यनहिंसकः (for the post. half). — T_2 om. (hapl.) lines 1048–1055. — (L. 1048) G_4 धरणीं. T_3 G $M_{1.2}$ देवि (for जीवान्). T_1 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 1050) T_1 संस्थितः (for ये जीवाः). — (L. 1052) D_{10} शिरोवस्त्रेण ये जीवा (for the prior half). — (L. 1055) T_1 वा (for ऽसौ). — (L. 1056) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_4 -वारि- (for -वात-). — (L. 1058) T_1 जीवतत्त्वम (for जीवैस्ततम्). — (L. 1059) T_1 अपि (for ते च). — (L. 1060) $G_{1.3}$ M_4 मत्स्यान्मत्स्या (by transp.). T_1 च हिंसंति (for ग्रसन्तीह). T_3 मत्स्या गृह्णंति वै मत्स्याः (for the prior half). T_1 खगश्चापि खगांस्तथा (for the post. half). — (L. 1061) T मयूराद्या (for कपोताद्या). — (L. 1062) M_{1-3} भूचरान् (for °राः) T_2 $G_{1.3}$ -गर्द्धिनः (for -गृद्धिनः). — T_1 om. lines 1063–64. — (L. 1063) D_{10} T_3 G_{1-3} ते ; T_2 G_4 च (for ये). G_4 ते परे (for चापरैः). — (L. 1065) T_1 [अ]न्यान् (for [अ]न्यं). — (L. 1066) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 1067. D_{10} T_2 G च (for वा). — (L. 1067) T_3 मांसेन (for पयसा). G_4 च (for वा). — (1068) T_1 तृप्यंति (for °ते). T_2 G_2 -भोजनाः (for -भोजिनः). — (L. 1069) G_4 एवं (for एको). G_2 जीवः (for जीव-). — T_1 om. lines 1070–1071. — (L. 1070) M_3 भोग- (for धान्य-). — T_1 reads lines 1072-1073 after line 1077. — (L. 1072) D_{10} T_2 G M_4 तथा (for अथ). — (L. 1073) T_1 सोऽहिंस्रः (for [अ]हिंसकः). — (L. 1074) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ जीवस् (for जीवांस्). — (L. 1076) D_{10} G तु ; $T_{1.2}$ च (for [अ]पि). — (L. 1078) M_2 [ए]वं (for [ए]व). — (L. 1081) D_{10} $T_{2.3}$ G एवं (for एतन्). — T_1 om. lines 1082–1083. — (L. 1082) G_3 सः (for यः). — Before line 1084, T_1 ins. महेशः. — (L. 1084) D_{10} T_2 G_4 यथैव ; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ तथैव ; G_2 यथा वा (for यथेह). — (L. 1085) D_{10} T_2 यथा (for तथा). D_{10} T_2 G_{1-3} ते तं ; T_1 तेषां ; T_3 G_4

आलेख्यमिव निश्चेष्टं तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
आरम्भा हिंसया युक्ता धूमेनाग्निरिवावृताः ।
तस्माद्यस्तु निराहारस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
यस्तु सर्वं समुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
कृत्वा मण्डलमर्यादां संकल्पं कुरुते नरः ।
यावज्जीवमनाशित्वा कालाकाङ्क्षी दृढव्रतः ।
ध्यानेन तपसा युक्तस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
अन्यथा हि न पश्यामि नरो यः स्यादहिंसकः ।
बहु चिन्त्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
यतो यतो महाभागे हिंसा स्यान्महती ततः ।
निवृत्तौ मधुमांसाभ्यां हिंसा त्वल्पतरा भवेत् ।
निवृत्तिः परमो धर्मो निवृत्तिः परमं सुखम् ।
मनसा विनिवृत्तानां धर्मस्य निचयो महान् ।
मनःपूर्वंगमा धर्मा अधर्माश्च न संशयः ।
मनसा बध्यते चापि मुच्यते चापि मानवः ।
निगृहीते भवेत्स्वर्गो विसृष्टे नरको ध्रुवः ।
घातकः शस्त्रमुद्यम्य मनसा चिन्तयेद्यदि ।
आयुःक्षयं गतेऽध्यैषां मृते तु प्रहराम्यहम् ।
इति यो घातको हन्यान्न स पापेन लिप्यते ।
विधिना निहतः पूर्वं निमित्तं स तु घातकः ।
विधिर्हि बलवान्देवि दुस्त्यजं वै पुराकृतम् ।
जीवाः पुराकृतेनैव तिर्यग्योनिसरीसृपाः ।
नानायोनिषु जायन्ते स्वकर्मपरिवेष्टिताः ।
नानाविधविचित्राङ्गा नानावीर्यपराक्रमाः ।
नानाभूमिप्रदेशेषु नानाहाराश्च जन्तवः ।
जायमानस्य जीवस्य मृत्युः पूर्वं प्रजायते ।
सुखं वा यदि वा दुःखं यथा पूर्वं कृतं तथा ।
प्राप्नुवन्ति नरा मृत्युं यदा यत्र च येन च ।
नातिक्रान्तुं हि शक्यं स्याद्विदेशः पूर्वकर्मणः ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु विधिर्जागर्ति जन्तुषु ।
न हि तस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यो न च मध्यमः ।
समः सर्वेषु भूतेषु कालः कालं निरीक्षते ।
गतायुषो ह्याक्षिपति जीवं सर्वस्य देहिनः ।
यथा येन च मर्तव्यं तथा युज्येत मृत्युना ।
अवशो नीयते तत्र मर्तव्यं यत्र येन तु ।
अरण्ये स्वगृहे वापि रात्रौ वाहनि वा तथा ।
यथा येन हि मर्तव्यं नान्यथा म्रियते हि सः ।
दृश्यते न च लोकेऽस्मिन्भूतो भव्योऽपि वा पुनः ।
विज्ञानैर्विक्रमैर्वापि नानामन्त्रौषधैरपि ।
यो हि वञ्चयितुं शक्तो विधेस्तु नियतां गतिम् ।
एष तेऽभिहितो देवि जीवहिंसाविधिक्रमः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

श्रूयतां कारणं देवि यथा हि दुरतिक्रमः ।
विधिः सर्वेषु भूतेषु मर्तव्ये समुपस्थिते ।
आयुःक्षयेणोपहताः समागम्य वरानने ।
कीटाः पतंगा बहवः स्थूलाः सूक्ष्माश्च मध्यमाः ।
प्रज्वलत्सु प्रदीपेषु स्वयमेव पतन्ति ते ।

ते सं- (for तेऽहं). — (L. 1086) D_{10} $T_{2.3}$ G मूल- (for जीर्ण-). — (L. 1089) M_{1-3} निरारंभस् (for °हारस्). — T_1 om. lines 1090–1091. G_2 om. (hapl.) lines 1090–1093. — (L. 1090) G_1 हिंसां; G_4 पूर्वं (for सर्वं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ दीक्षित्वा (for °तो). — (L. 1093) D_{10} $T_{1.3}$ धन्येन (for ध्यानेन). — (L. 1094) G_4 तु (for हि). — G_2 om. (hapl.) line 1095. T_1 om. line 1096. — (L. 1097) G_2 अल्पतरा (for त्वल्प°). — (L. 1100) Cf. Dhammapada 1. D_{10} S मनःपूर्वा(G_4 °र्वं)गमा ($G_{1.3}$ °मं) धर्मा (for the prior half). — (L. 1103) M_{1-3} मनसा चिंतयन्यतः (for the post. half). — (L. 1104) D_{10} T_2 G_3 आयुःक्षय-; T_3 °क्षये (for °क्षयं). D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 [ऽ]न्येषां (for ऽध्यैषां). — (L. 1106) D_{10} G_4 विधिर्हि (for विधिना). — (L. 1107) T_3 हि (for वै). — (L. 1108) T_1 जीवाः पुराकृताश्चैव (for the prior half). — (L. 1110) D_{10} नानायुग-; $G_{1.3.4}$ °युध-; G_2 °युधा (for °विध-). T_2 -विशुद्धाङ्गा. D_{10} $T_{2.3}$ G -शौर्य- (for -वीर्य-). — (L. 1111) T_1 नानावेषधराश्चैव (for the prior half). — (L. 1112) T_1 पुत्रस्य (for जीवस्य). T_1 उपस्थितः (for प्रजायते). — T_1 om. line 1113. — (L. 1113) G M पूर्व- (for पूर्वं). D_{10} G तु वा; T_3 त्वया (for तथा). — (L. 1114) D_{10} T_1 यथा (for यदा). — (L. 1115) G_4 तु (for हि). D_{10} T_1 $G_{1.2.4}$ शक्यः (for शक्यं). D_{10} T_2 G_4 निर्देशः (for निदेशः). T_2 G_2 -कर्मणि (for °णः). — (L. 1119) T_1 गतायुषं (for °षो). D_{10} G ह्याक्षिपते (for °ति). T_3 $G_{1.3.4}$ जीवः (for जीवं). — D_{10} om. (hapl.) lines 1120–1124. T G M_4 om. (hapl.) lines 1120–1122. — (L. 1124) G_1 भूत- (for भूतो). T_2, $G_{2.4}$ द्विधा; T_3 यथा (for ऽपि वा). — (L. 1127) D_{10} $T_{2.3}$ वि- (for ऽभि-). — Colophon. — *Adhy name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे जीवहिंसाविधिः : M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 196; $G_{1.3}$ M_1 190; $M_{2.3}$ 191; M_4 189. — T_1 महेशः; G_3 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 1129) T_2 देवेषु (for भूतेषु). — (L. 1130) D_{10} $G_{2.3}$ [उ]पद्रिताः; T_1 °गताः; T_2 °चिताः; G_1 °रताः (for °हताः). — (L. 1131) T G_{1-3} M_3 स्थूल- (for स्थूलाः). — (L. 1132) T_1 [अ]ग्निदेशेषु (for

बहूनां मृगयूथानां नानावननिषेविणाम् ।
यस्तु कालहतस्तेषां स वै कालेन वध्यते ।
सूनार्थे देवि बद्धानां क्षीणायुर्यो निबध्यते ।
अवशो घातकस्याथ हस्तं तदहरेति सः ।
यथा पक्षिगणाः क्षिप्रं विस्तीर्णाकाशगामिनः ।
क्षीणायुषो निबध्यन्ते शक्ता अपि पलायितुम् ।
यथा वारिचरा मीना बहवो बहुजातयः ।
जालं समधिरोहन्ति स्वयमेव विधेर्वशात् ।
शल्यकस्य च जिह्वाग्रं स्वयमारुह्य शोभने ।
आयुःक्षयेणोपहता निपद्यन्ते सरीसृपाः ।
कृषतां कर्षकाणां च नास्ति बुद्धिर्विहिंसने ।
अथैषां लाङ्गलाग्राद्यैर्हन्यन्ते जन्तवोऽक्षयाः ।
पादाग्रेणैव चैकेन यां हिंसां कुरुते नरः ।
मातंगोऽपि न तां कुर्यात्क्रूरो जन्मशतैरपि ।
म्रियन्ते यैर्हि मर्तव्यं न तान्हन्ति कृषीवलः ।
कृषामीति मतिस्तस्य नास्ति चिन्ता विहिंसने ।
तस्माज्जीवसहस्राणि हत्वापि न स लिप्यते ।
विधिना विहितः पूर्वं पश्चात्प्राणी विपद्यते ।
एवं सर्वेषु भूतेषु विधिर्हि दुरतिक्रमः ।
गतायुषा न शक्यं हि मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
जीवितव्ये न मर्तव्यं न भूतं न भविष्यति ।
शुभाशुभं कर्मफलं न शक्यमतिवर्तितुम् ।
तथा ताभिश्च मर्तव्यं भोक्तव्याश्चैव तास्तथा ।
रन्तिदेवस्य गावो वै विधेर्हि वशमागताः ।
स्वयमायान्ति गावो वै हन्यन्ते यत्र सुन्दरि ।
गवां वै हन्यमानानां रुधिरप्रभवा नदी ।
चर्मण्वतीति विख्याता खुरशृङ्गास्थिदुर्गमा ।
रुधिरं तां नदीं प्राप्य तोयं भवति शोभने ।
मेध्यं पुण्यं पवित्रं च गन्धवर्णरसैर्युतम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वन्ति कृतजप्याः कृताह्निकाः ।
द्विजा देवगणाश्चापि लोकपाला महेश्वराः ।
तस्य राज्ञः सदा सत्रे स्वयमागम्य सुन्दरि ।
विधिना पूर्वदृष्टेन तन्मांसमुपकल्पितम् ।
मन्त्रवत्प्रतिगृह्णन्ति यथान्यायं यथाविधि ।
समांसं च सदा ह्यन्नं शतशोऽथ सहस्रशः ।
भुञ्जानानां द्विजातीनामस्तमेति दिवाकरः ।
गावो यास्तत्र हन्यन्ते राज्ञस्तस्य क्रतूत्तमे ।
पच्यमानेषु मन्त्रेषु यथान्यायं यथाविधि ।
ताश्च स्वर्गं गता गावो रन्तिदेवश्च पार्थिवः ।
सदा सत्रविधानेन सिद्धिं प्राप्तो नरेश्वरः ।
अथ यस्तु सहायार्थमुक्तः स्यात्पार्थिवैर्नरः ।
भोगानां संविभागेन वस्त्राभरणभूषणैः ।
सहभोजनसंबन्धैः सत्कारैर्विविधैरपि ।
सहायकाले संप्राप्ते संग्रामे शस्त्रमुद्धरेत् ।
व्यूढानीके यथा शस्त्रं सेनयोरुभयोरपि ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णे पदातिबलसंकुले ।
चामरच्छत्रशबले ध्वजचर्मायुधोज्ज्वले ।
शक्तितोमरकुन्तासिशूलपट्टसधारिभिः ।
कूटमुद्गरचापेषुभुसुण्ढीजुष्टमुष्टिभिः ।
भिन्दिपालगदाचक्रप्रासकर्पणधारिभिः ।
नानाप्रहरणैर्योधैः सेनयोरुभयोरपि ।
युद्धशौण्डैः प्रगर्जद्भिर्वृषेषु वृषभैरिव ।

प्रदीपेषु). M_{1-3} वै (for ते). — (L. 1133) T_2 G_2 नानामृग- (for °वन-). — (L. 1134) D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} -गतस् (for -हतस्). D_{10} T G स वै (G_3 सर्वैः) पाशेन बध्यते (for the post. half). — (L. 1135) T_1 [ऽ]ति- (for नि-). — (L. 1138) T_2 प्र- (for नि-). — (L. 1139) T_2 $G_{1.3.4}$ [अं]बुज-; T_3 [अं]बुनि (for बहु-). — (L. 1141) G_2 शेरते (for शोभने). — (L. 1142) D_{10} $T_{2.3}$ G -वध्यंते ; T_1 -वर्तंते (for -पद्यन्ते). — (L. 1144) T_1 तथैषां ; M_1 अन्येषां (for अथैषां). — (L. 1145) M हि वा (for [ए]व च). — (L. 1147) $T_{2.3}$ G_2 M_3 कृपीवलाः. $G_{1.3}$ न तान्घ्नंति कृपीवलाः (for the post. half). — (L. 1148) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 कर्षामि ; T_1 कृष्यामि (for कृषामि). D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} मनस् ; T_2 विधिस् (for मतिस्). — (L. 1150) D_{10} स हतः ; $T_{2.3}$ G_4 साहितः (for विहितः). — (L 1152) D_{10} G_4 मुहूर्तं तु (for न शक्यं हि). T_2 $G_{1.3}$ क्षणमप्यूपजीवितुं ; G_4 न शक्यमुप° (for the post. half). — (L. 1153) G_4 जीवितं मे (for °तव्ये). — T_1 om. line 1155. — (L. 1156) T_1 हि (for वै). — (L. 1157) T_1 G_2 $M_{1.2.3}$ (also as above).$_4$ हि (for वै). — (L. 1158) T_1 G_{1-3} M_4 -प्रवहा (for -प्रभवा). — (L. 1159) G_2 -संकुला (for -दुर्गमा). — T_1 om. lines 1161 and 1164. T_1 om. the post. half of line 1166 and the prior half of line 1167. — (L. 1167) $G_{1.3.4}$ यथा ; G_2 यदा (for सदा). T_1 मांसमन्नं (for शतशोऽथ). — (L. 1168) $M_{1.2.4}$ दिवाकरे (for °रः). T_1 om. the post. half of line 1169 and the prior half of line 1170. — (L. 1172) D_{10} T_2 G नरोत्तमः ; T_1 वरानने (for नरेश्वरः). — (L. 1173) T_1 M_4 सन् (for स्यात्). — T_1 om. (hapl.) lines 1176–1177 and om. lines 1180–1188. — (L. 1180) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.2.3}$ (also as above).$_4$ -शूलमुद्गरपाणिभिः (for the post. half). — (L. 1182) D_{10} $T_{2.3}$ G M भिंडिपाल-. D_{10} T_3 G -कर्पट- ; T_2 -मुद्गर- (for -कर्पण-). — (L. 1186) D_{10} $T_{2.3}$ G_5 तु (for च). — (L. 1189) D_{10} T_2 G

शङ्खदुंदुभिनादेन नानातूर्यरवेण च ।
हयहेषितशब्देन कुञ्जराणां च बृंहितैः ।
योधानां सिंहनादैश्च घण्टानां शिञ्जितस्वनैः ।
दिशश्च विदिशश्चैव समन्ताद्बधिरीकृताः ।
ग्रीष्मान्तेषु विगर्जद्भिर्नभसीव बलाहकैः ।
रथनेमिखुरोद्धूतैररुणै रणरेणुभिः ।
कपिलाभिरिवाकाशे छाद्यमाने समन्ततः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते योधानां तत्र सेनयोः ।
तेषां प्रहारक्षतजं रक्तचन्दनसप्रभम् ।
ते स्रवन्तः स्वगात्रेभ्यस्तरन्ते रणमूर्धनि ।
पलाशाशोकपुष्पाणां जंगमा इव राशयः ।
रणे समभिवर्तन्त उद्यतायुधपाणयः ।
शोभमाना रणे शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
हन्यमानेष्वभिन्नत्सु शूरेषु रणसंकटे ।
पृष्ठं दत्त्वाथ ये तत्र नायकस्य नराधमाः ।
अनाहता निवर्तन्ते नायके वाप्यभीप्सति ।
ते दुष्कृतं प्रपद्यन्ते नायकस्याखिलं नराः ।
यच्चास्ति सुकृतं तेषां युज्यते तेन नायकः ।
अहिंसा परमो धर्म इति येऽपि नरा विदुः ।
संग्रामेषु न युध्यन्ते भृताश्चैवानुरूपतः ।
नरकं यान्ति ते घोरं भर्तृपिण्डापहारिणः ।
यस्तु प्राणान्परित्यज्य प्रविशेदुद्यतायुधः ।
संग्राममग्निप्रतिमं पतंगा इव निर्भयम् ।
सत्त्वमाविशते तत्र ज्ञात्वा योधस्य निश्चयम् ।
आविष्टश्चैव सत्त्वेन निर्घृणो जायते नरः ।
प्रहारैर्नन्दयेद्देवि सत्त्वेनाधिष्ठितो हि सः ।
प्रहारव्यथितश्चैव न वैक्लव्यमुपैति सः ।
यस्तु स्वं नायकं रक्षन्नतिघोरे रणाङ्गणे ।
तापयन्नरिसैन्यानि सिंहो मृगगणानिव ।
आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यो रणाजिरे ।
निर्दयो यस्तु संग्रामे प्रहरत्युद्यतायुधः ।
यजते स तु पूतात्मा संग्रामेण महाक्रतुम् ।
वर्म कृष्णाजिनं तस्य दण्डकाष्ठं धनुः स्मृतम् ।
रथो वेदी ध्वजो यूपः कुशाश्च रथरश्मयः ।
मानो दर्पस्त्वहंकारस्त्रयस्त्रेताग्नयः स्मृताः ।
प्रतोदश्च स्रुवस्तस्य उपाध्यायोऽस्य सारथिः ।
स्रुग्भाण्डं चापि यत्किंचिद्यज्ञोपकरणानि च ।
आयुधान्यस्य तत्सर्वं समिधः सायकाः स्मृताः ।
स्वेदस्रावश्च गात्रेभ्यः क्षौद्रं तस्य यशस्विनः ।
पुरोडाशा नृशीर्षाणि रुधिरं चाहुतिः स्मृतम् ।
तूणश्चैव चरुर्ज्ञेयो वसोर्धारा वसा स्मृता ।
क्रव्यादा भूतसंघाश्च तस्मिन्यज्ञे द्विजातयः ।
तेषां भक्षान्नपानानि हता नृगजवाजिनः ।
भुञ्जते ते यथाकामं यथा यज्ञे किमिच्छके ।
निहतानां तु योधानां वस्त्राभरणभूषणम् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च यद्वै यज्ञस्य दक्षिणा ।
यस्तत्र हन्यते देवि गजस्कन्धगतो नरः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति रणेष्वभिमुखो हतः ।

[इ]व (for वि-). — (L. 1193) D_{10} $T_{2.3}$ G -संनिभं (for -सप्रभम्). — (L. 1194) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ तेषाम(D_{10} T_3 G_1 °मा)स्त्राणि गात्रेभ्यः; T_1 प्रस्रवतश्च गा°; G_2 तेषामा-स्रवगा° (for the prior half). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ स्रवंते (for तरन्ते). — T_1 om. lines 1197–1198. — (L. 1198) G_4 शूरेण (for शूरेषु). — (L. 1199) D_{10} T G_{1-3} M_4 त्र; G_4 तु (for [अ]थ). — T_1 om. line 1200. — (L. 1200) $G_{1.3}$ अनाहूता. T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1204. D_{10} T_2 G न (for वा). — (L. 1201) T_2 दुष्करं (for दुष्कृतं). — (L. 1203) T_1 ये च; G_2 केचिन् (for येऽपि). — (L. 1204) D_{10} T G भृत्याश्; M_4 हताश् (for भृताश्). — (L. 1207) M निर्भयाः (for निर्भयम्). D_{10} T G पतंग इव निर्भयः (for the post. half). — T_1 om. lines 1208–1212. — (L. 1208) D_{10} $T_{2.3}$ G स्वर्गम् (for सत्त्वम्). D_{10} $G_{1.4}$ ज्ञात्वा; T_3 यत्र (for तत्र). D_{10} G_4 सोऽपि (for ज्ञात्वा). T_2 यो यस्य गतिनिश्चयं (for the post. half). — (L. 1209) D_{10} $T_{2.3}$ G सघृणो (for निर्घृणो). — (L. 1210) T_3 (also as above) नरः (for हि सः). — (L. 1212) D_{10} $T_{2.3}$ G रक्षेद् (for रक्षन्). T_2 M रणाकरे (for रणाङ्गणे). — (L. 1214) G_{1-3} स सूर्य (for आदित्य). — (L. 1215) D_{10} T_2 G प्रहरन्; T_1 प्रहरेद् (for प्रहरति). — (L. 1216) T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 यस् (for स). T_2 धर्मात्मा (for पूतात्मा). — (L. 1217) T $G_{1.3}$ M_4 चर्म (for वर्म). D_{10} $T_{1.3}$ G दंत- (for दण्ड-). — (L. 1218) D_{10} $T_{1.2}$ G वेदिर् (for वेदी). (L. 1219) $T_{2.3}$ G_2 M_3 मनो- (for मानो). T_2 तस्य (for त्रयस्). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) lines 1220–1222. — (L. 1220) D_{10} G_4 तपस् (for स्रुवस्). D_{10} $T_{2.3}$ G हि; M_4 त्र (for ऽस्य). — (L. 1222) $G_{1.3.4}$ साधकाः (for सायकाः). — T_1 om. line 1223. — (L. 1223) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ -स्रवं (for -स्रावश्). — (L. 1224) D_{10} T G_{1-3} स्मृताः; G_4 तथा (for स्मृतम्). — (L. 1226) T_2 $M_{1.3}$ क्रव्याद- (for °दा). — T_1 om. lines 1227–1228 — (L. 1227) D_{10} T_3 G_4 भक्तान्न- (for भक्षान्न-). M_4 स्मृता (for हता). — (L. 1228) G_1 च (for ते). D_{10} किमिच्छतां; $G_{1.3.4}$ °नि (for °के). — (L. 1229) T_1 वीराणां (for योधानां). G_3 om. G च (for तु).

रथमध्यगतो वापि हयपृष्ठगतोऽपि वा ।
हन्यते यस्तु संग्रामे शक्रलोके महीयते ।
स्वर्गे हन्ता पूज्यते तैर्हतस्तत्रैव पूज्यते ।
द्वावेतौ सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ।
तस्मात्संग्राममासाद्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
निर्भयो यस्तु संग्रामे प्रहरेदुद्यतायुधः ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुलं भावयते स्वकम् ।
यथा नदीसहस्राणि प्रविष्टानि महोदधिम् ।
तथा सर्वे न संदेहो धर्मो धर्मभृतां वरे ।
प्रविष्टा राजधर्मेण आचार्यविनयस्तथा ।
वेदोक्ताश्चैव ये धर्माः पाषण्डेषु च कीर्तिताः ।
तथैव मानवा धर्मा धर्माश्चान्ये तथापरे ।
देशजातिकुलानां च ग्रामधर्मास्तथैव च ।
ये धर्माः पार्वतीयेषु ये धर्माः पत्तनादिषु ।
तेषां पूर्वप्रवृत्तानां कर्तव्यं परिरक्षणम् ।
धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यः पार्थिवेन विशेषतः ।
प्रजाः पालयते यत्र धर्मेण वसुधाधिपः ।
षट्कर्मनिरता विप्राः पूज्यन्ते पितृदेवताः ।
नैव तस्मिन्ननावृष्टिर्न रोगा नाप्युपद्रवाः ।
धर्मशीलाः प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरते नृपे ।
एष्टव्यः सततं देवि युक्ताचारो नराधिपः ।
छिद्रज्ञश्चैव शत्रूणामप्रमत्तः प्रतापवान् ।
शूद्राः पृथिव्यां बहवो राज्ञां बहुविनाशकाः ।
तस्मात्प्रमादं सुश्रोणि न कुर्यात्पण्डितो नृपः ।
तेषु मित्रेषु रक्तेषु तथा मर्त्येषु हस्तिषु ।
विस्रम्भो नोपगन्तव्यः स्नानपानेषु नित्यशः ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुलं भावयते स्वकम् ।
यस्तु राष्ट्रहितार्थाय गोब्राह्मणकृते तथा ।
बन्दिग्राहाय मित्रार्थे प्राणांस्त्यजति दुस्त्यजान् ।
सर्वकामदुघां धेनुं धरणीं लोकधारिणीम् ।
समुद्रान्तां वरारोहे सशैलवनकाननाम् ।
दद्याद्देवि द्विजातिभ्यो वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
न तत्समं वरारोहे प्राणत्यागी विशिष्यते ।
सहस्रमपि यज्ञानां यजते यदि चर्द्धिमान् ।
यज्ञैस्तस्य किमाश्चर्यं प्राणत्यागः सुदुष्करः ।
तस्मात्सर्वेषु यज्ञेषु शस्त्रयज्ञो विशिष्यते ।
एवं संग्रामयज्ञास्ते यथातत्त्वमुदाहृताः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

मृगयात्रां तु वक्ष्यामि शृणु तां धर्मचारिणि ।
मृगान्हत्वा महीपालो यथा पापैर्न लिप्यते ।
निर्मानुषामिमां सर्वे मृगा इच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ।
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम् ।
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वयं नृपतिना हताः ।
यथा गावो ह्यगोपालास्तथा राष्ट्रमनायकम् ।
तस्माद्दंशास्तु देवानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
राज्ये नियुक्ता राष्ट्रेषु प्रजापालनकारणात् ।
अशिष्टशासने चैव शिष्टानां परिपालने ।
तेषां चर्यां प्रवक्ष्यामि श्रूयतामनुपूर्वशः ।
यथा प्रचरतां तेषां पार्थिवानां यशस्विनि ।
राष्ट्रं धर्मो धनं चैव यशः कीर्तिश्च वर्धते ।

(hapl.) from the post half of line 1234 up to the prior half of line 1238. — (L. 1235) D_{10} T $G_{1.3.4}$ स्वर्गे हताः प्रपूज्यंते (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ हंता त्वत्र (for हतस्तत्र). — G_{3} om. lines 1237–1256. — (L. 1238) T_{1} $G_{1.3}$ M प्रहराति (for °रेद्). — D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_{4} om. line 1239. — (L. 1241) D_{10} T_{2} धर्मे धर्मभृतां वरं; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ धर्माधर्मभृतां वरे ($G_{1.3}$ °रं) (for the post. half). — T_{1} om. line 1242. — (L. 1242) D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ आचार- (for °र्य-). T_{1} om. (hapl.) from the post. half of line 1243 up to the prior half of line 1244. — (L. 1244) $G_{1.3.4}$ च (for [प]ч). D_{10} $T_{2.3}$ मानुपा (for मानवा). D_{10} T_{2} G_{4} [इ]तरे (for [अ]परे). T_{1} धर्माश्चैव तु मानवाः (for the post. half). — (L. 1245) T_{1} देशजाः कुलजाश्चैव (for the prior half). — (L. 1246) D_{10} T_{3} ये धर्माः पट्टनादिषु (for the post. half). — Lines 1248–1249 = (var.) Manu. 8. 15. — T_{1} om. line 1251. — (L. 1251) G_{3} स्वकर्म- (for षट्कर्म-). — (L. 1253) $G_{1.3}$ सत्यधर्मरतैर्नृपैः (for the post. half). — (L. 1254) T_{1} यष्टव्यः (for एष्टव्यः). G_{3} एष्टव्यं देवि सततं (for the prior half). — T_{1} om. lines 1255–1260. — (L. 1258) $G_{1.3}$ भृत्येषु (for मर्त्येषु). — (L. 1262) T_{1} प्राणत्यागः सुदुष्करः (for the post. half). — G_{1} om. lines 1266–1269. — (L. 1270) D_{10} T G यथार्थं स(T_{1} °वत्स)मुदाहृताः (for the post. half.). — Colophon. — *Adhy. name:* $T_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* T_{1} G_{3} M_{1} 191; $T_{2.3}$ G_{4} 197; $M_{2.3}$ 192; M_{4} 190. — M_{1} om. (*hapl.*?) from the post. half of line 1272 up to the prior half of line 1276. — (L. 1273) T_{1} गच्छंति (for इच्छन्ति). — (L. 1278) $M_{1.4}$ अराजकं (for अनायकम्). — T_{1} om. lines 1281–1284. — (L. 1282) T_{3} चैपां (for चर्यां). — T_{3} om. lines 1283–1287.

नृपाणां पूर्वमेवायं धर्मो धर्मभृतां वरे ।
सभाप्रपातटाकानि देवतायतनानि च ।
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्या नृपसत्तमैः ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्सादयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ।
धमायमानो यथा ह्यग्निर्निर्दहेत्सर्वमिन्धनम् ।
तथा क्रोधाग्निना विप्रा दहेयुः पृथिवीमिमाम् ।
न हि विप्रेषु क्रुद्धेषु राज्यं भुञ्जन्ति भूमिपाः ।
परिभूय द्विजान्मोहाद्वातापिनहुषादयः ।
सबन्धुमित्रा नष्टास्ते दग्धा ब्राह्मणमन्युभिः ।
शरीरं चापि शक्रस्य कृतं भगनिरन्तरम् ।
ततो देवगणाः सर्वे इन्द्रस्यार्थे महामतिम् ।
प्रसादं कारयामासुः प्रणामस्तुतिवन्दनैः ।
तेन प्रीतेन सुश्रोणि गौतमेन महात्मना ।
तच्छरीरं तु शक्रस्य सहस्रभगचिह्नितम् ।
कृतं नेत्रसहस्रेण क्षणेनैव निरन्तरम् ।
छित्त्वा मेषस्य वृषणौ गौतमेनाभिमन्त्रितौ ।
इन्द्रस्य वृषणौ भूत्वा क्षिप्रं वै श्लेषमागतौ ।
एवं विप्रेषु क्रुद्धेषु देवराजः शतक्रतुः ।
अशक्तः शासितुं राज्यं किं पुनर्मानुषो भुवि ।
क्रोधाविष्टो दहेद्विप्रः शुष्केन्धनमिवानलः ।
भस्मीकृत्य जगत्सर्वं सृजेदन्यज्जगत्पुनः ।
अदेवानपि देवान्स कुर्याद्देवानदेवताः ।
तस्मान्नोत्पादयेन्मन्युं मन्युप्रहरणा द्विजाः ।
महत्स्वप्यपराधेषु शासनं नार्हति द्विजः ।
न च शस्त्रनिपातानि न च प्राणैर्वियोजनम् ।
दृश्यते त्रिषु लोकेषु ब्राह्मणानामनिन्दिते ।
क्रोधाश्च विपुला घोराः प्रसादाश्चाप्यनुत्तमाः ।
तस्मान्नोत्पादयेत्क्रोधं नित्यं पूज्या द्विजातयः ।
दृश्यते न स लोकेऽस्मिन्भूतो वाथ भविष्यति ।
क्रुद्धेषु यो वै विप्रेषु राज्यं भुङ्क्ते नराधिपः ।
न चैवोपहसेद्विप्रान्न चैवोपालभेच्च तान् ।
कालमासाद्य कुप्येच्च काले कुर्यादनुग्रहम् ।
संप्रहासश्च भृत्येषु न कर्तव्यो नराधिपैः ।
लघुत्वं चैव प्राप्नोति आज्ञा चास्य निवर्तते ।
भृत्यानां संप्रहासेन पार्थिवः परिभूयते ।
अयाच्यानि च याचन्ति अवक्तव्यं ब्रुवन्ति च ।
पूर्वमप्युचितैर्लाभैः परितोषं न यान्ति ते ।
तस्माद्भृत्येषु नृपतिः संप्रहासं विवर्जयेत् ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते च न विश्वसेत् ।
सगोत्रेषु विशेषेण सर्वोपायैर्न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं हन्याद्वृक्षमिवाशनिः ।
प्रमादाद्धन्यते राजा लोभेन च वशीकृतः ।
तस्मात्प्रमादं लोभं च न कुर्यान्न च विश्वसेत् ।
भयार्तानां परित्राता दीनानुग्रहकारकः ।
तस्मात्कृत्यविशेषज्ञो नित्यं राष्ट्रहिते रतः ।
सत्यसंधः स्थितो राज्ये प्रजापालनतत्परः ।
अलुब्धो न्यायवादी च षड्भागं चोपजीवति ।
कार्याकार्यविशेषज्ञः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
स्वराष्ट्रेषु दयां कुर्यादकार्यं न प्रवर्तते ।
ये चैवैनं प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
शत्रुं च मित्रवत्पश्येदपराधविवर्जितम् ।
अपराधानुरूपेण दुष्टं दण्डेन शासयेत् ।
धर्मः प्रवर्तते तत्र यत्र दण्डरुचिर्नृपः ।

— (L. 1289) D_{10} T_1 मूलम् (for कुलम्). — (L. 1290) T_3 धार्यमाणो (for धमायमानो). T_1 वह्निर् (for ह्यग्निर्). T_1 M दहेत्सर्वमपींधनं (for the post. half). — (L. 1292) G_{1-3} न हि क्रुद्धेषु विप्रेषु (for the prior half). — (L. 1293) T_3 यथा हि (for वातापि-). — (L. 1296) $G_{1.3}$ M_4 -मुनिं (for -मतिम्). — (L. 1297) D_{10} G_2 प्रमादं कामयामासुः (for the prior half). $G_{1.3.4}$ प्रसाद- (for प्रणाम-). — (L. 1299) T_2 -निर्मितं (for -चिह्नितम्). — (L. 1301) $G_{1.3}$ [अ]स्य मेष- (for मेषस्य). — (L. 1304) D_{10} मानुषा (for °षो). — (L. 1316) D_{10} T $G_{1.3.4}$ [अ]प- (for [उ]प-). T_1 विद्वान् (for विप्रान्). — (L. 1317) $G_{1.3}$ कुप्यान्न (for कुप्येच्च). — (L. 1319) T_1 तस्य (for चास्य). — (L. 1321) G_2 अयुद्धानि (for अयाच्यानि). — (L. 1322) T_1 कृतैर् (for पूर्वम्). $G_{1.3.4}$ पूर्वमप्यर्पितैर्लाभैः (for the prior half). — (L. 1323) T_1 परिहासं विसर्जयेत् (for the post. half).

— Line 1324 = (var.) 12. 136. 138^{ab}; 136. 318*, line 1. — (L. 1324) M_{1-3} अविश्वस्तं (for °स्ते). D_{10} T G_{1-3} $M_{1.3}$ न च (by transp.); G_4 नाति-; M_4 om. — G_2 om. (hapl.) lines 1325–1328. — Line 1326 = (var.) 12. 136. 138^{cd}. — (L. 1326) T_1 विश्वस्ताद् (for विश्वासाद्). — (L. 1328) $M_{1.3}$ प्रसादं (for प्रमादं). T_3 च कुर्यान्न (for कुर्यान्न च). — (L. 1329) D_{10} T G_{2-4} M_4 भयत्राता (for परि°). $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ -कारणात् (for -कारकः). — T_1 om. line 1330. — (L. 1330) D_{10} T_2 G कार्याकार्य- (for तस्मात्कृत्य-). D_{10} om. the post. half and the prior half of line 1331. — (L. 1332) T_1 षड्भागकृतजीवनः (for the post. half). — (L. 1333) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} सर्वं (for सर्वं). — (L. 1334) $G_{2.3}$ अकार्ये (for °र्यं). T_1 प्रवर्तयेत् (for °र्तते). — (L. 1337) G_2 दुष्टान् (for दुष्टं). — (L. 1338) T_1 यत्र दंडः प्रवर्तते (for the post. half).

नाधर्मो विद्यते तत्र यत्र राजा क्षमान्वितः ।
अशिष्टशासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
वध्यांश्च घातयेद्यस्तु अवध्यान्परिरक्षति ।
अवध्या ब्राह्मणा गावो दूतश्चैव पिता तथा ।
विद्यां ग्राहयते यश्च ये च पूर्वोपकारिणः ।
स्त्रियश्चैव न हन्तव्या यश्च सर्वातिथिर्नरः ।
धरणीं गां हिरण्यं च सिद्धान्नं च तिलान्घृतम् ।
ददन्नित्यं द्विजातिभ्यो मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
एवं चरति यो नित्यं राजा राष्ट्रहिते रतः ।
तस्य राष्ट्रं धनं धर्मो यशः कीर्तिश्च वर्धते ।
न च पापैर्न चानर्थैर्युज्यते स नराधिपः ।
षड्भागमुपयुञ्जन्यः प्रजा राजा न रक्षति ।
स्वचक्रपरचक्राभ्यां धनैर्वा विक्रमेण वा ।
निरुद्योगो नृपो यश्च परराष्ट्रनिघातने ।
स्वराष्ट्रं निष्प्रतापस्य परचक्रेण हन्यते ।
यत्पापं परचक्रस्य परचक्राभिघातने ।
तत्पापं सकलं राजा हतराष्ट्रः प्रपद्यते ।
मातुलं भागिनेयं वा मातरं श्वशुरं गुरुम् ।
पितरं वर्जयित्वैकं हन्याद्धातकमागतम् ।
स्वस्य राष्ट्रस्य रक्षार्थं युध्यमानस्तु यो हतः ।
संग्रामे परचक्रेण श्रूयतां तस्य या गतिः ।
विमाने तु वरारोहे अप्सरोगणसेविते ।
शक्रलोकमितो याति संग्रामे निहतो नृपः ।
यावन्तो लोमकूपाः स्युस्तस्य गात्रेषु सुन्दरि ।
तावद्वर्षसहस्राणि शक्रलोके महीयते ।
यदि वै मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
राजा वा राजमात्रो वा भूयो भवति वीर्यवान् ।
तस्माद्यत्नोऽनुकर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
व्यवहारश्च चारश्च सततं सत्यसंधता ।
अप्रमादः प्रमोदश्च व्यवसायेऽप्यचण्डता ।
भरणं चैव भृत्यानां वाहनानां च पोषणम् ।
योधानां चैव सत्कारः कृते कर्मण्यमोघता ।
श्रेय एव नरेन्द्राणामिह चैव परत्र च ।

Colophon.

महेश्वरः ।

पशवः पशुबन्धेषु ये हन्यन्तेऽध्वरेषु च ।
यूपे निबद्धा मन्त्रैश्च यथान्यायं यथाविधि ।
मन्त्राहुतिविपूतास्ते स्वर्गं यान्ति यशस्विनि ।
तर्पिता यज्ञभागेषु तेषां मांसैर्वरानने ।
अग्नयस्त्रिदशाश्चैव लोकपालाः सहेश्वराः ।
तेषु तुष्टेषु जायेत तस्य यज्ञस्य यत्फलम् ।
तेन संयुज्यते देवि यजमानो न संशयः ।
सपत्नीकः सपुत्रः स स पितृभ्रातृभिः सह ।
ये तत्र दीक्षिता देवि सर्वे स्वर्गं प्रयान्ति ते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाद्युते ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं वृत्तं सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
कीदृशं चरितं तेषां त्रिवर्गसहितं प्रभो ।
प्रत्यायतिः कथं तेषां जीवनार्थमुदाहृतम् ।

—(L. 1339) T_1 G_2 M वर्तेत (for विद्यते). — T_1 om. line 1341. —(L. 1342) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ दूताश् (for दूतश्). T_3 [अ]पि (for [ए]व). —(L. 1343) G_2 श्रावयते (for ग्राह°). —(L. 1346) T_1 मुच्यते महतो भयात् (for the post. half). — T_1 om. lines 1349–1351. —(L. 1349) M_4 [ऽ]सौ (for स). —(L. 1350) $G_{1.3}$ M_4 -युंजानः (for -युञ्जन्यः). —(L. 1351) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ धर्मैर् (for धनैर्). — G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1352 up to the prior half of line 1354. D_{10} T_3 om. (hapl.) lines 1353–1354. T_1 om. (hapl.) line 1354. —(L. 1354) T_3 $G_{1.3.4}$ M परराष्ट्राभिघातने (for the post. half). —(L. 1355) T_3 यत् (for तत्). —(L. 1356) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ च (for वा). —(L. 1358) $M_{1.3}$ तस्य (for स्वस्य). T_1 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). —(L. 1360) G_{1-3} M विमानेन (for °ने तु). T_1 G_{1-3} M -सेवितः (for °ते). —(L. 1362) $G_{1.3}$ च (for स्युस्). —(L. 1365) $M_{2.3}$ राजपुत्रो (for °मात्रो). —(L. 1366) D_{10} T G M_4 तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं (for the prior half). D_{10} T G $M_{1.4}$ -पालनं (for °ने). —(L. 1367) T_1 व्यवहारविचारश्च (for the prior half). —(L. 1368) T_3 M_1 प्रमादश् (for प्रमोदश्). T_1 [अ]तंद्रिता (for [अ]चण्डता). —(L. 1371) T_1 एवं श्रेयो (for श्रेय एव). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे राष्ट्ररक्षणफलवर्णनं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 198; $G_{1.3}$ M_1 192; $M_{2.3}$ 193; M_4 191. — T_1 महेशः (for महेश्वरः). —(L. 1373) D_{10} T_3 G निबध्य (for निबद्धा). —(L. 1374) T_1 -विधूतास् (for -विपू°). —(L. 1375) T_3 -भक्षेषु (for -भागेषु). —(L. 1377) G_3 om. (hapl.) तुष्टेषु. $G_{1.3}$ तत् (for यत्). T_1 यज्ञभागस्य यत्फलं (for the post. half). — T_1 om. lines 1379–1381. —(L. 1379) D_{10} $T_{2.3}$ G च (for स). D_{10} $T_{2.3}$ G पित्रा च; M_4 स पित्रा (for स पितृ-). —(L. 1381) D_{10} $T_{2.3}$ G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — T_1 om. lines 1382–1388. —(L. 1383) G_{1-3} -वासिनां (for -मेधिनाम्). — T_3 $G_{1.3}$ om. (hapl.) the post. half of line 1384 and the prior

तथा संवर्तमानास्तु लोकयोर्हितमाप्नुयुः ।
काल्योत्थानं च शौचं च देवब्राह्मणभक्तता ।
गुरूणामेव शुश्रूषा ब्राह्मणेष्वभिवादनम् ।
प्रत्युत्थानं च वृद्धानां देवस्थानप्रणामनम् ।
आभिमुख्यं पुरस्कृत्य अतिथीनां च भोजनम् ।
वृद्धोपदेशकरणं श्रवणं हितपथ्ययोः ।
पोषणं भृत्यवर्गस्य सान्त्वदानपरिग्रहैः ।
न्यायतः कर्मकरणमन्यायाहितवर्जनम् ।
सम्यग्वृत्तं स्वदारेषु दोषाणां प्रतिषेधनम् ।
पुत्राणां विनयं कुर्यात्तत्तत्कार्ये नियोजयेत् ।
वर्जनं चाशुभार्थानां शुभानां जोषणं तथा ।
कुलोचितानां धर्माणां यथावत्परिपालनम् ।
वर्जनं कलहादीनां भक्त्या संशमनं तथा ।
सतां व्यसनसंयोगे स्वशक्त्याभ्यवपत्तिता ।
दीनानां संग्रहं चैव नानृशंस्यव्यपेक्षया ।
अबद्धानृतघोराणां वचनानां विवर्जनम् ।
कुलसंधारणं चैव पौरुषेणैव सर्वशः ।
एवमादि शुभं सर्वं तस्य वृत्तमिति स्मृतम् ।
वृद्धसेवी भवेन्नित्यं हितार्थं ज्ञानकाङ्क्षया ।
परार्थं नाहरेद्द्रव्यमनामन्त्र्य तु सर्वदा ।
न याचेत परान्धीरः स्वबाहुबलमाश्रयेत् ।
स्वशरीरं सदा रक्षेदाहाराचारयोरपि ।
हितं पथ्यं सदाहारं जीर्णं भुञ्जीत मात्रया ।
देवतातिथिसत्कारं कृत्वा सर्वं यथाविधि ।
शेषं भुञ्जेच्छुचिर्भूत्वा न च भाषेत विप्रियम् ।
प्रतिश्रयं च पानीयं बलिं भिक्षां च सर्वशः ।
गृहस्थः प्रवहेद्दद्याद्गाश्च वत्सांश्च पोषयेत् ।
बहिर्निष्क्रमणं चैव कुर्यात्कारणतो दिवा ।
मध्याह्ने वार्धरात्रे वा गमनं नैव रोचयेत् ।
विषमान्नावगाहेत स्वशक्त्या सममाचरेत् ।
यथाव्ययता लोके गृहस्थानां प्रपूजिता ।
अयशस्करमर्थघ्नं कर्म यत्परपीडनम् ।
भयाद्वा यदि वा लोभान्न कुर्वीत कदाचन ।
बुद्धिपूर्वं समालोक्य दूरतो गुणदोषतः ।
आरभेत तदा कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ।
आत्मा साक्षी भवेन्नित्यमात्मनस्तु शुभाशुभे ।
मनसा कर्मणा वाचा न च काङ्क्षेत पातकम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न कालसूदन शंकर ।
इमे तु वर्णाश्चत्वारो विहिताः स्वित्स्वभावतः ।
उताहो क्रियया वर्णाः संभवन्ति महेश्वर ।
एष मे संशयप्रश्नस्तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः ।
एकजात्याः सुदुष्प्रापमन्यवर्णत्वमागतम् ।

G_4 स्वर्ग्यं च परमं यशः (for the post. half). — (L. 1476) $G_{1.4}$ -वर्गो हि (for -वर्गे च). D_{10} T_2 $G_{2.3}$ M_4 त्रिवर्गो हि (M_4 °र्गोऽपि) वशे युक्तः (for the prior half). — (L. 1477) T_2 तथा संवर्तमानस्तु (for the prior half). T_2 आप्नुयात् (for °युः). — (L. 1478) $G_{3.4}$ कल्योत्थानं (for का°). D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} -भक्तितः (for -भक्तता). — (L. 1479) G_2 अपि (for एव). — (L. 1481) D_{10} T G_{2-4} M_4 पूजनं (for भो°). — (L. 1484) T_3 G_{1-3} -वर्जितं (for -वर्जनम्). — (L. 1485) G_2 दोषं प्रति निषेधनं (for the post. half). — (L. 1486) M नियोजनं (for °जयेत्). D_{10} T $G_{2.4}$ तत्तत्कार्यनियोजनं (for the post. half). — T_1 om. line 1487. D_{10} T G M_4 om. (hapl.) lines 1489–1492. — (L. 1493) G_4 च (for the second [ए]व). — T_1 om. line 1494. — (L. 1494) D_{10} इदं (for इति). D_{10} T_3 G_1 स्थितं (for स्मृतम्). — (L. 1495) $G_{1.3}$ हितार्थी (for °र्थं). — G_2 om. lines 1496–1500. — (L. 1496) T_1 परस्वं नाहरेद्विद्वान् (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 1497. — (L. 1499) M_{1-3} सदाहाराज् (for °हारं). M_{1-3} जीर्णो (for जीर्णं). — (L. 1502) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 च सर्वतः; T_1 प्रदापयेत् (for च सर्वशः). — T_1 om. line 1503. — (L. 1503) D_{10} T_3 G_{2-4} M_4 गृहस्थवासी व्रतवद्(G_3 सततं द)द्याद्गाश्चैव पोषयेत्. — (L. 1504) D_{10} T G_{2-4} M_4 [ऽ]पि वा (for दिवा). — (L. 1505) G_{1-3} गमनाय न (for °न नैव). T_1 कारयेत (for रोच°). — T_1 om. lines 1506–1511. — (L. 1506) D_{10} T_2 G M_4 विषयान् (for °मान्). D_{10} T_2 G स्वशक्त्या तु समाचरेत् (for the post. half). — (L. 1507) G_1 च ; G_2 [अ]स्य (for [आ]य-). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ प्रपूजितं; G_3 °जनं (for °जिता). — (L. 1509) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 लोभाद्वा (by transp.). — (L. 1510) $G_{1.3}$ M_4 पुरतो (for दू°). — (L. 1511) $M_{2.3}$ ततः (for तदा). — (L. 1512) D_{10} T G M_3 आत्म- (for आत्मा). T_1 कुर्याच्चैवात्मनः शुभं (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 199; T_1 $G_{1.3}$ M_1 193; M_2 194; M_4 191. — (L. 1515) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 वर्णाश्च; $G_{1.3}$ च वर्णास्तु (for तु व°). D_{10} T_2 G_{2-4} M_4 स्व-; T_1 स्युः (for स्वित्). — After line 1515, T_1 ins. :

तच्च कर्म विशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।
तस्मात्ते संप्रवक्ष्यामि तत्सर्वं कर्म पाकतः ।
ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वजातिमनुपालयेत् ।
दृढं ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।
तस्यां जात्यां समुदितो जातिधर्मान्न हापयेत् ।
एवं संवर्तमानस्तु कालधर्मं गतः पुनः ।
स्वर्लोके चाभिजायेत स्वर्गभोगाय भामिनि ।
तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव नृषु जायते ।
एवं स्वकर्मणा मर्त्यः स्वजातिं लभते पुनः ।
अपरस्तु तथा कश्चिद्ब्रह्मयोनिसमुद्भवः ।
अवमत्यैव तां जातिमज्ञानतमसावृतः ।
अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
शूद्रवद्विचरेल्लोके शूद्रकर्माभिलाषया ।
शूद्रैः सह चरन्नित्यं शौचमङ्गलवर्जितः ।
स चापि कालधर्मस्थो यमलोकेषु दण्डितः ।
यदि जायेत मर्त्येषु शूद्र एवाभिजायते ।
शूद्र एव भवेद्देवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ।
तथैव शूद्रस्त्वपरः शूद्रकर्माणि वर्जयन् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानधर्मपरस्तथा ।
मन्त्रब्राह्मणसत्कर्ता मनसा ब्राह्मणप्रियः ।
एवंयुक्तसमाचारः शूद्रोऽपि मरणं गतः ।
स्वर्गलोकेऽभिजायेत तत्क्षये नृषु जायते ।
ब्राह्मणानां कुले मुख्ये वेदस्वाध्यायसंयुते ।
एवमेव सदा लोके शूद्रो ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ।
एवं क्षत्रियवैश्याश्च जातिधर्मेण संयुताः ।
स्वकर्मणैव जायन्ते विशिष्टेष्वधमेषु च ।
एवं जातिविपर्यासः प्रेत्यभावे भवेन्नृणाम् ।
अन्यथा तु न शक्यन्ते लोकसंस्थितिकारणात् ।
तस्माज्जातिं विशिष्टां तु कथंचित्प्राप्य पण्डितः ।
सर्वथा तां ततो रक्षेन्न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

जन्मप्रभृति कैः शूद्रो लभेज्जन्मफलं नरः ।
शोभनाशोभनं सर्वमविकारवशास्स्वयम् ।

महेश्वरः ।

कर्म कुर्वन्न लिप्येत आर्जवेन समाचरन् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभे नैव योजयेत् ।
शठेषु शठवत्कुर्यादार्येष्वृजुवदाचरेत् ।
आपत्सु नावसीदेच्च घोरान्संक्रामयेत्परान् ।
साम्नैव सर्वकार्याणि कर्तुं पूर्वं समारभेत् ।
अनर्थधर्मशोकांस्तु यथा न प्राप्नुयात्स्वयम् ।
प्रयतेत तथा कर्तुमेतद्वृत्तं समासतः ।
एतद्वृत्तं समासाद्य गृहमाश्रित्य मानवाः ।
निराबाधा निरुद्वेगाः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
एतज्जन्मफलं नित्यं सर्वेषां गृहवासिनाम् ।
एवं गृहगतैर्नित्यं वर्तितव्यमिति स्थितिः ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

पुनर्भवन्तु प्रीत्यापि त एव स्युस्त्रिलोचन ।

— T_1 om. (hapl.) lines 1516–1521. — (L. 1517) D_{10} $T_{2.3}$ एवं ; $G_{1.4}$ om. ; $G_{2.3}$ M_4 एतं (for एष). — (L. 1519) M_8 एवं (for एक-). $G_{1.3}$ आगताः (for °तम्). — (L. 1521) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तेषां प्र- (for ते संप्र-). D_{10} पातकं ; $G_{2.3}$ पाकजं (for °तः). T_3 तत्सर्वं कृतपातकः (for the post. half). — G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1522 up to the prior half of line 1524. — (L. 1522) D_{10} T $G_{1.2.4}$ -पालयन् (for °येत्). — (L. 1523) T_1 समाचरन् (for °रेत्). — T_1 om. line 1525. — (L. 1525) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} सत्यां (for तस्यां). T_2 जातिधर्मं न भावयेत् (for the post. half). — (L. 1526) $T_{1.3}$ कालधर्म-. — G_3 om. (hapl.) lines 1527–1529. — (L. 1527) T $G_{1.4}$ स्वर्गलोके हि जा($T_{1.2}$ G_1 °केभिजा)येत (for the prior half). T_3 -लोकाय (for -भोगाय). — G_3 om. lines 1528–1529. — (L. 1533) $T_{2.3}$ G M_4 शूद्रकर्माभिलाषवान् (for the post. half). — (L. 1535) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ काले (for काल-). — (L. 1538) T_3 शूद्रेषु (for शूद्रस्तु). — (L. 1542) T_3 -लोके हि ; G_4 -लोकेषु (for -लोकेऽभि-). — (L. 1543) G_{1-3} -संकुले (for -संयुते). — T_1 om. line 1548. — (L. 1548) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 शक्यं तत् (for शक्यन्ते). — (L. 1550) D_{10} $T_{1.2}$ G_{2-4} M_4 तथा ; T_3 सदा (for ततो). T_2 दृश्यते (for भ्रश्यते). — (L. 1551) $G_{3.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 1552) G_{1-3} कः (for कैः). — (L. 1553) M_{1-3} अधिकारि- (for °कार-). D_{10} $T_{1.2}$ G_{2-4} M_4 स्वकं ; T_3 वद (for स्वयम्). — (L. 1554) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} समाचरेत् (for °चरन्). — (L. 1555) T_1 आत्मना (for आत्मैव). D_{10} S (except G_4) अशुभे योजयेत्परान् (for the post. half). — (L. 1556) D_{10} G_4 आर्जवम् ; T_1 ऋजुरिव ; T_2 $G_{1.3}$ आर्यवद् (for ऋजुवद्). — (L. 1557) T_3 $G_{2.3}$ M_4 संग्रामयेन (for सङ्क्राम°). D_{10} G_4 योधान्संग्रामयेत्परान् (for the post. half). — (L. 1558) T_3 G_4 साम्नेन (for साम्नैव). T_1 समाचरेत् (for °रभेत्). — (L. 1559) D_{10} T_2 G -शोकानां (for -शोकांस्तु). — (L. 1561) D_{10} T $G_{1.2}$ एवं (for एतद्). — (L. 1562) D_{10} T G M_4 निराहारा (for °बाधा). — T_1 om. lines 1563–1566. — (L.

उमा ।
सुरासुरपते देव वरद प्रीतिवर्धन ।
मानुषेष्वेव ये केचिदाढ्याः क्लेशविवर्जिताः ।
भुञ्जाना विविधान्भोगान्दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरे क्लेशसंयुक्ता दरिद्रा भोगवर्जिताः ।
किमर्थं मानुषे लोके न समत्वेन कल्पिताः ।
एतच्छ्रोतुं महादेव कौतूहलमतीव मे ।
महेश्वरः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
शृणु तत्सर्वमखिलं मानुषाणां हितं वचः ।
आदिसर्गे पुरा ब्रह्मा समत्वेनासृजत्प्रजाः ।
नित्यं न भवतो ह्यस्य रागद्वेषौ प्रजापतेः ।
तदा तस्मात्समाः सर्वे बभूवुः सर्वतो नराः ।
एवं संवर्तमाने तु युगे कालविपर्ययात् ।
केचित्प्रपेदिरे तत्र विषमं बुद्धिमोहिताः ।
तेषां हानिं ततो दृष्ट्वा तुल्यानामेव भामिनि ।
ब्रह्माणं ते समाजग्मुस्तत्कारणनिवेदकाः ।
कर्तुं नार्हसि देवेश पक्षपातं त्वमीदृशम् ।
पुत्रभावे समे देव किमर्थं नो भवेत्कलिः ।
इत्येवं तैरुपालब्धो ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
यूयं मा कार्ष्ट मे रोषं स्वकृतं स्मरत प्रजाः ।
युष्माभिरेव युष्माकं प्रथितं हि शुभाशुभम् ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ।
स्वकृतस्य फलं भुङ्क्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति ।
एवं संबोधितास्तेन लोककर्त्रा स्वयंभुवा ।
पुनर्निवृत्य कर्माणि शुभान्येव प्रपेदिरे ।
एवं विज्ञाततत्त्वास्ते दानधर्मपरायणाः ।
शुभानि विधिवत्कृत्वा कालधर्मगताः पुनः ।
तानि दानफलान्येव भुञ्जते सुखभोगिनः ।
स्वकृतं तु नरस्तस्मात्स्वयमेव प्रपद्यते ।
अपरे धर्मकार्येभ्यो निवृत्तास्तु शुभेक्षणे ।
कदर्या निरनुक्रोशाः प्रायेणात्मपरायणाः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दरिद्राः क्लेशसंयुक्ता भवन्त्येव न संशयः ।
उमा ।
मानुषेष्वेव ये केचिद्धनधान्यसमन्विताः ।
भोगहीनाः प्रदृश्यन्ते सर्वभोगेषु सत्स्वपि ।
न भुञ्जते किमर्थं ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
परैः संचोदिता धर्मं कुर्वते न स्वकामतः ।
स्वयं श्रद्धां बहिष्कृत्य कुर्वन्ति च रुदन्ति च ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
फलानि तानि संप्राप्य भुञ्जते न कदाचन ।
रक्षन्तो वर्धयन्तश्च आसते निधिपालवत् ।
उमा ।
केचिद्धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता महेश्वर ।
मानुषाः संप्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
आनृशंस्यपरा ये तु धर्मकामाश्च दुर्गताः ।
परोपकारं कुर्वन्ति दीनानुग्रहकारणात् ।
प्रतिदद्युः परधनं नष्टं चान्यैर्हृतं धनम् ।
नित्यं ये दातुमनसो नरा वित्तेष्वसत्स्वपि ।
कालधर्मवशं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
एते धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता भवन्त्युत ।

1564) D10 T2 G4 -रनैर् (for -गतैर्). — (L. 1567) T1 लोके (for केचिद्). T1 आढ्याः कोशविवर्धनाः (for the post. half). — (L. 1568) T2 मानुषान् (for विविधान्). T1 ससुखा (for दृश्यन्ते). — (L. 1569) T1 केचित्क्लेशेन संयुक्ता (for the prior half). — (L. 1570) G1.3 समत्वेन न कल्पिताः (for the post. half). — T1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1572) G2.3 सु- (for त्वं). — T1 om. line 1575. — (L. 1576) G4 तथा (for तदा). D10 T2.3 G2-4 सुराः; M4 सदा (for समाः). — T2 om. line 1579. — (L. 1579) D10 हि नंदनां; T3 हि स ततो (for हानिं ततो). — (L. 1580) D10 T2.3 G2-4 M ब्राह्मणास् (for ब्रह्माणं). D10 T2.3 G4 तत्कारण- (for कारणनि-). — (L. 1583) D10 T2.3 G2.4 दत्तनैर्; G3 स एवं नैर् (for इत्येवं तैर्). — T1 om. line 1584. — (L. 1584) D10 T2.3 G ब्रूत (for कार्ष्ट). — (L. 1587) G3 वोक्तुम् (for भो°). — (L. 1588) T2 तेन तु (for तेन). D10 T G काल- (for लोक-). — (L. 1589) T1 निवृत्ताः (for °त्य). — M1-3 om. line 1590. — (L. 1590) T1 G2.3 M4 एवं विज्ञाय मर्त्यास्ते (for the prior half). — (L. 1591) D10 T1 G1-3 M कालधर्मं (for °धर्म-). — (L. 1592) G1.2 -भागिनः (for -भोगिनः). — (L. 1593) M4 च (for तु). — (L. 1594) T1 G2.3 M4 कर्म- (for धर्म-). D10 T2.3 G1 -कामेभ्यो (for -कार्येभ्यो). D10 T2.3 G च (for तु). — (L. 1596) T3 तादृशं (for °शा). — (L. 1597) D10 T G2-4 M4 -भूयिष्ठा (for -संयुक्ता). — (L. 1599) T2 भोगहीनेषु सत्स्वपि (for the post. half). — G2 om. (hapl.) lines 1601–1607. — (L. 1601) G1.3 प्र- (for सं-). T2 स्वकर्मतः (for स्वकामतः). — (L. 1602) T2 धर्मश्रद्धां पुरस्कृत्य (for the prior half). — (L 1608) T1 -कामार्थ (for -कामाश्च). G1-3 तत्पराः (for दुर्गताः). — (L. 1610) D10 T2 परिदद्युः (for प्रति°). D10 T G1.2.4 [illegible]

धर्मदानोपदेशं वा कर्तव्यमिति निश्चयः ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रियक्ष वृषभध्वज ।
मानुषास्त्रिविधा देव दृश्यन्ते सततं विभो ।
आसीना एव भुञ्जन्ते स्थानैश्वर्यपरिग्रहैः ।
अपरे यत्नपूर्वं तु लभन्ते भोगसंग्रहम् ।
अपरे यतमानास्तु लभन्ते न तु किंचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
ये लोके मानुषा देवि दानधर्मपरायणाः ।
पात्राणि विधिवज्ज्ञात्वा दूरतो ह्यनुमानतः ।
अभिगम्य स्वयं तत्र ग्राहयन्ति प्रसाद्य च ।
दानानि चेङ्गितैरेव तैरविज्ञातमेव वा ।
पुनर्जन्मनि देवेशि तादृशाः शोभना नराः ।
अयत्नतस्तु तान्येव फलानि प्राप्नुवन्त्युत ।
आसीना एव भुञ्जन्ते भोगान्सुकृतभोगिनः ।
अपरे ये च दानानि ददत्येव प्रयाचिताः ।
यथा यथा ते दीनत्वात्पुनर्दास्यन्ति याचिताः ।
तावत्कालं तथा देवि पुनर्जन्मनि ते नराः ।
यत्नतः श्रमसंयुक्ताः पुनस्तान्याप्नुवन्त्युत ।
याचिता अपि ये केचिन्न ददत्येव किंचन ।
अभ्यसूयापरा मर्त्या लोभोपहतचेतसः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे यतन्ते बहुधा नराः ।
न प्राप्नुवन्ति मनुजा मार्गन्तस्तेऽपि किंचन ।
नानुप्तं रोहते सस्यं तद्वद्दानफलं विदुः ।
यद्यद्ददाति पुरुषस्तत्तत्प्राप्नोति केवलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न केचिद्वार्द्धकसंयुताः ।
अभोगयोग्यकाले तु भोगांश्चैव धनानि च ।
लभन्ते स्थविरा भूत्वा भोगैश्वर्यं यतस्ततः ।
येन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
धर्मकार्यं चिरं कालं विस्मृत्य धनसंयुताः ।
प्राणान्तकाले संप्राप्ते व्याधिभिश्च निपीडिताः ।
आरभन्ते पुनर्धर्मं दातुं दानानि वा नराः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे भूत्वा दुःखपरिप्लुताः ।
अतीतयौवने काले स्थविरत्वमुपागताः ।
लभन्ते पूर्वदत्तानां फलानि शुभलक्षणे ।
एवं कर्मफलं देवि कालयोगाद्भवत्युत ।

(for हृतं धनम्). — (L. 1611) T_3 वै (for ये). — (L. 1613) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 -विहीनाश् (for -वियुक्ताश्). T_1 एते धर्मविहीनाश्च (for the prior half). — (L. 1614) T_1 धर्मं (for धर्म-). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} उमामहेश्वरसंवादे भोगानुभवविधिः; $T_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे भोगाभोगविधिः; G_2 उमामहेश्वरसंवादे भोगविधिः; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 200; T_1 $G_{1.3}$ M_1 194; $M_{2.3}$ 195; M_4 192. — (L. 1616) $M_{2.3}$ त्र्यक्ष- (submetric) (for त्रियक्ष). — (L. 1619) T_2 लभते (for °न्ते). $G_{1.3}$ M -संग्रहान् (for °हम्). — (L. 1620) $G_{1.3}$ इतरे (for अपरे). D_{10} T G_{1-3} M_4 च (for the first तु). — (L. 1621) T_2 धर्म- (for कर्म-). — T_1 महेशः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1622. — (L. 1622) $T_{2.3}$ M_3 भामिनी. — (L. 1623) T_2 G_2 लोका (for लोके). D_{10} मानुषे (for °षा). — (L. 1624) D_{10} T G M_4 [ऽ]पि (for हि). — T_2 reads lines 1625–1628 after line 1633. — (L. 1625) T_1 ग्राहयित्वा (for °यन्ति). — (L. 1626) D_{10} दानादि (for °नि). T_3 $G_{1.3}$ एव (for अवि-). — (L. 1627) D_{10} T $G_{1.3.4}$ ते देवि; G_2 ते दत्त्वा (for देवेशि). — (L. 1628) T_2 तान्देवि (for तान्येव). — G_2 om. (hapl.) lines 1629–1633. — (L. 1630) D_{10} अपरेण च; T_1 °रे चैव; T_2 °रे चापि (for °रे ये च). — D_{10} M_4 om. (hapl.) line 1631. — (L. 1631) T_1 तथा (for the second यथा). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ सदा यदार्थिने (T_2 °नो) दत्त्वा (for the prior half). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ दानं च (for दास्यन्ति). — (L. 1632) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ ततो (for तथा) — (L. 1633) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ पुनस्तान्प्राप्नुवंति च (for the post. half). — (L. 1634) T_3 मम; $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ त्वपि (for अपि). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ केचित्तु (for ये केचिन्). D_{10} G_2 तु ददत्येव किंचन; $T_{1.2}$ ददत्येव न किंचन; $G_{1.3.4}$ अदत्वैव कथंचन (for the post. half). — (L. 1635) G_2 अनसूयापरा मर्त्या (for the prior half). — (L. 1636) T_1 G_{1-3} M यतंतो (for यतन्ते). — (L. 1640) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{3.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 1641) D_{10} T_1 G M_4 वार्धक्य-; T_3 वा धर्म- (for वार्द्धक-). — (L. 1643) T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 भूता (for भूत्वा). T_1 भोगैश्वर्ययुतास्ततः (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1648) D_{10} धर्मान् (for धर्मं). — G_4 om. (hapl.) lines 1650–1653. G_2 om. (hapl.) lines

उमा ।
सुरासुरपते देव वरद प्रीतिवर्धन ।
मानुषेष्वेव ये केचिदाढ्याः क्लेशविवर्जिताः ।
भुञ्जाना विविधान्भोगान्दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरे क्लेशसंयुक्ता दरिद्रा भोगवर्जिताः ।
किमर्थं मानुषे लोके न समत्वेन कल्पिताः ।
एतच्छ्रोतुं महादेव कौतूहलमतीव मे ।
महेश्वरः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
शृणु तत्सर्वमखिलं मानुषाणां हितं वचः ।
आदिसर्गे पुरा ब्रह्मा समत्वेनासृजत्प्रजाः ।
नित्यं न भवतो ह्यस्य रागद्वेषौ प्रजापतेः ।
तदा तस्मात्समाः सर्वे बभूवुः सर्वतो नराः ।
एवं संवर्तमाने तु युगे कालविपर्ययात् ।
केचित्प्रपेदिरे तत्र विषमं बुद्धिमोहिताः ।
तेषां हानिं ततो दृष्ट्वा तुल्यानामेव भामिनि ।
ब्रह्माणं ते समाजग्मुस्तत्कारणनिवेदकाः ।
कर्तुं नार्हसि देवेश पक्षपातं त्वमीदृशम् ।
पुत्रभावे समे देव किमर्थं नो भवेत्कलिः ।
इत्येवं तैरुपालब्धो ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
यूयं मा कार्ष्ट मे रोषं स्वकृतं स्मरत प्रजाः ।
युष्माभिरेव युष्माकं ग्रथितं हि शुभाशुभम् ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ।
स्वकृतस्य फलं भुङ्क्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति ।
एवं संबोधितास्तेन लोककर्त्रा स्वयंभुवा ।
पुनर्निवृत्य कर्माणि शुभान्येव प्रपेदिरे ।
एवं विज्ञाततत्त्वास्ते दानधर्मपरायणाः ।
शुभानि विविधान्कृत्वा कालधर्मगताः पुनः ।
तानि दानफलान्येव भुञ्जते सुखभोगिनः ।
स्वकृतं तु नरस्तस्मात्स्वयमेव प्रपद्यते ।
अपरे धर्मकार्येभ्यो निवृत्तास्तु शुभेक्षणे ।
कदर्या निरनुक्रोशाः प्रायेणात्मपरायणाः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दरिद्राः क्लेशसंयुक्ता भवन्त्येव न संशयः ।
उमा ।
मानुषेष्वेव ये केचिद्धनधान्यसमन्विताः ।
भोगहीनाः प्रदृश्यन्ते सर्वभोगेषु सत्स्वपि ।
न भुञ्जते किमर्थं ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
परैः संचोदिता धर्मं कुर्वते न स्वकामतः ।
स्वयं श्रद्धां बहिष्कृत्य कुर्वन्ति च रुदन्ति च ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
फलानि तानि संप्राप्य भुञ्जते न कदाचन ।
रक्षन्तो वर्धयन्तश्च आसते निधिपालवत् ।
उमा ।
केचिद्धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता महेश्वर ।
मानुषाः संप्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
आनृशंस्यपरा ये तु धर्मकामाश्च दुर्गताः ।
परोपकारं कुर्वन्ति दीनानुग्रहकारणात् ।
प्रतिदद्युः परधनं नष्टं चान्यैर्हृतं धनम् ।
नित्यं ये दातुमनसो नरा वित्तेष्वसत्स्वपि ।
कालधर्मवशं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
एते धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता भवन्त्युत ।

1564) D_{10} T_2 G_4 -रतैर् (for -गतैर्). — (L. 1567) T_1 लोके (for केचिद्). T_1 आढ्याः कोशविवर्धनाः (for the post. half). — (L. 1568) T_2 भानुपान् (for विविधान्). T_1 ससुखा (for दृश्यन्ते). — (L. 1569) T_1 केचित्क्लेशेन संयुक्ता (for the prior half). — (L. 1570) $G_{1.3}$ समत्वेन न कल्पिताः (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1572) $G_{2.3}$ सु- (for त्वं). — T_1 om. line 1575. — (L. 1576) G_4 तथा (for तदा). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} सुराः ; M_4 सदा (for समाः). — T_2 om. line 1579. — (L. 1579) D_{10} हि तंदत्तां ; T_3 हि स ततो (for हानिं ततो). — (L. 1580) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M ब्राह्मणास् (for ब्रह्माणं). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तत्कारण- (for कारणनि-). — (L. 1583) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ एवमेतैर् ; G_3 स एवं तैर् (for इत्येवं तैर्). — T_1 om. line 1584. — (L. 1584) D_{10} $T_{2.3}$ G ब्रूत (for कार्ष्ट). — (L. 1587) G_2 योक्तुम् (for भो°). — (L. 1588) T_2 ते तु (for तेन). D_{10} T G काल- (for लोक-). — (L. 1589) T_1 निवृत्ताः (for °त्य). — M_{1-3} om. line 1590. — (L. 1590) T_1 $G_{2.3}$ M_4 एवं विज्ञाय मर्त्यास्ते (for the prior half). — (L. 1591) D_{10} T_1 G_{1-3} M कालधर्म (for °धर्म-). — (L. 1592) $G_{1.2}$ -भागिनः (for -भोगिनः). — (L. 1593) M_4 च (for तु). — (L. 1594) T_1 $G_{2.3}$ M_4 कर्म- (for धर्म-). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -कामेभ्यो (for -कार्येभ्यो). D_{10} $T_{2.3}$ G च (for तु). — (L. 1596) T_3 तादृशं (for °शा). — (L. 1597) D_{10} T G_{2-4} M_4 -भूयिष्ठा (for -संयुक्ता). — (L. 1599) T_2 भोगहीनेषु सत्स्वपि (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 1601–1607. — (L. 1601) $G_{1.3}$ प्र- (for सं-). T_2 स्वकर्मतः (for स्वकामतः). — (L. 1602) T_2 धर्मश्रद्धां पुरस्कृत्य (for the prior half). — (L. 1608) T_1 -कामार्थ- (for -कामाश्च). G_{1-3} नतरा: (for दुर्गताः). — (L. 1610) D_{10} T_2 परिदद्युः (for प्रति°). D_{10} T $G_{1.3.4}$ नरैर्हृतं

धर्मदानोपदेशो वा कर्तव्यमिति निश्चयः ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिचक्ष वृषभध्वज ।
मानुषास्त्रिविधा देव दृश्यन्ते सततं विभो ।
आसीना एव भुञ्जन्ते स्थानैश्वर्यपरिग्रहैः ।
अपरे यत्नपूर्वं तु लभन्ते भोगसंग्रहम् ।
अपरे यतमानास्तु लभन्ते न तु किंचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
ये लोके मानुषा देवि दानधर्मपरायणाः ।
पात्राणि विधिवज्ज्ञात्वा दूरतो ह्यनुमानतः ।
अभिगम्य स्वयं तत्र ग्राहयन्ति प्रसाद्य च ।
दानानि चेङ्गितैरेव तैरविज्ञातमेव वा ।
पुनर्जन्मनि देवेशि तादृशाः शोभना नराः ।
अयत्नतस्तु तान्येव फलानि प्राप्नुवन्त्युत ।
आसीना एव भुञ्जन्ते भोगान्सुकृतभोगिनः ।
अपरे ये च दानानि ददत्येव प्रयाचिताः ।
यथा यथा ते दीनत्वात्पुनर्दास्यन्ति याचिताः ।
तावत्कालं तथा देवि पुनर्जन्मनि ते नराः ।
यत्नतः श्रमसंयुक्ताः पुनस्तान्याप्नुवन्त्युत ।
याचिता अपि ये केचिन्न ददत्येव किंचन ।
अभ्यसूयापरा मर्त्या लोभोपहतचेतसः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे यतन्ते बहुधा नराः ।
न प्राप्नुवन्ति मनुजा मार्गन्तस्तेऽपि किंचन ।
नानुप्तं रोहते सस्यं तद्दानफलं विदुः ।
यद्यद्ददाति पुरुषस्तत्तत्प्राप्नोति केवलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न केचिद्वार्द्धकसंयुताः ।
अभोगयोग्यकाले तु भोगांश्चैव धनानि च ।
लभन्ते स्थविरा भूत्वा भोगैश्वर्यं यतस्ततः ।
येन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
धर्मकार्यं चिरं कालं विस्मृत्य धनसंयुताः ।
प्राणान्तकाले संप्राप्ते व्याधिभिश्च निपीडिताः ।
आरभन्ते पुनर्धर्मं दातुं दानानि वा नराः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे भूत्वा दुःखपरिप्लुताः ।
अतीतयौवने काले स्थविरत्वमुपागताः ।
लभन्ते पूर्वदत्तानां फलानि शुभलक्षणे ।
एवं कर्मफलं देवि कालयोगाद्भवत्युत ।

(for हृतं धनम्). —(L. 1611) T_3 वै (for ये). —(L. 1613) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 -विहीनाश् (for -वियुक्ताश्). T_1 एते धर्मविहीनाश्च (for the prior half). —(L. 1614) T_1 धर्मं (for धर्म-). — Colophon. *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} उमामहेश्वरसंवादे भोगानुभवविधिः; $T_{2,3}$ उमामहेश्वरसंवादे भोगाभोगविधिः; G_2 उमामहेश्वरसंवादे भोगविधिः; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 200; T_1 $G_{1,3}$ M_1 194; $M_{2,3}$ 195; M_4 192. — (L. 1616) $M_{2,3}$ त्र्यक्ष- (submetric) (for त्रियक्ष). —(L. 1619) T_2 लभते (for °न्ते). $G_{1,3}$ M -संग्रहान् (for °हम्). —(L. 1620) $G_{1,3}$ इतरे (for अपरे). D_{10} T G_{1-3} M_4 च (for the first तु). —(L. 1621) T_2 धर्म- (for कर्म-). — T_1 महेशः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1622. —(L. 1622) $T_{2,3}$ M_3 भामिनी. —(L. 1623) T_3 G_2 लोका (for लोके). D_{10} मानुपे (for °षा). —(L. 1624) D_{10} T G M_4 [ऽ]पि (for हि). — T_2 reads lines 1625–1628 after line 1633. —(L. 1625) T_1 ग्राहयित्वा (for °यन्ति). —(L. 1626) D_{10} दानादि (for °नि). T_3 $G_{1,3}$ एव (for अवि-). —(L. 1627) D_{10} T $G_{1,3,4}$ ते देवि; G_2 ते दत्वा (for देवेशि). —(L. 1628) T_2 तान्देवि (for तान्येव). — G_2 om. (hapl.) lines 1629–1633. —(L. 1630) D_{10} अपरेण च; T_1 °रे चैव; T_2 °रे चापि (for °रे ये च). — D_{10} M_4 om. (hapl.) line 1631. —(L. 1631) T_1 तथा (for the second यथा). $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ यदा यदार्थिने (T_2 °नो) दत्वा (for the prior half). $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ दानं च (for दास्यन्ति). —(L. 1632) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ ततो (for तथा) — (L. 1633) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ पुनस्तान्प्राप्नुवंति च (for the post. half). —(L. 1634) T_3 मम; $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ त्वपि (for अपि). $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ केचित्तु (for ये केचिन्). D_{10} G_2 तु ददत्येव किंचन; $T_{1,2}$ ददत्येव न किंचन; $G_{1,3,4}$ अदत्वैव कथंचन (for the post. half). —(L. 1635) G_2 अनसूयापरा मर्त्या (for the prior half). —(L. 1636) T_1 G_{1-3} M यतंतो (for यतन्ते). —(L. 1640) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{3,4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). —(L. 1641) D_{10} T_1 G M_1 वार्धक्य-; T_3 ना धर्म- (for वार्द्धक-). —(L. 1643) T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 भूता (for भूत्वा). T_1 भोगैश्वर्ययुतास्ततः (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). —(L. 1648) D_{10} धर्मान् (for धर्मं). — G_4 om. (hapl.) lines 1650–1653. G_2 om. (hapl.) lines

उमा ।
भोगयुक्ता महादेव केचिद्व्याधिपरिप्लुताः ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं भवन्ति किमु कारणम् ।
महेश्वरः ।
व्याधियोगपरिक्लिष्टा ये निराशाः स्वजीविते ।
आरभन्ते तदा कर्तुं दानानि शुभलक्षणे ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्य तानि फलान्युत ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं व्याधितास्ते भवन्त्युत ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
रूपयुक्ताः प्रदृश्यन्ते शुभाङ्गा प्रियदर्शनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि लज्जायुक्ताः प्रियंवदाः ।
शक्ताः सुमधुरा नित्यं भूत्वा चैव स्वभावतः ।
अमांसभोजिनश्चैव सदा प्राणिदयायुताः ।
प्रतिकर्मप्रदा चापि वस्त्रदा धर्मकारणात् ।
भूमिशुद्धिकरा चापि कारणादग्निपूजकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
रूपेण स्पृहणीयास्तु भवन्त्येव न संशयः ।
उमा ।
विरूपाश्च प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव केचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
रूपयोगात्पुरा मर्त्या दर्पाहंकारसंयुताः ।
विरूपहासकाश्चैव स्तुतिनिन्दादिभिर्भृशम् ।
परोपतापिनश्चैव मांसादाश्च तथैव च ।
अभ्यसूयापराश्चैव अशुद्धाश्च तथैव च ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते रूपवर्जिताः ।
विरूपाः संभवन्त्येव नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश केचित्सौभाग्यसंयुताः ।
रूपभोगविहीनाश्च दृश्यन्ते प्रमदाप्रियाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि सौम्यशीलाः प्रियंवदाः ।
स्वदारैरेव संतुष्टा दारेषु समवृत्तयः ।
दाक्षिण्येनैव वर्तन्ते प्रमदास्वप्रियास्वपि ।
न तु प्रत्यादिशन्त्येव स्त्रीदोषान्गुह्यसंश्रितान् ।
अन्नपानीयदाः काले नृणां स्वादुप्रदाश्च ये ।
स्वदारवर्तिनश्चैव धृतिमन्तो निरत्ययाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुषास्ते भवन्त्येव सततं सुभगा भृशम् ।
अर्थहीनेऽपि ते देवि भवन्ति प्रमदाप्रियाः ।
उमा ।
दुर्भगाः संप्रदृश्यन्ते आढ्या भोगयुता अपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि स्वदारेष्वनपेक्षया ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परेषां विप्रियकरा वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
निराश्रया निरन्नाद्याः स्त्रीणां हृदयकोपनाः ।

1651–1653. —(L. 1651) T_3 -दानानां (for -दत्तानां). —(L. 1652) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_4 एतत् (for एवं). — M_1 om. (hapl.) lines 1653–1658. —(L. 1654) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1658. D_{10} किल (for किमु). —(L. 1658) T_2 च (for ते). —(L. 1660) T_1 (second time) भवंत्येव; T_2 च दृश्यंते (for प्रदृ°). T_1 (second time) शुभ- (for प्रिय-). — After line 1661, T_1 ins.:

महेशः ।
दृष्ट्वा परेषां रूपं च नाभ्यसूयन्ति ये नराः ।

— After the above, T_1 repeats line 1660.

— $G_{3.4}$ M_1 om. the ref. T_1 om. lines 1662–1669. —(L. 1663) D_{10} T_2 G_{1-3} मानुषा (for मनुजा). —(L. 1667) D_{10} G_4 भुवि (for भूमि-). —(L. 1668) G_2 न पुनर्जन्मिनो नराः (for the post. half). —(L. 1670) T_3 $G_{1.3.4}$ सं- (for च). T_1 भवंत्यन्ये (for प्रदृश्यन्ते). T_1 विकृतांगाश्च केन च (for the post. half). —(L. 1671) T_1 दृश्यंते कर्मणा केन (for the prior half). — T_1 om. line 1672. —(L. 1674) T_3 G_4 विरूपा (for विरूप-). T_1 परेषामुपतापिनः (for the post. half). — T_1 om. lines 1675–1676. —(L. 1675) T_2 G_{1-3} मांसादाश्चैव निंदकाः (for the post. half). —(L. 1676) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तथा (G_2 °दा°) नराः (for तथैव च). —(L. 1677) D_{10} यल्लोके हि (for यमलोके). —(L. 1678) T_1 विरूपास्ते भवंत्युत (for the post. half). —(L. 1680) G_{1-3} काय- (for केचित्). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). —(L. 1683) D_{10} T_2 मानुषा (for मनुजा). T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1695. —(L. 1686) G_1 damaged; G_2 न तु प्रत्यादिशन्देवि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} गुण- (for गुह्य-).

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
दुर्भगाः संभवन्त्येव स्त्रीणां हृदयविप्रियाः ।
नास्ति तेषां रतिसुखं स्वदारेष्वपि किंचन ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्ना बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।
दुर्गतास्तु प्रदृश्यन्ते यतमाना यथाविधि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि श्रुतवन्तोऽपि केवलम् ।
निराश्रया निरन्नाद्या भृशमात्मपरायणाः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे ज्ञानबुद्धियुता अपि ।
निष्किंचना भवन्त्येव अनुसं न हि रोहति ।

उमा ।

मूर्खा लोके प्रदृश्यन्ते दृढं मूढा विचेतसः ।
ज्ञानविज्ञानरहिताः समृद्धाश्च समन्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि बालिशा अपि सर्वतः ।
समाचरन्ति दानानि दीनानुग्रहकारणात् ।
अबुद्धिपूर्वं वदतां ददत्येव यतस्ततः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्नुवन्त्येव तत्तथा ।
पण्डितोऽपण्डितो वापि भुङ्क्ते दानफलं नरः ।
बुद्ध्यानपेक्षितं दानं सर्वथा तत्फलत्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि गुरुशुश्रूषका भृशम् ।
ज्ञानार्थं ते तु संगृह्य तीर्थतो विधिपूर्वकम् ।
विधिनैव परांश्चैव ग्राहयन्ति न चान्यथा ।
अश्लाघमाना ज्ञानेन प्रशान्ता यतवाचकाः ।
विद्यास्थानानि ये लोके स्थापयन्ति च यत्नतः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।

उमा ।

अपरे मानुषा देव यत्नतोऽपि यतस्ततः ।
बहिष्कृताः प्रदृश्यन्ते श्रुतविज्ञानबुद्धिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि ज्ञानदर्पसमन्विताः ।
श्लाघमानाश्च तत्प्राप्य ज्ञानाहंकारमोहिताः ।
तपन्ति ये परान्नित्यं ज्ञानाधिक्येन दर्पिताः ।
ज्ञानादसूयां कुर्वन्ति न सहन्त्येव चापरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरं प्राप्य तत्र बोधविवर्जिताः ।
भवन्ति सततं देवि यतन्तो हीनमेधसः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्सर्वकल्याणसंयुताः ।

— (L. 1688) T_2 -व्रतिनश् (for -वर्तिनश्). — (L. 1692) D_{10} G_4 आर्या; T_3 आर्य- (for आढ्या). — (L. 1695) T_1 दर्पात् (for देवि). — T_1 om. line 1698. — (L. 1698) G_{1-3} निरानंदाः (for निरन्नाद्याः). — (L. 1700) D_{10} तु (for सं-). — (L. 1701) T_1 किं पुनः (for किंचन). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_3 G_2 $M_{1.2.4}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* Dn $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 201; T_1 $G_{1.3}$ M_1 195; M_2 196; M_4 193. — (L. 1702) D_{10} $G_{1.3.4}$ [अ]पि (for [ए]व). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — T_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1707 up to the prior half of line 1714. — (L. 1710) D_{10} T_2 G M हि न (by transp.); T_1 न प्र-. — (L. 1711) D_{10} $G_{2.4}$ दृढमूढा; T_2 $G_{1.3}$ दृढा मूढा; $M_{1.3}$ दृढं मूढ- (for दृढं मूढा). — (L. 1714) M_1 सर्वशः (for °तः). — (L. 1716) D_{10} T_2 G_4 वा दातुं; $T_{1.3}$ यद्दानं; $G_{1.3}$ ये दातुं; G_2 यद्दातुं (for वदतां). $G_{1.3.4}$ च (for [ए]व). T_3 ततस् (for यतस्). — (L. 1719) T_1 $G_{1.3}$ M बुद्धि ना(T_1 °द्धिनां)-पेक्षते दानं (for the prior half). — (L. 1720) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ च केचन; G_2 कदाचन (for [ए]व केचन). — (L. 1721) T_1 $G_{1.3.4}$ M श्रुत- (for श्रुति-). — G_2 om. (hapl.) lines 1722–1729. — (L. 1725) T_2 विधि दैव- (for विधिनैव). D_{10} T_3 च न (by transp.). — (L. 1726) M_4 -वाच्चिकाः. — (L. 1729) $G_{1.3}$ M श्रुतधरा (for श्रुति°). — G_2 शिवः (for उमा). — (L. 1731) T_3 श्रुति- (for श्रुत-). $G_{1.3}$ -बुद्धितः (for °भिः). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ ज्ञान(G_4 श्रुति)विज्ञानबुद्धितः (T_2 °द्धयः) (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1734) $G_{1.3}$ प्राप्ता (for प्राप्य). — (L. 1735) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 वदंति; $G_{1.3.4}$ भवंति; M_4 पतंति (for तपन्ति). — (L. 1736) D_{10} G_2 च (for [ए]व). — (L. 1738) D_{10} T G सुचिरात् (for °रं). $G_{1.3}$ सदा

उमा ।

भोगयुक्ता महादेव केचिद्व्याधिपरिप्लुताः ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं भवन्ति किमु कारणम् ।

महेश्वरः ।

व्याधियोगपरिक्लिष्टा ये निराशाः स्वजीविते ।
आरभन्ते तदा कर्तुं दानानि शुभलक्षणे ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्य तानि फलान्युत ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं व्याधितास्ते भवन्त्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
रूपयुक्ताः प्रदृश्यन्ते शुभाङ्गा प्रियदर्शनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि लज्जायुक्ताः प्रियंवदाः ।
शक्ताः सुमधुरा नित्यं भूत्वा चैव स्वभावतः ।
अमांसभोजिनश्चैव सदा प्राणिदयायुताः ।
प्रतिकर्मप्रदा वापि वस्त्रदा धर्मकारणात् ।
भूमिशुद्धिकरा वापि कारणादग्निपूजकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
रूपेण स्पृहणीयास्तु भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

विरूपाश्च प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव केचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
रूपयोगात्पुरा मर्त्या दर्पाहंकारसंयुताः ।
विरूपहासकाश्चैव स्तुतिनिन्दादिभिर्भृशम् ।
परोपतापिनश्चैव मांसादाश्च तथैव च ।
अभ्यसूयापराश्चैव अशुद्धाश्च तथैव च ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते रूपवर्जिताः ।
विरूपाः संभवन्त्येव नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश केचित्सौभाग्यसंयुताः ।
रूपभोगविहीनाश्च दृश्यन्ते प्रमदाप्रियाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि सौम्यशीलाः प्रियंवदाः ।
स्वदारैरेव संतुष्टा दारेषु समवृत्तयः ।
दाक्षिण्येनैव वर्तन्ते प्रमदास्वप्रियास्वपि ।
न तु प्रत्यादिशन्त्येव स्त्रीदोषान्गुह्यसंश्रितान् ।
अन्नपानीयदाः काले नृणां स्वादुप्रदाश्च ये ।
स्वदारवर्तिनश्चैव धृतिमन्तो निरत्ययाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुषास्ते भवन्त्येव सततं सुभगा भृशम् ।
अर्थहीनेऽपि ते देवि भवन्ति प्रमदाप्रियाः ।

उमा ।

दुर्भगाः संप्रदृश्यन्ते आढ्या भोगयुता अपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि स्वदारेष्वनपेक्षया ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परेषां विप्रियकरा वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
निराश्रया निरन्नाद्याः स्त्रीणां हृदयकोपनाः ।

1651–1653. —(L. 1651) T_{3} -दानानां (for -दत्तानां). —(L. 1652) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_{4} एतत् (for एवं). — M_{1} om. (hapl.) lines 1653–1658. —(L. 1654) T_{3} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1658. D_{10} किल (for किमु). —(L. 1658) T_{2} च (for ते). —(L. 1660) T_{1} (second time) भवंत्येव ; T_{2} च दृश्यंते (for प्रदृ°). T_{1} (second time) शुभ- (for प्रिय-). — After line 1661, T_{1} ins. :

महेशः ।

दृष्ट्वा परेषां रूपं च नाभ्यसूयन्ति ये नराः ।

— After the above, T_{1} repeats line 1660.

— $G_{3.4}$ M_{1} om. the ref. T_{1} om. lines 1662–1669. —(L. 1663) D_{10} T_{3} G_{1-3} मानुषा (for मनुजा). —(L. 1667) D_{10} G_{4} भुवि (for भूमि-). —(L. 1668) G_{2} न पुनर्जन्मिनो नराः (for the post. half). —(L. 1670) T_{3} $G_{1.3.4}$ सं- (for च). T_{1} भवंत्यन्ये (for प्रदृश्यन्ते). T_{1} विकृतांगाश्च केन च (for the post. half). —(L. 1671) T_{1} दृश्यंते कर्मणा केन (for the prior half). — T_{1} om. line 1672. —(L. 1674) T_{3} G_{4} विरूपा (for विरूप-). T_{1} परेषामुपतापिनः (for the post. half). — T_{1} om. lines 1675–1676. —(L. 1675) T_{2} G_{1-3} मांसादाश्चैव निंदकाः (for the post. half). —(L. 1676) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} तथा (G_{2} °दा°) नराः (for तथैव च). —(L. 1677) D_{10} यह्लोके हि (for यमलोके). —(L. 1678) T_{1} विरूपास्ते भवंत्युत (for the post. half). —(L. 1680) G_{1-3} काय- (for केचित्). — T_{1} महेशः (for महेश्वरः). —(L. 1683) D_{10} T_{2} मानुषा (for मनुजा). T_{1} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1695. —(L. 1686) G_{1} damaged ; G_{2} न तु प्रत्यादिशन्देवि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} गुण- (for गुह्य-).

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
दुर्भगाः संभवन्त्येव स्त्रीणां हृदयविप्रियाः ।
नास्ति तेषां रतिसुखं स्वदारेष्वपि किंचन ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्ना बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।
दुर्गतास्तु प्रदृश्यन्ते यतमाना यथाविधि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि श्रुतवन्तोऽपि केवलम् ।
निराश्रया निरन्नाद्या भृशमात्मपरायणाः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे ज्ञानबुद्धियुता अपि ।
निष्किंचना भवन्त्येव अनुसं न हि रोहति ।

उमा ।

मूर्खा लोके प्रदृश्यन्ते दृढं मूढा विचेतसः ।
ज्ञानविज्ञानरहिताः समृद्धाश्च समन्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि बालिशा अपि सर्वतः ।
समाचरन्ति दानानि दीनानुग्रहकारणात् ।
अबुद्धिपूर्वं वदतां ददत्येव यतस्ततः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्नुवन्त्येव तत्तथा ।
पण्डितोऽपण्डितो वापि भुङ्क्ते दानफलं नरः ।
बुद्ध्यानपेक्षितं दानं सर्वथा तत्फलत्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि गुरुशुश्रूषका भृशम् ।
ज्ञानार्थं ते तु संगृह्य तीर्थतो विधिपूर्वकम् ।
विधिनैव परांश्चैव ग्राहयन्ति न चान्यथा ।
अश्लाघमाना ज्ञानेन प्रशान्ता यतवाचकाः ।
विद्यास्थानानि ये लोके स्थापयन्ति च यत्नतः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।

उमा ।

अपरे मानुषा देव यत्नतोऽपि यतस्ततः ।
बहिष्कृताः प्रदृश्यन्ते श्रुतविज्ञानबुद्धिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि ज्ञानदर्पसमन्विताः ।
श्लाघमानाश्च तत्प्राप्य ज्ञानाहंकारमोहिताः ।
तपन्ति ये परान्नित्यं ज्ञानाधिक्येन दर्पिताः ।
ज्ञानादसूयां कुर्वन्ति न सहन्त्येव चापरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरं प्राप्य तत्र बोधविवर्जिताः ।
भवन्ति सततं देवि यतन्तो हीनमेधसः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्सर्वकल्याणसंयुताः ।

— (L. 1688) T_2 -व्रतिनश् (for -वर्तिनश्). — (L. 1692) D_{10} G_4 आर्या; T_3 आर्य- (for आढ्या). — (L. 1695) T_1 दर्पात् (for देवि). — T_1 om. line 1698. — (L. 1698) G_{1-3} निरानंदाः (for निरन्नाद्याः). — (L. 1700) D_{10} तु (for सं-). — (L. 1701) T_1 किं पुनः (for किंचन). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_3 G_2 $M_{1.2.4}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* Dn $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 201; T_1 $G_{1.3}$ M_1 195; M_2 196; M_4 193. — (L. 1702) D_{10} $G_{1.3.4}$ [अ]पि (for [ए]व). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — T_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1707 up to the prior half of line 1714. — (L. 1710) D_{10} T_2 G M हि न (by transp.); T_1 न प्र-. — (L. 1711) D_{10} $G_{2.4}$ दृढमूढा; T_2 $G_{1.3}$ दृढा मूढा; $M_{1.3}$ दृढं मूढ- (for दृढं मूढा). — (L. 1714) M_1 सर्वशः (for °तः). — (L. 1716) D_{10} T_2 G_4 वा दातुं; $T_{1.3}$ यद्दानं; $G_{1.3}$ ये दातुं; G_2 यद्दातुं (for वदतां). $G_{1.3.4}$ च (for [ए]व). T_3 ततस् (for यतस्). — (L. 1719) T_1 $G_{1.3}$ M बुद्धिं ना(T_1 °द्धिर्ना)पेक्षते दानं (for the prior half). — (L. 1720) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ च केचन; G_2 कदाचन (for [ए]व केचन). — (L. 1721) T_1 $G_{1.3.4}$ M श्रुत- (for श्रुति-). — G_2 om. (hapl.) lines 1722–1729. — (L. 1725) T_2 विधिं दैव- (for विधिनैव). D_{10} T_3 च न (by transp.). — (L. 1726) M_4 -वाचिकाः. — (L. 1729) $G_{1.3}$ M श्रुतधरा (for श्रुति°). — G_2 शिवः (for उमा). — (L. 1731) T_3 श्रुति- (for श्रुत-). $G_{1.3}$ -बुद्धितः (for °भिः). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ ज्ञान(G_4 श्रुति)विज्ञानबुद्धितः (T_2 °द्धयः) (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1734) $G_{1.3}$ प्राप्ता (for प्राप्य). — (L. 1735) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 वदंति; $G_{1.3.4}$ भवंति; M_4 पतंति (for तपन्ति). — (L. 1736) D_{10} G_2 च (for [ए]व). — (L. 1738) D_{10} T G सुचिरात् (for °रं). $G_{1.3}$ सदा

पुत्रैर्दारैर्गुणयुतैर्दासीदासपरिच्छदैः ।
परस्परर्द्धिसंयुक्ताः स्थानैश्वर्यपरिग्रहैः ।
व्याधिहीना निराबाधा रूपारोग्यबलैर्युताः ।
धनधान्येन संपन्नाः प्रासादैर्यानवाहनैः ।
सर्वोपभोगसंयुक्ता नानाचित्रैर्मनोहरैः ।
ज्ञातिभिः सह मोदन्ते अविघ्नं तु दिने दिने ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि आढ्या वा इतरेऽपि वा ।
श्रुतवृत्तसमायुक्ता दानकामाः श्रुतप्रियाः ।
परेङ्गितपरा नित्यं दातव्यमिति निश्चिताः ।
सत्यसंधाः क्षमाशीला लोभमोहविवर्जिताः ।
दातारः पात्रतो दानं व्रतैर्नियमसंयुताः ।
स्वदुःखमिव संस्मृत्य परदुःखं महात्मनः ।
सौम्यशीलाः शुभाचारा देवब्राह्मणपूजकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दिवि वा भुवि वा देवि जायन्ते कर्मभोगिनः ।
मानुषेष्वपि ये जातास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
यादृशास्तु त्वया प्रोक्ताः सर्वे कल्याणसंयुताः ।
रूपं द्रव्यं बलं चायुर्भोगैश्वर्यं कुलं श्रुतम् ।
इत्येतत्सर्वसाद्गुण्यं दानाद्भवति नान्यथा ।
तपोदानमयं सर्वमिति विद्धि शुभानने ।

उमा ।

अथ केचित्प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव मानुषाः ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा दानभोगविवर्जिताः ।
भयैस्त्रिभिः सदा जुष्टा व्याधिक्षुद्भयपीडिताः ।
दुष्कलत्राभिभूताश्च सततं छिद्रदर्शकाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
क्रोधलोभरता नित्यं निरन्नाद्याश्च निष्क्रियाः ।
नास्तिकाश्चैव धूर्ताश्च मूर्खाश्चात्मपरायणाः ।
परोपतापिनो देवि प्रायशः प्राणिनिर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखपीडिताः ।
सर्वतः संभवन्त्येव पूर्वमात्मप्रमादतः ।
यथा ते पूर्वकथितं तथा ते संभवन्त्युत ।
शुभाशुभं कृतं कर्म सुखदुःखफलोदयम् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मम प्रीतिविवर्धन ।
जात्यन्धाश्चैव दृश्यन्ते जाता वा नष्टचक्षुषः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा कामरागेण परवेश्मसु लोलुपाः ।
परस्त्रियोऽभिवीक्षन्ते दुष्टेनैव स्वचक्षुषा ।
अन्धीकुर्वन्ति ये मर्त्यान्क्रोधलोभसमन्विताः ।

for तत्र). — (L. 1742) $G_{1.3}$ परमं बुद्धिसंयुक्ताः for the prior half). D_{10} G_{4} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1745. 3 -मनोहरैः (for -परिग्रहैः). — (L. 1743) T_{1} रूपद्रव्य- for रूपारोग्य-). — (L. 1745) G_{2} om. the post. half. I_{1-3} -नानाचित्र- (for °चित्रैर्). — T_{1} महेशः (for महेश्वरः). – (L. 1750) T_{2} श्रुति- (for श्रुत-). — (L. 1751) T_{3} ं हित- (for परेङ्गित-). — (L. 1753) T_{2} नित्यं (for दानं). 1.3 वृत्तैर्विनयसंवृ(T_{3} °यु)ताः (for the post. half). – (L. 1754) D_{10} $T_{2.3}$ G M परदुःखविवर्जि(T_{3} °समन्वि)- ः (for the post. half). — (L. 1756) D_{10} $T_{2.3}$ -शील- (for -युक्त-). — (L. 1757) T_{1} भोगयुक्ता भवं- पि (for the post. half). — T_{1} om. lines 1758–759. — (L. 1758) T_{3} जाता ये (by transp.). — (L. 759) T_{3} $G_{1.3}$ तथा (for त्वया). D_{10} G_{2} M_{1-3} सर्व- for सर्वे). — (L. 1760) T_{2} वयः ; G_{2} बलं (for कुलं). – (L. 1761) T_{3} [ए]वं (for [ए]तत्). $T_{1.3}$ सर्वपाड्गुण्यं. — T_{1} om. line 1762. — (L. 1764) T_{1} -संयुक्ता (for -भूयिष्ठा). T_{1} भूयिष्ठं दानवर्जिताः (for the post. half). — (L. 1765) D_{10} $T_{1.2}$ G_{2} M_{2} समाजुष्टा ; T_{3} समायुक्ता ; $G_{1.3.4}$ समाविष्टा (for सदा जुष्टा). D_{10} T G M_{4} -संयुताः (for -पीडिताः). — (L. 1766) $G_{1.3}$ -कार्शिताः (for -दर्शकाः). — T_{1} महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1769) D_{10} $T_{2.3}$ G -समायुक्ता ; T_{1} -युता नित्यं (for -रता नित्यं). — T_{1} om. line 1770. T_{1} reads line 1771 after line 1774. — (L. 1771) G_{1-3} -निन्दकाः (for -निर्दयाः). — (L. 1775) D_{10} T_{2} G M_{4} -कथितास् (for °तं). — T_{1} om. line 1776. — (L. 1777) $G_{1.3.4}$ M_{4} भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_{2} M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{3} 202 ; T_{1} $G_{1.3}$ M_{1} 196 ; M_{2} 197 ; M_{4} 194. — T_{1} महेशः ; G_{2} शिवः (for महेश्वरः). — T_{1} om. line 1781. — (L. 1782) $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ $M_{3.4}$ कामकारेण (for °रागेण). D_{10} T_{3} ये पुरा कर्मकारेण (for the prior half). — (L. 1784) D_{10} T

लक्षणज्ञाश्च रूपेषु अयथावत्प्रदर्शकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगतास्तु ते ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तादृशा नराः ।
स्वभावतो वा जाता वा अन्धा एव भवन्ति ते ।
अक्षिरोगयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

मुखरोगयुताः केचित्क्लिश्यन्ते सततं नराः ।
दन्तकर्णकपोलस्थैर्व्याधिभिर्बहुपीडिताः ।
आदिप्रभृति मर्त्या वा जाता वाप्यथ कारणात् ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
कुवक्तारस्तु ये देवि जिह्वया कटुकं भृशम् ।
असत्यं परुषं घोरं गुरून्प्रति परान्प्रति ।
जिह्वाबाधां तथान्येषां कुर्वते कोपकारणात् ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नराः कार्यवशेन वा ।
तेषां जिह्वाप्रदेशस्था व्याधयः संभवन्ति ते ।
कुश्रोतारस्तु ये चार्थं परेषां कर्णनाशकाः ।
कर्णरोगान्बहुविधाँल्लभन्ते ते पुनर्भवे ।
दन्तरोगशिरोरोगकर्णरोगास्तथैव च ।
अन्ये मुखाश्रिता दोषाः सर्वे चात्मकृतं फलम् ।

उमा ।

पीड्यन्ते सततं देव मानुषेष्वेव केचन ।
कुक्षिपक्षाश्रितैर्दोषैर्व्याधिभिश्चोदराश्रितैः ।
तीक्ष्णशूलैश्च पीड्यन्ते नरा दुःखपरिप्लुताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि कामक्रोधयुता भृशम् ।
आत्मार्थमेव चाहारं भुञ्जते निरपेक्षकाः ।
अभक्ष्याहारदाश्चैव विश्वस्तानां विषप्रदाः ।
अभक्ष्यभक्ष्यदाश्चैव शौचमङ्गलवर्जिताः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते व्याधिपीडिताः ।
तैस्तैर्बहुविधाकारैर्व्याधिभिर्दुःखपीडिताः ।
भवन्त्येव तथा देवि यथा येन कृतं पुरा ।

उमा ।

दृश्यन्ते सततं देव व्याधिभिर्मेहनाश्रितैः ।
पीड्यमानास्तथा मर्त्या अश्मरीशर्करादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि परदारप्रधर्षकाः ।
तिर्यग्योनिषु धूर्ता वै मैथुनार्थं चरन्ति च ।
कामदोषेण ये धूर्ताः कन्यासु विधवासु च ।
बलात्कारेण गच्छन्ति रूपदर्पधनान्विताः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र मेहनजैर्घोरैः पीड्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते शोषिणः कृशाः ।

M_4 ये मर्त्याः; G यन्मर्त्याः (for ये मर्त्यान्). — T_1 om. line 1785. — (L. 1785) M_4 लक्षणज्ञापि (for °श्च). — (L. 1786) D_{10} $T_{2,3}$ G -वशास् (for -गतास्). — (L. 1787) T_1 समा बहु (for चिरं प्रिये). — (L. 1788) D_{10} T G M_4 लभेरंस्ते तथापि वा (T_1 M_4 °विधाः) (for the post. half). — (L. 1789) G_{1-3} [उ]त (for ते). — (L. 1791) D_{10} T $G_{1,3,4}$ दृश्यंते; G_2 M_4 कीर्त्यंते (for क्लिश्यन्ते). — (L. 1792) T_1 -कपोलस्थ- (for °स्थैर्). G_{1-3} M भृश- (for बहु-). — (L. 1793) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 वै मर्त्या; T_1 G_{1-3} M_4 वा मर्त्या (by transp.). — (L. 1795) T_1 शृणु कल्याणकारण (for the post half). — (L. 1796) T_1 ते; G_4 om. (for ये). D_{10} G_2 जिह्वायां; G_4 M_4 जिह्वायाः (for जिह्वया). T_2 $G_{3,4}$ कटुका (for °कं). —(L. 1797) D_{10} $T_{2,3}$ G वदेत् (for the second प्रति). — T_1 om. line 1798. — (L. 1798) D_{10} T_2 नरा (for तथा). $M_{3,4}$ ह्येषां (for [अ]न्येषां). D_{10} जिह्वार्थं तदान्येषां (for the prior half). — (L. 1800) T_1 वै (for ते). — (L. 1801) T_1 -नाशने; G_2 -नाशनाः (for -नाशकाः). — (L. 1802) $G_{1,3,4}$ भजंते (for लभन्ते). — (L. 1803) T_1 कर्णरोग- (for दन्त°). $G_{1,3}$ M_4 दंतरोगाः शिरोरोगाः (for the prior half). T_1 -दंतरोगास् (for कर्ण°). — (L. 1804) D_{10} T_2 G दुःखाश्रिता (for मुखा°). T_1 अन्ये दुःखाश्रिता रोगाः (for the prior half). — (L. 1805) T_3 क्लिश्यंते (for पीड्यन्ते). — (L. 1809) D_{10} T_2 G -क्रोधवशा; $T_{1,3}$ °वशाद् (for °युता). — (L. 1810) T_1 स्वादु (for एव). — T_1 om. (hapl.) the post. half of line 1811 and the prior half of line 1812. — (L. 1812) M_4 अपथ्य- (for अभक्ष्य-). D_{10} T_2 $M_{1,3}$ -भक्षदाश्; G_4 -भक्षकाश् (for -भक्ष्यदाश्). G_{1-3} अपथ्यभक्षदाश्चैव (for the prior half). T_1 om. from the post. hlaf of line 1813 up to the prior half of line 1815. — (L. 1815) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 -संश्रिताः; $G_{2,3}$ M_4 -संयुताः (for -पीडिताः). T_1 व्याधिभिः कुक्षिसंश्रितैः (for the post. half). — (L. 1816) T_1 पीड्यंते बहुधा तत्र यथा स्वकृतकर्मभिः. — T_1 महेशः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 1820) $G_{1,3}$ -वि- (for -प्र-). — (L. 1821) T_2 ते (for च). — G_2 om.

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि मांसलुब्धाः सुलोलुपाः ।
आत्मार्थं स्वादुगृद्धाश्च परभोगोपतापिनः ।
अभ्यसूयापराश्चैव परभोगेषु ये नराः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
शोषव्याधियुतास्तत्र नरा धमनिसंतताः ।
भवन्त्येव नरा देवि पापकर्मोपभोगिनः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्क्लिश्यन्ते कुष्ठरोगिणः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां रूपनाशकाः ।
आघातवधबन्धैश्च वृथादण्डेन मोहिताः ।
इष्टनाशकरा ये तु अपथ्याहारदा नराः ।
चिकित्सका वा दुष्टाश्च लोभमोहसमन्विताः ।
निर्दयाः प्राणिहिंसायां मलदाश्चित्तनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते सुदुःखिताः ।
अत्र ते क्लेशसंयुक्ताः कुष्ठरोगसमन्विताः ।
केचित्त्वग्दोषसंयुक्ता व्रणकुष्ठैश्च संयुताः ।
श्वित्रकुष्ठयुता वापि बहुधा कुष्ठसंयुताः ।
भवन्त्येव नरा देवि यथा येन कृतं फलम् ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिदङ्गहीनाश्च पङ्गवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमावृताः ।
प्राणिनां प्राणहिंसार्थमङ्गहीनं प्रकुर्वते ।
शस्त्रेणोत्कृत्य वा देवि प्राणिनां चेष्टनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
तदङ्गहीना वै प्रेत्य भवन्त्येव न संशयः ।
स्वभावतो वा जाता वा पङ्गवस्तु भवन्ति ते ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्ग्रन्थिभिः पिटकैस्तथा ।
क्लिश्यमानाः प्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि ग्रन्थिभेदकरा नृणाम् ।
मुष्टिप्रहारपरुषा नृशंसाः पापकारिणः ।
पाटकास्तोदकाश्चैव शूलतुन्नास्तथैव च ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ग्रन्थिभिः पिटकैश्चैव क्लिश्यन्ते भृशदुःखिताः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्पादरोगसमन्विताः ।
दृश्यन्ते सततं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि क्रोधलोभसमन्विताः ।
मनुजा देवतास्थानं स्वपादैर्भ्रंशयन्त्युत ।
जानुभिः पार्ष्णिभिश्चैव प्राणिहिंसां प्रकुर्वते ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
पादरोगैर्बहुविधैर्बाध्यन्ते श्लीपदादिभिः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते बहवो भुवि ।
वातजैः पित्तजै रोगैर्युगपत्सांनिपातिकैः ।
रोगैर्बहुविधैर्देव क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

(hapl.) lines 1825–1832. — (L. 1825) M_{1-3} चेत्; M_4 च (for ते). — (L. 1827) T_2 कासरोगादिभिर्युताः (for the post. half). — (L. 1830) D_{10} अर्थार्थं स्वादुगर्धाश्च (for the prior half). — T_1 om. line 1831. — (L. 1831) T_3 [अ]पि (for [ए]व). T_3 -गेहेषु (for -भोगेषु). — T_1 om. (hapl.) lines 1833–1842. — (L. 1833) T_2 G_{1-3} श्लेष्म- (for शोष-). — (L. 1835) G_4 मानुषे (for °षाः). G_{1-3} दृश्यंते (for क्लिश्यन्ते). G_2 कर्ण- (for कुष्ठ-). — (L. 1837) D_{10} T_2 G_{1-3} $M_{2,4}$ -नाशनाः (for °काः). — (L. 1840) D_{10} T_3 G_1 M_4 द्वेषलोभ-; T_2 दोषलोभ-; G_4 रोगलोभ- (for लोभमोह-). G_2 द्वेषलोभमदान्विताः (for the post. half). — T_3 om. (hapl.) lines 1841–1843. — (L. 1841) D_{10} T_2 G -नाशनाः (for °काः). — (L. 1844) T_1 यत्र ते; T_3 G_1 अमूते (for अत्र ते). G_2 कर्ण- (for कुष्ठ-). D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ -शतैर्वृताः; T_3 -शतैर्युताः (for -समन्विताः). — T_1 om. (hapl.) lines 1845–1846. G_4 om. (hapl.) line 1845. — (L. 1846) G_2 -कृच्छ्र- (for -कुष्ठ-). — (L. 1847) $T_{1,3}$ यथा (for नरा). T_1 येन यत्र (for यथा येन). — (L. 1848) G_1 लोके (for केचिद्). — (L. 1850) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1852. $T_{1,2}$ -समन्विताः (for -समावृताः). — (L. 1851) D_{10} T_2 G M -विघ्नं (for -हीनं). — T_1 om. line 1852. — (L. 1852) $M_{2,3}$ [अ]न्येन (for [उ]त्कृत्य). $M_{2,3}$ प्राणिनश् (for °नां). — (L. 1855) D_{10} $G_{2,4}$ ते (for तु). — D_{10} $G_{1,2}$ om. उमा. T_1 om. line 1860. — (L. 1862) T_1 स्फालनैश् (for पिटकैश्). T_1 दुःख- (for भृश-). — (L. 1864) G_1 क्लिश्यंते (for दृश्यन्ते). — T_1 om. line 1865. — (L. 1866) D_{10} मदेन (for मनुजा). $M_{2,3}$ दैवत- (for देवता-). T_3 G_3 स्वपदैर् (for

असमस्तैः समस्तैश्च आढ्या वा दुर्गतास्तथा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
स्ववशाः कोपनपरा गुरुविद्वेपिणस्तथा ।
परेषां दुःखजनका मनोवाक्कायकर्मभिः ।
छिन्दन्भिन्दंस्तुदंश्चैव नित्यं प्राणिपु निर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते बहुभिर्घोरैस्तप्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।
केचिच्छ्लीपदसंयुक्ताः केचित्काससमन्विताः ।
ज्वरातिसारतृष्णाभिः पीड्यमानास्तथापरे ।
वातगुल्मैश्च बहुभिः शोफोदरसमन्विताः ।
पादरोगैश्च विविधैर्व्रणकुष्ठभगंदरैः ।
आढ्या वा दुर्गता वापि दृश्यन्ते व्याधिपीडिताः ।
एवमात्मकृतं कर्म भुञ्जते तत्र तत्र वै ।
गूहितुं न च शक्यं वै केनचित्स्वकृतं फलम् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश भूतपाल नमोऽस्तु ते ।
ह्रस्वाङ्गाश्चैव वक्राङ्गाः कुब्जा वामनकास्तथा ।
अपरे मानुषा देव दृश्यन्ते कुणिबाहवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमन्विताः ।
धान्यमानान्विकुर्वन्ति क्रयविक्रयकारणात् ।
तुलादोषं तथा देवि घृतमानेषु नित्यशः ।
अर्घापकरणं चैव सर्वेषां क्रयविक्रये ।
अङ्गदोषकरा ये तु परेषां कोपकारणात् ।
मांसादाश्चैव ये मूर्खा अयथावद्वृथा सदा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ह्रस्वाङ्गा वामनाश्चैव कुब्जाश्चैव भवन्ति ते ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते मानुषेषु वै ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च पर्यटन्तो यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि दर्पाहंकारसंयुताः ।
बहुधा प्रलपन्त्येव प्रहसन्ति परान्भृशम् ।
मोहयन्ति परान्भोगैर्मदनैर्लोभकारणात् ।
वृद्धान्गुरूंश्च ये मूर्खा वृथैवापहसन्ति च ।
शौण्डा विदग्धाः शास्त्रेषु तथैवानृतवादिनः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिन्निरपत्याः सुदुःखिताः ।
यतन्तो न लभन्त्येव अपत्यानि यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

स्वपादैर्). G_{2} स्पर्शयंति (for भ्रंशयन्ति). — G_{2} om. from the post. half of line 1867 up to the prior half of line 1868. —(L. 1870) T_{1} क्लिश्यंते (for दृश्यन्ते). G_{1-3} बहुधा (for बहवो). T_{1} भृशं; G_{4} [ऽ]पि च (for भुवि). —(L. 1872) T_{3} रोगैश्च बहुभिर्देव (for the prior half). — T_{1} om. line 1873. —(L. 1876) T_{2} G_{4} त्वासुरं (for आ°). M आस्थिताः (for आश्रिताः). —(L. 1877) D_{10} T_{2} $G_{2.4}$ -विद्वेषणास् (for °पिणम्). —(L. 1879) M_{2} देवि (for एव). — T_{1} om. lines 1881 and 1883. —(L. 1883) $G_{1.3}$ वातादि- (for श्लीपद-). — G_{2} om. (hapl.) lines 1884–1885. —(L. 1885) D_{10} पाद-; G_{4} पद- (for वात-). T_{3} -पित्तैश् (for -गुल्मैश्). T_{1} वातजैर्बहुभिः क्लेशैः (for the prior half). D_{10} श्लेष्मदोष-; T_{3} M_{4} शोषोदर-; $G_{1.3}$ श्लेष्मरोग- (for शोफोदर-). T_{2} श्लेष्मोदरसमासिताः (for the post. half). —(L. 1886) T_{2} G_{2} वात- (for पाद-). G_{4} बहुभिर् (for विविधैर्). T_{1} पादरोगैर्बहुविधैर् (for the prior half). G_{4} प्रच्छर्दिक- (for व्रणकुष्ठ-). —(L. 1888) D_{10} $T_{1.3}$ G_{4} M_{1-3} ते (for वै). —(L. 1889) D_{10} T_{3} G_{4} M_{4} ग्रहीतुं (for गूहितुं). T_{2} G_{1-3} अभिभूतं (G_{1} °धातुं) न शक्यं हि (for the prior half). —(L. 1890) D_{10} $G_{1.2}$ भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} T_{3} G_{2} M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 203; T_{1} $G_{1.3}$ M_{1} 197; $M_{2.3}$ 198; M_{4} 195. — T_{1} om. महेश्वरः. —(L. 1898) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} अर्घापकर्षणाच्चै(G_{3} °णं चै)व (for the prior half). —(L. 1899) G_{2} -दोषपरा (for -दोषकरा). —(L. 1902) M_{1-3} कुण्यंगा (for ह्रस्वाङ्गा). M_{1-3} ह्रस्वांगाश्च (for कुब्जाश्चैव). —(L. 1904) D_{10} T_{3} G M_{4} पर्यटंते. —(L. 1906) T_{3} -संश्रिताः (for -संयुताः). T_{1} लोभमोहसमन्विताः (for the post. half). —(L. 1907) D_{10} T G हसंति च (for प्रहसन्ति). —(L. 1909) T_{1} तथा (for वृथा). —(L. 1910) $G_{1.3}$ M सदा (for तथा). — G_{2} om. (hapl.) lines 1912–1920. —(L. 1913) $G_{1.3}$ अनपत्याः (for निर°). M_{1-3} दृश्यंते निरपत्यकाः (for the post. half). —(L. 1916) T_{3} मानुषा (for मनुजा).

महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि सर्वप्राणिषु निर्दयाः ।
घ्नन्ति बालांश्च भुञ्जन्ते मृगाणां पक्षिणामपि ।
गुरुविद्वेषिणश्चैव परपुत्राभ्यसूयकाः ।
पितृपूजां न कुर्वन्ति यथोक्तं चाष्टकादिभिः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरात्प्राप्य निरपत्या भवन्ति ते ।
पुत्रशोकयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्प्रदृश्यन्ते सुदुःखिताः ।
उद्वेगवासनिरताः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।
नित्यशोकसमाविष्टा दुर्गताश्च तथैव च ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा नित्यमुत्कोचनपरायणाः ।
भीषयन्ति परान्नित्यं विकुर्वन्ति तथैव च ।
ऋणैर्वृद्धिं च ये कृत्वा दरिद्रेभ्यो यथेष्टतः ।
ऋणार्थमभिगच्छन्ति सततं वृद्धिरूपकाः ।
उद्विजन्ते हि तान्दृष्ट्वा धारकास्त्वथ कारणात् ।
अतिवृद्धिर्न कर्तव्या दरिद्रेभ्यश्च धर्मतः ।
ये श्वभिः क्रीडमानाश्च त्रासयन्ति वने मृगान् ।
प्राणिहिंसां तथा देवि कुर्वन्ति च यतस्ततः ।
येषां गृहेषु वै श्वानस्त्रासयन्ति वृथा नरान् ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगताः पुनः ।
पीडिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखसंयुताः ।
कुदेशे दुःखभूयिष्ठे व्याघातशतसंकुले ।
जायन्ते तत्र शोचन्तः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिदैश्वर्यस्थानसंयुताः ।
म्लेच्छभूमिषु दृश्यन्ते म्लेच्छैश्वर्यसमन्विताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि धनधान्यसमन्विताः ।
अयथावत्प्रयच्छन्ति श्रद्धावर्जितमेव वा ।
अपात्रेभ्यश्च ये दानं शौचमङ्गलवर्जिताः ।
ददत्येव च ये मूर्खाः श्लाघयावज्ञयापि वा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कुदेशे म्लेच्छभूयिष्ठे दुर्गमे वनसंकटे ।
म्लेच्छाधिपत्यं संप्राप्य जायन्ते तत्र तत्र वै ।
उमा ।
भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषेष्वेव केचन ।
क्लीबा नपुंसकाश्चैव दृश्यन्ते पण्डकास्तथा ।
नीचकर्मरता नीचा नीचसौख्यास्तथा भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा भूत्वा घोरकर्मरतास्तथा ।
पशुपुंस्त्वोपघातेन जीवन्ति च रमन्ति च ।
पुंस्त्वोपघातिनश्चैव नराणां कोपकारणात् ।
ये धूर्ताः स्त्रीषु गच्छन्ति अयथावद्यथेष्टतः ।
कामविघ्नकरा ये तु द्वेषपैशुन्यकारणात् ।

— (L. 1917) M_4 अंधान् (for घ्नन्ति). — (L. 1921) T_3 सुचिरं (for °रात्). — (L. 1922) D_{10} T_2 G च (for वा). — After line 1922, $G_{1,3}$ ins. :

ताहृशास्तु नरा देवि पुनर्जन्मनि दुःखिताः ।
भोगसौख्यं न विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्कुकलत्रप्रपीडिताः ।
कलत्रवन्तोऽपि सुखं नाप्नुवन्ति कदाचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
मनुजा देवि दंपत्योर्भेदकाश्च शठास्तथा ।
स्वपत्नीं वर्जयित्वा च पुंश्चल्यां निरताः शुभाः ।

— (L. 1923) T_1 दृश्यन्तेऽतीव दुःखिताः (for the post. half). — (L. 1924) D_{10} T_2 G यतव्रताः; $T_{1,3}$ ततस्ततः (for यतस्ततः). — (L. 1925) T_3 G_{1-3} नित्यं (for नित्य-). T_1 दुर्भगाश् (for दुर्गताश्). — T_1 om. lines 1927–1928. — (L. 1929) D_{10} T_2 G ऋणवृद्धिकराश्चैव; T_1 ऋणवृद्धिपरां कृत्वा (for the prior half). — (L. 1930) T_2 अपि; $G_{1,3}$ अप- (for अभि-). T_3 -पूर्वकं; M_3 (also as above) -सूचकाः (for -रूपकाः). — (L. 1931) D_{10} G_2 स्वार्थ-; T_1 ऋण-; $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M_4 त्वर्थ- (for त्वथ). — (L. 1932) D_{10} T_2 G यथेष्टतः (for -च धर्मतः). — T_1 om. line 1934. — (L. 1936) D_{10} T_1 G कालधर्मं; T_2 °धर्मे (for °धर्म-). T_3 ततः (for पुनः). — (L. 1941) D_{10} T G_{2-4} -ज्ञान- (for -स्थान-). — (L. 1945) M_{1-3} यशोर्थे कुरुते धर्मं (for the prior half). — (L. 1947) T_1 दानं (for मूर्खाः). — (L. 1951) D_{10} T_3 G च (for [ए]व). — (L. 1952) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 1953. D_{10} $T_{2,3}$ G $M_{1,4}$ पंडकाश् (for पण्ड°). — (L. 1953) T_3 नित्यं (for नीचा). — T_1 om. line 1955. — (L. 1959) T_2 तेषु (for स्त्रीषु). T_1 ये चापि स्त्रीषु गच्छंति कामव्यसनकारणात्. — (L. 1960) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 कालधर्मंगतास्तु ते; $G_{1,3,4}$ कालधर्मं गतास्तु

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
क्लीवा वर्षवराश्चैव पण्डकाश्च भवन्ति ते ।
नीचकर्मरता लोके निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परनिन्दां पुरस्कृत्य ते भवन्ति स्वकर्मणा ।
यदि चेत्संविमृश्येरंस्ते मुच्यन्ते हि किल्बिषात् ।
तत्रापि ते प्रमाद्येयुः पतन्ति नरकालये ।
स्त्रीणामपि तथा देवि यथा पुंसां तु कर्मजम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
पुंश्चल्य इति याः स्त्रीषु नीचवृत्तरताः स्मृताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कामरागसमायुक्ताः पतीनपचरन्ति वै ।
प्रतिकूलपरा यास्तु पतीन्प्रति यथा तथा ।
शौचं लज्जां तु विस्मृत्य यथेष्टपरिचारकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तास्तथाविधाः ।
बहुसाधारणा एवं पुंश्चल्यश्च भवन्ति ताः ।
पौंश्चल्यं यत्तु तद्वृत्तं स्त्रीणां कष्टतमं स्मृतम् ।
ततःप्रभृति सा देवि पतन्त्येव न संशयः ।
शोचन्ति चेत्तु तद्वृत्तं मनसा हितमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश प्रमदा विधवा भृशम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणवर्जिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

या पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कुटुम्बं तत्र वै पत्युर्नाशयन्ति वृथा तथा ।
विषदाश्चाग्निदाश्चैव पतीन्प्रति सुनिर्दयाः ।
अन्यासां हि पतीन्यान्ति स्वपतिद्वेषकारणात् ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं कथंचित्प्राप्य मानुषम् ।
तत्र ता भोगरहिता विधवास्तु भवन्ति वै ।

उमा ।

भगवन्प्रमदास्त्वन्याः पतौ ज्ञातिषु सत्स्वपि ।
लिङ्गिन्यः संप्रदृश्यन्ते पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा भावदोषेण लोभमोहसमन्विताः ।
परद्रव्यपरा लोभात्परेषां द्रव्यहारकाः ।
अभ्यसूयापरा यास्तु सपत्नीनां प्रदूषकाः ।
ईर्ष्यापराः कोपनाश्च बन्धूनां विफलाः सदा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ताः प्रिये ।

ते (for the post. half). — (L. 1964) T_1 नपुंसकाश् (for वर्षवराश्). G पंडकाश् (for पण्डकाश्). T_1 नीचकर्मरतास्तथा (for the post. half). — (L. 1965) T_2 -परा ; $M_{1.2}$ -करा (for -रता). T_1 नीचसौख्या निकृष्टाश्च (for the prior half). — T_1 om. lines 1966–1969. — (L. 1966) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ परान्दीनान्बहिष्कृत्य (for the prior half). M भजंति (for भवन्ति). — (L. 1967) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 संप्रपश्येरंस्; $G_{1.3.4}$ M_4 संप्रद्द° (for संविमृ°). D_{10} $T_{2.3}$ G_1 कल्मषात् (for किल्बिषात्). — (L. 1968) D_{10} T_3 G_3 अत्र (for तत्र). G_{1-3} पतंति निरये पुनः (for the post. half). — (L. 1969) T_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1970. T_2 प्रकीर्तितं (for तु कर्मजम्). — G_2 om. line 1970. — (L. 1970) T_1 भवंति मनुजा देवि (for the prior half). $G_{1.3.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy.: name* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.*: D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 204 ; T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ 198 ; M_3 199 ; M_4 196. — (L. 1972) D_{10} T_2 G इव (for इति). D_{10} T G_{1-3} M -वृत्ति- (for -वृत्त-). — T_1 om. line 1974. — (L. 1974) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 मनुजा (for प्रमदा). — (L. 1975) T_1 transp. the prior half and the post. half. G_2 om. from the post. half up to the post. half of line 1978. D_{10} T $G_{1.3.4}$ अति- ; $M_{1.4}$ अव- (for अप-). —(L. 1977) D_{10} T $G_{1.3.4}$ -परिचारणाः (for °चारकाः). — (L. 1979) D_{10} $T_{2.3}$ G चै (for चेन्). $T_{2.3}$ G_2 M_4 ते (for तास्). G_{1-3} यथा तथा (for तथाविधाः). — T_1 om. lines 1981–1982. — G_4 om. the ref. — (L. 1985) D_{10} $G_{2.4}$ मानुषा (for °षे). — (L. 1987) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 मनुजा ; T_1 तु महा- (for प्रमदा). — (L. 1988) T_1 स्त्रियः ; G_4 यथा (for तथा). — (L. 1990) T_1 अन्यमेव पतिं यांति (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) lines 1994–2003. — (L. 1994) D_{10} $T_{2.3}$ G लोके (for त्वन्याः). $G_{1.3.4}$ पत्यौ (for पतौ). D_{10} $T_{2.3}$ G च (for [अ]पि). — (L. 1995) D_{10} G_4 पाषंडमतमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 1998) D_{10} T_2 G_4 M_4 -हरा (for -परा). $G_{1.3}$ परद्रव्यातिलोभाच्च (for the prior half). — (L. 2001)

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि सर्वप्राणिषु निर्दयाः ।
घ्नन्ति बालांश्च भुञ्जन्ते मृगाणां पक्षिणामपि ।
गुरुविद्वेषिणश्चैव परपुत्राभ्यसूयकाः ।
पितृपूजां न कुर्वन्ति यथोक्तं चाष्टकादिभिः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरात्प्राप्य निरपत्या भवन्ति ते ।
पुत्रशोकयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्प्रदृश्यन्ते सुदुःखिताः ।
उद्वेगवासनिरताः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।
नित्यशोकसमाविष्टा दुर्गताश्च तथैव च ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा नित्यमुत्कोचनपरायणाः ।
भीषयन्ति परान्नित्यं विकुर्वन्ति तथैव च ।
ऋणैर्वृद्धिं च ये कृत्वा दरिद्रेभ्यो यथेष्टतः ।
ऋणार्थमभिगच्छन्ति सततं वृद्धिरूपकाः ।
उद्विजन्ते हि तान्दृष्ट्वा धारकास्त्वथ कारणात् ।
अतिवृद्धिर्न कर्तव्या दरिद्रेभ्यश्च धर्मतः ।
ये श्वभिः क्रीडमानाश्च त्रासयन्ति वने मृगान् ।
प्राणिहिंसां तथा देवि कुर्वन्ति च यतस्ततः ।
येषां गृहेषु वै श्वानस्त्रासयन्ति वृथा नरान् ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगताः पुनः ।
पीडिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखसंयुताः ।
कुदेशे दुःखभूयिष्ठे व्याघातशतसंकुले ।
जायन्ते तत्र शोचन्तः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिदैश्वर्यस्थानसंयुताः ।
म्लेच्छभूमिषु दृश्यन्ते म्लेच्छैश्वर्यसमन्विताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि धनधान्यसमन्विताः ।
अयथावत्प्रयच्छन्ति श्रद्धावर्जितमेव वा ।
अपात्रेभ्यश्च ये दानं शौचमङ्गलवर्जिताः ।
ददत्येव च ये मूर्खाः श्लाघयावज्ञयापि वा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कुदेशे म्लेच्छभूयिष्ठे दुर्गमे वनसंकटे ।
म्लेच्छाधिपत्यं संप्राप्य जायन्ते तत्र तत्र वै ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषेष्वेव केचन ।
क्लीबा नपुंसकाश्चैव दृश्यन्ते पण्डकास्तथा ।
नीचकर्मरता नीचा नीचसौख्यास्तथा भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा भूत्वा घोरकर्मरतास्तथा ।
पशुपुंस्त्वोपघातेन जीवन्ति च रमन्ति च ।
पुंस्त्वोपघातिनश्चैव नराणां कोपकारणात् ।
ये धूर्ताः स्त्रीषु गच्छन्ति अयथावद्यथेष्टतः ।
कामविघ्नकरा ये तु द्वेषपैशुन्यकारणात् ।

(L. 1917) M_4 अंधान् (for घ्नन्ति). — (L. 1921) सुचिरं (for °रात्). — (L. 1922) D_{10} T_2 G च (for वा). — After line 1922, $G_{1.3}$ ins.:

ताद्दशास्तु नरा देवि पुनर्जन्मनि दुःखिताः ।
भोगसौख्यं न विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्कुकळत्रप्रपीडिताः ।
कळत्रवन्तोऽपि सुखं नाप्नुवन्ति कदाचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
मनुजा देवि दंपत्योर्भेदकाश्च शठास्तथा ।
स्वपत्नीं वर्जयित्वा च पुंश्चल्यां निरताः शुभाः ।

(L. 1923) T_1 दृश्यतेतीव दुःखिताः (for the post. half). (L. 1924) D_{10} T_2 G यतन्नताः; $T_{1.3}$ ततस्ततः (for यतस्ततः). — (L. 1925) T_2 G_{1-3} नित्यं (for नित्य-). दुर्भगाश् (for दुर्गताश्). — T_1 om. lines 1927–1928. (L. 1929) D_{10} T_2 G ऋणवृद्धिकराश्चैव; T_1 ऋणवृद्धिपरां कृत्वा (for the prior half). — (L. 1930) T_2 अपि; $G_{1.3}$ अप- (for अभि-). T_3 -पूर्वकं; M_2 (also as above) -सूचकाः (for -रूपकाः). — (L. 1931) D_{10} G_2 स्वार्थ-; T_1 ऋग-; $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_4 त्वर्थ- (for त्वथ). — (L. 1932) D_{10} T_2 G यथेष्टतः (for -च धर्मतः). — T_1 om. line 1934. — (L. 1936) D_{10} T_1 G कालधर्मे; T_2 °धर्मे (for °धर्म-). T_3 ततः (for पुनः). — (L. 1941) D_{10} T G_{2-4} -ज्ञान- (for -स्थान-). — (L. 1945) M_{1-3} यशोर्थं कुरुते धर्मं (for the prior half). — (L. 1947) T_1 दानं (for मूर्खाः). — (L. 1951) D_{10} T_3 G च (for [ए]व). — (L. 1952) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 1953. D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.4}$ पंडकाश् (for पण्ड°). — (L. 1953) T_3 नित्यं (for नीचा). — T_1 om. line 1955. — (L. 1959) T_2 तेषु (for स्त्रीषु). T_1 ये चापि स्त्रीषु गच्छंति कामव्यसनकारणात्. — (L. 1960) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 कालधर्मगतास्तु ते; $G_{1.3.4}$ कालधर्मं गतास्तु

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
क्लीबा वर्षवराश्चैव पण्डकाश्च भवन्ति ते ।
नीचकर्मरता लोके निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परनिन्दां पुरस्कृत्य ते भवन्ति स्वकर्मणा ।
यदि चेत्संविमृश्येरंस्ते मुच्यन्ते हि किल्बिषात् ।
तत्रापि ते प्रमाद्येयुः पतन्ति नरकालये ।
स्त्रीणामपि तथा देवि यथा पुंसां तु कर्मजम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
पुंश्चल्य इति याः स्त्रीषु नीचवृत्तरताः स्मृताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कामरागसमायुक्ताः पतीनपचरन्ति वै ।
प्रतिकूलपरा यास्तु पतीन्प्रति यथा तथा ।
शौचं लज्जां तु विस्मृत्य यथेष्टपरिचारकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तास्तथाविधाः ।
बहुसाधारणा एवं पुंश्चल्यश्च भवन्ति ताः ।
पौंश्चल्यं यत्तु तद्वृत्तं स्त्रीणां कष्टतमं स्मृतम् ।
ततःप्रभृति ता देवि पतन्त्येव न संशयः ।
शोचन्ति चेत्तु तद्वृत्तं मनसा हितमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश प्रमदा विधवा भृशम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणवर्जिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

या पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कुटुम्बं तत्र वै पत्युर्नाशयन्ति वृथा तथा ।
विषदाश्चाग्निदाश्चैव पतीन्प्रति सुनिर्दयाः ।
अन्यासां हि पतीन्यान्ति स्वपतिद्वेषकारणात् ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं कथंचित्प्राप्य मानुषम् ।
तत्र ता भोगरहिता विधवास्तु भवन्ति वै ।

उमा ।

भगवन्प्रमदास्त्वन्याः पतौ ज्ञातिषु सत्स्वपि ।
लिङ्गिन्यः संप्रदृश्यन्ते पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा भावदोषेण लोभमोहसमन्विताः ।
परद्रव्यपरा लोभात्परेषां द्रव्यहारकाः ।
अभ्यसूयापरा यास्तु सपत्नीनां प्रदूषकाः ।
ईर्ष्यापराः कोपनाश्च बन्धूनां विफलाः सदा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ताः प्रिये ।

ते (for the post. half). — (L. 1964) T_1 नपुंसकाश् (for वर्षवराश्). G पंडकाश् (for पण्डकाश्). T_1 नीचकर्मरतास्तथा (for the post. half). — (L. 1965) T_2 -परा ; $M_{1,2}$ -करा (for -रता). T_1 नीचसौख्या निकृष्टाश्च (for the prior half). — T_1 om. lines 1966–1969. — (L. 1966) D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ परान्दीनान्बहिष्कृत्य (for the prior half). M भजंति (for भवन्ति). — (L. 1967) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 संप्रपश्येरंस् ; $G_{1,3,4}$ M_4 संप्रदृ° (for संविमृ°). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 कल्मषात् (for किल्बिषात्). — (L. 1968) D_{10} T_3 G_4 अत्र (for तत्र). G_{1-3} पतंति निरये पुनः (for the post. half). — (L. 1969) T_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1970. T_2 प्रकीर्तितं (for तु कर्मजम्). — G_2 om. line 1970. — (L. 1970) T_1 भवंति मनुजा देवि (for the prior half). $G_{1,3,4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy.* : *name* D_{10} $T_{2,3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 204 ; T_1 $G_{1,3}$ $M_{1,2}$ 198 ; M_3 199 ; M_4 196. — (L. 1972) D_{10} T_2 G इव (for इति). D_{10} T G_{1-3} M -वृत्ति- (for -वृत्त-). — T_1 om. line 1974. — (L. 1974) D_{10} $T_{2,3}$ M_4 मनुजा (for प्रमदा). — (L. 1975) T_1 transp. the prior half and the post. half. G_2 om. from the post. half up to the post. half of line 1978. D_{10} T $G_{1,3,4}$ अति- ; $M_{1,4}$ अव- (for अप-). —(L. 1977) D_{10} T $G_{1,3,4}$ -परिचारणाः (for °चारकाः). — (L. 1979) D_{10} $T_{2,3}$ G वै (for चेन्). $T_{2,3}$ G_2 M_4 ते (for तास्). G_{1-3} यथा तथा (for तथाविधाः). — T_1 om. lines 1981–1982. — G_4 om. the ref. — (L. 1985) D_{10} $G_{2,4}$ मानुषा (for °षे). — (L. 1987) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 मनुजा ; T_1 तु महा- (for प्रमदा). — (L. 1988) T_1 स्त्रियः ; G_4 यथा (for तथा). — (L. 1990) T_1 अन्यमेव पतिं यांति (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) lines 1994–2003. — (L. 1994) D_{10} $T_{2,3}$ G लोके (for त्वन्याः). $G_{1,3,4}$ पत्यौ (for पतौ). D_{10} $T_{2,3}$ G च (for [अ]पि). — (L. 1995) D_{10} G_4 पाषंडमतमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 1998) D_{10} T_2 G_4 M_4 -हरा (for -परा). $G_{1,3}$ परद्रव्यातिलोभाच्च (for the prior half). — (L. 2001)

अपलक्षणसंपन्नाः पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।
स्त्रियः प्रव्राजशीलाश्च भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्कारुवृत्तिं समाश्रिताः ।
प्रदृश्यन्ते मनुष्येषु नीचकर्मरता जनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि स्तब्धा मानयुता भृशम् ।
दर्पाहंकारसंयुक्ताः केवलात्मपरायणाः ।
तादृशा मनुजा देवि पुनर्जन्मनि शोभने ।
कारवो नटगन्धर्वाः संभवन्ति यथा तथा ।
नापिता बन्दिनश्चैव तथा वैतालिकाः प्रिये ।
एवंभूतास्त्वधोवृत्तिं जीवन्त्याश्रित्य मानवाः ।
परप्रसादनकरास्ते परैः कृतवेतनाः ।
परावमानस्य फलं भुञ्जते पौर्वदेहिकम् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
दासभूताः प्रदृश्यन्ते सर्वकर्मकरा भृशम् ।
आघातभर्त्सनसहाः पीड्यमानाश्च सर्वशः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां वित्तहारकाः ।
ऋणवृद्धिकरं कुर्याद्न्यासदत्तं तथैव च ।
निक्षेपकारणाद्दत्तं परेषां द्रव्यहारिणः ।
प्रमादाद्विस्मृतं नष्टं परेषां धनहारकाः ।
वधबन्धपरिक्लेशैर्दासत्वे कुर्वतेऽपरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ता दण्डिता यमशासनैः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते देवि सर्वथा ।
दासभूता भवन्त्येव जन्मप्रभृति मानवाः ।
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति येषां ते धनहारकाः ।
आ समाप्तेः स्वपापस्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः ।
पशुभूतास्तथा चान्ये भवन्ति धनहारकाः ।
तत्तथा क्षीयते कर्म तेषां पूर्वापराधजम् ।
अतोऽन्यथा न तच्छक्यं कर्म हातुं सुरासुरैः ।
किं तु मोक्षविधिस्तेषां सर्वथा तत्प्रसादनम् ।
अयथावन्मोक्षकामः पुनर्जन्मनि चेष्यते ।
मोक्षकामी यथान्यायं कुर्वन्कर्माणि सर्वशः ।
भर्तुः प्रसादमाकाङ्क्षेदाघातान्सर्वदा सहन् ।
प्रीतिपूर्वं तु यो भर्त्रा मुक्तो मुक्तः स्वपापतः ।
तथाभूतान्कर्मकरान्सदा संपोषयेत्पतिः ।
यथार्हं कारयेत्कर्म दण्डं कारणतः क्षिपेत् ।
वृद्धान्बालांस्तथा क्षीणान्पालयन्धर्ममाप्नुयात् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

D_{10} शोभने ; $T_{2.3}$ G ताः स्त्रियः ; M_4 ते नराः (for ताः प्रिये). — (L. 2002) D_{10} $T_{2.3}$ G अलक्षणसमायुक्ताः ; M_4 परंलक्षणसंयुक्ताः (for the prior half). — After the ref., T_2 ins. :

भगवन्प्रमदा लोके एकपुत्रा मृतप्रजाः ।
स्त्रीप्रजायै प्रजायन्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ।
महादेवः ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं शास्त्रविश्रुतम् ।
मनुजे पशुपुत्रादि ऋणयोगात्प्रजायते ।
तद्दायुस्तु न गृह्णाति कृत्वा यो न ददाति च ।
तत्र प्रजायते [कन्या] दत्त्वा हृत्वा प्रयान्ति ये ।

— (L. 2005) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 -रतास्तथा ; T_1 -करा नराः ; $G_{1.3.4}$ -करास्तथा (for -रता जनाः). — (L. 2008) $G_{1.3}$ क्रोधलोभ- (for केवलात्म-). — (L. 2009) D_{10} T G मानुषा (for मनुजा). — (L. 2010) T_2 G_3 अपरे (for कारवो). — T_1 om. line 2012. — (L. 2012) T_2 तु ये वृत्तिं (for स्त्वधोवृत्तिं). $G_{1.3}$ जीवंतो भुवि मानवाः (for the post. half). — (L. 2013) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -प्रमाधन- (for °दन-). T_2 M -परान् (for -करास्). D_{10} G_2 -वेदनाः (for -वेतनाः). — (L. 2015) T_1 भगवन्मानुषाः केचिन् (for the prior half). M मानवाः (for केचन). — (L. 2016) D_{10} T_3 G $M_{1.4}$ -कर्मपरा (for °करा). T_1 नीचकर्मरता भृशं (for the post. half). — T_1 om. line 2019. — (L. 2021) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ -कृतं कृष्या (for -करं कुर्यान्). — (L. 2022) D_{10} -कारिणा (for -कारणाद्). D_{10} T G M_4 परद्रव्यापहारिणः (for the post. half). — T_2 om. (hapl.) lines 2024–2030. — (L. 2024) $G_{2.3}$ -क्लेशाद् (for -क्लेशैर्). D_{10} T_3 G दासत्वं (for °त्वे). — T_1 om. line 2026. — (L. 2027) T_3 G_4 भविष्यंति (for भवन्त्येव). — G_2 M_{1-3} om. (hapl.) lines 2029–2030. M_4 reads line 2030 twice. — (L. 2030) M_4 (second time) वृक्ष- (for पशु-). T_1 कुर्वंति ; M_4 (both times) फलंति (for भवन्ति). — (L. 2032) T_1 अन्यथा हि (for अतोऽन्यथा). D_{10} T G M_4 मोक्तुं (for हातुं). — (L. 2036) G_4 आयामान् (for आघातान्). D_{10} T_2 G_{1-3} आयामान्सर्वथा सहन् (for the post. half). — (L. 2037) D_{10} T_2 G_4 स पावनः (for स्वपापतः). — (L. 2038) T_2 G_{1-3} $M_{2.4}$ संतोषयेत् (for संपो°). — (L. 2039) T_1 धर्मकारणपूर्वकं (for the post. half). — (L. 2040) D_{10} क्षुधा- (for तथा). — T_1

उमा ।

भगवन्मानुषेष्वेव मानुषाः समदर्शनाः ।
चण्डाला इव दृश्यन्ते स्पर्शमात्रेण दूषकाः ।
नीचकर्मकरा देव सर्वेषां मलहारकाः ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा विरूपा दुष्टचेतसः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि त्वमेकाग्रमनाः शृणु ।
ये पुरा मनुजा घोरा अतिमानयुता भृशम् ।
आत्मसंभावनायुक्ताः स्तब्धा दर्पसमन्विताः ।
प्रणामं न तु कुर्वन्ति गुरूणामपि पापकाः ।
ये स्वधर्मार्पणं कार्यमतिमानान्न कुर्वते ।
परान्संनामयन्त्येव आज्ञयात्मनि ये बलात् ।
ऋद्धियोगात्परान्नित्यमवमन्यन्ति मानवान् ।
पानपाः सर्वभक्षाश्च परुषाः कटुका नराः ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं चण्डालाः संभवन्ति ते ।
नीचकर्मरताश्चैव सर्वेषां मलहारकाः ।
परेषां वन्दनपरास्ते भवन्त्यवमानिताः ।
विरूपाः पापयोनिस्थाः स्पर्शनादपि वर्जिताः ।
कुवृत्तिमुपजीवन्ति भूत्वा ते रजकादयः ।
पुरातिमानदोषात्तु भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
तानप्यवस्थाकृपणांश्चण्डालानपि बुद्धिमान् ।
न च निन्देन्नातिकुप्येद्भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
चण्डाला अपि तां जातिं शोचन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिदाशापाशशतैर्वृताः ।
परेषां द्वारि तिष्ठन्ति प्रतिषिद्धाः प्रवेशने ।
द्रष्टुं ज्ञापयितुं चैव न लभन्ते च यत्नतः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि ऐश्वर्यस्थानसंयुताः ।
संविदं तु न कुर्वन्ति परैरैश्वर्यमोहिताः ।
द्वाराणि न ददत्येव द्वेषलोभादिभिर्वृताः ।
अवस्थामोहसंयुक्ताः स्वार्थमात्रपरायणाः ।
लुब्धा भोगयुता वापि सर्वेषां निष्फला भृशम् ।
अपि शक्ता न कुर्युर्ये परानुग्रहकारणात् ।
निर्दयाश्चैव निर्द्वारा भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
दुर्गता दुरवस्थाश्च कर्मव्याक्षेपसंयुताः ।
अभिधावन्ति ते सर्वे तमर्थमभिवेदिनः ।
राज्ञां वा राजमात्राणां द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
कर्म विज्ञापितुं भद्रे न लभन्ते कथंचन ।
प्रवेष्टुमपि ते द्वारि बहिस्तिष्ठन्ति काङ्क्षया ।

उमा ।

भगवन्मानुषे लोके मानुषेषु बहुष्वपि ।
सहसा नष्टसर्वस्वा भ्रष्टकोशपरिग्रहाः ।
दृश्यन्ते मानुषाः केचिद्राजचोरोदकादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

om. line 2041. — (L. 2041) D_{10} T_2 G M_4 भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 205; T_1 $G_{1,3}$ $M_{1,2}$ 199; M_3 200; M_4 127. — (L. 2043) G_2 -मात्रे वि- (for -मात्रेण). D_{10} स्पर्शमात्रे विदूषिताः; T_1 स्पर्शमात्रविदूषिताः; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ स्पर्शमात्रेऽपि दूषिताः (for the post. half). — (L. 2044) D_{10} $T_{1,2}$ G M_4 -रता (for -करा). $G_{1,3,4}$ -हारिणः (for -हारकाः). — T_1 om. line 2047. — (L. 2047) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तद् (for त्वम्). — (L. 2048) D_{10} T G M_4 देवि (for घोरा). — (L. 2050) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 पामराः (पापकाः). — T_1 om. lines 2051–2052. — (L. 2051) M_{1-3} इति मानं (for अतिमानान्). — (L. 2052) M_{1-3} चाज्ञया (for आ°). — (L. 2053) D_{10} वृद्धि- (for ऋद्धि-). — (L. 2057) $G_{1,3}$ M -कराश् (for -रताश्). — (L. 2058) T_1 परेषां वचने युक्ताम् (for the prior half). D_{10} T_2 G_{2-4} M_4 ते भवंत्येव मानिनः (M_4 °ताः); T_1 ते भवंत्यपमानिताः (for the post. half). — T_1 om. line 2059. — (L. 2059) D_{10} $T_{2,3}$ G स्पर्शनादिविवर्जिताः (for the post. half). — T_1 om. line 2061. D_{10} G_4 M_{1-3} om. (hapl.) lines 2062–2063. — (L. 2063) T_3 न निंदेन्नातिकुप्येत (for the prior half). — (L. 2065) T_1 आशापाशेन मोहिताः (for the post. half). — (L. 2070) D_{10} $T_{2,3}$ G संवादं (for संविदं). G_1 परैश्वर्यविमोहिताः (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 2071. — (L. 2071) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ लोभमोहादिभिर्वृताः; T_2 द्वेषलोभादिमोहिताः (for the post. half). — (L. 2073) T_1 लब्ध्वा धनं भोगयुताः (for the prior half). — (L. 2074) T_1 परानुग्रहमंततः (for the post. half). — T_1 om. lines 2075, 2077, and 2078. — (L. 2082) D_{10} T_2 G M_4 ते द्वारं; T_1 च द्वारं (for ते द्वारि). — (L. 2083) D_{10} T G M_4 भगवन्मानुषाः केचिन् (for the prior half). — (L. 2084) D_{10} नष्ट-कोश-; T_1 भ्रष्टराज- (for °कोश-). — (L. 2085) D_{10} राजचोराधिकारिभिः; $M_{1,3,4}$ °चोरोदकाग्निभिः (for the post,

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
परेषां वृत्तिनाशं तु कुर्वते द्वेषलोभतः ।
उत्कोचनपराश्चैव पिशुनाश्च तथाविधाः ।
परद्रव्यहरा घोराश्चौर्याद्वान्येन कर्मणा ।
निर्दया निरनुक्रोशाः परेषां वृत्तिनाशकाः ।
नास्तिकानृतभूयिष्ठाः परद्रव्यापहारिणः ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं तत्र दुःखसमन्विताः ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्रस्थाः प्राप्नुवन्त्येव सहसा द्रव्यनाशनम् ।
कष्टं च प्राप्नुवन्त्येव कारणाकारणादपि ।
नाशं विनाशं द्रव्याणामुपघातांश्च सर्वशः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्वान्धवैः सहसा पृथक् ।
कारणाकारणादेव सहसा प्राणनाशनम् ।
शस्त्रेण वान्यथा वापि प्राप्नुवन्ति वधं नराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि घोरकर्मरता नराः ।
आसुराः प्रायशो मूर्खाः प्राणिहिंसाप्रिया भृशम् ।
निर्दयाः प्राणिहिंसायां तथा प्राणविघातकाः ।
विश्वस्तघातकाश्चैव तथा सुप्तविघातकाः ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नास्तिका मांसभोजिनः ।
एवंयुक्तसमाचाराः प्राणिधर्मगताः पुनः ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
तिर्यग्योनिं पुनः प्राप्य तत्र दुःखपरिक्षयात् ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते प्राप्नुवन्त्येव वधबन्धान्यथा तथा ।
आढ्या वा दुर्गता वापि भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
सुप्ता मत्ताश्च विश्वस्तास्तथा ते प्राप्नुवन्त्युत ।
प्राणाबाधकृतं दुःखं बान्धवैः सहसा पृथक् ।
पुत्रदारविनाशं वा शस्त्रेणान्येन वा वधम् ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्राजभिर्नीतिकोविदैः ।
दण्ड्यन्ते मानुषे लोके मानुषाः सततं भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि मनुजांश्चेतरांश्च वा ।
क्लिष्टघातेन निघ्नन्ति प्राणान्प्राणिषु निर्दयाः ।
असुरा घोरकर्माणः क्रूरदण्डवधप्रियाः ।
ये दण्डयन्त्यदण्ड्यांस्तु राजानः कोपमोहिताः ।
हिंसाविहाराः पुरुषा मांसादा नास्तिकाः शुभे ।
केचित्स्त्रीपुरुषघ्नाश्च गुरुघ्नाश्च तथा प्रिये ।
एवंयुक्तसमाचाराः प्राणिधर्मगताः पुनः ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ।
इहैव यत्कृतं कर्म तत्परत्र फलत्युत ।

half). —G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2087) M_{1-3} आसुरीं वृत्तिमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 2091) $G_{1.3}$ परनिष्पत्तिनाशकाः (for the post. half). — T_1 om. line 2092. — (L. 2093) T_3 -सादनैः (for -शासनैः). — T_1 om. line 2094. — (L. 2095) G_2 लभंते (for लभेरंस्). T_2 $M_{1.3}$ चेत् (for ते). —M om. (hapl.) the post. half of line 2096 and the prior half of line 2097. T_1 om. lines 2097–2098. — (L. 2097) D_{10} T_3 G_4 तत्प्राप्नुवंति ; T_2 तत्राप्नु° (for च प्राप्नु°). — (L. 2098) D_{10} $G_{2.4}$ -घातं (for -घातांश्). — T_1 om. lines 2099–2100. — (L. 2100) D_{10} $T_{2.3}$ G कारणादेव सर्वेषां (for the prior half). — (L. 2101) T_1 नरा वधं (by transp.). — (L. 2103) G_{1-3} रसूनाः (for नराः). — T_1 om. lines 2105–2106. — (L. 2105) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्राणि- (for प्राण-). — T_3 om. (hapl.) line 2106. — (L. 2107) $G_{1.3}$ M_4 प्रायेण (for प्रायशो). D_{10} T G M_4 -भोजनाः (for -भोजिनः). — (L. 2108) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ कालधर्मं ; T_2 कालधर्म- (for प्राणि°). — T_1 om. line 2109. — (L. 2110) G_2 तिर्यग्योनिगतो भूत्वा (for the prior half). — (L. 2111) M_{1-3} चेत् (for ते). — T_1 om. lines 2114–2116. — (L. 2117) G राजनीतिविशारदैः (for the post. half). — (L. 2118) D_{10} G_{1-3} मानुषे (D_{10} °षाः) सर्वतोभयाः ; T G_4 °षाः सर्वतो भुवि (for the post. half). — (L. 2120) T_1 om. the post. half and the prior half of line 2121. D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषां($T_{2.3}$ G_2 °षा)श्चेतराणि वा (for the post. half). — (L. 2121) T_1 मूर्खाः (for प्राणान्). G_3 निर्भयाः (for निर्दयाः). — G_1 om. (hapl.) line 2122. — (L. 2122) M ये पुरा (for असुरा). — T_1 om. line 2123. — (L. 2124) D_{10} $T_{2.3}$ G हिंसाहंकारपरुषा (for the prior half). D_{10} G शुभाः ; M_4 प्रिये (for शुभे). — T_1 om. lines 2125–2126. M_4 om. (hapl.) line 2125. — (L. 2126) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राणिधर्मं ; G_2 प्राणधर्मं (for प्राणिधर्म-). — (L. 2127) T_1 पुनर्जन्मनि शोभने (for the post. half). — After line 2127, T_1 ins. :

दण्ड्यन्ते राजभिस्तीव्रैर्दण्डैर्नीतिपुरःसरम् ।

— (L. 2128) D_{10} $T_{2.3}$ G पूर्वजन्म- ; T_1 इहैव यत् (for पूर्वदेह-). — (L. 2129) D_{10} T_3 G_4 कर्म कृतं (by

एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
न ऋषीणां न देवानाममरत्वात्तपोबलात् ।
तैरेकेन शरीरेण भुज्यते कर्मणः फलम् ।
न तथा मानुषाणां स्यादन्तर्धाय भवेद्धि तम् ।

उमा ।

किमर्थं मानुषा लोके दण्ड्यन्ते पृथिवीश्वरैः ।
कृतापराधमुद्दिश्य हन्ता हर्तायमित्युत ।
पुत्रार्थी पुत्रकामेष्ट्या इहैव लभते सुतान् ।
तेनैव हि शरीरेण भुञ्जानाः कर्मणां फलम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके तद्भवाननुमन्यते ।
एतन्मे संशयस्थानं तत्त्वं शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि तत्त्वं शृणु समाहिता ।
कर्म कर्मफलं चेति युगपद्भुवि नेष्यते ।
यत्त्वयाभिहितं देवि हन्ता हर्तायमित्यपि ।
तेषां तत्पूर्वकं कर्म दण्ड्यते यत्र राजभिः ।
दैहिकं दुष्कृतं तेषां हेतुर्भवति शासने ।
अपराधापदेशेन राजा दण्डयति प्रजाः ।
इहलोके व्यवस्थार्थं राजभिर्दण्डनं स्मृतम् ।
उद्वेजनार्थं शेषाणामपराधं तमुद्दिशन् ।
पुराकृतफलं दण्डो दण्ड्यमानस्य तद् ध्रुवम् ।
प्रागेव च मया प्रोक्तं तत्र निःसंशया भव ।

उमा ।

भगवन्भुवि मर्त्यानां दण्डितानां नरेश्वरैः ।
दण्डेनैव तु तेनेह पापनाशो भवेन्न वा ।
एतन्मया संशयितं तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
ये नृपैर्दण्डिता भूमावपराधापदेशतः ।
यमलोके न दण्ड्यन्ते तत्र ते यमदण्डनैः ।
अदण्डिता वा ये मिथ्या मर्त्या वा दण्डिता भुवि ।
तान्यमो दण्डयत्येव स हि वेद कृताकृतम् ।
नातिक्रमेद्यमं कश्चित्कर्म कृत्वेह मानुषः ।
राजा यमश्च कुर्वाते दण्डमात्रं तु शोभने ।
उभाभ्यां यमराजभ्यां दण्डितोऽदण्डितोऽपि वा ।
पश्चात्कर्मफलं भुङ्क्ते नरके मानुषेषु वा ।
नास्ति कर्मफलच्छेत्ता कश्चिल्लोकत्रयेऽपि च ।
इति ते कथितं सर्वं निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

किमर्थं दुष्कृतं कृत्वा मानुषा भुवि नित्यशः ।
पुनस्तत्कर्मनाशाय प्रायश्चित्तानि कुर्वते ।
सर्वपापहरं चेति हयमेधं वदन्ति च ।
प्रायश्चित्तानि चान्यानि पापनाशाय कुर्वते ।
तस्मान्मे संशयो जातस्त्वं तं छेत्तुमिहार्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
संशयो हि महानेष पूर्वेषां च मनीषिणाम् ।
द्विधा तु क्रियते पापं सद्भिश्चासद्भिरेव च ।
अभिसंधाय वा नित्यमन्यथा वा यदृच्छया ।
केवलं चाभिसंधाय संरम्भाच्च करोति यत् ।
कर्मणस्तस्य नाशस्तु न कथंचन विद्यते ।
अभिसंधिकृतस्येह नैव नाशोऽस्ति कर्मणः ।

---

transp.). — (L. 2130) T_1 येषां ; $G_{1.2}$ एषां (for एषा). — (L. 2131) D_{10} $T_{1.3}$ G M_{1-3} ऋषीणां (for ऋषीणां). D_{10} G M_4 अमृतत्वात् ; T_2 अमृताच्च (for अमरत्वात्). — (L. 2133) T_1 क्षीयते बहुजन्मभिः (for the post. half). — (L. 2138) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मानुषा (for °षे). D_{10} T $G_{1.3.4}$ नानु- (for अनु-). — (L. 2139) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ; $T_{1.2}$ तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि (for the post. half). — (L. 2140) T_2 शृणु तत्त्वं (by transp.). — (L. 2141) T_3 $G_{1.3}$ M_1 कर्माकर्म- (for कर्म कर्म-) — G_2 om. lines 2142–2144. — (L. 2143) D_{10} $G_{1.3}$ M [अ]भिहिता (for °हितं). T_1 $G_{1.3.4}$ M_1 [इ]ति (for [अ]पि). — (L. 2144) $M_{1.2.4}$ दैविकं (for दैहिकं). D_{10} T $G_{1.3.4}$ देवि कर्मकृतं नै- ($T_{1.3}$ $G_{1.3}$ ते)षां (for the prior half). — (L. 2146) T_3 व्यवस्थानं ; $G_{1.3.4}$ °स्थानं (for °स्थार्थं). — T_1 om. line 2147. — (L. 2147) T_2 G_{1-3} परं धर्मं (for अप- राधं). — (L. 2151) T_3 कृतेन (for तु तेन). — (L. 2152) G_1 शंसितव्यं (for संशयितं). — T_1 om. line 2153. — (L. 2156) $G_{1.3}$ M_4 तस्यां ये (for ये मिथ्या). D_{10} T G $M_{1.2.4}$ मिथ्या (for मर्त्या). — (L. 2157) T_1 नयानयौ (for कृताकृतम्). — (L. 2160) T_1 पीडितो (for दण्डितो). — (L. 2162) T_2 G_2 कर्मफलं. — T_1 om. line 2163. — T_1 ins. after line 2165 ; M after line 2167 :

नास्ति कर्मक्षयश्चेति श्रुतं मे भगवद्वचः ।

— T_1 om. lines 2166–2168. — (L. 2168) G_2 [ऽ]-नास्ति (for जातम्). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तस्मान्मया संशयितं (for the prior half). — T_1 om. line 2169. — (L. 2170) T_1 [ऽ]यं ; M मे (for हि). — (L. 2171) T_2 G_2 विधात्रा ; $G_{1.3}$ द्विधात्र (for द्विधा तु). — (L. 2173) T_1 क्रियते च (for च करोति). — M_{1-3} repeat lines 2174–2180 after line 2224. — (L. 2175) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} (last three first time), $_4$ [प]व (for [इ]ह). D_{10} वि- (for [प]व). — (L. 2176)

अश्वमेधसहस्रैर्वा प्रायश्चित्तशतैरपि ।
अन्यथा यत्कृतं पापं प्रमादाद्वा यदृच्छया ।
प्रायश्चित्ताश्वमेधाभ्यां शोधनात्तु प्रणश्यति ।
लोकसंव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तादिरिष्यते ।
विद्ध्येवं पापके कार्ये निर्विशङ्का भव प्रिये ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश मानुषाश्चेतरा अपि ।
म्रियन्ते बहुधा लोके कारणाकारणादपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि कारणाकारणादपि ।
यथासुभिर्वियोज्यन्ते प्राणिनः प्राणिभिर्दयैः ।
तथैव ते प्राप्नुवन्ति यथैवात्मकृतं फलम् ।
विषदस्तु विषेणैव शस्त्रैः शस्त्रेण घातकः ।
एवमेव यथा लोके मानुषा घ्नन्ति मानुषान् ।
कारणैरेव ते तेन तथा स्वप्राणनाशनम् ।
प्राप्नुवन्ति पुनर्देवि नास्ति तत्र विचारणा ।
इति ते कथितं सर्वं पापकर्मफलं प्रिये ।
भूयस्तव समासेन कथयिष्यामि तच्छृणु ।
सत्यप्रमाणकरणं नित्यमव्यभिचारि च ।
यैः पुरा मनुजैर्देवि यस्मिन्काले यथा कृतम् ।
येनैव कारणेनापि कर्म यत्तु शुभाशुभम् ।
तस्मिन्काले तथा देवि तेनैव करणेन ते ।
प्राप्नुवन्ति नराः प्रेत्य निःसंदेहं शुभाशुभम् ।
इति सत्यं विजानीहि लोकतन्त्रविधिं प्रति ।
कर्म कृत्वा नरो भोक्ता स नास्ति दिवि वा भुवि ।
न शक्यं कर्म चाभोक्तुं सदेवासुरमानुषैः ।
कर्मणा ग्रथितो लोक आदिप्रभृति वर्तते ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं कर्मपाकफलं प्रिये ।
यदन्यच्च मया नोक्तं यस्मिंस्ते कर्मसंग्रहे ।
बुद्धितर्केण तत्सर्वं तथा वेदितुमर्हसि ।
कथितं श्रोतुकामायाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।
भगवन्सर्वलोकेश लोकपालनमस्कृत ।
प्रसादात्ते महादेव श्रुता मे कर्मणां गतिः ।
संगृहीतं च तत्सर्वं तत्त्वतोऽमृतसंनिभम् ।
कर्मणा ग्रथितं सर्वमिति वेद्मि शुभाशुभम् ।
गोवत्सवच्च जननीं निम्नं सलिलवत्तथा ।
कर्तारं स्वकृतं कर्म नित्यं तमनुधावति ।
कृतस्य कर्मणश्चेह न नाशोऽस्तीति निश्चयः ।

M_{1-3} (all second time) -सहस्रेण (for °स्रैर्वा). — (L. 2178) M_{1-3} (all second time) प्रायश्चित्तादिभिः पुण्यैः (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} श्रेयसा तत्; G_4 तेजसा तत् (for शोधनात्तु). — (L. 2179) T_1 प्रायश्चित्तं विधीयते (for the post. half). — T_1 om. lines 2180-2181. — (L. 2180) M_{1-3} (all second time) अंतरे च त्वदिष्यते (for the post. half). — (L. 2181) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — G_4 om. the ref. — (L. 2182) $G_{1,3}$ [इ]तरेपि वा; G_4 [इ]तरे अपि (for °रा अपि). — (L. 2183) D_{10} $T_{2,3}$ G मानुषा (for बहुधा). — (L. 2186) D_{10} T G M_4 वियुज्यंते (for वियो°). T_2 $G_{1,2}$ प्राणिभिः (for °नः). — (L. 2187) D_{10} T_3 G_4 तथैव; G_{1-3} तद्देव (for यथैव). — (L. 2188) D_{10} T G M_4 घातकाः (for °कः). — (L. 2190) D_{10} S कारणेनैव तेनाथ (T_3 तेनैव; M ते तेन) (for the prior half). — (L. 2192) G_4 देवि (for सर्वं). D_{10} T G M_4 कर्मपाक- (for पापकर्म-). — T_1 om. line 2194. — (L. 2194) D_{10} T_2 G M_4 -कारणात् (for °णं). — (L. 2197) T_1 शुभं वान्यत् (for तथा देवि). D_{10} T G M_4 कारणेनैव तेन तु ($G_{1,3}$ ते) (for the post. half). — (L. 2199) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 प्र- (for वि-). D_{10} T_3 G लोके तत्र (for लोकतन्त्र-). — (L. 2200) D_{10} T G M_4 कर्ता (for कृत्वा). T_1 नान्यो (for स न). — After line 2200, T_1 ins.:

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

— (L. 2201) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 वा भोक्तुं (for चाभोक्तुं). — T_4 om. line 2202. — (L. 2203) G_2 प्राप्तं (for प्रोक्तं). D_{10} T_2 G M_4 प्रति (for प्रिये). — T_1 om. lines 2204-2205. — (L. 2204) M यच्च हि (for अन्यच्च). G_2 प्रोक्तं (for नोक्तं). T_2 धर्म- (for कर्म-). — (L. 2205) T_2 -तत्त्वेन (for -तर्केण). $G_{1,3}$ तत्त्वं (for तथा). — (L. 2206) D_{10} T_2 G M भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name:* D_{10} T_3 G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 206; T_1 $G_{1,3}$ M_1 200; T_3 205 $M_{2,3}$ 201; M_4 198. — (L. 2207) T_1 M देव- (for सर्व-). T_3 -देवेश (for -लोकेश). T_2 नमोस्तु ते (for -नमस्कृत). — T_1 om. line 2208. — (L. 2209) T_1 त्वया प्रोक्तं (for च तत्सर्वं). — (L. 2210) T_2 G वेद (for वेद्मि). — (L. 2211) G_3 गोवत्सवत्सजननीं (for the prior half). — G_2 om. lines 2212-2217. — (L. 2212) T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2220. T_2 G_4 तद् (for तम्). — (L. 2213) T_2 तत्रश्च (for कृतस्य). $G_{1,3}$ [ए]व (for [इ]ह). D_{10} $T_{2,3}$ G transp. न and नाशो. — (L. 2214) D_{10} G_4

अशुभस्य शुभस्यापि तदप्यवगतं मया ।
भूय एव महादेव वरद प्रीतिवर्धन ।
कर्मणां गतिमाश्रित्य संशयान्मोक्तुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

यत्ते विवक्षितं देवि गुह्यमप्यसितेक्षणे ।
तत्सर्वं निर्विशङ्का त्वं पृच्छ मां शुभलक्षणे ।

उमा ।

एवं व्यवस्थिते लोके कर्मणा वृषभध्वज ।
कृत्वा तत्पुरुषः कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ।
कर्मणः स्वकृतस्येह कदा भुङ्क्ते फलं पुनः ।
इह वा प्रेत्य वा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि तद्धि गुह्यतमं शृणु ।
त्वत्प्रियार्थं प्रवक्ष्यामि देवगुह्यं शुभानने ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ।
इहैव यत्कृतं पुंसां तत्परत्र फलिष्यति ।
एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
देवानामसुराणां च अमरत्वात्तपोबलात् ।
एकेनैव शरीरेण भुज्यते कर्मणां फलम् ।
मानुषैर्न तथा देवि अन्तरं त्वेतदिष्यते ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषाणां विचेष्टितम् ।
सर्वमात्मकृतं चेति श्रुतं मे भगवन्मतम् ।
लोके ग्रहकृतं सर्वं मत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
सदैव ग्रहनक्षत्रं प्रायशः पर्युपासते ।
एतं मे संशयं देव तद्भुतं छेत्तुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वविनिश्चयम् ।
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव शुभाशुभनिवेदकाः ।
मानवानां महाभागे न तु कर्मकराः स्वयम् ।
प्रजानां तु हितार्थाय शुभाशुभविधिं प्रति ।
अनागतमतिक्रान्तं ज्योतिश्चक्रेण बोध्यते ।
किं तु तत्र शुभं कर्म सुग्रहैस्तन्निवेद्यते ।
दुष्कृतस्याशुभैरेव समवायो भवेदिति ।
तस्माद्धि ग्रहवैषम्ये वैषम्यं कुरुते जनः ।
ग्रहसाम्ये शुभं कुर्याज्जात्यां जात्यां पुराकृतम् ।
केवलं ग्रहनक्षत्रं न करोति शुभाशुभम् ।
सर्वमात्मकृतं कर्म लोकवादो ग्रहा इति ।
पृथग्ग्रहाः पृथक्कर्ता कर्त्रा स्वं भुज्यते फलम् ।
इति ते कथितं सर्वं विशङ्कां जहि शोभने ।

उमा ।

भगवन्विविधं कर्म कृत्वा जन्तुः शुभाशुभम् ।

[उ]पगतं (for [अ]व°). — Before line 2215, D_{10} ins. उमा. — (L. 2215) G_2 महाभाग (for °देव). — (L. 2216) G_4 संशयं (for °यान्). D_{10} छेत्तुम् (for मोक्तुम्). — G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2218) D_{10} T_3 G_2 तत्सर्वं निर्विशंकार्थं (for the prior half). — (L. 2219) M_3 व्यवसिते (for °स्थिते). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 कर्मणां (for °णा). — (L. 2220) T_1 च (for the second वा). — T_1 om. line 2221. — (L. 2221) T_2 तदा (for कदा). — (L. 2222) T_1 [आ]प्नोति (for देव). — (L. 2223) T_2 M_4 गुह्यतमं (for संशयितं). D_{10} T_3 G M_{1-3} नृपु (for शृणु). — (L. 2224) D_{10} गुह्यं देवि; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M_2 देवि गुह्यं (for देवगुह्यं). $G_{1,3}$ देवि गुह्यं शुभाशुभं (for the post. half). — M_{1-3} om. lines 2225–2230. — (L. 2226) G_2 [ए]त्र लिप्यते; G_4 फलिष्यते (for °ति). — T_1 om. (hapl.) lines 2228–2230. — (L. 2229) T_3 M_4 भुंजते (for भुज्यते). — (L. 2230) T_2 मानुषाणां (for °षैर्न). T_3 अंतरे (for अन्तरं). G_1 इष्यति (for °ते). M_4 फलमंतरधीयते (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ G_2 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे गुह्याधिकारे प्रायश्चित्तविषयनिश्चयः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 207; T_3 206; $G_{1,3}$ M_1 201; $M_{2,3}$ 202; M_4 199. — (L. 2231) G_2 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). — (L. 2232) T_1 ग्रह- (for आत्म-). T_1 हि (for मे). T_1 मया (for मतम्). — T_1 om. line 2233. — (L. 2233) G_3 ग्रहगतं (for °कृतं). M_4 लोके गर्भकृतं कर्म (for the prior half). — (L. 2234) D_{10} T G M_4 तदा (for सदा). — (L. 2235) D_{10} T G एष मे संशयो देव (for the prior half). D_{10} T_3 G_{1-3} तन्मे त्वं (for तद्भुतं). T_2 तन्मे शंसितुमर्हसि; G_4 तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि (for the post. half). — (L 2236) G_2 -विनिश्चितं (for °श्चयम्). — M_4 om. lines 2240–2245. — (L. 2240) M_{1-3} विद्यते (for बोध्यते). — (L. 2241) T_1 ग्रहैस्तु वि- (for सुग्रहैस्तन्). T_3 निवोध्यते (for निवेद्यते). — (L. 2242) M_{1-3} इह (for इति). — (L. 2243) $T_{1,2}$ -वैषम्यं (for °म्ये). D_{10} T_2 G विषमं (for वैषम्यं). T_1 ह्यशुभं कुरुते नरः (for the post. half). — (L. 2244) G_2 जात्यात्मानं (for जात्यां जात्यां). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ शात्वात्मा(T_3 °दा)नं तथाकृतं (for the post. half). — T_1 om. line 2247. — (L. 2247) D_{10} प्रकल्प्यंते (for पृथक्कर्ता). — (L. 2248) G_4 देवि (for सर्वं). T_1 शंकां जहि शुभानने (for the post. half). — (L. 2249) T_3 द्विविधं (for वि°). — (L. 2250) T_1 तयोः पूर्वं च कतरं (for the prior half). — (L. 2251) D_{10} G त्वम् (for इह). — $G_{1,3}$ om. the ref. — (L. 2254) M_{1-3} [ए]-

किं तयोः पूर्वकतरं भुङ्क्ते जन्मान्तरे पुनः ।
एष मे संशयो देव तं मे छेत्तुमिहार्हसि ।
महेश्वरः ।
स्थाने संशयितं देवि तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
अशुभं पूर्वमित्याहुरपरे शुभमित्यपि ।
मिथ्या तदुभयं प्रोक्तं केवलं तद्ब्रवीमि ते ।
मानुषे तु पदे कर्म युगपद्भुज्यते सदा ।
यथाकृतं यथायोगमुभयं भुज्यते क्रमात् ।
भुञ्जानाश्चैव दृश्यन्ते क्रमशो भुवि मानवाः ।
ऋद्धिं हानिं सुखं दुःखमभयं भयमेव च ।
दुःखान्यनुभवन्त्याढ्या दरिद्राश्च सुखानि च ।
यौगपद्याच्च भुञ्जाना दृश्यन्ते लोकसाक्षिकम् ।
नरके स्वर्गलोके च न तथा संस्थितिः प्रिये ।
नित्यं दुःखं हि नरके स्वर्गे नित्यं सुखं तथा ।
शुभाशुभानामाधिक्यात्कर्मणा तत्र सेव्यते ।
निरन्तरं सुखं दुःखं स्वर्गे च नरके भवेत् ।
तत्रापि सुमहत्कृत्वा पूर्वमल्पं पुनः शुभे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्प्राणिनो लोके म्रियन्ते केन हेतुना ।
जाता जाता न तिष्ठन्ति तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
आत्मकर्मक्षयाद्देहं यथा मुञ्चन्ति तच्छृणु ।
शरीरात्मसमाहारो जन्तुरित्यभिधीयते ।
तत्रात्मानं नित्यमाहुरनित्यं क्षेत्रमुच्यते ।
तत्तु कालवशाल्लोके जीर्णं भवति शोभने ।
कालश्छिनत्ति चायूंषि दिनमासर्तुहायनैः ।
कालः पचति भूतानि कालेनाकुलितं जगत् ।
कालं नातिक्रमेरन्हि सदेवासुरमानवाः ।
यथाकाशे न तिष्ठेत द्रव्यं किंचिदचेतनम् ।
तथा धावति कालोऽयं क्षणं किंचिन्न तिष्ठति ।
एवं कालेन संक्रान्तं शरीरं जर्जरीकृतम् ।
अकर्मयोग्यं संशीर्णं त्यक्त्वा देही ततो व्रजेत् ।
नित्यस्यानित्यसंत्यागाल्लोके तन्मरणं विदुः ।
न च नित्यस्य जीवस्य विनाशो विद्यते शुभे ।
स पुनर्जायतेऽन्यत्र शरीरं नवमाविशन् ।
एवं लोकगतिर्नित्यमादिप्रभृति वर्तते ।
उमा ।
भगवन्प्राणिनां बाला दृश्यन्ते मरणं गताः ।
अतिवृद्धाश्च जीवन्तो दृश्यन्ते चिरजीविनः ।
केवलं कालमरणं न प्रमाणं महेश्वर ।
तस्मान्मे संशयं ब्रूहि प्राणिनां जीवकारणम् ।
महेश्वरः ।
शृणु तत्कारणं देवि निर्णयस्त्वेक एव सः ।
जीर्णत्वमात्रं कुरुते कालो देहं न पातयेत् ।
जीर्णे कर्मणि संघातः स्वयमेव विशीर्यते ।
पूर्वकर्मप्रमाणेन जीवितं मृत्युरेव वा ।
यावत्पूर्वकृतं कर्म तावज्जीवति मानवः ।
तद्वत्कालवशाद्बाला म्रियन्ते भोगसंक्षयात् ।

तद् (for तद्). — (L. 2255) T1 देवि (for कर्म). — (L. 2257) M1-3 मानुषाः (for मानवाः). — T1 om. line 2258. — (L. 2258) D10 बुद्धिं (for ऋद्धिं). D10 T2, 3 G तत्मवमु(T3 °म)भयं भयं (for the post. half). — (L. 2259) T1 दुःखस्य शुभजातानि दरिद्राः प्राप्नुवंति च. — (L. 2260) T2 युगपद्यच्च (for यौगपद्याच्च). G1-3 M1 -साक्षिकाः (for °कम्). — T1 om. line 2261. — (L. 2262) D10 सत्यं (for नित्यं). — (L 2263) D10 T G M4 आधिक्यं (for °क्यात्). — T1 om. lines 2264-2265. — (L. 2265) D10 T3 G M2 भुक्त्वा ; M4 पश्चात् (for कृत्वा). G2 पूर्वकृतं (for °महत्). T2 शुभं (for शुभे). — (L. 2266) D10 T G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 2267) G3 प्राणिनां (for °नो). — (L. 2268) M4 जातु (for the second जाता). — (L. 2269) D10 G2 सत्यं ; T1, 2 G1, 3, 4 M4 सर्वं (for तत्त्वं). — T1 om. line 2270. — (L. 2270) G2 देवि (for देहं). — (L. 2271) T1 -समाहाराज् (for °हारो). — (L. 2272) T1 आनित्यो देह उच्यते (for the post. half). — After line 2272, D10 T G M4 read lines 2279-2281, and om. lines 2273-2275. — (L. 2276) G1, 3 M4 -मानुषाः (for -मानवाः). — T1 om. line 2277. — (L. 2278) G1, 3 किंचन (for किंचिन्न). — (L. 2279) T1 सप्राप्तं (for संक्रान्तं). T1 मर्मरी- (for जर्जरी-). G2 शरीरं जन्मजन्मानि (for the post. half). — (L. 2280) D10 T3 G4 संकीर्णं (for संशीर्णं). T1 कर्मयोगेन संक्षीर्णं (for the prior half). — (L. 2281) T1 -संयोगात् (for -संत्या°). — D10 T G M4 om. line 2282. — (L. 2284) D10 -गतं (for -गतिर्) — D10 om. lines 2285-2286. — (L. 2285) T G M4 प्राणिनो (for °नां). — (L. 2289) M4 निर्द्वन्द्वस्त्वेकम् (तत (for the post. half) — (L. 2290) D10 क्षीणत्व- (for जी°). — (L. 2291) G1, 3 संघाते (for °तः). T1 जीर्णे तु कर्मसंघाते (for the prior half). — (L. 2292) T2 -प्रकारेण (for -प्रमाणेन). D10 T2 G M3, 4 मृत्युम (for मृत्युर्). — (L. 2293) T1 पूर्वं (for पू°-). T1 om. the post. half and the prior half of

जीवन्ति चिरवृद्धाश्च तथा कर्मप्रमाणतः ।
इति ते कथितं देवि निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

भगवन्केन वृत्तेन भवन्ति चिरजीविनः ।
अल्पायुषो नराः केन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शृणु तत्सर्वमखिलं गुह्यं पथ्यतरं नृणाम् ।
ये नरा वृत्तसंपन्ना भवन्ति चिरजीविनः ।
अहिंसा सत्यवचनमक्रोधः क्षान्तिरार्जवम् ।
गुरूणां नित्यशुश्रूषा वृद्धानामपि पूजनम् ।
शौचं चाकार्यसंत्यागः सदा पथ्यस्य भोजनम् ।
एवमादि शुभं वृत्तं नराणां दीर्घजीविनाम् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण रसायननिषेवणात् ।
उदग्रसत्त्वा बलिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि चिरं तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
अपरे पापकर्माणः प्रायशोऽनृतवादिनः ।
हिंसाप्रिया गुरुद्विष्टा निष्क्रियाः शौचवर्जिताः ।
नास्तिका घोरकर्माणः सततं मांसपानपाः ।
पापाचारा गुरुद्वेषाः कोपनाः कलहप्रियाः ।
एवमेवाशुभाचारास्तिष्ठन्ति निरये चिरम् ।
तिर्यग्योनौ तथात्यन्तमल्पं तिष्ठन्ति मानुषे ।
तस्मादल्पायुषो मर्त्यास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
अगम्यदेशगमनादपथ्यानां च भोजनात् ।
आयुःक्षयो भवेन्नॄणामायुःक्षयकरा हि ते ।
भवन्त्यल्पायुषस्तैस्तैरन्यथा चिरजीविनः ।
एतत्ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश श्रुतं मे परमं हितम् ।
आत्मनो जातिसंबन्धं ब्रूहि स्त्रीपुरुषान्तरे ।
स्त्रीप्राणः पुरुषप्राण एकः स पृथगेव वा ।
एष मे संशयो देव तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
पुंस्त्वं स्त्रीत्वमिति प्राणे स्थितिर्नास्ति शुभेक्षणे ।
निर्विकारी सदैवात्मा स्त्रीत्वं पुंस्त्वं न चात्मनि ।
कर्मप्रकारेण तथा जात्यां जात्यां प्रजायते ।
अकर्ता चाविकारी च नित्यश्च पुरुषः स्मृतः ।
स्त्रीशरीरकृतं कर्म स्त्रीभावेनोपभुज्यते ।
पुरुषेण कृतं कर्म पुरुषेणैव भुज्यते ।
एवं प्रसज्यते लोके भावैकत्वेन भूयशः ।
शरीरं कर्मनानात्वाद्दृश्यते विपरीतवत् ।
कृत्वा तु पौरुषं कर्म स्त्री पुमानपि जायते ।
स्त्रीभावयुक्पुमान्कृत्वा कर्मणा प्रमदा भवेत् ।

उमा ।

भगवन्सर्वलोकेश कर्मात्मा न करोति चेत् ।
कोऽन्यः कर्मकरस्तत्र देहे तद्वक्तुमर्हसि ।

---

line 2294. — (L. 2294) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तत्र कर्म- ; G_2 तत्तत्कर्म- (for तद्वत्काल-). — (L. 2295) D_{10} T G M_4 चिरं जीवंति वृद्धाश्च (for the prior half). — T_2 om. (hapl.) lines 2298–2300. — (L. 2298) T_1 केचित् (for केन). — (L. 2299) T_3 पथ्यकरं (for °तरं). — (L 2300) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 येन वृत्तेन संपन्ना (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 2301–2306. — (L. 2302) T_2 द्विज- (for नित्य-). — (L. 2303) T_2 $G_{1.3.4}$ शौचाद् (for शौचं च). — (L. 2304) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -गुणं (for शुभं). — D_{10} G_2 om. lines 2307–2309. — (L. 2307) T_1 स्वर्गे मानुष्यलोके वा (for the prior half). — (L. 2310) T_1 सततं (for नास्तिका). T_1 नास्तिका (for सततं). — T_1 om. lines 2311–2312. — (L. 2311) D_{10} T_3 G -द्विष्टाः (for -द्वेषाः). — (L. 2312) D_{10} नरके (for निरये). — (L. 2313) G नित्यम् (for [अ]त्यन्तम्). D_{10} $T_{2.3}$ G अल्पास्तिष्ठंति मानवाः (for the post. half). — (L. 2316) M_4 -क्षयकृन्नित् (for -क्षयो भवेन्). — T_1 om. line 2317. — (L. 2317) M_4 बालाश्च (for अन्यथा). — (L. 2318) D_{10} $T_{2.3}$ G एवं (for एतत्). T_1 एतत्ते सर्वमाख्यातं (for the prior half). D_{10} T_1 भूयः किं (T_1 किं भूयः) श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 M_3 उमामहेश्वरसंवादः ; T_2 $G_{2.4}$ उमामहेश्वरसंवादे आयुःक्षयलक्षणं ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे गुह्याधिकरणं. — *Adhy. no.* : T_1 201 ; T_2 G_2 208 ; T_3 207 ; $G_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ 202 ; M_3 203. — (L. 2319) D_{10} T G देवदेव महादेव श्रुतं मे (T_1 श्रुतं ते ; T_3 शृणु तं) भगवन्निदं. — (L. 2320) T_1 -पुरुषांतरं. — (L. 2321) G_{1-3} स्त्रीप्राणाः पुरुषप्राणा (for the prior half). T_1 G_{1-3} एकतः ; M एकस्तु (for एकः स). — (L. 2322) T_2 शंसितुम् (for छेत्तुं त्वम्). — (L. 2323) M. समाहितं. — (L. 2324) D_{10} T G $M_{2.4}$ स्त्रीत्वं पुंस्त्वम् (by transp.). — (L. 2325) D_{10} T G निर्विकारः (for °कारी). T_3 चात्मनः (for °नि). — D_{10} T G om. lines 2327–2331. — (L. 2332) M_4 पौषिकं (for पौरुषं). T_2 कृत्वात्मपुरुषं कर्म ; G_{1-3} कृत्वा कर्म पुमान्स्त्री वा (for the prior half). $T_{1.2}$ M_4 अभि- (for अपि). — (L. 2333) G_{1-3} स्त्रीभावं यत् (for °वयुक्). T_1 स्त्रीभावयुक्तस्तु पुमान् (for

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि कर्तारमात्मा हि न च कर्मकृत् ।
प्रकृत्या गुणयुक्तेन क्रियते कर्म नित्यशः ।
शरीरं प्राणिनां लोके यथा पित्तकफानिलैः ।
व्याप्तमेव त्रिभिर्दोषैस्तथा व्याप्तं गुणैस्त्रिभिः ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्त्वेते शरीरिणः ।
प्रकाशात्मकमेतेषां सत्त्वं सततमिष्यते ।
रजो दुःखात्मकं तत्र तमो मोहात्मकं स्मृतम् ।
त्रिभिरेतैर्गुणैः सर्वं लोके कर्म प्रवर्तते ।
सत्यं प्राणिदया शौचं श्रेयः प्रीतिः क्षमा दमः ।
एवमादि तथान्यच्च कर्म सात्त्विकमिष्यते ।
दाक्ष्यं कर्मपरत्वं च लोभो भोगविधिं प्रति ।
कलत्रसङ्गो माधुर्यं नित्यमैश्वर्यलुब्धता ।
रजसश्चोद्भवं चैतत्कर्म नानाविधं सदा ।
अनृतं चैव पारुष्यं श्रुतिविद्वेषता भृशम् ।
हिंसापरत्वं नास्तिक्यं निद्रालस्यभयानि च ।
तमसश्चोद्भवं चैतत्कर्म पापयुतं सदा ।
तस्माद्गुणमयः सर्वः कार्यारम्भः शुभाशुभः ।
तस्मादात्मानमव्यग्रं विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।
सात्त्विकाः पुण्यलोकेषु राजसा मानुषे पदे ।
तिर्यग्योनौ च नरके तिष्ठेयुस्तामसा नराः ।

उमा ।

किमर्थमात्मा भेद्यः सन्देहे शस्त्रेण वा हते ।
स्वयं प्रणश्यते देही तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
एतन्नैयायिकैश्चापि मुह्यते सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
कर्मक्षये तु संप्राप्ते प्राणिनां देहधारिणाम् ।
उपद्रवो भवेद्देहे येन केनापि हेतुना ।
तन्निमित्तं शरीरी तु शरीरं प्राप्तसंक्षयम् ।
अपयाति परित्यज्य ततः कर्मवशेन सः ।
देहक्षतेऽपि नैवात्मा वेदनाभिर्न चाल्यते ।
तिष्ठेत्कर्मफलं यावद्भजेत्कर्मक्षये पुनः ।
आदिप्रभृति लोकेऽस्मिन्नेवमात्मगतिः सदा ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश कर्मणैव शुभाशुभम् ।
यथायोगं फलं जन्तुः प्राप्नोतीति विनिश्चयः ।
परेषां विप्रियं कुर्वन्यथा संप्राप्नुयाच्छुभम् ।
यद्येतदस्ति चेद्देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदप्यस्ति महाभागे अभिसंधिफलं नृणाम् ।
हितार्थं दुःखमन्येषां कृत्वाशुभमवाप्नुयात् ।
दण्डयन्भर्त्सयन्राजा प्रजाः पुण्यमवाप्नुयात् ।

---

the prior half). — (L. 2334) $G_{1.3}$ M_4 कर्मात्मानं; G_2 कर्मणा न (for कर्मात्मा न). G_2 च (for चेत्). T_1 आत्मा वा अथ देहे वा भजते कर्मकर्तृतां. — (L. 2335) T_1 [ऽ]त्र (for ऽन्यः). D_{10} T G देहे तन्मे त्वं (for तत्र देहे तद्). — (L. 2339) D_{10} T G त्रिभिर्गुणैः (by transp.). — T_1 om. lines 2340–2345. — (L. 2340) D_{10} T_{2-4} G चैव (for इति). — (L. 2343) D_{10} G युक्तं; T_2 नित्यं (for सर्वं). D_{10} तेन (for लोके). — (L. 2344) T_2 M_2 शौर्यं (for श्रेयः). M_4 दया (for दमः). — (L. 2345) T_3 $G_{1.3}$ M_3 उच्यते (for इष्यते). G_4 सात्त्विकं कर्म उच्यते (for the post. half). — (L. 2346) D_{10} T_3 G मोहो; T_2 मोह- (for भोग-). — (L. 2348) M [उ]द्भवस्य (for °वं च). T_1 रजसश्चाद्भुतं चैव (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 2349–2351. — (L. 2350) D_{10} T_2 G हिंसा सत्यं च; T_2 हिंसात्वं चैव (for °परत्वं). — G_2 om. lines 2351–2354. — (L. 2351) T_1 $M_{1.2}$ [उ]द्भवति (for [उ]द्भवं च). T_1 पापकरं (for °युतं). D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ तथा (for सदा). — (L. 2352) T_1 M_4 तस्माद्गुणमयं सर्वं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_1 शुभाशुभं. — (L. 2354) M_4 सर्व- (for पुण्य-). T_2 -लोके तु (for -लोकेषु). T_1 राजसा मानुषेषु वै; M_4 मानुषा राजसाः पदे (for the post. half). — $G_{3.4}$ om. the ref. — (L. 2356) $T_{2.3}$ G भिन्नेस्मिन् (for भेद्यः सन्). — (L. 2357) D_{10} T G स्वयं प्रयास्यति तदा (for the prior half). — (L. 2359) $G_{1.3}$ निर्णायकैश्; G_2 निर्णायिकैश्; G_4 निर्मा° (for नैया°). — (L. 2360) T_2 $G_{1.3.4}$ प्राणिनां जन्मकारि- (T_3 °धर्मि)णां (for the post. half). — (L. 2362) T_1 G_3 शरीरं (for °री). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्राप्य (for प्राप्त-). T_1 स तदा प्राप्य संक्षयं (for the post. half). — (L. 2364) M_{1-3} देहे (for देह-). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 -क्षये (for -क्षते). T_1 च (for न). G_{1-3} बाध्यते (for चाल्यते). — (L. 2365) T_1 कर्मक्षयं (for °ये). — (L. 2366) G_2 आदि- (for आत्म-). D_{10} T_1 $G_{1.3.4}$ M स्मृता; T_3 तदा (for सदा). — (L. 2367) D_{10} T G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 209; T_1 202; T_3 208; $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ 203. — (L. 2368) M_4 सर्व- (for देव-). — (L. 2369) T_1 -योगबलं (for

गुरुः संतर्जयञ्शिष्यान्भर्ता भृत्यजनं स्वकम् ।
उन्मार्गप्रतिपन्नांश्च शास्ता धर्मफलं लभेत ।
चिकित्सकश्च दुःखानि जनयन्हितमाप्नुयात् ।
यज्ञार्थं पशुहिंसां च कुर्वन्नपि न हिंसकः ।
एवमन्ये सुमनसो हिंसकाः स्वर्गमाप्नुयुः ।
एकस्मिन्निहतेऽभद्रे बहवः सुखमाप्नुयुः ।
तस्मिन्हते भवेद्धर्मः कुत एव तु पापकम् ।
अभिसंधेरजिह्मत्वाच्छुद्धे धर्मस्य गौरवात् ।
एतत्कृत्वा तु पापिष्ठान्दोषान्न प्राप्नुयात्कचित् ।

उमा ।

भगवन्सर्वमर्त्यानां ज्ञानी भवति सत्तमः ।
किमवेक्ष्य तदुत्पन्नं ज्ञानं तस्य फलं च यत् ।
कृत्रिमं तत्स्वभावं वा तन्मे शंसितुमर्हसि ।

नारदः* ।

एतच्छ्रुत्वा महादेवो जगौ ज्ञानस्य संभवम् ।

महेश्वरः ।

स्थावरं जंगमं चेति जगद्द्विविधमुच्यते ।
चतस्रो जातयस्तत्र प्रजानां क्रमशो यथा ।
तेषामुद्भेदजा वृक्षा लता वल्ल्यश्च वीरुधः ।
दंशयूकादयश्चान्ये स्वेदजाः कृमिजातयः ।
पक्षिणश्छिद्रकर्णाश्च प्राणिनस्त्वण्डजाः स्मृताः ।
मृगव्यालमनुष्यांश्च विद्धि तेषां जरायुजान् ।
एवं चतुर्विधां जातिमात्मा संश्रित्य तिष्ठति ।
स्पर्शेनैकेन्द्रियेणात्मा तिष्ठत्युद्भेदजेषु वै ।
शरीरस्पर्शरूपाभ्यां क्लेदजेष्वपि तिष्ठति ।
पञ्चभिश्चेन्द्रियद्वारैर्जीवन्त्यण्डजरायुजाः ।
तथा भूम्यम्बुसंयोगाद्भवन्त्युद्भेदजाः प्रिये ।
शीतोष्णयोस्तु संयोगाज्जायन्ते क्लेदजाः प्रिये ।
अण्डजाश्चापि संयोगाज्जायन्ते क्षेत्रबीजयोः ।
शुक्लशोणितसंयोगात्संभवन्ति जरायुजाः ।
जरायुजानां सर्वेषां मानुषं पदमुत्तमम् ।
सकलैरिन्द्रियैर्मर्त्याः संयुक्ता जल्पिनस्तथा ।
भयं रतिश्च चित्तं तद्विद्यते मृगपक्षिषु ।
धर्माधर्मौ च विज्ञानं नैव पक्षिमृगादिषु ।
बुद्धिः सत्त्वं धृतिर्लज्जा ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
ऊहापोहौ च मर्त्येषु गुणा नानाविधाः स्मृताः ।
मानुषं हि पदं तस्माद्विशिष्टमिह लक्ष्यते ।
महता धर्मकार्येण प्राप्यते जन्म मानुषम् ।
अतः परं तमोत्पत्तिं शृणु देवि समाहिता ।
द्विविधं हि तमो लोके शार्वरं देहजं तथा ।
ज्योतिर्भिश्चाग्निना लोके नाशं गच्छति शार्वरम् ।
देहजं तु तमो घोरं तैः समस्तैर्न शाम्यति ।
तमसस्तस्य नाशार्थं नोपायमधिजग्मिवान् ।
तपश्चकार विपुलं लोककर्ता पितामहः ।
चतुरस्तु समुद्भूता वेदाः साङ्गाः सहोत्तराः ।

-योगं फलं). — T_1 om. lines 2370 2383. — (L. 2371) D_{10} $T_{2,3}$ G यद्येतदासिंश्चेद्दहे (T_2 °श्चोद्देशे) (for the prior half). — (L. 2372) D_{10} $T_{2,3}$ G -बलान् (for -फलं). — (L. 2373) D_{10} $T_{2,3}$ G [अ]सुखम् (for [अ]शुभम्). — D_{10} om. (hapl.) line 2374. M_4 om. (hapl.) lines 2374–2377. — (L. 2374) T_2 जनान् (for प्रजाः). — (L. 2375) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ -जनान्स्वकान् (for -जनं स्वकम्). G_2 भक्तान्पुण्यजनान्स्वकान् (for the post. half). — (L. 2378) T_2 -हिंसाश् (for -हिंसां). D_{10} $T_{2,3}$ G लिप्यते (for हिंसकः). — (L. 2381) D_{10} $T_{2,3}$ G पातकं (for पापकम्). — $G_{1,3,4}$ read line 2382 twice. — (L. 2382) D_{10} अगुह्यत्वाच् (for अजिह्म°). G_1 (first time). $_{2,3,4}$ (last two first time) अहिंसतेति हत्वा तु (for the prior half). M शुभे (for शुद्धे). G_1 (first time). $_{2,3,4}$ (last two first time) कर्मणि (for धर्मस्य). —(L. 2383) D_{10} G पापेभ्यो (for पापिष्ठान्). D_{10} T_3 G_4 न दोषं. G_{1-3} न दोषं प्राप्नुयुः कश्चित् (for the post. half). — For line 2384, D_{10} T G subst.:

चतुर्विधानां जन्तूनां कथं ज्ञानमिह स्मृतम् ।

—D_{10} T G Kumbh. and Madras eds. om. lines 2386–2387. M om. the ref.(नारदः*). —(L. 2389) D_{10} T G योनयस् (for जात°). —(L. 2390) D_{10} T G M_4 उद्भिदजा (for उद्भे°). —(L. 2391) T_1 दंदशूकादयश्चान्ये (for the prior half). —(L. 2392) G_2 चंद्र- (for छिद्र-). T_1 पक्षिणः क्षुद्रकर्माणः (for the prior half). T_1 यतः ; $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ M_1 मताः (for स्मृताः). — (L. 2393) T_1 मृगांश्चैव (for मृगव्याल-). T_1 चैतान् (for तेषां). — (L. 2395) T_2 स्वांशेन (for स्पर्शेन). — (L. 2396) D_{10} T G_{2-4} स्वेदजेषु (for क्ले°). M [ए]व (for [अ]पि). G_1 स्वेदजेष्ववतिष्ठते (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) the post. half of line 2398 and the prior half of line 2399. — (L. 2399) D_{10} T G स्वेदजाः (for क्ले°). M प्रजाः (for प्रिये). — (L. 2400) D_{10} T G transp. संयोगाज् and जायन्ते. D_{10} T G क्षेत्र- (for क्षेत्र-). — (L. 2401) Kumbh. and Madras eds. शुक्र- (for शुक्ल-). — D_{10} T G om. lines 2403–2409. —(L. 2410) M श्रुतोत्पत्तिं (for तमो°). — M_4 om. from शार्वरं in the post. half (of line 2411) up to ज्योतिर्भिश्च (in line 2412). —(L. 2412) D_{10} T G M_4 तमो (for [अ]ग्निना). — (L. 2413) D_{10} T $G_{2,4}$

तांल्लब्ध्वा मुमुदे ब्रह्मा लोकानां हितकारणात् ।
देहजं तत्तमो घोरमभूत्तेनैव नाशितम् ।
कार्याकार्यमिदं चेति वाच्यावाच्यमिदं त्विति ।
यदि चेन्न भवेल्लोके श्रुतं चारित्रदेशिकम् ।
पशुभिर्निर्विशेषं तु चेष्टन्ते मानुषास्त्विति ।
यज्ञादीनां समारम्भः श्रुतेनैव विधीयते ।
यज्ञस्य फलयोगेन देवलोकः समृध्यते ।
प्रीतियुक्ताः पुनर्देवा मानुषाणां फलन्त्युत ।
एवं नित्यं प्रवर्धेते रोदसी च परस्परम् ।
लोकसंधारणं तस्माच्छ्रुतमित्यवधारय ।
ज्ञानाद्विशिष्टं जन्तूनां नास्ति लोकत्रयेऽपि च ।
सहजं तत्प्रधानं स्यादपरं कृत्रिमं श्रुतम् ।
उभयं यत्र संपन्नं भवेत्तत्र तु शोभनम् ।
संप्रगृह्य श्रुतं सर्वं कृतकृत्या भवन्त्युत ।
उपरीव च मर्त्यानां देववत्संप्रकाशते ।
कामं क्रोधं भयं दर्पमज्ञानं चैव बुद्धिजम् ।
तच्छ्रुतं नुदति क्षिप्रं यथा वायुर्बलाहकान् ।
अल्पमात्रं कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतां महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेत् ।
परावरज्ञो भूतानां ज्ञानवांस्तत्त्वविद्भवेत् ।
एवं श्रुतफलं सर्वं कथितं ते शुभेक्षणे ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिज्जातिस्मरणसंयुताः ।
किमर्थं तेऽभिजायन्ते जानन्तः पौर्वदेहिकम् ।
एतन्मे तत्त्वतो देव मानुषेषु वदस्व भोः ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु शोभने ।
ये मृताः सहसा मर्त्या जायन्ते सहसा पुनः ।
तेषां पौराणिकोऽभ्यासः कंचित्कालं स तिष्ठति ।
तस्माज्जातिस्मरा लोके जायन्ते बोधसंयुताः ।
तेषां विवर्धतां संज्ञा स्वप्नवत्सा प्रणश्यति ।
परलोकस्य चास्तित्वे मूढानां कारणं च तत् ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिन्मृता भूत्वा हि संप्रति ।
निवर्तमाना दृश्यन्ते देहेष्वेव पुनर्नराः ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु शोभने ।
प्राणैर्वियोज्यमानानां बहुत्वात्प्राणिनां क्षये ।
तथैव नामसामान्याद्यमदूता नृणां भुवि ।
वहन्ति ते क्वचिन्मोहादन्यांस्त इति यामिकाः ।
निर्विकारं हि तत्सर्वं यमो वेद कृताकृतम् ।
तस्मात्संयमिनीं प्राप्य यमेनैते विमोक्षिताः ।
पुनरेव निवर्तन्ते शेषं भोक्तुं स्वकर्मणः ।
स्वकर्मण्यसमाप्ते तु न म्रियन्ते हि मानवाः ।

उमा ।

भगवन्सुप्तमात्राणां मर्त्यानां स्वप्नदर्शनम् ।

लोके; $G_{1.3}$ लोकैस् (for घोरं). T_1 ज्योतिर्भिर्न हि नश्यति (for the post. half). — (L. 2415) D_{10} T G चचार (for चकार). — (L. 2416) D_{10} T G M_4 चरतस् (for चतुरस्). T_1 सहेतराः (for सहोत्तराः). — (L. 2417) D_{10} T G -काम्यया (for -कारणात्). — (L. 2418) G_{1-3} M_4 तु (for तत्). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ श्रुतैरेव विनाशितं; T_1 ततस्तैरेव नश्यति; T_3 वेदैरेव विनाशितं (for the post. half). — (L. 2420) M लभेल् (for भवेल्). T_1 G_2 -दर्शनं (for -देशिकम्). — (L. 2421) D_{10} $T_{2.3}$ G अपि; T_1 भुवि (for त्विति). — (L. 2423) T_1 -भोगेन (for -योगेन). — (L. 2424) D_{10} T G भवंति (for फलन्ति). — (L. 2425) T_1 प्रमोदेते (for प्रवर्धेते). — (L. 2426) M_4 -संधारणात् (for °रणं). T_2 श्रुताद् (for श्रुतम्). T_2 $G_{1.2}$ [उ]प- (for [अ]व-). — (L. 2428) T_1 G_4 स्मृतं (for श्रुतम्). — (L. 2430) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ कृतकृत्यो भवत्युत (for the post. half). — (L. 2431) D_{10} $T_{2.3}$ G [उ]परि (for [इ]व च). — (L. 2432) T_3 कामक्रोध-; $G_{3.4}$ कामक्रोधं (for कामं क्रोधं). G_2 धर्मम् (for दर्पम्). — D_{10} T_1 om. (hapl.) line 2436. — (L. 2437) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ शुभ-; T_1 श्रुते (for श्रुत-). — G_4 om. the ref. — (L. 2439) D_{10} T G अभि- (for तेऽभि-). T_1 पूर्वदैहिकं (for पौर्वदे°). — M om. line 2440. — (L. 2441) D_{10} T G शृणु तत्त्वं समाहिता (for the post. half). — (L. 2443) T_1 धर्मः; G_{1-3} M_{1-3} बोधः; M_4 [ऽ]-भ्यासात् (for °सः). T_1 G_2 किंचित्कालं (for कंचि°). — (L. 2445) $G_{1.3}$ सं- (for वि-). T_1 $G_{1.3.4}$ सं- (for सा). — (L. 2446) M_4 परस्यैकस्य नास्तित्वे (for the prior half). D_{10} T_3 लोकानां (for मूढानां). — (L. 2447) T_1 मानवाः (for मानुषाः). — (L. 2449) M_4 भामिनि (for शोभने). — (L. 2450) T_2 वधे (for क्षये). — (L. 2451) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राप्ति (for भुवि). — (L. 2452) T_1 निहंत्येते (for वहन्ति ते). D_{10} T $G_{1.3.4}$ अन्यम(D_{10} T_1 °न्यं म)र्त्यं तु धार्मि(T_1 यामि)काः; G_2 अद्य मर्त्यास्तु धार्मिकाः; M_4 अन्यस्त्वं चेति यामिकाः (for the post. half). — (L. 2453) D_{10} धर्मो (for यमो). — (L. 2454) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ संयमनीं (for °मिनीं). D_{10} $T_{1.2}$ G [ए]केन (for [ए]ते वि-). T_3 यमेनैकेन तोषिताः (for the post. half). — (L. 2456) T_3 G_4 निवर्तते (for न म्रियन्ते). G_{1-3} पुनर्जीवंति मानुषाः (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 2457–2462. — (L. 2457)

किं तत्स्वभावमन्यद्वा तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
सुप्तानां तु पुनश्रेष्ठा स्वप्न इत्यभिधीयते ।
अनागतमतिक्रान्तं पश्यते संचरन्मनः ।
निमित्तं च भवेत्तस्मात्प्राणिनां स्वप्नदर्शनम् ।
एवं ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।
भगवन्सर्वभूतेश लोके कर्मक्रियापथे ।
दैवात्प्रवर्तते सर्वमिति केचिद्व्यवस्थिताः ।
अपरे चेष्टया चेति दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः क्रियाम् ।
पक्षभेदे द्विधा चास्मिन्संशयस्थं मनो मम ।
तत्त्वं वद महादेव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
न दैवं कुरुते कर्म लोके देवि शुभाशुभम् ।
लक्ष्यते द्विविधं कर्म मानुषाणां शुभानने ।
पुराकृतं तयोरेकमैहिकं च परं तथा ।
अदृष्टं पौर्विकं कर्म तद्दैवमिति लक्ष्यते ।
ऐहिकं दृष्टकरणं तन्मानुषमिति स्मृतम् ।
मानुषं च क्रियामात्रं दैवात्संभवते फलम् ।
एवं तदुभयं सर्वं मानुषं विद्यते नृपु ।
लौकिकं तत्प्रवक्ष्यामि दैवमानुषनिर्मितम् ।
कृषौ तु दृश्यते कर्म कर्षणं वपनं तथा ।
रोपणं चैव लवनं यच्चान्यत्पौरुषं स्मृतम् ।
काले वृष्टिः सुवापश्च प्ररोहः पक्तिरेव च ।
एवमादि तु यच्चान्यत्तद्दैवतमिति स्मृतम् ।
प्रवापः पौरुषं कर्म सिद्धिर्दैवमिति स्मृतम् ।
दैवादसिद्धिश्च भवेद्दुष्कृतं चास्ति पौरुषे ।
सुयत्नाल्लभते कीर्तिं दुर्यत्नादयशस्तथा ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
उमा ।
भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
कथमात्मा सदा गर्भं संविशेत्कर्मकारणात् ।
तन्मे वद महादेव तद्धि गुह्यं परं मम ।
महेश्वरः ।
शृणु भामिनि तद्गुह्यं गुह्यानां परमं प्रिये ।
देवगुह्यादपि परमात्मगुह्यमिति स्मृतम् ।
देवासुरास्तन्न विदुरात्मनो हि गतागतम् ।

D10 T2 G M4 -मात्रेण (for -मात्राणां). D10 T2 प्राणिनां (for मर्त्यानां). — G2 om. (hapl.) lines 2458–2461. —(L. 2459) D10 T2.3 G1.3.4 मनश्रेष्ठा (for पुन°). —(L. 2461) M4 -दर्शने (for °नम्). — (L. 2462) D10 T3 G देवि (for सर्वं). D10 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon om. in T1. — *Adhy. name :* D10 T2 G2 उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणं ; T3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D10 T2 G2.4 210 ; T3 209 ; G1.3 M1 204 ; M2.3 205 ; M4 202. — (L. 2463) T1 -लोकेश (for -भूतेश). T3 -फले (for -पथे). T1 सर्वलोकनमस्कृत (for the post. half). — (L. 2465) T1 [अ]पि (for [इ]ति). — (L. 2467) T1 परं (for वद). — (L. 2469) D10 T2.3 G2.4 तदेवं ; T1 सदैवं ; G1.3 तद्दैवं (for न दैवं). T3 om. (hapl.) from. the post. half up to the prior half of line 2472. — (L. 2470) D10 T2 G मानुषेष्वेव तच्छृणु (for the post. half). — G2 om. lines 2471–2475. — (L. 2471) T1 द्वयोर् (for तयोर्). D10 त्वितरत् ; T1 त्वपरं ; T2 G1.3.4 त्वितरं (for च परं). — (L. 2472) D10 T1.2 G1.3.4 अदृष्टपूर्वं यत्कर्म (for the prior half). — (L. 2473) D10 T G1.3.4 विहीनं (for ऐहिकं). — T1 om. (hapl.) lines 2474–2478. — (L. 2475) D10 T2.3 G1.3.4 कर्म (for सर्वं). D10 वृद्धिवन् ; T2.3 G1.3.4 विद्धि तन् (for विद्यते). — (L. 2477) M4 मर्दनं (for वपनं). — After line 2477, M4 reads line 2481. T1 M4 read line 2478 after line 2505. D10 T2.3 G repeat lines 2478–2480 after line 2505. — (L. 2478) T1 रोपणं कर्षणं चैव ; M4 शोधनं लक्षणं चैव (for the prior half). — After the prio. half, M4 ins. :

लवणं मर्दनं च यत् ।
एवमादीह यत्कर्म.

— (L. 2479) D10 G (all both times) सुवापं (for °पश्). T1 प्ररोहोत्पत्तिरेव च (for the post. half). — (L. 2480) After the prior half, M4 ins. :

*** क्रियया प्रिये ।
स्वयंभूतममानुष्यं.

G1.3 (both both times) M1 तत्तद्दैवम् ; M2 तत्तु दैवम् (for तद्दैवतम्). — D10 T G om. (hapl.) line 2481 — (L. 2481) M4 प्रयत्नं (for प्रवापः). — G2 om. (hapl.) lines 2482–2489. — (L. 2482) G1.3 [अ]पि ; M4 [अ]त्र (for [अ]स्ति). T1 मानुषे (for पौरुषे). — After line 2484, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no :* 203]. M2 reads lines 2506–2546 after line 2484. M1.3 read lines 2485–2506 after line 2546. — (L. 2485) D10 T G1.3.4 -लोकेश (for -भूतेश). M4 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). — (L. 2487) T3 महाभाग (for °देव). D10 T2.3 G1.2.4 मन्ये (for मम). — (L. 2488) D10 T1.3 G1.3.4 M3 सर्वं (for गुह्यं). M4 शृणु ते कथयिष्यामि

अदृश्यो हि स देवानां शैघ्र्यात्सौक्ष्म्यान्निराश्रयात् ।
अतिमात्रातिमायानामात्ममाया सदेष्यते ।
सोऽयं चतुर्विधां जातिं संविशत्यात्ममायया ।
मैथुनं शोणितं बीजं दैवं चाप्यत्र कारणम् ।
बीजशोणितसंयोगो यदा संभवते शुभे ।
तदात्मा विशते गर्भमेवमण्डजरायुजे ।
शीतोष्णयोस्तु संयोगे स्वेदजेष्ववतिष्ठति ।
बीजभूमिजलानां तु योगादुद्भेदजेषु च ।
एवं संयोगकाले तु आत्मा गर्भत्वमेयिवान् ।
कललाज्जायते पिण्डं पिण्डात्पेश्यर्बुदं भवेत् ।
व्यक्तिभावं गते चैव कर्म त्वाश्रयते क्रमात् ।
एवं स्त्रीपुरुषसंयोगं पौरुषं विद्धि भामिनि ।
अपत्यलाभो यच्चान्यत्तद्दैवमिति संस्मृतम् ।
एवं विवर्धमानेन कर्मात्मा सह वर्तते ।
एवमात्मगतिं विद्धि यन्मां पृच्छसि सुव्रते ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव ज्योतिषामयनं तथा ।
अबुद्धिगम्यं यन्मर्त्यैर्हेतुभिर्वा न विद्यते ।
तादृशं कारणं दैवं शुभं वा यदि वेतरत् ।
यादृशं चात्मना शक्यं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ।
केवलं फलनिष्पत्तिरेकेन न तु शक्यते ।
पौरुषेण च दैवेन युगपद्ग्रथितं प्रिये ।
तयोः समाहितं कर्म शीतोष्णं युगपत्तथा ।
पौरुषं तु तयोः पूर्वमारब्धव्यं विजानता ।
आत्मना नैव शक्यं हि न तथा कीर्तिमाप्नुयात् ।
खननान्मथनाल्लोके जलाग्निप्रापणं यथा ।
तथा पुरुषकारे तु दैवसंपत्समाहिता ।
नरस्याकुर्वतः कर्म दैवसंपन्न लभ्यते ।
तस्मात्सर्वसमारम्भो दैवमानुषनिर्मितः ।
असुरा राक्षसाश्चैव मन्यन्ते लोकनायकाः ।
न पश्यन्ते च ते पापाः केवलं मांसभक्षकाः ।
प्रच्छादितं हि तत्सर्वं गुह्यकामा हि देवताः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि देवगुह्यं पुरातनम् ।
आदिकाले प्रजाः सर्वाः कृत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
भुञ्जते पश्यमानास्ते वृत्तान्तं लोकयोर्द्वयोः ।
यथैवात्मकृतं विद्युर्देशान्तरगता नराः ।
विद्युस्तथैवान्तकाले स्वकृतं पौर्वदेहिकम् ।
एवं व्यवस्थिते लोके सर्वे धर्मपराभवन् ।
अचिरेणैव कालेन स्वर्गः संपूरितस्तदा ।
देवानामपि संबाधं दृष्ट्वा ब्रह्माप्यचिन्तयत् ।
संचरन्ते कथं देवा मानुषाः प्रविशन्ति हि ।
इत्येवमनुचिन्त्यैव मानुषान्समोहयत् ।
तदाप्रभृति ते मर्त्या न विदुस्ते पुरातनम् ।

(for the prior half). — (L. 2490) T3 हिताहितं (for गतागतम्). — (L. 2491) D10 T G सदैवात्मा (for स देवानां). G1-3 जनैः (for शैघ्र्यात्). — (L. 2494) D10 T1.3 G1.3.4 चैव; T2 G2 एव (for चापि). — T1 om. lines 2495–2498. D10 T2.3 G M1 om. lines 2497–2498. — After line 2499, M1-3 read lines 2502–2503. — (L. 2500) T G M1 कलिलाज् (for कल°). T3 पेश्यं-बुदं; M4 वै बुद्बुदं (for पेश्यर्बुदं). T1 पिंडाज्जंतुः प्रजायते (for the post. half). — (L. 2501) D10 T2.3 G1-3 M1 व्यक्तिभावगतं (T2 °वं गतं; G3 °वगतिं; M1 °वगते) चैव; T1 त्यक्तभोगमिमं चैव (for the prior half). — D10 T G M4 (hapl.) om. lines 2502–2503. — (L. 2502) Prior half hypermetric. — (L. 2504) D10 T1.2 G वर्धते (for वर्तते). T3 कर्मणात्मा स वर्धते (for the post. half). — (L. 2505) D10 T3 G2.4 -गतं (for -गतिं). G2 मे (for मां). D10 T2.3 G2.4 सुप्रभे; G1.3 शोभने (for सुव्रते). — After line 2505, M2.3 read lines 2547–2548. G1 om. lines 2506–2509. — (L. 2506) D10 -स्थितिं; T2 -स्मृतिं (for -स्थितिश्). — T1 om. line 2509. — (L. 2510) G2 किंतलं (for केवलं). — (L. 2511) D10 T2.3 G M4 [ए]व (for च). G1.3 कथितं; M1-3 ग्रथिताः (for °तं). — T1 om. line 2512. — (L. 2512) M4 यत्तच् (for कर्म). — T3 om. line 2514. — (L. 2514) D10 T2 हि न; T3 G तु न (for नैव). M4 अनारब्धं तु शक्यं हि (for the prior half). T2.3 तथा कीर्तिमवाप्नुयात (for the post. half). — (L. 2515) G3.4 खननं (for °नान्). D10 T2 G4 तथा (for यथा). — (L. 2517) D10 T1 कुर्वतः (for [अ]कु°). D10 T2 G2 लिप्यते (for लभ्यते). — (L. 2519) D10 -नाशकाः; T2.3 G M4 -नाशनाः (for -नायकाः). T1 न मन्यंते च दैवतं (for the post. half). — T1 om. lines 2520–2546. — (L. 2520) M4 पश्यंति॰ D10 T2.3 G पश्यंते न च (G1.3 च न) ते पापाः (for the prior half). D10 T2.3 G -भक्षणाः (for °काः). — (L. 2521) D10 T2.3 G गूढमाया (for गुह्यकामा). — (L. 2522) M4 एवं विद्धि शुभाचारे (for the prior half). D10 T2.3 T3 G M2.3 देवि (for देव-). — (L. 2523) D10 T2.3 G नराः सर्वे (for प्रजाः सर्वाः). — (L. 2524) T2 G1-3 M4 विभज्य पच्यमानास्ते (for the prior half). G1.3.4 वृत्तांतात् (for वृत्तान्तं). — (L. 2526) M3 विदुस् (for विद्युस्). — (L. 2527) G -रता (for -परा). D10 T2.3 सर्वधर्मरताभवन् (for the post. half). — (L. 2528) T2 सदा (for तदा). — (L. 2529) T3 प्राचिंतयन् (for [अ]प्यचिन्तयत्). — (L. 2530) T3 G4 संचरंति; G2

कामक्रोधौ च तत्काले मानुषेषु न्यपातयत् ।
ताभ्यामभिहता मर्त्याः स्वर्गलोकं न लेभिरे ।
पुराकृतस्याविज्ञानात्कामक्रोधाभिपीडनात् ।
नैतदस्तीति मन्वाना विकारांश्चक्रिरे पुनः ।
अकार्यादीन्महादोषानारभन्तात्मकारणात् ।
विस्मृत्य धर्मकार्याणि परलोकभयं तथा ।
एवं व्यवस्थिते लोके कश्मलं समपद्यत ।
लोकानां चैव वेदानां क्षयायैव तदा प्रिये ।
नरकाः पूरिताश्चासन्प्राणिभिः पापकारिभिः ।
पुनरेव तु तद्दृष्ट्वा लोककर्ता पितामहः ।
अचिन्तयत्तमेवार्थं लोकानां हितकारणात् ।
समत्वेन कथं लोको वर्ततेति मुहुर्मुहुः ।
चिन्तयित्वा तदा ब्रह्मा ज्ञानेन तपसा प्रिये ।
अकरोज्ज्ञानदृश्यं तु परलोकं न चक्षुषा ।

उमा ।

भगवन्मृतमात्रस्तु योऽयं जात इति स्मृतः ।
तथैव दृश्यते जातस्तत्रात्मा तु कथं भवेत् ।
गर्भादावेव संविष्ट आत्मेति भगवन्मतम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
अन्यो गर्भगतो भूत्वा तत्रैव निधनं गतः ।
पुनरन्यच्छरीरं तदाविश्य भुवि जायते ।
तत्क्वचिन्नैव सर्वत्र दैवयोगं तु तद्भवेत् ।
सूतिकाया हितार्थं च मोहनार्थं च देहिनाम् ।
यमकर्मविधानं तदित्येवं विद्धि शोभने ।
कौक्षमात्रं तु नरकं भुक्त्वा केचित्प्रयान्ति हि ।
माया सा यामिका नाम यज्जन्ममरणान्तरे ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश लोकनाथ वृषध्वज ।
नास्त्यात्मा कर्मभोक्तेति मृतो जन्तुर्न जायते ।
स्वभावाज्जायते सर्वं यथा वृक्षफलं तथा ।
यथोर्मयः संभवन्ति तथैव जगदाकृतिः ।
तपोदानादि यत्कर्म तत्रात्मा दृश्यते वृथा ।
नास्ति पौनर्भवं जन्म इति केचिद्व्यवस्थिताः ।
परोक्षवचनं श्रुत्वा न प्रत्यक्षस्य दर्शनात् ।
तत्सर्वं नास्ति वास्तीति संशयस्थास्तथापरे ।
पक्षभेदान्तरे चास्मिंस्तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि ।
उक्तं भगवता यत्तु तत्तु लोकस्य संस्थितिः ।

नारदः ।

प्रश्नमेतं तु पृच्छन्त्यां रुद्राण्यां परिषत्तदा ।
कौतूहलयुता श्रोतुं समाहितमनाभवत् ।

°रंतः (for °रन्ते). D_{10} $T_{2.3}$ G स्वर्गं (for देवा). — (L. 2531) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [ए]त्र (for [ए]ष). — (L. 2532) G_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2534. D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ पुराकृतं (for °तनम्). — (L. 2533) D_{10} $T_{2.3.4}$ [ए]त्र पातयत् (for न्यपा°). — (L. 2534) T_3 अपि (for अभि-). G_1 -भाता (for -हता). T_2 तदाप्रभृति ते मर्त्याः (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G पेदिरे (for लेभिरे). — (L. 2535) D_{10} T_2 G M_4 -पीडिताः (for -पीडनात्). — (L. 2537) D_{10} T_2 G M_4 अकार्यादि- ; T_3 आहार्यादि- (for अकार्यादीन्). G_2 -महादोषं (for महादोषान्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ आहरंति ; G_2 आहरंती (for आरभन्त). — (L. 2538) $M_{2.3}$ विस्मृता (for °त्य). T_2 -लोकं यथा (for -लोकभयं). — (L. 2539) M_1 व्यवासिते (for °स्थिते). — (L. 2540) D_{10} $T_{2.3}$ G देवानां (for वेदानां). — M_4 om. (hapl.) lines 2541–2545. — (L. 2542) D_{10} $T_{2.3}$ G तान् (for तद्). — (L. 2544) D_{10} $T_{2.3}$ G M_1 लोके (for लोको). — (L. 2546) D_{10} $T_{2.3}$ G तत (for तु). — (L. 2547) D_{10} यज् (for ऽयं). — T_2 om. line 2548. — (L. 2549) D_{10} $T_{2.3}$ तु (for [इ]ति). D_{10} यथा ; T G_{1-3} मेने (for मतम्). — (L. 2550) $M_{1.3}$ एतत्ते ; $M_{2.4}$ एतं मे (for एष मे). T_2 G_2 संशयं (for °यो). T_1 तत्त्वं छेत्तुमिहार्हसि (for the post. half). — (L. 2553) T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 अन्य- (for अन्यच्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रविश्य (for आ°). — G_2 om. lines 2554–2557. — (L. 2554) D_{10} T $G_{1.3.4}$ तत्त्वविन्नैव सर्वस्तु (for the prior half). D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ M_4 दैवयोगस् (for °योगं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ सं- (for तद्). — (L. 2556) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ समकर्मविधानत्वाद् (for the prior half). — T_1 om. line 2557. — (L. 2557) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ कांक्षमाणांस् ; M_4 कुक्षिमात्रं (for कौक्ष°). — (L. 2558) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ सं- (for सा). T_1 यामा या यमिका नाम (for the prior half). — (L. 2559) T_1 $G_{2.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ; T_3 भूयः किं श्रोतुमि° (for the post. half). — (L. 2560) D_{10} $T_{2.3}$ G -लोकेश (for -भूतेश). — (L. 2564) T G $M_{1.2.4}$ -दानानि (for °दि). D_{10} तत्र यद् ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अत्र तद् (for तत्रात्मा). T_1 M_3 यथा ; T_3 तथा ; $G_{1.3}$ [ऽ]थ वा (for वृथा). G_2 तत्र दृश्यति ते वृथा (for the post. half). — G_2 om. lines 2566–2569. — (L. 2566) M_4 परोक्षं (for परोक्ष-). $G_{1.3}$ प्रत्यक्षस्य च ; M प्रत्यक्षस्यास्य (for न प्रत्यक्षस्य). — (L. 2567) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 न (for वा). — (L. 2568) T_1 सर्वं (for तत्त्वं). — D_{10} T_2 G_{1-3} M_4 om. the ref. — (L. 2570) D_{10} $T_{2.3}$

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे यद्वदन्तीह नास्तिकाः ।
एतदेवाभिशस्तानां श्रुतिविद्वेषिणां मतम् ।
सर्वमर्थं श्रुतं दृष्टं यत्प्रागुक्तं मया तव ।
तदाप्रभृति मर्त्यानां श्रुतमाश्रित्य पण्डिताः ।
कामान्संछिन्द्य परिघान्धृत्वा वै परमासिना ।
अभियान्त्येव ते स्वर्गं पश्यन्तः कर्मणां फलम् ।
एवं श्रद्धाफलं लोके परतः सुमहत्फलम् ।
बुद्धिः श्रद्धा च शुश्रूषा कारणानि हितैषिणाम् ।
तस्मात्स्वर्गाभिगन्तारः कतिचित्त्वभवन्नराः ।
अन्ये करणहीनत्वान्नास्तिक्यं भावमाश्रिताः ।
श्रुतविद्वेषिणो मूर्खा नास्तिका दृढनिश्चयाः ।
निष्क्रियाश्च निरन्नाद्याः पतन्त्येवाधमां गतिम् ।
नास्तीति वै पुनर्जन्म कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
नाधिगच्छन्ति तन्नित्यं हेतुवादशतैरपि ।
एषा ब्रह्मकृता माया दुर्विज्ञेया सुरासुरैः ।
किं पुनर्मानुषैर्लोके ज्ञातुकामैः स्वकर्मभिः ।
केवलं श्रद्धया देवि श्रुतिमात्रनिविष्टया ।
तदस्तीत्येव मन्तव्यं तथा हि तमवाप्नुयात् ।
वेदगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थकः ।
बधिरान्धवदेवात्र वर्तितव्यं हितैषिणा ।
एतत्ते कथितं सर्वं देवगुह्यं प्रजाहितम् ।
त्वत्प्रीत्यर्थमिदं गुह्यमवाच्यमपि भाषितम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
कीदृशा यमदण्डास्ते कीदृशाः परिचारकाः ।
कथं मृतास्ते गच्छन्ति प्राणिनो यमसादनम् ।
कीदृशं भवनं तस्य कथं दण्डयति प्रजाः ।
एतत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्तद्देवि मनःप्रियम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे यमस्य सदनं महत् ।
विचित्रं रमणीयं च नानाभावसमन्वितम् ।
पितृभिः प्रेतसंघैश्च यमदूतैश्च संततम् ।
प्राणिसंघैः सुबहुभिः कर्मवश्यैस्तु पूरितम् ।
तत्रास्ते दण्डयन्नित्यं यमो लोकहिते रतः ।
मायया सततं वेत्ति प्राणिनां यच्छुभाशुभम् ।
मायया संहरंस्तत्र प्राणिसंघान्यतस्ततः ।
तस्य मायामयाः पाशा न वेद्यन्ते सुरासुरैः ।
को हि मानुषमात्रस्तु वेत्ता तच्चरितं महत् ।
एवं हि शासतस्तस्य यमस्य परिचारकाः ।
गृहीत्वा संनयन्त्येव प्राणिनः क्षीणकर्मिणः ।
येन केनापदेशेन अपदेशस्तदुद्भवः ।

G पृच्छंत्या (for पृच्छन्त्यां). D_{10} T_2 G रुद्राण्या (for °ण्यां). T_3 रुद्राण्या शंकरोवदत् (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2572) T_2 ह ; $G_{1.3.4}$ हि ; G_2 च (for [इ]ह). — (L. 2573) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 श्रुत- (for श्रुति-). — (L. 2574) M_4 तत्समर्थं (for सर्वमर्थं). — (L. 2575) G_{1-3} सर्वेषां (for मर्त्यानां). — (L. 2576) D_{10} संभिद्य (for संछिन्द्य). T_1 परितो ; T_2 भगवान् (for परिघान्). M_4 कामक्रोधौ समाच्छिद्य (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 धृत्वा वै (D_{10} G_4 ये) परमासिनाः ; M_4 परिघो धृतिनामिना (for the post. half). — (L. 2577) D_{10} T G_{1-3} कर्मणः (for °णां). — (L. 2578) T_3 -भयं (for -फलं). G_2 भोगे (for लोके). T_2 एवं श्रुत्वा परं लोके (for the prior half). M_4 परत्र (for °तः). — (L. 2579) D_{10} $T_{2.3}$ G विनयः ; T_1 नियमः (for शुश्रूषा). — (L. 2581) T_2 G_2 कारण- (for क°). — (L. 2582) $M_{1.3}$ श्रुति- (for श्रुत-). — (L. 2583) D_{10} T G निरन्नाद्याः (for °द्याः). — (L. 2584) D_{10} T G M_4 अस्तीति (for इति वै). M_4 यत्र (for ऽप्यत्र). — (L. 2585) T_2 ते (for तन्). G_2 हेतुमद्दर्शनैरपि (for the post. half). — T_1 om. line 2587. — (L. 2587) D_{10} $T_{2.3}$ G मानवैर् (for मानुषैर्). D_{10} $T_{2.3}$ G कुबुद्धिभिः (for स्वकर्मभिः). — (L. 2589) D_{10} $T_{2.3}$ G ततोस्ति (for तदस्ति). T_3 यथा (for तथा). — (L. 2590) T_1 [अ]र्थेषु (for [अ]न्येषु). — (L. 2592) D_{10} T_2 G देवि (for सर्वं). D_{10} T_3 G_4 ऋषि- ; M_4 वेद- (for देव-). G_4 सनातनं (for प्रजाहितम्). — D_{10} T G om. (hapl.) line 2593. — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादः ; T_3 उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणम् ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे तदपगुह्याधिकरणम्. — *Adhy. no. :* D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 211 ; T_1 204 ; T_3 210 ; $G_{1.3}$ M_1 205 ; $M_{2.3}$ 206 ; M_4 203. — (L. 2594) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_4 -लोकेश (for -भूतेश). T_1 $G_{2.4}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half). G_2 त्रिपुरांतक (for °रार्दन). — (L. 2597) T_3 दंडयते (for °यति). — (L. 2598) G_2 तत्त्वतः (for [अ]हं प्रभो). — T_1 महेशः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2601) G_2 -राग- (for -भाव-). — T_1 om. (hapl.) line 2603. — (L. 2603) D_{10} T_3 G M_3 च (for सु-). — M_{1-3} om. (hapl.) line 2605. — (L. 2607) T_2 तस्य मायाश्च पाशाश्च (for the prior half). T_1 भिद्यंते (for वे°). — (L. 2608) T_3 om. from मात्रस्तु up to पदेशे (in the prior half of line 2611). $G_{1.2}$ -मात्रं (for -मात्रस्). D_{10} T_2 G

कर्मणा प्राणिनो लोक उत्तमाधममध्यमाः ।
यथार्हं तान्समादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धार्मिकानुत्तमान्विद्धि स्वर्गीयास्ते यथामराः ।
नृषु जन्म लभन्ते ये कर्मणा मध्यमाः स्मृताः ।
तिर्यङ्नरकगन्तारो ह्यधमास्ते नराधमाः ।
पन्थानस्त्रिविधा दृष्टा सर्वेषां गतिजीविनाम् ।
रमणीयं निराबाधं दुर्दर्शमिति नामतः ।
रमणीयं तु सन्मार्गं पताकाध्वजसंकुलम् ।
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पुष्पमालाभिसंकुलम् ।
मनोहरं सुखस्पर्शं गच्छतामेव तद्भवेत् ।
निराबाधं यथा लोके सुप्रशस्तं तथा भवेत् ।
तृतीयं तत्तु दुर्दर्शं दुर्गन्धि तमसावृतम् ।
परुषं शर्कराकीर्णं श्वदंष्ट्राबहुलं भृशम् ।
कृमिकीटसमाकीर्णं गच्छतामतिदुर्गमम् ।
मार्गैरेभिस्त्रिभिर्नित्यमुत्तमाधममध्यमान् ।
संनयन्ति यथा काले तन्मे शृणु शुचिस्मिते ।
उत्तमानन्तकाले तु यमदूताः सुसंयताः ।
नयन्ति सुखमादाय रमणीयपथेन वै ।

उमा ।

भगवंस्तत्र चात्मानं त्यक्तदेहं निराश्रयम् ।
अदृश्यं कथमादाय संनयन्ति यमान्तिकम् ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं त्रिविधं देहधारणम् ।
कर्मवश्यं भोगवश्यं दुःखवश्यमिति प्रिये ।
मानुषं कर्मवश्यं स्यात्स्वर्गीयं भोगसाधनम् ।
तृतीयं यातनावश्यं शरीरं मायया कृतम् ।
यमलोके न चान्यत्र दृश्यते यातनायुतम् ।
शरीरैर्यातनावश्यैर्जीवमामुच्य भामिनि ।
नयन्ति यामिकास्तत्र प्राणिनो मायया मृतान् ।
मध्यमानथ वेषेण मध्यमेन पथा तथा ।
चण्डालवेषास्त्वधमान्गृहीत्वा भर्त्स्य तर्जनैः ।
आकर्षन्तस्तथा पाशैर्दुर्दर्शेन नयन्ति तान् ।
त्रिविधानेवमादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धर्मासनगतं दृष्ट्वा भ्राजमानं स्वतेजसा ।
लोकपालं सभाध्यक्षं तथैव परिषद्गतम् ।
दर्शयन्ति महाभागे यामिकास्त्रिविधा ते ।
पूजयन्दण्डयन्कांश्चित्तेषां शृण्वञ्शुभाशुभम् ।
व्यापृतो बहुसाहस्रैस्तत्रास्ते सततं यमः ।
गतानां तु यमस्तेषामुत्तमानभिपूजया ।
अभिसंगम्य विधिवत्पृष्ट्वा स्वागतकौशलम् ।
प्रस्तुत्य सत्कथां तेषां लोकं संदिशते यमः ।
यमेनैवमनुज्ञाता यान्ति पश्चात्त्रिविष्टपम् ।
मध्यमानां यमस्तेषां श्रुत्वा कर्म यथातथम् ।
जायन्तां मानुषेष्वेव इति संदिशते च तान् ।
अधमान्पापसंयुक्तान्यमो नावेक्षतेऽऽगतान् ।
यमस्य पुरुषा घोराश्चण्डालसमदर्शनाः ।
यातना यापयन्त्येतांल्लोकपालस्य शासनात् ।

देवस्य; T_1 वेत्तास्य (for वेत्ता तच्). —(L. 2609) D_{10} T_2 G M_4 संवसतस्; M_{1-3} संशास° (for हि शास°). —(L. 2610) T_1 तान् (for सं-). —(L. 2611) D_{10} T_3 G_4 त्वपदेशस्; M_{1-3} ह्यप° (for अप°). T_2 G_{1-3} समुद्भवः (for तदुद्भवः). M_4 त्वपदेशं तदुद्भवेत् (for the post. half). —(L. 2612) G_2 प्राणिनां (for °नो). D_{10} लोका (for लोक). —(L. 2613) G_2 तत् (for तान्). —(L. 2614) D_{10} T G M_2 स्वर्गिणस् (for स्वर्गीयास्). M_4 यथा स्मृताः (for यथामराः). —M_4 om. (hapl.) line 2615. —(L. 2615) M_{1-3} वै (for ये). G_2 मानुषाः (for मध्यमाः). —(L. 2618) $G_{1.3}$ दुर्दर्शमिव नारकं (for the post. half). —(L. 2622) T_1 तथा (for यथा). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 लोकं (for लोके). D_{10} $T_{2.3}$ G कृतं; T_1 यथा (for तथा). —(L. 2623) D_{10} T G यत् (for तत्). —(L. 2624) T_1 $G_{1.3}$ M -पूर्णं (for -कीर्णं). $G_{1.3}$ -बहुलायुतं (for °लं भृशम्). —(L. 2626) D_{10} $T_{2.3}$ G एव; M एवं (for एभिस्). —(L. 2628) $G_{1.3}$ उत्तमाधमकाले तु; M_4 °नां तु कालेन (for the prior half). T_2 सुसंवृताः (for °यताः). —(L. 2629) G_3 -पदेन (for -पथेन). —(L. 2630) T_2 गताश्रयं (for निराश्रयम्). —G_2 om. lines 2631-2634. —T_1 महेशः (for °श्वरः). —(L. 2632) G_1 देवि (for देह-). D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_2 -कारणम् (for -धा°). —(L. 2633) T_1 अथापरं (for इति प्रिये). —(L. 2634) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ द्वितीयं; T_1 स्वकीयं (for स्वर्गीयं). —T_1 om. (hapl.) line 2636. —(L. 2637) D_{10} G_{2-4} जीवान् (for जीवम्). —(L. 2639) T_1 मध्यमेन (for °मान्). $G_{1.3.4}$ योध- (for अथ). —(L. 2644) M_3 तदाध्यक्षं; M_4 धना° (for सभा°). —(L. 2645) G_2 धार्मिकास् (for यामि°). $T_{2.3}$ तं (for तान्). T_1 तु (for ते). —(L. 2647) T_1 नियतं (for सततं). —(L. 2648) T_2 -पूजयेत्; $G_{1.3.4}$ -पूजयन् (for -पूजया). G_2 आत्मवानतिपूजया (for the post. half). —(L. 2649) D_{10} T G $M_{2.4}$ -संगृह्य (for -संगम्य). —(L. 2650) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्कृतं; T_1 संगतं (for सत्कथां). —(L. 2652) G_2 पच्यमानां (for मध्यमानां). $G_{1.3}$ समस् (for यमस्). —(L. 2654) D_{10} T G M_4 पाश- (for पाप-). —(L. 2656) D_{10} $T_{1.3}$ G प्रापयंति (for या°). T_2 प्रापयंत्येव तान्सर्वांल्लँ (for the prior

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे यद्वदन्तीह नास्तिकाः ।
एतदेवाभिशस्तानां श्रुतिविद्वेषिणां मतम् ।
सर्वमर्थं श्रुतं दृष्टं यत्प्रागुक्तं मया तव ।
तदाप्रभृति मर्त्यानां श्रुतमाश्रित्य पण्डिताः ।
कामान्संछिन्द्य परिघान्धृत्या वै परमासिना ।
अभियान्त्येव ते स्वर्गं पश्यन्तः कर्मणां फलम् ।
एवं श्रद्धाफलं लोके परतः सुमहत्फलम् ।
बुद्धिः श्रद्धा च शुश्रूषा कारणानि हितैषिणाम् ।
तस्मात्स्वर्गाभिगन्तारः कतिचित्त्वभवन्नराः ।
अन्ये करणहीनत्वान्नास्तिक्यं भावमाश्रिताः ।
श्रुतविद्वेषिणो मूर्खा नास्तिका दृढनिश्चयाः ।
निष्क्रियाश्च निरन्नायाः पतन्त्येवाधमां गतिम् ।
नास्तीति वै पुनर्जन्म कथयोऽप्यत्र मोहिताः ।
नाधिगच्छन्ति तन्नित्यं हेतुवादशतैरपि ।
एषा ब्रह्मकृता माया दुर्विज्ञेया सुरासुरैः ।
किं पुनर्मानुषैर्लोके ज्ञातुकामैः स्वकर्मभिः ।
केवलं श्रद्धया देवि श्रुतिमात्रनिविष्टया ।
तदस्तीत्येव मन्तव्यं तथा हि तमवाप्नुयात् ।
वेदगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थकः ।
बधिरान्धवदेवात्र वर्तितव्यं हितैषिणा ।
एतत्ते कथितं सर्वं देवगुह्यं प्रजाहितम् ।
त्वत्प्रीत्यर्थमिदं गुह्यमवाच्यमपि भाषितम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
कीदृशा यमदण्डास्ते कीदृशाः परिचारकाः ।
कथं मृतास्ते गच्छन्ति प्राणिनो यमसादनम् ।
कीदृशं भवनं तस्य कथं दण्डयति प्रजाः ।
एतत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्तद्देवि मनःप्रियम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे यमस्य सदनं महत् ।
विचित्रं रमणीयं च नानाभावसमन्वितम् ।
पितृभिः प्रेतसंघैश्च यमदूतैश्च संततम् ।
प्राणिसंघैः सुबहुभिः कर्मवश्यैस्तु पूरितम् ।
तत्रास्ते दण्डयन्नित्यं यमो लोकहिते रतः ।
मायया सततं वेत्ति प्राणिनां यच्छुभाशुभम् ।
मायया संहरंस्तत्र प्राणिसंघान्यतस्ततः ।
तस्य मायामयाः पाशा न वेद्यन्ते सुरासुरैः ।
को हि मानुषमात्रस्तु वेत्ता तच्चरितं महत् ।
एवं हि शासतस्तस्य यमस्य परिचारकाः ।
गृहीत्वा संनयन्त्येव प्राणिनः क्षीणकर्मिणः ।
येन केनापदेशेन अपदेशस्तदुद्भवः ।

G पृच्छंत्या (for पृच्छन्त्यां). D_{10} T_2 G रुद्राण्या (for °ण्यां). T_3 रुद्राण्या शंकरोवदत् (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2572) T_2 ह ; $G_{1,3,4}$ हि ; G_2 च (for [इ]ह). — (L. 2573) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 श्रुत- (for श्रुति-). — (L. 2574) M_4 तत्समर्थं (for सर्वमर्थं). — (L. 2575) G_{1-3} सर्वेषां (for मर्त्यानां). — (L. 2576) D_{10} संभिद्य (for संछिन्द्य). T_1 परितो ; T_2 भगवान् (for परिघान्). M_4 कामक्रोधौ समाच्छिद्य (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 धृत्या वै (D_{10} G_4 ये) परमासनां ; M_4 परितो धृतिनामिना (for the post. half). — (L. 2577) D_{10} T G_{1-3} कर्मणः (for °णां). — (L. 2578) T_3 -भवं (for -फलं). G_2 भोगे (for लोके). T_2 एवं श्रुत्वा परं लोके (for the prior half). M_4 परत्र (for °तः). — (L. 2579) D_{10} $T_{2,3}$ G विनयः ; T_1 नियमः (for शुश्रूषा). — (L. 2581) T_2 G_2 कारण- (for क°). — (L. 2582) $M_{1,3}$ श्रुति- (for श्रुत-). — (L. 2583) D_{10} T G निरन्नाद्याः (for °द्याः). — (L. 2584) D_{10} T G M_4 अस्तीति (for इति वै). M_4 यत्र (for ऽप्यत्र). — (L. 2585) T_2 ते (for तन्). G_2 हेतुमद्दर्शनैरपि (for the post. half). — T_1 om. line 2587. — (L. 2587) D_{10} $T_{2,3}$ G मानवैर् (for मानुषैर्). D_{10} $T_{2,3}$ G कुबुद्धिभिः (for स्वकर्मभिः). — (L. 2589) D_{10} $T_{2,3}$ G ततोस्ति (for तदस्ति). T_3 यथा (for तथा). — (L. 2590) T_1 [अ]थेषु (for [अ]न्येषु). — (L. 2592) D_{10} T_2 G देवि (for सर्वं). D_{10} T_3 G_4 ऋषि- ; M_4 वेद- (for देव-). G_4 सनातनं (for प्रजाहितम्). — D_{10} T G om. (hapl.) line 2593. — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 . G_2 उमामहेश्वरसंवादः ; T_3 उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणम् ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे तदपगुह्याधिकरणम्. — *Adhy. no.:* D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 211 ; T_1 204 ; T_3 210 ; $G_{1,3}$ M_1 205 ; $M_{2,3}$ 206 ; M_4 203. — (L. 2594) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M_4 -लोकेश (for -भूतेश). T_1 $G_{2,4}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half). G_2 त्रिपुरांतक (for °रार्दन). — (L. 2597) T_3 दंडयते (for °यति). — (L. 2598) G_2 तत्त्वतः (for [अ]हं प्रभो). — T_1 महेशः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2601) G_2 -राग- (for -भाव-). — T_1 om. (hapl.) line 2603. — (L. 2603) D_{10} T_3 G M_3 च (for सु-). — M_{1-3} om. (hapl.) line 2605. — (L. 2607) T_2 तस्य मायाश्च पाशाश्च (for the prior half). T_1 भिद्यंते (for वे°). — (L. 2608) T_3 om. from मात्रस्तु up to पदेशे (in the prior half of line 2611). $G_{1,2}$ -मात्रं (for -मात्रस्). D_{10} T_2 G

कर्मणा प्राणिनो लोक उत्तमाधममध्यमाः ।
यथार्हं तान्समादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धार्मिकानुत्तमान्विद्धि स्वर्गीयास्ते यथामराः ।
नृषु जन्म लभन्ते ये कर्मणा मध्यमाः स्मृताः ।
तिर्यङ्नरकगन्तारो ह्यधमास्ते नराधमाः ।
पन्थानस्त्रिविधा दृष्टा सर्वेषां गतिजीविनाम् ।
रमणीयं निराबाधं दुर्दर्शमिति नामतः ।
रमणीयं तु सन्मार्गं पताकाध्वजसंकुलम् ।
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पुष्पमालाभिसंकुलम् ।
मनोहरं सुखस्पर्शं गच्छतामेव तद्भवेत् ।
निराबाधं यथा लोके सुप्रशस्तं तथा भवेत् ।
तृतीयं तत्तु दुर्दर्शं दुर्गन्धि तमसावृतम् ।
परुषं शर्कराकीर्णं श्वदंष्ट्राबहुलं भृशम् ।
कृमिकीटसमाकीर्णं गच्छतामतिदुर्गमम् ।
मार्गैरेभिस्त्रिभिर्नित्यमुत्तमाधममध्यमान् ।
संनयन्ति यथा काले तन्मे शृणु शुचिस्मिते ।
उत्तमानन्तकाले तु यमदूताः सुसंयताः ।
नयन्ति सुखमादाय रमणीयपथेन वै ।

उमा ।

भगवंस्तत्र चात्मानं त्यक्तदेहं निराश्रयम् ।
अदृश्यं कथमादाय संनयन्ति यमान्तिकम् ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं त्रिविधं देहधारणम् ।
कर्मवश्यं भोगवश्यं दुःखवश्यमिति प्रिये ।
मानुषं कर्मवश्यं स्यात्स्वर्गीयं भोगसाधनम् ।
तृतीयं यातनावश्यं शरीरं मायया कृतम् ।
यमलोके न चान्यत्र दृश्यते यातनायुतम् ।
शरीरैर्यातनावश्यैर्जीवमामुच्य भामिनि ।
नयन्ति यामिकास्तत्र प्राणिनो मायया मृतान् ।
मध्यमानथ वेषेण मध्यमेन पथा तथा ।
चण्डालवेषास्त्वधमान्गृहीत्वा भर्त्स्य तर्जनैः ।
आकर्षन्तस्तथा पाशैर्दुर्दर्शेन नयन्ति तान् ।
त्रिविधानेवमादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धर्मासनगतं दक्षं भ्राजमानं स्वतेजसा ।
लोकपालं सभाध्यक्षं तथैव परिषद्गतम् ।
दर्शयन्ति महाभागे यामिकास्तान्निवेद्य ते ।
पूजयन्दण्डयन्कांश्चित्तेषां शृण्वञ्शुभाशुभम् ।
व्यापृतो बहुसाहस्रैस्तत्रास्ते सततं यमः ।
गतानां तु यमस्तेषामुत्तमानभिपूजया ।
अभिसंगम्य विधिवत्पृष्ट्वा स्वागतकौशलम् ।
प्रस्तुत्य सत्कथां तेषां लोकं संदिशते यमः ।
यमेनैवमनुज्ञाता यान्ति पश्चात्त्रिविष्टपम् ।
मध्यमानां यमस्तेषां श्रुत्वा कर्म यथातथम् ।
जायन्तां मानुषेष्वेव इति संदिशते च तान् ।
अधमान्पापसंयुक्तान्यमो नावेक्षतेऽऽगतान् ।
यमस्य पुरुषा घोराश्चण्डालसमदर्शनाः ।
यातना यापयन्त्येताँल्लोकपालस्य शासनात् ।

देवस्य ; T_1 वेत्तास्य (for वेत्ता तच्). — (L. 2609) D_{10} T_2 G M_4 संवसतस् ; M_{1-3} संशास° (for हि शास°). — (L. 2610) T_1 तान् (for सं-). — (L. 2611) D_{10} T_3 G_4 त्वपदेशस् ; M_{1-3} ह्यप° (for अप°). T_2 G_{1-3} समुद्भवः (for तदुद्भवः). M_4 त्वपदेशं तदुद्भवेत् (for the post. half). — (L. 2612) G_2 प्राणिनां (for °नो). D_{10} लोका (for लोक). — (L. 2613) G_2 तत् (for तान्). — (L. 2614) D_{10} T G M_2 स्वर्गिणस् (for स्वर्गीयास्). M_4 यथा स्मृताः (for यथामराः). — M_4 om. (hapl.) line 2615. — (L. 2615) M_{1-3} वै (for ये). G_2 मानुषाः (for मध्यमाः). — (L. 2618) $G_{1.3}$ दुर्दर्शमिव नारकं (for the post. half). — (L. 2622) T_1 तथा (for यथा). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 लोकं (for लोके). D_{10} $T_{2.3}$ G कृतं ; T_1 यथा (for तथा). — (L. 2623) D_{10} T G यत् (for तत्). — (L. 2624) T_1 $G_{1.3}$ M -पूर्णं (for -कीर्णं). $G_{1.3}$ -बहुव्याघ्रं (for °लं भृशम्). — (L. 2626) D_{10} $T_{2.3}$ G एव ; M एवं (for एभिस्). — (L. 2628) $G_{1.3}$ उत्तमाधमकाले तु ; M_4 °नां तु कालेन (for the prior half). T_2 सुसंवृताः (for °यताः). — (L. 2629) G_2 -पदेन (for -पथेन). — (L. 2630) T_2 गताश्रयं (for निराश्रयम्). — G_2 om. lines 2631-2634. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2632) G_4 देवि (for देह-). D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_2 -कारणम् (for -धा°). — (L. 2633) T_1 अथापरं (for इति प्रिये). — (L. 2634) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ द्वितीयं ; T_1 स्वकीयं (for स्वर्गीयं). — T_1 om. (hapl.) line 2636. — (L. 2637) D_{10} G_{2-4} जीवान् (for जीवम्). — (L. 2639) T_1 मध्यमेन (for °मान्). $G_{1.3.4}$ योध- (for अथ). — (L. 2644) M_3 तदाध्यक्षं ; M_4 धना° (for सभा°). — (L. 2645) G_2 धार्मिकास् (for यामि°). $T_{2.3}$ तं (for तान्). T_1 तु (for ते). — (L. 2647) T_1 नियतं (for सततं). — (L. 2648) T_2 -पूजयेत् ; $G_{1.3.4}$ -पूजयन् (for -पूजया). G_2 आत्मवानतिपूजया (for the post. half). — (L. 2649) D_{10} T G $M_{2.4}$ -संगृह्य (for -संगम्य). — (L. 2650) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्कृतं ; T_1 संगतं (for सत्कथां). — (L. 2652) G_2 पच्यमानां (for मध्यमानां). $G_{1.3}$ समस् (for यमस्). — (L. 2654) D_{10} T G M_4 पाश- (for पाप-). — (L. 2656) D_{10} $T_{1.3}$ G प्रापयंति (for या°). T_2 प्रापयंत्येव तान्सर्वाँल्लँ (for the prior

छिन्दन्तश्च नुदन्तश्च प्रकर्षन्ते यतस्ततः ।
क्रोशतः पातयन्त्येतान्मिथो गर्तेष्ववाङ्मुखान् ।
संघातिन्यः शिलाश्चैषां पतन्ति शिरसि प्रिये ।
अयोमुखाः काकवला भक्षयन्ति सुदारुणाः ।
असिपत्रवने घोरे चारयन्ति तथापरान् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रास्तथा श्वानः कांश्चित्तत्र दशन्ति वै ।
तत्र वैतरणी नाम नदी ग्राहसमाकुला ।
दुष्प्रवेशा च घोरा च मूत्रशोणितवाहिनी ।
तस्यां संमज्जयन्त्येतांस्तृषितान्पाययन्ति तान् ।
आरोपयन्ति वै कांश्चित्तत्र कण्टकशल्मलीम् ।
यन्त्रचक्रेषु तिलवत्पीड्यन्ते तत्र केचन ।
अङ्गारेषु च दह्यन्ते तथा दुष्कृतकारिणः ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते भर्ज्यन्ते सघृतेषु वै ।
पाट्यन्ते तरुवच्छस्त्रैः पीड्यन्ते लोचनादिषु ।
भिद्यन्तेऽथाङ्गशः शूलैस्तुद्यन्ते सूक्ष्मसूचिभिः ।
एवं त्वया कृतो दोषस्तदर्थं दण्डनं त्विदम् ।
वाचैवं घोषयन्ति स्म दण्ड्यमानान्समन्ततः ।
एवं ते यातनाः प्राप्य शरीरैर्यातनावशैः ।
प्रसहन्तश्च तद्दुःखं स्मरन्तः स्वापराधजम् ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
स्मरन्तस्तत्र तप्यन्ते पापमात्मकृतं फलम् ।
एवं बहुविधा दण्डा भुज्यन्ते पापकारिभिः ।
यातनाश्च तथा भुक्त्वा पच्यन्ते नरके पुनः ।
अपरे यातना भुक्त्वा मुच्यन्ते तत्र किल्बिषात् ।
पापदोषक्षयकरा यातना संस्मृता नृणाम् ।
बहुतप्तं यथा लोहं निर्मलं तत्तथा भवेत् ।

Colophon.

उमा ।

भगवंस्ते कथं तत्र दण्ड्यन्ते नरकेषु वै ।
कति ते निरया घोराः कीदृशास्ते महेश्वर ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं पञ्चैते नरकाह्वयाः ।
भूमेरधस्ताद्विहिता घोरा दुष्कृतकर्मणाम् ।
प्रथमं रौरवं नाम शतयोजनमायतम् ।
तावत्प्रमाणं विस्तीर्णं तामसं पापपीडितम् ।
भृशं दुर्गन्धि परुषं कृमिभिर्दारुणैर्युतम् ।
अतिघोरमनिर्देश्यं प्रतिकूलं यतस्ततः ।
ते चिरं तत्र तिष्ठन्ति न तत्र शयनासने ।

half). G_2 -शासन- (for -पालस्य). — (L. 2657) D_{10} T $G_{1.3.4}$ भिंदंतश्च तु(D_{10} रु)दंतश्च; G_2 विंदंतश्च नदंतश्च (for the prior half). — (L. 2658) T G_{1-3} M_4 क्रोशंतः (for क्रोशतः). T_1 अथो (for मिथो). — (L. 2659) T_2 संयाभिन्यः (for संघातिन्यः). T_2 [ए]व (for [ए]षां). — (L. 2660) $T_{2.3}$ अधोमुखाः (for अयो°). D_{10} T G M_1 कंकवळा (G °टा) (for काकवला). — (L. 2661) M_4 -वटे (for -वने). G_{1-3} [अ]वशान् (for [अ]परान्). — (L. 2662) D_{10} T_3 G_4 ह्यदंति (for दशन्ति). — (L. 2665) T_3 तस्याः (for तस्यां). D_{10} T $G_{1.3.4}$ [ए]ते (for [ए]तांस्). G_2 तस्यां संमज्जयंत्येते (for the prior half). T_1 वारयंति (for पाय°). $G_{1.3}$ ते (for तान्). G_2 घोरे तान्भावयंति ते (for the post. half). — (L. 2666) T_1 $G_{3.4}$ -शाल्मलीं (for -श°). — (L. 2667) T_1 यंत्रचक्रेषु बहुधा (for the prior half). — (L. 2668) $G_{1.3}$ M_4 दृश्यंते (for दह्यन्ते). T_3 -चारिणः (for -का°). — (L. 2669) T_1 -पाके तु (for -पाकेषु). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 2670. T_2 पच्यंते; T_3 भज्यंते; M_4 भिदंते (for भर्ज्यन्ते). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ सिकतासु; G_2 स्वकृतेन (for सघृतेषु). — (L. 2670) D_{10} T G पीड्यंते (D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ पाटिनः) क्रकचादिभिः (for the post. half). — (L. 2671) D_{10} T G भागशः (for ऽथाङ्गशः). M केचित् (for शूलैस्). G_2 -बुद्धिभिः (for -सूचिभिः). — (L. 2672) T_3 त्वदर्थं (for त°). D_{10} T G इति (for इदम्). — (L. 2673) T_1 वाचैव दंडयंतस्ते (for the prior half). D_{10} T G M_4 दंड्यमानाः (for °मानान्). — (L. 2674) D_{10} T_3 G M_4 यातनां (for °नाः). — (L. 2677) $G_{1.3}$ पच्यंते (for तप्यन्ते). D_{10} T G भृशं (for फलम्). — (L. 2678) T_1 एवं बहुविधो दंडो; T_2 एवं बहुविधान्दंडान् (for the prior half). — (L. 2679) T_2 प्रभुंजतः; G_{1-3} [अ]नुभूयैव (for तथा भुक्त्वा). D_{10} T_3 G_4 यातनाभिश्च पा(D_{10} प)च्यंते (for the prior half). D_{10} T_3 G_4 नरकेषु पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 2680) T_1 G_{1-3} यातनां (for °ना). G_2 कल्मषात् (for किल्बि°). — (L. 2681) $G_{1.2}$ स्मार्यंते (for संस्मृता). — (L. 2682) D_{10} $T_{2.3}$ G अमलं; T_1 अतुलं (for निर्मलं). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_2 उमामहेश्वरसंवादे नरकविवरणं; T_3 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; G_4 यातनानुभवप्रकारः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे यातनाभेदवर्णनम्. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{3.4}$ 212; T_1 205; T_3 211; $G_{1.3}$ M_1 206; $M_{2.3}$ 207; M_4 204. — (L. 2683) M_4 कथितं (for ते कथं). T_1 दंड्यंते यमकिंकरैः (for the post. half). — (L. 2684) D_{10} T G नरका (for निरया). T_3 वद प्रभो (for महेश्वर). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2685) M ते (for [ए]ते). D_{10} T G पंच ते ($G_{1.4}$ °चैते) नरकाः स्मृताः (for the post. half). — (L. 2686) T_1 विविधा (for विहिता). — (L. 2689) Some Mss. क्रिमिभिर् (for कृ°). M_4 वृतं (for युतम्). G_2 क्रिमिदुर्वारणैर्युतं (for the post. half). — T_1 om. line 2690.

कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च विस्रगन्धसमायुताः ।
एवंप्रमाणमुद्विग्ना यान्ति तिष्ठन्ति तत्र ते ।
यातनाभ्यो दशगुणं नरके दुःखमिष्यते ।
तत्र चात्यन्तिकं दुःखमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनास्तत्र भुञ्जते ।
भ्रमन्ति दुःखमोक्षार्थं त्राता कश्चिन्न विद्यते ।
दुःखस्यान्तरमात्रं तु द्वारं वा न च लभ्यते ।
महारौरवसंज्ञं तु द्वितीयं नरकं प्रिये ।
तस्माद्द्विगुणितं विद्धि माने दुःखे च रौरवात् ।
तृतीयं नरकं तत्र कण्टकावनसंज्ञितम् ।
ततो द्विगुणितं तं च पूर्वाभ्यां दुःखमानयोः ।
महापातकसंयुक्ता घोरास्तस्मिन्विशन्ति हि ।
अग्निकुण्डमिति ख्यातं चतुर्थं नरकं प्रिये ।
एतद्द्विगुणितं तस्माद्यथानिष्टसुखं तथा ।
तत्र दुःखं हि सुमहदमानुषमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
पञ्चकष्टमिति ख्यातं पञ्चमं नरकं प्रिये ।
तत्र दुःखमनिर्देश्यं महाघोरं यथातथम् ।
पञ्चेन्द्रियैरसह्यत्वात्पञ्चकष्टमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
अमानुषार्हं तद्दुःखं महाभूतैस्तु भुज्यते ।
अतिघोरं चिरं कृत्वा महाभूतानि यान्ति तम् ।
पञ्चकष्टेन हि समं नास्ति दुःखं तथाविधम् ।
दुःखस्यान्तमिति प्राहुः पञ्चकष्टं सदा प्रिये ।
एवं ते तेषु तिष्ठन्ति प्राणिनो दुःखभागिनः ।
अन्ये च नरकाः सन्ति अवीचिप्रमुखाः प्रिये ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनार्ता भृशातुराः ।
केचिद्भ्रमन्ति वेष्टन्ते केचिद्धावन्ति चातुराः ।
आधावन्ते निवार्यन्ते शूलहस्तैर्यतस्ततः ।
रुजार्दितास्तृषायुक्ताः प्राणिनः पापकारिणः ।
क्रोशन्तश्च नदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वेदनार्तास्तृषान्विताः ।
संस्मरन्तः स्वकं कर्म कृतमात्मापराधजम् ।
शोचन्तस्तत्र तिष्ठन्ति यावत्पापक्षयं प्रिये ।
एवं भुक्त्वा तु नरकं मुच्यन्ते पापसंक्षयात् ।

उमा ।

भगवन्कतिकालं ते तिष्ठन्ते नरकेषु वै ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

शतं सहस्रं वर्षाणामादिं कृत्वा हि जन्तवः ।
तिष्ठन्ति नरकावासाः प्रलयान्तमिति स्थितिः ।

— (L. 2690) M_4 -रूपं (for -कूलं). D_{10} $T_{2.3}$ G ततस् (for य°). — (L. 2691) T_1 पापिष्ठाम् (for ते चिरं). M_4 तेषु (for the first तत्र). — (L. 2692) D_{10} $T_{2.3}$ G त्रिष्ठा-; T_1 M_4 विप- (for विस्र-). — T_1 om. line 2693. — (L. 2693) D_{10} $T_{2.3}$ G यावत् (for यान्ति). G_4 यत्र (for तत्र). —T_1 reads lines 2695–2697 twice. — (L. 2695) D_{10} T_3 G इष्यते च (for इति विद्धि). T_3 इष्यते शुभलक्षणे (for the post. half). — (L. 2696) T_1 (both times) वेदनां; M_4 यातनास् (for वेद°). — (L. 2697) $T_{2.3}$ G ज्ञाता (for त्राता). — T_1 om. (hapl.) line 2698. — (L. 2702) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M_{1-3} तच्च; T_1 M_4 तत्र (for तं च). G_2 पूर्णं स्याद् (for पूर्वाभ्यां). T_1 मानदुःखयोः (for दुःखमानयोः). — T_1 om. (hapl.) lines 2705–2708. M_3 om. lines 2705-2709. — (L. 2706) T_2 ततो (for तत्र). — T_2 G_2 om. (hapl.) lines 2708–2711. — (L. 2708) T_3 नरकं पंचमं प्रिये (for the post. half). — (L. 2709) T_1 यथातथा (for °तथम्). — (L. 2710) T_1 $G_{1.3.4}$ असाध्यत्वात् (for असह्य°). — M_2 om. line 2711. — (L. 2711) T_3 तत्रैवं (for °व). — (L. 2712) D_{10} T $G_{1.3.4}$ अमानुषार्हजं दुःखं; G_2 °षा भृशं दुःखं (for the prior half). G_2 om. the post. half. — (L. 2714) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_1 तथापरं; G_2 तथा समं (for तथाविधम्). — (L. 2715) D_{10} $T_{2.3}$ G दुःखस्थानमिति (T_2 °नं सदा) प्राहुः (for the prior half). — (L. 2716) D_{10} T_2 G_4 त्वेतेषु; T_1 ते तत्र; T_3 G_{1-3} चैतेषु (for ते तेषु). — M_3 om. (hapl.) from the post. half of line 2718 up to the prior half of line 2722. — T_1 om. (hapl.) line 2719. — (L. 2719) D_{10} $T_{2.3}$ G केचिद्भ्रमंतश्चेष्टंते (for the prior half). — (L. 2720) D_{10} $T_{2.3}$ G आधावंतो; T_1 आवार्यन्ते (for आधावन्ते). T_1 इतस्ततः (for यत°). — (L. 2721) T_1 क्षुधार्दितास् (for रुजा°). — (L. 2722) D_{10} T G यावत्पूर्वकृतं तावन् (for the prior half). — T_1 om. line 2723. — (L. 2723) $G_{1.3}$ वेदनामपराधजां (for the post. half). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) line 2724. — (L. 2724) D_{10} T $G_{2.4}$ पापं (for कर्म). T_1 स्वीयम् (for कृतम्). — T_1 om. line 2726. — (L. 2726) G_{1-3} नरः कर्म (for तु नरकं). — (L 2727) D_{10} तु (for ते). D_{10} T G_{1-3} M_3 तिष्ठंति (for तिष्ठन्ते). D_{10} ते (for वै). — After line 2727 T_1 (marg.) ins.:

मानुषाः पापकर्माणो वक्तुमर्हसि मे प्रिय ।

— D_{10} $T_{1.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} om. line 2728. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2729) D_{10} T G शतं व(T_3 °तव)र्षसहस्राणाम् (G_2 °णि) (for the prior half). $G_{1.3.4}$

उमा ।

भगवंस्तेषु ते कुत्र तिष्ठन्तीति वद प्रभो ।

महेश्वरः ।

रौरवे शतसाहस्रं वर्षाणामिति संस्थितिः ।
मानुषघ्नाः कृतघ्नाश्च तथैवानृतवादिनः ।
जारचोराश्च नारी च सर्वतश्चापचारिणी ।
उत्कोचकाश्च पिशुना वर्णसंभेदकारकाः ।
तादृशाः परिपच्यन्ते रौरवे नरके नराः ।
देशघ्नाश्चैव राजघ्नाः पितृमातृविघातिनः ।
राजा चान्यायतः शास्ता साक्षित्वेऽनृतवादिनः ।
बहुघ्नाश्च कुलघ्नाश्च भ्रूणघ्ना गुरुघातिनः ।
विश्वस्तघातकाश्चैवमात्मघ्नाः कोपकारणात् ।
पतिघ्नयः प्रमदा मोहाद्यज्ञविघ्नकराश्च ये ।
द्वितीये द्विगुणं कालं पच्यन्ते तादृशा नराः ।
महापातकयुक्तास्तु तृतीये दुःखमाप्नुयुः ।
एतावन्मानुषसहं परमन्येषु लक्ष्यते ।
यक्षा विद्याधराश्चैव काद्रवेयाश्च किंनराः ।
गन्धर्वा भूतसंघाश्च तेषां पापयुता भृशम् ।
चतुर्थे परिपच्यन्ते यावद्युगविपर्ययः ।
सहन्तस्तादृशं घोरं पञ्चकष्टे च यादृशम् ।
तादृग्विधस्य दुःखस्य अयोग्यान्विद्धि मानुषान् ।
एवं ते नरकान्भुक्त्वा तत्र क्षपितकल्मषाः ।
नरकेभ्यो विमुक्ताश्च जायन्ते कृमिजातिषु ।
उद्भेदजेषु वा केचित्तत्रापि क्षीणकल्मषाः ।
पुनरेव प्रजायन्ते मृगपक्षिषु शोभने ।
मृगपक्षिषु तद्भुक्त्वा लभन्ते मानुषं पदम् ।

उमा ।

नानाजातिषु केनैव जायन्ते पापकारिणः ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
सर्वथात्मा कर्मवशान्नानाजातिषु दृश्यते ।
यश्च मांसप्रियो नित्यं कङ्कगृध्रान्स संस्पृशेत् ।
सुरापः सततं मर्त्यः सूकरत्वं व्रजेद् ध्रुवम् ।
अभक्ष्यभक्षणो मर्त्यः काकजातिषु संस्पृशेत् ।
परोद्वेगकरो नित्यं व्यालजातिषु जायते ।
आत्मघ्नो यो नरः कोपात्प्रेतजातिषु तिष्ठति ।
पैशुन्यात्परिवादाच्च कुक्कुटत्वं समश्नुयात् ।
नास्तिकश्चैव यो मूर्खो मृगजातिं स गच्छति ।
हिंसाविहारस्तु नरः कृमिकीटेषु जायते ।
अत्र मानयुतो नित्यं प्रेत्य गर्दभतां व्रजेत् ।
असत्यं परुषं वाक्यं यो वदेन्मत्स्यतां व्रजेत् ।
अगम्यागमनाच्चैव परदाराभिमर्शनात् ।

[आ]दि- (for हि). G_3 महीं गत्वा हि जंतवः (for the post. half). — (L. 2730) G_2 स्मृताः (for स्थितिः). — D_{10} G_4 om. the ref. — (L. 2731) D_{10} T_1 M_{1-3} के (for ते). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ तत्र (for कुत्र). $G_{1,3}$ भगवन्केषु के तत्र (for the prior half). — T_1 महेशः; $G_{3,8}$ om. (for महेश्वरः). — D_{10} T G om. lines 2734–2741. $M_{1,3}$ om. lines 2737–2738. M_2 reads line 2742 twice. — (L. 2742) T_3 द्वितीयं (for °ये). M_2 (first time) तृतीयं त्रिगुणं कालं (for the prior half). — (L. 2743) T_3 -संयुक्तास् (for -युक्तास्तु). — (L. 2744) $M_{1,3}$ वक्ष्यते (for ल°). — (L. 2745) D_{10} यक्ष- (for यक्षा). — (L. 2746) D_{10} $G_{2,4}$ गंधर्व- (for गन्धर्वा). T_1 तेषां पापसुदाहृतं (for the post. half). — (L. 2747) G_2 -तप्यंते (for -पच्यन्ते). D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} तादृशा नरकाः स्मृताः (for the post. half). — T_1 om. lines 2748–2749. — (L. 2748) M_{1-3} दुःखं (for घोरं). D_{10} T_3 $G_{2,4}$ पंचकष्टे तु; T_2 $G_{1,3}$ °कष्टेषु (for °कष्टे च). — (L. 2749) D_{10} $T_{2,3}$ G तत्रास्य (D_{10} G_4 अत्रास्य; T_3 तत्रापि) चिरदुःखस्य (for the prior half). D_{10} ह्ययोग्यान्; $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ ह्य($G_{1,3}$ अ)-योन्यान्; G_3 ह्ययोन्यान् (for अयोग्यान्). — T_1 G_3 om. lines 2751–2752. — (L. 2752) D_{10} T_2 $G_{1,2,4}$ अत्र (for तत्र). — (L. 2755) T_2 जायंते (for केनैव). T_2 केन वै (for जायन्ते). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2756) T_1 श्रोतुमर्हसि (for यत्त्वमिच्छसि). D_{10} G शोभने (for भामिनि). — T_3 reads line 2757 twice. — (L. 2757) D_{10} $T_{1,2,3}$ (second time) सर्वदात्मा; T_3 (first time) सर्वमात्मा (for °थात्मा). D_{10} $T_{2,3}$ (second time) $G_{1,2,4}$ -वशो (for -वशान्). D_{10} $T_{1,3}$ (second time) G M_2 जायते; $T_{2,3}$ वर्तते (for दृश्यते). — T_1 om. lines 2758–2760. — (L. 2758) D_{10} T_3 G काक- (for कङ्क-). G_2 -गृध्रादि (for °न्स). — (L. 2759) T_2 नित्यं (for मर्त्यः). — (L. 2760) D_{10} $T_{2,3}$ G जायते (for संस्पृशेत्). — D_{10} T_1 G om. (hapl.) line 2761. T_3 reads lines 2761–2765 after line 2771. — For line 2761, T_2 subst.:

परापकारको नित्यं व्याळकादिषु जायते ।

— (L. 2762) M_{1-3} -वर्गेषु (for -जातिषु). T_1 जायते (for तिष्ठति). — (L. 2763) D_{10} T_1 G अवाप्नुयात् (for समश्नु°). — (L. 2764) T_2 -जातिषु (for -जातिं स). — D_{10} T_3 G — (L. 2766) D_{10} T G अति- (for अत्र). — D_{10} T_3 G M_1 om. (hapl.) line 2767. — (L. 2767) T_1 M_2 मत्र्यतां (for मत्स्यतां). — (L. 2768) D_{10} T_3 G परदारनिषेवणात्; T_1 सूपकत्वं व्रजेन्नरः (for the post. half). — T_1

मूषिकत्वं व्रजेन्मर्त्यो नास्ति तत्र विचारणा ।
कृतघ्नो मित्रघाती च सृगालवृकजातिषु ।
गुरुघ्नः पितृघाती च स्थावरेष्ववतिष्ठति ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
एवमाद्यशुभं कृत्वा नरा निरयमाश्रिताः ।
तांस्तान्भावान्प्रपद्यन्ते स्वकृतस्यैव कारणात् ।
एवं जातिषु निर्दग्धाः प्राणिनः पापकारिणः ।
कथंचित्पुनरुत्पद्य लभन्ते मानुषं पदम् ।
बहुकृत्वोऽतिसंतप्तं लोहं शुचितमं यथा ।
बहुदुःखाभिसंतप्तस्तथात्मा शुध्यते मलात् ।
तस्मात्सुदुर्लभं चेति विद्धि जन्म सुमानुषम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
श्रुतं मे परमं गुह्यं प्रसादात्ते वरप्रद ।
श्रोतुं भूयोऽहमिच्छामि प्रजानां हितकारणात् ।
शुभाशुभमिति प्रोक्तं कर्म सर्वं समासतः ।
तन्मे विस्तरशो ब्रूहि शुभाशुभविधिं प्रति ।
अशुभं कीदृशं कर्म प्राणिनोऽधो निपातयेत् ।
शुभं कर्म कथं देव प्रजानामूर्ध्वतो नयेत् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुकामास्मि कीर्तय ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं शृणु शोभने ।
सुकृतं दुष्कृतं चेति द्विविधः कर्मविस्तरः ।
तयोर्यद्दुष्कृतं कर्म तच्च संजायते त्रिधा ।
मनसा कर्मणा वाचा बुद्धिमोहसमुद्भवम् ।
मनःपूर्वं तु वाक्कर्म वर्तते वाङ्मयं ततः ।
जायते वै क्रियायोगमेवं चेष्टाक्रमं प्रिये ।
अभिद्रोहोऽभ्यसूया च परार्थे चक्षुषा स्पृहा ।
शुभाशुभानां मर्त्यानां वर्तनं विपरीततः ।
धर्मकार्ये यदश्रद्धा पापकर्मणि हर्षणम् ।
एवमाद्यशुभं कर्म मनसा पापमुच्यते ।
अनृतं यच्च परुषमबद्धवचनं कटु ।
असत्यं परिवादश्च पापमेतत्तु वाङ्मयम् ।
अगम्यागमनं चैव परदारनिषेवणम् ।
वधबन्धपरिक्लेशैः परप्राणोपतापनम् ।
चौर्यं परेषां द्रव्याणां हरणं नाशनं तथा ।

om. line 2769. — (L. 2770) M4 -मृग- (for -वृक-). — (L. 2771) T1 पुत्र- (for पितृ-). D10 T2.3 G- कृतघ्नः पु(G2 मि)त्रघाती च (for the prior half). D10 T1.3 G [अ]धि-; T2 च (for [अ]व-). — D10 T2.3 G M om. lines 2772–2773. — (L. 2774) D10 T G नरा निरयगामिनः (for the post. half). — (L. 2775) T2 तां तां योनिं; T3 तांस्तान्गर्भान् (for °न्भावान्). D10 तांस्तान्संप्रतिपद्यंते (for the prior half). — (L. 2776) D10 T3 G निर्दश्याः (for निर्दग्धाः). — (L. 2777) T1 कथंचित्सुकृतादेव (for the prior half). — (L. 2778) D10 T G बहुशश्चाग्निसंक्रांतं (for the prior half). D10 T3 G शुचिमयं; T1 शुचि भवेद्; T2 शुचितरं (for °तमं). T3 तथा (for यथा). — (L. 2779) G3 M4 -संतप्तं (for °प्तस्). M1–3 शोध्यते (for शु°). T1 बलात् (for मलात्). D10 T3 G M1 तथात्मा शोध्यते बलात् (M4 महान्) (for the post. half). — (L. 2780) G2 सुदुर्बलं (for °र्लभं). T1 देवि (for चेति). M4 सुदुर्लभं चेति विद्धि (for the prior half). M4 फलं (for विद्धि). — Colophon. *Sub-parvan* : M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T3 G2 M1–3 उमामहेश्वरसंवादः; T2 उमामहेश्वरसंवादे नरकविशेषाः. — *Adhy. no.* : D10 T3 G2.4 213; T1 206; T2 212; G1.3 M1 207; M2.3 208; M4 205. — G2 om. the ref. T1 om. from the post. half of line 2781 up to the prior half of line 2782. T1 om. lines 2784–2785. — (L. 2784) D10 T2.3 G स्वं स्वं (for सर्वं). — (L. 2786) T2 यत्; T3 G1 यो (for ऽधो). — (L. 2787) D10 T2.3 G1–3 वापि; G4 चापि (for कर्म). D10 T G भवेत् (for नयेत्). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2790) D10 T G द्विविधं कर्मविस्तरं (for the post. half). — (L. 2792) D10 कर्मणा मनसा (by transp.). D10 T2 G2 -समुद्भवात् (for °द्भवम्). — (L. 2793) D10 T3 G1–3 M2.4 वा कर्म; T2 तत्कर्म (for वाक्कर्म). M1–3 तथा (for ततः). M4 वर्तते वाङ्मयात्तथा (for the post. half). — (L. 2794) M4 -योगाद् (for -योगम्). D10 T3 G अनु चेष्टाः (for एवं चेष्टा-). T2 G1.3.4 M4 क्रमः (for -क्रमं). — (L. 2795) D10 T G परार्थेषु च वै स्पृहा (for the post. half). — T1 om. line 2796. — (L. 2796) D10 G वर्तनं परिवारितः; T2 °नं विपरीतकं (for the post. half). — (L. 2797) T1 तथाश्रद्धा; G2 यदाश्रद्धा; M4 तु याश्रद्धा (for यदश्रद्धा). — (L. 2799) T1 M4 पारुष्यम्; G2 वचनम् (for परुषम्). T1 अयुक्त-; G1.3 अबद्धं (for °द्ध-). T2 अबंधं यच्च शंकरि; G2 अबद्धं परुषं कटु (for the post. half). — (L. 2800) M4 असत्वं (for °त्यं). M1.3 असत्यं परिवादं च (for the prior half). — (L. 2802) M4 परतापोपताडनं (for the post. half). — (L. 2804) T1

अभक्ष्यभक्षणं चैव व्यसनेष्वभिषङ्गता ।
दर्पात्स्तम्भाभिमानाच्च परेषामुपतापनम् ।
अकार्याणां च करणमशौचं पानमेव च ।
दौःशील्यं क्षुद्रसंपर्कः साहाय्यं पापकर्मणि ।
अधर्म्यमयशस्यं च कार्यं तस्य निषेवणम् ।
एवमाद्यशुभं चान्यच्छारीरं पापमुच्यते ।
मानसाद्वाङ्मयं पापं विशिष्टमिति वक्ष्यते ।
वाङ्मयादपि वै पापं शारीरं गण्यते बहु ।
एवं पापयुतं कर्म पातयेत्त्रिविधं नरम् ।
परोपतापजननमत्यन्तं पापकं स्मृतम् ।
द्विविधं तत्कृतं पापं कर्तारं नरकं नयेत् ।
पातकं त्वपि यत्कर्म करणाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
सापदेशमवश्यं तु कर्तव्यमिति यत्कृतम् ।
कथंचित्तत्कृतमपि कर्ता तेन न लिप्यते ।
अवश्यभावदेशेन प्रतिहन्येत कारणम् ।

उमा ।

भगवन्पापकं कर्म यथा कृत्वा न लिप्यते ।
अनृतं धर्मयुक्तं च तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

यो नरोऽनपराधी सन्नात्मप्राणस्य रक्षणात् ।
शत्रुमुद्यतशस्त्रं वा पूर्वं तेन हतोऽपि वा ।
प्रतिगत्य नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
चोराटविकसंत्रस्तास्तत्प्रतीकारचेष्टया ।
तान्प्रतिघ्नन्नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
वृत्तिघ्नं तु नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
ग्रामार्थं भर्तृपिण्डार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
वधबन्धपरिक्लेशान्कुर्वन्पापात्प्रमुच्यते ।
दुर्भिक्षे चात्मवृत्त्यर्थमेकायनगतस्तथा ।
अकार्यं वाप्यभक्ष्यं वा कृत्वा पापैर्न लिप्यते ।
व्याधितो रोगमोक्षार्थमभक्ष्येण न लिप्यते ।
अनृतं धर्मयुक्तं च दाक्षिण्यात्स्त्रीषु भाषितम् ।
आत्मप्राणभयादुक्तं मोक्षार्थं चाप्यधार्मिकात् ।
विवाहकरणे चैव लौकिकेनानृतं ब्रुवन् ।
संस्तम्भनार्थं त्रस्तानामनृतेन न लिप्यते ।
विधिरेष गृहस्थानां प्रायेणैवोपदिश्यते ।
अवाच्यं वाप्यकार्यं वा देशकालवशेन तु ।
बुद्धिपूर्वं नरः कुर्वंस्तत्प्रयोजनमात्रया ।
किंचिद्वा लिप्यते पापैरथ वा न च लिप्यते ।
एवं देवि विजानीहि नास्ति तत्र विचारणा ।

परेषां व्यसनक्रिया (for the post. half). — T_1 om. line 2805. — (L. 2805) T_3 स्तंभातिमानाच्; M_4 °भिमानश्च (for °मानाच्). M_4 -तापनात् (for °नम्). — (L. 2806) D_{10} T G अशौचं पान(T_2 °प)सेवनं (for the post. half). — (L. 2807) D_{10} T G पाप- (for क्षुद्र-). $T_{2,3}$ -संपर्कं (for °र्कः). T_1 आवासः पापकर्मणां (for the post. half). — (L. 2808) $G_{1,3}$ कामं (for कार्यं). — (L. 2810) T_2 M_1 मनसा (for मानसाद्). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 लक्ष्यते (for व°). T_1 वरिष्ठमिति लक्षये (for the post. half). — After line 2810, D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 read line 2822, repeating it in its proper place, while G_2 reads line 2822. — (L. 2811) D_{10} T G पापाच् (for पापं). — (L 2812) D_{10} S त्रिविधं पातयेन्नरं (for the post. half). — T_1 om. lines 2813-2818. — (L. 2813) D_{10} T_3 G परापकारजननम्; T_2 परतापकरं पापम्; M_4 परोपघातजननम् (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G पातकं (for पापकं). — (L. 2814) D_{10} $T_{2,3}$ G त्रिविधं (for द्वि°). D_{10} T_3 G पापकं (for नरकं). — (L. 2815) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ चापि; G_3 नापि (for त्वपि). D_{10} T_3 G कर्मणा; T_3 कर्मणां; M_4 कारणं (for करणाद्). — (L. 2816) M_4 अपि (for इति). — (L. 2817) T_2 G स (for न). — (L. 2818) D_{10} $T_{2,3}$ G अवश्यं पापदेशेन (for the prior half). — (L. 2819) D_{10} कर्म (for कृत्वा). — After line 2819, T_3 ins. :

पापस्यावरणे वापि तद्दोपश्च महेश्वर ।

— D_{10} T $G_{1,3,4}$ om. line 2820. G_2 om. (hapl.) lines 2820–2823. — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 2821) G_4 [ऽ]परो (for नरो). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ च (for सन्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ स्वात्म- (for आत्म-). $M_{1,2}$ कारणात् (for रक्ष°). — (L. 2823) D_{10} T_1 $G_{1,3,4}$ प्रतिहन्यान्; $T_{2,3}$ °हन्य (for °गत्य). T_1 यस्तु (for हिंस्यान्). — D_{10} $G_{2,4}$ om. (hapl.) lines 2824–2826. — (L. 2824) T_2 चोरादधिकसंत्रस्तास्; $G_{1,3}$ चोरा अधिकसंत्रस्तास् (for the prior half). — For line 2824, T_1 subst. :

ये संत्रासकराश्चोरास्तथैवाटविकाश्च ये ।

— (L. 2825) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ यः प्रजघ्नन्; M यः प्रति° (for तान्प्रति°). T_1 यस्तु; $G_{1,3}$ हन्यान् (for हिंस्यान्). — After 2825, T_2 reads 2836 repeating it in its proper place. $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ om. (hapl.) line 2826. — (L. 2828) M_4 घ्नंति (for कुर्वन्). — (L. 2829) M_4 दुर्भिक्षं (for °क्षे). — (L. 2830) $G_{1,3}$ अपि (for वापि). D_{10} $T_{1,3}$ G पापान्; T_2 पापं (for पापैर्). — After line 2830, M_4 reads line 2836. D_{10} T G om. (hapl.) lines 2831–2835. — (L. 2831) M_4 वाधितो रोगमोक्षार्थे (for the prior half). — (L. 2832) M_3 नर्म- (for धर्म-). — (L. 2835) M_4 दुष्टानाम् (for त्रस्ता°). — (L. 2837) $T_{1,2}$ अकार्यं वाप्यवाच्यं वा (for

उमा ।
भगवन्पानदोषांश्च पेयापेयत्वकारणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद महेश्वर ।
महेश्वरः ।
हन्त ते कथयिष्यामि पानोत्पत्तिं शुचिस्मिते ।
पुरा सर्वेऽभवन्मर्त्या बुद्धिमन्तो नयानुगाः ।
शुचयः सुभगाचाराः सर्वे सुमनसः प्रिये ।
एवंभूते तदा लोके प्रेष्यत्वं न परस्परम् ।
प्रेष्याभावान्मनुष्याणां कर्मारम्भो ननाश ह ।
उभयोर्लोकयोर्नाशं दृष्ट्वा कर्मक्षयात्प्रभुः ।
यज्ञकर्म कथं लोके वर्ततेति पितामहः ।
आज्ञापयत्सुरान्देवि मोहयस्वेति मानुषान् ।
तमसः सारमुद्धृत्य पानं बुद्धिप्रणाशनम् ।
न्यपातयन्मनुष्येषु पापदोषावहं प्रिये ।
तदाप्रभृति तत्पीत्वा मुहुर्मुहुर्मानुषा भुवि ।
कार्याकार्यमजानन्तो वाच्यावाच्यं गुणागुणम् ।
केचिद्धसन्ति तत्पीत्वा प्ररुदन्ति तथा परे ।
नृत्यन्ति मुदिताः केचिद्गायन्ति च शुभाशुभम् ।
कलहं कुर्वतेऽभीक्ष्णं प्रहरन्ति परस्परम् ।
केचिद्धावन्ति सहसा प्रस्खलन्ति पतन्ति च ।
अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्रक्वचन शेरते ।
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि नष्टसंज्ञा मृता इव ।
एवं बहुविधान्पापान्कुर्वन्ति हतचेतसः ।
ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ।
धृतिं लज्जां च बुद्धिं च पानं पीतं प्रणाशयेत् ।
तस्मान्नराः संभवन्ति निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
बुद्धिसत्त्वैः परिक्षीणास्तेजोहीना मलान्विताः ।
पीत्वा पीत्वा तृषायुक्ताः पानपाः संभवन्ति च ।
पानकामाः पानकथाः पानकालाभिकाङ्क्षिणः ।
पानार्थं कर्मवश्यास्ते संभवन्ति नराधमाः ।
पानकामास्तृपायोगाद्बुद्धिसत्त्वपरिक्षयात् ।
पानपानां प्रेष्यकराः पानपास्त्वभवन्भृशम् ।
तदाप्रभृति वै लोके नीचैः पानवशैर्नरैः ।
कारयन्ति च कर्माणि बुद्धिमन्तस्त्वपानपाः ।
कारुत्वमथ दासत्वं प्रेष्यतामेत्य पानपाः ।
सर्वकर्मकराश्चासन्पशुवद्रज्जुबन्धिताः ।
पानपास्तु मदान्धत्वात्तदा बुद्धिप्रणाशनात् ।
कार्याकार्यस्य चाज्ञानाद्यथेष्टकरणात्स्वयम् ।
विदुषामविधेयत्वात्पापमेवाभिपद्यते ।
परिभूतो भवेल्लोके मद्यपो मित्रभेदकः ।
सर्वकालमशुद्धश्च सर्वभक्षस्तथाभवत् ।
विशिष्टैर्ज्ञातिभिर्द्विष्यः सततं कलिभावनः ।

---

the prior half). T1 om. from the post. half of line 2838 up to the prior half of line 2839. — (L. 2839) T2 आलिप्यते (for वा लि°). T1 न स पापेन लिप्यते ; M4 अथ वाचा न लिप्यते (for the post. half). T1 om. from the post half of line 2841 up to the prior half of line 2842. — (L. 2843) T2 अहं (for हन्त). — (L. 2845) D10 T1.3 G सुशुभाचाराः ; T2 च शुभा° (for सुभगा°). D10 T2.3 G1-3 चोन्मनसः (for सुम°). — (L. 2846) D10 T G प्रेष्यकृत् (for °त्वं). — (L. 2848) G4 नृपः (for प्रभुः). — (L. 2849) T2 तथा (for कथं). T3 एवंभूते तदा लोके (for the prior half). — T1 om. line 2850. — (L. 2851) T3 प्राण- (for पानं). — (L. 2852) T1 सर्व- (for पाप-). — (L. 2853) D10 T2.3 G2.4 तत्पानात् ; T1 पानेन ; G1.3 तत्पानं (for तत्पीत्वा). D10 T2.3 G मानवा (for मानुषा). — (L. 2855) M4 वदंति (for हसन्ति). D10 T G प्रवदंति (for प्ररु°). M4 प्रिये (for परे). — (L. 2856) T1 om. from the post. half up to the prior half of line 2857. D10 T3 G1.3.4 M4 शुभाशुभान् (for °शुभम्). — (L. 2857) D10 T3 G कलिं ते (for कलहं). T3 कलिं कुर्वति तेंभीक्ष्णं (for the prior half). — (L. 2858) D10 T2.3 G M1-3 कश्चिद् (for के°). T1 तथा रे (for पतन्ति च). — (L. 2859) D10 T2.3 G शोभने (for शेरते). — (L. 2860) D10 T G नष्टज्ञाना इवा(G2 उपा)सते (for the post. half). — (L. 2861) D10 T G भावान् (for पापान्). D10 भ्रांत- ; T1 हृत- (for हत-) T2.3 G कुर्वंति भ्रांत(T2 °ति)चेतनाः (for the post. half). — (L. 2865) T1 -सत्त्व- (for -सत्त्वैः). T2 मदान्विताः (for मला°). — (L. 2867) T2 -पराः (for -कथाः). G3.4 पानकालाभिलाषिणः ; M4 °कामाभिकांक्षिताः (for the post. half). — T1 om. (hapl.) lines 2868-2869. — (L. 2869) M1.4 केचित्सत्त्व- (for बुद्धिसत्त्व-). — (L. 2870) D10 T G पानदानां (for °पानां). D10 T G पानपाः सहसाभवन् (for the post. half). — (L. 2871) D10 T G दीनैः (for नीचैः). T1 पापरतैर् ; T2 पापवशैर् (for पान°). — (L. 2872) D10 T G तु (G4 च) पानपाः (G1.3 °दाः) (for त्वपानपाः). — D10 om. (hapl.) line 2873. — (L. 2874) M1 सर्वकाम- (for °कर्म-). T3 -पीडिताः ; G1.3 -बंधिनः (for -बन्धिताः). — T1 om. lines 2875-2880. — (L. 2875) D10 G2.4 सुधां दत्त्वा ; T2 G1.3 सुरां पीत्वा ; T3 सुरां दत्त्वा (for मदान्धत्वात्). — (L. 2876) M4 यथेष्टकारिणः स्वयं (for the post. half). — (L. 2877) G1 अपि हेयत्वात् ; G4 अभिधेयत्वात् (for अविधे°). — (L. 2879) T2 अबुद्धिश् ; T3 G2.4 अशुद्धिश् (for °शुद्धश्). T2 G1.3 भवेत् (for [अ]भवत्). — (L. 2880) D10 T2.3 G विनष्टो ज्ञाति(D10 जाति- ; G1.3 ज्ञान)विद्वद्भ्यः

कटुकं परुषं घोरं वाक्यं वदति सर्वतः ।
गुरूनतिवदेन्मत्तः परदारान्प्रधर्षयेत् ।
संविदं कुरुते शौण्डैर्न शृणोति हितं क्वचित् ।
एवं बहुविधा दोषाः पानपे सन्ति शोभने ।
केवलं नरकं यान्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
तस्मात्तद्वर्जितं सद्भिः पानमात्महितैषिभिः ।
यदि पानं न वर्जेरन्सन्तश्चारित्रकारणात् ।
भवेदेवं जगत्सर्वं निर्मर्यादं च निष्क्रियम् ।
तस्माद्बुद्धेर्हि रक्षार्थं सद्भिः पानं विवर्जितम् ।
इति ते दुष्कृतं सर्वं त्रिविधं कथितं प्रिये ।

Colophon.

महेश्वरः ।

विधानं सुकृतस्यापि भूयः शृणु शुचिस्मिते ।
प्रोच्यते तत्त्रिधा देवि सुकृतं च समासतः ।
यदौपरमिकं चैव सुकृतं निरुपद्रवम् ।
तथैव सोपकरणं तावता सुकृतं विदुः ।
निवृत्तिः पापकर्मभ्यस्तदौपरमिकं प्रिये ।
मनोवाक्कायजा दोषाः शृणु मे वर्जनाच्छुभम् ।
त्रैविध्यदोषोपरमे यस्तु दोषव्यपेक्षया ।
स तु प्राप्नोति सकलं सर्वदुष्कृतवर्जनात् ।
व्रतवद्वर्जयेद्दोषान्युगपत्पृथगेव वा ।
तथा धर्ममवाप्नोति दोषत्यागो हि दुष्करः ।
दोषसाकल्यसंत्यागान्मुनिर्भवति मानवः ।
सौकर्यं परधर्मस्य कार्यारम्भादृतेऽपि च ।
आत्मना स्थापनामात्राल्लभ्यते सुकृतं परम् ।
अहो नृशंसाः पच्यन्ते मानुषाः स्वल्पबुद्धयः ।
ये तादृशं न बुध्यन्ते आत्माधीनं च निर्व्ययम् ।
दुष्कृतत्यागमात्रेण पदमूर्ध्वं हि लभ्यते ।
पापभीरुत्वमात्रेण दोषाणां परिवर्जनात् ।
सुशोभनं भवेद्देवि किमु धर्मव्यपेक्षया ।
इत्यौपरमिकं देवि सुकृतं कथितं तव ।
श्रुताच्च वृद्धसंयोगादिन्द्रियाणां च निग्रहात् ।
संतोषाच्च धृतेश्चैव शक्यते दोषवर्जनम् ।
तदेव यम इत्याहुर्दोषसंयमनं प्रिये ।
यमधर्मेण धर्मोऽस्ति नान्यः शुभतरः शुभे ।
यमधर्मेण यतयः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
ईश्वराणां प्रभवतां दरिद्राणां च वै नृणाम् ।
सफलो दोषसंत्यागो दानादपि शुभादपि ।
तपो दानं महादेवि दोषमल्पं विनिर्दहेत् ।

(for the prior half). D10 T2.3 G -भावगः (for °नः). M4 सर्वं तत्कलहावहः (for the post. half). — (L. 2881) D10 T2.3 G M1-3 परुषं कटुकं घोरं (for the prior half). D10 T2.3 G सर्वशः; T1 पानपः (for सर्वतः). — (L. 2882) T1 मर्त्यः; T2 मुक्तः (for मत्तः). — (L. 2883) T1 धूर्तैर् (for शौण्डैर्). — (L. 2887) D10 T2 G2.4 न वर्तेरन्; T1 सत्यजे° (for न वर्जे°). G1.3 यदि पापान्न वर्तेरन् (for the prior half). — (L. 2888) D10 T3 G एतज्; T1.2 एव (for एवं). D10 T2 G2.4 अमर्यादं (for निर्म°). — T1 om. lines 2889–2890. — (L. 2889) D10 वृद्धैर्; T3 बुधैर् (for बुद्धेर्). — (L. 2890) G4 देवि (for सर्वं). T2 G1.3 कथितं त्रिविधं प्रिये; G4 त्रिविधं दुष्कृतं प्रिये (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan :* M2-4 दानधर्म. — *Adhy. name :* D10 T2.3 G2 M1 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D10 T2 G2.4 214; T1 207; T3 213; G1.3 M1 208; M2.3 209; M4 206. — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2892) G1.3 त्रिविधं (for तत्त्रिधा). T3 ते (for च). — T1 om. lines 2893–2895. — (L. 2893) G1.3 M2 (*inf. lin.*) औपरमितं (for °कं). — (L. 2894) M4 तपसा (for तावता). — (L. 2895) M2 (*inf. lin.*) औपरमितं (for °कं). — (L. 2896) T2 G1-3 M1.4 मनोवाक्कायजान्दोषान् (for the prior half). — For line 2896, T1 subst. :

वाङ्मनःकायजं चेति सुकृतं त्रिविधं स्मृतम् ।

— (L. 2897) T1 यश्च; M4 नित्यं (for यस्तु). — (L. 2898) T1 सुकृतं (for सकलं). T1.2 G1.3.4 सर्वं (for सर्व-). M3 -वर्जनं (for -वर्जनात्). — (L. 2900) T1 स तु (for तथा). T2 तथा कर्माण्यवाप्नोति (for the prior half). — (L. 2901) G2 मनो (for मुनिर्). — T1 om. line 2902. — (L. 2902) D10 सौकर्ये (for °र्यं). D10 T2.3 G पश्य (for पर-). — (L. 2903) T1 आत्मवत्; M1-3 °नः (for °ना). D10 T3 G2 आत्मोपलब्धोपरमाल्; T2 आत्मोपसर्पोपरमाल्; G1.3.4 आत्मा च लब्धोपरमो (for the prior half). D10 T2.3 G2.4 लभेत; T1 G1.3 लभते (for लभ्यते). T1 फलं; M4 पदं (for परम्). — (L. 2904) G1.3 स्वल्प- (for स्वल्प-). — (L. 2905) T G4 एतादृशं (for ये ता°). M4 कुर्वन्ति (for बुध्यन्ते). D10 T3 G निर्व्ययाः; T1 निर्दयाः; T2 निर्वृताः (for निर्व्ययम्). — T1 om. lines 2906–2908. — (L. 2908) D10 T G सुशोभनो (for °भनं). T2 G1.3 ऋजु- (for किमु). — (L. 2909) G1.2.4 कथितं सुकृतं तव (for the post. half). — (L. 2910) T2 श्रुत्वा (for श्रुताच्). — (L. 2911) T1 पश्यते (for शक्यते). — (L. 2912) D10 T2.3 G धर्मम्; M यमम् (for यम). — T1 om. (hapl.) line 2913. — (L. 2913) G1.3 शुभकरः (for °तरः). D10 T2.3 G प्रिये (for शुभे). — (L. 2915) T1 भवेन्नृणां; G4 नृणां प्रिये (for च वै

सुकृतं यामिकं प्रोक्तं पथ्यं निरुपसाधनम् ।
सुखाभिसंधिर्लोकानां सत्यं शौचमथार्जवम् ।
व्रतोपवासः प्रीतिश्च ब्रह्मचर्यं दमः शमः ।
एवमादि शुभं कर्म सुकृतं नियमाश्रितम् ।
शृणु तेषां विशेषांश्च कीर्तयिष्यामि भामिनि ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ।
नास्ति सत्यात्परं दानं नास्ति सत्यात्परं तपः ।
यथा श्रुतं यथा दृष्टमात्मना यद्यथा कृतम् ।
तथा तस्याविकारेण वचनं सत्यलक्षणम् ।
यच्छलेनाभिसंयुक्तं सत्यरूपं मृषैव तत् ।
नित्यमेव प्रवक्तव्यं पारावर्यं विजानता ।
दीर्घायुश्च भवेत्सत्यात्कुलसंतानपालकः ।
लोकसंस्थितिपालश्च भवेत्सत्येन मानवः ।

उमा ।

कथं संधारयन्मर्त्यो व्रतं शुभमवाप्नुयात् ।

महेश्वरः ।

पूर्वमुक्तं तु यत्पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
व्रतवत्तस्य संत्यागस्तदौपरमिकं व्रतम् ।
तेन धर्ममवाप्नोति व्रतवत्परिपालयन् ।
मङ्गलं शुभकर्माणि व्रतेनैव समाचरेत् ।
नरो धर्ममवाप्नोति शुभसंजोषणं व्रतम् ।
यद्यदात्मप्रियं नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
व्रतवत्तस्य संत्यागस्तपोव्रतमिति स्थितम् ।
त्याज्यं वा यदि वा जोष्यमव्रतेन वृथा चरन् ।
तथा फलं न लभते तस्माद्धर्मं व्रताचरेत् ।
शुद्धकायो नरो भूत्वा स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
पञ्च भूतानि चन्द्रार्कौ संध्ये धर्मं यमं पितॄन् ।
आत्मनैनं तथात्मानं निवेद्य व्रतवच्चरेत् ।
व्रतसा मरणाद्वापि कालच्छेदेन वा चरेत् ।
शाकादिषु व्रतं कुर्यात्तथा पुष्पफलादिषु ।
ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्यादुपवासं तथा व्रतम् ।
एवमन्येषु बहुषु व्रतं कार्यं हितैषिणा ।
व्रतभङ्गो यथा न स्याद्रक्षितव्यं तथा बुधैः ।
व्रतभङ्गो महत्पापमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
औषधार्थं यदज्ञानाद्गुरूणां वचनादपि ।
अनुग्रहार्थं बन्धूनां व्रतभङ्गो न दुष्यते ।
व्रतापवर्गकालेषु देवब्राह्मणपूजनम् ।
नरेण तु यथाशक्ति कार्यं सिद्धिं तथाप्नुयात् ।

उमा ।

कथं शौचविधिस्तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं शौचमिष्यते ।
मानसं सुकृतं यत्तच्छौचमाभ्यन्तरं स्मृतम् ।
सदाहारविशुद्धिश्च कायप्रक्षालनं च यत् ।
बाह्यं शौचं भवेदेतत्तथैवाचमनादि च ।
मृच्चैव शुद्धदेशस्था गोशकृन्मूत्रमेव च ।
द्रव्याणि गन्धयुक्तानि यानि पुष्टिकराणि च ।
एतैः संमार्जयेत्कायमम्भसा च पुनः पुनः ।
अक्षोभ्यं यत्प्रकीर्णं च नित्यस्रोतश्च यज्जलम् ।
प्रायशस्तादृशे मज्जेदन्यथा चापि वर्जयेत् ।

नृणाम्). — (L. 2917) G1.3 M महदपि (for महादेवि). D10 T2.3 G M4 हि निर्हरेत्; M1-3 हि निर्दहेत् (for विनिर्द°). T1 दोषं सर्वं विनिर्हरेत् (for the post. half). — (L. 2918) D10 T2.3 G चोक्तं (for प्रोक्तं). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 2919. D10 T2.3 G वक्ष्ये (for पथ्यं). — (L. 2919) T1 तथा; M4 उत (for अथ). — (L. 2920) T1 M1-3 व्रतोपवासं (for °वासः). — (L. 2922) T1 शोभने (for भामिनि). — (L. 2923) M4 संयानं (for सोपानं). — T1 om. lines 2925–2951. — (L. 2926) D10 T2.3 G विकारेण (for [अ]वि°). — (L. 2927) D10 T2.3 G M2 शीलेन (for छ°). — (L. 2928) D10 T2.3 G सत्यम् (for नित्यम्). — (L. 2929) M4 -कारकः (for -पालकः). — D10 T3 G M4 om. (hapl.) lines 2933–2937. T2 om. lines 2934–2935. — (L. 2936) T2 तेन (for नरो). T2 -संजोषणाद् (for °षणं). — (L. 2938) D10 T2.3 G M3.4 स्मृतं (for स्थितम्). — (L. 2940) D10 T2.3 G वृथा (for व्राताच्). — (L. 2942) G3 समौ (for यमं). — (L. 2943) D10 T2.3 G [ए]व (for [ए]वं). — (L. 2944) T2 हरणाद् (for मर°). D10 T2.3 G1.2.4 [आ]हरेत् (for चरेत्). M4 om. (hapl.) from the post. half of line 2945 up to the prior half of line 2946. — (L. 2946) D10 T2.3 G2-4 M1 ब्रह्मचर्य- (for °चर्यं). D10 T2.3 G उपवासव्रतं तथा (for the post. half). — (L. 2951) T2 भूतानां (for बन्धूनां). — (L. 2952) D10 T2 G M1 -काले तु; T3 -कालेपि (for -कालेषु). — (L. 2953) D10 T2.3 G यथा विद्धि (for यथाशक्ति). T3 कार्य- (for कार्यं). D10 T2 G कार्यसिद्धिं यथा(D10 °द्धिमवा)प्नुयात् (for the post. half). — T1 महेशः; G2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2955) T3 M4 अभ्यंतरं (for आ°). G4 [ए]व (for [इ]ति). — (L. 2956) T2 मनसा (for मानसं). — (L. 2957) T1 -प्रतपनं (for -प्रक्षालनं). — (L. 2958) D10 T2.3 G बाह्य- (for बाह्यं). T1 [आ]चमनादिकं; T2 G1.3 °दिषु; G2 °दि वा (for °नादि च). — (L. 2959) G1.3 सुप्र- (for शुद्ध-). — (L. 2963) D10 T3 G वि- (for [अ]-

त्रिराचमनकं श्रेष्ठं निष्फेनैर्निर्मलैर्जलैः ।
तथा विण्मूत्रयोः शुद्धिरद्भिर्बहुमृदा भवेत् ।
तदैव जलसंशुद्धिर्यत्संशुद्धं तु संस्पृशेत् ।
शकृता भूमिशुद्धिः स्याल्लोहानां भस्मना स्मृता ।
तक्षणं घर्षणं चैव दारवाणां विशोधनम् ।
दहनं मृन्मयानां च मर्त्यानां कृच्छ्रधारणम् ।
शेषाणां देवि सर्वेषामातपेन जलेन च ।
ब्राह्मणानां च वाक्येन सदा संशोधनं भवेत् ।
अदुष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ।
एवमापदि संशुद्धिरेवं शौचं विधीयते ।

उमा ।

आहारशुद्धिस्तु कथं तन्मे वद महाप्रभो ।

महेश्वरः ।

अमांसमद्यमक्लेद्यमपर्युषितमेव च ।
अतिकट्वम्ललवणैर्हीनं च शुभगन्धि च ।
कृमिकीटमलैर्हीनं संभृतं शुद्धभाजने ।
एवंविधं सदाहारं देवब्राह्मणसत्कृतम् ।
शुद्धमित्येव विज्ञेयमन्यथा त्वशुभं भवेत् ।
ग्राम्यादारण्यकैः सिद्धं शुद्धमित्यवधारय ।
अतिमात्रगृहीतात्तु अल्पदत्तं भवेच्छुचि ।
यज्ञशेषं हविःशेषं पितृशेषं च निर्मलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भक्षयन्त्यपरे मांसं वर्जयन्त्यपरे भुवि ।
तन्मे वद महादेव भक्ष्याभक्ष्यस्य कारणम् ।

महेश्वरः ।

मांसस्य भक्षणे दोषो यश्चास्याभक्षणे गुणः ।
तदहं कीर्तयिष्यामि तन्निबोध यथातथम् ।
इष्टं दत्तमधीतं च क्रतवश्च सदक्षिणाः ।
अमांसभक्षणस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
आत्मार्थं यः परप्राणान्हिंस्यात्स्वादुफलेप्सया ।
व्यालगृध्रसृगालैश्च राक्षसैश्च समस्तु सः ।
यो वृथानित्यमांसाशी स पुमानधमो भवेत् ।
ततः कष्टतरं नास्ति स्वयमाहृत्य भक्षणात् ।
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासं लभते यत्र यत्रोपजायते ।
संछेदनं स्वमांसस्य यथा संजनयेद्रुजम् ।
तथैव परमांसेऽपि वेदितव्यं विजानता ।
यस्तु सर्वाणि मांसानि यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स स्वर्गे विपुलं स्थानं लभते नात्र संशयः ।
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तप्यते परमं तपः ।
यश्चापि वर्जयेन्मांसं सममेतन्न वा समम् ।
न हि प्राणैः प्रियतमं लोके किंचन विद्यते ।
तस्मात्प्राणिदया कार्या यथात्मनि तथा परे ।
सर्वे यज्ञा न तत्कुर्युः सर्वे वेदाश्च भामिनि ।

पि). — (L. 2964) D10 T G त्रिस्त्रि(G4 °भि)राचमनं श्रेष्ठं (for the prior half). T1 निर्णिक्तैर् ; G1.3 नियतं (for निष्फेनैर्). M4 om. (hapl.) from the post. half of line 2965 up to the prior half of line 2966. — (L. 2966) D10 T2.3 G तथैव ; T1 तदेव (for तदैव). T1 M4 यथा शुद्धं ; G1.3 यथा शुद्धि ; M1-3 यदा शुद्धं (for यत्संशुद्धं). — (L. 2967) D10 T2.3 G1.3.4 स्मृतं ; T1 भवेत् ; G2 कृतं (for स्मृता). — (L. 2968) T3 कर्षणं (for घ°). — (L. 2969) M4 शुद्धिकारणं (for कृच्छ्रधा°). — (L. 2974) D10 T G देवदेव (T1 तन्मे वद) महेश्वर (for the post. half). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2976) D10 T G -लवण- (for °णैर्). M4 अकटुक्षारलवणैर् (for the prior half). — (L. 2977) D10 T G -केश- (for -कीट-). T3 -दर्शनं (for -भाजनम्). D10 T2 G संवृ(G1.3 °हृ- ; G4 °भृ)तं शुद्धदर्शनं ; T1 संभृतं शुचि भोजनं (for the post. half). — (L. 2978) D10 T2.3 M सदाहार्यं (for सदाहारं). T1 G देवब्राह्मणसात्कृतं (for the post. half). — (L. 2979) T3 श्रेष्ठम् (for शुद्धम्). D10 T1.3 G तज् (for वि-). T2 शुद्धिशुनमितीत्येवम् (for the prior half). D10 T G अन्यथा मन्यतेशुभं (for the post. half). — (L. 2980) G1 शुद्धं (for सिद्धं). D10 T G M4 श्रेष्ठम् (for शुद्धम्). — T1 om. line 2981. — (L. 2981) M4 -गृहीतं (for °तात्). M4 यच्च जग्धं भवेच्छुचिः (for the post. half). — G2 om. line 2983. — (L. 2983) T1.3 किं भूयः (T3 भूयः किं) श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D10 T2.3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D10 T3 G2.4 215 ; T1 208 ; T2 214 ; G1.3 M1 209 ; M2.3 210 ; M4 207. — (L. 2984) D10 T2.3 G विभो ; T1 [ऽ]पि च (for भुवि). — (L. 2985) D10 T3 G भक्ष्याभक्ष्यविनिर्णयं ; T2 M °स्यकारणं (M4 °णात्) (for the post. half). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2987) T4 तदहं संप्रवक्ष्यामि (for the prior half). G1 यथातथा (for यथातथम्). — (L. 2988) T1 [आ]प्तदक्षिणाः (for सद°). — (L. 2989) D10 T3 G [ए]व (for [ए]ते). — (L. 2990) T1 -परीप्सया (for -फले°). — (L. 2991) T1 स्मृतः ; M4 ततः (for तु सः). — (L. 2992) M4 भृशो (for वृथा-). — (L. 2995) T1 उद्विग्नतां स लभते (for the prior half). — (L. 2996) T1 संछादनं ; T3 यच्छेदनं ; M4 संछेदनात् (for °दनं). D10 T2.3 G रुजां (for रुजम्).

यन्मांसरसमास्वाद्य पुनर्मांसानि वर्जयेत् ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
इत्येवं मुनयः प्राहुर्मांसस्याभक्षणे गुणान् ।
एवं बहुगुणं देवि नृणां मांसविवर्जनम् ।
न शक्नुयाद्यदा जीवंस्त्यक्तुं मांसं कथंचन ।
त्रिपुण्यमासमात्रं वा वर्जनीयं विशेषतः ।
न शक्नुयादपि तथा कौमुदीमासमेव च ।
जन्मनक्षत्रतिथिषु सदा पर्वसु रात्रिषु ।
वर्जनीयं तथा मांसं परत्र हितमिच्छता ।
अशक्तः कारणान्मर्त्यो भोक्तुमिच्छेद्विधिं शृणु ।
अनेन विधिना खादन्कल्मषेण न लिप्यते ।
सूनायां च गतप्राणं क्रीत्वा न्यायेन भामिनि ।
ब्राह्मणातिथिपूजार्थं भोक्तव्यं हितमिच्छता ।
भैषज्यकारणाद्व्याधौ खादन्पापैर्न लिप्यते ।
पितृशेषं तथैवाश्नन्मांसं नाशुभमृच्छति ।

उमा ।

गुरुपूजा कथं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।

महेश्वरः ।

गुरुपूजां प्रवक्ष्यामि यथावत्तव शोभने ।
कृतज्ञानां परो धर्म इति वेदानुशासनम् ।
तस्मात्स्वगुरवः पूज्यास्ते हि पूर्वोपकारिणः ।
गुरूणां च गरीयांसस्त्रयो लोकेषु पूजिताः ।
उपाध्यायः पिता माता संपूज्यास्ते विशेषतः ।
ये पितृभ्रातरो ज्येष्ठा ये च तस्यानुजास्तथा ।
पितुः पिता च सर्वे ते पूजनीया यथा पिता ।
मातुर्या भगिनी ज्येष्ठा मातुर्या च यवीयसी ।
मातामही च धात्री च सर्वास्ता मातरः स्मृताः ।
उपाध्यायस्य यः पुत्रो यश्च तस्य भवेद्गुरुः ।
ऋत्विग्गुरुः पिता चेति गुरवः परिकीर्तिताः ।
ज्येष्ठो भ्राता नरेन्द्रश्च मातुलः श्वशुरस्तथा ।
भयत्राता च भर्ता च गुरवस्ते प्रकीर्तिताः ।
इत्येष कथितः स्वर्ग्यो गुरूणां सर्वसंग्रहः ।
अनुवृत्तिं च पूजां च तेषामपि निबोध मे ।
अवध्यौ मातृपितरौ उपाध्यायस्तथैव च ।
कथंचिन्नावमन्तव्या नरेण हितमिच्छता ।
येन प्रीणाति च पिता तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
येन प्रीणाति चेन्माता प्रीताः स्युर्देवमातरः ।
येन प्रीणात्युपाध्यायो ब्रह्मा तेनाभिपूजितः ।
अप्रीतेषु पुनस्तेषु नरो नरकमेति हि ।
गुरूणां वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कथंचन ।
नरकं स गुरुप्रीत्या मनसापि न गच्छति ।
न ब्रूयाद्विप्रियं तेषामनिष्टे न प्रवर्तयेत् ।
विगृह्य न वदेत्तेषां समीपे स्पर्धया क्वचित् ।
यद्यदिच्छन्ति ते कर्तुमस्वतन्त्रस्तदाचरेत् ।

— (L. 3000) D$_{10}$ T$_{2,3}$ G$_{1,3,4}$ यत् (for यस्). M$_{1,3}$ विपुलं (for परमं) — (L. 3001) D$_{10}$ T$_3$ G यच्चापि; T$_1$ M$_{1-3}$ यच्चात्र; M$_4$ यश्चात्र (for °पि). — (L. 3002) M$_{1,2}$ किंचिन्न (for किंचन). — (L. 3004) M$_{2,3}$ सर्व- (for सर्वे). D$_{10}$ T$_3$ G$_2$ देवाश् (for वेदाश्). — (L. 3005) D$_{10}$ T G M$_4$ यो (for यन्). D$_{10}$ T$_3$ G$_2$ मांसं वि-; T$_2$ G$_{1,3,4}$ मांसं न (G$_1$ च) (for मांसानि). M$_{1-3}$ पुनर्मांसस्य वर्जनं (for the post. half). — After line 3005, M$_4$ ins. :

सत्रेण यजते नित्यं सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ।

— D$_{10}$ T G om. line 3006. T$_1$ om. line 3009. — (L. 3009) D$_{10}$ T$_2$ G [अ]तीव (for जीवंस्). — (L. 3010) D$_{10}$ T$_{2,3}$ G पुण्यं तन्मांसमात्रं वा (for the prior half). — T$_1$ om. line 3011. — (L. 3012) T$_1$ G$_{1,3,4}$ तथा (for सदा). — (L. 3013) T$_2$ वर्जितव्यं (for वर्जनीयं). D$_{10}$ T$_3$ G तदा; T$_{1,2}$ सदा (for तथा). — (L. 3015) D$_{10}$ T$_{2,3}$ G अनेन खादन्विधिना (for the prior half). D$_{10}$ T G कलुषेण (for कल्म°). — T$_3$ om. (hapl.) lines 3016–3018. — (L. 3016) T$_1$ वि- (for च). — For line 3016, M$_4$ subst. :

स्वधायां च गतप्राणान्क्रीडन्त्या येन भामिनि ।

— (L. 3018) D$_{10}$ T$_{1,3}$ G M$_{2,3}$ -करणाद् (for -का°). G$_4$ वाध (for व्याधौ). — (L. 3019) D$_{10}$ G$_{3,4}$ [अ]न्न (for [अ]श्नन्). — (L. 3020) M$_4$ कर्म- (for धर्म-). D$_{10}$ T G -चारिभिः (for -काङ्क्षिभिः). — T$_1$ महेशः (for °श्वरः). — (L. 3022) G$_2$ देवानु- (for वेदानु-). — (L. 3023) M$_4$ ते (for स्व-). — (L. 3026) T$_1$ च स्युर्; T$_{2,3}$ G$_{1,3,4}$ पितुर् (for पितृ-). T$_1$ om. from the post. half up to the prior half of line 3027. — (L. 3027) D$_{10}$ T$_{1,2}$ G M$_4$ पिता यथा (by transp.); T$_2$ पिता तथा. — (L. 3028) D$_{10}$ T G transp. मातुर् and या च. — (L. 3031) D$_{10}$ T G M$_4$ संप्र- (for परि-). — (L. 3032) D$_{10}$ G$_4$ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठो). — T$_1$ om. lines 3034–3035. — (L. 3034) D$_{10}$ G$_4$ सार्द्व; T$_3$ सार्धं (for स्वर्ग्यो). T$_2$ इत्येते कथिताः सर्वे; G$_{1,3}$ गुरुरित्येव कथितो (for the prior half). — (L. 3036) D$_{10}$ T$_{2,3}$ G आराध्यौ मातापितरौ (for the prior half). — (L. 3038) D$_{10}$ T G M$_4$ पितरस् (for च पिता). — (L. 3039) G$_4$ तेन (for प्रीताः). G$_{3,4}$ स्याद् (for स्युर्). — (L. 3040) T$_1$ तेन ब्रह्मा प्रजापतिः (for the post. half). — T$_1$ om. line 3043. — (L. 3043) D$_{10}$ G नरः स्वगुरुमप्रीत्या (for the prior half). — (L. 3044) D$_{10}$ T$_1$ G$_{2,4}$ अनिष्टं; T$_{2,3}$ G$_{1,3}$ अरिष्टं

वेदानुशासनसमं गुरुशासनमिष्यते ।
कलहांश्च विवादांश्च गुरुभिः सह वर्जयेत् ।
कैतवं परिहासांश्च मन्युकामाश्रयाः कथाः ।
गुरूणां योऽनहंवादी करोत्याज्ञामतन्द्रितः ।
न तस्मात्सर्वमर्त्येषु विद्यते पुण्यकृत्तमः ।
असूयामपवादांश्च गुरूणां परिवर्जयेत् ।
तेषां प्रियहितान्वेषी भूत्वा परिचरेत्सदा ।
न तद्यज्ञफलं कुर्यात्तपो वाचरितं महत् ।
यत्कुर्यात्पुरुषस्येह गुरुपूजा सदा कृता ।
अनुवृत्तेर्विना धर्मो नास्ति सर्वाश्रमेष्वपि ।
तस्मात्समाहृतः काले गुरुवृत्तिं समाचरेत् ।
स्वमर्थं स्वशरीरं च गुर्वर्थं संत्यजेद्बुधः ।
विवादं धनहेतोर्वा मोहाद्वा तैर्न रोचयेत् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च दानानि विविधानि च ।
गुरुभिः प्रतिषिद्धस्य सर्वमेतदपार्थकम् ।
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्युर्मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तेभ्यो नान्यः पापकृदस्ति लोके ।

उमा ।

उपवासविधिं तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शरीरमलकार्श्यार्थमिन्द्रियोच्छोषणाय च ।
एकभुक्तोपवासैस्तु धारयन्ते व्रतं नराः ।
लभन्ते विपुलं धर्मं तथाहारपरिक्षयात् ।
बहूनामुपरोधं तु न कुर्यादात्मकारणात् ।
जीवोपघातं च तथा धान्यं संजीव्यमिष्यते ।
तस्मात्पुण्यं लभेन्मर्त्यः स्वयमाहारकर्शनात् ।
तद्गृहस्थैर्यथाशक्ति कर्तव्यमिति निश्चयः ।
उपवासार्दितं काय आपदर्थं पयो जलम् ।
भुञ्जन्व्रतघाती स्याद्ब्राह्मणाननुमान्य च ।

उमा ।

ब्रह्मचर्यं कथं देव रक्षितव्यं विजानता ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
ब्रह्मचर्यं परं शौचं ब्रह्मचर्यं परं तपः ।
केवलं ब्रह्मचर्येण प्राप्यते परमं पदम् ।
संकल्पाद्दर्शनाच्चैव तद्युक्तवचनादपि ।
संस्पर्शादथ संयोगात्पञ्चधा रक्षितं परम् ।
व्रतवच्चारितं चैव ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
नित्यसंरक्षणं तस्य नैष्ठिकानां विधीयते ।
तदिष्यते गृहस्थानां कालमुद्दिश्य कारणम् ।
जन्मनक्षत्रयोगेषु पुण्यवासेषु पर्वसु ।
देवताधर्मकार्येषु ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् ।
ब्रह्मचर्यव्रतफलं लभेद्दारव्रती सदा ।
शौचमायुस्तथारोग्यं लभ्यते ब्रह्मचारिभिः ।

उमा ।

तीर्थचर्या कथं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।
कानि तीर्थानि लोकेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि तीर्थस्नानविधिं प्रिये ।
पावनार्थं च शौचार्थं ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
यास्तु लोके महानद्यस्ताः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
तासां प्राक्स्रोतसः श्रेष्ठाः संगमश्च परस्परम् ।

(for अनिष्टे). — T_1 om. line 3046. — (L. 3046) T_2 स्वयं तदपि चाचरेत् (for the post. half). — (L. 3047) G_4 वेदानुशासनामिमं (for the prior half). — T_1 om. line 3049. T_3 reads lines 3049–3052 twice. — (L. 3049) D_{10} G_3 तथा (for कथाः). T_3 (both times) G_4 मन्युकामाश्रयांस्तथा (for the post. half). — (L. 3052) D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G अपवारं; T_1 °रार्थं (for °वादांश्). T_3 (both times) गुरुभिः सह वर्जयेत् (for the post. half). — T_1 om. line 3055. — (L. 3057) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ क्षमानतः; T_1 क्षमायुतः; $G_{1,3}$ क्षमावृतः (for समाहृतः). — (L. 3058) $M_{1,4}$ समर्थं (for स्व°). M च (for स्व-). $G_{1,3}$ गुर्वर्थं संप्रवर्तयेत् (for the post. half). — (L. 3059) T_2 तैर्विवादं (for मोहाद्वा तैर्). — (L. 3061) T_1 निरर्थकं (for अपा°). — (L. 3065) T_1 ततो (for तेभ्यो). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3067) D_{10} T_3 G -शांत्यर्थम्; T_1 -हान्य° (for -कार्श्या°). T_2 शरीरं लाभशांत्यर्थम् (for the prior half). — (L. 3068) T_1 G_4 धारयंति (for °यन्ते). — (L. 3071) M_4 जीवघातिनिवृत्त्यर्थं (for the prior half). D_{10} $T_{1,3}$ G सजीवं धान्यमिष्य(T_1 °मुच्य)ते; T_2 स जीवं धारयिष्यते (for the post. half). — (L. 3072) G_2 -दर्शनात् (for -क°). — (L. 3074) G_2 काल (for काय). T_1 उपवासार्दितः — (L. 3075) D_{10} $T_{2,3}$ G काल (for the prior half). प्रातिघाती (for व्रत°). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. (hapl.) line 3077. — (L. 3077) G_4 सर्वं (for देवि). — (L. 3081) T_1 G_4 अपि (for अथ). D_{10} $T_{2,3}$ G मतं; T_1 द तत् (for परम्). — (L. 3083) D_{10} $T_{2,3}$ G नित्यं संरक्षितं तस्य (for the prior half). — (L. 3085) D_{10} G_2 -वारेषु; M_2 (inf. lin.) -मार्गेषु (for -वा°). — (L. 3089) D_{10} $T_{2,3}$ कर्म (for धर्म). G_1 कर्म- (for धर्म-). T_1 वर्तेत ब्रह्मचारिभिः (for the post. half). — (L. 3090) D_{10} $T_{2,3}$ G M_2 लोकेषु (for

तासां सागरसंयोगो वरिष्ठश्चेति विद्यते ।
तासामुभयतः कूलं यत्र तत्र महर्षिभिः ।
देवैर्वा सेवितं देवि तत्तीर्थं परमं स्मृतम् ।
समुद्रश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम् ।
तस्य कूलगतास्तीर्था महद्भिश्च समाप्लुताः ।
स्रोतसां पर्वतानां च जोषितानां महर्षिभिः ।
अपि कूपतटाकं वा मुनिभिः सेवितं प्रिये ।
तत्तु तीर्थमिति ज्ञेयं प्रभावात्तु तपस्विनाम् ।
तदाप्रभृति तीर्थत्वं लेभे लोकहिताय वै ।
एवं तीर्थोद्भवं विद्धि तस्य स्नानविधिं शृणु ।
तन्मना व्रतभूयिष्ठो गत्वा तीर्थाभिकाङ्क्षया ।
उपवासत्रयं कुर्यादेकं वा नियमान्वितः ।
पुण्यमासयुते काले पौर्णमास्यां यथाविधि ।
बहिरेव शुचिर्भूत्वा तत्तीर्थं तन्मनाविशेत् ।
त्रिराप्लुत्य जलाभ्याशे दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
अभ्यर्च्य देवायतनं ततः प्रायाद्यथागतम् ।
एतद्विधानं सर्वेषां तीर्थे तीर्थे प्रति प्रिये ।
समीपतीर्थस्नानात्तु दूरतीर्थं सुपूजितम् ।
आदिप्रभृति शुद्धस्य तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।
तपोर्थं पापनाशार्थं शौचार्थं तीर्थगाहनम् ।
एवं पुण्येषु मासेषु तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।

एतन्नैयमिकं सर्वं सुकृतं कथितं तव ।

Colophon.

महेश्वरः ।

दानानि देवपूजां च पितृपूजां तथैव च ।
अन्यानि धर्मकार्याणि सुकृतं सोपसाधनम् ।
तत्सर्वं शृणु कल्याणि प्रजानां हितकाम्यया ।
चेतनाचेतनैर्युक्तं यल्लोके विद्यते धनम् ।
एतदर्थमवाप्नोति नरः प्रेत्य शुभेक्षणे ।

उमा ।

लोकसिद्धं तु यद्द्रव्यं सर्वसाधारणं भवेत् ।
तद्दत्सर्वसामान्यं कथं धर्मं लभेन्नरः ।
एवं साधारणे द्रव्ये कस्य स्वत्वं कथं भवेत् ।

महेश्वरः ।

लोके भूतमयं द्रव्यं सर्वसाधारणं तथा ।
यथैव तद्ददन्मर्त्यो भवेत्पुण्यं हि तच्छृणु ।
दाता प्रतिग्रहीता च देयं सोपक्रमं तथा ।
देशकालौ च यत्त्वेतद्दानं षड्गुणमुच्यते ।
तेषां संपद्विशेषांश्च कीर्त्यमानान्निबोध मे ।
आदिप्रभृति यः शुद्धो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
सत्यवादी जितक्रोधस्त्वलुब्धो नानसूयकः ।
श्रद्धावानास्तिकश्चैव एवं दाता प्रशस्यते ।

°श). T_{1} नानातीर्थानि देवेश (for the prior half). — T_{1} महेशः (for °श्वरः). — (L. 3092) D_{10} $T_{1, 2}$ G निर्मितं (for °ताः). — (L. 3093) T_{3} -संज्ञकाः ; G_{1} -संज्ञिताः (for -संशिताः). — (L. 3095) T_{1} विशिष्ट इति कीर्त्यते (for the post. half). — (L. 3096) T_{1} om. from the post. half up to the prior half of line 3101. D_{10} $T_{2, 3}$ G तत्र (for यत्र). — D_{10} reads lines 3097–3100 twice. — (L. 3097) M तत्र (M_{4} °त्तु) तीर्थं परं स्मृतं (for the post. half). — (L. 3099) T_{3} तीर- (for कूल-). — (L. 3101) D_{10} G_{2} कूलं ; T_{3} $G_{1, 3}$ $M_{1, 4}$ कूपं ; G_{4} कूल- (for कूप-). D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ सेवितं मुनिभिः प्रिये (for the post. half). — (L. 3103) M_{1-3} भवेत् (for लेभे). — (L. 3104) M देवि (for विद्धि). D_{10} $T_{2, 3}$ G एवं तीर्थं भवेद्देवि (for the prior half). T_{1} तत्र (for तस्य). — (L. 3105) D_{10} $G_{2, 4}$ जन्मना (for तन्मना). T_{1} शुचि- (for व्रत-). D_{10} T_{3} $G_{2, 4}$ तीर्थानि (for °भि-). — (L. 3107) D_{10} G M_{4} -मासे ; T_{3} -मार्ग- (sic) (for -मास-). — (L. 3108) D_{10} G_{4} मन्मना ; $G_{1, 3}$ मनसा (for तन्मना). G_{2} तत्तीर्थं मलनाशवित् (for the post. half). — (L. 3109) G_{3} पुराप्लुत्य (for त्रि°). — (L. 3110) T_{1} गच्छेद् (for प्रायाद्). — (L. 3111) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_{4} इति (for प्रति). T_{1} तीर्थानामुत्तमं प्रिये (for the post. half). — (L. 3114) T_{2} $G_{1, 3}$ सर्वंती- (T_{2} तीर्थं ती)र्थावगाहनं (for the post. half). — (L. 3115) $T_{1, 2}$ तीर्थेषु (for मासेषु). —Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2, 3}$ G_{2} M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} T_{2} $G_{2, 4}$ 216 ; T_{1} 209 ; T_{3} 215 ; $G_{1, 3}$ M_{1} 210 ; $M_{2, 3}$ 211 ; M_{4} 208. — After the ref., M ins. :

तृतीयं सोपकरणं क्रियते गृहवासिभिः ।

— D_{10} $T_{2, 3}$ G om. lines 3117–3120. — (L. 3117) M देवपूजा (for °पूजां). M पितृपूजा (for °पूजां). — (L. 3121) D_{10} एतमर्थम् (for एतदर्थम्). T_{1} M तद्दद्धर्ममवाप्नोति (for the prior half). — (L. 3122) T_{1} तथा (for भवेत्). — (L. 3124) D_{10} T G तस्य (for कस्य). — (L. 3125) G_{2} भवेत् (for तथा). — (L. 3126) T_{3} G_{2} तथा (for यथा). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_{4} लभेत् (for भवेत्). T_{2} स (for हि). T_{1} लभेत्पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — T_{1} om. lines 3127–3132. — (L. 3128) M_{2} -कालेन (for -कालौ च). — D_{10} om. lines 3131–3198. — (L. 3132) G_{3} M_{4} एतद्दाता (for एवं दाता). — (L. 3133) T_{2} G तथा (T_{2} °दा) दीन- (for तथोदित-). T_{1} त्वलुब्धो नाभ्यसूयकः (for the post. half). — (L. 3134) T_{1} पंचयज्ञपरायणः (for the post. half). — After line 3134, T_{1} reads lines 3189–3190, repeating them in their proper

शुद्धो दान्तो जितक्रोधस्तथोदितकुलोद्भवः ।
श्रुतचारित्रसंपन्नस्तथा बहुकलत्रवान् ।
पञ्चयज्ञपरो नित्यं निर्विकारशरीरवान् ।
एतान्पात्रगुणान्विद्धि तादृक्पात्रं प्रशस्यते ।
पितृदेवाग्निकार्येषु तस्य दत्तं महत्फलम् ।
यद्यदर्हति यो लोके पात्रं तस्य भवेच्च सः ।
मुच्येतापदमापन्नो येन पात्रं स तस्य तु ।
अन्नस्य क्षुधितः पात्रं तृषितस्तु जलस्य वै ।
एवं पात्रेषु नानात्वमिष्यते पुरुषं प्रति ।
जारश्चोरश्च षण्डश्च हिंस्रः समयभेदकः ।
लोकविघ्नकराश्चान्ये वर्जिताः सर्वशः प्रिये ।
परोपघाताद्यद्द्रव्यं चौर्याद्वा लभ्यते नृभिः ।
निन्दया लभ्यते यच्च धूर्तभावेन वा तथा ।
अधर्मादथ मोहाद्वा बहूनामुपरोधनात् ।
लभ्यते यद्धनं देवि तदन्यद्वा हृतं भवेत् ।
तादृशेन कृतं धर्मं निष्फलं विद्धि भामिनि ।
तस्मान्न्यायागतेनैव दातव्यं शुभमिच्छता ।
यद्यदात्मप्रियं नित्यं तत्तद्देयमिति स्थितिः ।
उपक्रममिमं विद्धि दातॄणां परमं हितम् ।
पात्रभूतं तु दूरस्थमभिगम्य प्रसाद्य च ।
दाता दानं तथा दद्याद्यथा तुष्येत तेन सः ।
एष दानविधिः श्रेष्ठः समाहूय तु मध्यमः ।
पूर्वं च पात्रतां ज्ञात्वा समाहूय निवेद्य च ।
शौचार्चनसमायुक्तं दातव्यं श्रद्धया प्रिये ।
याचितॄणां तु परममाभिमुख्यपुरस्कृतम् ।
संमानपूर्वं संगृह्य दातव्यं देशकालयोः ।
अपात्रेभ्योऽपि चान्येभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ।
पात्राणि संपरीक्ष्यैव दाता वै दानमाश्रयोः ।
अतिशक्त्या परं दानं यथाशक्ति तु मध्यमम् ।
तृतीयं चापरं दानं नानुरूपमिवात्मनः ।
यथासंभावितं पूर्वं दातव्यं तत्तथैव च ।
पुण्यक्षेत्रेषु यद्दत्तं पुण्यकालेषु वा तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि गौरवाद्देशकालयोः ।

उमा ।

यश्च पुण्यतमो देशस्तथा कालश्च शंस मे ।

महेश्वरः ।

कुरुक्षेत्रं महानद्यो यच्च देवर्षिसेवितम् ।
गिरिर्वरश्च तीर्थानि देशभागेन पूजिताः ।
ग्रहीतुरीप्सितो यश्च तत्र दत्तं महत्फलम् ।
शरद्वसन्तकालश्च पुण्यमासस्तथैव च ।
शुक्लपक्षश्च पक्षाणां पौर्णमासी च पर्वसु ।
पितृदैवतनक्षत्रं निर्मला दिवसास्तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि चन्द्रसूर्यग्रहं तथा ।
प्रतिग्रहीतुर्यः कालो मनसा कीर्तितः शुभे ।
एवमादिषु कालेषु दत्तं दानं महद्भवेत् ।
दाता देयं च पात्रं च उपक्रमयुता क्रिया ।
देशः कालश्च इत्येषां संपच्छुद्धिः प्रकीर्तिता ।

place. — T_1 om. lines 3135-3141. — (L. 3135) T_3 $G_{1.3.4}$ -यज्ञकरो (for °परो). — (L. 3137) G_1 -कार्ये तु (for -कार्येषु). — (L. 3139) $T_{2.3}$ G M_3 मुच्येद् (for मुच्येत). — (L. 3140) M_4 क्षुधितं (for °तः). T_2 तृषितं तु; G_4 °तस्य (for °तस्तु). $G_{1.3}$ M_3 तृषितं सलिलस्य वै (for the post. half). — (L. 3141) T_3 नानार्थम् (for °त्वम्). — (L. 3145) T_3 G निर्दयाद् (for निन्दया). — (L. 3147) G_3 यल्लभ्यते (by transp.). $T_{2.3}$ G तदत्यंतवि(T_3 °तं वि)गर्हितं; M_4 तदन्यायाहृतं भवेत् (for the post. half). — (L 3148) G_2 तु तं (for कृतं). — (L. 3149) T_3 न्यायागमेन (for °तेन). T_1 अफलाकाङ्क्षिणा नित्यं (for the prior half). T_2 भूतिम् (for शुभम्). — T_1 om. line 3151. — (L. 3151) T_3 G M_{1-3} इदं (for इमं). — (L. 3154) T_1 स एष विधिवच्छ्रेष्ठः (for the prior half). — After line 3154, T_1 ins.:

यद्द्रव्यं न्यायतः प्राप्तं तदेव स्वमिति स्मृतम् ।

— (L. 3155) T निवेदयेत् (for °द्य च). — (L 3156) $T_{2.3}$ G शौचानमनसंयुक्तं (G_4 °स्कारात्) (for the prior half). G_4 वर्तव्यं (for दातव्यं). — (L. 3157) M_{1-3} चरमम् (for प°). M_{1-3} -पुरस्कृतः (for °तम्). — (L. 3158) T G संग्राह्यं (for संगृह्य). — G_2 reads lines 3159-3165 twice. — (L. 3160) $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ (both times).$_{3.4}$ -मात्रया (for °योः). — (L. 3161) T_3 -शक्त्या (for -शक्ति). — T_1 om. lines 3162-3163. — (L. 3162) T_3 परं (for [अ]परं). — (L. 3163) $G_{1.2}$ (both times).$_3$ M -संभापितं (for °वितं). G_2 (both times) दानं तत् (for दातव्यं). — (L. 3165) T_3 शोभनकरं (for °तरं). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3168) T_1 $G_{1.3}$ M वनं (for वरश्). $T_{1.2}$ -भागेषु (for °न). T_3 G देशभागेषु पूजितः (for the post. half). — (L. 3169) $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ यत्र (for यश्च). T_1 ग्रहीतुरिष्टं स्यायत्र; $G_{3.4}$ M_4 ग्रहीतुमीप्सितो यत्र (for the prior half). $T_{2.3}$ G महा- (for महत्). — (L. 3171) $G_{1.3}$ -पक्षे (for -पक्षश्). — (L. 3172) T_3 G निर्मलो दिवसस्तथा (for the post. half). — (L. 3173) T G M_4 -ग्रहे (for -ग्रहं). — T_1 om. line 3174. — (L. 3174) M तर्कितः (for कीर्तितः). — (L. 3175) M_3 om. कालेषु. $T_{1.2}$ महत्फलं (for °द्भवेत्). — (L. 3176) T_1 दानस्य (for देयं च).

यत्रैव युगपत्संपत्तत्र शुद्धिर्महद्भवेत् ।
अत्यल्पमपि यद्दानमेभिः षड्भिर्गुणैर्युतम् ।
भूत्वानन्तं नयेत्स्वर्गं दातारं दोषवर्जितम् ।
सुमहद्वापि यद्दानं गुणैरेभिर्विनाकृतम् ।
अत्यल्पफलनिर्योगमफलं वा भवेद्धि तत् ।

उमा ।

एवं गुणयुतं दानं दत्तं स्वफलतां व्रजेत् ।
तदस्ति चेन्महादेव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदप्यस्ति महाभागे नराणां भवदोषतः ।
कृत्वा तु धर्मं विधिवत्पश्चात्तापं करोति चेत् ।
श्लाघया वा यदि ब्रूयाद्वृथा संसदि यत्कृतम् ।
प्रकल्पयेच्च मनसा तत्फलं प्रेत्यभावतः ।
धर्मकार्यं कृतं यच्च सततं फलकाङ्क्षया ।
एवं कृतं वा दत्तं वा परत्र विफलं भवेत् ।
एते दोषा विवर्ज्याश्च दातृभिः पुण्यकाङ्क्षिभिः ।
सनातनमिदं वृत्तं सद्भिराचरितं तथा ।
अनुग्रहः परेषां तु गृहस्थानामृणं हि तत् ।
इत्येवं मन आवेश्य दातव्यं सततं बुधैः ।
एवमेव कृतं नित्यं सुकृतं तद्भवेन्महत् ।
सर्वसाधारणं द्रव्यमेवं दत्त्वा महत्फलम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्कानि देयानि धर्ममुद्दिश्य मानवैः ।
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

अजस्रं धर्मकार्यं च तथा नैमित्तिकं प्रिये ।
अन्नं प्रतिश्रयो दीपः पानीयं तृणमिन्धनम् ।
स्नेहो गन्धश्च भैषज्यं तिलाश्च लवणं तथा ।
एवमादि तथान्यच्च दानमाजस्रमुच्यते ।
अजस्रदानात्सततमाजस्रमिति निश्चितम् ।
सामान्यं सर्ववर्णानां दानं शृणु समाहिता ।
अन्नं प्राणा मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ।
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमीप्सितम् ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं सोऽनन्तं पारलौकिकम् ।
श्रान्तमध्वपरिश्रान्तमतिथिं गृहमागतम् ।
अर्चयीत प्रयत्नेन स हि यज्ञो वरः स्मृतः ।
कृत्वा तु पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिनाम् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण सोऽपहन्ति स्वकं तमः ।
पितरस्तस्य नन्दन्ति सुवृष्ट्या कर्षका इव ।
पुत्रो वा यस्य पौत्रो वा श्रोत्रियान्भोजयिष्यति ।
अपि चण्डालशूद्राणामन्नदानान्न गर्ह्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यादन्नममत्सरः ।

T1 G1.3 M -युताः क्रियाः (for -युता क्रिया). — (L. 3177) M4 देशकालं for देशः कालश्च). T1 तथा ह्येषा (for च इत्येषां). T2.3 G देशकाल तथान्ये(T3 G2 °न्ये)षा (for the prior half). G2 सत्त्व- (for संपच्च्). — T1 om. line 3178. — (L. 3178) T2.3 G यथा (for यत्र). T2.3 G M1 दानं (for शुद्धिर्). — G1 om. (hapl.) lines 3179–3181. — (L. 3182) T2 G4 फलाद्य(G4 °थि)तं (for भवेद्धि तत्). — (L. 3183) T1 तत्फलतां ; G च फ(G4 चाफ)लतां (for स्वफ°). — (L. 3184) T3 G महद्देयं (for महादेव). T2 तन्नास्ति चेन्महद्दानं (for the prior half). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3186) T2.3 G धर्मं तु (by transp.). G2 कृत्वा पापं (for पश्चात्तापं). — (L. 3187) T1 श्लाघनाय ; G2 श्लाघन्वात्वा (for °या वा). G4 श्लाघां वा यदि वा ब्रूयाद् (for the prior half). M4 तत् (for यत्). T1 कृत्वा संसदि वै नरः (for the post. half). — T1 om. line 3188. — (L. 3189) T3 G कर्म धर्म- (for धर्मकार्यं). T1 (first time) एतेन यत्कृतं कर्म ; T2 कर्म धर्मकृता यच्च (for the prior half). — (L. 3190) G M एतत् (for एवं). T1 (first time) दत्तं वापि हुतं वापि (for the prior half). — (L. 3191) T1 वर्जनीया (for विवर्ज्याश्च). — (L. 3192) T1 सदा (for तथा). — (L. 3193) T2.3 G अनुग्रहाद् (for °ग्रहः). — (L. 3194) T1 निश्चित्य मनसैवं (for the prior half). — T1 om. line 3195. — (L. 3195) T2 भवेत् (for कृतं). — (L. 3196) T1 दत्तं ; G4 कृत्वा (for दत्त्वा). — Colophon om. in D10. — *Sub-parvan* : M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : T2 G2 उमामहेश्वरसंवादे दानविधिः ; T3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : T1 210 ; T2 G2.4 217 ; T3 216 ; G1.3 M1 211 ; M2.3 212 ; M4 209. — D10 om. the ref. — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3199) T1 तत् (for च). — (L. 3201) G3.4 M1 गंधं (for गन्धश्च). — (L. 3204) T3 समासतः (for °हिता). — (L. 3205) D10 T2 G2.4 प्राणो (for प्राणा). — (L. 3206) D10 T2.3 G2.4 दातुमिच्छति मानवः (for the post. half). — T3 om. (hapl.) lines 3208–3211. — (L. 3208) T1 M4 धनं (for निधिं). — (L. 3209) T2 श्रद्धयाध्व- (for श्रान्तमध्व-). D10 परिक्लांतम् (for °श्रान्तम्). — (L. 3210) D10 T2 G M4 वरप्रदः ; T1 फलप्रदः (for वरः स्मृतः). — (L. 3211) D10 T2 G पातकं (for पापकं). — (L. 3214) D10 T1 G यस्य तु (for वा यस्य). D10 T3 G श्रोत्रियं (for °यान्). — (L. 3215) D10 T1.3 G M4 अन्नदानं (for °नान्). T1 गर्हति ; T2 (also as above) लभ्यते ; G3 गृह्यते (for गर्ह्यते). — (L. 3217) D

कलत्रं पीडयित्वापि पोषयेदतिथीन्सदा ।
जन्मापि मानुषे लोके तदर्थं हि विधीयते ।
अन्नदानाच्च ये लोकास्तान्प्रवक्ष्याम्यनिन्दिते ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्चिःप्रकाशानि रुक्मरूप्यनिभानि च ।
नानासंस्थानरूपाणि नानारत्नमयानि च ।
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
यथेष्टभक्ष्यभोज्यानि शयनासनवन्ति च ।
सर्वकामफलाश्चात्र वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो वह्व्यश्च कूपाश्च दीर्घिकाश्च सहस्रशः ।
अरुजानि विशोकानि नित्यानि विविधानि च ।
भवनानि विविक्तानि प्राणदानां त्रिविष्टपे ।
विवस्वतश्च सोमस्य ब्रह्मणश्च प्रजापतेः ।
विशन्ति लोकांस्ते नित्यं जगत्यन्नोदकप्रदाः ।
तत्र ते सुचिरं कालं विहृत्याप्सरसां गणैः ।
जायन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणसंयुताः ।
बलसंहननोपेता नीरोगाश्चिरजीविनः ।
कुलीना मतिमन्तश्च भवन्त्यन्नप्रदा नराः ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वकालं च सर्वस्य सर्वत्र च सदैव च ।
सुवर्णदानं परमं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तस्मात्तद्वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
अपि पापं कृतं क्रूरं दत्तं रुक्मं प्रणाशयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यः सुचेतसः ।
देवतास्ते तर्पयन्ति समस्ता इति वैदिकम् ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं चाग्निरुच्यते ।
तस्मात्सुवर्णदानेन दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ।
अग्न्यभावे तु कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
तस्मात्सुवर्णदातारः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।
आदित्यस्य हुताशस्य लोकान्नानाविधाञ्शुभान् ।
काञ्चनं संप्रदायाशु प्रविशन्ति न संशयः ।
अलंकारकृतं चापि केवलात्प्रविशिष्यते ।
सौवर्णैर्ब्राह्मणान्काले तैरलंकृत्य भोजयेत् ।
एतत्परमकं दानं दत्त्वासौ वर्णमद्भुतम् ।
द्युतिं मेधां वपुः कीर्तिं पुनर्जातो लभेद्ध्रुवम् ।
तस्मात्स्वशक्त्या दातव्यं काञ्चनं भुवि मानवैः ।
न ह्येतस्मात्परं लोकेष्वन्यत्पावनमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गवां दानमनिन्दिते ।
न हि गोभ्यः परं दानं विद्यते जगति प्रिये ।
लोकान्सिसृक्षुणा पूर्वं गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
वृत्त्यर्थं सर्वभूतानां तस्मात्ता मातरः स्मृताः ।
लोकज्येष्ठा लोकवृत्त्यां प्रवृत्ता
मय्यायत्ताः सोमविष्यन्दभूताः ।
सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
तस्मात्पूज्याः पुण्यकामैर्मनुष्यैः ।
धेनुं हि दत्त्वा निभृतामरोगां
कल्याणवत्सां च पयस्विनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-

तोषयेद्; T_1 पूज°; T_3 भोज° (for पोष°). —(L. 3218) T_3 जन्मना (for जन्मापि). —(L. 3219) $T_{2.3}$ लोका-स्तान् (for ये लोकास्). D_{10} T_1 G अन्नदानां च लोकां(T_1 °का)स्तान् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G सं° (for तान्). — T_1 om. (hapl.) line 3221. —(L. 3222) T_1 रुक्मरूपशतानि च (for the post. half). —(L. 3223) D_{10} $G_{2.4}$ नानारूपाणि सं(D_{10} सु)स्थानि (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 3224. —(L. 3227) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -काल- (for -काम-). T_1 वृक्षा (for चात्र). T_1 भवनेषु च संस्थिताः (for the post half). —(L. 3228) T_1 नद्यश् (for वह्व्यश्). —(L. 3229) $G_{1.3.4}$ निरुजानि (for अरु°). —(L. 3230) D_{10} T G विचित्राणि (for विविक्तानि). G_2 प्राणदानि (for °दानां). T_1 अन्नदानां विशिष्यते (for the post. half). —(L. 3234) T_1 जायंते मानुषं लोकं (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 3235. — T_1 om. lines 3236, 3238 and 3240. (L. 3240) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ते (for तद). —(L. 3241) T_1 रुक्मे दत्तं (for दत्तं रुक्मं). —(L. 3243) T_2 देवतास्तर्पयंति स; G_2 °स्तेन तृप्यंति; M_2 (*sup. lin.* as above). $_3$ °स्ते प्रयच्छंति (for the prior half). —(L. 3245) T_2 $G_{1.3.4}$ तृप्ताः (for दत्ताः). — T_1 om. lines 3246–3247 and 3250–3251. —(L. 3250) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ अलंकारं (for अलंकार-). —(L 3251) D_{10} T_3 G_{1-3} M ब्राह्मणं (for °णान्). —(L. 3252) D_{10} $T_{2.3}$ G य ए(G_2 यदे)तत्परमं दानं (for the prior half). —(L. 3253) T_1 धृतिं (for द्युतिं). T_1 G_4 $M_{1.2}$ पुनर्जातो (for °जातिं). T_3 $G_{1.3}$ M_4 पुनर्जातो भवेद्ध्रुवं (for the post. half). —(L. 3254) T_1 सर्व- (for भुवि). — T_1 om. line 3255. —(L. 3255) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]न्यत्पापात्प्रमुच्यते (for the post. half). —(L. 3256) T_1 अनुत्तमं (for अनिन्दिते). —(L. 3259) T_1 प्रीत्यर्थं (for वृत्त्यर्थं). —(L. 3260) T_1 लोकवृत्तौ (for °वृत्त्यां). $T_{2.3}$ प्रवृत्त्या (for °त्ता). —(L. 3261) D_{10} T G M_4 -निष्यंदभूताः (for -विष्यन्द°). —(L. 3262) T_1 G_4 प्राणदाः कामदाश् (by *transp.*).

तावत्समाः स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ।
प्रयच्छते यः कपिलां सचेलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
अन्तर्जाताः क्रीतका द्यूतलब्धाः
प्राणक्रीताः सोदकाश्चौजसा वा ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणार्थागताश्च
द्वारैरेतैस्ताः प्रलब्धाः प्रदद्यात् ।
कृशाय बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
प्रदाय नीरुजां धेनुं लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
नृशंसस्य कृतघ्नस्य लुब्धस्यानृतवादिनः ।
हव्यकव्यव्यपेतस्य न दद्याद्गाः कथंचन ।
समानवत्सां यो दद्याद्धेनुं विप्रे पयस्विनीम् ।
सुवत्सां वस्त्रसंदानां सोमलोके महीयते ।
समानवत्सां यो धेनुं कृष्णां दद्यात्पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानां लोकान्प्राप्नोत्यपां पतेः ।
समानवत्सां यो धेनुं दद्याद्गौरीं पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानामग्निलोके महीयते ।
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां याति कौबेरसद्म सः ।
वायुरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां वायुलोके महीयते ।
युवानं बलिनं श्यामं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ।
ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाणां महात्मनाम् ।
ऐश्वर्यमभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
गवां मूत्रपुरीषाणि नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गोषु भक्तः सदा भवेत् ।
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं शुचिः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् ।
गवामुभयतःकाले नित्यं स्वस्त्ययनं वदेत् ।
न चासां चिन्तयेत्पापमिति धर्मविदो विदुः ।
गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
कथंचिन्नावमन्तव्या गावो लोकस्य मातरः ।
तस्मादेव गवां दानं विशिष्टमिति कथ्यते ।
गोषु पूजा च भक्तिश्च नरस्यायुष्यमावहेत् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानं महाफलम् ।
भूमिदानसमं दानं न किलास्तीति निश्चयः ।
गृहयुक्क्षेत्रयुग्वापि भूमिभागः प्रदीयते ।
सुखभोग्यं निराक्रोशं वास्तुपूर्वं प्रकल्प्य च ।
ग्रहीतारमलंकृत्य वस्त्रपुष्पानुलेपनैः ।
सभृत्यं सपरीवारं भोजयित्वा यथेष्टतः ।
यो दद्याद्दक्षिणाकाले त्रिरद्भिर्गृह्यतामिति ।
एवं भूम्यां प्रदत्तायां श्रद्धया वीतमत्सरैः ।
यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्तस्य फलं विदुः ।
भूमिदः स्वर्गमारुह्य रमते शाश्वतीः समाः ।
अचला ह्यक्षया भूमिः सर्वान्कामान्दुधुक्षति ।

— (L. 3264) $G_{1.3}$ सुभृतां (for नि°). D_{10} T_3 G सुशीलां (for अरोगां). — (L. 3266) T_1 M_4 तस्यां (for तस्यास्). — (L. 3269) D_{10} T_3 G सवांस्यदोहां (for कांस्योप°). — T_1 om. lines 3272–3275. — (L. 3273) $G_{1.3}$ सोमकाश् (for सोद°). — (L. 3277) T_1 विरुजां (for नी°). — (L. 3279) $G_{1.3}$ गां; G_4 तां (for गाः). — (L. 3280) $G_{1.3}$ धेनुं; M_{1-3} श्वेतां (for दद्याद्). D_{10} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3282. $G_{1.3}$ दद्याद् (for धेनुं). M दद्यात (for विप्रे). — (L. 3281) T G M_4 सुवृत्तां (for सुवत्सां). $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ -संछन्नां; T_2 -संपन्नां (for -संदानां). — M_4 om. (hapl.) lines 3282–3283. — (L. 3282) T_3 G दद्यात् (for धेनुं). D_{10} T_3 G धेनुं (for दद्यात). — (L. 3283) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -संछन्नां (for -संदानां). T_1 कृष्णवस्त्रेण संछन्नां (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 3286–3289. — (L. 3287) D_{10} T_1 $G_{3.4}$ -संछन्नां; $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ -संपन्नां (for -संदानां). D_{10} reads from the post. half up to the prior of line 3289 twice. — (L. 3288) T_1 वात- (for वायु-). — (L. 3289) D_{10} (both times) $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ -संपन्नां; T_1 $G_{3.4}$ -संछन्नां (for -संदानां). — (L. 3292) T_1 वृषभं (for ऋ°). — (L. 3293) T_3 ऐश्वर्याणि (for °र्यम्). — (L. 3297) D_{10} अभुक्त्वा (for अकृत्वा). $G_{1.3}$ वृत्तं (for व्रतं). $G_{1.3}$ M_4 -कालिकं (for -कामिकम्). — (L. 3298) G_2 महत् (for वदेत्). — T_1 om. line 3303. — (L. 3303) D_{10} G_{2-4} नरस्यायुष्यतां वहेत्; T_2 °तां महत्; T_3 °तां व्रजेत्; G_1 °तां भवेत् (for the post. half). — (L. 3304) T_1 महत्फलं; G_2 फलं महत् (for महाफलम्). — (L. 3305) T_1 भूमिदानात्परं दानं (for the prior half). D_{10} T $G_{1.3.4}$ लोके नास्ति; G_2 नास्ति लोके (for न किलास्ति). — After line 3306, M_{1-3} ins.:

उभयासंयुतं दानं शून्यं तत्र विशिष्यते ।

— T_1 om. line 3307. — (L. 3307) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -भोगं (for -भोग्यं). — (L. 3309) $G_{1.3}$ सापत्यं (for सभृत्यं). — (L. 3310) D_{10} T G दक्षिणां; M_4 °णे (for दक्षिणा-). T_2 भूरद्भिर् (for त्रि°). $G_{1.3}$ भूमिरद्भिः प्रगृह्यतां (for the post. half). — T_1 om. 3314. — (L.

यद्यच्च कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्शितः ।
अपि गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन मुच्यते ।
सुवर्णरजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञे भूमिदाने प्रतिष्ठितम् ।
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकाय संसिद्धा नातिकामन्ति भूमिदम् ।
हलकृष्टां महीं दद्यात्सबीजफलान्विताम् ।
सकूपशरणां वापि सा भवेत्सर्वकामदा ।
निष्पन्नसस्यां पृथिवीं यो ददाति द्विजन्मनाम् ।
विमुक्तः कलुषैः सर्वैः शक्रलोकं स गच्छति ।
यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रमभिवर्धयेत् ।
एवं सर्वफलैर्भूमिर्दातारमभिवर्धयेत् ।
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
ग्राहयित्वा निजां भूमिं न याति यमसादनम् ।
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि दृश्यते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ।
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानगुणार्जिताः ।
पितरः पितृलोकस्था देवताश्च दिवि स्थिताः ।
संतर्पयन्ति भोगैस्तं यो ददाति वसुंधराम् ।
दीर्घायुष्ट्वमरोगत्वं स्फीतां च श्रियमुत्तमाम् ।
परत्र लभते मर्त्यः संप्रदाय वसुंधराम् ।
एतत्सर्वं मयोद्दिष्टं भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रद्दधानैर्नरैर्नित्यं श्राव्यमेतत्सनातनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि कन्यादानं यथाविधि ।
कन्या देया तथा देवि परेषामात्मनोऽपि वा ।
कन्यां शुद्धव्रताचारां कुलरूपसमन्विताम् ।
यस्मै दित्सति पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ।
प्रथमं तत्समाकल्प्य बन्धुभिः कृतनिश्चयम् ।
कारयित्वा गृहं पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ।
गृहोपकरणं चैव पशुधान्येन संयुतम् ।
दारार्थिने तदर्हाय कन्यां तां समलंकृताम् ।
सविवाहं यथान्यायं प्रयच्छेदग्निसाक्षिकम् ।
वृत्त्यायतिं तथा कृत्वा सद्गृहे तौ निवेशयेत् ।
एवं कृत्वा वधूदानं तस्य दानस्य गौरवात् ।
प्रेत्यभावे महीयेत स्वर्गलोके यथासुखम् ।
पुनर्जातौ च सौभाग्यं कुलवृद्धिं तथाप्नुयात् ।
विद्यादानं तथा देवि पात्रभूताय वै ददत् ।
प्रेत्यभावे लभेन्मर्त्यो मेधां बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् ।
अनुरूपाय शिष्याय स्वां विद्यां यः प्रयच्छति ।
यथोक्तस्य दानस्य फलमानन्त्यमुच्यते ।
दापनं त्वथ विद्यानां दरिद्रेभ्योऽर्थवेतनैः ।
स्वयंदत्तेन तुल्यं स्यादिति विद्धि शुभानने ।
एवं ते कथितान्येव महादानानि भामिनि ।
त्वत्प्रियार्थं महादेवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

3315) D10 T2.3 G M यत्किंचित् (for यद्यच्च). — (L. 3316) G1.3 गोचर्म- (for गोकर्ण-). — (L. 3318) D10 T2.3 G महाभागे (for °प्राज्ञे). — (L. 3322) M4 वापीं (for वापि). — (L. 3324) M1 कल्मषैः (for कलुषैः). — T1 om. lines 3325–3326. — (L. 3327) T1 प्रशांतं नियतव्रतं (for the post. half). — T1 om. (hapl.) line 3330. — (L. 3330) D10 T2.3 G भूमेः (for भूमि-). G2 विवर्धनं (for °र्धते). — (L. 3332) G2 -गुणान्विताः (for °र्जिताः). T1 भूमिदस्य गुणान्विते (for the post. half). — M3 reads line 3333 twice. — (L. 3335) T1 G1.3 M4 दीर्घायुष्यम् (for °ष्ट्वम्). D10 T2.3 G2.4 दीर्घायुष्यं वरांगत्वं (for the prior half). — (L. 3340) D10 T G महादेवि (for तथा देवि). — After line 3341, T1 ins.:

यो ददाति सुपात्राय ब्रह्मलोकं स गच्छति ।

— T1 om. (hapl.) line 3342. — (L. 3343) T1 समालोच्य (for °कल्प्य). — (L. 3344) T3 ग्राहयित्वा (for कार°). — (L. 3345) D10 T1.2 G1.3.4 गृहोपकरणैश्चैव (for the prior half). D10 T2.3 G M4 पशुधान्येन संयुतां; T1 पशुधान्यैः समन्वितां (for the post. half). — (L. 3346) D10 T2.3 G M4 तदर्थिने (for दारा°). T1 वराय च यथार्हाय (for the prior half). — T1 om. line 3348. — (L. 3348) T2 प्रत्यायतिं; T3 वृत्ता° (for वृत्त्या°). — For line 3348, M1 subst.:

वृत्त्यायतिं तां कृत्वा सन्गृहे तेन निवेशितः ।

— (L. 3351) T1.2 G1.3.4 जातश्च (for जातौ). — After line 3351, T1 ins.:

अतः परं प्रवक्ष्यामि विद्यादानमनुत्तमम् ।

— T1 reads lines 3352–3353 after line 3358. — (L. 3354) M4 अनुकूलाय (for °रूपाय). D10 T2.3 G2.4 यश्च विद्यां; G1.3 यस्य विद्यां (for स्वां विद्यां यः). — (L. 3355) D10 T2.3 G1.3.4 यथोक्तस्य प्रदानस्य; G2 °क्तस्यैव दानस्य (for the prior half). D10 T G अश्नुते (for उच्यते). — (L. 3356) T1 दापयित्वा (for दापनं तु). — (L. 3358) D10 T2.3 T1 तु शोभने (for ऽर्थवेतनैः). — (L. 3359) G मानिनि; T1 शोभने (for भामिनि). — (L. 3359) D10 T2 G मया (for महा-). T1 G1.3 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — Adhy. name: D10 उमामहेश्वरसंवादे गोभूहिरण्यकन्यासरस्वतीदाननिरूपणं; T2 G2 M उमामहेश्वरसंवादः; T3 उमामहेश्वरसंवादे दानविधिः. — Adhy. no.: D10 T2 G2.4 218; T1 211;

उमा ।
भगवन्देवदेवेश कथं देयं तिलान्वितम् ।
तस्य तस्य फलं ब्रूहि दत्तस्य च कृतस्य च ।
महेश्वरः ।
तिलकल्पविधिं देवि त्वं मे शृणु समाहिता ।
सगुडैरसमृद्धैर्वा तिला देया विशेषतः ।
तिलाः पवित्राः पापघ्नाः सुपुण्या इति संस्मृताः ।
न्यायतस्तु तिलाञ्शुद्धान्संभृत्याथ स्वशक्तितः ।
तिलराशिं पुनः कुर्यात्पर्वताभं सरत्नकम् ।
महान्तं यदि वा स्तोकं नानाद्रव्यसमायुतम् ।
सुवर्णरजताभ्यां च मणिमुक्ताप्रवालकैः ।
अलंकृत्य यथायोगं सपताकं सवेदिकम् ।
सभूषणं सवस्त्रं च शयनासनसंयुतम् ।
प्रायशः कौमुदीमासे पौर्णमास्यां विशेषतः ।
भोजयित्वा च विधिवद्ब्राह्मणानर्हतो बहून् ।
स्वयं कृत्वोपवासं च वृत्तशौचसमन्वितः ।
दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य तिलराशिं सदक्षिणम् ।
एकस्य वा बहूनां वा दातव्यं भूतिमिच्छता ।
तस्य दानफलं देवि अग्निष्टोमेन संमितम् ।
केवलं वा तिलैरेव भूमौ कृत्वा गवाकृतिम् ।
सरत्नकं सवस्त्रं च पुंसा गोदानकाङ्क्षिणा ।
तदर्हाय प्रदातव्यं तस्य गोदानवत्फलम् ।
शरावांस्तिलसंपूर्णान्सहिरण्यान्सचम्पकान् ।
जलैर्दद्ब्राह्मणाय स पुण्यफलभाग्भवेत् ।
एवं तिलमयं देयं नरेण हितमिच्छता ।
नानादानफलं भूयः शृणु देवि समाहिता ।
बलमायुष्यमारोग्यमन्नदानाल्लभेन्नरः ।
पानीयदस्तु सौभाग्यं रसज्ञानं लभेन्नरः ।
वस्त्रदानाद्वपुःशोभामलंकारं लभेन्नरः ।
दीपदो बुद्धिवैमल्यं द्युतिं शोभां लभेत्पुनः ।
राजपीडाविमोक्षं तच्छत्रदो लभते फलम् ।
दासीदासप्रदानात्तु भवेत्कर्मान्तभाङ्नरः ।
दासीदासं च विविधं लभेत्प्रेत्य गुणान्वितम् ।
यानानि वाहनं चैव तदर्हाय ददन्नरः ।
पादरोगपरिक्लेशान्मुक्तश्चोत्साहवान्भवेत् ।
विचित्रं रमणीयं च लभते यानवाहनम् ।
प्रतिश्रयप्रदानाच्च तदर्हाय तदिच्छते ।
वर्षकाले तु रात्रौ च लभेत्पक्षबलं शुभम् ।
सेतुकूपतटाकानां कर्ता तु लभते नरः ।
दीर्घायुष्यं च सौभाग्यं तथा प्रेत्यायतीं शुभाम् ।
वृक्षपङ्क्तिकरो यस्तु च्छायापुष्पफलप्रदः ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यमभिगम्यो भवेन्नरः ।

T3 217; G1.3 M1 212; M2.3 213; M4 210. — (L. 3361) T1 दान- (for the second तस्य). T1 श्रोतुं कौतूहलं मम (for the post. half). — T1 महेशः (for °श्वरः). — T1 om. line 3362. — (L. 3362) D10 T2.3 G तत् (for त्वं). G2 om. from the post. half of line 3363 up to the prior half of line 3366 — (L. 3364) T1 च (for सं-). — T1 om. line 3365. — (L. 3365) D10 T3 G1.3.4 संहृत्य; T2 संगृह्य (for संभृत्य). — (L. 3366) T1 प्रकुर्वीत; G1.3 पुरस्कुर्यात् (for पुनः कु°). T2 सुरत्नकं; T3 सरत्निकं (for सरत्नकम्). — (L. 3067) D10 T G -समन्वितं (for -समायुतम्). — (L. 3370) T1.3 G -संमितं (for -संयुतम्). — T1 om. lines 3371–3373. — (L. 3372) M तदर्हान्ब्राह्मणान्बहून् (for the post. half). — (L. 3373) D10 T2.3 G M4 कृतोपवासस्तु (for कृत्वोपवासं). T2 व्रत- (for वृत्त-). — (L. 3374) G1.3 तस्मात् (for दद्यात्). — (L. 3375) D10 T2.3 G [अ]पि (for the first वा). — (L. 3376) T G M1-3 संयुतं (for संमितम्). — (L. 3377) G1.3.4 भूमिं (for भूमौ). — T1 om. line 3378. — (L. 3378) D10 T2.3 G सवत्सकं सरत्नं (G2 °कं) च (for the prior half). — (L. 3379) D10 T1.2 G M गोदानतः (for °वत्). — (L. 3380) G1.3 सवस्त्रकान् (for सचम्प°). — (L. 3381) D10 T2.3 G नृपो (for जलैर्). G1.3.4 दद्याद् (for दद्द्). T1 यो दद्याद्विप्रवर्येभ्यः (for the prior half). — (L. 3383) T3 देवि (for भूयः). T3 भूयः (for देवि). — (L. 3384) G1 फलम् (for बलम्). — (L. 3385) T1 शुद्धं (for रस-). — (L. 3386) T1 आयुर्वृद्धिं (for अलंकारं). — D10 om. (hapl.) line 3387. — (L. 3387) T G -वैशद्यं (for -वैमल्यं). T G2-4 नरः (for पुनः). — T3 om. (hapl.) lines 3388–3391. — (L. 3388) D10 T1.2 G M4 तु (for तच्). G1-3 छत्रतो (for °दो). — T1 om. (hapl.) line 3389. — (L. 3391) T1 दासीदासप्रजा नरः (for the post. half). — T1 om. line 3392. — (L. 3392) D10 T2 G M4 मुक्तश्चसनवाहवान् (for the post. half). — (L. 3393) T1 छत्रोपानहदानाच्च (for the prior half). — (L. 3394) D10 T2.3 G -प्रदानं (for °नाच्). T1 लभते चोत्तमं गृहं (for the post. half). — T1 om. line 3395. — (L. 3395) T3 G वर्षा- (for वर्ष-). T2 G1.3 वा (for च). — (L. 3397) D10 T2.3 G M3.4 दीर्घायुष्यं; T1 दीर्घमायुश्च (for दीर्घायुष्यं). D10 T G प्रेत्य गतिं (for प्रेत्यायतीं). — T1 om. lines 3398–3405. — (L. 3398) D10 T2.3 G M4 -संरोपको (for -पङ्क्तिकरो). — (L. 3399) G1.3.4 वहेत् (for लभेत्). G1.3 M नरैः (for नरः). — (L.

यस्तु संक्रमकृल्लोके नदीपु जलतारिणाम् ।
लभेत्पुण्यफलं प्रेत्य व्यसनेभ्यो विमोक्षणम् ।
मार्गकृत्सततं मर्त्यो भवेत्संतानवान्पुनः ।
कायदोपविमुक्तस्तु तीर्थकृत्सततं भवेत् ।
औषधानां प्रदाता च सततं कृपयान्वितः ।
भवेद्व्याधिविहीनश्च दीर्घायुश्च विशेषतः ।
अनाथान्पोपयेद्यस्तु कृपणान्धकपङ्गुकान् ।
स तु पुण्यफलं प्रेत्य लभते कृच्छ्रमोक्षणम् ।
देवगोष्ठान्सभाः शाला भिक्षूणां च प्रतिश्रयम् ।
यः कुर्याल्लभते नित्यं नरः प्रेत्य फलं शुभम् ।
प्रासादवासं विविधं पक्षशोभां लभेन्नरः ।
विविधं विविधाकारं भक्ष्यभोज्यगुणान्वितम् ।
रम्यं सदैव गोवाटं यः कुर्याल्लभते नरः ।
प्रेत्यभावे शुभां जातिं व्याधिमोक्षं तथैव च ।
एवं नानाविधं द्रव्यं दाता कर्ता लभेत्फलम् ।

उमा ।

कृतं दत्तं यथा यावत्तस्य यल्लभते फलम् ।
एतन्मे वद देवेश तत्र कौतूहलं महत् ।

महेश्वरः ।

प्रेत्यभावे शृणु फलं दत्तस्य च कृतस्य च ।
दानं वा षड्गुणयुतं तदर्हाय यथाविधि ।
यथाविभवतो दानं दातव्यमिति मानवैः ।
बुद्धिमायुष्यमारोग्यं कुलं भाग्यं तथागमम् ।
रूपेण सप्तधा भूत्वा मानुष्यं फलति ध्रुवम् ।
इदं दत्तमिदं मे स्यादित्येवं फलकाङ्क्षया ।
यद्दत्तं तत्तदेव स्यान्न तु किंचन लभ्यते ।
ध्रुवं देव्युत्तमे दाने मध्यमे त्वधमे फलम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश विशिष्टं यज्ञमुच्यते ।
लौकिकं वैदिकं चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

देवतानां च संपूजा यज्ञेष्वेव समाहिता ।
यज्ञा वेदेष्वधीनाश्च वेदा ब्राह्मणसंयुताः ।
इदं तु सकलं द्रव्यं दिवि वा भुवि वा प्रिये ।
यज्ञार्थं विद्धि तत्सृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
एवं विज्ञाय तत्कर्ता सदारः सततं द्विजः ।
प्रेत्यभावे लभेल्लोकान्ब्रह्मकर्मसमाधिना ।
ब्राह्मणेष्वपि तद्ब्रह्म नित्यं देवि समाहितम् ।
तस्माद्विप्रैर्यथाशास्त्रं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
यज्ञकर्म कृतं सर्वं देवता अभितर्पयेत् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव यज्ञार्हाः प्रायशः स्मृताः ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्वेदेषु परिकल्पितैः ।
सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च यथाविधि ।
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ।
तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।

3400) D_{10} $T_{2.3}$ G -हारिणां (for -ता°). — (L. 3401) T_2 विमोक्षितः (for °क्षणम्). — (L. 3402) $G_{1.3.4}$ M_4 नरः (for पुनः). — (L. 3404) D_{10} $T_{2.3}$ $M_{1.4}$ प्रदानात्तु (for °ता च). — (L. 3407) T_1 प्राप्य (for प्रेत्य). — (L. 3410) D_{10} T G पुनः (for नरः). — T_1 om. line 3411. — (L. 3414) D_{10} $T_{2.3}$ G दान-; T_1 दानात् (for दाता). — (L. 3415) G कथं (for कृतं). G_4 तावत् (for या°). D_{10} T G M_4 तल् (for यल्). — (L. 3416) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ देव-; T_2 शंस (for वद). T_2 G_4 हि मे (for महत्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3418) D_{10} T G दानं षड्गुणयुक्तं तु (T_2 G_4 °संयुक्तं) (for the prior half). — (L. 3420) D_{10} T_2 बलं (for कुलं). D_{10} यथागमं; T_2 तथाकृतं (for °गमम्). — (L. 3421) T_1 चोत्तमो (for सप्तधा). T_2 M_4 मानुष्ये; $G_{1.3}$ M_{1-3} मनुष्ये (for मानुष्यं). T_1 लभते (for फलति). — (L. 3422) D_{10} $T_{2.3}$ G देयम् (for मे स्याद्). — (L. 3423) G_4 तु दत्तं (for दत्तं तत्). T_2 यन्न दत्तं सदा येन (for the prior half). T_2 तत् (for तु). — (L. 3424) D_{10} $G_{2.4}$ तेपि (for देवि). T_2 [s]प्युक्तं (for दाने). — Colophon. — *Adhy. name*: D_{10} $T_{2.3}$ M_4 उमामहेश्वरसंवादः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे नानादानफलोपदेशः. — *Adhy. no.*: D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 219; T_1 212; T_3 218; $G_{1.3}$ M_1 213; $M_{2.3}$ 214; M_4 211. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3427) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ पूजाया ($G_{1.3.4}$ °यां); G_2 पूजाथ (for संपूजा). T_1 यज्ञ इत्युच्यते बुधैः (for the post. half). — G_2 om. lines 3428–3432. — (L. 3428) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 [अ]धीताश् (for °नाश्). — (L. 3432) T_3 भवेल् (for लभेल्). — (L. 3433) D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [अ]पि). G_3 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). T_1 ब्राह्मणेनापि तत्कर्म; M_4 °णेष्वेव तान्ब्रह्मन् (for the prior half). — (L. 3436) D_{10} T_3 G यज्ञार्थं (for °र्हाः). T_1 om. from the post. half of line 3437 up to the prior half of line 3438. — (L. 3438) $G_{3.4}$ M_4 शुद्धैऋत्विग्भ्यश् (for °ग्भिश्च). — (L. 3439) $G_{3.4}$ M_4 शुद्धै- यज्ञोपकरणैर् (for the prior half). — (L. 3440) G_4 पोषणं (for तो°). — M_3 om. lines 3441–3442. — (L. 3441) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ सर्वदेवेषु; $G_{1.3}$ देवि देवेषु; $M_{1.2}$ देवसत्त्वेषु (for °संघेषु). T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ यष्टा (for यज्वा). — G_3 reads line 3442 twice. — G_1 ins. after line 3442 : G_3 after the first occurrence of line

तुष्टेषु देवसंघेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ।
देवाः संतोषिता यज्ञैर्लोकान्संवर्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्भूतिर्देवि यज्ञैः प्रदृश्यते ।
तस्माद्यज्वा दिवं गत्वा अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो निधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः ।
एषा यज्ञकृता पूजा लौकिकीमपरां शृणु ।
देवसत्कारमुद्दिश्य क्रियन्ते लौकिकोत्सवाः ।
देवगोष्ठान्हि संस्कृत्य चोत्सवं यः करोति वै ।
यागान्देवोपहारांश्च शुचिर्भूत्वा यथाविधि ।
देवान्संतोषयित्वा स देवि धर्ममवाप्नुयात् ।
गन्धमाल्यैश्च विविधैः परमान्नेन धूपनैः ।
बहुभिः स्तुतिभिश्चैव स्तुवन्तः प्रयता नराः ।
नृत्तैर्वाद्यैश्च गान्धर्वैरन्यैर्दृष्टिविलोभनैः ।
देवसत्कारमुद्दिश्य कुर्वते ये नरा भुवि ।
तेषां भक्तिकृतेनैव सत्कारेणाभिपूजिताः ।
तथैव तोषं संयान्ति देवि देवास्त्रिविष्टपे ।
मानुषैरपरैर्वापि शुचिभिस्तत्परायणैः ।
ब्रह्मचर्यपरैरेतत्कृतं धर्मफलं भवेत् ।
केवलैः स्तुतिभिर्देवि गन्धमाल्यसमायुतैः ।
प्रयतैः शुद्धगात्रैस्तु शुद्धदेशे सुपूजिताः ।
संतोषं यान्ति वै देवा भक्तैः संपूजितास्तथा ।
देवान्संतोषयित्वैव देवि धर्ममवाप्नुयात् ।

उमा ।

त्रिविष्टपस्था वै देवा भूमौ मानुषचेष्टितम् ।
कथं ज्ञास्यन्ति विविधं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यथा तैर्विद्यते प्रिये ।
प्राणिनां तु शरीरेषु अन्तरात्मा व्यवस्थितः ।
आत्मानं परमं देवमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
आत्मा मनोव्यवस्थानात्सर्वं वेत्ति शुभाशुभम् ।
आत्मैव देवास्तद्विद्धि सुरव्यग्रमनसः कृतम् ।
सतां मनोव्यवस्थानाच्छुभं भवति वै नृणाम् ।
तस्माद्देवाग्निसंपूजा पितृपूजा तथैव च ।
यज्ञाश्च धर्मकार्याणि गुरुपूजाश्च शोभने ।
शुद्धगात्रैर्वृत्तयुक्तैस्तन्मयैस्तत्परायणैः ।
एवं व्यवस्थितैर्नित्यं कर्तव्यमिति निश्चयः ।
एवं कृत्वा शुभाकाङ्क्षी परत्रेह च मोदते ।

3442 :

आयुष्कामो द्विजो देवि भूतिकामोऽथ वा पुनः ।
सर्वदा धारयेद्ब्रह्म मोक्षकामी च यो नरः ।

[(L. 2) G_1 ध्यान- (for मोक्ष-).]

— (L. 3443) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ प्रीतिर् (for भूतिर्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यज्ञे (for यज्ञैः). T_1 देवि यज्ञे प्रतिष्ठिता (for the post. half). — T_1 om. lines 3444-3446. — (L. 3444) $G_{1.3}$ यागाद् (for यज्वा). — (L. 3445) T_3 $G_{1.3}$ M_4 विधिः (for निधिः). — (L. 3448) D_{10} $T_{2.3}$ क्रियते लौकिकोत्सवः (for the post. half). — (L. 3449) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -गोष्ठेषि-; M_2 (*inf. lin.* as above).$_4$ -गोष्ठानि (for -गोष्ठान्हि). M_1 संस्तुत्य (for संस्कृत्य). T_1 देवायतनमुद्दिश्य; $G_{1.3}$ देवदेहांश्च संस्थाप्य (for the prior half). $G_{1.2}$ हि (for च) G_3 यः; G_4 च (for वै). — (L. 3450) T_1 कुर्वन्; T_3 M_{1-3} योगान्; $G_{1.3}$ यागं (for यागान्). — (L. 3451) T_1 [अ]पि; G_2 [अ]थ (for स). T_2 देवधर्मं समाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 3453) D_{10} T_2 G बह्वीभिः (for बहुभिः). D_{10} $T_{2.3}$ G स्तुवद्भिः प्रयतैर्नरैः; T_1 लौकिकैश्च तथापरैः (for the post. half). — (L. 3455) T_1 नराः कुर्वन्ति ये भुवि (for the post. half). — (L. 3456) D_{10} T G [ए]व (for [अ]भि-). T_1 -पूजया (for -पूजिताः). — T_1 om. line 3457. — (L. 3457) D_{10} $T_{2.3}$ G तेन (for तथा). T_3 दिवि; G_1 देव- (for देवि). — (L. 3458) T_1 च (for वा). D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषैश्चो($G_{1.3}$ °रु)पका(T_3 $G_{1.3}$ °चा)रैर्वा (for the prior half). T_1 स्तुतिभिस (for शुचि°). — After line 3458, T_1 ins. :

देवास्तोषं यथा यान्ति ब्रह्मलोकं ददत्यपि ।

— T_1 om. line 3459. — (L. 3459) D_{10} T_3 G M_4 लभेत् (for भवेत्). — (L. 3460) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 -समाहितैः; T_1 -समन्वितैः (for -समायुतैः). — (L. 3461) T_3 सुपूजितैः (for °जिताः). — (L. 3462) G_4 प्राप्य (for यान्ति). D_{10} $T_{2.3}$ G ते (for वै). T_1 देवि (for देवा); T_1 सदा (for तथा). — (L. 3464) D_{10} $T_{2.3}$ G भूमौ देवा (T_3 °व) (by transp). — (L. 3465) D_{10} $T_{2.3}$ G विधिवत्; T_1 वै देव (for विविधं). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. line 3466. — (L. 3466) D_{10} ते; G_2 वै (for तैर्). T_3 ज्ञायते (for विद्यते). — (L. 3467) T_1 शरीरेस्मिन् (for °रेषु). — (L. 3468) T_1 तमेव परमात्मानम् (for the prior half). — (L. 3470) G_4 ते (for तद्). T_1 देवताश्च शरीरस्था (for the prior half). D_{10} $T_{1.3}$ G -मनसा (for °सः). — After line 3470, T_1 ins :

ज्ञास्यन्ति सकलं धर्ममिति विद्धि शुभेक्षणे ।

— (L. 3472) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ -संपूज्या (for °जा). D_{10} T G ब्राह्मणाना (for पितृपूजा). — After line 3472, T_1 ins. :

ब्राह्मणे पूजिते चैव प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ।

अन्यथा मन आवेश्य कृतं न फलति प्रिये ।
ऋतेऽपि तु मनो देवि अशुभं फलति ध्रुवम् ।

Colophon.

उमा ।

पितृमेधः कथं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
सर्वेषां पितरः पूज्याः सर्वसंपत्प्रदायिनः ।

महेश्वरः ।

पितृमेधं प्रवक्ष्यामि यथावत्तन्मनाः शृणु ।
देशकालौ विधानं च तत्क्रियायाः शुभाशुभम् ।
लोकेषु पितरः पूज्या देवतानां च देवताः ।
शुचयो निर्मलाः पुण्या दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
यथा वृष्टिं प्रतीक्षन्ते भूमिष्ठाः सर्वजन्तवः ।
पितरश्च तथा लोके पितृमेधं शुभेक्षणे ।
तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती ।
प्रभासं पुष्करं चेति तेषु दत्तं महाफलम् ।
तीर्थानि सरितः पुण्या विविक्तानि वनानि च ।
नदीनां पुलिनानीति देशाः श्राद्धस्य पूजिताः ।
मघाप्रौष्ठपदौ मासौ श्राद्धकर्मणि पूजितौ ।
पक्षयोः कृष्णपक्षश्च पूर्वपक्षात्प्रशस्यते ।
अमावास्यां त्रयोदश्यां नवम्यां प्रतिपत्सु च ।
तिथिष्वेतासु तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ।
पूर्वाह्णे शुक्लपक्षे वा रात्रौ जन्मदिनेषु वा ।
युग्मेष्वहःसु च श्राद्धं न च कुर्वीत पण्डितः ।
एष कालो मया प्रोक्तः पितृमेधस्य पूजितः ।
यस्मिन्वा ब्राह्मणं पात्रं पश्येत्कालः स च स्मृतः ।
अपाङ्क्त्या द्विजा वर्ज्या श्राद्धाख्ये पङ्क्तिपावनाः ।
पूजयेद्यदि पापिष्ठाञ्श्राद्धेषु नरकं व्रजेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतान्सकलाङ्गुणान्वितान् ।
तदर्हाञ्श्रोत्रियान्विद्धि ब्राह्मणानयुजः शुभे ।
एतान्निमन्त्रयेद्विद्वान्पूर्वेद्युः प्रातरेव वा ।
तत्र श्राद्धक्रियां पश्चादारभेत यथाविधि ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
कुतपस्य च लोमानि कुशा दर्भास्तिला मधु ।
नीलशाकं गजच्छाया पवित्रं श्राद्धकर्मसु ।
तिलानवकिरेत्तत्र नानावर्णान्समन्ततः ।
अशुद्धं पितृयज्ञेषु तिलैः शुध्यति शोभने ।
नीलकाषायवस्त्रं च भिन्नकर्णं नवव्रणम् ।
हीनाङ्गमशुचिं वापि वर्जयेत्तत्र दूरतः ।
कुक्कुटांश्च वराहांश्च नग्नं क्लीबं रजस्वलाम् ।
आयसं त्रपु सीसं च श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ।
मांसैः प्रीणन्ति पितरो मुद्गमाषयवैरिह ।
शशरौरवमांसेन षण्मासं तृप्तिरिष्यते ।
संवत्सरं च गव्येन हविषा पायसेन च ।
वार्ध्राणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
पायसं सतिलं क्षौद्रं खड्गमांसेन संमितम् ।
महाशफरिणो मत्स्याश्छागो वा सर्वलोहितः ।

— (L. 3473) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M -पूजा (for -पूजाश्). — (L. 3474) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 व्रतयुतैस् (for वृत्तयुक्तैस्). — (L. 3476) T_1 स (for [इ]ह). — (L. 3477) G_4 अंजसा (for अन्यथा). — (L. 3478) T_3 कर्म नो (for तु मनो). D_{10} T_2 भवति (for फलति). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 220; T_1 213; T_3 219; $G_{1.3}$ M_1 214; $M_{2.3}$ 215; M_4 212. — After the ref., T_3 ins. :

देवदेव जगन्नाथ भगवन्प्राणनायक ।

— (L. 3480) M_{1-3} सर्वे (for सर्व-). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3482) T_3 M_3 देशकालं; $G_{2.4}$ °काल- (for °कालौ). — T_1 om. (hapl.) line 3484. — (L. 3485) M_4 वृत्तं (for वृष्टिं). — (L. 3488) G_2 [ए]व (for [इ]ति). $T_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ महत्फलं (for महाफलम्). — (L. 3490) T_2 वेदाः; M_1 देवाः; M_2 देवि (for देशाः). — (L. 2491) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 माघ- (for मघा-). — (L. 3493) G_2 दशम्यां (for नवम्यां). — (L. 3495) G_2 -दिनेपि (for -दिनेषु). — T_1 om. lines 3499-3500. — (L. 3500) D_{10} $T_{2.3}$ G भोजयेद् (for पू°). M_4 पापिष्ठं (for °ष्ठाञ्). — (L. 3501) T_1 -गुणोपेतान् (for -कुलो°). T_1 द्विजोत्तमान् (for गुणान्वितान्). — T_1 om. line 3502. — (L. 3504) T_1 श्राद्धविधिं (for क्रिया°). — (L. 3507) D_{10} T_2 G कुतपं (T_2 °पः) खड्गपात्रं च; T_1 कालशाकं गजच्छाया (for the prior half). T_3 तिलं (for तिला). — (L. 3508) D_{10} T_2 G काल- (for नील-). — For line 3508, T_1 subst. :

एतानि सुपवित्राणि श्राद्धकर्मसु शोभने ।

— (L. 3510) $G_{1.3}$ -यज्ञं च (for -यज्ञेषु). D_{10} G_4 अशुद्धमपितृकं च; T_2 G_2 °मपवित्रं च; T_3 °द्धं पितृकश्चैव (for the prior half). — (L. 3511) D_{10} $T_{2.3}$ G भिन्नवर्णं; T_1 हीनवर्णं (for भिन्नकर्णं). — (L. 3515) T_1 अपि (for इह). — (L. 3517) T_2 सर्पिषा (for हविषा). — (L. 3518) D_{10} G वाध्राणसस्य. T_1 वार्धा°; T_3 वाध्रायणस्य (for वाध्राणसस्य). — (L. 3519) T_1 अनंताय भवेत्तत्तु (for the prior half). — T_1 om. line 3521. — (L. 3521) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -शकलिनो (for -शफरिणो). — (L. 3522) T_2 G_{1-3} कालशाकमितीत्येव; G_4 कालस्य शाकमित्येनत् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G प्रकल्पितं (for प्रकीर्तितम्). — (L. 3523) T_3 परि- (for

कालशाककमित्येव तदानन्त्यं प्रकीर्तितम् ।
सापूपं सामिषं स्निग्धमाहारमुपकल्पयेत् ।
उपकल्प्य तदाहारं ब्राह्मणानर्चयेत्ततः ।
श्मश्रुकर्मशिरःस्नातान्समारोप्यासनं क्रमात् ।
सुगन्धमाल्याभरणैः स्रग्भिरेतान्विभूषयेत् ।
अलंकृतोपविष्टांस्तान्पिण्डावापं निवेदयेत् ।
ततः प्रस्तीर्य दर्भाणां प्रस्तरं दक्षिणामुखः ।
तत्समीपेऽग्निमिन्धीत च स्वधां च जुहुयात्ततः ।
समीपे त्वग्नीषोमाभ्यां पितृभ्यो जुहुयात्तथा ।
ततो दर्भेषु पिण्डांस्त्रीन्निर्वपेद्दक्षिणामुखम् ।
अपसव्यमपाङ्गुष्ठं नामधेयपुरस्कृतम् ।
एतेन विधिना दत्तं पितॄणामक्षयं भवेत् ।
ततो विप्रान्यथाकामं पूजयेन्नियतः शुचिः ।
सदक्षिणं ससंभारं यथा तुष्यन्ति ते द्विजाः ।
यत्र तत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति ।
तत्सर्वमखिलं कुर्याद्वैश्वदेवस्य पूर्वकम् ।
अश्रूणि पातयेत्तत्र न जल्पेन्न जपेन्मिथः ।
नियम्य वाचं देहं च श्राद्धकर्म समारभेत् ।
ततो निर्वपणे वृत्ते तान्पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ।
पत्नीं वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामो हि प्राशयेत् ।
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
तृप्तानुत्थाप्य तान्विप्रानन्नशेषं निवेदयेत् ।
तच्छेषं बहुभिः पश्चात्सभृत्यो भक्षयेन्नरः ।
एष प्रोक्तः समासेन पितृयज्ञः सनातनः ।
पितरस्तेन तुष्यन्ति कर्ता च फलमाप्नुयात् ।
अहन्यहनि वा कुर्यान्मासे मासेऽथ वा पुनः ।
संवत्सरस्य द्विः कुर्याच्चतुर्वापि च शक्तितः ।
दीर्घायुश्च भवेत्स्वस्थः पितृमेधेन मानवः ।
सपुत्रो बहुभृत्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ।
श्राद्धदः स्वर्गमाप्नोति निर्मलं विविधाद्भुतम् ।
अप्सरोगणसंघुष्टं विरजस्कमनन्तकम् ।
श्राद्धानि पुष्टिकामा ये प्रकुर्वन्ति च पण्डिताः ।
तेषां पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं शत्रुविनाशनम् ।
कुलसंधारणं चेति श्राद्धमाहुर्मनीषिणः ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मृतास्ते भुवि जन्तवः ।
नानाजातिषु जायन्ते शीघ्रं कर्मवशात्पुनः ।
पितरांस्त्वाति ते तत्र कथं तिष्ठन्ति देववत् ।
पितॄणां कतमो देशः पिण्डानश्नन्ति ते कथम् ।
अन्ने दत्ते मृतानां तु कथमाप्यायनं भवेत् ।
एवं मया संशयितं भगवञ्छेत्तुमर्हसि ।

नारदः ।

एतद्विरुद्धं रुद्राण्यां पृच्छन्त्यां परिषन्मृशम् ।
बभूव सर्वा मुदिता श्रोतुं परमकं हि तत् ।

उप-). — T_1 om. line 3525. — (L. 3526) G_2 सु- (for स्र-). — T_1 om. (hapl.) line 3527. — (L. 3527) G_2 पिंडावापान् (for °पं). — (L. 3528) T_1 प्रकीर्य (for प्रस्तीर्य). D_{10} T G प्रस्तरं दाक्षिण मुखं (for the post. half). — (L. 3529) G_2 स्वाहां (for स्वधां). — After line 3529, T_2 M_4 read line 3531 repeating it in its proper place. — T_1 om. (hapl) line 3530. — (L. 3530) $T_{2,3}$ G_2 M_3 अग्निषोमाभ्यां (for त्वग्नी°). G_2 पैतृकं (for पितृभ्यो). — (L. 3531) D_{10} T_2 (second time) G तथा ; T_3 तदा (for ततो). T_1 विस्तीर्णं (for पिण्डांस्त्रीन्). $T_{1,2}$ (both times) $_3$ $G_{1,3}$ $M_{1-3,4}$ (both times) निव(T_1 M_3 °र्व-; T_3 °क्षि)पेद्दक्षिणामुखः (for the post. half). — (L. 3532) T_1 अपां मुष्टिं (for अपाङ्गुष्ठं). — (L. 3534) D_{10} T G M_4 यथाशक्ति (for °कामं). — (L. 3536) D_{10} T G M_4 तत्र (for (for कर्म). D_{10} T G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3538. — (L. 3538) D_{10} $T_{1,3}$ G $M_{1,2}$ जल्पं (for जल्पेन्). M_{1-3} दन्तेन् (for जपेन्). — (L. 3539) T_1 M_4 समाचरेत (for °रभेत). — (L. 3540) T_1 ततो दर्भेषु निस्तीर्णान् (for the prior half). — (L. 3542) $T_{1,3}$ पुत्रकामा (for °कामो). D_{10} T_2 G [ऽ]पि- (for हि). — (L. 3547) T_1 तृप्यंति (for तुष्यन्ति). — (L. 3548) T_1 [ऽ]पि वा ; M_3 यथा (for ऽथ वा). — (L. 3549) D_{10} $G_{2,4}$ संवत्सरं द्विः कुर्याच्च ; T_1 °त्सरं तथा कुर्याच् ; T_2 °त्सरेथ वा कुयाच् ; $G_{1,3}$ °त्सरं द्विजः कुर्याच्च (for the prior half). T_1 चातुर्मास्ये (for चतुर्वापि). D_{10} $T_{2,3}$ G स्व- (for च). — (L. 3550) T_1 -यज्ञेन (for -मेधेन). G_4 वा पुनः (for मानवः). — (L. 3551) T सुपुत्रो (for स°). $T_{2,3}$ बहुपुत्रश् (for °भृत्यश्). — (L. 3552) G_{1-3} M श्राद्धकृत् (for °दः). D_{10} T G M_4 निर्मलं विविधात्मकं (for the post half). — T_1 om. (hapl.) line 3553. — (L. 3553) D_{10} T_3 G M_1 अनंतरं (for अनन्तकम्). — (L. 3554) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ -कामा वै ; $G_{1,3}$ -काराणि (for -कामा ये). D_{10} $T_{2,3}$ G ये (G_2 यैः) प्रकुर्वंति पंडिताः (for the post. half). — (L. 3555) $T_{1,3}$ G प्रजां (for प्रजाश्). — (L. 3557) D_{10} T_3 G -संधारकं (for °रणं). — (L. 3560) D_{10} $T_{2,3}$ G स्वस्ति (for त्विति). M_4 पुनरस्त्विति ते तत्र (for the prior half). — (L. 3561) T_1 दातॄणां (for पि°). — (L. 3563) G_4 एतन् (for एवं). T_1 एवं मे संशयं देव (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 वक्तुम् (for छेत्तुम्). — T_1 om. the ref.

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु कल्याणि तत्त्वतः ।
गुह्यानां परमं गुह्यं खिलानां परमं खिलम् ।
यथा देवगणा देवि तथा पितृगणाः प्रिये ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे सर्वे पितृगणाः स्थिताः ।
प्रेतानुद्दिश्य या पूजा क्रियते मानुषैरिह ।
तेन तुष्यन्ति पितरो न प्रेताः पितरः स्मृताः ।
उत्तरस्यां यथा देवा रमन्ते यज्ञकर्मभिः ।
दक्षिणस्यां तथा ते च तुष्यन्ति विविधैर्मखैः ।
द्विविधं क्रियते कर्म हव्यकव्यसमाश्रितम् ।
तयोर्हव्यक्रिया देवान्कव्यमाप्याययेत्पितॄन् ।
प्रसव्यं मङ्गलैर्द्रव्यैर्हव्यकर्म विधीयते ।
अपसव्यममङ्गल्यैः कव्यं चापि विधीयते ।
सदेवासुरगन्धर्वाः पितॄनभ्यर्चयन्ति च ।
आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति तान् ।
अनिष्ट्वा च पितॄन्पूर्वं यः क्रियां प्रकरोति चेत् ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च फलं भोक्ष्यन्ति तस्य तत् ।
हव्यकव्यक्रिया तस्मात्कर्तव्या भुवि मानवैः ।
कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं तदन्यत्र न विद्यते ।
कव्येन संततिर्दृष्टा हव्ये भूतिः पृथग्विधा ।
इति ते कथितं देवि देवगुह्यं सनातनम् ।

Colophon.

उमा ।

एवं कृतस्य धर्मस्य श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।
प्रमाणं फलमानानां तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

प्रमाणकल्पनां देवि दानस्य शृणु भामिनि ।
यत्सारस्तु नरो लोके तद्दानं चोत्तमं स्मृतम् ।
सर्वदानविधिं प्राहुस्तदेव भुवि शोभने ।
प्रस्थं सारं दरिद्रस्य शतं कोटिधनस्य च ।
प्रस्थसारस्तु तत्प्रस्थं ददन्महदवाप्नुयात् ।
कोटिसारस्तु तां कोटिं ददन्महदवाप्नुयात् ।
उभयं तन्महत्तच्च फलेनैव समं स्मृतम् ।
धर्मार्थकामभोगेषु शक्यभावं तु मध्यमम् ।
स्वद्रव्यादतिहीनं तु तद्दानमधमं स्मृतम् ।
शृणु दत्तस्य वै देवि पञ्चधा फलकल्पनम् ।
आनन्त्यं च महच्चैव समं हीनं च पातकम् ।
तेषां विशेषान्वक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
दुस्त्यजस्य च वै दानं पात्र आनन्त्यमुच्यते ।
दानं षड्गुणयुक्तं तु महदित्यभिधीयते ।
यथाश्रद्धं तु वै दानं यथार्हं सममुच्यते ।
गुणतस्तु तथा हीनं दानं हीनमिति स्मृतम् ।
दानं पातकमित्याहुः षड्गुणानां विपर्यये ।
देवलोके महत्कालमानन्त्यस्य फलं विदुः ।

— T_1 om. lines 3564–3574. — (L. 3564) D_{10} $T_{2.3}$ G पृच्छंत्यां रुद्राण्यां (by transp.). M_4 पुरुषं (for परिषद्). — (L. 3565) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ श्रोतुं हि (T_3 वै) परमं हितं ; $G_{1.3}$ श्रोतुं तत्परमं हि यत् (for the post. half). — (L. 3567) D_{10} $T_{2.3}$ G हितानां परमं हितं (for the post. half). — (L. 3570) G_2 यत्पूतं (for या पूजा). — (L. 3573) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 देवि (for ते च). — (L. 3574) $G_{1.3}$ हव्यकव्यं समाहितं (for the post. half). — (L. 3575) D_{10} T G आप्यायते (for °ययत्). — (L. 3576) M असव्यं (for प्र°). T_1 दिव्यैर् (for द्रव्यैर्). T_1 हव्यं कव्यं ; T_3 हव्यं कर्म (for हव्यकर्म). — $T_{1.3}$ om. (hapl.) line 3577. — (L. 3578) G_2 पितॄनभ्यर्चयंस्तथा (for the post. half). — (L. 3579) D_{10} G_{1-3} आप्यायं(G_1 °य)ते (for °यिताश्). T_1 ये (for ते). $T_{2.3}$ G_4 आप्यायंते च तैः श्राद्धैः (for the prior half). — (L. 3580) M_4 अग्निष्वात्त- (for अनिष्ट्वा च). T_1 पूर्वान् (for पूर्वं). M_{1-3} यां (for यः). — (L. 3581) T_1 वै (for तत्). — (L. 3582) D_{10} T G -क्रियास् (for -क्रिया). D_{10} T $G_{2.4}$ मानुषैः (for मानवैः). — (L. 3583) T_1 कर्मक्षेत्रे (for °क्षेत्रं). — (L. 3584) T_2 M_3 हव्यैर् (for हव्ये). — Colophon. — *Sub-parvan :* $M_{2.3}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} G_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्यकथनं ; T_2 M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 221 ; T_1 214 ; T_3 223 ; $G_{1.3}$ M_1 215 ; $M_{2.3}$ 216 ; M_4 213. — (L. 3587) T_1 प्रमाणं फलदानानां ; M_4 प्रमाणं फलदानं तत् (for the prior half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3588) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रमाणक(D_{10} °णं क)ल्पना देवि (for the prior half). — (L. 3589) T_3 यत्सारं (for यत्सारस्). — (L. 3591) G_2 प्रस्थ- (for प्रस्थं). G_2 शत- (for शतं). — (L. 3592) T_3 -सारं (for -सारस्). G_2 सर्व (for प्रस्थं). — D_{10} T_1 om. (hapl.) line 3593. — (L. 3594) T_1 शतदानस्य तस्यैव (for the prior half). — T_1 om. line 3595. G_2 om. (hapl.) lines 3595–3596. T_2 om line 3596. — (L. 3596) T_3 धर्मतः (for अधमं). — (L. 3599) D_{10} $T_{2.3}$ G विशेषं (for °षान्). — (L. 3600) $T_{2.3}$ G_3 पात्रम् (for पात्र). T_1 चानंत्यम् (for आ°). — (L 3601) M_4 तद्गुण- (for षड्गुण-). — (L. 3602) T_1 दानार्हे (for यथार्हं). — (L. 3605) T_2 महत्कार्यम (for °लम्). — (L. 3606) $G_{1.3}$ यथा (for तथा). D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} कालं (for दानं). — (L. 3607) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तदा ; T_1 यथा (for

महतस्तु तथा दानं स्वर्गलोके तु पूज्यते ।
समस्य तु तथा दानं मानुषं भोगमावहेत् ।
दानं निष्फलमित्याहुर्विहीनं क्रियया शुभे ।
अथ वा म्लेच्छदेशेषु तत्र तत्फलतां व्रजेत् ।
नरकं प्रेत्य तिर्यक्षु गच्छेदशुभदानतः ।

उमा ।

अशुभस्यापि दानस्य शुभं स्याच्च फलं कथम् ।

महेश्वरः ।

मनसा तत्त्वतः शुद्धमनृशंसपुरःसरम् ।
प्रीत्या तु सर्वदानानि दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ।
रहस्यं सर्वदानानामेतद्विद्धि शुभेक्षणे ।
अन्यानि सर्वकार्याणि शृणु सद्भिः कृतानि च ।
आरामं देवगोष्ठानि संक्रमाः कूप एव च ।
गोवाटं च तटाकं च सभाः शालाश्च सर्वशः ।
भिक्षुकावसथाश्चैव पानीयं गोतृणानि च ।
व्याधितानां च भैषज्यमनाथानां च भोजनम् ।
अनाथशवसंस्कारस्तीर्थमार्गविशोधनम् ।
व्यसनाभ्यवपत्तिश्च सर्वेषां च स्वशक्तितः ।
एतत्सर्वं समासेन धर्मकार्यमिति स्मृतम् ।
तत्कर्तव्यं मनुष्येण स्वशक्त्या श्रद्धया शुभे ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यं नास्ति तत्र विचारणा ।
रूपं सौभाग्यमारोग्यं बलं सौख्यं लभेन्नरः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि तैस्तैराप्यायते हि सः ।

उमा ।

भगवंल्लोकपालेश धर्मस्तु कतिभेदकः ।
दृश्यते चरितः सद्भिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शृणु देवि समुद्देशान्नानात्वं धर्मसंकटे ।
धर्मा बहुविधा लोके श्रुता वेदमुखोद्भवाः ।
स्मृतिधर्मश्च बहुधा सद्भिराचार इष्यते ।
देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।
जातिधर्माश्च वै धर्मा गणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालवैषम्यादापद्धर्मश्च दृश्यते ।
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ।
कारणात्तत्र तत्रैव फलं धर्मस्य चेष्यते ।
तत्कारणसमायोगे लभेत्कुर्वन्फलं नरः ।
अन्यथा न लभेत्पुण्यमतदर्हः समादिशन् ।
एवं धर्मस्य नानात्वं फलं कुर्वँल्लभेन्नरः ।
श्रौतः स्मार्तस्तु धर्माणां प्राकृतो धर्म उच्यते ।
इति ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
श्रुतं पापकृतं दुःखं यमलोके वरप्रद ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव नृणां सुकृतकर्मणाम् ।
कथं ते भुञ्जते लोकान्स्वर्गलोके महेश्वर ।

तथा). D10 T2.3 G मानुष्यं (for °षं). —(L. 3611) T1 शुभस्य (for शुभं स्याच्). T3 G2 transp. फलं and कथं. —T1 महेशः (for °श्वरः). —(L. 3612) D10 T2.3 G आनृशंस्य- (T2 °स्यं) (for अनृशंस-). —(L. 3613) T1 दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् (for the post. half). —(L. 3614) G1.3.4 शुभानने (for शुभेक्षणे). —(L. 3615) D10 T G धर्म- (for सर्व-). —G2 M4 om. (hapl.) lines 3616–3618. —(L. 3616) D10 T G1.3.4 आराम- (for °मं). —(L. 3617) D10 T G1.3.4 गोवाटश्च तटाकश्च (for the prior half). —(L. 3618) D10 T G1.3.4 पापंडावसथश्चैव (for the prior half). —(L. 3619) D10 T G M4 पोषणं (for भोजनम्). —(L. 3620) T1 तीर्थानां मार्गशोधनं (for the post. half). —(L. 3621) T1 निवारो व्यसनस्यापि (for the prior half). —(L. 3627) G1.3 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). —(L. 3628) D10 T2.3 G परितः; T1 कथितः (for चरितः). —T1 महेशः (for °श्वरः). —T1 om. line 3629. —(L. 3630) D10 T G M4 श्रुतिभेद- (for श्रुता वेद-). —(L. 3631) T1 श्रुति- (for स्मृति-). —(L. 3633) M4 राज- (for जाति-). —(L. 3634) G1.3 -लय- (for -काल-). T1 -वैधर्म्याद् (for -वैषम्याद्). —G4 om. (hapl.) from the post. half of line 3636 up to the prior half of line 3639. —(L. 3637) T1 एतत्कारणसंयोगं (for the prior half). —(L. 3638) G1.3 भवेत् (for लभेत्). D10 T2.3 G1–3 समाविशेत्; M1–3 °विशन्; M4 °दिशेत् (for °दिशन्). T1 विहीनः शास्त्रदृष्टितः (for the post. half). —T1 om. lines 3639–3640. —(L. 3641) D10 T2 देवि (for सर्वं). T1 G1.3.4 M2 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). —Colophon. —*Sub-parvan* : M1–3 दानधर्म. —*Adhy. name* : D10 T2 G2 उमामहेश्वरसंवादे धर्मसमुच्चयं; T3 उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्यं; M उमामहेश्वरसंवादः. —*Adhy. no.* : D10 200; T1 215; T2 G2.4 222; T3 221; G1.3 M1 216; M2.3 217; M4 214. —(L. 3642) T1 -लोकेश (for -भूतेश). G2.4 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 3644. D10 T2.3 G पुरमर्दन शंकर (for the post. half). —(L. 3643) D10 T2.3 G पापकृतां (for °तं). —(L. 3644) G3 -कारिणां (for -कर्मणाम्). T1 नराः सुकृतकर्मिणः (for the post.

कथिताः कीदृशा लोका नृणां सुकृतकारिणाम् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
विविधाः पुण्यलोकास्ते कर्माकर्मण्यतां गताः ।
मेरुं हि कनकात्मानं परितः सर्वतोदिशम् ।
भद्राश्वः केतुमालश्च उत्तराः कुरवस्तथा ।
जम्बूवनादयः स्वर्गा इत्येते कर्मवर्जिताः ।
तेषु भोगाः स्वयंभूताः प्रदृश्यन्ते यतस्ततः ।
योजनानां सहस्रं तु एकैकं मानमात्रया ।
नित्यपुष्पफलोपेतास्तत्र वृक्षाः समन्ततः ।
आसक्तवस्त्राभरणाः सर्वे कनकसंनिभाः ।
द्विरेफाश्चाण्डजास्तत्र प्रवालमणिसंनिभाः ।
विचित्राश्च मनोज्ञाश्च कूजितैः शोभयन्ति तान् ।
कुशेशयवनैश्छन्ना नलिन्यश्च मनोरमाः ।
तत्र वान्त्यनिला नित्यं दिव्यगन्धाः सुखावहाः ।
सर्वे चाम्लानमाल्याश्च विरजोम्बरसंवृताः ।
एवं बहुविधा देवि दिवि भोगाः सुखावहाः ।
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव सर्वे सुकृतकारिणः ।
रमन्ते तत्र चान्योन्यं कामरागसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
मनोरमा महाभागाः सर्वे ललितकुण्डलाः ।
एवं तत्रगता मर्त्याः प्रमदाः प्रियदर्शनाः ।
नानाभावसमायुक्ता यौवनस्थाः सदैव तु ।
कमनीयाः कामयुताः कामज्ञा ललितास्तथा ।
मनोनुकूला मधुरा भोगिनामुपकल्पिताः ।
प्रमदाश्चोद्भवन्त्येव स्वर्गलोके यथा तथा ।
एवंविधाः स्त्रियश्चात्र पुरुषाश्च परस्परम् ।
रमन्ते चेन्द्रियैः स्वस्थैः शरीरैर्भोगसंस्कृतैः ।
कामहर्षौ गुणावास्तां नान्ये क्रोधादयः प्रिये ।
क्षुत्पिपासा न चास्त्यत्र गात्रक्लेशाश्च शोभने ।
सर्वतो रमणीयश्च सर्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
यावत्पुण्यफलं तावद्रमन्ते तत्र संगताः ।
निरन्तरं भोगयुता रमन्ते स्वर्गवासिनः ।
तत्र भोगान्यथायोगं भुक्त्वा पुण्यक्षयात्पुनः ।
नश्यन्ति जायमानास्ते शरीरैः सहसा प्रिये ।
स्वर्गलोकात्परिभ्रष्टा जायन्ते मानुषे पुनः ।
पूर्वपुण्यावशेषेण विशिष्टाः संभवन्ति ते ।
एषा स्वर्गगतिः प्रोक्ता पृच्छन्त्यास्तव भामिनि ।
अत ऊर्ध्वं पदान्यष्टौ कर्मण्यानि शृणु प्रिये ।
भोगयुक्तानि पुण्यानि उच्छ्रितानि परस्परम् ।
विद्याधराः किंपुरुषा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
अप्सरो दानवा देवा यथाक्रममुदाहृताः ।
तेषु स्थानेषु जायन्ते प्राणिनः पुण्यकर्मिणः ।

---

half). — D10 G3 om. (hapl.) lines 3645–3646. — (L. 3645) M भोगान् (for लोकान्). — (L. 3646) T1 कति ते (for कथिताः). M4 लोके (for लोका). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3648) D10 T2.3 G शोभने (for भामिनि). — T1 om. line 3649. — (L. 3652) T1 चैव (for स्वर्गा). T1 उच्यंते (for इत्येते). — T1 om. (hapl.) line 3653. — (L. 3653) D10 T2.3 G2.4 भूत्वा; G1.3 M4 भूताः (for भोगाः). — (L. 3655) T1 transp. the prior half and the post. half. D10 T2.3 G1–3 नित्यं (for नित्य-). — (L. 3659) D10 T2.3 G -वन- (for -वनैश्). — (L. 3660) D10 T2.3 G2.4 वात्यनिलो (for वान्त्यनिला). D10 T G दिव्यगंधसु(T3 °धः सु)खावहः (for the post. half). — G4 om. (hapl.) lines 3661–3662. — (L. 3662) G1.3 M4 दिव्यभोग- (for दिवि भोगाः). T1 देवभोगाः समंततः (for the post. half). — (L. 3664) T1 एवं ते (for रमन्ते). — D10 T G om. (hapl.) line 3665. — (L. 3666) D10 मनोहरा (for °रमा). — G3 reads line 3667 twice. — (L. 3667) D10 T2.3 G स्थिता (for -गता). — (L. 3668) G1–3 ताः (for तु). — (L. 3669) D10 T2.3 G युवत्यः कल्पितास्तत्र (for the prior half). G1–3 मनोज्ञा; G4 कालज्ञा (for काम°). T1 कामजा ललनास्तथा (for the post. half). — T1 om. (hapl.) lines 3670–3671. — (L. 3672) M1–3 तत्र (for चात्र). — (L. 3674) T1 -हर्ष- (for -हर्षौ). D10 T2.3 G कामहर्ष(T2 °क्रोध)गुणाभ्यस्ता (for the prior half). — (L. 3675) T2 च नास्त्यत्र; M1–3 -परिक्लेशा; M4 न संत्यत्र (for न चास्त्यत्र). T1 क्षुत्पिपासे न संत्यत्र (for the prior half). T1 M4 परि- (for गात्र-). M1–3 न संत्यत्र शुभानने (for the post. half). — (L. 3676) D10 T1.2 G2 रमणीयं (for °यश्च). D10 T G2 M4 सर्वत्र (for सर्वर्तु-). G1.3 सर्वत्र कुसुमावृतः (for the post. half). — (L. 3677) G1–3 बहु (for तत्र). D10 T2 G4 दृश्यं(G4 दीर्घं)ते तेषु संगताः (for the post. half). — (L. 3679) D10 G2 भूतान् (for भोगान्). — (L. 3680) T2 शरीरैः सह भोगिनः (for the post. half). — (L. 3683) G1–3 एषां तु स्वर्गतिः प्रोक्ता (for the prior half). — (L. 3684) T1 प्रवक्ष्यामि (for पदान्यष्टौ). D10 T2 G सुकर्माणि (for कर्मण्यानि). — (L. 3685) G2 पुरःसरं (for परस्परम्). — (L. 3687) T1 om. from the post. half up to the prior half of line 3692. T2 G1.3 -कामम्; T3 -क्रतुम् (for -क्रमम्).

तेषामपि च ये लोकाः स्वर्गलोकोपमाः स्मृताः ।
स्वर्गवत्तत्र ते भोगान्भुञ्जते च रमन्ति च ।
रूपसत्त्वबलोपेताः सर्वे दीर्घायुषस्तथा ।
तेषां सर्वक्रियारम्भो मानुषेष्वेव दृश्यते ।
अतिमानुषमाश्चर्यमस्त्रमायाबलात्कृतम् ।
जराप्रसूतिमरणं तेषु स्थानेषु दृश्यते ।
गुणदोषाश्च सन्त्यत्र आकाशगमनं तथा ।
अन्तर्धानं बलं सर्वमायुश्च चिरजीवनम् ।
तपोविशेषाज्जायन्ते तेषां कर्माणि भामिनि ।
देवलोकप्रवृत्तिस्तु तेषामेव विधीयते ।
न तथा देवलोको हि तद्विशिष्टाः सुराः स्मृताः ।
तत्र भोगमनिर्देश्यममृतत्वं च विद्यते ।
विमानगमनं नित्यमप्सरोगणसेवितम् ।
एवमन्यच्च तत्कर्म दैवतेभ्यो विशिष्यते ।
प्रत्यक्षं तव तत्सर्वं देवलोकप्रवर्तनम् ।
तस्मान्न वर्णये देवि विदितं हि त्वया शुभे ।
तत्सर्वं सुकृतेनैव प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।

Colophon.

उमा ।

मानुषेष्वेव जीवत्सु गतिर्विज्ञायते न वा ।
अयं शुभगतिर्जीवन्नसौ त्वशुभभागिति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि जीवतां विद्यते यथा ।
द्विविधाः प्राणिनो लोके दैवासुरसमाश्रिताः ।
मनसा कर्मणा वाचा प्रतिकूला भवन्ति ये ।
तादृशानासुरान्विद्धि मर्त्यास्ते नरकालयाः ।
रागद्वेषयुता ये तु निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
दर्पाहंकारसंयुक्ता नरा नरकगामिनः ।
नास्तिकाश्च शठा घोराः परेषामुपतापिनः ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव नरा नरकगामिनः ।
दुष्प्रतीतमना यस्तु चलचित्तो निराकृतिः ।
शिश्नोदररतिर्मूढो निरयं याति सोऽधमः ।
मांसपानप्रिया नित्यं कठोरा नीचवृत्तयः ।
तादृशानासुरान्विद्धि सर्वे ते नरकालयाः ।
हिंसाविहारा ये नित्यं निर्दयाः प्राणिनाशने ।
स्वधर्मविमुखाश्चैव परस्वेष्वभिकाङ्क्षिणः ।
युद्धमात्सर्यसंयुक्ता ग्राम्यभोगपरायणाः ।
तादृशानासुरान्विद्धि नरान्नरकगामिनः ।
दर्पोत्सेकसमायुक्ता मूर्खास्तत्त्वबहिष्कृताः ।
श्रुतिविद्वेषिणो नित्यं ते नरा नरकालयाः ।
नित्यं वदन्ति ये मोहादनृतं कटुकं वचः ।
कृतघ्नाः पिशुना घोरा भवन्ति नरकालयाः ।
हिंस्राश्चोराश्च धूर्ताश्च परदाराभिमर्शिनः ।
नीचकर्मकरा ये च शौचमङ्गलवर्जिताः ।
श्रुतिविद्वेषिणः पापा लोकचारित्रदूषकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा जीवन्तो नरकालयाः ।
लोकोद्वेगकराश्चान्ये पशवश्च सरीसृपाः ।
वृक्षाः कण्टकिनो रूक्षास्तादृशान्विद्धि चासुरान् ।
अपरान्देवपक्षांस्तु शृणु देवि समाहिता ।
मनोवाक्कर्मभिर्नित्यमनुकूला भवन्ति ये ।
तादृशानमरान्विद्धि ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शौचार्जवपराधीनाः परार्थं न हरन्ति ये ।
ये समाः सर्वभूतेषु ते नराः स्वर्गगामिनः ।
भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा अनृतं न ब्रुवन्ति ये ।

— (L. 3690) T_2 लोकान् (for भोगान्). — (L. 3693) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ऐश्वर्यम् (for आश्चर्यम्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अत्र; T_1 मंत्र- (for अस्त्र-). — (L. 3696) M सत्वम् (for सर्वम्). D_{10} $T_{2.3}$ G अंतर्धानवलं सत्त्व(T_2 G_1 °त्य)म् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -जीविता; T_1 °विनः; G_{1-3} -जीविनं; M_4 -जीविनां (for -जीवनम्). — T_1 om. line 3697. — (L. 3697) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for तेषां). — (L. 3698) D_{10} T_3 G देवलोके (for °लोक-). — T_1 om. line 3699. — (L. 3701) M_{1-3} -सेवनं (for -सेवितम्). — (L. 3703) T_1 चैव (for तव). D_{10} -लोके (for -लोक-). — (L. 3705) D_{10} T G सुकृतैरेव (for °तेनैव). T_1 मानुषेष्वेव दृश्यते (for the post. half). — Colophon om. in T_1. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे पुण्यलोकप्रशंसा (G_2 °सनं); M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे सुकृतिकर्मफलं; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 223; $G_{1.3}$ M_1 217; $M_{2.3}$ 218; M_4 215. — (L. 3707) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for अयं). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ नासौ; T_1 त्वसौ; G_2 न हि (for असौ). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3709) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 जीवितं (for जीवतां). — (L. 3710) D_{10} T_2 दे(T_2 दै)वासुरसुमाश्रिताः; T_1 G_{1-3} M दैवमासुरमा°; G_4 दैवासुरमपा° (for the post. half). — D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om. (hapl.) lines 3713–3728. T_2 G_2 om. (hapl.) lines 3729–3732. — (L. 3729) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 -मर्शकाः (for -मर्शिनः). — (L. 3730) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ -कर्मरता (for °करा). — (L. 3731) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 शुचि-; M_{1-3} गुरु- (for श्रुति-). — (L. 3737) T_1 सत्यं वदंति सततं (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) lines 3738–3741. — (L. 3738) D_{10} T_1 G_{1-3}

कथिताः कीदृशा लोका नृणां सुकृतकारिणाम् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
विविधाः पुण्यलोकास्ते कर्माकर्मण्यतां गताः ।
मेरुं हि कनकात्मानं परितः सर्वतोदिशम् ।
भद्राश्वः केतुमालश्च उत्तराः कुरवस्तथा ।
जम्बूवनादयः स्वर्गा इत्येते कर्मवर्जिताः ।
तेषु भोगाः स्वयंभूताः प्रदृश्यन्ते यतस्ततः ।
योजनानां सहस्रं तु एकैकं मानमात्रया ।
नित्यपुष्पफलोपेतास्तत्र वृक्षाः समन्ततः ।
आसक्तवस्त्राभरणाः सर्वे कनकसंनिभाः ।
द्विरेफाश्चाण्डजास्तत्र प्रवालमणिसंनिभाः ।
विचित्रांश्च मनोज्ञांश्च कूजितैः शोभयन्ति तान् ।
कुशेशयवनैश्छन्ना नलिन्यश्च मनोरमाः ।
तत्र वान्त्यनिला नित्यं दिव्यगन्धाः सुखावहाः ।
सर्वे चाम्लानमाल्याश्च विरजोम्बरसंवृताः ।
एवं बहुविधा देवि दिवि भोगाः सुखावहाः ।
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव सर्वे सुकृतकारिणः ।
रमन्ते तत्र चान्योन्यं कामरागसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
मनोरमा महाभागाः सर्वे ललितकुण्डलाः ।
एवं तत्रगता मर्त्याः प्रमदाः प्रियदर्शनाः ।
नानाभावसमायुक्ता यौवनस्थाः सदैव तु ।
कमनीयाः कामयुताः कामज्ञा ललितास्तथा ।
मनोनुकूला मधुरा भोगिनामुपकल्पिताः ।
प्रमदाश्चोद्वहन्त्येव स्वर्गलोके यथा तथा ।
एवंविधाः स्त्रियश्चात्र पुरुषाश्च परस्परम् ।
रमन्ते चेन्द्रियैः स्वस्थैः शरीरैर्भोगसंस्कृतैः ।
कामहर्षौ गुणावास्तां नान्ये क्रोधादयः प्रिये ।
क्षुत्पिपासा न चास्त्यत्र गात्रक्लेशाश्च शोभने ।
सर्वतो रमणीयश्च सर्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
यावत्पुण्यफलं तावद्रमन्ते तत्र संगताः ।
निरन्तरं भोगयुता रमन्ते स्वर्गवासिनः ।
तत्र भोगान्यथायोगं भुक्त्वा पुण्यक्षयात्पुनः ।
नश्यन्ति जायमानास्ते शरीरैः सहसा प्रिये ।
स्वर्गलोकात्परिभ्रष्टा जायन्ते मानुषे पुनः ।
पूर्वपुण्यावशेषेण विशिष्टाः संभवन्ति ते ।
एषा स्वर्गगतिः प्रोक्ता पृच्छन्त्यास्तव भामिनि ।
अत ऊर्ध्वं पदान्यष्टौ कर्मण्यानि शृणु प्रिये ।
भोगयुक्तानि पुण्यानि उच्छ्रितानि परस्परम् ।
विद्याधराः किंपुरुषा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
अप्सरो दानवा देवा यथाक्रममुदाहृताः ।
तेषु स्थानेषु जायन्ते प्राणिनः पुण्यकर्मिणः ।

half). — D_{10} G_3 om. (hapl.) lines 3645–3646. — (L. 3645) M भोगान् (for लोकान्). — (L. 3646) T_1 कति ते (for कथिताः). M_4 लोके (for लोका). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3648) D_{10} $T_{2,3}$ G शोभने (for भामिनि). — T_1 om. line 3649. — (L. 3652) T_1 चैव (for स्वर्गा). T_1 उच्यंते (for इत्येते). — T_1 om. (hapl.) line 3653. — (L. 3653) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ भूत्वा ; $G_{1,3}$ M_4 भूताः (for भोगाः). — (L. 3655) T_1 transp. the prior half and the post. half. D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} निरंयं (for नित्य-). — (L. 3659) D_{10} $T_{2,3}$ G -वन- (for -वनैश्). — (L. 3660) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ वात्यनिलो (for वान्त्यनिला). D_{10} T G दिव्यगंधसु(T_3 °धः सु)खावहः (for the post. half). — G_4 om. (hapl.) lines 3661–3662. — (L. 3662) $G_{1,3}$ M_4 दिव्यभोग- (for दिवि भोगाः). T_1 देवभोगाः समंततः (for the post. half). — (L. 3664) T_1 एवं ते (for रमन्ते). — D_{10} T G om. (hapl.) line 3665. — (L. 3666) D_{10} मनोहरा (for °रमा). — G_3 reads line 3667 twice. — (L. 3667) D_{10} $T_{2,3}$ G स्थिता (for -गता). — (L. 3668) G_{1-3} ताः (for तु). — (L. 3669) D_{10} $T_{2,3}$ G युवत्यः कान्तितास्तत्र (for the prior half). G_{1-3} मनोज्ञा ; G_4 कालज्ञा (for काम°). T_1 कामजा ललनास्तथा (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 3670–3671. — (L. 3672) M_{1-3} तत्र (for चात्र). — (L. 3674) T_1 -हर्ष- (for -हर्षौ). D_{10} $T_{2,3}$ G कामहर्ष(T_2 °क्रोध)गुणाभ्यस्ता (for the prior half). — (L. 3675) T_2 च नास्त्यत्र ; M_{1-3} -परिक्लेशा ; M_4 न संत्यत्र (for न चास्त्यत्र). T_1 क्षुत्पिपासे न संत्यत्र (for the prior half). T_1 M_4 परि- (for गात्र-). M_{1-3} न संत्यत्र शुभानने (for the post. half). — (L. 3676) D_{10} $T_{1,2}$ G_2 रमणीयं (for °यश्). D_{10} T G_2 M_4 सर्वत्र (for सर्वर्तु-). $G_{1,3}$ सर्वत्र कुसुमावृतः (for the post. half). — (L. 3677) G_{1-3} बहु (for तत्र). D_{10} T_2 G_4 दृश्यं(G_3 दीर्घं)ते तेषु संगताः (for the post. half). — (L. 3679) D_{10} G_2 भूतान् (for भोगान्). — (L. 3680) T_2 शरीरैः सह भोगिनः (for the post. half). — (L. 3683) G_{1-3} एषां तु स्वर्गतिः प्रोक्ता (for the prior half). — (L. 3684) T_1 प्रवक्ष्यामि (for पदान्यष्टौ). — (L. 3685) D_{10} T_2 G सुकर्माणि (for कर्मण्यानि). — (L. 3687) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 3692. T_2 $G_{1,3}$ -कामम् ; T_3 -क्रतुन् (for -क्रमम्). G_2 पुरःसरं (for परस्परम्).

तेषामपि च ये लोकाः स्वर्गलोकोपमाः स्मृताः ।
स्वर्गवत्तत्र ते भोगान्भुञ्जते च रमन्ति च ।
रूपसत्त्वबलोपेताः सर्वे दीर्घायुषस्तथा ।
तेषां सर्वक्रियारम्भो मानुषेष्वेव दृश्यते ।
अतिमानुषमाश्चर्यमस्त्रमायाबलात्कृतम् ।
जराप्रसूतिमरणं तेषु स्थानेषु दृश्यते ।
गुणदोषाश्च सन्त्यत्र आकाशगमनं तथा ।
अन्तर्धानं बलं सर्वमायुश्च चिरजीवनम् ।
तपोविशेषाज्जायन्ते तेषां कर्माणि भामिनि ।
देवलोकप्रवृत्तिस्तु तेषामेव विधीयते ।
न तथा देवलोको हि तद्विशिष्टाः सुराः स्मृताः ।
तत्र भोगमनिर्देश्यममृतत्वं च विद्यते ।
विमानगमनं नित्यमप्सरोगणसेवितम् ।
एवमन्यच्च तत्कर्म दैवतेभ्यो विशिष्यते ।
प्रत्यक्षं तव तत्सर्वं देवलोकप्रवर्तनम् ।
तस्मान्न वर्णये देवि विदितं हि त्वया शुभे ।
तत्सर्वं सुकृतेनैव प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।

Colophon.

उमा ।

मानुषेष्वेव जीवत्सु गतिर्विज्ञायते न वा ।
अयं शुभगतिर्जीवन्नसौ त्वशुभभागिति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि जीवतां विद्यते यथा ।
द्विविधाः प्राणिनो लोके दैवासुरसमाश्रिताः ।
मनसा कर्मणा वाचा प्रतिकूला भवन्ति ये ।
तादृशानासुरान्विद्धि मर्त्यास्ते नरकालयाः ।
रागद्वेषयुता ये तु निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
दर्पाहंकारसंयुक्ता नरा नरकगामिनः ।
नास्तिकाश्च शठा घोराः परेषामुपतापिनः ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव नरा नरकगामिनः ।
दुष्प्रतीतमना यस्तु चलचित्तो निराकृतिः ।
शिश्नोदररतिर्मूढो निरयं याति सोऽधमः ।
मांसपानप्रिया नित्यं कठोरा नीचवृत्तयः ।
तादृशानासुरान्विद्धि सर्वे ते नरकालयाः ।
हिंसाविहारा ये नित्यं निर्दयाः प्राणिनाशने ।
स्वधर्मविमुखाश्चैव परस्वेष्वभिकाङ्क्षिणः ।
युद्धमात्सर्यसंयुक्ता ग्राम्यभोगपरायणाः ।
तादृशानासुरान्विद्धि नरान्नरकगामिनः ।
दर्पोत्सेकसमायुक्ता मूर्खास्तत्त्वबहिष्कृताः ।
श्रुतिविद्वेषिणो नित्यं ते नरा नरकालयाः ।
नित्यं वदन्ति ये मोहादनृतं कटुकं वचः ।
कृतघ्नाः पिशुना घोरा भवन्ति नरकालयाः ।
हिंस्राश्चोराश्च धूर्ताश्च परदाराभिमर्शिनः ।
नीचकर्मकरा ये च शौचमङ्गलवर्जिताः ।
श्रुतिविद्वेषिणः पापा लोकचारित्रदूषकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा जीवन्तो नरकालयाः ।
लोकोद्वेगकराश्चान्ये पशवश्च सरीसृपाः ।
वृक्षाः कण्टकिनो रूक्षास्तादृशान्विद्धि चासुरान् ।
अपरान्देवपक्षांस्तु शृणु देवि समाहिता ।
मनोवाक्कर्मभिर्नित्यमनुकूला भवन्ति ये ।
तादृशानमरान्विद्धि ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शौचार्जवपराधीनाः परार्थं न हरन्ति ये ।
ये समाः सर्वभूतेषु ते नराः स्वर्गगामिनः ।
भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा अनृतं न ब्रुवन्ति ये ।

— (L. 3690) T_2 लोकान् (for भोगान्). — (L. 3693) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 ऐश्वर्यम् (for आश्चर्यम्). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 अत्र; T_1 मंत्र- (for अस्त्र-). — (L. 3696) M सत्त्वम् (for सर्वम्). D_{10} $T_{2,3}$ G अंतर्धानबलं सत्त्व(T_2 G_1 °त्य)म् (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 -जीविता; T_1 °विनः; G_{1-3} -जीविनं; M_4 -जीविनां (for -जीवनम्). — T_1 om. line 3697. — (L. 3697) D_{10} $T_{2,3}$ G यथा (for तेषां). — (L. 3698) D_{10} T_3 G देवलोके (for °लोक-). — T_1 om. line 3699. — (L. 3701) M_{1-3} -सेवनं (for -सेवितम्). — (L. 3703) T_1 चैव (for तव). D_{10} -लोके (for -लोक-). — (L. 3705) D_{10} T G सुकृतैरेव (for °तेनैव). T_1 मानुषेष्वेव दृश्यते (for the post. half). — Colophon om. in T_1. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्मं. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे पुण्यलोकप्रशंसा (G_2 °सनं); M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे सुकृतिकर्मफलं ; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 223; $G_{1,3}$ M_1 217; $M_{2,3}$ 218; M_4 215. — (L. 3707) D_{10} $T_{2,3}$ G यथा (for अयं). D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ नासौ; T_1 त्वसौ; G_2 न हि (for असौ). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3709) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 जीवितं (for जीवतां). — (L. 3710) D_{10} T_2 दे(T_2 दै)वासुरमुपाश्रिताः; T_1 G_{1-3} M दैवमासुरमा°; G_4 दैवासुरमपा° (for the post. half). — D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 om. (hapl.) lines 3713–3728. T_2 G_2 om. (hapl.) lines 3729–3732. — (L. 3729) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 -मर्शकाः (for -मर्शिनः). — (L. 3730) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ -कर्मरता (for °करा). — (L. 3731) D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ M_4 शुचि-; M_{1-3} गुरु- (for श्रुति-). — (L. 3737) T_1 सत्यं वदंति सततं (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) lines 3738–3741. — (L. 3738) D_{10} T_1 G_{1-3}

सत्यं वदन्ति सततं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
धार्मिकाः शौचसंपन्नाः शुक्ला मधुरभाषिणः ।
नाकार्यं मनसेच्छन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दरिद्रा अपि ये केचिद्याचिताः प्रीतिपूर्वकम् ।
ददत्येव च यत्किंचित्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
आस्तिका मङ्गलपराः सततं वृद्धसेविनः ।
पुण्यकर्मपरा नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
स्वदुःखमिव मन्यन्ते परेषां दुःखवेदनाम् ।
शक्त्या चाभ्यवपद्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
व्रतिनो दानशीलाश्च सुखशीलाश्च मानवाः ।
ऋजवो मृदवो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
गुरुशुश्रूषणपरा देवब्राह्मणपूजकाः ।
कृतज्ञाः कृतविद्याश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितमानमदस्पृहाः ।
लोभमात्सर्यहीना ये ते नराः स्वर्गगामिनः ।
निर्ममा निरहंकाराः स्वानुक्रोशाः स्वबन्धुषु ।
दीनानुकम्पिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ऐहिकेन तु वृत्तेन पारत्रमनुमीयते ।
एवंविधा नरा लोके जीवन्तः स्वर्गगामिनः ।
यदन्यच्च शुभं लोके प्रजानुग्रहकारि च ।
पशवश्चैव वृक्षाश्च प्रजानां हितकारिणः ।
तादृशान्देवपक्षस्थानिति विद्धि शुभानने ।
शुभाशुभमयं लोके सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
दैवं शुभमिति प्राहुरासुरं ह्यशुभं प्रिये ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्कालधर्ममुपस्थिताः ।
प्राणमोक्षं कथं कृत्वा परत्र हितमाप्नुयुः ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
द्विविधं मरणं लोके स्वभावाद्यत्नतस्तथा ।
तयोः स्वभावं नोपायं यत्नजं कारणोद्भवम् ।
एतयोरुभयोर्देवि विधानं शृणु शोभने ।
कल्याकल्यशरीरस्य यत्नजं द्विविधं स्मृतम् ।
यत्नजं नाम मरणमात्मत्यागो मुमूर्षया ।
तत्राकल्यशरीरस्य जरा व्याधिश्च कारणम् ।
महाप्रस्थानगमनं तथा प्रायोपवेशनम् ।
जलावगाहनं चैव अग्निचित्याप्रवेशनम् ।
एवं चतुर्विधः प्रोक्त आत्मत्यागो मुमूर्षताम् ।
एतेषां क्रमयोगेन विधानं शृणु शोभने ।
स्वधर्मयुक्तं गार्हस्थ्यं चिरमूढ्वा विधानतः ।
तत्रानृण्यं च संप्राप्य वृद्धो वा व्याधितोऽपि वा ।
दर्शयित्वा स्वदौर्बल्यं सर्वानेवानुमान्य च ।
संविधाय स्वबन्धूंश्च कर्मणां भरणं तथा ।
दानानि विधिवत्कृत्वा धर्मकार्यार्थमात्मनः ।
अनुज्ञाप्य जनं सर्वं वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अहतं वस्त्रमाच्छाद्य बद्ध्वा तत्कुशरज्जुना ।
उपस्पृश्य प्रतिज्ञाय व्यवसायपुरःसरम् ।
परित्यज्य ततो ग्रामं पश्चात्कुर्याद्यथेप्सितम् ।

M4 -परा धीराः (for -पराधीनाः). G4 परार्थान् (for °र्थं). D10 T2 G नाहरंति (for न ह°). — (L. 3739) T1 G1-3 M1.2.4 समाः सर्वेषु भूतेषु (for the prior half). — G4 om. (hapl.) lines 3740-3743. — (L. 3740) D10 T2 G1-3 वदंति (for ब्रुवन्ति). — T1 om. (hapl.) lines 3742-3747. — (L. 3742) D10 T2.3 G -वादिनः (for -भाषिणः). — (L. 3744) T3 केचित्तु ; G2 ते केचिद् (for ये के°). — G2 om. (hapl.) lines 3746-3755. — (L. 3746) M3 नास्तिका (for आ°). M1 नास्तिका मंगलाचाराः (for the prior half). After line 3747, T2 reads line 3757. — G1.3 om. (hapl.) lines 3748-3749. — (L. 3748) D10 T1 G4 -वेदनं (for °नाम्). — D10 G4 M3 om. line 3749. T1 om. (hapl.) lines 3750-3757. — (L. 3750) T2.3 G1.3.4 धर्म- (for सुख-). — (L. 3752) T3 -पूजिताः (for -पूजकाः). — T2 G4 om. (hapl.) lines 3754-3755. — (L. 3754) D10 T2 G1.3 -मदाः स्मृताः (for -मदस्पृहाः). — (L. 3755) T3 -रहितास् (for -हीना ये). — (L. 3758) T1 विहितेन (for ऐहिकेन). T1 साधुस्वर्ग ; T2.3 परत्रम् (for पा°). — (L. 3760) G2 यदन्यच् (for अन्यच्च). — (L. 3761) T3 -कारणं (for -कारिणः). — (L. 3762) G2 M2.3 तादृशा (for °शान्). M -पक्षस्था (for °स्थान्). — (L. 3763) T1.3 G2 शुभाशुभमये (T3 °मया ; G2 °तमं) लोके (for the prior half). — Colophon om. in T3. — *Sub-parvan* : M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T2 G1-3 उमामहेश्वरसंवादे स्वर्गगमनं ; M1-3 शुभाशुभमयत्वप्रतिपादनं ; M4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D10 T2 G2.4 224 ; T1 M4 216 ; G1.3 M1 218 ; M2.3 219. — (L. 3765) G2 वभूवुर (for भगवन्). — T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3769) T2 स्वभावान् (for °वं). T1.3 G2 यत्नतः (for °जं). D10 T3 G1.3.4 यत्नतः कारणोद्भवः (for the post. half). T1 om. from the post. half of line 3770 up to the prior half of line 3771. — T1 om. line 3773. T3 om. (hapl.) lines 3773-3776. — (L. 3775) G4 जलावगाहगमनम् (for the prior half). D10 T2 G1.3.4 -चित्यां (for -चित्या-). — (L. 3776) D10 G2 प्रोक्तम् (for प्रोक्त). T1.2 G1.3.4 M2 एवं चतुर्विधं प्रोक्तम् (for the prior half). T3 प्राणत्यागो मुमूर्षया (for the post.

महाप्रस्थानमिच्छेच्चेत्प्रतिष्ठेतोत्तरां दिशम् ।
भूत्वा तावन्निराहारो यावत्प्राणविमोक्षणम् ।
चेष्टाहानौ शयित्वापि तन्मनाः प्राणमुत्सृजेत् ।
एवं पुण्यकृतां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ।
प्रायोपवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना नरः ।
देशे पुण्यतमे श्रेष्ठे निराहारस्तु संविशेत् ।
आप्राणान्तं शुचिर्भूत्वा कुर्वन्दानं स्वशक्तितः ।
हरिं स्मरंस्त्यजेत्प्राणानेष धर्मः सनातनः ।
एवं कलेवरं त्यक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
अग्निप्रवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
कृत्वा काष्ठमयं चित्यं पुण्यक्षेत्रे नदीषु वा ।
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य कृत्वा चाग्निं प्रदक्षिणम् ।
भूत्वा शुचिर्व्यवसितः प्रविशेदग्निसंस्तरम् ।
सोऽपि लोकान्यथान्यायं प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ।
जलावगाहनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
ख्याते पुण्यतमे तीर्थे निमज्जेत्स्वकृतं स्मरन् ।
सोऽपि पुण्यकृतां लोकान्निसर्गात्प्रतिपद्यते ।
ततः कल्यशरीरस्य संत्यागं शृणु तत्त्वतः ।
रक्षार्थं क्षत्रियस्येष्टः प्रजापालनकारणात् ।
योधानां भर्तृपिण्डार्थं गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणाम् ।
गोब्राह्मणार्थं ग्रामार्थं सर्वेषां च विधीयते ।
स्वराष्ट्ररक्षणार्थं वा कुनृपैः पीडिताः प्रजाः ।
मोक्तुकामस्त्यजेत्प्राणान्युद्धमार्गे यथाविधि ।
सुसंनद्धो व्यवसितः संप्रविश्यापराङ्मुखः ।
एवं राजा मृतः सद्यः स्वर्गलोके महीयते ।
तादृशी सुगतिर्नास्ति क्षत्रियस्य विशेषतः ।
भृत्यो वा भर्तृपिण्डार्थं भर्तृकर्मण्युपस्थिते ।
कुर्वंस्तत्र तु साहाय्यमात्मप्राणानपेक्षया ।
स्वाम्यर्थं संत्यजेत्प्राणान्पुण्याँल्लोकान्स गच्छति ।
स्पृहणीयः सुरगणैस्तत्र नास्ति विचारणा ।
एवं गोब्राह्मणार्थं वा दीनार्थं वा त्यजेत्तनुम् ।
सोऽपि पुण्यमवाप्नोति आनृशंस्यव्यपेक्षया ।
इत्येते जीवितत्यागे मार्गास्ते समुदाहृताः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहाद्यदि चेत्संत्यजेत्तनुम् ।
सोऽनन्तं नरकं याति आत्महन्तृत्वकारणात् ।
स्वभावमरणं नाम न तु चात्मेच्छया भवेत् ।
तथा मृतानां यत्कार्यं तन्मे शृणु यथाविधि ।
तत्रापि बोधसंत्यागान्मूढत्यागो विशिष्यते ।
भूमौ संवेशयेद्देहं नरस्य विनशिष्यतः ।
निर्जीवं वृणुयात्सद्यो वाससा तु कलेवरम् ।
माल्यगन्धैरलंकृत्य सुवर्णेन च भामिनि ।
श्मशाने दक्षिणे देशे चिताग्नौ प्रदहेन्मृतम् ।
अथ वा निक्षिपेद्भूमौ शरीरं जीववर्जितम् ।
दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।
मुमूर्षूणां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ।
औदकं चाष्टकाश्राद्धं बहुभिर्बहुशः कृतम् ।
आप्यायनं मृतानां तत्परलोके भवेच्छुभम् ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं मानुषाणां हिताय च ।

Colophon.

half). — (L. 3778) T_1 आत्म- (for ऊढ्वा). — (L. 3781) D_{10} $T_{2,3}$ G सर्वान्निहाय बंधूंश्च (for the prior half). — (L. 3784) T_1 आवार्य (for आच्छाद्य). — (L. 3785) M_{1-3} -पुरःसरः (for °रम्). — T_1 om. line 3786. — (L. 3786) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ धर्मं (for पश्चात्). $G_{1,2}$ सुखं पश्चाद्यथेप्सितं (for the post. half). — (L. 3790) $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ -कृतान् (for -कृतां). G अनंतान् (for अमलान्). — (L. 3791) T_1 ततः (for नरः). — (L. 3794) D_{10} $T_{1,2}$ G M_4 पुण्यं प(T_1 °ण्यान्प)रि- ; T_3 पुण्यं स्मरंस् (for हरिं स्मरंस्). — (L. 3798) D_{10} T $G_{1,3,4}$ नमस्कृत्वा (for °त्य). G_2 [अ]पि (for [अ]ग्निं). — (L. 3799) After the prior half, T_3 ins. :

स्मरन्नारायणं हरिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा-

— (L. 3802) G_{1-3} M_4 लोके (for ख्याते). T_3 केशवं (for स्वकृतं). — (L. 3803) D_{10} T_3 G पुण्यतमाँल्लँ (for °कृतां). T_1 अमलान् (for निसर्गात्). — (L. 3804) G_{1-3} परं (for ततः). — (L. 3806) T_1 त्यजेच्च (for योधानां). — (L. 3807) D_{10} $T_{2,3}$ G सर्वेषां (for ग्रामार्थं). D_{10} T_3 प्राणत्यागो ; T_2 G आत्मत्यागो (for सर्वेषां च). T_1 स्त्रीणामर्थे महात्मना (for the post. half). — (L. 3808) T_2 -राज्य- (for -राष्ट्र-). D_{10} G कुजनैः ; T_2 कौलीनैः (for कुनृपैः). — (L. 3809) $G_{1,3}$ M_4 मोक्ष-कामस् (for मोक्तु°). — (L. 3813) T_1 युद्ध- (for the second भर्तृ-). — (L. 3815) T_1 समर्थः (for स्वाम्यर्थं). — T_1 om. lines 3816-3824. — (L. 3820) D_{10} काम- (for कामात्). D_{10} $T_{2,3}$ G वापि (for मोहाद्). — (L. 3822) T_3 जन्मेच्छया (for चात्मे°). — (L. 3823) D_{10} $T_{2,3}$ G M_1 यथा (for तथा). G_4 तत् (for यत्). — (L. 3824) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तत्रापि मरणं त्यागो (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 -त्यागाद् (for -त्यागो). — (L. 3825) T_1 यथा चात्मशरीरस्य (for the prior half). — (L. 3826) M_4 निर्जिनं (for निर्जीवं). T_1 om. from the post. half of line 3827 up to the prior half of line 3828. — (L. 3828) T_1 चिताग्नौ विधितो

उमा ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु कालसूदन शंकर ।
लोकेषु विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादान्मया श्रुताः ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यः शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं धर्मं तत्र मुह्यति मे मनः ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थं पुनः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रमम् ।
राजधर्माश्रयं केचित्केचित्स्वाध्यायमेव च ।
ब्रह्मचर्याश्रमं केचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ।
मातरं पितरं केचित्सेवमाना दिवं गताः ।
अहिंसयापरः स्वर्गं सत्येन च महीयते ।
आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रते सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ।
आर्जवेनापरे युक्ता हताश्चानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे तु शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ।
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैः सुसंवृतैः ।
ममापि मतिराविद्धा मेघलेखेव वायुना ।
एतस्मिन्संशयस्थाने संशयच्छेदकारि यत् ।
वचनं ब्रूहि देवेश निश्चयज्ञानसंज्ञितम् ।

नारदः ।

एवं पृष्टः स्वयं देव्या महादेवः पिनाकधृक् ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं सूक्ष्ममध्यात्मसंज्ञितम् ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि निश्चयम् ।
एतदेव विशिष्टं ते यत्त्वं पृच्छसि मां प्रिये ।
सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गलोकफलाश्रितः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ।
यस्मिन्यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
तं तमेवाभिजानाति नान्यं धर्मं शुचिस्मिते ।
शृणु देवि समासेन मोक्षज्ञानमनुत्तमम् ।
एतद्धि सर्वधर्माणां विशिष्टं गुह्यमव्ययम् ।
नास्ति मोक्षात्परं देवि मोक्ष एव परा गतिः ।
सुखमात्यन्तिकं श्रेष्ठमनिवर्ति च तद्विदुः ।
नात्र देवि जरामृत्यू शोको वा दुःखमेव वा ।
अनुत्तममचिन्त्यं च तद्देवि परमं सुखम् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं मोक्षज्ञानं विदुर्बुधाः ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च प्रोच्यते परमं पदम् ।
नित्यमक्षरमक्षोभ्यमजरं शाश्वतं शिवम् ।
उशन्ति तत्पदं प्राज्ञाः स्पृहणीयं सुरासुरैः ।
दुःखादि च दुरन्तं च संक्षयं च विरोधि च ।
मिथः सततकार्यं च त्रिवर्गं सुखमुच्यते ।
तस्मान्मोक्षः प्रधानस्तु त्रिवर्गाच्च विशेषतः ।

दद्देत् (for the post. half). — (L. 3831) T_1 प्रशस्तं हि (for °स्तानि). — (L. 3832) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 बहुभिः; T_1 °धा (for °शः). — (L. 3834) D_{10} $T_{2.3}$ G हितं वचः; T_1 हिताय वै (for °य च). — Colophon. — *Sub-parvan :* M_1 दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे मरणलोकप्रदर्शनं (T_2 °लोककथनं); G_2 उमामहेश्वरसंवादे मरणलोकं; M_1 प्राणत्यागक्रमः; $M_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे प्राणत्यागक्रमः; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{3.4}$ $G_{2,4}$ 225; T_1 M_4 217; $G_{1,3}$ M_1 219; $M_{2.3}$ 220. — (L. 3838) D_{10} T_2 G M_3 सर्वमत्र (for धर्मं तत्र). M_1 om. from the post. half of line 3840 up to the post. half of line 3842. M_3 om. (hapl.) from the post. half of line 3840 up to the prior half of line 3843. — T_1 om. (hapl.) lines 3841-3842. — (L. 3841) D_{10} G_4 -धर्माश्रयाः (for °श्रयं). — (L. 3842) T_3 केपि (for केचिद्). T_2 केचिद्विद्वत्समाश्रयं (for the post. half). — (L. 3844) T_1 गताः स्वर्गं (for [अ]परः स्वर्गं). T_3 अहिंसायाः परं स्वर्गे (for the prior half). T_1 सत्येनैव तु केचन (for the post. half). — (L. 3846) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} M_4 -व्रतैः (for -व्रते). T_1 द्विजाश्रिताः (for समा°). — (L. 3847) D_{10} T G M_4 महतां पूजने रताः (for the post. half). — (L. 3849) T_2 धर्माचारैः (for धर्मद्वारैः). T_1 $M_{1.3}$ असंवृतैः (for सु°). — For line 3851, T_1 subst. :

एतं मे संशयं देव संप्रति च्छेत्तुमर्हसि ।

— T_1 om. line 3852. — (L. 3852) T_2 निर्णय- (for निश्चय-). D_{10} T_3 G_{1-3} M_{1-3} -संश्रितं; G_4 -संमितं (for -संज्ञितम्). — G_1 om. the ref. — (L. 3853) D_{10} तया (for स्वयं). D_{10} पिनाकधृत् (for °धृक्). — (L. 3854) D_{10} $T_{1.3}$ G -संश्रितं (for -संज्ञितम्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3855) G_1 वि- (for [अ]सि). T_1 भामिनि (for निश्चयम्). — T_1 om. line 3856. — Lines 3857-3860 = (var.) 12. 340. 2-3. — (L. 3857) T_1 -समाश्रितः; G_3 -फलं श्रितः (for -फलाश्रितः). — (L. 3859) T_1 यस्मिंस्तु विषये लोके (for the prior half). — (L. 3861) D_{10} $T_{2.3}$ G M_3 -द्वारम्; T_1 -धर्मम् (for -ज्ञानम्). — (L. 3862) D_{10} T_3 G शुभम् (for गुह्यम्). — (L. 3863) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 नास्ति मोक्षात्परा गतिः; G_3 मोक्षणं परमा गतिः (for the post. half). — (L. 3864) D_{10} अनिमित्तं; T_2 °वृत्ति; T_3 इति वृत्तं; G अनिवृत्तं; M_4 °वृत्ति (for °वर्ति). — (L. 3865) T_2 नास्ति (for नात्र). D_{10} T G $M_{1.4}$ मृत्युः (for -मृत्यू). — (L. 3867) T_1 क्षेत्र- (for मोक्ष-). — (L. 3869) T_1 $G_{1.3}$ अक्षयम् (for °रम्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अजेयं (for अजरं). — (L. 3870) D_{10} G_{1-3} विशंति (for उ°). T_1 तद्विदः (for तत्पदं). G_4 स्पृहणीयाः (for °णीयं). — T_1

मोक्षस्य तस्य मार्गोऽयं श्रूयतां शुभलक्षणे ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तश्च संसारोऽयं प्रवर्तते ।
शोकव्याधिजरादोषैर्मरणेन च संयुतः ।
यथा ज्योतिर्गणा व्योम्नि निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
संसारे प्राणिनः सर्वे निवर्तन्ते तथा पुनः ।
तत्र संसारचक्रस्य मोक्षो ज्ञानेन दृश्यते ।
अध्यात्मतत्त्वविज्ञानं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
ज्ञानस्य ग्रहणोपायमाचारं ज्ञानिनस्तथा ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि भूत्वा पूर्वं गृहे स्थितः ।
आनृण्यं सर्वतः प्राप्य ततस्तान्संत्यजेद्गृहान् ।
ततः संत्यज्य गार्हस्थ्यं निश्चितो वनमाश्रयेत् ।
वने गुरुसमाज्ञातो दीक्षेत विधिपूर्वकम् ।
दीक्षां प्राप्य यथान्यायं स्ववृत्तं परिपालयेत् ।
गृह्णीयादप्युपाध्यायान्मोक्षज्ञानमतन्द्रितः ।
द्विविधश्च पुनर्मोक्षः सांख्यो योग इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतिविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ।
ऐश्वर्यं देवसायुज्यं योगशास्त्रस्य निर्णये ।
तयोरन्यतरं ज्ञानं शृणुयाच्छिष्यतां गतः ।
नामुण्डो नाप्यकाषायी नाप्यसंवत्सरोषितः ।
सांख्ययोगौ न च श्राव्यौ गुरुणा स्नेहपूर्वकम् ।
समः शीतोष्णहर्षादीन्विषहेत सदा मुनिः ।
अधृष्यः क्षुत्पिपासाभ्यां भवेज्ज्ञानसमाधिना ।
न कुर्वीतान्यमारम्भमनिवेद्य स्वकं गुरुम् ।
छायाभूतोऽपरित्यागी नित्यमेव भवेद्गुरौ ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य उचितेभ्यो निवर्तयेत् ।
त्यजेत्संकल्पजान्ग्रन्थीन्सदा ध्यानपरो भवेत् ।
कुण्डिकां चर्म संशिक्यं छत्रं यष्टिमुपानहौ ।
चैलमित्येव नैतेषु स्थापयेत्स्वाम्यमात्मनः ।
गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेज्जघन्यं तस्य संविशेत् ।
नाननुज्ञाप्य भर्तारमावश्यकमपि व्रजेत् ।
द्विरह्नः स्नानशाटेन संध्ययोरभिषेचनम् ।
एककालाशनं चास्य विहितं यतिभिः पुरा ।
भैक्षं सर्वत्र गृह्णीयाच्चिन्तयेत्सततं निशि ।
कारणे चापि संप्राप्ते न कुप्येत कदाचन ।
ब्रह्मचर्यं वने वासः शौचमिन्द्रियसंयमः ।
दया च सर्वभूतेषु तस्य धर्मः सनातनः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
आत्मयुक्तः परां बुद्धिं लभते पापनाशिनीम् ।
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
अनीर्ष्युरनहंकारो विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यत्प्राप्य न निवर्तते ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
निर्ममो निरहंकारो निर्द्वंद्वो वीतमत्सरः ।
वीतशोकभयाबाधः पदं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

om. lines 3871-3874. — (L. 3871) M_{1} दुरंतश् (for दुरन्तं). D_{10} G दुःखादिश्च दुरंतश्च (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G संसारो यः प्रकीर्तितः (for the post. half). — After line 3871, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ read lines 3876-3877. D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} om. lines 3872 3873. G_{1-3} om. lines 3872-3875. — (L. 3874) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} तस्य मोक्षस्य मार्गोयं (for the prior half). — (L. 3875) $T_{1.2}$ G_{4} -स्थावरांतं (for °रान्तश्). D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} संसारो यः प्रकीर्तितः (for the post. half). — After line 3875, T_{1} ins.:

ज्ञानान्मोक्षमवाप्नोति तच्च सद्गुरुसेवया ।

— After line 3877, D_{10} T_{2} G_{2} ins.:

एवं जीवा अमी लोके विवर्तन्ते पुनः पुनः ।

— T_{1} om. lines 3878-3880. G_{2} om. (hapl.) 3878. — (L. 3883) T_{1} पूर्वं भूत्वा (by transp.); M_{4} भूत्वा सर्वं. — (L. 3886) D_{10} $T_{2.3}$ G वने गुरुं समाज्ञाय (for the prior half). D_{10} T G दीक्षितो (for दीक्षेत). — (L. 3889) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} द्विविधं च पुनर्मोक्षं सांख्य-यो(T_{3} °ख्यं यो)गमिति स्मृतिः. — (L. 3891) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} -सरूप्यं (for -सायुज्यं). D_{10} T G निर्णयः (for °ये). — (L. 3892) T_{1} प्रेष्यतां (for शि°). — (L. 3893) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} नाकालो (for नामुण्डो). T_{1} नाकार्यो नाप्यकाषायो (for the prior half). — (L. 3894) M_{1-3} नरः (for न च). D_{10} T_{3} G नामां D_{10} न सांख्ययोगौ नाश्राद्धं; T_{2} नासांख्ययोगौ नाश्राद्धै (for the prior half). T_{2} गुरुभ्यः; T_{3} $G_{1.3.4}$ गुरूणां (for गुरुणा). — T_{1} om. lines 3895-3896. — (L 3895) D_{10} $T_{2.3}$ G स वै (for सदा). D_{10} $T_{2.3}$ G M om. from the post. half of line 3896 up to the prior half of line 3899. — (L. 3901) G_{2} भव्यं (for छत्रं). — (L. 3904) D_{10} T G M_{4} नैवाविज्ञाप्य भर्तारम् (T_{1} च गुरुम्) (for the prior half). — (L. 3905) D_{10} T G द्विरह्नि (for °ह्नः). T_{1} -कालेन (for -शाटेन). — T_{1} om. line 3906. — (L. 3908) G_{1-3} कालेन (for कारणे). — (L. 3909) $G_{1.3}$ -निग्रहः (for -संयमः). — (L. 3915) D_{10} T G M_{4} अनिष्ठुरो (for अनीर्ष्युर्). D_{10} T G M_{4} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3919. — (L. 3919) M_{1-3} निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः (for the post. half). — (L. 3920) G_{1-3} -भयाबाधं (for °बाधः). T_{3} परं (for पदं). — (L. 3921) M_{1-3} तुल्य- (for सम-).

समः शत्रौ च मित्रे च निर्वाणमधिगच्छति ।
एवंयुक्तसमाचारस्तत्परोऽध्यात्मचिन्तकः ।
ज्ञानाभ्यासेन तेनैव प्राप्नोति परमां गतिम् ।

Colophon.

महेश्वरः ।

अनुद्विग्नमतेर्जन्तोरस्मिन्संसारमण्डले ।
शोकव्याधिजरादुःखे निर्वाणं नोपपद्यते ।
तस्मादुद्वेगजननं मनोवस्थापनं तथा ।
ज्ञानं ते संप्रवक्ष्यामि तन्मूलममृतं हि वै ।
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्य पदमाव्रजेत् ।
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य शोकबन्धः प्रणश्यति ।
संप्रयोगादनिष्टस्य विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैः संयुज्यन्तेऽल्पबुद्धयः ।
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
संतापेन च युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ।
उत्पन्ने त्विह मानुष्ये गर्भप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
तयोरेकतरो मार्गो यद्येनमभिसंनमेत् ।
सुखं प्राप्य न संहृष्येद्दुःखं प्राप्य न संज्वरेत् ।
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र स्नेहः प्रवर्तते ।
अनिष्टेनान्वितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विरज्यते ।
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वज्ज्ञातिसमागमः ।
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
स्नेहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ।
कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं धनसंचयः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृते ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा इव महागजाः ।
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
असंख्येयान्यतीतानि तथैवानागतानि च ।
न तेषां च मया कार्यं न कार्यं मम तैरपि ।
अतीतमनतीतं तदिति पश्यन्न मुह्यति ।
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वा समुत्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नात्तन्नानुचिन्तयेत् ।
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।
ऐश्वर्यं स्वस्थता चेति न मुह्येत्तत्र पण्डितः ।
सुखमेकान्ततो नास्ति शक्रस्यापि त्रिविष्टपे ।
तत्रापि सुमहद्दुःखं सुखमल्पतरं भवेत् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ।
उच्छ्रयान्विनिपातांश्च दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः स्वयम् ।
अनित्यमसुखं चेति व्यवस्येत्सर्वमेव च ।
अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ।
अर्थवन्तं नरं नित्यं पञ्च निघ्नन्ति शत्रवः ।

— Colophon. — *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_{3} G_{2} उमामहेश्वरसंवादे आश्रमलक्षणं ; T_{2} आश्रमलक्षणं ; M_{4} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 226 ; T_{1} M_{4} 218 ; $G_{1,3}$ M_{1} 220 ; $M_{2,3}$ 221. — (L. 3929) T_{1} -गतानि (for -शतानि). — T_{1} om. lines 3933–3936. — (L. 3933) G_{2} शोकेषु (for द्रव्येषु). D_{10} $T_{2,3}$ G शुभास् (for गुणास्). — After line 3937, M_{4} ins. :

दुःखाच्च दुःखं भवति पापानर्थौ प्रपद्यते ।
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।

— (L. 3939) D_{10} T_{1} G_{4} उत्पन्नमिह ; T_{3} उत्पन्नमिव ; $G_{1,3}$ °न्नानिह ; G_{2} °न्नानिह (for उत्पन्ने त्विह). $G_{1,3}$ मानवान् (for °वम्). — T_{1} repeats line 3940 after line 3948. — (L. 3941) T_{1} -संनयेत् (for °मेत्). — (L. 3942) T_{2} G_{2} सुखं (for न सं-). T_{1} $G_{1,3}$ M न सुखं प्राप्य संहृष्येद् (for the prior half). D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,2}$ M न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् (for the post. half). — (L. 3948) $G_{1,3}$ M_{1-3} ध्रुवः (for ध्रुवम्). — (L. 3949) D_{10} T_{3} $G_{3,4}$ -दाराश् (for -दारं). T_{1} कुटुम्बभरणं चापि (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G $M_{1,4}$ -संचयं (for °यः). — D_{10} T G M_{4} om. (hapl.) lines 3950–3961. — (L. 3952) Kumbh ed. and Madras ed. जीवा (for जीर्णा). — (L. 3964) M_{1-3} स्वल्पतरं (for अल्प°). — Line 3966 = 3. 48. 45[ab] ; 12. 26. 23[ab]; 149. 84[ab] ; 186. 18[ef] ; 14 44. 14[cd]. — T_{3} om. lines 3966–3967. — Lines 3967–3968 = (var.) 11. 2. 3 ; 12. 27. 29 ; 317. 20 ; 14. 44. 18 ; Rām. 2. 105. 16 ; 7. 52. 11 ; Gobhilasmṛti 3 43 ; Kathāsaritsāgara 51. 26[cd]–27[ab]. — G_{2} om. (hapl.) lines 3971–3974. — (L. 3972) T_{1} नित्यशो ; M_{3} धिगित्थं (for धिगर्थं). — (L. 3973) D_{10} T_{3} $G_{1,3,4}$ M_{4} [अ]भि- (for नि-). — (L. 3974) T_{3} दाराश्चोराश्च दायादा ; T_{3} $G_{1,3,4}$ राजा चोरश्च दा° (for

राजतस्करदायादा भूतानि क्षय एव च ।
अर्थ एव ह्यनर्थस्य मूलमित्यवधारय ।
न ह्यनर्थाः प्रबाधन्ते नरमर्थविवर्जितम् ।
अर्थप्राप्तिमिहदुःखमाकिंचन्यं परं सुखम् ।
उपद्रवेषु चार्थानां दुःखं हि नियतं भवेत् ।
धनलाभेन तृष्णाया न तृप्तिरुपलभ्यते ।
लब्ध्वा भूयो विवर्धेत समिद्भिरिव पावकः ।
जित्वापि पृथिवीं कृत्स्नां चतुःसागरमेखलाम् ।
सागराणां पुनः पारं जेतुमिच्छत्यसंशयम् ।
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कोशकारः कृमिर्देवि बध्यते हि परिग्रहात् ।
य एकां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति च ।
एकस्मिन्नेव राष्ट्रे तु स चापि निवसेन्नृपः ।
तस्मिन्राष्ट्रेऽपि नगरमेकमेवाधितिष्ठति ।
नगरेऽपि गृहं चैकं भवेत्तस्य निवेशनम् ।
एक एव प्रतिष्ठा स्यादावासं तद्गृहेऽपि च ।
आवासे शयनं चैकं निशि यत्र प्रलीयते ।
शयनस्यार्धमेवास्य स्त्रियास्त्वर्धं विधीयते ।
तदनेन प्रसङ्गेन स्वल्पेनैव हि युज्यते ।
सर्वं ममेति संमूढो जनः पश्यति बालिशः ।
एवं सर्वोपभोगेषु स्वल्पमस्य प्रयोजनम् ।
तण्डुलप्रस्थमात्रेण यात्रा स्यात्सर्वदेहिनाम् ।
ततो भूयस्तरो भागो दुःखाय पतनाय च ।
नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अलाभेनेह कामानां कामांस्त्यजति पण्डितः ।
आयासविकटस्तीव्रः कामाग्निस्तर्पणारणिः ।
इन्द्रियार्थेषु संमोहात्पचत्यकुशलं जनम् ।
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य पर्याप्तमिति पश्यन्न मुह्यति ।
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु नैव धीरो नियोजयेत् ।
मनःषष्ठानि संयम्य नित्यमात्मनि योजयेत् ।
इन्द्रियाणां विसर्गेण दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
षण्णामात्मनि युक्तानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैर्न चानर्थैः संयुज्येत विचक्षणः ।
अप्रमत्तः सदा रक्षेदिन्द्रियाणि विचक्षणः ।
अरक्षितेषु तेष्वाशु नरो नरकमेति हि ।
हृदि काममयश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
अज्ञानरूढमूलस्तु विधित्सापरिषेचनः ।

the prior half). — (L. 3976) $M_{1.3}$ [अ]र्थाः प्रति- (for [अ]नर्थाः प्र-). — G_2 om. lines 3977–3984. — (L. 3977) $G_{1.3}$ M_4 महादुःखम्. — (L. 3979) $G_{1.3.4}$ -लोभेन (for -लाभेन). D_{10} येन लोभेन तृष्णाया (for the prior half). — (L. 3980) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ लब्धा- श्रयो (for लब्ध्वा भूयो). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ समिद्ध (for °द्भिर्). — (L. 3982) T_1 परं (for पुनः). $G_{1.3}$ om. from the post. half up to the prior half of line 3985. — T_1 om. (hapl.) line 3984. — (L. 3985) D_{10} T_2 एकोपि; T_3 G_4 एको हि; G_2 जित्वापि; M य एतां (for य एकां). — (L. 3987) T_1 तस्मिन्राष्ट्रे तु नगरे (for the prior half). G एक (for एकम्). M_4 [अ]पि (for [अ]धि-). — (L. 3989) D_{10} G_2 प्रविष्टः; T_1 गृहस्थः; T_3 $G_{1.3.4}$ प्रदिष्टः (for प्रतिष्ठा). D_{10} T G M_4 आवासस् (for °सं). — (L. 3991) T_1 शयनं च (for °नस्य). T_2 [अ]त्र (for [अ]स्य). T_1 G_4 स्त्रियाश्चार्धं; $G_{1.3}$ स्त्रिया सार्धं; M_4 स्त्रिया स्वर्धं (for स्त्रियास्त्वर्धं). — (L. 3992) G_4 स्वल्पेनेह (for तदनेन). G_4 तदनेन (for स्वल्पे- नैव). D_{10} T G [इ]ह (for हि). — G_2 om. lines 3993–3995. — (L. 3993) M_4 एव (for ममे). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 बलं (for जनः). T_1 जनं पश्यसि बालिशः (for the post. half). — (L. 3994) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ एवं सर्वोपयोगेषु (for the prior half). T_1 अस्ति (for अस्य). — (L. 3996) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ तयोर् (for ततो) — (L. 3997) T_3 तृष्णापरं (for °समं). — Lines 3999–4000 = 1, 840*, lines 5–6; 3. 2. 354; 12. 268. 12; 13. 7. 21; Harivaṁśa B. 1. 30. 42. = (var.) Bhāg. P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — Lines 4001–4002 = 1, 840* lines 1–2. — (L. 4003) M_4 अलब्धेन (for अलाभेन). D_{10} T G [ए]व (for [इ]ह). D_{10} T G M_4 शोकं (for कामांस्). — (L. 4004) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -विटपस्; T_1 -प्रभवस् (for -विकटस्). D_{10} T_2 G M_3 कामाग्निः कर्षणारणिः (for the post. half). — (L. 4005) T_1 संमोहः (for °हात्). T_2 इंद्रियार्थेन संमोह्य; G_{1-3} °र्थैश्च संमोह्य; G_4 M_4 °र्थैरसंमोह्यो (for the prior half). D_{10} T G M_4 दहति (for पचति). — (L. 4009) $T_{2.3}$ कलां नार्हति षोडशीं) for the post. half). — (L. 4012) T_2 वियोगेन (for विसर्गेण). T_1 $G_{1.3.4}$ M_4 [अ]संशयः (for °यम्). — (L. 4015) D_{10} T G च (for स). T_2 न (for सं-). — D_{10} T_2 om. (hapl.) line 4016. — (L. 4016) M_{1-3} विशेषतः (for विचक्षणः). — T_1 om. lines 4019–4027. — (L. 4019) T_3 G_1

रोषलोभमहास्कन्धः पुरादुष्कृतसारवान् ।
आयासविटपस्तीव्रः शोकपुष्पो भयाङ्कुरः ।
नानासंकल्पपत्राढ्यः प्रमादपरिवर्धितः ।
महतीभिः पिपासाभिः समन्तात्परिवर्धितः ।
संरोहत्यकृतप्रज्ञः पादपः कामसंभवः ।
नैव रोहति तत्त्वज्ञे रूढो वा छिद्यते पुनः ।
कृच्छ्रोपायेष्वनित्येषु निःसारेषु चलेषु च ।
दुःखादिषु दुरन्तेषु कामभोगेषु का रतिः ।
येन संवत्सरो दृष्टः सकृत्कामश्च सेवितः ।
तेन सर्वमिदं दृष्टं पुनरावर्तकं जगत् ।
भोगा भुक्ता मनुष्येण स्वप्ना इव भवन्ति ते ।
स्वप्नोपभोगतुल्येषु कामभोगेषु का रतिः ।
इन्द्रियेषु च जीर्यत्सु छिद्यमाने तथायुषि ।
पुरस्ताच्च स्थिते मृत्यौ किं सुखं पश्यतः शुभे ।
व्याधिभिः पीड्यमानस्य नित्यं शारीरमानसैः ।
नरस्याकृतकृत्यस्य किं सुखं भवति प्रिये ।
संचिन्वानकमेवार्थं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति ।
जन्ममृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानस्तु पापान्नोद्विजते जनः ।

उमा ।

केनोपायेन मर्त्यानां निवर्तेते जरान्तकौ ।
यद्यस्ति भगवन्मह्यमेतदाचक्ष्व माचिरम् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा केनात्येति जरान्तकौ ।

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे जरामृत्युनिवर्तनम् ।
सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र भामिनि ।
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसापि वा ।
मरणं नातिवर्तन्ते विना मुक्त्या शरीरिणः ।
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
न तरन्ति जरामृत्यू निर्वाणाधिगमाद्विना ।
ऐश्वर्यं धनधान्यं च विद्या लाभस्तपस्तथा ।
रसायनप्रयोगश्च न तरन्ति जरान्तकौ ।
दानयज्ञतपःशीला रसायनविदोऽपि वा ।
स्वाध्यायनिरता वापि न तरन्ति जरान्तकौ ।
देवदानवगन्धर्वकिंनरोरगराक्षसान् ।
स्ववशे कुरुते कालो न कालस्यास्त्यगोचरः ।
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानमजस्रं ध्रुवमव्ययम् ।
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानामहोरात्राणि संततम् ।
जीवितं सर्वभूतानामक्षयः क्षपयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ।
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं भवेत् ।
गाधोदके मत्स्य इव किं नु तस्य कुमारता ।
मरणं हि शरीरस्य नियतं ध्रुवमेव च ।
तिष्ठन्नेव क्षणं सर्वः कालस्यैति वशं पुनः ।
न म्रियेरन्न जीर्येरन्यदि स्युः सर्वदेहिनः ।
न चानिष्टं प्रवर्तेत शोको वा प्राणिनां क्वचित् ।

M विवित्सा- (for विधित्सा-). $G_{2.4}$ विवित्सा परिषेचनं (for the post. half). — (L. 4020) D_{10} लोभरोष- (for रोषलोभ-). — (L. 4021) D_{10} T_2 G_2 भवांकुरः (for भयाङ्कुरः). — (L. 4022) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमादाद (for °द-). — (L. 4023) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M -वेष्टितः (for -वर्धितः). — (L. 4024) D_{10} कृतप्रज्ञे; $T_{2.3}$ G M [अ]कृतप्रज्ञे (for °प्रज्ञः). — (L. 4026) D_{10} $T_{2.3}$ नित्येषु (for [अ]नित्येषु). D_{10} $T_{2.3}$ G फलेषु (for चलेषु). — (L. 4027) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -योगेषु (for -भोगेषु). — D_{10} T G M_4 om. (hapl.) lines 4028–4031. — (L. 4032) T_1 भिद्यमाने (for छिद्य°). — (L. 4033) T_1 कः क्षेमः (for किं सुखं). — (L. 4035) D_{10} T G M_4 किं सुखं (T_1 कृतं) मरणे सति (for the post. half). — (L. 4036) D_{10} T $G_{1.3.4}$ संचिन्वानं तमेवार्थं (for the prior half). — (L. 4039) $G_{1.3}$ संसारे पच्यमानस्य (for the prior half). $G_{1.3}$ मनः; M_4 पुनः (for जनः). — (L. 4041) T_1 तत्त्वतः (for माचिरम्). — (L. 4043) T_1 तथौषध- (for रसायन-). — (L. 4047) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -तरते (for -वर्तन्ते). — (L. 4048) $T_{2.3}$ G_4 -सहस्राणि (for -सहस्रेण). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -शतानि (for -शतेन). — (L. 4049) T_3 जरामृत्युं. T_1 द्विजाः (for विना). T_2 निर्वाणाधिगमार्थिना (for the post. half). — (L. 4050) T_1 तथैव च (for तपस्तथा). — (L. 4051) D_{10} T G -प्रयोगाद्वै; M_4 °गाद्यैर् (for °गश्च). — (L. 4056) T_2 सुखानि (for ह्यहानि). D_{10} T_3 मनसा; T_1 तथैव (for न मासा). — (L. 4057) T_3 G_4 ध्यानम् (for ऽध्वानम्). — (L. 4059) $G_{1.3}$ आयुरारोग्यमैश्वर्यम् (for the prior half). $T_{2.3}$ G_4 -रात्रेषु; $G_{1.3}$ -रात्रिषु (for -रात्राणि). — (L. 4060) T_3 सततं (for जीवितं). — Lines 4062–4063 = (var.) 13. 169. 11^{abcd}. — (L. 4063) M_{1-3} कुमारिका (for °रता). — (L. 4064) T_1 उच्यते (for एव च). — (L. 4065) T_1 [ए]व (for [ए]ति). — T_1 om. lines 4066–4067. — (L. 4066) G_2 न म्रियेयुर्न जीर्येयुर् (for the prior half). G_2 न दस्युः (sic) (for यदि स्युः). — (L. 4067) $G_{1.3}$ [अ]स्थिरं (for [अ]निष्टं). — Line 4070 = 12. 169. 14^{ab};

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो भूतेषु तिष्ठति ।
अप्रमत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद यत्रासौ मृत्युना नाभिवीक्षितः ।
वर्षास्विदं करिष्यामि इदं ग्रीष्मवसन्तयोः ।
इति बालश्चिन्तयति अन्तरायं न बुध्यते ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नराः ।
अनवाप्तेषु कामेषु ह्रियन्ते मरणं प्रति ।
कालपाशेन बद्धानामहन्यहनि जीर्यताम् ।
का श्रद्धा प्राणिनां मार्गे विषमे भ्रमतां सदा ।
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।
फलानामिव पक्वानां सदा हि पतनाद्भयम् ।
मर्त्यस्य किमु तैर्दारैः पुत्रैर्भोगैः प्रियैरपि ।
एकाह्ना सर्वमुत्सृज्य मृत्योर्हि वशमेयिवान् ।
जायमानांश्च संप्रेक्ष्य म्रियमाणांस्तथैव च ।
न संवेगोऽस्ति चेत्पुंसः काष्ठलोष्टसमो हि सः ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यद्गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
एवं चिन्तयतो नित्यं सर्वार्थानामनित्यताम् ।
उद्वेगो जायते नित्यं निर्वाणस्य पुरःसरः ।
तेनोद्वेगेन चाप्यस्य विमर्शो जायते पुनः ।
विमर्शेनाथ वैराग्यं सर्वेषामस्योपजायते ।
वैराग्येण परां शान्तिं लभन्ते मानवाः शुभे ।
मोक्षस्योपनिषद्देवि वैराग्यमिति कीर्तितम् ।
एतत्ते कथितं देवि वैराग्योत्पादनं वचः ।
एतत्सर्वं हि संचिन्त्य मुच्यन्ते हि मुमुक्षवः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शुचिस्मिते ।
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मर्त्यः संसारेषु प्रवर्तते ।
ज्ञानेनैव विमुक्तास्ते सांख्याः संन्यासकोविदाः ।
शारीरं तु तपो घोरं सांख्याः प्राहुर्निरर्थकम् ।
पञ्चविंशतिकं ज्ञानं तेषां ज्ञानमिति स्मृतम् ।
मूलप्रकृतिरव्यक्तमव्यक्ताज्जायते महान् ।
महतोऽभूदहंकारस्तस्मात्तन्मात्रपञ्चकम् ।
इन्द्रियाणि दशैकं च तन्मात्रेभ्यो भवन्त्युत ।
तेभ्यो भूतानि पञ्च स्युरिति क्षेत्रसमुच्चयः ।
अस्य क्षेत्रस्य संक्षेपश्चतुर्विंशतिरिष्यते ।
पञ्चविंशतिरित्याहुः पुरुषेणेह संख्यया ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
तैः सृजत्यखिलं लोकं प्रकृतिः स्वात्मजैर्गुणैः ।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

---

309. 72ab; Vṛddhaśātātapa Smṛti 65. —Line 4071 = (var.) 12. 169. 14ef; 309. 72cd. — (L. 4071) D10 T2.3 G1-3 कोपि; G4 सोपि (for को हि). T3 G1.3 मृत्युर्येन (for मृत्युना न). G2 सोभि- (for नाभि-). M मृत्युसेनाभिवीक्षते (M1 °क्षितः) (for the post. half). — (L. 4072) T1 इदं ग्रीष्मे च संगतं (for the post. half). — (L. 4073) T G2 इति बालाश्चिन्तयंति (for the prior half). G1.3 बुध्यति (for °ते). — (L. 4074) D10 T -मनसा (for °सो). — (L. 4076) G1.3 -पाशात्र- (for -पाशेन). — (L. 4079) G2.4 अभि- (for इव). G1 [अ]भि- (for हि). — (L. 4080) G1-3 किं धनैर् (for किमु तैर्). — (L. 4081) D10 T G मृत्योस्तु वशमन्वि(T2 °माप्नु)यात् (for the post. half). — (L. 4083) G2 संयोगो (for संवेगो). T1 न संश्रागो भवेत्पुंसः; T2 न संयोगो न चेत्पुंसः (for the prior half). — (L. 4086) D10 T G1-3 एवं (for एव). — (L. 4087) D10 स (for न). — (L. 4089) D10 T G M4 शीघ्रं (for नित्यं). D10 T3 G4 परस्परं (for पुरःसरः). — (L. 4090) M3 विवशो (for विमर्शो). (L. 4091) T2.3 G विमर्शो नाम वै(G2 दानवै)राग्यं (for the prior half). T1 [अ]पि (for [अ]स्य). D10 T2.3 G सर्वद्रव्येषु जायते (for the post. half). — (L. 4092) G2 वैराग्येषु परां शांतिं (for the prior half). D10 T G2.4 लभेत (for लभन्ते). T1 भुवि; G3 शुभैः (for शुभे). G1.3 लभते मानवः शुभां (for the post. half) — (L. 4093) D10 T2.3 G दिव्यं (for देवि). D10 T2.3 G निश्चितं (for कीर्तितम्). — (L. 4095) D10 T2.3 G संचिन्त्य (for सर्वं हि). T1 एतत्संचिन्त्य वचनं (for the prior half). T2 transp. संचिन्त्य and मुच्यन्ते. — Colophon. — *Sub-parvan* : D10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T2.3 G1.2 उमामहेश्वरसंवादे वैराग्यलक्षणं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D10 T2.3 G2.4 227; T1 M4 219; G1.3 M1 221; M2.3 222. — G3 om. from the post. half of line 4099 up to the prior half of line 4102. — (L. 4100) M2.3 -विंशतिवि- (for °तिकं). — (L. 4102) T2 त्वपि (for ऽभूद्). — T2 om. lines 4104–4105. — (L. 4104) D10 T1.3 G M4 पंचभ्य (for पञ्च स्युर्). D10 T1.3 G M4 शारीरं यैः (T3 यः) प्रवर्तते (for the post. half). — (L. 4105) D10 T1.3 G M4 इति (for अस्य). — (L. 4107) D10 T G M4 चेति (for इति). — (L. 4108) G2 स्वात्मकैर् (for °जैर्). — (L. 4109) G4 संसारश्च (for संघातश्च). — (L. 4110) T1.2 G1-3 चैव (for चैते). T1

रोषलोभमहास्कन्धः पुरादुष्कृतसारवान् ।
आयासविटपस्तीव्रः शोकपुष्पो भयाङ्कुरः ।
नानासंकल्पपत्राढ्यः प्रमादपरिवर्धितः ।
महतीभिः पिपासाभिः समन्तात्परिवर्धितः ।
संरोहत्यकृतप्रज्ञः पादपः कामसंभवः ।
नैव रोहति तत्त्वज्ञे रूढो वा छिद्यते पुनः ।
कृच्छ्रोपायेष्वनित्येषु निःसारेषु चलेषु च ।
दुःखादिषु दुरन्तेषु कामभोगेषु का रतिः ।
येन संवत्सरो दृष्टः सकृत्कामश्च सेवितः ।
तेन सर्वमिदं दृष्टं पुनरावर्तकं जगत् ।
भोगा भुक्ता मनुष्येण स्वप्ना इव भवन्ति ते ।
स्वप्नोपभोगतुल्येषु कामभोगेषु का रतिः ।
इन्द्रियेषु च जीर्यत्सु छिद्यमाने तथायुषि ।
पुरस्ताच्च स्थिते मृत्यौ किं सुखं पश्यतः शुभे ।
व्याधिभिः पीड्यमानस्य नित्यं शारीरमानसैः ।
नरस्याकृतकृत्यस्य किं सुखं भवति प्रिये ।
संचिन्वानकमेवार्थं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति ।
जन्ममृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानस्तु पापान्नोद्विजते जनः ।

उमा ।

केनोपायेन मर्त्यानां निवर्तेते जरान्तकौ ।
यद्यस्ति भगवन्मह्यमेतदाचक्ष्व माचिरम् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा केनात्येति जरान्तकौ ।

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे जरामृत्युनिवर्तनम् ।
सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र भामिनि ।
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसापि वा ।
मरणं नातिवर्तन्ते विना मुक्त्या शरीरिणः ।
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
न तरन्ति जरामृत्यू निर्वाणाधिगमाद्विना ।
ऐश्वर्यं धनधान्यं च विद्या लाभस्तपस्तथा ।
रसायनप्रयोगश्च न तरन्ति जरान्तकौ ।
दानयज्ञतपःशीला रसायनविदोऽपि वा ।
स्वाध्यायनिरता वापि न तरन्ति जरान्तकौ ।
देवदानवगन्धर्वकिंनरोरगराक्षसान् ।
स्ववशे कुरुते कालो न कालस्यास्त्यगोचरः ।
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानमजस्रं ध्रुवमव्ययम् ।
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानामहोरात्राणि संततम् ।
जीवितं सर्वभूतानामक्षयः क्षपयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ।
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं भवेत् ।
गाधोदके मत्स्य इव किं नु तस्य कुमारता ।
मरणं हि शरीरस्य नियतं ध्रुवमेव च ।
तिष्ठन्नेव क्षणं सर्वः कालस्यैति वशं पुनः ।
न म्रियेरन्न जीर्येरन्यदि स्युः सर्वदेहिनः ।
न चानिष्टं प्रवर्तेत शोको वा प्राणिनां क्वचित् ।

M विवित्सा- (for विधित्सा-). $G_{2.4}$ विधित्सा परिषेचनं (for the post. half). — (L. 4020) D_{10} लोभरोष- (for रोषलोभ-). — (L. 4021) D_{10} T_2 G_2 भवांकुरः (for भयाङ्कुरः). — (L. 4022) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमादात (for °द-). — (L. 4023) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M -वेष्टितः (for -वर्धितः). — (L. 4024) D_{10} कृतप्रज्ञे ; $T_{2.3}$ G M [अ]कृतप्रज्ञे (for °प्रज्ञः). — (L. 4026) D_{10} $T_{2.3}$ नित्येषु (for [अ]नित्येषु). D_{10} $T_{2.3}$ G फलेषु (for चलेषु). — (L. 4027) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -योगेषु (for -भोगेषु). — D_{10} T G M_4 om. (hapl.) lines 4028–4031. — (L. 4032) T_1 भिद्यमाने (for छिद्य°). — (L. 4033) T_1 कः क्षेमः (for किं सुखं). — (L. 4035) D_{10} T G M_4 किं सुखं (T_1 कुतं) मरणे सति (for the post. half). — (L. 4036) D_{10} T $G_{1.3.4}$ संचिन्वानं तमेवार्थं (for the prior half). — (L. 4039) $G_{1.3}$ संसारे पच्यमानस्य (for the prior half). $G_{1.3}$ मनः ; M_4 पुनः (for जनः). — (L. 4041) T_1 तत्त्वतः (for माचिरम्). — (L. 4043) T_1 तथौषध- (for रसायन-). — (L. 4047) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -तरते (for -वर्तन्ते). — (L. 4048) $T_{2.3}$ G_4 -सहस्राणि (for -सहस्रेण). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -शतानि (for -शतेन). — (L. 4049) T_3 जरामृत्युं. T_1 द्विजाः (for विना). T_2 निर्वाणाधिगमार्थिना. (for the post. half). — (L. 4050) T_1 तथैव च (for तपस्तथा). — (L. 4051) D_{10} T G -प्रयोगाद्वै ; M_4 °गाद्यैर् (for °गश्च). — (L. 4056) T_2 सुखानि (for ह्यहानि). D_{10} T_3 मनसा ; T_1 तथैव (for न मासा). — (L. 4057) T_3 G_4 ध्यानम् (for ऽध्वानम्). — (L. 4059) $G_{1.3}$ आयुरारोग्यमैश्वर्यम् (for the prior half). $T_{2.3}$ G_4 -रात्रेषु ; $G_{1.3}$ -रात्रिषु (for -रात्राणि). — (L. 4060) T_3 सततं (for जीवितं). — Lines 4062-4063 = (var.) 13. 169. 11[abcd]. — (L. 4063) M_{1-3} कुमारिका (for °रता). — (L. 4064) T_1 उच्यते (for एव च). — (L. 4065) T_1 [ए]व (for [ए]ति). — T_1 om. lines 4066–4067. — (L. 4066) G_2 न म्रियेयुर्न जीर्येयुर् (for the prior half). G_2 न दस्युः (sic) (for यदि स्युः). — (L. 4067) $G_{1.3}$ [अ]स्थिरं (for [अ]निष्टं). — Line 4070 = 12. 169. 14[ab];

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो भूतेषु तिष्ठति ।
अप्रमत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद यत्रासौ मृत्युना नाभिवीक्षितः ।
वर्षास्विदं करिष्यामि इदं ग्रीष्मवसन्तयोः ।
इति बालश्चिन्तयति अन्तरायं न बुध्यते ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नराः ।
अनवाप्तेषु कामेषु ह्रियन्ते मरणं प्रति ।
कालपाशेन बद्धानामहन्यहनि जीर्यताम् ।
का श्रद्धा प्राणिनां मार्गे विषमे भ्रमतां सदा ।
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।
फलानामिव पक्वानां सदा हि पतनाद्भयम् ।
मर्त्यस्य किमु तैर्दारैः पुत्रैर्भोगैः प्रियैरपि ।
एकाह्ना सर्वमुत्सृज्य मृत्योर्हि वशमेयिवान् ।
जायमानांश्च संप्रेक्ष्य म्रियमाणांस्तथैव च ।
न संवेगोऽस्ति चेत्पुंसः काष्ठलोष्टसमो हि सः ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यद्गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
एवं चिन्तयतो नित्यं सर्वार्थानामनित्यताम् ।
उद्वेगो जायते नित्यं निर्वाणस्य पुरःसरः ।
तेनोद्वेगेन चाप्यस्य विमर्शो जायते पुनः ।
विमर्शेनाथ वैराग्यं सर्वत्रास्योपजायते ।
वैराग्येण परां शान्तिं लभन्ते मानवाः शुभे ।
मोक्षस्योपनिषद्देवि वैराग्यमिति कीर्तितम् ।
एतत्ते कथितं देवि वैराग्योत्पादनं वचः ।
एतत्सर्वं हि संचिन्त्य मुच्यन्ते हि मुमुक्षवः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शुचिस्मिते ।
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मर्त्यः संसारेषु प्रवर्तते ।
ज्ञानेनैव विमुक्तास्ते सांख्याः संन्यासकोविदाः ।
शारीरं तु तपो घोरं सांख्याः प्राहुर्निरर्थकम् ।
पञ्चविंशतिकं ज्ञानं तेषां ज्ञानमिति स्मृतम् ।
मूलप्रकृतिरव्यक्तमव्यक्ताज्जायते महान् ।
महतोऽभूदहंकारस्तस्मात्तन्मात्रपञ्चकम् ।
इन्द्रियाणि दशैकं च तन्मात्रेभ्यो भवन्त्युत ।
तेभ्यो भूतानि पञ्च स्युरिति क्षेत्रसमुच्चयः ।
अस्य क्षेत्रस्य संक्षेपश्चतुर्विंशतिरिष्यते ।
पञ्चविंशतिरित्याहुः पुरुषेणेह संख्यया ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
तैः सृजत्यखिलं लोकं प्रकृतिः स्वात्मजैर्गुणैः ।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

309. 72^{ab}; Vṛddhaśātātapa Smṛti 65. —Line 4071 = (var.) 12. 169. 14^{ef}; 309. 72^{cd}. — (L. 4071) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} कोपि; G_4 सोपि (for को हि). T_3 $G_{1.3}$ मृत्युर्येन (for मृत्युना न). G_2 सोभि- (for नाभि-). M मृत्युसेनाभिवीक्षते (M_1 °क्षितः) (for the post. half). — (L. 4072) T_1 इदं ग्रीष्मे च संगतं (for the post. half). — (L. 4073) T G_2 इति बालाश्चिन्तयंति (for the prior half). $G_{1.3}$ बुध्यति (for °ते). — (L. 4074) D_{10} T -मनसा (for °सो). — (L. 4076) $G_{1.3}$ -पाशाव- (for -पाशेन). — (L. 4079) $G_{2.4}$ अभि- (for इव). G_1 [अ]भि- (for हि). — (L. 4080) G_{1-3} किं धनैर् (for किमु तैर्). — (L. 4081) D_{10} T G मृत्योस्तु वशमन्वि(T_2 °माप्नु)यात् (for the post. half). — (L. 4083) G_2 संयोगो (for संवेगो). T_1 न संत्यागो भवेत्पुंसः; T_2 न संयोगो न चेत्पुंसः (for the prior half). — (L. 4086) D_{10} T G_{1-3} एवं (for एव). — (L. 4087) D_{10} स (for न). — (L. 4089) D_{10} T G M_4 तीव्रं (for नित्यं). D_{10} T_3 G_4 परस्परं (for पुरःसरः). — (L. 4090) M_3 विवशो (for विमर्शो). (L. 4091) $T_{2.3}$ G विमर्शो नाम वै(G_2 दानवे)राग्यं (for the prior half). T_1 [अ]पि (for [अ]स्य). D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वद्रव्येषु जायते (for the post. half). — (L. 4092) G_2 वैराग्येषु परां शांतिं (for the prior half). D_{10} T $G_{2.4}$ लभते (for लभन्ते). T_1 भुवि; G_3 शुभैः (for शुभे). $G_{1.3}$ लभते मानवः शुभां (for the post. half) — (L. 4093) D_{10} $T_{2.3}$ G दिव्यं (for देवि). D_{10} $T_{2.3}$ G निश्चितं (for कीर्तितम्). — (L. 4095) D_{10} $T_{2.3}$ G संचित्य (for सर्वं हि). T_1 एतत्संचिन्त्य वचनं (for the prior half). T_2 transp. संचिन्त्य and मुच्यन्ते. — Colophon. — *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ उमामहेश्वरसंवादे वैराग्यलक्षणं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 227; T_1 M_4 219; $G_{1.3}$ M_1 221; $M_{2.3}$ 222. — G_3 om. from the post. half of line 4099 up to the prior half of line 4102. — (L. 4100) $M_{2.3}$ -विंशतिवि- (for °शिकं). — (L. 4102) T_2 त्वपि (for ऽभूद्). — T_2 om. lines 4104–4105. — (L. 4104) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 [illegible] (for पञ्च स्युर्). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 शारीरं [illegible] ([illegible]नः) प्रवर्तते (for the post. half). — (L. 4105) [illegible] $T_{1.3}$ G M_4 इति (for अस्य). — (L. 4107) [illegible] G M_4 चेति (for इति). — (L. 4108) G_4 [illegible] (for °जैर्). — (L. 4109) G_4 संसारश्च (for [illegible] — (L. 4110) $T_{1.3}$ G_{1-3} चैव (for [illegible]

विकाराः प्रकृतेश्चैते वेदितव्या मनीषिभिः ।
लक्षणं चापि सर्वेषां विकल्पं चादितः पृथक् ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ।
नित्यमेकमणु व्यापि क्रियाहीनमहेतुकम् ।
अग्राह्यमिन्द्रियैः सर्वैरेतदव्यक्तलक्षणम् ।
अव्यक्तं प्रकृतिर्मूलं प्रधानं योनिरव्ययम् ।
अव्यक्तस्यैव नामानि शब्दैः पर्यायवाचकैः ।
तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं तत्सदित्यभिधीयते ।
तन्मूलं च जगत्सर्वं तन्मूला सृष्टिरिष्यते ।
सत्त्वादयः प्रकृतिजा गुणास्तान्प्रब्रवीम्यहम् ।
सुखं तुष्टिः प्रकाशश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ।
रागद्वेषौ सुखं दुःखं स्तम्भश्च रजसो गुणाः ।
अप्रकाशो भयं मोहस्तन्द्री च तमसो गुणाः ।
श्रद्धा प्रहर्षो विज्ञानमसंमोहो दया धृतिः ।
सत्त्वे प्रवृद्धे वर्धन्ते विपरीते विपर्ययः ।
कामः क्रोधो मनस्तापो द्रोहो लोभस्तथा तृषा ।
प्रवृद्धे परिवर्धन्ते रजस्येतानि नित्यशः ।
विषादः संशयो मोहस्तन्द्री निद्रा भयं तथा ।
तमस्येतानि वर्धन्ते प्रवृद्धे हेत्वहेतुभिः ।
एवमन्योन्यमेतानि वर्धन्ते च पुनः पुनः ।
हीयन्ते च तथा नित्यमभिभूतानि भूरिभिः ।
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा ।
यदा संतापसंयुक्तं चित्तक्षोभकरं भवेत् ।
वर्तते रज इत्येवं तदा तदभिचिन्तयेत् ।
यदा संमोहसंयुक्तं यद्विषादकरं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ।

समासात्सात्त्विको धर्मः समासाद्राजसं धनम् ।
समासात्तामसः कामस्त्रिवर्गे त्रिगुणक्रमात् ।
ब्रह्मादिदेवसृष्टिर्या सात्त्विकीति प्रकीर्त्यते ।
राजसी मानुषी सृष्टिस्तिर्यग्योनिस्तु तामसी ।
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।
देवमानुषतिर्यक्षु यद्भूतं सचराचरम् ।
आदिप्रभृति संयुक्तं व्याप्तमेभिस्त्रिभिर्गुणैः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि महदादीनि लिङ्गतः ।
विज्ञानं च विवेकश्च महतो लक्षणं भवेत् ।
महान्बुद्धिर्मतिः प्रज्ञा नामानि महतो विदुः ।
महदादिक्रियायोगे महत्त्वं चोपजायते ।
अभिमानः पुनस्तत्र महतो वैकृताद्भवेत् ।
अहंकारः स विज्ञेयो लक्षणेन समासतः ।
अहंकारेण भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
अहंकारनिवृत्तिर्हि निर्वाणायोपपद्यते ।
खं वायुरग्निः सलिलं पृथिवी चेति पञ्चमी ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
स्पर्शस्त्वक्प्राणिनां चेष्टा पवनस्य गुणाः स्मृताः ।
रूपं पाकोऽक्षिणी ज्योतिश्चत्वारस्तेजसो गुणाः ।
रसः स्नेहस्तथा जिह्वा शैत्यं च जलजा गुणाः ।
गन्धो घ्राणं शरीरं च पृथिव्यास्ते गुणास्त्रयः ।
इति सर्वगुणा देवि व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
गुणान्पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तराणि तु ।
तस्मान्नैकगुणाश्चेह दृश्यन्ते भूतसृष्टयः ।
उपलभ्याप्सु ये गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।

मनीषिणः (for °षिभिः). — (L. 4111) T_2 विकल्पस्तु (for °ल्पं च). — (L. 4112) D_{10} T [ए]व (for प्र-). D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ अहं (for इमां). T_3 G_2 तस्य व्याख्या- (G_2 वक्ष्या)म्यहं शृणु (for the post. half). — (L. 4113) D_{10} T_3 शृणु ; T_2 गुण- (for अणु). — (L. 4118) D_{10} मूलत्वं (for तन्मूलं). — T_2 om. (hapl.) line 4122. — (L. 4123) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} M -प्रहर्षौ (for प्रहर्षो). — (L. 4124) D_{10} $T_{1.2}$ G प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे). — (L. 4125) D_{10} T G M_3 कामक्रोधौ (for कामः क्रोधो). T_1 मोहस् (for लोभस्). — (L. 4126) T_1 विवृद्धे ; $G_{1.3}$ प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे). T_3 G_2 -वर्तते (for -वर्धन्ते). D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वशः (for नित्यशः). — (L. 4128) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रवृद्धे हेत्वहेतुकः (for the post. half). — (L. 4129) T_1 विवर्धते (for वर्धन्ते च). — (L. 4130) D_{10} G_4 ह्रसंते (for हीयन्ते). T_2 [अ]न्योन्यम् (for नित्यम्). D_{10} T $G_{1.3.4}$ भूरिशः (for °भिः). — (L. 4131) T_1 यथा तु प्रियसंयुक्तं (for the prior half). D_{10} T $G_{1.2.4}$ M_4 कायेन मनसापि वा ; G_3 यद्विषादकरं भवेत् (for the post. ha — G_3 om. line 4132. T_1 om. (hapl.) lines 41 4135 ; T_3 om. (hapl.) lines 4134–4136. — 4134) D_{10} T_2 G M_4 इत्येव. — T_1 om. lines 41 4138. — (L. 4137) T_2 सात्त्विकं (for राजसं). — 4138) D_{10} T_2 त्रिगुणाः (for °ण-). — (L. 41 G_2 प्रकीर्तिता (for °र्त्यते). — (L. 4140) T_2 ताम $G_{1.3}$ मानवी (for मानुषी). — (L. 4144) M_3 (as above) संसक्तं (for संयुक्तं). — (L. 4146) G ((for °कश्). — D_{10} om. lines 4148–4150. T G om. lines 4148–4149. — (L. 4156) $T_{2.3}$ G_1. T_1 स्पर्शस्त्वक् स्पर्शवत् ; G_2 शब्दवत् (for स्पर्शस्त्वक्). T_1 संसारः पवनाद्विनिर्गताः स्मृताः. — (L. 4160) D_{10} T_2 विख्याताः (for व्या°). — T_1 om. line 4162. — (4163) T_2 उपविश्य (for °लभ्य). — (L. 416 T_1 M_4 पृथिव्याम्. — (L. 4166) T_3 संस्पृ.(संस्थितम्). — T_3 om. (hapl.) lines 4167–4169. — (

अपां गन्धगुणं प्राज्ञा नेच्छन्ति कमलेक्षणे ।
तद्गन्धत्वमपां नास्ति पृथिव्या एव तद्गुणः ।
भूमेर्गन्धो रसे स्नेहो ज्योतिश्चक्षुषि संस्थितम् ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशः शरीरिणाम् ।
केशास्थिनखदन्तत्वक्पाणिपादशिरांसि च ।
पृष्ठोदरकटिग्रीवाः सर्वं भूम्यात्मकं स्मृतम् ।
यत्किंचिदपि कायेऽस्मिन्धातुदोषमलाश्रितम् ।
तत्सर्वं भौतिकं विद्धि देहे नैवास्त्यभौतिकम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि कर्णस्त्वगक्षि जिह्वाथ नासिका ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिः पादो मेढ्रं गुदं तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
बुद्धीन्द्रियार्थाञ्जानीयाद्भूतेभ्यस्त्वभिनिःसृतान् ।
वाक्यं क्रिया गतिः प्रीतिरुत्सर्गश्चेति पञ्चधा ।
कर्मेन्द्रियार्थाञ्जानीयात्ते च भूतोद्भवा मताः ।
इन्द्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
प्रार्थनालक्षणं तच्च इन्द्रियं तु मनः स्मृतम् ।
नियुङ्क्ते च सदा तानि भूतात्मा मनसा सह ।
नियमे च विसर्गे च मनसः कारणं प्रभुः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
भूताभूतविकारश्च शरीरमिति संज्ञितम् ।
शरीराच्च परो देही शरीरं च व्यपाश्रितः ।
शरीरिणः शरीरस्य योऽन्तरं वेत्ति वै मुनिः ।
अरसस्पर्शगन्धं च रूपशब्दविवर्जितम् ।
अशरीरं शरीरेषु दिदृक्षेत निरिन्द्रियम् ।
अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
यः पश्येत्परमात्मानं बन्धनैः स विमुच्यते ।
नैवायं चक्षुषा ग्राह्यो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ।
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
वसत्येको महावीर्यो नानाभावसमन्वितः ।
नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्च नाधस्तान्न कुतश्चन ।
इन्द्रियैरिह बुद्ध्या वा न दृश्येत कदाचन ।
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसोऽसौ नीयते वशम् ।
ईश्वरः सर्वभूतेषु स्थावरस्य चरस्य च ।
तमेवाहुरणुभ्योऽणुं तं महद्भ्यो महत्तरम् ।
बहुधा सर्वभूतानि व्याप्य तिष्ठति शाश्वतः ।
क्षेत्रज्ञमेकतः कृत्वा सर्वं क्षेत्रमथैकतः ।
एवं संविमृशेज्ज्ञानी संयतः सततं हृदा ।
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
अकर्तालेपको नित्यो मध्यस्थः सर्वकर्मणाम् ।
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।
अजरोऽयमचिन्त्योऽयमव्यक्तोऽयं सनातनः ।
देहे तेजोमयो देही तिष्ठतीत्यपरे विदुः ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च शरीरे जीवसंज्ञितः ।
इत्येके निश्चिता बुद्ध्या तत्र ये बुद्धिचिन्तकाः ।
अपरे सर्वलोकांश्च व्याप्य तिष्ठन्तमीश्वरम् ।
ब्रुवते केचिदत्रैव तिले तैलवदास्थितम् ।
अपरे नास्तिका मूढा हीनत्वात्सूक्ष्मलक्षणैः ।
नास्त्यात्मेति विनिश्चित्य प्राहुस्ते निरयालयाः ।

4169) M_{1-3} -ग्रीवं (for -ग्रीवाः). T_1 भूतात्मकं (for भूम्यात्मकं). — (L. 4171) T_1 तस्मात्सर्वं (for तत्सर्वं). T_1 देही नैव तु भौतिकः (for the post. half). — (L. 4172) T_1 श्रोत्रं (for कर्णस्). D_{10} $T_{2,3}$ G चक्षुर् (for अक्षि). — (L. 4173) D_{10} T G M_4 पाणि- (for पाणिः). $T_{2,3}$ G_4 गुदस् (for गुदं). T_1 पादमेढ्रगुदास्तथा (for the post. half). — (L. 4176) $G_{2,3}$ पंचमः (for पञ्चधा). — (L. 4178) G_4 चरमं (for ईश्वरं). — T_1 om. lines 4180–4181. — (L. 4183) T_1 $G_{1,3}$ M_{1-3} -विकाराश् (for °रश्). D_{10} $T_{2,3}$ G संस्थितं (for संज्ञितम्). — (L. 4184) T_1 शरीरं समुपास्थितः (for the post. half). — (L. 4185) T_1 शरीरिणं शरीरं च (for the prior half). D_{10} T_2 G सो (for यो). T_3 वेद (for वेत्ति). — (L. 4186) T_1 -रूपं (for -गन्धं). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 रसः स्पर्शश्च गंधश्च (for the prior half). — (L. 4187) T_1 निरीक्षेत; G_3 निरीक्षेत्तन् (for दिदृक्षेत). — (L. 4188) T_1 मर्त्येष्वमरतां गतं (for the post. half). — (L. 4190) T_1 सर्वैर् (for [अ]परैर्). — (L. 4191) D_{10} T G M_4 [ए]व (for [ए]प). T_2 G_2 प्रदीप्तेन (for °पेन). — (L. 4194) D_{10} T G M_4 कदाचन (for कुतश्चन). — (L. 4195) T_1 वेह; G_2 एव (for इह). — (L. 4196) M_{1-3} बुद्ध्वा (for गत्वा). T_1 वशे; M_4 वशी (for वशम्). D_{10} $T_{2,3}$ G सततं ($G_{1,3}$ ततोसौ; G_2 स्थितोसौ) नियतो वशी (for the post. half). — (L. 4197) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 -लोकेषु; T_1 -लोकस्य (for -भूतेषु). — (L. 4198) $M_{1,3}$ [अ]णुर् (for [आ]हुर्). — (L. 4199) $T_{2,3}$ G_4 शाश्वतं (for °तः). — (L. 4200) T_1 सर्वक्षेत्रे तथैकतः (for the post. half). — (L. 4201) T_1 संविमृशन्; $G_{1,3,4}$ स विमृशन् (for संवि°). D_{10} T_2 G हृदि (for हृदा). — After line 4201, T_1 ins.:

तमेव परमात्मानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

— (L. 4206) T_1 अक्षरो; M_1 अत्तरो (for अजरो). — (L. 4207) T_2 देही (for देहे). T_2 देहे (for देही). — (L. 4203) D_{10} G -संज्ञकः; T -संज्ञिकः (for -संज्ञितः). — (L. 4203) D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]ते; T_1 [ए]वं (for [ए]के). D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]ते (for ये). T_1 वर्धतेध्यात्मचिंतकाः

एवं नानाविधानेन विमृशन्ति महेश्वरम् ।
ऊहवान्ब्राह्मणो लोके नित्यमव्ययमक्षरम् ।
अस्त्यात्मा सर्वदेहेषु हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।
ऋषिभिश्चापि देवैश्च व्यक्तमेष तु दृश्यते ।
दृष्ट्वातत्तं महात्मानं पुनस्तन्न निवर्तते ।
तस्मात्तद्दर्शनादेव विन्दते परमां गतिम् ।
इति ते कथितो देवि सांख्यधर्मः सनातनः ।
कपिलादिभिराचार्यैः सेवितः परमर्षिभिः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सांख्यज्ञानेन युक्तानां तदेतत्कीर्तितं मया ।
योगधर्मं पुनः कृत्स्नं कीर्तयिष्यामि मे शृणु ।
स च योगो द्विधा भिन्नो ब्रह्मदेवर्षिसेवितः ।
समानमुभयत्रापि वृत्तं शास्त्रप्रचोदितम् ।
स चाष्टगुणमैश्वर्यमधिकृत्य विधीयते ।
सायुज्यं सर्वदेवानां योगधर्मः परः स्मृतः ।
ज्ञानं सर्वस्य योगस्य मूलमित्यवधारय ।
व्रतोपवासनियमैस्तैस्तैस्तत्परिबृंहयेत् ।
ऐकात्म्यं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
आत्मन्यव्ययिनि प्राज्ञे ज्ञानमेतत्तु योगिनाम् ।
अर्चयेद्ब्राह्मणानग्नीन्देवतायतनानि च ।
वर्जयेदशिवां वाचं भवेत्सत्त्वमुपाश्रितः ।
दानमध्ययनं श्रद्धा व्रतानि नियमास्तथा ।
सम्यगाहारशुद्धिश्च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतैस्तु वर्धते तेजः पापं चाप्यवधूयते ।
धूतपाप्मा च तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
निःशोको निर्मलो दान्तः पश्चाद्योगं समाचरेत् ।
अवदध्यान्मनः पूर्वं मत्स्यघात इवामिषम् ।
एकान्ते विजने देशे सर्वतः संवृते शुचौ ।
कल्पयेदासनं तत्र स्वास्तीर्णं मृदुभिः कुशैः ।
उपविश्यासने तस्मिन्नृजुकायशिरोधरः ।
अव्यग्रः सुखमासीनः स्वाङ्गानि न विकम्पयेत् ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।
भ्रुवोर्मध्ये मनः कृत्वा चिन्तयित्वा शरीरिणम् ।
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ।
मनोवस्थापनं देवि योगस्योपनिषद्भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मनोऽवस्थापयेत्सदा ।
त्वक्श्रोत्रं च ततो जिह्वां घ्राणं चक्षुश्च संहरेत् ।
पञ्चेन्द्रियाणि संधाय मनसि स्थापयेद्बुधः ।
सर्वं चापोह्य संकल्पमात्मनि स्थापयेन्मनः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।

(for the post. half). — (L. 4212) T_3 G_4 भिन्नत्वात् (for हीन°). — (L. 4213) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रजास्ते; T_1 स्थास्यंति (for प्राहुस्ते). — (L. 4214) T_1 -विधं देव; T_3 -विधेनैव (for -विधानेन). T_1 परात्परं (for महेश्वरम्). — (L. 4215) T_1 ऊचुश्च; G_1 (also as above). $_3$ भगवन् (for ऊहवान्). T_2 नित्यमक्षरमव्ययं (for the post. half). — (L. 4216) G -भूतेषु; M_{1-3} -लोकेषु (for -देहेषु). — (L. 4217) T_1 ऋषिभिर्दैवतैश्चापि (for the prior half). T_1 M_1 एव (for एष). D_{10} T G M_4 न (for तु). — (L. 4218) D_{10} T G M_4 दृष्ट्वा तु तं (G_2 कृतं) (for दृष्ट्वातत्तं). T_1 G_{1-3} M तु (for तन्). — (L. 4219) T_1 देवि (for एव). — (L. 4220) M_4 सांख्यैर् (for सांख्य-). — Colophon. — *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} उमामहेश्वरसंवादे सांख्ययोगः; T_2 उमामहेश्वरसंवादे सांख्यंज्ञानं; T_3 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; G_2 सांख्ययोगविधिः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे मोक्षाधिकारे सांख्यज्ञानकथनं. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 228; T_1 M_4 220; $G_{1.3}$ M_1 222; $M_{2.3}$ 223. — (L. 4222) D_{10} $T_{1.3}$ G M_2 -ज्ञाने नि-; T_2 -योगे नि- (for -ज्ञानेन). D_{10} $T_{2.3}$ G यथावत् (for तदेतत्). — (L. 4223) D_{10} T_3 G ते; T_1 [अ]हं (for मे). — (L. 4324) D_{10} T_2 $G_{1.2.4}$ -संमतः; G_3 -संमितः (for -सेवितः). — (L. 4227) D_{10} G योगधर्मं परं श्रिताः; T_3 योगधर्माः पराश्रिताः (for the post. half). — (L. 4228) T_2 लोकस्य (for योगस्य). — (L. 4229) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्सर्वं; T_1 तं पुनः (for तैस्तैस्तत्). $T_{2.3}$ चापि (for परि-). — (L. 4230) T_1 ऐकाग्र्यं (for °त्म्यं). — (L. 4231) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M_4 आत्मनो व्यथितः प्राज्ञे (for the prior half). — (L. 4233) D_{10} T G [अ]शिवं भावं (T_1 पापं) (for °वां वाचं). D_{10} T_3 G सर्व- (for भवेत्). D_{10} T_3 -तत्त्वम्; T_2 तत्त्वम् (for सत्त्वम्). — (L. 4235) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सत्यम् (for सम्यग्). T_1 सत्यमाचारशुद्धिश्च (for the prior half). — (L. 4236) T_2 चास्य (for चापि). — (L. 4237) D_{10} $T_{2.3}$ G निर्धूतपापस्तेजस्वी (for the prior half). — (L. 4238) D_{10} T_2 G_2 अमोघो; T_1 विशोको; T_3 अशोको (for निःशोको). — T_1 om. line 4239. — (L. 4239) M_4 मत्स्यघातम्. T_3 [अ]निशं (for [आ]मिषम्). — (L. 4240) T_1 शुभे (for शुचौ). — (L. 4241) T_1 शुभैः (for कुशैः). — (L. 4243) T_3 स्वयम् (for सुखम्). — D_{10} T G M_4 om. lines 4245–4247. — (L. 4246) M_{1-3} निःसरति (for निश्चरति). — T_1 om. (hapl.?) lines 4249–4250. — (L. 4250) T_3 तथा (for ततो). — (L. 4252) T_1 मनश्चापि ससंकल्पम् (for the prior half). T_1 बुधः (for मनः). — After line 4252, T_1 reads line 4258 (repeating it in its proper place. — T_1

प्राणापानौ तदा तस्य युगपत्तिष्ठतो वशे ।
प्राणे हि वशमापन्ने योगसिद्धिर्ध्रुवा भवेत् ।
शरीरं चिन्तयेत्सर्वं विपाट्य च समीपतः ।
अन्तर्देहगतिं चापि प्राणानां परिचिन्तयेत् ।
ततो मूर्धानमग्निं च शारीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयांश्च सः ।
बस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ।
अधःप्रवृत्तिर्देहेषु कर्मापानस्य तन्मतम् ।
उदीरयन्सर्वधातूनत ऊर्ध्वं प्रवर्तते ।
उदान इति तं विदुरध्यात्मकुशला जनाः ।
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वचेष्टाप्रवर्तकः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
धातुष्वग्नौ च विततः समानोऽग्निः समीरणः ।
स एव सर्वचेष्टानामन्तकाले निवर्तकः ।
प्राणानां संनिपातेषु संसर्गाद्यः प्रजायते ।
ऊष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयः सोऽन्नं पचति देहिनाम् ।
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः समानेन सम्यक्पचति पावकः ।
अधस्त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ।
शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
अग्नौ प्राणाश्च संसक्ताः प्राणेष्वात्मा व्यवस्थितः ।
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्मृतः ।
नाभिर्मध्ये शरीरस्य सर्वप्राणास्तमाश्रिताः ।
स्थिताः प्राणादयः सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधश्चराः ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ।
योगिनामेष मार्गस्तु पञ्चस्वेतेषु तिष्ठति ।
जितश्रमः समासीनो मूर्धन्यात्मानमादधेत् ।
मूर्धन्यात्मानमाधाय भ्रुवोर्मध्ये मनस्तथा ।
संनिरुध्य ततः प्राणानात्मानं चिन्तयेत्परम् ।
प्राणे त्वपानं युञ्जीत प्राणांश्चापानकर्मणि ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरो भवेत् ।
एवमन्तः प्रयुञ्जीत पञ्च प्राणान्परस्परम् ।
विजने संमिताहारो मुनिस्तूष्णीं निरुच्छ्वसन् ।
अश्रान्तश्चिन्तयेद्योगमुत्थाय च पुनः पुनः ।
तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्वापि युञ्जीतैवमतन्द्रितः ।
एवं नियुञ्जतस्तस्य योगिनो युक्तचेतसः ।
प्रसीदति मनः क्षिप्रं प्रसन्ने दृश्यते परः ।
विधूम इव दीप्तोऽग्निरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यते पुरुषोऽव्ययः ।
दृष्ट्वा तदात्मनो ज्योतिरैश्वर्याष्टगुणैर्युतम् ।
प्राप्नोति परमं स्थानं स्पृहणीयं सुरैरपि ।
इमान्योगस्य दोषांश्च दशैव परिचक्षते ।
दोषैर्विघ्नो वरारोहे योगिनां कविभिः स्मृतः ।
कामं क्रोधं भयं स्वप्नं स्नेहमत्यशनं तथा ।
वैचित्त्यं व्याधिमालस्यं लोभं च दशमं स्मृतम् ।
एतैस्तेषां भवेद्विघ्नो दशभिर्दैवकारितैः ।
तस्मादेतानपास्यादौ युञ्जीत चपलं मनः ।
इमानपि गुणानष्टौ योगस्य परिचक्षते ।

om. (hapl.?) lines 4256-4257. — (L. 4257) G_3 M_4 अंतर्देहे गतं (for °देहगतिं). — (L. 4258) D_{10} T_1 (both times). $_{2.3}$ G M_4 -पालयेत् (for °यन्). — T_1 om. lines 4259–4279. — (L. 4259) M_4 मूर्ध्नि च (for मूर्धनि). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ च श्वासो; T_3 चापाने; $G_{1.3}$ M_4 चाश्वासो (for चाग्नौ च). D_{10} $G_{2.4}$ [ऽ]पि (for वि-). — (L. 4260) T_2 स च (for सर्व-). — (L. 4263) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सदापानः प्रवर्तते (for the post. half). — (L. 4264) D_{10} T_2 G संमितं; T_3 M_1 संमतं (for तन्मतम्). — (L. 4266) $G_{1.3}$ उदानम् (for उदान). D_{10} $G_{2.4}$ उदितं (for इति तं). — (L. 4267) D_{10} T_2 G स निविष्टः; T_3 च निविष्टः (for संनिविष्टः). — G_2 om. (hapl) lines 4268–4270. — (L. 4269) T_2 विदितः (for विततः). — (L. 4273) D_{10} $G_{1.3.4}$ M_4 व्यानोदा(M_4 प्राणापा)नावुपाश्रितौ; T_2 व्यानोदानौ व्यपाश्रितौ; T_3 व्यानोदाना उपाश्रितौ; G_2 प्राणव्यानावुपाश्रिताः (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) lines 4274–4276. D_{10} $T_{2.3}$ G_1 om. lines 4275–4276 — (L. 4278) D_{10} $T_{2.3}$ G संयुक्ताः (for संसक्ताः). T_2 प्रतिष्ठितः (for व्यवस्थितः). — (L. 4279) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तथा (for स्मृतः). — (L. 4280) T_1 M_4 च संस्थिताः; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ च संश्रिताः (for तमाश्रिताः). — (L. 4282) D_{10} T M_4 प्राणाग्नि- (for प्राणप्र-). — T_1 om. lines 4284 and 4286–4318. — (L. 4286) T_2 ताभ्यां तच् (for आत्मानं). — (L. 4287) M_4 प्राणेषु (for प्राणे तु). $M_{1.3}$ प्राणं (for प्राणांश्). — (L. 4291) D_{10} $T_{2.3}$ G योगी (for योगम्). M_1 परस्परं (for पुनः पुनः). — (L. 4293) M_4 एवं नियुंजमानस्य (for the prior half). — (L. 4294) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 परं (for परः). G_2 om. from the post. half of line 4295 up to the prior half of line 4298. — (L. 4298) G_2 स्पृहणीयः (for °णीयं). — (L. 4300) $G_{1.3.4}$ स्मृताः (for स्मृतः). — (L. 4301) $G_{1.3}$ M_4 कामः क्रोधो. — (L. 4304) T_3 अपोह्य (for अपास्य). D_{10} T_2 G M_4 च परं; T_3 परमं (for चपलं). — G_2 om. lines 4305–4308.

गुणैस्तैरष्टभिर्द्रव्यमैश्वर्यमधिगम्यते ।
अणिमा महिमा चैव प्राप्तिः प्राकाश्यलाघवे ।
ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ।
एतानष्टौ गुणान्प्राप्य कथंचिद्योगिनां वराः ।
ईशाः सर्वस्य लोकस्य देवानप्यतिशेरते ।
योगोऽस्ति नैवात्यशिनो न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतस्तथा ।
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।
अनेनैव विधानेन सायुज्येऽपि प्रकल्पते ।
सायुज्यं देवसात्कृत्य प्रयुञ्जीतात्मभक्तितः ।
अनन्यमनसा देवि नित्यं तद्गतचेतसा ।
सायुज्यं प्राप्यते देवैर्यत्नेन महता चिरात् ।
हविर्भिरर्चनैर्होमैः प्रणामैर्नित्यचिन्तया ।
अर्चयित्वा यथाशक्ति स्वकं देवं विशन्ति ते ।
सायुज्यानां विशिष्टे द्वे मामकं वैष्णवं तथा ।
मां प्राप्य न निवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने ।
इति ते कथितो देवि योगधर्मः सनातनः ।
न शक्यं प्रष्टुमप्यन्यैर्योगधर्मस्त्वया विना ।

Colophon.

उमा ।

त्रियक्ष त्रिदशश्रेष्ठ त्र्यम्बक त्रिदशाधिप ।
त्रिपुरान्तक कामाङ्गहर त्रिपथगाधर ।
दक्षयज्ञप्रमथन शूलपाणेऽरिसूदन ।
नमस्ते लोकपालेश लोकपाल वरप्रद ।
नैकशाखमपर्यन्तमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं सांख्ययोगसमन्वितम् ।
भवता परितुष्टेन शृण्वन्त्या मम भाषितम् ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि सायुज्यं त्वद्गतं विभो ।
कथं परिचरन्त्येते भक्तास्त्वां परमेष्ठिनम् ।
आचारः कीदृशस्तेषां केन तुष्टो भवेद्भवान् ।
वर्ण्यमानं त्वया साक्षात्प्रीणयत्यधिकं हि माम् ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि मम सायुज्यमद्भुतम् ।
येन तेन निवर्तन्ते युक्ताः परमयोगिनः ।
अव्यक्तोऽहमचिन्त्योऽहं पूर्वैरपि महर्षिभिः ।
सांख्ययोगौ मया सृष्टौ सर्वं चापि चराचरम् ।
अर्चनीयोऽहमीशोऽहमव्ययोऽहं सनातनः ।
अहं प्रसन्नो भक्तानां ददाम्यमरतामपि ।
न मां विदुः सुरगणा मुनयश्च तपोधनाः ।
त्वत्प्रियार्थमहं देवि मद्विभूतिं ब्रवीमि ते ।
आश्रमेभ्यश्चतुर्भ्योऽहं चतुरो ब्राह्मणाञ्शुभे ।
मद्भक्तान्निर्मलान्पुण्यान्समानीय तपस्विनः ।
व्याचख्येऽहं तदा देवि योगं पाशुपतं महत् ।
गृहीतं तच्च तैः सर्वं मुखाच्च मम दक्षिणात् ।
श्रुत्वा च त्रिपु लोकेपु स्थापितं चापि तैः पुनः ।

— (L. 4306) M_{1-3} द्रिव्यम् (for द्रव्यम्). — (L. 4307) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राप्तिः प्राकाम्यमेव हि (for the post. half). — (L. 4310) D_{10} T_{2} G_{4} ईशः (for ईशाः). D_{10} -शोभते (for -शेरते). — T_{2} repeats line 4311 after line 4315. — (L. 4312) T_{3} नास्य (for नाति-). — (L. 4314) T_{3} युक्तस्वप्नप्रबोधस्य (for the prior half). — (L. 4315) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} सायुज्यं तत्प्रक(D_{10} G_{2} तत्र क)ल्पते (for the post. half). — (L. 4316) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} कृत्वा (for -कृत्य). M_{4} -शक्तितः (for -भक्तितः). — (L. 4318) $G_{1.3}$ आप्यते (for प्रा°). — (L. 4319) T_{2}. G_{2} प्रणमेन् (for प्रणामैर्). — (L. 4320) T_{2} देवा ; T_{3} $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ देशं (for देवं). T_{1} विष्णुं वा मां तथैव च (for the post. half). — (L. 4321) D_{10} T_{2} $G_{2.4}$ विशिष्टं च ; $G_{1.3}$ विशिष्टेर्थे (for °ष्टे द्वे). $G_{1.3}$ मामका वैष्णवांस्तथा (for the post. half). T_{1} सायुज्यमामुवंत्येव योगधर्मव्यपाश्रयाः. — T_{1} om. line 4322. — (L. 4322) T_{2} (also as above) -लक्षणे (for -लोचने). — (L. 4323) D_{10} T G M_{4} कथितं (for °तो). — (L. 4324) D_{10} T_{3} G_{4} अन्यैर्यो ;. G_{1-3} अन्येन (for अप्यन्यैर्). — Colophon. — *Sub-parvan :* M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} उमामहेश्वरसंवादे योगविधिः ; T_{2} उमामहेश्वरसंवादे योगधर्मलक्षणं ; T_{3} $G_{1.3}$ M_{4} उमामहेश्वरसंवादः ; M_{1-3} उमामहेसंवादे मोक्षाधिकारे योगाधिकारः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ 229 ; T_{1} G_{4} M_{4} 221 ; $G_{1.3}$ M_{1} 223 ; G_{2} 231 ; $M_{2.3}$ 224. — (L. 4325) T_{2} G_{2} M_{2-4} त्र्यक्ष (submetric) ; M_{1} त्र्ययक्ष (for त्रियक्ष). D_{10} -ज्येष्ठ (for -श्रेष्ठ). T_{1} om. from the post half up to the prior half of line 4328. — (L. 4330) D_{10} $T_{2.3}$ G अविज्ञेयं (for अनिर्देश्यं). — T_{1} om. (hapl.) line 4331. — (L. 4331) D_{10} $T_{2.3}$ G -पृष्टेन (for -तु°). — T_{2} reads line 4335 twice. — (L. 4335) T_{2} (first time) पश्यमानं (for वर्ण्य°). — (L. 4336) T_{1} उत्तमं (for अद्भुतम्). T_{1} om. (hapl.) from the post. half of line 4338 up to the prior half of line 4340. — (L. 4338) D_{10} T_{3} G_{4} मुमुक्षुभिः (for महर्षिभिः). G_{1-3} अविकार्योयमुच्यते (for the post. half). — (L. 4341) $G_{3.4}$ देवानां (for भक्तानां). — T_{1} om. lines 4342 and 4344. — (L. 4344) T_{2} चतुर्थो (for चतुर्भ्यो). — (L. 4345) T_{1} मद्भक्ता निर्मलाः पुण्या (for the prior half). T_{1} गुणवंतस्तु (for समानीय). — (L. 4347) T_{3} सर्वैर् (for सर्वं). — (L. 4348) D_{10} T G M_{4} तत् (for the first च). — T_{1} om. lines 4349–4356. M_{3} om. lines 4349–4351. D_{10} $T_{2.3}$ G om. the post.

इदानीं च त्वया पृष्टस्त्वत्प्रियार्थमनिन्दिते ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
अहं पशुपतिर्नाम मद्भक्ता ये च मानवाः ।
सर्वे पाशुपता ज्ञेया भस्मदिग्धतनूरुहाः ।
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि ।
लिङ्गार्थं चैव भक्तानां भस्म दत्तं मया पुरा ।
तेन संदिग्धसर्वाङ्गा भस्मना ब्रह्मचारिणः ।
जटिला मुण्डिता वापि नानाकृतशिखण्डिनः ।
विकृताः पिङ्गलाभाश्च नग्ना नानाप्रहारिणः ।
भैक्षं चरन्तः सर्वत्र निःस्पृहा निष्परिग्रहाः ।
कपालहस्ता मद्भक्ता मन्निवेशितबुद्धयः ।
चरन्तो निखिलं लोकं मम हर्षविवर्धनाः ।
मम पाशुपतं दिव्यं योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
सूक्ष्मं सर्वेषु लोकेषु विमृशन्तश्चरन्ति ते ।
एवं नित्याभियुक्तानां मद्भक्तानां तपस्विनाम् ।
उपायं चिन्तयाम्याशु येन मामुपयान्ति ते ।
स्थापितं त्रिषु लोकेषु शिवलिङ्गं मया प्रिये ।
नमस्कारेण वा तस्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अर्चया शिवलिङ्गस्य परितुष्याम्यहं प्रिये ।
शिवलिङ्गार्चनायां तु विधानमपि मे शृणु ।
गोक्षीरनवनीताभ्यामर्चयेद्यः शिवं मम ।
इष्टस्य हयमेधस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
घृतमण्डेन यो नित्यमर्चयेद्धि शिवं मम ।
स फलं प्राप्नुयान्मर्त्यो ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
केवलेनापि तोयेन स्नापयेद्यः शिवं मम ।
स चापि लभते पुण्यं मत्प्रियश्च भवेन्नरः ।
सघृतं गुग्गुलं सम्यग्धूपयेद्यः शिवान्तिके ।
गोसवस्य तु यज्ञस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु गुग्गुलुपिण्डेन केवलेनापि धूपयेत् ।
तस्य रुक्मगदानस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु नानाविधैः पुष्पैर्मम लिङ्गं समर्चयेत् ।
स हि धेनुसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ।
यस्तु देशान्तरं गत्वा शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
तस्मात्सर्वमनुष्येषु नास्ति मे प्रियकृत्तमः ।
एवं नानाविधैर्द्रव्यैः शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
मत्प्रसादान्मनुष्येषु न पुनर्जायते नरः ।
अर्चनाभिर्नमस्कारैरुपहारैः स्तवैरपि ।
भक्तो मामर्चयेन्नित्यं शिवलिङ्गेष्वतन्द्रितः ।
पलाशबिल्वपत्राणि राजवृक्षस्रजस्तथा ।
अर्कपुष्पाणि मेध्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः ।
फलं वा यदि वा शाकं पुष्पं वा यदि वा जलम् ।
दत्तं संप्रीणयेद्देवि भक्तैर्मद्गतमानसैः ।
ममाभिपरितुष्टस्य नास्ति लोके सुदुर्लभम् ।
तस्मात्ते सततं भक्ता मामेवाभ्यर्चयन्त्युत ।
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
मद्भक्ताः सर्वलोकेषु पूजनीया विशेषतः ।
मद्द्वेषिणश्च ये मर्त्या मद्भक्तद्वेषिणस्तथा ।
यान्ति ते नरकं क्षिप्रमिष्ट्वा क्रतुशतैरपि ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं योगं पाशुपतं मम ।
मद्भक्तैर्मनुजैर्देवि श्राव्यमेतद्दिने दिने ।

half of line 4349 and the prior half of line 4350. —(L. 4350) D_{10} $T_{2.3}$ G वदामि (for तत्त्वम्). — G_2 om. lines 4352–4357. —(L. 4356) D_{10} T_2 G_3 नानाकार-; $G_{1.2}$ °काराः (for °कृत-). —(L. 4357) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -प्रकारिणः (for -प्रहा°). (L. 4358) T_2 चरंति (for चरन्तः). T_1 निःस्पृहा निष्प्रतिग्रहाः (for the post. half). —(L. 4359) D_{10} T_3 मृत्पात्र- (for कपाल-). —(L. 4360) T_1 त्रिविधं; M_3 अखिलं (for नि°). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 4362 up to the prior half of line 4365. —(L. 4365) D_{10} T G M_4 मम (for प्रिये). —(L. 4367) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 इदं (for इष्टं). D_{10} T G M_4 बहु- (for सह-). —(L. 4369) T_1 -तुष्टोऽसि (for -तुष्यामि). —(L. 4372) $T_{2.3}$ G_{1-3} तत्फलं (for तस्य तद्). D_{10} G_4 यत्फलं तत्फलं लभेत् (for the post. half). —(L. 4373) T_1 -पिंडेन (for -मण्डेन). T G M_4 यः (for हि). D_{10} शिवलिंगं समर्चयेत् (for the post. half). — T_1 om. lines 4374–4378. —(L. 4376) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रियं च लभते नरः (for the post. half). — G_4 om. (hapl.) lines 4379–4380; T_1 reads the same after line 4382. —(L. 4380) $G_{1.3}$ M_2 तत्र (for तस्य). T_1 तच्च वै (for तस्य तद्). — D_{10} om. line 4382. G_2 om. lines 4382–4384. T_1 om. lines 4383–4386. —(L. 4386) D_{10} $T_{2.3}$ G मत्समानो (for मत्प्रसादान्). —(L. 4387) $G_{1.3.4}$ उपचारैः (for °हारैः). —(L. 4390) G_2 तत्पुष्पाणि च मेध्यानि (for the prior half). —(L. 4392) T_1 मद्भक्तैर्युक्तमानसैः (for the post. half). — T_1 om. lines 4393–4394. —(L. 4393) $T_{2.3}$ ममापि; $G_{1.3}$ मया हि; G_2 मयाभि- (for ममाभि-). D_{10} T_2 G_{1-3} M लोकेषु (for लोके सु-). —(L. 4397) D_{10} T_1 $G_{1.3.4}$ M च वा; T_2 [ऽ]पि वा; T_3 च ये (for तथा). G_2 विष्णुविद्वेषिणश्च वा (for the post. half). —(L. 4398) D_{10} T G M_4 घोरम् (for क्षिप्रम्). —(L. 4399) D_{10} $T_{2.3}$ G महत् (for मम). — T_1 om. line 4401. —(L. 4401) D_{10} $T_{2.3}$

शृणुयाद्यः पठेद्वापि ममैतं धर्मनिश्चयम् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं धान्यं लभेत स नरोत्तमः ।

Colophon.

नारदः ।

एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ।

महेश्वरः ।

परावरज्ञे धर्माणां तपोवननिवासिनाम् ।
दीक्षादमशमोपेते सततं व्रतचारिणि ।
पृच्छामि त्वा वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ।
सावित्री ब्रह्मणः पत्नी कौशिकस्य शची शुभा ।
लक्ष्मीर्विष्णोः प्रियतमा धृतिर्भार्या यमस्य तु ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य तु ।
वरुणस्य तथा गौरी सवितुश्च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनो भार्या स्वाहा वह्नेरनिन्दिता ।
कश्यपस्यादितिश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
एताश्चान्याश्च देव्यस्तु सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
श्रूयन्ते लोकविख्यातास्त्वया चैव सहोषिताः ।
तासिश्चं पूजिता सा त्वमनुवृत्त्यानुभाषणैः ।
तस्मात्त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे लोकसंमते ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयैव समुदाहृतम् ।
सधर्मचारिणी मे त्वं समानव्रतचारिणी ।
समानसारा वीर्येण मयैव त्वं शुभानने ।
ममैवार्धाच्छरीरस्य निर्मितासि पुरा शुभे ।
सुरकार्यं करोषि त्वं लोकसंधारणी तथा ।
अयं हि स्त्रीगणस्त्वां तु अनुयाति न मुञ्चति ।
त्वत्प्रसादाद्धितं श्रोतुं स्त्रीवृत्तं शुभलक्षणे ।
त्वया चोक्तं विशेषेण गुरुभूतं हि तिष्ठति ।
स्त्रिय एव सदा लोके स्त्रीगणस्य गतिः प्रिये ।
शश्वद्वैगोंषु गच्छेत नान्यत्र रमते मनः ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
प्रमदोक्तं तु यत्किंचित्तत्स्त्रीषु बहु मन्यते ।
न तथा मन्यते स्त्रीषु पुरुषोक्तमनिन्दिते ।
त्वयैव विदितो ह्यर्थः स्त्रीणां धर्मः सनातनः ।
तस्मात्त्वा परिपृच्छामि पृष्टा वद ममेप्सितम् ।

नारदः ।

एवमुक्ता तदा देवी महादेवेन शोभना ।
सोद्वेगा च सलज्जा च नावदत्तत्र किंचन ।
पुनः पुनस्तदा देवो देवीं किमिति चाब्रवीत् ।
बहुशश्चोदिता देवी सव्रीडा चेदमब्रवीत् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्वदन्तिके मया वक्तुं स्त्रीणां धर्मं कथं भवेत् ।

महेश्वरः ।

मन्नियोगादवश्यं तु वक्तव्यं हि मम प्रिये ।

उमा ।

इमा नद्यो महादेव सर्वतीर्थोदकान्विताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वां न त्यजन्ति समीपतः ।
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्यामि तवेप्सितम् ।
अयुक्तं सत्सु तज्ज्ञेषु ताननतिक्रम्य भाषितुम् ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ।

नारदः ।

इति मत्वा महादेवी नदीर्दैवीः समाह्वयत् ।

M4 [इ]मं; G [इ]दं (for [ए]तं). — (L. 4402) T2 स्वर्ग्यं कीर्तिकरं धन्यं सर्वसंपत्करं नृणां. — Colophon. — *Sub-parvan*: M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name*: D10 T2.3 G2 उमामहेश्वरसंवादे शिवभक्तिलक्षणं; G1 शिवभक्तिलक्षणं; M1-3 उमामहेश्वरसंवादे पाशुपतयोगकथनं मोक्षाधिकारः; M4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.*: D10 T2.3 G2.4 230; T1 M4 222; G1.3 M1 224; M2.3 225. — (L. 4403) M1-3 एतद् (for एवम्). — (L. 4404) D10 G4 पार्श्वस्थामभ्यभाषत (for the post. half). — (L. 4405) T1 भूतानां (for धर्माणां). — T1 om. 4406. — (L. 4406) D10 T2.3 G2.4 दीक्षाविधि- (for °दम-). G1.3 शिक्षाविधिदमोपेते (for the prior half). — T1 om. line 4408. — (L. 4409) D10 T G प्रिया भार्या (for प्रियतमा). T3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4412. T1 मनस्विनः (for यमस्य तु). — (L. 4410) T1 वैवस्वतस्य धूमोर्णा (for the prior half). — (L. 4411) G2 प्रिया (for तथा). — (L. 4412) [...] T2.3 G चाग्नेर् (for वह्नेर्). — (L. 4415) T1 [...] (for त्वया). — (L. 4416) T1 G1.3 M [अ...] (for सा). G1.3 अनुसृत्य तु भाषणैः; M4 °सृत्यानुभा[...] (for the post. half). — (L. 4417) D10 T2.3 G [...] (for त्वां). T1 om. (hapl.) the post. half [...] the prior half of line 4418. D10 T G M4 [...] (hapl.) from the post. half of line 4419 up [...] the prior half of line 4422. — (L. 4423) T1 समं[...] (for न मुञ्चति). — T1 om. (hapl.?) lines 4424-44[...] — (L. 4424) T2.3 G -लक्षणं (for °णे). — (L. 44[...] D10 T2.3 G1-3 M4 गुणभूतं (for गुरु°). — T1 [...] line 4427. — (L. 4427) D10 T2 G4 नरः (for मन[...] — T1 om. line 4430. — (L. 4431) D10 T2.3 G [...] [ए]व (for [ए]व). — (L. 4433) T1 यथा; G1 [...] (for तदा). — D10 T G M4 om. (hapl.) line 44[...]

विपाशां च वितस्तां च चन्द्रभागां सरस्वतीम् ।
शतद्रुं देविकां सिन्धुं गोमतीं कौशिकीं तथा ।
यमुनां नर्मदां चैव कावेरीमथ निम्नगाम् ।
तथा देवनदीं गङ्गां प्राप्तां त्रिपथगां शुभाम् ।
सर्वतीर्थोदकवहां सर्वपापविनाशनीम् ।
एता नदीः समाहूय समुद्वीक्ष्येदमब्रवीत् ।

उमा ।

हे हे पुण्याः सरिच्छ्रेष्ठाः सर्वपापविनोदकाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः शृणुध्वं वचनं मम ।
अयं भगवता प्रश्न उक्तः स्त्रीधर्ममाश्रितः ।
न चैकया मया साध्यस्तस्माद्वस्त्वानयाम्यहम् ।
युष्माभिस्तद्विचार्यैव वक्तुमिच्छामि शोभनाः ।
तत्कथं देवदेवाय वाच्यः स्त्रीधर्म उत्तमः ।

नारदः ।

इति पृष्टास्तया देव्या देवनद्यश्चकम्पिरे ।
तासां श्रेष्ठतमा गङ्गा वचनं चेदमब्रवीत् ।
धन्याश्चानुगृहीताः स्म अनेन वचनेन ते ।
या त्वं सुरासुरैर्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ।
तवैवार्हन्ति कल्याणि एवं सान्त्वप्रसादनम् ।
अशक्यमपि ये मूर्खाः स्वात्मसंभावनायुताः ।
वाक्यं वदन्ति संसत्सु स्वयमेव यथेष्टतः ।
यः शक्तश्चानहंवादी सुदुर्लभतमो मतः ।
त्वं हि शक्ता सती देवी वक्तुं प्रश्नमशेषतः ।
व्याहर्तुं नेच्छसि स्त्रीत्वात्संपूजयसि नस्तथा ।
त्वं हि देवसमा देवि ऊहापोहविशारदा ।
दिव्यज्ञानयुता देवि दिव्यज्ञानेन्धनेधिता ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं स्त्रीणां धर्मं शुभाशुभम् ।
याचामहे वयं श्रोतुममृतं त्वन्मुखोद्गतम् ।
कुरु देवि प्रियं देवि वद स्त्रीधर्ममुत्तमम् ।

नारदः ।

एवं प्रसादिता देवी गङ्गया लोकपूजिता ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरेश्वर महेश्वर ।
त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ तवैव प्रियकाम्यया ।
तमहं कीर्तयिष्यामि यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।

Colophon.

नारदः ।

एवं ब्रुवन्त्यां स्त्रीधर्मं देव्यां देवस्य शासनात् ।
ऋषिगन्धर्वयक्षाणां योषितश्चाप्सरोगणाः ।
नागभूतस्त्रियश्चैव नद्यश्चैव समागताः ।
श्रोतुकामाः परं वाक्यं सर्वाः पर्यवतस्थिरे ।
उमा देवी मुदा युक्ता पूज्यमानाङ्गनागणैः ।
आनृशंस्यपरा देवी सततं स्त्रीगणं प्रति ।
स्त्रीगणस्य हितार्थाय भवप्रियचिकीर्षया ।
वक्तुं वचनमारेभे स्त्रीणां धर्माश्रितं हितम् ।

— (L. 4438) T G1.3.4 धर्मः (for धर्मं). — T1 om. lines 4439–4469. — (L. 4440) G1–3 सर्वास् (for सर्व-). — (L. 4447) D10 T2.3 G शतद्रूं. T3 G3.4 M4 कौशिकां. — (L. 4449) D10 T2.3 G M4 श्रेष्ठां (for प्राप्तां). G4 शिवां (for शुभाम्). — (L. 4450) T2.3 G1–3 M3.4 -विनाशिनीं; G4 -प्रणाशिनीं (for -विनाशनीम्). — T3 om. the ref. — (L. 4452) D10 T2.3 G M4 हे पुण्याः सरितः श्रेष्ठाः (for the prior half). D10 T2.3 G M4 -विनाश(M4 °शि)काः (for -विनोदकाः). — (L. 4455) D10 T2.3 G1.3.4 M4 साध्यं (for साध्यस्). — T3 om. the ref. — (L. 4458) D10 T2.3 G2 महा- (for देव-). — After the prior half of line 4459, T3 ins. :

विष्णुपादोद्भवा सती ।
सम्यग्विचार्य मनसा·

— (L. 4460) T2 स (for च). M4 च (for स). — (L. 4461) G1.3.4 आद्रियसे (for मानयसे). — (L. 4462) D10 T2.3 G M4 [अ]र्हति (for [अ]र्हन्ति). — (L. 4465) D10 T2.3 G transp. यः and शक्तः. — (L. 4466) T3 शक्ता च (for हि शक्ता). T3 G2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4268. — (L. 4467) T2 यथा (for स्त्रीत्वात्). — (L. 4468) D10 T2 G1.3 त्वं हि देवि महादेवी (for the prior half). — (L. 4469) D10 T2.3 G1.3 M2.4 दिव्यज्ञानेंधने स्थिता (for the post. half). — (L. 4470) D10 T2.3 G M4 वृत्तं ; T1 चैव (for धर्मं). — (L. 4473) G1–3 देव्या (for देवी). D10 T2 G -पूज्यया ; T1 -कांतया (for -पूजिता). T3 गंगया देवपूज्यया (for the post. half). — (L. 4474) D10 T3 G M4 धर्मम् (for सर्वम्). T1 अशेषज्ञा (for °षेण). — (L. 4477) T1 G4 तद् (for तम्). — Colophon. — *Sub-parvan* : M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T2 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मप्रश्नः ; T3 M4 उमामहेश्वरसंवादः ; G2 धर्मप्रशंसनं ; M1–3 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथनप्रेरणं. — *Adhy. no.* : D10 T2.3 G4 231 ; T1 M4 223 ; G1.3 M1 225; M2.3 226. — (L. 4480) T3 नागवत्य: (for °भूत-). — T1 om. lines 4482–4483. — (L. 4484) T1 देव- (for भव-). — (L. 4485) D10 T3 G M4 स्त्रीणां धर्माश्रितान्वि(G1–3 M4 °श्रि)तं ; T1 स्त्रीणां धर्मं हितं शुभं ; T2 स्त्रीणां धर्माश्रमान्वितं (for

शृणुयाद्यः पठेद्वापि ममैतं धर्मनिश्चयम् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं धान्यं लभेत स नरोत्तमः ।

Colophon.

नारदः ।

एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ।

महेश्वरः ।

परावरज्ञे धर्माणां तपोवननिवासिनाम् ।
दीक्षादमशमोपेते सततं व्रतचारिणि ।
पृच्छामि त्वा वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ।
सावित्री ब्रह्मणः पत्नी कौशिकस्य शची शुभा ।
लक्ष्मीर्विष्णोः प्रियतमा धृतिर्भार्या यमस्य तु ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य तु ।
वरुणस्य तथा गौरी सवितुश्च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनो भार्या स्वाहा वह्नेरनिन्दिता ।
कश्यपस्यादितिश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
एताश्चान्याश्च देव्यस्तु सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
श्रूयन्ते लोकविख्यातास्त्वया चैव सहोषिताः ।
ताभिश्च पूजिता सा त्वमनुवृत्त्यानुभाषणैः ।
तस्मात्त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे लोकसंमते ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयैव समुदाहृतम् ।
सधर्मचारिणी मे त्वं समानव्रतचारिणी ।
समानसारा वीर्येण मयैव त्वं शुभानने ।
ममैवार्धाच्छरीरस्य निर्मितासि पुरा शुभे ।
सुरकार्यं करोषि त्वं लोकसंधारणी तथा ।
अयं हि स्त्रीगणस्त्वां तु अनुयाति न मुञ्चति ।
त्वत्प्रसादादिदं श्रोतुं स्त्रीवृत्तं शुभलक्षणे ।
त्वया चोक्तं विशेषेण गुरुभूतं हि तिष्ठति ।
स्त्रिय एव सदा लोके स्त्रीगणस्य गतिः प्रिये ।
शश्वद्गोष्ठीषु गच्छेत नान्यत्र रमते मनः ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
प्रमदोक्तं तु यत्किंचित्तत्स्त्रीषु बहु मन्यते ।
न तथा मन्यते स्त्रीषु पुरुषोक्तमनिन्दिते ।
त्वयैव विदितो ह्यर्थः स्त्रीणां धर्मः सनातनः ।
तस्मात्त्वा परिपृच्छामि पृष्टा वद ममेप्सितम् ।

नारदः ।

एवमुक्ता तदा देवी महादेवेन शोभना ।
सोद्वेगा च सलज्जा च नावदत्तत्र किंचन ।
पुनः पुनस्तदा देवो देवीं किमिति चाब्रवीत् ।
बहुशश्चोदिता देवी सव्रीडा चेदमब्रवीत् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्वदन्तिके मया वक्तुं स्त्रीणां धर्मं कथं भवेत् ।

महेश्वरः ।

मन्नियोगादवश्यं तु वक्तव्यं हि मम प्रिये ।

उमा ।

इमा नद्यो महादेव सर्वतीर्थोदकान्विताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वां न त्यजन्ति समीपतः ।
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्यामि तवेप्सितम् ।
अयुक्तं सत्सु तज्ज्ञेषु तानतिक्रम्य भाषितुम् ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ।

नारदः ।

इति मत्वा महादेवी नदीर्देवीः समाह्वयत् ।

M_4 [इ]मं ; G [इ]दं (for [ए]तं). — (L. 4402) T_3 स्वर्ग्यं कीर्तिकरं धन्यं सर्वसंपत्करं नृणां. — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे शिवभक्तिलक्षणं ; G_4 शिवभक्तिलक्षणं ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे पाशुपतयोगकथनं मोक्षाधिकारः ; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 230 ; T_1 M_4 222 ; $G_{1.3}$ M_1 224 ; $M_{2.3}$ 225. — (L. 4403) M_{1-3} एतद् (for एवम्). — (L. 4404) D_{10} G_4 पार्श्वस्थामभ्यभाषत (for the post. half). — (L. 4405) T_1 भूतानां (for धर्माणां). — T_1 om. 4406. — (L. 4406) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ दीक्षाविधि- (for °दम-). $G_{1.3}$ शिक्षाविधिदमोपेते (for the prior half). — T_1 om. line 4408. — (L. 4409) D_{10} T G प्रिया भार्या (for प्रियतमा). T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4412. T_1 मनास्विनः (for यमस्य तु). — (L. 4410) T_1 वैवस्वतस्य धूमोर्णा (for the prior half). — (L. 4411) G_2 प्रिया (for तथा). — (L. 4412) D_{10} $T_{2.3}$ G चाङ्गिर् (for वह्नेर्). — (L. 4415) T_1 स्वयं (for त्वया). — (L. 4416) T_1 $G_{1.3}$ M [अ]सि (for सा). $G_{1.3}$ अनुसृत्य तु भाषणैः ; M_4 °सृत्यानुभाषणैः (for the post. half). — (L. 4417) D_{10} $T_{2.3}$ G तु (for त्वां). T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 4418. D_{10} T G M_4 om. (hapl.) from the post. half of line 4419 up to the prior half of line 4422. — (L. 4423) T_1 समंततः (for न मुञ्चति). — T_1 om. (hapl.?) lines 4424–4425. — (L. 4424) $T_{2.3}$ G -लक्षणं (for °णे). — (L. 4425) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M_4 गुणभूतं (for गुरु°). — T_1 om. line 4427. — (L. 4427) D_{10} T_3 G_4 नरः (for मनः). — T_1 om. line 4430. — (L. 4431) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [ए]व (for [ए]त्र). — (L. 4433) T_1 तथा ; G_4 महा- (for तदा). — D_{10} T G M_4 om. (hapl.) line 4436.

विपाशां च वितस्तां च चन्द्रभागां सरस्वतीम् ।
शतद्रुं देविकां सिन्धुं गोमतीं कौशिकीं तथा ।
यमुनां नर्मदां चैव कावेरीमथ निम्नगाम् ।
तथा देवनदीं गङ्गां प्राप्तां त्रिपथगां शुभाम् ।
सर्वतीर्थोदकवहां सर्वपापविनाशनीम् ।
एता नदीः समाहूय समुद्वीक्ष्येदमब्रवीत् ।

उमा ।

हे हे पुण्याः सरिच्छ्रेष्ठाः सर्वपापविनोदकाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः शृणुध्वं वचनं मम ।
अयं भगवता प्रश्न उक्तः स्त्रीधर्ममाश्रितः ।
न चैकया मया साध्यस्तस्माद्वस्त्वानयाम्यहम् ।
युष्माभिस्तद्विचार्यैव वक्तुमिच्छामि शोभनाः ।
तत्कथं देवदेवाय वाच्यः स्त्रीधर्म उत्तमः ।

नारदः ।

इति पृष्टास्तया देव्या देवनद्यश्चकम्पिरे ।
तासां श्रेष्ठतमा गङ्गा वचनं चेदमब्रवीत् ।
धन्याश्चानुगृहीताः स्म अनेन वचनेन ते ।
या त्वं सुरासुरैर्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ।
तवैवार्हन्ति कल्याणि एवं सान्त्वप्रसादनम् ।
अशक्यमपि ये मूर्खाः स्वात्मसंभावनायुताः ।
वाक्यं वदन्ति संसत्सु स्वयमेव यथेष्टतः ।
यः शक्तश्चानहंवादी सुदुर्लभतमो मतः ।
त्वं हि शक्ता सती देवी वक्तुं प्रश्नमशेषतः ।
व्याहर्तुं नेच्छसि स्त्रीत्वात्संपूजयसि नस्तथा ।
त्वं हि देवसमा देवि ऊहापोहविशारदा ।
दिव्यज्ञानयुता देवि दिव्यज्ञानेन्धनेधिता ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं स्त्रीणां धर्मं शुभाशुभम् ।
याचामहे वयं श्रोतुममृतं त्वन्मुखोद्गतम् ।
कुरु देवि प्रियं देवि वद स्त्रीधर्ममुत्तमम् ।

नारदः ।

एवं प्रसादिता देवी गङ्गया लोकपूजिता ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरेश्वर महेश्वर ।
त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ तवैव प्रियकाम्यया ।
तमहं कीर्तयिष्यामि यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।

Colophon.

नारदः ।

एवं ब्रुवन्त्यां स्त्रीधर्मं देव्यां देवस्य शासनात् ।
ऋषिगन्धर्वयक्षाणां योषितश्चाप्सरोगणाः ।
नागभूतस्त्रियश्चैव नद्यश्चैव समागताः ।
श्रोतुकामाः परं वाक्यं सर्वाः पर्यवतस्थिरे ।
उमा देवी मुदा युक्ता पूज्यमानाङ्गनागणैः ।
आनृशंस्यपरा देवी सततं स्त्रीगणं प्रति ।
स्त्रीगणस्य हितार्थाय भवप्रियचिकीर्षया ।
वक्तुं वचनमारेभे स्त्रीणां धर्माश्रितं हितम् ।

— (L. 4438) T $G_{1.3.4}$ धर्मः (for धर्मं). — T_1 om. lines 4439–4469. — (L. 4440) G_{1-3} सर्वास् (for सर्व-). — (L. 4447) D_{10} $T_{2.3}$ G शतद्रूं. T_3 $G_{3.4}$ M_4 कौशिकां. — (L. 4449) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 श्रेष्ठां (for प्राप्तां). G_4 शिवां (for शुभाम्). — (L. 4450) $T_{2.3}$ G_{1-3} $M_{3.4}$ -विनाशिनीं; G_4 -प्रणाशिनीं (for -विनाशनीम्). — T_3 om. the ref. — (L. 4452) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 हे पुण्याः सरितः श्रेष्ठाः (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -विनाश(M_4 °शि)काः (for -विनोदकाः). — (L. 4455) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 साध्यं (for साध्यस्). — T_3 om. the ref. — (L. 4458) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 महा- (for देव-). — After the prior half of line 4459, T_3 ins.:

विष्णुपादोद्भवा सती ।
सम्यग्विचार्य मनसा·

— (L. 4460) T_2 स (for च). M_4 च (for स). — (L. 4461) $G_{1.3.4}$ आद्रियसे (for मानयसे). — (L. 4462) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [अ]र्हति (for [अ]र्हन्ति). — (L. 4465) D_{10} $T_{2.3}$ G transp. यः and शक्तः. — (L. 4466) T_3 शक्ता च (for हि शक्ता). T_3 G_2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4268. — (L. 4467) T_2 यथा (for स्त्रीत्वात्). — (L. 4468) D_{10} T_2 $G_{1.3}$ त्वं हि देवि महादेवी (for the prior half). — (L. 4469) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ दिव्यज्ञानेंधने स्थिता (for the post. half). — (L. 4470) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 वृत्तं; T_1 चैव (for धर्मं). — (L. 4473) G_{1-3} देव्या (for देवी). D_{10} T_2 G -पूज्यया; T_1 -कांतया (for -पूजिता). T_3 गंगया देवपूज्यया (for the post. half). — (L. 4474) D_{10} T_3 G M_4 धर्मम् (for सर्वम्). T_1 अशेषज्ञा (for °षेण). — (L. 4477) T_1 G_4 तद् (for तम्). — Colophon. — *Sub-parvan*: M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} T_2 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मप्रश्नः; T_3 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; G_2 धर्मप्रशंसनं; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथनप्रेरणं. — *Adhy. no.*: D_{10} $T_{2.3}$ G_4 231; T_1 M_4 223; $G_{1.3}$ M_1 225; $M_{2.3}$ 226. — (L. 4480) T_3 नागवत्यः (for °भूत-). — T_1 om. lines 4482–4483. — (L. 4484) T_1 देव- (for भव-). — (L. 4485) D_{10} T_3 G M_4 स्त्रीणां धर्माश्रितान्वि(G_{1-3} M_4 °श्रि)तं; T_1 स्त्रीणां धर्मं हितं शुभं; T_2 स्त्रीणां धर्माश्रमान्वितं (for

उमा ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ श्रूयतां वचनं मम ।
ऋतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्यभिधीयते ।
तां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव वा ।
पितृव्यश्चेति पञ्चैते दातुं प्रभवतां गताः ।
विवाहाश्च तथा पञ्च तासां धर्मार्थकारणात् ।
कामतश्च मिथो दानं भयाच्च प्रसभात्तथा ।
दत्ता यस्य भवेद्भार्या एतेषां येन केनचित् ।
दातारः संविमृश्यैव दातुमर्हन्ति नान्यथा ।
उत्तमानां तु वर्णानां मन्त्रवत्पाणिसंग्रहः ।
विवाहकरणं चाहुः शूद्राणां संप्रयोगतः ।
यदा दत्ता भवेत्कन्या तस्मै भार्यार्थिने स्वकैः ।
तदाप्रभृति सा नारी दशरात्रं विवर्ज्य च ।
मनसा कर्मणा वाचा ह्यनुकूला च सा भवेत् ।
इति भर्तृव्रतं कुर्यात्पतिमुद्दिश्य शोभना ।
तदाप्रभृति सा नारी तत्तत्कुर्यात्पतिप्रियम् ।
यद्यदिच्छति वै भर्ता धर्मकामार्थकारणात् ।
तदैवानुप्रिया भूत्वा तथैवोपचरेत्पतिम् ।
पतिव्रतात्वं नारीणामेतदेव समासतः ।
तादृशा सा भवेन्नित्यं यादृशस्तु भवेत्पतिः ।
शुभाशुभसमाचारे एतद्वृत्तं समासतः ।
दैवतं सततं साध्वी भर्तारं यानुपश्यति ।
दैवमेव भवेत्तस्याः पतिरित्यवगम्यते ।
एतस्मिन्कारणे देव पौराणी श्रूयते श्रुतिः ।
कथयामि प्रसादात्ते शृणु देव समाहितः ।
कस्यचित्त्वथ विप्रस्य भार्ये हि द्वे बभूवतुः ।
तयोरेका धर्मकामा देवानुद्दिश्य भक्तितः ।
भर्तारमवमत्यैव देवतासु समाहिता ।
चकार विपुलं धर्मं पूजनार्चनयान्वितम् ।
अपरा धर्मकामा च पतिमुद्दिश्य शोभना ।
भर्तारं दैवतं कृत्वा चकार किल तत्प्रियम् ।
एवं संवर्तमाने तु युगपन्मरणेऽध्वनि ।
गते किल महादेव तत्रैका या पतिव्रता ।
देवप्रियायां तिष्ठन्त्यां पुण्यलोकं जगाम सा ।
देवप्रिया च तिष्ठन्ती विललाप सुदुःखिता ।
तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।
मा शोचीस्त्वं निवर्तस्व न लोकाः सन्ति ते शुभे ।
स्वधर्मविमुखासि त्वं तस्माल्लोका न सन्ति ते ।
दैवतं हि पतिर्नार्याः स्थापितं सर्वदैवतैः ।
अवमत्य शुभे तं त्वं कथं लोकान्गमिष्यसि ।
मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।
पतिमत्या स्त्रिया कार्यो धर्मः पत्यर्पितस्त्विति ।
तस्मात्त्वं हि निवर्तस्व कुरु पत्याश्रितं हितम् ।
तदा गन्तासि लोकांस्तान्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।

the post. half). — T_1 om. line 4486. — (L. 4487) T_3 सुगंधा (for सुशुद्धा). T_1 transp. कन्या and सा. — (L. 4488) M_4 कन्याः (for कन्यां). T_1 transp. माता and भ्राता. — (L. 4489) D_{10} T G चैव (for चेति). G_2 प्रदातुं (for दातुं प्र-). — (L. 4490) $G_{1.3.4}$ विवाहश्. T_2 विहारार्थं विवाहार्थं (for the prior half). — (L. 4491) D_{10} T G M_4 इतरेतरकाम्यया (for the post. half). — (L. 4493) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सु- (for सं-). T_1 दातारस्तु विमृश्यैव (for the prior half). — (L. 4495) D_{10} T_1 G $M_{2.4}$ -कारणं (for -क°). T_1 प्राहुः (for चाहुः). — (L. 4496) T_1 यथा (for यदा). D_{10} T G तस्माद् (for तस्मै). — T_1 om. lines 4497–4499. — (L. 4497) D_{10} T_2 G विलज्जया; T_3 विलोक्य या (for विवर्ज्य च). — (L. 4498) $G_{1.2}$ [अ]प्यनुकूला; $G_{3.4}$ अनु° (for ह्यनु°). — (L. 4500) T_1 प्रतिश्रयं (for पतिप्रियम्). D_{10} T_2 G न कुर्यात्पत्यु(T_2 °र्द्भर्तु)रप्रियं (for the post. half). — (L. 4501) T_1 भर्ता च (for वै भर्ता). — (L. 4502) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ तथैव; T_1 G_1 $M_{3.4}$ तदेव (for तदैव). T_1 सदैव (for तथैव). —(L. 4503) T_3 -व्रतार्थं (for -व्रतात्वं). D_{10} T_3 G सनातनं (for समासतः). — (L. 4504) $G_{1.3}$ पतिर्भवेत् (by transp.). — T_1 om. line 4505. — (L. 4505) D_{10} -समाचार; T_3 G -समाचारा (for -समाचारे). — (L. 4506) T_1 G_4 या तु; $G_{1.3}$ सानु- (for यानु-). — (L. 4507) T_1 पतिस् (for भवेत्). G_4 [ए]व (for [अ]व-). — (L. 4508) D_{10} T_2 G_4 M_3 कारणं; T_3 कारणाद् (for कारणे). T_1 G_{1-3} एतस्मात्कारणादेव (for the prior half). T_1 पत्नीति; G_1 पुराणी (for पौ°). T_1 श्रुतौ (for श्रुतिः). — (L. 4509) D_{10} T G M_1 समासतः (for °हितः). — (L. 4510) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{2.4}$ द्वे हि (by transp.); T_2 द्वे तु. — (L. 4513) D_{10} पूजयानार्चयान्वितं; T_1 देवतार्चनतत्परा; $T_{2.3}$ G M_{1-3} पूजयार्चनयान्वितं (for the post. half). — (L. 4515) T_1 सुमहत् (for किल तत्). — (L. 4516) T $G_{1.3}$ वि-; $G_{2.4}$ हि (for सं-). — (L. 4517) T_2 [अ]थ (for या). — (L. 4518) D_{10} T_3 -प्रियां च (for -प्रियायां). D_{10} पुण्यलोकान्. G_2 ह (for सा). — M_4 om. lines 4519–4522. — (L. 4521) T G_4 शुचस्त्वं; $G_{1.3}$ शुचः सन् (sic) (for शोचीस्त्वं). — (L. 4522) D_{10} $T_{2.3}$ G सा (for [अ]सि). — (L. 4523) D_{10} T_3 G_3 देवता (for दैवतं). D_{10} T_3 G_2 स्थापिता (for °तं). T_3 G_1 -देवतैः; $G_{3.4}$ -दैवतं (for -दैवतैः). — (L. 4524) T_1 अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). — (L. 4525) $M_{1.2}$ पुरारोहे (for वरा°). G_3 जानीषे स च दैवतं (for the post.

नान्यथा शक्यते प्राप्तुं पत्नीनां लोक उत्तमः ।
यमेनैवंविधं चोक्त्वा निवृत्य पुनरेव सा ।
बभूव पतिमालम्ब्य पतिप्रियपरायणा ।
एवमेतन्महादेव दैवतं हि पतिः स्त्रियः ।
तस्मात्पतिपरा भूत्वा पतिं परिचरेदिति ।

Colophon.

उमा ।

पतिमत्या दिवारात्रं वृत्तान्तः श्रूयतां शुभः ।
पत्युः पूर्वं समुत्थाय प्रातःकर्म समादिशेत् ।
पत्युर्भावं विदित्वा तु पश्चात्संबोधयेत्पतिम् ।
ततः पौर्वाह्णिकं कार्यं स्वयं कुर्याद्यथाविधि ।
निवेद्य च तथाहारं यथा संपद्यतामिति ।
तथैव कुर्यात्तत्सर्वं यथा पत्युः प्रियं भवेत् ।
यथा पत्युस्तथा भर्तुर्गुरूणां प्रतिपद्यते ।
शुश्रूषापोषणविधौ पतिप्रियचिकीर्षया ।
भर्तुर्निष्क्रमणे कार्यं संस्मरेदप्रमादतः ।
आगतं तु पतिं दृष्ट्वा सहसा परिचारकैः ।
स्वयं कुर्वीत संप्रीत्या कायश्रमहरं परम् ।
पाद्यासनाभ्यां शयनैर्वाक्यैश्च हृदयप्रियैः ।
अतिथीनामागमने प्रीतियुक्ता सदा भवेत् ।
कर्मणा वचनेनापि तोषयेदतिथीन्सदा ।
मङ्गल्यं गृहशौचं च सर्वोपकरणानि च ।
सर्वकालमवेक्षेत कारयन्ती च कुर्वती ।
धर्मकार्ये तु संप्राप्ते तद्धर्मपरा भवेत् ।
अर्थकार्ये पुनर्भर्तुः प्रमादालस्यवर्जिता ।
सा यत्नं परमं कुर्यात्तस्य साहाय्यकारणात् ।
युगंधरा भवेत्साध्वी पत्युर्धर्मार्थयोः सदा ।
विहारकाले वै भर्तुर्ज्ञात्वा भावं हृदि स्थितम् ।
अलंकृत्य यथायोगं हावभावसमन्विता ।
वाक्यैर्मधुरसंयुक्तैः स्मयन्ती तोषयेत्पतिम् ।
येन येन यथा तुष्येत्तथा सा तोषयेत्पतिम् ।
कठोराणि न वाच्यानि अन्यदा प्रमदान्तरे ।
यस्यां कामी भवेद्भर्ता तस्याः प्रीतिकरा भवेत् ।
अप्रमादं पुरस्कृत्य मनसा जोषयेत्पतिम् ।
अनन्तरं तथान्येषां भोजनावेक्षणं चरेत् ।
दासीदासबलीवर्दांश्चण्डालांश्च शुनस्तथा ।
अनाथान्कृपणांश्चैव भिक्षुकांश्च तथैव च ।
पूजयेद्बलिभैक्षेण पत्युर्धर्मविवृद्धये ।
कुपितं वार्थहीनं वा श्रान्तं वोपचरेत्पतिम् ।
यथा स तुष्टः स्वस्थश्च भवेत्संतोषयेत्पतिम् ।
तथा कुटुम्बचिन्तायां विवादे चार्थसंशये ।
आहूता च सहायार्थं तदा प्रियहितं वदेत् ।

half). — (L. 4526) D_{10} T_3 $G_{1,2}$ प्रत्यर्पणस्; T_1 आत्मार्पणस्; $G_{3,4}$ पत्यर्पणस्; M_4 प्रत्यर्पणं (for पत्यर्पितस्). —(L. 4527) M_1 तदा (for हितम्). —(L. 4528) T_3 G_2 पतिव्रता (for °ताः). $G_{1,3,4}$ यानुगच्छेत्पतिव्रता (for the post. half). —(L. 4529) T_1 अन्यथा (for ना°). D_{10} T G M_4 पतीनां लोकमुत्तमं (for the post. half). — (L. 4530) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 चोक्ता (for चोक्त्वा). T_1 एवंविधं यमेनोक्ता (for the prior half). D_{10} T_3 G निवृत्ता (for °त्य). — (L. 4531) T_1 -व्रत- (for -प्रिय-). — (L. 4532) D_{10} T G M_4 स्त्रियाः पतिः (for पतिः स्त्रियः). — (L. 4533) G_4 पतिप्रिया (for °परा). D_{10} T G M_4 पतीनुपचरेदिति (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2,3}$ उमामहेश्वरसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यं; G_2 पातिव्रत्यमाहात्म्यं; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे पातिव्रत्यप्रशंसनं; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 232; T_1 M_4 224; $G_{1,3}$ M_1 226; $M_{2,3}$ 227. — T_1 om. lines 4534–4706. — (L. 4534) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 वृत्तांतं श्रूयतां शुभं (D_{10} कथां) (for the post. half). —(L. 4536) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तु तं (for पतिम्). — (L. 4537) D_{10} $T_{2,3}$ G नित्यं (for ततः). — (L. 4538) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 संपाद्यतान् (for संप°). — (L. 4539) D_{10} G_2 पत्युः प्रियतमं भवेत् (for the post. half). — (L. 4540) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 यथा भर्ता तथा नारी (for the prior half). G_2 गुरूणां प्रतिपद्यतां (for the post. half). — (L. 4543) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 सहसा परिचारणं (for the post. half). — (L. 4544) G_2 संप्रेत्य (for संप्रीत्या). — (L. 4546) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 आगमेन (for °मने). — (L. 4548) D_{10} G_2 मंगळं; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 मंगलं (for मङ्गल्यं). — (L. 4550) D_{10} -कार्यं (for -कार्ये). — (L. 4552) D_{10} G_3 अपरं (for परमं). — (L. 4553) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 भर्तुः (for साध्वी). Kumbh. ed. धुरंधरा भवेद्भर्तुः (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 साध्वी (for पत्युर्). —(L. 4555) D_{10} Madras ed. उपहार(D_{10} अपहास)समन्वितं; $T_{2,3}$ G M_4 मंदहाससमन्वितं (for the post. half). — D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 om. (hapl.) line 4557. G_2 om. (hapl.) lines 4557–4565. — (L. 4558) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 अन्यथा (for °दा). — (L. 4559) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 प्रीतिकरी (for °करा). — (L. 4560) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 तोषयेत् (for जो°). — (L. 4561) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ अथ (for तथा). — (L. 4562) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 चंडालं (for चण्डालांश्). — (L. 4564) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 पत्युर्धर्मं विवर्धयेत् (for the post.

अप्रियं वा हितं ब्रूयात्तस्य कामार्थकाङ्क्षया ।
एकान्तचर्याकथनं कलहं वर्जयेत्परैः ।
बहिरालोकनं चैव मोहं व्रीडां च पैशुनम् ।
बहाशित्वं दिवास्वप्नमेवमादीनि वर्जयेत् ।
रहस्येकासनं साध्वी न कुर्यादात्मजैरपि ।
यद्यद्द्यान्निधत्स्वेति न्यासवत्परिपालयेत् ।
विस्मृतं वा पतिद्रव्यं प्रतिदद्यात्स्वशौचतः ।
यत्किंचित्पतिना दत्तं तल्लब्ध्वा सुमुखी भवेत् ।
अतियाच्ञामतीर्ष्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ।
बालवद्वृद्धवन्नार्याः सदैवातुरवत्पतिः ।
भार्यया व्रतमित्येव भर्तव्यः सततं विभो ।
एतत्पतिव्रतावृत्तमुक्तं देव समासतः ।
न च भोगे न चैश्वर्ये न धने न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारीणां पतिव्रता ।
पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
नान्यां गतिमहं पश्ये प्रमदानां यथा पतिः ।
जातिष्वपि च वै स्त्रीत्वं विशिष्टमिति मे मतिः ।
कायक्लेशेन महता पुरुषः प्राप्नुयात्फलम् ।
तत्सर्वं लभते नारी सेवन्तीन्द्रियगोचरान् ।
यथासुखं पतिमती सर्वं पत्यनुकूलतः ।
ईदृशं धर्मसौकर्यं पश्यध्वं प्रमदाः प्रति ।
एतद्विस्मृत्य वर्तन्ते कुस्त्रियः पापमोहिताः ।
तपश्चर्या च दानं च पत्यौ तस्याः समर्पितौ ।
रूपं कुलं यशः स्वर्गः सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
एवंवृत्तसमाचारा स्ववृत्तेनैव शोभना ।
पतिना च समं गच्छेत्पुण्यलोकान्स्वकर्मणा ।
वृद्धो विरूपो बीभत्सुर्धनवान्निर्धनोऽपि वा ।
एवंभूतोऽपि भर्ता वै स्त्रीणां भूषणमुत्तमम् ।
आढ्यं वा रूपयुक्तं वा विरूपं धनवर्जितम् ।
या पतिं तोषयेत्साध्वी सा नारीणां पतिव्रता ।
दरिद्रांश्च विरूपांश्च प्रमूढान्कुष्ठसंयुतान् ।
एवंविधान्पतीन्देव तोषयित्वा पतिव्रता ।
उपर्युपरि ताँल्लोकान्पत्यैव सह गच्छति ।
एवं प्रवर्तमानायाः पतिः पूर्वं म्रियेत चेत् ।
तदानुमरणं गच्छेत्पुनर्धर्मं चरेत वा ।
एतदेवं मया प्रोक्तं स्त्रीणां धर्माश्रितं हितम् ।

Colophon.

उमा ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं स्त्रियस्तु बहुधा स्मृताः ।
देवतानागगन्धर्वमनुष्या इति नैकधा ।

half). — (L. 4566) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 तथा (for भवेत्). — (L. 4567) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यथा (for तथा). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -संचये (for -संशये). Kumbh. ed. विवादे वार्थसंचये (for the post. half). — (L. 4568) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 तत्सहायार्थं (for च स°). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तथा (for तदा). — (L. 4569) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 च (for वा). D_{10} $T_{2.3}$ G धर्मार्थ- (for कामार्थ-). — (L. 4571) G_2 व्रीळां (for व्रीडां). — (L. 4572) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एवमादि वि- (for °दीनि). — (L. 4574) D_{10} न (for यद्). — (L. 4575) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [अ]पि यद् (for पति-). — (L. 4576) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लब्ध्वा तेन (D_{10} तत्सा) सुखी भवेत् (for the post. half). — (L. 4577) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अतीवाशाम् (for अतियाच्ञाम्). — (L. 4578) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भार्या (for नार्याः). $T_{2.3}$ [अ]नुचरेत् (for [आ]तुरवत्). — (L. 4579) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भार्याया (for भार्यया). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कर्तव्यः (for भर्तव्यः). — (L. 4581) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 न सुखे न धने तथा (for the post. half). — (L. 4582) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तथा भर्तुः (for यथा पत्यौ). — (L. 4584) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 नान्यं (for नान्यां). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमदाया (for °नां). — (L. 4585) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मे (for वै). D_{10} G_2 विशिष्टं मे मतिः प्रभो (for the post. half). — (L. 4587) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सुखेन पतिपूजया (for the post. half). — (L. 4589) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -साकल्यं (for -सौकर्यं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पश्य त्वं प्रमदां प्रति (G_2 सती) (for the post. half). — (L. 4590) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एताद्विस(्G_2 °भ)ज्य पच्यंते (for the prior half). G_2 स्त्रियः पापविमोहिताः (for the post. half). — (L. 4591) G_2 तपश्चर्यं (for °श्चर्या). $T_{2.3}$ G M_4 समर्पितं (for °र्पितौ). D_{10} पत्यौ तस्याः समर्पितं (for the post. half). — (L. 4592) D_{10} $T_{2.3}$ G तेजः (for स्वर्गः). $G_{1.3.4}$ अस्मिन् (for त°). — (L. 4593) Kumbh. ed. शोभनाः (for °ना). — (L. 4594) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 स्वभर्त्रा (for पतिना). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सु- (for स्व-). — (L. 4595) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 बीभत्सो (for °त्सुर्). G_2 वृद्धान्विरूपान्बीभत्सान् (for the prior half). G_2 om. from the post. half up to the prior half of line 4599. — (L. 4596) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 transp. भर्ता and वै. — (L. 4598) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 सा पत्नीनां विशिष्यते (for the post. half). — (L. 4599) G_2 अधनान् (for प्रमूढान्). — For lines 4600–4601, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst.:

पतीनुपचरेल्लोकानक्षयान्प्रतिपद्यते ।

— D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. (hapl.) from the post. half of line 4604 up to the prior half of line 4605. — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षणं. — *Adhy. no.* : M_1 227 ; $M_{2.3}$ 228. — (L. 4606) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 Madras

सौम्यशीलाः शुभाचाराः सर्वास्ताः संभवन्ति हि ।
अथाशुभं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां वृत्तं महेश्वर ।
आसुर्यश्चैव पैशाच्यो राक्षस्यश्च भवन्ति याः ।
तासां वृत्तमशेषेण श्रूयतां लोककारणात् ।
न्यायतो वान्यथा प्रोक्ता भावदोषसमन्विताः ।
भर्तॄनपचरन्त्येव रागद्वेषबलात्कृताः ।
स्वधर्मविमुखा भूत्वा प्रदुष्यन्ति यतस्ततः ।
प्रवृद्धविषया नित्यं प्रतिकूलं वदन्ति च ।
अर्थान्विनाशयन्त्येव न गृह्णन्ति हितं क्वचित् ।
स्वबुद्धिनिरता भूत्वा जीवन्ति च यथा तथा ।
गुणवत्यः क्वचिद्भूत्वा पतिधर्मपरा इव ।
पुनर्भवन्ति पापिष्ठा विषमं वृत्तमाश्रिताः ।
अनवस्थितमर्यादा बहुवेषा व्ययप्रियाः ।
असंतुष्टाश्च लुब्धाश्च ईर्ष्याक्रोधयुता भृशम् ।
भोगप्रिया हितद्वेष्याः कामभोगपरायणाः ।
पतीन्परिभवन्त्येव प्रतिकूलपरायणाः ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा गुरूणां प्रतिलोमकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा आसुरं भावमाश्रिताः ।
अपराः पापकारिण्यः सततं कलहप्रियाः ।
परुषा रूक्षवचना निर्घृणा निरपत्रपाः ।
निःस्नेहाः कोपनाश्चैव भर्तृपुत्रस्वबन्धुषु ।
घोरा मांसप्रिया नित्यं हसन्ति च रुदन्ति च ।
पतीन्व्यभिचरन्त्येवमुन्मार्गेण यथा तथा ।
बन्धुभिर्भर्त्सिता भूत्वा गृहकार्याणि कुर्वते ।
अथ वा भर्त्सिता देव नीचवृत्ताः स्वबन्धुषु ।
तथैवात्मवधं घोरं व्यवस्येयुर्न संशयः ।
निर्दया निरनुक्रोशाः कुटुम्बार्थविलोपनाः ।
धर्मार्थरहिता घोराः सततं कुर्वते क्रियाः ।
अनर्थनिपुणाः पापाः परप्राणेषु निर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियः पैशाच्यमाश्रिताः ।
अपरा मोहसंयुक्ता निर्लज्जा रोदनप्रियाः ।
अशुद्धा मलदिग्धाङ्गाः पानमांसरता भृशम् ।
वदन्त्यनृतवाक्यानि हसन्ति विलपन्ति च ।
दुष्प्रसादा महाक्रोधाः स्वप्नशीला निरन्तरम् ।
तामस्यो नष्टतत्त्वार्था मन्दशीला महोदराः ।
भुञ्जन्ति विविधं सिद्धं भोजनं तीव्रसंभ्रमाः ।
गुणरूपवयोयुक्तं पतिं कामुकमुत्तमम् ।
हित्वान्यानेव गच्छन्ति सर्वथा भृशपापिकाः ।
निर्लज्जा धर्मसंदिग्धाः प्रतिकूलाः समन्ततः ।
एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियो राक्षस्यमाश्रिताः ।
एवंविधानां सर्वासां न परत्रेह वा सुखम् ।
एतासामेव कुस्त्रीणां मृतानां च महेश्वर ।
असंशयं चिरं कालं नरके वास इष्यते ।
नरकाद्धि विमुक्तानां कथंचित्कालपर्ययात् ।
इष्यते जन्म मानुष्यं कष्टं तत्रापि भुञ्जते ।
तासां दुष्कृतसंयोगाद्दुःखं जन्मान्तरेष्वपि ।
दरिद्राः क्लेशभूयिष्ठा विरूपाः कुत्सिताः परैः ।
विधवा दुर्भगा वापि लभन्ते दुःखमीदृशम् ।
शतवर्षसहस्रान्तमात्मानं व्यभिचारिणी ।
नयेज्जारं च निरयं पतिं पापेन योजयेत् ।

---

ed. देवदानवगंधर्वा (Madras ed. °र्व-) (for the prior half). — G2 om. lines 4608–4611. — (L. 4608) D10 T2.3 G1.3.4 M4 यथाशुभं (D10 °द्धं) (for अथाशुभं). D10 T2.3 G1.3.4 M4 धर्मं (for वृत्तं). — (L. 4609) D10 T2.3 G1.3.4 M4 हि (for याः). — (L. 4612) D10 T2.3 G उपचरंति (for अप°). — (L. 4615) Kumbh. ed. [ए]वं (for [ए]व). — D10 om. (hapl.?) line 4619. — (L. 4619) T2.3 G M4 व्यवस्थिताः (for व्ययप्रियाः). — (L. 4620) G2 -दोषयुता (for -क्रोध°). — D10 T2.3 G M4 om. (hapl.) line 4622. — (L. 4624) T2.3 G1.3.4 M4 एवंवृत्तसमाचारा ((for the prior half). D10 T2.3 G M4 त्वासुरं (for आ°). — (L. 4625) D10 T2.3 G M4 अपकारपरा नित्यं (for the prior half). — (L. 4627) D10 T2.3 G M4 क्रोधनाश्च (for कोप°). — (L. 4629) D10 व्यतिचरन्ति; G2 अभि° (for व्यभि°). T2.3 G1.3.4 M4 [ए]व (for [ए]वम्). D10 T2.3 G M4 दुर्मार्गेण (for उन्मा°). — (L. 4631) D10 T2.3 G M4 निवृत्ताः स्वेषु कर्मसु (for the post. half). — (L. 4632) D10 G2 -भवं (for -वधं). — (L. 4633) D10 T2.3 G M4 -विलोपकाः (for °पनाः). — (L. 4635) D10 T2.3 G अनर्थे (for °र्थ-). — (L. 4638) D10 G2 -दिग्धांग्यः (for -दिग्धाङ्गाः). — (L. 4642) D10 T2.3 G M4 भुंजते (for भुञ्जन्ति). G2 सिद्धि (for सिद्धं). — (L. 4643) T2.3 G1.3.4 M4 कामिनम् (for कामुकम्). — (L. 4644) D10 T2.3 G M4 [अ]न्यैनेव (for [अ]न्यानेव). D10 T2.3 G M4 -तापिताः (for -पापिकाः). — (L. 4645) G2 सर्व- (for धर्म-). — (L. 4646) D10 T2.3 G1.3.4 M4 एवंरूप- (for °युक्त-). D10 T2.3 G M4 राक्षसम् (for °स्यम्). — (L. 4647) G1.3.4 महा- (for [इ]ह वा). — D10 T2.3 G M4 om. lines 4648–4649. — (L. 4650) D10 T2.3 G M4 विप्र- (for हि वि-). D10 T2.3 G M4 मानुष्यं दुर्लभं भवेत् (for the post. half). — For line 4651, D10 T2.3 G M4 subst.:

कष्टं तत्रापि भुञ्जन्ते स्वकृतं दुःखजं बहु ।

[D10 G2 दृष्टं (for कष्टं).]

एतद्यदि तु विज्ञाय पुनश्चेद्धितमात्मनः ।
कुर्युर्भर्तारमाश्रित्य तथा धर्ममवाप्नुयुः ।
अभिसंयान्ति ता लोकान्पुण्यान्परमशोभनान् ।
अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्तमानाश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलताम् ।
भर्त्रानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहादपहास्या भवन्ति ताः ।
आदिप्रभृति कुस्त्रीणां तथानुमरणं वृथा ।
आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्रानुमरणं गता ।
एवं मृताया वै लोकानहं पश्यामि चक्षुषा ।
स्पृहणीयान्सुरगणैर्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।
अथ वा भर्तरि मृते वैधव्यं धर्ममाश्रिता ।
मृतं च पतिमुद्दिश्य कुर्याच्चैवंविधं तपः ।
एवं गच्छति सा नारी पतीनां लोकमुत्तमम् ।
रमणीयमनिर्देश्यं दुष्प्रापं देवमानुषैः ।
प्राप्नुयात्तादृशं लोकं केवलं या पतिव्रता ।
इति ते कथितं देव स्त्रीणां धर्ममनुत्तमम् ।
तवैव प्रियकामिन्या यन्मयोक्तं तवाग्रतः ।
चापल्यान्मम देवेश तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।

नारदः ।

एवं वदन्तीं रुद्राणीं लज्जाभावसमन्विताम् ।
तोषयामास देवेशो वाचा संपूजयन्प्रियाम् ।
ऋषयो देवगन्धर्वाः सासुराः साप्सरोगणाः ।
दैवतप्रमदाश्चापि देवनद्यश्च संगताः ।
प्रणम्य शिरसा देवीं स्तुतिभिश्चापि तुष्टुवुः ।
पूजयामासुरपरे देवदेवं मुदा युताः ।
अपरे विस्मयाविष्टास्तमर्थमभिचिन्त्य वै ।
संप्रहृष्टमनाः शर्वः संवादं चिन्तयन्मुहुः ।
तत्र तस्मिन्क्षणे देवीं देवो वचनमब्रवीत् ।
शृणु कल्याणि मद्वाक्यं यदिदं तु त्वया मया ।
कृतं संवादमभवत्तत्रिलोकं गमिष्यति ।
पुण्यं पवित्रमाख्यानं भविता तत्र संशयः ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्संवादं त्वावयोः प्रिये ।
शुचिर्भूत्वा नरान्युक्तान्स यज्ञफलमाप्नुयात् ।
ये त्वेनं शृणुयुर्नित्यं धर्म्यं तद्गतमानसाः ।
श्रवणादेव तेषां तु महद्धर्मफलं भवेत् ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि यः कश्चिन्नित्यमाह्निकम् ।
स भवेन्मत्प्रियो देवि तं स्मरामि दिने दिने ।
य इमं पठते नित्यं संवादं चावयोः शुभम् ।

— D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4652. — (L. 4655) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -सहस्राणि निरयं (for °न्तमात्मानं). — For line 4656, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst.:

व्रजेत्पतिं च पापेन संयोज्य स्वकुलं तथा ।

— (L. 4657) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एतद्विज्ञाय पतितं (D_{10} G_2 यदि तु) (for the prior half). — (L. 4658) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्याद् (for कुर्युर्). D_{10} $T_{2.3}$ G अवाप्नुयात् (for °प्नुयुः). — (L. 4659) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अतिसंयांति ताँल्लोकान् (for the prior half). — (L. 4661) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -कूलनः (for °ताम्). — (L. 4662) G_2 तथाविधिं (for °विधाः). — (L. 4663) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 लोभाद् (for मोहाद्). — (L. 4665) D_{10} G_2 सा (for या). $T_{2.3}$ G M_4 पत्युः (for भर्तुः). — (L. 4666) D_{10} प्रीता; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 पूता (for तत्र). G_2 ऊर्ध्वंगतिश्च सा पूता (for the prior half). — (L. 4668) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यान्ग(D_{10} स्याद्ग)च्छति पतिव्रता (for the post. half). — After line 4669, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 Kumbh. ed. ins.:

तूष्णीं भौमजले नित्यमञ्जलिस्नानमुत्तमम् ।
[Kumbh. ed. भौमं (for भौम-).]

— (L. 4670) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 व्रतं (for मृतं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्युश्चैन विधिं ततः (for the post. half). — (L. 4671) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पतिलोकमनुत्तमं (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) lines 4672–4674. — (L. 4675) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भवतः (for तवैव). — (L. 4678) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रशशंस च देवेशो वाचा संजनयन्प्रियं. — (L. 4679) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमदाश्च सहस्रशः (for the post. half). — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4680. — (L. 4681) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]भि- (for [अ]पि). — D_{10} G_2 om. lines 4682–4683. $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om. line 4683. — For lines 4684–4685, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst.:

संवादं चिन्तयन्त्यन्ये श्रद्दधानाः सुचेतसः ।
ततस्तु देवदेवेशो देवीं वचनमब्रवीत् ।

— Before line 4686, $G_{1.3.4}$ ins. महेश्वरः. — (L. 4686) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 संवादोयं मया तव (for the post. half). — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4687. — (L. 4688) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ख्यातं (G_2 °तिं) च (for आख्यानं). $T_{2.3}$ नात्र (for तत्र). — (L. 4689) D_{10} $T_{2.3}$ G इमं (for इदं). — (L. 4690) G_2 विप्रान् (for युक्तान्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 स तैः स्वर्गं व्रजेत्सुखं; G_2 युक्तान्स्वैः स्वर्गतिं व्रजेत् (for the post. half). — (L. 4691) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यस्त्वेनं शृणुयान्नित्यं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4695. — (L. 4695) D_{10} प्रियं (for शुभम्). — (L. 4696) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लभते

कीर्तिमायुष्यमारोग्यं परत्रेह स विन्दति ।
नारदः ।
श्रुत्वा चेमं प्रयोक्ता तु कथं स न भवेन्महान् ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवीं देवं वयं तत्र नापश्याम प्रभावतः ।
एवं पुरा मयाश्चर्यं दृष्टं हैमवते वने ।
चरता तीर्थयात्रार्थं पुरा केशिनिषूदन ।
तदद्य कथितं सर्वं तव केशव शृण्वतः ।
भीष्मः ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्नारदो विरराम ह ।
तदद्य निखिलेनैव कथितं ते युधिष्ठिर ।
वैशंपायनः ।
धर्मराजस्तु तच्छ्रुत्वा भ्रातृभिर्मुदितोऽभवत् ।
तत्सर्वं निखिलं प्रोक्तं तवेह जनमेजय ।

Colophon.

16

After 13. 134, V_1 B Dn $D_{1, 2, 4-9}$ ins. :

ऋषयः ।
पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर ।
महेश्वरः ।
पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।
कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ।
दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।
ब्रह्मा तस्योदरशयस्तथाहं च शिरोभवः ।
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ।
ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः ।
पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ।
सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः ।
संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।
स देवरिपुजित्साक्षाद्देवनाथः परंतपः ।
सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ।
परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ।
न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ।
न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः ।
भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ।
नायकः सर्वदेवानां सर्वभूतनमस्कृतः ।
एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ।
ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ।
सर्वाः सुखस्थिताश्चैव शरीरे तस्य देवताः ।
स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ।
शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ।

स गतिं परां (for the post. half). — D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 om. line 4697 (with the ref.). — (L. 4704) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 तदद्य निखिलं सर्वं (for the prior half). — Colophon om. in T_1. — *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षणं; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ 233 ; $G_{1, 3}$ 227 ; M_1 228 ; $M_{2, 3}$ 229 ; M_4 225 .

16

Before the ref., V_1 $B_{1, 4}$ ins. :

भीष्म उवाच ।
महेश्वरवचः श्रुत्वा ऋषयो विस्मयान्विताः ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं द्रष्टुं समुपचक्रमुः ।

[(L. 2) V_1 प्रष्टुं (for द्रष्टुं).]

— (L. 1) D_4 -लोके ; D_5 -देव- (for -लोक-). — (L. 2) V_1 $B_{2, 3}$ $Dn_{1, n3}$ $D_{1, 2, 4-7, 9, 10}$ इच्छामि (for °म). — After line 2, D_{4-9} ins. :

त्वमेव तस्य जानीषे पदान्यहिरहेरिव ।
गुणान्गुणवतां मुख्य स वा तव विशेषतः ।

[(L. 2) D_5 गुणानगुणतां मुख्य (for the prior half). D_8 च ते च (for वा तव).]

—B_3 महेशः ; $D_{2, 4-9}$ ईश्वरः (for महेश्वरः). — (L. 3) B_2 D_{4-9} परः (for वरः). B_2 पुरुषः शाश्वतो हरिः (for the post. half). — $D_{1, 2}$ om. line 5 . — (L. 6) V_1 B -यूथपः (for -पूजितः). — (L. 7) V_1 B Dn -भवस्तस्य (for -शयस्तथा). $D_{4, 5}$ transp. अहं and च. $D_{6, 7, 9}$ शिरोद्भवः (for °भवः). — (L. 9) B_1 Dn_1 D_4 देव- (for देह-). $D_{1, 8, 9}$ तथा (for तस्य). — (L. 10) $D_{4, 8, 9}$ -गृहश्च यः ; D_{5-7} -गृहं च यः (for -गृहं च सः). — (L. 11) D_{4-9} अस्याः (for सोऽस्याः). — (L. 12) Dn_2 च जंगमः (for चरस्य च). — (L. 13) V_1 B Dn स हि देववरः साक्षाद् (for the prior half). — (L. 14) D_{4-9} -संसृष्टः (for -संश्लिष्टः). D_9 om. (hapl.) सर्वगः. — V_1 B Dn_3 ins. after line 14 : $Dn_{1, n2}$ D_5 after line 15 :

सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः ।
स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घातयिष्यति मानदः ।

— V_1 B Dn_3 om. line 15. Dn_2 reads lines 19-20 on marg. — (L. 19) D_1 -वर्जितं (for °ताः). — (L. 20) V_1 B D_2 -भूतानां (for -देवानां). $Dn_{1, n2}$ $D_{2, 4-9}$

उत्तमेन च शौचेन शीलेन च दमेन च ।
पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ।
आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ।
अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैश्चाद्भुतदर्शनैः ।
योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः ।
धीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ।
क्षमावाननहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।
श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ।
समाश्रितानामुपकृच्छत्रूणामपि धर्मवित् ।
मतिमान्नीतिसंपन्नो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंहिते ।
समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ।
अङ्गनामा मनोः पुत्रस्त्वन्तर्धामा ततः परः ।
अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्धामसुतो महान् ।
तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ।
दाक्षायिण्यास्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा ।
मनोश्च वंशज इडा सुद्युम्नश्च भविष्यति ।
बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ।
नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ।
यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ।
क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनीवान्भविष्यति ।
वृजिनीवतो हि भविता उषद्गुरपराजितः ।
उषद्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ।
तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ।
तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ।
यज्विनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ।
स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशाः ।
स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ।

-देव- (for -भूत-). — (L. 21) $D_{1.2}$ स तस्य ; D_5 य एतद् (for एतस्य). D_9 वा (for च). — $D_{2.4.6.7.9}$ om. (hapl.) line 22. — (L. 23) D_4 om. the post. half. — After line 23, $Dn_{1.}n_2$ D_5 ins. :

शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ।

— (L. 24) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_{6-9} सर्वाः सुखं संश्रि- (D_{6-9} °स्थि)ताश्च ; B_3 सर्वाश्च सुखसंयुक्ताः ; D_4 om. (for the prior half). — (L. 26) $D_{6.7.9}$ सर्पनागारिकध्वजः (for the post. half). — (L. 27) V_1 B Dn D_2 स शीलेन ; D_{4-9} स शौचेन. V_1 B Dn D_2 शौचेन (for शीलेन). Bom. ed. दमेन च शमेन च (for the post. half). — Dn_2 om. (hapl.) line 28. — (L. 28) $D_{5-7.9}$ [आ]र्जवेन (for वीर्येण). — (L. 29) $D_{4.6.7.9}$ आरोहणे ; D_8 °हण- (for °हेण). — (L. 31) V_1 B Dn D_2 अद्भुत- (for चा°). — (L. 32) $D_{1.2.4.6-9}$ योगमाया- (for °मायः). V_1 B Dn निरपायो (for °वद्यो). — (L. 33) V_1 B $Dn_{1.}n_2$ $D_{2.4}$ वीरो (for धीरो). B_3 -श्लाध्यो (for -श्लाघी). — (L. 34) V_1 B Dn क्षमावांश्च (for °वान्). $D_{8.9}$ ब्रह्मज्ञो (for °ण्यो). — (L. 36) $D_{4.5}$ भूतानां ; $D_{6.8.9}$ भीतानां ; D_7 om. (for दीनानां). — (L. 37) D_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 39. D_{5-9} -देव- (for -भूत-). — (L. 38) V_1 B Dn_3 उदकृच् ; $Dn_{1.}n_2$ वरदः ; D_{5-9} उदधिः (for उपकृच्). — (L. 39) V_1 B Dn D_{6-9} नीतिज्ञो ; D_2 विजयो (for मतिमान्). V_1 B Dn ब्रह्मवादी (for °चारी). D_7 यतेंद्रियः. — (L. 41) V_1 B Dn D_4 -संस्कृते (for -संहिते). — (L. 42) $D_{4.5.7}$ स चेत्पश्यति गोविंदो ; $D_{8.9}$ स चोत्पत्स्यति गो° (for the prior half). — (L. 43) V_1 B $Dn_{2.}n_3$ $D_{2.4-9}$ अंगो नाम (for अङ्गनामा). — After the prior half, V_1 Dn_3 ins. :

तस्य वेनोऽभवत्सुतः ।
पृथुस्तस्याभवत्पुत्रो-

B_1 Dn_1 अंतर्धामा (for त्वन्तर्धामा). D_{6-9} परं (for परः). V_1 B_{2-5} $Dn_{2.}n_3$ अंतर्धामा ततः परं (for the post. half). — (L. 44) $D_{4.6-9}$ बार्हिर्धामा (for हवि°). — (L. 45) V_1 B $Dn_{1.}n_2$ D_2 हविर्धाम्नः ; Dn_3 $D_{7.8}$ °धान- (for °धाम-). — (L. 46) D_2 तवात्मजाः (for दशा°). — (L. 47) B_4 $D_{7.8}$ प्रचेतसस्. — D_4 reads lines 48–49 after 51. — (L. 48) V_1 B_{1-3} Dn_3 दाक्षायण्यास्. $B_{4.5}$ दाक्षायण्यास्तदादित्यो (B_5 °दा दक्षो) (for the prior half). — (L. 49) D_2 इंद्रः ; some Mss. इला (for इडा). D_2 प्रद्युम्नश् (for सु°). — After line 49, D_6 reads line 53. — B_5 $D_{4.7-9}$ om. (hapl.) line 50 ; D_6 reads it after line 52. D_4 om. lines 52–53. $D_{7.9}$ om. (hapl.) lines 53. — (L. 54) The prior half hypermetric. V_1 B Dn च (for हि). D_{4-9} वृजिनीतश्च (D_{7-9} °स्य) भविता (for the prior half). $B_{3.5}$ $Dn_{1.}n_3$ D_2 उपंगुर् ; D_{4-9} रुपंगुर् (for उषद्गुर्). — (L. 55) B_3 उपंगोर् ; $D_{1.2}$ वृषद्गोर् ; D_{4-9} रुपंगोर् (for उषद्गोर्). — (L. 56) $D_{4.6-9}$ सिंहो (for शूरो). — V_1 om. line 57. — (L. 57) Dn_3 चारित्र्य- ; D_4 चरित्र- (for चा°). D_{6-9} गुरुचारित्रशालिनां (for the post. half). — (L. 58) V_1 B Dn यज्वनां (for यज्विनां).

वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुंदुभिम् ।
तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
राज्ञः सर्वांश्च रुद्धान्स मोक्षयिष्यति मानदः ।
जरासंधं च राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ।
पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ।
शूरसेनेषु संभूतो द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवत्सदा ।
तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ।
अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं वा पितामहम् ।
द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ।
दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ।
स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ।
यश्च तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।
धर्मविद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ।
धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ।
धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ।
ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ।
तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुंगवाः ।
वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयेत च ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ।
एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ।
आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ।
उभयेनानुरूपेण यजन्ते तमनुव्रताः ।
कर्मणा मनसा वाचा नमस्यः स द्विजैः सदा ।
यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ।
एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ।
तं दृष्ट्वा सर्वशो देवा दृष्टाः स्युर्मुनिसत्तमाः ।
महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ।
अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ।

D_4 यज्वनां मुनिशुद्धानां; D_{5-9} यज्विनां पुण्यकर्तॄणां (for the prior half). D_1 -संमतः; $D_{4.5.7-9}$ -सत्तमः (D_9 °माः) (for -संमते). — (L. 59) $D_{4.5}$ महाबलः (for °यशाः). — (L. 60) $D_{5.6.8.9}$ मानद. — $D_{4.7.9}$ om. (hapl.) lines 61–64. — (L. 61) B Dn $D_{1.2.6}$ वसुदेवम् (for °देव). V_1 [ऽ]तिवि- (for इति). D_8 ख्यातः (for ख्यातं). V_1 Dn_1. n_2 $D_{5.6}$ -दुंदुभिः (for °भिम्). — (L. 63) $D_{1\ 2}$ -भूयान् (for -भूतो). — D_6 om. line 64. — (L. 64) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn D_6 सुवद्धान्; B_1 सुवृद्धान्; B_3 om. (for च रुद्धान्). V_1 B Dn $D_{6.8}$ यादवः (for मानदः). — (L. 65) V_1 B Dn तु (for च). — (L. 66) $D_{4.6-9}$ -रत्नार्हो; D_5 -साहाय्ये (for -रत्नाढ्यो). — (L. 68) D_4 -सत्तम (for -पार्थिवः). — (L. 69) Dn_1. n_2 संभूत्वा; Bom. ed. भूत्वा स (for संभूतो). V_1 B Dn_3 शूरसंहननो भूत्वा (for the prior half). — (L. 70) V_1 B Dn_1. n_3 D_{4-9} नयवित्; Dn_2 तपोवत् (for नयवत्). D_5 तदा (for सदा). — (L. 71) Dn_1 भवद्भिः (for °न्तः). B_{2-5} $D_{4.5}$ शुभैः; D_1 धनैः (for वरैः). Dn_3 वाङ्मनोवर्धनैर्वरैः (for the post. half). — (L. 72) $D_{4.5.7.9}$ अर्चयंति (for °यन्तु). — (L. 73) $D_{5.8.9}$ प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). V_1 B Dn D_2 च (for वा). — B_5 om. lines 74–77. D_5 om. line 79. — (L. 79) D_{6-9} तु (for च). Bom. ed. मानवे (for °वो). — (L. 80) B_3 भविष्यति न संशयः (for the post. half). — (L. 81) Dn_2 धर्मवित् (for °भाक्). — (L. 82) D_1 सदा देवो (for स देवेशो). B_1 D_2 सदोच्यते; B_3 Dn_3 स उच्यते; $D_{4.5}$ सदोदितः; D_{7-9} °दितैः (for °द्यतैः). — (L. 83) Dn_2 $D_{5.7.8}$ विभो; D_2 सदा (for विभौ). — (L. 85) $D_{4.5.7.8}$ -कोटिं (for -कोटीः). — (L. 87) D_4 स्थिताः (for [अ]न्विताः). — After line 88, Bom. ed. ins.:

दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।

— (L. 89) V_1 B Dn D_3 मानयीत (for °येत). D_{4-9} सः (for च). — B_2 om. (hapl.) lines 90–91. — (L. 90) V_1 $B_{1.4.5}$ Dn अर्हि($B_{4.5}$ °र्हं)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). D_5 चाति-; D_7 चापि (for प्रति-). — (L. 92) D_{4-9} अर्हि(D_7 °र्हं)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). — (L. 93) D_{6-9} हि (for वै). $D_{4.5.7.9}$ स्मृतं (for व्रतम्). — D_6 om. (hapl.) lines 95–97. — (L. 96) V_1 B Dn $D_{1.2}$ अभयेन (for उभ°). V_1 B Dn $D_{2.4.6-9}$ युज्यंते (for यजन्ते). — (L. 97) V_1 B Dn transp. नमस्यः and स. — (L. 99) D_{4-9} द्विज- (for मुनि-). — (L. 100) V_1 B_{2-5} Dn D_9 देवं (for देवा). V_1 B Dn D_8 सुर-; $D_{4-7.9}$ द्विज-

उत्तमेन च शौचेन शीलेन च दमेन च ।
पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ।
आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ।
अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैश्चाद्भुतदर्शनैः ।
योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः ।
धीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ।
क्षमावाननहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।
श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ।
समाश्रितानामुपकृच्छत्रूणामपि धर्मवित् ।
मतिमान्नीतिसंपन्नो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंहिते ।
समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ।
अङ्गनामा मनोः पुत्रस्त्वन्तर्धामा ततः परः ।
अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्धामसुतो महान् ।
तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ।
दाक्षायिण्यास्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा ।
मनोश्च वंशज इडा सुद्युम्नश्च भविष्यति ।
बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ।
नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ।
यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ।
क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनीवान्भविष्यति ।
वृजिनीवतो हि भविता उषद्गुरपराजितः ।
उषद्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ।
तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ।
तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ।
यज्विनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ।
स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशाः ।
स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ।

-देव- (for -भूत-). — (L. 21) D1.2 स तस्य ; D5 य एतद् (for एतस्य). D9 वा (for च). — D2.4.6.7.9 om. (hapl.) line 22. — (L. 23) D4 om. the post. half. — After line 23, Dn1.n2 D5 ins. :

शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ।

—(L. 24) V1 B1.2.4.5 Dn D5–9 सर्वाः सुखं संश्रि- (D6–9 °स्थि)ताश्च ; B3 सर्वांश्च सुखसंयुक्ताः ; D4 om. (for the prior half). — (L. 26) D6.7.9 सर्पनागारिकध्वजः (for the post. half). —(L. 27) V1 B Dn D2 स शीलेन ; D4–9 स शौचेन. V1 B Dn D2 शौचेन (for शीलेन). Bom. ed. दमेन च शमेन च (for the post. half). — Dn2 om. (hapl.) line 28. —(L. 28) D5–7.9 [आ]र्जवेन (for वीर्येण). —(L. 29) D4.6.7.9 आरोहणे ; D8 °हण- (for °हेण). — (L. 31) V1 B Dn D2 अद्भुत- (for चा°). — (L. 32) D1.2.4.6–9 योगमाया- (for °मायः). V1 B Dn निरपायो (for °वद्यो). — (L. 33) V1 B Dn1.n2 D2.4 वीरो (for धीरो). B3 -श्लाघ्यो (for -श्लाघी). — (L. 34) V1 B Dn क्षमावांश्च (for °वान्). D8.9 ब्रह्मज्ञो (for °ण्यो). — (L. 36) D4.5 भूतानां ; D6.8.9 भीतानां ; D7 om. (for दीनानां). — (L. 37) D4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 39. D5–9 -देव- (for -भूत-). — (L. 38) V1 B Dn3 उदकृच् ; Dn1.n2 वरदः ; D6–9 उदधिः (for उपकृच्). — (L. 39) V1 B Dn D6–9 नीतिज्ञो ; D2 विजयो (for मतिमान्). V1 B Dn ब्रह्मवादी (for °चारी). D7 यतेंद्रियः. — (L. 41) V1 B Dn D4 -संस्कृते (for -संहिते). — (L. 42) D4.5.7 स चेत्पश्यति गोविंदो ; D8.9 स चोत्पत्स्यति गो° (for the prior half). — (L. 43) V1 B Dn2.n3 D2.4–9 अंगो नाम (for अङ्गनामा). — After the prior half, V1 Dn3 ins. :

तस्य वेनोऽभवत्सुतः ।
पृथुस्तस्याभवत्पुत्रो-

B1 Dn1 अंतर्धामा (for त्वन्तर्धामा). D6–9 परं (for परः). V1 B2–5 Dn2.n3 अंतर्धामा ततः परं (for the post. half). — (L. 44) D4.6–9 बार्हिर्धामा (for हवि°). — (L. 45) V1 B Dn1.n2 D2 हविर्धाम्नः ; Dn3 D7.8 °धान- (for °धाम-). — (L. 46) D2 तवात्मजाः (for दशा°). — (L. 47) B4 D7.8 प्रचेतसस्. — D4 reads lines 48–49 after 51. — (L. 48) V1 B1–3 Dn3 दाक्षायण्यास्. B4.5 दाक्षायण्यास्तदादित्यो (B5 °दा दक्षो) (for the prior half). — (L. 49) D2 इंद्रः ; some Mss. इला (for इडा). D2 प्रद्युम्नश् (for सु°). — After line 49, D6 reads line 53. — B5 D4.7–9 om. (hapl.) line 50 ; D6 reads it after line 52. D4 om. lines 52–53. D7.9 om. (hapl.) lines 53. — (L. 54) The prior half hypermetric. V1 B Dn च (for हि). D4–9 वृजिनीतश्च (D7–9 °स्य) भविता (for the prior half). B3.5 Dn1.n3 D2 उषंगुर् ; D4–9 रुषंगुर् (for उषद्गुर्). — (L. 55) B3 उषंगोर् ; D1.2 वृषद्गोर् ; D4–9 रुषंगोर् (for उषद्गोर्). — (L. 56) D4.6–9 सिंहो (for शूरो). — V1 om. line 57. — (L. 57) Dn3 चारित्र्य- ; D4 चरित्र- (for चा°). D6–9 गुरुचारित्रशालिनां (for the post. half). — (L. 58) V1 B Dn यज्वनां (for यज्विनां).

वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुंदुभिम् ।
तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
राज्ञः सर्वांश्च रुद्धान्स मोक्षयिष्यति मानदः ।
जरासंधं च राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ।
पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ।
शूरसेनेषु संभूतो द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवत्सदा ।
तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ।
अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं वा पितामहम् ।
द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ।
दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ।
स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ।
यश्च तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।
धर्मविद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ।
धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ।
धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ।
ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ।
तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुंगवाः ।
वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयेत च ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ।
एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ।
आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ।
उभयेनानुरूपेण यजन्ते तमनुव्रताः ।
कर्मणा मनसा वाचा नमस्यः स द्विजैः सदा ।
यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ।
एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ।
तं दृष्ट्वा सर्वशो देवा दृष्टाः स्युर्मुनिसत्तमाः ।
महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ।
अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ।

D4 यज्वनां मुनिशुद्धानां; D6–9 यज्विनां पुण्यकर्तॄणां (for the prior half). D1 -संमतः; D4.5.7–9 -सत्तमः (D9 °माः) (for -संमते). — (L. 59) D4.5 महाबलः (for °यशाः). — (L. 60) D5.6.8.9 मानद. — D4.7.9 om. (hapl.) lines 61–64. — (L. 61) B Dn D1.2.6 वसुदेवम् (for °देव). V1 [ऽ]तिवि- (for इति). D8 ख्यातः (for ख्यातं). V1 Dn1.n2 D5.6 -दुंदुभिः (for °भिम्). — (L. 63) D1 2 -भूयान् (for -भूतो). — D5 om. line 64. — (L. 64) V1 B2.4.5 Dn D6 सुबद्धान्; B1 सुवृद्धान्; B8 om. (for च रुद्धान्). V1 B Dn D6.8 यादवः (for मानदः). — (L. 65) V1 B Dn तु (for च). — (L. 66) D4.6–8 -रत्नार्हो; D5 -साहाय्ये (for -रत्नाढ्यो). — (L. 68) D4 -सत्तम (for -पार्थिवः). — (L. 69) Dn1.n2 संभूत्वा; Bom. ed. भूत्वा स (for संभूतो). V1 B Dn3 शूरसंहननो भूत्वा (for the prior half). — (L. 70) V1 B Dn1.n3 D4–9 नयवित्; Dn2 तपोवत् (for नयवत्). D5 तदा (for सदा). — (L. 71) Dn1 भवद्भिः (for °न्तः). B2–5 D4.6 शुभैः; D1 धनैः (for वरैः). Dn3 वाङ्मनोवर्धनैर्वरैः (for the post. half). — (L. 72) D4.5.7.9 अर्चयंति (for °यन्तु). — (L. 73) D5.8.9 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). V1 B Dn D2 च (for वा). — B5 om. lines 74–77. D5 om. line 79. — (L. 79) D6–9 तु (for च). Bom. ed. मानवे (for °वो). — (L. 80) B3 भविष्यति न संशयः (for the post. half). — (L. 81) Dn2 धर्मवित् (for °भाक्). — (L. 82) D1 सदा देवो (for स देवेशो). B1 D2 सदोच्यते; B3 Dn3 स उच्यते; D4.5 सदोदितः; D1–9 °दितैः (for °द्यतैः). — (L. 83) Dn2 D5.7.8 विभो; D2 सदा (for विभौ). — (L. 85) D4.5.7.9 -कोटिं (for -कोटीः). — (L. 87) D4 स्थिताः (for [अ]न्विताः). — After line 88, Bom. ed. ins.:

दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।

— (L. 89) V1 B Dn D8 मानयीत (for °येत). D4–9 सः (for च). — B2 om. (hapl.) lines 90–91. — (L. 90) V1 B1.4.5 Dn अर्हि(B4.5 °र्हं)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). D5 चाति-; D7 चापि (for प्रति-). — (L. 92) D4–9 अर्हि(D7 °र्हं)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). — (L. 93) D6–9 हि (for वै). D4.5.7.9 स्मृतं (for व्रतम्). — D5 om. (hapl.) lines 95–97. — (L. 96) V1 B Dn D1.2 अभयेन (for उभ°). V1 B Dn D2.4.6–9 युज्यंते (for यजन्ते). — (L. 97) V1 B Dn transp. नमस्यः and स. — (L. 99) D4–9 द्विज- (for मुनि-). — (L. 100) V1 B2–5 Dn D9 देवं (for देवा). V1 B Dn D8 सुर-; D4–7.9 द्विज-

तत्र वस्त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ।
समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ।
तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताभ्रनिचयप्रभः ।
हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ।
त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकौम्भमयो द्रुमः ।
ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ।
शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मनः ।
भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य हि ।
चिन्तितानि समेष्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ।
अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्ययः ।
समादिष्टः स विबुधैर्दर्शयन्तमिति प्रभो ।
सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
अन्तं नैवाशकद्द्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ।
स च शेषे विचरते परया वै मुदा युतः ।
अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुंधराम् ।
स एष विष्णुः सोऽनन्तो भगवान्वसुधाधरः ।
यो रामः स हृषीकेशो योऽच्युतः स धराधरः ।
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ दिव्यवपुर्धरौ ।
द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ।
एष योऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ।
यं भवन्तो द्विजश्रेष्ठाः पूजयेयुः प्रयत्नतः ।

Colophon.

नारदः ।

अथ व्योम्नि महाञ्शब्दः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
मेघैश्च गगनं नीलैः संरुद्धमभवद्घनैः ।
प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः ।
नभश्चैवाभवद्घोरं दिशश्च न चकाशिरे ।
ततो देवगिरौ तस्मिन्रम्ये पुण्ये सनातने ।
न शर्वं भूतसंघं वा ददृशुर्मुनयस्तदा ।
व्यभ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ।
तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतम् ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादं तत्कथाश्रयम् ।
भगवान्पुरुषव्याघ्रो ब्रह्मभूतः सनातनः ।
यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना ।
द्वितीयमद्भुतमिदं त्वत्तेजःकृतमद्य वै ।

(for मुनि-). —(L. 101) D5 महानुभावं तं देवं (for the prior half). —(L. 102) D4.6–8 [ए]नं (for [ए]व). —(L. 103) D4.5.7.9 तस्य (for तत्र). V1 B Dn1.n3 D4–9 च (for वस्). Dn2 न भविष्यति संशयः (for the post. half). —(L. 104) D4.7.9 वसाम्यहं (for °महे). —(L. 105) D8 त्राता (for भ्राता). V1 B2–5 Dn D2 सिताद्रि-; B1 हिमाद्रि-; D4–9 सितांशु- (for सिताभ्र-). —(L. 106) B2 (marg. as above) त्रली (for हली). —(L. 107) V1 B2–5 Dn दिव्यश्च (for देवस्य). V1 B Dn D5 -कुंभमयो; D4.7–8 -कुंभमय- (for -कौम्भमयो). D6 [ऽ]द्भुतः (for द्रुमः). —(L. 108) D4–7.9 त्रिनेत्रो (for तृणेन्द्रो). D4 रथाश्रयः (for °श्रितः). —(L. 109) V1 B1 D4.5.7.9 महाभागैः (for °भोगैः). V1 B Dn महात्मभिः; D4–9 समंततः (for महात्मनः). —(L. 110) V1 D1.4.5.8.9 महाबाहो (for °बाहोः). V1 B4.6 Dn1.n2 D3 च; Dn3 D4–7.9 ह (for हि). —(L. 111) V1 B5 Dn1 D2 चैव हि; D4.5.7–9 तस्य वै (for चैव ह). —Dn1 om. lines 112–114. —(L. 112) V1 B1.2.4.5 Dn2.n3 वेदोक्तो; D1 चैवोक्तो; D2 देवोक्तो (for ए°). B3 अनंतभूतो वेदोक्तो (for the prior half). —(L. 113) B1.2.4.5 D1 दर्शयांतम्; B3 Dn2 °य त्वम् (for °यन्तम्). —(L. 115) D1.2 वै न (for नैव). D4.5.7–9 अलं वै नाशकं द्रष्टुं (for the prior half). —D1.2.4.5.7–9 transp. lines 116 and 117. —(L. 116) V1 B1–4 Dn D2.6 शेषो (for शेषे). B5 D4.5.7–9 स च शेषो विचरति (B5 °जयते) (for the prior half). D5 च (for वै). D1.4.7.9 परया मुदया युतः (for the post. half). —(L. 117) B1 परिवर्त्य (for °रभ्य). —(L. 118) V1 B1–4 Dn D4–8 य एव; B5 य एष; D2 स च प्र-; D9 स एव (for स एष). —(L. 119) D5 गदाधरः (for धरा°). —(L. 120) V1 B Dn -पराक्रमौ (for -वपुर्धरौ). —(L. 123) D4.7–9 यद् (for यं). V1 B Dn यद्भवंतो यदुश्रेष्ठ (for the prior half). D2 तपोधनाः (for प्रयत्नतः). — Colophon. —*Parvan name*: B1–3 Dn2.n3 D1 शांति. —*Sub-parvan*: V1 B Dn1.n2 D1.2 दानधर्म. —*Adhy. name*: V1 Dn1 उमामहेश्वरसंवादे पुरुषमाहात्म्यं; B1.4.5 उमामहेश्वरसंवादे महापुरुषमाहात्म्यं; B2 महापुरुषमाहात्म्यं; B3 वासुदेवमाहात्म्यं; D1 उमामहेश्वरसंवादे वासुदेवमाहात्म्यं; D4–9 महापुरुषोपाख्यानं. —*Adhy. no.*: V1 145; Dn1 144. —(L. 125) V1 B Dn नीलं (for नीलैः). D8 अगमद् (for अभवद्). —(L. 126) B5 ह (for च). V1 B2–5 Dn D6 ववर्ष (for ववृषे). B1 ववर्ष विमलं पयः (for the post. half). —(L. 127) V1 B Dn D1.2.5.6 तमश् (for नभश्). D6–9 न दिशः प्र- (for दिशश्च न). —(L. 129) D7–9 -संघाता (for -संघं वा). B1.4 Dn2 तथा (for तदा). —(L. 130) D4.6.7–9 सर्वं (for सद्यः). —(L. 131) D4–9 जग्मुस्ते वै मुदान्विताः (D4 °दा युताः) (for the post. half). —(L. 132) D1 वो (for च). D4 मुदिता (for विस्मिता). D1.2 दृष्ट्वा ते विस्मयं ययुः; D5–9 ते दृ(D8.9 तद्)ष्ट्वा मुदिताभवन् (for the post. half). —(L. 133) V1 B1 Dn1.n2 D5–9 संवादं त्वत्कथाश्रयं (D5–9 °श्रितं) (for the post. half).

दृष्ट्वातिविस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ।
एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो ।
कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ।
इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः ।
मानयामास तान्सर्वानृषीन्देवकिनन्दनः ।
अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ।
पुनः संदर्शयस्वास्मान्सदैव मधुसूदन ।
न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च त्वद्दर्शने विभो ।
तादृशं च महाबाहो यथाह भगवान्भवः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिकर्शन ।
त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान्पृच्छसे सदा ।
तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् ।
न च तेऽविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्कारणं भुवि ।
वयं तु बहुचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ।
ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ।
न हि किंचित्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ।
दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव ।
साधयाम वयं देव वृद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ।
पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति ।
महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभो ।
भीष्मः ।
ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषोत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ।
सोऽयं नारायणः श्रीमान्दीप्त्या परमया युतः ।
व्रतं यथावत्तच्चीर्त्वा द्वारकां पुनरागमत् ।
पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ।
स कामः सर्वजन्तूनां सर्वभागवतो नृप ।
सुराणामसुराणां च चरत्यन्तर्गतः सदा ।
सोऽयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः ।
संश्रितः पाण्डवान्प्रेम्णा भवन्तश्चैनमाश्रिताः ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
यत्रैष संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ।
सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशत्स्थिता नात्र विचारणा ।
आदिदेवो महादेवो भूतानां च प्रतिश्रयः ।
अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।
स्वयंजातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ।
सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः ।
तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथातुला ।

— D_1 om. lines 134–180. — (L. 134) $D_{4.5.7-9}$ सोभवत् (for भगवान्). V_1 B Dn D_6 स भवान्पुरुषव्याघ्र (for the prior half). — (L. 135) D_2 -शिष्टः स (for -शिष्टाः सो). $D_{7.9}$ महात्मनः (for °त्मना). — (L. 136) V_1 B Dn D_2 त्वद्भुतम् (for अ°). D_8 तत्तेजः- (for त्व°). — (L. 137) V_1 B Dn $D_{2.4-6}$ च (for [अ]ति-). D_{7-9} कृष्णं (for कृष्ण). D_5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 140. — (L. 138) V_1 $B_{1.4.5}$ Dn D_2 प्रभो (for विभो). — (L. 139) $D_{4.7-9}$ जनार्दनः (for °र्दन). — (L. 143) $D_{4.8}$ त्वं (for सं-). V_1 B Dn पुनः पुनर्दर्शयास्मान् (for the prior half). D_2 स च (for सदा). $D_{4.7-9}$ सदैव मधुसूदन (for the post. half). — (L. 144) D_8 कृष्णे (for स्वर्गे). Dn_2 यावत्; $D_{5.7.8}$ या नस् (for या च). — (L. 145) V_1 B Dn $D_{4.5}$ यदाह (for यथाह). — (L. 146) D_5 हरस्य ह्यरिकर्शन (for the post. half). — (L. 147) V_1 B_{1-4} Dn_{2}. n_3 तदा (for सदा). — (L. 150) $D_{4.6.8.9}$ तच् (for यच्). V_1 B Dn विभो; D_{4-9} महत् (for भुवि). — (L. 151) B_{3-5} Dn_2. n_3 D_{4-9} वहु- (for बहु-). — (L. 153) D_{4-9} transp. किंचित् and तत्. D_4 om. from the post. half of line 154 up to the prior of line 156. — (L. 155) Dn_3 साधयामो; D_6 °मि (for °म). V_1 B Dn कृष्ण बुद्धिं (for देव वृद्धिं). — (L. 157) D_{4-9} -संकीर्णो (for -संयुक्तो). D_2 -कांतिकरः (for -कीर्ति°). V_1 B Dn प्रभुः (for प्रभो). — (L. 160) D_{4-8} यो (for सो). Dn_3 पुनः (for युतः). — (L. 161) $D_{4.5.8.9}$ यथार्थवच् (for °वत्तच्). D_6 व्रतं यथार्थवत्तीर्त्वा (for the prior half). — (L. 163) $D_{2.7-9}$ वंशकरः (for °धरः). B_3 D_4 प्रभुः (for प्रभो). — (L. 164) V_1 B Dn_2. n_3 -भूतानां (for -जन्तूनां). Dn_1 कामिनः सर्वभूतानां (for the prior half). B Dn_3 -भावगतो (for -भागवतो). — (L. 165) D_9 वा (for च). V_1 B Dn D_2 असुराणां सुराणां च (for the prior half). D_2 भवति (for चरति). — (L. 167) Dn_3 प्रीत्या (for प्रेम्णा). D_{7-9} सर्वतश्च (for भवन्तश्). V_1 $B_{4.5}$ [ए]तम् (for [ए]नम्). $D_{4.5}$ सर्वतश्चैवमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 168) $D_{4.5.7-9}$ स्वर्गमायुस् (for °मार्गस्). — (L. 169) D_5 संश्रितस् (for संस्थितस). — (L. 170) D_2 सर्वे- (for सेन्द्रा). V_1 B Dn एव (for स्थिता). — (L. 171) V_1 B Dn सर्वभूत- (for भूतानां च). D_2 सर्वभूतमतिप्रियः (for the post. half). — (L. 173) V_1 B Dn D_2 अयं (for स्वयं-). — (L. 174) B_3 अयं तवार्थतत्त्वस्य; B_5 सुरस्तवार्थ°; D_2 दुस्तरस्यार्थ°; D_{6-9} पुष्कलस्यार्थ° (for the prior half). — (L. 175) $D_{4.7.9}$ पार्थिव यः (for पार्थ जयः). $B_{4.5}$ $D_{8.9}$ कृष्णस् (for कृत्स्नस्). D_2 [अ]चला (for [अ]तुला). — (L. 176) V_1 B Dn D_2 देवी (for कृत्स्ना). D_8 तवेयं पृथिवी

तवेयं पृथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् ।
अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो हृदि ।
स भवान्भूमिपाध्वर्यू रणाग्नौ हुतवान्नृपान् ।
कृष्णः स्रुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै ।
दुर्योधनस्तु शोच्योऽसौ सपुत्रभ्रातृबान्धवः ।
कृतवान्योऽबुधः कोपाद्धरिगाण्डीवविग्रहम् ।
दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः ।
चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ।
प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरेष संयुगे ।
निहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ।
जयो योऽयं युगान्ताभः सव्यसाची रणाग्रगः ।
तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबलं नृप ।
यत्तु वै वृषभाङ्केन मुनिभ्यः समुदाहृतम् ।
पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ।
यावदस्योद्भवस्तुष्टिस्तेजो वीर्यं पराक्रमः ।
प्रभावः सन्नतिर्जन्म कृष्णे तन्त्रितयं विभो ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं तद्यदि स्यात्तथाप्यणु ।
यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र तुष्टिरनुत्तमा ।
वयं हि बालमतयः परनेत्राः सुविक्लवाः ।
ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पन्थानमुत्तमम् ।
भवांश्चाप्यार्जवपरः सर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् ।
राजवृत्तान्न चलते प्रतिज्ञापालने रतः ।
अप्येवात्मवधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे ।
न हि प्रतिज्ञया दत्तं तं प्रहातुमरिंदम ।
कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणमूर्धनि ।
वयं च कालेन हताः कालो हि परमेश्वरः ।
न हि कालेन कालज्ञ स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डी सनातनः ।
तस्मात्कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि ।
व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ।
माधवस्य च माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया ।
तदेव तव पर्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनम् ।
व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ।
स्वयं चैव महाराज कृष्णस्यार्हत्तमस्य वै ।
प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथितः सुमहान्मया ।
महेश्वरस्य संवादः शैलपुत्र्याश्च भारत ।
धारयिष्यति यश्चेमं महापुरुषसंभवम् ।
शृणुयात्कथयेद्वा यः स वै श्रेयो लभेत्परम् ।

देवी (for the prior half). V1 B Dn D2 कृत्स्ना नारायणाश्रयात् (for the post. half). — (L. 177) V1 B2–6 Dn गतिः ; B1 D2.4 हरिः (for हृदि). — (L. 178) V1 B Dn D8 स भवांस्त्वमुपाध्वर्यू (for the prior half). — (L. 180) V1 B Dn1 च (for तु). D4–8 वै (for ऽसौ). — (L. 181) V1 B Dn D5 क्रोधाद् (for कोपाद्). B2 Dn हरिगांडीविनिग्रहं ; D1–9 वैरं गांडिवधन्वनः (D4.9 °न्विनः ; D5 °न्वना) (for the post. half). — (L. 182) D4 दैत्येयो (for दैतेया). D4 महाकाला (for °काया). — Dn2 om. lines 183–185. — (L. 184) D4.7–9 शक्तो (for शक्यो). V1 Dn1 D4.5.7–9 एव (for एष). — (L. 185) B3 Dn1.n3 D1.2.4.5.8 विहीनैः (for नि°). — (L. 186) V1 B Dn D1.2.4.5.8 योगी ; D9 यश्च (for योऽयं). V1 D4.5.8.9 रणाग्रतः ; D2 °ग्रशः (for °ग्रगः). — (L. 187) D8.9 सहसा (for तेजसा). — (L. 188) V1 B Dn गो- (for वै). — (L. 190) D4–9 भवेत् (for [उ]द्भवस्). V1 B Dn यावत्तस्योद्भवा पुष्टिस् (for the prior half). V1 B Dn दीप्तिः ; D4.5.8.9 वीर्य- (for वीर्यं). — (L. 191) B4 Dn2.n3 संततिर् (for सन्न°). V1 B Dn D4.6.8.9 त्रिगुणं (for त्रितयं). D7 कृष्णे तात्रिगुणं भवेत् (for the post. half). — (L. 192) V1 B2.4.6 Dn कः शक्नोति ; B1.3 कः शक्तो हि ; D4.5 अशक्यम् (for न श°). B3 यथा (for यदि). B2.5 [अ]प्यनु ; B4.6 D4–7.9 शृणु (for [अ]प्यणु). Dn1 तमुद्दिश्यान्यथाप्यणु (for the post. half). — (L. 193) V1 B Dn D1.2.4.5 पुष्टिर् (for तुष्टिर्). — (L. 194) V1 D1 हि त्वल्प- ; B Dn D5 त्विहाल्प- ; D2.4 हि बाल्य- (for हि बाल-). V1 B Dn D2.6 परतंत्राः (for °नेत्राः). — (L. 195) V1 B1–4 Dn D1–9 अव्ययं ; B5 अद्वयं (for उत्तमम्). — (L. 196) D4 भगवांश्च ; D5–7.9 भवान्वै च (for भवांश्चापि). V1 B Dn पूर्वं (for सर्वं). — (L. 197) D4.5 राजलभते ; D6.9 चलसे (for °ते). V1 B Dn D3 (B3 बाह्य)वृत्तं न (B1 च) लभते ; D7 राजपुत्रान्न चलसे (for the prior half). — (L. 198) B3 Dn1.n2 अथ ; D4.6.7 अद्य (for अपि). — (L. 199) V1 B Dn D2.6 न हि प्रतिज्ञा या दत्ता (for the prior half). V1 B Dn D2.6 तां (for तं). — (L. 201) V1 हि (for च). — (L. 202) V1 B Dn D2.4 कालज्ञः (for °ज्ञ). D6–9 पुनः (for स्पृष्टः). Dn1.n2 D2.4–6 अर्हसि (for °ति). — D2 om. (hapl.) lines 203–204. D4 om. lines 205–206. — (L. 206) V1 B Dn D2.6 [अ]स्य ; D5.7–9 तु (for च). — (L. 207) D4–9 [ए]तद् (for [ए]व). B3.5 Dn तावत् (for तव). — (L. 209) D4–9 महाभाग (for °राज). D9 च (for वै). — (L. 210) D4.6–9 तु (for च). D5 -संवस्य (for -पूगस्य). — (L. 211) V1 B Dn D4–9 संवादं (for °दः). — (L. 212) B2 D4. B3 Dn1.n2 D4.6–9 यश्चैनं ; D5 संवादं (for यश्चेमं). B2 D4.5.7–9 -संस्तवं (for -संभवम्). — (L. 213) D4–9 [अ]पि (for यः). V1 B Dn D4.5 स श्रेयो लभते परं (for the post. half). — (L. 214) D4 तरयार्थे (for तरयाथ). — (L.

भवितारश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सिताः ।
प्रेत्य माहेश्वरं लोकं लभते नात्र संशयः ।
नायं श्रेयोभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दने ।
एष वै चाक्षयो विप्रैः स्मृतो राजञ्जनार्दनः ।
महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ।
ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिशम् ।
एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च ।
प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ।
धर्मेण हि सदा राजा प्रजा रक्षितुमर्हति ।
यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते ।
स एष कथितो राजन्मया सज्जनसंनिधौ ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ।
श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाप्यर्चयेद्वृषभध्वजम् ।
विशुद्धेन हि भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ।
एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्यं हैमवते गिरौ ।
वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभावजम् ।
दश वर्षसहस्राणि बदर्यामेष सात्वतः ।
तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाच्च पार्थिव ।
बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ।
कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ।
कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्सहे ।
शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ।
ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम् ।
यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सहायोऽयं जनार्दनः ।
दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्यलोकेऽतिदुर्मतिम् ।
यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ।
दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ।

वैशंपायनः ।

एवं प्रभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ।
ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तथा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ।
इत्येतदखिलं सर्वं पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
श्रुतवान्सुमहच्चित्रं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ।
युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम् ।
पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ।

Colophon.

---

215) D_1 भवते (for लभते). — For line 215, V_1 B Dn subst. :

प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः।

— (L. 216) V_1 B Dn D_{6-8} न्याय्यः; $D_{2, 4, 5, 9}$ न्यायं (for नायं). D_2 प्रतिपन्नं (for °पत्तुं). V_1 B Dn D_4 जनार्दनः; D_{5-9} °र्दनं (for °र्दने). — B_2 D_4 om. (hapl.) line 217. — (L. 217) V_1 $B_{1, 3-5}$ Dn $D_{1, 2}$ एव; $D_{8, 9}$ चैव (for वै च). V_1 B_{3-5} Dn स्तुतो (for स्मृतो). — (L. 219) D_4 कार्याः (for धार्याः). $D_{4, 7-9}$ निशानिशं (for दिवा°). $Dn_{1, n3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 220 up to the prior half of line 223. — (L. 221) B_1 स्वर्गलोके (for °लोको). — (L. 222) Bom. ed. [अ]पि (for हि). $B_{1, 5}$ Dn राजन् (for राजा). B_3 Dn_2 D_9 अर्हसि (for °ति). — (L. 223) D_4 सम्यग्दंडः; D_5 तस्य धर्मः (for सम्यग्धर्मः). V_1 च (for स). — (L. 224) V_1 B Dn $D_{1, 2, 6}$ य (for स). — (L. 225) $D_{4, 8, 9}$ संवादं धर्मसंहितं (for the post. half). — (L. 226) $D_{4, 5}$ पूजयेद् (for [अ]प्यर्च°). — (L. 227) V_1 B Dn $D_{4, 5, 8}$ [इ]ह (for हि). B_1 गतिम् (for भूतिम्). — (L. 229) $D_{6, 7-9}$ तद् (for तं). — (L. 230) V_1 B Dn D_{4-9} पुण्ये हिमवति प्रभो ($D_{8, 9}$ °भौ) (for the post. half). — (L. 231) $D_{4, 7, 9}$ स्थानं (for स्थाणोश्). — (L. 232) $D_{4, 5, 7-9}$ शाश्वतः (for सात्वतः). — (L. 233) $D_{4, 9}$ -धन्विना (for -धन्वना). — (L. 235) $Dn_{1, n2}$ नारदेन (for °दाद्). B_5 देवौ (for एतौ). — (L. 236) $D_{4, 5}$ एष (for एव). D_6 -भाग (for -बाहुश्). D_{7-9} बाल एष महाभाग (for the prior half). — (L. 241) V_1 $Dn_{1, n3}$ $D_{5, 8, 9}$ -व्याघ्र (for -व्याघ्रः). V_1 B Dn D_4 सखा च (for सहायो). — (L. 242) V_1 B Dn $D_{4, 6}$ [ऽ]पि; $D_{5, 7-9}$ सु- (for ऽति-). — (L. 243) D_{5-8} यदर्थे (for यत्कृते). — Dn_1 om. line 245. — (L. 246) V_1 B Dn D_6 सं- (for प्र-). V_1 $B_{4, 5}$ Dn_3 D_6 गांगेये पुरुष- (Dn_3 भरत)र्षभ (for the post. half). — (L. 247) Dn_1 D_4 कौरव्य (for °व्यो). D_{5-9} बभूव तूष्णीं कौरव्यो (for the prior half). — (L. 250) $B_{2, 3}$ तदा (for तथा). — (L. 252) V_1 B_{2-5} Dn $D_{2, 4, 6}$ सर्वैः (for सर्वं). — (L. 253) $D_{4, 5}$ तु (for सु-). V_1 B Dn $D_{2, 4}$ -महाचर्यं (for -महच्चित्रं). — (L. 254) V_1 Dn_1 (also as above) च (for तु). D_8 -वर्चसं (for -दक्षिणम्). — (L. 255) B_{1-3} $D_{1, 5, 7-9}$ महामतिः (for महीपतिः). — Colophon. — *Parvan-name* : B Dn_3 D_1 शांति॰

17

After 13. 134, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. ins.:

युधिष्ठिरः ।

क उपायो वरप्राप्तौ सर्वेषां पापकर्मणाम् ।
ज्ञानस्य च परस्येह तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

उपायोऽयं वरप्राप्तौ परमः परिकीर्तितः ।
नारायणस्य तु ध्यानमर्चनं यजनं स्तुतिः ।
श्रवणं तत्कथानां च विद्वत्संरक्षणं तथा ।
विद्वच्छुश्रूषणप्रीतिरुपदेशानुपालनम् ।
संध्यानेन जपेनाशु मुच्यते प्राकृतोऽपि च ।
जपश्चतुर्विधः प्रोक्तो वैदिकस्तान्त्रिकोऽपि च ।
पौराणिकोऽथ विद्वद्भिः कथितः स्मार्त एव च ।
द्विजशुश्रूषया ज्ञानं विद्वत्संरक्षणेन वा ।
नासाध्यं ज्ञानिनां किंचित्तस्माद्रक्ष्या द्विजास्त्वया ।
सुव्रता बन्धुहीनैका वने पूर्वं यमेन तु ।
आसीदाश्वासिता विद्वत्संरक्षणफलात्किल ।
विप्रस्य मरणे हेतुस्तत्पत्नी पितृशोकदा ।
वैश्या त्वमभिलाप्येयं विप्रकन्येति सांप्रतम् ।
इत्युक्ताश्वासितापृच्छत्केनैवं पापसंयुता ।
जाता विप्रकुले सम्यक्श्रेयश्चापि ब्रवीहि मे ।

यमः ।

अन्यजन्मनि विद्वांसं प्रहारैरभिपीडितम् ।
चोरशङ्काविमोक्षेण मोक्षयित्वा सुजन्मिका ।
इत्युक्ताष्टाक्षरध्यानजपादिश्रेयसा तु सा ।
यमेनानुगृहीताभूत्पुण्यलोकनिवासिनी ।
तन्नित्यं विदुषां रक्षातत्परो भव भूपते ।
तेषां संरक्षणात्तुष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

Colophon.

18

After 13. 135, V_1 B Dn $D_{4, 5, 8}$ ins.:

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ।
दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनम् ।
शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुघ्नं भयनाशनम् ।
जप्यं यद्ब्रह्मसमितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्मः ।

व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ।
शृणु मन्त्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ ।
यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
रात्रावहनि धर्मज्ञ येन पापैर्न लिप्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।
आयुष्मान्भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ।

— *Sub-parvan :* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1, 2, 5-9}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B Dn $D_{1, 2, 4-9}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* V_1 146; Dn_1 145.

17

— (L. 1) T_1 G_1 M_4 परप्राप्तौ (for व°). D_{10} $T_{2, 3}$ G_{2-4} कृपया परया प्रोक्तः (for the prior half). — (L. 2) T_1 परमस्य; $M_{2, 3}$ च वरस्य (for च परस्य). — (L. 3) T $G_{1, 3, 4}$ M_4 पर- (for वर-). — (L. 4) D_{10} T G [अ]नु- (for तु). T_2 स्मृतिः (for स्तुतिः). $G_{1, 3}$ यजनं परमं स्तुतिः (for the post. half). — (L. 5) T_1 द्विजानां (for विद्वत्सं-). — (L. 6) D_{10} T विद्वच्छुश्रूषणं प्रीतिर्; $G_{1, 3}$ विप्रशुश्रूषणप्रीतिर्; M_{1-3} विद्वत्संरक्षण° (for the prior half). — (L. 7) D_{10} T_2 G_2 $M_{1, 3}$ स ध्यानेन; T_1 ध्यानेन च; T_3 समानेन (for संध्यानेन). — (L. 8) T_1 M_4 च द्विविधः (for चतुर्विधः). — (L. 10) D_{10} T G M_4 विद्वच्छुश्रूषया ज्ञानं (for the prior half). — (L. 11) D_{10} T G M_4 त्वया द्विजाः (by transp.). — (L. 15) D_{10} T_2 G वै(D_{10} G_2 वे)श्या त्वमतिलोभोयं; T_3 वैश्या त्वमसि लाभोयं; M_2 (*inf. lin.*).$_4$ वैश्या त्वमतिलाभोयं (for the prior half). T_1 वेश्या त्वमसि लोकोयं प्रविशन्वेति सांप्रतं. — (L. 16) D_{10} T G M_4 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता). D_{10} T_3 G [इ]यं (for [ए]वं). — (L. 17) T_1 ब्रवीतु (for °हि). — T_1 om. line 20. — (L. 20) $T_{2, 3}$ G_{2-4} M_4 [उ]क्त्वाष्टाक्षर-; G_1 [उ]क्त्वा शंकर- (for [उ]क्ताष्टाक्षर-). $G_{1, 3, 4}$ युता (for तु सा). — (L. 21) T_3 -लोके (for -लोक-). — (L. 22) D_{10} T_1 G_2 -तत्परो भूर्महीपते; T_2 °रोहं महीपते; T_3 $G_{1, 3, 4}$ M_4 °रोभून्महीपते (for the post. half). — (L. 23) D_{10} T G M_4 सद्यः (for तुष्टः). — Colophon. — *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2, 3}$ G_1 सुव्रताख्यानं. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ 234; T_1 M_4 226; $G_{1, 3}$ 228; $M_{1, 2}$ 229; M_3 230.

18

(L. 3) B_3 Dn_3 प्रवासे (for प्रवेशे). — (L. 4) V_1 B_5 धर्म- (for कर्म-). — (L. 8) B_2 -प्रमोचनं; Dn_3 -विमोक्षणं; Bom. ed. -विनाशनं (for -विमोचनम्). — (L. 11) B_3 जपन् (for येन). — (L. 12) V_1 ते तु (for तत्ते). — (L. 13) D_5 यः (for यं). D_4 पार्थिवात्मजः.

पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ।
सेवितं सततं राजन्पुरा राजर्षिसत्तमैः ।
क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ।
इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ।
नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ।
नमो वसिष्ठाय महाव्रताय
पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य ।
नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय
नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ।
नमोऽस्त्वृषिभ्यः परमं परेषां
देवेषु देवं वरदं वराणाम् ।
सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय
सहस्रनामाय जनार्दनाय ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ।
वृषाकपिश्च शंभुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतमेतत्समाख्यातं शतरुद्रे महात्मनाम् ।
अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः ।
तथा धातार्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ।
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ।
धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
नासत्यश्चापि दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्तण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः ।
अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ।
अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः ।
शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ।
विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः ।
मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ।
शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
प्रजापतिकृतानेताँल्लोकान्दिव्येन तेजसा ।
वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ।
प्राणानामीश्वरानेतान्कीर्तयन्प्रयतो नरः ।
धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते स हि नित्यशः ।
लोकांश्च लभते पुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्शुभान् ।
एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ।
नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ।
ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ।
सौम्या रौद्रगणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ।
ज्योतींषि सरितो व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ।
पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ।
हिमवान्गिरयश्चैव चत्वारश्च महार्णवाः ।
भवस्यानुचराः सर्वे हरतुल्यपराक्रमाः ।
विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकया सह ।
कीर्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् ।
यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्बलश्चाङ्गिरसः सुतः ।
ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ।
लभन्ते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ।
भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः ।
महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ।
प्रयतः कीर्तयन्नेताञ्शक्रलोके महीयते ।
उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा ।
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।

— (L. 14) D_5 स (for सु-). — (L. 15) D_4 देवर्षि- (for राजर्षि-). D_5 सेवितं तं पुरा सर्वैर्देवैर्देवर्षिसत्तमैः. — (L. 20) V_1 Dn_3 नमस्ये (for प्रणम्य). — (L. 23) B_8 (marg. as above) पवित्रं (for परेषां). — (L. 31) Dn_2 समानीतं (for °ख्यातं). — (L. 36) D_6 ध्रुवो धरश्च (for धरो ध्रुवश्च). $D_{4,5}$ transp. अनिलः and अनलः. — (L. 38) B_3 चेति (for चापि). — (L. 42) Dn_2 पश्यंति त्रिदिवेश्वराः (for the post. half). — (L. 47) B_1 चक्षुषा (for तेजसा). — D_8 om. lines 49-54. — (L. 51) D_5 विश्वेदेव- (for °श्वर-). — (L. 53) V_1 B (except B_3) Dn_1 महाकालो (for °कायो). — (L. 55) D_8 प्राणा-श्चैव योगगणा (for the prior half). — (L. 56) Dn पन्नगेश्वरः (for पत°). — (L. 61) V_1 $B_{1,2}$ (marg. as above).$_{4,6}$ Dn_3 सम्यक् (for सर्वान्). — (L. 64) $B_{1,2}$ $_{4,6}$ नलश्च; D_4 नळश् (for बलश्). — (L. 65) $D_{4,5,}$ मेधातिथिः. — D_5 om. (hapl.) lines 70-74. — (L. 74

धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तरां श्रिताः ।
अपरे मुनयः सप्त दिक्षु सर्वासु धिष्ठिताः ।
कीर्तिस्वस्तिकरा नृणां कीर्तिता लोकभावनाः ।
धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ।
रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः ।
इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्तसप्तधा ।
शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिशां पालाः प्रकीर्तिताः ।
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ।
स्रष्टारः सर्वभूतानां कीर्तिता लोकपावनाः ।
संवर्तो मेरुसावर्णो मार्कण्डेयश्च धार्मिकः ।
सांख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च महानृषिः ।
अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
अपरे रुद्रसंकाशाः कीर्तिता ब्रह्मलौकिकाः ।
अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनम् ।
तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ।
पृथुं वैन्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवत्सुता ।
प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमम् ।
पुरूरवसमैलं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
त्रिलोकविश्रुतं वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ।
गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ।
रन्तिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं कामलक्षणम् ।
तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
स्थाणुः प्रसादितो येन यस्यार्थे ह्यन्धको हतः ।
महादेवप्रसादेन येन गङ्गावतारिता ।
भगीरथं दुराधर्षं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
सगरस्यात्मजा येन प्लावितास्तारितास्तथा ।
हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः ।
उग्रकोपान्महासत्त्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ।
देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान् ।
सांख्यं योगं च परमं हव्यं कव्यं तथैव च ।
कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ।
मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्तितम् ।
व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ।
प्रयतः कीर्तयेच्चैतान्कल्यं सायं च भारत ।
एते वै यान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
एते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः ।
नराणामशुभं सर्वे व्यपोहन्ति प्रकीर्तिताः ।
साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च ।
एतान्वै कल्यमुत्थाय कीर्तयञ्शुभमश्नुते ।
नाग्निचोरभयं तत्र न मार्गप्रतिरोधनम् ।
एतान्कीर्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणाम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ।
दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ।
न्यायवानात्मनिरतः क्षान्तो दान्तोऽनसूयकः ।
रोगार्तो वाभियुक्तो वा पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
वास्तुमध्ये तु पठतः कुलस्वस्त्ययनं भवेत् ।
क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वं सस्यं प्ररोहति ।
गच्छतः क्षेममध्वानं ग्रामान्तरगतः पठन् ।
आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च ।
बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ।
एतान्संग्रामकाले तु पठतः क्षत्रियस्य तु ।
व्रजन्ति रिपवो नाशं क्षेमं च विनिवर्तते ।
एतान्दैवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ।
भुञ्जते पितरो हव्यं कव्यं च त्रिदिवौकसः ।

B_5 श्रीमान् (for सप्त). —(L. 75) D_6 वीर्यवान् (for कीर्तिमान्). — B_3 om. (hapl.) lines 79-82. —(L. 83) V_1 B_2 विष्ठिताः ; B_3 [अ]धिष्ठिताः (for धि°). —(L. 85) B_5 धर्मः कालश्च कामश्च (for the prior half). —(L. 86) Dn_3 अंतकः (for अनन्तः). —(L. 90) Dn_2 तन्मुखं; Dn_3 उन्मुखः (for तन्मुखः). —(L. 92) B_1 -सावर्णिर् (for °र्णो). — Dn_3 $D_{3.5}$ om. (hapl.) lines 100-102. —(L. 102) $B_{4.5}$ ध्रुवस्य (for बुधस्य). —(L. 103) B_1 त्रिलोके; D_5 त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). —(L. 105) D_6 महाभागं (for °देवं). —(L. 106) Dn_1 $D_{4.5}$ लक्षण्यं लोकपूजितं ; Dn_2 D_8 °ण्यं लोकमंगलं (for the post. half). — After line 107, Dn_1 reads line 111. B_1 D_8 om. (hapl.) lines 108-110. Dn_1 om. line 108. —(L. 108) D_4 विदितो येन यस्यार्थो ह्यंधको दानवो हतः. —(L. 109) D_4 transp. येन and गङ्गा. —(L. 110) V_1 B_{2-5} $Dn_{1.n3}$ $D_{4.5}$ च राजर्षिं (for दुराधर्षं). D_5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 113. —(L. 116) D_5 कीर्तयेच्च परं ब्रह्म (for the prior half). —(L. 117) Dn_3 पवित्रं कीर्तिवर्धनं (for the post. half). —(L. 120) $B_{1.2.4.5}$ पांति ; Dn_1 D_3 भांति (for यान्ति). —(L. 122) V_1 B Dn $D_{4.6}$ सर्वं (for सर्वे). —(L. 125) B_2 B_3 $Dn_{1.n2}$ D_8 तस्य (for तत्र). —(L. 127) B_2 (marg. as above) वसेत् (for व्रजेत्). —(L. 129) D_5 जितेंद्रियः (for ऽनसूयकः). —(L. 131) D_5 कुले (for कुल-). —(L. 137) V_1 B_{1-4} Dn $D_{4.6.8}$ क्षेमी (for क्षेमं). $Dn_{1.n2}$ $D_{6.8}$ परि- (for विनि-). —(L. 139) B_5 transp. हव्यं and कव्यं. D_5 हव्यं चापि (for

न व्याधिश्चापदभयं न द्विपान्न हि तस्करात् ।
कश्मलं लघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते ।
यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ।
परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन् ।
न च राजभयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात् ।
नाग्न्यम्बुपवनव्यालाद्भयं तस्योपजायते ।
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ।
करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ।
नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ।
न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः ।
न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ये शृण्वन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्तनम् ।
गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्वावस्थागतः पठेत् ।
जपतां जुह्वतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप ।
याथातथ्येन संगस्य इतिहासं पुरातनम् ।
पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ।
तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम् ।
हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा पुरातनी ।
सोमादित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा ।
पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गतिम् ।
अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च ।
मोक्षणं सर्वकृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा ।
वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृग्वङ्गिरोत्र्यादिभिः
शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम् ।
भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात्पुनः
सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दानवाः ।
यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
दिव्यां च भारतकथां कथयेच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।
धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन
वीर्यं विवर्धति वसिष्ठनमोनतेन ।
संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्य-
न्स्यादश्विनौ च परिकीर्तयतो न रोगः ।
एषा ते कथिता राजन्सावित्री ब्रह्म शाश्वती ।
विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

Colophon.

19

After 13. 148, D1-9 ins.:

युधिष्ठिरः ।

मानसानीह तीर्थानि प्रशंसन्ति महर्षयः ।
तानि मे कुरुशार्दूल यथावद्वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानीह मानद ।
येषु सम्यङ् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ।
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च ।
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं संतोषस्तीर्थमुत्तमम् ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता ।
ज्ञानं तीर्थं तपस्तीर्थं धृतिस्तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि यत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ।
नोदकक्लिन्नगात्रो हि स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सुविशुद्धमनोमलः ।
यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ।

कव्यं च त्रि-). — (L. 140) B1 द्विपो नापि (for द्विपान्न हि). — (L. 142) D6 यानपात्रे प्रवासे च जन्मवेश्मनि भारत. — (L. 144) Dn1. n2 D5 रोग- (for राज-). B3 न पिशाचोरगरक्षसां (for the post. half). — (L. 145) D4 प्र- (for [उ]प-). — (L. 146) D5 आश्रमाणां (for °मस्य). — (L. 153) B1.4.5 Dn3 D1.6 प्रवासे (for प्रवेशे). — (L. 155) D5 transp. जप्यं and गुह्यम्. — (L. 159) Dn1 सनातनी (for पुरा°). — (L. 160) Dn1 D5 सोमादित्यनृपाः सर्वे (for the prior half). — (L. 162) Dn3 अभीष्टे (for अभ्यासे). — (L. 166) V1 वसिष्ठादिभिः; B1.2-5 Dn1 D8 वशिष्ठात्पुनः. — Dn3 reads line 169 twice. — (L. 169) V1 B1.2.4 तु- (for च). — (L. 170) B पुण्यां (for दिव्यां). B शृणुयाच्च (for कथयेच्च). — (L. 173) B1 वशिष्ठमुनेः स्मृतेन (for वसिष्ठनमोनतेन). — Colophon. — *Parvan name:* B1-4 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn D5.8 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B4.6 सावित्री; B1 सावित्रीमहिमाकथनं; B2 Dn सावित्रीव्रतं; B3 सावित्र्याख्यानं; D5.8 सावित्रीकथनं. — *Adhy. no.:* V1 148; Dn1 147.

19

D5 om. lines 1-7. — (L. 5) D1.6.8.9 -निग्रहं (for -निग्रहः). — D7 om. (hapl.) lines 7-8. — (L. 9) D6.7 दानं (for ज्ञानं). D7 दमस् (for तपस्). — (L. 10) D4 वृत्तं (for तीर्थं). — (L. 12) D4 विशुद्धिश्च; D5 शुचिः शुद्ध- (for सुविशुद्ध-).

विषयेष्वपि संरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव च विरागोऽस्य निर्मलत्वमुदाहृतम् ।
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।
शतशोऽपि जले धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ।
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव निवसेन्नरः ।
तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं गया ।
ज्ञानहृदे सत्यजले रागद्वेषमलापहे ।
यः स्नातो मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

पापस्य किमधिष्ठानं का प्रसूतिश्च भारत ।
किं चास्य कारणं प्रोक्तं तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
अत्र ते संशयो मा भूल्लोभः पापस्य कारणम् ।
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानान्मात्सर्यमेव च ।
नार्थैः पूरयितुं शक्यो लोभो बहुविधैरपि ।
नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवार्णवः ।
सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनिर्दयः ।
सर्वभूतेष्वजिह्मश्च लोभाद्भवति भारत ।
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च लोभग्रस्ताः प्रयान्त्यधः ।
लोभक्षये क्षयं यान्ति सर्वपापानि देहिनाम् ।
लोभवृद्धौ च वर्धन्ते नृपते नात्र संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यज लोभं युधिष्ठिर ।
यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं गतिमात्मनः ।

Colophon.

20

After 13. 150, D_{4-8} ins.:

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सत्यार्जवगुणोपेतं सौम्यं धर्मं वदस्व मे ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि सत्यवाक्यमनुत्तमम् ।
यत्प्राग्बहुलया प्रोक्तं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

सौम्य धर्मं प्रवक्ष्यामि सत्यार्जवसमन्वितम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य धेन्वा संवादमुत्तमम् ।
माथुरे विषये रम्ये धनधान्यसमन्विते ।
नानाजनपदाकीर्णे यज्ञवाटविभूषिते ।
तत्र सा नगरी रम्या यमुनातीरमाश्रिता ।
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा विद्वज्जनविभूषिता ।
इन्द्रयष्टिध्वजाकीर्णा गोपीभिरुपशोभिता ।
बहुद्विजसमाकीर्णा नानापण्योपशोभिता ।
सुप्रमाणा सुरम्या च स्वातिनक्षत्रनिर्मिता ।
प्राकाराट्टप्रतोलीभिर्दुर्जया परिखादिभिः ।
आम्रातककपित्थैश्च राजवृक्षैश्च शोभिता ।
देवतायतनैर्दिव्यैः कदलीखण्डमण्डिता ।
हंसमालाप्रतीकाशैर्दीप्यते धवलैर्गृहैः ।
पनसैर्वकुलैस्तालैः प्रियालैर्नागकेसरैः ।
करवीरैः कर्णिकारैः पाटलाशोकचम्पकैः ।
मल्लिकाकुन्दजातीभिः कुब्जाह्लादकुरण्टकैः ।
सुवर्णश्वेतयूथीभिः किंकिरातोत्पलादिभिः ।
पुंनागवृक्षबकुलैरुद्यानैरुपशोभिता ।
संपूर्णा धनधान्यैश्च गोधनैरुपशोभिता ।
वेदाध्ययनघोषैश्च पवित्रीकृतमङ्गला ।
वेदीशृङ्गाटकै रम्यैस्त्रिकचत्वरशोभिता ।

— (L. 17) D_4 तदेव च विरामोस्य (for the prior half). — (L. 21) D_8 तस्य तत्र (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan*: $D_{4.5}$ दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{4-9} मानसतीर्थं. — D_6 om. the post. half of line 25 and the prior half of line 26. — (L. 27) D_5 क्रोधः (for लोभः). — (L. 30) D_4 लोके बहुविधैस्तथा (for the post. half). — D_4 om. (hapl.) line 32. — (L. 35) $D_{5.7}$ पतंति (for प्रयान्ति). — Colophon. — *Sub-parvan*: D_4 दानधर्म. — *Adhy. name*: $D_{4.6.8.9}$ मानसतीर्थं; D_7 लोभतीर्थं.

20

This passage is substantially identical with Padma Purāṇa, I. 18. — (L. 2) D_6 सौम्य (for सौम्यं). — (L. 3) $D_{6.8}$ भगवन् (for भवतः). — (L. 5) $D_{4.6.8}$ -गुणान्वितं (for -सम°). — (L. 6) D_4 व्याघ्रेण (for व्याघ्रस्य). — (L. 11) D_5 परि-; D_7 प्रति- (for उप-). — $D_{4.6.8}$ om. (hapl.) line 12. — (L. 15) D_4 आम्रातकैः (for °तक-). D_4 शोभितैः (for °ता). — (L. 16) D_4 -मंडितं (for -मण्डिता). — (L. 18) D_8 पियालैर् (for प्रि°). — (L. 20) D_4 -करंटकैः (for -कु°). — (L. 21) D_4 किंकरानोत्पलैस्तथा; D_5 नीलश्वेतोत्पलादिभिः (for the post. half). — (L. 22) D_7 अपि (for उप-). D_4 -शोभितैः (for °ता). — (L. 25) $D_{4.5}$ वेदैः (for वेदी-). — (L. 26) D_4

रावणस्येव रत्नाढ्या लङ्का चैव महापुरी ।
इन्द्रसेनो नृपस्तत्र राजधर्मसमन्वितः ।
धर्मे चाभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
क्षत्रधर्मे रतः श्रीमान्प्रजापतिसमः क्षितौ ।
तेन सा नगरी रम्या राजसिंहेन पालिता ।
नित्योत्सवप्रमुदिता शङ्खवादित्रनादिता ।
सुसंगीतविदग्धैश्च प्रेक्षणीयैः समाकुला ।
अन्तरापणवीथीभिः सुविभक्तैश्चतुष्पथैः ।
दीर्घिकाकूपवापीभिस्तडागैरुपशोभिता ।
सभाप्रपासमाकीर्णा विवाहमखसंकुला ।
पुरी चन्द्रवती नाम दृष्टा ते यदि वा श्रुता ।
तस्यां पुर्यां पुरा वृत्तं तत्त्वं शृणु युधिष्ठिर ।
कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य कल्याणी धेनुरुत्तमा ।
हृष्टपुष्टा सुसंतुष्टा बहुला नाम विश्रुता ।
गोधनस्य च सा मुख्या हंसवर्णा घटस्रवा ।
दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी श्रेष्ठलोमतनुत्वचा ।
विस्तीर्णजघना दिव्या पीनश्रोणिपयोधरा ।
सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वावयवसुन्दरी ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ।
सा च यूथस्य सर्वस्य चचाराग्रे सुनिर्भया ।
ग्रामधान्यं चरेच्छन्नं गत्वैकैव यथासुखम् ।
सान्द्रं सुपुष्पितं सुरभि अच्छिन्नं चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्यः पर्वतो यमुनातटे ।
अनेककन्दरदरीनिर्झरैरुपशोभितः ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ।
संकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ।
वल्लीवृक्षादिगहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्रः कामरूपी भयंकरः ।
द्वीपी शोणितमांसाशी महादंष्ट्रो महाबलः ।
महापर्वतसंकाशो मेघगर्जितनिस्वनः ।
महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रो नखायुधः ।
नन्दी नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रतः ।
अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधनं परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा बहुला तृणतृष्णया ।
चरन्ती व्याघ्रपुरतः सा धेनुः समुपस्थिता ।
अभिद्रवंश्च तां व्याघ्रस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
त्वमद्य विहितो भक्षः स्वयं प्राप्तासि मे वनम् ।
व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा निष्ठुरं लोमहर्षणम् ।
सुतं रूपान्वितं बालं चन्द्ररूपसमप्रभम् ।
वत्सं स्मरति सा धेनुः स्नेहार्ता गद्गदस्वरा ।
दह्यन्ती पुत्रशोकेन बहुला पुत्रवत्सला ।
रुदन्ती करुणं सा तु निराशा पुत्रदर्शने ।
दृष्ट्वा तु बहुलां व्याघ्रः क्रन्दमानां सुदुःखिताम् ।
उवाच वचनं घोरं बहुले किं प्ररुद्यते ।
दैवाद्यथोपपन्नासि भक्षस्त्वं मे यदृच्छया ।
न रुदन्त्या वा हसन्त्या वा तथा ते जीवितं भवेत् ।
विहितं भुज्यते लोके स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचसि ।
पप्रच्छ च पुनर्व्याघ्रः किमर्थं रुदितं त्वया ।
कौतुकं मेऽद्य संजातमशेषं कथयस्व नः ।
व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा बहुला वाक्यमब्रवीत् ।
क्षन्तुमर्हसि मे नाथ कामरूप नमोऽस्तु ते ।
त्वां समालोक्य लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।
जीवितार्थं न शोचामि प्राप्तव्यं मरणं मया ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।
देवैरपि सदा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।

रत्नानां (for °ढ्या). D_5 [ए]व हि (for चैव). — (L. 29) D_6 क्षात्रधर्म- (for क्षत्रधर्मे). — (L. 30) D_4 -हंसेन (for -सिंहेन). — (L. 31) D_{6-7} -वादिता (for -ना°). — (L. 32) D_8 -विद्वैश्चैव (for -विदग्धैश्च). $D_{4.5}$ प्रेक्षणीय- (for °णीयैः). — (L. 35) $D_{4.5}$ -सुख- (for -मख-). — (L. 37) D_5 नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 38) D_8 कल्या धेनुषु चोत्तमा (for the post. half). — After line 40, D_5 ins.:

सुमुखा हंसवर्णाभा पटन्यस्तामिव श्रियम् ।

— (L. 41) D_5 दृढपुष्टा (for दीर्घघोणा). D_7 श्रेष्ठा रोम- (for श्रेष्ठलोम-). D_6 पुष्टरोमतनुच्छदा ; D_8 श्रेष्ठा रोमतनूत्तमा (for the post. half). — (L. 45) D_5 सुदुर्भरा (for सुनिर्भया). — (L. 47) Prior half hypermetric. D_6 सुरभिन् (for सुरभि). D_5 सांद्रपुष्पितसौरभ्यम् ; D_8 सांद्रं सुपुष्पं सुरभिम् (for the prior half). — (L. 49) D_4 अनेककंदरकदली- ; D_8 °दरीयुक्तो (for the prior half). $D_{4.5}$ -शोभितैः (for °तः). — (L. 51) Some Mss. रोम- (for लोम-). — (L. 54) $D_{4.5}$ रौद्रे (for रौद्रः). — $D_{4.5}$ om. lines 55–58. — (L. 59) D_5 अच्छिन्नास्तरणैर्दीर्घैर् (for the prior half). — (L. 63) $D_{4.5}$ वने (for वनम्). — (L. 64) Some Mss. रोम- (for लोम-). — (L. 65) $D_{4.6.8}$ -बिंब- (for -रूप-). — (L. 68) $D_{4.5.8}$ रुदती (for रुदन्ती). — (L. 71) $D_{6.8}$ भक्ष्यस् (for भक्षस्). — (L. 72) D_5 कथं (for तथा). — (L. 74) D_5 ह्येवं (for ऽद्यैव). — D_4 om. (hapl.) line 79. — (L. 80) D_4 जीवनार्थं (for जीवितार्थं). — Lines 81–82 = 6. 24. 27. — (L. 83) D_7 अवशं (for °शैर्). D_5 मर्तव्यमविशंकया (for the post.

तस्मात्त्वाहमेवैकं व्याघ्र शोचामि जीवितम् ।
किं तु स्नेहवशाद्व्याघ्र दुःखेन रुदितं मया ।
अस्ति मे हृदि संतापस्तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ।
अग्रे वयसि वर्तन्ती प्रसूताहं मृगाधिप ।
दृष्टः प्रथमजातस्तु सुतश्च मम बालकः ।
क्षीरं पिबति मे वत्सस्तृणं नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्धः क्षुधितो मामुदीक्षते ।
सुतं तमनुशोचामि कथं जीविष्यते सुतः ।
तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रस्नेहवशानुगा ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा च संदिश्य च हिताहितम् ।
पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।
शीघ्राहमागमिष्यामि महाव्याघ्र तवान्तिकम् ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीत् ।
किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न पश्यसि ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य म्रियन्ति च ।
त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ।
न मन्त्रा न तपो दानं न माता न पिता सुतः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुमागतां मत्समीपतः ।
कथं तद्गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।
वृषभैर्नादितं रम्यं बालवत्सविभूषितम् ।
भूषणं देवलोकस्य स्वर्गतुल्यं न संशयः ।
नित्यं प्रमुदितं रम्यं सर्वदैवतपूजितम् ।
पवित्रं तत्पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
यत्तीर्थं सर्वतीर्थानां रम्याणां रम्यमुत्तमम् ।
समस्तगुणसंकीर्णमीश्वरायतनं महत् ।
यत्स्थानं सर्वसिद्धानां भूमिस्वर्गमनुत्तमम् ।
गर्गरीरवशब्देन यत्र लक्ष्मीर्न हन्यते ।
यत्र वत्साश्च हुंकारं करुणं मातृकाङ्क्षया ।
यद्गोपैः पालितं शूरैर्बाहुयुद्धविशारदैः ।
प्रगीतनृत्यसंलापं वल्गुतास्फोटनादितम् ।
इतस्ततः स्थितैर्वत्सैरर्घ्यमानैः समन्ततः ।
सरोवद्भ्राजते गोष्ठं श्रीमद्भिरिव पङ्कजैः ।
तच्छ्रीनिकेतनं रम्यं मातरं भ्रातरं सुतम् ।
दृष्ट्वा सखीजनं भूयः कथं प्रत्यागमिष्यसि ।
पञ्च भूतानि मे भद्रे पिबन्तु रुधिरं तव ।
न निराशानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ।

बहुला ।

प्रथमं दृष्टवत्साहं मृगेन्द्र शृणु मे वचः ।
दृष्ट्वा सखीजनं बालं गोपांश्च परिचारकान् ।
गोपीजनं समागम्य जननीं च विशेषतः ।
शपथैरागमिष्यामि मन्यसे यदि मुञ्च माम् ।

व्याघ्रः ।

शपथाः कीदृशा भद्रे ये त्वया परिनोदिताः ।
प्रत्ययं चैवमाख्याहि बहुले मम यत्नतः ।

बहुला ।

यदि ते नास्ति विश्वासो ममोपरि मृगाधिप ।
शपथैरागमिष्यामि सत्यं ब्रूयां न संशयः ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गुर्वग्निब्राह्मणेषु च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मधुमांसे च यत्पापं लाक्षाविक्रयणे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यो वेदविक्रयी विप्रश्चस्वरे पठते तु यः ।
असंतोषी च यो विप्रो नित्यं भवति याचकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मत्सरी गोत्रभावेन भूतानां गुणनाशकः ।
कौमारं चापि भर्तारं या नारी नानुमन्यते ।
परद्रव्योपयोगेन यज्ञं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

half). — (L. 84) D_8 तव (for तत्र). — (L. 85) D_5 विदितं (for रु°). — (86) D_4 तच्च त्वं ; D_6 क्षमस्व (for तं च त्वं). — D_5 om. lines 88–89. — (L. 91) $D_{6.8}$ स्तन्यं (for सुतं). D_4 शून्यं तु मम शोचामि (for the prior half). — (L. 92) D_4 तथा दानं (for स्तनं दातुं). — (L. 94) $D_{6.7}$ सखीनां समर्पयित्वा ; D_8 अर्पयित्वा सखीनां च (for the prior half). — (L. 99) $D_{4.6-8}$ त्रस्यंति (for त्रसन्ति). — (L. 101) D_4 मंत्रो (for मन्त्रा). — (L. 102) D_5 गतां वत्ससमीपतः (for the post. half). — (L. 103) D_5 दृष्ट्वा (for गत्वा). — (L. 105) $D_{4.5.7.8}$ -लोकं (for -तुल्यं). — (L. 106) $D_{4.8}$ नित्य- (for नित्यं). — (L. 107) $D_{5.7}$ पवित्रं नित्यं विप्राणां (for the prior half). — (L. 112) D_8 सहुंकारैर् (for च हुंकारं). D_5 मातृहुंकारकांक्षया (for the post. half). — (L. 113) D_5 तद् (for यद्). — (L. 114) D_8 प्रगीतं (for °त-). D_5 -नृत्त- (for -नृत्य-). — (L. 115) D_7 शतैर् (for स्थितैर्). — (L. 116) D_7 राजते (for भ्रा°). — (L. 121) D_5 मदनः (for मे वचः). — (L. 123) D_5 जनन्या (for °नीं). — (L. 124) $D_{5.6.8}$ यदि मन्यसि मुंच मां (for the post. half). — (L. 126) D_5 प्रतीपं (for प्रत्ययं). — (L. 129) D_5 गुर्वग्निब्राह्मणादिषु (for the post. half). — (L. 130) D_5 यत्ते (for यदि). — (L. 131) D_5 -विक्रयिणाम् (for °यणे). — (L. 132) D_{5-7} लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_6 यत्ते (for यदि). — (L. 134) D_5 पावकः (for याचकः). — D_4 repeats line 135 after line 137. — (L. 135) D_4 (first time).$_5$ लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_5 यत्ते (for यदि). — D_3 om. lines 136–140. — (L. 136)

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
स्वपाकं च परित्यज्य परपाकरताश्च ये ।
ये सक्ता गुरुदारेषु स्वामिदारेषु ये नराः ।
ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा न तु तीर्थानि सेवते ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
ब्राह्मणः कृतसंस्कारः शूद्रप्रेक्षणकारकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
अनृतं धनसंबद्धे कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधेन च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यत्पापं लुब्धकानां च म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
पादेन स्पृशते गाश्च शिरोभिर्न नमन्ति ये ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गोष्ववज्ञां प्रकुर्वन्ति शपन्ते ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
सकृद्दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीयाय प्रयच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
कथायां क्रियमाणायामन्तरायं करोति यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गृहे यस्यागतो विप्रो निराशः प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्यामि यत्तेऽहं नागमे पुनः ।
द्विभार्यः पुरुषो यस्तु एकां स्नेहेन पश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
एकाकी मृष्टमश्नाति यः कश्चित्पुरुषाधमः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यस्त्वीन्हले बलीवर्दान्विषमं वाहयेत यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यदि नायां तवान्तिकम् ।
इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुनः ।
लब्ध्वा स प्रत्ययं व्याघ्रः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
संजातः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैर्बहुले तव ।
कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूर्खोऽसौ वञ्चितो मया ।
लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भ्रामयन्ति च ते बुद्धिं चक्रारूढ इवेक्षणम् ।
अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यपि पेशलाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रं कर्मविदो जनाः ।
प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रवर्तते ।
ऋषिदेवासुरगणैः शपथाः कार्यसिद्धये ।
कृताः परस्परं पूर्वं तन्न मन्यामहे कथम् ।
सत्येनाभिशपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ।
मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथैरेव वञ्चिता ।
तेनैवं दर्शितं पूर्वं यथेष्टं कुरु सांप्रतम् ।
बहुले गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सखीः स्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागमनं कुरु ।

भीष्मः ।

एवं सा प्रत्ययं कृत्वा बहुला सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदुःखिता ।
कुररी निःश्वसन्तीव पतिता शोकसागरे ।
करिणीव हि नागेन गृहीता सलिलाशये ।

D_6 -भावे च (for -भावेन). — (L. 137) D_5 -मोदते (for -मन्यते). — (L. 139) D_{5-7} लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_5 यत्ते (for यदि). — (L. 141) D_5 न स्व- (for गुरु-). D_5 पर- (for स्वामि-). — (L. 143) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 146) D_4 -संवाध- ; D_{6-8} -संबंधे (for -संबद्धे). — (L. 147) $D_{4, 6-8}$ मातृपित्रोर् (for मातापितृ-). — (L. 148) D_6 लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_5 यत्ते (for यदि). — (L. 150) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_3 *om.* (hapl.) lines 151–152. — (L. 151) D_4 गा वै ; $D_{6, 7}$ गावः (for गाश्च). — (L. 152) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 154) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 155) D_8 कन्यां यो (by transp.). D_7 द्वितीयं यः (for °याय). — (L. 156) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_4 om. (hapl.) lines 157–162. — (L. 158) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — $D_{6, 8}$ om. (hapl.) lines 159–160. — (L. 162) D_5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_5 om. lines 163–166. D_4 repeats line 164 after line 167. — (L. 166) $D_{4, 6, 8}$ यद्यहं नागमे पुनः (for the post. half). — (L. 167) D_4 आगम्य ह पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 168) $D_{6, 8}$ वद्ध्वा (for लब्ध्वा). — (L. 170) D_6 [ऽ]यं (for ऽसौ). — D_8 om. lines 173–176. — (L. 174) D_4 [इ]ह (for [इ]व). — (L. 175) D_6 प्रायः कृतार्थां लोकेस्मिन् (for the prior half). $D_{4, 5}$ सत्यं ते (for मन्यते). — (L. 178) D_5 सर्वत्रिषु (for सर्वस्य हि). D_6 प्रजायते (for प्रवर्तते). — (L. 184) D_4 ममैव (for तेनैवं), D_4 संप्रति (for सांप्रतम्). — (L. 185) D_6 स्वपुत्रं (for पुत्रकं). — (L. 187) D_{6-8} सखी- (for सखीः). — (L. 191) D_4 -मुखा (for -मुखी). D_4 निरानंदा (for वेप-

अशक्तात्मपरित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ।
सा तु गोपकुलं गत्वा बहुला हृतविक्रमा ।
श्रुत्वात्मवत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत तन्मुखी ।
उपासर्पत तं वत्सं बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
स प्राप्तां मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ।
न ते पश्यामि सौम्यत्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीतभीता च दृश्यते ।

बहुला ।

पिब पुत्र स्तनं मह्यं कारणं यदि पृच्छसि ।
आगता च तव स्नेहात्कुरु तृप्तिं यथेप्सिताम् ।
अपश्चिममिदं वत्स दुर्लभं मातृदर्शनम् ।
एकाहमथ मां पीत्वा प्रत्यूषे कस्य पास्यसि ।
मया तु पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य दातव्यं जीवितं मया ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।
अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ।
श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।
एकाकिनापि मर्तव्यं मयावश्यं त्वया विना ।
यदि मां सहितं मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ।
तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।
अथ मातश्च तिष्ठ त्वं शपथाः सन्तु ते मम ।
जनन्या विप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।
अनाथस्य वने नित्यं को मे नाथो भविष्यति ।
नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालानां क्षीरपायिनाम् ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इहलोके परत्र च ।
एष नः परमो धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
ये तु तिष्ठन्ति सत्पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ।
ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्र गमिष्यसि ।
न चायमन्यजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ।
अपश्चिममिमं पुत्र मातुः संदेशमुत्तमम् ।
अनुतिष्ठस्व मद्वाक्यं तत्र शुश्रूषणं परम् ।
वने जले च विचरन्मा प्रमादं करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ।
न च लोभेन वर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ।
लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ।
समुद्रमटवीं युद्धं विशन्तो लोभमोहिताः ।
लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ।
लोभात्प्रमादाद्विश्रम्भात्त्रिभिर्वै वध्यते पुमान् ।
तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ।
आत्मा च सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
सर्वेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचोरादिसंकटे ।
तिरश्चां पापजातीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि न ज्ञायन्ते ह पुत्रक ।
नदीनां नखिनां चैव शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां वेश्याजनस्य च ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि चलतो जीवचेतसः ।
तद्व्यक्तिमूढमत्यर्थं सदा सुप्तं विचारयेत् ।
गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ।
गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।
नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेकश्च चिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ।
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ।
यत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोच्यते कथम् ।

माना). — (L. 196) D_4 स्व- (for [आ]त्म-). — (L. 198) $D_{4,5,7,8}$ सं- (for स). D_5 पर्यपृच्छत (for परिपृच्छति). — (L. 202) $D_{6,8}$ तव च (by transp.). $D_{4,5}$ यथेप्सितं (for °ताम्). — (L. 205) D_5 पुत्राद्य (for तु पुत्र). D_5 [अ]स्मि (for हि). D_6 [अ]हो (for अहम्). — D_5 om. line 207. — (L. 210) $D_{4,6,8}$ च (for [अ]पि). D_5 सत्यं (for [अ]वश्यं). — (L. 214) D_5 संति (for सन्तु). — (L. 215) $D_{5,8}$ -मुक्तस्य (for -यु°). — D_5 om. (hapl.) lines 217–218. D_4 om. from the post. half of line 217 up to the prior half of line 219. — (L. 221) D_5 मे (for नः). — (L. 222) $D_{4,5}$ तेपि यांति परां गतिं (for the post. half). — (L. 223) D_5 न मेद्य (for ममैव). — (L. 225) D_5 मातृ- (for मातुः). — (L. 226) D_5 तद्वाक्यं (for मद्वाक्यं). — D_5 om. lines 233–235. — (L. 233) $D_{4,6,7}$ वध्यते (for व°). — (L. 234) D_8 कुर्वंति (for कुर्वीत). — (L. 238) D_5 न ज्ञायंति कदाचन (for the post. half). — (L. 239) D_5 दंष्ट्रिणां ; D_8 नखीनां (for नखिनां). D_4 नदीनां च नखीनां च (for the prior half). — Lines 241–242 = (var.) 1. App. I. 81 lines 125–126. — (L. 243) $D_{4,5,7}$ [ऽ]तीव (for जीव-). — (L. 244) D_7 शक्ति- (for व्यक्ति-). — (L. 245) D_5 सर्वस्य (for °त्र). — (L. 246) D_7 वाडवाः (for ब्राह्मणाः). — (L. 248) D_5 नैको धर्मान्विचिंतयेत् (for the post. half). — D_4 om. lines 251–252. — (L. 252) D_5 शोच्यसे (for °ते). — (L. 253) D_{4-6} [अ]तः (for [अ]न्तः).

वत्सान्तःशोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ।
शिरस्याघ्राय तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ।
विनिःश्वसन्ती मार्गीव व्याघ्राणां वशमागता ।
पुत्रहीना जगत्सर्वं पश्यन्त्यन्धेव साभवत् ।
महापङ्कविनिर्मग्ना तिष्ठन्त्येवात्र सीदति ।
विलप्य बहुला पुत्रमुवाचेदं पुनर्वचः ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहं कुतः ।
पुत्रेण जयते लोकान्पुत्रेण नरकं जयेत् ।
अनृतं वदते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।
दिगम्बरं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।
पुण्यैर्विना न पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ।
किं चन्दनेन पीयूषबिन्दुना किं किमिन्दुना ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गपात्रं गात्रं भवेद्यदि ।
इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च मुहुर्मुहुः ।
स्वमातरं सखीर्गोपान्क्रमात्ताननुपृच्छति ।
यूथस्याग्रे चरन्तीं मामाससाद मृगाधिपः ।
मुक्ताहं तेन शपथैः कुलं दृष्ट्वागमिष्यसि ।
साहं भवन्तं संद्रष्टुं मातरं स्वकुलं सुतम् ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र च ।
मातः क्षमस्व तत्सर्वं बालत्वे यत्कृतं मया ।
न्यासस्तवायं दौहित्रः किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ।
विपुले चम्पके दामे भद्रे सुरसि मालिनि ।
वसुधारे श्रिये नन्दे महानन्दे घटस्तवे ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्तं क्वचिदप्रियम् ।
तत्क्षमध्वं महाभागाः पश्चाद्यच्च कृतं मया ।
सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोकस्य मातरः ।
सर्वाः सर्वप्रदा नित्यं रक्षध्वं मम बालकम् ।
अनाथमबलं दीनं सीदन्तं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाग्निसंतप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ।
भगिनीनामयं पुत्रः सांप्रतं च विशेषतः ।
बालोऽबलाभिः सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवत् ।
चरन्तं विषमे स्थाने गच्छन्तं परगोकुले ।
अकार्येषु प्रवर्तन्तं हे सख्यो वारयिष्यथ ।
परपुत्रात्मपुत्रेषु यासां चित्तं समं भवेत् ।
ता धन्यास्ताः कृतार्थाश्च ताः स्त्रियस्ताश्च मातरः ।
मोदन्ते देवलोकेषु ता गावस्ताश्च योषितः ।
याः पालयन्त्यनाथांश्च परपुत्रानात्मपुत्रवत् ।
तस्मादनाथं मत्पुत्रं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
रक्षध्वं च महाभागा यास्यामि सत्यसंश्रयात् ।
यतः सर्वस्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ।
न चास्मद्गमने मन्युः सख्यः कार्यः कथंचन ।
श्रुत्वैतद्बहुलावाक्यं माता सख्यश्च विह्वलाः ।
विषादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ।
अहो सुमहदाश्चर्यं यद्व्याघ्रवदनं महत् ।
प्रवेष्टुमुद्यता भीमं बहुला सत्यवाक्यतः ।
शपथैः सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा यतो भयम् ।
नाशितव्यं प्रयत्नेन तत्कथं गम्यते पुनः ।
बहुले नैव गन्तव्यं धर्मोऽयं कतमस्तव ।
यद्बालं स्वकुलं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ।
अत्र गाथाः पुरा गीता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ।
उक्त्वानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
अनृतं तत्र वै सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ।
कामिनीषु विवाहेषु गवां कार्ये तथैव च ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ।

— (L. 254) D_4 शिरसा (for °सि). D_4 om. from the post. half up to the prior half of line 260. — (L. 255) D_5 जल- ; D_7 नष्टा (for बाष्प-). — (L. 256) D_5 निःश्वसंती वेपमाना (for the prior half). D_5 व्याघ्रस्य (for व्याघ्राणां). — (L. 259) D_5 बहुधा (for बहुला). — (L. 263) $D_{4.6-8}$ त्यजेत् (for जयेत्). — (L. 264) D_6 कदलीकांडशीतलः (for the post. half). — $D_{4.6.8}$ om. lines 266–269. — (L. 267) D_7 पुण्यहीना (for पुण्यैर्विना). — (L. 270) D_4 पुत्रैर् (for पुत्र-). D_7 निरीक्षंती (for °क्ष्य च). — (L. 271) D_5 [ए]व (for तान्). — (L. 274) D_8 भवंतीं (for भवन्तं). — (L. 276) $D_{5.7}$ बालत्वेन (for °त्वे यत्). — (L. 281) $D_{4.5}$ तत्क्षमस्व महाभागे (for the prior half). $D_{4.6-8}$ तु (for च). — (L. 282) D_5 सर्वाः सर्वस्य मातरः (for the post. half). — (L. 283) D_6 सर्वथा सुप्रजा नित्यं (for the prior half). — (L. 286) D_5 एष (for अयं). — (L. 287) $D_{4-6.8}$ बालाभिः (for ऽब°). D_4 पुत्रकः (for °वत्). — (L. 288) D_4 विषम- (for विषमे). — (L. 293) Post. half hypermetric. — (L. 295) D_5 यास्येहं (for यास्यामि). — (L. 296) D_8 सतः (for यतः). — (L. 297) D_7 दुःखं (for मन्युः). — (L. 300) D_5 [ऽ]त्र (for सु-). — (L. 306) D_5 -वादिभिः (for -दर्शिभिः). — (L. 308) D_5 भवेत्सत्यं ; D_6 °ष्वत्र (for °द्यत्र). — (L. 309) $D_{5.7}$ तच्च (for तत्र). — (L. 314) D_8 गर्भे (for गर्भे). D_6

बहुला ।
परेषां प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तुं स्वल्पमप्यनृतं क्वचित् ।
एकः संक्लिश्यते गर्भे जायेतैको म्रियेत च ।
भुङ्क्ते चैकः सुखं दुःखं मातः सत्यं वदाम्यहम् ।
सत्ये प्रतिष्ठितो लोको धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घति ।
विष्णवे पृथिवीं दत्त्वा बलिः पातालमाश्रितः ।
छद्मना च बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ।
प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः शतयोजनमुच्छ्रितः ।
सत्येन संस्थितो विन्ध्यो न प्रवृद्धः स सांप्रतम् ।
स्वर्गापवर्गनरकाः सर्वे वाचि प्रतिष्ठिताः ।
यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ।
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्मान्नैवाहमात्मानमसत्येन च लोपये ।
यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मानमात्मना ।
अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ।
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं क्लेशादिभिर्वर्जितं
स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणम् ।
साधूनां निकषं सतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां बलं
यन्म्लेच्छोऽपि विधाय गच्छति दिवं तत्त्यज्य तिष्ठेत्कथम् ।
सख्यः ।
बहुले त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मा त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ।
ब्रूमः किमत्र कल्याणि या त्वं धर्मधुरंधरा ।
त्यागेनानेन यत्प्राप्यं त्रैलोक्ये कः समोऽस्ति ते ।
अधियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मात्सुतेन ते ।
न हि कल्याणचित्तानामापदः सन्ति कुत्रचित् ।
दृष्ट्वा गोपाङ्गनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुलम् ।
बहुला प्रस्थिता देवान्वृक्षांश्चापृच्छ्य तान्पुनः ।
क्षितिं च जलमग्निं च वायुं खार्कनिशाकरम् ।
दशदिग्देवतामद्रीन्नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
सर्वान्विज्ञापयाम्यद्य प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ।
स्वैः स्वैः प्रभावै रक्षध्वमनाथं मम वत्सकम् ।
करुणाहितचित्तानां न स्यात्परजनो यतः ।
तस्मात्करुणया बालमनाथं पालयिष्यथ ।
ये संश्रिता वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः ।
वने चरन्तं मे बालं ते रक्षन्तु सुतं मम ।
चम्पकाशोकपुंनागसरलार्जुनकिंशुकाः ।
शृण्वन्तु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवम् ।
बालमेकाकिनं दीनं चरन्तं विषमे वने ।
रक्षध्वं वत्सकं बालं स्नेहात्पुत्रमिवौरसम् ।
मातापितृविनिर्मुक्तमनाथं दीनमातुरम् ।
विचरन्तमिमां भूमिं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ।
तस्येहाक्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
मातृशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ।
न्यस्तस्यैकाकिनः शून्यं जगत्सर्वं प्रपश्यतः ।
चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशस्य रक्षणम् ।
एवं संदिश्य बहुला पुत्रस्नेहवशं गता ।
शोकाग्निनातिसंतप्ता छिन्नाशा पुत्रदर्शने ।
वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरोः ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ।
गत्वा तु सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ।
आस्ते विस्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ।
व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाभाग सत्यधर्मव्यवस्थया ।

म्रियेत वा; D_8 प्रयाति च (for म्रियेत च). — (L. 316) D_5 सत्ये धर्मः (by transp.). — (L. 317) $D_{6.8}$ च (for वि-). — (L. 318) D_5 आस्थितः (for आश्रितः). — (L. 319) D_5 -वाक्ये प्र- (for -वाक्येन). — (L. 323) D_5 तु (for तां). — (L. 326) D_4 असतो न च लोपयेत (for the post. half). — (L. 328) $D_{4.6.8}$ अगाध- (for °धे). — Lines 330–331 = (var.) 1. 69. 22; 12. 156. 19; 13. 75. 29; Mārkaṇḍeya P. 8. 42; Rām. 2. 61. 10; Hitopadeśa IV. 129. — D_5 om. (hapl.) line 330. — (L. 331) D_3 एतद् (for एव). — (L. 334) D_4 मिषतां; D_5 अनिशं (for निकषं). — (L. 335) $D_{4.6.8}$ [ऽ]प्यवधाय (for ऽपि वि°). — (L. 339) D_6 वै (for यत्). — (L. 341) D_6 कल्याणि (for °ण-). — (L. 342) D_6 गोपः (for गोपाङ्). — (L. 343) D_5 [आ]पृच्छती (for °च्छ्य तान्). — (L. 344) D_4 परम्; D_{6-8} वरम् (for जलम्). — D_{4-8} -निशाचरं (for °करम्). — (L. 345) $D_{6.8}$ दिग्देवता (for °ताम्). — (L. 346) D_5 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — (L. 348) D_5 करुणायतचित्तानां (for the prior half). D_4 om. (hapl.) from the post. half of line 351 up to the prior half of line 355. — (L. 352) D_5 -पुंनागाः (for °ग-). — (L. 356) $D_{4.5}$ मातृपितृ-; $D_{6.8}$ पितृमातृ- (for मातापितृ-). — D_4 om. line 358. — (L. 358) D_5 [ए]व (for [इ]ह). D_7 तत्स्नेहात्क्रंदमानस्य (for the prior half). — (L. 364) D_4 तरौ (for तरोः). — (L. 365) D_5 अथ वा (for अन्धेव). — (L. 370)

कुरु तृप्तिं यथाकामं मम मांसेन सांप्रतम् ।
तर्पयस्व स्वभूतानि पश्चास्य शोणितेन मे ।

व्याघ्रः ।

स्वागतं तव कल्याणि बहुले सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवतां किंचिदशुभं विद्यते क्वचित् ।
त्वयोक्तं बहुले पूर्वं सत्यात्प्रत्यागता पुनः ।
तेन नः कौतुकं जातं प्राप्तागच्छेत्कथं पुनः ।
अन्यथा मां समासाद्य जीवन्ती यास्यसे कथम् ।
तच्च नः कौतुकं पूर्णं दृष्टं सत्यं गवां मया ।
तस्मादनेन सत्येन विमुक्तासि मयाधुना ।
सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये प्रतिष्ठितं ज्ञानं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सत्येन देवास्तुष्यन्ति सत्येन पितरस्तथा ।
सत्येन ऋषयः सिद्धाः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
धन्या गावः क्षितिर्धन्या धन्या त्वमपि धेनुके ।
धन्यः स राजा यत्र त्वं वससे सत्यवादिनि ।
धन्यः सराष्ट्रः सतृणः प्राणिवृक्षसमन्वितः ।
चचार बहुला यत्र दिष्ट्या पापविनाशिनी ।
ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैः प्राप्तं जन्मनः सारं ये पिबन्ति गवां पयः ।
मृगेन्द्रः प्रत्ययं गत्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सर्वैर्देवैः प्रदर्शितः ।
तत्करिष्याम्यहं कर्म येन मोक्ष्यामि किल्बिषात् ।
मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च ।
गतिं कां नु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ।
अहं पापी दुराचारो नृशंसो जीवघातकः ।
कांल्लोकान्हि गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ।
गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये कायशोधनम् ।
पतिष्ये गिरिमासाद्य विशे वापि हुताशनम् ।
बहुले यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये ।
तदादेशय संक्षेपान्न कालो विस्तरस्य मे ।

बहुला ।

तपः कृते प्रशंसन्ति त्रेतायां यज्ञकर्म च ।
द्वापरे ध्यानयोगं च दानमेकं कलौ युगे ।
सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परम् ।
चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
नास्त्यहिंसापरं दानं नास्त्यहिंसापरो दमः ।
यथा हस्तिपदेनान्यत्पदं सर्वं प्रलीयते ।
सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र विधीयन्ते ह्यहिंसया ।
योगवृक्षस्य या छाया तापत्रयविनाशिनी ।
धर्मज्ञानसुपुष्पस्य स्वर्गमोक्षफलस्य च ।
दुःखत्रयार्कसंतप्तश्छायां योगतरोः श्रितः ।
न बध्यते पुनर्दुःखैः प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।
इत्येवं परमं श्रेयः कीर्तितं ते समासतः ।
ज्ञातं चैतत्त्वया सर्वं केवलं मां हि पृच्छसि ।

व्याघ्रः ।

अहं देवैः पुरा सर्वैर्व्याघ्ररूपेण पातितः ।
तत्र प्राणिवधे घोरे अशेषं मम विस्मृतम् ।
त्वत्संपर्कोपदेशेन संजातं स्मरणं पुनः ।
मुक्तशापश्च संजातः प्रसादात्तव धेनुके ।
बहुले गच्छ तुष्टोऽस्मि पुत्रेण सहिता भव ।
त्वं चाप्यनेन सत्येन गमिष्यसि परां गतिम् ।
ततो योगं समाश्रित्य व्याघ्रस्तद्गतमानसः ।
प्राणायामैः स्वकं देहं परित्यज्य दिवं गतः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा योगैश्वर्यसमन्वितः ।
विमाने हंससंयुक्ते महता अप्सरोगणैः ।
विमानसंस्थितं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
बहुला हृष्टतुष्टाङ्गी गोकुलं पुनरागता ।
आगत्य च यथावृत्तं व्याघ्रसंवादमुत्तमम् ।
सखीभ्यः कथयामास पुत्रस्य च विशेषतः ।

D_6 मया कामं ; D_8 यथान्यायं (for °कामं). —(L. 375) D_5 मे (for नः). D_8 प्रीता (for प्राप्ता). D_4 कथंचन (for कथं पुनः). —(L. 377) D_6 जातं (for पूर्णं). D_5 पूर्णं इष्टं (for दृष्टं सत्यं). —(L. 384) D_5 देशो (for राजा). —(L. 390) D_5 प्रत्यादिशाद्यथास्माकं (for the prior half). —(L. 393) $D_{4,6,8}$ ते (for गो-). —(L. 402) D_5 इदमेकमनुत्तमं (for the post. half). —(L. 404) D_5 परावराणां भूतानाम् (for the prior half). —(L. 407) D_5 -पदेषु ; D_8 -पदे च (for -पदेन). $D_{1,6}$ वि- (for प्र-). —(L. 408) D_5 सर्व- (for सर्वे). —(L. 409) D_7 -विनाशनी (for °शिनी). —(L. 410) D_4 -सुपर्णस्य ; $D_{5,6,8}$ -सुपुण्यस्य (for °ष्पस्य). —(L. 411) D_7 -तप्तस्य (for -संतप्तश्). D_5 दुःखत्रयकषायस्य (for the prior half). —(L. 412) D_{6-8} बाध्यते (for ब°). D_8 प्राप्तो (for प्राप्य). —(L. 414) D_5 [ए]व (for [ए]-तत्). —(L. 416) D_{6-8} -वधैर्घोरैर् (for -वधे घोरे). —(L. 421) D_8 मार्गं (for योगं). D_5 तद्धृत- (for तद्गत-). —(L. 424) D_5 -युक्ते हि (for -संयुक्ते). D_7 हंसयुक्त-विमानेन (for the prior half). D_{5-8} [अ]प्सरसो (for अप्सरो-). —(L. 425) D_8 विमाने (for विमान-). —(L. 426) $D_{7,8}$ -पुष्टांगी (for -तुष्टाङ्गी). —(L. 431) D_4 इष्टा (for सर्वाम्). —(L. 432) D_4 यथेष्टं मे महा-

बहुला पुत्रसंयुक्ता सुप्रीता सुनिराकुला ।
गोधनैर्वृषभैर्वत्सैर्गोपगोपीजनैर्वृता ।
विचचाराटवीं सर्वामशेषभयवर्जिता ।
यथेष्टचेष्टमभवद्गोकुलं तत्प्रभावतः ।
सराष्ट्रभृत्यराजानं सान्तःपुरपरिच्छदम् ।
सर्वान्गोपांश्च तान्दृष्ट्वा गोपीगोमण्डलानि च ।
इति संगृह्य तान्सर्वान्बहुला प्रस्थिता दिवम् ।
महाविमानैः श्रीमद्भिरसंख्यैः सर्वतोवृतम् ।
प्राप्य स्वर्गं क्रमादूर्ध्वमशेषैः सहिता पुनः ।
उपर्युपरि लोकानां गत्वा गोलोकमास्थिता ।
तत्र संभोगसंकीर्णे असंख्यातैः पुरोत्तमैः ।
क्रीडते सहिता सर्वैर्यावदाभूतसंप्लवम् ।

भीष्मः ।

इत्येतत्सत्यवाक्यस्य माहाभाग्यमुदाहृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि स्वर्गलोकं स गच्छति ।
बहुलाव्याघ्रसंवादं यः पठेत्सततं द्विजः ।
शृणुयादेकचित्तश्च स व्याघ्रैर्नाभिभूयते ।
वियुक्ता या सुतैर्नारी नरो वापि पठेत्सदा ।
सोऽपि पापैर्विनिर्मुक्तः पुत्रैर्भवति संगतः ।
यः पठेत्प्रातरुत्थाय चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
सतां पुण्यकृतां लोकान्गच्छते नात्र संशयः ।
गवां गोष्ठे च पठतां गोवृद्धिर्नात्र संशयः ।
क्षेत्रमध्ये च पठतां सस्यवृद्धिः प्रजायते ।
गृहमध्ये च पठतां बालानां शान्तिवर्धनम् ।
भवेद्ग्रहाभिभूतानां रक्षामेतां च यः पठेत् ।
दुर्गेषु पठतां नित्यमटव्यायतनेषु च ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ न भयं विद्यते क्वचित् ।
दुःस्वप्नारिष्टदुर्मित्रं श्रुत्वेदं संप्रणश्यति ।
वन्ध्यायाश्च भवेत्पुत्रः संमतश्च पतिर्भवेत् ।
कुमारी च सदा शृण्वन्वीरं पतिमवाप्नुयात् ।
नारी वा पुरुषो वापि दुर्भगः सुभगो भवेत् ।
गवां पर्वसु भक्त्या च माहात्म्यं पुरतः पठेत् ।
स गोवृद्धिमवाप्नोति गोलोकं चैव गच्छति ।

Colophon.

भागे (for the prior half). — (L. 434) D_6 हृष्टान्; D_7 हृष्टान् (for दृष्ट्वा). D_5 सर्वगोपाश्च तां दृष्ट्वा (for the prior half). D_5 गोपीगोपकुलानि च (for the post. half). — (L. 435) D_5 हृदि (for इति). — (L. 438) D_5 गोकुलम् (for गोलोकम्). — (L. 439) D_5 तत्र भोगसमाकीर्णे (for the prior half). — D_5 om. line 441. — (L. 442) D_5 इत्येतद्यः पठेद्वापि (for the prior half). — (L. 443) D_5 नरः (for द्विजः). — (L. 449) D_4 मध्ये (for गोष्ठे). — (L. 450) D_8 सम्यग (for सस्य-). — (L. 451) D_7 -मध्येषु (for -मध्ये च). D_4 गोवृद्धिर्नात्र संशयः; D_6 बालवृद्धिः प्रजायते (for the post. half). — (L. 453) D_4 पठते (for °तां). — (L. 456) D_5 भवेत्पतिः (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan* : $D_{5, 8}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{4-8} बहुलोपाख्यानं.

CRITICAL NOTES

☞ *Besides a few comments from the point of view of textual criticism, exegesis, grammar, epic style, etc, the Critical Notes also include corrections in the Constituted Text and the Critical Apparatus.*

A manuscript containing a commentary by an unidentified author (Cu) became available after the text of the Anuśāsanaparvan had been printed off. This manuscript was mostly identical with the manuscript (B O R I, Govt. Collection No. 61 of 1871-73) which had been already used for the constitution of the text, namely, Dn3. On closer scrutiny, however, it was discovered that the commentary given in this manuscript as also in the manuscript which became newly available was definitely not by Nīlakaṇṭha. From the many extracts which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn. *The siglum Dn3 assigned to the manuscript is thus not correct, though the manuscript certainly belongs to the D version of the N recension. The commentary by the unidentified author* (Cu) *is highly interesting from the point of view both of the v. l. which it mentions and the interpretations which it gives. It has, therefore, been quoted copiously in the Critical Notes.*

1

2 [b]) शान्तिरक्ता : This presupposes the Śāntiparvan. The present parvan, which follows and, in a sense, continues Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the Śāntiparvan, is appropriately called *anuśāsana*. Yudhiṣṭhira had lost his peace of mind on account of the tragic consequences of the great war of which he believed himself to be the root-cause, and had not apparently regained it completely even after Bhīṣma's teachings in the Śāntiparvan. From this point of view, Yudhiṣṭhira's first question, namely, how he could hope to win peace of mind knowing that he had been mainly responsible for the great catastrophe [Cu: ईदृशं (in 1[d]) बहुविधं ज्ञातिबान्धवादिवधम्], is fairly relevant. But the subsequent questions which Yudhiṣṭhira is represented in this parvan to have put to Bhīṣma are certainly not so. There also does not seem to be any logical connection between one question and another. The attempts made by Nīlakaṇṭha and other commentators to establish some kind of logical order among the various adhyāyas cannot be said to have been quite successful. Whatever topics came to the mind of the various redactors of the Epic seem to have been introduced in this parvan in the form of Yudhiṣṭhira's questions and Bhīṣma's replies which latter are often illustrated by some ancient legends. Some of the questions put into Yudhiṣṭhira's mouth are so elementary that they show that venerable king to be a naïve person; they make one wonder if Yudhiṣṭhira had not learnt even commonplace things in the course of his long and eventful life.

5 [a]) Cu : नु, प्रश्ने.

6* Cu : नु, भोः.

8* (Line 10) Cu : राजन् इति संबोधनं क्षत्रियाभिप्रायेण, जनमेजयस्येति वा.

8 [a]) परतन्त्रं = subject to the inexorable law of *karman*. Cu : परतन्त्र इति संबोधनपाठो वा (cf. D7). — [d]) एनद् = the working of the law of *karman*. It is subtle and beyond the ken of the senses.

9 [b]) In this and similar other contexts, the word *itihāsa* is used in the general sense of *itihāsa-purāṇa*. It often denotes a legend rather than history as such. — [cd]) The dialogue actually occurs among the five parties, and not between Mṛtyu and Gautamī on the one hand and Kāla, Lubdhaka, and Pannaga on the other, as seems to be implied here. Cu : धर्मराजस्य व्यापारभेदेन कालमृत्युयम इति पृथक्पृथग् व्यपदेशः.

11 [a]) Cu : स्नायुः गर्भवेष्टनं चर्म ; Cv : स्नायुपाशेन धमन्याख्यपाशेन.

13 [c]) Cu : न ह्यहम् इति क्वचित्पाठः (cf. Dn2 D4, 6).

15 [b]) Cu : अप्लुताः अमिलनाः.

16 ab) In view of the divergence of reading between the majority of N Mss. on the one hand and S Mss. on the other, the critical text of 16a is derived from the Mss. of the middle group, that is, of D Version. This is so done also because D1 and D2 are presumably Devanāgarī transcripts of a (lost) Śāradā MS. The constituted text of 16b, on the other hand, should have better read as : जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्यादयं ते. Cu mentions both substitutions, namely, 10* and 11*. — b) Ca : जीवतानेन पन्नगेन बहवो जन्तवो दष्टव्याः, तस्माद्बहूनामुपकारार्थं हन्यतामयम्. — c) Cv (seems to read अस्योत्सङ्गे) : उत्सङ्गे प्राणमुक्तस्य अस्य जन्तोः अर्थे आनयनार्थमिति यावत्.

17 c) Cu : सुस्थस्य अक्षिप्तमनः ; Cb : स्वस्थस्य अचलितमतेः ; Cu : स्वस्थस्य इति । स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः, स्थिरचित्तः.

18 a) Cb : द्विविधाः किल पुरुषा भवन्ति, मुमुक्षवः मुमुक्षवः [न]। तत्र ये शमार्थिनो मुमुक्षवस्ते कालगतिं वदन्ति. Cu : कालगतिं वदन्ति, कालस्वभावादुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा इति. — b) Ca : अर्थविदः नीतिशास्त्रज्ञाः. — c) Cu : श्रेयः क्षयं शोचति इति पाठः। श्रियः क्षये शोचति इति पाठः। दुःखविदः श्रेयःक्षये [यं] गच्छति इति च पाठः. — [Crit. App., line 4 : read °र्थिनः for °र्थितः. Cu also reads शमार्थिनः.]

19 a) अस्मद्विधानां : This obviously refers to Gautamī's characterisation (in st. 10) as *sthavira* and *śamasaṁyuta*. Cab : अस्मद्विधानां धर्मात्मनाम्. — c) Cu reads : नित्यायस्तो बालकोऽस्येव तस्माद्.

20 b) कुतः = since.

21 a) Cu : शत्रून्हत्वा कीर्त्यादिलाभः, अव्ययम् अक्षयं, श्रेयः कल्याणं स्यात्, 'न हताज्जायते भयम्' इति वचनात् ; Cv : लाभं हित्वा स्थितस्य अबलस्य. — b) Ca : सद्योलाभ एव नित्यः शत्रुभ्यः सकाशात्प्रशस्तः। तदुक्तं सभापर्वणि कृष्णेन 'क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे' (2. 21. 20ab) इति. — d) Cu : कुत्सितोऽस्मिन् इति च पुस्तके पाठः. Cabu : कुत्सितः न शोभनः.
[Crit. App., line 18 : read कुत्सितो- for कुत्सिते-.]

22 ab) *gṛhya* and *namuktvā* are not strictly Pāṇinian forms. Cu : गृह्यशत्रून् गृहणीयशत्रून्.

25 a) The war between Indra and Vṛtra is an oft-repeated theme in the *Ṛgveda*. — bc) In *Taittirīya-Saṁhitā* 3. 2. 4 and *Taittirīya-Brāhmaṇa* 3. 2. 8. 3, Agni is called Rudra and is given the epithet *makhaghna*. This is reminiscent of the destruction of Dakṣa's sacrifice by Śiva.

31 d) तथा = as an instrumental or efficient cause (*nimittakāraṇa*), not as a material cause (*upādāna-kāraṇa*). This seems to have been made clear in st. 36, where the word *kāraṇa* in the first pāda means *upādāna*, and that in the third pāda *nimitta*.

34 c) Cu (reads -संदोहो for -संदेहो) : कार्यार्थे कारणसंदोहः कारणराशिः.

36 Cv : भवान्कारणं स्वतन्त्रकारणं यदि न स्यात्, तर्हि 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति स्मृतेः त्वं कर्ता न स्याः। त्वं च विनाशे कारणं, दण्डचक्रादिवत् सामान्यकारणम्.

37 a) Cv (reads असत्यविकृते कार्ये) : विविधैः कृतं न भवति इति अविकृतं, एकेनैव कृतमित्यर्थः.

38 Obscure. — ab) Cn seems to understand *kriyā* as effect, and *kārya* as action culminating in the bringing into existence of that effect.
[— c) Read तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ.]

43-49 Doctrine of *kāla* as the ultimate cosmic principle; cf. *AV* XIX. 53-54 ; *Śvetāśvatara-Up.* I. 2; Avestan Zurvan.

44 c) Cv (reads तद्वज्जलद्वच्चाहम्) : तद्वत् वायुवत् कालः, अहं जलद्वच्च.

53 cd) Cu : मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्। मृत्यो मयि न दोषः स्याद् इति च पाठः.

56 d) "I am not characterizing as a cause what is not a cause."

58 b) Cu : आवां निर्दिष्टकारिणौ कालस्य आज्ञाकारिणौ.

59 The question does not seem to be directly related to the matter under consideration. Cn : मे मम तटस्थस्य परोपकर्तरि हर्षः, अपकर्त्रोश्च युवयोरुपरि द्वेषः [क्रोधः?] वा यथा स्यातां तथा ब्रूतम्.

63 ff. Doctrine of the inexorability of the law of *karman* to which everything else, even *kāla*, is subservient.

68 a) The analogy of *chāyātapau* is not happy.

75 c) Following the general trend of the foregoing discussion, the law of *karman*, rather than *kāla*, must be said to have been operative in the whole affair.

2

6 c) Māhiṣmatī on the river Narmadā (cf. st. 18) is identified by some scholars with Oṁkāra Māndhātā and by others with Maheśvara in Madhya Pradesh

(the latter view is more likely). It was the capital of southern Avanti. According to *HV* (23), Māhiṣmatī was founded by Māhiṣmat. Other Purāṇic texts mention a Yadu prince as the founder. The *Purāṇas* also mention that Māndhātṛ of the solar dynasty, who ruled at Ayodhyā, subjugated the Kānyakubja and Paurava kingdoms, defeated the Ānavas and the Druhyus in the north-west, and led his army up to the Narmadā through the Vindhyas. His son, Purukutsa, continued the victorious expeditions. But after him, the political power of this royal family of Ayodhyā declined, and the Haihaya branch of the Yādavas reoccupied Malwa. The Haihaya king Mahiṣyant is said to have fortified Māhiṣmatī. Recent excavations at Māhiṣmatī have proved to be quite fruitful (cf. H. D. SANKALIA and others, *The Excavations at Maheshwar and Navdatoli*, Poona 1953).

25 ^{c}) Cu : मह्यं मम.

27 ^{a}) Cu : दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः.

32 This is a paranthetical reference. Cf. 2. 28. 16ff.

33 ^{b}) Cu : आहतवाससं, वेदे अहतवाससम् इति पाठः अर्थश्च समण्ड्वाससं, नूतनवाससम् इत्यर्थश्च लोके.

34 ^{d}) Cn : वसोः धारां संततां घृतधाराम्.

37 ^{b}) According to the *Bhāgavata P.* and the *Viṣṇu P.*, Nṛga was a son of Ikṣvāku. He is elsewhere said to have been the son of king Uśīnara. Nṛga was also the name of the second among the ten sons of Vaivasvata Manu. A legend relating to Nṛga is narrated in 13. 69. Also cf. 2. 8. 8^{b} ; 4. 917*, L. 29 ; 9. 52. 19^{b}. Cu : नृगस्यासीत्पितामहः इत्यनेन ओघवतो महत्त्वं सचितं, नृगस्य महत्त्वात्.

39 ^{c}) For Kurukṣetra, see crit. note on 9. 52. 20.

40 ^{a}) Read °वजेष्यामि.

47 Cn explains the first तदा with गार्हस्थ्यकाले, and the second तदा with इध्माहरणकाले. — ^{c}) Cn : पृष्ठतः तस्य अप्रत्यक्षम् ; Cu : पृष्ठतः पश्चात्.

53 ^{c}) Cn : राज्ञि राजकन्ये.

54 ^{ab}) Cu : स मृत्युः । तया नृपकन्यया ओघवत्या । अन्यैः इंगितैः (for इंगितैः) द्रव्यैः छन्यमानः लोभ्यमानः.

56 ^{a}) Cn reads विहृत्य (for रहः स) : विहृत्येत्यत्र रहः स इति पाठः स्पष्टार्थः.

58 ^{b}) Cu : पावकिः, सुदर्शनः.

65 ^{a}) Cu : एषा (for इयम्).

71 ^{d}) C1 : स्वयमात्मानमालभे, आत्मशिरःस्पर्शं करोमि अतिथिविषयं समुदाहृतवाक्ये दिव्यमिदं ज्ञेयमिति भावः.

72 ^{d}) Cn : गुणाः इन्द्रियाणि, तदभिमानिन्यो देवताः पृथिव्याद्याः इत्यर्थः । Cu : गुणाः दशसंख्याका एते पृथिव्यादयः. D2. 3 read गुणाश्चैव दिशो दश, where गुणाः presumably means the three *guṇas*.

77 ^{a}) शैक्षेण स्वरेण = with proper Vedic accents ; in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts. Cf. 9. 35. 35^{b}.

81 ^{b}) Cu : पतिव्रतगुणैः, पतिभक्तिगुणैः । पतिव्रतागुणैर्वा । पुंवद्भाव आर्षः.

82–83 Oghavatī is generally believed to have been a river in Panjab; sometimes identified with Sarasvatī. Cf. 9. 37. 4.

86 ^{ab}) to be understood as पञ्च भूतानि (अतिक्रान्तानि), अतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः.

87 ^{c}) Cn: राजान्निति ऋषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वा संबोधनम्.

88 ^{d}) व्यवसाय = Śiva or Viṣṇu. Cu reads वासवोऽप्याजगाम तम् and adds : अत्र व्यवसायो जगाम तम् इति पाठं प्रकल्प्य अर्थं करोति[मि] । विं पक्षिणं अवति रक्षति [इति] व्यवो गरुडः, तं स्यति नाशयति [इति] व्यवसायः इन्द्रः । देशान्तरपुस्तके पाठोऽयमलेखि । वस्तुतोऽयं पाठो देशपुस्तके नास्ति ।

3

3–4 *Cf. ṚV* III. 53 ; VII. 104 ; *MBh.* 3. 70. 79–83. The loss of his sons suffered by Vasiṣṭha is often referred to, directly or indirectly, in *ṚV* VII. Also cf. *Taittirīya-Saṁhitā* 7. 4. 7. 1; *Tāṇḍya- Br.* 4. 7. 3.

5 The family of Viśvāmitra is referred to in *ṚV* as *Kuśikāḥ* (III. 53. 9–11), but he can by no means be regarded as the founder of the Kuśika-vaṁśa.

6–8 Actually, the name of Śunaḥśepa's father was Ajīgarta; but Śunaḥśepa is referred to as Ārcīka also in *HV* (App. 6 A) and *Brahma P.* 10. For the Śunaḥśepa legend, cf. *Aitareya Br.* VII. 3. Ṛcīka was a son of Cyavana and belonged to the Bhṛgu family. For his connection with Viśvāmitra, see 13.4.

16 [ab]) In view of the divergence of reading between the majority of N Mss. on the one hand and S Mss. on the other, the critical text of 16[a] is derived from the Mss. of the middle group, that is, of D Version. This is so done also because D1 and D2 are presumably Devanāgarī transcripts of a (lost) Śāradā MS. The constituted text of 16[b], on the other hand, should have better read as : जीवत्यस्मिन्कोऽप्ययः स्यादयं ते. Cu mentions both substitutions, namely, 10* and 11*. — [b]) Ca : जीवतानेन पन्नगेन बहवो जन्तवो दष्टव्याः, तस्माद्बहूनामुपकारार्थं हन्यतामयम्. — [c]) Cv (seems to read अस्योत्सङ्गे) : उत्सङ्गे प्राणमुक्तस्य अस्य जन्तोः अर्थे आनयनार्थमिति यावत्.

17 [c]) Ca : सुस्थस्य अक्षिप्तमतेः; Cb : स्वस्थस्य अचलितमतेः; Cu : स्वस्थस्य इति । स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः, स्थिरचित्तः.

18 [a]) Cb : द्विविधाः किल पुरुषा भवन्ति, मुमुक्षवः मुमुक्षवः [च]। तत्र ये शमार्थिनो मुमुक्षवस्ते कालगतिं वदन्ति. Cu : कालगतिं वदन्ति, कालस्वभावादुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा इति. — [b]) Ca : अर्थविदः नीतिशास्त्रज्ञाः. — [c]) Cu : श्रेयः क्षयं शोचति इति पाठः। श्रियः क्षये शोचति इति पाठः। दुःखविदः श्रेयःक्षये [यं] गच्छति इति च पाठः. — [Crit. App., line 4 : read °र्थिनः for °र्थितः. Cu also reads शमार्थिनः.]

19 [a]) अस्मद्विधानां : This obviously refers to Gautamī's characterisation (in st. 10) as *sthavira* and *śamasaṁyuta*. Cab : अस्मद्विधानां धर्मात्मनाम्. — [c]) Cu reads : नित्यायस्तो बालकोऽस्येव तस्माद्.

20 [b]) कुतः = since.

21 [a]) Cu : शत्रून्हत्वा कीर्त्यादिलाभः, अव्ययम् अक्षयं, श्रेयः कल्याणं स्यात्, 'न हताज्जायते भयम्' इति वचनात्; Cv : लाभं हित्वा स्थितस्य अवलस्य. — [b]) Ca : सद्योलाभ एव नित्यः शत्रुभ्यः सकाशात्प्रशस्तः। तदुक्तं सभापर्वणि कृष्णेन 'क्रान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे' (2. 21. 20[ab]) इति. — [d]) Cu: कुत्सितोऽस्मिन् इति च पुस्तके पाठः. Cabu : कुत्सितः न शोभनः.
[Crit. App., line 18 : read कुत्सितो- for कुत्सिते-.]

22 [ab]) *gṛhya* and *namuktvā* are not strictly Pāṇinian forms. Cu : गृह्यशत्रून् गृहणीयशत्रून्.

25 [a]) The war between Indra and Vṛtra is an oft-repeated theme in the *Ṛgveda*. — [bc]) In *Taittirīya-Saṁhitā* 3. 2. 4 and *Taittirīya-Brāhmaṇa* 3. 2. 8. 3, Agni is called Rudra and is given the epithet *makhaghna*. This is reminiscent of the destruction of Dakṣa's sacrifice by Śiva.

31 [d]) तथा = as an instrumental or efficient cause (*nimittakāraṇa*), not as a material cause (*upādāna-kāraṇa*). This seems to have been made clear in st. 36, where the word *kāraṇa* in the first pāda means *upādāna*, and that in the third pāda *nimitta*.

34 [c]) Cu (reads -संदोहो for -संदेहो): कार्यार्थे कारणसंदोहः कारणराशिः.

36 Cv : यदान्कारणं स्वतन्त्रकारणं यदि न स्यात्, तर्हि 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति स्मृतेः त्वं कर्ता न स्याः । त्वं च विनाशे कारणं, दण्डचक्रादिवत् सामान्यकारणम्.

37 [a]) Cv (reads असत्यविकृते कार्ये): विविधैः कृतं न भवति इति अविकृतं, एकेनैव कृतमित्यर्थः.

38 Obscure. — [ab]) Cu seems to understand *kriyā* as effect, and *kārya* as action culminating in the bringing into existence of that effect.
[— [c]) Read तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ.]

43–49 Doctrine of *kāla* as the ultimate cosmic principle; cf. *AV* XIX. 53-54; *Śvetāśvatara-Up.* I. 2; Avestan Zurvan.

44 [c]) Cv (reads तद्वज्जलद्वचाहम्) : तद्वद् वायुवत् कालः, अहं जलद्वच्च.

53 [cd]) Cu : मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्। मृत्यो मयि न दोषः स्याद् इति च पाठः.

56 [d]) "I am not characterizing as a cause what is not a cause."

58 [b]) Cu : आवां निर्दिष्टकारिणौ कालस्य आज्ञाकारिणौ.

59 The question does not seem to be directly related to the matter under consideration. Cu : मे मम तटस्थस्य परोपकर्तरि हर्षः, अपकर्त्रोश्च युवयोरुपरि द्वेषः [क्रोधः?] वा यथा स्यातां तथा ब्रूतम्.

63 ff. Doctrine of the inexorability of the law of *karman* to which everything else, even *kāla*, is subservient.

68 [a]) The analogy of *chāyātapau* is not happy.

75 [c]) Following the general trend of the foregoing discussion, the law of *karman*, rather than *kāla*, must be said to have been operative in the whole affair.

2

6 [c]) Māhiṣmatī on the river Narmadā (cf. st. 18) is identified by some scholars with Oṁkāra Māndhātā and by others with Maheśvara in Madhya Pradesh

(the latter view is more likely). It was the capital of southern Avanti. According to *HV* (23), Māhiṣmatī was founded by Māhiṣmat. Other Purāṇic texts mention a Yadu prince as the founder. The *Purāṇas* also mention that Māndhātṛ of the solar dynasty, who ruled at Ayodhyā, subjugated the Kānyakubja and Paurava kingdoms, defeated the Ānavas and the Druhyus in the north-west, and led his army up to the Narmadā through the Vindhyas. His son, Purukutsa, continued the victorious expeditions. But after him, the political power of this royal family of Ayodhyā declined, and the Haihaya branch of the Yādavas reoccupied Malwa. The Haihaya king Mahiṣyant is said to have fortified Māhiṣmatī. Recent excavations at Māhiṣmatī have proved to be quite fruitful (cf. H. D. SANKALIA and others, *The Excavations at Maheshwar and Navdatoli*, Poona 1953).

25 ^{c}) Cu : मह्यं मम.

27 ^{a}) Cu : दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः.

32 This is a parenthetical reference. Cf. 2. 28. 16ff.

33 ^{b}) Cu : आहतवाससं, वेदे अहतवाससम् इति पाठः अर्थश्च समण्ववाससं, नूतनवाससम् इत्यर्थश्च लोके.

34 ^{d}) Cn : वसोः धारां संततां घृतधाराम्.

37 ^{b}) According to the *Bhāgavata P.* and the *Viṣṇu P.*, Nṛga was a son of Ikṣvāku. He is elsewhere said to have been the son of king Uśīnara. Nṛga was also the name of the second among the ten sons of Vaivasvata Manu. A legend relating to Nṛga is narrated in 13. 69. Also cf. 2. 8. 8^{b} ; 4. 917*, L. 29 ; 9. 52. 19^{b}. Cu : नृगस्यासीत्पितामहः इत्यनेन ओघवतो महत्त्वं सचितं, नृगस्य महत्त्वात्.

39 ^{c}) For Kurukṣetra, see crit. note on 9. 52. 20.

40 ^{a}) Read °वजेष्यामि.

47 Cn explains the first तदा with गार्हस्थ्यकाले, and the second तदा with इध्माहरणकाले. — ^{c}) Cn : पृष्ठतः तस्य अप्रत्यक्षम्; Cu : पृष्ठतः पश्चात्.

53 ^{c}) Cn : राज्ञि राजकन्ये.

54 ^{ab}) Cu : स मृत्युः । तया नृपकन्यया ओघवत्या । अन्वैः इंशितैः (for इंगितैः) द्रव्यैः छन्द्यमानः लोभ्यमानः.

56 ^{a}) Cn reads विहरय (for रहः स) : विहरस्येत्यत्र रहः स इति पाठः स्पष्टार्थः.

58 ^{b}) Cu : पावकिः, सुदर्शनः.

65 ^{a}) Cu : एषा (for इयम्).

71 ^{d}) Cn : स्वयमात्मानमालभे, आत्मशिरःस्पर्शं करोमि अतिथिविषय समुदाहृतवाक्ये दिव्यमिदं ज्ञेयमिति भावः.

72 ^{d}) Cn: गुणाः इन्द्रियाणि, तदभिमानिन्यो देवताः पृथिव्याद्याः इत्यर्थः । Cu : गुणाः दशसंख्याका एते पृथिव्यादयः. D2. 3 read गुणाश्चैव दिशो दश, where गुणाः presumably means the three *guṇas*.

77 ^{a}) शैक्षेण स्वरेण = with proper Vedic accents; in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts. Cf. 9. 35. 35^{b}.

81 ^{b}) Cu : पतिव्रतगुणैः, पतिभक्तिगुणैः । पतिव्रतागुणैर्वा । पुंवद्भाव आर्षः.

82–83 Oghavatī is generally believed to have been a river in Panjab; sometimes identified with Sarasvatī. Cf. 9. 37. 4.

86 ^{ab}) to be understood as पञ्च भूतानि (अतिक्रान्तानि), अतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः.

87 ^{c}) Cn : राजन्निति ऋषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वा संबोधनम्.

88 ^{d}) व्यवसाय = Śiva or Viṣṇu. Cn reads वासवोऽप्याजगाम तम् and adds : अत्र व्यवसायो जगाम तम् इति पाठं प्रकल्प्य अर्थं करोति[मि] । वि पक्षिणं अवति रक्षति [इति] व्यवो गरुडः, तं स्यति नाशयति [इति] व्यवसायः इन्द्रः । देशान्तरपुस्तके पाठोऽयमलेखि । वस्तुतोऽयं पाठो देशपुस्तके नास्ति ।

3

3–4 Cf. *ṚV* III. 53 ; VII. 104 ; *MBh.* 3. 70. 79-83. The loss of his sons suffered by Vasiṣṭha is often referred to, directly or indirectly, in *ṚV* VII. Also cf. *Taittirīya-Saṁhitā* 7. 4. 7. 1; *Tāṇḍya- Br.* 4. 7. 3

5 The family of Viśvāmitra is referred to in *ṚV* as *Kuśikāḥ* (III. 53. 9–11), but he can by no means be regarded as the founder of the Kuśika vaṁśa.

6–8 Actually, the name of Śunaḥśepa's father was Ajīgarta; but Śunaḥśepa is referred to as Ārcīka also in *HV* (App. 6 A) and *Brahma P.* 10. For the Śunaḥśepa legend, cf. *Aitareya Br.* VII. 3. Ṛcīka was a son of Cyavana and belonged to the Bhṛgu family. For his connection with Viśvāmitra, see 13.4.

9 ª) Cu: त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्तः । त्रिशङ्कुर्बन्धुभिस्त्यक्तः इति च पाठः। शङ्कुः अपराधः। गुरुदोग्ध्रीवधः, अप्रोक्षितमांसोपयोगः, पितुरपरितोषश्च इति त्रिः [त्रयः शङ्कवः] यस्य. cf. *HV* 1. 10. 17–18.

10 *Satyavatī, daughter of Gādhi, is said to have* become the river Kauśikī. This river was called Pārā by Viśvāmitra (1. 65. 32). It is variously identified with a branch of Dṛṣadvatī, or with the modern river Kuśī which flows into the Gaṅgā through Purnea, or with Kusiara in Sylhet.

12–13 Vipāś or Vipāśā (Hyphasis of Greek writers) is modern Beas.

14 ᵈ) Cn: त्रिशङ्कुं याजयन्विश्वामित्रो वसिष्ठपुत्रैः शप्तः श्वपचस्य याजकस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति. देवसेनाग्रगः = इन्द्रः.

15 Viśvāmitra appears in the sky as a star between the polar star and Ursa Major.

18–19 For the story about Mataṅga, see 13. 28–30. S reads these adhys. (and Dn₃ reads adhys. 28–31) before adhy. 3. This arrangement of adhys. seems to be supported by the reference in these two stanzas, as also by that in the first stanza (ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापम्)– this latter reference being directly connected with 13. 28. 4 (ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापम्). However, in view of the evidence of N, this arrangement is not accepted in Crit. Ed.

4

2 Viśvāmitra belonged to the family of the Kuśikas, but Viśvāmitras are also referred to as *bharatasya putrāḥ* (*ṚV* III. 53. 24). Commenting on this latter passage, Sāyaṇa says: *bharatavaṁśyāḥ ime viśvāmitrāḥ.*

3 How the Gaṅgā came to be known as Jāhnavī is described in *Rāmāyaṇa* I. 43; *Vāyu P.* 2. 30.

7 ª) Cu: सुताया विशेषणं कन्या, कनीय[सी] अनूढा वा। कन्या जज्ञे शुभा तस्य इति क्वचित्पाठः। उत्तरोत्तरानुवादात्सुता इति पाठः साधुः.

10 *Śulka* is often demanded for the bride; also cf. 13. 2. 31.

12 ᶜ) Cu: श्यावकर्णानाम् इति च पाठः.

15 Ṛcīka is said to have obtained the horses from Varuṇa on the strength of the sixty-four *ṛks* beginning with *aśvo voḷhā* (*ṚV* IX. 112. 4). Cf. *Skanda P.* 6. 165. 34. The place on the banks of the Gaṅgā in Kānyakubja where this happened came to be known as *Aśvatīrtha* (cf. 3. 115. 16; 13. 4. 17).

16 ª) Cu: ध्यातमात्रे त्वृचीकेन, ध्यातमात्रे ऋचीकेन इति च पाठः.

25 ª) Cu (seems to read [like G₄] च पुत्रं [for अपत्यं]): पुत्रं, गुणवन्तमिति विशेषणम्.

27 Cf. ऊर्जो वा एषोऽन्नाद्याद्वनस्पतिरजायत यदुदुम्बरो भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् ...... तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् (*Aitareya Br.* VII. 5); also cf. क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः (*ibid*).

30 ᶜ) Cu (seems to read हे पुत्रि पूर्वोत्पन्नायाः): हे पुत्रि मम वचनं कुरुष्व। वचनप्रतिपालने हेतुमाह पूर्वोत्पन्नाया इति। ज्येष्ठापत्यहेतोः सकलाप[त्येषु] तव प्रथमोत्पन्नत्वात्। ज्येष्ठत्वं भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा लौकिकं वाक्यमेवमस्ति। त्वामपेक्ष्य अहं वयसा ज्येष्ठा, मम वृद्धाया वचनं कुरु इत्यभिप्रायेण ममेत्यस्य विशेषणं पूर्वोत्पन्नाया इति। पूर्वं प्रथमं उत्पन्ना जाता त्वं यस्या मम सकाशादिति पूर्वोत्पन्नायाः इति वा विशेषणस्यार्थः.

33 Cu: भावः इच्छा.

48–58 According to *Ait-Br.* VII. 3, Viśvāmitra had 101 sons. Only the names of Madhucchandas, Ṛṣabha, Reṇu, and Aṣṭaka are mentioned there. Viśvāmitra also adopted Śunaḥśepa as his son, named him Devarāta, and made him the eldest among his sons. For the *pravaras* of the Viśvāmitras, see *Śrautakośa,* Vol. I, English Section, Part II, 1006–1014.

5

2 ᶜ) Cv: सविषं विषमुखं काण्डं शरम्.

10 ᵃᵇ) Cu: अथ वा नात्र चिन्त्यं हि अभवद्वासवस्य तु। अथ वा नात्र चित्रं हि विविधा दृश्यते गतिः इति च पाठः। तिर्यग्योनेः पक्षिणः स्थिरत्वं दृष्ट्वा इन्द्रस्य किमपि चिन्त्यं नाभवत्। पाठान्तरे प्राणिनो विविधा गतिर्दृश्यते इति नात्र तिर्यग्योनौ चित्रं दृश्यते इत्यभिप्रायेण आह अथ वा इति.

12 ᵇ) Cn: दाक्षेयी दक्षदौहित्री शुकी नाम; Cu: दाक्षेयी सुप्रजा त्वया। सुप्रजास्त्वया इति च पाठः। भोः शुक त्वया पुत्रेण दाक्षेयी दक्षकन्या तव माता सुप्रजा शोभनजातपुत्रा। पाठान्तरे असिच् प्रत्ययः.

20 ᵃᵇ) Cu: दैवतानि, देवताप्रतिपादितानि कार्यजातानि.

22 ª) Cu: अनुक्रोशवैफल्यं शिष्टधर्मवैफल्यम्। अनुक्रोशः पालनधर्मः, तस्य वैफल्यं वा.

25 ^{b}) Cu : च्यावयित्वा इति च पाठः. — ^{c}) Cu : समस्तं [रथं], सर्वत्र सदृशरूपेण तिष्ठन्तं, सर्वं संपूर्णं वा.

6

7-8 According to st. 7, *puruṣakāra* would seem to have been represented as *bīja*, while in st. 8 it is identified with *kṣetra*.

9 ^{d}) Cu : कृतस्य कर्तव्यकर्मणः। अपकृतस्य अपकाररूपकार्यस्य.

11 ^{d}) Cv : क्षेत्रं क्षारावसेचनमित्यत्र यथातथेति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

12 ^{d}) Cu : अकृतात्मना अकृतकर्मस्वभावेन.

18 ^{d}) तप्यते : *Ātmanepada* rare.

21) Obscure. There is greater danger in the other world if one exerts himself but little, than in this world if destiny is unfavourable.

26 ^{ab}) Cv : कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते इत्यत्र। दैवमनुसृत्य यथा वर्तते जीवलोकः तथा अस्य जीवलोकस्य समुत्पत्तिः कथं स्यादिति विग्रहो भवतीति पूर्वेणान्वयः.

28 Cv : कृतकर्मणः कृतार्थस्य किंचिदिकृतमपि कृतपुण्यं सिध्यते। सुकृतं सुष्ठु कृतमपि कर्म अकृतार्थं विपद्यते नष्टं भवति.

30 The sons of Yayāti's daughter, Mādhavī, were named Pratardana, Vasumanas, Śibi, and Aṣṭaka. Through their sacrifice, they helped Yayāti to regain *svarga*. For the story, see 1. 81-88; *Matsya P.* 25-42.

32 This Saudāsa is better known as Kalmāṣapāda. He is also referred to as Mitrasaha.

33 Cu : मुनिपुत्रौ भूत्वा रामाश्वत्थामानौ धनुर्धरौ स्यातां, ब्राह्मणस्य निन्दितमिदं कर्म, 'काण्डपृष्ठ' इत्यादिना अग्रे निन्दितस्य कर्मणो निषेधात्। यद्वा सति पुरुषकारे दैवं फलवदिति बोद्धव्यम्। स्वकृतेन स्वकृतधनुर्व्यापारेण.

34 ^{a}) Vasu = son of Uttānapāda. See *Matsya P.* 143. 18-25.

36 A reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br*. 13. 5. 3. 5.

37 ^{c}) Cv : वैशंपायनाख्योऽप्यन्यः कश्चिदृषिः.

39 Dhundhumāra = Kuvalāśva? Girivraja was the capital of the Magadha kings; identified with Rājagṛha.

46 ^{c}) Cu : वनशब्दः समूहवाची.

7

3-4 This is, indeed, a peculiar doctrine. Cab: ननु विरुद्धमेतत्कथं संगच्छते। यदि येन शरीरेण यत्कर्म क्रियते तेनैव तत्फलमुपभुज्यते तदा स्वर्गाद्युपभोग आत्मनो न स्यात्पूर्वशरीरविनाशात्। अथ वा येनात्मशरीरेण कर्म कृतं तेनैव तत्फलमुपभुज्यते इत्याशयः, तदा शरीरेणेति व्यर्थम्। तथा 'यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः, तस्यां तस्यामवस्थायां स तत्फलमुपाश्नुते' इत्याद्यसंगतं, गर्भगतस्य बालस्य भोगोच्छेदप्रसङ्गात्। सोऽपि सुखदुःखे अनुभवत्येव। न च गर्भशय्यागतः किंचित्कर्म करोति। तस्मात्कोऽनयोः श्लोकयोरर्थः। उच्यते। येन येन सत्त्वावस्थेन रजोवस्थेन तमोवस्थेन वा [शरीरेण] यद्यत्कर्म करोत्यात्मा तत्फलं तदवस्थेन शरीरेणैवात्मा उपभुङ्क्ते इत्यर्थः। एवं यस्यां यस्यामवस्थायामित्यस्यापि अयमेवार्थो बोद्धव्यः। न च गर्भशय्यागतस्य नास्त्युपभोग इति वाच्यम्। 'गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम्' इत्यादि; Cn : मनसा कृतस्य कर्मणः फलं मनसैव स्वप्नादौ भुङ्क्ते। कायेन कृतस्य फलं कायेनैव भुङ्क्ते जाग्रदादौ इत्यर्थः। अवस्थायां बाल्ययौवनादिरूपायां, आपद्यनापदि वा; Cu : येन येन शरीरेण मनुष्यतिर्यगादिशरीरेण। अवस्थापदेन सत्त्वादयो गुणा लक्ष्यन्ते। कौमारावस्थादिरिति केचित्.

5 Cu : कर्मपदं च सदसत्परम्।

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीह नः।
तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः॥

इति कर्मदर्शने मनुः (*Manu*. 8. 85).

6 Cu : आसने चक्षुर्दानम्। क्रियाचरणे मनोदानम्। संतोषप्रियवाक्यं वाग्दानम्। आ उदकान्तं अनुव्रजेत्। उपासना सेवनम्। एवं सोऽतिथियज्ञः पञ्चदक्षिणः.

9 ^{d}) Cv : राज्ञः पौरुषमुच्यते इत्यत्र, पौरुषं शौर्यं फलमुच्यते.

10 ^{a}) Cv : प्रतिसंहारे दाने.

11 ^{c}) Cn : एकशायी ब्रह्मचर्यवान्; Cu : एकशायी अधःशायी.

12 ^{b}) Cu : प्रतिश्रयं प्रवासिनो वासम्.

16 ^{d}) Cu : फलमुत्तमम्। कुलमुत्तमम् इति च पाठः.

17 ^{b}) Cu : तृणाशनः। तृणासन इति च पाठः. — ^{c}) Cn : स्त्रियः स्त्रियं त्यक्त्वा इत्यर्थः; Cu : स्त्रिय इति वचनव्यत्ययः, स्त्रीनिबोध्यं (?) त्रिषवणं त्रिसंध्यस्नानम्.

21 ^{c}) Cu : यासौ तृष्णा। योऽसौ इति पाठे यो रोगः.

24 Rather out of context.

28 Cv : पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन्वृथा कृते एकैकमेव व्यर्थं भवति। 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति वचनात्सम्यक्कृत्वापि सदसि एकस्मिन्नपि धर्मे अभिधीयमाने सति सत्कर्म वृथा भवति इत्यर्थः; Cu : वृथामन्त्राद्युपयुज्यमाने यत्फलं स्यात्तत्सर्वमसत्याभिधाने स्यादित्याह, यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमाने इति. [Cn : वृथापयुज्यमाने इति पाठः.]

29 ^{a}) Cu : ऋषिणा वेदव्यासेन.

8

5 ^{c}) Cu : श्रुतवृद्धोपपन्नानाम् इति च पाठः.

6 ^{b}) Cu : सत्त्वशुद्धत्वोपदर्शनाय हंसानामिव इति दृष्टान्तः.

10ff. The two themes mentioned here, namely, that a Brāhmaṇa of any sort is superior to persons belonging to other social orders and that gifts to a Brāhmaṇa constitute the greatest virtue, are repeated in many other contexts in this parvan.

17 ^{a}) Cn : ब्रह्मण्यः ब्रह्मजातौ आसक्तः ; Cu : ब्रह्मण्यं ब्राह्मणचरित्रवन्तं मामाहुरित्यन्वयः.

26 Obscure. Cu : ब्राह्मणादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अकोपनं परमशान्तं ब्राह्मणं प्राप्य भूयः प्रचुरं यद्दत्तं दानं तद्दानं [तेन उभयं तपश्च तेजश्च स्यात्,] क्षत्रियाणामिति शेषः । ब्राह्मणानां चैते स्वाभाविके । क्षत्रियाणां तु उभयमिदं दाननिबन्धनम् । ततस्तेजोर्थिना क्षत्रियेण प्रचुरतरं दानं कर्तव्यम् । तदा कथं देवमेधपितृमेधादीनां निर्वाह इत्यत आह । कुर्यादुभयत इति । गृहे यत्किंचिद्वस्तु उभयतो देवमेधार्थं पितृमेधार्थं विभज्य दानार्थं धनं संरक्षेत् । दानार्थं च यद्रक्षितं तस्य शेषं वृत्त्यर्थं न रक्षेत् । अपि तु सर्वमेव दद्यात् । वृत्त्यर्थं पृथगेव भागं कल्पयेदिति भावः । वृद्धाश्च (?) भूयो बहुफलं स्यात् भवेत् । किं तत् [यदुक्तं] विशिष्टदेशकालोपपादितम् । उभयं हव्यं कव्यं च । ब्राह्मणादिति चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी । अकोपनात् कोपलोभादिरहितात् । तर्किं सर्वस्वमेव ब्राह्मणाय देयम् । नेत्याह, कुर्यादिति । आत्मपुत्रकलत्रादिपोष्यवर्गसंवर्धनाय उभयतो हव्यात् कव्याच्च शेषं कुर्यात्, न तु सर्वस्वमेव दद्यात् । उक्तं च ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥
[नारदीयमनुसंहिता, दत्तप्रदानिकम्]

अन्वाहितमुपनिधिः । उक्तं चोपनिधिनिक्षेपयोर्लक्षणम् ।

असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ इति ।

याचितकं मृगयित्वा यदानीतम् । आधिर्बन्धकितद्रव्यम् । असंख्याताविज्ञातसमुद्रस्य [उप]निधित्वं, गणितस्य निक्षेपत्वमिति । एतत्सर्वमदेयम् । ततश्चोभयतः शेषं कुर्यात् । सर्वस्वदाने राजसूये कथं सर्वदक्षिणः स्यात्, तत्राह दत्तशेषमिति । जीवनभागाद्बहिर्यद्धर्मार्थं भागद्वयं परिकल्पितं तद्देयम् । अन्यद्दत्वा तु ददद्दोषमवाप्नुयादिति । तत्र दत्तशेषं न शेषयेत् न स्थापयेत् । उक्तं च ।

तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनार्थं प्रकल्पयेत् ।
भागद्वयं च धर्मार्थं न नित्यं जीवितं यतः ॥
[नारदश्चाह] कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते ।
[तद्देयमुपहत्यान्यद्ददद्दोषमवाप्नुयात् ॥] [नारदीयमनुसंहिता, दत्ताप्रदानिकम्]

एवं क्षत्रियेण धनस्य चतुर्धा विभागः [कार्यः] इति सिध्यति इति मध्ये क्षत्रियधर्मः कथितः. Beginning from वृद्धाश्च, Cu mostly reproduces relevant portions from Ca and Cb. Does वृद्धाः denote old commentators like Arjunamiśra and Vimalabodha? Cab : ब्राह्मणमाहात्म्ये भीष्म आह, भूयः स्यादित्यादि । भूयो बहुफलं...

28 ^{cd}) Cu : एषां ब्राह्मणानां, जीवनं जीवनोपायः.

9

4 ^{c}) Cu : एतस्मिन्नन्तरे अङ्गीकारापालने.

8 ^{c}) Cu : अन्त्यां योनिम् इति च पाठः.

9 ^{a}) Cu : परासून् परप्राणान् मांसानीति यावत्.

11 ^{d}) Cu : तदुपाहृतम् । तदु पादितम् इति च पाठः.

14 ^{b}) Cu : श्रुतश्चायमितिहासः कृष्णस्य व्यासस्य नृगकथां कथयतो वासुदेवस्य वा मुखात् श्रुतोऽयमर्थः.

15 ^{d}) The Brāhmaṇas should not be made to entertain a hope which is not likely to be fulfilled.

17 ^{d}) अक्षय्य [उदक] = libation of water, honey, and sesamum offered in *śrāddha* after the offering of *piṇḍa*.

18 ^{cd}) Cu : विषपीतस्य पीतविषस्य जनस्य । अगदेन अरोगेण सम्यक् काशो दीप्तिर्यथा तथा ब्राह्मणप्रतिनन्दने जनो भवतीत्यर्थः.

24 ^{cd}) Cu : ब्राह्मणपूजने समयानियमो नास्तीत्याह वेलायामिति.

10

4 ^{d}) Cu : उपाध्यायस्य उपदेष्टुः, भाष्यते कथ्यते.

5 ^{a}) Cu : इदं निदर्शनं दृष्टान्तरूपम्. — ^{c}) Cu : ब्रह्माश्रमपदस्य विशेषणं, दुरुक्तवचने अशक्यनिर्वचन इत्यर्थः.

15 ^{b}) Cn : लिङ्गं संन्यासिचिह्नम्; Cu : लिङ्गं शूद्रजातिम् (?).

21 ^{b}) संगत्या = in order to make his acquaintance.

26 ^{d}) Cu : ऋषेरासनं बृसी. [Read : परमशीर्षिकाम्.]

27 ^{ab}) Cu : दक्षिणं दक्षिणदेशं, आवृत्य व्याप्य, बृसीं ब्राह्मणासनं, चरमशैर्षिकीं पश्चिमाभिमुखीं दृष्ट्वा ऋषिरब्रवीत् । बृस्या... ब्राह्मणो बोध्यः । भुग्नकुश उत्तरापतिरिति मैथिलाः । 'बृस्यां दर्भेषु हव्येषु कव्येषु मुनिसत्तम । उपदेशः कृतः, (13. 10. 50) इत्युत्तरग्रन्थकथनात् । यद्वा श्राद्धमिदं वृद्धि(बृसी)श्राद्धम् । तत्र दक्षिणदिशमारभ्य पश्चिमदिगुत्तरदिक्पर्यन्तं पात्रासादनम्; Cv : अथ दक्षिणमाश्रित्य बृसीं पश्चिमशीर्षिकाम् इत्यत्र, बृसीं पिण्डस्थापनाय सूक्ष्मकटवत्कृतां दर्भपङ्क्तिम्.

28 ^{ab}) Cn : 'प्राङ्मुखेभ्यः उदङ्मुखो दद्यात्' इति श्रुतेः. — ^{d}) Cu : शूद्रं प्रति एतावन्मात्रोपदेशेन ऋषेः परिणामाशुद्धिरभूत्.

34 The *Atharvaveda* is separately mentioned by the side of the *Veda* (*trayī*), presumably because that Veda is specifically the Veda of the Purohitas. *Kalpaprayoge* may also be referring to the five *kalpas* of the *Atharvaveda*. Cu : वेदे सामवेदादौ । कल्पः स्वरादिः.

35 [e]) Cu : अभिषिक्तेन राजाभिषेचनजलेन.

45 [c]) Cu : कामया स्वेच्छया.

47 [b]) Cu : यदवाच्यं यद्वक्तव्यमपि, व्यवहितेन अपिना सह अन्वयः.

51 Presumably, the profession of a Purohita had come to be regarded as degrading because he had to occupy himself with the practices of the *Atharvaveda*. It seems to be suggested that the imparting of religious instruction by a Brāhmaṇa to a person of a lower social order is a *karmadoṣa*, but not the receiving of such instruction by a person of a lower order.

53 [c]) Cu : तुभ्यं तव.

60-61 Cu : शूद्रोपदेश उपसंहारमुखेन निषिध्यते, ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने इति । अतिनिषिद्धत्वात्पुनर्निर्देशः, वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप इति । असच्छूद्रविषयमिदं बोध्यम् । अन्यथा 'सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु' इत्यागमो विरुध्येत.

64 [ab]) Cu : सद्भिः शिष्टैः किंचिन्न वक्तव्यं, असते शूद्राय इति शेषः.

68 [cd]) Cu : सत्यानृतेन वाणिज्येन धनलोभेन इत्यर्थः। 'सत्यानृतं तु वाणिज्यम्' इति स्मृतिः (*Manu*. 4. 6); Cu : सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हि नास्ति मे । सत्येन अनृतेन मिथ्यारूपेण वा कृत उपदेशः कृतो नास्ति मम इत्यन्वयः.

11

2-3 Rukmiṇī and Śrī (Lakṣmī) are here distinguished from each other. Cu : मकरध्वजस्य प्रद्युम्नस्य.

4 [d]) महर्षिकन्ये : Lakṣmī is said to have been the daughter of Bhṛgu and his wife Khyāti.

8 [a]) Cu : आत्मप्रार्थनं नाम श्रवणमनननिदिध्यासनं, तदभावो यत्र तत्र न वसामीत्यर्थः.

12 [a]) Cu : अवलेहिनीं सक्किणीं लेलिहानां, सदा क्षुद्धामित्यर्थः; [better, greedy]. Cu : अन्नोक्षाम् अन्नुद्धाम् । अवलेलिहानां देवादिकमन्तरेण मिष्टद्रव्य[मा]स्वादयमानाम्.

18 [c]) [Read वैश्ये for वैश्यै.]

19 [c]) Cu : सुमहान्विशिष्टः (cf. B1), सुमहान्निविष्ट इति च पाठः.

12

1 The question asked by Yudhiṣṭhira is, indeed strange and appears to be rather abrupt and out of context. स्पर्शः = pleasure derived from sexual contact.

4 *Agniṣṭut* = an *ekāha* sacrifice of the *Agniṣṭoma*-type; cf. *ĀpŚS* 12. 6. 15. As the result of an *Agniṣṭut* sacrifice, B., who had been sonless, obtained one hundred sons.

5 [c]) Cu : अन्तरं छिद्रम्.

6 [b]) Cu : मृगव्यं मृगयाम्.

13 [b]) Cu : वलवत्वं, विक्लवत्वम् इति च पाठः.

21 [c]) Cu : अस्य प्राप्तस्त्रीत्वस्य भङ्गास्वनस्य.

22 [a]) Cu : अथ सा इति । भङ्गास्वनस्य प्राप्तस्त्रीत्वात्तद्दशायां सा इति निर्देशः.

41 [b]) Cu : स्नेहस्तेऽस्योऽधिकः कथम् इति च पाठः। स्नेहस्तेष्वधिकः कथम् इति च पाठः.

47 A curious point is made out here by Bhaṅgāśvana, namely, that a woman derives greater pleasure from sexual contact with a man than a man does from that with a woman. B. had both kinds of experience and could therefore speak with authority. Incidentally the relevant portion from the discussion on this subject occurring in Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (with commentary) may be quoted here :

तत्र औद्दालकेः मतम्—

न स्त्री पुरुषवदेव भावमधिगच्छति । [२. १. १९]

[आक्षेपः]

पुरुषप्रतीतेश्च अनभिज्ञत्वात् । [२. १. २३]

कथं ते सुखमिति प्रष्टुमशक्यत्वात् । [२. १. २४]

बाभ्रव्यमतमाह—

सातत्याद्युवतिरारम्भात्प्रभृति भावमधिगच्छति पुरुषः पुनरन्त एव । [२. १. ३२]

सुरतान्ते सुखं पुंसां स्त्रीणां तु सततं सुखम् ।

धातुक्षयनिमित्ता च विरामेच्छोपजायते ॥ [२. १. ४१]

एवं पक्षद्वयमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—

तस्मात्पुरुषवदेव योषितोऽपि रसव्यक्तिर्द्रष्टव्या । [२.१.४२]

कथं हि समानायामेवाकृतावेकार्थमभिप्रपन्नयोः कार्यवैलक्षण्यम् । [२. १. ४३]

(आक्षेपः—स्यादुपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्याच्च । [२. १. ४४])

तेनोभयोरपि सदृशी सुखप्रतिपत्तिरिति । [२. १. ३६]

जातेरभेदाद्दंपत्योः सदृशं सुखमिष्यते । [२. १. ६२]

सदृशत्वस्य सिद्धत्वात्... । [२. १. ६४]

Vātsyāyana thus states that the pleasure derived from the sexual act by both man and woman is similar and equal. This subject has interested modern sexologists also, as will be seen from the following extracts quoted from Havelock Ellis, *Studies in the Psychology of Sex*, Vol. I, Part 2: " A long succession of distinguished physicians throughout the 17th century discussed at more or less length the relative amount of sexual desire in men and women, and the relative degree of their pleasure in coitus. It is remarkable that, although they usually attach great weight to the supposed opinion of Hippocrates in the opposite sense, most of them decide that both desire and pleasure are greater in women " (pp. 198–99); " ... ... sexual order in women increased after the establishment of sexual relationships " (p. 247); " ... sexual sphere is larger and more diffused in women " (p. 249); " ...the distribution of the sexual impulse between the two sexes is fairly balanced " (p. 256). (The last quotation seems to embody Ellis's own view.)

13

5 [c]) कर्मणाम् = (perhaps specifically) of Vedic ritualistic acts.

6 [d]) **Cn** : तस्य तस्याश्नुते फलम् [इति] भङ्गास्वनोपाख्याने अस्य अध्यायस्य प्रवेशः.

14

Ca : अयं मेघवाहनपर्वणि महादेवमहिमतात्पर्यार्थः [अध्यायः] मेघवाहनाख्यशक्ररूपधारिणा शंभुना उपमन्युपरीक्षणात्.

Cu : मेघवाहनपर्वणि, मेघवाहन इन्द्रः, महादेवः शक्ररूपो भूत्वा उपमन्युस्थानमागत्य वरादिकं दत्तवानिति तात्पर्येणायमध्यायो मेघवाहन इति.

1 In this stanza, as also in the sequel, the dative is used in the sense of the genitive. In the Vedic language this phenomenon occurs mostly in the case of *feminine nouns*. *ईशाय नामानि* is also explained as 'names applied *to* Īśa'. — [d]) **Cn** : बभ्रवे विशालाय; **Cu** : बभ्रवे पिङ्गलमूर्तये.

2 This stanza presupposes Bhīṣma's realisation of his own incapacity to accede to Yudhiṣṭhira's request and his approaching Vāsudeva for the purpose. 73* makes this clear. Vādirāja's comments on this stanza deserve to be reproduced *in extenso*. **Cv** : सविस्तरं निरूपितसकलमोक्षदायकविष्णुधर्मो भीष्मः । संप्रति व्यासस्यानभिमतां 'त्रिभाषां यो न जानाति नीतीनां शतमेव च' [महाभारततात्पर्यनिर्णय ९.१३८] इत्यादिना उक्तभारतत्रिभाषाभरितत्वस्फोरणाय केवलं शैवदर्शनभाषामाश्रित्य उक्तां शिवसंबन्धिनीं कथां स्वमरणकाले स्वमुखेनैव उच्चारयितुं लज्जावान्भीष्मः असुरजनमोहनार्थमप्यवतीर्णं कृष्णमेव शंस इत्याह, " सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि " इत्यादिना । वक्ष्यमाणं शिवसर्वोत्तमत्वादिकमप्रामाणिकमिति सूचयितुं सुराणां गुरो इति संबुद्धिः । असुरजनमोहनार्थं बुद्धयादिरूपेण विरुद्धकथाप्रस्तावाच्च त्वमेव चतुर इति सूचनाय असुराणां गुरो इति च संबुद्धिः । ननु अस्तु भारतस्य त्रिभाषाभरितत्वम्, वक्ष्यमाणा शैवी कथा शैवदर्शनमालम्ब्य प्रवृत्तेति कथं ज्ञेयमिति चेत्, इत्थम् । 'आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शनं तदुदाहृतम्' [महाभारततात्पर्यनिर्णय २.२४] इति वचनात् । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्याद्यवचनस्य;

न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं नमाम्यहम् ।

रुद्रं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्—

न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैरपि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगत्स्थावरजङ्गमं च
सर्वे वेदाः सरहस्याश्च पुत्र ॥ इति ।
यत्तत्पदमभूत्सर्वं यतो ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ॥
शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
अनाश्रित्योच्छ्रयो नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ॥
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः ॥

इति च मध्यभागवचनानाम्;

सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम् ॥

इति अन्तिमवचनस्य च विरुद्धमिदं प्रमेयं दर्शनान्तरमाश्रित्यैवोक्तमिति प्रेक्षावद्भिरुत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात् । अपि च

न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ॥
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ॥

इति अव्यवहितपूर्वकालीनमोक्षधर्मवचने स्पष्टम् । कैलासयात्रोक्तापातकथाया दूषितत्वाच्च, वक्ष्यमाणकृष्णकैलासयात्राविस्तारः सर्वोऽप्यप्रामाणिक एवेति सिद्धम् । अतोऽपि शैवदर्शनभाषयैवेदमनुवर्णितमिति कथं न विमर्शवान् विमृशति । किं च 'कुमारश्चित् पितरं वन्दमानं प्रतिनानाम रुद्रोपयन्तम्', 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं ।

मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम्', 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त । रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम्', 'पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि । तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम्', 'अस्य देवस्य मीढुषो वया । विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः', 'वि देहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं । यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्', 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्', 'रुद्रस्य त्वेवं धनुरार्त्तिः शिर उत्पिपेष', 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि । तं ब्रह्माणं तमृषिं सुमेधाम्' 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि । ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ', 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः', 'ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः', 'ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः' इत्यादिवेदवचनेषु नीचीकृतस्य रुद्रस्य उच्चता न वेदव्यासस्य अभिमता । अतोऽपीदं प्रमेयं दर्शनभाषयोक्तम् । किं च 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः, तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः' इति श्रुतौ अग्निमवमीकृत्य इतरान्सर्वान्देवान्मध्यमीकृत्य विष्णोरेव उत्तमत्वप्रतिपादनात्, निरवकाशैतच्छ्रुतिविरुद्धस्मृतिशतस्यापि 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति सूत्रमर्यादया वेदानां अप्रामाण्यावश्यंभावात्। सर्वथाप्रामाण्यस्य च 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमवेदत्वेनोक्तभारते असंभवाच्च दर्शनान्तरानुवाद एव विज्ञायते। यद्यपि अन्तर्यामिविषयतया योजयितुं शक्यते, तथापि भारते इयमेव मर्यादा इति सकलमवदातम्. [In this connection, cf. *Mahābhāratatātparyanirṇaya* 2. 123–128 :

वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः ।
तदर्थास्तु कथाः सर्वा नान्यार्थं वैष्णवं यशः ॥
तत्प्रतीपं तु यद्दृश्येत्र तन्मम मनीषितम् ।
भाषास्तु त्रिविधास्तत्र मया वै संप्रदर्शिताः ॥
उक्तो यो महिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिना ।
शैवदर्शनमालम्ब्य कचिच्छैवी कथोदिता ॥
समाधिभाषयोक्तं यत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि ।
अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते ॥
आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शने तदुदाहृतम् ।
दर्शनान्तरसिद्धं च गुह्यभाषान्यथा भवेत् ॥
तस्माद्विष्णोर्हि महिमा भारतोक्तो यथार्थतः ॥

Also cf. Vādirāja's commentary on *MTN* 9. 138 quoted above : त्रिभाषां, समाधिभाषां गुह्यभाषां दर्शनभाषां च इति त्रिभाषाम्। स्पष्टं सर्वैर्यथा ज्ञायते तथा कथनं समाधिभाषा, यथा 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्यादिकम्। अर्थं निगूह्य कथनं गुह्यभाषा... । पाशुपतादिदर्शनमाश्रित्य कथनं दर्शनभाषा , यथा शान्तिपर्वणि रुद्रं प्रति कृष्णस्य तपश्चरणादिकथा.]
Cu : पृच्छत् अपृच्छत्.

3 [a]) **Cu** : यद्यपि मोक्षधर्मेषु (12. App. I, No. 28) शिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमत एतत्कथनमनर्थकप्रायं तथापि तत्र चतुरधिकानि पञ्चशतानि सन्ति तेषामुक्तसंख्यापूरणमपि तत्रैव त्रिसुपर्णं तथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियमिति वाक्यात्तत्रैव श्रुतात् त्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तम्। अतस्तत्स्तोत्रं मोक्षाधिकारपाठात् वेदमन्त्रगर्भितत्वाच्च नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकार्थफलार्थिनो ध्येयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रसङ्गात् काम्यं 'वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जपेन्नृपः पार्थं महीं च कृत्स्नाम्। वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च' इत्युपसंहारात्सर्ववर्णाधिकारिकं च ततः पृथक् पठितम्। एवं 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारः' इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयम्। तत्रापि 'शूद्रः सुखमवाप्नुयात्' इत्यन्ते स्मरणात् न तेनैतद्गतार्थमिति पुनरत्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः. Also see the introductory note to crit. app. on 13. 17. 30. — [b]) Taṇḍin belonged to the Āṅgirasa gotra and lived in the Kṛtayuga. King Sudhanvan of the solar race was his pupil (cf. *Liṅga P.* 1.65). — [d]) **Cu** : [यत्] तण्डिना ब्रह्मणोऽन्तिके निवेदितमभवत् इति परेणान्वयः.

5 [a]) **Cu** : ध्रुवाय इत्यादि, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बोध्या.

8 [a]) **Cu** : असुरेन्द्रस्य, असुरघ्नस्य इति [च] पाठः.

11 [b]) Sāmba was the son of Kṛṣṇa and Jāmbavatī. He was so named after Śiva through whose favour he was born. He was responsible for the extermination of the Yādava family.

12 [ab]) Śambara was an asura. After Madana's death, his wife Rati became Māyāvatī and lived at Śambara's house. Madana was reborn as Pradyumna, son of Kṛṣṇa and Rukmiṇī. Śambara snatched him away on the sixth day and threw him into the ocean. Pradyumna, however, survived in the form of a fish which came to Māyāvatī's hands. Pradyumna manifested himself, and Nārada told Māyāvatī that he was Madana. Eventually Pradyumna killed Śambara and married Māyāvatī (Cf. *Viṣṇu P.* 5.26; *Harivaṁśa* 2.104–07).

13 [d]) **Cu** : भीष्मस्योक्तिः, युधिष्ठिर (इति) संबोधनम्। यद्वा प्रथमं संगत्या युधिष्ठिरस्तत्रासीदिति वासुदेवेन युधिष्ठिरं प्रति संबोधनं कृतम्.

17 Elsewhere, Rukmiṇī is said to have had ten sons and one daughter (cf. *Bh.* 10.61 ; *Hari.* 2. 60).

20 [c]) **Cu** : यज्ञवाहा इति च्छन्दसामेव विशेषणम्। 'छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा' इति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहत्वसिद्धिः.

24 [b]) Why कपीन्द्रपुत्रीम्? Jāmbavatī's father was actually the king of *ṛkṣas* (bears). However, Jāmbavat does bear the epithet *Kapīndra*. **Cu** : ततोऽभ्यनुज्ञाय नरेन्द्र पत्नीम्। नरेन्द्रपुत्रीम् इति च पाठः। पत्नीतिपाठे नरेन्द्र इति जनमेजयसंबोधनम्। पुत्रीतिपाठे नरेन्द्रपुत्री जाम्बवती। नरेन्द्रपदेन राजत्वमुपलक्ष्यते. — [d]) Āhuka was the son of Punarvasu. He defended Dvārakā at the time of Kṛṣṇa's battle with Śālva.

25 [cd]) **Cu** : तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्गतस्तथैवातिबलं च रामम्। तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्दद् तथैवातिबलं च रामम् इति च पाठः। अर्थश्च, तान् पित्रादीन्, गदं रामं च अभ्यनुज्ञाय अभ्यनुज्ञातवान्। भूतार्थे क्त्वा। यद्वा अभ्यनुज्ञाय स्थित इति शेषः. Gada was

a half-brother of Kṛṣṇa.

34 [d]) Cu : मारुतोऽभिमुखो ववौ। मारुतोऽभि(नि ?)मुखो ववौ इति च पाठः.

35 [a]) Cu : धाराप्रणादैः इत्याद्युपलक्षणे तृतीया.

37 [b]) Cu : सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया। नृप जह्नुकन्या इति पाठे कन्यावाची कनीशब्दः तस्य तृतीयारूपं कन्या इति.

39-40 Cu : गोचारिणः इत्यादि प्रथमान्ते पदार्थनिर्देशं कृत्वा पश्चात्तान् गोचारिणः इत्यादीन् मुदुःखाभिगम्यवहतः पश्यन् इत्यन्वयः.

52 According to some texts, Hiraṇyakaśipu obtained the boon from Śiva, according to others from Brahmā.

54 [d]) Cu : ग्रहस्य मन्दारनाम्नः.

56 Vidyutprabha etc.: many of these episodes are not mentioned anywhere else. Cu : विद्युत्प्रभस्य शतमुखनाम्नः.

67 [c]) Cu : वशे [वंशे ?] तवैव नाम्ना तु। वत्से तवैव नाम्ना इति च पाठे वत्से इति संबोधनम्.

68 [d]) Cu : मनोयशेन मनःसंयमेन.

71 [d]) Cu : [अ]जरामयः, [अ]जरामरः इति पाठः.

86 [d]) Cu : वामाङ्गुष्ठाग्रनिष्ठितः। पादाङ्गुष्ठाग्र[विष्ठितः] इति च पाठः.

110* (L. 3) Cu : ना नाकलोके न स्वर्गलोकम्। ना निषेधे। न नाकलोकम् इति च पाठः.

99 [ab]) Cu : कः पुनर्भवने इति। कारणानां महादीनां कारणे। ईशे महादेवे। भवने भवननिमित्तं तव को हेतुः पुनर्भवने वा.

100 [ab]) Cu : अन्यैर्हेतुभिः किं यतः ते प्रसिद्धा हेतवः तेषां कारणानां कारणम्। ईशो महादेवः। यद्वा ते तव मते अन्यैर्हेतुभिर्वा किमित्यन्वयः.

102 [c]) अर्चयध्वम् : why imperative? in the sense of the present tense?

103 [b]) Cu : कौशिक इन्द्र. Kauśika is also the epithet of Śiva.

105 [d]) Cu (किमेतादीति चिन्तयन्) : किमेतादीति चिन्तयम् इति पाठे किमेतदित्यचिन्तयम्। अडभावः आर्षः। चिन्तनानन्तरं आशुतोषस्य उमापतेः परमकारुणिकस्य मयि प्रसादो भविष्यतीति तत्पूर्वं ऐरावतमहमपश्यमित्याह, अथापश्यं क्षणेनैवम् इत्यादि.

108 [d]) Cu : स्वरूपं, स्वः आत्मा महादेवः तस्य रूपं तस्यानुरूपमित्यर्थः। अतः चारुदर्शनं रमणीयदर्शनम्। सुरूपपाठे क्रियमाणे सुरूपचारुदर्शनयोः पुनरुक्तिः स्यादिति चिन्त्यम्.

113 [d]) Cu : किमेतादिति चिन्तयन्। चिन्तयम् इति पाठे अचिन्तयमित्यर्थः.

116 [b]) Cu : असक्तं कुत्राप्यसंलग्नम्। तालव्यशकारपाठः क्वचित्.

120 [b]) Cu : माला कण्ठे (for गात्रे).

122 [bc]) Cu : न्यस्तं तस्य महात्मनः। धनुस्तस्य महात्मनः इति च पाठः। ...पिनाकनाम (for पिनाकमिति)... नाम इति प्रसिद्धिः। स्वलिङ्गे तात्पर्यम्। नस्तम् (?) इति पाठः क्वचित्.

131-134 Cu : यत्तच्छूलम्। यौवनाश्वो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा। शूलस्य विशेषणं द्वितीयश्लोकस्य उत्तरार्धे (134[c]) स्थितं करस्थेन इति। करस्थेन महादेवकरस्थेन येन शूलेन यौवनाश्वो युवनाश्वस्य पुत्रो मान्धाता हतः तच्छूलम्। लवणस्य रक्षसः संबन्धे स्थितमिति पौर्वापर्येणान्वयः. Yuvanāśva did not have a son. So he consumed the *pṛṣadājya* from Bhṛgu's sacrificial altar. As the result of this, he gave birth to Māndhātṛ. Māndhātṛ was later killed at the hands of Lavaṇāsura.

139 [d]) Cu : दीप्तवर्तिशतोपमः। दीप्तवह्निशिखोपमः इति च पाठः.

144 [b]) Cu : नन्दि नन्दिनमित्यर्थः। इकारान्तो वा नन्दिशब्दः. — [c]) Cu : तिष्ठन्तं तिष्ठदिति शूलविशेषणम्.

147 [b]) *Rathantara* is one of the two well-known categories of Sāman; it is *apurastātstobha, padanidhana, laghugīti*. (The other category is *bārhata*, which is *purastātstobha, bahirnidhana, gurugīti*.) Cu: रथन्तरं वेदभागविशेषणम्. — [c]) *Jyeṣṭhasāman* = *bārhata-sāman*?

155 [f]) Cu : विष्णुरुच्यते, उच्यसे इति [च] पाठः.

157 [c]) Cu : गोवृषः गोश्रेष्ठः स्त्रीपुंगवो वा.

168 Cu : एवं स्तवानन्तरं भाविफलसंपादकं शुभलक्षणमभूदित्याह, ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्या इत्यादि.

177 [d]) जायते : past tense is expected; therefore, presumably, *v. l.* in most of N MSS.

179 Cu : उपमन्युर्महादेवस्य परमसंतोषमुपलभ्य स्वस्य श्लाघां करोति, अद्य जातो ह्यहम् इत्यादि. अद्य जातः = Only today am I born "in the true sense".

180 [d]) मया : instrumental for ablative.

181 [cd]) Cu : तद्विशेषमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमुत्तमम्। षड्विंशकमिति ख्यातम् इति पाठे प्रकृत्यादिः चतुर्विंशतिः, पुरुषः, निर्गुणः परमेश्वरः एवं षड्विंशकम्. षड्विंशकं तत्त्वम् = the twenty-sixth principle, namely, God.

183 Mahādeva is represented to have created Brahmā, Viṣṇu, and Rudra.

184 ^{d}) संवर्तकः अनलः = fire of final destruction; *saṁvartaka* is sometimes represented also as a cloud.

185 [Crit. App., line 6: read आक्षिप्य (for °प्य).]

191 ^{c}) **Cu**: विनयावनतं साधुचेष्टितं शीलमुच्यते, तद्वान्.

193 ^{b}) **Cu**: सांनिध्यं कुरुतेऽऽश्रमे इति च पाठः कचित्। यत्र यत्र त्वं प्रियं दुग्धमिच्छसि (192^{d}), तत्र तत्र ते तव क्षीरोदः क्षीरमिश्रितं जलं सागरः भविता भविष्यति। कथं वा क्षीरमिश्रितं जलं सागरो भविष्यतीति = कृत्वा शुद्धदुग्धदानमाह। कामं यथेष्टं पयसो निधेः (193^{ab}) शुद्धक्षीरसमुद्रस्य तव सांनिध्यं भविष्यति। पाठान्तरे, =[आ]श्रमे क्षीरोदसागरस्य सांनिध्यं भवान् ददातु (?).

137* **Cu**: ईश्वरस्य महात्मनः एतदन्ते[न] अध्यायसमाप्तिः कचित्पुस्तके.

15

140* **Cu**: मध्ये भीष्मवाक्यं निर्दिशति.

8–9 **Cu**: तत्र स्थित इति, तत्र वने, देव्या सह महादेवः स्थितः इत्येकं वाक्यम्। वाक्यान्तरं तेजसा इति। देव्या सह महेश्वरो रराज। सा तपसा इत्यादिना उपलक्षिता.

14 **Cu**: एकादश शतानि इति। एवं महादेवं रुद्राणां रुद्रप्रभृति-देवानां एकादश शतानि अस्तुवन्नित्यन्वयः.

16 ^{b}) अदितिनन्दनौ = Mitra and Varuṇa?

20 ff. Sanatkumāra, the Gandharvas, the Vidyādharas, etc. are mentioned separately, because as **Cu** says: महत्त्वसूचनार्थं पृथक्पृथक् नामनिर्देशेन स्तुतिनमस्कारादयो निर्दिष्टाः.

29 [^{d}) Read ब्रह्मादिभिः (for ब्रह्म°).]

30 [^{c}) Read सत्त्वं (for सत्त्व).]

32 ^{b}) **Cn**: स्थावराणि चिरकालस्थायीनि महदादीनि, चराणि स्थूलभूतादीनि.

33 ^{b}) सप्त to be taken with वायवः; **Cn**: सप्त वायवः आवहाद्याः अन्तरिक्षे ये भुवआदीन् [भूरादीन्?] सत्यान्तान् लोकान्धारयन्ति. Or, सप्त [अग्नयः] =पञ्च श्रौताः, स्मार्तः षष्ठः, लौकिकः सप्तमः. (In that case, वायवः = पञ्च प्राणाः).

34 ^{c}) **Cn**: स्रुक्स्रुवसमित्कुशदेशकालादिकं यज्ञोपगं यज्ञोपयोगि.

37 ^{e}) पावन विभो: vocatives in a series of nominatives, presumably on account of भवान् (38^{b}). For the change in the arrangement of the stanzas, see the next crit. note.

38–39 **Cn**: महदाद्यैः चतुर्दशभिः पर्यायशब्दैः वेदे महानात्मा भवानेव विभाव्यते. The arrangement of the stanzas should be changed as follows: $37^{abcd} = 37$; $37^{ef} + 38^{ab} = 38$; $38^{cd} + 39 = 39$.

48 **Cu**: मध्ये वासुदेवः स्वस्याह्लादनमाह मम मूर्ध्नि इति.

49 [Crit. App., line 3: read om. (hapl.).]

51 Cf. 139*., lines 5–6:

षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात्।
सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥

[On this, **Cu**: अष्टौ च अष्टौ च एकशेषेण अष्टौ षोडश, न तु षोडशाष्टौ मिलित्वा चतुर्विंशतिः वराः। 'वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम' इति महादेववाक्यं (15.51^{ab}), 'मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते' इति पार्वतीवाक्यं (16.5^{cd}), इत्युत्तरग्रन्थस्य प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याविशेषनिर्देशेन विरोधप्रसङ्गात्। वराणां निर्देशसहिता गणना तथा कर्तव्या यथा षोडश वरा भवन्ति. The view of Nīlakaṇṭha is, however, different. See crit. note on 16. 7.]

16

2 Actually, only seven boons seem to be mentioned in this st. — ^{c}) **Cn**: योगेन सहितं प्रियत्वम् — इति द्वौ वरौ. **Cu**: योगं प्रियत्वम् इति पाठः, योगं प्रियत्वम् इति पाठे योग एकः प्रियत्वमपरम्, एवं सत्यष्टौ वरा महादेवस्य.

7 ^{c}) **Cn**: एवं भविष्यतीति प्रार्थितान्वरानभ्यनुज्ञाय स्वयं भवानी वराष्टकं ददाति। तत्र अमरप्रभाव इति संबोधनेन एको वर सूचितः। नाहं मृषा जातु वदे इति त्वमपि मृषा मा वद इति द्वितीयः... एवं च उपक्रमस्थानां षोडशाष्टानां वचनमुपपद्यते. [Nīlakaṇṭha's effort to derive eight additional boons of Pārvatī out of stanzas 7 and 8, and thereby make up the total of twenty-four—eight boons of Śiva (16. 2) and sixteen boons of Pārvatī (16. 6–8)—is by no means convincing]; **Cu**: उपमन्यूक्तवरान्दत्त्वा ईश्वरी पार्वती वासुदेवायातिशयप्रीत्या वरपञ्चकमन्यत्स्वयमुख्य ददाति, भार्यासहस्राणि च इति.

10–11 The arrangement of the stanzas should be changed as follows: $10 + 11^{ab} = 10$; $11^{cdef} = 11$. **Cu**: परस्परं [परंपरां] कथयति एतदेव इति। एतद्वृत्तं मया भीष्मेण उपमन्यवे व्याख्यातम्। स उपमन्युः देवदेवाय प्राह। हे सुव्रत, हे सुप्रभ इति कचित्पाठः.

151* (L. 3) **Cu**: सांख्या[चार्याः] कपिलासुरिकालिदासाः। योगिनः योगशास्त्रप्रणेतारः पतञ्जलिप्रभृतयः.

17–18 The arrangement of the stanzas should be

changed as follows : $17+18^{ab}=17$; $18^{cdef}=18$. Cu : तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः इति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपाः । यद्वा सत्त्वरजस्तमोमयाः. Or, are they Kāla, Puruṣa, and Brahman?

20 ^{d}) आक्षेप्ता = projector of all beings into existence and their withdrawer within himself (PCR).

23 ^{d}) Cn : अस्ति च नास्ति चेति, रज्जुभुजंगाभं प्रतीतितोऽस्ति स्वतो नास्ति तादृशं जगत्कारणमज्ञानमुच्यते. Cu : अस्ति नास्ति इति व्यपदेशस्त्वामाश्रित्य वर्तते इत्याह त्वमेवास्ति च नास्ति च इति.

29 ^{c}) Cu : गुहायां शिवोऽवस्थितः, पद्ममध्ये हृदि वा.

32 ^{c}) Cu : मारकामानां मरणशीलानाम् । अपुनः संसाराभावरूपा या गतिः सोऽयमीश्वर इत्यन्वयः.

35 ^{cd}) Cu : क्षितिमूर्तिः शर्वः, जलमूर्तिः भगः, अग्निमूर्ती रुद्रः, वायुमूर्तिः उग्रः, आकाशमूर्तिः भगः, यजमानमूर्तिः पशुपतिः, सोममूर्तिः महादेवः, सूर्यमूर्तिः ईशानः, इत्यष्टाभिस्तनुभिः. Also cf. *Śākuntala*, Nāndī 1.

37 ^{d}) Cn : कैवल्यं मुख्या मुक्तिः ; Cu : कैवल्यं तत्त्वज्ञानम्.

48 ^{c}) Cn : त्रिधा पाकयज्ञत्रये श्रौतस्मार्तध्यानयज्ञैरित्यर्थः ; Cu : त्रिधा वेद्यं ऋषिछन्ददैवतभेदेन.

54 ^{a}) Cn : अष्टौ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरहंकारश्च ; Cu : अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिर्महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपाः.

60–65 पञ्च गतयः as mentioned in stanzas 60–64. Cu : प्रकृतिलयज्ञानविज्ञानचतुष्टयप्रतिपादिता गतिः, वेदशास्त्रपुराणोक्ता गतिः एका, एवं पञ्चैता गतयः.

17

4 ^{ab}) Cu : मुनिभिश्च यथोक्तैः साधुविख्यातैः । वेदविख्यातैः इति च पाठः. —^{cd}) to be connected with वक्ष्ये (5^{c}).

11 ^{c}) Cu : नाम्नां कंचित्समुद्देशम् । किंचित्समुद्देशम् इति च पाठः.

12 [Crit. App., line 5 : read नाम्नां चयं (for नाम्नां च यं)]. Cu : चयं राशिम्.

13 ^{cd}) Cu : तानि निर्मथ्य इति । मनसा मनोदण्डेन निर्मथ्य, अथाद्विदसमुद्रम्.

16 Cu : वेदबोधितफलावश्यंभावनिश्चयः श्रद्धा । वेदाः प्रमाणमिति ज्ञानवानास्तिकः । उक्तविपरीतो नास्तिकः.

30 Cu : अष्टोत्तरसहस्रनाम्नां गणनां कृत्वा विशेषणविशेष्यभावेन निश्चितव्यमिति प्रथमशते विशेषणत्रयं प्रथमविंशतेः लिखित्वा नाम्नां विंशतिः निरणायि । पश्चादत्र प्राचीनप्रामाणिकमहाजनलेखनं न दृश्यते । कथमस्याधियैव गणना क्रियते इति लघुभावेन स्थूलदृशा विंशतिं विंशतिं कृत्वा, प्रथमं शतं द्वितीयं शतमिति क्रमेण, विशेषणविशेष्यभावमन्तरेण अष्टोत्तरदशशतं महादेवस्य नामानि लिखितवान् । तत्र अष्टोत्तरदशशतोपरि द्व्यधिकपञ्चाशतं नामानि प्राप्तवान् । एवमधिकनाम्नां प्रतिशतं विशेषणविशेष्यभावनिरूपणेन अष्टोत्तरदशशतनाम्नां निर्वाहः परमसूरिभिः कर्तव्यः इति मया विंशतिविभागेन नामानि लिख्यन्ते, ॐ शिवः स्थाणुः इत्यादिना । स्थिरः स्थाणुः इति च पाठः क्वचित् । ॐ इति परममङ्गलसूचकम्. At the end of this section, Cu adds : एवमष्टोत्तरसहस्रं समपूरि । अत्र लेखनदोषः परमकारुणिकेन श्रीमच्छिवेन क्षन्तव्य इति. For the significance of such epithets as योगी and महारेताः (st. 39), उष्णीषी (43), कपर्दी (45), मेढ्रजः (58), अयज्ञः (62), अमुख्यः (64), मुनिः (67), विषाणी (69), etc., see R. N. DANDEKAR, "Rudra in the Veda", *JUPHS* 1. 94–148.

60 Read कर्मसर्वबन्धविमोचनः.

62 ^{c}) हेमकरोऽयशः is perhaps better.

96 ^{ab}) The *saṁdhi* देव अर्थकारी may be noted.

98 ^{c}) Cn seems to read सयज्ञारिः सकामारिः, though the text given in the vulgate reads स यज्ञारिः स कामारिः.

104 ^{b}) Cn : पुण्यचुञ्चुः पुण्येन ज्ञातः, 'तेन वित्तश्चुञ्चुप् चणपौ' इति चुञ्चुप् । ई लक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम.

108 ^{ab}) Cn : सिद्धार्थः, पूर्वपक्षं निरस्य यो निष्पन्नोऽर्थः स सिद्धार्थ उच्यते । स एव सिद्धान्त इति प्रसिद्धः । तस्यैव विशेषणं छन्दोव्याकरणोत्तर इति, वेदव्याख्यानोपबृंहित इत्यर्थः.

150 ^{c}) Cu : यथाप्रधानं प्रधानमनतिक्रम्य.

151 ^{ab}) Cu : यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन चर्षयः । विदुस्तत्त्वेन नर्षयः इति च पाठः.

160 ^{f}) Cu : तद्भागवतचेतसः (for तद्भावगतचेतसः) भगवानेव भागवतः, स महादेवः, तस्मिन् चेतो येषां ते तद्भागवतचेतसः.

18

9–11 This evidently refers to Paraśurāma. But Paraśurāma is no where mentioned to have killed his father. Actually he beheaded his mother at his father's behest. The incident alluded to in 10^{a} is not generally known. Cn: पितृतुल्या विप्राः, 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः इति स्मृतेः ज्येष्ठा भ्रातरः, तेषां वधेन.

14 ^{a}) For Asita Devala, see crit. note on 9.48. 23^{a}. —^{c}) Cn : शक्रस्य धर्मशास्त्रे क्वचिदन्यथाकरणात्कुपितस्य.

15 ^{a}) Gṛtsamada is traditionally believed to be the ṛṣi of the second maṇḍala of *RV*. His friendship

with Indra is referred to in connection with the background of Ṛ V II. 12. आजमीढ = युधिष्ठिर.

16 [ab]) This Vasiṣṭha is obviously different from Maitrāvaruṇa Vasiṣṭha of Ṛ V.

17 [cd]) Cu : पापं (for हर्षं) अनवधानं क्रौर्यं वा त्यक्त्वा, हे द्विजोत्तम गृत्समद, पुनः समीक्षस्व सम्यगुच्चर.

18 [b]) Cu: प्राह शस्तुं पुनर्वचः । प्राह शस्तं पुनर्वचः इति वा पाठः.

21 [d]) Cn : युवयोः गृत्समदशतक्रत्वोः ; Cu : युवयोः गृत्समद-वसिष्ठयोः.

23 [cd]) Read युधिश्रेष्ठ for युधि श्रेष्ठ. Cu seems to make a confusion between मे and ते : मध्ये युधिष्ठिरप्रशंसनमाह, न मे तात [इति] । युधिश्रेष्ठ युधिष्ठिर, ते तव, विद्यया तत्त्वज्ञानेन, समः पण्डितः सदसद्विवेकी नास्तीति भावः.

24 For जैगीषव्य, see 9. 49.

25 [ab]) Even in view of the fact that Gārgya (Garga : see crit. note on 9. 36. 15-17), who is traditionally known as an eminent astronomer-astrologer, is the speaker, the reading काल- (for कला-) is preferable. For चतुःषष्ट्यङ्गं कालज्ञानम्, cf. : गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि, उपाङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि यथा “ यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधाः ” इति (वाचस्पत्यम् १. ७४). [As for the 64 *kalās*, authors differ in their enumeration and interpretation of them. Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (1. 3. 15) mentions 64 *aṅgavidyās*.]

27 [c]) Cu : श्रिया शोभया वासो यस्य सः । श्रियः [लक्ष्म्याः] आवासः इति वा.

29 [a]) Cu reads संभावनायास्याः and understands it as a double *saṁdhi* : मयि महादेवे तव अस्याः संभावनायाः भक्तिरूपायाः फलात् कृष्णः वेदव्यासः पुत्रो भविष्यति । संभावनायास्याः इति प्रयोगः आर्षः.

35 [Crit. App., line 4 : read ‘ तपः शौचं दया सत्यम् ’.]

36 [a]) Cu : सकलं, सफलम् इति च पाठः.

49 [b]) Cu : कालचक्रं रथम् । कालचक्रं बलं च इति [च] पाठः.

19

1 [a]) सहधर्मेति : double *saṁdhi*. Cu : सहधर्मेति [इति] प्रयोगः आर्षः. — [d]) Cu : ब्राह्मणीक्षत्रियाद्यभिप्रायेण स्त्रीणाम् इति बहुत्वम्.

2 Cu : आर्षः प्राजापत्य आसुर दस्युपलक्षणम्.

6 [b]) Cu : सूत्रकारः व्यासरूपी. For ‘ अनृताः स्त्रियः ’, cf.
अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभिता ।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥
(Cf. *Pañcatantra*, Bom. ed., 1. 195)

7 [ab]) Cf. Ṛ V IV. 5. 5 ; also VIII. 33. 17. — [cd]) Cu : पूर्विका संज्ञा पूर्वाचार्यव्यपदेशः । उपचारः संकेतादिः.

8-9 The arrangement of the stanzas should be changed as follows : $8^{ab} = 8$; $8^{cd} + 9^{abcd} = 9$.

10 As it is, the Aṣṭāvakra-legend does not seem to supply appropriate answers to Yudhiṣṭhira's questions. — [c]) Cu : दिशा-शब्दः आकारान्तः, ‘ दिशा वाचा क्षुधा गिरा ’ इति दर्शनात् । ... अतीतानागतवर्तमानविषयस्य साक्षात्कारित्वाद् [त्वं] भीष्मस्य इति कृत्वा विपुलोपाख्यानानन्तरं युधिष्ठिरस्य पुनः विवाहादिप्रश्नो भविष्यतीत्यालोच्य एतत्प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं तत्रैव दास्यामीति चेतसि संप्रधार्य अत्र स्त्रीस्वभावमात्रं कथयति इतिहासद्वारा । इतिहासपदेन यद्यपि पूर्ववृत्तप्रामाणिकदर्शनं प्राप्यते तथापि अतिप्राचीनत्वख्यापनार्थं पुरातनं इति खले [स्थले] विशेषणं दीयते इति तात्पर्यमुत्तरोत्तरमिति बोध्यम्.

11 [a]) The vulgate reads निर्वेष्टुकामः [Cn : निर्वेष्टुकामः दारसंग्रहार्थी], but this *v. l.* has remained to be mentioned in Crit. App. Cu : निविष्टुकामः वोढुकामः.

14 [cd]) Cu : वदान्यस्य अष्टावक्राय कन्यादाने यदिदं वचनं तस्य तात्पर्यमग्रे स्पष्टं भविष्यति.

19 [a]) Cu इदं (for इष्टं).

20

4 [d]) Cu कौशे (for कौश्ये).

8 [d]) Maṇibhadra was an army-commander of Kubera. He is said to have been defeated on the Kailāsa mountain by Rāvaṇa's army-commander Prahasta (*Rām.* 6. 19. 11).

10 [c]) Kubera was the son of sage Viśravas.

17 [cd]) Cu : भगवन्तं समाज्ञाय नृत्यैरन्नप्सरोगणाः । भवच्छन्दं समाज्ञाय इति पाठः.

21 [b]) Cu : पदार्थाभिनयो वाक्यार्थाभिनयश्च यत्र वर्तते तत्प्रनृत्तम् । तत्प्रियाः अप्सरसः प्रनृत्ताप्सरसः । मध्यमपदलोपी समासः.

22 Cu : दिव्यं संवत्सरं तत्र ऋषिः (ऋषिं ?) अष्टावक्रमुपागमत् । दिव्यं संवत्सरं कर्तृ ज्ञेयम् । यत्र महातपा एष अष्टावक्र आवसत् तत्र दिव्यमपि संवत्सरं सुखेन क्षणप्रायं भूत्वा ऋषिमगच्छदिति भावप्रधानो निर्देशः कर्तव्यः । ऋषिं ऋषित्वम् । दिव्ये ऋषिरुपावसत् इति पाठः क्वचित् । यद्वा दिव्यं संवत्सरं गान्धर्वे नृत्ये [प्रवृत्ते] सति ऋषित्वमुपागमत् प्राप्तवान्.

29 ^{b}) Cu : कैलासं स्थानमुत्तमम् । कैरातं स्थानमुत्तमम् [इति] कचित्पाठः.

32 ^{b}) Cu : भगवान् अष्टावक्रः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां [भग इतीरणा] ॥ तद्वान्.

[Cn quotes (on st. 26):

उत्पत्तिं च निरोधं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥]

—^{d}) Cu : पुष्करिण्यः पुष्करिणीः.

39 ^{cd}) Cu : अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु यत्र वै । तेऽत्र वै इति च पाठः.

40 Cu : कन्यानां (^{d}) विशेषणं कन्यापरिवृताः (^{a}). सप्त = connected with the seven quarters (*besides the* North).

45 ^{a}) Cu : तद्दर्शनानन्तरं तद्विषये स्वीकारं चाकरोदित्याह स्वस्तीति । स्वस्तिशब्दः स्वीकारे.

53 ^{c}) Cu : कामेन मोहिता चाहमिति । 'अविनीतोऽभिलाषस्य प्रवाहः काम उच्यते'.

21

3 ^{a}) Cn : उत्सादितः चालितः.

7 ^{ab}) Cv : मोहः किं नु किंप्रयोजनः । यत्तत्त्वं इदमेव मे भवेदितीयं तस्य बुद्धिरभूत् इति योजना. (This explanation is, however, not at all clear.)

197* This was inserted obviously to make the context of st. 10 clearer.

11 Cu (rather strangely) : सा तदा इति । तदा रमणावसरे । तेन विप्रेण अष्टावक्रेण, तथा वृत्ता व्यवहृता सती वृद्धा स्त्री निवर्तिता निवृत्तिपरा अभवदित्यर्थः.

16 ^{c}) Cu : आत्मानं स्पर्शयामि दोषेणात्मानं लेपयिष्यामि । तव दोषो न भविष्यतीति भावः.

21 "As is my (attitude towards you), so is yours (towards me); as is your (attitude towards me), so is mine (towards you). (We have mutual sexual attraction for each other.) There is, (however,) this doubt or question (*jijñāsā.*) Will (*my yielding* to my desire), indeed, not mean frustrating the intention of that sage (Vadānya)?" Cn : तत्कर्तृका (ऋषिकर्तृका) इयं जिज्ञासा मम परीक्षा, किमियं साधुरसाधुर्वेति.

22-24 These stanzas (and perhaps also 21^{cd}) constitute the 'thought', and not the 'speech', of Aṣṭāvakra (cf. 201*). Cu : मध्ये अष्टावक्रस्य विभावनं श्ले किं नु इति.

23 ^{cd}) "Today she bears here the form of young and beautiful maiden; but what would b her later form like?" (Formerly she was old an decrepit; but now she is young and beautiful. Ther is, therefore, no knowing what form she will assum hereafter.) In *this* connection, cf. 13. 22. 2. Cn : अ अस्मिन्विषये, किं उत्तरं श्रेष्ठतरं, पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत एतस्या स्वीकारः कर्तव्यः इति भावः. (This is rather farfetched Cn seems to connect 23^{d} with 24 rather than wit 23^{abc}.)

24 ^{a}) यथा = whatever it might be. —^{b}) Cu : न व्युत्थास्ये न धर्ममुल्लङ्घ[यिष्ये], विपरीताचरणे उत्थानं न करिष्ये इति.

22

3 ^{ab}) "This sexual desire prevails (everywhere) in the heaven and on the earth." Cu : एषा काम्या ब्राह्मणेच्छा (?). —^{d}) Cu : हे सत्यविक्रम । 'सर्वातिशायि सामर्थ्यं विक्रमं परिचक्षते'.

9 ^{b}) "You gave a proper answer." —^{cd}) Cn : सा (for एषा) काम्या अनतिक्रमणीया ; Cu (rather strangely): एषा उत्तरा दिक् । त्रिभिर्लोकैः स्वर्गमर्त्य[लोक]पातालवासिभिः । अनतिक्रमणीया अनुल्लङ्घनीया.

23

1 ^{c}) Cn : लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादिलिङ्गवन्तम् ; Cu : लिङ्गिनं [विशिष्ट]वेषधारिणम्.

2 Cu : 'स्वाचारवान् पात्रम्' इत्युत्सर्गतः कथयति, स्वव्रातीमभिप्रत्राय इति । लिङ्गी यद्यपि [अपि यदि ?] निजाचारवान् भवति स तावत्पात्रमिति बाधकं विना जानीहि ।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
आचाराद्विमुखं मूढं न पुनाति कदाचन ॥ इत्युक्तं पुराणे ।

......तपस्विनौ उक्तप्रकारेणाधिकारिणौ.

3 ^{a}) Cu : श्रद्धया परयाप्रीतः इति पाठः । परयापूतः इति कचित्पाठः । श्रद्धया हव्यकव्यादिदानेन दोषस्य शङ्कैव नोदेतीत्याशङ्क्य । संधिनिर्दिष्टः अकारो बोध्यः । श्रद्धया परया श्रेष्ठया अप्रीतः अपूतो वा । हव्यं देवदेयम् । कव्यं पितृदेयम् । "दानं स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकं परस्वत्वापादनम्". Cn also reads *श्रद्धया परया अपूतः*, though the text given in the vulgate reads *श्रद्धया परया पूतः*. Satisfactory sense can be derived from both the readings.

4 Cu : उक्तं चादिपर्वणि श्रद्धावत्त्वं दानादौ, "तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः" (1. 1. 210) इत्यादि.

5 This is to be understood in the sense of a question : "Why is it that one need not examine the credentials of a Brāhmaṇa officiating in a rite pertaining to gods...... ?"

6 Cu : देवपक्षे देवस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्। ब्राह्मणस्तत्र हव्यं न साधयते। दैवादेव तत् सिध्यति। न तत्र ब्राह्मणस्य भद्राभद्रपरीक्षा। यत्र पुनः ब्राह्मणः साधयते अर्थात् कव्यादि, तत्र ब्राह्मणस्य साधकत्वे अस्ति च परीक्षा, यतो विद्वान्ब्राह्मणः [एव] साधको भवति.

7 ^{ab}) "(But, in connection with the rites pertaining to Pitṛs,) the (officiating) Brāhmaṇas (should) always (be) well-versed in *Brahman*-lore." Cu : ब्रह्मवादिनो वेदवादकाः ब्राह्मणाः न परीक्ष्याः, अन्ये तु परीक्ष्या इति। निन्दितब्राह्मणे हव्यादिदाने दोषकथनात्। तथा च मनुः, "अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" (Manu. 3. 170) इति.

8 ^{a}) अपूर्वः = a stranger.

11 ^{b}) Cu : नेष्टुः (for लोष्टो) आमगुडकम्. — ^{d}) Cu : त्रिवृत्तिः त्रिवेदी ऋक्सामयजुर्वेदीत्यर्थः.

12 ^{c}) Cu : गतिर्न भवन्ति न प्रभवन्ति, ऊषरभूमौ बीजवपनवत्.

13 Cu : अग्निर्यैरितिकमुखेन पात्रं निर्दिशति अधीयान इति.

15 Cu. v : प्रकृष्टायुः मार्कण्डेयः. Mārkaṇḍeya is usually mentioned along with the seven *cirajīvins*.

17 Cu : आदिष्टिनः परिवारग्रस्ताः इति; (those who have persons under them whom they can command?); Cn : आदिष्टं 'द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चर' इति गुर्वादेशः, तद्वन्तः.

18 ^{a}) Cn : अनेकान्तं अनेकफलाकारं इत्यर्थः; Cu : पौर्वापर्यानपेक्षया प्रकीर्णकं प्रश्नं करोति अनेकान्तमित्यादि। अनेकान्तं अनेकसमयानन्तरं अन्तः समाप्तिः यस्य तं धर्ममित्यन्वयः. — ^{c}) Cu : किं निमित्तं भवेदत्र। किं न्विष्टिनं इति पाठे इष्टिनं इच्छाविषयीभूतम्. Cn mentions *v. l.* एतत् (for तत्र).

19 ^{a}) Cu : भूतानामनभिद्रोहः अहिंसा.

22 Cn connects this with विप्रं in 21^{c}. This, though obvious, is not quite satisfactory. It would perhaps be better if (as PCR suggests) the genitives were understood in the sense of dative and connected with ददाति in 21^{b}.

23 ^{ab}) Cu : वैश्वदेवं तत्संबन्धिनं हन्तकारं [हन्तकार = offering to be made to a guest]। ब्रह्मचारिणे इति संन्यासिनोऽप्युपलक्षणम्। "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति स्मृतेः; Cu : वैश्वदेवं पाकसंस्कारहोमद्रव्यम्.

24 ^{b}) Cu : किं परं धर्मलक्षणम्। ब्रह्मलक्षणं (cf. S) चेति [इति च] पाठः.

25 ^{a}) ब्रह्मचर्यात् (in many MSS.) is obviously an improvement made to suit the context.

27 ^{a}) Cu : कल्यं प्रथमतः यौवनाद्यवसरे इत्यर्थः.

24

1 ^{b}) Cu : पित्र्ये, पैत्र्ये इति वा पाठः (for धर्मे).

3 ^{b}) Cn : उपपत्तिभिः आदरादिभिः युक्तः सन्; Cu : उपपत्तितः निजविभवानुरूपात्.

4 ^{b}) Cu : कालिः कलहः। अस्यां शालायां [सर्व] सर्वप्राण्यर्थे सिद्धमिति शब्दितम्.

6 ^{c}) Cu : अवधूतं फूत्कारेण जनितकम्पनम्.

7 ^{a}) Cn : निरोङ्कारेण अननुज्ञातेन शूद्रेण वा; Cu : निरोङ्कारेण 'अमृतोपस्तरणमसि' इतिशून्येन. — ^{b}) Cu : सशस्त्रेण। शस्त्रपदमुपलक्षणं द्रव्यान्तरादियुक्तेन.

8 ^{b}) Cn : परिभुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन्वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव; Cu : परिभुक्तं पूर्वसेवितम्.

11 ^{c}) Cu : उपचारैः (for दुराचारैः) 'श्राद्धं कर्तव्यं' इति याचितद्रव्यैः.

12 ^{c}) Cn : विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते; Cu : विसर्गस्य त्यागस्य; Cv : विसर्गस्य दानस्य.

13 ^{d}) Cv : कित् स्थाने रोगापनये चेति धातोः केतनं स्थानं, 'पितुः स्थाने क्षणः क्रियताम्' इति श्राद्धे स्थानं दातुं अर्हन्ति; Cu : केतनं निमन्त्रणम्.

15 ^{a}) Cu : देवलकाः वेतनेन मठाधिकारिणः.

16 ^{b}) Cu : पूरका (for प्लवका) वादकास्तथा। पूरगा वादका इति च पाठः। पूरका नृत्यकराः। पूरगा इति पाठे मन्थकगामिनः.

18 ^{ab}) Cn : अनुयोक्ता भृतकाध्यापकः, अनुयुक्तः भृतकाध्येता; Cu : अनुयोक्ता सर्वाभियोज्यः। [अनुयुक्तः] पूर्वमन्येन निमन्त्रितः सन् पश्चादन्येन निमन्त्रितः; Cv : अनुयोक्ता **दानेन अध्ययनं वद इति नियोगकर्ता.

19 ^{ab}) Cu : अग्रणीः ग्रहावेक्षणादौ अधिकारीकृतः। वर्णावर्णः [वर्णावरः] शूद्रः, तत्परिग्रहः तत्सेवी च; Cv : यः पूर्वं अग्रणीः सेनानायकः कृतः। पश्चाद् वर्णाचारपरिग्रहोऽभूदित्यर्थः; Cn : वर्णावरपरिग्रहः शूद्रापतिः. [PCR explains *agraṇī* as a Brāhmaṇa to whom the food and other offerings made to the Preta in the first *śrāddha* are given away.]

20 [b]) Cu : मृतनिर्यातनाः अन्त्येष्टिविधिकर्तारः.

21 [b]) Cn : गणपूर्वाः ग्रामण्यः; Cu : गणपूर्वाः गणाधिकारिणः. [PCR : "those whose antecedents are vile" (?).]

23 [a]) Cn : स्त्रीपूर्वाः स्त्रीजिताः स्त्रीपण्यापजीविनः वा। काण्डपृष्ठः वेश्यापतिः; Cu : स्त्रीपूर्वाः स्त्री पूर्वं प्रधानं कार्यं येषां ते स्त्र्यधीना इत्यर्थः। स्त्र्याकाराः इति केचित्। काण्डपृष्ठाः काण्डजीविनः; Cv : काण्डपृष्ठाः काण्डा बाणाः पृष्ठे येषां ते तथोक्ताः तूणीबद्धपृष्ठाः इत्यर्थः. Cab (seem to read the st. differently): "त्रिपूर्वः (for स्त्रीपूर्वः ?) काण्डपृष्ठश्च यवनो दार्वजस्तथा। अजपो ब्राह्मणोऽनग्निः [श्राद्धे] नार्हति केतनम्" अस्यार्थः [Ca : त्रिपूर्व इत्यादि]। त्रिपूर्वः क्षेत्रजः पुनर्भूजातो वा। काण्डपृष्ठः काण्डीर इति राज्ञो वेतनभुक्। संधिविग्रह[यु]क्तो वा [Ca : संधिविग्रहमाह (?)] वा। यवनो [य] वनदेशजः। दार्वजः दार्वदेशोद्भवः पतितजो [Cb : प्रतिव्रजो (?)] वा। अजपः संध्यावन्दनहीनः [Ca : संध्याद्वयहीनः]। अनग्निः आवसथ्याग्निहीनः अहोमवृत् वा [Cb : om.]। एवंभूतो ब्राह्मणः न श्राद्धादिषु केतनं निमन्त्रणमर्हति इत्यर्थः. स्त्रीपूर्वाः may also be explained as : स्त्रीपूर्वाः पूर्वं स्त्रीलिङ्गधारिणः पश्चात्पुरुषाः शिखण्डिवत्. [Crit. App., line 4 : read वेश्यापतिः for वेश्यापातिः.]

29 [ab]) Cu : संध्याद्वयस्यावश्यकरणार्थं पौनःपुन्येन नानानिर्देशेन कथयति उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः।... यद्वा विध्यन्तरं कथयति। उदिते परमैश्वर्ये सति अस्तमितः, अस्तमित इव, न तु ऐश्वर्यमदेन मत्त इव। वक्ष्यति च 'अनाथो ब्राह्मणश्चैव यावद्वित्तचयो महान्'। एवमस्तमिते दारिद्र्ये सति उदित इव हर्षित इव सकलनिजकर्मणि तत्परः। न तु द्रव्यहीनः स निजकर्मपाती। एवंभूतो ब्राह्मणो निमन्त्रणक्षमः। यद्वा उदितानुदित[होमः, उदितहोमाशक्तौ] अस्तमितहोमः, अस्तमितहोमाशक्तौ उदितहोमः इति.

31 [c]) Cu : सोमं सोमयागावमतं जलम्.

34 [a]) Cu : अपवर्गः दानादिविधिः; Cv : अपवर्गे श्राद्धापवर्गे. Cn gives ह्रियमाणः as *v. l.* for क्रियमाणे; this should have been mentioned in Crit. App. — [c]) युक्तं = relevant utterances like अस्तु, स्वधा. [PCR: "refuses to utter the word *yukta* (= well-applied or well-performed)."] — [d]) Cv : गवि यदनृतं [गवानृतम्]। 'विप्राय गां ददामि,' इत्युक्त्वा पुनर् 'न' इति वचनम्। गोस्तृणादिकं दर्शयित्वा पुनरदानम्. [PCR : "the sin of swearing falsely in a suit for land (?).]

35 [c]) Cu : सोमक्षयः अमावास्या. Cv मासः (for मांसं) पौर्णमासी। आरण्यं तपोवनम्.

36 [ab]) Cu : श्राद्धापवर्गे विप्रस्य पुरा (for स्वधा) वै मुदिता भवेत्। [स्वधा वै] स्वदिता भवेदिति च पाठे स्वधाशब्देन श्राद्धमुपलक्ष्यते। श्राद्धशेषे ब्राह्मणस्य स्वधा श्राद्धं स्वदिता सुखभोजिता भवेत्। भोजनारूपा उत्तरा प्रतिपत्तिः, [तस्याः] आवश्यकत्वात्। पाठान्तरे, श्राद्धशेषे स्वधा मुदिता शोभनोदिता भवेत्। स्वधाशब्दः [ब्देन] स्वीकारो बोध्यः। तथैवार्यं पाठः साधुः; Cv : 'श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वधिता भवेत्' इत्यत्र। 'ॐ स्वधा,' 'अस्तु स्वधा,' 'स्वधाः स्वधाः संपद्यताम्' इति स्वधा। स्वधीता(?) सम्यगधीता भवेत्.

39 [cf]) Cu : स्त्रीशूद्राणाममन्त्रोक्ता इति भावः.

40 [c]) Cv : वाल्वजी काशाख्यदर्भमयी। "उलपा बल्वजा प्रोक्ता इषीका काश उच्यते" इति हलः (cf. हलायुध, 2. 37).

42 [c]) Cu : यवीयान् लघुः [reduced to an inferior status].

53 [a]) Cv : अकल्कस्यापि (for अकल्ककस्य) विप्रस्य इत्यत्र। कल्कं औषधं तद्रहितस्य वैद्यानुपजीविनः इत्यर्थः.

62 [c]) Cn : परेषां दोषस्य इति शेषः; Cu : सूचकाः परेषां संबन्धे खलाः.

65 [cd]) Cn : आशायाः छेदमित्येकदेशानुषङ्गः, कुर्वन्तीति शेषः; Cu : मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः। मित्रच्छेदं तथा कुर्युः इति च पाठः। मित्रच्छेदं तथाशायाः इति पाठे समासनिविष्टछेदशब्दस्य विच्छेदः कर्तव्यः। कुर्युरित्यध्याहारः.

67 [c]) Cn : प्रत्यवसिताः आरुढपतिताः; Cu : प्रत्यवासिताः (for प्रत्यवसिताः) परवञ्चकाः.

69 [a]) Cn : पर्यश्नन्ति परित्यज्य अश्नन्ति; Cu : पर्यश्नन्ति वर्जयन्ति.

73 [c]) Cn : अन्तरं यान्ति अन्तराया भवन्ति; Cu : अन्तरं छिद्रम्.

75 [b]) Cv : श्वभिः भूगर्तैः.

77 [a]) Cv : अप्राप्तदमकाः अप्राप्तकाले वृषभाणां वृषणपवणकर्तारः.

82 Cu : स्वर्गभागित्वकथनप्रतिज्ञाया (81[cd]) अनन्तरमपि निरयगामित्वकथनं एकपद्यं सर्वेष्वेव तु इति. The explanation given by Cn (and PCR) is farfetched.

97 Cu : विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः। ते वै नराः स्वर्गगामिनः। [एतत्] स्पष्टम्। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभाः [इति च] सविसर्गपाठः। अर्थश्चायम्। कर्तार इति क्रियापदम्। तृन्तृचोरेकशेषेण प्रत्ययद्वयम्। तृन्पक्षे षष्ठीनिषेधेन। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभाकर्तारः स्वर्गगामिनः। तृच्पक्षे कर्मणि षष्ठी।

25

3 [a]) चतुर्थः = fourth in the line of Vasiṣṭha : Vasiṣṭha–Śakti–Parāśara–Vyāsa.

5 Cu : आतिदेशिकब्रह्महत्यामाह ब्राह्मणमिति.

217* This seems to have been a kind of marginal gloss on *vṛttim harati* (6[c]).

26

3 [a]) Cu : इदमङ्गिरसा इति च पाठः.

7 For the identification of the various rivers, places, etc., reference should be made to P. V KANE, *History of Dharmaśāstra*, Vol. IV : List of Tīrthas (K) and B. C. LAW, *Historical Geography of Ancient India* (L). Candrabhāgā = Chenab : this river rises in the Himalayas in two streams–Candrā and Bhāgā –which join at Taṇḍi. Vitastā = Jhelum.

9 Puṣkara : see crit. note on 9. 37. 11 ; Prabhāsa : see crit. note on 9. 34. 36; Naimiṣa : see crit. note on 9. 36. 35 ; Devikā (K 746, L 74).

10 [a]) Hiraṇyabindu : on the mountain Kālaṁjara.

11 Gandhamādana (K 752, L 76); Karatoyā (K 764, L 34, 224).

12 Gaṅgādvāra is often identified with Haridwar; Kuśāvarta (K 773) ; Kanakhala (K 762, L 89). Cn : गङ्गाद्वारादयोऽत्र ब्रह्मगिरौ गोदावर्यनुगता एव ग्राह्या भागीरथीमाहात्म्यस्य अग्रे स्वातन्त्र्येण वर्ण्यमानत्वात्. — [d]) Cu : परं व्रजेत् । दिवं व्रजेत् इति च पाठः.

14 [c]) Cu : महेश्वरस्य त्रिः स्थाने यो नर इति । महेश्वरस्य स्थाने यो नरः त्रिः वारत्रयं अभिषिक्तो भवति स देवताः पश्यति.

15 [a]) Saptagaṅga (K. 801 : this explanation does not seem satisfactory; S. must have obviously been a single place of pilgrimage).

16 [a]) Cu : महाश्रमे इति, महाश्रमे तीर्थे. — [d]) Cu : सिद्धिं अणिमादिसिद्धिं व्रजेत्, जीवन्मुक्तो व्यवहरेत्.

17 [b]) Bhṛgutuṅga (K 739).

19 [c]) Cu : रूपवर्चस्कं (for रूपवर्चसं) रूपेण तेजस्विताम्.

24 [c]) Cu : त्रसानां चराणां.

25 [a]) Devadāruvana (K 745).

27 Citrakūṭa (K 744, L 313–14); Janasthāna (K 710, L 41).

29 [d]) Cn : अन्तर्धानफलं गन्धर्वादिभोगम्(?).

31 [a]) Mataṅgavāpī : near Gayā? — [cd]) Cu : विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् । अर्धकं वै सनातनम् इति पाठे, अनालम्बं तीर्थविशेषं योऽवगाहते स कं ब्रह्म अनुलक्ष्यीकृत्य विगाहतीत्यन्वयः । अन्धकं तीर्थं अनालम्बं शववत् यो विगाहति स सनातनं नित्यस्थानं लभत इति शेषः । विगाहति ह्यनालम्बमन्वक्षं वै इति पाठे या मतङ्गवाप्यां विगाहति स्नायात् स अन्वक्षं समक्षं अनालम्बं आलम्बनमात्रशून्यं सनातनं ब्रह्म लभते इत्यन्वयः.

33 [a]) Gaṅgāhrada : in Kurukṣetra ? — [b]) Utpalāvana (K 816).

34 [b]) Kālaṁjara (K 760).

38 [a]) Brahmaśiras : near Gayā ?

39 Kapotakatīrtha : on the river Sabarmati ; Aṣṭāvakra : near Haridwar.

40 [c] Muñjapṛṣṭha : presumably to be identified with Muṇḍapṛṣṭha near Gayā; Gayā : see crit. note on 9. 37. 19. Devaparvata = Devagiri : between Ujjain and Mandasor (Aravali Hills ?).

41 [c]) Devahrada : on the river Gaṇḍakī.

42 Nandā (K 784) ; Mahānandā (K 776).

43 [a]) Urvaśī, in this context, seems to signify some constellation; " at the auspicious time marking the conjunction of Urvaśī and Kṛttikā ". Cn : उर्वशीं उर्वशीतीर्थं (also Cu), कृत्तिकायोगे कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याम्. — [c]) Lauhitya (K 774, L 232).

44 [a]) Rāmahrada (K 795). — [b]) Viśālā (K 822). Cu : विशालायां, विपाशायामिति च पाठः.

45 [a]) Mahāhrada : near Badrināth.

47 [b]) Sūrpāraka = Sopara near Bassein.

48 [a]) Jambūmārga (K 758, L 41).

49 [a]) Kokāmukha (K 768).

52 [b]) Ārṣṭiṣeṇa is said to have become a Brāhmaṇa through penance. A sage of this name belonging to the Bhṛgu family is also mentioned. — [c]) Piṅgā was the second wife of Māṇḍūki, and step-mother of Aitareya.

54 [a]) Piṇḍāraka (K 790).

55 [a]) Brahmasaras (K 741).

56 [a]) Maināka (K 778, L 105).

64 a) Cu : दत्तवान् कथितवान्. — [c]) Cu : अङ्गिराः समनुज्ञातः, गुरुभिः समनुज्ञातः इति क्वचित्पाठः.

27

15 [cd]) Cu : प्रकाशान्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः । प्रकाशन्त्यः इति च पाठः । प्रकाशन्त इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा प्रकाशतां ऋषीणां

संबन्धे दिशो वीक्ष्य पाण्डवा विस्मयं ययुरित्यन्वयः। पाण्डवानां वा विशेषणम्। प्रकाशन्त इति प्रकाशन्त्यः, प्रकाशन्तीः। द्वितीयार्थे प्रथमा.

24 [b]) केऽऽश्रमाः : a common epic *saṁdhi*; see crit. note on 9. 39. 19. Cn : आश्रमा इति आकारस्य पूर्वरूपमार्षम्.

27 [b]) Cn : गात्राणि अस्थीनि न्यस्तानि गङ्गायाम्.

30 [c]) Cn : व्युष्टिः पुण्यवृद्धिः; Cu : व्युष्टिः फलम्.

37 [cd]) Cu : गवां निर्हारः गोमयः, तस्मान्निर्मुक्ता बहिर्भूता, ये यावकाः यवमुद्गादयः हविष्याः, तेषां भक्षणात् गङ्गाजलपानं विशिष्यते; Cv : गवां निर्हारात् नितरामाहारात्, निर्मुक्तात् यावकात् यवसंबन्धिधान्यात्.

38 [a]) Cu : इन्दुव्रतसहस्रं चान्द्रायणव्रतसहस्रम्. — [d]) "or, perhaps, not equal– the latter (that is, one who drinks the water of the Gaṅgā) belonging to a superior order."

50 [cd]) Cu : स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यत। सर्वासां सरितां श्रेष्ठा इति च पाठः। [स्नाता] स्नानं क्रियते अत्र, स्नाने आधारे क्तः। स्नानाधिकरणानां नदीनां मध्ये गङ्गा श्रेष्ठेत्यर्थः.

52 [a]) Cu : सोमार्कसंस्थानि अमृतानीत्यन्वयः.

72 [b]) त्रिभिः पथिभिः : This presumably refers to the three forms of the Gaṅgā — as the Mandākinī in the heaven, as the Bhāgīrathī or the Gaṅgā on the earth, and as the Bhogavatī in the nether regions. Cu : पथिभिः त्रिभिः तिसृभिः द्वाराभिः.

73 [c]) देवेशः = a human king (?).

75 [a]) Cn : 'अरश्च ण्यश्चारण्यौ तृतीयस्यामितो दिवि' (cf. छा. उ. ८. ५. ४) इति श्रुतेररण्याख्यसरोद्वयवान् ब्रह्मलोकः अरण्यः तत्र भवैः आरण्यविषयैः. [Crit. App., line 2 : read (for [आ]रण्यैर्).]

81 [a]) Cu : पयस्विनीं, यशस्विनीं इति च पाठः.

83 [b]) Cu : त्रिवर्त्मगां, अलकनन्दादिभेदेन.

87 [a]) Cn : गङ्गां दृष्ट्वा 'इयं गङ्गा' इति अन्यान् गङ्गां दर्शयतः पुरुषस्य, नियतं नियमेन, गङ्गैव प्रतिष्ठा संसारावसानहेतुर्भवति. — [b]) The Gaṅgā had borne in her womb Guha (= Kārttikeya) and gold : cf. 9. 43. — [c]) Cu : त्रिवर्गा (for त्रिमार्गा) धर्मार्थकामरूपा.

88 [a]) Cn : अवनीभ्रस्य मेरोः हिमवतो वा पर्वतस्य; Cv : अवनीभ्रस्य हिमवतः सुता.

90 [b]) Cu शस्या (for शुष्मा). Cu (also as in the text) त्रिधारा (for इरा).

94 [a]) Cu : उस्रां कमनीयां, मिषतीं पश्यन्तीं अर्थाद्भक्तान्; Cn : मिषतीं पश्यन्तीं सर्वेशामित्यर्थः. — [b]) Cn : धारिणीमित्यत्र रेवतीं इति पाठे मातरम्। 'रेवती हलिभार्यायां (पत्न्यां स्यात्) ताराभिन्मातृभेदयोः' इति मेदिनी (तत्रिकम्, १४४).

95 [a]) Cu : सविभून् ब्रह्मसहितान्.

98 [b]) Cu : गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान्। जाह्नवीजानिति च पाठः.

101 [b]) Cu : त्रिपथात्मयोगरूपान् इति वा पाठः.

28

7 [b]) Cn : तुल्यवर्णः अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मादिसंस्कारयोगात् तुल्यवर्णत्वं गतः.

8 [a]) Cn : यज्ञकारः यज्ञं कारयन् आर्त्विज्यं कुर्वन्नित्यर्थः; Cu : स मतङ्गः यज्ञकारः [पित्रा (?)] यज्ञे नियुक्तः, पित्रा सृष्टः सक्तः.

11 [c]) Cu : आवापः (for आचार्यः) आश्रयः.

12 [d]) Cu : भावः जातिस्वभावः भावं स्वजात्यनुरूपचेष्टां [नि]यच्छति करोति (कारयति ?).

16 Cu : क्रियाभेदाद्वाक्यभेदः, वाक्यभेदाच्च त्वमिति द्वयस्यान्वयः.

19 "Whoever is birthless (that is, a god) or is born in the topmost (social) order (that is, a Brāhmaṇa), he (alone) may be happy. Whence can there be happiness for him whose mother is like this, O father?" Most of the manuscripts, presumably having failed to catch the point, seem to have changed the original reading in [ab]. — [ab]) Cv : अयोनिः द्रोणादिवद् योन्यामजातः। अभियोनिः अभियुक्ता प्रशस्ता योनिर्यस्य स तथोक्तः.

20 [ab]) Cu : पितुर्वेदयतीह माम्। पितर् इति च पाठः। हे पितः ...। पितुः इति च पाठे पितुः वृषलाज्जातम्.

22 [d]) Cn : स्थानं ब्राह्मण्यम्; cf. 13. 28. 4.

28 [d]) Cu (presumably reading differently) : न तत्प्राप्यं कथंचन इति च पाठः.

29

5 [c]) पुल्कसः (पुक्कसः) : 'जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः' (Manu. 10. 18).

6 [a]) Cu : पुंश्चलः पुरुषेषु चञ्चलः। पापयोनिः अन्त्यजयोनिः. — [cd]) Cu : तस्यां तव मातरि, परि सर्वतो भावेन वर्तते (this explanation is obviously wrong).

11 [c]) Cf. crit. note 13. 24. 23; also cf. 'स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत्। तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः'. Cv : [काण्डपृष्ठः] धनुर्बाणधरः. In the *Mahā-*

vīracarita 3, Śatānanda calls Jāmadagnya a *kāṇḍa-pṛṣṭha*, that is a person who is a Brāhmaṇa by birth but a warrior by profession. The word seems to be used in this very sense in the present context. [Crit. App., line 7 : read वैश्यापतिः]

253* This is clearly a kind of marginal gloss.

15 [cd]) Cu : अथ ते वैजयन्त्येनं (for वै जयन्त्येनं) तालाग्रादिव पात्यते । लोकं प्रति । ते त्वया । तालाग्रात्तालवृक्षाग्रात् । वैजयन्ती माला पात्यते निपात्यते तद्वत् । तालाग्रे यथा वैजयन्त्या मालाया असंभावना तथा शूद्रे ब्राह्मण्यं असंभावितमिति भावः. This is all very fanciful.

30

2 [b]) Cu : धमनिसंततः नाडीविस्तृतः. ("His veins became swollen.")

8 [ab]) Cu : दुःखितजनाघातेन किं पौरुषमिति भावः. — [cd]) Cv : किंतु शोचामि यल्लभ्यं ब्राह्मण्यं न बुभूषसे इत्यत्र । लभ्यं मया लब्धुमभीप्सितम् । ब्राह्मण्यं न बुभूषसे न भावयितुमिच्छसि । तेन शोचामि इति योजना.

12–13 In the original, there must have been a kind of hiatus in the narrative, which is filled in differently by N and S.

31

6 [d]) Śaryāta (Śāryāta, Śaryāti) Mānava is referred to in the Vedic literature. He is said to have been the author of *RV* X. 92 ; also see *Śatapatha-Br.* 4. 1. 5. 2 ; *Jaiminīya-Up.-Br.* 4. 5. 1 ; 8. 3. 5 ; *Aitareya- Br.* 8. 21.

7 [cd]) Vatsa = the kingdom of the Vatsas (or the Vaṁsas), which was one of the sixteen Mahājanapadas of old ; its capital was Kauśāmbī (= modern Kosam near Allahabad). Hehaya was also known as Vitahavya.

11 [a]) In *AV* V. 18. 10, the Vaitahavyas are said to have 'eaten up' the cow of a Brāhmaṇa and to have thereby suffered defeat. In *AV* V. 19. 1, they are said to have killed Bhṛgu. Cv : वीतहव्य इति हेहयस्यैव नामान्तरम्.

18 [c]) Gomatī = river Gumti in Oudh, which rises in the Himalayas and falls into the Gaṅgā below Vārāṇasī.

21 [b]) दशति = a group of ten. (The *RV* which consists of ten maṇḍalas is referred to as *dāśatayī*.) Cu : दशतीर्दश सहस्रमित्यर्थः । षष्टिसप्ततिनवतिवद्दशतिशब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते.

27 [d]) Cu : येन (for यथा) पुत्रेण.

30 [c]) Cu : लौक्यं आलोचनीयम्. — [d]) Cn : तस्मिन्देशे प्रतर्दनदेहे.

31 [cd]) Cu : प्रययौ स धनुर्धन्वी खड्गी चर्मी शरासनी । प्रययौ स धनुर्धन्वन् इत्यादिपाठश्च । कथंभूतः, धनुर्धन्वी, धनुः धानुष्कः, तेषां मध्ये धन्वी श्रेष्ठः । यद्वा लघुधनुःस्थूलधनुःसंबन्धेन भिन्नधनुर्द्वैयम् । सधनुः लघुधनुः, धन्वी स्थूलधनुः.

55 [cd]) This incident is mentioned as constituting the background of *RV* II. 12.

32

1 [d]) Cu : कथ्यतः कथ्यति । कथ्यतामिति च पाठः.

6–7 There does not seem to be any significance in the enumeration of the specific divinities, nor in the specific order in which they are enumerated.

14 [c]) Cu : आ पृष्ठतापात् पृष्ठतापपर्यन्तं मध्यंदिनपर्यन्तम्.

17 [Crit. App., line 4 : read, after भैक्ष- ; Dn2 (second time) भिक्षु- (for भैक्ष्य-).]

19 [c]) कपोतवृत्तयः = those who, like pigeons, pick up grains but do not store them.

22 [b]) Cn : सुधा वैश्वदेवशेषः.

30 Cn : भिक्षुचर्येति द्वौ श्लोकौ पुनः पाठादुपेक्षितौ गौडैः. It is not clear what this refers to.

273* This may have been a part of the original text, haplographically omitted in S MSS.

33

2 [c]) Cn : अनुष्ठानं आराधना ; Cu : अनुष्ठानं उपस्थानम् ; Cv : अनुकूलं स्थानं अनुष्ठानम्.

6 [d]) Cn : वासवे पर्जन्ये.

9 [ab]) विघन्ते + एषां = विघन्तेषां. Cu : बिभ्यन्त्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि । विघन्तेषां साहसिका इति च पाठः । एषां ब्राह्मणानां साहसिकाः साहसेन जाता गुणा बिभ्यन्ति लोकानायासयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः, तेषामतीव हि । तेषां ब्राह्मणानां गुणा अतीव अतिशयिताः । विघन्ति इति पाठे, मम साहसिका गुणा विघन्ति विघन्ते तिष्ठन्तीति यावदिति कृत्वा, एषां ब्राह्मणानां संबन्धे.

19–20 For the various tribes mentioned here, see : B. C. Law, *Tribes in Ancient India*, Poona.

34

1 [c]) *Śatapatha-Br.* 5. 3. 3. 12; 4. 2. 3. (... 'एष

वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' इति ... तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यं सोमराजा हि भवति...).

2 [b]) Cv: किमिच्छकैः 'किं किमिच्छन्ति पूज्याः' [इति प्रश्नपूर्वकं यद्दीयते].

16 [a]) See crit. note on 13. 31. 11[a]. — [b]) The Nīpas are said to have belonged to the Pūru race. Not much is otherwise known about the conflict between the Aṅgirases and the Nīpas. — [c]) Cf. 13. 31.

17 [cd]) Obscure; paranthetical? Cv: प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै इत्यत्र, कुम्भान् प्रक्षिप्य, पारगामिनः तान्मन्त्रतस्तन्त्रयित्वा आहरन्; Cu: प्रक्षिप्याथ च कुम्भ्यां वै पारगामिनमाचरेत्। प्राक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमाचरेदिति च पाठः। कुम्भ्यां कलश्यां प्रक्षिप्य अर्थाद्धान्यं पारगामिनं परलोकहितं कर्म आरभेत्। देहयात्रार्थं धनमाहरेत्। न श्वस्तनो भवेत्। पाठान्तरे (thus Cn), कुं पृथ्वीं ब्राह्मणे प्रक्षिप्य दत्त्वा पारगामिनं परलोकहितं कर्म आचरेत्। भान् दीप्तिं कुर्वन्। उभयलोके इति शेषः.

24 [ab]) Cu: यथा महार्णवे क्षिप्तः सीतानेष्टुर्विनश्यति। यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यतीति च पाठः। यथा महार्णवे क्षिप्ता सीता नेष्टुरिति च पाठः ...। सीतानेष्टुः वालुकाबहुलो मृत्तिकागुडकः ...आमलेष्टुः अपक्वगुडकः ... पाठान्तरे, सीता लाङ्गलपद्धतिः ... [Crit. App., line 2: read सीतानेष्टुर्; Crit. App., line 3: read सीतालेष्टुर्.]

25 [a]) Through Dakṣa's curse. — [b]) As the result of Agastya's wrath. — [cd]) In the Ahalyā-Gautama incident.

35

1 [d]) Cu: प्रसिताग्रभुक् (for प्रसृता°), (श्रितं पाके निपात्यते?).

5 [c]) Cu: गुप्तं गोपायते (for गुप्ता गोपायत). Cu seems to read 5[cd] and 6[ab] as forming one stanza.

17–18 Cf. 13. 33. 19–20 (and the crit. note on it).

36

1 In *RV* II. 12. 11, Śambara, lying hidden in the mountains, is said to have been overpowered by Indra, in the fortieth autumn.

2 [cd]) Cu: विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं प्रपच्छ शम्बरम्। विरूपं रूपमास्थायेति च पाठः.

8 [cd]) Cu: अनुलोमं अनुकूलम्। समाधिं चिन्ताम्; Cu: समाधिं ब्राह्मणेषु निष्ठाम्. (PCR: *ātmanaḥ anulomam* = my own inferiority to them?)

9 [ab]) Cv: सोऽहमग्रप्रशिष्टानामित्यत्र, अग्रं ब्राह्मणेषु दानं, तेन प्रशिष्टानां उर्वरितानां रसानां अवलेहिता; Cu: सोऽहं वागग्रमिष्टानां रसानामवलेहकः। सोऽहं शम्बरः, इष्टानामीश्वराणां ब्राह्मणानां, वागग्रं वचनप्राधान्यं, अवलेहकः आस्वादयिता। ब्राह्मणा वाग्बला इति अग्रे वक्ष्यते। रसानां अमृतानामवलेहकः आस्वादयिता इव। यद्वा अहं ब्राह्मणानां वागग्रं वाक्पुरःसरं यथा स्यात्तथा इष्टानां रसानामवलेहकः आस्वादयिता। ब्राह्मणवचनं विना किमपि नास्वाद्यते इति भावः; Cn: वागग्रे जिह्वाग्रे मृष्टं विद्यामृतं येषां ब्राह्मणानां रसानामुक्तिसुधानाम्.

16 [d]) Cn: अप्रवासिनं वेदार्थं ग्रामान्तरे वासमकुर्वाणम् (cf. st. 15); Cu: अप्रवासिनं तीर्थपर्यटनं विना गृहे तिष्ठन्तम्.

37

1 [ab]) Cu: अपूर्वः कदाचिन्नागतो न दृष्टश्च। चिरोषितः दृष्टपूर्वः किं तु दीर्घकालप्रवासी.

2 [ab]) Cu: क्रिया स्पष्टतया कर्माचरणम्। उपांशुव्रतं अन्यैरश्रूयमाणं व्रतम्.

5 [a]) Cu (reads भूत्यानां): अपीडया च भूतानामिति च पाठः. — [d]) Cn: दत्तं प्रदेयवस्त्वभिमानिनी देवता न संतर्पयथा, तादृशाय देयं नान्यस्मै। स्मर्यते हि, "नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते। दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्".

12 [c]) Cu: आन्वीक्षिकीं न्यायदर्शनम्। तर्कविद्यां कुतर्कशास्त्रम्. Cn: निरर्थिकां श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम्.

13 Cu: हेतुवादान् नास्तिकवादान्। [अ]हेतुवादकः। [अ]हेतुवादिक इति क्वचित्पाठः। उभयपाठेऽनिष्टवादी। आक्रोष्टा ब्राह्मणानामाह्वानकर्ता। अभिवक्ता ब्राह्मणानामभिभावको भूत्वा वक्ता.

14 [c]) वोद्धव्यः is not clear; Cn: वोद्धव्यः, अस्पृश्यत्वेनेति शेषः; Cu: वोद्धव्यः श्राद्धेऽभातव्यः (?).

15–16 Without 15[c]–16[d], which is omitted in N (except D10), the sense of the passage does not become quite clear.

17 [a]) Cn: लोकयात्रा शिष्टाचारादिव्यवहारः; Cu (rather fancifully): लोकयात्रा सल्लोकस्थानगमनम्। ...किमर्थं लोकयात्रा, तत्राह। संभाषणार्थं (15[c]) सल्लोकस्य दर्शनायालापार्थम्। उक्तं च "न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः" इति। लोकयात्रादौ प्रयोजनमाह, सर्वशास्त्रवधाय च (15[d])। सर्वान् शिष्टान् शास्ति सुयुक्त्या उपद्रुतयति सर्वशास्त्रः बौद्धः तस्य वधाय हिंसनाय। सल्लोकादिधर्माद्याचरणेन बौद्धा निरस्ता भवन्ति इति भावः। लोकयात्रायां रक्षा नास्तिकनिराकरणं च। अत्र दृष्टान्तमाह, यथा श्वा भाषितुमिति (15[ab]).

19 [a]) पर्यायेण = in the proper order.

38

1 [d]) Cf. इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः। उतो अह

क्रतुं रघुम् (*ṚV* 8. 33. 17); also, न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता (*ṚV* X. 95. 15).

3 [c]) Cn : ब्राह्मीं ब्रह्मलोकस्थाम्; Cu : ब्राह्मीं ब्रह्मनिष्ठाम्.

7 [c]) Cu : न शक्ष्यामि । न शक्ष्यामि [इति] क्वचित्पाठः. Pañcacūdā seems almost to equate स्त्रीस्वभाववर्णन with स्त्रीनिन्दा.

10 [a]) Cn : कृतमतिः वक्ष्यामीति कृतनिश्चया; Cu : कृतमतिः सत्यमतिः. — [d]) Cu : उप- (for संप्र-). [Cu adds : (कृतमतिरभवत्, भाषितुमुपचक्रमे) इति वाक्यद्वयमनार्यत्वात् (?).]

22 [d]) Cn : भर्तृषु, दूरस्थेषु इति शेषः । न हि तिष्ठन्ति, धैर्ये इति शेषः.

39

4 [f]) Cu : गृह्णन्त्येता नवं नवम् । नवं नरं इति वा पाठः.

5 For Śambara, cf. *ṚV* II. 12. 11; for Namuci, cf. *ṚV* VIII. 14. 13. Kumbhīnasī, daughter of Bali, is generally mentioned, (but not so a male demon, Kumbhīnasi). — [c]) Cv : बलेः कुम्भीनसानां च इत्यत्र, कुम्भीनसानां सर्पाणाम्.

7 Uśanas (= Śukra) was the preceptor of the Daityas, and a distinct school of polity is known after him (cf. *Śukranīti* or *Auśanasa-Dharmaśāstra*). Bṛhaspati, the preceptor of gods, was also a renowned teacher of polity (cf. *Bārhaspatya-Śāstra*). (In the matter of strategy and subterfuge, women are said to be excelling both these teachers.)

9 This, indeed, constitutes a striking compliment to feminine intellect.

40

4 [c]) Cup : समिधा (for प्रमदा). — [f]) Cu : वह्निरित्येकतः । मृत्युरित्येकतः इति च पाठः.

5 [d]) Cu : भयं कर्तुं, देवान् इयाद्गच्छेत्.

8 [cd]) Singular number of समुत्पन्ना and कृत्या. " But after Prajāpati's creation, (women became) corrupt; Kṛtyā (as it were, thereby) came into being. "

11 [ab]) क्रिया = any special acts (or rites) prescribed by Dharmaśāstra. (Hindu Dharmaśāstra is mostly man-oriented.) — [c]) Cu : निरिन्द्रियाः निःशेषइन्द्रियाः इन्द्रियविकाराः (?). (" Whose sensuous desires can never be fully satiated. ") [Kullūka on *Manu.* 9. 18 : इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञाः.]

13 [a]) रक्षणं (in the present context) = keeping under restraint.

32 [c]) Peculiar *saṁdhi*. " A person born of *pratiloma* marriage or one born of *anuloma* marriage "; [Cu : प्रतिलोमः शूद्रादिः । अनुलोमः ब्राह्मणादिः.]

39 [a]) Cu : नावलिहेत् नोपभुञ्जे.

43 [c]) Cu : उटजं वानप्रस्थाश्रमं इत्यर्थः (?).

50 [ab]) Cu : योगेनाथ प्रवेशे हि गुरुपत्न्याः कलेवरे । प्रवेशो हि पाठश्च [इति च पाठः].

57 [a]) लक्षण = eye (?). Cn (on 13. 42. 31[a]) : लक्षणं स्त्रीपुंसयोः असाधारणं चिह्नम्.

41

1 [c]) अन्तरं = opportunity.

14 [d]) Does *saṁskārabhūṣitā* imply (1) that women usually spoke *asaṁskṛta* (*prākṛta*) language, (2) that, on this occasion, it was actually Vipula who had spoken through Ruci's mouth, and (3) that, consequently, all this roused Indra's suspicion (st. 15–16)?

20 [ab]) Cu : इन्द्रं लज्जयति विपुलः । अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरंदर । पापान्धक पुरंदर इति च पाठः । हे पापात्मक पापस्वभाव । पाठान्तरे, हे पाप, हे अन्धक कामुक (?).

28 [cd]) Cu : कृत्वा कामं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् । कृत्वा यशं यथाकाममिति च पाठः.

34 [c]) Cu : छन्दयामास वरेण वशीचकार.

42

4 दानम् = marriage or any other auspicious ceremony in which gifts are given to a woman; cf. *Manu.* 3. 59. Cn (reading आदानं for दानं वै) : आदीयते अस्मिन्बान्धवैर्दत्तं उपायनादिकं स आदानं विवाहाद्युत्सवः; Cu : आदानं निमन्त्रणन ग्रहणम्.

7 Aṅga seems to have comprised the districts of Bhagalpur and Monghyr. Its capital was Campā, situated on the river of the same name (modern Chāndan).

17 [c]) Cn : परिवर्तन्तमिति पुंस्त्वमात्मनेपदाभावश्च आर्षः.

18–19 Cf. 13. 43. 4. Cn explains the astronomical significance of this incident (as also of the one referred to in st. 25 [cf. 13. 43. 5]). According to it, the first phenomenon (st. 18–19) refers to the

time (May-June) when nights are short (and thus appear to move quickly) and days long, and to the time (November-December) when days are short (and thus appear to move quickly) and nights long. When accused by the other of quick movement, both night and day protest that they are following the course laid down for them. The second phenomenon (st. 25) refers to the six seasons and the two *rāśis* belonging to each of them.

22 [d]) Cu : परिश्रवः (for °ग्रहः) परि सर्वतोभावेन, श्रवणम्. परिग्रहः =(to be connected with मिथुनस्यास्य in 23[a]) oath.

31 [ab]) See crit. note on 13. 40. 57[a]; (PCR : लक्षण = limb). — [c]) Cu : विधाय न मया चोक्तम् । पिधाय न मया चोक्तमिति च पाठः.

43

2 [cd]) आत्मा = I myself (?). [Cu (rather strangely) : ते अन्तःकरणादयः त्वां जानन्ति इति योजना । आत्मा मनश्चित्तमहंकारश्च .]

6-7 Cf. द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः (*A V* IV. 16. 2); also cf.

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥
(*Manu*. 8. 85).

8 Cu : पाठान्तरे (= गुरुकर्म निवेदितुम्)...गुरुकर्म गुरुविषये यथोचितं कर्म निवेदयितुं त्वां स्मारयन्तः प्राहुः इत्यर्थः.

10 [b]) "(The deed which you thought was) dreadful, because (you feared that it had constituted) adultery."

12 [a]) Cn (reads त्वयाशक्या) : अशक्येति च्छेदः ; Cu : तथाशक्या (for तथा शक्या); "In that way (*tathā*) (alone) was it possible (*śakyā*) to keep under restraint the woman inclined towards evil act. You have not done anything wrong ; (on the other hand) I am pleased with you, on account of it (what you have done)."

14 [ab]) Cu : सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुमांसोऽर्थैश्च पुष्कलः । पुमांसो अर्थपुष्कलाः इति [च] पाठः.

18 [b]) Elliptical ; therefore, *v. l.* in various Mss. — [cd]) This and the next stanza (particularly the latter) seem to be an afterthought, inconsistent with the general trend of the chapter.

20 [d]) Cn : सहजैः पाणिपादरेखादिभिः.

22 [cd]) "No man *as such* is, verily, dear to them ; their fondness is only for sexual intercourse with me."

23 [ab]) Cn : कृत्याः प्राणग्राहिदेवतारूपाः, कार्याः कृताश्च, पूर्वमेकेन कृताः स्वीकृता अपि पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्या व्यभिचारिण्यः.

25 [d]) युक्तिः = well-balanced attitude. As suggested in 24[cd], man's relationship with women should be marked by non-attachment or even reluctance (*kheda*) ; but that relationship cannot be completely avoided, for, it has to be maintained as part of one's duty (*dharma*). A proper mental equilibrium (*samatva*) constitutes the *yukti* (= *yoga*). [Cu : युक्त्या विचारेण कर्माचरणं परिणामशुद्धमित्याह युक्तिः सर्वत्र पूज्यते. व्याख्याने मुक्तिरीति पाठ आयाति (मुक्तिः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः).]

44

3 [b]) Cn : योनिं मातृतः पितृतश्च शुद्धिम्. — [c]) Cf. *Manu*. 3. 35. [Cu introduces this discussion as follows : भीष्मो यद्विवाहादिकं प्रत्युत्तरयिष्यति तस्य रहस्यं मन्वाद्युक्तं सुखावबोधाय लिख्यते । ग्रन्थश्च उपलक्षणमुद्रया बोध्यः ।

यतो यतो याति गुरोः सरस्वती
ततस्ततो मूर्तिमती सरस्वती ।
अतो मयैतन्निरणायि सर्वं
विद्यासु वाचस्पतिरेव देवः ॥

Then it quotes extensively from the portion in the *Manusmṛti* dealing with marriage (3. 6-44) and comments on that portion mostly agreeing with Kullūka. It concludes : सर्वमिदं मतं युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तौ यथायोगं संक्षेपतः ज्ञातव्यम्.]

3-8 Only five forms of marriage are mentioned here. [For the eight forms of marriage, see *Manusmṛti* 3. 20-34. Cn understands the Brāhma form to include the Brāhma, the Ārṣa, and the Daiva ; the Kṣātra as identical with the Prājāpatya ; the Gāndharva ; the Āsura ; and the Rākṣasa as including the Rākṣasa and the Paiśāca. The eight forms of the *Manusmṛti* are thus understood to be indicated by the five forms of the *Mahābhārata*. Cn regards the Rākṣasa form as permissible to the Kṣatriyas.]

9 According to Cn, Damayantī's marriage represents the mixture of the Brāhma and the Kṣātra, Rukmiṇī's marriage that of the Gāndharva and the

Rākṣasa, and Subhadrā's marriage that of the Kṣātra and the Rākṣasa.

10 Cf. *Manu.* 3. 14–17. —[a]) Cu : तिस्रो भार्या ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याः। अनुलोमविवाहेन शूद्रापि ज्ञेया, अग्रे शूद्रापत्यस्य भागकथनात् (cf. 13. 47. 15, 50, 54). —[d]) It is suggested that the progeny of a person from these permitted wives enjoys equal status so far as their *varṇa* is concerned (cf. 13. 47. 17).

11 [d]) Cf. *Yājñavalkya-smṛti* 1. 56 (यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारोपसंग्रहः। नैतन्मम मतम् ...). Cv : नग्निकां अनागतार्तवाम्। 'नग्निकानागतार्तवा' इत्यमरः (2. 6. 8)। 'अदृष्टरजसं नारीं नग्निकां तु विदुर्बुधाः'.

13 Cf *Manu.* 9. 94. —[b]) See : M. M. PATKAR, " A note on the word *nagnikā* and its bearing on the marriageable age of girls in ancient India", *Vāk* 3, 37–44.

14 [b]) This is not very clear. *Manu.* 3. 11[b] reads : न विज्ञायेत वा पिता (Cu : कस्येयं पुत्री इति विशेषेण पिता न ज्ञायेत). —[d]) For *putrikā*, cf. *Manu.* 9. 127.

17 Cf. *Yājñavalkya.* 1. 52–53. Cu : सपिण्डता च समानगोत्रे साप्तपौरुषी, असमानगोत्रे पाञ्चपौरुषी इति श्रूयते. [For *sāpiṇḍya*, cf. *Manu.* 5. 60.] [Cu : एवं सप्तमपञ्चममध्ये यदि त्रिगोत्रान्तरिता कन्या भवति सापि विवाह्या बृहन्मनुवचनात्। वचनं च,

असंबद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या॥ इति

संक्षेपतः समपूरि.]

18 The discussion about *śulka* commencing with this stanza lacks lucidity. [Cn : शुल्कमिति पञ्चानां पक्षाणामुपन्यासः; Cn : दत्तं ददानि इत्यादि(दयः) ये चत्वारः पक्षाः शुल्के श्रूयन्ते...]

20 [d]) Cn : पातकः पातयितुं भवति इत्यर्थः ; Cu : पातकः पातकहेतुः.

21 [c]) Cu : दण्डो नाम अविनी(नी)तानां विनयाधायको गुणः.

24–25 The pre-conditions of a regular marriage are agreement by kinsmen, *mantra*, and *homa* ; the latter two, however, are of greater validity.

26 [a]) Cv : देवदत्तां चीटिकादिना (?) प्राप्ताम्. —[cd]) Cv : अनृतां नैरयागतां वाचं पर्युदस्यति.

28 [a]) The two horns of the dilemma are : rejecting what is desirable (27[b]) and breaking the promise implied by the acceptance of *śulka* (27[a]).

30 [a]) *Śulka* is not the determining factor in respect of marriage. [Cu : निष्ठा शुद्धिः, शुल्कं न शुद्धिकरम्.]

31–32 *Śulka* is not 'price', but a token of respect and affection.

34 [cd]) In another context pertaining to marriage, *Manu.* 9. 42 speaks of *vāyugītā gāthā.*

36 Union of persons of incompatible natures is fraught with many dangers ; *śulka* (whether promised or actually given) should not be permitted to bring about such a union.

37 For the episode, see 1. 96 ; 5. 170–72. —[b]) Cn : अम्बिकाम्बालिकयोरेकत्वविवक्षया द्वे इत्युक्तम्. —[Crit. App., line 9 : read [e] for [c].]

38 [b]) पिता = पितृव्य. Bāhlika (41[d]) was a son of Pratīpa and elder brother of Bhīṣma's father Śaṃtanu.

39 [a]) Cn : अनुपप्रच्छ अनुपृष्टवानहं शङ्कमान इति वैचित्र्यात्पारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुरुषप्रयोगः। 'बहु जगद किलाहं तस्य मत्ता पुरस्तात्' इतिवत्.

42 Obscure. —[c]) [Cu : वरं लाजोपलक्षितं... यद्वा लाजान्तरं लाजहोमानन्तरम्.]

45 [cd]) Cf. *Manu.* 3. 51.

47 [a]) Satyavat, a son of Manu, is probably intended here.

49 [cd]) Elliptical ; Cn : जीवन्तमपि शुल्कदं अनादृत्य शिष्टा एवं यथेष्टदानं कुर्वते इत्यर्थः ; Cu : कुर्वते जीवतोऽप्येकं मृते नैवास्ति संशयः। कुर्वतो जीवतेऽप्येवमिति च पाठः। वरमाहूय विधिना कन्यादाने जीवतो वरस्य विवाहं कुर्वते कारयन्ति। ...कुर्वतो जीवतोऽप्यस्य इति पाठे....

50 For *niyoga*, cf. *Manu.* 9. 59–64. Cu : मृते वरे मृते सति देवरद्वारापि विवाहे पुत्रोत्पादने विधिर्मनुना उक्तोऽस्ति। तथा च मनुः (९. ९७)

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥

Cn : देवरमिति युगान्तरधर्मः, कलौ देवरात्सुतोत्पत्तेर्निषेधात्.

51 Cn : केषांचिन्मते देवरादयः अलिखितां भ्रातृभार्यां लिखन्त्येव सुरतेन योजयन्त्येव। अपरेषां मते शनैः मन्थरा इयं प्रवृत्तिः ऐच्छिकी न तु वैधी इत्यर्थः ; Cu : केषांचिन्मते विवाहदार्ढ्यार्थं लिख-

न्येव निर्णयं लेखनद्वारा कुर्वन्त्येव। अपरेषां मते शनैः शनैः क्रमशो वचनैर्निर्णयं कुर्वन्ति.

53 [ab]) Cf. *Manu.* 8.227; 9.72. — [d]) Cf. *Manu.* 3.35. [Crit. App., lines 2ff.: **Cn** actually gives this (अयं भावः, etc.) on st. 54.]

45

1 [b]) **Cn**: शुल्कदश्चेत्प्रोषितः तद्भयादन्यश्च न वृणुते तदा. — [c]) **Cu**: प्रतिपत्तिः व्यवहारः.

2 This stanza is very terse. — [a]) यापुत्रकस्य would perhaps give better sense than या पुत्रकस्य. — [b]) प्रतिपत्ता is not clear.

3 Cf. *Manu.* 9.69, 97. — [c]) **Cn**: तस्य शुल्कदस्य अर्थे; **Cu**: [देवरादौ कन्या अपत्यार्थे देया इति पक्षं स्पष्टयति अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं...] तस्याः कन्यकायाः, अर्थे निमित्तं, अपत्यमहित अपत्यार्थं यत्नं कुर्यादिति भावः। तस्यार्थे इति प्रयोगः आर्षः (double *saṁdhi*).

4 [a]) **Cn**: मन्त्रवत्कार्यं विधितः तस्याः पाणिग्रहणम्. **Cu** reads तस्याः, but also mentions the *v. l.* तस्मात्.

5 Crit. App., line 5: read [c] for [a]. For the episode relating to Sāvitrī, see 3. 277. — [d]) **Cu**: नेतरे जनाः अशुद्धजनाः.

6 The sense of this and the next four stanzas is not clear. — [ab]) [According to Kullūka's comm. on *Manu.* 9.99[ab]: परे = people in the past; अपरे = people at the present time.] — [cd]) Is it suggested that *sadācāra*, as a source of law, is superior to other sources of law? *Śāstrād rūḍhir balīyasī?*

7 [b]) This Sukratu does not seem to have been mentioned anywhere else.

8 "How can there be any prescription as *dharma* (*anukīrtana*) of a practice which is not followed by the good. A question or a doubt regarding *dharma* — this would amount to the censure of the good." (This translation is of course tentative.)

9 [c]) **Cn**: एतां पद्धतिम्.

11 **Cu**: अपुत्रस्य धने कन्यकाया अधिकारः इति जानन् भीष्ममुखाच्छ्रवणे इमं पक्षं सुदृढीकरोति अथ केन प्रमाणेन इति. — [c]) **Cn**: तस्य अपुत्रस्य.

12 **Cu** quotes in this connection the following stanzas (among others):

अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्।
तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः॥

[इति] ऋष्यशृङ्गः।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्।
अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत्॥

13 [a]) **Cn**: मातुः यौतकं पृथक्कृतं धनम्.

15 Obscure. According to **Cn**, this refers to the right of inheritance of a sonless person's daughter *vis-a-vis* the son born to that person or the son adopted or purchased by him after he had invested his daughter with the status of a son. **Cu**: ननु औरसी या कन्या तस्याः पुत्रत्वे आश्चर्यं नास्तीति, परक्षेत्रजायाः कन्यायाः अपि पुत्रत्वमस्तीत्याह *अन्यत्र जातया सार्धं प्रजानां* पुत्र ईहते [इति]। अन्यत्र जामया सार्धं इति च पाठः। अन्यत्र परक्षेत्रे जाता या कन्या तयैव सार्धम्। प्रजानां प्रकर्षेण जनयन्ति पुत्रानिति प्रजा जनकाः, तेषां संबन्धे, पुत्रः ईहते पुत्रकार्ये चेष्टते, न पुनः स्तुतः (?) पुत्रः इति भावः। जामया इति पाठे जामित्यर्थे जामेति बोध्यम्। तस्मात्कन्यैव पुत्र इति स्थितम्। पुनर्दुहितुः प्रशंसामाह दुहितान्यत्र इति। अन्यत्र क्षेत्रान्तरे जातेन पुत्रेण परक्षेत्रजा दुहिता विशिष्यते विशिष्टा भवति. — [cd]) Cf. *Manu.* 9. 134. **Cv**: अन्यत्र जातेन ज्येष्ठकनिष्ठादौ जातेन दास्यादौ वा.

20 [b]) Cf. *Manu.* 4. 88; *Yājñavalkya.* 3. 222.

21 Cf. *Manu.* 3. 29 (definition of the Ārṣa marriage); 3. 53 (no provision for *śulka* in the Ārṣa marriage). See also Kullūka's comm. on *Manu.* 3. 53.

22 [c]) **Cn**: अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानाम्.

23 [a]) **Cu**: वंश्यां कुमारीम्। वश्यां कुमारीमिति क्वचित्पाठः.

24 [a]) **Cn**: अन्योऽपि पशुरपि.

46

1 [a]) Prācetasa = Dakṣa.

2 **Cu**: शुल्काग्रहणे कन्याया अलंकरणं देयं, तदेवाह अर्हणं तत्कुमारीणामिति.

5 [f]) **Cu**: जामयः कुलस्त्रियः.

7 [c]) **Cn**: स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो गुह्याच्छादनपटो यासां, सद्योहार्या इत्यर्थः.

8 [d]) **Cu**: दक्षस्य संबोधनं हे मानवा इति बोध्यम्.

9 [a]) **Cn**: स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीहेतुकः; **Cu**: स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीनिबन्धनः। सत्यां स्त्रियां प्रत्ययः प्रतीतिरिति वा.

13 Crit. App., line 3: read °री°.

47

2 [cd]) This is strange, for Yudhiṣṭhira's questions cannot be said to relate to the difficult situation to which he refers.

4 Cf. 13. 44. 10–11 ; 47. 9 ; *Manu.* 3. 14–17.

8 [d]) **Cn.** u : दृष्टान्ततः शास्त्रतः.

10 [b]) **Cn.** u : द्विगुणं प्रायश्चित्तम् (because taking a Śūdrā for wife is permitted for pleasure and not for progeny).

11 [a]) Cf. Kullūka (on *Manu.* 9. 150) : गोवृषः गवां सक्तो वृषः ; **Cu** : गोवृषः गोश्रेष्ठः, मिथुनं वा. — [d]) **Cn** : एकांशं मुख्यांशम् ; **Cu** : एकांशं बहुमानत्वे द्रव्याणां मध्ये श्रेष्ठं द्रव्यं, किं वा विंशतिभागं कृत्वा तस्यैकं भागं, ब्राह्मणीपुत्रो हरेत्.

12 Cf. *Manu.* (two views) 9. 151 and 9. 152–53.

16 [cd]) Cf. *Manu.* 9. 112–13.

17 [b]) अनैपुणात् = in consequence of his being unskilled in the scriptures and the duties ordained for the Brāhmaṇa (PCR); **Cu** : अनैपुणात् अप्रधानात् [अप्राधान्यात्]. — [cd]) Cf. 13. 44. 10[d].

22 This is rather out of the context.

23 [a]) **Cu** : त्रिसहस्रपरो दायः इति, त्रिसहस्रपर इत्युपलक्षणम्। एतावता धर्मकार्यगृहपोषणाद्युर्वरितं यद्धनं तत्परो दाय [इति] उच्यते। एवं उर्वरितो दायः धनं ततः स्त्रियै देयः संतोषाय इति शेषः.

24 [c]) **Cn** : कुर्युः, पुत्रा इति शेषः. — [d]) **Cu** : परवित्ताः कथंचन। पतिवित्तादिति च पाठः.

30 [b]) Read नास्यैकेन. — [ab]) **Cn** : आद्रियन्ते त्रिवर्गार्थिभिः इति दारपदप्रवृत्तिनिमित्तं आदरः स च भोगार्थायां शूद्रायामप्यस्ति अतस्तत्पुत्रोऽपि दायमर्हति ; **Cu** : शूद्रापुत्रः अदेयधनः इति स्वरूपं, किं तु लोके दारा इति नाम्ना शूद्रा कथ्यते। वस्तुतो न धर्मार्थं सा इति नाम्ना प्रोक्तेन प्रवचनेन यथाकथंचिद्भागः कथितः इति जानीहि.

36 [c]) **Cn** : ब्राह्मणचाण्डालः ब्राह्मणक्षेत्रे शूद्राज्जातः पूर्वोक्तः मातङ्गः.

38 The father gives the son his *varṇa*, the mother her rank.

58 [ab]) Cf. *Manu.* 9. 156[c].

60 Cf. *Manu.* 9. 113.

61 [d]) Mārīca (usually Marīci) was a *son* of Kaśyapa and Danu. He is said to have married Dakṣa's daughter Sambhūti. He is often referred to as an authority on Dharmaśāstra.

48

1–2 On the subject of *varṇasaṁkara* and mixed castes, see *Manu.* 10. 8–67 ; *Yājñavalkya.* 1. 90–96.

3 Cf. *Manu.* 10. 4. — [c]) The *Bhagavadgītā* deals with Cāturvarṇya as representing the theory of ethical interdependence on the social level and its significance as an essential feature of the doctrine of *yajña*.

4 Cf. *Manu.* 10. 6 ; also cf. 13. 44. 10 ; 47. 17 (which express a different view).

5 [a]) **Cn** : 'शवात् पद्यु वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः' इति श्रुतेः शवस्थानतुल्यात् शूद्रात् ; **Cu** : परं शवाद्ब्राह्मणस्य इति मृतकाद्ब्राह्मणशवात् शूद्राणां यदपत्यं तत्पारशवमाहुः. [F. N. to the Citraśālā Ed. of **Cn** : पारशवं = स्वर्णकारम्.]

6 [b]) **Cu** : तन्त्रं (for तन्तुम्) पोषणम्. — [c]) **Cv** : ज्येष्ठो यवीयान्न च वै द्विजेभ्यः इत्यत्र। यवीयान् जातः कनिष्ठः शूद्रीपुत्रः वयसा ज्येष्ठोऽपि यवीयानित्यर्थः.

7 A reference to Ambaṣṭha (son of a Brāhmaṇa father and a Vaiśya mother) was expected in this context (cf. *Manu.* 10. 8). — [ab]) **Cv** : तिस्रः क्षत्रियसंबाधादित्यत्र। क्षत्रियसंबाधात्, क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वेति तिस्रो भार्या भवन्ति, यत्र द्वयोः क्षत्रियवैश्ययोः अस्य क्षत्रियस्य आत्मैव जायते। स्वयमेव जायते। अन्यत्स्पष्टम्. — [d]) [F. N. to the Citraśālā Ed. of **Cn** : (उग्राः) राउत इति भाषायां प्रसिद्धाः.]

9 [a]) [Dn2 : text reads अतोऽपि शिष्टः ; comm. reads अतोऽविशिष्टः (अविशिष्टः न अधिकः).] **Cu** : अतोऽविशिष्ट इति। अतः उक्तप्रकारादनन्तरं अविशिष्टः निन्द्यः, अवरः (for अधमः) हीनव्यवहारः. [अतो विशिष्टः = different from the ones mentioned above.]

10 [a]) Read अयाज्यं. — [d]) **Cn** : मौद्गल्यं स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणादि तत्कारित्वम्। ... अपवर्जितं संस्कारानर्हम् ; **Cv** : मौद्गल्यं मुद्गलाख्ययवनजातीयम्। मुगिला इत्यपभ्रंशभाषायाम्.

11 [b]) **Cu** : वध्यघ्नं, मत्स्यघ्नमिति [च] पाठः.

12 [b]) **Cn** : वाक्यं प्रस्तावसदृशी उक्तिः.

13 [d]) **Cu** : तक्षा स्वधनजीविनः। तक्षाणो वनजीविनः इति पाठः.

14 [a]) एते = the nine mentioned above (Ambaṣṭha, Pāraśava, Ugra, Sūta, Vaidehaka, Caṇḍāla, Māgadha, Niṣāda, and Āyogava).

18 Four born of Māgadha mother respectively from Āyogava, Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; three born of Āyogava mother respectively from Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; two born of Niṣāda mother respectively from Caṇḍāla and Vaidehaka fathers; two born of Vaidehaka mother respectively from Caṇḍāla and Niṣāda fathers; one each born of Niṣāda mother and Caṇḍāla father, Niṣāda mother and Śūdra father, and Ambaṣṭha mother and Vaidehaka father, and Vrātya.

19 *b*) Cu : सैरिन्ध्री परवेश्मगा, अतो हीनसंस्कारा.

22 *c*) Māṁsa and Svādukara are to be regarded as distinct from each other.

26 *d*) Cn : त्वक्सारो वेणुः; Cu : त्वक्सारव्यवहारवान् डोम्बः.

30 *d*) Cn : ...अनन्ता भेदा भवन्ति, ते च सर्वे पञ्चदशस्वेव अन्तर्भवन्ति इति तावतामेव परिगणनं कृतं इत्यर्थः.

39 *c*) Cu : सज्जनाचीर्णैः शिष्टकृतैः.

41 *d*) Cu : नियच्छति गूहितुं शक्नोति.

46 *a*) Cn : सत्त्वेन शास्त्रीयबुद्ध्या (?). [The two types of *sattva* (= essential character) — *sahaja* and *saṁskāraja* — seem to be referred to here.]

48 *a*) Cu : आत्मानं आत्मस्वरूपम्.

49 *d*) Cu : बुधः सदसद्विचारकः.

49

1 For the different kinds of sons, see *Manu.* 9. 159–83; *Yājñavalkya.* 2. 128–32.

3 *a*) Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि (*Kauṣītaki Up.* 2. 11; *MBh.* 1. 68. 61–62). — *b*) Cn : अनन्तरजः औरसः.

5 Twenty kinds of sons are mentioned here; *Manu.* mentions only twelve.

8 अपध्वंसजाः = अनुलोमजाः; अपसदाः = प्रतिलोमजाः. [Cu : अपध्वंसशब्देन कुत्सावाद उच्यते, मनूक्तत्वात्। तथा च मनुः (cf. *Manu.* 10. 41, 67, 20).]

14 *b*) Cu : क्षेत्रजस्यागमः कथमिति च पाठः। (this implies that Cu reads differently.); Cn : आगमः पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रम्. — *cd*) Cv : यत्सुसमयं स्वपितुः संकेतं हित्वाविकेन केनचिदङ्गीकृतः पुत्रस्तं च कथं विद्म इति योजना.

16 *b*) Cn : यां गर्भवतीं कन्याम्.

17 *a*) Cn : अन्यत्र इति नञ् अनर्थकः; Cv : अन्यस्तु क्षेत्रजः इत्यत्र। भर्त्राज्ञां विना क्षेत्रजः अन्यः इति. — *d*) Cn : दृष्टान्तं प्रत्यक्षमेवोपगतो ज्ञातः.

18 [संग्रह = bringing up]

19 *d*) Cu : यत्र लक्ष्येत भारत। यत्र नेक्ष्येत भारत इति च पाठः.

25 *c*) Cu : मतान्तरमाह, संस्कर्तुमिति.

26 *d*) [Cu : धर्मस्य सूक्ष्मा गतिरिति निश्चयं को वेद। अगोचरतो (?) व्यवहाराय लिखितमेतदिति परीहारः.]

50

2 *a*) Cu वर्तयिष्यामि (for कथ°). — *cd*) Nahuṣa = son of Āyu, grandson of Purūravas, father of Yayāti. Cyavana Bhārgava is often mentioned in the Vedic literature.

7 *d*) Cu : वातवेगसमं जवे। जवे वेगे, वातेन सममिति जात्युक्तिः। वातवेगनामा कश्चिद्वायुः तत्तुल्यम्.

10 *c*) Cn : आसतः आसीनस्य; Cu : आसतः उपविष्टस्य.

19 *c*) [Cn : शङ्खानां जलजन्तुविशेषाणाम्.] Cv : लघुशङ्खणकैरित्यत्र। शङ्खणकैः क्षुद्रशङ्खप्राणिभिः। "क्षुद्रशङ्खाः शङ्खणकाः शम्बूका जलशुक्तयः" इत्यमरः (1. 10. 23).

20 *c*) Cu : दाशाः कैवर्ताः.

51

1 *d*) Cu : नहुषस्य विशेषणं, सहामात्यपुरोगमः। अमात्येन सह वर्तते इति सहामात्यः, पुरः पुरःतरं यथा स्यात्तथा गमनं यस्य [सः] सहामात्यपुरोगमः। यद्वा अमात्यस्य पुरो अग्रे गमः गमनं [यस्य सः] अमात्यपुरोगमः। तेन सह वर्तते यः स सहामात्यपुरोगमः.

9 *b*) Cu : निमेयः परिवर्त्यः परिवेदनं (?) इति यावत्.

15 *d*) Cu : गविजातो नाम्ना.

22 *cd*) Cu : गावो मूल्यं परिकल्प्यन्ताम् इति वचनव्यत्ययः, मूल्यं अभिहितं कर्म इति वा गावो गौर्वा इत्यर्थे.

38 Rather out of context. Cu : भो कैवर्ता गोदानेनाहं संतुष्टोऽभवम्। अतो वो युष्माकं धेनुं प्रतिगृह्णामि। अनेन सक्तपापा भवन्तः शीघ्रं जलोद्भवैः मत्स्यैः सह दिवं गच्छत। अन्यथा भवतां दाहः स्यादिति केनापि व्यपदेशेन कथयति, कृपणत्व इति.

52

6 *c*) Cu : दोषः, कर्ता, ब्राह्मणो भूत्वा क्षत्रधर्मं गृहीतवान् इति.

11 *a*) Cu : भगवन्सद्धर्मोऽयम्। अतिथितिथार्मः एव सद्धर्मः

स्त्रीसहितधर्मः । कन्याप्रदानकाले बुधैरेवमुच्यते, स्त्रीसहा॰ गार्हस्थ्यधर्मं कुर्विति.

14 [a]) Cv : भृङ्गारं पूर्णकुम्भम् । "भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः भृङ्गारं" इत्यमरः (2. 8. 32); Cu : भृङ्गारं सुवर्णजलपात्रम्.

27 [c]) औपपत्तिक = proper (or, ready at hand). Cu : औपपत्तिकं उपयुक्तम्.

53

7 [a]) तेनैव कालेन = after 21 days.

9 [c]) Cv : [शतपाकेन (for शत॰)] शतत्वात्पाको यस्य तेन तैलेन.

16 [c]) Cf. Cn : "[मृष्टान्नं] व्यञ्जनं धेर्यं वेसवार उपस्करः" इति हलायुधः (2. 267). Cu : वेशवारो वेशी इति प्रसिद्धा.

24 [d]) Cu : परिषेकाः परिषेचनपात्रविशेषाः.

27 [d]) Read सांग्रामिको.

39 [c]) Cu : कृताकृतं घटिताघटितं कनकम्; (PCR : "coined and uncoined gold").

48 [c]) Cu : विश्राणयामास दापयामास.

61 [b]) Cu : अप्सरसोपमां इति देव्या विशेषणम् । प्रयोग आर्षः । यद्वा अप्सरसा [उपमा] उपमेया या, ताम्.

54

2 [c]) दिव्यानभिप्रायान् = indications of being divine in nature.

10 [a]) Cu : वाणीवादान्, वीणा[णा]वादान् इति च पाठः.

16 [c]) Uttarakuru is most probably a mythical region which is believed to have been situated somewhere north of Kashmir; it is said to possess all the felicities offered by *svarga*.

24 [c]) Cu : भावाः पदार्थाः.

34 [b]) Cv : पञ्चसु रूपादिविषयेषु.

55

11 Cyavana wanted to suggest that there would be *varṇasaṁkara* in his family on account of contamination from Kuśika's family.

30 [cd]) Cu : तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति । ब्राह्मणत्वं कर्तृ । तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वमिति च पाठः । तुभ्यं तव, तृतीयपुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति प्राप्स्यतीति भावः । कुशिकः, गाधिर्द्वितीयः, विश्वामित्रस्तृतीयः.

35 [c]) "Who will be my benefactor in this matter?"

56

10 [c]) Cu : उद्भावनार्थं उत्कर्षार्थम्.

13 [ab]) For the episode, see 13. 4. Cu : स्त्रियौ ऋचीकस्य स्त्री गाधेः स्त्री च.

57

1 [c]) Cu : पार्थिवसंहतैः (for ॰संघातैः) पार्थिवसमूहैः.

6 [cd]) Cu : युधिष्ठिरं बुद्ध्या निपुणं निष्णातमिति परीक्ष्य भीष्मोऽभाषत (better, perhaps : "having reflected upon Yudhiṣṭhira's speech, acutely and with understanding").

9 [a]) Cu : ज्ञानं परोक्षज्ञानं, विज्ञानमपरोक्षज्ञानम्.

10 [b]) ज्ञान has been already mentioned; therefore, *v. l.* मौनेनाशाम्. [As for the various kinds of pious practices and their fruits, it may be observed (a) that there is no consistency in the statements on the subject occurring in different contexts in the epic, (b) that there does not generally seem to be any rational connection between a practice and its fruits, and (c) that different fruits are here mentioned in respect of the same practice.]

13 [d]) Cu : क्रतुं प्रजापतिं, प्राणायामैः प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः.

14 [a]) Cn : दक्षोऽपि प्रजापतिविशेषः (तस्य लोकं प्राप्नोति इत्यर्थः). — [c]) मरुं साधयतः = for one who resorts to a waterless region, by way of penance; ("by worshiping the deities in a wilderness" PCR). [Nīlakaṇṭha on *HV* 16. 26 : मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गाभिपतनेत्यन्ये । "मरुर्ना गिरिधन्वनोः" इति मेदिनी]

17 [c]) Cu : आमिषं लोभ्यं वसु[स्तु].

19 [cd]) Cu : देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यरूपं नियच्छति । द्विजत्वं चापि पुष्कलं (19[d]) इति पाठे प्राप्नोतीति शेषः.

24 [d]) Cu : वीरस्थानात् योगिस्थानात (?).

25 [c]) Cu : ब्रह्मदेयां ब्राह्मविवाहेन देयां कन्याम्.

28 कांस्योपदोहाम् = with udders brazen in colour (?); (or, together with a brazen pot for milking).

30 [c]) Cu : धेनुं तिलानामिति । यावता वस्त्रेण कृष्णा धेनुः आच्छादिता भवति [ताव]द्वस्त्रपूरिततिलाः तिलधेनुः इति परिभाषा.

33 [a]) Cn : नैवेशिकं गृहोपस्करं शय्यादि; Cu : नैवेशिकं गृहम्.

18 Four born of Māgadha mother respectively from Āyogava, Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; three born of Āyogava mother respectively from Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; two born of Niṣāda mother respectively from Caṇḍāla and Vaidehaka fathers; two born of Vaidehaka mother respectively from Caṇḍāla and Niṣāda fathers; one each born of Niṣāda mother and Caṇḍāla father, Niṣāda mother and Śūdra father, and Ambaṣṭha mother and Vaidehaka father, and Vrātya.

19 [b]) **Cu** : सैरिन्ध्री परवेश्मगा, अतो हीनसंस्कारा.

22 [c]) *Māṁsa* and *Svādukara* *are to be regarded* as distinct from each other.

26 [d]) **Cu** : त्वक्सारो वेणुः; **Cu** : त्वक्सारव्यवहारवान् डोम्बः.

30 [d]) **Cn** : ... अनन्ता भेदा भवन्ति, ते च सर्वे पञ्चदशस्वेव अन्तर्भवन्ति इति तावतामेव परिगणनं कृतं इत्यर्थः.

39 [c]) **Cu** : सज्जनाचीर्णैः शिष्टकृतैः.

41 [d]) **Cu** : नियच्छति गूहितुं शक्नोति.

46 [a]) **Cn** : सत्त्वेन शास्त्रीयबुद्ध्या (?). [The two types of *sattva* (= essential character) — *sahaja* and *saṁskāraja* — seem to be referred to here.]

48 [a]) **Cu** : आत्मानं आत्मस्वरूपम्.

49 [d]) **Cu** : बुधः सदसद्विचारकः.

49

1 For the different kinds of sons, see *Manu*. 9. 159–83; *Yājñavalkya*. 2. 128–32.

3 [a]) Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि (*Kauṣītaki Up*. 2. 11; *MBh*. 1. 68. 61–62). — [b]) **Cn** : अनन्तरजः औरसः.

5 Twenty kinds of sons are mentioned here; *Manu*. mentions only twelve.

8 अपध्वंसजाः = अनुलोमजाः; अपसदाः = प्रतिलोमजाः. [**Cu** : अपध्वंसशब्देन कुत्सावाद उच्यते, मनूक्तत्वात्। तथा च मनुः (cf. *Manu*. 10. 41, 67, 20).]

14 [b]) **Cu** : क्षेत्रजस्यागमः कथमिति च पाठः। (this implies that **Cu** reads differently.); **Cn** : आगमः पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रम्. — [cd]) **Cv** : यस्तुसमयं स्वपितुः संकेतं हित्वाविकेन केनचिदङ्गीकृतः पुत्रस्तं च कथं विद्म इति योजना.

16 [b]) **Cn** : यां गर्भवतीं कन्याम्.

17 [a]) **Cn** : अन्यत्र इति त्रल् अनर्थकः; **Cv** : अन्यस्तु क्षेत्रजः इत्यत्र। भर्त्राज्ञां विना क्षेत्रजः अन्यः इति. — [d]) **Cn** : दृष्टान्तं प्रत्यक्षमेवोपगतो घातः.

18 [संग्रह = bringing up]

19 [d]) **Cu** : यत्र लक्ष्येत भारत। यत्र नेक्ष्येत भारत इति च पाठः.

25 [c]) **Cu** : मतान्तरमाह, संस्कर्तुमिति.

26 [d]) [**Cu** : धर्मस्य सूक्ष्मा गतिरिति निश्चयं को वेद। अगोचतो (?) व्यवहाराय लिखितमेतदिति परीहारः.]

50

2 [a]) **Cu** वर्तयिष्यामि (for कथ°). — [cd]) Nahuṣa = son of Āyu, grandson of Purūravas, father of Yayāti. Cyavana Bhārgava is often mentioned in the Vedic literature.

7 [d]) **Cu** : वातवेगसमं जवे। जवे वेगे, वातेन सममिति जात्युक्तिः। वातवेगनामा कश्चिद्वायुः तत्तुल्यम्.

10 [c]) **Cn** : आसतः आसीनस्य; **Cu** : आसतः उपविष्टस्य.

19 [c]) [**Cn** : शङ्खानां जलजन्तुविशेषाणाम्.] **Cv** : लग्नशङ्खणकैरिस्यत्र। शङ्खणकैः क्षुद्रशङ्खप्राणिभिः। "क्षुद्रशङ्खाः शङ्खणकाः शम्बूका जलशुक्तयः" इत्यमरः (1. 10. 23).

20 [c]) **Cu** : दाशाः कैवर्ताः.

51

1 [d]) **Cu** : नहुषस्य विशेषणं, सहामात्यपुरोगमः। अमात्येन सह वर्तते इति सहामात्यः, पुरः पुरःतरं यथा स्यात्तथा गमनं यस्य [सः] सहामात्यपुरोगमः। यद्वा अमात्यस्य पुरो अग्रे गमः गमनं [यस्य सः] अमात्यपुरोगमः। तेन सह वर्तते यः स सहामात्यपुरोगमः.

9 [b]) **Cu** : निमेयः परिवर्त्यः परिवेदनं (?) इति यावत्.

15 [d]) **Cu** : गविजातो नाम्ना.

22 [cd]) **Cu** : गावो मूल्यं परिकल्प्यन्ताम् इति वचनव्यत्ययः, मूल्यं अभिहितं कर्म इति वा गावो गौर्वा इत्यर्थः.

38 Rather out of context. **Cu** : भो कैवर्ता गोदानेनाहं संतुष्टोऽभवम्। अतो वो युष्माकं धेनुं प्रतिगृह्णामि। अनेन त्यक्तपापा भवन्तः शीघ्रं जलोद्भवैः मत्स्यैः सह दिवं गच्छत। अन्यथा भवतां दाहः स्यादिति केनापि व्यपदेशेन कथयति, कृपणत्व इति.

52

6 [c]) **Cu** : दोषः, कर्ता, ब्राह्मणो भूत्वा क्षत्रधर्मं गृहीतवान् इति.

11 [a]) **Cu** : भगवन्सहधर्मोऽयम्। अतिथिसेवाधर्मः एव सहधर्मः

स्त्रीसहितधर्मः। कन्याप्रदानकाले बुधैरेवमुच्यते, स्त्रीसहा… गार्हस्थ्य-धर्मं कुर्विति.

14 [a]) Cv : भृङ्गारं पूर्णकुम्भम्। "भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः भृङ्गारं" इत्यमरः (2. 8. 32); Cu : भृङ्गारं सुवर्णजलपात्रम्.

27 [c]) औपपत्तिक = proper (or, ready at hand). Cu : औपपत्तिकं उपयुक्तम्.

53

7 [a]) तेनैव कालेन = after 21 days.

9 [c]) Cv : [शतपाकेन (for शत°)] शतत्वारपाको यस्य तेन तैलेन.

16 [c]) Cf. Cu : "[मृष्टान्नं] व्यञ्जनं ज्ञेयं वेसवार उपस्करः" इति हलायुधः (2. 267). Cu : वेशवारो वेशी इति प्रसिद्धा.

24 [d]) Cu : परिषेका: परिषेचनपात्रविशेषाः.

27 [d]) Read सांग्रामिको.

39 [c]) Cu : कृताकृतं घटिताघटितं कनकम्; (PCR : "coined and uncoined gold").

48 [c]) Cu : विश्राणयामास दापयामास.

61 [b]) Cu : अप्सरसोपमां इति देव्या विशेषणम्। प्रयोग आर्षः। यद्वा अप्सरसा [उपमा] उपमेया या, साम्.

54

2 [c]) दिव्यालभिप्रायान् = indications of being divine in nature.

10 [a]) Cu : वार्णावादान्, वीणा[णा]वादान् इति च पाठः.

16 [c]) Uttarakuru is most probably a mythical region which is believed to have been situated somewhere north of Kashmir; it is said to possess all the felicities offered by *svarga.*

24 [c]) Cu : भावाः पदार्थाः.

34 [b]) Cv : पञ्चसु रूपादिविषयेषु.

55

11 Cyavana wanted to suggest that there would be *varṇasaṁkara* in his family on account of contamination from Kuśika's family.

30 [cd]) Cu : तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति। ब्राह्मणत्वं कर्तृ। तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वमिति च पाठः। तुभ्यं तव, तृतीयपुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति प्राप्स्यतीति भावः। कुशिकः, गाधिर्द्वितीयः, विश्वामित्रस्तृतीयः.

35 [c]) "Who will be my benefactor in this matter?"

56

10 [c]) Cu : उद्भावनार्थं उत्कर्षार्थम्.

13 [ab]) For the episode, see 13. 4. Cu : स्त्रियौ ऋचीकस्य स्त्री गाधेः स्त्री च.

57

1 [c]) Cu : पार्थिवसंहतैः (for °संघातैः) पार्थिवसमूहैः.

6 [cd]) Cu : युधिष्ठिरं बुद्ध्या निपुणं निष्णातमिति परीक्ष्य भीष्मोऽभाषत (better, perhaps : "having reflected upon Yudhiṣṭhira's speech, acutely and with understanding").

9 [a]) Cu : ज्ञानं परोक्षज्ञानं, विज्ञानमपरोक्षज्ञानम्.

10 [b]) ज्ञान has been already mentioned; therefore, *v. l.* मौनेनाज्ञाम्. [As for the various kinds of pious practices and their fruits, it may be observed (a) that there is no consistency in the statements on the subject occurring in different contexts in the epic, (b) that there does not generally seem to be any rational connection between a practice and its fruits, and (c) that different fruits are here mentioned in respect of the same practice.]

13 [d]) Cu : क्रतुं प्रजापतिं, प्राणायामैः प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः.

14 [a]) Cu : दक्षोऽपि प्रजापतिविशेषः (तस्य लोकं प्राप्नोति इत्यर्थः). — [c]) मरुं साधयतः = for one who resorts to a waterless region, by way of penance; ("by worshiping the deities in a wilderness" PCR). [Nīlakaṇṭha on *HV* 16. 26 : मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः। गिरिशृङ्गान्निपत्येत्यन्ये। "मरुर्ना गिरिधन्वनोः" इति मेदिनी]

17 [c]) Cu : आमिषं लोभ्यं वस्तु[स्तु].

19 [cd]) Cu : देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यरूपं नियच्छति। द्विजत्वं चापि पुष्कलं (19[d]) इति पाठे प्राप्नोतीति शेषः.

24 [d]) Cu : वीरस्थानात् योगिस्थानात् (?).

25 [c]) Cu : ब्रह्मदेयां ब्राह्मविवाहेन देयां कन्याम्.

28 कांस्योपदोहाम् = with udders brazen in colour (?); (or, together with a brazen pot for milking).

30 [c]) Cu : धेनुं तिलानामिति। यावता वस्त्रेण कृष्णा धेनुः आच्छादिता भवति [ताव]द्वस्त्रपूरिततिलाः तिलधेनुः इति परिभाषा.

33 [a]) Cn : नैवेशिकं गृहोपस्करं शय्यादि; Cu : नैवेशिकं गृहम्.

18 Four born of Māgadha mother respectively from Āyogava, Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; three born of Āyogava mother respectively from Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; two born of Niṣāda mother respectively from Caṇḍāla and Vaidehaka fathers; two born of Vaidehaka mother respectively from Caṇḍāla and Niṣāda fathers; one each born of Niṣāda mother and Caṇḍāla father, Niṣāda mother and Śūdra father, and Ambaṣṭha mother and Vaidehaka father, and Vrātya.

19 ^{b}) **Cu** : सैरिन्ध्री परवेश्मगा, अतो हीनसंस्कारा.

22 ^{c}) Māṁsa and Svādukara are to be regarded as distinct from each other.

26 ^{d}) **Cn** : त्वक्सारो वेणुः; **Cu** : त्वक्सारव्यवहारवान् डोम्बः.

30 ^{d}) **Cn** : ... अनन्ता भेदा भवन्ति, ते च सर्वे पञ्चदशस्वेव अन्तर्भवन्ति इति तावतामेव परिगणनं कृतं इत्यर्थः.

39 ^{c}) **Cu** : सज्जनाचीर्णैः शिष्टकृतैः.

41 ^{d}) **Cn** : नियच्छति गूहितुं शक्नोति.

46 ^{a}) **Cn** : सत्त्वेन शास्त्रीयबुद्ध्या (?). [The two types of *sattva* (= essential character) — *sahaja* and *saṁskāraja* — seem to be referred to here.]

48 ^{a}) **Cu** : आत्मानं आत्मस्वरूपम्.

49 ^{d}) **Cu** : बुधः सदसद्विचारकः.

49

1 For the different kinds of sons, see *Manu*. 9. 159–83; *Yājñavalkya*. 2. 128–32.

3 ^{a}) Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि (*Kauṣītaki Up*. 2. 11; *MBh*. 1. 68. 61–62). — ^{b}) **Cn** : अनन्तरजः औरसः.

5 Twenty kinds of sons are mentioned here; *Manu*. mentions only twelve.

8 अपध्वंसजाः = अनुलोमजाः; अपसदाः = प्रतिलोमजाः. [**Cu** : अपध्वंसशब्देन कुत्सावाद उच्यते, मनूक्तत्वात्। तथा च मनुः (cf. *Manu*. 10. 41, 67, 20).]

14 ^{b}) **Cu** : क्षेत्रजस्यागमः कथमिति च पाठः। (this implies that **Cu** reads differently.); **Cn** : आगमः पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रम्. — ^{cd}) **Cv** : ऋतुसमयं स्वपितुः संकेतं हित्वाभिकेन केनचिदङ्गीकृतः पुत्रस्तं च कथं विद्म इति योजना.

16 ^{b}) **Cn** : यां गर्भवतीं कन्याम्.

17 ^{a}) **Cn** : अन्यत्र इति नञ् अनर्थकः; **Cv** : अन्यस्तु क्षेत्रजः इत्यत्र। भर्त्राज्ञां विना क्षेत्रजः अन्यः इति. — ^{d}) **Cn** : दृष्टान्तं ग्लक्ष्मेवोपगतो ज्ञातः.

18 [संग्रह = bringing up]

19 ^{d}) **Cu** : यत्र लक्ष्येत भारत। यत्र नेक्ष्येत भारत इति च पाठः.

25 ^{c}) **Cu** : मतान्तरमाह, संस्कर्तुमिति.

26 ^{d}) [**Cu** : धर्मस्य सूक्ष्मा गतिरिति निश्चयं को वेद। अगोचतो (?) व्यवहाराय लिखितमेतदिति परीहारः.]

50

2 ^{a}) **Cu** वर्तयिष्यामि (for कथ°). — ^{cd}) Nahuṣa = son of Āyu, grandson of Purūravas, father of Yayāti. Cyavana Bhārgava is often mentioned in the Vedic literature.

7 ^{d}) **Cu** : वातवेगसमं जवे। जवे वेगे, वातेन सममिति वात्युक्तिः। वातवेगनामा कश्चिद्वायुः तत्तुल्यम्.

10 ^{c}) **Cn** : आसतः आसीनस्य; **Cu** : आसतः उपविष्टस्य.

19 ^{c}) [**Cn** : शङ्खानां जलजन्तुविशेषाणाम्.] **Cv** : लग्नशङ्खणकैरिलत्र। शङ्खणकैः क्षुद्रशङ्खप्राणिभिः। "क्षुद्रशङ्खाः शङ्खणकाः शम्बूका जलशुक्तयः" इत्यमरः (1. 10. 23).

20 ^{c}) **Cu** : दाशाः कैवर्ताः.

51

1 ^{d}) **Cu** : नहुषस्य विशेषणं, सहामात्यपुरोगमः। अमात्येन सह वर्तते इति सहामात्यः, पुरः पुरःतरं यथा स्यात्तथा गमनं यस्य [सः] सहामात्यपुरोगमः। यद्वा अमात्यस्य पुरो अग्रे गमः गमनं [यस्य सः] अमात्यपुरोगमः। तेन सह वर्तते यः स सहामात्यपुरोगमः.

9 ^{b}) **Cu** : निमेयः परिवर्त्यः परिवेदनं (?) इति यावत्.

15 ^{d}) **Cu** : गविजातो नाम्ना.

22 ^{cd}) **Cu** : गावो मूल्यं परिकल्प्यन्ताम् इति वचनव्यत्ययः, मूल्यं अभिहितं कर्म इति वा गावो गौर्वा इत्यर्थः.

38 Rather out of context. **Cu** : भो कैवर्ता गोदानेनाहं संतुष्टोऽभवम्। अतो वो युष्माकं धेनुं प्रतिगृह्णामि। अनेन त्यक्तपापा भवन्तः शीघ्रं जलोद्भवैः मत्स्यैः सह दिवं गच्छत। अन्यथा भवतां दाहः स्यादिति केनापि व्यपदेशेन कथयति, कृपणत्व इति.

52

6 ^{c}) **Cu** : दोषः, कर्ता, ब्राह्मणो भूत्वा क्षत्रधर्मं गृहीतवान् इति.

11 ^{a}) **Cu** : भगवन्सद्धर्मोऽयम्। अतिथिसेवाधर्मः एव सद्धर्मः

16 [a]) Cu (reading मध्यंदिनं): माध्यंदिनमिति कश्चि-
ाठः श्रुतौ.

60

3 [a]) अन्तर्वेद्यां = in connection with a sacrifice; cf. बहिर्वेद्यां in 13. 58. 1). — [b]) Cn: आनृशंस्यतो बहि-
ेद्यां दानम्. [अन्तर्वेद्यां and बहिर्वेद्यां or आनृशंस्यतः may be respectively compared with इष्ट and पूर्त.]

4 [c]) Cu: वैतानिकं सार्तम् (?) [Actually वैतानिक = relating to a Śrauta rite.]

6 [d]) Cn: एतद्दानम्.

8 [a]) Cn. u ते न (for तेन). [Cn. u: ते ब्राह्मणा न करिष्यन्ति प्रतिग्रहमिति शेषः.] — [b]) Cn ते न (for तेन). [Cn: तर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति.] Cu: तेन प्रतिग्रहाभावेन; Cv: यत्रैतेन करिष्यन्तीत्यत्र। एतेन दानेन यज्ञेन च करिष्यन्ति ब्राह्मणतर्पणं यत्र करिष्यन्ति तेन सर्वं कृतं पूर्णं भवति. [The sense of the constituted text is: "If they (that is, the Brāhmaṇas described in st. 7) were to do with it (that is, were willingly to accept what was offered to them), then as the result of it (that is, of their acceptance) the donor would accomplish (whatever he wanted)."]

9 [ab]) Cv: यज्ञानां च, इष्टं यागे[ग]विषयं, दत्तं दाने[न]-विषयं च, आत्मानं परमात्मानं मन्येथाः.

10 [d]) Cn: जनयिता प्रजापतिः.

14 [a]) Cn: व्युष्टिः समृद्धिः; Cu: व्युष्टिः फलम्.

337*, line 12 Cu: यदा परिनिषेव्येत। यदा न परिषिच्येत इति च पाठः.

22 [d]) Presumably refers to *Manu*. 8. 18; also cf. *Manu*. 8. 304 (अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः).

61

1 [a]) Cu: इदं द्रव्यं इदं द्रव्यम् (?).

6 [d]) Cn: प्रियं स्वपतिम्.

7 [a]) Cu: य एतामिति। एतां भूमिमुद्दिश्य दक्षिणां परिमित-सुवर्णं दद्यात्। भूमिदाने भूमिदेन दक्षिणा देया इत्याह एतामिति। एतां भूमिं दक्षिणां दद्यादिति कश्चित्.

12 [a]) Cu: प्रियं भूमिदानमनेन पृथिव्या नाम प्रियदत्ता इति कथयति; Cn: प्रियेण प्रियाय वा दत्ता; Cv: दत्ता सती प्रिया दत्ता। इदं गुह्यं नाम। अस्याः भूमेः दानमादानं च अस्याः प्रियं नाम प्रियं खलु.

13 [cd]) Obscure. Cu: दानसमर्थश्च न वा गृहेत्। दानं न संकोचयेत्। दाने विधिमाह। [also Cn] अन्तर्धानेन चाचरेत्। भूमिमुपविश्य दानमाचरेत्.

15 [a]) Double *saṁdhi*.

16 On गोचर्ममात्रेण, Cu quotes the following from *Vasiṣṭha*:

> दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिपातनम्।
> पार्श्वतो दण्डमानेन गोचर्म परिचक्षते॥
> वृषभैकः शतं गावो यस्यां भूमौ हि शेरते।
> गोचर्ममात्रा सा भूमिरुच्यतेऽर्थविशारदैः॥

Cn quotes:

> सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम्।
> दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते॥

19 [ab]) Cu: पण्डिताः परमविचारका न शङ्केरन्। नानाविधं सत्कर्म कृत्वापि साधवो महीं दद्यामेति निश्चयं कुर्युरिति भावः. — [cd]) Cn: अर्पितदानान्तरवद्भूमिदाने पुण्योत्पत्तौ शङ्कैव नास्ति इत्यर्थः.

24 [a]) Cn [वैकिंकरः (for वै किंकरः)]: विपरीतं कुत्सितं च करोति विकिंकरः कालः, तत्संबन्धी, कालमृत्युरित्यर्थः; Cu: किंकर इति दण्डस्य नाम.

26 [d]) Explaining सत्री, Cu quotes:

> बहुभ्यो दीयते यत्र हूयन्ते प्राणिनो बहु।
> होतारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते॥

28 [c]) Cn: उदीर्णं महत्; Cu: उदीर्णं उत्कृष्टम्.

31 [cd]) Kaśyapa was the preceptor of Jāmadagnya Paraśurāma (*Padma P.* Uttara. 241). He also officiated as Adhvaryu in Paraśurāma's horse-sacrifice. Paraśurāma gave away to him the entire earth except the Mahendra mountain (*Brahmāṇḍa P.*3.47).

34 [c]) प्रायश्चित्तं अहं कृत्वा is not clear. Is it प्रायश्चित्त-महं (= expiation-rite)? — [d]) "Ten generations of ancestors on both sides, namely, on the father's side and on the mother's". (Can *ubhayataḥ* mean both of ancestors and of descendants?).

46 [b]) जायन्ति: irregular form. — [c]) Cu: चतुर्विधः जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्जः.

56 [b]) "Six generations of descendants" (?). — [c]) Cu: एकादश, पुरुषानिति शेषः.

59 [b]) Cu: काश्यपीं पृथिवीम्.

71 [b]) Cn: क्षिपन् हरन्; Cu: क्षिपन्, 'कथं भूमिं ददासि, मा दा" इति वदन्.

34 ^{cd}) Cu : हिरण्यं साधारणसुवर्णं, ततो विशिष्टं कनकं, उत्कृष्टं सुवर्णम् । हिरण्यं रजतं वा.

41 ^{b}) वीरशायी = lying on a hero's bed on the battlefield. It seems to be suggested that a hero's death is far superior to any kind of penance or gift. This is intended to dissuade Yudhiṣṭhira from his desire to abandon Kṣatriya-dharma and practise penance (st. 5). [Crit. App., colophon, lines 8–9: read D4. 5. 8. 10.]

58

1 ^{a}) वहिर्वेदां = not connected with any sacrifice.

2 ^{c}) Cu : दत्तं दानं, कर्तृ.

3 ^{b}) Cu : व्यसनेनाप्यनुग्रहः । व्यसने चाप्यनुग्रहः इति [च] पाठः.

4 ^{a}) Cn : यद्दत्त्वा दत्तं मन्येत न त्विदं मदीयं दानमिति.

9 ^{a}) Cu : अभीमानात् अहंकारात्; Cn (rather strangely): अभीमानात् अतिसमर्थोऽयं इति अभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा याचमानम्.

11 ^{ab}) Dative for genitive.

14 ^{a}) Strangely enough, worthy Brāhmaṇas are compared with vile serpents! — ^{c}) Cn : युक्तैः चारैः । मुक्तैरिति पाठे निसृष्टैः नरैः; Cu : युक्तैः उपयुक्तैः.

15 ^{a}) Cu : आवसथैः यज्ञावभृथजलैः । शाखाविशेषैर्वा.

16 ^{a}) "They may accept those gifts." — ^{c}) "Considering that one is offering gifts as a part of one's duty, and not with any other ulterior motive." (Or, considering it to be their duty to accept the gifts selflessly offered.)

17 ^{a}) Cu : विद्यास्नाताः ज्ञानशौचाः । व्रतस्नाताः चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतशौचाः. [Cu gives an alternative explanation. It mentions in some detail the formal procedure to be adopted by a student, and then continues : ... एवं विद्यां संपाद्य पश्चात्स्नायात् । तत्र गुरुरेनं आहूय दिव्यैर्गन्धजलैः दिव्याभिरोषधीभिः मन्त्रपुरःसरं स्नापयित्वा पुष्पालंकारपरिष्कृतं गवादिनार्घदानं कृत्वा शय्यायामुपवेश्य प्रतिष्ठापयेत् । आशिषश्च दद्यात् "वेदाः प्रतिभान्तु..." । तदाशीर्दानान्तं कर्म विद्यास्नानम् । तदुक्ता विद्यास्नाताः । व्रतानि सावित्र्यादीनि, वेदाध्ययनकाले यानि क्रियन्ते. — ^{b}) Cn : व्यपाश्रित्य प्रभोराश्रयमकृत्वा; cf. 13. 59. 11^{d}.

21 ^{a}) Cu : "निवापः पितृदानं स्यात्". — ^{b}) Cu : तादृशेषु जनेषु मध्ये त्वमेको भव इति शेषः.

23 ^{a}) "Those who do not think much of us donors". — ^{cd}) Cu : ते पुत्रवत्परिपाल्याः, तेभ्यो नमः, यतः तदुभयं श्रेष्ठं कर्तव्यमिति शेषः; Cn (reading तथाभयम्) : तथोभयमिति पाठे तेभ्यः तुष्टेभ्यः रुष्टेभ्यश्च, उभयं स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेषः.

24 ^{b}) मृदुब्रह्मधराः : rather a strange compound.

25 ^{a}) Cu : मे मम अस्ति, धनादिकमिति शेषः. — ^{c}) Cn : मा पर्यश्नीः परित्यज्य मा भुङ्क्ष्व.

28 ^{c}) Cv : वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुमित्यत्र । उपपन्नतया क्षेप्तुं तेष्वेवावस्थापयितुम्.

33 ^{c}) Read संस्पर्शपरिचर्यस्तु. [Crit. App., lines 1–3 : read — ^{c}) D3. 5 T2 G1. 3–5 संस्पृश्य; T1 संस्पृष्ट्वा; G2 M संस्पर्शे (for संस्पर्श-).]

59

1 ^{a}) Cu : चरणेन वेदशाखया, प्रथमद्वितीयतृतीयमीमांसाध्यायपदेन वा.

4 ^{a}) Read याञ्चामाहुरनीशस्य. — ^{b}) Cu : अभिहारं अभि सर्वतोभावेन हरति महत्त्वादिकमित्यभिहारः तम्. [In connection with ^{ab}) Cu quotes *Manu.* 3. 165 :

> आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
> कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥];

Cv : अभिभारं च भारत इत्यत्र । द्रव्यार्थमभितः भारं भारणं पलायनम्.

9 ^{ab}) Cu : तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा इत्यन्वयः । प्रयुञ्जेथा इति च पाठः.

11 =(var.) 13. 58. 17. [In 13. 58. 17^{b}, *vi* in *vyapāśritya* seems to have been used in the negative sense; not so here. Or, perhaps, is the reading in the former passage येऽन्यपाश्रित्यजीविनः?]

12 ^{ab}) Cu : कृतैः आवसथैः कृतावभृथस्नानैः ... । केचित्तु, कृतैरावसथैरिति निर्मितैः गृहैः । ... प्रकाराभिप्रायेण व्यक्त्यभिप्रायेण (?) वा बहुवचनम् । ... सपरिच्छदैः सकलगृहोपकरणविद्भिः.

14 ^{a}) Cu : अग्रतो (for अपि ते). — ^{b}) Cn : सोद्धरणान्, स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो बालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्धरणं तत्सहितान् । अत एव दारास्तेषां प्रतीक्षन्त इत्युक्तम्; Cu : सोद्धरणाः, उद्धृतं उत्थितं (?) धरणं शास्त्री[येस्ते] । तथा च मनुः (८.१३४–३५) "द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः" ... सोद्धरणान्गृहान् इति च पाठः । ... गृहे षोडशमाषकरौप्याभाव इति भावः । अस्य गृहस्थस्य गृहे गृहस्त्रियः अतिथिभोजनप्रतीक्षया तिष्ठेयुः । अतिथिभोजनानन्तरं च भुञ्जीरन्. [Crit. App., line 2 : read Dn3.]

16 a) Cu (reading मध्यंदिने): माध्यंदिनमिति कचित्पाठः श्रुतौ.

60

3 a) अन्तर्वेद्यां = in connection with a sacrifice; (cf. बहिर्वेद्यां in 13. 58. 1). — b) Cn: आनृशंस्यतो बहिर्वेद्यां दानम्. [अन्तर्वेद्यां and बहिर्वेद्यां or आनृशंस्यतः may be respectively compared with इष्ट and पूर्त.]

4 c) Cu: वैतानिकं स्मार्तम् (?) [Actually वैतानिक = relating to a Śrauta rite.]

6 d) Cn: एतद्दानम्.

8 a) Cn. u ते न (for तेन). [Cn. u: ते ब्राह्मणा न करिष्यन्ति प्रतिग्रहमिति शेषः.] — b) Cn ते न (for तेन). [Cn: तर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति.] Cu: तेन प्रतिग्रहाभावेन; Cv: यत्रैतेन करिष्यन्तीत्यत्र। एतेन दानेन यज्ञेन च करिष्यन्ति ब्राह्मणतर्पणं यत्र करिष्यन्ति तेन सर्वं कृतं पूर्णं भवति. [The sense of the constituted text is: "If they (that is, the Brāhmaṇas described in st. 7) were to do with it (that is, were willingly to accept what was offered to them), then as the result of it (that is, of their acceptance) the donor would accomplish (whatever he wanted)."]

9 ab) Cv: यज्ञानां च, इष्टं यागे[न]विषयं, दत्तं दाने[न]-विषयं च, आत्मानं परमात्मानं मन्येथाः.

10 d) Cn: जनयिता प्रजापतिः.

14 a) Cn: व्युष्टिः समृद्धिः; Cu: व्युष्टिः फलम्.

337*, line 12 Cu: यदा परिनिषिञ्चेत। यदा न परिषिञ्चेत इति च पाठः.

22 d) Presumably refers to *Manu*. 8. 18; also cf. *Manu*. 8. 304 (अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः).

61

1 a) Cu: इदं द्रव्यं इदं द्रव्यम् (?).

6 d) Cn: प्रियं स्वपतिम्.

7 a) Cu: य एतामिति। एतां भूमिमुद्दिश्य दक्षिणां परिमितसुवर्णं दद्यात्। भूमिदाने भूमिदेन दक्षिणा देया इत्याह एतामिति। एतां भूमिं दक्षिणां दद्यादिति कश्चित्.

12 a) Cu: प्रियं भूमिदानमनेन पृथिव्या नाम प्रियदत्ता इति कथयति; Cn: प्रियेण प्रियाय वा दत्ता; Cv: दत्ता सती प्रिया दत्ता। इदं गुह्यं नाम। अस्याः भूमेः दानमादानं च अस्याः प्रियं नाम प्रियं खलु.

13 cd) Obscure. Cu: दानसमर्थश्च न वा गृहीत्। दानं न संकोचयेत्। दाने विधिमाह। [also Cn] अन्तर्धानेन नाचरेत्। भूमिमुपविश्य दानमाचरेत्.

15 a) Double *saṁdhi*.

16 On गोचर्ममात्रेण, Cu quotes the following from *Vasiṣṭha*:

> दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिपातनम्।
> पार्श्वतो दण्डमानेन गोचर्म परिचक्षते॥
> वृषभैकः शतं गावो यस्यां भूमौ हि शेरते।
> गोचर्ममात्रा सा भूमिरुच्यतेऽर्थविशारदैः॥

Cn quotes:

> सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम्।
> दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते॥

19 ab) Cu: पण्डिताः परमविचारका न शङ्केरन्। नानाविधं सत्कर्म कृत्वापि साधवो महीं दद्यामेति निश्चयं कुर्युरिति भावः. — cd) Cn: अर्पितदानान्तरवद्भूमिदाने पुण्योत्पत्तौ शङ्का नास्ति इत्यर्थः.

24 a) Cn [वैकिंकरः (for वै किंकरः)]: विपरीतं कुत्सितं च करोति विकिंकरः कालः, तत्संबन्धी, कालमृत्युरित्यर्थः; Cu: किंकर इति दण्डस्य नाम.

26 d) Explaining सत्री, Cu quotes:

> बहुभ्यो दीयते यत्र हूयन्ते प्राणिनो बहु।
> होतारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते॥

28 c) Cn: उदीर्णं महत्; Cu: उदीर्णं उत्कृष्टम्.

31 cd) Kaśyapa was the preceptor of Jāmadagnya Paraśurāma (*Padma P.* Uttara. 241). He also officiated as Adhvaryu in Paraśurāma's horse-sacrifice. Paraśurāma gave away to him the entire earth except the Mahendra mountain (*Brahmāṇḍa P.* 3.47).

34 c) प्रायश्चित्तं अहं कृत्वा is not clear. Is it प्रायश्चित्तमहं (= expiation-rite)? — d) "Ten generations of ancestors on both sides, namely, on the father's side and on the mother's". (Can *ubhayataḥ* mean both of ancestors and of descendants?).

46 b) जायन्ति: irregular form. — c) Cu: चतुर्विधः जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्जः.

56 b) "Six generations of descendants" (?). — c) Cu: एकादश, पुरुषानिति शेषः.

59 b) Cu: काश्यपीं पृथिवीम्.

71 b) Cn: क्षिपन् हरन्; Cu: क्षिपन्, 'कथं भूमिं ददासि, मा दा" इति वदन्.

72 Cf. *AV* V. 11.

75 ^a) Cu : ना च्छिन्द्यात् न उल्लङ्घयेत् । ना निषेधे. Cn. u : स्पर्शितां दद्याम्.

78 ^c) Read गोऽश्रु- (for गोश्रु-).

62

3 ^a) Is it perhaps किंफलवत् ?

5 ^c) Cu : लोकतन्त्रं लोकराशिः ; (PCR : "course of the world").

14 ^a) Cu : अपरिक्लिष्टं दुर्गन्धादिरहितम्.

18 ^cd) Strangely enough, Cu offers a variety of interpretations of this verse-half ; [one interpretation of भिक्षित is : यद्वा भिक्षा संजाता अस्य इति, तारकादित्वादितच् । भिक्षितो भिक्षुकः ब्राह्मणेन याचितः सन् अन्नं दद्यात्.]

19 ^a) Cv : अन्नदायककल्पवृक्षाः अन्नवृक्षाः.

22 ^b) Cu : प्रसृ[स्तृ]ताग्रभुक् पाकाग्रभुक् । श्रतं पाके.

33 ^a) Cu : आवाहाः दीयमाना (?) विवाहाः, विवाहाः इति क्रियमाणा विवाहाः ; Cv : आवाहाः देवताप्रतिष्ठाः. — ^d) Cu : ब्रह्म वेदः.

34 ^b) Cu : स्थाणुजङ्गममिति समाहारद्वन्द्वे एकत्वं नपुंसकत्ववचनम्.

63

3 ^c) Cu (reading वचःप्रश्नं for ततः प्रश्नं) : नारदस्य स्वरूपयोग्यत्वसूचकविशेषणमाह वचःप्रश्नम् । [वचः] प्रत्युत्तरं, प्रत्युत्तरप्रश्नौ वर्तेते यत्र स तम् । अनयोर्विषयो नारद इति भावः । यद्वा प्रश्नं पप्रच्छ, यत्र प्रश्ने धर्मदर्शनं वचः.

5 It is significant that Nārada begins with the constellation Kṛttikās.

7 ^b) = under the constellation Mṛgaśiras.

8 ^a) Cu : कृशरं (for कृसरं) घृतेन यवगोधूमसंदेशेन च पक्वेन साधितम्.

9 ^a) Cn : पूपान् पिष्टमयान् घृतपाचितपिण्डान् ; Cv : पूपान् अपूपान्.

10 ^c) Cn : अनालोकेषु आलोकान्तरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेषु इत्यर्थः ; Cu : नास्ति आलोकः प्रकाशो येभ्यः लोकेभ्यः ते [अनालोकाः] लोकाः, तेषु लोकेषु । यद्वा, नास्ति आ सम्यक्प्रकारेण लोका यत्र तेषु । वैकुण्ठलोकस्वरूपत्वाल्लोकस्य इति भावः.

11 ^a) Cu अश्लेषायां (for आ°) त्विति । अश्लेषासु इति पाठे, अश्लेषानक्षत्रनितारात्मकत्वाद्बहुवचनम्.

12 ^c) वर्धमान = flat earthen vessel like *śarāva*.

13 ^c) Cn : फाणितं गोरसविकारः ; [PCR : "inspissated juice of the sugar-cane."]

14 ^b) Cv : [षाष्टिकौदनं] षाष्टिकं यवसंबन्धि अन्नम् । "यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत्" इत्यमरः (2. 9. 7). — ^c) Cu : उत्तराविषये उत्तरफल्गुनी-उत्तरभद्रपदानक्षत्रयोगे.

19 ^c) Cn : धान्यादिपिधानयोग्यं चतुरस्रम् ; [PCR : "a basket of bamboo or other material for covering paddy") ; Cu : सप्रासङ्गं लोहयुगादियुक्तमित्यर्थः.

22 ^a) प्रावार = embroidered cloth (?). — ^b) Cu : वस्त्रार्थं समुपेषितः । वस्त्रोत्तरमुपोषितः । वस्त्रोत्तरं वस्त्राणां प्रधानवस्त्रम्.

26 ^a) Cn : उदमन्थं उदकुम्भयुक्तं सक्तुविकारम् ; Cu : उदमन्थं नवनीतम्.

31 ^b) Cu : राजमाषः वायसीति प्रसिद्धिः.

64

1 ^cd) This reference seems to be only conventional and not necessarily relating to any specific work of Atri. Also cf. reference to Hariścandra in st. 2, and to Śāṇḍilya in st. 19.

3 Actually, *Manu.* 4. 233 says : सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते. *Manu* 4. 229 has : वारिदः तृप्तिमाप्नोति.

4 ^b) Cu : कर्मेण इति हेतौ पञ्चमी । यद्वा पुरुषस्य विशेषणं (इहकर्मणः) । इह संसारे, एतदेव कूपादिखननं कर्म यस्य तस्य इहकर्मणः.

12 ^b) Cn : सोपच्छन्दः सोपकरणः ; Cu : सोपच्छन्दः स्वच्छन्दव्यवहारः. — ^d) Cu : करकान्कमण्डलून्.

13 ^c) Cn : उपस्पर्शनं दानम् ; Cu : उपस्पर्शनषड्भागम् । उपस्पर्शनं तीर्थानां स्नानम् । तत्स्नानपुण्यस्य षड्भागम्.

65

6 ^ab) Cu : पितृणां संबन्धे, ब्राह्मणाः प्रथमं भोज्यं, भोज्याः, तिलाः सृष्टाः वचनलिङ्गयोर्व्यत्ययः । यद्वा पितृणां प्रथमं तिलाः सृष्टाः तदनन्तरं भोज्यं सृष्टं इत्यन्वयः.

11 Āpastamba, Śaṅkha, Likhita, and Gautama are teachers of famous schools of Dharmaśāstra.

12 ^a) Cu तिलहोमवतो (for °परा). — ^d) Cu : प्रवृत्तिषु दानादिषु.

16 ^c) Cu : समागमं देवानामागमनप्रयोजनम्.

17 ^b) Cu : भूमिभागे (for °भागं).

18 [c]) Cu : अननुज्ञातभूमिः। न अनुज्ञाता स्वपरकीयत्वेन न परिच्छिन्ना भूमिः येन सः.

22 [b]) Vṛṣākapi is rarely mentioned as a sage, though traditionally he is regarded as the seer of *RV* X. 86. Actually, Vṛṣākapi is an aspect of Vedic Viṣṇu. See : DANDEKAR, "Viṣṇu in the Veda", *Kane Comm. Vol.*, pp. 95-111; also see : SHAH, "Vṛṣākapi in Ṛgveda", *JOIB* 8, 41-70.

24 [b]) Cn : हिमवति हिमवत्समीपे कुरुक्षेत्रे, "येषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत्" इति श्रुतेः. — [cd]) Cu : षष्ठमंशं क्रतोः। अश्वमेधराजसूयादियज्ञस्य पुण्यषष्ठमंशं षष्ठभागफलजनकं भूमिदानं प्रचक्रिरे देवाः.

25 [b]) अनुपस्कृतम् = genuinely ; without any show.

26 [d]) Cu : पुण्यान्ते पुण्यशेषे अपि न चाल्यते। न पुनः संसारे प्रवर्तते इति भावः.

32 [ab]) Cu : परकीयभूमौ सर्वं निषिद्धं, तेन महीं क्रीत्वा सर्वं यज्ञादि कर्तव्यमित्याह पारक्ये भूमिदेशे त्विति.

33 [d]) Cn. u : तस्यां क्रीतायां [भूमौ].

34 [c]) Cu : अस्वामिकानि सर्वजनसाधारणानि. — [d]) Cu : न परिग्रहः क्रयविक्रयसंबन्धेन न निर्बन्धः.

38 The suggestion that cows are sacred because they are useful to man in a variety of ways is significant.

39 [c]) Cu : न वर्षविषयं चापि। न वर्षविषमं वापीति [च] पाठः। उभयत्र वर्षविषयः वर्षविषमश्च [इति] लिङ्गव्यत्ययो बोध्यः.

41 [a]) Rantideva is mentioned as a son of Saṃkṛti in *Matsya P.*, *Bhāgavata P.*, and *Viṣṇu P.* His charity has become proverbial. — [c]) Carmaṇvatī is identified with Chambal which rises from the Aravalli range. Daśapura on the bank of this river is said to have been Rantideva's capital.

42 The practice of offering cows as sacrificial oblations (*paśutva*) (as evidenced by one of Rantideva's sacrifices) seems to have been discontinued in course of time; instead, they came to be given away only as *dakṣiṇā* to the officiating priests.

44 This reference to Indra's statement is to be understood only in a conventional sense. Similarly, the reference to Parāśara (st. 58).

49 [b]) कीनाश = one who tills the soil (particularly with the aid of bulls or cows); [Cu : कीनाशे दरिद्रे].

54 [ab]) Cu : अन्नदानप्रदानं हि कौन्तेय परिचक्षते। अन्नदानस्य प्रकृष्टदानं प्रकर्षेण विधिना दानम्। अन्नदानं प्रदानं [इति च] पाठः। प्रधानं इति च क्वचित्पाठः. — [d]) For Rantideva, see crit. note on st. 41.

60 [a]) Cu : कौमुदे कार्त्तिके मासि.

66

7 [ab]) सावित्र्या वचनं (a conventional reference?).

9 [b]) Lomaśa is frequently mentioned in the *Mahābhārata*. The present reference to his *vacaḥ*, however, seems to be quite conventional. — [cd]) For the episode, see 3. App. I, No. 21. 5.

11 [c]) Cn : नीरजातेन जलोद्भवेन धान्यादिना ; Cu : नीरजातेन जलस्वरूपेण.

12 [d]) Sacrificial oblations offered with the sacred utterance *svāhā* or *vaṣaṭ*. Cu : अमृतं च सुधा चैव स्वधा चैव मतं तथा। अमृतं च स्वधा चैव ... मतस्तथा इति च पाठः.

17 [cd]) The preposition *adhi* is separated from the verbal form *tiṣṭhati* by a couple of words.

19 Cf. crit. note. on 13. 64. 3.

67

3 [a]) According to *Manu*. 2. 21, Madhyadeśa is the region extending from the Himalayas in the north up to the Vindhyas in the south, and from Vinaśana in the west up to Prayāga in the east.

7 [b]) अनादृत = indifferent about honour and respect.

12 "I am by no means entitled to know what is ordained by Kāla (that is, it is not I who fixes up the time for one's death, it is Kāla); I only take note of whatever Dharma one practises (and thereby assign to him the consequent fruit). [Therefore, I cannot permit you to stay here before your appointed time.]"

18 [b]) Cn : आलम्भनं सर्वतः स्पर्शनं उद्वर्तनमित्यर्थः ; Cu : आलभनं तैः तिलैः गात्रमार्जनम्.

19 [c]) Cu : पुष्करिण्यः पुष्करिणीः, वचन(?)व्यत्ययः.

30 [a]) Cu : स्थित्यां मर्यादायाम्.

32 [d]) Obviously, वेदप्रामाण्यदर्शनात् is not to be understood in the literal sense.

33 This is clearly out of context.

68

4 [a]) तुल्यनामानि: The single word *go* denotes cow, earth, and speech (or knowledge). [Cu : लिङ्गसाम्यात्तुल्यनामता (?)]

5 [cd]) Cu : पृथिवीगोप्रदाभ्यां च इति द्वंद्वात् परो यः श्रूयते स प्रत्येकमभिसंबध्नातीति पृथिवीप्रद-गोप्रदाभ्यां तुल्यफलम्.

6 [c]) Cu : संनिकृष्टफला अदूरवर्तिफलाः पोषणादिव्यवहारे (cf. 13. 65. 38).

8 Obscure. "The goading of bulls employed in connection with sacrificial rites (*karmasu*) was practised by gods. This practice of yore (namely, goading only in connection with sacrificial rites) may be *regarded as* non-culpable (*akṣara*), but not the goading of bulls on any other occasion (*anyad*). The latter somehow becomes censurable (*abhidheya*)". Cu : गवां कर्मसु गवां गोमयापहरणतृणजलपानादिसेवासु प्रचोदनं विधानं देवकृतं देवप्रायकृतमिव लुप्तोपमा। तत्र सेवायां विधानमाह, पूर्वमेवाक्षरमिति। संकेतार्थं हिंजली-पियली-शवली-धवली-नन्दिनी- इत्यादिनाम्नां मध्ये पूर्वमक्षरं नाम्नः प्रथमाक्षरं, अन्यत् समस्तं नामाक्षरं वा, अभिधेयं उच्चारणीयम्; Cv : पूर्वं वा यागो इत्याद्यपभ्रंशभाषा। एकाक्षरं प्रियवाक्यमेव गवामाह्वाने वक्तव्यम्। अन्यन्निष्ठुरं न वक्तव्यम्.

11 [c]) Cu : आहारं तदीयतक्राद्याहरणमकृत्वा. — [d]) Cu : तत्सार्वकामिकम्। सर्वकालिकमिति च पाठः.

17-18 Rather out of context; presumably, some kind of *gāthās*. [Cu : प्रसङ्गतो धर्मान्तरकथनमाह, कल्मषमिति. In this context, Cu further quotes : "एका भार्या त्रयः पुत्रा द्वे हले दश धेनवः".

20 [b]) Cu : स नित्यं शान्तः बहिरिन्द्रियसंयमी। किं च अतिथये यो मृदुर्भवति न तीक्ष्णदृष्टिः। सोऽपि शान्तः इत्यन्वयः। तथा चोक्तम्।

न च ते वृषसंसर्गो न च ते कामनिग्रहः।
एक एव तवेशत्वे त्रिनेत्रासि यदात्मनि॥

21 [c]) सर्वावस्थं = under all circumstances.

69

1 [b]) Cu : ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे (for °र्शने).

2 [a]) Cu : निविशन्त्यां निराबाधेन तिष्ठन्त्याम्; Cv : निविशन्त्यां कुरूद्वह इत्यत्र, निविशन्त्यां समुद्रं प्रविश्य स्थितायां द्वारवत्याम्.

11 [a]) Cu : पशुपैः गोरक्षकैः। [संख्याता] सम्यक् ख्याता कथिता, इयं गौः अग्निहोत्रिणः ब्राह्मणस्य इति. — [d]) प्रेत्यार्थं = the goal to be reached, that is the world of felicity to be attained, after death.

15 [b]) Read क्षान्तातिवत्सला.

22 [c]) Cu : चरस्व उपभुङ्क्ष्व.

23 [d]) It is not clear how Nṛga's lapse was threefold. [Cu : रक्षणप्रतिज्ञाया असत्यत्वं अग्निहोत्रिब्राह्मणस्य गोग्रहणं एवं द्विविधः ते व्यतिक्रमः विपर्ययः.] On the other hand, the occurrence of three च in this stanza would seem to support the reading त्रिविधः. Nṛga's proud claim that *he* was the protector of his subjects by itself constituted a lapse on his part; that he allowed his vow to be rendered false was another lapse; and that he violated the property of a Brāhmaṇa was the third lapse.

25 [d]) Cup जनाधिप (for जनार्दनः).

27 [a]) कूपेऽऽत्मानं : a common epic *saṁdhi*. [Cu : त्मानं आत्मानं, संधिरार्षः.]

31 This is like the moral of a didactic tale in the *Pañcatantra* or the *Hitopadeśa*. Cf. *AV* V. 18.

32 This is clearly out of context. [Cu : मध्ये शिष्टसंबन्धस्य फलमाह.]

33 [b]) "So too, any act of violation in respect of the cow (*droha*) leads to evil consequences (*aphala*)."

70

1 [d]) Cup कथ्यतः (for कथ्यताम्).

2 Uddālaki (more commonly Uddālaka), son of Aruṇa, was a well-known teacher of the *Chāndogya-Up.* (6. 1. 1). His son and pupil was Śvetaketu. In the *Kaṭha-Up.* (1. 11), Naciketas (who is here mentioned as Nāciketa) is also referred *to* as the son of Auddālaki Āruṇi. (CHARPENTIER and HILLEBRANDT identify Naciketas with Auddālaki Āruṇi.) In *Kaṭha-Up.* 1. 1, the name of the father of Naciketas is given as Vājaśravasa. The episode given here is, to a certain extent, reminiscent of the *Kaṭha-Up.*

4 [c]) Cu : मे मया उपदिष्टं यदिध्माद्यानयनं, ते त्वया, आनेतुं विस्मृतम्.

10 [c]) Cu : प्रास्पन्दत् कल्पितवान्.

15 [b]) गृहं निवेद्य : "Having welcomed me to his house" (having offered his house to me by way of welcome); "having given the necessary instructions to his household in connection with my coming."

22 [c]) भौम = storey (?).

29 [ab]) Cu : गोदाने पात्रादिनियमो नास्तीत्याह, न त्वेतासामिति। एतासां गवां दानमात्रं प्रशस्तं, न पात्राद्यपेक्षा। ... यद्वा गोदानमात्रं न प्रशस्तं न सम्यक्फलदानसमर्थं किं तु विधिना तद्दानं प्रशस्तं सम्यक्फलजनकम्। तत्र विधिमाह पात्रं काल इत्यादि। पात्रं विद्वान् निजाचारवांश्च। कालः शुक्रास्तादिदोषरहितः। गोविशेषाः अङ्गन्यूनतापलायनादिदोषरहिताः. —[cd]) Cv : ज्ञात्वा देयं विप्र गवान्तरं चेत्तत्र, पावकादिलभूतं दुःखं हातुं गवान्तरं गोशालावकाशं च ज्ञात्वा देयम्। आतपनिर्हरणाय गोराच्छादनवस्त्रं वा.

30 [c]) Cn : कृच्छ्रोत्सृष्टाः संकटात् निरोधात् मुक्ताः. —[d]) द्वारैः एतैः = for these reasons; on account of these characteristics.

31 [ab]) Cv : अद्भिः इत्युपलक्षणम्। अद्भिस्तृणैश्च भरितायां भूमौ। उपोष्य वासं कृत्वा। तृप्ताःगाव इति संबन्धः. —[d]) Cn : चतुर्थं दिनमारभ्य त्र्यहं एकैकां गां दत्त्वा.

33 [c]) Cu : कुलानुजीवं कुलं प्रतिपुरुषं उपजीवति निजपरंपरया; Cv : कुलाजीवमित्यत्र कुलेन आ सम्यग् जीवति इति कुलाजीवः। जीवकुले जातमित्यर्थः.

35 [a]) Cn : वालपुष्ट्या वालपुष्ट्यभिप्रायेण वा; Cu : वालपुष्ट्याभिषङ्गां, लोमस्थौल्ययोरभिषङ्गः संबन्धो यत्र सा ताम्. —[cd]) Cn : [अन्तर्ज्ञाताः] अन्तः वहुदुग्धाः, शान्तेत्यादिगुणवत्त्वेन ज्ञाताः; Cu : अन्तर्जाताः गृहजाताः. Cu : सत्क्रयः कपटक्रयरहितः. प्राणक्रीताः = purchased by means of exchange with other animals. Cu : औदकाः उदकसंवन्धिन्यः जलग्रहणपूर्वकदानयुक्ताः. [Cn : यौतकाः (for औदकाः) पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ताः.] Cv : अन्तर्जाताः सुक्रियाज्ञानलब्धाः प्राणक्रीता निर्जिताश्चैकजाश्च इत्यत्र। अन्तर्जाताः स्वगृह एव जाताः। सुक्रिया शोभना युद्धक्रिया, तस्याः ज्ञानेन लब्धाः, परराष्ट्रात्सङ्गभीता इत्यर्थः। प्राणक्रीताः प्राणः क्षीरवलं तदनुसारेण क्रीताः। निर्जिताः नितरां जिताः स्ववशं प्राप्ताः। एकजाः एकः वत्सः जातो याभ्यः ता एकजाश्च गावः। दद्यादिति संबन्धः.

37 [c]) Cu : गोप्रदानस्य अनुकल्पः प्रतिनिधिरूपः.

38 [b]) Cu : पारिभाषिकी घृतधेनुर्ज्ञेया। कृष्णसारचर्म धेनुरूपं कृत्वा तत्तदङ्गनिर्देशेन घृतेन पूरयित्वा घृतधेनुः कर्तव्या। कस्यचिन्मते तिलधेन्वादावेवं रीतिर्ज्ञेया; Cv : घृतधेनुं यतव्रतः इत्यत्र। धेन्वाकारपात्रविशेषे कृतं घृतदानं घृतधेनुदानम्। एवं जलधेन्वादावपि.

42 [b]) "sacrifice in the form of the gift of cows."

43 [c]) Cu : दानव्युष्टिं दानफलम्.

48 [b]) Cn : प्रापणीयं गोः आहारादि (?); Cu : प्रापणीयं ग्राहणीयं दानम्. —[c]) Cu : कामनया फलवाञ्छया कर्तव्या अष्टमी काम्याष्टमी. [कामे इच्छापूरणे साधुः काम्या या अष्टमी शुक्लकृष्णान्यतरा तस्यामिति मिश्राः.]

51 [ab]) "Economic" importance of cows emphasised. —[c]) Cn : हार्दं इत्यर्थं भक्ष्यपानकण्डूयनादिकं कर्तुं न एति नानुसरति; Cu : यः गवां संवन्धे हार्दं स्नेहं न जानन् एति इतस्ततो गच्छति.

53 [c]) Cu : एकः शब्दः गोवाची किरणवाची च.

54 [d]) Choosing and attending upon one's preceptor is the basic (*ādya*) *vidhi*; all other *vidhis* (such as the giving away of cows) are dependent upon it.

55 [b]) Cu : प्रयतेथा द्विजेभ्यः, प्रयतेथाः परीक्ष्य इति च पाठः.

71

6 [c]) पश्ये for पश्यामि.

8 [a]) Cup ते च (*for* कःस्वित्).

11 [a]) Cu : वहुदाता निरन्तरं दाता। अल्पदात्रा सकृद्दात्रा.

72

1 [b]) = गोप्रदानं अधिकृत्य; concerning the gift of cows.

2 [d]) = women who have one husband each. It is rather strange that such women should be specifically mentioned as being endowed with special kind of *puṇya*. It cannot have been implied that such women were rare and therefore particularly meritorious. Are women belonging to higher social orders intended to be referred here? Or is it a general reference to women distinguished for *pātivratya*? [Cu : परमपतिव्रता इत्यर्थः.]

3 [d]) Cu : शुभवृत्तयो ब्राह्मणाः निजाचारयुता विप्राः.

4 [a]) = in the state of temporary release (*mokṣa*) which one experiences as the result of the suspension of bodily functions, that is of *samādhi*.

5 [c]) Cu : कालः क्षणलवाद्युपाहितः कालः.

6 [f]) कामात्कामान् = wish after wish.

10 [b]) यावदन्ताय युक्तः = engaged in his prescribed duties up to the end (?) (that is, up to the end of his life or of the prescribed work).

14 [a]) Cn : नैकृतिको वञ्चकः। शठः समर्थोऽपि दारिद्र्यभाषी; Cn : नैकृतिकः क्रूरः। शठः धूर्तः.

17 [ab]) No kind of blemish seems to have attached to the money won in the game of dice. [Cu : किं वहुना, द्यूतोपार्जितकपर्दकेनापि गोक्रयणं कृत्वा गौर्देया इत्यावश्यकं गोदानमिति कथयति, यो वै द्यूत इति.]

21 [d]) Cn : गोवृत्तिः असंग्रहपरः; गवां घासादेः अनुकल्पकः

संप्रदकः गोनुकल्पकः ; Cu : गोविषये वृत्तिः सेवा यस्य स गोवृत्तिः, गोषु अनुकम्पा पावनं (?) यस्य सः [गोनुकम्पकः].

27 ^{c}) Cu : आपातितो यश्च गवां नमेत गां नमस्कुर्यात्। आ जातितो यश्च इति पाठे गोजातिमात्रम्. [आ जातितः = since the time of one's birth, that is, throughout one's life.]

32 ^{c}) Cu : पञ्चवार्षिकं वृषभं पञ्चवार्षिकीं गां वा (?).

33 ^{c}) Cu : स्पर्शयेद् दद्यात्. [Cu : (यावत्संदर्शयेद्गां वै)। संदर्शयेत्पश्येत्। यावद्ब्रह्माण्डे गोजातीयमस्ति.]

38 ^{b}) Cu : प्रसूतेः (for प्रसूत्याम्) गोप्रसवार्थम्.

39 ^{b}) Cv : प्राणक्रीतास्तैजसा यौतकाश्च इत्यत्र। यौतकाः नित्यं देयाः। "यौतकादि तु यद्देयं" इत्यमरः (2. 8. 28).

40 ^{cd}) Cv : अर्जुनीनां उत्तमानां गवां मध्ये। "माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माहा च शृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा" इत्यमरः (2. 9. 66–67); Cu : कपिला पारिभाषिकी धेनुः.

41 Cu : पूर्वं व्याख्यातम्। वक्तृभेदकथनतः न पौनरुक्त्यम्.

44 ^{c}) PCR's criticism of the reading *kṣemeṇa* is unacceptable.

48 ^{c}) Cu (curiously enough) : मम लोके मम इन्द्रस्य लोके. The reference is clearly to *brahmaloka*. — ^{d}) Cu चेष्टति (?) (for चेच्छति).

73

3 ^{a}) Cn : विक्रयार्थं यो नियुङ्क्ते इति शेषः. This is, however, not necessary. — ^{b}) Cu : [भक्षयेत्] गां विक्रीय तन्मूल्यं भक्षयेत्.

7 Sudden change in the topic under discussion. Cu : सुवर्णं दक्षिणामाहुः इति गोदानस्य साधारण्येन सुवर्णं दक्षिणामाहुः। पश्चात्तस्य परिमाणं निर्दिशति, सुवर्णं परमम् इति। सुवर्णं परिमितसुवर्णं। तथा च मनुः (८.१३४) :

सर्षपाः षड् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश॥

74

2 Broadly speaking, *vrata* is a major religious vow, while *niyama* is a minor observance. The former implies some positive act of worship. It is also suggested (st. 9) that, in contrast with it, *niyama* is *pratyakṣa-phala*. Various *vratas* are mentioned in such works as Hemādri's Vrata-Khaṇḍa. As for *niyamas*, cf. : शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ। व्रतमौनोपवासं च स्नानं च नियमा दश (*Atrisaṁhitā* 49).

17 ^{c}) Cu : कामेन इच्छया यानं गमनं येषां, देवानां इत्यन्वयः.

22 ^{a}) Cu : शूराः प्रकृतारब्धकर्मनिःप्रत्यूहनिर्वाहकाः.

27 ^{ab}) *Sāṁkhyaśūra* and *yogaśūra* are noteworthy.

33 ^{b}) Read मया for मया.

75

1 ^{d}) Cu : प्राप्नुयादिह (for अश्नुवीमहि)। प्राप्नुयामिह। प्राप्नुयादिह। इति] पाठे जन इति शेषः.

3 ^{a}) Cu : सतां शिष्टानां अर्थे निमित्तं पूर्वं प्रथमं यो विधिः उत्पादितः (so, also Cn) स एव विधिः सम्यक्.

5 ^{ab}) Fixing up the prospective time (*svaḥkāla*; it would perhaps be better to read *svaḥkāla* as one word) for the giving away of cows, and previously honouring the twice-born. [Cn : स्वकालमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्युं आकस्मिकं ज्ञात्वा.]

6 ^{b}) The cow is to be addressed with the names such as, *samaṅge* (voc.), *bahule* (voc.). बहुलेति (बहुले + इति) is *ārṣa saṁdhi*. — ^{d}) "One should recite the *mantra* (7^{ab})."

7 ^{b}) Cn : दिवं स्वर्गं, शर्म ऐहिकं सुखं, प्रयच्छतु इति शेषः। जगती गौः, 'पशवो जगति' इति श्रुतेः; Cu : दिवं स्वर्गं प्रति, गौः शर्म सुखम्। यद्वा दिवं द्यौः गौः शर्म च। जगती पृथ्वी मे मम प्रतिष्ठा आश्रयः.

8 ^{b}) Cu : समसख्यः तुल्यबन्धुः। समव्रतः गोगमने गमनं, गोशयने शयनं, इत्यादि तुल्यव्रतः.

9 ^{a}) Cu : उत्सृष्टः त्यक्तः वृषवत्सः यस्याः सा. — ^{c}) This is not quite clear. Does *trividham* refer to the three mentioned in 9^{d}, namely, *arthavāda* (st. 10), *āśis* (st. 11), and *stava* (st. 11–12)? अर्थवादाशिष, double *saṁdhi* (rather than a compound).

10 ^{a}) Cv : ऊर्जस्विन्यूर्जवहा इत्यत्र। ऊर्जं देवान्नम्. — ^{c}) राधःप्रभवः (emendation) = source of all nourishment.

11 ^{cd}) अनुक्ताः contrasted with आम्नाताः.

12 ^{a}) Cn : कर्मभिः पञ्चगव्यादिभिः (?).

14 ^{a}) तस्याग्रे, double *saṁdhi*. Cn : अयं श्लोकः (?) दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां क्रमेण अर्धशः पठनीयः इत्यर्थः [presumably, श्लोकः refers collectively to the four preceding stanzas]; Cu : ऊर्जस्विन्य इत्यर्थवादमारभ्य सौम्यरूपोग्ररूपाः इति [इत्यन्तं]

श्लोकचतुष्टयस्य पूर्वार्धश्लोकद्वयं गवां दाता वदेत्। शेषमर्धं उत्तरश्लोकद्वयं [प्रतिग्रहीता]। यद्वा 'त्वमिमां गृहाण' इति गवां दाता प्रथमं वदेत्। 'स्वस्ति' इति गोप्रतिग्रहीता.

15 [b]) to be connected with चोदयेत् in [d]; denotes the maker of *pratinidhi-dāna* (gift of substitutes for cow).

16 It is suggested that what is implied is this: While offering *arghya* as substitute, one should say, "Here is *ūdhasyā* cow that I am offering"; while offering *vastra*, "Here is *bharitavyā*"; and, while offering *vasu*, "Here is *vaiṣṇavī*" (cf. st. 15). The fruits of these three substitute offerings are respectively mentioned in 16[cd]. [Cu : क्रियमाणे कर्मणि भगवन्नामग्रहणेऽधिकफलम्। तद्वद्गोदाने गवामेवं नामोच्चारणे एवं फलं ज्ञेयमिति भावः.]

17 [b]) Cn : गवादीनां गोप्रतिनिधीनाम्. — [d]) अष्टमे क्रमे is not clear. The giver obtains the entire fruit even when he is just at the eighth step on his way to the recipient's house for making the gift (or even when the recipient is at the eighth step on his way back to his house after receiving the gift). [Cu : अष्टमे क्रमे, प्रथमं दानं द्वितीयं दानं इत्यादितो अष्टमे क्रमे अष्टमावसरे.]

18 The वस्त्रदाता is not mentioned here; Cn : निकृष्टत्वाद्वस्त्रदातुः फलं नोक्तम्. — [c]) Cu : उपस्योढा उपसि सनक्षत्रप्रातःसमये संध्यावन्दनादिकं वोढा इति (?)। संध्यावन्दनं च परमोपायोऽयम्।

प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि।
सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम्॥
तिष्ठेदोदयनात्पूर्वं मध्यमामपि शक्तितः।
आसीतोदयनाच्चान्त्यां संध्यां पूर्वं त्रिकं जपन्॥

[आ उदयनात् सूर्योदयनं यावत्। आ उद्गमान्नक्षत्रोदयं यावत्। कर्मप्रदीपः]

एतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते॥
संध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः सदा।
तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः॥

Cn : भारते विद्वान् भारतवेत्ता; Cu : भारते शास्त्रे गोदातुः वैष्णवा लोकाः चान्द्रलोका[श्च] व्याख्याताः ... यद्वा ... भारते भारतभूमौ.

25-26 Uśīnara = king of Kekaya and Madraka; father of Śibi. Yauvanāśva is sometimes mentioned as another name of Māndhātṛ. Mucukunda was the youngest of the three sons born to Māndhātṛ from his queen Bindumatī. Bhūridyumna, son of Vīradyumna, was lost, but was recovered by the sage Kṛśa (12. 126). Naiṣadha (presumably) = Nala. Somaka Sāhadevya, king of the Sṛñjayas, is mentioned in *RV* IV. 15. 7-10; patron of Vāmadeva. Purūravas Aila is celebrated since the time of the *RV* (cf. *RV* X. 95). Bharata = son of Duḥṣanta (?). Dilīpa = either father of Bhagīratha or father of the great Raghu (presumably the latter; he is said to have saved the cow Nandinī by offering his own life).

30 [b]) Cu : यवसकणान् (for °शकलान्) यवकणान् गोमयैः सह पिबानः। उदरान्निःसृतगोमयमध्यवर्तियवकणान् इति केचित्.

31 [c]) Cu : नृपधुरि च गामयुङ्क्त भूयस्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र। [नृपतिधुरि न गामयुङ्क्त भूय इति च पाठः। राजा गोवाह्यशकटे च कुत्र न गच्छति इति [तस्य] गोविषयकभक्तिं कथयति।] ... नृपतिशकटवाहनादौ भारं गामयुङ्क्त नियोजयति, स्वयं राजा तत्र नारोहति। आक्षेपवलभ्यो नञ्। ... अगमत् गच्छति। वर्तमाने भूतप्रत्ययः.

76

4 Cu : गोदानमाहात्म्यं किमधिकं वक्तव्यम्। ब्रह्महत्यादिसाधारणप्रायश्चित्तं तदिति सामान्यतो जानीहि इति वदति, वत्सलां गुणसंपन्नामिति। वत्सलां सवत्साम्.

5 [a]) *Asuryā* = appertaining to the asuras or demons. Cf. *Īśa-Up.* (3): असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः (Śaṁkara commenting upon this passage says that these are the worlds of asuras or of those who are not the knowers of the self. Asuras are those who delight only in physical life and are addicted to sensual pleasures.) The v. l. *asūryā* occurs even in *Īśa-Up.*, presumably occasioned by *andhena tamasā*. Cu : असूर्या नाम ते लोकाः। असूर्या नाम ये लोका इति च पाठः। असूर्याः सूर्यसंचारशून्याः. — [c]) This is not quite clear. Cu : चौर्येण उदकतृणार्थे इतस्ततो गमनशीलाम्. [PCR : "incapable of drinking water or eating grass" (?).]

6 [a]) Cu : जवोग्रां (for जरोग्रां) उग्रवेगाम्. उपयुक्तार्था = "whose usefulness is exhausted."

7 [b]) Elliptical. Add क्रीतां or उपलक्षिता at the end.

9 [a]) Cu : बहून् जनान् लाति अनुगृह्णाति [इति बहुला].

11 [c]) Cu : वृत्तिः वर्तनं जीविका इति यावत्.

14 [a]) Cu : सोमः अमृतस्वरूपं घृतादिर्द्रव्यं, स च सोमः गोषु प्रतिष्ठितः.

16 [c]) Cu : प्रजापतिस्तु बलवान् इति । प्रजापतिः ब्रह्मा. [प्रजापति=दक्ष (?); cf. st. 11.]

27–29 For Śiva and the bull and Śiva's character as Paśupati, see : DANDEKAR, "Rudra in the Veda", *JUPHS* 1, 94–148.

30 [c]) Cu : अव्यग्रवर्णानां सकलविधसंपन्नरूपाणाम्.

33 [c]) शान्तिकर्म = Atharvanic rites.

34 [c]) Cu : सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गाः । अनडुहः एकपदम् । सुवर्णवर्णान् बहुशस्तथा गाः इति च पाठः । शोभनवर्णेन वर्णो यासां ताः सुवर्णवर्णाः । पाठान्तरे शोभनवर्णेन वर्णो येषां तान्.

77

1 [a]) = in days of yore (PCR).

2 [b]) Cu : ब्रह्मकोशं वेदभाण्डागारम्. — [c]) Traditionally, among the Vedic seers, Vasiṣṭha was regarded as Purohita *par excellence.*

5 [d]) Cu : स्वस्त्ययनं स्वस्तिप्रापकम् । अभिप्रेतार्थस्य अविनाशः स्वस्ति.

10 [d]) Cu : दरिद्रकृतमृद्गृहादिदानं राजादिकृतसुवर्णगृहादिदानं च दरिद्रेश्वरयोः तुल्यफलं [इति] नारदीयं पुराणम् ।

> दृषद्भिः कारयेद्यस्तु धनाढ्यो देवतागृहम् ।
> मृदा दरिद्रः कुरुते समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥
> धनाढ्यः कुरुते ग्रामं ददाति क्षामकिंचनः ।
> अपि हस्तप्रमाणां वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥

[Cf. Bṛhannāradīya P., 1. 12. 15. 17.]

11 Cu : अयज्ञभावयज्ञाभावाभ्यां स्वाचारहीनतोपलक्ष्यते । उक्तं च ।

> वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
> आचारविमुखं मूढं न पुनाति कदाचन ॥ इति.

13 Cu : भूरिशृङ्गं सुवर्णशृङ्गम् । भूरिशब्दः सुवर्णपर्यायः इत्यभिधानिकाः. (For भूरिशृङ्ग, cf. *ṚV* I. 154. 6.)

16 [cd]) Cu : न चासां मांसमश्नीयान्निवृत्तिस्तु महाफला इति । गोघ्नोऽतिथिः इति अतिथिपूजनानन्तरं तन्मांसभक्षणेऽधिकारे सति तन्निवृत्तिपरो गृहस्थो गवां मांसं नाश्नीयात्, निवृत्तिस्तु महाफला इति श्रवणात्. Cv : गवां व्युष्टिं तथाश्रुते इत्यत्र । व्युष्टिः समृद्धिः । 'व्युष्टिः फले समृद्धौ च' इत्यमरः (*3. 38*).

18 [b]) Cu : करीषः शुष्कगोमयः.

19 [a]) Cu : चर्मणि गोरेव, सार्द्रे प्रोक्षणेनार्द्रीकृते, उपाविश्य इति शेषः ; Cu : विध्यन्तरमाह, सार्द्रे चर्मणि भुञ्जीत इति । स्पर्शादौ तात्पर्यम्. — [c]) भूमौ = without using dishes etc.

21 [a]) गोमती विद्या = mantra with the *go-pratīka.* Cu : जुहुयाद्गोमत्या इति, अपकृष्यते गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी इति मन्त्रः गोमती.

78

9 [a]) Cu : तुल्यवत्सां वर्णेन इति शेषः.

10 ff. Cu : समानवत्साया महत्त्वसूचनाय पुनः पुनस्तदुपन्यासः, समानवत्सामिति.

15 [a]) Cu : वातरेणुः वायुना उत्थितो रेणुः धूलिराशिः वर्णान्तरतां प्राप्नोति, तत्तुल्यवर्णाम् । यद्वा वातरेणुः वर्णविशेषः.

21 [a]) Cu : वैराटपृष्ठं ताम्रपृष्ठम्.

79

5 [b]) Cu : वसोर्धारा मन्दाकिनी.

8 [c]) Cu : स्वकृतान् (*for* सुकृतान्) स्वदानेन [प्राप्तान्].

9 [c]) Here पानीय obviously denotes जलधेनु.

80

2 [a]) Cu : गावो महार्थाः पुण्याश्च । गावो महात्मा इति पाठे टावन्तशब्दो गोविशेषणम्.

4 [ab]) Cows are said to be residing in the *parama pada* of Viṣṇu (cf. *ṚV* I. 154. 6). — [c]) Cu : तारयते तारयत्यन्यान् । स्वर्गं च यान्ति । तारयते तारणयोग्याय विप्राय एता गा दत्त्वा स्वर्गं यान्ति इति वा अर्थः.

7 [f]) Cu : पितरं विशिनष्टि, दृष्टलोकपरावरं [इति] । दृष्टं लोकानां परावरं कार्यकारणं येन तम्.

23 [c]) Cu : उद्धृतपुलिनाः अङ्कुरिततीराः.

26 [b]) Cu : नगाः वृक्षाः । पत्त्ररथाः पक्षिणः.

37 [a]) Cu : निर्हृतैः गोमयनिर्गतैः ; Cu : निर्हृतैरिति । गोभिः हनूचलननिर्जिताहारत्यक्तैः. — [b]) Cu : यावकः भर्जितयवः.

40 [b]) Cu : गोमती इति मन्त्रप्रतीकग्रहणम्.

81

1 [ab]) Cv : मया लक्ष्म्या, जुष्टं सेवितं तत्र संनिधानं कृतं इत्यर्थः.

7 [c]) Cu : अभिपन्नाः संबद्धाः.

9 [f]) Cv : [अ]च वै (for [अ]नघाः).

12 [a]) Cv : किमेतद्भक्षणं (for ꣳ: क्षमं) गावः इत्यत्र । भक्षणं दाहकवचनम्.

15 [c]) Cu : नावमान्या अहं सौम्याः इति । नावमन्ये अहं सौम्या इति पाठे कैश्चिदहं नावमन्ये इत्यन्वयः.

19 ^f) Cu : भवत्सः भवतीभ्यः । हे भवत्यो वा.

82

9 Viśvāvasu (Gandharva, cf. *Taittirīya-Saṁ*. 1.1. 11.1) is associated with *ṚV* X. 139. Hahā and Huhu are also Gandharvas; but in the present context Hahāhuhu seems to have been regarded as ons Gandharva (note the dual).

20 ^c) Cn : अकूटवाहिन्यः अमायान्यवहारिण्यः ; Cu : अकूटवाहिन्यः शुद्धसत्त्वाः.

23 ^a) Elliptical. "Why cows went down to the earth."

24 ^ab) Cu : देवयुगे सत्ययुगे । देवेन्द्रेषु । दैत्येन्द्रेषु इति च पाठः । दैत्येन्द्रेषु इति पाठः साधुः । विष्णोर्गर्भप्रसवसमये देवानां कश्यपादिस्थाने अवस्थानात् शासनाभावात् दैत्येन्द्राणां च शासनसंभवात् । यद्वा देवेन्द्राः देवनियामकाः बोध्याः । देवेन्द्रा दैत्या इति बोध्यम् । अनेन व्याख्यानेन देवेन्द्रेषु इति च पाठः संगच्छते. [Crit. App., line 2 : read (for दैत्ये-.]

30 ^b) Cu : देवीं सरस्वतीम् (?).

35 ^ab) Cn : त्रयाणां उपरिष्टात् ब्रह्मलोके इत्यर्थः. [Actually, विष्णोः परमं पदम्.]

83

2 ^b) The *āśramadharma* is difficult to be maintained. (Or, the hermitages are difficult to be protected.)

5 ^a) वेदोपनिषदे is not quite a regular form.

6 ^b) Cu understands *suvarṇa* as denoting a specific measure (*parimāṇa*).

14 ^c) Cu : निर्वपणं पितृदेयम्.

23 ^c) Cu : श्रुतं आत्मनः श्रवणं, इदमुपलक्षणं मननादेरपि.

33 ^c) Cn : लघुतां निष्पापताम्.

35 ^ef) This should be omitted. Crit. App., line 6 : After (for जातघृणो)., read : After 35, S ins. :

388* प्रत्युवाच ततस्तेषां वसिष्ठो भगवानृषिः ।

[M1-3 वसिष्ठो जमदग्निर्जं (for the post. half).]

While V1 B Dn D1.2.4.6-9 ins. after 35 : D5 after 3 : D10 after 34^ab :. Add : इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते संमुचुर्महर्षयः as line 1 in 389* ; the numbering of the following lines should be suitably altered. The critical apparatus, now given for 35^e and 35^f, should be treated as critical apparatus for line 1 (according to the arrangement suggested above : इत्युक्ता etc.) of 389*.

36 ^c) Cf. 13. 85. 20^ab.

45 ^ef) Cu (strangely) : अपत्यार्थे कृतोद्यमे महादेवे पार्वतीं प्रति देवानां वाक्यं, अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तजेः परमकम् इति.

390* This may have been a haplographical omission in S. But since it contains merely a repetition and elaboration of what has already been said, it is here regarded as an insertion in N. — Line 4) Cu : अन्तरिक्षवाची दिवशब्दो नपुंसकः । व्यत्ययो वा.

52-53 Cf. 9. 43. 6.

84

1 For the episode of Tārakavadha, also see 9. 45.

7 ^b) Cu : पुरा कृते सत्ययुगे.

9 ^a) तद्=अपत्यम्.

11 ^ab) Cf. *ṚV* X. 129. 4.

12 Cf. 9. 43.

13 ^b) Cn. u : नष्टः अदर्शनं गतः. The disappearance and rediscovery of Agni is a common motif in various Vedic contexts.

15 Since Pārvatī's curse referred to *all* gods (including Agni), the absence of Agni on that occasion could not have alone rendered him immune. Therefore, this additional reason is mentioned.

16 Cn : कामः काम्यमानो वह्निः, संकल्पः अपत्यविषयः, तदर्थं अभिरुचिः सर्वतो रोचमानो भवत् (for ऽनलः) अस्तु ; Cu : संकल्पाभिरुचिः मनोरुचिः, कामः अभिलाषः अभवत्. [Crit. App., line 8 : read (ऽ)भवत्.]

17 ^d) Epic henotheism ? However, Cv : रुद्रात् ज्येष्ठपुत्रो जातः । इतररुद्रात् ज्येष्ठ इति वा.

21 ^c) Cu : नष्टं केनाप्यदृष्टम् । आत्मनि, पुत्रस्वरूपेण जले संलीनम्. (*Cf*. तस्माद्वा एतस्माद् आत्मनः आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी — *Taitt.Up.* 2. 11.)

27 ^d) Cn : रसनेन्द्रियहीनो भविष्यसि इत्यर्थः.

28 ^c) Cu : विभुः अग्निः.

30 ^a) अजिह्वापि, double *saṁdhi*. perhaps reminiscent of the *Maṇḍūkasi*

103. 1) १ Cu : सरस्वतीं वाणीम्। बहुविधां 'के के' इति नानाप्रकाराम्.

31 Cf. the description of frogs in *ṚV* VII. 103.

33 In this connection, it may be pointed out that the *araṇis* for the churning out of fire are made of the wood of the *aśvattha* tree, which is *śamīgarbha*, that is, which grows upon a *śamī* tree or which grows touching a *śamī* tree very closely (cf. *BaudhŚS* 2. 12).

35 [c]) For the technical sense of *śamīgarbha*, see the preceding note. Here the word seems to have been used to denote simply the *śamī* tree. [Incidentally, fire itself is called *śamīgarbha* ; *śamīgarbha* also means a sacrificial priest.] The association of Agni with water, *aśvattha*, and *śamī* (*garbha*) is traditional.

39 [c]) Cu : आवर्तयामास, जिह्वां उदरे प्रवेशयामास. It may be noted that the curses pronounced by Agni on frogs, elephants, and parrots relate to the tongue (and speech). This is so, presumably because Agni is the presiding deity of speech (cf. अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् — *Ait. Up.* 2. 4).

41 [b]) Cu : कान्तं अतिरमणीयम्. (कान्त = confined to the sound *ka* — PCR.)

43 [cd]) This obviously refers to the churning out of fire. [However, Cu : वह्न्युत्पादने उपायं मानवा अधिजग्मुः ज्ञातवन्तः। उपायं चाह, आपो रसातले यास्तु इति.]

44 [c]) "in the form of hot springs gushing out from mountains." — [d]) Cn : ऊष्मां ऊष्माणं, डाबुभाभ्यामिति मन्नन्तात् डाप् ; Cu : ऊष्माशब्दः आकारान्तः, द्वितीया-एकवचनम् ऊष्माणामिति। आर्षं वा.

53 [d]) Cu : कक्षे काष्ठे, कृष्णगतिः अग्निः.

61 [c]) "I consider you to be entirely responsible for it."

63 [d]) Cu : अन्यतः (for मद्रेतो-) इति षष्ठ्यर्थे तसिः.

68 [a]) Cu : जातरूपसगर्भः सुवर्णसमानगर्भः.

76 [a]) Cu : षड्नक्षत्रात्मकत्वात् कृत्तिकायाः बहुवचनम्। मम दैवतं अग्निः, अग्नेश्चायं गर्भः, इति स्नेहेन कृत्तिकानक्षत्रस्य दर्शनमिति भावः।

85

1 [b]) ब्रह्मदर्शन = traditional lore about Brahmā. — [c]) Cv : पुरा रुद्रेण क्रियमाणयागसमये यद्वृत्तम् ... तत्सर्वं कथयामि इति योजना.

2 [a]) Cn : देवस्य महतः इति रुद्रस्य इत्यर्थः ; Cv : महतः महत्तत्त्वाभिमानिनः. — [c]) Cv : ऐश्वर्ये यज्ञैश्वर्ये.

4 It is noteworthy that the *Atharvaveda* is not mentioned in this context.

5 [a]) लक्षणानि = लक्षणग्रन्थाः (?). — [cd]) Cu : [निग्रहः] निःशेषेण ग्रहः सूर्यादिः। प्रग्रहः प्रकर्षेण दानमानं (sic) च। एतयोर्विशेषणं नेत्रे। नेत्रे नेतारौ, सकलकर्मसाधकौ। लिङ्गव्यत्ययः आर्षः। पाठान्तरे, अत्र यत्रे ओंकारः अवसन्नः सर्वत्र मन्त्रे प्रत्यासन्नः।

6 [c]) Cu : आत्मना मनसा, आत्मानं देहम्.

8 [b]) Cv : वरुणान्तर्नियामकत्वाद् वरुणपदवाच्यस्य महात्मनः पशुपतेः ... निमित्तमात्रं वरुणः। होमकर्ता तु तद्बुद्धिस्थो रुद्रः इति व्यामिश्रोक्तिः.

10 [d]) Cn : प्रादुर्भावः चरमधातुः ; Cu : प्रादुर्भावः उत्कर्षभावः (= strong sexual urge).

11 Cu : सुवर्णमाहात्म्यप्रकरणे कथ्यमाना ब्रह्मणः सृष्टिः (st. 11–58) प्रकारान्तरीया ज्ञेया.

12 [d]) Cv : तैजसं रजोगुणः.

13 [cd]) Cv : सगुणः शब्दगुणसहितः, आकाशः तमसि तेजसश्च जातः। रजसः शब्दाख्यगुणः, तमसः आकाशः इति विवेकः.

15 [c]) Cn : भृज्जति पावयति इति भृक्, ज्वाला ; Cv (reading मुक् for भृक्) : आज्याहुतिमुक् मुञ्चानः अग्निः। यदा मुगित्येव शब्दं कृतवान् तदा पूर्वं भृगुरभवत्.

17 [d]) शिल = ears of corn ; grass. Presumably, on account of the fact that the sense of *śila* as sacrificial grass is rather far-fetched, many manuscripts have substituted either *kuśa* or *śara* for *śila*. — [cd]) Cv : ज्वालाजननाय अत्र आज्याहुतिं दिश अत्र आज्याहुतिं दिशेत्युक्ते अग्निर्जात इत्यर्थः.

19 [b]) Cn : स्रोतोभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्यः. — [c]) लोमकूप = pores on the body.

22 [c]) मैत्रम्? relating to Mitra? Cv : तत् कनकं मैत्रं, अन्योन्यमैत्रीजनकत्वान्मैत्रम्.

25 Cv : वरुणः वरुणान्तर्यामी रुद्रः। परमात्मनः (for °कः) मम, दिव्यमिदं सत्रम्.

27 [d]) Cn : अवशः आत्मा चित्तं यस्य सः अवशात्मकः, भ्रान्तः इत्यर्थः.

32 [ab]) The transposition of वरुणः and ब्रह्मणः occurring in some N MSS. seems to have been intended for

making the sense clear. ["Though by nature (physically) Bhṛgu was born of Brahmā, Varuṇa adopted him as his own son."] [Cv : निसर्गात् ब्रह्मणः निसर्गात्पूर्वं वरुणः भृगुं अपत्यार्थे जग्राह । पश्चाच्च रुद्रश्च जग्राह इति योजना.]

38 Why *vāruṇāḥ* (and not *āgneyāḥ*)? So too, in 40[b]. The reason is given in st. 44.

48 [c]) Cn. u : विदुषः विद्वांसः.

51 [ab]) How ? — [d]) क्षमयाम = we shall bear with one another.

55-56 For gold employed as substitute for the sacrificial fire, cf. *Āp ŚS* VII. 5. 9; X. 23. 2. Cu : कुशस्तम्बे इत्यादि [सुवर्ण]महत्त्वप्रतिपादनपरं बोध्यम् । न पुनर्वह्न्यभावे यज्ञः.

399* Presumably, a marginal addition.

59 [c]) Cn : राजराज्येन कुबेरत्वेन.

64 [c]) "Having unobstructed course."

65 [a]) Cn : तेभ्यः लोकेभ्यः.

86

1 [d]) Cn : श्रुतिर्वेदः लक्षणं ज्ञापकं येषां ते श्रुतिलक्षणाः, श्रुत्युक्ता इत्यर्थः.

3 [c]) ते = त्वया.

5 [a]) Cn : विपन्नं कृत्यं येषां ते, गङ्गया गर्भे त्यक्ते सति नष्टकार्याः ; Cu : असुरेण निराकृतकार्याः.

7 It is pointed out by Cn that the Kṛttikās assumed the form of Garuḍī and consumed the semen abandoned by Gaṅgā.

8 [cd]) वर्त्मन् = womb. Cu : षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्निः (for तेजोऽग्नेः) सकलं निहितं प्रभो । निहितः प्रभो इति सविसर्गपाठः । षट्सु पथिषु तेजो निहितं अर्पितम् । तेजः अग्निः अग्निस्वरूपं, ततो जातत्वात् । सविसर्गपाठे तेजोऽग्निः तेजःस्वरूपोऽग्निः, निहितः अर्पितः । अग्नेरपत्यकथनप्रसङ्गात् निर्विसर्गपाठः सम्यक् । येनेदं पुस्तकसंप्रदाये तद्ग्राह्यम्.

11 [d]) Kāntīpura is presumably the place near which the Kṛttikās are supposed to have given birth to Skanda. *Skanda P.* (*Kāśī.* 6. 68) mentions Kāntī among the seven sacred towns (काशी कान्ती च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि । मथुरावन्तिका चैताः सप्त पुर्योऽत्र मोक्षदाः). In *Brahmāṇḍa P.* (III. 13. 94-97), Kāntīpurī is described as possessing a place for Vyāsa's meditation, a Kumāradhārā (this is significant !) and Puṣkariṇī. (Kāntīpura is identified, among other places, with Kathmandu in Nepal and Kotival near Gwalior.] The uncommonness of the reference has perhaps occasioned the *v. l.* in different manuscripts. The reading कार्तीपुर- (or कार्त्तिं पुर-) apparently seeks to establish connection with the Kṛttikas. Cu : कार्तस्वरं काञ्चनम्.

17 [b]) Cn : देवेभ्योऽर्प्यन्ते यैः तानि, ऋग्यजुःसामानि मूर्तिमन्ति देवार्पणानि. This appears rather far-fetched. [= offerings made to gods (personified)?]

20 Cf. 9. 44. 21 ff.; 9. 45. 41 ff.

21, 25 It may be noted that Rākṣasas and Asuras also are said to have attended upon Kumāra.

23 [a]) Cu : गवां माता, देवी सरस्वती.

27 [b]) गुहालय : According to a tradition, Guhāgar in Konkan was the ancient Guhālaya, the birthplace of Kārttikeya. — [c]) Cu : विप्रकारं विशिष्टः प्रकारः, जयहेतुप्रकारः, तम् । यद्वा तारककारितं तारकासुरकृतं विप्रकारं विरुद्धभावम्.

28 Cf. 9. 45. 64.

87

5 [a]) Cu : आदितः आदौ प्रथमम् इति । यद्वा सोमयागादौ 'नानिष्ट्वा तु पितॄन्सर्वान्कर्म वैदिकमाचरेत्' इत्यभिप्रायेण उक्तम्. Cn points out that the rites for Pitṛs are to be performed on the new-moon day (cf. *Āp ŚS* I. 7. 1); while those for gods are to be performed on the following day; *śrāddha* usually precedes *iṣṭi*. Also cf. देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते (*Manu.* 3. 203).

6 [ab]) Cu : अन्वाहार्यं अमावास्यायां श्राद्धं नान्दीमुखश्राद्धमिति । कश्चित् —

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।
अमावास्यायां तृतीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

इति मनुः (however, not traceable in *Manu.*). Cf. *Manu.* 3. 123 : पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः. Though, literally, the term *anvāhārya* means "that which is to be offered (or performed) subsequently", when it specifically refers to *śrāddha* (or offerings to Pitṛs), it is actually to be offered (or performed) first (that is, before offerings are made to gods). The word *anvāhārya* is also explained as : अनु मासि मासि आह्रियते. In another sense : अन्वाहरति यज्ञसंबन्धिदोषजातं परिहरति अनेन इति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देयः ओदनः. It is cooked on the Dakṣiṇa fire, which is

therefore called Anvāhāryapacana. It may be noted that the Dakṣiṇa fire is connected with the offerings to Pitṛs. [For Piṇḍapitṛyāga, see *Āp. ŚS* I. 7-10.] — [cd]) Cf. *Manu.* 3. 123[cd]. [आमिषेण वक्ष्यमाणमांसेन — Kullūka.]

7 [b]) Cu : पितामहाः पितृपितामहप्रपितामहाः, 'त्रिषु पिण्डः समाहितः' इति कथनात्.

9 ff. There is obviously no rationale in all this.

10 [a]) Cv : [द्वितीयां,] द्वितीया सप्तम्यर्थे, 'पद्मु द्वितीया' इति सूत्रात् । द्वितीयायां इत्यर्थः.

14 [a]) Cn : कुप्यं वस्त्रपात्रादि ; Cu : कुप्यं कांस्यं गर्भरक्षणीयं (?) वा वस्तु. — [b]) Cv : एकादशीं विद्धैकादशीम् (?).

16-17 The stanzas should better be rearranged as : 16[ab] = 16 ; 16[cd] + 17 = 17. [Presumably, 16[cd] refers to the performer of *śrāddha* on the *caturdaśī.*]

88

1 [c]) चिररात्र = a period of many nights, a long time. [Cf. Kullūka on *Manu.* 3. 266 : चिररात्रायपदमव्ययं चिरकालवाचि । अत एव 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्याभिधानिकाः.]

3 = (var.) *Manu.* 3. 267. — [a]) Cu : माषैः कृष्णमाषकलापैः.

4 [ab]) This specific mention not traceable in *Manu.* ; on the other hand, cf. *Manu.* 3. 273. Cu : वर्धमानतिलं बहुतिलम्.

5-10 Cf. *Manu.* 3. 268-72.

9 [c]) [वार्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यातः —
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥
नद्यादौ पयः पिबतः यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च, त्रिभिः पिबति इति त्रिपिबः — Kullūka on *Manu.* 3. 271.]

10 [c]) [लोहः लोहितवर्णः छागः एव । 'छागेन सर्वलोहेनानन्त्यम्' इति पैठीनसिवचनात् — Kullūka on *Manu.* 3. 272.]

12-13 Cf. *Manu.* 3. 274.

13 [a]) Cu : लोहेन रक्तेन. — [c]) *Manu.* 3. 274[d] : प्राक्छाये कुञ्जरस्य च. [(त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि) हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायाम् ... न तु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः — Kullūka.] — [d]) This would not go very well with the interpretations of *hasticchāyā* given by Kullūka (see above) and Vādirāja (see crit. app.). On the other hand, the actual presence of an elephant could not have been intended.

15 Cf. *Manu.* 3. 273.

89

1 [ab]) Yama and Śaśabindu are mentioned together in various contexts in *MBh.* (cf. 2. 8. 7 ; 7 App. 1. 8. 140 ; 2. 8. 24 ; 7 App. 1. 8. 623 ; 12. 20. 11 ; 12. 29. 98). — [c]) काम्यानि may imply that those mentioned in the preceding chapters are *nitya.*

2 [a]) Cu : कृत्तिकासु [सु] श्राद्धनिषेधस्तु श्रूयते, 'नाग्नेयेषु भारत' इति । कथमत्र श्राद्धं कृत्तिकायोगे विधीयते । निषेधस्तु शाखि[खा]भेदेन बोध्यः.

3 [b]) Cu : मृगोत्तमे मृगशिरसि.

6 [d]) Cn : फलभाक् इष्टार्थभाक्.

11 [a]) Cv : अभिजिति श्रवणनक्षत्रे.

12 [c]) Cn : वारुणे शतभिषजि (Cu : शतभिषायां).

90

2 [c]) A comma after दैवे कर्मणि would make the sense clearer ; cf. st. 3. [However, Cu : श्राद्धे ब्राह्मणान्परीक्षेत । पूर्वं क्षत्रियकर्तृकपरीक्षानिषेधो बोध्यः ; Cv : न परीक्षेत, देवपितृकार्यव्यतिरिक्तदानेषु न परीक्षेत.]

3 [b]) Cv : दैवेन विश्वेदेवसंबन्धिना । तेजसा यदृच्छया लब्धद्रव्यसामर्थ्येन.

5 Three kinds of Brāhmaṇas seem to be intended —*paṅktidūṣa, paṅktipāvana,* and *apāṅkteya.* Cn : पङ्क्तिदूषाः काणादयः (cf. st. 12), अपाङ्क्तेयाः दुष्कर्माणः पङ्क्त्ययोग्याः ; Cu : पङ्क्तिदूषाः समुदायदूषकाः । अपाङ्क्तेयाः निन्द्याः.

6 [b]) Cn : निराकृतिः अध्ययनादिशून्यः ; Cu : निराकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः. — [c]) Cn : ग्रामप्रेष्यः चाटिआलः (?).

7 [b]) Cn : कुण्डाशी भगभक्षः ; Cu : कुण्डं निन्दितं द्रव्यम् । यद्वा हीनजातिः कुण्डः । तद्द्रव्यभोजी ; Cv : कुण्डाशी मृण्मयपात्रभोजी. — [e]) Cu (rather strangely) : सामुद्रिकः तप्तलोहेन गात्रं दग्ध्वा कृतचिह्नः ; Cv : सामुद्रिकः समुद्रे नाविकायायी (?).

9 [e]) Cn : पर्वकारः वेषान्तरधारी । 'पर्व क्लीबं महाग्रन्थप्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति मेदिनी(?) । सूची पिशुनः ; Cu : पर्वकारः काण्डकृत् । सूची खलः.

10 [a]) This reminds one of Vedic *śvaghnin.* — [c]) Cv : परिवित्तिश्च यस्य (for यश्च) स्यादित्यत्र । परिवित्तिः अनूढज्येष्ठकनिष्ठस्य पत्नी (?) । 'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्' इत्यमरः (2. 8. 56). According to *Manu.* 3. 171, *parivettā* is the younger brother who marries even while his elder brother is unmarried; such elder brother is called *parivitti.* — [c]) Cn : कुशीलवः, कुशी फालः तेन कर्षणं लक्ष्यते, कृषीवलः। लवश्छेदनं, तदुपजीवी काष्ठच्छेदनोपजीवी। 'कुशी फाले' इति मेदिनी(?). The more common sense of the word is : actor, mime. Cu : देवलकः मठजीवी.

409* Line 4 Cv : पितरस्तस्य सेवत इत्यत्र। तस्य ब्राह्मणस्य पुरीषम्। तं मासं, मासपर्यन्तम्। तस्य यजमानस्य पितरः.

12 [a]) Cn : षष्टिं, शतं, पुरुषान् इति शेषः; Cu : षष्टिं वर्षाणि (?) ... शतं वर्षाणि (?).

13 [b]) Cu : दक्षिणामुखः ... श्राद्धे बोध्यमिदम् ... कामनाविशेषे दक्षिणामुखा[दि]भोजनविधानात् । तथा चोक्तं मनुना (२. ५२):

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥

14 [c]) Cn : असुरेन्द्राय बलये.

15 [c]) In *Śrauta* literature, two *parivṛtas* are usually mentioned; they are enclosed cabins for washing and dressing (one used by those who are initiated and the other by laymen); cf. *Kāt. ŚS* 2. 7; also in connection with Mahāvrata. The other word is *pariśrita* (*pariśrayaṇa*), and it denotes the altar etc. which is curtained off (cf. *Āp. ŚS* VIII. 13. 15). In the present context, *pariśrite* would perhaps be more appropriate; *parisṛte*, as read by Cn (परिसृते आवृतदेशे), is not clear (can it be misreading for *pariśrite*?). Cu : परिवृते वस्त्रादिना आच्छादिते स्थले.

20 [a]) Cu : नृणाचिकेतः (for त्रि°) [perhaps तृ°, wrongly for त्रि°] अध्वर्युवेदभागविशेषयुक्तः. — [b]) Cu : त्रिसुपर्णः बह्वृचां वेदभागविशेषाध्यायी. — [c]) Cu (perhaps reading ब्रह्मदेहानुसंतानः) : ब्राह्मविवाहेन दीयमानायाः कन्यायाः आत्मा देहः, तत्र जातः संतानः पुत्रः; Cv : ब्रह्मदेवा(for °देया)नुसंतान इत्यत्र। वेददेवानुकूलसंतानवान् इत्यर्थः.

21 [b]) = belonging to a family having *śrotriyas* for ten generations.

25 [d]) योगाः in the sense of योगिनः.

412* A reference to Pañcarātravid, Bhāgavata, and Vaikhānasa occurring exclusively in S MSS. is significant.

31 [ab]) Cn connects this, wrongly, with 30[cd]. Its explanation is, accordingly, confusing. — [d]) Cu वहति (for हरति). [Crit. App., line 5 : read Cnp for Cn.]

34 [a]) Cn : मित्रमेव प्रधानं, न योग्यत्वादिकं, येषु तानि। मित्रेष्वपि योग्यता चेत् तत्परित्यागे दोष एव इति भावः.

35 [a]) Cu यः श्राद्धेन (for यश्च श्राद्धे). Cv : यस्तु (for यश्च) श्राद्धे कुरुते संगतानीत्यत्र। संगतानि अन्योन्यसंबन्धवन्ति मित्राणि इति यावत्. — [c]) पिप्पलः = a bird kept free (not confined in a cage). [Cu : स पिप्पलः पित्रसंबन्धेन (?) श्राद्धभोजी.] Cu : वा इवार्थे। पिप्पलः जातपुष्पादिः। ... बन्धनम् इति क्वचित्पाठः. Cv : पिप्पलपदेन देहाख्यः अश्वत्थः इत्युच्यते। 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति हि श्रुतिः। ... यद्वा पिप्पलपदेन कर्मफलमुच्यते.

38 [b]) Cu : शाम्याति नामभृन्मात्रस्तिष्ठति। एवमुक्तं मनुना (२. १५७):

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥

39 [a]) Cn : संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना; Cu : श्राद्धमैत्रीसंबन्धेन लोभतः कुर्वाणा [क्रियमाणा] भोजनक्रिया संभोजनी; Cv : सहभोजनयोग्येषु दत्ता संभोजनी.

40 [d]) Cu : आवृणोति अर्पयति.

41 [a]) Cu : उभौ पितृमातृलोकौ (?).

46 [c]) Cu : दूरादेवेति। परंपराज्ञातत्वेन ब्राह्मणाः परीक्षणीयाः.

91

1 [c]) Bhṛgus and Aṅgirases are regarded as the most ancient among human tribes. They are also the earliest fire-priests. Cv : भृग्वङ्गिरआदिऋषीणां प्रवृत्तिकाले.

4 Atri was one of the ten *mānasaputras* of Brahmā. He procreated ten sons from his wife Anasūyā; one of these was Datta Ātreya.

6 [c]) Cu : कालधर्मपरीतात्मा मरणव्याप्तदेहः.

8 [a]) Cn : कृत्वा उपकल्प्य. Cu : उपहार्याणि श्राद्धद्रव्याणि. For these latter, see *Āp. ŚS* 1. 7. 7. — [b]) Cu : चतुर्दशी तिथिः, यथावसरप्राप्ता शौचान्ते तिथिः.

9 [cd]) "His mind having been withdrawn from the object of sorrow, his intellect became occupied with matters of wider interest."

10 [c]) तस्य = of himself; or of his deceased son?

12 [c]) Cn : दक्षिणावर्तिकाः प्रदक्षिणावर्तिताः; Cu : दक्षिणावर्तिकाः दक्षिणदेशस्थिताः; Cv : दाक्षिणतः आवर्तो यासां ताः दक्षिणावर्तिकाः.

13 [a]) For the number of Brāhmaṇas to be invited for *śrāddha*, see *Manu.* 3. 125-26.

14 [a]) Cf. *Āp. ŚS* 1. 7. 4.

16 [b]) Cn : श्रौते पित्राद्युद्देशेन दृष्टो धर्मो लोके पुत्रोद्देशेनापि स्वेच्छया कल्पित इति संकरः.

23 ff. Cu : विधिरयं दिक्प्रदर्शनमात्रपरो ज्ञेयः.

23 [a]) For *agnikaraṇa*, cf. *Manu.* 3. 282. — [cd]) Cf. *Manu.* 3. 211.

25 [c]) Pṛthivī is Viṣṇu's consort and therefore *vaiṣṇavī*; she was given away as *dakṣiṇā* to Kaśyapa by Paraśurāma and is therefore called *kāśyapī*.

26 [a]) Cv : उदकायतने अर्चनोदकपात्रे.

27 [c]) Cu : उष्णपा नाम पितृगणाः, तेऽपि ऊष्मपाः ; Cv : उष्णपास्तु महाभागेति पाठे, पञ्चाग्निमध्ये स्थित्वा उष्णं पिबन्ति इति उष्णपा ऋषयः. Cf. *Manu* 3. 237.

28 [c]) Cu : सप्तकः पितृवंशस्तु इति, मूर्तामूर्तभेदेन सप्त गणाः हरिवंशे पितृकल्पे (*HV.* 13. 4) प्रपञ्चिताः सन्ति.

29 [a]) Cu : एते अग्निमुखा देवा कश्चित्कल्पे ज्ञेयाः। पुरूरवोर्द्रव-सश्च (?) उपलक्षका वा.

31 [b]) Cu : कृष्ण (for कृत) एव च। कृत्व एव च इति च पाठः.

38 [b]) Cn : पुलकाः असंपूर्णतण्डुलयुक्तधान्यानि.

39 [ab]) Cn : सौभाञ्जनः शिग्रुः। गृञ्जनं विषदिग्धशस्त्रहत-पशुमांसम्.

40 [cd]) Cn : कृष्णाजाजी कृष्णजीरकं, विडः विड्लवणं, शीतपाकी शाकविशेषः ; Cu : कृष्णाजः कृष्णवर्णः छागः, आजीविडः तैलङ्गछागः, शीतपाकी छागविशेषः.

41 [a]) Cu : सर्वं लवणं कात्यायन्यादिभिन्नम् (?).

92

3 Cu : अधिकान्नं न देयं किं तु परिमितमन्नं देयम्। अधिकान्न-दाने दोषमाह, तर्पिताः पितरो देवा. इति सपात्रकपक्षेन। अपात्रक-पक्षे चतुर्गुणमामान्नं वदन्ति इति मदनपारिजातः (cf. *Madanapārijāta* 7 : आमश्राद्धे विशेषमाह व्यासः, 'आमं ददतु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम्')। तेन तर्पणेन अजीर्णैरपक्वैरन्नैः पितृभिः सह देवा अभिहन्यन्ते.

11 [b]) विज्वराभवन् : double *saṁdhi.* — [cd]) Cu : अग्नेः [प्राक्तनं] प्रथमं दीयते, अग्नौकरणहोम इति (cf. 13.91.23).

12 [a]) Cn : निवसे दत्ते। संप्रसारणाभाव आर्षः, औणादिक-स्तन्प्रत्ययो वा.

13 Cu : पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यादिति, 'त्रिषु पिण्डः समाहितः' इति वचनात्। पित्रादित्रिकपिण्ड इति इदमुपलक्षणम्। मातामहा-दिष्वपि पिण्डत्रयं बोध्यम्, 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्' (cf. *Madanapārijāta* 7) इति वचनात्.

14 [cd]) Cf. 'सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः' इति दक्षिणाग्नौ जुहोति (*Āp. ŚS* 1. 7. 8).

15 [d]) Cu : संग्राह्या चाप्यवंशजा। संग्राह्या नान्यवंशजा। अप्यवंशजा इति पाठे वंशजापि यदि रजस्वलादिदोषदुष्टा [तदा] नोपतिष्ठेत। अशब्दस्तु निषेधे। यद्वा अवंशजापि उपतिष्ठेत। तथापि दोषदुष्टा वंशजा नोपतिष्ठेत इति भावः। यद्वा संग्राह्या विधिना कृत-विवाहा अपि अवंशजा नोपतिष्ठेत.

16 [a]) Cu : स्नानं कृत्वा तर्पणार्थं जलं प्रतरमाणः प्रविष्टवान्। ... यद्वा मध्ये आचारविधिमाह, जलं प्रतरमाणश्च इति। प्रतरमाणः संतरणं कुर्वाणः। तथापि विध्यन्तरमाह.

18 [ab]) Cn : चित्रवर्णं बलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदीं तरतः सकाशात् तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलषन्ते ; Cu : वर्णतः कल्माषो ज्ञेयः; Cv [कुल्माष- (for कल्माष-)] : कुल्माषः वन्यमाषः। गोयुगेन मन्त्ररूपया गवा वृष्टिरूपया च गवा। जलपानाय मन्त्रः, जलशोषणाय वृष्टिरिति विवेकः। यद्वा गोयुगेन पित्रादिशब्देन तदन्तर्गतप्रद्युम्नादिशब्देन च. [It seems that, for 18[b], Cv reads युक्तं तत्र रसाजलम् (रसायां भूमावेव स्यन्दमानजलेन, न तु उद्धृतोदकेन).] [The interpretation of 18[ab] given by Cv is not quite clear.] — [cd]) Cv : अधिरोहतः स्वर्गमधिरोढुमिच्छतः पुरुषस्य नावम्। सोमः पितृमान्, यमोऽङ्गिरस्वान्, अग्निः कव्यवाहनः [इत्या]दयो ये पितरः तान्पितॄंस्तर्पयामि। भूः पितॄंस्तर्पयामि। भुवः पितॄंस्तर्पयामि। सुवः पि°। भूर्भुवः स्वः पि°। सर्वान् पि°। सर्वपितृ-पत्नीस्तर्पयामि। सर्वपितृपुत्रांस्तर्पयामि। सर्वपितृगणांस्तर्पयामि। इति नवपितृसंबन्धिनं जलाञ्जलिम्। पर्युषिते जलनिषेधाय, न वारि-संबन्धि (?)। पञ्च जलाञ्जलीन् पितरोऽभिलषन्ते इति योजना.

19 [a]) Cn : मासार्धे अमावास्यायां कृष्णपक्षस्य इत्युक्तेर्नात्र शुक्लादिमासो विवक्षितः ; Cu : द्वौ पक्षौ मासः। एवं मासस्यार्धे कृष्णप्रतिपदमारभ्य अमावास्यापर्यन्तम्। कृष्णपक्षस्य संबन्धे, मासार्धे इति वाक्यार्थः.

20 Pulastya was a *mānasaputra* of Brahmā; he was married to Dakṣa's daughter Prīti. Pulaha was another *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Kṣamā. Kratu was also a *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Saṁtati. Vasiṣṭha mentioned in this context cannot be the Vedic seer. He and Kaśyapa are traditionally included among Prajāpatis.

93

1 [c]) Cu : ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणप्रीतये. [The purport of Yudhiṣṭhira's question is made clear by Cn quoted

in Crit. App.] Cv : व्रतोपेता द्विजातयः यद्धविर्भुञ्जते तद् ब्राह्मणकामाय दातुर्ब्राह्मणस्य काम्यफलाय, [इति] कथं भविष्यति, एतद्ब्रूहि इति योजना.

2 The implication of this stanza seems to be that, even at the cost of the lapse of one's *vrata*, one should not allow a *śrāddha* to lapse.

4 Cu : शरीरस्य पीडाया अविरोधेन उपवासादिकं कार्यम्। उपवासेन हि धातुवैषम्यादिपीडा स्यात् इति उत्कटं कार्यं निषिद्धमित्याह, मासार्धमासोपवासीति। ... आत्मतन्त्रोपघाती, आत्मा शरीरं, तन्त्रं प्रधानं, प्रधानभूतशरीरघाती ... [Excessive self-mortification is discouraged.]

5 [a]) Cu : त्यागस्य संपत्तिः दानसंपत्तिः. For *sadopavāsī*, cf. st. 10; and for *brahmacārī*, st. 11.

6 [d]) Cu : अस्वप्नः दिवा अनिद्रः ; also cf. 12[d].

7 [a]) Cf. *Manu*. 3. 285 :

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्॥

Also cf. st. 13. — [b]) Cu : पवित्रं स्तवादि ; also cf. 12[c]. (Can it mean "one who uses *pavitra* ; therefore, a sacrificer" ?)

8 [a]) For *vighasāśī*, see crit. note on 7[a] above. — [c]) *Amāṁsāśī* : cf. 12[ab].

10 Cu : पारिभाषिकं सदोपवासिनं कथयति, अन्तरा सायमाशं च इत्यादि। रागप्राप्तभोजनत्रयं कथयति। अन्तरा मध्ये सायंकाले प्रातःकाले भोजनं यो नरः कथयति (?) स रागप्राप्तत्रितयभोजनः स्यात्। एवं पूर्वार्धं प्रतिपाद्य भोजननियमेन उत्तरार्धं प्रतिपादयति, सदोपवासीति। भोजनत्रयमध्ये नैयत्येन अन्तरा मध्ये यो न भुङ्क्ते स सदोपवासी भवति। 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितम्' इति भोजनद्वयनियमात्। एवं सदोपवासी अग्रे युधिष्ठिरस्य प्रश्नप्रत्युत्तरे स्पष्टो भवति —

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः॥
(= 13. 148. 14; also = (var.) 12. 186. 10.)

94

1 [cd]) Cu : दातुर्दानजन्यफले ग्रहीतुर्ग्रहणजन्यफले को विशेषः, कस्य कस्य किंरूपः.

2 [cd]) Cn : गुणवति दातरि ; Cu : गुणवति प्रतिग्रहीतरि. [Cu adds : दाता विशो भविष्यति, ग्रहीता च विद्वान् भविष्यति, तदा उभ(यतः) फलम्। अन्यथा दोषः। तथा च मनुः (*Manu*. 4. 190, 192, 193) :

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति॥
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित्॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च॥ इति दिक्.]

3 [c]) Vṛṣādarbhi was the son of Śibi (cf. st. 8). His name is variously given as Vṛṣādarbha, Vṛṣadarbha, and Vṛṣādarvi. Cu : यद्यपि याजनाद्यधिकारी ब्राह्मणस्तथापि 'निवृत्तिस्तु महाफला' इति सामान्यतो दृष्टत्वात् प्रतिग्रहविमुखो ब्राह्मणः स्यादित्यत्र सप्तर्षिभिः सह वृषादर्भेः क्षत्रियस्य संवादं कथयति.

5 [b]) Cn : गण्डा इति नामतः ; Cu : नाम्ना गण्डा.

6 [c]) Cu : उपशिक्षन्तः अर्जयन्तः.

11 [a]) Cu : निराद्ये अदनीयाभावे...... आत्मानं परीप्सवः आत्मानं रक्षितुमीप्सवः.

12 [a]) Cu : [अथ] अस्मिन्नवसरे.

14 [c]) Cu : एकैकशः एकां एकां अश्वतरीं प्रति सवृषाः संप्रसूता गाश्च दद्यामित्यन्वयः.

15 [d]) Cu : सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः। पानक्रियायोगेन धे[नूनां] एवं नाम्नि भेदः.

16 [c]) Cu : मासिन्भक्ष्ये भावमेनं कुरुध्वम् । मासिन्नभक्ष्ये भावमेनं कुरुध्वम् इति च पाठः। ... भक्ष्येऽविहितमानुषमांसभक्ष्ये ... अभक्ष्ये मानुषमांसे.

18 [a]) Cn : ब्राह्मणान् क्षेत्रं ब्राह्मणस्वरूपस्थानं देवतासमूहः। 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति श्रुत्यर्थ उक्तः ; Cu : क्षत्रं क्षत्रियजातीयं, कर्तृ। ब्राह्मणान् दैवतं समुपाश्रितम् इत्यन्वयः। 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् ब्राह्मणा दैवतम् [इति] ज्ञेयम्। [Read क्षत्रं.] — [c]) Cv : एषः अत्रत्यः ऋषिवर्गः.

19 [Crit. App., line 3 : read अह्नाय (for °पि) and ये ह (for [अ]पीह·).] — [a]) Cv : अह्नाय शीघ्रम्. — [c]) Cu : दाव इव वनाग्निरिव.

20 [d]) Cn : अन्येन पथा ; Cu : अन्येन तत्रस्थजनेन सार्धम्... यद्वा अन्येन मांसभिन्नेन द्रव्येण (?).

21 [a]) Cu : पाके नियोजितं मांसं कदाचित्पक्वं न भवतीत्याह, अपक्वमेवेति। पाके सति भक्षणीयं मांसं महान् ऋषीणामधर्मो भवेदिति, तन्मा भूदिति मांसस्य अपक्वता इति भावः.

22 [c]) Cu : प्रचाय्य (for प्रचीय) सुवर्णेन दृढीकृत्य.

23 [b]) Cv (though S om. 23[ab]): हेमगर्भाणि अन्तःपूरितसुवर्णानि.

24 [c]) Cn : न सहे न समः, अस्तेरार्षस्तङ् ; Cu : [स सः]

लोटो लटवदिति ङित्वदेशात् विभक्तिलोपः.

26 [ab]) One *niṣka*, if accepted, will be counted as 100 or 1000 *niṣkas*, while the *pāpa* involved in *pratigraha* is being assessed. It is thus suggested that the acceptance of even a small thing is not desirable. Cu : निष्कं सुवर्णमाषकं, रत्नविशेषो वा. — [c]) Cn : प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन्.

28 [ab]) An interesting *dṛṣṭānta*. Cu : मृगशृङ्गं ग्रन्थिग्रन्थिभेदेन प्रतिक्षणं वर्धते यथा. — [c]) Cv : प्रार्थनापुरुषस्य इत्यत्र, प्रार्थनाशीलपुरुषस्य.

31 [a]) Cv : प्रतिग्रहे विषये। संयमः उपरमः। प्रतिग्रहानिरोधः इत्यर्थः. — [c]) Cn.u : तद्धनं तपोधनम्.

32 [b]) Cu : पक्षसंमतः भर्तव्यसंबन्धिसंमतः.

33 [a]) Cu : इतः प्रतिग्रहात्.

34 [ab]) Cn : यत् यतो हेतोः। वैधर्मे (for वै धर्मे) विधर्मः एव वैधर्मः तस्मिन्. Cu : ब्राह्मणा एव मम धनं, आराधनद्वारा इत्याह। यद्वै धर्मो (for धर्मे) परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः। यद्वै धर्मोऽन्यन्नास्ति (submetric) इति पाठः.

35 [a]) Cu : [दानाय] दानेन सह तस्मै वृषादर्भये कुशलमस्तु। क्रियायोगे चतुर्थी. — [c]) Cn : उपधिः छलम्; Cu : उपधियुक्तानि कपटयुक्तानि। उपधिः छलम्.

39–40 Was it a kind of Atharvanic rite?

42–43 A full comprehension of the name of a thing or a person gives one a kind of magical control over that thing or person. This is a common feature of primitive ideology, and several indications of it are to be seen even in the Vedic literature, particularly in the *Atharvaveda*. Cu : नामानि ज्ञात्वा, अन्वर्थपूर्वकनामनिर्वचनं ज्ञात्वा.

95

4 Cn : कार्श्यस्य कारणं नित्यकर्मलोपः इति वसिष्ठस्य भावः; Cu : एतस्य परिव्राजः अग्निहोत्रादिकं नास्ति, अस्माकं यथा.

6 [b]) Not clear. Cn : शास्त्रप्रतिपादितो जरन् क्षीयमाणो धर्मः इति विश्वामित्रस्य [भावः]. "His case is not like ours; for, we have to follow the dictates of scriptures. But a person who is overpowered by hunger is like an aging bull; he becomes sluggish and stupid. (I have become so, and therefore feel anxious as to how I may be able to follow the scriptural dictates. Śunaḥsakha has no such anxiety and is therefore sturdy.)"

7 [c]) Bom. Ed. संचिन्त्यम्.

8 Do the reasons mentioned by a Ṛṣi relate specifically to his own case? Presumably, they do not. The word *asmākam* would seem to confirm this. The reference to four brothers in this stanza is not clear. Kaśyapa is said to have had one brother and six half-brothers.

9 [c]) The reference is not clear.

10 [b]) Cn : त्रिकौशेयं, कुशा रज्जुः तया निर्वृत्तं कौशेयं पाटितसंधानं, त्रीणि कौशेयानि यस्मिन्; Cu : त्रिकौशेयं ग्रन्थित्रयसंयुक्तं कुशविकारं आसनं वस्त्रं वा। राङ्कवं, रङ्कुर्मृगः, तद्विकारं वस्त्रम्. — [c]) Cn : त्रिवर्षीयं अतिजीर्णम्; Cu : एकैकं एकवत्सरनिर्वाह्यं वत्सरत्रितयनिर्वाह्यं वा. [Cv : रङ्कुः कृष्णमृगः ... (त्रिचर्मीयं) त्रिचर्मणां अन्योन्यं संबन्धेन कृतम्.]

14 [c]) Cu : शुचिवारिप्रसन्नोदां, शुचौ ग्रीष्मे, वारणं प्रसन्नं, उद् उदकं, यस्याः ताम्। न वार्युदोः पुनरुक्तिशङ्का.

16 [d]) Cn : उपतीर्थं अवतरणमार्गः.

21 [a]) Cu : अनुयोगः प्रश्नः.

25 In order not to allow the Yātudhānī to have a magical control over them (cf. crit. note on 13. 94. 42–43), the Ṛṣis deliberately adopt a cryptic way of mentioning their names. They have recourse, among other things, to strange etymology and play on words. This completely defeats the purpose for which the Yātudhānī was commissioned. [Cn : यातुधानीं विमोहयिष्यन्.] Cu : अरात्रिः न रात्रिः अहरेव इत्यर्थः, जागरणयोगात्। कालो (?) रात्रिः, यां प्राप्य नाधीते अत्रिर्मुनिरच इति अतो रात्रिः अरात्रिकत्वात् अत्रिरिति मे मम नाम। उदाहृतं यन्नाम तत्र कचित् वक्रागमः, कचित् विपर्ययः, कचित् छान्दसः, इति तथाविधबोधाभावात् चारु न भवति इति. [Ca. b : ... कासौ रात्रिः यां प्राप्य नाधीते अत्रिर्मुनिः अध्येति, वेदग्रहणात्प्रभृति अद्य यावत् ...] [Cu seems to agree largely with Ca and Cb in the interpretation of these stanzas.]

27 Cu : वसुरश्मिः नित्यम्। तद्योगाद्वसिष्ठः। तथा अवसरे चरामि वासं गार्हस्थ्यगृहेषु दारनिमित्तम् (?)। अतो वासिष्ठत्वात् अग्निगृहाणां संबन्धाद्वसिष्ठ इति; Cv : अतिशयेन वसन् वसिष्ठः इति निरुक्तिर्ज्ञेया.

28 [b]) "the inflections which the original roots have undergone are unintelligible" (PCR). The symmetry in the Yātudhānī's responses may be noted.

29 Ca : कुरमः कुरमः (?) इति स्थाने कुलपः कुपपः इति कश्चित्पाठः। तत्रायमर्थः। कुलं कुलं सूर्यवंशश्चन्द्रवंशश्च। स च कुं पृथ्वीं पापयति शोषयति इति ... कुलपः सूर्यः। कुप्तं पाति रक्षति इति पितृत्वात् कश्यप एव। तथा कुं पृथिवीं पिबति गिरति प्रलये इति

कुपः, समुद्रः । स एव पाता पालयिता यस्य सः कुपपः चन्द्रः । सोऽपि कश्यपः, समानयोनित्वात् । उक्तं च, 'मरीचिः कश्यपं पुत्रं ... रजनयज्जले' इति । स च कश्यपो द्विजः अग्नीषोमात्मकतया हि प्रकाशे (द्विप्रकारो ?) जातः । उक्तं च मन्त्रसंहितायां, 'अग्नीषोमात्मको विप्रः कश्यपो नाम नामतः' [इति]; Cb : स च कश्यपो द्विजः अग्नीषोमात्मकतया द्विप्रकारो जातः ... काश्यपी इयं विद्या विषनाशनी ... Cu : कुलं कुलं च कुणपः (?) कुपपः कश्यपो द्विजः । कुलं कुलं च कुवसः कुवयः कश्यप इति च पाठः । अस्यार्थः । कुलं अत्रिकुलं, तच्च कुत्सितं लाति कश्यपकुलस्य ददाति इति कुलम् । कुवसः कुत्सितं वसति ... कुकारे उकारनाशादकारागमः । तथा वसयोः स्थाने श्यपयोरागमात् कुवसः कश्यपः. Cv : कुलात्कुलं च गच्छति इत्यत्र । लोके प्रकाशयोग्यत्वात् काश्यं कुलम् । कुलात् देवकुलात् कुलं दैत्यनागसर्पादिकुलं गच्छामि । अतः कुलपालकत्वात् काश्यप इत्यर्थः.

31 [a]) Ca. b : भरे शिष्यान्भरे पुत्रान्. — [c]) Cu (agreeing largely with Ca. b) : भरे भार्यां भरे भृत्यान् इति च पाठः । भरे भार्यां भरे द्राजान् इति च पाठः । अस्यार्थः । द्राभ्यां वाङ्मनोभ्यां अजति गच्छति इति द्राजः भृत्यः । 'अज्' गतौ इत्यस्य प्रयोगः [Ca. b add : उक्तं च प्रातिशाख्यपञ्जिकायां (Cb °चन्द्रिकायां), 'अजादयो निपात्यन्ते' इति] । पाठान्तरे, अनव्याजः सकपटः । तत्राशक्तिविरहात् [Ca adds : उक्तं च, 'लोकवद्व्यवहर्तव्यं मुक्तसङ्गेन भिक्षुणा' इति].

33 Ca. b. u : गोदम इत्यादि । गा इन्द्रियाणि, दमितवान् इति गोदमः । दम इन्द्रियाणां प्रत्याहारः, तं गतवान् प्राप्तवान् इति दमगः । धूमोऽज्ञानम् । स न विद्यते अस्मिन्निति अधूमः । न शक्यते दमितुं वशीकर्तुं विषयेन्द्रियैः इति अदमः । ते तव, असमदर्शनः । हिंसादृष्टत्वात् शान्तिदृष्टत्वाच्च मम ... । शेषं सुगमम् । वर्णागमादि पूर्ववत् । [431*] गोभिः इन्द्रियैः, विषयात् प्रत्याहृतैः (Ca °कृतैः) इत्यर्थः । तमः पापं, जातमात्रस्य जन्मनः प्रभृति । देहतः देहाधिष्ठितस्य मम इति संबध्यते । षष्ठ्यर्थे तसिः. [Crit. App., line 12 : read Ca. b. u [ऽ]दमस्तेऽसमदर्शनः ; line 13 : read Cap. bp. np. up (for Cnp).]

35 Ca. b. u : विश्वे देवाः काल्कामादयः दश, मे मम अमित्रं (for मित्रं) शत्रवः । अमित्रमिति छान्दसत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं एकवचनत्वं च । [Ca. b : पुरा हरिश्चन्द्रविक्रयावसरे विश्वेदेवैः विश्वामित्रो धिक्कृतः । ततः कोपादसौ तान् भूमौ अपातयत् । ततः अमित्रत्वं गतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा ।] मे मित्रं इति पाठे, आराधनप्रसङ्गेन मुनिना पुनः स्वर्गभाजो विश्वेदेवाः कृताः ततः मित्रभावं गता इति । गवां देवानां मित्रमसि सृष्टिकारणात् । [Ca. b : त्रिशङ्कुयाजनप्रस्तावे आहूयमानेषु देवेषु नागतेषु... अन्यामेव देवसृष्टिं कृतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा ।] गोशब्देन च स्वर्गस्था देवा लक्ष्यन्ते । मञ्चाः क्रोशन्ति इति यथा । विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्रः । [Cb : विश्वस्य वसुमित्रयोः इति दीर्घः] वर्णागमादि कार्यं पूर्ववत् । [Ca. b : गवां इन्द्रियाणां मित्रमसि, मुञ्जानोऽप्यर्थान् प्रभावान् इति वा अर्थः ।]

37 Ca.b.u (reading जाजमद्य जजानाय जिहाहीहाजिजायिपि) : जाजं इन्द्रियाणां संप्रहारं निग्रहं इति यावत् । पापानां वा । जजि युद्धे इति धातोः प्रयोगः । ... [Cu : आजिजायिपि अजनिषम् । ...] किमर्थं, तत्राह, जजानाय अत्यर्थं आत्मप्रबोधनाय ... सा त्वं जिहाहि अत्यर्थं त्यज अस्मान्... अत्रापि वर्णागमादि कार्यम्. [Crit. App., line 15 : read जाजमत्.]

39 Bom. Ed. Ca. b. n. u धरान् (for धरां). Ca. b. u : धरान् पर्वतान् । धरित्रीं पृथ्वीम् । वसुधां दिवं, वसून् देवान् दधाति इति व्युत्पत्त्या । तिष्ठामि अधितिष्ठामि । भर्तुः अनन्तरं अव्यवधानेन । मनो न रुन्धती (for मनोऽनुरु°) अनाक्षिपन्ती भर्तुः वसिष्ठस्य । अतो मामरुन्धतीं विद्धि. [Crit. App., line 4 : read 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धातोः धार्तिं (for धर्तीं).]

41 That the servant girl and her Śūdra husband should also adopt the cryptic manner of mentioning their names does not appear quite natural. Ca. b. u : (subst. 432* for 41) : वक्त्रैकदेशे शङ्काभिधाने । गण्डेति धातुं गच्छति(?) इति वक्तव्ये गण्डा इति एकदेशविकृतमविकृतं इति न्यायात् । [Ca. b भीमो भीमसेनवत्] तेन वक्त्रैकदेशेन उन्नतेन उपलक्षितां गण्डेति ख्यातां मां विद्धि. [Cn and Cu point out that the Yātudhānī was produced by Vṛṣādarbhi out of his own *jaṭā* offered into the fire. This detail is not mentioned in 13. 94. 38–41.] Cv (mentioning 432* as *v. l.*) : धातुमेनं प्रचक्षते इत्यनेन 'गण्डः स्थूलकपोलयोः' इति धातुः सूचितः । 'गलिताः स्थूलपाषाणाः गण्डशैला इति स्मृताः' इति च हलः (२. १३).

43 Ca. b. u [पशूनरजामि दृष्ट्वाहं] पशून् गवादीन् दृष्ट्वा रजामि [Cu : पशूनक्षामि इति च पाठः] रक्तो भवामि । रज इति नामधातुः । अथ वा रञ्ज रागे इत्यस्यैव धातोः प्रयोगः । छान्दसत्वान्नकारलोपः [Ca : आर्षो नलोपः] । मां गौणं सप्तर्षिगुणभूतं विद्धि.

45 Cu : शुनः सखा इति अलुक्समासेन शुनःसख इत्यनेन परिव्राड् उच्यते । ... [श्वा] सारमेयः, तस्य सखा धर्मः, तस्य सखायः अग्नयः, तेषां सखायं सहचारिणं मां उपधारय विद्धि (This would, however, come to शुनःसखसखसखायम् !). [Ca. b. u : सर्वं चेदं कृत्यादूषणमन्त्रपरतया ऋषिवाक्यं नातिलक्षणेन निर्वन्धितव्यम् (Cu : एवं निर्वचने न मुनीनां वाक्यं प्रतिपदेन निर्वन्धितव्यम्) । (Ca : पाठान्तरं यथावोधं अनुष्ठातव्यम् ; Cb : पाठान्तरेऽपि यदि सुगमः स्यात्तदा यथामतमनुष्ठातव्यम्) । उक्तं च मुनिना ।

युगानुरूपसंज्ञैश्च सुलक्षणपरैर्नरैः ।
न वाक्यानि विचार्याणि मुनीनां वेदवादिनाम् ॥

(तथा च) मुनीनां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति (cf. *Uttararāmacarita* 1. 10) । इति । (Ca : पदशैः इत्यादि प्रागेवोक्तम् ; Cb : 'वेदवादो न लौकिकः' इति वचनात् ; Cu :

पदज्ञैर्नातिनिर्बन्धः कर्तव्यो मुनिभाषिते ।
अनुसरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम् ॥
न दृष्टमिति वैयासे शब्दे मा संशयं कृथाः ।
अज्ञैरज्ञातमित्येवं रत्नं न हि न विद्यते ॥

यान्युज्जहार माहेशाद्व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि मान्ति पाणिनिगोष्पदे ॥ इति).

[The last two stanzas originally occur among the *maṅgala-ślokas* at the beginning of Devabodha's comm. on the Ādiparvan. See ed. of the same by DANDEKAR, BORI, 1941. Ca reproduces them, adding the first, among its *maṅgala-ślokas* at the beginning of the Ādiparvan.]

49 Cu : एवं शत्रुधार्नौ हत्वा शुनःसखः ऋषीणां मुखतो धर्मश्रवणव्याजेन बिसापहारं (करोति).

54 Cn : अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते.

56 ff. Cu : दिव्यानि आह.

57 b) Cn : शुनः सारमेयान्, परिकर्षतु क्रीडार्थं मृगयार्थं वा; Cu : परिकर्षतु आरोहतु.

62 c) Cu : कक्षाग्नौ वनाग्नौ । असंस्कृताग्नौ इति तात्पर्यम्.

66 a) Cn : उदपानप्लवे एककूपैकजीवने. (The water used in the village for drinking etc. becomes defiled by the touch of all kinds of people.) Cu : उदपानप्लवे, उदपानं नद्यादि, नद्यादिजलप्लाविते ग्रामे, तिष्ठतु जनः इति शेषः। जलप्लावितस्थले अनायतपुरीषादिना तत्र वसतिः अनुचिता इति भावः। यद्वा, उद् उदकं पीयते यत्र तद् उदपानं, वाप्यादिः। तस्य प्लवो वेलको (?) यस्मिन् ग्रामे स उदपानप्लवः। एवं ग्रामे तिष्ठतु जनः। यस्य वेलकः तस्य जलसंचरणे निस्तारणसाधारण्येन जलस्य इति कृत्वा निन्दितो ग्रामः.

67 c) Cu : बहुपुत्रः, रङ्के च बहुपुत्रत्वस्य दोषमध्ये लिखनमिति प्रवादः.

68 a) Cn : ब्रह्मकूटो वेदराशिः; (*brahmakūṭa* = a wretch among the Brāhmaṇas — PCR).

69 a) Not clear. — b) Are the references, *bahuputraḥ* (st. 67) and *purohitaḥ*, directed against Vasiṣṭha (in view of the traditional rivalry between him and Viśvāmitra) ?

71 a) Cn : ज्ञातीनां, अनादरे षष्ठी, ज्ञातीननादृत्य इत्यर्थः.

73 c) प्र + √मा = procreate; bring forth. विकर्मणा = through an improper act.

75 Adhvaryu, Chandoga, and *ātharvaṇa* suggest respectively the *Yajurveda*, the *Sāmaveda*, and the *Atharvaveda*. What about the *Ṛgveda* ? — d) Read स्नायीत.

79 b) Cu : निर्दिश्य अतिक्रुद्धः अङ्गुल्या निर्दिशति, एषा इति.

81 Some confusion has occurred here (also cf. stanzas 83 and 84) as regards *apratigraha* and *alobha*. The theme of the chapters is *pratigraha-doṣa* (cf. 13. 94. 17).

85-86 *ākhyānaphalaśruti*.

96

4 a) Kavi is often used as an epithet of Śukra. In the present context, however, Kavi is presumably to be understood as denoting the father of Śukra (who is also known as Kāvya or Uśanas).

5 a) Aṣṭaka is traditionally known to have been a son of Viśvāmitra (cf. *Ait. Br.* 7. 17). — d) Dhundhumāra is the name given to Kuvalāśva.

6 d) Cu : माघ्यां, पौर्णमास्यां इति शेषः. For Kauśikī, see crit. note on 13. 3. 10.

7 b) Brahmasaras — near Gayā (or near Thaneshwar) ?

10 a) It is believed that Dharma was four-footed (that is, full and perfect) in the Kṛtayuga and that in each successive yuga he lost one foot (and thereby became less full and perfect).

11 b) Cu : पुष्टस्वराः (for घुष्ट°) उदात्तादिस्वरपूर्णाः.

12 a) Cn : प्रत्यवरान् मध्यमान्. (It seems to be suggested that the stratification among men, such as high, middling, and low, is essential for social solidarity.)

14 c) Cu : मिथ्याभिषङ्गः वृथापरीवादः.

16 There is obviously no specific connection between the oath and one who takes it. Many of the *śapathas* occurring here have already occurred in 13.95, though the persons taking them are not necessarily the same in the two contexts. — ab) Cf. अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् — 5. 39. 58. — c) पृष्ठमांस = flesh sticking to the back-bone (of the sacrificial victim) ?

17 Cf. 13. 95. 57.

20 b) = (var.) 13. 95. 57b. — c) Cn : अनिष्कृतिः अकृतप्रायश्चित्तः.

21 b) Cu : प्रजायतु अपत्यमुत्पादयतु. — c) Cf. केवलाघो भवति केवलादी (*ṚV*. X. 117. 6); भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् (*BG* III. 13.) (Also cf. 13.95 70c and 73a.)

22 a) Cu : आयुर्वेदशास्त्रस्य अध्ययनाध्यापनयोः अधिकारः

ब्राह्मणस्य, न चिकित्सायाम् इत्युक्तम्. — ^{b}) = 13. 95. 64^{a}.
— ^{c}) Cf. उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुः ख्याताश्च मध्यमाः ।
अधमा मातुलात्ख्याताः श्वशुराच्चाधमाधमाः ॥

25 ^{b}) Cf. 13. 90. 34.

27 ^{ab}) Cf. 13. 95. 63^{c}.

33 ^{a}) Does this refer to a servant who is employed to work in the field during the rainy season, but who does not fulfil his obligation? (अवर्षां सेवाम्?) [*avarṣām* may also refer to the breaking of an year's contract of service.] **Cu** : भृतकः जीविकासुग् ब्राह्मणः वर्षं वत्सरमेकं क्षत्रियस्य पुरोहितो भवतु.

34 ^{c}) Cf. 13. 95. 57^{b}.

37 ^{b}) **Cn** : स्वपापकृत् स्वेषु ज्ञातिषु पापकृत्, गराग्निदानादिना वधकृत्.

40 ^{c}) Cf. 13. 95. 57^{c}.

41 ^{a}) **Cn** : निदानं दोहनकाले गवां पादबन्धनी रज्जुः; **Cu** : निदानं छादनरज्जुः (?).

42 ^{d}) **Cu** : [कोपनं] कोपननामानं (?) विप्रम्.

43 ^{a}) **Cn** : प्रलयं अभिप्रायम्.

44 ^{d}) Read स्नायीत. [Crit. App., for the last three lines read : — ^{d}) V1 B Dn D2. 4–7. 9 स्नायेत (for स्नायीत). T1. 3 G1. 4 M यस्ते (for यः). D10 M1–3 आददीत (for °द्राति).]

47 ^{c}) Here, as in 13. 95. 50–86, the knowledge about Dharma is imparted indirectly by suggesting what should not be done. It is said that Hindu Dharmaśāstra contains more 'don'ts' than 'dos'.

48 ^{a}) Read धर्मः श्रुतिसमुत्कर्षो. [Crit. App., line 2 : omit D1. 2 धर्मः श्रुति-; before D8, read D6. 7. 9 T1. 2. 4 G1. 2. 5 धर्मः श्रुतः; line 3 : read (for धर्मः श्रुति-).]

52 ^{a}) **Cu** : आख्यानश्रवणफलमाह, आख्यानं य इदम् इति. — ^{d}) **Cu** : निराकृतिः [अकृत]प्रायश्चित्तः, अभिशस्तो वा.

97

1 ^{a}) **Cu** : श्राद्धधर्मेषु उत्सर्गतः प्रेतश्राद्धकर्मसु इति बोध्यम्.

441* This may have been a hapl. om. in S and some N MSS. It is, however, more or less a paraphrase of 2^{b}, and presumably did not belong to the original text.

9 ^{ab}) **Cu** : ज्येष्ठामूले ज्येष्ठमासे। ज्येष्ठमासस्य मध्याह्ने अतितीक्ष्णः [दिवाकरः] इति सूचितम् । मासचिह्नितनक्षत्रं तदुपलक्षितनक्षत्रं चेति युक्ता पौर्णमासी भवति । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते,
अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥
इति । [The *Sūryasiddhānta* (14.16), however, actually reads : कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्. The quotation given by **Cu** seems to have been derived from some other source.] तेन ज्येष्ठायुक्ता पौर्णमासी मूलयुक्ता वा यस्मिन्मासे भवति स मासो ज्येष्ठो भवति इति शास्त्रव्युत्पादिन ज्येष्ठो मासो लभ्यते । [In his commentary on the *Sūryasiddhānta* (14. 16), Raṅganātha says : ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्येष्ठः.] किं [तथा] च, 'ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वगम्' इति हारावली । [It is not clear as to which work **Cu** is referring. The *Śabdārthacintāmaṇi* as quoted in the *Śabdakalpadruma* reads : ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्.] यद्वा ज्येष्ठः श्रेष्ठः (ईश्वरो ब्रह्मा?), आ सम्यक्, मूलं आश्रयः यस्य नक्षत्रस्य तद् रोहिणीनक्षत्रं ज्येष्ठामूलं, तत्र दिवाकरे सति इत्यर्थः । किं च अग्रे वार्षिकोपवासैकभुक्तनियमकथने आग्रहायणमासमुपक्रम्य ज्येष्ठमासैकभुक्तकथने ज्येष्ठमूलं इति निर्देशेन वक्ष्यति, 'ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत्' (13. 109. 24) इति.

19 ^{d}) **Cu** : ते तव संबन्धे, सूर्यः किं [अपराध्यति] अपराधी भवति । [पाठान्तरे] ते त्वया, सूर्यः किं अपराध्यते, किं पीड्यते सूर्यः.

21 ^{cd}) Cf. *Taitt. Up.* 3.7.1; also *Maitri Up.* 6.13.

22 ^{c}) The traditionally known seven *dvīpas*, which together make up the terrestrial world, are : Jambu, Plakṣa, Śālmalī, Kuśa, Krauñca, Śāka, and Puṣkara.

26 ^{b}) **Cu** : आरम्भिकाणि आरब्धकार्याणि.

98

4 ^{a}) निमित्त = target. — ^{c}) **Cu** : [भेत्स्यसि], वेत्स्यसि इति क्वचित्पाठः.

5 ^{cd}) "It is necessary that I should teach you a lesson today."

6 ^{b}) **Cu** : तिष्ठसि स्थिरीभवसि.

9 **Cu** : धर्मं यो लङ्घयेत् स शरणागतं [हन्यात्] इत्याह, ब्राह्मणेष्वार्जवमिति । आर्जवं अकौटिल्यम् । ... यद्धर्मलङ्घनाभिधानं तत्तद्धर्मज्ञानार्थं, तत्तद्धर्मस्य प्राधान्यख्यापनार्थं वा.

12 ^{ab}) Does it mean : "Do you, O dear one, think of some remedy (*samādhi*) for one who becomes afflicted (by your heat : *apanītasya*)"? [**Cu** : एतस्य तु अपनीतस्य कृतापराधस्य, समाधिं समाधानम्.]

14 ^{c}) Cu : पद्भ्यां पादयोः.

15 The gift of umbrella and shoes is, however, not very common.

18 ^{c}) Cu : शतपदं अधिकपरम्.

[Cu, which does not go beyond this adhy., adds : समाप्तेयं टीका. However, on folio 246^{b} of the newly found MS. of Cu, the following words are written : सुमनोभिः पुष्पैः । उपलक्षणं धूपदीपयोः (13. 101. 9^{a} ?).]

99

[Crit. App., introductory note, lines 2–3 : read V1 B Dn D4.5.8.10 Bom. ed. Cal. ed. Kumbh. ed. read this adhy. after 13. 57.] (Cu on this adhy. is, accordingly available.)

2 ^{a}) Cu : वलवती इति [च] पाठः। अर्थश्च, वलवती या भूमिः तस्यां आरामस्य अतिसंभवात्. [Cn : वलवती बहुसस्योत्पादिका.]

5 ^{ab}) According to Cn, the word *mitra* is here used in three different senses, namely, 'friend' (*mitrasadanam*), 'Sūrya' (*maitram*), and 'gods' (*mitravivardhanam*).

7 ^{a}) Cu : चतुर्विधानां जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजानां, भूतानां प्राणिनाम्.

9 ^{c}) Cu : यावत्तत्र फलावाप्तिः । या च तत्र फलावाप्तिः इति च पाठः.

10 Cu : ऋतुनामोल्लेखेन फलं कथयति, वर्षाकाले इति, सम्यग् जलाशयस्य खननाशक्तौ सेतुनिर्देशो बोध्यः.

21 ^{ab}) The use of the instrumental (instead of the normal ablative) should be noted.

23 ^{a}) Why स्थावराणां भूतानाम् when only the botanical aspect of the creation is intended? [*vṛkṣa* = tree; *gulma* = shrub, or bushy plant; *latā* = creeper growing upon a tree; *vallī* = creeper spreading out upon the ground; *tvaksāra* = bamboo; *tṛṇajāti* = various kinds of grass.]

446* This is presumably a marginal gloss.

100

5–6 Cf. five *mahāyajñas* (*Manu.* 3. 70).

[T3 स सृजत्यपि चाङ्गानि (for ^{a}). Ñ3 V1 B1 Dn D5 T1 -वर्धयन् (for -वर्त°).]

7 ^{b}) Cn : बलिकर्म वैश्वदेवः, तत्र प्रागन्नमेव ग्राह्यम्. (Cf. *Manu.* 3. 84.) [For the distinction between *homa* and *bali*, see : DANDEKAR, " Rudra in the Veda ".]

9 ^{cd}) Cf. *Manu.* 3. 85.

10–13 Cf. *Manu.* 3. 86–90.

19 ^{c}) Dative for genitive.

22 ^{ab}) Cf. *Manu.* 3. 92.

101

10 Technique of a *saṁvāda* within a *saṁvāda*. This is further developed in later narrative literature. The *saṁvāda* between Manu and Suvarṇa was reported by the latter to Nārada, who in his turn reported it to Bhīṣma (cf. st. 65).

15 The significance of this is not clear. Does it mean that *tapas* (of Prajāpati) was the source of this world (*vīrudoṣadhyaḥ* to be understood as symbolic), and that *dharma* was later created for bringing order into this world?

38 ^{a}) *Sarala* (as against *kṛtrima*) = natural? [*Sarala* also denotes a kind of pine tree]. Or is *sāriṇaś* the original reading? Cf. st. 40. But the combined evidence of D1.2 and M is irresistible.

40 ^{a}) Cv : सारिणां अन्तःसारवतां वृक्षाणाम् । 'सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्री' इत्यमरः (*Amarakośa* 2. 4. 12).

46 Does this suggest the origin of the Dīpāvali festival?

51 ^{a}) Cn : हविषा घृतेन. [This refers to the oily substances used in lamps.]

102

10 ^{a}) [literally :] " at the prospect of Indratva ".

29 For Agastya's birth from Mitra-Varuṇa, see *RV* VII. 33. 13. There he is called Māna.

103

12 ^{c}) Sarasvatī = some celestial river? From there, Nahuṣa fell down to the earth (st. 23).

13 ^{d}) So that he may not come within the range of Nahuṣa's sight and thereby under his control (cf. 13. 102. 17).

462* Read देवराट्.

29 For the incident, see 3. 177-78.

32 Without kingship, there would ensue chaos and disorder (cf. 12. 59).

104

4 [c]) Cn : गोरजसा गोपरागेण। यथा पुष्पस्य परागो रजःकणः तदान्दोलने परितः प्रसर्पति, एवं प्रचलन्त्या धेनोरूधसः सकाशात्प्रसरन्त्यः क्षीरविप्रुषः अत्र परागपर्यायेण रजःपदेन उच्यन्ते.

5 [ab]) Cv : ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियन्तीनामित्यत्र। ह्रियन्तीनां यशकर्त्रा, तेन राज्ञैव बलाद् ह्रियन्तीनां ब्राह्मणगवामिति संबन्धः। यद्यपि गोपदरजःपातेन पावित्र्यमेव तथापि बलादपहृतब्रह्मस्वभूताः गोरजसोऽपि ब्रह्मस्वसंबन्धित्वात् ब्रह्मस्वमेव गौः ब्रह्मस्वमिति किं वक्तव्यमिति भावः.

8 Cv (presumably reading differently): दंपती भार्याभर्तारौ। तौ ब्राह्मणौ च साधुवृत्तौ। स्वकीयतपसा ह्रियमाणपशून् अवेक्षमाणान्सर्वांश्च जघ्नतुः.

12 Parenthetical. Cf. 13. 95. 65[c].

13 [a]) Cn : एनं ब्रह्मस्वसदृशम् (सोमम्).

15-16 Discussion about *atimāna* is unconnected with the main topic of the adhy.

18 [d]) For *pṛṣṭhamāṁsa* (reference to which occurs here rather abruptly), cf. 13. 96. 24[a].

19 Discrepancy between this st. and st. 10 ?

20 [ab]) Cv : आदीप्तमिव तैलान्त इत्यत्र। तैलान्ते तैलमध्ये। आदीप्तं सम्यग्भर्जितमिव श्यामाङ्गम्। भ्रमरैः दंशभ्रमरैः। आदीप्तं सर्वाङ्गेष्वर्दितमिव च श्यामाङ्गम्.

105

2 [a]) Cn : कर्मभिरिति । पुण्यपापयोरिव पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः.

8 [c]) Cf. 3. 246*. 35[c]; 281. 22[a]. PCR understands *pada* in *saptapadam* in the sense of 'word' (also of 'pace').

14 [d]) Cv : हस्तिनं नयतीति हस्तिनः तम्। 'णीञ् प्रापणे' इति धातोः औणादिको डप्रत्ययः.

15ff. There does not seem to be any rational or fixed connection between the various *lokas* mentioned here and the kind of people who are said to be entitled to attain those *lokas*.

18 [a]) The river Mandākinī is usually identified with Kāligaṅgā which rises in the mountains of Kedāra in Garhwal. It is said to be a tributary of the Alakanandā. According to CUNNINGHAM (*ASR* XXI, 11), the Mandākinī is to be identified with Mandākin, a small tributary of the Paisundi in Bundelkhand which flows by the side of the Citrakūṭa. The Mandākinī is elsewhere said to be springing from the lake Mandodaka at the foot of Kailāsa. In the present context, however, the Mandākinī has to be understood as a mythical river. [Vaiśravaṇa = Kubera.] — [d]) Cv : एतादृशपुण्यलोकेऽपि त्वां यातयिष्ये यातनावन्तं करिष्ये.

25 [c]) Cn : अग्नियौना धृष्टद्युम्नवदग्निरेव यौनं योनिः येषां ते.

37 [a]) स्वदारिन् = devoted to one's own wife.

39 Before 39, read धृतराष्ट्र उवाच.

45 Prabhāsa = Somanāthapaṭṭana in Saurāṣṭra. Mānasa = a lake in the Himālayas embedded between Kailāsa on the north and Gurla Māndhātā on the south. Bāhudā = a river near Sarasvatī (It is said that Yuvanāśva cursed his wife Gaurī who became Bāhudā. Elsewhere the river is said to have been brought down by Kārtavīrya Bahuda). Karatoyinī (Karatoyā) = Sadānīrā (?); flowing on the western boundary of Kāmarūpa.

46 Mahāhrada — near Badrīnātha.

47 Gautamī = Godāvarī (?). Dṛṣadvatī = Chittang (*CHI* I, 80) or Rākshi to the south of Thanesar (*ASI* XIV, 88).

51 [d]) "(There), one will yield (that is, you will be made to yield) my elephant". The impersonal *yatiṣyati* (for the usual *yātayiṣye*) is rather strange; hence, the various *v.l.*

56 [ab]) Cv : यस्मादिदं लोकपदं प्रजानामित्यत्र। यस्मात्प्रजानां इदं लोकपदं, लोक्यते इति लोकः तत्पदम्। गजानां पदपादे पादस्य पदे, मत्वा आगमं, सर्वं हस्तिपदे मग्नमिति वचनात्। सर्वोन्नतपदत्वात् गजं नेतुं आगमम् इत्यर्थः.

57 [a]) Cv : करेणुं अपालयमिति संबन्धः.

106

2 [b]) Read किमन्यत्र. "It is known to the grandsire where else (= that nowhere else) than in the power derived from penance (lies the fulfilment of life)".

9 ^{a}) Cn : एकरात्रादयः क्रतुविशेषाः.

10 ^{d}) Cn : नारीपुरं कन्यासमूहम्.

12 ^{a}) Cn : चन्द्रो भूषणविशेषः (golden crescent ?).

13 ^{a}) Gosava = an *ekāha* sacrifice of the *ukthya* type (cf. *ĀpŚS* XXII. 12. 17–20).

14 ^{a}) Aptoryāma = a Soma-sacrifice consisting of 33 *stotras* and as many *śastras*—an amplified form of Atirātra (cf. *ĀpŚS* XIV. 4. 12). — ^{c}) *Gṛṣṭi* = a cow which has borne only one calf. — ^{d}) *Rohiṇī* = a specific kind of cow.

16 ^{a}) Bāhli = Bāhlika; Balkh. — ^{c}) Cn: कर्काणां शुक्लाश्वानाम्. ['कर्कः कर्कोटके (कर्के तले) वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति मेदिनी (1. 18).]

19 ^{a}) *Īṣādanta* = elephants having tusks like plough-shafts.

21 ^{a}) Cn : दाक्षिणारूपा यज्ञाङ्गभूता दक्षिणावयवाः.

22 ^{c}) Cn : निष्ककण्ठानां युद्धे जितानाम् (vanquished kings with necks adorned with *niṣkas*).

24 Cv (reading differently) : स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीदिसत्र । गङ्गायाः स्रोतः यावत् आवाङ्निर्गच्छम्... । दाक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिः तावन्नागाः । तत्कृते दक्षिणाकृते दत्ताः मम नागाश्च तावन्तः इति योजना.

27 ^{b}) Ṣadyaska (Sadyaskrī or Sādyaskra) = an *ekāha* in which the purchase of Soma takes place on the day of the sacrifice itself and not, as in the case of other Soma-sacrifices, on the preceding day (cf. *ĀpŚS* XXII. 2. 6). Cv : स शस्त्राणां (for सचस्कानां) अयुतैश्चापि यस्तत् इसत्र । सः अहं शस्त्राणां गानरहितवेदमन्त्राणां अयुतैः देवान् अयजम् इति संबन्धः. — ^{d}) Paundarīka = a Soma-sacrifice lasting for 11 days; so called after Kṣemadhanvan, son of Puṇḍarīka; characterised by abundant *dakṣiṇā* (cf. *ĀpŚS* XXII. 24. 8).

33 ^{a}) Turāyaṇa (course of Tura) = a kind of Sattra (cf. *ĀpŚS* XXIII. 14. 1).

37 ^{a}) Sarayū is believed to spring from the Mānasa lake in the Himālayas. Ayodhyā was situated on the banks of this river. It is identified with the Ghagra or Gharghara, a tributary of the Gaṅgā. It is the Sarabos of PTOLEMY.

38 ^{a}) Ca. b : ब्रह्मभगीरथसंवादे ब्रह्मणा पृष्टो, भगीरथः 'केन कर्मणा त्वमिहागाः' (st. 6) इति । ततो भगीरथो ब्रह्माणं कथय; आह इन्द्रेण इत्यादि (Cb : ब्रह्माणमुवाच) । इन्द्रेण ऐन्द्रं पदं (Cb : इन्द्रत्वं) अवाप्य यत् शतोदनादिकं अथर्ववेदविहितं कर्म, गुहायां निहितं गुह्यं कृत्वा स्थापितं, यत् भार्गवो भृगुवंशभवो मम याज्कः शौनकः तपसा [अभ्यविन्दत्, तद्] (Ca om. from गुहायां up to तद्) अहं साधयामास साधितवानस्मि । महं पूजितं वरेण्यं उत्कृष्टं उशनस्तेजसा जाज्वल्यमानं अत्यन्तं तेजोयुक्तं इत्यर्थः । तथा च आथर्वणी श्रुतिः –'इन्द्रः पपाठ प्रथमं शतोदनं महर्षिभ्यः (Cb : सप्तर्षिभ्यः) सुमनस्यं (Ca : स्व°) सुमनाः (Ca : स्व°) । तथा सुराणां (Ca : स्व°) वलमोजसा च तथारुरोह (Cb : तयावरोहत) वैष्णवो देवं लोकम् (Cb : °लोकान्)' इति. [This stanza is, however, not traceable in *AV*.]; Cn : गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं ... साधयामासं इति आर्षम् ; Cv : इन्द्रेण गुहायां निहितं गुह्यं जाज्वल्यमानं अनशनाख्यं यत्तपः, भार्गवः उशना तपसा अभ्यविन्दत् तत् तपः अहं ... साधयामासम्.

107

1 ^{b}) वैदिके = in the Veda or the scriptures.

3 ^{b}) औषधैः = by means of drugs (?). In *AV*, the word *oṣadhī* is used secondarily in the sense of amulets (containing pieces of roots of certain herbs).

8 ^{cd}) Cn : अलक्षणं कुष्ठापस्मारादि विरुद्धं लक्षणम् ; ["the inauspiciousness and misery (of even one that is sinful)" — PCR]; the sense seems to be that, through proper *ācāra*, one can even get cured of the blemishes and disabilities of a diseased body.

9 Cf. *Manu*. 1. 108–110. This adhy. has much in common with *Manu*. 2–4 and *Yājñavalkya*., ācārādhyāya. However, it does not constitute a systematic or rationally organised statement about *ācāra*; topics are indiscriminately mixed up and there is much repetition. On the whole, the statement is characterised by naïvete, sturdy commonsense, and superstition.

15 ^{ab}) implies indolent and ugly mannerisms. — ^{c}) संकुसुक = unsteady, restless.

22 ^{a}) Cf. *Manu*. 4. 77^{c}. — ^{b}) Cv : पुरीषमूत्रोत्सर्जनकाले नावतिष्ठेत्. — ^{c}) Cf. *Manu*. 4. 57^{c}. *udakyā* = a woman in her courses.

23 Cf. *Manu*. 4. 45^{cd}–48 ; 56.

24 ^{c}) Cn : प्रस्कन्दयेत् अन्नशेषं किंचित्त्यजेत्.

25 = (var.) *Manu*. 2. 52.

486* Cv : प्राणान् इन्द्रियाणि.

26 f) Read चोप्युपस्थानं.

27 ab) Is it suggested that *śāntihomas* or *śāntikarmāṇi* (being *gṛhya* rites) are to be performed by the yajamāna himself, while *sāvitrāṇi* (being *śrauta* rites) are to be performed by the officiating priests for the yajamāna ? (Such specification does not seem to be intended ; *kurvīta* and *kārayet* do not seem to be particularly significant.)

28 Cf. *Manu.* 4. 45[cd].

29 =(var.) *Manu.* 4. 76.

34 b) Cf. *Manu.* 4. 65. — d) Cf. *Manu.* 4. 45[b].

36 ab) Cf. *Manu.* 4. 82[ab].

37 ab) =(var.) *Manu.* 4. 83[cd].

42 Cf. *Manu.* 4. 50.

43 Cf. *Manu.* 4. 135–136.

48 Cf. *Manu.* 4. 151.

64 c) Cn : अदृष्टं शूद्रोदक्यादिभिः ; Cv : अदृष्टं शूद्रादीनामदर्शनम् ["whose impurity is unknown." (?) — PCR].

65 Cf. *Manu.* 5. 7. — cd) *prakartavyam* and *prakalpayet* reflect grammatical looseness.

66 Cf. *Manu.* 2. 220–221.

67 *mātāpitaram* : irregular.

73 c) Cn : अन्तर्धाने असत्तमन्धकारे। संयुक्ते इतरे स्त्र्यादिना.

75 b) Read आर्द्रे एव तु. [Crit. App., at the end of line 6 read : V1 B Dn न चैवार्द्राणि वासांसि.]

77 b) Cv : कालेयं (for वानेयं) तत्तदृतुकालोत्पन्नम्। 'कालेयं यकृत् च कालखण्डार्थम्' इत्यमरः (2. 6. 126).

78 a) Cn : विपर्ययं औत्तराधर्यम्.

80 Cn : प्रियङ्गुः राजिका। 'प्रियङ्गुः स्त्री राजिकाकणयोरपि' इति मेदिनी (गवर्ग-४५)। तगरस्थगरं महाराष्ट्राणां 'गांववाण' इति प्रसिद्धम्। पृथक् इति। राजिकया अनुलेपनं कृत्वा, स्नात्वा, चन्दनाद्यन्यतमेन अनुलेपनं कार्यं इत्यर्थः.

91 c) Cv : दोषं (for शेषं). Cv : निरस्य धिक्कृत्य.

92 b) Cn : जीर्यति न वा इति अन्नस्य अपूतत्वाद्वा अधिकत्वाद् (वा) शङ्कया नैव भोक्तव्यमित्यर्थः. — c) Cv (reading अभिगम्योदपानं) : अभिगम्य अभितो गत्वा, उदपानं उदकपानम्। इतस्ततो गच्छता उदकपानं न कर्तव्यं इत्यर्थः.

95 a) Cn : प्राणान् नासादीन्.

106 a) Cv : शारिका शुकी. — d) *Tailapāyikāḥ* = cockroaches. Cv no doubt says तैलपायिकाः सारसपक्षिणां योषितः (as mentioned in Crit. App.), but then quotes from the *Amarakośa* : 'हंसस्य योषिद्वरटा ... परोष्णी तैलपायिका' (2. 5. 25–26), thus implying that तैलपायिका means 'cockroach' (परोष्णी = cockroach).

107 a) *Uddīpakāḥ* = fire-flies.

109–110 The genitives *vaidyānām*, etc., are presumably to be connected with *patnīḥ* (in the compound *rājapatnīḥ*) ; hence the compound is dissolved in some MSS.

111 a) Ritual efficacy and technical skill are respectively implied. Cv : ब्राह्मणेन शुद्धिः कर्तव्या, स्थपतिना गृहं कर्तव्यमिति भावः.

113 c) Cn : पानीयस्य क्रिया, स्नानं, 'न नक्तं स्नायात्' इति गृहे रात्रौ शिरःस्नाननिषेधः.

115 a) Cf. *Manu.* 4. 62[b]. Cn : सौहित्यं आतृप्ति भोजनम् ; Cv quotes : 'सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः' इत्यमरः (2. 9. 56). [Commenting on *Manu.* 4. 62[b], Kullūka quotes from the *Viṣṇu P.*: जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च। वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्.] — c) Cn on द्विजच्छेद् is not very convincing. Does *dvija* mean 'tooth' in the present context ?

117 c) Cn : ज्ञानेषु बहुज्ञाननिमित्तं पुत्रा देया विद्वत्सु समर्पणीयाः.

118 cd) Cn : कुलात् सत्कुलसंबन्धेन निवेश्या विवाह्याः। लभ्याः लम्भनीयाः. ["Sons should also be established and a portion of the family inheritance given to them as their provision" — PCR.]

123 Cf. *Manu.* 3. 5, 10. Cn : व्यङ्गिनीं न्यूनाङ्गीम्। न्यङ्गितां विरुद्धाङ्गेन अधिकेन युक्ताम्। समार्षां समानप्रवराम्.

124–26 Cf. *Manu.* 3. 7–11.

125 a) Cn : अयोनिं अज्ञातकुलां, वियोनिं हीनकुलाम् ; ["whose organs of generation are not healthy or well-formed" — PCR.]. — d) *Tvam* certainly sounds very strange ; also *bhavān* in 127[d]. Of course, the sense is : 'one' should not or 'one' should.

126 b) *Nihīnām* : cf. *hīnakriyam* (*kulam*) : of *Manu.* 3. 7[a]. — d) *Trayāṇām* is not quite clear. Does it refer to the three kinds of *kulas* mentioned in this stanza (*apasmāri*, *nihīna*, and *śvitri*) ? Or is *trayāṇām*

to be connected with *kula* and so to be understood as a fourth kind of *kula*, as a family in which there are only three members, namely, father, mother, and daughter — in other words, as a family in which there is no son (cf. *niṣpuruṣam* of *Manu*. 3. 7[a] and *yasyās tu na bhaved bhrātā* of *Manu*. 3. 11[a]) ?

127 [d]) See crit. note on 125[d].

129 [c]) ब्राह्मणैः = ऋषिभिः ? or ब्राह्मणग्रन्थैः ?

131 Cf. *Manu*. 2. 220-221.

136 [a]) Cn : परिव्रज्यं देशान्तरे गन्तव्यम्.

138 [c]) 'riding an elephant or a horse.'

142-43 Cf. *Manu*. 3. 45-50 ; 4. 40-42.

145 [ab]) Cn : आयुष्याणां आयुष्कराणां कर्मणाम्, उद्देशः संक्षेपः.

108

2 [a]) Bhīṣma particularizes his answer. — [cd]) Cn has obviously missed the point.

4 [c]) परिहारेण = indirectly. — [d]) Cn : तेषां गुरूणाम् (?).

5 Elliptical. — [b]) Cn : कृतं मित्रं अरयः नराः भेदयेयुः.

8 [c]) Cn : विदुलस्य वेतसस्य. [The cane-flower is useful neither for worship nor for adornment.]

11 [a]) Rather obscure, hence the various *v.l.* The meaning seems to be : " A share in patrimony is due to a younger brother ". Cv : अनुजस्य पितुर्दायं. — [bcd]) As against this, the elder brother may not assign to the younger brother any share in what he has himself earned. Cv : ऊर्ध्वं पितुर्दायं स्वयमीहते । अकामः तदीयदुश्चरित्रदर्शनेन दातुमिच्छारहितः । दातुं नार्हति.

12 [b]) *Saha utthānam* = common demand for partition of property (?). Cn : उत्थानं भोजनादौ विभागे वा ; Cv : उत्थानं उत्पत्तिश्च सह चेत् एकमातृजश्चेत् इत्यर्थः । भिन्नमातृजत्वे एक एव पुत्रः बहूनां भागमर्हति (?).

13 [bc]) Cn : यदि स्त्री यदि वा कनिष्ठो दुष्कृतः तथा अपि तस्य श्रेय आचरेत् ; Cv : अवरजाः स्त्रियः सहोदरीः स्त्रियः यथा पश्येत् तथा त्वेषामपि श्रेयः आचरेत्.

14 [a]) *Manu*. regards *ācārya* as superior to *upādhyāya*.

18 [cd]) It seems to be implied here (as against st. 14) that *ācārya* is superior to the parents. Cf., in this context, *AV* XI. 5. 3.

109

9-10 Agni adopted Aṅgiras (who was born from the mouth of Brahmā in the Vaivasvata manvantara and came to be known as Paitāmaharṣi) as his son (*Matsya P.* 194).

11 Cn : ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्राधिकमुपोषणं नेष्टं, द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रं सर्वेषां अथ आश्रमान्तरे कचित् निर्दिष्टम् ; Cv : त्रिरात्रं उपवासः, द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रं, एकाहं एकरात्रं, काम्योपवासविधिरयम्.

13 [a]) Cn : दिनस्य द्वे भक्ते, तत्र चतुर्थस्य भक्तस्य क्षपणं द्विरात्रं अभोजनं इत्यर्थः ; Cv : चतुर्थभक्ताक्रमणं (for °भक्तक्षपणं) चतुर्थयामे भक्तस्य अन्नस्य आक्रमणं भोजनम्.

14 Elliptical ; hence, 526*.

17 It may be noted that this enumeration begins with Mārgaśīrṣa (and not with Kārttika).

21 [a]) Bhaga = the constellation Uttarā Phalgunī ; therefore, the month Bhagadaiva is Phālguna. — [c]) Bhagadevatā is the deity presiding over love and marriage.

31 [ab]) Cn : सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन्पक्षे गते द्वितीयपक्षे भक्तं एकभक्तं अश्नाति ; [" who, abstaining from it every day, takes rice (?) at the expiration of every fortnight " — PCR].

38 Atirātra is a rite within the Soma-sacrifice which lasts a day and the following night ; it consists of a nocturnal vigil with 29 śastras and stotras (cf. *ĀpŚS* XIV. 3. 8-16).

40 [b]) Cv : एकादिने उपोष्य परादिनरात्रिभोजनं चतुर्थं भक्तम्. [Giving up three continuous meals (two meals a day) and taking the fourth ; *ṣaṣṭhe kāle* (st. 42) and *aṣṭamena bhaktena* (st. 44) are to be understood similarly.]

44 [a]) Cv : अष्टमेन तु भक्तेन इत्यत्र । षष्ठकालवत् सप्तकालानुपोष्य तद्रात्रौ भोजनेन इत्यर्थः. — [c]) Gavāmaya (= gavāmayana) is a Soma-sattra (cf. *ĀpŚS* XXI. 15-22).

46 [abcd]) Cn : एकस्मिन्पक्षे गते परस्मिन्पक्षे अश्नाति (cf. st. 31) वर्षे च तदेव षण्मासाशनम् ; Cv : एकपक्षे उपवासेन गते पुनः पक्षान्तरे यः अश्नीयात्.

47 *Vallakī* = Indian lute.

48 [ab]) Cn (reading अपः for पयः) : एकैकस्मिन् संवत्सरे

एकमेकं मासं जलमात्राहारो भवेत् इति वाक्यार्थः। यथाश्रुतार्थग्रहणे जीवनाशप्रसङ्गात् [*gate* to be understood after *māsi māsi* (?); cf. st. 46]. — [c]) Viśvajit (*ĀpŚS* XXII. 1. 6).

49 [c]) Read वर्षाणां.

55-56 He does not mind any physical or mental discomfort while observing fast. Cv : क्षतस्य क्षतरोहण-मित्यत्र। क्षतस्य यदृच्छया जातस्य क्षतस्य औषधादिना तस्मात् क्षतात् रोहणं आरोहणं परिहारः इत्यर्थः। क्रुद्धस्य प्रसाध(द)न-मित्यत्र। क्रुद्धस्य सतः स्वस्य अन्यैः क्रियमाणं प्रसाध(द)नम्.

69 [c]) Cn: वियोनिजानां पक्ष्यादीनां रुतं शब्दम्. What is the significance of this part of the *phalaśruti* ?

110

3 [cd]) Cn : अवगुणैः निर्गुणैः। एकात्मभिः एकाकिभिः। अत एव असंहतैः असहायैः.

6 [a]) Cv : काल्यं (for कल्यं) अहर्भोजनस्य यो विहितः कालः तत्र विद्यमानम्.

9 [Crit. App., line 5 : read 10^{e}–12^{d} for 10^{ef}.]

10 [ab]) 'One meal in the course of two days'; the enumeration goes on up to 'one meal in the course of one month' (st. 121).

15 [c]) Cn : निवर्तनं नियमेन वर्तनम्.

20 [d]) Dvādaśāha = the Soma-sacrifice, Daśarātra, extended with a day of overture at the beginning and a day of closure at the end (*ĀpŚS* XXI. 14. 2). It is an ahīna and a sattra at the same time.

22 [a]) Cn : आवर्तनानि वर्षाणि. — [c]) शराग्निपरिमाणं = 35 (शर = 5 ; अग्नि = 3). [Cv : दाराग्निपरिमाणश्च (for शराग्निपरिमाणं च), दारगुल्मसंवन्धोऽग्निः दाराग्निः, तत्परिमाणः तद्व-द्भासमानः.]

27 [d]) Cn : ऊर्ध्वत्वसामान्यात् पताका महापद्माख्यसंख्या-विशेषः.

30 [a]) = observing the vow of silence.

51 [d]) Sarvamedha is a ten-day Soma-sacrifice performed with the wish *sarvam idam bhaveyam* (*ĀpŚS* XX. 25. 3).

58 *Śaṅku* and *samudra* (more commonly, *jaladhi*) are terms implying almost fabulous numbers.

67 [d]) *Khaḍga* = rhenoceros.

74 [c]) Bhūrbhuva : very little is known about this sage.

80 [cd]) Cn : सुधा अमृतं, अमृतं देवभोग्यं, तदुपमम्.

91 [d]) Read : °समप्रभः.

111

3 [b]) Read : धृतिह्रदे. [Two kinds of *tīrthas* may be said to have been described — those pertaining to mental, moral, spiritual purity (*ādhyātmika* point of view) and those pertaining to physical purity (*ādhibhautika* point of view); cf. st. 15].

6 [cd]) Cv (reading तु for ते) : 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्। सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत्' (*Manu.* 6. 46) इति वचनात्, सर्वत्र पादविन्यासजलपानादौ स्थलशुद्ध्यादिकं अनुसृत्य अन्वेक्षणं, सर्वत्रान्ववेक्षणं इत्यर्थः.

112

18 [c]) Read शरीरविचयं; [*vicaya* means 'search', 'investigation', (secondarily) 'analysis'; but, *nicaya* (= 'collection', 'construction,' 'constitution') may perhaps be better in the present context; cf. the root *bhṛ* with *ā* or *sam* and its derivatives used in *AV* X. 2]; Cn : शरीरस्य निचयं संचयं अवाप्तिरिति इति यावत्.

21 [c]) सह (for स ह) is perhaps better. [In that case, Crit. App., line 4 : read D1 स हि (for सह).]

28 [cd]) *Puruṣaḥ prapadyati* = the 'essential' self is transformed into the 'embodied' self [*prapadyati* (P.) may be noted].

32 Cn : स्थूलदेहनाशक्षण एव स रेतस्त्वं शुक्रक्रमेण सूक्ष्मशरीरभावं एति, ततः स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य इत्यादि स्पष्टम्.

40-110 There is hardly any rhyme or reason in this statement.

42 [c]) *Jāyati* (P.), here and at several places below, may be noted.

53 [b]) *Sārikaḥ* (mas.) is unusual.

59 [b]) *Śārṅgakaḥ* : meaning ?

62 [a]) *Dhānyān* (mas.) is unusual.

82 [d]) *Vadhyati* (here and below) for *vadhyate.*

94 [c]) *Piṇyāka* = saffron ; oil-seeds.

95 [b]) *Cirīvākaḥ* = a cricket (?) [an imitating parrot — PCR].

96 ^{f}) Read मधु दंशः.

102 ^{a}) Cn : वर्णान् हरितालादीन्. — ^{d}) जीवजीवकः = a kind of bird (?).

106 ^{cd}) [येषां] आत्मनः प्रमाणं ते = those who follow their own whims (who do not recognise any *dharma*).

110 ^{ab}) Women suffer the consequences of their sins in the same manner (*etena kalpena*) as detailed above.

113

4 ^{b}) अनुभाषते = makes a 'confession'. — ^{d}) विमुच्यति (P.) may be noted.

5 अदत्त्वापि प्रदानानि : On the face of it, this may have perhaps sounded strange; hence, two distinct attempts at changing the original reading — one in S MSS. and the other in a majority of N MSS. Actually st. 5 has to be read together with st. 4. It is pointed out that *anubhāṣaṇa* (confession of *adharma*) and *manaḥsamādhi* (mental equilibrium) secure *vimukti* (release from the bondage of sins) and *sugati* (benign state), even (*api*) without having recourse to gifts (*pradānāni adattvā*). Of course, the giving of gifts also secures similar results. *Tu* in 6^{a} significantly confirms the reading *adattvā api* in 5^{a}.

9 ^{d}) The identity of Kauśika cannot be ascertained; the legend is not commonly referred to. [Bom. Ed. also reads रंतिदेवो दिवं गतः.]

11 ^{b}) शताः (mas.) is unusual; or is it *śatā*, alternative form of neuter plural (as in Veda) ?

14 ^{c}) 'obtained by the exercise of his strength (*tarasā*)' — PCR.

24 ^{a}) यतेत् (P.) is unusual; hence, the *v. l.*

114

4 ^{ab}) Cn : त्रीन् दोषान् कामक्रोधलोभान्। लोकेषु निधाय न तु स्वात्मनि [सर्वभूतेषु निधाय : to be understood in the secondary sense, namely, 'casting off from oneself']. — ^{c}) Cn : कामक्रोधौ, चाल्लोभम्.

7 ^{d}) अपदस्य = of the one who leaves no trace behind, that is, who completely merges into the ultimate reality. [Gods seek to stick to *svarga* (*padaiṣiṇaḥ*). It is implied that *mokṣa* is superior to *svarga.*]

8 ^{ab}) Cf. 'Do unto others as you would like others to do unto you' [also cf. 10^{ab}].

10 ^{d}) Cv : यथा धर्मो निपुणेनोपदिष्टः (for नैपु°) इत्यत्र। निपुणेन यथा उपदिष्टः तथैव धर्मस्तिष्ठति, न तु स्वेच्छया.

115

4 ^{ab}) Cn : मनसा वचसा कर्मणा भक्षणेन इति चतुर्विधा अहिंसा; Cv : मनसा अहिंसा, वाचा अहिंसा, कायेन अहिंसा, कर्मणा अहिंसा च इति चतुर्विधा. [Also cf. st. 16.] — ^{cd}) Ahiṁsā does not remain ahiṁsā [*eṣā* (*ahiṁsā*) *na bhavati*] if there is a lapse in respect of even one of its four aspects [*ekataḥ api* (*sā*) *vibhraṣṭā syāt*).] [To use modern phraseology, ahiṁsā, like peace, is indivisible.]

5 ^{d}) Cv : मनोवाक्कर्मदण्डाख्यैः त्रिभिः कारणैः (This is, however, not clear). [The wording of *cd* is confused, though its general sense can be surmised. Similar is the case with st. 8–13.]

9 The concept of ahiṁsā is here restricted to the renunciation of meat-eating.

10 ^{cd}) Elliptical. [(पशुमांसं) पुत्रमांसोपमं (इति) जानन् (अपि) यः (तद्) खादते, (सः) विचेतनः.]. N seeks to remove the ellipsis through 573*.

11 Not clear. [Just as from the union of the mother and the father, a son is born (lit. 'sonhood' is engendered), so too as the result of the contact of the tongue (female) with *rasa* (male) there arises the sensation (*prajñāna* : neut. to correspond with *putratva*) which induces one to the further tasting of the *rasa*. That is to say : when once one eats *māṁsa*, his taste for it grows and he continues eating it. It is thus affirmed in the scriptures (namely) that attachment (*rāga*) for a thing arises from the tasting of that thing.] N obviously misses the point; 574* has no relevance in the present context (Cn : यथा स्त्रीपुंयोगेनान्तरीयकं पुत्रजन्म एवं हिंसकस्य भूयिष्ठं पापयोनौ जन्म इत्यर्थः). Cv (also missing the point) : प्रति जिह्वायां यथा रसो जायते तथा च शास्त्रेषु नियतं ज्ञानं प्रज्ञायते। तथा आस्वादनात् रागो जायते इति योजना.

12 Obscure. [This seems to imply : Meat-foods may be properly cooked or they may not be (however, in *Manu.* 5. 36, the words *saṁskṛta* and *asaṁskṛta* seem to be used in a different sense; cf. Kullūka

[असंस्कृतान्] वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्); similarly they may be salty or they may not be; accordingly, different sensations of taste may arise. And yet, the mind becomes enslaved to (*nirudhyate* : man's free will ceases to function in respect of) meat-eating –to a larger or a smaller extent corresponding to the kind of taste that one experiences. That is to say: once one has tasted meat he continues to be a slave to meat-eating — whether in greater or lesser degree. He cannot wean himself away from the habit.] Cv : संस्कृतासंस्कृताः पक्वा लवणालवणास्तथा इत्यत्र । असंस्कृते अपक्वे अलवणे च यथा असारत्वात् मनोनिरोधः क्रियते तथा संस्कृतादिमांसमपि दोषहेतुत्वात् न अपेक्षितं इति मनोनिरोधः कर्तव्यः इत्यर्थः.

13 ^{ab}) Is this indicative of the pleasure of Svarga which are said to be denied to the eater of meat (cf. 13^{cd})?

14 ^{ab}) Inordinate glorification of the taste of meat. — ^{ef}) Cv (reading प्रशंसामेव for प्रशंसा ह्येव): दोषकर्मफलान्विताः मांसस्य प्रशंसामेव कुर्वन्ति इति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

15 Cn : यथा स्वमांसार्पणात् शिबिः ऊर्ध्वं गतः एवं परमांसादनात् अधो गच्छति इत्यर्थः.

16 ^{b}) Cv : कायदण्डेन सह चतुर्भिः कारणैः कृता इत्यर्थः.

116

1 ^{ab}) Cf. 13. 114. 3^{c}; 115. 2^{c}, 6^{ef}, 16^{cd}.

2 ^{ab}) 13. 88. 5-10, etc.

14 The *Nāradīya Dharmśāstra* (translated into English from the unpublished Sanskrit original by JOLLY, London 1876) consists only of "Introduction", "Judicature", and "Laws". The view quoted as of Nārada in this stanza is accordingly not traceable in that work.

15 The view of Bṛhaspati quoted here is not traceable in the *Bṛhaspati-Smṛti* (edited by K. V. Rangaswami AIYANGAR, Baroda, 1941).

18 Cn (न हि कृत्स्नो वेदः तथा तद्बोधिता यज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति, किं तु परिसंख्याविधयो निवृत्तिमेव बोधयन्ति इत्यर्थः) seems to miss the point. What is actually intended is that the study of all the Vedas or the performance of all the sacrifices does not conduce to that much *puṇya* to which one, who having once eaten (tasted) meat later (resolutely) abjures it, becomes entitled. This meaning is confirmed by the next stanza; also cf. st. 46. Cv : सर्वे वेदा न तत्कुर्युः इत्यत्र । तत् मांसत्यागजनितपुण्यम्.

23 ^{d}) Cv : पापैर्मांसोपजीविभिः इत्यत्र । हन्यमानानाम् (23^{a}) इति पूर्वेण संबन्धः.

25 Cf. *Manu*. 2. 159; 10. 63.

29 ^{cd}) Cv : घातकः खादनार्थाय (for कार्थाय) यथा भवति (for तं घातयति) वै नरः इत्यत्र । तथा स्वयमपि कस्यचित् खादनार्थाय भवति.

32 ^{d}) Cv : व्यालमृगाः मांसादपशवः.

36 ^{c}) A *Mārkaṇḍeya-Smṛti* is mentioned by the *Mitākṣarā* (on *Yājñavalkya*. 3. 19) and the *Smṛticandrikā*.

42-43 Cf. *Manu*. 5. 33, 36, 39.

45 ^{c}) Cn : मांसगृध्नुः केवलं यज्ञव्याजेन मांसं भोक्तुकामः.

46 Cf. st. 18.

49 ^{ab}) Refers to *karmakāṇḍa* leading to Svarga. — ^{cd}) Refers to *jñānakāṇḍa* leading to Mokṣa.

50 Cf. *Manu*. 5. 41 (also 5. 27, 36, 39).

53 ^{b}) Cn : व्रीहिमयः पशुः पुरोडाशादिरूपः, "त एतदुत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवः" इत्युक्त्वा "तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यम्" इति ब्राह्मणात्.

54 ^{b}) Cedi (near the Yamunā) corresponded roughly to the modern Bundelkhand and the adjoining region. Vasu, king of Cedi, is rarely mentioned elsewhere.

56 Cn : आरण्याः प्रोक्षिता इति "पर्यग्निकृतान् आरण्यान् उत्सृजन्ति" इति श्रुतेः आरण्यैः यज्ञं कृत्वापि तेषां वधो न कृत इत्यर्थः. [As against this, cf. *Manu*. 5. 22.] The meaning seems to be: Agastya has, through his penance and his being compassionate to the people, duly consecrated to gods the forest-beasts; *therefore*, hunting them (and subsequently eating their flesh) does not constitute the breaking of the rule laid down in st. 42 — it is not *pāpa*. Also cf. 13. 117. 17.

61 ^{a}) = the four months (from Āṣāḍha *śuddha ekādaśī* to Kārttika *śuddha ekādaśī*)?

65-69 A purely conventional list of kings of yore. Nābhāga = son of Vaivasvata Manu's son Nabhaga; Ambarīṣa = son of Nābhāga; Gaya = son

of Āyu (?); Āyu = son of Purūravas and Urvaśī; Anaraṇya = son of Trasadasyu (?); Śaśabindu = son of Citraratha (?); Somaka = king of the Sṛñjayas; Karūṣa = one of the ten sons of Vaivasvata Manu; Alarka = a scion of the family (great-grandson) of Divodāsa of Kāśī.

117

15 [ab]) Cf. *Manu.* 5. 39[ab]. — [cd]) Cf. *Manu.* 5. 31[cd].

17 Cf. 13. 116. 56 and crit. note thereon. [Cn (again missing the point): आरण्या इति। यजमानेन उत्सृष्टानां अपि आरण्यानां राज्ञां मृगयायां वधो न्याय्य एव। उत्सृष्टपशोर्जीवने तत्तदेवतायास्तृप्त्ययोगात्.]

18 [ab]) Another reason why *mṛgayā* does not constitute a sin is that great risk of life on the part of the hunter is involved in that adventure. — [c]) If the risk on the part of the killer and of the killed was equal, it would not be *hiṁsā*. — [d]) रूप = beast (rarely used in this sense; hence, the *v. l.*).

19-20 Cn on 19[cd]-20[ab] rather farfetched.

24 *Enam* (sing.) in 24[a] to be connected with *ye* (pl.) in 24[d].

26 [d]) *Jāyati* (P.) may be noted.

27 [a]) Cn : जातिः गर्भे जन्म.

34 Reminiscent of etymologies in the *Brāhmaṇas*. Cv : मां यो भक्षयति सः मम भक्ष्यः इति व्युत्पत्त्यर्थः.

35 [b]) वध्येत (for वध्येत) was perhaps to be expected for the sake of the uniformity of construction being maintained.

36 = 13. 7. 3. Cf. crit. note thereon.

37 ff. Cf. 13. 116. 25.

118

3 [c]) Read ब्रूहि. — [d]) Read ह्यसि.

5 [a]) भाव = innate tendency (which determines one's course of action or *dharma*), cf. 13. 120. 14[ab].

6 The legend of Vyāsa and the *kīṭa* cannot be said to be particularly relevant to Yudhiṣṭhira's question.

10 [b]) Read भयं.

14 [d]) Read वर्तसे.

18 [d]) वृद्धिजीवनः = a usurer.

19 [a]) निकृतिप्रज्ञः = one who regards dishonesty and fraud as wisdom. — [b]) मोष्टा = a thief or a robber. — [c]) Not clear (hence, the *v. l.*); perhaps the *avagraha* might be omitted and the word might be taken as one single compound word: "one who secretly brings about the end (of others)" (?) [Or does it mean "one who secretly makes deposits of money"?]

20 [b]) पर्युषितः = fed with stale food.

22 [c]) नः (presumably to be understood in the sense of मया). — [d]) त्राता (nom. sing.) अभयैषिणः (gen. sing.); or, perhaps better: त्राताः (nom. pl.) अभयैषिणः (nom. pl.) [double *saṁdhi*].

24 [b]) असुभूयकः = not wishing prosperity (to others).

27 [b]) संगत्या = in the course of his peregrinations?

119

1 Cn : शुभेन येन न मुह्यसे तन्ममैव कर्म.

2 [ab]) The *darśana* refers to the one which the *kīṭa* had in its former birth (and not to the present one). Cf. 13. 118. 26-27 (the Brāhmaṇa mentioned there was presumably Vyāsa himself). 13. 119. 20 would seem to confirm this.

4 [ab]) Gods as well as the creatures of the lowest order enjoy or suffer from the consequences of their deeds done on this earth. [Cn : तिर्यंगा इत्यत्र वर्णलोप आर्षः। सिद्धाः इत्यर्थः (?).] — [cd]) Not quite clear.

5-6 Not clear. [What would be lacking in man —whether he was a wise one endowed with speech, intellect, hands and feet, or whether he was a dullard — if (only) he lived (and thus had opportunities to make the best of his life? Obviously nothing). While living, the foremost of the Brāhmaṇas worships the Moon and the Sun reciting (their) holy legends (and thereby attains to a higher world). You (too), O *kīṭa*, will (be able to) go there (for, in the course of your life, you too will have opportunities to do the things necessary for this purpose).] Cv : मन्त्रार्थस्यापि (for मन्दस्यापि हि) जीवतः इत्यत्र। मन्त्रार्थो (विद्यते) यस्मिन् तस्य मनुष्यस्य जीवतः जीवात् किं पुण्यं हीयते.

7 [d]) Cv : महत्वं माह्मणत्वम्.

599* Seeks to fill in the hiatus between 8^{ab} and 8^{cd}. The life of the *kīṭa* as *kīṭa* ended; the *kīṭa* then passed through different states of existence (st. 9), until at last it was born as a Kṣatriya. In each of these states of existence, the *kīṭa* (preserving its memory) went and paid homage to Vyāsa.

13 ^{d}) पिशितौदन = rice cooked with meat.

18 ^{d}) Having been once condemned to the life of a *kīṭa*, you have today acquired memory which is by no means despicable (*ajugupsitā*, that is, which does not suggest anything despicable). [Bom. Ed. (and PCR, and probably many MSS.) read: स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता.]

20 ^{ab}) Cv: मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया इत्यत्र तत् मम दर्शनहेतुभूतं मातृसेवाख्यं पुण्यं च त्वया सुकृतं सुष्ठु कृतं तेन सुकृतेन ते त्वया मद्दर्शनं प्राप्तम्. [Crit. App., line 4, read: त(D4 य)च्च.]

120

9 ^{a}) Cv: ब्रह्मर्षभ (for विप्र°).

11 ^{b}) त्वत्कृते = on account of you; through your grace.

14 ^{a}) स्वभावेन (स्वधर्मं आचरन्तः); Cf. 13. 118. 5^{a}.

121

2 ^{c}) Maitreya = son of Kuṣārava and Mitrā (?); mentioned in different contexts in the *Mahābhārata* (cf. 2. 4. 8; 3. 11).

3 ^{d}) Cn: मैत्रेयमपि अज्ञातचरितं चरन्तं इत्यर्थः. The significance of स्वैरिणीकुले is not clear. Cn: स्वं ईरयति धर्माय प्रेरयति स्वैरिणी मुनिश्रेणी, तस्याः कुले गृहे (farfetched?); Cv (equally farfetched?): स्वेच्छया आ समन्तात् मेरोः चतुर्दिक्षु ईरणं प्रवाहरूपेण गमनं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा नदी, तस्याः कुले वंशे। यद्वा उत्कन्युत्पत्त्या स्वेच्छया प्रवहन्तीनां पञ्चसरितां कुलं समूहः यस्मिन् तस्मिन् स्थले। स्वेन वक्रिमरूपेण आ समन्ताद् ईरणं प्रेरणं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा, तस्याः कुले कूले तीरे. ["in the house of an unchaste woman"; does this indicate the strained circumstances of Maitreya (cf. तृषितः in st. 12)? or his utterly sagelike indifference to where he lived?]

6 ^{cd}) यः (त्वं) अस्मद्विधाः (स त्वं) कारणं ब्रूहि (perhaps not quite smooth; hence, many N and S MSS. have sought to improve the original reading — of course, in different ways). Cn: कुतश्च ते प्रमोद (6^{f}) इति संबन्धः.

7 ^{cd}) "(I ask you about) the blessedness of my *tapas* as also (about) my great good fortune (as the result of which you have noticed in my presence something to marvel)".

8 Obscure. [Though our respective ways of living and of thinking are different (*pṛthagācarataḥ*, *pṛthagātmani*), I think that there is little (real) difference between us two; but you seem to have discovered something peculiar, which has led you to marvel. Or (less probably): our ways of life and thought are different; but I think that you have marked but little difference between us two. — All this is, however, purely conjectural.] Cv: अल्पान्तरं अहं मन्ये इत्यत्र। आवयोः अहं अल्पान्तरं मन्ये। अन्वयात् शास्त्रसमन्वयात् त्वां विशिष्टं च मन्ये। ऋषिकुलत्वात्कुलं उभयोः समानम्। ज्ञानेन तु त्वमेव विशिष्टः इति भावः.

9 ^{ab}) Elliptical? My wonder has arisen out of the incongruity between the exaggerated precept and hyperbolic statement of the Veda (namely, that, without a hundred sacrifices, one does not attain to the state of felicity) on the one hand, and the actual fact (namely, that you have attained to that state merely through the offering of a handful of water) on the other. — ^{cd}) The Vedic statement (referred to above) is thus rendered untrue; but, why should the Veda make such untrue statement? This kind of thought causes astonishment. Cn: देशकालपात्रश्रद्धाविशेषात् अल्पमपि महत्तमत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोति इति दर्शनात् 'कस्माद्विदोऽनृतं वदेत्' इत्युक्तम्.

12 ^{b}) Bom. Ed. दर्शनं (for अशनं). [Cn: एतदशनमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः.] मम = मह्यम्. — ^{e}) Cv: अतो दानपवित्रेण इत्यत्र दानात्पवित्रेण तपसा। पवित्रं दानं (वा) दानपवित्रं तेन.

14 ^{b}) Cn: अनुलेपनात् वेदव्रतसमापनात्.

15 ^{b}) प्रशंससि (in the present context) = (which) one praises or glorifies.

19 ^{c}) अभ्युवन्ति = go to. — ^{d}) दानं = दानफलम्? यज्ञः = यज्ञफलम्?

20 ff. The significance of these stanzas in the present context is not quite clear.

22 ^{ab}) Not clear. Presumably, 22^{a}, 22^{b}, and 22^{cd} refer respectively to the three courses of conduct mentioned in st. 21. [अन्यस्य वृत्तं (पापकं) न मन्यते (that is, पुण्यं मन्यते), अन्यस्य (वृत्तं) पापकं मन्यते.] Cn

(reading तस्य for the first [अ]न्यस्य and न च for the second [अ]न्यस्य) : त्रिविधानीत्यस्यान्त्यं पादं व्याचष्टे न वृत्तमिति। तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य यज्ञादीनि पुण्यं द्रोहादीनि पापं ततोऽन्यत्र पुण्यं न च पापकमिति स्वकर्मनिर्वृत्तं पुण्यं पापं च न मन्यते इत्यर्थः. (Not convincing). [Crit. App., line 4 : read च for स.]

609* Can have been hapl. om.; but, more probably, it is ins., intended to clarify, to a certain extent, the obscurity in st. 22. 610* is obviously not relevant in the present context.

23 Cn : त्वं तु पुण्यस्यैवाधिकारी इत्याह, रमस्व इति.

122

4-5 Cn : पात्रगुणाद्दानस्य महाफलत्वं मैत्रेय आह, निर्दोषमिति द्वाभ्याम्.

9 [a]) सुकृते = well-tilled.

11 [a]) हन्यति : irregular.

12 [ab]) Cn : 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ' इति स्मृतेः विद्वान् अन्नं अदन् तस्य प्रभुर्भवति, ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूतः सन् पुनर्जनयति दात्रे अनेकगुणितं प्रयच्छति इत्यर्थः. — [cd]) Not clear. Cn seems to be farfetched.

13 [c]) Cv : दातुः प्रतिग्रहीतुर्वा अभावे एकचक्रं यानमिव न वर्तेत.

123

8 [a]) Cn : असंमतादायी, यथा च परप्रतिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवति इति स्मृतेः स्तेनः.

16 [a]) Cn : वासिता स्त्री.

124

2 [d]) Śāṇḍilī = daughter of sage Śāṇḍilya; also called Svayaṃprabhā; cf. 5. 111. 1; 6. 9. 9.

16 [cd]) Cn : मङ्गलैः नियता इति मङ्गलसूत्रमात्रं धारयामि, न तु ताम्बूलादीनि इत्यर्थः. This does not seem to be correct. It rather means : I occupy myself with the performance of auspicious rites which would bring blessings to the undertakings of my husband.

125

2 [c]) प्रकृति = the nature of the person in respect of whom the *upāya* is to be employed.

7 [d]) Cn : हरिणः पाण्डुरवर्णः.

25 [c]) मयार्थे = मदर्थः ?

26 [c]) 'On account of the delay which was likely to occur in its accomplishment.'

38 The operation of the expedient of *sāman* cannot be said to have been clearly brought out in this legend. [Cn : अनात्मविषयिणी चिन्ता पाण्डुत्वकृशत्वहेतुः, दानाभावे सामैव जीवनोपायः इति अध्यायतात्पर्यम् (?).]

126

1 Cn : पितामह इति अध्यायद्वयं स्पष्टार्थम्। तस्य तात्पर्यं, एक एव प्रभुः पर्वतस्य दाहक उल्लासकश्च ; स एव वैष्णवैः विष्णुरित्यधिगतः पूर्वाध्याये, माहेश्वरैः महेश्वर इत्युत्तराध्याये। अत्रैव, 'नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्याद‌निन्दिते। नष्टालोकस्तदा लोकः क्षणेन समपद्यत' (13. 127. 43) इति महेश्वरवचनेन शिवमूर्तेः ब्रह्माण्डस्य च अभेदो दर्शितः.

7 [b]) आगतसंभ्रमः = whose activity or zeal had revived.

9 [d]) Cn : दंपत्योः रुद्राणीरुद्रयोः। तं संवादम्.

11 [b]) Dhaumya = son of Apoda, and younger brother of Devala. — [d]) Hastikāśyapa = ?

42 [cd]) The lordly glory which is inherent in me does not strike as a wonder or mystery to me.

44 [c]) कथयिष्यामि, used in causal sense (I desire to be told).

127

5 [b]) having faces like those of different varieties of animals.

6 [b]) *bhāsa* = vulture; cock.

12 [c]) The mention of *muni* (as against *ṛṣi*) in association with Śiva may not be without significance. See in this connection : DANDEKAR, "Indian pattern of life and thought—a glimpse of its early phases", *I-AC* 8, 47-59.

14 [c]) *nyagbhūtāḥ* = who had bowed down in humility.

35 [c]) *ābhoga* = expanse, environs.

43 See crit. note on 13. 126. 1. — [b]) *bālyāt* = innocently; not suspecting the dire consequences of your action.

128

1 For the legend of Tilottamā, see 1. 203-204

[Cn introduces this adhy. with: एवं शंभोः कृष्णादनन्यत्वं जगदात्म्यं चोक्त्वा चतुर्मुखादनन्यत्वं चाह — तिलोत्तमेत्यादिना.]

4 A more or less similar legend about the four faces of Śiva is given in *Skanda-P.* 6.153. [For the *caturmukhatva* of Brahmā, see *Bhāgavata-P.* 3. 8. 16; *Matsya-P.* 3. 30–40.]

8 Śrīkaṇṭha is to be understood in more or less the same sense as Nīlakaṇṭha. For the usual explanation of the *nīlakaṇṭhatva* of Śiva, see *Bhāgavata-P.* 8. 7. Also see: DANDEKAR, "Rudra in the Veda," *JUPHS* 1.

10–12 Cn tries to explain the symbolism in these stanzas.

16 Cn : मेध्यान्वेषी इत्यादिना मेधायां धीवृत्तौ विदितं मेध्यं ब्रह्म तत्प्राप्तिकामैः इदं श्मशानं उपास्यते इति वचनान्नान्यत् श्मशानं रुद्रावासः इति ज्ञेयम्.

17 निर्भुक्त (from the root *bhuj*, 7. U. = enjoy) = used out; stale; withered. [The *v. l.* निर्भुग्न (derived from the root *bhuj*, 6. P. = bend) = bent; torn; distorted.]

20 Cn : योगजधर्मं वृषं वाराणसीं श्मशानं च सेवितुमशक्तानां तपआदिकं विधातुं भगवन्नित्यादिर्ग्रन्थः प्रवर्तते.

26 [a]) *asaṁkalpaḥ* is better than the *v. l. asaṁsargaḥ*; *paradārā* to be avoided even in thought.

27 [a]) How *pañcavidha*? Perhaps, the *gārhasthya dharma* (which is itself fivefold) mentioned in st. 25 and the four *dharmas* mentioned in. st. 26.

31 [a]) Cn : उपवासः इन्द्रियजयः.

35 [a]) रहस्य = *Upaniṣads*?

39 [c]) *Vighasa* = whatever food remains after being offered to gods, *atithis*, etc.

41 [c]) Cn : अपूर्वभोजनं, पूर्वभोजनं प्राक्भोजनं तदभावः सकृद्भोजनमित्यर्थः.

43 [d]) *gṛhya* worship (as distinguished from *śrauta iṣṭi*). [*pūjā* and *bali* are to be distinguished from *homa*.]

44 [c]) The reference to a well-cleaned and well-scrubbed house is interesting; cf. also 13. 129. 11.

46 [b]) "The *dharma* about which you have asked". This rather unusual sense of *udīritaḥ* in the present context seems to have occasioned the *v. l. mayā* (for *tvayā*).

47 [c]) Cn : निर्दिष्टः षड्भागः.

49 [c]) *paris(ṣ)panda* literally means decorating; thence, decorating or beautifying Agni by means of *agnihotra* oblations. [The reading may have been *parisyanda* = pouring out.]

50 [d]) Cf. निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु—*Mudrā.* 2. 18.

52 [a]) Cf. आर्तत्राणाय वः शस्त्रम्—*Śāk.* 1. 11. [None of the MSS. used gives the Cnp आर्द्रहस्तप्रदः.]

56 [ab]) This is wrongly connected with st. 55 and regarded as forming part of the description of the Vaiśya-dharma (cf. PCR). The word *ca* in 56[d] clearly indicates that the entire st. 56 speaks of the Śūdra-dharma. This is also confirmed by 13. 129. 15. Three items are mentioned here. Cn : सर्वप्रकारेण आतिथ्यं सर्वातिथ्यम्. Some such word as *pālanam* to be connected with *trivargasya* needs to be supplied. [*trivarga* = *dharma, artha, kāma.*] Or, *trivargasya sarvātithyam* = observance of (that is, respecting) duties connected with the three *puruṣārthas*; in that case, only two items will have been mentioned. This latter sense seems to be supported by 13. 131. 40.

129

2 [b]) गुणार्थिन् = desirous of righteous accomplishments (PCR)? with a view to manifesting his special qualities? or, is it suggestive of गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यसृष्टि?

5 Cf. *Manu.* 1. 6, 12.; *Yājñavalkya.* 1. 7.

7 [c]) वृत्त्यर्थं = for maintenance or livelihood; but then 6[b] and 8[c] would be contradictory. वृत्त्यर्थं may, therefore, be understood in the sense 'for observance'.

11 [a]) *brahma-yajña, pitṛ-y., deva-y., bhūta-y.,* and *nṛ-y.*

12 [a]) *ajihma* = not crooked.

15 Rather abrupt and out of context. (Also cf. crit. note on 13. 128. 56.)

22 [a]) Bom. Ed. कुत्व्यां (for कुण्ड्यां). कुण्डी = bowl, gourd.

23 [d]) Not quite clear. Has one to read : संख्यानं

प्रति (युक्तः) एव च? "occupied with Yoga (yogic practices) and Saṁkhyāna, that is Sāṁkhya (metaphysical discussions)." [*pratisaṁkhyāna* means consciousness; प्रतिसंख्यानं प्रति युक्तः ?]

28 [cd]) Who follows this path in such a way that he leaves no trace or vestige behind (that is, in an entirely aloof or unattached manner). Bom. Ed. च (for न).

29 **Ca**: चतुर्विधम् (for चतुर्विधा) इत्यादि। उमामहेश्वरसंवादे चतुराश्रमधर्मे महेश्वर आह। तत्र कुटीचरः तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रो [पुत्रान्नादो] भिक्षुकः अयाचितात्मा वा दण्डभिक्षुको वा कुटीं कृत्वा विवेत्सयेत्। "कृतोदकस्तु योगरतिः येनकेनचिदाश्रितः। यत्रकचनशायी च निःस्पृहः सर्वतश्चरेत्" इति [It would appear from **Cb** that some words between कृतोदकस्तु and योगरतिः are omitted in **Ca**.]; **Cb**: चतुर्विधा भिक्षव इत्यादि उमां महेश्वर आह। तत्र कुटीचरः तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रभिक्षुको [पुत्रान्नादभिक्षुको] वा दण्डभिक्षुको वा कुटिं कृत्वा विवेत्सयेत्। कृतोदकस्तु अनिश्चिताश्रयः त्रिपवणस्नायी कमण्डलुमात्रपरिग्रहः भिक्षालाभालाभयोः समदर्शी विचरेत्। हंसस्तु अनावरणः [यो]गाभ्यासपरः यथालब्धेन विचरेत्। "परमहंसस्तु योगरतिः येनकेनचिदाश्रितः। यत्रकुत्रापिशायी च निःस्पृहः सर्वतश्चरेत" इत्यादि बहु वक्तव्यमेतत्; **Cn**: इतरौ (हंसपरमहंसौ) एकदण्डिनौ, तयोराद्यः आश्रमधर्मनियतः परो निस्त्रैगुण्यः इति तेषां भेदः.

30 **Cn**: अतः पारमहंस्येन आत्माधिगमात् परं श्रेष्ठं नास्ति, नापि अवरादि, सर्वस्य अत्रैव अन्तर्भूतत्वात्.

41 [ab]) Of the size of a digit of the thumb and (yet) fully developed (and well-organised) in their various limbs. (41[b] is rather vague; hence the *v. l.*)

43 [c]) **Cn**: चक्रचराः चक्रवच्चरन्ति वासरहिता इत्यर्थः.

44 [cd]) **Cn**: संप्रक्षाला सम्यक् पात्रादिकं प्रक्षालयन्ति न तु श्वोऽर्थे किंचित्स्थापयन्ति; *aśmakuṭṭa* = one who uses two stones for husking grain; *dantolūkhalin* = one who uses his teeth as mortar for husking grain.

46 [a]) Cf. 13. 128. 49; also 13. 129. 49.

49 [b]) **Cn**: धर्मरात्रिः धर्मसत्रं, तेन सम्यगासनं समासनम्.

53–54 This sounds rather like *gṛhastha-dharma* than *muni-dharma*.

130

3 [d]) Those who are physically self dependent; **Cn**: स्वशरीरमेव उपजीवन्ति न तु भृत्यादि, स्वयंदासा इत्यर्थः.

8 [cd]) *Vīra* in this context means 'ascetic hero'; also cf. st. 54. [**Cn**: वीरशय्यां वीरासनं, वीरस्थानं महारण्यं भीरुभिः अप्रवेश्यम्.]

9 [b]) *Pañcātapa* = yogic practice which consists of sitting among four fires on four sides and with the blazing sun overhead:

> यत्रिर्यैर्दारुभिः शुष्कैः चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम्।
> वह्निसंस्थापनं ग्रीष्मे तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः॥

Kālikā-P. 42. [Cf. *agniyoga* in st. 10.]

— [c]) *Maṇḍūka-yoga* = yogic practice characterised by sitting motionless like a frog and meditating.

10 [a]) **Cn**: वीरासनं सदोपवेशनम् (cf. **Cn** on st. 8), शीतं वर्षास्वासारशायी.

14 *Nāgapañcamayajña* ?

15 [a]) *Aṣṭamīyajña* = sacrificial rite to be performed on the eighth day in a lunar half month, which is regarded as a *parvan* (cf. चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च); this is to be distinguished from the *aṣṭakā* rites for *pitṛs*. — [c]) *Paurṇamāsī-yajña* = a *pārvaṇa-homa* rather than the *darśapūrṇamāsau*.

20 [d]) **Cn**: सिद्धिवादेषु ज्ञानगोष्ठीषु (?); in scriptures relating to *siddhis* or special yogic and ascetic accomplishment [सिद्धिवादः योगविशेषः].

21 [c]) Out of those who have attained perfection in *siddhivāda* and who are forest-dwellers some are unrestrained in conduct (*svairin*) while others lead a married life.

22 [cd]) **Cn**: तत्र स्वैरिणां मौण्ड्यं कषायश्च कारणं ज्ञापकं, दारसंयुक्तानां रात्रिवासे कारणं, न स्वैरिणामिव तेषां यथेष्टविहारः अस्ति इत्यर्थः.

23 [ab]) **Cn**: त्रिकालमभिषेकः उभयेषां, दारवतां आपिकृतं होत्रं वन्याम्बुफलादिना होमः, एवं यथायोग्यं धर्मसंबन्धः ऊह्यः.

29 [a]) = *sarvavedāvagāhana*.

44 [c]) **Cn**: मरुसाधनं मेरुसाधनमिति पर्यायः (?) जलाहारमपि त्यक्त्वा इत्यर्थः. [Cf. *Harivaṁśa* 16. 25.]

45 [a]) शुद्धं = केवलम्.

49 [c]) The kind of practice mentioned here is not clear. Does it refer to walking bare-footed on rocky places ? — [d]) Guhyakas = demi-gods; attendants of Kubera and guardians of his treasures.

131

1 [a]) For Śiva as *bhaganetraghna*, cf. *Śatapatha-Br.* I. 7. 4, *Bhāavata-P*. 4. 5. 17–20. —[b]) Cf. *Bhāgavata-P*. 4. 5. 21–22. —[c]) Cf. *MBh*. 12. App. I, No. 28, line 152.

3 [d]) निवर्तितुं शक्यः (= can be avoided for निषेवितुं शक्यः = can be practised or borne) is obviously a later improvement.

6 [b]) *nisargāt* = through birth. (However, see st. 49 below.)

8 Has one to add "in the next life"? Or, is it intended just to emphasise, by way of *arthavāda*, the advisability of a Brāhmaṇa observing *Brāhmaṇa-dharma*?

17 C. *Manu*. 4. 207–224. —[a]) उग्रान्नं [cf. Kullūka's comm. on *Manu*. 4. 212 : उग्रो दारुणकर्मा, तस्यान्नम्। "गोविन्दराजो मञ्जर्यामुग्रं राजानमुक्तवान्। मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात्॥ मेदोकेर्याज्ञवल्कीये नोग्रो राजेति वावदत्। आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम्."]. —[b]) गणान्नं = mess ; food prepared for a number of persons in common [cf. Kullūka on *Manu*. 4. 209 : गणान्नं शठब्राह्मणसंघान्नम् ; also cf. *Manu*. 4. 219.]. श्राद्धसूतकम् = food cooked for the first *śrāddha* of the deceased (?) ; सूतक = period of impurity following child-birth ; *jananāśauca* ; hence, food cooked during this period? *Manu*. 4. 212, 217 mention अनिर्दशं which is explained by Kullūka as सूतकान्नम् [*Manu*. 4. 212 speaks of सूतिकान्न ; Kullūka : सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम्.]. —[c]) घुष्टान्नं [cf. Kullūka on *Manu*. 4. 209 : घुष्टान्नं, को भोक्ता इत्युपेद्घुष्टा अन्नं सत्रादौ यद्दीयते.]. —[d]) शूद्रान्नं ; cf. *Manu*. 4. 218, 223.

24 [b]) कुण्डाशी = a pander [but, Cn : कुण्डे पाकपात्रे अश्नाति इति कुण्डाशी ; this does not seem to be the meaning in the present context.].

26 [a]) "on the other hand, by means of these actions" ; *ebhiḥ* refers to actions mentioned in the following stanzas. —[c]) One expects : शूद्रो वैश्यतां गच्छेत् (cf. st. 29). As it is, it may mean : a Śūdra becomes a Brāhmaṇa by stages — that is, a Śūdra becomes a Vaiśya (st. 27–29), a Vaiśya becomes a Kṣatriya (st. 30–33), and a Kṣatriya becomes a Brāhmaṇa (st. 34–44).

29 [a]) Cn : चोक्षः (for चौक्षः) शुद्धः.

31 [b]) "seeking prosperity (welfare) of all varṇas" ; cf. शुभूषता in st. 54.

39 [c]) "on a bed of sacrificial grass".

40 [ab]) Cf. crit. note on 13. 128. 56[a].

49 Cf. st. 6. —[b]) *saṁnati* = a kind of sacrifice ; humility ; *saṁnatiḥ* is rather out of the way ; hence, the simplified reading *saṁtatiḥ* in some manuscripts ; but that does not afford a satisfactory sense in the present context.

52 Varṇas, as based on birth, are indicative of the position (*sthāna*) and the share of social obligations (*bhāga*) *initially* assigned to different persons ; but there is possibility of upgrading or degradation of these original varṇas. ["... the distribution of human beings into the four orders as dependent on birth is only for purposes of classification"—PCR.]

55 [d]) Some MSS. seem to have wrongly understood —*jīvin* in the sense of "maintaining himself by means of", and to have therefore changed the reading in order to avoid contradiction with 13. 129. 6[b] ; but, —*jīvin* may mean "passing his life by practising *dāna* and *adhyayana* (among other things)".

57 Cn : कुयोनिसंबन्धात् कुप्रतिग्रहात् आदानाच्च ब्राह्मण्यं नश्यति इति भावः.

132

8 [a]) Cn : प्राणातिपातात् इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्यात्. [This interpretation is strange : *prāṇātipāta* = killing a living being ; *viratāḥ* those who abstain from it.]

9 [d]) Release from the bondage caused by actions and attainment of *svarga* seem to have been regarded here as similar.

15 [c]) Cn : अकषायकृतः रागद्वेषाद्यभावार्थं निर्मितः.

16 [d]) (A path) other than this should not be resorted to.

23 [a]) *Sūcya* = insinuating speech ; or, words piercing the heart like a needle ; [rather out of the way, and hence the *v. l.*]

25 [c]) क्रुद्धापि, double *saṁdhi*.

29 [ab]) On account of an undisciplined mind one becomes possessed of a far more undisciplined *ākṛti* or,

(physical) form (or body; that is to say, his conduct becomes far more undisciplined, for, the physical body is the instrument of that conduct). [The nature of one's mind (that is, one's character) is usually reflected in his form; also cf. *yatrākṛtis tatra guṇā vasanti.*] It is also possible to read : दुष्प्रणीततरा कृतिः.

54 शुक्लाभिजातीयः = born in a 'white' (pure or noble) family. [Does the word have any racial significance?]

133

3 ^{cd}) Cn : नैत्यकानि नित्यदेयानि । 'किमिच्छसि' इति पृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तत् किमिच्छकम्.

12 ^{c}) अन्नविकृति = any kind of food.

13 ^{a}) अप्रवृत्ताः = disinclined (to relieve distress?).

17 ^{a}) स्तम्भिन् = stiff; arrogant; *stabdha*. [Cf. सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय — *Ch. Up.* VI. 1. 2.]

23 ^{d}) Cn : गुरुवृद्धापचायिनः गुरूणां वृद्धानां च हीनत्वसंपादकाः.

27 ^{b}) Cn : गुरुवत् पितृवत्. (Cf. उपाध्यायस्य नैवास्ति विशेषः सुतशिष्ययोः । सच्छिष्यस्यापि नैवास्ति जनकाचार्ययोस्तथा.)

41 निरीतीकः = free from all distress [*īti* means seasonal calamity; cf. अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः]; lengthening of *ti* in *nirītīkaḥ*, *metri causa*. To avoid this, *v. l.*

134

3 ^{a}) Cf. *Skanda-P.* 3. 1. 4. — ^{c}) Mārtaṇḍaja is Yama. Yama is the son of Vivasvat and Saraṇyū. Vivasvat is the Sun-god; Mārtaṇḍa is another name of the Sun-god. The reading *mārkaṇḍeyasya* (also in Bom. Ed.) is obviously not likely. A mention of Mārkaṇḍeya among the divinities like Brahmā, Indra, Kubera (Vaiśravaṇa), Varuṇa, etc. would be out of place; *mārkaṇḍeyasya*, perhaps misreading for *mārtaṇḍeyasya*.

4 ^{a}) गौरी, वरुणभार्या इति मेदिनी (गौरी ... यादसांपतियोषिति-रद्रिकम्, 28–29); rarely referred to.

7 ^{cd}) "Explained by you, it will derive special authoritativeness".

8 ^{ab}) Also cf. 14^{ab}. — ^{c}) a *dṛṣṭānta* in support of ^{ab}. [Cn : गौर्या गच्छति etc. is farfetched.]

13 ^{cd}) A handsome compliment to Śiva. ["You know everything, including *strīdharma*; and yet, without entertaining any vanity on that account, you gracefully show me the courtesy of asking me this question. Capability without vanity is the mark of a true Puruṣa."] For a similar idea, see st. 26.

14 ^{ab}) Cf. st. 8.

15 ^{d}) Cf. एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् (*ṚV.* VII. 95. 2).

16 Vipāśā = Beas; Hypasis. Vitastā = Jhelum; Hydaspes. Candrabhāgā = Chenab. Irāvatī = Ravi (?). Śatadru = Sutlej. Devikā = Deeg, a tributary of Ravi (PARGITER); or, Sarayū (particularly, her southern course)? Kauśikī = Kusi (?). Gomatī = Gomal, a western tributary of the Indus.

24 ^{a}) *buddhyā*, to be connected with *sampannā* (in *vinayasampannā*)? But that sense is brought out by *bahubuddhyāḍhyā* in ^{c}. Therefore, perhaps : *vinayasampannā* (possessed of humility) in consequence of true intelligence or knowledge (*buddhyā*).

26 Cf. st. 13.

27 ^{d}) नापदम्, that is न आपदम् (for ना पदम्) is certainly more natural.

28 ^{a}) अन्यथा = without consulting the wise.

36 ^{ab}) *It seems to be suggested that a mother's* affection for her child is more intense than a wife's love for her husband. Cf. also 40^{c}.

39 ^{ab}) Presumably, not to be taken literally.

44 ^{c}) Cf. 13. 128. 44; 129. 11.

49 ^{b}) बुद्ध्या (to be supplied); "effortlessly (*laghu*) but with determination or strong will (*sattva*)".

135

1 ^{a}) Does this suggest that the treatment of the main topics of this *parvan* has now been completed?

13 ^{a}) Cv : यानि नामानि गौणानि इत्यत्र । गौणानि, सकलनाम्नां भगवति योगवृत्त्या प्रवर्तनात् । एकैकभगवद्गुणप्रतिपादकानि तत्त्वमुख्यानि । मुख्यवाच्यस्यान्यस्याप्रसिद्धत्वात् । विष्ण्वादिनाम्नां विष्णावमुख्यत्वस्य व्याहतत्वाच्च. — ^{c}) Cś : ऋषिभिः मन्त्रैः तद्दर्शिभिश्च, परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि. Is it implied that the (Vedic) seers have

already sung these names of Viṣṇu? Actually, only about 150 of these names can be derived, whether directly or indirectly, from the Vedic sources.

14 Cn : विश्वं विष्णुः इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । नामपदानामवयवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभगवत्पादीयभाष्यादेवावगन्तव्यः. A reference may be made to a recent edition of the *Viṣṇusahasranāmastotram* with the Śaṁkarabhāṣya and the Vivṛti of Bhāṣya by Tārakabrahmānandasarasvatī (editor : R. RAMA SASTRY; Oriental Research Institute Sanskrit Series 106, Mysore, 1961). Among the commentators of *VSNS*, the editor mentions Śaṁkara, Parāśara Bhaṭṭa *alias* Raṅganātha Deśika, Satyasandhayati, Vidyārāja, and Vādirāja. Cv on the *VSNS* (that is, on 13. 135. 14–120) is published in *ABORI*, Vol. No. 45, 81–98. Another com. on *VSNS* from the Dvaita point of view by Śrīsatyasandhayatirāja is published at Dharwar in 1933. An English exposition of *VSNS* by K. E. PARTHASARATHI, mainly based on the com. of Śaṁkara and Parāśarabhaṭṭa is appearing serially in the *Kalyāṇa-Kalpataru* (beginning from Vol. 26, No. 5). An English commentary on *VSNS* by Swami CHINMAYANANDA is also appearing serially in *Tapovanaprasāda* (Bombay), beginning from the issue of April 1964. [Incidentally, in connection with the *Śivasahasranāmastotra* (13. 17. 30 ff.), a mention may be made here (since it was not made at the proper place) of E. ROSE's *Beiträge zur Kenntnis des Śivaitischen Namensglaubens nach den Purāṇen : eine religionsgeschichtliche und text-kritische Untersuchung*, Bonn, 1934, which considers *ŚSNS*.] —ᵉ) For the discussion of the name Viṣṇu, see : DANDEKAR, " Viṣṇu in the Veda ", *Kane Comm. Vol.*, 95–111.

23 ᶜ) Some com. explain : Viṣṇu is like the day (*ahaḥ*) to the Jīva after the latter is awakened from the sleep of *avidyā*.

39 ᶜ) Cv : सत्कृतिः (for °तः).

45 ᵇ) Cv : [अ]नलः (for [अ]निलः).

60 ᶜ) Viṣṇu resides within the constellation Śiśumāra or the Northern Bear, round which the *nakṣatras* are supposed to revolve.

74 ᵃ) The reading may be either खण्डपरशुः or [अ]खण्डपरशुः. Some com. see in this context an allusion to the legend of Bhārgava Rāma who vanquished his preceptor Śiva's son Kumāra, thereby gave satisfaction to Śiva, and thus obtained the *paraśu* from him. Viṣṇu (as Bhārgava Rāma) is one who divested (*khaṇḍa*) Śiva of his *paraśu*.

95 Cb : चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूह(for °र्बाहु°)श्चतुर्बाहु (for °र्व्यूह°)-श्चतुर्मुखः (for °र्गतिः) । चतुरर्थो (for °रात्मा) चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ सहस्रनामस्तुतौ चराचरान्तस्तुतो भगवान् स्तूयते । चतुर्मूर्तिरिति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयोदासीनाः अवस्थाः चतस्रः । [तद]वस्थाभेदप्रकल्पिताः मूर्तयः । अपरा जलनिधौ जलपानपरा हयग्रीवाख्या । चतुर्व्यूह इति । चतुर्वेद–चतुर्वर्ग–चतुराश्रम–चतुर्होत्राणि [इति] चतुर्व्यूहा यस्मिन् [स] चतुर्व्यूहः । चतुर्बाहुरिति । चत्वारः संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाः बाहवः कार्योपयुक्ता बाहवः यस्य [सः]। चतुर्मुख इति । चत्वारो वाय्वग्निकालसूर्या एव जगद्भासकत्वेन मुखानि यस्य । उक्तं च, " यस्याग्निरास्यम् " इत्यादि । चतुरात्मेति । चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि आत्मनि...यस्य । चतुर्भाव इति । तैरेव धर्मादिभिः चतुर्भिर्भावयति जगदिति । चत्वारो वेदाः । एकः श्रेष्ठः पादो ... [It seems that the interpretations of चतुर्व्यूहः and चतुर्बाहुः have been transposed. Saṁkarṣaṇa etc. are the *vyūhas*. It may also be noted that Cb reads चतुरर्थः but comments on चतुरात्मा.]

101 ᶜ) न्यग्रोधोदुम्बरः, double *saṁdhi*. —ᵈ) Did Cāṇūra belong to Āndhra? Or is Āndhra the name of another foe killed by Kṛṣṇa?

108 [Crit. App., line 3 : read नैकजो for [ए]कजो. नैकदः, as also नैकजः, must be regarded as a single word.]

109 ᵇ) The reading of Cv is the same as that in the text. Cv, however, gives two different interpretations of *kapila*. [Crit. App., line 2 : drop Cv कपिलः कपिलोऽव्ययः.]

123 ᵈ) In view of the first three *pādas*, one expects here a reference to Śūdra's obtaining the best fruit of his own special work. [Cn : अनेन शूद्रस्यापि एतज्जपे अधिकारोऽस्ति इति दर्शितम्. However, Cś : शूद्रः सुखमवाप्नुयात्, श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । " तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः " (तै. सं. ७. १. १) इति श्रुतेः । " श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः " इति महाभारते श्रवणमनुज्ञायते (cf. 18. 5. 43) । " सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः " इति हरिवंशे.]

133 ᵈ) पुरुषोत्तमे (= पुरुषोत्तमस्य) भक्तानाम्.

135 ᶜ) The *saṁdhi* of वर्तते and इदं may be noted.

137 ᵇ) The Citraśālā ed. of Cn mentions in f. n. the *v. l.* प्रथमः (for प्रथमं). —ᵈ) It reads आचारः प्रथमो धर्मः, but mentions the *v. l.* आचारप्रभवो धर्मः in f. n.

[On the left hand margin of page 714, read: B 13. 149. 139.]

136

8–11 It would appear from the words *dhuram.* and *dhuri* occurring respectively in 8^{cd} and 9^{ab}, and from the words *bhojinaḥ* and *bhojanād* occurring respectively in 9^{cd} and 10^{ab}, that the stanzas needed to be rearranged as: $8^{ab} = 8$; 8^{cd}–$9^{ab} = 9$; 9^{cd}–$10^{ab} = 10$; and 10^{cd}–$11 = 11$.

16 = *Manu.* 9. 315. — ^{cd}) Reference to the creation by Viśvāmitra of another *svarga* for Triśaṁku? Cf. *Rāmāyaṇa*, Bāla. 57–61.

17 ^{ab}) Reference to the quaffing off of the ocean by Agastya (*Padma P.*, Sṛṣṭi. 19). — ^{cd}) Reference?

21 ^{a}) *Praṇītaḥ* = formally carried forth to be set up as the āhavanīya fire. For 21–22, cf. *Manu.* 9. 317–19.

137

3 For Kārtavīrya, Dattātreya, and the four boons, see *MBh.* 3. App. 15; 12. 49; *Vāyu P.* 2. 32; *Matsya P.* 43; etc.

14 ^{cd}) Actually only one *hetu* is mentioned (cf. 12^{cd}); therefore, presumably with a view to regularising the context, many MSS. seem to have changed the original reading.

15 ^{ab}) ब्रह्मोपधा: = acting under the pretext of giving instruction in the matter of the Veda and the sacrifice. Cv: श्रिता ब्रह्मपरा (for श्रितान्ब्रह्मोपधा) इत्यत्र । ब्रह्मपराः वेदपराः विप्राः क्षत्रियान् श्रिताः सन्तः खादन्ति अश्नन्ति इत्यन्वयः.

18 ^{ab}) Gāyatrī = *ākāśavāṇī* (cf. st. 12). Cn: गायत्र्या सरस्वत्या असत्यं कथितम्. The reading [अ]सत्यं (for सत्यं) is possible: "What Gāyatrī has said, namely, that the Brāhmaṇas are superior to the Kṣatriyas, is not true." However, the reading सत्यं is perhaps more probable: "Whatever has been proclaimed in the sky by this virgin Gāyatrī is (probably) true. [The Brāhmaṇas are at present independent (*avaśa.*) and superior (cf. 20^{a}; अद्य ब्रह्मोत्तरं लोके), but] I shall vanquish (*vijeṣyāmi*) them and establish Kṣatriyas' superiority in the world (cf. 20^{b})". Cv: कथितं हि मया (for ह्यनया) सत्यं गायत्र्या कन्यया भुवि (for दिवि) इत्यत्र । गायत्र्या कन्यया साक्षिभूतया भुवि मया सत्यं कथितम्.

19 ^{a}) *rāṣṭra* = sovereignty. [It may be noted that *AV* III. 4 distinguishes between *rāṣṭra* (= kingdom or dominion) and *rājya* (= kingship).]

[p. 719, right hand corner: read 13. 137. 25.]

21 ^{b}) Cn: निशाचरी अन्तर्हिता सरस्वती । यद्वा, निशाचरी राक्षस्यपि वित्रस्ताभूत् किमुतान्ये आस्तिकाः इति भावः. [Why is Gāyatrī (st. 18) called *niśācarī*?]

25 To read पृथिवीभूतं as one word (Cn: पृथिवीभूतं पृथिव्यात्मकं भूतम्; Cv: [पृथिवीभूतं] पृथिवीसमानः) is not necessary. In this and in the next stanza the five elements (*bhūtāni*), namely, *pṛthivī*, *vāyu*, *ap*, *sūrya* (= *tejas*), and *nabhas* (*ākāśa*), are mentioned; and, referring to each of them, Kārtavīrya asks whether a Brāhmaṇa is equal to that *bhūta*. — ^{cd}) पृथिवी यादृशं भूतं, द्विजं तादृशं ब्रूहि. [Crit. App., colophon, line 5, last word: read पवनार्जुनसंवादे.]

138

1 ^{cd}) "A Brāhmaṇa is (not only equal but also) superior to those (elements) which have been mentioned by you (13. 137. 25^{cd}–26), O king".

2 Cf. *MBh.* 13. 139. 1–8. King Aṅga decided to give away Pṛthvī by way of charity; therefore, she abandoned her body and went over to Brahmā. Thereupon the sage Kaśyapa, through his yogic power, left his own body, entered the lifeless body of Pṛthvī, and thereby revived her. Pṛthvī is, therefore, called Kāśyapī. (Cf. *Padma P.* Uttara. 135; *MBh.* 12. 49). — ^{a}) Cv: मही महती, तस्याः भावः 'महीत्वम्' । धनधान्यादिसंपत्करीत्वं इत्यर्थः.

3–4 Cf. *MBh.* 13. 139. 9^{c}–30^{d}.

5 ^{a}) Cn: अहं वायुः. [The legend referred to here does not seem to have been very common.]

6 For the legend, see: *Brahma P.* 87; 122; *Rāmāyaṇa* (Uttara) 30.

7 Reference?

8 ^{b}) Cn: कपिः अग्निः. Cv reads संहतोर्ध्वशिखः कपिः. [Cv: वडवारूपेण कं समुद्रजलं पिबति इति कपिः, अग्निः.] The legend of the loss of his splendour suffered by Agni is narrated in *Matsya P.* 217–218. But there Aṅgiras

is represented to have helped Agni.

9 The reference is not clear. Cn mentions the legend concerning the sons of Sagara. [Crit. App., line 3 : Before D n1, read V1 B D n2. n3 हासंत.]

10 [b]) Do you try to understand what is best (*śreṣṭha*) for you, O king.

11 [cd]) For the legend, cf. *Bhāgavata P.* 9. 23. Is the reference to Tālajaṅgha in the present context not strange? Tālajaṅgha is usually described as the grandson of Kārtavīrya, and Vāyu is here telling Kārtavīrya about the burning of his grandson by Aurva.

14 Reference to Brahmā. To read अनुभूतानुपालकम् as one word does not give satisfactory sense (Cn : अनुभूतं प्रतिभूतं, अनुपालकं पोषकम्). भूतानुपालकम् by itself is quite all right. Presumably अनु is to be connected with जानन् in the fourth *pāda*. " Recognising or conceding (*anujānan*), as you do, the greatness of the creator and the sustainer of beings, who is the best among the Brāhmaṇas, why are you still deluding yourself with a doubt about the superiority of a Brāhmaṇa?"

15 Cv : ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणाग्रेसरत्वात् तं स्तौति, तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा इत्यादिना.

16[a]-19[b] A digression? The statement is not clear.

16 View denying Brahmā as creator.

17 [ab]) Refutation of the above view. — [cd]) Explains how the *aṇḍajātatva* of Brahmā is to be understood. [Cn : आकाशं अव्याकृतम्.]

18 [ab]) Objection against the explanation. — [cd]) Answers away the objection. [Cv : अहंकार इति प्रोक्तः इत्यत्र । अहं अहंकाराख्यतत्त्वं करोति इति अहंकारः.]

19 [d]) Cv : अब्रुवन् (for अब्रवीत्) किमपि अवदन् वायुः.

139

1-8 This passage expands the reference in 13. 138. 2.

4 [c]) मही = महीकलेवरम्. — [d]) आत्मानं = स्वदेहम्.

5 [c]) धर्मोत्तरा = having Dharma prevailing everywhere. [Cn seems to have missed the point.]

9[c]-30[d] This passage expands the reference in 13. 138. 3-4.

9 [c]) According to the *Bhāgavata P.*, Utathya was the son of Aṅgiras and Śraddhā.

12 [a]) सोतव्यं, double *saṁdhi*.

25 [a]) Cv : ततस्तदीरणं जातं इत्यत्र । ततः तत्स्थलं ईरणं ऊषरभूमिः जातम्.

26 For some other legends concerning the disappearance of Sarasvatī, see : *MBh.* 3. 130. 3-4 ; *Vāmana P.* 3. 8.

28 [c]) Cn : मुमोच मोचयामास. Cv : मुमोच च ततो (for जगद्) दुःखात् इत्यत्र । ततः पुरीशोषणादिदुःखात्, मुमोच मोचयामास.

31 [c]) Cv : ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वम् इत्यत्र । अहं एनं उचथ्यं ब्राह्मणं वरं ब्रवीमि.

140

9 [d]) As a matter of fact, Agastya himself is very closely associated with the South.

10 Only those Dānavas who fought in the mid-region (*antarikṣa*) were burnt up. The Dānavas in the other two regions (that is, *kha* and *mahī*) were safe. [Crit. App., line 3 : Read [ऽ]धःस्था for [ऽ]धरस्थाः (hypermetric).]

14 [c]) = 13. 139. 31[c].

16 [cd]) Having come to know of his haunt (in that locality), the Ādityas mentally approached Vasiṣṭha (and requested him to officiate as their priest).

19 [cd]) Not clear. Does it mean : By means of mountains, maces, and trees, the Dānavas fiercely agitated the water of the lake and thus drained it out up to a distance of a hundred *yojanas*? [*utthitāḥ* : *āpaḥ* or *dānavāḥ*?]

24 [ab]) Cf. *Matsya P.* 121. 16-17 ; *Brahmāṇḍa P.* II. 18. 70.

141

2 [cd]) In *ṚV* V. 40. 5-9, Svarbhānu is said to have pierced Sūrya with darkness. There is no mention of Soma (= the moon) in that context. *ṚV* V. 40. 5-9 is believed to contain a reference to a solar

eclipse which Atri had observed. Also cf. *ŚBr.* V. 3. 2. 2. The legend regarding Atri given in this adh. (2–14) is clearly reminiscent of the above reference in the *ṚV*. Svarbhānu is later identified with Rāhu. [2^{cd} seems to give the reason why the situation described in 2^{ab} arose.]

8 [b]) Read तमोनुदभवच्छशी. — [cd]) Not clear. Atri saw the predicament of Soma (*Saumyabhāva*) and also had the sight (*pratidarśana*) of Sūrya (who had lost all his splendour) (cf. 9^{ab}). [Or : Atri looked (*apaśyat* ?) the very nature of Soma and a reflection (*pratidarśana*) of Sūrya (that is, he assumed the exact forms of the Moon and the Sun).] [Crit. App., line 7: Before T1, read V1 B Dn2 सोमवत्प्रियदर्शनः.]

16 [a]) For Cyavana's promise to Aśvins, cf. *MBh.* 3. 124. This was in connection with Cyavana's rejuvenation by Aśvins (for this, cf. *ṚV* I. 117. 13 ; VII. 68. 6 ; etc.).

25 [c]) *Timi* = leviathan ; a whale of enormous size.

28 Cyavana cut up Mada (= infatuation ?) into four parts and distributed those parts among dice, *mṛgayā*, etc.

142

4 [d]) Cn : कपैः असुरविशेषैः.

6 [cd]) For, only after they have been brought down to the earth (*bhūgatān*) can we subjugate them.

7 [a]) Cv : धनी धनिनामको दूतः.

8 [a]) किमिह वर्तते = why then should this (sacrifice) go on here ?

9–12 Usual statement regarding the *ācāra* of the Brāhmaṇas.

11 [a]) They share food with (their) children (?).

12 [a]) The idea is not clear; hence, the *v. l.* [Does it imply : whenever they drive in *śakaṭas* (carts), they all drive together (*upetya*); that is, they do not make any one of them go on foot, but make place for him in the carts ; otherwise, all of them go on foot ?]

14 [b]) It is laid down that what gods are, that we too are (that is, gods and we Brāhmaṇas have ever belonged together).

23 [a]) Kārtavīrya died at the hands of Bhārgava Rāma (cf. *MBh.* 1. 98. 1 ; 3. 116. 23–24 ; 8. 4. 52 ; *Matsya P.* 43 ; etc.). But this happened at the end of Kārtavīrya's long regime of 85,000 years.

143

1 [a]) Cn : कर्मोदयं फलोदयम्.

2 [b]) Cv : व्युष्टिः फलम् । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः (3. 3. 38).

3 [d]) दृष्टव्युष्टिः = one who has experienced the fruit (?).

4 [a]) Cn : दुःखितस्य दिनं महद्भवति इत्यर्थः.

5 [a]) ये पौराणं दण्डं उपासते (तेषां) च धर्माः (मया) उक्ताः. I have also explained to you the duties of those who adopt the polity (*daṇḍa* = *daṇḍanīti*) as laid down in the *Purāṇas*. It seems that the first two *pādas* of this stanza refer to the precepts of Dharmaśāstra (particularly relating to the *ācāra* of the three social orders), while the third *pāda* refers to those of Daṇḍanīti or Arthaśāstra (or Rājadharma). Of course, this is not expressed very clearly ; hence, the *v. l.* [Bom. ed. तथा शूद्राणां धर्मसुपासते च.]

6 [a]) संशयेषु = when Dharma is in jeopardy ? Or, when there arise any doubts about Dharma ?

8 [b]) Cv : अमितौजाः ब्रह्मा यत्र नाभिकमले स्वयं स्वतन्त्रात् नारायणात् उत्पन्नः इत्यर्थः. — [a]) तर्जयानम् = mocking the ocean (in respect of depth and extent).

9 Kṛṣṇa himself appears in the Kṛtayuga, the Tretāyuga, the Dvāparayuga, and the Kaliyuga respectively as perfect Dharma, knowledge, power, and *adharma*. — [c]) Cv : फलं चासीद् (for बलं त्वासीद्) द्वापरे पार्थ कृष्णः इत्यत्र। फलं, कृतयुगे कृतसकलधर्माणां त्रेतायुगे सकलयज्ञानां च फलं फलभूतः द्वापरे कृष्ण आसीत् इति योजना.

10 [a]) Cv : देवानां पूर्वः पूर्वदेवः, देवाग्रेसरः इत्यर्थः। स कृष्णः. [Cn : पूर्वदेवः आदिदेवः.] — [b]) Cn : स एव सम्राड् बलिरूपी पूर्वदेवो दैत्यो बभूव (?).

11 [a]) सुराणां, to be connected not with धर्मः but with जायते in the next *pāda* ; सुराणां = सुरेषु.

12 [a]) Cv : त्याज्यान् कलियुगप्रवर्तनाय त्यक्तुं योग्यान्, कांश्चिद् दैत्यान् त्यक्त्वा.

13 [c]) Cn : शोणितश्च शरीरी.

14 ^{c}) Cv : राक्षसाश्चापि नमन्ति इत्यत्र । राक्षसाः प्रह्लादादयः. — ^{d}) Cv : रायस्पोषः द्रव्यपोषकः । "राः स्वर्णं स्वावदेयमर्थ स्वम्" इति हलः (cf. राः कल्याणं निष्कमष्टापदं च । हलायुध — २. १८).

15 Do the four *pādas* of this stanza refer respectively to the four priests — Hotṛ, Udgātṛ, Brahmā, and Adhvaryu? [Cf. *ṚV* X. 71. 11.]

16 ^{a}) Cv : ब्रह्मगुह्यं वेदहृदयम्. — ^{b}) Cn : महीसत्रे पृथिव्याश्छादनं मज्जनम् इति यावत्; Cv [reading तस्मिन् for मही-) : तस्मिन् वेदे, सत्रे यज्ञं ददर्श । हे भारत.

17 ^{b}) Cv : वाहनं निर्वाहकम्.

18 ^{ab}) कुम्भरेताः (mas. nom. sing.) is strange. [Incidentally, *kumbharetāḥ* = Agni.] Presumably, this is misreading for कुम्भरेतः (neut. acc. sing.) which is improved in some MSS. to कुम्भे रेतः. Cv actually reads कुम्भरेतः. For the legend of Vasiṣṭha's birth from *kumbha-retas*, cf. *ṚV* VII. 33. 11–13. It may be noted that the very words *ṛṣim āhur vasiṣṭham* (18^{b}) occur in *ṚV* VII. 33. 13^{d}. Cv : स कुम्भरेत इत्यत्र । स परमात्मा । सुराणामर्थे [reading सुराणां for पुराणं], कुं पृथिवीं भासयति इति व्युत्पत्त्या कुम्भरेतः हिरण्यरेतः, तद्रूपं ब्रह्माण्डं ससृजे । वसिष्ठं चिरकालस्थायिनं ब्रह्माणम्. — ^{c}) अश्वाजी (dual?) = Aśvins.

19 ^{b}) Cf. *ṚV* I. 154. 2. — ^{c}) The word *ātmā* to be supplied.

20 ^{a}) Dividing time into day and night, etc.

22 ^{ab}) Cf. *ṚV* I. 164. 2–3. Ca. b : स एकयुक् इत्यादि । महेश्वरो मुनिभ्यः विष्णुमाहात्म्यं कथयति (obviously, quite a different context!) । स विष्णुः, एकयुक् असहायः, चक्रं कालचक्रमिदं प्रवर्तमानं, त्रिनाभि (Cb त्रिणाभि) भूतभविष्यद्वर्तमानाः पूर्वापरमध्याह्ना वा तिस्रो नाभयः बन्धनानि यस्य, सप्त छन्दांसि एव आशुगमनात् अश्वाः तैः युक्तं, त्रिधामा त्रिलोकस्थं वहति (Ca हरति), कालपुरुषरूपत्वात् न कस्यचिद्वशे तिष्ठति.

24 ^{ab}) Ca. b : स एव अश्वाय (for अश्वः) आशुगामिने आदित्याय, श्वेतं निर्मलं नभः, अश्वं गमनशीलं वायुं, उपकरणार्थं प्रायच्छत् । स एव अश्वान् इतस्ततो गमनशीलान् रश्मीन्, सहस्रसंख्यातान् चकार इत्यर्थः । तस्य कालात्मनः, रथः शरीरम् । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः (om. in Ca) पूर्वाह्नापराह्णमध्याह्नरूपाः वा, बन्धुरा बन्धनानि यस्य सः तथा । कालस्य एकस्यापि भूतादित्वं (पूर्वापराह्नादित्वं?) उपाधिभेदैः । त्रिचक्रः, त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि चक्राणि यस्य । त्रीणि धर्मार्थकामरूपाणि [वा] । त्रयः ऋतवः एव चक्राणि (Ca om. from त्रीणि धर्मार्थ॰ up to चक्राणि) भ्रामकत्वात् यस्य स तथा । ऋतुः संवत्सर इति (Ca मुनि-)वचनात् । त्रिवृच्छिराः, त्रिवृच्छब्देन नवसंख्या उच्यते । नवैव निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्तुसंवत्सराख्यानि शिरांसि प्रधानावयवरूपाणि (om. in Cb) यस्य स तथा । (Cb) यद्वा, त्रिवृद्धराणि (?) श्रितानि यस्मिन् स तथा । चतुरश्वः इति, चत्वारो वेदाः चत्वारो वाध्यात्माधिदैवाधिभूताधियज्ञाः ... अश्वाः यस्य स तथा तस्य प्रसिद्धस्य (om. in Cb). [Cv : चतुरस्रः रथः अर्जुनरथः (?) तस्य वशे तिष्ठति.]

26 Cf. 13. 140. 31. — ^{ab}) Legend? Cv : अलङ्घयत्सरितो वै जिघांसुः इत्यत्र । प्रहरन्तं वज्रं निरस्य प्रयुज्य सतामुपरि (?), सरितः सरणशीलान् पर्वतान्, जिघांसुः, स कृष्णः, अलङ्घयद्वै, भूमिमितस्ततो लङ्घयामास वै.

27 ^{ab}) For the story, see 13. 144. 12ff. Cv : दुर्वासा वै इत्यत्र । तेन कृष्णेन स्वगृहे वासितः इति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

28 ^{c}) Does this refer to the three kinds of rites — *kāmya*, *nitya* (*śrauta*), and *laukika* or *gṛhya*?

29 ^{d}) Cv : देवकीपुत्रे इति च्छेदः.

30 ^{b}) Read स कला for सकला.

31 ^{b}) दर्शानि, neut.?

32 ^{b}) मरुत षड् गणाः? Usually one hears of seven *marudgaṇas*. Hence, the *v. l.*

37 The four *vyūhas* of the Pāñcarātra doctrine. Cf. MBh. 12. 347 (यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः, etc.). Pradyumna = *manas*; Aniruddha = *ahaṁkāra*.

38 ^{ab}) Ca. b : स देवः, पञ्चधा पञ्चभूतात्मकं, पञ्चजनोपपन्नं परमपुरुषाधिष्ठितं (?), पञ्चोदयं (for संचोदयन्) पञ्चविषयानुभवत्फलं, पञ्चगुणं (for विश्वमिदं) ...... सिसृक्षुः सृष्टवान् इत्यर्थः. — ^{cd}) Reference to the five *mahābhūtāni*.

39 ^{bc}) Cn : चतुर्विधं जरायुजादि । पञ्चबीजां चतुर्विधभूतग्रामः कर्म च, तेषां बीजभूताम्.

42 ^{c}) The past and that about which we here do not know anything (that is, the future).

43 ^{d}) To think, in this connection, of anything other than this (Keśava) would be perverse.

144

3 ^{c}) Genitive absolute. When the God Himself is there (to be worshipped, why should the Brāhmaṇas be worshipped?); 9^{ab} confirms this. The *v. l.*, in order to avoid the hiatus तस्य इह?

6 ^{c}) Cf. *ŚBr.* V. 3. 3. 12; 4. 2. 3.

12 ^{d}) Read दीर्घश्मश्रुनखादिमान्.

14 ^{c}) परिभाषा = rumours about my disposition ? conditions ? Bom. Ed. ins. 669* (this is presumably intended to supply the *paribhāṣā*).

27 Dāśārhas = people of Daśārha (दशार्हः यदुदेशः) ; Daśārha is also another name of Dvārakā.

31 *Utpathena* = over a pathless ground (PCR) ? along unfamiliar paths ?

37 ^{d}) *Viśiṣṭa* = in better form and condition.

39 ^{ab}) Hints at Kṛṣṇa's death which was to result from a wound to his left sole (*MBh.* 16. 5. 20).

45 ^{b}) "I took a silent vow." The vow is set forth in the following two *pādas.*

51 ^{c}) माम् = about me. Cf. 1^{d}.

145

1 There is no reference in the preceding adhy. to Kṛṣṇa's having acquired any *vijñāna* from Durvāsas. It becomes clear from what follows that Durvāsas was none other than Lord Śaṁkara. [For Durvāsas as an incarnation of Śaṁkara, cf. *Mārkaṇḍeya P.* 17 ; *Viṣṇu P.* 1. 9. According to *Śiva P. Śata.* 19, Durvāsas was Atri's son born through Śaṁkara's portion. Atri obtained two other sons, Soma and Datta, born respectively through the portions of Brahmā and Viṣṇu.]

4 Vedic *Śatarudriya* = *Vājasaneyi-Saṃhitā* 16.

5 ^{ab}) To be connected with st. 4 (*tat* = *Śatarudrīya*). The stanzas may be rearranged as : $4+5^{ab}=4$; $5^{cd}=5$.

7–8 = (var.) 7. 173. 16–17.

8 Context ?

11–23 Destruction of Dakṣa's sacrifice by Śaṁkara. Cf. *Bhāgavata P.* 4. 5.

17 ^{cd}) Cf. *ŚBr.* I. 7. 4 ; *Bhāgavata P.* 4. 5. 17–20.

18 Cf. *RV* VI. 56. 1 ; *ŚBr.* 1. 7. 4. 7 ; *Bhāgavata P.* 4. 5. 21–22.

22 ^{ab}) *Sviṣṭakṛt* oblation.

24–29 Burning up of Tripura. Cf. *Padma P. Sṛṣṭi.* 13.

26 ^{d}) पशवः = sacrificial victims or oblations. Gods promised that, in all sacrificial rites, oblations would be offered to Rudra (*raudra*). In return, they wanted Rudra to destroy the Daityas (cf. 26^{ef}). [PCR seems to understand *paśavaḥ* in the sense of demons.]

146

4 ^{d}) Mention of Dharma in this context is strange.

5 ^{ab}) Seems to remain hanging ; hence, *v. l.* in some N MSS. The stanzas may be better rearranged as : $4+5^{ab}=4$; $5^{cd}+6^{ab}=5$; $6^{cd}=6$.

16 ^{a}) विग्रह = image (in human form).

19 ^{d}) वीरस्थान = श्मशान ?

24 The stanzas may be better rearranged as : $24^{ab}=24$; $24^{cd}+25^{ab}=25$; $25^{cd}+26^{ab}=26$; $26^{cd}+27=27$.

25 *Asya* to be added before *mukhād.* He is the first among the gods, and not Agni, for, Agni is born from his mouth. [Or, does it mean : Rudra was born first as Agni from the mouth of Gods ? But, in that case, how can he be *prathama* ?]

147

1 After what Bhīṣma has said (13. 143. 5) as also after the interlude of adhys. 144–46, Yudhiṣṭhira's further questions appear strange. The following statement on the relative validity of the various *pramāṇas* is by no means clear.

4 ^{cd}) There are innumerable instances both of direct perception (*dṛṣṭa*) and scriptural authority (*śruta*) where doubts are likely to arise as to the greater validity of any one particular of those *pramāṇas.*

5 ^{cd}) The so-called rationalists claim that there is no truth beyond what can be directly perceived (or logically inferred) ; but they admit the possibility of doubt in respect of *pratyakṣa* (and *anumāna*).

6 Elliptical. — ^{ef}) Obscure. Not following any one fixed way of life ; adopting a mendicant's way of life ? [Truth can be realised only through yoga, concentrated meditation, and austerity.]

7 [cd]) Truth transcends formal logic.

8 [a]) तत्त्वेनागमनं, obscure. — [cd]) Whatever is not comprehended nor defined by *śabda-pramāṇa* (*vāk* ?) should be discarded (*samparivarjanam*) ; [so too are to be avoided the two things mentioned in the first half of the stanza, namely, not following the proper path of realising *tattva* (? cf. st. 6–7) and over-doing of logic.]

9 Elliptical. It would seem that only three *pramāṇas* are mentioned here, namely, direct perception which is actually confirmed (*lokataḥ siddham pratyakṣam*), doctrines propounded by the Veda *āgamapūrvakāḥ lokāḥ*), and the practice of the Śiṣṭas. Cf. st. 17–20. [Presumably, *anumāna* is to be understood to have been included in *pratyakṣa*.] Mention of *śiṣṭācāra* in this connection is peculiar.

12 [d]) Read इत्युक्तस्तेषु संशयः. The relevant crit. app. needs to be changed accordingly. Cn : तेषु प्रत्यक्षानुमानाचारेषु. This doe not seem to be likely ; तेषु, to be rather connected with ये in [a].

13 [a]) अतृप्यन्तः = not self-complacent ; ever seeking after truth.

14 [c]) Elliptical ; परः to be supplied after धर्मः.

15 Obscure. The purport of the st. seems to be : the persons (described in st. 13–14) practise Dharma in conformity with the three, namely, *pratyakṣa* (Cn : वृत्तं प्रत्यक्षदृष्टं शीलम्), *śiṣṭācāra*, and the Veda (Cn : कारणं वेदः). Yudhiṣṭhira's next question (st. 17) seems to confirm this.

19 [cd]) My view or explanation (*buddhiḥ*) in regard to the distinctness of the three is like this (*tathā*) ; that is to say, it is as has been set forth in 19[ab].

20 [ab]) Does this establish the superiority of the Veda ? Among the three *pramāṇas* or sources of Dharma (*trayāṇām*), the path or course of conduct (*mārgaḥ*) which has been prescribed in the Veda (*uktaḥ*) is to be preferred (*śreyān*, to be supplied).

21 Bhīṣma seems to encourage an attitude of blind acceptance (as against that of critical inquiry).

148

6 [d]) Cn : आशयः भोक्तुर्मनः.

11 [c]) The reference to *caitya* may be noted.

16 [b]) एकतः = on par.

18 [cd]) Cn : कर्म अध्ययनम् । प्रतिपादयेत् दक्षिणामिति शेषः.

24 [b]) Cn : दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् (doubtful !).

25 [c]) Cf. *Manu*. 4. 150.

28 [a]) आचक्षते = is betrayed (through their actions).

29 [cd]) Cf. *AV* IV. 16. 2.

30 [b]) Bom. Ed. दिनभेदे (for देह°). — [c]) Read धर्मेणा°. The *dṛṣṭānta* in [ab] as relating to [cd] is not particularly happy. The stanzas may perhaps be better rearranged as : 29[abcd] = 29 ; 29[ef] + 30 = 30. The present 30[ab] may then be connected with the present 29[ef] (though the words *vṛddhim* in 30[b] and *abhivardhayet* in 30[d] seem to suggest otherwise). Just as the interest continues to be charged by a creditor even after the death (*dehabhede*) of the debtor, so too does the sin committed in this life continue to have effect even in the next life (*pāpam abhijāyate*).

32 Importance of " confession ".

34 [ab]) Does it mean : " The wise ones say that the mind of the people is naturally inclined towards Dharma " ?

35 [bc]) Practice of Dharma should not be advertised, nor should it be traded for the enjoyment of any fruit. Cf. " ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । " — *Pātañjala-Mahābhāṣya* I. 1. 1.

36 [d]) Cv : यात्रार्थं दानशेषितम् (for °शब्दितम्) इत्यत्र । दाने कृते सति यच्छेषितं वस्तु तत्, यात्रार्थं देहयात्रार्थं प्रकल्पयेत् इति योजना.

149

2 [c]) Cn : कृतः यत्नः अफलः येषां ते कृतयत्नाफलाः (rather an awkward compound).

3 [a]) Cn : भवेत् समर्थः स्यात्.

13 [ab]) One's *svabhāva* or nature (and environments) as determined by one's past deeds is the deciding factor (*pramāṇaprabhava*) in the matter of one's happiness or sorrow. — [c]) Elliptical. If such (that is, as described in [ab]) is the case in respect of

insects, ants, etc., it is much more so in respect of human beings.

150

1 ^{c}) Elliptical. One should have faith that having done good deeds (one would enjoy good fruits).

2 ^{a}) The word *kālaḥ* here seems generally to imply the doctrine of *karman*.

3 ^{cd}) Read धर्मात्मादृढबुद्धिर्न. [*adṛḍhabuddhiḥ* = one who does not have firm faith in the efficacy of Dharma.]

4 ^{a}) Cn : एतावत् धर्मे विश्वासवत्त्वम्.

5 ^{b}) [Crit. App., line 5 : read at the end of the line, V1 B Dn D1. 2 प्रजायंते न राजसाः.]

6 ^{ab}) Kāla will never make Dharma operate as Adharma (that is, will not make it produce the consequences of Adharma).

8 ^{a}) Since these two things (namely, those mentioned in 6^{ab} and 7) are ensured by Kāla.

9 Not clear; hence, the *v. l.* in different MSS.

151

2 This adh. constitutes a veritable index of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, celestial bodies, rivers, holy places, mountains, Brahmarṣis and Rājarṣis, etc. However, except for a broad classification, the various items cannot be said to have been arranged in any rational order.

4 ^{b}) Cv : सावित्री ब्रह्मणः तथा (for सती) इत्यत्र । ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य । सावित्री नाभिकमलात् प्रसवकर्त्री माता इति । नारायणस्य इति विशेषणम्.

11 ^{cd}) The mention of *pitāmaha* in this context seems strange. Moreover, why does the reference to Pitāmaha occur a second time (cf. st. 4) ?

152

2 ^{a}) Cf. 13. 1. 1^{cd}.

5 ^{d}) Cf. 13. 1. 76^{b}.

10 Indication of the time of Bhīṣma's *niryāṇa*.

153

4 ^{b}) *Naigamāḥ* = townsmen; leading citizens.

5 ^{ab}) This reference could be helpful in fixing up the chronology of the war. But it creates some difficulty. It becomes clear from st. 27 of this adhy. that, till the day of his *niryāṇa* (st. 28), Bhīṣma had lain on the bed of arrows for 58 nights. He was struck down on the tenth day of the war. The war continued for 8 more days after that event. This means that 50 days elapsed between the end of the war and the *niryāṇa* of Bhīṣma. The statement in the present stanza (st. 5) that Yudhiṣṭhira had remained in Hastināpura for 50 nights before he again set out for the battlefield to be present there on the day of Bhīṣma's *niryāṇa* (cf. 13. 152. 10) would suggest that he had gone to Hastināpura *immediately after* the end of the war. Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the Strīparvan. Thereafter, the Pāṇḍavas and others are said to have remained outside the city for one month (12. 1. 2). It was presumably at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12. 38. 49) for the *abhiṣeka* (12. 40). Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12. 48. 2; 50. 5; 55). In view of all this, it is difficult to understand how a period of 50 days could have possibly elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12. 38. 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāṇa*.

On the other hand, the present context (adhy. 152–153) would seem to indicate that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura after he had taken his leave of Bhīṣma at the end of the *anuśāsana* (13. 152. 13), remained there for 50 nights (13. 153. 5), and then again left for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa* (13. 153. 6).

Any way, the statements in st. 5 and st. 27 cannot be satisfactorily adjusted with each other.

10 ^{c}) Yuyutsu = the illegitimate son of Dhṛtarāṣṭra who had gone over to the side of the Pāṇḍavas. — ^{d}) Yuyudhāna = Sātyaki.

11 ^{d}) The sacred fires set up by Bhīṣma. Was Bhīṣma an *āhitāgni* ? If so, he must have been

married. [Cf. Cn : भीष्मस्याग्नीन् इति । तेन तस्यापि पत्नी आसीत् । यद्वा संस्कारकान् अग्नीन् ।] After a person's death, the sacred fires set up by him are to be carried to the cremation ground together with his dead body (cf. *Baudhāyana-Pitṛmedha* 3. 1-4). In this connection, see : सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनां बहूनामद्यतनानां च । ...... भीष्मश्च —

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

(मनु. ९. १८२)

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपितृनृणत्वः केवलयज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्थापत्त्या अनुक्तमपि गम्यते ॥

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेदेकाक्यसौ कथम् ॥

—तन्त्रवार्तिक 1. 3, pp. 127, 135

Also see : V. V. MIRASHI, "भीष्म विवाहित होते काय ?", *Saṁśodhana-Muktāvali* (Marathi), Vol. IV, pp. 78-89.

25 [a]) चलवलिः = with the folds on his skin (*vali*) slightly moving or hanging down (*cala*); old and emaciated.

27 [ab]) An important reference from the point of view of the chronology of the war. Cf. crit. note on st. 5 above. Also see Introduction.

28 The day indicated here is, according to Cn, Māgha-śukla-aṣṭamī. If this was accepted, in view of the fact that till then Bhīṣma had lain on the arrow-bed for a period of 58 nights (st. 27), the day on which he was first struck down would be somewhere near Mārgaśīrṣa-śukla-daśamī. But this does not fit in with the chronological scheme suggested by other references. For a discussion of this question, see Introduction.

30 [ab]) Reference to Dharmaśāstra as also to Arthaśāstra.

39 [cd]) = 9. 61. 30[cd] (where Yudhiṣṭhira reports that Vyāsa had said this to him). For Bhīṣma's advice to Duryodhana to this effect, cf. 4. 532*.

44 [b]) Cf. 13. 154. 28.

154

2 Ref. to the yogic procedure according to which life is let out of the body.

3 The arrows, upon which Bhīṣma's body had been resting, dropped down one by one until at last the body remained suspended without any support. [Does *viśalyam* also imply that no trace of any wound remained on Bhīṣma's body ?]

5 [cd]) Ref. to life going out through the *brahmarandhra*. Cf. *AV* X. 2. 26.

7 [cd]) *svaiḥ lokaiḥ* = *vasubhiḥ* ? (cf. st. 32).

12 [b]) For Pitṛmedha, see *Śrautakośa*, Vol. I, English Section, Part II, 1033-1132.

15 [a]) *saṁskṛtya* = having performed the *agnisaṁskāra* (on Bhīṣma).

21 [d]) Gaṅgā laments not so much the death of Bhīṣma as the fact that he should have died at the hands of a person like Śikhaṇḍin.

CONCORDANCE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1. 1–5^{abcd}	1. 1–5	1–5	1. 1–5
1. 5^{ef}	1. 6^{ab}	6^{ab}	1. 6^{ab}
6*	1. 6^{cd}	6^{cd}	—
1. 6^{ab}	1. 7^{ab}	7^{ab}	1. 6^{cd}
1. 6^{cd}	1. 7^{cd}	7^{cd}	1. 6$\frac{1}{2}$
7*	1. 8	8	—
1. 7	1. 9	9	1. 7$\frac{1}{2}$
8*	1. 10–14	10–14	—
1. 8–15	1. 15–22	15–22	1. 8$\frac{1}{2}$–15$\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
1. 16^{ab}	—	—	—
10* (subst. 16^{ab})	1. 23^{ab}	23^{ab}	—
11* (subst. 16^{ab})	—	—	1. 16$\frac{1}{2}^{ab}$
1. 16^{cd}–31	1. 23^{cd}–38	23^{cd}–38	1. 16$\frac{1}{2}^{cd}$–31$\frac{1}{2}$
1. 32^{ab}	1. 39^{ab}	39^{ab}	1. 32
1. 32^{cd}	1. 39^{cd}	39^{cd}	—
1. 33–35^{ab}	1. 40–42^{ab}	40–42^{ab}	1. 33–35^{ab}
1. 35^{cd}	1. 42^{cd}	42^{cd}	—
12* (subst. 35^{cd})	—	—	1. 35^{cd}
1. 36–44^{ab}	1. 43–51^{ab}	43–51^{ab}	1. 36–44^{ab}
1. 44^{cd}	1. 51^{cd}	51^{cd}	—
13*	—	—	1. 44^{cd}
1. 45–60	1. 52–67	52–67	1. 45–60
1. 61	1. 68	68	—
1. 62–76	1. 69–83	69–83	1. 61–75
2. 1–10^{a}	2. 1–10^{a}	84–93^{a}	2. 1–10^{a}
14*	2. 10^{bc}	93^{bc}	—
2. 10^{bcd}	2. 10^{d}–11^{ab}	93^{d}–94^{ab}	2. 10^{bcd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 11^{ab}	2. 11^{cd}	94^{cd}	2. 11^{ab}
2. 11^{cd}	—	—	2. 11^{cd}
15* (subst. 11^{cd})	2. 12^{ab}	95^{ab}	—
2. 12	2. 12^{cd}–13^{ab}	95^{cd}–96^{ab}	2. 12
16* (subst. 5^{c}-12^{d})	—	—	—
2. 13^{ab}	2. 13^{cd}	96^{cd}	2. 13^{ab}
2. 13^{cd}	—	—	2. 13^{cd}
17* (subst. 13^{cd})	2. 14^{ab}	97^{ab}	—
2. 14–15^{ab}	2. 14^{cd}–15	97^{cd}–98	2. 14–15^{ab}
2. 15^{cd}	2. 16^{ab}	99^{ab}	—
18* (subst. 15^{cd})	2. 16^{cdef}	—	2. 15^{cd}
2. 16	2. 17–21^{ab}	99^{cd}–100^{ab}	2. 16
2. 17–21^{ab}	—	100^{cd}–104	2. 17–21^{ab}
19* (L. 1–12)	—	—	2. 22–27
19* (L. 13)	—	—	2. $27\frac{1}{2}$
19* (L. 14–27)	—	—	2. $28\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
19* (L. 28)	—	—	2. 35
19* (L. 29–30)	—	—	2. 36
19* (L. 31)	—	—	2. $36\frac{1}{2}$
19* (L. 32)	—	—	2. $37\frac{1}{2}^{ab}$
2. 21^{cd}	2. 21^{cd}	105^{ab}	—
20* (subst. 21^{cd})	—	—	2. $37\frac{1}{2}^{cd}$
21*	—	—	2. $38\frac{1}{2}^{ab}$
2. 22^{ab}	2. 22^{ab}	105^{cd}	2. $38\frac{1}{2}^{cd}$
2. 22^{cd}	2. 22^{cd}	106^{ab}	—
22* (subst. 22^{cd})	—	—	2. 39
2. 23–27^{ab}	2. 23–27^{ab}	106^{cd}–110	—
23* (L. 1–2)	—	—	2. 40
23* (L. 3)	—	—	2. $40\frac{1}{2}$
23* (L. 4–7)	—	—	2. $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
23* (L. 8)	—	—	2. 43
23* (L. 9–13)	—	—	2. 44–46^{ab}
2. 27^{cd}	2. 27^{cd}	111^{ab}	2. $46^{cd} = 21^{cd}$
2. 28	2. 28	111^{cd}–112^{ab}	2. 47
2. 29^{ab}	2. 29^{ab}	112^{cd}	2. $47\frac{1}{2}$
2. 29^{cd}	2. 29^{cd}	113^{ab}	—
2. 30–31^{abcd}	2. 30–31	113^{cd}–115^{ab}	2. $48\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
2. 31^{ef}	2. 32^{ab}	115^{cd}	2. 50

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 32–36^{ab}	2. 32^{cd}–36	116–120^{ab}	2. 51–55^{ab}
24*	2. 37^{ab}	120^{cd}	—
2. 36^{cd}	2. 37^{cd}	121^{ab}	2. 55^{cd}
2. 37–40	2. 38–41	121^{cd}–125^{ab}	2. 56–59
2. 41^{ab}	2. 42^{ab}	125^{cd}	2. 59½
2. 41^{cd}	2. 42^{cd}	126^{ab}	2. 60
2. 42–45	2. 43–46	126^{cd}–130^{ab}	2. 61–64
2. 46^{ab}	2. 47^{ab}	130^{cd}	2. 64½
2. 46^{cd}	2. 47^{cd}	131^{ab}	2. 65
2. 47–51	2. 48–52	131^{cd}–136^{ab}	2. 66–70
2. 52^{ab}	2. 53^{ab}	136^{cd}	2. 70½
2. 52^{cd}	2. 53^{cd}	137^{ab}	2. 71
2. 53–60	2. 54–61	137^{cd}–145^{ab}	2. 72–79
2. 61^{ab}	2. 62^{ab}	145^{cd}	2. 79½
2. 61^{cd}	2. 62^{cd}	146^{ab}	2. 80
2. 62	2. 63	146^{cd}–147^{ab}	2. 81
2. 63^{ab}	2. 64^{ab}	147^{cd}	2. 81½
2. 63^{cd}	2. 64^{cd}	148^{ab}	2. 82
2. 64–69^{ab}	2. 65–70^{ab}	148^{cd}–153	2. 83–88^{ab}
25* (subst. 69^{ab})	—	—	—
2. 69^{cd}–82	2. 70^{cd}–83	154–167^{ab}	2. 88^{cd}–101
2. 83	2. 84	168	2. 102
2. 84^{ab}	2. 85^{ab}	169^{ab}	2. 102½
2. 84^{cd}	2. 85^{cd}	169^{cd}	2. 103½^{ab}
2. 85^{ab}	2. 86^{ab}	170^{ab} = 167^{cd}	2. 103½^{cd}
2. 85^{cd}–86^{ab}	2. 86^{cd}–87^{ab}	170^{cd}–171^{ab}	2. 104½
2. 86^{cd}	2. 87^{cd}	171^{cd}	2. 105
2. 87–94^{ab}	2. 88–95^{ab}	172–179^{ab}	2. 106–113^{ab}
2. 94^{cd}	2. 95^{cd}	179^{cd}	2. 113^{cd}
2. 95	2. 96	180	2. 114
3. 1	3. 1	181	4. 1
3. 2^{ab}	3. 2^{ab}	182^{ab}	4. 1½
3. 2^{cd}	3. 2^{cd}	182^{cd}	4. 2
3. 3–19	3. 3–19	183–199	4. 3–19
4. 1–21	4. 1–21	200–220	4. 20–40
25A*	—	—	—
4. 22–29	4. 22–29	221–228	4. 41–48
26*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 30^{ab}	4. 30^{ab}	229^{ab}	4. $48\frac{1}{2}$
4. 30^{cd}	4. 30^{cd}	229^{cd}	4. 49
4. 31	4. 31	230	4. 50
4. 32^{ab}	4. 32^{ab}	231^{ab}	—
27*	—	—	4. 51^{ab}
4. 32^{cd}	4. 32^{cd}	231^{cd}	4. 51^{cd}
28*	4. 33^{ab}	232^{ab}	—
4. 33^{ab}	4. 33^{cd}	232^{cd}	4. $51\frac{1}{2}$
4. 33^{cdef}	4. 34	233	4. $52\frac{1}{2}$
4. 34–57	4. 35–58	234–257	4. $53\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
4. 58^{abcd}	4. 59	258	4. $77\frac{1}{2}$
29*	—	—	—
4. 58^{ef}	4. 60^{ab}	259^{ab}	4. 78
4. 59–61^{ab}	4. 60^{cd}–62^{abcd}	259^{cd}–261	4. 79–81^{ab}
4. 61^{cd}	4. 62^{ef}	262	4. 81^{cd}
5. 1	5. 1	263	8. 1
30*	5. 2	264	—
5. 2–12	5. 3–13	265–275	8. 2–12
5. 13^{ab}	5. 14^{ab}	276^{ab}	8. $12\frac{1}{2}$
5. 13^{cd}	5. 14^{cd}	276^{cd}	8. 13
5. 14–15^{ab}	5. 15–16^{ab}	277–278^{ab}	8. 14–15^{ab}
5. 15^{cd}	5. 16^{cd}	278^{cd}	—
31* (subst. 15^{cd})	—	—	8. 15^{cd}
5. 16–22^{ab}	5. 17–23^{ab}	279–285^{ab}	8. 16–22^{ab}
32*	—	—	8. 22^{cd}
5. 22^{cd}	5. 23^{cd}	285^{cd}	8. 23^{ab}
5. 23^{a}	5. 24^{a}	286^{a}	8. 23^{c}
5. 23^{bc}	5. 24^{bc}	286^{bc}	—
5. 23^{d}	5. 24^{d}	286^{d}	8. 23^{d}
5. 24–25^{ab}	5. 25–26^{ab}	287–288^{ab}	8. 24–25^{ab}
33*	—	—	8. 25^{cd}
5. 25^{cd}	5. 26^{cd}	288^{cd}	—
34* (subst. 25^{cd})	—	—	8. $25\frac{1}{2}$
5. 26–27^{ab}	5. 27–28^{ab}	289–290^{ab}	8. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
35*	—	—	—
5. 27^{cd}–31	5. 28^{cd}–32	290^{cd}–294	8. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
6. 1–4	6. 1–4	295–298	6. 1–4
36*	—	—	6. 5–6

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 5–45^{abc}	6. 5–45^{abc}	299–339^{abc}	6. 7–47^{abc}
37*	6. 45^{d}	339^{d}	—
6. 45^{d}	6. 46^{a}	340^{a}	6. 47^{d}
6. 46^{abc}	6. 46^{bcd}	340^{bcd}	6. 48^{abc}
6. 46^{d}	6. 47^{a}	341^{a}	6. 48^{d}
6. 47^{ab}	6. 47^{bc}	341^{bc}	6. 49^{ab}
6. 47^{c}	—	—	6. 49^{c}
6. 47^{d}	6. 47^{d}	341^{d}	6. 49^{d}
6. 48–49	6. 48–49	342–343	6. 50-51
7. 1	7. 1	344	7. 1
38*	7. 2^{ab}	345^{ab}	—
7. 2	7. 2^{cdef}	345^{cd}–346^{ab}	7. 2
7. 3–10^{a}	7. 3–10^{a}	346^{cd}–353^{abc}	7. 3–10^{a}
7. 10^{bc}	7. 10^{bc}	353^{d}–354^{a}	—
7. 10^{d}	7. 10^{d}	354^{b}	7. 10^{b}
7. 11^{ab}	7. 11^{ab}	354^{cd}	7. 10^{cd}
7. 11^{cd}	7. 11^{cd}	355^{ab}	7. $10\frac{1}{2}$
7. 12–16^{ab}	7. 12–16^{ab}	355^{cd}–359	7. $11\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
7. 16^{cd}	7. 17^{cd}	361^{ab}	7. $15\frac{1}{2}^{cd}$
7. 17^{ab}	7. 16^{cd}	360^{ab}	7. 16
7. 17^{cd}	7. 17^{ab}	360^{cd}	7. 17^{ab}
7. 18^{ab}	7. 18^{ab}	361^{cd}	7. 17^{cd}
7. 18^{cd}	7. 18^{cd}	362^{ab}	7. $17\frac{1}{2}$
7. 19–20^{ab}	7. 19–20^{ab}	362^{cd}–363	7. $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
38A* (L. 1)	—	—	7. $19\frac{1}{2}^{cd}$
38 A* (L. 2)	—	—	7. 20
7. 20^{cd}	7. 20^{cd}	364^{ab}	—
39*	—	—	—
7. 21–25^{abcd}	7. 21–25^{abcd}	364^{cd}–369^{ab}	7. 21–25
7. 25^{ef}	7. 25^{ef}	369^{cd}	7. $25\frac{1}{2}$
7. 26–29	7. 26–29	370–373	7. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
8. 1	8. 1	374	—
40* (subst. 1)	—	—	9. 1
8. 2–5	8. 2–5	375–378	9. 2–5
8. 6^{ab}	8. 6^{ab}	379^{ab}	9. $5\frac{1}{2}$
8. 6^{cd}–7^{ab}	8. 6^{cd}–7^{ab}	379^{cd}–380^{ab}	9. $6\frac{1}{2}$
8. 7^{cd}	8. 7^{cd}	380^{cd}	9. 7
41*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 8–9^{abcd}	8. 8–9	381–382	9. 8–9
8. 9^{ef}	8. 10^{ab}	383^{ab}	9. 9½
8. 10^{abcd}	8. 10^{cd}–11^{ab}	383^{cd}–384^{ab}	9. 10½
8. 10^{ef}	8. 11^{cd}	384^{cd}	9. 11
8. 11	8. 12	385	—
42* (subst. 11)	—	—	9. 12
8. 12–21	8. 13–22	386–395	9. 13–22
43*	—	—	9. 23
8. 22–24^{ab}	8. 23–25^{ab}	396–398^{ab}	9. 24–26^{ab}
44*	—	—	9. 26^{cd}
8. 24^{cd}–25^{ab}	8. 25^{cd}–26^{ab}	398^{cd}–399^{ab}	—
8. 25^{cd}	8. 26^{cd}	399^{cd}	9. 26½
45*	—	—	9. 27
8. 26–27^{ab}	8. 27–28^{ab}	400–401^{ab}	—
8. 27^{cd}	8. 28^{cd}	401^{cd}	9. 28^{ab}
8. 28^{ab}	8. 29^{ab}	402^{ab}	9. 28^{cd}
8. 28^{cd}	8. 29^{cd}	402^{cd}	9. 28½
App. I (No. 1)	—	—	Adhys. 10–11
App. I (No. 1A)	—	—	Adhy. 12.
46*	—	—	—
9. 1	9. 1	403	13. 1
9. 2^{ab}	9. 2^{ab}	404^{ab}	—
9. 2^{cd}	9. 2^{cd}	404^{cd}	13. 1½
9. 3–4^{abcd}	9. 3–4	405–406	13. 2½–3½
9. 4^{e}	9. 5^{a}	407^{a}	13. 4^{a}
47*	9. 5^{bc}	407^{bc}	—
9. 4^{f}	9. 5^{d}	407^{d}	13. 4^{b}
9. 5–8	9. 6–9	408–411	13. 5–8
48*	—	—	13. 8½
9. 9^{ab}	9. 10^{ab}	412^{ab}	13. 9½^{ab}
9. 9^{cd}	9. 10^{cd}	412^{cd} = 414^{cd}	13. 9½^{cd}
9. 10	9. 11	413	13. 10½
9. 11^{ab}	9. 12^{ab}	414^{ab}	13. 11
9. 11^{cd}–12^{ab}	9. 12^{cd}–13^{ab}	415	13. 12
9. 12^{cd}	9. 13^{cd}	416	13. 12½
49*	—	—	—
50*	9. 14	417	—
51* (L. 1)	9. 15^{ab}	418^{ab}	13. 13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51* (L. 2)	9. 15^{cd}	418^{cd}	13. 14^{ab}
51* (L. 3)	9. 15^{ef}	419	13. 14^{cd}
9. 13	9. 16	420	13. 15
9. 14^{ab}	9. 17^{ab}	421^{ab}	13. 15½
9. 14^{cd}	9. 17^{cd}	421^{cd}	—
52*	9. 18	422	13. 16½
9. 15–24	9. 19–28	423–432	13. 17½–26½
10. 1–3^{ab}	10. 1–3^{ab}	433–435^{ab}	14. 1–3^{ab}
53*	—	—	14. 3^{cd}
10. 3^{cd}	10. 3^{cd}	435^{cd}	14. 3½
10. 4	10. 4	436	14. 4½
54*	—	—	14. 5½^{ab}
10. 5^{abcd}	10. 5	437	14. 5½^{cd}–6½^{ab}
10. 5^{ef}	10. 6^{ab}	438^{ab}	14. 6½^{cd}
10. 6–8^{abcd}	10. 6^{cd}–9^{ab}	438^{cd}–441^{ab}	14. 7½–9½
10. 8^{ef}	10. 9^{cd}	441^{cd}	14. 10½^{ab}
10. 9^{ab}	10. 10^{ab}	442^{ab}	14. 10½^{cd}
10. 9^{cd}	10. 10^{cd}	442^{cd}	14. 11
10. 10–15	10. 11–16	443–448	14. 12–17
55*	10. 17	449	—
10. 16^{ab}	10. 18^{ab}	450^{ab}	14. 17½
10. 16^{cdef}	10. 18^{cd}–19^{ab}	450^{cd}–451^{ab}	14. 18½
10. 17^{ab}	10. 19^{cd}	451^{cd}	14. 19
10. 17^{cdef}	10. 20	452	14. 20
10. 18	10. 21	453	14. 21
10. 19^{ab}	10. 22^{ab}	454^{ab}	14. 21½
10. 19^{cd}–20^{ab}	10. 22^{cd}–23^{ab}	454^{cd}–455^{ab}	14. 22½
10. 20^{cd}	10. 23^{cd}	455^{cd}	14. 23
10. 21–23	10. 24–26	456–458	14. 24–26
10. 24^{ab}	10. 27^{ab}	459^{ab}	14. 26½
10. 24^{cd}	10. 27^{cd}	459^{cd}	14. 27
10. 25^{ab}	10. 28^{ab}	460^{ab}	—
56*	—	—	14. 28^{ab}
10. 25^{cd}	10. 28^{cd}	460^{cd}	14. 28^{cd}
57* (subst. 25^{cd})	—	—	—
10. 26–29	10. 29–32	461–464	14. 29–32
10. 30^{ab}	10. 33^{ab}	465^{ab}	14. 32½
10. 30^{cd}	10. 33^{cd}	465^{cd}	14. 33

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 8–9^{abcd}	8. 8–9	381–382	9. 8–9
8. 9^{ef}	8. 10^{ab}	383^{ab}	9. 9½
8. 10^{abcd}	8. 10^{cd}–11^{ab}	383^{cd}–384^{ab}	9. 10½
8. 10^{ef}	8. 11^{cd}	384^{cd}	9. 11
8. 11	8. 12	385	—
42* (subst. 11)	—	—	9. 12
8. 12–21	8. 13–22	386–395	9. 13–22
43*	—	—	9. 23
8. 22–24^{ab}	8. 23–25^{ab}	396–398^{ab}	9. 24–26^{ab}
44*	—	—	9. 26^{cd}
8. 24^{cd}–25^{ab}	8. 25^{cd}–26^{ab}	398^{cd}–399^{ab}	—
8. 25^{cd}	8. 26^{cd}	399^{cd}	9. 26½
45*	—	—	9. 27
8. 26–27^{ab}	8. 27–28^{ab}	400–401^{ab}	—
8. 27^{cd}	8. 28^{cd}	401^{cd}	9. 28^{ab}
8. 28^{ab}	8. 29^{ab}	402^{ab}	9. 28^{cd}
8. 28^{cd}	8. 29^{cd}	402^{cd}	9. 28½
App. I (No. 1)	—	—	Adhys. 10–11
App. I (No. 1A)	—	—	Adhy. 12
46*	—	—	—
9. 1	9. 1	403	13. 1
9. 2^{ab}	9. 2^{ab}	404^{ab}	—
9. 2^{cd}	9. 2^{cd}	404^{cd}	13. 1½
9. 3–4^{abcd}	9. 3–4	405–406	13. 2½–3½
9. 4^{e}	9. 5^{a}	407^{a}	13. 4^{a}
47*	9. 5^{bc}	407^{bc}	—
9. 4^{f}	9. 5^{d}	407^{d}	13. 4^{b}
9. 5–8	9. 6–9	408–411	13. 5–8
48*	—	—	13. 8½
9. 9^{ab}	9. 10^{ab}	412^{ab}	13. 9½^{ab}
9. 9^{cd}	9. 10^{cd}	412^{cd} = 414^{cd}	13. 9½^{cd}
9. 10	9. 11	413	13. 10½
9. 11^{ab}	9. 12^{ab}	414^{ab}	13. 11
9. 11^{cd}–12^{ab}	9. 12^{cd}–13^{ab}	415	13. 12
9. 12^{cd}	9. 13^{cd}	416	13. 12½
49*	—	—	—
50*	9. 14	417	—
51* (L. 1)	9. 15^{ab}	418^{ab}	13. 13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51* (L. 2)	9. 15^{cd}	418^{cd}	13. 14^{ab}
51* (L. 3)	9. 15^{ef}	419	13. 14^{cd}
9. 13	9. 16	420	13. 15
9. 14^{ab}	9. 17^{ab}	421^{ab}	13. 15$\frac{1}{2}$
9. 14^{cd}	9. 17^{cd}	421^{cd}	—
52*	9. 18	422	13. 16$\frac{1}{2}$
9. 15–24	9. 19–28	423–432	13. 17$\frac{1}{2}$–26$\frac{1}{2}$
10. 1–3^{ab}	10. 1–3^{ab}	433–435^{ab}	14. 1–3^{ab}
53*	—	—	14. 3^{cd}
10. 3^{cd}	10. 3^{cd}	435^{cd}	14. 3$\frac{1}{2}$
10. 4	10. 4	436	14. 4$\frac{1}{2}$
54*	—	—	14. 5$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 5^{abcd}	10. 5	437	14. 5$\frac{1}{2}^{cd}$–6$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 5^{ef}	10. 6^{ab}	438^{ab}	14. 6$\frac{1}{2}^{cd}$
10. 6–8^{abcd}	10. 6^{cd}–9^{ab}	438^{cd}–441^{ab}	14. 7$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}$
10. 8^{ef}	10. 9^{cd}	441^{cd}	14. 10$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 9^{ab}	10. 10^{ab}	442^{ab}	14. 10$\frac{1}{2}^{cd}$
10. 9^{cd}	10. 10^{cd}	442^{cd}	14. 11
10. 10–15	10. 11–16	443–448	14. 12–17
55*	10. 17	449	—
10. 16^{ab}	10. 18^{ab}	450^{ab}	14. 17$\frac{1}{2}$
10. 16^{cdef}	10. 18^{cd}–19^{ab}	450^{cd}–451^{ab}	14. [illegible]
10. 17^{ab}	10. 19^{cd}	451^{cd}	

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
10. 31^{abcd}	10. 34	466	14. 34
10. 31^{ef}	10. 35	467^{ab}	14. 34$\frac{1}{2}$
10. 32^{ab}	10. 36	467^{cd}	14. 35$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 32^{cd}–34^{ab}	10. 37^{ab}–38^{cd}	468–469	14. 35$\frac{1}{2}^{cd}$–37$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 34^{cd}	10. 38^{ef}	470^{ab}	14. 37$\frac{1}{2}^{cd}$
10. 34^{ef}	10. 39^{ab}	470^{cd}	14. 38
10. 35^{abcd}	10. 39^{cd}–40^{ab}	471	14. 39
10. 35^{ef}	10. 40^{cd}	472^{ab}	14. 39$\frac{1}{2}$
10. 36–37^{abcd}	10. 41–42	472^{cd}–474^{ab}	14. 40$\frac{1}{2}$–41$\frac{1}{2}$
10. 37^{ef}	10. 43^{ab}	474^{cd}	14. 42
10. 38–39	10. 43^{cd}–45^{ab}	475–476	14. 43–44
10. 40^{ab}	10. 45^{cd}	477^{ab}	14. 44$\frac{1}{2}$
10. 40^{cd}	10. 46	477^{cd}	14. 45
10. 41–42	10. 47–48	478–479	14. 46–47
10. 43^{ab}	10. 49^{ab}	480^{ab}	14. 47$\frac{1}{2}$
10. 43^{cd}	10. 49^{cd}	480^{cd}	14. 48
10. 44–50^{abcd}	10. 50–56	481–487	14. 49–55
10. 50^{ef}	10. 57^{ab}	488^{ab}	14. 56^{ab}
10. 51^{abcd}	10. 57^{cd}–58^{ab}	488^{cd}–489^{ab}	14. 56^{cd}–57^{ab}
10. 51^{ef}	10. 58^{cd}	489^{cd}	14. 57^{cd}
10. 52–57	10. 59–64	490–495	14. 58–63
10. 58^{ab}	10. 65^{ab}	496^{ab}	14. 63$\frac{1}{2}$
10. 58^{cd}	10. 65^{cd}	496^{cd}	14. 64
10. 59–60	10. 66–67	497–498	14. 65–66
10. 61–62	—	—	14. 67–68
10. 63–64	10. 68–69	499–500	14. 69–70
10. 65^{ab}	10. 70^{ab}	501^{ab}	14. 70$\frac{1}{2}$
10. 65^{cd}	10. 70^{cd}	501^{cd}	14. 71
10. 66–70	10. 71–75	502–506	14. 72–76
11. 1–6^{ab}	11. 1–6^{ab}	507–512^{ab}	15. 1–6^{ab}
58*	11. 6^{cd}	512^{cd}	—
11. 6^{cd}	11. 7^{ab}	513^{ab}	15. 6^{cd}
11. 6^{ef}	11. 7^{cd}	513^{cd}	15. 6$\frac{1}{2}$
11. 7–8	11. 8–9	514–515	15. 7$\frac{1}{2}$–8$\frac{1}{2}$
11. 9	—	—	15. 9$\frac{1}{2}$
59*	—	—	15. 10$\frac{1}{2}$
11. 10^{ab}	—	—	15. 11$\frac{1}{2}^{ab}$
11. 10^{cd}	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60* (subst. 10^{cd})	—	—	15. $11\frac{1}{2}^{cd}$
61* (subst. 9–10)	11. $10–11^{ab}$	$516–517^{ab}$	—
11. $11–16^{abcd}$	11. $11^{cd}–17^{ab}$	$517^{cd}–523^{ab}$	15. $12\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
11. 16^{ef}	11. 17^{cd}	523^{cd}	15. 18
11. 17^{ab}	—	—	15. 19^{ab}
62* (subst. 17^{ab})	11. 18^{ab}	524^{ab}	—
63* (subst. 17^{ab})	—	—	—
11. $17^{cd}–20$	11. $18^{cd}–21$	$524^{cd}–527$	15. $19^{cd}–22$
App. I (No. 2)	—	—	Adhy. 16
12. 1–5	12. 1–5	528–532	17. 1–5
64*	12. 6^{ab}	533^{ab}	—
12. $6–8^{abcd}$	12. $6^{cd}–9^{ab}$	$533^{cd}–536^{ab}$	17. 6–8
12. 8^{ef}	12. 9^{cd}	536^{cd}	17. $8\frac{1}{2}$
12. 9–10	12. 10–11	537–538	17. $9\frac{1}{2}–10\frac{1}{2}$
12. 11^{ab}	12. 12^{ab}	539^{ab}	17. 11
12. $11^{cd}–13^{ab}$	12. $12^{cd}–14^{ab}$	$539^{cd}–541^{ab}$	17. 12–13
65*	—	—	17. $13\frac{1}{2}$
12. 13^{cdef}	12. $14^{cd}–15^{ab}$	$541^{cd}–542^{ab}$	17. $14\frac{1}{2}$
12. 14–16	12. $15^{cd}–18^{ab}$	$542^{cd}–545^{ab}$	17. $15\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
12. 17^{ab}	12. 18^{cd}	545^{cd}	17. 18
12. 17^{cdef}	12. 19	546	17. 19
12. $18–19^{ab}$	12. $20–21^{ab}$	$547–548^{ab}$	17. $20–21^{ab}$
12. 19^{cd}	—	—	17. 21^{cd}
66* (subst. 19^{cd})	12. 21^{cd}	548^{cd}	—
12. 20^{ab}	12. 22^{ab}	549^{ab}	17. $21\frac{1}{2}$
12. 20^{cd}	12. 22^{cd}	549^{cd}	17. 22
12. 20^{ef}	—	—	—
67* (subst. 20^{ef})	12. 23^{ab}	550^{ab}	—
68* (subst. 20^{ef})	—	—	17. 23^{ab}
12. $21–23^{ab}$	12. $23^{cd}–25$	$550^{cd}–552$	17. $23^{cd}–25$
12. 23^{cd}	12. 26^{ab}	553^{ab}	17. $25\frac{1}{2}$
12. 24^{abcd}	12. $26^{cd}–27^{ab}$	$553^{cd}–554^{ab}$	17. $26\frac{1}{2}$
12. 24^{ef}	12. 27^{cd}	554^{cd}	17. 27
12. $25–27^{ab}$	12. $28–30^{ab}$	$555–557^{ab}$	17. $28–30^{ab}$
12. 27^{cd}	12. 30^{cd}	557^{cd}	—
12. 27^{ef}	12. 31^{ab}	558^{ab}	17. 30^{cd}
12. 28	12. $31^{cd}–32^{ab}$	$558^{cd}–559^{ab}$	17. 31
12. 29^{ab}	12. 32^{cd}	559^{cd}	17. $31\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 29^{cd}	12. 33^{ab}	560^{ab}	17. 32
12. 30^{ab}	12. 33^{cd}	560^{cd}	17. 32½
12. 30^{cd}	12. 34^{ab}	561^{ab}	17. 33
12. 31–32^{abcd}	12. 34^{cd}–36^{ab}	561^{cd}–563^{ab}	17. 34–35
12. 32^{ef}	12. 36^{cd}	563^{cd}	17. 35½
12. 33–34	12. 37–38	564–565	17. 36½–37½
12. 35^{ab}	12. 39^{ab}	566^{ab}	17. 38
12. 35^{cd}–36^{ab}	12. 39^{cd}–40^{ab}	566^{cd}–567^{ab}	17. 39
12. 36^{cd}	12. 40^{cd}	567^{cd}	17. 39½
12. 37^{ab}	12. 41^{ab}	568^{ab}	17. 40
12. 37^{cdef}	12. 41^{cd}–42^{ab}	568^{cd}–569^{ab}	17. 41
69*	—	—	—
12. 38^{ab}	12. 42^{cd}	569^{cd}	17. 41½
12. 38^{cdef}	12. 43	570	17. 42½
12. 39^{ab}	12. 44^{ab}	571^{ab}	17. 43
12. 39^{cd}	12. 44^{cd}	571^{cd}	17. 43½
12. 40^{ab}	12. 45^{ab}	572^{ab}	17. 44
12. 40^{cd}–41^{ab}	12. 45^{cd}–46^{ab}	572^{cd}–573^{ab}	17. 45
12. 41^{cd}	12. 46^{cd}	573^{cd}	17. 45½
12. 42	12. 47	574	17. 46½
12. 43^{ab}	12. 48^{ab}	575^{ab}	17. 47
12. 43^{cd}	12. 48^{cd}	575^{cd}	17. 47½
12. 44	12. 49	576	17. 48½
12. 45	12. 50^{ab}	577^{ab}	17. 49
12. 46^{ab}	12. 50^{cd}	577^{cd}	17. 49½
12. 46^{cd}	12. 51^{ab}	578^{ab}	17. 50
12. 47^{ab}	12. 51^{cd}	578^{cd}	17. 50½
12. 47^{cdef}	12. 52	579	17. 51½
12. 48–49	12. 53–54	580–581	17. 52½–53½
13. 1	13. 1	582	18. 1
70*	—	—	18. 2
13. 2–6^{ab}	13. 2–6^{ab}	583–587^{ab}	18. 3–7^{a}
13. 6^{cd}	13. 6^{cd}	587^{cd}	—
71* (subst. 6^{cd})	—	—	18. 7^{cd}; 7½
App. I (No.3)	—	—	Adhys. 19–20
App. I (No.3A)	—	—	Adhy. 21
72*	14. 1^{ab}	588^{ab}	—
14. 1	14. 1^{cd}–2^{ab}	588^{cd}–589^{ab}	22. 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73* (L. 1-2)	14. 2^{cd}–3^{ab}	589^{cd}–590^{ab}	—
74*	—	—	—
73* (L. 3-7)	14. 3^{cd}–5^{abcd}	590^{cd}–592	—
73* (L. 8)	14. 5^{ef}	593^{ab}	—
73* (L. 9-29)	14. 6–16^{ab}	593^{cd}–603	—
73* (L. 30)	14. 16^{cd}	604	—
73* (L. 31)	14. 17^{ab}	605^{ab}	—
75*	—	—	—
73* (L. 32)	14. 17^{cd}	605^{cd}	—
14. 2–5	14. 18–21	606–609	22. 2–5
14. 6	14. 22^{ab}	610^{ab}	22. $5\frac{1}{2}$
14. 7^{abcd}	14. 22^{cd}–23^{ab}	610^{cd}–611^{ab}	22. $6\frac{1}{2}$
14. 7^{ef}	14. 23^{cd}	611^{cd}	22. 7
14. 8–19^{abcd}	14. 24–35	612–623	22. 8–19
14. 19^{ef}	14. 36^{ab}	624^{ab}	22. 20^{ab}
14. 20–23^{abcd}	14. 36^{cd}–40^{ab}	624^{cd}–628^{ab}	22. 20^{cd}–24^{ab}
14. 23^{ef}	14. 40^{cd}	628^{cd}	22. 24^{cd}
14. 24–25	14. 41–42^{abcd}	629–630	22. 25–26
76*	14. 42^{ef}	631	—
14. 26	14. 43	632	22. 27
77* (subst. 26)	—	—	—
78*	—	—	—
79* (subst. 23-26)	—	—	—
14. 27–30	14. 44–47	633–636	22. 28–31
14. 31^{ab}	14. 48^{ab}	637^{ab}	22. $31\frac{1}{2}$
14. 31^{cd}–32	14. 48^{cd}–49	637^{cd}–638	—
80* (L. 1-2)	—	—	22. $32\frac{1}{2}$
80* (L. 3)	—	—	22. $33\frac{1}{2}^{ab}$
14. 33^{ab}	14. 50^{ab}	639^{ab}	22. $33\frac{1}{2}^{cd}$
14. 33^{cd}	14. 50^{cd}	639^{cd}	22. 34
14. 33^{ef}	14. 50^{ef}	640	—
81*	14. 51	641	—
14. 34–35	14. 52–53	642–643	22. 35–36
14. 36	14. 54	644	—
14. 37–38	14. 55–56	645–646	22. 37–38
82*	—	—	22. $38\frac{1}{2}$
14. 39	14. 57	647	—
83*	14. 58	648	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 29^{cd}	12. 33^{ab}	560^{ab}	17. 32
12. 30^{ab}	12. 33^{cd}	560^{cd}	17. 32½
12. 30^{cd}	12. 34^{ab}	561^{ab}	17. 33
12. 31–32^{abcd}	12. 34^{cd}–36^{ab}	561^{cd}–563^{ab}	17. 34–35
12. 32^{ef}	12. 36^{cd}	563^{cd}	17. 35½
12. 33–34	12. 37–38	564–565	17. 36½–37½
12. 35^{ab}	12. 39^{ab}	566^{ab}	17. 38
12. 35^{cd}–36^{ab}	12. 39^{cd}–40^{ab}	566^{cd}–567^{ab}	17. 39
12. 36^{cd}	12. 40^{cd}	567^{cd}	17. 39½
12. 37^{ab}	12. 41^{ab}	568^{ab}	17. 40
12. 37^{cdef}	12. 41^{cd}–42^{ab}	568^{cd}–569^{ab}	17. 41
69*	—	—	—
12. 38^{ab}	12. 42^{cd}	569^{cd}	17. 41½
12. 38^{cdef}	12. 43	570	17. 42½
12. 39^{ab}	12. 44^{ab}	571^{ab}	17. 43
12. 39^{cd}	12. 44^{cd}	571^{cd}	17. 43½
12. 40^{ab}	12. 45^{ab}	572^{ab}	17. 44
12. 40^{cd}–41^{ab}	12. 45^{cd}–46^{ab}	572^{cd}–573^{ab}	17. 45
12. 41^{cd}	12. 46^{cd}	573^{cd}	17. 45½
12. 42	12. 47	574	17. 46½
12. 43^{ab}	12. 48^{ab}	575^{ab}	17. 47
12. 43^{cd}	12. 48^{cd}	575^{cd}	17. 47½
12. 44	12. 49	576	17. 48½
12. 45	12. 50^{ab}	577^{ab}	17. 49
12. 46^{ab}	12. 50^{cd}	577^{cd}	17. 49½
12. 46^{cd}	12. 51^{ab}	578^{ab}	17. 50
12. 47^{ab}	12. 51^{cd}	578^{cd}	17. 50½
12. 47^{cdef}	12. 52	579	17. 51½
12. 48–49	12. 53–54	580–581	17. 52½–53½
13. 1	13. 1	582	18. 1
70*	—	—	18. 2
13. 2–6^{ab}	13. 2–6^{ab}	583–587^{ab}	18. 3–7^{ab}
13. 6^{cd}	13. 6^{cd}	587^{cd}	—
71* (subst. 6^{cd})	—	—	18. 7^{cd}; 7½
App. I (No.3)	—	—	Adhys. 19–20
App. I (No.3A)	—	—	Adhy. 21
72*	14. 1^{ab}	588^{ab}	—
14. 1	14. 1^{cd}–2^{ab}	588^{cd}–589^{ab}	22. 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73* (L. 1-2)	14. 2^{cd}–3^{ab}	589^{cd}–590^{ab}	—
74*	—	—	—
73* (L. 3-7)	14. 3^{cd}–5^{abcd}	590^{cd}–592	—
73* (L. 8)	14. 5^{ef}	593^{ab}	—
73* (L. 9-29)	14. 6–16^{ab}	593^{cd}–603	—
73* (L. 30)	14. 16^{cd}	604	—
73* (L. 31)	14. 17^{ab}	605^{ab}	—
75*	—	—	—
73* (L. 32)	14. 17^{cd}	605^{cd}	—
14. 2–5	14. 18–21	606-609	22. 2–5
14. 6	14. 22^{ab}	610^{ab}	22. $5\frac{1}{2}$
14. 7^{abcd}	14. 22^{cd}–23^{ab}	610^{cd}–611^{ab}	22. $6\frac{1}{2}$
14. 7^{ef}	14. 23^{cd}	611^{cd}	22. 7
14. 8–19^{abcd}	14. 24–35	612–623	22. 8–19
14. 19^{ef}	14. 36^{ab}	624^{ab}	22. 20^{ab}
14. 20–23^{abcd}	14. 36^{cd}–40^{ab}	624^{cd}–628^{ab}	22. 20^{cd}–24^{ab}
14. 23^{ef}	14. 40^{cd}	628^{cd}	22. 24^{cd}
14. 24–25	14. 41–42^{abcd}	629–630	22. 25–26
76*	14. 42^{ef}	631	—
14. 26	14. 43	632	22. 27
77* (subst. 26)	—	—	—
78*	—	—	—
79* (subst.23-26)	—	—	—
14. 27–30	14. 44–47	633–636	22. 28–31
14. 31^{ab}	14. 48^{ab}	637^{ab}	22. $31\frac{1}{2}$
14. 31^{cd}–32	14. 48^{cd}–49	637^{cd}–638	—
80* (L. 1–2)	—	—	22. $32\frac{1}{2}$
80* (L. 3)	—	—	22. $33\frac{1}{2}^{ab}$
14. 33^{ab}	14. 50^{ab}	639^{ab}	22. $33\frac{1}{2}^{cd}$
14. 33^{cd}	14. 50^{cd}	639^{cd}	22. 34
14. 33^{ef}	14. 50^{ef}	640	—
81*	14. 51	641	—
14. 34–35	14. 52–53	642–643	22. 35–36
14. 36	14. 54	644	—
14. 37–38	14. 55–56	645–646	22. 37–38
82*	—	—	22. $38\frac{1}{2}$
14. 39	14. 57	647	—
83*	14. 58	648	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 40–42	14. 59–61	649–651	—
14. 43	14. 62	652	22. $39\frac{1}{2}$
14. 44^{ab}	14. 63^{ab}	653^{ab}	22. 40
14. 44^{cd}–45^{ab}	14. 63^{cd}–64^{ab}	653^{cd}–654^{ab}	22. 41
14. 45^{cd}	14. 64^{cd}	654^{cd}	22. 42^{ab}
14. 45^{ef}	14. 65	655^{ab}	22. 42^{cd}
14. 46	14. 66	655^{cd}–656^{ab}	22. 43
84*	—	—	22. $43\frac{1}{2}$
14. 47	14. 67	656^{cd}–657^{ab}	22. $44\frac{1}{2}$
14. 48^{ab}	14. 68^{ab}	657^{cd}	22. 45
14. 48^{cd}–49^{ab}	14. 68^{cd}–69^{ab}	658	22. 46
14. 49^{cd}	14. 69^{cd}	659^{ab}	22. $46\frac{1}{2}$
14. 50^{abcd}	14. 70	659^{cd}–660^{ab}	22. $47\frac{1}{2}$
14. 50^{ef}	14. 71^{ab}	660^{cd}	22. 48
14. 51^{ab}	14. 71^{cd}	661^{ab}	22. $48\frac{1}{2}$
14. 51^{cdef}	14. 72	661^{cd}–662^{ab}	22. $49\frac{1}{2}$
14. 52–54	14. 73–75	662^{cd}–665^{ab}	22. $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
85* (L. 1–6)	14. 76–78	665^{cd}–668^{ab}	—
86* (subst. L. 6)	—	—	—
85* (L. 7–10)	14. 79–80	668^{cd}–670^{ab}	—
14. 55–56^{abcd}	14. 81–82	670^{cd}–672^{ab}	22. $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
14. 56^{ef}	14. 83^{ab}	672^{cd}	22. 55
14. 57	14. 83^{cd}–84^{ab}	673	22. 56
14. 58^{abcd}	14. 84^{cd}–85^{ab}	674	—
14. 58^{ef}	14. 85^{cd}	675^{ab}	—
14. 59	14. 86	675^{cd}–676^{ab}	—
87*	14. 87^{ab}	676^{cd}	—
14. 60	14. 87^{cd}–88^{ab}	677	—
14. 61^{ab}	14. 88^{cd}	678^{ab}	—
14. 61^{cd}	14. 89^{ab}	678^{cd}	22. $56\frac{1}{2}$
88*	14. 89^{cd}–91^{ab}	679–680	—
14. 62^{ab}	14. 91^{cd}	681^{ab}	22. 57
14. 62^{cd}–63^{ab}	14. 92	681^{cd}–682^{ab}	22. 58
14. 63^{cd}	14. 93^{ab}	682^{cd}	22. $58\frac{1}{2}$
89*	—	—	—
14. 64	14. 93^{cd}–94^{ab}	683	22. $59\frac{1}{2}$
90*	14. 94^{cd}	684^{ab}	—
14. 65^{ab}	14. 95^{ab}	684^{cd}	22. 60

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 65^{cdef}	14. 95^{cd}–96^{ab}	685	22. 61
14. 66–67^{ab}	14. 96^{cd}–97	686–687^{ab}	22. 62–63^{ab}
91*	14. 98^{ab}	687^{cd}	—
14. 67^{cd}	14. 98^{cd}	688^{ab}	22. 63^{cd}
92*	14. 99	688^{cd}–689^{ab}	—
14. 68–69^{abcd}	14. 100–101	689^{cd}–691^{ab}	—
14. 69^{ef}	14. 102^{ab}	691^{cd}	—
93*	14. 102^{cd}	692^{ab}	—
14. 70–71	14. 103–104	692^{cd}–694^{ab}	22. 64–65
94*	14. 105–108^{ab}	694^{cd}–697	—
95* (L. 1)	—	—	22. 65½
95* (L. 2–3)	—	—	22. 66½
95* (L. 4)	—	—	22. 67
14. 72–73^{abc}	14. 108^{cd}–110^{a}	698–699^{abc}	22. 68–69^{abc}
96*	—	—	—
14. 73^{d}	14. 110^{b}	699^{d}	22. 69^{d}
14. 74–75^{abcd}	14. 110^{cd}–112^{ab}	700–701	22. 70–71
14. 75^{ef}	14. 112^{cd}	702^{ab}	22. 71½
14. 76–77	14. 113–114	702^{cd}–704^{ab}	22. 72½–73½
97*	—	—	22. 74½
14. 78–79^{ab}	14. 116^{cd}–117	706–707^{ab}	22. 75½–76½^{ab}
98*	14. 118–119	707^{cd}–709^{ab}	—
14. 79^{cd}	14. 120^{ab}	709^{cd}	22. 76½^{cd}
14. 80^{ab}	14. $120^{cd} = 115^{ab}$	$710^{ab} = 704^{cd}$	22. 77
14. 80^{cd}	—	—	22. 77½
99* (subst. 80^{cd})	14. $121^{ab} = 115^{cd}$	$710^{cd} = 705^{ab}$	—
100*	14. 116^{ab}	705^{cd}	—
14. 81–82	14. 121^{cd}–123^{ab}	711–712	22. 78½–79½
101*	14. 123^{cd}–126	713–716^{ab}	—
14. 83	14. 127	716^{cd}–717^{ab}	22. 80½
102* (L. 1–4)	—	—	22. 81½–82½
102* (L. 5)	—	—	22. 83
14. 84^{ab}	14. 128^{ab}	717^{cd}	22. 84^{ab}
103*	—	—	22. 84^{cd}
14. 84^{cd}	14. 128^{cd}	718^{ab}	—
App. I (No. 4)	14. 129–166	718^{cd}–757	—
14. 85–87^{abcd}	14. 167–169	758–760	22. 85–87
14. 87^{ef}	14. 170^{ab}	761^{ab}	22. 87½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 40–42	14. 59–61	649–651	—
14. 43	14. 62	652	22. $39\frac{1}{2}$
14. 44^{ab}	14. 63^{ab}	653^{ab}	22. 40
14. 44^{cd}–45^{ab}	14. 63^{cd}–64^{ab}	653^{cd}–654^{ab}	22. 41
14. 45^{cd}	14. 64^{cd}	654^{cd}	22. 42^{ab}
14. 45^{ef}	14. 65	655^{ab}	22. 42^{cd}
14. 46	14. 66	655^{cd}–656^{ab}	22. 43
84*	—	—	22. $43\frac{1}{2}$
14. 47	14. 67	656^{cd}–657^{ab}	22. $44\frac{1}{2}$
14. 48^{ab}	14. 68^{ab}	657^{cd}	22. 45
14. 48^{cd}–49^{ab}	14. 68^{cd}–69^{ab}	658	22. 46
14. 49^{cd}	14. 69^{cd}	659^{ab}	22. $46\frac{1}{2}$
14. 50^{abcd}	14. 70	659^{cd}–660^{ab}	22. $47\frac{1}{2}$
14. 50^{ef}	14. 71^{ab}	660^{cd}	22. 48
14. 51^{ab}	14. 71^{cd}	661^{ab}	22. $48\frac{1}{2}$
14. 51^{cdef}	14. 72	661^{cd}–662^{ab}	22. $49\frac{1}{2}$
14. 52–54	14. 73–75	662^{cd}–665^{ab}	22. $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
85* (L. 1–6)	14. 76–78	665^{cd}–668^{ab}	—
86* (subst. L. 6)	—	—	—
85* (L. 7–10)	14. 79–80	668^{cd}–670^{ab}	—
14. 55–56^{abcd}	14. 81–82	670^{cd}–672^{ab}	22. $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
14. 56^{ef}	14. 83^{ab}	672^{cd}	22. 55
14. 57	14. 83^{cd}–84^{ab}	673	22. 56
14. 58^{abcd}	14. 84^{cd}–85^{ab}	674	—
14. 58^{ef}	14. 85^{cd}	675^{ab}	—
14. 59	14. 86	675^{cd}–676^{ab}	—
87*	14. 87^{ab}	676^{cd}	—
14. 60	14. 87^{cd}–88^{ab}	677	—
14. 61^{ab}	14. 88^{cd}	678^{ab}	—
14. 61^{cd}	14. 89^{ab}	678^{cd}	22. $56\frac{1}{2}$
88*	14. 89^{cd}–91^{ab}	679–680	—
14. 62^{ab}	14. 91^{cd}	681^{ab}	22. 57
14. 62^{cd}–63^{ab}	14. 92	681^{cd}–682^{ab}	22. 58
14. 63^{cd}	14. 93^{ab}	682^{cd}	22. $58\frac{1}{2}$
89*	—	—	—
14. 64	14. 93^{cd}–94^{ab}	683	22. $59\frac{1}{2}$
90*	14. 94^{cd}	684^{ab}	—
14. 65^{ab}	14. 95^{ab}	684^{cd}	22. 60

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 65^{cdef}	14. 95^{cd}–96^{ab}	685	22. 61
14. 66–67^{ab}	14. 96^{cd}–97	686–687^{ab}	22. 62–63^{ab}
91*	14. 98^{ab}	687^{cd}	—
14. 67^{cd}	14. 98^{cd}	688^{ab}	22. 63^{cd}
92*	14. 99	688^{cd}–689^{ab}	—
14. 68–69^{abcd}	14. 100–101	689^{cd}–691^{ab}	—
14. 69^{ef}	14. 102^{ab}	691^{cd}	—
93*	14. 102^{cd}	692^{ab}	—
14. 70–71	14. 103–104	692^{cd}–694^{ab}	22. 64–65
94*	14. 105–108^{ab}	694^{cd}–697	—
95* (L. 1)	—	—	22. 65½
95* (L. 2–3)	—	—	22. 66½
95* (L. 4)	—	—	22. 67
14. 72–73^{abc}	14. 108^{cd}–110^{a}	698–699^{abc}	22. 68–69^{abc}
96*	—	—	—
14. 73^{d}	14. 110^{b}	699^{d}	22. 69^{d}
14. 74–75^{abcd}	14. 110^{cd}–112^{ab}	700–701	22. 70–71
14. 75^{ef}	14. 112^{cd}	702^{ab}	22. 71½
14. 76–77	14. 113–114	702^{cd}–704^{ab}	22. 72½–73½
97*	—	—	22. 74½
14. 78–79^{ab}	14. 116^{cd}–117	706–707^{ab}	22. 75½–76½^{ab}
98*	14. 118–119	707^{cd}–709^{ab}	—
14. 79^{cd}	14. 120^{ab}	709^{cd}	22. 76½^{cd}
14. 80^{ab}	14. 120^{cd} = 115^{ab}	710^{ab} = 704^{cd}	22. 77
14. 80^{cd}	—	—	22. 77½
99* (subst. 80^{cd})	14. 121^{ab} = 115^{cd}	710^{cd} = 705^{ab}	—
100*	14. 116^{ab}	705^{cd}	—
14. 81–82	14. 121^{cd}–123^{ab}	711–712	22. 78½–79½
101*	14. 123^{cd}–126	713–716^{ab}	—
14. 83	14. 127	716^{cd}–717^{ab}	22. 80½
102* (L. 1–4)	—	—	22. 81½–82½
102* (L. 5)	—	—	22. 83
14. 84^{ab}	14. 128^{ab}	717^{cd}	22. 84^{ab}
103*	—	—	22. 84^{cd}
14. 84^{cd}	14. 128^{cd}	718^{ab}	—
App. I (No. 4)	14. 129–166	718^{cd}–757	—
14. 85–87^{abcd}	14. 167–169	758–760	22. 85–87
14. 87^{ef}	14. 170^{ab}	761^{ab}	22. 87½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
104*	14. 170^{cd}	761^{cd}	—
14. 88^{ab}	14. 171^{ab}	762^{ab}	22. 88½^{ab}
105*	14. 171^{cd}	762^{cd}	—
14. 88^{cd}	14. 172^{ab}	763^{ab}	22. 88½^{cd}
14. 88^{ef}	14. 172^{cd}	763^{cd}	—
14. 89–91	14. 173–175	764–766	—
14. 92–93	14. 176–177	767–768	22. 89½–90½
106*(subst. 93^{cd})	—	—	—
14. 94	14. 178	769	22. 91½
107* —	14. 179	770	—
108*	—	—	—
14. 95	14. 180	771	22. 92½
109*	14. 181–185	772–776	—
14. 96	14. 186	777	22. 93½
110*	14. 187–188	778–779	—
14. 97	14. 189	780	22. 94½
14. 98	14. 190	781	22. 99½
111*	14. 191	782	—
112*	—	—	22. 100½
14. 99	14. 192	783	22. 95½
App. I (No. 5)	14. 193–229	784–821	—
14. 100^{ab}	14. 230^{ab}	822^{ab}	22. 96
14. 100^{cd}	14. 230^{cd}	822^{cd}	22. 96½
14. 101–102	14. 231–232	823–824	22. 97½–98½
113* (L. 1–2)	14. 233	825	—
113* (L. 3–6)	14. 234	826–827	—
113* (L. 7–8)	14. 235	828	—
14. 103–105^{abcd}	14. 236–238	† 828–830	22. 101½–103½
14. 105^{ef}	14. 239^{ab}	831^{ab}	22. 104½^{ab}
14. 106^{ab}	14. 239^{cd}	831^{cd}	—
14. 106^{cd}	14. 240^{ab}	832^{ab}	22. 104½^{cd}
14. 107^{ab}	14. 240^{cd}	832^{cd}	22. 105½^{ab}
114*	14. 241	833	—
14. 107^{cd}–110	14. 242–245^{ab}	834–837^{ab}	22. 105½^{cd}–108½
115*	—	—	22. 109½
14. 111–115^{ab}	14. 245^{cd}–249	837^{cd}–841	22. 110½–114½^{ab}
14. 115^{cd}	—	842^{ab}	22. 114½^{cd}

† Line 828 (wrongly) counted twice.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116*	—	—	22. $115\frac{1}{2}^{ab}$
14. 115^{ef}	—	842^{cd}	22. $115\frac{1}{2}^{cd}$
14. 116–118	14. 250–252	843–845	22. $116\frac{1}{2}$–$118\frac{1}{2}$
14. 119^{ab}	14. 253^{ab}	846^{ab}	—
14. 119^{cd}	14. 253^{cd}	846^{cd}	22. $119\frac{1}{2}^{ab}$
117* (L. 1)	—	—	22. $119\frac{1}{2}^{cd}$
117* (L. 2)	—	—	22. 120
14. 120–124^{ab}	14. 254–258^{ab}	847–851^{ab}	22. 121–125^{ab}
118*	—	—	22. 125^{cd}–127^{ab}
119*	—	—	—
14. 124^{cd}	14. 258^{cd}	851^{cd}	22. 127^{cd}
14. 125–128	14. 259–262	852–855	22. 128–131
120*	—	—	—
14. 129–136^{abcd}	14. 263–270	856–863	22. 132–139
14. 136^{ef}	14. 271^{ab}	864^{ab}	22. $139\frac{1}{2}$
14. 137^{ab}	14. 271^{cd}	864^{cd}	—
121*(subst.137^{ab})	—	—	22. $140\frac{1}{2}^{ab}$
14. 137^{cd}	14. 272^{ab}	865^{ab}	22. $140\frac{1}{2}^{cd}$
14. 137^{ef}	14. 272^{cd}	865^{cd}	—
14. 138–142^{abc}	14. 273–277^{abc}	866–870^{abc}	22. $141\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}^{abc}$
14. 142^{d}–143^{a}	14. 277^{d}–278^{a}	870^{d}–871^{a}	—
14. 143^{b}	14. 278^{b}	871^{b}	22. $145\frac{1}{2}^{d}$
14. 143^{cd}	14. 278^{cd}	871^{cd}	22. 146
14. 144–145	14. 279–280	872–873	22. 147–148
122*	14. 281^{ab}	874^{ab}	—
14. 146	14. 281^{cd}–282^{ab}	874^{cd}–875^{ab}	22. 149
123*	—	—	22. $149\frac{1}{2}$
14. 147^{ab}	14. 282^{cd}	875^{cd}	22. $150\frac{1}{2}^{ab}$
14. 147^{cd}	14. 283	876^{ab}	22. $150\frac{1}{2}^{cd}$
14. 147^{ef}	14. 284^{ab}	876^{cd}	22. 151
14. 148–149^{abcd}	14. 284^{cd}–286^{ab}	877–878	22. 152–153
124*	14. 286^{cd}	879^{ab}	—
14. 149^{ef}	14. 287^{ab}	879^{cd}	22. $153\frac{1}{2}$
14. 150–153	14. 287^{cd}–291^{ab}	880–883	22. $154\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
App. I (No. 6)	14. 291^{cd}–317^{ab}	884–909	—
14. 154–155^{abcd}	14. 317^{cd}–319^{ab}	910–911	22. $158\frac{1}{2}$–$159\frac{1}{2}$
14. 155^{ef}	14. 319^{cd}	912^{ab}	22. $160\frac{1}{2}^{ab}$
14. 156–158^{ab}	14. 320–322^{ab}	912^{cd}–914	22. $160\frac{1}{2}^{cd}$–$162\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 158^{cd}	14. 322^{cd}	915^{ab}	22. 163
14. $159–161^{abcd}$	14. 323–325	$915^{cd}–918^{ab}$	22. 164–166
14. 161^{ef}	14. 326^{ab}	918^{cd}	22. $166\frac{1}{2}$
14. $162–169^{ab}$	14. $326^{cd}–333^{abcd}$	$919–926^{ab}$	22. $167\frac{1}{2}–174\frac{1}{2}^{ab}$
14. 169^{cd}	14. 333^{ef}	926^{cd}	22. $174\frac{1}{2}^{cd}$
14. $170–179^{a}$	14. $334–343^{a}$	$927–936^{a}$	22. $175\frac{1}{2}–184\frac{1}{2}^{a}$
14. 179^{bcd}	—	—	22. $184\frac{1}{2}^{bcd}$
125* (for 179^{bcd})	14. 343^{bcd}	936^{bcd}	—
14. $180–183^{abcd}$	14. 344–347	937–940	22. $185\frac{1}{2}–188\frac{1}{2}$
14. 183^{ef}	14. 348^{ab}	941^{ab}	22. 189
14. 184	14. $348^{cd}–349^{ab}$	$941^{cd}–942^{ab}$	22. 190
126*	14. 349^{cd}	942^{cd}	—
14. 185–186	14. 350–351	943–944	22. 191–192
127*	—	—	—
14. 187^{ab}	14. 352^{ab}	945^{ab}	—
128*(subst.187^{ab})	—	—	—
129*(subst.187^{ab})	—	—	22. 193^{ab}
14. $187^{cd}–191^{ab}$	14. $352^{cd}–356^{ab}$	$945^{cd}–949^{ab}$	22. $193^{cd}–197^{ab}$
130*	14. 356^{cd}	949^{cd}	—
131*	14. 357^{ab}	950^{ab}	—
14. 191^{cd}	14. 357^{cd}	950^{cd}	22. 197^{cd}
14. 192^{ab}	14. 358^{ab}	951^{ab}	22. $197\frac{1}{2}$
14. 192^{cd}	14. 358^{cd}	951^{cd}	22. $198\frac{1}{2}^{ab}$
14. 193^{ab}	14. 359^{ab}	952^{ab}	—
132*	—	—	22. $198\frac{1}{2}^{cd}$
14. 193^{cd}	14. 359^{cd}	952^{cd}	22. $199\frac{1}{2}^{ab}$
14. 194^{ab}	14. 360^{ab}	953^{ab}	22. $199\frac{1}{2}^{cd}$
133*	14. $360^{cd}–361^{ab}$	$953^{cd}–954^{ab}$	—
14. 194^{cd}	14. 361^{cd}	954^{cd}	22. 201^{cd}
14. 195^{ab}	14. 362^{ab}	955^{ab}	22. 200
14. 195^{cd}	—	—	22. 201^{ab}
134*	14. 362^{cd}	955^{cd}	—
14. 196–198	14. 363–365	956–958	22. 202–2
14. 199^{ab}	—	—	22. 205^{ab}
135*(subst.199^{ab})	14. 366^{ab}	959^{ab}	—
14. 199^{cd}	14. 366^{cd}	959^{cd}	22. 205^{cd}
14. 199^{ef}	14. 367^{ab}	960^{ab}	—
136*(subst.199^{ef})	—	—	22. $205\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
137*	14. 367^{cd}	960^{cd}	—
138*	14. 368-370	961–963	—
139*	14. 371-374	964–967	—
15. 1-2^{abcd}	14. 375-376	968-969	22. 206½–207½
15. 2^{ef}	14. 377^{ab}	970	22. 208
15. 3	14. 377^{cd}–378^{ab}	971	22. 209
140*	14. 378^{cd}–379^{ab}	972	—
15. 4–7^{abcd}	14. 379^{cd}–383^{ab}	973–976	22. 210–213
15. 7^{ef}	14. 383^{cd}	977^{ab}	22. 213½
15. 8–10^{ab}	14. 384–386^{ab}	977^{cd}–979	22. 214½–216½^{ab}
15. 10^{cd}	14. 386^{cd}	980	22. 216½^{cd}
15. 11^{a}	14. 387^{a}	981^{a}	22. 217½^{a}
15. 11^{b}	14. 387^{b}	981^{b}	—
15. 11^{cd}–12^{a}	14. 387^{cd}–388^{a}	981^{cd}–982^{a}	22. 217½^{bcd}
15. 12^{bcd}	14. 388^{bcd}	982^{bcd}	22. 218½^{abc}
141*	—	—	22. 218½^{d}
15. 13–14^{ab}	14. 389–390^{ab}	983–984^{ab}	22. 219½–220½^{ab}
142*(subst. 14^{ab})	—	—	—
15. 14^{cd}–15	14. 390^{cd}–391	984^{cd}–985	22. 220½^{cd}–221½
15. 16	14. 392	986	—
15. 17–24	14. 393–400	987–994	—
143*	—	—	—
15. 25^{abcd}	14. 401	995	—
15. 25^{ef}	14. 402^{ab}	996^{ab}	—
15. 26^{abcd}	14. 402^{cdef}	996^{cd}–997^{ab}	—
15. 26^{ef}	14. 403^{ab}	997^{cd}	—
15. 27–28	14. 403^{cd}–405^{ab}	998–999	—
144*	14. 405^{cd}–406^{ab}	1000	—
15. 29	14. 406^{cdef}	1001	—
145* (subst. 29^{cd})	—	—	—
146* (for 17–29)			
146* (L. 1)	—	—	22. 222
146* (L. 2–4)	—	—	22. 223 ; 223½
146* (L. 5–8)	—	—	22. 224½–225½
15. 30–32^{ab}	14. 407–409^{ab}	1002–1004^{ab}	22. 226½–228½^{ab}
15. 32^{cd}	—	—	22. 228½^{cd}
147*(subst. 32^{cd})	14. 409^{cd}	1004^{cd}	—
15. 33–37^{abcd}	14. 410–414	1005–1009	22. 229½–233½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 158^{cd}	14. 322^{cd}	915^{ab}	22. 163
14. 159–161^{abcd}	14. 323–325	915^{cd}–918^{ab}	22. 164–166
14. 161^{ef}	14. 326^{ab}	918^{cd}	22. 166½
14. 162–169^{ab}	14. 326^{cd}–333^{abcd}	919–926^{ab}	22. 167½–174½^{ab}
14. 169^{cd}	14. 333^{ef}	926^{cd}	22. 174½^{cd}
14. 170–179^{a}	14. 334–343^{a}	927–936^{a}	22. 175½–184½^{a}
14. 179^{bcd}	—	—	22. 184½^{bcd}
125* (for 179^{bcd})	14. 343^{bcd}	936^{bcd}	—
14. 180–183^{abcd}	14. 344–347	937–940	22. 185½–188½
14. 183^{ef}	14. 348^{ab}	941^{ab}	22. 189
14. 184	14. 348^{cd}–349^{ab}	941^{cd}–942^{ab}	22. 190
126*	14. 349^{cd}	942^{cd}	—
14. 185–186	14. 350–351	943–944	22. 191–192
127*	—	—	—
14. 187^{ab}	14. 352^{ab}	945^{ab}	—
128*(subst.187^{ab})	—	—	—
129*(subst.187^{ab})	—	—	22. 193^{ab}
14. 187^{cd}–191^{ab}	14. 352^{cd}–356^{ab}	945^{cd}–949^{ab}	22. 193^{cd}–197^{ab}
130*	14. 356^{cd}	949^{cd}	—
131*	14. 357^{ab}	950^{ab}	—
14. 191^{cd}	14. 357^{cd}	950^{cd}	22. 197^{cd}
14. 192^{ab}	14. 358^{ab}	951^{ab}	22. 197½
14. 192^{cd}	14. 358^{cd}	951^{cd}	22. 198½^{ab}
14. 193^{ab}	14. 359^{ab}	952^{ab}	—
132*	—	—	22. 198½^{cd}
14. 193^{cd}	14. 359^{cd}	952^{cd}	22. 199½^{ab}
14. 194^{ab}	14. 360^{ab}	953^{ab}	22. 199½^{cd}
133*	14. 360^{cd}–361^{ab}	953^{cd}–954^{ab}	—
14. 194^{cd}	14. 361^{cd}	954^{cd}	22. 201^{cd}
14. 195^{ab}	14. 362^{ab}	955^{ab}	22. 200
14. 195^{cd}	—	—	22. 201^{ab}
134*	14. 362^{cd}	955^{cd}	—
14. 196–198	14. 363–365	956–958	22. 202–204
14. 199^{ab}	—	—	22. 205^{ab}
135*(subst.199^{ab})	14. 366^{ab}	959^{ab}	—
14. 199^{cd}	14. 366^{cd}	959^{cd}	22. 205^{cd}
14. 199^{ef}	14. 367^{ab}	960^{ab}	—
136*(subst.199^{ef})	—	—	22. 205½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
137*	14. 367^{cd}	960^{cd}	—
138*	14. 368–370	961–963	—
139*	14. 371–374	964–967	—
15. $1–2^{abcd}$	14. 375–376	968–969	22. $206\frac{1}{2}–207\frac{1}{2}$
15. 2^{ef}	14. 377^{ab}	970	22. 208
15. 3	14. $377^{cd}–378^{ab}$	971	22. 209
140*	14. $378^{cd}–379^{ab}$	972	—
15. $4–7^{abcd}$	14. $379^{cd}–383^{ab}$	973–976	22. 210–213
15. 7^{ef}	14. 383^{cd}	977^{ab}	22. $213\frac{1}{2}$
15. $8–10^{ab}$	14. $384–386^{ab}$	$977^{cd}–979$	22. $214\frac{1}{2}–216\frac{1}{2}^{ab}$
15. 10^{cd}	14. 386^{cd}	980	22. $216\frac{1}{2}^{cd}$
15. 11^{a}	14. 387^{a}	981^{a}	22. $217\frac{1}{2}^{a}$
15. 11^{b}	14. 387^{b}	981^{b}	—
15. $11^{cd}–12^{a}$	14. $387^{cd}–388^{a}$	$981^{cd}–982^{a}$	22. $217\frac{1}{2}^{bcd}$
15. 12^{bcd}	14. 388^{bcd}	982^{bcd}	22. $218\frac{1}{2}^{abc}$
141*	—	—	22. $218\frac{1}{2}^{d}$
15. $13–14^{ab}$	14. $389–390^{ab}$	$983–984^{ab}$	22. $219\frac{1}{2}–220\frac{1}{2}^{ab}$
142*(subst. 14^{ab})	—	—	—
15. $14^{cd}–15$	14. $390^{cd}–391$	$984^{cd}–985$	22. $220\frac{1}{2}^{cd}–221\frac{1}{2}$
15. 16	14. 392	986	—
15. 17–24	14. 393–400	987–994	—
143*	—	—	—
15. 25^{abcd}	14. 401	995	—
15. 25^{ef}	14. 402^{ab}	996^{ab}	—
15. 26^{abcd}	14. 402^{cdef}	$996^{cd}–997^{ab}$	—
15. 26^{ef}	14. 403^{ab}	997^{cd}	—
15. 27–28	14. $403^{cd}–405^{ab}$	998–999	—
144*	14. $405^{cd}–406^{ab}$	1000	—
15. 29	14. 406^{cdef}	1001	—
145* (subst. 29^{cd})	—	—	—
146* (for 17–29)			
146* (L. 1)	—	—	22. 222
146* (L. 2–4)	—	—	22. 223 ; $223\frac{1}{2}$
146* (L. 5–8)	—	—	22. $224\frac{1}{2}–225\frac{1}{2}$
15. $30–32^{ab}$	14. $407–409^{ab}$	$1002–1004^{ab}$	22. $226\frac{1}{2}–228\frac{1}{2}^{ab}$
15. 32^{cd}	—	—	22. $228\frac{1}{2}^{cd}$
147*(subst. 32^{cd})	14. 409^{cd}	1004^{cd}	—
15. $33–37^{abcd}$	14. 410–414	1005–1009	22. $229\frac{1}{2}–233\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 37^{ef}	14. 415^{ab}	1010^{ab}	22. $234\frac{1}{2}^{ab}$
15. 38–39^{ab}	14. 415^{cd}–416	1010^{cd}–1011	22. $234\frac{1}{2}^{cd}$–$235\frac{1}{2}$
15. 39^{cd}	14. 417^{ab}	1012^{ab}	22. 236
15. 40^{ab}	14. 417^{cd}	1012^{cd}	22. $236\frac{1}{2}$
148*(subst. 40^{ab})	—	—	—
15. 40^{cd}	14. 418^{ab}	1013^{ab}	22. $237\frac{1}{2}^{ab}$
15. 41^{ab}	14. 418^{cd}	1013^{cd}	22. $237\frac{1}{2}^{cd}$
15. 41^{cd}	14. 419^{ab}	1014^{ab}	22. 238
15. 42^{abcd}	14. 419^{cd}–420^{ab}	1014^{cd}–1015^{ab}	22. 239
15. 42^{ef}	14. 420^{cd}	1015^{cd}	22. $239\frac{1}{2}$
15. 43–51	14. 421–429	1016–1024	22. $240\frac{1}{2}$–$248\frac{1}{2}$
16. 1^{ab}	15. 1^{ab}	1025^{ab}	—
149*(subst. 1^{ab})	—	—	23. 1^{ab}
16. 1^{cd}–2	15. 1^{cd}–2	1025^{cd}–1026	23. 1^{cd}–2
16. 3	15. 3^{ab}	1027^{ab}	23. $2\frac{1}{2}$
16. 4–5^{abcd}	15. 3^{cd}–5^{ab}	1027^{cd}–1029^{ab}	23. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
16. 5^{ef}	15. 5^{cd}	1029^{cd}	23. 5
16. 6–8^{ab}	15. 6–8^{ab}	1030–1032^{ab}	23. 6–8^{ab}
16. 8^{cd}	15. 8^{cd}	1032^{cd}	—
150* (subst. 8^{cd})	—	—	23. 8^{cd}
16. 9–10	15. 9–10^{abcd}	1033–1034	23. 9–10
16. 11^{ab}	15. 10^{ef}	1035	23. $10\frac{1}{2}$
16. 11^{cd}	15. 11^{cd}	1036^{cd}	23. $11\frac{1}{2}^{ab}$
16. 11^{ef}	15. 11^{ab}	1036^{ab}	23. $11\frac{1}{2}^{cd}$
16. 12^{ab}	16. 1^{ab}	1037^{ab}	23. 12
16. 12^{cdef}	16. 1^{cd}–2^{ab}	1037^{cd}–1038^{ab}	23. 13
16. 13^{ab}	16. 2^{cd}	1038^{cd}	23. $13\frac{1}{2}$
151*(L. 1–16)	16. 3–10	1039–1046	—
151*(L. 17)	—	—	—
151*(L. 18–19)	16. 11^{abcd}	1047	—
151*(L. 20)	16. 11^{ef}	1048	—
16. 13^{cd}	16. 12	1049^{ab}	23. $14\frac{1}{2}^{ab}$
16. 13^{ef}	16. 13^{ab}	1049^{cd}	23. $14\frac{1}{2}^{cd}$
16. 14–17	16. 13^{cd}–17^{ab}	1050–1053	23. $15\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
16. 18^{ab}	16. 17^{cd}	1054^{ab}	23. 19
16. 18^{cdef}	16. 18	1054^{cd}–1055^{ab}	23. 20
16. 19–21^{ab}	16. 19–21^{ab}	1055^{cd}–1057	23. 21–23^{ab}
16. 21^{cd}	16. 21^{cd}	1058^{ab}	23. 24^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
16. 22^{ab}	16. 22^{ab}	1058^{cd}	23. 23^{cd}
16. 22^{cd}–30	16. 22^{cd}–30	1059–1067^{ab}	23. 24^{cd}–32
16. 31^{ab}	16. 31^{cd}	1068^{ab}	23. 33^{ab}
16. 31^{cd}	16. 31^{ab}	1067^{cd}	23. 33^{cd}
16. 32–33	16. 32–33^{abcd}	1068^{cd}–1070^{ab}	23. 34–35
16. 34^{ab}	16. 33^{ef}	1070^{cd}	23. 36^{ab}
16. 34^{cd}	—	—	23. 36^{cd}
16. 35–44^{ab}	16. 34–43^{ab}	1071–1080^{ab}	23. 37–46^{ab}
16. 44^{cd}	16. 43^{cd}	1080^{cd}	—
152*	16. 44^{ab}	1081^{ab}	—
16. 45–46^{ab}	16. 44^{cd}–45	1081^{cd}–1082	23. 46^{cd}–47
16. 46^{cd}	16. 46^{ab}	1083^{ab}	23. 47½
16. 47–48	16. 46^{cd}–48^{ab}	1083^{cd}–1085^{ab}	23. 48½–49½
16. 49^{ab}	16. 48^{cd}	1085^{cd}	23. 50
153*	16. 49^{ab}	1086^{ab}	—
16. 49^{cd}–51^{ab}	16. 49^{cd}–51^{ab}	1086^{cd}–1088^{ab}	23. 51–52
16. 51^{cd}	16. 51^{cd}	1088^{cd}	23. 52½
16. 52–58^{ab}	16. 52–58^{ab}	1089–1095^{ab}	23. 53½–59½^{ab}
16. 58^{cd}	16. 58^{cd}	1096^{ab}	23. 59½^{cd}
16. 59^{ab}	16. 59^{ab}	1095^{cd}	23. 60½^{ab}
16. 59^{cd}–66	16. 59^{cd}–66	1096^{cd}–1103	23. 60½^{cd}—67½
154*	16. 67	1104	—
16. 67–69	16. 68–70	1105–1107	23. 68½–70½
16. 70^{ab}	16. 71^{ab}	1108^{ab}	23. 71
16. 70^{cd}	16. 71^{cd}	1108^{cd}	23. 71½
16. 71–75	16. 72–76	1109–1113	23. 72½–76½
17. 1–4^{abcd}	17. 1–4	1114–1117	23. 77½–80½
17. 4^{ef}–5^{ab}	17. 5	1118	23. 81½
17. 5^{cd}	17. 6^{ab}	1119^{ab}	23. 82
17. 6–15^{abcd}	17. 6^{cd}–16^{ab}	1119^{cd}–1129^{ab}	23. 83–92
17. 15^{ef}	17. 16^{cd}	1129^{cd}	23. 92½
17. 16–18^{abcd}	17. 17–19	1130–1132	23. 93½–95½
17. 18^{ef}–19^{ab}	17. 20	1133	23. 96½
17. 19^{cd}	—	—	23. 97
17. 20–21^{abcd}	17. 21–22	1134–1135	
17. 21^{ef}–29^{ab}	17. 23–30^{abcd}	1136–1143	
17. 29^{cd}	17. 30^{ef}	1144^{ab}	
17. 30–31	17. 31–32	1144^{cd}–1146^{ab}	23. [illegible]

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
155*	—	—	23. 110$\frac{1}{2}$–120$\frac{1}{2}$
17. 32–49	17. 33–50	1146^{cd}–1164^{ab}	23. 121$\frac{1}{2}$–138$\frac{1}{2}$
156*	—	—	—
17. 50–52^{ab}	17. 51–53^{ab}	1164^{cd}–1166	23. 139$\frac{1}{2}$–141$\frac{1}{2}^{ab}$
157*	—	—	—
17. 52^{cd}	17. 53^{cd}	1167^{ab}	23. 141$\frac{1}{2}^{cd}$
17. 53^{ab}	17. 54^{ab}	1167^{cd}	23. 142$\frac{1}{2}^{ab}$
158*	17. 54^{cd}–55^{ab}	1168	—
17. 53^{cd}–58	17. 55^{cd}–60	1169–1174^{ab}	23. 142$\frac{1}{2}^{cd}$–147$\frac{1}{2}$
159*	—	—	—
17. 59–61	17. 61–63	1174^{cd}–1177^{ab}	23. 148$\frac{1}{2}$–150$\frac{1}{2}$
160*(subst. 61^{cd})	—	—	—
17. 62–64	17. 64–66	1177^{cd}–1180^{ab}	23. 151$\frac{1}{2}$–153$\frac{1}{2}$
161*	17. 67^{ab}	1180^{cd}	—
17. 65^{ab}	17. 67^{cd}	1181^{ab}	23. 154$\frac{1}{2}^{ab}$
162*	—	—	—
17. 65^{cd}	17. 68^{ab}	1181^{cd}	23. 154$\frac{1}{2}^{cd}$
17. 66^{ab}	17. 68^{cd}	1182^{ab}	23. 155$\frac{1}{2}^{ab}$
163*(for65^{c}–66^{b})	—	—	—
17. 66^{cd}–68	17. 69–71^{ab}	1182^{cd}–1184	23. 155$\frac{1}{2}^{cd}$–157$\frac{1}{2}$
164* (subst. 68)	—	—	—
17. 69–72	17. 71^{cd}–75^{ab}	1185–1188	23. 158$\frac{1}{2}$–161$\frac{1}{2}$
165*	17. 75^{cd}	1189^{ab}	—
17. 73–77^{ab}	17. 76–80^{ab}	1189^{cd}–1193	23. 162$\frac{1}{2}$–166$\frac{1}{2}^{ab}$
166*	—	—	—
17. 77^{cd}	17. 80^{cd}	1194^{ab}	23. 166$\frac{1}{2}^{cd}$
167*(subst.77^{cd})	—	—	—
17. 78^{ab}	17. 81^{ab}	1194^{cd}	23. 167
17. 78^{cd}–84	17. 81^{cd}–87	1195–1201^{ab}	23. 168–174^{ab}
168*	—	—	23. 174^{cd}
17. 85^{ab}	17. 88^{ab}	1201^{cd}	—
169*(subst.85^{ab})	—	—	23. 175^{ab}
17. 85^{cd}–91^{ab}	17. 88^{cd}–94^{ab}	1202–1207	23. 175^{cd}–181^{ab}
17. 91^{cd}	17. 94^{cd}	1208^{ab}	—
17. 92–96	17. 95–99	1208^{cd}–1213^{ab}	23. 181^{cd}–186^{ab}
17. 97–98^{abc}	17. 100–101^{abc}	1213^{cd}–1215^{a}	—
170*	—	—	—
17. 98^{d}–100^{ab}	17. 101^{d}–103^{ab}	1215^{bcd}–1216	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 100^{cd}–107	17. 103^{cd}–110	1217–1224^{ab}	23. 186^{cd}–193
171*(subst. 107)	—	—	—
17. 108–109	17. 111–112	1224^{cd}–1226^{ab}	23. 194–195
17. 110^{ab}	17. 113	1226^{cd}	23. 195$\frac{1}{2}$
17. 110^{cd}	17. 114^{ab}	1227^{ab}	—
172*	—	—	—
17. 111–112^{ab}	17. 114^{cd}–115	1227^{cd}–1228	—
17. 112^{cd}–125	17. 116–129^{ab}	1229–1242^{ab}	23. 196$\frac{1}{2}$–209$\frac{1}{2}^{ab}$
173*	—	—	—
174*	—	—	—
17. 126–131^{ab}	17. 129^{cd}–134	1242^{cd}–1247	23. 209$\frac{1}{2}^{cd}$–214$\frac{1}{2}$
17. 131^{cd}–132^{a}	17. 135^{abc}	1248^{abc}	23. 215$\frac{1}{2}^{abc}$
17. 132^{bc}	17. 135^{d}–136^{a}	1248^{d}–1249^{a}	—
17. 132^{d}	17. 136^{b}	1249^{b}	23. 215$\frac{1}{2}^{d}$
17. 133^{ab}	17. 136^{cd}	1249^{cd}	23. 216$\frac{1}{2}^{ab}$
17. 133^{cd}	17. 137^{ab}	1250^{ab}	—
17. 134^{ab}	17. 137^{cd}	1250^{cd}	23. 216$\frac{1}{2}^{cd}$
17. 134^{cd}–145	17. 138–149^{ab}	1251–1262^{ab}	23. 217$\frac{1}{2}$–228$\frac{1}{2}^{ab}$
17. 146^{ab}	17. 149^{cd}	1262^{cd}	23. 229$\frac{1}{2}^{ab}$
17. 146^{cd}	17. 150^{ab}	1263^{ab}	23. 228$\frac{1}{2}^{cd}$
17. 147–150^{ab}	17. 150^{cd}–153	1263^{cd}–1266	23. 229$\frac{1}{2}^{cd}$–232$\frac{1}{2}$
17. 150^{cd}	17. 154^{ab}	1267^{ab}	23. 233
17. 151^{ab}	17. 154^{cd}	1267^{cd}	23. 234^{ab}
175*	—	—	—
17. 151^{cd}	17. 155^{ab}	1268^{ab}	23. 234^{cd}
176*(subst. 151)	—	—	—
17. 152–153^{ab}	17. 155^{cd}–156	1268^{cd}–1269	23. 235–236^{ab}
17. 153^{cd}	17. 157	1270^{ab}	23. 236^{cd}
17. 154–156	17. 158–160	1270^{cd}–1273^{ab}	23. 237–239
177*	17. 161–162	1273^{cd}–1275^{ab}	—
17. 157^{ab}	—	—	23. 240^{ab}
178*(subst. 157^{ab})	17. 163^{ab}	1275^{cd}	—
17. 157^{cdef}	17. 163^{cd}–164^{ab}	1276	23. 240^{cd}–241^{ab}
17. 158–160^{abcd}	17. 164^{cd}–167^{ab}	1277–1279	23. 241^{cd}–244^{ab}
17. 160^{ef}–163	17. 167^{cd}–170	1280–1283^{ab}	23. 244^{cd}–247
17. 164^{ab}	17. 171^{ab}	1283^{cd}	—
179*(subst. 164^{ab})	—	—	23. 248^{ab}
180*	17. 171^{cd}–175^{ab}	1284–1287	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 164^{cd}–169^{abcd}	17. 175^{cd}–180	1288–1293^{ab}	23. 248^{cd}–253
17. 169^{ef}	17. 181^{ab}	1293^{cd}	23. 253½
17. 170	17. 181^{cdef}	1294	23. 254½
17. 171	17. 182	1295	23. 255½
18. 1–3	18. 1–3	1296–1298	24. 1–3
181*	18. 4–5^{ab}	1299–1300^{ab}	—
18. 4	18. 5^{cdef}	1300^{cd}–1301^{ab}	24. 4
18. 5–6	18. 6–7	1301^{cd}–1303^{ab}	24. 5–6
18. 7^{ab}	18. 8^{ab}	1303^{cd}	24. 6½
18. 7^{cdef}	18. 8^{cd}–9^{ab}	1304	24. 7½
18. 8^{ab}	18. 9^{cd}	1305^{ab}	24. 8
18. 8^{cdef}	18. 10	1305^{cd}–1306^{ab}	24. 9
18. 9–13	18. 11–15	1306^{cd}–1311^{ab}	24. 10–14
182*	18. 16–17^{ab}	1311^{cd}–1312	—
18. 14^{ab}	18. 17^{cd}	1313^{ab}	24. 14½
18. 14^{cdef}	18. 18	1313^{cd}–1314^{ab}	24. 15½
18. 15–16^{abcd}	18. 19–20	1314^{cd}–1316^{ab}	24. 16½–17½
18. 16^{ef}	18. 21^{ab}	1316^{cd}	24. 18
18. 17^{ab}	18. 21^{cd}	1317^{ab}	24. 18½
18. 17^{cdef}	18. 22	1317^{cd}–1318^{ab}	24. 19½
18. 18^{abcd}	18. 23	1318^{cd}–1319^{ab}	24. 20; 20½
18. 18^{ef}–19^{ab}	18. 24	1319^{cd}–1320^{ab}	24. 21½
18. 19^{cdef}	18. 25	1320^{cd}–1321^{ab}	24. 22½
18. 20–22	18. 26–28	1321^{cd}–1324^{ab}	24. 23½–25½
18. 23^{ab}	18. 29^{ab}	1324^{cd}	24. 26
18. 23^{cd}	18. 29^{cd}	1325^{ab}.	—
183* (L. 1-13)	18. 30–36^{ab}	1325^{cd}–1331	—
183* (L. 14)	18. 36^{cd}	1332	—
184*	—	—	—
18. 24	18. 37	1333	24. 27
185*	—	—	24. 28^{ab}
18. 25–27^{ab}	18. 38–40^{ab}	1334–1336^{ab}	—
18. 27^{cd}	18. 40^{cd}	1336^{cd}	24. 28^{cd}
18. 27^{ef}–28^{ab}	18. 41	1337	24. 28½; 29
186*	—	—	24. 30–31^{ab}
18. 28^{cd}–29	18. 42–43^{ab}	1338–1339^{ab}	—
18. 30	18. 43^{cd}–44^{ab}	1339^{cd}–1340^{ab}	24. 31^{cd}–32^{ab}
18. 31	18. 44^{cd}–45^{ab}	1340^{cd}–1341^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
18. 32^{ab}	18. 45^{cd}	1341^{cd}	24. 32^{cd}
18. 32^{cd}	18. 46^{ab}	1342	—
187*	—	—	24. $32\frac{1}{2}$
18. 33^{ab}	18. 46^{cd}	1343^{ab}	24. 33
18. 33^{cd}–34^{ab}	18. 47	1343^{cd}–1344^{ab}	24. 34
18. 34^{cdef}	18. 48	1344^{cd}–1345^{ab}	24. 35
188*	—	—	24. 36^{ab}
18. 35	18. 49	1345^{cd}–1346^{ab}	—
18. 36^{ab}	18. 50^{ab}	1346^{cd}	24. 36^{cd}
18. 36^{cd}	18. 50^{cd}	1347^{ab}	24. $36\frac{1}{2}$
18. 37^{abcd}	18. 51	1347^{cd}–1348^{ab}	24. $37\frac{1}{2}$
18. 37^{ef}	18. 52^{ab}	1348^{cd}	24. 38
18. 38–42	18. 52^{cd}–57^{ab}	1349–1353	24. 39–43
18. 43^{ab}	18. 57^{cd}	1354^{ab}	—
18. 43^{cd}–44^{ab}	18. 58	1354^{cd}–1355^{ab}	24. 44
18. 44^{cd}	18. 59^{ab}	1355^{cd}	24. $44\frac{1}{2}$
18. 45–46	18. 59^{cd}–61^{ab}	1356–1357	24. $45\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
189*(L. 1–18)	18. 61^{cd}–70^{ab}	1358–1366	—
189*(L. 19)	18. 70^{cd}	1367	—
18. 47–59	18. 71–83	1368–1380	24. $47\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
19. 1–6^{ab}	19. 1–6^{ab}	1381–1386^{ab}	25. 1–6^{ab}
19. 6^{cd}	19. 6^{cd}	1386^{cd}	—
19. 7–8^{ab}	19. 7–8^{ab}	1387–1388^{ab}	25. 6^{cd}–7
19. 8^{cd}	19. 8^{cd}	1388^{cd}	25. $7\frac{1}{2}$
19. 9–13	19. 9–13	1389–1393	25. $8\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
19. 14^{ab}	19. 14^{ab}	1394^{ab}	25. 13
190*	—	—	25. 14–15
19. 14^{cd}	19. 14^{cd}	1394^{cd}	25. $15\frac{1}{2}$
19. 15–20	19. 15–20	1395–1400	25. $16\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
19. 21^{ab}	19. 21^{ab}	1401^{ab}	25. 22
19. 21^{cd}–22^{ab}	19. 21^{cd}–22^{ab}	1401^{cd}–1402^{ab}	25. 23
19. 22^{cd}	19. 22^{cd}	1402^{cd}	25. $23\frac{1}{2}$
19. 23	19. 23	1403	25. $24\frac{1}{2}$
19. 24	19. 24	1404	25. 25 ; $25\frac{1}{2}$
19. 25	19. 25	1405	25. $26\frac{1}{2}$
20. 1–5	19. 26–30	1406–1410	25. $27\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
20. 6	19. 31	1411	25. 32 ; $32\frac{1}{2}$
20. 7–9	19. 32–34	1412–1414	25. $33\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 10^{ab}	19. 35^{ab}	1415^{ab}	25. 36
20. 10^{cd}	19. 35^{cd}	1415^{cd}	25. $36\frac{1}{2}$
20. 11–16	19. 36–41	1416–1421	25. $37\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
20. 17^{ab}	19. 42^{ab}	1422^{ab}	25. 43
20. 17^{cd}–18^{ab}	19. 42^{cd}–43^{ab}	1422^{cd}–1423^{ab}	25. 44
20. 18^{cd}	19. 43^{cd}	1423^{cd}	25. $44\frac{1}{2}$
20. 19–22	19. 44–47	1424–1427	25. $45\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
20. 23^{ab}	19. 48^{ab}	1428^{ab}	25. 49
20. 23^{cd}–24^{ab}	19. 48^{cd}–49^{ab}	1428^{cd}–1429^{ab}	25. 50
20. 24^{cd}	19. 49^{cd}	1429^{cd}	25. $50\frac{1}{2}$
20. 25	19. 50	1430	25. $51\frac{1}{2}$
20. 26^{ab}	19. 51^{ab}	1431^{ab}	25. 52
20. 26^{cd}–27^{ab}	19. 51^{cd}–52^{ab}	1431^{cd}–1432^{ab}	25. 53
20. 27^{cdef}	19. 52^{cd}–53^{ab}	1432^{cd}–1433^{ab}	25. 54
20. 28^{ab}	19. 53^{cd}	1433^{cd}	25. 55^{ab}
191*	—	—	25. 55^{cd}–56
20. 28^{cd}	19. 54^{ab}	1434^{ab}	25. $56\frac{1}{2}$
20. 29^{abcd}	19. 54^{cd}–55^{ab}	1434^{cd}–1435^{ab}	25. $57\frac{1}{2}$
20. 29^{ef}	19. 55^{cd}	1435^{cd}	25. 58
20. 30–31^{abcd}	19. 56–57	1436–1437	25. 59–60
20. 31^{ef}	19. 58^{ab}	1438^{ab}	25. $60\frac{1}{2}$
20. 32^{abcd}	19. 58^{cd}–59^{ab}	1438^{cd}–1439^{ab}	25. $61\frac{1}{2}$
20. 32^{ef}–33^{ab}	19. 59^{cd}–60^{ab}	1439^{cd}–1440^{ab}	25. $62\frac{1}{2}$
20. 33^{cd}	19. 60^{cd}	1440^{cd}	25. 63
20. 34–37^{abcd}	19. 61–64	1441–1444	25. 64–67
20. 37^{ef}–39^{ab}	19. 65–66	1445–1446	25. 68–69
20. 39^{cd}	19. 67^{ab}	1447^{ab}	25. $69\frac{1}{2}$
20. 40–45^{ab}	19. 67^{cd}–72	1447^{cd}–1452	25. $70\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}^{ab}$
20. 45^{cd}	19. 73^{ab}	1453	25. $75\frac{1}{2}^{cd}$
20. 46–47	19. 73^{cd}–75^{ab}	1454–1455	25. $76\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
192*	—	—	25. 78
20. 48^{ab}	19. 75^{cd}	1456^{ab}	25. $78\frac{1}{2}$
20. 48^{cd}	19. 76^{ab}	1456^{cd}	25. 79
20. 49–50	19. 76^{cd}–78^{ab}	1457–1458	25. 80–81
20. 51^{ab}	19. 78^{cd}	1459^{ab}	25. $81\frac{1}{2}$
20. 51^{cd}	19. 79^{ab}	1459^{cd}	25. 82
20. 52–61	19. 79^{cd}–89^{ab}	1460–1469	25. 83–92
193*	—	—	25. 93

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 62^{ab}	19. 89^{cd}	1470^{ab}	25. 94^{ab}
194*	—	—	25. 94^{cd}–95
20. 62^{cd}–63^{ab}	19. 90	1470^{cd}–1471^{ab}	25. 96
20. 63^{cd}	19. 91^{ab}	1471^{cd}	25. 96½
20. 64–67^{ab}	19. 91^{cd}–94^{abcd}	1472–1475^{ab}	25. 97½–100½^{ab}
20. 67^{cd}	19. 94^{ef}	1475^{cd}	25. 100½^{cd}
20. 68	19. 95	1476	25. 101 ; 101½
20. 69	19. 96	1477	25. 102½
20. 70^{ab}	19. 97^{ab}	1478^{ab}	25. 103
20. 70^{cd}	19. 97^{cd}	1478^{cd}	25. 103½
20. 71–76	19. 98–103	1479–1484	25. 104½–109½
21. 1–4^{abcd}	20. 1–4	1485–1488	25. 110½–113½
21. 4^{ef}–5^{ab}	20. 5	1489	25. 114½
21. 5^{cd}	20. 6^{ab}	1490^{ab}	25. 115
21. 6	20. 6^{cd}–7^{ab}	1490^{cd}–1491^{ab}	25. 116
195*	—	—	25. 117^{ab}
21. 7–8^{abcd}	20. 7^{cd}–9^{ab}	1491^{cd}–1493^{ab}	25. 117^{cd}–119^{ab}
21. 8^{ef}	20. 9^{cd}	1493^{cd}	25. 119^{cd}
196*(subst. 8^{ef})	—	—	—
21. 9	20. 10	1494	25. 120
197*	20. 11	1495	—
21. 10–17	20. 12–19^{abcd}	1496–1503	25. 121–128
198*	20. 19^{ef}	1504	—
199*	—	—	—
21. 18–19	20. 20–21	1505–1506	25. 129–130
200*	—	—	25. 130½
21. 20	20. 22	1507	25. 131½
21. 21^{ab}	20. 23^{ab}	1508^{ab}	25. 132
201*	—	—	—
21. 21^{cd}–22^{ab}	20. 23^{cd}–24^{ab}	1508^{cd}–1509^{ab}	25. 133
21. 22^{cd}	20. 24^{cd}	1509^{cd}	25. 133½
21. 23–24	20. 25–26	1510–1511	25. 134½–135½
22. 1–3	21. 1–3	1512–1514	25. 136½–138½
22. 4^{ab}	21. 5^{ab}	1516^{ab}	25. 139½^{ab}
22. 4^{cd}	21. 4^{cd}	1515^{cd}	25. 139½^{cd}
22. 5^{ab}	21. 4^{ab}	1515^{ab}	25. 140½^{ab}
22. 5^{cd}	21. 5^{cd}	1516^{cd}	25. 140½^{cd}
202*	—	—	25. 141½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
22. 6^{ab}	21. 6^{ab}	1517^{ab}	25. 142
22. 6^{cd}–7^{ab}	21. 6^{cd}–7^{ab}	1517^{cd}–1518^{ab}	25. 143
203*	—	—	25. 144–145
22. 7^{cd}	21. 7^{cd}	1518^{cd}	25. 145½
22. 8–16	21. 8–16	1519–1527	25. 146½–154½
22. 17	21. 17	1528	25. 155 ; 155½
22. 18–19	21. 18–19	1529–1530	25. 156½–157½
App. I. (No. 7)	—	—	—
App. I. (No.7A)	—	—	—
23. 1	22. 1	1531	28. 1
23. 2–3	22. 2–3	1532–1533	28. 4½–5½
204*	—	—	28. 6
23. 4–5	22. 4–5	1534–1535	28. 2–3
23. 6^{ab}	22. 6^{ab}	1536^{ab}	—
23. 6^{cd}	22. 6^{cd}	1536^{cd}	28. 3½
23. 7	22. 7	1537	—
23. 8–14	22. 8–14	1538–1544	28. 7–13
205*(subst. 14^{cd})	—	—	—
23. 15–36	22. 15–36	1545–1566	28. 14–35
23. 37^{ab}	22. 37^{ab}	1567^{ab}	—
23. 37^{cd}	22. 37^{cd}	1567^{cd}	28. 35½
23. 38–40^{ab}	22. 38–40^{ab}	1568–1570^{ab}	28. 36½–$38\frac{1}{2}^{ab}$
23. 40^{cd}	22. 40^{cd}	1570^{cd}	—
206*	—	—	28. $38\frac{1}{2}^{cd}$
23. 41	22. 41	1571	28. 39½
24. 1–3	23. 1–3	1572–1574	29. 1–3
24. 4	23. 4	1575	29. 5
24. 5	23. 5	1576	—
24. 6–7	23. 6–7	1577–1578	29. 6–7
24. 8	23. 8	1579	29. 4
24. 9	—	—	—
24. 10	23. 9	1580	—
24. 11–17	23. 10–16	1581–1587	29. 8–14
24. 18–19	23. 17–18	1588–1589	29. 18–19
24. 20–22	23. 19–21	1590–1592	29. 15–17
24. 23–27	23. 22–26	1593–1597	29. 20–24
24. 28^{ab}	23. 27^{ab}	1598^{ab}	—
207*(subst. 28^{ab})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
208*	—	—	—
24. 28^{cd}–29	23. 27^{cd}–28	1598^{cd}–1599	—
24. 30–35	23. 29–34	1600–1605	29. 25–30
209*(L. 1–6)	—	—	29. 31–33
209*(L. 7)	—	—	29. 33½
209*(L. 8–9)	—	—	29. 34½
24. 36–37	23. 35–36	1606–1607	29. 35½–36½
24. 38^{ab}	23. 37^{ab}	1608^{ab}	—
24. 38^{cd}	23. 37^{cd}	1608^{cd}	29. 37
210* (L. 1–3)	—	—	29. 38 ; 38½
210* (L. 4–7)	—	—	29. 39½–40½
210* (L. 8)	—	—	29. 41
24. 38^{ef}	23. 38^{ab}	1609^{ab}	—
24. 39^{ab}	23. 38^{cd}	1609^{cd}	29. 41½
24. 39^{cdef}	23. 39	1610	29. 42½
24. 40	23. 40	1611	29. 43½
211*	—	—	29. 44½
24. 41^{abcd}	23. 41^{abcd}	1612	29. 45½
24. 41^{ef}	23. 41^{ef}	1613^{ab}	29. 46
24. 42^{ab}	23. 42^{ab}	1613^{cd}	29. 47^{ab}
24. 42^{cd}–44^{ab}	23. 42^{cd}–44^{ab}	1614–1615	—
24. 44^{cd}	23. 44^{cd}	1616^{ab}	29. 47^{cd}
24. 45–46	23. 45–46	1616^{cd}–1618^{ab}	—
24. 47^{ab}	23. 47^{ab}	1618^{cd}	29. 48^{ab}
24. 47^{cd}	23. 47^{cd}	1619	29. 48^{cd}
24. 48–53	23. 48–53	1620–1625	29. 49–54
24. 54	23 54	1626	—
24. 55–56	23. 55–56	1627–1628	29. 55–56
212*	—	—	29. 57–59
24. 57–58	23. 57–58	1629–1630	—
24. 59–63	23. 59–63	1631–1635	29. 60–64
24. 64	23. 64	1636	29. 72
24. 65	23. 65	1637	29. 67
24. 66	23. 66	1638	29. 71
24. 67	23. 67	1639	29. 73
213*	23. 68–69	1640–1641	29. 74–75
24. 68–69	23. 70–71	1642–1643	29. 76–77
24. 70	23. 72	1644	29. 68

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24. 71–74	23. 73–76	1645–1648	29. 78–81
24. 75	23. 77	1649	29. 82=65
24. 76	23. 78	1650	29. 66
24. 77	23. 79	1651	29. 69
24. 78	23. 80	1652	29. 83
214* (L. 1–2)	—	—	29. 84
214* (L. 3)	—	—	29. $84\frac{1}{2}$
24. 79	23. 81	1653	29. 70
24. 80	23. 82	1654	—
24. 81^{ab}	23. 83^{ab}	1655^{ab}	29. 85
24. 81^{cd}–83	23. 83^{cd}–85	1655^{cd}–1657	—
24. 84	23. 86	1658	29. 86
24. 85–90	23. 87–92	1659–1664	29. 89–94
24. 91–92	23. 93–94	1665–1666	29. 87–88
24. 93–97	23. 95–99	1667–1671	29. 95–99
215*	—	—	—
24. 98–100	23. 100–102	1672–1674	29. 100–102
216*	—	—	—
24. 101	23. 103	1675	29. 103
25. 1–8	24. 1–8	1676–1683	30. 1–8
217*	—	—	30. 9
25. 9–10^{ab}	24. 9–10^{ab}	1684–1685^{ab}	30. 10–11^{ab}
218*	—	—	—
25. 10^{cd}–12	24. 10^{cd}–12	1685^{cd}–1687	30. 11^{cd}–13
26. 1–8	25. 1–8	1688–1695	31. 1–8
219*(subst. 8^{cd})	—	—	—
26. 9^{abcd}	25. 9	1696	31. 9
26. 9^{ef}	25. 10^{ab}	1697^{ab}	31. $9\frac{1}{2}$
26. 10–11^{abcd}	25. 10^{cd}–12^{ab}	1697^{cd}–1699^{ab}	31. $10\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
26. 11^{ef}	25. 12^{cd}	1699^{cd}	31. 12
26. 12–14^{abcd}	25. 13–15	1700–1702	31. 13–15
26. 14^{ef}	25. 16^{ab}	1703^{ab}	31. 16^{ab}
26. 15^{ab}	25. 16^{cd}	1703^{cd}	31. 16^{cd}
26. 15^{cd}	25. 17^{ab}	1704^{ab}	31. $16\frac{1}{2}$
26. 16–18^{ab}	25. 17^{cd}–19	1704^{cd}–1706	31. $17\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$^{ab}
26. 18^{cd}	25. 20	1707^{ab}	31. $19\frac{1}{2}$^{cd}
26. 19–24	25. 21–26	1707^{cd}–1713^{ab}	31. $20\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
220*(subst. 24^{cd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 25–28^{ab}	25. 27–30^{ab}	1713^{cd}–1716	31. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
26. 28^{cd}–29^{ab}	—	—	—
26. 29^{cd}–33^{ab}	25. 30^{cd}–34^{ab}	1717–1720	31. $29\frac{1}{2}^{cd}$–$33\frac{1}{2}^{ab}$
26. 33^{cd}	25. 34^{cd} = 35^{cd}	1721^{ab} = 1722^{ab}	31. $33\frac{1}{2}^{cd} = 34\frac{1}{2}^{cd}$
26. 34^{ab}	25. 35^{ab}	1721^{cd}	31. $34\frac{1}{2}^{ab}$
26. 34^{cd}	25. 36^{ab}	1722^{cd}	31. 35
26. 35–38^{ab}	25. 36^{cd}–39	1723–1726^{ab}	31. 36–39^{ab}
26. 38^{cd}	25. 40	1726^{cd}	31. 39^{cd}
26. 39^{ab}	25. 41^{ab}	1727^{ab}	31. 40^{ab}
26. 39^{cd}–40^{ab}	25. 41^{cd}–42^{ab}	1727^{cd}–1728^{ab}	31. $43\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
26. 40^{cd}	25. 42^{cd}	1728^{cd}	31. 40^{cd}
221*(subst. 40^{cd})	—	—	—
26. 41^{ab}	25. 43^{ab}	1729^{ab}	31. 41^{ab}
222*	—	—	—
26. 41^{c}	25. 43^{c}	1729^{c}	31. 41^{c}
223*	25. 43^{d}–44^{a}	1727^{d}–1730^{a}	—
26. 41^{d}	25. 44^{b}	1730^{b}	31. 41^{d}
—	—	—	31. $41\frac{1}{2}$
26. 41^{ef}	25. 44^{cd}	1730^{cd}	31. $44\frac{1}{2}^{cd}$
26. 42–44	25. 45–47	1731–1733	31. $45\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
26. 45–46^{ab}	25. 48–49^{ab}	1734–1735^{ab}	31. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
26. 46^{cd}	25. 49^{cd}	1735^{cd}	31. 48
26. 47–51	25. 50–54	1736–1740	31. 49–53
224*(subst. 51^{cd})	—	—	—
26. 52–56	25. 55–59	1741–1745	31. 54–58
225*	25. 60–61	1746–1747	—
26. 57	25. 62	1748	31. 59
226*	—	—	31. $59\frac{1}{2}$
26. 58^{ab}	25. 63^{ab}	1749^{ab}	—
26. 58^{cd}–59^{ab}	25. 63^{cd}–64^{ab}	1749^{cd}–1750^{ab}	31. $60\frac{1}{2}$
26. 59^{cd}	25. 64^{cd}	1750^{cd}	31. 61
26. 60–66	25. 65–71	1751–1757	31. 62–68
27. 1–8^{abcd}	26. 1–8	1758–1765	32. 1–8
27. 8^{ef}	26. 9^{ab}	1766^{ab}	32. $8\frac{1}{2}$
27. 9–15	26. 9^{cd}–16^{ab}	1766^{cd}–1773^{ab}	32. $9\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
27. 16^{ab}	26. 16^{cd}	1773^{cd}	32. $16\frac{1}{2}^{ab}$
27. 16^{cd}	26. 16^{ef}	1774	32. $16\frac{1}{2}^{cd}$
27. 17–21^{ab}	26. 17–21^{ab}	1775–1779^{ab}	32. $17\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
227*	26. 21^{cd}–22^{ab}	1779^{cd}–1780^{ab}	—
27. 21^{cd}–24	26. 22^{cd}–25	1780^{cd}–1783	32. $21\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
228*	—	—	—
27. 25–27^{ab}	26. 26–28^{ab}	1784–1786^{ab}	32. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
27. 27^{cd}	26. 28^{cd}	1786^{cd}	—
229*(subst. 27^{cd})	—	—	32. $27\frac{1}{2}^{cd}$
27. 28^{ab}	26. 29^{ab}	1787^{ab}	—
230*(subst. 28^{ab})	—	—	32. $28\frac{1}{2}^{ab}$
27. 28^{cd}–29	26. 29^{cd}–30	1787^{cd}–1788	32. $28\frac{1}{2}^{cd}$–29
231*	—	—	32. $30\frac{1}{2}$
27. 30–36	26. 31–37	1789–1795	32. $31\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
232*	—	—	32. $38\frac{1}{2}$
27. 37–40^{ab}	26. 38–41^{ab}	1796–1799^{ab}	32. $39\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
27. 40^{cd}	26. 41^{cd}	1799^{cd}	—
233*(subst. 40^{cd})	—	—	32. $42\frac{1}{2}^{cd}$
27. 41–42	26. 42–43	1800–1801	32. $43\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
234*	—	—	—
27. 43–47	26. 44–48	1802–1806	32. $45\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
235*(subst. 47^{cd})	—	—	—
27. 48–49	26. 49–50	1807–1808	32. $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
236*	—	—	32. $52\frac{1}{2}$
27. 50–55	26. 51–56	1809–1814	32. $53\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
237*(subst. 55^{cd})	—	—	—
27. 56–57^{ab}	26. 57–58^{ab}	1815–1816^{ab}	32. $59\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
238*	—	—	—
27. 57^{cd}–62	26. 58^{cd}–63	1816^{cd}–1821	32. $60\frac{1}{2}^{cd}$–$65\frac{1}{2}$
239*	—	—	32. $66\frac{1}{2}$–$67\frac{1}{2}$
27. 63–71	26. 64–72	1822–1830	32. $68\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
27. 72^{ab}	26. 73^{ab}	1831^{ab}	32. 77
27. 72^{cd}–73^{ab}	26. 73^{cd}–74^{ab}	1831^{cd}–1832^{ab}	32. 78
27. 73^{cd}	26. 74^{cd}	1832^{cd}	32. $78\frac{1}{2}$
27. 74–78	26. 75–79	1833–1837	32. $79\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}$
27. 79^{ab}	26. 80^{ab}	1838^{ab}	32. 84
240*	—	—	32. 85^{ab}
27. 79^{cd}–87^{ab}	26. 80^{cd}–88^{ab}	1838^{cd}–1846^{ab}	32. 85^{cd}–93^{ab}
27. 87^{cd}	26. 88^{cd}	1846^{cd}	—
241*	—	—	32. 93^{cd}
242*	—	—	32. 94

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
27. 88–89^{ab}	26. 89–90^{ab}	1847–1848^{ab}	32. 95–96^{ab}
243*	—	—	—
27. 89^{c}	26. 90^{c}	1848^{c}	32. 96^{c}
244*	—	—	—
27. 89^{d}–105	26. 90^{d}–106	1848^{d}–1864	32. 96^{d}–112
28. 1^{abcd}	27. 1	1865	3. 1
245*	27. 2^{ab}	1866^{ab}	—
246*	—	—	3. $1\frac{1}{2}$
28. 1^{ef}	27. 2^{cd}	1866^{cd}	3. 2
247*	27. 3^{ab}	1867^{ab}	—
28. 2–3^{ab}	27. 3^{cd}–4^{abcd}	1867^{cd}–1868	3. 3–4^{ab}
28. 3^{cd}	27. 4^{ef}	1869	3. 4^{cd}
28. 4–8^{ab}	27. 5–9^{ab}	1870–1874^{ab}	3. 5–9^{ab}
28. 8^{cd}	27. 9^{cd}	1874^{cd}	—
248*(subst. 8^{cd})	—	—	3. 9^{cd}
28. 9–14^{abc}	27. 10–15^{abc}	1875–1880^{abc}	3. 10–15^{abc}
28. 14^{d}–15^{a}	27. 15^{d}–16^{a}	1880^{d}–1881^{a}	—
28. 15^{b}	27. 16^{b}	1881^{b}	3. 15^{d}
28. 15^{cd}	27. 16^{cd}	1881^{cd}	3. $15\frac{1}{2}$
28. 16–22	27. 17–23	1882–1888	3. $16\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
28. 23^{ab}	27. 24^{ab}	1889^{ab}	3. 23
28. 23^{cd}	27. 24^{cd}	1889^{cd}	3. $23\frac{1}{2}$
28. 24–25	27. 25–26	1890–1891	3. $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
28. 26^{ab}	27. 27^{ab}	1892^{ab}	3. 26
249*	27. 27^{cd}	1892^{cd}	—
28. 26^{cd}	27. 28^{ab}	1893^{ab}	3. $26\frac{1}{2}$
250*	27. 28^{cd}	1893^{cd}	—
28. 27–28	27. 29–30	1894–1895	3. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
29. 1	28. 1	1896	3. $29\frac{1}{2}$
29. 2^{ab}	28. 2^{ab}	1897^{ab}	3. 30
251*	28. 2^{cd}	1897^{cd}	—
29. 2^{cd}–3^{ab}	28. 3	1898	3. 31
252*	28. 4^{ab}	1899^{ab}	—
29. 3^{cd}–4^{ab}	28. 4^{cd}–5^{ab}	1899^{cd}–1900^{ab}	3. 32
29. 4^{cd}	28. 5^{cd}	1900^{cd}	3. $32\frac{1}{2}$
29. 5–6	28. 6–7	1901–1902	3. $33\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
29. 7^{ab}	28. 8^{ab}	1903^{ab}	3. 35
29. 7^{cd}	28. 8^{cd}	1903^{cd}	3. $35\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
29. 8–9^{ab}	28. 9–10^{ab}	1904–1905^{ab}	3. 36–37½^{ab}
29. 9^{cd}	—	—	3. 37½^{cd}
29. 10–11^{ab}	28. 10^{cd}–11	1905^{cd}–1906	3. 38½–39½^{ab}
253*	—	—	—
29. 11^{cd}–13^{ab}	28. 12–13^{abcd}	1907–1908	3. 39½^{cd}–41½^{ab}
29. 13^{cd}	28. 13^{ef}	1909^{ab}	3. 41½^{cd}
29. 14–16^{ab}	28. 14–16^{ab}	1909^{cd}–1911	3. 42½–44½^{ab}
29. 16^{cd}	28. 16^{cd}	1912	3. 44½^{cd}
254*	29. 1–4	1913–1916	—
30. 1–4^{a}	29. 5–8^{a}	1917–1920^{a}	3. 45½–48½^{a}
255*	29. 8^{bc}	1920^{bc}	—
30. 4^{bcd}	29. 8^{d}–9^{ab}	1920^{d}–1921^{ab}	3. 48½^{bcd}
30. 5^{ab}	29. 9^{cd}	1921^{cd}	3. 49
30. 5^{cd}–6^{ab}	29. 10	1922	3. 50
30. 6^{cd}	29. 11^{ab}	1923^{ab}	3. 50½
30. 7	29. 11^{cd}–12^{ab}	1923^{cd}–1924^{ab}	3. 51½
256* (L. 1)	29. 12^{cd}	1924^{cd}	—
256* (L. 2)	29. 13^{ab}	1925	—
30. 8–12	29. 13^{cd}–18^{ab}	1926–1930	3. 52½–56½
257*	29. 18^{cd}–22^{ab}	1931–1934	—
258*	—	—	3. 57½^{ab}
30. 13^{abcd}	29. 22^{cd}–23^{ab}	1935	3. 57½^{cd}–58½^{ab}
30. 13^{ef}	29. 23^{cd}	1936^{ab}	3. 58½^{cd}
259*	29. 24^{ab}	1936^{cd}	—
260* (L. 1)	—	—	3. 59
260* (L. 2–3)	—	—	3. 60
30. 14	29. 24^{cd}	1937^{ab}	3. 60½
261*	29. 25^{ab}	1937^{cd}	—
30. 15–16^{a}	29. 25^{cd}–26^{abc}	1938–1939^{a}	3. 61½–62½^{a}
30. 16^{bcd}	29. 26^{def}	1939^{bcd}	—
262*(subst. 16^{bcd})	—	—	3. 62½^{bcd}
31. 1–3	30. 1–3	1940–1942	—
263*(subst. 1–3)	—	—	5. 1–3
31. 4–11^{ab}	30. 4–11^{ab}	1943–1950^{ab}	5. 4–11^{ab}
31. 11^{cd}	30. 11^{cd}	1950^{cd}	—
264*(subst. 11^{cd})	—	—	5. 11^{cd}
31. 12–14	30. 12–14	1951–1953	5. 12–14
31. 15^{ab}	30. 15^{ab}	1954^{ab}	5. 14½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
31. 15^{cd}	30. 15^{cd}	1954^{cd}	5. 15
31. 16–23^{ab}	30. 16–23^{ab}	1955–1962^{ab}	5. 16–23^{ab}
31. 23^{cd}	30. 23^{cd}	1962^{cd}	—
265*(subst. 23^{cd})	—	—	5. 23^{cd} ; 23½
266*	30. 24–25	1963–1964	—
31. 24–26^{ab}	30. 26–28^{ab}	1965–1967^{ab}	5. 24½–26½^{ab}
267*	—	—	5. 26½^{cd}
31. 26^{cd}	30. 28^{cd}	1967^{cd}	5. 27
31. 27–31^{a}	30. 29–33^{a}	1968–1972^{a}	5. 28–32^{a}
268*	30. 33^{bcd}–34^{a}	1972^{bcd}–1973^{a}	—
31. 31^{bcd}–42^{abcd}	30. 34^{bcd}–45	1973^{bcd}–1984	5. 32^{bcd}–43
31. 42^{ef}	—	—	—
269*(subst. 42^{ef})	—	—	5. 43½
31. 43	30. 46	1985	5. 44½
31. 44^{ab}	30. 47^{ab}	1986^{ab}	5. 45
31. 44^{cd}–46	30. 47^{cd}–49	1986^{cd}–1988	—
270* (subst. for 45^{cd}–46)	—	—	5. 46 ; 46½
31. 47^{abcd}	30. 50	1989	5. 47½
31. 47^{ef}	30. 51^{ab}	1990^{ab}	5. 48
31. 48	30. 51^{cd}–52^{ab}	1990^{cd}–1991^{ab}	5. 49
31. 49^{ab}	30. 52^{cd}	1991^{cd}	5. 49½
31. 49^{cd}	30. 53^{ab}	1992^{ab}	5. 50
31. 50–51	30. 53^{cd}–55^{ab}	1992^{cd}–1994^{ab}	5. 51–52
271*	—	—	5. 53^{ab}
31. 52^{ab}	30. 55^{cd}	1994^{cd}	5. 53^{cd}
31. 52^{cd}	30. 56^{ab}	1995^{ab}	5. 53½
31. 53–58^{ab}	30. 56^{cd}–61	1995^{cd}–2000	5. 54½–59½^{ab}
31. 58^{cd}	30. 62^{ab}	2001^{ab}	—
31. 59–60^{ab}	30. 62^{cd}–63^{abcd}	2001^{cd}–2002	5. 59½^{cd}–60½
31. 60^{cd}	30. 63^{ef}	2003^{ab}	5. 61½^{ab}
31. 61^{ab}	30. 64^{ab}	2003^{cd}	5. 61½^{cd}
31. 61^{cd}	30. 64^{cd}	2004^{ab}	5. 62
31. 62–64^{ab}	30. 65–67^{ab}	2004^{cd}–2006	5. 63–65^{ab}
31. 64^{cd}	30. 67^{cd}	2007	5. 65^{cd}
32. 1–12	31. 1–12	2008–2019	33. 1–12
32. 13^{ab}	31. 13^{ab} = 18^{cd}	2020^{ab} = 2025^{cd}	33. 13^{ab}
32. 13^{cd}–14^{a}	31. 13^{cd}–14^{a}	2020^{cd}–2021^{a}	33. 13^{cd}–14^{a}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
29. 8–9^{ab}	28. 9–10^{ab}	1904–1905^{ab}	3. 36–$37\frac{1}{2}^{ab}$
29. 9^{cd}	—	—	3. $37\frac{1}{2}^{cd}$
29. 10–11^{ab}	28. 10^{cd}–11	1905^{cd}–1906	3. $38\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
253*	—	—	—
29. 11^{cd}–13^{ab}	28. 12–13^{abcd}	1907–1908	3. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
29. 13^{cd}	28. 13^{ef}	1909^{ab}	3. $41\frac{1}{2}^{cd}$
29. 14–16^{ab}	28. 14–16^{ab}	1909^{cd}–1911	3. $42\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
29. 16^{cd}	28. 16^{cd}	1912	3. $44\frac{1}{2}^{cd}$
254*	29. 1–4	1913–1916	—
30. 1–4^{a}	29. 5–8^{a}	1917–1920^{a}	3. $45\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}^{a}$
255*	29. 8^{bc}	1920^{bc}	—
30. 4^{bcd}	29. 8^{d}–9^{ab}	1920^{d}–1921^{ab}	3. $48\frac{1}{2}^{bcd}$
30. 5^{ab}	29. 9^{cd}	1921^{cd}	3. 49
30. 5^{cd}–6^{ab}	29. 10	1922	3. 50
30. 6^{cd}	29. 11^{ab}	1923^{ab}	3. $50\frac{1}{2}$
30. 7	29. 11^{cd}–12^{ab}	1923^{cd}–1924^{ab}	3. $51\frac{1}{2}$
256* (L. 1)	29. 12^{cd}	1924^{cd}	—
256* (L. 2)	29. 13^{ab}	1925	—
30. 8–12	29. 13^{cd}–18^{ab}	1926–1930	3. $52\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
257*	29. 18^{cd}–22^{ab}	1931–1934	—
258*	—	—	3. $57\frac{1}{2}^{ab}$
30. 13^{abcd}	29. 22^{cd}–23^{ab}	1935	3. $57\frac{1}{2}^{cd}$–$58\frac{1}{2}^{ab}$
30. 13^{ef}	29. 23^{cd}	1936^{ab}	3. $58\frac{1}{2}^{cd}$
259*	29. 24^{ab}	1936^{cd}	—
260* (L. 1)	—	—	3. 59
260* (L. 2–3)	—	—	3. 60
30. 14	29. 24^{cd}	1937^{ab}	3. $60\frac{1}{2}$
261*	29. 25^{ab}	1937^{cd}	—
30. 15–16^{a}	29. 25^{cd}–26^{abc}	1938–1939^{a}	3. $61\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}^{a}$
30. 16^{bcd}	29. 26^{def}	1939^{bcd}	—
262*(subst.16^{bcd})	—	—	3. $62\frac{1}{2}^{bcd}$
31. 1–3	30. 1–3	1940–1942	—
263*(subst. 1–3)	—	—	5. 1–3
31. 4–11^{ab}	30. 4–11^{ab}	1943–1950^{ab}	5. 4–11^{ab}
31. 11^{cd}	30. 11^{cd}	1950^{cd}	—
264*(subst. 11^{cd})	—	—	5. 11^{cd}
31. 12–14	30. 12–14	1951–1953	5. 12–14
31. 15^{ab}	30. 15^{ab}	1954^{ab}	5. $14\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
31. 15^{cd}	30. 15^{cd}	1954^{cd}	5. 15
31. 16–23^{ab}	30. 16–23^{ab}	1955–1962^{ab}	5. 16–23^{ab}
31. 23^{cd}	30. 23^{cd}	1962^{cd}	—
265*(subst. 23^{cd})	—	—	5. 23^{cd} ; 23$\frac{1}{2}$
266*	30. 24–25	1963–1964	—
31. 24–26^{ab}	30. 26–28^{ab}	1965–1967^{ab}	5. 24$\frac{1}{2}$-26$\frac{1}{2}^{ab}$
267*	—	—	5. 26$\frac{1}{2}^{cd}$
31. 26^{cd}	30. 28^{cd}	1967^{cd}	5. 27
31. 27–31^{a}	30. 29–33^{a}	1968–1972^{a}	5. 28–32^{a}
268*	30. 33^{bcd}–34^{a}	1972^{bcd}–1973^{a}	—
31. 31^{bcd}–42^{abcd}	30. 34^{bcd}–45	1973^{bcd}–1984	5. 32^{bcd}–43
31. 42^{ef}	—	—	—
269*(subst. 42^{ef})	—	—	5. 43$\frac{1}{2}$
31. 43	30. 46	1985	5. 44$\frac{1}{2}$
31. 44^{ab}	30. 47^{ab}	1986^{ab}	5. 45
31. 44^{cd}–46	30. 47^{cd}–49	1986^{cd}–1988	—
270* (subst. for 45^{cd}–46)	—	—	5. 46 ; 46$\frac{1}{2}$
31. 47^{abcd}	30. 50	1989	5. 47$\frac{1}{2}$
31. 47^{ef}	30. 51^{ab}	1990^{ab}	5. 48
31. 48	30. 51^{cd}–52^{ab}	1990^{cd}–1991^{ab}	5. 49
31. 49^{ab}	30. 52^{cd}	1991^{cd}	5. 49$\frac{1}{2}$
31. 49^{cd}	30. 53^{ab}	1992^{ab}	5. 50
31. 50–51	30. 53^{cd}–55^{ab}	1992^{cd}–1994^{ab}	5. 51–52
271*	—	—	5. 53^{ab}
31. 52^{ab}	30. 55^{cd}	1994^{cd}	5. 53^{cd}
31. 52^{cd}	30. 56^{ab}	1995^{ab}	5. 53$\frac{1}{2}$
31. 53–58^{ab}	30. 56^{cd}–61	1995^{cd}–2000	5. 54$\frac{1}{2}$–59$\frac{1}{2}^{ab}$
31. 58^{cd}	30. 62^{ab}	2001^{ab}	—
31. 59–60^{ab}	30. 62^{cd}–63^{abcd}	2001^{cd}–2002	5. 59$\frac{1}{2}^{cd}$–60$\frac{1}{2}$
31. 60^{cd}	30. 63^{ef}	2003^{ab}	5. 61$\frac{1}{2}^{ab}$
31. 61^{ab}	30. 64^{ab}	2003^{cd}	5. 61$\frac{1}{2}^{cd}$
31. 61^{cd}	30. 64^{cd}	2004^{ab}	5. 62
31. 62–64^{ab}	30. 65–67^{ab}	2004^{cd}–2006	5. 63–65^{ab}
31. 64^{cd}	30. 67^{cd}	2007	5. 65^{cd}
32. 1–12	31. 1–12	2008–2019	33. 1–12
32. 13^{ab}	31. 13^{ab} = 18^{cd}	2020^{ab} = 2025^{cd}	33. 13^{ab}
32. 13^{cd}–14^{a}	31. 13^{cd}–14^{a}	2020^{cd}–2021^{a}	33. 13^{cd}–14^{a}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 14^{bcd}–16^{a}	31. 14^{bcd}–16^{a}	2021^{bcd}–2023^{a}	—
32. 16^{bcd}–18^{ab}	31. 16^{bcd}–18^{ab}	2023^{bcd}–2025^{ab}	33. 14^{bcd}–16^{ab}
32. 18^{c}	31. 19^{a}	2026^{a}	33. 16^{c}
32. 18^{de}	31. 19^{bc}	2026^{bc}	—
32. 18^{f}	31. 19^{d}	2026^{d}	33. 16^{d}
32. 19	31. 20	2027	33. 17
272*	—	—	33. 18
32. 20–21	31. 21–22	2028–2029	—
32. 22–27	31. 23–28	2030–2035	33. 19–24
32. 28–29	31. 29–30	2036–2037	—
32. 30	31. 31	2038	33. 25
273*	31. 32–33	2039–2040	—
32. 31^{ab}	31. 34^{ab}	2041^{ab}	—
32. 31^{cd}–33^{ab}	31. 34^{cd}–36^{ab}	2041^{cd}–2043^{ab}	33. 26–27
32. 33^{cd}	31. 36^{cd}	2043^{cd}	33. $27\frac{1}{2}$
App. I (No. 8)	32. 1–39	2044–2082	—
33. 1–2^{ab}	33. 1–2^{ab}	2083–2084^{ab}	34. 1–2^{ab}
33. 2^{cd}	33. 2^{cd}	2084^{cd}	—
274*(subst.2^{cd})	—	—	34. 2^{cd}
275*	33. 3^{ab}	2085^{ab}	—
33. 2^{ef}	33. 3^{cd}	2085^{cd}	34. 3^{ab}
33. 3^{ab}	33. 4^{ab}	2086^{ab}	34. 3^{cd}
33. 3^{cd}	33. 4^{cd}	2086^{cd}	34. $3\frac{1}{2}$
33. 4–10^{ab}	33. 5–11^{ab}	2087–2093^{ab}	34. $4\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
276*	—	—	34. $10\frac{1}{2}^{cd}$
33. 10^{cd}	33. 11^{cd}	2093^{cd}	34. 11
33. 11–17^{ab}	33. 12–18^{ab}	2094–2100^{ab}	34. 12–18^{ab}
277*	33. 18^{cd}	2100^{cd}	—
33. 17^{cd}	33. 19^{ab}	2101^{ab}	34. 18^{cd}
33. 17^{ef}	33. 19^{cd}	2101^{cd}	34. $18\frac{1}{2}$
33. 18–20	33. 20–22	2102–2104	34. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
33. 21^{ab}	33. 23^{ab}	2105^{ab}	34. 22
33. 21^{cd}	33. 23^{cd}	2105^{cd}	34. $22\frac{1}{2}$
33. 22–25	33. 24–27	2106–2109	34. $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
34. 1–2^{abcd}	34. 1–2	2110–2111	34. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
34. 2^{ef}	34. 3^{ab}	2112^{ab}	34. 29
34. 3^{ab}	34. 3^{cd}	2112^{cd}	34. 30^{ab}
34. 3^{cd}	34. $4^{ab}=23^{ab}$	$2113^{ab}=2132^{cd}$	34. 30^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
278*	34. 23^{cd}	2133^{ab}	—
34. 4^{ab}	34. 4^{cd} = 24^{ab}	2113^{cd} = 2133^{cd}	34. 31^{ab}
34. 4^{cd}–12^{abcd}	34. 5–13^{ab}	2114–2122^{ab}	34. 31^{cd}–39
34. 12^{ef}–13^{ab}	34. 13^{cd}–14^{ab}	2122^{cd}–2123^{ab}	34. 40
34. 13^{cd}	34. 14^{cd}	2123^{cd}	34. 40½
34. 14–16	34. 15–17	2124–2126	34. 41½–43½
34. 17^{ab}	34. 18^{ab}	2127^{ab}	34. 44
34. 17^{cd}	34. 18^{cd}	2127^{cd}	34. 44½
34. 18–21	34. 19–22^{abcd}	2128–2131	34. 45½–48½
34. 22^{ab}	34. 22^{ef}	2132^{ab}	34. 49½^{ab}
34. 22^{cd}–27^{ab}	34. 24^{cd}–29^{ab}	2134–2138	34. 49½^{cd}–54½^{ab}
34. 27^{cd}	34. 29^{cd}	2139	34. 54½^{cd}
34. 28–29^{a}	34. 30–31^{a}	2140–2141^{a}	34. 55½–56½^{a}
279*	—	—	—
34. 29^{bcd}	34. 31^{bcd}	2141^{bcd}	34. 56½^{bcd}
35. 1–2^{ab}	35. 1–2^{ab}	2142–2143^{ab}	34. 57½–58½^{ab}
280*	—	—	34. 58½^{cd}
35. 2^{cd}	35. 2^{cd}	2143^{cd}	34. 59
35. 3–11	35. 3–11	2144–2152	34. 60–68
281*	—	—	34. 69–70
35. 12–15	35. 12–15	2153–2156	34. 71–74
35. 16^{ab}	35. 16^{ab}	2157^{ab}	—
35. 16^{cd}	35. 16^{cd}	2157^{cd}	34. 74½
35. 17–23	35. 17–23	2158–2164	34. 75½–81½
36. 1–10	36. 1–10	2165–2174	35. 1–10
36. 11–12	36. 11–12	2175–2176	35. 11–12
282*	—	—	—
36. 13–17	36. 13–17	2177–2181	35. 13–17
283*	—	—	35. 18
36. 18–19	36. 18–19	2182–2183	35. 19–20
37. 1–2	37. 1–2	2184–2185	36. 1–2
37. 3^{ab}	37. 3^{ab}	2186^{ab}	36. 2½
37. 3^{cd}	37. 3^{cd}	2186^{cd}	36. 3
37. 4–13^{ab}	37. 4–13^{ab}	2187–2196^{ab}	36. 4–13^{ab}
284*	—	—	—
37. 13^{cd}–14	37. 13^{cd}–14	2196^{cd}–2197	36. 13^{cd}–14
37. 15^{abcd}	37. 15	2198	36. 15
37. 15^{ef}	—	—	36. 15½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
37. 16	—	—	36. $16\frac{1}{2}$
37. 17–19	37. 16–18	2199–2201	36. $17\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
285*	—	—	—
38. 1–3	38. 1–3	2202–2204	37. 1–3
38. 4^{ab}	38. 4^{ab}	2205^{ab}	37. $3\frac{1}{2}$
38. 4^{cd}	38. 4^{cd}	2205^{cd}	37. 4
38. 5^{ab}	38. 5^{ab}	2206^{ab}	37. $4\frac{1}{2}$
38. 5^{cd}	38. 5^{cd}	2206^{cd}	37. 5
38. 6–22	38. 6–22	2207–2223	37. 6–22
286*	—	—	37. 23
38. 23–24^{ab}	38. 23–24^{ab}	2224–2225^{ab}	37. 24–25^{ab}
287*	—	—	—
33. 24^{cd}–26	38. 24^{cd}–26	2225^{cd}–2227	37. 25^{cd}–27
288*	—	—	—
38. 27–30	38. 27–30	2228–2231	37. 28–31
39. 1^{abcd}	39. 1	2232	38. 1
39. 1^{ef}–2^{abcd}	39. 2–3^{ab}	2233–2234^{ab}	38. 2–3^{ab}
39. 2^{ef}	39. 3^{cd}	2234^{cd}	38. 3^{cd}
39. 3–4^{abcd}	39. 4–5	2235–2236	38. 4–5
39. 4^{ef}	39. 6^{ab}	2237^{ab}	38. $5\frac{1}{2}$
39. 5–6	39. 6^{cd}–8^{ab}	2237^{cd}–2239^{ab}	38. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
289*	—	—	38. $8\frac{1}{2}$
39. 7–8	39. 8^{cd}–10^{ab}	2239^{cd}–2241^{ab}	38. $9\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
290*	—	—	38. 11
39. 9	39. 10^{cd}–11^{ab}	2241^{cd}–2242^{ab}	38. 12
39. 10^{ab}	39. 11^{cd}	2242^{cd}	38. $12\frac{1}{2}$
39. 10^{cd}	39. 12^{ab}	2243^{ab}	38. 13
291*	39. 12^{cd}–13^{ab}	2243^{cd}–2244^{ab}	—
39. 11^{ab}	39. 13^{cd}	2244^{cd}	38. 14^{ab}
39. 11^{cd}–12^{ab}	39. 14^{abcd}	2245	38. 14^{cd}–15^{ab}
39. 12^{cd}	39. 14^{ef}	2246	38. 15^{cd}
40. 1–4^{abcd}	40. 1–4	2247–2250	39. 1–4
40. 4^{ef}	40. 5^{ab}	2251^{ab}	39. $4\frac{1}{2}$
40. 5–10	40. 5^{cd}–11^{ab}	2251^{cd}–2257^{ab}	39. $5\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
292*	—	—	39. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
40. 11–15	40. 11^{cd}–16^{ab}	2257^{cd}–2262^{ab}	39. $13\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
293*	—	—	—
40. 16–21^{ab}	40. 16^{cd}–21	2262^{cd}–2267	39. $18\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
40. 21^{cd}	40. 22^{ab}	2268	39. $23\frac{1}{2}^{cd}$
40. 22–31	40. 22^{cd}–32^{ab}	2269–2278	39. $24\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
40. 32^{ab}	—	—	39. $34\frac{1}{2}^{ab}$
40. 32^{cd}	40. 32^{cd}	2279^{ab}	39. 38^{ab}
40. 32^{ef}	40. 33^{ab}	2279^{cd}	39. $34\frac{1}{2}^{cd}$
40. 33	40. 33^{cd}–34^{ab}	2280	39. $35\frac{1}{2}$
40. 34^{ab}	40. 34^{cd}	2281^{ab}	39. 36
40. 34^{cd}–35^{ab}	40. 35	2281^{cd}–2282^{ab}	39. 37
40. 35^{cd}–37^{ab}	40. 36–37	2282^{cd}–2284^{ab}	39. 39–40
40. 37^{cd}	40. 38^{ab}	2284^{cd}	39. 38^{cd}
40. 38	40. 38^{cd}–39^{ab}	2285	39. 41
294*(subst. 38^{cd})	—	—	—
40. 39–45	40. 39^{cd}–46^{ab}	2286–2292	39. 42–48
40. 46^{ab}	40. 46^{cd}	—	39. 49^{ab}
40. 46^{cd}–50^{ab}	40. 47–50	2293–2296	39. 49^{cd}–53^{ab}
40. 50^{cd}	40. 52^{ab}	2297^{cd}	—
295*	—	—	—
40. 51	40. 52^{cd}–53^{ab}	2298	—
40. 52^{ab}	40. 51^{cd}	2297^{ab}	39. 53^{cd}
40. 52^{cd}	40. 53^{cd} = 51^{ab}	2299^{ab}	39. $53\frac{1}{2}$
40. 53–55	40. 54–56	2299^{cd}–2302^{ab}	39. $54\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
296*	—	—	—
40. 56–59^{ab}	40. 57–60^{ab}	2302^{cd}–2305	39. $57\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
40. 59^{cd}	40. 60^{cd}	2306	39. $60\frac{1}{2}^{cd}$
41. 1–6	41. 1–6	2307–2312	39. $61\frac{1}{2}$–$66\frac{1}{2}$
41. 7^{ab}	41. 7^{ab}	2313^{ab}	39. 67
41. 7^{cd}	41. 7^{cd}	2313^{cd}	39. $67\frac{1}{2}$
41. 8–10	41. 8–10	2314–2316	39. $68\frac{1}{2}$–$70\frac{1}{2}$
41. 11^{abcd}	41. 11	2317	39. $71\frac{1}{2}$
41. 11^{ef}–12^{ab}	41. 12	2318	39. $72\frac{1}{2}$
41. 12^{cd}	41. 13^{ab}	2319^{ab}	39. 73
41. 13–19^{ab}	41. 13^{cd}–19^{abcd}	2319^{cd}–2325	39. 74–80^{ab}
41. 19^{cd}	41. 19^{ef}	2326	39. 80^{cd}
41. 20–34^{abc}	41. 20–34^{abc}	2327–2341^{abc}	39. 81–95^{abc}
297*	41. 34^{d}–35^{a}	2341^{d}–2342^{a}	—
41. 34^{d}	41. 35^{b}	2342^{b}	39. 95^{d}
41. 34^{ef}	41. 35^{cd}	2342^{cd}	39. $95\frac{1}{2}$
41. 35	41. 36	2343	39. $96\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
42. 1–12	42. 1–12	2344–2355	39. $97\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}$
298*(subst. 12^{cd})	—	—	—
42. 13–21	42. 13–21	2356–2364	39. $109\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
42. 22^{ab}	42. 22^{ab}	2365^{ab}	39. 118
42. 22^{cd}	42. 22^{cd}	2365^{cd}	39. $118\frac{1}{2}$
42. 23–27	42. 23–27	2366–2370	39. $119\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
42. 28^{ab}	42. 28^{ab}	2371^{ab}	39. 124
42. 28^{cd}–29^{ab}	42. 28^{cd}–29^{ab}	2371^{cd}–2372^{ab}	39. 125
42. 29^{cd}	42. 29^{cd}	2372^{cd}	39. $125\frac{1}{2}$
42. 30–33	42. 30–33	2373–2376	39. $126\frac{1}{2}$–$129\frac{1}{2}$
43. 1–7	43. 1–7	2377–2383	39. $130\frac{1}{2}$–$136\frac{1}{2}$
299*	43. 8	2384	—
43. 8–9	43. 9–10	2385–2386	39. $137\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
43. 10^{ab}	43. 11^{ab}	2387^{ab}	—
300*(subst. 10^{ab})	—	—	39. $139\frac{1}{2}^{ab}$
43. 10^{cd}–12	43. 11^{cd}–13	2387^{cd}–2389	39. $139\frac{1}{2}^{cd}$–$141\frac{1}{2}$
301*	—	—	39. $142\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
43. 13–24	43. 14–25	2390–2401	39. $146\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
302*	—	—	39. 158
303*	—	—	—
43. 25–26	43. 26–27	2402–2403	39. 159–160
44. 1–3^{abcd}	44. 1–3	2404–2406	40. 1–3
44. 3^{ef}	44. 4^{ab}	2407^{ab}	40. $3\frac{1}{2}$
44. 4–5^{abcd}	44. 4^{cd}–6^{ab}	2407^{cd}–2409^{ab}	40. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
44. 5^{ef}	44. 6^{cd}	2409^{cd}	40. 6
44. 6–7	44. 7–8	2410–2411	40. 7–8
304*	—	—	40. 9
44. 8–12	44. 9–13	2412–2416	40. 10–14
305*	—	—	40. 15–16
44. 13–17	44. 14–18	2417–2421	40. 17–21
306*(subst. 17^{cd})	—	—	—
44. 18–22	44. 19–23	2422–2426	40. 22–26
44. 23^{ab}	44. 24^{ab}	2427^{ab}	40. $26\frac{1}{2}$
44. 23^{cd}–24^{ab}	44. 24^{cd}–25^{ab}	2427^{cd}–2428^{ab}	40. $27\frac{1}{2}$
44. 24^{cd}	44. 25^{cd}	2428^{cd}	40. 28
44. 25–30	44. 26–31	2429–2434	40. 29–34
44. 31^{ab}	44. 32^{ab}	2435^{ab}	40. $34\frac{1}{2}$
44. 31^{cd}–32^{ab}	44. 32^{cd}–33^{ab}	2435^{cd}–2436^{ab}	40. $35\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 32^{cd}	44. 33^{cd}	2436^{cd}	40. 36
44. 33^{ab}	44. 34^{ab}	2437^{ab}	40. 36½
44. 33^{cd}–34^{ab}	44. 34^{cd}–35^{ab}	2437^{cd}–2438^{ab}	40. 37½
44. 34^{cd}	44. 35^{cd}	2438^{cd}	40. 38
44. 35–36	44. 36–37	2439–2440	40. 39–40
44. 37^{abcd}	44. 38	2441	40. 41
44. 37^{ef}	44. 39^{ab}	2442^{ab}	40. 42^{ab}
44. 38^{ab}	44. 39^{cd}	2442^{cd}	40. 42^{cd}
44. 38^{cd}	44. 40^{ab}	2443^{ab}	40. 42½
44. 39	44. 40^{cd}–41^{ab}	2443^{cd}–2444^{ab}	40. 43½
44. 40	44. 41^{cdef}	2444^{cd}–2445^{ab}	40. 44½
44. 41–44	44. 42–45	2445^{cd}–2449^{ab}	40. 45½–48½
44. 45^{a}	44. 46^{a}	2449^{c}	40. 49^{a}
44. 45^{bc}	44. 46^{bc}	2449^{d}–2450^{a}	—
44. 45^{d}	44. 46^{d}	2450^{b}	40. 49^{b}
44. 46	44. 47	2450^{cd}–2451^{ab}	40. 50
44. 47^{ab}	44. 48^{ab}	2451^{cd}	40. 50½
44. 47^{cd}–48^{ab}	44. 48^{cd}–49^{ab}	2452	40. 51½
44. 48^{cdef}	44. 49^{cd}–50^{ab}	2453	40. 52½
44. 49^{ab}	44. 50^{cd}	2454^{ab}	40. 53
44. 49^{cdef}	44. 51	2454^{cd}–2455^{ab}	40. 54
44. 50–51^{ab}	44. 52–53^{ab}	2455^{cd}–2456	40. 55–56^{ab}
44. 51^{cd}	44. 53^{cd} = 56^{ab}	2457^{ab} = 2459^{cd}	40. 56^{cd}
44. 52–53	44. 54–55	2457^{cd}–2459^{ab}	40. 57–58
44. 54	44. 56^{cdef}	2460	40. 59
45. 1	45. 1	2461	41. 1
45. 2	45. 2^{ab}	2462^{ab}	41. 2^{ab}
45. 3	45. 2^{cd}–3^{ab}	2462^{cd}–2463^{ab}	41. 2^{cd}–3^{ab}
45. 4	45. 3^{cd}	2463^{cd}	41. 3^{cd}
45. 5–24	45. 4–23	2464–2483	41. 4–23
46. 1–5^{ab}	46. 1–5^{ab}	2484–2488^{ab}	41. 24–28^{ab}
307*	46. 5^{cd}	2488^{cd}	—
46. 5^{cd}	46. 6^{ab}	2489^{ab}	41. 28^{cd}
46. 5^{ef}	46. 6^{cd}	2489^{cd}	41. 28½
46. 6^{ab}	46. 7^{ab}	2490^{ab}	41. 29
46. 6^{cd}	46. 7^{cd}	2490^{cd}	41. 29½
46. 7–14	46. 8–15	2491–2498	41. 30½–37½
47. 1–10	47. 1–10	2499–2508	42. 1–10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
47. 11–15	47. 11–15	2509–2513	—
47. 16–17^{a}	47. 16–17^{a}	2514–2515^{a}	42. 11–12^{a}
47. 17^{b}–19^{abc}	47. 17^{b}–19^{abc}	2515^{b}–2517^{abc}	—
47. 19^{d}	47. 19^{d}	2517^{d}	42. 12^{b}
47. 20^{ab}	47. 20^{ab}	2518^{ab}	42. 12^{cd}
47. 20^{cd}	47. 20^{cd}	2518^{cd}	—
47. 21	47. 21	2519	42. 13
308*	—	—	42. 14
47. 22–25^{abcd}	47. 22–25	2520–2523	42. 15–18
47. 25^{ef}–26^{ab}	47. 26^{abcd}	2524	42. 19
47. 26^{cd}	47. 26^{ef}	2525	42. $19\frac{1}{2}$
47. 27–38^{abcd}	47. 27–38	2526–2537	42. $20\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
47. 38^{ef}	47. 39^{ab}	2538^{ab}	42. $32\frac{1}{2}^{ab}$
47. 39–41^{ab}	47. 39^{cd}–41	2538^{cd}–2540	42. $32\frac{1}{2}^{cd}$–$34\frac{1}{2}$
47. 41^{cd}	47. 42^{ab}	2541^{ab}	42. 35
47. 42	47. 42^{cdef}	2541^{cd}–2542^{ab}	42. 36
47. 43–45^{ab}	47. 43–45^{ab}	2542^{cd}–2544	42. 37–39^{ab}
47. 45^{cd}	47. 45^{cd}	2545	42. 39^{cd}
309*	—	—	—
47. 46–61	47. 46–61	2546–2561	42. 40–55
48. 1–11^{abcd}	48. 1–11^{abcd}	2562–2572	43. 1–11
48. 11^{ef}	48. 11^{ef}	2573^{ab}	43. $11\frac{1}{2}$
48. 12–19^{abcd}	48. 12–19^{abcd}	2573^{cd}–2581^{ab}	43. $12\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
48. 19^{ef}–20^{ab}	48. 19^{ef}–20^{ab}	2581^{cd}–2582^{ab}	43. $20\frac{1}{2}$
48. 20^{cd}	48. 20^{cd}	2582^{cd}	43. 21
48. 21–31	48. 21–31	2583–2593	43. 22–32
48. 32^{ab}	48. 32^{ab}	2594^{ab}	—
310*(subst. 32^{ab})	—	—	43. 33^{ab}
311*(L. 1)	48. 32^{cd}	2594^{cd}	43. 33^{cd}
311*(L. 2)	48. 33^{ab}	2595^{ab}	43. $33\frac{1}{2}$
48. 32^{cd}–34^{ab}	48. 33^{cd}–35^{ab}	2595^{cd}–2597^{ab}	43. $34\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
48. 34^{cd}	48. 35^{cd}	2597^{cd}	43. 36
48. 35–46	48. 36–47	2598–2609	43. 37–48
48. 47^{ab}	48. 48^{ab}	2610^{ab}	43. $48\frac{1}{2}$
48. 47^{cd}	48. 48^{cd}	2610^{cd}	—
312*	—	—	—
48. 48–49	48. 49–50	2611–2612	43. $49\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
App. (No. 7A)	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 1–2	49. 1–2	2613–2614	44. 1–2
313* (L. 1)	—	—	44. $2\frac{1}{2}$
313* (L. 2–21)	—	—	44. $3\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
314*	—	—	—
313* (L. 22–26)	—	—	44. $13\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
315*	—	—	—
49. 3^{ab}	49. 3^{ab}	2615^{ab}	44. $15\frac{1}{2}^{cd}$
49. 3^{cd}	49. 3^{cd}	2615^{cd}	44. 16
49. 4–22	49. 4–22	2616–2634	44. 17–35
49. 23	49. 23^{ab}	2635^{ab}	44. 36^{ab}
49. 24^{ab}	49. 23^{cd}	2635^{cd}	44. 36^{cd}
49. 24^{cd}	49. 24^{ab}	2636^{ab}	44. $36\frac{1}{2}$
316*	—	—	—
49. 25–28^{ab}	49. 24^{cd}–27	2636^{cd}–2639	44. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
49. 28^{cd}	49. 28	2640	44. $40\frac{1}{2}^{cd}$
50. 1–10^{abcd}	50. 1–10	2641–2650	45. 1–10
50. 10^{ef}	50. 11^{ab}	2651^{ab}	45. $10\frac{1}{2}$
50. 11–12^{abcd}	50. 11^{cd}–13^{ab}	2651^{cd}–2653^{ab}	45. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
50. 12^{ef}	50. 13^{cd}	2653^{cd}	45. 13
50. 13–21^{ab}	50. 14–22^{ab}	2654–2662^{ab}	45. 14–22^{ab}
50. 21^{cd}	50. 22^{cd}	2662^{cd}	—
50. 22^{ab}	50. 23^{ab}	2663^{ab}	45. 22^{cd}
50. 22^{cd}	50. 23^{cd}	2663^{cd}	45. $22\frac{1}{2}$
50. 23	50. 24	2664	45. $23\frac{1}{2}$
50. 24^{ab}	50. 25^{ab}	2665^{ab}	45. 24
50. 24^{cd}	50. 25^{cd}	2665^{cd}	45. $24\frac{1}{2}$
50. 25–26	50. 26–27	2666–2667	45. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
51. 1	51. 1	2668	45. $27\frac{1}{2}$
51. 2–3^{ab}	51. 2–3^{ab}	2669–2670^{ab}	—
51. 3^{cd}	51. 3^{cd}	2670^{cd}	45. 28
51. 4–12^{a}	51. 4–12^{a}	2671–2679^{a}	45. 29–37^{a}
51. 12^{bcd}	51. 12^{bcd}	2679^{bcd}	45. 37^{bcd}
317*(subst.12^{bcd})	—	—	—
51. 13–15	51. 13–15	2680–2682	45. 38–40
51. 16^{ab}	51. 16^{ab}	2683^{ab}	45. $40\frac{1}{2}$
51. 16^{cd}	51. 16^{cd}	2683^{cd}	45. 41
51. 17–21	51. 17–21	2684–2688	45. 42–46
318*	—	—	45. 47

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 22–37	51. 22–37	2689–2704	45. 48–63
319*	—	—	45. 64
51. 38–41^{ab}	51. 38–41^{ab}	2705–2708^{ab}	45. 65–68^{ab}
51. 41^{cd}	51. 41^{cd}	2708^{cd}	—
320* (subst.41^{cd})	—	—	45. 68^{cd}
51. 42–44^{ab}	51. 42–44^{ab}	2709–2711^{ab}	45. 69–71^{ab}
51. 44^{cd}–46^{ab}	51. 44^{cd}–46^{ab}	2711^{cd}–2713^{ab}	—
51. 46^{cd}–48	51. 46^{cd}–48	2713^{cd}–2715	45. 71^{cd}–73
321*	—	—	—
52. 1–2	52. 1–2	2716–2717	46. 1–2
322*	—	—	46. 3^{ab}
52. 3–4^{ab}	52. 3–4^{ab}	2718–2719^{ab}	46. 3^{cd}–4
52. 4^{cd}	52. 4^{cd}	2719^{cd}	46. 4½
52. 5–9	52. 5–9	2720–2724	46. 5½–9½
52. 10^{ab}	52. 10^{ab}	2725^{ab}	46. 10
52. 10^{cd}	52. 10^{cd}	2725^{cd}	46. 10½
52. 11–15	52. 11–15	2726–2730	46. 11½–15½
52. 16^{ab}	52. 16^{ab}	2731^{ab}	46. 16
52. 16^{cd}	52. 16^{cd}	2731^{cd}	46. 16½
52. 17–25	52. 17–25	2732–2740	46. 17½–25½
52. 26^{ab}	52. 26^{ab}	2741^{ab}	46. 26
52. 26^{cd}	52. 26^{cd}	2741^{cd}	46. 26½
52. 27–34	52. 27–34	2742–2749	46. 27½–34½
323*	—	—	—
52. 35–39	52. 35–39	2750–2754	46. 35½–39½
53. 1–7	53. 1–7	2755–2761	47. 1–7
53. 8	53. 8	2762	—
324*(subst. 8)	—	—	47. 8
53. 9–11^{abcd}	53. 9–11	2763–2765	47. 9–11
53. 11^{ef}	53. 12^{ab}	2766^{ab}	47. 11½
53. 12^{abcd}	53. 12^{cd}–13^{ab}	2766^{cd}–2767^{ab}	47. 12½
53. 12^{ef}	53. 13^{cd}	2767^{cd}	47. 13
53. 13–16^{ab}	53. 14–17^{ab}	2768–2771^{ab}	47. 14–17^{ab}
53. 16^{cd}	53. 17^{cd}	—	47. 17^{cd}
53. 17–25	53. 18–26	2771^{cd}–2780^{ab}	47. 18–26
53. 26^{ab}	53. 27^{ab}	2780^{cd}	47. 26½
53. 26^{cd}	53. 27^{cd}	2781^{ab}	47. 27
53. 27^{ab}	53. 28^{ab}	2781^{cd}	47. 27½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
53. 27^{cd}	53. 28^{cd}	2782^{ab}	47. 28
53. 28–31	53. 29–32	2782^{cd}–2786^{ab}	47. 29–32
53. 32^{ab}	53. 33^{ab}	2786^{cd}	47. 32½
53. 32^{cd}	53. 33^{cd}	2787^{ab}	47. 33
53. 33	53. 34	2787^{cd}–2788^{ab}	47. 34
53. 34^{ab}	53. 35^{ab}	2788^{cd}	47. 34½
53. 34^{cd}	53. 35^{cd}	2789^{ab}	47. 35
53. 35–37	53. 36–38	2789^{cd}–2792^{ab}	47. 36–38
53. 38^{ab}	53. 39^{ab}	2792^{cd}	47. 38½
53. 38^{cd}	53. 39^{cd}	2793^{ab}	47. 39
53. 39–45	53. 40–46	2793^{cd}–2800^{ab}	47. 40–46
325*	—	—	—
53. 46–47^{ab}	53. 47–48^{ab}	2800^{cd}–2801	47. 47–48^{ab}
53. 47^{cd}	53. 48^{cd}	2802	47. 48^{cd}
53. 48–53	53. 49–54	2803–2808	47. 49–54
53. 54^{ab}	53. 55^{ab}	2809^{ab}	47. 54½
53. 54^{cd}	53. 55^{cd}	2809^{cd}	47. 55
53. 55–56	53. 56–57^{abcd}	2810–2811	47. 56–57
53. 57^{ab}	53. 57^{ef}	2812^{ab}	47. 58^{ab}
53. 57^{cd}–67^{ab}	53. 58–67^{abcd}	2812^{cd}–2822^{ab}	47. 58^{cd}–68^{ab}
53. 67^{cd}	53. 67^{ef}	2822^{cd}	47. 68^{cd}
53. 68–69	53. 68–69	2823–2824	44. 69–70
54. 1–2^{abcd}	54. 1–2^{abcd}	2825–2826	47. 71–72
54. 2^{ef}	54. 2^{ef}	2827^{ab}	47. 72½
54. 3^{abcd}	54. 3^{abcd}	2827^{cd}–2828^{ab}	47. 73½
54. 3^{ef}	54. 3^{ef}	2828^{cd}	47. 74½^{ab}
54. 4–5^{ab}	54. 4–5^{ab}	2829–2830^{ab}	47. 74½^{cd}–75½
54. 5^{cd}	54. 5^{cd}	2830^{cd}	47. 76
54. 6–11	54. 6–11	2831–2836	47. 77–82
54. 12^{ab}	54. 12^{ab}	2837^{ab}	47. 82½
54. 12^{cd}–13^{ab}	54. 12^{cd}–13^{ab}	2837^{cd}–2838^{ab}	47. 83½
54. 13^{cd}	54. 13^{cd}	2838^{cd}	47. 84
54. 14	54. 14	2839	47. 85
54. 15^{ab}	54. 15^{ab}	2840^{ab}	47. 85½
54. 15^{cd}–17^{ab}	54. 15^{cd}–17^{ab}	2840^{cd}–2842^{ab}	47. 86½–87½
54. 17^{cd}	54. 17^{cd}	2842^{cd}	47. 88
54. 18–20^{abcd}	54. 18–20	2843–2845	47. 89–91
54. 20^{ef}	54. 21^{ab}	2846^{ab}	47. 91½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 21–23	54. 21^{cd}–24^{ab}	2846^{cd}–2849^{ab}	47. $92\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
54. 24^{ab}	54. 24^{cd}	2849^{cd}	47. 95
54. 24^{cd}–28	54. 25–29^{ab}	2850–2854^{ab}	47. 96–100^{ab}
326*	—	—	47. 100^{cd}–101^{ab}
54. 29^{ab}	54. 29^{cd}	2854^{cd}	47. 101^{cd}
54. 29^{cd}	54. 30^{ab}	2855^{ab}	47. $101\frac{1}{2}$
54. 30–32^{ab}	54. 30^{cd}–32^{abcd}	2855^{cd}–2857	47. $102\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
54. 32^{cd}	54. 32^{ef}	2858^{ab}	47. $104\frac{1}{2}^{cd}$
54. 33–36^{ab}	54. 33–36^{ab}	2858^{cd}–2861	47. $105\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}^{ab}$
54. 36^{cd}	54. 36^{cd}	2862	47. $108\frac{1}{2}^{cd}$
54. 37–40	54. 37–40	2863–2866	47. $109\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
55. 1–5^{abcd}	55. 1–5	2867–2871	47. $113\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
55. 5^{ef}	55. 6^{ab}	2872^{ab}	47. $118\frac{1}{2}^{ab}$
55. 6–8^{ab}	55. 6^{cd}–8	2872^{cd}–2874	47. $118\frac{1}{2}^{cd}$–$120\frac{1}{2}$
55. 8^{cd}	55. 9^{ab}	2875^{ab}	47. $121\frac{1}{2}^{ab}$
55. 8^{ef}	55. 9^{cd}	2875^{cd}	47. $121\frac{1}{2}^{cd}$
55. 9–21	55. 10–22	2876–2888	47. $122\frac{1}{2}$–$134\frac{1}{2}$
327*	—	—	47. $135\frac{1}{2}^{ab}$
55. 22^{ab}	55. 23^{ab}	2889^{ab}	47. $135\frac{1}{2}^{cd}$
55. 22^{cd}	55. 23^{cd}	2889^{cd}	47. 136
55. 23–29	55. 24–30	2890–2896	47. 137–143
55. 30^{ab}	55. 31^{ab}	2897^{ab}	47. $143\frac{1}{2}$
55. 30^{cd}–32^{ab}	55. 31^{cd}–33^{ab}	2897^{cd}–2899^{ab}	47. $144\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
328*	—	—	47. $146\frac{1}{2}$
55. 32^{cd}	55. 33^{cd}	2899^{cd}	47. 147
55. 33–34^{abcd}	55. 34–35	2900–2901	47. 148–149
55. 34^{ef}	55. 36^{ab}	2902^{ab}	47. 150^{ab}
55. 35^{abcd}	55. 36^{cd}–37^{ab}	2902^{cd}–2903^{ab}	47. 150^{cd}–151^{ab}
55. 35^{ef}	55. 37^{cd}	2903^{cd}	47. 151^{cd}
56. 1–10^{ab}	56. 1–10^{ab}	2904–2913^{ab}	47. 152–161^{ab}
329*	—	—	47. 161^{cd}; $161\frac{1}{2}$
56. 10^{cd}–11^{ab}	56. 10^{cd}–11^{ab}	2913^{cd}–2914^{ab}	47. $162\frac{1}{2}$
56. 11^{cd}	56. 11^{cd}	2914^{cd}	47. 163
56. 12^{abcd}	56. 12	2915	47. 164
56. 12^{ef}	56. 13^{ab}	2916^{ab}	47. $164\frac{1}{2}$
56. 13	56. 13^{cd}–14^{ab}	2916^{cd}–2917^{ab}	47. $165\frac{1}{2}$
56. 14^{ab}	56. 14^{cd}	2917^{cd}	47. $166\frac{1}{2}^{ab}$
56. 14^{cd}	56. 14^{ef}	2918	47. $166\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 15^{abcd}	56. 15	2919	47. 167½
56. 15^{ef}	56. 16^{ab}	2920^{ab}	47. 168
56. 16	56. 16^{cd}–17^{ab}	2920^{cd}–2921^{ab}	47. 169
56. 17^{ab}	56. 17^{cd}	2921^{cd}	47. 170^{ab}
56. 17^{cd}	56. 18	2922^{ab}	47. 170^{cd}
56. 18–20^{ab}	56. 19–21^{ab}	2922^{cd}–2924	47. 171–173^{ab}
56. 20^{cd}	56. 21^{cd}	2925	47. 173^{cd}
57. 1–14	57. 1–14	2926–2939	48. 1–14
57. 15	57. 15	2941	48. 15
57. 16	57. 16	2940	48. 16
57. 17–36	57. 17–36	2942–2961	48. 17–36
330*(subst. 36^{ab})	—	—	—
57. 37–41	57. 37–41	2962–2966	48. 37–41
331*	—	—	—
57. 42	57. 42	2967	48. 42
57. 43^{ab}	57. 43^{ab}	2968^{ab}	48. 42½
57. 43^{cd}	57. 43^{cd}	2968^{cd}	48. 43
57. 44	57. 44	2969	48. 44
58. 1–3	59. 1–3	3003–3005	49. 1–3
58. 4^{ab}	59. 4^{ab}	3006^{ab}	49. 3½
58. 4^{cd}	59. 4^{cd}	3006^{cd}	—
58. 5–13	59. 5–13	3007–3015	49. 4½–12½
58. 14^{ab}	59. 14^{ab}	3016^{ab}	49. 13
58. 14^{cd}	59. 14^{cd}	3016^{cd}	49. 13½
58. 15–32^{abcd}	59. 15–32	3017–3034	49. 14½–31½
58. 32^{ef}	59. 33^{ab}	3035^{ab}	49. 32
58. 33–35^{abcd}	59. 33^{cd}–36^{ab}	3035^{cd}–3038^{ab}	49. 33–35
58. 35^{ef}	59. 36^{cd}	3038^{cd}	49. 35½
58. 36–40	59. 37–41	3039–3043	49. 36½–40½
59. 1–8^{ab}	60. 1–8^{ab}	3044–3051^{ab}	50. 1–8^{ab}
332*	60. 8^{cd}	3051^{cd}	—
59. 8^{cd}	60. 9^{ab}	3052^{ab}	50. 8^{cd}
59. 9^{ab}	60. 9^{cd}	3052^{cd}	50. 8½
59. 9^{cd}	60. 10^{ab}	3053^{ab}	50. 9
59. 10–19^{ab}	60. 10^{cd}–19	3053^{cd}–3062	50. 10–19^{ab}
59. 19^{cd}	60. 20	3063	50. 19^{cd}
333*	—	—	—
60. 1	61. 1	3064	51. 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 21–23	54. 21^{cd}–24^{ab}	2846^{cd}–2849^{ab}	47. $92\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
54. 24^{ab}	54. 24^{cd}	2849^{cd}	47. 95
54. 24^{cd}–28	54. 25–29^{ab}	2850–2854^{ab}	47. 96–100^{ab}
326*	—	—	47. 100^{cd}–101^{ab}
54. 29^{ab}	54. 29^{cd}	2854^{cd}	47. 101^{cd}
54. 29^{cd}	54. 30^{ab}	2855^{ab}	47. $101\frac{1}{2}$
54. 30–32^{ab}	54. 30^{cd}–32^{abcd}	2855^{cd}–2857	47. $102\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
54. 32^{cd}	54. 32^{ef}	2858^{ab}	47. $104\frac{1}{2}^{cd}$
54. 33–36^{ab}	54. 33–36^{ab}	2858^{cd}–2861	47. $105\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}^{ab}$
54. 36^{cd}	54. 36^{cd}	2862	47. $108\frac{1}{2}^{cd}$
54. 37–40	54. 37–40	2863–2866	47. $109\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
55. 1–5^{abcd}	55. 1–5	2867–2871	47. $113\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
55. 5^{ef}	55. 6^{ab}	2872^{ab}	47. $118\frac{1}{2}^{ab}$
55. 6–8^{ab}	55. 6^{cd}–8	2872^{cd}–2874	47. $118\frac{1}{2}^{cd}$–$120\frac{1}{2}$
55. 8^{cd}	55. 9^{ab}	2875^{ab}	47. $121\frac{1}{2}^{ab}$
55. 8^{ef}	55. 9^{cd}	2875^{cd}	47. $121\frac{1}{2}^{cd}$
55. 9–21	55. 10–22	2876–2888	47. $122\frac{1}{2}$–$134\frac{1}{2}$
327*	—	—	47. $135\frac{1}{2}^{ab}$
55. 22^{ab}	55. 23^{ab}	2889^{ab}	47. $135\frac{1}{2}^{cd}$
55. 22^{cd}	55. 23^{cd}	2889^{cd}	47. 136
55. 23–29	55. 24–30	2890–2896	47. 137–143
55. 30^{ab}	55. 31^{ab}	2897^{ab}	47. $143\frac{1}{2}$
55. 30^{cd}–32^{ab}	55. 31^{cd}–33^{ab}	2897^{cd}–2899^{ab}	47. $144\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
328*	—	—	47. $146\frac{1}{2}$
55. 32^{cd}	55. 33^{cd}	2899^{cd}	47. 147
55. 33–34^{abcd}	55. 34–35	2900–2901	47. 148–149
55. 34^{ef}	55. 36^{ab}	2902^{ab}	47. 150^{ab}
55. 35^{abcd}	55. 36^{cd}–37^{ab}	2902^{cd}–2903^{ab}	47. 150^{cd}–151^{ab}
55. 35^{ef}	55. 37^{cd}	2903^{cd}	47. 151^{cd}
56. 1–10^{ab}	56. 1–10^{ab}	2904–2913^{ab}	47. 152–161^{ab}
329*	—	—	47. 161^{cd}; $161\frac{1}{2}$
56. 10^{cd}–11^{ab}	56. 10^{cd}–11^{ab}	2913^{cd}–2914^{ab}	47. $162\frac{1}{2}$
56. 11^{cd}	56. 11^{cd}	2914^{cd}	47. 163
56. 12^{abcd}	56. 12	2915	47. 164
56. 12^{ef}	56. 13^{ab}	2916^{ab}	47. $164\frac{1}{2}$
56. 13	56. 13^{cd}–14^{ab}	2916^{cd}–2917^{ab}	47. $165\frac{1}{2}$
56. 14^{ab}	56. 14^{cd}	2917^{cd}	47. $166\frac{1}{2}^{ab}$
56. 14^{cd}	56. 14^{ef}	2918	47. $166\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 15^{abcd}	56. 15	2919	47. $167\frac{1}{2}$
56. 15^{ef}	56. 16^{ab}	2920^{ab}	47. 168
56. 16	56. 16^{cd}–17^{ab}	2920^{cd}–2921^{ab}	47. 169
56. 17^{ab}	56. 17^{cd}	2921^{cd}	47. 170^{ab}
56. 17^{cd}	56. 18	2922^{ab}	47. 170^{cd}
56. 18–20^{ab}	56. 19–21^{ab}	2922^{cd}–2924	47. 171–173^{ab}
56. 20^{cd}	56. 21^{cd}	2925	47. 173^{cd}
57. 1–14	57. 1–14	2926–2939	48. 1–14
57. 15	57. 15	2941	48. 15
57. 16	57. 16	2940	48. 16
57. 17–36	57. 17–36	2942–2961	48. 17–36
330*(subst. 36^{ab})	—	—	—
57. 37–41	57. 37–41	2962–2966	48. 37–41
331*	—	—	—
57. 42	57. 42	2967	48. 42
57. 43^{ab}	57. 43^{ab}	2968^{ab}	48. $42\frac{1}{2}$
57. 43^{cd}	57. 43^{cd}	2968^{cd}	48. 43
57. 44	57. 44	2969	48. 44
58. 1–3	59. 1–3	3003–3005	49. 1–3
58. 4^{ab}	59. 4^{ab}	3006^{ab}	49. $3\frac{1}{2}$
58. 4^{cd}	59. 4^{cd}	3006^{cd}	—
58. 5–13	59. 5–13	3007–3015	49. $4\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
58. 14^{ab}	59. 14^{ab}	3016^{ab}	49. 13
58. 14^{cd}	59. 14^{cd}	3016^{cd}	49. $13\frac{1}{2}$
58. 15–32^{abcd}	59. 15–32	3017–3034	49. $14\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
58. 32^{ef}	59. 33^{ab}	3035^{ab}	49. 32
58. 33–35^{abcd}	59. 33^{cd}–36^{ab}	3035^{cd}–3038^{ab}	49. 33–35
58. 35^{ef}	59. 36^{cd}	3038^{cd}	49. $35\frac{1}{2}$
58. 36–40	59. 37–41	3039–3043	49. $36\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
59. 1–8^{ab}	60. 1–8^{ab}	3044–3051^{ab}	50. 1–8^{ab}
332*	60. 8^{cd}	3051^{cd}	—
59. 8^{cd}	60. 9^{ab}	3052^{ab}	50. 8^{cd}
59. 9^{ab}	60. 9^{cd}	3052^{cd}	50. $8\frac{1}{2}$
59. 9^{cd}	60. 10^{ab}	3053^{ab}	50. 9
59. 10–19^{ab}	60. 10^{cd}–19	3053^{cd}–3062	50. 10–19^{ab}
59. 19^{cd}	60. 20	3063	50. 19^{cd}
333*	—	—	—
60. 1	61. 1	3064	51. 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
334*	—	—	—
60. 2–3	61. 2–3	3065–3066	—
60. 4–5^{a}	61. 4–5^{a}	3067–3068^{a}	51. 2–3^{a}
335*	—	—	51. 3^{bc}
60. 5^{b}	61. 5^{b}	3068^{b}	51. 3^{d}
60. 5^{cd}	61. 5^{cd}	3068^{cd}	51. $3\frac{1}{2}$
60. 6–7	61. 6–7	3069–3070	51. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
60. 8^{ab}	61. 8^{ab}	3071^{ab}	51. 8^{ab}
60. 8^{cd}	61. 8^{cd}	3071^{cd}	51. 6 = 7^{cd}
60. 9^{ab}	61. 9^{ab}	3072^{ab}	51. 7^{ab}
60. 9^{cd}	61. 9^{cd}	3072^{cd}	51. 8^{cd}
336* (L. 1–2)	—	—	51. 9
336* (L. 3)	—	—	51. $9\frac{1}{2}$
60. 10–18	61. 10–18	3073–3081	51. $10\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
337*(L. 1–4)	61. 19–20^{abcd}	3082–3083	—
337*(L. 5–27)	61. 20^{ef}–31	3084–3095^{ab}	—
60. 19–25^{ab}	61. 32–38^{ab}	3095^{cd}–3101	51. $19\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
60. 25^{cd}	61. 38^{cd}	3102	51. $25\frac{1}{2}^{cd}$
61. 1–12^{abcd}	62. 1–12	3103–3114	52. 1–12
338*	62. 13–14^{ab}	3115–3116^{ab}	—
61. 12^{ef}	62. 14^{cd}	3116^{cd}	52. $12\frac{1}{2}$
61. 13^{abcd}	62. 15	3117	52. $13\frac{1}{2}$
61. 13^{ef}	62. 16^{ab}	3118^{ab}	52. $14\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{abcd}	62. 16^{cd}–17^{ab}	3118^{cd}–3119^{ab}	52. $14\frac{1}{2}^{cd}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{ef}	62. 17^{cd}	3119^{cd}	52. $15\frac{1}{2}^{cd}$
339*	—	—	52. $16\frac{1}{2}$
61. 15–16	62. 18–19	3120–3121	52. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
340*	—	—	—
61. 17–24	62. 20–27	3122–3129	52. $19\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
61. 25–27	62. 28–30	3130–3132	—
61. 28–38	62. 31–41	3133–3143	52. $27\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
61. 39–40	62. 42–43	3144–3145	—
61. 41–47	62. 44–50	3146–3152	52. $38\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
341*	—	—	52. $45\frac{1}{2}$
61. 48-52^{ab}	62. 51–55^{ab}	3153–3157^{ab}	52. $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
342*	—	—	52. $50\frac{1}{2}^{cd}$
61. 52^{cd}	62. 55^{cd}	3157^{cd}	52. 51
61. 53	62. 56	3158	52. 52

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
343*	—	—	52. 53
61. 54–63	62. 57–66	3159–3168	52. 54–63
61. 64^{ab}	62. 67^{ab}	3169^{ab}	52. $63\frac{1}{2}$
61. 64^{cd}–65	62. 67^{cd}–68	3169^{cd}–3170	—
344*	—	—	—
345*	—	—	—
61. 66–77	62. 69–80	3171–3182	52. $64\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}$
346*	—	—	—
61. 78^{ab}	62. 81^{ab}	3183^{ab}	52. $76\frac{1}{2}^{ab}$
347*	—	—	—
61. 78^{cd}	62. 81^{cd}	3183^{cd}	52. $76\frac{1}{2}^{cd}$
348*	—	—	52. 77
61. 79–85^{abc}	62. 82–88^{abc}	3184–3190^{abc}	52. 78–84^{abc}
349*	62. 88^{d}–89^{a}	3190^{d}–3191^{a}	52. 84^{d}–85^{a}
61. 85^{d}	62. 89^{b}	3191^{b}	52. 85^{b}
61. 86–88^{ab}	62. 89^{cd}–91	3191^{cd}–3193	52. 85^{cd}–87
61. 88^{cd}	62. 92^{ab}	3194^{ab}	52. $87\frac{1}{2}$
61. 89	62. 92^{cdef}	3194^{cd}–3195^{ab}	52. $88\frac{1}{2}$
61. 90–93^{ab}	62. 93–96^{ab}	3195^{cd}–3198	52. $89\frac{1}{2}$–$92\frac{1}{2}^{ab}$
61. 93^{cd}	62. 96^{cd}	3199	52. $92\frac{1}{2}^{cd}$
62. 1–18	63. 1–18	3200–3217	53. 1–18
350*	—	—	—
62. 19	63. 19	3218	53. 19
62. 20^{ab}	63. 20^{ab}	3219^{ab}	53. $19\frac{1}{2}$
62. 20^{cd}	63. 20^{cd}	3219^{cd}	53. 20
62. 21–45^{abcd}	63. 21–45	3220–3244	53. 21–45
62. 45^{ef}	63. 46^{ab}	3245^{ab}	53. 46^{ab}
62. 46–50^{abcd}	63. 46^{cd}–51^{ab}	3245^{cd}–3250^{ab}	53. 46^{cd}–51^{ab}
62. 50^{ef}–51^{ab}	63. 51^{cd}–52^{ab}	3250^{cd}–3251^{ab}	53. 51^{cd}–52^{ab}
62. 51^{cd}	63. 52^{cd}	3251^{cd}	53. 52^{cd}
63. 1–12^{ab}	64. 1–12^{ab}	3252–3263^{ab}	54. 1–12^{ab}
351*	—	—	—
63. 12^{cd}–25^{abcd}	64. 12^{cd}–25	3263^{cd}–3276	54. 12^{cd}–25
63. 25^{ef}	64. 26^{ab}	3277^{ab}	54. 26^{ab}
63. 26–27^{ab}	64. 26^{cd}–27^{abcd}	3277^{cd}–3278	54. 26^{cd}–27
63. 27^{cd}	64. 27^{ef}	3279^{ab}	54. $27\frac{1}{2}$
63. 28–35^{ab}	64. 28–35^{ab}	3279^{cd}–3286	54. $28\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
63. 35^{cd}	64. 35^{cd}	3287	54. $35\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63. 36	64. 36	3288	54. $36\frac{1}{2}$
64. $1–18^{abcd}$	65. 1–18	3289–3306	54. $37\frac{1}{2}–54\frac{1}{2}$
64. 18^{ef}	65. 19^{ab}	3307^{ab}	54. 55
64. 19^{ab}	65. 19^{cd}	3307^{cd}	54. 56^{ab}
64. 19^{cd}	65. 19^{ef}	3308	54. 56^{cd}
65. $1–2^{abcd}$	66. 1–2	3309–3310	55. 1–2
65. 2^{ef}	66. 3^{ab}	3311^{ab}	55. 3^{ab}
65. 3^{ab}	66. 3^{cd}	3311^{cd}	55. 3^{cd}
65. 3^{cdef}	66. 4	3312	—
65. $4–18^{abcd}$	66. 5–19	3313–3327	55. 4–18
65. $18^{ef}–19^{ab}$	66. 20	3328	55. 19
65. 19^{cd}	66. 21^{ab}	3329	55. $19\frac{1}{2}$
65. 20–37	66. $21^{cd}–39^{ab}$	3330–3347	55. $20\frac{1}{2}–37\frac{1}{2}$
352*	—	—	—
65. 38–41	66. $39^{cd}–43^{ab}$	3348–3351	55. $38\frac{1}{2}–41\frac{1}{2}$
65. 42^{ab}	66. 43^{cd}	3352^{ab}	55. 42
65. 42^{cdef}	66. 44	$3352^{cd}–3353^{ab}$	55. 43
65. 43–47	66. 45–49	$3353^{cd}–3358^{ab}$	55. 44–48
65. 48^{ab}	66. 50^{ab}	3358^{cd}	55. $48\frac{1}{2}$
65. 48^{cd}	66. 50^{cd}	3359^{ab}	—
65. 49	66. 51	$3359^{cd}–3360^{ab}$	55. $49\frac{1}{2}$
353*	—	—	55. 50
65. $50–63^{ab}$	66. $52–65^{ab}$	$3360^{cd}–3373$	55. $51–64^{ab}$
65. 63^{cd}	66. 65^{cd}	3374	55. 64^{cd}
66. $1–3^{abcd}$	67. 1–3	3375–3377	56. 1–3
66. 3^{ef}	67. 4^{ab}	3378^{ab}	56. $3\frac{1}{2}$
66. $4–11^{ab}$	67. $4^{cd}–11^{abcd}$	$3378^{cd}–3385$	56. $4\frac{1}{2}–11\frac{1}{2}^{ab}$
66. 11^{cd}	67. 11^{ef}	3386^{ab}	56. $11\frac{1}{2}^{cd}$
66. $12–13^{ab}$	67. $12–13^{ab}$	$3386^{cd}–3387$	56. $12\frac{1}{2}–13\frac{1}{2}^{ab}$
66. 13^{cd}	67. 13^{cd}	3388^{ab}	56. $15\frac{1}{2}^{cd}$
66. 14^{ab}	67. 14^{ab}	3388^{cd}	56. $13\frac{1}{2}^{cd}$
66. 14^{cd}	67. 14^{cd}	3389^{ab}	56. 14
66. 15^{ab}	67. 15^{ab}	3389^{cd}	—
66. 15^{cd}	67. 15^{cd}	3390^{ab}	56. $14\frac{1}{2}$
66. 16^{ab}	67. 16^{ab}	3390^{cd}	56. $15\frac{1}{2}^{ab}$
66. 16^{cd}	67. 16^{cd}	3391^{ab}	56. 16
66. $17–19^{ab}$	67. $17–19^{ab}$	$3391^{cd}–3393$	56. $17–19^{ab}$
66. 19^{cd}	67. 19^{cd}	3394	56. 19^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
67. 1–8^{abcd}	68. 1–8	3395–3402	57. 1–8
67. 8^{ef}	68. 9^{ab}	3403^{ab}	57. $8\frac{1}{2}$
67. 9–11^{abcd}	68. 9^{cd}–12^{ab}	3403^{cd}–3406^{ab}	57. $9\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
67. 11^{ef}	68. 12^{cd}	3406^{cd}	57. 12
67. 12–17	68. 13–18	3407–3412	57. 13–18
354*	68. 19^{ab}	3413^{ab}	—
355*	—	—	—
67. 18^{ab}	68. 19^{cd}	3413^{cd}	57. $18\frac{1}{2}$
67. 18^{cd}–21^{ab}	68. 20–22^{abcd}	3414–3416	57. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
67. 21^{cd}	68. 22^{ef}	3417	57. 22
67. 22–26^{ab}	68. 23–27^{ab}	3418–3422^{ab}	57. 23–27^{ab}
356*	—	—	—
67. 26^{cd}–33	68. 27^{cd}–34	3422^{cd}–3429	57. 27^{cd}–34
68. 1^{ab}	69. 1^{ab}	3430^{ab}	—
68. 1^{cd}–2^{ab}	69. 1^{cd}–2^{ab}	3430^{cd}–3431^{ab}	58. 1
68. 2^{cd}	69. 2^{cd}	3431^{cd}	58. $1\frac{1}{2}$
68. 3–6^{abcd}	69. 3–6	3432–3435	58. $2\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
68. 6^{ef}–7^{ab}	69. 7	3436	58. $6\frac{1}{2}$
357*	69. 8^{ab}	3437^{ab}	—
68. 7^{cd}	69. 8^{cd}	3437^{cd}	58. 7
68. 8–15	69. 9–16	3438–3445	58. 8–15
68. 16^{ab}	69. 17^{ab}	3446^{ab}	—
358*(subst. 16^{ab})	—	—	58. 16^{ab}
68. 16^{cd}	69. 17^{cd}	3446^{cd}	58. 16^{cd}
359*	—	—	—
68. 17–21	69. 18–22	3447–3451	58. 17–21
360*	—	—	—
361* (L. 1–2)	—	—	58. 22
362*	—	—	—
361* (L. 3–6)	—	—	58. 23–24
69. 1–33	70. 1–33	3452–3484	59. 1–33
70. 1–2^{ab}	71. 1–2^{ab}	3485–3486^{ab}	60. 1–2^{ab}
70. 2^{cd}	71. 2^{cd}	3486^{cd}	—
70. 3^{ab}	71. 3^{ab}	3487^{ab}	60. 2^{cd}
70. 3^{cd}	71. 3^{cd}	3487^{cd}	60. $2\frac{1}{2}$
70. 3^{ef}	71. 4^{ab}	3488^{ab}	60. 3
70. 4^{abcd}	71. 4^{cd}–5^{ab}	3488^{cd}–3489^{ab}	60. 4
70. 4^{ef}	71. 5^{cd}	3489^{cd}	60. $4\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
70. 5–25	71. 6–26	3490–3510	60. $5\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
70. 26^{ab}	71. 27^{ab}	3511^{ab}	60. 26
363*(subst. 26^{ab})	—	—	—
70. 26^{cd}–27^{ab}	71. 27^{cd}–28^{ab}	3511^{cd}–3512^{ab}	60. 27
70. 27^{cd}	71. 28^{cd}	3512^{cd}	60. $27\frac{1}{2}$
70. 28–30^{ab}	71. 29–31^{ab}	3513–3515^{ab}	60. $28\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
70. 30^{cd}	71. 31^{cd}	3515^{cd}	60. $31\frac{1}{2}^{ab}$
70. 31–33	71. 32–34	3516–3518	60. $32\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
70. 34^{ab}	71. 35^{ab}	3519^{ab}	60. $30\frac{1}{2}^{cd}$
70. 34^{cd}–35^{ab}	71. 35^{cd}–36^{ab}	3519^{cd}–3520^{ab}	60. $35\frac{1}{2}$
70. 35^{cd}	71. 36^{cd}	3520^{cd}	60. $31\frac{1}{2}^{cd}$
364*	—	—	—
70. 36–54	71. 37–55	3521–3539	60. $36\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
70. 55^{ab}	71. 56^{ab}	3540^{ab}	—
70. 55^{cd}	71. 56^{cd}	3540^{cd}	60. 55
70. 56	71. 57	3541	60. 56
71. 1–12	72. 1–12	3542–3553	61. 1–12
72. 1–5^{abcd}	73. 1–5	3554–3558	61. 13–17
72. 5^{ef}	73. 6^{ab}	3559^{ab}	61. 18^{ab}
72. 6^{abcd}	73. 6^{cd}–7^{ab}	3559^{cd}–3560^{ab}	61. 18^{cd}–19^{ab}
72. 6^{ef}	73. 7^{cd}	3560^{cd}	61. 19^{cd}
72. 7–31^{abcd}	73. 8–32	3561–3585	61. 20–44
72. 31^{ef}	73. 33^{ab}	3586^{ab}	61. 45^{ab}
365*	—	—	—
72. 32^{abcd}	73. 33^{cd}–34^{ab}	3586^{cd}–3587^{ab}	61. 45^{cd}–46^{ab}
72. 32^{ef}	73. 34^{cd}	3587^{cd}	61. 46^{cd}
72. 33^{abcd}	73. 35	3588	61. 47
72. 33^{ef}	73. 36^{ab}	3589^{ab}	61. $47\frac{1}{2}$
72. 34	73. 36^{cdef}	3589^{cd}–3590^{ab}	61. $48\frac{1}{2}$
72. 35^{ab}	73. 37^{ab}	3590^{cd}	61. $49\frac{1}{2}^{ab}$
72. 35^{cd}	73. 37^{cd}	3591	61. $49\frac{1}{2}^{cd}$
72. 36–44^{abcd}	73. 38–46	3592–3600	61. $50\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
366*	—	—	—
72. 44^{ef}	73. 47^{ab}	3601^{ab}	61. 59
367*	—	—	—
72. 45	73. 47^{cd}–48^{ab}	3601^{cd}–3602^{ab}	61. 60
72. 46^{ab}	73. 48^{cd}	3602^{cd}	61. $60\frac{1}{2}$
72. 46^{cd}	73. 49^{ab}	3603^{ab}	61. 61

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
72. 47	73. 49^{cd}–50^{ab}	3603^{cd}–3604^{ab}	61. 62
72. 48^{ab}	73. 50^{cd}	3604^{cd}	61. 62$\frac{1}{2}$
72. 48^{cd}	73. 51	3605	61. 63
73. 1–13^{abcd}	74. 1–13	3606–3618	61. 64–76
73. 13^{ef}	74. 14^{ab}	3619^{ab}	61. 76$\frac{1}{2}$
73. 14–15^{ab}	74. 14^{cd}–15	3619^{cd}–3620	61. 77$\frac{1}{2}$–78$\frac{1}{2}^{ab}$
73. 15^{cd}	74. 16	3621	61. 78$\frac{1}{2}^{cd}$
74. 1–12	75. 1–12	3622–3633	62. 1–12
74. 13^{ab}	75. 13^{ab}	3634^{ab}	62. 12$\frac{1}{2}$
74. 13^{cd}	75. 13^{cd}	3634^{cd}	62. 13
74. 14^{ab}	75. 14^{ab}	3635^{ab}	62. 14^{ab}
368*	75. 14^{cd}	3635^{cd}	—
74. 14^{cd}	75. 15^{ab}	3636^{ab}	62. 14^{cd}
74. 15^{ab}	75. 15^{cd}	3636^{cd}	62. 14$\frac{1}{2}$
74. 15^{cd}	75. 16^{ab}	3637^{ab}	62. 15
369*	—	—	62. 16^{ab}
74. 16–17	75. 16^{cd}–18^{ab}	3637^{cd}–3639^{ab}	—
74. 18–19^{ab}	75. 18^{cd}–19	3639^{cd}–3640	62. 16^{cd}–17
74. 19^{cd}	75. 20^{ab}	3641^{ab}	62. 17$\frac{1}{2}$
74. 20	75. 20^{cdef}	3641^{cd}–3642^{ab}	62. 18$\frac{1}{2}$
74. 21–22^{ab}	75. 21–22^{ab}	3642^{cd}–3643	62. 19$\frac{1}{2}$–20$\frac{1}{2}^{ab}$
74. 22^{cd}	75. 22^{cd}	3644^{ab}	62. 20$\frac{1}{2}^{cd}$
370*(subst. 22^{cd})	—	—	—
74. 23	75. 23	3644^{cd}–3645^{ab}	62. 21$\frac{1}{2}$
74. 24^{ab}	—	3646^{cd}	62. 22$\frac{1}{2}^{ab}$
74. 24^{cd}	75. 25^{ab}	3647^{ab}	62. 22$\frac{1}{2}^{cd}$
74. 25	75. 25^{cdef}	3647^{cd}–3648^{ab}	62. 23$\frac{1}{2}$
74. 26	75. 26	3648^{cd}–3649^{ab}	62. 24$\frac{1}{2}$
74. 27^{ab}	75. 24^{ab}	3645^{cd}	62. 25$\frac{1}{2}^{ab}$
74. 27^{cd}	75. 24^{cd}±27^{ab}	3646^{ab}±3649^{cd}	62. 25$\frac{1}{2}^{cd}$
74. 27^{ef}	75. 27^{cd}	3650^{ab}	62. 26
74. 28–32^{abcd}	75. 28–32	3650^{cd}–3655^{ab}	62. 27–31
74. 32^{ef}	75. 33^{ab}	3655^{cd}	62. 32^{ab}
74. 33–34^{abcd}	75. 33^{cd}–35^{ab}	3656–3657	62. 32^{cd}–34^{ab}
74. 34^{ef}	75. 35^{cd}	3658^{ab}	62. 34^{cd}
74. 35–37^{abcd}	75. 36–38	3658^{cd}–3661^{ab}	62. 35–37
74. 37^{ef}	75. 39^{ab}	3661^{cd}	62. 37$\frac{1}{2}$
74. 38^{ab}	75. 39^{cd}	3662^{ab}	62. 38

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
74. 38^{cdef}	75. 40	3662^{cd}–3663^{ab}	62. 39
74. 39^{ab}	75. 41^{ab}	3663^{cd}	62. 40^{ab}
74. 39^{cd}	75. 41^{cd}	3664	62. 40^{cd}
75. 1–31	76. 1–31	3665–3695	63. 1–31
76. 1–4	77. 1–4	3696–3699	64. 1–4
76. 5^{ab}	77. 5^{ab}	3700^{ab}	64. $4\frac{1}{2}$
76. 5^{cd}–6^{ab}	77. 5^{cd}–6^{ab}	3700^{cd}–3701^{ab}	64. $5\frac{1}{2}$
76. 6^{cd}	77. 6^{cd}	3701^{cd}	64. 6
76. 7–14	77. 7–14	3702–3709	64. 7–14
371*	—	—	64. 15
76. 15–16	77. 15–16	3710–3711	64. 16–17
76. 17^{ab}	77. 17^{ab}	3712^{ab}	64. $17\frac{1}{2}$
372*	—	—	64. $18\frac{1}{2}^{ab}$
76. 17^{cd}–20^{abcd}	77. 17^{cd}–20	3712^{cd}–3715	64. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
76. 20^{ef}	77. 21^{ab}	3716^{ab}	64. 22
76. 21–22	77. 21^{cd}–23^{ab}	3716^{cd}–3718^{ab}	64. 23–24
76. 23^{ab}	77. 23^{cd}	3718^{cd}	64. $24\frac{1}{2}$
76. 23^{cd}	77. 24^{ab}	3719^{ab}	64. 25
76. 24–28	77. 24^{cd}–29^{ab}	3719^{cd}–3724^{ab}	64. 26–30
76. 29	77. 29^{cdef}	3724^{cd}–3725^{ab}	64. 31
76. 30^{ab}	77. 30^{ab}	3725^{cd}	64. 32^{ab}
76. 30^{cd}	77. 30^{cd}	3726	64. 32^{cd}
76. 31–35	77. 31–35	3727–3731	64. 33–37
77. 1^{ab}	78. 1^{ab}	3732^{ab}	65. 1^{ab}
373* (subst. 1^{ab})	—	—	—
77. 1^{cd}–3^{ab}	78. 1^{cd}–3^{ab}	3732^{cd}–3734^{ab}	65. 1^{cd}–3^{ab}
374* (subst. 3^{ab})	—	—	—
77. 3^{cd}–6^{abcd}	78. 3^{cd}–6	3734^{cd}–3737	65. 3^{cd}–6
77. 6^{ef}–7	78. 7–8^{ab}	3738–3739^{ab}	65. 7–8^{ab}
375*	78. 8^{cd}	3739^{cd}	—
77. 8^{ab}	78. 9^{ab}	3740^{ab}	65. 8^{cd}
77. 8^{cd}	78. 9^{cd}	3740^{cd}	65. $8\frac{1}{2}$
77. 9–24	78. 10–25	3741–3756	65. $9\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
78. 1–2^{ab}	79. 1–2^{ab}	3757–3758^{ab}	65. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
78. 2^{cd}	79. 2^{cd}	3758^{cd}	65. $27\frac{1}{2}^{ab}$
78. 3^{ab}	79. 3^{ab}	3759^{ab}	65. $26\frac{1}{2}^{cd}$
78. 3^{cd}–6^{ab}	79. 3^{cd}–6^{ab}	3759^{cd}–3762^{ab}	65. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
376*	79. 6^{cd}	3762^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
78. 6^{cd}–8^{ab}	79. 7–8^{abcd}	3763–3764	65. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
78. 8^{cd}	79. 8^{ef}	3765^{ab}	65. $32\frac{1}{2}^{cd}$
78. 9–12	79. 9–12	3765^{cd}–3769^{ab}	65. $33\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
78. 13	79. 13	3769^{cd}–3770^{ab}	65. $37\frac{1}{2}\pm39\frac{1}{2}$
78. 14	79. 14	3770^{cd}–3771^{ab}	65. $40\frac{1}{2}$
78. 15	79. 15	3771^{cd}–3772^{ab}	65. $38\frac{1}{2}$
78. 16–26^{ab}	79. 16–26^{ab}	3772^{cd}–3782	65. $41\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
78. 26^{cd}	79. 26^{cd}	3783	65. $51\frac{1}{2}^{cd}$
78. 27	79. 27	3784	65. $52\frac{1}{2}$
79. 1–9	80. 1–9	3785–3793	65. $53\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}$
377* (subst. 9^{cd})	—	—	—
79. 10–17	80. 10–17	3794–3801	65. $62\frac{1}{2}$–$69\frac{1}{2}$
80. 1–5^{abcd}	81. 1–5	3802–3806	66. 1–5
80. 5^{ef}	81. 6^{ab}	3807^{ab}	66. $5\frac{1}{2}$
80. 6	81. 6^{cd}	3807^{cd}	66. 6
378*	—	—	—
80. 7^{abcd}	81. 7	3808	66. 7
80. 7^{ef}	81. 8^{ab}	3809^{ab}	66. $7\frac{1}{2}$
80. 8–11^{ab}	81. 8^{cd}–11^{abcd}	3809^{cd}–3812	66. $8\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}^{ab}$
80. 11^{cd}	81. 11^{ef}	3813	66. $11\frac{1}{2}^{cd}$
80. 12–13^{ab}	81. 12–13^{ab}	3814–3815^{ab}	66. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}^{ab}$
379*	—	—	—
80. 13^{cd}–14	81. 13^{cd}–14	3815^{cd}–3816	66. $13\frac{1}{2}^{cd}$–$14\frac{1}{2}$
380*	—	—	—
80. 15–16^{abcd}	81. 15–16	3817–3818	66. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
80. 16^{ef}	81. 17^{ab}	3819^{ab}	66. 17
80. 17^{abcd}	81. 17^{cd}–18^{ab}	3819^{cd}–3820^{ab}	66. 18
80. 17^{ef}	81. 18^{cd}	3820^{cd}	66. $18\frac{1}{2}$
80. 18	81. 19	3821	66. $19\frac{1}{2}$
381*(subst. 18^{cd})	—	—	—
80. 19–29	81. 20–30	3822–3832	66. $20\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
382*	—	—	—
80. 30–33^{abcd}	81. 31–34	3833–3836	66. $31\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
80. 33^{ef}	81. 35^{ab}	3837^{ab}	66. $35\frac{1}{2}^{ab}$
80. 34–35	81. 37–38	3839–3840	66. $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
80. 36^{ab}	81. 35^{cd}	3837^{cd}	66. $35\frac{1}{2}^{cd}$
80. 36^{cdef}	81. 36	3838	66. $36\frac{1}{2}$
80. 37–43^{abcd}	81. 39–45^{abcd}	3841–3847	66. $39\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
80. 43^{ef}	81. 45^{ef}	3848^{ab}	66. 46
80. 44–45^{ab}	81. 46–47^{ab}	3848^{cd}–3849	66. 47–48^{ab}
80. 45^{cd}	81. 47^{cd}	3850	66. 48^{cd}
App. I (Nos. 9, 9A and 9B)	—	—	Adhys. 67-71
81. 1–6	82. 1–6	3851–3856	72. 1–6
383*	82. 7^{ab}	3857^{ab}	—
81. 7–8	82. 7^{cd}–9^{ab}	3857^{cd}–3859^{ab}	72. 7–8
81. 9^{ab}	82. 9^{cd}	3859^{cd}	72. $8\frac{1}{2}$
81. 9^{cdef}	82. 10	3860	72. $9\frac{1}{2}$
81. 10–19^{abcd}	82. 11–20	3861–3870	72. $10\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
81. 19^{ef}	82. 21^{ab}	3871^{ab}	72. $20\frac{1}{2}^{ab}$
81. 20–21^{ab}	82. 21^{cd}–22	3871^{cd}–3872	72. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
81. 21^{cd}	82. 23^{ab}	3873^{ab}	72. 22
81. 22	82. 23^{cdef}	3873^{cd}–3874^{ab}	72. 23
81. 23^{ab}	82. 24^{ab}	3874^{cd}	72. 24^{ab}
81. 23^{cd}	82. 24^{cd}	3875	72. 24^{cd}
81. 24–26	82. 25–27	3876–3878	72. 25–27
82. 1–8^{abcd}	83. 1–8	3879–3886	73. 1–8
82. 8^{ef}	83. 9^{ab}	3887^{ab}	73. $8\frac{1}{2}$
82. 9–11^{abcd}	83. 9^{cd}–12^{ab}	3887^{cd}–3890^{ab}	73. $9\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
82. 11^{ef}	83. 12^{cd}	3890^{cd}	73. 12
82. 12–13	83. 13–14	3891–3892	73. 13–14
82. 14^{ab}	83. 15^{ab}	3893^{ab}	73. $14\frac{1}{2}$
82. 14^{cd}–15	83. 15^{cd}–16	3893^{cd}–3894	73. $15\frac{1}{2}$; 16
82. 16–20^{abcd}	83. 17–21	3895–3899	73. 17–21
82. 20^{ef}	83. 22^{ab}	3900^{ab}	73. 22^{ab}
82. 21–22^{ab}	83. 22^{cd}–23	3900^{cd}–3901	73. 22^{cd}–23
82. 22^{cd}	83. 24^{ab}	3902^{ab}	73. $23\frac{1}{2}$
82. 23–26	83. 24^{cd}–28^{ab}	3902^{cd}–3906^{ab}	73. $24\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
82. 27^{ab}	83. 28^{cd}	3906^{cd}	73. 28
82. 27^{cd}–31^{ab}	83. 29–32	3907–3910	73. 29–32
82. 31^{cd}	83. 33	3911	73. $32\frac{1}{2}$
82. 32–38^{abcd}	83. 34–40	3912–3918	73. $33\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
82. 38^{ef}	83. 41^{ab}	3919^{ab}	73. 40
82. 39	83. 41^{cd}–42^{ab}	3919^{cd}–3920^{ab}	73. 41
384*	83. 42^{cd}	3920^{cd}	—
82. 40^{abcd}	83. 43	3921	73. 42

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 40^{ef}	83. 44^{ab}	3922^{ab}	73. 42½
82. 41^{ab}	83. 44^{cd}	3922^{cd}	73. 43½^{ab}
82. 41^{cd}	83. 45	3923	73. 43½^{cd}
82. 42–43^{abcd}	83. 46–47	3924–3925	73. 44½–45½
82. 43^{ef}	83. 48^{ab}	3926^{ab}	73. 46
82. 44^{abcd}	83. 48^{cd}–49^{ab}	3926^{cd}–3927^{ab}	73. 47
82. 44^{ef}	83. 49^{cd}	3927^{cd}	73. 47½
82. 45–46^{ab}	83. 50–51^{ab}	3928–3929^{ab}	73. 48½–49½^{ab}
82. 46^{cd}	83. 51^{cd}	3929^{cd}	—
82. 47^{ab}	83. 52^{ab}	3930^{ab}	73. 49½^{cd}
82. 47^{cd}	83. 52^{cd}	3930^{cd}	73. 50
385*	—	—	—
386*	—	—	—
83. 1–2^{a}	84. 1–2^{a}	3931–3932^{a}	74. 1–2^{a}
83. 2^{bc}	—	—	74. 2^{bc}
83. 2^{d}	84. 2^{b}	3932^{b}	74. 2^{d}
83. 2^{ef}	84. 2^{cd}	3932^{cd}	74. 2½
83. 3–4	84. 3–4	3933–3934	74. 3½–4½
387* (subst. 4^{cd})	—	—	—
83. 5–17^{abcd}	84. 5–17	3935–3947	74. 5½–17½
83. 17^{ef}	84. 18^{ab}	3948^{ab}	74. 18
83. 18–35^{abcd}	84. 18^{cd}–36^{ab}	3948^{cd}–3966^{ab}	74. 19–36
83. 35^{ef}	84. 36^{cd}	3966^{cd}	—
388* (subst. 35^{ef})	—	—	74. 36½
389* (L. 1–8)	84. 37–40^{abcd}	3967–3970	—
389* (L. 9)	84. 40^{ef}	3971	—
389* (L. 10–39)	84. 41–55	3972–3986	—
83. 36–41^{abcd}	84. 56–61	3987–3992	74. 37½–42½
83. 41^{ef}	84. 62^{ab}	3993^{ab}	74. 43
83. 42–43^{abcd}	84. 62^{cd}–64^{ab}	3993^{cd}–3995^{ab}	74. 44–45
83. 43^{ef}–44^{ab}	84. 64^{cd}–65^{ab}	3995^{cd}–3996^{ab}	74. 46
83. 44^{cd}	84. 65^{cd}	3996^{cd}	74. 46½
83. 45^{abcd}	84. 66	3997	74. 47½
83. 45^{e}	84. 67^{a}	3998^{a}	74. 48^{a}
390* (L. 1–8)	84. 67^{b}–70^{abcd}	3998^{b}–4001	—
390* (L. 9)	84. 70^{e}	4002^{a}	—
83. 45^{f}	84. 70^{f}	4002^{b}	74. 48^{b}
83. 46	84. 71	4002^{cd}–4003^{ab}	74. 49

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
83. 47–49^{ab}	84. 72–74^{ab}	4003^{cd}–4005	—
83. 49^{cd}	84. 74^{cd}	4006^{ab}	74. 49$\frac{1}{2}$
83. 50–57^{ab}	84. 75–82^{ab}	4006^{cd}–4013	74. 50$\frac{1}{2}$–57$\frac{1}{2}^{ab}$
83. 57^{cd}	84. 82^{cd}	4014	74. 57$\frac{1}{2}^{cd}$
391*	—	—	—
84. 1–21^{abcd}	85. 1–21	4015–4035	74. 58$\frac{1}{2}$–78$\frac{1}{2}$
84. 21^{ef}	85. 22^{ab}	4036^{ab}	74. 79
84. 22^{abcd}	85. 22^{cd}–23^{ab}	4036^{cd}–4037^{ab}	74. 80
84. 22^{ef}	85. 23^{cd}	4037^{cd}	74. 80$\frac{1}{2}$
84. 23^{ab}	85. 24^{ab}	4038^{ab}	74. 81
84. 23^{cd}	85. 24^{cd}	4038^{cd}	74. 81$\frac{1}{2}$
84. 24–25	85. 25–26	4039–4040	74. 82$\frac{1}{2}$–83$\frac{1}{2}$
84. 26^{ab}	85. 27^{ab}	4041^{ab}	74. 84
84. 26^{cd}	85. 27^{cd}	4041^{cd}	74. 84$\frac{1}{2}$
84. 27–31^{abcd}	85. 28–32	4042–4046	74. 85$\frac{1}{2}$–89$\frac{1}{2}$
84. 31^{ef}	85. 33^{ab}	4047^{ab}	74. 90
84. 32–33	85. 33^{cd}–35^{ab}	4047^{cd}–4049^{ab}	74. 91–92
84. 34^{ab}	85. 35^{cd}	4049^{cd}	74. 92$\frac{1}{2}$
84. 34^{cd}–35^{ab}	85. 36^{abcd}	4050	74. 93$\frac{1}{2}$
84. 35^{cd}	85. 36^{ef}	4051^{ab}	74. 94
392*	—	—	—
84. 36^{ab}	85. 37^{ab}	4051^{cd}	74. 95^{ab}
84. 36^{cd}	85. 37^{cd}	4052	74. 95^{cd}
84. 37^{abcd}	85. 38	4053	74. 96
84. 37^{ef}	85. 39^{ab}	4054^{ab}	74. 96$\frac{1}{2}$
84. 38–39	85. 39^{cd}–41^{ab}	4054^{cd}–4056^{ab}	74. 97$\frac{1}{2}$–98$\frac{1}{2}$
84. 40^{ab}	85. 41^{cd}	4056^{cd}	74. 99
84. 40^{cd}	85. 42^{ab}	4057^{ab}	74. 99$\frac{1}{2}$
84. 41^{ab}	85. 42^{cd}	4057^{cd}	74. 100$\frac{1}{2}^{ab}$
393*	—	—	—
84. 41^{cd}–44^{abcd}	85. 43–46^{ab}	4058–4061^{ab}	74. 100$\frac{1}{2}^{cd}$–103$\frac{1}{2}$
84. 44^{ef}–46^{abcd}	85. 46^{cd}–48	4061^{cd}–4063	74. 104$\frac{1}{2}$–106$\frac{1}{2}^{ab}$
84. 46^{ef}	85. 49	4064	74. 106$\frac{1}{2}^{cd}$
84. 47–56^{abcd}	85. 50–59	4065–4074	74. 107$\frac{1}{2}$–116$\frac{1}{2}$
84. 56^{ef}	85. 60^{ab}	4075^{ab}	74. 117
84. 57^{abcd}	85. 60^{cd}–61^{ab}	4075^{cd}–4076^{ab}	74. 118
84. 57^{ef}	85. 61^{cd}	4076^{cd}	74. 119^{ab}
84. 58–59^{ab}	85. 62–63^{ab}	4077–4078^{ab}	74. 119^{cd}–120

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
84. 59^{cd}	85. 63^{cd}	4078^{cd}	74. 120½
84. 60–62	85. 64–66	4079–4081	74. 121½–123½
84. 63	85. 67	4082	74. 125
84. 64–66^{abcd}	85. 68–70	4083–4085	74. 127½–129½
84. 66^{ef}	85. 71^{ab}	4086^{ab}	74. 130½^{ab}
84. 67^{ab}	85. 71^{cd}	4086^{cd}	74. 130½^{cd}
84. 67^{cd}	85. 71^{ef}	4087	74. 131
84. 68–70^{abcd}	85. 72–74	4088–4090	74. 132–134
84. 70^{ef}	85. 75^{ab}	4091^{ab}	74. 134½
84. 71	85. 75^{cd}–76^{ab}	4091^{cd}–4092^{ab}	74. 135½
84. 72^{ab}	85. 76^{cd}	4092^{cd}	74. 136
84. 72^{cd}	85. 76^{ef}	4093^{ab}	74. 124
84. 72^{ef}	85. 77^{ab}	4093^{cd}	74. 125½
84. 73	85. 77^{cd}–78^{ab}	4094	74. 126½
84. 74^{abcd}	85. 78^{cd}–79^{ab}	4095	74. 144
84. 74^{ef}	85. 79^{cd}	4096^{ab}	74. 144½
84. 75–78^{ab}	85. 80–83^{ab}	4096^{cd}–4099	74. 137–140^{ab}
84. 78^{cd}–79^{ab}	85. 83^{cd}–84^{ab}	4100	74. 141
84. 79^{cd}–80^{ab}	85. 85^{cd}–86^{ab}	4102	74. 142
84. 80^{cd}	85. 86^{cd}	4103	74. 143^{ab}
84. 81^{ab}	85. 84^{cd}	4101^{ab}	74. 143^{cd}
84. 81^{cd}	85. 85^{ab}	4101^{cd}	74. 140^{cd}
85. 1–2	85. 87–88	4104–4105	74. 145½–146½
85. 3^{ab}	85. 89^{ab}	4106^{ab}	74. 147
85. 3^{cd}–4	85. 89^{cd}–90	4106^{cd}–4107	74. 148–149^{ab}
394*(subst. 4)	—	—	—
85. 5–6^{ab}	85. 91–92^{ab}	4108–4109^{ab}	74. 149^{cd}–150
85. 6^{cd}	85. 92^{cd}	4109^{cd}	74. 150½
85. 6^{ef}	85. 93^{ab}	4110^{ab}	74. 151
395*(L. 1-3)	85. 93^{cd}–94	4110^{cd}–4111	—
396*	—	—	—
395*(L. 4-7)	85. 95–96	4112–4113	
85. 7	85. 97	4114	74. 152
85. 8^{ab}	85. 98^{ab}	4115^{ab}	74. 152½
85. 8^{cd}	85. 98^{cd}	4115^{cd}	74.
85. 9–13	85. 99–103	4116–4120	74. 1
85. 14^{ab}	85. 104^{ab}	4121^{ab}	74.
85. 14^{cd}–15	85. 104^{cd}–105	4121^{cd}–4122	74.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
85. 16^{ab}	85. 106^{ab}	4123^{ab}	—
85. 16^{cd}–17^{abcd}	85. 106^{cd}–107	4123^{cd}–4124	74. 160½^{cd}–161½
85. 17^{ef}	85. 108^{ab}	4125^{ab}	74. 162
85. 18^{abcd}	85. 108^{d}–109^{ab}	4125^{cd}–4126^{ab}	74. 163
85. 18^{ef}–19^{ab}	85. 109^{cd}–110^{ab}	4126^{cd}–4127^{ab}	74. 164
85. 19^{cd}	85. 110^{cd}	4127^{cd}	74. 164½
85. 20–24	85. 111–115	4128–4132	74. 165½–169½
85. 25^{ab}	85. 116^{ab}	4133^{ab}	74. 170
85. 25^{cd}–26^{ab}	85. 116^{cd}–117^{ab}	4133^{cd}–4134^{ab}	74. 171
85. 26^{cd}	85. 117^{cd}	4134^{cd}	74. 171½
85. 27^{ab}	85. 118^{ab}	4135^{ab}	74. 172½^{ab}
85. 27^{cd}–28^{ab}	85. 118^{cd}–119^{ab}	4135^{cd}–4136^{ab}	—
85. 28^{cd}–31^{abcd}	85. 119^{cd}–122	4136^{cd}–4139	74. 172½^{cd}–175½
85. 31^{ef}	85. 123^{ab}	4140^{ab}	74. 176
85. 32–34^{abcd}	85. 123^{cd}–126^{ab}	4140^{cd}–4143^{ab}	74. 177–179
85. 34^{ef}	85. 126^{cd}	4143^{cd}	74. 180^{ab}
85. 35^{ab}	85. 127^{ab}	4144^{ab}	74. 180^{cd}
85. 35^{cd}	85. 127^{cd}	4144^{cd}	74. 180½
85. 36^{ab}	85. 128^{ab}	4145^{ab}	74. 181
85. 36^{cd}–39^{ab}	85. 128^{cd}–131^{ab}	4145^{cd}–4148^{ab}	74. 182–184
85. 39^{cd}	85. 131^{cd}	4148^{cd}	74. 184½
85. 40–45	85. 132–137	4159–4154	74. 185½–190½
85. 46^{ab}	85. 138^{ab}	4155^{ab}	74. 191
85. 46^{cd}	85. 138^{cd}	4155^{cd}	74. 191½
85. 47–49^{ab}	85. 139–141^{ab}	4156–4158^{ab}	74. 192½–194½^{ab}
85. 49^{cd}	85. 141^{cd}	4158^{cd}	—
397*(subst. 49^{cd})	—	—	74. 194½^{cd}
85. 50–52	85. 142–144	4159–4161	74. 195½–197½
398*	85. 145	4162	—
85. 53–56^{ab}	85. 146–149^{ab}	4163–4166^{ab}	74. 198½–201½^{ab}
399*	85. 149^{cd}–150^{ab}	4166^{cd}–4167^{ab}	—
85. 56^{cd}	85. 150^{cd}	4167^{cd}	74. 201½^{cd}
85. 57^{ab}	85. 151^{ab}	4168^{ab}	74. 202
85. 57^{cd}–58^{ab}	85. 151^{cd}–152^{ab}	4168^{cd}–4169^{ab}	74. 203
400*	—	—	74. 204^{ab}
85. 58^{cd}–67	85. 152^{cd}–161	4169^{cd}–4178	74. 204^{cd}–213
401*	85. 162–165	4179–4182	—
85. 68–70	85. 166–168	4183–4185	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
402*(for 68-70)	—	—	74. 214-215
86. 1-17^{abcd}	86. 1-17	4186-4202	75. 1-17
86. 17^{ef}-19^{ab}	86. 18-19	4203-4204	75. 18-19
86. 19^{cd}	86. 20^{ab}	4205^{ab}	75. $19\frac{1}{2}$
86. 20-24^{abcd}	86. 20^{cd}-25^{ab}	4205^{cd}-4210^{ab}	75. $20\frac{1}{2}$-$24\frac{1}{2}$
86. 24^{ef}-25	86. 25^{cd}-26	4210^{cd}-4211	75. $25\frac{1}{2}$-$26\frac{1}{2}^{ab}$
403*	—	—	—
86. 26^{ab}	86. 27^{ab}	4212^{ab}	75. $26\frac{1}{2}^{cd}$
86. 26^{cd}	86. 27^{cd}	4212^{cd}	75. 27
86. 27-34	86. 28-35	4213-4220	75. 28-35
87. 1-6	87. 1-6	4221-4226	76. 1-6
87. 7^{ab}	87. 7^{ab}	4227^{ab}	76. $6\frac{1}{2}$
404* (L. 1)	—	—	76. 7
404* (L. 2)	—	—	76. $7\frac{1}{2}$
404* (L. 3)	—	—	76. 8
404* (L. 4)	—	—	76. $8\frac{1}{2}$
87. 7^{cd}	87. 7^{cd}	4227^{cd}	76. 9
87. 8-15	87. 8-15	4228-4235	76. 10-17
87. 16^{ab}	87. 16^{ab}	4236^{ab}	76. $17\frac{1}{2}$
87. 16^{cd}-17^{ab}	87. 16^{cd}-17^{ab}	4236^{cd}-4237^{ab}	76. $18\frac{1}{2}$
405*(subst. 17^{ab})	—	—	—
87. 17^{cd}	87. 17^{cd}	4237^{cd}	76. 19
87. 18-19	87. 18-19	4238-4239	76. 20-21
88. 1-5	88. 1-5	4240-4244	77. 1-5
88. 6-8^{ab}	88. 6-8^{ab}	4245-4247^{ab}	—
88. 8^{cd}	88. 8^{cd}	4247^{cd}	77. $5\frac{1}{2}$
88. 9-14^{ab}	88. 9-14^{ab}	4248-4253^{ab}	77. $6\frac{1}{2}$-$11\frac{1}{2}^{ab}$
406*	—	—	—
88. 14^{cd}-15	88. 14^{cd}-15	4253^{cd}-4254	77. $11\frac{1}{2}^{cd}$-$12\frac{1}{2}$
89. 1-7^{ab}	89. 1-7^{ab}	4255-4261^{ab}	77. $13\frac{1}{2}$-$19\frac{1}{2}^{ab}$
407* (for 6^{a}-7^{b})	—	—	—
89. 7^{cd}-11^{ab}	89. 7^{cd}-11^{ab}	4261^{cd}-4265^{ab}	77. $19\frac{1}{2}^{cd}$-$23\frac{1}{2}^{ab}$
89. 11^{cd}-12	89. 11^{cd}-12	4265^{cd}-4266	—
408*(for 11^{c}-12^{d})			
408* (L. 1)	—	—	77. $23\frac{1}{2}^{cd}$
408* (L. 2)	—	—	77. 24
89. 13-15	89. 13-15	4267-4269	77. 25-27
90. 1-10^{abcd}	90. 1-10	4270-4279	78. 1-10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
90. 10^{ef}	90. 11^{ab}	4280^{ab}	78. 11^{ab}
409*(L. 1-9)	90. 11^{cd}-15^{abcd}	4280^{cd}-4284	—
409*(L. 10-12)	90. 15^{ef}-16	4285-4286^{ab}	—
90. 11^{ab}	90. 17^{ab}	4286^{cd}	78. 11^{cd}
90. 11^{cd}	90. 17^{cd}	4287^{ab}	78. 11½
90. 12-15	90. 18-21	4287^{cd}-4291^{ab}	78. 12½-15½
90. 16^{ab}	—	—	78. $16½^{ab}$
410*(subst. 16^{ab})	90. 22^{ab}	4291^{cd}	—
90. 16^{cd}-18	90. 22^{cd}-24	4292-4294^{ab}	78. $16½^{cd}$-18½
90. 19^{ab}	90. 25^{ab}	4294^{cd}	—
411*	90. 25^{cd}	4295^{ab}	—
90. 19^{cd}-21^{abcd}	90. 26-28^{ab}	4295^{cd}-4297	—
90. 21^{ef}	90. 28^{cd}	4298^{ab}	78. 19
90. 22-24^{abcd}	90. 29-31	4298^{cd}-4301^{ab}	78. 20-22
90. 24^{ef}	90. 32^{ab}	4301^{cd}	78. 22½
90. 25^{ab}	90. 32^{cd}	4302^{ab}	78. 23
90. 25^{cd}	90. 33^{ab}	4302^{cd}	78. 24^{ab}
412*	—	—	78. 24^{cd}-25^{ab}
90. 26-30^{ab}	90. 33^{cd}-37	4303-4307^{ab}	78. 25^{cd}-29
90. 30^{cd}	90. 38^{ab}	4307^{cd}	78. 29½
90. 31	90. 38^{cd}-39^{ab}	4308	78. 30½
90. 32^{ab}	90. 39^{cd}	4309^{ab}	78. $31½^{ab}$
413*(subst. 32^{ab})	—	—	—
90. 32^{cd}-34^{ab}	90. 40-41^{abcd}	4309^{cd}-4311^{ab}	78. $31½^{cd}$-$33½^{ab}$
90. 34^{cd}	90. 41^{ef}	4311^{cd}	78. $33½^{cd}$
90. 35-39	90. 42-46	4312-4316	78. 34½-38½
90. 40^{ab}	90. 47^{ab}	4317^{ab}	—
90. 40^{cd}	90. 47^{cd}	4317^{cd}	78. 39
. 41-46^{abc}	90. 48-53	4318-4323	78. 40-45
46^{ef}	0. 54^{ab}	4324^{ab}	78. 45½
^{ab}	54^{cd}	4324^{cd}	78. $46½^{ab}$
	4^{ef}	4325	78. $46½^{cd}$
	^{b}	4326^{ab}	79. 1^{ab}
		4326^{cd}	79. 2^{ab}
		4327^{ab}	79. 2^{cd}
		4327^{cd}	79. 2½
91.		4328^{ab}	—
. 3		4328^{cd}	79. 1^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
91. 4–16^{ab}	91. 4–16^{ab}	4329–4341^{ab}	79. 3½–15½^{ab}
414*	—	—	79. 15½^{cd}
91. 16^{cd}–18^{ab}	91. 16^{cd}–18^{ab}	4341^{cd}–4343^{ab}	—
91. 18^{cd}	91. 18^{cd}	4343^{cd}	79. 16
91. 19–27	91. 19–27	4344–4352	79. 17–25
415*	—	—	—
91. 28–31^{ab}	91. 28–31^{ab}	4353–4356^{ab}	79. 26–29^{ab}
91. 31^{cd}–35^{ab}	91. 33^{cd}–37^{ab}	4358^{cd}–4362^{ab}	79. 29^{cd}–33^{ab}
416*	—	—	—
91. 35^{cd}–37^{ab}	91. 31^{cd}–33^{ab}	4356^{cd}–4358^{ab}	79. 33^{cd}–35^{ab}
91. 37^{cd}–40^{abcd}	91. 37^{cd}–40^{abcd}	4362^{cd}–4365	79. 35^{cd}–38
91. 40^{ef}	91. 40^{ef}	4366^{ab}	79. 38½
91. 41–45^{ab}	91. 41–45^{ab}	4366^{cd}–4370	79. 39½–43½^{ab}
91. 45^{cd}	91. 45^{cd}	4371	79. 43½^{cd}
92. 1–8	92. 1–8	4372–4379	79. 44½–51½
92. 9^{ab}	92. 9^{ab}	4380^{ab}	79. 52
92. 9^{cd}	92. 9^{cd}	4380^{cd}	79. 52½
92. 10–12^{abcd}	92. 10–12	4381–4383	79. 53½–55½
92. 12^{ef}	92. 13^{ab}	4384^{ab}	79. 56
92. 13	92. 13^{cd}–14^{ab}	4384^{cd}–4385^{ab}	79. 57
92. 14^{ab}	92. 14^{cd}	4385^{cd}	79. 57½
92. 14^{cd}	92. 15^{ab}	4386^{ab}	79. 58
92. 15	92. 15^{cdef}	4386^{cd}–4387^{ab}	79. 59
92. 16–18^{abcd}	92. 16–18	4387^{cd}–4390^{ab}	79. 60–62
92. 18^{ef}–19^{ab}	92. 19	4390^{cd}–4391^{ab}	79. 63
92. 19^{cd}	92. 20^{ab}	4391^{cd}	79. 63½
92. 20^{abcd}	92. 20^{cd}–21^{ab}	4392	79. 64½
92. 20^{ef}	92. 21^{cd}	4393^{ab}	79. 65
92. 21–22^{ab}	92. 22–23^{ab}	4393^{cd}–4394	79. 66–67^{ab}
92. 22^{cd}	92. 23^{cd}	4395	79. 67^{cd}
93. 1–10	93. 1–10	4396–4405	80. 1–10
417*(subst. 10^{cd})	—	—	—
93. 11–17	93. 11–17	4406–4412	80. 11–17
94. 1–4	93. 18–21	4413–4416	81. 1–4
418*(subst.4)	—	—	—
94. 5–12	93. 22–29	4417–4424	81. 5–12
419*	—	—	—
94. 13^{ab}	93. 30^{ab}	4425^{ab}	81. 13^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
420*	—	—	81. 14^{cd}
94. 13^{cd}	93. 30^{cd}	4425^{cd}	81. 13^{cd}
—	—	—	81. 14^{ab}
94. 14^{ab}	93. 31^{ab}	4426^{ab}	81. 15^{ab}
421*	—	—	81. 15^{c}
94. 14^{cd}	93. 31^{cd}	4426^{cd}	81. 15^{d}–16^{a}
422*	—	—	81. 16^{b}
94. 15^{ab}	93. 32^{ab}	4427^{ab}	81. 16^{cd}
94. 15^{cd}	93. 32^{cd}	4427^{cd}	81. $16\frac{1}{2}$
94. 16–17	93. 33–34	4428–4429	81. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
423*	—	—	81. $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
94. 18–19^{ab}	93. 35–36^{ab}	4430–4431^{ab}	81. $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{ab}$
424*(subst. 19^{ab})	—	—	—
94. 19^{cd}–22	93. 36^{cd}–39	4431^{cd}–4434	81. $22\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
94. 23^{ab}	93. 40^{ab}	4435^{ab}	—
94. 23^{cd}	93. 40^{cd}	4435^{cd}	—
425*(subst.23^{cd})	—	—	81. 26
94. 24^{abcd}	93. 41	4436	81. 27
94. 24^{ef}–25^{ab}	93. 42^{abcd}	4437	81. 28
94. 25^{cd}	93. 42^{ef}	4438	81. $28\frac{1}{2}$
94. 26–30	93. 43–47	4439–4443	81. $29\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
426*	—	—	81. $34\frac{1}{2}$
94. 31–33	93. 48–50	4444–4446	81. $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
427*	—	—	—
94. 34	93. 51	4447	81. $38\frac{1}{2}$
428*	—	—	—
94. 35^{ab}	93. 52^{ab}	4448^{ab}	81. $39\frac{1}{2}^{ab}$
429*(subst. 35^{ab})	—	—	—
94. 35^{cd}–36	93. 52^{cd}–53	4448^{cd}–4449	81. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
430*	—	—	81. 41
94. 37–44	93. 54–61	4450–4457	81. 42–49
95. 1–7	93. 62–68	4458–4464	81. 50–56
95. 8–9	93. 69–70	4465–4466	—
95. 10–33^{ab}	93. 71–94^{ab}	4467–4490^{ab}	81. 57–80^{ab}
431*(subst. 33^{ab})	—	4490^{cd}	—
95. 33^{cd}	93. 94^{cd}	4491	81. 80^{cd}
95. 34–40	93. 95–101	4492–4498	81. 81–87
95. 41	—	—	81. 88

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
432*(subst.41)	93. 102	4499	—
95. 42–62	93. 103–123	4500–4520	81. 89–109
95. 63–64	93. 124–125	4521–4522	—
95. 65–66	93. 126–127	4523–4524	81. 110–111
433*(subst. 66)	—	—	—
95. $67–70^{ab}$	93. $128–131^{ab}$	$4525–4528^{ab}$	81. $112–115^{ab}$
434*(subst. 70^{ab})	—	—	—
95. $70^{cd}–78^{abcd}$	93. $131^{cd}–139$	$4528^{cd}–4536$	81. $115^{cd}–123$
95. $78^{ef}–81^{ab}$	93. 140–142	4537–4539	81. 124–126
95. 81^{cd}	93. 143	4540	81. $126\frac{1}{2}$
95. $82–83^{abcd}$	93. 144–145	4541–4542	81. $127\frac{1}{2}–128\frac{1}{2}$
95. 83^{ef}	93. 146^{ab}	4543^{ab}	81. 129
95. 84^{ab}	93. 146^{cd}	4543^{cd}	81. 130^{ab}
95. 84^{cd}	93. 147	4544^{ab}	81. 130^{cd}
95. $85–86^{ab}$	93. $148–149^{ab}$	$4544^{cd}–4545$	81. $131–132^{ab}$
95. 86^{cd}	93. 149^{cd}	4546	81. 132^{cd}
96. 1–21	94. 1–21	4547–4567	81. 133–153
96. 22	94. 22	4569	81. 154
96. 23	94. 23	4568	81. 155
96. 24–26	94. 24–26	4570–4572	81. 156–158
96. 27	94. 27	4573	81. 160
96. 28	94. 28	4574	81. 159
96. 29–32	94. 29–32	4575–4578	81. 161–164
96. 33–35	94. 33–35	4579–4581	—
96. 36	94. 36	4582	81. 165
435*	—	—	81. 166–167
96. 37	94. 37	4583	—
96. 38	94. 38	4584	81. 168
436*	—	—	—
437*	—	—	81. 169
96. 39–40	94. 39–40	4585–4586	81. 170–171
96. 41	94. 41	4587	—
96. 42–45	94. 42–45	4588–4291	81. 172–175
438*	—	—	—
96. 46–49	94. 46–49	4592–4595	81. 176–179
439*	—	—	—
96. 50–51	94. 50–51	4596–4597	81. 180–181
440*(subst. 51^{cd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
96. 52–54	94. 52–54	4598–4600	81. 182–184
97. 1^{ab}	95. 1^{ab}	4601^{ab}	82. 1^{ab}
97. 1^{cd}	95. 1^{cd}	4601^{cd}	—
97. 1^{ef}	95. 2^{ab}	4602^{ab}	82. 1^{cd}
97. 2^{ab}	95. 2^{cd}	4602^{cd}	82. $1\frac{1}{2}$
441*	95. 3^{ab}	4603^{ab}	—
97. 2^{cd}	95. 3^{cd}	4603^{cd}	82. 2
97. 3–4	95. 4–5	4604–4605	82. 3–4
97. 5^{ab}	—	—	82. 5^{ab}
97. 5^{cd}–12^{abcd}	95. 6–13^{ab}	4606–4613^{ab}	82. 5^{cd}–12
97. 12^{ef}	95. 13^{cd}	4613^{cd}	82. $12\frac{1}{2}$
97. 13–27	95. 14–28	4614–4628	82. $13\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
98. 1–7	96. 1–7	4629–4635	83. 1–7
98. 8	96. 8	4636	83. $7\frac{1}{2}$; 8
98. 9–19	96. 9–19	4637–4647	83. 9–19
98. 20^{ab}	96. 20^{ab}	4648^{ab}	—
442*(subst. 20^{ab})	—	—	83. 20^{ab}
98. 20^{cd}–22	96. 20^{cd}–22	4648^{cd}–4650	83. 20^{cd}–22
443*	—	—	—
App. I (Nos. 10 and 10A)	—	—	Adhys. 84–85
99. 1–2^{ab}	58. 1–2^{ab}	2970–2971^{ab}	86. 1–2^{ab}
99. 2^{cd}–4^{ab}	58. 2^{cd}–4^{ab}	2971^{cd}–2973^{ab}	—
99. 4^{cd}–10	58. 4^{cd}–10	2973^{cd}–2979	86. 2^{cd}–8
99. 11–14^{ab}	58. 11–14^{ab}	2980–2983^{ab}	—
444*	—	—	—
99. 14^{cd}	58. 14^{cd}	2983^{cd}	—
99. 15–22^{ab}	58. 15–22^{ab}	2984–2991^{ab}	86. 9–16^{ab}
445*(subst. 22^{ab})	—	—	—
99. 22^{cd}–24^{ab}	58. 22^{cd}–24^{ab}	2991^{cd}–2993^{ab}	86. 16^{cd}–18^{ab}
446*	—	—	86. 18^{cd}–19
447*	—	—	—
99. 24^{cd}–25^{ab}	58. 24^{cd}–25^{ab}	2993^{cd}–2994^{ab}	86. 20
99. 25^{cd}	58. 25^{cd}	2994^{cd}	86. $20\frac{1}{2}$
99. 26^{ab}	58. 26^{ab}	2995^{ab}	86. $21\frac{1}{2}^{ab}$
448*	—	—	—
99. 26^{cd}	58. 26^{cd}	2995^{cd}	86. $21\frac{1}{2}^{cd}$
449*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
99. 27–28^{ab}	58. 27–28^{ab}	2996–2997^{ab}	86. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
99. 28^{cd}	58. 28^{cd}	2997^{cd}	86. $23\frac{1}{2}^{cd}$
450*(subst.28^{cd})	—	—	—
99. 29	58. 29	2998	86. $24\frac{1}{2}$
99. 30^{ab}	58. 30^{ab}	2999^{ab}	86. 25
99. 30^{cd}–31^{ab}	58. 30^{cd}–31^{ab}	2999^{cd}–3000^{ab}	86. 26
99. 31^{cd}	58. 31^{cd}	3000^{cd}	86. $26\frac{1}{2}$
99. 32–33	58. 32–33	3001–3002	86. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
100. 1–6^{abcd}	97. 1–6	4651–4656	87. 1–6
100. 6^{ef}–12^{ab}	97. 7–12	4657–4662	87. 7–12
100. 12^{cdef}	97. 13	4663	87. 13
100. 13–17	97. 14–18	4664–4668	87. 14–18
100. 18	97. 19^{ab}	4669^{ab}	87. $18\frac{1}{2}$
100. 19–21	97. 19^{cd}–22^{ab}	4669^{cd}–4672^{ab}	87. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
100. 22^{ab}	97. 22^{cd}	4672^{cd}	87. 22
100. 22^{cd}	97. 23^{ab}	4673^{ab}	87. $22\frac{1}{2}$
100. 23^{ab}	97. 23^{cd}	4673^{cd}	87. $23\frac{1}{2}^{ab}$
100. 23^{cd}	97. 23^{ef}	4674	87. $23\frac{1}{2}^{cd}$
100. 24–25	97. 24–25	4675–4676	87. $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
101. 1–7	98. 1–7	4677–4683	88. 1–7
101. 8^{ab}	98. 8^{ab}	4684^{ab}	88. $7\frac{1}{2}$
101. 8^{cd}	98. 8^{cd}	4684^{cd}	88. 8
101. 9^{ab}	98. 9^{ab}	4685^{ab}	—
451*(subst. 9^{ab})	—	—	88. 9^{ab}
101. 9^{cd}–13	98. 9^{cd}–13	4685^{cd}–4689	88. 9^{cd}–13
101. 14^{ab}	98. 14	4690	88. $13\frac{1}{2}$
101. 14^{cdef}	98. 15	4691	88. $14\frac{1}{2}$
452*	—	—	88. $15\frac{1}{2}^{ab}$
101. 15–16^{ab}	98. 16–17^{ab}	4692–4693^{ab}	88. $15\frac{1}{2}^{cd}$–$16\frac{1}{2}$
101. 16^{cd}	98. 17^{cd}	4693^{cd}	88. 17
101. 17–18	98. 18–19	4694–4695	88. 18–19
101. 19^{ab}	98. 20^{ab}	4696^{ab}	—
453*(subst. 19^{ab})	—	—	88. 20^{ab}
101. 19^{cd}–20^{ab}	98. 20^{cd}–21^{ab}	4696^{cd}–4697^{ab}	88. 20^{cd}–21^{ab}
101. 20^{cd}	—	—	—
454*(subst.20^{cd})	98. 21^{cd}	4697^{cd}	—
455*	—	—	88. 21^{cd}
101. 21–27	98. 22–28	4698–4704	88. 22–28

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
456*	—	—	$88.\ 29^{ab}$
$101.\ 28^{ab}$	$98.\ 29^{ab}$	4705^{ab}	$88.\ 29^{cd}$
$101.\ 28^{cd}$	$98.\ 29^{cd}$	4705^{cd}	$88.\ 29\frac{1}{2}$
$101.\ 29–45^{abc}$	$98.\ 30–46^{abc}$	$4706–4722^{abc}$	$88.\ 30\frac{1}{2}–46\frac{1}{2}^{abc}$
$101.\ 45^{d}–48^{a}$	$98.\ 46^{d}–49^{a}$	$4722^{d}–4725^{a}$	—
$101.\ 48^{b}$	$98.\ 49^{b}$	4725^{b}	$88.\ 46\frac{1}{2}^{d}$
$101.\ 48^{cd}$	$98.\ 49^{cd}$	4725^{cd}	88. 47
101. 49–51	98. 50–52	4726–4728	88. 48–50
$101.\ 52^{ab}$	$98.\ 53^{ab}$	4729^{ab}	—
457*	—	—	88. 51
$101.\ 52^{cd}$	$98.\ 53^{cd}$	4729^{cd}	$88.\ 51\frac{1}{2}$
101. 53–65	98. 54–66	4730–4742	$88.\ 52\frac{1}{2}–64\frac{1}{2}$
102. 1	99. 1	4743	89. 1
458*(subst. 1^{cd})	—	—	—
$102.\ 2^{ab}$	$99.\ 2^{ab}$	4744^{ab}	$89.\ 1\frac{1}{2}$
$102.\ 2^{cd}$	$99.\ 2^{cd}$	4744^{cd}	89. 2
$102.\ 3–6^{ab}$	$99.\ 3–6^{ab}$	$4745–4748^{ab}$	$89.\ 3–6^{ab}$
$102.\ 6^{cd}–8^{ab}$	$99.\ 6^{cd}–8^{ab}$	$4748^{cd}–4750^{ab}$	—
$102.\ 8^{cd}–20$	$99.\ 8^{cd}–20$	$4750^{cd}–4762$	$89.\ 6^{cd}–18$
$102.\ 21^{ab}$	$99.\ 21^{ab}$	4763^{ab}	$89.\ 18\frac{1}{2}$
$102.\ 21^{cd}$	$99.\ 21^{cd}$	4763^{cd}	89. 19
102. 22–29	99. 22–29	4764–4771	89. 20–27
459*	—	—	$89.\ 27\frac{1}{2}$
$103.\ 1–3^{abcd}$	100. 1–3	4772–4774	90. 1–3
$103.\ 3^{ef}–4^{abcd}$	$100.\ 4–5^{ab}$	$4775–4776^{ab}$	$90.\ 4–5^{ab}$
$103.\ 4^{ef}$	$100.\ 5^{cd}$	4776^{cd}	$90.\ 5^{cd}$
$103.\ 5–8^{abcd}$	100. 6–9	4777–4780	90. 6–9
460*	$100.\ 10^{ab}$	4781^{ab}	—
$103.\ 8^{ef}$	$100.\ 10^{cd}$	4781^{cd}	$90.\ 9\frac{1}{2}$
$103.\ 9–11^{abcd}$	100. 11–13	4782–4784	$90.\ 10\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
$103.\ 11^{ef}–13$	$100.\ 14–16^{ab}$	$4785–4787^{ab}$	$90.\ 13\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
461*	—	—	$90.\ 15\frac{1}{2}^{cd}$
103. 14–16	$100.\ 16^{cd}–19^{ab}$	$4787^{cd}–4790^{ab}$	$90.\ 16\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}$
$103.\ 17^{ab}$	$100.\ 19^{cd}$	4790^{cd}	90. 19
$103.\ 17^{cd}–18^{ab}$	100. 20	4791	90. 20
$103.\ 18^{cd}$	$100.\ 21^{ab}$	4792^{ab}	$90.\ 20\frac{1}{2}$
103. 19	$100.\ 21^{cd}–22^{ab}$	$4792^{cd}–4793^{ab}$	$90.\ 21\frac{1}{2}$
462*	—	—	90. 22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
103. 20–25^{abcd}	100. 22^{cd}–28^{ab}	4793^{cd}–4799^{ab}	90. 23–28
103. 25^{ef}–26^{ab}	100. 28^{cd}–29^{ab}	4799^{cd}–4800^{ab}	90. 29
103. 26^{cd}	100. 29^{cd}	4800^{cd}	90. $29\frac{1}{2}$
103. 27–28^{a}	100. 30–31^{a}	4801–4802^{a}	90. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}^{a}$
103. 28^{b}	100. 31^{b}	4802^{b}	90. $31\frac{1}{2}^{d}$
103. 28^{c}	100. 31^{c}	4802^{c}	90. $31\frac{1}{2}^{c}$
103. 28^{d}	100. 31^{d}	4802^{d}	90. $31\frac{1}{2}^{b}$
103. 29–30	100. 32–33	4803–4804	90. $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
103. 31^{ab}	100. 34^{ab}	4805^{ab}	90. 34
103. 31^{cd}	100. 34^{cd}	4805^{cd}	90. $34\frac{1}{2}$
103. 31^{ef}	100. 35^{ab}	4806^{ab}	90. 35
103. 32–36^{abcd}	100. 35^{cd}–40^{ab}	4806^{cd}–4811^{ab}	90. 36–40
103. 36^{ef}	100. 40^{cd}	4811^{cd}	90. $40\frac{1}{2}$
103. 37	100. 41	4812	90. $41\frac{1}{2}$
463*	—	—	90. $42\frac{1}{2}$
104. 1	101. 1	4813	91. 1
464*	—	—	91. 2
104. 2–5	101. 2–5	4814–4817	91. 3–6
465*	—	—	91. 7
104. 6–11^{ab}	101. 6–11^{ab}	4818–4823^{ab}	91. 8–13^{ab}
466*	—	—	91. 13^{cd}
104. 11^{cd}–12^{ab}	101. 11^{cd}–12^{ab}	4823^{cd}–4824^{ab}	91. 14
467*	—	—	91. 15^{ab}
104. 12^{cd}–14^{abcd}	101. 12^{cd}–14	4824^{cd}–4826	91. 15^{cd}–17
104. 14^{ef}	101. 15^{ab}	4827^{ab}	91. 18^{ab}
468* (L. 1)	—	—	91. 18^{cd}
468* (L. 2)	—	—	91. $18\frac{1}{2}$
104. 15–18	101. 15^{cd}–19^{ab}	4827^{cd}–4831^{ab}	91. $19\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
469*	—	—	91. $23\frac{1}{2}$
104. 19^{ab}	101. 19^{cd}	4831^{cd}	—
104. 19^{cd}	101. 20^{ab}	4832^{ab}	91. 24
104. 20–23^{ab}	101. 20^{cd}–23^{abcd}	4832^{cd}–4835	91. 25–28^{ab}
104. 23^{cd}	101. 23^{ef}	4836^{ab}	91. 28^{cd}
104. 24–25^{ab}	101. 24–25^{ab}	4836^{cd}–4837	91. 29–30^{ab}
104. 25^{cd}	101. 25^{cd}	4838	91. 30^{cd}
104. 26^{ab}	101. 26^{ab}	4839^{ab}	91. 31^{ab}
104. 26^{cd}	101. 26^{cd}	4839^{cd}	—
104. 27^{ab}	101. 27^{ab}	4840^{ab}	91. 31^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
$104.\ 27^{cd}$	$101.\ 27^{cd}$	4840^{cd}	$91.\ 31\frac{1}{2}$
104. 28–29	101. 28–29	4841–4842	$91.\ 32\frac{1}{2}–33\frac{1}{2}$
105. 1–62	102. 1–62	4843–4904	92. 1–62
470*	102. 63	4905	—
106. 1–5	103. 1–5	4906–4910	93. 1–5
$106.\ 6^{ab}$	$103.\ 6^{ab}$	4911^{ab}	$93.\ 5\frac{1}{2}$
$106.\ 6^{cd}–7^{ab}$	$103.\ 6^{cd}–7^{ab}$	$4911^{cd}–4912^{ab}$	$93.\ 6\frac{1}{2}$
$106.\ 7^{cd}$	$103.\ 7^{cd}$	4912^{cd}	93. 7
$106.\ 8–20^{abcd}$	103. 8–20	4913–4925	93. 8–20
$106.\ 20^{ef}–23^{ab}$	103. 21–23	4926–4928	93. 21–23
$106.\ 23^{cd}$	$103.\ 24^{ab}$	4929^{ab}	$93.\ 23\frac{1}{2}$
$106.\ 24–25^{abcd}$	$103.\ 24^{cd}–26^{ab}$	$4929^{cd}–4931^{ab}$	$93.\ 24\frac{1}{2}–25\frac{1}{2}$
$106.\ 25^{ef}–26^{abcd}$	$103.\ 26^{cd}–27^{abcd}$	$4931^{cd}–4932$	$93.\ 26\frac{1}{2}–27\frac{1}{2}^{ab}$
$106.\ 26^{ef}$	$103.\ 27^{ef}$	4933	$93.\ 27\frac{1}{2}^{cd}$
106. 27–34	103. 28–35	4934–4941	$93.\ 28\frac{1}{2}–35\frac{1}{2}$
471*	—	—	$93.\ 36\frac{1}{2}^{ab}$
$106.\ 35–36^{ab}$	$103.\ 36–37^{ab}$	$4942–4943^{ab}$	$93.\ 36\frac{1}{2}^{cd}–37\frac{1}{2}$
$106.\ 36^{cd}$	$103.\ 37^{cd}$	4943^{cd}	93. 38
106. 37–38	103. 38–39	4944–4945	93. 39–40
472*	—	—	$93.\ 41^{ab}$
$106.\ 39^{ab}$	$103.\ 40^{ab}$	4946^{ab}	$93.\ 41^{cd}$
473*	—	—	$93.\ 41\frac{1}{2}$
$106.\ 39^{cdef}$	$103.\ 40^{cd}–41^{ab}$	$4946^{cd}–4947^{ab}$	$93.\ 42\frac{1}{2}$
$106.\ 40^{ab}$	$103.\ 41^{cd}$	4947^{cd}	$93.\ 43\frac{1}{2}^{ab}$
$106.\ 40^{cd}$	$103.\ 41^{ef}$	4948	$93.\ 43\frac{1}{2}^{cd}$
106. 41–42	103. 42–43	4949–4950	$93.\ 44\frac{1}{2}–45\frac{1}{2}$
474* (L. 1–4)	$103.\ 44–45^{abcd}$	4951–4952	$93.\ 46\frac{1}{2}–47\frac{1}{2}$
474* (L. 5)	$103.\ 45^{ef}$	4953	93. 48
$107.\ 1–6^{ab}$	$104.\ 1–6^{ab}$	$4954–4959^{ab}$	$94.\ 1–6^{ab}$
475*	—	—	—
$107.\ 6^{cd}–15$	$104.\ 6^{cd}–15$	$4959^{cd}–4968$	$94.\ 6^{cd}–15$
476*	—	—	—
$107.\ 16–17^{ab}$	$104.\ 16–17^{ab}$	$4969–4970^{ab}$	$94.\ 16–17^{ab}$
477*(for $16^{c}–17^{b}$)	—	—	—
$107.\ 17^{cd}$	$104.\ 17^{cd}$	4970^{cd}	$94.\ 17^{ct}$
478*	$104.\ 18^{ab}$	4971^{ab}	—
$107.\ 18^{ab}$	$104.\ 18^{cd}$	4971^{cd}	$94.\ 17\frac{1}{2}$
479*	—	—	$94.\ 18\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 18^{cd}–20^{abcd}	104. 19–21^{ab}	4972–4974^{ab}	94. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}$
107. 20^{ef}	104. 21^{cd}	4974^{cd}	94. $21\frac{1}{2}^{ab}$
480*	104. 22	4975	—
481*	—	—	—
482*	—	—	94. $21\frac{1}{2}^{cd}$
107. 21–22^{ab}	104. 23–24^{ab}	4976–4977^{ab}	94. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
107. 22^{cd}–23	104. 53^{cd}–54	5008–5009^{ab}	94. $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
483*	104. 55	5009^{cd}–5010^{ab}	—
484* (L. 1)	—	—	94. 25
484* (L. 2–3)	—	—	94. 26
107. 24	104. 56	5010^{cd}–5011^{ab}	94. 27
485*(subst. 24^{cd})	—	—	—
107. 25	104. 57	5011^{cd}–5012^{ab}	94. 28
486*	104. 58	5012^{cd}–5013^{ab}	—
487*	—	—	94. 29
107. 26–27	104. 59-60	5013^{cd}–5015^{ab}	94. 30–31
107. 28	104. 61^{ab}	5015^{cd}	94. 32^{ab}
107. 29^{ab}	104. 61^{cd}	5016^{ab}	—
107. 29^{cd}–$34^{ab\,cd}$	104. 62–67^{ab}	5016^{cd}–5021	94. 32^{cd}–37
107. 34^{ef}–36^{ab}	104. 67^{cd}–69^{ab}	5022–5023	94. 38–39
107. 36^{cd}	104. 69^{cd}	5024^{ab}	94. $39\frac{1}{2}$
107. 37–38	104. 70–71	5024^{cd}–5026^{ab}	94. $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
107. 39^{ab}	104. 72^{ab}	5026^{cd}	94. 42
107. 39^{cd}–40^{ab}	104. 72^{cd}–73^{ab}	5027	94. 43
107. 40^{cd}	104. 73^{cd}	5028^{ab}	94. $43\frac{1}{2}$
488*	104. 74^{ab}	5028^{cd}	—
489*	—	—	—
107. 40^{ef}	104. 74^{cd}	5029^{ab}	94. 44
107. 41–48	104. 75–82	5029^{cd}–5037^{ab}	94. 45–52
107. 49–53^{ab}	104. 24^{cd}–28^{abcd}	4977^{cd}–4981	94. 53–57^{ab}
107. 53^{cd}	104. 28^{ef}	4982^{ab}	94. 57^{cd}
107. 54–55^{ab}	104. 29–30^{ab}	4982^{cd}–4983	94. 58–59^{ab}
107. 55^{cd}	104. 30^{cd}	4984	94. 59^{cd}
107. 56–58	104. 31–33	4985–4987	94. 60–62
490*	104. 34	4988	—
107. 59–62	104. 35–38	4989–4992	94. 63–66
491* (L. 1–2)	—	—	94. 67
491* (L. 3)	—	—	94. $67\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 133^{ab}	104. 141^{ab}	5095^{cd}	94. $147\frac{1}{2}^{ab}$
515*	—	—	—
107. 133^{cd}	104. 141^{cd}	5096^{ab}	94. $147\frac{1}{2}^{cd}$
107. 134^{ab}	104. 142^{ab}	5096^{cd}	94. $148\frac{1}{2}^{ab}$
516*	—	—	—
107. 134^{cd}–135	104. 142^{cd}–143	5097–5098^{ab}	94. $148\frac{1}{2}^{cd}$–$149\frac{1}{2}$
107. 136^{ab}	104. 144^{ab}	5098^{cd}	94. $150\frac{1}{2}^{ab}$
517*	—	—	94. $150\frac{1}{2}^{cd}$–$151\frac{1}{2}$
107. 136^{cd}	104. 144^{cd}	5099^{ab}	94. 152
107. 137	104. 145	5099^{cd}–5100^{ab}	94. 153
518*	—	—	94. 154^{ab}
107. 138^{ab}	104. 146^{ab}	5100^{cd}	94. 154^{cd}
107. 138^{cdef}–141	104. 146^{cd}–150^{ab}	5101–5104	94. 155–158
519* (L. 1-4)	—	—	94. 159–160
519* (L. 5)	—	—	94 $160\frac{1}{2}$
107. 142–143^{ab}	104. 150^{cd}–151	5105–5106^{ab}	94. $161\frac{1}{2}$–$162\frac{1}{2}^{ab}$
520*	—	—	94. $162\frac{1}{2}^{cd}$
107. 143^{cd}–144^{ab}	104. 152	5106^{cd}–5107^{ab}	94. $163\frac{1}{2}$
107. 144^{cdef}	104. 153	5107^{cd}–5108^{ab}	94. $164\frac{1}{2}$
107. 145–148^{ab}	104. 154–157^{ab}	5108^{cd}–5111	94. $165\frac{1}{2}$–$168\frac{1}{2}^{ab}$
107. 148^{cd}	104. 157^{cd}	5112	94. $168\frac{1}{2}^{cd}$
521*	—	—	94. $169\frac{1}{2}$
108. 1–5^{ab}	105. 1–5^{ab}	5113–5117^{ab}	95. 1–5^{ab}
522*	—	—	95. 5^{cd}
108. 5^{cd}	105. 5^{cd}	5117^{cd}	95. $5\frac{1}{2}$
108. 6–10^{ab}	105. 6–10^{ab}	5118–5122^{ab}	95. $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
523*	—	—	95. $10\frac{1}{2}^{cd}$
108. 10^{cd}	105. 10^{cd}	5122^{cd}	95. 11
108. 11–13^{ab}	105. 11–13^{ab}	5123–5125^{ab}	95. 12–14^{ab}
524*	—	—	95. 14^{cd}
108. 13^{cdef}	105. 13^{cd}–14^{ab}	5125^{cd}–5126^{ab}	95. 15
525*	—	—	95. 16^{ab}
108. 14–19^{ab}	105. 14^{cd}–19	5126^{cd}–5131	95. 16^{cd}–21
108. 19^{cd}	105. 20	5132	95. $21\frac{1}{2}$
109. 1–14^{ab}	106. 1–14^{ab}	5133–5146^{ab}	96. 1–14^{ab}
526*	106. 14^{cd}	5146^{cd}	96. 14^{cd}
109. 14^{cd}	106. 15^{ab}	5147^{ab}	96. $14\frac{1}{2}$
109. 15–16^{ab}	106. 15^{cd}–16	5147^{cd}–5148	96. 15 ; 16

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
109. 16^{cd}	106. $17^{ab} = 19^{ab}$	$5149^{ab} = 5151^{ab}$	96. $16\frac{1}{2}$
109. 17–18^{ab}	106. 17^{cd}–18	5149^{cd}–5150	96. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}^{ab}$
109. 18^{cd}	106. 19^{cd}	—	96. $18\frac{1}{2}^{cd}$
109. 19–22^{ab}	106. 20–23^{ab}	5151^{cd}–5154	96. $19\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{ab}$
109. 22^{cd}	106. 23^{cd}	5155^{ab}	96. $22\frac{1}{2}^{cd} = 29^{cd}$
109. 23–25^{ab}	106. 24–26^{ab}	5155^{cd}–5157	96. $23\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
109. 25^{cd}	106. 26^{cd}	5158^{ab}	96. $25\frac{1}{2}^{cd} \pm 27$
109. 26^{ab}	106. 27^{ab}	5158^{cd}	96. $26\frac{1}{2}^{ab}$
527*	—	—	96. $26\frac{1}{2}^{cd}$
109. 26^{cd}	106. 27^{cd}	5159^{ab}	—
528*(subst. 26^{cd})	—	—	—
109. 27–28^{ab}	106. 28–29^{ab}	5159^{cd}–5160	96. 28–29^{ab}
109. 28^{cd}	106. 29^{cd}	5161^{ab}	—
109. 29–34	106. 30–35	5161^{cd}–5167^{ab}	96. 30–35
109. 35^{ab}	106. 36^{ab}	5167^{cd}	96. $35\frac{1}{2}$
109. 35^{cd}	106. 36^{cd}	5168^{ab}	96. 36
109. 36^{ab}	106. 37^{ab}	5168^{cd}	96. 37^{ab}
529*	106. 37^{cd}	5169^{ab}	—
109. 36^{cd}–43	106. 38–45^{ab}	5169^{cd}–5176	96. 37^{cd}–44
109. 44	106. 45^{cd}–46^{ab}	5177	—
109. 45	106. 46^{cd}–47^{ab}	5178	—
109. 46^{abcd}	106. 47^{cd}–48^{ab}	5179	96. 45
109. 46^{ef}	106. 48^{cd}	5180^{ab}	96. $45\frac{1}{2}$
109. 47–52^{ab}	106. 49–54^{ab}	5180^{cd}–5185	96. $46\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
109. 52^{cd}–53^{ab}	106. 55	5186^{cd}–5187^{ab}	96. $51\frac{1}{2}^{cd}$–$52\frac{1}{2}^{ab}$
109. 53^{cd}	106. $56^{ab} = 54^{cd}$	$5187^{cd} = 5186^{ab}$	96. $52\frac{1}{2}^{cd}$
109. 53^{ef}	106. 56^{cd}	5188^{ab}	96. 53
109. 54–56^{ab}	106. 57–59^{ab}	5188^{cd}–5190	96. 54–56^{ab}
109. 56^{cd}	106. 59^{cd}	5191^{ab}	—
530*	—	—	96. 56^{cd}
109. 57–67^{ab}	106. 60–70^{ab}	5191^{cd}–5201	96. 57–67^{ab}
109. 67^{cd}	106. 70^{cd}	5202	96. 67^{cd}
109. 68–69	106. 71–72	5203–5204	96. 68–69
110. 1–3^{ab}	107. 1–3^{ab}	5205–5207^{ab}	97. 1–3^{ab}
110. 3^{cd}	107. $3^{cd} = 4^{cd}$	5207^{cd}	97. 3^{cd}
110. 4^{ab}	107. 4^{ab}	5208^{ab}	97. 4^{ab}
110. 4^{cd}–6	107. 5–7^{ab}	5208^{cd}–5210	97. 4^{cd}–6
110. 7^{ab}	107. 7^{cd}	5211^{ab}	97. $6\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 7^{cd}	107. 8^{ab}	5211^{cd}	97. 7
110. 8–9	107. 8^{cd}–10^{ab}	5212–5213	97. 8–9
110. 10^{abcd}	107. 13	5216^{cd}–5217^{ab}	—
110. 10^{ef}–11^{ab}	107. 10^{cd}–11^{ab}	5214	97. 12$\frac{1}{2}$
110. 11^{cd}	107. 11^{cd}	5215^{ab}	97. 13
110. 12	107. 12	5215^{cd}–5216^{ab}	97. 14
531* (L. 1)	107. 14^{ab} = 17^{ab}	5217^{cd} = 5220^{cd}	—
531* (L. 2–4)	107. 14^{cd}–15	5218–5219^{ab}	—
110. 13	107. 16	5219^{cd}–5220^{ab}	97. 10
110. 14^{ab}	107. 17^{cd}	5221^{ab}	97. 10$\frac{1}{2}$
110. 14^{cd}–15^{ab}	107. 18	5221^{cd}–5222^{ab}	97. 11$\frac{1}{2}$
110. 15^{cd}	107. 19^{ab}	5222^{cd}	97. 14$\frac{1}{2}$
110. 16	107. 19^{cd}–20^{ab}	5223	97. 15$\frac{1}{2}$
110. 17–19	107. 20^{cd}–23^{ab}	5224–5226	—
110. 20–21^{ab}	107. 23^{cd}–24	5227–5228^{ab}	97. 16$\frac{1}{2}$–17$\frac{1}{2}$^{ab}
532*	—	—	—
110. 21^{cd}–30	107. 25–34^{ab}	5228^{cd}–5237	97. 17$\frac{1}{2}$^{cd}–26$\frac{1}{2}$
110. 31^{ab}	107. 34^{cd}	5238^{ab}	97. 27
110. 31^{cd}	107. 35^{ab}	5238^{cd}	97. 27$\frac{1}{2}$
110. 32–33	107. 35^{cd}–37^{ab}	5239–5240	97. 28$\frac{1}{2}$–29$\frac{1}{2}$
110. 34^{ab}	107. 37^{cd}	5241^{ab}	97. 30
110. 34^{cd}	107. 38^{ab}	5241^{cd}	97. 30$\frac{1}{2}$
110. 35–36	107. 38^{cd}–40^{ab}	5242–5243	97. 31$\frac{1}{2}$–32$\frac{1}{2}$
110. 37^{ab}	107. 40^{cd}	5244^{ab}	97. 33
110. 37^{cd}	107. 41^{ab}	5244^{cd}	97. 33$\frac{1}{2}$
110. 38–39^{ab}	107. 41^{cd}–42	5245–5246^{ab}	97. 34$\frac{1}{2}$–35$\frac{1}{2}$^{ab}
110. 39^{cd}	107. 43^{ab}	5246^{cd} = 5252^{cd}	97. 35$\frac{1}{2}$^{cd}
110. 40–41^{ab}	107. 43^{cd}–44	5247–5248^{ab}	97. 36$\frac{1}{2}$–37$\frac{1}{2}$^{ab}
110. 41^{cd}	107. 45^{ab} = 51^{cd}	5248^{cd} ± 5255^{cd}	97. 37$\frac{1}{2}$^{cd}
110. 42^{ab}	107. 45^{cd}	5249^{ab}	97. 38
110. 42^{cd}–43^{ab}	107. 46	5249^{cd}–5250^{ab}	97. 39
110. 43^{cd}	107. 47^{ab}	5250^{cd}	97. 39$\frac{1}{2}$
110. 44^{abcd}	107. 47^{cd}–48^{ab}	5251	97. 40$\frac{1}{2}$
110. 44^{ef}	107. 48^{cd}	5252^{ab}	97. 41
110. 45–47^{ab}	107. 49–51^{ab}	5253–5255^{ab}	97. 42–44^{ab}
110. 47^{cd}–51^{abc}	107. 52–56^{a}	5256–5260^{a}	97. 44^{cd}–48^{abc}
533*	—	—	97. 48^{d}–49^{a}
110. 51^{d}	107. 56^{b}	5260^{b}	97. 49^{b}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 52–54^{ab}	107. 56^{cd}–58	5260^{cd}–5262	97. 49^{cd}–51
110. 54^{cd}	107. 59^{ab}	5263^{ab}	97. 51½
110. 54^{ef}	107. 59^{cd}	5263^{cd}	97. 52
534*	—	—	—
110. 55–56^{ab}	107. 60–61^{ab}	5264–5265^{ab}	97. 53–54^{ab}
535*	—	—	—
110. 56^{cd}–64^{abcd}	107. 61^{cd}–69	5265^{cd}–5273	97. 54^{cd}–62
110. 64^{ef}–66^{abcd}	107. 70–72^{ab}	5274–5276^{ab}	97. 63–65^{ab}
110. 66^{ef}–67^{abcd}	107. 72^{cd}–73	5276^{cd}–5277	97. 65^{cd}–66
110. 67^{ef}	107. 74^{ab}	5278^{ab}	97. 66½
110. 68–87	107. 74^{cd}–94^{ab}	5278^{cd}–5298^{ab}	97. 67½–86½
110. 88^{ab}	107. 94^{cd}	5298^{cd}	97. 87
110. 88^{cd}–89^{ab}	107. 95	5299	97. 88
110. 89^{cd}	107. 96^{ab}	5300^{ab}	97. 88½
110. 90–93	107. 96^{cd}–100^{ab}	5300^{cd}–5304^{ab}	97. 89½–92½
110. 94^{ab}	107. 100^{cd}	5304^{cd}	97. 93
110. 94^{cd}–95^{ab}	107. 101	5305	97. 94
110. 95^{cd}	107. 102^{ab}	5306^{ab}	97. 94½
110. 96	107. 102^{cd}–103^{ab}	5306^{cd}–5307^{ab}	97. 95½
110. 97^{ab}	107. 103^{cd}	5307^{cd}	97. 96
110. 97^{cd}–98^{ab}	107. 104	5308	97. 97
110. 98^{cd}	107. 105^{ab}	5309^{ab}	97. 97½
110. 99–100^{ab}	107. 105^{cd}–106	5309^{cd}–5310	97. 98½–99½^{ab}
110. 100^{cd}	107. 107^{ab}	5311^{ab}	—
110. 101^{ab}	107. 107^{cd}	5311^{cd}	97. 99½^{cd}
110. 101^{cd}	107. 108^{ab}	5312^{ab}	97. 100
110. 102–104	107. 108^{cd}–111^{ab}	5312^{cd}–5315^{ab}	97. 101–103
110. 105^{ab}	107. 111^{cd}	5315^{cd}	97. 103½
110. 105^{cd}–106^{ab}	107. 112	5316	97. 104½
110. 106^{cd}	107. 113^{ab}	5317^{ab}	97. 105
110. 107	107. 113^{cd}–114^{ab}	5317^{cd}–5318^{ab}	97. 106
110. 108^{ab}	107. 114^{cd}	5318^{cd}	97. 106½
110. 108^{cd}	107. 115^{ab}	5319^{ab}	97. 107
110. 109–111	107. 115^{cd}–118^{ab}	5319^{cd}–5322^{ab}	97. 108–110
110. 112^{ab}	107. 118^{cd}	5322^{cd}	97. 110½
110. 112^{cd}	107. 119^{ab}	5323^{ab}	97. 111
110. 113–115	107. 119^{cd}–122^{ab}	5323^{cd}–5326^{ab}	97. 112–114
110. 116^{ab}	107. 122^{cd}	5326^{cd}	97. 114½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 116^{cd}–117^{ab}	107. 123	5327	97. 115½
110. 117^{cd}	107. 124^{ab}	5328^{ab}	97. 116
110. 118–122^{ab}	107. 124^{cd}–128	5328^{cd}–5332	97. 117–121^{ab}
110. 122^{cd}–123^{ab}	107. 129	5333	—
110. 123^{cd}	107. 130^{ab}	5334^{ab}	97. 121^{cd}
110. 124^{ab}	107. 130^{cd}	5334^{cd}	—
110. 124^{cd}	107. 131^{ab}	5335^{ab}	97. 122^{ab}
110. 125	107. 131^{cd}–132^{ab}	5335^{cd}–5336^{ab}	—
536*	—	—	—
110. 126^{ab}	107. 132^{cd}	5336^{cd}	97. 122^{cd}
110. 126^{cd}–127	107. 133–134^{ab}	5337–5338^{ab}	—
110. 128^{ab}	107. 134^{cd}	5338^{cd}	97. 123^{ab}
537*	—	—	97. 123^{cd}
110. 128^{cd}–129^{ab}	107. 135	5339	97. 124
110. 129^{cd}	107. 136^{ab}	5340^{ab}	97. 124½
110. 130–131	107. 136^{cd}–138^{ab}	5340^{cd}–5342^{ab}	97. 125½–126½
110. 132^{ab}	107. 138^{cd}	5342^{cd}	97. 127
110. 132^{cd}	107. 139^{ab}	5343^{ab}	97. 127½
110. 133–135^{abcd}	107. 139^{cd}–142^{ab}	5343^{cd}–5346^{ab}	97. 128½–130½
538*	—	—	—
110. 135^{ef}–137^{ab}	107. 142^{cd}–144^{ab}	5346^{cd}–5348^{ab}	97. 131½–132½
110. 137^{cd}	107. 144^{cd}	5348^{cd}	97. 133
App. I (No. 11)	—	—	Adhy. 98
111. 1–5	108. 1–5	5349–5353	99. 1–5
111. 6^{ab}	108. 6^{ab}	5354^{ab}	—
539* (subst. 6^{ab})	—	—	99. 6^{ab}
111. 6^{cd}–21	108. 6^{cd}–21	5354^{cd}–5369	99. 6^{cd}–21
App. I (No. 12)	109. 1–17	5370–5386	—
App. I (No. 12A)	110. 1–10	5387–5396	—
112. 1–9	111. 1–9	5397–5405	100. 1–9
112. 10^{ab}	111. 10^{cd}	5406^{cd}	100. 10^{ab}
112. 10^{cd}	111. 11^{ab}	5407	100. 10^{cd}
112. 11–12^{ab}	111. 11^{cd}–12	5408–5409^{ab}	100. 11–12^{ab}
112. 12^{cd}	111. $13^{ab} = 10^{ab}$	$5409^{cd} = 5406^{ab}$	100. 12^{cd}
112. 13^{abcd}	111. 13^{cd}–14^{ab}	5410	100. 13
112. 13^{ef}–14^{abcd}	111. 14^{cd}–15	5411–5412^{ab}	100. 14–15^{ab}
112. 14^{ef}–22	111. 16–24^{ab}	5412^{cd}–5420	100. 15^{cd}–23
112. 23^{a}	111. $24^{c} = 26^{a}$	$5421^{a} = 5422^{c}$	100. 24^{a}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
540*	111. 24^{d}–25	5421^{bcd}–5422^{ab}	—
112. 23^{b}	111. 26^{b}	5422^{d}	100. 24^{b}
112. 23^{cd}	111. 26^{cd}	5423	100. 24^{cd}
112. 24–29^{abcd}	111. 27–32	5424–5429	100. 25–30
112. 29^{ef}	111. 33^{ab}	5430^{ab}	100. $30\frac{1}{2}$
112. 30^{ab}	111. 33^{cd}	5430^{cd}	100. $31\frac{1}{2}^{ab}$
112. 30^{cd}	111. 33^{ef}	5431	100. $31\frac{1}{2}^{cd}$
112. 31	111. 34	5432	100. $32\frac{1}{2}$
541*	—	—	100. $33\frac{1}{2}$
112. 32–36^{abc}	111. 35–39^{abe}	5433–5437^{abc}	100. $34\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{abe}$
542*	—	—	—
112. 36^{d}–38	111. 39^{f}–41	5437^{d}–5439	100. $38\frac{1}{2}^{d}$–$40\frac{1}{2}$
112. 39^{ab}	111. 42^{ab}	5440^{ab}	—
112. 39^{cd}	111. 42^{cd}	—	—
543*(subst. 39)	—	—	100. $41\frac{1}{2}$
544*	111. 43–45	5440^{cd}–5443^{ab}	—
112. 40–44^{abcd}	111. 46–50	5443^{cd}–5448^{ab}	100. $42\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
545*	111. 51^{ab}	5448^{cd}	—
112. 44^{ef}	111. 51^{cd}	5449^{ab}	100. 47
112. 45–47	111. 52–54	5449^{cd}–5452^{ab}	100. 48–50
112. 48^{ab}	111. 55^{ab}	5452^{cd}	100. 51^{cd}
112. 48^{cd}	111. 55^{cd}	5453^{ab}	100. $51\frac{1}{2}$
112. 49^{ab}	111. 56^{ab}	5453^{cd}	100. 51^{ab}
112. 49^{cd}	111. 56^{cd}	5454^{ab}	—
112. 50–51	111. 57–58	5454^{cd}–5456^{ab}	100. $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
546*	111. 59–60	5456^{cd}–5458^{ab}	—
112. 52–56	111. 61–65	5458^{cd}–5463^{ab}	100. $54\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
547*(subst. 56)	—	—	—
112. 57–58	111. 66–67	5463^{cd}–5465^{ab}	—
112. 59^{ab}	111. 68^{ab}	5465^{cd}	—
548*	—	—	100. $59\frac{1}{2}^{ab}$
112. 59^{cd}–63^{ab}	111. 68^{cd}–72^{ab}	5466–5469	100. $59\frac{1}{2}^{cd}$–$63\frac{1}{2}^{ab}$
112. 63^{cd}	111. 72^{cd}	5470^{ab}	100. $63\frac{1}{2}^{cd}$
549*(subst. 63^{cd})	—	—	—
112. 64–65	111. 73–74 ±89^{cd}–91^{ab}	5470^{cd}–5472^{ab} ±5487–5488	100. $64\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
112. 66–68	111. 75–77	5472^{cd}–5475^{ab}	100. $66\frac{1}{2}$–$68\frac{1}{2}$
550*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
112. 69^{ab}	111. 78^{ab}	5475^{cd}	100. $69\frac{1}{2}^{ab}$
551*	111. 78^{cd}	5476^{ab}	100. $69\frac{1}{2}^{cd}$
112. 69^{cdef}–71	111. 79–81	5476^{cd}–5479^{ab}	100. $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
552*	—	—	100. $76\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
553*	—	—	—
112. 72–74	111. 82–84	5479^{cd}–5482^{ab}	100. $73\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}$
554*	—	—	—
112. 75–79^{ab}	111. 85–89^{ab}	5482^{cd}–5486	100. $78\frac{1}{2}$–$82\frac{1}{2}^{ab}$
112. 79^{cd}–82^{ab}	111. 91^{cd}–94^{ab}	5489–5491	100. $82\frac{1}{2}^{cd}$–$85\frac{1}{2}^{ab}$
555*	—	—	—
112. 82^{cd}	111. 94^{cd}	5492^{ab}	100. $85\frac{1}{2}^{cd}$
556*	111. 95^{ab}	5492^{cd}	—
112. 83^{ab}	111. 95^{cd}	5493^{ab}	100. 86
112. 83^{cdef}–85	111. 96–98	5493^{ef}–5496^{ab}	100. 87–89
112. 86–88^{ab}	111. 112–114^{ab}	5509^{cd}–5511	100. 90–92^{ab}
557*(subst. 88^{ab})	—	—	—
112. 88^{cd}–93^{abcd}	111. 114^{cd}–119	5512–5517^{ab}	100. 92^{cd}–97
112. 93^{ef}–94^{ab}	111. 120	5517^{cd}–5518^{ab}	100. 98
112. 94^{cdef}	111. 121	5518^{cd}–5519^{ab}	100. $99\frac{1}{2}$
558*	111. 122–123^{ab}	5519^{cd}–5520	—
112. 95^{ab}	111. 123^{cd}	5521^{ab}	—
112. 95^{cd}	111. 99^{ab}	5496^{cd}	—
112. 96^{ab}	111. 110^{cd}	5508^{ab}	—
112. 96^{c}	111. 111^{a}	5508^{c}	100. $98\frac{1}{2}^{a}$
559*	111. 111^{bc}	5508^{d}–5509^{a}	—
112. 96^{d}	111. 111^{d}	5509^{b}	100. $98\frac{1}{2}^{b}$
112. 96^{ef}	111. 99^{cd}	5497^{ab}	100. 100
112. 97^{ab}	111. 102^{ab}	5499^{cd}	100. 102^{cd}
112. 97^{cd}–98^{ab}	111. 101	5498^{cd}–5499^{ab}	100. 101^{cd}–102^{ab}
112. 98^{cd}	111. 100^{ab}	5497^{cd}	—
560*(subst. 98^{cd})	—	—	100. 101^{ab}
561*	111. 100^{cd}	5498^{ab}	—
112. 99^{a}	111. 102^{c}	5500^{a}	100. 103^{a}
112. 99^{bc}	111. 102^{d}–103^{a}	5500^{bc}	—
112. 99^{d}	111. 103^{b}	5500^{d}	100. 103^{b}
112. 100^{ab}	111. 103^{cd}	5501^{ab}	100. 103^{cd}
562*	111. 104–105	5501^{cd}–5503^{ab}	—
112. 100^{cd}	111. 106^{ab}	5503^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
563* (for 100^{cd})	—	—	100. 104^{ab}
564*	—	—	100. 104^{cd}
112. 101	111. 106^{cd}–107^{ab}	5504	—
112. 102–103	111. 107^{cd}–109^{ab}	5505–5506	100. 105–106
565*	111. 109^{cd}–110^{ab}	5507	—
112. 104–109^{ab}	111. 124–129^{ab}	5521^{cd}–5526	100. 107–112^{ab}
566*	—	—	—
112. 109^{cd}–111^{cd}	111. 129^{cd}–131	5527–5529^{ab}	100. 112^{cd}–114
112. 111^{ef}–113^{ab}	111. 132–133^{abcd}	5529^{cd}–5531^{ab}	100. 115–116
112. 113^{cd}	111. 133^{ef}	5531^{cd}	100. 116$\frac{1}{2}$
113. 1^{abcd}	112. 1	5532	101. 1
113. 1^{ef}	112. 2^{ab}	5533^{ab}	101. 1$\frac{1}{2}$
567*	112. 2^{cd}	5533^{cd}	—
113. 2–3	112. 3–4	5534–5535	101. 2$\frac{1}{2}$–3$\frac{1}{2}$
568*	112. 5–6	5536–5537	—
113. 4^{abcd}	112. 7	5538	101. 4$\frac{1}{2}$
113. 4^{ef}	112. 8^{ab}	5539^{ab}	101. 5
113. 5–6	112. 8^{cd}–10^{ab}	5539^{cd}–5541^{ab}	101. 6–7
113. 7	112. 10^{cdef}	5541^{cd}–5542^{ab}	101. 8
113. 8–13^{ab}	112. 11–16^{ab}	5542^{cd}–5547	101. 9–14^{ab}
569*	—	—	101. 14^{cd}–17
113. 13^{cd}	112. 16^{cd}	5548^{ab}	—
113. 14–19	112. 17–22	5548^{cd}–5554^{ab}	101. 18–23
113. 20^{ab}	112. 23^{ab}	5555^{ab}	101. 23$\frac{1}{2}$
570*	—	—	101. 24$\frac{1}{2}$
113. 20^{cd}	112. 23^{cd}	5554^{cd}	—
113. 21	112. 24	5555^{cd}–5556^{ab}	—
113. 22–28^{ab}	112. 25–31^{ab}	5556^{cd}–5562	101. 25$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}^{ab}$
113. 28^{cd}	112. 31^{cd}	5563	101. 31$\frac{1}{2}^{cd}$
114. 1–11	113. 1–11	5564–5574	102. 1–11
115. 1–6^{abcd}	114. 1–6	5575–5580	103. 1–6
115. 6^{ef}	114. 7^{ab}	5581^{ab}	103. 7^{ab}
115. 7	114. 7^{cd}	5581^{cd}	103. 7^{cd}
115. 8^{ab}	114. 8^{ab}	5582^{ab}	103. 8^{ab}
571*	114. 8^{cd}	5582^{cd}	—
115. 8^{cd}–9^{ab}	114. 9	5583	—
572*	—	—	103. 8^{cd}–9^{ab}
115. 9^{cd}	114. 10^{ab}	5584^{ab}	103. 9^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
115. 10^{ab}	114. 10^{cd}	5584^{cd}	103. 9½
115. 10^{cd}	114. 11^{ab}	5585^{ab}	103. 10½^{ab}
573*	114. 11^{cd}	5585^{cd}	—
115. 11^{ab}	114. 12^{ab}	5586^{ab}	103. 10½^{cd}
574*	114. 12^{cd}	5586^{cd}	—
115. 11^{cdef}	114. 13	5587	103. 11½
115. 12–13	114. 14–15	5588–5589	103. 12½–13½
575*	—	—	103. 14½
115. 14^{abcd}	114. 16	5590	103. 15½
115. 14^{ef}	114. 17^{ab}	5591^{ab}	103. 16
576*	—	—	103. 17
115. 15^{ab}	114. 17^{cd}	5591^{cd}	103. 18^{ab}
115. 15^{cd}	114. 18	5592^{ab}	103. 18^{cd}
115. 16^{ab}	114. 19^{ab}	5592^{cd}	103. 19^{ab}
115. 16^{cd}	114. 19^{cd}	5593	103. 19^{cd}
116. 1–13	115. 1–13	5594–5606	104. 1–13
116. 14^{ab}	115. 14^{ab}	5607^{ab}	104. 14^{ab}
116. 14^{cd}	115. 14^{cd}	5607^{cd}	—
577*	—	—	104. 14^{cd}
116. 15–18	115. 15–18	5608–5611	104. 15–18
578*	—	—	104. 19^{ab}
116. 19^{ab}	115. 19^{ab}	5612^{ab}	104. 19^{cd}
116. 19^{cd}	115. 19^{cd}	5612^{cd}	104. 19½
116. 20	115. 20	5613	104. 20½
116. 21^{ab}	115. 21^{ab}	5614^{ab}	104. 21
116. 21^{cd}–22^{ab}	115. 21^{cd}–22^{ab}	5614^{cd}–5615^{ab}	104. 22
579*	—	—	104. 23^{ab}
116. 22^{cd}	115. 22^{cd}	5615^{cd}	—
116. 23	115. 23	5616	104. 23^{cd}–24^{ab}
116. 24	115. 24	5617	—
580* (subst. 24)	—	—	104. 24^{cd}; 24½
116. 25–27^{ab}	115. 25–27^{ab}	5618–5620^{ab}	104. 25½–27½^{ab}
116. 27^{cd}	115. 27^{cd}	5620^{cd}	—
581*(subst. 27^{cd})	—	—	104. 27½^{cd}
116. 28^{abcd}	115. 28	5621	104. 28½
582*	115. 29^{ab}	5622^{ab}	—
116. 28^{ef}	115. 29^{cd}	5622^{cd}	104. 29
583*	115. 30	5623	104. 30

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116. 29–32	115. 31–34	5624–5627	104. 31–34
116. 33–36	115. 35–38	5628–5631	104. 36–39
584*	—	—	—
116. 37	115. 39	5632	104. 40
116. 38	115. 40	5633	104. 35
116. 39–41	115. 41–43	5634–5636	104. 41–43
116. 42^{ab}	115. 44^{ab} = 54^{cd}	5637^{ab} = 5647^{cd}	104. 44^{ab}
116. 42^{cd}–50^{abcd}	115. 44^{cd}–52	5637^{cd}–5645	104. 44^{cd}–52
116. 50^{ef}	115. 53^{ab}	5646^{ab}	104. $52\frac{1}{2}$
116. 51	115. 53^{cd}–54^{ab}	5646^{cd}–5647^{ab}	104. 53; $54\frac{1}{2}$
585*(subst. 51^{cd})	—	—	—
116. 52	115. 55	5648	104. 54
116. 53–56	115. 56–59	5649–5652	104. $55\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
586*	—	—	—
116. 57	115. 60	5653	104. $59\frac{1}{2}$
116. 58^{a}	115. 61^{a}	5654^{a}	104. 60^{a}
116. 58^{bc}	115. 61^{bc}	5654^{bc}	—
116. 58^{d}	115. 61^{d}	5654^{d}	104. 60^{b}
116. 59–60	115. 62–63	5655–5656	104. 61–62
116. 61–63	115. 64–66	5657–5659	—
116. 64–66^{abcd}	115. 67–69	5660–5662	104. 63–65
116. 66^{ef}	115. 70^{ab}	5663^{ab}	104. 66^{ab}
587*	115. 70^{cd}–71	5663^{cd}–5664	—
116. 67	115. 72	5665	104. 66^{cd}–67^{ab}
588*	115. 73^{ab}	5666^{ab}	—
116. 68^{ab}	115. 73^{cd}	5666^{cd}	104. 67^{cd}
589*(subst. 68^{ab})	—	—	—
116. 68^{cd}–69	115. 73^{ef}–74	5667–5668^{ab}	104. 68–69^{ab}
590*	115. 75	5668^{cd}–5669^{ab}	104. 69^{cd}
116. 70^{ab}	115. 76^{ab}	5669^{cd}	—
116. 70^{cd}	115. 76^{cd}	5670^{ab}	104. $69\frac{1}{2}$
116. 71–73^{abcd}	115. 77–79	5670^{cd}–5673^{ab}	—
591*	115. 80–82^{ab}	5673^{cd}–5675	104. $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
116. 73^{ef}	115. 82^{cd}	5676^{ab}	104. 73
592*	—	—	104. 74^{ab}
116. 74–75^{ab}	115. 83–84^{ab}	5676^{cd}–5677	104. 74^{cd}–75
116. 75^{cd}	115. 84^{cd}	5678^{ab}	104. $75\frac{1}{2}$
116. 76^{ab}	115. 85^{ab}	5678^{cd}	104. $76\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116. 76^{cd}	115. 85^{cd}	5679	104. $76\frac{1}{2}^{cd}$
117. 1–2	116. 1–2	5680–5681	105. 1–2
117. 3^{ab}	116. 3^{ab}	5682^{ab}	—
117. 3^{cd}	116. 3^{cd}	5682^{cd}	105. $2\frac{1}{2}$
117. 4–5	116. 4–5	5683–5684	105. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
593*	116. 6	5685	—
117. 6–8^{ab}	116. 7–9^{ab}	5686–5688^{ab}	105. $5\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
594* (L. 1–5)	—	—	105. $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}$
594* (L. 6)	—	—	105. 10
117. 8^{cd}–9^{ab}	116. 9^{cd}–10^{ab}	5688^{cd}–5689^{ab}	105. 11
117. 9^{cd}	116. 10^{cd}	5689^{cd}	105. $11\frac{1}{2}$
117. 10–12	116. 11–13	5690–5692	105. $12\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
117. 13–14^{ab}	116. 21^{cd}–22	5700^{cd}–5701	105. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
117. 14^{cd}–17	116. 14–17^{ab}	5693–5696^{ab}	105. $16\frac{1}{2}^{cd}$–$19\frac{1}{2}$
595*	—	—	105. $20\frac{1}{2}^{ab}$
117. 18–19^{ab}	116. 17^{cd}–18	5696^{cd}–5697	105. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
117. 19^{cd}	116. 19^{ab}	5698^{ab}	105. 22
117. 20–21	116. 19^{cd}–21^{ab}	5698^{cd}–5700^{ab}	105. 23–24
117. 22–38^{abcd}	116. 23–39	5702–5718	105. 25–41
117. 38^{ef}	—	5719^{ab}	105. 42^{ab}±42^{cd}
117. 39–40	116. 40–41	5719^{cd}–5721^{ab}	105. 43–44
596*	—	—	—
117. 41^{ab}	116. 42^{ab}	5721^{cd}	105. 45^{ab}
117. 41^{cd}	116. 42^{cd}	5722	105. 45^{cd}
118. 1–2	117. 1–2	5723–5724	106. 1–2
118. 3^{ab}	117. 3^{ab}	5725^{ab}	106. 3^{ab}
118. 3^{cd}	117. 3^{cd}	5725^{cd}	106. $3\frac{1}{2}$
118. 4^{ab}	117. 4^{ab}	5726^{ab}	106. $4\frac{1}{2}^{ab}$
118. 4^{cd}	117. 4^{cd}	5726^{cd}	106. $4\frac{1}{2}^{cd} = 3^{cd}$
118. 5–10^{abcd}	117. 5–10	5727–5732	106. $5\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
118. 10^{ef}	117. 11^{ab}	5733^{ab}	106. $11\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{abcd}	117. 11^{cd}–12^{ab}	5733^{cd}–5734^{ab}	106. $11\frac{1}{2}^{cd}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{ef}–21	117. 12^{cd}–22	5734^{cd}–5744	106. $12\frac{1}{2}^{cd}$–22
118. 22^{ab}	117. 23^{ab}	5745^{ab}	106. $23\frac{1}{2}^{ab}$
118. 22^{cd}	117. 23^{cd}	5745^{cd}	—
597*(subst. 22^{cd})	—	—	106. $23\frac{1}{2}^{cd}$
118. 23–25^{ab}	117. 24–26^{ab}	5746–5748^{ab}	106. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
598*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
118. 25^{cd}–28	117. 26^{cd}–29	5748^{cd}–5751	106. $26\frac{1}{2}^{cd}$–$29\frac{1}{2}$
119. 1–3	118. 1–3	5752–5754	106. $30\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
119. 4^{ab}	118. 4^{ab}	5755^{ab}	106. 33
119. 4^{cd}–7^{ab}	118. 4^{cd}–7^{ab}	5755^{cd}–5758^{ab}	106. 34–36
119. 7^{cd}	118. 7^{cd}	5758^{cd}	106. $36\frac{1}{2}$
119. 8^{ab}	118. 8^{ab}	5759^{ab}	106. 37
599*	118. 8^{cd}–9	5759^{cd}–5760	—
119. 8^{cd}	118. 10^{ab}	5761^{ab}	106. $37\frac{1}{2}$
600*	—	—	—
119. 9	118. 10^{cd}–11^{ab}	5761^{cd}–5762^{ab}	106. $38\frac{1}{2}$
601*	—	—	—
119. 10^{ab}	118. 11^{cd}	5762^{cd}	106. $39\frac{1}{2}^{ab}$
119. 10^{cd}	118. 11^{ef}	5763	106. $39\frac{1}{2}^{cd}$
602*	—	—	—
119. 11–16^{abc}	118. 12–17^{abc}	5764–5769^{abc}	106. $40\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{abc}$
119. 16^{d}–18^{abc}	118. 17^{d}–19^{abc}	5769^{d}–5771^{abc}	—
119. 18^{d}	118. 19^{d}	5771^{d}	106. $45\frac{1}{2}^{d}$
119. 19^{ab}	118. 20^{ab}	5772^{ab}	106. 46
119. 19^{cd}–20^{ab}	118. 20^{cd}–21^{ab}	5772^{cd}–5773^{ab}	106. 47
119. 20^{cd}	118. 21^{cd}	5773^{cd}	106. $47\frac{1}{2}$
119. 21–23	118. 22–24	5774–5776	106. $48\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
120. 1–9^{ab}	119. 1–9^{ab}	5777–5785^{ab}	106. $51\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}^{ab}$
603*	—	—	—
120. 9^{cdef}	119. 9^{cd}–10^{ab}	5785^{cd}–5786^{ab}	106. $59\frac{1}{2}^{cd}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
120. 10^{ab}	119. 10^{cd}	5786^{cd}	106. $60\frac{1}{2}^{cd}$
120. 10^{cd}	119. 11^{ab}	5787	106. 61
120. 11^{ab}	119. 11^{cd}	5788^{ab}	106. 62^{ab}
604*	—	—	—
120. 11^{cd}–12^{abcd}	119. 12–13^{ab}	5788^{cd}–5789	106. 62^{cd}–63
120. 12^{ef}	119. 13^{cd}	5790^{ab}	106. $63\frac{1}{2}$
120. 13	119. 14	5790^{cd}–5791^{ab}	106. $64\frac{1}{2}$
605*	—	—	—
120. 14^{ab}	119. 15^{ab}	5791^{cd}	106. $65\frac{1}{2}^{ab}$
120. 14^{cd}	119. 15^{cd}	5792	106. $65\frac{1}{2}^{cd}$
121. 1–5	120. 1–5	5793–5797	107. 1–5
121. 6^{ab}	120. 6^{ab}	5798^{ab}	107. $5\frac{1}{2}$
121. 6^{cdef}	120. 6^{cd}–7^{ab}	5798^{cd}–5799^{ab}	107. $6\frac{1}{2}$
121. 7	120. 7^{cdef}	5799^{cd}–5800^{ab}	107. $7\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed	Cal. Ed.	Madras Ed.
606*	—	—	107. $8\frac{1}{2}^{ab}$
121. 8^{ab}	120. 8^{ab}	5800^{cd}	107. $8\frac{1}{2}^{cd}$
121. 8^{cd}	120. 8^{cd}	5801	107. 9
121. $9–10^{abcd}$	120. 9–10	5802–5803	107. 10–11
607*	120. 11^{ab}	5804^{ab}	—
121. 10^{ef}	120. 11^{cd}	5804^{cd}	107. $11\frac{1}{2}$
121. $11–12^{abcd}$	120. 12–13	5805–5806	107. $12\frac{1}{2}–13\frac{1}{2}$
121. $12^{ef}–14^{abc}$	120. $14–16^{a}$	$5807–5809^{a}$	107. $14\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}^{a}$
608* (L. 1)	120. 16^{b}	5809^{b}	107. $16\frac{1}{2}^{b}$
608* (L. 2)	120. 16^{c}	5809^{c}	—
121. 14^{d}	120. 16^{d}	5809^{d}	—
121. 15^{ab}	120. 17^{ab}	5810^{ab}	107. $16\frac{1}{2}^{cd}$
121. 15^{cd}	120. 17^{cd}	5810^{cd}	107. 17
121. 16–22	120. 18–24	5811–5817	107. 18–24
609*	120. 25–26	5818–5819	—
610*	—	—	107. 25
121. 23	120. 27	5820	107. 26
122. 1–8	121. 1–8	5821–5828	107. 27–34
611*	121. 9	5829	—
612*	—	—	107. 35
122. 9–12	121. 10–13	5830–5833	107. 36–39
613*	—	—	107. 40
122. 13–16	121. 14–17	5834–5837	107. 41–44
123. 1^{ab}	122. 1^{ab}	5838^{ab}	107. $44\frac{1}{2}$
123. $1^{cdef}–2^{abcd}$	122. $1^{cd}–3^{ab}$	$5838^{cd}–5840^{ab}$	107. $45\frac{1}{2}–46\frac{1}{2}$
123. 2^{ef}	122. 3^{cd}	5840^{cd}	107. 47
123. $3–4^{ab}$	122. $4–5^{ab}$	$5841–5842^{ab}$	107. $48–49^{ab}$
614*	—	—	—
123. $4^{cd}–14$	122. $5^{cd}–15$	$5842^{cd}–5852$	107. $49^{cd}–59$
123. 15^{ab}	122. 16^{ab}	5853^{ab}	107. $59\frac{1}{2}$
123. $15^{cd}–17^{ab}$	122. $16^{cd}–18^{ab}$	$5853^{cd}–5855^{ab}$	—
123. 17^{c}	122. 18^{c}	5855^{c}	107. $60\frac{1}{2}^{a}$
615*	—	—	107. $60\frac{1}{2}^{b}–63\frac{1}{2}^{c}$
123. $17^{d}–19^{ab}$	122. $18^{d}–20^{ab}$	$5855^{d}–5857^{ab}$	107. $63\frac{1}{2}^{d}–65\frac{1}{2}^{ab}$
616*	—	—	—
123. 19^{cd}	122. 20^{cd}	5857^{cd}	107. $65\frac{1}{2}^{cd}$
124. 1–3	123. 1–3	5858–5860	108. 1–3
124. 4–8	123. 4–8	5861–5865	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
124. 9–15	123. 9–15	5866–5872	108. 4–10
617* (L. 1)	—	—	108. 11^{ab}
617* (L. 2)	—	—	—
617* (L. 3–7)	—	—	108. 11^{cd}–13
617* (L. 8)	—	—	108. $13\frac{1}{2}$
124. 16–18^{ab}	123. 16–18^{ab}	5873–5875^{ab}	108. $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
618*	—	—	108. $16\frac{1}{2}^{cd}$
124. 18^{cd}–19^{ab}	123. 18^{cd}–19^{ab}	5875^{cd}–5876^{ab}	108. $17\frac{1}{2}$
124. 19^{cd}	123. 19^{cd}	5876^{cd}	108. 18
619*	—	—	—
124. 20–22	123. 20–22	5877–5879	108. 19–21
App. I (No. 13)	—	—	Adhy. 109
125. 1–6	124. 1–6	5880–5885	110. 1–6
125. 7^{ab}	124. 7^{ab}	5886^{ab}	110. $6\frac{1}{2}$
125. 7^{cd}	124. 7^{cd}	5886^{cd}	110. 7
125. 8–10	124. 8–10	5887–5889	110. 8–10
125. 11	124. 11	5891	110. 12
125. 12	124. 12	5890	110. 13
125. 13	124. 13	5892	110. 11
125. 14–16	124. 14–16	5893–5895	110. 14–16
125. 17–18^{ab}	124. 17–18^{ab}	5896–5897^{ab}	—
125. 18^{cd}	124. 18^{cd}	5897^{cd}	110. 20^{cd}
620*	—	—	—
125. 19–21	124. 19–21	5898–5900	110. 24–26
621*	124. 22	5901	—
622*	—	—	110. 27–32
125. 22–24	124. 23–25	5902–5904	110. 17–19
623*	—	—	110. 20^{ab}
125. 25–27	124. 26–28	5905–5907	110. 21–23
125. 28	124. 29	5908	110. 33
624*	—	—	—
125. 29–30	124. 30–31	5909–5910	110. 34–35
125. 31	124. 33	5911	110. 36
125. 32	124. 32	5912	110. 37
125. 33–35	124. 34–36	5913–5915	110. 38–40
125. 36–37	124. 37–39	5916–5917	—
125. 38	124. 40	5918	110. 41
App. I (No. 14)	Adhys. 125–134	5919–6198	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
App.I(No. 14A)	Adhys. 135-136	6199-6243	—
App.I(No. 14B)	Adhys. 137-138	6244-6287	—
App.I(No. 15)	—	—	†Adhys. 111-137
126. 1-50	139. 1-50	6288-6337	
127. 1-6^{abcd}	140. 1-6	6338-6343	
127. 6^{ef}-7^{abcd}	140. 7-8^{ab}	6344-6345^{ab}	
127. 7^{ef}-9	140. 8^{cd}-10	6345^{cd}-6347	
127. 10	140. 11^{ab}	6348^{ab}	
127. 11-24^{ab}	140. 11^{cd}-24	6348^{cd}-6361	
625*(subst. 24^{ab})	—	—	
127. 24^{cd}-25^{ab}	140. 25^{abcd}	6362	
127. 25^{cd}-39^{ab}	140. 25^{ef}-39^{ab}	6363-6376	
127. 39^{cd}	140. 39^{cd}	6377	
127. 40-51	140. 40-51	6378-6389	
128. 1-52^{abcd}	141. 1-52	6390-6441	
128. 52^{ef}	141. 53	6442^{ab}	
128. 53-59^{ab}	141. 54-60^{ab}	6442^{cd}-6448	
128. 59^{cd}	141. 60^{cd}	6449	
129. 1-34^{abcd}	141. 61-94^{abcd}	6450-6483	
129. 34^{ef}	141. 94^{ef}	6484	
129. 35-55	141. 95-115	6485 6505	
130. 1-3	142. 1-3	6506-6508	
‡627*	—	—	
130. 4-45	142. 4-45	6509-65 0	
130. 46-47^{ab}	142. 46^{cd}-47	6551^{cd}-6552	
130. 47^{cd}	142. 48^{ab}±46^{ab}	6553^{b} ±6551^{ab}	
130. 48-50^{abcd}	142. 48^{cd}-51^{ab}	6553^{cd}-6556^{ab}	
130. 50^{ef}-55^{abcd}	142. 51^{cd}-56	6556^{cd}-6561	
130. 55^{ef}-56^{abcd}	142. 57-58^{ab}	6562-6563^{ab}	
130. 56^{ef}-57	142. 58^{cd}-59	6563^{cd}-6564	
131. 1-27^{abcd}	143. 1-27	6565-6591	
131. 27^{ef}-33^{abcd}	143. 28-34^{ab}	6592-6598^{ab}	
131. 33^{ef}-58	143. 34^{cd}-59	6598^{cd}-6623	
132. 1-5^{ab}	144. 1-5^{ab}	6624-6628^{ab}	
132. 5^{cd}-10^{ab}	144. 6-10	6629-6633	

† Adhys. 126-134 of the Critical Edition substituted by adhys 111-137 in the Madras Edition. Although the contents are similar, verse by verse correspondance is not possible.

‡ 626* erroneously omitted.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
132. 10^{cd}	144. $11^{ab} = 5^{cd}$	$6634^{ab} = 6628^{cd}$	
132. 11–12	144. 11^{cd}–13^{ab}	6634^{cd}–6636^{ab}	
132. 13	144. 13^{cd}–14^{ab}	6638^{cd}–6639^{ab}	
132. 14–15	144. 14^{cd}–16^{ab}	6636^{cd}–6638^{ab}	
132. 16^{abcd}	144. 16^{cd}–17^{ab}	6639^{cd}–6640^{ab}	
132. 16^{ef}–50	144. 17^{cd}–51	6640^{cd}–6674	
132. 51–52	144. 53–54	6675–6676	
132. 53	144. 52±55	6677	
132. 54–58	144. 56–60	6678–6682	
133. 1–43^{abcd}	145. 1–43	6683–6725	
133. 43^{ef}–44^{abcd}	145. 44–45^{ab}	6726–6727^{ab}	
133. 44^{ef}–63	145. 45^{cd}–64	6727^{cd}–6746	
628*	146. 1	6747	
134. 1–7^{abcde}	146. 2–9^{a}	6748–6755^{a}	
629*	146. 9^{bc}	6755^{bc}	
134. 7^{f}	146. 9^{d}	6755^{d}	
134. 8–33^{ab}	146. 10–35^{ab}	6756–6781^{ab}	
134. 33^{cd}	146. 35^{cd}	—	
134. 34	146. 36 ±39^{cd}–40^{ab}	6783	
134. 35	146. 37±41^{abcd}	6784	
134. 36	146. 38	6781^{cd}–6782^{ab}	
134. 37^{ab}	146. 39^{ab}	6782^{cd}	
630*	146. 40^{cd}	—	
134. 37^{cd}–42	146. 41^{ef}–46	6785–6790^{ab}	
—	—	6790^{cd}	
134. 43–57	146. 47–61	6791–6805	
App. I (No. 16)	Adhys. 147–148	6806–6935	—
App. I (No. 17)	—	—	Adhy. 138
135. 1–13	149. 1–13	6936–6948	140. 1–13
631*	—	6949	—
632*	—	—	140. 14–15
633*	—	—	—
135. 14–141	149. 14–141	6950–7077	140. 16–143
135. 142	149. 142	7078	140. 144
634*(subst.142)	—	—	—
635*	—	—	—
636*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
637*	—	—	—
638*	—	—	—
639*	—	—	—
640*	—	—	—
App. I (No. 18)	Adhy. 150	7079–7161	—
136. 1–6^{ab}	†152(51). 1–6^{ab}	7162–7167^{ab}	141. 1–6^{ab}
641* (subst. 6^{ab})	—	—	—
136. 6^{cd}–18	152(51). 6^{cd}–18	7167^{cd}–7179	141. 6^{cd}–18
136. 19^{ab}	152(51). 19^{ab}	7180^{ab}	—
642*(subst. 19^{ab})	—	—	141. 19^{ab}
136. 19^{cd}–21^{ab}	152(51). 19^{cd}–21^{ab}	7180^{cd}–7182^{ab}	141. 19^{cd}–21^{ab}
136. 21^{cd}	152(51). 21^{cd}	7182^{cd}	—
136. 22^{ab}	152(51). 22^{ab}	7183^{ab}	141. 21^{cd}
136. 22^{cd}	152(51). 22^{cd}	7183^{cd}	141. $21\frac{1}{2}$
136. 23	152(51). 23	7184	141. $22\frac{1}{2}$
137. 1–6	153(52). 1–6	7185–7190	142. 1–6
137. 7^{ab}	153(52). 7^{ab}	7191^{ab}	142. $6\frac{1}{2}$
137. 7^{cd}	153(52). 7^{cd}	7191^{cd}	142. 7
137. 8^{abcd}	153(52). 8	7192	142. 8
137. 8^{ef}–9^{abcd}	153(52). 9–10^{ab}	7193–7194^{ab}	142. 9–10^{ab}
137. 9^{ef}–11^{abcd}	153(52). 10^{cd}–12	7194^{cd}–7196	142. 10^{cd}–12
137. 11^{ef}–12^{abcd}	153(52). 13–14^{ab}	7197–7198^{ab}	142. 13–14^{ab}
137. 12^{ef}–23	153(52). 14^{cd}–25	7198^{cd}–7209	142. 14^{cd}–25
137. 24^{ab}	153(52). 26^{ab}	7210^{ab}	142. $25\frac{1}{2}$
137. 24^{cd}	153(52). 26^{cd}	7210^{cd}	142. 26
137. 25–26	153(52). 27–28	7211–7212	142. 27–28
138. 1–18	154(53). 1–18	7213–7230	143. 1–18
138. 19^{ab}	154(53). 19^{ab}	7231^{ab}	143. $18\frac{1}{2}$
138. 19^{cd}	154(53). 19^{cd}	7231^{cd}	143. 19
139. 1–8	155(54). 1–8	7232–7239	144. 1–8
139. 9^{ab}	155(54). 9^{ab}	7240^{ab}	144. $8\frac{1}{2}$
139. 9^{cd}	155(54). 9^{cd}	7240^{cd}	144. 9
139. 10–11^{ab}	155(54). 10–11^{ab}	7241–7242^{ab}	144. 10–11^{ab}
139. 11^{cd}	—	—	144. 11^{cd}
643*(subst. 11^{cd})	155(54). 11^{cd}	7242^{cd}	—
139. 12–15^{abcd}	155(54). 12–15	7243–7246	144. 12–15
139. 15^{ef}	155(54). 16^{ab}	7247^{ab}	144. 16^{ab}

† Bom. ed. erroneously om. adhy. 151 in counting.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
139. 16	155(54). 16^{cd}	7247^{cd}	144. 16^{cd}
139. 17^{abcd}	155(54). 17	7248	144. 17
139. 17^{ef}–18^{ab}	155(54). 18	7249	144. 18
139. 18^{cd}	155(54). 19^{ab}	7250^{ab}	144. 18½
139. 19^{abc}	155(54). 19^{cd}–20^{a}	7250^{cd}–7251^{a}	144. 19½^{abc}
644*	155(54). 20^{bc}	7251^{bc}	—
139. 19^{d}	155(54). 20^{d}	7251^{d}	144. 19½^{d}
139. 19^{ef}	155(54). 21^{ab}	7252^{ab}	144. 20
139. 20–23	155(54). 21^{cdef}–24	7252^{cd}–7256^{ab}	144. 21–24
139. 24^{ab}	155(54). 25^{ab}	7256^{cd}	144. 24½
139. 24^{cd}	155(54). 25^{cd}	7257^{ab}	144. 25
139. 25–29^{ab}	155(54). 26–30^{ab}	7257^{cd}–7261	144. 26–30^{ab}
645*	—	—	—
139. 29^{cd}	155(54). 30^{cd}	7262^{ab}	144. 30^{cd}
646*	—	—	—
139. 30^{ab}	155(54). 31^{ab}	7262^{cd}	144. 30½
139. 30^{cd}	155(54). 31^{cd}	7263^{ab}	144. 31
139. 31^{ab}	155(54). 32^{ab}	7263^{cd}	144. 32^{ab}
139. 31^{cd}	155(54). 32^{cd}	7264	144. 32^{cd}
140. 1^{ab}	156(55). 1^{ab}	7265^{ab}	145. ½
140. 1^{cd}	156(55). 1^{cd}	7265^{cd}	145. 1
140. 2–14	156(55). 2–14	7266–7278	145. 2–14
140. 15^{ab}	156(55). 15^{ab}	7279^{ab}	145. 14½
140. 15^{cd}	156(55). 15^{cd}	7279^{cd}	145. 15
647*	—	—	145. 16^{ab}
140. 16^{ab}	156(55). 16^{ab}	7280^{ab}	145. 16^{cd}
140. 16^{cd}	156(55). 16^{cd}	7280^{cd}	145. 16½
140. 17–20	156(55). 17–20	7281–7284	145. 17½–20½
140. 21^{ab}	156(55). 21^{ab}	7285^{ab}	—
140. 21^{cd}	156(55). 21^{cd}	7285^{cd}	145. 21
140. 22–26	156(55). 22–26	7286–7290	145. 22–26
141. 1^{ab}	157(56). 1^{ab}	7291^{ab}	146. ½
141. 1^{cd}	157(56). 1^{cd}	7291^{cd}	146. 1
141. 2–4	157(56). 2–4	7292–7294	146. 2–4
141. 5^{ab}	157(56). 5^{ab}	7295^{ab}	146. 4½
141. 5^{cd}	157(56). 5^{cd}	7295^{cd}	146. 5
141. 6–7^{ab}	157(56). 6–7^{ab}	7296–7297^{ab}	146. 6–7^{ab}
141. 7^{cd}	157(56). 7^{cd}	7297^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
141. 8^{ab}	157(56). 8^{ab}	7298^{ab}	146. 7^{cd}
141. 8^{cd}	157(56). 8^{cd}	7298^{cd}	146. $7\frac{1}{2}$
141. 9	157(56). 9	7299	146. $8\frac{1}{2}$
141. 10^{ab}	157(56). 10	7300^{ab}	146. $9\frac{1}{2}^{ab}$
141. 10^{cd}–11	157(56). 11–12^{ab}	7300^{cd}–7301	146. $9\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
141. 12^{ab}	157(56). 12^{cd}	7302^{ab}	146. 11
141. 12^{cd}–14^{ab}	157(56). 13–14^{abcd}	7302^{cd}–7304^{ab}	146. 12–13
141. 14^{cd}	157(56). 14^{ef}	7304^{cd}	146. $13\frac{1}{2}$
648*(subst. 14)	—	—	—
141. 15^{ab}	157(56). 15^{ab}	7305^{ab}	146. 14
141. 15^{cd}	157(56). 15^{cd}	7305^{cd}	146. $14\frac{1}{2}$
141. 16	157(56). 16	7306	146. $15\frac{1}{2}$
649* (subst. 15^{c}–16^{d})	—	—	—
141. 17–18^{ab}	157(56). 17–18^{ab}	7307–7308^{ab}	146. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
650*	157(56). 18^{cd}–21^{ab}	7308^{cd}–7311^{ab}	—
141. 18^{cd}–21^{abcd}	157(56). 21^{cd}–24	7311^{cd}–7314	146. $17\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}$
141. 21^{ef}	157(56). 25^{ab}	7315^{ab}	146. 21
141. 22–24^{abcd}	157(56). 25^{cd}–28^{ab}	7315^{cd}–7318^{ab}	146. 22–24
141. 24^{ef}–25^{ab}	157(56). 28^{cd}–29^{ab}	7318^{cd}–7319^{ab}	146. 25
141. 25^{cd}	157(56). 29^{cd}	7319^{cd}	146. $25\frac{1}{2}$
141. 26^{abcd}	157(56). 30	7320	146. $26\frac{1}{2}$
141. 26^{ef}–27^{ab}	157(56). 31	7321	146. 27 ; 28^{ab}
651*	—	—	—
141. 27^{cd}–29^{ab}	157(56). 32–33	7322–7323	146. 28^{cd}–30^{ab}
141. 29^{cd}	157(56). 34	7324^{ab}	146. 30^{cd}
141. 30^{ab}	157(56). 35^{ab}	7324^{cd}	146. 31^{ab}
141. 30^{cd}	157(56). 35^{cd}	7325	146. 31^{cd}
142. 1^{ab}	158(57). 1^{ab}	7326^{ab}	147. $\frac{1}{2}$
142. 1^{cd}	158(57). 1^{cd}	7326^{cd}	147. 1
142. 2–6^{abcd}	158(57). 2–6	7327–7331	147. 2–6
142. 6^{ef}	158(57). 7^{ab}	7332^{ab}	147. $6\frac{1}{2}$
142. 7–8	158(57). 7^{cd}–9^{ab}	7332^{cd}–7334^{ab}	—
142. 9–12^{ab}	158(57). 9^{cd}–12^{abcd}	7334^{cd}–7337	147. $7\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
652*	158(57). 12^{ef}	7338^{ab}	147. $10\frac{1}{2}^{cd}$
142. 12^{c}	158(57). 13^{a}	7338^{c}	147. $11\frac{1}{2}^{a}$
653*	158(57). 13^{bc}	7338^{d}–7339^{a}	147. $11\frac{1}{2}^{bc}$
142. 12^{d}–13^{ab}	158(57). 13^{d}–14^{a}	7339^{bcd}	147. $11\frac{1}{2}^{d}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
142. 13^{cd}	158(57). 14^{cd}	7340	147. 12½^{cd}
142. 14–17^{abcd}	158(57). 15–18	7341–7344	147. 13½–16½
654*	158(57). 19–21^{ab}	7345–7347^{ab}	—
142. 17^{ef}	158(57). 21^{cd}	7347^{cd}	147. 17
142. 18–23	158(57). 22–27	7348–7353	147. 18–23
143. 1–7^{a}	159(58). 1–7^{a}	7354–7360^{a}	148. 1–7^{a}
655*	159(58). 7^{b}	7360^{b}	—
656*	—	—	—
143. 7^{b}	159(58). 7^{c}	7360^{c}	148. 7^{b}
657*	159(58). 7^{d}	7360^{d}	—
143. 7^{cd}	159(58). 8^{ab}	7361^{ab}	148. 7^{cd}
143. 7^{ef}	159(58). 8^{cd}	7361^{cd}	148. 7½
143. 8–12	159(58). 9–13	7362–7366	148. 8½–12½
143. 13^{ab}	159(58). 14^{ab}	7367^{ab}	—
658*(subst. 13^{ab})	—	—	148. 13½^{abc}
143. 13^{cd}	159(58). 14^{cd}	7367^{cd}	148. 13½^{d}–14½^{a}
143. 14–15^{a}	159(58). 15–16^{a}	7368–7369^{a}	148. 14½^{cd}–15½^{abc}
143. 15^{b}	159(58). 16^{b}	7369^{b}	148. 14½^{b}
143. 15^{cd}	159(58). 16^{cd}	7369^{cd}	148. 15½^{d}–16½^{a}
143. 16	159(58). 17	7370^{cd}–7371^{ab}	148. 16½^{bcd}–17½^{a}
659*	159(58). 18^{ab}	7370^{ab}	—
143. 17–22^{ab}	159(58). 18^{cd}–23	7371^{cd}–7376	148. 17½^{b}–22½^{a}
143. 22^{c}	159(58). 24^{a}	7377^{a}	—
660* (subst. 22^{c})	—	—	148. 22½^{d}–23½^{a}
143. 22^{def}	159(58). 24^{bcd}	7377^{bcd}	148. 23½^{bcd}
143. 23–25^{ab}	159(58). 25–27^{ab}	7378–7380^{ab}	148. 24½–26½^{ab}
143. 25^{c}	159(58). 27^{c}	7380^{c}	—
143. 25^{d}–26^{abc}	159(58). 27^{d}–28^{abc}	7380^{d}–7381^{abc}	148. 26½^{cd}–27½^{ab}
143. 26^{d}	159(58). 28^{d}	7381^{d}	—
661*	—	—	148. 27 [illegible]
143. 27–33	159(58). 29–35	7382–7388	148. 2[illegible]
143. 34^{a}	159(58). 36^{a}	7389^{a}	148. 35½^{a} [illegible]
143. 34^{bcd}	159(58). 36^{bcd}	7389^{bcd}	148. [illegible]
662*	—	—	148. [illegible]
143. 35^{ab}	159(58). 37^{ab}	7390^{ab}	148. [illegible]
143. 35^{cd}	159(58). 37^{cd}	7390^{cd}	148. [illegible]
143. 36^{ab}	159(58). 38^{ab}	7391^{ab}	—
663*(subst. 36^{ab})	—	—	148. 3[illegible]

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
143. 36^{cd}–39^{ab}	159(58). 38^{cd}–41^{ab}	7391^{cd}–7394^{ab}	148. 38^{cd}–41^{ab}
664*	—	—	—
143. 39^{cdef}	159(58) 41^{cd}–42^{ab}	7394^{cd}–7395^{ab}	148. 41^{cd}–42^{ab}
143. 40^{ab}	159(58). 42^{cd}	7395^{cd}	148. 42^{cd}
143. 40^{cd}	159(58). 42^{ef}	7396^{ab}	148. $42\frac{1}{2}$
143. 41–42^{ab}	159(58). 43-44^{ab}	7396^{cd}–7397	148. $43\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
143. 42^{cd}	159(58). 44^{cd}	7398	148. $44\frac{1}{2}^{cd}$
143. 43	159(58). 45	7399	148. $45\frac{1}{2}$
143. 44	159(58). 46	7400	—
665*(subst. 44)			
665* (L. 1–2)	—	—	148. $46\frac{1}{2}$
665* (L. 3)	—	—	148. 47
666*	—	—	149. 1
144. 1–2	160(59). 1–2	7401–7402	149. 2–3
667*	160(59). 3^{ab}	7403^{ab}	—
144. 3^{ab}	160(59). 3^{cd}	7403^{cd}	149. $3\frac{1}{2}$
144. 3^{cd}	160(59). 4^{ab}	7404^{ab}	149. 4
144. 3^{ef}–4^{ab}.	160(59). 4^{cd}–5^{ab}	7404^{cd}–7405^{ab}	149. 5
144. 4^{cd}	160(59). 5^{cd}	7505^{cd}	149. $5\frac{1}{2}$
144. 5	160(59). 6	7406	149. $6\frac{1}{2}$
144. 6^{ab}	160(59). 7^{ab}	7407^{ab}	149. 7
668*	160(59). 10	7407^{cd}–7408^{ab}	149. 8
144. 6^{cd}	160(59). 7^{cd}	7408^{cd}	149. $8\frac{1}{2}$
144. 7–8	160(59). 8–9	7409-7410	149. $9\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
144. 9	160(59). 11	7411	149. $11\frac{1}{2}$
144. 10–12^{abcd}	160(59). 12–14	7412–7414.	149. $12\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
144. 12^{ef}	160(59). 15^{ab}	7415^{ab}	149. 15
144. 13–14^{ab}	160(59). 15^{cd}–16	7415^{cd}–7416	149. 16–17^{ab}
669*	160(59). 17^{ab}	7417^{ab}	—
144. 14^{cdef}	160(59). 17^{cd}–18^{ab}	7417^{cd}–7418^{ab}	149. 17^{cd}–18^{ab}
144. 15	160(59). 18^{cd}	7418^{cd}	149. 18^{cd}
144. 16–18^{ab}	160(59). 19–21^{ab}	7419–7421^{ab}	149. 19–21^{ab}
144. 18^{cd}	160(59). 21^{cd}	7421^{cd}	—
670*(subst. 18^{cd})	—	—	149. 21^{cd}
144. 19–20^{abcd}	160(59). 22–23	7422–7423	149. 22–23
144. 20^{ef}	160(59). 24^{ab}	7424^{ab}	149. $23\frac{1}{2}$
144. 21^{ab}	160(59). 24^{cd}	7424^{cd}	149. 24
144. 21^{cdef}–32	160(59). 25–36	7425–7436	149. 25–36

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
144. 33^{ab}	160(59). 37^{ab}	7437^{ab}	149. $36\frac{1}{2}$
144. 33^{cd}	160(59). 37^{cd}	7437^{cd}	149. 37
144. 34^{abcd}	160(59). 38	7438	149. 38
144. 34^{ef}	160(59). 39^{ab}	7439^{ab}	149. $38\frac{1}{2}$
144. $35\text{–}36^{abcd}$	160(59). $39^{cd}\text{–}41^{ab}$	$7439^{cd}\text{–}7441^{ab}$	149. $39\frac{1}{2}\text{–}40\frac{1}{2}$
144. 36^{ef}	160(59). 41^{cd}	7441^{cd}	149. 41
144. 37	160(59). 42	7442	—
144. $38\text{–}39^{abcd}$	160(59). 43–44	7443–7444	149. 42–43
144. 39^{ef}	160(59). 45^{ab}	7445^{ab}	149. $43\frac{1}{2}$
144. 40–43	160(59). $45^{cd}\text{–}49^{ab}$	$7445^{cd}\text{–}7449^{ab}$	149. $44\frac{1}{2}\text{–}47\frac{1}{2}$
144. 44^{ab}	160(59). 49^{cd}	7449^{cd}	149. 48
144. 44^{cd}	160(59). 50^{ab}	7450^{ab}	149. $48\frac{1}{2}$
144. $45\text{–}51^{ab}$	160(59). $50^{cd}\text{–}56^{cd}$	$7450^{cd}\text{–}7456$	149. $49\frac{1}{2}\text{–}55\frac{1}{2}^{ab}$
144. 51^{cd}	160(59). 56^{ef}	7457	149. $55\frac{1}{2}^{cd}$
145. 1–4	161(60). 1–4	7458–7461	150. 1–4
671*	—	—	150. 5^{ab}
145. 5^{ab}	161(60). 5^{ab}	7462^{ab}	150. 5^{cd}
145. 5^{cd}	161(60). 5^{cd}	7462^{cd}	150. $5\frac{1}{2}$
145. 6–9	161(60). 6–9	7463–7466	150. $6\frac{1}{2}\text{–}9\frac{1}{2}$
145. 10^{ab}	161(60). 10^{ab}	7467^{ab}	150. 10
672*	—	—	—
145. $10^{cdef}\text{-}11^{cd}$	161(60). $10^{cd}\text{–}12^{ab}$	$7467^{cd}\text{–}7469^{ab}$	150. 11–12
145. 11^{ef}	161(60). 12^{cd}	7469^{cd}	150. $12\frac{1}{2}$
145. 12–23	161(60). 13–24	7470–7481	150. $13\frac{1}{2}\text{–}24\frac{1}{2}$
673*	—	—	—
145. 24–25	161(60). 25–26	7482–7483	150. $25\frac{1}{2}\text{–}26\frac{1}{2}$
145. 26^{ab}	161(60). 27^{ab}	7484^{ab}	150. 27
145. 26^{cd}	161(60). 27^{cd}	7484^{cd}	150. 28^{ab}
674*(subst. 26^{cd})	—	—	—
145. $26^{ef}\text{–}27^{abcd}$	161(60). $28\text{–}29^{ab}$	$7485\text{–}7486^{ab}$	150. $28^{cd}\text{–}29$
145. $27^{ef}\text{–}28^{ab}$	161(60). $29^{cd}\text{–}30^{ab}$	$7486^{cd}\text{–}7487^{ab}$	150. 30
145. 28^{cd}	161(60). 30^{cd}	7487^{cd}	150. $30\frac{1}{2}$
145. 29^{ab}	161(60). 31^{ab}	7488^{ab}	150. 31
145. 29^{cd}	161(60). 31^{cd}	7488^{cd}	150. $31\frac{1}{2}$
675*	—	—	—
145. 30–36	161(60). 32–38	7489–7495	150. $32\frac{1}{2}\text{–}38\frac{1}{2}$
676*	161(60). 39^{ab}	7496^{ab}	—
145. $37\text{–}39^{abcd}$	161(60). $39^{cd}\text{–}42^{ab}$	$7496^{cd}\text{–}7499^{ab}$	150. $39\frac{1}{2}\text{–}41\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
145. 39^{ef}–41^{ab}	161(60). 42^{cd}–44^{ab}	7499^{cd}–7501^{ab}	150. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
145. 41^{cd}	161(60). 44^{cd}	7501^{cd}	150. 44
146. 1–8	162(61). 1–8	7502–7509	151. 1–8
146. 9–11	162(61). 9^{cd}–12^{ab}	7510^{cd}–7513^{ab}	151. 9–11
146. 12^{ab}	162(61). 9^{ab}	7510^{ab}	151. 12^{ab}
146. 12^{cd}–15^{ab}	162(61). 12^{cd}–15^{ab}	7513^{cd}–7516^{ab}	151. 12^{cd}–15^{ab}
146. 15^{cd}	162(61). 15^{cd}	7516^{cd}	—
677*(subst. 15^{cd})	—	—	—
678*(subst. 15^{cd})	—	—	151. 15^{cd}
146. 16^{ab}	162(61). 16^{ab}	7517^{ab}	151. 16^{ab}
146. 16^{cd}–17	162(61). 16^{cd}–17	7517^{cd}–7518	—
146. 18^{ab}	162(61). 18^{ab}	7519^{ab}	151. 16^{cd}
146. 18^{c}	162(61). 18^{c}	7519^{c}	151. $16\frac{1}{2}^{a}$
679*	—	—	—
146. 18^{d}	162(61). 18^{d}	7519^{d}	151. $16\frac{1}{2}^{b}$
146. 19–24	162(61). 19–24	7520–7525	151. $17\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
146. 25^{ab}	162(61). 25^{ab}	7526^{ab}	151. 23
146. 25^{cd}–27^{ab}	162(61). 25^{cd}–27^{ab}	7526^{cd}–7528^{ab}	151. 24–25
146. 27^{cd}	162(61). 27^{cd}	7528^{cd}	151. $25\frac{1}{2}$
146. 28–29^{abcd}	162(61). 28–29^{abcd}	7529–7530	151. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
146. 29^{ef}	162(61). 29^{ef}	7531	151. 28
147. 1–5^{abcd}	163(62). 1–5	7532–7536	152. 1–5
147. 5^{ef}	163(62). 6^{ab}	7537^{ab}	152. $5\frac{1}{2}$
147. 6^{abcd}	163(62). 6^{cd}–7^{ab}	7537^{cd}–7538^{ab}	152. $6\frac{1}{2}$
147. 6^{ef}–7^{ab}	163(62). 7^{cd}–8^{ab}	7538^{cd}–7539^{ab}	152. $7\frac{1}{2}$
147. 7^{cd}	163(62). 8^{cd}	7539^{cd}	—
680*(subst. 7^{cd})	—	—	152. $8\frac{1}{2}^{ab}$
147. 7^{ef}–8^{ab}	163(62). 9^{abcd}	7540	152. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
147. 8^{cd}	163(62). 9^{ef}	7541	152. $9\frac{1}{2}^{cd}$
147. 9–15^{ab}	163(62). 10–16^{ab}	7542–7548^{ab}	152. $10\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
681*	—	—	152. $16\frac{1}{2}^{cd}$
147. 15^{cd}	163(62). 16^{cd}	7548^{cd}	152. 17
147. 16–19	163(62). 17–20	7549–7552	152. 18–21
147. 20–22	163(62). 21–23	7553–7555	—
147. 23–25^{ab}	163(62). 24–26^{ab}	7556–7558^{ab}	152. 22–24^{ab}
682*	—	—	—
147. 25^{cd}	163(62). 26^{cd}	7558^{cd}	152. 24^{cd}
148. 1–3^{ab}	163(62). 27–29^{ab}	7559–7561^{ab}	152. 25–27^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
148. 3^{cd}	163(62). 29^{cd}	7561^{cd}	—
148. 4^{ab}	163(62). 30^{ab}	7562^{ab}	152. 27^{cd}
148. 4^{cd}	163(62). 30^{cd}	7562^{cd}	152. $27\frac{1}{2}$
148. $5\text{-}8^{abe}$	163(62). $31\text{-}34^{abc}$	$7563\text{-}7566^{abc}$	152. $28\frac{1}{2}\text{-}31\frac{1}{2}^{abc}$
683*	—	—	—
148. $8^{d}\text{-}13^{ab}$	163(62). $34^{d}\text{-}39^{ab}$	$7566^{d}\text{-}7571^{ab}$	152. $31\frac{1}{2}^{d}\text{-}36\frac{1}{2}^{ab}$
684*	—	—	152. $36\frac{1}{2}^{cd}\text{-}40\frac{1}{2}$
148. 13^{cd}	163(62). 39^{cd}	7571^{cd}	152. 41
148. $14\text{-}15^{abcd}$	163(62). 40-41	7572-7573	152. 42-43
148. 15^{ef}	163(62). 42^{ab}	7574^{ab}	152. $43\frac{1}{2}$
148. 16	163(62). $42^{cd}\text{-}43^{ab}$	$7574^{cd}\text{-}7575^{ab}$	152. $44\frac{1}{2}$
148. 17^{ab}	163(62). 43^{cd}	7575^{cd}	152. $45\frac{1}{2}^{ab}$
148. 17^{cd}	163(62). 43^{ef}	7576^{ab}	152. $45\frac{1}{2}^{cd}$
148. 18-23	163(62). 44-49	$7576^{cd}\text{-}7582^{ab}$	152. $46\frac{1}{2}\text{-}51\frac{1}{2}$
685*	—	—	—
148. $24\text{-}26^{ab}$	163(62). $50\text{-}52^{ab}$	$7582^{cd}\text{-}7584$	152. $52\frac{1}{2}\text{-}54\frac{1}{2}^{ab}$
148. 26^{cd}	163(62). 52^{cd}	7585^{ab}	—
148. 27^{abcd}	163(62). 53	$7585^{cd}\text{-}7586^{ab}$	152. $54\frac{1}{2}^{cd}\text{-}55\frac{1}{2}^{ab}$
148. $27^{ef}\text{-}28^{ab}$	163(62). 54	$7586^{cd}\text{-}7587^{ab}$	152. $55\frac{1}{2}^{cd}\text{-}56\frac{1}{2}^{ab}$
148. 28^{cd}	163(62). 55^{cd}	7587^{cd}	—
148. 29^{ab}	163(62). 55^{ab}	7588^{ab}	152. $56\frac{1}{2}^{cd}$
148. $29^{cdef}\text{-}33$	163(62). 56-60	$7588^{cd}\text{-}7593^{ab}$	152. $57\frac{1}{2}\text{-}61\frac{1}{2}$
686*	—	—	152. $62\frac{1}{2}^{ab}$
148. 34^{ab}	163(62). 61^{ab}	7593^{cd}	152. $62\frac{1}{2}^{cd}$
148. 34^{cd}	163(62). 61^{cd}	7594^{ab}	152. 63
148. $35\text{-}36^{ab}$	163(62). $62\text{-}63^{ab}$	$7594^{cd}\text{-}7595$	152. $64\text{-}65^{ab}$
148. 36^{cd}	163(62). 63^{cd}	7596	152. 65^{cd}
App. I (No. 19)	—	—	—
149. 1	164(63). 1	7597	153. 1
687*	—	—	—
149. 2^{abcd}	164(63). 2	7598	153. 2
149. 2^{ef}	164(63). 3^{ab}	7599^{ab}	153. 3^{ab}
688*(subst. 2^{ef})	—	—	—
689*	164(63). 3^{cd}	7599^{cd}	—
149. 3^{ab}	164(63). 4^{ab}	7600^{ab}	153. 3^{cd}
149. 3^{cd}	164(63). 4^{cd}	7601^{ab}	153. $3\frac{1}{2}$
149. $4\text{-}6^{abcd}$	164(63). 5-7	$7601^{cd}\text{-}7604^{ab}$	153. $4\frac{1}{2}\text{-}6\frac{1}{2}$
149. 6^{ef}	164(63). 8^{ab}	7604^{cd}	153. 7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
149. 7^{ab}	164(63). 8^{cd}	7605^{ab}	153. 8^{ab}
149. 7^{cd}	164(63). 9^{ab}	$7605^{cd} = 7600^{cd}$	153. 8^{cd}
149. 8	164(63). 9^{cd}–10^{ab}	7606	153. 9
149. 9	164(63). 10^{cdef}	7607	153. 10
149. 10–13	164(63). 11–14	7608–7611	153. 11–14
150. 1–5	165(64). 1–5	7612–7616	154. 1–5
690*	—	—	154. 6
150. 6–9^{abc}	165(64). 6–9^{abc}	7617–7620^{abc}	154. 7–10^{abc}
691*	—	—	154. 10^{d}; $10\frac{1}{2}^{a}$
150. 9^{d}	165(64). 9^{d}	7620^{d}	154. $10\frac{1}{2}^{b}$
692*	165(64). 10–15	7621–7626	—
693* (L. 1–2)	—	—	154. $11\frac{1}{2}$
693* (L. 3)	—	—	154. 12
App. I (No. 20)	—	—	—
694*	166(65). 1	7627	—
151. 1	166(65). 2	7628	—
695*	166(65). 3	7629	—
151. 2	166(65). 4	7630	—
696*(subst. 1–2)	—	—	139. 1–2
697*	166(65). 5–7	7631–7633	—
151. 3–4	166(65). 8–9	7634–7635	139. 3–4
698*	—	—	139. 5^{ab}
151. 5–13	166(65). 10–18	7636–7644	139. 5^{cd}–14^{ab}
699*	—	—	—
151. 14–21	166(65). 19–26	7645–7652	139. 14^{cd}–22^{ab}
151. 22^{ab}	—	—	139. 22^{cd}
700*(subst. 22^{ab})	166(65). 27^{ab}	7653^{ab}	—
151. 22^{cd}	166(65). 27^{cd}	7653^{cd}	—
151. 22^{ef}–24^{ab}	166(65). 28–29	7654–7655	139. 23–24
151. 24^{cd}	166(65). 30^{ab}	7656^{ab}	139. $24\frac{1}{2}$
701*	—	—	—
151. 25–27^{abcd}	166(65). 30^{cd}–33^{ab}	7656^{cd}–7659^{ab}	139. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
151. 27^{ef}–28^{ab}	166(65). 33^{cd}–34^{ab}	7659^{cd}–7660^{ab}	139. $28\frac{1}{2}$
151. 28^{cd}	166(65). 34^{cd}	7660^{cd}	—
151. 29^{abcd}	166(65). 35	7661	139. $29\frac{1}{2}$
151. 29^{ef}–30^{ab}	166(65). 36	7662	139. $30\frac{1}{2}$
151. 30^{cd}	166(65). 37^{ab}	7663^{ab}	139. 31
151. 31^{abcd}	166(65). 37^{cd}–38^{ab}	7663^{cd}–7664^{ab}	139. 32

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
151. 31[ef]	166(65). 38[cd]	7664[cd]	139. 32½
151. 32–34	166(65). 39–41	7665–7667	139. 33½–35½
151. 35[ab]	166(65). 42[ab]	7668[ab]	139. 38½[ab]
151. 35[cdef]–36	166(65). 42[cd]–44[ab]	7668[cd]–7670[ab]	139. 36½–37½
151. 37–39	166(65). 44[cd]–47[ab]	7670[cd]–7673[ab]	139. 38½[cd]–41½[ab]
151. 40–42[ab]	166(65). 47[cd]–49	7673[cd]–7675	—
151. 42[cd]–43	166(65). 50–51[ab]	7676–7677[ab]	139. 41½[cd]–42½
702*	—	—	139. 43½[ab]
151. 44–45[ab]	166(65). 51[cd]–52	7677[cd]–7678	139. 43½[cd]–44½
703*(subst. 45[ab])	—	—	—
151. 45[cd]	166(65). 53[ab]	—	139. 49½[cd]
151. 46[ab]	166(65). 53[cd]	7679[ab]	139. 45½[cd]
704*	166(65). 54[ab]	7679[cd]	—
151. 46[c]	166(65). 54[c]	7680[a]	139. 46½[a]
705*	166(65). 54[d]–55[a]	7680[bc]	—
151. 46[d]–48[ab]	166(65). 55[b]–56	7680[d]–7682[ab]	139. 46½[b]–47½
151. 48[cd]	—	—	139. 45½[ab]
706*	—	—	—
151. 49–50[ab]	166(65). 57–58[ab]	7682[cd]–7683	139. 48½–49½[ab]
707*(subst. 50[ab])	—	—	—
708*	166(65). 58[cd]–59[ab]	7684	—
709*	—	—	—
710*	—	—	—
151. 50[cd]	166(65). 59[cd]	7685[ab]	139. 50½[ab]
711*	166(65). 60–61	7685[cd]–7687[ab]	—
151. 51[ab]	166(65). 62[ab]	7687[cd]	—
151. 51[cd]	166(65). 62[cd]	7688	—
712* (subst. 51)	—	—	139. 50½[cd] ; 51
After 712*, lines 1–12	—	—	139. 52–55 ; 55½
713*	—	—	—
714*	167(66). 1–4[ab]	7689–7692[ab]	—
152. 1[abcd]	167(66). 4[cd]–5[ab]	7692[cd]–7693[ab]	154. 13
152. 1[ef]	167(66). 5[cd]	7693[cd]	154. 13½
152. 2	167(66). 6	7694	154. 14½
152. 3[ab]	167(66). 7[ab]	7695[ab]	154. 15
152. 3[cd]	167(66). 7[cd]	7695[cd]	154. 15½
152. 4	167(66). 8	7696	154. 16½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
152. 5^{ab}	167(66). 9^{ab}	7697^{ab}	154. 17
152. 5^{cd}	167(66). 9^{cd}	7697^{cd}	154. $17\frac{1}{2}$
152. 6–13	167(66). 10–17	7698–7705	154. $18\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
153. 1–5	168(67). 1–5	7706–7710	155. 1–5
715*	—	—	—
153. 6^{ab}	168(67). 6^{ab}	7711^{ab}	155. $5\frac{1}{2}$
153. 6^{cd}–9	168(67). 6^{cd}–9	7711^{cd}–7714	155. $6\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
716* (subst. 9^{cd})	—	—	—
153. 10–11^{ab}	168(67). 10–11^{ab}	7715–7716^{ab}	155. $9\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
153. 11^{cd}	168(67). 11^{cd}	7716^{cd}	155. 11
153. 12–15^{ab}	168(67). 12–15^{ab}	7717–7720^{ab}	155. 12–15^{ab}
717*	—	—	—
153. 15^{cd}–16^{ab}	168(67). 15^{cd}–16^{ab}	7720^{cd}–7721^{ab}	155. 15^{cd}–16^{ab}
153. 16^{cd}	168(67). 16^{cd}	7721^{cd}	—
718*(subst. 16^{cd})	—	—	155. 16^{cd}
153. 17^{ab}	168(67). 17^{ab}	7722^{ab}	155. 17^{ab}
719*	—	—	—
153. 17^{cd}–37	168(67). 17^{cd}–37	7722^{cd}–7742	155. 17^{cd}–37
720* (L. 1-2)	168(67). 38	7743	155. 38
720* (L. 3)	—	7744^{ab}	155. 39^{ab}
720* (L. 4)	168(67). 39^{ab}	7744^{cd}	155. 39^{cd}
153. 38	168(67). 39^{cd}–40^{ab}	7745	155. 40
153. 39^{ab}	168(67). 40^{cd}	7746^{ab}	155. $40\frac{1}{2}$
721*	—	—	—
153. 39^{cd}–40^{ab}	168(67). 41	7746^{cd}–7747^{ab}	155. $41\frac{1}{2}$
722*	—	—	—
153. 40^{cd}–41^{ab}	168(67). 42^{abcd}	7747^{cd}–7748^{ab}	155. $42\frac{1}{2}$
153. 41^{cd}	168(67). 42^{ef}	7748^{cd}	155. 43
153. 42–43	168(67). 43–44	7749–7750	155. 44–45
723*	168(67). 45	7751	—
153. 44–49^{ab}	168(67). 46–51^{ab}	7752–7757^{ab}	155. 46–51^{ab}
724*	—	—	155. 51^{cd}
153. 49^{cd}	168(67). 51^{cd}	7757^{cd}	155. $51\frac{1}{2}$
153. 50	168(67). 52	7758	155. $52\frac{1}{2}$
154. 1–2	169(68). 1–2	7759–7760	156. 1–2
154. 3^{cd}	169(68). 3^{ab}	7762^{ab}	156. $2\frac{1}{2}$
154. 3^{cdef}	169(68). 4	7761	156. $3\frac{1}{2}$
154. 4^{abcd}	169(68). 5	7763	156. 4 ; 5^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
154. 4^{ef}	169(68). 6^{ab}±3^{cd}	7764^{ab}±7762^{cd}	156. 5^{cd}
154. 5	169(68). 6^{cd}–7^{ab}	7764^{cd}–7765^{ab}	156. 6
725*	169(68). 7^{cd}–8^{ab}	7765^{cd}–7766^{ab}	156. 7
154. 6–8^{ab}	169(68). 8^{cd}–10	7766^{cd}–7768	156. 8–10^{ab}
726*	—	—	—
154. 8^{cd}	169(68). 11^{ab}	7769^{ab}	156. 10^{cd}
154. 8^{ef}	169(68). 11^{cd}	7769^{cd}	156. $10\frac{1}{2}$
154. 9–10^{abcd}	169(68). 12–13	7770–7771	156. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
154. 10^{ef}	169(68). 14^{ab}	7772^{ab}	156. 13
727*	—	7772^{cd}	156. $13\frac{1}{2}$
154. 11–18	169(68). 14^{cd}–22^{ab}	7773–7780	156. $14\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
154. 19^{ab}	169(68). 22^{cd}	7781^{ab}	156. 22
154. 19^{cd}–20^{ab}	169(68). 23	7781^{cd}–7782^{ab}	156. 23
154. 20^{cd}	169(68). 24^{ab}	7782^{cd}	156. $23\frac{1}{2}$
154. 21–31	169(68). 24^{cd}–35^{ab}	7783–7793	156. $24\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
154. 32–34	169(68). 35^{cdef}–37	7794–7796	156. $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
728*	—	—	—
729*	—	—	—